T.C.

RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

KÂTİBÎ'NİN ŞERHU KEŞFİ'L-ESRÂR ADLI ESERİNİN TAHKÎKİ VE DEĞERLENDİRMESİ

(Doktora Tezi)

Enver ŞAHİN

Prof. Dr. Hasan AYIK

Danışman

RİZE

2019

KABUL VE ONAY

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalında, Enver Şahin tarafından hazırlanan "*Kâtibî'nin "Şerhu Keşfi'l-Esrâr" Adlı Eserinin Tahkiki ve Değerlendirmesi*" başlıklı bu çalışma, 29.07.2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği/oy çokluğuyla başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Hüseyin KARAMAN Kabul/Red

Üye: Prof. Dr. Hasan AYIK Kabul/Red

Üye: Prof. Dr. Ali DURUSOY Kabul/Red

Üye: Prof. Dr. Şevket TOPAL Kabul/Red

Üye: Doç. Dr. Necmettin PEHLİVAN Kabul/Red

23/8/2019

Doç. Dr. Ahmet YANIK

Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Bu tezdeki bütün bilgileri etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi ve tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yaptığımı bildiririm. İfade ettiklerimin aksi ortaya çıktığında ise her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ederim. 29/07/2019

Enver Şahin

ÖN SÖZ

Mantık alanında yapılan çalışmalarda karşılaşılan zorluklardan biri de diğer disiplinlere nazaran mantık sahasında matbu eser sayısının istenilen seviyeye ulaşmamasıdır. Bu durum, ister istemez mantık alanında çalışacak araştırmacılar üzerinde tarih içerisinde mantık literatüründe yeterince eser telif edilmediği algısını yaşatmaktadır. Buna bir de müteahhirun dönem İslam dünyasında düşünce-felsefe-mantık çalışmaları duraksamıştır yönlü oryantalist ön kabuller eklenince, müteahhirun dönem düşünür ve onların eserleri üzerindeki rağbet ve teveccüh iyice azalmaktadır. Halbuki gerçek bu algının hilafınadır. Müteahhirûn dönemde de düşünce alanında özgün alim ve mütefekkirler yetişmiş, nitelikli mantık ve felsefe eserleri üretilmiştir.

Bu çalışmanın temel amacı müteahhirûn dönemde hayat sürmüş Necmeddin Ali b. Ömer el-Kâtibî'nin[v.1277] mevcut bir eserinin gün yüzüne çıkartılması ve içerisindeki mantık meselelerinin ele alınmasıdır. Bu anlamda çalışmanın tahkik bölümü mantık alanındaki temel bir eserin gün yüzüne çıkartılması amacına matuftur. Değerlendirme bölümü ise klasik bir eserde yer alan konuların nasıl ele alındığını, mantık geleneği içerisinde nereye oturtulduğunu gösterme gayesini gütmektedir.

Tez bu amaçlar doğrultusunda iki ana kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım *Şerhu keşfi'l-esrâr 'an gavâmizi'l-efkâr*'ın tahkikine ayrılmıştır. İkinci bölüm ise değerlendirmeye tahsis edilmiştir. Değerlendirme bölümü giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde İbn Sînâ-Hûnecî ve Kâtibî'nin mantık çalışmaları hakkında kısa bilgiler verilmektedir. Birinci bölümde şartlı önermeler, şartlı önermelerin yüklemli önermelerden farkları, şartlı önermelerin kısımları, nicelikleri ve şartlı önermelerin birbirini gerektirmesi konuları ele alınmaktadır. İkinci bölümde ise şartlı kesin kıyasların bölümleri, şartlı kesin kıyasların her birinin temel özellikleri ve sonuç veren şekilleri üzerinde durulmaktadır. Üçüncü bölümde ise seçmeli kıyaslar, seçmeli kıyasların bitişik şartlı seçmeli kıyaslar ve

ayrık şartlı seçmeli kıyaslar olmak üzere bölümleri değerlendirilmektedir. Sonuç bölümünde ise ulaşılan bulgulara, tavsiye ve önerilere yer verilmektedir.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında pek çok kişinin katkısı oldu. Başta tez danışmanlığımı üstlenen, çalışmanın her aşamasında bana desteğini sunan kıymetli hocam Prof. Dr. Hasan AYIK'a teşekkür etmek istiyorum. İlgimi klasik mantık eserlerine doğru sevk eden, yazma eserler sevgisini bana aşılayan, onların okunması ve anlaşılmasında bana büyük yardımı dokunan, her ne zaman arasam telefonlarımı içtenlikle açıp bıkmadan sorularımı cevaplayan, tez konusunun seçiminde ve şekillenmesinde bana yardımcı olan, tezin vücut bulmasında her daim emek ve desteklerini esirgemeyen bir diğer kıymetli hocam Doç. Dr. Necmettin PEHLİVAN'a da ayrıca teşekkür etmek istiyorum. Çalışmayı okuyan değerli görüş ve eleştirileriyle çalışmaya katkı sunan kıymetli hocam Prof. Dr. Ali DURUSOY'a teşekkür etmekten büyük mutluluk duymaktayım. Tez izleme jürimde bulunan, değerli katkılarını sunan kıymetli hocalarım Prof. Dr. Hüseyin KARAMAN ve Prof. Dr. Şevket TOPAL'a müteşekkirim. Adını anmadan geçemeyeceğim, bizlere lisans döneminden beri maddi manevi desteklerini esirgemeyen arkadaşım dostum Dr. Hadi Ensar CEYLAN'a, beraber doktora dersleri aldığım Arş. Gör. Muhammet ÇELİK'e, fakültede mesaiyi paylaştığımız Hûnecî ve Kâtibî üzerinde dersler ve konuşmalar yaptığımız meslektaşlarım Arş. Gör. Muhammet Nurullah TURAN'a, Arş. Gör. İrfan KARADENİZ'e, Arş. Gör. Muhammet Enes VURAL'a ve Arş. Gör. Ömer Faruk KARAKÖSE'ye teşekkür etmeden geçemeyeceğim. Doktora süresince sohbetlerinden istifade ettiğim değerli arkadaşlarım Arş. Gör. Muhammet Hanefi SULUOĞLU ve Arş. Gör. Abdurrahman HARBİ hocalarıma teşekkür ederim.

Son olarak vakitlerinden çaldığım çalışmanın bitirilmesi için büyük bir özveride bulunan huzur ve sükunet kaynağım değerli eşim Burcu Hanıma, neşe kaynaklarım kızım Zeynep Sare ve oğlum Ahmed Kerem'e, her zaman ilim ve irfan yolunda yürümemi öğütleyen kıymetli annem Hatice ve babam Mustafa ŞAHİN'e sonsuz şükranlarımı sunuyorum.

Enver ŞAHİN

Rize 2019

İÇİNDEKİLER

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ana Bilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri

Tez Türü: Doktora Tezi

Danışman: Prof. Dr. Hasan AYIK

Hazırlayan: Enver ŞAHİN

Yıl: 2019

Sayfa Sayısı: 1612

ÖZET

KÂTİBÎ'NİN ŞERHU KEŞFİ'L-ESRÂR ADLI ESERİNİN TAHKÎKİ VE DEĞERLENDİRMESİ

Akıl yürütme tümdengelim, tümevarım ve temsil olmak üzere üçe ayrılır. Kıyas, tümdengelim akıl yürütmenin en mükemmel formudur. Kıyasta bilinenlerden hareketle bilinmeyenlerin elde edilmesi amaçlanır. Zihin bu amaç esnasında akıl yürütme kurallarına uymadığı taktirde hata edebilir ve yanlış çıkarımda bulunabilir. İşte bu noktada mantık zihne akıl yürütme esnasında hataya düşmemesi için uyması gereken kuralları hatırlatır.

Kıyasın incelenmeyi hak eden bir türü de şartlı kesin kıyaslardır. Şartlı kesin kıyasların incelenebilmesi için şartlı önermeler konusunun ele alınması gerekmektir. Bununla birlikte şartlı kesin kıyasların seçmeli kıyaslarla olan bağlantısına ve farkına da değinilmelidir.

İslam mantık tarihinde şartlı kesin kıyasları ayrıntılarıyla birlikte ele alan mantıkçılardan biri de Ali b. Ömer el-Kâtibî'dir [v. 1277]. Kâtibî'nin şartlı kesin kıyaslara yer verdiği en hacimli mantık eserlerinden biri de *Şerhu keşfi'l-esrâr 'an gavâmizi'l-efkâr*'dır. Bu çalışmada, *Şerhu keşfi'l-esrâr'*ın tahkiki yapılacak; şartlı önerme, şartlı kesin kıyas ve seçmeli kıyas konuları incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Mantık, Kâtibî, Şerhu keşfi'l-esrâr, Şartlı Önermeler, Şartlı Kesin Kıyaslar.

Recep Tayyip Erdogan University Graduate School of Social Sciences
Department: Philosophy and Religious Sciences
Thesis Type: Doctoral Thesis
Supervisor: Prof. Dr. Hasan AYIK
Author: Enver ŞAHİN
Year: 2019
Pages: 1612

ABSTRACT

CRİTİCAL EDİTİON AND ANALYSİS OF KÂTİBÎ'S SHARH KASHF AL-ASRÂR

Reasoning is considered as three parts: deduction, induction and analogy. Syllogism is the most perfect form of deductive reasoning. In the syllogism it is aimed to obtain unknows from the knows. If the mind does not follow the rules of reasoning during this purpose it can make mistakes and make inferences. At this point, logic reminds the mind of the rules that must be followed to avoid mistakes during reasoning.

One kind of syllogism that reserved to be examined is hypothetical syllogisims. Conditional propotisions must be considered in order to eximane hypothetical syllogisims. However, the connection and difference of hypothetical syllogisims with ç should also be addressed.

In the history of logic, one of the logicians who discussed hypothetical syllogisims with details is 'Ali b. 'Umar al-Kâtibî [d. 1277]. One of the most voluminous works of logic in the which al-Kâtibî uses hypothetical syllogisims is the *Sharh kashf al-asrâr 'an ghawâmid al-afkâr*. In this dissertation, critical edition of al-Kâtibî's *Sharh kashf al-asrâr* will be made and conditional propotision, hypothetical syllogisims and hypothetical syllogisims will be examined.

Keywords: Logic, al-Kâtibî, Sharh kashf al-asrâr, Conditional propotision, Hypothetical syllogisims

KISALTMALAR

b.	:	Bin, ibn
bk.	:	Bakınız
çev.	:	Çeviren
der.	:	Derleyen
dip.	:	Dipnot
ed.	:	Editör
h.	:	Hicri
MÜİF	:	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
no.	:	Numara
nşr.	:	Neşreden
pr.	:	Paragraf Numarası
r.	:	Rumi
s.	:	Sayfa
ter.	:	Tercüme eden
thk.	:	Tahkik eden
ts.	:	Tarihsiz
v.	:	Vefat Tarihi
vb.	:	Ve Benzeri

ŞEKİLLER LİSTESİ

GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Tezin iki temel amacı vardır: Birincisi, klasik gelenekte adı "*eş-Şemsiyye"* isimli mantık risalesiyle özdeşleşen Necmüddîn el-Kâtibî el-Kazvinî'nin [v. 1277] hacimli eseri *Şerhu keşfi'l-esrâr 'an gavâmizi'l-efkâr*'ın tenkitli ve tahkikli neşrini yapmak ve böylece İbn Sînâ [v. 1037] Fahreddin er-Râzî [v. 1210] ve onların takipçileri ekseninde tartışılan mantık problemlerini muhtevi klasik bir eseri tanımak, ikincisi Kâtibî'nin bu şerhi ekseninde şartlı önermeler ile şartlı önermeler kullanılarak oluşturulan kıyasları incelemektir.

Değerlendirme bölümünün şartlı önermeler, şartlı önermelerden kurulu kıyaslara tahsis edilmesinin nedeni Efdalüddîn el-Hûnecî'nin[v. 1248] *Keşfu'l-esrâr 'an gavâmizi'l-efkâr* adlı eserinde diğer bölümlere nazaran şartlı kesin kıyaslara oldukça hacimli yer vermesidir. Şartlı kesin kıyaslar konusunu ele almak şartlı önermelere eğilmeyi, onları incelemeyi iktiza etmektedir. Bu nedenle değerlendirmede şartlı kıyaslar ve seçmeli kıyaslara geçmeden önce şartlı önermeler konusu ele alınmıştır.

Akademik ve bireysel olarak araştırmalar yapılsa da Müslüman bilginlerin mantık hakkındaki özgün düşünceleri efradını cami ağyarını mani bir şekilde tespit edilebilmiş değildir. Kanaatimizce bunun sebebi, Müslüman bilginlerin mantık alanında yazdıkları çalışmaların henüz tam olarak gün yüzüne çıkartılmış olmamasıdır. Bu sebeple tezimizin genel amaçlarından biri de, İslam düşüncesine farklı bir çok alanda katkı sağlamış Kâtibî'nin Hûnecî'nin sadece mantığa hasrettiği *Keşfu'l-esrâr* adlı eserine yazdığı şerhinin tenkitli metnini yaparak mütevazi bir katkıda bulunmaktır.

Günümüzde mantık alanında tartışılan problemlerin çoğunun mantık literatürün yoğun olarak üretildiği XII. ve XIII. yüzyıllarda da tartışıldığı görünmektedir. Bu sebeple bu problemlere Müslüman bilginlerin getirdiği çözümler önem arz etmektedir. Bu öneme binaen tezimizin değerlendirme bölümünde temel amaç sıkça tartışılan, özellikle metafizik çıkarımları doğrudan

etkileyen şartlı önermeler, şartlı kıyaslar ve seçmeli kıyaslar konusunda İbn Sînâ-Hûnecî ve Kâtibî'nin görüşlerini değerlendirmektir.

Çağdaş araştırmacılar XI. yüzyıl ile başlayıp XIV. yüzyılın ortalarına kadar devam eden dönemi İslam mantık ve felsefesinin *altın çağı* olarak nitelemektedirler.[1] Şüphesiz bu altın çağın iki önemli ismi vardır: Genelde felsefi özelde mantıki konuları inşa eden isim olarak Fârâbî [v. 950] ve Fârâbî'nin inşalarını kendinde eriten isim olarak İbn Sînâ.[2] Mesela, mantığın konusunu İslam dünyasında "ikinci akledilirler" olarak tayin eden ilk kişi İbn Sînâ olmuştur.[3]

> *Mantık ilminin konusu –öğrendiğin gibi- birinci makul anlamlara dayanan ikinci makul anlamlardı ve mantık onları, makul olmaları bakımından ve kesinlikle bir maddeyle ilişkili olmayan veya cisimsel olmayan bir maddeyle ilişkili aklî varlıklarının bulunması bakımından değil, kendileriyle bilinenden bilinmeyene ulaşmanın niteliği bakımından inceler*.[4]

Ayrıca, mantığın tercüme hareketleriyle birlikte İslam kültürüne intikalinden sonra İslam düşüncesinde merkezileşmesinde İbn Sînâ'nın katkıları yadsınamaz boyuttadır.[5] Bu noktada onun *el-İşârât ve't-tenbihât* adlı eseri şüphesiz ki İbn Sînâ sonrası mantıki ve felsefi geleneği derinden etkileyen temel metin haline gelmiştir. *El-İşârât*'ın yanında mantık tarihinin en hacimli eserleri *eş-Şifâ* külliyatının ilk dokuz kitabıdır. *Eş-Şifâ* külliyatındaki *el-İbare (Peri Hermenias)* ve *Kıyas (Analütika Protera)* kitapları tasdikat(hükümler) mantığının şekillenmesinde önemli etkileri olmuştur. Bu anlamda Hûnecî'nin *Keşfu'l-esrâr* adlı eserinin tasdikat bölümünün temel kaynaklarından birinin de *eş-Şifâ*'nın *Kıyas* bölümü olduğu rahatlıkla söylenebilir.

---

[1] Adil Fâhûrî, *Mantıku'l-Arab min vicheti nazari'l-mantıkı'l-hadîs*, (Beyrut: Dâru't-talî'a, 1981,) 30-34; Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür-Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*, çev. Lütfü Şimşek, (İstanbul: Kitap yayınevi, 2015), 167.

[2] İbn Sînâ'nın hayatı için bk. Saloua Chatti, "Avicenna (İbn Sînâ): Logic", Internet Encyclopedia of Philosophy A Peer-Reviewed Academic Resource. Erişim 3 Temmuz 2019 https://www.iep.utm.edu/av-logic/; Dimitru Gutas, *İbn Sînâ'nın Mirası*, Derleme ve Tercüme M. Cüneyt Kaya, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2010), 1-11.

[3] Abdelhamid I. Sabra, her ne kadar ikinci akledilirler kavramına Fârâbî'nin de bazı metinlerinde rastlansa da en belirgin biçimde ve mantığın konusu olarak İbn Sînâ'nın metinlerinde daha açık biçimde geçtiğini ifade etmektedir. Abdelhamid I Sabra "Avicenna on the subject matter of Logic", *The Journal of Philosophy*, 77 (1980), 746-764.

[4] İbn Sînâ, *Kitabu'ş-şifâ:Metafizik*, çev. Ekrem Demirli-Ömer Türker, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013), 9.

[5] İbn Sînâ'nın mantığa katkıları için bk. Ali Durusoy, "İbn Sînâ'nın Klâsik Mantığa Katkıları", İslâm Felsefesinin Sorunları, (Ankara: Elis Yayınları, 2003), 181-193; Ali Durusoy, "İbn Sînâ Mantığının Yapısı", Uluslararası İbn Sînâ Sempozyumu Bildiriler, ed. Mehmet Mazak-Nevzat Özkaya, (İstanbul: Kültür A.Ş., 2008), 1:165-173.

İbn Sînâ'nın yazmış olduğu eserler kurucu metinler haline dönüşmüş Aristoteles'in ve evvelki alimlerin[kudemanın] eserleri temel atıf kaynağı olmaktan çıkmış gözükmektedir. İbn Sînâ'nın –ileride ayrıntılarına girilecektir- şartlı önermeler ve şartlı kıyaslar vb. konuları mantıkta ayrıntılı bir şekilde inceleyerek Aristoteles külliyatını fikriyatını aştığını ve mantığı zenginleştirdiğini söylemek mümkündür. Bu anlamda o, şartlı kıyas ve seçmeli kıyasların tanımlarında anlam değişikliğine gitmiştir:

> (...) *Biz diyoruz ki: kıyastan lazım gelen şunlardan hali olamaz, ya ne o[kıyastan lazım gelen] ne de onun çelişiği kıyasta bil-fiil zikredilmiştir. Bu kıyasların benzerleri iktirani kıyas olarak zikredilir. Örneğin şu sözün gibi: Her canlı cisimdir ve her cisim de cevherdir sonuç olarak her canlı cevherdir. Ya da [kıyastan] lazım gelen ya da çelişiği özetle matlubun tarafları bir yönüyle bil-fiil olarak orada[kıyasta] zikredilmiştir. Bunu ben istisnai/seçmeli kıyas olarak isimlendiriyorum. Cumhur ise şartlı olarak isimlendirmektedir. Ben ise onu[seçmeli kıyası] şartlı kıyas olarak isimlendirmiyorum. Çünkü şartlı kıyaslar ancak iktiranî kıyas yoluyla olanlardır*.[6]

İleri de şartlı kıyaslar bölümünde kıyasların tasnifi içerisinde daha detaylı ele alacağımız bu meseleye İbn Sînâ'nın getirdiği yenilikler bağlamında kısa da olsa temas ettik. O, görüldüğü üzere bir açıdan kendinden öncekilerin ya da mantık çoğunluğunun görüşlerine yeri geldiğinde muhalefet ederek farklı görüşler ileri sürebilmektedir. Yukarıdaki pasajda da aktarıldığı üzere seçmeli kıyasların şartlı kıyas olarak isimlendirilmesine karşı çıkmış, şartlı kıyasları kesin kıyasların içine dahil etmiştir.

Ne var ki İbn Sînâ'nın yazdıklarının anlaşılmasında ve yorumlanmasında yaşadığı döneme yakın filozof ve kelamcıların ona yönelttikleri eleştirilerin ve eserleri üzerine kaleme aldıkları şerhlerin de büyük katkısı bulunmaktadır. Özellikle mantık ve metafizik alanına dair yazılan kitapların ve *eş-Şîfâ* kitabı ekseninde üretilen eserlerin, İbn Sînâ düşüncesinin ve fikriyatının seyreltilmesine, İbn Sînâ'nın eserlerinin toplum ve ilim çevreleri için anlaşılır kılınmasında büyük katkıları dokunmuştur. Bu anlamda Fahreddin er-Râzî, Nasîrüddîn Tûsî[v. 1274] ve İbn Kemmûne[v. 1284] gibi alimlerin İbn Sînâ'nın *İşârât* adlı[7] esere yazmış olduğu şerhler, mantık ve metafizik alanında İbn Sînâ düşüncesinin anlaşılmasına önemli katkılar sunmuştur. Buna ilaveten Esîrüddîn Ebherî[v. 1265], Necmüddîn

---

[6] İbn Sînâ, *Kitâbu'ş-şifâ: Kıyas*, 106.

[7] İbn Sînâ'nın İşarat adlı eserine yazılan şerhler için bk. Hakan Çoşar, "İslam Düşüncesinde Günümüzde Az Bilinen Bir Gelenek: İşârât (Şerhleri) Geleneği", Dini Araştırmalar, 16/43 (2013), 47-66.

el-Kâtibî gibi İbn Sînâ'nın kurduğu mantık sistemi içerisinde kalarak eser telif eden mantıkçıların da İbn Sînâ'nın sisteminin korunmasında ve anlaşılmasında katkıları olduğu söylenebilir.

İbn Sînâ sonrası onun yaptığı yenilikleri tasdik eden yeri geldiğinde onu eleştiren fakat genel anlamda onun geleneğini sürdüren ve İslam mantık kültürünü derinden etkileyen F.Râzî, E. Ebherî, N. Kâtibî, Efdalüddîn Hûnecî, Zeynüddîn el-Keşşî[v. ?], N. Tûsî, Sirâceddin el-Urmevî[v. 1283], Şemsüddîn es-Semerkandî[v. 1322] gibi isimleri de zikretmemiz mümkündür.

Bu mantıkçıların hepsinin İbn Sînâ'nın inşa ettiği sistem içerisinde kaldığını söylemek mümkün değildir. Mesela N. Tûsî gibi birçok meselede İbn Sînâ'dan yana tavır alan mantıkçılar olduğu gibi Fahreddîn er-Râzî gibi genelde İbn Sînâ sistemini içeriden eleştiren ama ennihaye İbn Sînâcı çizgide mantık anlayışını sürdüren mantıkçılar da yer almaktadır. Bu noktada Kâtibî'nin eserini şerh ettiği Hûnecî, İbn Sînâ'nın sistemine en çok eleştiri getiren mantıkçılardan biridir.[8] Ancak Hûnecî'yi salt İbn Sînâ eleştirmeni olarak konumlandırmak doğru görünmemektedir. Hûnecî sıklıkla İbn Sînâ'yı eleştirmesine rağmen çoğu yerde İbn Sînâ'nın görüşlerine katılmakta ve referans kaynağı olarak İbn Sînâ'nın metinlerine müracaat etmektedir. Hûnecî'nin mantık konularının açıklanmasında bir otorite olarak İbn Sînâ'ya baş vurması onun İbn Sînâ'ya merkezi bir konum atfettiği yorumunu yapmamıza müsaade etmektedir.

Hûnecî, İbn Sînâ'nın takipçisi ve eleştiricisi olmasının yanı sıra hem şekil hem de muhteva yönünden mantık alanında pek çok yeniliğe de imza atmıştır.[9] Mantığa dair *Mu'cez* ve *Cümel* adlı iki muhtasar eser yazmasına rağmen onun görüşlerini detaylı bir şekilde bulabileceğimiz eseri *Keşfu'l-esrâr 'an gavâmizi'l efkâr'dır*. Bu eser şekil ve muhteva açısında bu alanda yazılmış diğer mantık

---

[8] Hûnecî'nin hayatı, yaşadığı dönem, hocaları, öğrencileri, genel fikirleri Khaled el-Rouayheb'in neşre hazırladığı Keşfu'l-efkâr adlı eserinin giriş bölümünde detaylı biçimde ele alındığı için tekrardan hayatıyla alakalı konulardan bahsedilmeyecektir. Geniş bilgi için bk. Ebû Abdillah Efdalüddîn Muhammed b. Nâmâver b. Abdilmelik el-Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr 'an gavâmizi'l-efkâr*, Edited and introduced Khaled el-Rouayheb, (Tahran/Berlin: Iranian Institute of Philosophy & Institute of İslamic Studies Free University of Berlin, h. 1389). (Editörün giriş yazısı ss. III-LXI); Ayrıca yatıyla ilgili bilgiler için müracaat edilebilir: Ramy Mahmoud, "Yedinci ve Sekizinci Asırda Mantık İlmi el-Huneci ve Cümel Metni" Tasavvur/Tekirdağ İlahiyat Dergisi, 4/1(2018), 73-93.

[9] Rouayheb, "İntroduction", iii.

eserlerinden temayüz etmektedir. *Keşfu'l esrâr*'ın şekil itibariyle farklı olması, alışıldık mantık konularının dışında eserin tasnif edilmesinden kaynaklanmaktadır:

a) Birinci Fasıl: Mukaddimeler Hakkında
b) İkinci Fasıl: Tarifler Hakkında
c) Üçüncü Fasıl: Önermeler Hakkında
d) Dördüncü Fasıl: Çelişki Hakkında
e) Beşinci Fasıl: Düz Döndürme Hakkında
f) Altıncı Fasıl: Ters Döndürme Hakkında
g) Yedinci Fasıl: Şartlı Önermeler Hakkında
h) Sekizinci Fasıl: Kıyas Hakkında
i) Dokuzuncu Fasıl: Muhtelitât Hakkında
j) Onuncu Fasıl: Kesin Şartlı Kıyaslar Hakkında

Hûnecî'nin *Keşfu'l-esrâr* adlı eseri konu tasnifi yönünden de çağdaşı eserlerden farklılaşmaktadır. Genel olarak mantık kitaplarını incelendiğimizde düz ve ters döndürme konularının önermenin hükümleri bahsi altında, şartlı kesin kıyas konusunun kıyas bölümü içerisinde ele alındığını görmekteyiz. Halbuki Hûnecî'de onların müstakil bir bahis altında incelendiği görülmektedir. Bunun yanında şartlı önermeler konusu da klasik mantık sisteminde önerme başlığı altında incelenmektedir. Ama Hûnecî şartlı önermelere müstakil bir bölüm ayırmaktadır. Bunlar da onun mantıkta farklı bir anlayış ortaya koyduğuna işaret etmektedir.

Şekil itibariyle Hûnecî'nin eserinin farklılığını ortaya koyan diğer yön de mantık konuları itibariyle tasdikat bölümünün tasavvurat bölümünden daha ayrıntılı ele alınıyor olmasıdır. Mantık tarihi içerisinde özellikle XII. yy'dan sonra yazılan mantık eserleri, konuları içerisinde tasavvurat bahislerinin ağırlıklı olduğu ya da konuları içerisinde tasdikat konularının ağırlıkta olduğu eserler olarak tasnif edilebilir. Hatta şerh yazımının hakim olduğu bazı dönemlerde ise müstakil olarak sadece tasavvurat ve tasdikat bölümlerini içeren eserlerin verildiği de görülmektedir.[10] Bu anlamda Hûnecî'nin *Keşfu'l-esrâr* adlı eserini tasdikat

[10] Tasdikât, bölümlerinin hakim olduğu mantık eserine Cürcânî'nin yazmış olduğu Hâşiyetü'l-kübrası, ve Siyalkûtî'nin, Siyalkûtî 'alâ't-tasdîkât'ı bu anlamda tasdikat bahislerinin önemsendiği eserler olarak tebarüz etmektedir. İsâmüddin el-İsferâyinî'nin *Hâşiyetü'l-İsâm 'alâ Şerhi'l-Kutb 'ale'ş-şemsiyye fi'l-mantık* adlı eserin ise hem tasavvurat hem de tasdikât bölümlerinin ayrı ayrı baskıları yapılmıştır.

bahislerinin hakim olduğu eserlerden saymak mümkündür. Tasavvurat konularına nazaran tasdikat bahislerinin yaklaşık olarak 10 kat daha fazla işlenmiş görünmektedir.

Bunun yanı sıra Hûnecî'nin *Keşfu'l esrâr*'ında göze çarpan diğer bir husus da Hûnecî'nin mütekaddimun dönemde ağırlıklı olarak ele alınan belli başlı bazı konuları eserine dahil etmemesidir. Mesela Hûnecî eserinde mütekaddimun dönemde her birine ayrı ayrı kitaplar ayrılan beş sanatı ve kıyas konusu içerisinde incelenmesi gereken seçmeli [istisnâî] kıyasları incelemediği görülmektedir. Hûnecî'nin mantığa şekilsel müdahaleleri bu noktadaki İbn Haldûn'un [v.1406] şu tespitlerini haklı çıkarmaktadır:

> *(...) Sonra kıyası içeriği açısından değil genel olarak sonuç vermesi açısından ele aldılar. İçeriği açısından kıyası değerlendirmekten yüz çevirdiler. Kıyasın içeriği açısından incelendiği beş bölüm şunlardır: Burhan, cedel, hitabet, şiir ve safsata. Bazıları bu konuları basitçe incelese de çoğunluk bu konular mantık ilminde önemli olmasına rağmen sanki onlar hiç yokmuş gibi davrandı ve onları terk etti. Sonra ortaya koydukları konular hakkında çok geniş değerlendirmelerde bulundular ve bu ilmi başka ilimlerin aleti olarak değil, başlı başına bir ilim olarak ele aldılar. Böylece bu ilimde söylenen şeyler uzayıp çoğaldı. İlk olarak bu şekilde hareket eden İmam Fahruddin b. el-Hatib ondan sonra da Efdalüddîn el-Hûnecî'dir. Doğuda çağımızda Hûnecî'nin kitaplarına dayanılmaktadır. Onun bu ilimde Keşfu'l-esrâr isimli uzunca bir eseri vardır. Bir diğer eseri olan Muhtasaru'l-mu'cez'i öğretim için çok güzel bir kitaptır. Yine bu ilmin temel esaslarını ele aldığı dört yaprak tutarındaki Muhtasaru'l-cümel'i de talebeler arasında elden ele dolaşmakta ve kendisinden istifade edilmektedir. Mütekaddimlerin kitapları ve metotları ki onlarda mantık ilminin faydaları ve semerleri bulunmaktadır, sanki hiç yokmuşçasına tamamen terk edilmiştir.*[11]

Şekilsel müdahalelerinin yanı sıra Hûnecî mantığa anlam yönüyle de katkılar sunmuştur. O, mantığın bir çok alanında ortaya koyduğu özgün fikirleriyle mantıkçılar tarafından takdire şayan bulunmuştur. Bu açıdan Kâtibî, *Keşfu'l-esrâr*'a yazmış olduğu şerhin giriş kısmında Hûnecî'nin hakkını şu sözleriyle teslim etmektedir:

> *(...)Bu kitap; kıymetli bahisleri, ince kuralları, tümel yasaları ve mantıkçıların[kavmin] müsennafatında yer almayan özellikle modalite sahibi önermeler ve onların hükümleri, çelişki, düz ve ters döndürme, muhtelitât ve şartlı kesin kıyaslar konusundaki mantıkî nükteleri de içermektedir.*[12]

---

[11] İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, (Beyrut: Dârü'l-ihyâi'l-türasi'l-'Arabî, ts.) 400.

[12] Necmüddîn el-Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr 'an gavâmizi'l-efkâr*, (Süleymaniye Ktp., Carullah Efendi, 0001417), 1b; "Kâtibî'nin Şerhu keşfi'l-esrâr Adlı Eserinin Tahkiki ve Değerlendirmesi, Enver Şahin Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi,İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri (Felsefe ve Din Bilimleri) Ana Bilim Dalı, Rize 2019" adlı mevcut çalışmamızın tahkik kısmını bundan sonra "pr." paragraf numarasını göstermek üzere "Kâtibî, Şerhu keşfi'l-esrâr, pr." şeklinde zikredeceğiz. Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2.

Kâtibî'nin *Şerhu keşfi'l-esrâr*'ın giriş kısmında da özet olarak geçtiği Hûnecî'nin bu yenilikleri hususi olarak ve detaylı biçimde modal olumsuz önermelerin döndürülmesi konusunda müşahede edilmektedir. Özellikle vaktiyye-i mutlaka ile mutlaka-ı daime, mümküne-i amme ile mümküne-i hasse, vücudiye-i la-daime ile vücudiye-i la-zaruriye ve mutlaka-ı amme'nin döndürülmesi konusunda getirdiği yaklaşımlar hayli özgün olup kendinden öncekilerin söylediklerinden farklıdır.[13]

Bu bağlamda Hûnecî'nin getirdiği yeniliklerden biri de yine önermelerin döndürülmesi bahsinde ortaya çıkmaktadır. O, modal önermelerin döndürülmesini, önermenin konusunda hakiki-harici ayrımını gözeterek ele almıştır.[14] Ayrıca o, döndürülmesi yapılamayan bazı önermelerin tümellik-tikellik ayrımına gidilerek döndürülmesinin yapılabileceğini savunmaktadır.[15]

Hûnecî'nin diğer bir özelliği de sonraki mantıkçılar üzerinde bıraktığı intibadır. Genellikle onun görüşlerine "kâle sâhibü'l-keşf..." denilerek atıflar yapılmış ve her hangi bir konuda farklı bir görüş ileri sürülmüşse onun adı zikredilmiştir. Ayrıca o, diğer mantıkçılar üzerinde üslup etkisi de bırakmıştır. Yazdıklarından esinlenerek mantıkçılar meselelere girişte onun üslubuna benzer tarzda yazmaya başlamışlardır. Mesela Şemsüddîn es-Semerkandî şartlı kıyaslara ait bölümün giriş faslına yazarken Hûnecî'nin yazdıklarından esinlenerek yazdığı ortadadır.[16]

Hûnecî bir çok konuda da İbn Sînâ düşüncesine yer yer muhalefet etmiş ve bazı noktalara eleştiriler getirmiştir. Mesela mantığın konusu bunlardan biridir. Hûnecî, mantığın konusu ikinci akledilirlerdir diyen İbn Sînâ'ya karşı mantığın konusunun "tasavvuri ve tasdiki bilinenlerdir" olduğunu iddia etmiştir. Sonraki dönem mantıkçılar arasında mantığın ana konusu noktasında İbn Sînâ'yı ve Hûnecî'yi takip edenler şeklinde iki grubu ortaya çıkarmıştır.[17]

---

[13] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 1464-1472.
[14] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr,* 129-130.
[15] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr,* 129-130.
[16] Şemseddîn es-Semerkandî, *Kıstâsu'l-efkâr*, Eleştirmeli Metin-Çeviri Necmettin Pehlivan (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2014) 385.
[17] Mantığın konusu etrafında yaşanan fikir ayrılıkları ortaya koyan makale çalışması için bk. Khaled el-Rouayheb, "Post-Avıcennan Logicians On The Subject Matter Of Logıc: Some Thırteenth-And Fourteenth-Century Dıscussıouns" Arabic Sciences and Philosophy vol. 22 (2012), 69-90.

Buna ek olarak *Keşfu'l-esrâr* adlı çalışması incelediğinde Hûnecî'nin daha pek çok konuda sistematik biçimde İbn Sînâ'nın görüşlere muhalefet ettiği görülmektedir. Tez içerisinde Hûnecî'nin İbn Sînâ'ya olan muhalefetleri detaylı biçimde ele alacağımızdan dolayı burada tekrara kaçmama adına o noktalara temas etmeyeceğiz.

İbn Sînâ'nın mantık sistemi içinde kalarak çalışmalarını sürdüren diğer bir İslam mantıkçısı da Necmuddîn el-Kâtibî el-Kazvinî'dir.[18] Kâtibî'nin yazmış olduğu eserler; mantık, felsefe, astronomi, matematik, tıp ve hadis başlıkları altında toplanmaktadır.[19] Onun mantık alanındaki eserlerini ise telif ve şerh türü şeklinde tasnif etmek mümkündür. Telif türü mantık eserleri *Risâletü'ş-şemsiyye fi'l-kavâidi'l-mantıkiyye, 'Aynü'l-kavâid fi'l-mantık, Câmiu'd-dekâik fî keşfi'l-hakâik*, *Mutârahât mantıkıyye beyne'l Kâtibî ve't-Tûsî*, *Muğaletât ve muhâverât fi'l-mantık beyne Necmeddin el-Kazvinî ve bazı ulemâi asrihi* ve *Fevâid fi'l-mantık*'tır. Şerh türü mantık eserleri ise kendisinin yazmış olduğu *Aynu'l-kavâid* üzerine yaptığı *Bahru'l-fevâid fî şerhi 'Ayni'l-kavâid,* Hûnecî'nin yazmış olduğu *Keşfu'l-esrâr* üzerine yaptığı *Şerhu keşfi'l-esrâr 'an gavâmizi'l-efkâr* ve Fahreddin Râzi'nin kaleme aldığı *el-Mülahhas fi'l-hikme ve'l-mantık* üzerine yazdığı *el-Münassas fî şerhi'l-Mülahhas*'tır.

Kâtibî'nin mantık alanındaki en meşhur eseri *Risâletü'ş-şemsiyye fi'l-kavâidi'l-mantıkıyye*'dir ve son dönemlerine kadar medrese eğitiminin vaz geçilmez ana metnidir. *Şemsiyye*, İbn Sînâ anlayışı eksen alınarak yazılmış bir eserdir.[20] Medrese eğitiminde revaç bulmasının sebebi, bu eserin kendinden önce yazılan hacimli mantık eserlerindeki görüşleri özlü biçimde ele almasında saklı olsa gerektir. Zira bu eser, mantığın her bir konusuna özlü olarak temas etmektedir.

---

[18] Kâtibî'nin hayatı ile ilgili yeterince çalışma yapıldığından dolayı tezin kapsamı içerisinde tekrar bu konuya değinilmeyecektir. Necmeddin el-Kâtibî'nin hayatı için bk. Hüseyin Çaldak, "Necmeddin Ali Bin Ömer El-Kâtibî'nin Hayatı, Eserleri ve Mantıktaki Yeri" (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1998), 7-11; Hüseyin Çaldak, "Necmeddin Ali Bin Ömer El-Kâtibî'nin Hayatı Eserleri ve "Şemsiyye"si", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1999): 492-494; Mustakim Arıcı, *Fahreddin Râzî Sonrası Metafizik Düşünce Kâtibî Örneği,* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 39-43.

[19] Şemsettin Sami, *Kâmûsü'l-a'lâm*, (Ankara: Kaşgar Neşriyat, 1996), 6: 4568; Burhan Köroğlu, *Necmeddîn El-Kâtîbî El-Kazvînî'nin Bilgi Teorisi* (İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, 2015), 19.

[20] Tony Street, "Fahraddin ar-Râzî's Critique of Avicennan Logic", *Logik und Theologie: das Organon im Arabischen und im Lateinischen Mittelater,* ed. Dominik Perler, Ulrich Rudolph, (Leiden&Boston: Brill, 2006), 110-111.

Bunun yanında *Şemsiyye*'nin didaktik, öğretici ve pedagojik yönü de eserin medreselerde rağbet görmesindeki en önemli etkenlerden biridir. *Şemsiyye*'yi ön plana çıkaran bir diğer husus da sonraki yüzyıllarda yazılacak eserlerine örneklik teşkil etmesidir. Hatta *Şemsiyye*'deki bazı konuların izah ediliş biçimi, diğer mantık eserlerine de örneklik oluşturmuştur. Mesela XV. yy. mantıkçılarından Seyyif Şerif Cürcânî'nin *el-Gürer* adlı muhtasar mantık eserindeki tümelin açıklanış biçimi *Şemsiye*'deki aynı konunun açıklanış biçimiyle büyük ölçüde paralellik arz etmektedir.[21]

Şemsiyye'nin ayırt edici diğer bir yönü müveccehat konusuna daha ağırlık vermesidir. Ancak bu eserde şartlı kesin kıyaslara geniş yer verilmemektedir. Mesela bitişik şartlı öncüllerden oluşan şartlı kıyasların birinci bölümü üç başlığa ayrılmaktadır. a) Orta terimin her iki öncülde de tam parça olması, b) orta terim her iki öncülde de tam parça olmaması, c) orta terimin bir öncülde tam parça olması diğer öncülde de tam parça olmaması. Kâtibî, *Şemsiyye*'de bu üç kısım içerisinden sadece birinci kısmı, orta terimin her iki öncülde de tam parça olduğu kısmı, incelemektedir. Aynı durum öncülleri ayrık şartlı önermeden oluşan ikinci bölüm için de geçerlidir. Orada da bölümler eksik biçimde ele alınmaktadır. Kâtibî bu eksikliğin farkındadır ve bu eksikliğin giderilmesi için başka risaleler yazacağını ve konunun orada daha derinlemesine inceleneceğini vadetmektedir.[22]

Hûnecî'nin *Keşfu'l-esrâr* adlı eserini inceledikten sonra Hûnecî'nin fikirlerinin Kâtibî üzerinde özelde de *Şemsiyye* üzerinde etkili olduğu kanısındayız. Mesela *Şemsiyye*'deki müveccehat sahibi önermelerin döndürülmesi konusunun Hûnecî'nin *Keşfu'l esrâr*'ındaki aynı konuyla çok benzerlik taşıdığını ifade edip geçelim.

Kâtibî'nin telif şeklinde yazdığı diğer mantık eseri de *'Aynü'l-kavâid fî'l-mantık*'tır. Bu eser hacim itibariyle *Şemsiyye*'den uzun olmasına rağmen *Şemsiyye* kadar şöhret bulup yaygınlaşmamıştır. Kâtibî, bu eseri bir mukaddime üç makale ve bir sonuçtan oluşturmaktadır.[23] *Şemsiyye* didaktik bir üslupta yazılmışken *'Ayn*, daha tartışmacı bir üsluba sahiptir. Ayrıca bu iki metin, Kâtibî'nin mantık fikirlerini

---

[21] Seyyîd Şerif Cürcânî, *el-Gürer*, (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, no. 0001801), 6b-7b.

[22] Kâtibî, *Risaletü'ş-şemsiyye fî kavâidi'l-mantıkıyye*, Takdim, tahlil, ta'lîk ve tahkik Dr. Mehdî Fazlullah, (Beyrut: el-Merkezü's-sekâfî el-Arabi, 1998), 227-229.

[23] Kâtibî, '*Aynü'l-kavâid fî'l-mantık*, (Süleymaniye Ktp., Ragıp Paşa, 0001481), 31b.

özgürce ve özgünce ifade etmesi hasebiyle hiç bir metnin sınırlandırmasına maruz kalmadığı eserlerdir. Bu anlamda onun *Şemsiyye* ve *'Aynü'l-kavâid* adlı eserleri kendi düşüncesinin özgün metinleridir denilebilir. Mesela Kâtibî, *Keşfu'l-esrâr*'da mantığın konusunu Hûnecî'den hareketle "tasavvurî ve tasdikî bilinenler" olarak tayin ederken '*Aynu'l-kavâid* adlı eserinde mantığın konusunu "tasavvurlar ve tasdikler" olarak inşa etmektedir. Bu açıdan onun görüşleri şerh ile telif türü eserlerde farklılık gösterebilmektedir. *'Aynu'l-kavâid*'de yer alan konuların tasnifi, izahı bu kitabın *Keşfu'l-esrâr* adlı esere yaptığı şerhten sonra yazıldığı izlenimini vermektedir.

Diğer taraftan *'Ayn* ve *Şemsiyye'*de meselelerin ele alınma biçimi, konu tasnifi noktalarında benzerlikler görülmektedir. Mesela *Şemsiyye*'deki tümeller, tümellerin kısımları, iki tümel arasındaki ilişkilerin ele alınması *'Ayn*'dakiyle hemen hemen aynıdır. Ama '*Ayn* eserinde Kâtibî problemli noktalara da temas etmektedir. Mesela bilgi problemi, bilgiyi iktisap noktasında yaşanılan tartışmaların aktarıldığı, delalet konusunda yaşanılan bazı tartışmaların da eserine intikal ettirdiğini görmekteyiz.

Bahsi geçtiği üzere Kâtibî, şerh türünde de mantık eserleri kaleme almıştır. Birincisi *'Aynü'l-kavâid* isimli eseri üzerine yazmış olduğu *Bahru'l-fevâid fî şerhi 'ayni'l-kavâid* adlı şerhtir. Bu eserde daha çok *'Aynu'l-kavâid*'de kısa biçimde geçiştirilen bazı meselelerin arka planına ışık tutulmaktadır. İkincisi ise F. Râzî'nin yazmış olduğu *el-Mülahhas* adlı esere yaptığı şerhtir. Bu eser hem mantık hem de felsefe konularını ihtiva etmektedir. Kâtibî'nin Râzî'nin bu eserine şerh yazma gereksinimini duymasının nedeni muhtemelen mantık-felsefe ve kelam saç ayakları üzerinde yükselen Râzî düşüncesinin 13. ve 14. yüzyılda egemen olmasıdır.[24] Üçüncüsü ise Hûnecî'nin yazdığı *Keşfu'l-esrâr* adlı eseri üzerine yazdığı *Şerhu keşfi'l-esrâr* isimli şerhtir. *Keşfu'l-esrâr* adlı eserin üzerine yazmış olduğu şerhte Hûnecî'nin mantık anlayışının Kâtibî'nin üzerinde tesiri ağırlıklı olarak hissedilmektedir. Ancak Kâtibî, şerhinde kendini tamamıyla Hûnecî'yle kayıtlandırmaz. Eserin ön plana çıktığı tarafları aktarmakla birlikte eksik kaldığı

---

[24] Eşref Altaş, "Fahreddîn Râzî'nin 13. Yüzyıldaki Mirası", *Uluslararası 13. Yüzyıl Felsefe Sempozyumu Bildirileri*, ed. Murat Demirkol, M. Enes Kala, (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Yayınları, 2014), 319-331.

yönleri de vurgular. Mesela Hûnecî eserinde sadece düz döndürmeyi tarif ederken Kâtibî düz döndürme konusunda yapılan tartışmaları da arka planda aktarmaktadır.[25] Hatta eksik kalınan noktaları şerhten bağımsız biçimde tamamlama yoluna gitmektedir.

Bu açıdan Kâtibî'nin *Keşfu'l-esrâr* şerhini biçim itibariyle üç ana başlıkta incelediğini ifade edebiliriz. Birincisi, metne sadık kalınarak yapılan şerh. Süleymaniye kütüphanesi Carullah efendi 1413 nolu koleksiyonda bir nüshası bulunan bu şerhin yaklaşık 17. varağına kadar devam eden bu usulde Kâtibî öncelikle *Keşfu'l-esrâr*'ın metninden bir kaç satırı aynıyla alıp üzerine şerhini ilave eder. Alıntı yapılan metnin satır sayıları içeriğe göre değişiklik gösterebilmektedir. İkinci olarak *Keşfu'l-esrâr*'ın metninin aynıyla alınmasının terk edilerek yapılan şerh. Kâtibî burada artık metnin aynıyla kopya edilerek üzerine şerh yazma usulünü terk ettiğini aktarır. Bundan sonra bazı noktalarda müstesna olmak kaydıyla metni aynıyla aktarmayı bıraktığını metinden anlaşılan genel mefhum üzerinden şerh yapma anlayışını benimsediğini aktarır. Bu üslubu *Keşfu'l-esrâr*'ın sonuna kadar devam ettirmektedir. Üçüncü olarak şerhe *Keşfu'l-esrâr*'ın metninden bağımsız biçimde konuların eklenmesi. Kâtibî şerhin başında eserde bazı konuların eksik bırakıldığını ve kendisinin kitabın son kısmına ilaveler yaptığını aktarır. Kâtibî burada seçmeli kıyastan başlayarak hulfî kıyas, burhan, istikra, temsil gibi bazı konuları şerhine dahil eder. Bu açıdan onun şerhinin yeniden inşa ve ikmal boyutu da olduğu söylenebilir.

Kâtibî *Şerhu keşfi'l-esrâr* adlı eserinde Hûnecî'nin *Keşfu'l-esrâr* adlı eserinde kavram düzeyinde veya anlam düzeyinde kapalı kalan kısımları örneklerle açıklamaktadır. Yeri geldiğinde Kâtibî, Hûnecî ile kurduğu ünsiyet aracılığıyla Hûnecî'nin metinde kapalı kalan yerlerdeki niyetini ortaya çıkarmaktadır. Bunun yanı sıra Kâtibî mantık meselelerini örnekler üzerinden de temellendirme ve anlaşılır kılma amacı gütmektedir. Fakat Kâtibî yeri geldiğinde de Hûnecî'yi sert bir şekilde eleştirmektedir.

Kâtibî'nin Huneci'ye yazdığı bu şerhe sadece bir şerh olarak bakılması doğru değildir. Çünkü Kâtibi bu şerhte Hûnecî'nin ele aldığı konuların dışına

---

[25] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 1448-1457.

çıkmakta Huneci'nin değinmediği konuları da şerhe dahil etmektedir. Bu açıdan eser sadece şerh niteliğinde değil hem şerh hem de müstakil metin olma hüviyetinde görünmektedir.

Kâtibî'yi güçlü kılan taraf, İbn Sînâ mantığını tanıması ve bilmesidir, bununla beraber Râzî ve Hûnecî ile gelen sistem içi eleştirileri göğüsleyebilmesi ve bunlara İbn Sînâ adına cevap vermeye çalışmasıdır. Bununla birlikte o, İbn Sînâ düşüncesiyle Râzî ve Hûnecî düşüncesini meczedebilme gayretinde gibidir. Bu nedenle Kâtibî'nin *Şerhu keşfi'l-esrâr* isimli eseri her bakımdan derinlikli bir incelemeyi hak etmektedir. Fakat biz eserin hacimli muhtevasını göz önünde bulundurararak sadece şartlı önerme ve kıyasları inceleyeceğiz. Umulur ki, ilgilisine sunduğumuz tahkikli metin yeni çalışmalara vesile olur.

B. Araştırmanın Metodu

Çalışma, tahkik ve değerlendirme olmak üzere iki aşamadan oluşmaktadır. Aşağıda her iki aşamaya dair bilgiler sunulacaktır.

B.1. Tahkikte Kullanılan Metot

Tahkik kısmı İSAM'ın tahkik kriterleri esas alınarak hazırlanmıştır. Tahkik kısmı üç nüshaya dayanılarak yapılmıştır. Bunun nedeni hacim itibariyle nüshaların varaklarının fazla olmasıdır. Her ne kadar ülkemiz ve yurt dışındaki kütüphanelerde daha fazla nüsha bulunsa da bu nüshalar bir takım nedenlerden dolayı tercih edilmedi. Mesela Süleymaniye kütüphanesi Laleli koleksiyonu 2664 no'lu nüsha hem baş hem son tarafından önemli miktardaki varak sayısının eksik olması nedeniyle tahkikte tercih edilmedi. Yine İran'da Kütüphâne-i Şuray-ı Milli kütüphanesinde bulunan nüsha kondisyonunun kötü olması nedeniyle tahkike alınmadı. Diğer taraftan Tire Necippaşa El Yazmaları Kütüphanesi Np-472 demirbaş numarasında bulunan nüsha tam ve kondisyonu da sağlam olmasına rağmen tahkikte üç nüshanın esas alınması ve tercih ettiğimiz üç nüshayla da anlam açısından bariz farklılıklar taşımaması nedeniyle tahkikte kullanılmadı. Kullanılan nüshaların tam olması suret ve içerik açısından birbirlerine yakın durması onların tercih edilmesinde büyük rol oynadı. Şimdi kısaca kullanılan nüshalar hakkında bilgiler verelim.

Yazma Nüshalar

(1) Süleymaniye Kütüphanesi Carullah Efendi Koleksiyonu

Demirbaş numarası 1417'dir. Tahkikte bu nüsha (ج) şeklinde rumuzlandırıldı. Tensih tarihi h. 687 yılının ramazan ayıdır. Müstensihi Abdülvehhâb b. Ahmed b. Abdülvehhâb, tensih edildiği yer ise medresetü'l-mecidiyye'dir. Varak sayısı 281'dir, her bir varakta 35 satır vardır. Fasıl başlıkları metin içindeki yazılara göre daha belirgin ve büyük boyutta yazılmıştır. Nüsha sadece siyah mürekkeple kaleme alınmıştır. Bazı ibarelerin tashihini gösteren ibareler dışında nüsha kenarlarına düşülmüş herhangi bir not bulunmamaktadır. Nüsha sadece Kâtibî'nin *Şerhu keşfi'l-esrâr 'an gavâmizi'l-efkâr* eserine aittir.

(2) Süleymaniye Kütüphanesi Carullah Efendi Koleksiyonu

Demirbaş numarası 1418'dir. Tahkikte bu nüsha (ر) harfiyle rumuzlandırıldı. Bu nüsha ramazan ayının birinci günü 678 yılında tensih edilmiştir. Müstensihi ve tensih edildiği yer belli değildir. Ancak yazım biçimine bakıldığında Hûneci'nin *Keşfu'l-esrâr* adlı eserinin tamamının şerh edildiği kısmın bir müstensihe, Kâtibî'nin Hûnecî'nin metninden bağımsız olarak kitabın sonuna yaptığı ilaveleri ihtiva eden kısmın ise ayrı bir müstensihe ait olduğu anlaşılmaktadır. Varak sayısı 226'dır ve her bir varakta 31 satır yer almaktadır. Düzeltme notlarının dışında sayfa kenarlarında yazılar yer almamaktadır. Nüsha bütünüyle *Şerhu keşfi'l-esrâr 'an gavâmizi'l-efkâr* adlı esere ayrılmıştır. Kapakta *Şerhu keşfi'l-esrâr el-Hûnecî fi'l-mantık li'l-muhakkik Ali el-Kâtibî el-Kazvinî* ismi yer almaktadır. Ayrıca kapakta üç tane mühür yer almaktadır. Khaled el-Rouyheb Hunecî'nin *Keşfu'l-esrâr* adlı eserinin tahkikinin giriş kısmına yazmış olduğu önsözde Carullah Efendinin Medine'de *Keşfu'l-esrâr* adlı eserin yazmalarını temin ederken bu eserle birlikte onunla aynı kıymette Kâtibî'ye ait olan yazmalarının da çoğalttığını rivayet etmektedir. Sırasıyla bu yazmaların çoğaltıldıkları tarihleri m.1718-9 ve m. 1723-4 olarak aktarmaktadır.[26]

(3) Süleymaniye Kütüphanesi Laleli Koleksiyonu

Demirbaş numarası 2665'tir. Tahkikte (ل) ile rumuzlandırılmıştır. Tensih edildiği tarih belli değildir. Müstensihin adı kayıtlı değildir. Kapak varağında

---

[26] Khaled, *Keşfu'l-esrâr*, önsöz, i.

mühür bulunmaktadır. Toplam 263 varaktır. Her bir varak 29 satırdır. Bu nüshada Kâtibî'nin şerhinin ilk kısımlarında *Keşfu'l-esrâr*'ın metninin aynıyla alındığı yerlerin üstü kırmızıyla çizilerek Hûnecî'nin metni gösterilmektedir. Nüshanın bazı noktalarında haşerat deformasyonu bulunmaktadır. Bunun yanında her bir varağın kenarlarında hafiften suya temas etmesinden kaynaklı olabilecek kahverengimsi tabaka yer almaktadır. Ancak bu kahverengimsi tabaka varakların okunmasına engel olmamaktadır. Bu nüshanın bazı varakları yer değiştirmiştir. 2a ve 2b varağının yeri 11a ve 11b varağının yerine konulmuştur. 11a ve 11b varağı da 2a ve 2b varağının olduğu yere iliştirilmiştir. Tahminimizce bunun nedeni varakların bir şekilde nüsha içerisinden kopması ve bunun neticesinde kopan varakların tam olarak incelenmesi yapılmadan nüshaya iliştirilmesidir.

Şimdi ise tahkikin nasıl yapıldığı ve tahkikte hangi rumuzların kullanıldığı hakkında bilgiler sunulacaktır. Tahkikte aşağıdaki rumuzlar kullanılacaktır.

1- -، صح هامش: Çizilerek ve silinerek satırdan çıkartılmış varağın kenarlarına hamiş tarafından eklenilen ibareye işaret eden okuma.

2- : Diğer nüshada geçen farklı kelimeyi gösteren işaret.

3- - Metindeki eksik olan ibareye işaret eden okuma.

4- + Metindeki fazla olan ibareye işaret eden okuma.

5- >< Metinde takdim tehir yapıldığını gösteren işaret.

6- ~~ابتث~~ Metinden üzeri çizilerek çıkarılan ibareyi gösteren işaret.

Tahkikte nüshalar arası anlam bakımından büyük ve ciddi anlam farklılıklarının olmaması metne kişisel müdahaleleri minimize etmiştir. Anlamın bozulmaması için genellikle fasıl, bahis başlarında ve "*ve-kâle, ve in kâle ekûlu ve tevcîhu haza'l-suâl*...vb." yerlerde paragraflandırma yapılarak metnin akışı muhafaza edilmeye çalışılmıştır. Atıf yapılan eserlerin yerleri ve müellifleri azami ölçüde tespit edilmeye çalışılmıştır.

B.2. Değerlendirmede Metot

Değerlendirme kısmı tezin ikinci bölümünü oluşturmaktadır. Şartlı önermeler ile kesin şartlı ve seçmeli kıyaslar üzerine yoğunlaşmaktadır. Konu şartlı önermeler, kesin şartlı kıyaslar ve seçmeli kıyaslar olduğundan ötürü bu konuda vaz edici konumda olan İbn Sînâ'nın görüşleri merkeze alındı. İbn Sînâ'nın

görüşlerine *Şîfâ* külliyatı ile *İşârât* ve *Necât* kitaplarına etrafında müracaat edildi. Hûnecî'nin bu konudaki düşünceleri İbn Sînâ'nın düşünceleriyle mukayese edildi. Nihayetinde ise Kâtibî'nin yoğunluklu olarak *Şerhu keşfi'l-esrâr* adlı eseri çerçevesinde İbn Sînâ ile Hûnecî'nin görüşlerinin tahlili yapıldı.

C. Araştırmanın Kapsamı ve Literatür

Tezin değerlendirme kısmını üç bölüm olarak tasarladık. Birinci bölümde şartlı önermelerin kısımlarını, niceliklerini ve şartlı önermeler arasındaki telâzum ilişkisini ele aldık. İkinci bölümde ise şartlı kesin kıyasları kısımlarıyla birlikte ele aldık. Şartlı kesin kıyasların İbn Sînâ düşüncesi çerçevesinde gösterdiği dönüşümün Hûnecî ve Kâtibî perspektifiyle nasıl yorumlandığına temas ettik. Üçünde bölümü ise seçmeli kıyaslar konusuna tahsis ettik. Burada seçmeli kıyasların kısımlarını değerlendirmeye konu ettik.

İnceleyebildiğimiz kadarıyla Arapçada müstakil olarak şartlı önermeler ve şartlı kıyaslar alanında çalışma yapan kişi Ezher Üniversitesi'nde görev yapan Dr. Ali İmâm 'Abîd olup, eseri *el-Kıyâsu'ş-şartiyyi medâ tahakkuki şurûti'l-kıyâsi fîhi*'dir.[27] Türkçede ise akademik düzeyde şartlı kesin kıyaslar konusu Halil İmamoğlugil'in *İlk Dönem İslâm Mantıkçılarında Kıyas* adlı doktora çalışmasında ele alınmaktadır.[28] Bu çalışmada İbn Sînâ'nın şartlı kıyaslar hakkındaki görüşlerine değinilmesine rağmen Hûnecî'nin bu konudaki düşüncelerine yer verilmemektedir. Kâtibî'nin görüşlerine değinilmektedir, ancak *Şerhu keşfi'l esrâr* kitabındaki görüşlere yer verilmemektedir. Şartlı kıyaslar konusunun ele alındığı bir diğer çalışma Kamil Kömürcü'nün *Esîrüddin el-Ebherî'nin Kıyas Anlayışı* yüksek lisans tezi[29], *Esîrüddin el- Ebherî'nin Mantık Anlayışı* doktora tezidir.[30] İbn Sînâ'nın şartlı kıyaslar anlayışının ele alındığı çalışmalardan biri de Aytekin Özel tarafından hazırlanan *İbn Sînâ'nın Birleşmeli Kıyas Teorisi ve Sembolik Yorumu* adlı doktora

---

[27] Ali İmâm 'Abîd, *el-Kıyâsu'ş-şartiyyi medâ tahakkuki şurûti'l-kıyâsi fîhi*, (el-Mansura: Dâru'l-islamiyye, 2009).

[28] İmamoğlugil, Halil, "İlk Dönem İslam Mantıkçılarında Kıyas" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006).

[29] Kömürcü, Kamil, "Esîrüddin el-Ebherî'nin Kıyas Anlayışı" (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2004); Kamil Kömürcü, Klasik Mantıkta Kıyas Teorisi Ebherî Örneği, (Ankara: Yayınevi, 2010).

[30] Kömürcü, Kamil, "Esîrüddin el-Ebherî'nin Mantık Anlayışı" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2010); Kamil Kömürcü, Esîruddin el-Ebherî'nin Mantık Anlayışı, (Ankara: Yayınevi, 2010).

tezidir.[31] *İbn Sînâ'da Şartlı Kıyaslar* adlı yüksek lisans çalışmasıyla Samet Büyükada, şartlı kıyasların sembolik ifadelerle karşılığını incelemektedir.[32] Yine aynı isimli çalışmasıyla Ayşe Şavklıyıldız Antik Yunan'da şartlı önermeler ve şartlı kıyas anlamlarına gelecek kıyas formlarına ağırlık vermek suretiyle şartlı kıyaslar konusunu ele almaktadır.[33]

---

[31] Özel, Aytekin, "İbn Sînâ'nın Birleşmeli Kıyas Teorisi ve Sembolik Yorumu" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2009); Aytekin Özel, *İbn Sînâ'nın Birleşmeli Kıyas Teorisi ve Sembolik Yorumu*, (Bursa: Emin Yayınları, 2009).

[32] Samet Büyükada, "İbn Sînâ'da Şartlı Kıyaslar" (Yüsek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2015).

[33] Ayşe Şavklıyıldız, "İbn Sînâ Mantığında Şartlı Kıyaslar" (Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2016).

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ŞARTLI ÖNERMELER

Aristoteles'in kapalı, nispeten örtülü bazı ifadelerinin[34] şartlı önermeleri çağrıştırdığı iddia edilse de genel kanaat onun eserlerinde şartlı önermelere yer vermediği yönündedir.[35] Bu bağlamda şartlı önermelere ilk olarak Stoacılarının yer verdiğine dair görüş daha egemendir.[36] İslam dünyasında Kindî'nin Stoa felsefesinin etkisiyle günümüze ulaşamayan bazı metinlerinde şartlı önermelere değindiği rivayet edilmektedir.[37] Fârâbî'nin ise Aristoteles'in öncelik-sonralık arasında kurduğu ilişkiyi bitişik şartlı önermedeki melzûm-lâzım ilişkisine uyarladığı görülmektedir.[38] Ancak, şartlı önermeleri ve onlardan kurulan şartlı kesin kıyasları derinlikli bir şekilde inceleyen İbn Sînâ'dır.[39]

---

[34] Aristoteles'in şu ifadelerinin şartlı önermeleri çağrıştırdığı ifade edilmektedir: "İkinci olarak, var olması bir başkasının var olması sonucunu getiren ama, evirmeyi kabul etmeyen: Söz gelişi bir ikiden daha önce; iki olunca doğrudan birin de olduğu sonucu çıkar ama, bir olduğunda ikinin var olması zorunlu değil. O halde birden ötekinin var olması sonucu çıkmaz ve var olma sıralanışında evirmeyi kabul etmeyen bu nesne önce gelir, bu görünüyor." Aristoteles, *Kategoriler*, çev. Saffet Babür, (Ankara: İmge Kitabevi, 2016), 14a 30-35.

[35] Örneğin Ali Sami en-Neşşâr, Aristoteles'in yüklemli önermelere değindiği halde şartlı önermelere yer vermediği görüşündedir. Ali Sami en-Neşşâr, *el-Mantıku's-sûrî münzü Aristu hattâ 'asrinâ'l-hâzıra,* (İskenderiye: Dâru'l-ma'rifeti'l-câmi'a, 2000) 464; Neşşâr, *Menâhicü'l-bahs 'inde müfekkiri'l-İslâm ve nakdu'l-Müslimîn li'l-mantıki'l Aristatâlîs*, (Kahire: Dâru'l-fikri'l-'Arabî, 1947) 46. Abdurrahman Bedevî ise bu konuda şunları paylaşmaktadır: "Aristoteles önermelerden ancak yüklemli önermeleri kast etmektedir. Bitişik ve ayrık şartlı önermelere gelince o neredeyse hiç onlardan bahsetmemektedir. Onun şartlı önermelere yönelik işaretleri gizli ve kapalıdır." Abdurrahman Bedevî, *Aristu Silsiletü'l-yenâbi*', (Beyrut: Dâru'l-kalem, 1980), 72; Ayrıca David Ross, Aristoteles'in şartlı önermeleri ayrı bir tür olarak ele almadığını belirtmektedir. Bk. David Ross, *Aristoteles*, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002), 54.

[36] William Kneale-Martha Kneale, *The Development of Logic*, (New York: Oxford University Press, 1985), 159-175; İbrahim Çapak, *Stoa Mantığı ve Fârâbî'ye Etkisi*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2011), 25.

[37] Nicholas Rescher, "İbn Sînâ Mantığında Şartlı Önermeler", çev. Harun Kuşlu, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIV/25 (2012), 243-244, dp.19.

[38] Ebû Nasr Fârâbî, *el-Mekûlât*, Silsiletü'l-mantık 'inde'l-Fârâbî birinci cilt içinde, nşr. Refik el-Acem, (Beyrut: Dâru'l-meşrik, 1985), 129.

[39] Rescher, İbn Sînâ Mantığında Şartlı Önermeler, 257. Harun Kuşlu, "İbn Sînâ ve Nasîruddîn Tûsî Mantığında Şartlı Önermeler", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVII/ 30 (2014/2), 2.

1.1. Şartlı Önermenin Kısımları

Mantık geleneği içinde şartlı önermeleri kurucu mahiyette ele alıp ayrıntılı bir şekilde inceleyen filozof İbn Sînâ'dır. O, şartlı önermelere *el-İşârât ve't-tenbîhât*[40], *Dânişname-i Alâî*[41] ve *Necât*[42] adlı eserlerinde değinmişse de daha derinlikli bilgilere onun ansiklopedik eseri olan *eş-Şifâ* külliyatının *Kıyas* kitabının beşinci makalesinde yer vermektedir.[43] İbn Sînâ her ne kadar bu makalenin başlığını şartlı kıyaslara tahsis ettiğini açıklamış olsa da orada şartlı önermelerin mahiyeti hakkında detaylı analizler yapmaktadır.

İbn Sînâ şartlı önermelerin yüklemli önermelerden mahiyet itibariyle farklı ancak bunun yanında yüklemli önermelerle şartlı önermelerin benzer taraflarının olduğunu söylemektedir. Mesela şartlı önermeler tarafları arasında hüküm barındırmaları bakımından yüklemli önermelerle benzerdir. Yüklemli önermeler haberi bir telif içermeleri sebebiyle doğrulanma ve yanlışlanmaya müsait önermelerken şartlı önermelerde yer alan telifler de mesela bitişik şartlı önermenin tarafları arasındaki tabi olma, ayrık şartlı önermedeki ayrışma ilişkisi de doğrulanmaya ve yanlışlanmaya açıktır. Ayrıca her iki önerme türünün de doğrulanması veya yanlışlanması, barındırdıkları bilgilerin vakıaya mutabık olup olmamasıyla test edilir. Bunun yanında her iki önerme ilk olarak kendinde tasavvur edilir, sonrada doğru ya da yanlış olmalarına dış dünyaya müracaat edilerek karar verilir.[44]

Bazı ortak noktalara sahip olmalarına rağmen yüklemli ve şartlı önermeler yapıları itibariyle bir çok yönden birbirinden farklıdır. Aralarındaki en önemli fark, önermelerin tarafları arasında görülen nispettir. Yüklemli önermenin tarafları arasındaki nispet, yüklemin konu olması bakımından konuya ait kılınması şeklinde hamletme ilişkisidir. Hamletme ilişkisinden dolayı yüklemli önermede yüklem,

---

[40] Ebû Ali Huseyn b. Abdillah b. Ali b. Sînâ İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-tenbîhât*, thk. Müctebâ ez-Zâri'î, (Kum: Müessesetü Bustân Kitâb, h. 1434), 72.; İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler,* çev. Ali Durusoy, Muhittin Macit, Ekrem Demirli, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005), 21.

[41] İbn Sînâ, *Dânişname-i Alâî, Alâî Hikmet Kitabı,* çev. Murat Demirkol, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 40.

[42] İbn Sînâ, *Kitâbu'n-necât fi'l-hikmeti'l-mantıkıyye ve't-tabiiyye ve'l-ilâhiyye*, thk. Macit Fahri, (Beyrut: Dâru'l-âfaki'l-cedîde, 1985), 80-82.

[43] İbn Sînâ, *Kitabu'ş-şifâ: Kıyas*, thk. İbrahim Medkour, (Kahire: el-Hey'etü'l-âmme li-şuuni'l-metabi'el-emiriyye, 1964), 229-291.

[44] İbn Sînâ, *Kıyas*, 232.

konunun cevherini oluşturmaktadır. Şartlı önermelerin tarafları arasındaki ilişki ise bitişik şartlı önermede tabi olma (mütaba‘ât) ayrık şartlı önermede ise ayrışma (mu‘ânedet) ilişkisidir.[45] Bu açıdan yüklemli önermelerle şartlı önermeler açık bir biçimde birbirinden ayrılmaktadır.

İbn Sînâ her iki önerme arasında benzeşen ve ayrışan noktalara değindikten sonra daha öncekilerin şartlı önermeler tariflerine eğilmekte ve onlara katılmadığı noktaları ifade etmektedir. Onlardan bazıları şartlı önermeleri tam ve eksik şeklinde ayırmaktadırlar. Tam bitişik şartlı önermeye karşılık tıpkı "Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur" "Her ne zaman gündüz mevcut olursa güneş doğar" misalinde olduğu gibi önbitişenin artbitişeni, artbitişenin de önbitişeni gerektirdiği önermeleri tercih etmektedirler. Eksik bitişik şartlı önermeye karşılık ise önbitişenin artbitişeni gerektirdiği artbitişenin ise önbitişeni gerektirmediği önermeleri kullanmaktadırlar. Bazıları ise özetle şartlı önermelerin olumlularının ve olumsuzlarının olamayacağını iddia etmektedir. Diğer bazıları ise "Her ne zaman bu şey insansa canlıdır" şeklindeki bitişik şartlı önermenin "Bütün insanlar canlıdır" anlamına geleceğini iddia ederek ayrı bir tür olarak bitişik şartlı önerme olamayacağını onların aslında yüklemli önermenin içerisinde ifade edilmeleri gerektiğini savunmaktadır.[46]

1.1.1. Bitişik Şartlı Önerme

İbn Sînâ şartlı önermelerin tabiatına dair genel bir çerçeve çizdikten sonra bitişik şartlı önermenin mahiyetine yönelmektedir. Bitişik şartlı önermede bulunan tarafların birbirini gerektirmesi/ittisal ilişkisinin bazen önbitişenin vaz‘ından kaynaklı olabileceğini ifade etmektedir. Bitişik şartlı önermenin taraflarını önbitişen (mukaddem) ve artbitişen (tâlî) bu ikisi arasındaki ilişkiye delalet eden edatları ise "şart" ve "cevap(ceza)" edatı şeklinde ayırmaktadır. Önbitişeni kendisine bir şeyin nispet edildiği, önermedeki şartı temin eden ilk harfin iliştiği, cevabı gerektiren ve zatı itibariyle de artbitişenin ona tabi olmasını sağlayan şeklinde açıklamaktadır.[47] Mesela Arapça olarak kurduğumuz "İn kâneti'ş-şemsu

---

[45] İbn Sînâ, *Kıyas*, 232.
[46] İbn Sînâ, *Kıyas*, 232-233.
[47] İbn Sînâ, *Kıyas*, 233.

tâli‘aten fe’n-nehâru mevcûdun” “Eğer güneş doğarsa gündüz olur” önermesinde şart edatı olan “in/eğer” harfinin iliştiği, “fe’n-nehâru mevcûdun” cevabını gerektiren ve aynı şekilde artbitişen olan “fe’n-nehâru mevcûdun” ifadesinin tâbi olduğu “eş-şemsu tâli‘aten” ibaresinin vaz‘ı bu bitişik şartlı önermenin önbitişenidir. Artbitişen ise önbitişenden gerekene denilir. Önbitişenin gerçekleşmesi durumuna işaret eden edata şart, artbitişene ilişen edata ise ceza/cevap edatı denilir.[48]

İbn Sînâ’nın dikkat çektiği diğer bir nokta da bitişik şartlı önermedeki artbitişenin, önbitişenin vaz‘ından lâzım geleceğidir.[49] İbn Sînâ’ya göre artbitişen, sadece önbitişende bildirilen duruma tâbi olmaktadır. Artbitişen tek başına önbitişenden bağımsız ele alındığında doğrulanmaya veya yanlışlanmaya muhtemelken önbitişenle birlikte ifade edildiğinde doğrulanmaya ve yanlışlanmaya açık değildir. Onun doğruluğu veya yanlışlığı, önbitişende vaz‘ edilen duruma uyup uymamasıyla ortaya çıkmaktadır.[50] Yani yukarıdaki misalde verilen bitişik şartlı önermede artbitişen olan “gündüzün olması” önbitişene ilişen vaz‘lar sebebiyle ortaya çıkmaktadır. Bu vaz‘lar sayesinde önbitişen ile artbitişen arasındaki ittisal varlıkta ortaya çıkmakta ve sonra da akıl tarafından ise idrak edilmektedir.[51] Anlaşılan o ki İbn Sînâ’nın bahsettiği önbitişen ile artbitişen arasında görülen ittisalin varlıkta belirmesi ifadesinden kast ettiği, önbitişen-artbitişen ilişkisinin bir takım neden-sonuç zinciri içerisinde ortaya çıkacağıdır. Bu nedenle o, varlıkta görülen ve akıl tarafından idrak edilen önbitişen ile artbitişen arasındaki ittisali sağlayan vaz‘ların şu şekillerde olabileceğini açıklamaktadır:

a) Önbitişen artbitişenin illeti olur ve onu gerektirir.

b) Önbitişen illet değil de ma‘lûl olur ve artbitişeni gerektirir.

c) Önbitişen ile artbitişen aralarındaki görelilik ilişkisi nedeniyle birbirini gerektirirler.

d) Önbitişen ve artbitişen tek bir illetin iki ma‘lulü olurlar. Mesela bulutlardaki rüzgarın hareketiyle şimşek ve gök gürültüsünün ortaya çıkması gibi.

---

[48] İbn Sînâ, *Kıyas*, 233.
[49] İbn Sînâ, *Kıyas*, 233.
[50] İbn Sînâ, *Kıyas*, 236.
[51] İbn Sînâ, *Kıyas*, 233.

e) Ya da burada zikrine ihtiyaç duyulmayan başka nedenlerden dolayı taraflar birbirine bağlı olabilir.[52]

Buna mukabil İbn Sînâ sadece varlıkta ortaya çıkan, ancak aralarındaki ilişkiyi aklın gerekçelendiremediği yani kavrayamadığı önbitişen-artbitişen ilişkisinden de bahsetmektedir.[53] Aklın bu ilişkiyi gerekçelendirememesi ise önbitişen ile artbitişen arasındaki ilişkinin aklî bir nedenden dolayı kurulamamasıdır. Varlıkta sadece müşahede edilen, aklın kavrayamadığı önbitişen-artbitişen ilişkisi şu durumlardan kaynaklı olabilir:

a) Önbitişen artbitişenden zorunlu olarak meydana gelmiş olabilir veya önbitişen artbitişeni zorunlu olarak meydana getirmiş olabilir.

b) Her ikisi de başka bir illetten meydana gelmiş olabilir.

c) İkisi arasındaki görelilik ilişkisinden dolayı meydana gelmiş olabilir.

d) Ya da bilinemeyecek başka nedenden olabilir.[54]

İbn Sînâ üçüncü bir durum olarak önbitişen ile artbitişenin aralarında bir neden olmadan bir araya gelebileceklerine, her ikisinin de ayrı ayrı doğru olmalarından dolayı bir arada zikredilmelerinin aralarında bir neden-sonuç ilişkisine işaret etmeyeceğine değinmektedir. Burada, aklın riayet edeceği ve yöneleceği bir nedenin bulunmayacağını ifade etmektedir.[55] Mesela “İnsan canlıysa o halde at da canlıdır” gibi önerme varlıkta görülen, fakat bizim onlara dair verdiğimiz hükümler olmadığını ifade etmektedir. Çünkü “insanın canlı olması” ne “atın canlı olmasını” gerektirebilir ne de onun canlı olmasına engel olabilir.[56] Bu nedenle önbitişen ile artbitişen arasında zorunlu bir ilişki kurulamaz.

Hûnecî de, İbn Sînâ’nın zikretmiş olduğu önbitişen ile artbitişen arasındaki nedensellik ilişkilerine değinir. Ancak bu ilişkiye değinmeden önce önbitişen ile artbitişen arasındaki ortaklık/bir arada beraberce bulunma (iştirak) ilişkisini ele alır. Ortaklık ilişkisinde önbitişen ve artbitişenin konu veya yüklemlerinin aynı olmasından kaynaklı olarak önbitişenin artbitişeni gerektireceği durumları zikreder.

---

[52] İbn Sînâ, *Kıyas*, 233-234.
[53] İbn Sînâ, *Kıyas*, 234.
[54] İbn Sînâ, *Kıyas*, 234.
[55] İbn Sînâ, *Kıyas*, 234.
[56] İbn Sînâ, *Kıyas*, 234.

Önbitişen ve artbitişenin konu veya yüklem ortaklığından meydana gelecek gerektirme ilişkisini altı başlık altında tasnif etmektedir.[57]

a) Bitişik şartlı önermenin önbitişen ile artbitişeninin hem konularının hem de yüklemlerinin ortak olmasından kaynaklı gerektirme.

Mesela:

Tümel olumlu: Her ne zaman her **A B** ise bazı **A B**'dir.

Tümel olumsuz: Hiç bir zaman hiç bir **A B** değilse bazı **A B** değildir.[58]

b) Bitişik şartlı önermenin önbitişen ile artbitişenlerinin sadece konularının aynı olmasından kaynaklı gerektirme.

Mesela: Her **insan** canlıysa her **insan** cisimdir.[59]

c) Bitişik şartlı önermenin önbitişen ile artbitişenlerinin sadece yüklemlerinin ortak olmasından kaynaklı gerektirme.

Mesela: Her canlı **cisimse** her insan **cisimdir.**[60]

d) Aynı anda hem önbitişenin konusunun artbitişenin yüklemiyle hem de artbitişenin konusunun önbitişenin konusuyla ortak olmasından kaynaklı gerektirme.

Mesela: Her ne zaman her **A** *B* ise o halde bazı *B* **A**'dır.[61]

e) Önbitişenin konusunun artbitişenin yüklemiyle ortak olmasından kaynaklanan gerektirme.

Mesela: Her ne zaman her **insan** canlıysa o halde bazı cisimler **insandır**.[62]

f) Önbitişenin yüklemiyle artbitişenin konusunun ortak olmasından kaynaklanan gerektirme.

Mesela: Her insan **canlıysa** bazı **canlılar** cisimdir.[63]

Hûnecî, ortaklık ilişkisinin yanı sıra İbn Sînâ'nın değindiği nedensellik ilişkilerine de temas eder ancak bunlardan sadece ikisine değinmektedir: İlliyyet ve görelilik (tezâyüf).[64] Bunları da bitişik şartlı önermenin lüzumî olması bağlamında ele almaktadır.

---

[57] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 195-196.
[58] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2264.
[59] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2265.
[60] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2266.
[61] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2267.
[62] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2268.
[63] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2270.
[64] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 198.

İbn Sînâ genel olarak önbitişen ile artbitişen arasındaki ilişkiye değindikten sonra Arapçada kurulan şartlı önermeleri ele almaktadır. Arapçadaki edatları ve bu edatların önbitişen ile artbitişen arasındaki lüzum ilişkilerine delalet oranlarını mukayese etmektedir. Bu meyanda o, şart edatları arasında bitişik şartlı önermedeki ilişkilere delalet etmeleri açısından farklar görmektedir. Dahası edatların, şartlı önermelerdeki lüzumiyet ve bunun dışındaki ilişkilerden her hangi birine delaletlerinde dahi fark olduğunu ifade etmektedir. Mesela Arapçadaki "in/eğer" harfi önbitişen ile artbitişen arasındaki lüzumiyet ilişkisine delaleti en yüksek derecede olan edattır. Hatta ona göre "in" edatı yalnızca önbitişenin vaz'ından kaynaklı artbitişeni gerektirmek için kullanılmalıdır. Mesela "*İn kâneti'l-kıyâmetü kâmet fe-yuhâsebü'n-nâs*" = "Eğer kıyamet koparsa insanlar hesaba çekilir" bitişik şartlı önermesinde "in/eğer" edatının kullanılması doğru değildir. Çünkü şartlı önermedeki "insanların hesaba çekilmesi" "kıyametin kopmasıyla" gerçekleşecek bir şey değildir, bu ancak Allah'ın iradesiyle gerçekleşecektir. Bu nedenle orada "in" edatı kullanılmamalıdır, bitişik şartlı önermede "in" edatı yalnızca önbitişenin vaz'ıyla artbitişenin gerçekleşmesi zorunlu olan ve önbitişenin artbitişeni ilzam edeceği şartlı önermeler için kullanılmalıdır. Yukarıdaki misalde ise "in" edatının yerine "izâ" edatı tercih edilmeli ve önermenin de bu doğrultuda yeniden şu şekilde düzeltilmesi gerekmektedir: "*İzâ kâneti'l-kıyâmetü yuhâsebün'n-nâs*."[65]

Ona göre aralarında melzûm-lâzım ilişkisi olmayan "Eğer insan mevcutsa o halde iki sayısı çifttir ya da boşluk yoktur" gibi bitişik şartlı önermelerde "in/eğer" edatı kullanılmamalıdır. Bunun yerine bu tür ilişkilerde "ne zaman" anlamına gelen "metâ" edatı tercih edilerek "Ne zaman insan mevcutsa o halde aynı şekilde iki de çifttir ve boşluk da yoktur" şeklinde şartlı önermeler kullanılmalıdır.[66]

Özetle, İbn Sînâ "in" edatının en kuvvetli biçimde, "izâ" edatının ise orta derecede, "metâ" edatının ise en düşük derecede şartlı önermelerdeki lüzum ilişkisine delalet ettiğini ifade etmektedir.[67]

Hûnecî de şart edatlarını İbn Sînâ gibi ele almaktadır. Ona göre de "in" edatı en kuvvetli biçimde bitişik şartlı önermenin tarafları arasındaki lüzumiyet ilişkisine

---

[65] İbn Sînâ, *Kıyas*, 235.
[66] İbn Sînâ, *Kıyas*, 235.
[67] İbn Sînâ, *Kıyas*, 235.

delalet eder, sonra onu peşi sıra “iz” edatı takip eder, diğer geri kalanlar ise mesela “izâ”, “metâ” gibi edatlar “in” ve “iz” gibi lüzumiyete delalet etmezler.[68]

İbn Sînâ’nın bitişik şartlı önermelerin yapısı bağlamında üzerinde durduğu diğer bir nokta da önbitişenin konumudur. O, önbitişene sadece vazʻ görevini yüklemektedir. Önbitişendeki vazʻdan kastı önbitişenin artbitişeni gerektirmesidir. Bunun dışında önbitişenin var olup olmamasına dahi itibar edilmeyeceği görüşündedir. Mesela “Eğer şöyle olursa, şöyle olur” gibi bir şartlı önermede önbitişende “Şu şekilde olmaya irade ediyor” anlamı varsa ve artbitişende de onunla birlikte “Şöyle olunması irade ediliyor” anlamı varsa burada birlikte önbitişen ile artbitişen şartlı önerme oluşturmamışlardır. Aksine her ikisi de ayrı ayrı kendi içerisinde doğrulanmışlardır, sadece ikisi bir arada ifade edilmiştir. İkisinin bir araya gelmesiyle doğrulanıp doğrulanmaması talep edilen bir terkip oluşturulmamıştır. Bu açıdan önbitişenin vazʻ manası bitişik şartlı önerme içerisinde delalet etmemiştir.[69]

İbn Sînâ’nın kıyas kitabında bitişik şartlı önermeler bağlamında ele aldığı başka bir konu da doğru veya yanlış olmaları bakımından önbitişenin artbitişeni gerektirip gerektirmeyeceğidir. Mesela yanlış bir önbitişen yanlış bir artbitişeni gerektirebilir mi? Veyahut da doğru bir önbitişen yanlış bir artbitişeni gerektirebillir mi? Doğru ve yanlış sarkacında bitişik şartlı önermede önbitişen ile artbitişen arasında dört tür ilişkiden söz edilebilir.

- Doğru önbitişen doğru artbitişen
- Yanlış önbitişen yanlış artbitişen
- Yanlış önbitişen doğru artbitişen
- Doğru önbitişen yanlış artbitişen.

İbn Sînâ “Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur” önermesinde de görüldüğü gibi “Doğru bir önbitişen, doğru artbitişenle mukareneti men etmez”[70] sözüyle doğru bir önbitişenin yine doğru artbitişeni gerektireceği görüşündedir. Hûnecî ve Kâtibî de İbn Sinâ’nın izinden giderek aynı görüşü paylaşmaktadır.[71]

---

[68] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 198.
[69] İbn Sînâ, *Kıyas*, 235-236.
[70] İbn Sînâ, *Kıyas*, 238.
[71] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 198; Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2299.

İbn Sînâ ikinci şıkta yanlış bir önbitişenin yanlış bir artbitişeni; üçüncü şıkta yanlış bir önbitişenin doğru bir artbitişeni gerektirebileceğini kabul etmektedir.[72] Aynı şekilde Hûnecî ve Kâtibî de İbn Sînâ'yla hemfikirdir.[73] Dördüncü şıkta İbn Sînâ hak olanın batılı gerektiremeyeceği ilkesinden hareketle doğru bir önbitişenin yanlış bir artbitişeni gerektirmeyeceğine hükmetmektedir.[74] Hûnecî de bu düşüncesinde ona uymaktadır.[75] Kâtibî ise bu noktada yükselebilecek bazı soru ve itirazların olabileceğini ifade etse de nihayetinde doğru bir önbitişenden yanlış bir artbitişenin istilzam edilemeyeceğinde karar kılmaktadır.[76]

Hûnecî'nin bu bağlamda bitişik şartlı önerme arasındaki ilişkinin rastlantısal olması ve önermenin de doğru olması durumunda ise önbitişenin doğru artbitişenin doğru ve önbitişenin yanlış artbitişenin doğru iki türden kurulabileceğini ifade etmektedir.[77]

Tarafları arasındaki ilişki lüzumî ve yanlış olması durumunda ise bitişik şartlı önermenin önbitişeni doğru artbitişeni doğru, önbitişeni yanlış artbitişeni yanlış, önbitişeni doğru artbitişeni yanlış ve önbitişeni yanlış artbitişeni doğru taraflardan kurulabilmesi mümkündür.[78] Kâtibî, tarafları arasında yanlış bir lüzumiyetin olduğu bu dört seçeneğin her biri için şunları misal vermektedir:

a) Önbitişeni doğru artbitişeni doğru: Zeyd canlıysa o halde Zeyd insandır.

b) Önbitişeni yanlış artbitişeni yanlış: Taş canlıysa o halde taş insandır.

c) Önbitişeni doğru artbitişeni yanlış: Taş cisimse o halde taş insandır.

d) Önbitişeni yanlış artbitişeni doğru: At konuşansa o halde at kişneyendir.[79]

Kâtibî'nin verdiği misallere bakılacak olursa açıklama sadedinde şunlar ifade edilebilir. Birincisinde bitişik şartlı önermenin önbitişeni "Zeyd canlıdır" ile artbitişeni "Zeyd konuşandır" anlam bakımından doğrudur. Ancak bu iki taraf arasında birbirini gerektirme illet-malül/lüzumiyet ilişkisi yanlıştır. Zira Zeyd'in

---

[72] İbn Sînâ, *Kıyas*, 240.
[73] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 198; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2299.
[74] İbn Sînâ, *Kıyas*, 240-241.
[75] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 198.
[76] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2300-2308
[77] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 198.
[78] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 199.
[79] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2309.

canlı olması, Zeyd'in konuşan olmasını gerektirmez. Çünkü önbitişeni artbitişenden daha geneldir ve Zeyd'in canlı olması Zeyd'in at olmasını veya bitki olmasını da gerektirebilmektedir. Bu açıdan bakıldığında "Zeyd'in canlı olması" ile "insan olması" arasında doğru bir taraflar arasında birbirini gerektirme ilişkisinin kurulacağının iddia edilmesi doğru gözükmemektedir.

Bitişik şartlı önermenin yanlış ve rastlantısal olması halinde ise önerme üç türde kurulabilmektedir. Bunlar önbitişenin yanlış artbitişenin yanlış, önbitişenin doğru artbitişenin yanlış ve önbitişenin yanlış artbitişenin doğru olduğu durumlardır.[80]

Doğru bir bitişik şartlı önermenin yanlış önbitişen ve yanlış artbitişenden kurulu olabileceği dikkate alındığında nihaî olarak bitişik şartlı önermelerin doğruluğunun veya yanlışlığının, parçalarının doğru veya yanlışlığına bağlı olmadığını ifade edebiliriz. Aynı zamanda bitişik şartlı önermenin olumlu veya olumsuz oluşu da, parçalarının olumlu veya olumsuz olmalarına bağlı değildir. Bitişik şartlı önermelerin doğrulukları, parçalar arasındaki lüzumiyet ilişkisinin kurulmasına, olumlu oluşları da parçalar arasında hüküm verilmesine bağlıdır. Buna paralel olarak bitişik şartlı önermenin yanlışlığı parçalar arasındaki lüzumiyet ilişkisinin oluşmamasına, olumsuzluğu ise aradaki hükmün kalkmasına bağlıdır.[81]

Bitişik şartlı önermeler; ya iki yüklemli önermeden, ya iki bitişik şartlı önermeden, ya iki ayrık şartlı önermeden, ya bir yüklemli ve bir de bitişik şartlı önermeden, ya bir yüklemli ve bir ayrık şartlı önermeden ya da bir bitişik ve bir ayrık şartlı önermeden kurulu olabilir.[82] Bu açıdan bitişik şartlı önermeler; yüklemli, bitişik şartlı ve ayrık şartlı önermeden oluşabilmelerine göre altı farklı biçimde kurulabilmektedir:

1) Yüklemli, yüklemli önerme

2) Bitişik şartlı, bitişik şartlı önerme

3) Ayrık şartlı, ayrık şartlı önerme

4) Yüklemli, bitişik şartlı önerme

5) Yüklemli, ayrık şartlı önerme

---

[80] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 199.
[81] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 199; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2309-2315
[82] İbn Sînâ, *Kıyâs*, 253; Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 197; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2272.

6) Bitişik şartlı, ayrık şartlı önerme.

Bitişik şartlı önermede önbitişen ile artbitişen arasındaki ilişki lüzumiyet ilişkisidir. Lüzumiyet ilişkisinin gerçekleştiği bitişik şartlı önermenin tarafları, tabiatları itibariyle birbirinden farklıdır. Bitişik şartlı önermenin önbitişeninin tabiatında melzûm olma yani gerektirme, artbitişeninin tabiatında ise lâzım olma yani gereken olma yer almaktadır. Bu açıdan bitişik şartlı önermenin önbitişeni artbitişeninden gerektirme özelliğine sahip olması ve önermede önce zikredilmesi nedeniyle hem tabiaten hem vaz'an ayrılmaktadır.[83]

Lüzumiyet ilişkisinin bitişik şartlı önermenin taraflarının tabiatında farklılık meydana getirmesinden dolayı aynı tür önermelere sahip bitişik şartlı önermeyle aynı türden olmayan önermelere sahip bitişik şartlı önerme birbirinden farklıdır. Mesela her iki tarafı yüklemli önermeden oluşan bir bitişik şartlı önermede, yüklemli önermelerin önbitişende veya artbitişende yer alması farklılık oluşturmaz. Ama bir yüklemli ve bir bitişik şartlı önermeden oluşan bitişik şartlı önermede yüklemli önermenin önbitişen, bitişik şartlı önermenin artbitişen olmasıyla yüklemli önermenin artbitişen bitişik şartlı önermenin önbitişen olması farklılık oluşturmaktadır. Aynı şekilde bitişik şartlı önerme ayrık ve bitişik şartlı önermeden kurulu olduğunda ayrık şartlı ve bitişik şartlı önermelerin önbitişen mi yoksa artbitişen mi olacağı önemlidir.

Bu açıdan bakıldığında yukarıda altı olarak gösterilen bitişik şartlı önermenin kısımları dokuza çıkmaktadır. Bitişik şartlı önermenin taraflarında aynı tür önerme yer aldığında bitişik şartlı önermenin kısımlarında değişiklik meydana gelmezken farklı türden önermelerin yer aldığı bitişik şartlı önermenin kısımları değişmektedir. Bitişik şartlı önermenin yüklemli ve bitişik şartlı, yüklemli ve ayrık şartlı ve bitişik ve ayrık şartlıdan kurulu olduğu zamanda her birinin kendi içerisinde iki kısma daha ayrıldığı görülmektedir. Çünkü ayrık şartlı ve bitişik şartlı önermeden kurulu bitişik şartlı önermede; bitişik şartlı önermenin ayrık şartlı önermeyi gerektirdiği durum ve şartla, ayrık şartlı önermenin bitişik şartlı önermeyi gerektirdiği şart ve durum aynı değildir. Benzer biçimde yüklemli önermenin bitişik

---

[83] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr,* pr. 2273; Esîruddîn el-Ebherî, *Keşfu'l-hakâik fî tahrîri'd-dekâik*, thk. Hüseyin Sarıoğlu, (İstanbul: Çantay Kitabevi, 1998), 71-79; Zeynuddîn el-Keşşî, *Hadâiku'l-hakâik*, (Süleymaniye Ktp., Köprülü, no. 0000864), 61a-62a.

şartlı önermeyi gerektirdiği durumla bitişik şartlı önermenin yüklemli önermeyi gerektirdiği durum aynı değildir. Son olarak yüklemli önermenin ayrık şartlı önermeyi gerektirdiği durumla, ayrık şartlı önermenin yüklemli önermeyi gerektirdiği durum da aynı değildir. Bu açıdan bitişik şartlı önermenin kurulu olduğu önermeler şu şekildedir:

1) İki yüklemli önermeden kurulu bitişik şartlı önerme

2) İki bitişik şartlı önermeden kurulu bitişik şartlı önerme

3) İki ayrık şartlı önermeden kurulu bitişik şartlı önerme

4) Yüklemli ve bitişik şartlı önermeden kurulu bitişik şartlı önerme

4-a) Yüklemli ve bitişik şartlı önermeden kurulu bitişik şartlı önerme

4-b) Bitişik ve yüklemli şartlı önermeden kurulu bitişik şartlı önerme

5) Yüklemli ve ayrık şartlı önermeden kurulu bitişik şartlı önerme

5-a) Yüklemli ve ayrık şartlı önermeden kurulu bitişik şartlı önerme

5-b) Ayrık şartlı ve yüklemli önermeden kurulu bitişik şartlı önerme

6) Bitişik şartlı ve Ayrık şartlı önermeden kurulu bitişik şartlı önerme

6-a) Bitişik şartlı ve ayrık şartlı önermeden kurulu bitişik şartlı önerme

6-b) Ayrık şartlı ve bitişik şartlı önermeden kurulu bitişik şartlı önerme.[84]

Her bir maddenin örnekler eşliğinde pekiştirilmesi mümkündür. Hûnecî eserinde ilk üç maddeye örnekler vermez ama külli bir kural verir. O da şudur: Önbitişende yer alan yüklemli, bitişik şartlı ve ayrık şartlı önermelerin düz veya ters döndürme aracılığıyla veyahut da diğer yollardan lazım gelen şeklinin artbitişende ifade edilmesidir.[85] Hûnecî'nin örnek zikretmediği yerler önbitişendeki yüklemli, bitişik şartlı ve ayrık şartlı önermelerin düz döndürülmüş halinin artbitişende zikredilerek şu şekilde doldurulabilir.

1) Önbitişeni yüklemli ve artbitişeni de yüklemli önermeden oluşan bitişik şartlı önermenin misali şöyledir: "Her ne zaman her insan ölümlüyse, o halde bazı ölümlüler insandır."

---

[84] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 197-198; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2274-2286; Nasîruddîn Tûsî, *Esâsü'l-iktibâs fi'l-mantık*, haz. Hasan eş-Şafiî-Muhammed es-Saîd Cemâlüddîn, (Kahire: el-Meclisü'l-a'lâ li's-Sekâfe, 2004), s. 94; İzzüddevle Sa'd b. Mansur İbn Kemmûne, *el-Cedîd fi'l-Hikme*, thk. Hamid Mer'id Hubeysî, (Bağdad: Câmi'atü Bağdad, 1982), 166.

[85] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 197.

2) Önbitişeni bitişik şartlı ve artbitişeni de bitişik şartlı önermeden oluşan bitişik şartlı önermenin misali şöyledir: “Her ne zaman güneş doğduğunda gündüz oluyorsa o halde bazen gündüz olduğunda güneş doğmuştur.”

3) Önbitişeni ayrık şartlı ve artbitişeni de ayrık şartlı önermeden oluşan bitişik şartlı önermenin misali şöyledir: “Her ne zaman daima sayı ya çifttir ya da tekse o halde daima sayı ya tektir ya da çifttir.”

Keşfu'l esrâr'ın muhakkiki Khaled el-Rouayheb, giriş bölümünde Hûnecî'ye ve onun mantık dünyasına kazandırdığı yeniliklerden bahsederken bitişik ve ayrık şartlı önermelerin doğrudan çıkarımlarının ilk kez Hûnecî tarafından klasik İslam mantığına kazandırıldığını aktarmaktadır.[86] Mesela, olumlu ayrık şartlı bir önerme doğrudan çıkarım aracılığıyla olumsuz bitişik şartlı önermeye eşittir. Bu açıdan bakıldığında ikinci ve üçüncü sıradaki bitişik ve ayrık şartlı önermelerden kurulu bitişik şartlı önermeler aynı zamanda birer doğrudan çıkarım konusu olarak da değerlendirilebilmektedir.

4-a) Yüklemli ve bitişik şartlı önermeden kurulu şartlı önermenin misali şöyledir: “Her ne zaman her insan canlıysa o halde (her ne zaman Zeyd insansa o halde Zeyd canlıdır)dır.”[87]

4-b) Bitişik şartlı ve yüklemli önermeden kurulu bitişik şartlı önermenin misali: “Eğer her ne zaman güneş doğduğunda gündüz olursa o halde (güneşin doğması gündüzün varlığının melzûmudur ve gündüzün varlığı da güneşin varlığının lâzımıdır.)[88]

Bitişik şartlı önermenin tarafları arasındaki ilişkinin ayrık şartlı önermeden farklı olduğunu ifade etmiştik. Bitişik şartlı önermede melzûm-lâzım ilişkisi vaki iken ayrık şartlı önermede ayrılma(‘inâd) ilişkisi bulunur. Bu bilgiyi tekrar hatırlatmamızın nedeni bitişik şartlı önermenin kurulu olduğu yüklemli ve ayrık şartlı önerme arasında lüzumiyet ilişkisinden dolayı yüklemli önermenin ayrık şartlı önermenin üç ferdi olan, hakikiyye, mânia‘tü'l-cem‘ fakat ve mânia‘tü'l-hulüvv'ü istilzam etmesidir. Dolayısıyla bitişik şartlı önermenin beşinci ferdinin ilk kısmını

---

[86] Rouayheb, “İntroduction”, XXVİ-XLVİİİ; Rouayheb, “Post-Avıcennan Logıcıans on the Subject Matter of Logıc”, 70.
[87] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, 130b.
[88] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, 130b.

örneklendirirken üç başlık altında değerlendirmemiz daha uygun olacaktır. Bu değerlendirmeye uygun düşen misaller Kâtibî tarafından şu şekilde verilmektedir:

5-a) a- Yüklemli ve mânia‘tü’l-cem‘: Her ne zaman her insan canlıysa o halde Zeyd ya insandır ya da canlı olmayandır.

5-a) b- Yüklemli ve mânia‘tü’l-hulüvv: Her ne zaman insan canlıysa o halde ya Zeyd insan olmayandır, ya da Zeyd canlıdır.

5-a) c- Yüklemli ve mânia‘tü’l-cem‘ ve’l hulüvv: Her ne zaman bu sayıysa o halde o sayı ya çifttir ya da tektir.[89]

5-b) Bu sırada değineceğimiz bitişik şartlı önerme; önbitişeni ayrık şartlı önermeden, artbitişeni ise yüklemli önermeden oluşan önermedir. Hûnecî ile Kâtibî arasında ara ara görülen görüş ayrılıklarından biri de yedinci sıradaki şartlı önermenin teorik ifadesinde ve örneklendirilmesinde yaşanmaktadır. Teoride Hûnecî ayrık şartlı ve yüklemli önermeden kurulu bitişik şartlı önermenin kuralını şu şekilde kurgulamaktadır:

> *Bir konunun olumlu olması halinde diğer konunun olumsuz, bir konunun olumsuz olması halinde diğer konusun olumlu olması kaydıyla konuları ortak ayrık şartlı önermenin; iki yükleminden her birinin olumlu olarak söz konusu konu üzerine yüklemlenmesini gerektirmesi gibi.*[90]

Hûnecî’nin yaptığı tanıma göre misal Kâtibî tarafından şu şekilde verilmektedir:

> *Her ne zaman bu şey çift veya tekse ancak o şey çift değildir; o halde o şey tektir, [her ne zaman bu şey çift veya tekse] ancak o şey tek değildir o halde o şey çifttir, [her ne zaman bu şey çift veya tekse] ancak o şey çifttir o halde o şey tek değildir, [her ne zaman bu şey çift veya tekse] ancak o şey tektir o halde o şey çift değildir.*[91]

Kâtibî misalini verdiği bu kuralda bitişik şartlı önermenin önbitişeninde sadece ayrık şartlı önermenin şart olarak koşulmamasını bununla beraber bitişik şartlı önermenin önbitişeninde yer alan ayrık şartlı önermenin yapısına da bazı kayıtlarla müdahale edilmesini sorun olarak görmektedir.[92] Halbuki Hûnecî bitişik şartlı önerme içerisindeki ayrık şartlı önermenin yüklemli önermeyi istilzam etmesi için, yüklemli önermede olumlu veya olumsuz parçalardan biri zikredilecekse diğer parçanın onun niteliğine zıt olduğunu gösteren bir kayıtla ayrık şartlı önerme içerisinde belirtilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Yukarıdaki misalde de

---

[89] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2281.
[90] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 197-198.
[91] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2282.
[92] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2283.

görüldüğü üzere yüklemli önermede “o şey tektir” çıkarımında bulunabilmek için konuda ortak diğer parçanın yani “çiftin” olumsuz nitelenerek “fakat o şey çift değildir” gibi önbitişen içerisinde bir kayıtla bağlanması buna işaret etmektedir.

Kâtibî bu kayıtlara lüzum hissedilmeden tarifin şu şekilde yapılmasının daha isabetli olacağı kanaatindedir: “İki parçası da konuda ortak hakiki ayrık şartlı önerme tabiatı itibariyle o iki parçaya bölünen yüklemin konuya yüklenmesini gerektirir.”[93] Kâtibî’nin yaptığı tarifin daha anlaşılır hale gelmesi için bizzat kendisinin verdiği misalden istifade edebiliriz. O, “Her ne zaman bu şey ya çift ya da tekse o halde o şey sayıdır.” misalini vermektedir.[94] Sayı, tabiatı itibariyle çift ve tekten başka bölene sahip değildir.

Her iki tarifi mukayese ettiğimizde şu çıkarıma ulaşmamız yerinde olacaktır. Bitişik şartlı önermedeki istilzam ilişkisi ister yüklemli ister bitişik şartlı isterse de ayrık şartlı olsun önbitişenin parçalarının artbitişendeki parçaları gerektirmesiyle ancak mümkün olmaktadır. Muhtemeldir ki Hûnecî, Kâtibî’nin zikrettiği tarifin doğuracağı sonucun farkındadır. Bu sonuçtan kaçınmak için tarifini detaylandırma yolunu tercih etmektedir.

6-a) Bitişik şartlı ve ayrık şartlı önermeden kurulu bitişik şartlı önermenin misalini Hûnecî ve Kâtibî zikretmezler; sadece nasıl tertip edileceğine dair kuralı verirler. Onlara göre “Olumlu bitişik şartlı önerme önbitişenin aynısından ve artbitişenin ise zıddından oluşan mani‘atü’l-cem‘ şeklindeki ayrık şartlı önermeyi ve önbitişenin zıddından ve artbitişenin ise aynısından oluşan mani‘atü’l-hulüvv tarzındaki ayrık şartlı önermeyi gerektirir.”[95] Önceki verilen örneklerden hareketle bu kurala uygun biçimde şu misalleri verebiliriz:

Bitişik şartlı önermenin mâni‘atül cem‘ kısmındaki ayrık şartlı önermeyi gerektirmesinin misali: “Her ne zaman eğer güneş doğarsa gündüz olmuşsa o halde ya güneş doğmuştur ya da gündüz olmamıştır.”

Bitişik şartlı önermenin mâni‘atül hulüvv kısmındaki ayrık şartlı önermeyi gerektirmesinin misali: “Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olmuşsa o halde ya güneş doğmamıştır ya da gündüz olmuştur.”

---

[93] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2283.
[94] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2283.
[95] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 198; Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2285.

6-b) Ayrık şartlı ve bitişik şartlı önermeden kurulu bitişik şartlı önerme Hûnecî ve Kâtibî'ye göre "Olumlu hakikiye ferdindeki ayrık şartlı önermenin her iki parçasından birinin zıddı ile diğer parçasının aynısı arasında ve iki parçasından birisinin aynıyla diğer parçasının zıddı arasında mülâzemet ilişkisinden" doğmaktadır.[96] Kâtibî şerhe muhtaç yerleri misalle şöyle izah etmektedir: "Her ne zaman bu sayı ya tek veya çiftse o halde o sayı çiftse tek değildir, [Her ne zaman bu sayı ya tek veya çiftse] o halde tekse çift değildir, [Her ne zaman bu sayı ya tek veya çiftse] çift değilse tektir, [Her ne zaman bu sayı ya tek veya çiftse] tek değilse çifttir.*"*[97]

Üç farklı önerme ferdinden kurulu bitişik şartlı önermelerin Hunecî ve Kâtibî'ye göre tanımlarına ve misallerinin açıkça verildiği yerlere temas ettik. Misallerinin verilmediği yerlerde ise onların tariflerine uygun kalarak çıkarımla kendimiz misal vermeye çalıştık. Sonuç olarak vurgulamamız gereken nokta; (i) farklı önermelerden kurulu bitişik şartlı önermeler mahiyet, tabiat, edatlar ve konum(vaz') itibariyle aynı önermelerden kurulu bitişik şartlı önermelerden farklıdırlar. (ii) İddia edildiği gibi bitişik şartlı önermelerin sayısının 9 olmasının nedeni üç tür önermenin kombinasyonunun 9 olması değil[98] şartlı önermenin 4-6 arasındaki türlerindeki lüzumiyet ilişkisinin 1-3 arasındaki türlerinde olan lüzumiyet ilişkisinden farklı olmasıdır.

1.1.2. Ayrık Şartlı Önerme

Ayrık şartlı önerme önbitişen ile artbitişen arasında birbirini yok etme ilişkisinin bulunduğu önermedir.[99] Ayrık şartlı önermenin tarafları arasında bitişik şartlı önermede olduğu gibi birbirini gerektirme ilişkisi değil de birbirinden ayrılma('inâd) ilişkisi yer almaktadır. Şartlı önermenin tarafları arasında ortaya çıkan ayrışma ilişkisine delalet eden Türkçede "ya o... ya da o..." anlamlarına gelen Arapça "imma" edatıdır.[100]

---

[96] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 198; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2286.
[97] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2286.
[98] Kuşlu, "İbn Sînâ ve Nasîruddîn Tûsî Mantığında Önermeler", 5.
[99] Necati Öner, *Klasik Mantık,* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974), 54; İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, (Ankara: Elis Yayınları, 2011), 114.
[100] İbn Sînâ, *Kıyas*, 242.

Hûnecî'nin bitişik şartlı önerme konusunda da bahsettiği ortaklık ilişkisi ayrık şartlı önermenin tarafları arasında ortaya çıkan ayrışma ilişkisinde de görülür. Ayrık şartlı önermelerin taraflarında ortaya çıkan ortaklık ilişkisi de bitişik şartlı önermedeki gibi altı farklı şekilde ortaya çıkabilir:

a) Ayrık şartlı önermenin önbitişeni ile artbitişeninin hem konularının hem de yüklemlerinin ortak olmasından kaynaklanan ayrışma. Hûnecî'ye göre önermelerin tarafları arasında görülen bu iştirak, ayrık şartlı önermede birbiriyle çelişik iki tarafın zikredilmesiyle mümkün olabilir.[101]

Mesela: Ya mutlaka-ı amme olarak her **A B**'dir ya da daimi olarak her **A B** değildir.[102]

b) Ayrık şartlı önermenin önbitişeni ile artbitişeninin sadece konularında ortak olmasından kaynaklanan ayrışma. Bu ise aynı konu üzerine anlam açısından birbirine eşit iki şeyin ayrık şartlı önermenin bir tarafında olumlu, diğer tarafında ise olumsuz olarak yüklem yapılmasıyla olur.[103]

Mesela: Ya **Zeyd** insan olandır ya da **Zeyd** konuşan olmayandır.[104]

c) Ayrık şartlı önermenin önbitişeni ile artbitişeninin sadece yüklemlerinde ortak olmasından kaynaklanan ayrışma.

Mesela: Ya her canlı **cisim**dir ya da her insan **cisim** değildir.

d) Önbitişenin konusunun artbitişenin yüklemiyle artbitişenin konusunun önbitişenin konusuyla ortak olmasından kaynaklı ayrışma.

Mesela: Ya her A B'dir ya da hiç bir B A değildir.[105]

e) Önbitişenin konusunun artbitişenin yüklemiyle ortak olmasından kaynaklanan ayrışma.

Mesela: Ya her **insan** canlıdır ya da bazı cisim **insan** değildir.[106]

f) Önbitişenin yükleminin artbitişenin konusuyla ortak olmasından kaynaklanan ayrışma.

Mesela: Ya her insan **canlıdır** ya da bazı **canlı** cisim değildir.[107]

---

[101] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 195.
[102] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2264.
[103] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 195.
[104] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2265.
[105] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2267.
[106] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2268.
[107] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2270.

Ayrık şartlı önermeler de bitişik şartlı önermeler gibi yüklemli, bitişik şartlı ve ayrık şartlı önermelerden oluşabilirler. Fakat bitişik şartlı önerme ile aralarındaki fark, ayrık şartlı önerme içerisindeki önermeler arasında ayrışma ilişkisi olduğundan sayısının bitişik şartlı önermedeki gibi dokuz değil altı olmasıdır. Bunun nedeni ayrık şartlı önermenin tarafları arasındaki ayrışma ilişkisinin çift taraflı gerçekleşmesidir. Ayrık şartlı önermede önbitişenin artbitişenden ayrışmasıyla artbitişenin önbitişenden ayrışması aynı derecededir. Hatırlanacağı üzere bitişik şartlı önermenin bazı kısımlarının tarafları arasındaki birbirini gerektirme aynı düzeyde değildir. Bundan dolayı bu üç tür önermenin ayrık şartlı önerme içerisinde önbitişen ve artbitişen olarak kombinasyonu altı biçimde teşekkül etmektedir. Bu doğrultuda ayrık şartlı önermeleri şu şekilde sıralayabiliriz:

1) İki yüklemli önermeden kurulu ayrık şartlı önerme.
2) İki bitişik şartlı önermeden kurulu ayrık şartlı önerme.
3) İki ayrık şartlı önermeden kurulu ayrık şartlı önerme.
4) Yüklemli ve bitişik şartlı önermeden kurulu ayrık şartlı önerme.
5) Yüklemli ve ayrık şartlı önermeden kurlu ayrık şartlı önerme.
6) Bitişik ve ayrık şartlı önermeden kurulu ayrık şartlı önerme.

Bu altı tür ayrık şartlı önermenin misallerini Hûnecî'nin kuralı ve Kâtibî'nin şerhi çerçevesinde vermeye çalışalım. İlk üç sıranın kuralını Hûnecî, ayrık şartlı önermenin tarafları arasındaki ayrışmayı ('inâd) ayrışmanın bizatihi kendisi('ayn) ile çelişiği(nakîz) arasında gerçekleşmesi olarak verir.[108]

1) İki yüklemli önermeden kurulu ayrık şartlı önermenin misali şöyledir: "Ya her insan canlıdır ya da her insan canlı değildir."

2) İki bitişik şartlı önermeden kurulu ayrık şartlı önermenin misali şöyledir: "Ya her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur ya da hiç bir zaman güneş doğmazsa gündüz olmaz."

3) İki ayrık şartlı önermeden kurulu ayrık şartlı önermenin misali şöyledir: "Ya daima sayı ya çift ya da tektir, ya da hiç bir zaman sayı ya çift değildir ya da tek değildir."

---

[108] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 197.

Hûneci dördüncü sıradaki yüklemli ve bitişik şartlı önermeden kurulu ayrık şartlı önermenin kuralını yukarıda yer alan yüklemli ve bitişik şartlı önermeden veyahut da bitişik şartlı ve yüklemli önermeden kurulu bitişik şartlı önermenin misallerinde önbitişen aynı kalmak suretiyle artbitişenin çelişiğiyle(nakîziyle) değiştirilerek ayrık şartlı önermeye dönüştürmektedir. Fakat misalini sarih biçimde ne Hûnecî ne de Kâtibî vermektedir. Onun koyduğu kuraldan hareketle örnek şu şekilde verilebilir:

4) Yüklemli ve bitişik şartlı önermeden kurulu ayrık şartlı önerme:

"Ya Zeyd canlıdır ya da Zeyd insansa Zeyd canlı değildir."

Aynı şekilde beşinci sıradaki yüklemli ve ayrık şartlı önermeden kurulu ayrık şartlı önermenin de kuralı, yüklemli ve ayrık şartlı önermeden kurulu bitişik şartlı önermenin önbitişeni sabit kalmak şartıyla artbitişeni çelişiğiyle değiştirilerek yapılır. Benzer biçimde Hûnecî ve Kâtibî buna da misal vermez. Şu şekilde misal verilebilir:

5) Yüklemli ve ayrık şartlı önermeden kurulu ayrık şartlı önerme:

"Ya bu sayıdır ya da sayı ya tek değildir ya da çift değildir."

Altıncı sıradaki ayrık şartlı ve bitişik şartlı önermeden kurulu ayrık şartlı önermenin kuralı ise Kâtibî'ye göre şöyledir: İlk olarak ayrık şartlı önermenin tarafları arasındaki ayrışmanın türü mâni'atü'l-cem' olmalıdır.[109] Hûnecî önermenin türünün ne olacağını muğlak bırakmıştır. Sonrasında ise önbitişende yer alan bitişik şartlı önerme olumlu ve tümel olmalı, artbitişendeki ayrık şartlı önerme de olumlu ve tikel olmalı, bunun yanında önbitişen ve artbitişendeki parçaların ortak olması gerekmektedir. Bu doğrultuda misal şu şekilde verilebilmektedir:

6) Ayrık şartlı önerme ile bitişik şartlı önermeden kurulu ayrık şartlı önermenin misali: "Ya her ne zaman güneş doğmuşsa gündüz olmuştur ya da bazen ya güneş doğmuştur ya da gündüz mevcuttur olmuştur."[110]

Bitişik şartlı ve ayrık şartlı önermeden kurulu ayrık şartlı önermenin tarafları arasındaki ayrışmanın ferdinin mâni'atü'l-cem' olmasının nedenini Kâtibî şöyle açıklar: Normalde bir olumlu bitişik şartlı önerme, nitelikte ittifak etmeleri şartıyla ister hakikiye ister mâni'atü'l-cem' isterse de mâni'atü'l-hulüvv olsun

---

[109] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2287.
[110] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2287.

herhangi bir olumsuz ayrık şartlı önermeyi gerektirmektedir. Fakat iki şeyin aynı anda hem birbirini gerektirmesi=mülâzemet ve hem de birbiriyle ayrışmasının=infisâl imkansız olması nedeniyle bitişik şartlı ve ayrık şartlı önermeden oluşan ayrık şartlı önermedeki ayrışma yalnızca mâni'atü'l-cem' şeklinde gerçekleşmektedir.[111]

Kâtibî'ye göre mesela; "Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur" olumlu bitişik şartlı önermesi, "Hiç bir zaman ya güneş doğmamıştır ya da gündüz olmamıştır" olumsuz ayrık şartlı önermesini gerektirmektedir.[112] Bitişik şartlı önermenin ayrık şartlı önermeyi bu şekilde gerektirmesi, ayrık şartlı önerme olarak şu şekilde ifade edilir: "Ya 'her ne zaman güneş doğmuşsa gündüz olur' olur ya da 'bazen ya güneş doğmuştur ya da gündüz olmuştur' olur".[113]

Ayrık şartlı önermenin tarafları arasında kurulan ve Arapça "imma" edatının delalet ettiği ayrışma ilişkisi, üç farklı şekilde ortaya çıkmaktadır: Hakikiye, mâni'atü'l-cem' ve mâni'atü'l-hulüvv.

Hakikiye: Ayrık şartlı önermede önbitişen ile artbitişen arasında ayrışmanın doğruluk ve yanlışlık bakımından meydana gelmesidir.[114] Ayrık şartlı önermenin tarafları arasındaki ayrışma hakikiye olursa, hüküm muhakkak taraflardan biri üzerinde icra edilir. İlaveten hakikiyede hüküm, ayrışan tarafların dışında da bir şey üzerine hamledilememektedir. Ayrışmanın gerçekleştiği tarafların tümü ayrık şartlı önermede zikredildiğinden dolayı hakikiye tarzı bir ayrık şartlı önermede eksik ayrışmadan da söz edilemez. Aksine hakikiyede her zaman ayrışmanın gerçekleştiği taraflar zikredildiğinden dolayı tam bir ayrışma gerçekleşmektedir. Mesela "Sayı ya tektir ya da çifttir" dediğimizde burada, sayının tek ile çift olarak ayrıştırıldığına, sayının bu ikisinin dışında olamayacağına ve sayının sadece ikisinden biri olacağına hükmedilmektedir.[115]

Hûnecî'ye göre hakikiye ayrık şartlı önerme; (a) ya çelişik iki önermeden (b) ya bir önerme ve bu önermenin çelişiğine eşit(müsâvî) diğer bir önermeden (c) ya da her biri diğerinin çelişiğine eşit iki önermeden olmak üzere ancak üç farklı

---

[111] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2288.
[112] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2288.
[113] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2288.
[114] Necati Öner, *Klasik Mantık*, 56.
[115] İbn Sînâ, *Kıyas*, 242.

şekilde meydana gelebilmektedir.[116] Hakikiyenin çelişik iki önermeden kuruluyor olmasının nedeni, çelişik iki şeyin bir arada asla bulunamaması ve çelişik iki durumun birinden hali olmasının imkansızlığıdır.[117] Mesela "Bu şey ya A'dır ya da A olmayandır" şeklindeki ayrık şartlı hakikiye önerme, bu şeyin hem A hem de A olmayan olması imkansızdır. Aynı şekilde bu şeyin A ve A olmayan dışında da bir şey olması da imkansızdır. Dolayısıyla aralarında hakikiye cinsinden bir ayrışma meydana gelmektedir.

Aynı illet hakikiye ayrık şartlı önermenin kurulabileceği ikinci ve üçüncü durumlarda da geçerlidir. Nitekim bir şey ile çelişiğinin bir arada bulunmasının imkansızlığı o şey ile çelişiğine eşit bir şeyin de bir arada olmasının imkansızlığını gerektirmektedir.[118] Mesela "Sayı ya tektir ya da çifttir" şeklinde hakikiye ayrık şartlı önerme kurduğumuzda "tek" ile onun çelişiği olan "çiftin" bir arada bulunması imkansızdır. Bu imkansız durum, aynı şekilde "tek" ile "çift"in eşiti olan "tek olmayan" ile bir arada olmasının imkansızlığını da sağlamaktadır. Ayrıca "tek" ile "çift" arasındaki bu ayrışma, her ikisinin de eşiti olan "tek olmayan" ve "çift olmayan" arasında da kurulabilmektedir. Mesela, yukarıdaki örnekte yer alan "Sayı ya tektir ya da çifttir" ayrık şartlı önermesini "Sayı ya tek olmayandır ya da çift olmayandır" şeklinde de kurabiliriz.

Hakikiye ayrık şartlı önerme çerçevesinde ele alınan diğer problem de hakikiyenin kaç parçadan oluşacağıdır. Hûnecî, hakikiye ayrık şartlı önermede esas olanın önbitişen ile artbitişen arasında ayrışma olduğuna vurgu yaparak bunun ancak iki parça arasında gerçekleşebileceğini belirtmektedir.[119] Ona göre şayet hakikiye ayrık şartlı önerme üç ve daha fazla parçadan kurulu olursa birinci parça ikinci parçanın karşıt halini gerektirecek olsa bu takdirde ikinci parçanın karşıt hali, üçüncü parçanın bizzat kendisini birinci parçanın kendisini istilzam ettiğinden dolayı gerektiremeyecektir.[120] O halde hakikiye ayrık şartlı önermenin iki parçadan kurulu olması kaçınılmazdır.

---

[116] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 200.
[117] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 200; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2337.
[118] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 200; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2338-2339.
[119] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 200.
[120] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 200.

Ne var ki vakıada üç ve üçten daha fazla parça arasında ayrışmanın gerçekleştiği bir çok ayrık şartlı önerme bulunmaktadır. Fakat Hûnecî üç ve daha fazla parçadan kurulu olan ayrık şartlı önermelerin iki parçadan oluşan ayrık şartlı önermeye döndürülmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Kâtibî, Hûnecî'nin ifadelerini şöyle açıklamaktadır:[121] Mesela; "Sayı; ya fazla ya tam ya da eksiktir" hakikiye ayrık şartlı önermenin ilk anda üç parçadan kurulu olduğu gözükmektedir. Fakat durum tahkik edildiğinde aslında iki parçadan kurulu olduğu yargısına varıldığı görülmektedir. Bu bağlamda birinci önerme aynen alınmalıdır: "Sayı ya fazladır" ikinci ve üçüncü durumlar bir araya getirilir ve tekrar ayrık şartlı önerme formatına dönüştürülür ve birinci durumun karşıt hali olarak konumlandırılır: "Ya da ya tamdır ya da eksiktir." Bu ayrık şartlı önerme, aynı zamanda "sayı fazladır" yüklemli önermesinin karşıt hali olan "sayı fazla değildir" yüklemli önermesine eşittir. Üç parçadan kurulu ayrık şartlı önermenin iki parçaya çevrilmiş son hali şu şekilde ortaya çıkmaktadır: "Sayı ya fazladır ya da ya tamdır ya da eksiktir." Görüldüğü üzere birinci taraf, yüklemli önermeden ikinci taraf ise ayrık şartlı önermeden kurulu ayrık şartlı önerme meydana gelmektedir.

Hûnecî'nin ayrık şartlı önermenin sadece iki parçadan oluşacağı, üçten daha fazla parçalardan kurulu olanların tekrar iki parçaya indirilmesi gerekeceği konusunda F. Râzî'yi takip etmektedir.[122] Râzî ve Hûnecî'nin devam ettirilen bu çizginin daha sonraları Sirâceddîn el-Urmevî tarafından da sahiplenildiği, gerekçelendirilmelerinin aynı şekilde yapıldığı görülmektedir.[123]

Mâni'atü'l-cem': Ayrışmanın meydana geldiği ikinci tür ayrık şartlı önerme ise mâni'atü'l-cem'dir. Mâni'atü'l-cem' türündeki ayrık şartlı önerme; önbitişen ile artbitişen arasındaki ayrışmanın doğruluk üzerinde bir araya gelememesidir.[124] Yani mâni'atü'l-cem'in tarafları beraberce doğru olamazlar. Mesela; "Bu şey ya insandır ya da attır" dediğimizde burada o şeyin ya insan olacağı ya at olacağı ya da insan ve at dışında başka bir şey olacağı anlatılmaktadır. Ancak burada o şeyin hem insan hem de at olabileceği ifade edilmemektedir.

---

[121] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2344-2345.
[122] Bk.Râzî, *Mantıku'l-Mülahhas*, 211.
[123] Akkanat, Hasan, "Kadı Siraceddn el-Ürmevi ve Metâliu'l-Envâr, Tahkik, Çeviri İnceleme" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006), 1: 56.
[124] Öner, *Klasik Mantık*, 57.

Hûnecî, mâni‘atü’l-cem‘in, bir önermeyle o önermenin çelişiğinden daha hususi başka bir önermenin bir araya gelmesiyle mümkün olabileceğini ifade etmektedir.[125] Hûnecî’nin verdiği bilgileri “Bu şey ya insandır ya da attır” önermesi üzerinden şöyle açıklayabiliriz. Burada çelişiği alınan ilk önerme “Bu şey insandır” önermesidir. Bu önermenin çelişiği ise “Bu şey insan değildir” önermesidir. Kaplam itibariyle “Bu şey insan değildir” önermesinden daha dar manayı ifade eden önermelerden biri de “Bu şey attır” önermesidir. Zira “bu şeyin at olması” kaplam itibariyle “bu şeyin insan olmamasından” daha özeldir. Dolayısıyla mâni‘atü’l-cem‘ bir önermeyle o önermenin çelişiğinden kaplam itibariyle daha dar bir önermeden kurulmaktadır.

Kâtibî ise önceki mantıkçıların mâni‘atü’l-cem‘i iki şekilde tarif ettiklerini aktarmaktadır.[126] Birincisi, başka herhangi bir kayda baş vurmadan ayrık şartlı önermenin taraflarının doğruluk üzerinde birleşmelerinin imkansız olmasıdır. İkincisi, tarafların doğruluk üzerinde birleşmeleri imkansızken yanlış üzerinde birleşmeleri mümkün olmasıdır.[127] Kâtibî, mâni‘atü’l-cem‘ birinci tanım esas alınarak yapıldığında ikinci tanımı da kapsayacağını aynı zamanda hakikiyenin de mâni‘atü’l-cem‘in tanımı altına gireceğini belirtmektedir.[128] Çünkü hem mâni‘atü’l-cem‘in tarafları hem de hakikiyenin tarafları, doğrulukta bir araya gelemezler.

Kâtibî, söz konusu iki tarifle Hûnecî’nin yaptığı tarifi mukayese eder. Bu iki tariften ikincisinin Hûnecî’nin yaptığı tarifin aynı anlamı taşıdığı sonucuna varır.[129] Çünkü iki önermenin doğrulukta bir araya gelmeleri imkansız, yanlışlık üzerinde bir araya gelmeleri mümkünse bu iki önermeden biri, diğerinin çelişik halinden daha özel durumdadır. Devamında Kâtibî, mâni‘atü’l-cem‘in tarifi içinde niçin ikinci açıklamada yer alan “yanlış üzerinde birleşmeleri mümkündür” kaydının eklenmesi gerektiğini aktararak konuyu sonlandırır.[130]

---

[125] Hûneci, *Keşfu’l-esrâr*, 201.
[126] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2343.
[127] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2344-2345.
[128] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2345.
[129] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2346.
[130] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2348.

Mâni‘atü’l-hulüvv: Mâni‘atü’l-hulüvv ayrık şartlı önerme önbitişen ile artbitişen arasındaki ayrışmanın yanlışlıkta bir araya gelememesidir.[131] Mesela, “İnsan ya denizdedir ya da boğulmamıştır” önermesinde her iki tarafın bir arada bulunması yani doğrulanması denizde olup boğulmamış olduğu durumda mümkünken, her iki taraftan hali olup karadayken boğulması yani yanlışlanması mümkün gözükmemektedir.

Kâtibî, mâni‘atü’l-hulüvvü hakikiye ve mâni‘atü’l-cem‘e nazaran şerhte daha detaylı biçimde ele almaktadır. Onun konuyu detaylı şekilde ele alış biçimi İbn Sînâ’nın *İşârât*’taki yaklaşım tarzıyla paralellik arz etmektedir.[132] Bu açıdan Kâtibî’nin İbn Sînâ geleneğini devam ettirdiğini ifade edebiliriz. Mâni‘atü’l-hulüvvün tarifi ile ona mahsus meseleleri Kâtibî’nin şerhi çerçevesinde açıklamaya başlayabiliriz.

Hûnecî, mâni‘atü’l-hulüvvün bir önermeyle o önermenin çelişiğinden daha genel olan diğer bir önermenin bir araya gelmesiyle kurulabileceğini ifade etmektedir.[133] İki önermenin bu şekilde bir araya gelmesi, ona göre önbitişen ile artbitişenin yanlış üzerinde birleşememelerine sebep olmaktadır. Ayrıca ona göre bir şeyle, o şeyin çelişiğinden daha genel başka şeyden “hulüvv”ün imkansız olmasının nedeni, birbiriyle çelişik iki şeyden hulüvvün imkansız olmasıdır.[134] Şöyle ki mesela yukarıdaki “İnsan; ya denizdedir ya da boğulmamıştır” önermesinin mâni‘atü’l-hulüvv ayrık şartlı önerme olmasının nedeni, ayrık şartlı önermede yer alan “ya da boğulmamıştır” önermesinin “ya denizdedir” önermesinin çelişiği olan “ya denizde değildir” önermesinden daha genel olmasıdır. Zira boğulmamak, denizde olmamaktan daha geneldir. “İnsan ya denizdedir ya da denizde değildir” önermesinde hulüvvün imkansız olduğu bir duruma işaret ediliyorsa bu, aynı zamanda “İnsan ya denizdedir ya da boğulmamıştır” önermesinde de hulüvvün imkansız olduğuna delalet etmektedir.

Kâtibî yine önceki mantıkçıların mâni‘atü’l-hulüvv için iki tarif yaptıklarını söyler. Birincisi, mâni‘atü’l-hulüvv, herhangi bir kayda baş vurmaksızın ayrık şartlı

---

131 Öner, *Klasik Mantık*, 59; Nazım Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2015), 95-96.
132 İbn Sînâ, *el-İşârât ve’t-tenbîhât*, 81.
133 Hûneci, *Keşfu’l-esrâr*, 201.
134 Hûneci, *Keşfu’l-esrâr*, 201.

önermenin parçalarının yanlış üzerinde birleşmelerinin imkansız oluşudur. İkincisi, mâni‘atü’l-hulüvvün tarifine “artbitişen ile önbitişenin yanlışlık üzerinde toplanmaları imkansızdır” kısmına “doğruluk üzerinde toplanmaları mümkündür” kaydının eklenmiş olmasıdır.[135]

Kâtibî F. Râzî’ye dayanarak iki meseleye daha değinmektedir. Birinci mesele F. Râzî’nin değindiği Hûnecî’nin de eserine taşıdığı konudur. F. Râzî, mâni‘atü’l-cem‘in sınırsız sayıda parçanın bir araya gelmesiyle kurulabileceğini kabul etmektedir.[136] Mesela ona göre “Bu şey ya ağaçtır ya insandır ya taştır ya da attır” şeklinde bir mâni‘atü’l-cem‘ ayrık şartlı önermenin kurulması mümkündür. Bunun yanında bu misal içerisinden rastgele herhangi ikisi seçilerek “Bu şey ya insandır ya da attır” şeklinde mâni‘atü’l cem‘in oluşturulabilmesi de mümkündür.

Kâtibî’ye göre ise F. Râzî’nin mâni‘atü’l-cem‘in ikiden fazla sayıda taraftan kurulmasını mümkün görmesindeki sebep, mâni‘atü’l-cem‘in tarifinden kaynaklanmaktadır. Nitekim tarifte geçen “bir önermeyle onun çelişiğinden daha dar önermeden kurulu olması” ibaresi ikiden fazla parçanın bir şeyin çelişiğinin daha dar kısmı altında zikredilmesine imkan sağlamaktadır. Bir şeyin çelişiğinden daha özel olan taraf içerisine ikiden fazla parça girebilmektedir. Çünkü bu parçaların hepsi çelişiğinin daha dar kısmının gerekenleri (lâzımları) konumundadır.[137] Yukarıdaki misalde geçen “Bu şey ya ağaçtır ya insandır ya taştır ya da attır” mâni‘atü’l-cem‘ ayrık şartlı önermesindeki “Ya insandır ya taştır ya da attır” parçaları “bu şey ya ağaçtır” ibaresinin çelişiği olan “ya da ağaç değildir” ibaresinden daha özel kısmın altına girebilmektedir. Bu açıdan onlar “bu şey ya da ağaç değildir” önermesinin daha özel kısmının gerekenleridir/lâzımlarıdır.

Mâni‘atü’l-cem‘in aksine F. Râzî, mâni‘atü’l-hulüvvün ikiden fazla parçadan oluşabilmesini ise caiz görmemektedir.[138] Kâtibî, F. Râzî’nin “Caiz değildir” ifadesinin imkansızlığa delalet ettiğini, aynı şekilde Hûnecî’nin de F. Râzî’yi bu şekilde anladığının[139] altını çizerek mâni‘atü’l-hulüvvün ikiden fazla sayıda parçadan oluşmasının mümkün olmadığını belirtir.[140]

---

[135] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2349- 2356.
[136] F. Râzî, *Mantıku’l-Mülahhas*, 212.
[137] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2360-2362.
[138] F. Râzî, *Mantıku’l-Mülahhas*, 212.
[139] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 202.
[140] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, 2363.

Hûnecî ve Kâtibi’ye göre Râzî’nin mâni‘atü’l-hulüvv için ikiden fazla tarafın mümkün olamayacağına hükmetmesinin nedeni, ikiden fazla taraf arasında hulüvvü gerçekleştirecek infisalin meydana gelememesidir.[141] Mesela, “Bu şey ya insan değildir ya at değildir ya öküz değildir ya da kartal değildir” şeklinde bir mâni‘atü’l-hulüvv ayrık şartlı önerme kurulup sonrada, aralarından herhangi iki tanesi seçildiğinde bu ikisi arasında infisal gerçekleşmez.[142]

İkinci meseleye gelince ikinci meselede Kâtibî’nin kaynağı yine F. Râzî’dir. F. Râzî, mâni‘tü’l-hulüvv tarzında ayrık şartlı önermenin önbitişeninin karşıt halinden daha genel olan artbitişenin düşürülerek yerine lâzımının getirilebileceğini ya da önbitişen ve artbitişenin her ikisinin birden karşılıklı biçimde düşürülerek yerlerine lâzımlarının geçirilebileceğini ifade etmektedir.[143] Her ne kadar Kâtibî, F. Râzî’yi kaynak olarak verse de söz konusu düşüncenin nüveleri aslında İbn Sînâ’nın *İşârât*’ında da yer almaktadır.[144] Kâtibî’nin bu noktada F. Râzî’yi kaynak olarak tercih etmesi bu meselenin F. Râzî tarafından *İşârât* şerhinde daha ayrıntılı biçimde ele alınmasından kaynaklı olabilir.[145] F. Râzî’nin *İşârât* şerhinde ve *Mülahhas*’ta İbn Sînâ’nın ilk olarak zikrettiği konuyu daha da açması Kâtibî’yi F. Râzî’yi kaynak olarak göstermeye sevk etmiş de olabilir.

F. Râzî, mâni‘atü’l-hulüvv ayrık şartlı önermede önbitişen ve artbitişene bedel olarak yerine geçebilecek beş lâzım zikretmektedir.[146] Bu beş lâzımdan ilk dördünü örnekleriyle birlikte açıklarken beşinci kısmın içerisinde dört daha bölüm oluştuğunu belirtir, fakat misallerine değinmeden bu konuyu nihayete erdirir.[147] Usûl açısından Kâtibî, F. Râzî’nin sistematik örgüsünü sürdürür ve F. Râzî’nin kapalı bıraktığı noktaları misallerle tamamlar.

Mâni‘atü’l-hulüvv ayrık şartlı önermede tarafların hazfedilerek yerlerine bedel olarak lâzımlarının getirildiği bu beş sıralamadan birincisi artbitişenin düşürülmesiyle yapılır. Olumsuz olan artbitişen hazfedilerek yerine ondan daha genel olumsuz bir lâzım getirilir ve önbitişen aynıyla muhafaza edilir. Mesela,

---

141 Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 202; Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2361.
142 Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 202; Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2360.
143 F. Râzî, *Mantıku’l-Mülahhas*, 212.
144 İbn Sînâ, *el-İşârât ve’t-tenbîhât*, 81.
145 Fahreddîn er-Râzî, *Şerhu’l-işârât ve’t-tenbîhât*, (Millet Yazma Eser Kütüphanesi, V. Carullah Efendi, no. 1309), 46b-47b.
146 F. Râzî, *Mantıku’l-Mülahhas*, 212.
147 F. Râzî, *Mantıku’l-Mülahhas*, 212-213.

"Zeyd ya denizdedir ya da denizde olmayandır" ayrık şartlı önermesinde artbitişen "ya da denizde olmayandır" hazfedilerek yerine ondan daha genel ama olumsuz olan "ya da boğulmamıştır" ifadesinin getirilmesi gibi.[148]

İkincisi ise ayrık şartlı önermede olumlu önbitişen aynıyla bırakılıp olumsuz olan artbitişenin yerine bedel olarak olumlu bir lâzımın getirilmesidir. Mesela "Zeyd ya denizdedir ya da denizde olmayandır" ayrık şartlı önermesinde "ya da denizde olmayandır" olumsuz artbitişeninin yerine olumlu "ya da boğulmayandır" ifadesinin getirilmektedir.[149]

Üçüncüsü ayrık şartlı önermede olumsuz önbitişenin aynıyla bırakılıp olumlu artbitişenin yerine bedel olarak ondan daha genel olumsuz lâzımın getirilmesiyle meydana gelir. Mesela "Bu şey ya canlı değildir, ya da canlıdır" denildiğinde olumlu olan "ya da canlıdır" artbitişenine bedel olarak ondan daha genel olumsuz "ya da bitki değildir" getirilir.[150]

Dördüncüsü yine artbitişenin lâzımı bedel olarak getirilmektedir. Bu sefer olumsuz olan önbitişen aynıyla bırakılmakta olumlu olan artbitişinin yerine olumlu ama ondan daha genel bir lâzım getirilmektedir. Mesela "Bu şey ya insan değildir ya da insandır" denildiği vakit, "ya da insandır" artbitişenin yerine ondan daha genel olumlu "ya da canlıdır" ifadesinin bedel olarak getirilir.[151]

F. Râzî beşince kısımda aynı anda hem önbitişenin hem de artbitişenin yerine geçecek dört tane bedelden söz etmektedir:[152] (i) Önbitişen ve artbitişenin yerine geçen olumlu lâzımlar, (ii) önbitişen ve artbitişenin yerine geçen olumsuz lâzımlar, (iii) ayrık şartlı önermedeki artbitişen veya önbitişen olsun olumlu tarafın yerine geçen olumlu lazım, olumsuz tarafın yerine geçen olumsuz lâzım, (iv) ayrık şartlı önermedeki artbitişen veya önbitişen olsun olumlu tarafın yerine geçen olumsuz lâzım, olumsuz tarafın yerine geçen olumlu lâzım.[153] Fakat bu bedellerden bahsettiği halde önbitişen ve artbitişenin yerine geçmiş lâzımlara misal vermemektedir.

---

[148] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2369.
[149] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2369.
[150] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2369
[151] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2369.
[152] F. Râzî, *Mantıku'll-Mülahhas*, 213.
[153] F. Râzî, *Mantıku'l-Mülahhas*, 213.

Kâtibî, F. Râzî'nin misal vermeden geçtiği beşinci kısmı şerhinde misallerle ikmal etmektedir.[154] Önbitişen ve artbitişenin yerine olumlu lâzımların geçeceği birinci sıradaki mâni'atü'l-hulüvv ayrık şartlı önermenin misali şöyledir: "Zeyd ya denizdedir ya da denizde değildir" önermesidir.[155] Bu önermedeki olumlu önbitişen "ya denizdedir" önermesinin yerine bedel olumlu olarak "ya sudadır" lâzımı, olumsuz artbitişen "ya da denizde değildir" önermesinin yerine olumlu olarak "ya da boğulmamıştır" lâzımı geçmektedir. Yukarıdaki asıl önerme olumlu bedelleri getirilerek nihayetinde "Zeyd ya sudadır, ya da boğulmamıştır" şeklini almaktadır.

İkinci sıradakinin misali ise şu şekildedir. Bedelleri alınmamış asıl konumdaki ayrık şartlı önerme "Bu şey ya canlı değildir ya da canlıdır" şeklindedir. Önermedeki önbitişenin yani "ya canlı değildir" önermesinin ondan daha genel olumsuzu "ya insan değildir" önermesidir. Çünkü "insan olmamaklık" kavramı "canlı olmamaklık" kavramından daha geneldir. Söz konusu ayrık şartlı önermenin artbitişeni şeklindeki "ya da canlıdır" yerine bedel olarak geçecek olan ondan daha genel ve olumsuz önerme "bu şey ya bitki değildir" önermesidir. İlk zikredilen ayrık şartlı önermenin önbitişen ve artbitişenlerinin olumsuz lâzımlarıyla değiştirilmiş son hali şu şekilde olmaktadır: "Bu şey ya insan değildir, ya da bitki değildir."[156]

Üçüncüsü, mâni'atü'l-hulüvv ayrık şartlı önermenin olumlu önbitişeninin yerine yine olumlu lâzımın, olumsuz olan artbitişenin yerine ise olumsuz lâzımın getirilmesiyle oluşturulur. "Zeyd ya denizdedir ya da denizde değildir" ayrık şartlı önermesindeki önbitişen "ya denizdedir" önermesinin yerine ondan daha genel ve olumlu olan "ya sudadır" ibaresinin ve artbitişen "ya denizde değildir" önermesinin yerine "boğulmuş değildir" ibaresinin getirilmesi misal olarak verilebilir.[157]

Dördüncü ve son sırada olumlu önbitişenin yerine bedel olarak olumsuz lâzımın, olumsuz artbişenin yerine bedel olarak olumlu lâzımın geçtiği durum yer almaktadır. Kâtibî önbitişen ve artbitişenin yerine lâzımların getirildiği hali karşılaması için "Zeyd ya yerküre üzerinde değildir ya da boğulmayandır" misalini

[154] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2371.
[155] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2372.
[156] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2373.
[157] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2374.

vermektedir.[158] Söz konusu misalin türetildiği asıl ayrık şartlı önerme ise "Zeyd ya denizdedir ya da denizde değildir" önermesidir. Burada yapılan önbitişen "Zeyd ya denizdedir" önermesinin ondan daha genel ve olumsuz olan "Zeyd ya yerküre üzerinde değildir" önermesiyle, artbitişen "ya da denizde değildir" olumsuz önermesinin ondan daha genel ve olumlu olan "ya da boğulmayandır" önermesiyle değiştirmektir.[159]

Bitişik şartlı ve ayrık şartlı önermelere has özellikleri bu şekilde açıkladıktan sonra Hûnecî, şartlı önermeler bölümünü bitirirken bitişik ve ayrık şartlı önermenin ittifak ve ihtilaf ettikleri hükümleri sıralamaktadır.[160] Birincisi bitişik şartlı önermenin tarafları arasındaki ilişki, ayrık şartlı önermenin tarafları arasındaki ilişkiden farklıdır. Ayrık şartlı önermenin her üç kısmında da önbitişenin artbitişenden ayrılması vaz'idir.[161] Vaz'i olmasından dolayı ayrık şartlı önermenin taraflarında tercih edenin tercihine bağlı olarak takdim ve tehir yapılabilmektedir. Ayrık şartlı önermenin önbitişeni anlamsal açıdan bir fark oluşturmadan artbitişenle yer değiştirilebilmektedir. Aynı şekilde artbitişen de önbitişenle yer değiştirilebilmektedir. Bu noktada "Bu sayı ya tektir ya da çifttir" demekle "Bu sayı ya çifttir ya da tektir" demek arasında her hangi bir fark ortaya çıkmamaktadır.

Buna mukabil bitişik şartlı önermenin tarafları arasındaki ilişki ise tab'i ve vaz'idir. Bitişik şartlı önermenin tarafları arasında vaki olan tab'i ilişki; lüzumiyet/gereklilik ilişkisidir. Bu açıdan bitişik şartlı önermenin önbitişeni melzûm, artbitişeni lâzımdır.[162] Ayrık şartlı önermenin taraflarının yer değiştirmesinde sorun çıkmazken bitişik şartlı önermenin önbitişeninin artbitişenle yer değiştirmesi bitişik şartlı önermenin yapısında değişiklere neden olabilmektedir. Mesela "Her ne zaman insan mevcutsa o halde canlı da mevcuttur" önermesi ile "Her ne zaman canlı mevcutsa o halde insan mevcuttur" önermesi birbirinden farklıdır. Zira canlının mevcut olduğu, ancak insanın mevcut olmadığı durumlardan da söz edilebilir. Bundan dolayı "Her ne zaman canlı mevcutsa o halde insan da mevcuttur" denilemez.

---

[158] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2375.
[159] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2375.
[160] Hûneci, *Keşfu'l-esrâr*, 203.
[161] Hûneci, *Keşfu'l-esrâr*, 203.
[162] Hûneci, *Keşfu'l-esrâr*, 203.

İkincisi Hûnecî'ye göre bitişik şartlı ve ayrık şartlı önermede yer alan edatların önbitişenin konusundan sonra da zikredilebileceğidir.[163] Kâtibî bu hükmü şu şekilde açmaktadır: "Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olmaktadır" bitişik şartlı önermesinde önbitişenin konusu "güneş" kavramıdır. Güneş kavramı "Güneş her ne zaman doğarsa gündüz olur" şeklinde "her ne zaman" edatından önce de zikredilebilir. Aynı şekilde ayrık şartlı önermede de sayı ya çifttir ya da tektir önermesinde önbitişenin konusu olan "sayı" kavramı "ya" edatından önce "ya sayı çifttir ya da tektir" şeklinde de zikredilebilmektedir. [164]

Üçüncüsü bitişik ve ayrık şartlı önermedeki tarafların birden çok olması halinde şartlı önermenin sayısının yani taşıdığı hükmün artıp artmayacağı hakkındadır.[165] Mesela şartlı önermeler içerisinde birden fazla önbitişen veya artbitişenin yer alması halinde bunun şartlı önermelerin sayısını da artırıp artırmayacağı gibi.

Bilindiği üzere yüklemli önermelerin taraflarında konunun veyahut da yüklemin sayılarının artması doğrudan yüklemli önermenin sayısının da artması anlamına gelmektedir.[166] Mesela "Ahmet ve Mehmet katiptir" dediğimizde bu, "Ahmet katiptir", "Mehmet katiptir" şeklinde iki önerme şeklinde anlaşılarak önermede yer alan konu adedince yüklemli önermeye tekabül etmektedir. Aynı şekilde yüklemin de artması yüklemli önermenin artması anlamına karşılık gelmektedir.[167] "Ahmet görendir ve işitendir" dediğimizde bu, ayrı ayrı hem "Ahmet görendir" hem de "Ahmet işitendir" anlamlarına tekabül etmektedir.

Yüklemli önermede görülen bu durumun yapıları dikkate alındığında aynıyla bitişik ve ayrık şartlı şartlı önermelerde de vuku bulacağını iddia etmek mümkün gözükmemektedir. Ayrıca bitişik şartlı önerme ile ayrık şartlı önermede de tarafların sayılarının artması aynı anlamlara gelmemektedir. Bundan dolayı Hûnecî bitişik ve ayrık şartlı önermelere ait hükümleri ayrı ayrı değerlendirmektedir.[168]

---

[163] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 202.
[164] Kâtibî, *Şerhu-keşfi'l-esrâr*, pr. 2380.
[165] Hûneci, *Keşfu'l-esrâr*, 203.
[166] N. Tûsî, *Esâsü'l-iktibâs*, 96.
[167] N. Tûsî, *Esâsü'l-iktibâs*, 96.
[168] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 202.

Hûnecî öncelikle bitişik şartlı önermedeki durumu ele almaktadır. Bitişik şartlı önermede eğer birden çok artbitişen yer almışsa bu, artbitişen sayısınca bitişik şartlı önerme anlamı taşımaktadır.[169] Nitekim bitişik şartlı önermedeki önbitişen, artbitişenlerin oluşturduğu bütün anlamı tümel olarak değil artbitişenlerin her birini ayrı ayrı yani tikel olarak gerektirebilir. Dolayısıyla bu, bitişik şartlı önermedeki artbitişen sayısınca bitişik şartlı önerme anlamına gelmektedir.

Hûnecî'nin açıklamasını şöyle bir misalle açıklamak istiyoruz: "Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olmaktadır ve yeryüzü ısınmaktadır." Görüldüğü üzere bu misalde bir önbitişen iki artbitişen bulunmaktadır. Önbitişen, "güneş doğarsa" artbitişen ise "gündüz olmakta" ve "yeryüzü ısınmaktadır" önermeleridir. İki tane artbitişene sahip bu bitişik şartlı önerme hem "güneş doğarsa gündüz olmaktadır" hem de "güneş doğarsa yeryüzü ısınmaktadır" şeklinde iki bitişik şartlı önermeye karşılık gelmektedir.

Bitişik şartlı önermede artbitişen ne kadarsa o sayıda bitişik şartlı önerme anlamına geldiği iddiasını Hûnecî "Bir şeyin, önermelerin toplamını gerektirirken o önermelerin bazılarını gerektirmemesinin imkansız oluşu"[170] deliliyle gerekçelendirmektedir. Hûnecî'nin bu kuralını yukarıdaki "Güneş doğarsa gündüz olur ve yeryüzü ısınır" önermesine uygulamak istiyoruz. Güneşin doğması toplam olarak gündüzün olmasını ve yeryüzünün ısınmasını gerektiriyorken ayrı ayrı o toplamın parçaları olan "gündüzün olmasını" ve "yeryüzünün ısınmasını" gerektirmemesi imkansızdır. Bundan dolayı yukarıdaki misali bölüp iki ayrı bitişik şartlı önerme şeklinde ifade edebiliriz.

Kâtibî, Hûnecî'nin bitişik şartlı önermedeki artbitişen sayısının artmasıyla birlikte şartlı önerme sayısının da artacağı görüşünü temellendirirken kullandığı delilin yerine birinci şekilden kıyasa dayalı açıklama getirilmesinin daha tesirli ve müdellel olacağı kanaatindedir.[171] Ona göre delil şu şekilde kurulmalıdır:

Her ne zaman bu önerme doğruysa o halde **birden çok önermeden oluşan toplam da doğrudur**. [Küçük Önerme]

---

[169] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 202.
[170] Hûneci, *Keşfu'l-esrâr,* 202.
[171] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2382.

Her ne zaman **birden çok önermeden oluşan toplam doğruysa** o halde o toplamın içindeki parça da doğrudur. [Büyük Önerme]

O halde her ne zaman bu önerme doğruysa o halde o toplamın içindeki parça da doğrudur. [Sonuç] [172]

Hûnecî bitişik şartlı önermede önbitişen sayısının artmasının ise bitişik şartlı önerme sayısının da artması anlamına gelmeyeceğini, tıpkı birden çok öncülün kıyasın sonucunu gerektirilmesinin mümkün olması gibi birden çok önbitişenin de tek bir artbitişeni gerektirebileceğini belirtir.[173]

Kâtibî bitişik şartlı önermenin birden çok önbitişene sahip olması birden fazla bitişik şartlı önerme anlamına gelmeyeceği, birden çok önbitişenin tek bir artbitişeni gerektirilebileceği görüşünü ispatlamak adına Hûnecî'nin getirdiği delilin iki farklı anlam doğrultusunda şerh edilebileceği görüşündedir.[174]

Birincisi, Hûnecî'nin birden çok önermenin tek bir önermeyi gerektirmesinden birden çok önermenin her birinin tümel bir gerektirmeyle (lüzûmen külliyyen) o tek önermeyi gerektiremeyeceğini kast etmiş olabilmesidir. Kâtibî'ye göre Hûnecî eğer bunu kast etmişse haklı bir gerekçelendirme metodu tercih etmiştir.[175]

İkincisi, Hûnecî buradan ister tümel bir gerektirmeyle isterse tikel bir gerektirmeyle olsun bir şey bir kaç önermenin toplamını gerektirmişse artık o şey, bir kaç önermeden birini veyahut da hiç birini ne tikel ne de tümel olarak gerektiremeyeceğini de kast etmiş olabilir.[176] Eğer Hûnecî delillendirmesinden ikincisini kast etmişse hatalıdır. Nitekim bir önbitişen bir kaç önermenin toplamından meydana gelmişse ister bu toplam artbitişeni tümel, isterse tikel olarak gerektirsin fark etmez, bu toplamın her biri tikel bir gerektirmeyle o önbitişenin gerektirdiği artbitişeni de gerektirmiş sayılmaktadır.[177] Zira birkaç unsurun bir araya getirmiş olduğu bütün bir şeyi gerektiriyorsa bu şeyin gerektirilmesinde o toplamı meydana getiren her bir unsurun da payı vardır.

---

[172] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2382.
[173] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 203.
[174] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2387-2388.
[175] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2387.
[176] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2388.
[177] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2388.

Ayrık şartlı önermenin çoğalmasına gelince bu durum ayrık şartlı önermenin fertlerine göre farklılık göstermektedir. Ayrık şartlı önermenin ferdi eğer mâni‘atü’l-hulüvv olursa ve ayrık şartlı önermenin taraflarında birden fazla önerme yer alıyorsa bu, taraflarda yer alan adet oranınca şartlı önermenin artacağı anlamına gelmektedir.[178]

Ayrık şartlı önermenin ferdi eğer mâni‘atü’l-cem‘ olursa, önermenin her iki tarafında ya da herhangi bir tarafında birden çok önerme yer alıyorsa bu, o ayrık şartlı önermenin parçalarında yer alan önermelerle paralel biçimde ayrık şartlı önermenin de artacağı anlamına gelmez. Aksine mâni‘atü’l-cem‘ ayrık şartlı önermenin taraflarında kaç tane önerme yer alırsa alsın bu, onun bir tane ayrık şartlı önermeye tekabül edeceği anlamına gelmektedir.[179]

Ayrık şartlı önermenin ferdi hakikiye olursa ve eğer birden fazla önerme sadece bir tarafta olursa, ki o artırılan taraf içerisinde yeni kurulan ayrık şartlı önermenin mâni‘atü’l-hulüvv tarzında olduğunu hatırlatmak gerek, o artırılan taraf adedince, artırılmayan taraf arasında hakikiye ferdinde önerme kurulabilmektedir. Şayet artırma ayrık şartlı önermenin her iki tarafında gerçekleşiyorsa ayrık şartlı önermenin sayısı her iki tarafta yer alan önermelerin sayısıncadır.[180]

Hûnecî ayrık şartlı önerme konusunu bitirirken son olarak şartlı önermelerin parçalarında artırıma gidilmesinde koyduğu hükümlerin ayrık ve bitişik şartlı önermelerin olumluları için bağlayıcı olduğunu olumsuzları hakkındaki hükmün olumluların tam tersi biçimde olacağını belirtir, fakat açıklamalarına ve örneklendirilmelerine değinmez.[181] Kâtibî, bunu bir eksiklik olarak telakki eder ve olumsuz ayrık ve bitişik şartlı önermelerin parçalarının artırılmasında meydana gelecek durumları misallerle şerh eder.[182]

Kâtibî’ye göre ister tümel isterse de tikel olsun olumsuz bitişik şartlı önermedeki önbitişenin birden çok olması, önbitişen adedince tikel bitişik şartlı önerme anlamına gelmektedir.[183] Şayet bitişik şartlı önermede iki önbitişen varsa bu, iki ayrı bitişik şartlı önerme anlamına gelmektedir. Mesela, “Hiç bir

---

[178] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 202; Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2389.
[179] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 203; Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2390.
[180] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 204; Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2393.
[181] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 204.
[182] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 204; Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2396.
[183] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2396.

zaman/bazen A B değilse ve C D değilse H Z değildir" şeklindeki tümel/tikel olumsuz bitişik şartlı önerme iki önbitişene sahip olmasından dolayı hem "Bazen A B değilse o halde H Z değildir" tikel olumsuz bitişik şartlı önermesine hem de "Bazen C D değilse H Z değildir" tikel olumsuz şartlı önermesine karşılık gelmektedir.[184]

Buna mukabil tümel veya tikel olumsuz bitişik önermede birden fazla artbitişenin yer alıyor olması artbitişen adedince olumsuz bitişik şartlı önerme anlamına gelmemektedir.[185]

Olumsuz ayrık şartlı önermenin taraflarında birden fazla önermenin yer alıyor olması halinde verilecek hüküm ise ayrık şartlı önermenin ferdine göre değişmektedir. Eğer ayrık şartlı önermenin ferdi mâni'atü'l-cem' ise tarafların birinde birden çok önerme yer alıyorsa bu, taraflarda yer alan önerme adedince ayrık şartlı önerme anlamına gelmektedir.[186] Şayet olumsuz ayrık şartlı önermenin ferdi mâni'atü'l-hulüvv ise taraflarda birden çok önermenin yer alıyor olması taraflardaki önerme adedince mâni'atü'l-hulüvv olacağı anlamına gelmemektedir.[187] Son olarak olumsuz ayrık şartlı önermenin ferdi hakikiye ise burada verilecek hüküm mâni'atü'l-cem'de verilen hükmün aynısıdır. Şayet hakikiyenin herhangi bir tarafında birden çok önerme yer alıyorsa bu, o önermeler adedince olumsuz hakikiye ayrık şartlı önerme olacağı anlamına gelmektedir.[188]

1.2. Şartlı Önermelerin Niceliği

Şartlı önermelerin niceliği konusu onların tümelliği, özel oluşu (tekil) ve mühmelliğini kapsamaktadır.[189] Hûnecî'ye göre şartlı önermelerin tümelliği bitişik şartlı önermelerde önbitişen ile artbişen arasındaki lüzum ilişkisinin ve ayrık şartlı önermenin tarafları arasındaki 'inâd ilişkisinin bütün zamanlarda ve

---

[184] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2398.
[185] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2399.
[186] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2400.
[187] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2400.
[188] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2401.
[189] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 204; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2402.

farzlarda(furûz) meydana gelmesiyle sağlanmaktadır.[190] Şartlı önermelerin özel oluşu bu zaman veya farzların bir zaman veya bir kayıtla sınırlandırılmasıdır.[191]

Hûnecî bu bölümün başlığının adında mühmelliği zikretmesine rağmen bölüm içerisinde şartlı önermenin nasıl mühmel hale geleceğinden söz etmemektedir. Bu eksikliği ise Kâtibî gidermektedir. Kâtibî'ye göre bitişik şartlı önermedeki "ittisal", ayrık şartlı önermedeki "infisal" hükmünde "Eğer böyle olursa böyle olur" veya "Ya böyledir ya da şöyledir" örneklerinde olduğu gibi tüm zamanlarda veya bazı zamanlarda gerçekleştiğine dair her hangi nicelik edatı bulunmuyorsa bu tarz önermeler mühmele şartlı önermeler olarak isimlendirilir.[192] Şartlı önermenin özel oluşu ise hem Hûnecî hem de Kâtibî tarafından ifade edilmektedir.[193] Şartlı önermedeki hüküm, "Ali şu vakitte bana gelirse ona ikram edeceğim" misalinde olduğu gibi belirgin bir durumla veya zamanla tahsis edilmişse bu tür önermeler de özel şartlı önermeler olarak adlandırılmaktadır.

Mantığın diğer konularında olduğu gibi şartlı önermelerin niceliği konusunda da genel çerçeve İbn Sînâ'ya bağlıdır.[194] Kâtibî de birebir İbn Sînâ'nın söyledikleri üzerinden konuyu temellendirme yoluna gitmektedir. Hatta bu konu özelinde birebir İbn Sînâ'nın söylediklerini tekrarlayarak[195] konuya giriş yapmaktadır.

Kâtibî, şerhinde ilk önce şartlı önermelerin tümelliğinden niçin bahsedildiğini, onların nasıl tümel hale geldiğini ele almaktadır. Ona göre mantık konuları içerisinde şartlı önermelerin tümelliğine, özel oluşuna ve mühmelliğine değinilmesinin nedeni, bir kısım mantıkçıların bunları şartlı önermenin unsurlarının toplamında değil de parçalarında aramasıdır.[196]

Kâtibî'nin ismini zikretmediği bazı mantıkçılar şartlı önermenin tümelliği, tikelliği, özel oluşu, mühmelliği gibi niceliğine dair meselelerin artbişenin veya önbitişenin özel, tikel, tümel ve mühmel oluşunda aramaktadır. Modern dönem İslam mantığı araştırmacılarından Nicholas Rescher'e göre bu mantıkçılar Latin-

---

[190] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 204.
[191] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 204.
[192] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2405.
[193] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 206; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2407.
[194] İbn Sînâ, *Kıyas*, 262.
[195] İbn Sînâ, *Kıyas*, 262.
[196] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2402.

Batı mantıkçılarıdır.[197] Onlar, Aristotelesçi mantık anlayışından hareketle şartlı önermelerin niceliğini konu-yüklem terimlerinin analizlerine dayanarak açıklamaktadırlar. Benimsedikleri metot ve analizlere göre şartlı önermelerin tümelliğini önbitişendeki hükmün içine aldığı bütün fertleri kapsaması şeklinde tayin etmektedirler.[198]

Rescher'in iddiasına göre Latin-Batı kökenli mantıkçıların aksine İbn Sînâ eksenli İslam mantıkçıları ise şartlı önermelerin niceliğini bitişik şartlı önermedeki ittisal, ayrık şartlı önermedeki infisal bağının devamlı olup olmamasına geçerlilik-şart fikrine göre belirlemektedirler. Yani bitişik şartlı önermedeki ittisal, ayrık şartlı önermedeki infisal tüm zamanlarda tesis edilmişse söz konusu şartlı önermelerin tümelliği gerçekleşmektedir. Ayrıca, İslam mantıkçılarının ortaya koydukları şartlı önermelerin niceliğine dair bu görüş İslam mantığını Latin-Batı mantığından ayıran özgün taraflardan biri olarak da kabul edilmektedir.[199]

Kâtibî, Latin-Batı kökenli mantıkçıların yaptığı konu-yüklem analiz temelli şartlı önermelerin niceliğinin aranması yöntemine katılmamakta ve onların görüşlerini çürütmektedir. Kâtibî'ye göre yüklemli önermelerin niceliğinde nasıl ki önermenin konu veya yükleminin tümel veya tikel oluşu baz alınmıyorsa aynı şekilde şartlı önermelerin tikel ya da tümelliğinde de önbitişen ve artbitişenin nicelikleri esas alınmaması gerekir.[200] Bu açıdan o, şartlı önermenin önbitişenini yüklemli önermenin konusu, artbitişeni ise yüklemi mesabesinde görmektedir. Dolayısıyla yüklemli önermelere kıyasla şartlı önermelerin niceliği nicelik edatının şartlı önermenin taraflarında var olup olmamasına göre değerlendirilmemelidir.

Kâtibî'nin açıkladığı bu düşünce İbn Sînâ ve Hûnecî için de geçerlidir. Bu açıdan üçü bitişik şartlı önermelerin olumlu ve tümel olmasını önbitişen ile artbitişen arasındaki ittisal ilişkisini tüm zamanlarda ve farzlarda gerçekleşmesine, ayrık şartlı önermelerde ise önbitişen ile artbitişen arasındaki infisal ilişkisinin tüm zaman ve farzlarda meydana gelmesine bağlamaktadırlar.[201]

---

[197] Rescher, "İbn Sînâ Mantığında Şartlı Önermeler", 247.
[198] Rescher, "İbn Sînâ Mantığında Şartlı Önermeler", 247.
[199] Rescher, "İbn Sînâ Mantığında Şartlı Önermeler", 247.
[200] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2404.
[201] İbn Sînâ, *Kıyas*, 262-263; Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 204; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2404.

Hûnecî'ye göre bitişik şartlı önermelerin tümelliği *ta'mîmu'l-mirâr*'la da tayin edilmemektedir.[202] Etimolojik olarak sürekliliğin genelleştirilmesi olarak karşılayacağımız bu kavram kanaatimizce bitişik şartlı önermenin önbitişende yer alan hükmün sürekli tekrar etmesi ve bu sürekli tekrar etme hadisesine bağlı olarak da artbitişenin onunla beraber tekrar edeceğini bu şekilde de şartlı önermenin tümelliğinin sağlanacağını anlatmak için kullanılmıştır.

İbn Sînâ[203] ve bu konuda onun geleneğini takip ettiği anlaşılan Hûnecî[204], Kâtibî[205] ve Tûsî[206] gibi bazı İslam mantıkçıları bitişik şartlı önermenin tümelliği için şartlı önermenin önbitişeninde meydana gelen hadisenin tekrarının şart olmayacağı kanaatindedir. Onlar, tümelliği yalnızca önbitişenin kendi içerisindeki ilişkinin tekrar etmesi hadisesine dayandırmamaktadır. Her ne kadar zihin, önbitişenin kendi içerisindeki ilişkinin tekrar etmesiyle şartlı önermelerin tümelleşeceği düşüncesine meyletse de bu durum onun tümelliğini sağlamamaktadır. Bilakis Müslüman mantıkçılara göre tümellik için önbitişen ile artbitişen arasındaki ilişkinin bil'l-fiil veya bi'l-kuvve şeklinde tekrar tekrar vuku buluyor olması esas olmalıdır.

Doğal olarak İslam mantıkçıları bu iddialarını ispat adına önbitişeninde devingenlik ve tekrara dayanmayan ilişkilerde de tümelliğin gerçekleştiği örnekler getirmektedir.[207] Kâtibî bu misaller arasından "Her ne zaman Allah hayy ise Allah

---

202 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 204. Kanaatimizce *mirâr* kavramı İbn Sînâ'nın *Şifâ* külliyatının *Kıyas* kitabında da geçmektedir ve Hûnecî bu kavramı oradan istinbat etmektedir. Fakat kitapta "mirâr" kavramı yerine eserin tahkikini yapan İbrahim Medkour tarafından "murâd" kavramı tercih edilmektedir. Muhtemelen bunun nedeni müstensihin Arapçada "ra" harfiyle "dal" harflerini birbirine benzer biçimde yazmasından dolayı karıştırmasıdır. Müstensihin ra ve dal harflerini birbirine benzer yazması Medkour'un mirar kavramının sonundaki "ra"yı "dal" okumasına ve murâd şeklinde yazmasına neden olmaktadır. Bk. İbn Sînâ, *Kıyâs*, 272.

203 İbn Sînâ, *Kıyâs*, 272.

204 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 204-205.

205 Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2408.

206 N. Tûsî, *Esâsü'l-iktibâs*, 112-113.

207 Bu konuda farklı örnek getiren mantıkçılardan biri de Nasîruddîn Tûsî'dir. Tûsî'nin verdiği misal "*Zeyd her ne zaman ölürse o nefes alan değildir*" misalidir. Tûsî'nin verdiği misalde de Zeyd'in ölümü bir defaya mahsus gerçekleşen bir hadisedir. Burada yani bitişik şartlı önermenin tümelliğinde eğer önbitişenin, yani Zeyd'in ölmesinin tekrarı şart koşulması halinde bu şartlı önermenin tümelliğinden bahsedilmemesi gerekecektir. Çünkü ölüm hadisesi Zeyd'de bir defaya mahsus gerçekleşmektedir. Bu yüzden ölümün bir defaya mahsus olması nedeniyle şartlı önermenin tikel şartlı önerme kategorisi altına girmiş olması iktiza edecektir. Halbuki bu şartlı önermede önbitişene ilişen ya da mukarin olan hallerin genel olması itibariyle artbitişeni gerektirdiğinden dolayı tümel olmaktadır. Zeyd'in ölmesi mukadder bir zaman dilimi içerisinde bi'l-kuvve olacağından ve belirtilmiş özel bir vakitte de olamayacağından dolayı Tûsî tarafından tümel şartlı önerme olarak isimlendirilmektedir. N. Tûsî, *Esâsü'l-iktibâs*, 113.

alimdir" misalini tercih etmektedir.[208] Burada önbitişende sürekli tekrar eden ve bu süreklilikle birlikte de önbitişen ile artbitişen arasında tümel bir ittisalin gerçekleştiği durum cari değildir. Nitekim Allah ile hayy olmak arasında sürekli tekrar eden, değişen, yenilenen, devingenlik gösteren yani istimrâr eden bir ilişki mevzu bahis değildir ki bununla tümellik gerçekleşebilsin. Bilakis Allah'ın hayy olması sabittir; yenilenmeye, tekrara ve devinime konu değildir. Süreklilik ve tekrar zamanın arazları olduğu için Allah ile hayy olmaklık arasında bu ilişkilere dayalı tümellik ihdas edilemez. Bu açıdan ilişkinin sabit ve değişmemesi onu tümel olmaktan çıkartmaz. Şayet karşı taraf gibi düşünülse Allah ile hayy olmak arasındaki ilişki devingenlik göstermediği ve tekrar etmediğinden dolayı Allah'ın hayy olması ile alim olması arasında tümel bir ilişki tesis edilememesi gerekmektedir.

Yukarıda da bahsedildiği gibi bitişik önermenin tümel oluşu, artbitişen ile önbitişen arasındaki bitişik şartlı önermede ittisal, ayrık şartlı önermedeki infisal hükmünün bütün zamanları ve halleri/farzları kapsaması olarak belirtildiğine göre, akla tümellik hükmünü geçerli kılan hallerin tanımı ve bu hallerin neler olduğu sorusu gelmektedir. Nitekim bitişik şartlı önermenin zaman itibariyle tümel oluşu net biçimde ortadayken önbitişenine ilişen haller tarafından gerektirilerek tümel oluşu pek de açık durmamaktadır

Hûnecî ve Kâtibî'ye bakıldığında halihazırda nelerin haller olduğuna dair örneklendirmelere yer verdikleri halde, hallerin tanımını içeren doyurucu bir bilgiye rastlanmamaktadır.[209] Bu yüzden verdikleri misallerden hareketle genel olarak bu halleri önbitişenin artbitişeni önbitişen için konulan bütün konumlar tarafından gerektiriliyor olması olarak ifade edebiliriz.[210] Hatta artbitişenin ortaya çıkabilmesi için önbitişene ilişen bütün konumların ve hallerin içerilmesi gerekmektedir. Ancak bu açıklama tam ve yeterli gözükmemektedir.

N. Tûsî'nin *Esâsü'l-iktibâs* adlı eserinin "fî tahsili mefhûmi'l-kazâyâ ve telhîsi eczâihâ" bölümüne bakıldığında bitişik şartlı önermenin tümelliği bahsinde

---

[208] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2408.
[209] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 204; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2408.
[210] İbn Sînâ, *Kıyas*, 272.

hallere teşbihi bir tanım getirildiği ve haller için açıklayıcı örneklere yer verildiği görülmektedir.[211]

N. Tûsî orada şartlı önermelerin tümelliğine geçmeden önce genel olarak tümellik ve yüklemli önermelerin tümelliğinden bahsetmektedir. N. Tûsî bunları şartlı önermelerin tümelliğinin anlaşılması için birer basamak olarak görmektedir. Bazı ekler ve haller gerek kavramın tümelliği, gerek yüklemli önermelerin tümelliği gerekse de şartlı önermelerin tümelliğinin oluşabilmesi için onların yapılarına ilişmektedir.

Mantıkta tümel kavramı için tabii tümel, mantıki tümel ve aklî tümel olmak üzere üç tümel kullanılmaktadır. Tabii tümel kısaca tümel bir lafzın içerisinden genellik veya özellik gibi eklerin soyutlanmasıyla oluşan tümeldir. Tümel bir lafza ilk olarak genellik(‘umûm) ve özellik(husûs) lafızları eklenir ve eklenen bu lafızlar aracılığıyla tümel lafız genel(‘âmm) ve özel(hâss) lafız haline dönüşür. Genel bir lafız düşünüldüğünde muhakkak onunla birlikte içerisinde yer alan fertlerin de düşünmesi gerekmektedir. Müşahede edilen tek tek fertlerden yani şahıslardan hareketle oluşturulan tümele mantıkî tümel, o fertlere veya şahıslara fertlerden hareketle değil de genel olmalarından ötürü tümel denilmesine ise aklî tümel ismi verilmektedir.[212] Bu lafızların/eklerin ilişmesi itibariyle kavramın tümelliği ortaya çıkmaktadır.

Tümel bir lafza ikincil olarak ilişen Arapça sûr lafzı ile karşılanan nicelik edatlarıdır. İlişen bu sûr edatları aracılığıyla kavramdaki tümellik yüklemli önermedeki tümelliğe doğru intikal eder. Yüklemli önermenin konusu bu sûr edatıyla birlikte çevrelenmiş hale gelir. Sûr edatı yüklemli önermenin konusunun içerisine dahil olan bütün fertleri kuşatıyorsa o önerme tümel önerme, bazısına işaret ediyorsa da tikel önerme olarak isimlendirilir. Şahsi ve mühmel yüklemli önermelerde sûr edatının aldığı biçimlere göre oluşurlar.[213]

Bitişik şartlı önermelerin tümel olumlu oluşu da önbitişen için konulan vaz‘ın önbitişene ilişen ekler ve arazlar aracılığıyla artbitişeni bütün vakitlerde ve

---

[211] N. Tûsî, *Esâsü'l-iktibâs*, 108-115.

[212] Tûsî, *Esâsü'l-iktibâs*, 108. Tabii, mantıkî ve aklî tümel için daha detaylı bilgi için bk. Pehlivan, Necmettin, "Şemsu'd-din Muhammed b. Eşref Es-Semerkandî'nin Kıstâsu'l-efkâr fî Tahkîki'l-esrâr adlı eserinin Tahkiki, Tercümesi ve Değerlendirmesi", (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2010), III: 62-64.

[213] Tûsî, *Esâsü'l-iktibâs*, 108.

hallerde gerektirmesiyle gerçekleşir.[214] Bitişik şartlı önermenin önbitişenine ilişen halleri yüklemli önermenin konusuna ilişen sûr edatıyla ya da kavrama ilişen genellik veya özellik ekleriyle mukayeseli biçimde okunduğunda daha rahat anlaşılabilmektedir.

N. Tûsî'ye göre haller doğru veya yanlış, geçerli veya geçersiz bir takım önermelerin şartlı önermedeki önbitişenin konusuna nefsü'l-emr'de ilişmesi ya da ona mukarin olmasıdır.[215] Nefsü'l-emr kavramının nazarı itibara alınması hallerin önbitişenin konusuna mukarin olmasının üç zamandan, geçmiş, gelecek ve şimdiden, birinde gerçekleşebileceğine delalet etmektedir. Eğer bu önermelerin nefsü'l-emr'de yani şartlı önermenin konusunun takdiri olarak ya da bi'l-fiil olarak hariçte varlığının bulunması durumunda veyahut da herhangi bir tasavvur edenin tasavvurunda önbitişenin konusuna ilişmesi mümkünse önbitişen bütün hallerde artbitişeni gerektiriyor ve şartlı önermenin tümelliği gerçekleşiyor demektir. Bu açıdan önbitişene ilişen hallerin doğru olup olmamaları tümellik için belirleyici kriter olarak değerlendirilmez.[216] Mesela "İnsan yazıcıysa parmaklarını hareket ettirendir" bitişik şartlı önermesinin önbitişeninin konusu olan insan kavramına yazıcı olmak bitişirken onunla birlikte oturuyor olmak, ayakta olmak uzanıyor olmak vb. hallerin de ilişmesinin mümkün olması gibi.[217] Bu hallerin yazıcı olmakla beraber bulunması mümkünse o taktirde bitişik şartlı önermenin tümelliği sağlanır hale gelmektedir. Nitekim ayakta olmaklıkla uzanıyor olmaklıkla oturuyor olmaklıkla yazıcının yazarken parmaklarını oynatmasının tasavvuru mümkün bir duruma işaret etmektedir.[218]

N. Tûsî görüldüğü üzere önbitişenin konusuna ilişen haller imkansız bir duruma işaret etmedikleri müddetçe artbitişeni gerektireceği görüşünü savunmaktadır. Gerekli bitişik şartlı önermenin tarafları arasındaki ilişki lüzumiyet ilişkisi olduğundan dolayı önbitişenin artbitişeni gerektirmesi hallerin imkansız bir nispetle değil de mümkün bir nispetle önbitişene mukarin olmasını gerekli kılmaktadır. Önbitişenin artbişeni gerektirmesi esas olarak bitişik şartlı önermenin

---

[214] Tûsî, *Esâsü'l-iktibâs*, 112.
[215] N. Tûsî, *Esâsü'l-iktibâs*, 112-113.
[216] N. Tûsî, *Esâsü'l-iktibâs*, 113.
[217] N. Tûsî, *Esâsü'l-iktibâs*, 113.
[218] N. Tûsî, *Esâsü'l-iktibâs*, 113.

doğru olmasını da tesis etmektedir. Bunun haricinde ne önbitişenin yanlış olması ne de önbitişene ilişen hallerin yanlış olması bitişik şartlı önermenin de yanlış olmasını tevlit etmemektedir. Önbitişene bitişen yanlış/geçersiz bir hal de bitişik şartlı önermenin doğru olmasını temin edebilir. Mesela "Beş sayısı çiftse iki eşit parçaya bölünebilir." Bu örnekte önbitişen olan "beşin çift olması" yanlış olmasına rağmen bitişik şartlı önermenin de yanlış olduğunu intaç etmez. Tûsî bu hallerin mümkün modalitesinden çıkıp imkansız bir surette önbitişene arız olmasının önbitişenin artbitişeni lüzumî olarak gerektirmesini engelleyebileceğini de ifade eder. Yukarıdaki örnekte geçen beşin çift olmasına iki eşit parçaya bölünmesinin imkansızlığı halinin ilişmesi böyledir.[219]

Buradan Tûsî, bitişik şartlı önermenin tümelliği için söyleyeceğimiz nihai yargı Tûsî'nin şartlı önermelerin tümelliğinin imkansız olmayan hallerin ve zamanların genelleştirilmesiyle oluştuğunu beyan etmesidir.

Hal ile birlikte önbitişene vaz'ların da eklenmesi bitişik şartlı önermenin tümel olabilmesini sağlamaktadır. Vaz' yukarıdaki örnekteki önbitişen insanın yazıcı olmasıyla birlikte güneşin doğması veya yıldızların belirlenmesi gibi durumları ve şartları ifade etmektedir. İnsanın yazıcı olmasıyla birlikte bu gibi vaz'ların da ona eklenmesi mümkünse aynı şekilde bitişik şartlı önermenin tümelliği gerçekleşmiş demektir.[220]

İbn Sînâ ise önbitişenin yüklemli önermeden oluşması durumunda konusuna yüklemlenen ve bitişik şartlı önermeyi tümel yapan hallerin önbitişenin farzını gerektirebilen, önbitişenle beraber bulunması mümkün olabilen ya da önbitişene tabi olabilen ve onunla birlikte bulanabilen şeklinde olabileceğini aktarmaktadır.[221] Bu durumda haller, önbitişenin farzını gerektirebilir, onunla bulunması mümkün olabilir ya da ona tabi olabilir. Önbitişen şayet yüklemli önermeden oluşmazsa hallerin kendinde muhal bir duruma işaret edebileceklerini ancak önbitişenle bitiştiklerinde ise birlikte imkansız bir duruma işaret edemeyeceklerini, aksine önbitişenle birlikte mümkün bir duruma işaret edebileceklerini ifade eder.[222] Aksi takdirde haller eğer önbitişenle beraber

---

[219] N. Tûsî, *Esâsü'l-iktibâs*, 113.
[220] N. Tûsî, *Esasü'l-iktibâs*, 112-113.
[221] İbn Sînâ, *Kıyas*, 272.
[222] İbn Sînâ, *Kıyâs*, 272-273.

imkansız bir duruma işaret ederlerse bu durumda şartlı önermenin önbitişenin de artbitişenin lâzım gelmeyeceği durumların ortaya çıkacağını ve bu durumda da bitişik şartlı önermenin tümel olmasının önüne geçeceğini belirtmektedir.[223]

Kâtibî'de önbitişenin artbitişeni gerekli kıldığı haller önbitişenin yüklemli ve şartlı önerme, şartlı önermenin de bitişik ve ayrık şartlı önerme olması halinde ortaya çıkan haller şeklinde tasnif edilmektedir. Şartlı önermenin önbitişeninin yüklemli önermeden oluşması halinde olumlu veya olumsuz olarak yüklemli önermenin konusuna ya da yüklemine nispet edilen mefhum sebebiyle haller ortaya çıkmaktadır. Aynı şekilde önbitişenin konusunun veya yükleminin bir mefhuma nispet edilmesi sebebiyle de haller ortaya çıkabilmektedir. Sonucunda ona göre bitişik şartlı önermenin önbitişeninde dört şekilde haller ortaya çıkmaktadır:[224]

a) Yüklemli önermeden kurulu olan önbitişenin konusuna olumlu olarak bir mefhumun isnat edilmesi sebebiyle: Mesela "Bütün C'ler B'dir" yüklemli önermesini "Bütün C'ler A'dır" mefhumunu ona isnat ederek şartlı önerme formatına dönüştürelim. Şartlı önerme şöyle olur: "Bütün C'ler B ise bütün C'ler A'dır". Şartlı önermede artbitişen konumunda olan "Bütün C'ler A'dır" yüklemli önermesi, önbitişen konumunda olan "Bütün C'ler B'dir" yüklemli önermesine nispetinden dolayı önbitişende "Bazı B'ler A'dır" halini ortaya çıkarmaktadır. Ortaya çıkan bu hal sayesinde ancak artbitişen önbitişene nispet edilebilmektedir. Bütün C'lerin A olmasının, bütün C'lerin B olmasına nispet edilebilmesinin şartı; sadece bütün C'lerin A olması içerisinde bazı B'lerin A olmasını halinin bulunuyor olmasıdır. Kâtibî, önbitişende ortaya çıkan halin niçinliğini, üçüncü şekil kıyas içerisinde şöyle göstermektedir:

Her C B'dir

Her C A'dır

O halde bazı B'ler A'dır.[225]

Aynı şekilde olumsuz olarak önbitişenin konusuna bir mefhumun nispetiyle de önbitişende hal ortaya çıkmaktadır. Onun da kıyas formu şu şekildedir:

Her C B'dir

---

[223] İbn Sînâ, *Kıyas*, 272-273.
[224] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2410-2413.
[225] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2410.

Hiç bir C A değildir

O halde bazı B A değildir.[226]

b) Yüklemli önermeden kurulu olan önbitişenin yüklemine olumlu bir mefhumun isnat edilmesi sebebiyle.

Bütün C B'dir

Bütün B A'dır

O halde bütün C A'dır.[227]

Aynı şekilde önbitişenin yüklemine olumsuz olarak bir mefhumun nispet edilmesi sebebiyle hal ortaya çıkmaktadır. Onun kıyas formu şöyledir:

Bütün C B'dir

Hiçbir B A değildir

O halde hiç bir C A değildir.[228]

c) Yüklemli önermeden kurulu olan önbitişenin konusunun bir mefhuma olumlu olarak nispet edilişi sebebiyle beliren halin kıyası:

Bütün C B'dir

Bütün A C'dir

O halde bazı B A'dır.[229]

Yüklemli önermeden kurulu olan önbitişenin konusunun bir mefhuma olumsuz olarak nispet edilişi sebebiyle ortaya çıkan kıyas şöyledir:

Bütün C B'dir

Hiç bir A C değildir

O halde bazı B A değildir.[230]

d) Yüklemli önermeden kurulu olan önbitişenin yükleminin bir mefhuma olumlu olarak nispet edilişi sebebiyle beliren halin kıyas ise şu şekildedir:

Bütün C B'dir

Bütün A B'dir

O halde bazı C A'dır.[231]

---

[226] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2410.
[227] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2411.
[228] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2411.
[229] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2412.
[230] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2412.
[231] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2413.

Önbitişenin yükleminin bir mefhuma olumsuz olarak nispet edilmesi nedeniyle meydana gelen hale gelince o da aşağıdaki gibidir:

Bütün C B'dir

Hiç bir A B değildir

O halde hiç bir C A değildir.[232]

Önbitişeni bitişik şartlı önermeden kurulu olan bir bitişik şartlı önermede halin nasıl ortaya çıktığına dair Kâtibî'nin vermiş olduğu misali açıklamaya devam edelim. Kâtibî, herhangi bir bitişik şartlı önermenin önbitişeni olarak "Her ne zaman bütün A'lar B ise o halde bütün C'ler D'dir" bitişik şartlı önermesini ele alır. Bu bitişik şartlı önermenin önbitişeni olan "Bütün A B'dir" önermesine "H Z'dir" yüklemli önermesini isnat ederek "Her ne zaman A B ise o halde H Z'dir" önermesini oluşturur. O halde "H Z'dir" önermesinin bir bitişik şartlı önermenin önbitişeni olan "Her ne zaman bütün A'lar B ise o halde bütün C'ler D'dir" bitişik şartlı önermesinin önbitişeni olan "Her ne zaman bütün A'lar B ise" önermesine nispet edilebilmesinin şartı, söz konusu ana bitişik şartlı önermenin önbitişeni olan "Her ne zaman bütün A'lar B ise o halde bütün C'ler D'dir" önermesinde "Bazen bütün C'ler D olursa o halde H Z olur" halinin mevcut olmasıdır. Önbitişende saklı bu hal sayesinde "Her ne zaman bütün A'lar B ise o halde H Z'dir" şartlı önermesi bir bitişik şartlı önermenin önbitişeni olan "Her ne zaman bütün A'lar B ise o halde bütün C'ler D'dir" bitişik şartlı önermeye isnat edilebilmektedir. Kâtibî bu hali kıyasa şöyle dönüştürür:

Her ne zaman her **A B** ise C D'dir.

Her ne zaman her **A B** ise H Z'dir.

Bazen her C D ise H Z'dir.[233]

Bitişik şartlı önermenin önbitişeni olan olumlu bitişik şartlı önermenin önbitişenine olumsuz olarak bir öncülün nispet edilmesi sebebiyle ortaya çıkan hal:

Her ne zaman her **A B** ise C D'dir.

Hiç bir zaman her **A B** değilse H Z değildir.

Bazen her C D değilse H Z değildir.[234]

---

[232] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2413.
[233] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2417.
[234] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2417.

Bitişik şartlı önermenin önbitişeni olan olumlu bitişik şartlı önermenin artbitişenine olumlu olarak bir öncülün nispet edilmesi sebebiyle ortaya çıkan hal:

Her ne zaman her A B ise **C D**’dir.

Her ne zaman her **C D** ise H Z’dir.

Her ne zaman her A B ise H Z’dir.[235]

Bitişik şartlı önermenin önbitişeni olan olumlu bitişik şartlı önermenin artbitişenine olumsuz olarak bir öncülün nispet edilmesi nedeniyle ortaya çıkan hal:

Her ne zaman her A B ise **C D**’dir.

Hiç bir zaman her **C D** değilse o halde H Z değildir.

Hiç bir zaman her A B değilse o halde H Z değildir. [236]

Bitişik şartlı önermenin önbitişeni olan olumlu bitişik şartlı önermenin önbitişeninin olumlu olarak bir öncüle nispet edilmesi sebebiyle ortaya çıkan hal:

Her ne zaman her **A B** ise her C D’dir.

Her ne zaman H Z ise **A B**’dir.

Bazen her C D olursa o halde H Z’dir.[237]

Bitişik şartlı önermenin önbitişeni olan olumlu bitişik şartlı önermenin artbitişeninin olumsuz olarak bir öncüle nispet edilmesi sebebiyle ortaya çıkan hal:

Her ne zaman her A B ise **C D**’dir.

Hiç bir zaman H Z değilse her **C D** değildir.

Hiç bir zaman her A B değilse H Z değildir.[238]

Yukarıda zikredilen kıyaslar olumlu olan bitişik şartlı önermenin önbitişenin ve artbitişenin bir öncüle veya bir öncülün önbitişen ve artbitişene olumlu ya da olumsuz olarak nispet edilmesinden kaynaklanan halin ortaya çıkışının misalleridir. Şimdi aşağıda olumsuz olan bitişik şartlı önermenin önbitişen veya artbitişeninin bir öncüle veya bir öncülün önbitişen ve artbitişene olumlu ya da olumsuz olarak nispet edilmesinden kaynaklanan kıyasları ele alacağız:

Bitişik şartlı önermenin önbitişeni olan olumsuz bitişik şartlı önermenin önbitişene bir öncülün nispet edilmesi nedeniyle ortaya çıkan kıyas:

Hiç bir zaman her **A B** değilse C D değildir.

---

[235] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2418.
[236] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2418.
[237] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2419.
[238] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2419.

Her ne zaman H Z ise her **A B**'dir.

Hiç bir zaman C D değilse H Z değildir.[239]

Bitişik şartlı önermenin önbitişeni olan olumsuz bitişik şartlı önermenin artbitişeninin bir öncüle nispet edilmesi sebebiyle ortaya çıkan kıyas:

Hiç bir zaman her A B değilse **C D** değildir.

Her ne zaman H Z ise her **C D**'dir.

Hiç bir zaman her A B değilse H Z değildir.[240]

Kâtibî bitişik şartlı önermenin önbitişeni olan olumsuz bitişik şartlı önermeyi, olumlu bitişik şartlı önermede ortaya çıkan hallerdeki gibi detaylı bir şekilde ele almadığı görülmektedir. Burada yalnızca iki misalle yetinmektedir.[241]

Kâtibî önbitişenin ayrık şartlı önermeden oluşması halinde bitişik şartlı önermeye ilişen üçüncü ve son sıradaki hallerin bitişik şartlı önermeye kıyasla anlaşılacağını ifade ederek konuyu misallendirmeden geçmektedir.[242]

Kâtibî, bu bağlamda İbn Sînâ ile Hûnecî arasındaki bir tartışmayı ele almaktadır. İbn Sînâ, yukarıda da temas edildiği üzere, tümel bitişik şartlı önermenin önbitişenine, tümel ayrık şartlı önermenin ise taraflarının birine ilişen hallerin her ne kadar kendinde imkansız bir duruma işaret etseler bile bitişik şartlı önermede önbitişenin artbitişeni gerektirdiği anda ayrık şartlı önermede ise bir tarafın diğer taraftan ayrılığını gerçekleşeceği vakitte imkansız bir duruma işaret edemeyeceklerini ifade etmektedir.[243]

Kâtibî, İbn Sînâ'nın ifade ettiği bu durumu şu iki misalle açmaktadır. Birincisi, "Her ne zaman bu şey insansa o şey canlıdır" önermesi, ikincisi "Her ne zaman bu sayı ikiyse o sayı çifttir" önermesidir.[244] Birinci bitişik şartlı önermedeki "bu şey şayet insansa" önbitişeni herhangi bir kayıt belirtilmeden mutlak olarak bırakılsa ve bütün hallerin ona ilişmesi caiz görülse bu taktirde ona mümkün olan "canlıdır" hali ilişeceği gibi imkansız olan hem "canlı değildir" hem de "canlı olmayı gerektirmemektedir" halleri de ilişecektir. Bu imkansız hallerin önbitişene ilişmesi durumunda önbitişenin artbitişeni gerektirmesi ortadan kalkacaktır. Zira

---

[239] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2421.
[240] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2421.
[241] Katibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2423.
[242] Katibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2425.
[243] İbn Sînâ, *Kıyâs*, 273.
[244] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2430-2431.

"bu şey insandır" deyip ona canlı olmayı gerektirmez hali iliştiğinde bu önbitişenin "o halde insan canlıdır" artbitişenini gerektirmesi imkansız olacaktır.

Aynı şekilde ikinci örnekte önbitişen "bu sayı ikiyse" ibaresine ilişen haller mutlak bir şekilde bırakılırsa, bu durumda ona hem mümkün bir hal hem de imkansız bir hal ilişebilecektir. Zira mutlaklık hem mümkünü hem de imkansızı kapsamaktadır. Öyleyse imkansız hallerin ona ilişmesi caiz görülürse bu durumda önbitişene "iki eşit parçaya bölünmeme" gibi imkansız bir hal de ilişebilecektir. Bu durumda iki sayısına iki eşit parçaya bölünememe halinin ilişmesinden dolayı artbitişen olan "o halde o sayı çifttir" önermesini gerektirilemeyecektir.[245] Öyle ki "bu sayı ikiyse" şeklinde bir önbitişen kurup ona iki eşit parçaya bölünememe hali iliştirilirse bu önbitişenin "o halde o sayı çifttir" artbitişenini gerektiremez.

Bitişik şartlı önermedeki bu durum ayrık şartlı önermede de geçerlidir. Ayrık şartlı önermedeki önbitişenin artbitişenle olan ayrılığı şayet her durum şeklinde bırakılırsa bu takdirde de ayrılığın meydana gelmemesi hali önbitişene ilişecektir ki bu da aralarındaki ayrılığı ortadan kaldıracaktır.[246]

İbn Sînâ bu görüşünün devamında önbitişene imkansız bir halin ilişmesinin bizzat tümel bitişik şartlı önermenin doğruluğunu ve kesinliğini ortadan kaldıracağı endişesiyle karşı çıkmaktadır.[247] Yoksa böyle bir durumda artbitişenin doğruluğunun lâzım gelmeyeceği endişesiyle itiraz etmemektedir. Diğer taraftan mesela önbitişene imkansız olan artbitişenin gerektirilmeme halinin ilişmesi durumunda artbitişenin doğruluğunun lâzım gelmeyeceği iddia edilemez. Zira artbitişeni gerektirmeme halinin iliştiği önbitişenin imkansızlığı ortadadır ve bu imkansızlık başka bir imkansızlığı gerektirebilir.[248] Bu açıdan imkansız bir önbitişen imkansız bir artbitişeni gerektirebilir. Aynı şekilde bitişik şartlı önermedeki gerektirme ilişkisinde yanlış bir önbitişenin de doğru bir artbitişeni gerektirmesi de mümkündür. Bu yüzden imkansız bir halin iliştiği önbitişene artbitişenin doğru gelmeyeceğini nedeniyle karşı çıkılmamalıdır.

---

[245] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2431.
[246] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2433.
[247] İbn Sînâ, *Kıyâs*, 273.
[248] Kâtibî bu durumu "Muhal bir şeyin muhal olan bir şeyi gerektirmesi uzak değildir" cümlesiyle özetler. Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2437.

Tümel olumlu bitişik şartlı önermelerin doğruluğu veya yanlışlığı önbitişenin veyahut da artbitişenin doğruluğunda veya yanlışlığında değil aksine taraflar arasındaki birbirini gerektirme ilişkisinin sabit olup olmadığında aranmaktadır.[249] Bitişik şartlı önermede eğer önbitişen artbitişeni gerektirmişse bu önerme doğrudur, gerektirmemişse yanlıştır. Dolayısıyla bitişik şartlı önermede imkansız bir halin iliştiği önbitişenin artbitişeni gerektirmesi doğru olabilir. Bundan dolayı tümel bitişik şartlı önermede imkansız bir halin iliştiği önbitişenden doğru bir artbitişenin lazım geleceğinin üzerinde durulmamalıdır. Bunun yerine böyle bir tümel bitişik şartlı önermeye, önbitişenin imkansız artbitişenin doğru olacağı bir bitişik şartlı önerme olamaz gerekçesiyle karşı çıkılmalıdır.

Hûnecî'ye göre İbn Sînâ imkansız bir halin bitişik şartlı önermenin önbitişenine ilişememesine önbitişenin imkansız bir halle birlikte artbitişeni gerektirmesinin imkansızlığı nedeniyle karşı çıkmaktadır. Bu açıdan o, zımnen bu durumdaki bir tümel bitişik şartlı önermenin doğruluğunu kabul etmektedir. Bu durumdaki bir tümel bitişik şartlı önermenin doğruluğunu kabul ettikten sonra ise imkansız hallerin iliştiği önbitişenden doğru bir artbitişenin lâzım gelemeyeceğini savunmaktadır. Mesela, bitişik şartlı önermede önbitişene imkansız bir hal olan artbitişeni gerektirmeme (me'a-'ademi lüzûmi't-tâlî) hali iliştiğinde önbitişen artbitişeni gerektiremeyecektir.[250] Bu açıdan Hûnecî meseleye, bitişik şartlı önermenin doğru ve kesin olup olmadığı yönüyle değil, önbitişene imkansız bir hal iliştiğinde doğru bir artbitişenin lâzım gelmeyeceği cihetiyle yaklaşmaktadır. Böylelikle de İbn Sînâ'nın imkansız bir halin önbitişene ilişmesine bitişik şartlı önermenin doğruluğunu ortadan kaldıracak endişesiyle karşı çıkışını yanlış anlayıp imkansız halin iliştiği önbitişenden doğru bir artbitişen lâzım gelemeyeceğine hükmetmektedir.[251]

Kâtibî ise bitişik şartlı önermede önbitişenle birlikte farz edilen ve artbitişeni gerektiren, ayrık şartlı önermede ise taraflardan herhangi biri hakkında

---

[249] "Fe-inne hazâ lâ-yecûzü en yukâle innehu kâzibun bi-sebebi ihâleti'l-mukaddem. Fe-inne'ş-şartiyyât leyse sıdkuhâ sıdku'l-mukaddemi evi't-tâlî." İbn Sînâ, *Kıyâs*, 273.

[250] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 205.

[251] Onun bu yanlış anlayışı ortaya koyan ifadesi "hazâ'l-i'tibâru sâdikun ve in küzibe mukaddemuhu" cümlesidir. Buradan anlatmak istediği İbn Sînâ'nın önbitişene muhal bir halin ilişmesini kabul etmemesinin nedeni bu durumda artbitişenin doğruluğunun lazım gelmeyeceğidir. Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 205.

farz edilen ve diğer tarafla da ayrılığı sağlayan hallerin bilinemeyeceği görüşündedir.[252] Bilinemediğinden dolayı önbitişenin farz edildiği haller bitişik şartlı önermedeki lüzum ilişkisinin ve ayrık şartlı önermedeki ‘inâd ilişkisinin kesinliğini sağlayamazlar. Dolayısıyla bitişik şartlı önermenin önbitişenindeki hallerin bitişik şartlı önermedeki lüzum ilişkisinin kesinliğini nakzetmeyecek; ayrık şartlı önermenin bir tarafındaki hallerin ise ayrık şartlı önermedeki ‘inâd ilişkisinin kesinliğini ortadan kaldırılmayacak şekilde sınırlandırılması gerekmektedir.[253] O, bu noktada İbn Sînâ’ya yakın durmaktadır.

Kâtibî, böylelikle önbitişene ilişen hallerin sınırlandırılması nefsü’l-emirde o şartlı önermenin doğruluğunu ve tümelliğini ortadan kaldırır şeklindeki mukadder itirazın da önüne geçer. Ona göre nefsü’l-emrde önbitişene ilişen hallere bitişik şartlı önermenin doğruluğunu nakzetmeyecek şekilde bir sınırlamanın getirilmesi o şartlı önermenin tümelliğine zarar vermez. Mesela, nefsü’l-emrde “Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur” bitişik şartlı önermesinin önbitişeni olan “Güneşin doğması” ifadesine “Gündüzün olmaması” ve “Gündüzün doğmasının gerektirilmemesi” gibi imkansız hallerin ilişmesiyle gündüzün var olmayacağına delil gösterilerek “Her ne zaman güneş doğarsa o halde gündüz olur” şeklindeki şartlı önermenin doğruluğuna karşı çıkılamaz. Çünkü nefsü’l-emrde, Kâtibî’ye göre bu imkansız hallerin önbitişene ilişmesiyle “Her ne zaman güneş doğarsa o halde gündüz olur” şartlı önermesinin doğruluk iddiası sürdürülemez. Aksine bu imkansız hallerden sonra ancak “gündüzün olmamasının” lâzım geleceği iddia edilebilir. Eğer bu imkansız hallerden sonra “Her ne zaman güneş doğarsa” önbitişeninden sonra “Gündüzün olmaması lâzım gelir” artbitişeni gelirse ancak, oluşacak yeni şartlı önermenin nefsü’l-emrdeki doğruluğu iddia edilebilir.[254] Nefsü’l-emrde bu hallerden sonra kurulan bu yeni önermenin de “Her zaman güneş doğarsa gündüz olur” şartlı önermesine de anlam açısından bir karşıtlığının olduğu da söylenemez.[255]

Hûnecî bu konuda tartışmaları bitirdikten sonra şartlı önermelerin niceliği hakkında düşüncelerini aktarmaya devam eder. O, İbn Sînâ’nın şartlı önermelerin

---

[252] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2435.
[253] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2435.
[254] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2436.
[255] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2436.

niceliğine dair açıklamalarını yetersiz bulur[256] ardından eserinin hacminin kifayet etmemesi sebebiyle içeriğini müstakil olarak şartlı önermelere ayıracağı bir eserinde konuyu daha geniş çaplı ele alacağını vadeder.[257] Ancak Kâtibî, Hûnecî'nin yazmayı vadettiği bu risalenin bulunamadığını[258] belirttikten sonra savunmacı bir konumda kalarak İbn Sînâ'nın şartlı önermelerin tümelliği noktasında yazdıklarının hiç de genişletilmeye muhtaç olmadığını ifade eder. Ona göre İbn Sînâ'nın görüşlerinin eksik kalır yanı yoktur. Yeni bir şey vaz edeceğim iddiasıyla ortaya çıkılsa bile muhtemel söylenecekler İbn Sînâ'nın yazdıklarını aşamayacaktır.[259] İbn Sinâ meseleyi özlü biçimde açıklamıştır, yoksa eksik bir taraf bırakmamıştır.

Kâtibî, İbn Sînâ'nın bu meseleyi ayrıntılı biçimde anlatmadığını iddia edenlere karşı konuyu detaylı biçimde ele almaktadır.

Ona göre şartlı önermelerin tümelliği dört şekilde sağlanır:

a) Zamanlar itibariyle bitişik şartlı önermenin tümelliği şöyle gerçekleşir: Önbitişenin tüm zamanlarda meydana gelebilme imkanı farz edilirse, artbitişeni gerektirir. Ayrık şartlı önermenin taraflarından herhangi birinin tüm zamanlarda meydana gelme imkanı varsa, diğer tarafla ayrılığı gerçekleşir.

b) Takdirler itibariyle bitişik şartlı önermenin tümelliği şöyle gerçekleşir: Önbitişenin tüm takdirlerde meydana gelebilme imkanı farz edilirse, artbitişeni gerektirir. Ayrık şartlı önermenin taraflarından herhangi birinin tüm takdirlerde meydana gelme imkanı varsa, diğer tarafla ayrılığı gerçekleşir.

c) Belirtilmeden ya zamanlar ya da takdirler itibariyle bitişik şartlı önermenin tümelliği şöyle gerçekleşir. Önbitişen tüm zamanlarda veya tüm takdirlerde meydana gelebilme imkanı farz edilirse, artbitişeni gerektirir. Ayrık şartlı önermenin taraflarından herhangi birinin tüm zamanlarda veya tüm takdirlerde meydana gelme imkanı varsa, diğer tarafla ayrılığı gerçekleşir.

---

[256] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 205. Hûnecî'nin bu açıklamalarında İbn Sînâ'nın şartlı önermelerin tümelliğini sadece evzâ' açısından incelediği takdir ve furûz gibi diğer açılarından ise incelemediği bu noktaları eksik bıraktığı yönünde bir kanaat hakimdir. Bu tartışmanın İslam mantık geleneği içerisinde haylice yankı uyandırdığı söylenebilir. Tartışma için bk. Kutbeddîn Râzi, *Levâmi'u'l-esrâr fî şerhi metâli'u'l-envâr,* (Kum: Zevi'l-kurbâ, h.1433), 2: 221.

[257] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 205.

[258] Kâtibî başka bir noktada bu eserin musannif tarafından ya yazılmadığını ya da yazıldığı halde şöhret bulmadığını belirtmektedir. Bk. Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2559.

[259] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2457-2458.

d) Birlikte zamanlar ve takdirler itibariyle bitişik şartlı önermenin tümelliği şöyle gerçekleşir: Önbitişen beraberce tüm zamanlarda ve tüm takdirlerde meydana gelebilme imkanı farz edilirse, artbitişeni gerektirir. Ayrık şartlı önermenin taraflarından herhangi birinin beraberce tüm zamanlarda ve tüm takdirlerde meydana gelme imkanı varsa, diğer tarafla ayrılığı gerçekleşir.[260]

Şartlı önermelerin bu itibarlar içerisinden ikinci seçenekteki takdirler itibariyle tümelleşmesi birinci seçenekteki zamanlar itibariyle tümelleşmesinden daha geneldir. Birinci ve ikinci seçenekteki şartlı önermelerin zamanlar ve takdirler itibariyle tümelleşmeleri üçüncü seçenekteki belirtilmeden ya zamanlar ya da takdirler itibariyle tümelleşmesinden daha özeldir. Birinci seçenekteki zamanlar itibariyle tümelleşmesi ise dördüncü seçenekteki birlikte zamanlar ve takdirler itibariyle ele alınmasıyla eşittir.[261]

Kâtibî'ye göre İbn Sînâ'nın yapması gereken şartlı önermelerin tümelliğini bu dört itibara göre ayrıntılı biçimde açıklamak olmalıydı. Ancak İbn Sînâ detaylı biçimde açıklasa bile dört itibar arasında manaya ve asla nüfuz edecek bir fark ortaya çıkmayacaktır. Aralarındaki fark, sadece lafzî olacaktır. Çünkü şartlı önermelerin niceliğinin zaman itibariyle ele alınması diğer geri kalan üç itibarla da ele alınması anlamına gelecektir. Aynı şekilde takdirler itibariyle ele alınması da geri kalan üç itibarla ele alınması anlamına gelecektir. İbn Sînâ bunu görmüş olmalı ki tekrara ve uzatmaya düşmemek adına konuyu detaylı biçimde ele almaktan imtina etmiştir.[262]

Kâtibî olumlu gerekli şartlı önermelerin tümelliği ve tikelliği konusunu bitirdikten sonra olumlu veya olumsuz rastlantısal şartlı önermenin tümel ve tikelliğini ele almaya başlar. Olumlu rastlantısal bitişik şartlı önermenin tümelliği, olumlu gerekli bitişik şartlı önermenin tümelliğinde olduğu gibi önbitişene ilişen bütün takdirlerin önermede meydana gelecek olan lüzum ilişkisini gerektirmesiyle olur. Doğal olarak bu takdirler gerekli bitişik şartlı önermenin tümelliğinde olduğu gibi imkansız bir duruma işaret etmemesi gerekir. Bu takdirler şayet imkansız bir duruma işaret ederseler bu durumda artbitişenin rastlantısal tümel bir önermeden

[260] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2446-2449.
[261] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2450.
[262] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2455.

lâzım gelmesi mümkün olamayacaktır. Artbitişenin olumlu rastlantısal tümel bitişik şartlı önermeden lâzım gelmesi; ya önbitişenin kendinde gerçekleşmesi takdirine, [*'alâ takdiri husûli'l-mukaddemi fî nefsihi*] ya her kendinde meydana gelen işle beraber meydana gelmesinin takdirine[*'alâ takdîri husûlihi me'â külli emrin vâki'in fî nefsihî*] ya da her kendinde meydana gelmesi mümkün işe [*mümkinun fî nefsihî*] bağlıdır.[263] Öyleyse rastlantısal bitişik şartlı önermedeki tümellik önbitişenin sadece vakıada doğrulanmasıyla değil mümkün olarak var olabilecek hallerle birlikte doğrulanmasıyla gerçekleşir. Ayrıca ayrık şartlı rastlantısal önermenin tümel olması ayrık şartlı önermenin tarafları arasında varit olan 'inâd ilişkisinin üç durumdan birinde gerçekleşmesidir.[264]

Rastlantısal bitişik ve ayrık şartlı önermenin tümelliği üç durumdan birinde gerçekleşeceğine dair açıklamalar Kâtibî'ye aittir. Hûnecî rastlantısal şartlı önermelerin tümelliğinin önbitişen ve artbitişenin hakiki varlıkları dikkate alındığında bilinebileceğini söyler.[265] Kâtibî'nin zikrettiği bu üç durum onların hakiki varlıkları düşünüldüğünde ortaya çıkabilecek durumlar olabilir. Hûnecî'nin önbitişen ve artbitişenin hakiki varlıkları dikkate alınarak onların tümelliğini ispat etmesinin nedeni, harici varlıkları hesaba alındığında bazı zamanlarda önbitişen ve artbitişenin konularının tahakkuk etmeyişidir.[266]

Bitişik şartlı önermenin gerekli ve olumsuz olması halinde onun tümelliği; önbitişen ve artbitişen arasındaki lüzum ilişkisinin tüm zamanlarda ve takdirlerde ortadan kaldırılmasıdır.[267] Yani tüm zamanlarda ve takdirlerde lüzum ilişkisinin kurulamamasıdır. Bu itibarla bitişik şartlı önermenin olumsuzluğu taraflar arasındaki lüzum ilişkisinin kurulamamasıyla tesis edilmektedir. Rastlantısal tümel bitişik şartlı önermenin olumsuzluğuna Hûnecî değinmez. Kâtibî'ye göre bu önermenin olumsuzluğu önbitişen ile artbitişen arasındaki rastlantısal gerektirme ilişkisinin nefsü'l-emr itibariyle gerçekleşen bütün hallerde ortadan kaldırılmasıyla meydana gelir.[268]

---

[263] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2463-2464.
[264] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2463.
[265] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 205.
[266] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 205.
[267] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 205; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2467.
[268] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2468.

Ayrık şartlı önermenin tümel olumsuzluğu, taraflar arasındaki ‘inâd ilişkisinin tüm zamanlarda ve takdirlerde ortadan kaldırılmasıyla meydana gelir. Ayrık şartlı önermenin rastlantısal tümel olumsuzluğu ise ayrık şartlı önermenin tarafları arasındaki rastlantı yoluyla meydana gelmiş zıtlığın[tenâfî] nefsü’l-emr itibariyle vaki olmuş tüm takdirlerde ortadan kaldırılmasıyla gerçekleşir.[269]

Şartlı önermelerin tikelliğine gelince o, şartlı önermenin bitişik şartlı ve ayrık şartlı, bitişik şartlının da gerekli ve rastlantısal, ayrık şartlı önermenin ise ‘inâdî ve rastlantısal olmasına göre değişir. Aynı zamanda şartlı önermelerin olumlu veya olumsuz olmasına göre de farklılaşmaktadır. Şartlı önerme bitişik ve gerekli olduğunda onun tikelliği mümkün olarak var olabilen her halde önbitişenin bazı zamanlarda ve bazı durumlarda artbitişeni gerektirmesiyle gerçekleşir. Şartlı önerme bitişik ve rastlantısal olduğunda ise doğrulukta artbitişenin nefsü’l-emr itibariyle meydana gelen bazı takdirlerde önbitişenle tevafuk etmesiyle meydana gelir.[270]

Bitişik şartlı önerme önerme olumsuz, türü de gerekliyse onun tikelliği önbitişen ile artbitişen arasındaki lüzum ilişkisinin bazı zamanlarda ve bazı durumlarda ortadan kaldırılmasıyla [ref] meydana gelir. Şartlı önerme bitişik şartlı ve olumsuz olunca onun tikelliği önbitişen ise ve artbitişen arasındaki nefsü’l-emr itibariyle bazı takdirlerde var olan muvafakatın ortadan kaldırılmasıyladır.[271]

Şartlı önerme ayrık şartlı olursa ve bu önermenin türü de ‘inâdiye ise tikel olumluluğu var olması mümkün önbitişen ve artbitişen arasındaki ‘inâd ilişkisinin bazı zamanlarda ve takdirlerde meydana gelmesiyledir. Şayet ayrık şartlı önermenin türü rastlantısal ise onun tikelliği önbitişen ile artbitişen arasında rastlantısal yolla var olan zıtlık ilişkisinin bazı zamanlarda veya var olabilen bazı durumlarda gerçekleşmesidir.[272]

Ayrık şartlı önerme olumsuz ‘inâdiye ise onun tikel olumsuzluğu taraflar arasındaki ‘inâd ilişkisinin bazı zamanlarda ve bazı durumlarda ortadan kaldırılmasıdır. Eğer türü rastlantısalsa onun tikel olumsuzluğu taraflar arasında

---

[269] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2469-2470.
[270] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2472-2473.
[271] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2474.
[272] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2475.

rastlantı yoluyla meydana gelen zıtlığın bazı zamanlarda ve nefsü'l-emr itibariyle meydana gelen bazı durumlarda ortadan kaldırılmasıdır.[273]

Bitişik şartlı ve ayrık şartlı önermelerin nicelikleri bu şekilde sona ermektedir. Ancak Kâtibî, Hûnecî'nin metninden bağımsız şekilde bu konuyu bazı ilavelerle zenginleştirmektedir. O, açıkça isimlerini belirtmediği bir topluluğun gerekli bitişik şartlı önermenin olumlu ve tikelliğine bazı itirazlar yönelttiğini aktarmaktadır.[274] Bu itirazlara ve Kâtibî'nin bu itirazlara karşı verdiği cevaplara değinmek istiyoruz.

Hatırlanacağı üzere bitişik şartlı önermenin türü gerekli olduğunda onun tümelliği ve olumluluğu önbitişenin mümkün olarak var olduğu her durumda artbitişeni gerektirmesinden doğan lüzum ilişkisiydi. Eğer bitişik şartlı önermede bu lüzum ilişkisi sağlanmamışsa o önerme olumsuz gerekli bitişik şartlı önerme olarak isimlendirilmekteydi. İtiraz sahibi topluluk bu adlandırmaları temel alarak tikel gerekli bitişik şartlı önermedeki önbitişenin tabiatını tartışmaya açmaktadır. Onlara göre tikel bitişik şartlı önermedeki önbitişenin tabiatı tek başına ya artbitişeni gerektirebilir ya da gerektiremez. Eğer gerektirirse, öyleyse o önerme tikel bitişik şartlı önerme değil, tümel gerekli bitişik şartlı önermedir. Yok eğer tek başına önbitişen artbitişeni gerektirmiyorsa bu durumda o önermenin ne tümelliğinden ne de tikelliğinden söz edilebilir. O halde her zaman ve durumda önbitişen artbitişeni gerektirdiğinde o önerme olumlu tümel oluyorsa, gerektirmediğinde ise ne tümel ne de tikel oluyorsa nasıl oluyor da bitişik şartlı önermede önbitişenin bazı zamanlarda artbitişeni gerektirmesinden bazı zamanlarda ise gerektirmemesinden söz edilebiliyor? Böyle bir durumda nasıl gerekli bitişik şartlı önermenin tikelliğinden bahsedilebilir ki!

Söz konusu topluluğun ikinci itirazı bitişik şartlı önermenin önbitişen ve artbitişeninin başlarında yer alan nicelik edatlarına yöneliktir. Onlar başında tümellik edatı "her" bulunan önbitişen, aynı şekilde başında tümellik edatı "her" bulunan artbitişenin oluşturduğu bir bitişik şartlı önermenin tikel olarak addedilmesine karşı çıkmaktadırlar. Mesela "Bazen her şu şu olduğunda o halde şu da şu olmaktadır" tarzındaki bir bitişik şartlı önerme, önbitişen ve artbitişenin

[273] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2476.
[274] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2477.

başında tümellik veren edatlar yer almasına rağmen nasıl tikel olarak görülebilir ki! Zira önbitişenin başında yer alan "her" edatı önbitişenin konusunu tümel yaptığı halde nasıl olur da o önerme tikel olarak kabul edilir?[275]

Kâtibî karşı tarafın itirazlarını makul görmemektedir. O, birinci itirazda kendine sunulan gerekli tikel şartlı önermedeki önbitişenin tabiatı ya artbitişeni gerektirir ya da gerektirmez seçenekleri arasından artbitişeni gerektirmez seçeneğini tercih eder. Fakat bu tercih, onların dediği gibi tikel şartlı önermede ne tümel ne de tikel lüzum ilişkisi kurulamayacağı anlamına gelmez. Öyle ki tikel gerekli bitişik şartlı önermedeki lüzum ilişkisi için önbitişenin tabiatı tek şart olarak koşulamaz. Aksine gerekli tikel bitişik şartlı önermede bazen lüzum ilişkisi artbitişenin tabiatından da kaynaklı olabilir. Kâtibî, önbitişenin tabiatının tek başına artbitişeni gerektirmeyeceği bazen de artbitişenin tabiatının da gerekli bitişik şartlı önermedeki lüzum ilişkisini kurabileceği delilini ileri sürerek itiraz edenlerin önbitişenin artbitişeni gerektirmediğinde o gerekli bitişik şartlı önermede ne tümel ne de tikel lüzum olur yargılarını çürütmektedir.[276]

Kâtibî aslında birinci itirazda birinci şıkkın da tercih edildiğinde onların iddia ettiği gibi bir sonuca ulaşılamayacağı kanaatindedir. Yani eğer önbitişen artbitişeni gerektirirse bu takdirde o bitişik şartlı önerme tümel olur tikel olmaz iddialarının da çürütülebileceği görüşündedir. Nitekim eğer gerekli olumlu bitişik şartlı önerme tümel oluyorsa bu zaten doğrudan o önermenin tikelliği de içerdiği anlamına gelir. Tümel için doğrulanan bir durum haliyle tikel için de doğrulanmaktadır.[277] Bundan dolayı tümel olur tikel olmaz itirazı haklı bir gerekçe olarak sunulamaz.

Kâtibî onların ikinci itirazlarında yer alan bitişik şartlı önermenin önbitişen veya artbitişenine tümelliği imleyen "her" edatlarının ilişmesi halinde bitişik şartlı önermenin tümelliğini doğrulamadan tikelliğini meydana getiremeyeceği iddialarına da karşı çıkar. Karşı tarafın görüşünün aksine Kâtibî'ye göre önbitişen ve artbitişenin başına tümellik veren edatın gelmesiyle bir bitişik şartlı önermenin tikel olması olanaklıdır. Bu, tek bir hakikatin bütün fertlerine bazı zamanlarda sabit

---

[275] Her iki itiraz için bk. Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2477.
[276] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2478-2479.
[277] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2479.

olan bazı zamanlarda ise zail olan mümkün bir halin ilişmesiyle mümkün olabilir.[278] Bu durumda o hal tümel olan insanın bütün fertlerine iliştiği için oradaki tümellikten, bazı zamanlarda ilişip bazı zamanlarda ise ilişmediğinden dolayı tikellikten söz edilebilir.[279] Böylece tümel olmasına rağmen bitişik şartlı önermenin nicelik itibariyle tikelliği ortaya çıkmış olur.

Mesela "yazıcılığın" iki farklı halde bi'l-imkan tümel tek bir hakikat olan insanın bütün fertlerine ilişmesi gibi. Birinci halde "yazıcılık" yazma dışında başka bir sanatı öğrenmemiş her bir insan ferdine bi'l-imkan itibariyle ilişmektedir. İkinci halde ise "yazıcılık" her bir insan ferdine ilişmemektedir. İlişmediği ikinci halde her bir insan ferdi ya da bazıları, bi'l-fiil yazıcı olmamaktadır. Böylece tikel iki hal bütün insan fertleri için geçerli olmaktadır ve önbitişen ile artbitişenin ön taraflarına tümellik edatı gelmesine rağmen bitişik şartlı önermenin tikelliğinden söz edilebilmektedir.[280]

Bu tikel iki halin tümel edatları başlarında yer alan önbitişen ve artbitişene arız olmuş ifadeleri Kâtibî tarafından, bitişik şartlı önerme suretinde şu şekilde formüle edilmektedir:

[Birinci hal] Bazen (her insan bi'l-imkan yazıcıysa o halde her insan başka bir sanatı öğrenmekten acizdir.)

[İkinci hal] Bazen (her insan bi'l-imkan yazıcıysa o halde hiç bir insan başka bir sanatı öğrenmekten aciz değildir.) [281]

Böylelikle, gerek bitişik şartlı önermenin gerekse de ayrık şartlı önermenin niceliklerinin nasıl olacağı konusu sona ermektedir. Şimdi ise şartlı önermelerle bağlantılı diğer bir konu olan şartlı önermelerin birbirinin gerektirmesi konusunu ele almaya başlayalım.

1.3. Şartlı Önermelerin Birbirini Gerektirmesi

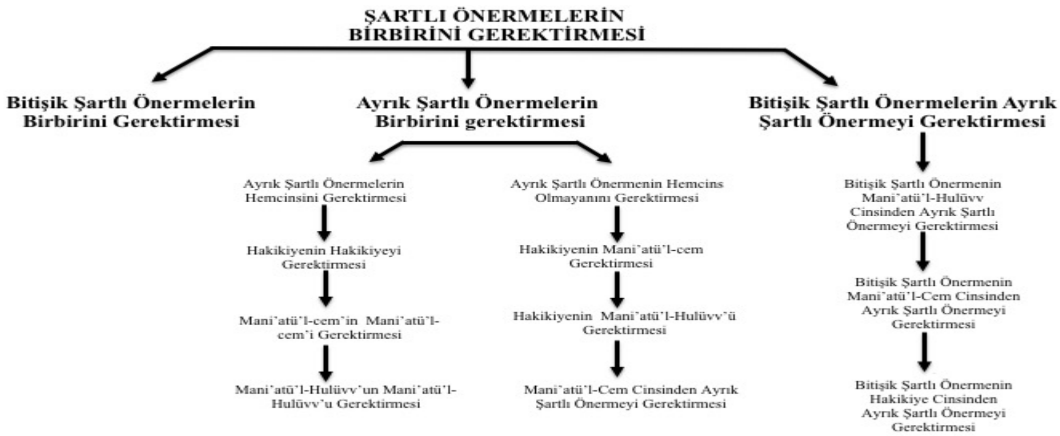
Bu başlık altında şartlı kıyasları doğrudan ilgilendiren bir konu ele alınacaktır. Bu konu klasik mantık eserlerinde telâzumâtu'ş-şartiyyât (şartlıların birbirini gerektirmesi) başlığı altında incelenmektedir.

---

[278] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2480.
[279] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2480.
[280] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2480.
[281] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2480.

Şartlı önermelerin telâzüm ilişkisinden bahsederken, iki bitişik şartlı, iki ayrık şartlı önermenin kendi içerisinde birbirini gerektirmesinden ve bir bitişik şartlı önermenin ayrık şartlı önermeyi gerektirmesi kast edilmektedir. Ayrık şartlı önermelerin birbirlerini gerektirmeleri ise her iki ayrık şartlı önermenin hemcins olup olmamalarına göre değişmektedir. Her iki ayrık şartlı önerme hemcinsten olursa her ikisi ya hakikiye, ya mâni‘atü’l-cem‘ ya da mâni‘atü’l-hulüvv olabilmektedir. Aynı cinsten olmazlarsa ayrık şartlı önermelerden biri hakikiye, diğeri mâni‘atü’l-cem‘; biri hakikiye, diğeri mâni‘atü’l hulüvv ve biri mâni‘atü’l-cem‘ diğeri mâni‘atü’l hulüvv olabilmektedir. Son olarak bir bitişik şartlı önermenin ayrık şartlı önermenin cinslerini gerektirmesinden söz edilecektir. O da üç grupta tasnif edilmektedir: Bitişik şartlı önermenin hakikiye ferdinden ayrık şartlı önermeyi gerektirmesi, bitişik şartlı önermenin mâni‘atü’l-cem‘ ferdinden ayrık şartlı önermeyi gerektirmesi ve bitişik şartlı önermenin mâni‘atü’l-hulüvv ferdinden ayrık şartlı önermeyi gerektirmesi. Şartlı önermelerin birbirini gerektirmelerini

şu şekilde gösterebiliriz:

Şekil 1. Şartlı Önermelerin Birbirini Gerektirmesi

1.3.1. Bitişik Şartlı Önermelerin Birbirini Gerektirmesi

Öncelikle Hûnecî'nin ve sonraki mantıkçıların düşüncelerini şekillendirdiği için bu konuya İbn Sînâ'nın görüşlerini ele alarak başlamak istiyoruz. İbn Sînâ telâzüm konusunu ayrıntılı biçimde *Şîfâ* külliyatının *Kıyâs* kitabı içerisinde ele almaktadır. Burada İbn Sînâ bitişik şartlı önermelerin telâzumu çerçevesinde nicelikte yani tümellik veya tikellikte ve önbitişende ortak; nitelikte ise birbirinden farklı ve artbitişende ise birbirinin çelişiği olan iki bitişik şartlı önermenin birbirini gerektirdiğini ifade etmektedir.[282] İbn Sînâ ardından da bu kuralın hem aralarında lüzum ilişkisi olan iki bitişik şartlı önermeyi hem de mutlak iki bitişik şartlı önermeyi kapsadığını ilave etmektedir.[283] İbn Sînâ benimsediği kuralın temelini şu misalle tahkim etme yoluna gitmektedir. Ona göre: (i) "Hiç bir zaman her A B değilse her C D değildir", olumsuz bitişik şartlı önermesi; hem (ii) "Her ne zaman her A B ise her C D olmayandır" olumlu bitişik şartlı önermesini gerektirir, hem de (iii) "Her ne zaman her A B olursa ondan her C'nin D olması lâzım gelmez" bitişik şartlı önermesini gerektirmektedir.[284]

İbn Sînâ koyduğu "kural"ın doğruluğu ve geçerliliğini ispat adına şu yolu takip etmektedir: (i) Hiç bir zaman her A B değilse o halde her C D değildir" misali doğru olduğu vakitte (ii) "Her ne zaman her A B ise o halde her C D olmayandır" misali doğru olmalıdır, şayet bu doğru olmazsa o zaman ikinci önermenin çelişiği olan (iii) "Hiç bir zaman her A B değilse o halde her C D olmayan değildir" doğru olmak zorundadır. Ancak burada olumsuz artbitişenin, vaz' edilen her bir önbitişenden lâzım geleceği men edilmektedir. Bu durumda da önbitişenden hem artbitişenin kendisi hem de çelişiği lâzım gelmektedir. İbn Sînâ'nın bu yargısını şu şekilde açabiliriz. (i) nolu şartlı önermede "her A B'dir" önbitişeninden hem "her C D'dir" artbitişeni lâzım gelmektedir hem de (iii) nolu şartlı önermede "C D olmayandır" artbitişeni lâzım gelmektedir. Bu iki durum bir araya getirildiğinde ona göre sonuç aynen şunu demekle eşit hale gelmektedir: Aynı anda hem "Her ne zaman her A B ise o halde her C D'dir" şartlı önermesini doğrulanıyor hem de "Her ne zaman her A B ise her C D olmayandır" şartlı önermesi doğrulanmış oluyor.

---

[282] İbn Sînâ, *Kıyas*, 366.
[283] İbn Sînâ, *Kıyas*, 366.
[284] İbn Sînâ, *Kıyâs*, 366.

Halbuki İbn Sînâ'ya göre bunların ikisinin aynı anda doğrulanmaları imkansızdır.[285]

İbn Sînâ'nın imkansız olarak gördüğü durumu, Kâtibî üçüncü şekilden kıyasla şu şekilde göstermektedir:

"Her ne zaman A B ise C D'dir." Olumlu bitişik şartlı önermesi

"Hiçbir zaman A B değilse C D olmayan değildir" olumsuz şartlı önermesini gerektirmelidir.

Eğer bu olumsuz bitişik şartlı önermeyi gerektirmezse onun çelişiğini gerektirmelidir: "Bazen A B ise C D olmayandır." O zaman "Bazen A B ise C D olmayandır" önermesi, asıl önerme olan "Her ne zaman A B ise C D'dir" olumlu bitişik şartlı önermesiyle üçüncü şekilden kıyasla doğru sonuç vermelidir.

Her ne zaman **A B** ise C D'dir.

Bazen **A B** ise C D olmayandır.

Bazen C D ise C D olmayandır. Bu sonuç da imkansızdır.[286]

İbn Sînâ'nın koyduğu kanun ekseninde tümel olumlu bitişik şartlı önermenin gerektirdiği tümel olumsuz şartlı önerme ile tikel olumlu şartlı önermenin gerektirdiği tikel olumsuz şartlı önermenin örnekleri şu şekilde gösterilebilir:

Tümel olumlu şartlı önerme:

Her ne zaman her A B ise her C D'dir.⇔ Hiç bir zaman her A B değilse bazı C D olmayan değildir

Her ne zaman her A B ise hiç bir C D olmayandır.⇔ Hiç bir zaman her A B değilse bazı C D değildir.

Her ne zaman her A B ise bazı C D'dir.⇔ Hiç bir zaman her A B değilse hiç bir C D olmayan değildir.

Her ne zaman her A B ise bazı C D olmayandır.⇔ Hiç bir zaman her A B değilse her C D değildir.

Tikel olumlu şartlı önerme:

Bazen her A B ise her C D'dir.⇔ Bazen her A B değilse bazı C D olmayan değildir.

---

[285] İbn Sînâ, *Kıyâs*, 367.
[286] Kâtibî, *Mühanna*s, 104a.

Bazen her A B ise hiç bir C D olmayandır. ⇔Bazen her A B değilse bazı C D değildir.

Bazen her A B ise bazı C D'dir. ⇔ Bazen her A B değilse hiç bir C D olmayan değildir.

Bazen her A B ise bazı C D olmayandır. ⇔ Bazen her A B değilse her C D değildir.[287]

Fahreddîn Râzî'nin bu noktada İbn Sînâ'nın düşüncesini paylaştığı görülmektedir.[288] O, bitişik şartlı önermelerin birbirini gerektirmesi hususunda fazla bir şey aktarmayıp İbn Sînâ'nın verdiği bilgilerle iktifa etmektedir. Sadece İbn Sînâ'nın düşüncesini makulleştirme adına "Sen, bir şeye onunla başka bir şey bulunuyor veya o başka bir şeyi gerektiriyor hükmünü verdiğin zaman o şeyin diğer şeyin çelişiğiyle bulunmaması veya o şeyin diğer şeyin çelişiğini gerektirmemesi zorunlu hale gelir"[289] izahını yapmaktadır.

Fakat Hûnecî, İbn Sînâ'ya katılmamakta ve konuya yeni bir açıklama getirmektedir. Hûnecî, İbn Sînâ'nın öne sürdüğü şartlar çerçevesinde iki bitişik şartlı önermenin birbirini gerektireceğini kabul etmez. İbn Sînâ'nın kurduğu "Bu, olumsuz artbitişenin vaz' edilen her bir önbitişenden lâzım geleceğini men eder"[290] şeklindeki ibare, Hûnecî'yi İbn Sînâ'nın görüşüne muhalefet etmeye sevk eden noktadır. Hûnecî, İbn Sînâ'nın kullandığı bu ibareden İbn Sînâ'nın "Bir şeyin başka bir şeye olan mülâzemetinden, ilk şeyin çelişiğinin söz konusu diğer şeye mülâzemetinin olumsuzlanması"[291] sonucuna vardığını iddia etmektedir.

İbn Sînâ'nın aksine Hûnecî bitişik şartlı önerme içerisinde iki çelişik durumun tek bir imkansız artbitişen tarafından gerektirileceğini savunarak İbn Sînâ'yı eleştirmektedir.[292] Hûnecî İbn Sînâ'ya çelişik iki şeyin, imkansız bir durumu ifade eden tek bir önbitişeni gerektirilebileceğini öne sürerek karşı

---

[287] Tablodaki örnekler Tûsî'nin *Esâsü'l-iktibâs* adlı eserinden alıntılanmıştır. Yalnız sadece tümel şartlı önermenin önbitişenin olumlu tümel olanı ile tikel bitişik şartlı önermenin önbitişeni tümel olanı gösterilmiştir. Diğerlerine fazladan yer işgal etmemesi için değinilmemiştir. N. Tûsî, *Esasü'l-iktibâs*, 132-133.
[288] Râzî, *Mülahhas*, 232.
[289] Râzî, *Mülahhas*, 232.
[290] İbn Sînâ, *Kıyâs*, 367.
[291] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 208.
[292] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 208.

çıkmaktadır. O, görüşünü mantıktaki hulfî kıyasın[293] bu şekilde olduğunu söyleyerek desteklemeye çalışır.

Hûnecî aynı zamanda İbn Sînâ'nın ileri sürdüğü şartlar altında olumlu bir bitişik şartlı önermenin olumsuz bir bitişik şartlı önermeyi gerektiremeyeceğini savunduğu gibi olumsuz bir bitişik şartlı önermenin olumlu bitişik şartlı önermeyi de gerektiremeyeceğini iddia etmektedir. Mesela ona göre "ikinin çift olması" ile "Zeyd'in evde olması" arasındaki gerektirme ilişkisinin olumsuzlanması yani "Hiç bir zaman iki çift değilse Zeyd evde değildir", bitişik şartlı önermesi olumlu "Her ne zaman iki çiftse Zeyd evde olmayandır" önermesini gerektirmez.[294]

Burada Kâtibî'nin ne söylediğine geçmeden önce son olarak Tûsî'nin ifade ettiklerini aktarmak yerinde olacaktır. Hatırlanacağı üzere Tûsî'de bu noktada İbn Sînâ'nın düşünceleriyle ittifak halindeydi. Bunu da ibareleriyle açıkça ortaya koymaktaydı. Hatta İbn Sînâ'nın örnekler vermekten imtina ettiği noktaları bile tablolar halinde vazıh biçimde işlemekteydi.[295] Bu noktada o da İbn Sînâ eksenli yaklaşımını devam ettirmektedir.[296]

Bu konu etrafında Kâtibî'nin söyleyecekleri, hem tezin değerlendirme bölümünün esasını teşkil etmesi hasebiyle hem de birbirinden farklı görüşler serd eden Râzî ve Hûnecî'nin eserlerine şerh yazması açısından önem arz etmektedir. Diğer önemli bir taraf da Kâtibî'nin mantık meseleleri bağlamında İbn Sînâ çizgisinde kalıp kalmayacağını görme imkanını bize vermesidir. Öncelikle *Şerhu keşfi'l-esrâr* adlı eserinde Kâtibî meseleyi Hûnecî'nin yaklaşımı doğrultusunda şerh etme yolunu tercih etmektedir. Bu da bize Kâtibî'nin meseleyi İbn Sînâ eksenli yaklaşmadığını göstermektedir. O, Hûnecî'nin İbn Sînâ'yı eleştirmek için ileri sürdüğü "Birbiriyle çelişik iki durumun matlûbun çelişiğini gerektirmesinin muhal olmayacağı"[297] görüşüne nasıl ulaşılacağını kıyas şekli içerisinde şöyle formüle etmektedir:

Her C ***B***'dir.

Hiç bir A ***B*** değildir,

---

[293] Hulfî Kıyas: "İsbat edilmesi istenenin karşıt halinin (nakizinin) saçmalığını göstermekle ispat edilmesi istenenin doğruluğuna hükmetmektir." Öner, *Klasik Mantık*, 133.
[294] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 209.
[295] Tûsî, *Esasü'l-iktibâs*, 132-133.
[296] Tûsî, *Esasü'l-iktibâs*, 132-133.
[297] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 208.

Hiç bir C A değildir.[298]

Eğer bu kıyasta ulaşılan sonuç, “Hiç bir C A değildir”, doğru olmazsa o halde sonucun çelişiği, “Bazı C A’dır”, ile birlikte yukarıdaki kıyasın büyük öncülünden oluşan kıyasın sonucu doğru olmalıdır:

Bazı C ***A***’dır,

Hiç bir ***A*** B değildir,

Bazı C B değildir.[299]

O zaman her iki kıyas dikkate alındığında şöyle bir hükme varmamız mümkündür: Eğer birinci kıyasın sonucunun çelişiği yani “Bazı C A’dır” doğruysa o halde ikinci kıyasın sonucu yani “Bazı C B değildir” de doğru olacaktır. Bu takdirde her ne zaman “Bazı C B değildir” doğru olduğu zaman yukarıda birinci kıyasın küçük öncülü, “Her C B’dir” de doğru kabul edildiğinden dolayı birbiriyle çelişik iki öncüle sonucun çelişiğiyle ulaşmak mümkündür.[300] Yani kıyaslardaki matlubun çelişiği olan, “Bazı C B değildir”, doğru kabul edildiğinde bu sonuç birbiriyle çelişik olan “Bazı C B değildir” ve “Her C B’dir” önermelerini gerektirmektedir. Dolayısıyla bir matlubun çelişiği birbiriyle çelişen iki önermeyi gerektirebilmektedir.[301] Buradan çıkan sonuç şu ki Kâtibî bu meselede Hûnecî’yi açıkça desteklemektedir.

Kâtibî birbiriyle çelişik iki durumun muhal bir şeyi gerektirmesinin imkansız olamayacağından kesinlikle emindir. Hatta ileride gündeme gelebilecek itiraz ve eleştirilerin önünü almak adına şöyle bir şeyin dahi söylenemeyeceğini iddia eder:

> *Şöyle denilemez: Biz burada bunu söylemiyoruz, aksine biz şunu söylüyoruz: Zikredilen olumlunun doğru takdir edilmesine bağlı olarak zikredilen olumsuz doğru olmazsa o zaman onun [olumsuzun çelişiği] doğru olur ve onun [olumsuzun] çelişiğiyle birlikte olumlu, üçüncü şekilden artbitişenin çelişiğinin, artbitişeni gerektirdiği sonuç çıkar ve bu da imkansızdır.*[302]

Kâtibî muarızlar tarafından ortaya atılan böyle bir durumun imkansız oluşunu da kabul etmez: “Orta terimin iki çelişiğin toplamı olduğu üçüncü şekilden bir kıyasla getirilen burhan aracılığıyla iki çelişik arasında tikel bir mülazemetin

---

[298] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2544.
[299] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2544.
[300] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2544
[301] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2544
[302] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2546.

olması caizdir."[303] Dolayısıyla yukarıda imkansız olarak görülen artbitişenin çelişiğinin artbitişeni gerektirmesi durumu tikel bir gerektirme olarak düşünüldüğünde imkansızlığa işaret edemez. Bu nedenle de böyle bir itirazın yönlendirilmesi doğru olamaz.

Hûnecî'nin İbn Sînâ'ya olan diğer bir itirazı, İbn Sînâ'nın iki çelişikten birinin bir şeye mülazemetinin olmamasının iki çelişikten diğerinin o şeye mülazemetinin olmasını kabul edilmeyeceğinden dolayı olumsuz önerme, olumlu önermeyi gerektiremez düşüncesine yöneliktir.[304]

Hûnecî'ye göre iki çelişikten birinin bir şeye mülazemetinin olmaması çelişiklerden diğerinin de o şeye mülazemetinin olmayacağı anlamını gelmez. Bir şeyin başka bir şeyle veya o şeyin çelişiğiyle bağlantısının olmaması, bağlantıda olmadığı şey veya çelişiğinin onun lâzımı olacağı anlamına gelmez. Bu iki şeyden birinin veya çelişiğinin diğer şeyle mülazemetini olumsuzlamak caizdir.[305] Fakat bu mülazemetin olumsuzlanmasından çelişiğin diğerinin ona mülazemeti olacağı lazım gelmez. Mesela "İki sayısının çift olması" ve "Zeyd'in evde olması" gibi iki durumu ele alalım. Bu iki durum için şöyle denilemez: "İki sayısı çift olursa ondan Zeyd'in evde olması lazım gelir." Fakat şöyle denilebilir: "Hiç bir zaman iki sayısı çift değilse Zeyd evde değildir." İki sayısının çift olması ile Zeyd'in evde olacağı arasında lüzumiyetinin olumsuzlanmasından da kesinlikle "Her ne zaman iki sayısı çiftse Zeyd evde olmayandır" önermesinin doğru olması gerekmez.[306]

İbn Sînâ ile Hûnecî arasındaki görüş ayrılıklarına değindikten sonra Hûnecî'nin iki bitişik şartlı önerme arasındaki telâzümün gerçekleşebilmesi için gerekli gördüğü şartlara odaklanabiliriz. Hûnecî her ne kadar İbn Sînâ merkezli bitişik şartlı önermelerin birbirini gerektirmesine dair şartlara itiraz etmişse de *Keşfu'l-esrâr* adlı kitabında bitişik şartlı önermelerin birbirini gerektirmesi konusunu İbn Sînâ odaklı gelişen merkezi düşünceyi esas alarak açıklamış, kendisinin geliştirdiği alternatif yolu sürdürmemiştir. Hûnecî, şartlı önermelerin birbirini gerektirmesi konusunda kendi şartlarını haiz bir eser yazacağını vadetse

---

[303] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2547.
[304] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 208-209.
[305] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 209.
[306] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 209.

de[307] Kâtibî'nin aktardığına göre o, bu eserini ya yazmamıştır ya da yazdığı halde eser ya ilim dünyasında şöhret bulmamış ya da vadettiği bu eser bulunamamıştır.[308]

Bu bağlamda o da, İbn Sînâ gibi her iki şartlı önerme bitişik şartlı olduğunda birbirini gerektirebilmelerinin ancak dokuz başlık altında mümkün olabileceğini ifade etmiştir.[309] Bitişik şartlı önermelerin birbirini gerektirme ilişkisi sadece gerekli(lüzumî) bitişik şartlı önermeler arasında ele alınmış, rastlantısal (ittifaki) bitişik şartlı önermeler arasındaki ilişkinin ona mukayeseyle anlaşılacağı belirtilmiştir.[310] Her başlık altında yer alan bitişik şartlı önermelerin birbirini gerektirme şartlarında önermelerin nicelikleri, nitelikleri, önbitişen ile artbitişen arasında ilişki dikkate alınmıştır. Özellikle birbirini gerektirmede önbitişen ve artbitişenler arasındaki lüzumiyet ilişkisi belirleyici konumdadır.

Hûnecî'nin zikrettiği bu dokuz başlığı *Keşfu'l-esrâr*'da çok sistematik biçimde sıralanmadığı görünmektedir. İlaveten her bir başlık detaylı biçimde de ele alınmamış; girift ve kapalı biçimde bu başlık içerisindeki şartlar dile getirilmiştir. Kâtibî kapalılıkları gidermiş ve konuyu incelikli bir şekilde ele almış gözükmektedir. Ele alınan bu dokuz başlığı sırasıyla zikretmeye geçebiliriz.

1. İki bitişik şartlı önerme; önbitişende, nicelikte ve nitelikte ortaksa, artbitişenleri arasında ise birbirini gerektirme ilişkisi varsa bu iki bitişik şartlı önerme birbirini gerektirmektedir.[311] Kâtibî bu şartta bazı noktaların kapalı ve açıklamaya muhtaç olduğunu söylemektedir. Kapalı kalan nokta, birbirini gerektiren artbitişenlerin bitişik şartlı önermelerin birbirini gerektirmesine yansımalarının nasıl olacağıdır. Her iki bitişik şartlı önerme olumlu olduğunda artbitişeni lâzım olan bitişik şartlı önerme artbitişeni melzûm olan bitişik şartlı önermeyi gerektirmektedir. Olumsuz olduklarında ise tam tersi artbitişeni melzûm olan bitişik şartlı önerme, artbitişeni lâzım olan bitişik şartlı önermeyi gerektirmektedir.[312] Kâtibî'nin açıklamaları doğrultusunda her iki önermenin tümel olumlu ve önbitişende ortak artbitişenlerin ise birbiriyle telâzum ilişkisinde olduğu faraza şu iki bitişik şartlı önerme birbirini gerektirmektedir:

---

[307] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 209.
[308] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2559.
[309] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 209-214.
[310] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 214.
[311] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 209.
[312] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2560.

Her ne zaman **A B** ise C D’dir

Her ne zaman **A B** ise E F’dir.

Bu misalde dikkat edilirse her iki önerme nicelikte, nitelikte ve önbitişende ortaktır. Bu açıdan birbirini gerektirme ilişkisinde birinci kuralı sağlamaktadırlar. Bunun yanında artbitişenlerin aralarında birinin melzûm diğerinin ise lâzım olması hasebiyle de artbitşenler arasında telâzüm olacak şartı yerine getirilmektedir. Burada önemli olan nokta her iki önerme olumlu oldukları için artbitişeni lâzım olan bitişik şartlı önermenin artbitişeni melzûm olan bitişik şartlı önermeyi gerektireceği kuralıdır. Yukarıdaki misalde faraza “C D’dir” artbitişeni, “E F’dir” artbitişeninin lazımı olsun. Bu durumda “Her ne zaman A B ise C D’dir” bitişik şartlı önermesi, “Her ne zaman A B ise E F’dir” bitişik şartlı önermesini gerektirmektedir.

2. İki bitişik şartlı önerme nicelik ve nitelik bakımından ve artbitişende ortaksa bitişik şartlı önermelerden birinin önbitişeni diğerinin önbitişeninin lâzımı ise bu iki bitişik şartlı önerme birbirini gerektirir.[313] Bu durumda önbitişenden biri melzûm, diğeri ise lâzım olmaktadır. Önbitişeni melzûm olan bitişik şartlı önerme, önbitişeni lâzım olan bitişik şartlı önermeyi gerektirmektedir.[314] Farazi olarak,

“Her ne zaman A B ise **C D**’dir.

Her ne zaman E F ise **C D**’dir.”

şeklindeki iki bitişik şartlı önermenin birinci sıradaki önbitişeni “A B’dir” ifadesi ikinci sıradaki bitişik şartlı önermenin önbitişeni olan “E F’dir” ifadesinin melzûmu ise bu takdirde birinci sıradaki bitişik şartlı önerme ikinci sıradaki bitişik şartlı önermeyi gerektirmektedir.

3. İki bitişik şartlı önerme nitelik ve nicelikte ortak; birinin önbitişeni diğerinin önbitişenini gerektiriyorsa ve bir önermenin artbitişeni diğer önermenin artbitişenin lâzımı ise bu iki bitişik şartlı önerme birbirini gerektirir.[315] Fakat, her iki şartlı önerme tümel olduğunda melzûm olan önbitişenin ve lâzım olan artbitişenin bulunduğu bitişik şartlı önerme; lâzım olan önbitişenin ve melzûm olan artbitişenin bulunduğu bitişik şartlı önermeyi gerektirmektedir. Tikel olduklarında

---

[313] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 209.
[314] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2566.
[315] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 210.

ise tam tersi lâzım olan önbitişen ve melzûm olan artbitişenin bulunduğu bitişik şartlı önerme melzûm olan önbitişenin ve lâzım olan artbitişenin bulunduğu bitişik şartlı önermeyi gerektirmektir.[316] Mesela aşağıdaki gibi tümel ve olumlu olan iki bitişik şartlı önermede birinci sıradaki önermenin önbitişeni "A B'dir" ikinci sıradaki önermenin önbitişenin "E F'dir" melzûmu ise ve de aynı anda birinci sıradaki önermenin artbitişeni "C D'dir" ikinci sıradaki önermenin artbitişenin "G H'dir" lâzımı ise birinci sıradaki önerme ikinci sıradaki önermeyi gerektirmektedir.

Her ne zaman A B ise C D'dir.

Her ne zaman E F'dir ise G H'dir.

4. İki bitişik şartlı önerme nitelikte ortak, önbitişen ve artbitişenleri birbirlerinin çelişikleriyse, nicelikte ise farklıysalar ya da olumlu olanı tikel olmak şartıyla nicelikte ortaksalar; bu iki bitişik şartlı önermeden olumlu veya olumsuz olsun tikel olanı tümel ya da tikel olsun diğer önermeyi gerektirmektedir.[317] Kâtibî tarafından aşağıdaki örnekte olumsuzlukta ortak iki bitişik şartlı önermenin birbirine olan telâzumu şu şekilde gösterilmektedir:

Hiç bir zaman A B değilse C D değildir.

Bazen A B olmayan değilse C D olmayan değildir.[318]

Görüldüğü üzere her iki önerme olumsuz olmaları açısından nitelikte ortaktırlar. Birinci önerme tümel, ikinci önerme ise tikel olmasıyla da nicelikte farklı olma şartını yerine getirmektedir. Her iki önermenin önbitişen ve artbitişenleri de birbirlerinin çelişikleridir. Bu iki bitişik şartlı önermeden tikel olan ikinci sıradaki bitişik şartlı önerme, tümel olduğu için birinci sıradaki bitişik şartlı önermeyi gerektirmektedir.

5. Her iki bitişik şartlı önerme nitelikte ortak, önbitişenleri birbiriyle çelişik ve birinin artbitişeni diğerinin artbitişeninin çelişiğinin lâzımıysa, biri tikel olumlu veya her ikisi de nicelikte farklıysa; olumlu veya olumsuz olsun tikel olan, tümel veya tikel olsun diğer şartlı önermeyi gerektirir.[319] Kâtibî her iki bitişik şartlı önermenin olumsuz olmaları halinde birbirine olan telâzumunu şu şekilde göstermektedir:

---

[316] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2570.
[317] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 210.
[318] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2578.
[319] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 211; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2586.

Hiç bir zaman A B değilse C D değildir.

Bazen A B olmayan değilse H Z değildir.[320]

Bu iki bitişik şartlı önerme olumsuz olmalarıyla nitelikte ortaktır. Önbitişenler ise birbirlerinin çelişikleridir. İkinci sıradaki önermenin artbitişeni olan "H Z'dir" önermesi, birinci sıradaki önermenin artbitişeni olan "C D'dir" önermesinin çelişiği olan "C D dolmayandır" önermesinin lâzımıdır. Bu iki önermeden tikel olanı yani ikinci sıradaki önerme tümel olanını yani birinci sıradaki önermeyi gerektirmektedir.

6. Her iki şartlı önerme nitelikte ortak; artbitişenleri birbiriyle çelişik ve birinin önbitişeni diğerinin önbitişeninin çelişiğinin lâzımıysa ve bu iki önerme nicelik bakımından birbirinden farklıysa ya da önermelerden biri tikel olumluysa, ister olumlu isterse de olumsuz olsun tikel önerme; ister tümel isterse de tikel olsun diğer önermeyi gerektirir.[321] Kâtibî'nin misali şöyledir:

Her ne zaman/bazen A B ise **C D**'dir.

Bazen H Z ise **C D** olmayandır.[322]

Burada, dikkat edilmesi gereken nokta ikinci önermedeki olumsuzluğun artbitişenin olumsuzluğu genel olarak bitişik şartlı önermeye değil sadece artbitişene ait olduğudur, genel olarak ikinci önermenin olumsuzluğuna işaret etmemektedir. Bu açıdan ikinci önerme de olumludur. Böylece nitelikte ortak olma şartı yerine gelmiştir. İkinci önermenin artbitişeninin olumsuz olması, artbitişenleri birbirinin çelişiği olacak kaydı gereğince birinci önermenin artbitişenin olumlu olmasından kaynaklanmaktadır. Önermelerden birinin önbitişeninin, diğer önbitişenin çelişiğinin lâzımı olacak şartı gereğince de ikinci önermenin önbitişindeki "H Z'dir" önermesi, birinci önermenin önbitişeni olan "A B'dir" önermesinin çelişiği olan "A B olmayandır" önermesinin lâzımı olarak Kâtibî tarafından tercih edilmiştir.

Kâtibî bu öncüllerden niçin birinci öncülün ikinci öncülü gerektirdiğine dair şöyle bir delil zikretmektedir. Şartları daha önceden geçtiği gibi birinci sıradaki "Bazen A B ise C D'dir" bitişik şartlı önerme "Bazen A B olmayansa C D

---

[320] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2589.
[321] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 211; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2591.
[322] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2593.

olmayandır" önermesini gerektirdiğini söyler. Bu gerektirilen önermede dikkat edilirse önbitişende daha önce birinci sıradaki "Bazen A B ise C D'dir" önermesinin çelişiğinin lâzımı olarak "H Z'dir" belirlenmişti. O halde "A B'dir" önermesinin çelişiği olan "A B olmayandır" önermesinin lâzımı "H Z'dir" önermesi, "Bazen A B ise C D'dir" gerektirdiği "Bazen A B olmayansa C D olmayandır" önermesinin önbitişinini getirdiğinde kaçınılmaz olarak "Bazen A B'dir ise C D'dir" bitişik şartlı önermesinin gerektirdiği (Bazen H Z ise C D olmayandır.)[323]

7. İki bitişik şartlı önerme nitelik ve nicelikte ortaksa, birinci sıradaki bitişik şartlı önermenin önbitişeni ikinci sıradaki bitişik şartlı önermenin artbitişeniyle çelişikse, ikinci sıradaki bitişik şartlı önermenin önbitişeninin lâzımı birinci sıradaki bitişik şartlı önermenin artbitişeninin kendisiyse bu durumda olumlu olduklarında birinci sıradaki önerme ikinci sıradaki önermeyi, olumsuz olduklarında ise ikinci sıradaki önerme birinci sıradaki önermeyi gerektirmektedir.[324] Her iki önermenin tümel ve olumlu olduğu ve birinci sıradaki önermenin ikinci sıradaki önermeyi gerektirdiği durum şu şekilde gösterilebilir:

Her ne zaman **A B**'dir ise C D'dir.

Her ne zaman E F'dir ise **A B** olmayandır.

Bu misalde birinci sıradaki bitişik şartlı önermenin önbitişeni ile ikinci sıradaki bitişik şartlı önermenin artbitişeninin çelişik oldukları açıktır. Birinci sıradaki bitişik şartlı önermenin artbitişeni ile ikinci sıradaki bitişik şartlı önermenin önbitişeni arasındaki ilişkisi ise, ikinci sıradaki bitişik şartlı önermenin önbitişeninin çelişiğinin lâzımının birinci sıradaki bitişik şartlı önermenin artbitişenin bizzat kendisi olmasıyla kurulmaktadır.

8- İki bitişik şartlı önerme nicelik ve nitelikte ortak, birinci sıradaki bitişik şartlı önermenin artbitişeniyle ikinci sıradaki şartlı önermenin önbitişeni çelişikse, birinci sıradaki bitişik şartlı önermenin önbitişeni, ikinci sıradaki bitişik şartlı önermenin artbitişeninin çelişiğinin lâzımıysa, olumlu olduklarında birinci sıradaki önerme ikinci sıradaki önermeyi, olumsuz olduklarında ise ikinci sıradaki önerme birinci sıradaki önermeyi gerektirmektedir.[325] Bu şartlar çerçevesinde her iki bitişik

---

[323] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2593.
[324] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 212; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2597.
[325] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 213; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2604.

şartlı önermenin de olumlu olduklarında gerçekleşen telâzuma şu iki bitişik şartlı önerme misal olarak gösterilebilir:

Her ne zaman A B ise **C D**’dir.

Her ne zaman **C D** olmayansa E F’dir.

Bu misalde birinci sıradaki bitişik şartlı önermenin artbitişeniyle ikinci sıradaki bitişik şartlı önermenin önbitişeninin birbiriyle çelişik oldukları açıktır. Bunun yanında her iki bitişik şartlı önerme arasında telâzumun gerçekleşmesi için birinci sıradaki önermenin önbitişeni yani “A B’dir” ifadesi, ikinci sıradaki artbitişenin çelişiğinin lâzımı olması gereklidir.

9- İki bitişik şartlı önerme nicelik ve nitelikte ortaksalar, ikinci sıradaki bitişik şartlı önermenin önbitişeninin aynısı birinci sıradaki bitişik şartlı önermenin artbitişenin lâzımıyla çelişikse; birinci sıradaki bitişik şartlı önermenin önbitişeninin aynısı, ikinci sıradaki bitişik şartlı önermenin artbitişeninin çelişiğinin lâzımıysa; olumlu olduklarında birinci sıradaki önerme ikinci sıradaki önermeyi olumsuz olduklarında ise ikinci sıradaki bitişik şartlı önerme birinci sıradaki bitişik şartlı önermeyi gerektirmektedir.[326] Tümel ve olumlu olan iki bitişik şartlı önermenin tarafları arasındaki münasebetin gözetilmesi koşuluyla birinci sıradaki önermenin ikinci sıradaki önermeyi gerektirdiği durum için şöyle bir misal gösterilebilir:

“Her ne zaman A B ise C D’dir.

Her ne zaman E F ise G H’dir.”

1.3.2. Ayrık Şartlı Önermenin Birbirini Gerektirmesi

1.3.2.1. Ayrık Şartlı Önermenin Hemcinsleri Arasındaki Gerektirme İlişkisi

1.3.2.1.1. Hakikiyenin Hakikiyeyi Gerektirmesi

Hakikiye türünden ayrık şartlı önermelerin birbirini gerektirmesi beş durumda gerçekleşmektedir:

1. İki ayrık şartlı önerme nicelik ve nitelikte ortak önbitişenler ve artbitişenler kendi aralarında birbirlerinin çelişikleriyse bu iki ayrık şartlı önerme

---

[326] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 213; Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2610.

birbirini gerektirmektedir.[327] Bu şartlar çerçevesinde her iki ayrık şartlı önermenin de hakikiye olduğu ve birbirini gerektirdiği bu duruma şu misali verebiliriz:

Daima sayı ya tektir ya da çifttir.

Daima sayı ya tek olmayandır ya da çift olmayandır.

Bu şartlar çerçevesinde hakikiye ayrık şartlı önermenin doğru olmasından diğer hakikiye ayrık şartlı önermenin doğruluğun gerektirilmesi için Hûnecî tarafından kullanılan yöntem hulf metodudur.[328] Hulf metodunda hakikiye dışında geri kalan ayrık şartlı önermelerin yukarıdaki ikinci sırada gerektirilen önerme olamayacakları ispat edilmektedir. İkinci önermenin hakikiye olarak doğru olması diğer ayrık şartlı önermelerin yani mâni‘atü’l-cem‘ ve mâni‘atü’l-hulüvvün yanlış olmasından kaynaklanmaktadır. Zira doğru olması istenen ikinci ayrık şartlı önermenin türü mâni‘atü’l-hulüvv olsa bu takdirde o önermenin taraflarının bir arada bulunması yani cem‘i caiz olması gerekecektir. Zira mâni‘atü’l-hulüvv ayrık şartlı önermede tarafların bir arada bulunması caizken hükmün taraflar dışında bir şeye ait olması caiz değildi. Halbuki ikinci önermenin tarafları arasında yani “tek olmayandır” ile “çift olmayandır” önermeleri arasında cem‘ caiz değildir. Şayet bu önermenin türü mâni‘atü’l-cem‘ ise bu takdirde tarafların hulüvv etmesi caiz hale gelecektir. Yani sayının “tek olmayandır” ile “çift olmayandır” ifadelerinden hulüvv etmesi başka bir şey olması caiz hale gelecekti, halbuki bu da imkansızdır. Öyleyse üç ihtimalden ikisi yanlış ve geçerli değilse o halde geri kalan üçüncü ihtimal yani ayrık şartlı önermenin hakikiye olması kaçınılmaz olarak doğru olacaktır.

2. İki hakikiye ayrık şartlı önerme nicelik ve nitelikte ortaksalar, ayrık şartlı önermenin taraflarından biri diğer ayrık şartlı önermenin aynı tarafının lâzımıysa, ayrık şartlı önermenin geri kalan diğer tarafları da ortaksa bu iki ayrık şartlı önerme birbirini gerektirir.[329] Mesela;

“Daima varlık ya vaciptir ya da mümkündür.

Daima varlık ya vaciptir ya da zatı bakımından illete muhtaçtır.”

---

[327] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 214; Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2626.
[328] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 214.
[329] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 215; Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2635.

şeklindeki iki hakikiye ferdinden ayrık şartlı önerme birbirini gerektirmektedir. Zira her iki önerme de tümel ve olumludur. Bu açıdan nicelikte ve nitelikte ortak olmaları şartını yerine getirmektedirler. Bunun yanında her iki önermenin önbitişenleri ortaktır. Bu yönüyle de iki önermenin bir tarafı aynı olacak şartı sağlanmaktadır. Birinci önermenin artbitişeni olan "varlık ya da mümkündür" ibaresinin lâzımı ise ikinci önermenin artbitişeninde zikredilen "varlık ya da zatı bakımından illete muhtaçtır" önermesidir. Dolayısıyla her iki önermede geri kalan parçalarının biri diğerinin lâzımıdır şartı da sağlanmaktadır.

3. İki hakikiye ayrık şartlı önerme nicelik ve nitelikte ortaksa, ayrık şartlı önermenin taraflarından biri diğer ayrık şartlı önermenin aynı tarafının lâzımı ise ve geri kalan taraflardan biri aynı şekilde diğerinin lâzımıysa bu iki önerme birbirini gerektirir.[330] Mesela;

"Daima sayı ya tektir ya da çifttir.

Daima sayı ya iki eşit parçaya bölünemeyendir ya da iki eşit parçaya bölünendir."

şeklindeki iki ayrık şartlı önerme birbirini gerektirmektedir. Nitekim her iki önerme de tümel ve olumlu olması hasebiyle nicelikte ve nitelikte ortak olmaları gerekiyor şartını yerine getirmektedir. Bunun dışında her iki önermenin önbitişen ve artbitişenleri arasında melzûm-lâzım ilişkisi yer almaktadır. Birinci önermenin önbitişeni olan "Sayı ya tektir" ibaresi ikinci önermenin önbitişeni olan "Sayı ya iki eşit parçaya bölünemeyendir" ibaresinin melzûmudur. Aynı şekilde birinci sıradaki ayrık şartlı önermenin artbitişeni olan "Sayı ya çifttir" ibaresi de ikinci sıradaki ayrık şartlı önermenin artbitişeni olan "Sayı ya iki eşit parçaya bölünendir" ibaresini gerektirmektedir. Bu açıdan her iki önerme birbirini gerektirmektedir.

Buraya kadar zikredilmiş üç durumda önermelerin nicelikleri ve nitelikleri ortaktır. Geriye kalan iki durumda ise her iki önerme nicelik ve nitelik itibariyle birbirinden farklıdır.

4. İki hakikiye ayrık şartlı önerme nicelikte ortak, nitelikte ise birbirinden farklıysa; ayrık şartlı önermelerin simetrik tarafları mesela önbitişenleri birbirinin

---

[330] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 216; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2640.

çelişikleriyse ve geri kalan tarafları da birbirinin aynıysa olumsuz olan ayrık şartlı önerme olumlu ayrık şartlı önermeyi gerektirmektedir.[331]

Bu şartta anlatılmak istenen bir şeyle başka bir şey arasında hakiki ‘inâd varsa o şeyle diğer şeyin çelişiği arasında hakiki inadın olmayacağıdır. Kâtibî, her iki ayrık şartlı önermede ortak olan tarafı ifade etmesi için “C” harfini birbiriyle çelişik olanları ifade etmesi için “B” harfini ve onun çelişiği olan “B olmayan” ifadesini tercih etmektedir.[332] Onun tercihi doğrultusunda ise birbirini gerektiren iki ayrık şartlı önerme şu şekilde kurulmaktadır:

Daima bu şey ya C’dir ya da B’dir.

Daima bu şey ya C değildir ya da B olmayan değildir.

Bu örnekte anlatılmak istenen C ile B arasında hakiki ‘inâd gerçekleşiyorsa C ile B olmayan arasında hakiki ‘inâdın gerçekleşemeyeceğidir. Peki, birinci önermede ifade edilen C ile B arasındaki hakiki ‘inâd neden ikinci önermedeki C ile B olmayan arasındaki hakiki ‘inâdın selb edilmesini gerektirmektedir? Bunun yerine mesela C olmayan ile B arasındaki hakiki ‘inâdın selb edilmesi gerekmez miydi?

Kâtibî bunu şu şekilde gerekçelendirmektedir. İlk önermede C ile B arasında hakiki ‘inâdın olması C’nin B ile doğrulukta ve yanlışlıkta birlikte bir arada bulunmasının imkansız olduğuna işaret etmektedir. Kâtibî’nin ifade etmek istediği birinci önerme özelinde bu şeyin hakiki ‘inâddan dolayı ya B olacağı ya da C olacağıdır, her ikisi birden olamayacağıdır. O zaman bu şey C olduğunda ya bu doğru olmalıdır ya da yanlış olmalıdır. Bu şey C olduğunda onunla birlikte bu şeyin B olması aralarındaki ‘inâddan dolayı mümkün değildir. Eğer C, B ile yanlışta birleşebiliyorsa o halde C’nin B ile bir arada olması caizdir. Yani bu şeyin hem C hem de B olması caiz hale gelmektedir. Fakat ilk anda C ile B arasında hakiki ‘inâd tesis edildiği için bir arada bulunmaları hakiki ‘inâda ters bir durumdur. O halde C’nin B ile bir arada bulunması caiz değilse onun çelişiği olan B olmayanla bir arada bulunması caizdir. C’nin B olmayanla bulunması caizse o zaman bu, C ile B olmayan arasında hakiki ‘inâdın selbi anlamına gelmektedir.[333]

---

[331] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 216; Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2643.
[332] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2644.
[333] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2644.

5. İki hakikiye ayrık şartlı önerme nicelikte ortak nitelikte ise birbirinden farklıysalar, ayrık şartlı önermenin bir tarafı diğer ayrık şartlı önermenin aynı tarafıyla çelişikse, ister olumlu önermede olsun isterse de olumsuz önermede olsun önermelerde geri kalan taraflardan biri, diğerinin lâzımıysa bu iki önermeden olumsuz olanı olumlu olanını gerektirirken olumlu olanı olumsuz olanını gerektirmez.[334] Mesela;

Daima varlık ya vaciptir ya da mümkündür.

Daima varlık ya vacip değildir ya da zatı bakımından illete muhtaç değildir.

1.3.2.1.2. Mâni'atü'l-cem'in Mâni'atü'l-cem'i Gerektirmesi

Mâni'atü'l-cem'in mâni'atü'l-cem'i gerektirmesi üç durumda mümkün olmaktadır:

1. İki mâni'atü'l-cem' ayrık şartlı önerme nicelikte ve nitelikte ortaksa, ikinci sıradaki ayrık şartlı önermenin tarafları birinci önermenin taraflarının lâzımıysa her iki önerme olumsuz olduklarında ikinci sıradaki önerme birinci sıradaki önermeyi gerektirirken olumlu olduklarında ise birinci önerme ikinci önermeyi gerektirmektedir.[335] Olumlu olduklarında birinci sıradaki önermenin taraflarında ikinci önermenin taraflarının melzûmları yer aldığı için lâzımların bir arada bulunmalarının imkansızlığı birinci önermede bulunan melzûmların da bir arada bulunmasını imkansız kılmaktadır. Mâni'atü'l-cem' ayrık şartlı önermeler olumsuz olduklarında ise önermenin taraflarının bir arada bulunmaları mümkün olacağı için birinci önermedeki melzûmların bir arada bulunmaları, ikinci önermede yer alan lâzımların da bir arada bulunmalarını mümkün kılmaktadır.[336]

2. İki mâni'atü'l-cem' ayrık şartlı önerme nicelik ve nitelikte ortaksa, ikinci sıradaki önermenin iki tarafından biri, birinci sıradaki önermenin iki tarafından birinin lâzımıysa ve önermelerde geri kalan taraflar da ortaksa; olumlu olduklarında birinci sıradaki önerme ikinci sıradaki önermeyi, olumsuz olduklarında ise ikinci sıradaki önerme birinci sıradaki önermeyi gerektirmektedir.[337]

---

[334] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 216; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2652.
[335] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 217; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2661.
[336] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2661.
[337] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2665.

3- İki mâni‘atü’l-cem‘ ferdinden ayrık şartlı önerme nicelikte ortak, nitelikte ise birbirlerinden farklı, önermelerin tarafları da birbirleriyle çelişikse yani birinci önermenin önbitişeni ikinci önermenin önbitişeniyle birinci önermenin artbitişeni ikinci önermenin artbitişeniyle çelişikse sadece olumsuz olan olumlu olanı gerektirir.[338]

Bu üçüncü durum hakkında şu soru cevap beklemektedir; neden sadece olumsuz olan önerme olumlu önermeyi gerektirmektedir?

Hûnecî’ye göre olumsuz önerme olumlu önermeyi gerektirmezse olumlu önermenin tarafları arasındaki irtifâ‘ imkansız hale gelecektir.[339] Hûnecî’nin bu ifadeden kast ettiği şey ancak Kâtibî’nin açıklamalarıyla açıklığa kavuşmaktadır. Kâtibî’ye göre, doğruluğu farz edilen olumlu önermenin doğruluğuyla olumsuz önerme doğru olmazsa o zaman olumsuz önermenin çelişiği olan önerme doğru olacaktır. Bu durumda olumsuz önermenin çelişiği, yukarıda doğruluğu farz edilen olumlu önermeye nicelikte muhalif olacaktır. İlk doğruluğu farz edilen olumlu önermeye nicelikte muhalif olan olumsuz önermenin çelişiği olan olumlu önerme, tümel olduğunda daimi olarak tarafların bir araya gelmesini men etmekte tikel olduğunda genelde taraflar arasında içtima‘yı men etmektedir. Bu da doğruluğu farz edilen ilk önermedeki taraflar arasındaki irtifâ‘yı imkansız hale dönüştürmektedir.[340] İki şeyin doğrulanması bu iki şeyin çelişiklerinin de doğruluğunu mümkün kılabilir.[341] Zira olumlu mâni‘atü’l-cem‘ ayrık şartlı önermenin tarafları arasındaki infisâl, ikinci önerme olumsuz olmadan da o tarafların çelişikleri arasında bir infisâli gerçekleştirebilmesidir. Bu açıdan söz konusu şartlar altında her zaman olumlu bir ayrık şartlı önerme, sahip olduğu tarafların çelişiklerinden kurulu olumsuz olan bir ayrık şartlı önermeyi gerektirmeyebilir aksine olumlu bir ayrık şartlı önermeyi de gerektirebilmektedir.

Kâtibî ise iki şeyin doğrulanmasından çelişiklerinin de doğrulanmasını mümkün kılan durumları şu misalle açıklar:

Doğru olan iki durum:

İnsan fertlerinden biri mevcuttur.

---

[338] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 217; Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2669.
[339] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 217.
[340] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2666.
[341] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 217.

Atın fertlerinden biri mevcuttur.

Çelişiklerinin de doğru olduğu iki durum:

İnsan fertlerinden biri mevcut değildir.

Atın fertlerinden biri mevcut değildir.[342]

1.3.2.1.3. Mâni‘atü'l-hulüvvün Mâni‘atü'l-hulüvvü Gerektirmesi

Mâni‘atü'l-hulüvv bir ayrık şartlı önermenin mâni‘atü'l-hulüvv bir ayrık şartlı önermeyi gerektirmesi de üç durumda mümkün olmaktadır:

1- İki mâni‘atü'l-hulüvv ayrık şartlı önerme nicelik ve nitelikte ortaksa ikinci önermenin taraflarının her biri, birinci önermenin taraflarının her birinin lâzımıysa her iki önerme olumlu olduklarında ikinci önerme birinciyi; olumsuz olduklarında ise birinci önerme ikinci önermeyi gerektirmektedir.[343]

Olumlu olduklarında ikinci önermenin birinci önermeyi gerektirmesinin nedeni, ikinci önermede yer alan parçaların birinci önermede yer alan parçaların lâzımı olmalarından kaynaklanmaktadır. İkinci önermede lâzım parçalar arasında hulüvvün imkansızlığı birinci önermedeki melzûm parçalar arasındaki hulüvvün imkansızlığını gerektirmektedir. Olumsuz olduğunda ise ikinci önermede lâzımlar arasında hulüvvün mümkün oluşu birinci önermedeki melzûm olan taraflar arasındaki hulüvvün mümkün oluşundan kaynaklanmaktadır.[344]

2. İki mâni‘atü'l-hulüvv ayrık şartlı önerme nicelikte ve nitelikte ortaksa, birinci sıradaki önermenin herhangi bir tarafı ile ikinci sıradaki önermede ona simetrik düşen tarafı birbirlerinin mütelâzımı ise yani biri lâzım diğeri melzûm ise ve her iki önermenin geri kalan tarafları aynıysa bu iki ayrık şartlı önerme olumlu olduklarında ikinci önerme birinciyi, olumsuz olduklarında ise birinci önerme ikinci önermeyi gerektirmektedir.[345]

3. İki mâni‘atü'l-hulüvv ayrık şartlı önerme nicelikte ortak, nitelikte ise birbirinden farklıysa taraflarının her biri diğer önermenin taraflarının her biriyle çelişikse yani önbitişen diğer önermenin önbitişeniyle artbitişen diğer önermenin

---

[342] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2671.
[343] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 218; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2689.
[344] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2690-2691.
[345] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 218; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2694.

artbitişeniyle çelişikse bu iki önermeden olumsuz olanı olumlu olanını gerektirir. Olumlu olan ise olumsuz olanı gerektirmez.[346]

Olumsuz olan önermenin olumlu olan önermeyi gerektirme nedeni, şayet tam tersi olup olumlu olan önerme olumsuz olan önermeyi gerektirseydi, bunun olumlu önermedeki taraflar arasındaki mâni‘atü’l-hulüvv ilişkisinin bozulup mâni‘atü’l-cem‘ ilişkisine dönüşme tehlikesidir.[347] Mesela birbirini gerektiren iki mâni‘atü’l-hulüvv türünden önermenin olumlu olanının tarafları C ile B olsun. C ile B arasında olumlu olarak kurulan hulüvvün imkansızlığı türünden ilişki C ile B’nin çelişikleri; C olmayan ile B olmayan arasında olumsuz olarak hulüvvün mümkünlüğü türünden ilişkiyi gerektirecektir. Şayet olumsuz olarak C olmayan ile B olmayan arasında hulüvvün imkansızlığı türünden bir ilişkiyi gerektirecek olursa bu takdirde C ile B arasında birinci önermede olumlu olarak kurulan mâni‘atü’l-hulüvv türünden ilişki; mâni‘atü’l-cem‘ türünden ilişkiye evrilecektir.

Bu ikinci şart birinci şartla neredeyse örtüşmektedir. Aralarındaki fark birinci şartta iki önermenin her iki tarafları yani önbitişenleri ile artbitişenleri arasında telâzum ilişkisi mevcutken ikinci şartta sadece iki önermenin bir tarafı arasında telâzum ilişkisi vardır. Geri kalan taraflar ise birbirlerinin aynısıdır.

1.3.2.2. Ayrık Şartlı Önermenin Hemcins Olmayanları Arasındaki Gerektirme İlişkisi

Bu başlık altında ayrık şartlı önermenin üç türü arasındaki gerektirme ilişkisi incelenecektir: Hakikiyenin mâni‘atü’l-cem‘i gerektirmesi, hakikiyenin mâni‘atü’l-hulüvvü gerektirmesi ve mâni‘atü’l-cem‘in mâni‘atü’l-hulüvvü gerektirmesi. Hakikiyenin mâni‘atü’l-cem‘ ve mâni‘atü’l hulüvvü gerektirmesi Hûnecî tarafından bir bütün halinde hakikiye ile gayr-ı hakikiye arasındaki telâzum ilişkisi çerçevesinde ele alınmaktadır.[348] Hûnecî’nin böyle bir adlandırmaya gitmesinde ve onları birlikte değerlendirmesinde her iki telâzum ilişkisinde de benzer şartların yer alıyor olması yatmaktadır. Ancak biz, bu hakikiye ile gayr-ı hakikiye arasındaki telâzum ilişkisini ayrıştırarak hakikiyenin mâni‘atü’l-cem‘i

[346] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 218; Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2699.
[347] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 218.
[348] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 219.

gerektirmesi ve hakikiyenin mâni'atü'l-hulüvvü gerektirmesi şeklinde değerlendirmeye dahil edeceğiz. Hûnecî, mâni'atü'l-cem' ile mâni'atü'l-hulüvv arasındaki gerektirme ilişkisini de gayr-ı hakikiyyeteyn arasındaki telâzum ilişkisi[349] başlığı altında incelemiştir, bunu da mâni'atü'l-cem' ile mâni'atü'l-hulüvv arasındaki gerektirme ilişkisi şeklinde açık yazdık.

1.3.2.2.1. Hakikiyenin Mâni'atü'l-cem'i Gerektirmesi

Hakikiye ayrık şartlı önermenin mâni'atü'l-cem' ayrık şartlı önermeyi gerektirmesi iki durumda mümkün olabilmektedir.

1. Hakikiye ile mâni'atü'l-cem' türünden ayrık şartlı önerme nitelik, nicelik ve önermelerin iki parçasının birinde ortaksa geri kalan diğer parçalarda ise hakikiyedeki parça mâni'atü'l-cem'in parçasının lâzımıysa her iki önerme olumlu olduklarında hakikiye mâni'atü'l-cem'i, olumsuz olduklarında ise mâni'atü'l-cem' hakikiyeyi gerektirir.[350] Her iki önermenin de olumlu olduklarında hakikiye ayrık şartlı önermenin mâni'atü'l-cem' bir ayrık şartlı önermeyi gerektirdiği duruma şu iki önerme misal verilebilir:

"Daima bu şey ya kadimdir ya hadistir.

Daima bu şey ya kadimdir ya da yer kaplayandır."

2. İkinci durumda ise iki önerme nicelik ve nitelikte ortaktırlar. Yalnız önermelerin her iki parçası birbiriyle ortak değil birbirlerinin lâzımlarıdır. Yani mâni'atü'l-cem' ayrık şartlı önermenin önbitişeni hakikiye ayrık şartlı önermenin önbitişeninin lâzımıdır. Aynı şekilde mâni'atü'l-cem' ayrık şartlı önermenin artbitişeni hakikiye ayrık şartlı önermenin artbitişeninin lâzımıdır. Bu durumda her iki önerme olumlu olduğunda hakikiye olan önerme, mâni'atül-cem'i gerektirirken olumsuz olduklarında ise mâni'atü'l-cem' hakikiye olan önermeyi gerektirmektedir.[351]

Yukarıda birinci durum için verilen örnek değiştirilerek ikinci sıradaki mâni'atü'l-cem' cinsindeki ayrık şartlı önermenin önbitişeni birinci sıradaki

---

[349] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 219.
[350] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 219; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2718.
[351] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 219; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2740.

hakikiye cinsindeki ayrık şartlı önermenin önbitişeninin lâzımı yapılması bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

"Daima bu şey ya kadimdir ya da hadistir.

Daima bu şey ya ezelidir ya da yer kaplayandır."

1.3.2.2.2. Hakikiyenin Mâni'atü'l-hulüvvü Gerektirmesi

Hakikiyenin mâni'atü'l-hulüvvü gerektirmesi de benzer biçimde iki durumda gerçekleşmektedir.

1. Hakikiye ve mâni'atü'l-hulüvv nitelik, nicelik ve önermenin parçalarının birinde ortaksa, ortak olmayan parçalarda mâni'atü'l-hulüvv ayrık şartlı önermenin parçası hakikiye ayrık şartlı önermenin lâzımıysa; her iki önerme olumlu olduklarında hakikiye mâni'atü'l-hulüvvü; olumsuz olduklarında ise mâni'atü'l-hulüvv hakikiyeyi gerektirir.[352]

Faraza hakikiye türünden "Daima bu şey ya A'dır ya da B'dir" şeklinde bir ayrık şartlı önerme kurulmuş olsun. Önbitişeni, söz konusu bu önermenin önbitişeni olan "Bu şey ya A'dır" önermesinin lâzımı olması koşuluyla "Daima bu şey ya C'dir ya da B'dir" şeklinde de mâni'atü'l-hulüvv türünden ayrık şartlı önerme kurulmuş olsun. Bu durumda "Daima bu şey ya A'dır ya da B'dir" şeklindeki hakikiye ayrık şartlı önerme "Daima bu şey ya C'dir ya da B'dir" şeklindeki mâni'atü'l-hulüvv ayrık şartlı önermeyi gerektirmektedir.

"Daima bu şey ya A'dır ya da B'dir

Daima bu şey ya C'dir ya da B'dir."

2. Aynı şekilde biri hakikiye diğeri mâni'atü'l-hulüvv iki ayrık şartlı önerme nicelik ve nitelikte ortaksa ve bir önermenin herhangi bir parçası diğer önermede simetriğinde kalan parçayı gerektiriyorsa bu iki önerme birbirini gerektirir. Önermelerin parçalarının birbirini gerektirmesinde, gerek hakikiyedeki gerekse de mâni'atü'l hulüvvdeki parçaların hangisinin diğer önermedeki parçanın lâzımı ya da melzûmu olduğu önemsenmez. Çünkü parçaların her iki durumda olması yani lâzım ya da melzûm olması genelde önermelerin birbirini gerektirmesinde değişikliğe neden teşkil etmez. Fakat önermelerin olumlu veya olumsuz olmaları

---

[352] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 219; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2718.

hakikiyenin mâni‘atü’l-hulüvvü ve mâni‘atü’l-hulüvvün hakikiyeyi gerektirmesinde etkide bulunmaktadır. Şayet her iki önerme olumlu olursa hakikiye mâni‘atü’l-hulüvvü; her ikisi de olumsuz olursa mâni‘atü’l-hulüvv hakikiyeyi gerektirir.[353]

Mesela hakikiye türünden “Daima bu şey ya A’dır ya da B’dir” şeklindeki ayrık şartlı önermenin önbitişeninin lâzımı olarak “Ya bu şey C’dir”, artbitişeninin lâzımı olarak da “Ya bu şey D’dir” seçilsin. Bu iki lâzım parçanın bir araya getirilmesiyle de “daima bu şey ya C’dir ya da D’dir” şeklinde mâni‘atü’l-hulüvv ayrık şartlı önerme tertip edilsin. Hakikiye türünden ayrık şartlı önerme, taraflarının lâzımlarından oluşturulan mâni‘âtü’l-hulüvv cinsinden ayrık şartlı önermeyi gerektirmektedir:

Daima bu şey ya A’dır ya da B’dir.

Daima bu şey ya C’dir ya da D’dir.

1.3.2.2.3. Mâni‘atü’l-cem‘in Mâni‘atü’l-hulüvvü Gerektirmesi

Bu başlık altında mâni‘atü’l-cem‘ ayrık şartlı önermenin mâni‘atü’l-hulüvv ayrık şartlı önermeyi gerektirmesiyle, mâni‘atü’l-hulüvv ayrık şartlı önermenin mâni‘atü’l-cem‘ ayrık şartlı önermeyi gerektirmesi beraberce ele alınacaktır. Karşılıklı olarak bu iki tür ayrık şartlı önermenin birbirlerini gerektirmeleri dört durumda gerçekleşmektedir:

1. Mâni‘atü’l-cem‘ ayrık şartlı önerme, mâni‘atü’l-hulüvv ayrık şartlı önermeyi aynı nicelik ve niteliğe sahipseler ve önermelerin parçaları da birbirlerinin çelişikleri ise gerektirir. Bunun aksine aynı şartlardaki mâni‘atü’l-hulüvv ayrık şartlı önerme de mâni‘atü’l-cem‘ ayrık şartlı önermeyi gerektirmektedir.[354]

Gerektirme nedenleri ise iki şeyin bir araya toplanmasının imkansızlığı, aynı iki şeyin çelişiklerinin hulüvv etmesini imkansız kılmasıdır. Bir başka nedeni de iki şeyden hulüvv etmenin imkansızlığı iki şeyin çelişiklerinin bir arada toplanmasını imkansız kılmasıdır.[355] Mesela nicelik ve nitelikleri ortak, parçaları

---

353 Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 219; Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2740.
354 Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 219; Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2743.
355 Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 219; Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2746.

ise birbirinin çelişiği ayrık şartlı mâni'atü'l-cem' "Daima bu şey ya insandır ya da taştır" şeklindeki bir önerme; "Daima bu şey ya insan olmayan ya da taş olmayandır" şeklindeki mâni'atü'l-hulüvv ayrık şartlı önermeyi gerektirmektedir. Nitekim birinci önermedeki bu şeyin aynı anda hem taş hem de insan olmasının imkansızlığı, yani parçaların toplanmasının imkansızlığı; aynı şeyin hem insan olmayan hem de taş olmayan dışında bir şey olmasını, yani bu iki parçadan hulüvv etmesini diğer bir ifadeyle insan olmayan ve taş olmayan dışında bir şey olmasını imkansız kılmaktadır. Mâni'atü'l-hulüvv ayrık şartlı önermenin mâni'atü'l-cem' ayrık şartlı önermeyi gerektirmesinde de misalde geçen parçalar değiştirilerek kullanılabilir.

2. Mâni'atü'l-cem' ve mâni'atü'l-hulüvv ayrık şartlı önermelerin parçaları aynı, nicelik ve nitelikleri birbirlerinden farklıysa olumlu olanı olumsuz olanını gerektirir.[356]

Bu şartta Hûnecî ile Kâtibî arasında bir fark göze çarpmaktadır. Önermelerin birbirini gerektirmelerini Hûnecî, bu iki önermenin niceliklerini ortak olmaları şartına bağlarken[357] Kâtibî, bu iki önermenin nicelikleri bakımından farklı olmalarını şart koşmaktadır.[358] Hatta o, nitelik itibariyle farklı olan iki önermeden olumlu olan önermenin olumsuz olan önermeyi gerektireceğini ifade ederek bu ayrımı belirginleştirmektedir.[359] Ona göre mâni'atü'l-cem' ayrık şartlı önerme tümel ve olumlu olarak mâni'atü'l-hulüvv tikel ve olumsuz olarak alındığında tümel olumlu mâni'atü'l-cem' önermenin doğruluğundan tikel olumsuz mâni'atü'l-hulüvvün doğruluğu lazım gelmektedir.[360]

Onun bu açıklamalarından hareketle tümel olumlunun mâni'atü'l-cem', tikel olumsuzun ise mâni'atü'l-hulüvv olduğu ve mâni'atü'l-cem'in mâni'atü'l-hulüvv'ü gerektirdiği duruma şu iki önerme örnek gösterilebilir:

Daima bu şey ya insandır ya da taştır.

Bazen bu şey ya insan değildir ya da taş değildir.

---

[356] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2750.
[357] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 219.
[358] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2750.
[359] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2750.
[360] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2751.

3. Üçüncü durum, ikinci durumun bir uzantısıdır. Üçüncü durumun ikinci durumla aynı olan tarafı, mâni‘atü’l-cem‘ ile mâni‘atü’l-hulüvvün nicelik ve nitelikte birbirinden farklı olmalarıdır. Bunun dışında farklı olan yanı ise ikinci durumda her iki önermede parçalar ortakken üçüncü durumda iki önerme bir parçada ortak diğer parçada ise ortak değildir. Ancak ortak olmayan parçalardan biri diğerinin lâzımıdır.[361]

Bu durumda Kâtibî’ye göre eğer tümel olumlu önerme mâni‘atü’l-cem‘, tikel olumsuz önerme mâni‘atü’l-hulüvv ise tümel olumlu mâni‘atü’l-cem‘in doğru olmasıyla olumsuz mâni‘atül-hulüvv’ün doğru olması lâzım gelir.[362] Şayet tümel olumlu önerme mâni‘atü’l-hulüvv, tikel olumsuz önerme mâni‘atü’l-cem‘ ise tümel olumlu mâni‘atü’l-hulüvv, tikel olumsuz mâni‘atü’l-cem‘i gerektirir.[363] Bu koşullarda tümel olumlunun mâni‘atü’l-cem‘in olduğu ve tikel olumsuzun ise mâni‘atü’l-hulüvv’ün olduğu parçalarının birinde ortak diğerinde ise birinin diğerinin lâzımı olduğu iki ayrık şartlı önerme şu şekilde gösterilebilir:

Daima bu şey ya A’dır ya da B’dir.

Bazen bu şey ya C değildir ya da B değildir.

Genel özet olarak üçüncü durumda önermeler bir parçada ortak diğer parçada ise biri, diğerinin lâzımıdır. Bunun yanında her iki önermede nicelikte ve nitelikte farklı olmaları şart koşulduğu için hem mâni‘atü’l-cem‘in hem de mâni‘atü’l-hulüvvün olumlu ve olumsuz olma ihtimali açıktır. Her iki ihtimalde de olumlu olan ayrık şartlı önerme olumsuz olan ayrık şartlı önermeyi gerektirmektedir.

4. Dördüncü durum aynı şekilde ikinci durumun bir uzantısıdır. Dördüncü durumda mâni‘atü’l-hulüvv ve mâni‘atü’l-cem‘ nicelikte ve nitelikte birbirinden farklıdır. Bunun dışında her iki önermenin parçaları da ortak değildir. Fakat ortak olmamalarına rağmen birinin önbitişeni diğer önermenin önbitişeninin lâzımı, artbitişeni de diğer önermenin artbitişeninin lâzımıdır.[364] Bu durumda olumlu olan ayrık şartlı önerme, olumsuz olan ayrık şartlı önermeyi gerektirmektedir. Eğer tümel ve olumlu olan mâni‘atü’l-cem‘ ise olumsuz olan mâni‘atü’l-hulüvvü

---

[361] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 219; Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2753.
[362] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2753.
[363] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 219; Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2754.
[364] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 219; Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2756.

gerektirmektedir. Şayet olumlu olan önerme mâni‘atü’l-hulüvv ise olumsuz olan mâni‘atü’l-cem‘i gerektirmektedir.[365]

Parçaları birbirinden farklı ama biri diğerinin lâzımı olduğu, tümel olumlu önermenin mâni‘atü’l-cem‘ tikel olumsuz önermenin ise mâni‘atü’l-hulüvv olduğu iki önermedeki gerektirme ilişkisi şu şekilde örneklendirilebilir:

Daima bu şey ya A’dır ya da B’dir.

Bazen bu şey ya C değildir ya da D değildir.

1.3.3. Bitişik Şartlı Önermenin Ayrık Şartlı Önermeyi Gerektirmesi

1.3.3.1. Bitişik Şartlı Önermenin Hakikiye Cinsinden Ayrık Şartlı Önermeyi Gerektirmesi

Bitişik şartlı önermenin hakikiye ayrık şartlı önermeyi gerektirmesi ya da tam tersi bir şekilde hakikiye ayrık şartlı önermenin bitişik şartlı önermeyi gerektirmesi temelde iki önermenin nicelik ve nitelik itibariyle nasıllığıyla önermelerin parçaları arasındaki karşılıklı ilişkiye dayanmaktadır. Bu itibarla bitişik şartlı önerme ile ayrık şartlı önerme arasındaki meydana gelen gerektirme ilişkisini genelde iki başlık altında toplamak mümkün gözükmektedir: a) Birincisi iki şartlı önermenin nicelik ve nitelikte ortak olması halinde meydana gelen gerektirme ilişkisi, b) İkincisi, nicelik ve nitelikte ortak olmaması halinde meydana gelen gerektirme ilişkisi.

Her iki önermenin nicelikte ve nicelikte ortak olması durumdan meydana gelen gerektirme ilişkisi on farklı şekilde gerçekleşmektedir:

1. İki önermenin nicelik ve nitelikleri ortaksa, önermelerin parçaları birinde ortak diğerinde ise birbirlerinin çelişikleriyse her iki önerme olumlu olduklarında bitişik şartlı önerme hakikiye ayrık şartlı önermeyi olumsuz olduklarında ise hakikiye ayrık şartlı önerme bitişik şartlı önermeyi gerektirir.[366] Mesela:

“Her ne zaman güneş doğmuşsa o halde gündüz olmuştur.

Daima ya güneş doğmamıştır ya da gündüz olmuştur.”

Bu iki önerme tümel olmaları itibariyle nicelikte, olumlu olmaları itibariyle de nitelikte ortaktırlar. Ayrıca her iki önermenin önbitişenleri birbirlerinin

---

[365] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2756.
[366] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 221; Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2761.

çelişikleri olmaları ve artbitişenleri de aynı olmaları itibariyle bir parçada çelişik diğer parçada ortak olma şartları yerine getirilmiştir.

Bu şartlar bağlamında haklı olarak neden olumlu olduklarında bitişik şartlı önerme ayrık şartlı önermeyi; olumsuz olduklarında da neden ayrık şartlı önerme bitişik şartlı önermeyi gerektirmektedir sorusu sorulabilir. Bu iki soru şayet durum tam tersine çevrilirse iki önerme arasında gerektirme ilişkisi ortadan kalkacağı şeklinde yanıt bulmaktadır. Yani olumlu olduklarında ayrık şartlı önerme bitişik şartlı önermeyi gerektiremeyecektir. Olumsuz olduklarında ise bitişik şartlı önerme ayrık şartlı önermeyi gerektiremeyecektir. Öyle ki ayrık şartlı önerme olumlu olduğunda mesela yukarıdaki önermelerde olduğu gibi, olumlu ayrık şartlı önermedeki parçalar arası mu'ânedet ilişkisi bir parçanın olumsuz diğer parçanın aynı kalması suretiyle bitişik şartlı önermeye dönüştürüldüğünde bitişik şartlı önermedeki taraflar arası lüzumiyet ilişkisi tesis edilemeyecektir. İster istemez bitişik şartlı önermenin parçaları arası lüzumiyet ilişkisinin kurulamaması onun olumlu olmasına engel olacaktır. Bu da telâzum ilişkisinde her iki önermenin nitelikte aynı olma şartının ihlali anlamına gelecektir.[367]

Peki neden ayrık şartlı önermedeki ayrışma ilişkisi her zaman bitişik şartlı önermedeki birbirini gerektirme ilişkisine dönüşmemektedir? Çünkü ayrık şartlı önermedeki ayrışma ilişkisi kaplam bakımından birbirine eşit iki parça arasında olurken bitişik şartlı önermedeki istilzam ilişkisi her zaman kaplamı eşit iki parça arasında olmaz. Bitişik şartlı önermedeki lâzım olan artbitişen, melzûm olan artbitişenden daha geneldir.[368] Artbitişen genel olduğu için her zaman önbitişenin gerçekleşmesiyle meydana gelmez bazen önbitişenin dışında başka nedenden dolayı da artbitişen gerçekleşebilir. Örneğin "Ya yağmur yağmıştır ya da sokaklar ıslanmamıştır" şeklindeki bir ayrık şartlı önerme artbitişeninin çelişiği alınarak bitişik şartlı önermeye dönüştürüldüğünde "Her ne zaman yağmur yağdığında sokaklar ıslanmıştır" önermesini gerektirmez. Zira lâzım olan "Sokakların ıslanması" bazen yağmurun yağmadığı bir durumda da gerçekleşebilir. Bu nedenle her iki önerme olumlu olduklarında her zaman ayrık şartlı önerme bitişik şartlı önermeyi istilzam edemez. Bu da neden ayrık şartlı önermedeki parçalar arası

---

[367] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2762.
[368] İbn Sînâ, *Kıyas*, 377.

ilişkinin bitişik şartlı önermedeki parçalar arası ilişkiyi kuramayacağını açıklamaktadır.

2. Aynı şekilde iki önerme nicelik ve nitelik itibariyle ortaksa, bunun yanında bitişik veya ayrık şartlı önermenin parçalarının her hangi biri, mesela önbitişen diğer önermedeki önbitişenle çelişikse ve her iki önermenin geri kalan parçaları mesela artbitişenleri arasında melzûm-lâzım ilişkisi varsa bu iki önerme birbirini gerektirir. İki önermenin birbirini gerektirme ilişkisi birinci durumda olduğu gibi olumlu olduklarında bitişik şartlı önermenin ayrık şartlı önermeyi; olumsuz olduklarında ise ayrık şartlı önermenin bitişik şartlı önermeyi gerektirmesi şeklinde gerçekleşir.[369]

Bitişik şartlı önerme mesela "Her ne zaman A B ise C D'dir" şeklinde seçildiğinde bu bitişik şartlı önermenin gerektireceği hakikiye ayrık şartlı önerme, bitişik şartlı önermenin önbitişeninin çelişiği ve artbitişeninin lâzımının bir araya getirilmesiyle oluşturulacaktır. Bitişik şartlı önermenin önbitişeninin çelişiği "A B olmayandır" önermesi alınmış olsun. Artbitişenin lâzımı olarak da mesela "E F'dir" önermesi tercih edilsin. Bu durumda iki önermenin bir araya getirilmesiyle oluşacak ayrık şartlı önerme şöyle olacaktır: "Daima ya A B olmayandır ya da E F'dir"

"Her ne zaman A B ise o halde C D'dir.

Daima ya A B olmayandır ya da E F'dir."

3. İkinci durumun devamı sayılabilecek üçüncü durumda iki önerme nicelik ve nitelikte ortaktır. Bitişik şartlı önermenin önbitişeni ayrık şartlı önermenin herhangi bir parçasının çelişiği, artbitişeni ise ayrık şartlı önermenin geri kalan diğer parçasını gerektiriyorsa, bu iki önerme olumlu olduğunda bitişik şartlı önerme ayrık şartlı önermeyi, olumsuz olduğunda ise ayrık şartlı önerme bitişik şartlı önermeyi gerektirmektedir.[370] Ayrık şartlı önermenin artbitişeni bitişik şartlı önermenin önbitişeninin çelişiği ve önbitişeni de bitişik şartlı önermeninin artbitişeninin lâzımı olduğu iki önerme şu şekilde gösterilebilir:

"Her ne zaman A B ise o halde C D'dir.

Daima ya E F'dir ya da A B olmayandır."

---

[369] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 221; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2769.
[370] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 221; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2782.

4. Dördüncü durumda yine her iki önerme nicelik ve nitelikte ortaktır. Ayrık şartlı önermenin herhangi bir parçası bitişik şartlı önermenin artbitişeninin çelişiğidir. Buna ilaveten bitişik şartlı önermenin önbitişeni ise ayrık şartlı önermenin geri kalan diğer parçasını gerektirmektedir. Bu durumda her iki önerme olumlu olduklarında bitişik şartlı önerme ayrık şartlı önermeyi, olumsuz olduklarında ise ayrık şartlı önerme bitişik şartlı önermeyi gerektirir.[371] Her iki önermenin olumlu olduğu ve dolayısıyla da bitişik şartlı önermenin ayrık şartlı önermeyi gerektirdiği durumun misali ise şu şekilde gösterilebilir:

"Her ne zaman A B ise o halde C D'dir.

Daima bu şey ya C D olmayandır ya da E F'dir."

5. Beşinci durumda da ayrık ve bitişik şartlı önerme nitelik ve nicelikte aynıdır. Bitişik şartlı önermenin önbitişeni ayrık şartlı önermenin herhangi bir tarafıyla ortaktır. Bitişik şartlı önermenin artbitişeni ise ayrık şartlı önermenin geri kalan parçasının çelişiğini gerektirmektedir. Bu durumda olumlu bitişik şartlı önerme olumlu ayrık şartlı önermeyi, olumsuz ayrık şartlı önerme olumsuz bitişik şartlı önermeyi gerektirir.[372] Mesela:

"Her ne zaman A B ise C D'dir.

Daima ya A B'dir ya da E F olmayandır."

6. Altıncı durumda aynı şekilde bitişik ve ayrık şartlı önermeler nicelik ve nitelikte ortaktır. Bitişik şartlı önermenin artbitişeni ile ayrık şartlı önermenin herhangi bir parçası ortaktır. Bitişik şartlı önermenin önbitişeni ise ayrık şartlı önermenin geri kalan parçasının çelişiğini gerektirmektedir.[373] Bu durumda da her iki önerme olumlu olduğunda bitişik şartlı önerme ayrık şartlı önermeyi, olumsuz olduklarında ise ayrık şartlı önerme bitişik şartlı önermeyi gerektirmektedir. Mesela:

"Her ne zaman A B ise C D'dir.

Daima ya E F olmayandır ya da C D'dir."

7. Nicelik ve nitelikte ortak olan bitişik ve ayrık şartlı önerme ister önbitişen isterse de artbitişen olsun herhangi bir parçada ortak olursalar geri kalan diğer

---

[371] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 221; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2782.
[372] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 221; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2783.
[373] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 221; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2786.

parçalardan biri diğerinin çelişiğinin lâzımıysa bu iki önermeden bitişik şartlı önerme olumlu olduğunda ayrık şartlı önermeyi, ayrık şartlı önerme de olumsuz olduğunda bitişik şartlı önermeyi gerektirmektedir.[374] Mesela bitişik şartlı önermenin artbitişeni ile ayrık şartlı önermenin önbitişeninin ortak olduğu, bitişik şartlı önermenin önbitişeninin ayrık şartlı önermenin artbitişeninin çelişiğini gerektirdiği duruma şu iki önerme misal verilebilir:

"Her ne zaman A B ise o halde C D'dir.

Daima ya C D'dir ya da E F olmayandır."

8. Önermeler nicelik ve nitelikte aynı olmak şartıyla bitişik şartlı önermenin artbitişeni ayrık şartlı önermenin herhangi bir parçasının çelişiğini gerektiriyorsa ve de ayrık şartlı önermenin geri kalan parçasını da bitişik şartlı önermenin önbitişeni gerektiriyorsa, bu iki önerme olumlu olduklarında bitişik şartlı önerme ayrık şartlı önermeyi, olumsuz olduklarında ise ayrık şartlı önerme bitişik şartlı önermeyi gerektirir.[375] Bitişik şartlı önermenin artbitişeninin ayrık şartlı önermenin önbitişeninin çelişiğini gerektirdiği, önbitişeninin ise ayrık şartlı önermenin artbitişeninin kendisini gerektirdiği duruma şu iki önerme misal olarak verilebilir:

"Her ne zaman A B ise o halde C D'dir.

Daima ya E F olmayandır ya da G H'dir."

9. Önermeler nicelik ve nitelikte ortak olup bitişik şartlı önermenin artbitişeni ayrık şartlı önermenin herhangi bir parçası gerektiriyorsa ve de bitişik şartlı önermenin önbitişeni ayrık şartlı önermenin geri kalan parçasının çelişiği gerektiriyorsa olumlu olduklarında bitişik şartlı önerme ayrık şartlı önermeyi, olumsuz olduklarında ise ayrık şartlı önerme bitişik şartlı önermeyi gerektirir.[376] Önbitişeni ayrık şartlı önermenin önbitişenini, artbitişeni de ayrık şartlı önermenin artbitişeninin çelişiğini gerektiren bitişik şartlı önermeye "Her ne zaman A B ise o halde C D'dir" misali verilebilir. Bu bitişik şartlı önermenin olumlu olduğunda gerektirdiği olumlu ayrık şartlı önerme ise şu şekilde gösterilebilir:

"Her ne zaman A B ise o halde C D'dir.

Daima bu şey ya E F'dir ya da G H olmayandır".

---

[374] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 221; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2795.
[375] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 221; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2797.
[376] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 221; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2802.

10. Önermeler nicelik ve nitelikte aynı kalmak kaydıyla bitişik şartlı önermenin önbitişeninin çelişiği ayrık şartlı önermenin herhangi bir parçasını gerektiriyorsa ve bitişik şartlı önermenin artbitişeni de ayrık şartlı önermenin geri kalan diğer parçasını gerektiriyorsa bu iki önerme arasındaki gerektirme ilişkisi olumlu olduklarında bitişik şartlı önermenin ayrık şartlı önermeyi, olumsuz olduklarında ise ayrık şartlı önerme bitişik şartlı önermeyi gerektirmesi şeklindedir.[377]

Olumluda bitişik şartlı önermenin önbitişeninin çelişiği, ayrık şartlı önermenin önbitişenini gerektirdiği, artbitişeninin ise ayrık şartlı önermenin artbitişeninin aynısını gerektirdiği duruma aşağıdaki iki önerme misal gösterilebilir:

"Her ne zaman A B ise o halde C D'dir.

Daima bu şey ya E F'dir ya da G H'dır."

Bu örnekte bitişik ve ayrık şartlı önermenin taraflarının farklı olması bitişik ve ayrık şartlı önermeler arasında bir irtibatın olmadığı intibasını uyandırsa da aslında açıklamada yer alan bitişik şartlı önermenin önbitişeninin çelişiği ayrık şartlı önermenin herhangi bir parçasını gerektirir ifadesi ile artbitişeni ayrık şartlı önermenin geri kalan parçasını gerektirir ifadesi iki önerme arasındaki gerektirme bağını tesis etmektedir.

Buraya kadar ele alınanlar bitişik şartlı ve hakikiye ayrık şartlı önermenin nicelikte ve nitelikte ortak olması halinde meydana gelen birbirini gerektirme durumlarıydı. Buradan itibaren ele alınacak olanlar ise her iki önermenin nitelik veya nicelikte farklı olması halinde meydana gelecek olan birbirini gerektirme durumlarıdır. Nicelik veya nitelikte farklı olan bitişik şartlı ve hakikiye ayrık şartlı önerme beş farklı durumunda birbirini gerektirir. Bitişik ve ayrık şartlı önermenin birbirini gerektirmesinde ilk etapta odaklanılan üç nokta iki önermenin nicelik, nitelik ve parçaları itibariyle durumlarının nasıl olacağıdır. İki önermenin nitelik ve parçalarının durumu niceliklerinin durumuna göre daha fazla önemsenmektedir. İki önermenin niteliklerinin nasıl olacağına bakıldıktan sonra dikkate alınması gereken nokta her iki önermedeki parçaların ortak olup olmamalarıdır. Son olarak ise

---

[377] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 221; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2805.

önermelerin nicelik itibariyle farklı ya da aynı olmaları durumu itibara alınır. Buna göre iki önerme şu şartlar altında birbirlerini gerektirir:

1. Parçalarda ortak iki önerme nitelik itibariyle farklı, nicelik itibariyle ise ister ortak olsun isterse farkı olsunlar, yalnız farklı olmaları halinde olumsuz olan önermenin tikel olması koşuluyla, olumlu olan önerme olumsuz olan önermeyi gerektirir.[378]

Bitişik ve ayrık şartlı önermelerdeki parçalar arasındaki ortaklık, bir önermedeki lüzum ilişkisinin diğer önermedeki ʻinâd ilişkisine dönüşmesine aracılık eder. Her iki önermede aynı anda, aynı parçalar arasında hem lüzum ve hem de ʻinâd ilişkisi kurulamayacağı için bitişik şartlı önermedeki lüzum ilişkisinin olumlanması ayrık şartlı önermedeki ʻinâd ilişkisinin olumsuzluğu anlamına gelir. Aynı parçalar arasında bir önermede lüzum ilişkisinin kurulması diğer önermede o parçalar arasında ʻinâd ilişkisinin kurulamayacağını ifade etmektedir.

Kâtibî'ye göre mesela olumlu bitişik şartlı önerme tümel olduğunda tümel veya tikel olumsuz ayrık şartlı önermeyi gerektirir.[379] Gerektirmesinin nedeni bitişik şartlı önerme içerisinde iki parça arasında kurulan daimi birbirini gerektirmenin, ayrık şartlı önerme içerisinde bu iki parça arasında daimi olarak ya da genelde kurulabilecek hakiki ayrışmaya izin vermemesidir. Bu nedenle ayrık şartlı önermede hakiki ayrışmanın kurulamaması mecburi olarak bu önermenin olumsuz olmasını dayatacaktır. Dolayısıyla parçalarda ortak olmaları kaydıyla tümel olumlu bir bitişik şartlı önerme; tümel/tikel olumsuz ayrık şartlı önermeyi gerektirmelidir.[380] Tam tersi durumdan bakıldığında da tümel ve olumlu olan ayrık şartlı önerme, hem tümel hem de tikel olumsuz şartlı önermeyi gerektirir.[381] Nitekim ayrık şartlı önermenin parçaları arasında kurulan genel ve daimi teʻânüd, aynı parçalar arasında bitişik şartlı önermede kurulabilecek iltizama engel olacaktır. Bundan dolayı aynı şekilde ayrık şartlı önermedeki parçalar arası teʻanüd; bitişik şartlı önermedeki parçalar arası iltizamın önüne geçmekte ve onu olumsuz kılmaktadır.

---

[378] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 222; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2809.
[379] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2810.
[380] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2810.
[381] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2811.

Bu şart bağlamında Hûnecî ve Kâtibî'nin değindikleri diğer bir mesele de niçin olumsuz olan şartlı önermenin olumlu olan önermeyi gerektiremeyeceğidir. Bu soruyu Hûnecî, bitişik şartlı önermede iki parça arasında telâzum ilişkisinin nefyedilmesinin o iki parça arasında ayrık şartlı önermedeki ayrışma ilişkisini kuracağı anlamı taşımadığı şeklinde cevaplandırır.[382] Kâtibî ise mesela "insanın konuşan olması" ile "eşeğin anıran olması" arasında kurulan ayrışma ilişkisinin selb edilmesi bu iki şey arasında telâzum ilişkisini onaylayamayacağını aynı şekilde bu iki şey arasındaki telâzum ilişkisinin selb edilmesinin de iki şey arasında te'ânüd ilişkisinin kurulacağı anlamına gelmeyeceğini söyleyerek Hûnecî'nin görüşüne destek vermektedir.[383]

Mesela "Her ne zaman A B ise C D'dir" şeklindeki bir bitişik şartlı önerme onunla aynı parçalara sahip ve nicelikte de ortak, nicelikte ise farklı "Daima bu şey ya A B değildir ya da C D değildir" şeklindeki tümel olumsuz hakikiye ayrık şartlı önermeyi gerektirmektedir.

"Her ne zaman A B ise C D'dir.

Daima bu şey ya A B değildir ya da C D değildir."

2. Ayrık şartlı ve bitişik şartlı önerme nitelik itibariyle farklı, fakat aynı niceliğe sahipse veya olumsuz olan önermenin niceliği tikel olmak koşuluyla birbirinden farklı niceliğe sahipse ve her iki önermenin parçalarında birbirlerinin çelişikleri yer alıyorsa, olumlu olan önerme olumsuz olan önermeyi gerektirir. Bitişik şartlı önerme olumlu olduğu zaman niceliği tümel ise, tümel ve tikel olumsuz ayrık şartlı önermeyi gerektirir. Bitişik şartlı önerme tikel ve olumlu olduğunda ise sadece tikel olumsuz ayrık şartlı önermeyi gerektirir. Aynı şekilde ayrık şartlı önerme de tümel ve olumlu olduğunda, tümel ve tikel olumsuz bitişik şartlı önermeyi gerektirirken, tikel olduğunda yalnızca tikel olumsuz bitişik şartlı önermeyi gerektirmektedir.[384] Mesela, bitişik şartlı önermenin tümel ve olumlu, ayrık şartlı önermenin ise tikel ve olumsuz olduğu durumlarda tümel olumlu bitişik şartlı önermenin tikel olumsuz ayrık şartlı önermeyi gerektirdiği durum şu şekilde gösterilebilir:

---

[382] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 222.
[383] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2813.
[384] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 222; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2816-2817.

“Her ne zaman A B ise C D’dir.

Bazen bu şey ya A B olmayan değildir ya da C D olmayan değildir.”

3. Bu durumda yer alan şartlarla bir önceki durumda yer alan şartlar hemen hemen birbirinin aynısıdır. Üçüncü durumun ikinci durumla arasındaki fark, her iki önermede yer alan parçalar arasındaki ilişkide ortaya çıkmaktadır. Üçüncü durumda her iki önerme yine nitelik itibariyle birbirinden farklı, nicelik itibariyle birbirinin aynıysa veya olumsuz olan önermenin niceliği tikel olmak koşuluyla birbirinden farklıysalar ve bitişik şartlı önermenin önbitişeni ayrık şartlı önermenin herhangi bir parçasıyla aynıysa bitişik şartlı önermenin artbitişeni de ayrık şartlı önermenin geri kalan parçasını gerektiriyorsa bu iki önermeden olumlu olan olumsuz olanı gerektirir.[385]

Bitişik şartlı önermenin artbitişeni ayrık şartlı önermenin artbitişenini gerektirmesi koşuluyla mesela “Her ne zaman A B ise C D’dir” şeklinde tümel ve olumlu olarak kurulacak bir bitişik şartlı önerme “Daima bu şey ya A B değildir ya da E F değildir” şeklinde kurulacak hakikiye ayrık şartlı önermeyi gerektirecektir. Zira her iki önerme de nitelik itibariyle birbirinden farklıdır. Nicelik itibariyle de tümeldirler ve gerekli şartlardan biri yerine getirilmiştir.

“Her ne zaman A B ise C D’dir.

Daima bu şey ya A B değildir ya da E F değildir.”

4. Dördüncü durumla üçüncü durum paralellik göstermektedir. Nicelik ve nitelik itibariyle dördüncü durum üçüncü durumla aynıdır. Üçüncü durumda bitişik şartlı önermenin önbitişeni ayrık şartlı önermenin herhangi bir parçasıyla aynıyken burada bitişik şartlı önermenin artbitişeni ayrık şartlı önermenin herhangi bir parçasıyla aynıdır. Bitişik şartlı önermenin önbitişeni de ayrık şartlı önermenin geri kalan diğer parçasını gerektiriyorsa bu iki önermeden olumlu olanı olumsuz olanını gerektirir.[386] Üçüncü duruma verdiğimiz misali şartlara uyarlıyarak tekrar verebiliriz:

“Her ne zaman A B ise C D’dir.

Daima bu şey ya E F değildir ya da C D değildir.”

---

[385] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 222; Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2821-2823.
[386] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 222; Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2825-2826.

5. Nitelik ve nicelik itibariyle ilk dört durumdaki şartlar beşinci durumda muhafaza edilmektedir. Ancak beşinci durumda her iki önermede yer alan parçalardan hiç birisi ortak değildir. Parçalar ortak olmamasına rağmen iki önermenin birbirini gerektirmesine imkan veren, parçalar arasındaki birbirini gerektirme ilişkisidir. Parçalar arası birbirini gerektirme ilişkisi de bitişik şartlı önermenin önbitişeni ayrık şartlı önermenin herhangi bir parçası gerektirmesi ve ayrık şartlı önermenin geri kalan parçası bitişik şartlı önermenin artbitişenini gerektirmesidir.[387] Mesela,

"Her ne zaman A B ise C D'dir.

Daima bu şey ya E F değildir ya da G H değildir."

1.3.3.2. Bitişik Şartlı Önermenin Mâni'atü'l-cem' Ayrık Şartlı Önermeyi Gerektirmesi

Bitişik şartlı önermeyle hakikiye türünden ayrık şartlı önerme arasındaki birbirini gerektirme ilişkisi gibi bitişik şartlı önerme ile mâni'atül-cem' arasındaki birbirini gerektirme ilişkisini de iki başlık altında toplamak mümkündür: Birincisi iki önermenin nicelikte ve nitelikte ortak olması halinde gerçekleşen birbirini gerektirme. İkincisi nicelik veya nitelikte farklı olmaları durumunda gerçekleşen birbirini gerektirme.

Bitişik şartlı önerme ile mâni'atü'l-cem' ayrık şartlı önermenin nicelikte ve nitelikte ortak olması halinde gerçekleşen birbirini gerektirme ilişkisi dört şekilde gerçekleşmektedir. Dördünde de nicelik ve nitelik ortak olacağı bu ortaklık tekrar edilmeden önermelerin parçalarındaki durumları ele alınacaktır

1. Bitişik şartlı önermenin önbitişeni ayrık şartlı önermenin herhangi bir parçasıyla aynı ve artbitişeni de geri kalan diğer parçasının çelişiği ise bu iki önerme birbirini gerektirir.[388]

Hûnecî'ye göre bu gerektirme ilişkisi çift taraflı olup hem ayrık şartlı önerme bitişik şartlı önermeyi hem de bitişik şartlı önerme ayrık şartlı önermeyi gerektirmektedir.[389] Ayrık şartlı önermenin bitişik şartlı önermeyi gerektirmesinin

---

[387] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 222; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2831.
[388] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 222; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2841.
[389] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 222.

nedeni, ayrık şartlı önermenin iki parçasından birinin diğerinin çelişiğini gerektirmesidir. Bitişik şartlı önermenin ayrık şartlı önermeyi gerektirmesinin nedeni ise bitişik şartlı önermenin önbitişeni ile artbitişeninin çelişiği arasında toplanmanın [cem‘] imkansız olmasıdır.[390]

Mâni‘atü'l-cem‘ için klasik kitaplarda verilen "Daima bu şey ya taştır ya da insandır" misalinde bir parçanın muhafaza edilerek diğer parçanın ise çelişiği alınarak yapılan bitişik şartlı önerme ise şudur: "Her ne zaman bu şey taşsa o halde insan olmayandır." Bu takdirde ortaya çıkan gerektirme ilişkisi şu şekilde gösterilebilir:

"Daima bu şey ya taştır ya da insandır.

Her ne zaman bu şey taşsa o halde insan olmayandır."

Hûnecî'nin yukarıda verdiği bilgiyi bu misale uyguladığımızda şu ortaya çıkacaktır: Ayrık şartlı önermedeki parçalardan herhangi biri yani "taş" veya "insan" diğer parçasının çelişiğini yani ya "taş olmamayı" ya da "insan olmamayı" gerektirmektedir. O halde bu gerektirme bitişik şartlı önerme formunda ifade edildiğinde "Her ne zaman bu şey taşsa o halde insan olmayandır" şeklini almaktadır. Ayrık şartlı önerme mâni‘atü'l-cem‘ olduğu için bu şeyin "taş olması" "insan olmamayı" gerektirecektir veya bu şeyin "insan olması" "taş olmamasını" gerektirecektir. Şayet mâni‘atü'l-cem‘de bir parçanın olumlanması diğer parçanın olumsuzlanmasını gerektirmiyorsa o zaman o iki şey arasında kurulan cem‘ ilişkisi bozulacak ayrık şartlı önerme mâni‘atü'l cem‘ olmayacaktır.

2. Bitişik şartlı önermenin önbitişeni ayrık şartlı önermenin herhangi bir parçasıyla ortaksa, bitişik şartlı önermenin artbitişeni ayrık şartlı önermenin geri kalan parçasının çelişiğini gerektiriyorsa bu iki şartlı önerme birbirini gerektirir.[391] Ayrık şartlı önermenin bitişik şartlı önermeyi gerektirmesi her iki önermenin olumlu olması durumunda gerçekleşirken, bitişik şartlı önermenin ayrık şartlı önermeyi gerektirmesi olumsuz olmaları halinde gerçekleşir. Ancak bitişik şartlı önermenin artbitişenin çelişiğini, ayrık şartlı önermenin geri kalan parça gerektiriyorsa bu durumda olumlu olduklarında bitişik şartlı önerme ayrık şartlı önermeyi olumsuz olduklarında ise ayrık şartlı önerme bitişik şartlı önermeyi

---

[390] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 222.
[391] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2846.

gerektirecektir.[392] Her iki önermenin olumlu ve bitişik şartlı önermenin artbitişeninin ayrık şartlı önermenin artbitişeninin çelişiğini gerektirdiği duruma şu iki önerme misal olarak gösterilebilir:

"Daima bu şey ya A B'dir ya da C D'dir.

Her ne zaman A B ise E F'dir."

3. Bitişik şartlı önermenin artbitişeni ayrık şartlı önermenin herhangi bir parçasıyla çelişikse ve bitişik şartlı önermenin önbitişeni ayrık şartlı önermenin geri kalan parçasını gerektiriyorsa, olumlu olduklarında bitişik şartlı önerme ayrık şartlı önermeyi, olumsuz olduklarında ise ayrık şartlı önerme bitişik şartlı önermeyi gerektirir.[393] Fakat bitişik şartlı önermenin önbitişeni ile ayrık şartlı önermenin geri kalan parçası arasındaki birbirini gerektirme ilişkisi tam tersine dönüp ayrık şartlı önermenin geri kalan parçası bitişik şartlı önermenin önbitişenini gerektiriyorsa o zaman olumsuz olduklarında bitişik şartlı ayrık şartlıyı, olumlu olduklarında ise ayrık şartlı bitişik şartlı önermeyi gerektirmektedir.[394]

Bitişik şartlı önermenin artbitişeninin ayrık şartlı önermenin artbitişeniyle çelişik olduğu ve ayrık şartlı önermenin önbitişeninin de bitişik şartlı önermenin önbitişenini gerektirdiği duruma karşılık olarak şu iki önerme misal olarak verilebilir:

"Her ne zaman A B ise C D'dir.

Daima bu şey ya E F'dir ya da C D olmayandır."

4. Bitişik şartlı önermenin önbitişeni ayrık şartlı önermenin herhangi bir parçasıyla çelişikse ve bitişik şartlı önermenin artbitişeni de ayrık şartlı önermenin geri kalan parçasını gerektiriyorsa, olumlu olduklarında ayrık şartlı önerme bitişik şartlı önermeyi, olumsuz olduklarında ise bitişik şartlı önerme ayrık şartlı önermeyi gerektirir. Fakat bitişik şartlı önermenin artbitişeni ile ayrık şartlı önermenin geri kalan parçası arasındaki birbirini gerektirme ilişkisi tam tersine dönüp ayrık şartlı önermenin geri kalan parçası bitişik şartlı önermenin artbitişenini gerektiriyorsa o zaman olumlu olduklarında bitişik şartlı ayrık şartlıyı, olumsuz olduklarında ise ayrık şartlı bitişik şartlı önermeyi gerektirmektedir.[395]

---

[392] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 223; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2847-2848.
[393] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2853.
[394] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 223; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2853-2856.
[395] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 223; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2858-2859.

Bitişik şartlı önermenin önbitişeninin ayrık şartlı önermenin önbitişeniyle çelişik olduğu ve bitişik şartlı önermenin artbitişeninin ayrık şartlı önermenin artbitişenini gerektirdiği durumu yansıtan misal şöyledir:

"Daima bu şey ya A B olmayandır ya da C D'dir.

Her ne zaman A B ise E F'dir."

Nicelik veya nitelikleri farklı olması durumunda bitişik şartlı ve mâni'atü'l-cem' ayrık şartlı önerme arasında meydana gelen birbirini gerektirme ilişkisi sekiz farklı başlık altında gerçekleşmektedir:

1-Bitişik şartlı ve mâni'atü'l-cem' ayrık şartlı önerme nitelikte farklıysa, nicelikte ise her ikisi de aynıysa veyahut da tikel olanı olumsuz olmak şartıyla nitelikte de farklıysa ve her iki önermenin parçaları birbirinin aynıysa bu iki önerme birbirini gerektirir.[396]

Kâtibî bu şartların somutlaştırılabileceği iki durumdan bahseder: Birincisi bitişik şartlı önermenin tümel olumlu, ayrık şartlı önermenin ise tümel ya da tikel olumsuz olduğunda tümel olumlu bitişik şartlı önermenin doğrulanmasıyla tümel/tikel olumsuz önermenin doğrulanacağı durum. İkincisi ise ayrık şartlı önermenin tümel olumlu, bitişik şartlı önermenin ise tümel veya tikel olumsuz olduğunda tümel olumlu ayrık şartlı önermenin doğrulanmasıyla tümel/tikel olumsuz bitişik şartlı önermenin doğrulanmasının gerçekleşeceği birbirini gerektirme.[397] Birincisi için şu misali verebiliriz:

"Her ne zaman A B ise C D'dir.

Daima bu şey ya A B değildir ya da C D değildir."

İkincisi için ise şu misali verebiliriz:

"Hiç bir zaman A B değilse C D değildir.

Daima bu şey ya A B'dir ya da C D'dir.

2. Bitişik şartlı ve mâni'atü'l-cem' ayrık şartlı önerme nitelikte farklı olup nicelikte ise her ikisi aynıysa veyahut da tikel olanı olumsuz olmak şartıyla nitelikte de farklıysa ve bitişik şartlı önermenin önbitişeni ile ayrık şartlı önermenin önbitişeni; bitişik şartlı önermenin artbitişeni ile ayrık şartlı önermenin artbitişeni

---

[396] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 223; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2867.
[397] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2868-2870.

birbirinin çelişikleriyse bu iki önerme birbirini gerektirir.[398] Bitişik şartlı önermenin tümel olumlu olup tümel olumsuz ayrık şartlı önermeyi gerektirdiği duruma şu iki önerme misal olarak verilebilir:

"Her ne zaman A B ise C D'dir.

Daima bu şey ya A B olmayan değildir ya da C D olmayan değildir."

3. Nicelik ve nitelikteki şartlar ilk iki durumun şartlarıyla aynıysa önermelerin parçalarında bitişik şartlı önermenin önbitişeni ayrık şartlı önermenin herhangi bir parçasıyla aynı; artbitişeni de ayrık şartlı önermenin geri kalan parçasını gerektiriyorsa bu iki önerme birbirini gerektirir.[399] Birinci şartta zikrettiğimiz misalde yer alan ayrık şartlı önermenin artbitişeni bitişik şartlı önermenin artbitişeninin lâzımı olan bir ibareyle değiştirilip şu şekilde yeniden düzenlenebilir:

"Her ne zaman A B ise C D'dir.

Daima bu şey ya A B değildir ya da V Z değildir."

Bu misalde bitişik şartlı önermenin önbitişeni olan "A B" ile ayrık şartlı önermenin önbitişeni ortak seçilmiştir. Bitişik şartlı önermenin artbitişeni yani "C D'dir" ayrık şartlı önermenin artbitişenini yani "V Z değildir" ifadesini gerektirmektedir.

4. Nicelik ve nitelikteki şartlar ilk iki durumdaki şartlarla aynıysa, önermelerin parçalarında bitişik şartlı önermenin artbitişeni ayrık şartlı önermenin herhangi parçasıyla aynı ve önbitişeni de ayrık şartlı önermenin geri kalan parçasını gerektiriyorsa bu iki önerme birbirini gerektirir.[400]

Mesela aşağıdaki gibi olumlu bitişik şartlı önerme olumsuz ayrık şartlı önermeyi gerektirir.

"Her ne zaman A B ise C D'dir.

Daima ya V Z değildir ya da C D değildir."

Bu iki önermede bitişik şartlı önermenin artbitişeni ile ayrık şartlı önermenin artbitişeni ortaktır. Bunun yanında önbitişeni de ayrık şartlı önermenin

---

[398] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 223; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2872-2873.
[399] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 223; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2878-2879.
[400] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 223; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2882-2883.

önbitişenini gerektirmektedir. Gerekli olan şartlar yerine getirildiğinden dolayı olumlu bitişik şartlı önerme olumsuz ayrık şartlı önermeyi gerektirmektedir.

5. Nicelik ve nitelikteki şartların ilk iki durumla aynı olması halinde kurulabilecek diğer birbirini gerektirme ilişkisi de bitişik şartlı önermenin önbitişenin ayrık şartlı önermenin herhangi bir parçasını, ayrık şartlı önermenin geri kalan parçasını da bitişik şartlı önermenin artbitişenin gerektirmesi anında gerçekleşir.[401] Mesela;

"Her ne zaman A B ise C D'dir.

Daima ya V Z değildir ya da H T değildir."

önermelerinde bitişik şartlı önermedeki önbitişen, ayrık şartlı önermenin önbitişeni olan "V Z değildir" ifadesini, artbitişen ise "H T değildir" ifadesini gerektiriyorsa bu iki önerme birbirlerini gerektirmektedir.

6. Nicelik ve nitelikteki şartların ilk iki durumla eşit olması halinde kurulabilecek diğer bir telâzum ilişkisi de bitişik şartlı önermenin önbitişeni ayrık şartlı önermenin herhangi bir parçasıyla çelişik olması ve bitişik şartlı önermenin artbitişeninin ayrık şartlı önermenin geri kalan parçasının çelişiğini gerektirmesi durumunda meydana gelir.[402] Mesela;

"Her ne zaman A B ise C D'dir.

Daima ya A B olmayan değildir ya da H T değildir."

Her iki önermedeki önbitişenler birbirlerinin çelişikleriyken ayrık şartlı önermedeki artbitişenin çelişiği bitişik şartlı önermedeki artbitişeni tarafından gerektirilmektedir.

7- Nicelik ve nitelikteki şartların ilk iki durumdaki gibi muhafaza edilmesi halinde kurulabilecek diğer bir telâzum ilişkisi de bitişik şartlı önermenin artbitişeninin ayrık şartlı önermenin herhangi bir parçasıyla çelişik, bitişik şartlı önermenin önbitişeninin ayrık şartlı önermenin geri kalan parçasının çelişiğini gerektirmesi halinde meydana gelir.[403] Mesela,

"Her ne zaman A B ise C D'dir.

Daima bu şey ya V Z değildir ya da C D olmayan değildir."

---

[401] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 223; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2887.
[402] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 224; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2902.
[403] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 224; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr,* pr. 2906.

Bu iki önerme artbitişenlerde birbirlerinin çelişiği olup önbitişenlerde ise bitişik şartlı önermenin önbitişeni ayrık şartlı önermenin önbitişeninin çelişiğini gerektirmektedir.

8. Nicelik ve nitelikteki şartların ilk iki durumla aynı kalması halinde kurulabilecek son birbirini gerektirme ilişkisi bitişik şartlı önermenin önbitişeninin ayrık şartlı önermenin herhangi bir parçasının çelişiğini, bitişik şartlı önermenin artbitişeninin ise ayrık şartlı önermenin geri kalan parçasını gerektirmesi halinde meydana gelir.[404] Bitişik şartlı önermenin önbitişeninin ayrık şartlı önermenin önbitişeninin çelişiğini, artbitişeninin ise ayrık şartlı şartlı önermenin artbitişenini gerektirmesi durumda meydana gelen gerektirme ilişkisine şöyle bir misal verilebilir:

"Her ne zaman A B ise C D'dir.

Daima bu şey ya V Z değildir ya da H T değildir."

1.3.3.3. Bitişik Şartlı Önermenin Mâni'atü'l-hulüvv Ayrık Şartlı Önermeyi Gerektirmesi

Bitişik şartlı önermeyle mâni'atü'l-hulüvv ayrık şartlı önerme arasındaki gerektirme ilişkisi, diğer başlıklarda yapıldığı gibi nicelik ve nitelikte ortak olmaları halinde gerçekleşen, nicelikte ve nitelikte farklı olmaları durumunda gerçekleşen birbirini gerektirme şeklinde ikiye ayrılmaktadır.

Her iki şartlı önermenin nitelik ve nicelikte ortak olması durumunda dört farklı şekilde birbirini gerektirme ilişkisinden söz edilebilir:

1. Bitişik şartlı önermenin önbitişeni ayrık şartlı önermenin herhangi bir parçasıyla çelişikse ve artbitişeni de ayrık şartlı önermenin geri kalan parçasıyla aynıysa bu iki önermeden her hangi biri diğerini gerektirir. Hem bitişik şartlı ayrık şartlı önermeyi hem de ayrık şartlı bitişik şartlıyı gerektirebilir.[405] Bu zikredilen şartlar içerisinde birbirini gerektiren iki önerme için şu iki şartlı önerme misal olarak verilebilir:

"Her ne zaman A B ise C D'dir.

Daima bu şey ya A B olmayandır ya da C D'dir."

---

404 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 224; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2910.
405 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 224; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2918.

Yukarıdaki ayrık şartlı önermedeki hulüvv ilişkisi “A B olmayandır” ile “C D’dir” arasında meydana gelmektedir. Mâni‘atü’l-hulüvv ilişkisinde bir parçanın doğrulanması diğer parçanın doğru olamayacağı anlamına gelmektedir. Mesela yukarıdaki ayrık şartlı önermede bu şey “A B olmayandır” denildiğinde doğrudan o zaman “C D değildir” anlamı çıkmaktadır. Bir parçanın çelişiğinin doğrulanması ise diğer parçanın aynısının doğru olması anlamına gelmektedir. Yukarıdaki bitişik şartlı önermenin önbitişeninin çelişiği olan “A B’dir” doğruysa o zaman “C D’dir” ifadesinin doğru olacağı açıktır. Öyleyse ayrık şartlı önermenin bitişik şartlıyı gerektirmesi her hangi bir parçasının çelişiğinin diğer parçasının aynısını gerektirmesinden kaynaklanmaktadır.[406]

Bitişik şartlı önermenin ayrık şartlı önermeyi gerektirmesinin nedeni, bitişik şartlı önermenin doğru olmasının ayrık şartlı önerme türünde önbitişenin çelişiği ile artbitişenin aynısı arasında hulüvv ilişkisini ortaya çıkartmaktadır. Eğer bitişik şartlı önermenin doğruluğu bu ilişkiyi ortaya çıkartmazsa o halde önbitişenin çelişiği ile artbitişenin çelişiği arasında cem‘ yani toplanma ilişkisini geçerli olacaktır. Bu ilişkinin geçerli olması ise bitişik şartlı önermedeki melzûmun varlığının lâzımın varlığını gerektirmemesine neden olacaktır.[407]

Yukarıdaki misalde yer alan bitişik şartlı önerme üzerinden bu ifadeleri şu şekilde açıklayabiliriz. Bitişik şartlı önermede “A B’dir” melzûm, “C D’dir” ise lâzımdır. Bu melzûm-lâzım ilişkisi, ayrık şartlı önermedeki hulüvv ilişkisi olarak ya “A B olmayandır” ya da “C D’dir” şekline dönüşmesi gerekir. Eğer bu şekle dönüşmezse o halde bu iki terimin çelişikleri arasında da yani “A B’dir” ya da “C D olmayandır” arasında cem‘ ilişkisi ortaya çıkacaktır. Bu iki terimin bir arada olması bitişik şartlı önerme şeklinde ifade edildiğinde ise melzûmun varlığı yani “A B’dir”, lâzımın varlığının çelişiğini yani “C D olmayandır” şeklini gerektirecektir, bu ise imkansız bir durumdur.

2. Bitişik şartlı önermenin önbitişeni ayrık şartlı önermenin herhangi bir parçasının çelişiğiyse ve bitişik şartlı önermenin artbitişeni ayrık şartlı önermenin geri kalan parçasını gerektiriyorsa olumlu olduklarında bitişik şartlı önerme ayrık şartlı önermeyi, olumsuz olduklarında ise ayrık şartlı önerme bitişik şartlı önermeyi

---

[406] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 224; Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2919.
[407] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 224, Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 2921.

gerektirmektedir.[408] Fakat bitişik şartlı önermenin artbitişen ile ayrık şartlı önermenin geri kalan parçası arasındaki birbirini gerektirme ilişkisi tersine çevrilip ayrık şartlı önermenin geri kalan parçası bitişik şartlı önermenin artbitişenini gerektirirse o zaman olumlu olduklarında bitişik şartlı önerme ayrık şartlı önermeyi, olumsuz olduklarında ise ayrık şartlı önerme bitişik şartlı önermeyi gerektirecektir.[409] Her iki şartlı önermenin olumlu; bitişik şartlı önermenin önbitişeninin ayrık şartlı önermenin önbitişeniyle çelişik ve artbitişeninin ise ayrık şartlı önermenin artbitişenini gerektirdiği duruma şöyle bir misal verebiliriz:

"Her ne zaman A B ise C D'dir.

Daima bu şey ya A B olmayandır ya da V Z'dir."

3. Bitişik şartlı önermenin artbitişeni ayrık şartlı önermenin herhangi bir parçasıyla aynıysa ve önbitişenini de ayrık şartlı önermenin geri kalan parçası gerektiriyorsa bu iki önermedeki birbirini gerektirme ilişkisi yine önbitişen ile ayrık şartlı önermenin geri kalan parçasını arasındaki birbirini gerektirme ilişkisine göre şekillenir. Eğer önbitişen ayrık şartlı önermenin geri kalan parçasını gerektiriyorsa olumlu olduklarında bitişik şartlı önerme ayrık şartlı önermeyi, olumsuz olduklarında ise ayrık şartlı önerme bitişik şartlı önermeyi gerektirir. Şayet ayrık şartlı önermenin geri kalan parçası önbitişeni gerektiriyorsa bu takdirde olumlu olduklarında bitişik şartlı önerme ayrık şartlı önermeyi olumsuz olduklarında ise ayrık şartlı önerme bitişik şartlı önermeyi gerektirir.[410] Bitişik şartlı önermenin artbitişeninin ayrık şartlı önermenin artbitişeniyle ortak, önbitişenin ise ayrık şartlı önermenin önbitişenini gerektirdiği durumu ifade eden misal aşağıdaki gibidir:

"Her ne zaman A B ise C D'dir.

Daima bu şey ya V Z'dir ya da C D'dir."

4. Bitişik şartlı önermenin artbitişeni ayrık şartlı önermenin herhangi bir parçasını gerektirirse, ayrık şartlı önermenin geri kalan parçasının çelişiğini bitişik şartlı önermenin önbitişeni gerektirirse bu iki önerme olumlu olduklarında ayrık şartlı önerme bitişik şartlı önermeyi, olumsuz olduklarında ise bitişik şartlı önerme

---

[408] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 224, Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2923.
[409] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 224, Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2923.
[410] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 224; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2928-2932.

ayrık şartlı önermeyi gerektirir.[411] Şayet önermelerin parçaları arasındaki lüzumiyet ilişkisi tam tersine çevrilip ayrık şartlı önermenin bir parçasının çelişiği bitişik şartlı önermenin artbitişenini, ayrık şartlı önermenin geri kalan parçası bitişik şartlı önermenin önbitişenini gerektireceği bir şekilde yapılırsa bu takdirde iki önerme olumlu olursa bitişik şartlı önerme ayrık şartlı önermeyi, olumsuz olması halinde ise ayrık şartlı önerme bitişik şartlı önermeyi gerektirmektedir.[412]

Her iki önerme tümel ve olumlu, bitişik şartlı önermenin artbitişeninin ayrık şartlı önermenin artbitişenini, önbitişeninin ise ayrık şartlı önermenin artbitişeninin çelişiğini gerektirdiği telâzum ilişkisine şöyle bir misal verilebilir:

"Daima bu şey ya A B'dir ya da C D'dir.

Her ne zaman V Z ise H T'dir."

Her iki şartlı önermenin nitelik veya nicelikte ihtilaf etmesi halinde ise yedi farklı şekilde birbirini gerektirmesi mümkün olmaktadır:

1. Bitişik şartlı önerme mâni'atü'l-hulüvv ayrık şartlı önermeyle nitelikte ihtilaf edip aynı nicelikte olursa ya da tikel olan önermenin olumsuz olması şartıyla nicelikte de ihtilaf ederse şartlı önermelerin her iki tarafları da birbiriyle aynı ya da birbirlerinin çelişikleriyse bu iki önermeden olumlu olan olumsuz olanını gerektirir ancak olumsuz olan olumlu olanını gerektirmez.[413]

Kâtibî söz konusu şartları olumlu olan önermeyi ayrık şartlı önermeden olumsuz olan önermeyi ise bitişik şartlı önermeden vererek açıklar. Önermelerin parçalarını ise birbirlerinin aynısı değil birbirlerinin çelişikleri olarak tercih eder.[414] Fakat bu açıklamalarına misal vermez. Verdiği kurala göre şöyle bir misal verilebilir:

"Daima bu şey ya A B olmayandır ya da C D olmayandır.

Hiç bir zaman A B değilse o halde C D değildir."

Ayrık şartlı önermenin mâni'atü'l-hulüvv olduğu açıktır. Bu ayrık şartlı önermede bitişik şartlı önermede yer alan parçaların çelişikleri zikredilmekte ve daimi olarak "A B olmayandır" ve "C D olmayandır" önermelerinden hulüvvün imkansız olduğu anlatılmaktadır. "A B olmayandır" ve "C D olmayandır"

---

[411] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 224; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2933-2934.
[412] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 224; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2935-2936.
[413] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 225; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2938.
[414] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2939.

önermelerinden hulüvvün imkansızlığı, aynı iki şeyin çelişik olmayan durumlarının yani "A B'dir" ve "C D'dir" i önermelerin bir arada toplanmasını imkansız kılmaktadır. Yani;

Mâni'atü'l-hulüvv olarak "Daima bu şey ya A B olmayandır ya da C D olmayandır", ayrık şartlı önermesi, mâni'atü'l-cem' olarak "Daima ya bu şey A B'dir ya da C D'dir" ayrık şartlı önermesini gerektirmektedir.

Söz konusu mâni'atü'l-hulüvv ayrık şartlı önerme yukarıdaki misali verilen mâni'atü'l-cem' ayrık şartlı önermeyi gerektiriyorsa bu mâni'atü'l-cem' ayrık şartlı önerme de aynı parçalara sahip ancak bu parçalar arasındaki birbirini gerektirmenin olumsuzlandığı olumsuz bitişik şartlı önermeyi mecburen gerektirmektedir.

2. İki önerme nicelikte ortak, nitelikte ise birbirinden farklı, bitişik şartlı önermenin önbitişeni ayrık şartlı önermenin iki tarafından biriyle aynıysa ve bitişik şartlı önermenin artbitişeni, ayrık şartlı önermenin geri kalan tarafını gerektiriyorsa bu iki önermeden olumlu olanı olumsuz olanını gerektirir.[415]

Kâtibî, olumlu önermeyi bitişik şartlı önermeden olumsuz önermeyi ise ayrık şartlı önermeden seçerek bu birbirini gerektirme ilişkisini göstermektedir.[416] Ancak açıkça misallendirmemektedir. Bitişik şartlı önermenin önbitişeniyle ayrık şartlı önermenin önbitişeninin ortak ve artbitişeninin ayrık şartlı önermenin artbitişenini gerektirdiği iki önerme şu şekilde örneklendirilebilir:

"Her ne zaman A B ise C D'dir.

Daima bu şey ya A B değildir ya da E F değildir."

3. İki önerme nicelikte ortak, nitelikte farklıysa ve bitişik şartlı önermenin artbitişeni ayrık şartlı önermenin iki tarafından biriyle aynı olup bitişik şartlı önermenin önbitişeni ayrık şartlı önermenin geri kalan tarafını da gerektiriyorsa bu iki önermeden olumsuz olanı olumlu olanını gerektirir.[417]

4. İki önerme nicelikte ittifak, nitelikte ihtilaf ederse ve bitişik şartlı önermenin artbitişeni ayrık şartlı önermenin iki tarafından biriyle aynı, bitişik şartlı önermenin önbitişeni de ayrık şartlı önermenin geri kalan tarafını gerektirirse bu iki önermeden olumlu olanı olumsuz olanını gerektirir.[418] Önermelerin olumlu olma

---

[415] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2945.
[416] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2946.
[417] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2949.
[418] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2953.

ihtimaline hem bitişik şartlı önerme hem de ayrık şartlı önerme sahiptir. Gerek bitişik şartlı gerekse de ayrık şartlı önerme olumlu olduklarında olumsuz olan önermeyi gerektirmektedir. Bu açıdan olumlu olan önermenin bitişik şartlı olumsuz olan önermenin ise ayrık şartlı önerme olduğu durumda gerçekleşen telâzuma şu şekilde bir misal verilebilir:

"Her ne zaman A B ise C D'dir.

Daima bu şey ya E F değildir ya da C D değildir."

5. İki önerme nicelikte ortak, nitelikte farklıysa ve bitişik şartlı önermenin öntbitişeni ayrık şartlı önermenin taraflarından biriyle çelişikse, bitişik şartlı önermenin artbitişenini ayrık şartlı önermenin geri kalan parçasının çelişiği gerektiriyorsa olumlu olan önerme olumsuz olan önermeyi gerektirir.[419] Diyelim ki bitişik şartlı önermenin önbitişeni ile ayrık şartlı önermenin önbitişeni çelişik olsun ve bitişik şartlı önermenin artbitişeni de ayrık şartlı önermenin artbitişeninin çelişiğini gerektirmiş olsun. Mesela:

"Her ne zaman A B ise C D'dir.

Daima bu şey ya A B olmayan değildir ya da E F değildir."

6. İki önerme nicelikte ortak, nitelikte farklı ve bitişik şartlı önermenin artbitişeni ayrık şartlı önermenin iki tarafından biriyle çelişik bitişik şartlı önermenin önbitişeni de ayrık şartlı önermenin geri kalan parçasının çelişiğini gerektiriyorsa olumlu olan önerme olumsuz önermeyi gerektirir.[420] Mesela;

"Her ne zaman A B ise C D'dir.

Daima bu şey ya E F değildir ya da C D olmayan değildir."

şeklindeki iki önermeden olumlu olan bitişik şartlı önermenin önbitişeni eğer ayrık şartlı önermenin önbitişeninin çelişiğini gerektiriyorsa olumsuz ayrık şartlı önermeyi gerektirmektedir.

7. İki önerme nicelikte ortak, nitelikte farklıysa ve bitişik şartlı önermenin önbitişeni ayrık şartlı önermenin iki tarafından birinin çelişiğini gerektirirse, bitişik şartlı önermenin artbitişeni ayrık şartlı önermenin geri kalan parçasının çelişiğini de gerektiriyorsa olumlu olan önerme olumsuz olan önermeyi gerektirir.[421] Mesela;

---

[419] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2957-2958.
[420] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2961-2962.
[421] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 2965-2966.

“Her ne zaman A B ise C D’dir.

Daima bu şey ya E F değildir ya da G H değildir.”

Bu misalde eğer bitişik şartlı önermenin önbitişeni ayrık şartlı önermenin tarafları olan “ya E F değildir” ve “ya da G H değildir” önermelerinin herhangi birisinin çelişiğini gerektiriyorsa ve aynı zamanda bitişik şartlı önermenin artbitişeni ayrık şartlı önermenin geri kalan parçasının çelişiğini gerektiriyorsa bu şartlar altında olumlu olan bitişik şartlı önerme, olumsuz olan ayrık şartlı önermeyi gerektirmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

2. ŞARTLI KESİN KIYASLAR

Akıl yürütmelerden biri olan kıyas İbn Sînâ tarafından kesin (iktirânî) ve seçmeli (istisnâî) olarak ikiye bölünmüştür.[422] Kesin kıyaslar öncüllerinde yer alan önermenin türüne göre yüklemli veya şartlı olmak üzere ikiye taksim edilmektedir. Yüklemli kesin kıyaslar öncülleri yüklemli önermelerden oluşan ve sonucun öncüllerde anlam bakımından bulunup suret bakımından bulunmadığı kıyaslar olarak tarif edilmektedir.[423] Diğer bir açıdan yüklemli kesin kıyas öncülleri yüklemli önermelerden kurulu, iki öncül(büyük öncül-küçük öncül) ve üç terimden(küçük, orta ve büyük) oluşan kıyaslardır.[424]

Şartlı kesin kıyaslar ise öncüllerinden en az birinin şartlı önerme olduğu kıyastır. Bu açıdan şartlı kesin kıyaslar (a) iki bitişik şartlı önermeden, ya (b) iki ayrık şartlı önermeden, (c) biri bitişik şartlı, diğeri ayrık şartlı önermeden, ya (d) biri bitişik şartlı ve diğeri yüklemli önermeden ya da (e) biri ayrık şartlı diğeri ise yüklemli önermeden kurulu olabilmektedir. Bu açıdan şartlı kesin kıyaslar kurulduğu öncülün türüne göre beşe ayrılmaktadır.[425]

Seçmeli kıyaslar ise sonucun kendisinin veya çelişiğinin hem anlam hem de suret bakımından öncüllerde bulunduğu kıyaslar olarak tarif edilir.[426] Seçmeli

---

[422] İbn Sînâ, *Dânişnâme-i Alâî*, 62; Ali Durusoy, "İbn Sînâ, "*el-Mûcezü's-sağîr fî'l-mantık"* Adlı Risalesi", çev. Ali Durusoy. MÜİF Dergisi, 13-14-15 (1997), 156; Ebû Hamîd el-Gazzâlî, *Makâsidu'l-felâsife*, thk. Mahmûd Beycev, (Dımeşk: Matba'atu's-sabah, 2000), 29. Ayrıca kıyasların kesin ve seçmeli şeklindeki ayrımı İbn Sînâ mantığının özgün taraflarından birisini teşkil etmektedir. Bk. Tony Street, "Arapça Mantık" çev. Harun Kuşlu, *İslam Mantık Tarihi*, ed. ve çev. Harun Kuşlu, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 58.

[423] Öner, *Klasik Mantık*, 99.

[424] Aristoteles, *Organon II, İkinci Analitikler*, çev. Hamdi Ragıp Atademir (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996), 10; Hamdi Ragıp Atademir, *Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974), 119-120.

[425] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 318; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, 196b.; Keşşî, *Hadâiku'l-hakâik*, 93a; Kutbüddîn er-Râzî, *Tahrîru'l-kavâidi'l-mantıkiyye fî şerhi risâleti'ş-Şemsiyye*, (Kum: Menşûrâtu Peydâr, h.1426), 437-445.

[426] İsmail Hakkı İzmirli, *Mi'yâru'l-'ulûm*, (İstanbul: Yuvanaki Panayutidis, h.1315), 59; Muhammed Rıza Muzaffer, *el-Mantık*, (Beyrut: Dâru't-te'âruf li'l-matbû'at, 2006), 250; Öner, *Klasik Mantık*, 122.

kıyasların şartlı öncülünde ya bitişik şartlı ya da ayrık şartlı önerme yer almaktadır. İstisna öncülünde ise şartlı öncüldeki şartlı önermenin ya önbitişenin aynısı veya çelişiği ya da artbitişenin aynısı veya çelişiği istisna edilmektedir. Her ne kadar seçmeli kıyasların şartlı öncülünde bitişik şartlı ve ayrık şartlı önerme yer alsa da onlar, istisna öncülünde sadece bu şartlı önermenin bir parçası yer alması nedeniyle şartlı kesin kıyas olarak isimlendirilmez. Zira şartlı kıyasların büyük öncülünde, seçmeli kıyaslardaki gibi şartlı öncülün önbitişeninin aynısı veya çelişiği ya da artbitişeninim aynısı veya çelişiği değil yeni bir iddia ortaya atılmaktadır. Bu açıdan mahiyet itibariyle seçmeli kıyaslar ile şartlı kesin kıyaslar birbirlerinden farklıdırlar.

Şartlı kesin kıyaslar, şartlı önermelerle birlikte klasik Aristotelesçi mantık anlayışı hakimiyetinin dışında gelişen Doğu-İslam mantık geleneği[427] içerisinde önemsenen konulardan biridir. İslam dünyası içerisinde klasik Aristoteles mantık anlayışının devam etmesini isteyen, anlayış itibariyle onun sistemini korumayı ve sürdürmeyi üstlenen saf-Aristotelesçi mantıkçılardan biri olan İbn Rüşd; tabiatı itibariyle şartlı kesin kıyasların, yüklemli kesin kıyas formatı içerisinde de ifade edilebileceğini savunmaktadır. Bu nedenle İbn Rüşd Aristoteles'in anlayışına sadık kalarak şartlı önermeleri ve şartlı kıyasları mantığa bir bölüm olarak dahil etmemektedir.[428] Kesin şartlı kıyasları müstakil bir bölüm olarak ele alıp mantığa derç eden İbn Sînâ'yı ise eleştirmektedir.[429]

İbn Rüşd'e göre şartlı önermelerden oluşan bir kıyasın yüklemli önerme formatında da ifade edilmeye müsait olması kıyasta şartlı önermelerin başlı başına ulaşılması gereken matlab olamayacağını göstermektedir. Şartlı önermelerin kıyas

---

[427] İslam Mantık dünyasında doğu ve batı ayrımı ilk olarak Nicolas Rescher'in *The Development Arabic Logic* adlı eserine dayalı olarak yapılmaktadır. Burada Rescher, Râzî gibi İbn Sînâ sistemini eleştirel biçimde ele alan mantıkçıları Batılı mantıkçı olarak adlandırırken Tûsî gibi Aristoteles'in mantık anlayışından kopuk biçimde mantığı ele alanları coğrafi olarak Doğulu olarak adlandırmaktadır. Bk. Nicholas Rescher, *İslam Mantık Tarihi*, tercüme ve ekler Ahmet Kayacık, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 309-331. Rescher'in eserinin etkisiyle kaleme alınan makalede M. Shahran, İbn Sînâ karşıtı okulun vücut bulmasında Ebu'l-Berekât el-Bağdâdî'nin de etkilerinin büyük rol oynadığını ifade etmektedir. Bk. Mohd Farid Mohd Shahran "A survey on Fakhr al-Râzî's Works on Logic and Their Influence on Kalam", *al-Shajarah* VII/2 (2002): 259-266.

[428] Muhammet Nasih Ece, *İbn Rüşd'ün Önermeler Mantığı ve Aristoteles Temelleri*, (Konya: Çizgi Kitabevi, 2018), 69.

[429] İbn Rüşd, İbn Sînâ'ya karşı olarak "el-Kavl fi'l-kıyâsi'l-Hamli ve'ş-Şarti ve nakzi'l-kıyâsi'l İktirânî inde İbn Sînâ" adlı bir risaleyi yazdığı aktarılmaktadır. Bk. Muhammet Nasih Ece, *İbn Rüşd'ün Önermeler Mantığı ve Aristoteles Temelleri*, 70.

içerisinde ulaşılmayacak bir sonuç olarak gösterilmeye çalışılması, şartlı önermelerin ve şartlı kıyasların farklılığını belirten Doğu-İslam mantık savunucularını; özelde İbn Rüşd'e genelde ise o tarz anlayışı savunanlara karşı cevap verme arayışına itmiştir.

Bu tür itirazlara cevap verme gayreti içerisinde olduğu anlaşılan mantıkçılardan biri de Doğu'da İbn Sînâ'nın kurduğu sisteme sadık kalarak mantık anlayışını sürdüren Hûnecî'dir. Bu konuda Hûnecî'nin eleştiri oklarını yönelttiği mantıkçı İbn Rüşd değil Ebu'l-Berekât el-Bağdâdî'dir. Bağdâdî, *Kitâbu'l-muteber fi'l-Hikme* adlı mantık ve felsefe konularını içeren eserinde şartlı önermeler ve şartlı kıyaslara yer vermesine rağmen onları tezyif etmektedir. Bağdâdî'nin şartlı önerme ve kıyaslara olumsuz yaklaşımının ve onları küçümsemesinin arkasında Aristoteles'in eserlerinde şartlı kıyaslara yer vermemesi yatmaktadır.[430] Bağdâdî, şartlı kesin kıyaslara karşı çıkma adına İbn Sînâ'nın "Bu konuyu belki de Muallim-i Evvel zikretmiştir, ancak Arapçaya bu nakledilmemiştir"[431] cümlesini hedef alıp yermektedir.[432] Bağdâdî'ye göre Aristoteles eğer bu konuyu zikretmiş olsaydı muhakkak zikrettiği eserin Arapça'ya tercümesi yapılmış olmalıydı. Lakin böyle bir eser Arapçaya tercüme edilmediğine göre Aristoteles şartlı kıyasları içeren bir eser telif etmemiştir. Aristoteles böyle bir eser telif etmediğine göre de şartlı kıyaslara mantıkta değinmemekte bu nedenle de onları önemsememekte ele almaya layık bulmamaktadır. Bu yüzden mantığa bu konunun eklenmesine de lüzum hissetmemektedir.

Hûnecî'ye göre, Aristoteles'in şartlı kıyaslara yer vermemesi onlardan müstağni kalınacağı anlamına gelmemektedir. İlimler ancak bir alimin zikretmediği fikri başka bir alimin zikretmesiyle ilerleme kaydedebilir.[433] Bu cümlede Hûnecî'nin Aristoteles'in şartlı kıyasları ilk zikreden olarak görmediğini, bunu ilk ele alanın İbn Sînâ olduğunu da ima edilmektedir. Bunun yanında Aristoteles mantığının tamamıyla ikmal edilmediğine, daima yeni görüşlere açık olduğuna da

---

[430] Aristoteles'in mantık sisteminde şartlı kıyaslara değindiğini fakat bu metinlerin kaybolduğu yönündeki tartışmalar için bk. Antony Speca, *Hypothetical Syllogistic & Stoic Logic*, (Leiden/Boston/Köln: Brill, 2001), 2.
[431] İbn Sînâ, *Kıyas*, 356.
[432] Ebü'l Berekât el-Bağdâdî, *Kitâbu'l muteber fi'l-Hikme,* (Haydarabad: Dâiretü'l-ma'ârifi'l Osmaniyye, h. 1373) 1: 155.
[433] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 317.

işaret edilmektedir. Hûnecî'nin şartlı kıyasları önemsemesi İbn Sînâ tarafında yer alıp şartlı kıyaslara dair genel sistematik örgüyü İbn Sînâ eksenli kuracağına da yorumlanabilmektedir.

Kâtibî de bu kavşak ayrımında İbn Sînâ ve Hûnecî'nin gittiği istikameti takip etmektedir. O, Aristoteles'in bu kıyasları zikretmiş olabileceğini muhtemel görmekle birlikte, Ebu'l Berekât el-Bağdâdî'de tecessüm eden zikretmemesi halinde onlardan müstağni kalınması gerektiği görüşünü ise reddetmektedir.[434]

Hûnecî, kesin şartlı kıyasların değerini ve önemini teslim ettikten sonra eserinde onlara müstakil bir fasıl ayırmaktadır. Hatta kitabının en uzun bölümünü, yaklaşık dörtte birini, şartlı kesin kıyaslara tahsis etmektedir. Bu, eserine aldığı konularda seçkin davranan Hûnecî'nin şartlı kesin kıyasları ne kadar önemsediğine işaret olarak da yorumlanabilmektedir. Hûnecî bu bölümün girişinde şartlı kıyasların sonucunun yüklemli önerme gibi başlı başına ulaşılmaya hak eden bir matlab olduğuna vurgu yapmaktadır.[435] Şartlı önermelerin kıyasın sonucunda ulaşılması gereken bir matlab olarak görülmesi onu yüklemli önermeden ayrı bir mahiyette gördüğüne açıkça delalet etmektedir. Ayrıca öncülleri şartlı önermelerden kurulu bir kıyastan yüklemli önerme olarak sonucun çıkabileceğini, ancak yüklemli önermelerden kurulu bir kıyastan ise şartlı önerme şeklinde sonucun çıkartılamayacağını savunmaktadır.[436] Bunu savunmakla adeta şartlı önermenin değerini sorgulayan ve onun yüklemli önermenin karşısında kıymetini azaltmaya çalışanlara karşı adeta bir cevap vermektedir.[437]

Bu bağlamda yukarıda zikrettiğimiz şartlı kıyasların bölümlerini sırasıyla ele alıp değerlendirmeye başlayabiliriz.

2.1. Bitişik Şartlı Önermelerden Oluşan Şartlı Kesin Kıyaslar

İki bitişik şartlı önermeden kurulu şartlı kesin kıyaslar kendi içerisinde üç kısma ayrılır. Birincisi her iki öncülde de zikredilen ortak terimin tam bir parça(cüz)

---

[434] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, 196b.

[435] Bu konu etrafında Hûnecî gibi şartlı önermelerin ulaşılmayı hak eden bir matlab, başlı başına bir gaye olduğunu vurgulayan mantıkçılardan biri de Şemseddîn es-Semerkandî'dir. Bk. Ş. es-Semerkandî, *Kıstâsu'l-efkâr*, 385.

[436] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 317.

[437] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 317.

olduğu kıyaslar. İkincisi ortak terimin her iki öncülde de tam bir parça olmadığı kıyaslar. Üçüncüsü ortak terimin öncüllerin birinde tam parça diğerinde ise tam bir parça olmadığı kıyaslar.

2.1.1. Ortak Terimin Her İki Öncülde Tam Parça Olduğu Kıyaslar

Bu tür şartlı kesin kıyaslar ortak terimin her iki öncülde de tam parça olduğu kıyaslardır. Mesela;

"Her ne zaman güneş doğarsa, **gündüz olur**.

Her ne zaman **gündüz olursa** yer yüzü aydınlanır.

Öyleyse her ne zaman güneş doğarsa yer yüzü aydınlar."

Bu kıyasta ortak terim olan "gündüz olur" ifadesi her iki öncülde de tam bir parça olarak tekrar etmektedir.

Ortak terimin tam parça olduğu şartlı kesin kıyaslarda, yüklemli kesin kıyas şekillerinde olduğu gibi dört şekilden oluşur.[438] İbn Sînâ ise ilk üçünü incelemiştir.[439] Hûnecî ve Kâtibî ise dört şekli ele almıştır.[440]

Tam parça olan ortak terim küçük öncülde artbitişen büyük öncülde ise önbitişen olursa birinci şekil, küçük ve büyük öncülde artbitişen olursa ikinci şekil, her iki öncülde önbitişen olursa üçüncü şekil, küçük öncülde önbitişen büyük öncülde ise artbitişen olursa dördüncü şekil oluşur.

2.1.1.1. Birinci Şekil

Tam olan ortak terim yüklemli kesin kıyastaki orta terim gibi küçük öncülde artbitişen büyük öncülde önbitişen olursa birinci şekil oluşur. Ortak terimi tam parça olan birinci şekil şartlı kesin kıyasların sonuç verme şartları, modlarının sayıları, sonucun niteliği, niceliği ve modalitesi yüklemli kesin kıyaslar gibidir.[441]

Yüklemli kesin kıyasın birinci şekli nasıl mahsûrât-ı erba'a sonuç verdiğinden dolayı diğer şekillere üstün kabul ediliyorsa bu durum ortak terimin

---

438 Şihâbuddîn es-Sühreverdî, *Mantıku't-telvîhât*, thk. Ali Ekber Feyyâz, (Tahran: Tab'atü câmi'ati Tahran, 1955), 56-57.

439 İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 67; İbn Sînâ, *'Uyûnu'l-hikme*, Resâilu İbn Sînâ içinde, thk. Hilmi Ziya Ülken, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1953), 7-8.

440 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 318; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3711.

441 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 319; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3712.

her iki öncülde de tam parça olduğu şartlı kesin kıyaslar için de geçerlidir. Ortak terimin her iki öncülde tam parça olduğu şartlı kesin kıyasların birinci şekli de mahsûrât-ı erba'ayı sonuç vermektedir:

a) Tümel olumlu sonucun çıktığı şartlı önermelerden kurulu kıyas:

Her ne zaman A B ise **C D**'dir,

Her ne zaman **C D** ise H Z'dir,

O halde her ne zaman A B ise H Z'dir.

b) Tümel olumsuz sonucun çıktığı şartlı önermelerden kurulu kıyas:

Her ne zaman A B ise **C D**'dir,

Hiç bir zaman **C D** değilse H Z değildir,

O halde hiç bir zaman A B değilse H Z değildir.

c) Tikel olumlu sonucun çıktığı şartlı önermelerden kurulu kıyas:

Bazen A B ise **C D**'dir,

He ne zaman **C D** ise H Z'dir,

O halde bazen A B ise H Z'dir.

d) Tikel olumsuz sonucun çıktığı şartlı önermelerden kurulu kıyas:

Bazen A B ise **C D**'dir,

Hiç bir zaman **C D** değilse H Z değildir,

Bazen A B değilse H Z değildir.[442]

Yüklemli kesin kıyaslar gibi şartlı kesin kıyasların da sonuç vermesi için bir takım kurallar taşıması gerekmektedir. Söz konusu kurallar İbn Sînâ tarafından şu şekilde açıklanmaktadır:

(a) Öncüller rastlantısal olmamalıdır.

(b) İster gerekli ister rastlantısal olsun büyük öncül olumlu olursa kıyas sonuç vermez/sonuç vermesine güvenilmez.[443]

Her iki öncül de rastlantısal bitişik şartlı önerme ise kıyas niçin sonuç vermemektedir? Kâtibî'ye göre bunun nedeni söz konusu özellikteki önermelerden kurulu kıyasın sonuç verme nedeninin büyük öncüldeki büyük terimin bizzat kendisine bağlı olmasıdır.[444] Büyük öncülü rastlantısal türde olan bitişik şartlı

---

[442] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3714-3717.
[443] İbn Sînâ, *Kıyas*, 298.
[444] Kâtibî, *Şerhu Keşfi'l-esrâr*, pr. 3734.

önermenin doğruluğu da zorunlu olarak artbitişenin bizzat varlığının doğru olmasına bağlıdır. Büyük öncüldeki büyük terimin bizzat kendisinin bilinmesi onunla birlikte alemde var olan, kapsamı içerisine giren her şeyin de bilinmesini gerektirmektedir. Büyük terimin bilinmesi, doğal olarak küçük terimin varlığının da bilinmesi anlamına gelmektedir. Büyük terimin bilinmesiyle küçük terimin bilinmesi gerekli olmuyorsa, bu takdirde ortak terim de bilinmeyecektir. Dolayısıyla büyük terimin bilinmesiyle küçük terimin bilinmesi sağlanmayacaksa o zaman orta terimin büyük terim ile küçük terim arasına girip her ikisini bağlamasının bir anlamı olmayacaktır. Bu takdirde büyük öncülü rastlantısal bitişik şartlı önerme olan bir kıyas sonuç vermeyecektir.[445] Dolayısıyla, Kâtibî'ye göre İbn Sînâ sadece büyük öncülü rastlantısal olan veyahut da her iki öncülü de rastlantısal olan olumlu bitişik şartlı önermelerden kurulu kıyasın sonuç vermediğini kabul etmektedir.[446]

İbn Sînâ'nın şartlı kesin kıyasların sonuç verebilmesi için ilk önce her iki öncülü olumlu olanların değerlendirdiği, sonra büyük öncülü olumsuz olan kıyasları ele aldığı görülmektedir.[447]

Diğer taraftan İbn Sînâ büyük öncülü gerekli, küçük öncülü ise rastlantısal olumlu bitişik şartlı önerme olan kıyasın sonuç vereceği görüşündedir. İbn Sînâ, öncüllerin her ikisi olumluyken büyük öncülü rastlantısal, küçük öncülü ister gerekli ister rastlantısal bitişik şartlı önermeden kurulu olsun kıyasın sonuç vermeyeceği iddiasındadır.[448] Büyük öncülü olumsuz rastlantısal olan, küçük öncülü ise gerekli veya rastlantısal olsun bitişik şartlı öncüllerden kurulu kıyasın sonuç vereceği kanaatindedir.

Bitişik şartlı önermelerden kurulu kıyasta büyük öncülün rastlantısal olarak alınamayacağı kuralının olumsuzken geçerli olmadığı görülmektedir. Bu durumda ona göre büyük öncülü olumsuz rastlantısal bitişik şartlı, küçük öncülü olumlu rastlantısal bitişik şartlı öncüllerden kurulu kıyas, olumsuz rastlantısal bitişik şartlı olarak sonuç vermektedir. Büyük öncülü olumsuz gerekli bitişik şartlı önerme, küçük öncülü ise olumlu rastlantısal bitişik şartlı önermeden oluşan kıyas ise

---

[445] Kâtibî, *Şerhu Keşfi'l-esrâr*, pr. 3734-3735.
[446] Kâtibî, *Şerhu Keşfi'l-esrâr*, pr. 3734-3735.
[447] İbn Sînâ, *Kıyas*, 298.
[448] İbn Sînâ, *Kıyas*, 297-299.

olumsuz gerekli bitişik şartlı önerme olarak sonuç vermektedir. Büyük öncülü olumsuz rastlantısal, küçük öncülü olumlu gerekli bitişik şartlı önermeden oluşan kıyas ise olumsuz rastlantısal bitişik şartlı önerme olarak sonuç vermektedir.[449]

Özetle İbn Sînâ her iki öncülü de olumlu rastlantısal önerme türünden kurulu kıyasın ve her iki öncülü de olumlu olup büyük öncülü rastlantısal önermeden oluşan kıyasın sonuç vermeyeceğini; öncüllerden biri olumlu gerekli diğeri ise olumsuz rastlantısal önermeden kurulu kıyasın olumsuz rastlantısal önerme olarak sonuç vereceğini ifade etmektedir.

Ancak Kâtibî, öncüllerinden biri olumlu gerekli, diğeri ise olumsuz rastlantısal önermeden kurulu kıyastan sonucun olumsuz rastlantısal önerme çıkacağının tartışmalı olduğuna değinmektedir.[450]

İbn Sînâ'nın birinci şekle dair görüşlerini özetledikten sonra, Hûnecî'nin İbn Sînâ görüşleri çerçevesinde şekillendirdiği düşüncelerine geçebiliriz. Hûnecî de büyük ve küçük öncülü rastlantısal bitişik şartlı önermelerden kurulu kıyastan sonuç çıkmayacağı kanaatindedir.[451] Büyük öncülü olumlu gerekli, küçük öncülü de olumlu rastlantısal bitişik şartlı önermeden kurulu kıyastan rastlantısal olumlu bitişik şartlı bir sonuç çıkacağı görüşündedir.[452] Hûnecî'yi söz konusu şartlar altında kıyasın sonuç vereceğine yönelten saik "Bir şeyle melzûmunun varlığının bulunması o şeyle birlikte lâzımının varlığının da bulunmasını istilzam eder"[453] prensibidir.

Hûnecî, yukarıdaki mezkur kıyasın tam tersi biçimde büyük öncül olumlu rastlantısal, küçük öncül ise olumlu gerekli şeklinde alınırsa bu kıyasın netice vermeyeceği görüşündedir.[454] Çünkü bu tür kıyasın küçük teriminin yanlış, ortak teriminin ise büyük terime yardımcı olarak doğru olma ihtimali vardır. Böyle olunca ne rastlantısal ne de gerekli bir sonuç elde edilememektedir.

Kâtibî, Hûnecî'nin anlatısını şöyle misallendirmektedir:

Her ne zaman at taşsa **o cisimdir.**

Her ne zaman **o cisimse** kişneyendir.

---

[449] İbn Sînâ, *Kıyas*, 297-299.
[450] Kâtibî, *Şerhu Keşfi'l-esrâr*, pr. 3748.
[451] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 322.
[452] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 321.
[453] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 321.
[454] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 322.

Her ne zaman at taşsa o kişneyendir. (Hem gerekli hem de rastlantısal olarak yanlış.)[455]

Kâtibî'nin verdiği misal, Hûnecî'nin zikretmiş olduğu kural doğrultusunda şöyle tahlil edilebilir: Küçük öncülün küçük terimi olan "At taştır" önermesi yanlıştır. Her iki öncülde de zikredilen "At cisimdir" terimi ise doğru olduğu ve büyük terim olan "At kişneyendir" ibaresine yardımcı olduğu gözükmektedir. Çünkü "At cisimdir" ibaresi, "At kişneyendir" ibaresini desteklemektedir. Büyük terim olan "At kişneyendir" ise doğru olmakla birlikte "At taştır" yanlış ibaresiyle karşıtlık arz etmektedir. Bu nedenlerden dolayı kıyas sonuç vermemektedir.

Bu tür kıyasın sonuç vermemesinin bir diğer nedeni de her iki öncülde ortak terim birlikteliğinin sağlanamamasıdır.[456] Çünkü küçük öncül gerekli türde olduğunda orada malum olan ortak terimin bütün durumlarla(evzâ') beraber bütün zamanlarda gerçekleşen küçük terimde tahakkuk etmesidir. Yani küçük terim, ortak terimle birlikte bulunması mümkün olan her şeyin takdiriyle gerçekleşmiştir. Büyük öncül rastlantısal olduğundan orada malum olan ise büyük terimin; nefsü'l-emr itibariyle (yani geçmiş, şimdi ve gelecekte) meydana gelen durumlarla(evzâ') beraber ortak terimin bütün muhtemel durumlarda(farzlarda) tahakkuk etmesidir. Dolayısıyla ortak terimin büyük öncülde gerçekleşen durumlar ile küçük öncülde gerçekleştiği durumlar arasında tam bir mutabakatın sağlanamadığı görülmektedir. Şayet her iki öncülde ortak terimin durumlarının eşitlenmesi düşünülse o takdirde ya büyük öncülün gerekli yapılması ya da küçük öncülün rastlantısal yapılması gerekecektir. Her iki ihtimal farz edilen öncüllerden bir kıyas kurmanın dışına çıkılacağı anlamına gelmektedir. O halde netice olarak küçük öncülü gerekli büyük öncülü ise rastlantısal olan bir kıyastan ortak terim birlikteliği sağlanamadığından dolayı sonuç çıkmamaktadır.[457]

Burada dikkati çeken noktalardan biri de Hûnecî'nin bu tür kıyasın sonuç vermeyeceğine dair izahata uzunca yer vermesidir. Bu, konu etrafında tartışmalı meselelerin yaşanacağı şeklinde yorumlanmaya açıktır. Nitekim bir önceki ana bölümde işaret edilen şartlı önermelerin tümelliğiyle alakalı yaşanan tartışmaların

---

[455] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3757.
[456] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 322; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3757.
[457] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 322; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3757.

buraya da taşındığına şahitlik etmekteyiz. Bununla beraber Hûnecî, İbn Sînâ'dan bazı çıkarımlar yapmaktadır. Ayrıca Hûnecî'nin olumlu rastlantısal bitişik şartlı önermenin doğruluğuna dair yeni yaklaşımlar ürettiğini de görmekteyiz. Şimdi Hûnecî'nin İbn Sînâ'ya yönelttiği itiraza ve bu itirazda Kâtibî'nin aldığı konuma sonunda da Hûnecî'nin yeni kavramsallaştırmalarına değinmeye çalışalım.

Hûnecî, İbn Sînâ'nın şartlı önermelerin rastlantısal kısmını işlerken[458] olumlu rastlantısal önermenin doğruluğunun önbitişenin doğru olmasıyla değil bilakis artbitişenin doğru olmasıyla sağlanacağını iddia ettiğini aktarmaktadır.[459] Devamında İbn Sînâ'nın şöyle bir çıkarımda bulunduğunu ifade etmektedir: Olumlu rastlantısal önermenin doğru olmasının anlamı önbitişenin kendinde doğruluğunu sağlayan önbitişenin gerçekleştiği zamanlarda artbitişenin de gerçekleşmesi değildir. Aksine rastlantısal olumlu önermenin doğruluğu, artbitişenin gerçekleşmesi ve artbitişenin gerçekleşmesinden sonra önbitişenin takdiri olarak gerçekleşmesine de destek olmasıdır.[460]

Rastlantısal olumlu önerme için Hûnecî tarafından İbn Sînâ'ya atfedilen bu tarif, rastlantısal olumlu önermenin doğruluğunun önbitişenin kendinde doğruluğunu sağlayan önbitişenin gerçekleştiği zamanlarda artbitişenin de gerçekleşeceği şeklindeki tariften daha geneldir. Çünkü genel olan ve ilk sırada zikredilen tarifte, şart olarak sadece artbitişenin doğru olması aranırken daha özel tarifte ise hem önbitişenin doğru olması hem de önbitişenle birlikte artbitişenin de doğru olması istenmektedir. Doğal olarak sadece artbitişenin doğruluğunun istenmesi rastlantısal önerme için daha genel bir tanım anlamına gelmektedir. Sonuç olarak Hûnecî, İbn Sînâ'nın rastlantısal olumlu bitişik şartlı önermede artbitişen doğru olduğunda onunla birlikte bulunacak bütün şeylerin farzının da doğru olacağını bunun da rastlantısal önermeyi doğru kılacağını iddia ettiğini söylemektedir.

Hûnecî, İbn Sînâ'nın rastlantısal önermenin tarifini daha genel yaptığına ikinci bir delil olarak onun rastlantısal önermelerin döndürülmesi konusundaki

---

458 İbn Sînâ, *Kıyas*, 270-271.
459 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 322.
460 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 322.

görüşünü getirmektedir. İbn Sînâ orada olumsuz rastlantısal bitişik şartlı önermenin döndürülmesi olamayacağına işaret eder ve şu misali verir:

Hiç bir zaman insan mevcut değilse boşluk mevcut değildir.[doğru]

Hiç bir zaman boşluk mevcut değilse insan mevcut değildir.[yanlış][461]

Kâtibî'ye göre bu önermenin döndürülmüş halinin yanlış olmasının nedeni, insan her ne vakit varsa onun varlığı onunla birlikte farz edilen bütün her şeyin varlığının takdirini gerektiriyor olmasıdır. Dolayısıyla insanın varlığı boşluğun varlığının takdirini de gerektirmektedir.[462] Halbuki döndürülmüş önermede hiç bir zaman boşluk mevcut değilse insan mevcut değildir iddia edilmektedir.

Hûnecî buradan hareketle şu noktaya varmaktadır. Rastlantısal olumsuz önermenin döndürülmüş halinin yanlış olmasının anlamı asıl önermedeki yanlış önbitişene münafi olmayan doğru artbitişene nispetle meydana gelmesidir.[463] Yani döndürülmüş halin yanlış olmasının nedeni asıl, döndürülmemiş önermedeki doğru ve yanlış olan önbitişene münafi olmayan artbitişene nispetle gerçekleşmektedir. Demek ki asıl rastlantısal önermenin doğruluğu için artbitişenin doğruluğu ve onun da yanlış önbitişene münafi olmaması şart koşulmaktadır. Şayet bu yanlışlık, yanlış olan önbitişene münafi olmayan bir artbitişene nispetle gerçekleşseydi o zaman artbitişen ile önbitişen arasında mülâzemet meydana gelmeyecekti. Nitekim o zaman doğru olan artbitişen de yanlış halde olacak, önbitişen de zaten yanlış olduğu için ikisi arasında mülâzemet kurulamayacaktı. Rastlantısal önermede yanlış önbitişenin doğru artbitişene münafi olmamasının şart olarak koşulmaması halinde artbitişenin iki çelişik(nakîzeyn) tarafından gerektirilmesi gibi bir sonuç ortaya çıkacaktır. Hûnecî, İbn Sînâ'nın rastlantısal önermede bu şartı koşmamasından dolayı iki çelişiğin yanlış olan bir önbitişeni gerektireceği görüşünde olduğunu iddia etmektedir.[464]

Kâtibî ise, Hûnecî'nin bu iddiasını İbn Sînâ'nın bu konudaki genel düşüncesine muhalif bir çıkarımda bulunduğu gerekçesiyle reddeder.[465] Ona göre İbn Sînâ, iki çelişik şeyin bir şeyi gerektirmeyeceğini şartlı önermelerin birbirini

---

[461] İbn Sînâ, *Kıyas*, 385-386.
[462] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3764.
[463] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 322.
[464] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 323.
[465] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3766.

gerektirmesi konusunda bir kural olarak zikretmektedir. İki çelişik şeyden biri, eğer bir şeyi gerektiriyorsa diğeri o gerektirilen şeyin olumsuz halini gerektirir. Yoksa İbn Sînâ iki çelişiğin aynı anda bir şeyi gerektirdiğini iddia etmemektedir. Onun şartlı önermelerin birbirini gerektirmelerinde ortaya koyduğu meşhur kural "İki bitişik şartlı önerme eğer önbitişen ve nicelikte ittifak eder, art bitişende birbiriyle çelişirse ve nitelikte de birbirine muhalefet ederseler bunlar karşılıklı olarak birbirlerini gerektirir" idi.[466]

Bu tartışmadan şöyle bir sonuç çıkmaktadır. İbn Sînâ rastlantısal bitişik şartlı önermenin doğruluğunu önermedeki artbitişenin doğru olmasına bağlamaktadır. Artbitişenin doğru olması, rastlantısal bitişik şartlı önermenin doğruluğunun daha genel bir şekilde tarif edilmesidir. Rastlantısal bitişik şartlı önermenin doğruluğunun hem artbitişenin hem de önbitişenin doğruluğuna bağlanması ise onun daha özel biçimde tarifidir. Kâtibî bu noktayı şu şekilde kayıt altına alır. Genel tarifi doğrultusunda olumlu rastlantısal önermenin doğrulanması için hem artbitişenin doğrulanması hem de artbitişenin önbitişenle uyumsuz olması şarttır. Olumsuz rastlantısal önermenin doğruluğu için ise iki şarttan biri gereklidir: Ya artbitişen yanlış olacaktır, ya da artbitişen önbitişenle uyumsuz olacaktır.[467]

Hûnecî, İbn Sînâ'nın rastlantısal bitişik şartlı önermenin doğruluğunu genel tarifi üzerinden yaptığını ifade etmiş olsa da bazen İbn Sînâ'nın özel tarif üzerinden de rastlantısal önermeyi tarif ettiğine değinmektedir.[468] Fakat bu konuda İbn Sînâ'yla münakaşaya girmeyeceğini ve rastlantısal önermenin tarifini iki şekilde de yaparak kıyası oluşturacağını ifade etmektedir.

Hûnecî, kıyas içerisinde rastlantısal önermenin kıyasın öncüllerinin birinde yer alması halinde oluşacak muhtemel durumları şu şekilde açıklamaktadır. Büyük öncülü rastlantısal olumsuz önermeden, küçük öncülü ise rastlantısal olumlu önermeden kurulu kıyasın bu iki öncülü ister bu rastlantısal önermelerin her ikisi de genel biçimde, ister özel biçimde, ister biri genel diğeri özel biçimde isterse de biri özel diğeri genel biçimde tanımlansın küçük ile büyük terim arasında muvafakatın olumsuzlanmasını gerektirir.[469] Büyük öncülü rastlantısal olumsuz,

---

[466] İbn Sînâ, *Kıyas*, 366-368.
[467] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3773.
[468] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 323.
[469] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3777-3778.

küçük öncülü ise gerekli olumludan oluşan kıyas, rastlantısal önerme ister genel tariften isterse özel tariften kurulsun, aynı şekilde büyük ve küçük terimler arasında muvafakatın olumsuzlanması olarak sonuç vermektedir. Aynı kıyasın büyük öncülü olan rastlantısal olumsuz önermenin tarifi genel tarif üzere alındığında sonuç genel olumsuz rastlantısal ve özel rastlantısal olumsuz olarak çıkmaktadır. Ancak özel olarak alındığında ise sonuç sadece özel olumsuz rastlantısal olarak çıkmakta genel olumsuz rastlantısal olarak çıkmamaktadır.[470]

Kıyasta küçük öncül rastlantısal olumlu büyük öncül gerekli olumsuz olarak alındığı zaman kıyas sonuç vermez. Bunun nedenini Kâtibî şu şekilde açıklamaktadır. Bu kıyasın bütün terimlerinin nefsü'l-emr'de doğru olması mümkündür. Bununla beraber büyük ve küçük terimin doğru olmakla birlikte birbirini karşılıklı olarak gerektirmesi de mümkündür. Fakat doğru olan ortak terimin bu iki terimle bağlantısının olmaması da aynı şekilde mümkündür. Bundan dolayı küçük öncülü rastlantısal olumlu, büyük öncülü rastlantısal önermelerin doğrulanmasından rastlantısal ve gerekli birlikte yanlış sonucun çıkması mümkündür. Bu nedenden dolayı küçük öncülü rastlantısal olumlu, büyük öncülü gerekli olumsuz önermelerden kurulu bir kıyastan sonuç çıkmaz.[471] Kâtibî devamında şu misali verir:

Her ne zaman insan canlıysa **siyah bir renk**tir. [Rastlantısal olumlu, küçük öncül]

Hiç bir zaman **siyah bir renk değilse** insan duyumsayan değildir. [Gerekli olumsuz, büyük öncül]

Hiç bir zaman insan canlı değilse duyumsayan değildir. [Sonuç, hem gerekli olarak hem de rastlantısal olarak yanlış][472]

Burada, Hûnecî'nin bir başka problematik noktaya odaklandığı görülmektedir. Yine hedefinde İbn Sînâ vardır ve bu sefer İbn Sînâ'nın bu türden kıyasın sonuç vermeyeceğini göstermek için tercih ettiği delili sorunlu görmektedir. İbn Sînâ olumsuz gerekli büyük öncüle yakınlaşan olumlu rastlantısal küçük öncülle oluşturdukları kıyasın sonuç verip vermeyeceğine dair şöyle bir delil getirir:

---

[470] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3780-3781.
[471] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3786.
[472] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3786.

“Şayet o[büyük terim] küçük terimi gerektirirse, orta terimle [küçük terimin] beraber bulunduğu farz edilirse, orta terimin farzını da gerektirir.”[473]

İbn Sînâ’nın ifade etmek istediği, büyük terim küçük terimi gerektirdiği takdirde dolaylı olarak küçük terimle bulunması farz edilen orta terimi de gerektirir. Hûnecî, İbn Sîna’nın bu ifadesinden “Bir şeyin başka bir şeye lüzumiyetinin olmamasının, o şeyin bütün her şeye lüzumiyetinin olmamasını gerektirdiğini”[474] anlaşıldığını ifade eder. Hûnecî, İbn Sînâ’nın büyük terim, küçük terimi gerektirdiğinde küçük terimle bulunduğu farz edilirse orta terimin de farzının gerekli olacağı kuralından bu hükmü çıkarır. Çünkü ona göre bu kural geçerliyse tersinden de bir şeyin başka bir şeye lüzumiyetinin olmaması, o şeyin bütün her şeye lüzumiyetinin olmamasını gerektirecektir.

Hûnecî’ye göre deliller, İbn Sînâ’nın dolaylı yoldan ifade etmek istediği bu kuralı yanlışa çıkarmaktadır. Mesela, Zeyd’in doymasının Amr’ın yemek yemesini gerektirmemesinden her şeyi de gerektirmeyeceği anlamı çıkartılamaz. Şayet bu anlam çıkarılır ve doğru olursa o halde Zeyd’in doyması Zeyd’in yemek yememesini de gerekecektir. Halbuki böyle bir şeyin olması mümkün gözükmemektedir.[475] O halde İbn Sînâ’nın koymuş olduğu yukarıdaki genel kaide hükümsüz hale gelmektedir.

Gerçekten de İbn Sînâ’nın koymuş olduğu hükümden Hûnecî’nin varmış olduğu sonuç mu anlaşılmaktadır? Burası tartışmalıdır. Hûnecî ve İbn Sînâ’nın karşı karşıya geldiği bu noktada Katibî, İbn Sînâ’dan yana görüş serdetmektedir. Ona göre İbn Sînâ burada Hûnecî’nin anlamış olduğu şeyi murat etmemektedir. Hûnecî konuyu daha da genelleştirmiştir. İbn Sînâ’nın anlatmaya çalıştığı bir şeyin, belirli durum ve biçimlerden oluşan muayyen bir kavramı gerektirmemesinden yine aynı durum ve biçimlere sahip başka bir kavramı gerektiremeyeceğidir.[476] Yoksa anlatılmak istenen bir şeyin özel mahiyet ve kavramları gerektirmemesinden geriye kalan diğer kavram ve mahiyetlerin de gerektirilmeyeceği değildir. Kâtibî’ye göre İbn Sînâ bunu irat etmek istemiştir.

---

[473] İbn Sînâ, *Kıyas*, 299.
[474] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 325.
[475] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 325.
[476] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 3789.

Kâtibî'ye göre bu açıklama biçimi İbn Sînâ'nın kıyasa dair genel kuralına uyarlandığında sorunun üstesinden şu şekilde gelinebilir. Küçük terim şayet orta terimle beraber bulunma şartıyla donatılmışsa büyük terim eğer orta terimi gerektirmiyorsa, orta terimin küçük terimle bulunma şartından ötürü tabii olarak küçük terimi de gerektiremeyecektir.[477] Kâtibî'ye göre İbn Sînâ'nın hükmü rahatlıkla bu şekilde de anlaşılabilmektedir.

Kâtibî, farklı bir açıdan da Hûnecî'nin çıkarımına cevap verilebileceği görüşündedir. O da, "Büyük terimin orta terimi gerektirmemesinden büyük terimin küçük terimi de gerektirmeyeceği lazım gelmez"[478] açıklamasıdır. Büyük terimin orta terimi gerektirmemesinden küçük terimi de gerektirmeyeceği durumu ancak küçük terimin orta terimde ona mahsus bir vaz'ının bulunması anında söz konusu olabilir. Bu vaz'ın bulunması da sadece küçük öncülün doğrulanmasıyla mümkün olabilmektedir. Küçük öncülün doğru olmadığı durumlarda, küçük terimin orta terimde vaz'ı bulunamaz. Öyleyse bu şartı sağlamayan küçük öncülün olduğu zamanlarda Hûnecî'nin iddia ettiği "Büyük terimin orta terimi gerektirmemesinden küçük terimi de gerektirmeyeceği lazım gelmez" kuralı geçerliliğini yitirmektedir.[479]

Bu bölümde, bitişik şartlı önermelerden kurulu kıyasın iki öncülünün sonuç verme şartlarını İbn Sînâ, Hûnecî ve Kâtibî çizgisinde değerlendirmeye konu edindik. İbn Sînâ'nın ortaya koyduğu genel kuralların Hûnecî'nin eleştiri süzgecinden geçilerek nasıl anlaşıldığına odaklandık. Bununla beraber Kâtibî'nin Hûnecî'nin İbn Sînâ sistematiğinde tartışmalı hale getirdiği bazı meseleleri izah etmeye ve Hûnecî'nin bu eleştirilerinin Kâtibî tarafından nasıl ceaplandırıldığını ortaya koymaya çalıştık.

2.1.1.2. İkinci Şekil

İkinci şekil kıyas ortak terimin her iki öncülde artbitişen olduğu kıyastır Mesela;

"Her ne zaman A B ise **C D**'dir

[477] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3789.
[478] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3792.
[479] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3792.

Hiç bir zaman V Z değilse **C D** değildir"

şeklinde tertip edilecek kıyas ikinci şekilden şartlı kesin kıyas kapsamına girmektedir.

İkinci şeklin de sonuç verme adına bir takım şartları vardır. Bu şartlara geçmeden önce Hûnecî'nin rastlantısal önermelerin tanımlarını bu kıyas şeklinde de özel ve genel olarak ikiye taksim ederek kıyasın sonuç verip vermeyeceğini bunlara göre ayrı ayrı değerlendirdiği ifade etmek de yarar vardır.[480]

Yukarıda bahsedilen şartlardan birincisi, birinci şekilde olduğu üzere büyük ve küçük öncülü rastlantısal bitişik şartlı önermelerden oluşan kıyasın sonuç vermeyeceğidir.[481] İkincisi, kıyas içerisinde olumlu olması gereken öncül eğer rastlantısal bitişik şartlı önerme olursa kıyas aynı şekilde sonuç vermemektedir.[482] Üçüncüsü ise olumlu olması gereken öncülün gerekli bitişik şartlı önerme ile olmasıyla alakalıdır. Bu öncül, olumlu gerekli bitişik şartlı önerme olması halinde sonuç ya özel tarifiyle tanımlanmış olumsuz rastlantısal önerme ya da genel tanımla tanımlanmış olumsuz rastlantısal önerme olur. Çünkü bu kıyasın geri kalan diğer öncülü olumsuz rastlantısal önermeden kurulu olacağından ötürü sonuç mecburen olumsuz ve rastlantısal olacaktır. Her haliyle sonuç ya özel tarifiyle tanımlanmış olumsuz rastlantısal önerme ya da genel tarifiyle tanımlanmış olumsuz rastlantısal önerme olmak zorundadır. Sonuçta özel tarifiyle tanımlanmış rastlantısal olumsuz bitişik şartlı önerme yer almışsa bu kıyas geçerlidir. Fakat sonuçta özel tarifiyle tanımlanmış olumsuz rastlantısal bir önermenin çıkarsanması olumsuz rastlantısal öncülün hem özel hem de genel tarifiyle tanımlanmasını gerekli kılmaktadır.[483]

Hûnecî ve Kâtibî'ye göre rastlantısal öncül kıyasta ister büyük öncülde isterse de küçük öncülde yer alsın her iki surette de tanımlansa ve buradan sonuç özel tanımıyla tanımlanmış olumsuz rastlantısal önerme olarak çıkarsa, bu kıyas geçerlidir.[484]

Ancak kıyastan genel anlamda tanımlanmış olumsuz rastlantısal bir sonuç çıkartılmak istenirse, o zaman mutlaka büyük veya küçük öncüllerden birinin

---

[480] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 325.
[481] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 325, Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3794.
[482] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 325, Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3795.
[483] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 325, Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3796-3798.
[484] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 325; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3797.

olumsuz rastlantısal önermeden oluşması gerekir. Talep edilen; ister genel isterse de özel anlamında büyük öncülün rastlantısal önermeden oluşması ise bu tür kıyas; genel anlamda tanımlanmış olumsuz bir rastlantısal önermeyi sonuç olarak vermez.[485] Tam tersine şayet genel veyahut da özel anlamında küçük öncülün rastlantısal bitişik şartlı önermeden olursa sonuç rastlantısal öncülün genel ve özel olarak tanımlanmasına göre değişir. Eğer küçük öncül genel anlamda tanımlanmışsa sonuç da genel anlamda tanımlanmış olumsuz rastlantısal bitişik şartlı önerme olur. Ancak olumsuz rastlantısal önermeden oluşan küçük öncül özel olarak tanımlanmışsa sonucun genel olarak tanımlanmış olumsuz rastlantısal önerme olarak çıkması mümkün olmaz.

2.1.1.3. Üçüncü Şekil

Bitişik şartlı önermelerden kurulu şartlı kesin kıyasın üçüncü şekli ortak terimin her iki öncülde önbitişen olmasıdır. Üçüncü şekilde de öncüllerin her ikisinin rastlantısal olması halinde sonuç vermeyeceği kabul edilmektedir.[486] Öncüllerden biri rastlantısal, diğeri gerekli ise bu ikisinin büyük veya küçük öncülde mi yer aldığına bakılır ve ona göre kıyasın sonuç verip vermeyeceği değerlendirilir. Bitişik şartlı önermeden oluşan öncüllerin türleri farklı olduğunda yani biri rastlantısal diğeri gerekli olduğunda, büyük öncül ya olumlu ya da olumsuz olma ihtimalleri de bu kombinasyona dahil edilir. Eğer büyük öncül olumlu olursa; kıyastaki rastlantısal öncül, özel tanımıyla tanımlanmış bir rastlantısal öncülse sonuç özel rastlantısal, genel tanımıyla tanımlanmış ise sonuç genel rastlantısal önerme olarak çıkar. Sonucun her iki tarif doğrultusunda da çıkması kıyasın öncüllerinde yer alan rastlantısal önermenin büyük önerme olduğunu da göstermektedir.[487] Bununla beraber kıyasın öncüllerindeki rastlantısal önerme küçük öncülde yer alırsa kıyas sonuç vermez.

Büyük öncül olumsuz olduğunda ise Hûnecî "mezkur ihtimalden" dolayı kıyasın sonuç vermeyeceğini ifade eder ama ne mezkur ihtimali zikreder ne de

---

[485] Bu kıyasın nedeninin detaylandırılması adına bk. Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 326; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3799.
[486] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 326; *Kâtibî, Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3811.
[487] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3812.

sonuç vermeyen kıyas için bir misal verir.[488] Kâtibî ise bunun izaha muhtaç olduğunu görür, Hûnecî'nin "mezkur ihtimali"ni bu sonuç vermeyen kıyasa uyarlar ve misallerle meseleyi tafsilatlı biçimde ele alır.[489] Büyük öncül olumsuz olursa onun türü ya gerekli ya da rastlantısal olacaktır. Büyük öncül olumsuz gerekli olduğunda kıyasın her üç teriminin de doğru olma ihtimali küçük ve büyük terimlerin sonuçta birbirini gerektirmeleriyle birlikte belirebilecektir. Bununla beraber olumlu rastlantısal küçük öncülde yer alan doğru orta terimin, küçük ve büyük terimle bağlantı kuramaması nedeniyle, olumsuz gerekli büyük öncülle kuracağı kıyas sonuç vermeyecektir. Kâtibî'ye göre mesela şu kıyas yukarıda zikredilen ihtimallerden dolayı geçersizdir:

Her ne zaman **beyaz bir renkse** o halde at canlıdır.[Küçük öncül, rastlantısal ve olumlu]

Hiç bir zaman **beyaz bir renk değilse** at duyumsayan değildir.[Büyük öncül, gerekli ve olumsuz]

Bazen at canlı değilse duyumsayan değildir. [Sonuç, hem gerekli hem de rastlantısal olumsuz][490]

Sonuç hem gerekli hem de rastlantısal açıdan yanlış olduğundan dolayı kıyas geçersizdir.

Aynı şekilde büyük öncül olumsuz rastlantısal olduğunda da kıyas şu ihtimale açık olduğundan dolayı geçersizdir: Kıyasların öncülleri doğru olmakla birlikte sonuç gerekli ve rastlantısal açıdan yanlış olabilir.[491] Çünkü küçük terim ve büyük terim birbirini gerektirmeleriyle birlikte doğru olabilir, ama orta terim küçük terimi gerektirmekle birlikte yanlış olabilir. Bu iki durumla birlikte olumlu gerekli küçük öncülle birlikte olumsuz rastlantısal büyük öncül doğru olabilir fakat sonuç hem rastlantısal açıdan hem de gerekli açıdan yanlış olabilir. Mesela,

Her ne zaman **eşek atsa** o halde eşek canlıdır. [Küçük öncül, olumlu gerekli]

Hiç bir zaman **eşek at** değilse eşek cisim değildir. [Büyük öncül, olumsuz rastlantısal]

---

[488] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 328.
[489] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3818.
[490] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3818.
[491] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3819.

Bazen at canlı değilse at cisim değildir. [sonuç hem gerekli hem rastlantısal açıdan yanlış.][492]

Ne var ki Kâtibî, Hûnecî'nin bazı ihtimallere yol açacağından –ki bu ihtimalleri örnekleriyle birlikte Kâtibî ele almaktaydı- ötürü kıyasın sonuç vermeyeceği görüşüne katılmamaktadır. Çünkü Kâtibî'ye göre kıyasın büyük öncülünde yer alan olumsuz rastlantısal önermenin özel tarifiyle tanımlanmış rastlantısal önerme olabilmesi muhtemeldir. Bu da kıyasın sonuçsuz kalacağına dair bir şeyi gerektirmez. Aynı şekilde büyük öncülün olumsuz rastlantısal olması da sonucun çıkmayacağı anlamı taşımamaktadır. Hatta büyük öncülün genel anlamda olumsuz rastlantısal olması da ayrıca sonucun özel anlamda rastlantısal olarak çıkmasını da mümkün kılar.[493]

Kâtibî'nin Hûnecî'nin mezkur ihtimalini de çürüttüğü görülmektedir. Hûnecî "büyük terimin küçük terimi gerektirmiş olmakla birlikte doğru olacağı"[494] ihtimalinden dolayı kıyasın geçersiz olacağına hükmetmektedir. Oysa ki Kâtibî bu ihtimalin ortadan kalkacağını şu ifadeleriyle belirtmektedir:

> *Büyük öncülün genel anlamda olumsuz rastlantısal önerme olmasıyla zikretmiş olduğumuz o ihtimal mümkün değildir. Çünkü küçük ve büyük terim, küçük terimin büyük terimi gerektirmekle birlikte doğru olabilirler. Orta terim yanlış olmakla beraber küçük terimi de gerektirebilir. Orta terimin küçük terimi gerektirmesinden dolayı büyük terimi de gerektirmesi de zorunludur. O halde büyük terim ile orta terim arasında münafat gerçekleşmez.*[495]

Bunun sonucu olarak da Hûnecî'nin bahsetmiş olduğu rastlantısal önermenin doğru olma ihtimali de ortadan kalkmış olur. Hûnecî'nin zikrettiği ihtimalin ortadan kalkmasından dolayı da kıyasın sonuç vermeyeceğine dair kanaat giderilmiş olur. Kâtibî, Hûnecî'nin zikretmiş olduğu ihtimali izale ettikten sonra sonuç verecek şekilde öncüllerin sahip olması gereken özellikleri şu şekilde açıklar:

> *Zannımca, olumsuz rastlantısal büyük öncül genel anlamda [doğru]olursa ya genel anlamda olumsuz rastlantısal olarak ya da gerekli olumsuz olarak sonuç verir. Çünkü olumsuz rastlantısal büyük öncülün doğrulanması ya kıyastaki büyük terim olan artbitişeninin yanlışlanmasıyla ya da kıyastaki ortak terim olan önbitişene münafî olan artbitişenin yanlışlanmasıyla gerçekleşir...artbitişenin yanlışlanması aracılığıyla [büyük öncül] doğru olursa o zaman sonuçtaki olumsuz rastlantısal önerme doğru olacaktır. Zorunlu olarak ortak terimin kendinde yanlış olmasından dolayı büyük terim küçük terimle beraber doğru değildir. [Olumsuz rastlantısal büyük öncülün] artbitişeninin önbitişene münafî olmasından dolayı doğru olmasına gelince*

[492] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3819.
[493] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3821.
[494] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 326.
[495] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3821

bu durumda kıyasta büyük terim olan artbitişenin küçük terimin lâzımı olması gerekecektir.[496]

Özetle; Hûnecî büyük öncülü olumsuz rastlantısal önermeden kurulu kıyasın bazı ihtimallerden dolayı sonuç vermeyeceğine hükmederken Kâtibî, bu ihtimallerin mezkur nedenlerden dolayı ortaya çıkamayacağını ve kıyasın sonuç vereceğini savunmaktadır.

2.1.1.4. Dördüncü Şekil

Yüklemli kesin kıyasın dördüncü şekli birinci şeklin tam aksine orta terimin büyük öncülde yüklem, küçük öncülde ise konu olmasıdır.[497] Dördüncü şekil kendine ait şartları taşıdığı takdirde oluşabilecek muhtemel modlar içerisinden ancak beş tanesi sonuç vermektedir.[498] Şartlı kesin kıyasta ortak terim küçük öncülün önbitişeni büyük öncülün ise artbitişenidir. Hûnecî ve Kâtibî diğer şekillerin sonuç veren modlarına değinmedikleri halde dördüncü şeklin sonuç veren modlarına yer vermektedir. Şartlı kesin kıyasta da dördüncü şekil için beş tane sonuç veren modun olduğu görülmektedir. Kâtibî ve Hûnecî dördüncü şeklin her bir sonuç veren modunu ayrı ayrı ele almaktadır.[499] Bunun yanında önceki şekillerde yapıldığı gibi şartlı önermelerin türlerine göre kıyasın sonuç verip vermeyeceğini değerlendirmektedir.

İlk önce genel olarak dördüncü şekilde bitişik şartlı önermenin türlerine göre kıyasın sonuç verip vermeyeceğinin üzerinde durulmaktadır. Eğer her iki öncül rastlantısalsa, kıyas sonuç vermemektedir.[500] Bu tür kıyas, her halükarda sonuç vermediği için dördüncü şeklin sonuç veren beş modu üzerinde tekrar sonuç verip vermeyeceği ele alınmaz.

Şayet kıyasın iki öncülünden biri gerekli, diğeri rastlantısal bitişik şartlı önerme olursa bu durum dördüncü şeklin sonuç veren beş moduna uygulanır. İlk iki modda küçük öncül ya gerekli ya da rastlantısal olur. Küçük öncül gerekli olduğunda büyük öncül ya genel ya da özel anlamda tarif edilmiş rastlantısal

---

[496] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3822.
[497] Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 162.
[498] Öner, *Klasik Mantık*, 110-111.
[499] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 328; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3825-3834.
[500] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 328; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3825. Hûnecî bu çeşit şartlı önermelerden kurulu kıyası "basit" olarak adlandırmaktadır. "fe-hukmü'l-basît mâ merra fî sâiri'l-eşkâli min 'ademi'l-ifâdeti."

önerme olur. Büyük öncül eğer özel anlamda rastlantısal önerme ise sonuç özel anlamda rastlantısal önerme olarak çıkar. Şayet büyük öncül genel anlamda tarif edilmiş rastlantısal önerme ise kıyas sonuç vermez. Büyük öncül ile küçük öncülün türleri yer değiştirdiğinde yani büyük öncül gerekli, küçük öncül ise genel veya özel anlamında rastlantısal olduğunda ise kıyas sonuç vermemektedir.[501]

Üçüncü modda ise küçük öncül aynı şekilde yukarıda uygulandığı gibi ya rastlantısal ya da gerekli olarak kıyasın formu içerisinde ele alınmaktadır. Küçük öncül ister özel isterse de genel anlamıyla rastlantısal olarak alınırsa sonuç sadece özel anlamıyla olumsuz rastlantısal önerme olarak çıkmaktadır.[502]

Kâtibî, kıyasta küçük öncülün genel veya özel anlamıyla rastlantısal, büyük öncülün ise olumlu ve gerekli olarak alınması durumunda sonucun genel anlamıyla tarif edilmiş rastlantısal önerme olarak çıkması halinde meydana gelecek yanlışlığı şu şekilde misallendirmektedir:

Hiç bir zaman insan canlı değilse boşluk mevcut değildir.

Her ne zaman insan duyumsayansa o halde insan canlıdır.

Hiç bir zaman boşluk mevcut değilse insan canlı değildir.[503]

Kâtibî'ye göre verilen misalde sonucun genel anlamıyla rastlantısal önerme olarak ele alınması durumunda ortaya çıkan yanlışlık; "Her ne zaman boşluk mevcutsa o halde insan canlıdır" önermesinin doğru olmasından kaynaklanmaktadır.[504] Çünkü "Her ne zaman boşluk mevcutsa o halde insan canlıdır" önermesinde insanın kendi nefsinde canlı olması, ona münafi olmadığı takdirde insanın canlı olmasıyla ile birlikte düşünülebilecek her şeyin var olmasına bağlıdır.[505] İnsanın canlı olması boşluğun var olmasına münafi olmadığına göre o halde insanın canlılığı boşluğun varlığının takdirine de bağlı olmalıdır.[506] Halbuki sonuçta incanın mevcutluğuyla birlikte boşluğun da mevcut olmasından söz edilmeliyken onun mevcut olmadığı ifade edilmektedir. Bu anlamda küçük öncülü özel veya genel manasıyla rastlantısal büyük öncülü ise olumlu ve gerekli olan

---

[501] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3830.
[502] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3832.
[503] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3836.
[504] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3836.
[505] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3836.
[506] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3836.

öncüllerden sonuç olarak genel anlamında rastlantısal bitişik şartlı önerme çıkmamaktadır.

Küçük öncül gerekli, büyük öncül ister özel isterse de genel anlamda rastlantısal olarak alınsın kıyas sonuç vermemektedir.[507]

Dördüncü ve beşinci modlar ise tikel olumsuz sonuç verdikleri için bitişik şartlı önermeden oluşan öncüllerinin birinin gerekli ve diğerinin rastlantısal veyahut da her ikisinin rastlantısal olarak alınması geçerli sonuç intaç etmez.[508]

Kâtibî'ye göre bunun birinci nedeni, her iki modda da küçük öncülün rastlantısal olması nedeniyle kıyasta üç terimin doğru olmasına karşın büyük terimin küçük terimi gerektirirken büyük terimin orta terimi gerektirmemesidir.[509] Mesela küçük öncülü rastlantısal, büyük öncülü gerekli önermelerden aşağıdaki gibi bir kıyas tertip edildiğinde sonuç hem gerekli hem de rastlantısal açıdan yanlış olmaktadır:

Her ne zaman **siyah renkse** insan canlıdır

Hiç bir zaman insan duyumsayan değilse **siyah renk** değildir.

Bazen insan canlı değilse insan duyumsayan değildir.[510]

İkinci nedeni ise küçük öncülün gerekli olması durumunda ortaya çıkmaktadır. Küçük öncülün gerekli olması halinde ortak terimin yanlış olmakla beraber küçük ve büyük terimin doğru olma ihtimali olabilir. Böyle bir durumda olumlu ve gerekli olan küçük öncülü doğru, olumsuz ve rastlantısal olan büyük öncülü doğru bir kıyastan hem gerekli hem de rastlantısal açıdan sonuç yanlış çıkmaktadır.[511] Mesela

Her ne zaman **at eşekse** at canlıdır.

Hiç bir zaman at cisim değilse **at eşek** değildir.

Bazen at canlı değilse at cisim değildir.[512]

Bu kıyas küçük öncül olumlu gerekli ve doğru bitişik şartlı önermeden, büyük öncül ise olumsuz rastlantısal ve doğru bitişik şartlı önermeden kurulmuş

---

[507] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3837..
[508] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 328; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3838.
[509] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3839.
[510] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3839.
[511] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3840.
[512] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3840.

olmasına rağmen sonuç hem gerekli hem de rastlantısal açıdan yanlıştır.[513] Çünkü sonuçta "Bazen at canlı değilse o halde at cisim değildir" önermesi yerine hem gerekli hem de rastlantısal açıdan doğru olması gereken önerme "Her ne zaman at canlıysa o halde at cisimdir" olmalıydı.[514]

2.1.2. Ortak Terimin Her İki Öncülde Tam Parça Olmadığı Kıyaslar

İkinci kısımda kıyas yine bitişik şartlı önermelerden oluşmakla birlikte ortak terim burada tam bir parça olarak tekrar etmemektedir; yani ortak terim, ne önbitişenin tamamı ne de artbitişenin tamamıdır. Aksine ortak terim, küçük öncülün tarafları olan önbitişen ile artbitişenin bir parçası ile büyük öncülün önbitişen ile artbitişenin bir parçasında yer almaktadır. Mesela;

"Her ne zaman her A **B** ise C D'dir

Her ne zaman bazı **B** E ise F G'dir."

Görüldüğü üzere her iki öncülde tekrar eden ortak terim önbitişenin tamamı değil onun bir parçasıdır. Bu itibarla ortak terimi tam bir parçaya sahip olmayan kıyaslar dört kısım altında incelenmektedir: (a) Ortak terimin her iki öncülün önbitişeninde tam parça olmadığı kıyaslar. (b) Ortak terimin her iki öncülün artbitişeninde tam parça olmadığı kıyaslar. (c) Ortak terimin küçük öncülün artbitişeni ile büyük öncülün önbitişeninde tam parça olmadığı kıyaslar. (d) Ortak terimin küçük öncülün önbitişeni ile büyük öncülün artbitişeninde tam parça olmadığı kıyaslar.[515]

Bu dört kısım altında, kıyasın dört şekli etrafında toplamda 256 farklı türden kıyas tertip edilmektedir.[516] Hûnecî ve Kâtibî'ye göre bu kadar kıyasın elde edilmesinin nedeni, kıyasın küçük ve büyük öncülünün mahsûrât-erba'a dediğimiz tümel olumlu, tikel olumlu, tümel olumsuz ve tikel olumsuz türünde olma ihtimaline sahip olmasıdır. Bu iki ihtimalin bir araya gelmesinden ise toplamda on altı farklı kombinasyon üretilmektedir. Bu ihtimaller sadece öncüller açısından gerçekleşen ihtimallerdir. Bunun yanında her bir öncülün ortak teriminin mevcut olduğu tarafların yani önbitişenin veya artbitişenin büyük öncül ve küçük öncülde

---

[513] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3840.
[514] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3840.
[515] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3848.
[516] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3849.

olduğu gibi mahsûrât-ı erba'adan olma ihtimali de söz konusudur. Benzer biçimde her iki öncülün ortak olan taraflarının mahsûrât-ı erba'a olmasından kaynaklı kombinasyonu da on altıdır. Sonuç olarak on altı tane olan öncüllerin taraflarının kombinasyonlarıyla, aynı şekilde on altı tane olan büyük ve küçük öncülün kombinasyonlarının çarpımıyla 256 farklı ortak terimi tam olmayan kıyas formu elde edilmektedir.[517] Mesela;

"Her ne zaman her A **B** ise C D'dir.

Bazen her **B** H ise V Z'dir."

İlk öncüldeki "Her ne zaman" ifadesi ile ikinci öncüldeki "Bazen" ifadesi büyük ve küçük öncülün niceliklerine işaret etmektedir. Bunun yanında "Her" ifadeleri ise iki öncülde ortak olan tarafların yani önbitişenin bir parçasının niceliğine işaret etmektedir. Ayrıca her iki öncülün sonunda yer alan "...dir" nispetleri de büyük ve küçük öncülün niteliğe ait olan değeri ifade etmektedir. Her iki öncülde de ortak terimin yer aldığı tarafların yani birinci öncülde "A B ise" ikinci öncülde ise "B H ise" ifadeleri tam parça olmayan ortak terimin niteliğini yansıtmaktadırlar. Kıyas içerisinde ortak olmayan tarafların nitelikleri ve nicelikleri ise dikkate alınmamaktadır.[518]

Verilen bilgiler ışığı altında her iki öncülün nitelik ve nicelikleri hakkında ve önbitişen ile artbitişenlerinin nitelik ve nicelikleri hakkında şu sonuca varmamız mümkün olacaktır. Birinci öncülün niceliği tümel, niteliği ise olumludur. Birinci öncülün önbitişenin niceliği tümel, niteliği ise olumludur, artbitişenin niteliği olumlu niceliği ise tümeldir. İkinci öncülün ise niceliği tikel, niteliği olumludur. Önbitişenin niceliği tümel niteliği olumludur, artbitişenin niteliği olumlu niceliği ise tümeldir. O halde yukarıdaki örnekte yer alan kıyas şeklinden küçük ve büyük öncüllerin, önbitişen ve artbitişenin olumlu, olumsuz; tümel ve tikel değerlerini dikkate aldığımızda şöyle bir sonuç çıkmaktadır:

"Bazen (her ne zaman her A H olduğunda C D'dir) olursa o zaman (her ne zaman her A H olduğunda V Z'dir.)"

---

[517] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3849.

[518] " *ve-lâ i'tibâre bi't-tarafi'l-ğayri'l-müşâriki mine'l-mukaddimeteyni li-'ademi ihtilâfi'l-hükmi bi-hasebi ihtilâfihî.*" Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 329; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3850.

Şimdi yukarıda kısımlarını kısaca zikrettiğimiz ortak terimi tam parça olmayan bitişik şartlı önermelerden oluşan şartlı kıyasların her biri hakkındaki özel şartları açıklamaya başlayabiliriz.

2.1.2.1. Ortak Terimi Her İki Öncülün Önbitişeninde Tam Parça Olmayan Kıyaslar

Bu tür kıyas yukarıda da ortak terimi tam parça olmayan kıyası anlatmak adına misali verilen kıyasın bizatihi kendisidir. Diğer kısımlardan ayrılan yönü ise tam parça olmayan ortak terimin, küçük ve büyük öncülün önbitişeninde yer alıyor olmasıdır. Hûnecî ve Kâtibî'ye göre bu kıyasın sonuç verebilmesi için aşağıda değineceğimiz iki şarttan sadece birini ihtiva ediyor olması yeterlidir.[519] Önbitişende tam parça olmayan ortak terimin yer aldığı bu tür kıyasın ya iki öncülden biri tümel olmalıdır. Ya da ortak terimlerin olduğu taraflardan birinin aynıyla veya tümel haliyle veyahut da tümel döndürülmüş haliyle sonuç vermesi, tümel olan bitişik şartlı önermenin önbitişenine bağlıdır.[520] Bunlara ek olarak Kâtibî'ye göre bilinmesi gereken diğer bir nokta daha vardır. O da şudur: Önbitişeni tikel olan olumlu bitişik şartlı önerme ne zaman doğru olursa onunla birlikte önbitişeni tümel olan olumlu bitişik şartlı önerme de doğru olacaktır. Aynı şekilde her ne zaman artbitişeni tümel olan olumlu bitişik şartlı önerme doğru olursa onunla birlikte artbitişeni tikel olan bitişik şartlı önerme doğru olacaktır.[521] Bu şartların yanında her şeklin kendine ait özel şartları da dikkati nazara alınması gerekmektedir.

2.1.2.1.1. Ortak Terimi Her İki Öncülün Önbitişeninde Tam Parça Olmayan Kıyasların Birinci Şekli

Genel olarak yüklemli kesin kıyasın birinci şeklinin kendine ait şartlarıyla beraber ortak terimi her iki öncülün önbitişeninde tam parça olmayan kıyasın şartları da eklenince mevcut 256 farklı kıyas modu içerisinden 164'si ancak sonuç vermektedir.[522] 16 tane kombinasyona sahip küçük ve büyük öncülün itibarı

---

519 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 330; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3854.
520 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 330; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3855.
521 Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3856.
522 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 330; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3866.

öncüllerin birinin tümel olması şartıyla 12'ye düşmektedir.[523] Hûnecî bu 12 grubu 4'lü biçimde taksim edileceğini söylemekte, ancak açıkça zikretmemektedir.[524] Fakat Kâtibî bu 4'lü taksimi açıkça şu şekilde vermektedir:

İlk dörtlü:

(a) Her iki öncül tümel olumlu

(b) Her iki öncül tümel olumsuz

(c) Küçük öncül tümel olumlu, büyük öncül tümel olumsuz

(d) Küçük öncül tümel olumsuz, büyük öncül tümel olumlu.

Orta dörtlü:

(a) Küçük öncül tikel olumlu, büyük öncül tümel olumlu

(b) Küçük öncül tikel olumlu, büyük öncül tümel olumsuz

(c) Küçük öncül tikel olumsuz, büyük öncül tümel olumlu

(d) Küçük öncül tikel olumsuz, büyük öncül tümel olumlu.

Son dörtlü:

(a) Küçük öncül tümel olumlu, büyük öncül tikel olumlu

(b) Küçük öncül tümel olumlu, büyük öncül tikel olumsuz

(c) Küçük öncül tümel olumsuz, büyük öncül tikel olumlu

(d) Küçük öncül tümel olumsuz, büyük öncül tikel olumsuz.[525]

Tam olmayan ortak terimin mahsûrât-ı erba'a olabilmesi halinde oluşacak kombinasyonlar da 16 taneydi. Yukarıdaki 12 tane olan öncüllerin kombinasyonuyla birlikte ortak terimin kombinasyonu çarpıldığında 192 tane sonuç veren mod elde edilmektedir.

Fakat ilk dörtlü, orta dörtlü ve son dörtlüden bu kıyasın şartlarına göre yine bazıları sonuç vermemektedir. Sonuç vermeyenler düşüldüğünde ilk dörtlüden 64[526], orta dörtlüden 48[527], son dörtlüden ise 52[528] sonuç veren kıyas olmak üzere toplamda 164 tane kıyas ancak sonuç vermektedir.

---

[523] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3866.
[524] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 330-331.
[525] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3866.
[526] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3868.
[527] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3871.
[528] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3875.

Hûnecî bu 164 kıyas içerisinden yalnızca öncüllerin her ikisinin de tümel olumlu olduğu kıyası değerlendirmeye almaktadır.[529] Her iki öncülü de olumlu olan kıyasın ortak olan taraflarının yani önbitişenlerinin tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu ve tikel olumsuz olarak sonuçlarını açıklamakla yetinmektedir. Bu da toplamda 16 farklı kombinasyona karşılık gelmektedir. Hûnecî bunu "İlk dörtlünün birinci modunun modları"[530] şeklinde isimlendirmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta her iki öncülün nitelik ve nicelikleri sabit kalırken ortak olan önbitişenlerinin nitelik ve nicelik itibariyle değişime uğruyor olmasıdır. Dolayısıyla Hûnecî açıklama yaparken öncüllerin niceliklerini ve niteliklerini tekrarlamamakta sadece eksik parça olan ortak terimin niceliklerini ve niteliklerini beyan etmektedir.

Kısaca Hûnecî'nin 16 mod olarak tayin ettiği kıyasları ve Kâtibî'nin onların üzerine yaptığı ilaveleri ele almaya başlayabiliriz. Birinci sıradaki kıyas öncüllerinin sadece nicelik ve niteliklerine yer verilecektir. Diğer 15 öncülün nitelik ve nicelikleri aynı kalacağından ötürü onlar tekrar zikredilmeyecektir. Bununla beraber ilk sıradaki kıyasa örnek verilecek sonrakilerin örneğine hem Hûnecî'nin hem de Kâtibî'nin yer vermemesi nedeniyle temas edilmeyecektir.

(1) Küçük öncül tümel olumlu, küçük öncülün tam parça olmayan ve önbitişeninde yer alan ortak terim tümel olumlu.

Büyük öncül tümel olumlu, büyük öncülün tam parça olmayan ve önbitişeninde yer alan ortak terim tikel olumlu.

Misal: Küçük öncül: Her ne zaman her A **B** ise C D'dir.

Büyük öncül: Her ne zaman bazı **B** H ise V Z'dir.

Sonuç: Bazen (her ne zaman her A H olduğunda C D'dir) olursa o zaman (her ne zaman her A H olduğunda V Z'dir.)[531]

(2) Küçük öncülün tam parça olmayan ve önbitişeninde yer alan ortak terim; tikel olumlu.

Büyük öncülün tam parça olmayan ve önbitişeninde yer alan ortak terim; tikel olumlu.

---

[529] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 331.
[530] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 331.
[531] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 331; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3878.

(3) Küçük öncülün tam parça olmayan ve önbitişeninde yer alan ortak terim; tümel olumlu.

Büyük öncülün tam parça olmayan ve önbitişeninde yer alan orta terim; tikel olumsuz.

(4) Küçük öncülün tam parça olmayan ve önbitişeninde yer alan ortak terim; tikel olumlu.

Büyük öncülün tam parça olmayan ve önbitişeninde yer alan orta terim; tikel olumsuz.

(5) Küçük öncülün tam parça olmayan ve önbitişeninde yer alan ortak terim; tümel olumsuz.

Büyük öncülün tam parça olmayan ve önbitişeninde yer alan ortak terim; tümel olumsuz.

(6) Küçük öncülün tam parça olmayan ve önbitişeninde yer alan ortak terim; tikel olumsuz.

Büyük öncülün tam parça olmayan ve önbitişeninde yer alan ortak terim; tümel olumsuz.

(7) Küçük öncülün tam parça olmayan ve önbitişeninde yer alan ortak terim; tümel olumsuz.

Büyük öncülün tam parça olmayan ve önbitişeninde yer alan ortak terim; tikel olumsuz.

(8) Küçük öncülün tam parça olmayan ve önbitişeninde yer alan ortak terim; tikel olumsuz.

Büyük öncülün tam parça olmayan ve önbitişeninde yer alan ortak terim; tikel olumsuz.

(9) Küçük öncülün tam parça olmayan ve önbitişeninde yer alan ortak terim; tümel olumsuz.

Büyük öncülün tam parça olmayan ve önbitişeninde yer alan ortak terim; tümel olumlu.

(10) Küçük öncülün tam parça olmayan ve önbitişeninde yer alan ortak terim; tikel olumsuz.

Büyük öncülün tam parça olmayan ve önbitişeninde yer alan ortak terim; tümel olumlu.

(11) Küçük öncülün tam parça olmayan ve önbitişeninde yer alan ortak terim; tümel olumsuz.

Büyük öncülün tam parça olmayan ve önbitişeninde yer alan ortak terim; tikel olumlu.

(12) Küçük öncülün tam parça olmayan ve önbitişeninde yer alan ortak terim; tikel olumsuz.

Büyük öncülün tam parça olmayan ve önbitişeninde yer alan ortak terim; tikel olumlu.

(13) Küçük öncülün tam parça olmayan ve önbitişeninde yer alan ortak terim; tümel olumlu.

Büyük öncülün tam parça olmayan ve önbitişeninde yer alan ortak terim; tümel olumlu.

Hûnecî bu kıyasın sonucunun, taraflarının tümel değil de tikel olması farkıyla birinci sırada yer alan kıyasın sonucuyla aynı olduğunu zikretmektedir. Bu kıyasla birinci sıradaki kıyas küçük öncüllerinin ortak terimleri aynı nitelik ve niceliğe sahiptir. Ancak birinci kıyasın büyük öncülünün ortak teriminin niceliği tikel iken bu kıyasın ortak teriminin niceliği tümeldir. Bunun yansıması olarak bu kıyastan çıkacak sonucun her iki tarafı da tümel değil tikeldir. Niçin tarafların tümel değil de tikel olarak sonuçta yer aldığına dair Hûnecî beş tane kanıt sunar, Kâtibî de bu beş kanıtın daha da detaylandırılmasını yapar.[532]

(14) Küçük öncülün tam parça olmayan ve önbitişeninde yer alan ortak terim; tümel olumlu.

Büyük öncülün tam parça olmayan ve önbitişeninde yer alan ortak terim; tümel olumsuz.

(15) Küçük öncülün tam parça olmayan ve önbitişeninde yer alan ortak terim; tikel olumlu.

Büyük öncülün tam parça olmayan ve önbitişeninde yer alan ortak terim; tümel olumlu.

(16) Küçük öncülün tam parça olmayan ve önbitişeninde yer alan ortak terim; tikel olumlu.

---

[532] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 333-334; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3893-3903.

Büyük öncülün tam parça olmayan ve önbitişeninde yer alan ortak terim tümel olumsuz.[533]

Bunlar sadece ilk dörtlünün birinci sırasında yer alan her iki öncülü de tümel olumlu olan kıyasın önbitişenin nicelik ve niteliğine göre hesaplanan ortak terimi tam parça olmayan bitişik şartlı önermelerden oluşan kıyasın ilk on altı şekliydi. Buna ilave olarak yine birinci dörtlü içerisinde yer alan geri kalan üç kıyas formunun da önbitişenin niteliğine ve niceliğine göre hesap edilmesi yukarıdaki on altı tane olan kıyasla mukayeseyledir. Yani ilk dörtlünün geri kalan üç çeşidinin ortak terimin niceliğine ve niteliğine göre sıralanışı bu şekildedir.

Ancak Hûnecî ile Kâtibî'ye göre birinci dörtlünün 2, 3 ve 4 sırasında yer alan yani (2) her iki öncülü tümel olumsuz, (3) küçük öncülü tümel olumlu, büyük öncülü tümel olumsuz ve (4) küçük öncülü tümel olumsuz ve büyük öncülü tümel olumludan oluşan kıyasların; her iki öncülü tümel olumsuzdan oluşan kıyasın sonucunun tarafları olumsuz, küçük öncülü tümel olumlu büyük öncülü tümel olumsuzdan oluşan kıyasın sonucunun önbitişeni olumlu artbitişeni ise olumsuz son olarak da küçük öncülü tümel olumsuz, büyük öncülü tümel olumludan oluşan kıyasın tarafları ise önbitişeni olumsuz artbitişeni ise olumlu olmak zorundadır.[534] Hûnecî ilk dörtlünün 2, 3 ve 4'lüsünün 16'şardan oluşan modlarını örneklendirmez.[535] Kâtibî ise 2, 3 ve 4'lünün 16 tane oluşan modlarının sadece ilk modunu örneklendirir. Hatta çıkan sonucun geçerli bir sonuç olduğunu ispatlaması adına sağlamasını da yapar.

İlk dörtlünün 2. sıradaki kıyas şeklinden oluşan 16 modun birincisinin misali:

Küçük öncül: Hiç bir zaman her A **B** değilse C D değildir.

Büyük öncül: Hiç bir zaman bazı **B** H değilse V Z değildir.

Sonuç: Bazen (hiç bir zaman A H değilse C D değildir) olursa (hiç bir zaman her A H değilse V Z değildir) değildir.[536]

İlk dörtlünün 3. sıradaki kıyas şeklinden oluşan 16 modun birincisinin misali:

---

[533] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 331-335, Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3877-3908.
[534] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 335; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3908.
[535] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 335.
[536] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3910.

Küçük öncül: Her ne zaman her A **B** ise C D’dir.

Büyük öncül: Hiç bir zaman bazı **B** H ise V Z’dir değildir.

Bazen (her ne zaman A H ise C D olmayan) olursa (hiç bir zaman her A H ise V Z değildir)’dir.[537]

İlk dörtlünün 4. sıradaki kıyas şeklinden oluşan 16 modun birincisinin misali:

Küçük öncül: Hiç bir zaman her A **B** değilse C D değildir.

Büyük öncül: Her ne zaman bazı **B** H ise V Z’dir.

Bazen (hiç bir zaman her A H değilse C D değildir) olursa (her zaman her A H ise V Z’dir).[538]

Orta dörtlünün her birinden, ortak terimlerin nicelik ve niteliklerine göre 12 farklı mod elde edildiğine ve toplamda 48 kıyasın netice verdiğine yukarıda değinmiştik. Orta ve son dörtlünün netice veren modlarının ilk dörtlüden farklı olmasının nedeni kıyasın genel kurallarının ortak terimin nicelik ve niteliklerinde işletilmesidir. Yukarıda beyan ettiğimiz üzere orta dörtlünün ilk sırasında yer alan kıyasın netice verebilmesi için küçük öncülün tikel olumlu, büyük öncülün ise tümel olumlu olması gerekliydi. Bununla beraber ortak terim ise 12 farklı türde yer almak zorundaydı. Kâtibî tarafından orta dörtlünün ilk modunun ortak terimin nicelik ve niteliğine göre 12 farklı türde ele alındığı görülmektedir. Sonuçlarına da ilk dörtlünün 16 farklı modunun sonuçları esas alınarak varılmaktadır. Orta dörtlünün öncülleri açısından sonuç veren ilk sıradaki modunun orta teriminin nicelik ve nitelik yönünden de sonuç veren 12 modunu değerlendirmeye geçebiliriz:

1- Küçük öncül tikel olumlu – tümel olumlu (orta terim: önbitişen)

Büyük öncül tümel olumlu – tümel olumlu (orta terim: önbitişen)

2- Küçük öncül tikel olumlu – tümel olumlu (orta terim: önbitişen)

Büyük öncül tümel olumlu – tümel olumsuz (orta terim: önbitişen)

3- Küçük öncül tikel olumlu – tümel olumlu (orta terim: önbitişen)

Büyük öncül tümel olumlu – tikel olumlu (orta terim: önbitişen)

4- Küçük öncül tikel olumlu – tümel olumlu (orta terim: önbitişen)

Büyük öncül tümel olumlu – tikel olumsuz (orta terim: önbitişen)

---

[537] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 3911.
[538] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 3912.

5- Küçük öncül tikel olumlu – tikel olumlu (orta terim: önbitişen)

Büyük öncül tümel olumlu – tikel olumlu (orta terim: önbitişen)

6- Küçük öncül tikel olumlu – tikel olumlu (orta terim: önbitişen)

Büyük öncül tümel olumlu – tümel olumlu (orta terim: önbitişen)

7- Küçük öncül tikel olumlu – tikel olumlu (orta terim: önbitişen)

Büyük öncül tümel olumlu – tümel olumsuz (orta terim: önbitişen)

8- Küçük öncül tikel olumlu – tikel olumlu (orta terim: önbitişen)

Büyük öncül tümel olumlu - tikel olumsuz (orta terim: önbitişen)

9- Küçük öncül tikel olumlu – tümel olumsuz (orta terim: önbitişen)

Büyük öncül tümel olumlu – tümel olumsuz (orta terim: önbitişen)

10- Küçük öncül tikel olumlu – tikel olumsuz (orta terim: önbitişen)

Büyük öncül tümel olumlu – tikel olumsuz (orta terim: önbitişen)

11- Küçük öncül tikel olumlu – tümel olumsuz (orta terim: önbitişen)

Büyük öncül tümel olumlu – tikel olumsuz (orta terim: önbitişen)

12- Küçük öncül tikel olumlu – tikel olumsuz (orta terim: önbitişen)

Büyük öncül tümel olumlu – tümel olumsuz (orta terim: önbitişen).[539]

Öncülleri itibariyle son dörtlünün sonuç veren dört modu mevcuttur. Bunlar; a) küçük öncülü tümel olumlu, büyük öncülü tikel olumlu, b) küçük öncülü tümel olumlu, büyük öncülü tikel olumsuz, c) küçük öncülü tümel olumsuz, büyük öncülü tikel olumlu ve d) küçük öncülü tümel olumsuz ve büyük öncülü tikel olumsuz olanlarıydı.[540] Dört başlığın her birinde ortak teriminin nicelik ve nitelikleri açısından 13 farklı tarzda sonuç veren kıyas ele edilmektedir. Toplamda ise son dörtlüden 52 tane kıyas sonuç vermektedir. Hûnecî, dörtlünün her birine bu 13 farklı tarzı şu şekilde dağıtmaktadır. 8 tanesi küçük öncülün önbitişeni olumsuz olanlar, 4 tanesi küçük öncülün önbitişeni olumlu, büyük öncülün önbitişeni tümel olanlar, son 1 tanesi ise küçük ve büyük öncüllerinin önbitişenleri tikel olumlu olanlar.[541]

Hûnecî'nin bu kısa ifadeleri açıklamaya muhtaç gözükmektedir. Nitekim Hûnecî ilk 8 sıradaki kıyasın sadece küçük öncülünün önbitişeninin niteliğinden

---

539 Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3913-3928.
540 Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3928-3938.
541 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 336.

bahsetmektedir. Bunun dışında küçük öncülün niceliğine ve büyük öncülün hem niteliğine hem de niceliğine değinmemektedir. Bunun çıkarsamasını ilk dörtlünün içerisinde küçük öncülün olumsuz olduğu kıyasları esas alarak tamamlayabiliriz. Buna göre son dörtlünün ilk sekiz sırasındaki kıyasları şu şekilde sıralayabiliriz.

1- Küçük öncül tümel olumlu – tümel olumsuz (orta terim: önbitişen)
Büyük öncül tikel olumlu – tümel olumsuz (orta terim: önbitişen)

2- Küçük öncül tümel olumlu – tikel olumsuz (orta terim: önbitişen)
Büyük öncül tikel olumlu – tümel olumsuz (orta terim: önbitişen)

3- Küçük öncül tümel olumlu – tümel olumsuz (orta terim: önbitişen)
Büyük öncül tikel olumlu – tikel olumsuz (orta terim: önbitişen)

4- Küçük öncül tümel olumlu – tikel olumsuz (orta terim: önbitişen)
Büyük öncül tikel olumlu – tikel olumsuz (orta terim: önbitişen)

5- Küçük öncül tümel olumlu – tümel olumsuz (orta terim: önbitişen)
Büyük öncül tikel olumlu – tümel olumlu (orta terim: önbitişen)

6- Küçük öncül tümel olumlu – tikel olumsuz (orta terim: önbitişen)
Büyük öncül tikel olumlu– tümel olumlu (orta terim: önbitişen)

7- Küçük öncül tümel olumlu – tümel olumsuz (orta terim: önbitişen)
Büyük öncül tikel olumlu – tikel olumlu (orta terim: önbitişen)

8- Küçük öncül tümel olumlu – tikel olumsuz (orta terim: önbitişen)
Büyük öncül tikel olumlu – tikel olumlu (orta terim: önbitişen)[542]

Hûnecî'nin ilk sekizden sonra zikrettiği dört kısım kıyas da aynı çıkarsamaya muhtaç gözükmektedir. Zira orada bazı eksik bilgiler tamamlanmayı beklemektedir. İlk sekizde yaptığımız gibi bu dörtlüde de eksik kalan kısımlar ilk dörtlünün 16 moduna müracaat edilerek giderilebilir. Hûnecî bu dörtlünün özelliği olarak küçük öncülün önbitişeni olumlu, büyük öncülün önbitişeni tümel olanlarını sadece zikretmekteydi. Geri kalan kısım şu şekilde tamamlanabilir:

9- Küçük öncül tümel olumlu – tümel olumlu (orta terim: önbitişen)
Büyük öncül tikel olumlu – tümel olumlu (orta terim: önbitişen)

10- Küçük öncül tümel olumlu – tümel olumlu (orta terim: önbitişen)
Büyük öncül tikel olumlu – tümel olumsuz (orta terim: önbitişen)

---

[542] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3928-3932.

11- Küçük öncül tümel olumlu – tikel olumlu (orta terim: önbitişen)

Büyük öncül tikel olumlu – tümel olumlu (orta terim: önbitişen)

12- Küçük öncül tümel olumlu – tikel olumlu (orta terim: önbitişen)

Büyük öncül tikel olumlu – tümel olumsuz (orta terim: önbitişen)[543]

Bu son dörtlünün en son modu ise her iki öncülde de tekrar eden ortak terimin yani önbitişenin olumlu ve tikel olduğu moddur.

13- Küçük öncül tümel olumlu – tikel olumlu (orta terim: önbitişen)

Büyük öncül tikel olumlu – tikel olumlu (orta terim: önbitişen).[544]

2.1.3. Ortak Terimi Öncüllerin Birinde Tam Diğerinde Eksik Bitişik Şartlı Kıyaslar

Bu tür kıyasın kurulabilmesi için ortak terimin öncüllerin birinde şartlı önerme olarak yer alması gerekmektedir.[545] Bu sayede ancak şartlı önerme suretinde yer alan ortak terimin bir tarafı ile diğer öncüldeki bitişik şartlı önermenin bir tarafı tam parça olarak öncüller arasındaki bağlantıyı kurabilmektedir. Şartlı önerme suretindeki ortak terim, öncüllerde bitişik veya ayrık şartlı önerme olarak yer alabilmektedir.[546] Bu iki ihtimale mebni olarak ortak terim küçük öncülün önbitişen ve artbitişeninde veya büyük öncülün önbitişen ve artbitişeninde bulunabilmektedir. Bu ihtimaller birleştirildiğinde ortak terimi kıyasın öncüllerinin birinde tam, diğerinde eksik bitişik şartlı kıyaslar toplamda sekiz farklı biçimde ortaya çıkabilmektedir.[547] Bu sekiz farklı biçim, kıyasın dört şekline de uygulanabilmektedir.

Bu sekiz tür kıyasın netice verebilmesi için iki şart gereklidir:

1) Öncüllerdeki ortak terimlerin sonuç verecek tarzda telif edilmesi. Bunun yanında ortak terimin eksik parça olarak artbitişeninde yer aldığı bitişik şartlı önerme olumlu olmalıdır. Bu durumda sonuç bitişik şartlı önerme olarak çıkmaktadır. Sonucun önbitişeni küçük öncülün önbitişeninden, artbitişeni ise küçük öncüldeki ortak terimin yer aldığı taraf ile diğer öncülün telifinden çıkan

---

[543] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3933-3934.
[544] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 3935.
[545] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4062.
[546] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4062.
[547] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 351; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4062.

sonucun artbitişen yapılması ve bu önbitişen ile artbitişenin bir araya getirilmesinden oluşmaktadır. Sonucun niceliği ise eksik parçada yer alan bitişik şartlı önermenin niteliğine bağlıdır. Bu parçanın niceliği tikelse sonuç tikel, tümel ise sonuç tümeldir.[548]

2) Sonucun kendisi veya döndürülmüş hali tümel olarak çıkmalıdır. Sonucun önbitişeni basit bitişik şartlı önermeye sahip öncülle, ortak terimi eksik parça olan bitişik şartlı öncülün telifiyle oluşturulmalıdır. Ya da sonucun artbitişeni basit bitişik şartlı ile olumsuz bitişik şartlı önermenin eksik ortak terimin telifiyle oluşturulmalıdır.[549]

Hûnecî sadece bu iki şartı gözeterek yukarıda bahsedilen sekiz kıyastan eksik ortak terimi bitişik şartlı önerme olan birinci kısmın birinci şekilden birinci modun örneğine yer verir:

Her ne zaman C D ise (her ne zaman A B ise **H T**'dir)dir.

Her ne zaman **H T** ise V Z'dir.

Her ne zaman C D ise (her ne zaman A B ise V Z'dir)dir.[550]

Tertip edilen bu kıyası şu şekilde tahlil edilebilir. Eksik parça olan ortak terim, kıyasın küçük öncülünde artbitişen olarak yer almaktadır. Bunun yanında küçük öncülde ortak terimin yer aldığı taraftaki şartlı önerme bitişik şartlı önermedir. Sonuç da küçük öncülün önbitişenin doğrudan sonucun önbitişeni ve küçük öncülün bitişik şartlı önerme şeklindeki artbitişeni ile büyük öncülün kendisinden telifinden doğan sonucun ise artbitişen yapılmasıyla oluşturulmaktadır. Küçük öncülün artbitişeninden ve büyük öncülden oluşan kıyasta çıkan sonucu şu şekildedir:

"Her ne zaman A B ise **H T**'dir

Her ne zaman **H T** ise V Z'dir.

O halde her ne zaman A B ise V Z'dir."

Küçük öncülün artbitişeni ile büyük öncülden elde edilen bu sonuç, yukarıdaki ana kıyasın sonuç öncülünün artbitişeni konumundadır. Önbitişen ise doğrudan küçük öncülün önbitişeninin sonuca önbitişen olarak alınmasıyla

548 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 351-352; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4064-4065.
549 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 351-352; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4066.
550 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 352.

meydana gelir. Söz konusu önbitişen ve artbitişenin bir araya getirilmesiyle de "Her ne zaman C D ise (her ne zaman A B ise V Z'dir)dir" sonucu elde edilmektedir.

Eksik ortak terimin ayrık şartlı önerme olarak yer aldığı kıyasın misali ise Kâtibî tarafından şu şekilde verilmektedir:

Her ne zaman C D ise (ya A B'dir ya da **H T**'dir)dir.

Her ne zaman **H T** ise V Z'dir.[551]

Bitişik şartlı önerme olan sonucun artbitişeni Kâtibî'ye göre sonuçta hem bitişik şartlı önerme olarak hem de ayrık şartlı önerme olarak yer alabilmektedir.

Artbitişenin bitişik şartlı önerme olarak yer aldığı sonuç;

Her ne zaman C D ise (her ne zaman A B olmazsa o halde V Z'dir)dir.

Artbitişenin ayrık şartlı önerme olarak yer aldığı sonuç;

Her ne zaman C D ise ([mâni'atü'l-hulüvv olarak] ya A B'dir ya da V Z'dir)[552]

Ortak terimlerin sonuç veren bir mahiyette olduğu ve eksik parçaya sahip ortak terimin bitişik şartlı önermenin önbitişeninde bitişik şartlı önerme olarak yer aldığı kıyas ise şu şekildedir:

Her ne zaman C D ise o halde **A B**'dir.

Her ne zaman (her ne zaman **A B** ise o halde H T'dir) ise o halde V Z'dir.

Bazen (her ne zaman C D ise o halde H T'dir) olursa o halde V Z'dir.[553]

Ortak terimlerin sonuç verir halde bulunduğu ve eksik parçaya sahip ortak terimin bitişik şartlı önermenin önbitişeninde mâni'atü'l-cem' ayrık şartlı önerme olarak yer aldığı kıyas ise aşağıdaki gibi kurulabilir:

Her ne zaman C D ise **A B**'dir.

Her ne zaman (ya **A B**'dir ya da H T'dir) ise o halde V Z'dir.

Bazen (her ne zaman C D ise ya A B'dir ya da H T'dir) ise V Z'dir.[554]

Basit bitişik şartlı önermeyle ortak terimi eksik bitişik şartlı önerme olan bitişik şartlı öncülde oluşan ve sonuç öncülünün önbitişenin tümel olarak bitişik şartlı önerme olduğu kıyasın misali şu şekildedir:

"Her ne zaman C D ise **A B**'dir.

---

[551] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4070.
[552] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4070.
[553] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4071.
[554] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4072.

Her ne zaman (bazen **A B** ise H T'dir) ise V Z'dir.

Her ne zaman (her ne zaman C D ise H T'dir) ise V Z'dir."[555]

Bu kıyasta basit bitişik şartlı önerme kıyasın küçük öncülünde yer almaktadır. Basit bitişik şartlı önerme ile büyük öncülün önbitişeni arasında kurulan kıyas sonuç önermesinin önbitişeni oluştururken artbitişenini ise büyük öncülün artbitişeni oluşturmaktadır.

Sonuç veren telifin, basit bitişik şartlı önermeyle orta terimi eksik parça olarak bulunan olumsuz bitişik şartlı önermenin oluşturulduğu kıyas:

"Her ne zaman **C D** ise A B'dir.

Hiç bir zaman V Z değilse (her ne zaman **C D** ise H T'dir) değildir.

Hiç bir zaman V Z değilse (her ne zaman A B ise H T'dir) değildir."[556]

Bu kıyasta dikkat edilmesi gereken nokta, ortak terimin eksik parça olarak öncülün önbitişen veya artbitişeninde yer alması sonucun bitişik şartlı önerme olup olmamasını belirlemesidir. Eğer eksik ortak terim kıyasın herhangi bir öncülünün önbitişeninde ise sonuç önermesinin önbitişeni, artbitişeninde ise sonuç önermesinin artbitişeni bitişik şartlı önermeden oluşmaktadır.

Şimdi artık eksik parçadan oluşan orta terimin öncüllerinin birinde ayrık şartlı önermenin yer aldığı kıyasları incelemeye başlanabilir. Ayrık şartlı önermeden oluşan eksik parça ortak terim eğer kıyasın küçük öncülünde, tam parça halinde büyük öncülünde yer alırsa birinci şekil, üçüncü şekilden; ikinci şekil ise dördüncü şekilden ayrı olmaz. Eksik parça ortak terim eğer kıyasın büyük öncülünde, tam parça ortak terim ise küçük öncülde yer alırsa bu takdirde birinci şekil ikinci şekilden; üçüncü şekil ise dördüncü şekilden farklı olmaz. [557]

Nitekim ileride ayrık ve bitişik şartlı önermelerden kurulu kıyasları incelerken de görüleceği üzere ortak terimin konumu sadece bitişik şartlı önerme olduğunda dikkate alınır. Eğer eksik parça ortak terim ayrık şartlı önerme olursa eksik parçanın ayrık şartlı önermenin içerisinde önbitişen veya artbitişen olması sonucun çıkmasına etkide bulunamaz. Dolayısıyla bitişik şartlı önermede ayrık

---

[555] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4073.
[556] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4075.
[557] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4085.

şartlı önerme olarak eksik parça şeklinde yer alan ortak terimin ayrık şartlı önermenin önbitişeninde veya artbitişeninde yer alıp almamasının bir önemi yoktur.

Bu bakımdan ortak terimin eksik parça ve ayrık şartlı önermeden oluştuğu bir öncülü eksik bir öncülü tam ortak terime sahip kıyaslar sekiz değil dört başlık altında incelenir:

(a) Ayrık şartlı önermeden oluşan eksik parça orta terimin küçük öncülün artbitişeninde yer alması,

(b) Ayrık şartlı önermeden oluşan eksik parça orta terimin küçük öncülün önbitişeninde yer alması,

(c) Ayrık şartlı önermeden oluşan eksik parça orta terimin büyük öncülün artbitişeninde yer alması,

(d) Ayrık şartlı önermeden oluşan eksik parça orta terimin büyük öncülün önbitişeninde yer alması.[558]

Bunların içerisinden Hûnecî sadece birinci kısma misal vermektedir. Kâtibî ise geri kalan kısımların her birine misaller vermektedir.[559]

Birinci kısım: Ayrık şartlı önermeden oluşan eksik parça ortak terimin küçük öncülün artbitişeninde yer alması.

(a) Birinci ve üçüncü şeklin aynı olduğu kıyasın misali:

Her ne zaman C D ise (ya A B'dir ya da **H T**'dir.)

Her ne zaman **H T** ise V Z'dir.

Her ne zaman C D ise (ya A B'dir ya da V Z'dir.)[560]

Küçük öncülde yer alan ayrık şartlı önerme mâni'atü'l-hulüvv, sonuçta mâni'atü'l-cem' olur.

(b) İkinci ve dördüncü şeklin aynı olduğu kıyasın misali:

Her ne zaman C D ise (ya A B'dir ya da **H T**'dir.)

Her ne zaman V Z ise **H T**'dir.

Her ne zaman C D ise (ya A B'dir ya da V Z'dir.)[561]

Küçük öncülde yer alan ayrık şartlı önerme mâni'atü'l-cem', sonuç mâni'atü'l-cem'dir.

---

558 Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4085.
559 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 353.
560 Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4087.
561 Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4088.

İkinci kısım: Ayrık şartlı önermeden oluşan eksik parça ortak terimin küçük öncülün önbitişeninde yer alması.

(a) Birinci ve üçüncü şeklin aynı olduğu kıyasın misali:

Her ne zaman (ya A B'dir ya da **H T**'dir) ise C D'dir.

Her ne zaman V Z ise **H T**'dir.

Her ne zaman C D ise o halde (ya A B'dir ya da V Z'dir.)[562]

Küçük öncülde yer alan ayrık şartlı önerme mâni'atü'l-hulüvv, sonuç ise mâni'atü'l-hulüvvdür.

(b) İkinci ve dördüncü şeklin aynı olduğu kıyasın misali:

Her ne zaman (ya A B'dir ya da **H T**'dir) ise C D'dir.

Her ne zaman V Z ise **H T**'dir.

Bazen C D ise (ya A B'dir ya da V Z'dir.)[563]

Küçük öncülde yer alan ayrık şartlı önerme mâni'atü'l-cem', sonuç mâni'atü'l-cem'dir.

Üçüncü kısım: Ayrık şartlı önermeden oluşan eksik parça ortak terimin büyük öncülün artbitişeninde yer alması

(a) Birinci ve ikinci şeklin aynı olduğu kıyasın misali:

Her ne zaman C D ise **H T**'dir.

Her ne zaman V Z ise (ya A B'dir ya da **H T**'dir.)

Bazen (ya A B'dir ya da C D'dir) ise V Z'dir.[564]

Büyük öncülde yer alan ayrık şartlı önerme mâni'atü'l-cem', sonuç mâni'atü'l-cem'dir.

(b) Üçüncü ve dördüncü şeklin aynı olduğu kıyasın misali:

Her ne zaman **H T** ise C D'dir.

Her ne zaman V Z ise (ya **H T**'dir ya da A B'dir.)

Bazen (ya A B'dir ya da C D'dir) ise V Z'dir.[565]

Büyük öncülde yer alan ayrık şartlı önerme mâni'atü'l-hulüvv sonuç ise mâni'atü'l-hulüvvdür.

---

[562] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4089.
[563] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4090.
[564] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4093.
[565] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4094.

Dördüncü kısım: Ayrık şartlı önermeden oluşan eksik parça ortak terimin büyük öncülün önbitişeninde yer alması.

(a) Birinci ve ikinci şeklin aynı olduğu kıyasın misali:

Her ne zaman C D ise **H T**'dir.

Her ne zaman (ya **H T**'dir ya da A B'dir) ise V Z'dir.

Bazen (ya A B'dir ya da C D'dir) ise V Z'dir.[566]

Büyük öncülde yer alan ayrık şartlı önermenin türü mâni'atü'l-cem', sonuç önermesi ise mâni'atü'l-cem'dir.

(b) Üçüncü ve dördüncü şeklin aynı olduğu kıyasın misali:

Her ne zaman **H T** ise o halde C D'dir.

Her ne zaman (ya A B'dir ya da **H T**'dir) ise o halde V Z'dir.

Bazen (ya A B'dir ya da C D'dir) ise o halde V Z'dir.[567]

Büyük öncülde yer alan ayrık şartlı önerme mâni'atü'l-hulüvv; sonuç ise mâni'atü'l-hulüvvdür.

Öncülleri bitişik şartlı önermelerden oluşan kıyaslarda son olarak değineceğimiz nokta, bu tür kıyasın yüklemli bir sonuç verip veremeyeceğidir. Hûnecî bu konuyu burada değil, şartlı kıyaslar bölümünü bitirdikten sonra bir bütün halinde ele almaktadır.[568] Hûnecî ayrı bir bölüm altında öncülleri salt şartlı önermelerden veya biri yüklemli diğeri şartlı önermeden oluşan kıyaslardan sonuç olarak yüklemli nasıl elde edileceğine dair genel ilkeler koymaktadır. Şartlı kıyaslardan yüklemli sonuç elde edilebileceğini bütün şartlı kıyasları ele aldıktan sonra vermesinin nedeni, koyduğu kuralların şartlı kesin kıyasların tümünü kapsıyor olmasıdır. Fakat bu kurallar ayrı ayrı ilgili olduğu kıyas türünün altında da değerlendirilebilmektedir. Bu yüzden genel olarak şartlı kıyasların tamamı için geçerli kabul ettiği bu ilkeleri ayrıştırarak şartlı kıyasların her bir bölümü içinde değerlendirmeyi uygun bulduk. Dolayısıyla burada ilk olarak bitişik şartlı önermelerden oluşan kıyastan sonuç olarak nasıl yüklemli önerme çıkarılacağının üzerinde duracağız.

---

566 Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4095.
567 Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4096.
568 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 402.

Hûnecî, ilk olarak bitişik şartlı kıyasın ortak teriminin her iki öncülde tam parça olduğu kısımdan başlamaktadır.[569] Söz konusu kıyasta tam parça olan ortak terimin haricinde öncüllerde kalan taraflar arasında da sonuç verecek bir telifin düzenlenmesi şart koşulmaktadır. Haliyle bu telifin oluşabilmesi için de ortak terimin dışında kalan taraflarda da her öncül arasında ittisali sağlayan bir başka ortak terimin bulunması gerekmektedir. Bu ikinci bir ortak terim de kıyasın sonucu intaç ettirtmektedir. Hûnecî sanki şartlı önermelerin tam parça olan ortak teriminin dışında kalan tarafları yüklemli önermeden oluşan bir kıyas olarak görmektedir. Bunu verdiği misal üzerinde anlatmaya çabalayalım:

"Her ne zaman her C B ise **H Z**'dir.

Her ne zaman **H Z** ise her B A'dır.

Her C A'dır."[570]

Bu iki bitişik şartlı öncülde tam ortak terim; "H Z'dir" önermesidir. Bu ortak terim atıldığında geri kalan parçalar küçük öncülde "her ne zaman her C B ise" ile büyük öncülde "o halde her B A'dır" ibareleridir. Dikkat edilirse bu iki ibare arasında da onların yeniden bir kıyas telifi oluşturabilmelerine imkan sağlayan, ortak terim vazifesini icra eden "B" terimi yer almaktadır. Bu açıdan Hûnecî sanki şartlı önermenin taraflarını yüklemli önermeye tahvil ederek şöyle bir kıyasa tabi tutmaktadır.

Her C **B**'dir.

Her **B** A'dır

O halde her C A'dır.

Yüklemli önermenin sonuç olarak çıkarsanması, ortak terimin tam parça olmadığı her iki öncülün olumlu olduğu bitişik şartlı önermelerden oluşan kıyaslarda da geçerlidir. Ama bu kıyastan sonucun çıkarsanması ortak terim tam parça olduğu kıyastan farklıdır. Buradaki metot, bitişik şartlı önermelerin yüklemli önermeye tahvil edilmesi bunun sonucunda da bitişik şartlı önermelerden elde edilen yüklemli önermelerin yeni bir kıyas oluşturmasıdır. Hûnecî'nin bu kıyas için tercih ettiği misal aşağıda yer alır:

"Her ne zaman her C B ise o halde her B **A**'dır.

---

[569] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 402.
[570] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 402.

Her ne zaman her **A** D ise o halde her D H'dir.

Her C H'dir."[571]

Yukarıdaki kıyasın küçük öncülünde yer alan bitişik şartlı önerme "her C A'dır" şeklinde yüklemli önermeyi gerektirmektedir. Büyük öncül ise "her A H'dir" yüklemli önermeyi gerektirmektedir. Her iki öncül kıyas düzeni içerisinde telif edildiğinde ise şu hali almaktadır:

Her C **A**'dır.

Her **A** H'dir.

O halde her C H'dir.

Öncüllerdeki bitişik şartlı önermelerin yüklemli önermeye çevrilmesi ve akabinde de bu yüklemli önermelerden yeni bir kıyas tertip edilip sonucun yüklemli önerme şeklinde çıkarsanması her iki öncülün olumsuz bitişik şartlı önermeden oluştuğu kıyaslar için de geçerlidir. Mesela;

Hiç bir zaman her C B değilse o halde bazı B **A** olmayan değildir.

Hiç bir zaman her **A** D değilse o halde bazı D H olmayan değildir.

O halde her C H'dir.[572]

Hûnecî'ye göre küçük öncül her C A'dır önermesini gerektirmektedir. Büyük öncül ise yüklemli önerme olarak her A H'dir önermesini gerektirmektedir. Öyleyse her iki öncülün telif edilmesiyle de her C H'dir sonucu ortaya çıkmaktadır.[573]

2.2. Ayrık Şartlı Önermelerden Oluşan Şartlı Kıyaslar

Ayrık şartlı önermelerden kurulu şartlı kesin kıyaslar (i) ortak terimi her iki öncülde tam parça (ii) birinde tam diğerinde eksik parça ve (iii) her ikisinde de eksik parça olmaktadır.[574] Şu misalde tam parçadır:

"Daima bu şey ya A B'dir ya da **C D**'dir.

Daima bu şey ya **C D**'dir ya da E F'dir."

Hûnecî bu bölüme İbn Sînâ'nın öncülleri ayrık şartlı önermelerden oluşan şartlı kıyaslar hakkındaki düşüncelerini özetleyerek başlamaktadır. İbn Sînâ ayrık

---

[571] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 403.
[572] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 404.
[573] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 404.
[574] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 354.

şartlılardan oluşan kıyasın her iki öncülü hakikiye, nitelikleri olumlu olduğunda kıyasın sonuç vermeyeceği fikrindedir.[575] Ona göre mesela "Bu şey ya A B'dir ya da C D'dir" denildiğinde buradan "Bu şeyin ya A B'dir olacağı ya da A B değildir olacağı" kast edilmektedir.[576] Şayet böyle bir ilişki kast edilmemişse o zaman ayrık şartlı önerme hakikiye değildir. Çünkü bu durumda üç seçenekli hakikiye ayrık şartlı önerme kurulmuş olacaktır. Halbuki hakikiyede üçüncü bir seçenek ihtimali ve imkanı yoktur.[577] Hakikiye bir şey ve onun çelişiği arasında ilişkiye dayalıdır.

İbn Sînâ bu kadarıyla iktifa etmeyi yeğlerken sonraki dönem mantıkçılar onun koyduğu kaidenin altını doldurma, onun iddiasının gerekçelerini beyan etme ve niçin bu kuralı koyma gereği hissettiğine dair bazı izahatlar yapma ihtiyacını hissetmişlerdir. Bunlardan biri de Şemseddîn es-Semerkandî'dir. O, her ne kadar İbn Sînâ'nın bunun gerekçelerini *eş-Şîfâ*'da tasrih ettiğini belirtse de yine daha genel biçimde açıklama yapılmasını uygun görmektedir.

Ona göre İbn Sînâ'nın bundan kaçınmasının nedeni şudur:

> *Çünkü her iki taraf birbirine mugayir olursa küçük terim ve büyük terim arasında hakiki bir uyuşmazlığın olması mümkün değildir aksi durumda küçük terim orta terimi ve büyük terimi beraberce nefyeden olur. Büyük terim de orta terimi ve küçük terimi beraberce nefyeden olur. Bu da her iki öncülün yanlış olmasını gerektirir, çünkü o zaman küçük terimin doğruluğundan orta terimin ve büyük terimin yanlışlığı onun yanlışlığından da her ikisinin doğruluğu gerekli olur. Eğer farklı olmazlarsa aynı şekilde hakikiye bir sonuç vermezler ancak bir şeyin kendi kendisiyle 'inâdı gerekli olur.*[578]

Semerkandî burada iki noktaya dikkat çekmektedir. Birincisi, eğer sonucun tarafları arasında hakikiye bir infisal gerçekleşirse o zaman kıyasın öncülleri doğru olamayacaktır. İkincisi, sonucun tarafları farklı olmazsa kendi kendisiyle o zamanda 'inâd gerçekleşecektir. Bu da imkansızlığı doğuracaktır.

Kâtibî İbn Sînâ'nın koyduğu kaideyi daha incelikli bir şekilde şöyle açıklamaktadır:

i) Eğer kıyasın sonucunun taraflarından biri diğer tarafına mugayir olursa o zaman bu tarafın öncüllerdeki ortak terime mugayir olma durumu ortadan kalkacaktır. Çünkü bir şey ancak sadece bir şeye mugayir olabilir, yoksa aynı anda

---

575 İbn Sînâ, *Kıyas,* 319. Ayrıca bk. Aytekin Özel, *İbn Sînâ'nın Birleşmeli Kıyas Teorisi ve Sembolik Yorumu*, (Bursa: Emin Yayınları, 2009), 301; Büyükada, Samet, "İbn Sina'da Şartlı Kıyaslar", (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2015), 56.
576 İbn Sînâ, *Kıyas*, 319.
577 İbn Sînâ, *Kıyas*, 319.
578 Semerkandî, *Kıstâsu'l-efkâr*, 410.

birden fazla şeye mugayir olamaz.[579] O halde kıyas içerisinde, sonucun taraflarından biri, hem sonucun diğer tarafına hem de öncüllerdeki ortak terime mugayir olmamalıdır. Şayet olursa bu taktirde kıyasın öncüllerinin hakikiye olmaları mümkün olamaz. Kâtibî'nin açıklamalarını bir misalle somutlaştırabiliriz:

Bu şey ya A B'dir ya da **C D'**dir (küçük öncül)

Bu şey ya **C D'**dir ya da E F'dir (büyük öncül)

Bu şey ya A B'dir ya da E F'dir (sonuç).

Bu kıyasta küçük terim "A B'dir" önermesi, ortak terim "C D'dir" önermesi ve büyük terim ise "E F'dir" önermesidir. Küçük öncülde "A B'dir" önermesinin çelişiği veya yukarıdaki tercih ettiğimiz ifadeyle mugayiri "C D'dir" önermesidir. "A B'dir" önermesinin sonuçtaki çelişiği ise "E F'dir" önermesidir. Bu durumda kıyas içerisinde bir kavramın veya önermenin aynı anda iki farklı çelişiğini ifade etmiş bulunmaktayız. Bunu yaptığımız takdirde ya kıyasın tarafları arasında 'inâd ilişkisini tesis etmemiş oluruz ya da öncüllerin birini doğru kurmamış oluruz. Şu halde İbn Sînâ'nın iki olumlu hakikiyeden oluşan kıyasın sonuç vermeyeceğini söylemesi zikredilen duruma işarettir.

ii) Karşılaşılaşılabilecek bir diğer problem de sonucun taraflarının aynı olmasıdır. Kıyasın sonucunun bir tarafı diğer tarafa yukarıdaki nedenden dolayı mügayir olamıyorsa o zaman onunla aynı olacaktır. Yani yukarıdaki misalde ifade ettiğimiz gibi sonuçta kıyasın bir tarafının diğer tarafına mugayirliği ifade edilemiyorsa o zaman taraflarda aynı şeyin ifade edilmesi zorunlu olacaktır.

Bu şey ya A B'dir ya da A B'dir.

Kâtibî'ye göre bu halde "bir şey hem kendidir denilmek hem de kendi değildir" denilmek suretiyle mantığın en temel kuralı çelişmezlik ilkesi ihlal edilmektedir. Böyle bir temel kuralın ihlaline sebep olduğundan dolayı Kâtibî'ye göre İbn Sînâ, iki olumlu hakikiyye ayrık şartlı önermelerden kurulu kıyası uygun bulmamıştır.[580]

Hûnecî, İbn Sînâ'nın bu kaidesini tartışmaya açar ve onu çürütmeye çalışır.[581] Önce, İbn Sînâ'nın böyle bir kıyasta sonucun tarafları birbirine mugayir

---

[579] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4100. Kâtibî bu mefhumu bizzat kendi sözcükleriyle şöyle ifade eder "li-imtinâ'i en yekûne lî-mefhûmin vâhidin ev li-kaziyyetin vâhidetin nakîzâni."

[580] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4100.

[581] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 354.

olursa bu, aynı zamanda sonucun taraflarından birinin veya her ikisinin orta terime mugayir olacağı anlamına geleceği görüşünü ele alır. Ona göre, kıyasın sonucunda taraflar arasında teânüd gerçekleştiğinde, buradan İbn Sînâ'nın iddia ettiği gibi ortak terimin zikredildiği öncüllerin doğru olamayacağı sonucu çıkartılamaz.[582] Ayrıca, bunun öncüllerden birinin hakikiye türünden çıkmaya yol açacağı sonucuna da ulaşılamaz. Çünkü ona göre bir şeyin başka bir şeyin birden çok lâzımına mütenakız olması caizdir.[583] Diğer bir ifadeyle Hûnecî'ye göre bir şeyin aynı anda hem öncüllerde hem de kıyasın sonucunda birbirinden farklı bir kaç şeye mugayir olması mümkündür. Dolayısıyla, birbirine mütenakız olan kıyasın sonucunun taraflarının lâzımlarından birinin ortak terime de mütenakız olmasında herhangi bir beis yoktur. Tersinden öncüllerde ortak terime mütenakız olan büyük ve küçük terimin lâzımlarının sonuçta birbirlerine mütenakız olmaları da mümkündür.

Bununla birlikte bir şeyin, başka şeyin birden fazla lâzımına mütenakız olması sayesinde kıyasın sonucunda belirebilecek ikinci ihtimal de yani sonucun taraflarının müttehid olma durumu da ortadan kalkacaktır. Zira "Bu şey ya A B'dir ya da A B'dir" önermesinde olduğu gibi kıyasın sonucunda ayrık şartlı önerme olmasından dolayı onda mevcut olan ayrışma ('inâd) ilişkisi bir şeyin kendisiyle değil aksine ona eşit lâzımıyla tesis edilmektedir.[584] Bundan dolayı da kıyasın sonucunun tarafları arasında birbirini nakzetme durumu ortaya çıkmayacaktır. Bilakis böyle bir durumda sonuçta tarafların biri kendiyle değil, lâzımıyla ayrışacak ve müttehid olmayacaktır.

Hûnecî sonuçta yer alan taraflar arasındaki ilişkinin yani bir şeyin kendisi ve lâzımı arasındaki ayrışmanın kıyasın sonucu olarak zikredilemeyeceğini onun yerine taraflar arasındaki ittisalin ya da bu ittisali gerektirecek bir infisalin kıyasın sonucu olacağını belirtir.[585]

Kâtibî şerhte her iki tarafın görüşlerini mukayesesini edip kendi tercihini ortaya koymaktadır. Ona göre Hûnecî'nin İbn Sînâ'ya verdiği cevap tatmin edici

---

582 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 354.

583 "li-cevâzi en-yekûne li-nakîzi şey'in vâhidin levâzimun mütesâviyetün müteğâyiretün" Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 354.

584 Hûnecî'nin İbn Sînâ'ya karşı çıkışını özetleyen cümlesi "lâ yelzemu min nefyihî ittihâdü'l-münfasıleteyn ve 'inâdü'ş-şey'i li-nefsihî bel limâ yüsâvihî."dir. Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 354.

585 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 354.

değildir bu yüzden de tartışmaya açıktır.[586] Cevabın tartışmaya açık olan noktası, bilerek veya bilmeyerek Hûnecî'nin şartlı kesin kıyasla seçmeli kıyası birbirine karıştırmasıdır. Nitekim kesin kıyaslarda kıyasın sonuç önermesi öncüllerde zikredilenden hem şeklen hem de mana itibariyle ayrı olmak zorundadır. Dolayısıyla sonuç önermesinde öncüllerin lâzımının ifade edilmesi kıyası kesin şartlı kıyas formatından çıkartıp seçmeli kıyas suretine dahil etmek anlamına gelmektedir. Bundan dolayı ona göre Hûnecî, kesin şartlı kıyasların temel kuralı ihlal etmektedir.[587]

Bu tartışmanın dışında Hûnecî ayrık şartlı kıyaslar konusunu İbn Sînâ temelli ele almayı sürdürmektedir. Ancak bu sefer İbn Sînâ alıntıları eleştirilmek adına değil konunun genel çerçevesinin belirlenmesi adına yapılmaktadır. Bu meyanda İbn Sînâ ayrık şartlı kıyaslar için genel geçer bir kaç kanun ortaya koymaktadır. Ona göre (i) her iki öncül hakikiye, onlardan biri tikel olmamalıdır.[588] (ii) Öncüllerin her ikisi de mani'atül cem' veya mani'atü'l hulüvv olursa ve öncüllerden biri tikel olduğunda oluşacak kıyaslar ise sonuç vermektedir.[589] Ancak İbn Sînâ, bu tür kıyasın sonuç verebilmesi için iki öncülden birinin bir parçasının, yani önbitişen veya artbitişenden birinin, olumsuz olması gerektiğini hatırlatır.[590] (iii) Öncüller hakikiye dışında olup biri olumsuz, diğeri tümel olumluysa kıyas sonuç verirken olumlu öncül tikel olursa kıyas sonuç vermemektedir.[591]

Hûnecî ise olumsuz parçanın öncüllerin birinde şart koşulamayacağını, öncüller arası ortaklığın olumlu veya olumsuz parçada olmasında herhangi bir beisin oluşmayacağını belirtmektedir.[592] Buna mukabil İbn Sînâ, olumsuz parçanın olumsuz öncülde bulunduğu zaman bu tür öncüllerden kurulu kıyasın sonuç vermeyeceğini kabul etmektedir.[593] Ortak terim olumsuz olduğunda kıyastan sonuç

---

[586] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4108.
[587] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4108.
[588] İbn Sînâ, *Kıyas*, 321-322.
[589] İbn Sînâ, *Kıyas*, 322-323.
[590] İbn Sînâ, *Kıyas*, 322-323.
[591] İbn Sînâ, *Kıyas*, 324.
[592] Hûnecî, *Keşful-esrâr*, 354-355. "Ve-lâ yehtelifu'l-hâlü bi'l-îcâbi eczâihimâ ve selbihimâ ve bi'l-iştirâki fî cüzin mûcibin ve sâlibin.
[593] İbn Sînâ, *Kıyas*, 321.

çıkmamasının nedenini ise olumsuz öncülde yer alan uzlaşmazlığın(te'ânüd) bazen gerçekleşmesine bazen ise gerçekleşmemesine bağlamaktadır.[594]

Kâtibî bu noktada İbn Sînâ'nın kuralına şöyle bir misal vermektedir:

Beş sayısı ya çifttir ya da tektir. (küçük öncül)

Hiç bir zaman çift değildir ya da tek olmayan değildir. (büyük öncül)

Hiç bir zaman beş sayısı ya tek değildir ya da tek olmayan değildir. (Sonuç)[595]

Kâtibî olumsuz parçanın olumsuz öncülde yer aldığında sonuç önermesinde te'anüdün gerçekleştiği misali verdikten sonra bu sefer de sonuçta te'anüdün gerçekleşmediği olumsuz parçaya sahip olumsuz bir öncül zikretmektedir. Bunu yaparken de yukarıda kıyasın küçük öncülünü alır fakat büyük öncülünü değiştirir.

Beş sayısı ya **çifttir** ya da tektir.

Hiç bir zaman sayı ya **çift değildir** ya da boşluk olmayan değildir.

Sonuç: Hiç bir zaman beş sayısı ya tek değildir ya da boşluk olmayan değildir.[596]

Kâtibî'ye göre ikinci örneğin sonuç öncülündeki "tektir" ifadesiyle "boşluk olmayandır" ifadeleri arasında tam bir te'anüd gerçekleşmemiştir. Bundan dolayı Kâtibî'ye göre te'ânüdün gerçekleşmemesi gibi sonuçlara mahal vermemesi adına İbn Sînâ olumsuz parçanın öncüllerin olumsuzunda yer almaması şartıyla bu tür bir kıyasın sonuç vereceğine hükmetmektedir.

Aynı şekilde İbn Sînâ, Hûnecî ve de Kâtibî'ye göre yine bu tür şartlara sahip ama olumsuz öncülündeki parçaların olumlu olması durumunda yukarıdaki kıyasta olduğu gibi bu tür kıyasların sonuç önermesinde te'ânüd ve lâ-te'ânüd'ün birlikte bulunacağından dolayı geçersizdir.[597]

Ayrık şartlı önermelerden kurulu şartlı kesin kıyasların her bir kısmını incelemeye başlamadan önce Hûnecî İbn Sînâ'ya bir başka itiraz daha yöneltmektedir.[598] Hûnecî'nin neye itiraz ettiğine geçmeden önce İbn Sînâ'nın düşüncelerini kısaca özetleyelim. İbn Sînâ, öncülleri hakikiye olmayan ayrık şartlı

---

[594] İbn Sînâ, *Kıyas*, 321.
[595] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4120.
[596] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4120.
[597] İbn Sînâ, *Kıyas*, 322; Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 355; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, 4121.
[598] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 355.

kıyasların sonuçta olumlu ayrık şartlı olarak netice vermeyeceklerini, aksine bu öncüllerden birinin tikel olması durumunda sonucun olumsuz ayrık şartlı olarak çıkabileceğini söylemektedir.[599] Sonucun olumlu ayrık şartlı önerme şeklinde çıkamamasının nedenini ise sonuçta ihtilâfın[600] meydana gelmesi olarak göstermektedir.[601]

Kâtibî de, İbn Sînâ'nın sonuç vermeyeceğini iddia ettiği, öncülleri ayrık şartlı önermenin hakikiye dışındaki türlerinden oluşan kıyaslara teker teker misaller vermekte, onların sonuç vermemelerini, nedenleriyle birlikte izah etmektedir.[602] İlk önce iki öncülün de mâni'atü'l-hulüvv olduğu kıyaslardan çıkan sonuçların geçersizliğine misaller vermektedir. Sonra öncülleri mani'atül cem' türünden oluşan kıyasların geçersizliğini, son olarak da birinin mâni'atül-hulüvv diğerinin mâni'atü'l-cem' olduğu kıyasların geçersizliğini misallerle ispat etmektedir.[603]

Hûnecî'ye göre, İbn Sînâ kıyasın sonucunun olumlu olarak çıkmasını men eden ihtilaf delilinin, sonucun olumsuz olarak çıkmasını men ettiği gerçeğini gözden kaçırmaktadır: "Lakin, onun[Şeyh'in] iddia ettiği kıyasın sonucunda olumlu olmasını men eden ihtilaf delilinin [kıyasın] sonucunun olumsuz olarak çıkmasını da men edeceği gizli değildir."[604]

Hatta Hûnecî İbn Sînâ'nın ihtilaf nedeniyle kıyasın sonucunda olumlu bir önermenin yer alamayacağını, aksine olumsuz önermenin yer alacağını ve sonucun apaçık biçimde geçersiz olacağını ifade etmektedir.[605] Kâtibî de onun bu itirazını "o zahiren doğru sözdür" yargısıyla onaylıyor gözükmektedir. [606]

Hûnecî son olarak, İbn Sînâ'nın öncüllerden birinin olumsuz, diğerinin tümel ve olumlu olduğunda kıyasın sonuç vereceği, tikel olduğunda ise sonuç

---

599 İbn Sînâ, *Kıyas*, 322-323. "*et-Telîfâtü elletî tekûnü min munfesliteyni gayra hâkîkiyyeteyni teşterikâni fî cüz'in mûcibin lâ-tecibu lehâ netîceten 'alâ vechi'l infisâli'l-mûcibi elbettete.*"

600 İhtilâf: yukarıda bazı kıyasların netice verememesinin nedeni olarak da gösterilen ayrık şartlı önerme olan sonuçta bazen te 'anüdün bazen ise lâ-te'anüdün gerçekleşmesidir. Bu da kıyasın sonucunu kesinliğe vardıramadığından dolayı kıyasta menfi kabul edilen bir durumdur.

601 İbn Sînâ, *Kıyas*, 323.

602 Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4125-4126.

603 Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4125-4126.

604 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 355.

605 "*Fe-kavluhu lâ yünticu el-infisalü'l-mûcibu li'l-ihtilâf ve yünticu es-selbe ellezî yukâbiluhû zâhiru'l-fesâd.*" Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 355.

606 Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4133.

vermeyeceği görüşüne[607] karşı çıkmaktadır.[608] O, olumsuz öncülün tikel olumlu öncülle tıpkı tümel olumluyla sonuç verdiği gibi sonuç vereceğini savunmaktadır.[609] Ancak neden sonuç verdiğinin gerekçelerini bu bahis altında açıklamamakta, ileride bu konuya tekrar geri döneceğini, yeri geldiğinde niçin sonuç verdiğini açıklayacağını belirtmektedir.[610]

Kâtibî ise ilk önce İbn Sînâ'nın ifadelerde kapalı bulduğu noktaları şerh etmektedir. Ona göre kapalı kalan birinci nokta, öncüllerin türleri olduğunu bunların mâni'atü'l-hulüvv olduklarını belirtir, ikinci nokta ise sonucun nicelik ve nitelikleri olduğunu, bunun da tikel ve olumsuz olması gerektiğini söyler.[611] Akabinde bu tür özelliklere sahip kıyasın sonuç verip vermeyeceğini misallerle test etmektedir:

Daima ya A B'dir ya da **C D**'dir. [Küçük öncül, tümel olumlu ve mâni'atü'l-hulüvv]

Hiç bir zaman ya **C D** değildir ya da H Z değildir. [Büyük öncül, tümel olumsuz ve mâni'atü'l-hulüvv]

Bazen A B değilse H Z değildir. [sonuç, tikel olumsuz bitişik şartlı önerme][612]

Kâtibî'nin verdiği misale dikkatle bakılacak olursa sonucun ayrık şartlı önerme değil de bitişik şartlı önerme olduğu görülecektir. Bunun nedeni şartlı önermeler konusunda da değindiğimiz üzere şartlı önermelerin şartlı kıyaslara zemin oluşturması hasebiyle bir ayrık şartlı önermenin bitişik şartlı önermeye dönüşebilmesidir. Dolayısıyla Kâtibî kıyasın sonucunun bitişik şartlı önerme vermede herhangi bir sakınca görmemektedir.

Üzerinde duracağımız bir başka nokta da az önce de değindiğimiz gibi Kâtibî'nin bu misali İbn Sînâ'nın iddiasını temellendirmek adına vermesidir. Kâtibî bu temellendirme için misal üzerinden iki sağlama metodu geliştirmektedir. Birincisi eğer İbn Sînâ'nın iddia ettiği gibi kıyas bu tür şartlar altında bu sonucu "Bazen A B olmadığında H Z değildir" doğru olarak intaç etmezse o zaman bu

---

[607] İbn Sînâ, *Kıyas*, 324.
[608] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 355-356.
[609] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 355-356.
[610] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 355- 356.
[611] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4134-4136.
[612] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4136.

sonucun çelişiği "Her ne zaman A B ise o halde H Z'dir" önermesinin doğru olması lazım gelecektir. Bu çelişik önerme de kıyasın büyük öncülü olan olumsuz mâni'atül-hulüvv'ün yanlışlığını gerektireceğinden dolayı sonucun çelişiğine dönüştürülmeden önceki halinin doğru olması kaçınılmazdır. Bundan dolayı da İbn Sinâ kıyasın sonuç verebilmesi için öncüllerden birinin olumsuz, diğerinin ise tümel olumlu olmasını şart koşmaktadır.[613] İkincisi ise olumlu tarafın olumsuz taraftan daha genel olma ihtimalinin ortaya çıkması ve bunun sonucunda da genel olanın özel olanı gerektirmemesinin imkansız oluşudur.[614]

İbn Sînâ, *Kıyas* kitabında ayrık şartlı kıyasları kısaca bu minval doğrultusunda ele alırken Hûnecî'nin bu konuda yenilikler ileri sürdüğü görülmektedir. O, İbn Sînâ'nın bu tür kıyaslarda öncüller arası ortaklığın tam olmayan parçalarda sağlanacağı görüşünü[615] kabul etmez ve ayrık şartlı kıyasları yeniden kurgular. Bu bağlamda ona göre ayrık şartlı kıyasların öncüllerinin her ikisindeki ortak terimler ya tam parçaya sahiptir, ya tam parçaya sahip değildir, ya da bir öncülde tam parça diğer öncülde eksik parçaya sahiptir:[616]

(a) Ortak terim her iki öncülde tam parçaya sahip

(b) Ortak terim her iki öncülde de tam parçaya sahip değil

(c) Ortak terim bir öncülde tam parçaya sahip diğer öncülde tam parçaya sahip değil.

2.2.1. Ortak Terimin Her İki Öncülde Tam Parça Olduğu Ayrık Şartlı Kıyaslar

Bu kıyaslar ortak terimin ya önbitişenlerde tam, ya artbitişenlerde tam, ya önbitişende tam artbitişende tam ya da tam tersi artbitişende tam önbitişende tam parça olarak zikredildiği kıyaslardır. Ortak terimin küçük öncülün artbitişeninde ve büyük öncülün önbitişeninde tam parça olduğu kıyasa şöyle bir misal verilebilir:

"Daima bu şey ya A B'dir ya da **C D**'dir

Daima bu şey ya **C D**'dir ya da E F'dir."

---

[613] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4136.
[614] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4137.
[615] İbn Sînâ, *Necât*, 82-83; Kömürcü, *Ebherî'nin Mantık Anlayışı*, 184.
[616] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 356.

Ayrık şartlı önermeler hakikiye, mâni‘atül-cem‘ ve mâni‘atül-hulüvv olmak üzere üç türdür ve kıyasın öncülleri bunlardan biri olacağından dolayı bu kıyaslar altı başlık altında ele alınmaktadır:

(a) Her iki öncülü hakikiye ayrık şartlı kıyaslar,

(b) Öncülden birinin hakikiye, diğerinin mâni‘atü'l-cem‘den olduğu ayrık şartlı kıyaslar,

(c) Öncülden birinin hakikiye, diğerinin mâni‘atü'l-hulüvv'den olduğu ayrık şartlı kıyaslar,

(d) İki öncülden birinin mâni‘atü'l-cem‘ diğerinin mâni‘atü'l hulüvv'den olduğu ayrık şartlı kıyaslar,

(e) İki öncülü de mâni‘atü'l-hulüvv olan ayrık şartlı kıyaslar,

(f) İki öncülü de mâni‘atü'l-cem‘ olan ayrık şartlı kıyaslar.

Söz konusu altı kısım kıyasın sonuç verebilmesi için aşağıdaki iki şartın bulunması gerekmektedir: (i) İki öncülden birinin tümel olması (ii) iki öncülden birinin olumlu olması.[617] Bu şartlar sağlanmadığında kıyasın küçük ve büyük öncülü sonucu ortaya çıkarmaz ve ayrıca sonuç önermesinin tarafları arasında ayrık şartlı önermenin temel unsuru olan te‘ânüd gerçekleşmez.

2.2.1.1. Her İki Öncülü Hakikiye Olan Kıyaslar

Küçük ve büyük öncülü hakikiye olan kıyaslardır. Sonuç vermeleri yukarıda zikredilen iki şartla birlikte, nicelik ve nitelik açısından her iki öncülü de tümel ve olumlu olmalıdır. Kıyas tümel ve bitişik şartlı sonuç vermektedir. Bitişik şartlı önermeden oluşan sonucun önbitişeninin öncüllerde zikredilen büyük ve küçük terimin herhangi birinden oluşması arasında fark gözetilmez.[618]

Öncüllerden biri tümel değil de tikel olursa kıyas tikel bir sonuç verir. Sonuç yine bitişik şartlı önermeden kurulu olur ve sonucun önbitişeni tikel öncüldeki ortak terim haricindeki taraf olurken, artbitişeni de tümel öncüldeki ortak terim dışındaki taraf olmaktadır.[619]

---

[617] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 356; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4142.
[618] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 356; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4143.
[619] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 356; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4144.

Hûnecî ve Kâtibî sonucun bitişik şartlı önerme olabileceği gibi ayrık şartlı önerme olarak da çıkabileceğini söylemektedir.[620] Bu açıdan sonucun, ayrık şartlı önermenin üç türüne de dönüştürülebilmesi mümkündür.

Hûnecî, sonucun ayrık şartlı önermeden bitişik şartlı önermeye dönüştürülme işlemini uygulayan İbn Sînâ'nın kıyasın sonucunda öncüllerde yer alan terimlere anlam ve şekil açısından riayet etmediğini iddia etmektedir.[621] Hûnecî'nin eleştirdiği İbn Sînâ'nın ifadesi şu meyandadır: Hakikiyeden veya hakikiye dışındaki önermelerden oluşan, bunun yanında nitelik itibariyle olumlu öncüllerden telif edilmiş kıyasın sonucunu bitişik şartlı önermeden ayrık şartlı önermeye dönüştürürken sonucu bitişik şartlı önermedeki önbitişenin çelişiğini ve artbitişenin de aynını alarak oluşturmak mümkündür.[622]

Hûnecî'ye göre İbn Sînâ'nın yaptığı gibi kıyasın sonucunda ifade edilmiş olan bitişik şartlı önermenin taraflarının aynıyla değil de çelişiğiyle sonucun ayrık şartlı önerme suretine dönüştürülerek ifade edilmesi kıyasın terimlerine riayet edilmemesi anlamına gelmektedir.[623] Diğer bir ifadeyle bu durumda kıyasın sonucunda öncüllerde zikredilmeyen bir terim ifade edilmektedir. Kıyasın sonucunda bitişik şartlı önermenin ayrık şartlı önermeye bu şekilde dönüştürülmesi halinde, hakikiye ve mâniatü'l-hulüvv ve mâniatü'l-cem' şeklindeki sonuçları 3'ten 6'ya çıkarmaktadır. Hûnecî, kıyasın sonuçlarının üçten altıya çıkartılmasının nedeni olarak ayrık şartlı önerme türünde ifade edilen sonucun taraflarının eşit olmasını göstermektedir.[624] Taraflar eşit olduğunda yerlerinin değiştirilerek de ifade edilmeleri mümkündür. Dönüştürme işlemi İbn Sînâ'ya göre yapıldığında 3 tane olması gereken sonuç 6 taneye çıkmaktadır: 2'si hakikiye 2'si mâniatü'l-hulüvv ve son 2'si mâniatü'l-cem'.

Kâtibî, Hûnecî ile İbn Sînâ arasındaki tartışmayı aşağıdaki misalle daha anlaşılır kılmaktadır.

"Daima ya A B'dir ya da **C D**'dir.[Küçük öncül, ayrık şartlı önerme]

Daima ya **C D**'dir ya da H Z'dir. [Büyük öncül, ayrık şartlı önerme]

---

620 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 356; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4144.
621 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 356-357.
622 İbn Sînâ, *Kıyas*, 323.
623 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 357.
624 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 357.

Daima ya A B olmayandır ya da H Z'dir." Veyahut da "Daima ya H Z olmayandır ya da A B'dir." [Hakikiye, mâni'atü'l-cem' ve mâni'atü'l-hulüvv sonuç] [625]

Kâtibî'nin verdiği misal bir kaç açıdan ele alınabilir. Birincisi, kurduğu kıyasta Kâtibî, İbn Sînâ'nın ifade ettiği üzere bitişik şartlı önermenin ayrık şartlı önermeye olumsuz olarak döndürülmüş halini kıyasın sonucunda zikretmektedir. İkincisi Kâtibî, Hûnecî'nin ifade ettiği üzere kıyasın sonucunun iki şekilde ifade edilebileceğini göstermektedir. Çünkü ayrık şartlı önermede taraflar arasında 'inâd ilişkisi olduğu için önbitişenle artbitişenin yerlerinin değiştirilerek ifade edilmesinde herhangi bir sakınca bulunmamaktadır. Bundan dolayı kıyasın sonucunda "Daima ya A B olmayandır ya da H Z'dir" demekle "Daima ya H Z olmayandır ya da A B'dir" demek arasında fark yoktur.

Hûnecî, her iki önermenin kıyasın sonucu olduğunu, bunun da inkar edilemeyeceğini ifade ederek İbn Sînâ'ya katılmaktadır.[626] Bununla birlikte kıyasta olumlu öncüllerden olumsuz sonuç çıkmaz şeklinde bir kuralın söz konusu olamayacağını, ayrık şartlı öncüllerden bitişik şartlı önerme formatında sonucun çıkabileceğini ve terimler itibariyle kıyasın sonucunun öncüllerde verilen terimlerden farklı olabileceğini seçmeli kıyasın da buna en uygun örneği barındıracağını ifade etmektedir.[627] Fakat bu konunun muhataralı olduğunu ve bu tartışmaya girmeyeceğini belirtmektedir.[628]

Hûnecî'nin burada vurguladığı nokta, kıyasın tarifine göre sonuçlarının ve sonucun lâzımlarının farklılaşacağıdır. Kıyas eğer sonuçta yer alan terimlerin öncüllerde yer alan terimlerle farklılaşmasını men edecek, olumlu öncüllerden olumsuz sonuç çıkmasını men etmeyecek ve ayrık şartlı öncüllerden bitişik şartlı sonuç çıkmasını men etmeyecek tarzda tanımlanırsa olumsuz bitişik ve ayrık şartlı önermeleri kıyasın sonuçları, olumlu ayrık şartlı önermeleri de onların lâzımları olabilmektedir. Kıyas, sonucunda yer alan terimlerin öncüllerdeki terimlere

---

[625] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4148.
[626] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 357.
[627] Son dönem yazılan Osmanlıca-Türkçe mantık kitaplarında kıyasta öncüller olumluysa sonucun olumsuz olamayacağının üzerinde durulur. Hatta bu, kıyasın 8 kuralından biri olarak zikredilir. Bk. Pasquale Galluppi, *Miftâhu'l-fünûn*, (İstanbul: Takvîmhâne-i Amire, h. 1277), 86; Öner, *Klasik Mantık*, 102, *Emiroğlu, Klasik Mantığa Giriş*, 152.
[628] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 357.

muhalif olmasını, olumlu öncüllerden olumsuz sonucun çıkmasını ve ayrık şartlı öncüllerden bitişik şartlı sonucun da çıkmasını men etmeyecek tarzda tanımlanırsa, olumsuz bitişik ve ayrık şartlı önermelerle birlikte olumlu ayrık şartlı önermeler de kıyasın sonuçları haline dönüşebilecektir. Yok eğer kıyas, sonucun terimlerinin öncüllerdeki terimlere muhalif olmasını, olumlu öncüllerden olumsuz sonucun çıkmasını ve ayrık şartlı öncüllerden bitişik şartlı sonucun çıkmasını men edecek tarz da tanımlanırsa bu takdirde olumsuz bitişik ve ayrık şartlı önermelerle birlikte olumlu ayrık şartlı önermeler de kıyasın lâzımları haline dönüşecektir.[629]

2.2.1.2. Öncüllerden Biri Hakikiye, Diğeri Mâni'atü'l-cem' Olan Kıyaslar

Ortak terimi tam olan ayrık şartlı önermelerden kurulu kıyasların ikinci kısmı öncüllerden birinin hakikiye diğerinin ise mâni'atü'l-cem' olduğu kıyaslardır. Kıyasın küçük öncülünün hakikiye büyük öncülünün ise mâni'atü'l-cem' olduğu kıyas için şöyle bir misal verilebilir:

"Daima ya A B'dir ya da C D'dir.

Daima ya C D'dir ya da E F'dir."

Hûnecî ve Kâtibî bu kıyasın sonuç vermesi için bazı genel kurallar ortaya koymaktadırlar.[630] (i) Her iki öncül de olumlu olmalıdır. (ii) Her iki öncülü tümel olan kıyastan çıkan sonuç tümel bitişik şartlı önermedir.[631]

Onların üzerinde durdukları diğer bir nokta da tümel bitişik şartlı önerme olan sonucun önbitişen ve artbitişeninin, öncüllerin hangi tarafından alınacağıdır. Hûnecî, sonucun önbitişenin, mâni'atü'l cem' olan öncülündeki ortak terim haricindeki taraf olacağı kanaatindedir.[632] O, hakikiye olan öncülün ortak terim olmayan tarafından sonuç önermesinin önbitişeni alınırsa kıyasın sonuç vermeyeceğini söylemektedir.[633] Son olarak bitişik şartlı olan sonucun ayrık şartlıya nasıl dönüştürüleceği hakkında bilgi vermektedir.

---

[629] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 357.
[630] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 359; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4168.
[631] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4168.
[632] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 359.
[633] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 359.

Öncüllerin ikisi olumlu fakat birinin tikel olduğu kıyasın sonucu tikel, olumlu ve bitişik şartlıdır. Sonucun tarafları tikel öncülün ortak terim olmayan tarafından da tümel öncülün ortak terim olmayan tarafından da oluşabilir.

Hûnecî, hakikiye olan öncül tümel olduğunda kıyastan bizzat sonuç çıkacağını ifade ederken tümel öncül mâni'atü'l-cem' olduğunda kıyasın sonucunu bizzat tikel, olumlu ve bitişik şartlı önerme olacağını belirtmektedir.[634]

Hûnecî, öncüllerden biri olumsuz ve hakikiye olması halinde kıyasın sonuç vermeyeceğini, ancak olumsuz olan taraf hakikiye değil de mâni'atü'l-cem' ve mâni'atü'l-hulüvv olması halinde kıyasın sonuç vereceğini, çıkan sonucun da tikel olumsuz bitişik şartlı olacağını söylemektedir.[635]

Kâtibî, kıyasta olumsuz olan öncülün yalnızca mâni'atü'l-cem' olmasıyla ilgilenmektedir. Eğer olumsuz olan öncül ister tikel ister tümel olsun mâni'atü'l cem' olursa sonuç vereceğini ve sonucun önbitişeninin de mâni'atü'l cem' olan öncüldeki ortak terim olmayan taraftan alınacağını ve tikel olumsuz olarak yer alacağını belirtmektedir.[636] O, mâni'atü'l-cem'in olumsuz ve tikel olduğu kıyas için şu misali vermektedir:

Daima ya A B'dir ya da **C D**'dir. [Küçük öncül, hakikiye ayrık şartlı önerme]

Bazen ya **C D** değildir ya da H Z değildir. [Büyük öncül, mâni 'atü'l-cem' ayrık şartlı önerme]

Bazen H Z değilse A B değildir.[637] [Sonuç, tikel olumsuz bitişik şartlı önerme]

Akabinde Kâtibî, sonucun önbitişeni neden kıyasın hakikiye olan öncülden değil de mâni'atü'l cem' olan öncülden alınmalıdır sorusunu cevaplamaktadır. Çünkü, ona göre sonuç önermesinin önbitişeni hakikiye öncülünden alındığında hakikiyenin bir tarafı olan ortak terimin çelişiğinin mâni'atü'l-cem' olan öncülün tarafından daha özel olma ihtimali ortaya çıkmaktadır. Bu ihtimal de sonuç önermesinde genel olanın özel olanla mülazemetinin olumsuzlanmasına yol

---

[634] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 359.
[635] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 359-360.
[636] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4181.
[637] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4182.

açmaktadır. Bu durum da açıkça imkansızdır.[638] Bu nedenle kıyasın sonucunun önbitişeni mâni'atü'l-cem' olan öncülden alınmalıdır. Mesela

Daima ya canlıdır ya da **canlı olmayandır**. [hakikiye]

Hiç bir zaman bu şey ya **canlı olmayan** değildir ya da cisim değildir.[mâni'atü'l-cem']

Bazen bu şey canlı değilse o şey cisim değildir.[639]

2.2.1.3. Öncüllerden Biri Hakikiye Diğeri Mâni'atü'l-hulüvv Olan Kıyaslar

Burada öncelikle her iki öncülü de tümel olumlu olan kıyaslar incelenmektedir. [640] Eğer öncüllerin her ikisi de tümel olumlu ise sonuç, tümel olumlu bitişik şartlı olarak çıkmaktadır. Ancak sonucun önbitişeni, hakikiye öncülün ortak terim olmayan tarafından alınmaktadır. Mâni'atü'l-hulüvv öncülünden alınan ortak terim olmayan taraf sonucun önbitişeni yapılırsa bu takdirde sonuç akamete uğramaktadır.[641]

İkinci olarak her iki öncülün olumlu olup birinin tikel olduğu kıyasın sonuç verip vermeyeceği ele alınmaktadır. Bu kıyas da sonuç vermekte ancak sonucun önbitişeni ise her iki öncülde ortak terim olmayan taraflardan alınabilir. Tikel öncül hakikiye olursa kıyas yine sonuç verir ancak sonucun önbitişeni, hakikiye olan öncülün orta terim olmayan tarafından oluşturulmaktadır.[642]

Üçüncü olarak da öncüllerden birinin olumsuz olması hali incelenmektedir. Hûnecî burada sadece sonuç veren kıyası eserine alırken Kâtibî sonuç vermeyen kıyası da inceleyip neden sonuç vermediklerinin üzerinde durmaktadır. Öncelikle Kâtibî olumsuz olan öncülün hakikiye olması halinde kıyasın sonuç vermeyeceğini bunun nedenini de kıyasın sonuç önermesinde taraflar arasında ne infisalin ne de ittisalin oluşması olarak gösterir. Kıyasın öncüllerinin sonuç önermesinde ittisal ve infisali meydana getirememelerinden dolayı da ona göre kıyas geçersiz kalmaktadır. Buna göre kıyasın sonucunun tarafları arasında te'ânüd olmasına

---

[638] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, 219a.
[639] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4184.
[640] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 360; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4185.
[641] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 360; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4185.
[642] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 360; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4190.

rağmen aralarında hakiki bir infisalin gerçekleşmemektedir. Bu duruma verdiği misal aşağıdaki gibidir:

Daima bu şey ya canlıdır ya da **insan olmayandır**.[mâni'atü'l-hulüvv, olumlu küçük öncül]

Hiç bir zaman bu şey ya **insan olmayan** değildir ya da canlı olmayan değildir.[hakikiye, olumsuz büyük öncül]

Hiç bir zaman bu şey ya canlı değildir ya da canlı olmayan değildir.[643] [sonuç]

Kâtibî'ye göre sonuç önermesinde "canlı değil" ile "canlı olmayan değil" arasında te'ânüd gerçekleşmesine rağmen aralarında infisâl gerçekleşmemektedir. İnfisâl gerçekleşmediğinden dolayı kıyas da sonuçsuz kalmaktadır.[644]

Kâtibî kıyasın sonuç vermemesine dair ikinci bir neden daha zikretmektedir. O da kıyasın sonucunun tarafları arasında telâzumun gerçekleşmesine rağmen infisalin meydana gelmemesidir. Mesela,

Daima bu şey ya **canlıdır** ya da insan olmayandır.[mâni'atü'l-hulüvv, olumlu küçük öncül]

Hiç bir zaman bu şey ya **canlı** değildir ya da konuşan olmayan değildir. [hakikiye, olumsuz büyük öncül]

Elbette bu şey ya insan olmayan değildir ya da konuşan olmayan değildir.[645] [sonuç]

Kâtibî'ye göre sonuç önermesinin tarafları yani "insan olmayan değil" ile "konuşan olmayan değil" arasında birbirini gerektirme başka bir deyişle telâzum ilişkisi olmasına rağmen aralarında infisâl vuku bulmamıştır. Zira "insan olmayan değil" ile "konuşan olmayan değil" tabii olarak birbirlerini gerektirmektedir. Sonuç olarak, hakikiyenin olumsuz olması halinde mâni'atül-hulüvvü olumlu olması kıyasın sonuçsuz kalmasına neden olmaktadır.

Dördüncü olarak olumsuz öncülün mâni'atü'l hulüvv olduğu kıyas incelenmektedir. Olumsuz öncül tikel veya tümel olsun kıyas, bitişik şartlı tikel ve

---

[643] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4192.
[644] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4192.
[645] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4193.

olumsuz olarak sonuç vermektedir. Fakat bitişik şartlı sonucun önbitişeni hakikiye olan öncülün ortak terim olmayan tarafından alınmaktadır.

2.2.1.4. Öncüllerden Birinin Mâni‘atü’l-cem‘ Diğerinin Mâni‘atü’l-hulüvv Olduğu Kıyaslar

Hûnecî ve Kâtibî bu kıyasların sonuç verme şartlarından başlamaktadırlar. Onlara göre (i) iki öncül de olumlu tümel olduğu zaman kıyas bitişik şartlı tümel ve olumlu sonuç vermektedir.[646] Bitişik şartlı önermeden oluşan sonucun önbitişeni ise mâni‘atü’l-cem‘ olan öncüldeki ortak terim olmayan taraftan sağlanmaktadır. Çünkü bu taraf bitişik önerme suretine çevrildiğinde ortak terimin çelişiğini gerektirmektedir. Mesela, sonucun önbitişenin sağlandığı öncül “bu şey ya A B’dir ya da C D’dir” olsun. Bu öncüldeki “ya A B’dir” ifadesi sonucun önbitişeni, “ya da C D’dir” ifadesi kıyasın ortak terimi olsun. Ayrık şartlı bu önerme bitişik şartlı önermeye çevrildiğinde şu şekilde ifade edilmektedir: Bu şey her ne zaman A B olursa o zaman C D olmayandır. “A B’dir” ifadesi, “C D’dir” ifadesinin çelişiğini bitişik şartlı önerme formatında gerektirmektedir. Ortak terimin çelişiği de yani “C D olmayandır” ifadesi de mâni‘atü’l-hulüvv olan öncülün ortak terim olmayan mesela “H Z’dir” ifadesini gerektirmektedir. Her iki bitişik şartlı önermede kıyas şekline büründüklerinde ki bu şekilde Kâtibî’nin ifadesine göre birinci şekilden bir kıyastır, sonuçtaki önbitişen mâni‘atü’l-cem‘in ortak terim olmayan tarafında yer almaktadır. Yukarıdaki ifadeleri kıyas olarak şu şekilde ifade etmek mümkündür:

Her ne zaman A B olursa C D olmayandır. [küçük öncül mâni‘atül-cem‘in bitişik şartlı önerme çevrilmiş hali]

Her ne zaman C D olmayansa o zaman H Z’dir. [büyük öncül mâni‘atü’l-hulüvv’ün bitişik şartlı önermeye çevrilmiş hali]

Her ne zaman[bazen] A B olursa H Z’dir. [sonuç, sonucun önbitişeni mâni‘atü’l-cem‘ olan öncülün önbitişeninden sağlanmıştır.]

Hûnecî ve Kâtibî devamında sonucun önbitişeni, mâni‘atü’l-hulüvv olan öncülün önbitişeninden alınırsa öncüllerin türünün değişeceğinden bahsetmektedir. Her bir öncülün türünün hakikiyeye dönüşeceğini ifade etmektedirler. Hûnecî

---

[646] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 361, Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 4197.

sadece bu dönüşümden bahsederken Kâtibî her iki öncülün de hakikiyeye nasıl ve neden dönüşeceklerini izah etmektedir.[647] Ona göre iki şey arasındaki birbirini gerektirme ilişkisinin melzûmun çelişiği ile lâzımın aynısından hulüvvün imkansızlığını gerektirmesi mâni'atü'l-cem'in hakikiyeye dönüşmesine neden olmaktadır. Mâni'atü'l-hulüvvün hakikiyeye dönüşmesi ise iki şey arasındaki birbirini gerektirme ilişkisinin melzûmun aynısı ile lâzımın çelişiğinin bir arada toplanmasının imkansızlığını gerektirmesi nedeniyledir.[648]

(ii) Öncüllerden birinin tikel olması halinde kıyasın sonuç verip vermeyeceğinin üzerinde durulmaktadır. Şayet tikel öncül mâni'atü'l-cem' ise kıyas sonuç vermekte ve kıyasın sonucu nitelik itibariyle olumlu, nicelik itibariyle tikel olmaktadır. Bunun yanında sonuç önermesi bitişik şartlı önermeden kurulmakta ve önbitişenin öncüllerin ortak terim olmayan taraflarından yani büyük ya da küçük terimlerden de sağlanmasında herhangi bir mahzur görülmemektedir. Tikel olan öncül mâni'atül hulüvv olursa da kıyas yine sonuç vermektedir. Ancak kıyasın sonuç öncülünün tarafları bu sefer öncüllerdeki büyük ve küçük terimlerin aynıyla değil de çelişikleriyle düzenlenmektedir. Buna ek olarak sonucun niteliği yine olumlu, niceliği de tikel olmaktadır.[649]

(iii) Öncüllerin olumsuz olmaları durumunda kıyasın sonuç verip vermeyeceği değerlendirilmektedir. Böyle bir durumda olumsuz olan öncül aynı zamanda tikel ve mâni'atü'l-hulüvv olursa kıyas sonuç vermez.[650] Hûnecî ve Kâtibî'ye göre bu tür kıyasın sonuç vermemesinin nedeni sonucun tarafları arasında aynı anda hem te'ânüdün hem de telâzumun vuku bulmasıdır. Kâitibî bu durumu misal vererek açıklamaktadır. Ayrık şartlı önermeden meydana gelen sonuçta hem te'ânüdün hem de telâzumun ortaya çıkması da ayrık şartlı önermenin mahiyetini ortadan kaldıran bir duruma işaret etmektedir. Kâtibî'nin sonuçta te'ânüdün ortaya çıktığı duruma verdiği misal şu şekildedir:

Daima bu şey ya insandır ya da **attır**. [küçük öncül mâni'atü'l-cem']

Bazen bu şey ya **at** değildir ya da insan olmayan değildir. [büyük öncül mâni'atü'l-hulüvv, tikel olumsuz]

---

[647] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 361; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4197.
[648] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4197.
[649] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 361; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4198-4199.
[650] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4200.

Bazen bu şey ya insan değildir ya da insan olmayan değildir.[651] [sonuç]

Sonuç öncülünde telâzum ilişkisinin gerçekleştiği örnek ise şu şekildedir:

Daima bu şey ya insandır ya da **attır**.[küçük öncül mâni'atü'l-cem']

Bazen bu şey ya **at** değildir ya da konuşan değildir.[büyük öncül mâni'atü'l-hulüvv, olumsuz tikel]

Bazen bu şey ya insan değildir ya da konuşan değildir.[652] [sonuç]

Aynı şekilde tikel olumsuz olan öncül mâni'atü'l-cem' olursa da kıyasın sonucunda te'anüd ve telâzum birlikte ortaya çıkacağından dolayı kıyas sonuç vermemektedir. Buradan hareketle Kâtibî, öncüllerden biri tikel olumsuz olursa bu kıyasın sonuç vermeyeceği şeklindeki külli kaideyi inşa etmektedir.[653]

(iv) Bu tür kıyasta son olarak öncüllerin tümel olumsuz olma durumları ele alınmaktadır. Kıyasta eğer tümel olumsuz öncül mâni'atü'l-hulüvv olursa, mâni'atü'l-cem' olan öncül tikel veya tümel olsun fark etmeksizin biri olduğunda kıyas olumsuz tikel ve bitişik şartlı sonuç vermektedir. Mâni'atü'l-hulüvv olan öncülün ortak terim olmayan tarafı ise sonucun önbitişeni yapılmaktadır.[654] Böylece Kâtibî tümel veya tikel mâni'atü'l-cem' olan öncülle kıyasın sonuç verdiğini kabul etmektedir.

Tümel olumsuz olan öncül mâni'atü'l cem' olursa sonuç tikel olumsuz bitişik şartlı çıkmaktadır. Sonucun tarafları öncüllerdeki küçük ve büyük terimin çelişikleriyle inşa edilmektedir. Sonucun önbitişeni bu çelişiklerin mâni'atü'l-hulüvv olan öncülde yer alan ortak terim olmayan taraftan alınmaktadır. Bu durumda mâni'atü'l-hulüvv olan öncülün tümel veyahut da tikel olması arasında sonucu etkileme açısından bir fark görünmemektedir.[655]

Mâni'atü'l-hulüvv olan öncül aynı şartlarını korur, mâni'atü'l-cem' olan öncül tümel olursa sonuç yine tikel olumsuz olarak çıkmaktadır. Ancak sonucun önbitişeni, mâni'atü'l-cem' olan öncülün tekrar etmeyen terimi dışındaki terimin çelişiğiyle oluşturulmaktadır. Aksi takdirde kıyas sonuç vermemektedir.[656]

---

[651] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4200.
[652] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4200.
[653] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4202.
[654] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4203.
[655] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4205.
[656] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4206.

2.2.1.5. Öncüllerin Her İkisinin Mâni‘atü’l-hulüvv Olduğu Kıyaslar

Hûnecî, bu bölüme hangi başlığa ad olduğunu belirtmeden beşinci kısım şeklinde doğrudan konuya giriş yaparken[657] Kâtibî, Hûnecî’nin bu unutkanlığını düzelterek başlığın ismini öncüllerin her ikisinin mâni‘atü’l-hulüvv’den oluştuğu kıyaslar olarak kaydetmektedir.[658] Bu kıyas içerisinde de yukarıdaki kıyas şekillerinde ele alınan metodun takip edildiğini gözlemlemekteyiz. İlk olarak öncüllerin tümel ve olumlu olduğunda kıyasın sonuç verip vermeyeceği tartışılmaktadır.

Hûnecî ve Kâtibî öncüllerin her ikisinin de tümel olumlu veya bir tanesinin tümel olumlu diğerinin tikel olumlu olduğu zaman kıyasın sonuç verdiğini ve sonuç önermesinin önbitişeninin, her iki öncülün ortak terim olmayan taraflarından oluşturulabileceğini zikretmektedir.[659] Kâtibî bu kıyasın niçin sonuç vermesi gerektiğine ilişkin ayrıntılı açıklama yapmaktadır. Kıyasın sonuç vermesini ispata yönelik geliştirilen metot; öncüllerin bitişik şartlı önerme döndürülmesi ve bu döndürmeden sonra öncüllerin kıyas şekillerine uyarlanarak sonuç verip vermeyeceklerini gözlemlemek üzerine kuruludur. Aynı şartları haiz yani öncüllerin her ikisinin de tümel veya birinin tümel olduğu kıyasın tümel bitişik şartlı önerme olarak sonuç veremeyeceğini her iki mantıkçı da kabul etmektedir. Niçin sonuç vermeyeceklerine gerekçe olarak ayrık şartlı öncüllerin bitişik şartlı önerme şekline çevrildikten sonra bitişik şartlı önermenin taraflar arasında birbirini gerektirme ilişkisinin tesis edilememesi olarak gösterilmektedir. Kapalı kalan bu noktayı Kâtibî bir misalle açmaktadır. Kâtibî sonuç önermesinde lüzumiyet ilişkisinin kurulamadığı duruma şu misali vermektedir:

Bu şey ya ağaç olmayandır ya da **canlı olmayandır**. [mâni‘atü’l-hulüvv]

Daima bu şey ya **canlı olmayandır** ya da taş olmayandır. [mâni‘atü’l-hulüvv]

Her ne zaman [bu şey] taş olmayansa ağaç olmayandır.[660] [sonuç]

Kâtibî’ye göre sonuçta “taş olmayan” ile “ağaç olmayan” kavramları arasında eksik girişimlilik ilişkisi mevcuttur. Kavramlar arası ilişkide her biri

---

[657] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 362.
[658] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 4209.
[659] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 362.
[660] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 4210.

diğerinden bir yönüyle genel bir yönüyle de özeldir. Aralarında tüm yönleriyle genellik-özellik ilişkisi kurulamadığından dolayı da birbirlerini gerektiremezler. Dolayısıyla kıyasın sonuç önermesi bu nedenden dolayı geçerliliğini yitirmektedir.

Hûnecî İbn Sînâ'nın bir görüşünü tashih etmektedir. İbn Sînâ iki tümel olumlu öncülden veya birinin tümel olumlu olduğu öncülden kurulu kıyastan çıkan tikel bitişik şartlı önermenin ayrık şartlı önermeye çevrilirken olumsuz biçimde dönüşeceğini, bunun da sonucun keyfiyetinde öncüllerin keyfiyetine riayet edilmediğine yorumlanacağını vurgulamaktadır.[661] Buna mukabil Hûnecî, ayrık şartlı önermeye dönüştürülürken olumlu bir şekilde de bitişik şartlı önermenin döndürülebileceğini savunmaktadır.[662]

Öncüllerden biri olumsuz, nicelik itibariyle de tümel veya tikel olabilen kıyaslarda ise sonuç; bitişik şartlı, tikel ve olumsuz olarak çıkmaktadır.[663] Sonucun önbitişeni ise olumlu öncülün ortak terim olmayan tarafından tesis edilmektedir. Bu noktada olumlu öncülün tikel veya tümel olması kıyasın sonuç vermesini engellememektedir. Fakat sonucun önbitişeni eğer olumsuz öncülün ortak terim olmayan tarafından tedarik edilirse bu takdirde sonuç önermesinde telâzum ilişkisi kurulamayacağından dolayı sonuç geçersiz kabul edilmektedir. Hûnecî ve Kâtibî eğer olumsuz öncülün ortak terim olmayan tarafı sonucun öncülünde tercih edilirse sonuç önermesinde telâzum ilişkisi kurulamamasının nedenini, olumsuz olan tarafın olumlu olan taraftan daha genel olması ve genel olan tarafından özel olan tarafı gerektirmesinin men edilmesi olarak göstermektedir.[664] Kâtibî, şöyle bir misal vermektedir:

Bu şey ya insan olmayandır ya da **canlıdır**. [mâni'atü'l-hulüvv, küçük öncül]

Hiç bir zaman bu şey ya **canlı** değildir ya da taş değildir. [mâni'atü'l-hulüvv, büyük öncül]

Bazen [bu şey] taş değilse insan olmayan değildir.[665] [sonuç]

---

[661] İbn Sînâ, *Kıyas*, 323.
[662] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 362.
[663] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4213.
[664] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 362; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4215.
[665] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4215.

Kâtibî'ye göre sonuç önermesinin çelişiğinin doğru olmasından dolayı bu kıyas doğru olarak kabul edilemez.[666] Yani "Her ne zaman bu şey taşsa insan olmayandır" bitişik şartlı önermesinin doğru olmasından dolayı sonuç doğru kabul edilemez.

Hûnecî ve Kâtibî'ye göre öncüllerden biri olumsuz diğeri ise olumlu olduğunda ayırt edilmeksizin olumlu öncülün tümel veya tikel olması halinde bu tür bir kıyasın sonuç vereceğini söylemeleri, İbn Sînâ'nın olumlu öncülün tikel olması durumunda kıyasın sonuçsuz kalacağına yönelik iddiasını[667] çürütmek içindir. Fakat Hûnecî ve Kâtibî, İbn Sînâ'nın görüşünün niçin geçersiz olduğuna dair açıkça gerekçe zikretmemektedir. Muhtemelen Hûnecî'nin bu şartları haiz bir kıyasın sonuç önermesinde olumsuz öncülün ortak terim olmayan tarafının önbitişen yapılamayacağına dair açıklamaları neden olarak kabul edilebilir.

2.2.1.6. Öncüllerin Her İkisinin Mâni'atü'l-cem' Olduğu Kıyaslar

Her iki öncülün de mâni'atü'l-cem' olduğu kıyaslardır. Bu kıyaslarda da tertip edilen kıyasın sonuç verip vermeyeceği araştırılmaktadır. Bu doğrultuda (i) Hûnecî ve Kâtibî her iki öncülün olumlu veya birinin olumlu olması halinde kıyasın tikel olumlu sonuç vereceği görüşündedir.[668] Sonuç önermesi yine bitişik şartlı önermedir. Yalnız sonuç önermesinin tarafları küçük ve büyük terimin aynılarıyla değil çelişikleriyle oluşturulmaktadır. Bunun yanında sonuç önermesinin önbitişeni de büyük veya küçük terimden hangisinin çelişiğinden oluşturulsa oluşturulsun sonucun doğru olup olmamasını etkileyecek yön bulunmamaktadır.

(ii) Nitelik itibariyle iki öncülden biri olumsuz, nicelik itibariyle de biri veya her ikisi tümel olursa kıyas, olumsuz tikel ve bitişik şartlı bir sonuç verir.[669] Olumlu öncüllerde sonuç büyük ve küçük terimlerin çelişiklerinden oluşturulurken burada sonuç onların aynılarından oluşmaktadır. Bunun yanında da sonucun önbitişeni de olumsuz öncülde yer alan ortak terim olmayan taraftan oluşturulmaktadır.

Hûnecî konuyu bitiriken öncülleri ayrık şartlı ve ortak terimi de tam parça olan kıyasların sonuç vermesini sağlayan altı külli kaide ortaya koymaktadır:

---

[666] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4215.
[667] İbn Sînâ, *Kıyas*, 323.
[668] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 362; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4217.
[669] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4220.

(a) Öncüllerden biri olumlu tümel olmalıdır.

(b) Tikel olumlu ve olumsuzun hükümleri arasındaki tenâfi(tarafların birbirini nefyetmeleri, onların taraflarının bir oldukları/ittihad ettikleri kabulüne göre ortaya çıkar. (*et-tenâfî beyne hükmi's-sâlibeti'l-cüziyyeti ve'l-mûcibeti bi'takdîri ittihâdi tarafeyhimâ*)[670]

Birinci kural açık bir biçimde anlaşılırken ikinci kural kapalı görünmektedir. Kâtibî kapalı kalan yerin olumlu ve olumsuz öncüllerin türünün ne olacağı olduğunu söylemektedir. Ona göre olumlu ayrık şartlı öncülde verilen hüküm taraflar arasında mâni'atü'l hulüvv ve mâni'atü'l-cem' olmasına yönelikse tikel olumsuz öncülde de bu hüküm, taraflar arasında hulüvv'ün ve cem'in ortaya çıkma ihtimaline yönelik olmalıdır. Eğer olumlu önermede hüküm mâni'atü'l-cem' olacaksa, olumsuz önermede bu hüküm cem'in ortaya çıkma ihtimaline yönelik olmalıdır. Şayet olumlu önermedeki hüküm mâni'atü'l-hulüvv ise olumsuz önermede bu hüküm hulüvv'ün ortaya çıkma ihtimaline yönelik olmalıdır.[671]

Kâtibî'ye göre kapalı kalan bir diğer nokta Hûnecî'nin "*bi-ittihadi't-tarafeyhimâ*"[672] sözünün delaletinin açık olmamasıdır. Ona göre Hûnecî "tarafların ittihadından" her iki öncüldeki önbitişen ve artbitişenin aynı olmasını kast ediyorsa ve olumsuz tikel öncülde verilen hükmün olumlu öncülde verilen hükme münâfi olmasını kast ediyorsa bu iddiası doğru ve geçerlidir, ancak bu kural sadece önbitişen ve artbitişenleri aynı olanlara mahsus kılınamaz. Çünkü bunun haricinde önbitişenleri ve artbitişenleri farklı olan kıyaslar da sonuç vermektedirler ve onlar için de kapsayıcı bir kural konulmalıdır.[673]

Hûnecî, yok eğer "tarafların ittihadından" öncüllerin tür itibariyle yani hakikiye, mâni'atü'l-hulüvv, mâni'atü'l-cem' itibariyle aynı olmalarını kast ediyorsa, burada da tahsis bakımından dışarıda kalan bazı hususlar yer almaktadır. Hûnecî tikel olumsuz öncülde verilen hüküm ile olumlu öncülde verilen hükmün tenâfî olmasını tarafların ittihadına bağlamaktadır. Halbuki bu şart sadece öncülün tikel olumsuz olmasında geçerli değil tümel olumsuz olmasında da geçerlidir.

---

[670] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 363.
[671] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4223.
[672] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 363.
[673] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4225.

Bundan dolayı Kâtibî, bu kuralın genişletilerek tümel olumsuz öncülleri de kapsaması gerektiğini paylaşmaktadır.[674]

(c) İki öncül de tümel ve olumlu ise sonuç büyük ve küçük terimin aynıyla tümel olumlu bitişik önerme olur. Sonucun önbitişeni mâni‘atü'l cem‘ olan öncülün ortak terim olmayan tarafıyla, artbitişeni de mâni‘atü'l hulüvv olan öncülün ortak terim olmayan tarafının bir araya getirilmesiyle oluşturulur.

(d) İki öncül de olumlu, öncüllerden herhangi biri tikel olduğu zaman mâni‘atü'l-hulüvv olan öncül tümel de olursa sonuç, büyük ve küçük terimin bizzat kendisiyle kurulan tikel olumlu bitişik şartlı önermedir. Eğer tümel olan öncül mâni‘atü'l-hulüvv değilse sonuç, büyük ve küçük terimlerin çelişiklerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulur.[675]

(e) Eğer öncüllerden biri olumsuzsa ve olumsuz öncül de mâni‘atü'l-cem‘ ise sonucun önbitişeni olumsuz öncülün ortak terim olmayan tarafından alınması şartıyla, tikel olumsuz bitişik şartlı olarak çıkar. Olumsuz öncül, mâni‘atü'l cem‘ değilse bu takdirde sonucun önbitişeni, olumlu olan mâni‘atü'l cem‘ öncülünün ortak terim olmayan tarafından alınır.[676]

Buna ek olarak Kâtibî dördüncü kısmın sonucunun ve iki öncülden birinin tümel olumsuz olduğunda kıyasın netice vermesi için konulması gereken kuralların kitapta eksik kaldığını söyler ve aşağıdaki kuralı ekler.[677]

(f) İki öncülden biri olumsuzsa kıyasın sonucu olumsuz bitişik şartlı önermedir. Sonucun tarafları da öncüllerdeki ortak terim olmayan tarafların aynılarıdır. Öncülün önbitişeni, kıyasın öncüllerinde eğer olumsuz öncül mâni‘atü'l-cem‘de yer alıyorsa mâni‘atü'l-cem‘in ortak terim olmayan tarafından alınır. Ya da tikel olumlu mâni‘atü'l cem‘in ortak terim olmayan tarafından alınır. Öncüllerde mâni‘atü'l-cem‘ olumlu ve tikel olarak ve de olumsuz biçimde yer almıyorsa yani ister mâni‘atü'l-cem‘ tümel olumlu olarak yer alsın ya da bu şekilde yer almasın önbitişen ortak terim olmayan tarafların her ikisinden de kurulabilmektedir.[678]

---

674 Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4226.
675 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 363; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4228.
676 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 363; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4229.
677 Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4230.
678 Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4230.

2.2.2. Ortak Terimin Her İki Öncülde Tam Parça Olmadığı Ayrık Şartlı Kıyaslar

Bu tür kıyaslarda ortak terim, öncüllerdeki önbitişenin veya artbitişenin tamamından değil bir parçasında yer alır. Ortak terimin öncüllerdeki önbitişen veya artbitişenin bir parçası olmasından dolayı sonuçta üç parçalı bazen de dört parçalı bir ayrışma meydana gelir. Zira önbitişen veya artbitişen, her iki öncüldeki ortak terim olmayan tarafların da bir araya gelmesi sonuçta fazlalığı ortaya çıkarmaktadır. Mesela:

"Daima ya A B'dir ya da A **C**'dir. [Küçük öncül]

Daima ya **C** D'dir ya da H Z'dir. [Büyük öncül]

Daima ya A B'dir ya A D'dir ya da H Z'dir." [Sonuç]

Bu kıyasta ortak terim küçük öncülün artbitişenin yüklemi, büyük öncülün de önbitişeninin konusudur. Ortak terimler sonuçta bulunamayacağından dolayı geriye kalan taraflar sonucun tarafları haline gelmektedir.

Bu meyanda ortak terimi tam parça olmayan ayrık şartlı kıyaslar için genel olarak şunları ifade edebiliriz: (i) Önceki bölümden farklı olarak kıyas bitişik şartlı değil ayrık şartlı bir sonuç verir. (ii) Bunun yanında sonuç, klasik anlamda ikili bir yapıdan değil ikiden fazla taraftan oluşabilmektedir.

Buna göre Hûnecî tam parçaya sahip olmayan ortak terimin öncüllerdeki konumları itibariyle bu kıyasları beş kısma ayırmaktadır:[679] (a) Öncüllerin birinde yer alan tek parça ortak terimin diğer öncülde tek parça olarak yer alması. (b) Öncüllerin birinde yer alan tek parça ortak terimin diğer öncülde iki parça olarak yer almaktadır. (c) Öncüllerin birinde öncülün her iki tarafında da ortak olan ortak terim diğer öncülün taraflarının birinde ortak olması geri kalan diğer parçanın da taraflar da aynı olması. (d) Ortak terimin öncüllerin birinde taraflarının her birinde diğer öncülde de tarafların her birinde yer alması. (e) Öncüllerin birinde tarafların birinde yer alan ortak terimin diğer öncülde tarafların ikisinde de yer alması.

---

[679] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 363.

2.2.2.1. Öncüllerden Birinde Yer Alan Tek Parça Ortak Terimin Diğer Öncülde Tek Parça Olarak Yer Alması

Bu kıyasın sonuç vermesi için Hûnecî tarafından zikredilen ve Kâtibî'nin de mutabık kaldığı şartlar şunlardır: Sonuç üç parçadan oluşmaktadır, sonuç olumlu ayrık şartlıdan kuruludur ve mâni'atü'l-hulüvv'dür. Sonucun iki parçası öncüllerdeki ortak terimin olmadığı taraflardan, geri kalan diğer tarafı da öncüllerde ortak terimin yer aldığı taraflardan oluşturulur.[680] Bunun yanında küçük öncülde ortak terimin yer aldığı tarafın geri kalan parçasıyla diğer tarafın parçası ortak olabilir. Hatta büyük öncül için de aynı şey söz konusudur. Büyük öncülde ortak terimin yer aldığı tarafın geri kalan parçasıyla diğer tarafın geri kalan parçası ortak olabilir. Hûnecî ve Kâtibî bunu birinci kısım olarak adlandırırlar ve şu misali verirler:

Daima ya her A B'dir ya da her A **C**'dir. [küçük öncül]

Daima ya her **C** D'dir ya da her H D'dir. [büyük öncül]

Daima ya her A B'dir ya A D'dir ya da H D'dir.[681] [sonuç]

Sonuç önermesinin tarafları küçük öncülün önbitişeni, ortak terimin atılmasıyla kalan tarafların birleştirilmesi ve büyük öncülün artbitişeninden oluşmaktadır. Bu kısma has özellik ise küçük öncülde ortak terimin yer aldığı tarafın konusu ile önbitişenin konusu yani A'lar ortaktır. Aynı şekilde büyük öncüldeki önbitişen ile artbitişenin yüklemleri yani D'ler de ortaktır.

Bu bölüm altında ikinci kısım olarak adlandırdıklarında ise sadece bir öncülde ortak terimin yer aldığı tarafın ortak terim dışındaki parça ile diğer tarafın bir parçası ortaktır. Buna da hem Hûnecî hem de Kâtibî aşağıdaki misali verir:

Daima ya her A B'dir ya da her A **C**'dir. [küçük öncül]

Daima ya her **C** D'dir ya da H Z'dir. [büyük öncül]

Daima ya her A B'dir ya A D'dir ya da H Z'dir.[682] [sonuç]

Küçük öncülde önbitişen ile artbitişenin konuları aynıyken büyük öncülde hem önbitişenler hem de artbitişenler birbirinden farklıdır.

---

[680] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 364; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4234.
[681] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 364; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4235.
[682] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 364; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4236.

Bu bölüm altında işlenen üçüncü ve son kısımda öncüller içerisinde ve öncüller arasında tekrar eden sadece tam parça olmayan ortak terimdir. Ne küçük öncüldeki önbitişen ve artbitişende aynı olan parça ne de büyük öncüldeki önbitişen ve artbitişende aynı parça yer alır. Bu tarz kıyas çeşidine ise şu misali verirler.

Daima ya her A B'dir ya da her C **D**'dir. [küçük öncül]

Daima ya her **D** H'dir ya da V Z'dir. [büyük öncül]

Daima ya her A B'dir ya C H'dir ya da V Z'dir. [683] [sonuç]

Görüldüğü üzere her iki öncülde de sadece tam parça olmayan ortak terim aynıdır. Diğer parçalar birbirinden farklıdır.

2.2.2.2. Öncüllerden Birinin İki Parçasından Birinde Yer Alan Ortak Terimin Diğer Öncülün Her İki Parçasında Yer Alması

Bu kısmın temel ölçütü sonucun üç taraftan kurulu olması, olumlu olması ve türünün mâni'atü'l-hulüvv olmasıdır.[684]

Birinci kısımda ortak terim öncüllerin birinde tek yazılmış, diğerinde ise iki kere tekrar etmiştir. Tek yazılan öncülde ise ortak terimin haricindeki parça da diğer tarafta tekrar etmektedir. Mesela:

Daima ya her A B'dir ya da her A **C**'dir.[küçük öncül]

Daima ya her **C** D'dir ya da her **C** H'dir.[büyük öncül]

Daima ya her A B'dir, ya her A D'dir, ya da her A H'dir. [685] [Sonuç]

Sonucun ilk tarafı aynıyla küçük öncülün önbitişeninden alınmıştır; ikinci tarafı ise küçük öncülün artbitişeninde ortak terimin atılmasıyla kalan parçanın büyük öncülün önbitişenindeki ortak terimin atılmasıyla kalan taraftan; üçüncü taraf ise yine küçük öncülün artbitişenindeki ortak terimin atılmasıyla arta kalan parça ve büyük öncülün artbitişenindeki ortak terim haricindeki parçanın birleştirilmesi ile oluşturulmuştur.

İkinci kısımda ortak terim birinci öncülde yine tektir. Fakat birinci öncülde ortak terim haricindeki her bir parça farklıdır. İkinci öncülde ise öncülün her iki tarafında ise ortak terim tekrar etmektedir. Mesela;

---

[683] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 364; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4237.
[684] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 365; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4240.
[685] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 365; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4240.

Daima ya her A B'dir ya da her C **D**'dir. [küçük öncül]

Daima ya her **D** H'dir ya da her **D** Z'dir. [büyük öncül]

Daima ya her A B'dir, ya her C H'dir, ya da her C Z'dir.[686] [sonuç]

Sonucun ilk tarafı, küçük öncülün önbitişenidir. Orta tarafı ise küçük öncülün artbitişendeki ortak terim olmayan tarafla büyük öncüldeki önbitişenin ortak terim olmayan tarafının bir araya getirilmesiyle son tarafı ise küçük öncülün artbitişenindeki orta terim olmayan taraf ile büyük öncüldeki artbitişendeki ortak terim olmayan tarafın telif edilmesiyle oluşturulmuştur.

Üçüncü ve son kısım ise iki öncülün her iki parçası da tek bir parçada ortak değildir. Mesela:

Daima ya her A B'dir, ya da her ***C D***'dir.[küçük öncül]

Daima ya her ***D*** H'dir, ya da her Z ***C***'dir.[büyük öncül]

Daima ya her A B'dir, ya her C H'dir ya da bazı D Z'dir.[687] [sonuç]

Burada görüldüğü üzere diğer iki kısımdan farklı bir kıyas icra edilmektedir. Çünkü her iki öncülde de tekrar eden iki tane ortak terim göze çarpmaktadır. Nitekim her iki öncülde de D'ler ve C'ler ortaktır. Bunlardan hangisi ortak terimdir sorusu önemlidir. Kâtibî bu soruyu kıyasın iki farklı şekilde telif edilmesiyle cevaplamaktadır.[688] Onun söylediği doğrultuda iki farklı kıyas açıkça şu şekilde oluşturulmaktadır:

Birinci kıyas: Daima ya her A B'dir, ya da her C **D**'dir.

Daima ya her **D** H'dir ya da Z C'dir.

Daima ya her A B'dir, ya da her C H'dir [birinci sonuç]

İkinci Kıyas: Daima ya her A B'dir, ya da her **C** D'dir.

Daima ya her D H'dir ya da her Z **C**'dir.

Daima ya her A B'dir ya da her D Z'dir. [ikinci sonuç]

Birinci ve ikinci sonucun telif edilmesiyle de:

Birinci Sonuç: Daima ya her A B'dir ya da her C H'dir

İkinci Sonuç: Daima ya her A B'dir ya da her D Z'dir.

---

686 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 365; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4241.
687 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 365; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4242.
688 Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4242.

Telif edilen sonuç: “Daima ya her A B’dir, ya her C H’dir ya da bazı D Z’dir.” sonucu çıkmaktadır.[689]

2.2.2.3. Öncüllerden Birinin İki Parçasından Birinde Yer Alan Ortak Terimin Diğer Öncülün Her İki Parçasında Birinde Yer Alması ve Birinci ve İkinci Öncüllerin Geri Kalan Parçalarının Aynı Olması

Hûnecî, üçüncü kısmın adını koymadan bırakır sadece bu kıyasın iki netice birden verdiğini ve bunların nasıl yapıldığını gösterir.[690] Bu bölümün başlıklandırılması ise Kâtibî’ye aittir. Bunun yanında bu kısma verilen misaller de farklılaşmaktadır. Hûnecî’nin verdiği misal şöyledir:

Ya her A B’dir ya da her C D’dir.

Ya her B H’dir ya da her D Z’dir.

Ya her A B’dir, ya her B H’dir, ya da her C Z’dir. [birinci sonuç]

İkinci sonucun çıkarsandığı misal de aynıdır fakat sonuç farklıdır.

Ya her A B’dir ya da her C D’dir.

Ya her B H’dir ya da her D Z’dir.

Ya her C D’dir ya her D Z’dir ya da A H’dir. [İkinci sonuç][691]

Buna mukabil Kâtibî’nin ise bu bölümü üçe ayırmakta ve farklı misallerle incelemektedir.

Birinci kısımda öncüllerde iki tane ortak terim yer almaktadır ve her öncülde ortak terim dışındaki terimler öncül içerisinde ortaktır. Bunun yanı sıra böyle bir kıyastan da iki farklı sonucun çıktığını Kâtibî ifade etmektedir:

Birinci sonuç: Daima her A ***B***’dir ya da her A C’dir.

Daima her ***B*** H’dir ya da her C H’dir.

Daima her A H’dir ya her A C’dir ya da her C H’dir. [692]

Bu sonuçta ortak terim atıldığında kalan parçaların birleştirilmesiyle bir taraf; geri kalan taraflardan da sonucun geri kalan iki tarafı oluşturulmaktadır.

İkinci sonuç: Daima her A B’dir ya da her A **C**’dir.

Daima her B H’dir ya da her **C** H’dir.

---

[689] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 4242
[690] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 365.
[691] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 365-366.
[692] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 4244.

Daima her A H'dir ya da her A B'dir ya da B H'dir. [693] [sonuç]

Aynı şekilde bu sonuçta da ortak terimin atılmasıyla geri kalan parçalardan sonuç önermesinin ilk tarafı öncüldeki geri kalan taraflardan da sonuç öncülünün geri kalan iki tarafı oluşturulmuştur.

İkinci kısmın misali ve çıkan iki sonuç ise şu şekildedir:

Daima ya her A B'dir ya da her A C'dir.

Daima ya her B H'dir ya da C D'dir.

Birinci Sonuç: Daima ya her A H'dir ya her A C'dir ya da C D'dir.

İkinci sonuç: Daima ya her A D'dir ya her A B'dir ya da her B H'dir.[694]

Üçüncü kısım ise kıyasın misali ise şu şekildedir.

Daima ya her A B'dir ya da her C D'dir.

Daima ya her B H'dir ya da her D Z'dir.

Birinci sonuç: Daima ya her A B'dir ya her B H'dir ya da her C Z'dir.

İkinci Sonuç: Daima ya C D'dir D Z'dir ya da A H'dir.[695]

İkinci ve üçüncü kısmında sonuç çıkarsama yöntemi birinci kısımla benzerlik göstermektedir. Birinci kısımda verilen yöntemin aynısı ikinci ve üçüncü kısımlara da uyarlanması herhangi bir soruna neden olmaz.

2.2.2.4. İki Öncülden Birinin İki Tarafının Her Bir Parçası Diğer Öncülün İki Tarafının Her Bir Parçasıyla Ortak Olması

Hûnecî konuyu isimlendirmeden incelemeye geçmekte, ancak Kâtibî bu eksikliği gidermektedir. Kıyasın birinci öncülünde yer alan önbitişendeki ortak terim, ikinci öncülün yine önbitişeninde birinci öncülün artbitişendeki ortak terim, ikinci öncülün artbitişeninde yer almaktadır. Sonuç, geri kalan üç bölümde olduğu gibi bu bölümde olumlu, ayrık şartlı mâni'atü'l-hulüvvdür. Bu bölümün farkı, kıyasın sonucunun yukarıdaki kısımlardaki gibi üç değil dört taraftan kurulu olmasıdır. Bunun nedeni de her bir kıyasın içerisinde dört farklı kıyasın tertip edilmesidir. Bu tertip edilen kıyaslardan çıkan her bir sonucun birbirine

---

[693] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4245

[694] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4245.

[695] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4246.

eklenmesiyle de asıl kıyasın sonucu ortaya çıkmaktadır. Ortak terimin takdir edilişine göre bu bölüm de üç kısım altında işlenmektedir.

Birinci kısımda ortak terim her iki öncülün taraflarında aynıyla yer alır.

Daima ya her A ***B***’dir ya da her C ***B***’dir.

Daima ya her ***B*** D’dir ya da her ***B*** H’dir.

Daima ya her A D’dir ya her A H’dir ya her C D’dir ya da C H’dir.[696]

İkinci kısmın misali şu şekildedir:

Daima ya her ***A*** B’dir ya da her ***B*** C’dir.

Daima ya her D ***A***’dır ya da her ***B*** D’dir.

Daima ya bazı B C’dir ya her A D’dir ya her B A’dır ya da bazı C D’dir.[697]

Üçüncü kısmın misali şu şekildedir:

Daima ya her ***A*** B’dir ya da her ***C*** D’dir.

Daima ya her D ***A***’dır ya da her B ***C***’dir.

Daima ya bazı B D’dir ya da her A C’dir ya da C A’dır ya da bazı C D’dir.[698]

2.2.2.5. İki Öncülden Birinin İki Tarafından Bir Parçanın Diğer Öncülün İki Tarafındaki Parçalardan Biriyle Ortak Olması

Ortak terim birinci öncülde tek bir tarafta ikinci öncülde ise her iki tarafta yer almaktadır. Bu bölüm diğer geri kalan dört bölümdeki kısımları barındırmaz. Bundan dolayı da tek kısım altında işlenir. Kıyasın sonucu ise üç tarafa sahiptir. Bunun yanında kıyasın sonucu iki farklı ayrık şartlı önerme olarak çıkabilir. Her iki sonuç önermesi de mâni‘atü’l-hulüvv’dür.[699] Hûnecî ve Kâtibî bu şartları zikrettikten sonra bu kıyasa şu misali verirler:

Daima ya her A B’dir ya da her C ***D***’dir.

Daima ya her ***D*** H’dir ya da her ***D*** A’dır.

Birinci Sonuç: Daima ya her A B’dir ya her C H’dir ya da her C A’dır.

İkinci Sonuç: Daima ya her C A’dır ya bazı B D’dir ya da her D H’dir.[700]

---

[696] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, s. 366; Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 4249.
[697] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 366; Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 4250.
[698] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 366; Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 4251.
[699] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 367; Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 4254.
[700] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 367; Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 4254.

Hûnecî, ortak terimin her iki öncülde de tam parça olmadığı kıyasları bitirirken İbn Sînâ'nın ikinci şekil içerisinde öncülleri ayrık şartlı önermeden oluşan bir kıyastan yüklemli çıkabileceği fikrini değerlendirmektedir. Kıyastan sonuç olarak çıkan yüklemli önermenin öncüllerin de yüklemli önermeye benzetilerek çıkarsanmasını gayet yerinde ve makul bulmaktadır. Ancak öncüllerin ayrık şartlı önerme biçiminde kalarak sonucun da ayrık şartlı önerme olarak çıkarsanmasını ise zahmetli ve uzun süreli bir zihni çaba olarak değerlendirmektedir. Bundan dolayı bu çıkarsanma işlemini şartlı kıyaslar faslının sonuna bırakmaktadır.[701]

2.2.3. Ortak Terimin Bir Öncülde Tam Diğer Öncülde Eksik Olduğu Ayrık Şartlı Kıyaslar

Ayrık şartlı kıyasların son kısmı ortak terimin bir öncülde tam parça, diğer öncülde ise eksik parça olduğu kıyaslardır. Aslında bu tür ayrık şartlı kıyasların sonuç verme şartı ikinci kısmın ortak terimi her iki öncülde tam parça olmayan kıyasların sonuç verme şartlarıyla neredeyse benzerdir. Aralarındaki fark sadece bir noktadadır. O da, ortak terimin bir öncülde tam diğer öncülde ise eksik olduğu kıyasların sonuçları eğer ayrık şartlı öncüller iki taraflı olursa sonucu da iki taraftan kurulu olmasıdır.[702]

Ayrık şartlı kıyaslar konusunu bitirirken değineceğimiz son nokta, ayrık şartlı önermelerden kurulu kıyaslardan yüklemli önerme olarak sonuç elde edilip edilemeyeceğidir. Bitişik şartlı önermelerden oluşan kıyaslardan yüklemli bir sonuç elde edilmesi mümkün olduğu gibi ayrık şartlı önermelerden oluşan kıyaslardan da yüklemli bir sonucun elde edilmesi mümkündür. Yüklemli bir sonucun elde edilmesi ortak terimin ayrık şartlı önermeden oluşan öncüllerde tam parça veya eksik parça olmasına göre değişmektedir. Ortak terimin tam parça olduğu ayrık şartlı kıyaslarda öncüllerin niteliği olumlu olmak kaydıyla her iki ayrık şartlı önermenin hakikiye veya mâni'atü'l-hulüvv veya biri hakikiye, diğeri mâni'atü'l-cem' veya biri hakikiye diğeri mâni'atü'l-hulüvv veya biri mâni'atü'l-cem' diğeri mâni'atü'l-hulüvv olursa sonuç yüklemli önerme olarak çıkabilmektedir. Ancak her iki öncülün türü mâni'atü'l-cem' ise yüklemli önerme olarak sonuç

[701] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 367-368.
[702] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 368; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4265.

çıkmamaktadır.[703] Her iki öncülün olumlu, hakikiye ve ortak terimin tam parça olduğu kıyasa Hûnecî'nin verdiği misal şu şekildedir:

Daima ya her C B'dir ya da **V Z**'dir.

[Daima] ya **V Z**'dir, ya da B A'dır.

Her C A'dır.[704]

Hûnecî'nin ayrık şartlı önermelerden yüklemli bir sonuç elde etme metodu, kıyastaki ayrık şartlı önermelerin bitişik şartlı önermeye dönüştürülmesiyledir. Ayrık şartlı önermeden oluşan küçük öncül aynı zamanda "Her ne zaman her C B ise o halde V Z olmayandır" bitişik şartlı önermesine denk düşmektedir. Büyük öncül "Her ne zaman V Z olmayansa o halde her A B'dir" bitişik şartlı önermeye karşılık gelmektedir.[705] Bu iki bitişik şartlı önermeden ise "her C A'dır" sonucu elde edilmektedir:

Her ne zaman her C B ise o halde **V Z** olmayandır.

Her ne zaman **V Z** olmayansa o halde her A B'dir.

Her C A'dır.[706]

Şayet kıyasın ayrık şartlı önermelerden oluşan küçük ve büyük öncülleri mâni'atü'l-hulüvv olursa bu takdirde yöntem yine aynı olmaktadır. Önce ayrık şartlı önermeler bitişik şartlı önermelere çevrilir sonra da oluşan kıyastan yüklemli sonuç elde edilir.[707]

Öncüllerden biri olumlu, diğeri olumsuz olursa sonucun yüklemli önerme olarak çıkabilmesi ancak her iki öncülün türünün aynı olmasıyla mümkün olabilmektedir. Yani biri olumlu diğeri olumsuz olursa, yüklemli önerme olarak sonuç her ikisinin de hakikiye ya da mâni'atü'l-hulüvv veyahut da mâni'atü'l cem' olması durumunda mümkün olabilmektedir. Öncüller tür itibariyle aynı olmazsa o zaman da olumlu öncülün türü hakikiye olduğunda sonuç yüklemli önerme olarak çıkabilmektedir.[708] Diğer ihtimallerde sonuç yüklemli önerme olarak çıkmamaktadır.

---

[703] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4268.
[704] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 404.
[705] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 404.
[706] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4268.
[707] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 405.
[708] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 405; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4268.

Ayrık şartlı öncüller tam parça ortak terimi paylaşmadığı durumlarda ise öncüllerin her ikisinin olumlu veya olumsuz olma ihtimalleri de dikkate alınmaktadır. Eğer her iki öncül de olumlu olursa şu şekildeki bir kıyastan ancak yüklemli sonuç elde edilebilmektedir:

Daima ya her C B olmayandır ya da her B ***A***'dır.

Daima ya her **A** D olmayandır ya da her D H'dir.

Her C H'dir.[709]

Olumsuz olursalar şayet ise şu şekilde bir kıyas tertip edilebilir:

Hiç bir zaman ya her C B'dir değildir ya da bazı B **A** değildir.

Hiç bir zaman ya her ***A*** D değildir ya da bazı D H değildir.

Her C H'dir.[710]

2.3. Yüklemli ve Bitişik Şartlı Önermeden Oluşan Kıyaslar

Bu tür kıyaslar bir öncülün yüklemli önermeden diğer öncülün ise bitişik şartlı önermeden oluştuğu kıyaslardır. Burada yüklemli önermenin ve bitişik şartlı önermenin büyük ve küçük öncül olabilme olasılığı vardır. Bunun haricinde bitişik şartlı önermedeki ortak terim, önbitişen ve artbitişende de yer alabilmektedir. Tüm bu ihtimaller göz önünde bulundurulduğunda yüklemli ve bitişik şartlı önermelerden kurulu bitişik şartlı kıyasların Hûnecî tarafından dört başlık altında incelendiği görülmektedir.[711]

Birinci başlık altında yüklemli önerme, kıyasın küçük öncülüdür ve ortak terim yüklemli önermeyle bitişik şartlı önermenin artbitişeni arasında tesis edilmektedir. İkinci başlıkta ise yüklemli önermenin büyük öncül olduğu ve ortak terimin yüklemli önermeyle bitişik şartlı önermenin artbitişeni arasında kurulduğu kıyas incelenmektedir. Üçüncü başlıkta yüklemli önermenin küçük öncül, ortak terimin ise yüklemli önermeyle bitişik şartlı önermenin önbitişeni arasında yer aldığı kıyaslar ele alınmaktadır. Dördüncü ve son başlıkta ise yüklemli önermenin büyük öncül, ortak terimin ise yüklemli önermeyle bitişik şartlı önermenin önbitişeni arasında cereyan ettiği kıyaslar değerlendirilmektedir.

---

[709] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4268.
[710] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4268.
[711] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 369.

Bu kıyaslar incelenirken ortak terimin yüklemli önermenin tamamı ve bitişik şartlı önermenin ise ya önbitişen ya da artbitişeninin taraflarının tamamında ortak olmadığını ifade etmek yerinde olacaktır. Mesela Hûnecî, ortak terimin yüklemli önermeyle bitişik şartlı önermenin önbitişeni arasında yer aldığı kıyasları değerlendirirken ortak terimi yüklemli önermenin tamamı ve bitişik şartlı önermenin önbitişeninin tamamı arasına yerleştirmez. Ya yüklemli önermenin konusu ile bitişik şartlı önermenin önbitişenin konusunu müşterek belirleyerek kıyas şekli kurgular. Ya da yüklemli önermenin yüklemiyle, bitişik şartlı önermenin önbitişeninin konusunu ortak terim yaparak bir kıyas tertip eder.[712] Hûnecî'nin değerlendirmesinden bağımsız olarak bu kıyaslara dair vurgulanması gereken nokta yüklemli ve bitişik şartlı önermeden kurulu kıyasın sonucunun bitişik şartlı önermeden oluşuyor olmasıdır.

Bu bilgileri ifade ettikten sonra yüklemli önerme ve bitişik şartlı önermeden kurulu kıyasa bir misal verip Hûnecî'nin zikrettiği dört başlığı, meseleleriyle birlikte değerlendirmeye başlayabiliriz.

Her ***A*** B'dir. [yüklemli önerme, küçük öncül]

Her ne zaman C D ise o halde ***A*** E'dir. [bitişik şartlı önerme, büyük öncül]

Her ne zaman C D ise B E'dir. [sonuç].

2.3.1. Yüklemli Önermenin Küçük Öncül ve Ortak Terimin Yüklemli Önerme ile Bitişik Şartlı Önermenin Artbitişeni Arasında Ortak Olduğu Kıyaslar

Hûnecî tarafından yüklemli önermenin küçük öncül ve ortak terimin yüklemli önerme ile bitişik şartlı önermenin artbitişeni arasında ortak olduğu kıyaslar ile yüklemli önermenin büyük öncül ve ortak terimin yüklemli önerme ile bitişik şartlı önermenin artbitişeni arasında ortak olduğu kıyaslar sonuç verme şartlarının aynı olması nedeniyle birlikte ele alınmaktadır.[713] Bu iki kıyasın sonuç verebilmesi için (i) bitişik şartlı öncül olumlu olmalı (ii) bitişik şartlı öncülün

---

[712] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 370.
[713] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 369.

artbitişeni ile yüklemli öncül kıyasın dört şeklinden her birine ait kurallara uymalıdır.[714]

Bu iki şart altında, yüklemli önermenin küçük öncül ve ortak terimin yüklemli önerme ile bitişik şartlı önermenin artbitişeni arasında ortak olduğu kıyas birinci şekilden kurulu olduğunda şu durumlarda ancak sonuç vermektedir: (a) Olumlu ve tümel olan bitişik şartlı önerme kıyasın büyük öncülü olursa muhakkak bu bitişik şartlı önermenin artbitişeni de tümel olmak zorundadır.[715] (b) Artbitişen tümel olduğunda ise nitelik itibariyle ya olumlu ya da olumsuz olma ihtimallerine açık hale gelmektedir. Her iki ihtimalde de kıyasın yüklemli öncülü tümel olumlu ve tikel olumlu olabilmektedir. Öyleyse bitişik şartlı önermesinin tümel olması durumunda kıyas sonuç veren dört modda kurulmaktadır: Hûnecî'nin açıkça zikretmediği bu dört modu şöyle sıralayabiliriz:

i.mod: Yüklemli önerme tümel olumlu [küçük öncül]
Bitişik şartlı önerme tümel olumlu [büyük öncül]

ii.mod: Yüklemli önerme tümel olumlu [küçük öncül]
Bitişik şartlı önerme tümel olumsuz [büyük öncül]

iii.mod: Yüklemli önerme tikel olumlu [küçük öncül]
Bitişik şartlı önerme tümel olumlu [büyük öncül]

iv.mod: Yüklemli önerme tikel olumlu [küçük öncül]
Bitişik şartlı önerme tümel olumsuz [büyük öncül]

Birinci şekilde sonuç veren diğer modlar da büyük öncül olan bitişik şartlı önermenin tikel olması durumunda yaşanmaktadır. Burada da büyük öncülün tümel olması durumunda olduğu gibi dört mod sonuç vermektedir. Sadece yukarıda verilen örneklerin her bir modundaki büyük öncüldeki tümel ifadelerinin yerlerinin tikel ifadesiyle değiştirilmesiyle bu dört moda ulaşılabilmektedir.

Hûnecî'ye göre birinci başlığın ikinci şekilden sonuç veren modlarının toplamı; ikinci şeklin kendine has kurallarıyla birlikte sekiz; üçüncü şekilden on iki; dördüncü şekilden ise ondur.[716] İkinci, üçüncü ve dördüncü şeklin sonuç veren modları açıkça serd edilmesi birinci şekil gibi ayrıntılı ele alınmamaktadır.

---

714 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 369.
715 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 370.
716 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 370.

Yüklemli önermenin küçük öncül ve ortak terimin yüklemli önerme ile bitişik şartlı önermenin artbitişeni arasında ortak olduğu kıyasların sonuç veren modları işlendikten sonra yüklemli önermenin büyük öncül ve ortak terimin yüklemli önerme ile bitişik şartlı önermenin artbitişeni arasında ortak olduğu kıyasların birinci şekilden sonuç veren modları, bunun yanında ikinci, üçüncü ve dördüncü şekilden de sonuç veren modlarına geçilir. Hûnecî her bir şeklin sonuç veren modlarına açıkça değinmeden yüklemli önermenin küçük öncül ve ortak terimin yüklemli önerme ile bitişik şartlı önermenin artbitişeni arasında ortak olduğu kıyasların, zikredilen her bir şeklin sonuç veren modlarıyla aynı olduklarını belirtmekle yetinir.[717]

Kâtibî ise yüklemli önermenin büyük öncül ve ortak terimin yüklemli önerme ile bitişik şartlı önermenin artbitişeni arasında ortak olduğu kıyaslar altında değerlendirilen kıyas türünün açıklamasını Hûnecî gibi kapalı bırakmaz. O, yüklemli önermenin küçük öncül ve ortak terimin yüklemli önerme ile bitişik şartlı önermenin artbitişeni arasında ortak olduğu kıyaslar da olduğu gibi onların nedenine ve açıklamalarına değinir.[718] Buna ek olarak yüklemli önermenin küçük öncül ve ortak terimin yüklemli önerme ile bitişik şartlı önermenin artbitişeni arasında ortak olduğu kıyasların her bir şekline misaller verir. Verdiği misallerin sadece bir tanesini konunun pekişmesi adına buraya aktarabiliriz:

Birinci başlığın birinci şeklinin birinci moduna ait verdiği misal:

Her C **B**'dir. [Küçük öncül, yüklemli önerme ve tümel olumlu]

Her ne zaman H Z ise o halde her **B** A'dır. [Büyük öncül, bitişik şartlı önerme ve tümel olumlu]

Her ne zaman H Z ise o halde her C A'dır. [Sonuç, bitişik şartlı önerme ve tümel olumlu.][719]

Kâtibî, bu kuralların işletilmesi halinde yüklemli önermenin büyük öncül ve ortak terimin yüklemli önerme ile bitişik şartlı önermenin artbitişeni arasında ortak olduğu kıyasların dört şekline de rahatlıkla misaller verilebileceğini ama kendisinin

[717] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 370.
[718] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4273.
[719] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4275.

buna girişmeyeceğini belirterek, Hûnecî'nin kitabına derç ettiği bir meseleyi tahlil etmeye başlar.

Hûnecî isim zikretmeksizin bazılarının yüklemli önermenin küçük öncül ve ortak terimin yüklemli önerme ile bitişik şartlı önermenin artbitişeni arasında ortak olduğu kıyaslar ile yüklemli önermenin büyük öncül ve ortak terimin yüklemli önerme ile bitişik şartlı önermenin artbitişeni arasında ortak olduğu kıyaslardan meydana gelen birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü şekillerin sonuç veren modlarının sayılarını artırdığını ifade etmektedir.[720] Söz konusu mantıkçılar, sonuç veren modların sayılarının artmasına neden olarak, iki olumsuz bitişik şartlı önermeden olumlu bitişik şartlı önerme olarak sonuç çıkabileceği kuralını delil olarak gösterirler. Bu kuralın yüklemli ve bitişik şartlı önermeden kurulu kıyaslara uygulanması halinde sonuç veren modların doğal olarak artacağını ileri sürmektedirler. Fakat onlar, bitişik şartlı önermeden oluşan olumsuz öncüllerin sonuç verebilmeleri için olumsuz bitişik şartlı önermenin artbitişenin, olumlu bitişik şartlı önermenin artbitişenin çelişiği olması gerektiğini savunmaktadır.[721] Bu şartı barındırması halinde olumsuz iki öncülün olumlu bir sonuç verebileceğini, barındırmadığı takdirde sonuç vermeyeceğini ifade etmektedirler.

Kâtibî ise Hûnecî'nin dile getirdiği bu iddiada kapalı kalan bazı noktaların olduğunun altını çizmektedir. Kâtibî, önce Hûnecî'nin isim zikretmeden sahipsiz bıraktığı bu iddianın İbn Sînâ'ya ait olduğunu açıklamaktadır.[722] Sonra da İbn Sînâ'nın olumsuz iki öncülden olumlu bir sonucun nasıl çıkabileceğine dair açıklamalarına yer vermektedir.

Kâtibî, İbn Sînâ'nın mantık sistematiğinde olumsuz bitişik şartlı önermelerden oluşan öncüllerin nicelik itibariyle birinin tümel, diğerinin ise tikel olması halinde kıyasın netice verdiğini ifade etmektedir. Bu nicelikleri haiz iki olumsuz öncülün, kıyasta olumlu iki öncülün sonuç vermesi gibi sonuç verebileceğini, ancak burada İbn Sînâ'nın bir şartının olduğunu aktarmaktadır. Bu şartın metinde Hûnecî tarafından da zikredildiğini fakat bu şartın biraz daha detaylandırılması gerektiğini vurgulamaktadır. Kâtibî, kıyas içerisinde olumsuz

[720] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 370.
[721] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 370.
[722] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4280.

olarak zikredilen her bir bitişik şartlı önermenin artbitişeninin, onunla aynı niceliği paylaşan olumlu bitişik şartlı önermenin çelişiği olması gerektiğini vurgular.[723] Aynı niceliği paylaşmayan olumlu bitişik şartlı önerme olmaması halinde iki olumsuz bitişik şartlı önermeden sonuç çıkmamaktadır. Olumsuz bitişik şartlı önermeleri çelişiklerinin olumlu olması sayesinde olumsuz iki bitişik şartlı önermeden sonuç çıkabileceğini İbn Sînâ'nın ileri sürmesi Hûnecî'nin doğrudan yüklemli ve bitişik şartlı önermeden kurulu kıyaslarda da bu kaidenin geçerli olacağı fikrine kapılmasına neden olmaktadır. Yani bu durum, Hûnecî'nin olumsuz bitişik şartta mezkur şartın unutulmaması şartıyla yüklemli önermenin olumlu olduğu, bitişik şartlı önermenin ise olumsuz olduğu kıyastan da sonuç çıkabileceği kanaatinin oluşmasına sebebiyet vermektedir.[724]

Kâtibî, İbn Sînâ'nın sistematiği çerçevesinde şekillenen bu düşünceye şu misali verir:

Her C ***B***'dir. [küçük öncül]

Hiç bir zaman H Z değilse her ***B*** A olmayan değildir. [büyük öncül, olumsuz bitişik şartlı önerme]

Hiç bir zaman H Z değilse her C A olmayan değildir.[725] [sonuç]

Kâtibî'ye göre bu kıyas işleminde şöyle bir kontrol yolunu takip etmemiz gerekecektir. Olumsuz olan "Hiç bir zaman H Z değilse o halde her **B** A olmayan değildir" büyük öncülünün olumlu çelişiği "Her ne zaman H Z ise her B A'dır" şeklindeki bitişik şartlı önermedir. Bu olumlu bitişik şartlı önerme esas kıyastaki küçük öncül olan yüklemli önermeyle yani "Her C B'dir" önermesiyle kıyas edildiğinde şöyle bir sonuç çıkmaktadır.

Bütün C ***B***'dir. [küçük öncül]

Her ne zaman H Z ise her ***B*** A'dır [büyük öncül]

Her ne zaman H Z ise her C A'dır.[726] [sonuç]

İbn Sînâ'ya göre olumlu bir nitelikte çıkan sonucun olumsuz çelişiği "Hiç bir zaman H Z değilse her C A olmayan değildir" bitişik şartlı önermesidir. Bu minval doğrultusunda sonuç olarak İbn Sînâ bitişik şartlı önermenin olumsuz

---

[723] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4280.
[724] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4280.
[725] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4280.
[726] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4280.

olması halinde de kıyasın sonuç verebileceğini savunmaktadır. İbn Sînâ'nın bu iddiası da haliyle Hûnecî'nin konunun başında zikretmiş olduğu bitişik şartlı önermenin olumlu olması şartıyla çelişmektedir. İlginç olan Hûnecî bu meselenin dikkatinden kaçmadığını ancak bu konuyla meşgul olmayacağını ifade etmesidir.[727]

Hûnecî'nin meseleyi tafsilatlı ele almamasının nedeninde İbn Sînâ'yla aralarında süren bitişik şartlı önermenin telâzumu ve döndürülmesi konusunda yaşadıkları uzun tartışma yatmaktadır. Zira Hûnecî, İbn Sînâ'nın olumlu bir bitişik şartlı önermenin olumsuz bitişik şartlı önermeye döndürülme konusundaki düşüncelerine katılmadığı için bu düşüncelerinin bir yansıması ve uzantısı olan bu konudaki görüşlerinin çürütülmesine dair açıklamalara da pek yer vermemektedir.

Kâtibî de sadece İbn Sînâ'nın bitişik şartlı önermenin telâzumu ve döndürülmesi konusunda ortaya koyduğu temel kaidelerin geçersiz olduğunu bu nedenden dolayı da yüklemli önermenin olumlu, bitişik şartlı önermenin de olumsuz olduğu bir kıyasın İbn Sînâ'nın iddia ettiği gibi sonuç verebileceği kanaatinde değildir.[728] Bu açıdan onun Hûnecî tarafında yer aldığını ifade edebiliriz.

Bu konu etrafında Hûnecî ile İbn Sînâ arasında yeni bir tartışma daha yaşanmaktadır. Hûnecî'nin iddiasına göre İbn Sînâ, yüklemli ve bitişik şartlı önermeden kurulu kıyasın sonuç verip vermeyeceğinde tereddüt etmektedir. Bu tereddüdünü de bu tür kıyasa yönelttiği bir soruyla ortaya koymaktadır. Ardından İbn Sîna kendi tereddüdünü, yine kendi verdiği iki cevapla gidermektedir. Hûnecî ise İbn Sînâ'nın verdiği cevapların tartışmalı noktalar barındırdığını ifade etmektedir. Kısaca İbn Sînâ'nın bu kıyasta sorun görme nedenlerini, buna verdiği cevapları ve Hûnecî'nin bu cevaplara yönelttiği itirazları cevaplarda kapalı gördüğü noktaları ve Kâtibî'nin bu konuyu yaklaşımını ele almaya başlayalım.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi İbn Sînâ, yüklemli ve bitişik şartlı önermeden kurulu kıyasların yapısına itiraz mahiyetinde bir soru yöneltmektedir.[729] Yüklemli önerme ile ortak terimi ister önbitişende isterse de artbitişende bulunsun bitişik şartlı öncülden oluşan kıyastan doğru bir sonuç çıkmamaktadır. Zira böyle bir

---

[727] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 371.
[728] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4280-4282.
[729] İbn Sînâ, *Kıyâs*, 326.

kıyasta, yüklemli önerme nefsü'l-emrde doğrudur, ama bitişik şartlı önermenin önbitişenin takdiriyle beraber bir kıyas oluşturduklarında ise çıkan sonuç doğru değildir. İbn Sînâ bu konuda şöyle bir misal vermektedir.

Birinci yüklemli önerme; zatıyla kaim olan hiç bir şey bu'ud değildir.

İkinci yüklemli önerme; bu'uddan hiç bir şey zatıyla kaim değildir.[730]

Bu iki önerme kendi başlarına yani nefsü'l-emrde doğrudur. Doğru olan bu birinci ve ikinci yüklemli önermelerin orta terimi önbitişende mevcut bulunan bir bitişik şartlı önermeyle kıyas oluşturduklarında ise imkansız bir sonuç çıkmaktadır. O bitişik şartlı önerme de şudur: "Her ne zaman boşluk varsa o halde zatıyla kaim bu'uddur."[731] Bu bitişik şartlı önermeyle yukarıda zikrettiği iki tane yüklemli önermenin her biri farklı şekillerden kıyas oluşturduğunda sonuç her iki kıyastan da muhal olarak çıkmaktadır.

Birinci şekilden kıyas:

Zatıyla kaim olan hiç bir şey bu'ud değildir. [birinci yüklemli önerme, küçük öncül]

Her ne zaman boşluk varsa o halde **zatıyla kaim** olan bu'uddur.[bitişik şartlı önerme büyük öncül]

Her ne zaman boşluk mevcutsa her bu'ud, bu'ud değildir.[732] [sonuç]

Üçüncü şekilden kıyas:

Zatıyla kaim hiç bir şey **bu'ud** değildir. [ikinci yüklemli önerme, büyük öncül]

Her ne zaman boşluk varsa o halde zatıyla kaim olan **bu'uddur**. [bitişik şartlı önerme büyük öncül]

Her ne zaman boşluk varsa o halde zatıyla kaim olan her şey, zatıyla kaim değildir.[733] [sonuç]

Görüldüğü üzere İbn Sînâ örneklerde de ispatına çalıştığı üzere, kendi başına doğru olan yüklemli önerme ile bitişik şartlı önerme kıyas oluşturduklarında imkansız bir sonucu intaç etmektedir. Ona göre imkansız sonuç vermeleri nedeniyle yüklemli ve bitişik şartlı önermelerden oluşan kıyaslar geçerli bir kıyas

---

[730] İbn Sînâ, *Kıyâs*, 326.
[731] İbn Sînâ, *Kıyas*, 326.
[732] İbn Sînâ, *Kıyas*, 326.
[733] İbn Sînâ, *Kıyas*, 326.

kategorisinden sayılmamaları gerekmektedir. Nitekim şekil ve anlam açısından önermeler kıyasın şartları sağlamalarına rağmen kıyastan sonuç imkansız çıkmaktadır.

İbn Sînâ kendi itirazını yine kendi getirdiği argümanlarla çürütmektedir. Burada İbn Sînâ, yüklemli önermeyle aynı ortak terimi paylaşan bitişik şartlı önermenin doğru olmaları halinde imkansız bir sonucun çıkacağını iddia etmediğini savunmaktadır.[734] Hûnecî ve Kâtibî; İbn Sînâ'nın bu sözünden yüklemli önermeyle bitişik şartlı önermenin önbitişeni arasında bir münafat olmamasını şart koştuğunu anlamaktadırlar.[735] Kâtibî bunu daha da açarak İbn Sînâ'nın burada bitişik şartlı önermeyle yüklemli önermenin sonuç verebilmesi için bitişik şartlı önermenin doğruluğunun, onunla ortak terime sahip yüklemli önermenin doğruluğuna münafi olmamasını kast ettiğini ifade etmektedir.[736] Yoksa her doğru yüklemli önerme ile bitişik şartlı önermenin kıyas oluşturmasından imkansız bir sonucun çıkacağını şart koştuğunu söylememektedir. Dolayısıyla da bu iki önerme arasında da münafatın olmaması da kıyasın imkansız bir sonuç vermeyeceği anlamı taşımaktadır.

İbn Sînâ ikinci cevabı birinci cevabını takviye mahiyetindedir. Bu cevabını da yukarıda imkansız olarak zikredilen kıyasın her iki sonucunun üzerinden temellendirmektedir. İbn Sînâ, sonuçların muhal ve yanlış olduklarını kabul etmez. Bitişik şartlı önerme olarak çıkan her iki sonucun birinci tarafının yani "Her ne zaman boşluk varsa" imkansız bir durum olduğunu, "bir imkansızın başka bir imkansızı gerektirebileceği" ilkesinden hareketle başka bir imkansızın gerekliliğinin caiz olduğunu, dolayısıyla toplamda ayrı ayrı her iki sonucunun imkansız bir şey ifade etmeyeceğini belirtmektedir.[737]

Hûnecî ise İbn Sînâ'nın bu soruna karşı verdiği cevapları tartışmalı görmektedir. Hûnecî, ilk olarak İbn Sînâ'nın yüklemli önermeyle bitişik şartlı önermeye tahsis ettiği bu sualin, her iki öncülü de bitişik şartlı önermeden oluşan kıyaslar için de geçerli olabileceğini fakat bunu izah etmeye girişmeyeceğini aktarmaktadır.[738] Kâtibî ise Hûnecî'nin eserine hacmini aşacağı için koymadığı

---

[734] İbn Sînâ, *Kıyas*, 326.
[735] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 371; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4285.
[736] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4285.
[737] İbn Sînâ, *Kıyâs*, 326.
[738] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 371.

yerleri şerhine dahil etmektedir.[739] Hûnecî daha sonra ise İbn Sînâ'nın verdiği cevapların tahliline başlamaktadır. İbn Sînâ'nın verdiği ilk cevapta dikkat edilmesi gereken noktaların mevcut olduğunu ifade etmektedir.[740] Fakat bu noktaların ne olduğunu açıkça ifade etmemektedir.

Kâtibî, Hûnecî'nin İbn Sînâ'nın ibaresinde gördüğü bu noktaların iki farklı nedenden kaynaklı olabileceği görüşündedir. Birincisi eğer İbn Sînâ doğru olan yüklemli ve bitişik şartlı önermeden kıyas tesis edilemez ibaresinden yüklemli önerme ile önbitişeninde yüklemli önermeyle aynı ortak terime sahip bitişik şartlı önerme arasında münafatın olmamasını kast ediyor ve bu şartları haiz bir kıyastan sonuç çıkmayacağını savunuyorsa burada zaten herhangi bir kapalılık söz konusu değildir. Yani Hûnecî, İbn Sînâ'nın iki önerme arasında münafatın olmamasından dolayı İbn Sînâ'nın ibaresinin tartışmalar taşıdığını iddia edebilir. Fakat Kâtibî devamında, İbn Sînâ'nın bunu iddia etmeyeceğini açıkça beyan etmektedir.[741] Öyleyse Hûnecî'nin gördüğü bu noktalar İbn Sînâ'nın kapalı veya muğlak biçimde iki önerme arasında münafat olup olmayacağını ifade etmesinden kaynaklı değildir.

İkincisi, eğer İbn Sînâ "imkansız bir sonucun aralarında münafat olmayan yüklemli önerme ile önbitişeni doğru olarak kabul edilmiş bitişik şartlı önermeden çıktığını" iddia ediyorsa sorun halen daha düşmemiş demektir. Çünkü Kâtibî'ye göre önbitişeni doğru olarak kabul edilmiş bir bitişik şartlı önermeyle yüklemli önerme arasında münafat inşa edilemeyeceği ortadadır ve sorun halen daha güncelliğini korumaktadır.[742]

Öyleyse Kâtibî'ye göre Hûnecî'nin İbn Sînâ'nın ibaresinde gördüğü tartışma barındıran nokta önbitişeni doğru olarak kabul edilmiş bir bitişik şartlı önermeyle yüklemli önermeden oluşan kıyastan imkansız bir sonucun çıkacağını anlatmak istemesi ve bunu da kapalı biçimde tercih etmesinden kaynaklı değildir. Nitekim İbn Sînâ nefsü'l-emr'de doğru bir yüklemli önerme ile o yüklemli önermeyle ortak terimi paylaşan bitişik şartlı önermenin oluşturduğu kıyasın sonucu istilzam etmeyeceğini kabul etmektedir:

> *Muhakkak ki Şeyh [İbn Sînâ] iki öncülün yani bitişik şartlı ve onun bir tarafıyla ittihat eden yüklemli önermenin nefsü'l-emrdeki doğruluğunun sonucu*

---

[739] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4288-4291.
[740] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 371.
[741] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4293.
[742] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4294.

gerektirmeyeceğini kabul etmektedir. [Şeyh'in] sonucu gerektirmeyeceğinden anlatmak istediği ancak budur.[743]

Yani İbn Sînâ, nefsü'l-emr'de doğru bir yüklemli önerme ile doğru bir bitişik şartlı önermeden muhal sonuç çıkmayacağını savunmamaktadır. Bu nedenden dolayı onun ibareleri kapalılığa, tartışmaya mahal oluşturacak bir durum taşımamaktadır. Öyleyse Hûnecî, İbn Sînâ'yı neden eleştirmektedir?

Kâtibî'ye göre Hûnecî, ibaresinin kapalılık barındırdığı ithamıyla İbn Sînâ'yı haksız yere eleştirmektedir. Hatta Hûnecî'nin tevillerinin kendi yaptığı tefsir ve açıklamalarının hiç birisinin İbn Sînâ'nın anlatmak istediğini karşılamadığı da açıktır: ("Ve'l-insâfu enne külle zalike gayru vâridin 'aleş-Şeyh.")[744]

Hûnecî ve Kâtibî'ye göre İbn Sînâ'nın ikinci sırada vermiş olduğu cevap değerlendirmeye ihtiyaç hissetmeden söz konusu soruyu ve sorunu düşürmeyeceği ortadadır.[745] Buna mukabil yukarıdaki açıklamalarda da görüleceği üzere Hûnecî'nin sorunun ortadan kalkması adına İbn Sînâ'nın verdiği cevapları yetersiz bulduğu da ortadaydı. Hûnecî, bu cevapların yerine daha tesirli olacağını düşündüğü iki cevap önermektedir:

Birincisi, bu tür bir kıyasta bitişik şartlı önerme yerine aynı bitişik şartlı önermeden önbitişenin çelişiği ve artbitişenin aynıyla üretilen türü olan mâni'atü'l-hulüvv olumlu bir ayrık şartlı önerme konulmalı ve söz konusu bu ayrık şartlı önerme ile yüklemli önerme kıyas oluşturmalıdır. Bu kıyasın sonucu da mâni'atü'l-hulüvv ayrık şartlı önerme olmalıdır.[746]

İkincisi, bitişik şartlı önerme şeklinde çıkan sonucun önbitişeninin aynısı ve artbitişeninin çelişiği arasında mâni'atü'l-cem'den tertip edilmelidir. Bu tertip edilen mâni'atü'l-cem' türünden ayrık şartlı önermenin bitişik şartlı önermeye döndürülmesi ya yüklemli önerme ve bitişik şartlı önermenin sonucunu oluşturacaktır ya da onu tefsir edici mahiyette bir sonucu meydana getirecektir.[747]

Hûnecî, yüklemli ve bitişik şartlı önermelerden oluşan kıyas bölümünün ilk iki kısmına dair bu kadar açıklamayla yetinirken Kâtibî, Hûnecî'nin verdiği

---

[743] "Enne'ş-Şeyh[İbn Sînâ] selleme enne sıdka'l-mukaddimeteyn e'ğnî el-muttasılate ve'l-hamliyyete'l-müşârikete li-ehadi tarafeyha fî nefsi'l-emri gayru müstelzimin li'n-neticeti ve-lâ ma'ğna li-'ademi'l-intâç illâ zalike." Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4295.
[744] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4296.
[745] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 371; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4297.
[746] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 371.
[747] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 371.

cevapların ortak terimi tam parça olmayan iki bitişik şartlı önermeden oluşan kıyaslara uyarlanabileceğini gösterme adına şerhine bu bölümü de dahil etmektedir.[748] Kâtibî'nin eserinde İbn Sînâ'nın açıklamalarıyla birlikte Hûnecî'nin görüşlerini de alternatif bir seçenek olarak yer vermesi farklı kulvarda seyreden mantık görüşlerin uyarlanması ve telif edilmesi gayreti olarak yorumlanabilir.

2.3.2. Yüklemli Önermenin Küçük Öncül ve Ortak Terimin Yüklemli Önerme ile Bitişik Şartlı Önermenin Önbitişeni Arasında Ortak Olduğu Kıyaslar

Hûnecî bu bölümü, kıyasın dört şekli doğrultusunda ele almaktadır. Böyle bir kıyasın sonuç vermesi için genel olarak kıyasın her bir şekline ait temel kurallara bu bölümün söz konusu şekiller içerisinde sahip olduğu kuralları da eklemektedir. Böylece yüklemli önermenin küçük öncül, bitişik şartlı önermenin de büyük öncül olduğu, ortak terimin ise bitişik şartlı önermenin önbitişeninde, yüklemli önermenin ise fark etmeksizin konu veya yükleminde yer aldığı kıyasın sonuç verme şartları ortaya çıkmış olmaktadır. Her bir şeklin kendine ait şartları farklı olmasından dolayı da sonuç veren modların sayılarının da farklılaşmaktadır. Şimdi öncelikle bu tür kıyasın yapısına dair bir misal verip, ardından Hûnecî'nin genel açıklamalarına ve Kâtibî'nin yorumlarına değinebiliriz.

Her ***A*** B'dir. [Yüklemli önerme, küçük öncül]

Her ne zaman her ***A*** C ise o halde H Z'dir. [Bitişik şartlı önerme, büyük öncül]

Bazen her B C ise H Z'dir. [Sonuç, bitişik şartlı önerme]

2.3.2.1. Birinci Şekil

Hûnecî bu tür bir kıyasın sonuç vermesi için gerekli şartları iki kısma ayırmaktadır. Birincisi:

(a) Yüklemli önerme olumlu olmalı ya da yüklemli önerme nitelikte bitişik şartlı önermenin önbitişenine uygunluk göstermeli, iki öncül de tümel olmalı.

---

[748] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4301-4309.

(b) Büyük öncül tümel olmalı ya da bitişik şartlı önermenin önbitişeni tümel olmalı.[749]

İkincisi;

(a) Yüklemli önermenin iki şeref derecesinden birine sahip olmalı. Kâtibî iki şeref derecesinden birine sahip olmasını yüklemli önermenin ya tümel olması gerektiği ya da olumlu olması gerektiği şeklinde şerh etmektedir.[750]

(b) Bitişik şartlı önerme tümel olmalı ya da önbitişeni tümel olmalı.

(c) Yüklemli önermenin olumsuz olmaması, olumsuz olması halinde ise bitişik şartlı önermenin kendisi tümel; önbitişeni ise olumsuz olmalı.[751]

Bu şartlar çerçevesinde birinci şekilden oluşan toplam 64 modun 28'i sonuç vermektedir. Hûnecî sonuç veren modları hesap ederken ilk önce yüklemli önermenin tümel ve olumlu olması durumda bitişik şartlı önermede oluşabilecek doğru ihtimalleri göz önünde bulundurmaktadır. Mesela yüklemli önerme tümel ve olumlu olduğu takdirde kıyasın sonuç verebilmesi için bitişik şartlı önermenin tümel ve olumlu olduğu modlara ihtiyaç duymaktadır.[752] Bitişik şartlı önermenin tümel olduğu modlar Kâtibî'ye göre ise dört tanedir, bunlar da önbitişenin tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu ve tikel olumsuz olduğu durumlardır.[753] Böylece bitişik şartlı önermenin dört farklı türü sonuç vereceğinden dolayı yüklemli önermenin tümel olumlu olması halinde dört mod sonuç vermektedir. Böyle bir kıyasın sonucunun önbitişeni, yüklemli öncüldeki ortak terimin atılmasıyla geride kalan tarafla, bitişik şartlı önermenin önbitişenindeki ortak terimin atılmasıyla geri kalan tarafın birleştirilmesi; artbitişenini bitişik şartlı önermenin artbitişenin bizatihi kendisinden oluşmaktadır. Hûnecî ve Kâtibî bu tür kıyasa şu misali vermektedirler:

Her C ***B***'dir. [Küçük öncül, yüklemli önerme]

Her ne zaman her ***B*** A ise o halde H Z'dir. [Büyük öncül, bitişik şartlı önerme]

Bazen her C A ise o halde H Z'dir.[754] [Sonuç, bitişik şartlı önerme]

---

[749] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 372.
[750] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4315.
[751] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 372.
[752] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 372-373.
[753] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4318.
[754] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 373; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4318.

Yüklemli önerme ve bitişik şartlı önerme de tümel olumlu olduğunda sonuç veren modlar dört tane iken, yüklemli önermenin yine tümel olumlu bitişik şartlı önermenin ise tikel olumlu olduğunda sonuç veren modlar ise iki tanedir. Bunlar da bitişik şartlı önermenin tikel olumlu, önbitişenin ise tümel olumlu ve tümel olumsuz olduğu modlardır. Bunun haricinde önbitişenin tikel olumlu ve tikel olumsuz olduğu modlarda kıyas sonuç vermemektedir.[755]

Hûnecî bu sonuç veren 28 modun hangileri olduğunun izahlarına yapmaya devam eder.[756] Sırada yüklemli önermenin tümel olumlu olması halinde, bitişik şartlı önermenin tümel olumsuz olma durumu vardır. Bitişik şartlı önermenin tümel olumsuz olması halinde önbitişenin 4 modu da yani tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu ve tikel olumsuz olma durumları da sonuç vermektedir. Bitişik şartlı önermenin tikel olumsuz olması halinde önbitişenin 2 modu yani önbitişenin tümel olumlu ve tümel olumsuz olma durumları da netice vermektedir.[757] Böylece yüklemli önermenin tümel olumlu olması halinde toplamda 12 mod sonuç vermektedir.

Yüklemli önermenin tikel olumlu olması halinde ise bitişik şartlı önerme tümel olumlu 4 mod; tümel olumsuz olması durumunda 4 mod sonuç vermektedir. Aynı şekilde yüklemli önermenin tikel olumlu olması durumunda, bitişik şartlı önerme tikel olumlu olduğunda 2 mod; tikel olumsuz olduğunda 2 mod netice vermektedir. Bitişik şartlı önerme tikel olumlu olduğunda sonuç veren modları önbitişenin tümel olduğu modlardır. Yani önbitişenin tümel olumlu ve tümel olumsuz olduğu modlar, tikel olumlu ve tikel olumsuz modları ise sonuç vermemektedir. Burada da yani yüklemli önerme tikel olumlu olduğu zaman sonuç veren modlarının toplamı da 12 tanedir. Son haliyle sonuç veren modların toplamı 24'e ulaşmaktadır.

Geri kalan 4 sonuç veren mod ise yüklemli önermenin tümel olumsuz olduğunda meydana gelmektedir. Yüklemli önerme tümel olumsuz olduğunda kıyasın sonuç verebilmesi için bitişik şartlı önermenin olumlu veya olumsuz tümel olması gerekmektedir. Bitişik şartlı önerme -olumlu veya olumsuz- tümel

---

755 Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4325.
756 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 374.
757 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 374; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4325.

olduğunda ise ister tikel isterse de tümel olsun önbitişeni olumsuz olmalıdır. Bu şekilde de geriye kalan 4 mod tamamlanmaktadır. Yüklemli önermenin tam anlaşılması için Kâtibî'nin verdiği misal şöyledir:

Hiç bir C ***B*** değildir. [Olumsuz tümel, yüklemli önerme]

Her ne zaman hiç bir ***B*** A olmayansa o halde H Z'dir. [Olumlu tümel, bitişik şartlı önerme]

Bazen bazı C A ise o halde H Z'dir. [Sonuç, bitişik şartlı tikel olumlu önerme][758]

Hûnecî birinci şekle dair söyleyeceklerini bitirirken İbn Sînâ'nın sonuç veren modların sayılarını 18 olarak tayin ettiğini ilave etmektedir.[759] İbn Sînâ'nın *Şîfâ* külliyatının *Kıyas* kitabının tahkikini yapan İbrahim Medkour kitabın ana metnine ise 16 sonuç veren modu almaktadır.[760] Geri kalan 2 moda ise eserin tüm nüshalarında yer olmadığından olsa gerek dipnotta yer vermektedir.[761]

2.3.2.2. İkinci Şekil

Bilindiği üzere öncülleri yüklemli önermelerden oluşan kıyaslarda ikinci şekil orta terimin her iki öncülde yüklem olarak alındığı kıyaslardır. Öncüllerden birinin bitişik şartlı önerme olduğu şartlı kıyaslarda ise ikinci şekil, ortak terimin yüklemli önermenin yükleminde, bitişik şartlı önermenin önbitişeninin de yükleminde yer aldığı kıyaslardır. Mesela;

Her C ***B***'dir

Her ne zaman her A ***B*** ise o halde H Z'dir.

Bazen bazı C A ise o halde H Z'dir.

Hûnecî'ye göre ikinci şekil kıyasın sonuç verebilmesi için öncüller iki şarta sahip olmalıdır:

---

758 Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4333. Burada dikkat edilirse sonuç önermesi; öncüller tümel olmasına ve öncüllerden birisi ki, yüklemli önermenin, olumsuz olmasına rağmen olumlu olarak çıkmıştır. Hûnecî ve Kâtibî tarafından sonuç veren her bir modun sonucunun niteliğinin ve niceliğinin nasıl olacağına dair açıklamalar nedenleriyle birlikte verilmektedir. Değerlendirmeye bu kısımları dahil etmek tezin istiabını bir hayli zorlayacaktır. Bundan dolayı her bir modun sonuçlarının sahip oldukları özellikler tezin kapsamının dışında bırakılmıştır. Sonuçların nitelik ve nicelikleri için daha detaylı bilgi için bakılabilir: Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 372-380; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4326-4336.

759 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 375.

760 İbn Sînâ, *Kıyas*, 337-340.

761 İbn Sînâ, *Kıyas*, 340.

(a) Büyük öncül veya önbitişeni tümel olmalı,

(b) Yüklemli önermeyle bitişik şartlı önermenin nitelikte farklı olmalı, ya da bitişik şartlı önermenin öncülün tümel olan önbitişeni nitelik bakımından yüklemli önermeyle aynı olmalı.[762]

Bu iki şart göz önünde bulundurulduğunda muhtemel kıyas modlarından 36 tanesi doğru sonuç vermektedir. Bu 36 tane moddan 4'ü yüklemli önermenin tümel olumlu, bitişik şartlı önermenin de tümel olumlu olduğu kıyaslardır. Bitişik şartlı önerme tümel olumlu olduğunda önbitişen bu modlar içerisinde ya tümel olumlu, ya tikel olumlu, ya tümel olumsuz ya da tikel olumsuz olabilmektedir.[763]

Sonuç veren 36 modun 4 modu ise yüklemli önermenin sabit kalıp tümel olumlu, bitişik şartlı önermenin tümel olumsuz olduğunda gerçekleşmektedir. Bu 4 modda bitişik şartlı önermenin önbitişeni aynı şekilde tümel olumlu, tikel olumlu, tümel olumsuz ve tikel olumsuz olabilmektedir. Hûnecî bu modları ayrıntılı biçimde belirtmezken Kâtibî her bir moda birer misal vermektedir. Onun birinci moda vermiş olduğu misal şu şekildedir:

Her C ***B***'dir [Yüklemli önerme, olumlu tümel]

Hiç bir zaman her A ***B*** değilse o halde H Z değildir. [Bitişik şartlı önerme, olumsuz tümel, önbitişen olumlu tümel]

Bazen bazı C A değilse o halde H Z değildir.[764] [Sonuç, bitişik şartlı önerme, tikel olumsuz]

Yüklemli önerme tümel olumlu olduğunda sonuç veren son 2 modun birincisi bitişik şartlı önermenin tikel olumlu, önbitişenin ise tümel olumsuz olduğu kıyas, diğeri ise bitişik şartlı önermenin tikel olumsuz, önbitişenin ise tümel olumsuz olduğunda meydanan gelen kıyastır.

Bu şekilde yüklemli önerme tümel olumlu olduğunda sonuç veren modlar toplamda 10'a ulaşmaktadır. Sonuç veren diğer modların 10 tanesi yüklemli önerme tümel olumsuz olduğunda gerçekleşmektedir. Bunların 4 tanesi yüklemli önermenin olumsuz tümel olarak sabit kalıp bitişik şartlı önermenin olumlu tümel olduğunda meydana gelmektedir. 4 tanesi yüklemli önermenin olumsuz tümel,

---

[762] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 375.
[763] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 375-376.
[764] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4348.

bitişik şartlı önermenin ise olumsuz tümel olduğunda kurulmaktadır. Geri kalan iki tanesinden biri yüklemli önermenin tümel olumsuz, bitişik şartlı önermenin tikel olumlu, diğeri ise yüklemli önermenin tümel olumsuz bitişik şartlı önermenin tikel olumlu olduğunda düzenlenmektedir.[765]

Bu açıklamalar doğrultusunda sonuç veren modların sayısı 20'ye ulaşmaktadır. Geri kalan 16 modun tasnif edilmesi ise aşağıdaki şekildedir. 16 modun 8'i yüklemli önermenin tikel olumlu olduğunda gerçekleşmektedir. Bu 8 modun 6'sında bitişik şartlı önerme ayrı ayrı tümel olumlu ve tümel olumsuz niteliğe sahip olmaktadır, 2'sinde ise tikel olumlu ve tikel olumsuz özelliğe sahip olmaktadır. Diğer 8'i ise yüklemli önermenin tikel olumsuz olduğu zamanda vuku bulmaktadır. Aynı şekilde bunların 6'sı, bitişik şartlı önermenin ise tümel olumlu ve tümel olumsuz olduğunda cari olmaktayken geri kalan 2'si bitişik şartlı önermenin tikel olumlu ve tikel olumsuz olduğunda vuku bulmaktadır.[766]

2.3.2.3. Üçüncü Şekil

Üçüncü şekil; öncüller arası ortak terim bağlantısının yüklemli önermenin konusuyla bitişik şartlı önermenin önbitişenin konusu arasında olduğu şartlı kesin kıyas şeklidir. Mesela;

Bütün ***B*** C'dir. [yüklemli önerme, küçük öncül]

Her ne zaman her ***B*** A ise o halde H Z'dir. [bitişik şartlı önerme, büyük öncül]

Her ne zaman her C A ise o halde H Z'dir. [bitişik şartlı önerme, sonuç]

Hûnecî'ye göre üçüncü şeklin netice verebilmesi iki şarta bağlıdır: Birincisi; kıyasın iki öncülünden biri tümel olmalı, ikincisi; ise yüklemli önerme olumsuz olduğunda bitişik şartlı önerme tümel olmalıdır.[767]

Bu iki şart göz önünde bulundurulduğunda oluşan modlardan muhtemel sonuçların ancak 34 doğru sonuç vermektedir.[768] Hûnecî bunları ayrıntılarına girmeksizin kısaca açıklamaktadır. Bu 34 modun 16'sı yüklemli önerme tümel ve olumlu olduğunda vuku bulmaktadır. Fakat Hûnecî burada bitişik şartlı önerme

---

[765] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 376-377; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4349-4354.
[766] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 377; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4359-4371.
[767] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 377.
[768] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 378.

olan öncülün nitelik ve niceliklerinden ve bitişik şartlı önermenin önbitişenine ait nitelik ve niceliklerden bahsetmemektedir.[769] Yüklemli önermeyle birlikte sonuç veren16 modun bitişik şartlı önerme ve önbitişeninin muhtemel bütün nitelik ve niceliklerde çıkacak olmasıdır. Mesela yüklemli önerme tümel ve olumlu olduğunda bitişik şartlı önerme tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu ve tikel olumsuz olduğunda sonuç doğru olarak çıkmaktadır. Aynı şekilde bu dört durumda da önbitişeninin tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu ve tikel olumsuz olma durumları da doğru neticeyi vermektedir.

Hûnecî, sonuç veren 34 modun 12 tanesinin yüklemli önermenin tikel olumlu olması durumunda gerçekleşeceğini ifade etmektedir.[770] Ancak yine bitişik şartlı öncülün hangi şartlara sahip olması gerektiğinden bahsetmemektedir. Bu boşluğu Kâtibî gidermektedir. Ona göre bu 12 modun 4'ü bitişik şartlı önerme tümel olumlu olduğunda netice verir. Tümel olumlu bitişik şartlı önermenin 4 modunu önbitişeninin tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu ve tikel olumsuz olması meydana getirmektedir. 12 modun diğer 4 modu da bitişik şartlı önerme tümel olumsuz olduğunda netice vermektedir. Tümel olumsuz bitişik şartlı önermenin 4 modunu önbitişeninin tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu ve tikel olumsuz olması meydana getirmektedir. Geri kalan son 4 modun ikisi bitişik şartlı önermenin tikel olumlu diğer ikisi ise tikel olumsuz olduğunda gerçekleşmektedir.

Tikel olumlu olduğunda netice veren iki modun birinde önbitişen tümel olumlu, diğerinde ise tümel olumsuz olmaktadır. Tikel olumsuz olduğunda ise birinde yine tümel olumlu diğerinde de aynı şekilde tümel olumsuz olmaktadır.[771]

Toplamda 34 modun 28'nin sahip olacağı niteliklerin izahatı yapılmaktadır. Geri kalan 6 modun izahı ise 4'ünü bir kategori altında 2'sini ise başka bir kategori altında değerlendirir. Hunecî ilk 4'lünün açıklamasını yaparken yüklemli önermeyle birlikte bitişik şartlı önermenin de özelliklerine yer vermektedir. Yüklemli önermenin tümel olumsuz olmasına, bitişik şartlı önermenin ise tümel olumsuz, önbitişenin ise olumsuz olacağına değinir. Kâtibî ise bu dört modu şu

---

[769] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 378.
[770] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 378.
[771] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4375.

şekilde açıklamaktadır. Her bir modda yüklemli önerme sabitliğini korunmakla birlikte birinci modda bitişik şartlı önerme tümel olumlu önbitişeni tümel olumsuz, ikinci modda bitişik şartlı önerme tümel olumlu önbitişeni tikel olumsuz, üçüncü modda bitişik şartlı önerme tümel olumsuz önbitişen tümel olumsuz, dördüncü modda ise bitişik şartlı önerme tümel olumsuz, önbitişen tikel olumsuz olmaktadır.[772]

Sonuç veren son iki mod ise yüklemli önermenin tikel olumsuz olarak sabit kalmasıyla, birinde bitişik şartlı önermenin tümel olumlu ve önbitişeni tikel olumsuz diğerinde ise bitişik şartlı önerme olumsuz tümel önbitişeni ise tikel olumsuz olmaktadır.[773]

2.3.2.4. Dördüncü Şekil

Yüklemli önermelerden oluşan kıyasın dördüncü şeklinin küçük öncülü yüklemli, büyük öncülü ise bitişik şartlı önerme olan kesin şartlı kıyaslara uyarlanması ortak terimin yüklemli önermede konu, bitişik şartlı önermenin önbitişeninde yüklem olmasıdır. Mesela;

Her ***B*** C'dir. [küçük öncül, yüklemli önerme]

Her ne zaman her A ***B*** ise o halde H Z'dir. [büyük öncül, bitişik şartlı önerme]

Bazen bazı C A ise o halde H Z'dir.[Sonuç, bitişik şartlı önerme]

Hûnecî önce şeklin sonuç vermesi için gerekli üç şartı açıklamaktadır:

(a) Yüklemli öncül ya tümel ya da olumlu olmalı.

(b) Bitişik şartlı önerme tikel olmamalı, şayet tikel olacaksa yüklemli önerme bu taktirde tümel olumlu olmalıdır ya da bitişik şartlı önermenin önbitişeni yüklemli önermeye nitelikte farklı olmalı yani tümel olmalıdır.

(c) Bitişik şartlı önermenin önbitişeni tümel olumlu, yüklemli önerme tikel olmamalıdır. Önbitişen tikel olumsuz ve bitişik şartlı önerme de tikel olmamalıdır.[774]

---

[772] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4379.
[773] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 378; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4380-4381.
[774] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 378.

Kâtibî bu üç şartta bazı noktaların belirsiz kaldığını ifade etmektedir. Birinci şıkta yüklemli öncülün iki şerefliden birisi olması gerektiği noktasında iki şerefliden maksadın olumlu ve tümel olduğunu belirtir. İkinci şıkta anlatılmak istenen her ne zaman bitişik şartlı önerme tikel olursa yüklemli önermenin tümel olumlu olması ya da bitişik şartlı önermenin önbitişeni tümel olduğunda nitelikte yüklemli önermeyle zıt olması gerektiğidir. Üçüncü şıkta ise amaçlanan her ne zaman yüklemli önerme tikel olursa bitişik şartlı önermenin önbitişeninin tümel olumlu olmamasıdır. Aynı şekilde bitişik şartlı önerme tikel olursa önbitişeni tikel olumsuz olmamalıdır.[775]

Bu üç kural göz önünde bulundurulduğunda dördüncü şeklin muhtemel modları içerisinden 32'si sonuç vermektedir.[776] Sonuç veren ilk sekiz modun hepsinde yüklemli önerme tümel olumludur. Bitişik şartlı önerme sekiz modun ilk dört modunda tümel olumlu, diğer dört modunda ise tümel olumsuzdur. Önbitişen ise ilk dört modda tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu ve tikel olumsuzdur. Bitişik şartlı önermenin tümel olumsuz olduğu ikinci dört modda önbitişen yine tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu ve tikel olumsuzdur.

Sonuç veren 32 modun değerlendirilmesinde sırayı altı modluk dilim almaktadır. Bu altı modluk dilimde yüklemli önerme yine tümel olumludur. Ancak bu sefer bitişik şartlı önerme altı modun ilk üçünde tikel olumlu, diğer üçünde ise tikel olumsuzdur. Bitişik şartlı önermenin tikel olumlu olduğu üç modda önbitişen, tümel olumlu, tikel olumlu ve tümel olumsuzdur. Zikredilen üç şart doğrultusunda yüklemli önermenin tümel olumlu, bitişik şartlı önermenin tikel olumlu olduğu durumda önbitişen tikel olumsuz olması halinde mod geçersiz kalmaktadır. Bitişik şartlı önerme tikel olumsuz olduğunda geçerli olan önbitişenler ise yine tümel olumlu, tikel olumlu ve tümel olumsuzdur.[777]

Sonuç veren 32 modluk dilimin sekiz modu yüklemli önerme tikel olumlu olduğu zamanda gerçekleşmektedir. Yüklemli önermenin tikel olumlu olduğu altı modluk dilimde bitişik şartlı önerme ya tümel olumlu ya da tümel olumsuzdur. Bitişik şartlı önerme tümel olumlu olduğunda üç mod, tümel olumsuz olduğunda

---

[775] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4391-4393.
[776] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 379. Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4394.
[777] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 379; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, 228a.

ise üç mod netice vermektedir. Bitişik şartlı önermenin tümel olumlu olduğunda sonuç veren üç modu önbitişenin tümel olumsuz, tikel olumlu ve tikel olumsuz olduğu durumlardır. Önbitişenin tümel olumlu olduğunda kıyas sonuç vermemektedir.[778]

Bitişik şartlı önerme tümel olumsuz olduğunda sonuç veren diğer üç modu da önbitişenin aynı şekilde tümel olumsuz, tikel olumlu ve tikel olumsuz olduğu durumlardır. Yüklemli önerme tikel olumlu olduğunda sonuç veren iki modluk dilimi bitişik şartlı önerme ya tikel olumlu ya da tikel olumsuz olduğu durumlardır. Yüklemli önermenin tikel olumlu olduğunda bitişik şartlı önermenin tikel olumlu olması halinde sadece bir mod sonuç vermektedir. O da tikel olumlu olan bitişik şartlı önermenin önbitişeninin tümel olumsuz olmasıdır. Bunun yanında yüklemli önerme tikel olumlu, bitişik şartlı önerme tikel olumsuz olması durumda da bir mod sonuç vermektedir. O da yine tikel olumsuz olan bitişik şartlı önermenin önbitişenin tümel olumsuz olduğu moddur. Bu şekilde yüklemli önermenin tikel olumlu olması durumda sekiz mod sonuç vermektedir. Bunların altısı bitişik şartlı önermenin olumlu/olumsuz tümel olması durumunda, ikisi ise bitişik şartlı önermenin olumlu/olumsuz tikel olması durumunda gerçekleşmektedir.[779]

Sonuç veren 32 modun geri kalan kısmın ele alınışı 8'lik dilim ve 2'lik dilimler halindedir. 8'lik dilimde yüklemli önerme tümel olumsuzdur. Tümel olumsuz yüklemli önermeyle birlikte bitişik şartlı önermenin nicelikleri sekiz modda da tümel, nitelikleri ise dört modda olumlu, dört modda da olumsuzdur. Bitişik şartlı önermenin tümel olumlu olması durumunda sonuç veren dört mod önbitişenin tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu ve tikel olumsuz olmasıdır. Bitişik şartlı önermenin tümel olumsuz olması ise önbitişeninin aynı şekilde tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu ve tikel olumsuz olmasıdır.[780]

Sonuç veren 32 modluk dilimin son halkası ise 2 modluk kısımdır. Bu kısım yüklemli önermenin her iki modda da tümel olumsuz olmasıdır. Yüklemli önerme tümel olumsuz olduğunda bitişik şartlı önermenin kendisi nitelik ve nicelik açısından birinde tikel olumlu diğerinde ise tikel olumsuzdur. Tikel olumlu

---

[778] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 379; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4394-4397.
[779] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 379; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4398.
[780] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 379-380; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4400-4403.

olduğunda önbitişenin nicelik ve niteliği tümel olumlu, tikel olumsuz olduğunda ise önbitişenin nitelik ve niceliği tümel olumsuzdur.[781]

2.3.3. Yüklemli Önermenin Büyük Öncül, Ortak Terimin ise Yüklemli Önermeyle Bitişik Şartlı Önermenin Önbitişeni Arasında Ortak Olduğu Kıyaslar

Yüklemli önerme ve bitişik şartlı önermeden tertip edilme olasılığının olduğu başka bir kıyas düzeni de yüklemli önermenin büyük öncül, bitişik şartlı önermenin ise küçük öncül olduğu kıyaslardır. Bu kıyasta ortak terim yüklemli önerme ile bitişik şartlı önermenin önbitişeni arasında yer almaktadır. Mesela;

Her ne zaman her ***A*** B ise o halde H Z'dir.

Her C ***A***'dır.

Her ne zaman her B C ise o halde H Z'dir.

Ortak terim birlikteliği bitişik şartlı önermenin önbitişeni ile yüklemli önerme arasında tesis edildiğine göre bu durumda ortak terim ya önbitişenin konusu ile yüklemli önermenin yüklemi, ya önbitişenin yüklemi ile yüklemli önermenin yüklemi, ya önbitişenin konusu ile yüklemli önermenin konusu ya da önbitişenin yüklemi ile yüklemli önermenin konusu arasında vuku bulmaktadır. Bu açıdan bitişik şartlı önermenin önbitişeni ile yüklemli önerme arasındaki ortak terim hesaplaması iki yüklemli önermeden kurulu kıyasa benzemektedir. Bu beyan doğrultusunda ortak terimin bitişik şartlı önermenin önbitişenindeki ve yüklemli önermedeki konumuna göre şekiller ortaya çıkmaktadır.

Hûnecî bu konuyu işlerken daha önceki bölümlerdeki genel adetini sürdürmektedir. İlk olarak her bir şeklin kendine ait şartlarına değinmektedir. Sonra ise bu şartlar bağlamında her bir şekilden doğru olarak çıkan sonuçların yer aldığı modları sıralamaktadır. Nihayetinde ise bu modların sonuç önermesinin nitelik ve niceliklerinin nasıl olacağına yer vermektedir. Bunun yanında her zamanki gibi bazı noktalarda kendi görüşleriyle İbn Sînâ'nın görüşlerini karşılaştırarak konuyu nihayete erdirmektedir.

---

[781] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 379-380; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4404.

Konuyu değerlendirirken takip edeceğimiz usul, her bir şeklin şartlarına değinmek, sonuç veren modların dökümünü yapmak ve Hûnecî'nin İbn Sînâ itirazlarına yer vermek olacaktır. Bunun haricinde sonuç önermelerinin nitelik ve niceliklerine dair verilen açıklamalara bundan önceki takip ettiğimiz usul gereğince değinmeyeceğiz.

2.3.3.1. Birinci Şekil

Birinci şekil yukarıda da beyan edildiği üzere ortak terimin bitişik şartlı önermenin konusu ile yüklemli önermenin yüklemi arasında tesis edildiği kıyastır. Hûnecî bu şeklin sonuç verebilmesi için iki şart zikretmektedir:

(a) Yüklemli önerme ya tümel olmalıdır ya da bitişik şartlı önerme tümel olduğu zaman tikel olumlu olmalıdır.

(b) Bitişik şartlı önerme ya tümel olmalıdır ya da bitişik şartlı önermenin önbitişeni olumlu olmalıdır.[782]

Bu şartların gözetilmesi halinde birinci şeklin sonuç veren modları 26 tanedir. Bunlardan 8 tanesi yüklemli önermenin tümel olumlu, bitişik şartlı önermenin tümel olumlu ve tümel olumsuz olduğu durumlarda meydana gelmektedir. 4 tanesi yüklemli önermenin olumlu tümel bitişik şartlı önermenin olumlu tikel ve olumsuz tikel olduğu durumlarda gerçekleşmektedir. 8 tanesi yüklemli önermenin tümel olumsuz bitişik şartlı önermenin ise tümel olumlu ve tümel olumsuz olduğu durumlarda sonuç vermektedir. 4 tanesi yüklemli önermenin tümel olumsuz bitişik şartlı önermenin tikel olumlu ve tikel olumsuz olduğu durumlarda meydana gelmektedir. Geri kalan son iki tanesi de yüklemli önermenin tikel olumlu bitişik şartlı önermenin ise tümel olumlu ve tümel olumsuz olduğu durumlarda geçerli olmaktadır.[783]

Hûnecî kıyaslardan elde edilen sonuçların doğru olup olmadığını test eden sağlama metotlarına değindikten sonra konuyu bu bölümün birinci şekli için İbn Sînâ'nın koyduğu kuralların tam olarak anlaşılamadığından yakınarak bitirmektedir. Onun İbn Sînâ'ya yönelttiği eleştiri özetle şu minval üzeredir. İbn Sînâ bu şeklin şartlarını sıralarken sonuç önermesindeki bitişik şartlı önermenin

---

[782] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 380.
[783] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 380-381; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4409.

önbitişeninin olumsuz olması gerektiğini vurgulamaktadır.[784] Devamında ise sonuç önermesinin tikel bitişik şartlı önerme olması halinde bu önermenin önbitişeninin nitelik itibariyle olumsuz olması gerektiğini belirtmektedir. Üçüncü kısmın birinci şeklinin sonuç önermesinin neden bu şekilde olması gerektiğine dair getirilen delil; İbn Sînâ'ya göre ikinci kısmın birinci şeklinde yani yüklemli önermenin küçük öncül olduğu ortak terimin ise yüklemli önerme ile bitişik şartlı önermenin önbitişeninin tesis edildiği kısmın birinci şeklinde sonuç önermesindeki bitişik şartlı önermenin önbitişenin olumlu olması noktasında getirilen delilin aynısıdır.[785]

Hûnecî, sonuç önermesinin niçin bu şekilde olması gerektiğine dair İbn Sînâ'nın zikrettiği açıklamaları tam anlaşılır görmemektedir.[786] Ona göre İbn Sînâ'nın sonuç verme adına geliştirdiği metodun bizatihi kendisini de anlaşılır değildir. Hûnecî'ye göre İbn Sînâ'nın getirmiş olduğu metot aracılığıyla, üçüncü kısmın birinci şeklinde sonuç önermesinin tümel, önbitişeninin ise tikel olumsuz olarak sonuç vermesi imkansızdır. Çünkü kıyasın büyük öncülü tikel iken, sonuç önermesinin tümel ve önbitişenin olumsuz tikel olması mümkün değildir.[787]

Kâtibî şerhini Hûnecî'nin imkansız gördüğü nokta üzerine yoğunlaştırmaktadır. Kâtibî'ye göre imkansız olan nokta ikinci kısmın birinci şeklinde sonuç önermesinin tümel bitişik şartlı olması halinde sonuç önermesinin önbitişeninin kıyasın küçük öncülünün tümel olmasını imkansız kılmasıdır. Ayrıca küçük öncülün tümel, büyük öncülün tikel olması halinde kıyasın matluba ulaştırması mümkündür. Ancak burada yani dördüncü şekilde bu yöntemin kullanılması yanlış sonuçlara mahal vermektedir. Nitekim sonuç önermesinin önbitişeni küçük öncülü gerektirmektedir. Fakat küçük öncül tikel, büyük öncül de tikel olduğunda kurulacak kıyas sonuca ulaştırmayacaktır.[788]

2.3.3.2. İkinci Şekil

Bitişik şartlı önermenin küçük öncül, yüklemli önermenin büyük öncül ortak terimin yüklemli önermeyle bitişik şartlı önermenin önbitişeni arasında

---

784 İbn Sinâ, *Kıyas,* 346.
785 İbn Sinâ, *Kıyas*, 346.
786 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 381.
787 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 381.
788 Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4415-4418.

olduğu şartlı kıyasların ikinci şekli ortak terimin bitişik şartlı ile yüklemli önermenin de yükleminde yer aldığı kıyaslardır. Mesela;

Her ne zaman bütün C ***B*** ise H Z'dir.

Her A ***B***'dir.

Her ne zaman bütün C A ise H Z'dir.[789]

Bu şeklin sonuç vermesi için iki şart gerekir:

(a) Yüklemli önerme büyük öncül olduğunda tümel olmalıdır ya da bitişik şartlı tümel olmakla beraber nitelikte bitişik şartlının önbitişenine muvafık olmalıdır.

(b) Bitişik şartlı ya tümel olmalıdır ya da bitişik şartlının önbitişeni yüklemi önermeye nitelikte muhalif olmalıdır.[790]

Sonuç veren modlar ancak 28 tanedir. Bunlardan ilk 8'i yüklemli önermenin tümel olumlu, bitişik şartlının tümel olduğunda meydana gelir. 4'ü yüklemlinin tümel olumlu, bitişik şartlının önbitişenin tümel olumsuz veya tikel olumsuz olduğu kendisinin ise tikel olduğunda gerçekleşir. 8'i yüklemlinin tümel olumsuz, bitişik şartlı tümel olduğunda gerçekleşir. 4'ü yüklemlinin tümel olumsuz, bitişik şartlının ise tikel olduğu zamanda gerçekleşir.[791] Geri kalan son 4 modda yer alan yüklemli ve bitişik şartlının nicelik ve nitelikleri şu şekildedir:

(1) Küçük öncül bitişik şartlı tümel olumlu, önbitişeni de tikel olumludur. Büyük öncül ise yüklemli tikel olumludur.
(2) Küçük öncül bitişik şartlı tümel olumsuz, önbitişeni de tikel olumludur. Büyük öncül yüklemi tikel olumludur.
(3) Küçük öncül bitişik şartlı tümel olumsuz, önbitişeni de tikel olumsuzdur. Büyük öncül ise yüklemli olumsuz tikeldir.
(4) Küçük öncül bitişik şartlı tümel olumlu, önbitişeni ise tikel olumsuzdur. Büyük öncül ise tikel olumsuzdur. [792]

Kâtibî birinci sıradakine verdiği misal şu şekildedir:

Her ne zaman bazı C'ler ***B*** ise H Z'dir.

Bazı A ***B***'dir.

---

[789] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4423.
[790] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4420-4421.
[791] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4422
[792] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4425.

Bazen bazı C'ler A ise H Z'dir.[793]

2.3.3.3. Üçüncü Şekil

Üçüncü şekil, bitişik şartlı önermenin önbitişeni ile yüklemli önerme arasında yer alan ortak terimin bitişik şartlı önermenin önbitişeninin ve yüklemli önermenin konusunda yer almasıdır. Mesela;

"Hiç bir zaman hiç bir ***B*** C olmayan değilse H Z değildir.

Her ***B*** A'dır.

Hiç bir zaman hiç bir C A olmayan değilse o halde H Z değildir.[794]

Üçüncü şeklin sonuç vermesi için de 2 şart gereklidir:

(a) Bitişik şartlının önbitişeni olumsuz olduğunda bitişik şartlı da olumsuz olmalıdır.

(b) Ya iki öncülden biri tümel olmalıdır ya da bitişik şartlının önbitişeni tümel olmalıdır.[795]

Bu şartlar sağlandığı takdirde oluşabilecek muhtemel modlar içerisinden 40 tanesi ancak sonuç vermektedir. Söz konusu 40 modun 16'sı yüklemli ve bitişik şartlı tümel olduğunda, 8'i yüklemli tümel bitişik şartlı tikel olduğunda, 12'si yüklemli tikel bitişik şartlı tümel olduğunda son 4 modu ise yüklemlinin tikel bitişik şartlının da tikel olduğunda meydana gelmektedir.[796]

Bitişik şartlı ve önbitişenin tümel ve yüklemli öncülün de tümel olduğu kıyas için Kâtibî şu misali vermektedir:

Her ne zaman her ***B*** C ise H Z'dir.

Her ***B*** A'dır.

Bazen bazı C'ler A ise H Z'dir.[797]

2.3.3.4. Dördüncü Şekil

Dördüncü şekil, ortak terim bitişik şartlı önermenin yükleminin konusunda yüklemli önermenin ise yükleminde yer aldığında oluşur. Mesela;

---

793 Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4425.
794 Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4434.
795 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 383-384; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4430-4431.
796 Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4432.
797 Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4436.

Hiç bir zaman hiç bir ***B*** C olmayan değilse o halde H Z değildir

Hiç bir A **B** değildir.

Hiç bir zaman her C A değilse ise H Z değildir.[798]

Hûnecî burada ilkin bu kıyasın sonuç vermesi için üç şartı taşıması gerektiğini ifade etmektedir:

(a) Yüklemli ve tikel bitişik şartlı önermenin önbitişeninin olumsuz ve tikel olmaması.

(b) Bitişik şartlı önerme tikel olursa önbitişeni tümel olumlu olmalıdır ya da nitelikte tümel olan yüklemli önermeden farklı olmalıdır.

(c) Her ne zaman bitişik şartlı önermenin önbitişeni olumsuz tümel olursa yüklemli önerme tümel olmak zorundadır.[799]

Bu şartlar altında dördüncü şekilde sonuç veren 32 mod olmaktadır. Kâtibî, Hûnecî tarafından nitelik ve nicelikleri verilen bu modları örnekler eşliğinde pekiştirmektedir.[800]

Dördüncü şeklin de bitmesiyle Hûnecî üçüncü kısmın üçüncü ve dördüncü şeklinde sonuç önermesinin olumsuz bitişik şartlı önerme olarak çıkmasından hareketle birinci ve ikinci şeklinde de olumlu bitişik şartlı sonuç önermelerinin olumsuz bitişik şartlı önermeye döndürülebileceğini bu şekilde üçüncü ve dördüncü şekilde olduğu gibi birinci ve ikinci şekilde de sonucun olumsuz önerme türünde verebileceği ifade etmektedir. Bu iddiasının ardından olumludan olumsuza sonuç önermesinin döndürülme işleminin ancak önerme tümel olduğunda vaki olabileceğini eklemektedir.[801]

Hûnecî bu iddiasını misallerle açıklama yoluna gitmektedir. Verdiği misal ise şu şekildedir:

Her C ***B***’dir.

Hiç bir zaman H Z değilse bazı ***B***’ler A’değildir.[802]

Bu örnekteki bitişik şartlı önerme kıyasın büyük öncülüdür ve kıyas ikinci şekilden bir kıyastır. İkinci şekilden kıyasın bitişik şartlı önerme üzerinden üçüncü

---

[798] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4443.
[799] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 384.
[800] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4443-4444.
[801] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 385.
[802] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 385.

şekle döndürülmektedir. Döndürülmüş halinin örneğini ise Kâtibî şerhte vermektedir. Yüklemli önerme aynıyla yerini, niteliğini ve niceliğini korumaktadır, bitişik şartlı önermenin döndürülerek üçüncü şekilden kıyasın içerisinde yer alması ise aşağıda verilmektedir:

Her C **B**'dir.

Hiç bir zaman bazı **B** A değilse H Z değildir.[803]

Hûnecî'ye göre ikinci şekildeki bir bitişik şartlı önermenin üçüncü şekil içerisinde bir bitişik şartlı önerme haline dönüştürülmesinden sonra çıkan sonucun tekrar döndürülmesinden sonra istenilen olumsuz sonuca ulaşılmaktadır:

Çıkan sonuç: Hiç bir zaman her C A değilse H Z değildir.[804]

Hedeflenen olumsuz sonuç: Hiç bir zaman H Z değilse her C A değildir.[805]

Burada hedeflenen sonuca ulaşmak adına Hûnecî ikinci şekilde bazı yapısal değişikler yapmaktadır. Mesela üçüncü şekildeki bir bitişik şartlı önermenin ikinci şekildeki bitişik şartlı önermeye dönüştürülmesinde ikinci şeklin kurallarının dışına çıkılmaktadır. Bu nokta, Kâtibî'nin gözünden kaçmamak da Hûnecî'yi eleştirmesine neden olmaktadır. Ona göre üçüncü şeklin ikinci şekle uyarlanması üçüncü şekildeki olumsuz bitişik şartlı önermenin döndürülmesiyle olacaksa bu ikinci şeklin sonuç vermesini sağlayan tabii kuralın, bitişik şartlı önermenin olumlu olması kuralının, ihlal edilmesi anlamını taşımaktadır. Şayet bu değişiklik yapılırsa olumsuz sonuç vermesi hedeflenirken sonuç veren modların da tehlikeye atılmasına neden olacaktır. Bunun yapılması hem ikinci şeklin sonuç veren şartlarının ihlal edilmesine hem de bunun neticesinde ikinci şeklin sonuç veren modların sayısının değişmesine sebep olmaktadır.[806]

2.4. Yüklemli ve Ayrık Şartlı Önermeden Oluşan Kıyaslar

Bu kıyas Hûnecî tarafından iki başlık altında değerlendirilmektedir. Birinci başlık kıyâs-ı mukassem ismini taşırken ikinci başlık muayyen bir isim

---

803 Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4448.
804 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 385.
805 Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4448.
806 Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4451.

taşımamaktadır. Sadece kıyâs-ı mukassem gibi olmayanlar şeklinde bir ifadeyle adlandırılmaktadır.[807]

2.4.1. Kıyâs-ı Mukassem

Kıyâs-ı mukassem, öncülleri yüklemli ve ayrık şartlı önermeden kurulu, sonucun yüklemli önermeden olduğu kıyaslardır.[808] Fakat yüklemli ve ayrık şartlı önermeden telif edilen kıyaslara "kıyâs-ı mukassem" ismi konulmamıştır. Kıyâs-ı mukassemin yüklemli ve ayrık şartlı önermeden oluşmasının yanı sıra bir takım hususi şartları da deruhte etmesi gerekmektedir. Bu şartlar Hûnecî'nin dördüncü bahsi ele alırken giriş kısmında verilmekte Kâtibî tarafından da şerh kısmında tavzih edilmektedir. Hûnecî'ye göre bu kıyasın şartları şunlardır:

(a) Ayrık şartlı önerme ne kadar tarafa sahipse aynı sayıda yüklemli önerme de o kadar tarafa sahip olmalı.

(b) Ayrık şartlı önermenin herhangi bir tarafında yer alan parçalardan biri simetrisinde yer alan yüklemli önermenin tarafının parçasıyla aynı olmalı. Yani ortak terim zorunluluğu. Bu anlamda ne kadar taraf varsa, o kadar da ortak terim olmalıdır.

(c) Ortak terim olmayan parçanın, yüklemli önermenin kendi içerisinde aynı olması, bununla beraber ayrık şartlı önermenin de kendi içerisinde aynı olması.

(d) Yüklemli ve ayrık şartlı önermenin kendi içinde aynı olduğu parçaların birbiriyle telif edildiğinde farklı olmalı. Yani ortak terim dışındaki parçaların öncüller mukayese edildiğinde farklı olmalı. Bu anlamda öncüllerdeki ortak terim olmayan parçalar kıyasın sonucunun da tarafları olmaktadır.

(e) Farklı olan tarafların bir araya getirilmesiyle oluşturan sonuç ise yüklemli önerme türünde ifade edilmelidir.[809]

---

[807] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 386.

[808] İbn Sînâ, *Kıyâs*, 349. Yüklemli ve ayrık şartlı önermelerden kurulu kıyasların kıyas-ı mukassem olarak isimlendirilmesinin ilk olarak İbn Sînâ tarafından yapıldığı görülmektedir. Çeşitli mantık kitaplarında örneğin Bağdâdî'nin *Kitâbu'l-mu'teber*'inde, Ebherî'nin *Tenzîlu'l-efkâr*'ında da bahsedilmesine rağmen yüklemli ve ayrık şartlı önermelerin kıyas-ı mukassem olarak isimlendirilmesine rastlanmaz. Bk. Bağdâdî'nin *Kitâbu'l-mu'teber*, 160; Ebherî, *Tenzîlu'l-efkâr*, 22a.

[809] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 386.

Buna göre dikkate alındığında kıyâs-ı mukassem için göstereceğimiz misal Kâtibî'nin şerhinden alıntıladığımız şu misal olacaktır:

Ya her A ***B***'dir, ya her A ***D***'dir ya da her A ***H***'dir.

Her ***B*** C'dir, her ***D*** C'dir, her ***H*** C'dir.

Her A C'dir.[810]

Bunların haricinde yüklemli ve ayrık şartlı önermeden oluşan kıyasların genel olarak kıyasın dört şeklinde de ifade edilebileceği her bir şeklin kendine ait şartları taşıması gerektiği de ifade edilmektedir. Son olarak kıyas-ı mukassemde yer alan ayrık şartlı önermenin türünün hakikiye ya da mâni'atü'l-hulüvv olması gerekmediği vurgulanmaktadır. Eğer türü mâni'atü'l-cem' ise bu takdirde mâni'atü'l-cem' önerme taraflarının çelişikleri alınarak mâni'atü'l-hulüvv'e çevrilir. Böylelikle mâni'atü'l-hulüvv olarak kıyasın öncülünde yer alması sağlanır.[811]

2.4.2. Kıyâs-ı Mukassem Şeklinde Olmayanlar

Kıyâs-ı mukassemin hususi şartlarını taşımayan yüklemli ve ayrık şartlı önermelerden oluşan kıyaslardır.[812] Kıyâs-ı mukassem gibi olmayan kıyasları, kıyâs-ı mukassemden ayıran temel özellik sonucun ayrık şartlı olmasıdır. Ayrıca kıyas-ı mukassem gibi olmayan kıyaslar kıyâs-ı mukassemin yukarıda zikredilen şartlarından birini taşıyıp taşıyamamalarına göre yukarıdan aşağıya doğru sıralanmaktadır. Bu açıdan Hûnecî, kıyâs-ı mukassem şeklinde olmayanları dört kısım altında incelemektedir.[813]

Birinci kısımda yüklemli önermede bulunan taraf sayısı ile ayrık şartlı önermede yer alan taraf sayısı eşittir. Yüklemli önermenin taraflarının her birinde yer alan ortak terim parçası ile aynı simetrideki ayrık şartlı önermenin her bir tarafındaki ortak terim parçası aynıdır. Ancak ne yüklemli önerme içerisinde yüklemlinin taraflarında yer alan ortak terim olmayan parçalar ne de ayrık şartlı önermenin içerisinde ayrık şartlının taraflarında yer alan ortak terim olmayan

---

[810] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4467.
[811] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 387; *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4469-4470.
[812] Bu tür kıyas "kıyâs-ı gayr-i mukassim" olarak da isimlendirilmektedir. Bk. Abdülkuddus Bingöl, *Gelenbevî'nin Mantık Anlayışı*, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), 124.
[813] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 387.

parçalar aynıdır. Sonuç ise olumlu ayrık şartlı mâni‘atü’l hulüvv olmaktadır.[814] Bu şartların sağlanması durumunda birinci kısımdan dört tane alt başlık türetilmektedir.

(a) Yüklemli önermenin ve ayrık şartlı önermenin taraflarında ortak terimin aynı olması. Aşağıdaki kıyas bu tür kıyasın bir misalidir:

Ya her A ***B***’dir ya her C ***B***’dir ya her D ***B***’dir.

Her ***B*** H’dir, her ***B*** C’dir, her ***B*** T’dir.

Ya bütün A H’dir ya bütün C C’dir ya da bütün D T’dir.[815]

(b) Yüklemli ve ayrık şartlı önermenin taraflarında ortak terimin aynı olmaması.

Ya her A **B**’dir ya her C **D**’dir ya da her V **Z**’dir.

Her **B** H’dir, her **D** T’dir, her **Z** C’dir.

Ya her A H’dir, ya her C T’dir ya da V Z’dir.[816]

(c) Her iki önermenin taraflarında ortak terim aynı olmasına rağmen taraflar arasında farklı şekillerden kıyasın tertip edilmesi.

Ya her A **B**’dir, ya her C **B**’dir, ya her **B** T’dir.

Her **B** H’dir, hiç bir T **B** değildir, her **B** C’dir.

Ya bütün A H’dir, ya hiç bir C T değildir, ya da bazı T C’dir.[817]

(d) Taraflar arasında farklı şekillerden kıyasın tertip edilmesiyle birlikte her iki önermede de ortak terimin aynı olmaması.

Ya her A ***B***’dir ya her C ***D***’dir ya her ***D*** T’dir.

Her ***B*** H’dir, hiç bir T ***D*** değildir, her ***D*** C’dir.

Ya her A H’dir, ya hiç bir C T değildir, ya da bazı T C’dir.[818]

İkinci kısmın öncüllerine ait şartlar biraz daha karışıktır. İkinci kısım sonucunun olumlu mâni‘atü’l-hulüvv olmasında birinci kısımla ortaktır. Ancak öncüllerin taraflarında ortak terim dışındaki aynı olan parçanın yüklemli önermedeki yeri noktasında birinci kısımdan ayrılmaktadır. Öncüllerdeki ortak terim haricinde aynı olması gereken parça, yüklemli önermenin konusunda ve

---

[814] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 387.
[815] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 4487.
[816] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 4488.
[817] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 4489.
[818] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 4490.

yükleminde olma olasılığına sahiptir. Ayrıca yüklemli önermenin kıyasın küçük öncülü veya büyük öncülü olma ihtimali de mevcuttur. Bu ihtimallere mebni olarak ikinci kısım dört bölüme ayrılmaktadır.

(a) Ayrık şartlı önermenin küçük öncül olduğu, ayrık şartlı önermeden kurulu öncül içindeki ortak terim dışında aynı olan parçanın ayrık şartlı önermenin herhangi bir tarafında yer aldığı bölüm.

Ya her A ***B***'dir ya her A ***D***'dir ya da her A ***C***'dir.

Her ***B*** H'dir, her ***D*** T'dir, her ***C*** C'dir.

Her A H'dir, her A T'dir, her A C'dir.[819]

(b) Ayrık şartlı önermenin büyük öncül olduğu, ayrık şartlı öncül içindeki ortak terim dışında aynı olan parçanın sonuç önermesinin iki tarafının parçalarında yer aldığı bölüm.

Her A ***B***'dir, her C ***D***'dir, her T D'dir.

Ya her ***B*** H'dir, ya her ***D*** H'dir, ya da her Z H'dir.

Ya her A H'dir, ya her C H'dir, ya da her T D'dir.[820]

(c) Yüklemli önermenin küçük öncül olduğu yüklemli öncül içindeki ortak terim dışında aynı olan parçanın sonuç öncülünün sadece bir tarafının parçasında yer aldığı bölüm.

Her A ***B'***dir, her A D'dir her A T'dir.

Ya her ***B*** C'dir, ya her D C'dir, ya her T L'dir

Ya bütün A C'dir, ya bütün D C'dir, ya da T L'dir.[821]

(d) Yüklemli önermelerin büyük öncül olduğu, ortak terim dışındaki aynı parçaların sadece yüklemli önermeler içinde yer aldığı ve bu parçaların sonuç önermesinin iki tarafının bir parçasında yer aldığı kıyaslar.

Ya her A ***B***'dir ya her C ***D***'dir ya da T C'dir

Her ***B*** H'dir, her ***D*** H'dir, her C H'dir.

Ya her A H'dir, ya bütün C H'dir ya da T C'dir.[822]

Üçüncü kısım yüklemli önermeyi oluşturan tarafların yani yüklemli önermelerin aynı simetrisinde yer alan ayrık şartlı önermeyi oluşturan taraflarla

---

[819] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4492.
[820] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4493.
[821] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4494
[822] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4495.

telifinin farklı suretlerde olmasıdır. Farklı suretlerden kast edilen tarafların ya farklı şekillerde kıyas oluşturmasıdır ya da nitelik ve nicelik itibariyle tarafların birbirlerinden farklı olmasıdır. Telif edilirken tarafların hepsi farklı olursa bu, birinci bölümü meydana getirir, bazısında farklılaşıp bazılarında farklılaşmazsa ikinci bölümü meydana getirir.

(a) Yüklemli önermeyle ayrık şartlı önermenin taraflarının teliflerinin farklı suretlerde olması.

Ya her A ***B***'dir ya her A ***D***'dir, ya da her ***T*** A'dır.

Her ***B*** H'dir, hiç bir H ***D*** değildir, her ***T*** H'dir.

Ya her A H'dir, ya hiç bir A H değildir, ya da bazı A H'dir.[823]

Görüldüğü üzere ayrık şartlı önermenin birinci tarafını oluşturan "Her A B'dir" ile yüklemli önermenin birinci tarafı yani "Her B H'dir" öncüllerinin telifi birinci şekilden kıyas, ikinci taraflarının telifi ikinci şekilden kıyas son olarak üçüncü taraflarının telifi ise üçüncü şekilden kıyas olmaktadır.

(b) Yüklemli ve ayrık şartlı önermenin taraflarının telif edilmelerinde bazı taraflar aynı şekil ve niteliklere sahipken diğer taraflar farklı şekil ve niteliklere sahip olması.

Ya her A **B**'dir ya her A **D**'dir ya da her A **H**'dir.

Her **B** C'dir, her **D** C'dir ya da hiç bir **H** C değildir.

Ya her A C'dir ya da hiç bir A C değildir.[824]

Yukarıda sonuç veren kıyas telif edilirken yüklemli ve ayrık şartlı önermelerin birinci ve ikinci tarafları aynı şekil ve niteliklere sahip birinci şeklin birinci modu iken üçüncü tarafları ise farklı özelliklere sahip birinci şeklin ikinci modudur. Bu nedenle sonuçta birinci ve ikinci taraflardan telif edilen sonuç aynı oldukları için ayrı ayrı yerine bir kere yazılmakta, akabinde de üçüncü taraflardan telif edilen sonuç ona ekli biçimde verilmektedir.

Dördüncü kısım: Kıyasta yüklemli ve ayrık şartlı önermenin taraflarının eşit olmamasıdır. Bu durumda ya yüklemli önermenin tarafları ayrık şartlı önermenin taraflarından fazladır ya da tam aksine ayrık şartlı önermenin tarafları yüklemli

---

[823] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4499.
[824] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4500.

önermenin taraflarından fazladır. Bu iki ihtimale mebni bir şekilde Hûnecî dördüncü kısmı iki gruba ayırmaktadır.[825]

Birinci grup yüklemli önermenin taraflarının ayrık şartlı önermenin taraflarından fazla olduğu kıyaslardır. Hûnecî bu tür bir şartlı kıyasın kurulumunu anlatırken hayli girift bir anlatım tarzı tercih etmektedir. Bu da konunun misallerle açıklanmasını iktiza ettirmektedir. Bu yüzden Kâtibî'nin verdiği misal üzerinden açıklamasının yapılması daha uygun gözükmektedir. Kâtibî, yüklemli önermenin taraflarının ayrık şartlı önermenin taraflarından fazla olduğu kıyas için şu misali vermektedir:

Daima her A B'dir ya da her A D'dir.

Her B C'dir, hiç bir B H değildir, hiç bir D T değildir.[826]

Bu misal üzerinden Hûnecî'nin açıklamalarını somutlaştırabiliriz. Hûnecî, bu kıyasın sonuç vermesi için ayrık şartlı önermenin taraflarından biriyle, yüklemli önermenin iki tarafı arasında bir kıyas kurulması gerektiğini ifade etmektedir. Ayrık şartlı önermenin bir tarafıyla yüklemli önermenin iki tarafı arasında üç farklı kıyas tertip edilmektedir. Bu üç kıyasın birincisi, ayrık şartlı önermenin ilk tarafıyla yüklemli önermenin ilk tarafından oluşan kıyas. İkincisi, ayrık şartlı önermenin ilk tarafıyla yüklemli önermenin ikinci tarafından oluşan kıyas. Üçüncüsü ise ayrık şartlı önermenin ilk tarafıyla yüklemli önermenin ilk ve ikinci tarafından oluşan kıyas. Kâtibî bu üç kıyası şu şekilde kurmaktadır:

a) Her A B'dir
Her B C'dir.

b) Her A B'dir
Hiç bir B H değildir.

c) Her A B'dir
Her B C'dir, hiç bir B H değildir.[827]

Hûnecî bu üç itibara göre kıyastan farklı sonuçlar çıkacağını ifade etmektedir.[828] Verilen ilk misal üzerinden her üç itibara göre nasıl sonuç çıkacağını ise Kâtibî şu şekilde göstermektedir:

---

[825] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 389.
[826] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4506.
[827] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4506.
[828] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 389.

Asıl misal: Daima her A ***B***'dir ya da her A ***D***'dir.

Her ***B*** C'dir, hiç bir B H değildir, hiç bir ***D*** T değildir.

Birinci itibara göre çıkan sonuç: Ya A C'dir, ya hiç bir A T değildir.

Asıl misal: Daima her A ***B***'dir ya da her A ***D***'dir.

Her B C'dir, hiç bir ***B*** H değildir, hiç bir ***D*** T değildir.

İkinci itibara göre çıkan sonuç: Ya hiç bir A H değildir ya da hiç bir A T değildir.

Asıl misal: Daima her A ***B***'dir ya da her A ***D***'dir.

Her ***B*** C'dir, hiç bir ***B*** H değildir, hiç bir ***D*** T değildir.

Üçüncü itibara göre çıkan sonuç: ya her A C'dir, ya hiç bir A H değildir, ya da hiç bir A T değildir.[829]

Kâtibî'nin Hûnecî'nin kurallarını anlaşılır kılmak için misaller de açıklanmaya muhtaç gözükmektedir. Şöyle ki birinci itibarda çıkan sonuç, ayrık şartlı önermenin birinci tarafıyla yüklemli önermenin birinci tarafının kıyas ilişkisine sokulması ve ayrık şartlı önermenin ikinci tarafıyla yüklemli önermenin üçüncü tarafının kıyas ilişkisine sokulmasıyla elde edilir. Bu itibarda yüklemli önermenin ikinci tarafı kıyasa dahil edilmediğinden dolayı dikkate alınmamaktadır. İkinci itibarda ayrık şartlı önermenin birinci tarafıyla yüklemli önermenin ikinci tarafı ayrı kıyas ilişkisine sokulurken, ayrık şartlı önermenin ikinci tarafı ile yüklemli önermenin üçüncü tarafı kıyas edilmektedir. Her ikisinden çıkan sonuç, ayrık şartlı önerme türüne dönüştürülmektedir. Üçüncü itibarda ise ayrık şartlı önermenin birinci tarafıyla yüklemli önermenin birinci ve ikinci tarafıyla aynı anda kıyas kurulurken ayrık şartlı önermenin ikinci, yüklemli önermenin üçüncü tarafıyla kıyas kurulmaktadır. Çıkan sonuçlar ise birbiriyle telif edilerek ayrık şartlı önermeyi oluşturmaktadır.

İkinci grup: Yüklemi önermenin taraf olarak ayrık şartlı önermeden az sayıda olmasıdır. Bu grup için farazi olarak Hûnecî, şu şekilde bir kıyas yapısı önermektedir: Yüklemli önermenin bir tarafa, ayrık şartlı önermenin ise iki tarafa sahip olduğu bir kıyas.[830] Bu yapıdaki bir kıyas iki farklı şekilde de kurulabilmektedir.

---

[829] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4506.
[830] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 389.

Birincisi, üç ana bölüme ayrılmaktadır. Ya ayrık şartlı önermenin her iki tarafında tekrar eden parça ile yüklemli önermenin bir parçası ortak terim olur. Ya ortak terim, ayrık şartlı önermenin taraflarında tekrar eden parça olmaz ya da ayrık şartlı önermenin taraflarında hiç tekrar eden terim olmaz ama bu parçalardan biriyle yüklemli önermenin bir parçası ortaktır. Kâtibî bu üç bölüme şu misalleri vermektedir:

(a) Ya her A ***B***'dir, ya da her C ***B***'dir.

Her ***B*** D'dir.

Öyleyse ya her A D'dir, ya da her C D'dir.[831]

(b) Ya her ***A*** B'dir ya da her ***A*** D'dir.

Hiç bir ***B*** D değildir.

Ya hiç bir A D değildir ya da hiç bir A B değildir.[832]

(c) Ya her A ***B***'dir ya da her C ***D***'dir.

Hiç bir ***B D*** değildir.

Ya hiç bir A D değildir, ya da hiç bir C B değildir.[833]

Burada birinci sıradaki misalde ortak terim, hem ayrık şartlı önermeyle yüklemli önerme arasındaki bağı kurmakta hem de ayrık şartlı önermenin içerisinde tekrar eden parçayı oluşturmaktadır. İkinci sıradaki misalde ise ortak terim, ayrık şartlı önermede tekrar eden parça değildir. Ancak ortak terimin haricinde ayrık şartlı önerme içerisinde tekrar eden terim yer almaktadır. Üçüncü sırada ise ayrık şartlı önermede tekrar eden terim yer almamakla birlikte ortak terim ayrık şartlı önermenin birinci tarafı ile yüklemli önermenin konusu arasında ikinci tarafla yüklemli önermenin yüklemi arasında kurulmaktadır.

İkincisi, yüklemlinin ayrık şartlı önermenin sadece bir tarafıyla ortak olmasından kaynaklı kıyastır. Böyle bir kıyasın sonucu ayrık şartlı önermedir. Bu ayrık şartlı önerme öncülde yer alan ayrık şartlı önermedeki ortak terim olmayan tarafla yüklemli önerme ile ayrık şartlı önermede yer alan ortak terimin telifiyle oluşturulmaktadır.[834]

Hûnecî ikinci kısmı iki gruba ayrılmaktadır:

---

[831] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4510.
[832] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4511.
[833] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4512.
[834] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4516.

Birinci grup, ayrık şartlı önermede tekrar eden terim, yüklemli önermeyle irtibatı sağlayan ortak terim olmamasıdır.[835]

Bu gruba misal olarak Kâtibî şu kıyası vermektedir:

Ya her A B'dir ya da her A ***C***'dir.

Her ***C*** D'dir.

Ya her A B'dir ya da her A D'dir.[836]

Az önce Kâtibî'nin işaret ettiği kıyasta yüklemli önerme ile ayrık şartlı önerme arasında irtibatı sağlayan "C" harfidir. Haliyle "C" harfi kıyasın ortak terimi olmaktadır. Fakat "C" ortak terimi ayrık şartlı önermenin kendi içerisinde tekrar eden terimi değildir. Bunun yanı sıra "C" harfinin zikredildiği taraflar ayrık şartlı önermenin ikinci tarafı ile yüklemli önermenin konusudur. Sonuç, bu iki tarafın kıyas şeklinde telif edilip çıkan sonucun asıl sonuçta yer alan ayrık şartlı önermenin ikinci tarafına alınmasıyla yapılır. Bunun yanında asıl kıyasın ilk tarafı ise ayrık şartlı önermenin ilk tarafının, ki ortak terimin yer almadığı taraftır, sonuç önermesinin ilk tarafı yapılmasıyla gerçekleşir.

İkinci grup, ayrık şartlı önermede tekrar eden terimin yer almadığı kıyas türüdür.[837] Kâtibî bu gruba şu kıyası misal vermektedir:

Ya her A B'dir ya da her C ***D***'dir.

Bütün ***D*** H'dir.

Ya her A B'dir, ya da her C H'dir.[838]

Burada ayrık şartlı önermenin tarafları içerisinde tekrar eden bir terim yer almamaktadır. Bunun yanında "D" harfi iki önermeyi birbirine bağlayan ortak terim vazifesini icra etmektedir. Sonuç öncülü de yine ayrık şartlı önermedeki ortak terimin olmadığı tarafın aynıyla alınması ve ayrık şartlı önermedeki ortak terimin olduğu taraf ile yüklemli önermeyle yapılan kıyastan elde edilen sonucun esas kıyasın sonucuna aktarılmasıyla ortaya çıkmaktadır.

Hûnecî bu faslı bitirirken bir kaç hatırlatma yapma ihtiyacını hissetmektedir:

---

[835] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 389-390.
[836] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4516.
[837] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 390.
[838] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4517.

Birincisi, yukarıdaki kıyaslarda çoğunlukla yüklemli önermenin kıyasın büyük öncülü, ayrık şartlı önermenin ise küçük öncülü olma halinin tercih edilmesine karşın yüklemli önermenin büyük öncül veya küçük öncül olmasının sonuca etkisinin olmayacağını belirtmesidir. Yine bu hatırlatma içerisinde bir başka uyarı daha yer almaktadır: Kıyaslarda çoğunlukla ortak terimin yer aldığı yüklemli önerme ile ayrık şartlı önermenin tarafı arasında kurulan kıyas birinci şekle aittir. Hûnecî sonuç verme açısından diğer şekillerin de birinci şekilden farklı olmayacağını ifade etmektedir.[839]

İkincisi, İbn Sînâ'nın öncülleri ayrık şartlı ve yüklemli önermeden oluşan kıyasın sonuç vermeyeceği şeklindeki görüşüne yöneliktir. Hûnecî'ye göre İbn Sînâ, küçük öncülü tek bir tarafa sahip yüklemli önerme ile büyük öncülü ayrık şartlı önermeden oluşan kıyasın sonuçsuz kalacağını iddia etmektedir.[840] Hûnecî'nin iddiasına göre mesela;

"Her C **B**'dir.

Ya hiç bir A **B** değildir ya da hiç bir H **B** değildir."[841]

şeklindeki bir kıyastan İbn Sînâ sonuç çıkmayacağını iddia etmektedir. İbn Sînâ'nın aksine Hûnecî böyle bir kıyastan sonuç çıkacağı görüşündedir. Yukarıda öncülleri verilen kıyasın sonucu da doğal olarak "Ya hiç bir C A değildir, ya da hiç bir A H değildir"[842] şeklinde ayrık şartlı önerme olacağını söylemektedir.

Kâtibî ise bu iddianın İbn Sînâ'ya aidiyeti konusunda hiç bir soruşturmaya girişmemektedir. Ancak *Keşfu'l-esrâr*'ı tahkik eden Khaled el-Rouayheb konuyla ilgili olarak ilgili satıra düştüğü dipnotta İbn Sînâ'nın böyle bir iddiayı dile getirmesinin bir hayli zor olacağını aktarmaktadır. Hûnecî'nin iddia ettiğinin aksine İbn Sînâ'nın bazı eserlerinde mesela *Necat*'ta[843] böyle bir kıyastan sonuç çıkacağını Şifâ'nın *Kıyas*[844] bölümünde de konunun geçtiğini belirtmektedir. Bu örneklerden hareketle de İbn Sînâ'nın bir tarafa sahip yüklemli önerme ile iki parçaya sahip

---

839 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 390.
840 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 390.
841 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 390.
842 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 390.
843 İbn Sînâ, *Necât*, 84.
844 İbn Sînâ, *Kıyas*, 353.

ayrık şartlı önermeden oluşan kıyastan sonuç çıkacağına hükmettiğini bildirmektedir.[845]

Hûnecî'nin üçüncü ve son olarak yüklemli önermede taraf sayısının artmasıyla ayrık şartlı önermenin taraf sayısının artması durumunda yukarıda bir tarafa sahip yüklemli ve iki tarafa sahip ayrık şartlı önermeyle aynı hükmü paylaşacaklarını hatırlatmaktadır.[846]

Buraya kadar ele aldıklarımız mukassem olmayan kıyaslardaki ayrık şartlı önermenin mâni'atü'l-hulüvv türüydü. Bundan sonra ele alacaklarımız ise onun mâni'atü'l-cem' ve hakikiye türünden olanlarıdır.

Mâni'atü'l-cem' ve hakikiyeye başlarken Hûnecî, ilk önce ayrık şartlı önermenin mâni'atü'l-cem' olduğu durumda kıyasın nasıl tertip edileceğinin üzerinde durmaktadır. Bu kıyası, yüklemli önermedeki ortak terimin ayrık şartlı önermenin her iki tarafında da yer alıp almamasına göre iki gruba ayırmaktadır. Birinci grupta yüklemli önermedeki ortak terim ayrık şartlı önermenin her iki tarafında da zikredilmektedir. İkinci grupta ise yüklemli önermenin ortak terimi ayrık şartlı önermenin bir tarafında yer almaktadır.[847]

Kâtibî birinci grubun nasıl tertip edilmesi gerektiğini misallerle açıklamaktadır. Farazi olarak iki tarafa sahip bir ayrık şartlı önerme ile iki yüklemli önermenin oluşturduğu kıyasın, tarifi yapılan kıyas altına gireceğini belirtmektedir.[848] Yüklemli önermenin birincisi ile ayrık şartlı önermenin ilk tarafı arasında bir tane ortak terim, yüklemli önermenin ikincisi ile ayrık şartlı önermenin ikinci tarafı arasında ikinci bir ortak terim belirlenmektedir. Ortak terimlerin bulunduğu taraflar arasında da kıyasın telif edilmesiyle sonuç önermesi ortaya çıkmaktadır. Kâtibî, ayrık şartlı önermenin kıyasın küçük öncülü ve büyük öncülü olduğu duruma göre iki misal vermektedir. Ayrık şartlı önermenin kıyasın küçük öncülü olduğu duruma şu misali vermektedir:

Ya hiç bir A ***B*** değildir ya da hiç bir C ***D*** değildir.

Her ***B*** H'dir, her ***D*** T'dir.

---

[845] Rouayheb, *Keşfu'l esrâr*, editörün notu, 390.
[846] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 390.
[847] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 390.
[848] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4522.

Ya hiç bir A H değildir, ya da hiç bir C T değildir.[849]

Yukarıdaki örnekte ayrık şartlı önermenin ilk tarafında yer alan "B" terimiyle birinci yüklemli örnekteki "B" terimi ortak terimi temsil etmektedir. İkinci tarafındaki "D" terimiyle ikinci yüklemli önermedeki "D" terimi de ortak terimi karşılamaktadır. Sonuç da ayrık şartlı önermenin birinci tarafı ile birinci yüklemli önermenin kıyas ilişkisine sokulmasıyla elde edilen sonuç ile ayrık şartlı önermenin ikinci tarafıyla ikinci yüklemli önermeden oluşturulan kıyasın sonucunun telif edilmesinden oluşmaktadır.

İkinci grup ise ortak terimin yüklemli önerme ile ayrık şartlı önermenin bir tarafı arasında tesis edildiği kıyaslardır. Burada ortak terim ayrık şartlı önermenin bir tarafıyla bağlantı içerisinde olacağından dolayı yüklemli önermede sadece bir yüklemli önermenin yer alması yeterlidir. Onun da misaline ve ayrık şartlı önermenin kıyasın küçük ve büyük öncülü olduğu durumlara Kâtibî değinmektedir. Nasıl kurulduğunu görmek adına küçük öncülün ayrık şartlı önerme olduğu durumu buraya aktarabiliriz:

Ya hiç bir A ***B*** değildir, ya da her C D'dir.

Her ***B*** H'dir.

O halde ya hiç bir A H değildir ya da C D'dir.[850]

Ayrık şartlı önermenin hakikiye olması durumu da mâni'atü'l-cem' gibidir.[851]

2.5. Bitişik ve Ayrık Şartlı Önermeden Oluşan Şartlı Kıyaslar

Kesin şartlı kıyaslar içerisinde değerlendireceğimiz son bölüm öncüllerden birinin bitişik şartlı, diğerinin ise ayrık şartlı önermeden oluştuğu kıyaslardır. Bu kıyaslar temel olarak bazı şartlı kıyaslarda gördüğümüz üzere üç kısma ayrılmaktadır: (a) Ortak terimin her iki öncülde de tam parça olduğu kıyaslar. (b) Ortak terimin her iki öncülde de eksik parça olduğu kıyaslar. (c) Ortak terimin bir öncülde tam diğerinde ise eksik parça olduğu kıyaslar.

---

[849] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4524.
[850] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4529.
[851] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 392-394; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4532-4578.

2.5.1. Ortak Terimin Her İki Öncülde de Tam Parça Olduğu Kıyaslar

Her kıyasta olduğu gibi bu kıyasın da bölümlere ayrılması ortak terimin öncüllerdeki konumuna göredir. Mesela, ortak terimin bitişik şartlı önermenin önbitişeni ile ayrık şartlı önermenin önbitişeni arasında kurulması gibi. Yalnız ayrık şartlı önermenin tarafları arasında şartlı önermelerde de zikrettiğimiz gibi sadece vaz'i bir ilişki vardır. Söz konusu ilişkiden ötürü ayrık şartlı önermenin taraflarının tabiatı itibariyle yer değiştirdiğinde de anlamında değişikliğin olmaması mümkündür. Fakat diğer taraftan ayrık şartlı önermenin taraflarının yer değiştirebilme imkanı da bu tür bir kıyasta şekillerin birbirlerinden ayırt edilememesine neden olmaktadır. Mesela;

"Her ne zaman ***A B*** ise o halde C D'dir.

Ya ***A B***'dir ya da H Z'dir."

şeklindeki kıyas, ortak terimin her iki öncülde önbitişenlerde yer almasından dolayı üçüncü şekilden bir kıyas olmaktadır. Fakat bu kıyası şu şekilde de ifade etmek mümkündür:

"Her ne zaman ***A B*** ise o halde C D'dir.

Ya H Z'dir ya da ***A B***'dir."

Bu durumda ise ortak terim bitişik şartlı önermenin önbitişeninde, ayrık şartlı önermenin artbitişenin de yer almasından dolayı birinci şekilden bir kıyas olmaktadır. Bundan dolayı ortak terimin ayrık şartlı önermenin taraflarının hangisinde yer aldığı baz alınarak ayrık şartlı ve bitişik şartlı önermeden kurulu kıyasların sınıflandırılmasına gidilemez. Bu yüzden ayrık şartlı ve bitişik şartlı önermeden kurulu kıyaslarda ortak terim olarak bitişik şartlı önermenin taraflarının tercih edilmesi gerekmektedir. Bu durumda ise bitişik şartlı önermede ortak terimin önbitişen veya artbitişen olma ihtimallerinin de hesaba katılması gerekmektedir. Ayrıca kıyas içerisinde bitişik şartlı önermenin büyük öncül veya küçük öncül olabilme imkanı da bulunmaktadır. O halde bu ihtimallerin hepsinin bir araya gelmesinden doğan ayrık şartlı ve bitişik şartlı önermelerden kurulu kıyası dört bölüm altında işlenebilir:

(a) Bitişik şartlı önermenin küçük öncül orta terimin önbitişen olduğu kıyaslar,

(b) Bitişik şartlı önermenin küçük öncül orta terimin artbitişen olduğu kıyaslar,

(c) Bitişik şartlı önermenin büyük öncül orta terimin önbitişen olduğu kıyaslar,

(d) Bitişik şartlı önermenin büyük öncül orta terimin artbitişen olduğu kıyaslar.

Hûnecî ve Kâtibî bu dört bölümün ilk ikisini detaylı biçimde incelenirken, geri kalan iki bölümün hükümlerini ilk iki bölümle aynı olduğu gerekçesiyle yeniden ele almamaktadır. İlk iki bölümde de sırasıyla ilk önce ayrık şartlı önermenin mâni'atü'l-hulüvv ve cem' olan, sonra ise hakikiye olan kıyasları değerlendirirler.

Hûnecî, bu ilk iki bölümü tek tek ele almadan önce genel olarak her ikisini de ilgilendiren tümel kuralları vermektedir:

(a) İki öncülden biri olumlu olmalı,

(b) İki öncülden biri tümel olmalı.[852]

Şartlarda iki öncülden birinin tümel ve olumlu olarak belirtilmesi tümellik ve olumluluğun ayrık şartlı ve bitişik şartlı önermelerde olabilme ihtimallerinin ayrı ayrı ele alınmasını iktiza etmektedir. Hûnecî ve Kâtibî ilk önce bitişik şartlı önermenin olumlu ve olumsuz olma durumlarını ele almaktadır.[853] Bitişik şartlı önerme olumlu olduğunda, ayrık şartlı önerme olumlu veya olumsuz olsun kıyas sonuç verebilmektedir. Bitişik şartlı önerme olumlu, ayrık şartlı önermede olumlu ve mâni'atü'l-cem' olduğunda mâni'atü'l-cem'deki ortak terim, bitişik şartlı önermenin lâzımı olmalıdır, ayrık şartlı önermenin türü mâni'atü'l-hulüvv olursa bu takdirde ayrık şartlı önermedeki ortak terim, bitişik şartlı önermenin melzûmu olmalıdır. Bitişik şartlı önerme olumlu olduğunda ayrık şartlı önerme olumsuz olursa tam tersine ayrık şartlı önerme mâni'atü'l-hulüvv olursa ortak terim bitişik şartlının melzûmu, mâni'atü'l-cem' olursa ise ortak terim bitişik şartlı önermenin lâzımı olmalıdır.[854]

---

852 Hûnecî ,*Keşfu'l-esrâr*, 394.
853 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 394; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4582.
854 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 394; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4582.

Son olarak sonuç önermesinin türünün ne olacağı, nitelik ve nicelik açısından nasıl olacağı ele alınmaktadır. Bitişik şartlı öncül olumlu olduğunda sonuç öncülü kıyastaki ayrık şartlı önermenin niteliğine ve türüne tabi olmaktadır.[855] Bu durumda kıyasın öncüllerinde yer alan ayrık şartlı önerme mâni'atü'l-cem' ise sonuç mâni'atü'l-cem' olmalıdır. Ayrık şartlı önerme olumlu ise sonuç olumlu ayrık şartlı önerme olmalıdır.[856]

Sonuç önermesinin öncüllerdeki ayrık şartlı önermeyi nitelik ve tür itibariyle takip etmesini gerekçelendirirken Hûnecî şu açıklamayı yapmaktadır:

> *[Bir şeyin] lâzım ile bir arada bulunmasının imkansızlığı melzûm ile bir arada oluşunun imkansız oluşuna bağlıdır. Melzûm ile bir arada olmasının yanlışlanmasının imkansızlığı, lâzım ile bir arada olmasının imkansızlığına bağlıdır.*[857]

Buradan anlaşılan şudur: Bir şeyin melzûmuyla bulunması imkansızsa lâzımıyla da bulunmasının imkansız olacağıdır. Bir şeyin melzûmuyla bulunmasında bir beis yoksa o halde lâzımıyla da bulunmasında bir beis yoktur.

Fakat Hûnecî, kıyasın sonucunun neden ayrık şartlı önerme olarak çıkması gerektiğini ve onun tür ve nitelik itibariyle öncüldeki ayrık şartlı önermenin tür ve niteliğine tabi olması gerektiğini gerekçelendirirken karışıklığa sebep olmaktadır. Bundan dolayı Kâtibî, Hûnecî'nin yazdıklarının iki farklı anlama delalet edebileceği görüşündedir. Birincisi Hûnecî buradan bitişik şartlı önermenin olumsuz olması durumunda ayrık şartlı önermedeki ortak terimi ilzam etmeyeceğini mi kast etmektedir? Eğer bunu kast istiyorsa Kâtibî'ye göre bu tamamıyla geçersizdir.[858] Yok eğer Hûnecî buradan sonuç, nitelik ve tür açısından ayrık şartlı önermeyi takip etmemesi halinde öncüllerdeki ayrık şartlı önermede bulunan ortak terim bitişik şartlı önermenin lâzım ve melzûmu olmaları şartının mı ortadan kalkacağını anlatmak istemektedir? Kâtibî her ne kadar yazdıklarının buna delaletinde sorun olsa bile Hûnecî'nin ikinci kısmı anlatmak isteğinde karar kılmakta ve anlamın da bu doğrultuda olması gerektiğine inanmaktadır.[859]

Kıyasın öncüllerinden bitişik şartlı önerme olumsuz, ayrık şartlı önerme tümel mâni'atü'l-hulüvv olduğunda bu tür kıyastan sonuç nitelikte ve nicelikte

---

[855] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 394; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4583.
[856] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 394; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4584.
[857] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 394.
[858] Kâtibî, Şerhu keşfi'l-esrâr, pr. 4586.
[859] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4587-4588.

bitişik şartlı önermeye uyarak tümel olumsuz mâni‘atü’l-cem‘ ve tümel olumsuz mâni‘atü’l-hulüvv olarak çıkmaktadır.[860]

Bitişik şartlı önermenin olumlu ve olumsuz olduğu durumlarda ise sonucun nitelik ve niceliği daha önce söylenilmişti. Bunların dışında sonuç verebilecek tarzda kurulan kıyasın sonucu tikel olumsuz ayrık şartlı önermedir.[861]

Hûnecî ayrık şartlı ve bitişik şartlı önermeden kurulu kıyasın sonuçlarına değindikten sonra zikrettiği genel kuralların istisnası sayılabilecek bir sonuç önermesinden daha bahsetmektedir. Bu sonuç önermesi iki öncülün olumlu olması halinde gerçekleşmektedir. Sonucun terimleri öncüllerde zikredilmemektedir. Bununla beraber sonuç, diğer sonuçlar gibi ayrık şartlı önerme olarak değil, bitişik şartlı önerme olarak çıkmaktadır.[862]

2.5.1.1. Bitişik Şartlı Önermenin Küçük Öncül Ortak Terimin Önbitişen Olduğu Kıyaslar

Burada ele alınan konular, öncüllerin nitelikleri ve nicelikleri açısından kıyasın sonuç verip vermeyeceği ve ayrık şartlı önermenin türüne göre sonuç öncülünün nasıl olacağıdır. İlk önce her iki şartlı önermenin olumlu olup olmama durumları değerlendirilmektedir.[863] Sonra tikel ve tümel olma durumları, daha sonra ise ayrık şartlı önermenin tür farklılığından kaynaklanan durumlar ele alınmaktadır. Ele alınan konuları aşağıda maddeler halinde şu şekilde sıralayabiliriz:

a) Her iki öncülün olumlu olması

1) Her iki öncülün tümel olumlu olması

A) Her iki öncül tümel olumlu olup ayrık şartlı önermenin mâni‘atül-cem‘ olması

B) Her iki öncül tümel olumlu olup ayrık şartlı önermenin mâni‘atü’l-hulüvv olması

2) Olumlu olan öncüllerden birinin tikel olması

b) Her iki öncülün olumsuz olması

---

[860] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 395; Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 4590.
[861] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 395; Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 4591.
[862] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 395.
[863] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 395; Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 4596.

Kıyasta ayrık şartlı önermenin türüne göre sonuç farklılaşacağından sonuçların nitelik ve niceliğini değerlendirmeye ayrı bir fasıl açmak yerinde olacaktır. Eğer her iki öncül aşağıda Kâtibî'den alıntılayarak vereceğimiz misaldeki gibi tümel olumlu ve de ayrık şartlı önermenin türü mâni'atü'l-cem' olursa sonuç, tümel olumlu mâni'atü'l-cem' olmaktadır.

Her ne zaman A B ise **C D**'dir.

Daima ya **C D**'dir ya da H Z'dir.

Daima ya A B'dir ya da H Z'dir.[864]

Burada Hûnecî ve Kâtibî sonucun türünün neden mâni'atü'l-cem' olması gerektiği konusuna değinmektedir. Kıyasın küçük öncülü olan bitişik şartlı önermede önbitişen "A B'dir" ifadesi melzûm, artbitişen olan "C D'dir" ifadesi ise lâzımdır. Kıyasın büyük öncülünde ise ayrık şartlı önermenin türünün mâni'atü'l-cem' olmasından dolayı "C D'dir" ile "H Z'dir" arasında bir arada bulunamama ilişkisi söz konusudur. Bitişik şartlı önermenin önbitişeni olan A B'nin lâzımı C D'dir ifadesi ile ayrık şartlı önermedeki H Z'dir arasında bir arada toplanamama ilişkisinden dolayı sonuç önermesinde C D'nin melzûmu olan A B'nin H Z ile de bir arada bulunamama ilişkisine sahip olması gerekmektedir. Çünkü bir şeyin melzûmuyla bir arada bulunulamıyorsa o halde onun doğal sonucu olarak lâzımıyla da bir arada bulunulamaz.[865]

Yukarıda zikredilen şartların korunması kaydıyla sadece öncüllerdeki ayrık şartlı önermenin türünün mâni'atü'l-hulüvv'e çevrilmesi halinde sonuç ayrık şartlı önerme çıkmamaktadır. Onun yerine sonuç, bitişik şartlı önerme olarak çıkmaktadır.

Diğerinden farklı olması hasebiyle bu kıyas türüne de değinmek yerinde olacaktır. Nitekim bu kıyasta sonuç, bitişik şartlı önerme olarak yer almaktadır. Ayrıca sonuçta bitişik şartlı önermeye nasıl ulaşılmaktadır? Bu soruya Kâtibî'nin verdiği misal şöyledir:

"Her ne zaman A B ise o halde **C D**'dir.

Daima ya **C D**'dir, ya da H Z'dir.

---

[864] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4596.
[865] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr,* 395; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4596.

Bazen A B olmayansa H Z'dir."[866]

Kâtibî, kıyasın sonucunun bitişik şartlı önerme olarak çıkması gerektiğinin açıklamasını döndürme ve şartlı önermeler arası telâzum ilişkisiyle yapmaktadır. Kıyasın küçük öncüldeki bitişik şartlı önermenin ters döndürmesi "Her ne zaman C D olmayansa o halde A B olmayandır" bitişik şartlı önermesidir. Büyük öncüldeki ayrık şartlı önermenin, bitişik şartlı önerme şeklinde gerektirdiği önerme ise "Her ne zaman C D olmayansa o halde H Z'dir" önermesidir. Kıyasta öncüllerde yer alan ayrık şartlı ve bitişik şartlı önermelerin doğrudan çıkarım vasıtasıyla gerektirdiği iki önermenin kuracağı kıyas ise şu şekildedir:

Her ne zaman **C D** olmayansa o halde A B olmayandır.

Her ne zaman **C D** olmayansa o halde H Z'dir.

Bazen A B olmayansa o halde H Z'dir.[867]

Bu şekilde istenilen sonuca ulaşılmış olunmaktadır.

Her iki öncülün niteliği olumlu, öncüllerden biri tikel ve ayrık şartlı önermenin türü mâni'atü'l-cem' olursa sonuç mâni'atü'l-cem' şeklinde tikel ayrık şartlı önerme olarak çıkmaktadır.[868] Fakat ayrık şartlı önermenin türü mâni'atü'l-hulüvv olursa böyle bir kıyasın sonucu ayrık şartlı önerme olarak değil de tikel bitişik şartlı önerme olarak çıkmaktadır.[869]

Her iki öncülün olumlu olması durumuna mukabil olarak öncüllerden birinin veya her ikisinin olumsuz olması kıyasın sonucuna tesir etmektedir. Kıyasın sonucunun farklılaşması, kıyastaki olumsuz öncülün hangi şartlı önerme olacağından kaynaklıdır. Bu çerçevede olumsuz olan öncül, ayrık şartlı önerme türü de mâni'atü'l hulüvv olursa ve bunlara ek olarak da her iki öncül tümel olursa sonuç öncülü tümel olumsuz mani'atü'l-hulüvv türünden ayrık şartlı önerme olmaktadır.[870] Bu kıyasa Kâtibî tarafından şu şeklide misal verilir:

Her ne zaman A B ise o halde **C D**'dir. [olumlu bitişik şartlı]

Hiç bir zaman ya **C D** değildir ya da H Z değildir. [olumsuz mâni'atü'l-hulüvv ayrık şartlı]

---

[866] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4597.
[867] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4597.
[868] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 395; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4598.
[869] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 395-396.
[870] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 396; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr,* pr. 4599.

Hiç bir zaman ya A B değildir ya da H Z değildir.[871] [olumsuz mâni‘atü’l-hulüvv ayrık şartlı]

Peki burada sonuç neden mâni‘atü’l hulüvv olarak çıkmaktadır? Kıyasın büyük öncülünde yer alan ayrık şartlı önermenin olumsuz olması nedeniyle “H Z’nin” “C D’den” hulüvv etmesinin mümkün olacağı ifade edilmektedir. Bitişik şartlı önermede ise “C D’dir” ifadesi, “A B’dir” ifadesinin lâzımıdır, ayrık şartlı önermede “H Z’nin” “C D’den” hulüvv etmesi mümkünden, sonuç olarak “C D’nin” bitişik şartlı önermede melzûmu olan “A B’den” de hulüvv etmesi mümkündür. Bu durumda bir şeyin, lâzımından hulüvv etmesi mümkünse melzûmundan da hulüvv etmesi mümkündür genel kaidesinden hareketle sonuç önermesi “O halde hiç bir zaman ya A B değildir ya da H Z değildir” olarak çıkmaktadır.[872]

Hûnecî ve Kâtibî, bitişik şartlı önermenin tümel olumlu, ayrık şartlı önermenin ise türünün mâni‘atü’l-cem‘ niteliğinin olumsuz niceliğinin de tümel olması halinde oluşacak kıyastan sonuç çıkmayacağı görüşündedir.[873] Çünkü böyle bir kıyasın sonucunda taraflar arasında hem bir hakiki te‘ânüd hem de müsavat/eşitlik meydana gelecektir. Kâtibî sonuçta düşülecek böyle bir durumun misalini şu şekilde verir:

Her ne zaman bu insansa o halde [bu] **canlı**dır.[bitişik şartlı olumlu tümel]

Hiç bir zaman [bu şey] ya **canlı** değildir ya da konuşan değildir. [ayrık şartlı olumsuz mâni‘atü’l-cem‘]

Her ne zaman [bu şey] insansa o halde [o şey] konuşandır.[birinci sonuç, bitişik şartlı önerme]

Bu şey ya insandır ya da konuşan değildir.[874] [ikinci sonuç, ayrık şartlı önerme]

Görüldüğü üzere böyle bir kıyastan neden sonuç çıkmayacağını Kâtibî misalle izah etmekle birlikte Kâtibî’nin verdiği misali şöyle yorumlamamız mümkündür. Birinci sonuç bitişik şartlı çıkmasına rağmen ayrık şartlı önermeye çevrildiğinde ayrık şartlı önermenin tarafları arasında yani “konuşan” ile “insan”

---

[871] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 4599.
[872] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 4599.
[873] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 396; Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 4600.
[874] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 4600.

arasında eşitlik bulunmaktadır. Halbuki ayrık şartlı önermede taraflar arasında eşitlik değil te'ânüd ilişkisi kurulmalıdır. İkinci sonuçta ise olması gerektiği gibi taraflar arasında yani "insan" ile "konuşan değildir" arasında te'ânüd yer almaktadır. Fakat böyle bir kıyasın sonucundaki ayrık şartlı önermede hem müsavat hem de te'ânüdün yer alabilmesi sonucun geçersiz olmasına sebep olmaktadır.

Diğer bir kıyasta bitişik şartlı önermenin olumsuz olması durumunda yaşanmaktadır.[875] Bitişik şartlı önerme olumsuz olduğunda, ayrık şartlı önerme olumlu, tümel ve mâni'atü'l cem' türünden olursa sonuç iki farklı surette çıkmaktadır. Yani sonuç hem tümel olumsuz mâni'atü'l-cem' hem de tümel olumsuz mâni'atü'l-hulüvv olarak çıkabilmektedir.[876] Ayrık şartlı önerme olarak çıkan sonucun neden hem mâni'atü'l-hulüvv hem de mâni'atü'l-cem' olarak yer alabileceğini göstermek ilgi çekici olacaktır. Hûnecî, sonuç olarak çıkan hem mâni'atü'l-hulüvv hem de mâni'atü'l-cem' türünden iki ayrık şartlı önermenin çelişiklerinin imkansız olması yüzünden bu iki sonucun elde edilebileceğini ifade etmektedir.[877] Ne var ki bu ifadelerin misal üzerinden gösterilmesi meselenin daha anlaşılır olmasını sağlayacaktır. Bu yüzden Kâtibî neden sonucun her iki türden çıkabileceğini örnekler üzerinden şerh eder ve şu misali verir:

Hiç bir zaman A B değilse **C D** değildir. [olumsuz tümel bitişik şartlı önerme, küçük öncül]

Daima ya **C D**'dir ya da H Z'dir. [olumlu tümel mâni'atü'l-hulüvv ayrık şartlı önerme, büyük öncül]

Hiç bir zaman ya A B değildir ya da H Z değildir.[878] [hem mâni'atü'l-hulüvv, hem de mâni'atü'l-cem' cinsinden ayrık şartlı önerme, sonuç]

Sonuç mâni'atü'l-hulüvv olarak doğru olmazsa o halde onun çelişiği doğru olmak zorundadır. Yani yukarıdaki "Hiç bir zaman ya A B değildir ya da H Z değildir" sonuç önermesinin çelişiği olan "Bazen ya A B'dir ya da H Z'dir" doğru olmalıdır. Bu ayrık şartlı önermenin bitişik şartlı önerme olarak telâzumu ise "Bazen H Z olmayansa o halde A B'dir" önermesidir. Esas kıyastaki ayrık şartlı önermenin yani "Daima ya C D'dir ya da H Z'dir" bitişik şartlı önerme şeklindeki

---

[875] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4601.
[876] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 396; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4601.
[877] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 396.
[878] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4603.

telâzumu ise "Her ne zaman H Z olmayansa o halde C D'dir" önermesidir. Bu iki şartlı önermenin kıyas kurulduğunda ondan çıkan sonuç imkansız bir sonuçtur. O da şu sonuçtur: Bazen (A B olduğunda C D'dir) ise o halde (hiç bir zaman A B değilse C D değildir).[879] Bu iki öncülü ve sonuç öncülünü şu şekilde gösterebiliriz:

Bazen **H Z** olmayansa o halde A B'dir. [bitişik şartlı önerme küçük öncül]

Her ne zaman **H Z** olmayansa o halde C D'dir. [bitişik şartlı önerme büyük öncül]

Bazen (A B olduğunda C D) ise o halde (hiç bir zaman A B değilse C D değildir).

Burada, sonucun imkansız duruma işaret etmesi bitişik şartlı önermenin önbitişeninde tasdik edilen bir hükmün artbitişende yalanlanması sonucu meydana gelmektedir. Önbitişende "A B" olması halinde "C D'dir" hükmedilirken artbitişende "A B" olduğu vakitte "C D olmayandır"a hükmedilmektedir. Bu açıkça bitişik şartlı önermenin tarafları arasındaki çelişkiyi ortaya çıkarmaktadır.

Aynı usûl takip edilerek niçin sonuç önermesinin mâni'atü'l-cem'çıkması gerektiği de ispat edilmektedir. Kâtibî aynı misal üzerinden sonucun mâni'atü'l-cem' olarak da çıkabileceğini göstermektedir.[880]

Bitişik şartlı önerme olumsuzluğunu sürdürmekle beraber iki öncülden biri tikel olursa bu sefer sonuç, sadece ayrık şartlı mâni'atü'l-hulüvv türünden çıkmaktadır.[881] İki öncülden birinin tikel olması olması durumda ise eğer bu tikel öncül ayrık şartlı önerme olursa sonuç tikel olumsuz mâni'atü'l-hulüvv, eğer tikel bitişik şartlı olursa sonuç mâni'atü'l-cem' olarak çıkmaktadır. Yine bitişik şartlı önerme olumsuz olması kaydıyla her iki öncül tümel, ayrık şartlı önermenin türü mâni'atü'l-cem' olursa kıyastan tikel olumsuz mâni'atü'l-hulüvv ayrık şartlı sonuç çıkar.[882]

Yukarıda işaret ettiğimiz üzere son kıyasta yani öncüllerin bitişik şartlısı tümel olumsuz, ayrık şartlısı ise mâni'atü'l-cem' tikel olumsuz olan kıyastan niçin sonucun tikel olumsuz mâni'atü'l-hulüvv çıkması gerektiğine dair Kâtibî, Hûnecî'nin zikrettiği doğrulama yöntemine katılmakla birlikte yeni bir doğrulama

---

[879] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4604.
[880] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4605.
[881] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 396; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4606.
[882] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 396; Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4608.

yöntemi daha önermektedir. Hûnecî mevcut şartlar içerisindeki kıyastan sonuç olarak mâni‘atü’l-hulüvv çıkmaması halinde onun yerine çıkacak sonucun imkansız bir duruma işaret edeceğini belirtmektedir. İmkansız bir sonuca giden kıyas ise şu şekilde tertip edilmektedir: Eğer sonuç mâni‘atü’l-hulüvv olarak çıkmazsa kıyas içerisinde küçük öncülde yer alan ortak terim, küçük terimi gerektirecektir. Küçük öncülde meydana gelen ortak terimin küçük terimi gerektirdiği yeni durum ile esas önermedeki özelliklerini muhafaza eden büyük öncülden, kıyas oluştuğunda imkansız bir sonuç çıkacaktır.[883] Hûnecî’nin kıyasın mâni‘atü’l-hulüvv olarak çıkması gerektiğine dair sunduğu kanıtlama metodunu misal üzerinden şu şekilde gösterilebilir:

Hiç bir zaman A B değilse ***C D*** değildir.

Daima ya ***C D***’dir ya da H Z’dir.

Bazen ya A B değildir ya da H Z değildir.

Hûnecî’nin yaklaşımı çerçevesinde sonucun mâni‘atü’l-hulüvv olarak çıkma zorunluluğu misal üzerinden şu şekilde gösterilebilir. Eğer sonuç mâni‘atü’l-hulüvv dışında başka bir türden çıkarsa yukarıdaki örnek üzerinden gösterilen kıyasta küçük öncüldeki ortak terim yani “C D’dir” ifadesi küçük terimi yani “A B’dir” ifadesini gerektirecektir. Bu gerektirmenin şartlı önerme şeklindeki yeni ifadesi ise “Her ne zaman C D ise A B’dir” önermesidir. Bu önermeyle kıyastaki küçük öncülün meydana getireceği imkansız tablo ise şu şekilde gösterilebilir:

Her ne zaman C D ise **A B**’dir.

Hiç bir zaman **A B** değilse C D değildir.

Hiç bir zaman C D değilse C D değildir.

Kıyasın sonucunun imkansız bir duruma yol açması önbitişeninde ispat edilen iddianın artbitişeninde nakzedilmesinden kaynaklanmaktadır.

Kâtibî ise bu imkansızlığı farklı bir yoldan hareketle ortaya koymaktadır. Önerdiği bu yol kıyasın içerisinde daha çok işlem yapılmasına zorlamaktadır. Kâtibî sonucun mâni‘atü’l-hulüvv olarak çıkması gerektiğini ispat ederken önerdiği yeni doğrulama yaklaşımında şunları belirtmektedir: Eğer sonuç mâni‘atü’l-hulüvv olarak çıkmazsa onun çelişiği doğru olmak zorundadır. Çelişiği doğru olursa bu

[883] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 396.

takdirde kıyastaki büyük terimin çelişiği tümel olarak küçük terimi gerektirmiş olmaktadır. Kıyasın ayrık şartlı önermeyi oluşturan büyük öncülünde ise ortak terimin tümel olarak büyük terimin çelişiğini gerektirmesi anlatılmaktadır. Bu ayrık şartlı önerme, yeni oluşan kıyasın küçük öncülü, büyük öncülü ise küçük öncül yapıldığında sonuçta ortak terimin küçük terimi tümel olarak gerektirmesiyle karşılaşılacaktır ki bu durum açıkça imkansız bir neticeye işaret etmektedir.[884] Kâtibî bu imkansız durumu mâni'atü'l-hulüvv olarak sonuç veren kıyasın misalinden hareketle somut biçimde şu şekilde izah etmektedir:

Hiç bir zaman A B değilse **C D** değildir.

Daima ya **C D**'dir ya da H Z'dir.

O halde bazen ya A B değildir ya da H Z değildir.[885]

Kâtibî, ilk önce yukarıdaki misalde sonuç mâni'atü'l-hulüvv olarak çıkmazsa onun çelişiği doğru olacaktır yargısını örneklendirir: "Daima ya A B'dir ya da H Z'dir." Bu ayrık şartlı önermenin ise bitişik şartlı önerme olarak lâzımı ise "Her ne zaman H Z olmayansa o halde A B'dir" önermesidir. Esas kıyasta zikredilen "Daima ya C D'dir ya da H Z'dir" ayrık şartlı önermesinin ise bitişik şartlı önerme olarak lâzımı "Her ne zaman C D ise o halde H Z olmayandır" önermesidir. Bu önerme küçük öncül; esas çıkması gereken sonucun çıkmaması halinde doğru olacak olan çelişiğinin lâzımı olan "Her ne zaman H Z olmayansa o halde A B'dir" önermesi büyük öncül yapılarak şöyle bir kıyas tertip edilir:

Her ne zaman C D ise o halde **H Z** olmayandır.

Her ne zaman **H Z** olmayansa o halde A B'dir.

Her ne zaman C D ise A B'dir.[886]

Elde edilen bu sonucun düz döndürülmesi ise "Bazen A B ise o halde C D'dir" önermesidir. Çıkan bu sonuç asıl önermedeki "Hiç bir zaman A B değilse C D değildir" bitişik şartlı önermeyle çelişki arz etmektedir. Dolayısıyla çıkan sonucun asıl kıyastaki bitişik şartlı önermeyle çelişki arz etmesi ulaşılan sonucun imkansız ve yanlış olduğunu ortaya koymaktadır.[887]

---

[884] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4608.
[885] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4609.
[886] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4609.
[887] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4609.

Bu bölümde son olarak değinilen nokta ise bitişik şartlı önermenin tikel ve olumsuz olması halinde oluşacak kıyastan sonucun çıkmayacağıdır.[888]

2.5.1.2. Bitişik Şartlı Önermenin Küçük Öncül Ortak Terimin Artbitişen Olduğu Kıyaslar

Bu kıyas, öncüllerinin olumlu, olumsuz, tümel, tikel ve öncüllerdeki ayrık şartlı önermenin türünün mâni‘atü’l-hulüvv veya mâni‘atü’l-cem‘ olup olmamasına göre değerlendirilmektedir. Daha sonra ise kıyasın netice verip vermeyeceği, sonuç verdiği takdirde sonucun ayrık şartlı mı bitişik şartlı mı olacağı ele alınmaktadır. Bu zikredilen kombinasyonlar çerçevesinde ele alınan ilk kıyas, her iki öncülün tümel ve olumlu, öncüllerdeki ayrık şartlı önermenin de mâni‘atü’l-hulüvv olduğu kıyastır.

Hûnecî böyle bir kıyasın sonuç vereceğine ve sonuç önermesinin ise mâni‘atü’l-hulüvv türünden ayrık şartlı önerme olacağına hükmetmektedir.[889] Sonucun mâni‘atü’l-hulüvv olarak çıkması gerektiğini delillendirme metodu da bir önceki kısımla aynıdır. Eğer bir şey, daimi ya da genel olarak büyük terimden hulüvv etmesi imkansız ve küçük terimin de melzûmu ise o şey aynı zamanda hem büyük terimden hem de küçük terimden hulüvv etmesinin imkansızlığını gerektirmektedir.[890] Hûnecî kuralını şu misalle daha kavranılır kılmaktadır:

Her ne zaman ***C D*** ise A B’dir.

Daima ya ***C D***’dir ya da H Z’dir.

Öyleyse daima ya A B’dir ya da H Z’dir.[891]

Kâtibî burada verdiği misali şu şekilde izah etmektedir: Kıyas içerisinde küçük öncül bitişik şartlı önerme, büyük öncül ise ayrık şartlı önermedir. Küçük terim “A B’dir”, ortak terim “C D’dir” ve büyük terim ise “H Z’dir.” Büyük öncülde anlatılmak istenen bir şeyin hem C D oluşundan hem de H Z oluşundan hulüvv edemeyeceğidir. Bir şeyin C D’den hulüvv etmesi imkansızsa bu durumda onun küçük öncülde melzûmu olan A B’dir ifadesinden de hulüvv etmesi de

---

[888] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 396; Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 4610.
[889] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 397.
[890] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 397.
[891] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 4615.

imkansızdır.[892] Bundan dolayı sonuç önermesinin bu gerektirme ilişkisi nedeniyle ayrık şartlı mâni'atü'l-hulüvv olarak çıkması kaçınılmazdır.

Kâtibî, Hûnecî'nin metnindeki sıralamadan bağımsız olarak ayrık şartlı önermenin mâni'atü'l-hulüvv olduğu her iki öncülünde olumlu ancak öncüllerinin birinin tikel olduğu zamanda sonucun aynı şekilde mâni'atü'l-hulüvv olarak çıkacağını fakat tikel olacağını aktarır.[893]

İkinci olarak ele alınan kombinasyon öncüllerin her ikisinin de tümel olumlu, ayrık şartlı öncülün mâni'atü'l-cem' olmasıdır. Bu tür kıyas da sonuç vermekte, ama sonuçtaki şartlı önermenin türü bir öncekinden farklı olarak bitişik şartlı önerme olmaktadır. Bitişik şartlı bir sonuç vermesi kıyastaki öncüllerden ayrık şartlı önermenin bitişik şartlı önermeye dönüştürülerek yeniden bir kıyas tertip edilmesiyledir. Kâtibî ayrık şartlı önermenin bitişik şartlı önermeye dönüştürülmeden önceki ve sonraki hallerinin yer aldığı kıyasları şu şekilde misallendirir:

(i) Ayrık şartlı önermenin bitişik şartlı önermeye dönüştürülmemiş hali:

Her ne zaman ***C D*** ise o halde A B'dir.

Daima ya ***C D***'dir ya da H Z'dir.

Bazen A B ise H Z olmayandır.

(ii) Öncüldeki ayrık şartlı önermenin bitişik şartlı önermeye dönüştükten sonraki hali:

Her ne zaman ***C D*** ise A B'dir.

Her ne zaman ***C D*** ise H Z olmayandır.

Bazen A B ise H Z olmayandır.[894]

Öncüller nitelik itibariyle olumlu olduğu zaman kurulabilecek son kıyas, ayrık şartlı önermenin mâni'atü'l-cem', öncüllerden birinin tikel olduğu kıyastır. Bu tür kıyasın sonucu da az önce zikredilen kıyasın sonucuyla aynı olmakta ve sonuç önermesi de tikel bitişik şartlı önerme olmaktadır.[895]

Öncüllerin olumlu olması halinde karşılaşılabilecek kıyas türleri verildikten sonra öncüllerin birinin olumsuz olması halinde karşılaşılacak kıyaslara

---

[892] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4615.
[893] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4616.
[894] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4617.
[895] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4618.

geçilmektedir. Öncüllerden ayrık veya bitişik şartlı önermenin olumsuzluğuna göre sonucun alacağı nitelik, nicelik ve önermenin türü değişmektedir. Hûnecî öncüllerin olumsuz olması durumunu incelemeye başlarken ilk olarak ayrık şartlı önermenin olumsuz olması durumunu ele almaktadır. Eğer kıyastaki ayrık şartlı önerme olumsuz, tümel ve mâni'atü'l-cem' olursa kıyas netice vermekte ve sonuç da ayrık şartlı, olumsuz, tümel ve türü mâni'atü'l-cem' olmaktadır.[896] Hûnecî bu durumu "bir şeyin büyük terimle bulunması mümkünse melzûmu olduğu küçük terimle de bulunması mümkündür"[897] kaidesiyle açıklamaktadır. Kâtibî ise böyle bir kıyasın nasıl olacağına dair şu misali vermektedir:

Her ne zaman ***C D*** ise A B'dir. [bitişik şartlı önerme]

Hiç bir zaman ya ***C D*** değildir ya da H Z değildir. [mâni'atü'l-cem' ayrık şartlı önerme]

Hiç bir zaman ya A B değildir ya da H Z değildir.[898] [mâni'atü'l-cem' ayrık şartlı önerme]

Kâtibî'nin verdiği örnekte; bitişik şartlı önermede önbitişen "C D'dir" ifadesi artbitişen "A B'dir" ifadesinin mezlûmudur. Mâni'atü'l-cem' olan ayrık şartlı önerme olumsuz olduğu için burada melzûm "C D'nin" "H Z" ile bir arada bulunması/ictimâ' mümkündür. "Bir şey melzûmuyla bir arada bulunması mümkünse o halde onun lâzımıyla da bir arada bulunması mümkündür" kaidesinden hareketle "H Z'nin" "A B'nin" melzûmu olan "C D" ile bulunması mümkünse doğrudan çıkarımla "A B" ile de bulunması mümkündür sonucuna ulaşılmaktadır.

Kâtibî, Hûnecî'nin metnine dahil etmediği bir kıyas türünün daha şerhine dahil etmektedir. Ayrık şartlı önermenin mâni'atü'l-cem', öncüllerden birinin olumsuz ve öncüllerden birinin tikel olduğu kıyasın sonucu tikel, mâni'atül-cem' ve olumsuz ayrık şartlı önerme çıkmaktadır. Kâtibî bu şartlardaki bir kıyastan sonucun olumsuz tikel ve mâni'atü'l-cem' olarak çıkacağını aynı şekilde yukarıda ifade edilen genel kaideden hareketle ispat etmektedir.[899]

---

[896] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 397.
[897] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 397.
[898] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4619.
[899] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4620.

Öncüllerden birinin olumsuz olması halinde kurulabilecek kıyas kombinasyonlarından biri de ayrık şartlı önermenin mâni‘atü’l-hulüvv niteliğinin ise olumsuz olduğu kıyastır. Hûnecî bu tür bir kıyastan sonuç çıkmayacağı görüşündedir. Ona göre sonuçta hem tarafların eşitliği hem de tenâkuzu kıyası akamete uğratmaktadır.[900]

Kıyasın öncüllerindeki ayrık şartlı önermenin olumsuz olma ihtimali ele alındıktan sonra bitişik şartlı önermenin olumsuz olma durumuna geçilmektedir. Bitişik şartlı önerme tümel olumsuz, ayrık şartlı önerme ise tümel olumlu ve mâni‘atü’l-hulüvv olduğunda kıyasın neticesi hem mâni‘atü’l-hulüvv hem de mâni‘atü’l-cem‘ ayrık şartlı önerme olarak çıkmaktadır.[901] Hûnecî, sonucun niçin hem mâni‘atü’l-hulüvv hem de mâni‘atü’l-cem‘ çıkabildiğine dair açıklama yapmaz. Nedenine daha önce işaret edildiğini söyleyerek konuyu geçiştirir.[902] Kâtibî ise bunun nedenini detaylı bir şekilde misallerle ele alır. Sonucun hem mâni‘atü’l-hulüvv hem de mâni‘atü’l-cem‘ çıkmaması halinde kıyastan sonuç olarak onların çelişiklerinin çıkacağını, çelişik hallerinin doğru olması halinde ise her birinin imkansıza neden olacağını ifade ederek meseleyi daha anlaşılır hale getirir. Onun meseleyi daha anlaşılır hale getirmek için verdiği misal şöyledir:

Hiç bir zaman ***C D*** değilse A B değildir. [olumsuz bitişik şartlı önerme]

Daima ya ***C D***’dir ya da H Z’dir. [Olumlu, tümel, mâni‘atü’l-hulüvv ayrık şartlı önerme]

Hiç bir zaman ya A B değildir ya da H Z değildir.[903] [hem mâni‘atü’l-hulüvv hem de mâni‘atü’l-cem‘ tümel olumsuz ayrık şartlı önerme]

Kâtibî öncelikle sonucun neden mâni‘atü’l-hulüvv ayrık şartlı önerme olması gerektiğini ispat etmektedir. Sonuç, yani “Hiç bir zaman ya A B değildir ya da H Z değildir” önermesi şayet ayrık şartlı önermenin mâni‘atü’l-hulüvv türünden doğru olmazsa, o zaman onun çelişiği olan “Bazen ya A B’dir ya da H Z’dir” doğru olmalıdır. Bu ayrık şartlı önermenin bitişik şartlı önerme türünden gereken ise “Bazen H Z olmayansa o halde A B’dir” önermesidir. Bu önerme imkansız duruma neden olan yeni düzenlenen kıyasın büyük öncülü olarak alınır. Esas kıyastaki ayrık

---

[900] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 397.
[901] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 397; Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 4623.
[902] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 397.
[903] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, 4625.

şartlı önerme "Daima ya C D'dir ya da H Z'dir" önermesinin bitişik şeklindeki gereken ise "Her ne zaman H Z olmayansa o halde C D'dir" önermesidir.[904] Bu önermede yeni kıyasın küçük öncülü yapılır:

Her ne zaman ***H Z*** olmayansa C D'dir.

Bazen ***H Z*** olmayansa o halde A B'dir.

Bu kıyastan "Bazen C D olursa o halde A B'dir" sonucu çıkar. Çıkan bu sonucun imkansız olmasının nedeni sonucun, asıl kıyastaki "Hiç bir zaman C D değilse o halde A B'dir değildir" önermesiyle çelişmesidir. Çünkü asıl kıyasın yani sonucu imkansız olmayan kıyasın küçük öncülünde C'nin D olması halinde A'nın B olmasının meydana gelmeyeceği anlatılmaktadır. Halbuki bu kıyasın sonucunda ise bazen C'nin D olması halinde A'nın B olacağı ifade edilmektedir. Bu durumda da öncüllerde savunulmuş ve ispat edilmiş bir iddianın sonuçta geçerli olamayacağına hükmedilmektedir. Bu da açıkça imkansız duruma neden olmaktadır.[905]

Kâtibî'nin ikinci olarak ispat ettiği şey, kıyasın sonucunun neden mâni'atül-cem' olması gerektiğidir. Bunu ispata giderken izlediği yol biraz önce takip ettiği metodun aynısıdır. Yani sonucun mâni'atü'l-cem' olarak çıkmaması halinde sonucun çelişiğinin doğru olması ihtimalidir. Sonucun çelişiği doğru olması halinde ise imkansız bir durumla karşılaşılmaktadır. Kâtibî'nin misal de vererek anlattığı bu imkansızlığı doğuran durumu şu şekilde özetleyebiliriz. Sonucu mâni'atü'l-cem' olarak çıkması gereken esas kıyas şudur:

Hiç bir zaman ***C D*** değilse A B değildir. [olumsuz bitişik şartlı önerme]

Daima ya ***C D***'dir ya da H Z'dir. [Olumlu, tümel, mâni'atü'l-hulüvv ayrık şartlı önerme]

Hiç bir zaman ya A B değildir ya da H Z değildir.[906] [mâni'atü'l-cem' ayrık şartlı önerme]

Bu kıyasta sonuç eğer mâni'atü'l-cem' şeklinde "Hiç bir zaman ya A B değildir ya da H Z değildir" şeklinde çıkmazsa onun çelişiği olan mâni'atü'l-cem' "Bazen ya A B'dir ya da H Z'dir" doğru olmak zorundadır. Bu ayrık şartlı

---

[904] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4626.
[905] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4626.
[906] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4627.

önermenin bitişik şartlı lâzımı ise “Bazen A B ise o halde H Z olmayandır” önermesidir. Bu önerme yeni tertip edilecek kıyasa küçük öncül olarak alınır. Asıl kıyastaki ayrık şartlı önermenin ise bitişik şartlı önerme olarak lâzımı ise “Her ne zaman H Z olmayansa C D’dir” önermesidir. Bu bitişik şartlı önerme yeni tertip edilecek olan kıyasın büyük öncülü yapılır. Kıyas ise şu şekilde ortaya çıkmış olur:

Bazen A B ise o halde ***H Z*** olmayandır.

Her ne zaman ***H Z*** olmayansa o halde C D’dir.

Bazen A B ise o halde C D’dir.[907]

Kâtibî’ye göre çıkan bu sonucun döndürme yoluyla doğrudan çıkarımı “Bazen C D ise o halde A B’dir” bitişik şartlı önermesidir. Bu sonuç asıl kıyasta yer alan “Hiç bir zaman C D değilse o halde A B değildir” önermesiyle çelişiktir.[908] Bu çelişki de neden sonucun mâni‘atü’l-cem‘ olarak çıkması gerektiğini açıklamaktadır.

Öncüllerin nitelik itibariyle olumsuz olması halinde kurulabilecek kıyaslardan biri de nicelik itibariyle öncüllerden birinin tikel olduğu durumdur. Tikel olan öncül şayet ayrık şartlı önerme, türü de mâni‘atü’l-hulüvv olursa o zaman sonuç, tikel olumsuz mâni‘atü’l-hulüvv ayrık şartlı önerme olarak çıkmaktadır. Eğer öncüllerdeki tikel olan ayrık şartlı önerme mâni‘atü’l-cem‘ olursa, bu takdirde sonuç tikel olumsuz mâni‘atü’l-hulüvv ayrık şartlı önerme olmaktadır. Tikel olumsuz önerme bitişik şartlı önerme olduğu takdirde ise kıyas sonuç vermemektedir. Kıyasın netice vermemesinin nedeni ise sonucun tarafları arasındaki ilişkinin kimi zaman te‘anüd kimi zaman ise eşitlik olarak cereyan etmesidir.[909]

Ayrık şartlı önerme ve bitişik şartlı önermeden kurulu olan kıyasların ilk iki bölümü bu şekilde sona ermektedir. Hatırlanacağı üzere bitişik şartlı önermenin büyük öncül, ortak terimin ise bitişik şartlı önermenin artbitişeni olduğu üçüncü bölüm ve bitişik şartlı önermenin büyük öncül, ortak terimin ise bitişik şartlı önermenin önbitişeni olduğu dördüncü bölümün genel hükümleri ilk iki bölümle benzer olduğundan ötürü Hûnecî ve Kâtibî tarafından ele alınması tekrara düşmek

---

907 Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 4627.
908 Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 4627.
909 Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 397; Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 4629-4632.

olarak görülmekteydi.[910] Bu yüzden bu iki bölümü değerlendirmeye dahil etmeyeceğiz. Hatırlatılması gereken bir başka konu da bu ele aldığımız ilk dört bölümdeki ayrık şartlı önermenin türlerinin mâni‘atü’l-cem‘ ve mâni‘atü’l-hulüvv olmalarıydı. Şimdi ise Hûnecî ve Kâtibî’nin görüşleri ışığı altında ayrık şartlı önermenin hakikiye olması halinde kıyasın alacağı hükümleri değerlendirmeye başlayalım.

Kıyasta ayrık şartlı önermenin hakikiye olması durumu ele alınırken izlenen yöntem mâni‘atü’l-hulüvv ve mâni‘atü’l-cem‘ ile aynıdır. Burada da ilk önce hakikiye ayrık şartlı önermenin olumlu olması halinde kıyasın sonuç verip vermeyeceği değerlendirilmektedir. Ayrık şartlı önermenin niteliği olumlu ve türü de hakikiye ise sonuç, ayrık şartlı önermenin mâni‘atü’l-hulüvv ve mâni‘atü’l-cem‘ olması durumunda tertip edilen kıyasın sonucuyla aynıdır.[911]

Burada sorulması gereken doğru soru ayrık şartlı önerme hakikiye olduğunda neden çıkan sonucu mâni‘atü’l-hulüvv ve mâni‘atü’l-cem‘ ile paylaşacağıdır? Hûnecî bunun nedenine değinmez ama ayrık şartlı önermenin olumsuz, türünün ise hakikiye olması halinde kıyasın sonuç vermeyeceğini açıklarken üstü kapalı biçimde buna da işaret eder. Ancak Kâtibî kıyasın ayrık şartlı önermesinin hakikiye olumlu olması halinde neden mâni‘atü’l-hulüvv ve mâni‘atü’l-cem‘ ile aynı sonucu paylaşması gerektiğine açıklığa kavuşturmaktadır. Ona göre ayrık şartlı önerme hakikiye olduğunda ondan çıkan sonuç ayrık şartlı önerme mâni‘atü’l-hulüvv ve mâni‘atü’l-cem‘ olduğunda çıkan sonuçlardan daha özeldir. Öyleyse ayrık şartlı önermenin türü mâni‘atü’l-hulüvv ve mâni‘atü’l-cem‘ olduğunda çıkan sonuç, hakikiye olduğunda çıkan sonuçtan daha genel olduğu için doğrudan hakikiye olan sonucu da gerektirmektedir.[912]

Hakikiye olan ayrık şartlı önerme olumsuz olduğunda ise bu tür bir kıyastan sonuç çıkmamaktadır. Yukarıda belirttiğimiz gibi Hûnecî olumsuz hakikiyeden sonuç çıkmayacağına hükmetmekteydi. Hûnecî’ye göre olumsuz olarak düzenlenen bir ayrık şartlı önermeden olumsuz hakikiye sonuç çıksa bu doğrudan, ayrık şartlı önermenin olumsuz olan mâni‘atü’l-hulüvv ve mâni‘atü’l-cem‘den sonuç çıkacağı

---

[910] Daha detaylı bilgi için bk. Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 398; Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 4636.
[911] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 398; Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 4638.
[912] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 4638.

anlamına gelmektedir. Zira olumsuz hakikiye olumsuz mâni‘atü’l-hulüvv ve mâni‘atü’l-cem‘den daha özeldir. O halde olumsuz ayrık şartlı önermenin olumsuz mâni‘atü’l-hulüvv ve mâni‘atü’l-cem‘ bir kıyastan sonuç çıkmadığına göre ayrık şartlı önermenin hakikiye olduğu kıyastan da sonuç çıkmayacaktır.[913]

Hakikiye ayrık şartlı önermenin olumlu veya olumsuz olması halinde kıyasın sonuç verip vermeyeceği ele alındıktan sonra Hûnecî, İbn Sînâ ile bir kaç noktada fikir ayrılığına düştüklerini belirtmektedir. Onlardan birincisi İbn Sînâ’nın olumlu bitişik şartlı önermenin küçük öncül, ortak terimin bitişik şartlı önermenin artbitişeni, ayrık şartlı önermenin ise tikel olumlu hakikiye olduğu kıyastan sonucun çıkmayacağına yönelik görüşüdür.[914] İbn Sînâ böyle bir kıyasın akim kalmasını kıyastan çıkan sonucun hem tümel olumlu hem de tümel olumsuz olmasına bağlamaktadır.[915] Onun karşılaşılan bu durumlara verdiği misaller şu şekildedir:

(i)

Her ne zaman Zeyd yürüyen ise o halde o mekanda hareket etmektedir.

Bazen Zeyd ya mekanda hareket etmektedir ya da yürümeyi terk etmiştir.

(ii)

Başka bir şart olmaksızın bu şey misk ise o halde o siyahtır.

Bazen bu şey ya siyahtır ya da kokusu güzel olandır.[916]

Hûnecî, İbn Sînâ’nın olumlu bitişik şartlı önermenin küçük öncül, ortak terimin bitişik şartlı önermenin artbitişeni ve ayrık şartlı önermenin ise tikel olumlu hakikiye olduğu kıyastan sonucun çıkmayacağı görüşüne katılmamaktadır. Açıkça da İbn Sînâ’nın iddiasının da geçersiz olduğunu belirtmektedir.[917] Geçersiz olma nedenini ise “Bir şeyin başka bir şeyin lâzımıyla birlikte meydana gelmesi genelde imkansızsa o şeyin aynı zamanda başka bir şeyin de melzûmuyla da birlikte meydana gelmesi imkansızdır”[918] kuralına bağlamaktadır.

Hûnecî’nin bu kuralla ifade etmek istediği, bitişik şartlı ve ayrık şartlı önermeden kurulu kıyasın sonuç verebileceğidir. Şöyle ki kıyastaki bitişik şartlı

---

913 Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 398; Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 4639.
914 İbn Sînâ, *Kıyas*, 305-306.
915 İbn Sînâ, *Kıyas*, 306.
916 İbn Sînâ, *Kıyas*, 305-306.
917 Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 398.
918 Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 398.

önerme ters döndürme yoluyla döndürüldüğünde bitişik şartlı önermenin önbitişeni ortak terimin çelişiği, artbitişeni ise küçük terimin çelişiği olmaktadır. Kıyasın hakikiye olan ayrık şartlı önermesi tikel bir gerektirmeyle ortak terimin çelişiğinin büyük teriminin aynısını gerektirmektedir. Bu iki önermedeki gerektirme ilişkisi kıyas formu altında bir araya getirildiğinde sonuç önermesinde küçük terimin çelişiğinin büyük terimin aynısını gerektirmesi kaçınılmaz hale gelmektedir.[919] Hûnecî'nin ifade ettiği kıyas şu şekildedir:

Küçük Öncül:

Tümel bitişik şartlı önermenin ters döndürme yoluyla delalet ettiği: Ortak terimin çelişiğinin küçük terimin çelişiğini gerektirmesi

Büyük Öncül:

Tikel ayrık şartlı önermenin bitişik şartlı önermeye çevrildiğinde delalet ettiği: Ortak terimin çelişiğinin büyük terimin aynısını gerektirmesi

Sonuç:

Üçüncü şekilden bir kıyasla küçük terimin çelişiğinin büyük terimin aynısını gerektirmesi.

Hûnecî'nin İbn Sînâ'ya yönelttiği ikinci itiraza gelince İbn Sînâ, *Kıyas* kitabında bitişik şartlı önermenin tikel olumsuz, ayrık şartlı önermenin ise hakikiye olmadığı, niteliğinin olumlu, niceliğinin tümel ve ortak terimin ise bitişik şartlı önermenin önbitişeni olması halinde çıkacak sonucun nazirleriyle aynı olacağı görüşündedir.[920] İbn Sînâ'nın "nazir" kavramıyla ayrık şartlı önermenin tümel olumlu hakikiye olması durumda kıyastan çıkacak sonucun aynı olacağını kast ettiği anlaşılmaktadır. Nazirlerinden çıkan sonucun da böyle bir kıyasta küçük terimin çelişiği ve büyük terimin kendisinden oluşan tikel olumsuz bitişik şartlı olduğuna göre İbn Sînâ, ayrık şartlı önermenin "hakikiye" olması halinde de sonucun tikel olumlu bitişik şartlı olacağını iddia etmektedir.

Hûnecî zikredilen şartlar altında yani bitişik şartlı önermenin tikel olumsuz ayrık şartlı önermenin tümel olumlu olduğu şartlar altında ayrık şartlı önermenin hakikiye olması halinde sonucun hakikiye dışında, mesela mâni'atü'l-hulüvv olması durumunda, hakikiyedeki gibi çıkacağı noktasında tereddüt içindedir.

[919] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 398.
[920] İbn Sînâ, *Kıyas*, 312.

Hûnecî'ye göre bu tür şartlar altındaki bir kıyasta, ayrık şartlı önerme hakikiye olduğu zamanda ifade ettikleri sonuçla, mâni'atü'l-hulüvv olduğu zamanda çıkan sonucun anlattıkları birbirinden farklıdır. Zira ayrık şartlı önermenin hakikiye olduğu bir kıyasta, tikel olumsuz bitişik şartlı önerme tikel olumluya doğrudan çıkarım aracılığıyla döndürüldüğünde tikel olumlu olarak da ifade edilebilmektedir. Bu yeni ifadesinde tikel olumlu olan bitişik şartlı önerme kıyas içerisinde küçük öncülde bazen orta terim gerçekleştiğinde küçük terimin çelişiğinin gerçekleşeceğini anlatmaktadır. Aynı zamanda bu düz döndürmeyle de bazen küçük terimin çelişiği gerçekleştiğinde, ortak terimin gerçekleşeceğini anlatmaktadır. Aynı kıyastaki ayrık şartlı önerme büyük öncülde lâzımı olan bitişik şartlı önermeye çevrildiğinde her ne zaman orta terim gerçekleştiğinde büyük terimin çelişiğinin gerçekleşeceğini anlatmaktadır. Bu iki öncülün anlatmak istediği, kıyas formu içerisinde bir araya getirildiğinde çıkan sonuç, bazen küçük terimin çelişiği meydana geldiğinde büyük terimin kendisinin meydana gelmeyeceğidir.

Kıyastaki ayrık şartlı önerme hakikiye olduğu zamanda çıkan sonuç bu şekildedir. Halbuki kıyastaki ayrık şartlı önerme mâni'atü'l-hulüvv olduğu zamanda çıkan sonuç, bazen küçük terimin çelişiği meydana geldiğinde büyük terimin kendisinin meydana gelmeyeceği değildir. İşte tam bu noktada Hûnecî, İbn Sînâ'ya itirazını yöneltmektedir. Ayrık şartlı önerme hakikiye olduğu zamanda çıkan sonuç ile mâni'atü'l-hulüvv olduğunda çıkan sonucun anlatmak istedikleri farklı olmasına rağmen nasıl aynı sonucun çıkacağı iddia edilebilir? Hûnecî, İbn Sînâ'ya itirazını yönelttikten sonra, ayrık şartlı önermenin tümel olumlu olduğunda hakikiye ve mâni'atü'l-hulüvv olarak farklı sonuçlar çıkaracağını savunmaktadır.

Hûnecî'nin üçüncü itirazı İbn Sînâ'nın bitişik şartlı önermenin tümel olumlu, ayrık şartlı önermenin tümel olumsuz mâni'atü'l-hulüvv'den olduğu kıyastan sonucun çıkmayacağına hükmetmesine yöneliktir.[921] İbn Sînâ bu tür kıyasın sonuç vermemesinin nedenini sonuçta bazen telâzum bazen ise te'ânüd ilişkisinin ortaya çıkmasına bağlamaktadır.[922] Kıyası sonuç öncülünde tarafların

---

[921] İbn Sînâ, *Kıyas*, 308.

[922] İbn Sînâ bunun nedenini sonuç önermesinin tarafları arasında aynı anda telâzüm ve te'ânüd ilişkisinin ortaya çıkması olarak açıklamaz. Ancak kullandığı "*fe-inne hazihi'l-hudûde telzemu 'anhâ muhtelifât*" ibaresinden bunu kast ettiği anlaşılmaktadır. İbn Sînâ, *Kıyas*, 308.

hem birbirini gerektirmeleri hem de birbiriyle te‘ânüd etmeleri ise kıyası sonuçsuzluğa sürüklemektedir. İbn Sînâ sonuç önermesinde telâzum ilişkisinin bulunduğu kıyasa şu misali vermektedir:

Her ne zaman bu şey arazsa o şey hâmile sahiptir.

Hiç bir zaman bu şey ya hâmile sahip değildir ya da cevher olmayan değildir.[923]

Sonuçta te‘anüd ilişkisinin ortaya çıktığı kıyas için şu örneği vermektedir:

[Her ne zaman bu şey arazsa o şey hâmile sahiptir.]

[Hiç bir zaman bu şey ya hâmile sahip değildir ya da cevher olmayan değildir.]

Hiç bir zaman bu şey ya hâmile sahip değildir ya da her miktarı sonlu olmayan değildir.[924]

İbn Sînâ yukarıdaki ikinci misalde sadece kıyasın sonucu zikretmekte, sonuca götüren öncüllere ise yer vermemektedir. İbn Sînâ'nın sadece sonuç öncülünü zikrettiği kıyasın küçük ve büyük öncülünün Kâtibî'den öğrenmekteyiz.[925]

İbn Sînâ'nın delilleriyle birlikte tümel olumlu bitişik şartlı ve tümel olumsuz ayrık şartlı önermeden kurulu kıyastan neden sonuç çıkmadığını gördükten sonra Hûnecî'nin bu kıyasa karşın tutumunu analiz etmeye başlayabiliriz. İbn Sînâ'nın aksine Hûnecî bu şartlardan oluşan bir kıyastan sonuç çıkacağı düşüncesindedir. Bu düşüncesinin yanı sıra İbn Sînâ'yı bu kıyası geçersiz görmesi nedeniyle de eleştirmektedir.[926] İbn Sînâ bu kıyasın sonuç vermeyeceğini gerekçelendirirken birinci misalin sonucunda "araz" ile "cevher olmamak" arasında birbirini gerektirme, telâzüm, ilişkisinin olduğunu bunun ise te‘ânüd ilişkisine dönüşemeyeceğini vurgulamaktadır. Hûnecî ise bunun taraflar arasındaki te‘anüd ilişkisine zarar vermeyeceği kanaatindedir. İbn Sînâ'nın verdiği birinci misalde dahi sonuçtaki olumsuz mâni‘atü'l hulüvv, İbn Sînâ'nın iddia ettiği gibi zorunlu olarak, "araz" ile "cevher olmayan" arasındaki mâni‘atü'l-hulüvv şeklinde ayrık

---

923 İbn Sînâ, *Kıyas*, 308.
924 İbn Sînâ, *Kıyas*, 308.
925 Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4648-4649.
926 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 399.

şartlı önerme içerinde gerçekleşen ayrıklığın olumsuzluğuna mani olmamaktadır.[927]

Kısacası Hûnecî sonucun iki tarafı arasında olumsuz olarak mâni‘atü’l-hulüvv şeklinde bir infisalin gerçekleşebileceğini söyleyerek İbn Sînâ’ya muhalefet etmektedir. Şöyle ki Hûnecî’ye göre telâzüm ilişkisi kurulan “araz” ile “cevher olmayan” arasında aynı zamanda olumsuz mâni‘atü’l-hulüvv ilişkisi de kurulabilmektedir.

Hûnecî birinci misalde telâzum ilişkisinin te‘ânüd ilişkisine dönüştürülebileceğini gösterip İbn Sînâ’nın itirazını çürüttükten sonra ikinci misale yönelmektedir. O, İbn Sînâ’nın ikinci misalin sonuçtaki mâni‘atü’l-hulüvv türündeki ayrık şartlı önermeyi bitişik şartlı önermenin lüzumî türünün muadili olarak görmesi halinde çıkacak sonucun yanlışlığını kabul etmez.[928] Çünkü mani‘atü’l-hulüvv ayrık şartlı önerme olarak çıkan sonuç, eğer lüzumî bitişik şartlı önermenin muadili ise bu, ayrık şartlı önermenin tarafları arasında ‘inâd ilişkisinin olmasıyla ancak mümkün olabilmektedir. Zira sonuç önermesi mâni‘atü’l-hulüvv olduğu için tarafları arasında mu‘ânedet ilişkisi aranmaz. Dolayısıyla sonuç önermesindeki araz ile miktarın sonlu olmaması arasında mu‘ânedet ilişkisi söz konusu değildir.

Kâtibî’nin İbn Sînâ ile Hûnecî arasındaki tartışma da Hûnecî’nin görüşünü benimsemektedir. Çünkü Hûnecî’nin savunduğu görüşü gerekçelendirmeye çalışmaktadır. O, Hûnecî’nin kıyasın geçersiz olamayacağı iddiasını “Bir şeyin [başka bir şeyin] lâzımıyla beraber bulunması yanlışsa onun [başka bir şeyin] melzûmuyla da bulunması yanlıştır.” tümel kaidesiyle delillendirmektedir.[929]

Kâtibî’nin bu kaideyle anlatmak istediğini kıyas üzerinde şöyle gösterilebilir: Kıyasın tümel olumlu bitişik şartlı önerme olan küçük öncülünde anlatılmak istenen, küçük terimin ortak terimi gerektirmesidir. Kıyasın tümel olumsuz mâni‘atü’l-hulüvv ayrık şartlı önermeden oluşan büyük öncülünde anlatılmak istenen, ortak terim ile büyük terimin bir arada bulunmasının

---

[927] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 399.
[928] Hûnecî, *Keşfu’l-esrâr*, 399.
[929] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 4646.

yanlışlığıdır. Bu ikisinin telif edilmesiyle sonuçta ise bir şeyi gerektiren ile aynı şeyle bulunması yanlış olanın bir arada bulunması da caizdir.

Hûnecî, İbn Sînâ'nın sonuç vermeyeceğini iddia ettiği bazı kıyasların sonuç vereceklerini gösterdikten sonra kullandığı yöntemle sonuçsuz kalacağını iddia ettiği diğer kıyasların da geçerli hale getirileceğini savunmaktadır. Fakat kitabının hacmi bunları göstermeye kifayet göstermediğini ifade etmektedir.[930]

2.5.2. Ortak Terimin Her İki Öncülde de Eksik Parça Olduğu Kıyaslar

Bitişik ve ayrık şartlı önermelerden oluşan şartlı kıyasların ikinci ana bölümü ortak terimin her iki öncülde de tam parça olmadığı kıyaslardır. Hûnecî tarafından ikinci bölüm, birinci bölüm kadar ayrıntılı ele alınmamaktadır. Sadece sonucun nasıl telif edileceği değerlendirilmektedir. Bu kıyaslarda sonuç iki türlü telif edilmektedir. Birincisi, bitişik şartlı önerme şeklinde ikincisi ise ayrık şartlı önerme şeklinde. Bitişik şartlı önerme olarak çıkan sonuç, bitişik şartlı önermenin ortak terim olmayan tarafıyla ve ayrık şartlı önermedeki ortak terimin olduğu taraf ile bitişik şartlı önermenin ortak teriminin olduğu tarafın telif edilmesiyle oluşur.[931] Hûnecî bitişik şartlı önerme olarak çıkan sonuca şu misali vermektedir:

Her ne zaman H Z ise her C ***B***'dir.

Ya her ***B*** A'dır ya da D H'dir.

Her ne zaman H Z ise ya C A'dır ya da D H'dir.[932]

Ayrık şartlı önerme olarak çıkan sonuç ise kıyastaki ayrık şartlı önerme öncülünün ortak terim olmayan tarafıyla kıyastaki bitişik şartlı önermedeki ve ayrık şartlı önermedeki ortak terim olan taraflardan çıkan sonucun telif edilmesiyle meydana gelmektedir. Hûnecî sonuç önermesi ayrık şartlı önerme olarak çıkan kıyasın misalini de bitişik şartlı önerme olarak çıkan misalden seçmektedir:

Her ne zaman H Z ise her C ***B***'dir.

Ya her ***B*** A'dır ya da D H'dir.

Ya D H'dir ya da her ne zaman H Z ise her C A'dır.[933]

---

[930] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 401.
[931] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 401.
[932] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 401.
[933] Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 401.

2.5.3. Ortak Terimin Öncüllerin Birinde Eksik Diğerinde Tam Parça Olduğu Kıyaslar

Bitişik şartlı ve ayrık şartlı önermelerden kurulu kıyasların bu türünde ortak terim öncüllerin birinde tam parça diğerinde ise eksik parça halindedir. Tam parça olan ortak terimin öncüller içerisinde bitişik veya ayrık şartlı önerme içerisinde yer almasına göre sonuç farklılık göstermektedir. Hûnecî sonucun farklılık arz ettiği bu durumları detaylı şekilde ele almamaktadır. Sadece ortak terimin tam olarak bitişik şartlı önermede yer alması halinde bu kıyasın ayrık şartlı ve yüklemli önermeden oluşan kıyasla aynı olacağını belirtmektedir.[934] Ancak ayrık şartlı önerme ile yüklemli önermeden oluşan kıyastaki yüklemli önermenin yerine bitişik şartlı önermenin konumlanması gerekmektedir. Bu sayede her iki kıyasın da hükümleri birbirine benzemektedir. Ortak terim tam olarak ayrık şartlı önerme içerisinde zikredilirse o zaman kıyas yüklemli önermenin yerine ayrık şartlı önermenin konumlandırılması şartıyla bitişik şartlı ve yüklemli önermeden kurulu şartlı kıyaslarla aynı olmaktadır.[935]

Kâtibî'nin ayrık şartlı ve bitişik şartlı önermeden oluşan şartlı kıyasların bu kısmını Hûnecî'ye kıyasla daha ayrıntılı incelemektedir. Meseleye yaklaşımı, Hûnecî'nin söyledikleriyle benzerlik arz etse de meseleyi ondan daha detaylı bir şekilde ele almaktadır. Ona göre böyle bir kıyas ancak bir öncülün iki tarafının birinde şartlı önerme yer aldığında oluşturulabilir. Bu şekilde ancak ortak terimin öncüllerin birinde tam, diğerinde eksik parçadan oluştuğu kıyas oluşabilmektedir. Tasavvuru mümkün hale gelen kıyas böylece ortak terimin tam olarak bitişik şartlı önermede ya da ayrık şartlı önermede yer alıp almamasına göre iki gruba ayrılmaktadır.[936] Ortak terimin tam olarak bitişik şartlı önermede yer aldığı birinci bölümde ayrık şartlı önerme olumlu olduğunda hakikiye, mâni'atü'l-hulüvv ve mâni'atü'l-cem' olabilmektedir. Olumsuz olduğunda ise mâni'atü'l-cem' ya da mâni'atü'l-hulüvv olabilmektedir.[937] Ayrık şartlı önermenin içerisinde yer alan şartlı önerme ise bitişik veya ayrık şartlı önerme olabilmektedir. Bu ihtimallere ek olarak bitişik şartlı önerme, kıyasın büyük öncülü ya da küçük öncülü olabilme

---

934 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 401-402.
935 Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr*, 401-402.
936 Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4668.
937 Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4669.

ihtimaline sahiptir. Tüm bu ihtimaller birleştirildiğinde ortak terim tam olarak bitişik şartlı önermede yer aldığında toplamda yirmi farklı kıyas üretilebilmektedir. Kâtibî bunların hepsine misal vermez.[938] Aralarından misallendirdiklerinden biri, bitişik şartlı önermenin küçük öncül ayrık şartlı önermenin olumlu mâni'atü'l-hulüvv ve ayrık şartlı önerme içerisinde yer alan şartlı önermenin ise bitişik şartlı önerme olduğu kıyastır:

Her ne zaman A B ise o halde ***C D***'dir.

Daima ya her ne zaman ***C D*** ise o halde ya C T'dir ya da H Z'dir.[mâni'atü'l-hulüvv]

Daima ya H Z'dir ya da her ne zaman A B ise o halde C T'dir.[939] [mâni'atü'l-hulüvv]

Burada kıyasın küçük öncülü olan bitişik şartlı önermedeki ortak terim, tam parça halindedir ve bitişik şartlı önermenin artbitişenini oluşturmaktadır. Eksik parça halinde bulunduğu ayrık şartlı önermede ise ortak terim ayrık şartlı önermenin önbitişeninin bir parçasını oluşturmaktadır. Bitişik şartlı önermede tam, ayrık şartlı önermede ise eksik parça olan ortak terim atıldığında ise sonuç önermesi ayrık şartlı önermenin ortak terimin yer almadığı diğer taraf ile bitişik şartlı önermenin ortak terim olmayan tarafı ile ayrık şartlı önermenin önbitişenindeki ortak terim olmayan tarafının telifinden oluşan tarafın bir araya getirilmesiyle meydana gelmektedir.

Bu kıyasın ikinci grubu ortak terimin tam parça halinde ayrık şartlı önerme içerisinde yer almasıyla tertip edilmektedir. Ortak terimin ayrık şartlı önermede yer aldığında bitişik şartlı önerme ya olumlu ya da olumsuz olabilmektedir. Bitişik şartlı önerme içerisinde yer alan ortak terimin yer aldığı şartlı önerme bitişik şartlı veya ayrık şartlı önerme olabilmektedir. Buna mukabil bitişik şartlı önerme içerisinde eksik parça olarak yer alabilecek olan bitişik veya ayrık şartlı önerme bitişik şartlı önermenin önbitişeni veya artbitişeni de olabilmektedir. Tüm bu ihtimalleri birleştirdiğimizde ortak terimin tam parça halinde ayrık şartlı önermede yer aldığı kıyas, on altı farklı kombinasyonda karşımıza çıkmaktadır.[940]

---

[938] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4669-4670.
[939] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4670.
[940] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4671.

Kâtibî bu ihtimaller içerisinden ortak terimin eksik parça halinde bitişik şartlı önermenin önbitişeninde bitişik şartlı önerme olarak yer aldığı kıyası örnek olarak vermektedir:

Her ne zaman (her ne zaman C D ise ***H Z***’dir) ise C T’dir.

Daima ya ***H Z***’dir ya da A B’dir. [mâni‘atü’l-cem‘]

Bazen (mâni‘atü’l-cem‘ olarak daima ya C D’dir ya da A B’dir) ise C T’dir.[941]

Görüldüğü üzere ortak terim olan “H Z’dir” ibaresi; kıyasın ayrık şartlı önermesinde tam parça halinde önbitişende yer almaktadır. Eksik parça halinde ise kıyasın küçük öncülünü oluşturan bitişik şartlı önermenin önbitişeninde yer alan bitişik şartlı önermenin artbitişenidir. Sonuç önermesi bitişik şartlı önerme olarak çıkarsanmaktadır. Sonucun önbitişeni; mâni‘atü’l-cem‘ olarak büyük öncüldeki ortak terim olmayan taraf ile küçük öncüldeki tam parça olmayan ortak terimin yer aldığı tarafın telif edilmesiyle oluşmaktadır. Artbitişeni ise küçük öncüldeki artbitişenin sonuç öncülüne doğrudan alınmasıyla oluşmaktadır.

[941] Kâtibî, *Şerhu keşfi’l-esrâr*, pr. 4672.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. SEÇMELİ KIYASLAR

İslam mantık geleneği içerisinde kıyasın nasıl taksim edileceği, seçmeli kıyasın kıyas taksimi içerisinde hangi başlık altında konumlandırılacağı hususunda görüş ayrılıkları mevcuttur. Genel olarak mesela Fârâbî mantığında kıyas yüklemli ve şartlı olmak üzere ikiye ayrılmakta seçmeli kıyaslar bu taksimat içerisinde şartlı kıyasların altında bir başlık olarak değerlendirilmektedir.[942] İbn Sînâ mantığında ise kıyas; kesin(iktirânî) ve seçmeli(istisnâî) olmak üzere ikiye ayrılmakta, yüklemli ve şartlı kıyaslar ise kesin kıyaslar başlığı altında incelenmektedir.[943] Her iki görüş mukayese edildiğinde seçmeli kıyaslar; Fârâbî mantığında şartlı kıyaslar içerisinde ele alınırken İbn Sînâ mantığında ise başlı başına kıyasın bir türü olarak telakki edilmektedir.

Genel anlamda İbn Sînâ mantığına sadık kalmakla beraber bu sisteme eleştiriler yönelten ayrıca İslam mantığına bazı yenilikleri de ilave eden mantıkçılardan biri olan Efdâluddîn el-Hûnecî bir bölüm olarak seçmeli kıyasları en hacimli eseri olan *Keşfu'l-esrâr 'an gavâmizi'l-efkâr*'a dâhil etmemektedir.[944] Bu esere hacimli bir şerh yazan Necmeddîn el-Kâtibî İbn Sînâ'nın taksimini esas alarak *Keşfu'l-esrâr* üzerine yazdığı şerhe seçmeli kıyasları eklemektedir. Kâtibî şerhinde seçmeli kıyasın tanımını, çeşitlerini, şartlarını ve tarih boyunca seçmeli kıyas etrafında dönen bazı tartışmaları ele almaktadır. Bu eserinin yanında Kâtibî,

---

[942] Ebu Nasr el-Fârâbî, *Kitâbu'l-kıyâs*, thk. Refik el-'Acem, (el-Mantık 'inde'l-Fârâbî-II içinde), (Beyrut: Darü'l-meşrik, 1987), 20, 31-33; Fârâbî, *Kitabü'l kiyâsi's-sagîr 'ala tarikati'l-mütekellimin*, (el-Mantık 'inde'l-Fârâbî-II içinde), (Beyrut: Darü'l-meşrik, 1987), 72-76; Fârâbî, *Kitabü'l kiyâsi's-sagîr*, nşr. Mübahat Türker-Küyel, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1990) 106; Mustafa Yeşil, *Fârâbî'de ve Quine'da Dil-Anlam ve Doğruluk İlişkisi* (Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2015), 157-158.

[943] İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-tenbîhât*, 139; İbn Sîna, *İşaretler ve Tembihler*, 58; İbn Sînâ, *Kitabü'ş-şifâ: Kıyas*, 106; İbn Sînâ, *Kitâbu'l-evsat fi'l-mantık*, Süleymaniye Kütüphanesi, Turhan Valide Sultan, 213, 33a. İbn Sînâ'nın mantık alanına en önemli katkılarından biri Fârâbî'nin şartlı kıyaslarını kesin şartlı ve seçmeli şeklinde ikiye ayırması ve şartlı kıyasları detaylı bir şekilde ele almasıdır. Bk. Ali Durusoy "Mantık ve Mantık Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme", *İslami İlimler Dergisi*, 2 (2010): 9-20.

[944] Bk. Rouayheb, "Introduction", iii-lix.

seçmeli kıyaslara *eş-Şemsiyye*, *'Aynu'l-kavâid*, *Bahru'l-fevâid, Câmi 'ud'dekâik fî keşfi'l-hakâik*[945] ve *el-Münannas fî şerhi'l-Mülahhas* gibi diğer eserlerinde de temas etmektedir.

Kâtibî, seçmeli kıyası "*Sonucun aynısının veya çelişiğinin öncüllerde bilfiil olarak zikredildiği kıyas*" şeklinde tarif etmektedir.[946] Bu açıdan bakıldığında o, İbn Sînâcı geleneğe ait yerleşik ve müesses tanımı benimseyip sürdürmektedir.[947] Ayrıca ona göre seçmeli kıyaslar bir şartlı önerme ve bu şartlı önermeden istisna edilen istisna öncülü olmak üzere iki öncülden tertip edilmektedir. Kâtibî'nin seçmeli kıyasta ikinci sıradaki öncülü yüklemli öncül olarak isimlendirmeyip istisna öncülü olarak adlandırmasının nedeni; istisna öncülünün bitişik ve ayrık olmak üzere şartlı önermelerden de oluşabilme ihtimaline sahip olmasıdır. Seçmeli kıyastaki şartlı öncül eğer iki bitişik veya iki ayrık şartlı önermeden oluşmuşsa bu durumda şartlı önermeden yapılan istisna öncülü şartlı önermelerden oluşturulmak durumunda kalacaktır. Dolayısıyla ona göre istisna öncülünü yüklemli öncül olarak isimlendirmek uygun değildir. Şartlı öncül şayet bir şartlı bir de yüklemli önermeden oluşmuşsa bu takdirde istisna öncülünün hem yüklemli hem de şartlı önermeden oluşma ihtimali de bulunmaktadır.[948] Şartlı öncülü yüklemli ve bitişik şartlı önermeden, istisna öncülü ise yüklemli önermeden oluşan seçmeli kıyasa aşağıdaki kıyas örnek olarak gösterilebilir:

Her ne zaman A B ise o halde (her ne zaman C D ise o halde H Z'dir)'dir.

Ancak A B'dir.

Her ne zaman C D ise o halde H Z'dir.

---

945 Ali b. Ömer el-Kâtibî, *Câmi'u'd-dekâik fî keşfi'l-hakâik*, Süleymaniye Ktp., Hacı Beşir Ağa, no., 0000418, 130a-130b.

946 Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr,* pr. 4869.

947 İbn Sînâ'nın seçmeli kıyas tanımı için bk. İbn Sîna, *İşaretler ve Tembihler*, 58; İbn Sînâ, *Kitabü'ş-şifâ: Kıyas*, 389; İbn Sînâ, *Necât,* 69. Bu geleneği sürdürerek hemen hemen aynı tanımı yapanlar için bk. Zeynüddîn es-Sâvî, *el-Besâirü'n-nasîriyye fî ilmi'l-mantık*, nşr. Refik el-Acem, (Beyrut: Dâru'l-fikri'l-Lübnânî, 1993), 169; Fahreddîn er-Râzî, *Lübâbü'l-işârât*, nşr. Said Atiyye, (Mısır: Matbaatü's-saade, h. 1355), 31; Ebherî, *Keşfu'l-hakâik*, 122; Ebherî, *İsâğûcî*, (İstanbul: Vezirhani Matbaası, h. 1287), 5; Şehabeddin es-Sühreverdî, *el-Meşâri' ve'l-mutârahât*, thk. Maksud Muhammedî, Eşref Âlî Pûr, (Köln-Beyrut: Menşûratü'l-cemel, 2011), 244; Tûsî, *Esâsü'l-iktibâs* 199; Ş. es-Semerkandî, *Kıstâsu'l-efkâr* 323; Sa'deddin Mes'ud b. Ömer Teftâzânî, *Tehzîbü'l-mantık*, Tecdîdü ilmi'l-mantık içinde, (Kahire: Matba'atü's-saade, 1912), 122; Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî Seyyîd Şerif Cürcânî, *Kitâbu't-ta'rîfât*, (Beyrut: Daru'n-nefâis, 2003), 262; Şemseddin Muhammed b. Hamza b. Muhammed Molla Fenârî, *Şerh-i İsâğûcî*, (İstanbul: Matbaati Osmaniye, h. 1309), 20.

948 Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, 250b.

Kâtibî bu tarif ve açıklamaları yaptıktan sonra Fahreddîn Râzî'nin seçmeli kıyasın öncülleri hakkında kullandığı bir iddiayı tartışmaya açmaktadır. Râzî, genel olarak seçmeli kıyaslardaki şartlı öncül ile kesin kıyaslardaki büyük öncül; istisna öncülü ile kesin kıyaslardaki küçük öncül arasında benzerlik kurmaktadır.[949] Kesin kıyasların büyük öncülünde orta terim için sabit olan hüküm; büyük terim için de sabittir. Küçük öncülünde ise küçük terim için sabit olan hüküm; büyük terim için de sabittir. F. Râzî'ye göre kesin kıyaslara ait bu durum seçmeli kıyasların öncüllerine de şamildir.[950] Kesin kıyasların büyük öncülünde anlatılan hüküm ilişkisi seçmeli kıyasların şartlı öncülünde, küçük öncülünde anlatılan hüküm ilişkisi de seçmeli kıyasların istisna öncülünde geçerlidir. Bu açıdan F. Râzî, kesin kıyasların büyük öncülüyle seçmeli kıyasların şartlı öncülü, kesin kıyasların küçük öncülüyle seçmeli kıyasların istisna öncülü arasında hükmün intikalini medar tutarak bir bağlantı kurmaktadır.

Kâtibî ise F. Râzî tarafından kurulan seçmeli kıyasların öncülleri ile kesin kıyasların öncülleri arasındaki bağlantıya katılmamaktadır. Çünkü o, seçmeli kıyasların öncüllerine ait hükümlerin kesin kıyasların bütün şekillerinde ifade edilen hükümlere mutabık düşmeyeceğini ifade ederek F. Râzî'yi eleştirmektedir. Ona göre F. Râzî'nin sözünü ettiği bu benzerlik, ancak iki şart altında mümkündür: Birincisi, seçmeli kıyasın, şartlı öncülünün bitişik şartlı önerme ve istisna öncülünün şartlı öncülün bileşeninin istisnası olması. İkincisi ise kesin kıyasın birinci şekilden kıyas olması. Bunun dışında F. Râzî'nin bahsettiği mukayese; kesin kıyasların ikinci, üçüncü ve dördüncü şekilden olup seçmeli kıyasın ise şartlı öncülün ayrık şartlı önermeden, istisna öncülünün ise artbitişenin çelişiğinin istisnası şeklinde olduğu durumlarda mümkün gözükmemektedir.[951] Çünkü Kâtibî açısından bakıldığında kesin kıyasların ikinci şeklindeki büyük öncülde sabit olan durumla seçmeli kıyasın şartlı önermesinde sabit olan durumu benzer tutmak anlamsız olacaktır.

---

[949] İsmail Hanoğlu, *Fahruddin er-Râzî'nin Kitabu'l-mulahhas fi'l-mantık ve'l-Hikme Adlı Eserinin Tahkiki ve Değerlendirmesi, I- Tahkiki,* (Doktora Tezi Ankara Üniversitesi 2009), 183-184; F. Râzî, *Mantıku'l-mülahhas*, 320-321.

[950] Hanoğlu, *Fahruddin er-Râzî'nin Kitabu'l-mulahhas fi'l-mantık ve'l-Hikme Adlı Eserinin Tahkiki ve Değerlendirmesi, I- Tahkiki*, 183-184; F. Râzî, *Mantıku'l-mülahhas*, 320-321.

[951] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4874.

Seçmeli kıyaslar şartlı öncülün bitişik ve ayrık şartlı olmasına göre iki kısma ayrılmaktadırlar.

3.1. Bitişik Şartlı Önermeden Oluşan Seçmeli Kıyaslar

Seçmeli kıyasların şartlı öncülü bitişik şartlı önerme olduğunda istisna öncülünde bu şartlı önermenin ya önbitişeninin aynısı veya çelişiği ya da artbitişenin aynısı veya çelişiğinin istisnası yer alabilmektedir. İstisna öncülünde bitişik şartlı önermenin herhangi bir tarafının aynısının veya çelişiğinin istisna edilmesine bağlı olarak seçmeli kıyas şu şekilde sonuç verecektir:

1- İstisna öncülünde şartlı öncülün önbitişeninin aynısı istisna edilirse sonuç artbitişenin aynısı çıkar.

2- İstisna öncülünde şartlı öncülün önbitişeninin çelişiği istisna edilirse seçmeli kıyas sonuç vermez.

3- İstisna öncülünde şartlı öncülün artbitişeninin aynısı istisna edilirse sonuç çıkmaz.

4- İstisna öncülünde şartlı öncülün artbitişeninin çelişiği istisna edilirse sonuç önbitişenin çelişiği şeklinde çıkar.[952]

Ayrıca, yukarıda sonuç veren iki ferdin sonuç verebilmesi için seçmeli kıyaslar içerisinde yer alan bitişik şartlı önermenin Kâtibî'ye göre şu üç şartı taşıması gerekir:

(i) Şartlı öncül olumlu olmalıdır.[953] Zira şartlı önermede olumsuz hüküm verilmesi, şartlı önermenin tarafları arasındaki bitişme (ittisal) hükmünü ortadan kaldıracağı için istisna öncülünde bu taraflardan birinin aynısının veya çelişiğinin istisna edilmesi durumunda şartlı öncülün diğer tarafının aynısının veya çelişiğinin sonuç olarak çıkması mümkün değildir.[954] Kâtibî olumsuz ama olumlu önermeye denk bir şartlı önermenin de seçmeli kıyasın şartlı öncülünde zikredilemeyeceğini bunun yerine ancak olumluya döndürmesi yapılabilen bir olumsuz önermenin şartlı öncülde zikredilebileceğini belirtmektedir.[955]

---

[952] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4876-4879.
[953] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4880; Kâtibî, *Aynü'l-kavâid,* 65a.
[954] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4881-4882.
[955] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4881-4882.

(ii) Seçmeli kıyasta şartlı öncül bitişik şartlı önerme olduğunda onun rastlantısal(ittifaki) değil gerekli(lüzumî) olması zorunludur. Kâtibî'ye göre şartlı öncül bitişik şartlı önerme olduğunda onun çeşidinin rastlantısal olmamasının nedeni rastlantısal olduğunda istisna öncülünde önbitişenin aynısının istisna edilmesiyle artbitişenin aynısının sonuç olarak çıkmamasıdır.[956] Kâtibî'ye göre rastlantısal bir önermenin gerekli olabilmesi için ancak önbitişen ile artbitişen arasına birbiriyle lüzumiyeti sağlayan başka bağlantıların eklenmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Artbitişenin sonuç olarak çıkabilmesi için önbitişenin istisnasına eklenmiş olan bu bağlantıların da önbitişene ilişmesinin zorunlu olduğunun bilinmesi gerekir ki bu da önbitişen ile bağlantılar arasında devre yol açacaktır. Bu nedenle şartlı önermenin rastlantısal değil de gerekli oluşu esastır.[957]

(iii) Kâtibî'nin üçüncü sırada zikrettiği şart, şartlı öncülün tümel olmasıdır. Şartlı önermelerin tümelliği; taraflar arasındaki bağlantının tüm zamanlarda ve durumlarda; tikelliği ise kısmi zaman ve durumlarda kurulmasıdır. Seçmeli kıyaslarda şayet şartlı öncülün niceliği tümel, istisna öncülünün niceliği tikel olursa istisna öncülünde istisna edilen durumun zamanıyla şartlı öncülde ifade edilen durumun zamanı birbiriyle örtüşmeyecektir. Dolayısıyla bu durumda kıyastan sonuç çıkacağından emin olunamaz.[958]

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere seçmeli kıyasların şartlı öncülü bitişik şartlı önermeden oluştuğunda bitişik şartlı önermeden yapılan şu iki istisna sonuç vermektedir: (i) Önbitişenin aynısının istisnası, (ii) artbitişenin çelişiğinin istisnası. Buna karşın İbn Sînâ öncesi bazı mantıkçılar seçmeli kıyasların şartlı öncülünde lüzumun tam olması durumunda istisna öncülünde şartlı öncülün önbitişen veya artbitişenin aynısının ya da önbitişen veya artbitişenin çelişiğinin istisna edilmesi halinde de seçmeli kıyasların sonuç vereceği iddiasındadırlar.

---

[956] Kâtibî, rastlantısal bitişik şartlı önermedeki lüzum ilişkisinin önbitişenin ihdas edilmesiyle değil her iki tarafın yani hem önbitişen hem de artbitişenin aynı anda ihdas edilmesiyle gerçekleşeceğini ifade etmektedir. Rastlantısal bitişik şartlı önermede önbitişenin lüzum ilişkisini tesis edememesi nedeniyle seçmeli kıyaslarda sadece önbitişenin istisnası sonuç elde edilmesi için yeterli olmayacaktır. Bu yüzden seçmeli kıyaslarda o, rastlantısal önermeden kaçınılması gerektiğini savunmaktadır. Kâtibî, *Bahru'l-fevâid fî şerhi 'ayni'l-kavâid*, Süleymaniye Ktp., Ragıp Paşa, 1481), 152b. Kâtibî, *Münannas fi'l-mantık*, (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, 1680), 161b.

[957] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4883.

[958] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4886.

Onlara göre bu iki sonuç veren kıyas genel olarak mantıkçıların kabul ettiği önbitişenin aynısı ve artbitişenin çelişiğinin istisnası şeklindeki seçmeli kıyaslara göre daha belirgin ve açık biçimde sonuç vermemelerine rağmen harici bazı destek ve ilavelerle yine de sonuca ulaştırmaktadırlar. Onlar bu iddialarını şu yolla ispat etmektedir:

> *...ancak, önbitişenin aynısının sonuç olarak elde edilmesi için artbitişenin aynısının istisna edilmesi ve artbitişenin çelişiğinin sonuç olarak elde edilmesi için önbitişenin çelişiğinin istisna edilmesi şeklinde kurulan kıyastan sonuç çıkması, kendi başına açık bir kıyasla gerçekleşmez. Aksine o, kamil olmayan bir kıyastır. Bu kıyasın kamil olabilmesi ise ancak şartlı önermedeki lüzumun tam ve bunun neticesinde de döndürülebilir olması gerekir. Seçmeli kıyastaki şartlı öncülün döndürülmesi için de şöyle deriz: Bitişik şartlı önermedeki artbitişeni önbitişen, önbitişeni ise artbitişen yaparız. Meydana gelen ikinci bitişik şartlı önermeden önbitişeni istisna etmek istediğimiz zaman bu, ilk bitişik şartlı önermedeki artbitişenin istisnası anlamına gelecektir. Ve sonuçta da ilk şartlı önermede önbitişen olanın istisnası gerçekleşecektir. Eğer ikinci önermedeki artbitişenin çelişiğini istisna etmek istersek, bu birinci bitişik şartlı önermedeki önbitişenin aynısının istisnası olduğu için sonuç birinci bitişik şartlı önermede artbitişenin aynısı ikinci bitişik şartlı önermede ise önbitişenin çelişiği olarak çıkacaktır.*[959]

İbn Sînâ ise seçmeli kıyasın aslını dikkate almadıkları, aslı dışında tali konuları da seçmeli kıyasın içerisine dahil ettikleri nedeniyle onları eleştirmekte tercih ettikleri metotları da sağlıklı bulmamaktadır.[960] Çünkü İbn Sînâ'ya göre kamil olmayan kıyası kamil hale getirmek için kullanılan harici destekler seçmeli kıyasın aslından sayılamazlar. Ona göre şartlı öncül seçmeli kıyasta sadece suret itibariyle dikkate alınmalıdır. Seçmeli kıyasın şartlı öncülünün suret itibariyle incelenmesi ise bizatihi onun salt bildirdiğine odaklanmayı gerektirmektedir. Yoksa içerik itibariyle ona yönelmeyi gerektirmemektedir. Çünkü kıyasa anlam bakımından değil suret bakımından yaklaşılmalıdır. Halbuki seçmeli kıyaslarda şartlı öncülde lüzumun tam olup olmadığı veya şartlı öncülün döndürülebilir olup olmadığı ona suret bakımından değil anlam bakımından yönelmektir. Kıyaslarda şayet bu tür konulara odaklanılacak olursa o zaman kesin yüklemli kıyasların öncülleri hakkında da açıklayıcı bilgilerin verilmesine ihtiyaç duyulacaktır. Nasıl ki kesin yüklemli kıyasların öncülleri hakkında örneğin yüklemleri konularına denktir, konuları şöyledir ve nicelikleri ise böyledir şeklinde detaylı bilgiler verilmiyorsa aynı şekilde de seçmeli kıyaslarda da şartlı öncül hakkında onun lüzumu tamdır veya değildir gibi ayrıntılı bilgilerin zikredilmesine ihtiyaç

---

959 Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4888.
960 İbn Sînâ, *Şifa: Kıyas*, 391.

duyulmamalıdır. Dolayısıyla istisna öncülünde artbitişenin aynısının sonuç vermesi için önbitişenin aynısının istisna edilmesi veya önbitişeninin çelişiğinin sonuç vermesi için artbitişenin çelişiğinin istisna edilmesi şeklindeki seçmeli kıyaslara da yalnızca o olmaları itibariyle bakılmalıdır.[961] Bu itibarla bakıldığında da o ikisinin sonuç vermeyeceği ortadadır.[962] Kâtibî de İbn Sînâ'nın *Şîfâ*'da yer verdiği bu tartışmayı aynen eserine taşımakta ve İbn Sînâ'nın verdiği cevapları benimsiyor gözükmektedir.[963]

Kâtibî, *Şerhu keşfi'l esrâr* adlı eserinde İbn Sînâ merkezli bu tartışmayı nihayete erdirdikten sonra bu kez Fahreddîn Râzî kaynaklı bir konuyu farklı boyutlarıyla ele almaktadır.[964] Râzî, *Mülahhas* adlı eserinde seçmeli kıyasların sonuç veren iki ferdini yani önbitişenin istisna edilmesiyle artbitişenin sonuç olarak elde edilmesi ve artbitişenin çelişiğinin istisna edilmesiyle önbitişenin çelişiğinin sonuç olarak çıkması arasında sonuç verme adına farklar bulunduğunu iddia etmektedir.[965] F. Râzî'ye göre seçmeli kıyaslarda sonuca ulaştırma adına ilk sıradaki kıyas; yani önbitişenin istisna edilmesiyle artbitişenin aynısının sonuç olarak elde edilmesi diğerine nazaran daha açık ve doğrudandır.[966] İkinci sıradaki kıyas ise ancak bir aracı önerme vasıtasıyla sonuca ulaştırmaktadır; bu nedenle o, hem dolaylıdır hem de her zaman aracı görevi gören bir önermeye muhtaçtır.

Ona göre her hangi bir şey başka bir şeyi gerektirdiğinde burada birinci şeye yani gerektirene *melzûm* ikinci şeye yani gerektirilene ise *lâzım* adı verilmektedir. Bu lüzum ilişkisinden lâzımın yokluğu melzûmun yokluğunu gerektirir ilkesi doğmaktadır. Ona göre bu ilke seçmeli kıyaslara da uygulanmalıdır. Seçmeli kıyasların sonuç veren ikinci ferdi olan artbitişenin çelişiğinin istisna edilmesiyle önbitişenin çelişiğinin sonuç olarak elde edilmesi, aslında lâzımın yokluğunun

---

961 İbn Sînâ, *Şifâ: Kıyas*, 391. Aynı sorun Sâvî'nin de eserinde görülmektedir. Sâvî de İbn Sînâ'yla benzer biçimde bu soruyu yanıtlamaktadır. Bk. Sâvî, *Besâirü'n-nasîriyye*, 169-170.

962 İbn Sînâ, *Şifâ: Kıyas*, 391-392.

963 Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4891.

964 Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4892.

965 Hanoğlu, *Fahruddin er-Râzî'nin Kitabu'l-mulahhas fi'l-mantık ve'l-Hikme Adlı Eserinin Tahkiki ve Değerlendirmesi, I- Tahkiki*, 184; Râzî, *Mantıku'l-mülahhas*, 321.

966 Hanoğlu, *Fahruddin er-Râzî'nin Kitabu'l-mulahhas fi'l-mantık ve'l-Hikme Adlı Eserinin Tahkiki ve Değerlendirmesi, I- Tahkiki*, 184; Râzî, *Mantıku'l-mülahhas*, 321.

melzûmun yokluğunu gerektireceği ilkesine dayanmaktadır. Ona göre seçmeli kıyasların sonuç veren ikinci çeşidi bu bağlılığından dolayı ikincildir.[967]

Burada Râzî'nin yapmış olduğu seçmeli kıyasları melzûm-lâzım ilişkisi ve lâzımın yokluğu melzûmun yokluğunu doğurur ilişkisi çerçevesinde ele almaktır. İşte bu ilişki ve ilke dolayısıyla seçmeli kıyasta artbitişenin çelişiğinin istisnası önbitişenin çelişiğini sonuç olarak vermektedir.

Ancak Kâtibî, F. Râzî'nin birinci sıradaki seçmeli kıyasın doğrudan, ikinci sıradaki seçmeli kıyasın ise dolaylı veya vasıtalı olarak sonuç verdiği görüşünü kabul etmez. O, bu iki kıyas arasında doğrudan veya dolaylı şeklinde ayrım yapılmasını da doğru bulmaz. Seçmeli kıyasın sonuç veren iki kısmının da sonuca doğrudan ulaştırdığını, dolayısıyla aralarında epistemik ve sonuç verme açısından fark bulunamayacağını, bilakis sonuç verme noktasında her ikisinin de eşit seviyede olacaklarını ifade etmektedir. Onun bu noktada F. Râzî'ye vermiş olduğu cevap F. Râzî'nin *Mülahhas* adlı eserine yazdığı *el-Münannas fî şerhi'l Mülahhas* adlı şerhinde daha belirgindir:

> *...bu konuda dikkat edilmesi gereken noktalar vardır. Biz bunun böyle olacağını kabul etmiyoruz. Bizde ne zaman bir şeyin başka bir şeyi gerektirdiği bilgisi hasıl olsa sonra da bununla beraber o vakit salt bu iki bilgiden dolayı lâzımın yokluğunun[intifa] melzûmun yokluğunu gerektirdiğini biliriz; aklımıza ne diğer bitişik şartlı yani birinci mülazemetin ters döndürmesi ne de onun taraflarının birbirini gerektirme durumu gelmese de (bu böyledir)*.[968]

Burada, Kâtibî'nin bilhassa ters döndürmeden bahsetmesinin nedeni seçmeli kıyaslarda Râzî'nin artbitişenin çelişiğinin istisna edilerek önbitişenin çelişiğinin sonuç olarak elde edilmesini önbitişenin aynısının istisna edilerek artbitişenin aynısının sonuç olarak elde edilmesinin ters döndürülmüş hali olmasına bağlamasıdır. Yani ikinci seçmeli kıyas birinci seçmeli kıyasın ters döndürmesi olduğundan dolayı sonuç vermektedir. Kâtibî, bunu kabul etmeyerek birinci kıyasın ters döndürmesi olduğuna ihtiyaç duymadan seçmeli kıyasların ikinci çeşidinin de sonuç vereceğini, yukarıda aktarılan ifadelerle savunmaktadır.

Râzî bu düşüncesine bazı muhtemel itirazların yöneltilebileceğini de itiraf etmektedir. Şöyle ki; seçmeli kıyasta şartlı öncülün bitişik şartlı ve rastlantısal

---

[967] Hanoğlu, *Fahruddin er-Râzî'nin Kitabu'l-mulahhas fi'l-mantık ve'l-Hikme Adlı Eserinin Tahkiki ve Değerlendirmesi, I- Tahkiki*, 184,;Râzî, *Mantıku'l-mülahhas*, 321.

[968] Kâtibî, *Münannas*, 161b. " وهذا فيه نظر لأنا لا نسلم ذلك فإنه متى حصل لنا العلم بلزوم أمر لأمر آخر ثم علمنا مع ذلك انتفاء اللازم جزما تجرد هذين علمين انتفاء الملزوم، وان لم يخطر ببالنا تلك المتصلة الأخرى أعني عكس نقيض الملازمة الاولى ولا لزومها اياها

olması halinde sonuç vermeyeceği ittifakla kabul edilmektedir.[969] Örneğin bitişik şartlı önermeyi rastlantısal olarak "Her ne zaman insan konuşansa o halde eşek anırandır" şeklinde kurduktan sonra istisna öncülünde önbitişenin aynısının istisna edilmesi yani "ancak insan konuşandır" önermesi "o halde eşek anırandır" sonucu vermeyecektir.

Her ne zaman insan konuşansa o halde eşek anırandır.

Ancak insan konuşandır.

Sonuç: o halde eşek anırandır, şeklinde çıkmamaktadır.

Çünkü kıyasın bu şekilde sonuç vermemesinin nedeni ise sonuç vermesi halinde *devr*e neden olmasıdır.[970]

Aynı şekilde istisna öncülünde bitişik şartlı ve rastlantısal önermedeki artbitişenin çelişiğinin istisna edilmesi de önbitişenin çelişiğinin istisnası şeklinde sonuç vermeyecektir. Yukarıda bahsi geçen örnekteki istisna öncülünü "ancak eşek anıran değildir" şeklinde değiştirdiğimizde "o halde insan konuşan değildir" şeklinde bir sonuç çıkmayacaktır:

Her ne zaman insan konuşansa o halde eşek anırandır.

Ancak eşek anıran değildir.

Sonuç: O halde insan konuşan değildir, şeklinde çıkmamaktadır.[971]

Bitişik şartlı önermesi rastlantısal ilişkiye sahip ikinci seçmeli kıyas özelinde Râzî, kendi düşüncesine karşı şu şekilde bir itiraz yönelebileceğini aktarmaktadır: Şayet seçmeli kıyasta şartlı öncül; rastlantısal bitişik şartlı önermeden, istisna öncülü de artbitişenin çelişiğinin istisnasından tertip edilseydi ve bu seçmeli kıyasın da farazi sonuç vereceği kabul edilseydi sonuç vermesi lâzımın yokluğunun melzûmun yokluğunu gerektirir ilkesine istinaden önbitişenin çelişiğini gerektirmek zorunda olacaktı. Çünkü Râzî, mutlak olarak seçmeli kıyaslarda artbitişenin çelişiğinin istisnasında kıyasın dolaylı olarak sonuç vereceğini savunmaktaydı. Artbitişenin çelişiğinin istisnası şeklindeki seçmeli kıyasın dolaylı olması nedeniyle sonuç vermesi için ihtiyaç duyacağı bitişik şartlı

---

969 Yukarıda seçmeli kıyasın ikinci şartında bahsedilmektedir.

970 Kâtibî, Şerhu keşfi'l-esrâr, pr. 4893.

971 Bu kıyas modus tollens olmasına rağmen sonuç vermemesinin nedeni şartlı öncülün rastlantısal olmasından kaynaklanmaktadır. Seçmeli kıyasın modus tollens ve modus pones türleri için bk. Nazım Hasırcı "Seçmeli Kıyaslarda Geçersiz Formlar" (ÖSS'ye Hazırlık Kitaplarında Görülen Mantık Yanlışı), *Dini Araştırmalar*, X/29, (2007): 145-160.

önerme de yukarıdaki “Her ne zaman insan konuşansa o halde eşek anırandır” rastlantısal bitişik şartlı önermenin ters döndürmesi olan “Her ne zaman eşek anıran olmayansa o halde insan konuşan olmayandır” önermesidir. Aynı zamanda döndürülmüş önerme lâzımın yokluğunun melzûmun yokluğunu gerektireceği düşüncesinin de tecessüm etmiş halidir.

Fakat itiraz edenler, F. Râzî tarafından aracı kılınacak bu önermenin ne gerekliliğinden (lüzumî) ne de rastlantısallığından söz edilebileceği kanısındadır. Gerekli olamaması “eşeğin anıran olmaması” ile “insanın konuşan olmaması” arasında herhangi bir lüzumiyet ilişkisinin kurulamamasından dolayıdır. Rastlantısal olamamasının nedeni ise şartlı önermenin iki tarafının olumsuz olması ve bu durumun da böyle bir şartlı önermenin rastlantısal önerme olarak adlandırılamayacağıdır. Nitekim bir şartlı önermenin rastlantısal olabilmesi için artbitişenin varlığı, önbitişenin varlığına mutabık düşmesi yani her iki tarafın da varlıksal bir durumu ifade etmesi gerekmektedir. Halbuki onların olumsuz olmalarından dolayı bitişik şartlı önermenin tarafları arasında bu uygunluk gerçekleşmemektedir.[972] Bundan dolayı her iki tarafı olumsuz olan rastlantısal bitişik şartlı önermeden söz edilememektedir.

Râzî kendisinin ortaya koyduğu görüşlere itiraz edilebileceğini göz önünde bulundurarak farazi olarak itiraz eden bir grup oluşturmakta ve bu itiraz noktalarını zikretmektedir. İtiraz edenler; eğer Râzî “Her ne zaman eşek anıran olmayansa o halde insan konuşan olmayandır” şeklindeki ikinci önermenin doğruluğunu “her ne zaman insan konuşansa eşek anırandır” şeklindeki birinci önermenin doğruluğunun zorunlu neticesi ve onun ters döndürmesi olarak kabul etmezse ona şu karşı delille cevap verilebileceğini söylemektedirler: Eğer bu ikinci önerme birinci önermenin doğru olmasından kaynaklı doğru ve onun ters döndürülmüş hali olmazsa bu taktirde döndürülmüş önermenin “bazen eşek anıran değilse o halde insan konuşandır” şeklindeki önermenin çelişiğinin doğru olması gerekecektir. Halbuki doğru olmak zorunda kalan bu önerme ile “Her ne zaman insan konuşansa eşek anırandır” şeklindeki önermeden oluşturulacak kıyasın sonuç vermesi imkansızdır.

---

[972] Hanoğlu, *Fahruddin er-Râzî'nin Kitabu'l-mulahhas fi'l-mantık ve'l-Hikme Adlı Eserinin Tahkiki ve Değerlendirmesi, I- Tahkiki*, 185, Râzî, *Mantıku'l-mülahhas*, 322.

Bu da doğru olmak zorunda kalan önermenin geçersiz olduğunu açıkça ispat etmektedir. Yani muhal sonuç veren kıyası şu şekilde kurmaktadırlar:

(i) Her ne zaman **insan konuşansa** eşek anırandır

Bazen eşek anıran değilse **insan konuşandır**

O halde bazen eşek anıran değilse eşek anırandır.

Bu sonuç Râzî'ye karşı çıkanlar açısından muhal bir duruma işaret etmektedir. O halde "Her ne zaman insan konuşansa eşek anırandır" rastlantısal bitişik şartlı önermenin ters döndürmesi "Her ne zaman eşek anıran olmayansa insan konuşan olmayandır" olmalıdır ve bu önerme "O halde eşek anıran olmayandır" şeklindeki artbitişenin çelişiğinin istisnasında baş vurulması gereken aracı önerme olmakla beraber doğru bir önerme de olmalıdır. Fakat bu önerme ne rastlantısaldır ne de gerekli bir bitişik şartlı önermedir. Sonuç olarak böyle bir durumla yüz yüze gelindiğinde Râzî'ye karşı çıkanlar açısından Râzî'nin seçmeli kıyasların ikinci çeşidi için öngördüğü ilke çökmektedir.

Râzî ilginç bir şekilde karşıtlarının iddia ettiği şeklindeki birinci önermenin (Her ne zaman insan konuşansa eşek anırandır) doğru olması halinde ters döndürme yoluyla doğrudan çıkarımı ve aracı kılınmak için zikredilen "Her ne zaman eşek anıran olmayansa insan konuşan olmayandır" şeklindeki bitişik şartlı önermenin doğruluğunu kabul etmemektedir. Ayrıca karşı tarafın birinci bitişik şartlı önermenin doğruluğundan hareketle ikinci bitişik şartlı önermenin de doğru olacağına yönelik delillendirmesini de reddetmektedir. Ayrıca F. Râzî, ona itiraz edenlerin birinci önermenin doğru olmasından dolayı onun ters döndürmesi olan ikinci önermenin de doğru olması gerektiğini doğru olmaması durumunda onun çelişiğinin doğru olacağını ve bunun da muhal bir sonuca yol açacağına da karşı çıkmaktadır. F. Râzî aksine böyle bir durumda elde edilen sonucun muhallik arz etmediğini, dolayısıyla birinci önermenin doğruluğundan hareketle onun ters döndürmesi olan ikinci önermenin de doğruluğunun ispat edilemeyeceğini belirtmektedir.

F. Râzî kendisine itiraz edenlere karşı eserine dahil ettiği İbn Sînâ menşeli cevabında, rastlantısal bitişik şartlı önermenin taraflarının zihinsel(zihnî)-varlıksal(haricî) şeklinde bir ayrıma tabi tutulduğunda sorunun çözüme kavuşturulacağı görüşündedir. Bu ayrım dikkate alındığında Râzî muhal olarak

bahsedilen durumun muhallik arz etmeyeceğini belirtir. Ancak bunun neden muhallik arz etmediğinin üzerinde ayrıntılı biçimde durmaz.[973] Böyle bir rastlantısal önermenin neden muhallik arz etmediğinin açıklanmasını Kâtibî üstlenmektedir. Kâtibî, çıkan sonucun önbitişeninde ifade edilen durumun yani "eşeğin anıran olmamasının" farazi olarak yani zihni olarak nazarı itibara alındığında doğru olacağını, artbitişendeki durumun yani "eşeğin anıran olmasının" ise varlık itibariyle dikkate alındığında doğru olacağını, bu nedenle bu farklı itibarlarla ikisinin bir araya gelmesinin ise muhallik arz etmediğini ifade etmektedir.[974] Kâtibî'ye göre "her eşek anırandır" kendinde (bi-nefsihi) doğru olduğunda rastlantısal olarak onunla birlikte farazi olarak düşünülen her önerme örneğin "her eşek anıran değildir" önermesi gibi önermeler de doğru olabilmektedir. Bu açıdan bakıldığında taraflarında farklı itibarlar dikkate alındığında rastlantısal olarak "Her ne zaman her eşek anıransa o halde her eşek anıran olmayandır" önermesi doğru olmaktadır.

Râzî, bu muhalliği ortadan kaldırmakla rastlantısal bitişik şartlı önermelerin ters döndürmesinin ilk esas önermenin önbitişeninin çelişiğinin alınarak döndürülmüş önermede artbitişen, artbitişeninin çelişiğinin alınarak önbitişen yapılmasını kabul etmemektedir. Bunu koymuş olduğu kuralla çelişmemek için yapmış görünmektedir.

Sonuç olarak Râzî seçmeli kıyasların sonuç veren ikinci türü olan artbitişenin çelişiğinin önbitişenin çelişiğini; her halükarda "lazımın yokluğu melzumun yokluğu" ilkesine dayandığını ve bunun seçmeli kıyasta bitişik şartlı öncülünün türü farz edelim ki rastlantısal olsa bile geçerli olacağını iddia etmektedir.

3.2. Ayrık Şartlı Önermeden Kurulu Seçmeli Kıyaslar

Seçmeli kıyasın şartlı öncülü ayrık şartlı önermeden de oluşabilmektedir. Seçmeli kıyasın şartlı öncülünün ayrık şartlı önermeden oluşması halinde bitişik şartlı önermeden farklı olarak ayrık şartlı seçmeli kıyaslarda bitişik şartlı

---

[973] Hanoğlu, *Fahruddin er-Râzî'nin Kitabu'l-mulahhas fi'l-mantık ve'l-Hikme Adlı Eserinin Tahkiki ve Değerlendirmesi, I- Tahkiki*, 184, Râzî, *Mantıku'l-mülahhas*, 323.

[974] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4898-4899.

önermeden kurulu seçmeli kıyaslar için belirtilen üç şartın zikredilmesine ihtiyaç duyulmaz. Şart olarak burada sadece ayrık şartlı önermenin olumlu ve tümel olmasının belirtilmesi yeterlidir. Ayrık şartlı önermenin parçaları arasındaki ilişki, bitişik şartlı önermedeki gibi gerekli ve rastlantısal değil ‘inâdî ve rastlantısal şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Ayrık şartlı önermenin tarafları arasındaki ilişkide her iki durumun yer alması seçmeli kıyasın sonuç verip vermemesini etkilememektedir. Bu nedenle ayrık şartlı önermeden oluşan seçmeli kıyaslarda ayrık şartlı önermenin ‘inâdî veya rastlantısal olması yönünde bir üçüncü şart gerekmez.[975]

Ayrık şartlı önermeden oluşan seçmeli kıyas; ayrık şartlı önermenin hakikiye ya da gayr-ı hakikiye olmasına göre ikiye ayrılmaktadır.

(a) Hakikiye: Ayrık şartlı önerme hakikiye olduğunda ya sınırlı sayıda ya da sınırsız sayıda parçadan kurulu olabilir. Sınırlı sayıda parçadan kurulu olduğunda bu parçalar ya iki ya da ikiden daha fazla parçadan oluşabilir. Hakikiye ayrık şartlı önerme şayet iki parçadan mürekkep oluşursa bu parçalar arasında ya olumluluk/olumsuzluğa dayalı karşıtlık ilişkisi ya da olumluluk/olumsuzluğun dışında farklı bir karşıtlığa dayalı ilişki meydana gelebilir.

İki parçadan oluşan ayrık şartlı önermenin tarafları arasında olumluluk ve olumsuzluğa dayalı karşıtlık ilişkisine gelince o, şu şekilde gösterilebilir: Bu şey ya öyledir ya da öyle değildir. Seçmeli kıyasta istisna öncülünde bu taraflardan birinin istisna edilmesi halinde örneğin ‘öyledir’ denilmesi durumunda sonuç, artbitişenin istisnası şeklinde yani “öyle değildir değildir” çıkmaktadır. Bu parçalardan herhangi birisinin çelişiğinin istisna edilmesi halinde ise sonuç, diğer parçanın aynısı şeklinde çıkmaktadır. Fakat her iki durumda da istisna öncülüyle sonuç aynı şeyi ifade etmektedir. Yani seçmeli kıyas şu şekilde oluşmaktadır:

Bu şey ya öyledir ya da öyle değildir,

Ancak bu şey öyledir,

O halde (öyle değildir) değildir, şeklinde sonuç çıkmaktadır.

Örnekte de görüldüğü üzere sonuç, istisna edilen öncülün aynısıdır. Çünkü sonuç önermesinde ifade edilen iki olumsuz durum; nihayetinde olumlu olduğu için “bu şey öyledir” anlamına gelmektedir. Bu şey öyledir sonucu da istisna

---

975 Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4939.

öncülündeki durumla aynı şeyi karşılamaktadır. Kâtibî'ye göre çıkan sonucun istisna öncülüyle aynı olması, açık biçimde bu tür seçmeli kıyasın bir fayda sağlamayacağına delalet etmektedir.[976] Bundan dolayı ayrık şartlı önermenin parçaları arasında olumlu ve olumsuzluğa dayalı karşıtlık ilişkisinin olduğu seçmeli kıyasların kullanımından kaçınılmalıdır.

Aynı şekilde seçmeli kıyas şu şekilde kurulduğunda sonuç ile istisna öncülü aynı olmaktadır:

Bu şey ya öyledir ya da öyle değildir,

Ancak öyle değil değildir,

O halde öyledir.

Birinci örnekte bahsedilen durumla buradaki örnekte bahsedilen durum örtüşmektedir. Nitekim bu örnekte de istisna öncülü ve sonuç öncülü aynı olmaktadır. Yani istisna öncülünde "ancak öyle değil değildir" demekle, sonuçta "o halde öyledir" demek aynı şeyi karşılamaktadır.

Sonucun, kıyasın öncüllerinden daha açık bir bilgiyi ifade etmemesi nedeniyle ayrık şartlı önermelerin parçaları arasında olumlu/olumsuzluk ilişkisine dayalı karşıtlığın kurulması pek de tercih edilecek bir kıyas değildir. Buna rağmen Kâtibî, şartlı öncülde ayrık şartlı önermenin bitişik şartlı önermeyle birlikte yer aldığı ve ayrık şartlı önermede olumlu ve olumsuzluğa dayalı karşıtlık ilişkisinin bulunduğu seçmeli kıyaslara da rastlanılabileceğini ifade etmektedir. Ayrık şartlı önermeyle birlikte bitişik şartlı önermenin şartlı öncülde yer aldığı seçmeli kıyası ise şu şekilde örnek vermektedir:

Bu şey ya öyledir ya da öyle değildir, eğer öyle değilse A, B'dir.

Ancak A, B değildir,

O halde bu şey öyledir.[977]

Ancak ona göre bu seçmeli kıyasın istisna öncülü tam olarak şartlı öncülün bir tarafından alınmamıştır. Bilakis istisna öncülü şartlı öncülün bir tarafının lâzımından seçilmiştir. Lâzım durum da ayrık şartlı önermenin bir tarafı olan "öyle değildir" ifadesinin bitişik şartlı önermede melzûm yapılmasından neşet etmektedir. Bu durumda istisna öncülü, ayrık şartlı önermenin bir kısmının

---

[976] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4924.
[977] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4925.

istisnasıyla değil ayrık şartlı önermeyle birlikte zikredilen bitişik şartlı önermenin bir parçasından yapılmaktadır. Böyle bir kıyasta da şartlı öncülde yer alan ayrık şartlı önermenin olumlu ve olumsuzluğa dayalı karşıtlık ilişkisinden çıkacak sonuç, ancak bir bitişik şartlı önermenin zikredilmesine ihtiyaç duymaktadır. Dolayısıyla ayrık şartlı önermenin kendisi sonuç verme yeterliliğine sahip olamamıştır. Bu nedenle Kâtibî tarafından bu tür bir kıyasın kurulması da aynı şekilde faydalı bulunmamaktadır.[978]

Olumlu ve olumsuzluğa dayalı söz konusu karşıtlık ilişkisinin yerine Kâtibî, ayrık şartlı önermenin tarafları arasında olumlu ve olumsuzluk dışında bir ilişki kurulmasını tavsiye etmektedir. Örneğin şunun gibi:

Sayı ya tektir ya çifttir;

Ancak sayı tektir;

O halde sayı çift değildir.[979]

Seçmeli kıyaslarda ayrık şartlı önermenin parçaları arasındaki karşıtlık ilişkisi tek ve çift arasındaki karşıtlık ilişkisi gibi olması durumunda dört şekilde de sonuç çıkabilmektedir: (i) Önbitişenin aynısının istisnası artbitişenin çelişiğinin istisnasını, (ii) önbitişenin çelişiğinin istisnası artbitişenin aynısını, (iii) artbitişenin aynısının istisnası önbitişenin çelişiğinin istisnasını ve (iv) artbitişenin çelişiğinin istisnası da önbitişenin aynısının istisnasını sonuç olarak vermektedir. Ayrıca sonuçta çıkan durum ile istisna öncülünde ifade edilen durum birbirinden farklı olmaktadır.

Seçmeli kıyasta ayrık şartlı önermenin çeşidi hakikiye olduğunda parçalarının sayısı ikiden daha fazla olması da mümkündür. Böyle bir durumda ayrık şartlı önermenin parçalarının ya sınırlı ya da sınırsız sayıda olabilmesi muhtemeldir. Eğer "sayı ya artandır ya azalandır ya da eşittir" gibi sınırlı sayıda olursa istisna öncülünde üç parçadan herhangi birinin aynısının istisnası; ya geri kalan parçaların toplamının oluşturduğu ayrık şartlı önermenin çelişiği şeklinde sonuç vermekte ya da tek tek geri kalanların her birinin sonuçta zikredilmesi şeklinde netice vermektedir.[980] Yani, ayrık şartlı önermenin parçaları ikiden fazla

[978] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4925.
[979] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4926.
[980] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4927.

olduğunda sonuç, iki veya daha fazla çıkabilmektedir. Ya da tek bir netice çıkabilmektedir. Ancak bu durumda bir kıyastan iki farklı sonuç çıkabilir.

Örneğin;

"Sayı ya artandır ya azalandır ya da eşittir" önermesinden iki sonuç çıkmaktadır.

(i) Birinci sonuç:

Sayı ya artandır ya azalandır ya da eşittir.

Ancak sayı eşittir,

O halde; sayı artan değildir,

O halde; sayı azalan değildir.

şeklinde iki sonuç çıkabilmektedir.

(ii) İkinci sonuç:

Sayı ya artandır ya azalandır ya da eşittir;

Ancak sayı eşittir;

O halde (sayı ya artandır ya da azalandır) değildir.

Bu durumda ise tek sonuç çıkmaktadır.

Bu kıyastan tek bir sonucun çıkması, yukarıdaki gibi çıkabilecek sonuçların yüklemli önerme şeklinde ifade edilmesiyle değil çıkabilecek muhtemel sonuçların ayrık şartlı önerme formatına getirilmesi ve bu ayrık şartlı önermenin çelişiğinin alınmasıyla yapılmaktadır. Buradaki sonuç, yukarıdaki ayrı ayrı sonuçların yani "sayı o halde azalan değildir" ve "sayı o halde artan değildir" ayrık şartlı önerme haline getirilerek "sayı (ya artandır ya da azalandır) değildir" şeklinde ifade edilmesidir. Bu durumda ayrık şartlı önerme halinde ifade edilen sonuç tek bir sonuca indirgenmektedir.

Kâtibî açısından sayıları belli ve sınırlı olması şartıyla ayrık şartlı önermenin üç ve daha fazla parçadan kurulu olması ile iki parçadan oluşan ayrık şartlı önerme arasında sonuç verme adına farklılıklar bulunmamaktadır. Zira ikisi de sonuç verme noktasında eşittirler. İki parçadan oluşan ayrık şartlı önerme, seçmeli kıyasta bir parçanın istisna edilmesiyle diğer parçanın çelişiğini sonuç olarak verirken üç ve daha fazla ama sınırlı sayıdan oluşan ayrık şartlı önermede istisna öncülünde bir parçanın istisnası diğer parçalardan oluşturulan ayrık şartlı önermenin çelişiğini sonuç olarak vermektedir.

Ancak Kâtibî açısından seçmeli kıyastaki ayrık şartlı önerme sonsuz sayıda parçadan mürekkep olursa istisna öncülünde bu parçalardan her hangi birinin istisna edilmesiyle oluşturulan seçmeli kıyastan sonuç çıkartılamaz.[981] Örneğin (sayı ya birdir ya ikidir ya da.....) şeklinde bir ayrık şartlı önerme tertip edilse bu önermenin içerisinden istisna öncülünde "sayı birdir" şeklinde istisna edilse sonuç çıkmaz. Çünkü geri kalan sayılar zapt edilmediğinden dolayı onlarla birlikte sonuçta bir olumsuz ayrık şartlı önerme tertip edilmesi imkansızdır.[982]

Sayı ya birdir, ya ikidir ya da ....

Ancak sayı birdir,

?

Kâtibî, sonuç vermeyen sınırsız sayıda parçadan oluşan ayrık şartlı önermenin yer aldığı seçmeli kıyasın, sonuç veren ikiden daha fazla sınırlı sayıda parçadan oluşan ayrık şartlı önermenin yer aldığı seçmeli kıyas gibi olduğunu iddia edenlerin görüşlerine de bu noktada çürütmektedir. İtiraz edenler ayrık şartlı önermede örneğin "sayı ya ikidir ya üçtür ya dörttür ya da bunun dışındadır" şeklinde sınırsız sayıda parça yer alabileceğini istisna öncülünde ise örneğin "sayı ikidir" şeklinde bir önermenin kurulabileceğini ve sonucun da "o halde sayı geri kalanlar değildir" şeklinde çıkabileceğini savunmaktadır.

Ancak Kâtibi iddia edilen bu düşünceye, kurulan yeni ayrık şartlı önermenin sınırsız sayıda değil de iki parçadan oluştuğunu ifade ederek onlara tam bir delille karşı koymaktadır. Nitekim ayrık şartlı önerme sınırsız sayıda parçadan oluştuğu iddia edilmesine rağmen böyle bir durumda sınırsız sayıdaki parçalar iki parçaya indirgenmektedir. Şöyle ki "sayı; ya ikidir ya üçtür ya dörttür ya da onların dışındadır" önermesi "sayı ya ikidir ya da onun dışındadır" şeklinde iki parçadan oluşan ayrık şartlı önermeye çevrilmektedir. Bu nedenle sınırsız sayıda olduğu iddia edilen ayrık şartlı önerme aslında sınırlı bir hale getirilmekte ve iki parçaya indirgenmektedir.[983] Dolayısıyla Kâtibî ayrık şartlı önermesi sınırsız sayıda parçadan oluştuğu iddia edilen böyle bir seçmeli kıyası kabul etmemektedir.

---

[981] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4933.
[982] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4934.
[983] Kâtibî, *Şerhu keşfi'l-esrâr*, pr. 4934.

(b) Gayr-ı Hakikiye: Bu adlandırma seçmeli kıyastaki ayrık şartlı önermenin hakikiye dışında mâni‘atü’l-cem‘ ya da mâni‘atü’l-hulüvv olduğunu belirtmek için tercih edilmektedir. Eğer ayrık şartlı önerme mâ‘niatü’l- cem‘ olursa bu durumda sadece istisna öncülünde bir tarafının aynısının istisna edilmesi diğer tarafının çelişiği şeklinde sonuç vermektedir.[984] Bunun dışında istisna öncülünün şartlı önermenin bir tarafının çelişiğinin istisna edilmesi diğer tarafının aynısını sonuç verdirtmemektedir.

Örneğin; “bu şey ya bitkidir ya da cansızdır” dendiğinde istisna öncülünde bu iki taraftan birinin aynısının istisna edilmesi diğer tarafının çelişiğini sonuç olarak çıkmasına neden olmaktadır:

“Bu şey ya bitkidir ya da cansızdır

Bu şey bitkidir

O halde bu şey cansız değildir.”

Ancak istisna öncülünde bir tarafın çelişiğinin istisna edilmesi ise sonucun diğer tarafın aynısı olarak çıkmasını gerektirmemektedir. Aynı örnek üzerinden aşağıdaki gibi bir kıyasın tertip edilmesi sonuç vermemektedir:

“Bu şey ya bitkidir ya da cansızdır

Bu şey bitki değildir

O halde cansızdır” denilemez.

Bu kıyasın netice vermemesinin nedeni ayrık şartlı önermenin mâni‘atü’l-cem‘ olmasından dolayı parçalarının sadece bir arada toplanmalarının imkansızlığıdır. Buna karşın “bu şeyin” iki parçanın dışında olabilme imkanı yani mâni‘atü’l-hulüvv olması ise halen mevcuttur. Bundan dolayı istisna öncülünde bir tarafın çelişiğinin istisnası yani yukarıdaki örnekteki “bu şey bitki değildir” denilmesi diğer tarafın aynısını intaç ettirmemektedir. Zira “bu şey bitki değildir” denildiğinde zorunlu olarak “o şey cansızdır”ın sonuç olarak çıkması beklenemez. Bunun yerine sonucun örneğin “bu şey insandır” ya da “bu şey hayvandır” gibi seçeneklerin de çıkması mümkündür.

İkinci seçenek olarak gayr-ı hakikiyeden murat, seçmeli kıyastaki ayrık şartlı önermenin mâni‘atü’l-hulüvv olmasıdır. Ayrık şartlı önerme mâniatü’l-

---

[984] Kâtibî, *eş-Şemsiyye fî kavâidi’l-mantıkiyye*, 229.

hulüvv olduğunda sonuç sadece istisna öncülünde ayrık şartlı önermede zikredilen taraflarının birinin çelişiğinin alınmasıyla çıkmaktadır.[985] Örneğin "Abdullah ya denizdedir ya da boğulmamıştır" şeklinde ayrık şartlı önerme tesis edildiğinde bu iki taraftan birinin çelişiğinin istisna öncülünde zikredilmesi yani "Abdullah denizde değildir" ya da "Abdullah boğulmuştur" denilmesi sonuç vermektedir. İstisna öncülünde taraflardan birinin aynısının alınması halinde ise böyle bir kıyastan sonuç çıkmamaktadır.

Sonuç verenlerin örnekleri:

(i) Abdullah ya denizdedir ya da boğulmamıştır
Abdullah denizde değildir
O halde boğulmamıştır.

(ii) Abdullah ya denizdedir ya da boğulmamıştır.
Abdullah boğulmuştur
O halde denizdedir.

Sonuç vermeyenlerin örnekleri:

(i) Abdullah ya denizdedir ya da boğulmamıştır
Abdullah denizdedir
?

(ii) Abdullah ya denizdedir ya da boğulmamıştır
Abdullah boğulmamıştır
?

Mâni'atü'l-hulüvv olan ayrık şartlı önermenin taraflarının aynısının istisna edilmesiyle kıyastan sonuç elde edilememesinin nedeni bir tarafın aynısının istisnasının diğer tarafın çelişiğini vermemesidir. Nitekim sonuç vermeyenlerin birinci örneğinde istisna öncülünde "Abdullah denizdedir" denildiğinde sonuç o halde Abdullah boğulmuştur şeklinde çıkmayabilir. Zira ayrık şartlı önerme mâni'atü'l-hulüvv olduğu için iki parçanın da bir arada toplanması caiz olacağından sonuçta "Abdullah boğulmamıştır" ifadesi de çıkabilecektir. Bu nedenle

---

[985] Kâtibî, *eş-Şemsiyye fî kavâidi'l-mantıkiyye*, 229.

mâni‘atü’l-hulüvv tarzı önermelerden seçmeli kıyasların kurulması halinde istisna öncülünde bir tarafın aynısının istisna edilmesi diğer tarafın çelişiğinin sonuç olarak çıkmasına vesile olamaz.

SONUÇ

Necmüddîn el-Kâtibî, İbn Sînâ sonrası yaşamış ana yapı itibariyle İbn Sînâ'nın mantık mantık anlayışını takip eden önemli bir mantıkçıdır. O, İbn Sînâ'nın kurduğu mantık sistemi içinde kalmasına rağmen Fahreddîn er-Râzî ve Efdâlüddîn el-Hûnecî gibi mantıkçılar tarafından İbn Sînâ sistemine yönelen eleştirilere kayıtsız kalamamıştır. *Şerhu keşfi'l-esrâr 'an gavâmizi'l-efkâr* adlı eseri Hûnecî'nin tarafından İbn Sînâ mantığına yönelen eleştiri ve önerileri görmek; Hûnecî'nin mantık anlayışından haberdar olmak maksadıyla telif etmiştir. Bu çalışmada Hûnecî tarafından İbn Sînâ mantığına yönelen eleştirileri, Kâtibî'nin merceğiyle göstermeye çalıştık.

Diğer taraftan çalışmamız boyunca İslam mantık tarihi içerisinde paradigmatik dönüşümler yaşatan Hûnecî'nin *Keşfu'l-esrâr* adlı mantık esernin kritik edilmeye muhtaç olduğunu gördük. Ayrıca Hûnecî'nin İbn Sînâ'ya yönelttiği eleştirilerin de sorgulanmaya muhtaç olduğunu gördük. Kritik edilecek bu noktaların Kâtibî tarafından gösterildiğine şahitlik ettik. Kâtibî'nin bu noktaları ortaya çıkarmakla birlikte kapalı kalıp açıklamaya muhtaç yerleri misallerle zenginleştirerek meselelerin anlaşılmasına kolaylaştırılmasına hizmet ettiğini gördük.

Çalışmamızın ilk bölümününde şartlı önermelerin yapısını, şartlı önermelerin niceliğini ve şartlı önermelerin birbirini gerektirmesini inceledik. Şartlı önermelerin yapı itibariyle yüklemli önermelerden farklı olduğunu müşahede ettik. Yüklemli önermede önermenin tarafları arasında yüklemin konuya yüklemlenmesi ilişkisi cari iken şartlı önermelerde bitişik şartlı olanında tarafların birbirini gerektirmesi, ayrık şartlı olanında ise tarafların birbirinden ayrışması ilişkisi yer almaktadır. Şartlı önermelerin tümelliğinin de yüklemli önermeler gibi olmadığını ifade edebiliriz. Şartlı önermelerin niceliğinin şartlı önermenin tarafları arasındaki zaman ve hal şartına bağlı olduğunu gördük. Şartlı önermeler içerisinde ele alınan bir diğer mesele olan şartlı önermelerin biribirini gerektirmesinin temelde şartlı önermelerin unsurları arasındaki lâzım-melzûm ilişkisi ve önermelerin nicelik ve

nitelik durumlarına bağlı olduğunu gördük. Bunun yanında şartlı önermelerin birbirini gerektirme konusunun bu kadar önemsenilerek üzerinde durulmasının onlarsız şartlı kesin kıyas konusunun anlaşılmasının mümkün olamayacağından kaynaklı olduğunu gördük.

İkinci bölümde ele aldığımız şartlı kıyaslarla alakalı olarak işaret etmemiz gereken en önemli husus İbn Sînâ'nın Aristoteles ve Fârâbî'den farklı olarak şartlı kesin kıyasları kesin kıyasın bir bölümü olarak ele almasıdır. İbn Sînâ'nın anlayışına sürdürerek Hûnecî de şartlı kesin kıyasları kıyasın bir bölümü olarak kabul etmekte ve detaylı bir biçimde incelemektedir. Bu anlamda İbn Sînâ'nın bitişik şartlıdan, ayrık şartlıdan, yüklemli ve bitişik şartlıdan, yüklemli ve ayrık şartlıdan son olarak bitişik şartlı ve ayrık şartlı önermeden kurulan olmak üzere şartlı kıyasların beşli tasnifinin Hûnecî tarafından da kabul edildiği görülmektedir. Hûnecî'nin teorik kalan ifadeleri Kâtibî'nin misaller vererek şartlı kesin kıyasların daha anlaşılır hale gelmesine yardımcı olduğunu ifade edebiliriz.

Çalışmamamızın üçüncünde bölümü Hûnecî'nin eserinde yer vermediği seçmeli kıyaslara değindik. Seçmeli kıyasın öncülleri şartlı öncülde ve istisna öncülünden oluşmaktadır. İbn Sînâ sonrası İslam mantıkçılar tarafından odak noktası haline getirilen mantığın temel konularından biridir. Bu konunun tarihi süreç içerisinde odak noktası haline gelmesi kuşkusuz Râzî'nin seçmeli kıyasların öncüllerine ve sonuç veren şekillerine yönelik yaklaşımlarından kaynaklanmaktadır. Kâtibî, bu farklı yaklaşımları toplayıp bir araya getiren ve İbn Sînâ düşüncesiyle onların muhasebesini yapan mantıkçılardan biridir.

Son olarak tavsiye ve öneri mahiyetinde şunu ifade edebiliriz ki modal önermeler, modal önermelerin döndürülmesi, şartlı önermeler ve şartlı kesin kıyaslar gibi İslam mantık tarihinde bir çok konu ele alınıp enine boyuna tartışılmış değildir. Bunun yanında mantık alanında telif edilen eserler de siret ve suret bakımından da tam anlamıyla incelenmemiştir. Bu alandaki incelemeler daha çok Fârâbî-İbn Sînâ-İbn Rüşd çizgisine hasredilip Doğu'da İbn Sînâ sonrası gelişen İslam mantığındaki meseleler yeterince ele alınmamıştır. Halbuki Doğu'da Râzî, Hûnecî, Ebherî, Kâtibî ve Tûsî gibi İslam mantıkçıları tarafından mantığın çeşitli konuları hakkında farklı fikirler serdedilmeye devam etmiştir. Bu anlamda Kâtibî,

İbn Sînâ'nın seçmeli kıyaslar için ortaya koyduğu kurucu ana düşüncelerle Râzî'nin eleştirilerini harmanlayarak bu konudaki kendi düşüncelerini şekillendirmiştir.

KAYNAKLAR

‘Abîd, Ali İmam. *El-Kıyâsu’ş-şartiyyi medâ tahakkuki şurûti’l-kıyâsı fîhi*. El-Mensûra: Dâru’l-islamiyye, 2009.

Akkanat, Hasan. “Kadı Sıraceddin el-Ürmevi ve Metâliu’l-Envâr (Tahkik, Çeviri, İnceleme)”. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006.

Altaş, Eşref. “Fahreddîn Râzî’nin 13. Yüzyıldaki Mirası”. *Uluslararası 13. Yüzyıl Felsefe Sempozyumu Bildirileri,* ed. Murat Demirkol, M. Enes Kala. 319-331. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Yayınları, 2014.

Arıcı, Müstakim. *Fahreddin Râzî Sonası Metafizik Düşünce Kâtibî Örneği*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.

Aristoteles. *Kategoriler*, çev. Saffet Babür. Ankara: İmge Kitabevi, 2016.

Aristoteles. *Organon II, Birinci Analitikler*, çev. Hamdi Ragıp Atademir. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996.

Atademir, Hamdi Ragıp. *Aristo’nun Mantık ve İlim Anlayışı*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.

Bedevî, Abdurrahman. *Aristu Silsiletü’l-yenâbi‘.* Beyrut: Dâru’l-kalem. 1980.

Bingöl, Abdülkuddus. *Gelenbevî’nin Mantık Anlayışı*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.

Büyükada, Samet. “İbn Sina’da Şartlı Kıyaslar”. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2015.

Chatti, Saloua. “Avicenna (İbn Sînâ): Logic, *Internet Encyclopedia of Philosophy, A Peer-Reviewed Academic Resource*. Erişim 3 Temmuz 2019. https://www.iep.utm.edu/av-logic/

Coşar, Hakan. “İslam Düşüncesinde Günümüzde Az Bilinen Bir Gelenek: İşârât (Şerhleri) Geleneği”. *Dini Araştırmalar*, 16/43 (2013): 47-66.

Cürcânî, Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî Seyyid Şerîf. *el-Gürer*. Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, no., 0001801.

Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî Seyyid Şerîf. *Kitâbu't-ta'rifât*. Beyrut: Dâru'n-nefâis, 2003.

Çaldak, Hüseyin. "Necmeddin Ali Bin Ömer El-Kâtibî'nin Hayatı Eserleri ve "Şemsiyye"si". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1999): 491-508.

Çaldak, Hüseyin. "Necmeddin Ali Bin Ömer El-Kâtibî'nin Hayatı, Eserleri ve Mantıktaki Yeri". Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1998.

Çapak, İbrahim. *Stoa Mantığı ve Fârâbî'ye Etkisi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2011.

Çelebî, Katip. *Keşfu'z-zünûn*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1941.

Durusoy, Ali. "İbn Sînâ Mantığının Yapısı". *Uluslararası İbn Sînâ Sempozyumu Bildiriler*. ed. Mehmet Mazak-Nevzat Özkaya. 1: 165-173. İstanbul: Kültür A.Ş., 2008.

Durusoy, Ali. "İbn Sînâ'ın "*el-Mûcezü's-sağîr fî'l-mantık"* Adlı Risalesi", çev. Ali Durusoy. MÜİF Dergisi, 14-15-16 (1997): 143-166.

Durusoy, Ali. "Mantık ve Mantık Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme". *İslami İlimler Dergisi*, 2 (2010): 9-20.

Durusoy, Ali. "İbn Sînâ'nın Klasik Mantığa Katkıları". *İslâm Felsefesinin Sorunları*: 181-193. Ankara: Elis Yayınları, 2003.

Ece, Muhammet Nasih. *İbn Rüşd'ün Önermeler Mantığı ve Aristoteles Temelleri*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2018.

El-Bağdâdî, Ebü'l Berekât. *Kitâbu'l-muteber fi'l-hikme*. Haydarabad: Dâiretü'l ma'ârifi'l-Osmaniyye, h. 1373.

El-Ebherî, Esîrüddîn. *İsâğûcî*. İstanbul: Vezirhani matbaası, h. 1287.

El-Ebherî, Esîrüddîn. *Keşfu'l-hakâik fî tahrîri'd-dekâik*. thk. Hüseyin Sarıoğlu. İstanbul: Çantay Kitabevi, 2001.

El-Gazzalî, Ebû Hamîd. *Makâsidu'l-felâsife*, thk. Mahmûd Beycev. Dımeşk: Matba'atu's-sabah, 2000.

El-Hûnecî, Ebû Abdillah Efdalüddîn Muhammed b. Nâmâver b. Abdilmelik. *Keşfu'l-esrâr 'an gavâmizi'l-efkâr*. Edited and introduced Khaled el-Rouayheb. Tahran: Iranian Institute of Philosophy&Institute of Islamic Studies Free University of Berlin, r. 1389.

El-Keşşî, Zeynuddîn. *Hadâiku'l-hakâik*. Süleymaniye Ktp., Köprülü, no., 0000864.

El-Rouayheb, Khaled. "Post-Avicennan Logıcıans on the Subject Matter of Logıc: Some Thırteenth-Ande Fourteenth- Century Dıscussıouns". *Arabic Sciences and Philosophy,* vol. 22 (2012): 69-90.

Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantığa Giriş*. Ankara: Elis Yayınları, 2011.

En-Neşşar, Ali Sami. *El-Matıku's-sûrî münzü Aristu hattâ 'asrina'l-hâzıra*. İskenderiye: Dâru'l-ma'rifeti'l-câmi'â, 2000.

En-Neşşar, Ali Sami. *Menâhicü'l-bahs 'inde mütefekkiri'l-islâm ve Nakdu'l-Müslimîn li'l-mantıki'l-Aristatâlîs*. Kahire: Dâru'l-fikri'l-'Arabî, 1947.

Er-Râzî, Fahreddîn. *Lübâbu'l-işârât*. nşr. Said Atiyye. Mısır: Matbaatü's-saade, h. 1355.

Er-Râzî, Fahreddîn. *Mantıku'l-mülahhas*. thk. F. Karameleki-A. Asgerinejad. Tahran: İntişârât-ı Danişgâh-ı İmam Sadık, h. 1382.

Er-Râzî, Fahreddîn. *Şerhu'l-işârât ve't-tenbîhât*. Millet Yazma Eser Ktp., V. Carullah Efendi, no., 0001309.

Er-Râzî, Kutbüddîn, *Tahrîru'l-kavâidi'l-mantıkiyye fî şerhi risâleti'ş-Şemsiyye*. Kum: Menşûratu Peydâr, h. 1426.

Er-Râzî, Kutbüddîn. *Levâmi'u'l-esrâr fî şerhi metâli'u'l-envâr*. Kum: Zevi'l-kurbâ, h. 1433.

Es-Sâvî, Zeynüddîn. *el-Besâiru'n-nasîriyye fî ilmi'l-mantık*. nşr. Refik el- 'Acem. Beyrut: Dâru'l-fikri'l-Lübnânî, 1993.

Es-Semerkandî, Şemseddîn. *Kıstâsu'l-efkâr fî tahkîki'l-esrâr*. thk. Necmeddin Pehlivan. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.

Es-Sühreverdî, Şehâbeddîn. *El-Meşâri' ve'l-mutârahât*. thk. Maksud Muhammedî-Eşref Âlî Pûr. Köln/Beyrut: Menşûrâtü'l-cemel, 2011.

Es-Sühreverdî, Şihâbuddîn. *Mantıku't-telvîhât*, thk. Ali Ekber Feyyâz. Tahran: Tab'atü câmi 'ati Tahran, 1955.

Eş-Şâfiî, Ebû Abdillah Muhammed b. İdris. *Divânu'ş-Şâfiî*. Cema'ahu Yusuf Ali Bedîvî. Dımeşk: Mektebetü dâri'l-fecr, 2000.

Et-Tûsî, Nasîruddîn. *Esâsü'l-iktibâs fi'l-mantık*. thk. Hasan eş-Şafii-Muhammed Said Cemalüddîn. Kahire: Meclisü'l-alâi's-sekâfe, 2004.

Fâhûrî, Adil. *Mantıku'l-Arab min vicheti nazari'l-mantıki'l-hadîs*. Beyrut: Dâru't-tâli'a, 1981.

Fârâbî, Ebû Nasr. *El-Mekûlât*. Sisiletü'l-mantık 'inde'l-Fârâbî birinci cilt içinde, neşr. Refîk el-'Acem. Beyrut: Dâru'l-meşrik, 1985.

Fârâbî, Ebû Nasr. *Kitâbu kiyâsi's-sağîr 'alâ tarikati'l-mütekellimin*, thk. Refîk el-'Acem (el-Mantık 'inde'l-Fârâbî-II içinde), Beyrut: Dâru'l-meşrik, 1987.

Fârâbî, Ebû Nasr. *Kitâbu kiyâsi's-sağîr*, nşr. Mübahat Türker-Küyel, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1990.

Fârâbî, Ebû Nasr. *Kitâbu'l-kıyas,* thk. Refîk el-'Acem (el-Mantık 'inde'l-Fârâbî-II içinde), Beyrut: Dâru'l-meşrik, 1987.

Galluppi, Pasqualle. *Miftâhu'l-fünûn*. İstanbul: Takvimhane-i Amire, h. 1277.

Gutas, Dimitri. *İbn Sînâ'nın Mirası*, der. ve ter. M. Cüneyt Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2010.

Gutas, Dimitri. *Yunanca Düşünce Arapça Kültür-Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*, çev. Lütfü Şimşek. İstanbul: Kitap yayınevi, 2015.

Hanoğlu, İsmail. "Fahruddin er-Râzî'nin Kitabu'l-mülahhas fi'l-mantık ve'l-Hikme Adlı Eserinin Tahkiki ve Değerlendirmesi I Tahkiki". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2009.

Hasırcı, Nazım. "Seçmeli Kıyaslarda Geçersiz Formlar" (ÖSS'ye Hazırlık Kitaplarında Görülen Mantık Yanlışı). *Dini Araştırmalar Dergisi* X/29 (2007): 145-160.

Hasırcı, Nazım. *Klasik Mantık El Kitabı*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.

İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed. *Mukaddime*. Beyrut: Dârü'l-ihyai'l-türasi'l-'Arabî, ts.

İbn Kemmûne, İzzüddevle Sa'd b. Mansur. *El-Cedîd fi'l-Hikme*, thk. Hamîd Mer'id Hubeysî. Bağdad: Câmi'atü Bağdad, 1982.

İbn Sînâ, Ebu Ali Hüseyin b. Abdillah. *Dânişname-i Alâî, Alâî Hikmet Kitabı*, çev. Murat Demirkol. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.

İbn Sînâ, Ebu Ali Hüseyin b. Abdillah. *el-İşârât ve't-tenbîhât*, thk. Müctebâ ez-Zâri'î, Kum: Müessesetü Bustân Kitâb. h. 1434.

İbn Sînâ, Ebu Ali Hüseyin b. Abdillah. *en-Necât fî hikmeti'l-mantıkiyye ve't-tabi'iyye ve'l-ilâhiyye*, thk. Macid Fahri. Beyrut: Dâru'l-afaki'l-cedîde, 1985.

İbn Sînâ, Ebu Ali Hüseyin b. Abdillah. *İşaretler ve Tenbihler*, çev. Ali Durusoy, Muhittin Macit, Ekrem Demirli, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.

İbn Sînâ, Ebu Ali Hüseyin b. Abdillah. *Kitâbu'l-evsat fi'l-mantık*. Süleymaniye Ktp., Turhan Valide Sultan, no., 000213.

İbn Sînâ, Ebu Ali Hüseyin b. Abdillah. *Kitabuş-şîfâ: Metafizik*. çev. Ekrem Demirli-Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013.

İbn Sînâ, Ebu Ali Hüseyin b. Abdillah. *Kitâbü'ş-şîfâ: Kıyâs*, thk. İbrahim Medkour, Kahire: el-Heyetü'l-ammeli-şuûni'l-metâbi'i'l emîriyye, 1964.

İbn Sînâ, Ebu Ali Hüseyin b. Abdillah. *Kitâbu'ş-şifâ: el-Medhal*, çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.

İbn Sînâ, Ebu Ali Hüseyin b. Abdillah. *'Uyûnu'l-hikme*, Resâilu İbn Sînâ içinde, thk. Hilmi Ziya Ülken. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1953.

İmamoğlugil, Halil. "İlk Dönem İslam Mantıkçılarında Kıyas". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006.

İzmirli, İsmail Hakkı. *Mi'yâru'l-ulûm*. İstanbul: Yuvanaki Panayutidis, h. 1315.

Kâtibî, Ali b. Ömer. *'Aynü'l-kavâid fi'l-mantık*. Süleymaniye Ktp., Ragıp Paşa, no., 0001481.

Kâtibî, Ali b. Ömer. *Bahrü'l-fevâid fî şerhi 'Ayni'l-kavâid*. Süleymaniye Ktp., Ragıp Paşa, no., 0001481.

Kâtibî, Ali b. Ömer. *Câmi'u'd-dekâik fî keşfi'l-hakâik*. Süleymaniye Ktp., Hacı Beşir Ağa, no., 0000418.

Kâtibî, Ali b. Ömer. *el-Münassas fî şerhi'l-Mülahhas*. Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, no., 0001680.

Kâtibî, Ali b. Ömer. *Risâletü'ş-şemsiyye fî kavâidi'l-mantıkıyye*. thk. Mehdi Fazlullah. Beyrut: el-Merkezü's-sekâfi'l 'Arabî, 1998.

Kâtibî, Ali b. Ömer. *Şerhu keşfi'l-esrâr 'an gavâmizi'l-efkâr*. Süleymaniye Ktp., Carullah Efendi, no. 0001417.

Kneale, William-Martha Kneale. *The Development of Logic*. New York: Oxford University Press, 1985.

Kömürcü, Kamil. *Esîruddin el-Ebherî'nin Mantık Anlayışı*. Ankara: Yayınevi, 2010.

Kömürcü, Kamil. "Esîruddin el-Ebherî'nin Kıyas Anlayışı". Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2010.

Köroğlu, Burhan. *Necmeddîn El-Kâtibî El-Kazvinî'nin Bilgi Teorisi*. İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, 2015.

Kuşlu, Harun. "İbn Sînâ ve Nasîruddîn Tûsî Mantığında Şartlı Önermeler". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* XVII/30 (2014/2): 1-17.

Mahmoud, Ramy. "Yedinci ve Sekizinci Asırda Mantık İlmi el-Huneci ve Cümel Metni". *Tasavvur/Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, 4/1 (2018): 73-93.

Molla Fenârî, Şemseddin Muhammed b. Hamza b. Muhammed. *Şerh-i İsâğûcî*. İstanbul: Matbaati Osmaniye, h. 1309.

Muzaffer, Muhammed Rıza. *el-Mantık*. Beyrut: Dârü't-te'ârüf li'l-matbû'ât. 2006.

Öner, Necati. *Klasik Mantık*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.

Özel, Aytekin. *İbn Sînâ'nın Birleşmeli Kıyas Teorisi ve Sembolik Yorumu*. Bursa: Emin Yayınları, 2009.

Pehlivan, Necmettin. "Şemsu'd-din Muhammed b. Eşref Es-Semerkandi'nin Kıstâsu'l-efkâr adlı eserinin Tahkiki, Tercümesi ve Değerlendirmesi". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2010.

Rescher, Nicholas. "İbn Sînâ Mantığında Şartlı Önermeler". çev. Harun Kuşlu, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* XIV/25 (2012): 237-247.

Rescher, Nicholas. *İslam Mantık Tarihi*, tercüme ve ekler Ahmet Kayacık. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.

Ross, David. *Aristoteles*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002.

Sabra, Abdelhamid I. "Avicenna on the subject matter of Logic". *The Journal of Philosophy*, 77(1980): 746-764.

Sami, Şemsettin. *Kâmûsü'l-a'lâm*. Ankara: Kaşgar Neşriyat, 1996.

Shahran, Mohd Farid Mohd. "A survey on Fakhr al Râzî's Works on Logic and Their Influence on Kalam". *Al-Shajarah*, VII/2 (2002): 253-281.

Speca, Antony. *Hypothetical Syllogistic & Stoic Logic*. Leİden/Boston/Köln: Brill, 2001.

Street, Tony. “Arapça Mantık”, çev. Harun Kuşlu. *İslam Mantık Tarihi*, der. ve çev. Harun Kuşlu. 17-108. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.

Street, Tony. “Fahraddin ar-Râzî’s Critique of Avicennan Logic”. *Logik und Theologie: das Organon im Arabischen und im Lateinischen Mittelater*, ed. Dominik Perler, Ulrich Rudolph. 99-116. Leiden & Boston: Brill, 2006.

Street, Tony. “Mantık”, çev. M. Cüneyt Kaya. *İslam Felsefesine Giriş*, ed. Peter Adamson-Richard C. Taylor. 273-289. İstanbul: Küre Yayınları, 2008.

Şavklıyıldız, Ayşe. “İbn Sînâ Mantığında Şartlı Kıyaslar”. Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2016.

Teftâzânî, Sa‘deddîn Mes‘ud b. Ömer. *Tehzîbü’l-mantık*. *Tecdîdü’l-mantık* içinde. Kahire: Matba‘atü’s-saade, 1912.

Yeşil, Mustafa. “Fârâbî’de Quine’da Dil-Anlam ve Doğruluk İlişkisi”, Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2015.

EKLER

Ek-1: Şerhu Keşfi'l-Esrâr'ın Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah No. 1417'de kayıtlı bulunan Nüshası

بسم الله الرحمن الرحيم ربّ وفّق إنك ولي التوفيق أسبح لله فاطر ذوات
العقول النورية ومظهر خفيات الأسرار الربوبية المبدع بنوره المشرق محركات الأجرام
العلوية المختصة بالكمال مسكنات الأجسام السفلية المحيي موات المواد بينابيع الصور
النوعية المنيرات وأبلج أعلام مصابيح الفكر والروية وأصلي على المصطفين الكاملين
بالنفوس القدسية خصوصاً على محمد المبعوث إلى الأسود والأحمر البرية وعلى آله التابعين
للآيات والبينات الجلية وأصحابه القائمين بصدق الأمور اليقينية وبعد فإن الكتاب
الموسوم بكشف الأسرار في المنطق المنسوب إلى الإمام العلامة المحقق المدقق
أعلم علماء المتأخرين أفضل الملة والدين برهان الإسلام والمسلمين محمد بن ناماور بن عبد الملك الخونجي
برد الله مضجعه كتاب يشتمل على مباحث شريفة وقواعد لطيفة وضوابط كلية ونكت منطقية
خلت عنها مصنفات القوم سيما في القضايا الموجهة وأحكامها من التناقض والعكس والاختلاط
والقياسات الشرطية فإنه مستقل بإبداع دقائق واختراع حقائق فيهما ما أشار إليها أحد ممن قبله
والفاظ الكتاب مع ذلك في غاية مختصرة ومعانيه غير مألوفة ولا مشهورة وما اشتغل أحد من
العلماء بحل تركيباته ولا تعرض أحد لتفسير مشكلاته وإيضاح معضلاته بل غاية من تكلم فيه [illegible]
عليه أسئلة واعتراضات غير واردة بجهله [illegible] التعصب المحض أو سوء الفهم وقد تعلق خاطر
بعض الملوك المحققين والعلماء المبرزين الذين [illegible] على أساس المعارف والعلوم الحقيقية [illegible]
أفضل ما يمكن أن تناله القوى البشرية بحل معاني الكتاب وتمييز القشر من اللباب فالتمسوا مني أدام الله
فضائلهم [illegible] ذلك وكشف الغطاء عن المواضع المشكلة والمراد منها وإيراد البراهين
على الوجه الواجب والتنبيه على ما هو الحق في أمور [illegible] المصنف [illegible] وتفسير مقدمات [illegible]
وموضع [illegible] فعلى [illegible] كيف الوصول إلى [illegible] حيث
الوجه [illegible] فيه ما لم يركب [illegible] الطريق مخوف [illegible] إلا الناس منهم [illegible]
[illegible] فاستعفيتهم [illegible] وأظهرتهم [illegible] عن تفسير
نصوصه وتقرير نصوصه بألفاظ واضحة وعبارات لائحة مضافاً إليه تفصيل ما أجمله وإيراد
ما أهمله على وجه الاتساق والانتظام قريباً من الفهم والأفهام ومن الفراغ منه إن شاء الله تعالى في الإجمال
أضفنا إليه ما بين الكتاب في هذا الفن إذ المصنف ترك الكلام في القياس [illegible] العواحق البرهانية
وغير ذلك مما هو مذكور في سائر الكتب المنطقية الذي هو قريب من [illegible] المنطق ولا يعرف قدر هذا الكتاب
إلا من نظر في كتب القوم نظراً وافياً وبحث مباحثنا [illegible] فيجد بعد ذلك إذا أصغى [illegible] على [illegible]
[illegible] ولا [illegible] سؤالنا [illegible] والمرجو كما قال المصنف [illegible]
الحكم وذوو الإنصاف [illegible] أن [illegible] النظر [illegible] الأعصاب
[illegible] والاعتراف فإن [illegible] الأزمنة والأعصار
وهو مرتب على الفصول المترتبة الأصل الفصل الأول في المقدمات وفيه مباحث
الأول في وجه الحاجة إلى المنطق وتعيين ماهيته قال العلم إما تصور إن كان إدراكاً
ساذجاً وإما تصديق إن كان مع الحكم بإسناد أمر إلى آخر إيجاباً أو سلباً أقول هذا الكلام
ظاهر لكن فيه مؤاخذة لفظية ومعنوية أما اللفظية فلأن معناه أن العلم إن كان إدراكاً ساذجاً
فهو إما تصور وإن كان معه الحكم فهو إما تصديق [illegible] العبارة لأنها إرادة اللفظ إما
على [illegible] العربية وأما المؤاخذة المعنوية

وزاد على الكشف [illegible] ما وعده بعد ما فرغ من كشف الكشف

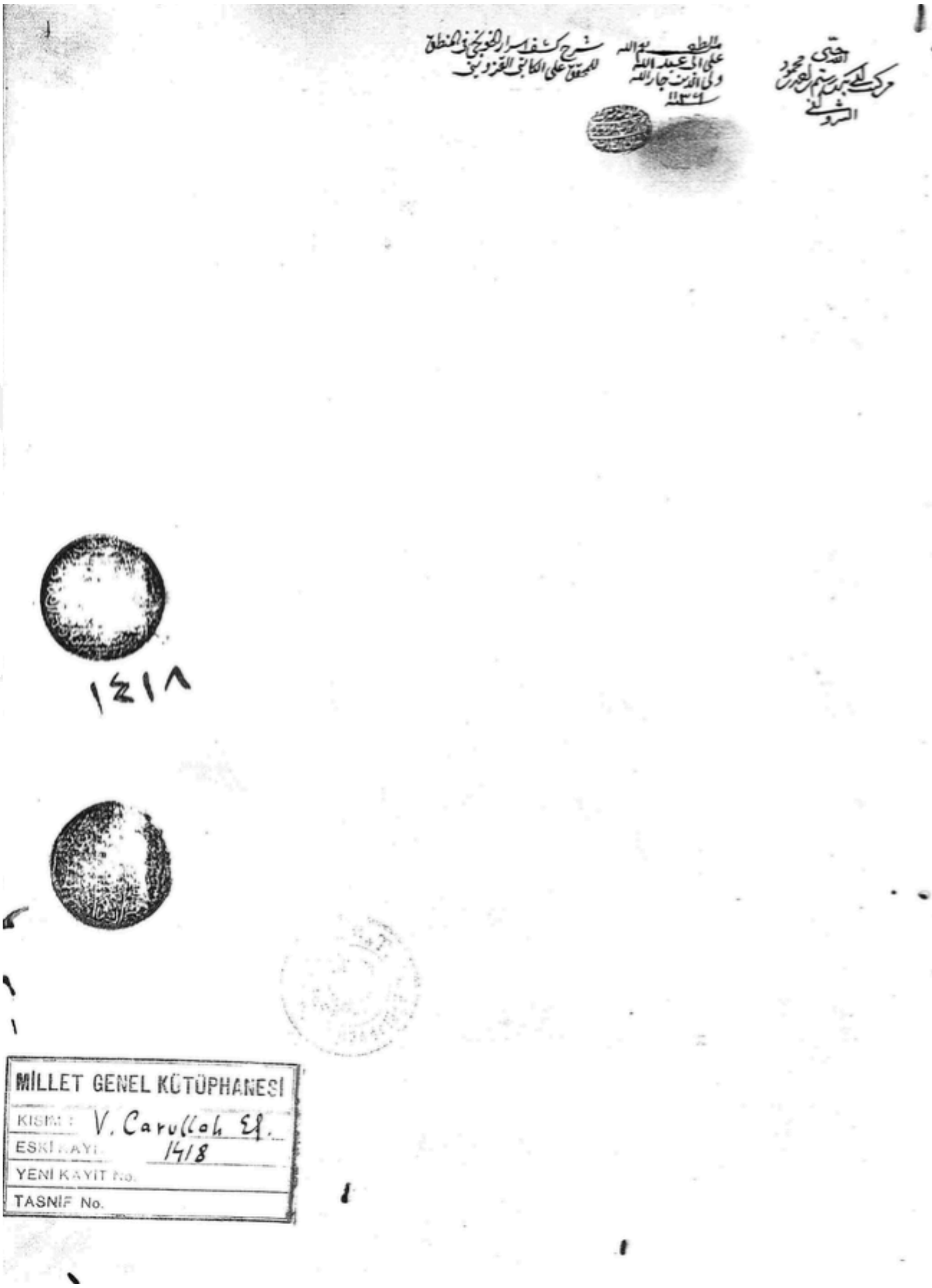
تحديد

تفسير

[illegible]

فيه

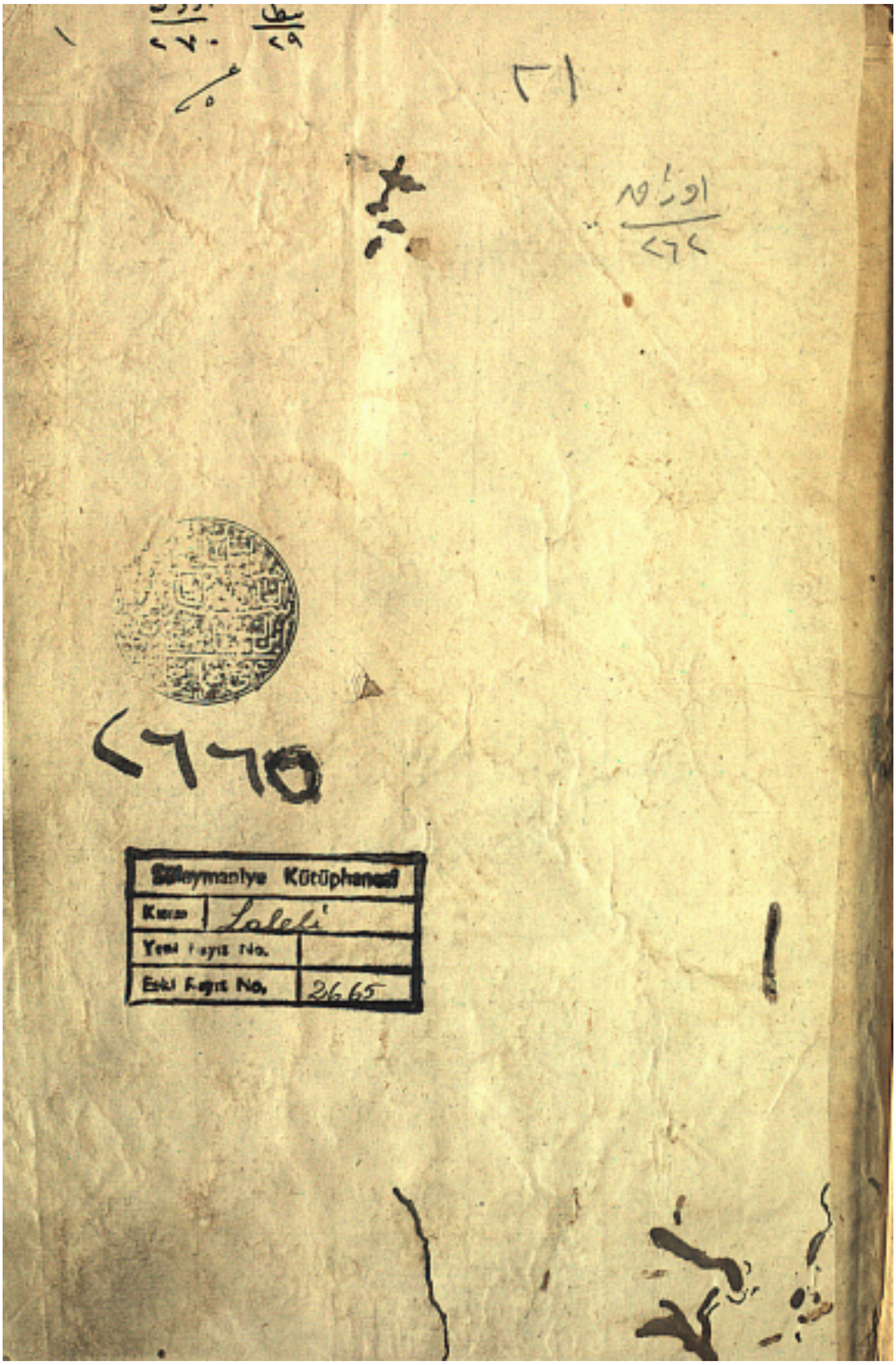
Ek-2: Şerhu Keşfi'l-Esrâr'ın Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah No. 1418'de kayıtlı bulunan Nüshası

بسم الله الرحمن الرحيم وبه نستعين

احمد الله فاطر ذوات العقول النورانية ومظهر خفيات اسرار [illegible] بنوره المبدع بنوره المشرق محركات الاجرام العلوية الجسمانية بعد لطفه
الكامل من مكنات الاجسام السفلية المحيي موات المواد بدايع الصور النوعية المتهي لقوابل العلوم مصابيح الفكر والروية واصلي على المصطفى
الكاملين بالنفوس القدسية خصوصا على محمد المبعوث الى الاسود والاحمر من البرية وعلى آله الداعين الى الامة والدعاة الى الحكمة واصحابه الذين هم المصابيح
للامور المعتبرة وبعد فان الكتاب الموسوم بكشف الاسرار في المنطق المنسوب الى الامام العلامة المحقق المحيي الملة اعلم العلماء
الماهرين افضل الملة والدين برهان الاسلام والمسلمين محمد بن ناماور بن عبد الملك الخونجي برد الله مضجعه كتاب مشتمل على مباحث شريفة وفوائد
لطيفة وضوابط كلية خلت عنها مصنفات القوم سيما في القضايا الموجهة واحكامها في التناقض والعكس وتحليل القضايا والقياسات الشرطية وما استعمل
من انواع كثيرة واحتوائه على [illegible] ما اشار واحد ممن قبله اليها والفاظ الكتاب مع ذلك وجيزة مختصرة ومعانيه عزيزة [illegible] وما اشتغل احد
من العلماء بحل تركيباته ولا تعرض لاحد [illegible] ومشكلا ته مع انه اصبح معضلا [illegible] اسوله واعتراضاته عبر واردة حمله على
ذلك التعصب المحض وسوء الفهم وقد يتوهم [illegible] للحكماء المحققين والعلماء المبرزين الذين لهم خوض في اقتباس المعارف من العلوم الحقيقية واقتباس
اقصى ما يمكن ان تناله القوى البشرية [illegible] هذا الكتاب وعمر المتصرفين على الباب والمتسوحين اعلام [illegible] فطالهم اتضاح الحال فيه ذلك وكشف الغطاء
عن المواضع المغلقة [illegible] بايراد الواضح على الوجه الواجب والتنبيه على ما هو الحق في امور [illegible] غفل عنها المصنف وكنت اشاور نفسي
مقدما رجلا ومؤخرا اخرى قائلا ما قال الشافعي رضي الله عنه ○ كيف الوصول الى سعاد ودونها قلل الجبال ودونهن حتوف الرجل حافية ومالي
مركب والكف صفر والطريق مخوف ○ الى ان يكرر ذلك [illegible] حتى كلفوني تأليفا [illegible] عنه فما اسعفتهم حينئذ [illegible] ملتمسهم والطفت
بموجب [illegible] وشرعت في [illegible] بنصوصه [illegible] بالفاظ واضحة وعبارات [illegible] الاجمال واوردها الحلة على
وجه الانصاف والاستعلام [illegible] ان الله تعالى في الحل اضفنا اليه ما اسم به الكتاب في هذا [illegible] المصنف رحمه الله
[illegible] والقياس الاستثنائي واللواحق والبرهان غير ذلك مما هو مذكور في سائر الكتب المنطقية الذي هو من [illegible] المنطق ولا تعرض [illegible]
[illegible] في كتب القوم [illegible] فيحل بعد ذلك اذا اتضح [illegible] واخرى لامور [illegible] عنها
[illegible] وقصرت فيها [illegible] ما الرجوع كما قال المصنف [illegible] الحكم [illegible] ان يمعن
النظر ويكاتبه الاعتناء [illegible] ومن الاعتراض [illegible] وهو مرتب على الفصول الموت عليها
الفصل الاول في المعرفة [illegible] مباحث البحث الاول في الحاجة الى المنطق وكشف ماهيته قال العلم اما تصور ان كان ادراكا
ساذجا واما تصديق ان كان مع الحكم باسناد امر الى امر ايجابا او سلبا اقول هذا الكلام ظاهر لكن فيه مواخذة لفظية ومعنوية اما اللفظية
فلان معناه ان العلم ادراك ساذج [illegible] تصور وان كان معه الحكم فهو اما تصديق [illegible] العبارة [illegible] للمعطا اما على [illegible]
[illegible] ذكرناه [illegible] واما المواخذة [illegible] من وجوه احدها ان [illegible] التصديق ان كان نفس الحكم الذي هو
الاسناد [illegible] والكذب [illegible] تحت العلم [illegible] تصور واما حكم
[illegible] المصنف للحكم [illegible] تصور الحكم عليه وان كان هو المجموع من تصور المحكوم عليه والمحكوم به والحكم [illegible] للامام لم [illegible] التسلم
[illegible] تصورا او تصورا مع الحكم [illegible] ان التصور جزء التصديق او شرط له على [illegible]
[illegible] الكل والشرط والمشروط [illegible] ان التصور لو كان عبارة [illegible]
[illegible] معه الحكم [illegible] وهو جزء من التصديق على رأي الامام وشرط له على رأي
الحكماء [illegible] على رأي الامام [illegible] على رأي الحكماء [illegible]
[illegible] ادراكا ساذجا فهو التصور [illegible] ادراكا مع الحكم فهو

Ek-3: Şerhu Keşfi'l-Esrâr'ın Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli No. 2265'te kayıtlı bulunan Nüshası

وبه نستعين

بسم الله الرحمن الرحيم [illegible] نسبح لله فاطر ذوات العقول النورية ومظهر حقيقة [illegible]

بأسرار الربوبية المبدع بنور [illegible] العلوية المجردة عن [illegible] مسكنات الاجسام السفلية الحق [illegible]

المواد بينابيع الصور النوعية المنير [illegible] مصابيح الفكر والروية واصلي على المصطفين الكاملين بالنفوس القدسية

خصوصا على محمد المبعوث الى الاسود والاحمر من البشرية وعلى آله التابعين للآثار والمبينين الحكم واصحابه العاملين بصدق

الامور اليقينية وبعد فان الكتاب الموسوم بكشف الاسرار في المنطق المنسوب الى الامام العلامة المحقق المدقق اعلم العلماء

[illegible] افضل الملة والدين رهان الاسلام المسلمين محمد بن ناماور بن محمد الخونجي برد الله مضجعه كتاب يشتمل على مباحث

شريفة وقواعد لطيفة وضوابط كلية [illegible] منطقية خلت عنها مصنفات القوم سيما في القضايا الموجهة واحكامها

من التناقض والعكس [illegible] الشرطية فانه استقل بابداع ما لم [illegible] واختراع حقائق [illegible]

[illegible] الالفاظ [illegible] معانيه [illegible] ما اشتغل احد من العلماء بتحليل [illegible]

[illegible] تفسير مشكلاته [illegible] ذكر علماء اصوله [illegible] والاعتراضات [illegible]

على ذكر [illegible] العلماء المبرزين [illegible] على [illegible]

الحقيقة [illegible] التنبيه على ما هو

انفع [illegible] المراد منها وايراد البراهين على الوجه [illegible]

[illegible] اشار [illegible] اخرى [illegible] السابق رضي الله عنه [illegible]

[illegible] الاصول [illegible]

[illegible]

[illegible] الكلام

[illegible] المنطق [illegible]

[illegible]

[illegible] هذا الكتاب [illegible]

[illegible]

[illegible] الفصل الاول في [illegible]

[illegible]

العلم اما تصور [illegible] او تصديق

[illegible] المنطق [illegible]

هذا الكلام ظاهر [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] العلم [illegible]

ÖZGEÇMİŞ

<table>
<tr><td colspan="5"></td></tr>
<tr><td>Adı, Soyadı</td><td colspan="4">Enver ŞAHİN</td></tr>
<tr><td>Doğum Yeri ve Yılı</td><td colspan="4">MAÇKA/TARABZON
25/10/1985</td></tr>
<tr><td>Medeni Durumu</td><td colspan="4">Evli</td></tr>
<tr><td>Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi</td><td colspan="4">İngilizce – KPDS: 60</td></tr>
<tr><td>Öğrenim Durumu</td><td colspan="2">Başlama - Bitirme Yılı</td><td colspan="2">Kurum Adı</td></tr>
<tr><td>Lisans</td><td>2004</td><td>2009</td><td colspan="2">Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi</td></tr>
<tr><td>Yüksek Lisans</td><td>2012</td><td>2014</td><td colspan="2">Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü</td></tr>
<tr><td>Doktora</td><td>2014</td><td>2019</td><td colspan="2">Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü</td></tr>
<tr><td colspan="3">Çalıştığı Kurum</td><td colspan="2">Başlama - Ayrılma Yılı</td></tr>
<tr><td colspan="3">1. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi- İlahiyat Fakültesi</td><td>11/10/2017</td><td>Devam ediyor.</td></tr>
<tr><td>Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar</td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Katıldığı Proje ve Toplantılar</td><td colspan="4">Güneysu'da Dini-Sosyal-Kültürel ve Sanatsal Hayat Sempozyumu 2017.</td></tr>
<tr><td>Yayınlar</td><td colspan="4">Turan M.N., Karadeniz İ. , Şahin Enver. , Ed., "Türkiye'de İslam Felsefesi Araştırmalarının Seyri Kazanımlar</td></tr>
</table>

	Öncelikler Sorunlar", Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, RİZE, 2016. Ayık H., Şahin Enver , "Mantık", İlahiyat Atlası, Bayramali Nazıroğlu, Süleyman Turan, H. Yusuf Acuner, Ed., Ensar Nesriyat, İstanbul, ss.157-171, 2018. Suluoğlu M.H., Şahin Enver , Harbi A. , Ed., "Allah'ı İnkar Mümkün Müdür?", Çizgi Kitabevi Yayınları, İSTANBUL, 2018.
Aldığı Ödüller	
Diğer	
İletişim (eposta)	enver.sahin@erdogan.edu.tr

شرح كشف الأسرار عن غوامض الأفكار

لنجم الدين الكاتبي القزويني

تحقيق وتقييم

أنور شاهين

ريزه ٢٠١٩

المحتويات

[مقدمة الشرح]

بسم الله الرحمن الرحيم

ربّ وفّق إنك ولي التوفيق

[ك:١] أسبّح الله فاطر ذوات العقول النورية، ومُظهر خفيّات الأسرار الربوبية، المُبدع بنوره، المُشرق محرّكات الأجرام العلوية، المُخترع بعلمه الكامل مسكنات الأجسام السفلية، المُحي موات المواد بينابيع الصور النوعية، المُنير لقوابل العلوم بمصابح الفكر والرويّة. وأصلى على المصطفين الكاملين بالنفوس القدسية خصوصا على محمّد المبعوث إلى الأسود والأحمر من البريّة، وعلى آله التابعين للآيات والبيّنات الجلية وأصحابه القائلين بصدق الأمور اليقينيّة.

[ك:٢] وبعدُ، فإنّ الكتاب الموسوم بـ"***كشف الأسرار عن غوامض الأفكار***>" في المنطق المنسوب إلى الإمام العلّامة المُحق المحقّق المدقّق، أعلم العلماء المتأخرين، أفضل الملة والدّين برهان الإسلام والمسلمين محمد بن ناماور بن محّمد الخونجي ـ برد الله مضجعهـ. كتاب يشتمل على مباحث شريفة قواعد لطيفة وضوابط كلية ونكت منطقية خلت عنها مصنفات القوم سيما في القضايا الموجّهة وأحكامها من التناقض والعكسين والاختلاطات والقياسات الشرطية، فانّه استقلّ بـإبداع دقائق واختراع حقائق فيها ما أشار أحد ممن قبله إليها، وألفاظ الكتاب مع ذلك وجيزة مختصرة ومعانيه غير مألوفة ولا مشهورة، وما اشتغل أحد من العلماء بتحليل[١] تركيباته ولا تعرّض أحد لتفسير مشكلاته وإيضاح معضلاته، بل غاية من تكلم فيه أن ذكر عليه أسئلة واهية واعتراضات غير واردة حمله على ذلك التعصّب المحض أو سوء الفهم. وقد تعلّق خاطر بعض الحكماء المحققين والعلماء المبرزين الذين لهم حرص على اقتناص المعارف والعلوم الحقيقية واقتباس أفضل ما يمكن أن يناله القوى البشرية بحلّ هذا الكتاب ويتميّز القشر فيه من اللّباب والتمسوا منِّي ـ أدام الله فضائلهم ـ إيضاح الحال في ذلك وكشف الغطاء عن المواضع المنغلقة وإظهار المراد منها وإيراد البراهين على الوجه

---

١ ج – التحليل، صح هامش.

الواجب والتنبيه على ما هو الحقّ في أمور نادرة غفل عنها المصنّف، فكنتُ أشاور نفسي مقدّما رجلا ومأخرا أخرى قائلا ما قاله الشافعي رضي الله عنه:

[ك:٣] "كيف الوصول الى سعاد ودونها   قلل الجبال ودونهنّ حتوف

والرجل حافية وما لي مركب   والكف صفر والطريق مخوف"[٢]

[ك:٤] إلى أن يتكرّر ذلك الالتماس منهم حتى كلّفوني تكليفا لا محيص عنه فأسعفتهم حينئذ بمقتضى ملتمسهم وأظفرتهم بموجب مقترحهم. وشرعت في تفسير نصوصه وتقرير فصوصه بألفاظ واضحة وعبارات لائحة مضافا اليه تفصيل ما أجمله وإيراد ما أهمله على وجه الإتساق والانتظام قريبا من الفهم والإفهام.

[ك:٥] وبعد الفراغ منه – إنْ أخّر الله تعالى في الأجل ـ أضفنا إليه ما يتم به الكتاب في هذا الفنّ. إذ المصنّف ترك الكلام في القياس الاستثنائي، واللواحق، والبرهان وغير ذلك مما هو مذكور في سائر الكتب المنطقية الذي هو قريب من ثلاث المنطق ولا يعرف قدر هذا الكتاب الّا من نظر في كتب القوم نظرا وافيا وبحث فيها بحثا شافيا فيجد بعد ذلك إذا تصفّحه اشتماله على أشياء غريبة واحتواه لأمور عجيبة عريت عنها مؤلّفاتهم وقصرت منها مطوّلاتهم. فالمرجوُّ كما قال المصنف: "ممن ملئ من جواهر الحكم ودرر الإنصاف طبعه أن لا يبادر في إنكار أبكار ما يقرع سمعه بل عليه أن يمعن النظر ويجانب الاعتساف ثم يسلك مسلك[٣] الاستبكار أو الاعتراف فإنّ بالحق يعرف مراتب الرّجال لا بتقادم الأزمنة والآجال.

[ك ٦] وهو مرتّب على الفصول المرتب عليها الأصل.

[٢] انظر: إمام الشافعي، *ديوان الشافعي*، جمعه وضبطه وشرحه: يوسف علي بديوي، دمشق: مكتبة دار الفجر ٢٠٠٠، . ٩٥.

[٣] ج – مسلك، صح هامش.

الفصل الأوّل في المقدّمات

وفيه مباحث:

البحث الأوّل في وجه الحاجة إلى المنطق وتحقيق ماهيته

[خ:٧] **قال:العلم إما تصوّر إن كان إدراكا ساذجا وإما تصديق إن كان مع الحكم بإسناد أمر الى أمر[٤] إيجابا أو سلبا.**

[شرح العلم]

[ك:٨] أقول: هذا الكلام ظاهر، لكن فيه مؤاخذة لفظية ومعنوية.

[ك:٩] أمّا اللفظية، فلأنّ معناه: أنّ العلم إن كان إدراكا ساذجا فهو إمّا تصور، وإن كان معه الحكم فهو إما تصديق. ومن البيّن فساد هذه العبارة، لأنّها إيراد للفظ إمّا على كل واحد من هذين التقديرين بدون ذكر أختها. وذلك لا يجوز عند أهل العربية.

[ك:١٠] أمّا المؤاخذة المعنوية [١ب]، فهي وجوه:

أحدها: أن المراد من التصديق إن كان نفس الحكم الذي هو الإسناد لفهم المخاطب معنى يصحّ السكوت عليه قابلا للصدق والكذب كما هو رأي الحكماء، لم يندرج تحت العلم. إذ لا يصحّ أن يقال: "العلم إما تصوّر وإمّا حكم". وبتقدير اندراجه فيه لا ينحصر العلم فيهما لجواز أن يكون تصورا مع الحكم عليه. وإن كان هو المجموع من تصور المحكوم عليه، والمحكوم به، والحكم كما هو رأي الإمام لم تنحصر العلم في التصور والتصديق لجواز أن يكون تصوّرا مع تصوّر أو تصوّرا مع الحكم بإسناده إلى نفسه.

---

[٤] ج – أمر، صح هامش.

وثانيها: أنّ التصوّر جزء من التصديق أو شرط له على اختلاف الرأيين وكيف كان[٥] امتنع تحقق العناد بينهما لامتناع تحقق المعاندة بين الجزء والكلّ والشرط والمشروط.

وثالثها: أنّ التصور لو كان عبارة عما ذكره وهو الإدراك الساذج المفسّر بالإدراك الذي لا يكون معه الحكم لكان عدم الحكم داخلا في حقيقة التصور وهو جزء من التصديق على رأي الإمام وشرط له على رأي الحكماء وجزء الجزء جزء وجزء الشرط شرط، فيلزم تقوّم التصديق على رأي الإمام بالنقيض وعلى رأي الحكماء اشتراط الشيء بنقيضه وكلاهما محالان.

[ك:١١] و[٦]الجواب من[٧] المؤاخذة الاولى اللفظية، فنقول في دفعها: أنّ المراد أن العلم إمّا تصور وإمّا تصديق لأنّه إن كان إدراكا ساذجا فهو التصور وإن كان إدراكا معه الحكم فهو التصديق. والملزوم في احدي هاتين الملازمتين واقع لامتناع خلوّ الإدراك عن الحكم وعدم الحكم، فيلزم وقوع أحد الأمرين اللّازمين[٨] فيهما وهو أنّ العلم تصور أو[٩]أنّ العلم تصديق، وهو المطلوب.

[ك:١٢] وأمّا المُؤاخذة المعنوية، فالجواب عن الوجه الأوّل منها أن نقول: لم قلتم بأنّ المراد من التصديق لو كان نفس الحكم لم يندرج تحت العلم. قوله "لأنّه لا يصح أن يقال أنّ العلم إمّا تصوّر وإمّا حكم."

[ك:١٣] قلنا لا نسلّم والذي يدلّ على صحّة هذا القول مانعًا من الخلو هو أنّ العلم إمّا إدراك ساذج أو إدراك مع الحكم مانعًا من الخلو، والعلم به ضروري، والإدراك مع الحكم ملزوم للحكم لاستلزام الكلّ للجزء وهما ينتجان أن العلم إمّا إدراك ساذج أو حكم، مانعا من الخلو لاستلزام امتناع خلو الشيء عن الملزوم امتناع خلوه عن لازمه.

[ك:١٤] والإدراك الساذج تصور، فيصدق[١٠] قولنا العلم إمّا تصور وإمّا حكم مانعًا من الخلو. والمدعى ليس الّا ذلك.

---

[٥] ج، ر – كان، صح هامش ر.
[٦] ج، ر: وأنّ.
[٧] ل: إمّا.
[٨] ر – اللازمين، صح هامش.
[٩] ل: أو.
[١٠] ر – ~~فيصدق~~.

[ك:١٥] أمّا[١١] قوله "وبتقدير اندراجه" لا ينحصر العلم فيهما لجواز أن يكون تصوّرا مع الحكم عليه. قلنا: المراد أنّ العلم لا بدّ أن يصدق عليه أحد ما ذكرنا من الأمرين وصدق هذا المجموع على العلم لا ينافي هذا القول بل يعاضده سلّمناه، لكن لم قلتم بأن المراد من التصديق لو كان هو المجموع من تصور المحكوم عليه والمحكوم به والحكم لم ينحصر العلم في التصور والتصديق.

[ك:١٦] قوله لجواز أن يكون تصوّرا مع تصور أو تصوّرا مع الحكم بإسناده إلى نفسه. قلنا: المراد من القول المذكور هو أنّ العلم إما تصور واحد كان أو فوق واحد وإما تصور معه الإسناد سواء كان ذلك الإسناد إسناد الشيء إلى نفسه أو إلى غيره، واذا كان المراد ذلك انحصر العلم بالضرورة في التصور والتصديق على رأي الإمام.

[ك:١٧] ومن هذا علم الجواب عن الوجه الثاني منها إذ لا امتناع في تحقق المعاندة بين الجزء والكل والشرط والمشروط مانعا من الخلو وذلك ظاهر ولا مانعا من الجمع.

[ك:١٨] لو سلّمنا أنّ الانفصال المذكور مانع من الجمع فإنّ الواحد جزء من الكثير مع تحقق العناد المانع من الجمع بينهما على معنى أنّ الصادق على الشيء أما الواحد والكثير وإذا جاز ذلك في الجملة فلم لا يجوز ههنا أيضا بهذا المعنى وجوازه ظاهر؛ لانّ العلم الواحد استحال أن يكون بعينه تصوّرا وتصديقا معا.

[ك:١٩] وأمّا الوجه الثّالث فنقول في جوابه: لا نسلّم أنّ التصوّر لو كان عبارة [٢أ] عما ذكره لكان عدم الحكم داخلا في حقيقة التصوّر وإنّما يلزم ذلك إن لو كان الإدراك الساذج هو الإدراك المقيّد بعدم الحكم وليس كذلك بل هو الإدراك من حيث هو إدراك من غير اعتبار شيء آخر معه من حكم عليه أو غيره ولا امتناع في كون التصوّر على هذا التفسير جزءًا من التصديق أو شرطًا له.

[ك:٢٠] لا يقال: فعلى هذا العلم والتصوّر عبارتان عن معبّر معنى[١٢] واحد وكل ما هو قسم من أحدهما فهو قسم من الآخر، والإدراك مع الحكم قسم من العلم فهو أيضا قسم من التصور. ولو كان كذلك لصار أحد قسمي الشيء فيما ذكرتم من التقسيم قسيما له وإنّه محال؛ لأنا نقول: لا نسلّم استحالة ذلك،

---

[١١] ل – أما قوله .... بل يعاضده، صح هامش.

[١٢] ر – معنى.

فإنّ معنى قولنا "العلم إما تصوّر وإما تصديق" هو أنّ العلم لا يخلو عن الإدراك من حيث هو إدراك أو عنه مع الحكم عليه. ومن البين أنّ الأمر كذلك.

[خ:٢١] قال: وكلّ منهما إمّا نظري يحتاج في تحصيله إلى الفكر وهو ترتيبة أمور معلومة ترتيبا خاصا ليتأدى منها إلى تحصيل غير المعلوم، وإمّا ضروري لا يحتاج في تحصيله إلى الفكر .

[شرح النظري والضروري]

[ك: ٢٢] أقول: هذا إشارة إلى تفسير النظري والضروري من التصوّر والتصديق وتقسيم كلّ واحد[١٣] منهما إليهما وفسّر النظري منهما بأنه الذي يحتاج في تحصيله إلى الفكر والضروري بأنه الذي لا يحتاج[١٤] في تحصيله إلى ذلك .

[ك: ٢٣] ولهذا[١٥] فيه نظر؛ لأنّ التصديق الضروري قد يحتاج في تحصيله إلى الفكر والضروري بأنّه الذي لا يحتاج في تحصيله إلى ذلك؛[١٦] لأنّه مفسّر بالتصديق الذي يكون تصوّر طرفيه سواء كان بالفكر أو لا[١٧] كافيا في جزم العقل بالنسبة بينهما ايجابيةً كانت النسبة أو سلبيةً. وإذا كان كذلك، فالتصديق الذي تصوّر طرفيه إنّما يكون بواسطة الفكر يحتاج في تحصيله إلى الفكر فلا يصحّ قوله "والضروري منهما ما لا يحتاج في تحصيله إلى الفكر."

[ك: ٢٤] نعم ما ذكره يصلح أن يكون تفسيرا للتصوّر النظري والضروري لا للتصديق النظري والضروري بل تفسير التصديق الضروري ما ذكرناه والنظري منه ما لا يكون تصور طرفيه كافيًا في جزم العقل بالنسبة بينهما بل يتوقف على شيء آخر، وما ذكره في تعريف الفكر يتناول الفكر المؤدّي إلى تحصيل غير المعلوم من التصور والمؤدي إلى تحصيل غير المعلوم من التصديق؛ لأنّ الأمور المعلومية أعمّ من التصورات المعلومية والتصديقات المعلومية.

---

[١٣] ر – واحد، صح هامش.

[١٤] ر – لا يحتاج، صح هامش.

[١٥] ل: وهذا.

[١٦] ج، ر – والضروري بأنه لا يحتاج في تحصيله الى ذلك.

[١٧] ر: لأنه.

[ك: ٢٥] وإنّما شرط أن يكون الترتيب ترتيبا خاصًا؛ لأنّه ليس كلّ ترتيب يؤدّي إلى تحصيل غير المعلومية بل الترتيب المؤدي إلى ذلك لا بدّ أن يكون واقعا على وجه مخصوص مشتمل على شرائط الحدود والرّسوم إن كان مؤدّيا إلى تحصيل غير المعلوم من التصوّر وعلى شرائط الإنتاج إن كان مؤديا إلى تحصيل غير المعلوم من التصديق، وإنّما جعل المتأدي إليه حالة الطّلب غير معلوم لامتناع تحصيل الحاصل.

[ك: ٢٦] والتعريف المذكور له يشتمل على العلل الأربع؛ لأنّ الأمور المعلومة هي العلّة المادّية، والترتيب هو العلة الصّورية، والتأدي منها إلى تحصيل غير المعلوم هو العلّة الغائية، والعلّة الفاعلية وإن كان غير مذكورة بالفعل لكن الترتيب دلّ عليها؛ لأنّ الترتيب بدون مرتب غير معقول.

[خ: ٢٧] قال: وليست التصورات والتصديقات[٢ب] بأسرها ضروريّة والّا لما فقدْنا شيئا ولا نظريّة والّا لما تحصلنا على شيء فإذنْ البعض من كل منهما ضروري والبعض نظري ينتهي كلّ منه إلى الضروري قطعا للدور والتسلسل.

[ك: ٢٨] أقول الغرض من هذا إثبات أن بعض أفراد كلّ واحد من التصور والتصديق ضروري والبعض الآخر نظري.

[ك: ٢٩] واحتجّ عليه بأنّه لو لا ذلك لزم إما كون الكل من كلّ منهما ضروريا أو كون الكل من كل منهما كسبيا وكلاهما محالان. أما الملازمة فبينة بذاتها لانحصار الواقع في هذه الأمور الثلاثة واستلزام عدم أحدهما أحد الأمرين الباقيين.

[ك: ٣٠] وأما الانتفاء الأمر الأوّل من اللاّزم فلأنّ كلّ من كلّ منهما لو كان بديهيا لزم أن لا يكون شيء من التصوّرات ولا من التصديقات مجهولا لنا أصلا على معنى[١٨] أن كلّ ما كان منها تصوّرا كان حصوله لنا لا بواسطة القول الشارح وكلّ ما كان منها تصديقا كان حصوله لنا لا بواسطة الحجّة.

[ك: ٣١] وإلى هذا المعنى أشار المصنّف بقوله "والّا لما فقدنا شيئا واللاّزم باطل ضرورة" افتقارنا في حصول التصوّرات كتصور العقول والنفوس مثلا إلى القول الشارح وبعض التصديقات كالعلم بوحدة الصانع[١٩] وحدوث العالم مثلا إلى الحجّة.

---

[١٨] ل – معنى، صح هامش.

[١٩] ل + تعالى.

[ك: ٣٢] وأمّا انتفاء الأمر الثاني منه فلأنّ الكلّ من كلّ منهما لو كان كسبيّا لزم أن لا يحصل لنا شيء من العلوم التصورية والتصديقية أصلا.

[ك: ٣٣] أما عدم حصولها بالضرورية حينئذ فظاهر، وأمّا عدم حصولها بالكسب، فلأنّ اكتساب كلّ مطلوب تصوّري أو[٢٠] تصديقي إنّما يكون بغيره وذلك الغير أيضا كسبي يفتقر إلى آخر وذلك الآخر إلى آخر وهكذا مرةً بعد أخرى ويلزم منه الدور إن افتقر شيء منها إلى ما تقدّم عليه والتسلسل إن افتقر إلى غيرها[٢١] ما تقدم عليه وكلاهما يستلزمان امتناع الحصول.

[ك ٣٤] أما الدّور فلأنّ المطلوب بالكسب إذا توقف على ما توقف عليه بمرتبة أو أكثر لزم توقفه على نفسه ضرورة أنّ الموقوف على الموقوف على الشيء موقوف على ذلك الشيء وكلّ ما توقف على نفسه استحال حصوله.

[ك: ٣٥] وأمّا التسلسل[٢٢] فلأنّ المطلوب بالكسب يتوقف حصوله حينئذ على حصول ما لا نهاية له في العقل[٢٣] الذي هو محال؛ لاستحالة إحاطة الذهن بما لا نهاية له[٢٤] والموقوف على المحال محال، فحصول المطلوب محال[٢٥]. فعلم أن كون الكل من كل منهما كسبيا ملزوم لما ذكرناه من المحال فيكون محالا.

[ك: ٣٦] ولمّا ثبت أنّ البعض من كلّ منهما ضروري والبعض نظري قال "لا بدّ من انتهاء النظري من كلّ[٢٦] منهما إلى الضروري منه إذ لو كان افتقار النظري دائما إلى النظري لزم إما[٢٧] الدور أو التسلسل" على الوجه الذي عرفته ولزم منه المحال المذكور.

[خ: ٣٧] **قال ثم استكمال النفس الانسانية في قوتها النظرية إنّما هو بحصول العلوم النظرية لاشتراك الكلّ في الضروريّات وكذلك في قوّتها العمليّة لانّ كمالها بفعل الخير والتخلق**

[٢٠] ل: والتصديقي.

[٢١] ر: غير.

[٢٢] ل – التّسلسل، صح هامش.

[٢٣] ر – في العقل، صح هامش.

[٢٤] ج – له.

[٢٥] ر: ~~المطلوب~~، صح هامش.

[٢٦] ل + واحد.

[٢٧] ر – إما، صح هامش.

بالاخلاق المرضيّة والتجنب عن المذمومة الدنيّة عقلا وشرعا وذلك بعلم الأخلاق والحكمة العملية التى هي من العلوم[٢٨] النظرية.

[ك: ٣٨] أقول المطلوب بالذات من هذا إثبات أنّ الإنسان يحتاج في استكمال نفسه الناطقة في قوتها النظرية والعملية إلى تعلّم المنطق وقدّم عليه مقدّمة وهي أنّ استكمالها في كلّ واحدة من هاتين القوّتين إنما يكون بالعلوم التى حصولها [٣أ] في العقل بواسطة الفكر والنظر. أما أنّ كمال القوة النظريّة بذلك فلأنّه لا شكّ في أنّ كمالها بالعلوم والنفوس كلّها مشتركة في العلوم الضرورية على ما ذكرنا من التفسير فتعيّن أن يكون الموجب لكمالها هو العلوم النظريّة. وأمّا أن كمال القوّة العملية بذلك فلأنّ كمالها إنما يحصل بفعل الخيرات والتخلّق بالأخلاق المحمودة المرضية شرعا وعقلا والتجنّب عن الأخلاق المذمومة الدنيّة شرعا وعقلا. وذلك لا يحصل الّا بعلم الأخلاق والحكمة العملية التى هي أيضا من العلوم النظرية؛ لأنّها عبارة عن علم يعلم فيه أنّه كيف يفعل الخيرات وكيف يتخلق بالأخلاق الصّالحة المرضية وكيف يتجنّب عن الأخلاق الرّديّة الدّنية. والعلم الذي شأنه ذلك كان من العلوم النظرية، وإن كان العلم الحاصل فيه يتعلق بكيفية العمل.

[خ: ٣٩] **قال وتحصيل العلوم النظرية إنّما هو بالفكر وإنه ليس ممّا يصيب دائما لمناقضة بعضهم بعضا في مقتضى أفكارهم بل الإنسان الواحد نفسه في وقتين فمست الحاجة إلي قانون تفيد معرفة طرق اكتساب النظريات من الضروريات والإحاطة بالصحيح والفاسد منها وبما به يتميّز أحدهما عن الآخر وبما به يلتمس أو ما يوهم الاتباس ليؤمن بمراعاته[٢٩] الغلط في الأفكار وذلك هو المنطق.**

[شرح في حاجة المنطق]

[ك: ٤٠] أقول: لما يثبت[٣٠] ما ذكره من المقدّمة وهي أنّ استكمال النفس الانسانية في قوتها النظريّة والعمليّة إنما هو بحصول العلوم النظرية.

[٢٨] ر- العلوم، صح هامش.

[٢٩] ج: بمراعاة.

[٣٠] ل: ثبت.

[ك: ٤١] قال "وتحصيل العلوم النظرية[٣١] للإنسان إنّما يكون بواسطة الفكر" الذي قد عرفته؛ لأنّه إنما يحصل بواسطة ضم معلوم إلى معلوم آخر على وجه خاصٍّ، لامتناع التأدي من معنى مفرد معلوم إلى معنى آخر غير معلوم والعلم به ضروري.

[ك: ٤٢] واحتجّ الشيخ عليه في الشفآء بأنّ ذلك المعنى المفرد إن كان بحالة يحصل المجهول[٣٢] المطلوب بتقديري وجوده[٣٣] وعدمه لا يكون هو علة له لامتناع أن يكون شيء من العلل كذلك وإن لم يكن بهذه الحالة بل يتوقف حصول المطلوب المجهول على وجوده أو عدمه لم يكن التأدي منه فقط بل منه ومن شيء آخر وهو وجوده أو عدمه.

[ك: ٤٣] وفيه نظر؛ لأنا لا نسلّم أنه إن توقف على وجوده في الذهن لم يكن التأدي من المعنى المفرد فقط فإنّ المراد من المعنى المفرد المؤدي إلى تحصيل غير المعلوم هو المعنى الواحد الحاصل في الذّهن. واذا كان المراد كذلك كان قولكم حينئذ لم يكن التأدي منه فقط مصادرة على المطلوب.

[ك: ٤٤] وليس للإنسان نصيب في ذلك[٣٤] الضمّ والترتيب المخصوص دائما إذ لو كان نصيبا فيه دائما لما ناقض بعض العقلاء بعضا في مقتضى أفكارهم ولا الإنسان الواحد نفسه في وقتين مختلفين والتالي باطل للاختلاف الواقع بين العلماء في معتقداتهم وبين الإنسان الواحد ونفسه بحسب وقتين مختلفين.

[ك: ٤٥] وإذا كان كذلك فلا بد من آلة قانونية العلم[٣٥] بها تفيد معرفة طرق اكتساب العلوم النظرية من العلم الضرورية ومعرفة الصحيح من تلك الطرق والفاسد منها. ومعرفة فصل الطّريق الصّحيح وفصل الطّريق الفاسد.

[ك: ٤٦] فاليه أشار بقوله "وبما به يتميّز أحدهما عن الآخر" أي الطّريق الصحيح أو الفاسد من صاحبه ومعرفة ما ليس بصواب في نفسه لكن يكون شبيها بالصواب وإليه أشار بقوله "وبما به يلتبس" ومعرفة ما ليس بصواب في نفسه ولا شبيها به لكن يكون موهما أنّه شبيه بالصواب وإليه أشار بقوله "أو يوهم الالتباس."

---

[٣١] ر- ~~والعملية انما بحصول العلوم النظرية قال وبتحصيل العلوم النظرية~~

[٣٢] ل – المجهول، صح هامش.

[٣٣] ر – وجوده، صح هامش.

[٣٤] ر – ذلك، صح هامش.

[٣٥] ج: العلم.

[ك: ٤٧] مثال الشّبيه بالصواب: القياس السوفسطاني فإنّ في الظاهر أن مقدّماته صحيحة ومناسبة [٣ب] للصناعة وفي الحقيقة ليست[٣٦] كذلك.

[ك: ٤٨] ومثال الموهم أنّه شبيه بالصواب القياس المشاغبة فإنّ في الظاهر أنّ مقدّماته مشهورة ومسلّمة التى هي مبادي الجدل وفي الحقيقة لا يكون كذلك هكذا ذكره الإمام في شرحه للاشارات.

[ك: ٤٩] اعترض عليه[٣٧] بعض المحقّقين وقال: يلزم من ذلك أن يكون الجدل أيضا شبيها بالصواب؛ لأنّ القياس المشاغبي يوهم أنّه جدل، ويوهم أنّه شبيه بالصواب، وذلك يبطل قوله "في موضع آخر"[٣٨] إن أضاف ما ترتيب الانتقال فيه وهيئته جاريان على الاستقامة هي البرهان والخطابة والجدل والحدّ والرّسم.

[ك: ٥٠] وفيه نظر؛ أنا لا نسلّم لزوم ذلك من المقدّمتين المذكورتين بل اللّازم[٣٩] منهما أن ما يوهم أنّه جدل يوهم[٤٠] أنّه شبيه بالصّواب. وذلك لا يستلزم كون الجدل شبيها بالصّواب بل الطّريق في لزوم ذلك منه أن[٤١] يقال ما ذكره من المثال إنما يكون مطابقا إن لو كان الجدل شبيها بالصواب وذلك يبطل جعله الجدل من جملة الصواب والظاهر أنّ مراد هذا المحقق ذلك.

[ك: ٥١] وإذا حصل عند الإنسان آلة قانونية شأنها ما ذكرناه كان بمراعاتها آمنًا من وقوع الغلط في الأفكار. وإليه أشار بقوله "يؤمن بمراعاته الغلط في الأفكار وذلك هو المنطق."

[ك: ٥٢] ورسّمه الشيخ في الاشارات[٤٢] "بأنّه آلة قانونية تعصم الإنسان مراعاتها عن أن يضلّ في فكره" والآلة هي الواسطة بين الفاعل والمنفعل في وصول أثره اليه، والمنطق كذلك؛ لأنّ النفس إذا حاولت تحصيل العلوم العقلية لا يمكنها ذلك أو يعسّر الّا عند مراعاة قوانين المنطق.

[ك: ٥٣] والقانون هو الأمر الكلّي المنطبق على جميع جزئياته عند معرفة أحكامها منه ولا شكّ أنّ المنطق لانطباقه على جميع المطالب عند الرجوع إليه.

---

[٣٦] ر – ليست، صح هامش.

[٣٧] ج، ر – عليه.

[٣٨] ج – ~~اي~~.

[٣٩] ر – اللّازم، صح هامش.

[٤٠] ل – يوهم، صح هامش.

[٤١] ج: ~~أنّ~~؛ ر + أنّ.

[٤٢] انظر: ابن سينا، *الإشارات والتنبيهات*، تحقيق: مجتبى الزارعي ، قم، ٢٠١٣م، ص.٣٩.

[ك: ٥٤] وإنّما قال "تعصمه مراعاتها" ولم يقل "عاصمة" كما قال في النجاة؛ لانّ المنطق لذاته لا تعصم الذهن عن الخطأ والزلل ما لم يراع قوانينه وبذلك يقع الغلط كثيرًا لمن أهمل مراعاته.

[ك: ٥٥] والآلة في هذا التعريف موضوعة مكان الجنس لاندراج جميع الآلات فيها. بالقيد[٤٣] الأوّل وهو "القانونية" يخرج عنه الآلات الجزئية كالآلات المعنية لأهل الصنائع، وبالقيد الآخر يخرج عنها علم النحو؛ لأنّ النحو وإن كان لآلة قانونية تعصم الإنسان مراعاتها عن أن يضله لكن لا في فكره بل في لفظه وعبارته وعند تقييدها بالقيدين بقى التعريف منطبقا على المنطق.

[ك: ٥٦] ثمّ الآلة مع القيد[٤٤] الأوّل هو الجنس القريب أو الموضوع مكانه، والقيد الثاني فهو الفصل أو الموضوع مكانه والآلة جنس لذلك الجنس القريب.

[ك: ٥٧] واختلاف العلماء[٤٥] في أنّ المنطق علم أم لا، لفظي؛ لأنهم إن عنوا بالعلم صورة ذهنية مطابقة[٤٦] لما في الخارج لم يكن المنطق علما؛ لأنّه بحث عن الأعراض الذّاتية للتصوّرات والتصديقات التى هي أمور ذهنية لا تحقق لها في الخارج وإن عنوا بالعلم كل صورة حصلت في النفس لايّ أمر كان سواء كان حاصلا في الخارج أم لا فالمنطق علم. وعلى التقدير الأوّل يكون آلة لكلّ واحد من العلوم وعلى التقدير الثاني لا يكون كذلك وإلّا لكان آلة لنفسه بل يكون آلة لما عداه من العلوم.

[خ: ٥٨] قال فإن قيل هذا العلم ليس ضروريا بجميع أجزائه والّا لامتنع الغلط في الأفكار لكون المبادي بأسرها ضروريّة وكون العلم بجميع طرق الانتقال منها الي النظريات ضروريا أيضا حينئذ فهو إذن نظري. إما بكلّ أجزائه أو ببعضها [٤أ] فلا بدّ من الاكتساب المحوج إلى ما ذكرتم من القانون.

[ك: ٥٩] أقول توجيه هذا السؤال أن يقال لو افتقر اكتساب العلوم النظرية من العلوم الضروريّة أو[٤٧] النظرية إلى ما ذكرتم من القانون لزم افتقار هذا القانون إلى نفسه أو إلى قانون آخر، وإنّه محال.أمّا بيان الملازمة فلأنّ هذا القانون ليس ضروريا بجميع أجزائه؛ لأنّه لو كان كذلك لما وقع لأحد من الناس في

---

[٤٣] ل + وبالقيد.

[٤٤] ر – القيد، صح هامش.

[٤٥] ر – العلماء، صح هامش.

[٤٦] ل – مطابقة، صح هامش.

[٤٧] ج: والنظرية.

شيء من الأفكار غلط أصلا؛ لأنّ المبادي الأوّل بأسرها ضروريّة لما بيّنا من وجوب انتهاء النظري من كلّ واحد من التّصوّر والتّصديق إلى الضروري منه.

[ك: ٦٠] والعلم بجميع طرق الانتقال من تلك المبادي إلى العلوم النظرية أيضا ضروري؛ لانّا نتكلّم على هذا التقدير. وإذا كان هاذان العلمان ضروريين كان وقوع الغلط في الفكر محالا لكن وقوع الغلط[٤٨] في الأفكار ظاهر لأكثر الناس بل لجميعهم. واذا لم يكن ضروريا بجميع[٤٩] أجزائه كان نظريا إما بجميع أجزائه أو ببعضها وكيف كان احتاج حصوله إلي الاكتساب المحْوِج الى القانون المذكور أو إلى قانون آخر وأما[٥٠] أن ذلك محال فلافضائه إلى الدور أو إلى التسلسل.

[خ: ٦١] قال ولا يقال بأنّ العلوم منها متّسقة منتظمة يؤمن وقوع الغلط فيها كالعدديات والحساب[٥١] فلا يحتاج إلى المنطق ومنها ما ليس كذلك كالطبيعيات والإلهيات فيحتاج فيها الى المنطق ولا يلزم من ذلك احتياج المنطق إلى شيء لكونه من قبيل المتسقة.

[ك: ٦٢] أقول توجيه هذا الكلام على السؤال المذكور أن يقال لم قلتم بأنّ المنطق لو لم يكن ضروريا بجميع أجزائه لافتقر اكتسابه الى ما ذكرنا من القانون أو الى قانون آخر وإنما يلزم ذلك إن لو افتقر اكتساب كلّ علم الى المنطق وهو ممنوع بل من العلوم ما يكون متّسقا منتظما كعلمي العدد والحساب فلا يقع فيه الغلط فلا يحتاج اكتسابه إلى المنطق. والمنطق كذلك فلا يفتقر اكتسابه إلى قانون آخر لم قلتم بانّه ليس كذلك.

[خ: ٦٣] قال ولأنّ ما هو نظري منه ينتهي إلى البعض الضروري منه فلم يحتج إلى قانون آخر.

[ك: ٦٤] أقول هذا إشارة إلى منع آخر على الملازمة المذكورة في السؤال مع ذكر ما هو مستند له. وتوجيهه أن يقال: لم قلتم بأنّ اللّازم على تقدير أن لا يكون المنطق ضروريا بجميع أجزائه لو كان هو أنه نظري ببعض أجزائه فقظ لزم احتياج اكتساب ذلك القسم النظري إلى هذا القانون أو إلى قانون آخر ولم لا يجوز أن يكتسب[٥٢] القسم النظري من المنطق من القسم الضروري منه حتى لا يفتقر لا

---

[٤٨] ر – الغلط، صح هامش.

[٤٩] ج: لجميع.

[٥٠] ل – وأما، صح هامش.

[٥١] ل – والحساب، صح هامش.

[٥٢] ر + ~~النظري~~.

إلى هذا القانون ولا إلى قانون آخر ويكون المجموع المركب من القسمين الذي هو المنطق قانونا يرجع إليه في اكتساب سائر العلوم النظرية من العلوم أُخر ضرورية أو نظرية لم قلتم بأنّه ليس كذلك.

[خ: ٦٥] قال لأنا نجيب عن الأوّل بأنّه قد يقع الغلط في المنطق وقوعا لا يمكن إنكاره.

[ك: ٦٦] أقول هذا الجواب في الظاهر يوهم أنّه كلام على[٥٣] المستند وهو غير مرضي عند أهل النظر لكنّا نوجّهه ونقول الدّليل على صدق ما ذكرناه من الملازمة هو أنّ المنطق نظري بجميع أجزائه أو ببعضها على تقدير أن لا يكون ضروريا بجميع أجزائه جزما فحينئذ لا يخلو إما أن يكون من العلوم التى لا يقع فيها الغلط أو من العلوم التى يقع فيها الغلط.

[ك: ٦٧] والأوّل محال؛ لأنّ وقوع الغلط في المنطق ظاهر لا يمكن إنكاره فإنّا نرى الاختلاف مستمرّا بين أهل هذا الفنّ في العكسين والنتائج[٥٤] وغير ذلك فما هو مذكور[٥٥] في الكتب المنسوبة إلى هذا الفنّ.

[ك: ٦٨] والثاني يوجب افتقار الاكتساب الواقع فيه إلى هذا القانون أو إلى[٥٦] قانون آخر غيره.[٤ب]

[خ: ٦٩] قال: وعن الثاني أنّ النظري منه وإن اكتسب من الضروري الذي هو من هذا العلم لكن اكتسابه ليس ممّا يؤمن فيه الغلط فاحتاج إلى قانون هادٍ إلى الاكتساب الصّائب وعاد السؤال بعينه.

[ك: ٧٠] أقول توجيه هذا الجواب أن يقال: الدّليل على استلزام كون المنطق نظريا ببعض أجزائه ضروريا بالبعض الآخر افتقار الاكتساب الواقع فيه إلى ما ذكرنا من القانون أو[٥٧] إلى قانون آخر هو أنّ القسم النظريّ من المنطق إما أن يستفاد من الضروري منه أو لا يستفاد منه وأيّاما[٥٨] كان، يلزم ما ادّعيناه من الافتقار، أما اذا لم يستفد منه فظاهر، وأما إذا استفيد منه فلأنّ كيفيّة اكتسابه منه يكون

---

[٥٣] ر – على، صح هامش.

[٥٤] ل >< النتائج والعكسين.

[٥٥] ل: مدوّن.

[٥٦] ج – الى.

[٥٧] ج – أو.

[٥٨] ج، ر: وإنما.

نظريا فليس[٥٩] مما يؤمن وقوع الغلط فيه فاحتيج في ذلك الاكتساب إلى قانون آخر هادٍ إلى الاكتساب الصّائب ولزم ما ذكرناه من الافتقار جزما.

[خ: ٧١] قال: ولأنّ[٦٠] حصول النّاس على العلوم النظريّة وإصابتهم في الأفكار من غير مراعاة القانون المذكور ينفي الحاجة اليه.

[ك: ٧٢] أقول: هذا شكّ ثانٍ على افتقار اكتساب العلوم النظريّة من العلوم الضرورية أو من النظرية إلى هذا القانون، وتوجيهه أن يقال: لو افتقر الإنسان في اكتساب العلوم النظرية من علوم آخر إلى هذا القانون لما حصلت العلوم النظرية، والإصابة في الأفكار لمن لا إحاطة له بهذا القانون لانتفاء شرط[٦١] التحصيل على العلوم النظرية والإصابة في[٦٢] الأفكار. والتالي باطل فإنّ كثيرا من العلماء والنظار الذين ليس[٦٣] لهم الإحاطة بهذا القانون يتحصلون على العلوم النظرية ويصيبون في الأفكار في المطالب النظرية.

[خ: ٧٣] قال والجواب عن الأوّل أن جميع طرق الاكتساب ليست ضرورية لما ذكرتم ولا نظرية والّا لاحتاج كلّ طريق في تحصيله إلى طريق فإذن البعض ضروري كالقياس الكامل مثلا والبعض نظري كالقياس غير الكامل والبعض الذي هو نظري تكتسب مما هو ضروري واكتسابه منه بطريق ضروري أيضا.

[ك: ٧٤] أقول حاصل هذا الجواب حرف واحد وهو أن يقال لم قلتم بأنّ المنطق لو كان نظريا ببعض أجزائه فقط، واستفيد القسم النظري منه من الضروري[٦٤] لافتقر إلى قانون هادٍ إلى الاكتساب الصائب وإنما يلزم ذلك إن لو لم يكن طريق اكتساب القسم[٦٥] النظري من الضروري أيضا ضروريا وهو ممنوع بل ذلك الطريق أيضا ضروري لم قلتم بأنّه ليس كذلك.

---

[٥٩] ج: ليس.
[٦٠] ر + ~~الناس~~.
[٦١] ر + ~~القانون~~.
[٦٢] ر + في.
[٦٣] ل – ليس، صح هامش.
[٦٤] ج + ~~لا~~.
[٦٥] ر + ~~العلم~~، صح هامش.

[ك: ٧٥] وباق الكلام المذكور فيه ظاهر لا مدخل له في الجواب وامتناع احتياج كلّ طريق في تحصيله إلى طريق آخر لاستلزامه الدّور أو التسلسل المحالين.

[خ: ٧٦] قال ولا يقال بأنّ الطريق الضروريّ إن كفى في الاكتساب في المنطق كفى في سائر العلوم.

[ك: ٧٧] أقول توجيه هذا السؤال أن يقال: أحد الأمرين لازم وهو إمّا عدم افتقار اكتساب العلوم النظرية من علوم آخر إلى المنطق أو[٦٦] افتقار المنطق إلى منطق آخر. والثاني محال فتعيّن الأوّل.

[ك: ٧٨] أما لزوم أحد الأمرين فلأنّ الحقّ أن المنطق نظري ببعض أجزائه فقط لما[٦٧] بيّنتم فالقسم النظري منه إن استفيد من علوم آخر غير[٦٨] القسم الضروري أو منه لكن بطريق غير[٦٩] ضروري أمكن وقوع الغلط في كلّ واحد من ذينك الطريقين فاحتيج في ذلك الاكتساب [٥أ] إلى قانون هاد إلى الاكتساب[٧٠] الصآئب وهو الأمر الثاني وإذا استفيد القسم الضروري بطريق ضروري كان ذلك الطريق كافيًا في اكتساب القسم النظري من المنطق. وإذا كان كافيا فيه كان كافيا في اكتساب سائر العلوم النظرية؛ لأنّ الأفكار الواقعة في سائر العلوم إن كانت على ذلك الطريق فظاهر، وإن كانت على غيره أمكن اكتسابها من العلوم الضرورية بواسطة ذلك الطريق وذلك يستلزم عدم الافتقار في الاكتساب إلى ما ذكرتم من القانون وهو الأمر[٧١] الأوّل. وأمّا أنّ الأمر الثاني محال. فلافضائه إلى الدّور أو التسلسل اللذين[٧٢] كلّ منهما محال.

[خ: ٧٩] قال لأنا نقول الإحاطة بجميع الطرق أصون للذهن من الغلط لإعطائه العلم بالصحيح والفاسد من الفكر على أيّ ترتيب وقع ولا ندّعي من الاحتياج إلي المنطق الّا هذا القدر.

---

[٦٦] ل: وافتقار.

[٦٧] ج – لما.

[٦٨] ل: عن.

[٦٩] ج: غيره؛ ر+ كل.

[٧٠] ج – الاكتساب؛ ر: الاكتساب.

[٧١] ر – الأمر، صح هامش.

[٧٢] ج، ر: اللائق.

[ك: ٨٠] أقول هذا إشارة إلي تفسير افتقار الإنسان في اكتساب العلوم النظرية من علوم آخر إلى الإحاطة بالمنطق على وجه لا يرد عليه السؤال المذكور. وتقريره أن يقال: المعنى من الافتقار المذكور هو أن الإنسان إذا أحاط بجميع أجزاء[٧٣] المنطق كانت صناية تلك لإحاطة الذهن عن وقوع الغلط عند مراعاة قوانينه أكثر مما إذا لم يحط إلّا بالقسم الضروري منه لإعطائه العلم حينئذ بجميع الطرق الصحيحة والفاسدة على أيّ ترتيب وقع إذ من الأفكار ما يقع على غير الترتيب الصحيح والافتقار بهذا المعنى مما لم يمكن إنكاره فسقط السؤال بالكليّة أو نقول المعنى[٧٤] من الافتقار المذكور هو أنّ الإحاطة بجملة[٧٥] الطرق الواقعة في هذا القانون يسهل الإصابة في الأفكار والافتقار بهذا المعنى مما يمتنع النزاع فيه أيضا.

[خ: ٨١] قال وبهذا خرج السؤال الثاني أيضا؛ لانّ الإصابة ربما كانت لوقوع الفكر على الترتيب الضروري الاستلزام الذي يعمله كلّ أحد[٧٦] وربّما كانت مطلقا ولكن من الإنسان المؤيّد من عند الله بخاصية يكفيه الكسب وهو الذي[٧٧] نسبته إلى أصحاب النظر بالطرق المنطقية نسبة البدوي إلى المقعود[٧٨] بالنحو والشاعر بالطبع إلى الشاعر بالعروض واسغناؤه عن القانون المذكور لا يوجب استغناء غيره عدم إيجاب استغناء الشخصين المذكورين عن النحو والعروض استغناء غيرهما.

[ك: ٨٢] أقول هذا هو الجواب عن السؤال الثاني وإنما خرج هذا السؤال بالجواب المذكور عن السؤال الأوّل لأنّه لما فسّر الافتقار في الاكتساب إلى المنطق بالمعنى المذكور لا يلزم من عدم حصول[٧٩] المنطق للإنسان على تقدير الافتقار إليه بهذا المعنى أن لا يصيب في الأفكار إذ ليس حصول المنطق حينئذ شرط الإصابة. وإذا كان كذلك فجازت الإصابة على تقدير عدمه حينئذ لكلّ أحد مطلقا أو لا مطلقا بل يأخذ الطّريقين إمّا لأنّ ذلك الفكر كان واقعا على الترتيب الذي استلزامه المطلوب معلوم

---

[٧٣] ج: آخر.

[٧٤] ر + والمعنى.

[٧٥] ر + على.

[٧٦] ل: واحد.

[٧٧] ل – وهو الذي.

[٧٨] ر: المتعرب

[٧٩] ر – حصول، صح هامش.

لكلّ أحد لكونه ضروريا، وإمّا لأنّ صاحب الفكر كان مؤيّدا من عند الله تعالى بخاصية توجب استغناؤه في الكسب عن هذه الصناعة فيصيب في الفكر وقع على الترتيب الضروري أو النظري وهو الذي نسبته إلى أصحاب النظر في استخراج المطالب الكسبية بالطرق المنطقية نسبة البدوي إلى المعربين[٨٠] بالنحو أي الذين يتكلمون بالعربية بواسطة مراعاة قوانين النحو. ونسبة الشاعر بالطبع إلى الشاعر بقوانين العروض إذ نسبة هذه الصناعة إلى الرّوية الباطنة نسبة النحو[٥ب] إلى العبارة الظاهرة ونسبة العروض إلى النظم المقبول صحته عند ذوي الطّباع السليمة واستغناؤه في الكسب[٨١] عن مراعاة[٨٢] هذا القانون على ما ذكرنا من التفسير لا يوجب استغناء غيره عنها كما أنّ استغناء البدوي عن النحو والشاعر بالطبع عن العروض لا يوجب استغناء غيرهما عن النحو والعروض.

[خ: ٨٣] قال ولما كان المنطق يبحث عن المعلومات التصورية والتصدقية لا من حيث هي بل من حيث أنها توصل الى مطلوب تصوري إيصالا قريبا وبهذا الاعتبار يسمي قولا شارحا أو بعيدا ككونها كليّة وجزئية[٨٣] وذاتية وعرضية وجنسا وفصلا وأمثالها أو مطلوب تصديقي إيصالا قريبا وبهذا الاعتبار يسمي حجة أو بعيدا ككونها قضية وعكس قضية ونقيض أخرى وأمثالها أو أبعد من ذلك ككونها موضوعات أو محمولات وأشباهها ولا شكّ أنّ هذه الاعتبارات خارجة عن مفهوم تلك المعلومات لاحقة بها من حيث هي هي. وموضوع كل علم ما يبحث فيه عن عوارضه اللّاحقة لما هو هو ظهر أنّ موضوع المنطق المعلومات التصورية والتصديقية.

[شرح موضوع المنطق]

[ك: ٨٤] أقول الغرض من هذا الكلام إثبات أن موضوع المنطق التصورات والتصديقات، وقبل الشروع في بيان ذلك فاعلم أنّ موضوع كلّ علم ما يبحث الناظر في ذلك العلم عن أعراضه الذّاتية كالمقدار للهندسية والعدد للحساب وبدن الإنسان من حيث أنّه يصح ويمرض للطب، وأفعال المكلّفين للفقه ونعنى بالأعراض الذّاتية اللّواحق التى يلحق الموضوع لما هو هو أي لذاته أو لأمر مساوٍ لذاته أو

---

[٨٠] ل: المتعربين.

[٨١] ج، ر: الكشف.

[٨٢] ر + ~~القانون~~.

[٨٣] ر + ~~جزئية~~.

لأمر أعمّ[٨٤] داخل[٨٥] في حقيقة الموضوع إمّا اللاّحق الذي يلحق الموضوع لأمر أعمّ خارج عن حقيقة الموضوع أو لأمر أخص من الموضوع فليس هو بعرض ذاتي له. وإنما يقال له العرض القريب.

[ك: ٨٥] إذا عرفت هذا فاعلم أنّ موضوع المنطق على ما ذكرنا من التفسير المعلومات التصورية والتّصديقية لأنّ بحث المنطقي عن أعراضها الذاتية؛ لأنّه يبحث عن التصوّرات من حيث أنّها توصل إلى[٨٦] تصوّر مجهول إيصالا قريبًا أي بلا واسطة وبهذا الاعتبار يسمى قولا شارحا وهو إمّا حدّ أو رسم أو مثال، ويبحث عنها أيضا من حيث أنها توصل إلى تصور إيصالا بعيدا أي بواسطة؛ لأنّه يبحث عنها من حيث أنها كلية وجزئية وذاتية وعرضية وجنس[٨٧] وفصل ونوع وخاصة وعرض عام ولازم بيّن ولازم[٨٨] غير بيّن إلى غير ذلك ممّا ستعرفه. ويبحث أيضا عن التصديقات من حيث أنها توصل[٨٩] إلى تصديق مجهول إيصالا قريبا وبهذا الاعتبار يسمى حجة وهي إما قياس أو استقراء أو تمثيل ويبحث عنها أيضا من حيث أنها توصل إلى تصديق مجهول[٩٠] إيصالا بعيدا لأنّه يبحث عنها من حيث أنها قضية وعكس قضية ونقيض قضية ولازم قضية غير العكسين ومقدّم وتالٍ ويبحث عن التصورات من حيث أنها توصل الى تصديق أيصالا أبعد لأنّه يبحث عنها من حيث أنها موضوعات أو محمولات ومحكوم عليها أو محكوم بها وموصوفات أو صفات. وهذه الاعتبارات أعراض ذاتية للتصورات والتصديقات؛ لأنها أمور خارجة عنها لاحقة بها لما هي هي.[٦أ]

[ك: ٨٦] أمّا أنّ الاعتبار الأوّل اللاّحق بالتصوّرات كذلك فلأنّ تصور الجنس والفصل القريبين وتصوّر الفصل وحده أو مع الجنس البعيد وتصوّر الجنس القريب والخاصة وتصور الخاصة وحدها أو مع الجنس البعيد توصل لذاته إلى تصور المحدود أو المرسوم.

---

[٨٤] ر: اعلم.

[٨٥] ل: داخلة.

[٨٦] ر+ الى.

[٨٧] ل – جنس، صح هامش.

[٨٨] ر – لازم، صح هامش.

[٨٩] ر – توصل، صح هامش.

[٩٠] ر، ل – مجهول، صح هامش ر.

[ك: ٨٧] وإن كان إيصال الأوّل إلى تصور كنه حقيقة المحدود، والثاني إليه أو إلى تميزه عن غيره تميزا ذاتيا أو عرضيا. وإذا كان كذلك، كان كون هذه التصورات موصلة إلى تصور مجهول لاحقًا بها لما هي هي. وعلم منه أن[٩١] إيصالها إلى تلك التصورات بلا واسطة.

[ك: ٨٨] وأمّا أنّ الاعتبارات الآخر اللّاحقة بالتصورات كذلك فلأنّ تصور بعض الحقائق لما هو هو توصل إلى كونها كليّة وبعضها إلى كونها جزئية وذلك ظاهر، وبعضها إلى كونها ذاتية وبعضها إلى كونها عرضية. فإنّ تصور الناطق مثلا يلحقه لذاته أنه ذاتي للإنسان وتصور الضاحك أنه عرضي له[٩٢] بواسطة العلم تركّب الإنسان منه المساوي له أنه ذاتي للإنسان وتصور الضاحك بواسطة العلم بأن الإنسان غير مركب منه المساوي له أنّه عرضي له وبعضها إلى كونه جنسا بواسطة كونه تمام المشترك بين ماهيتين[٩٣] معنيين مختلفتين بالحقيقة المساوي كذلك البعض من الحقائق فإنّ الجنسية[٩٤] تلحق تصور الحيوان؛ لأنّه تمام المشترك بين الإنسان وسائر أنواع الحيوانات الذي هو مساوٍ له وبعضها إلى كونه فصلا بواسطة كونه ذاتيا مختصا بالماهية التى هو فصل لها المساوي هذا الاعتبار[٩٥] لذلك البعض من الحقائق فإنّ الفصلية تلحق تصوّر الناطق لكونه ذاتيا مختصًا بالإنسان الذي هو مساوٍ له وبعضها إلى كونه نوعا بواسطة كونه مقولا على أفراد معينة[٩٦] متفقة بالماهية في جواب ما هو الذي هو مساوٍ لذلك البعض من الحقائق فإنّ النوعية[٩٧] تلحق تصوّر الإنسان لكونه مقولا على أفراده المتفقة بالماهية في جواب ما هو وهذا الاعتبار أعنى كونه مقولا على هذه الأفراد في جواب ما هو مساوٍ له وبعضها إلى كونه خاصة وبعضها إلى كونه[٩٨] عرضا عامّا بواسطة مساوية فإن تصور الضاحك يلحقه أنه خاصة للإنسان بواسطة خروجه عنه وعدم وجوده في غيره المساوي له وتصور الماشي أنّه عرض عامّ له بواسطة خروجه عنه ووجوده في غيره المساوي له وكذا الكلام في كونه لازما بيّنا وغير بيّن فانّ تصوّر الانقسام بمتساويين يلحقه لذاته أنّه لازم بيّن للأربعة وتصور الحدوث يلحقه لذاته انّه لازم غير بيّن للعالم.

[٩١] ل – أنّ.

[٩٢] ج، ر، ل – لذاته أنه ذاتي للإنسان وتصوّر الضاحك أنه عرضي له، صح هامش ر.

[٩٣] ر– ماهيتين، صح هامش.

[٩٤] ل: الجنس.

[٩٥] ج: الاعتباري.

[٩٦] ل – معينة.

[٩٧] ر – النوعية، صح هامش.

[٩٨] ر – الى كونه خاصة وبعضها الى كونه، صح هامش.

[ك: ٨٩] وإنما كانت التصورات بهذه الاعتبارات موصلة إلى تصورات آخر إيصالا بعيدا لأنّه لو لا معرفة هذه الاعتبارات لما تمكن الذهن من تركيب الحدود والرّسوم[٩٩] الموصلة إلى تصوّر المحدود والمرسوم بالذات وعند معرفتها يتمكن من ذلك فكان إيصالها إلى التصورات المجهولة بواسطة الحدود والرسوم.

[ك: ٩٠] وأمّا أنّ الاعتبار الأوّل اللّاحق بالتصديقات كذلك فلأنّ حصول تصديقين مشتركين فى حدّ[١٠٠] هو الأوسط في العقل توصل إلى العلم بانتساب[١٠١] أحد الحدين الباقيين إلى الاخر وكذلك العلم بحصول صفة لأكثر جزئيات ماهية كلّية توصل إلى[١٠٢] أنّ تلك الصفة حاصلة لكلّ واحد من أفرادها وكذلك العلم بثبوت الحكم في صورة معينة لمعنى مشترك بينها وبين صورة أخرى توصل إلى أن ذلك الحكم ثابت في الصورة الأخرى كلّ ذلك بغير واسطة بل لما هو هو. وإن كان الحاصل من إيصال الأوّل يقينا ومن الاخرين ظنّا. واذا كان كذلك كان كون هذه[١٠٣] الأحكام موصلة إلى الأحكام الآخر لاحقا بها لما هي هي.

[ك: ٩١] وأمّا أنّ الاعتبارات الآخر اللاّحقة بالتصديقات المذكورة ثانيا كذلك فلأنّ كون التّصديق تصديقا لا شكّ أنّه يلحقه لما هو هو [٦ب] وكونه قضية غير كونه تصديقا؛ لانّ التصديق والقضية لفظان مترادفان وكذلك بعض التصديقات يلحقها لذاتها أنها عكوس لقضايا آخر وبعضها أنّها نقائض. فإنّ قولنا بعض الحيوان إنسان يلحقه لذاته أنّه عكس مستوٍ لقولنا كلّ إنسان حيوان وقولنا ليس بعض الإنسان[١٠٤] بحيوان يلحقه لذاته أنّه نقيض له كل ذلك ظاهر. وكذلك القول في كونها مقدما وتاليا فإنّ بعض القضايا وهي التى بطباعها يستلزم قضايا آخر يلحقها بواسطة ذلك الاستلزام الخاص المساوي لها أنها مقدم وبعضها وهي التى بطباعها يلزم قضايا آخر أنّها تالٍ بواسطة ذلك اللّزوم الخاص المساوي لها.

---

[٩٩] ج + ~~وأما~~.
[١٠٠] ر – في حد، صح هامش.
[١٠١] ر– ~~ثانيا~~.
[١٠٢] ج – الى.
[١٠٣] ل – هذه.
[١٠٤] ل – الإنسان، صح هامش.

[ك: ٩٢] وعلم من ذلك أنّ كون الأوّل[١٠٥] ملزوما والثانية لازما أيضا من الأعراض الذاتية لها. وإنما كان إيصالها إلى التصديقات المجهولة بهذا الاعتبار إيصالا بعيدا لتوقف معرفة[١٠٦] كونها حجةً على معرفتها باعتباراتها قضية ومقدّم وملزوم وتالٍ ولازم وتوقف معرفة كون بعض أقسامها وهو القياسيات غير الكاملة موصلا إلى التصديق المطلوب عليه على معرفتها باعتبار كونها عكسا لقضية[١٠٧] ونقيضا لأخرى فكان إيصالها بهذا الاعتبار بواسطة إيصالها بالاعتبار الأوّل فكان بعيدا.

[ك: ٩٣] وأمّا أنّ الاعتبار الثالث اللاّحق بالتصورات كذلك؛ لأنّ بعض التصورات وهو الكلّيّة يلحقها لذاتها إنها محمولات ومحكوم بها وصفات وبعضها وهو الجزئية أنها موضوعات ومحكوم عليها وموصوفات وذلك ظاهر وإنما كان إيصالها بهذا الاعتبار إيصالا أبعد لتوقف معرفة كونها قضية وعكسا لقضية ونقيضا لأخرى على معرفة الموضوعات والمحمولات والموصوفات والصفات وغير[١٠٨] ذلك فكان إيصالها بهذا الاعتبار إلى التصديق المطلوب بواسطة الاعتبارين الأوّلين فكان أبعد.

[ك: ٩٤] وعند هذه البيانات ظهر صحة قول المصنف ولا شكّ أن هذه الاعتبارات خارجة عن مفهوم تلك المعلومات لاحقة بها من حيث هي هي إلى آخره.

[ك: ٩٥] وما ذكرناه لبيان هذا المطلوب وإن كان ترتيبه يخالف ترتيب ما في الكتاب لكن يعرف منه ذلك معرفة تامة.

[ك: ٩٦] وذهب الشيخ[١٠٩] في الشفآء[١١٠] إلى أن موضوع المنطق أمور يعرض لما في الذهن من الحقائق من حيث هي في الذهن لا يحاذي بها أمر[١١١] خارج من جهة عرض يعرض لها وهو أنها موصلة إلى أن يحصل في النفس صورة أخرى عقلية لم يكن أو نافعة في ذلك التوصل أو مانعة من ذلك الوصول.

---

[١٠٥] ل: الاولى.

[١٠٦] ر – معرفة، صح هامش.

[١٠٧] ل – لقضية.

[١٠٨] ج: عليه.

[١٠٩] ر + الحي.

[١١٠] أنظر: ابن سينا، كتاب الشفآء: المدخل، ترجمة الى تركية: عمر تُركر، استنبول ٢٠٠٦، ص.١٦-١٧.

[١١١] ر – أمر، صح هامش.

[ك: ٩٧] والإمام أيضا ذهب إلى هذا في الملّخص الّا أنّه فصّل هذا الكلام وقال: "موضوع المنطق المعقولات الثانية من حيث أنه يمكن أن يتأدى بواسطتها من المعلومات إلى المجهولات"[١١٢] وفسّر المعقولات الثانية بأن قال أن الإنسان يتصور حقائق الأشياء أوّلا ثم يحكم على بعضها ببعض حكما تقييدا كقولنا الحيوان الناطق أو خبريا كقولنا الإنسان ناطق فكون الماهية محكوما عليها على هذا الوجه أمر لا يلحقها الّا بعد صيرورتها معلومة أوّلا فإذن هي بهذا الاعتبار في الدّرجة الثانية فلذلك سمّيت المعقولات الثانية.

[ك: ٩٨] ثم[١١٣] قال فإذا بحث عن هذه[١١٤] الاعتبارات لا مطلقا بل من حيث أنّه كيف يمكن أن يتأدي بواسطتها من المعلومات إلى المجهول تأديا صوابا فذلك البحث هو المنطق. فعلى هذا وجب أن يكون كونها بحيث كيف[١١٥] يمكن أن يتأدي بواسطها من المعلومات إلى المجهولات تأديا صوابا عرضا ذاتيا للمعقولات الثانية من الجهة المذكورة لما عرفت.

[ك: ٩٩] أن صاحب كلّ علم إنّما يبحث عن الأعراض الذاتية لموضوعه وفيه نظر؛ لأنّ هذا الاعتبار لو كان عرضا ذاتيا للمعقولات الثانية من الجهة المذكورة لكان العلم بها من تلك الجهة مستلزما[٧أ] للعلم بهذا الاعتبار ضرورة أن ما يلحق الشيء لذاته أو بواسطة مساوية أو لأمر أعمّ داخل في حقيقته كان لازما بينا والّا لافتقر العلم بلحوقه إياه إلى وسط غير هذه الأمور فاللّاحق بأحد هذه الأمور لاحق بشيء غيرها هذا خلف.

[ك: ١٠٠] ومن البيّن أنّ الأمر ليس كذلك فإنّه لو لزم من العلم بالمعقولات الثانية من تلك الجهة المذكورة العلم بهذا الاعتبار لكان العالم بها تلك الجهة عالما بالمنطق وظاهر أنّه ليس كذلك.

[ك ١٠١] وجوابه أن نقول: لا نسلّم أنّ اللّاحق بواسطة أحد الأمور المذكورة وجب أن يكون لازما بيّنا بالتفسير الذي ذكرتموه وهو التفسير الأخصّ المعلوم بعد[١١٦] أو بالتفسير الأعمّ حتى يلزم من ذلك

---

[١١٢] انظر: فخر الدين الرازي، كتاب الملخص في المنطق والحكمة، تقديم تحقيق وتعليق: احد فرامرز قراملكى وآدينه اصغرى نجاد، تهران ٢٠٠٢، ص. ١٠.

[١١٣] ل – ثم.

[١١٤] ر – هذه، صح هامش.

[١١٥] ل، ر – كيف، صح هامش.

[١١٦] ل: قبل.

أنّا متى تصورنا المعقولات الثانية من الجهة المذكورة وتصورنا كيفية إمكان التأدى[117] بواسطتها من المعلومات إلى المجهولات تأديا صوابا جزم الذهن بكون الثاني لازما للأوّل من غير الالتفات إلى شيء آخر.

[ك: ١٠٢] وإنّما يلزم ذلك إن لو كان لزوم العرض الذاتي للواسطة المساوية للموضوع وللجزء الأعمّ له ولزوم الواسطة المساوية له[118] بيّنا[119] وذلك ممنوع. ولأنّ العرض الذاتي لو كان بيّنا بالتفسير الأعمّ لكان تصوّر موضوع مسئلة العلم ومحمولها الذي هو عرض ذاتي له[120] كافيا في جزم العقل بنسبته إليه وذلك ظاهر الفساد.

[ك: ١٠٣] ومما[121] ذكره الإمام ظهر أنّ مراد الشيخ بالأمور العارضة لما في الذهن الأحكام التقييدية والخبرية.

[ك: ١٠٤] والظّاهر أن الحق ما ذهب اليه المصنّف؛ لأنّ المنطق يبحث عن أمور[122] هي غير عارضة للمعقولات الثانية وعن أمور هي عارضة لها لا من الجهة المذكورة.

أمّا الأوّل: فلأنّه يبحث عن التصورات من حيث أنها كلية وجزئية وذاتية وعرضية وجنس وفصل ونوع وخاصة[123] وعرض عام إلى غير ذلك على الوجه الذي عرفته.

وأما الثاني: فلأنّه يبحث عن التصديقات من حيث أنها قضية وعكس قضية ونقيض أخرى.

[خ: ١٠٥] قال والقول الشارح يستحق التقدّم على الحجة وضعا لوجوب تقدّم التصور على التصديق طبعا إذ كل تصديق فهو مسبوق بثلاث تصورات لامتناع الحكم بإسناد أمر إلى أمر غيره مع الجهل بأحدهما أو بارتباط أحدهما بالاخر لكن الحكم على الشيء لا يستدعى تصوره بحقيقته بل تصوره باعتبار ما من الاعتبارات الصّادقة عليه فإنّه يتأتى ممن جهل العنقاء الحكم

---

[117] ل – حتى يلزم من ذلك انا متى تصورنا المعقولات الثانية من الجهة المذكورة وتصورنا كيفية إمكان التأدى.

[118] ل – له.

[119] ل – بينا، صح هامش.

[120] ل – له.

[121] ل: ما.

[122] ل – الأحكام التقييدية والخبرية والظاهر أنّ الحق ما ذهب اليه المصنف لأنّ المنطق يبحث عن أمر.

[123] ل – خاصة.

عليها بأنّها موجودة أو معدومة حيث تصورها من حيث أنها يصح أن يعقل أو يذكر وكذلك في طرف المحكوم به.

[شرح مسبوقية التصور والتصديق]

[ك: ١٠٦] أقول هذا الكلام ظاهر لكن فيه ثلاثة[١٢٤] أبحاث:

الأوّل: أنّه إن عنى بارتباط أحدهما بالاخر الارتباط الواقع بين الطرفين في نفس الأمر، فلا نسلّم أن إسناد الشيء إلى أمر غيره لا بدّ أن يكون مسبوقا بتصور هذا الارتباط، فإنّ الإنسان كثير ما يحكم بين الأمرين بنسبة ايجابية أو سلبية وإن لم يتصور الارتباط الثابت بينهما في نفس الأمر[١٢٥] بأن يكون متصورا للارتباط الذي يعتقد ثبوته بينهما وإن لم يكن الواقع ذلك فيحكم به أو متصورا للارتباط الذي يريد أن يحكم به[١٢٦] بينهما وإن لم يعتقد حقيقته فيحكم به ألا ترى أن المغالط قد يحكم بالنسبة الايجابية أو السلبية أمرين وإن لم يكن الواقع تلك النسبة وإن عنى به الارتباط الذي يريد أن يحكم به بين الطّرفين فلا شكّ في كون التصديق مسبوقا بهذا التصور لامتناع الحكم بارتباط بين أمرين دون تصور ذلك الارتباط. وعلم منه كونه مسبوقا بتصور نفس الارتباط الذي هو نفس الحكم لكن هذا التصور يكون داخلا في التصور الأوّل.

البحث الثاني: وهو أنّه إن عنى بكون التصديق مسبوقا بهذه التصورات الثلاثة مسبوقة الكل بالاجزاء كما ذهب اليه الإمام في الملخّص حيث قال: "وكلّ تصديق [٧ب] ففيه ثلاث تصورات للعلم. الأوّل بأنّ حقيقة الحكم والمحكوم به وعليه متى لم يكن متصورة تعذّر ذلك الحكم"[١٢٧] فغير لازم مما ذكره المصنّف، والإمام؛ لأنّه لا يلزم من انتفاء الإسناد عند انتفاء أحد هذه التصورات الثلاثة كون هذه التصورات داخلة في حقيقة التصديق فإن الشرائط الخارجة عن ماهية المشروط بحالة يلزم من[١٢٨] انتفاء كل واحد منها انتفاء المشروط مع أنه لا يلزم أن يكون هي ولا شيء منها داخلا في ماهية المشروط. وإن عنى به مسبوقية المشروط بالشرط كما ذهب إليه الحكماء إذ التصديق عندهم عبارة عن نفس الإسناد فلازم مما ذكره من الدّليل.

---

[١٢٤] ر – ثلاثة، صح هامش.

[١٢٥] ر – في نفس الأمر، صح هامش.

[١٢٦] ل – به.

[١٢٧] انظر:فخر الدين الرازي، كتاب الملخص، ص.٧.

[١٢٨] ل – من.

البحث الثالث: إن قلنا أن هذه التصورات الثلاثة داخلة في ماهية التصديق كما قاله الإمام فهل أجزاء التصديق منحصرة في هذه التصورات الثلاثة أو لا بدّ معها من أمر آخر والحق هو الثاني لأنّ أجزاء التصديق لو كانت منحصرة في التصورات الثلاثة المذكورة لكان كل من تصور أمرين مع الارتباط الذي يريد أن يحكم بينهما كان حاكما ومصدقا بذلك الارتباط بينهما، ومن البيّن أنّه ليس كذلك.

[ك: ١٠٧] فإن قلت فما الأمر الذي يجب انضمامه إلى هذه التصورات الثلاثة حتى يتحقق التصديق.

[ك: ١٠٨] قلت: الحكم بارتباط المتصورين الطرفين الذي هو أحد أجزاء التصديق عند الإمام لدلالة قوله[١٢٩] فإنّ حقيقة الحكم والمحكوم به وعليه متى لم يكن متصورة تعذّر ذلك الحكم على ذلك؛ لأنّ معناه أن أحد هذه الأمور الثلاثة لو لم يكن متصورا لأنّ الواو المذكورة هي القاسمة لا العاطفة تعذّر[١٣٠] الحكم الخاص لانتفاء[١٣١] جزؤه إن كان عدم تصور هذه الأمور بعدم تصور نفس الحكم ولانتفاء شرطه إن كان بعدم تصور أحد الباقيين. وإذا انتفى ذلك الحكم انتفى ذلك التصديق لانتفاء جزؤه إذ الحكم الخاص جزء من التصديق الخاص ولا يمكن أن يتوهم أن انتفاء التصديق الخاص بانتفاء الحكم الخاص انتفاء المشروط لانتفاء شرطه؛ لأنّ تصور ماهية التصديق الخاص بدون الحكم الخاص محال.

[ك: ١٠٩] والعلم به ضروري ولأنّ كلّهم اتفقوا على أنّ الحكم ذاتي للتصديق إلّا أنّ الحكماء جعلوه نفس التصديق. والإمام جعله داخلا فيه. فعلى هذا ماهية التصديق عند الإمام يكون مركبة من أمور أربعة هذه التصورات الثلاثة والحكم بالارتباط المتصور بينهما وإنما لا يجب أن يكون المحكوم عليه والمحكوم به معلومين بذاتهما بل بهما أو باعتبار ما من الاعتبارات الصادقة عليهما لأنّا لو أوجبنا الأوّل لامتنع بنا الحكم على كثير من الأشياء وبكثير من الأشياء كواجب الوجود تعالى والعقول والنفوس والجن والشياطين عند من يقول بهما وغيرهما من الحقائق التى ماهياتها غير معلومة لنا.

[ك: ١١٠] أمّا إذا أوجبنا كونهما معلومين بأحد الأمرين المذكورين[١٣٢] أمكننا الحكم على جميع الأشياء وبجميع الأشياء[١٣٣] لكون جميع الأشياء معلوما لنا بأحد الاعتبارين المذكورين الذي يكون

---

[١٢٩] ل – قوله، صح هامش.

[١٣٠] ر + ~~تصور~~.

[١٣١] ر + ~~تصور~~.

[١٣٢] ر – المذكورين، صح هامش.

[١٣٣] ل – وبجميع الأشياء.

معلوما بذاته نعبّر عنه باللفظ الدّال عليه والذي يكون معلوما باعتبار صادق عليه نعبّر عنه باللفظ الدال على ذلك الاعتبار كقولنا واجب الوجود مبدأ لجميع الأشياء الممكنة فإن حقيقة واجب الوجود وإن لم يكن معلومة لنا لكن[١٣٤] كون تلك الحقيقة واجبة لذاتها[١٣٥] معلوم لنا فعبّرنا عنها بهذا الاعتبار المعلوم وحكمنا عليها بالحكم المذكور وكذلك الجاهل بحقيقة العنقاء يمكنه الحكم عليها بأنها موجودة أو معدومة اذا كان معلوما منها إنها بحيث يصح أن يعقل ويذكر وكذلك الكلام في الأشياء التى يحكم بها[١٣٦] أي إن كانت معلومة بذاتها عبّرنا عنها بالألفاظ الدالة عليها [٨أ] فبالألفاظ الدالة على الصفات التى هي معلومة بها.

[خ: ١١١] قال فإن قيل لو استدعى الحكم على الشيء تصور المحكوم عليه باعتبار ما لصدق[١٣٧] أنّ المجهول مطلقا يمتنع الحكم عليه أصلا. وأنه كاذب لأنّ المحكوم عليه فيه إن كان مجهولا مطلقا فقد أمكن الحكم على المجهول مطلقا. وإن كان معلوما في الجملة وكلّ ما هو معلوم في الجملة يمكن الحكم عليه فالمحكوم عليه بامتناع الحكم عليه يمكن الحكم عليه.

[ك: ١١٢] أقول: هذا شك على قولنا أن المحكوم عليه يجب أن يكون معلوما باعتبار ذاته أو باعتبار أمر صادق عليه. وتوجيهه أن يقال لو وجب أن يكون المحكوم عليه معلوما بأحد ما ذكرتم من الاعتبارين لصدق قولنا كل مجهول[١٣٨] مطلقا يمتنع الحكم عليه والتالي[١٣٩] كاذب فالمقدم مثله. أما الشرطية فلا انعكاس[١٤٠] مقدمها بعكس النقيض[١٤١] إلى تاليها[١٤٢] لأنّ المقدّم فيها قولنا كلّ محكوم عليه فهو معلوم بذاته أو باعتبار صادق عليه بالضرورة وهو ينعكس بعكس النقيض إلى قولنا كلّ ما لا يكون معلوما لا بذاته ولا بشيء ما من الاعتبارات الصادقة عليه لا يكون محكوما عليه بالضرورة وهو

---

[١٣٤] ل: لذاتها.

[١٣٥] ل – لذاتها.

[١٣٦] ج، ر+ الحي.

[١٣٧] ج، ر+ لصدق.

[١٣٨] ل + لصدق قولنا كلّ مجهول.

[١٣٩] ج: الثاني.

[١٤٠] ر، ل: فلانعكاس.

[١٤١] ج: البعض.

[١٤٢] ج: ثالثها.

معنى قولنا كلّ مجهول مطلقا يمتنع الحكم عليه وأمّا أنّ التالي[١٤٣] كاذب فلأنّ صدقه يستلزم المحال فيكون كاذبا بل محالا.

[ك: ١١٣] بيان الملازمة هو أنّ المحكوم عليه فيه على تقدير صدقه إن كان مجهولا مطلقا أي غير معلوم لا بذاته ولا بشيء[١٤٤] من الاعتبارات الصادقة عليه يصدق[١٤٥] قولنا بعض المجهول مطلقا صحّ الحكم عليه ضرورة صدق هذه القضية مع إتصاف المحكوم عليه فيها[١٤٦] بالمجهولية المطلقة حينئذ ويلزم هذه الموجبة الجزئية قولنا ليس كلّ مجهول مطلقا يمتنع الحكم عليه.

[ك: ١١٤] ونحن نتكلّم على تقدير صدق نقيض هذه السالبة الجزئية فيلزم اجتماع النقيضين، وإنه محال. وإن كان المحكوم عليه معلوما باعتبار ما أي بذاته أو بأمر صادق عليه ينتظم قياس هكذا المحكوم عليه في هذه القضية معلوم باعتبار ما، وكل ما هو معلوم باعتبار ما صح الحكم عليه ينتج من الشكل الأوّل المحكوم عليه في هذه القضية صح الحكم عليه. وقد حكمنا عليه بامتناع الحكم عليه[١٤٧] فالشيء الواحد بعينه محكوم عليه بامتناع الحكم عليه بصحة الحكم عليه وإنّه محال أيضا.

[خ: ١١٥] قال أو نقول المحكوم عليه بامتناع الحكم عليه إن أمكن حكم ما عليه كذبت القضية والّا فامتنع هذا الحكم أيضا.

[ك: ١١٦] أقول هذا إشارة إلى دليل آخر يدلّ على[١٤٨] كذب التالي[١٤٩] في نفس الأمر. فطريق أيراده أن يقال فرد من أفراد موضوع القضية الكلية القائلة بأنّ كلّ مجهول مطلقا يمتنع الحكم عليه التى هي التالي[١٥٠] فيما ذكرنا من الشرطية إمّا أن يصح عليه حكم ما من الأحكام الايجابية أو السلبية أو لا يصح عليه شيء من الأحكام أصلا. وأيّاما كان يلزم كذب هذه الموجبة الكلية أما إذا صح فظاهر ضرورة استلزام صحة حكم ما على فرد من أفراد موضوعها صدق نقيضها، وهو قولنا ليس كل ما هو مجهول مطلقا يمتنع الحكم عليه وأما اذا لم يصح عليه شيء من الأحكام أصلا فلا يصح عليه أيضا الحكم

---

١٤٣ ج: الثاني.

١٤٤ ل + ما.

١٤٥ ل: لصدق.

١٤٦ ل – فيها.

١٤٧ ر – بامتناع الحكم عليع، صح هامش.

١٤٨ ر – ذلك.

١٤٩ ج: الثاني.

١٥٠ ج: الثاني.

بامتناع الحكم عليه لكون ذلك حكما من الأحكام. وإذا لم يصح هذا الحكم على ذلك الفرد كذب قولنا كل مجهول مطلقا يمتنع الحكم عليه.

[خ: ١١٧] قال لا يقال بأنّ المراد من ذلك انا[١٥١] نحكم على ما نعلمه بامتناع الحكم عليه بتقدير الجهل به أو في زمان الجهل به وبامتناع الحكم ممن يجهله.

[ك: ١١٨] أقول لا وجه لإيراد هذا السؤال أصلا؛ لأنّه تفسير لصدق التالي[١٥٢] في نفس الأمر بمعنى غير المعنى الذي لزم صدقه بذلك المعنى على تقدير نقيض دعوى المشكك حتى لا يساعد شيء مما[١٥٣] ذكره من الدّليلين على انتفائه. ومن البيّن أنّ اللّازم على المشكك ليس بيان انتفائه في نفس الأمر بما ذكره من التفسير بل بيان انتفائه[١٥٤] بالمعنى الذي لزم صدقه من نقيض [٨ب] دعواه وقد أتى به فلا يتوجه ما ذكره عليه أصلا.

[ك: ١١٩] ونحن مع ذلك نبيّن[١٥٥] كيفية إيراده على كلّ واحد[١٥٦] من الدليلين:

أما على الأوّل: فطريق إيراده أن يقال لا نسلّم استحالة كون الشيء بعينه محكوما عليه بصحة الحكم عليه[١٥٧] وبامتناع الحكم عليه وإنما يكون ذلك مستحيلا إن لو كان الحكمان عليه في حالةٍ واحدةٍ من شخص واحد وهو ممنوع ولم لا يجوز أن يكون ما هو معلوم لنا نحكم عليه بامتناع الحكم عليه لو كان مجهولا مطلقا أو بامتناع الحكم عليه[١٥٨] في الزّمان الذي نجهله بجميع الاعتبارات أو بامتناع الحكم عليه في الشخص الذي يكون جاهلا به جهلا مطلقا. ومرادنا بهذه القضية ذلك ومن البيّن أن ما ذكرتموه لا يوجب بطلانها.

وأمّا على الثاني: فنقول لم قلتم بأنّه لو صح حكم ما على فرد من أفراد موضوع هذه الموجبة الكلية يلزم كذبها وإنما يلزم ذلك إن لو كان صحة الحكم عليه منافية لصدقها وهو ممنوع، والمستند ما مر.

---

[١٥١] ج، ر: انما.

[١٥٢] ج: الثاني.

[١٥٣] ر: بما.

[١٥٤] ر+ ~~انتفائها~~.

[١٥٥] ر – ~~حقيقة~~.

[١٥٦] ر – ~~من التقديرين~~.

[١٥٧] ل – بصحّة الحكم عليه.

[١٥٨] ج، ر – عليه.

[خ: ١٢٠] قال لأنا نقول لو صدق ذلك لصدق أن ما نجهله بجميع الاعتبارات امتنع منا الحكم عليه.

[ك: ١٢١] أقول: المصنف أجاب عن هذا السؤال وإن كان[١٥٩] الواجب أن لا يلتفت اليه ولا يستمعه. وقال مقتضى تفسيركم القضية المذكورة أن المحكوم عليه يجب أن يكون معلوما باعتبار ما لشخص من الأشخاص في حال من الأحوال أو أن يكون معلوما باعتبار ما للحاكم في زمان الحكم وكلّ واحد منهما باطل:

أمّا الأوّل: فلأنّ المحكوم عليه لو وجب أن يكون معلوما باعتبار ما لشخص ما في حالة ما لصدق أن كل ما هو مجهول مطلقا لكل واحد من الأشخاص في جميع الأزمنة وعلى جميع التقادير امتنع الحكم عليه. والتالي[١٦٠] باطل أمّا الملازمة فظاهرة[١٦١] صدقها مما مر[١٦٢]. وأما انتفاء التالي[١٦٣] فلأنّه لو صدق فالمحكوم عليه فيه إن كان مجهولا مطلقا لكلّ واحد من الأشخاص في جميع الأزمنة وعلى جميع التقادير لصدق قولنا بعض ما هو مجهول مطلقا لكلّ واحد من الأشخاص في جميع الأزمنة وعلى جميع التقادير صح الحكم عليه ضرورة صدق هذه القضية وإتّصاف[١٦٤] المحكوم[١٦٥] عليه فيها بهذه الصفات حينئذ ويلزم صدق هذه الموجبة الجزئية صدق نقيض هذه الكلية الموجبة فيلزم صدق النقيضين وانّه محال. وإن كان المحكوم عليه فيه معلوما باعتبار ما[١٦٦] لشخص ما في حال ما وكل ما هو كذلك صح الحكم عليه من شخص ما في حال ما فالمحكوم عليه بامتناع الحكم عليه من كلّ واحد من الأشخاص في جميع الأزمنة، وعلى جميع التقادير محكوم عليه بصحة الحكم عليه من شخص ما في حال ما وإنه أيضا محال.

---

[١٥٩] ر – كان، صح هامش.

[١٦٠] ج: الثاني.

[١٦١] ج، ر: ظاهر

[١٦٢] ر – ممّا مرّ صح هامش.

[١٦٣] ج: الثاني.

[١٦٤] ج: إتفاق.

[١٦٥] ر – علي.

[١٦٦] ج، ر – ما.

وأمّا الثاني: فلأنّه لو وجب أن يكون المحكوم عليه معلوما باعتبار ما للحاكم في زمان الحكم لصدق أن كل ما هو مجهول مطلقا للحاكم في زمان الحكم[١٦٧] امتنع الحكم منه عليه. والتالي[١٦٨] باطل؛ لانّه لو صدق فالمحكوم عليه فيه إمّا مجهول مطلقا للحاكم زمان الحكم أو معلوم له باعتبار ما في ذلك الزّمان وأياما كان يلزم منه المحال على الوجه الذي عرفته. يظهر أنّ الشكّ المذكور غير مندفع بالسؤال المذكور.

[خ: ١٢٢] قال والجواب هو أنّ التالي[١٦٩] في قولكم إنّ الحكم على الشيء لو استدعى تصوره في الجملة لصدق أنّ المجهول مطلقا يمتنع الحكم عليه. إن أخذت موجبة بحسب الوجود الخارجي كذبت لعدم وجود مثل هذا الموضوع في الخارج أصلا ضرورة أن كلّ موجود فهو معلوم ببعض اعتباراته ولو من حيث أنّه موجود وشيء ولم يلزم صدق الشرطية أو بحسب الحقيقة صدقت واندفع التناقض المذكور[١٧٠].

[ك: ١٢٣] أقول أنّا [٩أ] نشرّح هذا الجواب على وجه الإيضاح ثمّ نشير ألى ما فيه وقبل الحوض فيه فاعلم أنّ قولنا كل "ج" "ب" يوجد تارة بحسب الخارج، وتارة بحسب الحقيقة.

أمّا الأوّل: فالمراد منه أنّ كلّ ما يصدق عليه أنّه "ج"[١٧١] من الموجودات الخارجية يصدق[١٧٢] عليه أنه "ب".

وأمّا الثاني: فالمراد منه أن كلّ ما لو وجد كان "ج"[١٧٣] فهو بحيث لو وجد كان "ب".[١٧٤]

[ك: ١٢٤] إذا عرفت هذا فنقول موضوع التالي فيما ذكرتم من الشرطية وهي قولكم لو وجب أن يكون المحكوم عليه معلوما بذاته أو بأمر صادق عليه لصدق أن كل مجهول مطلقا يمتنع الحكم عليه لا يخلو إمّا ان يأخذوه بحسب الخارج أو بحسب الحقيقة فإن أخذتموه بحسب الخارج فلا نسلّم صدق الشرطية. وانما يصدق إن لو كان لموضوع تاليها وجود في الخارج وانما يكون له وجود في الخارج

[١٦٧] ل + لصدق أن كلّ ما هو مجهول مطلقا للحاكم في زمان الحكم.

[١٦٨] ج: الثاني.

[١٦٩] ج: الثاني.

[١٧٠] ل – المذكور.

[١٧١] ج: حينئذ.

[١٧٢] ل: لصدق.

[١٧٣] ج: حينئذ.

[١٧٤] ج: مطلقا.

إن لو كان شيء من الأشياء الموجودة في الخارج مجهولا مطلقا وهو ممنوع. فان كل ما يصدق عليه أنه موجود في الخارج فهو معلوم باعتبار ما من الاعتبارات الصادقة عليه ولو بكونه موجودا وشيئا وإن أخذتموه بحسب الحقيقة نسلّم[١٧٥] صدق الشرطية لكن لا نسلّم انتفاء التالي[١٧٦] قوله لو صدق فالمحكوم عليه فيه لا يخلو إمّا أن كان مجهولا مطلقا أو معلوما باعتبار ما وأيّاما كان يلزم المحال.

[ك: ١٢٥] قلنا: لا نسلّم استلزام القسم التالي[١٧٧] للمحال قوله لأنّه ينتظم قياس في الشكل الأوّل من قولنا المحكوم عليه في هذه القضية معلوم باعتبار ما وقولنا كلّ ما هو معلوم باعتبار ما صح الحكم عليه وينتج المحكوم عليه في هذه القضية صح الحكم عليه وهو محكوم عليه[١٧٨] بامتناع الحكم عليه وهو تناقض.

[ك: ١٢٦] قلنا: لا نسلّم لزوم التناقض فإنّ المفروض صدقه كلّما لو وجد كان مجهولا مطلقا فهو بحالة لو وجد امتنع الحكم عليه واللّازم حينئذ المحكوم عليه في هذه القضية صح[١٧٩] الحكم عليه وهما لا يتناقضان لاختلافهما في الموضوع والمحمول.

[ك: ١٢٧] إذا عرفت هذا فاعلم أن في هذا الجواب نظر؛ لأنّ المشكك لو ادّعى صدق التالي[١٨٠] في الشرطية المذكورة موجبة كلية خارجية الموضوع يكون ذلك نبأ منه على أن موضوع مقدمها أيضا مأخوذ بحسب الخارج.

[ك: ١٢٨] وإذا كان كذلك، كان صدق التالي[١٨١] بذلك الوجه على ذلك التقدير ضروريا لانعكاس الموجبة الكلية الخارجية الموضوع بعكس النقيض الى نفسها كذلك.

[ك: ١٢٩] غاية ما في الباب أنّ اللّازم على ذلك التقدير منتفٍ في نفس الأمر إمّا لما ذكره المشكك لبيان انتفائه في النفس الأمر[١٨٢] اذا كان حقيقيا أو لأن صدق الموجبة الخارجية الموضوع يستدعى وجود الموضوع في الخارج وليس بهذه الموجبة موضوع موجود في الخارج إذ كلّ موجود في الخارج

---

[١٧٥] ج، ر: لا ما.

[١٧٦] ج: الثاني.

[١٧٧] ج: الثاني.

[١٧٨] ل – وهو محكوم عليه.

[١٧٩] ل: يصح.

[١٨٠] ج: الثاني.

[١٨١] ج: الثاني.

[١٨٢] ج – الأمر.

فهو معلوم باعتبار ما ولو بكونه موجودا وشيئا لكن ذلك لا يضرّه بل هو أحد مقدمتي دليلة وحينئذ يسقط ما ذكره من منع الشرطية على تقدير أن يكون موضوع التاليها مأخوذا بحسب الخارج.

[ك: ١٣٠] وكذلك لو ادّعى صدق التالي[١٨٣] حقيقة الموضوع كان ذلك أيضا نبأ منه على أن موضوع مقدمها أيضا مأخوذ بحسب الحقيقة وبيان لزومها كذلك[١٨٤] حينئذ انعكاس الموجبة الكلية الحقيقة الموضوع بعكس النقيض الى الموجبة الكلّية كذلك.

[ك: ١٣١] فظهر أنّ الشرطية واجبة الصدق على كلّ واحد من التقديرين واذا كان كذلك تعيّن في حل هذا الشك منع كذب التالي[١٨٥] في نفس الأمر لكن من البين أن موضوع مقدمها اذا كان مأخوذا بحسب الخارج لا يمكن منع كذب التالي[١٨٦] في نفس الأمر ضرورة أن التالي حينئذ يكون موجبة كلية خارجية الموضوع وكذبها[١٨٧] ظاهر في نفس الأمر لعدم وجود موضوعها في الخارج لما عرف نعم لو كان موضوع المقدم مأخوذا بحسب الحقيقة كان كذب التالي[١٨٨] ممنوعا في نفس الأمر وما ذكره لبيان كذبه.

[ك: ١٣٢] فقد عرفت أن لزوم التناقض ممنوع على النسق التالي من الترديد واذا كان كذلك كان الشكّ تامّا على تقدير أن يكون مقدم الشرطية خارجيا.

[ك: ١٣٣] لا يقال[٩ب] إذا آل الأمر الى هذا فنحن نمنع الشرطية على كل واحد من التقديرين وانما يصدق إن لو انعكست كل واحدة من الموجبة الخارجية والموجبة الحقيقية بعكس النقيض كنفسها وهو ممنوع.

[ك: ١٣٤] فلئن.قلت إذا صدق كلّ "ج" "ب" خارجيا أو حقيقيا وجب أن يصدق كل ما ليس "ب" ليس"ج" موافقا للأصل في أخذ الموضوع بحسب الخارج أو بحسب الحقيقة والّا فبعض ما ليس

---

[١٨٣] ج: الثاني.
[١٨٤] ج، ر: ذلك.
[١٨٥] ج: الثاني.
[١٨٦] ج: الثاني
[١٨٧] ر – ~~خارجية~~.
[١٨٨] ج: الثاني.

"ب" "ج" بذلك الاعتبار وانعكس[189] إلى الناقض[190] للأصل أو انتظم معه قياسا منتجا لقولنا بعض ما ليس "ب" "ب" بالضرورة إن كان الأصل ضروريا، ودائما إن كان دائما.

[ك: ١٣٥] قلنا ما ذكرتموه ليس نقيضا للموجبة الكلية التى ادّعيتم صدقها على ذلك التقدير بل نقيضها ليس كلّ ما ليس "ب" ليس "ج" بذلك الاعتبار وهو لا يستلزم[191] الموجبة الجزئية المذكورة لكونه[192] اعمّ صدقا منها ضرورة صدق السالبة عند عدم الموضوع دون الموجبة لتوقف صدقها على وجود الموضوع تحقق[193] في الخارجية ومقدر في الحقيقية.[194]

[ك: ١٣٦] لانّا نقول للسائل أن يعود ويقول يدّعون أن كل ما هو محكوم عليه يجب أن يكون معلوما باعتبار ما دائما أو يدّعون وجوب ذلك مادام محكوما عليه لادائما.

[ك: ١٣٧] إن ادّعيتم الأوّل فكذبه ظاهر؛ لأنّ من عرف المحكوم عليه باعتبار ما حالة الحكم يمكن من الحكم عليه وإن لم يكن معلوما له في غير ذلك الوقت.

[ك: ١٣٨] وإن ادّعيتم الثاني[195] فنقول ليس بواجب ذلك والّا لصدق كلّ ما هو مجهول مطلقا فهو ليس بمحكوم عليه مادام مجهولا مطلقا[196] خارجيا إن كان المقدّم خارجيا وحقيقيا إن كان حقيقيا لما ذكرناه من الدّليل على انعكاس الموجبة[197] الكلية الخارجية والحقيقية كنفسها.

[ك: ١٣٩] وما ذكرتموه من المنع لا يرد حينئذ ضرورة صدق قولنا لا شيء من المحكوم عليه بمعلوم باعتبار ما لكونه جزءا من مقدم هذه الشرطية واستلزام ذلك صدق قولنا كل محكوم عليه فهو مجهول مطلقا لوجود موضوع هذه السالبة وانعكاس ذلك بالعكس المستوي الى قولنا بعض المجهول مطلقا محكوم عليه

---

[189] ل: العكس.
[190] ل: المناقض.
[191] ر: يستلزام.
[192] ج: لكون.
[193] ر: محقق.
[194] ج، ر: الحقيقة.
[195] ر – الثاني، صح هامش.
[196] ر + ليس بمحكوم عليه مادام مجهولا مطلقا.
[197] ر – الموجبة، صح هامش.

[ك: ١٤٠] وإذا كان كذلك كان لنقيض ما ادّعيناه من الموجبة الكلية العرفية العامة وهو قولنا ليس كلّ ما هو مجهول مطلقا ليس بمحكوم عليه حين هو مجهول مطلقا موضوع موجود فيستلزم صدق قولنا بعض ما هو مجهول مطلقا فهو محكوم عليه حين هو مجهول مطلقا وأنتج مع قولنا كل ما هو محكوم عليه فهو معلوم باعتبار ما مادام محكوما عليه قولنا بعض ما هو مجهول مطلقا فهو معلوم باعتبار ما حين هو مجهول مطلقا وذلك محال.

[ك: ١٤١] وإذا كان كذلك كان الشكّ تامّا إذا كان مقدم الشرطية المذكورة فيه خارجيا.

[ك: ١٤٢] والجواب أن نقول: المدّعى ليس شيئا مما ذكرتم من الأمرين بل أمرا ثالثا[١٩٨] وهو قولنا كل ما هو محكوم عليه يجب أن يكون معلوما باعتبار ما مادام محكوما عليه من غير النقوض للدوام واللّادوام بل ما هو اعمّ من كلّ منهما وينقسم اليهما.

[ك: ١٤٣] وإذا كان المدعى ذلك كان انعكاس الموجبة الكلية الخارجية والحقيقية بعكس النقيض الى نفسها كذلك ممنوعا والمستند ما مرّ فيندفع الشكّ على واحد من التقديرين لكون الشرطية المذكورة ممنوعة.

[ك: ١٤٤] فالحاصل أنّ الشرطية ممنوعة على كلّ واحد من التقديرين لا لما ذكره المصنّف بل لعدم الإطّلاع على الانعكاس الموجبة الكلّية بعكس النقيض موجبة كلية وانتفاء التالي[١٩٩] أيضا على تقدير الثاني.

[خ: ١٤٥] قال وكذلك إن أخذت سالبة باعتبارين وسيحيط بحلّ مثله عند تحصيلك[٢٠٠] معنى القضايا الكلية.

[ك: ١٤٦] أقول هذا كلّه إذا كان التالي من الشرطية[٢٠١] المذكورة موجبة. أما إذا كان سالبة إما خارجية أو حقيقية. فالمصنف زعم أن حل الشكّ أيضا يكون على الوجه الذي ذكره إذا كان موجبة.

[ك: ١٤٧] ونحن[٢٠٢] نذكر كيفية إيراد الشك على هذا الوجه ثم ننظر فيما قاله المصنّف في جوابه. أمّا الشكّ فطريق إيراده أن نقول لو وجب أن يكون المحكوم عليه معلوما باعتبار ما مادام محكوما

---

[١٩٨] ل: أمر ثالث.

[١٩٩] ج: الثاني.

[٢٠٠] ج: تحصّلك.

[٢٠١] ل: في الشرطية.

[٢٠٢] ل – نحن.

عليه لصدق قولنا لا شيء من المجهول مطلقا بمحكوم عليه مادام مجهولا مطلقا[٢٠٣] والتالي كاذب.[١٠أ] أمّا الشرطية فظاهرة لإنتاج نقيض تاليها مع غير مقدمها صدق قولنا بعض ما هو مجهول مطلقا فهو معلوم باعتبار ما حين هو مجهول مطلقا. وإنّه محال.

[ك: ١٤٨] وأمّا كذب التالي فلأنّه لو صدق شيء مما صدق عليه عنوانه من الموجودات الخارجية إن كان خارجيا والمقدرة إن كان حقيقيا إن كان مجهولا مطلقا وكلّ واحد مما صدق عليه[٢٠٤] عنوانه أنّه محكوم عليه بأنّه ليس بمحكوم عليه[٢٠٥] مادام يصدق عليه العنوان فيصدق قولنا بعض المجهول مطلقا محكوم عليه حين هو مجهول مطلقا خارجيا أو حقيقيا وهو يناقض قولنا لا شيء من المجهول مطلقا بمحكوم عليه مادام مجهولا مطلقا بذلك الاعتبار فيلزم التناقض وإن كان معلوما باعتبار وكلّ معلوم باعتبار فهو محكوم عليه ولو بكونه معلوما باعتبار خارجيا وحقيقيا ينتج بعض ما صدق[٢٠٦] عليه عنوان التالي محكوم عليه بأحد الاعتبارين وهو يناقض قولنا لا شيء مما صدق عليه عنوانه بمحكوم عليه مادام يصدق عليه هذا العنوان بذلك الاعتبار.

[ك: ١٤٩] وعند ذلك ظهر أنّ المشكّك لو شكّك وقال لو وجب أن يكون المحكوم عليه معلوما باعتبار ما مادام محكوما عليه[٢٠٧] وأخذ التالي في الشرطية المذكورة موجبةً خارجيةً أو حقيقيةً كان لزوم التناقض على كل واحد من التقديرين اذا كان الترديد في الدّليل المذكور لبيان كذبه في نفس الأمر على هذا الوجه ظاهرا واذا كان كذلك لا يندفع بما ذكرناه من الجواب.

[ك: ١٥٠] إذا عرفت هذا فاعلم أنّ الجواب الذى ذكره المصنف فيما إذا كان التالي موجبة مع ما فيه وقد عرفته لا يتأتى ههنا لأنّ التالي[٢٠٨] السالبة اذا كانت خارجية لا يمكن منع صدق الشرطية بناء على أنّ كل موجود في الخارج فهو معلوم باعتبار ما لجواز صدق السالبة الخارجية عند عدم الموضوع في الخارج ولا نختص صدق الشرطية بكون التالي مأخوذا بحسب الحقيقة لأنّ الشرطية واجبة الصدق سواء كان التالي مأخوذا بحسب الخارج أو بحسب الحقيقة لما ذكرناه من الخلف ضرورة أنّ المشكك

---

[٢٠٣] ر- مادام مجهولا مطلقا، صح هامش.

[٢٠٤] ج، ر – عليه.

[٢٠٥] ل – عليه.

[٢٠٦] ل: يصدق.

[٢٠٧] ج، ر – عليه.

[٢٠٨] ج: ألفاظ.

انما يأخذ التالي بحسب الخارج اذا كان المقدم أيضا كذلك ولذلك بحسب الحقيقة واذا كان كذلك تعين في حلّ الشكّ حينئذ منع كذب التالي في نفس الأمر وذلك بان يختار من الترديد المذكور لكذبه.

[ك: ١٥١] القسم الثاني وهو أن يكون شيء مما صدق عليه عنوان التالي بأحد الاعتبارين معلوما باعتبارما قوله "وكل معلوم باعتبار ما فهو محكوم عليه ولو بكونه معلوما باعتبار ما" ممنوع فانا نتصور أشياء ولا نحكم عليها بحكم ما بل الصادق أن كل معلوم باعتبار ما صح الحكم عليه لكن ذلك مع القضية المقدر صدقها ينتج بعض ما صدق عليه عنوان التالي صح الحكم عليه وذلك لا يناقض التالي لاختلافهما في المحمول.

[ك: ١٥٢] سلّمنا صدق قولنا كل معلوم باعتبار ما فهو محكوم عليه في الجملة لكن اللّازم منه ومن المقدر صدقه أن بعض ما صدق عليه عنوان التالي[209] محكوم عليه في الجملة وذلك لا يناقض قولنا لا شيء منه بمحكوم عليه مادام موصوفا بالوصف العنواني لأنّ المطلقة لا يناقض العرفية العامة لجواز صدقهما معا فإنّه يصدق قولنا لا شيء من الكاتب بساكن الأصابع مادام كاتبا مع صدق قولنا بعض الكاتب بل كل كاتب ساكن الأصابع في الجملة.

[ك: ١٥٣] ولو ادّعى أن كلّ ما هو[210] معلوم باعتبار ما فهو محكوم عليه مادام معلوما باعتبار ما ظنا منه أنّ اللّازم منه حينئذ يكون حينية مطلقة منافية للعرفية العامة لإنتاجه بعض ما يصدق عليه عنوان التالي فهو محكوما عليه مادام معلوما باعتبار ما واستلزام ذلك الحينية المطلقة كان منعه وعدم استلزام اللّازم للحينية المطلقة المناقضة للعرفية العامة المذكورة أظهر.

[ك: ١٥٤] والمراد من قوله "وسيحيط بحل مثله عند تحصّلك معنى القضايا الكلية"[١٠ب] هو مهما أحطت بمفهوم القضية الخارجية[211] والقضية الكلية الحقيقية وبأنواع القضايا الموجّهة سهل عليك حلّ أمثال هذه المغالطات.

[209] ج: الثاني.

[210] ل – ما هو، صح هامش.

[211] ر – ~~والكلية~~.

الثاني في مباحث الألفاظ

[خ: ١٥٥] قال:**الدلالة الوضعية للفظ على المعنى، إمّا أن يكون بتوسط وضعه بازائه وهي المطابقة وإمّا بازاء ما يشتمل عليه وهي**[٢١٢] **التضمن وإمّا بازاء ما يستلزمه في الذهن استلزاما خارجيا وهي الالتزام. والتقييد بالدلالة الوضعية لإخراج ما يدل بالطبع كدلالة "آخ" على الوجع و"أف" على الضجر. وتقييد التوسط المذكور في المطابقة لإخراج دلالة اللّفظ على تمام مسمّاه بالتضمن اذا كان موضوعا لما دخل فيه المسمّى أيضا وبالاتزام اذا كان موضوعا لملزومه أيضا وذلك عرفك فائدة التوسط في الدّلالتين الباقيتين.**

[شرح دلالة اللفظ على المعنى]

[ك: ١٥٦] أقول: لمّا فرغ من مباحث البحث الأوّل شرع في مباحث البحث الثاني وهي مباحث الألفاظ وبدأ بأقسام اللفظ الدّال ولا يعرف ذلك الّا بعد معرفة الدّلالة.

[ك: ١٥٧] والمصنّف فسّرها في هذا[٢١٣] الكتاب بعد هذا سطور. وقال "المعنى بدلالة اللفظ على المعنى" فهمه منه عند إطلاقه بالنسبة إلى من هو عالم بالوضع وهو قريب مما ذكره الشيخ في الشفآء لأنه قال: "معنى دلالة اللفظ أن يكون إذا ارتسم في الخيال مسموع إسم ارتسم في النفس" معناه فتعرف النفس أن هذا المسموع لهذا المفهوم فكلما أورده الحس الى النفس التفتت النفس إلى معناه"[٢١٤] بل هو هو بعينه، الّا أنّ المصنّف زاد فيه القيد المذكور وهو قوله "بالنسبة إلى من هو عالم بالوضع" لأنّه لو حذف هذا القيد لا ينقض الحدّ بما إذا فهم الجاهل بالوضع أو العالم به المعنى من اللفظ لا للعلم[٢١٥] بالوضع بل بالإتّفاق أو بسبب القرائن الحالية وبما إذا فهم السامع من التكلم وراء جدار وجود متكلم فإنّ الفهم حاصل في هذه الصورة لا دلالة، أمّا إذا قيّدناه بالقيد المذكور منعنا كون الفهم في هذه الصّور دلالة إذ ليس ذلك للعلم بالوضع والمراد من القيد المذكور ذلك.[٢١٦]

---

[٢١٢] ل: وهو.

[٢١٣] ر – هذا، صح هامش.

[٢١٤] انظر: ابن سينا، كتاب الشفآء: العبارة، ترجمة الى التركية: عمر تركر، استنبول ٢٠٠٦، ص.٤٠.

[٢١٥] ج، ر – لا للعلمه.

[٢١٦] ل – ذلك.

[ك: ١٥٨] إذا عرفت هذا فاعلم أن في هذا الحدّ نظرا من[٢١٧] وجهين:

أحدهما: أنّ العقلاء يعللون فهم المعنى من اللفظ بدلالة اللفظ عليه فلو كانت الدّلالة عبارة عن فهم المعنى من اللفظ لما صحّ ذلك لوجوب مغايرة العلة للمعلول.

الثاني: أنّ الدلالة لو كانت عبارة عما ذكره لكانت دلالة التضمّن متقدمة على المطابقة لوجوب سبق فهم الجزء على فهم الكلّ.

[ك: ١٥٩] والجواب عن الأوّل: أن نقول[٢١٨] لا نسلّم تعليلهم الفهم بالدّلالة بل تعللون الفهم بكون اللّفظ موضوعا للمعنى المفهوم أو بإطلاق اللفظ عليه وسماعه عند العلم بالوضع.

[ك: ١٦٠] غاية ما في الباب أنهم يعبّرون عن الوضع وعن الإطلاق بالدّلالة وذلك جائز لكون الدّلالة من لوازم الوضع ومن لوازم الإطلاق بعد العلم بالوضع وإطلاق إسم اللّازم على الملزوم مشهور متعارف عند أهل العلم والذي يؤكد ما ذكرناه من جواز [١١أ] إطلاق الدلالة وإرادة[٢١٩] الوضع أو الإطلاق.

[ك: ١٦١] قول الشيخ في الشفآء[٢٢٠] أنّ اللفظ لا يدلّ على المعنى البتة بنفسه والّا لكان لكلّ لفظ[٢٢١] حق من المعنى لا يجاوزه بل الواضع أو اللّافظ جعله دالا عليه أي جعله بحيث إذا أطلق[٢٢٢] فهم منه المعنى.

[ك: ١٦٢] ومن البيّن أنّ الصادر من الواضع ليس الّا وضع اللفظ بإزاء المعنى من اللفظ ليس الّا التلفظ به وإطلاقه على ذلك المعنى فلو أراد بالدلالة في قوله جعله دالا معنى غير[٢٢٣] الوضع وغير[٢٢٤] التلفظ باللفظ لازما له لاستحال إضافته إلى الواضع أو إلى اللّافظ؛ لأنّ فاعل الشيء لا يكون فاعل اللاّزمه.

[ك: ١٦٣] وعن الثاني: منع الشرطية المذكورة، وإنما يلزم صدقها إن لو كان العلم بالأجزاء مستفادا من هذه الدّلالة، وليس كذلك بل الأجزاء والمسمّى معلومان قبل إطلاق هذا اللفظ وسماعه. والمراد

---

[٢١٧] ر – ~~وجود أحد~~.

[٢١٨] ر – نقول، صح هامش.

[٢١٩] ج: أراد

[٢٢٠] انظر: ابن سينا، كتاب الشفآء: المدخل، ص.١٩.

[٢٢١] ج، ر + معنى.

[٢٢٢] ج، ر: اطق.

[٢٢٣] ل: عن.

[٢٢٤] ل: عن.

ههنا أعنى من تقدّم المطابقة على التضمن هو أنّ الذّهن عند سماع اللفظ يتبادر أوّلا إلى فهم ما وضع اللفظ[٢٢٥] بازائه وهو تمام المسمى من اللّفظ لتبادر الذهن أولا إلى فهم الحقيقة وحصول الحقيقة في الذهن يستلزم حصول الأجزاء فيه لامتناع حصول المجموع[٢٢٦] بدون أجزائه فيكون فهم الجزء من هذا اللفظ بعد فهم الكل منه.

[ك: ١٦٤] وإذا كان كذلك كانت[٢٢٧] دلالته على المسمى بالذات وعلى الأجزاء بالتبع والعرض على أنا نقول نحن نفسّر الدّلالة بغير ما ذكره الشيخ والمصنّف وهو أن نقول الدّلالة عبارة عن كون اللفظ بحالة متى أطلق فهم السامع معناه لعلة بالوضع وعلى هذا لا يتوجّه عليه شيء[٢٢٨] مما[٢٢٩] ذكرناه من الوجهين الّا الثاني وجوابه ما مرّ.

[ك: ١٦٥] إذا عرفت هذا فنقول دلالة اللفظ على المعنى: قد يكون بالطبع كدلالة "آح" على الوجع و"أف" على الضجر[٢٣٠] و"آخ" على أذى الصدر ولا نظر للمنطقي فيها، وقد يكون بالوضع أي يكون فهم المعنى من إطلاق اللّفظ بسبب أن اللّفظ موضوع له أو لغيره.

[ك: ١٦٦] والدّلالة الوضعية على ما ذكرنا من التفسير ثلاثة أقسام: لأنّ فهم المعنى من اللفظ إن كان بتوسط وضعه بإزائه أي إن كان بسبب أنّ اللفظ موضوع للمعنى المفهوم منه فهي دلالة المطابقة كدلالة الإنسان على الحيوان الناطق وإن كان بسبب أن اللفظ موضوع لمعنى يشتمل على المعنى المفهوم منه أي يكون المعنى الموضوع له اللفظ مركبا من المعنى المفهوم منه[٢٣١] ومن غيره فهي دلالة التضمن كدلالة الإنسان على الحيوان وحده أو الناطق وحده فإنّ دلالته على شيء منهما ليس لأنّ اللّفظ موضوع له بل؛ لأنّه موضوع لشيء هو[٢٣٢] مركب منه ومن غيره وذلك الشيء هو الحيوان الناطق، وإن كان بسبب أنّ اللّفظ موضوع لمعنى يستلزم المعنى المفهوم منه استلزام الشيء [١١ب] للأمر الخارج عنه فهي دلالة الالتزام كدلالة الإنسان على قابل العلم أو قابل صنعة الكتابة فإنّ كلّ واحد منهما خارج عما وضع له

---

[٢٢٥] ل – من تقدم المطابقة على التضمن هو أنّ الذهن عند سماع اللفظ يتبادر أوّلا الى فهم ما وضع اللفظ.

[٢٢٦] ل: المحمول.

[٢٢٧] ل – كذلك كانت، صح هامش.

[٢٢٨] ج، ر – شيء.

[٢٢٩] ج، ر: ما.

[٢٣٠] ل – وأف على الضجر.

[٢٣١] ل – منه.

[٢٣٢] ل – هو.

لفظ الإنسان ولازم له في الذهن على معنى أنه متى حصل ذلك المعنى في الذهن انتقل الذهن منه إلى كل واحد من هذين المعنيين.

[ك: ١٦٧] وإنما قيّد الدلالة بالوضعية ليخرج عنها الدلالة بالطبع كما في الأمثلة التى ذكرناها. والمطابقة بتوسط وضعه بإزائه لأنّه لو عرّفها باتعريف المشهور وهو دلالة اللفظ على تمام مسماه لا ينقض بدلالة اللفظ الموضوع للكل والجزء بالاشتراك على الجزء بالتضمن وبدلالة اللفظ الموضوع للملزوم واللازم على اللازم بالالتزام فان اللفظ الأوّل إذا دلّ[٢٣٣] على الكل بالمطابقة فقد دل على جزؤه بالتضمن والجزء تمام المسمى فقد تحقق دلالة اللفظ على تمام المسمى وليست هي مطابقة بل تضمنا، واللفظ الثاني إذا دلّ على الملزوم بالمطابقة فقد دلّ على اللّازم الذهني بالالتزام واللّازم تمام المسمى فقد تححقت دلالة اللفظ على تمام المسمى وليست هي مطابقة بل التزاما.

[ك: ١٦٨] وإذا كان كذلك، بطل الحدّ المذكور ضرورةً أنّ شرط صحة الحد أن يكون مطّردا منعكسا وهذا الحدّ ليس بمنعكس فلا يكون صحيحا. أما إذا قيدنا الفهم بالقيد المذكور منعنا دلالة اللفظ بالمطابقة على الجزء في الصورة الاولى؛ لأنّ تلك الدلالة ليست؛ لأنّ اللفظ موضوع للجزء بل لأنّه موضوع للكلّ وعلى اللّازم في الصورة الثانية لأنها ليست؛ لأنّ اللفظ موضوع للّازم بل لأنّه موضوع لملزومه الذهني.

[ك: ١٦٩] وإذا عرفت فائدة هذا القيد في المطابقة ظهر فائدة قيد التوسط في الدلالتين الباقيتين أمّا في التضمن فلأنّا لو عرّفناه بدلالة اللفظ على جزء المسمى لا ينقض باللفظ الأوّل فإنه إذا دلّ على الجزء بالمطابقة فقد تحقق دلالة اللفظ على الجزء وليست[٢٣٤] تضمن بل مطابقة. وأمّا في الالتزام فلأنا لو عرّفناه بدلالة اللفظ على اللّازم لا ينقض باللفظ الثاني فإنّه إذا دلّ على اللّازم بالمطابقة فقد تحقق دلالة اللفظ على اللازم[٢٣٥] وليست التزاما بل مطابقة. وإذا كان كذلك كان الحدّ المذكور لكلّ واحدة من الدلالتين غير منعكس فيكون باطلا. أمّا إذا قيّدنا كلّ واحد من الحدّين بالتوسط المذكور فيه اندفع النقض؛ لأنّ دلالة اللفظ على الجزء في البعض على التضمن ليست لأن اللّفظ موضوع[٢٣٦] بإزاء ما

---

[٢٣٣] ل – اذا دلّ، صح هامش.

[٢٣٤] ل: ليست.

[٢٣٥] ج – على اللازم، صح هامش.

[٢٣٦] ر – موضوع، صح هامش.

يشتمل عليه بل لأنّه موضوع[٢٣٧] له بعينه وعلى اللّازم في البعض على الالتزا؛م ليست لأنّ اللّفظ موضوع بإزاء ما يستلزمه في الذهن استلزاما خارجيا بل؛ لأنّه موضوع له بعينه.

[ك: ١٧٠] لا يقال: لا حاجة إلى هذا القيد في المطابقة وما ذكرتم من النقيضين[٢٣٨] على التعريف[٢٣٩] المشهور لها مندفع، لأنّا نمنع دلالة اللفظ الموضوع للكل والجزء بالاشتراك على الجزء بالتضمن والموضوع للملزوم واللازم بالاشتراك على اللّازم بالالتزام؛ لأنّ اللفظ الأوّل إذا أطلق فهم منه الجزء بالمطابقة وإذا دلّ عليه بالمطابقة استحال دلالته عليه بالتضمن لامتناع دلالة اللفظ الواحد على المعنى الواحد باعتبارين مختلفين واللفظ الثاني إذا أطلق فهم منه اللّازم بالمطابقة وإذا دلّ عليه بالمطابقة استحالت دلالته عليه بالالتزام لما مرّ.

[ك: ١٧١] ولهذا عدل الإمام عن التعرض[٢٤٠] لهذا القيد في المطابقة ويعرض له في الدلالتين الأخيريين[٢٤١] لعدم جريان هذا المنع في النقض المذكور فيهما إذ لا يمكن منع[٢٤٢] دلالة اللفظ على ما وضع له بالمطابقة؛ لأنّا نقول الدّليل على وجوب اعتبار هذا القيد في المطابقة أيضًا وانتقاض[٢٤٣] تعريفها بالنقيضين المذكورين لو لا هذا القيد هو أنّ اللّفظ الموضوع للكلّ والجزء إذا دلّ على الكلّ بالمطابقة لا بدّ أن يدلّ على الجزء بالتضمن سواء دلّ على الجزء بالمطابقة وذلك حيث كان[٢٤٤] عاريا عن القرائن الحالية أو اللفظية الموجبة لحمل[٢٤٥] اللفظ على الكلّ أو لم يدلّ وذلك حيث كان معه قرينة يوجب ذلك.والّا بطل قول المنطقيين أنّ دلالة التضمن من لوازم دلالة المطابقة بشرط التركيب.

[ك: ١٧٢] وكذلك اللّفظ الموضوع للملزوم واللّازم الذهني إذا دلّ على الملزوم بالمطابقة لا بدّ أن يدلّ على اللّازم بالالتزام سواء دلّ عليه بالمطابقة أو لم يدلّ والّا لم يكن اللّازم لازما ذهنيًا. والمقدّر خلافه. وإذا كان كذلك توجه كلّ واحد من النقيضين على التعريف المذكور بدون هذا القيد.

---

[٢٣٧] ر – ~~بازاء ما يشتمل عليه بل لأنه موضوع~~.

[٢٣٨] ل: النقيض.

[٢٣٩] ر – ~~المذكور~~.

[٢٤٠] ر – التعرض، صح هامش.

[٢٤١] ج، ل: الاخريين.

[٢٤٢] ج– منع، صح هامش.

[٢٤٣] ج: انتقاض.

[٢٤٤] ج – كان، صح هامش.

[٢٤٥] ج – لحمل.

[ك: ١٧٣] فظهر أنّ[٢٤٦] القيد المذكور [١٢أ] في تعريف كلّ واحدة من الدّلالات الثلاث واجب الاعتبار في تلك الدّلالة.

[ك: ١٧٤] وقول من زعم أنّ دلالة اللفظ الواحد على المعنى الواحد باعتبارين مختلفين محال ممنوع. وما الدليل عليه؟ وجوازه ظاهر قد عرفته مما مر.

[خ: ١٧٥] قال واللزوم المعتبر في الإلتزام اللزوم الذهني[٢٤٧] إذ لولاه لم يفد إطلاق اللفظ المعنى الخارجي أصلا لعدم الوضع بازائه وعدم انتقال الفهم من موضوعه إليه فلم يكن دالا عليه إذ المعنى بدلالة اللفظ على المعنى فهمه عند الإطلاقه بالنسبة إلى من هو عالم بالوضع ولا يعتبر اللزوم الخارجي لجواز دلالة اللفظ على ما لا يلزم مسماه في الخارج اذا لزم فهمه فهم مسماه كدلالة لفظ "العدم" على "الملكة" وأشباهها.

[ك: ١٧٦] أقول: يشترط في دلالة الالتزام اللزوم الذهني أي يجب أن يكون المعنى الخارج عن مسمى اللفظ الذي دلّ اللفظ عليه بالالتزام بحالة متى حصل الموضوع له اللفظ في الذهن انتقل الذهن منه إلى ذلك المعنى الخارجي؛ لأنّه لو لم يكن كذكلك لا يكون ذلك اللفظ دالّا عليه؛ لأنّه حينئذ يستحيل فهم ذلك المعنى الخارجي من إطلاق ذلك اللّفظ؛ لأنّ فهم المعنى من إطلاق اللفظ إنما يكون بسبب أنّ اللفظ موضوع بإزائه أو بسبب أنّ الذهن ينتقل من الموضوع له إليه وكلّ واحد من هذين الأمرين منتفٍ حينئذ فلا يحصل الفهم البتّة وإذا لم يحصل الفهم لا يكون اللفظ دالّا عليه لما عرفت أنّ المعنى من الدلالة فهم المعنى من اللفظ للعلم بالوضع واللفظ دالّ عليه ضرورة أن فهم المعنى الخارجي حاصل منه فيكون اللزوم الذهني على ما ذكرنا من التفسير شرطا لدلالة الالتزام لوجوب انتفاء الملزوم عند انتفاء اللّازم أو نقول في بيان الملازمة أن نسبة هذا المعنى إلى هذا اللفظ حينئذ كنسبته إلى سائر الألفاظ ففهمه[٢٤٨] منه دون سائر الألفاظ يكون ترجيحا من غير مرجح. أو نقول نسبة هذا المعنى إلى هذا اللفظ حينئذ كنسبة سائر المعاني إليه ففهم هذا المعنى منه دون فهم[٢٤٩] سائر المعاني ترجيح من غير مرجح، وأنه محال.

---

[٢٤٦] ر – ~~هذا~~.

[٢٤٧] ل – الذهني، صح هامش.

[٢٤٨] ر – فهمه، صح هامش.

[٢٤٩] ل – فهم.

[ك: ١٧٧] لا يقال[٢٥٠] لا نسلّم صدق الملازمة المذكورة وإنما نصدق إن لو كان كلّ واحد مما ذكرتم من السببين لفهم المعنى من اللفظ منتفيا هاهنا حينئذ وهو ممنوع:

أمّا السبب الأوّل: فلجواز كون اللفظ موضوعا له أيضا.

وأمّا الثاني: فغاية ما في الباب أنّ الملازمة الكلية بين الموضوع له اللفظ والمعنى[٢٥١] الخارجي في الذهن منتفية لكن لا يلزم من كذب الملازمة الكلية انتفاء الانتقال من المسمى إليه لجواز ثبوت الملازمة[٢٥٢] الجزئية بينهما في الذهن حينئذ فينتقل الذهن من المسمى إليه في بعض الأزمنة والأحوال فيحصل الفهم.

[ك: ١٧٨] ولا نسلّم أيضا أنّ نسبة هذا المعنى إلى هذا اللفظ كنسبته إلى سائر الألفاظ حينئذ وأن نسبة هذا المعنى إلى هذا اللّفظ كنسبة سائر المعاني إليه حينئذ لجواز اختصاص هذا المعنى بالنسبة إلى هذا[٢٥٣] اللفظ[٢٥٤] لمرجح وهو الوضع له أو ثبوت الملازمة الجزئية الذهنية بينه وبين الموضوع له اللفظ، ثم بعد التجاوز عن المنع فالملازمة منقوضة بدلالة اللفظ على الجزء، فإنّ اللفظ ليس موضوعا له والذهن غير منتقل من مسماه إليه لوجوب سبق فهم الجزء على فهم الكلّ.

[ك: ١٧٩] لأنا نقول: أما المنع الأوّل والجواب عنه أن نقول المدّعى على ذلك التقدير وهو عدم الملازمة الكلية بينهما في الذهن أن لا يحصل فهم المعنى الخارجي من إطلاق هذا اللفظ دائما معللا بأنه موضوع لما هو خارج عنه أو من سائر الألفاظ التى هي موضوعة لمعانٍ هو خارج عنها[٢٥٥] لأنه إن تحقق الأوّل فقد حصل المراد والّا وجب تحقق الثاني لتحقق علة فهمه بالنسبة إلى سائر الألفاظ المذكورة وهي الوضع لما هو خارج عنه والفهم منه دائما حاصل معللا بالعلة المذكورة[٢٥٦] وغير حاصل من شيء من الألفاظ المغايرة له الموضوعة لما هو خارج عنه[٢٥٧] وعلى هذا لا يتوجه ما ذكرتموه.

---

[٢٥٠] ج – لا يقال، صح هامش.

[٢٥١] ل: المعنى

[٢٥٢] ر- ~~الحين~~

[٢٥٣] ر – هذا، صح هامش.

[٢٥٤] ج – كنسبة سائر المعاني اليه حينئذ لجواز اختصاص هذا المعنى بالنسبة الى هذا اللفظ، صح هامش.

[٢٥٥] ج – ~~وهي~~.

[٢٥٦] ج: المذكور.

[٢٥٧] ل – أو من سائر الألفاظ .... بما هو خارج عنه.

[ك: ١٨٠] وأمّا منع تساوي النسبتين على الوجهين المذكورين. فالجواب عنه أن نقول نسبة هذا المعنى إلى هذا اللفظ كنسبته إلى سائر الألفاظ وكنسبة سائر المعاني إليه فيما هو موجب لفهم هذا المعنى منه دائما وعدمه حينئذ وهو الوضع لما هو[٢٥٨] خارج عنه ففهمه منه[٢٥٩] دون سائر الألفاظ ودون سائر المعاني ترجيح من غير مرجح وما ذكرتموه من التخصيص[٢٦٠] مندفع؛ لأنّ الملازمة الجزئية [١٢ب] بينهما في الذهن لا يصلح لأن يكون سببا لفهم المعنى من هذا[٢٦١] اللّفظ دائما.

[ك: ١٨١] وأما النقض المذكور فقد مرّ ما يصلح جوابا عنه والذي نريده هاهنا أن نقول لا نسلّم وجوب سبق فهم الجزء على فهم[٢٦٢] الكلّ مطلقا بل ذلك إنما يجب في معرفة الأشياء بالحدود وأمّا هاهنا فلا[٢٦٣] يجوز أن يتبادر فهم السامع أوّلا إلى فهم ما وضع اللفظ له على سبيل الإجمال، ثم تمثل بعد ذلك الأجزاء في الذهن على سبيل التفصيل.

[ك: ١٨٢] لم قلتم بأنه ليس كذلك لا بدّ له من دليل على أنا نقول دلالة الالتزام لما كانت مفسّرة بفهم المعنى من اللّفظ؛ لأنّه موضوع لمعنى المعنى المفهوم خارج عنه لكن يلزم في الذهن كان كون[٢٦٤] دلالة الالتزام مشروطة باللزوم الذهني على ما ذكرنا من التفسير بينا إذ لو لا اللزوم الذهني بين المسمى اللفظ والمعنى المفهوم امتنع تحقق دلالة الالتزام.

[ك: ١٨٣] وإذا كان كذلك، فنقول لو لم يكن بين المعنيين اللزوم الذهني على ما[٢٦٥] ذكرنا من المعنى لما تحققت دلالة الالتزام بالتفسير المذكور بالضرورة واللّازم باطل فالملزوم مثله.

[ك: ١٨٤] وعلى هذا سقط جميع ما ذكرتموه[٢٦٦] من المنعين والنقض وكانت الملازمة بينة.[٢٦٧]

---

[٢٥٨] ر – ~~خارج~~ ؛ ر+ لما.

[٢٥٩] ل – منه.

[٢٦٠] ر، ل: المخصص.

[٢٦١] ج – هذا، صح هامش.

[٢٦٢] ر – ~~الكل~~.

[٢٦٣] ر: فلم.

[٢٦٤] ج – كون، صح هامش.

[٢٦٥] ر – ~~هي~~.

[٢٦٦] ج – ما ذكرتموه، صح هامش.

[٢٦٧] ل – على أنا نقول دلالة الالتزام .... و كانت الملازمة بينة.

[ك: ١٨٥] ولا يشترط في دلالة الالتزام اللزوم الخارجي أي لا يجب أن يكون المعنى الذي دلّ عليه اللفظ[٢٦٨] بالالتزام بحالة متى تحقق الموضوع له اللفظ في الخارج تحقق ذلك المعنى في الخارج؛ لأنّه لو وجب اللزوم الخارجي بينهما على ما ذكرنا من التفسير لامتنع تحقق دلالة الالتزام بدونه لامتناع تحقق المشروط بدون شرطه واللّازم باطل لجواز دلالة اللفظ على ما لم يلزم[٢٦٩] مسماه في الخارج إذا كان فهمه لازما لفهم مسماه ضرورة دلالة لفظ العدم على الملكة ودلالة لفظ أحد الضدين على الآخر للزوم فهم الملكة[٢٧٠] فهم العدم وفهم كل واحد من الضدين فهم الآخر مع عدم الملازمة الخارجية في هاتين الصورتين.

[ك: ١٨٦] واعلم أن المراد من العدم والملكة أثران متقابلان: أحدهما عدمي، والآخر وجودي. تعتبر التقابل بينهما بالنسبة إلى ذات قابلة لذلك الأمر الوجودي ويسمى[٢٧١] الأمر العدمي منهما عدمًا والأمر الوجودي ملكةً كالعمى والبصر والجهل والعلم فإنّ العمى ليس عبارة عن عدم البصر مطلقا ولا الجهل عن عدم العلم مطلقا والّا لكان الجدار أعمى وجاهلا بل كلّ منهما عبارة عن عدم ما يقابله من الأمر الوجودي للذات القابلة له والعمى يدل على البصر والجهل على العلم بطريق الالتزام للزوم فهم معنى[٢٧٢] البصر فهم معنى العمى وفهم معنى العلم فهم معنى الجهل مع امتناع الملازمة بينهما في الخارج.

[ك: ١٨٧] وقوله "أشباهها" إشارة إلى ما ذكرناه من دلالة لفظ أحد الضدين على الاخر ولقائل أن يمنع دلالة لفظ كل واحد من الضدين على الاخر بطريق الالتزام وإنما يدل إن لو كان فهم كلّ واحد من الضدين يستلزم فهم الاخر وهو ممنوع فانّه يمكننا تصور كل واحد من الضدين[٢٧٣] كالسواد والبياض[٢٧٤] مثلا مع الذهول عن الاخر نعم لو أخذ ماهية كل واحد من الضدين من حيث أنها مضادة

---

[٢٦٨] ر، ل >< اللفظ عليه.

[٢٦٩] ج – تحقق دلالة الالتزام بدونه لامتناع تحقق المشروط بدون شرطه و اللازم باطل لجواز دلالة اللفظ على ما لم يلزم مسماه، صح هامش.

[٢٧٠] ج – فهم الملكة، صح هامش.

[٢٧١] ر – ~~الواحد~~.

[٢٧٢] ل – معنى.

[٢٧٣] ل – على الآخر ولقائل أن يمنع دلالة لفظ كل واحد من الضدين عل الآخر بطريق الالتزام و انما يدل إن لو كان فهم كل واحد من الضدين يستلزم فهم الآخر وهو ممنوع فانه يمكننا تصور كل واحد من الضدين.

[٢٧٤] ر – والبياض، صح هامش.

لصاحبتها[٢٧٥] كان اللفظ الدال على كلّ منهما دالا على الاخر بطريق الالتزام ويجب أن يكون المراد ذلك والّا لم يصح.

[خ: ١٨٨] قال لا يقال دلالة اللفظ المركب على مفهومه خارج[٢٧٦] عن الثلاثة اذ الواضع لم يضعه لذلك المفهوم والّا لما دخل فيه ذلك المفهوم أو يلزمه.

[ك: ١٨٩] أقول: هذا إشارة إلى منع حصر دلالة اللفظ في الأقسام الثلاثة المذكورة ونحن نذكر دليل الحصر في تلك الأقسام ثم نوجه عليه هذا المنع فنقول: المفهوم من إطلاق اللّفظ بسبب الوضع إن كان ما وضع له اللّفظ فذلك الفهم هو دلالة المطابقة وإن كان داخلا فيما وضع له اللّفظ فهو دلالة التضمن والّا كان خارجا عنه بالضرورة ويجب أن يكون لازما له في الذهن لما مرّ وهو دلالة الالتزام ولا يتوهم وجود قسم آخر[٢٧٧] وهو فهم المعنى من اللفظ بسبب أن اللفظ موضوع لجزئه لأنّ ذلك إنما يصح إن لو كان فهم المجموع لازما لفهم الجزء وإذا كان كذلك كان داخلا في دلالة الالتزام ضرورة أنّ[٢٧٨] المجموع خارج عن ماهية الجزء.

[ك: ١٩٠] إذا عرفت هذا فنوجه المنع ونقول لا نسلّم انحصار الدلالة فيما ذكرتم من الأقسام الثلاثة فإنّ دلالة اللفظ المركب على ما فهم منه ليست عين[٢٧٩] شيء من هذه الأقسام ولا داخلة في شيء منها ضرورة أنّ الواضع لم يضع اللّفظ المركب لما يفهم منه ولا لشيء هو مركب منه ومن غيره ولا لشيء هذا المفهوم خارج عنه لازم له في الذهن. وإذا كان كذلك بطل ما ادّعيتم من الحصر في الأقسام المذكورة.[١٣أ]

[خ: ١٩١] قال لأنا نقول المعنى من دلالة اللفظ على ما وضع له أن يكون اللفظ بعينه قد وضع لعين ذلك المعنى أو أجزاؤه لأجزائه بحيث يطابق مجموع اللّفظ مجموع المعنى.

---

[٢٧٥] ل: لصاحبها.

[٢٧٦] ج – خارج، صح هامش.

[٢٧٧] ر – قسم آخر.

[٢٧٨] ج – إن لو كان فهم المجموع لازما لفهم الجزء واذا كان كذلك كان داخلا في دلالة الالتزام ضرورة أنّ، صح هامش.

[٢٧٩] ج: على.

[ك: ١٩٢] أقول: هذا إشارة إلى جواب هذا المنع وتقريره أن[٢٨٠] يقال الدّليل على انحصار دلالة اللفظ في الأقسام الثلاثة هو[٢٨١] أنّ المعنى من وضع اللفظ بإزاء المعنى ليس هو أن يكون ذلك[٢٨٢] اللفظ بعينه موضوعا بإزاء ذلك المعنى بل أحد الأمرين وهو إمّا أن يكون ذلك[٢٨٣] اللفظ بعينه موضوعا لعين ذلك المعنى أو يكون كلّ واحد من أجزائه موضوعا لواحد من أجزاء[٢٨٤] المعنى بحيث يطابق مجموع الألفاظ مجموع المعنى الحاصل من تلك المعاني وإذا كان المراد[٢٨٥] ذلك[٢٨٦] كان دلالة اللفظ[٢٨٧] المركب على مفهومه داخلة في دلالة المطابقة ضرورة أن دلالته على ذلك المفهوم بسبب وضع اللفظ له على ما ذكرنا من التفسير لأنّ الأمر الثاني وهو وضع كلّ واحد من[٢٨٨] أجزاء اللفظ لواحد من أجزاء المعنى موجود فيه.

[خ: ١٩٣] قال ولا يضرّ التغيير[٢٨٩] الذي يلحق الجملة من هيئة التركيب مثل أنّ المضاف اليه يؤخر في العربية وقد يقدّم في غيرها وأشباه ذلك فانّ الهيئة التركيبة بين الألفاظ المفردة وضعت في كلّ لغة لهيئة تركبية بين تلك المعاني المفردة وكان الكل بالوضع.

[ك: ١٩٤] أقول هذا إشارة إلى منع[٢٩٠] الجواب عنه أمّا المنع فهو أن يقال لا نسلّم تحقق الأمر الثاني في اللفظ المركب فإن من جملة أجزاء اللفظ المركب الهيئة الحاصلة بعد تأليف الألفاظ المفردة الدالة على الهيئة الحاصلة بعد تأليف المعاني المفردة. وتلك الهيئة مختلفة بحسب اختلاف اللغات فإنّ المضاف إليه في العربيّة يؤخر وفي لغة أخرى قد يقدّم كما في بعض ألسنة أهل القريش وأشباه ذلك من أنواع الهيئات المختلفة بحسب اختلاف اللغات الدالة على الهيئات المختلفة بحسبها وإذا كان

---

[٢٨٠] ر: بأن.

[٢٨١] ل + هو.

[٢٨٢] ج – ذلك.

[٢٨٣] ر – ذلك، صح هامش.

[٢٨٤] ر – ذلك.

[٢٨٥] ل – المراد.

[٢٨٦] ل: كذلك.

[٢٨٧] ر + اللفظ.

[٢٨٨] ر – اللفظ.

[٢٨٩] ر – التغيير، صح هامش.

[٢٩٠] ر، ل + مع.

كذلك لم يكن دلالة الهيئة التركيبية بين الألفاظ المفردة على الهيئة التركيبية بين المعاني المفردة بالوضع، فسقط ما ذكرتموه من الجواب.

[ك: ١٩٥] وأمّا الجواب فهو أن يقال[٢٩١] لا شكّ أنّ الهيئة الحاصلة بعد تأليف الألفاظ المفردة من جملة أجزاء المركب لكن دلالتها على مدلولها أيضا بالوضع واختلافها بحسب اختلاف اللغات لا يدلّ على أنّ دلالتها ليست بالوضع فإنّ الهيئة التركيبية بين الألفاظ المفردة موضوعة في كلّ لغة للهيئة التركيبية بين تلك المعاني المفردة. وإذا كان كذلك كانت دلالة كلّ واحد من أجزاء اللفظ[٢٩٢] المركب على ما دلّ[٢٩٣] عليه بالوضع يتحقق الأمر الثاني في اللفظ المركب ويندرج دلالته على مفهومه في دلالة المطابقة.

[خ: ١٩٦] قال وقد قيل أنّ دلالة الالتزام مهجورة في العلوم وتمسّكوا بوجوه:

أحدها: أنّها ليست دلالة وضعية.

الثاني: انّ اللوازم غير متناهية فاعتبارها يوجب أن يكون للفظ مدلولات غير متناهية ولا يقال أنّ اللوازم البينة متناهية لأنّ لكلّ شيء لازما بيّنا وأقله أنّه ليس غيره ولكل لازم بين لازم قريب[٢٩٤] هو بيّن له أيضا وكما يلزم انتقال الذهن من المسمى الى لازمه القريب لزم الانتقال من ذلك اللازم الى لازمه القريب وهلّم جرا.

الثالث: لو لم يعتبر في الالتزام كون اللازم بينا له لم يفد وإن اعتبر لم يكن المدلول مضبوطا فانّه ربما كان اللّازم بيّنا بالنسبة الى شخص دون شخص.

[ك: ١٩٧] أقول ذهب المنطقيون إلى أنّ دلالة الالتزام مهجورة في العلوم، وعنوا به أنّ الدال بالالتزام على الشيء لا يصح أن يقال في جواب السؤال عن ذلك الشيء، ولا أن يدلّ به على ذلك الشيء إذا كان جزءا من المسؤل عنه.

[ك: ١٩٨] واحتجوا على ذلك[٢٩٥] بوجوه:

---

[٢٩١] ج – فهو أن يقال، صح هامش.

[٢٩٢] ر – ~~المفرد~~.

[٢٩٣] ل: يدلّ.

[٢٩٤] ج – قريب، صح هامش.

[٢٩٥] ر – ~~جوه~~.

الأوّل: أنّ دلالة الالتزام دلالة[٢٩٦] عقلية لا وضعية والمعتبر في الدلالة المقول في جواب ما هو على المسؤل عنه وعلى أجزائه أن يكون وضعية.

الثاني: أنّ دلالة الالتزام لو كانت معتبرة لكان للفظ الواحد مدلولات غير متناهية بهذه الدلالة وذلك محال أما ملازمة فلأنّ لكل ماهية لوازم غير متناهية وأن الدال على الملزوم بالمطابقة دال على كلّ واحد من تلك اللوازم بالالتزام[٢٩٧] فيلزم أن يكون كلّ واحد من تلك اللوازم الغير المتناهية مدلولا لذلك اللفظ بالدلالة المذكورة وأمّا استحالة اللازم فلوجهين: أحدهما أنّ الذهن لا يحيط بما لا يتناهي وإذا كان كذلك لا يحصل من[١٣ب] إطلاق هذا اللفظ مدلولة للسامع فلا يكون مدلوله مدلوله هذا خلف. الثاني أنّه يفضي إلى عدم امتياز المسؤل عنه عن غيره بتقدير الإحاطة بتلك الأمور الغير المتناهية وذلك أيضا يوجب عدم فائدة السائل عن مسؤله. لا يقال الملازمة ممنوعة وإنما نصدق إن لو كان دلالة الالتزام على كلّ واحد من تلك اللوازم غير المتناهية معتبرة وليست كذلك بل المعتبر دلالة اللفظ بالالتزام على اللوازم البينة واللوازم البينة[٢٩٨] متناهية وحينئذ لا يلزم ما ذكرتموه من المحال؛ لأنا نقول المعتبر لا يخلو إمّا أن يكون دلالة اللفظ بالالتزام على جميع اللوازم أو المعتبر دلالته على اللوازم البينة وأياما كان[٢٩٩] يلزم ما ذكرناه من المحال أما إذا كان المعتبر هو الأوّل ولزوم ما ذكرناه من المحال ظاهر على ما مرّ[٣٠٠]. وأمّا إن كان المعتبر هو الثاني فلانّ لكلّ ماهية لازما بيّنا يلزم من تصورها تصوره وأقلّه أنها ليست غيرها ولذلك اللّازم أيضا لازم قريب بيّن يلزم من تصوره تصوره كما يلزم من تصور الماهية[٣٠١] تصور ذلك اللّازم وهلّم جرا. وإذا كان كذلك يلزم من تصور الماهية تصور[٣٠٢] لوازم غير متناهية بعضها بوسط وبعضها بغير وسط[٣٠٣] وذلك يستلزم أن يكون للفظ الواحد مدلولات غير متناهية

---

[٢٩٦] ج – دلالة، صح هامش.

[٢٩٧] ج، ر، ل – بالالتزام، صح هامش ل.

[٢٩٨] ل + غير.

[٢٩٩] ر – كان، صح هامش.

[٣٠٠] ر – على ما مرّ، صح هامش.

[٣٠١] ج – تصور الماهية، صح هامش.

[٣٠٢] ل – ذلك.

[٣٠٣] ر، ل >< بعضها بغير وسط بعضها بوسط.

فصح[٣٠٤] ما ذكرنا من الملازمة. وإلى هذا الجواب أشار المصنف بقوله "لأنّ لكلّ شيء لازما بيّنا" الى آخره.

الثالث: وهو الذي اختاره الإمام في الملخّص[٣٠٥] هو أنّ دلالة الالتزام لو كانت معتبرة فإن اعتبر دلالتها بالنسبة إلى كلّ واحد من اللوازم لم يفد لكون اللوازم غير متناهية على ما عرفت. وإن اعتبر دلالتها بالنسبة[٣٠٦] الى اللّازم البيّن لم يفد أيضا لأنّ المدلول عليه حينئذ لا يكون[٣٠٧] مضبوطا إذ اللّازم الواحد قد يكون بيّنا بالنسبة إلى شخص دون شخص فانّ تساوي الزوايا الثلث المثلث لقائمتين لازم بيّن للمثلث عند المهندس غير بيّن عند غيره.

[خ: ١٩٩] قال: والحق أنّ اللفظ لا بدّ له من دلالة على لازم مسماه في الذهن دلالة بالتفسير المذكور ضرورة أنه كلما أطلق اللفظ فهم المسمى وكلّما فهم المسمى فهم اللازم فكان إطلاق اللفظ مفيدا لفهم اللّازم المذكور عند العلم بالوضع فكان دالا عليه.

[ك: ٢٠٠] أقول: لما كانت هذه الوجوه مزيفة عند المصنّف على ما سيأتي فيما بعد ذكر ما هو الحقّ عنده في ذلك. وقال لا شكّ أنّ اللفظ يدلّ على ما يلزم مسماه في الذهن دلالة بالتفسير الذي ذكرناه أي يكون اللفظ بحالة متى أطلق فهِم ذلك اللّازم للعلم بالوضع؛ لأنّه كلما أطلق فهم ما وضع له وكلّما فهم ما وضع له فهم ما يلزم الموضوع له[٣٠٨] في الذهن ينتج كلما أطلق فهم ما يلزم الموضوع له في الذهن فكان اللّفظ دالا عليه بالضرورة إذا كان السامع عالما بالوضع[٣٠٩]

[ك: ٢٠١] ثمّ قال بعد الجواب عن الوجوه المذكورة فإن أريد بكونها مهجورة عدم دلالتها على نحو آخر غير ما ذكرناه، فلا يضرّنا وإن أريد به الاصطلاح على عدم إطلاق اللفظ على مدلوله الالتزامي فذلك مما لا يناقش فيه ومعناه أنّهم إن أرادوا بقولهم "دلالة الالتزام مهجورة" عدم دلالة اللفظ على المعنى الخارج عن المسمى اللّازم له في الذهن على النحو الذي ذكرناه فذلك باطل قطعا وإن أرادوا

---

[٣٠٤] ل: فصحت.

[٣٠٥] انظر: فخر الدين الرازي، كتاب الملخص. ص. ٢١.

[٣٠٦] ج – الى كلّ واحد من اللوازم لم يفد لكون اللوازم غير متناهية على ما عرفت ان اعتبر دلالتها بالنسبة، صح هامش.

[٣٠٧] ر – يكون، صح هامش.

[٣٠٨] ر – وكلما فهم ما وضع له فهم ما يلزم الموضوع له، صح هامش.

[٣٠٩] ر – بعد.

به عدم دلالة اللفظ بالالتزام على نحو آخر غير[٣١٠] الذي ذكرناه فذلك مما لا يضرنا إذ لا ندّعي دلالة اللفظ بالالتزام على غير الوجه الذي ذكرناه وإن أرادوا به الاصطلاح على أنّ اللفظ لا يطلق ويراد به المعنى الذي دلّ اللفظ عليه بالالتزام فذلك مما لا ينازع فيه

[ك: ٢٠٢] وإن كان ذلك[٣١١] من أحد وجوه المجازات اذ هو إطلاق لفظ الملزوم وإرادة اللازم. قلنا أنّهم عنوا به شيئا غير ما ذكره المصنف من الوجوه وهو أنه لا يجوز أن يدلّ على المسؤل عنه[٣١٢] ولا على أجزائه بالالتزام ويسلّمون دلالة اللفظ بالالتزام على المعنى الخارجي عن الموضوع له اللفظ اللازم له في الذهن بالالتزام وعلّة هجرها ظاهر على ما ذكرنا من التفسير[٣١٣] لأنّ اللفظ إذا دلّ على المسؤل عنه أو على أجزائه بالالتزام جاز أن يدلّ أيضا على معنى آخر أو معانٍ كثيرة بهذه الدلالة لجواز أن يكون لمسمى ذلك اللفظ لوازم كثيرة بينة ينتقل الذهن منه إلى كلّ واحد منها كما ينتقل إلى المسؤل عنه و الى أجزائه وإذا كان كذلك التبس المسؤل عنه بغير المسؤل عنه[٣١٤] عند السائل ولا يحصل له العلم بحقيقة المسؤل عنه فلا يحصل الغرض.

[خ: ٢٠٣] قال والجواب عن الأوّل من الوجوه المذكورة أنّ دلالة الالتزام دلالة وضعية لانّ اللفظ انما يدلّ على لازم مسماه للوضع بازاء ذلك الملزوم والمراد بالدلالة الوضعية أن يكون بطريق الوضع ابتداءً أو بواسطة ولو كان المعتبر الدلالة الوضعية الاولية لهجر التضمن أيضا لانها وضعية بواسطة.

[ك: ٢٠٤] أقول هذا هو الجواب عن الوجه الأوّل من الوجوه [١٤أ] المذكورة لبيان أنّ دلالة الالتزام مهجورة وتوجيهه أن يقال: لا نسلّم أنّ دلالة الالتزام ليست وضعية وظاهر أنها وضعية لانّ دلالة اللفظ بالالتزام على المعنى الخارج عن المسمى اللازم له في الذهن بواسطة وضع ذلك اللفظ بإزاء ما هو ملزوم له في الذهن والمعتبر ليست هو الدلالة بواسطة وضع اللفظ بازاء ما دل عليه بل أحد الأمرين إمّا

---

[٣١٠] ر – غير، صح هامش.

[٣١١] ج – ذلك، صح هامش.

[٣١٢] ر – ~~وعلى~~.

[٣١٣] ر >< على ما ذكرنا من التفسير ظاهر.

[٣١٤] ج – بغير المسؤل عنه.

وضع اللفظ بازاء ما[٣١٥] دل[٣١٦] عليه أو وضعت بازاء ما هو داخل فيه أو بإزاء ما هو خارج عنه لازم له في الذهن. فإنّ المعتبر لو كان هو الأمر الأوّل فقط لكانت دلالة التضمن أيضا مهجورة ضرورة أن دلالة اللفظ على المعنى بالتضمن بواسطة وضعه بإزاء ما يدخل فيه المعنى وبالإتفاق ليس كذلك.

[ك: ٢٠٥] لا يقال: الدليل على أنّ المعتبر هو وضع اللفظ لغير ما دلّ عليه[٣١٧] من المعنى إتفاق الكلّ على أنّ الدلالة الوضعية هي دلالة المطابقة.

[ك: ٢٠٦] والدلالتان الباقييتان عقليتان وإلى هذا المعنى[٣١٨] ذهب الإمام في الملخّص[٣١٩] وإذا كان كذلك كانت هذه الدلالة ليست وضعية فلا يصح أن يدل بها على المسؤل عنه[٣٢٠] ولا على أجزائه لما مرّ.

[ك: ٢٠٧] وأمّا قوله "لو كان المعتبر هو الوضع بهذا المعنى لكانت دلالة التضمن أيضا مهجورة" قلنا نعم ولم قلتم بأنها ليست مهجورة فإنّه لا يجوز أن يدلّ بها أيضا على[٣٢١] المسؤل عنه؛ لأنّ اللفظ كما دلّ على المسؤل عنه بهذه الدلالة فقد يدلّ بها على سائر أجزاء المسمى فيحصل حينئذ في ذهن السائل مفهومات متعددة فيلتبس المسؤل عنه بغيره فلا يحصل الغرض.لأنا نقول لا شكّ أنّ دلالة اللفظ على الجزء بواسطة وضعه بازاء ما يتركب منه ومن غيره وعلى اللّازم الذهني الخارج عن المسمى بواسطة وضعه بازاء[٣٢٢] الملزوم الذهني؛ لأنّه لو لا هذا الوضع لاستحال دلالة اللفظ على شيء من المعاني بشيء من هاتين الدلالتين. وإذا كان كذلك كان المعتبر هو الوضع بأحد التفسيرين المذكورين لا بالتفسير الأوّل فقط، فكانت هذه الدلالة وضعية.

---

٣١٥ ر – ~~على~~.

٣١٦ ر – دلّ، صح هامش.

٣١٧ ر – عليه، صح هامش.

٣١٨ ج، ر – المعنى، صح هامش.

٣١٩ انظر: فخر الدين الرازي، كتاب الملخص، ص.٢٠.

٣٢٠ ج – ~~والى هذا المعنى ذهب الإمام~~.

٣٢١ ج: في.

٣٢٢ ر – ~~المفهوم~~.

[ك: ٢٠٨] وقولهم "أنّ هاتين الدلالتين عقليتان لا ينافي كونهما وضعيتين" مما ذكرنا من المعنى لانّهم عنوا بذلك أنّ دلالة اللفظ على المعنى بكلّ واحدة من هاتين الدلالتين ليست؛ لأنّ اللفظ موضوع له بعينه وجاز أن يكونا عقليتين[٣٢٣] بهذا المعنى وضعيتين مما ذكرنا من التفسير.

[ك: ٢٠٩] أمّا قوله[٣٢٤] "لم قلتم بأنّ دلالة التضمن ليست مهجورة" قلنا لانّا لمّا فسّرنا كون الدلالة الالتزامية مهجورة بانّه لا يجوز أن يدلّ بها[٣٢٥] على المسؤل عنه ولا على أجزائه والدلالة التضمنية ليست مهجورة بهذا المعنى لأنه يجوز أن يدل بها على[٣٢٦] أجزاء المسؤل عنه لانّ الذهن بتلك الدلالة لا ينتقل الّا[٣٢٧] الى أجزاء ما وضع له اللفظ وجميع تلك الأجزاء مطلوب للسائل ولا يحصل التباس المسؤل عنه بغيره فلا تفوت الغرض فلم تكن دلالة التضمن مهجورة بهذا التفسير على أنا نساعد على أنّ هذه الدلالة ليست وضعية.

[ك: ٢١٠] وبقوله لم قلتم بأنّ كلّ دلالة لا يكون وضعية بهذا التفسير لا يجوز أن يدلّ بها على المسؤل عنه ولا على أجزائه وإن تمسّك بما ذكرنا من الدليل حينئذ منعنا دلالته على أنّه لا يجوز أن يدلّ بها على أجزاء المسؤل عنه لما عرفت وبتقدير الدّلالة عليه سقط هذا الوجه لاستقلال ذلك الدليل في إثبات هذا المطلوب.

[خ: ٢١١] قال وعن الثاني انّ اللزوم الذهني يراد به معنيان أحدهما هو أنّه كلما حصل[٣٢٨] الشعور بالملزوم حصل الشعور[٣٢٩] باللازم والثاني أنّه كلّما حصل الشعور بهما حصل الشعور باللزوم بينهما. والأوّل أخصّ من الثاني وإنّه معتبر في دلالة الالتزام على ما مرّ. ولا يجوز أن يكون للشيء لوازم غير متناهية بهذا المعنى بوسط أو بغير وسط والّا استلزم فهمه فهم ما لا يتناهي من المفهومات وإن جاز بالمعنى الأعمّ حيث لم يلزم من فهم ملزومها فهمها في أنفسها بل فهم كونها لوازم لو فهمت مع الملزوم وحيث لم يفهم كان[٣٣٠] الملزوم مفهوما مع

---

[٣٢٣] ج – ~~بما ذكرنا~~.
[٣٢٤] ر – ~~بأنّ دلالة~~.
[٣٢٥] ل – بها.
[٣٢٦] ج – أجزائه والدلالة التضمنية ليست مهجورة بهذا المعنى لأنه يجوز أن يدلّ بها على، صح هامش.
[٣٢٧] ج – الّا.
[٣٢٨] ل – ~~حصل~~.
[٣٢٩] ج – الشعور، صح هامش.
[٣٣٠] ل: بأن.

الذهول عنها وعن لزومها لذلك الملزوم. وقوله "أنّ لكلّ شيء لازما بيّنا" قلنا بالمعنى الأخص ممنوع والاعتبار الذي ذكره[٣٣١] أنّه لا بدّ وأن[٣٣٢] يلزم كلّ شيء هو بالمعنى الأعمّ دون الأخصّ لإمكان تصور الشيء مع الذهول عن كونه ليس غيره. وإن كان لكلّ شيء لازم بيّن لم يلزم أن يكون للشيء لوازم غير متناهية لجواز أن ينتهي الشيء في الاستلزام إلى لازم يكون لازمه بعض ملزوماته بمرتبة واحدة أو بمراتب حيث لم يمتنع ملازمة كلّ من الشيئين صاحبه فاندفعت الشبهة.

[ك: ٢١٢] أقول: هذا هو الجواب عن الوجه الثاني من الوجوه المذكورة وتوجيهه أن يقال: لا نسلّم صدق ما ذكرتم من الملازمة [١٤ب] وهي قولكم "لو كانت دلالة الالتزام معتبرة لكان للفظ الواحد مدلولات غير متناهية بهذه الدلالة" وإنما يصدق إن لو أمكن أن يكون[٣٣٣] للشيء الواحد لوازم غير متناهية يدل اللفظ عليها بالالتزام وذلك ممنوع.

[ك: ٢١٣] فإنّ اللازم البيّن مفسّر بأمرين أحدهما باللازم الذي يلزم من تصور ملزومه تصوره، والثاني باللازم الذي يلزم من تصوره مع تصور ما هو ملزوم له جزم الذهن بكونه لازما لذلك الملزوم والتفسير الأوّل أخصّ من التفسير[٣٣٤] الثاني لأنّ كلّ لازم هو بيّن بالتفسير الأوّل فهو بيّن بالتفسير الثاني وذلك ظاهر دون العكس لجواز وجود لازم يلزم من تصوره مع تصور ملزومه جزم العقل باللزوم بينهما ولا يكون تصور ملزومه مستلزما لتصوره.

[ك: ٢١٤] والمعتبر في دلالة الالتزام أن يكون اللّازم الذي دلّ اللفظ عليه بالالتزام بيّنا بالتفسير الأخصّ لما مرّ من البرهان. أنّ اللزوم الذهني بهذا المعنى شرط لدلالة الالتزام ومن المحال أن يكون لماهية ما من الماهيات لوازم غير متناهية بهذا المعنى سواء كان الكلّ بوسط أو البعض بوسط. والباقي بغير وسط إذ لو كان لماهية مّا لوازم غير متناهية بهذا المعنى لا يستلزم فهمها فهم مفهومات غير متناهية وإنّه محال. ولما كانت اللوازم التى دلّ اللفظ عليها بالالتزام متناهية لم يلزم من اعتبار دلالة اللفظ بالالتزام أن يكون للفظ الواحد مدلولات غير متناهية بهذه الدلالة نعم جاز أن يكون لشيء واحد

[٣٣١] ر – ذكره، صح هامش.
[٣٣٢] ج – لم.
[٣٣٣] ج – أن يكون، صح هامش.
[٣٣٤] ج – التفسير، صح هامش.

لوازم غير متناهية بالمعنى الأعمّ وهو التفسير الثاني لأنّه لا يلزم من فهمه ما ذكرناه من المحال؛ لأنّ فهمه لا يستلزم فهمها في أنفسها بل لو فهمت تلك اللوازم مع فهم الملزوم لزم فهم كونها لوازم لذلك الملزوم لكن لما استحال فهم تلك اللوازم الغير المتناهية مع فهم[٣٣٥] الملزوم لامتناع إحاطة العقل بما لا يتناهي كان الملزوم مفهوما مع الذهول عنها وعن كونها لوازم لذلك الملزوم.[٣٣٦]

[ك: ٢١٥] قوله "أنّ لكل ماهية لازما بيّنا" قلنا إن ادّعيتم ذلك بالمعنى الأخص فهو ممنوع، وما ذكرتموه لبيانه وهو أنّ كلّ ماهية يلزمها تصور أنها ليست غيرها هو بالمعنى الأعمّ أي إذا تصوّرنا الماهية وتصورنا أنها ليست[٣٣٧] غيرها جزمنا بأنّ هذا الاعتبار لازم لتلك الماهية لا بالمعنى الأخصّ لأنّ هذا الاعتبار لو كان لازما بالمعنى الأخص لكلّ ماهية لما أمكننا تصور شيء من الماهيات مع الذهول عنه. وليس كذلك لأنّه يمكننا تصور ماهيات كثيرة منع الذهول عن كونها ليست غيرها.

[ك: ٢١٦] ثم[٣٣٨] ولئن سلّمنا أنّ لكلّ شيء لازما بيّنا بالتفسير الأخصّ لكن لا يلزم منه أن يكون لكلّ ماهية لوازم غير متناهية، فإنّه من المحتمل أن ينتهي بعض الماهيات في الاستلزام إلى لازم يكون لازمه بعض ملزوماته السابقة عليه[٣٣٩] إمّا بمرتبة واحدة أي يكون ما هو ملزوم له بغير واسطة لازما له بعينه أو بمراتب أن يكون ما هو ملزوم له بواسطة واحدة أو بوسائط كثيرة لازما له إذ لا امتناع في وجود أمرين يستلزم كلّ واحد منهما صاحبه.

[ك: ٢١٧] وعند ذلك اندفعت ما ذكرتموه من الشبهة ولا يتوهم دفع هذا[٣٤٠] الوجه بناءً على أنّ[٣٤١] محال الذي هو لازم في الملازمة المذكورة فيه لا ينشأ من ملزومها وهو اعتبار دلالة الالتزام بل هو إنما ينشأ من فهم المعنى سواء كان فهمه بطريق المطابقة أو التضمن أو الالتزام؛ لأنّ لكلّ معنى لازما بيّنا يلزم من تصوره تصوره. وإذا كان كذلك لزم من فهم المعنى الواحد فهم لازمه البيّن ومن فهم لازمه

---

[٣٣٥] ل – فهم.

[٣٣٦] ل: اللزوم.

[٣٣٧] ر – ليست، صح هامش.

[٣٣٨] ل – ثمّ.

[٣٣٩] ج – عليه، صح هامش.

[٣٤٠] ر – دفع هذا، صح هامش.

[٣٤١] ر – ~~المحل~~.

البين فهم اللازم البيّن[342] لذلك اللازم وهلّم جرا إلى غير النهاية، فيلزم من فهم المعنى الواحد[343] فهم أمور غير متناهية.

[ك: ٢١٨] وذلك يستلزم أن يكون للفظ الواحد مدلولات غير متناهية؛ لأنا نقول المدّعى على تقدير أن يكون دلالة الالتزام معتبرة أن يكون للفظ الواحد مدلولات غير متناهية نسبة كلّ واحد منها إلى ذلك اللفظ كنسبة البواقي اليه ضرورة أنّ المفهوم بهذه الدلالة هو اللوازم ونسبة اللفظ إلى الكلّ[344] نسبة واحدة لأنّ دلالته على الكلّ بالالتزام. وإذا كان كذلك امتنع للسائل أن يجعل أحدها مفهوما لما سأل عنه دون شيء من البواقي.

[ك: ٢١٩] ولا نسلّم استلزام مجرد فهم المعنى الواحد لما ذكرناه لأنّ فهم المعنى الواحد وإن كان يستلزم فهم لوازم غير متناهية لكن ليس نسبة جميع المفهومات اللازمة على ذلك التقدير إلى اللفظ الدال عليه نسبة واحدة فإنّ من جملة تلك المفهومات هو ذلك المعنى الذي دلّ اللفظ عليه بالمطابقة أو التضمن وليست نسبته الى اللفظ كنسبته سائر المفهومات اللازمة على ذلك التقدير اليه لأنّ دلالة اللفظ على ذلك المعنى بالمطابقة أو التضمن وعلى البواقي بالالتزام[١٥أ] والسامع[345] يعلم أنّ مفهوم ما سأل عنه هو الذي فهمه أوّلا هو الذي فهم بعد ذلك إنما هو بواسطة انتقال الذهن من ذلك المعنى إليه.

[خ: ٢٢٠] قال وعن الثالث أنه يجوز أن يكون المعتبر هو البيّن بالنسبة إلى كلّ واحد[346] حتى[347] ينضبط المدلول مع حصول الإفادة وقد لزم الشيء مثل هذا اللّازم كأحد المتضايفين للاخر ضرورة خروج كلّ واحد منهما عن ماهية الآخر وامتناع فهم أحدهما بدون فهم الآخر وإنه هو المراد باللزوم الذهني .

---

[342] ج – فهم اللازم البيّن، صح هامش.

[343] ل – فهم لازمه البيّن ومن فهم لازمه البين فهم اللازم البين لذلك اللازم وهلّم جرا الى غير النهاية فيلزم من فهم المعنى الواحد.

[344] ر – الكل، صح هامش.

[345] ر: فالسامع.

[346] ر: أحد.

[347] ل – حتى.

[ك: ٢٢١] أقول: هذا هو الجواب عن الوجه الثالث من الوجوه المذكورة وتوجيهه أن يقال: لم لا يجوز أن يعتبر دلالة الالتزام بالنسبة إلى اللازم البيّن قوله "لأنّ المدلول عليه حينئذ لا يكون مضبوطا فلا يفيد[٣٤٨]." قلنا: لا نسلّم وإنما يلزم ذلك إن لو كان ذلك اللازم بيّنا بالنسبة إلى شخص دون شخص وهو ممنوع لجواز أن يكون بيّنا بالنسبة إلى كلّ واحد من الأشخاص ولو كان كذلك ينضبط المدلول وتحصل الإفادة.

[ك: ٢٢٢] لم قلتم بأنّه ليس[٣٤٩] كذلك ومثل هذا اللّازم موجودة ضرورة أنّ كلّ واحد من المتضايفين خارج عن ماهية الاخر ويمتنع لشخص ما يعقل أحدهما بدون تعقل الاخر. واذا كان كذلك كان شرط دلالة الالتزام على المعنى وهو اللزوم الذهني حاصلا إذ المراد باللزوم الذهني ذلك فحصل الفهم ضرورة.

[ك: ٢٢٣] ولقائل أن يقول في تقرير هذا الوجه: أنّ اللّازم[٣٥٠] البيّن الذي دلالة الالتزام معتبر بالنسبة إليه إن لم يكن بيّنا بالنسبة[٣٥١] إلى كلّ شخص لم يفد لما مرّ. وإن كان بيّنا بالنسبة إلى كلّ[٣٥٢] شخص لا يفيد أيضا لاحتمال أن يكون البيّن بالنسبة إلى كلّ شخص[٣٥٣] لوازم كثيرة فحينئذ يحصل في الذهن السامع مفهومات متعددة نسبة كلّ واحد منها إلى ذلك اللفظ نسبة[٣٥٤] واحدة فيلتبس المسؤل عنه بغيره فلا يفيد البتّة.

[خ: ٢٢٤] قال والمطابقة تنفكّ عن التضمن لبساطة بعض المعاني ولما لم يجب كون كلّ مفهوم ملزوما بالمعنى المذكور لم يمتنع انفكاكها عن الالتزام أيضا وأمّا هما فلا ينفكان عنها لاتّباعهما إياها وإطلاق اللفظ على مدلوله بالمطابقة بطريق الحقيقة وعلى مدلوله التضمني والالتزامي بطريق المجاز.

[ك: ٢٢٥] أقول: دلالة التضمن ليست من لوازم دلالة المطابقة والّا لكان جميع الحقائق مركبا وليس كذلك لوجود بعض الحقائق البسيطة ودلالة الألفاظ الموضوعة لها عليها بالمطابقة[٣٥٥] وإذا لم يكن

---

[٣٤٨] ر: يفيده.

[٣٤٩] ج – ليس، صح هامش.

[٣٥٠] ر – اللازم، صح هامش.

[٣٥١] ر – ~~اليه~~.

[٣٥٢] ج – كلّ، صح هامش.

[٣٥٣] ج – ~~لا يفيد أيضا~~.

[٣٥٤] ر – نسبة، صح هامش.

[٣٥٥] ل – ~~والا لكان جميع الحقائق مركبا وليس كذلك لوجود بعض الحقائق البسيطة ودلالة الألفاو الموضوعة لها عليها بالمطابقة~~.

دلالة التضمن من لوازم المطابقة ينفكّ المطابقة عن التضمن ضرورة نعم التضمن لازم للمطابقة بشرط أن يكون المدلول عليه بالمطابقة[٣٥٦] مركبا.

[ك: ٢٢٦] وأمّا الالتزام فذهب الإمام في الملخّص[٣٥٧] إلى أنّه من لوازم المطابقة. واحتجّ عليه بأنّ لكلّ ماهية لازما بيّنا يلزم من تصورها تصوره[٣٥٨]. وأقلّه أنها ليست غيرها. وإذا كان كذلك كانت العلة التامة لتحقق دلالة الالتزام موجودة في جميع صور تحقق دلالة المطابقة ضرورة تحقق[٣٥٩] هيئة القيود وهي وضع اللفظ بازاء الملزوم الذهني لما دلّ اللفظ عليه بالالتزام وإطلاق اللفظ وفهم السامع المسمى منه وذلك يقتضى دلالة الالتزام في جميع صور دلالة المطابقة فكانت من لوازمها.

[ك: ٢٢٧] والمصنّف لما كانت هذه المقدمة عنده ممنوعة على ما عرفت.

[خ: ٢٢٨] قال: لما لم تجب أن تكون لكلّ ماهية لازم يلزم[٣٦٠] من تصورها تصوره الذي هو شرط دلالة الالتزام لم يجب أن تكون دلالة الالتزام موجودة في جميع صور دلالة المطابقة لجواز دلالة المطابقة[٣٦١] حينئذ بدون شرط[٣٦٢] دلالة الالتزام فلم تجب أن تكون من[٣٦٣] لوازمها وإذا كان كذلك جاز انفكاك المطابقة عن الالتزام أيضا.[٣٦٤]

[ك: ٢٢٩] والحقّ ما ذهب إليه المصنّف.

[ك: ٢٣٠] أما أنّ التضمن والالتزام لا يكون بدون المطابقة، فظاهر لكونهما تابعين للمطابقة وامتناع وجود التابع بدون المتبوع.[٣٦٥]

---

[٣٥٦] ر – بالمطابقة، صح هامش.

[٣٥٧] انظر: فخر الدين الرازي، كتاب الملخص، ص.٢٠.

[٣٥٨] ل – تصوره، صح هامش.

[٣٥٩] ل – تحقق.

[٣٦٠] ل – يلزم، صح هامش.

[٣٦١] ل + التضمن.

[٣٦٢] ل – حينئذ بدون شرط.

[٣٦٣] ر – من، صح هامش.

[٣٦٤] هذه العبارة لم يوجد في متن الكشف الأسرار.

[٣٦٥] ج، ل – أما أن التضمن والالتزام لا يكون بدون المطابقة فظاهر لكونهما تابعين للمطابقة وامتناع وجود التابع بدون المتبوع، صح هامش ل.

[ك: ٢٣١] إذا عرفت هذا فاعلم أنّ إطلاق اللفظ وإرادة ما دلّ اللفظ عليه[٣٦٦] بالمطابقة هو إطلاق بطريق الحقيقة كإطلاق لفظ الإنسان وإرادة الحيوان الناطق منه وإطلاقه وإرادة[٣٦٧] ما دلّ عليه إمّا بالتضمن أو الالتزام هو إطلاق بطريق المجاز كإطلاق لفظ الإنسان وإرادة الحيوان منه[٣٦٨] أوإرادة قابل العلم[٣٦٩] منه لأنّ المجاز هو إطلاق اللفظ وإرادة غير ما وضع له. ولا شكّ أن جزء ما وضع له ولازمه في الذهن مغايران له.

[خ: ٢٣٢] قال وكلّ لفظ إما مركب وإما مفرد والمركب هو اللّفظ الذي يقصد بالجزء منه دلالة على بعض ما يقصد به وخرج عنه[٣٧٠] ما لجزئه دلالة لكن لا على ما يدخل في معنى الجملة أو على ما يدخل فيه لكن لا يقصد به. والمفرد هو اللفظ الذي لا يقصد بالجزء منه دلالة على بعض ما يقصد به فيدخل فيه ما ليس لأجزائه دلالة على شيء أصلا والمذكوران قبل. واللفظ المركب يسمى [١٥ب] مؤلفا وقولا[٣٧١] أيضا وبعض المتأخيرين فرّق بين المؤلف والمركب بتفسيره المؤلف بالمعنى المذكور والمركب بما يكون جزء اللفظ دليلا ولكن لا على جزء المعنى وهذا يندرج تحت المفرد. عند الشيخ ولا فرق عنده[٣٧٢] بين المؤلف والمركب.

[شرح اللفظ المركب والمفرد]

[ك: ٢٣٣] أقول كلّ لفظ فهو إمّا مركّب وإمّا مفرد لأنّه إن أريد بجزء من أجزائه جزء من معنى الجملة كان مركبا وان لم يرد بشيء من أجزائه أصلا شيء من أجزاء معنى الجملة كان مفردا فعلى هذا المركب هو اللفظ الذي يقصد بجزء من أجزائه الدلالة على جزء من معنى الجملة الذي يقصد باللفظ أو يقصد بكلّ جزء من أجزائه الدّلالة على جزء من معنى الجملة.

[ك: ٢٣٤] ويخرج عنه أمران:

---

٣٦٦ ل – اذا عرفت هذا فاعلم أنّ إطلاق اللفظ و إرادة ما دلّ اللفظ عليه.

٣٦٧ ر: وأراد.

٣٦٨ ج – ~~أو اradة~~.

٣٦٩ ر – ~~بل~~.

٣٧٠ ج – عنه، صح هامش.

٣٧١ ر – قولا، صح هامش.

٣٧٢ ر – عند، صح هامش.

أحدهما: اللفظ الذي يكون لجزء من أجزائه أو لكلّ جزء من أجزائه دلالة على شيء من المعاني ولكن لا على المعنى الذي يدخل في معنى الجملة كعبدالله اذا كان المراد منه[٣٧٣] لا صفة العبودية لله تعالى بل الدلالة على ذات[٣٧٤] إنسان معين سميت به

والثاني: اللفظ الذي يكون لجزء من أجزائه أو لكلّ جزء من أجزائه دلالة على شيء مما يدخل في معنى الجملة الذي يقصد باللفظ ولكن لا يقصد به الدلالة عليه كالحيوان الناطق اذا جعل إسم علم شخص إنساني فإنّ لكل جزء من أجزائه دلالة[٣٧٥] على شيء مما يدخل في مفهوم الشخص المسمى به ولكن لا يقصد به الدلالة عليه.

[ك: ٢٣٥] واللفظ المفرد[٣٧٦] هو اللفظ الذي لا يقصد بشيء من أجزائه أصلا شيء مما يقصد اللفظ ويدخل فيه أمور أربعة.

أحدها: اللفظ الذي لا جزء له أصلا ك"ق" اذا كان علما

والثاني: ما له جزء لكن ليس لشيء من أجزائه دلالة على شيء أصلا ك"زيد وعيسى".

والثالث، والرابع: اللذان حكمنا بخروجهما عن المركب

[ك: ٢٣٦] واللفظ المركب يسمى مؤلفا وقولا أيضا وبعض المتأخرين قالوا مفهوم اللفظ المؤلف مغاير لمفهوم اللفظ المركب وفسّروا اللفظ المؤلف بالمعنى الذي فسّرنا[٣٧٧] به المركب واللفظ المركب باللفظ الذي يكون لجزء من أجزائه أو لكل جزء من أجزائه دلالة على شيء من المعاني ولكن لا على جزء المعنى الموضوع له اللفظ والمركب على هذا التفسير مندرج تحت[٣٧٨] المفرد. عند الشيخ على ما علمت ولا فرق عنده بين هذين اللفظين اعنى المؤلف والمركب في المعنى اصلا.

[خ: ٢٣٧] قال واللفظ المفرد إمّا إسم أو كلمة أو أداة. والشيخ قد حدّ الإسم بأنّه لفظة دالة بالتواطؤ على معنى مجرد من الزّمان ولا يكون واحد من أجزائه دليلا بانفراده. والكلمة بأنها

---

[٣٧٣] ل – منه، صح هامش.

[٣٧٤] ل – ذات.

[٣٧٥] ل – شخص إنساني فإنّ لكلّ جزء من أجزائه دلالة، صحّ هامش.

[٣٧٦] ر – المفرد، صح هامش.

[٣٧٧] ل: فسرناه.

[٣٧٨] ر – ~~اللفظ~~.

ما يدلّ عليه[٣٧٩] مع ما يدلّ على الزّمان ولا يكون واحد من أجزائه دليلا بانفراده ويكون أبدا دليلا على ما يقال على غيره فباللفظ يخرج سائر ما يدلّ مما ليس بلفظ كالاشارات والأفعال والحركات والصوت الذي ليس بلفظ وبالدال اللفظ المهمل وبالتواطؤ ما يدل لا[٣٨٠] بالوضع وقد عرفته وبعدم دلالة الأجزاء مفردة المركبات وبالدلالة على الزمان في الكلمة وبالتجرد عنها في الإسم كلّ واحد منهما عن الاخر والزيادة الاخيرة في الكلمة. ادّعى الشيخ أنها[٣٨١] وان لم تحتج اليها للتمييز فيحتاج اليها للإحاطة بتمام الحقيقة لأنّها تدلّ على[٣٨٢] النسبة الى موضوع وليست حاجة الكلمة الى هذه النسبة أقلّ من حاجتها الى الزمان لانّه ما لم تكن نسبة لم يكن زمان نسبة.

[شرح الإسم والكلمة و الأداة]

[ك: ٢٣٨] أقول: الدليل على انحصار اللفظ المفرد في الإسم والكلمة والأداة هو أنّ اللّفظ المفرد إن كان بحالة لا يصح أن يخبر به وحده عن شيء فهو الأداة وان كان بحالة يصح منه ذلك فان دلّ حينئذ مع ذلك على زمان معيّن من الثلاثة اعنى الماضي والحال والمستقبل فهو الكلمة، والّا فهو الإسم.

[ك: ٢٣٩] وما ذكره في حدّ الكلمة فيه مؤاخذة لفظية؛ لأنّه[٣٨٣] يقتضى أنها مع دلالتها على الزمان يدلّ على ما يدل عليه الإسم وليست كذلك لأنّ من جملة مدلولات الإسم أن يكون المعنى الذي دلّ عليه مجردا عن الزّمان ومن البيّن عدم دلالة الكلمة على ذلك والّا لدلّت على اقتران المعنى بالزمان وتجرده عنه واذا كان كذلك كان مراده مما ذكره أن الكلمة هي التى تدل على معنى مقترن بالزمان ولا يكون واحد من أجزائه دليلا بانفراده اي لا يكون شيء من أجزاء الكلمة دالا بانفراده على شيء من أجزاء ما يدل عليه لفظ الكلمة ويكون أبدا دليلا على ما يقال على غيره اي يكون أبدا دالة على شيء هو منسوب الى موضوع اي الى محل يقوم به فانّ لفظة "ضرب" مثلا يدلّ على حصول الضرب في الخارج المنسوب الى شخص صدر منه الضرب

---

[٣٧٩] ج – مع ما يدلّ عليه، صح هامش.

[٣٨٠] ج: الّا.

[٣٨١] ر – أنها، صح هامش.

[٣٨٢] ل + زمان.

[٣٨٣] ل: لا.

[ك: ٢٤٠] وما ذكره فمن فائدة القيود المذكورة في حد الإسم والكلمة ظاهر لا حاجة له[٣٨٤] الى الشرح الزيادة الاخيرة المذكورة في حد الكلمة وهي قوله "ويكون أبدا دليلا على ما يقال على غيره."

[ك: ٢٤١] ادّعى الشيخ أنها[٣٨٥] من ذاتيات الكلمة لدلالتها على أنّ[٣٨٦] ما دلّ عليه الكلمة من المعنى منسوب [١٦أ] إلى موضوع وحاجتها الى هذه النسبة ليست أقلّ من حاجتها الى الزّمان الذي هو طرف هذه النسبة لاستلزام انتفاء النسبة انتفاء زمان تقع فيه النسبة لانّه ما لم يكن نسبة لم يكن زمان نسبة واذا كان كذلك كانت هذه الزّيادة محتاجا اليها لتحصل الإحاطة بتمام حقيقة مدلول الكلمة لكن لا تحتاج اليها لامتيازها عن الإسم والأداة لحصول الامتياز عنها بدون ذكر هذه الزيادة.

[ك: ٢٤٢] ولقائل أن يقول: لا يلزم من انتفاء أحد أجزاء حقيقة عند[٣٨٧] انتفاء غيره أن يكون ذلك الغير أيضا داخلا في تلك الحقيقة فإنّ انتفاء استعداد الشيء للكتابة يقتضى أن لا يكون ذلك الشيء ناطقا ولا يلزم من ذلك أن يكون الكاتب بالقوّة داخلا في حقيقة الإنسان كالناطق واذا كان كذلك لا يلزم من استلزام انتفاء النسبة انتفاء الزمان النسبة كون هذه النسبة داخلة في حقيقة الكلمة.

[ك: ٢٤٣] واعلم أنّا بعد ذلك لا ننقل لفظ الكتاب بعينه بل نسرد[٣٨٨] الكلام على ترتيب الكتاب بحسب نفهم منه ما في الكتاب فهمًا ظاهرًا أو نضيف اليه في كلّ موضع ما ينتج للفكر في ذلك الموضوع من التقرير والتوجيه والمؤاخذة اللفظية والمعنوية مع الجواب عنها إذا نافى عنها جواب الّا الموضع الذي يكون فيه انغلاق وإيجاز بإفراط فانّا ننقله حينئذ بعينه[٣٨٩] ونشرّحه بقدر الإمكان والطاقة مستمدا من الله حسن التوفيق وإصابة الحقّ.

[ك: ٢٤٤] إذا عرفت هذا فاعلم أنّ ما ذكره الشيخ في حدّ الإسم يتناول الأداة. وإذا كان[٣٩٠] كذلك لا يكون الأداة قسيما للإسم والكلمة بل قسما من الإسم فاذا أردنا خروجها عن الإسم والكلمة نشترط

---

[٣٨٤] ل – له.

[٣٨٥] ل: بأنها.

[٣٨٦] ر- ~~الزمان~~.

[٣٨٧] ل – عند، صح هامش.

[٣٨٨] ل: نرد.

[٣٨٩] ل >< بعينه حينئذ.

[٣٩٠] ج – ~~واذا كان~~.

في حد الإسم أن يكون دالا على معنى تام اي على معنى يصحّ ان يخبر به وحده عن شيء حتى يخرج عنه الأداة لكونها غير صالحة لأن يخبر بها وحدها عن شيء.

[ك: ٢٤٥] والكلمة : إمّا حقيقية وإمّا وجودية أمّا الحقيقية فهي الكلمات التامة وعرّفها المصنف "بأنها التى تدل على معنى تام[٣٩١] ودلالتها على حدث ونسبته الى موضوع وزمان لتلك النسبة خارج عنهما" اي خارج[٣٩٢] عن الحدث والنسبة المذكورة وان كان داخلا في حقيقة الكلمة مثل "ضرب" و"مشى."

[ك: ٢٤٦] وأمّا الوجودية فهي الكلمة الناقصة وعرّفها "بأنها التى تدلّ على معنى غير تام ودلالتها على نسبة وهي نسنتها الى الفاعل وزمان فقط" ولا تدلّ على الحدث البتّة[٣٩٣] لأنّها بأسرها وضعت لتقرير الفاعل على صيغة كالقيام مثلا مثل "كان وأخواتها."

[ك: ٢٤٧] واعلم أنّ الكلمة التى قسّمها المصنّف إلى هذين القسمين إن كانت هي الكلمة التى حدّها الشيخ فالقسمة غير صحيحة لأنّ الشيخ بالغ في تقرير أنّ القيد الاخير وهو قوله "ويكون أبدا دليلا على ما يقال على غيره داخل في حقيقة الكلمة" وهذا القيد غير داخل في حقيقة الكلمة[٣٩٤] الناقصة لعدم دلالتها على الحدث والنسبة التى بها يصدق المعنى على الموضوع مثل صدق "مشى"[٣٩٥] أو "ضرب" على زيد.

[ك: ٢٤٨] والمنقسم إلى أمرين يجب أن يكون موجودا في كلّ واحد من ذينك القسمين لانتفاء صحة القسمة عند عدم الاشتراك اذ لا يصح أن يقال للإنسان إمّا أن يكون مركبا أو حجرا وإن كانت غيرها وهي التى لا يكون هذا القيد داخلا في حقيقتها كانت القسمة صحيحة لتحقق سائر القيود في الكلمات التامة والناقصة.

[ك: ٢٤٩] ثمّ قال فاذا شرطنا أن يكون مدلول الكلمة معنى تاما على التفسير الذي عرفته خرجت عن الكلمة الكلمات الوجودية ودخلت في الأداة وحينئذ يقول في التقسيم أنّ اللفظ المفرد إمّا ان يدلّ على معنى تام أو على معنى غير تام وإن كان دالا على معنى تام فان دلّ مع ذلك على زمان أيضا كانت

---

[٣٩١] ر – ~~في~~.

[٣٩٢] ل – خارج.

[٣٩٣] ر – ~~البتّة~~.

[٣٩٤] ر – وهذا القيد غير داخل في حقيقة الكلمة، صح هامش.

[٣٩٥] ل: والمشى.

كلمة وإن لم يكن دالا على زمان كان إسما وإن كان دالا على معنى غير تام كان أداة ويندرج الكلمات الوجودية تحت الأداة وان كانت هي كلمات بحسب لغة العرب وإن لم يشترط في الكلمة أن يكون مدلولها معنى تاما.

[ك: ٢٥٠] قلنا في التقسيم اللفظ المفرد إمّا أن يدلّ على زمان أو لا يدلّ عليه فإن دلّ كان كلمةً وإن لم يدلّ فان كان مدلوله معنى تاما كان إسما وان كان غير تام كان أداة وكان حد الإسم في كلّ واحد من التقسيمين واحدا لكن الكلمة في التقسيم الثاني اعمّ منها في التقسيم الأوّل لاندراج الكلمات الوجودية تحتها في التقسيم الثاني كما هو في لغة العرب[٣٩٦] دون التقسيم الأوّل وكان حدّ الأداة في هذا التقسيم أخص منه في التقسيم الأوّل لانّه يندرج تحتها في التقسيم الأوّل الروابط المسماة عند النحويين فصلا أو عمادا سواء كانت زمانية وهي الكلمات الوجودية أو غير زمانية كلفظ "هو" وسائر المضمرات التى هي للربط و"هي" [١٦ب] اسمآء عند بعض أهل العربية.

[ك: ٢٥١] واعلم أنّ الحدّ المذكور[٣٩٧] للكلمة قد نقض بالاسامى[٣٩٨] التى مفهوماتها نفس الزمان أو الزمان جزء منها ك"الصبوح" و"الغبوق" وأسماء الزّمان مثل "اليوم" و"الليلة" و"أمس" و"المتقدّم" و"المتأخر" و"الماضي" وأشباهها ك"الحال" و"المستقبل" بل لفظة الزّمان فإنّ كل واحد من هذه الألفاظ إسم مع دلالته على الزّمان.

[ك: ٢٥٢] واذا كان كذلك لا يكون ما ذكرتموه في حدّ الكلمة صحيحا اذ من شرط صحة الحد الإطّراد والانعكاس وهذا الحدّ غير مطّرد[٣٩٩] فلا يكون صحيحا.

[ك: ٢٥٣] وأجاب عنه الشيخ وقال: لا نسلّم انتقاض الحدّ المذكور الكلمة بما ذكرتم من الاسامي وإنما ينتقض بها إن لو لم يكن المراد بالدلالة على الزّمان المذكورة في حدّ الكلمة الدلالة الالتزامية حتى يكون الزّمان الذي دلّ اللفظ عليه خارجا عن مفهوم اللفظ لا نفسه ولا جزءا منه والمراد من الدلالة المذكورة فيه ذلك واذا كان كذلك اندفع ما ذكرتموه اذ الزمان فيما ذكرتم من الاسامي[٤٠٠] نفس مفهوم اللفظ أو جزء منه.

---

[٣٩٦] ل – العرب.

[٣٩٧] ر – في.

[٣٩٨] ج – بالاسامي، صح هامش.

[٣٩٩] ج، ر، ل – مطّرد، صح هامش ج.

[٤٠٠] ر + في.

[ك: ٢٥٤] وأجاب عنه غيره وهو الإمام المحقق زين الدّين الكشّي رحمه الله وقال: أيضا لا نسلّم أن ما ذكرتموه من الأسامي ينتقض بها الحدّ المذكور للكلمة فإنّ المراد بالدلالة المذكورة على الزّمان في حدّ[٤٠١] الكلمة[٤٠٢] أن يدلّ اللفظ على الزّمان بصيغته ووزانه. وعنى[٤٠٣] به أن يكون دلالته على الزّمان بواسطة الهيآت التى يعرض لاسماء المصادر عند التصريف ودلالة الاسامي التى ذكرتموها ليست بالصيغة والوزان بل بموادها فلا ينتقض الحدّ المذكور بها وهو بعينه المنع الذي ذكره الشيخ الّا أنّ مستنده مغاير لمستند الشيخ.

[ك: ٢٥٥] قال المصنّف ولقائل أن يقول على الجواب الأوّل أنّ ذلك انّما يصح ان لو خرج الزّمان عن مفهوم الكلمات وذلك ممنوع وعن الثاني أنّ ذلك وإن استقام في لغة العرب فلا يطّرد في اللغات بأسرها فليس من الممتنع أن يدلّ لفظ مفرد بالوضع في بعض اللغات على ما يدلّ عليه لفظة "مشى" في لغة العرب[٤٠٤] بل[٤٠٥] قد نجد لذلك مثالا في لغة الفرس و الترك**.** ونظر المنطقي في هذه الألفاظ نظر مطلق في اللغة العامّة لا في لغة مخصوصة.

[ك: ٢٥٦] واعلم أن ما ذكره على هذين الجوابين كلام على المستند أمّا المذكور على الجواب الأوّل فظاهر انّه كذلك اذ هو منع للمستند وأما المذكور على الثاني فلأنّ معناه أنّ ما ذكرتموه في المستند ان صح اندفع به النقوض المذكورة على تعريف الكلمة في اللغة العربية لأنّ دلالتها في هذه حينئذ يكون بواسطة الصيغ والأوزان[٤٠٦] لكن لا يندفع به النقوض على تعريفات الكلمة في سائر اللغات فانّه من المحتمل أن يدل في بعض اللغات لفظ مفرد على ما يدل عليه "مشى" في اللغة العربية واذا كان كذلك توجه عليه النقوض المذكورة ولا يندفع بما ذكرتموه في المستند المنع ولهذا[٤٠٧] الاحتمال مثال موجود[٤٠٨] في لغة الفرس والترك.

---

[٤٠١] ر – ~~حدّ~~.

[٤٠٢] ج – ~~الدلالة الالتزامية حتى يكون الزمان الذي دل اللفظ عليه خارجا عن مفهوم اللفظ لا نفسه ولا جزء منه والمراد من الدلالة الكذكورة فيه ذلك واذا كان كذلك اندفع ما ذكرتموه اذ الزمان فيما ذكرتم من الاسامي نفس مفهوم اللفظ.~~

[٤٠٣] ل: عنى.

[٤٠٤] ر – ~~لا في لغة مخصوصة واعلم أن ما ذكره على هذين الجوابين بل يكفي~~.

[٤٠٥] ر: بلى.

[٤٠٦] ر – ~~لا~~.

[٤٠٧] ل – ولهذا.

[٤٠٨] ج: موجودة.

[ك: ٢٥٧] ونظر المنطقي في هذه الألفاظ نظر عام في اللغة العامة لا نظر خاص في لغة مخصوصة دون أخرى وهو غير مرضي عند أهل النظر لانّ المانع انتقاض الحدّ بالنقوض[٤٠٩] المذكورة ما ادّعى حقية المستند ولا اقتضاؤه دفع النقوض عن[٤١٠] تعريف الكلمة بل منع دعوى انتقاض الحدّ المذكور للكلمة[٤١١] بالاسامي المذكورة وذكر لمنعه مستندا حتى لا يتوهم أنّه منع مكابرة واذا كان كذلك فالواجب على من يدعي الانتقاض أن يبرهن عليه لا أن يمنع المستند وتكلّم[٤١٢] عليه.

[ك: ٢٥٨] ونحن بعون الله تعالى نوجّه ما قاله على هذين الجوابين:

أمّا المذكور على الجواب الأوّل: فتوجيهه أن يقال على مقتضى ما ذكرتموه صار حدّ الكلمة الحقيقية هو اللّفظ المفرد الذي يدلّ على حدث ونسبته الى موضوع بالمطابقة وعلى زمان لتلك النسبة خارج عنهما بالالتزام والوجودية هو اللفظ المفرد الذي يدلّ على[٤١٣] نسبة بالمطابقة وعلى زمانها بالالتزام واذا كان كذلك فنقول لا نسلّم أن ما ذكرتموه حد لهما وإنّما يكون حدا لهما إن لو كان الزّمان خارجا عن مفهوم الكلمة وهو ممنوع.

وأما المذكور على الجواب الثاني: فتوجيهه أن يقال ما ذكرتموه يقتضى أن يكون حد الكلمة الحقيقية هو اللفظ المفرد الذي يدلّ على حدث ونسبته الى موضوع بالوضع وعلى زمان لتلك النسبة من الأزمنة الثلاثة بواسطة الصيغة والوزان وأن يكون حد الوجودية [١٧أ] هو اللفظ المفرد الذي يدلّ على نسبة بالوضع وعلى زمان لها بواسطة الصيغة والوزان.

[ك: ٢٥٩] ونحن لا نسلّم أنّ ذلك حدّ لهما وإنما يكون حدا لهما ان لو كان دلالة اللفظ الكلمة في كلّ لغة على الزّمان بواسطة الصيغة والوزان وهو ممنوع فانّه من المحتمل أن يدلّ لفظ مفرد جامد في لغة العرب[٤١٤] من اللغات على ما يدلّ عليه لفظة "مشى" في[٤١٥] العربية واذا كان كذلك كان ما ذكرتموه

---

[٤٠٩] ج + بالنقوض.

[٤١٠] ر – عن، صح هامش.

[٤١١] ل – للكلمة.

[٤١٢] ر: يتكلم.

[٤١٣] ل – حدث ونسبته الى موضوع بالمطابقة و على زمان لتلك النسبة خارج عنهما بالالتزام و الوجودية هو اللفظ المفرد الذي يدل على.

[٤١٤] ر، ل – عرب.

[٤١٥] ر: من.

من الحدّ لا يتناول الكلمات[٤١٦] في جميع اللغات فلا يكون صحيحا لعدم كونه مطّردا اذ نظر المنطقي في الألفاظ ليس في لغة مخصوصة دون أخرى بل نظره فيها نظر مطلق في اللغة العامة.

[خ: ٢٦٠] ثمّ قال المصنّف ونحن نصحح كلّ واحد من الجوابين المذكورين بتلخيص القول في القيود التى ذكرها الشيخ في حدّ الكلمة.

[ك: ٢٦١] فنقول في صحة الجواب الأوّل الدليل على أن ما ذكرناه من الحدّ لا ينتقض بشيء مما ذكرتموه من الأسامي هو أنّ لفظة "مشى" مثلا يدلّ على وجود المشي ونسبته الى موضوع وزمان لتلك النسبة خارج عن ذلك الحدث ونسبته الى الموضوع وان كان داخلا في مدلول "مشى" وهذا هو المراد بقولنا أنّ الكلمة تدلّ على زمان خارج عن المعنى واذا كان المدلول ما ذكرناه اندفع جميع ما ذكرتموه من النقوض.

[ك: ٢٦٢] أما "الصبوح" و"الغبوق" فلأنّ كلّ واحد منهما يدلّ على الحدث والزّمان لكن شيء منهما لا يدلّ على النسبة الى موضوع لأنّ المراد بهذه النسبة نسبة بها يصدق ذلك الشيء على الموضوع مثل صدق "مشى" على زيد وشيء من الصبوح والغبوق لا يصدق على الموضوع لأنّ الصبوح جعل إسما للشراب الذي يشرب وقت الصباح أو للشرب في ذلك الوقت وكذلك الغبوق لكن بالنسبة الى العشاء.

[ك: ٢٦٣] ومن البيّن أنّه لا يصحّ أن يقال زيد الشراب الذي شرب وقت الصباح أو وقت العشاء أو شرب وقت الصباح أو وقت العشاء.

[ك: ٢٦٤] وأمّا "المتقدم" أو[٤١٧] "متأخر" فلأنّ كلّ واحد منهما يدلّ على الحدث وهو التقدم والتأخر وعلى النسبة الى الموضوع لكن شيء منهما لا يدلّ على زمان خارج عن الحدث والنسبة الى الموضوع وإن كان كلّ منهما يدلّ على الزّمان لانّ المتقدم لما دلّ على التقدم الذي هو عبارة عن الحصول في زمان سابق على الزمان الذي وجد فيه المتأخر[٤١٨]. والمتأخر عن التأخر الذي هو عبارة عن الحصول في زمان بعد الزّمان الذي وجد فيه المتقدم دون التأخر. كان لكلّ واحد منهما دلالة على الزّمان ضرورة لكن لا يدل[٤١٩] شيء منهما على زمان خارج عن الحدث والنسبة الى الموضوع بل الزّمان الذي دلّ كلّ

---

[٤١٦] ر، ل: الكلمة.

[٤١٧] ل: والمتأخر

[٤١٨] ج: والمتأخر.

[٤١٩] ر – على.

منهما عليه جزء من الحدث في الحقيقة وأما باقي الأسامي المذكورة لمدلول كلّ واحد منها أمّا نفس الزمان أو زمان مخصوص فقط لا دلالة بشيء منها على الحدث والنسبة الى الموضوع.

[ك: ٢٦٥] وأما صحة الجواب الثاني فنقول لا شكّ أنّ دلالة الكلمات في لغة العرب على الزّمان بصيغها وأوزانها لاختلاف دلالتها عند اختلاف صيغها وإن كانت متحدة بالمراد نحو "ضرب" و"يضرب" فإنّ دلالة كلّ منهما يخالف دلالة الاخر ضرورة أنّ دلالة الأوّل على الضرب في الزّمان الماضي ودلالة الثاني عليه في الحال أو في المستقبل وان كان المشتق منه وهو "الضرب واحد" أو عدم اختلاف دلالتها عند اتّحاد صيغها وإن كانت مختلفة بالمواد نحو "ضرب" و"نصر[٤٢٠]" فإنّ دلالة كل واحد منهما على مدلول ما اشتقّ منه في الزّمان الماضي وان كان المشتقّ منه في أحدهما مخالفا للمشتقّ منه في[٤٢١] الآخر.

[ك: ٢٦٦] واذا ثبت ذلك فنقول في تعريف الكلمة أنها لفظة مفردة دالّة على معنى تامّ مع دلالتها على زمان بصيغته ووزانه كما في لغة العرب أو ما يرادف مثل هذا اللفظ اي الكلمة أما لفظة مفردة شأنها ما ذكرناه أو لفظة مرادفة لهذه اللفظة.

[ك: ٢٦٧] وانما قال "هذا القيد الاخير[٤٢٢]" ليكون الحدّ شاملا لها بحسب جميع اللغات اذ من المحتمل أن يكون في بعض اللغات دلالة لفظة الكلمة على الزّمان لا بالصّيغ والوزان بل الدّال على جميع ما دلّ عليه لفظة الكلمة بالعربية لفظا مفردا جامدا.

[ك: ٢٦٨] فقوله "أو ما يرادف مثل هذا اللفظ" يتناول الكلمة التى دلّ عليها ذلك اللفظ المفرد الجامد في تلك اللغة وعلى هذا[٤٢٣] اندفع جميع النقوض المذكورة اذ ليس لشىء منها دلالة على الزّمان بالصغية والوزان بل دلالة كلّ منها إمّا على نفس الزّمان أو على زمان مخصوص أو على معنى جزؤه[٤٢٤] الزّمان كالمتقدّم والمتأخر والصبوح والغبوق بالمادة.

---

[٤٢٠] ر: يضرب.

[٤٢١] ج: من.

[٤٢٢] ل: الآخر.

[٤٢٣] ر – أنفع.

[٤٢٤] ل + أو الزمان.

[ك: ٢٦٩] وقول المصنّف "فيخرج عنه مثل الصبوح والغبوق[٤٢٥] ولا تضرّنا دلالة بعض الألفاظ بمادته" يوهم [١٧ب] أنّ خروج الصبوح وأمثاله عن الحدّ المذكور ليس لأنّ دلالتها على الزّمان بمادّتها وخروج باقي الألفاظ المذكورة للنقض عنه لذلك وليس الأمر كذلك بل خروج الكل عنه بسبب أنّ دلالتها على الزّمان بالمواد لا بالصّيغ والوزان ومراده ذلك وإن كان لفظه قاصرا عنه.

[ك: ٢٧٠] ومن هذا يعلم[٤٢٦] أنّ الجواب الذي ذكره الإمام زين الدين الكشي لا يدفع[٤٢٧] النقوض المذكورة الاّ عن تعريف الكلمة في اللغة العربية لا عن تعريف مطلق الكلمة بل الجواب الدافع للنقوض عن تعريف مطلق الكلمة ما ذكره المصنّف وعبّرنا عنه.

[ك: ٢٧١] واعلم أنّ الكلمة في لغة اليونان تدلّ على الزّمان الخاضر من غير أن يضمّ اليها ضميمة زائدة وأمّا دلالتها على أحد الزمانين الباقيين اعنى الزّمان الماضى والزّمان المستقبل بواسطة ضميمة زائدة والدلالة على الزّمان الحاضر يسمّى كلمة قائمة وعلى أحد الزّمانين الاخيرين كلمة مصروفة وأهل العربية يسمّون الكلمة فعلا[٤٢٨] وهو غير الفعل الذي وضع إسم المصدر بازائه لكون الأوّل لفظا والثاني معنى ووجوب المغايرة بين اللفظ والمعنى.

[ك: ٢٧٢] قال الشيخ في الشفآء[٤٢٩] وليس كل لفظ يسمون[٤٣٠] العرب فعلا فهو الكلمة عند المنطقيين فإن لفظ "تمشى" للمخاطب و"أمشى ونمشى" للمتكلّم فعل عند العرب واستحال أن تكون كلمة عند المنطقيين لأنّ كلّ واحدة من هذه الألفاظ الثلاثة يحتمل الصدق والكذب وحده ولا شيء من المفرد كذلك فلا شيء من هذه الألفاظ بمفرد وكل كلمة مفرد فلا شيء من هذه الألفاظ[٤٣١] بكلمة. أو يقول كل واحد من هذه الألفاظ مركب لأن الهمزة في "أمشى" يدلّ على معنى الفاعل المتكلّم والنّون في "نمشى" على معنى الجماعة والتاء في "تمشى" على معنى الفاعل المخاطب وما بعد هذه الزّوائد وهو باقي الأجزاء على الباقي من المعنى ولا شيء من الكلمة بمركب ينتج لا شيء من هذه الألفاظ بكلمة.

---

[٤٢٥] ر، ل – الغبوق.

[٤٢٦] ل: العلم.

[٤٢٧] ر – ~~النقض~~.

[٤٢٨] ج – فعلا.

[٤٢٩] انظر: ابن سينا، كتاب الشفآء: العبارة، ص. ١٧.

[٤٣٠] ر، ل: يسميه.

[٤٣١] ج – بمفرد.

[ك: ٢٧٣] ثم[٤٣٢] شكّك[٤٣٣] على نفسه ومنع احدي مقدمتي الدليل الثاني مع ذكر المستند وقال لا نسلّم أنّ كلّ واحد من هذه الألفاظ مركّب وما ذكرتموه لبيانه وهو دلالة كلّ واحد من الزوائد الثلاثة على ما ذكرتم من المعنى انما يقتضى تركبه إن لو دلّ ما بعد هذه الزوائد على شيء من المعنى وانما يدلّ عليه إن لو كان لفظا وانّما يكون لفظا إن لو أمكن التلفظ به وهو ممنوع فإنّ ما بعد هذه الزّوائد ميم ساكنة مع حرفين اخرين ولا يمكن الابتداء بالسّاكن فلا يمكن التلفظ بما بعدها فلا يكون ما بعدها وحده لفظا أو يكون لفظا غير دالّ.

[ك: ٢٧٤] وأجاب عنه وقال الدّليل على تركّب كلّ واحد مما ذكرنا من الألفاظ هو أنّ كلّ واحد من الزوائد الثلاثة دل على جزء من المعنى على ما بيّنا وسلمتم ومتى كان كذلك كان كل واحد من الألفاظ المذكورة مركّبا لأنّ اللفظ يكفي في كونه مركّبا دلالة بعض أجزائه على بعض المعنى لا دلالة كل جزء منه[٤٣٤] على جزء من المعنى.

[ك: ٢٧٥] أو تقول يكفي في كونه مركبا دلالة كل جزء منه على جزء من المعنى[٤٣٥] حين هو جزؤه واذا كان كذلك كان المعتبر دلالة كل جزء منه على جزء من المعنى بانفراده حالة التركيب لا حالة التحليل ودلالة أجزاء اللفظ على أجزاء المعنى على ما ذكرنا من التفسير لا شكّ أنها موجودة في كل واحد مما ذكرنا من الألفاظ وكان[٤٣٦] كلّ منها مركبا ولا يضرنا عدم دلالة شيء منها حالة التحليل.

[ك: ٢٧٦] وشكّك[٤٣٧] أيضا على نفسه. وقال قضية ما ذكرتموه من الدليلين[٤٣٨] بعد تسليم صحة مقدماتهما أن يكون لفظة "تمشي" للغائب أيضا وحده كلاما[٤٣٩] ضرورة احتماله الصدق والكذب ودلالة الحرف الزائد وهو "التاء" على الفاعل الغائب الاّ أنّ الفرق أنّ هذا يدلّ على أنّ شيئا غير معيّن وجد له "المشي" وباقي الكلمات المضارعة دلّ على أنّ شيئا معينا وجد له "المشي" لكن هذا مما يقتضى أن يكون الأوّل مفردا والباقي كلاما.

---

[٤٣٢] ل – ثم.

[٤٣٣] انظر: ابن سينا، كتاب الشفآء: العبارة، ص. ١٨-٢٠.

[٤٣٤] ج – منه.

[٤٣٥] ل – أو تقول يكفي في كونه مركبا دلالة كل جزء منه على حزء من المعنى.

[٤٣٦] ج – كان، صح هامش.

[٤٣٧] انظر: ابن سينا، العبارة، ص. ٢٠-٢٢.

[٤٣٨] ل: الدليل.

[٤٣٩] ج – كلاما، صح هامش.

[ك: ٢٧٧] وأجاب عنه بما توجيهه ما أقوله وهو انّا لا نسلّم انتظام ما ذكرنا من الدليلين ههنا وانّما ينتظمان ان لو كان قولنا "تمشي" محتملا للصدق والكذب والحرف الزايد وهو "التاء" له دلالة على شيء معيّن عند السامع وكلاهما ممنوعان فانّ معنى هذه اللفظة إن شيئا معيّنا في نفسه وعند القائل مجهولا عند السامع وجد له المشي واذا كان كذلك فلا تمكّن السامع من التصديق والتكذيب الاّ عند التصريح بذلك المضمر ولا كذلك باقي الكلمات[٤٤٠] المضارعة حيث تعين فيها الموضوع.

[ك: ٢٧٨] وصرّح به وقوله في جواب هذا الشكّ فإنّ "تمشى" ليس معناه أنّ شيئا ما مطلقا وجد له "المشي" فإنّ هذه النسبة إن كانت تقييدية [١٨أ] كان مفردا أو في حكمه وان كانت خبرية حتّى يصدق بوجود المشي لايّ شيء كان ويكذب بعدمه عن كل شيء لما كان يصح حمله على زيد لا مدخل له في الجواب على الوجه الذي[٤٤١] قرّرناه.

[ك: ٢٧٩] اللّهمّ الاّ أن يقال معنى هذه اللفظة إمّا أن يكون ما ذكرناه[٤٤٢] أو ما ذكرتم بحيث تكون النسبة فيها تقييدية أو ما ذكرتم بحيث تكون النسبة فيها خبريّة على الوجه المذكور.

[ك: ٢٨٠] والقسم الثالث باطل والّا لما صحّ حمله على[٤٤٣] زيد لامتناع إسناد الشيء الواحد في الخبر الواحد الى موضوعين متغايرين ولا يتوهم كون هذه الملازمة ممنوعة بناءً على أنّ حمله عليه حينئذ يكون بيانا لذلك الموضوع الغير المعين فيصحّ لأنّ معنى "تمشي" اذا كان ما ذكرناه كان "المشي" منسوبا الى الشيء المطلق والى زيد معا وإنه محال على انّا نقول لو كان معناه ما ذكرتم لاستحال حمله على زيد لكون مفهومه حينئذ مفهوم قضية خبرية[٤٤٤] وامتناع حمل القضية الخبرية على مفهوم آخر من غير أن يكون فيها ضمير عائد اليه.

---

[٤٤٠] ر – ~~المضارعة~~.

[٤٤١] ر، ل – الذي، صح هامش ر.

[٤٤٢] ج: ذكرنا.

[٤٤٣] ر + على.

[٤٤٤] ر: جزئية.

[ك: ٢٨١] وإذا[٤٤٥] بطل هذا القسم تعيّن أحد القسمين الباقيين وأيّاما كان لا يكون لفظ "تمشي" كلاما أمّا اذا كان الواقع هو[٤٤٦] الأمر الأول فلما ذكرناه من عدم احتماله الصّدق[٤٤٧] والكذب وأمّا اذا كان الواقع هو الأمر الثاني فظاهر منه كونه مفردا أو في حكم المفرد.

[ك: ٢٨٢] ثم شكّك أيضا على نفسه مما توجيهه هذا وهو أن يقال لو كان[٤٤٨] مجرد التركيب موجبا لكون اللفظ مركبا تركيبا خبريا[٤٤٩] لكان كلّ واحد من الماضي والإسم المشتق فاعلا ومفعولا مثل "ضرب" و"ضارب" و"مضروب" مركبا لكون كل واحد من هذه الألفاظ الثلاثة مركبا من المصدر وصيغة خاصة ودلالة كلّ واحد من هذين الجزئين على بعض المعنى.

[ك: ٢٨٣] وأجاب عنه و قال نحن لا ندّعي أنّ التركيب كيف كان موجب لكون اللفظ مركبا بل نحن[٤٥٠] ندّعي أنّ التركيب اذا كان من أجزاء نترتّب[٤٥١] ألفاظا كانت تلك الأجزاء أو حروفا أم مقاطع مسموعة كان الجملة الحاصلة من التئام تلك الأجزاء المترتبة لفظا مركبا والأمر كذلك فيما ذكرناه من الألفاظ الثلاثة لا مما ذكرتم من الألفاظ الثلاثة اذ الصيغة مع المصدر في الماضي والإسم المشتق فاعلا ومفعولا ليست كذلك فلا يتوجّه علينا.

[ك: ٢٨٤] ثمّ قال هذا ملخّص ما ذكره الشيخ وجزم القضية بأنّ صيغة الماضي وصيغة المضارع الغائب في لغة العرب كلمة. وباقي كلمات المضارعة كلام وحكم أيضا بأنّ الإسم المعرب مركب لتركبه من الإسم والضميمة الاعرابية الدالّة على معنى زائد غير ما دلّ عليه الإسم.

[ك: ٢٨٥] ثم قال ونحن نقول بأنّ الأمر ليس كذلك أي كما ذهب اليه الشيخ عند العرب فإنّ لفظ "أمشي" وأحد الباقين اعنى "نمسي" و"تمشي" للمخاطب أيضا ليس بكلام يحتمل صدق والكذب بل انّما يصير كلاما مع ما يضمر فيه من الإسم الذي هو ضمير الفاعل عندهم وهو لفظة "أنا" في "أمشي" و"أنت" و"نحن" في الباقيين.

---

[٤٤٥] ل: اذا.

[٤٤٦] ج – الواقع هو، صح هامش.

[٤٤٧] ر: للصدق.

[٤٤٨] ج – لو كان.

[٤٤٩] ر – تركيبا خبريا، صح هامش.

[٤٥٠] ر، ل – نحن.

[٤٥١] ر: ترتب.

[ك: ٢٨٦] وإذا كان كذلك، كان المسموع وحده ليس بكلام بل جزء كلام هو مركب من ذلك المسموع والإسم المضمر وهذا[٤٥٢] كما يقول الشيخ في "تمشي" فانّ "تمشي" وحده ليس بكلام عنده بل انما يصير كلاما مع إسم ظاهر أو مضمر للغائب وذلك لفظة "هو" كقولنا "يمشي زيد"[٤٥٣] أو "يمشي هو" واذا جاز ذلك في "يمشي" فكذا في البواقي ولا ممكن الفرق بينهما البتة.

[ك: ٢٨٧] ثم أورد المصنّف على نفسه سؤالا وقال الدليل على أنّ[٤٥٤] ما ذكرنا من الألفاظ الثلاثة مركب على ما ذكرتم من التفسير هو أنّ الهمزة في "أمشي" و"النون" و"التاء" في الباقيين وإن لم يكن شيء منها إسما أو ضميرا للفاعل المتكلم أو المخاطب لكن كل واحد منها علامة لذلك فكان له[٤٥٥] دلالة عليه وذلك مما يوجب كونه مركّبا.

[ك: ٢٨٨] وأجاب عنه[٤٥٦] وقال لو كان وجود العلامة الدالة على الضمير[٤٥٧] كافيا في كون اللفظ مركبا وجب أن يكون لفظ "تمشي" للغائب أيضا مركبا لكون الياء[٤٥٨] علامة للضمير الغائب دالة عليه وبالإتفاق ليس هو[٤٥٩] بمركب.

[ك: ٢٨٩] ثمّ قال وقد تمادى بعضهم في هذا أي بما ذهب اليه الشيخ وبالغ حتى ظنّ أنّه لا كلمة في لغة العرب أصلا وأنّ كلمات المضارعة بأسرها يتركّب من إسمين أو إسم وحرف بمقتضي مذهب[٤٦٠] أهل العربية.

[ك: ٢٩٠] واحتجّ على ذلك بأنّ ما بعد حروف المضارعة لا شكّ أنّه ليس حرفا فهو إمّا إسم أو فعل وليس فعلا والّا لكان فعلا ماضيا أو فعلا[٤٦١] مستقبلا وليس كذلك فهو إذن إسم وكل واحد من حروف المضارعة ليس فعلا لما مرّ فهو إمّا إسم أو حرف واذا كان كذلك [١٨ب] لزم بالضرورة تركّب كلمات المضارعة من إسمين أو إسم وحرف.

---

[٤٥٢] ج – و هذا.
[٤٥٣] ل >< زيد يمشي.
[٤٥٤] ج – أن، صح هامش.
[٤٥٥] ل – له.
[٤٥٦] ج – ~~بأنه~~.
[٤٥٧] ل: المضمر.
[٤٥٨] ج – ~~أيضا~~.
[٤٥٩] ل – هو.
[٤٦٠] ج – مذهب، صح هامش.
[٤٦١] ل – فعلا.

[ك: ٢٩١] ثمّ قال وهذا الموضع لا يحتمل الإطناب فيه في[٤٦٢] العلم الذي نحن نتكلّم فيه فمن أراد[٤٦٣] الاستقصاء فيه فعليه مطالعة[٤٦٤] الكتب المصنّفة في العربية.

[ك: ٢٩٢] ولما فرغ من هذه المباحث شرع في مباحث آخر يتعلق بالإسم والكلمة والأداة.

[ك: ٢٩٣] وقال ومن[٤٦٥] خواصّ الإسم أنّه يصحّ الإخبار[٤٦٦] عن مسماه بمجرد ذكره اي بمجرد ذكر الإسم وانما قال "عن مسمّاه" لئلا ينتقض بجواز الإخبار عن لفظة الكلمة والأداة كقولنا "ضرب" فعل ماض و" في" حرف جرّ وانما قال "بمجرد ذكره"[٤٦٧] لئلا ينتقض بجواز الإخبار عن مسمى الكلمة والأداة معبّرا عنهما بإسم كقولناالكلمة والأداة لا يخبر عن مسماهما فإنّ هذا الإخبار عن مسمى الكلمة والأداة لكن لا بمجرد ذكرهما بل بواسطة إسمين وهما لفظتا الكلمة والأداة فإنّ كل واحد منهما إسم أو معبرا عنهما بإسم مع كلمة أو بإسم مع أداة كقولنا مسمى "ضرب" غير مسمى "في" وبالعكس فإنّ الأوّل إخبار عن مسمى الكلمة لكن بواسطة إسم وهو لفظة[٤٦٨] المسمى ومع كلمة وهي لفظة "ضرب" وعكسه إخبار عن مسمى الأداة لكن بواسطة لفظة المسمى الذي هو إسم مع أداة وهي لفظة "في" وأمّا اذا قلنا "زيد قائم" أو "الإنسان كاتب" فانّ الإخبار ههنا عن مسمى زيد وعن مسمى الإنسان معبرا عنه في الأوّل بلفظة "زيد" وفي الثاني بلفظة الإنسان ولا يجوز الإخبار عن مسمى "ضرب" وعن مسمّى "في" بمجرّد ذكر لفظة "ضرب" ولفظة "في" وحدهما أصلا.

[ك: ٢٩٤] فإن قيل لو صدق قولكم أنّ الإخبار ولا يتأتى عن مسمّى "ضرب" وعن مسمّى "في" بمجرّد ذكرهما لصدق قولنا الكلمة والأداة لا يخبر عن مسماهما بمجرّد ذكرهما. وإنه باطل لانه لو صدق فالمخبر عنه فيه حينئذ إن كان إسما وكل إسم صحّ الإخبار عن مسمّاه بمجرّد ذكره فالمخبر عنه في هذه القضية صح الإخبار عن مسماه بمجرد ذكره فيكذب قولنا "لا يصحّ الإخبار عن مسماه بمجرّد

---

[٤٦٢] ر + في.

[٤٦٣] ج – أراد.

[٤٦٤] ر: بمطالعة.

[٤٦٥] ل: من.

[٤٦٦] ر – ~~عنه~~.

[٤٦٧] ج – لئلا ينتقض بجواز الإخبار عن لفظة الكلمة و الأداة كقولنا "ضرب" فعل ماض و"في" حرف جر وانما قال بمجرد ذكره.

[٤٦٨] ر – ~~في~~.

ذكره" فيلزم صدق القضية وكذبها وإن كان كلمة أو أداة يلزم التناقض أيضا لأنه أخبر[٤٦٩] فيه[٤٧٠] عنهما بأنه لا يخبر عن مسمى شيء منهما والإخبار عنهما بأنه لا يخبر عن مسمى شيء منهما إخبار عن مسمى كل واحد منهما.

[ك: ٢٩٥] الجواب عنه أن نقول المخبر عنه فيه على تقدير صدقه كلمة وأداة.

[ك: ٢٩٦] قوله "لو كان كذلك يلزم التناقض" قلنا لا نسلّم وانما يلزم التناقض إن لو أخبرنا عن مسمّيهما بمجرّد ذكرهما[٤٧١] وليس كذلك بل أخبرنا عن مسمّيهما معبّرا عنهما بإسمين وهما لفظتا الكلمة والأداة واللّازم من قولنا أنّ الإخبار لا يتأتى عن مسمّى "ضرب" وعن مسمى "في" بمجرّد ذكر لفظة "ضرب" ولفظة "في"[٤٧٢] أن الكلمة والأداة لا يخبر عن مسمّيهما بمجرد ذكرهما ولا تناقض بين هذين[٤٧٣] القولين.

[ك: ٢٩٧] ولئن قال نحن لا نقول ذلك بل نقول لو صدق ما ذكرتم لصدق قولنا "ضرب" و"في" لا يخبر عن مسمّيهما[٤٧٤] بالمجرّد لفظهما[٤٧٥] وانّه متناقض ضرورة أنّ الإخبار في هذا القول عن مسمّيهما بمجرّد ذكرهما.

[ك: ٢٩٨] قلنا: لا نسلّم أنّ الإخبار في هذا القول عن مسمّى اللفظين المذكورين بل الإخبار ليس الّا عن هاتين اللفظتين فإنّ الإخبار لو كان عن مسمّيهما لا يقطع الخبر عن المبتدأ لأنّ الخبر متى كان جملة وجب أن يعود الضمير المذكور فيها الى اللفظ لا الى المسمّى واذا كان كذلك كان الضمير المذكور في هذا الخبر عائدا الى هاتين اللفظتين فكان الإخبار عنهما وليس فيه تناقض لانّه أخبر فيه عن هاتين اللفظتين وحكم بأنه لا يخبر عن مسميهما[٤٧٦] بمجرّد ذكرهما ولا كذلك قولنا الكلمة لا يخبر عن مسمّيهما بمجرّد ذكرهما لأنّ الضمير المذكور في هذا الخبر جاز أن يكون عائدا الى مسمّى

---

[٤٦٩] ل – أخبر، صح هامش.

[٤٧٠] ر – عن.

[٤٧١] ر: ذهما.

[٤٧٢] ل: لفظهما.

[٤٧٣] ل – هذين.

[٤٧٤] ر، ل: مسماهما.

[٤٧٥] ر، ل: ذكرهما.

[٤٧٦] ر، ل: مسماهما.

المبتدأ دون لفظه اي الى[٤٧٧] مسمّى هاتين اللفظتين لا الى هاتين اللفظتين[٤٧٨] لأنّ المسمى بالكلمة "ضرب"[٤٧٩] مثلا والمسمّى بالأداة "في" مثلا ولكل واحد منهما أيضا مسمّى لكونهما لفظتين واذا كان كذلك أمكن عود الضمير المذكور في الجملة التى هي الخبر الى المسميين بخلاف لفظة "ضرب" ولفظة "في" اذ ليس لمسمّى شيء[٤٨٠] منهما مسمّى آخر لكون مسمّى كلّ منهما معنى وامتناع أن يكون للمعنى معنى آخر.[٤٨١]

[ك: ٢٩٩] لا يقال: هذا إنّما يصحّ إن لو كان المعتبر هو عود الضمير في الجملة التى هي الخبر في القضية الى اللفظ سواء كان ذلك[٤٨٢] اللفظ هو عين المبتدأ أو ما وضع له المبتدأ وليس كذلك بل المعتبر عند أهل العربية هو عود الضمير الى اللفظ الذي[٤٨٣] هو عين المبتدأ.

[ك: ٣٠٠] وإذا كان كذلك، لا يتمشّى ماذكرتموه من الحلّ في قولنا "الكلمة والأداة لا يخبر عن مسمّييهما بمجرّد ذكرهما" لأنّ الضمير المذكور في خبر هذا القول حينئذ يكون عائدا [١٩أ] الى لفظتي[٤٨٤] الكلمة والأداة وكان أيضا هذا القول بيّن الكذب ضرورة جواز الإخبار عن مسمّى الكلمة والأداة بمجرد ذكرهما.

[ك: ٣٠١] فلا يحتاج إلى ما ذكرناه من الترديد لبيان كذبه[٤٨٥] لانّا نقول اذا لخّصنا عبارة الشكّ وكان معناه لو صدق ما ذكرتم لصدق قولنا كلّ ما صدق عليه الكلمة أو الأداة لا يصحّ الإخبار عن مسماه بمجرد ذكره.

---

[٤٧٧] ل – الى.

[٤٧٨] ج – لا الى هاتين اللفظتين

[٤٧٩] ج – "ضرب"، صح هامش.

[٤٨٠] ر + شيء.

[٤٨١] ج – آخر.

[٤٨٢] ج – ذلك.

[٤٨٣] ر – الذي، صح هامش.

[٤٨٤] ل: لفظة.

[٤٨٥] ل – فلا يحتاج الى ما ذكرناه من الترديد لبيان كذبه.

[ك: ٣٠٢] وإذا كان كذلك، تمّ[٤٨٦] ما ذكرناه من الحلّ لأنّ الضمير المذكور في خبر هذا القول حينئذ[٤٨٧] يكون عائدا الى لفظة ما[٤٨٨] ويكون المخبر عنه فيه الكلمة والأداة وقد أخبرنا عنهما معبّرا عنهما بإسمين بأنه[٤٨٩] لا يخبر عن مسماهما[٤٩٠] بمجرّد ذكرهما ولا تناقض في ذلك ولا يمكنكم أن تقولوا مثل هذا في الشكّ الثاني حتى يكون معناه لو صدق ما ذكرتم لصدق قولنا ما صدق عليه لفظة "ضرب" أو لفظة "في" لا يخبر عن مسمّاه بمجرّد ذكره لانّه ليس لمسمّى "ضرب" ولا لمسمّى "في" مسمّى لما مرّ.

[ك: ٣٠٣] سلّمناه لكن اللّازم حينئذ يكون صادقا في نفس الأمر جزما لأنّ ما ليس له مسمّى يصدق سلب صحّة الإخبار عن مسمّاه بمجرّد ذكره ضرورة افتقار صحّة الإخبار عن الشيء الى تحقّق ذلك الشيء وحينئذ يصدق اللّازم بالضرورة وسقط الشكّ بالكلية.

[ك: ٣٠٤] وعند ذلك ظهر أنّ الشكّ الثاني لا يمكن ذكره الّا على الوجه الذي ذكرتموه أوّلا وقد ذكرنا حلّه.

[شرح في تقسيم المفرد]

[ك: ٣٠٥] واعلم أنّ اللفظ المفرد يمكن تقسيمه من أربعة أوجه:

[ك: ٣٠٦] **الأوّل:** أنّ اللفظ المفرد مدلوله إما المعنى الذي وضع اللفظ بازائه ويسمى حينئذ حقيقة له وإمّا معنى آخر مناسب للمعنى[٤٩١] الموضوع له اللفظ يسمى[٤٩٢] حينئذ مجازا وهو على قسمين: لأنّ كون المعنى المجازيّ مناسبا للمعنى الحقيقي إن كان لكونه ملازما اياه في الذهن أو مشاركا له في أمر ما يسمى مجازا مستعارا وإن كان ذلك لأمر آخر يسمى مجازا غير مستعار مثال ما يكون ذلك سبب الملازمة الذهنية بينهما كثير منها إطلاق إسم السبب على المسبب.

---

[٤٨٦] ر: ثم.

[٤٨٧] ر – حينئذ، صح هامش.

[٤٨٨] ج – ما.

[٤٨٩] ل: فانه.

[٤٩٠] ج: مسماه.

[٤٩١] ر – ~~الحقيقي ان كان لكونه~~.

[٤٩٢] ج – يسمى، صح هامش.

[ك: ٣٠٧] ولما كانت الأسباب الأربعة: الفاعل والقابل والصورة والغاية كان هذا المثال[٤٩٣] على أربعة أقسام.

الأوّل: إطلاق إسم الفاعل حقيقة أو ظنا على المسبب كتسمية المطر بالسماء.

الثاني: إطلاق إسم[٤٩٤] القابل على المسبب كقولهم سال الوادي.

الثالث: إطلاق[٤٩٥] إسم الصورة على المسبب كتسمية اليد بالقدرة.

الرابع: إطلاق إسم الغاية على المسبب كتسمية العنب بالخمر والعقد بالنكاح ومنها اطلاق إسم المسبب على[٤٩٦] السبب كتسمية المرض الشديد[٤٩٧] والمذلة العظيمة بالموت.

[ك: ٣٠٨] ولمّا كانت العلة الغائية حال كونها ذهنية علة لعلية العلة الفاعلية وحال كونها خارجية معلولة لذات العلة الفاعلية كان استعمال اللفظ المجازيّ فيها[٤٩٨] أولى من غيرها لأنه قد حصلت لها علاقتا العليّة والمعلولية اللتين كلّ منهما علّة لحسن التجوّز لكن يجب أن تعلم أنّ إطلاق إسم السبب على المسبب مطلقا أحسن من العكس لأنّ السبب المعيّن يقتضى المسبب المعيّن لذاته وأمّا المسبب المعيّن فانّه لا يقتضى لذاته السبب المعيّن بل سببا ما.

[ك: ٣٠٩] اللهم الا إذا كانت[٤٩٩] التساوي بدليل منفصل ومنها إطلاق إسم الكلّ على الجزء كإطلاق لفظ العام على بعض أفراده وأكثر العمومات في القرآن كذلك ومنها إطلاق إسم أحد[٥٠٠] الضدين على الآخر كقوله تعالى ﴿وجزاء سيئة سيئة مثلها﴾ [الشورى، ٤٢/٤٠] مثال ما يكون ذلك[٥٠١] بسبب اشتراكهما في أمر ما إطلاق إسم الأسد على الشجّاع لاشتراكهما في الشجاعة وإطلاق إسم الحمار على البليد لاشتراكهما في البلادة مثال ما يكون ذلك لأمر آخر غير هذين كثير أيضا منها إطلاق إسم الجزء على الكلّ كما يقال للزنجيّ انّه أسود ومنها إطلاق إسم وجود الشيء على إمكانه كما يقال للخمر التى

---

[٤٩٣] ر – المثال، صح هامش.

[٤٩٤] ر – ~~الفاعل على~~.

[٤٩٥] ل – إطلاق.

[٤٩٦] ل – المسبب على.

[٤٩٧] ج – ~~المرض الشديد~~.

[٤٩٨] ل: بسببها.

[٤٩٩] ر، ل: ثبت.

[٥٠٠] ج – أحد، صح هامش.

[٥٠١] ج – ذلك.

في الدّنّ إنها مسكرة ومنها إطلاق لفظ المشتق بعد زوال المشتق منه كقولنا للإنسان بعد فراغه من الضرب انه ضارب ومنها المجاز بسبب المجاوزة كنقل إسم الراوية من الحمل الى ما يحمل عليه من طرف الماء وكتسمية الشراب بالكأس[٥٠٢] ومنها المجاز[٥٠٣] بسبب[٥٠٤] أهل العرف تركوا استعماله في موضوعه الأصلي كالدّابة اذا استعملت في المجاز ومنها المجاز في المركب لا في مفرداته كقول بعض الناس أشاب الصغير وافني الكبير كدّ الغداة ومرّ العشيّ فكلّ واحد من هذه[٥٠٥] الألفاظ المفردة في هذا القول مستعمل في موضوعه الاصليّ لكن إسناد الشيب[٥٠٦] الى كدّ الغداة [١٩ب] ومرّ العشيّ غير مطابق لما عليه الأمر نفسه فإنّ الشيّب يحصل بفعل الله تعالى لا بما ذكره ومنها المجاز بسبب التعلق كتسمية المعلوم علما والمقدور قدرة.

[ك: ٣١٠] **التقسيم الثاني**:[٥٠٧] كلّ لفظ مفرد فهو إمّا منفرد ان كانت له حقيقة واحدة وإمّا مشترك ان كانت حقيقته أكثر من واحد ويندرج في الإسم المشترك الأسماء المتضادّة وهي الأسماء التى لها حقيقتان متضادّتان كالقرء فانّه موضوع للطهر والخيض.

[ك: ٣١١] **التقسيم الثالث:** كلّ لفظ مفرد إن اتّحد ما وضع له بالشخص اي يكون بحالة متى حصل في العقل كان حصوله فيه مانعا من صدقه على كثيرين يسمّى علما وان لم يتّحد ما وضع له[٥٠٨] بالشحص بل كان معنى كلّيا اي يكون[٥٠٩] بحالة متى حصل في العقل كان حصوله[٥١٠] فيه لا يمنع من صدقه على كثيرين يسمّى متواطئا إن كان قوله على أفراده بالسوية سواء كانت الأفراد كلّها خارجيّة أو كلّها ذهنية أو بعضها خارجيّة وبعضها ذهنيّة.

[ك: ٣١٢] والمصنّف عبّر عن الكلّ بالأفراد المتوهّمة ومشككا إن كان قوله على بعض الأفراد أولى وأقدم من قوله على البعض الآخر وانّما سمّى بهذا الإسم لمشابهته اللفظ المشترك من جهة أنّ حصول

---

[٥٠٢] ج – ومنها المجاز بسبب المجاوزة كنقل إسم الراوية من الحمل الى ما يحمل عليه من طرف الماء وكتسمية الشراب بالكأس.

[٥٠٣] ر – المجاز، صح هامش.

[٥٠٤] ل + أن.

[٥٠٥] ر – هذه

[٥٠٦] ج: الشيء.

[٥٠٧] ل – الثاني.

[٥٠٨] ر – له، صح هامش.

[٥٠٩] ل – يكون.

[٥١٠] ر – ~~فيه مانعا من صدقه على كثيرين يسمى علما وان لم يتحد ما وضع له بالشخص بل كان معنى كليا اي يكون بحالة متى حصل في العقل كان حصوله.~~

معناه في أفراده على سبيل التفاوت والاختلاف والمتواطى من جهة أنّ أفراده متساوية في حصول ذلك المعنى فيها وإن كان في البعض أولى وأقدم واذا كان كذلك فالناظر[٥١١] اذا نظر فيه يقع في الشكّ أنّه من الألفاظ المشتركة أو من[٥١٢] الألفاظ المتواطئة فلهذا المعنى سمّي بالمشكّك.

[ك: ٣١٣] **التقسيم الرابع:** كلّ لفظ مفرد فهو باعتبار نسبته الى لفظ آخر إمّا مرادف له[٥١٣] أو مباين ايّاه لأنّهما إن كانا متوافقين في المعنى كانا مترادفين وان كانا مختلفين فيه كانا متباينين هذا كله مما يتعلّق باللّفظ المفرد.

[شرح في تقسيم المركب]

[ك: ٣١٤] وأمّا اللّفظ المركّب فهو إمّا تامّ وإمّا[٥١٤] غير تامّ ونعنى بالتامّ ما أفاد المستمع معنى أنّه يصحّ السكوت عليه وبغير التامّ ما لا يكون كذلك أمّا التام فيسمّى كلاما وجملة وهو إمّا أن يحتمل الصّدق والكذب أو لا يحتملهما فإن احتملهما يسمّى خبرا وقضية وقولا جازما وهو الذي ينتفع به في المطالب التصديقية وان لم يحتملهما فلا يخلو[٥١٥] إمّا ان يدلّ على طلب الفعل دلالة أوّليّة اي وضعيّة أو لا يدلّ عليه فإن دلّ عليه يسمّى أمرا ونهيا ان كان مع الاستعلاء وسؤالا ودعاء ان كان مع الخضوع والتماسا ان كان مع التساوي وان لم يدلّ عليه يسمّى تنبيها وهو إسم عامّ يندرج فيه التمنّي والترجّي والتعجّب والقَسَم والنّداء والفرق بين التمنّي والترجّي هو أنّ التمنّي قد يكون في الأمور الممتنعة الا ترى أنّ الإنسان قد يتمنّى الطّيران الى السماء مع امتناعه عنه وأمّا الترجّي فلا يكون الاّ في الأمور الممكنة. وأمّا غير التام فهو إما تقييدي أو غير تقييدي أمّا تقييدي فهو الذي يتركّب من إسمين أو من إسم وفعل يكون الثاني قيدا في الأوّل ويقوم مقامهما[٥١٦] كلّ منهما لفظ مفرد مثال الأوّل قولنا "الحيوان الناطق" ومثال الثاني قولنا "الحيوان الذي يكتب" فانّ الإنسان يقوم مقام كلّ واحد منهما.

---

[٥١١] ل: فألفاظ.

[٥١٢] ج + أو من.

[٥١٣] ل – له.

[٥١٤] ر – إما، صح هامش.

[٥١٥] ر – يخلو، صح هامش.

[٥١٦] ج، ر:مقام.

[ك: ٣١٥] هكذا ذكره الشيخ أيضا في كتاب النجاة. وفيه نظر: لأنّ المركّب التقييديّ جاز أن يكون مركّبا من اسامي كثيرة يكون أحد تلك الاسامي مقيّدا بالباقي[٥١٧] منها كقولنا الحيوان الناطق العالم العابد الكاتب الفاضل الكامل المحقّ المحقّق الى غير ذلك من الصّفات الّتى هي الأسماء المشتقة وجاز أن يكون مركّبا من إسم واحد وأفعال كثيرة يكون تلك الأفعال قيدا في ذلك الإسم كقولنا الحيوان الذي يكتب ويعلم ويسكن في موضع كذا ويصنع الحياطة الى غير ذلك من الصفات[٥١٨] الّتى هي أفعال وجاز أن يكون مركّبا من اسامي وأفعال فوق واحدة يكون أحد تلك الأسامي مقيّدا بالباقي منها وبالأفعال كقولنا الحيوان العالم العابد القائم الّذي يكتب ويسكن بلدة كذا ويصنع العمل الفلاني.

[ك: ٣١٦] وإذا كان كذلك فقولهم "ويقوم مقامهما لفظ مفرد" إن عنوا به أنّ ما دلّ عليه الإسم المقيّد بهذه الصّفات باحدي الدّلالات الثلاث يدلّ عليه لفظ مفرد فهو حقّ ضرورة دلالة الإنسان على ما دلّ عليه الحيوان المقيّد بهذه الصفات وهو الحيوان الناطق[٥١٩] وان كانت دلالة الحيوان المقيّد عليه باالتزام ودلالة الإنسان عليه[٥٢٠] بالمطابقة لكن المفرد حينئذ لا يكون قائما مقام المركّب[٥٢١] التقييدي في الحقيقة؛ لأنّ القائم مقام الشيء هو الّذي[٥٢٢] يقوم مقامه من الكل الوجوه وههنا ليس كذلك لاختلافهما في الدّلالة.

[ك: ٣١٧] وإن عنوا به أنّ ما دلّ [٢٠أ] عليه هذا المركب بجميع أجزائه بالمطابقة[٥٢٣] يدلّ عليه لفظ مفرد فهو باطل لامتناع دلالة لفظ مفرد على ما دلّ عليه الإسم الأوّل مع هذه الصّفات الكثيرة.

[ك: ٣١٨] اللّهم الاّ أن يقال لهم أن يمنعوا كون ما ذكرتموه من الأمثلة مركبا واحدا بل هو مشتمل على مركبات تقييدية عددها مثل عدد تلك الصفات وكيف[٥٢٤]؟ فإنّ الشيخ لما فسّر المركب التقييدي بما ذكره، كيف يسلّم كون واحد من تلك الأمثلة مركّبا واحدا؟ لكن يبقى[٥٢٥] ههنا شيء آخر وهو أن

---

[٥١٧] ل: الثاني.

[٥١٨] ر – ~~الذي~~.

[٥١٩] ر – المقيد بهذه الصفات وهو الحيوان الناطق، صح هامش.

[٥٢٠] ل – عليه.

[٥٢١] ر + المركب.

[٥٢٢] ل – الذي، صح هامش.

[٥٢٣] ر – المطابقة، صح هامش.

[٥٢٤] ر – ~~كان~~.

[٥٢٥] ل: ينفي.

يقال لا شكّ أنّ أجزاء الشيء اذا قيّد بعضها بالبعض كالحيوان الناطق بالنسبة الى الإنسان كان الإسم المفرد[٥٢٦] لذلك الشيء يقوم مقامه أمّا اذا قيّد بعض أجزاء الشيء بلفظ خارج مفهومه عن حقيقة ذلك الشيء كالحيوان العالم بالنسبة الى الإنسان فإنّ قيام لفظ مفرد مقامه ممنوع وانّما يقوم مقامه ذلك إن لو كان لها لفظ مفرد يدلّ على ما يدلّ عليه ذلك المركّب وهو غير معلوم.

[ك: ٣١٩] ونحن نقول الغرض من تقييد الإسم بصفة واحدة أو فوق واحدة امتياز فرد من أفراد ما يتناوله ذلك الإسم عن سائر أفراده فان[٥٢٧] لذلك الفرد إسم علما كان أو غير علم يقوم ذلك الإسم المفرد مقام هذا المركب التقييدي في امتياز ذلك الفرد عن سائر الأفراد فيدلّ حينئذ[٥٢٨] على ما يدلّ عليه ذلك المركب والّا فلا[٥٢٩] واذا كان كذلك فالصواب أن يقال وقد يقوم مقام المركب التقييدي لفظ مفرد.

[ك: ٣٢٠] إذا عرفت ذلك[٥٣٠] فاعلم أنّ المركّب التقييدي هو الذي ينتفع به في المطالب التصورية وأمّا غير التقييدي من المركّب الغير التامّ فهو مثل المركّب من كلمة وأداة أو من إسم وأداة أو غير ذلك من التراكيب الناقصة.

[ك: ٣٢١] وزعموا أنّ الكلام لا يتألف الّا من أسمين أو إسم محكوم عليه وفعل محكوم به. ونقضوا ذلك بالنداء فانّه كلام تامّ مع تركّبه من اسم وأداة

[ك: ٣٢٢] وأجيب عنه بأنّا لا نسلّم تركبه من الأداة والإسم فانّ الحرف النداء في تقدير الفعل فكانّه قال: أدعو زيدا أو أنادي زيدا واذا كان كذلك اندفع ما ذكرتموه وقيل على هذا الجواب بأنّ حرف النّداء إمّا أن يكون في تقدير الفعل أو لا يكون والأوّل باطل لانّه لو كان كذلك لجاز أن يكون[٥٣١] خطابا مع ثالث ولاحتمل الصّدق والكذب والتالي محال فالمقدّم مثله ولمّا بطل هذا القسم تعيّن الثاني ويتوجّه النقض.

---

[٥٢٦] ر – ~~كذلك.~~

[٥٢٧] ر + كان.

[٥٢٨] ج: قيد خارج.

[٥٢٩] ل – الّا فلا.

[٥٣٠] ج: ذلك.

[٥٣١] ر – يكون، صح هامش.

[ك: ٣٢٣] وأجاب عن هذا الأشكال بعض المحصلين من أهل العربية وقال لا نسلّم صدق ما ذكرتموه من الشرطية القائلة فأنّه لو كان كذلك لجاز أن يكون خطابا مع ثالث ولاحتمل الصدق والكذب وانما يصدق إن لو لم يكن النّداء[٥٣٢] إنشاء وهو ممنوع لجواز أن يكون إنشاء إن جاز كون الكلام إنشاء وان كان بصيغة الإخبار كقول القائل قسما[٥٣٣] "اقسم بالله" و"اقسمت بالله" فانّ شيئا منهما ليست بإخبار والاّ لزم كون الأوّل سابقا على مثله والثاني مسبوقا بمثله وشيء منهما غير لازم فلذلك ولعدم احتماله الصدق والكذب ليس بإخبار بل هو إنشاء للقسم.

[ك: ٣٢٤] ومن نظائره التّمليكات كقول القائل عاقدا "زوجت" و"اشتريت" و"وهبت" ومزيلا للملك "طلقت" و"أعتقت" و"أبرأت" فإنّ شيئا منها ليس بإخبار والّا لزم سبق مثله عليه واحتمل الصدق والكذب بل كلّ واحد منها إنشاء واذا كان كذلك كانت الصيغة مشتركة بين الإخبار والإنشاء فيحتمل الصّدق والكذب وجاز كونه خطابا مع ثالث حتى هو إخبار ولا يحتمل الصّدق والكذب[٥٣٤] ولا يجوز أن يكون خطابا مع ثالث حتى هو إنشاء فكذلك قول المنادي "أدعو زيدا" "أنادي زيدا" إنشاء للنداء ولا يحتمل الصّدق والكذب ولا يجوز أن يكون خطابا مع ثالث.

[خ: ٣٢٥] ثمّ قال ولنقتصر على هذا القدر من المباحث اللفظية

[ك: ٣٢٦] والكلام بعد ذلك في المعاني.

البحث الثالث في تحقيق مفهوم الكلي والجزئي

[شرح مفهوم الكلّي والجزئي]

[ك: ٣٢٧] كلّ ما حصل في العقل من المعاني فهو إمّا جزئي أو كلّي؛ لأنّه إن كان بحيث يمنع نفس تصوره من اشتراك كثيرين في صدقه عليها فهو الجزئيّ، وإن كان بحيث لا يمنع نفس تصوره من اشتراك كثيرين في صدقه عليها بل أمكن صدقه على كثيرين بالنظر إلى مجرّد مفهومه فهو الكلّي.

[ك: ٣٢٨] والأشياء التى أمكن صدق الكلّي عليها هي أفراده المتوهمة التى يحمل ذلك الكلّي على كلّ واحد منها في التّوهم وهي قد يكون ممتنعة الوجود في الخارج لأمر خارج عن مفهوم الكلّي

---

[٥٣٢] ل – النداء.

[٥٣٣] ل – قسما.

[٥٣٤] ج – وجاز كونه حطابا مع ثالث حتى هو إخبار ولا يحتمل الصدق و الكذب.

كشريك الباري عزّ إسمه[٥٣٥] فانّه أمر كلّي نفس تصوّره لا يمنع من وجود أفراده في الخارج الاّ أنّ قيام البرهان القاطع على امتناع وجود موجودين واجبي الوجود [٢٠ب] لذاتهما يقتضى امتناع أن يكون لشيء من أفراده وجود في الخارج أصلا فامتناع وجود الأفراد في الخارج إنّما جاء لا لنفس مفهومه بل لأمر خارج عنه. وقد يكون ممكنة الوجود في الخارج لكن لا يوجد كالعنقاء وجبل من ياقوت وبحر من زنبق. فإنّ كلّ واحد منها كلي نفس مفهومه لا يمنع الشركة لكن ليس لشيء من أفراده وجود في الخارج مع إمكان وجوده فيه وقد يكون الموجود من تلك الأفراد في الخارج واحدا فقد إمّا مع امتناع وجود مثله في الخارج كالباري تعالي أو مع إمكان وجود مثله في الخارج كالشمس عند من يجوّز وجود شمس أخرى في الخارج وقد يكون الموجود منها في الخارج أكثر من واحد إمّا متناهيا كالكواكب أو غير متناه كالنفوس الناطقة.

[ك: ٣٢٩] وإذا كان كذلك كان المعتبر في كون الشيء كلّيا أن لا يمنع نفس تصوّره من صدقه على أفراده المتوهّمة امتنع وجودها أو أمكن وجد أو لم يوجد واللفظ الدّال على المعنى الجزئيّ يقال له الجزئي بالعرض وعلى المعنى الكليّ الكليّ بالعرض؛ لأنّ الجزئية والكليّة إنّما تعرضان للمعاني لا للألفاظ وكان إتّصاف الألفاظ بهما تبعا لإتّصاف معانيهما بهما.

[شرح الحمل]

[ك: ٣٣٠] واعلم أنّ الحمل على وجهين:

أحدهما: حمل المواطأة و فسّره[٥٣٦] الشّيخ بما يكون الشّيء[٥٣٧] محمولا على الشّيء حقيقة كقولنا "الإنسان حيوان" و"زيد أنسان" فانّ الحيوان محمول على الإنسان بالحقيقة وكذا الإنسان على زيد.

والثاني: حمل الاشتقاق وفسّره بما لا يكون الشّيء محمولا على الشيء لا بالحقيقة بل منسوبا اليه.

[ك: ٣٣١] المحمول إمّا نسبة[٥٣٨] الإضافة، وإمّا نسبة الاشتقاق أي[٥٣٩] يكون ما هو محمول بالحقيقة مشتقّا منه كالبياض بالنسبة إلى الإنسان فانّه لا يقال "الإنسان بياض" بل "ذو بياض" أو في معنى قولنا

---

[٥٣٥] ل – عز إسمه.

[٥٣٦] ج: فسر.

[٥٣٧] ر – الشيء، صح هامش.

[٥٣٨] ل – نسبة.

[٥٣٩] ج + ما.

"ذو بياض" من اللفظ المفرد المشتقّ من البياض فيقال الإنسان أبيض[٥٤٠] فهذا الكلام يقتضى أن يكون المحمول بالاشتقاق هو البياض لا الأبيض. والإمام ذهب في الملخّص إلى أنّ المحمول بالاشتقاق هو الأبيض.

[ك: ٣٣٢] ثمّ قال الشّيخ بعد هذا الكلام[٥٤١] وإن اتّفق أن قيل "جسم أبيض" و"لون أبيض" فلا يحمل حدّ المحمول في مثله على الموضوع ويمكن أن يكون هذا إشارة إلى الفرق بين المحمول على الشّيء بالمواطأة وبين المحمول عليه بالاشتقاق فإنّ المحمول على الشّيء بالمواطأة كما يحمل ذلك الشيء[٥٤٢] عليه يحمل حدّه عليه أيضا ولا كذلك المحمول بالاشتقاق فإنّ البياض المحمول على الجسم واللّون بالاشتقاق في قولنا "الجسم أبيض" و"اللّون أبيض" لا يحمل حدّه عليهما.

[ك: ٣٣٣] فلا يقال "الجسم مفرّق للبصر" و"اللون مفرّق للبصر" وهذا فيه نظر؛ لأنّ حمل الأبيض على الجسم واللون لا يصدق كليا بل جزئيا. وإذا كان كذلك أنتج قولنا "كلّ أبيض مفرّق للبصر ما دام أبيض" مع الأوّل قولنا "بعض الجسم مفرّق للبصر بالإطلاق العام" ومع الثاني قولنا "بعض اللّون مفرّق للبصر بالإطلاق العام" فيصير حدّ المحمول بالاشتقاق في هذين المثالين محمولا على الموضوع فيهما وإن فسّر الحدّ بالتامّ لا يصدق على شيء من الأجسام إنّه لون مفرّق للبصر ولكن يصدق على اللون أنّه لون مفرّق للبصر قولا جزئيا جزما[٥٤٣] من غير ما ذكرناه من القياس.

[ك: ٣٣٤] ثمّ قال وإنّما غرضنا ههنا مما يحمل هو ما كان على سبيل المواطأة. وإليه أشار المصنّف[٥٤٤] بقوله "قال الشّيخ أنّ المعتبر في حمل كلّي على الجزئياته هو حمل المواطأة."

[ك: ٣٣٥] واعلم أنّ صاحب المعتبر اعترض على الشّيخ وقال إذا قلنا "الجسم أبيض" كان معناه أنّه ذو بياض وإذا كان كذلك كان المحمول بالحقيقة هو البياض؛ لأنّ لفظة "ذو" للنسبة فيكون خارجة عن المحمول.

---

[٥٤٠] ج – فيقال الإنسان أبيض.

[٥٤١] ل – الكلام.

[٥٤٢] ج – الشيء.

[٥٤٣] ر – جزما، صح هامش.

[٥٤٤] ج – المصنف، صح هامش.

[ك: ٣٣٦] وأجاب المصنّف عنه وقال لا نسلّم أنّ كلّ نسبة خارجة عن المحمول بل النّسبة الخارجة عن المحمول هي الّتى بها[٥٤٥] يرتبط المحمول بالموضوع وليس كلّ نسبة كذلك فإنا إذا قلنا "الإنسان ذو مال" أو "أبو فلان" أو "فوق كذا" أو "تحت كذا" كانت النسب فيها محمولات.

[شرح الجزئي الحقيقي والاضافي]

[ك: ٣٣٧] واعلم أنّ لفظ الجزئيّ كما يقال على ما ذكرناه يسمى الجزئي الحقيقي فقد يقال أيضا على كون الشّيء مندرجا تحت الكليّ سواء كان المندرج كلّيا أو جزئيا حقيقيا ويقال له الجزئي الاضافي وهو أعنى الجزئيّ الإضافي أعمّ من الجزئي الحقيقي؛ لأنّ كلّ ما يصدق عليه أنّه جزئي حقيقي يصدق عليه أنّه جزئي إضافي وليس كلّ ما يصدق عليه أنّه جزئي إضافي يصدق عليه أنّه جزئي حقيقي. أمّا الأوّل فلأنّ الجزئي الحقيقي هو الأشخاص وكلّ شخص مندرج تحت ماهية المعرّاة عن المشخّصات التّى هي كلية ولأنّ كلّ واحد من الأشخاص اندرج تحت كليات كثيرة؛ لانّه إمّا موجود أو معدوم أو واجب لذاته أو ممكن لذاته أو حيوان أو لاحيوان الى غير ذلك من المفهومات [٢١أ] وكلّ واحد من هذه المفهومات كلّي فإن كان موجودا[٥٤٦] كان مندرجا تحته وكذا إن كان معدوما أو واجبا لذاته أو ممكنا لذاته أو حيوانا أو لاحيوانا كان مندرجا تحت الكليّ الموصوف به وإنّه لا يخلو في كلّ قسمة من إتصافه بأحد الكلّيتين. وإذا كان كذلك كان مندرجا تحت الكلّيات كثيرة فصحّ القول الأوّل

[ك: ٣٣٨] وأمّا القول الثاني: فلأنّ المندرج تحت الكلّي جاز أن لا يكون شخصا بل كليّا واستحال الصدق الجزئي الحقيقي على ما يصدق عليه الكلّي والجزئي الإضافي مع كونه أعمّ من الجزئي الحقيقي ليس جنسا[٥٤٧] له لانّه لو كان جنسا[٥٤٨] له لكان داخلا في الماهيّته ولو كان كذلك لامتنع تصوّر مفهوم الجزئي الحقيقي بدون تصوّر الجزئي الإضافي لامتناع تصوّر الكلّ بدون تصوّر أجزائه وليس كذلك؛ لأنّه يمكننا تصور كون المفهوم مانعا من الشركة لنفس تصوّره مع الذهول عن كونه مندرجا تحت كلّي والجزئي مع الكلّي مما يتضايفان على معنى أنّ ماهية كلّ واحد منهما مقولة[٥٤٩] بالقياس الى الآخر.

---

[٥٤٥] ج – بها.

[٥٤٦] ج: مندرجا.

[٥٤٧] ج: حقا.

[٥٤٨] ج: حقا.

[٥٤٩] ر: مقول.

[ك: ٣٣٩] وعلّل المصنّف ذلك بقوله "لترادفهما العام والخاص" ومعناه أنّ العام والخاص متضايفان على ما ذكرناه[٥٥٠] من التفسير والكلّي مرادف للعام والجزئي للخاص. واذا كان كذلك كان أحدهما عاما والآخر خاصّا فكانا أيضا متضايفين.

[خ: ٣٤٠] ثمّ قال والعام يصدق على الخاصّ و غيره فان[٥٥١] شمل[٥٥٢] جملة أفراد الخاصّ كان عمومه مطلقا والاّ فمن وجه."

[شرح العام والخاص]

[ك: ٣٤١] واعلم[٥٥٣] أنّ الأعمّ من الشيء لا بدّ أن يصدق على ذلك الشيء وعلى ما يغايره في المفهوم. وحنيئذ إن صدق على كلّ أفراد ذلك الشيء كان أعمّ منه مطلقا وذلك الشيء أخصّ منه مطلقا كالحيوان بالنسبة إلى الإنسان وإن صدق على بعض أفراده فقط دون البعض كان أعمّ منه من وجه وذلك الشيء أخصّ منه[٥٥٤] من وجه كالحيوان بالنسبة إلى الأبيض. وإذا كان كذلك كان كلّ واحد منهما أعمّ من الاخر من وجه وأخصّ من وجه ضرورة صدق كلّ واحد منهما بدون صدق الآخر وصدقهما معا أما صدق ذلك الشيء بدون صدق الأوّل فالصدقه على بعض أفراده[٥٥٥] الّتى[٥٥٦] لم يصدق عليه الأوّل وأمّا صدق الأوّل بدون صدق[٥٥٧] ذلك الشيء فلصدقه على غيره مع عدم صدق ذلك الشيء عليه وأمّا صدقهما معا فلصدقهما على بعض أفراد ذلك الشيء.

[ك: ٣٤٢] ثم قال ولا يخرج من ذلك الاّ أحد القسمين المتساويان في العموم والخصوص والمتباينان.

---

[٥٥٠] ل: ذكرنا.

[٥٥١] ر – ~~يحمل~~.

[٥٥٢] ل – شمل، صح هامش.

[٥٥٣] ج: اعلم.

[٥٥٤] ر – منه.

[٥٥٥] ل: أفراد.

[٥٥٦] ل: الشيء.

[٥٥٧] ر – ~~الثاني~~.

[شرح نسبة الكلي الى الكلي]

[ك: ٣٤٣] واعلم[٥٥٨] أنّ نسبة كلّ كلّي الى كلّي آخر: إما بالعموم والخصوص مطلقا، أو من وجه، وإمّا بالمساواة، وإما بالمباينة؛ لأنّ أحدهما إن صدق على الآخر وكان الآخر أيضا صادقا عليه جزما فان كان صدقه[٥٥٩] حينئذ على كلّ أفراد الاخر كان أعمّ منه مطلقا إن لم يصدق الآخر على كلّ أفراد الأوّل ومساويا له في العموم والخصوص إن صدق الآخر أيضا على كلّ أفراد الأوّل وإن كان صدقه حينئذ على بعض أفراد الآخر فقط كان أعمّ منه من وجه إن كان صدق الآخر أيضا على بعض أفراده فقط وأخصّ مطلقا إن كان على كلّ أفراده وإن لم يصدق شيء منهما على شيء مما يصدق عليه الآخر كان كلّ منهما مباينا للاخر.

[ك: ٣٤٤] ولما كانت النسبة بين كلّ كلّيّين فرضا على أحد هذه الوجوه الأربعة والمصنّف ذكر الكلّيّين الذين النسبة بينهما بالعموم والخصوص مطلقا ومن وجه.

[ك: ٣٤٥] قال[٥٦٠] "ولا يخرج مما ذكرنا الاّ أحد القسمين" الباقيين وهما الكلّيان المتساويان في العموم والخصوص أي الكلّيان اللذان يصدق كلّ واحد منهما على كلّ ما يصدق عليه الآخر كالإنسان والناطق،[٥٦١] والكلّيان المتباينان أي الكلّيان اللذان لا يصدق شيء منهما على شيء مما يصدق عليه الآخر كالإنسان والفرس والموجود والمعدوم.

[ك: ٣٤٦] واعلم أنّ نقيض الأعمّ من الشيء مطلقا أخصّ من نقيض الأخصّ مطلقا. واحتجّ المصنّف على ذلك وقال "نقيض الخاصّ المطلق شامل لجميع أفراد نقيض العام المطلق وصادق على غيرها."

[ك: ٣٤٧] أمّا الأوّل: فلأنّه لولاه[٥٦٢] لصدق عين الخاصّ على بعض ما يصدق عليه نقيض العام وذلك ينافي شمول العام جميع أفراد الخاصّ.

---

[٥٥٨] ج: اعلم.

[٥٥٩] ر – ~~على~~.

[٥٦٠] ل – قال، صح هامش.

[٥٦١] ل: الناطق.

[٥٦٢] ر – لولاه، صح هامش.

[ك: ٣٤٨] وأمّا الثاني: فلصدق العام على بعض ما يصدق عليه نقيض الخاص وانعكاسه إلى المطلوب. وهذا فيه نظر؛ لأنّ معناه أنّ كلّ ما صدق عليه نقيض[٥٦٣] العام المطلق يصدق عليه نقيض الخاص المطلق وليس كلّ ما يصدق عليه نقيض الخاص المطلق يصدق عليه نقيض العام المطلق.

[ك: ٣٤٩] وإذا كان معناه ذلك فنحن لا نسلّم أنّه لو لا صدق [٢١ب] الأوّل لصدق عين الخاص على بعض ما يصدق عليه نقيض العام بل اللّازم حينئذ صدق قولنا ليس كلّ ما يصدق عليه نقيض العام يصدق عليه نقيض الخاصّ وذلك لا يستلزم صدق[٥٦٤] قولنا بعض ما يصدق عليه نقيض العام يصدق عليه عين الخاصّ، وإنّما يستلزم صدق ذلك إن لو كان لهذه السالبة الجزئية موضوع موجود، وهو ممنوع؛ لجواز أن يكون العام أمرا شاملا لجميع الموجودات المحققة، والمقدرة كالإمكان العام والشيئية فلا يصدق نقيضه على شيء من الموجودات أصلا لا محققة ولا مقدرة. وإذا كان كذلك يصدق السالبة الجزئية دون الموجبة الجزئية؛ لجواز صدق السالبة بعدم الموضوع دون الموجبة لافتقار صدقهما إلى موضوع موجود محققا إن كانت خارجية الموضوع ومقدرا إن كانت حقيقية الموضوع لامتناع الحكم بثبوت الشيء لما ليس له ثبوت أصلا، وإن ذكر المقدمتين شرطيتين هكذا كلّما صدق نقيض العامّ صدق نقيض الخاصّ من غير عكس.

[ك: ٣٥٠] فنقول لا نسلّم صدق الشرطيّة الاولى فلئن قال لو لا صدقهما لصدق قولنا قد يكون اذا[٥٦٥] صدق نقيض العام لصدق عين الخاصّ، قلنا لا نسلّم بل اللازم حينئذ صدق قولنا قد لا يكون[٥٦٦] إذا صدق نقيض العام يصدق نقيض الخاص وذلك لا يستلزم ما ذكرتموه من الموجبة الجزئية لجواز صدق نقيضها معها.

[ك: ٣٥١] غاية ما في الباب أنّه يلزم من جواز صدقها جواز عدم استلزام الشيء الواحد لشيء من النقيضين لكن ذلك جائز بل واقع، فإنّ[٥٦٧] كون الإنسان ناطقا لا يستلزم كون الحمار ناهقا ولا عدم كون الحمار ناهقا. وأمّا ما ذكره لبيان المقدّمة الثانية فهو صحيح إن ذكرها حملية ضرورة صدق قولنا

---

[٥٦٣] ل– الخاص وانعكاسه الى المطلوب و هذا فيه نظر: لأنّ معناه أن كلّ ما صدق عليه نقيض، صح هامش.

[٥٦٤] ر – صدق، صح هامش.

[٥٦٥] ل + كان.

[٥٦٦] ر + قد لا يكون.

[٥٦٧] ر – فإنّ، صح هامش.

بعض ما يصدق عليه عين العام يصدق عليه نقيض الخاص وانعكاسه إلى ما يستلزم المطلوب لوجوب استلزام الخاص من وجه العام استلزاما جزئيا.

[ك: ٣٥٢] وأمّا[٥٦٨] أن ذكرها شرطية ففيه نظر؛ لأنا لا نسلّم استلزام صدق العكس وهو قولنا قد يكون إذا صدق نقيض الخاص لصدق عين العام للمطلوب وهو قولنا ليس كلما صدق نقيض الخاص يصدق نقيض العام لجواز صدقه مع صدق نقيضه.

[ك: ٣٥٣] غاية ما في الباب أنّه يلزم من جواز صدقهما معا جواز استلزام الشيء الواحد للنقيضين استلزاما جزئيا لكن امتناع ذلك ممنوع.

[ك: ٣٥٤] اعترض بعضهم على المصنف وقال لو كان نقيض الخاص المطلق شاملا لنقيض العام لزم عدم شمول العام[٥٦٩] لجميع أفراد الخاص ضرورة أنّ نقيض الخاصّ أيضا أخصّ من العام لشمول العام للخاص ونقيضه والتالى باطل فالمقدم مثله.

[ك: ٣٥٥] وجوابه منع بطلان التالى فانّ نقيض الخاص المطلق أخص من عين العام من وجه ولا امتناع في عدم شمول العام لجميع أفراد الخاص من وجه.

[ك: ٣٥٦] ألا ترى أنّ اللاإنسان اخصّ من الحيوان من وجه مع أنّ الحيوان غير شامل لجميع أفراد اللاإنسان ضرورة صدق اللاّإنسان على الجماد مع كذب الحيوان عليه وأمّا العموم بين الكلّيين من وجه فلا يوجب أن يكون بين نقيضهما العموم مطلقا ولا من وجه لانّه قد ثبت مثل هذا العموم بين اللاّأسود واللّون بل بين نقيض كلّ اخصّ مطلقا وعين اعمّه لصدق كلّ واحد منهما بدون الآخر وصدقهما معا مع التباين الكلي بين عين الخاص ونقيض العامّ.

[ك: ٣٥٧] هكذا ذكره المصنّف وهو صحيح[٥٧٠] حقّ، لكن لا يحصل منه العلم بالنّسبة التى بين نقيضي الكليين اللذين بينهما العموم من وجه فان أردنا معرفة ذلك قلنا نقيض كلّ واحد من الكلّيين اللذين بينهما العموم من وجه تباين نقيض الآخر من وجه لأنّ نقيض هذين الكلّيين ان لم يصدقا معا أصلا كالإنسان واللاحيوان كان بينهما المباينة الكلية وإن صدقا معا كاللاحيوان واللاأبيض كان [٢٢أ] كلّ واحد منهما اعمّ من الآخر من وجه لصدق كلّ واحد منهما مع عين الآخر ونقيضه وذلك يستلزم

---

[٥٦٨] ل – أما.

[٥٦٩] ل – شاملا لنقيض العام لزم عدم شمول العام، صح هامش.

[٥٧٠] ج – صحيح.

المباينة الجزئية بينهما فالمباينة الجزئية واجبة التحقق على كلّ واحد من التقديرين. وأمّا المتساويان فنقيضاهما أيضا متساويان.[٥٧١]

[ك: ٣٥٨] واحتجّ عليه وقال بانّه[٥٧٢] لو لا صدق[٥٧٣] لكذب أحد المتساويين على ما صدق عليه عين المساوى الآخر لأنّه حينئذ يكذب نقيض أحد المتساويين على بعض ما يصدق عليه نقيض الآخر.

[ك: ٣٥٩] وذلك يستلزم لما ادّعيناه حينئذ ولو كان كذلك لزم أن لا يكون المتساويان متساويين. وانّه خلف محال فيه نظر: لانّا لا نسلّم أنّه[٥٧٤] لولا تساوي نقيضي المتساويين لكذب نقيض أحد المتساويين على بعض ما يصدق عليه نقيض الآخر بل اللازم حينئذ ليس كلّ ما صدق عليه شيء من نقيضي أحد المتساويين يصدق عليه نقيض الآخر. وذلك لا يستلزم ما ذكرتموه من الموجبة وانّما يستلزمها إن لو لم يكن عين كلّ واحد من المتساويين شاملا لجميع الموجودات المحقّقة والمقدّرة وذلك ممنوع لجواز أن يكون[٥٧٥] عين كلّ واحد من المتساويين شاملا لجميع الموجودات المحقّقة والمقدّرة فلا يصدق نقيض شيء منهما على شيء من الموجودات أصلا وحينئذ يصدق السالبة المذكورة دون الموجبة لما عرفت.

[ك: ٣٦٠] وإن ادّعى صدق قولنا كلّما صدق نقيض شيء من المتساويين[٥٧٦] صدق نقيض الآخر فالأشكال عليه ما ذكرناه على الشرطية الاولى من الشرطيتين المذكورتين لبيان أنّ نقيض الخاص اعمّ من نقيض العام.

[ك: ٣٦١] وأمّا المتباينان فنقيضاهما يتباينان تباينا جزئيا لأنهما يتباينان تباينا كليا أو كلّ واحد منهما اعمّ من الآخر من وجه وايّاما[٥٧٧] كان يلزم المباينة الجزئية أمّا الأوّل فلانّ المتباينين لا يصدقان على ذات ما أصلا فان لم يكذبا أيضا كان بين نقيضيهما المباينة الكلية وان كذبا كان نقيض كلّ واحد منهما اعمّ من الآخر من وجه لصدق نقيض كلّ واحد منهما[٥٧٨] مع صدق عين الآخر ومع صدق نقيضه

---

[٥٧١] ر: متساويان.

[٥٧٢] ج – فإنه.

[٥٧٣] ر: ذلك.

[٥٧٤] ج – فإنه.

[٥٧٥] ج – أن يكون.

[٥٧٦] ل – المتساويين، صح هامش.

[٥٧٧] ر: أنما.

[٥٧٨] ج – ~~أعم من الآخر من وجه~~.

حينئذ والأوّل يستلزم صدق كلّ واحد منهما دون الآخر والثاني صدقهما معا وكلّ أمرين شأنهما ذلك كان بينهما العموم والخصوص من وجه وأمّا الثاني فظاهر ضرورة صدق المباينة الكلية على التقدير الأوّل والجزئية على تقدير الثاني فيكون المباينة الجزئية لازمة جزما.

[شرح أقسام اللفظ الكلي]

[ك: ٣٦٢] واللفظ الكلّي على ثلاثة أقسام:

لأنّه إمّا أن يدل على تمام الماهية اي على حقيقة الشيء وذاته التى[٥٧٩] بها هو هو.

وإمّا أن يدلّ على جزء منها وهو الذي يكون حقيقة الشيء مركبة منه ومن غيره.[٥٨٠]

وإمّا أن يدلّ على أمر وجد فيها أو يدل على أمر[٥٨١] خارج عنها.

[ك: ٣٦٣] أمّا القسم الأوّل وهو الدّال على تمام الماهية فعلى ثلاثة أقسام.

لأنّه إن صلح أن يكون[٥٨٢] جوابا عن الشيء حالة أفراده بالسؤال عن حقيقته ولم يصلح اذا جمع بينه وبين غيره في السؤال فهو المقول في جواب ما هو بحسب الخصوصية المطلقة كالحدّ بالنسبة الى المحدود فإنّه اذا سئل عن حقيقة الشيء فالذي يصلح أن يقال في جوابه هو الحدّ وحدّه لا يصلح أن يقال في جواب السؤال اذا وقع عنه وعن غيره.

وإن صلح أن يكون جوابا اذا جمع بين الشيء وغيره وسئل عنهما ولم يصلح حالة أفراده بالسؤال فهو المقول في جواب ما هو بحسب الشركة المطلقة[٥٨٣] كالجنس بالنسبة الى أنواعه فانّه اذا سئل عن جماعة فيها أفراد مختلفة الحقائق كلّ فرد منها أو أكثر من فرد من نوع مغاير لما للآخر منه داخلة تلك الأنواع تحت جنس فالذي يصلح أن يقال في جواب هذه الجماعة هو الجنس القريب لها لا غيره سواء كان ذلك الغير اعمّ منه أو اخصّ أو مساويا اذ الواجب في الجواب تمام الجزء المشترك بينها وغير الجنس القريب ليس كذلك ولم يصلح ذلك جوابا اذا وقع السؤال عن حقيقة فرد من تلك[٥٨٤] الأفراد.

---

[٥٧٩] ل – التي، صح هامش.

[٥٨٠] ل – وإما أن يدل على جزء منها وهو الذي يكون حقيقة الشيء مركبة منه ومن غيره.

[٥٨١] ج، ر، ل – وجد فيها أو يدل على أمر، صح هامش ل.

[٥٨٢] ج – أن يكون.

[٥٨٣] ل – المطلقة، صح هامش.

[٥٨٤] ل – تلك، صح هامش.

وإن صلح أن يكون جوابا عن الشيء حالة أفراده بالسؤال وحالة جمعه بينه وبين غيره فهو المقول في جواب ما هو بحسب الشركة والخصوصية معا كالنوع بالنسبة الى أشخاصه فانّه[٥٨٥] اذا سئل عن أفراد متّفقة الحقائق [٢٢ب] داخلة تحت نوع واحد أو عن فرد منها فالذي يصلح أن يقال في الجواب في الحالين هو ذلك النوع لأنّ المقول[٥٨٦] في الجواب تمام حقيقة تلك الأفراد وذلك الفرد وغيره ليس كذلك لا يقال المراد من تمام الماهية إن كان تمام ماهية ما من الماهيات فالكلّي أبدا يدلّ على تمام ماهية ما ضرورة أنّ للجزء وللأمر الخارج عن الماهية ماهية أيضا[٥٨٧].

[ك: ٣٦٤] فلا ينقسم اللفظ الكلّي الى الأقسام الثلاثة المذكورة وإن كان المراد منه تمام الماهية النوعية صحّ أصل التقسيم لكن لا يصحّ[٥٨٨] انقسام القسم الأوّل الى الأقسام الثلاثة التى ذكرها لأنّ الدّال على تمام الماهية النوعية دالّ على ماهية أشخاص متفقة بالحقيقة.

[ك: ٣٦٥] وإذا كان كذلك، لا يندرج المقول في جواب ما هو بحسب الشركة المطلقة تحته ولأنّه جعل الحدّ بالنسبة الى المحدود مثالا للمقول في جواب ما هو بحسب الخصوصية المطلقة وفيه نظر:

أمّا أوّلا: فلأنّ نوعية النوع الحقيقي انما هو بالقياس[٥٨٩] الى ما تحته من الأفراد والمحدود جاز أن لا يكون فردا لشيء بل أمرا كلّيا.

وأمّا ثانيا: فلأنّ الحدّ مركب وهذا المقول من أقسام المفرد فيكون مفردا والمركب لا يصلح مثالا للمفرد. لانا نقول لا شكّ أنّ الكلي أبدا يدلّ على تمام ماهية ما من الماهيات لكن المراد في التقسيم المذكور هو أنّ الماهية التّى[٥٩٠] هي مدلول اللفظ الكلّي إمّا أن يعتبر من حيث أنها أمر خارج عن ماهية أخرى،[٥٩١] وإما أن يعتبر من حيث أنّها تلك الماهية مع قطع النظر عمّا يعرض لها، وإمّا أن يعتبر من حيث أنّها جزء لماهية أخرى.[٥٩٢]

---

[٥٨٥] ج – فإنه.

[٥٨٦] ر، ل: الواجب.

[٥٨٧] ر، ل >< أيضا ماهية.

[٥٨٨] ر: صح.

[٥٨٩] ل: القياس.

[٥٩٠] ل: الشيء.

[٥٩١] ر، ل – وإما أن يعتبر من حيث أنها أمر خارج عن ماهية أخرى.

[٥٩٢] ر، ل + وأما أن يعتبر من حيث أنها أمر خارج عن ماهية أخرى.

[ك: ٣٦٦] وإذا كان المراد ذلك اندفع ما ذكرتموه وكان أصل التقسيم صحيحا وهو ظاهر وكذا انقسام القسم الأوّل الى انقسام الثلاثة المذكورة على الوجه الذي ذكره المصنّف لأنّها إن كانت صالحة للجواب حالة الأفراد دون الجمع كانت مقولة في جواب ما هو بحسب الخصوصية المطلقة وان كانت بالعكس كانت مقولة في جواب ما هو بحسب الشركة المطلقة وان كانت صالحة للجواب في الحالين كانت مقولة في جواب ما هو بحسبهما. وأمّا ما ذكره على المثال فليس بشيء لأنّ المصنّف في هذا الموضع لا يتعرّض لتعريف النوع حتى يقال نوعية النوع بالقياس الى الأفراد وانما يريد انقسام الدّال على الماهية الى الأقسام الثلاثة المذكورة وقسّمها اليها بالترديد الذي ذكره وذكر لكلّ واحد فيها[٥٩٣] مثالا تطابقه دلالة الحدّ بالنسبة الى المحدود مثال مطابق للمقول في جواب ما هو بحسب الخصوصية المطلقة.

[ك: ٣٦٧] والكلّي ينقسم إلى الخمسة المفردة باعتبار آخر سنذكره بعد.

[ك: ٣٦٨] وأمّا قوله "الحدّ المركّب والمقول في جواب ما هو بحسب الخصوصية المطلقة من أقسام المفرد."

[ك: ٣٦٩] قلنا: لا نسلّم بل هو من أقسام المفرد أو ما في قوّته والحدّ وإن كان مركبا لكن في قوّة المفرد لكونه مركبا تقييديا.

[ك: ٣٧٠] قال بعضهم: الكلّي إمّا أن يدل على تمام ماهية ما تحته من الأفراد أو على ما يكون جزءا منها أو على ما يكون خارجا عنها.

[ك: ٣٧١] والأوّل هو المقول في جواب ما هو بحسب الخصوصية المطلقة إن لم يكن لما تحته أفراد متعدّدة كالشمس والمقول في جواب ما هو بحسب الشركة والخصوصية معا إن كان له أفراد متعدّدة كالإنسان وكلّ واحد من هذين المقولين هو النوع الحقيقي فالنوع إذن هو الكلّي المقول على واحد أو علي كثيرين متفقين بالحقائق في جواب ما هو وحينئذ يندرج المقول في جواب ما هو بحسب الشركة المطلقة في القسم الثاني وهو الدّال على ما يكون جزءا من ماهية ما تحته من الأفراد لأنّه ان كان[٥٩٤] تمام المشترك بينها وبين نوع ما من الأنواع المخالفة لها كان جنسا وهو بعينه المقول في

[٥٩٣] ج – فيها.

[٥٩٤] ر – كان، صح هامش.

جواب ما هو[٥٩٥] بحسب الشركة المطلقة بحسب الذات ومخالف له بحسب الاعتبار والآ كان فصلا على ما سيأتي وهو جنس صحيح لا يرد عليه ما ذكرناه من الأشكال لكن تخرج دلالة الحدّ على المحدود من الأقسام كلّها.

[ك: ٣٧٢] وأمّا القسم الثاني وهو الدّال علي جزء الماهية فهو إما جنس أو فصل اعنى الجنس والفصل المطلقتين لانّه لا يخلو إمّا أن لا يكون مشتركا بين الماهية[٥٩٦] وبين نوع آخر من الأنواع المخالفة لها في الحقيقة وإمّا أن يكون مشتركا بينها وبين نوع مّا من تلك الأنواع.

[ك: ٣٧٣] والأوّل هو الفصل لكونه صالحا لان يميّز الماهية عن غيرها تمييزا ذاتيا.

[ك: ٣٧٤] والثاني لا يخلو إمّا أن يكون تمام المشترك بينها وبين نوع ما من الأنواع التى يخالفها في الحقيقة وأمّا أن لا[٥٩٧] يكون كذلك والأوّل هو الجنس لكونه صالحا لأن يقال على تلك الماهية وعلى ما يخالفها بالنوع في جواب ما هو. [٢٣أ]

[ك: ٣٧٥] وهو أعنى الجنس إمّا قريب أو بعيد لأنّ الجنس المقول في جواب السؤال عن الماهية وعن بعض ما يشاركها في ذلك الجنس إن كان هو الجنس المقول في جواب السؤال عن الماهية وعن كلّ واحد من الأنواع المشاركة لها في ذلك الجنس كان ذلك[٥٩٨] جنسا قريبا وإن لم يكن كذلك بل الجنس المقول في الجواب السؤال عن الماهية وعن بعض ما يشاركها فيه غير الجنس المقول في جواب السؤال[٥٩٩] عنها وعن البعض الآخر من المشاركات لها فيه كان جنسا بعيدا.

[ك: ٣٧٦] وحينئذ يكون هناك جوابان ان كان البعد[٦٠٠] بمرتبة واحدة لأنّه حينئذ يكون هناك سؤالان وثلاثة أجوبة ان كان البعد بمرتبتين لأنّه حينئذ يكون هناك ثلاثة أسئلة وعلى هذا القياس يزيد عدد الأجوبة على عدد مرتبة الجنس في البعد بواحد.

[ك: ٣٧٧] هذا ما ذكره المصنّف. وإن شئت قلت في بيان انقسام الجنس إلى القريب والبعيد إنّه ان كان صالحا لأن يقال في جواب السؤال عن الماهية وعن كلّ واحد من الأنواع المشاركة لها فيه فهو

---

[٥٩٥] ج – ما هو.

[٥٩٦] ج – فهو جنس أو فصل اعني الجنس والفصل المطلقتين لأنه لا يخلو إما أن لا يكون مشتركا بين الماهية.

[٥٩٧] ج – لا.

[٥٩٨] ج – ذلك.

[٥٩٩] ج – عن الماهية وعن بعض ما يشاركها فيه غير الجنس المقول في الجواب السؤال.

[٦٠٠] ل – البعد.

الجنس القريب وان لم يكن صالحا لذلك بل لا يصلح الاّ في جواب السؤال عن الماهية وعن بعض ما يشاركها فيه فقط فهو الجنس البعيد.

[ك: ٣٧٨] وأمّا الثاني[٦٠١] وهو أن لا يكون تمام المشترك بين الماهية وبين نوع ما أصلا فهو الفصل لأنّه حينئذ يكون بعضا من تمام المشترك ومساويا له أو اعمّ منه مطلقا ويلزم منه كونه فصلا للجنس أمّا انه يكون بعضا من تمام المشترك فظاهر وأمّا أنّه يكون مساويا له أو اعمّ منه مطلقا[٦٠٢] فلانّه لو لا ذلك لكان إمّا اخصّ منه مطلقا أو من وجه وكلّ واحد منهما محال لاستلزام كلّ واحد منهما جواز وجود الكلّ بدون الجزء لجواز وجود العام بدون[٦٠٣] الخاص مطلقا ومن وجه إمّا انه يلزم منه كونه فصلا للجنس فلأنّ اللازم حينئذ إن كان كونه مساويا له فظاهر لكونه صالحا لان يميزه عن غيره تمييزا[٦٠٤] ذاتيا وإن كان كونه اعمّ منه مطلقا فلانّه حينئذ يكون مشتركا بين تمام المشترك وغيره ويلزم منه كونه مشتركا بين الماهية ونوع آخر لا يشاركها في تمام المشترك المفروض وحينئذ لا يخلو إمّا أن يكون تمام المشترك بين الماهية وذلك النوع أو لا يكون كذلك بل يكون بعضا من تمام المشترك بينهما فان كان الأوّل يلزم اجتماع النقيضين ضرورة.

[ك: ٣٧٩] إنا نتكلّم على تقدير أنّه ليس تمام المشترك بين الماهية وبين نوع ما من الأنواع المخالفة لها وإن كان الثاني يعود التقسيم المذكور فيه. وأمّا أن يتسلسل أو ينتهى الى ما يساوي تمام المشترك بين الماهية وبين[٦٠٥] نوع ما من الأنواع المخالفة لها.

[ك: ٣٨٠] فعلم أنّ كونه اعمّ منه مطلقا يستلزم أحد هذه الأمور الثلاثة فان كان اللّازم هو الأوّل أو الثاني وهما محالان فينتفى[٦٠٦] كونه اعمّ منه مطلقا فيتعين كونه مساويا له ويلزم منه المطلوب على ما عرفت.

---

[٦٠١] ل – الثاني، صح هامش.

[٦٠٢] ج – ~~ويلزم منه كونه~~.

[٦٠٣] ل: دون.

[٦٠٤] ج: تميزا.

[٦٠٥] ل – بين.

[٦٠٦] ل: فينبغي.

[ك: ٣٨١] وإن كان اللّازم هو الأمر الثالث فنقول لا يخلو إما أن يكون اعمّ من تمام المشترك المفروض مطلقا أو لم يكن واياما كان يلزم كونه مساويا لتمام المشترك[٦٠٧] بين الماهية وبين نوع ما من الأنواع المخالفة لها أمّا اذا كان اعمّ منه مطلقا فلتحقق الملزوم وأمّا اذا لم يكن اعمّ منه مطلقا فلتعين القسم الاخر وهو كونه مساويا له وكيف كان يلزم كونه فصلا للجنس لانّه صالح لان يميز الماهية عن شيء ما في ذاته فيكون فصلا. فصحّ ما ادّعيناه.

[ك: ٣٨٢] هذا شرح ما ذكره المصنّف في بيان انحصار جزء الماهية في الجنس والفصل المطلقين بأوضح بيان وتقرير ويمكن بيان هذا المطلوب بطريق آخر أسهل[٦٠٨] وأوجز مما ذكره المصنّف. وهو أن يقول جزء الماهية إن كان مقولا في جواب ما هو بحسب الشركة المطلقة فهو الجنس والاّ فهو الفصل سواء اختصّ بالماهية أو لم يختصّ إمّا اذا اختصّ بها فظاهر لأنّه حينئذ يكون فصلا قريبا وأمّا[٦٠٩] إذا لم يختصّ فلانّه حينئذ يستحيل أن يكون جزءا من جميع الماهيات اذ لو كان جزءا منه لزم نفي الماهيات البسيطة وانه محال واذا لم يكن جزءا من جميع الماهيات[٦١٠] لا يكون جزءا من بعضها ضرورة وإنه جزء من هذه الماهية تتميز هذه الماهية تمييزا ذاتيا عما ليس جزءا منها[٦١١] وحينئذ يكون فصل الجنس إن شاركته في ذاتي آخر والّا كان مميّزا لها عن المشارك في الوجود [٢٣ب] فكان[٦١٢] فصلا أيضا[٦١٣] فظهر أنّ جزء الماهية منحصر في الجنس والفصل[٦١٤] المطلقين.[٦١٥]

---

[٦٠٧] ج – فنقول لا يخلو إما أن يكون أعم من تمام المشترك المفروض مطلقا أو لم يكن وأياما كان يلزم كونه مساويا لتمام المشترك، صح هامش.

[٦٠٨] ر: يسهل.

[٦٠٩] ل: أما.

[٦١٠] ل – اذ لو كان جزءا منه لزم نفي الماهيات البسيطة وانه محال واذا لم يكن جزءا من جميع الماهيات، صح هامش.

[٦١١] ل: منه.

[٦١٢] ر – فصل الجنس إن شاركته في ذاتي آخر والا كان مميزا لها عن المشارك في الوجود فكان .

[٦١٣] ل – إن شاركته في ذاتي آخر والا كان مميزا لها عن المشارك في الوجود فكان فصلا أيضا.

[٦١٤] ل – والفصل.

[٦١٥] ل: المطلق.

[ك: ٣٨٣] لا يقال لا نسلّم صدق الشرطية القائلة لانّه[616] لو كان جزءا من جميع الماهيات لزم نفي الماهيات[617] البسيطة وانما يلزم ذلك إن لو لم يكن هو[618] بعينه بسيطا وهو ممنوع لجواز أن يكون[619] في نفسه بسيطا وقد[620] يكون جزءا من جميع ما يغايره من الماهيات وحينئذ لا يلزم ما ذكرتموه من المحال ولأنّ كلّ ماهية مركبة لا بدّ أن يكون تركيبها من البسائط اذ لو انتفت البسائط لزم أن لا يكون لشيء من الماهيات وجود في الخارج أصلا أو يكون[621] كلّ ماهية موجودة مركبة من أجزاء غير متناهية لا مرة واحدة بل مرارا غير متناهية.

[ك: ٣٨٤] والأوّل باطل بالضرورة وكذا الثاني والاّ لزم امتناع تعقل شيء من الماهيات وانّه محال بالضرورة. لانا نقول شيء مما ذكرتموه لا يضرنا في تمام ما ذكرنا من البرهان. فانا نقول لو كان جزءا من جميع الماهيات لزم المحال من وجوه.

الأوّل: أنّه يلزم أن يكون جزءا من الماهيات البسيطة فالماهية البسيطة ليست بسيطة بل مركبة هذا خلف.

الثاني: أنه يلزم كونه جزءا من نفسه وجزءا لشيء متقدّم عليه في الوجود الخارجي والذهني فيلزم أن يكون الشيء موجودا في الخارج قبل نفسه ومعقولا قبل نفسه وانه محال.

الثالث: أنّه يلزم أن لا يكون شيء من الماهيات موجودا في الخارج أو يكون كلّ ماهية وأجزائها وأجزاء أجزائها مرة بعد اخرى الى غير النهاية مركبا من أجزاء غير متناهية كلّ ذلك لا مرة واحدة بل مرارا غير متناهية وإنهما محالان لما بيّنتموه.

---

[616] ر، ل: بأنه

[617] ر – الماهيات، صح هامش.

[618] ج – هو.

[619] ر + هو.

[620] ر – قد.

[621] ج: ويكون.

[ك: ٣٨٥] والإمام العلامة فخر الحقّ والدّين برد الله مضجعه[٦٢٢] أثبت[٦٢٣] بين الجنس والفصل أجناسا وفصولا مثل جنس الجنس وجنس الفصل وفصل الجنس وفصل الفصل وهي أجناس بعيدة وفصول بعيدة[٦٢٤] يندرج تحت[٦٢٥] الجنس والفصل المطلقين اللذين ذكرهما المصنّف.

[ك: ٣٨٦] نعم لو فسّر الجنس والفصل الخارجين من التقسيم اولا بالقريبين لزم ما ذكره من المتوسطات وله ذلك.

[ك: ٣٨٧] والإمام وعد في كتاب الملخّص بيان انحصار الدّال على جزء الماهية فيما ذكره من الأقسام وما وفى بوعده والذي يمكن أن يقال في بيان ذلك انّ الدّال على جزء الماهية إمّا أن يكون دالّا على كمال الجزء المشترك بينها وبين جميع ما يشاركها فيه وهو الجنس القريب وإمّا أن لا يكون كذلك وحينئذ إن كان دالّا على كمال الجزء الذي به يمتاز عن سائر ما يشاركها في الجنس القريب فهو الفصل القريب وإن لم يكن كذلك كان لا محالة جزءا من الجنس القريب أو من الفصل القريب على كلّ واحد من التقديرين إمّا أن يكون اعمّ منه أو مساويا له لامتناع كون الجزء أخصّ مطلقا أو من وجه.

[ك: ٣٨٨] وقد عرفت لميّة ذلك فهذه أقسام أربعة:

أمّا القسم الأوّل: وهو أن يكون اعمّ من الجنس القريب فهو جنس للجنس القريب إن كان كمال المشترك بينه وبين جميع ما يشاركه فيه والّا فهو جنس جنسه إن كان اعمّ من جنسه وفصل جنسه إن ساواه ولا بدّ من الانتهاء الى ما يساوي تمام المشترك في مرتبة حتى يكون فصل الجنس في تلك المرتبة والاّ لزم تركّب الجنس القريب من أجزاء غير متناهية وانّه محال.

وأمّا القسم الثاني: وهو أن يكون مساويا للجنس القريب فظاهر كونه فصلا له.

وأمّا القسم الثالث: وهو أن يكون اعمّ من الفصل القريب فهو جنس له إن كان كمال المشترك بينه وبين جميع ما يشاركه فيه والّا فهو جنس جنسه أو فصل جنسه على نحو ما عرفت ولا بدّ أيضا من

---

[٦٢٢] ل – برد الله مضجعه.

[٦٢٣] انظر: فخر الدين الرازي، كتاب الملخص، ص. ٦٤.

[٦٢٤] ل – فصول بعيدة.

[٦٢٥] ل: تحته.

الانتهاء الى ما يساوي تمام المشترك في مرتبة حتى يكون فصل جنس الفصل في تلك المرتبة والّا لزم تركّب الفصل القريب من أجزاء غير متناهية وانّه محال.

وأمّا القسم الرّابع: وهو أن يكون مساويا للفصل القريب فظاهر كونه فصلا له

[ك: ٣٨٩] فظهر بهذا الدليل انحصار جزء الماهية فيما ذكره من الأقسام.

[ك: ٣٩٠] ولقائل أن يقول لا نسلّم أنّه إن لم يكن على أحد القسمين الأوّلين اعنى كمال الجزء المشترك وكمال الجزء المميز على ما ذكرتم من التفسير كان جزءا من الجنس القريب أو من الفصل القريب وانما يلزم ذلك إن لو كان لتلك الماهية جزء هو الجنس القريب أو الفصل القريب وهو ممنوع [٢٤أ] لجواز أن يكون مركبة من أمور متساوية ليس شيء من أجزائها جنسا فضلا عن أن يكون قريبا ولا فصلا قريبا[٦٢٦] لامتناع أن يكون الشيء كمال المميز بالنسبة الى نفسه بل كلّ واحد من أجزائها يكون مميزا لها عما يشاركها في الوجود حتى يكون تلك الماهية مركبة من الفصول.

[ك: ٣٩١] ومن هذا علم انّا لو فسّرنا الفصل بالذاتي الذي يميز الماهية عما يشاركها في الجنس كما فسّره الشيخ في الشفآء أو بكمال[٦٢٧] الجزء المميّز كما فسّره الإمام لم يتمّ البرهان على انحصار جزء الماهية في الجنس والفصل بل لا يتم الّا اذا كان مفسّرا بالذاتي الذي يميّز الماهية عمّا يشاركها في الجنس أو في الوجود كما ذكره الشيخ في الاشارات.

[ك: ٣٩٢] إذا عرفت هذا فاعلم أنّ بعض المحصلين اعترض على الدليل الذي ذكره المصنّف في بيان انحصار جزء الماهية في الجنس والفصل المطلقين.

[ك: ٣٩٣] ونحن نوجّهه ونجيب عنه أمّا توجيه الاعتراض فنقول لا نسلّم أنّه إن لم يكن تمام المشترك بين الماهية وبين نوع ما من الأنواع المخالفة لها كان جنسا وإنّما يكون جنسا إن لو كان ذاتيا لذلك النوع وهو ممنوع لجواز أن يكون عرضيا له.

[ك: ٣٩٤] ولئن سلّمنا ذلك لكن لم قلتم بأنّه اذا لم يكن تمام المشترك بين الماهية وبين نوع ما أصلا وكان[٦٢٨] جزءا اعمّ من تمام المشترك كان فصلا للجنس.

---

[٦٢٦] ل – من أجزائها جنسا فضلا عن أن يكون قريبا ولا فصلا قريبا؛ ج – فصلا قريبا.

[٦٢٧] ج: وكمال.

[٦٢٨] ل: كان.

[ك: ٣٩٥] قوله "لأنّه حينئذ يكون مشتركا بين تمام المشترك وبين[٦٢٩] نوع آخر ويلزم منه كونه مشتركا بين الماهية وبين نوع آخر لا يشاركها في تمام المشترك المفروض."

[ك: ٣٩٦] قلنا إن عنيْتم بهذاالاشتراك أنّ الجزء الاعمّ من تمام المشترك يكون ذاتيا له ولذلك النّوع فهو ممنوع فانّه لا يلزم من كون جزء الشيء اعمّ من غيره كونه ذاتيا له ولذلك الغير فانّه يجوز أن يكون ذاتيا له وعرضيا لذلك الغير وحينئذ لا يلزم كونه ذاتيا مشتركا بين الماهية وبين نوع آخر لا يشاركها في تمام المشترك المفروض.

[ك: ٣٩٧] وإن عنيتم به[٦٣٠] مطلق الاشتراك سواء كان ذاتيا لهما أو ذاتيا لأحدهما وعرضيا للآخر فمسلّم ولكن[٦٣١] لماذا[٦٣٢] يلزم منه خلاف المقدّر وانّما يلزم خلاف المقدّر إن لو كان هو[٦٣٣] تمام المشترك بين الماهية وذلك النوع وانّما يلزم ذلك إن لو كان ذاتيا لذلك النوع أيضا وهو ممنوع والمستند ما مرّ.

[ك: ٣٩٨] ولئن سلّمنا ذلك لكن لم قلتم بأنّه لو ينتهى حينئذ الى ما يساوي تمام المشترك لكان فصلا وانّما يكون فصلا له إن لو لم يكن تمام المشترك الذي هو مساوٍ له جنسا لجميع الموجودات حتّى يشترك جميع الموجودات في جنس واحد فانّه لو كان كذلك كان المساوي أيضا شاملا لجميع الموجودات فاستحال أن يميّز بعضها عن البعض لاشتراك كلّ موجودات فيه.

[ك: ٣٩٩] وأمّا الجواب عنه فنقول نحن نقرّر البرهان المذكور هكذا الدّال على جزء الماهية إن لم يكن جزء الماهية أخرى كان جزءا مختصّا بهذه الماهية فيكون فصلا لها لما عرفت.

[ك: ٤٠٠] وإن كان جزء الماهية أخرى فان كان تمام الذاتي المشترك بينها وبين نوع ما من الأنواع المخالفة لها كان جنسا وإن لم يكن تمام الذاتي المشترك بين الماهية وبين شيء ما من الأنواع أصلا كان جزءا من تمام المشترك بالضرورة وحينئذ إن لم يكن داخلا في حقيقة نوع هو غير تمام الذاتي

[٦٢٩] ج – بين.
[٦٣٠] ج – به.
[٦٣١] ج: لكن.
[٦٣٢] ل – لماذا.
[٦٣٣] ج – هو.

المشترك كان مساويا لتمام المشترك فكان فصلا له وإن كان داخلا في حقيقة نوع آخر[٦٣٤] غيره كان مشتركا بين الماهية وبين ذلك النّوع. لما عرفت.

[ك: ٤٠١] ولا يجوز أن يكون تمام المشترك بالنسبة الى ذلك النّوع لأنّ المقدّر خلافه بل بعضه ويعود التقسيم المذكور. فامّا ان يتسلسل أو ينتهى الى ما يساوي تمام المشترك ويلزم منه كونه فصلا للجنس على الوجه الذي عرفته وعلى هذا لا يتوجه عليه المنعان الاوّلان.

[ك: ٤٠٢] وأمّا منع الثالث وهو قوله "لم قلتم بأنّه لو انتهى حينئذ الى ما يساوي تمام المشترك لكان فصلا له إلى أخره."

[ك: ٤٠٣] قلنا تمام المشترك الذي[٦٣٥] الجزء المفروض يساويه إمّا أن يكون جنسا لجميع الموجودات أو لم يكن والأوّل باطل فتعين الثاني ويلزم منه المطلوب.

[ك: ٤٠٤] وإنّما قلنا أنّ الأوّل باطل وذلك لأنّ جميع الموجودات لو اشتركت في جنس واحد فذلك الجنس ان كان جوهرا وهو جزء من[٦٣٦] العرض فكان العرض جوهرا هذا خلف. وان كان عرضا وهو جزء من الجوهر فكان الجوهر عرضا هذا خلف.

[ك: ٤٠٥] هكذا ذكره الإمام في الملخّص وفيه نظر؛ لأنّ لقائل أن يقول لم قلتم بأنّ ذلك الجنس لو كان جوهرا وكان جزءا من العرض لزم منه كون[٦٣٧] العرض جوهرا [٢٤ب] فانّه لا يلزم من استغناء جزء الشيء عن الموضوع استغناء ذلك الشيء عنه وانما يستغنى عنه إن لو لم يكن جزؤه الاخر مفتقر الى الموضوع وهو ممنوع لجواز أن يفتقر جزؤه الآخر الى موضوع ولزم منه افتقاره أيضا الى الموضوع لأنّ المفتقر الى المفتقر الى الشيء[٦٣٨] مفتقر الى ذلك الشيء ولا يمكنك أن يقول انّه مفتقر الى المستغنى عن[٦٣٩] الموضوع فيكون مستغنيا عنه لأنّ ذلك غير لازم وهو ظاهر.

[ك: ٤٠٦] ويمكن أن يجاب عنه بأنّ المعنى من العرض هو الحقيقة التّى تكون بجميع أجزائها حالة في الموضوع ولزم منه أنّ ما لا يكون بجميع أجزائه حالا في الموضوع لا يكون عرضا والذي جزؤه

---

[٦٣٤] ل – آخر.

[٦٣٥] ج – الذي، صح هامش.

[٦٣٦] ل – من.

[٦٣٧] ل – كون.

[٦٣٨] ل – المفتقر الى الشيء.

[٦٣٩] ج: الى.

الجوهر لا يكون بجميع أجزائه حالا في الموضوع فلا يكون عرضا واذا لم يكن عرضا كان جوهرا لانحصار الموجود الممكن في الجوهر والعرض.

[ك: ٤٠٧] فعلم أنّ الجوهر لو كان جزءا من العرض لصار العرض جوهرا وانّه محال.

[ك: ٤٠٨] والمصنّف بعد ذكر هذا البرهان ونقل ما ذكره الإمام في الملخّص. قال "ونحن نسلك مسلك القوم في تفسيرهم الجنس والفصل بالمعنى العام المتناول للاجناس القريبة والبعيدة وللفصول القريبة والبعيدة وندّعى انحصار جزء الماهية فيهما وجزء[٦٤٠] الماهية في هذا الموضوع يسمى ذاتيا اي[٦٤١] الذاتي في هذا الموضع يقال على جزء الماهية."

[ك: ٤٠٩] والشيخ تارة يطلق لفظ الذاتي ويريد به[٦٤٢] جزء الماهية وتارة يفسّر الذاتي بما ليس بعرضي وهو بهذا المعنى اعمّ من الأوّل ليتناوله الماهية وجزؤها.

[ك: ٤١٠] والإمام منع من[٦٤٣] تسميته[٦٤٤] الدّال على الماهية بالذاتي محتجّا بأنّ الذاتي منسوب الى الذات والتي[٦٤٥] يستحيل انتسابه الى نفسه.

[ك: ٤١١] والشيخ[٦٤٦] أيضا أشار في الشفآء الى ما ذكره الإمام وزيادة لكن قال قولنا ذاتي وان كان بحسب قانون اللغة يدلّ على هذا المعنى النسبي فانّه بحسب الاصطلاح وقع بين المنطقيين يدلّ على معنى آخر وذلك لأنّ اللفظ الكلي اذا دلّ على معنى نسبته الى الجزئيات التى تعرض لمعناه نسبة.

[ك: ٤١٢] اذا توهمت غير موجوده أن لا يكون ذات ذلك الشيء من الجزئيات موجودا[٦٤٧] الاّ أنّ ذات ذلك الشيء يجب أن يكون يرفع أوّلا حتى يصحّ توهم رفع هذا بل لأنّ رفع هذا يوجب رفع ذات ذلك الشيء سواء كان لأنّ هذا المرفوع هو حقيقة ذاته أو كان هذا المرفوع مما تحتاج اليه حقيقة ذاته ليقوّم فانّه يقال له ذاتي فان لم يكن هكذا لو كان يصح في الوجود أو في التوهم أن يكون الشيء الموصوف به حاصلا مع رفعه أو كان لا يصح في الوجود ولكن ليس رفعه سبب رفعه بل انما لا يصح

---

[٦٤٠] ل: جزء.
[٦٤١] ج – اي، صح هامش.
[٦٤٢] ج – به.
[٦٤٣] ج: في؛ ر – من، صح هامش.
[٦٤٤] ل: قسمته.
[٦٤٥] ج، ر: الشيء.
[٦٤٦] ر – ~~اشار الى~~.
[٦٤٧] ر، ل: موجود.

ذلك في الوجود لانّ رفعه لا يصح الّا أن يكون ذلك ارتفع أولا في نفسه حتّى يكون رفعه بالجملة ليس سبب رفعه فهو عرضي.

[ك: ٤١٣] وإذا كان الأمر على هذا الوجه مما ذكره الإمام وما[٦٤٨] أشار اليه الشيخ في الشفآء لا يضرّه[٦٤٩]، وأخطأ من فسّر الدّال على الماهية بالذاتي أو بالذاتي الاعمّ سواء فسّرنا الذاتي بالمعنى المقوّم لماهية الشيء أو فسّرناه بما ليس بعرضي حتى يتناول الماهية أيضا لأنّ فصل الجنس ذاتي اعمّ عند هذا القائل ولا يجوز أن يكون دالاً على الماهية والّا لصار جنسا.

[ك: ٤١٤] وهذا القائل يمنع من جنسيته بل لو فسّرنا الذاتي بالمعنى الأوّل وهو المقوّم لم يكن الذاتي من حيث هو[٦٥٠] ذاتي دالاً على الماهية وان كان يعرض لبعض أفراده الدّلالة على الماهية.

[ك: ٤١٥] وإن فسّرناه بالمعنى الثاني وهو ما ليس بعرضي كان الذاتي اعمّ من الدّالّ على الماهية لأنّ كلّ ما هو دآل على الماهية فهو ذاتي بهذا المعنى وليس كلّ ما هو ذاتي بهذا المعنى فهو دالّ على الماهية لانّ فصول الأنواع والأجناس ذاتية بهذا المعنى وليست دالّة على الماهية.[٦٥١]

[ك:٤١٦] لا يقال لا نسلّم صدق المقدّمة الثانية فإنّ الفصول دالّة على الماهية لدلالة الفصل النوع على النوع بالالتزام وفصل الجنس على الجنس بالالتزام[٦٥٢] لانا نقول المراد بالمقول في جواب ما هو ما يكون دلالته على ماهية المسؤل عنه بالمطابقة واذا كان كذلك صارت المقدّمتان المذكورتان هكذا [٢٥أ]كلّ ما هو دالّ على الماهية بالمطابقة فهو ذاتي[٦٥٣] وليس كلّ ذاتي فهو دالّ على الماهية بالمطابقة وعلى هذا لا يرد ما ذكرتموه.

[ك: ٤١٧] إذا عرفت هذا فاعلم أنّه اذا سئل عن الماهية فالذي يصلح أن يقال في جواب هذا السؤال ما يكون دلالته على الماهية المسؤل عنه بالمطابقة ويسمّى مقولا في جواب ما هو وكلّ واحد من أجزائه يسمّى مقولا في طريق ما هو وواقعا في طريق ما هو ان كان مدلولا عليه بالمطابقة وداخلا في جواب ما هو ان كان مدلولا عليه بالتضمن.

---

[٦٤٨] ج – ما.

[٦٤٩] ج: يضر.

[٦٥٠] ل – هو.

[٦٥١] ج + لا يقال لا نسلّم صدق المقدمة الثانية فإنّ فصول الأنواع و الأجناس ذاتية بهذا المعنى و ليست دالة على الماهية.

[٦٥٢] ج: كذلك.

[٦٥٣] ل – ذاتي.

[ك: ٤١٨] وعلى هذا خرج الفصل الاخير الدآل على ماهية النوع بالالتزام وفصل الجنس الدّال على ماهية الجنس بالالتزام عن كونهما صالحين لان يقال الأوّل في جواب السؤال عن الماهية النوع والثاني في جواب السؤال عن ماهية الجنس.

[ك: ٤١٩] وخرج أيضا الكليّ الذي مدلوله اخصّ من ماهية المسؤل عنه الدّال[٦٥٤] عليها بالتضمن عن كونه صالحا لأن[٦٥٥] يقال في جواب السؤال عنها كالصنف مثل الإنسان[٦٥٦] الرومي والتركي وما يشبهه مثل الإنسان العالم أو الكاتب فانّ شيئا منها لا يصلح أن يقال في جواب السؤال عن ماهية الإنسان لأنّ دلالة كلّ واحد منها عليها بالتضمّن لانّ المعتبر في دلالة المقول في جواب ما هو[٦٥٧] على المسؤل عنه المطابقة لا التضمّن والالتزام.

[ك: ٤٢٠] اذا عرفت هذا فاعلم أنّ ههنا بحثا لا بدّ من ذكره. والمصنّف تركه: وهو أنّ الماهية المسؤل عنه كما لا يجوز أن يدلّ عليها بالتضمّن والالتزام فأجزاؤها أيضا[٦٥٨] لا يجوز أن يدلّ عليها بالالتزام لجواز أن يكون لمفهوم اللفظ المقول في جواب ما هو[٦٥٩] لوازم ذهنية غير أجزاء المسؤل عنه كما ينتقل الذهن منه الى تلك الأجزاء ينتقل منه أيضا اليها فيحصل في الذهن مفهومات آخر غير الأجزاء المطلوب فهمها فلا يتميز أجزاء المسؤل عنه عن غيرها فلا يحصل الغرض لكن يجوز أن يدل عليها اي على أجزاء المسؤل عنه بالتضمن لأنّ الذهن[٦٦٠] بالدلالة التضمنية لا ينتقل الّا[٦٦١] الى أجزاء مفهوم اللفظ المقول في الجواب وكلّ تلك الأجزاء مطلوب في هذا السؤال فلا يلتبس المطلوب فهمه بغيره.

[ك: ٤٢١] ثمّ قال "واصطلاحنا أيضا على أن نريد بالذاتي في هذا الموضع جزء الماهية وبالعرضي الأمر الخارج عنها."

[ك: ٤٢٢] واعلم أنّ كون الكلي مقولا في جواب ما هو بحسب الشركة المطلقة غير كونه جزءا للماهية لانّه انّما تقال في جواب ما هو بحسب الشركة المطلقة اذا سئل عن الماهية وغيرها معا فيدل به على

---

[٦٥٤] ر – على.
[٦٥٥] ر: لا.
[٦٥٦] ر – الإنسان، صح هامش.
[٦٥٧] ج – ما هو.
[٦٥٨] ل- أيضا.
[٦٥٩] ر – ما هو.
[٦٦٠] ج: بالذهن.
[٦٦١] ج – الّا.

كمال حقيقتها من حيث وقع السؤال عن جملتها والمطلوب حينئذ[٦٦٢] كنه الحقيقة التى لها بالشركة وهو اعنى الكلّي بهذا الاعتبار[٦٦٣] ليس جزءا بل جنسا. وانّما يقال له جزء من حيث أنّه يتركّب[٦٦٤] منه ومن غيره الماهية وهذا الاعتبار غير الاعتبار الأوّل فاذن مفهوم كون الشيء جنسا مغايرا لمفهوم كونه جزءا وإن كان معروضهما[٦٦٥] ذاتا واحدة.

[ك: ٤٢٣] اذا عرفت هذا فاعلم أنّ للذاتي خواصّ ثلاثا:

[شرح خواص الذاتي]

الأوّل: أنّه الذي يمتنع رفعه عن الماهية على معنى إنا متى تصوّرناه وتصوّرنا معه ما هو ذاتي له امتنع منا الحكم يسلبه عنه بل لا بدّ أن يحكم بثبوته له.

الثاني: أنّه الذي يجب إثباته للماهية على معنى انا متى تصوّرنا الماهية لا بدّ أن ينتقل الذهن من تصوّرها الى تصوّر ذلك الذاتي اي يلزم من تصوّر الماهية تصوّر ذلك الذاتي أو نقول على معنى أنّه لا يمكننا تصوّر الماهية الاّ مع تصوّرها موصوفة به اي متى تصوّرنا الماهية لا بدّ أن نتصوّرها موصوفة به.

وقد عرفت الفرق بين هاتين الخاصتين حيث ذكرنا تفسير اللاّزم البيّن وأنّ مفهوم الثانية اخصّ من مفهوم الاولى لانّ كلّ ذاتي تصوّر الماهية يستلزم تصوّره كان تصوّرهما كافيا في جزم العقل بثبوت ذلك الذاتي للماهية وليس كل ذاتي تصوره مع تصور الماهية[٦٦٦] كافيا في جزم العقل بثبوته للماهية كان تصوّر الماهية مستلزما لتصوّره لجواز تصوّر الماهية مع الغفلة عن تصوّر مثل هذا الذاتي.

وهاتان الخاصتان ليستا بخاصتين مطلقتين اي ليستا خاصتين للذاتي بالاضافة الى جميع العرضيات بل أنهما خاصتان بالاضافة الى بعض العرضيات لكونهما خاصتين لبعض العرضيات أيضا.

---

[٦٦٢] ج – ~~كيفيته~~.

[٦٦٣] ج – ~~بل~~.

[٦٦٤] ل: تركب.

[٦٦٥] ج: معروضها.

[٦٦٦] ج – كافيا في جزم العقل بثبوت ذلك الذاتي للماهية وليس كلّ ذاتي تصوره مع تصور الماهية.

الثالث: [٢٥ب] أنّه الذي يتقدّم على الماهية في الوجود الخارجي وفي الوجود[٦٦٧] الذهني على معنى أنهما اعنى الماهية والذاتي لو وجدا بأحد الوجودين كان وجود الذاتي متقدّما على وجود الماهية بالذات اي العقل يحكم بأنّه وجد الذاتي فوجدت الماهية دون العكس وهذا الاعتبار اعنى كونهما بحيث متى وجدا بأحد الوجودين كان وجود الذاتي متقدّما على وجود الماهية حاصل لهما وإن لم يوجدا بشيء من الوجودين.

[ك: ٤٢٤] وإذا عرفت هذا التقدّم في طرف الوجودين فافهم مثله في طرف العدمين أيضا لكن بالنسبة إلى أحد الأجزاء أي يتقدّم عدم أحد الأجزاء على عدم الماهية في الخارج، وعلى عدم الماهية في الذهن على ما ذكرنا من التفسير.

[ك: ٤٢٥] قال الشيخ فإنّ[٦٦٨] أجزاء الماهية معلومة عند كونها معلومة لكنّها قد لا يكون معلومة على التفصيل فاذا أخطرت بالبال تمثّلت مفصّلة.

[ك: ٤٢٦] واعلم أنّ الإنسان إذا أراد تصور ماهية مركّبة لا بدّ أن يتصوّر أوّلا أجزائها لما عرفت.

[ك: ٤٢٧] أنّ تصوّر الأجزاء متقدم[٦٦٩] على تصوّر الماهية والعلم به أيضا ضروري.

[ك: ٤٢٨] واليه أشار الشيخ بقوله بأن أجزاء الماهية معلومة عند كونها معلومة ثم اذا حصلت الأجزاء والماهية في الذهن فقد لا يبقى العلم بالأجزاء على سبيل التفصيل وعند ذلك يكون الأجزاء والماهية كلّ واحدة منهما معلومة على سبيل الإجمال.

[ك: ٤٢٩] وإليه أشار بقوله لكنها قد لا يكون معلومة على التّفصيل ثمّ بعد زوال العلم التفصيلي عن الأجزاء يكون عند العالم بالماهية حالة بسيطة هي مبدأ تفاصيل تلك المعلومات[٦٧٠] على سبيل الإجمال اي عنده قوّة بواسطتها يتمكّن من أخطار تلك المعلومات بالبال على التفصيل متى شاء ذلك واليه أشار بقوله "فاذا أخطرت بالبال تمثّل مفصلة "وهذا ظاهر بل الأمر كذلك في أكثر المعلومات.

[ك: ٤٣٠] فإنّ العالم بعلم من العلوم أو بمسئلة من المسائل لا يكون عالما بأجزاء ذلك العلم وأجزاء تلك المسئلة على التفصيل لكن يكون متمكنا من إخطارها بالبال مفصلة متى شاء وأراد ذلك والى هذا

---

[٦٦٧] ر – ~~الذي~~.

[٦٦٨] ر: بأنّ.

[٦٦٩] ر: مقدم.

[٦٧٠] ج: العلوم.

المعنى أشار الشيخ بقوله في الاشارات كما لا يخطر كثير من المعلومات بالبال لكنها اذا أخطرت بالبال تمثلت.

[ك: ٤٣١] إذا عرفت هذا فاعلم أن الإمام أورد في الملخّص على هذا الكلام شكّا وقال اذا كانت الماهية معلومة فكلّ واحد من بسائطها إن كانت معلوما كانت معلومة على التفصيل أي لا بدّ أن يتميز كلّ واحد منها عن صاحبه في الذهن لانّه من الممتنع تعقّل ماهيتين مختلفتين مع الغفلة عن امتياز أحدهما عن الأخرى وإن لم تكن معلوما بطل قولكم أنّ تصوّر الذات يتوقف على تصور الأجزاء لكن ذلك معلوم بالضرورة.

[ك:٤٣٢] أجاب المصنّف عنه بأن قال نختار القسم الأوّل قوله "لو كانت معلومة لكانت معلومة[٦٧١] على التفصيل."

[ك: ٤٣٣] قلنا لا نسلّم وما ذكرتموه لبيانه فهو غير لازم فانّه يمكننا تصوّر الشيء مع الغفلة عن امتيازه عن غيره كيف؟ ولو وجب ذلك للزم من العلم بالامتياز العلم بالامتياز ذلك الامتياز[٦٧٢] لمغايرته الامتياز الأوّل وهكذا الى غير نهاية حتى يلزم من العلم بالشيء الواحد حصول علوم غير متناهية في الذهن ولو كان كذلك لامتنع أن يحصل لنا شيء من العلوم لامتناع مثل هذا اللّازم.

[ك: ٤٣٤] والتحقيق في الجواب أن نقول إن عنيتم بالعلم بالأجزاء عند العلم بالماهية الذي رددتم فيه العلم الاجمالي. فالجواب ما ذكره المصنف ويكون ذلك أظهر حينئذ.

[ك: ٤٣٥] وإن عنيتم به العلم التفصيلي. فالجواب أن نختار القسم الثاني قوله لو كان كذلك بطل قولكم أنّ العلم بالذات متوقف على العلم بالأجزاء.

[ك: ٤٣٦] قلنا لا[٦٧٣] نسلّم فإنّ العلم التفصيلي بالذات يتوقف على العلم التفصيلي بالأجزاء والعلم الاجمالي[٦٧٤] بها على العلم الإجمالي بالأجزاء والماهية ههنا معلومة على الإجمال فيستدعى حصول العلم بالأجزاء على سبيل الإجمال وهو حاصل.

---

[٦٧١] ل – معلومة.

[٦٧٢] ل – الامتياز.

[٦٧٣] ر + لا.

[٦٧٤] ل: بالاجمالي.

[ك: ٤٣٧] واعلم أنّ لفظ الذاتي قد يطلق في غير كتاب ايساغوجي على معانٍ[٦٧٥] أخر بطريق الاشتراك فأربعة. منها يتعلق بنفس المحمول.

أحدها: المحمول الذي يمتنع انفكاكه عن الشيء.[٢٦أ]

والثاني: المحمول الذي يمتنع انفكاكه[٦٧٦] عن ماهية الشيء فهو اخصّ من الأوّل لأنّ كلّ محمول يمتنع انفكاكه عن ماهية[٦٧٧] الشيء يمتنع انفكاكه عن الشيء وليس كلّ محمول يمتنع انفكاكه عن الشيء يمتنع انفكاكه عن ماهيته فإنّ لوازم وجود الشيء المحمول عليه كالسواد للحبشي والبياض للرومي يمتنع انفكاك الأوّل عن الحبشي والثاني عن الرومي مع جواز[٦٧٨] انفكاك كلّ منهما عن ماهية الإنسان.

الثالث: المحمول الذي يمتنع رفعه عن ماهية الشيء على معنى إنا متى تصوّرناه وتصوّرنا الماهية معه امتنع منا الحكم برفعه عن الماهية وهو اخصّ من الثاني لأنّ كلّ محمول مجرد تصوره مع تصور ما هو منسوب اليه كافٍ في جزم الذهن بامتناع انفكاكه عنه كان في الخارج ممتنع الانفكاك عنه والاّ لارتفع الأمان عن البديهيات ولا ينعكس لأنّه قد يكون في الخارج ممتنع الانفكاك عنه ولا يكون مجرد تصوره مع تصور ما هو منسوب اليه كافيا في جزم الذهن بامتناع انفكاكه عنه[٦٧٩] كجميع النظريات.

الرابع: المحمول الذي يكون واجب الإثبات للماهية على معنى انا متى تصورنا الماهية لزم من تصورها تصورها[٦٨٠] موصوفة به وهو اخصّ من الثالث لأنّ كلّ محمول تصور الماهية يستلزم تصورها موصوفة به كان مجرد تصورهما كافيا في جزم الذهن بامتناع انفكاكه عنها ولا ينعكس لجواز أن يكون المحمول بحيث متى تصورناه مع تصور الماهية لا يتمكن الذهن من ازالته عنه لكن لا يكون تصور الماهية يستلزم تصورها موصوفة به.

---

[٦٧٥] ر: معاني.

[٦٧٦] ل – عن الشيء والثاني المحمول الذي يمتنع انفكاكه.

[٦٧٧] ج – ماهية، صح هامش.

[٦٧٨] ل: وجود.

[٦٧٩] ل – ولا يكون مجرد تصوره مع تصور ما هو منسوب اليه كافيا في جزم الذهن بامتناع انفكاكه عنه.

[٦٨٠] ل – تصورها.

[ك: ٤٣٨] فظهر أنّ مفهوم كلّ واحد من هذه الأربعة اخصّ من مفهوم ما قبله ولزم منه أنّ مفهوم الرابع اخصّ من مفهوم الثلاثة الباقية.

[خ: ٤٣٩] وثمانية يتعلق بنفس الحمل.

أحدها: أنه يقال للمحمول الذي موضوعه مستحق للموضوعية أنّه محمول عليه حملا ذاتيا كقولنا للإنسان أبيض وبازائه المحمول بالعرض كقولنا للأبيض إنه إنسان.

الثاني: يقال ذلك على المحمول الذي[٦٨١] موضوعه اخصّ منه كقولنا للإنسان حيوان وعكسه الحمل بالعرض.

الثالث: يقال ذلك على المحمول الذي يكون حاصلا للموضوع بالحقيقة سواء كان ذلك عن طبعه أو بقاسر أوجده فيه كقولنا الحجر متحرك بالذات وان كان ذلك بالقسر وبازائه المحمول بالعرض كقولنا للساكن في السفينة أنه متحرك.

الرابع: على المحمول الذي ليس حصوله للموضوع غريبا خارجيا بل هو أمر يقتضيه طبعه[٦٨٢] كقولنا الحجر متحرك بالذات الى أسفل وبازائه المحمول بالعرض كقولنا الحجر متحرك[٦٨٣] الى فوق.

الخامس: على المحمول الذي لا يكون بينه وبين موضوعه واسطة كقولنا سطح أبيض وبازائه المحمول بالعرض وهو الذي يكون بينه وبين الموضوع واسطة كقولنا جسم أبيض.

السادس: على المحمول الذي ليس من شأنه أن يفارق الموضوع في حال بل يكون حاصلا له دائما كقولنا للفلك أنه متحرك وبازائه المحمول بالعرض كقولنا الحجر متحرك الى أسفل.

السابع: وعلى المحمول الذي يكون مقوّما للموضوع وبازائه المحمول الخارج عن الموضوع وقد مرّ مثال كلّ واحد منهما.

الثامن: وعلى المحمول الذي يلحق الموضوع[٦٨٤] لا بواسطة أمر اعم خارج عن الموضوع ولا بواسطة أمر اخص كلحوق الضحك للإنسان وبازائه المحمول بالعرض وهو ما يكون المحمول لاحقا للموضوع

---

[٦٨١] ر – ~~موضوعه~~.

[٦٨٢] ر – طبعه، صح هامش.

[٦٨٣] ل + بالذات وان كان ذلك بالقسر وبازائه المحمول بالعرض كقولنا للساكن في السفينة أنه متحرك الرابع على المحمول الذي ليس حصوله للموضوع غريبا خارجيا بل هو أمر يقتضيه طبعه كقولنا الحجر متحرك بالذات الى أسفل وبازائه المحمول بالعرض كقولنا الحجر متحرك.

[٦٨٤] ل – وبازائه المحمول الخارج عن الموضوع وقد مر مثال كل واحد منها الثامن وعلى المحمول الذي يلحق الموضوع.

بسبب أمر اعمّ خارج عنه كقولنا للأبيض أنه متحرك أو بسبب أمر اخص منه كقولنا للحيوان أنه ضاحك وهذا الاخير يسمّى في كتاب البرهان عرضا ذاتيا وستعرفه هناك على الوجه ان شاء الله تعالى[٦٨٥].

[ك: ٤٤٠] والإمام قسّم في الملخّص[٦٨٦] هذا القسم الى ستة أقسام فنذكرها مع ما فيها فنقول اللّاحق الذي يلحق الموضوع لا لأمر أعمّ خارج عنه ولا لأمر اخصّ منه إما أن يلحقه لذاته أو لغيره وعلى التقديرين فذلك اللّاحق إمّا أن يكون اعمّ أو اخصّ أو مساويا له فهذه ستة أقسام:

الأوّل: اللّاحق الذي يلحقه[٦٨٧] لذاته ويكون اعمّ كالفردية للثلاثة والزوجية للأربعة.

الثاني: اللاحق الذي يلحقه لذاته و يكون مساويا له كقولنا الممكن محتاج في وجوده وعدمه. [٢٦ب] الى علة خارجة عنه فإنّ الاحتياج الى العلة الخارجية في كلّ واحد من الطرفين يلحق الممكن لذاته مع كونه مساويا له.

الثالث: اللّاحق الذي يلحقه لذاته ويكون اخصّ من الملحوق.

ولنا في إمكان هذا القسم نظر:.لانّ الجمع بين كون اللّاحق اخصّ من الملحوق وبين[٦٨٨] كون الملحوق مستلزما له[٦٨٩] لذاته محال لانّ الملحوق من حيث أنه اعمّ يجوز وجوده بدون اللّاحق ومن حيث انه يستلزم له لذاته استحال وجوده بدونه فلو أمكن وجود هذا القسم لزم جواز وجود الملحوق بدون اللّاحق وامتناع وجوده بدونه وانه محال.

والإمام ذكر في مثال[٦٩٠] هذا القسم اقتضاء الشيء لذاته الإتّصاف بأحد الأمرين لا بعينه اللذين كلّ منهما اخصّ من ذلك الشيء كالموجود مع الواحد والكثير فانه يقتضى الإتّصاف بأحدهما لا بعينه وكلّ واحد منهما اخصّ منه وهو غلط لانّ الذي يلحق الموجود لذاته هو مفهوم الإتّصاف بأحد الأمرين وانّه ليس اخص منه بل مساويا له والذي هو اخص منه وهو الواحد والكثير استحال لحوق شيء منهما الموجود لذاته والّا لكان الموجود مستلزما لذلك الواحد فكان كلّ موجود واحدا أو كلّ موجود كثيرا وانه محال.

---

[٦٨٥] ل – تعالى.

[٦٨٦] ج >< في الملخص قسّم.

[٦٨٧] ل: يلحق.

[٦٨٨] ج: وهي.

[٦٨٩] ر – له.

[٦٩٠] ل – مثال، صح هامش.

الرّابع: اللّاحق الذي يلحقه لوصف مساوٍ له وهو اعم منه.

والإمام ما ذكر لهذا القسم مثالا وذكر[٦٩١] غيره في مثاله امتناع التداخل فإنه يلحق الأجسام بواسطة الأوضاع المساوية للأجسام وامتناع التداخل اعمّ من الأجسام للحوقه للعقول المجردة والنفوس أيضا.

الخامس: اللّاحق الذي يلحقه لوصف مساوٍ وهو مساوٍ أيضا كالضحك المحمول على الإنسان بواسطة التعجب المساوي له.

السادس: اللّاحق الذي يلحقه لوصف مساوٍ له وهو اخص منه كلحوق الضحك بالفعل للإنسان بواسطة قوة التعجب المساوية لقوة النطق. هكذا ذكره الإمام.

[ك: ٤٤١] ولنا في إمكان هذا القسم أيضا نظر: لأنّ الوصف الموجب للحوق اللاحق الاخصّ اذا كان مساويا للملحوق لزم من صدق الملحوق صدقه ومن صدقه صدق اللّاحق الاخصّ والّا لتوقّف لحوقه اياه[٦٩٢] على أمر آخر غير الوصف المساوي فلا يكون الوصف المساوي واسطة تامة في لحوق ذلك الاخصّ[٦٩٣] اياه وقد فرض كذلك هذا خلف وهما ينتجان قولنا كلما صدق الملحوق صدق اللّاحق الاخص منه[٦٩٤] فيلزم استلزام العام للخاص وانه محال.

[ك: ٤٤٢] وما ذكره[٦٩٥] في مثاله فليس بصحيح لانّ الضحك بالفعل لا يلحق الإنسان بواسطة قوة التعجّب بل بواسطة التعجب بالفعل وهو[٦٩٦] ليس مساويا لقوة النطق بل اخص منها.

[ك] واثنان لا يتعلقان لا بنفس المحمول ولا بنفس الحمل.

أحدهما: ما ينطلق على الأسباب فيقال للسبب الذي يترتب عليه المسبب دائما أو أكثريا أنه موجب له إيجابا ذاتيا كالذبح بالنسبة الى الموت والسبب الذي يترتب عليه مسببة لا دائما ولا أكثريا بل أقليا يقال له أنه موجب له بالإتّفاق كما اذا عرض برق فعثر على كنز لا يقال له انّه موجب بالذات بل بالاتفاق.

---

[٦٩١] ر: وذكره.

[٦٩٢] ج – اياه.

[٦٩٣] ر – ~~الاخص~~.

[٦٩٤] ل – منه.

[٦٩٥] ج – ~~لبيان~~.

[٦٩٦] ر: وهذا.

الثاني: ما ينطلق على الشيء من حيث هو موصوف بصفة فانه يقال للشيء أنه موجود بذاته اذا كان قائما بذاته لا بغيره ويقال له أنه موجود بالغير اذا كان قائما بغيره.

[ك: ٤٤٣] وأمّا القسم الثالث: وهو الكلي الدّال على أمر خارج عن الماهية ويقال له العرضي.فينقسم الى خاصة وعرض عام لانّه ان كان مختصا بأفراد طبيعة واحدة على معنى انه لا يصدق الاّ على أفراد تلك الطبيعة فهو الخاصة وهي ينقسم الى ما يكون شاملا لجملة أفراد تلك الطبيعة كالضحك بالنسبة الى الإنسان والى ما يكون غير شامل لها كالكتابة بالفعل بالنسبة اليه وينقسم أيضا الى ما يكون لازما لتلك الطبيعة كالضحك بالقوة للإنسان والى ما يكون غير لازم لها كالضحك بالفعل له وان لم يكن مختصا بأفراد طبيعة واحدة بل يكون صادقا على أفراد حقيقتين مختلفتين بالماهية فصاعدا فهو العرض العام وهو[٦٩٧] أيضا ينقسم الى ما يكون شاملا لجميع الأفراد كالمشي على القدمين للإنسان وعلى الأربعة للفرس [٢٧أ] والى ما يكون غير شامل لجميعها كالبياض بالنسنة الى الإنسان بل الى الحيوان وينقسم أيضا الى ما يكون لازما للماهية كالمشي بالقوة على القدمين للإنسان وعلى أربعة للفرس والى ما يكون غير لازم لها كالمشي بالفعل عليهما وعليها للإنسان وللفرس.

[ك: ٤٤٤] فالكلي اذن إمّا جنس أو نوع أو فصل أو خاصة أو عرض عام وسيعود[٦٩٨] عليك الكلام في كل واحد منها على الاسقتصاء. والعرضي من حيث هو عرضى ينقسم الي اللازم وغير لازم[٦٩٩].

[ك: ٤٤٥] أما اللازم فقد حدّه الشيخ في الاشارات بأنه الذي يصحب الماهية ولا يكون جزءا منها ومراده بهذه الصحبة الصحبة[٧٠٠] الدائمة الواجبة لدلالة قوله في الاشارة التى بعد هذه الاشارة.

[ك: ٤٤٦] وأما المحمول الذي ليس بمقوّم ولا لازم بجميع المحمولات التى يجوز أن يفارق الموضوع عليه مفارقة سريعة أو بطيئة سهلة[٧٠١] أو عسرة[٧٠٢]. وعلى هذا خرج عن هذا الحد الوصف المفارق والوصف الدائم من غير ضرورة كعدم الكتابة بالفعل بالنسبة الى بعض أفراد الإنسان وظاهر أنّ مراده بهذه الصحبة صحبة الحمل.

---

[٦٩٧] ل – هو.

[٦٩٨] ر – ~~الكلام~~.

[٦٩٩] ج – غير لازم.

[٧٠٠] ر – الصحبة، صح هامش.

[٧٠١] ج: سهلا؛ ر – سهلة، صح هامش.

[٧٠٢] ل: عسرة.

[ك: ٤٤٧] أمّا أوّلا فلانّ الكلام في الكلي بالنسبة الى جزئياته وكل كلي محمول على جزئياته.

[ك: ٤٤٨] وأمّا ثانيا فلإشعار كلامه في هذه الإشارة وفي[٧٠٣] الاشارة التى بعدها بذلك واذا كان كذلك لا يرد عليه كون الحمار ناهقا بالنسبة الى كون الإنسان ناطقا لانّه لا يحمل أحدهما على الاخر.

[ك: ٤٤٩] قال الإمام في الملخّص شاكا على اللازم الخارجي لو تحقق اللزوم الخارجي[٧٠٤] بين الشيئين لكان إما أن يكون عدميا أو وجوديا.

والاوّل: محال لانه حينئذ لا يكون بينهما لزوم لانّه لا فرق بين لزوم عدمي وعدم اللزوم والّا لحصل التمييز بين[٧٠٥] العدمات والتمييز من خواص الوجود فيكون العدم وجودا هذا خلف.

والثاني: أيضا محال لانّ المرجع به حينئذ إمّا الى ذات الملزوم أو الى ذات اللازم أو الى أمر مغاير لها والاوّلان باطلان لانا قد نعقل كلّ واحد منهما مع الذهول عن ذلك اللزوم ولانّ اللزوم نسبة بينهما فيكون متأخرة عنها مغايرة لها.

والثالث: أيضا باطل لأنّه ان كان لازما كان لزومه زائدا عليه ولزم التسلسل وان لم يكن لازما جاز زواله بتقدير وجود ملزومه سواء كان واجب الحصول في نفس الأمر أو لم يكن والّا لكان لازما له واذا جاز ذلك بتقدير زواله أمكن انفكاك اللازم عن الملزوم فكان الانفكاك ممكنا هذا خلف ولانّه لو تحقق اللزوم بين الأمرين لكان عدم الملزوم لازما لعدم اللازم فيكون[٧٠٦] اللزوم حاصلا بين العدمين وما كان وصفا للعدم يستحيل أن يكون ثبوتيا.

[ك: ٤٥٠] وما أجاب عنه بل اقتصر في الجواب على قوله أنّه تشكيك في الضروريات فلا يستحق الجواب.

[ك: ٤٥١] والجواب عنه أن نقول لم لا يجوز أن يكون عدميا قوله لأنه حينئذ لا يكون بينهما لزوم اذ لا فرق بين لزوم عدمي وعدم اللزوم.

---

[٧٠٣] ج: والى.

[٧٠٤] ل – الخارجي.

[٧٠٥] ر، ل: في.

[٧٠٦] ر – الملزوم.

[ك: ٤٥٢] قلنا لا نسلّم وما ذكرتموه لبيانه وهو أنّ التمييز من خواصّ الوجود ممنوع[٧٠٧] بل التمييز من خواص مطلق الوجود الاعمّ من الخارجي والذهني والاعدام لها صورة[٧٠٨] في الذهن لانا نحكم على عدم الشرط وعدم العلة بأن الأوّل يستلزم عدم المشروط والثاني عدم المعلول ونحكم على عدم غيرهما بعدم ذلك ولولا أنّ الإعدام صورا ذهنية ممتازا بعضها عن البعض لاستحال ذلك.

[ك: ٤٥٣] ثم الذي يدلّ على الفرق بين اللزوم العدمي وعدم اللزوم هو أن الأوّل عبارة عن إثبات اللزوم والذي هو اعتبار عقلي بين الشيئين وهو معنى المصحح لقولنا لو ثبت أحدهما لثبت الآخر والثاني عن رفع اللزوم أصلا ومن البين ثبوت الفرق بينهما بل بينهما مباينة قطعا ولئن سلّمنا فساد هذا القسم لكن لم لا يجوز أن يكون وجوديا ويكون المرجع به الى أمر زائد على ذات الملزوم وذات اللازم ويكون لازما لأحدهما لا بلزوم زائد على نفس هذا اللزوم حتى لا[٧٠٩] يلزم التسلسل.

[ك: ٤٥٤] لم قلتم بأنه ليس كذلك لا بد له من دليل والمصنّف ما نقل الشكّ[٧١٠] على الوجه الذي ذكره الإمام بل اقتصر على إيراد بعض مقدماته بأن قال لو تحقق اللزوم الخارجي بين الشيئين لكان مغايرا لهما لكونه نسبة بينهما واجبة التأخر عنهما فان لزمهما كان لزومه زائدا[٧١١] عليه ولزم التسلسل وإن لم يكن لازما جاز زواله واذا [٢٧ب] زال أمكن انفكاك اللازم عن الملزوم فكان الانفكاك ممكنا.

[ك: ٤٥٥] ثم أجاب عنه بأن قال لا نسلّم امتناع هذا التسلسل وانما يمتنع ذلك إن لو كان ذلك في اللوازم المحصلة الوجودية وهو ممنوع بل هو تسلسل في اللوازم الاعتبارية والتسلسل في مثل هذه اللوازم جائز بل[٧١٢] واقع على ما صرّح الشيخ والإمام بذلك فإنّ المثلّث يلزمه كون زواياه مساوية لقائمتين ونصفا لأربع قوائم وثلثا ليست قوائم وربعا لثمان قوائم وهكذا الى ما لا يتناهي كيف؟ وكلّ واحد من الأشياء يغاير أشياء لا يتناهي ومغايرته لكل واحد منها لازم من لوازمه بل الشيء الواحد اذا لزمه لازم خارجي لزم مغايرته اياه وهذه المغايرة أيضا لازم من لوازمه ويلزمه أيضا[٧١٣] مغايرته اياه

---

[٧٠٧] ل: ممتنع.

[٧٠٨] ر، ل: صور.

[٧٠٩] ج – لا.

[٧١٠] ج: ذكر النقل.

[٧١١] ل: عائدا.

[٧١٢] ر – بل.

[٧١٣] ج – ~~لازم~~.

وهكذا مرة بعد أخرى الى ما لا يتناهي حتى يلزم من لزوم لازم واحد خارجي لشيء واحد لزوم لوازم[٧١٤] غير متناهية اعتبارية ايّاه[٧١٥].

[ك: ٤٥٦] واذا كان كذلك بطل ما ذكرتموه من الشكّ وأنت تعلم أنّ هذا الجواب انما يتمشى ان لو كان إيراد الشك على الوجه الذي ذكره المصنّف وامّا اذا كان على الوجه الذي نقلناه من الإمام فلا لانه ادّعى لزوم التسلسل على تقدير أن يكون مفهوم اللزوم أمرا وجوديا في الخارج واذا كان كذلك كان التسلسل اللازم حينئذ في اللوازم المحصّلة الوجودية.

[ك: ٤٥٧] والمصنّف والبرهان متطابقان على امتناع ذلك وممكن أيضا منع استحالة التسلسل اللازم حينئذ لا بناء على ما ذكره المصنّف بل لانّ اللاّيتناهي في التسلسل اللازم حينئذ ليس من طرف المبدأ بل من طرف المعلول. والبرهان ما قام على امتناع ذلك بل انّما قام على امتناع التسلسل الذي اللاّنهاية فيه من طرف المبدأ[٧١٦] لانّ البرهان قام على امتناع انتهاء الممكنات الى علة اولى لا الى معلول آخر.[٧١٧]

[ك: ٤٥٨] وأمّا قوله "ولانه لو تحقق اللزوم بين الأمرين لكان عدم الملزوم لازما لعدم اللازم الى آخره."

[ك: ٤٥٩] فاعلم انه ان ذكره لنفي اللزوم[٧١٨] أصلا بان يجعل اللزوم بين العدمين من لواوم اللزوم بين الوجودين ثم ينفي اللازم لكون اللزوم وجوديا فاستحال أن يكون وصفا للعدم منعنا كون اللزوم وجوديا بل هو اعتبار عقلي لا تحقق له في الخارج. وإن ذكره لنفي كون اللزوم وجوديا[٧١٩] بأن تقول لو كان اللزوم وجوديا وهو ثابت بين العدمين ضرورة ثبوته بين الوجودين المستلزم لثبوته[٧٢٠] بين العدمين للزم قيام الأمر الوجودي بالأمر العدمي وإنه محال.

---

[٧١٤] ل: لازم.

[٧١٥] ج – اياه.

[٧١٦] ج – بل.

[٧١٧] ر: أخير.

[٧١٨] ج: اللّازم.

[٧١٩] ل + بل هو اعتبار عقلي لا تحقق له في الخارج وإن ذكره لنفي كون اللزوم وجوديا.

[٧٢٠] ل – لثبوته.

[ك: ٤٦٠] نسلّم له ذلك وهو الحقّ اذ اللزوم أمر اعتباري لا تحقق له في الخارج وحينئذ يتعين في الحل الشكّ مطالبة استحالة كون اللزوم عدميا وما ذكره لبيانه.

[ك: ٤٦١] فقد عرفت ضعفه وههنا جواب آخر عن الشكّ المذكور جدلي وهو أن يقال ما ذكرتموه من الشك هو أيضا بواسطة تحقق اللزوم بين الأمرين فان كان ذلك حقا جائزا فقد ناقضت قولك والاّ بطل الشكّ بالكلية.

[شرح اللازم في الوجود و الماهية]

[ك: ٤٦٢] إذا عرفت هذا فاعلم أنّ اللازم إمّا للوجود كالسواد للحبشي والبياض للرومي وإمّا للماهية وكلّ واحد من اللوازم فهو إمّا بوسط أو بغير وسط. وفسّر الشيخ الوسط في الاشارات بانّه الذي يقرن بقولنا لانّه حين يقال أنّه كذا ولكلّ واحد من هذين القسمين اعنى اللازم بوسط واللازم بغير وسط وجود.

أمّا القسم الاوّل: فلانّه لو لا وجوده لما جهلنا لزوم شيء لغيره أصلا اذا تصورنا ماهية الملزوم واللازم، وفساده ظاهر.

وأمّا القسم الثاني: فلانّه لو لا وجوده لتسلسلت اللوازم الى غير النهاية من طرف المبدأ[٧٢١] وانّه محال بيان الملازمة هو أنّ الماهية اذا لزمها لازم خارجي وكان ذلك بوسط لزم خروجه عن ماهية الوسط أو خروج الوسط عن ماهية الملزوم[٧٢٢] لانّه لو انتفى كلّ واحد منهما لكان اللازم داخلا في ماهية الملزوم ضرورة أنّ جزء الجزء جزء ولو كان كذلك لاستحال[٧٢٣] أن يكون ثبوته للماهية بوسط.

[ك: ٤٦٣] وقد فرضناه كذلك[٧٢٤] هذا خلف ويلزم من لزوم أحد هذين الأمرين حينئذ صدق ما ادّعيناه من التسلسل لأنّ اللازم إن كان هو الأوّل[٧٢٥] كان لزوم اللازم للوسط بوسط آخر[٧٢٦] يكون اللازم خارجا عنه أو الوسط خارجا عن الوسط الأوّل والاّ لزم المحال الذي ذكرناه وهكذا الكلام في لزوم كلّ لازم

---

[٧٢١] ج >< من طرف المبدأ الى غير النهاية.

[٧٢٢] ر: اللزوم.

[٧٢٣] ج: استحال.

[٧٢٤] ج: بوسط.

[٧٢٥] ج – ~~للزم~~.

[٧٢٦] ج + كان.

لما يلزمه ولا ينتهى الى مبدأ وان كان اللّازم هو الأمر الثاني كان اللزوم الوسط للماهية بوسط [٢٨أ] يكون الوسط خارجا عنه أو يكون هو خارجا عن الماهية لما ذكرناه من الدليل أيضا وهكذا الكلام في لزوم كلّ لازم لما يلزمه ولا ينتهى أيضا الى مبدأ.

[ك: ٤٦٤] فعلم أنّ التسلسل من طرف المبدأ[٧٢٧] الى ما لا يتناهي لازم حينئذ وأما أنّ ذلك محال فبالبرهان المشهور المذكور لإبطاله. وان شئنا قلنا يلزم حينئذ بعد ثبوت أحد الأمرين أن يكون بين كلّ لازم وملزومه أوساط غير متناهية مما لا يتناهي محصور بين طرفين حاصرين وانه محال بالضرورة.

[ك: ٤٦٥] قال الإمام في الملخّص انّ كلّ لازم قريب أي ما[٧٢٨] هو بغير وسط فهو بين[٧٢٩] على معنى انه يلزم من تصوّر الماهية تصوّره.

[ك: ٤٦٦] واحتجّ عليه بانّه لو لم يلزم من العلم بالماهية العلم بلوازمها القريبة لاستحال[٧٣٠] اكتساب العلم بالقضية المجهولة من مقدمتين معلومتين[٧٣١] والتالي باطل فالمقدم مثله بيان الشرطية أنّ المحمول القضية المجهولة لا بدّ أن يكون خارجا عن ماهية موضوعها والا لم يكن مجهول الثبوت له[٧٣٢] وذلك يستدعى ثبوت واسطة بينهما ويلزم من ذلك خروجه عن الوسط أو خروج الوسط عن ماهية الموضوع لما مرّ وايا ما[٧٣٣] كان يكون محمول احدي مقدمتي القياس خارجا عن موضوعها فيكون تلك المقدمة مجهولة مفتقرة الى قياس آخر بيان احدي مقدمتيه ما ذكرناه فيفتقر تلك المقدمة الى قياس آخر أيضا احدي مقدمتيه كذلك وهكذا الى غير النهاية ويلزم منه التسلسل وإنه محال.

[ك: ٤٦٧] قال المصنّف أن لزوم التسلسل غير لازم منه لجواز أن لا يلزم من العلم بالماهية العلم بلازمها القريب مع كون كثير من اللوازم القريبة بينة على ما ذكرتم من التفسير[٧٣٤] وينتهى القياس المذكور الى مقدمة من تلك المقدّمات.

---

[٧٢٧] ج + من طرف المبدأ.

[٧٢٨] ل – ما.

[٧٢٩] ل – بيان.

[٧٣٠] ل – ~~العلم~~.

[٧٣١] ج – ~~واحتجّ عليه بأنه لو لم يلزم~~.

[٧٣٢] ل – الثبوت له، صح هامش.

[٧٣٣] ل: وانما.

[٧٣٤] ل – من التفسير.

[ك: ٤٦٨] نعم لو ادعى أنّ بعض اللوازم القريبة بينة وقال "لو لم يلزم من العلم بشيء من الماهيات العلم بشيء من[735] لوازمها القريبة لاستحال[736] تعرف القضية المجهولة من مقدمتين معلومتين كان ما ذكره في إثبات هذه الملازمة تامّا لكن ذلك معلوم بالضرورة فلا حاجة الى ذكر هذه الحجة عليه."

[ك: ٤٦٩] ونحن نقول بانّ كلّ لازم قريب اي ما هو بغير وسط فهو بيّن الثبوت للملزوم على معنى انا متى تصورناه مع تصور ملزومه كان تصورهما كافيا في جزم الذهن بنسبة[737] ذلك اللازم الى ملزومه لانه لو لم يكن كذلك لاحتاج الى وسط بالتفسير الذي ذكره الشيخ ولو كان كذلك لزم أن يكون اللازم الذي ليس بوسط يكون بوسط وانه محال.

[ك: ٤٧٠] وعلم مما ذكرناه انه لا شيء من اللازم بوسط بينا لانه لو كان شيء منها بينا لكان تصوره مع تصور ملزومه كافيا في جزم الذهن بنسبته الى الملزوم فلا يحتاج الى وسط بالتفسير المذكور فاللازم الذي بوسط لا يكون بوسط وانه محال.

[ك: ٤٧١] لا يقال إن عنيتم باللازم بالوسط اللازم الذي لا يلحق الماهية في الخارج الا بعد لحوق لازم آخر ايّاها.

[ك: ٤٧٢] فلا نسلّم أنّ ما لا يكون بوسط على هذا التفسير كان بينا على ما ذكرتم من التفسير قوله والاّ لافتقر الى وسط بالتفسير المذكور فما ليس بوسط[738] هذا خلف.

[ك: ٤٧٣] قلنا لا نسلّم أنه خلف فانّ اللازم حينئذ انّ ما ليس بوسط في الخارج بوسط في الذهن ولا خلف في ذلك ولا امتناع أيضا فإنّ كثيرا من اللوازم هي ذات أوساط في الذهن[739] دون الخارج.

[ك: ٤٧٤] وإن عنيتم به اللازم الذي لا يحكم[740] العقل بثبوته للماهية الاّ بعد حكمه بثبوته للوسط وثبوت الوسط للماهية فلا فرق بين ما لا يكون بوسط على هذا التفسير وبين البيّن لانّ العقل حينئذ يحكم بثبوته للماهية[741] من غير التفات الى شيء واذا كان كذلك لا يكون في ذكر البرهان على انّ ما

---

[735] ج، ل – من الماهيات العلم بشيء من.

[736] ج: استحال.

[737] ل: بينة.

[738] ج، ل + بوسط.

[739] ج – ولا خلف في ذلك ولا امتناع أيضا فإنّ كثيرا من اللوازم هي ذات أوساط في الذهن.

[740] ل – لا يحكم.

[741] ل – فلا فرق بين ما لا يكون بوسط على هذا التفسير و بين البين لأن العقل حينئذ يحكم بثبوته للماهية.

ليس بوسط يكون بينا فائدة. لانا نقول لا نسلّم انا ان عنينا به ما ذكرتموه ثانيا لا يكون بين ما ليس بوسط وبين البيّن فرق فانّ مفهوم ما ليس بوسط هو اللازم الذي يحكم العقل بثبوته للماهية من غير الحاجة الى برهان يقتضى ذلك ومفهوم[٧٤٢] البيّن هو اللّازم الذي يكون تصوّره مع تصوّر ما هو ملزوم له كافيا في جزم العقل بنسبته الى الملزوم ومن البيّن أنّ هذين مفهومين متغايران[٧٤٣]. نعم أنهما متساويان في العموم لكن لا يلزم من تساوهما في االعموم اتحادهما في المفهوم.

[ك: ٤٧٥] قال الإمام في الملخّص كون الشيء لازما لغيره إمّا [٢٨ب] أن يكون لذاته أو لما[٧٤٤] يحل فيه أو لما يكون محلّا له أو لما لا يكون حالا فيه ولا محلّا له وكلّ هذه الأقسام صحيحة في الجملة وان كان باطلا في بعض المواضع[٧٤٥] لشيء يخصه الّا الاخير.

[ك: ٤٧٦] فانه قيل في إبطاله على الإطلاق والإطلاق[٧٤٦] لو لم يكن لأحد المتلازمين نوع اقتضاء لتلك الملازمة لكانت نسبة ذلك المباين اليهما كنسبته الى غيرهما فلو اقتضى ملازمتهما دون ملازمة غيرهما لكان ذلك ترجيحا للممكن من غير سبب وهو محال، هذا لفظه ويجب أن يكون مراده بالتقسيم المذكور انّ لزوم اللّازم للملزوم إمّا أن يكون لذات اللّازم أو لذات الملزوم أو لما يحل في أحدهما أو لما يكون محلا[٧٤٧] لأحدهما[٧٤٨] أو لما لا[٧٤٩] يكون حالا[٧٥٠] في شيء منهما ولا محلا لشيء منهما لأن المراد لو كان أحد هذه الأقسام بالنسبة الى اللّازم فقد أو الى الملزوم فقد لم تتم الدليل المذكور في إبطال القسم الاخير لانّه حينئذ يصير صغراه وهي قولنا لو تحقق القسم الرابع لما كان لأحد المتلازمين نوع اقتضاء لتلك الملازمة ممنوعة اذ لا يلزم من انتفاء الاقتضاء لأحد المتلازمين فقد بأحد الوجوه الثلاثة لتلك الملازمة انتفاء الاقتضاء لشيء منهما باحد الوجوه الثلاثة المذكورة للملازمة المذكورة.

---

[٧٤٢] ل – ما ليس بوسط هو اللازم الذي يحكم العقل بثبوته للماهية من غير الحاجة الى برهان يقتضي ذلك و مفهوم.

[٧٤٣] ل: متغايرين.

[٧٤٤] ل – لما، صح هامش.

[٧٤٥] ج: موضع.

[٧٤٦] ج، ر، ل – والإطلاق، صح هامش ل.

[٧٤٧] ج: محل.

[٧٤٨] ج: أحدهما

[٧٤٩] ل – لا.

[٧٥٠] ج + ولا محلا.

[ك: ٤٧٧] والمصنّف حمل كلام الإمام على أنّ هذه الأقسام بالنسبة الى اللّازم فقد لانه قال قيل أنّ لزوم اللّازم للملزوم إمّا لذاته أو لمحله أو للحالّ فيه والاّ لكان لمباين نسبته اليهما كنسبته الى غيرهما وذلك ترجيح من غير مرجح.

[ك: ٤٧٨] ثم اعترض عليه وقال لا نسلّم لو لا أنّ اللزوم بينهما لأحد ما ذكرتم من الأمور لكان لمباين نسبته اليهما كنسبته الى غيرهما فانّه لا يلزم من انتفاء سببية أحد هذه الأمور لثبوت اللزوم بينهما أن يكون اللزوم لمباين.شأنه ما ذكرتم لجواز اختصاص اللزوم بهما بنسبة أخرى غير هذه الأمور بل الأمر كذلك في اقتضاءالمفارقات معلولاتها فانها انما[٧٥١] يقتضى معلولها لذاتها لا لذات معلولها أو لمحلّه أو للحال فيه.

[ك: ٤٧٩] وأنت تعلم أنّ هذا انما يصح أن يكون مستندا للمنع المذكور إن لو حمل الكلام الإمام على أنّ هذه الأقسام بالنسبة الى اللازم فقط.

[ك: ٤٨٠] وأنا أقول هذه الشرطية ممنوعة سواء كان هذه الأقسام بالنسبة الى اللازم فقد أو الى الملزوم أو اليهما.

أمّا على التقدير الأوّل فظاهر مما مرّ.

وأمّا على التقدير الثاني فلانّ العرض يلزم الجوهر وليس ذلك لذات الجوهر ولا لمحله ولا لما يحل فيه بل لذات العرض الذي هو اللازم.

وأمّا على تقدير الثالث فلانّ الشيء الذي له معلولان يستلزم أحدهما للاخر وليس ذلك لذات شيء منهما أو ما يكون محلاّ لاحدهما أو حالا فيه بل بواسطة استلزام ذلك الشيء اياهما.

[ك: ٤٨١] قال الإمام في الملخّص أنّ اللزوم من جانبين إمّا لذاتيهما كما في المتضايفين أو لا لذاتيهما وحينئذ لا بدّ أن يكون أحدهما علة للاخر أو يكونا معلولي علة واحدة لانه لو لم يكن كذلك لكان كلّ واحد من الملزوم واللازم غنيا عن الآخر وعن كلّ ما يحتاج اليه الاخر ولو كان كذلك لزم إمكان انفكاك كلّ واحد منهما عن الاخر[٧٥٢] وهو يقدح في اللزوم.

---

[٧٥١] ل: لا.

[٧٥٢] ج – وعن كلّ ما يحتاج اليه الآخر ولو كان كذلك لزم إمكان انفكاك كلّ واحد منهما عن الآخر.

[ك: ٤٨٢] قال المصنّف معترضا على هذا الكلام ويعرف من ذلك اي من المنع المذكور على الكلام الأوّل ضعف هذا الكلام[٧٥٣] أيضا لانّه لا يلزم من استغناء كلّ واحد منهما عن الآخر وعن كلّ ما يحتاج اليه الآخر إمكان انفكاك كلّ واحد منهما عن الاخر وانما يلزم ذلك ان لو صدق قولنا كلّ ما لا يحتاج الى الشيء جاز انفكاكه عنه وهو ممنوع فإنّ العلة لا يحتاج الى المعلول مع امتناع انفكاكها عنه.

[ك: ٤٨٣] وانما قلنا أنّ ما ادّعيتموه انما يلزم بعد صدق المقدمة التى منعناها لأنّ دعواكم صدق الشرطية القائلة بانه[٧٥٤] لو لم يكن التلازم من الجانبين لأحد ما ذكرنا من الأمور لم يكن بينهما تلازم من الجانبين لتنعكس بعكس النقيض الى المطلوب الأصل ويحتاجون في بيان هذه صدق[٧٥٥] الشرطية الى صدق شرطية أخرى وهي قولنا لو لم يكن التلازم من الجانبين لأحد ما ذكرنا من الأمور لجاز انفكاك كلّ واحد منهما عن الآخر ليصير صغرى لقولنا وكلّ أمرين جاز انفكاك كلّ واحد منهما عن الآخر لم يكن بينهما تلازم من الجانبين وينتج[٧٥٦] القياس المذكور اياها ويحتاجون في بيان صدق الشرطية الثانية[٧٥٧] الى تركيب[٧٥٨] قياسين كبرى كلّ واحد منهما المقدمة الممنوعة أحدهما هكذا لو لم يكن التلازم من الجانبين لأحد ما ذكرنا من الأمور لما احتاج الملزوم الي اللازم وكلّ ما لا يحتاج الي الشيء جاز انفكاكه عنه ينتج لو لم يكن التلازم من الجانبين لأحد ما ذكرنا من الأمور[٧٥٩] جاز انفكاك اللّازم عن الملزوم والقياس الثاني هكذا [٢٩أ] لو لم يكن التلازم من الجانبين لأحد ما ذكرنا من الأمور لما احتاج الملزوم الى اللازم وكلّ ما لا يحتاج الى الشيء جاز انفكاكه عنه ينتج لو لم يكن التلازم من الجانبين لأحد ما ذكرنا من الأمور لجاز انفكاك الملزوم عن اللازم.

[ك: ٤٨٤] واذا صدقت هاتان النتيجتان صدق قولنا لو لم يكن التلازم من الجانبين لأحد ما ذكرنا من الأمور لجاز انفكاك كلّ واحد منهما عن الاخر.

---

٧٥٣ ل + المذكور.

٧٥٤ ر، ل – بأنه.

٧٥٥ ل – صدق.

٧٥٦ ل: ينتج.

٧٥٧ ل: المباينة.

٧٥٨ ج: تركب.

٧٥٩ ج – لما احتاج اللازم الى الملزوم وكلّ ما لا يحتاج الى الشيء جاز انفكاكه عنه ينتج لو لم يكن التلازم من الجانبين لأحد ما ذكرنا من الأمور.

[خ: ٤٨٥] ثم قال وإن أراد بالافتقار وامتناع الانفكاك عاد المنع الى[٧٦٠] المقام الاوّل.

[ك: ٤٨٦] أقول معناه أنّ ما ذكرناه من المنع انما يتوجه إن لو كان كلّ[٧٦١] واحد من لفظتي الافتقار والاستغناء باقيا على موضوعه الاصلي حتى يكون المراد بالافتقار الحاجة وبالاستغناء عدم الحاجة أما اذا أراد بافتقار الشيء الى غيره امتناع[٧٦٢] انفكاكه عنه حتى يكون استغناء الشيء عن غيره مفسرا بجواز انفكاكه عنه لكونه مقابلا له كان الممنوع[٧٦٣] صغرى[٧٦٤] كلّ واحد من القياسين اللذين يحتاج بيان صدق الشرطية الثانية الى تركيبهما لانّ القياس الأوّل حينئذ يصير هكذا لو لم يكن التلازم من الجانبين لأحد ما ذكرنا من الأمور لجاز انفكاك اللازم عن الملزوم وكلّ ما جاز انفكاكه عن الشيء لا يكون لازما له ينتج لو لم يكن التلازم من الجانبين لأحد ما ذكرنا من الأمور لما كان اللازم لازما لملزومه والقياس الثاني لو لم يكن التلازم من الجانبين لأحد ما ذكرناه من الأمور لجاز انفكاك الملزوم فيه عن اللازم وكلّ ما جاز انفكاكه عن الشيء لا يكون ملزوما له ينتج لو لم يكن التلازم من الجانبين لأحد ما ذكرنا من الأمور[٧٦٥] لا يكون الملزوم ملزوما للازمه.

[ك: ٤٨٧] واذا صدقت هاتان النتيجتان صدق قولنا لو لم يكن التلازم من الجانبين لأحد ما ذكرنا من الأمور لا يكون بينهما التلازم أصلا فضلا عن الجانبين وعكس نقيضه هو المطلوب صدقه واذا كان كذلك كان[٧٦٦] الكبرى بينة الصدق حينئذ وصار الممنوع كلّ واحدة من الصغريين المذكورتين. هذا تقرير ما ذكره المصنّف.

[ك: ٤٨٨] ولقائل أن يقول فيما ذكره المصنّف نظر:

---

[٧٦٠] ر: على.

[٧٦١] ل – كلّ.

[٧٦٢] ل + انفكاكه عنه حتى يكون استغناء الشيء عن مفسرا بجواز.

[٧٦٣] ر – الممنوع، صح هامش.

[٧٦٤] ل: سوى.

[٧٦٥] ج – لما كان اللازم لازما لملزومه والقياس الثاني لو لم يكن التلازم من الجانبين لأحد ما ذكرنا من الأمور لجاز انفكاك الملزوم فيه عن اللازم وكلّ ما جاز انفكاكه عن الشيء لا يكون ملزوما له ينتج لو لم يكن التلازم من الجانبين لأحد ما ذكرنا من الأمور.

[٧٦٦] ر + كان.

أمّا أوّلا: ففي قوله ويعرف من المنع المذكور على الكلام الأوّل ضعف هذا الكلام فانّ من البيّن أن المنعين اللذين ذكرهما على هذا الكلام لا تعلق لشيء منهما بالمنع المذكور على[٧٦٧] الكلام الأوّل[٧٦٨] أصلا.

وأمّا ثانيا: فلانّ الإمام ما ادّعى على تقدير أن لا يكون التلازم من الجانبين لأحد ما ذكر من الأمور استغناء كلّ واحد منهما عن الآخر فقط. وانما ادّعى استغناء كلّ واحد منهما عن الاخر وعن كلّ ما يحتاج اليه الاخر والمنضمّ الى هذه الشرطية قولنا وكل ما استغنى عن الشيء وعن كلّ ما يحتاج اليه الشيء جاز انفكاكه عنه أو قولنا كلّ شيئين استغنى كل واحد منهما عن الاخر وعن كلّ ما يحتاج اليه[٧٦٩] الاخر[٧٧٠] جاز انفكاك كلّ واحد منهما عن الآخر لا قولنا وكلّ ما استغنى عن الشيء جاز انفكاكه عنه فإنّ ذلك لا ينتظم معها لعدم اتّحاد الوسط وعلى هذا لا يتوجه[٧٧١] المنع[٧٧٢] المذكور بناءً على ما ذكره من المستند. أمّا اذا كان المنضم[٧٧٣] اليها هو[٧٧٤] المقدّمة الاولى فلانّ العلة وان استغنيت عن المعلول لكنها غير مستغنية عما يحتاج اليه المعلول لافتقارها الي علتها المفتقرة اليها معلولها ضرورة ان المفتقر الي المفتقر الي الشيء مفتقر الي ذلك الشيء. وأمّا اذا كان المنضم اليها هو المقدمة الثانية فلانّ العلة وإن فرضنا استغناءها عن المعلول وعن كلّ ما يحتاج اليه المعلول لكنّ المعلول غير مستغن عن العلة وعن كلّ ما يحتاج اليه العلة.

وأما ثالثا: فلانه لا يحتاج الّا الى قياس واحد وهو المؤلف من الشرطية المذكورة مع احدي هاتين المقدمتين لإنتاج كلّ واحد من هذين القياسين ما يصير صغرى لقولنا وكلّ ما جاز انفكاكه عن الشيء لا يكون لازما له وينتج ما ينعكس بعكس النقيض الى المطلوب.

---

[٧٦٧] ل: هي.

[٧٦٨] ر – الأول، صح هامش.

[٧٦٩] ر – اليه، صح هامش.

[٧٧٠] ج – جاز انفكاكه عنه أو قولنا كلّ شيئين استغنى كلّ واحد منهما عن الآخر وعن كلّ ما يحتاج اليه الآخر.

[٧٧١] ج: يتجه.

[٧٧٢] ل – المنع.

[٧٧٣] ل – المنضم.

[٧٧٤] ر + هو.

[ك: ٤٨٩] وأنا أقول كلّ واحدة من هاتين المقدمتين ممنوعة أما المقدمة الاولى فلأنّ العلة الاولى[٧٧٥] مستغنية عن معلولها وعن كلّ ما يحتاج اليه معلولها مع امتناع انفكاكها عنه وأمّا المقدمة الثانية فلانّ كلّ واحد من المتضايفين مستغنٍ عن الاخر وعن كلّ ما يحتاج اليه الاخر مع امتناع انفكاك كل منهما عن الاخر[٧٧٦].

[ك: ٤٩٠] اذا عرفت هذا فاعلم انّ اللزوم قد يكون لذات اللاّزم وقد يكون لذات الملزوم وقد يكون لأمر منفصل سواء كان من جانب واحد أو من جانبين جميعا.

[ك: ٤٩١] وقد عرفت مثال كل واحد منها قال بعضهم أن البسيط لا يلزمه لازمان لانه لو لزمه لازمان لكان مصدرا لهما والبسيط لا يجوز أن يكون مصدرا لأمرين وهو ضعيف لانا نمنع الشرطية المذكورة وانما نصدق إن لو كان كلّ واحد من [٢٩ب] اللاّزمين مفتقرا الى العلة وهو ممنوع لجواز أن يكون كل واحد منهما أو أحدهما أمرا اعتباريا عقليا لا تحقق له في الخارج كصحة المعلومية والمذكورية فلا يفتقر الى العلة.

[ك: ٤٩٢] ولئن سلّمنا افتقارهما الى العلة لكن لماذا يلزم من لزومهما اياه وأن يكون مصدرا لهما فانه يجوز أن يلزمه أحدهما بواسطة لزوم الاخر اياه وهكذا يترتب الى ما لا يتناهي ولا يمكن إبطاله بالبرهان المذكور لإبطال التسلسل لانه انما قام على التناهي من طرف المبدأ لا من طرف المعلول.

[ك: ٤٩٣] ولئن سلّمنا لزومهما اياه في مرتبة واحدة ولكن لا يلزم من ذلك أيضا أن يكون مصدرا لهما فانّه من المحتمل أن يكون كلّ واحد منهما مستندا الى أمر مباين أو يكون[٧٧٧] هو مصدرا لأحدهما فقط ومصدر الاخر أو الباقي إن كان أكثر من لازمين هو المباين.

[ك: ٤٩٤] قال بعضهم أنّ البسيط لا يجوز أن يكون له لازم أصلا اذ لو كان له لازم كان مصدرا له وهو قابل أيضا لزم كون البسيط قابلا وفاعلا معا وإنه محال.

[ك: ٤٩٥] قال المصنّف ولزم منه اي مما قلناه على كلام من قال لا يلزمه لازمان ضعف هذا الكلام وهو ظاهر لانا نمنع الشرطية المذكورة لجواز أن يكون لزومه ايّاه لعموم الفيض من المفارق، والماهية لا يكون الاّ قابلة فقد.

---

[٧٧٥] ل – الاولى.

[٧٧٦] ل – عن الآخر.

[٧٧٧] ر: ويكون.

[شرح كلي المنطقي والعقلي والطبيعي]

[ك: ٤٩٦] واعلم أنّ الكليّ وكلّ واحد من أقسامه الخمسة المفردة هو في نفسه معنى وكونه كليا أو جنسا أو نوعا أو فصلا أو خاصة أو عرضا عاما معنى فنجعل مثال ذلك من الكلي.

[ك: ٤٩٧] فنقول "الحيوان" في نفسه معنى سواء كان موجودا في الأعيان أو متصوّرا[٧٧٨] في الأذهان وليس في نفسه كلّيا ولا جزئيا اذ لو كان في نفسه كليا حتى كانت الحيوانية لأنها حيوانية كلية لكان كلّ حيوان كليا فما كان الحيوان الشخصي حيوانا ولو كان في نفسه جزئيا حتى كانت الحيوانية لأنها حيوانية جزئية لكان كلّ حيوان جزئيا فما كان الحيوان الكلي حيوانا ولأنّ كلّ واحد من هذين الاعتبارين اعنى كونه كليّا وكونه جزئيا نسبة تعرض له بالقياس الى غيره.

[ك: ٤٩٨] أمّا كونه كليا فبالقياس الى جزئياته وأمّا كونه جزئيا فبالقياس الى ما صدق عليه وعلى غيره والنسبة بين الشيئين متأخرة عن كلّ واحد منهما فيكون مغايرة لهما لامتناع تأخر الشيء عن نفسه بل الحيوان في نفسه شيء يتصوّر في الذهن حيوانا وبحسب تصوّره حيوانا لا يكون الّا حيوانا فقط فان تصوّر معه أنه كلّي أو جزئي أو غير ذلك من الاعتبارات فقد تصوّر معه معنى زائد على أنه حيوان تعرض للحيوانية نسبة الحيوان الى ذلك العارض كنسبة "الخشب" مثلا الى عارض يعرض له من شكل أو غيره فانّ الخشب في نفسه معنى وكونه شكلا معنى فاذا تركنا حصل منهما معنى آخر مركب منهما كذلك "الحيوان" في العقل معنى وكونه كليا أو شئ آخر معنى وأنه حيوان كلي اي المركب من الحيوان مع قيد كونه كليا معنى.

[ك: ٤٩٩] فيسمّون معنى الكلي كليا منطقيا ومفهومه مفهوم عدم منع نفس تصوّر معنى الشيء من صدقه على كثيرين من غير أن يشار الى شيء هو حيوان أو غير ذلك.

[ك: ٥٠٠] فإنا لا نحتاج في تعقل هذا المفهوم الى أن يعقل معه أنه حيوان أو ثوب أو خشب الى غير ذلك فاذا عقل معه شيء من ذلك فقد عقل ما يلحقه الكلي وهو أمر خارج عن معقول الكلي. فالكلي المنطقي هو هذا الاعتبار.

---

[٧٧٨] ر: ومتصورا، ل: مقصورا.

[ك: ٥٠١] وأمّا الكلي الطبيعي فهو الحيوان مثلا بما هو حيوان اي الحيوان الذي يصلح أن يعرض للمعقول منه معنى الكلية ولا يصلح ذلك لما يعرض معقولا من زيد.

[ك: ٥٠٢] وأمّا الكلي العقلي فهو المعقول[٧٧٩] المركب من الكلي الطبيعي والمنطقي ولكل واحد من الكلية المجردة.

[ك: ٥٠٣] ولما عرضت له في العقل أيضا صورة في العقل وكلّ واحد منهما بهذا الاعتبار كلي عقلي الاّ أنّ الأوّل من حيث أنّه شيء يبحث عنه المنطقي فهو كليّ منطقي[٧٨٠] والثاني من حيث أنه طبيعة موجودة في الأعيان فهو كليّ طبيعي.

[ك: ٥٠٤] وإذا عرفت انقسام الكلّي بالطريق المذكور الى هذه الأقسام[٧٨١] الثلاثة فاعرف مثله في كلّ واحد من لخمسة المفردة ليحصل لك جنس منطقي وجنس طبيعي وجنس عقلي وعلى هذا القياس في الأربعة الباقية والكلي الطبيعي[٧٨٢] كالحيوان مثلا بما هو حيوان موجود في الخارج لانّه جزء من الحيوانات الشخصية الموجودة في الخارج وجزء[٧٨٣] الموجود موجود والاّ لتركب الموجود من العدم وشيء آخر وأنه محال.

[ك: ٥٠٥] وأمّا الكلي المنطقي فوجوده في الخارج من تفاريع وجود الاضافات فيه[٧٨٤]. إن قلنا أنّ الأمور [٣٠أ] الاضافية موجودة في الخارج كان موجودا فيه والاّ فلا.

[ك: ٥٠٦] اذا عرفت هذا فاعلم أنّ المشهور أنّ الكلي الطبيعي يعطى[٧٨٥] ما تحته إسمه وحدّه اي يصدق إسمه وحدّه على كلّ ما اندرج تحته كليا كان أو جزئيا كالحيوان بالنسبة الى أنواعه وأشخاصه.

[ك: ٥٠٧] وأمّا الكلي المنطقي فلا يعطى المندرج تحت معروضه إسمه ولا حدّه اي لا يصدق إسمه ولا حده على شيء من الأمور التى اندرجت تحت[٧٨٦] ما عرض له الكلي المنطقي.

---

[٧٧٩] ج، ر + من.

[٧٨٠] ر – فهو كلي منطقي، صح هامش.

[٧٨١] ل + من.

[٧٨٢] ر + مثلا.

[٧٨٣] ل – وجزء، صح هامش.

[٧٨٤] ل – فيه.

[٧٨٥] ر – يعطى، صح هامش.

[٧٨٦] ر – ~~عرضت له~~.

[ك: ٥٠٨] قال الشيخ في الشفآء[٧٨٧] أنّ هذا القول غير محقق فإنّ الكلي الطبيعي انما يعطى ما تحته إسمه وحدّه من حيث هو طبيعة موضوعة لان يكون كليا طبيعيا اي من حيث هو الكلي الذي هو مثلا الحيوان بما هو حيوان لا من حيث هو كلي طبيعي اي من حيث هو معنى يصلح اذا تصور أن يصير كليا فانه هذا الاعتبار لا يعطى شيئا مما تحته إسمه ولا حدّه كما أنّ الكلي المنطقي من حيث هو كلي منطقي لا يعطى المندرج تحت ما عرض له[٧٨٨] إسمه ولا حدّه.

[ك: ٥٠٩] اللهم الّا أن لا يعنى بالكلي الطبيعي الاّ[٧٨٩] مجرّد الطبيعة الموضوعة للكلية لا ما عنينا به فحينئذ يصح ذلك ولا يكون الحيوان كليا طبيعيا الاّ لانه حيوان فقد.

[ك: ٥١٠] ولقائل أن يقول لو كان مفهوم الكلي الطبيعي[٧٩٠] ما ذكره الشيخ لا يتمشّى ما ذكره من الدليل على وجوده في الخارج لانّا لا نسلّم أنّ الكلي الطبيعي بالاعتبار المذكور جزء من الأشخاص الموجودة في الخارج بل الذي هو جزء من تلك الأشخاص ليس الاّ الطبيعة الموضوعة للكلية لا الطبيعة بما ذكره من الاعتبار وهذا ظاهر غاية الظهور.

[ك: ٥١١] قال المصنف وأمّا[٧٩١] الكلي العقلي فقد اختلف في وجوده في الخارج والنظر فيه خارج عن مباحث المنطقية.

[ك: ٥١٢] وأنا أقول لما كان الكلي العقلي عبارة عن المعقول من المركّب من الكلي الطبيعي والكلي المنطقي وكان الكلي الطبيعي موجودا في الخارج والكلي المنطقي من الأمور الاضافية كان بالحري أن يجعل وجود الكلي العقلي في الخارج من تفاريع وجود الاضافات فيه لأنّ الأمور الاضافية ان كانت موجودة في الخارج كان كل واحد من جزئي الكلي العقلي موجودا في الخارج فكان الكلي العقلي موجودا في الخارج ضرورة وإن لم يكن الأمور الاضافية موجودة في الخارج كان أحد جزئي الكلي العقلي وهو الكلي المنطقي معدوما في الخارج فكان الكلي العقلي معدوما في الخارج لانتفاء جزؤه عن الخارج.[٧٩٢]

---

[٧٨٧] انظر: ابن سينا، كتاب الشفآء: المدخل، ص. ٦١.

[٧٨٨] ج – له.

[٧٨٩] ج – الّا.

[٧٩٠] ل – الطبيعي.

[٧٩١] ل – وأما.

[٧٩٢] ج – عن الخارج.

[ك: ٥١٣] وقوله "والنظر فيه خارج عن المباحث المنطقية" أي النظر في أنّ للكلي العقلي وجودا في الخارج أم لا ليس من المباحث المنطقية.

[ك: ٥١٤] فلا يجب علينا الشروع فيه قول حق لكنا نذكر ما قيل في نفيه وإثباته لتحصل الإحاطة بصحة ما هو صحيح منه وفساد ما هو فاسد منه.

[ك: ٥١٥] قال الإمام في الملخّص[٧٩٣] ناقلا عن الحكماء وأما الكلي العقلي فالمشهور أنه الصورة الذهنية اي وجوده بما هو هو[٧٩٤] في الذهن فقد لا في الخارج قالوا في بيان ذلك أنّ الأمر الموصوف بالكلية موجود إمّا في الذهن أو في الخارج والاّ لكان عدما صرفا ولو كان كذلك لاستحال أن يكون مشتركا فيه بين كثيرين ومحال أن يكون موجودا في الخارج لأنّ كلّ موجود في الخارج فهو شخص معين ولا شيء من الشخص المعين بمشترك فيه بين كثيرين ينتج لا شيء من الموجود في الخارج بمشترك فيه[٧٩٥] بين كثيرين وكلّ كلي مشترك فيه بين كثيرين فلا شيء من الموجود في الخارج بكلي. ولما بطل كون الكلي موجودا في الخارج تعين كونه موجودا في الذهن فصح ما ادّعيناه.

[ك: ٥١٦] واعلم أنّه إن عنى بالشخص في قوله ولا[٧٩٦] شيء من الشخص المعين بمشترك فيه بين كثيرين الماهية مع ما عرض لها من المشخصات فلا شك أنّ الأمر كذلك وان عنى به الماهية المعروضة لتلك المشخصات فذلك ممنوع فانها اذا أنزعت[٧٩٧] من المشخصات وحصلت في العقل صلح لان يعرض فيها[٧٩٨] الكلية فكانت مشتركا فيها بين كثيرين على معنى انها تطابقها على.

[ك: ٥١٧] انّا نقول لا حاجة الى هذا البرهان فانّ الكلي العقلي لما كان مفسّرا بالمعقول من المركب من الاخرين من حيث هو في العقل كان وجوده في العقل وعدمه في الخارج ظاهرا لانّ الشيء من حيث هو في العقل استحال أن يكون في الخارج.

[ك: ٥١٨] ثم قال وسألوا [٣٠ب] أنفسهم وقالوا الصورة الذهنية صورة شخصية في نفس شخصية فما ذكرتموه من الإلزام حاصل فيها ومعناه لا شكّ أنّ النفس من الأمور الموجودة في الخارج فكان

---

[٧٩٣] انظر: فخر الدين الرازي، كتاب الملخص، ص. ٢٩-٢٨.

[٧٩٤] ل – هو.

[٧٩٥] ل – فيه.

[٧٩٦] ر: لا.

[٧٩٧] ر: نزعت.

[٧٩٨] ر، ل: لها.

الموجود فيها موجودا في أمر مشخص معين موجود في الخارج[799] والموجود في الأمر المشخص المعين الموجود في الخارج مشخص معين موجود في الخارج.

[ك: ٥١٩] وقد سلمتم انه لا شيء من المشخص المعين الموجود في الخارج بمشترك فيه بين كثيرين فاذن الكلي ليس موجودا في الذهن أيضا لتمام ما ذكرتم من البرهان.

[ك: ٥٢٠] ثم قال أجيب عنه وقالوا بأنا اذا قلنا أنّ الصورة الذهنية كلية لا نعنى به أنّ تلك الصورة بعينها وتشخصها مشتركة بين كثيرين فان ذلك محال بل عنينا به كونها مطابقة لجميع الجزئيات الموجودة في الخارج لتلك الماهية على معنى أنه اذا حصل في النفس شخص من أشخاص تلك الماهية وأخذت النفس ماهية مجردة عن جميع الغواشي واللّواحق التى تلحقها[800] ثم سبق الى النفس شخص آخر من ذلك النوع بدلا عن الشخص الأول وعلمت النفس معه العمل المذكور ثم سبق شخص ثالث ورابع الى النفس وعلمت النفس معهما ما ذكرناه من العمل وهكذا مرّة بعد أخرى كان المأخوذ والحاصل من أحد تلك الأشخاص إمّا عين المأخوذ والحاصل من البواقي أو ما يساويه في المفهوم وكون الصورة الذهنية كلية على هذا التفسير ليس بمحال.

[ك: ٥٢١] ثم قال هذا منتهى كلامهم وهو مشكل وذكر لبيان ذلك وجوها.

الأوّل: أنّ ذلك انما يصح إن لو ثبت حصول صورة[801] شيء ما[802] في العقل وهو ممنوع.

الثاني: أن الكلي لو كان مفسّرا بالصورة الذهنية لاستحال انقسامه الى الذاتي المفسر بجزء الماهية والى غير الذاتي لأنّ الصورة الذهنية التى قد[803] يكون حادثة بعد حدوث الشخص استحال أن يكون جزءا من ماهية الشخص الموجود في الخارج لوجوب[804] تقدّم الذاتي على الذات وتأخر الصورة الذهنية عنها.

الثالث: الذي فسّرتم به قولكم الصورة الذهنية كلية هو انا نتصور قدرا مشتركا بين الأشخاص الموجودة في الخارج واذا كان كذلك فنقول تصوّر القدر مشترك في الخارج ان لم يتوقف على تحقق القدر

---

[799] ل – موجود في الخارج.

[800] ل – تلحقها، صح هامش.

[801] ج – صورة.

[802] ج – ما.

[803] ج – قد.

[804] ر – لوجوب، صح هامش.

المشترك في الخارج لم يكن التصور الذهني مطابقا للامر الخارجي فكان جهلا وان توقف على ذلك كان القدر المشترك موجودا في الخارج واذا كان كذلك كان الكلي بالحقيقة هو ذلك القدر المشترك الموجود في الخارج والصورة الذهنية انما يقال لها أنها كلية مجازا لكونها علما متعلقا بما هو الأمر الكلي بالحقيقة.

الرابع: ولم لا يجوز أن يجعل كلّ شخص في الخارج كليا بشرط حذف المشخصات عنه.

[ك: ٥٢٢] اعلم أنّ هذا الكلام يمكن تقريره من وجهين.

أحدهما: أنّ الصورة الذهنية الحاصلة في النفس من الحقيقة الواحدة انما صارت كلية لا لأنها في النفس بل لأنّ[٨٠٥] قياس أشخاص تلك الحقيقة اليها قياس واحد واذا كان كذلك صح أيضا أن يكون ماهية كلّ شخص في الخارج كلية بشرط حذف المشخصات عنها لا لأنها حاصلة في الخارج بل لأن انتساب أفراد تلك الماهية اليها واحد. وبالجملة فالذي أوجب كلية الصورة الذهنية يوجب أيضا كلية الماهية الخارجية محذوفا عنها المشخصات.

الثاني: أنّ العلة الموجبة لكون الحقيقة كلية ليست هي المشخصات ولا هي بشرط المشخصات بل هي من حيث هي هي وهي[٨٠٦] من حيث هي هي[٨٠٧] موجودة في الخارج فالعلة الموجبة لكون الماهية كلية موجودة في الخارج يوجب أن تعرض للماهية الموجودة في الخارج الكلية فالكلي العقلي موجود في الخارج.

الخامس: والذي بقوله انا نعلم بالضرورة أنّ الأشخاص الموجودة في الخارج من النوع الواحد مشترك في طبيعة ذلك النوع ويمتاز كلّ واحد منها عما عداه بخصوصية وما به الاشتراك غير ما به الامتياز فذلك القدر المشترك هو الكلي فيكون الكلي موجودا في الخارج.

[ك: ٥٢٣] هذا مجموع ما ذهب اليه الإمام في هذا المقام. والكل ضعيف.

---

[٨٠٥] ج: لأنها.

[٨٠٦] ج: هي.

[٨٠٧] ل – وهي من حيث هي هي.

أمّا الأوّل: فلانا لا نشكّ في انا نحكم على أمور بأمور [٣١أ] ليس لشيء منها وجود في الخارج كحكمنا على شريك الباري بالامتناع في الخارج وتلك الأمور[٨٠٨] لكونها محكوما عليها وبها لا بدّ أن يكون موجودة وإن[٨٠٩] ليست في الأعيان فهي في الأذهان فثبت حصول صورة شيء ما في العقل.

وأمّا الثاني: فلانا لا نسلّم صدق قولكم لو كان الكلي مفسّرا بالصورة الذهنية لاستحال انقسامه الى الذاتي وغيره وانما يستحيل ذلك إن لو كان انقسام الصورة الذهنية الى الذاتي وغيره مقتضيا تأخر ذاتي عنها وليس كذلك فإنّ معنى قولنا الصورة الذهنية إما ذاتية أو غير ذاتية[٨١٠] أنها ينسب تارة الى المقوّمات وتارة الى غير المقوّمات أو نقول المراد أنّ الماهية التى عرضت لها إن صارت معقولة بالقياس الى جزئياتها اعنى الأمور التى يطابقها إمّا ذاتية لها أو غير ذاتية لها وهذا لا يقتضى تقدّم الصورة الذهنية على الذاتي ولا على ما الذاتي ذاتي له وهو ظاهر غاية الظهور بل الذي يقتضيه هذا الانقسام تقدم ما الصورة الذهنية مثال وصورة له وهو الكلي الطبيعي على الأمور التى ينسب اليها أو يطابقها[٨١١] سلّمنا صدق الشرطية ولكن لا نسلّم انتفاء التالي وانما يكون منتفيا ان لو كان المنقسم الى الذاتي وغيره هو الكلي العقلي وليس كذلك بل المنقسم اليهما هو الكلي الطبيعي واذا كان كذلك كانت الصورة الذهنية المنقسمة اليهما مثالا للكلي الطبيعي لا للكلي العقلي.

وأما الثالث: فنقول لا نسلّم أنّ ما فسّر بأنّه كلية الصورة الذهنية وهو أن تأثر النفس عن كلّ تلك الأشخاص تاثر واحد وهو انا نتصوّر قدرا مشتركا بين تلك الأشخاص بل معناه أن تلك الصورة مطابقة لتلك الأشخاص الخارجية على التفسير المذكور ولئن سلّمنا أنّ المراد ذلك ولكن لا على معنى انا نتصوّر شيئا موجودا في الخارج مشتركا بين الأشخاص الخارجية بعينه فإنّ ذلك محال بل على معنى انّ الحقيقة الواحدة الحاصلة في الذهن يطابق بحدها حدود الأشخاص الموجودة منها في الخارج وذلك لا يقتضى وجود أمر موجود في الخارج مشترك بعينه بين الأشخاص.

[ك: ٥٢٤] والشيخ أشار في الشفآء الى ما ذكرناه وقال المعقول من الإنسان الكلي في النفس كليته ليست لأنه معقول في النفس فانه بهذا الاعتبار أحد أشخاص التصورات بل لأنه مقيس الى أعيان كثيرة

---

[٨٠٨] ر: الأمر.

[٨٠٩] ل: اذا.

[٨١٠] ل – أو غير ذاتية، صح هامش.

[٨١١] ج: ويطابقها.

موجودة[٨١٢] أو متوهمة حكمها عنده حكم واحد. ثم قال وكما انّ الشيء باعتبارات مختلفة يكون جنسا ونوعا وغيرهما فكذلك بحسب اعتبارات مختلفة يكون كليا وجزئيا.

وأمّا الرابع: فالوجه الأوّل من التقدير ظاهر البطلان لانّ انتساب الماهية الى أفرادها حال كونها خارجية غير حاصلة في الذهن محال بل الانتساب لا يمكن الّا اذا حصلت في الذهن واذا كان كذلك كانت الكلية عارضة لما[٨١٣] في الذهن لا لما في الخارج. وأما الوجه الثاني منه فلا نسلّم انحصار العلة الموجبة لكون الماهية كلية فيما ذكرتم من الأمور الثلاثة وهي الماهية لا بشرط شيء والمشخصات والماهية شرط المشخصات ولم لا يجوز أن تكون العلة الموجبة لذلك هو الماهية[٨١٤] بشرط لا شيء وهي بهذا الشرط لا تحقق الّا في الذهن.

وأمّا الخامس: فنقول ان عنيتم بالاشتراك الأشخاص الموجودة في الخارج من النوع الواحد في طبيعة ذلك النوع اشتراكها في شيء اذا حصل في العقل كان مطابقا لها فهو حق ومسلّم ولكن لا يلزم منه عروض الكلية لأمر خارجي وان عنيتم به اشتراكها في أمر عرض له الكلية في الخارج فهو ممنوع وهل النزاع الّا فيه.

[شرح الكلي قبل الكثرة ومع الكثرة وبعد الكثرة]

[ك: ٥٢٥] واعلم أنّ الكلي ينقسم باعتبار آخر الى الكلي الذي قبل الكثرة والى الكلي الذي[٨١٥] مع الكثرة وفيها والى الكلي الذي بعد الكثرة أمّا الذي قبل الكثرة فهو كمن يعقل اوّلا شيئا من الأمور الصّناعية ثم يجعله مصنوعا موجودا ونسبة جميع الأمور الموجودة الى الله تعالى والى العقول العشرة المجردة نسبة المصنوعات التى عندنا الى النفس الصانعة واذا كان كذلك كان جميع ما هو في علم الله تعالى وفي علم العقول من حقيقة [٣١ب] المعلوم والمدرك من الأمور الطبيعيّة قبل وجود جزئياتها بالذات في الخارج كليا موجودا قبل كثرة.

[ك: ٥٢٦] والى هذا المعنى أشار الإمام والمصنف حيث فسّروا الكلّي قبل الكثرة بقولهم هو الصّور المعقولة في المفارقات الفياضة قبل وجود الجزئيات بالذات.

---

[٨١٢] ج – موجودة.

[٨١٣] ل – لما.

[٨١٤] ر + لا بشرط شيء والمشخصات و الماهية بشرط المشخصات ولم لا يجوز أن تكون العلّة الموجبة لذلك هو الماهية.

[٨١٥] ل – الذي.

[ك: ٥٢٧] وأمّا الكلي الذي مع الكثرة وفيها فهو المعاني التى في ضمن الجزئيات حال كونها خارجية لانّ الصّور المعقولة من الكليات[٨١٦] قبل الكثرة اذا حصل لها وجود في الخارج صارت مع الكثرة في الكثرة لكن لا يتحد تلك الكثرة في شيء منها بوجه من الوجوه اذ ليس في الأعيان شيء واحد عام بل تفريق فقط أي الموجود في ضمن أحد الجزئيات مغاير للموجود في ضمن الجزئي الاخر.

[ك: ٥٢٨] وأمّا الكلي الذي بعد الكثرة فهو المعاني التى يحصل في الذهن منتزعة من الجزئيات الموجود في الخارج كما يعرض لأحد ان رأى أشخاص الناس فأنزع منها الصورة الانسانية واستثبتها في الذهن.

[ك: ٥٢٩] ومن هذا علم أنّ الصورة المعقولة في الذهن[٨١٧] قد يكون سببا بوجه ما لحصول الصورة الموجودة في الأعيان اي يكون انما حصلت في الأعيان بعد ان حصلت في العقل والصورة الموجودة في الأعيان قد يكون أيضا سببا بوجه ما للصورة المعقولة في الأذهان اي يكون انما حصلت في العقل بعد ان حصلت في الأعيان ثم الدليل الذي يدلّ على وجود الكلي في ضمن الجزئيات في الخارج هو أنّ الحيوان مثلا لا شكّ في وجوده في الخارج لكونه جزءا من هذا الحيوان الشخصي الموجود في الخارج ووجوب أن يكون جزء الموجود في الخارج[٨١٨] موجودا في الخارج فالحيوان الذي هو موجود في الخارج وجزء من هذا الحيوان امّا نفس الحيوان من حيث هو حيوان من غير أن يكون معه قيد آخر أو الحيوان مع قيد آخر فان كان الأوّل فقد حصل المطلوب وان كان الثاني كان مشتملا على الحيوان وعاد التقسيم المذكور ولا يتسلسل الى غير النهاية لامتناع تركّب الماهية[٨١٩] من أجزاء غير متناهية[٨٢٠] بل ينتهى الى القسم الأوّل فاذن الحيوان لا بشرط شيء موجود في الخارج وهو بحيث اذا حصل في العقل نفس تصوره فيه لا يمنع من وقوع الشركة فيه فقد وجد[٨٢١] في الخارج ما لا يكون نفس تصوّره مانعا من الشركة فقد وجد الكلي في الخارج.

---

[٨١٦] ج – الكليات، صح هامش.
[٨١٧] ر، ل – في الذهن.
[٨١٨] ج – في الخارج.
[٨١٩] ر – ~~في العقل~~.
[٨٢٠] ر – من أجزاء غير متناهية، صح هامش.
[٨٢١] ل: حصل.

[ك: ٥٣٠] واعلم أنّ ما قلناه في الكلي مثال لك في الجنس والنوع والفصل والخاصّة والعرض العام يهديك سبيل الإحاطة بعقلية كل واحد منها ومنطقية وطبيعية وما في الكثرة ومعها وقبلها وبعدها.

[ك: ٥٣١] اذا عرفت هذا فاعلم أنّ كلّ كلي محمول بالطبع وكلّ جزئي اضافي موضوع بالطبع اي اذا خلى الكلي الجزئي الاضافي وطبعها اقتضى الكلي الحمل على ما تحته والجزئي الاضافي الوضع لما فوقه أمّا الأوّل فلانّ الكلي من حيث هو كلي لا بد أن يكون محمولا على ما تحته لانه لا معنى لكون الشيء كليا الا كونه مشتركا فيه بين أفراد موجودة أو متوهمة وكل ما كان كذلك كان مطابقا لتلك الأفراد فكان محمولا عليها. وامّا الثاني فلانّ الجزئي الاضافي من حيث هو جزئي اضافي موضوع لما فوقه ضرورة أنّ مفهومه هو كون الشيء مندرجا تحت الكلي والمندرج تحت الكلي لا بدّ أن يكون موضوعا له.

البحث الرابع في مباحث الجنس

[شرح حدّ الجنس]

[ك: ٥٣٢] اعلم أنّ لفظة الجنس في لغة اليونان بحسب الوضع الأوّل انما كانت موضوعة للمعنى الذي يشترك فيه أشخاص كثيرون فيجعلون العلوية جنسا للعلويين والمصرية جنسا للمصريين وكانوا أيضا يسمون الواحد المنسوب اليه جماعة كثيرون جنسا لهم فكان علي صلّى الله عليه وآله[٨٢٢] مثلا جنسا للعلوين ومصر للمصريين. وكان هذا القسم عندهم أولى بالجنسية لأنّ عليا سبب لكون العلوية جنسا للعلويين ومصر سبب لكون المصرية جنسا للمصريّة جنسا للمصريين والسبب أولى بالاسم من المسبب. اذا وافقه في معناه أو قاربه وكانوا أيضا يسمّون الحرف والصّناعات أنفسها أجناسا للمشتركين فيها والشركة نفسها أيضا جنسا.

[ك: ٥٣٣] ولما كان المعنى الذي يسمّى عند المنطقيين لأن جنسا [٣٢أ] هو معنى واحد له نسبة الى أشياء كثيرة يشترك[٨٢٣] فيه[٨٢٤] ولم يكن له في الوضع الأوّل إسم نقل إسم هذه الأمور المشابهة له اليه فيسمى جنسا وهو الذي يتكلّم فيه المنطقيون ويرسمونه بأنه المقول على كثيرين مختلفين بالنوع في

---

[٨٢٢] ر: رضي الله عنه، ل: صلى.

[٨٢٣] ر – ~~فيها~~.

[٨٢٤] ر – فيه.

جواب ما هو فالمقول كالجنس البعيد للجنس لأنّ منه ما يقال على واحد فقد ومنه ما يقال على كثيرين فيكون المقول على كثيرين كالجنس القريب له ويتناول الكليات الخمسة المذكورة ويخرج به المقول على واحد فقد فهو إذن جنس للخمسة لكونه حدّا للكلي وبقولنا مختلفين بالنوع اي مختلفين بالخقائق الذاتية يخرج النوع لانّه لا يقال على كثيرين مختلفين بالنوع بل على كثيرين متفقين بالحقائق مختلفين بالعدد وبقولنا في جواب ما هو يخرج الفصل والخاصة والعرض العام لأنّ شيئا من هذه الثلاثة لا يقال في جواب ما هو.

[ك: ٥٣٤] لما عرفت من وجوب دلالة المقول في جواب ما هو على ماهية المسؤل عنه بالمطابقة وعدم دلالة شيء منها على الماهية بالمطابقة ويجب أن يفهم من المقول في جواب ما هو في هذا الرسم المقول في جواب ما هو بحال الشركة المطلقة فعلى هذا يخرج النوع أيضا وبالقيد الذي بعده الفصل والخاصّة أيضا وعند التقييد بالقيود المذكورة صار الرّسم المذكور منطبقا على الجنس على معنى أنّ كلّ جنس موصوف بهذه الصفة وكلّ موصوف بهذه الصفة فهو جنس.

[ك: ٥٣٥] قال الإمام في الملخص[٨٢٥] حيث يشرح هذا الرسم ولا يعنى ههنا بالمقول على كثيرين أنه الذي نفس تصوّره لا يمنع من ذلك والاّ لكان كلّ نوع جنسا بل وأن يكون مقولا بالفعل على كثيرين.

[ك: ٥٣٦] قيل عليه بأنّ الشرطية المذكورة ممنوعة وانما يصدق ان لو كان مفهوم الجنس منحصرا في مجرّد كون الشيء بحيث لا يمنع القول على كثيرين[٨٢٦] وليس كذلك بل مفهوم الجنس هذا المعنى مع القيود المذكورة التى عرفتها.

[ك: ٥٣٧] والأستاذ العلامة أثير الحق والدّين الأبهري برد الله مضجعه حمل كلام الإمام على ما أقوله. وقال المراد أنّ الجنس ليس هو المقول على كثيرين مختلفين بالحقائق[٨٢٧] في جواب ما هو قولا بالقوة بل هو مقول على كثيرين مختلفين بالحقائق في جواب ما هو قولا بالفعل فانّ الجنس لو كان هو الأوّل لكان كلّ[٨٢٨] نوع جنسا لكونه مقولا على كثيرين مختلفين بالحقائق في جواب ما هو قولا بالقوة.

---

[٨٢٥] انظر: فخر الدين الرازي، كتاب الملخص، ص. ٥٩.

[٨٢٦] ل – كثيرين.

[٨٢٧] ج – ~~قولا~~.

[٨٢٨] ل – كلّ، صح هامش.

[ك: ٥٣٨] وعلى هذا لا يرد ما ذكروه من المنع بناءً[٨٢٩] على المستند المذكور ولكن[٨٣٠] يمكن أن يمنع الشرطية أيضا وانما يصدق ان لو كان كلّ نوع مقولا على كثيرين مختلفين بالحقائق في جواب ما هو قولا بالقوة وهو غير معلوم.

[ك: ٥٣٩] وأنا أقول الظاهر أنّ غرض الإمام من هذا الكلام التنبيه على أنّ[٨٣١] الشيء الواحد لا يكون جنسا بالقياس الى نوع واحد وان كان نوعا بالقياس الى شخص واحد لانّه اذا كان مقولا على كثيرين مختلفين بالحقائق في جواب ما هو قولا بالفعل كان تحت الجنس أكثر من نوع واحد.

[ك: ٥٤٠] ولقائل أن يقول لو كان المعتبر هو المقول على كثيرين[٨٣٢] بالفعل لم يكن المقول على كثيرين جنسا للخمسة وانما يكون جنسا لها[٨٣٣] ان لو كان صادقا على كلّ واحد منها وليس كذلك فانّ الأنواع المنحصر وجودها في أشخاصها لا يصدق على كثيرين بالفعل.

[ك: ٥٤١] وإن فسّرتم الكثيرين بالأفراد المتوهمة ليكون كلّ نوع مقولا على كثيرين بالفعل قلنا اذا جاز أن يكون الشيء نوعا بالقياس الى أشخاص متوهمة فلم لا يجوز أن يكون جنسا بالقياس الى أنواع متوهة. والمصنف أشار اليه على ما ستعلمه بعد.

[ك: ٥٤٢] إذا عرفت هذا فاعلم أنه قد يرد على هذا التعريف شكوك:

أحدها: أن المقول على كثيرين لو كان جنسا للخمسة لكان الشيء الواحد بعينه اخصّ من شيء آخر واعمّ منه وانه محال بيان الملازمة هو[٨٣٤] أنه لو كان جنسا للخمسة كان جنسا للجنس المطلق ولو كان جنسا له لكان اخصّ منه لأن الجنسيته له جنسية خاصة مندرجة تحته اعنى تحت الجنس المطلق وانه اعم منه لكونه جنسا له[٨٣٥] وكلّ جنس اعمّ من نوعه فاذن المقول على الكثيرين اخصّ من الجنس المطلق واعمّ منه وأمّا انّ ذلك محال فظاهر لانّ كونه اخصّ منه يقتضى [٣٢ب] امتناع وجوده بدونه

---

[٨٢٩] ج – بناء، صح هامش.

[٨٣٠] ل: لكن.

[٨٣١] ر – أنّ، صح هامش.

[٨٣٢] ر – على كثيرين، صح هامش.

[٨٣٣] ج + إن.

[٨٣٤] ج – هو.

[٨٣٥] ج – له.

وكونه اعمّ يقتضى جواز وجوده بدونه فلو كان اخصّ واعمّ منه معا لامتنع وجوده بدونه وجاز وجوده بدونه وذلك محال بالضرورة.

الثاني: انّكم عرّفتم الجنس بالنوع والنوع لا يمكن تعريفه الاّ بالجنس فتعريف الجنس بالنوع يقتضى الدور وإنّه محال.

الثالث: أنّ المعنى الذي فسّرتم به الجنس إمّا أن يكون نفس الماهية أو داخلا فيها أو خارجا عنها وكلّ واحد منها محال أمّا الأوّل فلانّه لو كان نفس الماهية لاتّفق أفراده في الحقيقة والماهية ومن البين أنه ليس كذلك وأمّا الثاني فلانّه لو كان جزءا من الماهية لم يكن الجنس محمولا لإنتاج مقدم هذه الشرطية مع قولنا لا شيء من الجزء بمحمول تاليها ولو لم يكن الجنس محمولا لم يكن مقولا على كثيرين ولو كان كذلك لم يكن الجنس جنسا وأما الثالث فلانه لو كان خارجا عن الماهية لكان وصفا غير ذاتي لو كان كذلك لم يكن الجنس جنسا.

الرابع: أنّ المعنى الجنسي إمّا أن يكون موجودا بأحد الوجودين أو معدوما صرفا وكلّ واحد منهما محال أمّا الأوّل فلانّه ان كان موجودا في الخارج كان مشخصا لانّ كلّ موجود في الخارج فهو مشخص ولا شيء من المشخص بمشترك فيه ينتج لا شيء من الموجود في الخارج[٨٣٦] بمشترك فيه وكلّ جنس مشترك فيه فلا شيء من الموجود في الخارج بجنس وإن كان موجودا في الذهن امتنع أن يكون مقوّما للجزئيات الموجودة في الخارج المندرجة تحت الجنس ولو كان كذلك لم يصلح لان يقال عليها في[٨٣٧] جواب ما هو ولو كان كذلك لم يكن الجنس جنسا وأمّا الثاني فلانّه ان كان معدوما صرفا لاستحال أن يكون جزءا للجزئيات المندرجة تحته لامتناع أن يكون العاري عن كلّ واحد من الوجودين من حيث هو كذلك جزءا من الموجود في الخارج ولو كان كذلك لزم المحال الذي ذكرناه في إبطال القسم الثاني.

[ك: ٥٤٣] والجواب أمّا عن الاوّل فلا نسلم صدق ما ذكرتم من الشرطية وانما يصدق ان لو كان المقول على كثيرين على تقدير كونه جنسا للخمسة اخصّ من الجنس المطلق واعمّ منه باعتبار واحد وليس كذلك بل هو اعمّ من الجنس المطلق باعتبار ذاته لكونه جنسا للخمسة باعتبار ذاته لانّ كلّ

---

[٨٣٦] ل – كان مشخصا لأن كلّ موجود في الخارج فهو مشخص ولا شيء من المشخص بمشترك فيه ينتج لا شيء من الموجود في الخارج، صح هامش.

[٨٣٧] ج – في.

جنس مقول على كثيرين وليس كلّ مقول على كثيرين بجنس وليس اخصّ من الجنس المطلق باعتبار ذاته والاّ لكان كلّ مقول على كثيرين جنسا وليس كذلك بل هو اخصّ من الجنس المطلق باعتبار بعض[٨٣٨] عوارضه وهو كونه جنسا للخمسة لأنّ المقول على كثيرين لما عرض له ان صار جنسا للخمسة عرض له إن صار جنسا للجنس واذا كان كذلك كان اخصّ منه بهذا الاعتبار لانّ الشيء اذا كان جنسا للخمسة أو جنسا للجنس كان جنسا[٨٣٩] في الجملة وليس كلّما كان جنسا كان جنسا للخمسة أو جنسا للجنس واذا كان اللّازم على ذلك التقدير كون المقول على كثيرين اعمّ من الجنس المطلق باعتبار ذاته واخصّ منه باعتبار بعض عوارضه لا يصدق ما ادّعيتموه من الشرطية.

[ك: ٥٤٤] نعم لو ادّعيتم لزوم كونه اعمّ منه باعتبار ذاته واخصّ منه باعتبار بعض عوارضه على ذلك التقدير ونفيتم اللازم في نفس الأمر. لتمّ الشكّ لكن انتفاء اللّازم في نفس الأمر ممنوع فانه لا امتناع في كون الشيء اخصّ من غيره باعتبار ذاته واعم منه أو مساويا له باعتبار بعض عوارضه أو على العكس اي أن[٨٤٠] يكون الشيء اعمّ من غيره باعتبار ذاته واخصّ منه أو مساويا له باعتبار بعض عوارضه مثال الأوّل حال المضاف الذي هو أحد المقولات بالقياس الى مفهوم كون الشيء جنس الأجناس فانه اخصّ باعتبار ذاته من جنس الأجناس لانّ كلّ مضاف فهو جنس الأجناس وليس كلّ[٨٤١] ما يصدق عليه أنّه جنس الأجناس فهو مضاف واعمّ منه باعتبار بعض عوارضه وهو كونه جنسا للجنس المطلق الذي جنس الأجناس من[٨٤٢] أحد أنواعه لاندراج الجنس المطلق تحت الكلي المندرج تحت المضاف لأنّ المضاف قد يكون كليا وقد يكون جزئيا ومثال عكسه اذا اعتبرت حال جنس الأجناس بالقياس الى المضاف ضرورة كونه اعمّ من المضاف باعتبار ذاته واخصّ منه باعتباربعض عوارضه وهو كونه [٣٣أ] أحد أنواع الجنس المطلق المندرج تحت المضاف على الوجه المذكور[٨٤٣] ومثال الثاني حال حدّ الحدّ بالنسبة الى الحدّ فانه اخصّ منه باعتبار ذاته لانّ كلّ ما هو حدّ للحدّ فهو حدّ وليس كلّ حدّ

---

[٨٣٨] ل – بعض، صح هامش.

[٨٣٩] ر – كان جنسا، صح هامش.

[٨٤٠] ل – أن.

[٨٤١] ج – كلّ.

[٨٤٢] ر، ل – من.

[٨٤٣] ل+ باعتبار بعض عوارضه وهو كونه أحد أنواع الجنس المطلق المندرج تحت المضاف على الوجه المذكور

فهو حدّ للحدّ ومساو له باعتبار بعض عوارضه وهو كونه حدّا للحدّ لانّ حدّ[٨٤٤] كلّ شيء مساو له ومثال عكسه اذا اعتبرت حال الحدّ بالنسبة الى حدّ الحدّ وأمثالها كثيرة.

[ك: ٥٤٥] وأمّا عن الثاني فلا نسلّم لزوم الدور وانما يلزم الدور إن لو كان النّوع المأخوذ في حد الجنس هو النوع الاضافي المعرّف بالجنس وليس كذلك بل النوع المأخوذ في حدّ الجنس هو النوع الحقيقي والنوع المعرّف بالجنس هو النوع المضاف وأحدهما غير الاخر وغير مستلزم له على ما ستعرف.

[ك: ٥٤٦] وأمّا عن الثالث فلا نسلّم استحالة القسم الثاني وهو أن يكون المعنى الجنسيّ جزءا من الماهية.

[ك: ٥٤٧] قوله لو كان كذلك لم يكن الجنس محمولا ضرورة صدق قولنا لا شيء من الجزء بمحمول. قلنا لا نسلّم صدق هذه السالبة فانّ الجزء قد يحمل على الكلّ على ما سيظهر لك.

[ك: ٥٤٨] اذا عرفت معنى الحمل هكذا ذكره المصنف ونحن نتبيّن انّ الذات التى عرضت لها الجزئية لشيء كيف تعرض لها أن يصير محموله على ذلك الشيء.

[ك: ٥٤٩] فاعلم أنا اذا قلنا كلّ كذا كذا كان مرادنا أنّ كلّ ما يصدق عليه الأوّل بالفعل يصدق عليه الثاني اذا عرفت معنى الحمل فلنعين مثالا ليتضخ لك الحال في كيفية حمل الجزء على الكلّ.

[ك: ٥٥٠] فنقول إن أخذ الحيوان مع فصل الإنسان وهو الناطق لم يكن محمولا على الإنسان بل هو الإنسان نفسه وإن أخذ بشرط التجرّد عن جميع القيود والخلو عن الناطق وهو الحيوان بشرط لا شيء لم يكن أيضا محمولا على الإنسان بل كان مادّة وجزءا منه لأنّ الإنسان لا يصدق عليه أنه حيوان مجرّد عن جميع القيود وإن أخذ الحيوان من حيث هو هو وهو الحيوان لا بشرط شيء الذي هو اعمّ من الحيوان المأخوذ مع الناطق ومن الحيوان المأخوذ المجرد عن جميع القيود كان محمولا على الإنسان لأنّ المركب[٨٤٥] من الحيوان والناطق يصدق عليه انه حيوان اي ما يصدق عليه أنه حيوان ناطق يصدق عليه انه حيوان فقولنا لا نسلّم صدق قولنا لا شيء من الجزء بمحمول أي لا نسلّم انه لا شيء من الذات

---

[٨٤٤] ج – حد، صح هامش.

[٨٤٥] ج – على.

التى عرض لها أنها جزء لحقيقة لم تعرض[846] لها أنها محمولة على تلك الحقيقة وعروض ذلك لها ظاهر مما مرّ.

[ك: ٥٥١] وأمّا الرّابع فأجاب المصنّف عنه بقوله "أنّ الجنس يجوز أن يكون موجودا في الخارج ويكون المشترك بين الجزئيات شيئا واحدا بالنوع لا بالشخص والمشخص[847] بهذا المعنى لا يمنع اشتراكه وجاز أيضا إن كان المراد بالجنس المعنى المعقول في الذهن المطابق لما يشتمل عليه كلّ واحد من الأنواع ويكون المراد بالاشتراك هذه المطابقة وجاز مطابقة شيء واحد معين لأشياء[848] متعددة. "

[ك: ٥٥٢] أقول توجيه هذا الجواب أن يقال لم لا يجوز أن يكون الجنس معنى موجودا في الخارج.

[ك: ٥٥٣] قوله لأنّ كلّ موجود في الخارج مشخّص.

[ك: ٥٥٤] قلنا لا نسلّم، فإنّ حرارة المشتركة بين أنواع الحرارات كحرارة الشمس وحرارة النار وغيرهما[849] موجودة في الخارج وليست واحدة بالشخص، والاّ امتنع اشتراك تلك الأنواع فيها بل اشتراك جزئيات كلّ نوع في حصّة ذلك النوع بل واحدة بالنوع وإذا كان كذلك كان الحقّ أنّ كلّ موجود في الخارج فهو إمّا واحد بالشخص أو واحد بالنوع، وإذا كان كذلك[850] فيجوز أن يكون الجنس موجودا في الخارج ويكون مشتركا فيه بين الجزئيات لكونه واحدا بالنوع لا بالشخص والواحد بالنوع لا يمنع[851] من كونه مشتركا فيه بين كثيرين كحال الحرارة بالقياس الى أنواعها وحال حصّة كلّ نوع بالقياس الى جزئيات ذلك النوع.

[ك: ٥٥٥] هكذا ذكره المصنّف وفيه نظر: لأنّ ما ذكره يقتضى أن يكون الحرارة الموجودة في الخارج المشتركة بين أنواع الحرارات واحدة بالنوع، وكذلك الجنس الموجود في الخارج المشترك بين الأنواع واحدا بالنوع وهو على خلاف اصطلاح القوم فإنهم إنّما[852] يطلقون الواحد بالنوع على

---

[846] ج: بعض.

[847] ل – والمشخص.

[848] ل – لأشياء، صح هامش.

[849] ر – وحرارة النار وغيرهما.

[850] ل – ~~كان الحق ان كل موجود في الخارج فهو إما واحد بالشخص أو واحد بالنوع واذا كان كذلك~~.

[851] ر + لا يمتنع، ر: لا يمتنع.

[852] ل – انما، صح هامش.

كثيرين متفقين بالحقائق كأفراد الإنسان مثلا وأفراد الحرارة لا على الأمر المشترك بينها الذي هو الإنسان في المثال الأوّل والحرارة [٣٣ب] في المثال الثاني.

[ك: ٥٥٦] ولئن سلّمنا فساد هذا القسم لكن لم لا يجوز أن يكون الجنس معنى معقولا في الذهن مطابقا لكلّ واحدة من الحصص التى يشتمل عليه الأنواع على معنى[٨٥٣] أنّ المعقول من احدى الحصص اعنى الموجودة في أحد الأنواع امّا عين المعقول من الحصة الموجودة في النوع الاخر أو ما يساويه في المفهوم ويكون المراد بالاشتراك الجنس بين الأنواع كون ما في الذهن من الجنس مطابقا للحصص الموجودة في الأنواع ولا[٨٥٤] امتناع[٨٥٥] في مطابقة شيء واحد معيّن لأشياء متعددة.

[ك: ٥٥٧] وقد عرفت ذلك على الوجه[٨٥٦] من قبل ومن الناس من زاد في هذا الرسم قيدا آخر وهو كونه مقولا في جواب ما هو قولا أوّليا.

[ك: ٥٥٨] قال المصنّف هذا القيد غير محتاج اليه في تعريف الجنس المطلق بل ذلك تعريف للجنس القريب المندرج تحت الجنس المطلق المعرّف بالرسم المذكور والأمر كما قاله.

[ك: ٥٥٩] قال الإمام في الملخّص[٨٥٧] المشهور في الكتب أنّ هذا التعريف رسم للجنس لأنهم يقولون الجنس يرسم بكذا وكذا. ثم قال واعلم أنّ هذا التعريف ليس الاّ للجنس المنطقي والجنس المنطقي لا ماهية له وراء هذا الاعتبار فانه لا معنى لكون الحيوان جنسا الّا كونه مقولا على كثيرين مختلفين بالحقائق في جواب ما هو فهو بالحدود أشبه لانه انما يكون رسما إن لو كان الجنس المنطقي حقيقة[٨٥٨] مغايرة لهذا الاعتبار ملزومة له لكنه ليس كذلك.

[ك: ٥٦٠] قال المصنّف ولم قلتم بأنّه ليس له حقيقة مغايرة لهذا الاعتبار مساوية له فانّه يحتمل[٨٥٩] أن يكون الجنس المنطقي عبارة عن حقيقة مغايرة لهذا الاعتبار مساوية له[٨٦٠].

---

[٨٥٣] ج – معنى.

[٨٥٤] ر – لا.

[٨٥٥] ر: الامتناع.

[٨٥٦] ج: الوجهين.

[٨٥٧] انظر، فخرالدين الرازي، كتاب الملخص، ص. ٦٢-٦٣.

[٨٥٨] ل: مفتقرا.

[٨٥٩] ج: يحمل.

[٨٦٠] ل – فانه يحتمل أن يكون الجنس المنطقي عبارة عن حقيقة مغايرة لهذا الاعتبار و مساوية له، صح هامش.

[ك: ٥٦١] واذا كان كذلك كان ما ذكره الإمام غير لازم وقد صرّح الإمام نفسه بهذا الاحتمال في شرحه للاشارات.

[ك: ٥٦٢] نعم لو قال الإمام أنا اعنى بالجنس المنطقي مجرد هذا الاعتبار مما لا يمكن مناقضة كلامهم لجواز انهم يريدون به أمرا يساوي هذا الاعتبار. وأنا أقول هذا الاحتمال مع[٨٦١] تصريح الشيخ في الشفآء بأنّ المراد بالجنس المنطقي مجرّد هذا الاعتبار مما[٨٦٢] لا يمكن اجتماعه.

[ك: ٥٦٣] والجنس المنطقي لا يقوّم النوع[٨٦٣] الطبيعي[٨٦٤] لأنّه نسبة عارضة للجنس الطبيعي بالقياس الى النوع الطبيعي والنسبة بين الشيئين متأخرة عن كلّ واحد من المنتسبين فالجنس المنطقي متأخر عن النوع الطبيعي والمتأخر عن الشيء استحال أن يكون مقوّما له والاّ لكان متقدما عليه لوجوب تقدّم الجزء على الكلّ فالمتأخر عن الشيء متقدّم عليه وأنّه محال بل الذي يقوّم النوع الطبيعي هو الجنس الطبيعي.

[ك: ٥٦٤] ثمّ قال وكذا الكلام في النوع والفصل بالنسبة الى موضوعاتهما اي المقوم لما يصدق عليه النوع هو النوع الطبيعي لا النوع المنطقي والمقوم لما يصدق عليه الفصل هو الفصل الطبيعي لا الفصل المنطقي لما مرّ من الدّليل ضرورة أنّ النوع المنطقي نسبة[٨٦٥] عارضة للنوع الطبيعي بالقياس الى موضوعاته فيتأخر عنها والفصل المنطقي نسبة عارضة للفصل الطبيعي بالقياس الى موضوعاته فيتأخر عنها أيضا ولانّ كون[٨٦٦] الشيء جنسا أو فصلا أو نوعا أو خاصّة أو عرضا عاما من حيث انّه يصدق على موضوعاته ويعطيها الحدّ والإسم انما هو بالاعتبار الطبيعي لا باعتبار المنطقي.

[ك: ٥٦٥] لما عرفت انّ الاعتبار المنطقي من كلّ واحد من هذه الخمسة لا يعطى المندرج تحت معروضه إسمه وحدّه واذا كان كذلك كان المقوّم لموضوع كلّ واحد منها هو الاعتبار الطبيعي لا الاعتبار

---

[٨٦١] ر – مع.

[٨٦٢] ج – مناقضة كلامهم لجواز أنهم يريدون به أمر يساوي هذا الاعتبار وأنا أقول هذا الاحتمال تصريح مع الشيخ في الشفآء بأن المراد بالجنس المنطقي مجرد هذا الاعتبار مما.

[٨٦٣] ر + النوع.

[٨٦٤] ل + لا.

[٨٦٥] ل: فيه.

[٨٦٦] ج – ~~الجنس~~.

المنطقي والجنس المنطقي لا يقوّم النوع المنطقي أمّا اذا كان النوع المنطقي اضافيا فلكونهما متضايفين.

[ك: ٥٦٦] هكذا ذكره المصنّف وتقريره أنّ كلّ واحد من الجنس المنطقي والنوع المنطقي الاضافي مضايف لصاحبه. أمّا النوع المنطقي الاضافي فلانّ كون الشيء بحيث يقال عليه وعلى ما يخالفه في الحقيقة الجنس في جواب ما هو لا شكّ أنّه متصوّر ومعقول بالقياس الى الجنس المنطقي.

[ك: ٥٦٧] وأمّا الجنس المنطقي فلانّ كون الشيء بحيث يقال على كثيرين مختلفين بالحقائق في جواب ما هو انما يعقل ويتصوّر بالقياس الى كون تلك الحقائق المختلفة الماهية بحالة يقال عليها الجنس في جواب ما هو الذي هو مفهوم النوع المنطقي الاضافي واذا كان كلّ واحد منهما مضافا الى الاخر كان العلم بهما معا لأنّ المتضايفين يعلمان معا ويلزم من هذا ان لا يتقوم أحدهما بالاخر اذ[٨٦٧] لو كان أحدهما مقوّما للاخر كان العلم به سابقا على العلم بالمتقوّم به[٨٦٨] [٣٤أ] فالشيء الواحد بالقياس الى غيره يعلم معه وقبله وانّه محال.

[ك: ٥٦٨] ولنا[٨٦٩] في كون الجنس المنطقي مضايفا[٨٧٠] للنوع المنطقي الاضافي على الوجه الذي ذكرناه نظر بل الغالب على الظن انّه حالة اضافية يعرض للجنس الطبيعي بالقياس الى النوع الطبيعي.

[ك: ٥٦٩] واذا كان كذلك فالأولى أن يقال في بيان أنّ الجنس المنطقي لا يقوّم النوع المنطقي الاضافي ما ذكره الإمام في الملخّص وهو أنّ كلّ واحد منهما حالة اضافية وهما لا يعرضان للشيء الواحد من الجهة الواحدة[٨٧١] لاستحالة أن يكون الشيء الواحد من الوجه الواحد جنسا منطقيا ونوعا منطقيا اضافيا واذا كان كذلك كانا متقابلين والمتقابلان لا يتقوّم أحدهما بالاخر والاّ لجاز حملهما على ذات واحدة لجواز حمل المركّب وجزؤه معا على المركب نفسه والمتقابلان امتنع حملهما[٨٧٢] معا على شيء ما من الذوات أصلا.

---

[٨٦٧] ج – اذ.

[٨٦٨] ر – المتقوم به، صح هامش.

[٨٦٩] ر: والنا.

[٨٧٠] ل: مطابقا.

[٨٧١] ج: الواحد.

[٨٧٢] ل: حكمهما.

[ك: ٥٧٠] وإن كان لقائل أن يقول ان عنيت بالمتقابلين مجرّد أنهما لا يجتمعان في الذات الواحدة من الجهة الواحدة[٨٧٣] أو لا يصدقان على الذات الواحدة من الوجه الواحدة.

[ك: ٥٧١] فلا نسلّم أنّ أحدهما لا يتقوّم بالاخر فانّ الواحد والكثير متقابلان على هذين التفسيرين مع تقوّم الكثير بالواحد وإن عنيت بالمتقابلين معنى غير هذين المعنيين.

[ك: ٥٧٢] فلا نسلّم أنّ الجنس المنطقي والنوع المنطقي الاضافي متقابلان بمعنى آخر غير هذين المعنيين وما الدليل عليه وأمّا اذا كان النوع المنطقي حقيقيا فالذي يدلّ على أنّ الجنس المنطقي لا يقوّمه هو إمكان تصوّر كلّ واحد من هذين الاعتبارين اعنى الجنس المنطقي والنوع المنطقي الحقيقي[٨٧٤] مع الذهول عن الاخر ولو كان شيء منهما مقوّما للاخر امتنع تصوّر التقوّم بالاخر دون تصوّر ذلك الآخر لاستحالة تصوّر الكلّ دون تصوّر أجزائه.

[شرح مراتب الجنس]

[ك: ٥٧٣] ومراتب الجنس أربع: لأنّ جنس إمّا تحته جنس وليس فوقه جنس وهو الجنس العالي المسمى بجنس الأجناس كالجوهر وأما على العكس اي ليس تحته جنس وفوقه جنس وهو الجنس السّافل كالحيوان أو فوقه جنس وتحته جنس وهو الجنس المتوسط كالجسم النامي والجسم وأمّا ليس فوقه جنس ولا تحته جنس وهو الجنس المفرد ولم يوجد له مثال الا بالاعتبار.

[ك: ٥٧٤] وقيل في مثاله العقل إن قلنا أن الجوهر ليس بجنس لما تحته كما هو مذهب[٨٧٥] الإمام وان شئت قلت في انقسام الجنس المطلق الى الأقسام الأربعة المذكورة أنّ الجنس ان كان اعمّ الأجناس فهو العالي وجنس الأجناس وإن كان اخصها فهو السافل وان كان اعمّ من بعض واخصّ من بعض وهو المتوسط وان كان مباينا للكلّ فهو المفرد.

[ك: ٥٧٥] وذكر الامام في الملخص[٨٧٦] أنّه لا يجوز جعل الجنس المطلق جنسا لهذه الأربعة لانّ المميز في ثلاثة[٨٧٧] منها وهو العالي والسافل والمفرد أمر عدمي والمجموع المركب من الأمر الثبوتي

---

[٨٧٣] ج – من الجهة الواحدة.

[٨٧٤] ل – الحقيقي.

[٨٧٥] ر + مذهب، ل: ذهب اليه.

[٨٧٦] انظر: فخرالدين الرازي، كتاب الملخص، ص. ٦٤.

[٨٧٧] ر – ثلاثة، صح هامش.

والعدمي لا يكون نوعا للامر الثبوتي بناءً على أنّ الفصل يجب أن يكون أمرا وجوديا بقى الرابع وهو الجنس المتوسط لكن الشيء الواحد لا يكون جنسا بالنسبة الى نوع واحد بل لا بدّ أن يكون تحته أكثر من نوع واحد حتى يتحقق جنسيته.

[ك: ٥٧٦] وفيه نظر؛

أمّا أوّلا: فلجواز أن يكون هذه المميزات العدمية عارضة لأمور وجودية مقوّمة لتلك الأجناس الثلاثة فعلى هذا لا يكون النوع مركبا الّا من الأمور الثبوتية.

وأمّا ثانيا: فلانا[٨٧٨] لا نسلّم أنّ الشيء الواحد لا يصير جنسا بالنسبة الى النوع الواحد فانه لما جاز أن يصير الشيء الواحد نوعا بالنسبة الى الشخص الواحد فلم لا يجوز أن يصير جنسا بالنسبة الى النوع الواحد وبالجملة.

[ك: ٥٧٧] فنحن في مقام المنع فعليكم البرهان وقول المصنّف وفيه نظر إشارة الى المنع الاخير.

[ك: ٥٧٨] ثم قال الإمام أيضا[٨٧٩] إن جعلنا هذه الأربعة أنواعا للجنس فجنس الأجناس لا ينقسم الّا الى جنس أجناس هو "جوهر" وجنس أجناس هو "كم" وغيرهما ومعناه أنّ على تقدير أن يكون الجنس المطلق جنسا لهذه الأربعة لا يزيد جنس الأجناس[٨٨٠] على العشرة المشهورة التى واحد منها جوهر والبواقي أعراض لاندراج الجنس المطلق الذي هو جنس [٣٤ب] لهذه الأربعة حينئذ تحت واحد من تلك العشرة وهو المضاف على ما ستحققه بعد.

[ك: ٥٧٩] ثمّ قال فان قلنا أنّ اختلاف معروضات الأمور الاضافية يقتضى تنوّع الاضافات لم يكن جنس الأجناس نوعا أخيرا وإن لم نقل بذلك كان نوعا أخيرا.

[ك: ٥٨٠] واعلم أنّ غرضه من هذا الكلام تحقيق أنّ جنس الأجناس الذي هو أحد هذه[٨٨١] الأربعة على تقدير أن يكون الجنس المطلق جنسا لهذه الأربعة هل هو نوع أخير[٨٨٢] في هذه المرتبة أو نوع

---

[٨٧٨] ج: فلا.

[٨٧٩] ر + ثمّ.

[٨٨٠] ل – الأجناس.

[٨٨١] ج – هذه.

[٨٨٢] ل: آخر.

متوسط ولا شكّ أن جنس الأجناس[٨٨٣] المنطقي عارض لكل واحد من المقولات العشر التى هي مختلفة بالماهية.

[ك: ٥٨١] قال فان قلنا أن اختلاف معروضات الأمور الاضافية بالماهية يقتضى تنوّع تلك الاضافات العارضة لها اي اختلافها بالماهية لم يكن جنس الأجناس نوعا أخيرا لانّه حينئذ يكون مقولا على كثيرين مختلفين بالحقائق في جواب ما هو ضرورة أنّ هذا الاعتبار الاضافي العارض لها في كلّ واحد منها يكون مخالفا بالماهية لما في الاخر حينئذ بل كان نوعا متوسطا وان لم نقل بذلك كان نوعا أخيرا اي ان لم نقل انّ اختلاف معروضات الأمور الاضافية بالماهية يقتضى اختلاف الاضافات العارضة لها بالماهية كان جنس الأجناس في هذه المرتبة نوعا أخيرا ونوع[٨٨٤] الأنواع لانه حينئذ يكون مقولا على كثيرين متفقين بالحقائق في جواب ما هو وعلى كلّ واحد من التقديرين كان فوقه الجنس المطلق وفوقه المقول على كثيرين مختلفين بالحقائق لصدقه عليه وعلى العرض العام وفوقه المقول على كثيرين بالفعل لصدقه على الجنس المطلق والعرض[٨٨٥] العام والفصل والخاصّة والأنواع المتوسطة وفوقه المقول على كثيرين بالصلاحيّة الذي هو مفهوم الكلّي لصدقه على الكليات الخمسة التى عرفتها[٨٨٦] وفوقه المضاف الذي هو أحد المقولات العشر لصدقه على الكلي وعلى الشخص ضرورة أنّ المضاف قد يكون كليا وقد يكون جزئيا فالمضاف جنس الأجناس في هذه المرتبة على كلّ واحد من التقديرين وجنس الأجناس نوع متوسط على التقدير الأول ونوع الأخير على التقدير الثاني.

[ك: ٥٨٢] وهذا بحث شريف ما سبقه اليه أحد من العلماء لكن فيه منع وهو أن يقال لا نسلّم أنّ اختلاف معروضات الأمور الاضافية بالماهية ان لم يقتض اختلاف الاضافات العارضة لها بالماهية كان جنس الأجناس نوعا أخيرا وإنما يكون نوعا أخيرا إن لو كان مقولا على أمور متفقة بالحقيقة حينئذ[٨٨٧] وهو ممنوع لجواز أن لا يكون اختلاف المعروضات بالماهية مقتضيا اختلاف الاضافات العارضة لها ويكون تلك الاضافات مختلفة بالماهية.

---

[٨٨٣] ر – ~~في هذه المرتبة~~.

[٨٨٤] ل: أو نوع.

[٨٨٥] ل – والعرض.

[٨٨٦] ل: فيها.

[٨٨٧] ل – حينئذ.

[ك: ٥٨٣] وجوابه أن نقول[٨٨٨] المراد أنّ الأمور الاضافية العارضية للمقولات العشر إما أن يكون مختلفة بالماهية أو متفقة بالماهية فان كان الأول كان جنس الأجناس نوعا متوسطا وان كان الثاني كان نوعا[٨٨٩] أخيرا والعلة فيه ظاهرة[٨٩٠] مما مر وعلى هذا لا يتوجه ما ذكرتموه من المنع.

البحث الخامس في مباحث النوع

[شرح حدّ النوع]

[ك: ٥٨٤] لفظة النوع عند اليونانيين كانت يستعمل في الوضع الأوّل على معنى[٨٩١] صورة كلّ شيء وحقيقته التى له والمنطقيون وحدّوا صورا وماهيات للأشياء التى تحت الجنس فنقلوها منه[٨٩٢] اليها وأطلقوها بالاشتراك اللفظي على معنيين مختلفين يقال لأحدهما النوع الحقيقي والآخر النوع الاضافي.

[ك: ٥٨٥] أمّا النوع الحقيقي فرسموه بأنه المقول على كثيرين مختلفين بالعدد فقط في جواب ما هو فالمقول على كثيرين كالجنس لاندراج هذا النوع والأربعة الباقية اعنى الجنس والفصل والخاصة والعرض العام[٨٩٣] فيه.

[ك: ٥٨٦] وبالقيد الأوّل وهو قولنا مختلفين بالعدد فقط يخرج العرض العام والجنس والفصول العالية والخواصّ العالية لصدق كلّ[٨٩٤] واحد من هذه الأربعة على مختلفين بالحقائق.

[ك: ٥٨٧] وبالقيد الأخير وهو قولنا في جواب ما هو يخرج الفصول الأخيرة والخواصّ السافلة وعند تقيّد الجنس المذكور بالقيدين المذكورين صار هذا الرسم منطبقا على النوع الحقيقي.

[ك: ٥٨٨] وأمّاالنوع الاضافي فنقل الشيخ عمن يقدمه له رسمين:

---

[٨٨٨] ر + أنّ.

[٨٨٩] ل – نوعا.

[٨٩٠] ج: ظاهر.

[٨٩١] ر – معنى، صح هامش.

[٨٩٢] ل – منه.

[٨٩٣] ج، ر – العام.

[٨٩٤] ج – منهما.

أحدهما: أنه المرتب تحت الجنس قال المصنف وأوّله على المرتب تحت جنس يتضمنه والاّ انتقض بالشخص والخاصة والفصل ونحن ننقل [٣٥أ] ما ذكره الشيخ على هذا الرسم قال الشيخ في الشفآء بعد نقل هذا الرسم[٨٩٥] فيجب أن ننظر في حال هذا الرسم فنقول أنّه إن عنى بالمرتب تحت الجنس ما يكون اخصّ حملا اي يكون حمله[٨٩٦] على بعض ما يحمل عليه الجنس الذي هو تحته فإنّ الشخص والنوع والفصل والخاصة يشترك جميعها فيه فلا يكون هذا الرسم مميزا للنوع عن الأربعة الباقية وان عنى بالمرتّب تحت الجنس ما كان كليا فقط دون الشخص فقد عنى باللفظ ما هو خارج عن مقتضاه ومع ذلك فانّ الفصل والخاصة يشاركان النوع في ذلك وان عنى به ما هو[٨٩٧] اخصّ منه أي[٨٩٨] من الجنس الذي هو[٨٩٩] تحته وملاصق له اي ليس بينهما شيء يتوسطهما بل ما يتلوه في المرتبة كالإنسان بالقياس الى الحيوان خرج الشخص أيضا لكن دخل الخاصّة والفصل فيه وان عنى بالمرتّب تحت الجنس ما كان ملاصقا له ليس في ترتيب العموم فقط بل في ترتيب المعنى أيضا اي يكون معنى المرتّب بعد معنى الجنس وملاصقا له[٩٠٠] خرجت الخاصة لأنها ليست ملاصقة للجنس في المعنى ضرورة أنّ بينها وبين الجنس معنى النوع الملاصق له ودخل الفصل فيه لكونه بعد الجنس وملاصقا له في المعنى وإن عنى بالمرتّب ما يكون خاصا مدخولا في طبيعته اعنى يكون ما فوقه متضمّنا في معناه خرج جميع ما ذكرناه عنه وإن[٩٠١] اختصّ هذا الرسم بالنوع فانّ الجنس ليس داخلا في طبيعة الفصل والخاصة بل هو شيء كالموضوع لهما ليس داخلا فيهما ونسبته اليهما نسبة الأمر اللازم الذي لا بدّ منه ليس نسبة الدّاخل في الجوهر.

[ك: ٥٨٩] ثم قال لكن لفظة المرتّب ليست يدلّ على هذا المعنى المجرّد بكلّ هذه الاشتراطات لا بحسب الوضع الأوّل ولا بحسب النقل فليس يذكرفي موضع من كتب[٩٠٢] أهل هذه الصّناعة انّه اذا قيل هذا اللفظ فيجب أن يفهم منه هذا المعنى.

---

[٨٩٥] ج – قال الشيخ في الشفآء بعد نقل هذا الرسم، صح هامش.

[٨٩٦] ج: حملا.

[٨٩٧] ر – هو.

[٨٩٨] ل – أي.

[٨٩٩] ل – هو، صح هامش.

[٩٠٠] ل – ~~ليس في ترتيب العموم فقط كلّ في ترتيب المعنى أيضا.~~

[٩٠١] ر،ل – إن.

[٩٠٢] ج: تركيب.

[ك: ٥٩٠] واذا أحطت بما ذكرناه علمت معنى قول المصنّف وأوّله اي الشيخ على المرتّب تحت جنس يتضمنه والاّ انتقض بالشخص والخاصة[٩٠٣] والفصل.

وأمّا الرّسم الثاني: من الرسمين اللذين نقلهما الشيخ للنوع الاضافي وهو أنّه الذي يقال عليه الجنس من طريق ما هو وأوجب الشيخ في الشفآء ان يزاد في هذا الرسم الكلي والاّ لزم الإخلال بذكر الجنس وان يزاد فيه أيضا بحال الشركة حتى يصير الرسم هكذا لانه الكلي الذي يقال عليه الجنس من طريق ما هو بحال الشركة أو يقال انه الذي يقال عليه وعلى غيره الجنس من طريق ما هو.

[ك: ٥٩١] قال المصنف وهذه الزيادة الاخيرة وهي التى[٩٠٤] ذكرها الشيخ غير محتاج اليها لانّ عند ذكرها يختلّ الرّسم لانّ النوع لا يقال عليه وعلى غيره الجنس من طريق ما هو بل انما يقال عليه وعلى غيره الجنس في جواب ما هو ولا يقال الجنس من[٩٠٥] طريق ما هو على النوع الاّ اذا كان المقول عليه مقولا في جواب ما هو بحسب الخصوصية المطلقة لا بحسب الشركة المطلقة.

[ك: ٥٩٢] نعم لو كان الجنس جنسا بعيدا كان مقولاً على النوع وعلى غيره من طريق ما هو ولكن حينئذ لا يكون قول الجنس البعيد عليه من طريق ما هو لأنّه جنس بل لأنه جزء من المقول في جواب ما هو مذكور بالمطابقة.

[ك: ٥٩٣] ثم قال المصنف واعلم أنّ هذا الرّسم ينتقض بالصنف وهو النوع المقيّد بصفات عرضية واذا كان كذلك فيجب أن يزاد فيه زيادة بأن يقال انه مقول في جواب ما هو الذي يقال عليه الجنس من طريق ما هو حتى يخرج عنه الصنف لانّ الصنف لا يقال في جواب ما هو[٩٠٦] البتة أو يقال انّه الكلّي المقول في جواب ما هو الذي[٩٠٧] يقال عليه وعلى غيره الجنس في جواب ما هو وخروج الصّنف عنه ظاهر مما مرّ.

---

[٩٠٣] ج: الخاصة.

[٩٠٤] ر – التي.

[٩٠٥] ر – ~~جنس~~.

[٩٠٦] ل – حتى يخرج عنه الصنف لأن الصنف لا يقال في جواب ما هو، صح هامش.

[٩٠٧] ج – الذي.

[ك: ٥٩٤] واستحسن الشيخ في الشفآء[٩٠٨] تحديد من حدّ هذا النوع أعنى الاضافي بقوله هو أخصّ الكليين المقولين في جواب ما هو. ثم قال وإنما تتمّ حسنه بأن يقال إنّه الكلي الأخصّ من كليين مقولين في جواب ما هو.

[ك: ٥٩٥] ورسمه الشيخ في الاشارات[٩٠٩] بأنه الكلي الذي يقال عليه وعلى غيره الجنس في جواب ما هو قولا أوّليا.

[ك: ٥٩٦] قال الإمام في شرحه لها انما قيّده[٩١٠] بقيد الأوّلية لانّ النوع لا يكون نوعا الاّ بالنسبة الى الجنس القريب لا بالنسبة الى مطلق الجنس وذلك على خلاف حكمهم في النوع فانهم يجعلون النوع السافل نوع الأنواع وانما يكون نوع الأنواع إن لو كان نوعا لكلّ ما فوقه من الأجناس.

[ك: ٥٩٧] ثمّ قال المصنّف بل الأولى أن يكون ذلك احتراز عن الصّنف فانّ الصّنف لا يحمل عليه شيء من الأجناس حملا أوّليا أصلا بل بواسطة حمل النوع [٣٥ب] عليه على ما عرف وتحقق من مذهبهم أنّ حمل كلّ عال على غيره بواسطة حمل السافل عليه. أمّا النوع فلا بدّ أن يحمل عليه جنس ما حملا أوّليا.

[ك: ٥٩٨] إذا عرفت هذا فاعلم أنّ النوع بأحد المعنيين مغاير للنوع بالمعنى الاخر اذ لو كان مفهوم أحدهما عين مفهوم الآخر لما أمكننا تصوّر مفهوم شيء منهما بدون تصور مفهوم الآخر[٩١١] واللّازم باطل لإمكان[٩١٢] تصوّر كلّ منهما مع الذّهول عن الآخر ولانّ مفهوم النوع بالمعنى الاوّل اي الحقيقي انما يتحقق بالمحمولية على ما تحته ومفهوم النوع الثاني اي الاضافي انما يتحقق بالموضوعية لما فوقه واذا كان كذلك كان مفهوم كلّ واحد منهما مغايرا لمفهوم الآخر ولأنّ التركيب[٩١٣] من الجنس والفصل لازم بيّن للنوع بالمعنى الثاني وليس لازما للنوع بالمعنى الأوّل لأنّ البسائط أنواع بالمعنى الأوّل مع أنّها ليست مركبة فضلا عن الجنس والفصل.

---

[٩٠٨] انظر: ابن سينا، كتاب الشفآء: المدخل، ص.٥٠.

[٩٠٩] انظر: ابن سينا، الاشارات والتنبيهات، ص. ٦١.

[٩١٠] ج: قيّدناه.

[٩١١] ل – لما أمكننا تصوّر مفهوم شيء منهما بدون تصور مفهوم الآخر، صح هامش.

[٩١٢] ل: لامكانه.

[٩١٣] ج، ر + بل التركيب.

[ك: ٥٩٩] وإذا تحقق التغاير بينهما في المعنى فاعلم أيضا إن أحدهما ليس اعمّ من الاخر مطلقا لتحقق مفهوم كلّ واحد منهما دون تحقق مفهوم الاخر أمّا تحقق النوع الحقيقي بدون النوع الاضافي فكماهية من تنزّه[٩١٤] عن[٩١٥] التركيب وكجميع المفارقات على ما قيل من بساطة ماهيات أشخاصها وأمّا تحقق النوع الاضافي بدون تحقق النوع[٩١٦] الحقيقي فكالأجناس المتوسط والأنواع المتوسطة ولزم من ذلك أن لا يكون شيء منهما اعمّ من صاحبه مطلقا اذ لو كان أحدهما اعمّ من الاخر مطلقا لامتنع تحقق الخاصّ بدون تحقق العام نعم كلّ واحد منهما اعمّ من الاخر من وجه لصدق كلّ واحد منهما بدون صدق الآخر لما مرّ وصدقهما معا على النوع السافل وكلّ حقيقتين شأنهما ذلك كان بينهما العموم والخصوص من وجه.

[شرح مراتب النوع]

[ك: ٦٠٠] واعلم أنّ مراتب النوع الاضافي أيضا[٩١٧] أربع على قياس ما في الجنس لأنّه ان لم يكن فوقه نوع لكن تحته نوع فهو النوع العالي كالجسم[٩١٨] وإن كان فوقه[٩١٩] نوع لكن ليس تحته نوع فهو السافل كالإنسان والفرس وإن كان فوقه نوع وتحته أيضا نوع فهو النوع المتوسط كالحيوان والجسم النامي وإن لم يكن فوقه نوع ولا تحته نوع[٩٢٠] فهو النوع المفرد كالعقول[٩٢١].

[ك: ٦٠١] إن قلنا أنّ الجوهر ليس بجنس حتى لا[٩٢٢] يكون العقل الذي فوق كلّ واحد من العقول العشرة نوعا إضافيا أمّا أنّ النوع المطلق هل هو الجنس لهذه الأربعة أم لا وبتقدير أن يكون جنسا لها فنوع الأنواع هل هو نوع أخير في هذه المرتبة أو نوع متوسط فالكلام فيه ما مر في الجنس بعينه فلا نطوّل بذكره.

---

[٩١٤] ل – من تنزه.

[٩١٥] ل: عين.

[٩١٦] ل – الاضافي بدون تحقق النوع، صح هامش.

[٩١٧] ل – أيضا.

[٩١٨] ل: كالجنس.

[٩١٩] ر – نعم.

[٩٢٠] ل– تحته أيضا نوع فهو النوع المتوسط كالحيوان والجسم النامي وان لم يكن فوقه نوع ولا تحته نوع.

[٩٢١] ل: كالعقل.

[٩٢٢] ج – لا.

[ك: ٦٠٢] والفرق بين المراتب الجنس ومراتب النوع هو أنّ في مراتب الجنس يسمى الجنس العالي[٩٢٣] جنس الأجناس وفي المراتب النوع النوع السافل يسمى[٩٢٤] نوع[٩٢٥] الأنواع وانما كان كذلك لانّ الشيء انما يكون نوع الأنواع إن لو كان تحت جميع الأنواع كما أنّ الشيء انما يكون جنس الأجناس إن لو كان فوق[٩٢٦] جميع[٩٢٧] الأجناس لكن في مراتب الأجناس الذي فوق جميع الأجناس هو الجنس العالي وفي مراتب الأنواع الذي تحت جميع الأنواع هو النوع السافل فلهذا سمي الجنس العالي جنس الأجناس والنوع السافل نوع الأنواع.

[ك: ٦٠٣] وإذا اعتبرنا النوع الحقيقي بالقياس الى النوع الحقيقي لم يكن له هذه المراتب الأربع بل لا يكون الّا نوعا مفردا اي لا يكون الموجود من تلك المراتب الأربع الّا ما لا يكون فوقه نوع ولا تحته نوع لامتناع أن يكون أحد النوعين الحقيقين فوق الاخر.

[ك: ٦٠٤] واذا اعتبرنا النوع الحقيقي بالقياس الى النوع الاضافي كان له مرتبتان إما مفرد أو فوقه فقط نوع اي يكون الموجود من تلك المراتب نوعا حقيقيا ليس فوقه نوع مضاف[٩٢٨] ولا تحته نوع مضاف ونوع حقيقي[٩٢٩] فوقه نوع مضاف[٩٣٠] وليس تحته نوع مضاف. وانما كانت المراتب منحصرة في هاتين المرتبتين لامتناع أن يكون النوع الحقيقي فوق النوع المضاف.

[ك: ٦٠٥] إذا عرفت هذا فاعلم أيضا أنّ كلّ واحد من الجنس العالي والجنس المفرد مباين لجميع مراتب النوع الاضافي لوجوب أن يكون فوق جميع مراتب النوع الاضافي جنس وامتناع ذلك في هذين الجنسين وكلّ واحد من النوع السافل والمفرد مباين لجميع مراتب الجنس لوجوب أن يكون تحت كلّ واحد من مراتب الجنس نوع وامتناع ذلك في النوع السافل والمفرد وكلّ واحد من الجنس المتوسط [٣٦أ] والجنس السافل بينه وبين كلّ واحد من النوع العالي والمتوسط عموم وخصوص من وجه دون وجه لصدق كلّ واحد من الجنس المتوسط والجنس السافل بدون صدق كلّ واحد من النوع

[٩٢٣] ج – الجنس العالي، صح هامش.

[٩٢٤] ج – يسمى.

[٩٢٥] ج – ~~العالي~~.

[٩٢٦] ر – ~~جنس~~.

[٩٢٧] ل – جميع.

[٩٢٨] ج: ايضافي.

[٩٢٩] ر – ~~وانما كانت المراتب منحصرة في هاتين المرتبتين~~.

[٩٣٠] ر: اضافي.

العالي والنوع المتوسط وصدق كلّ واحد من النوع العالي والنوع المتوسط بدون صدق كلّ واحد من الجنس المتوسط والجنس السافل وصدق كلّ واحد من الجنس المتوسط والجنس السافل مع صدق كلّ واحد من النوع العالي والنوع المتوسط وكلّ أمرين شأنهما ما ذكرناه كان بينهما عموم وخصوص من وجه.

[ك: ٦٠٦] أمّا أنّ الجنس المتوسط يصدق بدون صدق[٩٣١] النوع العالي فكالجسم النامي فانّه جنس متوسط وليس بنوع عالٍ بل هو نوع متوسط وأمّا انّه يصدق بدون صدق النوع المتوسط فكالجسم فانّه جنس متوسط وليس بنوع متوسط بل هو نوع عالٍ.

[ك: ٦٠٧] وأمّا أنّ الجنس السافل يصدق بدون صدق النوع العالي فكالحيوان فانه جنس سافل وليس بنوع عالٍ بل هو نوع متوسط وأمّا انّه يصدق بدون صدق[٩٣٢] النوع المتوسط وذلك انما يتصوّر اذا كان بين الجنس العالي والنوع السافل حقيقة واحدة فقط وتلك الحقيقة حينئذ يكون جنسا سافلا وليس[٩٣٣] نوعا متوسطا بل نوعا عاليا.[٩٣٤]

[ك: ٦٠٨] ولا يخضر لي[٩٣٥] في الحال له مثال حقيقي وقد يذكر في مثاله العقل فانّه تحت الجوهر وفوق العقول العشرة التى كلّ واحد منها يخالف الاخر في الماهية فالعقل جنس سافل وليس نوعا متوسطا بل نوعا عاليا.

[ك: ٦٠٩] وأمّا أنّ النوع العالي يصدق بدون صدق الجنس المتوسط فكالعقل أيضا فانه نوع عالٍ وليس جنسا متوسطا بل جنسا سافلا وأمّا أنّه يصدق بدون الجنس السافل فكالجسم فانه نوع عالٍ وليس جنسا سافلا بل جنسا متوسطا.

[ك: ٦١٠] وأمّا أنّ النوع المتوسط يصدق بدون صدق الجنس المتوسط فكالحيوان فانّه نوع متوسط وليس جنسا متوسطا بل جنسا سافلا وأمّا انّه يصدق بدون صدق الجنس السّافل فكالجسم النامي فانه نوع متوسط وليس جنسا سافلا بل جنسا متوسطا.

---

[٩٣١] ج – صدق.

[٩٣٢] ج – صدق، صح هامش.

[٩٣٣] ر: ليست.

[٩٣٤] ل – عاليا.

[٩٣٥] ل – لي.

[ك: ٦١١] وأمّا أن الجنس المتوسط يصدق مع النوع العالي فكالجسم فانه جنس[٩٣٦] متوسط ونوع عالٍ وأمّا أنّه يصدق مع النوع المتوسط فكالجسم النامي فانّه جنس[٩٣٧] متوسط ونوع متوسط معا.

[ك: ٦١٢] وأما أن الجنس السافل يصدق مع النوع العالي فكالعقل فانه جنس سافل ونوع عالٍ وأما انه يصدق مع النوع المتوسط فكالحيوان فانه جنس سافل ونوع متوسط ونوع الأنواع لا بدّ أن يكون نوعا حقيقيا ونوعا اضافيا معا أمّا انه يكون نوعا حقيقيا فلانّه لو لم يكن كذلك لكان فوق غيره ولو كان كذلك لم يكن نوع جميع الأنواع بل نوع بعض الأنواع وأمّا انّه يكون نوعا اضافيا فلانّه لو لم يكن كذلك لم يكن تحت غيره ولو لم يكن تحت غيره لم يكن نوعا لشيء فضلا عن أن يكون نوعا لجميع الأنواع وكونه نوع الأنواع انما هو لمجموع المعنيين.

[ك: ٦١٣] قال الإمام في الملخّص[٩٣٨] النوع الذي هو أحد الكليات الخمسة المحمولة انما هو النوع الحقيقي لا النوع المضاف. واحتجّ عليه وقال لانّ الخمسة انواع الكلي والكلّي محمول فالخمسة محمولة والنوع المحمول هو النوع الحقيقي وأمّا النوع المضاف[٩٣٩] فهو موضوع.

[ك: ٦١٤] قال المصنف أنّ ما ذكره الإمام غير لازم لانه ان عنى بقوله أنّ النوع المضاف موضوع انّه ليس بمحمول بل هو موضوع فقط فهو ممنوع وليس كذلك لما بيّنا انه يجب إدخال الكلي في حدّه واذا كان كذلك كان من أنواع الكلي الذي هو محمول فكان محمولا أيضا وإن عنى به[٩٤٠] أنّه موضوع مع أنه محمول أيضا فهو حق لكن ذلك لا يمنع من نوعيته لما هو محمول حتى يكون النوع الذي هو[٩٤١] أحد الخمسة هو لا حقيقي.

[ك: ٦١٥] ثم قال هذا اذا جعلنا الكلي جنسا وأمّا اذا جعلناه كالجنس كان الأمر أظهر فاعلم أنّ الذي ذكره المصنف على كلام الإمام بناءً على انّ الكلي جنس للخمسة أما اذا جعلناه كالجنس لها[٩٤٢] كان ضعف ما ذكره الإمام أظهر لانا نقول[٩٤٣] نسلّم انّ النوع الاضافي موضوع فقط ولكن لم قلتم بأنّه يلزم

---

[٩٣٦] ل: جسم.

[٩٣٧] ل: جسم.

[٩٣٨] انظر: فخر الدين الرازي، كتاب الملخص، ص. ٦٨.

[٩٣٩] ج: الاضافي.

[٩٤٠] ل – به.

[٩٤١] ل – هو.

[٩٤٢] ج – ~~لا يكون~~.

[٩٤٣] ج + لا.

من هذا أن لا يكون أحد الخمسة وانما يلزم [٣٦ب] ذلك إن لو وجب أن يكون كلّ واحد من الخمسة محمولا وانما يجب ذلك إن لو كان الكلي جنسا للخمسة أمّا اذا كان كالجنس فلا أو يمنع قوله أنّ الخمسة أنواع الكلي وانما يكون أنواعا له إن لو كان الكلي جنسا لها وأمّا اذا كان كالجنس فلا[٩٤٤] واذا لم يجب كون الخمسة أنواعا للكلي لا يجب[٩٤٥] أن يكون كلّ واحد من الخمسة محمولا واذا لم يجب ذلك جاز كون الاضافي أحد الخمسة على تقدير أن يكون موضوعا فقد.

[خ: ٦١٦] ثمّ قال والشيخ مع ميله الى أن يكون الأولى كون النوع الحقيقي أحد الخمسة تكلّف[٩٤٦] قسمة في الكلي يدخل فيه[٩٤٧] كلاهما.

[ك: ٦١٧] واعلم أن الشيخ يعتقد انّ الأخرى والأولى أن يكون النوع الذي هو أحد الخمسة هو النوع الحقيقي ومع ذلك ذكر قسمة الكلي يدخل فيها كلّ واحد من النوع الحقيقي والنوع المضاف. وقال اللفظ الذاتي:

[ك: ٦١٨] إمّا مقول في جواب ما هو وإمّا غير مقول في جواب ما هو ونعنى بالمقول في جواب ما هو ما يصلح أن يكون جوابا اذا سئل عن أشياء كثيرة بما[٩٤٨] هي. والثاني هو الفصل والأول وهو المقول في جواب ما هو قد يختلف مراتبه بالعموم والخصوص ويكون بعضها أعمّ وبعضها اخصّ فاعمّ مقولين في جواب ما هو هو جنس للاخصّ واخصّها نوع للاعمّ.

[ك: ٦١٩] فاذا وجدنا النوع فهنالك تقسم قسمة أخرى فنقول إما أن يكون النوع من شأنه أن يصير جنسا لنوع الآخر إمّا أن لا يكون من شأنه ذلك والاوّل هو النوع المضاف والثاني هو النوع الحقيقي.

[ك: ٦٢٠] قال المصنّف والذي نقوله أنّ الشيخ إن جعل كلّ[٩٤٩] واحد من النوعين داخلا في القسمة الخمسة فذلك محال والّا لصارت الأقسام حينئذ ستة وإن جعل النوع الذي هو أحد الخمسة النوع بمعنى ثالث مغاير لمفهوم النوعين اعنى الاضافي والحقيقي كما هو في هذه القسمة[٩٥٠] التى نقلناها

---

[٩٤٤] ج – أو يمنع قوله أن الخمسة أنواع الكلي وانما يكون أنواعا له إن لو كان الكلي جنسا لها وأما اذا كان كالجنس فلا.

[٩٤٥] ل + كون الخمسة أنواعا للكلي.

[٩٤٦] ج – تكلف.

[٩٤٧] ج، ر: فيها.

[٩٤٨] ل: لا.

[٩٤٩] ر – كلّ، صح هامش.

[٩٥٠] ل – القسمة، صح هامش.

من الشيخ فلا يكون واحد منهما اعنى من النوع الاضافي والحقيقي من الأقسام الخمسة وإنه جعل الحقيقي من الخمسة وإن جعل أحد الخمسة النوع المضاف وحدّه بأن نقول الذاتي ان لم يصلح لان يقال في جواب ما هو فهو الفصل وإن صلح لذلك فإمّا أن لا[951] يقال عليه ما يكون مقولا في جواب ما هو وأمّا أن يقال عليه ذلك والاوّل هو الجنس فقط والثاني هو النوع بالمعنى الاضافي ثمّ النوع إمّا نوع الأنواع إن كان مقولا على متّفقات الحقائق وجنس أيضا إن لم يكن كذلك بل كان مقولا على مختلفات الحقائق لم ينحصر التقسيم المخمّس لانا لا[952] نسلّم انّ الكلي الذي لا يقال عليه ما يكون مقولا في جواب ما هو هو الجنس[953] لجواز وجود كلّي مقول على كثيرين متفقين بالحقائق في جواب ما هو ولم يندرج تحت جنس وكون ذلك خارجا عن الخمسة حينئذ وان جعل النوع الذي هو أحد الخمسة الحقيقي امتنع خروج كلّي[954] ما من الخمسة بل نقول الذاتي ان لم يصلح لان يقال في جواب ما هو فهو الفصل فان صلح لذلك فان كان مقولا على مختلفات الحقائق فهو الجنس وان كان مقولا على متفقاتها فهو النوع وحينئذ يتناول قسمة المقول في جواب ما هو الجنس والنوع الملاصق للأشخاص الذي هو الحقيقي ويضع اعتبار النوع بالمعنى الذي يكون بالاضافة الى الجنس.

[ك: ٦٢١] فظهر من هذا الكلّه أنه[955] إن جعل أحد هذين النّوعين من التقسيم المخمّس الحاصر لا يمكن الاّ وذلك[956] هو النوع الحقيقي.

البحث السادس في مباحث الفصل.

[شرح حدّ الفصل]

[ك: ٦٢٢] قال الشيخ في الشفآء[957] لفظ الفصل عند المنطقيين موضوع لمعنين: أحدهما أوّل والآخر ثان وليس سبيلهما سبيل ما في الجنس والنوع اذا كان الوضع الاوّل في الجنس[958] والنوع انما هو

[951] ج، ل – لا.
[952] ر، – لا.
[953] ل – لأنا لا نسلّم أن الكلي الذي لا يقال عليه ما يكون مقولا في جواب ما هو هو الجنس، صح هامش.
[954] ج: كل.
[955] ج – أنه، صح هامش.
[956] ج + الّا.
[957] انظر: ابن سينا، كتاب الشفآء: المدخل، ص. ٦٥.
[958] ل – الوضع الأول في الجنس، صح هامش.

للجمهور والنقل للخواصّ بل المنطقيون أنفسهم[٩٥٩] يستعملونه على وضع أوّل وعلى نقل امّا الوضع الاوّل فانهم كانوا يسمّون كلّ معنى به يتميّز شيء عن شيء شخصا كان أو كليا فصلا ثمّ نقلوه بعد ذلك الى ما يتميز به الشيء في ذاته وجوهره عن غيره.

[ك: ٦٢٣] ثمّ قال واذا كان كذلك فلهم أن يجعلوا لفظ[٩٦٠] الفصل مقولا على ثلاثة أشياء بحسب تقدّم والتأخر حتى كان من الفصل ما هو عام ومنه[٩٦١] ما هو خاصّ ومنه ما هو خاصّ الخاصّ.

[ك: ٦٢٤] فالفصل العامّ هو الذي يجوز أن ينفصل به شيء عن غيره في الجملة وقتًا ما ثمّ يعود فينفصل به ذلك الغير عنه في وقت آخر مثال ذلك الوصف المفارق للشيء ولغيره كالقيام والقعود بالنسبة الى بعض الأشخاص كزيد وعمرو مثلا فانّ زيدا قد ينفصل [٣٧أ] عن عمرو بأنه قاعد وعمرو ليس بقاعد ثم كرة أخرى ينفصل عنه عمرو بأنّه قاعد وإنّ زيدا ليس بقاعد فيكون هذا الانفصال بالقوة مشتركا بينهما ومثل هذا الفصل قد يتميز الشيء عن نفسه بحسب وقتين بأن يكون مرّة قاعدا ومرّة ليس بقاعد فهذا هو الفصل العامّ.

[ك: ٦٢٥] وأمّا الفصل الخاصّ فهو المحمول العرضي الذي يفصل الشيء عن الغير ولا يفصل الغير عنه وهذا الفصل يقع على قسمين:

أحدها: أن يكون فاصلا لذلك الشيء دائما.

والثاني: أن لا يكون فاصلا له دائما.

[ك: ٦٢٦] أما الأوّل فانما يكون اذا كان ذلك العرضي ثابتا دائما لذلك الشيء ومنتفيا عن الغير دائما مثل انفصال الإنسان عن الفرس بأنه بادي البشرة ضحّاك بالطبع فإنّ هذا الانفصال الواقع بهذا العرضي خاصّ بالإنسان بالقياس الى الفرس ولا يقع به مرّة أخرى انفصال الفرس عن الإنسان.

[ك: ٦٢٧] وأمّا القسم الثاني وهو أن لا يكون فاصلا له دائما فانما يتصوّر عند تحقق أحد الأمور الثلاثة: أحدها: أن يكون ثابتا لكلّ واحد منهما اعنى لذلك الشيء دائما[٩٦٢] ولذلك الغير[٩٦٣] في الجملة

[٩٥٩] ج – أنفسهم.
[٩٦٠] ل – الفظ، صح هامش.
[٩٦١] ج – منه.
[٩٦٢] ل – دائما.
[٩٦٣] ل + معا.

والثاني: أن يكون منتفيا عن كلّ واحد منهما معا لكن عن[٩٦٤] ذلك الغير دائما وعن ذلك الشيء[٩٦٥] في الجملة والثالث: أن يكون منتفيا عن ذلك[٩٦٦] الشيء دائما وثابتا لذلك الغير دائما أو في الجملة لكن القسم الثالث باطل والاّ لصار العرضي فاصلا لذلك الغير عن ذلك الشيء والمقدّر خلافه فتعين أن يكون بأحد الأمرين الأولين مثال الأوّل انفصال الحبشي عن إنسان آخر بكونه أسود فانّ الحبشي لا يفارقه السّواد وذلك الإنسان يجوز أن يسوّد فحينئذ لا يكون بينهما انفصال[٩٦٧] بالسّواد[٩٦٨] بحيث كان السّواد فصلا كان خاصّا بالحبشي وحيث لم يخصّ لم يكن فصلا مثال القسم الثاني انفصال الشيء بالعرضي المفارق[٩٦٩] كالقيام عما ليس له ذلك الوصف دائما[٩٧٠] فانّ القيام اذا زال عن ذلك الشيء أيضا لم يبق بينهما انفصال البتّة بل مشاركة في عدم ذلك الوصف وكلّ واحد من هذين القسمين والفصل بالمعنى العامّ قد يصلح أن ينفصل به[٩٧١] الأشخاص نوع واحد بعضها من بعض وأمّا القسم الاوّل من الفصل الخاصّ فانّه لا ينفصل به أشخاص نوع واحد بعضها من بعض اذا كان العرضي هناك لازما لطبيعة النوع.

[ك: ٦٢٨] اللهم الاّ إذا عرض لبعض أشخاص نوع[٩٧٢] في ابتداء الوجود[٩٧٣] صفة لازمة له مختصة به فحينئذ ينفصل بتلك الصفة ذلك الشخص عن سائر أشخاص ذلك النوع.

[ك: ٦٢٩] وأمّا الفصل الذي يقال له خاصّ الخاصّ فهو الفصل المميز المقوّم للنوع اي الذي اذا اقترن بطبيعة الجنس قوّمه نوعا من غير الحاجة الى اقتران شيء آخر بها فبعد ذلك يلزمه ما يلزمه ويعرض له ما يعرض له فهو داخل في طبيعة النوع وبه يتقوم الجنس في الوجود نوعا وهو كالنطق[٩٧٤]

---

[٩٦٤] ر – عن.

[٩٦٥] ل – لكن عن ذلك الغير دائما وعن ذلك الشيء.

[٩٦٦] ر – ~~الغير~~.

[٩٦٧] ل + السواد.

[٩٦٨] ل – بالسواد، صح هامش.

[٩٦٩] ل: المفارقات.

[٩٧٠] ل – دائما.

[٩٧١] ج – به.

[٩٧٢] ر – ~~من ابتداء~~.

[٩٧٣] ل + منه لا.

[٩٧٤] ج : النطق.

للإنسان وهذا الفصل ينفصل من الفصلين المتقدمين بأنه هو الذي يلقى[٩٧٥] أوّلا طبيعة الجنس فتحصلها ويفرزها، أنّ[٩٧٦] الفصلين[٩٧٧] الأوّلين انّما يلحقان تلك الطبيعة العامّة أعنى الجنسية بعد ما لقيها هذا الفصل[٩٧٨] فافرزها وجعلها مستعدة للزوم ما يلزمها ولحوق ما يلحقها[٩٧٩] كالملاحة والفلاحة والكتابة والضحك والتعجب وغير ذلك بالقياس الى الإنسان ولانّ هذا الفصل يحدث للأخرية والأوّلان انّما يحدثان الغيرية فقط.

[ك: ٦٣٠] قال المصنف: "وفسّر الأخرية بالاختلاف بالماهية فهو إذن اخصّ من الغيرية" يشير الى قول الشيخ في الشفآء والاخر هو الذي جوهره غيره والغير اعمّ من الاخر فكلّ ما يخالف شيئا بمعنى[٩٨٠] أنّه آخر فهو غيره وليس كلّ ما يخالف شيئا بمعنى أنّه غيره فهو آخر لانا عنينا بالاخر المخالف في جوهره لغيره.

[ك: ٦٣١] وعند ذلك ظهر أنّ من الفصول ما يحدث[٩٨١] غيرية ومنها ما يحدث أخرية[٩٨٢] ولأنّ الفصل بهذا المعنى وهو الذي يتمّ به النوع اذا اقترن بطبيعة الجنس لا يقبل الزّيادة والنقصان لانّ تقويم النوع ان توقف على الزّيادة فالفصل على ما ذكرنا من التفسير هو الأزيد وان توقف على النقصان فالفصل هو الأنقص وإن لم يتوقف على شيء منهما فليس الفصل من حيث انّه يزيد وينقص يقوّم[٩٨٣].

[ك: ٦٣٢] ومن هذا ظهر فساد ظنّ من ظنّ أنّ الناطق يقسّم الحي الى الإنسان وغير[٩٨٤] الإنسان[٩٨٥] ثمّ يتوقف في تقويم [٣٧ب] النوع الى أن ينضم اليه الميّت لأنّ كلّ فصل مقسم لا بدّ أن يتقوّم به النوع على معنى انّه يتّم به تقويم النوع اذا اقترن بطبيعة الجنس والّا لم يكن فصلا.

---

٩٧٥ ل: يلقى.

٩٧٦ ج: وهذا الفصل يفصله من.

٩٧٧ ج – ~~المتقدمتين~~.

٩٧٨ ل – الفصل، صح هامش.

٩٧٩ ر – ولحوق ما يلحقها.

٩٨٠ ر – ~~الآخر~~.

٩٨١ ر – ~~غيره فهو آخر لانا~~.

٩٨٢ ر – ~~قال المصنف ... الثلاثة المتقدمة~~.

٩٨٣ ر – ~~من~~.

٩٨٤ ج: وغيره.

٩٨٥ ج – الإنسان.

[ك: ٦٣٣] اللهمّ الاّ[986] إذا كان المقسّم أمرا سلبيا كغير الناطق الذي ليس هو يفصل بالحقيقة بل لازم لأمر وجودي هو فصل[987] بالحقيقة مثال ذلك للتفهيم عدم الانقسام بمتساويين العارض للفردية التى هي أمر وجودي وفصل لبعض أصناف العدد ولا يتوهم انّ بعض الناس اذا كان أفهم وبعضهم أبلد أو لا يفهم شيئا البتة كالطّفل فقد قبلت القوّة النطقية زيادة ونقصانا فان ذلك لا يكون عارضا في فصله وذلك لأنّ فصله هو أنّ له في جوهره القوة التى اذا لم يكن مانع فعلت الافاعيل النطقية وتلك القوة واحدة لكنها تعرض لها تارة عور الآلات فتارة[988] معاسرتها وتارة عصياتها فتختلف بحسب ذلك أفعالها فتارة يبطل ويسقط[989] وتارة يزيد وتارة ينقص ومعناها المذكور ثابت في الأحوال كلّها وهذا كنار[990] واحدة يختلف أفعالها بحسب اختلاف المنفعلات عنها هذه الوجوه من الاختلاف فيكون تارة أشدّ اشتغالا وتارة أضعف وتارة أصعب بسبب المادة التى يفعل بها وفيها وكذلك القلب والدّماغ الّتان[991] للقوة[992] النطقية بهما يتمّ أوّل فعلها من الفهم والتمييز وغير ذلك فبحسب اعتدال مزاجيهما[993] ولا اعتدالهما يختلف أفعال القوة النطقية وليس الذهن ولا الفهم ولا شيء من أمثال ذلك فصلا يقوّم الإنسان بل هي عوارض وخواص.

[ك: ٦٣٤] قال الشيخ[994] والزّيادة في مثل[995] هذا الاستعداد المذكور والنقصان[996] فيه أمر[997] يحصل في الاستعداد المتولّد من استعدادين استعداد الفاعل واستعداد المنفعل فاما الذي للفاعل نفسه فغير مختلف.

---

[986] ج – الّا.

[987] ل + ما.

[988] ر – وتارة، صح هامش.

[989] ج – ويسقط، صح هامش.

[990] ل + التي.

[991] ر – الّتان، صح هامش.

[992] ل – القوة.

[993] ل – مزاجيهما.

[994] انظر: ابن سينا، كتاب الشفآء: المدخل، ص. ٧٤.

[995] ج – مثل.

[996] ج: في النقصان.

[997] ل: أو.

[ك: ٦٣٥] وأمّا الفصل بالمعنيين الاخرين فانه لما كان بعد تحقق الذات فلا مانع أن يقبل الزّيادة والنقصان سواء كان ذلك[998] الفصل وصفا مفارقا كحمرة الخجل وصفرة الوجل أو غير مفارق كسواد الحبشي.

[ك: ٦٣٦] قال المصنّف والوصف الخارجي لا يوجب الاختلاف في الماهية وإن استلزمه أراد به أنّ اختلاف أمرين في وصف لا يقتضى اختلاف ذينك الأمرين في الماهية وإن كان مستلزما لاختلافهما في الماهية. والمقدمة الاولى حقة لما عرفت أنّ ذلك إنما يحدث الغيرية فقط وأما الثانية وهي أنّ اختلاف أمرين في الأوصاف يستلزم الاختلاف بين ذينك الأمرين بالماهية.

[ك: ٦٣٧] فلا يصح على إطلاقها بل هذه المقدّمة انما يصح اذا كان ذلك[999] الوصف لازما لأحد ذينك الأمرين[1000] ومعلولا له ومفارقا للاخر حتى[1001] لو كان لازما لأحدهما غير معلول له أو كان مفارقا لكلّ منهما لا يستلزم الاختلاف بينهما بالماهية.

[ك: ٦٣٨] فاعلم ذلك والمقصود في هذا الموضع مقصور على المعنى الثالث وهو الذي أحد الخمسة دون الفصلين الآخرين.

[ك: ٦٣٩] ونقل الشيخ في الشفآء عمن تقدّمه لهذا الفصل رسومًا أربعة.

أحدها: قولهم أنّ الفصل هو الذي يفصل بين النوع والجنس.

والثاني: قولهم انّه الذي يفصل به النوع على الجنس.

الثالث: قولهم انّه الذي يختلف به الأشياء المتفقة في الجنس.

الرابع: انّه المقول على كثيرين مختلفين بالنوع في جواب[1002] أي شيء هو.

[ك: ٦٤٠] ثمّ قال الشيخ[1003] "فنتأمل هذه الرسوم ولنتحققها ولنقض فيها بما عندنا من أمرها."

[ك: ٦٤١] فنقول أنه إذا ألحق بكل واحد من هذه الرسوم زيادة ساوى الفصل وتلك الزّيادة أن يقال في ذاته أو لذاته أو ذاتي حتى يصير الرسم الاوّل هكذا أنه الذي يفصل لذاته بين النوع والجنس والرّسم

---

[998] ج – ذلك.

[999] ج – ذلك.

[1000] ج – ~~بالماهية فلا يصح اطلاقها~~.

[1001] ر – ~~يكون~~.

[1002] ج – ~~ما هو~~.

[1003] انظر: ابن سينا، كتاب الشفآء: المدخل، ص. ٦٩.

الثاني هكذا انّه الذي يفصل[١٠٠٤] به النوع على الجنس في ذاته والرّسم الثالث هكذا أنّه الذي به[١٠٠٥] يختلف في ذاته[١٠٠٦] الأشياءالمتفقة في الجنس والرّسم الرابع هكذا أنّه المقول على كثيرين مختلفين بالنوع في جواب أيّ شيء هو في ذاته فانّه إن لم يلحق به[١٠٠٧] هذه الزّيادة انتقض كلّ واحد منهما بالخاصّة.

[ك: ٦٤٢] ثم قال لكن الرّسوم الثلاثة المتقدّمة وإن ساوت الفصل فليست يتضمن الشيء الذي يحل من الفصل محلّ الجنس[١٠٠٨] وبذلك الشيء تتمّ التحديد وإن كان قد يتمّ بإسقاطه الدلالة على تمام الماهية كما لو قال قائل الإنسان ناطق مائت وإن[١٠٠٩] دل دلّ[١٠١٠] هذا القول على الطبيعة الانسانية وساواها لكن انّما يتمّ التحديد بأن يذكر الشيء الذي هو الجنس وهو الحيوان والشيء الذي هو كالجنس للفصل هو الكلّي فيجب أن[١٠١١] [٣٨أ] يلحق بهذه الرّسوم الثلاثة وأمّا الرسم الرابع فقد ذكر فيه الكلّي أو[١٠١٢] قيل مقول على كثيرين والمقول على كثيرين[١٠١٣] رسم الكلّي[١٠١٤] فقد أتى فيه بالرسم لما هو كالجنس وإن لم يوت فيه بإسمه لكنّه ينتقض بالفصل الأخير كالناطق فإنّه فصل مع أنّه ليس[١٠١٥] مقولا على كثيرين مختلفين بالحقائق.

[ك: ٦٤٣] ثمّ أنّ الشيخ رسّمه في الشفآء[١٠١٦] بأنّه الكلّي المقول على النوع في جواب ايّ شيء هو ذاته من جنسه أي الكلّي الذي يميّز النوع[١٠١٧] عن مشاركاته في الجنس.

[١٠٠٤] ج – لذاته بين النوع و الجنس والرسم الثاني هكذا أنه الذي.

[١٠٠٥] ل – به.

[١٠٠٦] ج – في ذاته.

[١٠٠٧] ل – به.

[١٠٠٨] ج – الجنس.

[١٠٠٩] ج – ~~وإن كان~~ ، ر – وإن.

[١٠١٠] ر – ~~على~~.

[١٠١١] ر – ~~يكون~~.

[١٠١٢] ج: وقيل، ر: اذ قيل.

[١٠١٣] ل – والمقول على كثيرين، صح هامش.

[١٠١٤] ج – الكلي.

[١٠١٥] ل – ليس، صح هامش.

[١٠١٦] انظر: ابن سينا، كتاب الشفآء: المدخل، ص.٦٨.

[١٠١٧] ج: الشيء.

[ك: ٦٤٤] ورسّمه في الاشارات[١٠١٨] بأنّه الكلّي الذي يحمل على الشيء في جواب ايّ شيء هو في جوهره اي الكلّي الذي يميّز الماهية عما يشاركها في الجنس[١٠١٩] أو في الوجود. ومفهوم هذا أعنى ما ذكره في الاشارات اعمّ من مفهوم ما ذكره في الشفآء ويجب أن يكون الفصل مفسّرا بالتفسير المذكور في الاشارات لا بالتفسير المذكور في الشفآء لانّه لو كان مفسّرا بالتفسير المذكور في الشفآء لم يتم البرهان المذكور على انحصار جزء الماهية في الجنس والفصل المطلقين ولا يصح الّا[١٠٢٠] قوله في الاشارات.

[ك: ٦٤٥] أمّا الذاتي الذي ليس يصلح أن يقال على الكثرة التى كلّيته بالقياس اليها قولا في جواب ما هو.

[ك: ٦٤٦] فلا شكّ أنّه يصلح للتمييز الذاتي لها عما يشاركها في الوجود أو في جنس ما ويفسّر ذلك بالفصل:

أمّا الأوّل: فلانّ المقدّمة القائلة بأنّ جزء الماهية إن لم يكن مشتركا بين الماهية وبين شيء ما من الأنواع المخالفة لها في الحقيقة كان فصلا[١٠٢١] يكون ممنوعة حينئذ وانما يكون فصلا إن لو كان مميز للماهية عما يشاركها في الجنس وهو ممنوع لجواز تحقق طبيعة كالجنس العالي أو الفصل الاخير مركبة من أمرين متساويين أو أمور متساوية فانّ كلّ واحد من أجزاء هذه الطبيعة ليس مشتركا بينها وبين غيرها وليس شيء منها[١٠٢٢] فصلا بالتفسير الذي ذكره في الشفآء اذ ليس لتلك الماهية جنس حتى يتميّزها عن مشاركتها في الجنس.

وأمّا الثاني: فلانّ الفصل اذا كان مفسّرا بما ذكره الشيخ في الشفآء كان تفسير الفصل بالكلّي الذي يميّز الماهية عمّا يشاركها في الوجود أو[١٠٢٤] في الجنس خطأ وذلك ظاهر وأمّا اذا فسّرنا الفصل بما ذكره الشيخ في الاشارات فيندفع كلّ واحد من هذين الإشكالين أمّا الأوّل فلانّ كلّ واحد من

[١٠١٨] انظر: ابن سينا، الاشارات والتنبيهات، ص. ٦١.

[١٠١٩] ل – ~~ورسمه في الاشارات.~~

[١٠٢٠] ج، ر – الّا.

[١٠٢١] ج – ~~فممنوع~~.

[١٠٢٢] ر – منها.

[١٠٢٣] ج – الذاتي.

[١٠٢٤] ل – في الوجود أو، صح هامش.

أجزاء تلك الطبيعة اعنى الطبيعة المركبة من أمرين متساويين أو أمور متساوية يكون فصلا لكون كلّ واحد منهما مميزا للماهية عما يشاركها في الوجود وأمّا الثاني فظاهر.

[خ: ٦٤٧] ثم قال المصنف ولم ينحصر التقسيم المخمّس عندي الّا والفصل مفسّر بهذا المعنى أو بما يساويه.

[ك: ٦٤٨] أقول ذلك ظاهر لانّه لما جاز تركيب طبيعة واحدة من أمرين متساويين أو أمور متساوية التى كلّ واحد منها ليس بجنس وذلك ظاهر ولا نوع اذ لو كان أحدها نوعا فان كان داخلا تحت جنس لدخل الجنس في ماهيته ويلزم منه دخوله في ماهية تلك الطبيعة لأنّ جزء[١٠٢٥] الجزء جزء ولو دخل الجنس في ماهية تلك الطبيعة لم يكن[١٠٢٦] تركّبها من الأجزاء المتساوية لوجوب كون الجنس اعمّ من فصل هذا النوع الذين كلّ واحد منهما داخل في تلك الطبيعة هذا خلف. وإن لم يكن داخلا تحت جنس فالآخر إن لم يكن نوعا ولا شكّ في انتفاء الأقسام الأربعة الباقية عنه لزم تحقق كلّي خارج عن الخمسة[١٠٢٧] وهو المطلوب وإن كان هو أيضا نوعا كان لكلّ واحد منهما أفراد فان كان أفراد أحدهما موافقة لأفراد الاخر في الماهية لزم إتّفاق أفراد نوعين مختلفين بالماهية في الماهية وانّه محال. وإن كانت مخالفة لها استحال صدق شيء منهما على الأفراد الآخر لامتناع صدق أحد النوعين المتخالفين في الماهية الذين أفراد[١٠٢٨] أحدهما مخالفة في الماهية[١٠٢٩] لأفراد الآخر[١٠٣٠] ولو كان كذلك لا يكون جزئان متساويين وذلك خلف ولا فصل على التفسير المذكور في الشفآء وذلك ظاهر.

[ك: ٦٤٩] قد عرفت لمّيته من قبل ولا خاصة ولا عرض وذلك أيضا غاية الظهور لأنّ كلّ واحد منهما خارج عن الماهية كان عدم انحصار الكلّي في الخمسة ظاهر وتوجيه إيراد المنع على [٣٨ب] مقدّمات التّفسير المذكور لانحصار الكلّي في الخمسة على الوجه الذي ذكرناه لإيراد المنع على مقدّمات[١٠٣١] البرهان المذكور لانحصار جزء الماهية في الجنس والفصل المطلقين من غير فرق بل هو هو بعينه.

١٠٢٥ ل – جزء.
١٠٢٦ ر – يكن، صح هامش.
١٠٢٧ ر – الخمسة، صح هامش.
١٠٢٨ ر – أفراد، صح هامش.
١٠٢٩ ج – في الماهية.
١٠٣٠ ر + على أفراد الآخر.
١٠٣١ ر – البرهان.

[خ:٦٥٠] ثم قال ومن ذلك[١٠٣٢] يفهم عدم لزوم انحصار التقسيم المخمّس والفصل مفسّر[١٠٣٣] بكمال الجزء المميز.

[ك: ٦٥١] واعلم أنّ الإمام فسّر الجنس في الملخّص بكمال الجزء[١٠٣٤] المشترك والفصل بكمال الجزء المميّز ومع ذلك يعتقد انحصار الكلّي في الخمسة.

[ك: ٦٥٢] قال المصنّف أنّ ذلك لا يستقيم لانّ كلّ جزئين من أجزاء تلك[١٠٣٥] الطبيعة إن كان تركبها من أكثر من جزئين وكلّ جزء إن كان من جزئين فقط ليس بجنس ولا فصل على التفسير الذي ذكره وكونه ليس بنوع وخاصة وعرض عامّ ظاهر[١٠٣٦] فقد تحقق كلّي[١٠٣٧] خارج عن الخمسة المذكورة.

[ك: ٦٥٣] حينئذ فلا يجتمع تفسير الجنس والفصل بما ذكره الإمام مع انحصار الكلّي في الخمسة ولانّه يجوز تركّب طبيعة من جنس وأمرين يختص كلّ واحد منهما بتلك الطبيعة كما يعتقد تركّب الحيوان من الجسم النامي والحساس والمتحرك بالإرادة واذا جاز ذلك لم يكن شيء من ذينك الجزئين جنسا ولا فصلا على التفسير الذي ذكره فلا يكون الحساس وحده جنسا ولا فصلا وكذا المتحرك بالارادة واذا لم ينحصر جزء الماهية في الجنس والفصل لزم منه عدم انحصار الكلي في الخمسة.

[ك: ٦٥٤] واعلم أنّ الإمام ينقل عن الشيخ أنّه ذهب الى أنّ الفصل بالمعنى الثالث علّة لوجود حصّة ذلك النوع من الجنس.

[ك: ٦٥٥] واحتجّ عليه بأنّه لا بدّ أن يكون أحدهما علّة للاخر اذ لو[١٠٣٨] لا ذلك[١٠٣٩] لا يستغنى كلّ واحد منهما عن الاخر ولو كان كذلك لم يلتئم منهما حقيقة واحدة لكن الجنس ليس بعلة للفصل لأنّ الجنس لو كان علّة للفصل لتحقق الفصل حيث يتحقق الجنس وذلك باطل فيتعين كون الفصل علّة للجنس وهو المطلوب.

[١٠٣٢] ج – ذلك.

[١٠٣٣] ج – مفسّر.

[١٠٣٤] ل – الجزء.

[١٠٣٥] ر – ~~الماهية~~.

[١٠٣٦] ر – ظاهر.

[١٠٣٧] ر – كلي.

[١٠٣٨] ج – لو.

[١٠٣٩] ج + ذلك.

[ك: ٦٥٦] قال المصنّف أنّ ذلك غير لازم لأنّه[١٠٤٠] إن عنى بالعلّة في قوله "لانّه لا بدّ أن يكون أحدهما علّة للاخر" العلّة التّامة وهي جميع الأمور التى يتوقف عليه وجود المعلول.

[ك: ٦٥٧] فنقول ليس شيء منهما علة للاخر على هذا التفسير قوله لو كان كذلك[١٠٤١] لا يستغنى كلّ واحد منهما عن الاخر ممنوع فانّه لا يلزم من عدم كون الشيء علّة تامة لشيء آخر أن يكون ذلك الاخر مستغنيا عنه[١٠٤٢] لجواز أن لا يكون علة تامّة ويكون محتاجا اليه أمّا لكونه جزءا للعلّة التامّة أو شرطا لها وإن عنى بالعلّة نفس المحتاج اليه سواء كان علّة تامّة[١٠٤٣] أو جزءا منها أو شرط لها فنختار أنّ أحدهما علة للاخر قوله وليس الجنس علّة للفصل والّا لوجد الفصل حيث وجد الجنس.

[ك: ٦٥٨] قلنا: لا نسلّم فانّه لا يلزم من كون الشيء[١٠٤٤] محتاجا اليه[١٠٤٥] في الجملة وجود المحتاج في جميع صور المحتاج اليه فانّ الشرط العام بالنسبة الى المشروط وجزء العلّة بالنسبة الى المعلول كلّ منهما محتاج اليه مع انّه لا يلزم من وجود الاوّل منهما في جميع الصّور وجود المشروط ومن وجود الثاني[١٠٤٦] وجود المعلول.

[ك: ٦٥٩] وأنا أقول الشيخ ما صرّح بكون الفصل علة لحصّة النوع من الجنس بل قال أنّ الفصل اذا اقترن بطبيعة الجنس قوّمه نوعا اي لا يدخل الجنس في الوجود الا بواسطة اقتران[١٠٤٧] الفصل به ولا يتقوّم الجنس نوعا الاّ بذلك والعلم به ضروري لاستحالة وجود الجنس بدون الفصل.

[ك: ٦٦٠] والدّليل الذي ذكره الإمام وزيّفه المصنّف بما تعرّض له الشيخ[١٠٤٨] البتة، والإمام يذهب في الملخّص إلى بطلان علّية[١٠٤٩] الفصل للجنس محتجّا بأنّ المجموع المركب من ذات وصفة هي

[١٠٤٠] ل – لأنه.

[١٠٤١] ر: ذلك.

[١٠٤٢] ل – أن يكون ذلك الآخر مستغنيا عنه، صح هامش.

[١٠٤٣] ج – تامّة.

[١٠٤٤] ر – الشيء، صح هامش.

[١٠٤٥] ل – اليه.

[١٠٤٦] ل – الثانى.

[١٠٤٧] ل: وأن.

[١٠٤٨] ر >< الشيخ له.

[١٠٤٩] ر – ~~علية~~.

اخصّ[١٠٥٠] منها كالإنسان الكاتب بالفعل اذا اعتبر من حيث[١٠٥١] هذا المجموع كان الذات وهي الإنسان في المثال جنسا والصفة هي الكاتب بالفعل فيه[١٠٥٢] فصلا مع امتناع كون الصفة علّة للذات لأنّ الصفة محتاجة الى الذات والمحتاج الى الشيء استحال[١٠٥٣] أن يكون علّة له[١٠٥٤] والاّ لتقدم عليه وتأخر عنه معا. وإنّه محال.

[ك: ٦٦١] قال المصنّف ونحن نقول إن اعتبر ذلك أي كون الفصل علّة للحصة في أجناس المعاني المعقولة لها وفصولها كان الأمر كما قاله الإمام وكذلك لو اعتبرنا ذلك في مسمّيات الألفاظ بحسب وضعنا اي اذا تصورنا أمرين أحدهما اخصّ من الآخر ووضعنا بازاء كلّ واحد منهما لفظا ثمّ تصورنا المجموع المركب منهما ووضعنا بازائه أيضا لفظا فانّه لا يجب أن يكون الأمر الّا هو[١٠٥٥] الاخص منهما على علّة[١٠٥٦] الأمر الاعمّ [٣٩أ] وإن اعتبرنا ذلك في الأجناس والفصول بالنسبة الى ماهيات الأشياء الثابتة في نفس الأمر المشار اليها لم يتبين[١٠٥٧] عندي ما يمنع من عليّة الفصل للحصّة[١٠٥٨] أو يوجب عليّته ايّاها.

[ك: ٦٦٢] وظاهر بيّن أنّ الذي تمسّك به الإمام في إبطال عليّة الفصل للحصّة لا يوجب امتناع علية فصول مثل هذه الماهيات المحصّلة المحقّقة في الخارج لحصص أجناسها.

[ك: ٦٦٣] إذا عرفت هذا فاعلم أنّ القائلين بعلية الفصل للحصة بنوا عليها أمورا:

أحدها: أنّ الفصل الواحد بالنسبة الى نوع واحد لا يكون جنسا له باعتبار آخر على معنى أنّ الماهية التى عرضت لها الفصلية بالنسبة الى نوع امتنع أن يعرض لها الجنسية بالنسبة الى ذلك النوع والّا لصار الجنس فصلا ولو كان كذلك لزم انقلاب المعلول علّة والعلّة معلولا وانّه محال لاستحالة انقلاب الحقائق عن[١٠٥٩] ما هي عليه.

[١٠٥٠] ر – منهما.

[١٠٥١] ج + هو.

[١٠٥٢] ج – فيه، ر – بالفعل فيه، صح هامش.

[١٠٥٣] ل: يستحيل.

[١٠٥٤] ر – له، صح هامش.

[١٠٥٥] ر، ج – الّا هو.

[١٠٥٦] ج – علة.

[١٠٥٧] ر – يتبين، صح هامش.

[١٠٥٨] ر – للحصة، صح هامش.

[١٠٥٩] ج: على.

وثانيها: انّه يمتنع اقتران الفصل الواحد الّا بجنس واحد اذ لو جاز ذلك لزم تخلّف المعلول عن العلّة ضرورة عدم حصول حصّة كلّ نوع من جنسه في النوع الاخر مع تحقق الفصل الذي هو علّة لهما في كلّ واحد من النوعين واستلزم هذا الثاني.

أمرا ثالثا: وهو أن لا يكون مقوّما الّا لنوع واحد في مرتبة واحدة وذلك ظاهر لأنّ الحاصل من تركّب الجنس الواحد والفصل الواحد لا يكون الاّ نوعا واحدا.

[ك: ٦٦٤] وإنّما قيّدنا النوع الواحد بقوله "في مرتبة واحدة" لأنّ الفصل المقوّم لنوع في مرتبة جاز أن يقوّم نوعا آخر في المرتبة التى دون مرتبة ذلك النوع فانّ النموّ يقوّم الجسم النامي ويقوّم الحيوان والنبات اللذين دونه في المرتبة والإنسان والفرس والثور اللذين دون الحيوان في المرتبة وأمّا المقوّم لنوع في مرتبة فاستحال أن يقوّم نوعا آخر في تلك المرتبة كالناطق مثلا فانّه يقوّم الإنسان والفرس والثور وغيرهما من الحيوانات في مرتبة مع استحالة أن يقوّم[١٠٦٠] شيئا منهالما عرفت.

[خ: ٦٦٥] قال والإمام جوّز الثلاثة بتركب طبيعة من أمرين كلّ منهما اعمّ من الاخر من وجه كالحيوان والأبيض.

[ك: ٦٦٦] واعلم أنّ الإمام لما أبطل قاعدة العلية زعم أنّ الماهية التى عرضت لها الفصلية بالقياس الى نوع واحد جاز أن يعرض لها الجنسية باعتبار آخر بالقياس الى ذلك النوع وبالعكس وأنّ الفصل الواحد يجوز اقترانه بأكثر من نوع واحد وانّه يجوز أن يقوّم أكثر من نوع في مرتبة واحدة.

[ك: ٦٦٧] واحتجّ على صحّة هذه الأمور بأن قال يجوز تركب حقيقة واحدة من أمرين كل واحد منهما اعمّ من الاخر من وجه واخصّ من وجه كالحيوان والأبيض فانّ كلّ واحد من هذين الجزئين مقول في جواب ما هو تارة وفي جواب انما هو أخرى لانا اذا أردنا تميّز الحقيقة المركبة من الحيوان والأبيض عن غير الأبيض كان الحيوان جنسا والأبيض فصلا وإن أردنا تميّزها عن غير الحيوان كان الأبيض جنسا والحيوان فصلا فصحّ الأمر[١٠٦١] الأوّل وأمّا صحة الأمر الثاني فلانّ كلّ واحد من هذين الجزئين لما كان اعمّ من الاخر من وجه كان كلّ واحد منهما موجودا في نوع آخر فكان ما هو منهما

[١٠٦٠] ج – نوعا آخر في تلك المرتبة كالناطق مثلا فإنه يقوم الإنسان والفرس والثور وغيرهما من الحيوانات في مرتبة مع استحالة أن يقوم.

[١٠٦١] ر – الأمر، صح هامش.

الفصل مقترنا بنوع آخر في مرتبة النّوع الأوّل وليكن هو النبات مثلا وأمّا صحة الأمر الثالث فظاهرة اذ صحة[١٠٦٢] الثاني مستلزمة لصحته.

[خ: ٦٦٨] قال[١٠٦٣] المصنّف و لهم أن يمنعوا تألف حقيقية عنهما بمعنى انّ ما صدق عليه هذا يكون حقيقته في نفس الأمر هو هذا والكلام في ذلك لا في مفهوم اعتباري.

[ك: ٦٦٩] واعلم أنّ هذا إشارة الى دفع ما ذكره الإمام لصحة الأمور الثلاثة وتوجيهه أن يقال لم قلتم بانّ كلّ واحد من الأمور الثلاثة اذا صح في الحقيقة المذكورة لزم بطلان ما ذكرناه وانما يلزم ذلك إن[١٠٦٤] لو كانت الحقيقة المركبة من الجزئين المذكورين اعنى الحيوان والأبيض حقيقة متحصّلة في نفس الأمر بمعنى أنّ ما يصدق عليه انّه مركب من الحيوان والأبيض[١٠٦٥] يصدق عليه انّه حقيقة ثابتة في نفس الأمر هي هذه الحقيقة وذلك ممنوع بل هي ماهية اعتبارية يعتبر العقل[١٠٦٦] تركّبها من الجزئين المذكورين لا أنها ماهية ثابتة في النفس الأمر.

[ك: ٦٧٠] والأحكام الثلاثة التى ذكرها الشيخ انّما ذكرها في الماهيات المتحققة المتحصلة[١٠٦٧] النفس الأمر فلا يبطل بما ذكرتموه.

ورابعها: أنّ الفصل القريب للنوع لا يكون الاّ واحدا اذ لو كان أكثر من واحد والفصل علّة لحصة النوع من الجنس لزم توارد عليتين على معلول واحد بالشخص وانه محال.

[ك: ٦٧١] والإمام قال بذلك أيضا لأنّ الفصل عنده مفسّر[١٠٦٨] بكمال الجزء المميّز وكمال الجزء الميّز بالنسبة الى النوع الواحد لا يتصوّر الّا واحدا.

[ك: ٦٧٢] واعلم أنّ الإمام [٣٩ب] أورد في الملخّص[١٠٦٩] على الدّليل الذي ذكره الشيخ لإثبات هذا الأمر الرابع منعًا[١٠٧٠] وقال لا نسلّم أنّ الفصل القريب للنوع لو كان أكثر من واحد لزم توارد العليتين

[١٠٦٢] ل + اذ صحة الامر الثالث فظاهرة اذ صحة.

[١٠٦٣] ل + الأمر.

[١٠٦٤] ل – إن، صح هامش.

[١٠٦٥] ج – حقيقة متحصلة في نفس الأمر بمعنى أن ما يصدق عليه أنه مركب من الحيوان والأبيض.

[١٠٦٦] ل – العقل.

[١٠٦٧] ل – المتحصلة.

[١٠٦٨] ج – مفسر، صح هامش.

[١٠٦٩] ج – في الملخص.

[١٠٧٠] ل – علة.

على معلول واحد بالشخص وانّما يلزم ذلك إن لو كان كلّ واحد منهما علّة للحصة وهو ممنوع. ولم لا يجوز أن يكون كلّ واحد منهما مميّزا للنوع عن مشاركاته في الجنس ويكون علّة الحصّة المجموع المركّب منهما.

[ك: ٦٧٣] وأجاب عنه بجوابين:

أحدهما: قوله المجموع بالحقيقة فصل واحد وكلّ واحد منهما جزؤه.

والجواب الثاني: قوله وأيضا فكلّ[١٠٧١] واحد من الجزئين اذا لم يكن مقوّما لتلك الحصّة وجب أن يكون متقوّما بها والّا لكان الفصل والحصة يستغنى كلّ واحد منهما عن الآخر.

[ك: ٦٧٤] وقد بيّنا أنّ مثل هذين الشيئين لا يتكوّن من اجتماعهما حقيقة واحدة واذا كانت كذلك كانت الحصّة سابقة عليهما وهما سابقان على المجموع سبق البسيط على المركّب فلو كانت الحصّة معلولة لذلك المجموع لزم الدور وانه محال.

[ك: ٦٧٥] واعلم أنّ كلّ واحد من الهذين جوابين فيه نظر:

أمّا أوّلا: فلانّه كلام على المستند لا لإثبات الشرطية الممنوعة وذلك غير مرضي ومستحسن عند أهل النظر لانّ الواجب على المستدلّ الجواب عن المنع لا الاعتراض على[١٠٧٢] مستند المنع.

وأمّا ثانيا: فلانا بعد التجاوز عن هذا نقول ان عنى مما ذكره في الجواب الأوّل أنّ كلّ واحد من الجزئين اذا كان[١٠٧٣] مميزا ولا يكون شيء منهما علة للحصة لا يكون فصلا والفصل هو المجموع لكونه علة للحصة وذلك ممنوع وانما يلزم ذلك إن لو وجب أن يكون كلّ فصل علة للحصة وهو أوّل النزاع.

وأمّا ثالثا: فلانا لا نسلّم صحة قوله في الجواب الثاني أنّ كلّ واحد من الجزئين لو لم يكن مقوّما لتلك الحصة ولا متقوّما بها لا يستغنى الفصل والحصة كلّ واحد منهما عن الآخر وانّما يلزم ذلك إن لو لم يكن الحصّة محتاجة الى شيء منهما في الجملة وهو ممنوع فانّه لا يلزم من[١٠٧٤] عدم تقويم كلّ واحد منهما الحصة استغناء الحصة عن كلّ واحد منهما مطلقا.

[١٠٧١] ر – فكل، صح هامش.

[١٠٧٢] ر: عن.

[١٠٧٣] ل – كان.

[١٠٧٤] ر + من.

[ك: ٦٧٦] وظاهر أنّ كلّ واحد منهما محتاج اليه في الجملة لأنّ الحصة معلّلة بالمجموع المركّب منهما المحتاج الى كلّ واحد منهما احتياج المركب الى البسيط واذا كانت كذلك كانت الحصّة محتاجة الى كلّ واحد منهما فلا يلزم ما ذكرتموه.

[ك: ٦٧٧] قال المصنّف وشكّك عليه مما مرّ من الاحتمال بمثل ما يضربون من المثال في الحيوان.

[ك: ٦٧٨] واعلم انّ ذلك الاحتمال هو جواز تركّب حقيقة من جنس وأمرين يختص كلّ واحد منهما بتلك الحقيقة مثل ما يعتقدون تركب الحيوان من الجسم النّامي والحساس والمتحرك بالارادة اللذين كلّ واحد منهما مختصّ بالحيوان.

[ك:٦٧٩] وعند ذلك يتوجّه على هذا الأمر الرابع شكّ وهو أن يقال كلّ واحد من الحساس والمتحرك بالارادة ان كان فصلا قريبا للحيوان فقد بطل قولكم أنّ الفصل القريب[١٠٧٥] للنوع لا يكون الّا واحدا وان كان الفصل قريب المجموع المركب منهما كان كلّ واحد منهما فصلا بعيدا لما عرفت من وجوب انحصار جزء الماهية في الجنس والفصل وامتناع أن يكون شيء منهما جنسا لاختصاصهما بالحيوان ووجوب كون الجنس أعمّ ولا يجوز أن يكون شيء منهما فصلا للجنس لمساواة كلّ منهما الحيوان فاذن كلّ واحد منهما فصل قريب للمجموع المركب منهما فقد بطل أيضا القول بأن الفصل القريب للنوع لا يكون الاّ واحدا ولا يمكن دفع هذا بأن يقال أنّ المجموع المركّب منهما فصل[١٠٧٦] للمجموع.

[ك ٦٨٠] أمّا على قاعدة الشيخ فلامتناع أن يكون الشيء علّة لنفسه وأمّا على قاعدة الإمام فلامتناع أن يكون الشيء تمام المميّز بالنسبة الى نفسه.

[ك: ٦٨١] فظهر انخرام هذه القاعدة على كلّ واحد من التقديرين.

[ك: ٦٨٢] ثمّ قال المصنف وللقائلين بالعلية أن يدفعوا عن[١٠٧٧] هذا الإشكال عن أنفسهم بأن تقولوا لم قلتم بأنّ الفصل القريب للنوع لو كان هو المجموع وكان كلّ واحد من الجزئين فصلا قريبا للمجموع يلزم بطلان الأمر الرابع وانّما يلزم بطلانه إن لو وحكمنا بامتناع اجتماع فصلين قريبين لكلّ حقيقة.

[١٠٧٥] ج – القريب.

[١٠٧٦] ل – فصل.

[١٠٧٧] ر – عن.

[ك: ٦٨٣] ولسنا نحكم بذلك بل نقول الحقيقة التى فيها طبيعة جنسية استحال أن يكون لها فصلان قريبان والّا لزم أحد الأمرين وهو إمّا أن [٤٠أ] لا يكون الفصل علّة للحصة أو اجتماع عليّتين على معلول واحد بالشخص وكلّ واحد منهما محال[١٠٧٨].

[ك: ٦٨٤] وأمّا الحقيقة التى ليست فيها طبيعة جنسية كالمجموع المركب[١٠٧٩] من الحساس والمتحرك بالارادة فلا امتناع في أن[١٠٨٠] يكون لها فصلان قريبان اذ لا يلزم من ذلك شيء مما ذكرناه اعنى توارد العلّتين على معلول واحد بالشخص أو انخرام قاعدة العلية[١٠٨١].

[ك: ٦٨٥] وإذا عرفت هذا فنخلّص الحكم الرابع ونقول كلّ حقيقة يتركب[١٠٨٢] من طبيعة جنسية وأمرين متساويين لها أو أمر واحد مساو لها كان الفصل القريب لها واحد أمّا للحقيقة الاولى والمجموع المركب من ذينك الامرين وكلّ واحد[١٠٨٣] من الأمرين يكون فصلا بعيدا.

[ك: ٦٨٦] وأما للحقيقة الثانية فذلك الأمر الواحد المساوي لها وكلّ حقيقة يتركب من أمرين متساويين أو أمور متساوية لها كان الفصل القريب لها كلّ[١٠٨٤] واحد من[١٠٨٥] أجزائها وعلى هذا لا يلزم المحذور[١٠٨٦] المذكور ولا ينخرم قاعدة العلية ولا التقسيم المخمّس.

[ك: ٦٨٧] واعلم أنّ الإمام لا جواب له عن هذا الشكّ الّا اذا فسّر الفصل تارة لكمال الجزء المميّز وهو فصل الحقيقة التى يشتمل على طبيعة جنسية وتارة بالجزء المختصّ وهو فصل الحقيقة المركّبة من أمرين أو أمور متساوية إياها ولا يخفى عليك حلّ الشكّ بناءً[١٠٨٧] على هذا.

[١٠٧٨] ج – ~~أما الأول~~.

[١٠٧٩] ل – المركب.

[١٠٨٠] ر – أن، صح هامش.

[١٠٨١] ج – اذ لا يلزم من ذلك شيء مما ذكرناه اعني توارد العليتين على معلول واحد بالشخص أو انحرام قاعدة العلية.

[١٠٨٢] ر تركب.

[١٠٨٣] ج – أمر واحد مساو لها كان الفصل القريب لها واحدا أما للحقيقة الاولى فالمجموع المركب من ذينك الأمرين وكلّ واحد.

[١٠٨٤] ج – كلّ.

[١٠٨٥] ج – من.

[١٠٨٦] ل: المحدود.

[١٠٨٧] ل – بناءً.

[ك: ٦٨٨] واعلم أنّ فصول الأنواع المحصّلة اعنى الأنواع الموجودة في الخارج يجب أن يكون أمورا وجودية ثابتة في الخارج والّا لزم تركب الموجود من الموجود والمعدوم ان كان جنسه موجودا في الخارج ومن الأمور العدمية إن كان هو أيضا[١٠٨٨] عدميا وانّه محال بالضرورة.

[ك: ٦٨٩] وأمّا فصول الماهيات الاعتبارية وهي الماهيات التى يعتبر العقل تركّبها من أمور وجودية كانت تلك الأمور[١٠٨٩] أو عدمية أو مختلطة منهما وليس لها في الخارج ما يطابقها جاز أن يكون أمورا عدمية وكذا الماهيات العدمية اي التى ليس لها وجود في الخارج جاز أن يكون فصولها أمورا عدمية وكلّ[١٠٩٠] ذلك ظاهر وليس لكلّ فصل فصلا لوجوب الانتهاء الى فصل لا جزء له والّا لزم تركّب كلّ ماهية نوعية بل كلّ ماهية فصلية من أجزاء غير متناهية ولو كان كذلك لاستحال تعقّل شيء من الماهيات النوعية لامتناع إحاطة الذهن بما لا يتناهي وإنه محال[١٠٩١] بالضرورة.

[ك: ٦٩٠] وإذا وجب انتهاء الفصول الى ما لا جزء له لم يكن لكلّ فصل له[١٠٩٢] فصل لامتناع أن يكون لما[١٠٩٣] لا[١٠٩٤] جزء له جزء.

[ك: ٦٩١] لا يقال: يجب أن يكون لكل فصل فصل لأنّ كلّ فصل[١٠٩٥] يشارك النوع الذي هو داخل في حقيقته ويمتاز عنه بعدم[١٠٩٦] دخول الجنس في ماهيته. لانا نقول لا نسلّم استلزام ذلك لما ادّعيتم وانّما يستلزمه إن لو كان هذا الاعتبار السلبي داخلا في ماهية الفصل وهو ممنوع بل[١٠٩٧] هو من عوارضه السلبيته كيف فانه لو كان داخلا في ماهية الفصل[١٠٩٨] لكان داخلا في ماهية النوع لانّ جزء الجزء جزء ولو دخل[١٠٩٩] في ماهية النوع لزم تقوّم النوع بالجنس وبعدم[١١٠٠] دخول الجنس وإنّه محال.

[١٠٨٨] ج – أيضا، صح هامش.

[١٠٨٩] ل + وجودية.

[١٠٩٠] ج – كلّ.

[١٠٩١] ج – محال.

[١٠٩٢] ج، ل – له.

[١٠٩٣] ل – لما، صح هامش.

[١٠٩٤] ر – لا.

[١٠٩٥] ج – لأن كلّ فصل.

[١٠٩٦] ج – بعدم، صح هامش.

[١٠٩٧] ل – بل، صح هامش.

[١٠٩٨] ر – وهو ممنوع بل هو من عوارضه السلبية كيف فإنه لو كان داخلا في ماهية الفصل، صح هامش.

[١٠٩٩] ر – ~~ولو دخل~~.

[١١٠٠] ل: وبعد.

[ك: ٦٩٢] وينبغى أن يعلم أنّه ليس يجب أن يكون كلّ ماهية مركبة تركيبها[١١٠١] من الجنس والفصل فانّ العشرة مركبة من آحادها والبيت مركّب من الحائط والسقف وأمثالهما كالعسكر انّه مركّب من الأشخاص والبلد فانّه مركّب من البيوت مع أنّ شيئا من أجزاء هذه[١١٠٢] الماهيات ليس بجنس ولا فصل واذا كان كذلك فليس كلّ[١١٠٣] جزء ماهية جنسا أو فصلا نعم كلّ جزء محمول على المركب منه ومن غيره فهو امّا جنس أو فصل.

[ك: ٦٩٣] وذهب المتقدّمون الى أنّ كلّ حقيقة مركبة فانّ تركيبها من الجنس والفصل واحتجّوا عليه بان كلّ مركب شارك كلّ واحد من بسيطة في طبيعة ذلك[١١٠٤] البسيط وخالفه في البسيط الآخر وما به المشاركة مغاير لما به المخالفة فالقدر المشترك بينهما هو الجنس والقدر المميز هو الفصل.

[ك: ٦٩٤] أجاب الإمام عنه[١١٠٥] في الملخّص بأن ذلك إنّما يتمّ إن لو جوّزنا كون الفصل عدميا وذلك[١١٠٦] ممنوع.

[ك: ٦٩٥] أقول إنّما يوقّف الدليل المذكور على ما قاله الإمام لأنّ جنسية الشيء[١١٠٧] لا يتحقق الّا اذا كان مقولا على أكثر من نوع واحد في جواب ما هو واذا كان كذلك فالبسيط الذي جعلوه جنسا لهذا المركّب إنّما يكون جنسا له ان لو كان مقولا على نوع آخر غيره وانما يكون مقولا على ذلك إن لو كان المجموع المركّب من حقيقة[١١٠٨] ذلك البسيط ومن اعتبار عدم دخول البسيط الاخر نوعا حتى يكون ذلك البسيط مقولا عليه وعلى المركب المفروض لكن ذلك المجموع انّما يصير نوعا إن لو جوّزنا[١١٠٩] كون الفصل عدميا لكون الاعتبار المنضمّ اليه أمرا عدميا اعتباريا لا تحقق له في الخارج.

[ك: ٦٩٦] وأمّا المصنف فأجاب عنه بأن قال لا نسلّم أنّ كون الشيء مشاركا لشيء[١١١٠] في أمر ومخالفا له في أمر آخر يقتضى أن يكون ما به المشاركة جنسا وما به المخالفة فصلا وانّما [٤٠ب]

[١١٠١] ج – تركيبها.

[١١٠٢] ل – هذه، صح هامش.

[١١٠٣] ل – كلّ.

[١١٠٤] ل: ولكن.

[١١٠٥] ل>< عنه الإمام.

[١١٠٦] ج: وهو.

[١١٠٧] ر – انما.

[١١٠٨] ج: حصة.

[١١٠٩] ج: كان.

[١١١٠] ل – لشيء.

يقتضى ذلك إن لو كان كلّ واحد منهما محمولا على المركب وذلك ممنوع فانّه يجوز أن لا يكون شيء منهما محمولا على المركّب وجنس الشيء وفصله يجب كونهما محمولين عليه.

[ك: ٦٩٧] ثمّ قال ولئن سلّمنا كون كلّ واحد منهما محمولا عليه لكن هذا القدر لا يكفى في كون ذلك البسيط جنسا فإن جنسية الشيء انما يتحقق اذا كان محمولا على ماهيتين يِغاير كل واحدة منهما ولذلك يعتبر في تحقق كون الشيء جنسا[١١١١] اندراج نوعين تحته وهذا البسيط ليس مقولا على ماهيتين شأنهما ذلك بل هو مقول على نفسه وعلى المركب منه ومن غيره وهذا القدر لا يقتضى جنسيته.

[ك: ٦٩٨] ثم بعد فراغ إيراد هذا الكلام قال "وفيه أيضا ما تعرفه مما تقدم" وهو إشارة الى المنع الذي ذكرناه قبل وهو انا لا نسلّم وجوب اعتبار اندراج نوعين تحت الشيء ليتحقق جنسيته فإنه لما[١١١٢] جاز تحقق نوعيته وإن لم يندرج تحته الاّ شخص واحد فلم لا يجوز تحقق جنسية الشيء وإن لم يندرج تحته الّا نوع واحد.

[ك: ٦٩٩] والفصل المميّز للنوع عما يشاركه في الجنس له نسبتان احداهما الى النوع والأخرى الى الجنس أمّا التى الي النوع فبالتقويم لانّه يقوّم النوع وأمّا التى الي الجنس فبالتقسيم لانّه يقسّم الجنس اليه والي نوع آخر فكلّ ما قوّم العالي فصلا كان أو غيره فهو مقوّم للسافل من غير عكس اي ليس كلّ ما قوّم السافل فهو مقوّم للعالي امّا الاوّل فظاهر ضرورة أنّ العالي جزء من السافل وجزء الجزء جزء وأمّا الثاني فلانّ فصل كلّ سافل مقوّم له وليس[١١١٣] مقوّما لما فوقه وكلّ فصل قسّم السافل فهو مقسّم للعالي لانّ الفصل اذا قسّم السافل الي نوعين كان السافل موجودا في كلّ واحد من ذينك النوعين والعالي[١١١٤] جزء من السافل فيلزم أن يكون العالي أيضا موجودا في النوعين المذكورين ولا معنى لقولنا كلّ فصل قسّم السافل فهو مقسّم للعالي الّا ذلك وليس كلّ فصل قسّم العالي فهو مقسّم للسافل لانّ فصل كلّ نوع مقسّم لما فوقه من الأجناس وليس مقسّما لنفسه ولا لما تحته من الأنواع وذلك ظاهر.

[١١١١] ل – جنسا.

[١١١٢] ج: فأما لو.

[١١١٣] ج + وليس.

[١١١٤] ل + والعالي.

[ك: ٧٠٠] وذهب المتقدّمون إلى أنّ الجنس العالي ليس له فصل مقوّم لزعمهم أنّ الأمر لو كان كذلك لكان ذلك الفصل مقسّما لما فوقه من الأجناس فلا يكون الجنس العالي جنسا عاليا بل متوسطا وله فصل مقسّم، وذلك ظاهر لأنّ الجنس العالي تحته نوع ولكلّ نوع فصل مقوّم والفصل المقوّم لكلّ نوع مقسّم لما فوقه من الأجناس والنوع السافل بالعكس أي ليس له فصل مقسّم والّا لكان تحته نوع ضرورة أنّ مقسّم كلّ حقيقة مقوّم لما تحتها فلا يكون النوع السّافل سافلا بل متوسطا وله فصل مقوّم وذلك ظاهر.

[ك: ٧٠١] وأمّا المتوسطات من الأجناس والأنواع فلها فصول مقوّمة لكونها أنواعا لما فوقها وفصول مقسّمة لكونها أجناسا لما تحتها.

[ك: ٧٠٢] ثمّ قال وقد عرفت ما في الأوّل وهو إشارة إلى ما ذكره من جواز تركّب الجنس العالي من أمرين متساويين واذا كان كذلك فلا نسلّم قوله أنّ الأمر لو كان كذلك لكان ذلك الفصل مقسّما لما فوقه وانّما يكون كذلك إن لو كان تركيبه من أمرين أحدهما اعمّ من الاخر امّا اذا كان من أمرين متساويين ومساويين له فلا يلزم ذلك.

[ك: ٧٠٣] قال الشيخ في الشفآء[١١١٥] واعلم أنّ الفصل الذي هو أحد الخمسة هو الناطق مثلا الذي هو محمول على النوع مطلقا لا النطق الذي لا يحمل عليه في الحقيقة بل بالاشتقاق.

[ك: ٧٠٤] واحتجّ عليه وقال لأنّ هذه[١١١٦] الخمسة أقسام شيء واحد وهو الكلّي وصورة الكلي في جميعها أن يكون مقولا على جزئياته ويشترك فيه بأن يعطيها إسمها وحدّها والنطق لا يعطي شيئا من الجزئيات إسمه ولا حده وعلى هذا القياس فافهم الحال في الأربعة الباقية من الخمسة لانّه يجب أن يكون أقسام الكلي بأسرها محمولة وإن كان يخالف بعضها بعضا في الذاتية والعرضية وأكّد[١١١٧] هذا[١١١٨] الحكم بتكريره في الخاصة.

[١١١٥] انظر: ابن سينا، كتاب الشفآء: المدخل، ص.٧٤.

[١١١٦] ج – هذه.

[١١١٧] ج: وأكثر.

[١١١٨] ل – وأكّد هذا، صح هامش.

[ك: ٧٠٥] وقال أنّ الخاصة للإنسان هو الضاحك لا الضحك والعرض العام للإنسان هو الماشي لا المشي وان كنا نجوز أحيانا ونورد الضحك والمشي مثالين للخاصة والعرض العام[١١١٩] بالنسبة الي الإنسان.

[ك: ٧٠٦] وإذا عرفت ذلك عرفت أنّ كلّ ما يورد مثالا لشيء من الخمسة مما ليس بمحمول فعلى سبيل المجاز.

البحث السابع في المباحث الخاصة.

[شرح لفظ الخاصة]

[ك: ٧٠٧] قال الشيخ في الشفآء[١١٢٠] أنّ لفظة الخاصة أيضا يستعمل على وجهين:

أحدهما: أنّ الخاصة هي التى يخصّ شيئا [٤١أ] بالإضافة الي بعض ما يغايره وإن لم يكن خاصة بالإضافة الي البعض الآخر.

والثاني: أنها التى يخص الشيء مطلقا أي[١١٢١] بالقياس الى كل ما[١١٢٢] يغايره[١١٢٣].

[ك: ٧٠٨] والأوّل يسمى خاصة اضافية، والثانية خاصّة مطلقة.

[ك: ٧٠٩] رسّمها الشيخ[١١٢٤] بأنها المقول على أشخاص نوع واحد في جواب اي شيء هو قولا غير ذاتي فبالقيد الأوّل وهو "المقول على أشخاص نوع واحد" يخرج الجنس والعرض العام وبالقيد الثاني وهو قوله "في جواب أي شيء هو" يخرج النوع وبالقيد الثالث وهو قولنا "قولا غير ذاتي" يخرج الفصل.

١١١٩ ل – العام.

١١٢٠ انظر: ابن سينا، كتاب الشفآء: المدخل، ص.٧٥.

١١٢١ ج – أي.

١١٢٢ ج – ما.

١١٢٣ ج: مغايره.

١١٢٤ انظر: ابن سينا، كتاب الشفآء: المدخل، ص.٧٥.

[ك: ٧١٠] والمصنّف جعل القيدين الأوّلين قيدا واحدا وأخرج به الجنس والعرض العام والنوع[١١٢٥] والمعنى ما ذكرناه لانّ الجنس والعرض العام يخرجان بأحد جزئيه وهو الذي جعلناه قيدا أوّلا والنوع بالجزء الأخير وهو الذي جعلناه قيدا ثانيا.

[ك: ٧١١] اللهمّ الّا اذا قطعنا النظر عن الأجزاء وننظر الي المجموع من حيث هو مجموع وحينئذ يخرج الثلاثة المذكورة وهذا الرّسم يتناول ما يكون خاصة للنوع العالي وللنوع المتوسط وللنوع الاخير. قال الشيخ[١١٢٦] وربما أوجبوا أن يكون النوع أخيرا.

[ك: ٧١٢] إذا عرفت هذا فاعلم أن ما يكون خاصة للعالي قد يكون عرضا عاما للسافل فإنّ التحيّز من[١١٢٧] الخواص الجسم وهو عرض عام للحيوان وكذلك المشي من الخواص الحيوان وهو عرض عام للإنسان.

[ك: ٧١٣] قال الشيخ ولو عنى بالخاصة كلّ كلي عارضي خاصّ بأيّ كلّي كان[١١٢٨] اي يقال على كلّ مّا[١١٢٩] دون غيره ولو كان ذلك الكلّي جنسا عاليا كان جنسا حدّا ويخرجها القسمة على هذا الوجه وهو أنّ الكلّي العرضي إمّا أن يكون خاصا بما يقال عليه أو غير خاصّ مما يقال عليه سواء كان ما يقال عليه جنسا عاليا أو جنسا متوسطا أو نوعا أخيرا[١١٣٠] وهذا الرسم اعمّ من الرّسم المذكور أوّلا ثمّ قال لكن التعارف قد جرى في إيراد الخاصة على أنّها خاصة للنوع ولاستحسانه هذا الرسم الاعمّ.

[ك: ٧١٤] فسّر الخاصة في الاشارات[١١٣١] به[١١٣٢] وقال أنّها كليّ يقال على ما تحت طبيعة واحدة فقط قولا غير ذاتي فعلى هذا جاز كون الشيء خاصة للجنس العالي ولما هو اعمّ منه ولا يجوز ذلك بالتفسير الاخص.

[١١٢٥] ج – ~~بالجزء الآخر~~.

[١١٢٦] انظر: ابن سينا، كتاب الشفآء: المدخل، ص.٧٦.

[١١٢٧] ج + من.

[١١٢٨] ل – بأي كلي كان، صح هامش.

[١١٢٩] ر – ما، صح هامش.

[١١٣٠] ر – ~~لكن التعارف قد جرى~~.

[١١٣١] انظر: ابن سينا الاشارات والتنبيهات، ص. ٦١.

[١١٣٢] ر – به.

[ك: ٧١٥] "والإمام تبعه في التفسير بالمعنى الاعمّ لأنّه جوّز في الملخّص كون الشيء خاصّة للجنس العالى" حيث قسّم[١١٣٣] الخاصّة إلى ما يكون خاصة له[١١٣٤] والي[١١٣٥] ما يكون خاصة لغيره فقوله الخاصة قد يكون خاصة للنوع الاخير وللنوع المتوسط وللنوع العالي وللجنس العالي لأنّ كون الشيء خاصة ليس الّا أنه حاصل فيه[١١٣٦] لا في[١١٣٧] غيره سواء كان ذلك الذي هو حاصل فيه نوعا أو جنسا.

[خ: ٧١٦] ثمّ الخاصة المطلقة على ثلاثة أقسام.

أحدها: الخاصة المطلقة الشاملة لجميع أفراد ما هي خاصة له اللّازمة لكلّ فرد من أفراده كالضحك بالقوّة بالنسبة الي الإنسان فانّه موصوف بهذه الصفات.

وثانيها: الخاصة المطلقة الشاملة المفارقة كالضحك بالفعل بالقياس الي الإنسان.

وثالثها: الخاصة المطلقة[١١٣٨] المخصوصة ببعض الأفراد دون البعض الاخر كالكتابة بالفعل بالقياس الى الإنسان.

[ك: ٧١٧] قال الشيخ في الشفآء[١١٣٩] وقد ذهب قوم[١١٤٠] الى أن يجعلوا كلّ ما[١١٤١] سوى اخصّ الخواصّ من جملة العرض العام وعنى بأخص الخواصّ الخاصة المطلقة الشاملة اللازمة حتى قالوا لو كان مثلا يوجد لأكثر من نوع واحد أو وجد لنوع واحد فقط لكن لا[١١٤٢] يوجد لكلّه بل لبعضه أو وجد لكلّه لكن لا يكون لازما بل يكون[١١٤٣] مما يجوز أن يكون وأن لا يكون فهو العرض العام.

[١١٣٣] انظر: فخرالدين الرازي، كتاب الملخص، ص. ٨٥-٨٦.

[١١٣٤] ج + الى ما يكون خاصة له.

[١١٣٥] ر – والى.

[١١٣٦] ل: منه.

[١١٣٧] ر: لأنّ

[١١٣٨] ج – ~~الشاملة المفارقة~~.

[١١٣٩] أنظر: ابن سينا، كتاب الشفآء: المدخل، ص.٧٦.

[١١٤٠] ر – قوم.

[١١٤١] ج + لا.

[١١٤٢] ل – لا.

[١١٤٣] ر – مفارقا.

[ك: ٧١٨] فالعرضي إذن إن كان موجودا لنوع[١١٤٤] واحد فقط ولكلّه[١١٤٥] ويكون لازما له[١١٤٦] فهو الخاصة وإن لم يكن كذلك بل يكون موجودا لأنواع أو لنوع واحد لكن لا بالصفة المذكورة فهو العرض العام.

[ك: ٧١٩] قال المصنف ناقلا عن الشيخ "أنّ ذلك يبطل التقسيم المخمّس" وإنّي ما وجدت في كلام الشيخ ذلك وكيف تقول ذلك والعرضي انقسم الي الخاصّة بهذا المعنى والعرض العامّ المقابل له بل قال بعد نقل هذا الكلام عن[١١٤٧] القائلين به وهذا القول مضطرب ولا يدلّ على الشيء من جهة عمومه وخصوصه وكليته بل من جهة أخرى ويجعل إسم العرض العام هذرا فانّ العرض العامّ موضوع بازاء الخاصّ واذا الخاصّ انّما يحسن [٤١ب] أن يصير خاصا لانه لنوع واحد فالعام انما يحسن أن يصير عاما[١١٤٨] لأنّه لاكثر من نوع واحد.

[ك: ٧٢٠] وهذا الكلام[١١٤٩] ظاهر؛ لانّ الكلي انما يكون خاصة اذا كان صادقا على حقيقة واحدة فقط وهو جهة الخصوص لا أن يكون صادقا على كلّ أفرادها ويكون لازما لها الذي هو جهة أخرى وانما يكون عرضا عاما اذا كان صادقا على تلك الحقيقة وغيرها الذي هو جهة العموم لا أن يكون صادقا على بعض أفراد حقيقة واحدة أو كان صادقا على كلّها لكن لا يكون لازما لها الذي هو جهة أخرى.

[ك: ٧٢١] واذا كان كذلك فالاولى أن تكون الخاصّة التى[١١٥٠] هي أحد الخمسة هي الخاصّة المعرّفة بالرسم المذكور المنقسمة الى الأقسام الثلاثة المذكورة وان كان الاولى باسم الخاصة أن يكون شاملة لكل أفراد ما هي خاصة له لازمة لها ولا تناقض بين هذين الكلامين اي بين قولنا الخاصة التى هي[١١٥١] احدي الخمسة[١١٥٢] الخاصة المعرفة بالرسم المذكورة وبين قولنا الاولى بإسم الخاصة أن يكون شاملة

[١١٤٤] ل: والنوع.

[١١٤٥] ل – لكلّه.

[١١٤٦] ج – له.

[١١٤٧] ل: على.

[١١٤٨] ج – عاما.

[١١٤٩] ر – ظاهر.

[١١٥٠] ل: والتى.

[١١٥١] ج >< هي التى.

[١١٥٢] ل – الخمسة، صح هامش.

لكلّ الأفراد لازمة لها لانّ الاولى باعتبار أن قسمة الخمسة اليها والثانية باعتبار اختصاصها بكلّ أفراد الحقيقة ولزومها اياها.

[ك: ٧٢٢] قال المصنّف والذين خصّصوا الاسم الخاصة بالخاصة الشاملة اللازمة لهم أن يجيبوا عن كون ذلك قادحا[١١٥٣] في القسمة المخمسة بأن يقولوا انّا نسمي الخاصة المفارقة الغير الشاملة عرضا عاما حتى لا ينخرم التقسيم المخمّس.

[ك: ٧٢٣] وهذا الكلام من حيث أنّه جواب عن قول الشيخ أن ذلك قادح في التقسيم المخمّس ليس بشيء لأنّ الشيخ ما قال ذلك، ومن حيث أنّ لهم أن يقولوا ذلك فهو صحيح لكنهم صرّحوا به فايّ حاجة الي قوله لهم أن يقولوا ذلك لأنّ هذه العبارة يوهم أنهم ما قالوا بذلك وهو يقول عنهم.

[ك: ٧٢٤] قال المصنّف ناقلا عن الشيخ "أنّ ذلك خارج عن مفهوم اللفظ ولا تدعو اليه ضرورة لانّ مفهوم من خاصة الشيء كونه موجودا فيه دون غيره سواء وجد في كلّ أفراده أو في بعضها وسواء وجد دائما أو في بعض الأوقات وسواء كان ذلك[١١٥٤] الشيء جنسا عاليا أو متوسطا أو نوعا أخيرا[١١٥٥]" وهو إشارة الي ما نقلناه عن الشيخ.

[ك: ٧٢٥] ثمّ قال المصنّف واصطلاحنا على الخاصة التى نقلنا رسمها عن الشيخ ولا تنازع مع المفسر بغيره اذ[١١٥٦] لكلّ واحد أن يفسّر اللفظ بما شاء وأراد .

[ك: ٧٢٦] ثم قال وأشرف الخواصّ أن يكون شاملة لكلّ الأفراد لازمة لها وخصوصا اذا كانت بيّنة لكونها مستعملة في الرّسوم والخاصة قد يكون مركبة من أمور كلّ واحد منها يكون[١١٥٧] اعمّ مما هو خاصة له[١١٥٨] لكن المجموع من حيث هو مجموع يكون خاصا به[١١٥٩] وأكثر الرّسوم المعرّفة لطبائع الأجناس العالية العشرة كذلك فانّ قولهم في تعريف الكيف هو العرض الذي لا يتوقف تصوره على

[١١٥٣] ر – قادحا، صح هامش.

[١١٥٤] ج – ذلك.

[١١٥٥] ل: آخر.

[١١٥٦] ل: أو.

[١١٥٧] ج – يكون.

[١١٥٨] ل – له.

[١١٥٩] ل – به.

تصور غيره ولا يقتضى القسمة واللاقسمة في محلّه اقتضاء أوّليا كذلك امّا أنّ العرض مشترك فظاهر وأما عدم توقّف تصوّره على تصوّر غيره فلكونه مشتركا بينه وبين جميع المقولات غير النسبية.

[ك: ٧٢٧] وأمّا عدم اقتضاء القسمة واللاقسمة في محلّه فلكونه مشتركا بينه وبين المقولات التى هي غير الكم وقوله اقتضاء أوّليا ليس لان يخرج به شيء من التعريف[١١٦٠] المذكور بل لان يدخل فيه العلم بالمعلومات التي لا ينقسم فانّ هذا العلم وان كان يقتضى اللّاقسمة في محلّه لكن ليس ذلك اقتضاء أوّليا بل بواسطة عدم انقسام المعلوم والمعتبر أن لا يقتضى اللّاقسمة اقتضاء أوّليا ومثل هذه الخاصة يسمّى خاصة مركبة وقد لا يكون كذلك كالضاخك للإنسان فيسمى[١١٦١] حينئذ خاصة بسيطة.

[ك: ٧٢٨] والشيخ قسّم الخاصة بالمعنى الاعمّ وعنى به ما يكون خاصا بالشيء مطلقا سواء كان بالقياس الي كلّ ما يغايره أو الي بعض ما يغايره الي الأقسام الثلاثة التى ذكرناها والي قسم رابع وهو أن يكون حاصلة[١١٦٢] للنوع ولغيره كذي رجلين للإنسان بالقياس الي الفرس فانه مشترك بينه وبين الطير.

البحث الثامن في مباحث العرض العام.

[شرح لفظ العرض العامّ]

[ك: ٧٢٩] قال الشيخ في الشفآء[١١٦٣] العرض العام هو المقول على كثيرين مختلفين بالنوع قولا غير ذاتي فالمقول على كثيرين كالجنس للخمسة وبقولنا مختلفين بالنوع يخرج النوع والفصل والخاصة وبقولنا قولا غير ذاتي يخرج الجنس لأنّ حمل الجنس على ما تحته حمل ذاتي لكونه داخلا في حقائق ما تحته ولا كذلك العرض العام لكونه عرضيا لما صدق عليه.

[ك: ٧٣٠] قال المصنّف "ويجب أن يكون المراد بذلك أنّه بحيث يصدق على ما هو[١١٦٤] عرض له وعلى ما يخالفه في الماهية" كما قاله الشيخ في الاشارات [٤٢أ] أنّه المقول على ما تحت طبيعة واحدة وعلى غيرها لا بالذات اي على ما يخالفها بالماهية قولا غير ذاتي والاّ انتقض[١١٦٥] هذا الرسم بخواص

[١١٦٠] ج: التوقف.

[١١٦١] ر – يسمى، صح هامش.

[١١٦٢] ل: حاملة.

[١١٦٣] انظر: ابن سينا، كتاب الشفآء: المدخل، ص.٧٧.

[١١٦٤] ر – هو، صح هامش.

[١١٦٥] ج – إنه المقول على ما تحت طبيعة واحدة وعلى غيرها لا بالذات أي على ما يخالفها بالماهية قولا غير ذاتي و الّا انتقض.

الأجناس الشاملة فإن كلّ واحد[١١٦٦] منها مقول على كثيرين مختلفين بالنوع لا بالذات مع انّه ليس بعرض عام.

[ك: ٧٣١] ثمّ قال "وحينئذ تخرج الخاصة عن الرسم المذكور بالقيد الاوّل وهو قولنا مختلفين بالحقائق والثلاثة الباقية اعنى النوع والفصل والجنس بالقيد الثاني" وهو قولنا لا بالذات ضرورة أنّ قول كلّ واحد[١١٦٧] منها على ما صدق عليه قول بالذات.

[ك: ٧٣٢] وليس هذا العرض هو العرض الذي يناظر[١١٦٨] الجوهر اي العرض الذي هو قسيم للجوهر كما ظنّه بعض الناس لانّ هذا العرض قد يحمل على الجوهر حملا حقيقيا فانك تقول زيد أبيض أي زيد شيء[١١٦٩] ذو بياض وذو بياض محمول عليه حملا صادقا ولا شيء من العرض القسيم للجوهر[١١٧٠] يحمل عليه[١١٧١] حملا حقيقيا بل المحمول[١١٧٢] بالحقيقة يشتق منه كالبياض فانّ الأبيض مشتق منه الذي هو محمول على زيد بالحقيقة ولانّ العرض الذي يناظر الجوهر قد يكون جنسا[١١٧٣] لجنس العرض للعرض كاللون للسواد ولا شيء من الأعراض بهذا المعنى بجنس.

[ك: ٧٣٣] هكذا ذكره المصنّف وفيه نظر: لأنّ الحيوان عرض عامّ للناطق والصّهال مع كونه جنسا للإنسان والفرس.

[ك: ٧٣٤] وجوابه أن نقول هكذا أن بعض ما يصدق عليه العرض المناظر للجوهر جنس لمعروض العرض العام ولا شيء مما يصدق عليه العرض العام[١١٧٤] بجنس لمعروضه فالعرض المناظر للجوهر غير العرض العامّ[١١٧٥] بل معنى هذا العرض هو العرضي نعم هذا العرض قد يكون جوهرا كالقديم

[١١٦٦] ج + فان كلّ واحد.

[١١٦٧] ج – واحد.

[١١٦٨] ل: شامل.

[١١٦٩] ل – شيء.

[١١٧٠] ج + هي.

[١١٧١] ر – ~~عليه~~.

[١١٧٢] ر – ~~لجنس العرض للعرض يشتق منه كالبياض فإن الأبيض مشتق~~.

[١١٧٣] ر – ~~له~~.

[١١٧٤] ر – العام.

[١١٧٥] ل – وجوابه أن نقول هكذا أن بعض ما يصدق عليه العرض المناظر للجوهر جنس لمعروض العرض العام ولا شيء مما يصدق عليه العرض العام بجنس لمعروضه فالعرض المناظر للجوهر غير العرض العام، صح هامش.

والمحدث فإنّ كلاّ منهما[١١٧٦] محمول على الجسم وليس شيء منهما جنسا ولا فصلا ولا نوعا ولا خاصة للجسم بل كلّ منهما عرض عام له وليس عرضا يناظر الجوهر والاّ لكان الجسم موصوفا بالعرض من غير اشتقاق فكان الجسم عرضا هذا خلف وقد يكون عرضا يناظر الجوهر كالعرض نفسه بالنسبة الي الأعراض بأسرها فانّه عرض عامّ لها لكونه خارجا عن ماهية كلّ واحد منها ومحمولا عليها والعرض الذي يناظر الجوهر قد يكون عرضا بهذا المعنى على ما مر وقد لا يكون كذلك بل يكون عرضا غير محمول على شيء فصلا على حقيقتين مختلفتين كالبياض فاذا صدق كلّ واحد منهما بدون الاخر لا يكون شيء منهما عين الاخر ولا اعمّ منه مطلقا بل لما صدق كلّ واحد منهما بدون الاخر وصدقا معا كان كلّ واحد منهما اعمّ من الاخر من[١١٧٧] وجه واخصّ من وجه.

[شرح حدّ العرض العام]

[ك: ٧٣٥] ونقل الشيخ عمن تقدّمه للعرض العام رسوما ثلاثة.

أحدها: قولهم العرض العام هو الذي يكوّن ويفسد من غير فساد الموضوع أي حامله.

وثانيها: قولهم أنّه الذي يمكن أن يوجد لشيء واحد بعينه وأن لا يوجد.

وثالثها: قولهم أنّه الذي ليس بجنس ولا نوع ولا فصل ولا خاصة وهو أبدا قائم في موضوعه.

[ك: ٧٣٦] ثمّ قال فلنتأمل هذه الرسوم المشهورة أمّا الأوّل ففيه وجوه من الخلل.

أحدها: أنّه لو[١١٧٨] لم يذكر فيه المعنى الذي هو كالجنس له وهو الكلّي.

الثاني: أنّه[١١٧٩] إن عنى بالكون والفساد حال ما يكون ويفسد في الوجود أي الذي يدخل في الوجود بالفعل فالرّسم المذكور ينتقض باللازم الدائم من العرضي ضرورة انّه ليس كذلك وهذا القائل أقرّ بأنّ من العرض العامّ ما يكون لازما لموضوعه غير مفارق عنه البتّة وإن عنى عنه بالكون والفساد ما يكون في الوجود والتّوهم جميعا فقد استعمل لفظا مشتركا عنده فإنّ لفظه يكون وقوعها على الموجود وعلى المتوهم بالاشتراك.

[١١٧٦] ر – منهما، صح هامش.

[١١٧٧] ل – من.

[١١٧٨] ر – لو.

[١١٧٩] ر – ~~الذي~~.

[ك: ٧٣٧] وهذا مما قد حذروا[١١٨٠] عنه في التعريفات وأيضا فإنّ من الأمور العرضية ما اذا[١١٨١] رفع[١١٨٢] بالتوهم استحال أن يكون الشيء قد بقى موجودا غير فاسد كما قد مرّ[١١٨٣] أمثلة ذلك من قبل نعم ربما لا يستحيل أن يتوهمه[١١٨٤] الوهم باقيا بعده غير فاسد ولكن هذا غير مذكور في الرّسم.

[ك: ٧٣٨] وأمّا الرسم الثاني فنجد هذه المفاسد كلّها موجودة فيه ضرورة أنّ من الأعراض العامّة ما تكون لازما دائما واللّازم الدّائم استحال أن يكون ممكنا أن لا يوجد. اللهمّ الّا في الوهم لم يشترط الوهم في الرسم وإن شرط فيه كان فيه ما قلناه.

[ك: ٧٣٩] وأمّا الرسم الثالث السلبي فانّه ينتقض بالشخص من الأعراض العامة فانّه ليس بجنس ولا نوع ولا فصل ولا خاصّة مع أنه ليس بعرض[١١٨٥] عام وكذلك ينتقض بالطبائع من حيث هي طبائع لا من حيث هي كلّية وإن قيّد الرسم المذكور بالكلّي.

[ك: ٧٤٠] وقال العرض العامّ كلّي بهذه الصّفة صار[١١٨٦] مساويا للعرض العام لكن [٤٢ب] صاحب هذا الرسم ما اقتصر على هذا القدر بل الحق به شيئا آخر وهو أبدا قائم في موضوع وانّما الحقّ هذا به اذ ظنّ أنّ هذا العرض هو العرض[١١٨٧] الذي يناظر الجوهر واذ قد تبيّن لك انّه ليس كذلك صار الرسم مع هذا القيد منقوضا بالعرض العامّ الذي هو جوهر.

[ك: ٧٤١] واذا أحطت بما نقلناه عن الشيخ لا يخفى عليك ما في المتن والعرض العامّ أيضا ينقسم بحسب الشّمول واللزوم والمفارقة الي الأقسام الثلاثة[١١٨٨] المذكورة في الخاصة لأنّ العرض العام قد يكون شاملا لجميع الأفراد لازما لها[١١٨٩] كالمشي برجلين بالقوّة فإنّه عرض عام للإنسان اذ هو صادق عليه وعلى طير وشامل لجميع أفراده لازم لها وقد يكون شاملا لجميع الأفراد غير لازم لها كالمشي برجلين بالفعل بالقياس الي الإنسان وقد يكون غير شامل لجميع الأفراد بل لا يصدق الّا على بعضها

[١١٨٠] ل: حذوا.

[١١٨١] ج: اذ.

[١١٨٢] ج، ر: وقع.

[١١٨٣] ج – مرّ.

[١١٨٤] ج: يتوهم.

[١١٨٥] ل – العرض.

[١١٨٦] ل – صار.

[١١٨٧] ج – هو العرض، صح هامش.

[١١٨٨] ل – الثلاثة، صح هامش.

[١١٨٩] ر – ~~كالمشي~~.

كالأسود والأبيض بالنسبة الي الإنسان فإنّ كلاً منهما عرض عام له ومخصوص ببعض أفراده والعرض العام قد يكون عرضا عامّا[١١٩٠] للجنس العالي كالشيئية للجوهر فانّها عرض عام له[١١٩١] ضرورة صدقها على العرض أيضا وقد يكون عرضا عاما للجنس المتوسط كالشجر بالنسبة الي الجسم النّامي فانّه عرض عامّ له لصدقه[١١٩٢] على الجسم غير النامي أيضا وقد يكون عرضا عاما للنوع السّافل كالمشي للإنسان[١١٩٣] فانّه عرض عام له لصدقه سائر الحيوانات أيضا.

البحث التاسع في الأمور التى بها يتشارك هذه الخمسة والتى بها تتباين.

[ك: ٧٤٢] قال الشيخ في الشفآء[١١٩٤] أن[١١٩٥] في الوقوف على ما فصّلناه من أمر هذه الخمسة عنى للمحصّلين عن إيراد المشاركات والمباينات بين[١١٩٦] هذه الخمسة لكن قد جرت العادة في الكتب المدخلية بإيرادها فليحتذ[١١٩٧] في ذلك حدودهم[١١٩٨] وليقتصر على ما أورده منها. ثمّ نقل عن صاحب كتاب المدخل الذي هو أوّل من صنّف في الكلّيات الخمسة من المشاركات ما لم يستصحبها.

[ك: ٧٤٣] والمصنّف تبع الشيخ في إيرادها لكن اقتصر على إيراد ما صحّ منها ثمّ قال "والمشاركة يقع على عشرة أوحه:".

الأوّل: مشاركة الجنس مع الفصل وهي على وجوه منها ثنائية هي التى يكون بينهما فقط ومنها ثلاثية وهي التى يكون بينهما وبين واحد آخر[١١٩٩] من الخمسة ومنها رباعية وهي التى يكون بينهما وبين اثنين آخرين من الخمسة[١٢٠٠] ومنها خماسية وهي التى يكون بينهما وبين الثلاثة الباقية من الخمسة أمّا الثنائية ففي أمور ثلاثة أحدها في كون كلّ واحد منها أعنى الجنس والفصل جزءا لماهية النوع وتتبع هذه

[١١٩٠] ر – عاما، صح هامش.

[١١٩١] ل – ومخصوص ببعض أفراده والعرض العام قد يكون عرضا عاما للجنس العالي كالشيئية للجوهر فإنها عرض عام له، صح هامش.

[١١٩٢] ج + لصدقه.

[١١٩٣] ل – لصدقه على الجسم غير النامي أيضا وقد يكون عرضا عاما للنوع السافل كالمشي للإنسان، صح هامش.

[١١٩٤] انظر: ابن سينا، كتاب الشفآء: المدخل، ص.٨١.

[١١٩٥] ر – أن.

[١١٩٦] ل: من.

[١١٩٧] ر – فليحتذ، صح هامش.

[١١٩٨] ج: حدوهم.

[١١٩٩] ل – فقط ومنها ثلاثية وهي التى يكون بينهما وبين واحد آخر، صح هامش.

[١٢٠٠] ل – ومنها رباعية وهي التى يكون بينهما وبين اثنين آخرين من الخمسة، صح هامش.

المشاركة خواصّ الجزء وهي أربع الاولى تقدّمه على الماهية المركبة في الوجود والعدم الخارجين والذهنيين جميعا الثانية عدم كونه صفة لها الثالثة عدم مقبولة الاشتداد والتنقص الرابعة عدم كونه أخفى منها. وثانيها في كون كلّ واحد منها جزءا[١٢٠١] محمولا على النوع وتتبع هذه المشاركة خواصّ الجزء المحمول وهي أن الجزء[١٢٠٢] كلي[١٢٠٣] وكلّ ما يحمل على الجزء في جواب ما هو أو يكون داخلا في هذا الجواب أو يكون واقعا في طريق ما هو في هذا الجواب فهو محمول بالنسبة الي[١٢٠٤] النوع المتقوّم بالجزء المذكور من طريق ما هو أو داخل في جواب ما هو بالنسبة اليه واذا فصلت[١٢٠٥] هذه المشاركة اعنى التابعة للجزء المحمول[١٢٠٦] صارت أربعة. وثالثها في كون كلّ واحد منهما أحد جزئي الحدّ التامّ وأمّا ثلاثية ففي أمور ستة[١٢٠٧] أربعة منها هي التى يشارك بها النوع أيضا أحدها في أنّ كلّ واحد من هذه الثلاثة اعنى الجنس والفصل والنوع ذاتي[١٢٠٨] لانّ المراد بالذاتي في هذه المشاركات ما يقابل العرضي اي ما ليس بعرضي سواء كان نفس الذات أو داخلا في الذات وثانيها في أنّ كلّ واحد منها بحالة يجب دوامه لموضوعه اي يكون واجب الثبوت لما هو محمول عليه وثالثها في أنّ كلّ واحد منها من حيث هو جنس أو فصل أو نوع تقدّما في الوجود على موضوعه أمّا الجنس والفصل فعلى النوع وعلى جزئياتهما وأمّا النوع فعلى الجزئيات فقط ورابعها في أنّ كلّ واحد منها من حيث هو جنس أو فصل أو نوع يجب أن يكون رفعه موجبا لرفع موضوعه على التفصيل الذي مرّ في المشاركة الثالثة وأمّا الثلاثيتان الباقيتان فاحداهما هي التى يشارك بها الخاصة أيضا وهي في أنّ كلّ واحد من هذه [٤٣أ] الثلاثة اعنى الجنس والفصل والخاصّة[١٢٠٩] أحد جزئي المعرّف التامّ أمّا الجنس والفصل فللحدّ التامّ وأمّا الخاصة فللرسم التّامّ وأمّا الثانية[١٢١٠] فهي التى يشارك بها العرض العام أيضا

[١٢٠١] ج – جزءا، صح هامش.

[١٢٠٢] ج: يكون.

[١٢٠٣] ج، ر – كلي.

[١٢٠٤] ل – الى.

[١٢٠٥] ج: دخلت.

[١٢٠٦] ل: والمحمول.

[١٢٠٧] ل- ستة، صح هامش.

[١٢٠٨] ل – ذاتي، صح هامش.

[١٢٠٩] ل + الخاصة.

[١٢١٠] ل: الثنائية.

وهي[١٢١١] في[١٢١٢] أن يكون كل واحد من هذه الثلاثة اعنى الجنس والفصل والعرض العام قد يكون اعمّ من النوع في الجملة أمّا الجنس والعرض العامّ فظاهر كونهما كذلك وأمّا الفصل فعلى رأي من يجوز انّ الماهية التى عرضت لها الفصليّة بالقياس الى نوع جاز أن يعرض لها الجنسية بالقياس الي ذلك النوع باعتبار آخر واذا كان كذلك كان كلّ واحد منها اعمّ من النوع في الجملة على رأي وأمّا الرّباعية فهي الأمور التى يشارك بها الخاصّة والعرض العام أيضا وهي اثنتان أحدهما في انّ كلّ واحد من هذه الأربعة قد يوجد منه ما يكون جنسا عاليا أو مساويا للجنس العالي والثانية في أنّ كلّ واحد من هذه الأربعة مقول على كثيرين مختلفين بالحقيقة بالإمكان العام امّا الجنس والعرض العام فبالوجوب أمّا الفصل والخاصة فبالإمكان.

[ك: ٧٤٤] وقوله "والاخيرة لإخراج النوع الحقيقي فقط" معناه أنّ النوع الحقيقي لا يدخل في هذه المشاركة بل الاضافيّ فقط لامتناع أن يكون النوع الحقيقي مقولا على كثيرين مختلفين بالحقائق. وأمّا الخماسية فسبعة احداها في أنّ كلّ واحد منها كلّي ويلزم كونه كليا كونه محمولا لأنّ كلّ كلّي محمول بالطبع وقد عرفته والثانية في أنّ كلّ واحد منها وكلّ ما يحمل[١٢١٣] عليه حملا كلّيا فهو محمول على ما تحته اي على ما هو صادق عليه والثالثة في أنّ كلّ واحد منها يعطى ما تحته إسمه وحدّه الرّابعة في أنّ كلّ واحد منها من باب المضاف الخامسة في أنّ كلّ واحد منها ممكن بالإمكان العام أن يكون محمولا على ما تحته أمّا الجنس والفصل والنوع فبالوجوب وأمّا الخاصة والعرض العام فقد يكونان كذلك بالوجوب وقد يكونان كذلك بالإمكان الخاص واذا كان كذلك كان حمل الكلي على ما تحته بالإمكان العام[١٢١٤] السادسة في أنّ كلّ واحد منها يمكن دوامها لموضوعه أمّا الجنس والفصل والنّوع فيكون فكونها كذلك بالوجوب وأمّا الاخران فقد يكونان كذلك بالوجوب وقد يكونان كذلك بالإمكان الخاصّ فكان كون الكلّ بهذه الحالة بالإمكان العام السابعة في أنّ[١٢١٥] كلّ واحد منها قد يكون ممكنا ويلزم ذلك افتقاره الي السبب لانّ الماهية المركّبة اعنى النوع وكلّ واحد من أجزائها ولواحقها لا بدّ أن يكون كذلك وهذا البرهان انما يتمشى في النوع المضاف دون الحقيقي لانّ النوع الحقيقي قد

[١٢١١] ج – وهي.
[١٢١٢] ج – كلّ.
[١٢١٣] ل: يحمله.
[١٢١٤] ج – العام.
[١٢١٥] ر – أنّ.

يكون بسيطا بل البرهان العامّ أن يقال كلّ واحد منها قد يكون غير الواجب لذاته فيكون ممكنا لامتناع وجود موجودين كلّ منهما واجب لذاته.

[ك: ٧٤٥] والمصنّف ما ذكر من الخماسية الّا أربعة والبواقي ذكرها الإمام في الملخّص.

الوجه الثاني: من الوجوه العشرة التى يقع عليها المشاركة مشاركة الجنس مع النوع أمّا الثنائية[١٢١٦] ففي أنّ كلّ واحد منها مقول في جواب ما هو أمّا الجنس فبالشركة المطلقة وأمّا النوع فبالشركة والخصوصية[١٢١٧] معا وأمّا الثلاثية فهي الأربعة[١٢١٨] المذكورة التى مع الفصل ولا مشاركة رباعية بينهما وأمّا الخماسية فهي المذكورة.

الوجه الثالث: مشاركة الجنس مع الخاصة امّا الثنائية ففي أنّ كلّ واحد منهما أحد جزئي الرّسم التامّ وامّا الثلاثية فهي المشاركة التى مع الفصل أيضا وأمّا الرّباعية فهي المذكورتان من[١٢١٩] قبل وأمّا الخماسية فهي المذكورة.

الوجه الرابع: مشاركة الجنس مع العرض العامّ أمّا الثنائية فاثنتان أحدهما في أنّ كلّ واحد منهما مقول على كثيرين مختلفين بالحقائق والثانية في أنّ كلّ واحد منهما يجب أن يكون اعمّ من النوع وأمّا الثلاثية فهي التى مع الفصل أيضا وأمّا الرّباعية فالمذكورتان وأمّا الخماسية فهي المذكورة.

الوجه الخامس:مشاركة الفصل مع النوع امّا ثنائية فاثنتان أحدهما في أنّ كلّ واحد منهما ذاتي متعاكس دائما على أحد الرّأيين وفي الجملة على الرّأي الاخر الثانية في أنّ كلّ واحد منهما ذاتي اخصّ من الجنس إمّا مطلقا كما هو رأي الشيخ أو من وجه كما هو رأي الإمام وأمّا الثلاثية فستة اثنتان منها يشارك بهما الخاصة أيضا الاولى في أنّ كلّ واحد منها اعنى الفصل والنوع [٤٣ب] والخاصة يجب أن يكون اخصّ من الجنس إمّا مطلقا وإمّا من وجه والثانية في أنّه قد يوجد في كلّ واحد من هذه الثلاثة ما ينعكس الى الاخرين وأمّا الأربعة الباقية من الثلاثة فهي الثلاثيات التى هي مع الجنس أيضا وليس بينهما مشاركة رباعية وأمّا الخماسية فهي السّبع المذكورة.

[١٢١٦] ل: الثانية.

[١٢١٧] ل: الخصوصية.

[١٢١٨] ر – الأربعة، صح هامش.

[١٢١٩] ج – من.

الوجه السادس: مشاركة الفصل مع الخاصة امّا الثنائية[١٢٢٠] فخمسة[١٢٢١] الاولى في أنّ كلّ واحد منهما بحالة قد يوجد منه ما يكون وحده معرّفا ناقصا الثانية في أنّ كلّ واحد منهما اخصّ جزئي المعرّف التامّ الثالثة في أنّ كلّ واحد منهما مقول في جواب ايّ شيء هو الرّابعة في أنّ كلّ واحد منهما يجب أن يكون اخصّ من الجنس في الجملة الخامسة في أنّ كلّ واحد منهما قد يحمل[١٢٢٢] على الاخر حملا كلّيا نظريا وأمّا الثلاثية فثلثة الاولى فيما به يشارك العرض العامّ أيضا وهو أنّ كلّ واحد من الفصل والخاصّة والعرض العامّ يجوز أن يكون أكثر من واحد في مرتبة واحدة أمّا الخاصة والعرض العام فظاهر جواز كونهما كذلك وأمّا الفصل فلجواز تركّب حقيقة واحدة من أمور متساوية لها وكون كلّ واحد منها فصلا قريبا لها وأمّا الثلاثيتان الباقيتان فهما اللتان مع النوع أيضا وأمّا الرباعية والخماسية فالمذكورتان من قبل.

الوجه السّابع: مشاركة الفصل مع العرض العامّ أمّا الثنائية فقلما يوجد بينهما شيء مشترك لبعد ما بينهما حيث كان الفصل داخلا مساويا والعرض العام خارجا لا مساويا وأمّا الثلاثية فهي التى مع الخاصة أيضا وأمّا الرّباعية فالمذكورتان من قبل وكذا الخماسية وهي السّبع المذكورة.

الوجه الثامن: مشاركة النوع مع الخاصة امّا الثنائية ففي أنّ كلّ واحد منهما قد يكون محمولا على صاحبه حملا كليّا نظريا لأنّ من الخواصّ ما يكون غير بين الثبوت لما هو خاصة له فيحتاج في حمل كلّ واحد منهما على الاخر حمليا كلّيا الي دليل وهذا معنى قوله نظريا وفي بعض النسخ فطريا وهو أيضا صحيح لانّ من الخواصّ ما يكون بين الثبوت لموضوعه فكان حمل كلّ واحد منهما على الاخر حملا[١٢٢٣] كلّيا بيّنا عند العقل فلا يحتاج في ذلك الي دليل خارجيّ وهذا معنى قوله فطريا. إن كان كذلك وعلى هذا القياس فاعلم قوله نظريا في المشاركة الخاصة من الثنائيات بين الفصل والخاصة وأمّا الثلاثية فاللتان هما مع الفصل أيضا وليس بينهما مشاركة رباعية وأمّا الخماسية فالسبعة المذكورة.

الوجه التاسع: مشاركة النّوع والعرض العام وذلك قلما يوجد من الثنائية والثلاثية والرّباعية للعدد الذي[١٢٢٤] مرّ نعم بينهما الخماسية السبع المذكورة مشتركة.

[١٢٢٠] ل: الثانية.

[١٢٢١] ج – فهي السبع المذكورة الوجه السادس مشاركة الفصل مع الخاصة إمّا الثنائية فخمسة.

[١٢٢٢] ل + منهما قد يحمل.

[١٢٢٣] ل – حملا.

[١٢٢٤] ج: للعلة التى.

الوجه العاشر: مشاركة الخاصة مع العرض العام امّا الثنائية ففي أنّ كلّ واحد منهما عرضي خارج عن ماهية ما تحته ويتبع هذه المشاركة خواص العرضي وهي أربع الاولى في أنّ كلّ واحد منهما يكون متأخرا في الوجود عن حقيقة ما تحته الثانية في أنّ كلّ واحد منهما يصحّ أن[١٢٢٥] يفارق موضوعه الثالثة في أنّ كلّ واحد منهما وما يقابله كالكاتب واللّاكاتب والأبيض واللّاأبيض يجوز صدقهما على موضوع واحد بعينه وإن كان زمان صدق[١٢٢٦] أحدهما[١٢٢٧] عليه[١٢٢٨] غير زمان صدق الاخر عليه الرّابعة في أنّ كلّ واحد منهما قابل للاشتداد[١٢٢٩] والضّعف وأمّا الثلاثية فهي التى مع الفصل أيضا وأمّا الرّباعية والخماسية فكلّ منهما ما ذكرناه[١٢٣٠] قبل.

[ك: ٧٤٦] فهذا هو القول في تعديد المشاركات من الأمور[١٢٣١] الثبوتية ثنائية وثلاثية ورباعية وخماسية بين الكلّيات الخمسة المذكورة ويعرف من هذه المشاركات الثبوتية المشاركات السلبية من الخمسة المذكورة لأنّ كلّ ثنائية ثبوتية بين اثنين من هذه الخمسة فعدمها ثلاثية سلبية بين الثلاثة الباقية وبالعكس اي كلّ ثلاثية ثبوتية بين ثلاثة من هذه الخمسة فعدمها ثنائية سلبية بين الباقيين ويعرف من خواصّ كلّ واحد منها التى يذكرها بعد الرباعية السلبية لأنّ كلّ شيء اختصّ به واحد من الخمسة فعدمه رباعيّ سلبي بين الأربعة الباقية وأمّا الخماسيات السلبية فكثيرة ضرورة أنّ الخمسة مشتركة في سلب كلّ ما عداها عنها.

[ك: ٧٤٧] ثمّ[١٢٣٢] قال ويعرف من هذه المشاركات الثبوتية والسلبية المباينات لأنّ كلّ أمر شارك[١٢٣٣] به واحد واحد فقط كان كلّ واحد منهما مباينا به[١٢٣٤] لما عداهما وكلّ أمر شارك به واحد اثنين فقط

[١٢٢٥] ر – ~~يقال~~.

[١٢٢٦] ج: صدقهما.

[١٢٢٧] ج – أحدهما.

[١٢٢٨] ر – عليه، صح هامش.

[١٢٢٩] ج – ~~والنقص~~.

[١٢٣٠] ل: ذكرنا من.

[١٢٣١] ل: في الأمور.

[١٢٣٢] ج – ثم.

[١٢٣٣] ر: يتناول.

[١٢٣٤] ل: ما يباينه.

كان كلّ واحد من الثلاثة مباينا به[1235] لكل واحد من الباقيين وكلّ ما كان مشتركا بين أربعة منها فقط كان[1236] كلّ واحد [٤٤أ] من الأربعة مباينا[1237] به[1238] للواحد الثاني.

[ك: ٧٤٨] والمصنّف عبّر عن هذه[1239] الأحكام الثلاثة بقوله "لأن ما شارك به بعضا فقط باين به ما عداه" ثم قال "ومع ذلك فنحن[1240] نذكر لكلّ واحد من الخمسة خواصّ أمّا الجنس" فذكر من خواصّه أمور ثلاثة:

الأوّل: أنّ الجنس يجب أن يكون جزئياته أكثر من جزئيات النوع لما عرفت أنّ كون الشيء له[1241] جنسا لا يتحقق الّا اذا كان تحته نوعان فصاعدا وجزئيات كلّ واحد من أنواع الجنس بعض جزئيات الجنس فبالاضطرار كان جزئيات الجنس أكثر من جزئيات النوع.

الثاني: أنّ الجنس اعمّ جزئي المعرّف التامّ لأنّ المعرّف التامّ إن كان حدّا كان أحد جزئيه الجنس والاخر الفصل والجنس اعمّ من الفصل وإن كان رسما كان أحد جزئيه أيضا الجنس والاخر الخاصة والجنس اعمّ من الخاصة.

الثالث: أنّ الجنس يزيد على النوع في الجزئيات وينقص عنه في المفهوم أمّا الجزء الأوّل من هذه الخاصية فقد عرفت أنّه كذلك أمّا الجزء الثاني فلانّ الفصل داخل في مفهوم النوع دون الجنس.

[ك: ٧٤٩] وأمّا الفصل فذكر له أيضا من خواصه أمور أربعة:

الأوّل: أنّ الفصل يكون مساويا للنوع دائما كما ذهب اليه الشيخ وفي الجملة كما ذهب اليه الإمام لأنّ عنده يجوز أن يصير الفصل جنسا باعتبار وحينئذ يكون أعمّ من النوع فلا يكون مساواته اياه دائما.

الثاني: أنّ الفصل ينقص عن النوع في المفهوم ضرورة أنّ الجنس داخل في ماهية النوع خارج عن ماهية الفصل.

[1235] ل: ما يباينه.

[1236] ج – كان، صح هامش.

[1237] ر – له.

[1238] ل: ما يباينه.

[1239] ر – الأربعة.

[1240] ل – فنحن، صح هامش.

[1241] ج، ر – له.

الثالث: أنّ الفصل يصلح أن يكون وحده حدّا وهو أيضا بناءً على مذهب الإمام فإنّ عند الشيخ الحدّ لا يكون الّا مركبا.

الرّابع: أنّه يجوز أن يتركب من فصلين هما[١٢٤٢] في مرتبة واحدة حقيقة نوعية بناءً على احتمال تركب ماهية من أمرين متساويين[١٢٤٣] لها.

[ك: ٧٥٠] وأمّا النوع فذكر "من خواصه أنّه يزيد على الجنس في المفهوم وينقص عنه في الجزئيات" وعلّته قد عرفتها.

[ك: ٧٥١] ثمّ قال "ويعرف من هذه الخاصة خاصة أخرى للنوع بالقياس الي الفصل" أي من خاصة النوع أيضا أن يزيد على الفصل في المفهوم ويساويه في الجزئيات.

[ك: ٧٥٢] وأمّا الخاصة فذكر من خواصها أمرين:

أحدهما: أنّه يجوز أن يكون منها[١٢٤٤] الرّسم وحدها وهو أيضا على مذهب الإمام فقط لا على مذهب الشيخ فإنّ عند الشيخ المعرّف حدّا كان أو رسما تامّا كان أو ناقصا لا يكون الّا مركبا.

الثاني: أنّ الخاصّة أخصّ جزئي الرّسم التّامّ.

[ك: ٧٥٣] وأمّا العرض العامّ فمن خواصه أنّه يجوز أن يشترك[١٢٤٥] جميع الموجودات في عرض عامّ[١٢٤٦] بناءً على ما يقولون أنّ الأجناس العالية متعدّدة فإنّ الأجناس لو لم يكن متعدّدة كان جميع الموجودات[١٢٤٧] داخلا تحت جنس واحد وكان لكلّ جزئيات ذلك الجنس واذا كان كذلك استحال أن يكون لها عرض عامّ اذ من شرط العرض العامّ أن يكون صادقا على أفراد حقيقة وعلى أفراد ما يخالفها في الحقيقة والماهية وانتفاء هذا الشرط حينئذ.

[ك: ٧٥٤] ولنقتصر على إيراد هذا القدر من المشاركات والمباينات بين الخمسة اعتمادا على من أحاط بالقدر المذكور يتمكّن من معرفة الباقي منه.

[١٢٤٢] ل: الّا.

[١٢٤٣] ر + متساوية.

[١٢٤٤] ج – ~~منها~~.

[١٢٤٥] ج – ~~فيه~~.

[١٢٤٦] ج – العام.

[١٢٤٧] ج: الموجود.

البحث العاشر في مناسبات هذه الخمسة بعضها مع البعض[١٢٤٨].

[ك: ٧٥٥] قال الشيخ[١٢٤٩] واذ[١٢٥٠] قد[١٢٥١] عرّفناك هذه الألفاظ الخمسة فيجب أن تعلم أنّ الشيء الذي هو منها جنس ليس جنسا لكلّ شيء بل لنوعه فقط. وكذا الفصل ليس يجب أن يكون فصلا لكلّ شيء بل إمّا من حيث هو مقسّم فلجنس مّا وأمّا من حيث هو مقوّم فلنوع ذلك الجنس.

[ك: ٧٥٦] وكذا الكلام في الثلاثة الباقية لكون كلّ واحد منها أمرا اضافيا فلا يتقدّر مفهومه الّا[١٢٥٢] بالقياس الى ما هو مضاف اليه وأنّ الشيء الواحد قد يجوز أن يكون جنسا أو لجنس وفصلا ونوعا كالحسّاس فإنّه نوع من المدرك وجنس للسامع والمبصر وفصل للحيوان ويجوز أن يكون جنسا ونوعا وخاصة وعرضا عامّا كالماشي فانّه جنس لذي رجلين ولذي أربعة أرجل ونوع للمنتقل وخاصة للحيوان وعرض عام [٤٤ب] للإنسان.

[ك: ٧٥٧] وربّما اجتمعت[١٢٥٣] هذه الخمسة في واحد كاللّون فإنّه جنس للسّواد ونوع للكيف وفصل للجسم الكثيف وخاصّة للجسم وعرض عام للإنسان بل للحيوان والجنس ليس جنسا للفصل البتة ولا الفصل نوعا للجنس والّا لاحتاج الى فصل آخر بل الجنس معنى خارج عن طبيعة الفصل فإنّ النّاطق ليس هو حيوان ذو نطق بل شيء ذو نطق فإن كان يلزم من خارج أن يكون ذلك الشيء حيوانا وأمّا الحيوان ذو النّطق فهو الإنسان ولو كان الحيوان داخلا في معنى الناطق لكنّا[١٢٥٤] اذا قلنا حيوان ناطق فقد قلنا حيوان هو حيوان[١٢٥٥] ذو نطق لأنّ ذا النطق والناطق شيء واحد فاذن قول الجنس[١٢٥٦] على الفصل هو قوله العرضي اللازم عليه ولا يدخل في ماهيّته البتة لكنه كالمادة للفصل ونسبة الفصل اليه من وجه كنسبة الخاصة التى يوجد في بعض أفراد ما الخاصة خاصة له لكن الفصل يقوّم الجنس

[١٢٤٨] ل: بعض.

[١٢٤٩] انظر: ابن سينا، كتاب الشفآء: المدخل، ص.١٠٠.

[١٢٥٠] ج: اذا.

[١٢٥١] ج – قد.

[١٢٥٢] ج: الى.

[١٢٥٣] ل: اجتمعوا.

[١٢٥٤] ل: فإنا.

[١٢٥٥] ل – هو حيوان.

[١٢٥٦] ر – ~~الجنس~~.

موجودا بالفعل وإن لم يدخل في حدّه وماهيته فيكون من هذا[١٢٥٧] الوجه نسبته اليه كنسبة الصّورة الي المادّة هذا كلّه اذا كان الفصل اخصّ من الجنس مطلقا.

[ك: ٧٥٨] قال الشيخ[١٢٥٨] اذا تأملت حقّ التأمّل وجدت أنّ حمل كلّ واحد منهما بالحقيقة عند التّحصيل انّما هو على النّوع وهذه الأشياء يتحصّل لك في الفلسفة الاولى.

[ك: ٧٥٩] وعند ذلك ظهر أنّ الجنس عرض عام للفصل والفصل خاصّة له واذا اعتبرت كلّ واحد من الجنس والفصل والخاصة والعرض العام بالقياس الي حصصه التى يوجد في أفراده لا بالقياس الى أفراده الحقيقية كان كلّ واحد منها نوعا حقيقيا لكونه مقولا حينئذ على كثيرين متفقين بالحقائق في جواب[١٢٥٩] ما هو فعلى هذا كلّ[١٢٦٠] واحد من الخمسة نوع حقيقي باعتبار.

[ك: ٧٦٠] قال المصنّف وقد قال الشيخ في هذا الفصل أنّ كلّ واحد مقول عند التحصيل على النوع.

[ك: ٧٦١] ثمّ قال "وإذا كان كذلك لم يكن شيء منها نوعا حقيقيا لأنّ الجنس لما صدق على الحصص كان بالحقيقة صادقا على الأنواع وهي مختلفة بالحقيقة ومعنى النّوع أن يكون أفراده التى صدق عليها متحدة في الحقيقة بحسب الأمر نفسه".

[ك: ٧٦٢] واعلم أنّ الذي نقله المصنّف عن الشيخ هو الذي نقلناه عنه آنفا[١٢٦١] والشيخ إنّما حكم بذلك في حمل الجنس على الفصل والفصل على الجنس لا غيرويمكن أن يقال في تقرير ما قاله الشيخ انا[١٢٦٢] اذا قلنا مثلا "الحيوان ناطق" كان معناه[١٢٦٣] بعض ما يصدق عليه الحيوان يصدق عليه الناطق والبعض الذي يصدق عليه الناطق من الحيوان هو الإنسان فكان الحمل النّاطق بالحقيقة على الإنسان الذي هو نوع وكذلك اذا قلنا الناطق حيوان معناه أنّ كلّ ما يصدق عليه الناطق يصدق عليه الحيوان وكلّ ما يصدق عليه الناطق هو الإنسان فكان حمل الحيوان على الإنسان بالحقيقة الذي هو نوع.

[١٢٥٧] ل: هذه.

[١٢٥٨] انظر: ابن سينا، كتاب الشفآء: المدخل، ص.١٠١.

[١٢٥٩] ج – جواب.

[١٢٦٠] ل: لكلّ.

[١٢٦١] ج – آنفا.

[١٢٦٢] ج –انا.

[١٢٦٣] ل – ~~أنّ كلّ ما يصدق عليه الناطق من الحيوان هو الإنسان فكان حمل الناطق بالحقيقة على الإنسان الذي هو نوع وكذلك أو قلنا الناطق حيوان معناه~~.

[ك: ٧٦٣] ولما كان هذه العلة جارية في حمل غيرهما على شيء من الخمسة. قال المصنّف قال الشيخ أنّ كلّ واحد مقول عند التحصيل على النوع واذا أخذنا الأمر على ما قاله الشيخ لم يكن شيء من هذه الأربعة نوعا حقيقيا لأنا إذا حملنا الجنس على حصصه كان ذلك حملا على الأنواع بالحقيقة ضرورة أنّ حمل الجنس على كلّ حصّة حمل على النوع الذي هو داخلة في حقيقته حينئذ والأنواع مختلفة بالحقائق فليس الجنس نوعا حقيقيا لكونه مقولا على كثيرين مختلفين بالحقائق ولا شيء من الأنواع الحقيقة كذلك لأنّ النوع الحقيقي هو الذي يكون صدقه على أفراد متّفقة في الماهية.

[ك: ٧٦٤] إذا عرفت هذا فاعلم أنّ المصنّف بناءً على ما قاله الشيخ اعترض على كلام الإمام في الملخّص حيث نفى العموم المطلق بين النوع الحقيقي والمضاف بأنّ النوع الحقيقي موجود دون النوع الاضافي وبالعكس أمّا الأوّل فلأنّ الأجناس العالية اذا أخذت مجردة عن فصولها المقسمة كان قول كلّ واحد منها على حصصه قول النوع الحقيقي على أفراده لكون حصصه متفقة بالحقيقة فاذن كلّ واحد منها نوع حقيقي وليس بنوع مضاف والّا لكان فوقه جنس لوجوب اندراج النوع المضاف تحت الجنس فلا يكون الجنس العالي جنسا عاليا هذا خلف. وأما العكس فلأنّ[1264] كل واحد من الأجناس المتوسطة [٤٥أ] والأنواع المتوسطة نوع[1265] مضاف وليس بحقيقي وكلّ واحدة من المقدمتين ظاهرة.

[ك: ٧٦٥] وقال إن أراد الإمام بالنوع ما يكون نوعا بالقياس الي أفرادها المقول عليها عند التحصيل. فلا نسلّم أنّ شيئا من الأجناس العالية نوع حقيقي بهذا المعنى فانّا قد بيّنا أن كلّ واحد منها مقول في الحقيقة على الأنواع وإن أراد به ما يكون نوعا حقيقيا بالقياس الى بعض الحقائق في الجملة سواء كان ذلك اعتباريا كما مر أو حقيقيا. فلا نسلّم أنّ المتوسطات من الأجناس والأنواع ليست أنواعا حقيقية بل كلّ كلي[1266] نوع حقيقي باعتبار.

[ك: ٧٦٦] وعلى هذا التقدير ظهر ضعف ما قاله لبيان أنّ النوع الاضافي موجود بدون الحقيقي لانا نمنع أنّ النوع الاضافي ليس بحقيقي بل هو أيضا نوع حقيقي باعتبار

[ك: ٧٦٧] واليه أشار بقوله "ولم يمكنه وجود النوع المضاف بدون الحقيقي."

[1264] ر + فلأن.

[1265] ل – نوع.

[1266] ج، ل – كلي، صح هامش ل.

[ك: ٧٦٨] ثمّ قال "وهكذا بيانه انفكاك المضاف[١٢٦٧] عن الحقيقي بانتهاء الحقائق الي البسائط."
[ك: ٧٦٩] واعلم أنّ الإمام ذكر لبيان وجود النوع الحقيقي بدون المضاف وجها آخر وهو أنّ الماهيات إما أن يكون بسائط أو مركبات وأيا ما كان يلزم تحقق النوع الحقيقي بدون المضاف وأما اذا كانت بسائط فلانّ كلّ واحد منها يكون نوعا حقيقيا لكونه مقولا على أفراد متوهمة متفقة بالحقائق في جواب ما هو وأما إن كانت مركبات فلانّ كلّ مركب لا بد أن ينتهى بالتحليل الى بسائط لامتناع تركب الماهية عن أجزاء غير متناهية وبتقدير جوازه لا بدّ أيضا في[١٢٦٨] البسيط.
[ك: ٧٧٠] وقد عرفت أنّ البسائط أنواع حقيقية وليس شيء منها نوعا مضافا والّا لكان داخلا تحت جنس ولو كان كذلك لكان مركبا من ذلك الجنس وفصل يميزه عما يشاركه في ذلك الجنس فالبسيط مركب هذا خلف.
[ك: ٧٧١] والمصنّف لما بيّن ضعف ما ذكره أولا بناءً على ما قاله الشيخ أشار الى أن هذا الدليل أيضا ضعيف لانّه ان عنى بكون بسائط الماهيات المركبة أنواعا حقيقية كونها كذلك بالقياس الى أفرادها المقول عليها عند التحصيل.
[ك: ٧٧٢] فلا نسلّم وجوب اتّصاف شيء منها بهذه الصفة فإنه يجوز أن يكون بسائط الماهيات المركبة إما أجناسا أو فصولا وقد بيّنا أن حمل كل واحد من الجنس والفصل على ما تحته عند التحصيل حمل على الأنواع[١٢٦٩] وإن عنى به كونها كذلك بالقياس الى بعض الحقائق وإن كانت اعتبارية.
[ك: ٧٧٣] فلا نسلم صدق النوع المضاف بدون الحقيقي الذي يتوقف عليه أصل الدليل الدال على نفي العموم المطلق بين الحقيقي والاضافي والمستند ما مرّ.
[ك: ٧٧٤] ثمّ قال "بل الطريق فيه ما ذكرناه" اي الدليل الذي يدلّ على نفي العموم المطلق بين هذين النوعين هو ما ذكرناه من قبل[١٢٧٠] وقد عرفته فلا حاجة الى إعادته وانما لا يرد عليه هذا السؤال لأنّه بين[١٢٧١] المقدمة الاولى وهي تحقق النوع الحقيقي بدون المضاف بنوعية بسائط ليست هي أجزاء الشيء أصلا كماهية واجب الوجود لذاته وماهيات العقول العشرة.

[١٢٦٧] ر – ~~بدون~~.
[١٢٦٨] ر: من.
[١٢٦٩] ر – ~~أنواعا حقيقية كونها كذلك بالقياس الى أفرادها المقول عليها عند التحصيل فلا نسلّم وجوب اتصاف شيء منها~~.
[١٢٧٠] ج – من قبل.
[١٢٧١] ج – بين.

[ك: ٧٧٥] قال الشيخ في الشفآء[١٢٧٢] "وقد[١٢٧٣] يتركب هذه الكليات الخمسة بعضها مع بعض" وفسّر ذلك باعتبار اضافة بعضها الى بعض كجنس الفصل وفصل الجنس وغيرهما. ثم قال وجنس الفصل لا يجب أن يكون جنسا للنوع بل ربما كان فصلا للجنس فان كل واحد من المدرك وذي النفس كجنس لفصل الإنسان الذي هو الناطق وليس جنسا للإنسان بل عرض له إن كان فصل الجنس لأنّ ذا النفس والمدرك كلّ واحد منهما فصل لبعض الأجناس المتوسطة التى للإنسان[١٢٧٤] وجنس العرض العام يجب أن يكون عرضا عاما للنوع لانّه حينئذ يكون خارجا عن ماهية النوع اذ لو كان داخلا فيها لكان النوع والعرض العام نوعين داخلين تحته ولو كان كذلك لامتنع حمل العرض العام على النوع لامتناع حمل أحد النوعين الداخلين تحت جنس على الاخر واذا كان خارجا عنها[١٢٧٥] هو صادق على النوع لاستلزام صدق العرض العام عليه صدق جنسه عليه وصدقه على غيره ظاهر وكان عرضا عاما له.

[ك: ٧٧٦] وفيه نظر؛ لأن المركب من الجنس والعرض العام أيضا عرض عام للأنواع الداخلة [٤٥ب] تحت ذلك الجنس لخروجه عنها وصدقه عليها مع أنّ جنسه الذي هو ذلك الجنس ليس عرضا عاما لتلك الأنواع بل داخلا في كلّ منهما وما ذكره في امتناع[١٢٧٦] حمل أحد النوعين على الآخر انما يكون اذا كان النوعان في مرتبة واحدة كالإنسان والفرس بالقياس الى الحيوان.

[ك: ٧٧٧] أما إذا كان مرتبة أحدهما أعلى من مرتبة الآخر كان الذي مرتبته أعلى اعم من الاخر كالحيوان والإنسان بالقياس الى الجسم فلا امتناع في حمل ما في مرتبته[١٢٧٧] أعلى على الاخر والنوع[١٢٧٨] الذي هو عرض عام اعم من النوع الاخر لصدقه عليه وعلى غيره واذا كان كذلك فلا يمتنع حمله على النوع الاخر وإن كان داخلين تحت جنس ولا يجب أن يكون عرضا عاما للجنس بل قد يكون كذلك وقد لا يكون أمّا الاوّل فلانّ الملوّن جنس للأسود الذي هو عرض عامّ للإنسان وهو بعينه عرض عام له ولجنسه وهو الحيوان وأمّا الثاني فلانّ الماشي جنس للمنتقل ينقل قدميه الذي هو عرض

[١٢٧٢] انظر: ابن سينا، كتاب الشفآء: المدخل، ص.١٠٢.

[١٢٧٣] ر – وقد، صح هامش.

[١٢٧٤] ل – ~~بل عرض له ان كان فصل الجنس لأ ذا النفس والمدرك كلّ واحد منهما فصل لبعض الأجناس المتوسطة التي للإنسان.~~

[١٢٧٥] ل – عنها.

[١٢٧٦] ر، ل: من امتناع.

[١٢٧٧] ر، ل: مرتبته.

[١٢٧٨] ج – النوع، صح هامش.

عامّ للإنسان لصدقه عليه وعلى ما يخالفه في الحقيقة وهو الطير وهو أيضا عرض عامّ للإنسان لكنه خاصة للحيوان الذي هو جنس الإنسان وجنس الخاصة قد يكون خاصة للنوع وقد لا يكون خاصة له بل عرضا عامّا أمّا الأوّل فلأنّ المتعجّب جنس للمتعجب بالفعل وللمتعجب[١٢٧٩] بالقوّة اللذين كلّ واحد منهما خاصة للإنسان والمتعجب أيضا خاصة له وأمّا الثاني فلأنّ الماشي جنس للماشي الضحاك بالطبع الذي هو خاصة للإنسان والماشي عرض عام له وخاصّة الفصل خاصة النوع الاّ اذا جوّز كون الفصل اعمّ من النوع فحينئذ قد يكون عرضا عاما للنوع أمّا الأوّل فلأنّ خاصة فصل[١٢٨٠] لا يصدق الّا على أفراد الفصل لكن أفراد الفصل هي بعينها أفراد النوع لمساواة كلّ منهما للآخر ويلزم من ذلك بالضرورة أن يكون خاصة الفصل خاصة النوع وهذا فيه نظر لأنّه لا بدّ مع ذلك من بيان[١٢٨١] أنّ خاصة الفصل خارجة عن ماهية النوع وهو غير لازم لجواز أن يكون لماهية[١٢٨٢] واحدة فصلان متساويان في درجة واحدة كالحسّاس والمتحرك بالارادة فانّ كلّ واحد[١٢٨٣] منهما خاصة للاخر مع أنّ كلّ واحد[١٢٨٤] منهما داخل في ماهية النوع.

[ك: ٧٧٨] نعم لو منع كون كلّ واحد منهما فصلا وحصل[١٢٨٥] فصل المجموع المركب منهما، يسقط[١٢٨٦] هذا الاعتراض وأمّا الثاني فلأنّ الفصل اذا كان اعمّ من النوع يكون أفراد النوع بعض أفراد الفصل فخاصة الفصل إن كانت شاملة يصدق على أفراد النوع[١٢٨٧] وعلى أفراد ما يخالفه في الحقيقة فيكون عرضا عاما للنوع بالضّرورة وفيه ما مرّ وعرض عام النوع يجب أن يكون عرض عام الفصل من غير عكس أمّا الأوّل فلأنّ عرض عام النوع أن يكون[١٢٨٨] خارجا عن الفصل اذ لو دخل فيه لدخل في النوع وهما اعنى النوع والفصل يتحدان في الأفراد ولزم من هاتين المقدمتين ما ادّعيناه جزما وأمّا الثاني فلانّ الجنس عرض عام للفصل وليس عرضا عاما للنوع بل جنسا له وخاصّة النوع النوع يجب

[١٢٧٩] ر – بالفعل وللمتعجب، صح هامش.

[١٢٨٠] ج – فصل.

[١٢٨١] ل: شأن.

[١٢٨٢] ج: ماهية.

[١٢٨٣] ج: واحدة.

[١٢٨٤] ج: واحدة.

[١٢٨٥] ر، ل: جعل.

[١٢٨٦] ل: لسقط.

[١٢٨٧] ر – ~~أفراد النوع~~.

[١٢٨٨] ل – أن يكون، صح هامش.

أن يكون خاصة للجنس من غير عكس أمّا الأوّل[١٢٨٩] فلانّها لو صدقت على غير أفراد الجنس لكانت مقولة على أفراد النوع وعلى حقيقة أخرى يخالف النوع في الماهية وكانت عرضا عامّا له لا خاصة وأمّا الثاني فلانّ المشي خاصة للحيوان الذي هو جنس للإنسان وعرض عام للانسان[١٢٩٠] لا خاصة وعرض عام الجنس يجب أن يكون عرضا عاما للنوع من غير عكس أمّا الاوّل فلانّه اذا صدق على أفراد الجنس وعلى أفراد حقيقة أخرى يخالف الجنس في الماهية صدق على أفراد النّوع لكون أفراد النوع بعض أفراد الجنس وعلى أفراد حقيقة أخرى يخالف النوع في الماهية فكان عرضا عامّا وأمّا الثاني فلانّ المشي عرض عام للإنسان وخاصّة للحيوان.

[ك: ٧٧٩] ثمّ قال "وهذ الأخير انّما يلزم في العرض الشامل" ومعناه أنّ العرض الجنس انما يكون عرضا للنوع إن لو كان شاملا لجميع أفراد الجنس حتى يلزم من ذلك صدقه على أفراد النوع فانّه لو لم يكن شاملا لتلك الأفراد جاز أن يكون صدقه على الأفراد التى هي غير أفراد النوع فلا يصدق على أفراد النوع حينئذ واذا لم يصدق على أفراده استحال أن يكون عرضا عاما له.

[خ: ٧٨٠] ثمّ قال وهذا هو الذي ذكره الشيخ ونقلناه عنه مقتصرين عليه للوثوق بمعرفة الباقي منها.

[خ: ٧٨١] ثمّ قال وينبغي أن تعلم أنّ معرفة هذه الكليات الخمسة بحسب الامر نفسه من حيث أن[١٢٩١] يعتبر كونها مقولة عليه عند التحصيل صعب.

[ك: ٧٨٢] والمراد أنّ اقتناص العلم بأجناس الماهيات الثابتة في نفس الأمر وفصولها وعرضياتها في غاية الصّعوبة عند التحقق لانا اذا رأينا موجودا معيّنا علمنا على سبيل الإجمال أنّ له ذاتا قائمة بنفسها وأنّ له صفات قائمة بتلك الذات فأما اذا أردنا أن نعلم أنّ [٤٦أ] الذات من تلك الجملة أيّ شيء هي وأنّ الصفات القائمة بها أي شيء هي؟، وكم هي؟ فقد تصعب علينا معرفة ذلك صعوبة تامّة.

[١٢٨٩] ج – فلأن عرض عام النوع يكون خارجا عن الفصل اذ لو دخل فيه لدخل في النوع وهما اعني النوع والفصل يتحدان في الأفراد ولزم من هاتين المقدمتين ما ادعيناه جزما وأما الثاني فلأن الجنس عرض عام للفصل وليس عرضا عاما للنوع بل جنسا له وخاصة النوع يجب أن يكون خاصة للجنس من غير عكس أمّا الأوّل.

[١٢٩٠] ج: له.

[١٢٩١] ج – أن.

[ك: ٧٨٣] ثمّ لو قدّرنا حصول العلم بالذات والصفات وعلمنا مع ذلك أنّ[١٢٩٢] هذا[١٢٩٣] الذات يشارك[١٢٩٤] غيرها من بعض الوجوه ويخالفه من[١٢٩٥] وجه آخر[١٢٩٦] فلا يمكننا أن نعرف أنّ القدر المشترك بينهما أيّ شيء هو والقدر المميز منهما أيّ شيء هو واذا كان معرفة ذلك صعبا عسرا كان اقتناص العلم بالأجناس والفصول والعرضيات على سبيل التحقيق في غاية العسر والصّعوبة وذلك هو مراد الشيخ حيث حكم بصعوبة معرفة[١٢٩٧] هذه الكليات الخمسة.

[ك: ٧٨٤] وإذا كان مراده ذلك فلا يناقضه قول أبي البركات حيث حكم[١٢٩٨] بسهولة معرفتها بالنسبة الي المعاني التى هي معقولة لنا من حيث ما عقلنا أنّ الذات ماذا من هذا الموجود والصفات ماذا والقدر المشترك من الذات ماذا والقدر المميّز ماذا وبالنسبة الى مسمّيات ألفاظ بحسب وضعنا لانا بالنسبة الي هذين الأمرين نعرف بسهولة الذاتيات والعرضيات والأجناس من الذاتيات والفصول منها وانما لا يناقضه لأنّ الشيخ انما حكم بصعوبة معرفة ذلك بالنسبة الي الماهيات الثابتة في الخارج لا بالنسبة الي المعاني المعقولة لنا[١٢٩٩] ومسمّيات ألفاظ بحسب وضعنا.

[ك: ٧٨٥] ثمّ قال "وكذا الكلام في معرفة الحدود" واعلم أنّ الشيخ لما تحقّق عنده صعوبة معرفة الأجناس والفصول[١٣٠٠] سميا القريبة والبعيدة التى منها يتركب الحدود حكم بصعوبة تركيب الحدود.

[ك: ٧٨٦] وصاحب المعتبر زعم بناءً على ما قرّره أنّ تركيب الحدود في غاية السّهولة وقال: لأنّ الحدود حدود الأسماء والأسماء للأمور المعقولة لنا وكلّ معقول فلا بدّ أن يعقل أن القدر المشترك فيه أي شيء هو والقدر المميز أيّ شيء هو واذا كان كذلك كان تركيب الحدود سهلا.

[ك: ٧٨٧] وأنت تعلم أنّ هذا أيضا لا يناقض ما ذهب اليه الشيخ.

[١٢٩٢] ل >< أنّ ذلك.

[١٢٩٣] ر، ل: هذه.

[١٢٩٤] ر + يشارك.

[١٢٩٥] ر – ~~من بعض الوجوه~~.

[١٢٩٦] ل – آخر.

[١٢٩٧] ج – معرفة.

[١٢٩٨] ل – بصعوبة هذه الكليات الخمسة واذا كان مراده ذلك فلا يناقضه قول أبي البركات حيث حكم.

[١٢٩٩] ج – لنا.

[١٣٠٠] ر – فيما.

[ك: ٧٨٨] والإمام قال في الملخّص[١٣٠١] والإنصاف أن يقال إن كان الغرض من الحدّ تفصيل ما دلّ عليه الإسم إجمالا كان الأمر كما قاله صاحب المعتبر وإن كان الغرض منه معرفة الماهيات الموجودة في نفس الأمر كان الأمر كما قاله الشيخ.

[ك: ٧٨٩] ثمّ قال المصنّف "ومن الطرق المقرّبة الى معرفتها القسمة كما يبين ذلك في فصل البرهان" واعلم أنّ من الطرق المقرّبة الى معرفة الكليات الخمسة هو القسمة.

[ك: ٧٩٠] والمصنّف أخّر بيانه الى فصل البرهان ونحن نشير الي ذلك ههنا إشارة حفيفة فنقول القسمة ينقسم الي قسمة الكلّ الي أجزائه والي قسمة الكلي الي جزئياته:

أمّا القسم الأوّل: فعلى قسمين لانّ تركيب الكلّ من الأجزاء إما أن يكون في الذهن فقط أو في الخارج أيضا مثال الاوّل تركيب السواد من جنسه الذي هو اللون وفصله الذي هو قابضة البصر فإنّ هذا التركيب غير حاصل في الوجود البتة على ما تبين ذلك في الحكمة وأمّا الثاني فإما أن يكون ذلك التركيب طبيعيا أو صناعيا وعلى كلّ واحد من التقديرين إمّا أن يكون ذلك التركيب[١٣٠٢] تركبيا أو تأليفيا فهذا القسم أربعة أقسام ونعنى بالتركيب التركيبي ما يكون مع التركيب استحالة ما أمّا في الصّورة أو في الكيفية على وجه لا يتميز بعض الأجزاء عن البعض مثال التركيب الطبيعيّ الذي يكون مع الاستحالة تركيب الأعضاء من الأخلاط مثال التركيب الصناعي الذي يكون مع الاستحالة تركيب السكنجبين من الخل والسّكر ومثال التركيب الطبيعي الذي لا يكون مع الاستحالة تركيب البدن من الأعضاء كاليد والرجل وغيرهما من[١٣٠٣] الأعضاء الالية.

والتحقيق أن يقال أجزاء البدن إمّا أن يكون بسيطة أو مركّبة أمّا البسيطة فهي العظام[١٣٠٤] والغضاريف والرّباطات والأوتار والشّرايين والأوردة والأغشية والشّحم واللحم وأمّا المركبة فإمّا أن يكون[١٣٠٥] تركيبة تركيبا أوّلا وهي العضلات أو تركيبا ثانيا وهي الكف والسّاعد أو تركيبا ثالثا وهي الأعضاء الالية

[١٣٠١] انظر: فخرالدين الرازي، كتاب الملخص، ص. ١١٨.

[١٣٠٢] ل – طبيعيا أو صناعيا وعلى كلّ واحد من التقديرين إما أن يكون ذلك التركيب.

[١٣٠٣] ج – من الخل والسكر ومثال التركيب الطبيعي الذي لا يكون مع الاستحالة البدن من الاعضاء كاليد والرجل و غيرهما من، ج + تركيب.

[١٣٠٤] ر – ~~والغضاريف~~.

[١٣٠٥] ل – يكون.

كالرّأس واليد والرّجل ثمّ يتألف من هذه الأعضاء الالية البدن كلّه مثال التركيب الصّناعي الذي لا يكون مع الاستحالة تركيب السّرير من الحشب والصّورة السريرية.

وأمّا القسم الثاني: وهو قسمة الكلّي الي جزئياته فخمسة وثلثون[١٣٠٦] قسما لانّ مورد القسمة إمّا الجنس أو النوع أو الفصل أو الخاصة أو العرض العامّ وكلّ واحد من هذه الخمسة إمّا ان ينقسم الي أحد هذه الخمسة[١٣٠٧] أو الي الصّنف أو الي الشخص لكن يجب أن تعلم أنّ المراد من النوع والفصل والخاصّة حيث كان مورد القسمة ليس [٤٦ب] هو النوع الحقيقي وفصله وخاصّته لاستحالة انقسام شيء منها الي الجنس والنوع بكلّ واحد من المعنيين لامتناع أن يكون النوع الحقيقي أو المضاف تحت النوع الحقيقي أو تحت ما يساويه له[١٣٠٨] أو الاخصّ منه بل المراد هو النوع الاضافي وفصله وخاصته ولنذكر أمثلة[١٣٠٩] بعض هذه الأقسام ليقاس عليها أمثلة البواقي مثال تقسيم الجنس الي الأجناس قولنا الجسم إما حيوان أو نبات أو جماد مثال تقسيمه الي الأنواع قولنا الجسم إما إنسان أو فرس أو ثور مثال تقسيمه الي الفصول قولنا الجسم إمّا تام أو غير تام مثال تقسيمه[١٣١٠] الي الخاصة قولنا الجسم إمّا كاتب أو غير كاتب مثال تقسيمه الي العرض العام قولنا الجسم إمّا أبيض أو أسود أو غير ذلك من الألوان مثال تقسيمه الي الأصناف قولنا الجسم إمّا رومي أو تركيّ أو هنديّ مثال تقسيمه الي الأشخاص قولنا الجسم إمّا زيد وإمّا هذا الفرس وإمّا هذا الثّور وعلى هذا فقس استخراج أمثلة سائر الأقسام فانه لا يخفى عليك شيء منها بعد الإحاطة مما ذكرناه.

[ك: ٧٩١] لا يقال لا نسلّم اقتضاء هذا القسم وهو قسمة الكلّي الي جزئياته سهولة الوقوف على معرفة الأجناس والفصول والعرضيات وانما يكون مقتضيا لها إن لو كان موجبا لتحصيل البسائط والعرضيات حتى يتميّز الذاتيات عن العرضيات والأجناس من الذاتيات عن الفصول منها أو يكون الوقوف على ذلك أسهل وشيء من هذه التقسيمات ما أوجب ذلك بل ما أوجب الّا التقسيم الي ما هو أشدّ تركيبا من المقسوم نعم قسمة اعمّ الذاتيات الي اخصّ الذاتيات مرّة بعد أخرى الي أن ينتهي الي قسمة يكون المقسوم اليه هو العرضيات نافعة في تركيب الحدود لاقتضائها الوقوف على جميع ذاتيات

[١٣٠٦] ج – وثلثون.

[١٣٠٧] ج: القسمة.

[١٣٠٨] ج – له.

[١٣٠٩] ج – أمثلة.

[١٣١٠] ج: تقسيم الجنس.

المحدود[١٣١١] لكن ذلك انّما[١٣١٢] يمكن ويتصوّر[١٣١٣] بعد العلم باعمّ الذاتيات واخصّها فلا يمكن استفاده العلم بالاعمّ من الذاتيات واخصّها منها.

[ك: ٧٩٢] لانا نقول لا شكّ أنّ هذا النوع من القسمة يوجب حصول جميع أجزاء الشيء وعرضياته عند القاسم لانا اذا قسمنا أمرا الي أمرين ثم كلّ واحد من ذينك الأمرين الي أمرين[١٣١٤] آخرين هكذا مرّة بعد أخرى الي أن انتهينا الي الأشخاص فقد حصل لنا[١٣١٥] العلم بأنّ المنقسم في كلّ مرتبة اعمّ مما انقسم اليه ومن الذي انقسم المنقسم اليهما اليه[١٣١٦] وهو في كلّ مرتبة أمران أحدهما مميّز أحد ذينك الأمرين والاخر مميّز الاخر وعلمنا أيضا أنّ المنقسم الأوّل اعمّ من كلّ تلك الأمور ثمّ إن وجدنا أمرا آخر ينقسم الي المنقسم الأوّل والي غيره علمنا أنّ ذلك الأمر اعمّ منه وهكذا إن وجدنا أمر آخر انقسم الي ما انقسم الي المنقسم الأوّل علمنا أنّه اعمّ منه وعلى هذا القياس الي إن وجدنا أمرا لا ينقسم اليه أمر آخر وعند ذلك يعلم أنّ ذلك الأمر اعم تلك الأمور ولا اعمّ منه.

[ك: ٧٩٣] ثم بعد ذلك فما علينا أن نطلب أنّ الذاتي من هذه الجملة أيّ أمر والعرض أيّ أمر بل أن نطلب مع ذلك جميع الكليات التى دخلت الماهية المطلوب جنسها وفصلها وعرضها تحتها دخولا قريبا وبعيدا فاذا وجدناها نقسّم كلّ واحد منها الي ما دخل تحته الي أن انتهينا الي الأشخاص فاذا فعلنا ذلك لجميع تلك الكليات فقد حصل لنا جميع أجزاء الماهية المطلوبة ذاتياتها وعرضياتها وحينئذ يتميز لنا الجزء الجنسي عن الجزء الفصلي بالفعل أو يكون ذلك أسهل لانّ ما ذكرنا من القسمة اقتضت انقسام كلّ واحد من الأمور المنقسمة الي اخصين بما به يتميّز أحدهما عن الاخر فيبتدأ الذهن حينئذ بالاعمّ وينزل الي الاخصّ فالاخصّ بأن يضمّ الي الاعمّ ما به ينقسم حتى حصل له من مجموعهما نوع فحينئذ يعلم أنّ الاعمّ جنس لذلك النوع وما به ينقسم فصل له.

[ك: ٧٩٤] ثمّ اذا قسّم ذلك النوع الي أمرين آخرين صار جنسا لكلّ واحد منهما فيضمّ اليه ما به ينقسم حتى حصل له نوعان آخران ثمّ يعمل لكلّ واحد من هذين النوعين ما ذكرناه وهكذا يعمل الي أن

[١٣١١] ر – ~~المحدد~~.

[١٣١٢] ر – ~~يكون~~.

[١٣١٣] ج – ~~أن~~.

[١٣١٤] ل – ثك كلّ واحد من ذينك الأمرين الى أمرين.

[١٣١٥] ج: لها.

[١٣١٦] ل – اليه.

ينتهي الي الأشخاص[١٣١٧] فحينئذ يحصل له الأجناس والفصول نازلة من الأعلى الي الأسفل للماهية المطلوب جنسها وفصلها ويتميز هذه الأجناس والفصول عن عرضيات ضرورة أنّ ما[١٣١٨] هو[١٣١٩] مغاير لهذه الأجناس والفصول وصادق على الماهية كان عرضيا لها.

[ك: ٧٩٥] وينبغي أن تعلم أنّ انقسام الكليات الي الأشخاص ابتداءً غير نافع بل ذلك انما ينفع بواسطة انقسامها الي الأنواع الحقيقة والفصول والخواص السافلة ثمّ انقسام كلّ واحد من هذه الأمور الثلاثة اليها [٤٧أ] فاعلم ذلك.

[ك: ٧٩٦] قال الشيخ[١٣٢٠] وينبغي أن تعلم أنّ الأجناس قد يترتب متصاعدة والأنواع قد يترتب متنازلة وينتهي الأجناس في التصاعد[١٣٢١] الي جنس لا جنس فوقه ويسمّى الجنس العالي والأنواع في التنازل الي نوع لا نوع تحته ويسمّى النّوع السافل وأمّا الي ماذا ينتهي الأجناس في التصاعد والأنواع في التنازل من المعاني الواقعة عليها الجنسية والنوعية وما المتوسطات بين الطرفين فليس بيانه على المنطقي فان تكلّف بيان ذلك تكلف فضولا.

[ك: ٧٩٧] اعلم أنّ المتوسطات اي الحقائق التى يصدق عليها أنّها أجناس بالقياس الي ما تحتها وأنواع بالقياس الي ما فوقها يجب انتهاؤها[١٣٢٢] في الارتقاء الى جنس لا جنس فوقه في التنازل الى نوع لا نوع تحته.

[ك: ٧٩٨] ولنبين كلّ واحد من الأمرين بالبرهان أمّا وجوب انتهاؤها في التصاعد[١٣٢٣] الي ما لا جنس فوقه فلانّها لو ذهبت الي غير النهاية لزم تركب الماهية التى هي جنس باعتبار ونوع باعتبار من مقوّمات غير متناهية ضرورة أنّ الأجناس الواقعة المترتبة فوق كلّ جنس مقومات لذلك الجنس والتالي محال فالمقدّم مثله وأمّا بيان وجوب التنازل الي نوع لا نوع تحته فلأنّها لو ذهبت الى غير النهاية في التنازل

[١٣١٧] ج – ما به ينقسم حتى حصل له نوعان آخران ثم يعمل بكل واحد من هذين النوعين ما ذكرناه وهكذا يعمل الى أن ينتهي الى الأشخاص.

[١٣١٨] ر – ما.

[١٣١٩] ر – هو، صح هامش.

[١٣٢٠] انظر: ابن سينا الاشارات والتنبيهات، ص.٥٨.

[١٣٢١] ل: الى التصاعد.

[١٣٢٢] ج: انتهاؤه

[١٣٢٣] ج – الى جنس لا جنس فوقه في التنازل الى نوع لا نوع تحته ولنتبين كلّ واحد من الأمرين بالبرهان أما وجوب إنتهائها في التصاعد.

يلزم أحد الأمرين وهو إمّا عدم وجود الأشخاص وإمّا انحصار ما لا يتناهي بين الطرفين الحاضرين لأنّه حينئذ إن لم يكن للأشخاص وجود فقد لزم الأمر[١٣٢٤] الأوّل وإن كان لها وجود لزم منه انحصار ما لا يتناهي من الأنواع بين الجنس العالي والشخص وكلّ واحد منهما محال وأمّا الأوّل فلأنّ الوجود يكذبه وأمّا الثاني فلكونه ضروري الاستحالة.

[ك: ٧٩٩] ولقائل أن يقول لم قلتم بأن تركّب الماهية المذكورة من مقوّمات غير متناهية محال؟ ولئن قلت لو كانت مركبّة من مقوّمات غير متناهية لامتنع تعقلها لامتناع إحاطة الذهن مما لا يتناهي.

[ك: ٨٠٠] قلت نعم فلم قلت بأنّه يمكن تعقلها وما البرهان عليه ولم لا يجوز أن يقال أنّ كلّ ما تعقله فانما تعقله باعتبار بعض عوارضه الخارجية لا باعتبار حقيقته ومقوّماته لم قلتم بأنّه ليس كذلك وعند تحقق هذا الاحتمال لا يمكن الجزم بأنا نعقل الماهيات المركبة واذا كان الأمر على هذا الوجه فالطريق في إثبات هذا الأمر أن نعين في كلّ صورة من صور الأجناس المتصاعدة والأنواع المتنازلة جنسا متوسطا ونبين أن ماهيته معقولة لنا باعتبار مقوّماته.

[ك: ٨٠١] ثم نقول لو لم يجب انتهاء هذا الجنس في الارتقاء الي جنس لا جنس فوقه لزم تركب تلك[١٣٢٥] الماهية من مقوّمات غير متناهية لكن ذلك باطل والّا لما كانت[١٣٢٦] معقولة لنا لكنك نعلم أنّ البرهان على الجنس المتوسط الذي فرضناه[١٣٢٧] معقولا لنا بحقيقته ومقوّماته إمّا متعذّر أو متعسّر[١٣٢٨] وانّما لا يجب على المنطقي أن يعلم من حيث هو[١٣٢٩] منطقي أنّ الأجناس في التصاعد والأنواع في التنازل[١٣٣٠] الي أي شيء[١٣٣١] ينتهي من الحقائق التى هي معروضات الأجناس والأنواع المنطقية وما حقائق المتوسطات بين الأجناس العالية والأنواع السّافلة لانّ بحث المنطقي مقصور على الأعراض الذاتية لما هو موضوع له أمّا للتصوّرات والتّصديقات على رأي المصنّف وأمّا للمعقولات

[١٣٢٤] ج – الأمر.

[١٣٢٥] ل – تلك.

[١٣٢٦] ل: لكانت.

[١٣٢٧] ر – ~~معقولا لنا~~.

[١٣٢٨] ر – ~~الفصل الثاني...بما ليس بفرد وبالعكس~~.

[١٣٢٩] ل – هو.

[١٣٣٠] ر – ~~الى أن ينتهي~~.

[١٣٣١] ج: أن.

الثانية من حيث أنّه يمكن أن يتأدي منها الي غيرها على رأي الشيخ والإمام ومن البين انّ تلك الحقائق ليست أعراضا ذاتية لشيء من هذين الموضوعين.

[ك: ٨٠٢] وقال بعض العلماء المحققين بأنّ ذلك انما لا[١٣٣٢] يجب عليه لانّ تلك الحقائق معقولات اولى وهذا العلم اعنى المنطق يبحث عن المعقولات الثانية فالمنطقي من حيث هو منطقي لا نظر له فيها وفيه نظر لانّ المنطقي لا يبحث عن المعقولات الثانية[١٣٣٣] بل عن أعراضها الذاتية فيجوز أن يكون شيء من المعقولات الاولى عرضا ذاتيا للمعقولات الثانية فحينئذ يكون للمنطقي نظر فيه[١٣٣٤].

[ك: ٨٠٣] قال الشيخ في الاشارات[١٣٣٥] عقيب هذا الكلام بل انما يجب عليه أن تعلم أنّ ههنا جنسا عاليا أو أجناسا عالية هي أجناس الأجناس وأنواعا سافلة هي أنواع الأنواع وأشياء متوسطة هي أجناس لما دونها وأنواع لما فوقها وأنّ لكلّ واحد في مرتبته خواص.

[ك: ٨٠٤] واعلم أنّ[١٣٣٦] المنطقي من حيث هو منطقي لا يجب عليه أيضا أن تعلم تحقيق الحال في أنّ الأجناس العالية متعددة أو ليس كذلك بل جميع الموجودات مندرج تحت جنس واحد بل أن يعتقد أحد هذين الأمرين لا أحدهما على التعيين لأنّ النظر في ذلك من علم آخر واليه أشار الشيخ بقوله "يجب عليه أن تعلم أن ههنا [٤٧ب] جنسا عاليا أو أجناسا عالية."

[ك: ٨٠٥] قال بعض العلماء المحققين انما يلزمه أن يعلم خواص كلّ واحد من الأجناس العالية في مرتبته لأنّ العلوم البرهانية يبحث عن تلك الخواص وهي الأعراض الذاتية المذكورة وهذا فيه نظر: لأنّ ذلك انما يتم إن لو وجب على المنطقي معرفة الأعراض الذاتية لموضوعات العلوم[١٣٣٧] البرهانية وذلك ممنوع بل الاولى أن يقال انما وجب عليه تحصيل العلم بخواصّ كلّ واحد منها في مرتبته ليحصل له نوع علم بالأجناس العالية والمتوسطات لأنّ الشيء كما يعلم بحسب ماهيته وحقيقته فقد يعلم أيضا بحسب عوارضه فاذا حصل له العلم بخواص تلك الحقائق حصل له العلم بها بحسب العوارض وذلك واجب أو نافع في تحصيل مطالبه لانه قد يحتاج في استعمال قوانينه لاقتناص الحدود واكتساب

[١٣٣٢] ل – لا، صح هامش.

[١٣٣٣] ل – الثانية، صح هامش.

[١٣٣٤] ل >< فيه نظر.

[١٣٣٥] انظر: ابن سينا الاشارات والتنبيهات، ص.٥٨.

[١٣٣٦] ر – ~~المنطقي~~.

[١٣٣٧] ل – العلوم، صح هامش.

المقدمات الي العلم بالأجناس العالية لأنه ما لم يعرف أنّه محدوده وحدي مطلوبه تحت أي[١٣٣٨] جنس من الأجناس الواقعة يقع لم يتمكن من تحصيل الفصول واقترانها بالأجناس ولا من تحصيل المحمولات التى يتركب منها الحدود والرّسوم المؤدّية الي التصوّرات ويستفاد منها التصديقات التى يتركب منها[١٣٣٩] الأقيسة المؤدّية الي التصديقات المجهولة.

[ك: ٨٠٦] واذا كان كذلك كان تحصيل العلم بخواص كلّ واحد من تلك الحقائق في مرتبته واجبا أو نافعا في تحصيل مطالبه فلهذا أوجب عليه ذلك.

[ك: ٨٠٧] ثمّ قال وأمّا أن يتعاطى النظر في كمية أجناس الأجناس وماهيتها دون المتوسطات والسّافلة كان ذلك مهم وهذا غير مهم مخروج عن الواجب وكثيرا ما ألهم الاذهان زيغا عن الجادة.

[ك: ٨٠٨] أقول غرضه من هذا الكلام الرّد على المتقدّمين حيث[١٣٤٠] ذكروا المقولات العشرة التى هي الأجناس العالية وخواصها وماهياتها في المنطق دون المتوسط والسّافلة لزعمهم أنّ الأوّل واجب دون الثاني وليس الأمر كذلك بل النظر في الأجناس العالية وكميتها وخواصّها يجري مجرى النظر في المتوسطات والسافلة وكميتها وخواصها فان وجب النّظر في أحدهما وجب في الآخر وإن لم يجب في أحدهما لم يجب في الآخر وما ذكره الشيخ فيه نظر.[١٣٤١]

[ك: ٨٠٩] لأنّك قد عرفت مما سلف أنّ المنطقي في اقتناص الحدود والرّسوم واكتساب المقدّمات لتركيب القياس قد يحتاج الي معرفة الأجناس العالية دون المتوسطة والسافلة بما ذكرناه من العلة واذا كان كذلك لم يكن النظر في أحدهما جاريا مجرى النظر في الآخر في الوجوب وعدم الوجوب.

[ك: ٨١٠] وعند ذلك يختم الكلام في مباحث الكليات الخمسة وينتقل الي مباحث التعريفات والحدود والرّسوم.

[١٣٣٨] ل – تحت أي، صح هامش.

[١٣٣٩] ر، ل – منها.

[١٣٤٠] ج – حيث.

[١٣٤١] ج – وكميتها وخواصها فان وجب النظر في أحدهما وجب في الآخر وإن لم يجب في أحدهما لم يجب في الآخر وما ذكره الشيخ فيه نظر.

الفصل الثاني في التعريفات.

[خ: ٨١١] قال المصنّف:المعرّف للشيء ما يكون معرفته[١٣٤٢] سببا لمعرفة الشيء.

[شرح حدّ التعريف]

[ك: ٨١٢] ويجب أن يكون مراده بمعرفة الشيء لا المعرفة بالحقيقة والمقوّمات الحاصلة من التعريف الحدّي والّا لخرج الرّسم عن هذا التّعريف لأنّ المعرفة الحاصلة بواسطة الرّسوم لا يجب أن يكون كذلك بل المعرفة التى هي اعمّ من المعرفة الحاصلة من التعريف الحدّي ومن المعرفة الحاصلة من التعريف الرّسمي.

[ك: ٨١٣] اذا عرفت هذا فاعلم أنّ المعرّف يجب أن يكون معلوما قبل المعرّف والّا لكان العلم بهما معا أو كان العلم بالمعرّف متأخرا عن العلم بالمعرّف وايّاما كان امتنع أن يكون المعرف معرفا للمعرف أما الأوّل فلأنّ العلم لما كان بهما معا فليس جعل أحدهما معرفا للاخر اولى من العكس وأمّا الثاني فلأنّ ما لا يكون معلوما امتنع أن يكون معرّفا للمعلوم والعلم به ضروري.

[ك: ٨١٤] ولزم من ذلك اعنى من كون المعرّف معلوما قبل المعرّف أن يكون المعرّف غير المعرّف اذ لو كان عينه لكان الشيء معلوما قبل نفسه وانّه محال بالضرورة.

[ك: ٨١٥] ولزم أيضًا أن لا يكون معرّف الماهية أمرا لا يمكن تعريفه الّا بتلك الماهية امّا بمرتبة واحدة أو بمراتب والّا لكان الشيء متقدّما على نفسه بمرتبة واحدة أو أكثر من مرتبة واحدة ضرورة تقدم العلم بالمعرّف على العلم بالمعرف مثال الأوّل تعريف الكيفية بما بها يقع المشابهة واللّامشابهة فإنّ المشابهة[١٣٤٣] لا يمكن تعريفها الّا بأنها إتفاق في الكيفية مثال الثاني قولنا في تعريف الاثنين هما الزوج الأوّل ثمّ تعرف الزّوج بأنّه المنقسم بمتساويين ثم المتساويين بأنهما الشيئان اللذان لا يفصل أحدهما على الآخر ثم الشيئين بالاثنين فقد عرّفنا الاثنين بشيء لا بدّ من استعمال الاثنيته في حدّه ويجب أن يكون المعرّف مساويا للمعرّف في العموم والخصوص والّا لكان امّا اعمّ منه أو اخصّ وهما

[١٣٤٢] ر: تعرفيه.

[١٣٤٣] ل: الماهية.

لا يصلحان للتعريف أمّا الأوّل [٤٨أ] فلعدم وجوب انتقال الذهن من تصوّر الاعمّ الي تصوّر أحد خواصّه على التعيين وأمّا الثاني فلكون الاخصّ أخفى من الاعمّ وامتناع[١٣٤٤] التعريف بالأخفى لأنّ المعرّف يجب أن يكون أجلى عند العقل من المعرّف وعلته معلومة مما سلف.

[ك: ٨١٦] واذا تحقق هذا فنقول تعريف الماهية المجهولة إمّا أن يكون بأمر داخل فيها أو بأمر خارج عنها أو بأمر مركّب من الدّاخل والخارج فإن كان الأوّل فان كان ذلك[١٣٤٥] الدّاخل مساويا للماهية في المفهوم كما ساواها في العموم كان ذلك حدّا تاما كالتعريف بمجموع الجنس والفصل القريبين مثل تعريفنا "الإنسان: بالحيوان الناطق" وإن كان مساويا له في العموم دون المفهوم كان ذلك[١٣٤٦] حدّا ناقصا كالتعريف بالفصل وحده مثل تعريفنا الإنسان بالناطق أو بالفصل مع الجنس البعيد كتعريفنا الإنسان بالجسم الناطق وإن كان الثاني لا بد أن يكون الأمر الخارج عنها خاصة شاملة لازمة بيّنة وحينئذ يكون رسما ناقصا كتعريفنا الإنسان بالضاحك بالقوّة وإن كان الثالث وإن كان الدّاخل جنسا قريبا والخارج خاصّة فهو الرسم التامّ كتعريفنا الإنسان بالحيوان الضاحك وإن لم يكن كذلك كان رسما ناقصا[١٣٤٧].

[ك: ٨١٧] والمتقدّمون ما خصّصوا هذا القسم باسم والمصنّف يسميه أيضًا الرّسم الناقص حتى يكون الرّسم الناقص مقابل الرّسم التام مثال ذلك تعريفنا الإنسان بالجسم الضاحك بالقوّة.

[شرح أسباب الخطأ في التعريف]

[ك: ٨١٨] اذا عرفت أقسام المعرّف فاعلم أنّ الخطأ في التعريف تارة يكون من جهة المعنى وتارة[١٣٤٨] من جهة اللفظ أمّا الخطأ من جهة المعنى فهو أن لا يكون التعريف واقعا على النحو الذي ذكرناه وذلك يقع على أقسام ستة:

القسم الأوّل: منها أن يكون التعريف بغير المساوي في العموم والخصوص كتعريف الإنسان بالحيوان فقط أو بالحيوان الماشي.

[١٣٤٤] ج – الاعم.

[١٣٤٥] ل – ذلك.

[١٣٤٦] ل – ذلك.

[١٣٤٧] ل: أيضا.

[١٣٤٨] ر – ~~يكون~~.

الثاني: أن يكون بالمساوي في المعرفة والجهالة اي يكون التعريف بأمر اذا علم أحدهما علم الآخر واذا جهل جهل كتعريفنا الزّوج بما ليس بفرد وبالعكس فإنّ العلم أو الجهل بكلّ منهما يستلزم العلم أو الجهل بالآخر.

الثالث: أن يكون التعريف بالأخفى كقولنا في تعريف النار أنها الاسطقس الشّبيه بالنفس فإنّ النفس أخفى عند العقل من النار.

الرابع: أن يكون التّعريف بنفس الشيء كقولنا في تعريف الإنسان إنّه الحيوان البشري أو في تعريف الحركة أنّها النقلة.

الخامس: أن يكون[١٣٤٩] التعريف بشيء لا يعرف ذلك الشيء الّا به بمرتبة.

السّادس: أن يكون التعريف بشيء لا يعرف ذلك الشيء الّا به بمراتب وقد ذكرنا مثالهما.

[خ: ٨١٩] ثم قال وكلّ واحد من هذه الأقسام أشدّ محذورا مما قبله.

[ك: ٨٢٠] أقول انما كان القسم الثاني أشدّ محذورا من القسم الأوّل لأنّ القسم الأوّل هو تعريف الشيء بالاعمّ منه وانتقال الذهن من الاعمّ الي الاخصّ جائز في الجملة وأمّا القسم الثاني فهو تعريف للمجهول بالمجهول لأنّ المطلوب تعريفه مجهول والمذكور لتعريفه يساويه في الجهل وانتقال الذّهن مما ليس له حصول في الذّهن الي غيره محال وانما كان القسم الثالث أشدّ محذورا من القسم الثاني لانّ المذكور للتعريف في القسم الثالث لما كان[١٣٥٠] أخفى من المطلوب تعريفه الذي هو مجهول كان ذلك تعريفا لأحد المجهولين بالاخر مع أنّ الجهل بالمذكور للتعريف أقوى وأكثر وانما كان القسم الرّابع أشدّ محذورا من القسم الثالث لأنّ القسم الرّابع[١٣٥١] تعريف للمجهول بالمجهول بحيث لا مغايرة بين المعرّف والمعرف بخلاف القسم الثالث فانّه وإن كان كذلك لكن بينهما مغايرة وكان القسم الرّابع أقبح فكان أشدّ محذورا وانّما كان القسم الخامس أشدّ محذورا من القسم الرّابع لأنّ القسم الخامس[١٣٥٢] مع كونه تعريفا للشيء بنفسه بالحقيقة يشتمل على تأخّر الشيء عن نفسه بمرتبة واحدة فكان أقبح وانما كان القسم السّادس أشدّ محذورا من القسم الخامس لأنّ القسم السّادس مع اشتماله

[١٣٤٩] ر – الشيء.

[١٣٥٠] ر – كان، صح هامش.

[١٣٥١] ج + للمجهول.

[١٣٥٢] ل – لأن القسم الخامس.

على ما اشتمل عليه الخامس يشتمل على تأخّر الشيء عن [٤٨ب] نفسه بمراتب وكان أقبح وأشدّ محذورا من الخامس.

[ك: ٨٢١] وكلّ واحد من هذه الأقسام منافٍ لنفس التّعريف المطلوب منه يميّز الشيء عن كلّ ما عداه في الجملة اي نفس التمييز الاعمّ من التّمييز الذاتي ومن التمييز العرضي ضرورة اشتمال كلّ منهما على ما ينافي ذلك بالحدّ والرّسم إذن مشتركان في[١٣٥٣] أنّ كلّ واحد من هذه الأمور مخلّ بالمقصود منهما بالتعريف[١٣٥٤] أمّا المخلّ المخصوص[١٣٥٥] بالتعريف الحدّي المطلوب منه التمييز الذاتي سواء كان الحدّ تامًا أو ناقصًا بأن لا يكون المعرّف من الذاتيات المساوية للمحدود والمخلّ بالحدّ التام الإخلال بذكر بعض الذاتيات لأنّ المطلوب من الحدّ التام هو الإحاطة بكنه حقيقة الشيء الذي هو المحدود وذلك لا يحصل الّا بذكر جميع ذاتياته.

[ك: ٨٢٢] والإمام جعل[١٣٥٦] الأمور المخلّة المخصوصة[١٣٥٧] بالتعريف الحدّي خمسة أقسام:

الأوّل: أن لا يكون المذكور في مقام الجنس جنسا.

الثاني: أن لا يكون المذكور في مقام الفصل فصلا.

الثالث: إن كان المذكور في مقام الجنس جنسا لكن[١٣٥٨] لا يكون جنسا قريبا.

الرّابع: إن كان المذكور في مقام الفصل فصلا لكن لا يكون فصلا قريبا.

الخامس: إن كان المذكور في مقام الجنس جنسا قريبا والمذكور في مقام الفصل فصلا قريبا[١٣٥٩] لكنّه قدّم الفصل على الجنس في الذّكر وهو غير جائز لأنّ الجنس[١٣٦٠] اعمّ من الفصل فيكون أعرف والأعرف يجب أن يكون مقدّما في الذّكر على ما ليس كذلك.

[١٣٥٣] ج + المخصوص أما المخل.

[١٣٥٤] ج، ر، ل – بالتعريف، صح هامش ل.

[١٣٥٥] ج – أما المخل المخصوص.

[١٣٥٦] انظر: فخرالدين الرازي، كتاب الملخص، ص.١١٦.

[١٣٥٧] ج: المقصودة.

[١٣٥٨] ل – لكن.

[١٣٥٩] ل – قريبا.

[١٣٦٠] ل – الجنس.

[ك: ٨٢٣] والأربعة الاولى[١٣٦١] يعرف مما ذكره المصنّف والخامس لفظي وجعل المخلّ المختصّ بالرّسم أمرا واحدا وهو أن لا يكون الرّسم أعرف من المرسوم وليس[١٣٦٢] هذا الخلل مختصا بالرسم بل هو[١٣٦٣] شامل للحدّ والرّسم جميعا ويعرف من اعتبار انتفاء أمرين من الأمور السّتّة المذكورة التى يشترك الحد والرسم في أنّ كلّ واحد منها مخلّ بالمقصود منه أحدهما اعتبار انتفاء أن يكون التعريف بالمساوي للمعرف في المعرفة والجهالة والثاني اعتبار انتفاء أن يكون التعريف[١٣٦٤] بالأخفى من المطلوب تعريفه لزوم أن[١٣٦٥] الواجب والمعتبر أن يكون التعريف بالأعرف من المطلوب تعريفه.

[ك: ٨٢٤] قال الإمام[١٣٦٦] قولكم أنّ الحدّ يجب أن يكون أعرف من المحدود والرّسم من المرسوم انّما يتصوّر العلم به إن لو كان المحدود معلوما قبل الحدّ والمرسوم قبل الرّسم[١٣٦٧] ولو كان كذلك لم يكن معرفة المحدود مستفادة من الحدّ ومعرفة المرسوم من الرّسم فلا يكون الحدّ حدّا ولا الرسم رسما.

[ك: ٨٢٥] جوابه: أنّه يكفى في العلم بكون الحدّ والرّسم أعرف من المحدود والمرسوم العلم بالمحدود والمرسوم[١٣٦٨] ببعض عوارضهما ويكون المستفاد من الحدّ الإحاطة بكنه حقيقة الشيء إن كان تامّا والامتياز الذاتي عما عداه إن كان ناقصا ومن الرسم العلم بامتياز المرسوم عن كلّ ما عداه وأحدهما غير الآخر هذا كلّه من جهة المعنى.

[ك: ٨٢٦] وأمّا الخطأ من جهة اللّفظ فانّما يتصوّر حيث يحاول الشخص تعريف الماهية لغيره وذلك انما يكون باستعمال ألفاظ غريبة وحشية أو مجازية وفي الجملة باستعمال ألفاظ غير ظاهرة الدّلالة على المطلوب بالنسبة الي السامع والسائل وانما لا يجوز ذلك لكونه مخلاّ ومفوّتا للغرض المطلوب من ذكر الحد والرّسم.

[خ: ٨٢٧] قال المصنّف وممّا حذر منه التكرار من غير حاجة كما هو في تحديد الأنف الأفطس أو ضرورة كما هو في تعريف المضافين.

[١٣٦١] ل – الاولى.

[١٣٦٢] ل: ولكن.

[١٣٦٣] ج – مختص.

[١٣٦٤] ج + التعريف.

[١٣٦٥] ج – أن.

[١٣٦٦] انظر: فخرالدين الرازي، كتاب الملخص، ص.١١٧.

[١٣٦٧] ر – الرسم، صح هامش.

[١٣٦٨] ر – العلم بالمحدود والمرسوم.

[ك: ٨٢٨] واعلم أنّ التكرار قد يكون لا لحاجة ولا لضرورة وقد يكون لحاجة وقد يكون لضرورة أما القسم الأوّل فالمكرر فيه قد يكون نفس المحدود كقول القائل الإنسان حيوان بشري فانّ البشر نفس الإنسان وقد يكون نفس الحدّ كقول القائل العدد كثرة مجتمعة من الآحاد والمجتمعة من الآحاد هي الكثرة نفسها أو قد يكون بعض أجزاء الحدّ كقول القائل الإنسان حيوان جسماني ناطق فإنّ الحيوان دلّ على جسمية بالتضمّن فذكر الجسم مرّة أخرى يكون تكرارا فهذا القسم بأقسامه الثلاثة مما حذّر عنه في الحدود والرّسوم اذ لا فائدة فيه

[ك: ٨٢٩] وأمّا القسم الثاني وهو ما يكون التكرار في التعريف [٤٩أ] لأجل الحاجة فمثل ما يقع في المركبات التى يكون تركبها من ذات الشيء وعرض ذاتي له[١٣٦٩] فيقع ذلك[١٣٧٠] الشيء تارة في حدّ نفسه وتارة في حدّ عرضه الذاتي لاشتمال حدّ هذا العرض على ذكر معروضه ضرورة كالأنف الأفطس فإنّ الأفطس لا يمكن أن يحدّ الّا مع ذكر الأنف لانّ الفطوسة تقعير يختصّ بالأنف لا مطلق التقعير والّا لكانت السّاق التى فيها تقعيرا فطسا وليس كذلك وفسّروا الأفطس تارة بأنّه أنف ذو تقعير وتارة بأنّه ذو تقعير في الأنف وكلاهما غير صحيحين أمّا الأوّل فلأنّ قولنا أنف[١٣٧١] أفطس يشتمل حينئذ على تكرار من غير فائدة لانّه يصير معناه أنف هو أنف ذو تقعير وأمّا الثاني فلانّ الأفطس حينئذ لا يكون صفة للأنف لانّه لو كان صفة له لكان معنى قولنا أنف أفطس أنه أنف ذو تقعير في الأنف[١٣٧٢] والأنف ليس له أنف فضلا عن أن يكون فيه تقعير بل يكون صفة لصاحب الأنف للأفطس لانّه ذو تقعير في الأنف فيصير معنى قولنا أنف أفطس أنف[١٣٧٣] هو شخص ذو تقعير في الأنف.

[ك: ٨٣٠] ومن البين أنّه[١٣٧٤] ليس كذلك بل الصحيح أن يفسّر الأفطس بأنّه ذو تقعير لا يكون ذلك التقعير الّا الأنف وحينئذ لا يكون للأفطس صفة لصاحب الأنف الأفطس لانّه من المحال أن يكون ذا تقعير لا يكون ذلك التقعير له بل لشيء آخر وهو الأنف بل يكون صفة للأنف ويصير معنى قولنا أنف أفطس هو أنف ذو تقعير لا يكون ذلك التقعير الّا للأنف فصار الأنف مكرّرا في هذا التعريف

[١٣٦٩] ل – له.

[١٣٧٠] ر – ~~تارة~~.

[١٣٧١] ل – أنف.

[١٣٧٢] ج – ~~والأنف~~.

[١٣٧٣] ج – أنف،ر – أفطس أنف، صح هامش.

[١٣٧٤] ل – أنه.

وليس هذا التكرار بضروري في نفس الأمر لأنّ السؤال لو كان واقعا على الأفطس وحده لم يكن بنا حاجة الي التكرار لكن السؤال لما كان واقعا عن الأنف الأفطس احتاج المجيب الي هذا التكرار ليكون جوابه مطابق لسؤال السائل.

[ك: ٨٣١] وأمّا القسم الثالث وهو ما يكون للتكرار في التعريف لأجل[١٣٧٥] الضّرورة فمثل تحديد الاضافيات فإنّ كلّ واحد من المتضايفين يجب أن يعرّف بإيراد السّبب الذي يقتضى كونهما متضايفين ليتحصلا بسبب ذلك معا في العقل يخصّ البيان بالذي يراد تعريفه منهما.

[ك: ٨٣٢] قال الشيخ[١٣٧٦] وهذا يستدعى تلطفا ومثاله ما ذكره الشيخ في تعريف الأب هو أنّه حيوان يولد آخر من نوعه من نطفته من حيث هو كذلك والحيوان هو الأب والآخر من نوعه هو الإبن لكنهما أخذا عاريين عن الإضافة وتولده من نطفته سبب كونهما متضايفين.

[ك: ٨٣٣] وقولنا من حيث هو كذلك تكرار لما مضى وهو ضروري لانّه الذي يضيف معنى[١٣٧٧] الاضافة الي الحيوان الذي هو الأب ويخصّ البيان المذكور به لأنّ الأب انّما يكون مضافا الي الإبن من هذه الجهة.

[خ: ٨٣٤] ثمّ قال المصنّف ومما حذر عنه[١٣٧٨] أن لا يقدّم الجنس على الفصل لكونه أعرف وأوّلوية تقديم الأعرف.

[ك: ٨٣٥] اعلم أنّ الاولى في التعريفات أن يقدّم الجزء الاعمّ وهو الجنس على الجزء[١٣٧٩] الاخصّ وهو الفصل لأنّ الاعمّ أكثر وجودا من الاخصّ وما كان كذلك كان[١٣٨٠] أعرف والأولى تقديم الأعرف على ما ليس كذلك.

[ك: ٨٣٦] وإلى هذا المعنى أشار الشيخ في الاشارات بقوله وأجود الرّسوم ما يوضع فيه الجنس أوّلا لتقييد ذات الشيء مثاله ما يقال للإنسان انّه حيوان مشى على قدميه عريض الأظفار ضحاك بالطبع

[١٣٧٥] ر – لأجل، صح هامش.

[١٣٧٦] انظر: ابن سينا، الاشارات والتنبيهات، ص. ٦٧.

[١٣٧٧] ر – معنى، صح هامش.

[١٣٧٨] ل: منه.

[١٣٧٩] ج – الجزء.

[١٣٨٠] ج – كان.

وهذا الكلام تعرّفنا انا لو قبلنا وقدّمنا الفصل على الجنس كان ذلك جائز لاستلزامه الإحاطة بكنه حقيقة الشيء لاشتماله على ذكر جميع الذاتيات الّا أنّ الأوّل أجود.

[ك: ٨٣٧] واعلم أنّ الإمام شكّك في كتبه على التعريفات من وجهين:

[ك: ٨٣٨] الأوّل: أنّ المطلوب إمّا أن يكون مشعورا به أو لا يكون مشعورا به وأيّاما كان امتنع طلبه. أمّا اذا كان مشعورا به فلأنّ طلبه يكون طلبا للحاصل وتحصيل الحاصل محال. وأمّا اذا لم يكن مشعورا به فلانّ طلبه حينئذ يكون طلبا لما لا شعور للذهن به وما لا شعور للذهن به امتنع طلبه لامتناع توجه الطلب نحو ما لم يخطر بالبال البتّة.

[ك: ٨٣٩] ثمّ اعترض الإمام على نفسه وقال لم لا يجوز أن يكون مشعورا به من وجه غير مشعور به من وجه آخر فلكونه مشعورا به أمكن توجّه الطلب نحوه ولكونه غير مشعور به أمكن أن يكون طالبا لتحصيله.

[ك: ٨٤٠] وتوجيه هذا الاعتراض أن يقال إن عنيتم بالمشعور به في قولكم المطلوب إمّا أن يكون مشعورا به [٤٩ب] أو لا يكون المشعور به من كلّ وجه. فنقول لم قلتم بأنّه لو لم يكن مشعورا به لامتنع طلبه فانّه يجوز أن لا يكون مشعورا به من كلّ وجه ويكون مشعورا به من بعض الوجوه فيمكن توجّه[١٣٨١] الطّلب نحوه بواسطة العلم بذلك الوجه.

[ك: ٨٤١] وإن عنيتم المشعور به في الجملة ولو كان من بعض الوجوه. فنقول لم قلتم بأنّه[١٣٨٢] اذا كان مشعورا به من وجه امتنع طلبه فإنّ امتناع الطّلب انما يتحقق اذا كان مشعورا به من كلّ الوجوه كيف فإنّ إمكان طلب الشيء مشروط بالشعور به من بعض الوجوه واذا كان الشعور بالمطلوب من بعض الوجوه شرطا لإمكان الطّلب استحال أن يكون موجبا لامتناع الطّلب لانّ شرط الشيء لا يكون موجبا لامتناعه.

[ك: ٨٤٢] أجاب الإمام عنه[١٣٨٣] بما ذكره المصنّف وهو قوله "والمعلوم من وجه دون وجه امتنع كونه مطلوبا بالاعتبار المعلوم منه لامتناع طلب الحاصل وبالاعتبار المجهول منه لامتناع توجيه الطلب الي ما لم يخطر ببال الطالب."

[١٣٨١] ر – توجه.

[١٣٨٢] ج – بأنه.

[١٣٨٣] ل – عنه.

[ك: ٨٤٣] وتوجيه هذا الجواب أن يقال: المطلوب إمّا أن يكون مشعورا به من كلّ الوجوه أو غير مشعور به من كلّ الوجوه أو مشعورا به من بعض الوجوه غير مشعور به من البعض الاخر وایاما[١٣٨٤] كان امتنع طلبه امّا امتناع الطّلب على القسمين الاوّلين فظاهر مما مرّ وامّا امتناعه على القسم الثالث فلانّ الوجه المشعور به منه مغاير للوجه الغير المشعور به لامتناع أن يكون الشيء الواحد من الجهة الواحدة مشعورا به وغير مشعور به.

[ك: ٨٤٤] وإذا كان كذلك فنقول الوجه المشعور به امتنع طلبه لأنّ طلبه يكون طلبا للحاصل وطلب[١٣٨٥] الحاصل محال وكذلك الوجه غير المشعور به لأنّ طلبه يكون طلبا لما لا شعور للذهن به وما لا شعور للذهن به طلبه محال لامتناع توجّه الطلب نحو ما لم يخطر ببال الطالب والعلم لكلّ واحدة من المقدّمتين ضروري.

[ك: ٨٤٥] الوجه الثاني: من الشكّ أنّه لو أمكن تعريف الماهية لكان تعريفها إما[١٣٨٦] بنفسها أو بمجموع أجزائها أو ببعض أجزائها أو بأمر خارج عنها أو بأمر مركّب من الأجزاء والأمر[١٣٨٧] الخارجي وكلّ واحد منها محال فإمكان تعريف الماهية محال أمّا الملازمة فبينة بذاتها وأمّا استحالة القسم الأوّل فلأنّ الماهية لو كانت معرّفة لنفسها لكانت معلومة قبل نفسها لوجوب سبق العلم بالمعرّف على العلم بالمعرّف وذلك محال وأمّا استحالة القسم الثاني فلانّ مجموع أجزاء الماهية نفس الماهية فتعريفها به يكون تعريفا بنفسها وقد بينا استحالته وأمّا استحالة القسم الثالث فلأنّ تعريف الماهية ببعض أجزائها انما يمكن اذا كان ذلك البعض من الاجزاء[١٣٨٨] معرّفا لجميع أجزاء الماهية أو لبعض أجزائها لأنّ المعرّف للماهية المركبة لا بدّ أن يكون معرّفا لبعض أجزاء تلك الماهية[١٣٨٩] أو لجميعها والعلم به ضروري فان كان تعريفه اياها بواسطة تعريف جميع أجزائها كان ذلك البعض معرّفا لنفسه لأنّ المعرّف بمجموع الأجزاء معرف لكل جزء منه وذلك يستلزم كون الشيء[١٣٩٠] معرفا لنفسه وقد مرّ استحالته وان

[١٣٨٤] ر: انما.

[١٣٨٥] ج – ~~المحال~~.

[١٣٨٦] ج – إما.

[١٣٨٧] ج أو الأمر.

[١٣٨٨] ج – من الأجزاء.

[١٣٨٩] ر – ~~أو لبعض~~.

[١٣٩٠] ر – معرفا لنفسه لأن المعرف بمجموع الأجزاء معرف لكل جزء منه وذلك يستلزم كون الشيء، صح هامش.

كان تعريفه اياها بواسطة تعريف بعض أجزائها فان كان ذلك البعض هو بعينه عاد كون الشيء معرّفا لنفسه وإن كان غيره كان تعريف ذلك البعض اياه تعريفا للشيء بأمر خارجي وهو الرّابع من الأقسام المذكورة وإنّه محال أيضا لانّ الأمر الخارجيّ انّما يعرّف الماهية اذا علم اختصاصه بها[١٣٩١] لأنّ الوصف الذي لا يكون مختصّا في الماهية لا يصلح أن يكون معرّفا لها والعلم باختصاص الوصف بها يتوقف على تصوّرها وعلى تصوّر كلّ ما عداها والأوّل يقتضى الدّور لأنّ تعريف الوصف اياها حينئذ يتوقف على تصوّرها الموقوف على تعريف الوصف اياها والثاني يستلزم تصوّر أمور غير متناهية لأنّ الأمور المغايرة للماهية غير متناهية وكلّ واحد منهما محال.

[ك: ٨٤٦] وأما القسم الخامس فظاهر استحالته ضرورة لأنّ[١٣٩٢] المركّب من الدّاخل والخارج يكون خارجا عن الماهية وقد بيّنا[١٣٩٣] أنّ[١٣٩٤] التعريف بالخارج محال فيكون بالمركّب من الدّاخل والخارج أيضا محالا.

[ك: ٨٤٧] قال الإمام شرف الدّين المذكور المراعي: معترضا على الوجه الأوّل إذا حلّل ما ذكرتموه وركّب على الصّورة القياسية كان قياسا مقسما مركبا من منفصلة مانعة الخلو ذات جزئين وحمليتين يشارك احداهما أحد جزئي المنفصلة والأخرى الجزء[١٣٩٥] الاخر منها مشاركة منتجة حتى يكون القياس مشتملا على تأليفين متّحدين في النتيجة هكذا التصوّر إمّا أن يكون مشعورا به وإمّا أن يكون غير مشعور به وكلّ مشعور به امتنع طلبه وكلّ غير مشعور به امتنع طلبه ينتج التصوّر امتنع طلبه لأنّ الواقع من المنفصلة إن كان هو الجزء الأوّل أنتج مع الحملية الاولى ما ذكرناه من النّتيجة وان كان هو الثاني أنتج مع الحمليّة الثانية أيضا ما ذكرناه من النتيجة [٥٠أ] فلاتّحاد التأليفين في التتيجة كانت نتيجة هذا القياس حملية.

[ك: ٨٤٨] وإذا كان كذلك فنقول مجموع هاتين الحمليين غير صادق لانّ صدق كلّ واحد منهما يستلزم كذب الأخرى ويلزم من صدق كلّ واحدة[١٣٩٦] من هاتين الملازمتين عدم اجتماعهما على

[١٣٩١] ر – بها، صح هامش.

[١٣٩٢] ج: أن.

[١٣٩٣] ل – فظاهر استحالته ضرورة أن المركب من الداخل والخارج يكون خارجا عن الماهية وقد بيّنا.

[١٣٩٤] ر – ~~التعريف~~.

[١٣٩٥] ل – الجزء.

[١٣٩٦] ر: واحد.

الصّدق وأمّا الملازمتان فلأنّه لو صدقت الاولى وهي قولنا كلّ مشعور به امتنع طلبه لانعكست بعكس النقيض الي قولنا كلّ ما لا يمتنع طلبه فهو غير مشعور به وينعكس هذا[١٣٩٧] العكس بالعكس المستوي الي قولنا بعض ما هو غير[١٣٩٨] مشعور به لا يمتنع طلبه وهو مستلزم لكذب الحملية الثانية لكونه نقيضا لها.

[ك: ٨٤٩] وكذلك بيّن الملازمة الثانية لو صدقت الحملية الثانية وهي قولنا كلّ ما هو غير مشعور به امتنع طلبه ولأنّ عكس نقيض كلّ واحدة من الحمليتين مع عين الأخرى ينتج المحال وهو قولنا كلّ ما لا يمتنع طلبه يمتنع طلبه[١٣٩٩] ولو جعلت الحمليتان سالبتين حتى يصير القياس المقسم.

[ك: ٨٥٠] هكذا التصور إمّا أن يكون مشعورا به أو غير مشعور به ولا شيء من المشعور به بممكن الطّلب ولا شيء من الغير المشعور بممكن الطّلب حتى ينتج لا شيء من التصوّر يمكن الطلب[١٤٠٠] يتأتي الشكّ المذكور أيضا بأن يقال مجموع ما ذكرتم من السّالبتين غير صادق لأنّ صدق كلّ واحدة منهما يستلزم كذب الأخرى ويلزم من هذا عدم صدقهما معا.

[ك: ٨٥١] أمّا الملازمة فلانّه لو صدقت السالبة الاولى لانعكست بالعكس المستوي الي قولنا لا شيء مما هو ممكن الطّلب بمشعور به وينعكس هذا العكس بعكس النّقيض على ما قاله الشيخ والإمام بعض ما ليس بمشعور به يمكن الطلب وهو يستلزم كذب السالبة الثانية لمنقاضته إيّاها وكذلك بيّن صدق[١٤٠١] الملازمة لو صدقت السالبة الثانية.

[ك: ٨٥٢] وأمّا أنّه يلزم من[١٤٠٢] صدق كلّ واحدة من الملازمتين سواء كانت الحمليات موجبتين أو سالبتين عدم اجتماعهما على الصدق فلانا نردّد إمّا في الملزوم أو في اللازم ليلزم منه كذب احدي المقدّمتين على كلّ واحد من تقديري صدق[١٤٠٣] الملزوم ونقيضه إن كان التّرديد في الملزوم وعلى كلّ واحد من تقديري صدق اللازم وكذبه ان كان في اللازم هذا كلّه اذا كانت المقدّمتان المضمومتان الي

[١٣٩٧] ر – ~~العكس~~.

[١٣٩٨] ل – غير.

[١٣٩٩] ل – يمتنع طلبه.

[١٤٠٠] ر – ولا شيء من غير المشعور به بممكن الطلب حتى ينتج لا شيء من التصور بممكن الطلب.

[١٤٠١] ر – صدق، صح هامش.

[١٤٠٢] ج – من.

[١٤٠٣] ر – ~~اللازم ولنقيضه~~.

المنفصلة حمليتين وأمّا اذا كانت تانك المقدّمتان متصلتين موجبتين حتى يكون القياس المذكور هكذا التصوّر[١٤٠٤] إمّا أن يكون تصوّرا مشعورا به وإما أن لا يكون تصوّرا[١٤٠٥] مشعورا به وكلما كان التصوّر مشعورا به امتنع طلبه وكلما لا يكون التصوّر مشعورا به امتنع طلبه ينتج التصوّر امتنع طلبه[١٤٠٦] لوقوع ملزوم احدي هاتين المتصلتين[١٤٠٧] لاقتضاء صدق المنفصلة المذكورة ذلك.

[ك: ٨٥٣] فيتأتي ما ذكرناه من الشكّ بعينه بأن يقول مجموع هاتين المتصلتين[١٤٠٨] غير صادق لأنّ[١٤٠٩] كلّ واحدة منهما يستلزم كذب الأخرى لأنّ الاولى لو صدقت لانعكست بعكس النقيض الي قولنا كلّما لا يمتنع طلب التّصوّر لا يكون مشعورا به وينعكس هذا العكس[١٤١٠] بالعكس المستوي الي قولنا قد يكون اذا لم يكن التصوّر مشعورا به لا يمتنع طلبه فهو مستلزم لكذب المتّصلة الثانية لمناقضته اياها وهكذا[١٤١١] يبين[١٤١٢] استلزام المتصلة الثانية لكذب الاولى.

[ك: ٨٥٤] ويلزم من صدق كلّ واحدة من هاتين الملازمتين ما ادّعيناه بالطّريق الذي عرفته من قبل ولو كانت المتصلتان المذكورتان سالبتين حتى يصير القياس هكذا التصوّر إمّا أن يكون تصوّرا مشعورا به وإمّا أن لا يكون تصوّرا مشعورا به وليس البتّة اذا كان التصوّر مشعورا به يمكن طلبه وليس البتّة اذا لم يكن التصوّر مشعورا به يمكن طلبه لا ينتج لأنّ من شرط القياس الاستثنائي أن يكون المتصلة[١٤١٣] المستعملة فيه موجبة كليّة على ما ستعرف ذلك في موضعه.

[ك: ٨٥٥] ولا يتوهم أنّ[١٤١٤] إمكان طلب التصوّر إذا لم يكن لازما لشيء من النقيضين وجب أن لا يكون واقعا والّا لكان لازما لأحدهما ضرورة وقوع أحد النقيضين.لانّا نقول لا نسلّم لزوم ذلك فانّ

[١٤٠٤] ج – التصور.

[١٤٠٥] ل + غير.

[١٤٠٦] ر – طلبه.

[١٤٠٧] ر: المقدمتين.

[١٤٠٨] ج: الموجبتين.

[١٤٠٩] ر – لأن.

[١٤١٠] ل – هذا العكس، صح هامش.

[١٤١١] ج: هذا.

[١٤١٢] ج: هي.

[١٤١٣] ج – المتصلة.

[١٤١٤] ج – أنّ.

كلّ أمرين يصدق كلّ واحد منهما[١٤١٥] مع صاحبه بطريق الاتّفاق مثل كون الإنسان ناطقا بالنسبة الى كون الحمار ناهقا[١٤١٦] ليس شيء منهما لازما لعين الاخر ولا لنقيضه مع أنّه لم يلزم عدم شيء منهما ولا من وقوعهما كون أحدهما لازما لعين الآخر أو لنقيضه[١٤١٧].

[ك: ٨٥٦] وأجيب عنه والمقدّمتان المضمومتان الي المنفصلة المذكورة حمليتان موجبتان إنّا نركب[١٤١٨] القياس المذكور هكذا التصوّر إمّا أن يكون تصوّرا مشعورا به وإمّا أن يكون تصوّرا غير مشعور به وكلّ تصوّر مشعور به امتنع طلبه وكلّ تصوّر غير مشعور به امتنع طلبه ينتج[١٤١٩] التصوّر امتنع طلبه لما بيناه.

[ك: ٨٥٧] وإذا كان المدّعى صدق الحمليين الموجبتين [٥٠ب] على الوجه الذي ذكرناه كان العكس المستوي لعكس نقيض كلّ واحدة منهما اعمّ موضوعا من غير المقدّمة الأخرى لأنّ عكس نقيض الاولى يكون كلّ ما لا يمتنع طلبه ليس تصوّرا مشعورا به والعكس المستوي لهذا بعض ما ليس تصوّرا مشعورا به لا يمتنع طلبه وهو لا تناقض قولنا كلّ تصوّر غير مشعور به يمتنع طلبه لأنّ موضوعه اعمّ من موضوع هذا لأنّ كلّ ما صدق عليه موضوع هذا يصدق عليه موضوع ذلك من غير[١٤٢٠] عكس ضرورة أنّ كلّ ما صدق عليه أنّه تصوّر غير مشعور به صدق عليه أنّه ليس تصوّرا مشعورا به وليس كلّ ما صدق عليه أنّه ليس تصوّرا مشعورا به صدق عليه أنّه تصوّر غير مشعور به لجواز أن يكون ما صدق عليه أنّه ليس تصوّرا مشعورا به[١٤٢١] غير تصوّر بل حقيقة أخرى مغايرة للتصوّر وامتناع صدق التصوّر غير المشعور به على ما ليس بتصوّر.

[ك: ٨٥٨] وإذا كان موضوعه أعمّ من موضوع المقدّمة الثانية جاز أن يصدق معا لجواز حمل نقيض الشيء على بعض أفراد الاعمّ مع ثبوت ذلك الشي لكلّ أفراد الاخصّ فإنّ اللّاناطق محمول على بعض أفراد الحيوان مع أنّ الناطق محمول على كلّ أفراد الإنسان.

[١٤١٥] ج – على.

[١٤١٦] ج، ل – مثل كون الإنسان ناطقا بالنسبة الى كون الحمار ناهقا، صح هامش ل.

[١٤١٧] ج:ولنقيضه.

[١٤١٨] ج: نتركب.

[١٤١٩] ر – صور.

[١٤٢٠] ل – ليس.

[١٤٢١] ج + أنه.

[ك: ٨٥٩] قال المصنّف في مستند هذا المنع لجواز سلب الشيء عن بعض الاعمّ مع ثبوته لكلّ الاخصّ وهو انما يصحّ إن لو جعل السائل المناقض للمقدّمة الثانية السالبة الجزئية التى ينقلب العكس المستوي لعكس نقيض المقدّمة الاولى اليها وهي قولنا ليس بعض ما ليس تصوّرا مشعورا به يمتنع طلبه.

[ك: ٨٦٠] فيقال لا نسلّم مناقضتها ايّاها فإنّ موضوعها اعمّ من موضوعها فلا يناقضها لجواز سلب الشيء عن بعض أفراد الاعمّ مع ثبوته لكلّ أفراد الاخصّ كالناطق مثلا بالنسبة الي بعض أفراد الحيوان وكلّ أفراد الإنسان.

[ك: ٨٦١] وكذا الكلام في موضوع العكس المستوي لعكس نقيض المقدّمة الثانية بالنسبة الي موضوع المتقدّمة الاولى وما ذكروه من القياس لو ركّبناه حينئذ لكان الأوسط فيه غير متّحد ضرورة أنّ المحمول في الصغرى يكون اعمّ من الموضوع في الكبرى واذا كان كذلك لا يندرج محمول الصغرى في موضوع الكبرى لامتناع اندراج العامّ في الخاصّ فلا ينتج القياس شيئا.

[ك: ٨٦٢] قال المصنّف "الشبهة التى ذكرها الإمام شرف الدّين المدكور عامّة الورود على كلّ قياس مقسم أثبت فيه المحمول الواحد لموضوعين متقابلين" كقولنا التصوّر إمّا أن يكون مشعورا به وإمّا أن لا يكون مشعورا به وكلّ مشعور به[١٤٢٢] امتنع طلبه وكلّ ما ليس بمشعور به امتنع طلبه فقد أثبتنا[١٤٢٣] الامتناع[١٤٢٤] الطلب لما هو مشعور به ولما ليس بمشعور به اللذين هما متقابلان وما ذكروه من الجواب مختصّ بما اذا أثبت في احدي[١٤٢٥] الحمليتين المحمول لذات موصوفة بصفة وفي الحملية الأخرى أثبت ذلك المحمول بعينه لتلك الذات متّصفة بمقابل الصّفة الاولى كقولنا كلّ تصوّر مشعور به امتنع طلبه وكلّ تصوّر غير مشعور به امتنع طلبه ففي احدي الحمليتين الموضوع التصوّر[١٤٢٦] الموصوف بالشعور به وفي الثانية التصوّر الموصوف بعدم الشعور به والشعور واللّا شعور صفتان متقابلتان أمّا أنّ الشبهة ترد على كلّ قياس مقسّم شأنه ما ذكرناه فلعين ما مرّ.

[١٤٢٢] ر – به، ل – وكلّ مشعور به.

[١٤٢٣] ل – أثبتنا.

[١٤٢٤] ل: امتناع.

[١٤٢٥] ل: احدي.

[١٤٢٦] ج: التصورات.

[ك: ٨٦٣] وأمّا أنّ الجواب المذكور خاص بما اذا كان الموضوع في احدي الحمليتين ذاتا موصوفة بصفة وفي الأخرى تلك الذات متصفة بما يقابل تلك الصفة فظاهر.

[ك: ٨٦٤] ثمّ قال والجواب العام الكاشف لفساد هذه الشبهة اعنى شبهة الإمام شرف الدين المذكور وهو الجواب الثاني وهو أنّ المقدّمتين المضمومتين الي المنفصلة[١٤٢٧] إن كانتا حمليتين فلا يخلو إمّا أن يكونا موجبتين أو سالبتين أو احداهما موجبة والأخرى سالبة وعلى كلّ واحد من التقادير الثلاثة[١٤٢٨] إمّا أن يكونا خارجيتين أو حقيقتين أو احداهما خارجية والأخرى حقيقية فهذه أقسام تسعة[١٤٢٩]:

[ك: ٨٦٥] أمّا القسم الأوّل وهو أن يكون الحمليتان موجبتين خارجيتين فنقول في حلّ الشبهة حينئذ موضوع الحملية الثانية إمّا أن يكون بحسب السّلب أو بحسب العدول فإن كان بحسب السّلب حتى[١٤٣٠] صار صوره الحمليتين هكذا كلّ ما ثبت له "الألف" في الخارج فهو "ب" في الخارج وكلّ ما لم ثبت له "الألف" في الخارج فهو "ب" في الخارج لم يصدق الثانية في شيء من المواد لأنّ الممتنع وسائر المعدومات[١٤٣١] مندرجة تحت موضوعها [٥١أ] ضرورة أنّه لم يثبت لها "الألف" في الخارج ولا يصدق عليها أنها "ب" في الخارج والّا لوجدت في الخارج فكانت الممتنعات والمعدومات بأسرها موجودة في الخارج وانّه محال.

[ك: ٨٦٦] وإن كان بحسب العدول حتى صار صورتهما هكذا كلّ ما ثبت له "الألف" في الخارج فهو "ب" في الخارج وكلّ ما ثبت له "اللاّألف[١٤٣٢]" في الخارج فهو "ب" في الخارج بعكس نقيض الاولى لا يجب أن يكون معدولة الطرفين أو معدولة أحدهما لجواز أن يكون كلّ واحد من طرفي القضية الاولى أمرا شاملا لجميع الموجودات الخارجية كالإمكان العام والشيئية فلا يصدق نقيض شيء منهما على شيء من الموجودات الخارجية فهو إذن سالب الطرفين هكذا كلّ ما ليس "ب" في الخارج ليس "أ"[١٤٣٣] في الخارج وحينئذ يكون عكسه بعض ما ليس "أ" في الخارج ليس "ب" في

[١٤٢٧] ج: المنفصلتين.

[١٤٢٨] ج – إما أن يكونا موجبتين أو سالبتين أو احداهما موجبة والأخرى سالبة وعلى كلّ واحد من التقادير الثلاثة.

[١٤٢٩] ر، ل: سبعة.

[١٤٣٠] ج – ~~يكون معناه~~.

[١٤٣١] ر – ~~مندرجة~~.

[١٤٣٢] ل: الألف.

[١٤٣٣] ج – فلا يصدق نقيض شيء منهما على شيء من الموجودات الخارجية فهو إذن سالب الطرفين هكذا كلّ ما ليس ب في الخارج ليس ألف.

الخارج وهو اعمّ موضوعا من غير الثانية لأنّ كلّ[١٤٣٤] ما[١٤٣٥] يصدق عليه[١٤٣٦] "اللّاألف" في الخارج يصدق عليه أنه ليس "أ" في الخارج وليس كلّ ما يصدق عليه أنّه ليس "أ" في الخارج يصدق عليه "اللّاألف" في الخارج لجواز أن يكون صدق ليس "أ" في الخارج[١٤٣٧] على ما ليس له وجود في الخارج أصلا واذا كان موضوع[١٤٣٨] اللّازم من الاولى اعمّ من موضوع الثانية لا يتنافيان. لما عرفت من قبل.

[خ: ٨٦٧] ثمّ قال: وتمام الإحاطة بذلك هو إحاطتك بعكس نقيض القضايا على التحقيق ويعرف من ذلك حلّ الشبهة والمقدّماتان أو احداهما بحسب الحقيقة أو[١٤٣٩] كانتا سالبتين أو احداهما سالبة.

[ك: ٨٦٨] ونحن نشير الي وجه إيراد الشبهة على تقدير كلّ واحد من الأقسام الثمانية الباقية وحلّها بعون الله تعالى وحسن توفيقه.[١٤٤٠]

[ك: ٨٦٩] فنقول إمّا اذا كانت الحمليتان موجبتين حقيقتين فالحملية الثانية إن أخذت بحسب السلب حتى يكون معناها كلّ ما ليس بملزوم للشعور به فهو ملزوم لامتناع طلبه منعنا صدقها لجواز أن يكون بعض[١٤٤١] ما ليس بملزوم[١٤٤٢] للشعور به[١٤٤٣] ممكن الطّلب[١٤٤٤] ضرورة أنّ المجموع المركّب منهما[١٤٤٥] كذلك وإن أخذت بحسب العدول حتى يكون معنى الحملية الاولى كلّ ما هو ملزوم للشعور به فهو ملزوم لامتناع طلبه ومعنى الثانية كلّ ما هو ملزوم لعدم الشّعور به فهو ملزوم لامتناع طلبه.

[١٤٣٤] ل – كلّ، صح هامش.
[١٤٣٥] ل – ما.
[١٤٣٦] ر – عليه، صح هامش.
[١٤٣٧] ل – وليس كلّ ما يصدق عليه أنه ليس أ في الخارج يصدق عليه اللاألف في الخارج لجواز أن يكون صدق ليس أ في الخارج، صح هامش.
[١٤٣٨] ج – موضوع، صح هامش.
[١٤٣٩] ج: اذا.
[١٤٤٠] ج – وحسن توفيقه.
[١٤٤١] ر – ليس.
[١٤٤٢] ر – بمبزوم، صح هامش.
[١٤٤٣] ر – به.
[١٤٤٤] ج – الطلب.
[١٤٤٥] ل – منهما.

[ك: ٨٧٠] فتوجيه إيراد الشبهة على الوجه الذي عرفته بأن نقول المقدّمة الاولى ينعكس بعكس النقيض الي موجبة معدولة الطّرفين هكذا كلّ ماهو ملزوم لعدم امتناع طلبه فهو ملزوم لعدم الشّعور به وعكسه المستوي يناقض المقدّمة الثانية.

[ك: ٨٧١] وأمّا حلّها[١٤٤٦] فبأن نقول[١٤٤٧] لا نسلّم انعكاس الحملية الاولى بعكس النقيض الى ما ذكرتم من القضية المعدولة الطّرفين وما البرهان عليه.

[ك: ٨٧٢] لا يقال والّا لصدق نقيضها وهو قولنا بعض ما هو ملزوم لعدم امتناع طلبه فهو ملزوم للشعور به وينتظم مع الحملية الاولى قياسا منتجا كقولنا بعض ما هو ملزوم لعدم امتناع طلبه[١٤٤٨] فهو ملزوم[١٤٤٩] لامتناع طلبه[١٤٥٠] وإنّه محال.

[ك: ٨٧٣] لانّا نقول لا نسلّم أنّ قولنا بعض ما هو[١٤٥١] ملزوم لعدم امتناع طلبه فهو ملزوم للشعور به نقيض للقضية التى ادّعيتم أنها عكس نقيض الحملية الاولى بل نقيضها قولنا ليس كلّ ما هو ملزوم لعدم امتناع الطّلب فهو ملزوم لعدم الشعور به ولا يلزم من[١٤٥٢] صدق هذه السالبة الجزئية صدق ما ذكرتم من الموجبة الجزئية لجواز صدق[١٤٥٣] هذه السالبة الجزئية مع نقيضها فانه لا امتناع في أنّ الشيء الواحد لا يستلزم شيئا من النقيضين.

[ك: ٨٧٤] ونظائره كثيرة قد عرفت بعضها سلّمنا لزومها اياها وإنتاجها مع الحملية الاولى ما ذكرتموه من النتيجة لكن لم قلتم بأن صدق تلك النتيجة محال وجواز صدقها ظاهر لجواز استلزام الشيء الواحد للنقيضين معا.

[ك: ٨٧٥] وكذلك الكلام إن أخذ عكس نقيض المقدّمة الاولى موجبة معدولة أحد الطرفين سالبة الاخر تقريرا وإبطالا[١٤٥٤] لجريان المنع الاول إن كانت سالبة الموضوع معدولة المحمول والمنع الثاني

[١٤٤٦] ل: حكمها.

[١٤٤٧] ر – نقول، صح هامش.

[١٤٤٨] ج – طلبه فهو ملزوم للشعور به وينتظم مع الحملية الاولى قياسا منتجا كقولنا بعض ما هو ملزوم لعدم امتناع طلبه.

[١٤٤٩] ل – للشعور به وينتظم مع الحملية الاولى قياسا منتجا كقولنا بعض ما هو ملزوم لعدم امتناع طلبه فهو ملزوم، صح هامش.

[١٤٥٠] ل – طلبه.

[١٤٥١] ر – هو، صح هامش.

[١٤٥٢] ر – هذا.

[١٤٥٣] ج – صدق.

[١٤٥٤] ل – وإبطالا، صح هامش.

إن كانت بالعكس فهي إذن ينعكس بعكس النقيض الى سالبة الطرفين وهي[١٤٥٥] قولنا كلّ ما ليس بملزوم لامتناع الطلب فهو ليس[١٤٥٦] بملزوم[١٤٥٧] للشعور به[١٤٥٨] والّا لصدق نقيضها وهو قولنا بعض ما ليس بملزوم لامتناع الطلب فهو ملزوم للشعور به[١٤٥٩] وينتظم مع الأصل قياسا منتجا لقولنا بعض ما ليس بملزوم لامتناع الطّلب فهو ملزوم لامتناع الطّلب وإنه محال بالضرورة.

[ك: ٨٧٦] وإن لم يخصص الكلام بهذه المادّة قلنا لبيان انّه لا يجب أن تنعكس الحملية الاولى بعكس النقيض الي معدولة الطّرفين أو معدولة أحدهما فقط يجوز أن يكون كلّ واحد من طرفيها أمرا شاملا لجميع الموجودات المحققة والمقدّرة فلا يصدق نقيض شيء من طرفيها على شيء من الموجودات [٥١ب] أصلا مقدّرا ومحققا واذا كان عكس نقيضها سالبة الطّرفين كان موضوع العكس المستوي لعكس نقيضها يكون اعم من موضوع الحملية[١٤٦٠] الثانية فلا يتنافيان لما مرّ.

[ك: ٨٧٧] وأمّا اذا كانت الحمليتان موجبتين ولكن احداهما خارجية والأخرى حقيقية فنقول إن كان موضوع الحملية الثانية بحسب السّلب سواء كانت خارجية أو حقيقية كان[١٤٦١] صدقها ممنوعا وقد عرفت مستند هذا المنع على كلّ واحد من التقديرين.

[ك: ٨٧٨] وإن كان موضوعها بحسب العدول وإن كانت حقيقية كانت الاولى خارجية حتى يكون معنى الاولى كلّ ما هو "ج" في الخارج فهو "ب" في الخارج ومعنى الثانية كلّ ما هو ملزوم[١٤٦٢] لسلب الجيم فهو ملزوم للباء والاولى ينعكس بعكس النقيض الي قولنا كلّ ما ليس "ب" في الخارج ليس "ج" في الخارج وموضوع العكس المستوي لهذا العكس وهو قولنا بعض ما ليس "ج" في الخارج ليس[١٤٦٣] "ب" في الخارج اعمّ من موضوع الثانية مطلقا ومحمولها اعمّ من محمولها[١٤٦٤] من وجه أمّا الأول فلأنّ كلّ ما هو ملزوم لسلب الجيم ليس "ج" في الخارج اذ لو كان "ج" في الخارج لكان

[١٤٥٥] ل – اذن ينعكس بعكس النقيض الى سالبة الطرفين وهي، صح هامش.

[١٤٥٦] ج – ليس.

[١٤٥٧] ج: ملزوم.

[١٤٥٨] ل + اذن ينعكس بعكس النقيض الى سالبة الطرفين.

[١٤٥٩] ج – والّا لصدق نقيضها وهو قولنا بعض ما ليس بملزوم لامتناع الطلب فهو ملزوم للشعور به.

[١٤٦٠] ل: جهة.

[١٤٦١] ر – كان، صح هامش.

[١٤٦٢] ج – ~~للباء~~.

[١٤٦٣] ر – ليس، صح هامش.

[١٤٦٤] ج – ~~مطلقا~~.

موجودا في الخارج[١٤٦٥] فيلزم إتصاف الموجود الخارجي بالجيم واللّاجيم معا وأنّه محال. وهو انّما يتمّ إن لو كانت ملزومية لسلب الجيم كلية.

[ك: ٨٧٩] وأمّا اذا كانت جزئية فلا يجوز أن يكون زمان استلزامه لسلب الجيم عين زمان وجوده في الخارج وليس كلّ ما ليس "ج" في الخارج فهو ملزوم لسلب الجيم لجواز أن لا يكون "ج"[١٤٦٦] في الخارج ولا يكون أيضا بحالة متى وجد كان "لاج" وأما الثاني فلانّ ما ليس "ب" في الخارج جاز أن يكون ملزوما للباء وجاز أن لا يكون وما هو ملزوم للباء وجاز أن يكون "ب" في الخارج وجاز أن لا يكون واذا كان كذلك فلا يتنافيان وإن كانت الثانية خارجية حتى كان معناها كلّ ما هو "لاج" في الخارج فهو "ب" في الخارج كانت الاولى حقيقية ومعناها كلّ ما هو ملزوم للجيم فهو ملزوم للباء وعكس نقيضها كلّ ما ليس بملزوم للباء وليس بملزوم للجيم وموضوع العكس المستوي لهذا العكس وهو قولنا بعض ما ليس بملزوم للجيم ليس بملزوم للباء اعمّ من الموضوع الثانية مطلقا[١٤٦٧] ومن محموله من وجه.

[ك: ٨٨٠] أمّا الاوّل فلانّ كلّ ما هو "لاج" في الخارج فهو ليس بملزوم للجيم لانّه لو كان ملزوما للجيم وهو موجود في الخارج لكان "ج" في الخارج وإنّه "لاج" في الخارج أيضا فكان الموجود في الخارج موصوفا بالنقيضين وإنّه محال. وهذا انما يتمّ إن كان المراد بقولنا ليس بملزوم للجيم سلبا للزوم الكلّي لا للزوم الجزئي.

[ك: ٨٨١] وقد عرفت لميّة ذلك من قبل وليس كلّ ما ليس بملزوم للجيم استلزاما كليا فهو "لاج" في الخارج لجواز أن يكون "ج" في الخارج في الجملة ولا يكون بحالة متى وجد كان "ج" لكون "ج" من الأوصاف المفارقة لا من الأوصاف اللّازمة.

[١٤٦٥] ل – في الخارج.

[١٤٦٦] ج – ج.

[١٤٦٧] ر، ل + ومحموله.

[ك: ٨٨٢] وأمّا العموم بين محموليهما من وجه فظاهر ضرورة أنّ ما ليس بملزوم للباء استلزاما[١٤٦٨] كلّيا جاز أن يكون "ب" في الخارج وجاز أن لا يكون وما هو "ب" في الخارج جاز أن لا[١٤٦٩] يكون ملزوما للباء[١٤٧٠] استلزاما كلّيا وجاز أن يكون ملزوما له كذلك واذا كان حالهما ذلك كانا غير متنافيين.

[ك: ٨٨٣] وأمّا إذا كانت الحمليتان سالبتين فإن كانتا خارجيتين فنقول في حلّ شبهة حينئذ لا نسلّم أنّ[١٤٧١] عكس نقيض العكس المستوي للحملية الاولى وهو قولنا بعض ما ليس بمشعور به في الخارج بممكن الطلب في الخارج يناقض الحملية الثانية فإنّ موضوعه اعمّ من موضوعها لأنّ كلّ ما هو غير مشعور به في الخارج ليس بمشعور به في الخارج وليس كلّ ما ليس بمشعور به في الخارج فهو غير مشعور به في الخارج لجواز أن لا يكون بما ليس بمشعور به في الخارج وجود في الخارج وافتقار ما هو غير مشعور به في الخارج الي أن يكون له وجود في الخارج.

[ك: ٨٨٤] فلئن قلت هذا إنّما يتّم إن لو أخذ الشاكّ[١٤٧٢] موضوع المقدّمة الثانية بحسب العدول أما اذا أخذه بحسب السلب هكذا لا شيء مما ليس بمشعور به في الخارج بممكن الطّلب في الخارج[١٤٧٣] فلا لأنّ اللّازم من الاولى حينئذ[١٤٧٤] يناقض الحملية الثانية لإتّحادهما في الموضوع والمحمول.

[ك: ٨٨٥] قلنا[١٤٧٥] اذا أخذ الشّاكّ موضوع السالبة الثانية بحسب السلب [٥٢أ] يمنع انعكاس العكس المستوي للحملية الاولى بعكس النقيض الي ما ذكرتم.

[ك: ٨٨٦] لا يقال: لو لم يصدق ما ذكرناه في عكس نقيضها لصدق لا شيء مما ليس بمشعور به في الخارج بممكن الطّلب في الخارج وينعكس بالعكس المستوي الى قولنا لا شيء مما هو بممكن الطلب في الخارج ليس بمشعور به في الخارج[١٤٧٦] وقد كان معنا لا شيء مما هو ممكن الطّلب في

[١٤٦٨] ر – ~~جزئيا~~.

[١٤٦٩] ج – لا.

[١٤٧٠] ل – ~~سلبا للزوم الكلي لا للزوم الجزئي~~.

[١٤٧١] ج – أنّ.

[١٤٧٢] ر: الشكّ.

[١٤٧٣] ر – ~~فلأن~~.

[١٤٧٤] ج – ~~انعكاس العكس المستوي~~.

[١٤٧٥] ج + قلنا.

[١٤٧٦] ج – وينعكس بالعكس المستوي الى قولنا لا شيء مما هو ممكن الطلب في الخارج ليس بمشعور به في الخارج.

الخارج بمشعور به في الخارج فيلزم صدق السالبتين الكليتين المتحدين في الموضوع المتقابلين في المحمول وإنه محال. لانّا نقول لا نسلّم استحالة صدقهما معا فانّهما جائز الصدق معا لعدم الموضوع.

[ك: ٨٨٧] ولقائل أن يقول: لا حاجة لقائل الشبهة الى أن يقول[١٤٧٧] انّ السالبتين الكليتين المتحدتين في الموضوع المتقابلتين في المحمول لا يصدقان البتة في شيء من المواد[١٤٧٨] حتى يمنعوا ذلك بناءً على جواز صدقهما عند عدم الموضوع بل يكفيه أن يتبين امتناع صدقهما في المادة التى يذكر الشكّ فيها وصدقهما في تلك المادّة محال لوجود موضوعهما ضرورة وجود شيء ممكن الطلب في الخارج واذا كان كذلك كان صدق كلّ واحدة منهما مستلزما لصدق موجبة كلّية مضادة للأخرى فكان صدقهما معا محال لامتناع صدق القضيتين[١٤٧٩] المتضادتين.

[ك: ٨٨٨] وعند ذلك[١٤٨٠] ظهر[١٤٨١] أنّ الشبهة المذكورة حينئذ لا ينحلّ الّا بما ذكره القوم وهو أن يجعل الموضوع في احدي السالبتين التصور المشعور به وفي السالبتين الأخرى التصور غير المشعور به لا بما ذكره المصنف. وكذا الكلام بعينه فيما اذا كانت السالبتان حقيقيتين.

[ك: ٨٨٩] وأما إذا كانت احداهما حقيقية والأخرى خارجية فان كانت الاولى خارجية فموضوع الثانية إن كان بحسب العدول حتى يكون معناهما لا شيء من "ج" في الخارج "ب" في الخارج ولا شيء[١٤٨٢] مما هو ملزوم لسلب الجيم بملزوم للباء كان موضوع عكس نقيض العكس المستوي للاولى وهو قولنا بعض ما ليس "ج" في الخارج "ب" في الخارج أعمّ من موضوع الثانية مطلقا ومحموله اخص من محمولها أما الأوّل فلأنّ كلّ ما هو ملزوم لسلب الجيم ليس "ج" في الخارج اذ لو كان "ج" في الخارج لكان موجودا في الخارج وملزوما للجيم وإنه ملزوم لسلب الجيم فالموجود الخارجي ملزوم للنقيضين وإنه محال لامتناع صدق النقيضين في الخارج وليس كلّ ما ليس "ج" في الخارج فهو ملزوم

[١٤٧٧] ر – يقول، صح هامش.

[١٤٧٨] ج – لقائل الشبهة الى أن يقول أنّ السالبتين الكليتين المتحدتين في الموضوع المتقابلتين في المحمول لا يصدقان البتة في شيء من المواد.

[١٤٧٩] ر: النقيضين.

[١٤٨٠] ر – ذلك، صح هامش.

[١٤٨١] ل – ظهر.

[١٤٨٢] ر – شيء.

لسلب الجيم لجواز أن لا يكون "ج" في الخارج ولا يكون ملزوما لسلب الجيم والمقدّمة الاولى انما يتم إن لو كان ملزوميته لسلب الجيم كلية. وقد عرفت علته من قبل.

[ك: ٨٩٠] وأما الثاني: فلأنّ كلّ ما هو "ب" في الخارج فهو ملزوم للباء في الجملة وليس كلّ ما هو ملزوم للباء في الجملة فهو "ب" في الخارج وهذا انما يتم إن لو كان المراد بملزوميته للباء ملزوميته[١٤٨٣] إياها في الجملة واذا كان شأنهما ذلك كانا غير متنافيين إن كان موضوع الثانية بحسب السلب حتى يكون معناها لا شيء مما ليس بملزوم للجيم بملزوم للباء كان موضوع عكس نقيض العكس المستوي للاولى أيضا اعمّ من موضوع الثانية مطلقا ضرورة أن كلّ ما ليس بملزوم للجيم ليس "ج" في الخارج والّا لكان ملزوما للجيم في الجملة فيلزم صدق النقيضين في الخارج وإنّه محال وهو انما يتم إن لو كان المراد لسلب ملزوميته للباء سلبا كليا حتى يناقضه ملزوميته للجيم في الجملة وليس كلّ ما ليس "ج" في الخارج ليس بملزوم للجيم لجواز أن لا يكون "ج" في الخارج لكن لكون بحالة متى وجد كان "ج" ومحموله اخص من محمولها لما عرفت. وإذا كانا كذلك كانا غير متنافيين[١٤٨٤] أيضا.

[ك: ٨٩١] وأما إن كانت الاولى حقيقية والثانية خارجية فموضوع الثانية إن كان بحسب العدول حتى يكون معناهما لا شيء مما هو ملزوم للجيم بملزوم للباء ولا شيء من "لاج" في الخارج "ب" في الخارج كان موضوع عكس نقيض العكس المستوي الاولى[١٤٨٥] وهو قولنا بعض ما ليس بملزوم للجيم ملزوم للباء مساويا لموضوع الثانية ضرورة أن كل ما ليس بملزوم للجيم فهو "لاج" في الخارج لانّه لو كان "ج" في الخارج لكان ملزوما للجيم في الجملة والمقدر خلافه وهو انما يتم إن لو كان سلب ملزوميته للجيم سلبا كليا. وقد عرفته وكلّ ما هو "لاج" في الخارج ليس بملزوم[١٤٨٦] للجيم لأنّه لو كان ملزوما للجيم وهو موجود في الخارج فكان "ج" في الخارج و"لاج" في الخارج وإنه محال. وهو انما يتم إن لو كان سلب ملزوميته للجيم سلبا جزئيا ومحموله اعمّ من محمولها ضرورة أن كلّ ما هو "ب" في الخارج فهو ملزوم للباء وليس كلّ ما هو ملزوم للباء فهو "ب" في الخارج واذا كان الأمر كذلك كانا غير متنافيين لجواز ثبوت الشيء[١٤٨٧] للشيء لبعض أفراد أحد المتساويين بل كلّها مع سلب

[١٤٨٣] ج – للباء ملزوميته.

[١٤٨٤] ر – إن كان موضوع الثانية...كانا غير متنافيين، صح هامش.

[١٤٨٥] ل – أيضا اعم من... العكس المستوي الاولى.

[١٤٨٦] ر – ~~للجيم~~.

[١٤٨٧] ل – الشيء.

ما هو اخص منه عن كلّ أفراد الآخر بل عن كلّ أفراده فإنّ الحيوان ثابت لكلّ أفراد الإنسان مع سلب الفرس عن كلّ أفراد الناطق المساوي للإنسان التى [٥٢ب] هي بعينها أفراد الإنسان وان كان موضوع الثانية بحسب السلب حتى يكون معناها لا شيء مما ليس "ج" في الخارج فهو "ب" في الخارج كان موضوع عكس نقيض العكس المستوي للاولى اخص من موضوع الثانية ضرورة أن كلّ ما ليس بملزوم للجيم ليس "ج" في الخارج لانّه لو كان "ج" في الخارج لكان ملزوما للجيم والمقدر خلافه وهو انما يتم إن لو كان سلب ملزوميته للجيم سلبا كليا وليس كلّ ما ليس "ج" في الخارج فهو ليس ملزوما للجيم لجواز أن لا يكون "ج" في الخارج ويكون[١٤٨٨] ملزوما للجيم ومحموله اعمّ من محمولها لما مرّ.

[ك: ٨٩٢] واذا كان كذلك كانا غير متنافيين لجواز ثبوت الشيء لبعض أفراد الاخص مع سلب ما هو اخص منه عن كلّ أفراد الاعمّ فإنّ الأبيض محمول على بعض أفراد الإنسان الاخص من الحيوان مع سلب الثلج الذي هو اخص من الأبيض من جميع أفراد الحيوان.

[ك: ٨٩٣] وإن كانت احداهما سالبة والأخرى موجبة فالموجبة إما المقدّمة الاولى أو الثانية وعلى التقديرين فأما أن يكونا خارجتين أو حقيقتين أو الاولى خارجية والثانية حقيقية أو بالعكس وعلى التقادير الثمانية فموضوع الثانية إما بحسب العدول أو بحسب السلب فهذه ستة عشر قسماً ثمانية منها هي التى يكون المقدّمة الاولى فيها موجبة والثانية سالبة والثمانية الأخرى هي التى يكون الأمر فيها بالعكس.

[ك: ٨٩٤] أما الثمانية الاولى:

فالقسم الأول: منها[١٤٨٩] أن يكون المقدمتان خارجيتين وموضوع الثانية بحسب العدول كقولنا كلّ "ج" في الخارج "ب" في الخارج ولا شيء مما هو "لاج" في الخارج "ب" في الخارج فإن[١٤٩٠] أخذ العكس المستوي بعكس نقيض الموجبة وهو قولنا بعض ما ليس "ج" في الخارج ليس "ب" في الخارج لم يكن منافيا للسالبة لكون موضوعه اعم من موضوعهالما عرفت وكون محموله مباينا لمحمولها وذلك ظاهر وجواز حمل الشيء على بعض الاعم مع سلب نقيضه عن كلّ الاخص فانه

[١٤٨٨] ر – يكون، صح هامش.

[١٤٨٩] ر – منها، صح هامش.

[١٤٩٠] ر + فإن.

يصدق قولنا بعض الحيوان لاإنسان مع صدق قولنا لاشيء من الفرس بإنسان وإن أخذ عكس نقيض العكس المستوي للسالبة وهو قولنا بعض ما ليس هو "لاج" في الخارج "ب" في الخارج كان اعمّ موضوعا من الموجبة فلا يتنافيان لأنّ كلّ ما هو "ج" في الخارج ليس "لاج" في الخارج وليس كلّ ما هو ليس "لاج" في الخارج هو "ج" في الخارج لصدق ليس "لاج" في الخارج على ما ليس له وجود في الخارج أصلا وامتناع صدق "ج" في الخارج على ما لا وجود له في الخارج.

والقسم الثاني: أن يكونا كذلك لكن موضوع الثانية بحسب السلب كقولنا كلّ "ج" في الخارج "ب" في الخارج ولا شيء مما[1491] ليس "ج" في الخارج "ب" في الخارج فإن أخذ العكس المستوي لعكس نقيض الموجبة وهو قولنا بعض ما ليس "ج" في الخارج ليس "ب" في الخارج لم يكن منافيا للسالبة لانّهما وإن اتّحدا في الموضوع لكن تباينا في المحمول وإذا كان كذلك فلا يتنافيان لجواز صدق أحد النقيضين على بعض أفراد الشيء مع سلب النقيض الاخر عن كلّ أفراده فانه يصدق قولنا بعض الإنسان حيوان ولا شيء من الإنسان بلاحيوان وإن أخذ عكس نقيض العكس المستوي للسالبة وهو قولنا بعض "ج" في الخارج "ب" في الخارج لم يكن منافيا للموجبة بل كان داخلا فيها.

القسم الثالث: أن يكونا حقيقتين وموضوع الثانية بحسب العدول كقولنا كلّ ما هو ملزوم للجيم فهو ملزوم للباء ولا شيء مما هو ملزوم لسلب الجيم فهو ملزوم للباء فإن أخذ العكس المستوي لعكس نقيض الموجبة وهو قولنا بعض ما ليس بملزوم للجيم ليس بملزوم للباء لم يكن منافيا للسالبة لكون موضوعه اعمّ من موضوعها من وجه[1492] ضرورة أنّ كلّ ما ليس بملزوم للجيم جاز أن يكون ملزوما لسلب الجيم وذلك ظاهر وجاز أن لا يكون ملزوما له أيضا لجواز عدم استلزام الشيء الواحد لشيء من النقيضين وكلّ ما هو ملزوم لسلب الجيم جاز أن لا يكون ملزوما للجيم وذلك ظاهر وجاز أن لا[1493] يكون ملزوما له أيضًا لجواز استلزام الشيء الواحد للنقيضين معا وكون محموله مباينا لمحمولها واذا كان كذلك فلا يتنافيان لجواز حمل أحد النقيضين على بعض الاعمّ من وجه مع سلب نقيض الآخر عن[1494] كلّ الاخر فإنّ اللّاجماد محمول على بعض الأبيض مع سلب الجماد عن كلّ الحيوان وإن

[1491] ل – شيء مما، صح هامش.

[1492] ر – من وجه، صح هامش.

[1493] ل – لا.

[1494] ج: على.

أخذ عكس نقيض العكس المستوي للسالبة وهو قولنا بعض ما ليس بملزوم لسلب الجيم ملزوم للباء كان موضوعه اعمّ من[١٤٩٥] موضوع الموجبة من وجه ضرورة[١٤٩٦] أنّ كلّ ما ليس بملزوم لسلب الجيم جاز أن لا يكون ملزوما للجيم وجاز أن يكون ملزوما له وكلّ ما هو ملزوم للجيم جاز أن لا يكون ملزوما لسلب الجيم [٥٣أ] وجاز أن يكون ملزوما له[١٤٩٧] واذا كان كذلك فلا يتنافيان لجواز صدق الشيء على بعض أفراد ما هو اعمّ من شيء آخر من وجه وصدق ذلك الشيء على كلّ أفراد الآخر فانّه يصدق قولنا بعض الأبيض حيوان مع قولنا كلّ إنسان حيوان وبين الأبيض والإنسان عموم من وجه.

القسم الرابع: أن يكونا كذلك لكن موضوع الثانية بحسب السلب كقولنا والموجبة بحالها كقولنا[١٤٩٨] لا شيء مما ليس بملزوم للجيم بملزوم للباء فإن أخذ العكس المستوي لعكس نقيض الموجبة وهو قولنا بعض ما ليس بملزوم للجيم ليس بملزوم للباء لم يكن منافيا للسالبة لتباينهما في المحمول. وقد عرفت جواز صدق أحد النقيضين على بعض أفراد الشيء مع سلب النقيض الآخر عن كلّ أفراده من المواد في القسم الثاني وإن أخذ عكس نقيض العكس المستوي للسالبة وهو قولنا بعض ما هو ملزوم للجيم ملزوم للباء لا يكون منافيا للموجبة بل كان داخلا فيها.

القسم الخامس: أن يكون الاولى خارجية والثانية حقيقية[١٤٩٩] وموضوعها بحسب العدول كقولنا كلّ "ج" في الخارج "ب" في الخارج ولا شيء مما هو ملزوم لسلب الجيم ملزوم للباء فإن أخذ العكس المستوي لعكس نقيض الموجبة وهو قولنا بعض ما ليس "ج" في الخارج ليس "ب" في الخارج كان اعمّ من السالبة بطرفيها إما بحسب الموضوع فمطلقا وإمّا بحسب المحمول فمن وجه. واذا كان كذلك فلا يتنافيان لجواز صدق أحد الأمرين اللذين بينهما عموم من وجه على بعض أفراد الشيء مع سلب الآخر عن كلّ أفراد ما هو اخصّ من ذلك الشيء فانّ الأبيض محمول على بعض أفراد الجسم والحيوان مسلوب عن كلّ[١٥٠٠] أفراد الجماد الاخصّ من[١٥٠١] الجسم مطلقا وإن أخذ عكس نقيض العكس

[١٤٩٥] ج – ~~أن يكون~~.

[١٤٩٦] ل – ضرورة، صح هامش.

[١٤٩٧] ل – وكلّ ما هو ملزوم للجيم جاز أن لا يكون ملزوما لسلب الجيم وجاز أن يكون ملزوما له.

[١٤٩٨] ج، ر، ل – كقولنا، صح هامش ل.

[١٤٩٩] ر – حقيقية، صح هامش.

[١٥٠٠] ر: عن.

[١٥٠١] ل – ~~ذلك فإن الأبيض محمول على~~.

المستوي للسالبة وهو قولنا بعض ما ليس بملزوم لسلب الجيم ملزوما للباء كان اعمّ من الموجبة بطرفيها كلّ من نظيره[١٥٠٢] واذا كان كذلك فلا يتنافيان لجواز حمل الاعمّ من الشيء على بعض أفراد مفهوم مع حمل ما هو اخصّ من ذلك الشيء على كلّ أفراد ما هو اخصّ من ذلك المفهوم فإنّ الحيوان محمول على بعض أفراد الجسم مع حمل الناطق على كلّ أفراد الإنسان.

القسم السّادس: أن يكونا كذلك لكن موضوع الثانية بحسب السلب كقولنا والموجبة بحالها لا شيء مما ليس بملزوم للجيم بملزوم للباء فإن أخذ العكس المستوي[١٥٠٣] لعكس[١٥٠٤] نقيض الموجبة لم يكن منافيا للسالبة لكونه اعمّ منها[١٥٠٥] بطرفيها إمّا بحسب الموضوع فمطلقا ضرورة أنّ ما ليس بملزوم للجيم ليس "ج" في الخارج والّا لكان ملزوما له ولا ينعكس لجواز ملزومية ما ليس "ج" في الخارج للجيم وإمّا بحسب المحمول فمن وجه ضرورة أنّ ما هو ملزوم للباء جاز أن يكون "ب" في الخارج وجاز أن لا يكون "ب" في الخارج وما ليس "ب" في الخارج جاز أن يكون ملزوما للباء وجاز أن لا يكون ملزوما له[١٥٠٦] واذا كان كذلك فلا يتنافيان لما عرفت في القسم الخامس وإن أخذ عكس نقيض العكس المستوي للسالبة وهو قولنا بعض ما هو ملزوم للجيم ملزوم للباء كان اعم من الموجبة بطرفيها مطلقا فلا يتنافيان لجواز حمل الاعمّ من الشيء على بعض أفراد الاعمّ من شيء آخر مع حمل الاخصّ الأوّل على كلّ[١٥٠٧] أفراد الاخصّ الثاني فإنّ الحيوان اعمّ من الناطق والجسم من الإنسان مع حمل الحيوان على[١٥٠٨] بعض أفراد الجسم وحمل الناطق على كلّ أفراد الإنسان.

القسم السابع: أن يكون الاولى حقيقية والثانية خارجية وموضوعها بحسب العدول كقولنا كلّ ما هو ملزوم للجيم ملزوم للباء ولا شيء ما هو "لاج" في الخارج "ب" في الخارج فإن أخذ العكس المستوي لعكس نقيض الموجبة وهو قولنا بعض ما ليس بملزوم للجيم ليس بملزوم للباء وكان اعمّ من السالبة بحسب الموضوع مطلقا ضرورة أنّ كلّ ما هو "لاج" في الخارج ليس بملزوم للجيم والّا لكان "ج"

[١٥٠٢] ل: نظر.

[١٥٠٣] ل – المستوي، صح هامش.

[١٥٠٤] ج – المستوي لعكس.

[١٥٠٥] ج – منها.

[١٥٠٦] ل – له.

[١٥٠٧] ل – كل.

[١٥٠٨] ر: عن.

و"لاج" في الخارج ولا ينعكس لجواز أن لا يكون لما ليس بملزوم للجيم وجود في الخارج ومباينا له بحسب المحمول ضرورة أنّ كلّ ما هو "ب" في الخارج ملزوم للباء واذا كان كذلك فلا يتنافيان لجواز حمل أحد النقيضين على بعض أفراد الاعم مع سلب النقيض الاخر عن كلّ أفراد الاخص فإنّ الجسم محمول على بعض أفراد الحيوان ونقيضه وهو اللّاجسم مسلوب عن كلّ أفراد الإنسان وإن أخذ عكس نقيض العكس المستوي للسالبة وهو قولنا بعض ما ليس هو[١٥٠٩] "لاج[١٥١٠]" في الخارج "ب" في الخارج لا يكون منافيا للموجبة لكونه اعمّ منها بحسب الموضوع واخصّ بحسب المحمول ضرورة أن كلّ ما هو ملزوم للجيم ليس هو "لاج" في الخارج وكلّ ما هو "ب" في الخارج فهو ملزوم للباء في الجملة من غير عكس في شيء منهما وجواز حمل مفهوم على بعض مفهوم آخر مع حمل ما هو اعمّ من المفهوم الأوّل على كلّ ما هو اخصّ من المفهوم الثاني كحمل الضاحك[١٥١١] بالفعل الاخصّ [٥٣ب] من الإنسان على بعض الحيوان الاعم من الناطق مع حمل الإنسان على كلّ ما صدق عليه الناطق.

القسم الثامن: أن يكونا كذلك لكن موضوع الثانية بحسب السلب كقولنا والاولى بحالها لا شيء مما ليس "ج" في الخارج "ب" في الخارج فإن أخذ العكس المستوي لعكس نقيض الموجبة وهو قولنا بعض ما ليس بملزوم للجيم ليس بملزوم للباء ولا يكون منافيا للسالبة لكونه اخصّ منها بحسب الموضوع ومباينا لها بحسب المحمول ضرورة أنّ ما ليس بملزوم للجيم ليس "ج" في الخارج من غير العكس لجواز ملزومية ما ليس "ج" في الخارج للجيم وما ليس بملزوم للباء لا يصدق عليه الباء في الخارج والّا لكان ملزوما له والباء في الخارج لا يصدق عليه أنّه ليس بملزوم للباء ضرورة ملزوميته ايّاه في الجملة واذا كان كذلك فلا يتنافيان لجواز حمل أحد المتباينين على بعض مفهوم مع سلب المباين الاخر عن كلّ ما هو اعمّ من ذلك المفهوم فإنّ الإنسان محمول على بعض الجسم مع سلب العرض عن كلّ أفراد الجوهر وإن أخذ عكس نقيض العكس المستوي للسالبة وهو قولنا بعض "ج" في الخارج "ب" في الخارج لا يكون[١٥١٢] منافيا للموجبة لكونه اخصّ منها بطرفيها ضرورة أنّ كلّ ما

[١٥٠٩] ر – ~~آخر في الخارج~~.

[١٥١٠] ل: ج.

[١٥١١] ج – وجواز حمل مفهوم على بعض مفهوم آخر مع حمل ما هو اعم من المفهوم الأول على كلّ ما هو اخص من المفهوم الثاني كحمل الضاحك.

[١٥١٢] ر – يكون، صح هامش.

هو "ج" في الخارج ملزوم للجيم وكلّ ما هو "ب" في الخارج ملزوم للباء من غير العكس في شيء منهما وجواز حمل مفهوم على بعض مفهوم آخر مع حمل ما هو اعمّ من المفهوم المحمول على كلّ ما هو اعمّ من المفهوم الموضوع فإنّ الضاحك بالفعل الاخص من الجسم[١٥١٣] محمول على بعض الإنسان الاخص من الحيوان مع حمل الجسم على كلّ أفراد الحيوان.

[ك: ٨٩٥] وأمّا الثمانية الثانية:

فالقسم الأوّل: منها أن يكونا خارجيتين وموضوع الثانية بحسب العدول كقولنا لا شييء من "ج" في الخارج "ب" في الخارج وكلّ ما هو "لاج" في الخارج "ب" في الخارج فإن أخذ العكس المستوي لعكس نقيض[١٥١٤] الموجبة وهو قولنا بعض ما ليس هو "لاج" في الخارج ليس "ب" في الخارج لم يكن منافيا للسالبة لكونه اعمّ منها بحسب الموضوع ومباينا لها[١٥١٥] بحسب المحمول واذا كان كذلك فلا يتنافيان لما[١٥١٦] مرّ في القسم الأوّل من الثمانية الاولى وإن أخذ عكس نقيض العكس المستوي للسالبة وهو قولنا بعض ما ليس "ج" في الخارج "ب" في الخارج لم يكن منافيا للموجبة[١٥١٧] لكونه اعمّ منها بحسب الموضوع واذا كان كذلك كانا غير متنافيين.

القسم الثاني: أن يكونا كذلك لكن موضوع الثانية بحسب السّلب كقولنا والاولى بحالها كلّ ما ليس "ج" في الخارج "ب" في الخارج فإن أخذ العكس المستوي لعكس نقيض الموجبة وهو قولنا بعض "ج" في الخارج ليس "ب" في الخارج كان مباينا للسالبة بحسب المحمول فلا يتنافيان لما مرّ في القسم الثاني من الثمانية الاولى وإن أخذ عكس نقيض العكس المستوي للسالبة وهو قولنا بعض ما ليس "ج" في الخارج "ب" في الخارج لم يكن منافيا للموجبة بل كان داخلا فيها.

القسم الثالث: أن يكونا حقيقتين وموضوع الثانية بحسب العدول كقولنا لاشيء مما هو ملزوم للجيم بملزوم للباء وكلّ ما هو ملزوم لسلب الجيم ملزوم للباء فإن أخذ العكس المستوي لعكس نقيض الموجبة وهو قولنا بعض ما ليس بملزوم لسلب الجيم ليس بملزوم للباء كان موضوعه اعمّ من موضوع السالبة من وجه ومحموله مباينا لمحمولها فلا يتنافيان وإن أخذ عكس نقيض العكس المستوي للسالبة

[١٥١٣] ل + المحمول.

[١٥١٤] ر – نقيض، صح هامش.

[١٥١٥] ج – لها.

[١٥١٦] ر – لما.

[١٥١٧] ل – للموجبة.

وهو قولنا بعض ما ليس بملزوم للجيم ملزوم للباء كان موضوعه اعمّ من موضوع الموجبة من وجه فلا يتنافيان لما مرّ في القسم الثالث من الثمانية الاولى.

القسم الرابع: أن يكونا كذلك لكن موضوع الثانية بحسب السّلب كقولنا والاولى بحالها كلّ ما ليس بملزوم للجيم فهو ملزوم للباء فإن أخذ العكس المستوي لعكس نقيض الموجبة وهو قولنا بعض ما هو ملزوم للجيم ليس بملزوم للباء كان مباينا للسالبة بحسب المحمول فلا يتنافيان وإن أخذ عكس نقيض العكس المستوي للسالبة وهو قولنا[1518] بعض ما ليس بملزوم للجيم ملزوم للباء لا يكون منافيا للموجبة بل يكون داخلا فيها.

القسم الخامس: أن يكون المقدّمة الاولى خارجية والثانيّة حقيقية وموضوعها بحسب العدول كقولنا لا شيء من "ج" في الخارج "ب" في الخارج وكلّ ما هو ملزوم لسلب الجيم ملزوم للباء فإن أخذ العكس المستوي لعكس نقيض الموجبة وهو قولنا بعض ما ليس بملزوم لسلب الجيم ليس [٥٤أ] بملزوم للباء كان اعمّ من السالبة بحسب الموضوع ومباينا لها بحسب المحمول لأنّ كلّ ما هو "ب" في الخارج ملزوم للباء فلا يتنافيان وإن أخذ عكس نقيض العكس المستوي للسالبة وهو قولنا بعض ما ليس "ج" في الخارج "ب" في الخارج كان اعمّ من الموجبة بحسب الموضوع واخصّ بحسب المحمول فلا يتنافيان.

القسم السادس: أن يكونا كذلك لكن موضوع الثانية بحسب السلب كقولنا والاولى بحالها كلّ ما ليس بملزوم للجيم ملزوم[1519] للباء فإن أخذ العكس المستوي لعكس نقيض الموجبة وهو قولنا بعض ما هو ملزوم للجيم ليس بملزوم للباء كان اعمّ من السالبة بحسب الموضوع ومباينا بحسب المحمول فلا يتنافيان وإن أخذ عكس نقيض العكس المستوي للسالبة وهو قولنا بعض ما ليس "ج" في الخارج "ب" في الخارج كان اعمّ من الموجبة بحسب الموضوع واخصّ بحسب المحمول فلا يتنافيان.

القسم السابع: أن يكون الاولى حقيقية والثانية خارجية وموضوعها بحسب العدول كقولنا لا شيء مما هو ملزوم للجيم بملزوم للباء وكلّ ما هو "لاج" في الخارج "ب" في الخارج فإن أخذ العكس المستوي لعكس نقيض الموجبة وهو قولنا بعض ما ليس "لاج" في الخارج ليس "ب" في الخارج كان اعمّ من

[1518] ر، ل – قولنا.

[1519] ج – للجيم ملزوم، صح هامش.

السالبة بطرفيها أمّا بحسب الموضوع فمطلقا وأمّا[1520] بحسب المحمول فمن وجه واذا كان كذلك فلا يتنافيان وإن أخذ عكس نقيض العكس المستوي للسالبة وهو قولنا بعض ما ليس بملزوم للجيم ملزوم للباء كان اعمّ من الموجبة بحسب الموضوع وبحسب المحمول أمّا الأوّل فلانّ كلّ ما هو "لاج" في الخارج ليس بملزوم للجيم والّا لكان "ج" و"لاج" في الخارج من[1521] غير العكس وأمّا الثاني فظاهر واذا كان كذلك فلا يتنافيان لجواز حمل الاعمّ من مفهوم على بعض الاعمّ من مفهوم آخر مع حمل المفهوم الأوّل على كلّ أفراد المفهوم الاخر فانّه يصدق بعض الجسم حيوان مع صدق قولنا كلّ إنسان ناطق.

القسم الثامن: أن يكونا كذلك لكن موضوع الثانية بحسب السّلب كقولنا والاولى بحالها كلّ ما ليس "ج" في الخارج "ب" في الخارج فإن أخذ العكس المستوي لعكس نقيض الموجبة وهو قولنا بعض "ج" في الخارج ليس "ب" في الخارج كان اخصّ من السالبة بطرفيه أمّا بحسب الموضوع فمطلقا وأمّا بحسب المحمول فمن وجه واذا كان كذلك فلا يتنافيان لجواز صدق أحد الاخصّين من وجه على[1522] بعض[1523] ما هو اخصّ من مفهوم آخر مع سلب الاخصّ الاخر عن كلّ أفراد ذلك المفهوم فانّه يصدق قولنا بعض الحجر أبيض مع قولنا لا شيء من الجماد بحيوان وإن أخذ عكس نقيض عكس المستوي للسالبة وهو قولنا بعض ما ليس بملزوم للجيم ملزوم للباء كان اخصّ من الموجبة بحسب الموضوع واعمّ بحسب المحمول واذا كان كذلك فلا يتنافيان لجواز حمل الاعمّ من مفهوم على بعض الاخصّ من مفهوم آخر مع حمل المفهوم الاوّل على كلّ أفراد المفهوم الآخر فانّه يصدق قولنا بعض الضاحك بالفعل حيوان مع صدق قولنا كلّ إنسان ناطق.

[ك: ٨٩٦] واعلم أنّ الإحاطة بهذه المباحث يعنى على[1524] الإحاطة بالمباحث الآتية في عكس النقيض ونحن انما تكلّمنا في هذه الأقسام بناءً على القانون الذي ذكره المصنّف في حلّ القسم الأوّل

[1520] ر – حسب.

[1521] ر – من، صح هامش.

[1522] ر: عن.

[1523] ج – بعض، صح هامش.

[1524] ج – على، صح هامش.

من الأقسام التسعة وقد نبّهنا[١٥٢٥] في بعض الأقسام على ما فيه هذا كلّه اذا كانت المقدّمتان[١٥٢٦] المضمومتان الي المنفصلة المذكورة حمليتين.

[ك: ٨٩٧] وأمّا اذا كانتا متصلتين فنقول في حل الشبهة الجزء الثاني من المنفصلة المذكورة إمّا أن يكون موجبة معدولة المحمول هكذا التّصوّر إمّا مشعور به أو غير مشعور به وأمّا أن[١٥٢٧] يكون سالبة محصّلة هكذا التصوّر إمّا أن يكون[١٥٢٨] مشعور به أو ليس بمشعور به فإن كان الأوّل فإن كان مقدّم المتّصلة الثانية أيضا موجبة معدولة المحمول منعنا منافاة العكس المستوي لعكس نقيض المتّصلة الاولى اياها لكون مقدّمه اعمّ من مقدّم الثانية وجواز لزوم أحد النقيضين للاعمّ جزئيا مع لزوم النقيض الاخر للاخصّ كليا وإن كان مقدّم المتصلة الثانية سالبة محصّلة منعنا أيضا منافاة العكس المستوي لعكس نقيض شيء من المتصلتين للأخرى فإنّ النّقيضين جاز أن يلزما شيئًا واحدا خصوصا اذا كان ذلك[١٥٢٩] اللزوم جزئيا وستعرف ذلك على الوجه فيما بعد وكذلك تقول [٥٤ب] إن كان الجزء الثاني من المنفصلة المذكورة سالبة محصلة ضرورة أنّ مقدّم المتصلة الثانية أيضا يكون سالبة محصلة ليتحد الوسط في القياس.

[ك: ٨٩٨] قال بعض المتأخرين معترضا حينئذ على الدّليل الذي ذكره الإمام بأنّ ما ذكره من القياس يستلزم اجتماع النقيضين في الواقع لاستلزام عين المقدّمة الاولى والعكس المستوي لعكس نقيض الثانية كون الشعور بالشيء ملزوما لاستحالة طلبه وعدم استحالة طلبه واستلزام عين الثانية والعكس المستوي لعكس نقيض الاولى كون عدم[١٥٣٠] الشعور بالشيء ملزوما لاستحالة طلبه وعدم استحالة طلبه[١٥٣١] فإذن كلّ واحد من الشعور بالشيء وعدم الشّعور به ملزوم لاستحالة طلبه وعدم استحالة طلبه

[١٥٢٥] ل – وقد نبهنا.

[١٥٢٦] ر – المقدمتان، صح هامش.

[١٥٢٧] ل – أن، صح هامش.

[١٥٢٨] ج، ر، ل – أن يكون، صح هامش ل.

[١٥٢٩] ج – ذلك.

[١٥٣٠] ج – عدم.

[١٥٣١] ل – واستلزام عين الثانية والعكس نقيض المستوي لعكس نقيض الاولى كون الشعور بالشيء ملزوما لاستحالة طلبه وعدم استحالة طلبه، صح هامش.

وملزوم احدي[١٥٣٢] الملازمتين واقع لامتناع الخلو عن النقيضين فيلزم اجتماع النقيضين في الواقع لتحقق أحد ملزوميه جزما.

[ك: ٨٩٩] وجوابه: لا نسلّم لزوم اجتماع النقيضين لما ذكره من القياس وانما يلزم ذلك إن لو كان ملزوما لاستلزام كون كلّ واحد من الشعور بالشيء وعدم الشعور به ملزوما لاستحالة طلبه وعدم استحالة طلبه استلزاما كليا وليس كذلك بل هو ملزوم لكون كلّ واحد منهما ملزوما لاستحالة الطّلب وعدمها استلزاما جزئيا واذا كان كذلك كان كلّ واحد من الشعور بالشيء وعدم الشعور به يستلزم اجتماع النقيضين استلزاما جزئيا ولا يلزم من وقوع ملزوم احدي هاتين الملازمتين الجزئيتين[١٥٣٣] اجتماع النقيضين في الواقع لجواز أن يكون صدق كلّ واحد من الشعور بالشيء وعدم الشعور به في زمان استلزام الآخر للنقيضين فلا يجتمع صدق الملازمة مع صدق ملزومها في زمان واحد فلا ينتج القياس الاستثنائي المذكور شيئا ولأنّك ستعلم أن من شرط إنتاج القياس الاستثنائي أن يكون المتصلة المستعملة فيه كلية فعلى هذا لا يلزم اجتماع النقيضين في الواقع. وإن صدق ملزوم احدي ملازمتين دائما.

[ك: ٩٠٠] وزعم بعضهم أنّ الشبهة التى ذكرها الإمام شرف الدين المذكور مندفعة بدون هذه التطويلات لأنّه اذا صدق كلّ "ج" "ب" بالضرورة وصدق أيضا كلّ ما ليس "ج" فهو "ب" بالضرورة[١٥٣٤] كان كلّ واحد من الجيم واللّاجيم مستلزما للباء فيلزم تحقق الباء في الخارج لتحقق أحد ملزوميه جزما واذا كان كذلك امتنع أن ينعكس شيء منهما بعكس النقيض ضرورة افتقار[١٥٣٥] صدق عكس نقيض كلّ واحد منهما الي وجود الموضوع في الخارج وعدم وجود موضوعه حينئذ وهو[١٥٣٦] في غاية السقوط لانا لا نسلّم اقتضاء صدق الحمليتين كون كلّ واحد من الجيم واللّاجيم ملزوما للباء في الخارج.

[١٥٣٢] ر – ~~المقدمتين~~.

[١٥٣٣] ر – الجزئيتين، صح هامش.

[١٥٣٤] ل – بالضرورة.

[١٥٣٥] ج – افتقار.

[١٥٣٦] ج: هما.

[ك: ٩٠١] اللهم الّا اذا ردّ الحمليتين الي الشرطيتين المتصلتين لكن عند الردّ اليهما لا يمكنه منع عكس نقيض المتصلة لعدم توقف صدق المتصلة على صدق مقدّمها وحينئذ يكون حلّه ما ذكرناه وهو منع منافاة العكس المستوي لعكس نقيض شيء منهما للأخرى. وقد عرفت مستند هذا المنع.

[ك: ٩٠٢] لا يقال لا حاجة بنا الى[١٥٣٧] ما ذكرتم من الردّ بل نقول اذا كان الباء صادقا على كلّ ما هو "ج" وصادقا أيضا على كلّ ما هو "لاج" كان الباء شاملا لجميع الموجودات لامتناع خلو شيء من الموجودات عن صدق الجيم عليه وعن صدق اللّاجيم عليه وحينئذ لا يصدق نقيضه على شيء من الموجودات ولا يصدق[١٥٣٨] عكس[١٥٣٩] نقيض شيء من الحمليتين المذكورتين. لانا نقول ذلك انما[١٥٤٠] يلزم إن لو كان موضوع عكس نقيض الحمليتين بحسب العدول وليس كذلك بل هو بحسب السلب وصدق الموجبة التى طرفاها بحسب السلب لا يتوقف على وجود الموضوع في الخارج لاندراج الممتنع وسائر المعدومات في موضوع الموجبة بحسب السلب.

[ك: ٩٠٣] وقد عرفت تحقيق ذلك فيما قبل ولما أجاب المصنف عن الشبهة الواردة على الشك الأوّل من الشكين اللذين ذكرهما الإمام على التعريفات بأقسامها شرع في جواب الشكين.

[ك: ٩٠٤] وقال أما الجواب عن الأوّل فنقول لم لا يجوز أن يكون الواقع هو القسم الثالث حتى يكون المطلوب غير مشعور به بحسب الذات ومشعورا به بحسب عارض من عوارضه والعلم ببعض الاعتبارات الصادقة على الشيء كافٍ في توجه الطلب نحو ذلك الشيء ولا يجب كون ذلك الشيء مشعورا به من حيث هو مطلوب الا ترى أنّ الإنسان يطلب حقيقة الملك [٥٥أ] بواسطة[١٥٤١] العلم بعارض من عوارضه فقط وهو كونه سماويا أو منزلا للوحي على الرّسل[١٥٤٢] وكذلك يطلب الهندسة بواسطة العلم بعارض من عوارضها وهو كونها نافعة أو موجبة للإكرام بل قد يطلب مسمى لفظ وإن لم يشعر الّا بكونه مسمّى لذلك اللّفظ.

[١٥٣٧] ر + الى.

[١٥٣٨] ج: ولامتناع.

[١٥٣٩] ر – ~~عكس~~.

[١٥٤٠] ر + انما.

[١٥٤١] ل – ذلك الشيئ مشعورا به من حيث هو مطلوب الا ترى أن الإنسان يطلب حقيقة الملك بواسطة.

[١٥٤٢] ج – ~~وإن لم يشعر~~.

[ك: ٩٠٥] أمّا قوله "بانّ الوجه المشعور به غير ما هو غير مشعور به والأوّل لا يمكن طلبه لحصوله وكذا الثاني لامتناع توجّه الطّلب نحو غير المجهول."

[ك: ٩٠٦] فنقول في جوابه لا نسلّم امتناع توجه الطلب نحو الوجه الغير المشعور فإنّ الوجه الغير المشعور به لما كان هو ذات المطلوب والوجه المشعور به عارض من عوارضه أمكن توجه الطلب نحوه بواسطة العلم بذلك العارض لانّه اذا جهل الشيء وشعر ببعض ما يصدق عليه من الاعتبارات أمكن توجّه الطلب نحوه كما مرّ[١٥٤٣] من الأمثلة بل الذي يمتنع توجه الطلب نحوه هو الذي لا يشعر به البتة ولا شيء من الاعتبارات الصادقة عليه أو الذي كان مشعورا به بحسب الذات وبحسب جميع الاعتبارات الصّادقة عليه وذلك لا يضرّنا.

[خ: ٩٠٧] وأمّا[١٥٤٤] الجواب عن الوجه الثاني فنقول لا نسلّم انّ تعريف الشيء ببعض أجزائه محال وممنوع[١٥٤٥] أنّ تعريف الكلّ بدون تعريف الجزء محال بل الممتنع معرفة الكلّ بدون معرفة الجزء لا تعريف الكل بدون تعريف الجزء فربّما كان الجزء غنيّا عن التعريف والكلّ مفتقرا الي التعريف وربما كان الجزء أيضا مفتقر الي المعرّف لكن تعريفه بغير ما به تعريف الكلّ.

[ك: ٩٠٨] هذا لفظ المصنّف: قيل إن اراد بقوله "وهو ممنوع أنّ تعريف الكل بدون تعريف الجزء محال" منع المقدّمة القائلة بأنّ تعريف الماهية المركبة لا يمكن الّا بواسطة تعريف شيء من أجزائها فهو منع مكابرة لانّا نعلم بالضرورة أنّ معرّف[١٥٤٦] الماهية المركبة لا بدّ أن يكون معرّفا لجميع أجزاء تلك الماهية أو لبعض أجزائها كما أنّ العلة المؤثّرة في الماهية المركبة لا بد أن يكون علة لجميع أجزاء تلك الماهية أو لبعض أجزائها.[١٥٤٧]

[ك: ٩٠٩] والشيخ صرّح[١٥٤٨] بذلك في النمط الرّابع من كتاب الاشارات بقوله "العلة الموجدة للشيء الذي له علل مقومة للماهية علة للبعض تلك العلل كالصورة أو لجميعها في الوجود وهو علة الجمع

[١٥٤٣] ج – مر.

[١٥٤٤] ل – أما، صح هامش.

[١٥٤٥] ج: وهو ممنوع.

[١٥٤٦] ل: تعريف.

[١٥٤٧] ج – كما أن العلة المؤثرة في الماهية المركبة لا بدّ أن يكون علة لجميع أجزاء تلك الماهية أو لبعض أجزائها.

[١٥٤٨] انظر: ابن سينا، الاشارات والتنبيهات، ص. ٢٦٦.

بينهما" وإن أراد به منع المقدّمة القائلة بأن معرّف للماهية المركبة لا بدّ أن يكون معرّفا لكل واحد من أجزاء تلك الماهية فحق لكن الشاكّ[١٥٤٩] غير محتاج في إتمام ما ذكره من[١٥٥٠] الشكّ الي هذه المقدّمة لانّه اذا سلّم له أنّ تعريف الماهية المركبة انما يمكن[١٥٥١] بواسطة تعريف شيء من أجزائها.

[ك: ٩١٠] نقول فإن كان تعريف الجزء اياها بواسطة تعريفه لكلّ واحد من أجزائها كان معرّفا لنفسه بالضرورة وإن كان تعريفه اياها بواسطة تعريفه[١٥٥٢] لبعض الأجزاء كان تعريف الجزء الذي هو المعرّف للماهية لبعض تلك الأجزاء تعريفا للشيء بأمر خارجي ضرورة امتناع تعريف الشيء بنفسه وخروج كلّ جزء من أجزاء الماهية عن الجزء الاخر وذلك أيضا محال واذا كان إيراده على هذا الوجه لا يتوجه عليه هذا المنع.

[ك: ٩١١] ولقائل أن يقول أراد به الأوّل ودعوى الضرورة في صدق ما منع من المقدّمة غير مسموعة فإنّه من الجائز أن يكون جميع أجزاء الماهية معلوما ولا يكون المركب منها معلوما ألا ترى أنّ الإنسان قد يعرف كلّ واحد من الادوية المفردة التى هي بسائط ترياقات والمعاجين مع جهله بحقيقة الترياق والمعجون المركب منها بل قد يعرف الخل والسكر ولا يعرف حقيقة السكنجيين المركب منهما.

[ك: ٩١٢] ومن هذا علم أنّ مجموع أجزاء الماهية المركّبة ليس نفس تلك الماهية.

[ك: ٩١٣] واذا كان كذلك صحّ ما قاله المصنّف "أنّ تعريف الكلّ لا يتوقف على تعريف شيء من الأجزاء بل الممتنع حصول العلم بالكلّ دون حصول العلم بشيء من الأجزاء لا تعريف الكلّ دون تعريف شيء من الأجزاء." فاعلم ذلك فانه منع دقيق وما نقل عن الشيخ وهو أنّ الموجد للشيء الذي له أجزاء علة لبعض تلك الأجزاء أو لكلها.

[ك: ٩١٤] فالمصنّف أيضا[١٥٥٣] ذكر ما يوهم منعه وقال "والذي يقال بأنّ الموجد للكلّ موجد للجزء فهو غير لازم لانّه إن عنى بالموجد للكلّ ما يتوقف عليه الكلّ كان فساد هذه المقدّمة ظاهرا والّا لزم أن يفتقر كلّ جزء من أجزاء الكلّ الي نفسه ضرورة[٥٥ب] أنّ الكلّ يتوقف على كلّ واحد منها وذلك محال بالضرورة وإن عنى به الموجد التام المستقل بإيجاد الكلّ وهو المركب من جملة الأمور التى

[١٥٤٩] ل – الشاك، صح هامش.

[١٥٥٠] ر – ~~الشاك~~.

[١٥٥١] ج: يكون.

[١٥٥٢] ل – لكلّ واحد من أجزائها كان معرفا لنفسه بالضرورة وإن كان تعريفه اياها بواسطة تعريفه.

[١٥٥٣] ج – أيضا.

يصدق على كلّ واحد منها أنّ الكلّ مفتقر اليه لم يلزم أيضا أن يكون الموجد للكلّ موجد للجزء اذ لو وجب ذلك لزم أحد الأمرين الممتنعين وهو إمّا تخلّف الأثر عن السبب التام أو تقدّم المسبب على السبب التام وكلّ واحد منهما محال. أمّا الملازمة فلأنّ الشيء ربما كان مركبا من أمرين يسبق أحدهما الاخر بالزمان كالسرير فانّه مركب من المادّة الحشبة والصّورة المتأخرة عنها بالزمان فلو وجب أن يكون الموجد للكلّ موجد للجزء فالموجد للسرير إن كان وجوده مع الجزء السابق وهو المادّة الحشبة لزم الأمر الأوّل وهو تأخر الأثر عن السبب التام وإن كان وجوده مع الجزء المتأخر وهو الصّورة لزم الأمر الثاني وهو تقدّم المسبب على السبب التامّ وأمّا أنّ كلّ واحد من هذين الأمرين ممتنع فظاهر."

[ك: ٩١٥] واعلم أنّ هذا الكلام الذي ذكره المصنّف يبطل قول الإمام في الملخّص حيث قال في إبطال التّسلسل أنّ المؤثّر في المجموع يجب أن يكون مؤثرا في كلّ واحد من أجزاء ذلك المجموع لا قول الشيخ وهو أنّ المؤثر في المجموع مؤثر في جميع أجزاء ذلك المجموع أو في واحد منها.

[ك: ٩١٦] فإن كان مراد المصنّف بذلك منع المقدّمة التى ذكرها الشيخ فلا يتوجّه عليه[١٥٥٤] وإن كان مراده به منع المقدّمة التى ذكرها الإمام فمتوجه عليه.

[ك: ٩١٧] والإنصاف أن يقال المقدّمة التى ذكرها الشيخ بالقياس الى[١٥٥٥] التأثير واجبة الصّدق لأنّ المؤثر في المجموع لو لم يكن مؤثرا في شيء من أجزائه لاستحال أن يكون مؤثرا في المجموع لوجوب وجود المجموع عند تحقق جميع الأجزاء المادية والصّورية وبالقياس الى التعريف غير واجبة الصّدق اذ لا يلزم[١٥٥٦] من العلم بمجموع أجزاء الشيء العلم بذلك الشيء لما عرفت من النظائر.

[ك: ٩١٨] وأمّا المقدّمة التى ذكرها الإمام فغير واجبة صدقها بل ما ذكره المصنّف يوجب كونها كاذبة جزما سلّمنا فساد هذا القسم لكن لم لا يجوز تعريفها بالأمر الخارج عنها.

[خ: ٩١٩] قوله لأنّ تعريف الشيء بالوصف الخارج عنه[١٥٥٧] يتوقف على العلم بكونه مختصّا به.

[١٥٥٤] ل – عليه.

[١٥٥٥] ل – الى، صح هامش.

[١٥٥٦] ج: يعلم.

[١٥٥٧] ل – عنه.

[ك: ٩٢٠] قلنا لا نسلّم بل يتوقف على كونه مختصّا به لا على العلم باختصاصه به فإنه اذا كان بين الشيء ووصفه المساوي لزوما بيّنا كان الشعور بالوصف مستلزما للشعور بذلك الشيء وإن لم يخطر بالبال كون الوصف مختصّا به.

[ك: ٩٢١] وأمّا قوله في بيان ذلك أنّ الوصف الخارجي للشيء اذا لم يكن مختصّا بذلك الشيء فهو لا يصلح لأن يكون معرّفا له فهو يقتضى توقف تعريف الشيء بالوصف الخارجي على كون الوصف مختصّا بذلك الشيء لا على العلم بكونه مختصّا به. واذا كان كذلك لا يلزم ما ذكرتموه من الدور ولا يتوقف التعريف على تصوّر أمور غير متناهية.

[ك: ٩٢٢] ولئن سلّمنا أنّ التعريف بالوصف الخارجي يتوقف على العلم بالاختصاص لكن لا نسلّم أنّه يلزم منه ما ذكرتموه من المحذور وهو الدور وتوقف التعريف على تصوّر[١٥٥٨] أمور غير متناهية[١٥٥٩] وانما يلزم ذلك إن لو توقف العلم بالاختصاص الوصف[١٥٦٠] بالماهية وعلى تصوّر الماهية وعلى تصوّر كلّ ما عداها من حيث هي هي اي بحقائقها وماهياتها وذلك ممنوع بل يتوقف حصول العلم باختصاص الوصف بالماهية على تصوّر الماهية باعتبار ما من الاعتبارات الصادقة عليها وتصور ما عداها من الماهيات المغايرة لها باعتبار شامل لجميعها.

[ك: ٩٢٣] الا ترى انا نعلم اختصاص الجسم المعيّن المجهول ماهيته بكونه شاغلا لمكان معين وإن لم يتصور ماهية الجسم الشاغل ولا كلّ ما عداه من الماهيات على التفصيل واذا كان كذلك لا يلزم الدّور ولا توقف التعريف على تصورات غير متناهية لجواز توقف تصوّر الماهية من حيث هي هي على العلم باختصاص الوصف بها وتوقف العلم باختصاص الوصف بها على تصورها باعتبار ما من الاعتبارات الصّادقة عليها وتصوّر ما عداها باعتبار شامل لجميعها [٥٦أ] وليس في ذلك دور ولا توقف على تصورات غير متناهية.

[ك: ٩٢٤] والحدّ التام يجب فيه ذكر جميع أجزاء الماهية سواء كانت أجناسا وفصولا أو غير أجناس وفصول.

[١٥٥٨] ل – تصور، صح هامش.

[١٥٥٩] ج + ولئن سلّمنا ولئن سلّمنا أنّ التعريف بالوصف الخارجي يتوقف على العلم بالاختصاص لكن لا نسلّم أنه يلزم منه ما ذكرتموه من المحذور وهو الدور وتوقف التعريف على تصور.

[١٥٦٠] ج – وانما يلزم ذلك إن لو توقف العلم بالاختصاص الوصف.

[ك: ٩٢٥] لا يقال ما ذكرتموه يقتضى[١٥٦١] جواز تركب الحد التام لا من الأجناس والفصول.

[ك: ٩٢٦] والشيخ صرّح في كتاب الاشارات[١٥٦٢] بأنّ الحد لا يتركب الّا من الأجناس والفصول بقوله "أنّ الحدّ لا محالة يتركب من الأجناس والفصول واذا كان للشيء فصلان قريبان فلا بدّ من إيرادهما معا". لانا نقول أراد به "حدّ الماهيات المركبة من الأجناس والفصول لا مطلق الحد لانّه صرّح في كتاب الشفآء والحكمة المشرقية أنّ الماهيات قد يتركب لا من الأجناس والفصول[١٥٦٣] كالعشرة المركبة من الوحدات مثلا وحينئذ "تحديد تلك الماهيات لا محالة يكون بأجزائها مع أنها ليست أجناسا وفصولا" فإذن كلّ ما كان مركبا من الجنس والفصل كان له حدّ وليس كلّ ما له حدّ فهو مركب من الجنس والفصل بل من الحدود ما يكون[١٥٦٤] مركبا من أجزاء ليس[١٥٦٥] شيء[١٥٦٦] منها جنسا ولا فصلا.

[ك: ٩٢٧] نعم "كلّ محدود مركب" اذا عرفت هذا فاعلم انّ "كلّ ما يدخل في التحديد فهو لا محالة جزء من غيره فعلى هذا الماهية ان كانت مركبة فان تركب منها غيرها أمكن تحديدها وتحديد الغير بها وإن لم يتركب منها غيرها أمكن تحديدها لكن لا يمكن تحديد الغير بها وإن كانت بسيطة فان تركب منها غيرها لا يمكن تحديدها لكن يمكن تحديد الغير بها وإن لم يتركب منها غيرها لا يمكن تحديدها ولا تحديد الغير بها.

[خ: ٩٢٨] وأمّا الرسم فيمكن أن تعرّف به كلّ ماهية ليست اوّلية التصور ولها وصف مساوٍ وهو أجلى منها لإمكان تعريفها بذلك الوصف المساوي.

[خ: ٩٢٩] والحدّ التام يجب ان يكون قولًا لا محالة وأمّا الحدّ الناقص فقد يكون قولا كالمركب من الجنس البعيد[١٥٦٧] والفصل القريب وقد يكون لفظا مفردا كما اذا حدّدنا الشيء بالفصل وحده.

[١٥٦١] ل – يقتضي، صح هامش.

[١٥٦٢] انظر: ابن سينا الاشارات والتنبيهات، ص. ٦١.

[١٥٦٣] ج – لا مطلق الحد لأنه صرّح في كتاب الشفآء والحكمة المشرقية أن الماهيات قد يتركب لا من الأجناس والفصول.

[١٥٦٤] ر + ما يكون.

[١٥٦٥] ج – ليس.

[١٥٦٦] ج – شيء، صح هامش.

[١٥٦٧] ج – البعيد، صح هامش.

[ك: ٩٣٠] وأمّا الرسم التامّ فيجب أن يكون أيضا مركبا من الجنس القريب والخاصة وأمّا الناقص فقد يكون مركبا وقد يكون مفردا.

[ك: ٩٣١] "والشيخ لما عرّف الحدّ في الاشارات[١٥٦٨] "بأنّه قول دال على ماهية الشيء" وجب حمل كلامه على الحدّ التام" والّا لوجب أن يكون الحدّ تامًا كان أو ناقصًا قولًا وليس كذلك.

[ك: ٩٣٢] وبعض الفضلاء منع كون الحدّ الناقص مفردا وكذا الرسم الناقص واعتقد أنّ التعريف لا يمكن الّا بالقول ويجب أن يفهم من الدّال على الماهية في قول الشيخ تعريف الحدّ اذا حملناه على تعريف الحدّ التامّ الدال عليها بالمطابقة والّا انتقض بالمركب من الجنس البعيد والفصل فانّه دالّ على المحدود بالدّلالة الالتزامية مع انّه ليس حدّا تاما.

[ك: ٩٣٣] والحدّ التامّ لا يحتمل الزّيادة والنقصان بحسب المعنى لامتناع أن يزيد أجزاء الشيء أو ينقص عما هو أجزاؤه في نفس الأمر ويحتمل الزّيادة والنقصان بحسب اللفظ فانّه اذا أورد بدل الجنس القريب والفصل القريب حدّاهما كان ذلك بحسب اللفظ أزيد مما هو[١٥٦٩] اذا[١٥٧٠] أورد الجنس والفصل بعينهما ولا يجوز أن ينكر هذا التطويل لأنّه حينئذ يصير العلم[١٥٧١] بالجنس والفصل أجلى واذا كان كذلك كان[١٥٧٢] أنفع في تعريف الماهية.

[ك: ٩٣٤] وأمّا الحدّ الناقص فيحتمل الزّيادة والنقصان بحسب المعنى واللفظ لكونه بالفصل تارة وبالفصل مع الجنس البعيد إما بمرتبة أو بمراتب أخرى.

[ك: ٩٣٥] وأمّا الرسم فسواء كان تامًا أو ناقصا فانه يحتمل الزيادة والنقصان لأنّ الشيء اذا كان له خواص كثيرة صالحة كلّ واحد منها لتعريف ذلك الشيء كان تعريفه بكل وحد منها وحده وبأكثر[١٥٧٣] من واحد ولمجموعها رسمًا ناقصًا إن لم يكن الجنس مذكورا معها وتاما إن ذكر الجنس معها.

[١٥٦٨] انظر: ابن سينا، الاشارات والتنبيهات، ص. ٦١.

[١٥٦٩] ل – هو.

[١٥٧٠] ج، ر – اذا، صح هامش ر.

[١٥٧١] ر – العلم، صح هامش.

[١٥٧٢] ج – كان، صح هامش.

[١٥٧٣] ج – وبأكثر، صح هامش.

[ك: ٩٣٦] ومن التعريفات المثال كتعريفنا النفس بأنّه شيء[١٥٧٤] نسبتها الي البدن نسبة الملك الي المدينة وهو مندرج تحت الرّسم لانّ ذلك تعريف للشيء بكونه مشابها لشيء آخر في بعض الأحوال وذلك لا يمكن إلّا اذا كانت تلك المشابهة خاصة مساوية بيّنة له واذا كان كذلك كان رسمًا.

[خ: ٩٣٧] ثمّ قال ولنقتصر على هذا القدر من الكلام في التعريفات و نؤخّر البحث في أنّ الحدّ هل يحاول بالبرهان أو ينازع ومباحث آخر يتعلق بالتعريفات الى كلام في البرهان اقتداءً بالشيخ. [٥٦أ]

[١٥٧٤] ر – شيء، صح هامش.

الفصل الثالث في القضايا

وفيه مباحث:

البحث الأوّل في تعريف القضية وأقسامها الأوّلية

[شرح القضية]

[ك: ٩٣٨] أمّا القضية، فقد عرفت معناها: والخبر والقول الجازم والتصديق كلّ واحد منها يرادفها. ولا شكّ[١٥٧٥] أنه قد يحكم فيها بنسبة أمر الى أمر آخر[١٥٧٦] إيجابا أو سلبا.

[ك:٩٣٩] فذانك الأمران إما أن يكونا قضيتين عند التحليل أو لم يكونا كذلك. فإن لم يكونا قضيتين عند التحليل بل حكم على أحدهما بأنه هو الآخر كقولنا: "زيد هو عالم." أو ليس هو الآخر كقولنا: "زيد ليس هو بعالم" سميت القضية حينئذ "حملية" وما هو "محكوم عليه" من الأمرين المذكورين يسمى "موضوعا" وما هو "محكوم به" منهما يسمى "محمولا".

[ك:٩٤٠] ثم كل واحد من ذينك الأمرين إمّا أن يكون مفردا كما قد مرّ، وإمّا أن يكون في قوة[١٥٧٧] المفرد كقولنا: "الحيوان الناطق هو الحيوان المدرك الكليات"، وإمّا أن يكون الموضوع مفردا[١٥٧٨] والمحمول في قوة المفرد كقولنا: "زيد ينقل من مكان إلى مكان برفع قدم ووضع أخرى." فإنّ المحمول في قوة المفرد وهو المتحرك، وإمّا أن يكون بالعكس، ومثاله عكس مثال ما قبله، وإمّا أن يكون الموضوع[١٥٧٩] مفردا[١٥٨٠] والمحمول "جملة اسمية" كقولنا: "زيد أبوه عالم." أو "جملة فعلية" كقولنا: "زيد ضرب أبوه." إما أن يكون الموضوع في قوّة المفرد والمحمول "جملة إسمية" كقولنا: "الطبيب

[١٥٧٥] ر – شكّ، صح هامش.

[١٥٧٦] ر – آخر، صح هامش.

[١٥٧٧] ج: حكم.

[١٥٧٨] ج – مفردا.

[١٥٧٩] ج: في قوة.

[١٥٨٠] ج: المفردا.

الحاذق أبوه عالم" أو "جملة فعلية" كقولنا[١٥٨١]: "الطبيب الحاذق علم أبوه" فهذه ثمانية أقسام. وإمّا أن[١٥٨٢] يكون[١٥٨٣] كلّ واحد منهما جملة إسمية[١٥٨٤] أو جملة فعلية أو أحدهما جملة[١٥٨٥] إسمية والآخر جملة فعلية أو الموضوع جملة إسمية أو فعلية. والمحمول مفرد أو في قوته. فذلك غير ممكن والإخبار يصححه ولايتوهم انتقاض ذلك بقولنا "زيد عالم." قضية وأمثاله. لأنّ ذلك الإخبار عن اللفظ أو معناه قولنا "زيد عالم." قضية أو هذا القول قضية.[١٥٨٦]

[ك:٩٤١] وإن كانا قضيتين عند التحليل سميت القضية "شرطية" وهي إمّا "متصلة" أو "منفصلة". أمّا المتصلة، فهي التى تحكم فيها على أحد[١٥٨٧] ذيينك الأمرين بأنه يستصحب الآخر أو يستلزم الآخر أو حكم فيها بنفي هذا الاستصحاب أو بنفي هذا[١٥٨٨] الاستلزام. كقولنا: "كلما كانت الشمس طالعة، كان النهار موجودا" و"ليس كلما كانت الشمس طالعة، كان الليل موجودا".

[ك:٩٤٢] والمستصحب وهو الذي يقرن به حرف الشرط يسمى "مقدما" والآخر هو الذي يقرن به حرف الجزاء يسمى "تاليا". وأما المنفصلة، فهي "التى تحكم فيها بالتكافؤ والمعاندة بين الجزئين المذكورين في الصدق فقط أو في الكذب فقط[١٥٨٩] أو في الصدق والكذب معا أو بنفي هذا التكافؤ والمعاندة. كقولنا: "إما أن يكون العدد زوجا وإما أن يكون فردا" و"ليس إما أن يكون[١٥٩٠] العدد زوجا وإما أن يكون[١٥٩١] منقسما بمتساويين".

[ك:٩٤٣] وإنما قلنا ذلك لأنّ كلّ واحد من الأمرين المذكورين اذا كان قضية استحال أن يكون الحكم في النسبة بينهما على أن أحداهما هي الأخرى بل على أنهما متوافقان في الصدق أو[١٥٩٢]

[١٥٨١] ل + طقولنا.

[١٥٨٢] ر – أن.

[١٥٨٣] ر: كون.

[١٥٨٤] ج – إسمية، صح هامش.

[١٥٨٥] ل – جملة.

[١٥٨٦] ر – ~~فذلك غير ممكن~~.

[١٥٨٧] ل – أحد، صح هامش.

[١٥٨٨] ج – بنفي هذا.

[١٥٨٩] ج – أو في الكذب فقط.

[١٥٩٠] ل – فردا وليس إما أن يكون، صح هامش.

[١٥٩١] ر – يكون، صح هامش؛ ل + العدد زوجا وإما أن يكون.

[١٥٩٢] ر – متوافقان في الصدق أو، صح هامش.

متوافقتان[١٥٩٣] في الكذب أو متعاندتان صدقا وكذبا أو صدقا فقط أو كذبا فقط أو ليستا متوافقتين في الصدق أو في الكذب[١٥٩٤] أو ليستا متعاندين بأحد الأمور الثلاثة. والقضية التى حكم فيها بالتوافق أو يسلب التوافق يسمى "منفصلة"، والتى حكم فيها بالمعاندة أو بنفي المعاندة يسمى "منفصلة."

[ك:٩٤٤] وأنت تعلم أن ما ذكره ليس دليلا يوجب القطع بانحصار الشرطية استلزاما كليا[١٥٩٥] في المنفصلة والمتصلة.

[ك:٩٤٥] إذا عرفت هذا، فاعلم أنّ مقدم المتصلة متميز عن تاليها بالطبع والوضع. وأمّا المنفصلة، فمقدمها لا يتميز عن تاليها بالطبع بل بالوضع. أما الأوّل، فلانّ كون الشيء مستصحبا لشيء آخر استصحابا كليا أو مستلزما له استلزاما[١٥٩٦] كليا لا يستلزم استصحاب الآخر إياه أو استلزامه له[١٥٩٧] كذلك لجواز أن يكون المصاحب واللازم أعم من المتصلة وامتناع استصحاب العام واستلزامه للخاص كليا.

[ك:٩٤٦] نعم إذا استصحب أحد الشيئين للآخر[١٥٩٨] في الصدق استصحابا كليا أو استلزامه كذلك لزم استصحاب الآخر لذلك[١٥٩٩] الشيء في الكذب استصحابا كليا أو استلزام الآخر إياه كذلك. وإذا كان كذلك، كان إحدي القضيتين اللتين هما جزئا المتصلة الكلية إذا استصحب الأخرى أو استلزمهما في الصدق، كانت الأخرى مستصحبة أو مستلزمة للأولى في الكذب استصحابا أو استلزاما كليا. فإذن أحد جزئي المتصلة بحالة تستصحب الآخر في الصدق ولا يستصحبه في الكذب والآخر بحيث يستصحب الأول في الكذب ولا يستصحبه في[١٦٠٠] الصدق. والأوّل يسمى "مقدما" والثاني "تاليا". هكذا قرّره المصنف.

[ك:٩٤٧] وأمّا الثاني، فلأنّ معاندة أحد الشيئين للآخر يستلزم معاندة الآخر إياه كلية إن كانت معاندة الأولى إياه كلية وجزئية إن كانت جزئية، لأن التعاند والتنافي إنما يتحققان بين الشيئين من الجانبين.

[١٥٩٣] ج – متوافقان.

[١٥٩٤] ج – أو متعاندتان صدقا وكذبا أو صدقا فقط أو كذبا فقط أو ليستا متوافقتين في الصدق أو في الكذب.

[١٥٩٥] ج، ر – استلزاما كليا.

[١٥٩٦] ر – استلزاما، صح هامش.

[١٥٩٧] ج – ~~اياه~~.

[١٥٩٨] ل – للآخر، صح هامش.

[١٥٩٩] ج: ولذلك.

[١٦٠٠] ر – ~~السلب~~.

وإذا كان كذلك، فلا يترتب بين جزئي المنفصلة بالطبع، [٥٧أ] نعم يتميز أحدهما[١٦٠١] عن الآخر بالوضع على معنى أنّ المقدم في الذكر مقدما والمؤخر تاليا. فقولنا: "إما أن يكون العدد زوجا أو فردا." لا يخالف قولنا: "إما أن يكون العدد فردا أو زوجا." في المعنى، لكن المقدم في الأوّل هو الزوج وفي الثاني هو الفرد لتقدم الزوج في الذكر في الأوّل، والفرد في الثاني.

[ك:٩٤٨] واعلم أنّ الإمام في شرحه لـــ"عيون الحكمة"[١٦٠٢] اعترض على قول الشيخ[١٦٠٣] تعريف المتصلة والمنفصلة فيه[١٦٠٤] بأنّ المتصلة ما حكم فيها بتلوّ قضية لأخرى أو لا تلوّها والمنفصلة ما حكم فيها بالتكافؤ[١٦٠٥] بين قضيتين أو بنفي التكافؤ بينهما[١٦٠٦] من وجوه.

الأوّل: أنّ ما ذكره الشيخ في تعريف المتصلة يقتضى كون كل واحد من جزئيها قضية حال الحكم، وليس كذلك، لأنّ جزئي الشرط والجزاء أخرجاهما عن أن يكونا قضيتين.

الثاني: أنّ قولنا "طلوع الشمس" يلزمه "وجود النهار" أو يعانده "وجود الليل" أو "قضية كذا يلزمها قضية كذا" أو" يعاندها" حكم بين القضيتين بالتلوّ والتكافؤ مع أنه ليس هذا الحكم بمتصلة ولا منفصلة بالاتّفاق بل حملية.

الثالث: إذا قلنا "ليس كلما طلعت الشمس وجد الليل" أو قلنا "كلما طلعت الشمس لم يوجد الليل." ليس شيء منهما منفصلة مع أنه قد حكم في كلّ واحد منهما بالتكافؤ، لأنّه لا معنى للمنفصلة إلّا الحكم على القضيتين بأنهما لا يجتمعان ولا يرتفعان وأنه قضية حملية، فلا فرق إلّا في العبارة.

[ك:٩٤٩] أجاب المصنف *عن الوجه الاوّل وقال*: لا نسلم اقتضاء ما ذكره الشيخ كون كلّ واحد من جزئي المتصلة قضية حالة الحكم وأنما يلزم ذلك إن لو لم يكن مراده أنّ المتصلة ما يحكم فيها بتلو ما هو قضية عند التحليل لما هو قضية أيضا عند التحليل وهو ممنوع لجواز أن يكون[١٦٠٧] المراد ذلك.

[١٦٠١] ر، ل >< أحدهما يتميز.

[١٦٠٢]

[١٦٠٣] ل + في؛

[١٦٠٤] ل>< في والمنفصلة؛ ل – ~~ما حكم فيها بالتكافؤ بين قضيتين أو بنفي التكافؤ بينهما~~.

[١٦٠٥] ج: بأنّ التكافؤ.

[١٦٠٦] ل – والمنفصلة ما حكم فيها بالتكافؤ بين قضيتين أو بنفي التكافؤ بينهما، صح هامش.

[١٦٠٧] ر – يكون، صح هامش.

[ك:٩٥٠] *وعن[الوجه] الثاني [وقال:]* لا نسلم أن قولنا "طلوع الشمس[١٦٠٨] يلزمه وجود النهار" أو "يعانده وجود الليل" حكم بين قضيتين. وظاهر أنه ليس كذلك، لأنه ينحلّ ما ذكرتموه من التركيببين[١٦٠٩] إلى قولنا "طلوع الشمس" وإلى قولنا "يلزمه وجود النهار" أو "يعانده وجود اليل". والأوّل ليس بقضية. وكذلك قوله "قضية كذا يلزمها قضية كذا" او "يعاندها" ينحلّ إلى قولنا "قضية كذا" وإلى قولنا "يلزمها قضية كذا" أو "يعاندها". والأوّل ليس بقضية. وإذا كان كذلك، لا يتوجه ما ذكرتموه على الشيخ، إذ الجزء الأوّل من كل واحد من التركيبين في حكم المفرد.

[ك:٩٥١] ثم بعد الفراغ[١٦١٠] من هذا الجواب نقل عن الشيخ، إنه قال في الشفاء[١٦١١] "أنه كلما كان الحكم بين المفردين أو ما هو في الحكم المفرد، كانت القضية حملية كما يقال "قول زيد أن عمرا فاضل صادق" أو "سمعت أن زيدا رأى عمرا يكتب". فإن الطرفين في كلّ واحد منهما في حكم المفرد".

[ك: ٩٥٢] أقول: إنما نقل هذا الكلام عن الشيخ ليكون مؤكدا للجواب الذي ذكره عن الوجه الثاني لأنّ الموضوع في المثال الأوّل "قول زيد أن عمرا فاضل" والمحمول صادق وتقديره مقول زيد صادق المقول مضاف الى زيد والمضاف مع المضاف اليه في حكم المفرد فالطرف الأوّل من هذا المثال في حكم المفرد والثاني مفرد وفي المثال[١٦١٢] الثاني[١٦١٣] الموضوع في اللفظ "سمعت" هو جملة فعلية والمحمول أنّ زيدا رأى عمرا يكتب وتقديره "مري زيد سمعت" لأنّ الجملة إسمية كانت أو فعلية لا يصلح لأنّ[١٦١٤] يخبر عنها في الحملية والمري[١٦١٥] مضاف الى زيد وهما اعنى المضاف مع المضاف اليه في حكم المفرد فالطرف الأوّل[١٦١٦] في هذا المثال في اللفظ جملة فعلية والثاني في حكم المفرد وفي التقدير بالعكس واذا كان كذلك كان "طلوع الشمس" و"قضية كذا" اللذان كل واحد[١٦١٧] منهما

١٦٠٨ ل – الشمس، صح هامش.

١٦٠٩ ج: التركيب.

١٦١٠ ر – الفراغ، صح هامش.

١٦١١

١٦١٢ ر – المثال، صح هامش.

١٦١٣ ج + الثاني.

١٦١٤ ر: لا.

١٦١٥ ج: المضاف.

١٦١٦ ر – الأوّل.

١٦١٧ ج – واحد.

مضاف مع مضاف اليه يكونان في حكم المفرد فلا يصحّ قوله أن قولنا طلوع الشمس يلزمه وجود النهار أو يعانده وجود الليل أو قضية كذا يلزمها قضية كذا حكم بين[١٦١٨] القضيتين.

[ك: ٩٥٣] وأنت تعلم مما ذكرناه أن قوله فإن طرفين في كلّ واحد منهما في حكم المفرد ليس بصواب فإنّ الذي في حكم المفرد في كلّ منهما ليس الّا طرف واحد.

[ك: ٩٥٤] ثم قال فان قيل بأنّ قولنا أن زيدا عالم يوجب أنّ زيدا مكرم حملية مع انا اذا حذفنا الأداة اللاحقة على الأوّل من الطرفين يبقى قضية كما في المثال الذى أوردتموه من الشرطيات.

[ك: ٩٥٥] اعلم أن المصنّف لما اجاب عن هذا السؤال اورد على نفسه سؤالا آخر وتوجيه إيراده أن يقال قضية ما ذكرتموه في تعريف الشرطية أن كلّ ما يكون مركبا من قضيتين كان شرطية وليس كذلك فان قولنا "أن زيدا عالم يوجب أن زيدا مكرم" مركب من قضيتين لانا اذا حذفنا الأداة الداخلة على الطرفين كان الباقي من كلّ واحد منهما قضية كما كان في المثال الذي ذكرتموه من الشرطيات وهو قولنا مثلا "كلما كانت الشمس طالعة[٥٧ب] كان النهار موجودا" وليس هذا القول شرطية بل حملية فبطل ما ذكرتموه و يمكن إيراده أيضا على قولهم أن الحملية لا يتركب من قضيتين فإنّ هذا القول[١٦١٩] حملي مع تركبه من قضيتين.

[ك: ٩٥٦] وأجاب عنه بانا لما[١٦٢٠] قلنا أنّ الشرطية لا يتركب الّا من قضيتين أردنا به أن كلّ واحد من الأمرين اللذين كان الحكم بينهما بنسبة احدهما الى الاخر اذا حذف منهما ما يدلّ على العلاقة بينهما اعنى[١٦٢١] النسبة التى بها الحكم يكون قضية كما في ما ذكرنا من المثال فإنّه اذا حذف عن الطرف الأوّل منه "كلما كانت" وعن الثاني "كان" كان[١٦٢٢] الباقي من كلّ واحدمنهما قضية ولا كذلك فيما ذكرتم من المثال فإنّ الكلمة[١٦٢٣] الداخلة على الطرف الأوّل[١٦٢٤] منه وكلمة[١٦٢٥] يوجب أنّ

[١٦١٨] ج – قوله أن قولنا طلوع الشمس يلزمه وجود النهار أو يعانده وجود الليل أو قضية كذا يلزمها قضية كذا حكم بين.

[١٦١٩] ل – القول.

[١٦٢٠] ر – لما، صح هامش.

[١٦٢١] ر + على.

[١٦٢٢] ل – كان، صح هامش.

[١٦٢٣] ج + أنّ.

[١٦٢٤] ج – الأوّل.

[١٦٢٥] ج – أنّ.

الداخلة على الطرف[1626] الثاني ليس شيء منهما رابطة دالة على النسبة التى بها[1627] الحكم بينهما لأنّ الرابطة إما غير زمانية كلفظة "هو" وإما زمانية كالأفعال الناقصة وليس شيء مما دخل على طرفي هذه القول كذلك أما الداخل على الطرف الأول منه فظاهر أنه ليس كذلك وأما الداخل على الطرف الثاني منه فلأنّه فعل غير ناقص لدلالته على الحدث وهو الايجاب وليس شيء من الروابط الزمانية له دلالة على الحدث.

[ك: ٩٥٧] وأما الجواب عن إيراده على[1628] الحملية فنقول لا نسلم تركب هذا القول من قضيتين بل هو مركب من قولنا أن زيدا عالم ومن قولنا يوجب[1629] أن زيدا مكرم وليس شيء منهما بقضية لعدم احتماله الصدق والكذب ولا يتوهم كون هذا القول مركبا من قضيتين ككون كل واحد من طرفيه قضية عند حذف الاداة الداخلة عليها لأن المعتبر أن لا يكون طرفا الحملية قضيتين عند حذف الأداة الدالة على الربط.

[ك: ٩٥٨] وقد عرفت أنّ الداخلة على[1630] الطرفين في هذا القول ليس شيء منهما دلالة على الربط.

[ك: ٩٥٩] وأجاب عن الثالث بأنا لا نسلم دلالة شيء من المثالين المذكورين على التكافؤ بالصريح فإنّ المثال الأوّل يدل على سلب الملازمة الكلية بين طلوع الشمس ووجود الليل والثاني على ثبوت الملازمة بين طلوع الشمس وعدم وجود الليل.

[ك: ٩٦٠] نعم ربما دلّ المثال الأوّل على التكافؤ بين طلوع الشمس ووجود الليل بالالتزام وذلك غير معتبر بل المعتبر هو الدلالة بالصريح.

[ك: ٩٦١] ولمّا ظهر أن مفهوم الشرطية مغاير لمفهوم الحملية بطل قوله لا فرق بين الحملية والشرطية الّا في اللفظ.

[ك: ٩٦٢] ولما ثبت أن الشرطية يتركب من قضيتين، لزم من ذلك أنها ينتهى بالتحليل الى الحملية إما بمرتبة واحدة إن كان تركبها من حمليتين، وبمرتبتين إن كان من شرطيتين؛ كل واحد منهما مركبة من حمليتين أو بمراتب إن كانت مركبة من شرطيتين كل واحد منهما أيضا مركبة من شرطيتين أيضا.

[1626] ر، ل – الطرف.

[1627] ل: في.

[1628] ر: عن.

[1629] ج – يوجب، صح هامش.

[1630] ر: عن.

[ك: ٩٦٣] وعلى هذا القياس يتزايد[١٦٣١] المراتب[١٦٣٢] بحسب تركب طرفيها ولما كان كذلك سميت الحملية قولا جازما بسيطا وأبسط الحمليات هو الحملية الموجبة لا على معنى أن الموجبة جزء من السالبة فان احد النقيضين استحال أن يكون جزءا من الاخر بل لما قبل من أن الموجبة من كل واحدة من القضايا أبسط من السالبة فيها بمعنى أن سلب كل شيء انما[١٦٣٣] يعقل ويذكر مضافا الى ما يقابله من الإيجاب واذا[١٦٣٤] أبسط من السلب كذلك كانت القضية السالبة محتاجة في المعقولية الى الموجبة فبهذا[١٦٣٥] المعنى قيل الإيجاب أبسط من السلب.

[ك: ٩٦٤] وتسمية القضايا الموجبة بالحملي والمتصل والمنفصل بطريق الحقيقة لكون كل واحدة من الحملية والمتصلة والمنفصلة مشتملة على معنى اللفظ الذى أطلق عليه وأما تسمية السوالب بها مجاز لكونها مقابلات لما هذا شأنه وكذلك تسمية المتصلة بالشرطية موافقة لوضع العرب لكون أدواتها أدوات الشرط وأما تسمية المنفصلة بها فمجاز لما بينها وبين المتصلة[١٦٣٦] من المناسبة وهي كون كلّ واحد منهما مركبة من قضيتين وكذلك كون كل واحدة منهما بحالة يلزم من وضع جزء منها أو رفعه[١٦٣٧] وضع الاخر أو رفعه فإن المتصلة يلزم من وضع ملزومها وضع لازمها ومن رفع لازمها رفع ملزومها والمنفصلة الحقيقة يلزم من وضع ايّ جزء فرض منها رفع الاخر وبالعكس والمانعة[١٦٣٨] الجمع يلزم من وضع أحد جزئيها[٥٨أ] رفع الآخر، والمانعة الخلو[١٦٣٩] من رفع أحد جزئيها ووضع الآخر.

[ك: ٩٦٥] ولما كانت القضية الحملية متقدمة على الشرطية طبعا وجب ان يكون متقدمة عليها ايضا وضعا فلنتكلم أوّلا فيها.

[١٦٣١] ج: أبدا.

[١٦٣٢] ج – المراتب.

[١٦٣٣] ل – انما، صح هامش.

[١٦٣٤] ج – واذا، ج + أبسط من السلب.

[١٦٣٥] ر – فبهذا، صح هامش.

[١٦٣٦] ر – ~~التقاسيم~~.

[١٦٣٧] ج – أو رفعه.

[١٦٣٨] ل: والما.

[١٦٣٩] ر – ~~يلزم من رفع أحد جزئيها~~.

البحث الثاني في الروابط

[ك: ٩٦٦] القضية الحملية انما يتحقق ماهيتها بأمور ثلاثة:

[ك: ٩٦٧] أحدها: معنى الموضوع، والثاني معنى المحمول، والثالث نسبة بينهما بها[١٦٤٠] يرتبط المحمول بالموضوع. أما ارتباط هو هو وهو الإيجاب أو ارتباط ليس هو هو وهو السلب لأنا لو تصورنا معنى الموضوع و معنى[١٦٤١] المحمول ولم نتصور هذه النسبة المذكورة، لم يكن المتصور لنا قضية حملية. فإذن ههنا معنى آخر زائد على معنى الموضوع والمحمول من جهة، أن يدل عليه بلفظ ثالث لتكون الألفاظ موازنة للمعاني. ويسمى ذلك اللفظ أعنى اللفظ[١٦٤٢] الدال على النسبة المذكورة رابطة وإن حذفت هذه الرابطة في بعض اللغات فقد ترك ما يجب ذكره وكان[١٦٤٣] مضمرا حينئذ في النفس وحذفها في الذكر انما يكون اعتمادا على شعور الذهن لمدلولها لمقتضى التعارف في تلك اللغة. كما في العربية فإنّ كثيرا ما يحذف الرّابطة إتّكالًا على شعور الذهن بمعناها ويسمى القضية حينئذ ثنائية. وإن لم يحذف هذه الرابطة بل تلفظت بها سميت القضية ثلاثية ولا شكّ أنّ الرابطة من قبيل الأدوات فتارة تكون في قالب الكلمة وهي الكلمات الناقصة التى يسمى كلمات وجودية، وقد عرفتها ويسمى رابطة زمانية. وتارة تكون في قالب الإسم مثل كلّ واحد من المضمرات حالة كونها رابطة المسمى عند أهل العربية فصلا[١٦٤٤] وعمادا ويسمى هذه الروابط أعنى التى في قالب الإسم روابط غير زمانية واللغات مختلفة في استعمال الروابط فالواجب في اللغة اليونان أن يذكر كل قضية حملية كانت أو شرطية برابطة زمانية وذلك في لغة العرب انما يجب في الشرطيات المتصلة فقط. وأما الحمليات فقد يذكر فيها ثنائية تارة[١٦٤٥] وثلاثية[١٦٤٦] أخرى برابطة زمانية وبرابطة غير زمانية وفي اللغة الفرس لا يكون الحملية الّا ثلاثية برابطة وتلك الرابطة إما لفظة زائدة زمانية كقولهم "بود" و" باشد" أو غير زمانية كقولهم "هست" و"هيْ" وإمّا حركة في آخر المحمول كقولهم "زيدٌ دَبيرٌ."

[١٦٤٠] ج – بها.

[١٦٤١] ج، ر – معنى.

[١٦٤٢] ر – أعني اللفظ، صح هامش.

[١٦٤٣] ر – وكان.

[١٦٤٤] ر – فصلا، صح هامش.

[١٦٤٥] ر – تارة، صح هامش.

[١٦٤٦] ر – ~~تارة~~.

[ك ٩٦٨] قال الشيخ في الشفآء أنّ المحمول اذا كان كلمة؛ كقولهم "زيد يكتب" أو إسما مشتقا كقولنا "زيد كاتب" لم يبعد أن يرتبط وحده أي بدون ذلك الرابطة بالموضوع بواسطة ما يتضمّنه من الضمير المستكنّ فيه الموجب انتسابه الى موضوع ما فاذن ليست حاجة المحمولات التى هي كلمات أو إسما مشتقة الى الرابطة في الانتساب الى الموضوع كحاجة المحمولات التى هي جوامد لعدم النسبة فيها أصلا.

[ك ٩٦٩] ثم قال: أعنى الشيخ بعد ذلك أنّ المحمول الذي هو كلمة أو إسم مشتق وإن دلّ على كونه منسوبا الى موضوع مّا، لكن لا يدل على كونه منسوبا الى موضوع معين والحاجة انما هي الى الرابطة التى يوجب ارتباط المحمول بموضوع معيّن. واذا كان كذلك، وجب ذكر الرابطة في هذين المثالين أيضا.

[ك ٩٧٠] ثمّ قال: الروابط الزّمانية في لغة العرب أيضا لا يدلّ على ارتباط المحمول بموضوع معيّن بل لا يدلّ الّا على الارتباط بموضوع ما. والدّال على الارتباط بموضوع معيّن في اللغة العربية ليس الّا الروابط غير الزّمانية فإنها يدلّ على انتساب المحمول الى موضوع معيّن مشار اليه وجعل مراتب القضايا في ذلك ثلاثا ثنائية وقد عرفتها.

[ك ٩٧١] وثلاثية تامة وهي القضية التى الرّابطة المذكورة فيها يدلّ على نسبة المحمول الى موضوع معيّن كالقضية المذكورة بالرّابطة الغير الزّمانية في اللغة العربية.

[ك ٩٧٢] والثالثة ثلاثية غير تامة وهي القضية التى الرّابطة المذكورة فيها يدلّ على نسبة المحمول الى موضوع غير معين كالقضية التى ذكرت في اللغة العربية برابطة زمانية اذ الكلمة التى يكون المحمول فيها كلمة أو إسما مشتقا.

[ك ٩٧٣] ويظهر مما ذكرنا مراد الشيخ من قوله في كتاب الاشارات. أنا اذا قلنا "زيد كاتب" حقّه أن يقال "زيد هو كاتب" فانّه يتعين بذلك النسبة التى انما احتيج الى ذكر الرّابطة لتعيينها وإن كان هذا المحمول وسائر المحمولات الكلمة والمشتقة يتضمن نسبة ما دون المحمولات التى هي جوامد فلا يكون حاجتها الى الرّوابط مثل حاجة الجوامد اليها لما مرّ.

[ك ٩٧٤] وزال أيضا ما ذكره الإمام في شرحه الاشارات حيث توهم مخالفة هذا الكلام لما ذكره في الحكمة المشرقية وهو أنّ الكلمة اذا كانت محمولة يتضمن نسبتها الى موضوع ما.

[ك ٩٧٥] قال الإمام في كتبه أنّ محمول القضية اذا كان كلمةً أو إسما[٥٨ب] مشتقا، كان من حقّها أن يكون ثنائية لكون النسبة مدلولا عليها تضمنا فلم يجز أفرادها بالذكر والّا لوقع التكرار. وإن كان محمولها إسما جامدا من حقها أن يكون ثلاثية ويرد عليه ما نقلناه من الشيخ وهو أنّ الحاجة هي الانتساب الى موضوع معيّن والنسبة التى يتضمنها الكلمة والإسم المشتق لا يقتضى ذلك كيف.

[ك ٩٧٦] وأنّ الإمام نفسه اعترف في شرح الاشارات؛ بأنّ الكلمة لا تدلّ على النسبة الى موضوع معيّن وانما يدلّ على النسبة الى موضوع غير معيّن لا يقال انا اذا قلنا "زيد هو[1647] يكتب" كان لفظة "هو" مقدرة في آخر الكلمة مستكنة فيها، فلو ذكرنا الرّابطة أيضا لكنا قلنا "زيد هو يكتب هو" وأنه تكرار. لأنّا نقول لا نسلّم لزوم التكرار. وانما يلزم التكرار إن لو كان أحدهما عين الاخر، وهو ممنوع. فإنّ لفظة "هو" التى في آخر الكلمة ليست برابطة عندهم بل هي إسم للفاعل. والمتوسطة رابطة وأحدهما غير الأخرى.

[ك ٩٧٧] ولذلك اتّفقوا على أنّ المتأخرة إسم أمّا المتقدمة فذهب بعضهم الى أنها أداة واذا كان كذلك كان مدلول احدهما غير مدلول الاخرى فلم يكن تكرارا.

[ك ٩٧٨] وقد جاء في القرآن التصريح بالرّابطة مع كون المحمول متضمنا للنسبة كما في قوله تعالى ﴿كنتَ أنتَ الرّقيب﴾[مائدة، ١١٧/٥] مقروأً بالنصب وتقديره كان أنت أنت الرّقيب، ولو قرأ بالرفع كان أنت مبتدأ والرّقيب خبره؛ ومحلّ هذه الجملة هو النصب لكونه خبر كان هذا كلّه تقدير ما قاله الشيخ الّا أنّه يمكن أن يقال الدّليل على أنّ المحمول اذا كان كلمة أو إسما مشتقا تقتضى النسبة الى موضوع معيّن هو انا اذا قلنا مثلا "زيد يكتب" أو "كاتب" ليس المحمول بالحقيقة عندهم الكلمة وحدها في الأوّل ولا الإسم المشتق وحده في الثاني بل المحمول في الأوّل الجملة الحاصلة من الكلمة ومن إسم الفاعل المقدر بعدها وفي الثاني الجملة الحاصلة من الإسم ومن الضمير المستكن فيه والكلمة والإسم المشتق وإن لم يدلّ شيء منهما وحده على النسبة الى موضوع معين لكنّ الجملة الحاصلة منه ومما يستكن بعده من الضمير العائد الى المبتدأ السابق يدلّ على النسبة الى موضوع معين واذا كان كذلك كان ذكر الرّابطة مرّة اخرى تكرارا من غير فائدة.

[خ ٩٧٩] ثمّ قال: وبالجملة النزاع في ذلك راجع الي بحث لغوي خارج عن نظر المنطقي.

[1647] ج، ل – هو.

[ك ٩٨٠] فانّ المنطقي ليس عليه الّا أن يوجب ذكر ما يدلّ على النسبة الى موضوع معيّن فإن كانت الكلمة العربية والإسم المشتق العربي يوجب أن النسبة الى موضوع معيّن بحسب وضع أهل العربية لم يجب ذكر الرّابطة معها وإن لم يقتضيا النسبة الى موضوع معيّن بل لا يقتضى شيء منهما الّا النسبة الى موضوع غير معيّن وجب ذكر الرابطة معهما.

[خ ٩٨١]واعلم أنّ الرابطة الزّمانية قد يستعمل فيما لا يكون زمانيا كقولنا ﴿كان الله غفورا رحيما﴾ [النساء، ٩٦/٤] وفيما لا يختص بزمان كقولنا "كلّ ثلاثة يكون فردا."

[ك ٩٨٢] ونسبة أحد طرفي القضية وليكن الموضوع مثلا[١٦٤٨] الى الاخر بكونه موضوعا له غير نسبته اليه بكونه محمولا عليه اذ لو اتحدت هاتان النسبتان لم يكن بين مفهوم القضية وعكسها تغاير في المعنى وفي المفهوم. وليس كذلك. وكذلك يعلم انّ نسبة محمول القضية الي موضوعها بكونه محمولا عليه غير نسبته اليه بكونه موضوعا له لعين هذا الدّليل.

[ك ٩٨٣] هكذا ذكره المصنف وفيه نظر؛ لأنّ الشرطية[١٦٤٩] المذكورة ممنوعة أمّا في طرف الموضوع، فلأنّها انما يصدق إن لو كان مفهوم القضية التى هي الأصل عبارة عن نسبة موضوعها الى محمولها بالموضوعية ومفهوم عكسها عبارة عن نسبته اليه بالمحمولية، وليس كذلك. بل النسبة الاولى خارجة عن ماهية الأصل والثانية داخلة مقوّمة لماهية العكس ولا يلزم من اتّحاد[١٦٥٠] أمرين أحدهما[١٦٥١] خارج عن ماهية والآخر[١٦٥٢] داخل مقوّم[١٦٥٣] لماهية أخرى إتّحاده تينك[١٦٥٤] الماهيتين في المفهوم. وأمّا في طرف المحمول فلأنها انما يصدق إن لو كان مفهوم الأصل عبارة عن نسبة محموله الى موضوعه بالمحمولية[١٦٥٥] ومفهوم العكس عن نسبته اليه بالموضوعية وليس كذلك فإنّ النسبة الاولى داخلة مقومة لماهية الأصل والثانية خارجة عن ماهية العكس ولا يلزم من إتحادهما إتحاد الماهيتين في المفهوم وذلك ظاهر.:

[١٦٤٨] ل – وليكن الموضوع مثلا.

[١٦٤٩] ر + الشرطية.

[١٦٥٠] ل – ~~أمرين بالمحمولية~~.

[١٦٥١] ل – أمرين أحدهما.

[١٦٥٢] ل: أمر.

[١٦٥٣] ل: مفهوم.

[١٦٥٤] ل: بين.

[١٦٥٥] ل – بالمحمولية.

[خ ٩٨٤] ثمّ قال: بل ولا يتلازمان لأنهما قد يختلفان بالإيجاب والسّلب وبالجهة في القضايا الغير المنعكسة والمنعكسة[١٦٥٦] لا الى ما هو من نوعها.

[ك ٩٨٥] واعلم أنّ هذا إشارة الى دليل آخر على تغاير النسبتين المذكورتين في المفهوم. وتقديره أن يقال لو اتّحدت النسبتان[٥٩أ] المذكورتان في المفهوم لما اختلفتا في الكيف والجهة اصلا والعلم به ضروري لكنهما يختلفان في الكيف والجهة في القضايا التى ينعكس وبالجهة في القضايا التى ينعكس[١٦٥٧] الى قضية جهتها مخالفة لجهة الأصل.

[ك ٩٨٦] وقوله "وبل ولا يتلازمان" إن عنى به أنّ صدق[١٦٥٨] احدي النسبتين في كلّ قضية لا يستلزم الاخرى بتلك الكيفية والجهة كما وجّهنا به[١٦٥٩] فهو حقّ وإن عنى به أنّه ليس كلما صدقت احدىهما صدقت الاخرى بأيّة كيفية كانت وجهه سواء كانت[١٦٦٠] لازمة منها أو لم يكن فهو باطل لأنّ كلّ مفهومين متغايرين[١٦٦١] لا بدّ أن يكون أحدهما محمولا على الاخر أو مسلوبا عنه.

[ك ٩٨٧] إذا عرفت ذلك[١٦٦٢] فاعلم أنّ هذا أيضا فيه نظر: لأنّه إن ادّعى ذلك بالنسبة الى جميع القضايا حتى يكون معناه نسبة[١٦٦٣] موضوع كلّ قضية الى محموله بكونه موضوعا له غير نسبته اليه بكونه محمولا عليه ونسبة محموله الى موضوعه بكونه محمولا عليه غير نسبته اليه بكونه موضوعا له لزم من نفيه إتحاد هاتين النسبتين من الطرفين أو إتحادهما من طرف واحد في المفهوم في بعض القضايا وكذب ذلك ممنوع.

[ك ٩٨٨] وما ذكره من الاختلاف في الكيف في القضايا الغير المنعكسة وفي الجهة في المنعكسة لا الى ما هو من نوعها لا يقتضى كذب ذلك.

[ك ٩٨٩] وإن ادّعى ذلك بالنسبة الى بعض القضايا تمّ ما ذكره من الدّليل لكن من الظاهر أنّ مرادهم ليس إثبات ذلك بالنسبة الى بعض القضايا بل بالنسبة الى كلّ واحدة من القضايا.

[١٦٥٦] ر – والمنعكسة.

[١٦٥٧] ج – وبالجهة في القضايا التى ينعكس.

[١٦٥٨] ر – صدق.

[١٦٥٩] ر، ل – كما وجهنا به، صح هامش.

[١٦٦٠] ر + سواء كانت.

[١٦٦١] ر – وليكن الموضوع مثلا.

[١٦٦٢] ل: هذا؛ ل – لا بدّ أن يكون أحدهما محمولا على الآخر أو مسلوبا عنه اذا عرفت ذلك، صح هامش.

[١٦٦٣] ل – كلّ.

[ك ٩٩٠] وأنا أقول في بيان هذا المطلوب بالنسبة الى كلّ واحدة من القضايا هو أنّه لو لا ذلك لزم إتحاد النسبتين من الطّرفين أو إتحادهما من طرف واحد في المفهوم في بعض القضايا ولو كان كذلك لزم إتحادهما في[١٦٦٤] اللوازم؛ والتالي باطل، لأنّ النسبة الاولى من طرف الموضوع في كلّ قضية خارجة عنها وعن عكسها والثانية داخلة في مفهوم عكسها والأولى من طرف المحمول في كلّ قضية داخلة فيها وخارجة عن مفهوم عكسها والثانية خارجة عنهما جميعا وكذلك نسبة أحد طرفي القضية الى الاخر بالموضوعية غير نسبة الاخر اليه بالمحمولية والّا لم يبقَ[١٦٦٥] فرق بين موضوع القضية[١٦٦٦] ومحمولها لكن احدي هاتين النسبتين في قوّة الأخرى أي يلزم من صدق كلّ واحد منهما صدق الاخرى ويستحيل اختلافهما في الكيفية أو بالجهة.

[ك ٩٩١] واستدلّ على هذين القولين وقال " اذا كان الألف يثبت له الباء ثبوتا ضروريا كان الباء أيضا بحيث يثبت للألف ثبوتا ضروريا."

[ك ٩٩٢] وظاهر أنّ هذه الدّعوى ثابتة بالنسبة الى كلّ واحد من القضايا لجريان ما ذكرناه من الدّليل في جميع القضايا.

البحث الثالث في الخصوص والإهمال والحصر

[ك ٩٩٣] موضوع القضية الحملية إن كان مفهوما جزئيا، سمّيت القضية "مخصوصة وشخصية" وهي إما موجبة، إن كانت نسبة المحمول فيها الى الموضوع نسبة بها هو هو؛ كقولنا "زيد كاتب" وإما سالبة إن كانت النسبة المذكورة نسبة بها أنّه ليس هو هو؛ كقولنا "زيد ليس بكاتب" وإن كان موضوعها كليا[١٦٦٧] فإن بيّن حينئذ كمية أفراد المحكوم عليه أعنى بين الحكم المذكور فيها إمّا على كلّ الأفراد المحكوم عليه أو على بعضها سميت القضية حينئذ مسوّرة ومحصورة وإن لم يبين فيها كمية أفراد المحكوم عليه سميت مهملة سواء كانت موجبة كقولنا "الإنسان كاتب" أو سالبة كقولنا "الإنسان ليس بحجر".

[١٦٦٤] ر + في.

[١٦٦٥] ل: يبين.

[١٦٦٦] ج – ~~وعكسها~~.

[١٦٦٧] ر – كليا، صح هامش.

[ك ٩٩٤] ومنع بعضهم كون القضية مهملة حينئذ وقال انما يكون مهملة إن لو كان الحكم فيها على ما صدق عليه ذلك الكلي أمّا اذا[١٦٦٨] كان الحكم على نفس ذلك الكلّي من حيث هو عام كقولنا الحيوان جنس والإنسان نوع فلا.

[ك ٩٩٥] ولمّا كان[١٦٦٩] هذا السؤال واردا ههنا، زاد الأستاذ العلامة أثير الحق والدّين الأبهري برد الله مضجعه[١٦٧٠] تزويدا آخر وقال: حينئذ إن كان الحكم علي ما صدق عليه ذلك الكليّ كانت القضية مهملة وان كان على نفس ذلك الكلي من حيث هو عام كانت طبيعية كقولنا "الحيوان مقوّم للإنسان، والجسم مقوّم للحيوان" الى غيرهما من الأمثلة فإنّ شيئا منها ليس بمهملة اذ من لوازم صدق المهملة صدق الجزئيه وصدق شيء من تلك الأمثلة لا يستلزم صدق الجزئية.

[ك ٩٩٦] والمحصورات أربع لأنّه إن بيّن في القضية أنّ الحكم على كلّ الأفراد فهي الكلية وهي إمّا موجبة إن كان الحكم بالإيجاب حينئذ وسالبة إن كان بالسلب وإن بيّن أنّ الحكم على بعض الأفراد[٥٩ب] فهي الجزئية وهي إمّا[١٦٧١] موجبة إن كان الحكم بالإيجاب حينئذ وسالبة إن كان بالسلب[١٦٧٢].

[شرح أدوات السور]

[ك ٩٩٧] واللفظ الدّال على كميّة الأفراد يسمى سورا وهي في الموجبة الكلية "كلّ" كقولنا "كلّ إنسان حيوان" وفي السالبة الكلية "لا شيء" كقولنا "لا شيء ولا واحد[١٦٧٣] من الإنسان بحجر" وفي الموجبة الجزئية "بعض[١٦٧٤]" و"واحد" كقولنا "بعض الحيوان أو واحد من الحيوان إنسان" وفي السالبة الجزئية "ليس كلّ" و"ليس بعض" و"بعض ليس" ولا فرق بين هذه الأسوار الثلاثة أمّا بين الأوّل[١٦٧٥] والاخرين[١٦٧٦] فهو أنّ الأوّل يدلّ على سلب الحكم عن كلّ الأفراد بالمطابقة على معنى أنّ المحمول

[١٦٦٨] ج – اذا.

[١٦٦٩] ج – ~~ولما كان~~.

[١٦٧٠] ل – برد الله مضجعه.

[١٦٧١] ج – إمّا.

[١٦٧٢] ل – وإن بيّن أن الحكم على بعض الأفراد فهي الجزئية وهي إما موجبة إن كان الحكم بالإيجاب حينئذ وسالبة إن كان بالسلب، صح هامش.

[١٦٧٣] ج – ولا واحد.

[١٦٧٤] ر – بعض، صح هامش.

[١٦٧٥] ج + والأوّل.

[١٦٧٦] ج: الاخر.

ليس ثابتا لكلّ واحد واحد وعن البعض بالالتزام ضرورة أنّ المحمول اذا لم يكن ثابتا لكلّ واحد واحد[1677] كان مسلوبا عن البعض والاخيرين بالعكس اي كلّ واحد منهما يدلّ على سلب الحكم عن البعض بالمطابقة وعن كلّ الأفراد بالالتزام ضرورة أنّ المحمول اذا كان مسلوبا عن بعض الأفراد لا يكون ثابتا لكلّ واحد واحد منها وأمّا بين الاخرين فهو أنّ الثاني قد يستعمل السلب الكلي كقولنا "ليس بعض الناس بحجر" مريدا به سلب الحجر عن كلّ أفراد الإنسان ولا يستعمل للإيجاب أصلا. والثالث بالعكس أي قد يستعمل للإيجاب الجزئي كقولك "بعض الحيوان ليس بإنسان" مريدا به حمل اللّاإنسان على بعض أفراد الحيوان ولا[1678] يستعمل للسلب الكلي اصلا.

[ك ٩٩٨] ولكلّ واحد من اللغات المختلفة أسوارا مختصة به مثل لفظة "همه" في الإيجاب الكلي و"هيج" للسلب الكلي في اللغة الفارسية.

[ك ٩٩٩] واعلم أنّ هذه[1679] الأسوار اعنى أسوار المحصورات الأربع قد يذكر تارةً لبيان كمية الأجزاء كقولنا "كل أعضاء الإنسان بدن" و"بعض أعضائه يد وبعضها رجل" "ولا شيء من اعضائه حجرا" الى غير ذلك من الأمثلة وقد يذكر ويراد بها كمية الجزئيات التى هي محكوم عليها بحكم كما في الأمثلة التى مرت للمحصورات الأربع.

[ك ١٠٠٠] وصرّح الشيخ بأنّ المراد بها في هذا الفنّ ما يدلّ على الكمية بحسب الجزئيات لا على الكمية بحسب الاجزاء.

[ك ١٠٠١] ثمّ قال: واذا كان كذلك، فحقّها أن يرد على الموضوع دون المحمول لأنّ الصّادق عليه الشيء احتمل أن يكون كلّ الأفراد أو بعض الأفراد وأمّا الصّادق على الشيء[1680] فقلما يعرض ذلك الاحتمال فيه فاذا قرن السّور بالمحمول فقد انحرفت القضية عن الوضع الطبيعي لها. ولذلك يسمى القضية التى قرن السّور بمحمولها منحرفة.

[ك ١٠٠٢] وقبل الخوض في تفصيل القضايا المنحرفة لا بدّ من تقديم مقدّمة وهي أنّ نسبة محمول القضية الى موضوعها بالإيجاب إن كانت واجبة يسمى مادة الوجوب كقولنا "الإنسان حيوان" وإن

[1677] ر – واحد، صح هامش.

[1678] ج – لا.

[1679] ل: هذا.

[1680] ر – الشيء، صح هامش.

كانت ممتنعة يسمى مادة الامتناع كقولنا "الإنسان حجر" وإن كانت لا بالوجوب ولا بالامتناع يسمى مادة الإمكان كقولنا "كلّ إنسان كاتب."

[ك ١٠٠٣] اذا عرفت هذا، فنقول؛ المحمول الذي قرن به السّور؛ إمّا أن يكون شخصا أو كلّيا وعلى التقديرين فإما أن يكون محمولا على الشخص أو على الكلي فهذه أقسام أربعة من القضايا المنحرفة:

القسم الأوّل: وهو أن يكون المحمول المقترن به السّور شخصا ومحمولا على الشخص وحينئذ إن قرن به السّور الإيجاب الكلي أو سور الإيجاب الجزئي كذبت القضية في جميع المواد لأنّ المحمول لما لم يكن له أفراد امتنع الحكم بثبوت[١٦٨١] كلّها أو بعضها لشيء من الموضوعات وإن قرن به سور السلب الكلي أو سور السلب الجزئي كان الحكم بالعكس أي اذا قرن بالموضوع حرف السلب أو سور السلب الكلي أو الجزئي صدقت القضية في جميع المواد اذ لو كذبت في شيء منها لصدقت الموجبة التى مرت وعاد ما ذكرناه من المحذور الّا أنه يوهم الكذب لإبهامه كون المحمول ذا أفراد هذا اذا لم يقرن[١٦٨٢] بالموضوع شيء ما أصلا أو قرن به سور الإيجاب الكلي أو سور الإيجاب الجزئي أمّا اذا قرن به حرف السلب أو سور السلب الكلي أو سور السلب الجزئي كان الحكم بالعكس أي اذا قرن بالموضوع حرف السلب أو سور السلب الكلي أو الجزئي صدقت[١٦٨٣] القضية في جميع المواد[١٦٨٤] في القسم الأوّل لأنّ سلب الكاذب صادق وكذبت في جميعها في القسم الثاني لأنّ سلب الصادق كاذب.

القسم الثاني: وهو أن يكون المحمول المقترن به السور شخصا محمولا على الكلي[١٦٨٥] فحكمه مثل حكم القسم الأوّل من[١٦٨٦] غير تفاوت وعلته ظاهرة مما مر.

القسم الثالث: وهو أن يكون المحمول الذي قرن به السّور كليا محمولا على الشخص فنقول الموضوع في هذا القسم إن كان مسوّرا كان حكمه أيضا[١٦٨٧] مثل حكم القسم الأوّل من غير فرق فلا نطوّل

[١٦٨١] ج + بثبوت.

[١٦٨٢] ر – يقرن، صح هامش.

[١٦٨٣] ر – ~~المنفصلة~~.

[١٦٨٤] ج – اذ لو كذبت في شيء منها.........في جميع المواد.

[١٦٨٥] ر – الكلّي، صح هامش.

[١٦٨٦] ل – القسم الثاني وهو أن يكون المحمول المقترن به السور شخصا محمولا على الكلي فحكمه مثل حكم القسم الأوّل من، صح هامش.

[١٦٨٧] ج – أيضا.

الكلام بذكره. وأما اذا لم يكن الموضوع مسوّرا فالمقترن بالمحمول[١٦٨٨] حينئذ إن كان سور[١٦٨٩] إيجاب كلّي أو كذبت القضية في جميع المواد لامتناع ثبوت كلّ أفراد الحقيقة الواحدة لشيء معيّن مشخص وإن كان المقترن بالمحمول سور السلب الجزئي صدقت القضية في جميع المواد. ولميّته ظاهرة وإن كان المقترن بالمحمول سور إيجاب جزئي صدقت القضية في مادة الواجب[١٦٩٠][٦٠أ] وفي الطرف الذي يوافق الواجب من مادة الإمكان في الكيفية وهو الطرف الواقع منها[١٦٩١] ضرورة أنّ الطّرف الواقع منها يوافق الواجب في الكيفية لانتسابه الى ما هو ممكن له بتلك الكيفية وكذبت في مادة الامتناع وفي الطّرف الموافق لها في الكيفية من مادة الإمكان وهو الطّرف الغير الواقع ضرورة[١٦٩٢] أنّ الطّرف الغير الواقع منها يوافق الممتنع في الكيفية لانتسابه الى ما هو ممكن له بتلك الكيفية والمحمول السالب الكلي بالعكس اي اذا كان المقترن بالمحمول حينئذ سور سلب كلّي صدقت القضية في مادة الامتناع وفي الطرف الذي يوافق الامتناع في الكيفية من مادة الإمكان وكذبت في مادة الواجب[١٦٩٣] وفي الطرف الذي يوافق[١٦٩٤] الواجب في الكيفية من مادة الإمكان ولميّتهما ظاهرة مما مرّ. واذا قرن بالموضوع حرف سلب رافع للحكم، كان الأمر بالعكس. أي اذا قرن بالموضوع حرف السلب أو سور سلبي، كان الحكم فيما ذكرنا من الصور الأربع بالعكس؛ لأنّ القضية يصدق في الصورة الاولى وهي أن يكون المقترن بالمحمول سور إيجاب كلي في جميع المواد ويكذب في الثانية. وهي أن يكون المقترن به سور سلب جزئي في جميعها وأمّا في الصورة الثالثة[١٦٩٥] وهي أن يكون المقترن به سور إيجاب جزئي فيكذب في مادة الواجب والطرف الموافق لها من الإمكان ويصدق في مادة الممتنع والطّرف الموافق لها من الإمكان وأما في الصورة الرّابعة وهي أن يكون المقترن به سور سلب

[١٦٨٨] ر – بالمحمول، صح هامش.

[١٦٨٩] ج – إن كان سور.

[١٦٩٠] ج: الوجوب.

[١٦٩١] ل – منها.

[١٦٩٢] ل – أن الطرف الواقع منها يوافق الواجب في الكيفية لانتسابه الى ما هو ممكن له بتلك الكيفية وكذبت في مادة الامتناع وفي الطرف الموافق لها في الكيفية من مادة الإمكان وهو الطرف الغير الواقع ضرورة، صح هامش.

[١٦٩٣] ر – ~~الإمكان~~.

[١٦٩٤] ج – الامتناع في الكيفية من مادة الإمكان وكذبت في مادة الواجب وفي الطرف الذي يوافق.

[١٦٩٥] ج: الثانية.

كلي فيكذب في مادة الامتناع والطرف الموافق لها في الإمكان وتصدق في مادة الواجب والطرف الموافق لها من الإمكان[١٦٩٦] وعلة كلّ ذلك هي أنّ سلب الصادق كاذب وسلب الكاذب صادق.

القسم الرّابع: وهو أن يكون المحمول الذي قرن به[١٦٩٧] السّور كليّا محمولا على الكلّي فنقول الموضوع إمّا أن يكون مسوّرا في هذا القسم أو لا يكون مسوّرا فإن لم يكن مسوّرا كان حكمه أنّ القضية يكذب في جميع المواد إن كان السّور المقترن بالمحمول سور إيجاب كلّي سواء أريد بالموضوع الطبيعة العامة أو أريد به الإهمال أمّا اذا أريد به الطبيعة العامة فلامتناع اتّصاف الطبيعة العامة من حيث هي عامة لشيء من أفراد حقيقة ما فضلا عن إتّصافها بكلّ واحد واحد من أفراد تلك الحقيقة وأمّا اذا أريد به الإهمال فلتوقف صدق المهملة على صدق الجزئية وامتناع إتّصاف شيء من أفراد الموضوع بكلّ واحد واحد من أفراد المحمول ويصدق في جميعها إن كان السّور المقترن بالمحمول سور سلب جزئي ولميته ظاهرة مما مرّ ويصدق في مادة الواجب والطرف الموافق لها من الإمكان دون مادة الممتنع والطرف الموافق لها من الإمكان إن كان السّور المقترن بالمحمول سور إيجاب جزئي ويصدق في مادة الامتناع والطرف الموافق لها من الإمكان دون مادة الواجب والطّرف الموافق لها من الإمكان إن كان السّور المقترن بالمحمول سور سلب كلّي وإن قرن بالموضوع حرف سلب رافع للحكم أو سور سلب كلي أو جزئي كان الحكم في الصور الأربع المذكورة على العكس على الوجه الذي ذكرناه قبل هذا القسم.

[ك ١٠٠٤] وأما اذا كان الموضوع مسوّرا إن كان مسورا بسور الإيجاب الكلي كانت القضية كاذبة في جميع المواد[١٦٩٨] إن كان المقترن بالمحمول أيضا سور إيجاب كلي لما عرفت من امتناع إتصاف كلّ فرد من أفراد الموضوع بكلّ واحد واحد من أفراد المحمول.

[١٦٩٦] ج – ويصدق في مادة الممتنع والطرف الموافق لها من الإمكان وأما في الصورة الرّابعة وهي أن يكون المقترن به سور سلب كلي فيكذب في مادّة الامتناع والطرف الموافق لها في الإمكان وتصدق في مادة الواجب والطرف الموافق لها من الإمكان.

[١٦٩٧] ر – ~~في مادة~~.

[١٦٩٨] ر – المواد، صح هامش.

[ك ١٠٠٥] اللهم الّا أن يراد بكلّ كلّ واحد واحد بل الكلّي من حيث هو جملة أو أريد توزّع الكل على الكلّ فحينئذ يصدق في الواجب المساوي كقولنا مجموع أفراد الإنسان مجموع أفراد الناطق على التقدير الأوّل وكلّ واحد من أفراد الإنسان يصدق[١٦٩٩] عليه واحد من أفراد الناطق على تقدير الثاني.

[ك ١٠٠٦] ولكن الشيخ صرّح في الشفآء بأنّ المراد ههنا بالكلّ ليس هو الكلّ من حيث هو الكلّ وجملة ولا تزوّع الكلّ على الكلّ بل كلّ واحد واحد وصادقة في جميع المواد إن[١٧٠٠] كان المقترن بالمحمول سور سلب جزئي وإن كان المقترن بالمحمول سور إيجاب جزئي حينئذ يصدق القضية في مادة الواجب وفي الطرف الموافق لها من مادة الإمكان ولا يصدق في الممتنع والطّرف الذي يوافقه من الإمكان وإن كان المقترن بالمحمول سور سلب كليّ حينئذ تصدق القضية في مادة الامتناع والطّرف الموافق لها من الإمكان ولا تصدق في مادة الواجب والطّرف الموافق لها من الإمكان وكذلك[١٧٠١] الحكم في الأقسام الأربعة إن كان الموضوع مسوّرا بسور إيجاب جزئي وإن كان الموضوع مسور بسور السلب الكلي بحيث حكمنا بصدق القضية والموضوع مسور بسور الإيجاب الجزئي كانت القضية كاذبة حينئذ وصادقة حيث حكمنا بكذبها والموضوع مسور بسور الإيجاب الجزئي[١٧٠٢] وإن كان الموضوع مسورا بسور السلب الجزئي كانت القضية صادقة حيث كانت كاذبة والموضوع مسور بسور الإيجاب الكلي وكاذبة حيث كانت صادقة هناك.

[ك ١٠٠٧] إذا عرفت هذا فلنذكر ضابطا به ينضبط جميع الأحكام[٦٠ب] المذكورة في الأقسام الأربعة فنقول كلما تحقق أحد الأمور الثلاثة وهو إمّا كون أحد طرفي القضية شخصا مسورا بأيّ سور كان أو كون السور المقترن بالمحمول سور إيجاب كلّي أو سور سلب جزئي كانت القضية صادقة في جميع المواد اذا اختلف الطرفان في مقارنة حرف السلب وصدقت[١٧٠٣] إن اتفقا فيها بأن يكون حرف السلب موجودا فيهما أو ليس موجودا في شيء منهما وكلما لم يكن كذلك صدقت القضية في المادة

[١٦٩٩] ج – في الواجب المساوي كقولنا مجموع أفراد الإنسان مجموع أفراد الناطق على التقدير الأوّل وكلّ واحد من أفراد الإنسان يصدق.

[١٧٠٠] ر – إن، صح هامش.

[١٧٠١] ج – القضية في مادة الامتناع والطرف الموافق لها من الإمكان ولا تصدق في مادة واجب والطرف الموافق لها من الامكان وكذلك

[١٧٠٢] ج – كانت القضية كاذبة حينئذ وصادقة حيث حكمنا بكذبها والموضوع مسور بسور الإيجاب الجزئي.

[١٧٠٣] ر: وكذبت.

الممتنعة والطّرف الموافق لها في الكيفية من الإمكان وهو الطّرف الغير[١٧٠٤] الواقع اذا اختلف الطرفان في المقارنة المذكورة وكذبت في المادة الواجبة والطّرف الموافق لها في الكيفية من الإمكان وهو الطرف الواقع وأما اذا اتفق الطرفان في المقارنة فصدقت في مادة الواجب وما يوافقها من مادة الإمكان وكذبت في مادة الامتناع وما يوافقها من مادة الإمكان.

[ك ١٠٠٨] واذا أحطت بهذا الضابط إحاطة تامة وحقيقية سهل عليك استخراج[١٧٠٥] الأحكام في القضايا المنحرفة وليس فيها كثير نفع.

[ك ١٠٠٩] والشيخ ادّعى في الشفآء "أنه انما نذكرها لجريان العادة بذكرها".

[ك ١٠١٠] اذا عرفت هذا فلنعد الى المحصورات الأربع التى ذكرناها ونحقق مفهوم كلّ واحد منها بحسب اعتبار الموضوع ولنبدأ بالموجبة الكلية فنقول اذا قلنا كلّ "ج" مريدا بقولنا كلّ "ج" السور الكلّي المذكور لا نعنى به الجيم الكلي ولا الكلّ من حيث هو كلّ بل كلّ واحد واحد. والفرق بين هذه المفهومات الثلاثة هو أنّ الجيم الكلي جزء لكل واحد واحد باعتبار ما وكل واحد واحد جزء لمفهوم الكلّ من حيث هو كلّ ولأنّ الحكم قد يصدق على المفهوم الأوّل دون الاخرين كقولنا للكلي أنّه نوع أو جنس أو فصل أو خاصة أو عرض عام ولا يصدق شيء من هذه الأمور لا[١٧٠٦] على الكلّ من حيث هو كلّ ولا على كلّ واحد واحد وكذلك قد يصدق الحكم على المفهوم الثاني دون المفهوم[١٧٠٧] الأوّل والثالث كقولنا كلّ عضو هو[١٧٠٨] بدن مريدا به كلّ الأعضاء من حيث هو كلّ ولا يصدق ذلك لا على المفهوم الأوّل ولا على المفهوم الثالث وكذلك قد يصدق الحكم على المفهوم الثالث دون المفهومين الأوّلين كقولنا كلّ إنسان شخص موجود في زمان مّا ولا يصدق ذلك على شيء من المفهومين الأوّلين وانما عنينا به المفهوم الثالث دون أحد المفهومين الأوّلين[١٧٠٩] لانا لو عنينا به أحد المفهومين الأولين لم يتعدّ الحكم على الاوسط بالاكبر الى الاصغر ضرورةً أنّ الحكم على أحد المتغايرين اللذين لا

[١٧٠٤] ج – الغير، صح هامش.

[١٧٠٥] ج – ~~العلوم~~.

[١٧٠٦] ج – لا.

[١٧٠٧] ل – المفهوم.

[١٧٠٨] ج – هو.

[١٧٠٩] ر – كقولنا كلّ إنسان شخص موجود في زمان ما ولا يصدق ذلك على شيء من المفهومين الأوّلين وانما عنينا به المفهوم الثالث دون أحد المفهومين الأولين، صح هامش.

يكون المحكوم عليه منهما شاملا للاخر لا يتعدى الى الآخر والعلم به ضروري أما اذا عنينا به المفهوم الثالث على معنى أنّ كلّ ما يصدق عليه الحكم بالفعل كما ذهب اليه الشيخ[١٧١٠] كان الحكم بالأكبر على كلّ واحد مما صدق عليه الأوسط فيتعدى هذا الحكم الى الأصغر لكونه من جملة تلك الأفراد. ثمّ الذي يصدق عليه الجيم بالفعل يحتمل أن يكون الجيم[١٧١١] حقيقته ويحتمل أن يكون مغايرا لحقيقته وكان حقيقته ما صدق عليه الجيم هي المحمول في القضية أو أمرا ثالثا مغايرا للموضوع والمحمول فيها لأنّ ما صدق عليه الجيم بالفعل اعمّ؛ مما حقيقته حقيقة الجيم، ومما هو موصوف بالجيم.

[ك ١٠١١] اذا عرفت هذا فاعلم انا لا نعنى بقولنا كلّ ما يصدق عليه الجيم بالفعل ما يكون حقيقته حقيقة الجيم لانا لو عنينا به ذلك منع اندراج الأصغر تحت الأوسط في حقّ هذا الحكم اعنى الحكم على الأوسط لانحصاره حينئذ على نفس تلك الحقيقة فقط. واذا كان كذلك لا يتعدّى الحكم على[١٧١٢] الأوسط بالأكبر الى الأصغر فيفوت[١٧١٣] الغرض من تركيب القياس ولا ما يكون موصوفا بالجيم والّا لكان لكلّ موضوع موضوع ولذلك الموضوع موضوع آخر ولذلك الاخر موضوع[١٧١٤] آخر وهلمّ جرا الى غير النهاية لأنّ كلّ ما كان موصوفا بصفة فتلك الصفة محمولة عليه وكلّ محمول فله موضوع فلهذه الصفة العنوانية موضوع ولذلك الموضوع أيضا صفة يعبر عنه بها لانا نتكلم على هذا[١٧١٥] التقدير وتلك الصفة أيضا محمولة عليه فيكون لها موضوع ولذلك الموضوع أيضا صفة يعبر عنه بها وهكذا الى ما لا يتماهي فيلزم من[١٧١٦] حمل معنى واحد على غيره أن يكون هناك موضوعات مترتبة الى غير النهاية كلّ متأخر صفة لما يليه من المتقدم وانه محال.

[ك ١٠١٢] هكذا قرّره الإمام في شرح العيون ويمكن بيان هذا المطلوب بطريق آخر وهو أن يقال لو عنينا بقولنا كلّ ما يصدق[٦١أ] عليه أنّه[١٧١٧] "ج" بالفعل كلّ ما يكون موصوفا بالجيم يوجب أن يكون

[١٧١٠] ج – على معنى أنّ كلّ ما يصدق عليه الجيم بالفعل كما ذهب اليه الشيخ، صح هامش.

[١٧١١] ج – الجيم.

[١٧١٢] ر: على.

[١٧١٣] ج – فيفوت.

[١٧١٤] ل – موضوع.

[١٧١٥] ل – هذا.

[١٧١٦] ج – من.

[١٧١٧] ج – أنّه.

موضوع جميع القضايا المذكورة في العلوم صفة لغيره ولو وجب ذلك لما جاز استعمال القضايا التى موضوعاتها في الذكر عين موضوعاتها في الحقيقة في شيء من العلوم فيما[1718] كان يصح أن يقال في العلوم كلّ جسم إمّا متحرك أو ساكن وكلّ انسان حيوان وكلّ حيوان جسم الى غير[1719] ذلك من القضايا التى موضوعاتها الاسماء الجوامد ومن البيّن أنّ الأمر ليس كذلك.

[ك ١٠١٣] واذا بطل اعتبار كلّ واحد من الاخصين المذكورين، تعين اعتبار المعنى الاعم منهما. وهو الذي يصدق عليه أنه "ج" بالفعل سواء كان ما يصدق عليه الجيم حقيقته حقيقة الجيم أو موصوف له حتى يستمرّ في جميع القضايا هذا كلّه اذا قلنا كلّ "ج" وسكتنا عليه وأمّا اذا حملنا عليه غيره وقلنا مثلا كلّ "ج" "ب"فالحكم بالباء في الحقيقة على الذات التى يصدق عليها الجيم بالفعل وهو الموضوع في الحقيقة ويسمى ذات الموضوع والذى يعبر به عن الموضوع بالحقيقة وهو الموضوع في الذكر كالجيم في مثالنا يسمى وصف الموضوع وعنوان الموضوع وهو أعنى العنوان قد يكون عين الذات وذلك اذا كان الجيم وحقيقته ما صدق عليه الجيم واحدا كقولنا "كلّ انسان حيوان" وقد يكون مغايرا ايّاها وذلك حيث لم يكن كذلك.[1720] واذا كان العنوان مغايرا للذات، جاز أن يكون دائما بدوام الذات ولازما اياها: كقولنا "كلّ ضاحك بالقوة هو إنسان." وقد يكون من الأوصاف المفارقة للذات: كقولنا "كل ضاحك بالفعل هو إنسان." وبما ذكرنا من تفسير الحمل والوضع سقطت شبهة من قدح في حمل الشيء على الشيء بأن قال لو حملنا الباء على الجيم مثلا وقلنا: كلّ "ج" "ب" فمفهوم أحد الطرفين اعنى الجيم والباء إن كان عين الاخر لم يفد الحمل شيئا فلا يكون هناك حمل ووضع[1721] بالحقيقة وإن كان مغايرا له امتنع الحكم على أحدهما بأنّه هو الاخر لامتناع أن يكون أحد المتغايرين عين الاخر. لانا نختار القسم الثاني وهو أن يكون الطرفان متغايرين.

[ك ١٠١٤] قوله "لو كان كذلك لامتنع الحكم علي احدهما بأنّه[1722] هو الاخر." قلنا لا نسلّم وانما نمتنع ذلك إن لو كان المراد بالحمل والوضع أنّ المحمول عين الموضوع وليس كذلك بل المراد انما

[1718] ج: ما.

[1719] ر – ~~النهاية~~.

[1720] ر: لذلك.

[1721] ج >< وضع وحمل.

[1722] ر – ~~الآخر~~.

صدق[1723] عليه الموضوع في الذكر يصدق عليه المحمول واذا كان كذلك جاز أن يتغاير الطّرفان ويصدق أحدهما على ما يصدق عليه الآخر لجواز صدق المفهومات المتغايرة على ذات واحدة.

[ك ١٠١٥] والشيخ الفاضل الفارابي لا يعتبر الثبوت[1724] بالفعل في وصف الموضوع بل اصطلاحه على أنّ قولنا كلّ "ج" المراد منه كلّ ما يصدق عليه "ج" بالإمكان حتى يتناول ما يصدق عليه أنّه "ج" بالفعل[1725] وما يصدق عليه أنه "ج" بالقوة.

[ك ١٠١٦] والشيخ يعتبر الثبوت بالفعل.

[ك ١٠١٧] قال الإمام في الملخص هذا بحث لفظي؛ لأنّ من قال كلّ "ج" فله أن[1726] يريد به ما شاء لكنّ اللغة يأتى ما قاله الفارابي لأنّ الأسود لا يتناول الذات الخالية عن السواد وإن كانت ممكنة الإتصاف به.

[ك ١٠١٨] إذا عرفت هذا فاعلم أنّ الشيخ لا يعتبر قيدا زائدا على نفس الثبوت بالفعل بل مراده بذلك ما هو "ج" بالفعل في وقت ما وهو اعمّ مما هو "ج" بالضرورة أو دائما أو لا بالضرورة أو لا دائما ومما هو "ج" بالفعل وقت الحكم أو قبله أو بعده، وإن عيّن أحد هذه الأمور وقال مثلا كلّ "ج" بالضرورة أو كلّ ما هو "ج" وقت الحكم كان وصف الموضوع هو ذلك المجموع.

[ك ١٠١٩] ثم قال المصنف بعد هذا الكلام ويعود الكلام في ارادة الإطلاق به ومعناه أن المراد بقولنا كلّ "ج" بالضرورة ليس كلّ ما يمكن أن يكون "ج" بالضرورة بل كلّ ما صدق عليه أنه "ج" بالضرورة بالإطلاق وعلى هذا القياس اذا قيّد الموضوع بالفعل بجهة من الجهات أو بوقت من الأوقات.

[ك ١٠٢٠] واعلم أنّ مسمى الجيم يصدق عليه أنّه "ج" بالفعل واذا كان كذلك يندرج تحت قولنا[1727] كلّ[1728] "ج" نعم لو أريد بقولنا كلّ "ج" ما يصدق عليه أنّه "ج" من الأفراد الشخصية إن كان الجيم نوعا كالإنسان أو ما يماثل النوع في المرتبة مثل الفصل والخاصة المساوية كالناطق والضاحك بالقوّة

[1723] ر – انما صدق، صح هامش.

[1724] ر – الثبوت، صح هامش.

[1725] ج: بالإمكان.

[1726] ر – ~~يعني~~.

[1727] ل – تحت قولنا.

[1728] ل: في كلّ.

بالقياس الى الإنسان ومن الأفراد النوعية والشخصية معا إن كان الجيم جنسا كالحيوان أو ما هو[١٧٢٩] في[١٧٣٠] مرتبته في العموم و الخصوص كالحسّاس والماشي بالقوة بالقياس الى الحيوان يخرج عنه المسمى.

[ك ١٠٢١] والفرق بين الاعتبارين أعنى بين ما إذا أريد بكلّ "ج" ما يصدق عليه أنّه "ج" من غير التعرّض للأفراد وبين ما اذا أريد بكلّ "ج" ما يصدق عليه أنه "ج" من الأفراد الشخصية أو النوعية والشخصية معا ظاهر[٦١ب] لأنّ بالاعتبار الثاني يصدق قولنا كلّ انسان فهو غير نوع وكلّ حيوان فهو غير جنس ضرورة انحصار ما يصدق عليه الإنسان في الأفراد الشخصية بهذا الاعتبار وانتفاء النوعية عن كلّ واحد منها وانحصار ما يصدق عليه الحيوان في الأفراد النوعية والشخصية معا بهذا الاعتبار وانتفاء الجنسية عن كلّ واحد من الأنواع والأشخاص ويكذب كلّ واحد منهما بالاعتبار الأوّل ضرورة اندراج المسمى في موضوع كل واحدة من هاتين القضيتين وحمل النوع على مسمى للإنسان وحمل الجنس على مسمى الحيوان.

[ك ١٠٢٢] هذا مفهوم ما ذكره المصنّف لكن يجب أن تعلم أنّ النوع انما يحمل على الإنسان بشرط العموم وكذا الجنس على الحيوان انما يحمل عليه بشرط العموم ولكلّ واحد من العلماء الاصطلاح على اي واحد شاء من هذين الاعتبارين وعلى مفهوم ثالث مغاير لهما الّا أنّ الشيخ صرّح بالاصطلاح على الاعتبار الثاني في المقالة الاولى من الفنّ[١٧٣١] الرابع من منطق الشفآء.

[ك ١٠٢٣] قال المصنف واصطلاحنا في تحقيق مفهومات الأسوار الأربعة على حسب ما نقلناه من الشيخ.

[ك ١٠٢٤] اذا عرفت هذا فاعلم أنّ قولنا كلّ "ج"[١٧٣٢] "ب"[١٧٣٣] بعد رعاية الأمور المذكورة قد يعتبر بحسب الوجود الخارجي تارة وقد يعتبر بحسب الحقيقة أخرى.

[ك ١٠٢٥] أمّا الأوّل فالمراد منه أنّ كلّ ما صدق عليه الجيم في الخارج في الجملة سواء كان حال الحكم أو قبله أو بعده صدق عليه الباء في الخارج واعتبار القضية بهذا الوجه يستدعى صدق كلّ واحد

١٧٢٩ ج – هو، ل: يكون.

١٧٣٠ ر – ~~مرتبته~~.

١٧٣١ ج – ~~الأوّل~~.

١٧٣٢ ر – ~~تارة~~.

١٧٣٣ ل: تارة.

من طرفيها اعنى الموضوع في الذكر والمحمول على الموجود الخارجي واقتصار الحكم فيها على ما وجد في الخارج أو يوجد من أفراد الموضوع.

[ك ١٠٢٦] وأمّا الثاني فليس المراد منه كلّ ما له دخول في الوجود في الجملة بل كلّ ما لو وجد كان "ج" فهو بحيث لو وجد كان "ب".

[ك ١٠٢٧] وتوهّم بعضهم أنّ ذلك شرطية متصلة لا حملية وكذب هذا الوهم ظاهر لمن يفهم معنى الحملية و المتصلة فانّ كلّ واحد من طرفي هذه القضية عند التحليل في حكم المفرد والطرف الثاني محمول على الطرف الأوّل لأنّ معناه كلّ ما هو بحيث اذا وجد كان "ج" فهو بحيث اذا وجد كان "ب" فهو إذن حكم بالحيثية الثانية على كلّ[١٧٣٤] ما صدق عليه الحيثية الاولى.

[ك ١٠٢٨] وكيف فإنّ ذلك غير مشتبهة على أهل العربية أيضا فإنهم لا يسمون هذه القضية جملة شرطية بل يسمونها جملة خبرية ويقولون أنّ لفظة ما في كلّ واحد من طرفي هذه القضية إمّا موصولة أو نكرة موصوفة وأنها مع ما بعدها في حكم المفرد وأحدهما مبتدأ والاخر خبر. وهذا الاعتبار أعنى الثاني لا يتوقف على وجود شيء من الطرفين في الخارج بل يصدق وأنّ عدم كلّ واحد من الطرفين[١٧٣٥] عن الخارج وبتقدير وجود الطرفين أو أحدهما في الخارج لا يكون الحكم فيه مقصورا[١٧٣٦] على الموجودات الخارجية بل على كلّ ما لو وجد سواء كان موجودا أو لم يكن.

[ك ١٠٢٩] والفرق بين الاعتبارين ظاهر؛ فانا لو قدرنا انحصار الألوان الخارجية في السواد وقلنا لو[١٧٣٧] لم يوجد في الخارج من الالوان الّا السواد صدق بالاعتبار الثاني كلّ بياض لون لانّ معناه كلّ ما لو وجد كان بياضا فهو بحيث لو وجد كان لونا وهو صادق وان لم يكن للبياض وجود في الخارج وكذب بهذا الاعتبار كلّ لون سواد لانّ معناه كلّ ما لو وجد كان لونا فهو بحيث لو وجد كان سوادا ومن البيّن انه ليس كذلك لجواز أن يكون بياضا او لونا اخر من الالوان المتوسط بين السواد والبياض.

[١٧٣٤] ل – كلّ.

[١٧٣٥] ل – في الخارج بل يصدق وأنّ عدم كلّ واحد من الطرفين.

[١٧٣٦] ر – مقصورا، صح هامش.

[١٧٣٧] ج – لو.

[ك ١٠٣٠] وأمّا بالاعتبار الأوّل[١٧٣٨] فبالعكس من ذلك لانّه يكذب قولنا كلّ بياض لون لانّ معناه كلّ ما هو بياض في الخارج فهو[١٧٣٩] لون في الخارج واذا لم يكن للبياض وجود في الخارج كان كاذبا ويصدق قولنا[١٧٤٠] كلّ لون سواد لأنّ معناه كلّ لون في الخارج فهو سواد في الخارج وصدق ذلك ظاهر حينئذ.

[ك ١٠٣١] وإذا عرفت أنّ الموجبة الكلية كيف يوجد بالاعتبارين عرفت كيفية أخذ الثلاث الباقية من المحصورات بالاعتبارين جميعا لأنّ الموجبة الجزئية هي الحكم على بعض ما حكم عليه في الموجبة الكلية والسالبة الكلية هي التى[١٧٤١] رفع ما أثبتته الموجبة الجزئية عن الموضوع الذي أثبتته له والسالبة الجزئية هي رفع ما أثبتته الموجبة الكلية عن الموضوع الذي أثبتته له.

[ك ١٠٣٢] وأنا أقول: الحكم على المعدومات والمحالات والممتنعات لا يمكن[١٧٤٢] والموضوع مأخوذ بأحد هذين الاعتبارين؛ لأنا اذا قلنا مثلا كلّ ما يصدق عليه أنّه شريك الباري يصدق عليه أنّه ممتنع الوجود في الخارج استحال[٦٢أ] صدقه بكلّ واحد من هذين الاعتبارين؛ لأنّه إن أخذ بحسب الخارج حتى كان معناه كلّ ما يصدق عليه أنّه شريك الباري من الموجودات الخارجية يصدق عليه أنه ممتنع الوجود في الخارج كان كذبه بيّنا وإن أخذ بحسب الحقيقة حتى كان معناه كلّ ما هو بحالة لو وجد كان شريك الباري فهو بحالة لو وجد كان ممتنع الوجود في الخارج كان كذبه أيضا بينا.

[ك ١٠٣٣] وإذا كان كذلك، ونحن كما نحكم على موضوعات موجودة بأحكام ايجابية وسلبية. كحكمنا على العالم بالحدوث أو القدم كذلك نحكم على موضوعات معدومة. أمّا[١٧٤٣] ممكنة الوجود كحكمنا على أشكال هندسية لم يوجد في الخارج بأحكام ايجابية وسلبية وإمّا ممتنعة الوجود كحكمنا على الممتنعات بأحكام ايجابية وسلبية وجب أن يكون موضوع القضية مأخوذا على وجه يشتمل الموضوعات الموجودة والموضوعات المعدومة وذلك بأن نقول موضوع القضية يجب أن يكون مشتملا في العقل مفروضا له شيء ما بالفعل سواء كان ذلك الشيء حاصلا له في الخارج أو لم يكن

[١٧٣٨] ر – ~~فبالعكس~~.

[١٧٣٩] ر: فلو.

[١٧٤٠] ر – قولنا، صح هامش.

[١٧٤١] ج، ر، ل – التى، صح هامش ل.

[١٧٤٢] ج + الّا.

[١٧٤٣] ج – أما.

حتى يمكننا الحكم عليه بأن نقول ما فرض له ذلك الشيء في العقل فهو محكوم عليه بأحكام خارجية أو ذهنية ايجابية او سلبية أمّا على سبيل الوجوب أو على سبيل الإمكان حتى يكون معنى الموجبة الكلية وهي قولنا كلّ "ج" "ب" أنّ كلّ ما هو في العقل مفروضا له الحيثية[١٧٤٤] بالفعل فهو محكوم عليه بأنه "ب" على هذا القياس سائر المحصورات الثّلاث الباقية.

[ك ١٠٣٤] وهذا قريب مما ذكره الشيخ في الاشارات حيث قال الإيجاب الحملي هو مثل قولنا الإنسان حيوان ومعناه أنّ الشيء الذي نفرضه في الذهن إنسانا كان موجودا في الأعيان أو غير موجود فيجب أن نفرضه حيوانا ونحكم عليه بأنّه حيوان. لكن في هذه العبارة[١٧٤٥] نظر؛ لأنّ قوله فيجب أن نفرضه حيوانا ونحكم عليه بأنّه حيوان[١٧٤٦] إن كان المراد فرض ذلك الشيء حيوانا في الذهن والحكم عليه بالحيوانية في الذهن فهو غير جيّد لأنّ المقصود من إثبات المطالب ليس هو[١٧٤٧] إثبات محمولاتها للصور المتمثلة في الأذهان دائما بل قد يكون المقصود منه إثباتها لما هذه الصور مثال له.

[ك ١٠٣٥] فانا اذا قلنا "العالم حادث" ليس غرضنا إثبات الحدوث للصورة التى فرض لها العالم بالفعل في العقل بل العالم الموجود في الأعيان الذى تلك الصّورة مثال له. وإن عنى به ما ذكرناه من إثبات الحكم عليها بالأحكام الخارجية أو الذهنية الايجابية أو السلبية فهو حقّ.

[شرح القضية المهملة]

[ك ١٠٣٦] وأمّا المهملة فاعلم أنّ الشيخ قال فيها[١٧٤٨] في الشّفآء "أنّ مفهوم الإنسان من حيث هو إنسان لا يقتضى العموم" اي الكلية والّا لكان كلّ إنسان كليا ولو كان كذلك لما صحّ أن يقال "زيد إنسان" ولا يقتضى الخصوص أيضا أي الجزئية والّا لكان كلّ إنسان جزئيا، ولو كان كذلك لم يصحّ اشتراك كثيرين في الانسانية بل الإنسان في نفسه معنى وهو مأخوذ كليا معنى ومأخوذ جزئيا معنى أي الإنسان من حيث هو إنسان معنى مغاير للإنسان المأخوذ كليا ومغاير أيضا للإنسان المأخوذ جزئيا

[١٧٤٤] ج: الحقيقة؛ ر – الحيثية، صح هامش.
[١٧٤٥] ج – لكن في هذه العبارة.
[١٧٤٦] ل – لكن في هذه العبارة نظر لأن قوله فيجب أن نفرضه حيوانا ونحكم عليه بأنه حيوان، صح هامش.
[١٧٤٧] ج، ر – هو.
[١٧٤٨] ج – فيها.

وهما أعنى الإنسان المأخوذ[1749] كليا والإنسان المأخوذ جزيئا معنيان متغايران وهو اعنى الإنسان من حيث هو إنسان أيضا مغاير الإنسان المأخوذ معنى عاما اي الإنسان الذي يطابق بحدّه أشياء كثيرة.

[ك ١٠٣٧] فالحاصل أنّ مفهوم الإنسان في نفسه معنى مغاير للإنسان المأخوذ مع قيد وشرط من الكلية والجزئية والعموم والخصوص والوحدة والكثرة وغير ذلك من الاعتبارات وصالح لكلّ هذه الاعتبارات اي صالح لأنّ يعرض له كلّ واحد من هذه[1750] القيود بدلا عما هو مقابل له ولا يلزم شيء من هذه الاعتارات مفهوم الإنسان من حيث هو إنسان.

[ك ١٠٣٨] فالقضية المهملة هي القضية التى جعل موضوعها مفهوم الشيء من حيث هو هو، لا مأخوذ كليا ولا مأخوذا جزئيا ولا مأخوذا عاما ولا مأخوذا خاصّا[1751] ولا معينا.

[ك ١٠٣٩] نصّ الشيخ في مقالة الاولى من الفنّ الثالث من منطق الشفآء على ذلك ثمّ قال واذا أخذت الطبيعة من حيث هي عامة اي من حيث يشترك فيها كثيرون كان واحدا معيّنا ولم يكن صالحا لجميع هذه الاعتبارات المذكورة فعلى هذا قولنا الإنسان نوع والحيوان جنس ليسا بمهملتين لأنّ الموضوع في الأوّل هو الإنسان يفيد العموم وفي الثاني الحيوان يفيد العموم وهما أمران معينان.

[ك ١٠٤٠] إذا عرفت هذا فاعلم أنّ الذي يلزم[1752] من[1753] صدق المهملة من هذه الاعتبارات كونها جزئية؛ لأنّ المهملة اذا صدقت[٦٢ب] لا بدّ أن يصدق إما كلية أو جزئية وانما كان يلزم صدقها جزئية أما اذا صدقت جزئية فظاهر وأما اذا صدقت كلية فلأنّ ما يلحق الشيء كليا يلحقه جزئيا فاللاحق من حيث أنه لاحق بالمهملة هو الجزئية اي الذى يلحقها ويلزمها في جميع صور صدقها ليس الّا الجزئية.

[ك ١٠٤١] وجه آخر في بيان استلزام صدق المهملة صدق الجزئية هو أنّه كلما صدق المحمول وليكن الكاتب مثلا على إنسان معيّن فقد صدق على ما يصدق عليه الإنسان من حيث هو إنسان واذا صدق الكاتب على ما يصدق على ما يصدق عليه الإنسان من حيث هو إنسان صار الكاتب محمولا على الإنسان اذ لا معنى للحمل على الشيء الّا صدقه على ما يصدق عليه ذلك الشيء على ما عرفت من معنى الحمل. وكلّما صدق الكاتب على ما يصدق عليه الإنسان فقد صدق الكاتب على بعض ما

[1749] ر – كليا.

[1750] ر – هذه، صح هامش.

[1751] ج – ولا مأخوذا خاصّا.

[1752] ج – يلزم، صح هامش.

[1753] ج، ر – من.

يصدق عليه الإنسان ضرورة أنّ ما يصدق عليه الإنسان يكون من أفراد الإنسان فاذن المهملة والجزئية المتوافقتان في الكيف متلازمتان متعاكستان أي صدق كلّ واحد منهما مستلزم لصدق الأخرى. ولا معنى لقول الحكماء المهملة في قوّة الجزئية الّا ذلك.

[ك ١٠٤٢] قال الإمام في الملخّص في بيان هذا المطلوب القضية المهملة يتوقف صدقها على صدق الجزئية ولا يتوقف صدقها على صدق الكلية وكلّ قضية كذلك فهي في قوّة الجزئية اما الصغرى فالدليل على الأوّل أنّا[١٧٥٤] اذا قلنا الإنسان كاتب فلو لم يكن شخص من أشخاص الناس كاتبا ولا في وقت من الأوقات لكذب ذلك لأنّ السلب الدّائم في الكلّية لا يتقرّر معه الثبوت وأما على الثاني فلأنه متى صدق هذا الإنسان كاتب صدق الإنسان كاتب لأنّ هذا الإنسان عبارة عن الإنسان المتقيّد بقيد كونه هذا والحكم اذا صدق على المركب صدق على مفرداته لكن لا يتوقف صدق قولنا هذا الإنسان كاتب على صدق الكلية فاذن المهملة لا يتوقف صدقها على صدق الكلية.

[ك ١٠٤٣] وأما الكبرى فلأنّ الجزئية لما كانت معلومة والكلية مجهولة، حذفوا المجهول وقنعوا بالمعلوم فلا جرم قالوا: المهملة في قوّة الجزئية وهذا فيه نظر:

[ك ١٠٤٤] أمّا أوّلا: فلانّ ما ذكره في بيان الجزء الأول قريب مما تصدى لإثباته، لانا لا نسلّم أنّه إن لم يكن شخص من أشخاص الإنسان كاتبا، ولا في وقت من الأوقات؛ كذب قولنا الانسان كاتب.

[ك ١٠٤٥] قوله "لأنّ السلب الدّائم في الكلّ لا يتقرر معه الثبوت،" قلنا إن عنيت بذلك أنّ سلب المحمول عن كلّ أفراد الشيء دائما لا يتقرر معه ثبوت المحمول لبعض أفراد ذلك الشيء فمسلّم، ولكن[١٧٥٥] لماذا يلزم منه أن لا يصدق قولنا الإنسان كاتب وانما لا يصدق إن لو كان صدق قولنا الإنسان كاتب يقتضى صدق قولنا بعض الانسان كاتب وهو ممنوع بل هو عين مدعاكم.

[ك ١٠٤٦] وإن عنيت به أنّ السلب المحمول عن كلّ أفراد الشيء دائما لا يتقرر معه ثبوت المحمول المفهوم ذلك الشيء من حيث هو هو فهو ممنوع ومصادرة على المطلوب[١٧٥٦]. سلّمنا ذلك لكن ايّ حاجة الى الجزء الثاني من الصغرى فانّه اذا ثبت الجزء الأوّل منها حصل المطلوب لأنّ صدقه يوجب صدق قولنا كلما كذبت الجزئية كذبت المهملة لاستلزام كذب الشرط كذب المشروط وينعكس بعكس

[١٧٥٤] ر – ~~نقول~~.

[١٧٥٥] ج – ولكن.

[١٧٥٦] ل – على المطلوب.

النقيض الى قولنا كلما صدقت المهملة صدقت الجزئية والمطلوب ليس الّا هذا لانّه لا معنى لقولنا المهملة في قوّة الجزئية الّا استلزامها اياها.

[ك ١٠٤٧] اللهم الّا اذا فسّرتم ذلك باستلزامها للجزئية وعدم استلزامها للكلية فيلزم توقفه عليه لكن[١٧٥٧] ما ذكرتموه لبيانه وهو أنه متى صدق قولنا هذا الإنسان كاتب صدق الإنسان كاتب ممنوع وما ذكرتموه لبيانه وهو أنّ الحكم لما صدق على المركب صدق على مفرداته ظاهر الفساد فإنّ كلّ مركب يصدق عليه أنّه مجموع حاصل من مفرداته ولا يصدق ذلك على شيء من أفراده.

[ك ١٠٤٨] ولا يتوهم دفع هذا بما ذكره في جواب الإشكال الذي ذكره على هذه[١٧٥٨] المقدمة وهو أنّ مجموع أجزاء العشرة موصوف بالعشرة وكلّ واحد منها غير موصوف بها حيث قال انا لا ندّعى أن كلّ حكم ثبت لمركب ثبت لكلّ واحد من مفرداته بل ندّعى ذلك في هذه الصّورة لأنّ الكتابة اذا وجدت مع هذا الإنسان لا بدّ أن يكون موجودة مع كلّ واحد من أجزاء مفهوم هذا الإنسان؛ لانما نقول لا نسلّم صدقها في هذه الصورة، وما البرهان عليه؟ وما ذكره لبيانه فليس بشيء، لأنّ كلام في أنّ الصادق على هذا الإنسان، لا بدّ أن يصدق على كلّ واحد من مفرداته، لأنّ الموجود مع هذا الإنسان يوجد مع كلّ واحد من مفرداته[١٧٥٩] فاين أحدهما من الاخر.

[ك ١٠٤٩] سلمناه لكن كيف ينتظم قوله لكن لا يتوقف صدق قولنا هذا الإنسان كاتب على صدق الكلية مع قولنا متى صدق هذا الإنسان كاتب[٦٣أ] صدق الإنسان كاتب[١٧٦٠] ليلزم منه ما زعم لزومه منهما وهو أنّ صدق المهملة لا يتوقف على صدق الكلية وما الحدّ الأوسط بينهما.

[ك ١٠٥٠] لا يقال اذا كان صدق قولنا هذا الإنسان كاتب ملزوما لصدق قولنا الإنسان كاتب لزم أن لا يتوقف صدق المهملة على صدق الكلية لأنّ صدقها لو توقف على صدق الكلية لم يكن مجرد صدق[١٧٦١] الجزئية ملزوما لصدقها بل الملزوم لصدقها صدق الجزئية التى يصدق معها صدق الكلية لوجوب انتفاء الموقوف عند انتفاء الموقوف عليه وقد بيّنا أنّ مجرد صدق الجزئية مستلزم لصدق

[١٧٥٧] ر + لكن.

[١٧٥٨] ج: هذا.

[١٧٥٩] ل + لا أنّ الموجود مع هذا الإنسان يوجد مع كلّ واحد من مفرداته.

[١٧٦٠] ر – كاتب، صح هامش.

[١٧٦١] ر – ~~الكلية~~.

الكلية؛ هذا خلف محال[١٧٦٢].لأنا نقول هذا إثبات لمقدمة لا حاجة اليها بأحد جزئي المطلوب لأنّه لما ثبت أنّ مجرد[١٧٦٣] صدق الجزئية ملزوم لصدق المهملة وقد بينا أن صدق الجزء الأوّل مما جعلتموه صغرى ملزوم لصدق قولنا كلما صدقت المهملة صدقت الجزئية كان صدق المهملة وصدق الجزئية المتوافقين في الكيف متلازمتان متعاكستان وهو المراد بقولهم المهملة في قوة الجزئية فاي حاجة الى إثبات أن صدقها لا يتوقف على صدق الكلية.

[ك ١٠٥١] ثمّ بعد التجاوز عن هذا فايّ مدخل لقوله لكن صدق قولنا هذا الإنسان كاتب لا يتوقف على صدق الكلية في لزوم هذا المطلوب.

[ك ١٠٥٢] اللهم الّا أن يقول كلّما صدق قولنا هذا الإنسان كاتب صدقت المهملة لو سلمناه وليس كلما صدق قولنا هذا الإنسان كاتب صدقت الكلية وذلك ظاهر ينتج من الشكل الثالث ليس كلما صدقت المهملة صدقت الكلية ويلزم من هذا أن لا يتوقف صدق المهملة على صدق الكلية والّا لصدق قولنا كلما صدقت المهملة صدقت الكلية[١٧٦٤] وقد كان معنا نقيض هذه الكلية صادقا هذا خلف محال؛ لكنك تعلم أنّ لفظه قاصر عن إفادة هذا المعنى وأما ما ذكره لبيان صدق الكبرى فليس برهان بل هو حكاية عما فعلوا عند صدق جزئي الصغرى بل كان الواجب أن نقول في بيانها لما استلزم صدق المهملة صدق الجزئية ولم يستلزم صدقها صدق الكلية لا جرم كانت في قوّة الجزئية دون الكلية ولا معنى لقولنا أنها في قوة الجزئية الّا ذلك وعند ذلك ظهر أنّ الدليل لإثبات هذا المطلوب ما ذكره المصنف وقرّرناه نحن.

البحث الرّابع في العدول والتحصيل

[ك ١٠٥٣] اعلم أنّ أحد طرفي القضية أعنى الموضوع أو المحمول أو كلّ واحد منهما إن كان عدميا سميت القضية معدولة ومتغيرة وغير محصلة، وإن كان كلّ واحد منهما وجوديا سميت محصلة فقد حصل لنا من هذا التقسيم أربعة أنواع من القضايا: معدولة الموضوع محصلة المحمول، كقولنا ما ليس

[١٧٦٢] ل – محال.

[١٧٦٣] ل – مجرد.

[١٧٦٤] ر – صدقت الكلية، صح هامش.

بحي فهو جماد؛ ومعدولة المحمول محصلة[١٧٦٥] الموضوع، كقولنا الجماد ليس بحي؛ ومعدولة الموضوع[١٧٦٦] والمحمول معا، كقولنا ما ليس بحي فهو غير عالم؛ ومحصلة الطرفين كقولنا الانسان عالم.

[ك ١٠٥٤] ثمّ كلّ واحد من هذه الأنواع الأربعة إما موجبة أو سالبة والاعتبار بالعدول والتحصيل بالمحمول وحيئنذ كلما كان المحمول وجوديا كانت القضية محصلة سواء كان حمله على موضوع وجودي أو عدمي وسواء كان ذلك الحمل حملا أيجابيا أو سلبيا وكلما كان عدميا كانت القضية معدولة سواء كان حمله على موضوع وجودي أو عدمي وسواء كان ذلك[١٧٦٧] الحمل حملا ايجابيا أو سلبيا لكنّ الاعتبار في الإيجاب والسلب في القضية سواء كانت معدولة أو محصلة بنسبة المحمول الى الموضوع وكلما حمل الشيء على الشيء بأنه هو كانت القضية موجبة سواء كان المحمول عدميا أو وجوديا وكلما حمل عليه[١٧٦٨] أنه ليس هو كانت سالبة كيف ما كان المحمول اعنى ايجابيا كان[١٧٦٩] أو سلبيا.

[ك ١٠٥٥] اذا عرفت ذلك[١٧٧٠] فلننظر في مغايرة مفهومات هذه القضايا الأربع اعنى معدولة المحمول اذا كانت موجبة ومعدولة المحمول اذا كانت سالبة ومحصلة المحمول اذا كانت موجبة ومحصلة المحمول اذا كانت سالبة. ومقايسة[١٧٧١] بعضها الى بعض فنقول: الموجبة المحصلة والسالبة المحصلة يتناقضان عند استجماع الشرائط المعتبرة في[١٧٧٢] التناقض. وستعلم ذلك من بعد. وكذلك المعدولة الموجبة والمعدولة السالبة يتناقضان عند الشرط المذكور. والموجبتان أعنى الموجبة المحصلة كقولنا زيد كاتب والموجبة المعدولة كقولنا زيد هو غير كاتب يستحيل صدقهما معا[٦٣ب] اذ لو صدقتا لزم صدق النقيضين أعنى الكتابة واللاكتابة على شيء واحد، وإنه محال.

[١٧٦٥] ر – ~~محصلة~~.

[١٧٦٦] ر – الموضوع، صح هامش.

[١٧٦٧] ج – ذلك.

[١٧٦٨] ر + على.

[١٧٦٩] ج – كان.

[١٧٧٠] ج – ذلك.

[١٧٧١] ل – مقايسة، صح هامش.

[١٧٧٢] ج – الشرائط المعتبرة في، صح هامش.

[ك ١٠٥٦] هكذا ذكره المصنف ولو شئنا قلنا في بيان استحالة صدقهما معا لو صدقتا معا لزم صدق النقيضين ضرورة استلزام صدق قولنا زيد هو غير[١٧٧٣] كاتب كقولنا ليس زيد بكاتب[١٧٧٤] وإنه محال ويجوز كذبهما أعنى الموجبة المحصلة والموجبة المعدولة لأنهما يكذبان عند عدم الموضوع لتوقف صدق القضية الموجبة[١٧٧٥] على[١٧٧٦] وجود الموضوع أما محققا إن كان خارجية الموضوع، أو مقدرا إن كانت حقيقة الموضوع؛ لأنّ إتصاف الشيء بمعنى ثبوتي أو معنى عدمى فرع على ثبوت ذلك الشيء في نفسه.

[ك ١٠٥٧] هكذا ذكره الشيخ في الفن الثالث من منطق الشفآء وأما السالبتان اعنى السالبة المحصلة كقولنا ليس زيد بكاتب والسالبة المعدولة كقولنا ليس زيد غير كاتب فاستحال كذبهما اذ لو جاز كذبهما معا لجاز صدق موجبتهما لامتناع الخلوّ عن صدق النقيضين معا.

[ك ١٠٥٨] وقد بيّنا استحالة صدق الموجبتين ويجوز صدقهما معا وذلك عند عدم الموضوع لأنّ الموجبتين تكذبان حينئذ لما عرفت من توقّف صدق الموجبة على وجود الموضوع والموجبة المعدولة صدقها مستلزم لصدق السالبة المحصلة لاستلزام صدق الموجبة المعدولة كذب الموجبة المحصلة واستلزام ذلك صدق سالبتها المحصلة ولا ينعكس اي لا يلزم من صدق السالبة المحصلة صدق الموجبة المعدولة لأنه يصح سلب المحمول المحصل عن الموضوع المعدوم ضرورة كذب الموجبة المحصلة حينئذ على ما عرفت.

[ك ١٠٥٩] وإذا كان كذلك يصدق السالبة المحصلة مع كذب الموجبة المعدولة وكذلك حال الموجبة المحصلة بالنسبة الى السالبة المعدولة اي كلما صدقت الموجبة المحصلة صدقت السالبة المعدولة وليس كلما صدقت السالبة المعدولة صدقت الموجبة المحصلة ولميتها معلومة مما مرّ.

[ك ١٠٦٠] فاذن كلّ واحدة من الموجبتين اخص من سالبة الاخرى على الإطلاق لكنهما يتلازمان عند وجود الموضوع وكذلك إن كان الموضوع مأخوذا بحسب الذهن[١٧٧٧].

١٧٧٣ ل – غير، صح هامش.

١٧٧٤ ج: زيد ليس بكاتب.

١٧٧٥ ج: الخارجية.

١٧٧٦ ر – على، صح هامش.

١٧٧٧ ر – الذهن، صح هامش.

[ك ١٠٦١] إذا عرفت ذلك[١٧٧٨] فنذكر ضابطا لذلك به يسهل الإطلاع على الأحكام المذكورة فنقول كلّ واحدة من الموجبتين يعاند الموجبة الاخرى في الصدق فقط اي يمتنع صدقهما ويجوز كذبهما ويناقض السالبة من نوعها اي الموجبة المحصلة يناقض السالبة المحصلة والموجبة المعدولة يناقض السالبة المعدولة وكلّ واحدة من السالبتين يعاند السالبة الاخرى في الكذب فقط اي يمتنع كذبهما معا ويجوز صدقهما ويناقض الموجبة من نوعها لأنّ تناقض انما يتحقق بين الشيئين من الجانبين أو نقول كلما اختلفت القضيتان في الكيفية وتوافقتا[١٧٧٩] في العدول أو التحصيل كانتا متناقضين وإن كان بالعكس أي توافقتا في الكيف واختلفتا في العدول والتحصيل[١٧٨٠] فان كانتا موجبتين كانتا متعاندتين في الصدق دون الكذب وإن كانتا سالبتين كانتا متعاندتين في الكذب دون الصدق وكلما اختلفتا في الكيفية والعدول والتحصيل معا كانت الموجبة منهما[١٧٨١] اخصّ من السالبة مطلقا ويتلازمان عند وجود الموضوع هكذا ذكره المصنف.

[ك ١٠٦٢] ويجب أن تعلم أنّ كلّ واحد من هذين الضابطين انما يستقيم في المخصوصتين دون المحصورتين[١٧٨٢] فإن أردنا شمولهما[١٧٨٣] أيضا قلنا في الضابط الأوّل كلّ واحدة من الموجبتين تعاند الأخرى في الصدق[١٧٨٤] فقط في المخصوصتين وكذلك في المحصورتين لكن اذا كانتا كليتين أو احداهما[١٧٨٥] فقط كلية ويناقض السالبة من نوعها في المخصوصتين وكذلك في المحصورتين لكن[١٧٨٦] عند الاختلاف بالكميّة واخص من سالبة الأخرى مطلقا اذا كانتا مخصوصتين وكذلك في المحصورتين لكن اذا كانت الموجبة كلية أو كانتا متوافتين في الكمّ وكلّ واحدة من السالبتين تعاند الأخرى في الكذب فقط في المخصوصتين وكذلك في المحصورتين[١٧٨٧] لكن اذا كانتا جزئيتين أو

[١٧٧٨] ج: هذا.

[١٧٧٩] ج + وتوافقتا.

[١٧٨٠] ج – كانتا متناقضين وإن كان بالعكس أي توافقتا في الكيف واختلفتا في العدول والتحصيل.

[١٧٨١] ج – منهما.

[١٧٨٢] ج – دون المحصورتين.

[١٧٨٣] ج، ر + لهما.

[١٧٨٤] ج + في الصدق.

[١٧٨٥] ر – احداهما، صح هامش.

[١٧٨٦] ج – لكن؛ ل + لكن اذا كانتا كليتين أو احداهما فقط كلية ويناقض السالبة من نوعها في المخصوصتين وكذلك في المحصورتين؛ ل – اذا كانتا كليتين أو احداهما فقط كلية ويناقض السالبة نوعها في المخصوصتين وكذلك في المحصورتين.

[١٧٨٧] ر – وكذلك في المحصورتين، صح هامش.

احداهما فقط جزئية ويناقض جزئية ويناقض الموجبة من نوعها في المخصوصتين وعلى الشرط المذكور في المحصورتين.

[ك ١٠٦٣] وقلنا في الضابط الثاني: القضيتان كلما اختلفتا بالكيف وإتفقتا بالعدول أو التحصيل[١٧٨٨] تناقضتا في المخصوصتين ومع الاختلاف بالكم في المحصورتين وإن كان بالعكس تعاندتا صدقا فقط حالة الإيجاب في المخصوصتين وعند كليتهما أو كلية احدىهما في المحصورتين وتعاندتا كذبا فقط حالة السلب في المخصوصتين وعند[٦٤أ] كونهما جزئيتين أو جزئية احداهما فقط في المحصورتين وإن اختلفتا فيهما أعنى في الكيف والعدول والتحصيل كانت الموجبة اخص من السالبة في المخصوصتين وكذلك في المحصورتين لكن عند كلية الموجبة أو توافقهما في الكمّ وأنهما متلازمتان عند وجود الموضوع أو عند أخذه بحسب الذهن هذا كلّه هو الامتياز بحسب المعنى.

[ك ١٠٦٤] وأما بحسب اللفظ فلا التباس بين القضيتين المتحدتين بالعدول المختلفتين بالكيف ولا بين المتحدتين بالتحصيل المختلفتين بالكيف لاختصاص السالبة منهما بحرف سلب رافع للحكم ولا بين القضيتين المتحدتين بالكيف المختلفتين بالعدول والتحصيل لاختصاص المعدولة بحرف سلب داخل على المحمول ولا بين الموجبة المحصلة والسالبة المعدولة لاختصاص السالبة المعدولة بحرفي السلب أحدهما داخل على المحمول والآخر رافع للحكم بل الالتباس انما هو بين الموجبة المعدولة والسالبة المحصلة لوجود حرف السلب في كلّ واحدة منهما واحتمال كونه رافعا للحكم أو واردا على المحمول.

[ك ١٠٦٥] فإن كانت القضية ثلاثية نُظر؛ فان كانت الرابطة متقدمة على حرف السلب، كانت القضية موجبة معدولة. لأنّ الرابطة يربط كلّ ما بعدها بالموضوع وإن كانت متأخرة عن حرف السلب كانت القضية سالبة محصلة لأنّ حرف السلب يرفع كلّ ما بعده عن الموضوع هذا اذا لم يتعدد حرف السلب وأما اذا تعددت السلوب وذلك بأن يدخل على[١٧٨٩] الموجبة المحصلة أو المعدولة سلوب كثيرة مترتبة نظر فان كان دخولها على المحصلة فان كان عددها زوجا كانت القضية موجبة وإن كان فردا كانت سالبة لأنّ الاخير من العدد الزوج يكون رافعا للسلب من العدد الفرد رافعا للإيجاب وإن كان دخولها

[١٧٨٨] ر + أو التحصيل.

[١٧٨٩] ر – على.

على الموجبة المعدولة فان لم يعتبر السلب الذي هو محمولها كان حكمها ما مرّ وإن اعتبرنا ذلك كان أفرادها إيجابا وأزواجها سلبا.

[ك ١٠٦٦] وإن كانت ثنائية لم يتميز الموجبة المعدولة عن السالبة المحصلة الّا بأحد الأمرين إما بالنّية وذلك بأن يتفسر من المتكلم أنّه يريد الإيجاب المعدول أو السلب المحصل وإما بالاصطلاح على تخصيص بعض الألفاظ بالإيجاب المعدول والبعض بالسلب المحصل بأن يقال مثلا لفظ "غير" و"لا" للإيجاب المعدول ولفظة "ليس" للسلب ويسمى السالبة المحصلة سالبة بسيطة.

[ك ١٠٦٧] وبعض الناس ذكر في الفرق بين السالبة البسيطة والموجبة المعدولة، بأن الإيجاب المعدول هو سلب شيء عن شيء شأن الموضوع الإتصاف بذلك الشيء في ذلك الوقت حتى يكون سلب[١٧٩٠] اللحية عن الأثط إيجابا وعن الطفل[١٧٩١] والمرأة سلبا لأنّ الأثط من شأنه أن يكون له اللحية في ذلك الوقت والطفل والمرأة ليس من شأنهما أن يكون لهما اللحية في ذلك الوقت.[١٧٩٢]

[ك ١٠٦٨] ومنهمم من فسّره باعم من هذا وقال الإيجاب المعدول هو سلب شيء عن شيء شأن الموضوع الإتصاف بذلك الشيء في الجملة حتى يكون عدم اللحية عن الطفل أيضا إيجابا معدولا وعن المرأة سلبا محصلا.

[ك ١٠٦٩] ومنهم من فسّره باعمّ منه وقال الإيجاب المعدول هو سلب شيء عن شيء شأن الموضوع إمكان[١٧٩٣] الإتصاف بذلك الشيء في الجملة أما بحسب شخصية أو بحسب ما هو داخل في نوعه حتى يكون عدم اللحية عن المرأة أيضا ايجابا معدولا وعن الحمار سلبا محصلا لأن المرأة وإن لم يمكن لها اللحية بحسب شخصها لكن يمكن بحسب ما هو داخل في نوعها وأما الحمار فلا يمكن له اللحية لا بحسب شخصه ولا بحسب ما هو داخل في نوعه.

[ك ١٠٧٠] ومنهم من فسّره باعم منه وقال: الإيجاب المعدول هو سلب شيء عن شيء شأن الموضوع إمكان الإتّصاف بذلك الشيء في الجملة أما بحسب شخصه أو بحسب ما هو داخل في نوعه أو بحسب ما هو داخل في جنسه القريب حتى يكون عدم اللحية عن الحمار أيضا إيجابا معدولا وعن الشجر

١٧٩٠ ر – ~~الجيمية~~.

١٧٩١ ر – ~~سلبا~~.

١٧٩٢ ر – ~~والطفل والمرأة ليس من شأنهما أن يكون لهما اللحية في ذلك الوقت~~ ؛ ل – ~~وطفلا~~.

١٧٩٣ ج – إمكان.

والحجر سلبا محصلا لأن اللحية وإن كان غير ممكن للحمار بحسب شخصه وبحسب ما هو داخل في نوعه لكن يمكن بحسب ما هو داخل في جنسه القريب وأما الشجر والحجر فليس يمكن لشيء منهما لا بحسب شخصه ولا بحسب ما داخل في نوعه ولا بحسب ما هو داخل في جنسه القريب[١٧٩٤] وفي مرتبته.

[ك ١٠٧١] و منهم من فسره باعم منه وقال: الإيجاب المعدول هو سلب شيء عن شيء شأن الموضوع الإتّصاف بذلك الشيء في الجملة إما بحسب شخصه أو بحسب ما هو داخل في نوعه[١٧٩٥] أو بحسب ما هو داخل في جنسه القريب أو بحسب ما هو داخل في جنسه البعيد حتى يكون عدم قبول الاشتداد والضعف عن الكيفيات غير القابلة لهما كالزوجية والفردية إيجابا معدولا وعن الجواهر سلبا محصلا.

[ك ١٠٧٢] وإذا عرفت هذا فاعلم أنّ الشيخ أبطل في الشفآء كلّ ذلك يتركب القياس الذى أقوله لا شكّ أنّ قولنا الجوهر ليس بعرض قضية صادقة وكلّ ما ليس بعرض فهو غني عن الموضوع أيضا قضية صادقة وهما ينتجان قولنا الجوهر غني عن الموضوع ولا ينتج هذا القياس هذه النتيجة الّا اذا كانت الصغرى موجبة لكونه قياسا في الشكل الأول وهو لا ينتج الّا اذا كانت صغراه موجبة مع أنّ العرض ليس بممكن الحصول للجوهر ولا بحسب شخصه ولا بحسب ما هو داخل في نوعه وهما ظاهران ولا بحسب ما هو داخل في جنسه اذ ليس للجوهر جنس وإن منع عدم[١٧٩٦] إمكان حصول العرض للجوهر بحسب ما هو داخل في جنسه بناءً[١٧٩٧] على جواز اندراج الجوهر تحت جنس يمكن لبعض ما هو داخل فيه العرض.

[ك ١٠٧٣] فنقول لا شكّ أنّ أيّ جنس فُرض، كان له مقابل. واذا كان كذلك، يأتى ما ذكرناه من القياس فيه بأن يحمل عدم ذلك المقابل عليه ويحمل ما هو من لوازمه عليه كالوجود[١٧٩٨] مثلا.

[١٧٩٤] ل – وأما الشجر والحجر فليس يمكنلشيء منهما لا بحسب شخصه ولا بحسب ما داخل في نوعه ولا بحسب ما هو داخل في جنسه القريب، صح هامش.

[١٧٩٥] ج – حتى يكونعدم اللحية.......ما هو داخل في نوعه.

[١٧٩٦] ل – عدم.

[١٧٩٧] ج: ما هي.

[١٧٩٨] ر – ليس بمعدوم وكلّ ما هو.

[ك ١٠٧٤] فنقول: الوجود[٦٤ب] ليس بمعدوم وكلّ ما[1799] ليس بمعدوم فهو متحقق ينتج الوجود متحقق ولا ينتج الاّ والصغرى موجبة على ما عرفت مع أنّ العدم ليس بممكن الحصول للوجود بشيء من الاعتبارات الثلاثة المذكورة فبطل جمع التفاسير[1800] التى فسّرتم بها الإيجاب المعدول. قال المصنف:

[خ ١٠٧٥] ونحن نقول: انّ ذلك يقتضي عدم اشتراط وجود الموضوع في الموجبة لانا اذا قلنا "الخلاء ليس بموجود وكلّ ما ليس بموجود ليس بمحسوس" ينتج الخلاء ليس بمحسوس.

[ك ١٠٧٦] واعلم أنّ الإمام ذكر في الملخص هذا الكلام إشكالا على الشيخ، حيث أبطل الفروق المذكورة بين الإيجاب المعدول والسلب المحصل بالقياس المذكورة. وتقديره أن يقال: لو كان مجرد نسبة اعتبار أمر[1801] الى أمر وجوديا كان ذلك الاعتبار كقولنا الجوهر غني عن الموضوع أو عدميا كقولنا الجوهر ليس بعرض مع تكرّر ذلك الاعتبار في الكبرى موجبا لكون القياس منتجا في الشكل الأول لزم عدم اشتراط وجود الموضوع في الموجبة. لانا اذا قلنا المعدوم ليس بموجود وكلّ ما ليس بموجود ليس بمحسوس ينتج المعدوم ليس بمحسوس ولا ينتج هذا الّا وصغراه موجبة لما ذكره الشيخ مع أنّ الموضوع فيها هو المعدوم والمعدوم استحال أن يكون موجودا والّا لكان أحد النقيضين عين الاخر وإنه محال واللازم باطل عند الشيخ لأنه حكم بأنّ الموجبة يجب أن يكون موضوعها موجودا.

[ك ١٠٧٧] اذا عرفت هذا، فاعلم[1802]؛ أنّ الحقّ ما ذكره المصنف بعد هذا وهو أنّ الموجبة التى يشترط في إنتاج القياس لا يجب أن يكون موضوعها موجودا لانّه متى صدق نسبة اعتبار الى مفهوم سواء كان ذلك الاعتبار وذلك المفهوم وجوديتين كقولنا الجوهر غني عن الموضوع أو عدميتين كقولنا المعدوم ليس بموجود أو ذلك الاعتبار وجوديا والمفهوم عدميا كقولنا المعدوم متصور أو بالعكس كقولنا الجوهر ليس بعرض وتكرر ذلك الاعتبار في الكبرى انتج القياس بالبديهة مثلا اذا صدق سلب المحمول عن موضوع وصدق حكم على كلّ ما صدق عليه ذلك السلب أنتج القياس بالبديهة نسبة ذلك الحكم الى ما صدق عليه ذلك السلب ايجابية إن كان الحكم على ما صدق عليه ذلك السلب بالإيجاب

[1799] ر – هو.

[1800] ر – التفاسير، صح هامش.

[1801] ر، ل – أمر.

[1802] ر – فاعلم، صح هامش.

وسلبه إن كان السلب مثال الأوّل قولنا كلّ "ج" ليس "ب" وكلّ ما ليس "ب" فهو[١٨٠٣] "أ" ينتج بالبديهة كلّ "ج" "أ" مثال الثاني قولنا كلّ"ج" ليس "ب" ولا شيء مما ليس "ب" "أ" ينتج بالبديهة[١٨٠٤] لا شيء من "ج" "أ".

[ك ١٠٧٨] نعم لو لم يتكرر حرف السلب مع ما بعده في الكبرى كان عقيما كقولنا كلّ "ج" ليس "ب" وكلّ "ب" "أ" أو لا شيء من "ب" "أ" لانّه إن جعل المحمول في الصغرى حرف السلب مع ما بعده لم يكن الوسط متكررا في القياس فلا ينتج إن جعل المحمول فيها ما بعد حرف السلب وحده[١٨٠٥] كانت الصغرى سالبة فلا ينتج القياس[١٨٠٦] لما ذكره في بيان اشتراط موجبة الصغرى في الشكل[١٨٠٧] الأوّل وهو أنه لو لا موجبتها لم يندرج الأصغر في الأوسط فلا ينتج.

[ك ١٠٧٩] واليه أشار المصنف بقوله "ولزم ما ذكره ومن المحذور في كون الصغرى سالبة في الشكل الأوّل"

[ك ١٠٨٠] فظهر أنّ الموجبة التى يتوقف إنتاج القياس عليها ليس من شرطها أن يكون موجودة الموضوع. نعم الموجبة الخارجية الموضوع يجب أن يكون[١٨٠٨] موضوعها موجودا في الخارج والموجبة الحقيقية يجب أن يكون لموضوعها وجود مقدّر. لأنا لما فسّرنا كلّ واحدة من هاتين الموجبتين بالقضية التى يثبت المحمول فيها لجميع أفراد الموضوع الموجود في الخارج[١٨٠٩] إما محققا[١٨١٠] كما في الخارجية أو مقدرا كما في الحقيقية إن كانت كلية ولبعض أفراده إن كانت جزئية[١٨١١] لزم من ذلك كون الموضوع فيهما موجودا على التفصيل المذكور ولا شكّ أن المعنى الذي فسّرنا به الموجبة التى يشترط في إنتاج القياس اعمّ من كلّ واحدة من هاتين الموجبتين أعنى الخارجية

١٨٠٣ ر، ل – فهو.

١٨٠٤ ل – كلّ ج أ مثال الثاني قولنا كل ج ليس ب ولا شيء مما ليس ب أ ينتج بالبديهة.

١٨٠٥ ج – وحده.

١٨٠٦ ل – القياس.

١٨٠٧ ر – الشكل، صح هامش.

١٨٠٨ ل – يكون، صح هامش.

١٨٠٩ ر – ~~كما في الخارجية~~.

١٨١٠ ج – أما محققا.

١٨١١ ل – أن كانت كلية ولبعض أفراده إن كانت جزئية.

والحقيقية وأنهما داخلتان تحت تلك الموجبة ولا امتناع في توقف صدق الخاص على أمر لا يتوقف عليه صدق العام.

[ك ١٠٨١] فاذن الموجبة عند المصنف مفسرة بالمعنى العام الشامل لكلّ واحدة[١٨١٢] من الخارجية والحقيقية ولغيرهما.

[خ ١٠٨٢] ثمّ قال: ومن فسّرها بالأمر الاخر فليس لأحد منعه اذ لا منازعة في الألفاظ لكنه لا يمكنه دعوى اشتراط الموجبة في صغرى القياس من الأول والثالث ولا تستمرّ أيضا أحكام العكس في الموجبات والسّوالب المقابلة لها على ما ذكر من القانون "بعض ما ليس بعرض جوهر" ولا ينعكس وأمثاله.

[ك ١٠٨٣] أقول: يشير بذلك[٦٥أ] الى تفسير الشيخ الموجبة مطلقا بأنها القضية التى حكم فيها بثبوت محمولها لموضوع موجود والى تفسير من قال أنّ الموجبة المعدولة هي سلب شيء عن شيء شأن الموضوع الإتصاف بذلك الشيء إمّا بحسب شخصه أو بحسب ما هو داخل في نوعه أو بحسب ما هو داخل في جنسه القريب أو البعيد. فإنّه ليس لأحد بمنع الشيخ ولا منع من فسّر الموجبة المعدولة بما فسّرها به، اذ لا منازعة في تفسير الألفاظ. لكن ليس بممكن لأحد منهما اشتراط الموجبية في صغرى القياس المنعقد في الشكل الأوّل والثالث.

[ك ١٠٨٤] أما أنّ الشيخ لا يمكنه ذلك فلأنّ القياس الذي نقلناه عن الإمام في الشكل الأوّل منتج بالبديهة وصغراه ليست موجبة على تفسير الشيخ وأما أنّ المفسر للموجبة المعدولة بالتفسير المذكور لا يمكنه ذلك فلأنّ القياس الذي نقلناه عن الشيخ في إبطال الفروق المذكورة منتج بالبديهة وصغراه ليست موجبة على ما ذكروه من التفسير فهي اذن سالبة مع إنتاج القياس ولا يستمرّ أيضا على كلّ واحد من التفسيرين اعنى تفسير الشيخ الموجبة وتفسيرهم الموجبة المعدولة.

[ك ١٠٨٥] أحكام العكس في الموجبات والسوالب المقابلة لها[١٨١٣] على القانون[١٨١٤] الذي ذكروه في العكس أما في الموجبات فلأنّ قولنا "بعض الأبعاد معدوم" و"بعض ما ليس بعرض جوهر" موجبات بالإتفاق. فوجب أن لا ينعكس الأوّل عند الشيخ والثاني عندهم والّا لزم أن يكون عكس

[١٨١٢] ح: واحد.

[١٨١٣] ج – المقابلة لها.

[١٨١٤] ر – على القانون، صح هامش.

الموجب سالبا لأنّ عكس الأوّل بعض المعدوم أبعاد وعكس الثاني بعض الجوهر ليس بعرض والأوّل سالبة عند الشيخ والثاني سالبة عندهم وأمّا في السوالب فلأنّ قولنا بعض المعدوم لا موجود سالبة عند الشيخ وبعض الجوهر ليس بعرض سالبة عندهم وأنهما ينعكسان بالخلف وكذلك الكلام في أمثالهما من القضايا التى صيغتها صيغة الإيجاب والموضوع فيها معدوم أو المسلوب عنه غير ممكن له بحسب شيء من الاعتبارات المذكورة.

[ك ١٠٨٦] فالحاصل أنّه يلزمهم أحد الأمور الثلاثة أما بطلان قولهم أنّ الموجبات كلّها منعكسة أو بطلان قولهم أنّ السوالب الجزئية غير منعكسة أو بطلان قولهم أنّ العكس المستوي يجب أن يكون موافقا للاصل من الكيف هذا ما ذكره المصنّف. وعبّرنا عنه بأوضح تعبير وبيان[١٨١٥]؛ وفي لفظ المصنّف حيث قال "على ما ذكر من القانون بعض ما ليس بعرض جوهر ولا ينعكس" خبط؛ بل الصحيح أن يقرأ هكذا لأنّ بعض ما ليس بعرض جوهر موجبة وأنها لا تنعكس.

[ك ١٠٨٧] وقد عرفت لمّيّة عدم انعكاسه وعند ذلك كلّه ظهر أنّ الواجب أن يوحد موضوع القضية على الوجه الذي لخصناه من قبل حتى لا ينتقض ما ذكروه من القوانين بشيء من هذه الأمور.

[ك ١٠٨٨] واعلم أنّ الإمام ذكر في الملخص أنّ الموجبة المعدولة لا يشترط فيها وجود الموضوع. واحتج عليه وقال: الموضوع المعدوم إما أن يصدق عليه[١٨١٦] اللابصر أو لم يصدق واياما كان يلزم عدم اشتراط وجود الموضوع في الموجبة المعدولة أما اذا صدق فظاهر وأما اذا لم يصدق فلأنّه حينئذ يصدق عليه البصر لامتناع خلو الموضوع عن صدق أحد النقيضين عليه[١٨١٧] واذا صدق عليه البصر لزم عدم اشتراط وجود الموضوع في الموجبة المحصلة واذا لزم عدم اشتراطه في الموجبة المحصلة كان عدم اشتراطه[١٨١٨] في الموجبة المعدولة اولى.

[ك ١٠٨٩] قال المصنّف "أنّ ما ذكره الامام غير لازم" لأنا نقول لم قلتم بأنّه اذا لم يصدق عليه اللاّبصر وجب أن يصدق عليه البصر فانا بيّنا أنّ السالبة المعدولة اعمّ من الموجبة المحصلة. واذا كان

[١٨١٥] ر – وبيان، صح هامش.

[١٨١٦] ج – عليه.

[١٨١٧] ج + واذا صدق.

[١٨١٨] ر – وجود الموضوع في الموجبة المحصلة واذا لزم عدم اشتراطه في الموجبة المحصلة كان عدم اشتراطه، صح هامش.

كذلك، جاز أن يكون الموجبة المعدولة والموجبة المحصلة معا، لعدم الموضوع ويصدق السالبة المعدولة.

[ك ١٠٩٠] وقال الإمام أيضا في الشرح الاشارات: المعقول من كون الشيء وصفا ثبوته لغيره وثبوته لغيره فرع على ثبوته في نفسه. فما لا ثبوت له في ذاته يستحيل أن يكون له ثبوت لغيره ومحمول المعدولة أمر عدمي اذ اللاّبصرية طبيعة عدمية فيستحيل ثبوتها للغير فالمعدولة لا يكون موجبة واذا لم يكن موجبة لا يفتقر صدقها الى وجود الموضوع أو يستدعي وجود المحمول استدعاؤها وجود الموضوع.

[ك ١٠٩١] ثمّ أورد على نفسه وقال الحمل والوضع من الأمور التى لا يتحقق الّا في الأذهان ومحمولات القضايا المعدولة وان كانت عدمية في الخارج لكنّ [٦٥ب] العقل اذا فرض لها وجودا فعند ذلك تمكن من التصرف فيها بالحمل والوضع.

[ك ١٠٩٢] وأجاب عنه وقال وإذا جاز أن يفرض العقل لذلك المحمولات ثبوتا حتى يتمكن من جعلها محمولات فلم لا يجوز أن يفرض لها وجودا لنجعلها موضوعات حتى يصحّ الإيجاب على المعدوم.

[ك ١٠٩٣] و[١٨١٩]عند ذلك بطل قولهم أنّه لا يجوز أن يقال شريك الله تعالى هو غير بصير ويجوز أن يقال شريك الله تعالى ليس[١٨٢٠] هو بصير لأنّ الأوّل[١٨٢١] إيجاب، والثاني سلب.

[ك ١٠٩٤] ثمّ قال: والتحقيق أنّ القضايا المعدولة ليس من شرطها ثبوت المحمولات بل ثبوت نسبة الموضوعات اليها وكلّ ما أمكن جعله محمول قضية أمكن جعله موضوعا لقضية أخرى. فإذن موضوع القضية المعدولة أمكن أن يكون عدميا فبطل ما ذكرتموه من أنّ موضوع المعدولة يجب أن يكون دجوديا. ثمّ إن سلمنا أنّ موضوع المعدولة الموجبة يجب أن يكون وجوديا.[١٨٢٢]

[١٨١٩] ج – ~~قال~~.

[١٨٢٠] ل – ليس، صح هامش.

[١٨٢١] ر – الأوّل، صح هامش.

[١٨٢٢] ج – ثمّ إن سلّمنا أنّ موضوع المعدولة الموجبة يجب أن يكون وجوديا.

[ك ١٠٩٥] فلم قلتم أنّ موضوع السالبة يجوز أن يكون عدميا وبيانه وهو أنّ السالبة السلب المطلق غير متصور ولا معقول بل ما لم يتخصص السلب بمحمول عن موضوع لم يتقيد ولم يعقل فاذن الموضوع في السالبة يجب أن يكون له تقيد وتخصص. وكلّ ما كان كذلك فهو موجود.

[ك ١٠٩٦] فلئن قلتم: يجب أن يكون له وجود في العقل لكن لا يجب أن يكون له وجود في الخارج والموجبة يجب أن يكون موضوعها موجودا في الخارج. فنقول هذا الفرق باطل لأنّ موضوع الموجبة المحصلة[١٨٢٣] لا يجب أن يكون موجودا في الخارج فانا اذا قلنا كلّ إنسان حيوان فقد صدقنا وإن لم يكن في الخارج واحد من الناس موجودا وبالجملة.

[ك ١٠٩٧] فقد اتفق المحصلون على انا اذا قلنا كلّ كذا كذا لم نعن به الموضوع الموجود في الخارج. فاذن لم يبق الفرق بين الموجبة والسالبة من هذا الوجه.

[ك ١٠٩٨] هذا جميع ما ذكره الإمام في هذا الموضع ونحن نتأمل ما قاله ونشير الى ما فيه فنقول: قوله ثبوت الشيء لغيره فرع على ثبوته في نفسه الى آخره.

[ك ١٠٩٩] أجاب المصنف عنه: وقال إنّ على الاصطلاح المذكور وهو صدق المحمول على الجيمات الموجودة في الخارج أو على تقدير وجودها يلزم اشتراط وجود الموضوع بالتفصيل المذكور أي إمّا[١٨٢٤] محققا إن كانت خارجية ومقدّرا إن كانت حقيقية ولا يلزم اشتراط وجود المحمول لأنّه قد يكون عدميا ويصدق على الموجود في الخارج وعلى تقدير وجود الشيء أي على الشيء على تقدير وجوده فاذا اصطلحنا في تحقيق[١٨٢٥] الموجبة على ذلك اندفع ما ذكره الإمام.

[ك ١١٠٠] وتوجيه هذا الجواب أن يقال: ما ذكرتموه انما يلزم إن لو كان المراد[١٨٢٦] بالموجبة حقيقة ثبوت المحمول للموضوع بل المراد منها صدق المحمول على ما صدق عليه العنوان والصادق على الشيء لا يجب أن يكون وجوديا لأنه قد يكون عدميا ويصدق على الموجود في الخارج وعلى الشيء على تقدير وجوده وأما موضوع الموجبة فيجب أن يكون موجودا. لأنا اصطلحنا في تحقيق الموجبة على أنّ المراد منها ثبوت المحمول للجيمات الموجودة في الخارج إن كانت خارجية وعلى الجيمات

[١٨٢٣] ج – المحصلة.

[١٨٢٤] ج – إما.

[١٨٢٥] ر – ~~في تحقيق~~.

[١٨٢٦] ج – المراد.

على تقدير وجودها إن كانت حقيقية واذا وقع الاصطلاح في الموجبة على ما ذكرنا لزم اشتراط وجود موضوعها إما محققا أو مقدرا واذا كان كذلك لا يرد ما ذكرتموه.

[ك ١١٠١] واعلم أنّ المصنف لما اصطلح في تحقيق الموجبة على ما ذكره لزمه عدم اشتراط موجبية الصغرى في الشكل الأوّل والثالث وعدم استمرار عكس الموجبات والسوالب المقابلة[١٨٢٧] لها على القانون الذي ذكروه في العكس.

[ك ١١٠٢] اللهم الّا أن يقول المدعى: اشتراط وجود الموضوع[١٨٢٨] في هاتين القضيتين اعنى الخارجية والحقيقية بالتفصيل المذكور لا في كلّ موجبة بل الواجب في كلّ موجبة وجود موضوعها في العقل لكن يرد عليه ما قاله الإمام وهو أنّ[١٨٢٩] موضوع السالبة أيضا يجب أن يكون له تعقل وكلّ ما له تعقل فله تقيّد وتخصص[١٨٣٠] وكلّ ما كان كذلك كان موجودا في الخارج فاذن يجب أن يكون لموضوع كلّ واحدة منهما وجود في الخارج وحينئذ لا يبقى بين الموجبة والسالبة فرق من هذه الجهة.

[ك ١١٠٣] وجوابه: انا نسلّم أنّ السالبة أيضا يجب أن يكون موضوعها موجودا في العقل وأما أنّ كلّ ما كان كذلك يجب كونه متخصصا ومتقيدا بقيد، فهو ممنوع.

[ك ١١٠٤] قوله "لأنّ السلب المطلق غير متصور، ولا معقول" قلنا لا نسلم فإنّ السلب المطلق له صورة في العقل[٦٦أ] على معنى أنّ المفهوم الذي يقابل الإيجاب المطلق عرض له ثبوت في الذهن.

[ك ١١٠٥] ولئن سلمنا ذلك، لكن لا نسلم أنّ كلّ ما كان كذلك، فهو موجود في الخارج. بل كلّ ما كان كذلك، يجب أن يكون موجودا إما في الخارج فلا؛ بل فيه أو في الذهن. وأما قوله وحينئذ لا يكون بين الموجبة والسالبة فرق من هذه الجهة.

[ك ١١٠٦] قلنا: لا نسلّم فإنّ الموجبة اذا كانت خارجية أو حقيقية يجب أن يكون موضوعها موجودا بالتفصيل الذي عرفته غير مرّة. والسالبة الخارجية والحقيقية لا يجب فيهما ذلك. فالفرق بينهما انما هو من هذه الجهة فقط.

١٨٢٧ ر – على.

١٨٢٨ ر – الموضوع، صح هامش.

١٨٢٩ ر – في الخارج.

١٨٣٠ ل: مخصوص.

[ك ١١٠٧] أمّا قوله "التحقيق: أنّ المعدولة ليس من شرطها ثبوت المحمولات فيها بل ثبوت نسبة الموضوعات اليها." فنقول: والأوّل مسلّم، والثاني ممنوع. بل من شرطها صدق محمولاتها على ما صدق عليها العنوان، وإن كان المحمول فيها عدميا.

[ك ١١٠٨] قوله "وكلّ ما أمكن جعله محمول قضية أمكن جعله موضوعا لقضية أخرى" إن عنى بالقضية الاخرى القضية الموجبة فهو أوّل فهو أوّل النزاع وإن عنى به[١٨٣١] السالبة، فهو مسلّم لكن لا يلزم منه مطلوبه.

[ك ١١٠٩] وذهب الإمام المحقق صاحب المطارحات الى انا اذا قلنا: كلّ "ج" ليس هو "ب" ليس الغرض من إدخال ليس فيه هو سلب الجيم عما صدق عليه بل سلب الباء عن الذات الموصوفة بالجيم. واذا كان كذلك، فالسالبة يستدعى وجود الموضوع استدعاء الموجبة ايّاها.

[ك ١١١٠] وجوابه أن يقال: لا نسلم أنّ الغرض من إدخال السلب ما ذكرتموه، بل الغرض نفي قولنا ما يصدق عليه "ج" يصدق عليه "ب" وصدق هذا النفي يستدعى صدق أحد الأمور الثلاثة إما عدم ما يصدق عليه "ج" الذي هو الموضوع أو عدم صدق الجيم عليه أو عدم صدق الباء عليه.[١٨٣٢]

[خ ١١١١] وقال: وقد يعتبر العدول من جانب الموضوع وتحصل أقسام أربعة على ما مرت لكن ليس فيها كثير نفع ومع ذلك فسيعود عليك الكلام فيها وفي الأربعة المذكورة في عكس النقيض.

[ك ١١١٢] أقول: أنت قد عرفت فيما سلف هذه الأقسام الأربعة وهي معدولة الموضوع ومحصلة موجبة وسالبة فلا بعيد[١٨٣٣] أمثلتها.

[خ ١١١٣] ثمّ قال:**لكن ينبغي أن تعلم أنه يفرّق بتقديم حرف السلب على السور و تأخيره عنه كما في الرابطة في جانب الموضوع واذا أدخل لفظة "ما" أو "الألف واللام" أو ما في معناهما على حرف السلب خصّصه بالإيجاب.**

[١٨٣١] ر – به، صح هامش.

[١٨٣٢] ر – عليه، صح هامش.

[١٨٣٣] ل: يعقل.

[ك ١١١٤] أقول: قد يفرق أيضا بين القضية المعدولة الموضوع وبين القضية المحصلة الموضوع بتقديم السّور على حرف السلب وتأخيره عنه كما كان يفرّق في الموجبة المعدولة المحمول والسالبة البسيطة بتقديم الرابطة على حرف السلب وبتأخيرها عنه[١٨٣٤] على الوجه الذي عرفته هناك.

[ك ١١١٥] وبسيط القول فيه أن نقول: القضية التى في موضوعها عدول إما أن يكون مسوّرة أو لم يكن مسوّرة.[١٨٣٥] فإن كانت مسوّرة، فسواء كانت مسورة بسور الإيجاب أو بسور السلب، فإنّ السور متى كان متقدما على حرف السلب كانت القضية معدولة الموضوع موجبة، إن كانت السور المتقدم سور إيجاب كقولنا كلّ ما ليس بحيّ فهو جماد وسالبة إن كان السور المتقدم سور سلب كقولنا لا شيء من اللاحيّ[١٨٣٦] بمتحرك بالارادة

[ك ١١١٦] ومتى كان السور متأخرا عن حرف السلب كانت القضية محصلة الموضوع موجبة إن كان السّور المتأخر سور سلب كقولنا ليس لا شيء من الإنسان بحيوان وسالبة إن كان السور المتأخر سور إيجاب كقولنا ليس كل إنسان حيوانا وأما اذا لم يكن القضية مسورة فإن أدخل لفظة "ما" على الموضوع كقولنا ما ليس بحي[١٨٣٧] فهو جماد أو "الألف واللام" كقولنا اللاحي جماد أو ما في معناهما[١٨٣٨] كالذي كما يقال الحيوان الذي لا يكتب فهو إنسان خصصها بالإيجاب المعدول وإن لم يدخل[١٨٣٩] شيء من هذه الأمور في الموضوع، كان الامتياز بين الموجبة المعدولة الموضوع والسالبة المحصلة[١٨٤٠] الموضوع انما يكون بأحد الأمرين، إمّا بالنيّة أو بالاصطلاح على تخصيص بعض الألفاظ بالإيجاب المعدول والبعض بالسلب المحصل.

[ك ١١١٧] لا يقال: لو وجب أن يكون موضوع القضية الموجبة أمرا موجودا لما صدقت الموجبة المعدولة الطرفين ولا الموجبة المعدولة الموضوع لأنّ الموضوع في كلّ واحدة من هاتين القضيتين

[١٨٣٤] ر – كما كان يفرق في الموجبة المعدولة المحمول والسالبة البسيطة بتقديم الرابطة على حرف السلب وبتأخيرها عنه، صح هامش.

[١٨٣٥] ج – مسوّرة.

[١٨٣٦] ج – ~~بجماد~~.

[١٨٣٧] ل: بحجر.

[١٨٣٨] ج: معناه.

[١٨٣٩] ر – ~~وان لم يدخل شيء من هذه وإن لم يدخل~~.

[١٨٤٠] ر + المحصلة.

أمر عدمي واللازم باطل[٦٦ب] ضرورة صدق قولنا كلّ ما ليس بحي[١٨٤١] فهو غير عالم وكلّ ما ليس بحي[١٨٤٢] فهو جماد لانا نقول الشرطية المذكورة ممنوعة.

[ك ١١١٨] قوله "لأنّ الموضوع في كلّ واحدة منهما عدمي" قلنا لا نسلّم، بل العنوان في كلّ واحدة منهما أمر عدمي ولا يلزم من كون العنوان عدميا[١٨٤٣] أن يكون[١٨٤٤] ذات الموضوع، أعنى ما صدق عليه العنوان أمرا عدميا؛ اذ يجوز أن يكون العنوان عدميا[١٨٤٥] والذات موجودة والموجبة انما يجب فيها وجود الذات لا وجود العنوان الصّادق على الذات فإنّ الأمور الاعتبارية العدمية كما يجوز جعلها محمولات في القضايا الموجبة فيجوز أيضا[١٨٤٦] جعلها موضوعات في الذكر فيها.

[ك ١١١٩] قال الشيخ في الشفآء: الموضع الطبيعي للسور أن يكون مجاورا لموضوع، وللرابطة أن يكون[١٨٤٧] مجاورا للمحمول لأنها يربط المحمول بالموضوع وللجهة أن يكون[١٨٤٨] مجاورة للرابطة لأنها كيفية للرابطة على ما ستعلمه بعد. فيقال كلّ إنسان بالضرورة هو حيوان وقد تغير أجزاء القضية[١٨٤٩] عن أماكنها الطبيعية.

[ك ١١٢٠] هذا لفظ المصنف، وفيه مساهلة؛ لأنّ السور داخل أيضا في هذا الحكم على ما يدلّ عليه المثال المذكور للوضع غير الطبيعي و"لا" و"ليس" جزءا من القضية لما ستعرف بعد. واذا كان كذلك، فكان يجب أن يقول: وقد يغير هذه الأمور عن أماكنها الطبيعية فيؤخّر[١٨٥٠] السور عن القضية كما يقال: الناس[١٨٥١] أحياء كلّهم، وقد قدم الرابطة كما يقال: يوجد زيد عادلا، وقد يؤخر كما يقال: زيد عادلا يوجد، بل قد يغير الموضوع والمحمول عن وضعيهما الطبيعيين كما يقال: عدلا يوجد الإنسان.

[١٨٤١] ل: بحجر.

[١٨٤٢] ل: بحجر.

[١٨٤٣] ج – ~~والذات موجودة~~.

[١٨٤٤] ر – يكون.

[١٨٤٥] ر – اذ يجوز أن يكون العنوان عدميا، صح هامش.

[١٨٤٦] ر – أيضا.

[١٨٤٧] ج – يكون.

[١٨٤٨] ج – يكون، صح هامش.

[١٨٤٩] ج: الطبيعة.

[١٨٥٠] ج: جزء.

[١٨٥١] ج: الإنسان.

فاذا قلنا: زيد يمكن أن يوجد عادلا كانت الأجزاء محفوظة[١٨٥٢] الوضع الطبيعي. وقد يغلب في بعض اللغات استعمال شيء من الأوضاع غير الطبيعية كتأخر الرابطة في العجمية كقولهم زيد ديراست.[١٨٥٣]

[ك ١١٢١] والقضية إن كانت ثنائية، فموضع حرف السلب فيها أن يكون مجاور للمحمول مقدما عليه، وإن كانت ثلاثية فموضعه أن يكون مجاورا للرابط متقدّما عليها، وإن كانت رباعية فموضعه أن يكون مجاورا للجهة متقدما عليها. اذ لو لم يكن وضعه في هذه[١٨٥٤] القضايا على الوجه الذي ذكرناه لم يكن السلب متوجها نحو ما أثبته الإيجاب.

[ك ١١٢٢] فأول مراتب القضايا أن يكون ثنائية لم يتلفظ الّا بالموضوع والمحمول ثم يذكر الرابطة فيصير ثلاثية ثمّ يذكر الجهة فيصير رباعية وانما تأخرت الجهة عن الرابطة في المرتبة لكونها صفة للرابطة وتأخر الصفة عن الموصوف في المرتبة ولعدم دخولها في القضية من حيث هي قضية لانا اذا اعتبرنا تعقل نسبة أمر الى أمر بإيجاب أو سلب ولم يتصور كون تلك النسبة ضرورية أو لاضرورية كان ذلك قضية لكن النسبة يستلزم الجهة ولا ينفكّ[١٨٥٥] عنها بحسب الأمر نفسه. وأما السور فلا يلزم القضية ولا شيئا من أجزاء القضية فإنّ المخصوصات والمهملات قضايا مع أنّ السور ليس بموجود فيها ولهذا المعنى لم يجعلوا القضية باعتبارها خماسية على أنّ ذلك أمور وضعية، فإن حاول أحد تسمية القضية المسورة بالخماسية فليس لأحد منعه، اذ لا مشاحة في الألفاظ.

البحث الخامس في الجهات

[ك ١١٢٣] لا بدّ لنسبة[١٨٥٦] محمولات القضايا إلى موضوعاتها بحسب الأمر نفسه من كيفية ايجابية، كانت تلك[١٨٥٧] النسبة أو سلبية؛ كالضرورية واللاّضرورة، والدّوام، واللاّدوام. ويسمّى تلك الكيفية مادّة القضية، وعنصرها. واللفظ الدّالّ على المادّة أو حكم العقل بتلك المادة يسمّى جهة، ونوعا.

[١٨٥٢] ج: محفوظ.

[١٨٥٣] ج: دبيرست.

[١٨٥٤] ج – هذه.

[١٨٥٥] ج: شكّ.

[١٨٥٦] ل: نسبة.

[١٨٥٧] ل – تلك، صح هامش.

[ك ١١٢٤] فالقضية التى جهتها مذكورة إمّا لفظا كما في القضية المسموعة، وإمّا تعقلا كما في القضية المعقولة؛ يسمّى موجّهة، ومنوّعة، ورباعية.

[ك ١١٢٥] والقضية التى لم يذكر جهتها بل اعتبر فيها نسبة المحمول الى الموضوع بالإيجاب والسّلب اعنى النسبة التى هي اعمّ من النسبة بالفعل ومن النسبة بالقوّة تسمّى مطلقة وغير موجّهة.

[ك ١١٢٦] والفرق بين المادّة والجهة ظاهر، لأنّ المادّة هي تلك الكيفية الثابتة للنسبة في نفس الأمر. والجهة هي اللفظة الدّالّة على تلك الكيفية أو حكم الذهن بتلك الكيفية ويجوز أن يكون القول كاذبا، وحكم العقل غير مطابق للحقّ وأمّا المادّة [٦٧أ] فلا يمكن ذلك فيها أي تلك الكيفية استحال تغيرهما عما هي عليه. ولأنّ مادّة القضية يجوز أن يكون مخالفة لجهتها. فانا اذا قلنا كلّ إنسان بالضرورة كاتب، كانت[١٨٥٨] المادّة ممكنة والجهة ضرورية.

[ك ١١٢٧] واعلم أنّ كلام الشيخ في[١٨٥٩] أكثر المواضع مشعر بأنّ الضروري هو الدّائم وظاهر أن مراده بالدائم الذي جعل الضروري مساويا ايّاه في المفهوم هو الدائم الواجب. أي الذي لا بدّ للشيء منه ويستحيل أن ينفكّ عنه لانّه صرّح في المقالة الاولى من الفنّ الرابع من منطق الشفآء حيث فسّر الممكن بما يقتضى ذلك لأنّه قال الممكن هو الذي ليس بضروري وجوده وعدمه وجاز أن لا يوجد اصلا ويجوز أن يصاحبه دائما وهذا انما يصحّ إن لو كان مراده بالدائم الذي جعل الضروريّ مساويا له هو الدائم الذي لا بدّ منه و يستحيل انفكاكه عنه اذ لو كان هو الدائم الذي يجوز أن يكون وأن لا يكون كان الضروري المساوي[١٨٦٠] له في المفهوم أيضا كذلك وحينئذ استحال سلب الضروريّ عن الممكن مع جواز كونه ممكنا.

[ك ١١٢٨] كلام الشيخ في الاشارات موافق لذلك اي لمغايرة اعتبار الدّوام لاعتبار الضرورة وكذلك ذكر[١٨٦١] بهمنيار[١٨٦٢] في كتاب التحصيل.

[١٨٥٨] ر – كانت، صح هامش.

[١٨٥٩] ر – ~~المواضع~~.

[١٨٦٠] ج + المساوي.

[١٨٦١] ر – ذكر.

[١٨٦٢] هو من طلاب ابن سينا

[ك ١١٢٩] واذا عرفت ذلك فينبغي أن تعلم أنّ الدائم اعمّ من الضروري لأنّ كلّ ما يستحيل انفكاكه عن الشيء كان دائما له[١٨٦٣] وليس كلّ ما كان دائما للشيء يستحيل انفكاكه عنه لجواز أن يصحبه دائما من غير ضرورة كسلب الكتابة عن كثير من الناس دائما من غير ضرورة.[١٨٦٤]

[ك ١١٣٠] والقضية التى جهتها ضرورة اي موجّهة بالضرورة يقع على أقسام:

[ك ١١٣١] أحدها: القضية التى يحكم فيها بضرورة ثبوت المحمول للموضوع أو بضرورة سلب المحمول عن الموضوع أزلا وأبدا، كقولنا "الله تعالى عالم بالضرورة."

[ك ١١٣٢] وثانيها: القضية التى يحكم فيها باستحالة انفكاك محمولها عن موضوعها إيجابا أو سلبا ما دامت ذات الموضوع موجودة وهذه[١٨٦٥] يمكن أن يطلق اي لا تقيد بقيد أصلا. كاللاّدوام واللاّضرورة. وحينئذ يكون اعمّ من الاولى لاستلزام الاولى اياها من غير عكس ضرورة أن كلّ ما كان ضروريا للشيء أزلا وأبدا كان ضروريا له في جميع أوقات وجود[١٨٦٦] ذاته. وليس كلّ ما كان ضروريا للشيء في جميع أوقات وجود ذاته كان ضروريا له أزلا وأبدا، لجواز أن لا يكون الذات أزلية مع امتناع انفكاك المحمول عنها في جميع أوقات وجود[١٨٦٧] ذاته[١٨٦٨] كقولنا كلّ فرس بالضرورة هو جسم ويمكن أن تقيد إمّا بنفي الضرورة الازلية حتى يكون مباينة للاولى ومشاركة اياها في مفهوم الضرورة بحسب الذات مطلقا اي في ضرورة ثبوت المحمول للموضوع في جميع أوقات ذات الموضوع وهذه القضية اعنى المقيّدة باللاضرورة الازلية والاولى يندرجات تحت الأمر المشترك بينهما وهو ضرورة ثبوت المحمول للموضوع ما دامت ذات الموضوع موجودة اندراج الخاص تحت العام لأنّ القضية التى حكم فيها بهذه الضرورة إمّا أن يكون مقيّدة باللاضرورة الازلية أو مقيّدة بالضّرورة الازلية والاولى هي القضية الثانية والثانية هي القضية الاولى ويمكن أن تقيّد بنفي الدّوام الأزلي أي القضية المشتركة بين الاولين يمكن أن تقيّد الحكم فيها بنفي الدّوام الأزلي وحينئذ يكون أخصّ من المقيدة بنفي

[١٨٦٣] ر – ~~وليس كلّ ما كان دائما للشيء يستحيل انفكاكه عن الشيء كان دائما له~~.

[١٨٦٤] ل – كسلب الكتابة عن كثير من الناس دائما من غير ضرورة، صح هامش.

[١٨٦٥] ل – وهذه.

[١٨٦٦] ر – ~~ذلك~~.

[١٨٦٧] ل – وجود.

[١٨٦٨] ر – كان ضروريا له أزلا وأبدا لجواز أن لا يكون الذات أزلية مع امتناع انفكاك المحمول عنها في جميع أوقات وجود ذاته، صح هامش.

اللاّضرورة الازلية لأنّ اللأدوام يستلزم نفي الضرورة من غير عكس لما عرفت أنّ الضرورة أخصّ من الدّوام وعدم العام اخصّ من عدم الخاص.

[ك ١١٣٣] وثالثها: القضية المسماة بالمشروطة العامة وهي القضية يحكم فيها بضرورة ثبوت المحمول لذات الموضوع أو بضرورة سلبه عنها بشرط إتّصافه بالوصف الذي عبّر عن الموضوع به وهو الوصف العنواني الذي عرفته من قبل. وقد يفسّر هذه القضية بالتى يحكم فيها باستحالة انفكاك المحمول عن ذات الموضوع إيجابا أو سلبا في جميع زمان إتصاف الذات بالوصف العنواني.

[ك ١١٣٤] وهذه اعمّ من الاولى لأنّ كلّ محمول كان ضروريا لذات الموضوع بشرط إتصافه بالوصف العنواني كان ضروريا للذات في جميع أوقات الوصف العنواني وليس كلّ ما كان ضروريا للذات في جميع أوقات الوصف العنواني كان ضروريا للذات بشرط إتصافه بالوصف العنواني لجواز أن يكون المحمول ضروريا بالذات[١٨٦٩] ولا يكون لذلك الوصف اعنى الوصف العنواني مدخل في تلك النسبة الضرورية.

[ك ١١٣٥] وقد[١٨٧٠] أشار المصنّف الى تفسير هذه القضية "بالمعنى الاعمّ من بعد وانبهّك عليه اذا وصلنا اليه.

[ك ١١٣٦] وهذه القضية يمكن أن يعتبر [٦٧ب] على خمسة أقسام:

أحدها: القضية التى يحكم فيها بضرورة ثبوت المحمول لذات الموضوع أو بضرورة سلبه عنها في جميع أوقات إتصافها بالوصف العنواني من غير قيد آخر.

وثانيها: أن تقيّد الحكم فيها بنفي الضرورة الازلية.

وثالثها: أن تقيّد الحكم فيها بنفي الضّرورة بحسب الذات.

ورابعها: أن تقيّد الحكم فيها بنفي الدّوام الازلي.

وخامسها: أن تقيّد الحكم فيها بنفي الدّوام بحسب الذات.

[١٨٦٩] ل – في جميع أوقات الوصف العنواني وليس كل ما كان ضروريا للذات في جميع أوقات الوصف العنواني كان ضروريا للذات بشرط اتصافه بالوصف العنواني لجواز أن يكون المحمول ضروريا بالذات، صح هامش.

[١٨٧٠] ل – وقد.

[ك ١١٣٧] والقضية الاولى أعمّ الاعتبارات لاندراج الأربعة الباقية من الاعتبارات[١٨٧١] تحتها مع الضرورية بحسب الذات لاستلزام كلّ واحدة من القضايا الخمس مفهومها من غير عكس أي من غير استلزامها لشيء منها على التعيين.[١٨٧٢]

[ك ١١٣٨] أمّا الأوّل فظاهر لاشتمال كلّ واحدة منها عليها ووجوب استلزام الكلّ للجزء.

[ك ١١٣٩] وأمّا الثاني وهو عدم استلزامها لشيء منها على التعيين فلأنّ المحمول الذي هو ضروري لذات الموضوع في جميع أوقات الوصف العنواني أي احتمل أن يكون ضروريا بحسب ذات الموضوع إمّا لأنّ العنوان نفس[١٨٧٣] ذات الموضوع كقولنا كلّ إنسان بالضرورة فهو حيوان مادم إنسانا أو لأنّ العنوان لازم[١٨٧٤] لذات الموضوع كقولنا كلّ ناطق بالضرورة فهو حيوان مادام ناطقا أو لأنّ الوصف وإن كان من الأوصاف المفارقة لكن المحمول مما يستحيل انفكاك ذات الموضوع عنه عند عدم الوصف أيضا كقولنا كلّ كاتب بالفعل بالضرورة حيوان مادم كاتبا بالفعل واحتمل أن لا يكون ضروريا بحسب ذات الموضوع وذلك اذا كان العنوان غير لازم لذات الموضوع مع جواز انفكاك المحمول عن ذات الموضوع على تقدير عدم الوصف أو من غير اشتراطه كقولنا كلّ كاتب بالفعل بالضرورة متحرّك الاصابع مادام كاتبا بالفعل لا دائما بحسب الذات الموضوع[١٨٧٥] والاحتمال الأوّل يوجب انفكاك القضية بالاعتبار الأوّل عن كلّ واحدة من القضية الثالثة والخامسة من القضايا الأربع الباقية[١٨٧٦] والاحتمال الثاني يوجب انفكاكها عن القضية الضرورية بحسب ذات الموضوع[١٨٧٧] وعن الضروريّة الأزليّة وذلك يقتضي تقيّدها باللاضرورة الازليّة.

[ك ١١٤٠] فظهر أنّ هذه القضية بالاعتبار الأوّل أعمّ من الضرورية بحسب الذات ومنها مقيّدة باللاّضرورة الازليّة التى هي الاعتبار الثاني من الاعتبارات المذكورة.

[١٨٧١] ل – من الاعتبارات.

[١٨٧٢] ج – أي من غير استلزامها لشيء منها على التعيين.

[١٨٧٣] ل: بعين.

[١٨٧٤] ج – ذات الموضوع كقولنا كلّ إنسان بالضرورة فهو حيوان مادام إنسانا أو لأأن العنوان لازم، صح هامش.

[١٨٧٥] ر – ~~والأوّل~~.

[١٨٧٦] ل – الباقية.

[١٨٧٧] ل + على تقدير عدم الوصف وقوله.

[ك ١١٤١] وقوله "على تقدير عدم الوصف[١٨٧٨]" إشارة الى القضية الاولى بالتفسير الثاني وقوله "أو من غير اشتراطه" إشارة اليها بالتفسير الأوّل الاخصّ من التفسير الثاني[١٨٧٩] ومعنى الكلام أنّه يحتمل أن لا يكون المحمول ضروريا للذات في هذه القضية اذا كان الوصف غير لازم للذات مع جواز انفكاك المحمول عن الذات سواء كانت الضرورية بحسب الوصف مفسّرة بالمعن الاعمّ من غير الالتفات الى شرطية الوصف العنواني أو كانت مفسّرة بالمعنى الاخصّ هو الذي يعتبر في الضرورية بحسب الوصف شرطية الوصف العنواني.

[ك ١١٤٢] وهذه القضية بالاعتبار الثاني من الاعتبارات الخمسة اعم منها بالاعتبار الثالث لاستلزام نفي الضرورة بحسب الذات نفي الضرورة الازلية من غير عكس لأنّ كلّ ما لا يكون ضروريا للشيء بحسب الذات لا يكون ضروريا له أزلا وليس كلّ ما لا يكون ضروريا له[١٨٨٠] أزلا لا يكون ضروريا له بحسب الذات فإنّ الحيوان ليس ضروريا لذات الإنسان ازلا مع أنّه ضروري له في جميع أوقات وجود الذات وهي اعنى الضرورية بحسب الوصف بالاعتبار الرابع اعمّ منها بالاعتبار الخامس لاستلزام نفي الدّوام بحسب الذات نفي الدّوام الازلي من غير عكس وهي بالاعتبار الثاني اعمّ منها بالاعتبار الرابع لاستلزام نفي الدّوام الازلي نفي الضّرورة الازلية من غير عكس وبالاعتبار الثالث اعمّ منها بالاعتبار الخامس لاستلزام نفي الدّوام بحسب الذات نفي الضّرورة بحسب الذات من غير عكس.

[ك ١١٤٣] فظهر أنّ هذه القضية بالاعتبار الأوّل اعمّ من الاعتبارات الأربعة الباقية ومن الضّروريّة بحسب الذات.

[ك ١١٤٤] والرّابع من أقسام القضية الضّرورية القضية التى يحكم فيها بضرورة ثبوت المحمول لذات الموضوع أو بضرورة سلبه عن ذات الموضوع في وقت وهذه القضية يمكن اعتبارها من وجوه لانّ وقت ضرورة نسبة المحمول الى ذات الموضوع إمّا أن يكون معيّنا كوقت حيلولة الارض بين القمر والشمس لضرورة نسبة الانخساف الى القمر بالإيجاب وإمّا أن يكون غير معين كوقت ضرورة انتساب التنفّس الى الحيوان بالإيجاب.

[١٨٧٨] ر – على تقدير عدم الوصف؛ ر + أنّه محتمل؛ ل – وقوله على تقدير عدم الوصف، صح هامش..

[١٨٧٩] ر – الثاني، صح هامش.

[١٨٨٠] ر – له، صح هامش.

[ك ١١٤٥] وعلى كلّ واحد من التقديرين إمّا أن[١٨٨١] يطلق أو يقيّد إمّا باللاضرورة الازلية أو باللاّضرورة بحسب الذات أو [٦٨أ] باللاّضرورة بحسب الوصف العنواني أو باللاّدوام الازلي أو باللاّدوام بحسب الذات أو باللاّدوام بحسب الوصف، وعلى التقادير بوقت ضرورة نسبة المحمول الى ذات الموضوع إمّا وقت ذات الموضوع أو وقت الوصف العنواني.

[ك ١١٤٦] فهذه ثمانية وعشرون قضية بحسب اعتبار ضرورة النسبة بحسب الوقت أربع عشرة، وبحسب الوقت المعيّن وأربع عشرة بحسب الوقت الغير المعيّن، وكلّ واحدة من التى بحسب الوقت المعيّن اخصّ من نظيرتها من التى بحسب الوقت الغير المعين[١٨٨٢] لاستلزامها اياها من غير عكس، ضرورة أنّ كلّ ما كان ضروريا لشيء[١٨٨٣] في وقت معيّن كان ضروريا له في وقت ما. وليس كلّ ما كان ضروريا لشيء في وقت غير معين كان ضروريا له في وقت معيّن.

[ك ١١٤٧] وكلّ[١٨٨٤] واحدة من السبع التى وقت الضرورة فيها وقت الوصف العنواني سواء كان الوقت معيّنا أو غير معيّن، اخصّ من نظيرتها من السبع التى وقت الضرورة فيها وقت ذات الموضوع لأنّ كلّ ما كان ضروريا في وقت حصول الوصف العنواني كان ضروريا في وقت حصول الذات لامتناع حصول الوصف بدون الذات، وليس كلّ ما كان ضروريا في وقت الذات كان ضروريا في وقت[١٨٨٥] الوصف العنواني لجواز عدم حصول الوصف للذات في ذلك الوقت.

[ك ١١٤٨] وأمّا نسبة آحاد كلّ سبعة بعضها الى بعض بالعموم والخصوص فتعرفها بأدنى فكر من الذي مرّ في القسم الثالث.

[ك ١١٤٩] والخامس: هو القضية التى[١٨٨٦] يحكم فيها بضرورة ثبوت المحمول للموضوع بشرط إتّصافه بالمحمول ويقال لهذه الضرورة الضرورة[١٨٨٧] بشرط المحمول.

[١٨٨١] ج – أن.
[١٨٨٢] ل: المنعكس.
[١٨٨٣] ر: ليس.
[١٨٨٤] ر – وكلّ، صح هامش.
[١٨٨٥] ج – ~~الذات~~.
[١٨٨٦] ج – التى.
[١٨٨٧] ل – الضرورة.

[ك ١١٥٠] وقلما بحث في العلوم عن هذه الضرورة اذ لا فائدة فيها لأنّ كلّ محمول ضروري للموضوع بهذا المعنى.

[ك ١١٥١] قال الشيخ في الاشارات: القضية التى ترسل[١٨٨٨] الضرورة في جهتها[١٨٨٩] أي القضية التى يوجّه بالضرورة من غير قيد وشرط هي القضية التى يحكم فيها بضرورة ثبوت المحمول للموضوع أو بضرورة سلبه عنه[١٨٩٠] أزلا.

[ك ١١٥٢] وقال: في سائر كتبه أنّها القضية التى يحكم فيها بضرورة ثبوت المحمول للموضوع أو بضرورة سلبه عنه مادام ذات الموضوع موجودة.

[ك ١١٥٣] قال: ولا يصدق إطلاق الضرورة فيما عدا[١٨٩١] هاتين القضيّتين لأنّ ضرورة ما عداهما ليست مطلقة بل بشرط وقت أو وصف وإدّعى أنّ الزيادة[١٨٩٢] التى هي[١٨٩٣] غير هاتين القضيتين من شرط إتّصاف بالوصف العنواني وتعيين الوقت كالجزء من المحمول لأنّه لا يصحّ أن يقال كلّ كاتب متحرّك الأصابع بالضرورة ولا[١٨٩٤] كلّ قمر منخسف بالضرورة بل كلّ كاتب بالضرورة متحرك الأصابع[١٨٩٥] مادام كاتبا وكلّ قمر بالضرورة منخسف وقت حيلولة الأرض بينه وبين الشمس. فلهذه العلّة كانت الضروريّة المطلقة هي القضية التى يعطى أحد المفهومين الأولين.

[ك ١١٥٤] وأمّا القضية الموجهة بالدوام؛ فيمكن اعتبارها على أحد الوجوه الثلاثة:

[ك ١١٥٥] الاولى:[١٨٩٦] من الوجوه الخمسة المذكورة في القضية الضروريّة، أحد تلك الثلاثة: هو القضية التى يحكم فيها بدوام ثبوت المحمول لذات الموضوع أو بدوام سلبه عنها ازلا وابدا.

[١٨٨٨] ج: شك.

[١٨٨٩] ر –جهتها، صح هامش.

[١٨٩٠] ل – عنه، صح هامش.

[١٨٩١] ر – عدا، صح هامش.

[١٨٩٢] ل: اللامادة.

[١٨٩٣] ر: هي في.

[١٨٩٤] ج: ولأنّ.

[١٨٩٥] ل – الأصابع، صح هامش.

[١٨٩٦] ج – الاولى.

[ك ١١٥٦] الثانية[١٨٩٧]: هو القضية التى يحكم فيها بدوام ثبوت المحمول لذات الموضوع أو بدوام سلبه عنها[١٨٩٨] مادام ذات الموضوع موجودة وهذه قد يطلق وقد يقيّد إمّا بنفي الضرورة الازلية وإمّا بنفي الضرورة بحسب الذات أو بنفي الضرورة بحسب الوصف أو بنفي الدّوام الازلي.

[ك ١١٥٧] فهذه ستّ قضايا والثانية أعمّ من الخمسة الباقية لاستلزام كلّ واحدة منها لمفهومها من غير عكس والاولى مع السادسة مما يتباينان لكنهما يشتركان في الاندراج تحت الثانية اندراج الخاصّ تحت العامّ والثالثة أعمّ من الثلاث الاخيرة لأنّ الضرورة الازلية أخصّ من الضرورة بحسب الذات ومن الضرورة بحسب الوصف ومن الدّوام الأزلي[١٨٩٩] فيكون سلبها اعمّ من سلب كلّ واحدة منها لأنّ سلب الخاصّ اعمّ من سلب العام والرّابعة اعمّ من الخامسة لأنّ الضرورة بحسب الذات اخصّ من الضرورة بحسب الوصف فيكون سلبها اعمّ من سلبها لما مرّ. وبينهما وبين كلّ واحدة من الاولى والسادسة عموم وخصوص من وجه لانقسام كلّ واحدة[١٩٠٠] من الطّرفين الى كلّ واحدة من الطرف الاخر والى ما يباينها وكذلك بين الاولى والرابعة عموم من وجه لانقسام كلّ واحدة منهما الى الاخرى والى[١٩٠١] ما يباينها.

[ك ١١٥٨] الثالث: القضية التى يحكم فيها بدوام ثبوت المحمول للموضوع أو بدوام سلبه عنه مادام ذات الموضوع موصوفة بالوصف العنواني وهذه قد يطلق وقد يقيّد؛ إمّا بنفي[١٩٠٢] الضرورة الازلية، أو بنفي الضرورة بحسب الذات أو بنفي الضرورة بحسب الوصف أو بنفي الدّوام الازلي أو بنفي الدّوام بحسب الذات أو بنفي الدوام بحسب الوصف[١٩٠٣] فهذه ست قضايا آخر.

[ك ١١٥٩] فاذا أضممنا الستّ الاولى الى [٦٨ب] هذه صار مجموع القضايا الموجّهة بالدوام اثنتي عشرة قضية : والاولى اعمّ من الثانية من الستّ الاولى لأنّ كلّ ما كان دائما بحسب الذات كان دائما

[١٨٩٧] ج، ر: الثاني.

[١٨٩٨] ل + أزلا وأبدا الثانية القضية التى يحكم فيها بدوام ثبوت المحمول لذات الموضوع أو بدوام عنه.

[١٨٩٩] ج – ~~لكن~~.

[١٩٠٠] ل + كلّ واحدة.

[١٩٠١] ل – الى.

[١٩٠٢] ر – ~~بالدوام~~.

[١٩٠٣] ج، ر، ل – أو بنفي الدوام بحسب الوصف، صح هامش ل.

بحسب الوصف من غير[١٩٠٤] عكس ولزم منه كونها اعمّ من كلّ واحدة[١٩٠٥] من الخمس الباقية من الست الاولى لما عرفت. أنّ الثانية منها اعم من الخمس الباقية منها وهي أعنى الاولى من هذه الستّ اعم من الخمس[١٩٠٦] الباقية[١٩٠٧] منها[١٩٠٨] لاستلزام كلّ واحدة منها مفهومها من غير استلزامها لشيء منها على التعيين وكلّ واحدة من الأربع الوسطانية من هذه الستّ اعمّ من نظيرتها من الستّ الاولى لما مرّ من الاستلزام دون العكس وبين الثانية من الاولى والسادسة من هذه مباينة والثانية من هذه الستّ اعمّ من الأربع الباقية لأنّ الضرورية الأزلية اخصّ من سائر الضرورات والدّوام الازلي بحسب[١٩٠٩] الذات فكان سلبها اعمّ من سلب كلّ واحد منها، والثالثة اعمّ من الرابعة والسادسة وهي أعنى السادسة المخالفة[١٩١٠] اخصّ من الخامسة. أمّا الأوّل فلانّ الضرورة بحسب الذات[١٩١١] اخصّ من الضرورة بحسب الوصف ومن الدّوام بحسب الذات وأمّا الثاني فلانّ الدّوام الأزلي اخصّ من الدّوام بحسب الذات وبين الرابعة وكلّ واحدة من الخامسة والسادسة عموم من وجه.

[ك ١١٦٠] فلنتكلم الآن في القضية الموجّهة باللاضرورة وهو الإمكان: فنقول أنّ لفظة الإمكان لما كانت منطبقة[١٩١٢] عند الجمهور على سلب الضرورة المطلقة أعنى التي بحسب الذات عن أحد الطّرفين أعني طرف الوجود وطرف العدم وذلك الطّرف هو الطّرف المخالف للحكم اي إن كان الحكم في القضية بالإيجاب كان ذلك رفعا للضرورة المطلقة عن سلب المحمول في تلك القضية عن ذات الموضوع وإن كان الحكم فيها[١٩١٣] بالسلب كان رفعا للضرورة المطلقة عن ثبوت المحمول فيها لذات الموضوع أو ما يلازم هذا السلب.

[١٩٠٤] ر – غير.

[١٩٠٥] ج: واحد.

[١٩٠٦] ر: الحمل.

[١٩٠٧] ج – من الست الاولى لما عرفت أن الثانية منها اعم من الخمس الباقية منها وهي أعني الاولى من هذه الست اعم من الحمل الباقية.

[١٩٠٨] ل – منها.

[١٩٠٩] ر + بحسب.

[١٩١٠] ج، ر – المخالفة.

[١٩١١] ر – ~~بحسب~~.

[١٩١٢] ر: منطلقة.

[١٩١٣] ر – فيها، صح هامش.

[ك ١١٦١] فعلى هذا لا يخلو النسبة الخارجية اي النسبة الثابتة في نفس الأمر من مادتين؛ احداهما: مادة الضرورة، والأخرى: مادّة الإمكان. ضرورة أنّ نسبة المحمول الى الموضوع إمّا بالضرورة أو لا بالضرورة. والاولى هي الضرورية، والثانية هي الممكنة لكن نسبة المحمول الى الموضوع في احدي المادّتين مخالفة في الكيف لنسبته[١٩١٤] اليه في المادّة الأخرى.

[ك ١١٦٢] ثمّ الضرورة إن كانت في طرف الوجود كانت المادّة واجبة وإن كانت في طرف العدم كانت المادّة ممتنعة فالمواد إذن ثلاث:

مادّة الوجود،

ومادّة الامتناع،

ومادّة الإمكان.

[ك ١١٦٣] ثمّ أنّ الحكمآء وجدوا أشياء يجتمع فيها إمكانان أعنى[١٩١٥] إمكان أن يكون وإمكان أن لا يكون لأنّ الضرورة المطلقة كانت مسلوبة في تلك الأشياء عن طرفي الوجود والعدم معا ولما كان كذلك خصّصوا الشيء الذي وجدوا فيه ذلك بالممكن فصارت المواد عندهم أيضا ثلاثا لكن بالعتبار آخر.

الاولى: المادّة التى يكون المحمول فيها ضروري الوجود للموضوع[١٩١٦] وممتنع العدم. وهي مادّة[١٩١٧] الوجوب

الثانية: المادّة التى يكون المحمول فيها ممتنع الوجود للموضوع ضروري العدم وهي مادّة الامتناع كنسبة الحجر الى الإنسان.

الثالثة: المادّة التى لا يكون ثبوت[١٩١٨] المحمول فيها ولا عدمه ضروريا للموضوع فيها ولا ممتنعا وهي مادة الإمكان[١٩١٩] كالكتابة للإنسان.

[١٩١٤] ر – الى.

[١٩١٥] ر – امكانان أعنى، صح هامش.

[١٩١٦] ل – ضروري الوجود للموضوع، صح هامش.

[١٩١٧] ر – الواجب.

[١٩١٨] ر – ثبوت، صح هامش.

[١٩١٩] ر – وهي مادة الإمكان، صح هامش.

[ك ١١٦٤] والإمكان الأوّل يسمّى إمكانا عاميّا[١٩٢٠] لكونه مستعملا عند الجمهور على المعنى المذكور[١٩٢١] ولأنّ العوام يطلقون لفظ الممكن يتصوّرون منه ما ليس بممتنع.

[ك ١١٦٥] والإمكان الثاني يسمى إمكانا خاصّا لكون هذا الوضع عند الخواص وهم الحكماء وجاز أن يكون الأوّل انما سمّى إمكانا عاميا والثاني إمكانا خاصيا لتحقيق العموم المطلق بينهما اذ الأوّل أعمّ من الثاني مطلقا لأنّه يندرج فيه الإمكان الثاني والضروري الموافق والإمكان بالمعنى الثاني يخرج عنه الضرورتان أعنى ضرورة الوجود وضرورة[١٩٢٢] العدم معا.

[ك ١١٦٦] ثمّ أنّ الحكمآء أطلقوا لفظة الإمكان على معنيين آخرين؛ مفهوم كلّ واحد منهما اخصّ[١٩٢٣] من مفهوم الإمكان الثاني وهو الخاص الأوّل منهما.

ويسمّى إمكانا أخصّ وهو الذي سلب فيه الضرورات الثلاث عن الموضوع اعنى الضرورة بحسب الذات والضرورة بحسب الوصف العنواني والضرورة بحسب الوقت المعيّن وغير المعين عن كلّ واحد من طرفيه أي لا يكون المحمول فيه ضروريا الوجود ولا ضروريّ العدم للموضوع بشيء من هذه الضرورات الثلاث.

والثاني الإمكان الاستقبالي وهو أن يعتبر فيه الإمكان بأحد المعاني الثلاثة بالنسبة الى الزّمان المستقبل أي الحكم على الشيء بأنّه ممكن بأحد المعاني الثلاثة[١٩٢٤] في الزّمان الثاني.

[ك ١١٦٧] واعلم أنّ الشيخ قال: من يشترط في ممكن الوجود بالنسبة الى الزمان المستقبل[٦٩أ] أن يكون معدوما في الحال بناءً على أنّه لو كان موجودا في الحال لكان واجبا والوجوب ينافي الإمكان. فقط يشترط في الحال[١٩٢٥] ما لا ينبغى لأنّ الوجود في الحال لو اقتضى كونه واجبا لاقتضى العدم في الحال كونه ممتنعا فإن كان هذا غير ضارّ[١٩٢٦] فذاك أيضا لا يضرّ.

[١٩٢٠] ل: عدميا.

[١٩٢١] ج – على المعنى المذكور.

[١٩٢٢] ر – ضرورة، صح هامش.

[١٩٢٣] ج – ~~ضرورة الوجود وضرورة العدم معا~~.

[١٩٢٤] ج – بالنسبة الى الزّمان المستقبل أي محكم على الشيء بأنه ممكن بأحد المعاني الثالثة.

[١٩٢٥] ج، ر، ل – في الحال، صح هامش ل.

[١٩٢٦] ل: عرضا.

[ك ١١٦٨] وتحقيق الجواب أن يقال: لا نسلّم أنّ كونه موجودا في الحال يقتضى كونه واجبا لذاته بل يقتضى كونه واجبا بالغير، والواجب بالغير[١٩٢٧] في الحال جاز أن يكون ممكنا بحسب الذات في الحال فكيف في الزّمان المستقبل؟

[ك ١١٦٩] ثمّ قال المصنّف: بعد نقل هذا الكلام عن الشيخ "والعدم في الحال لا ينافي الوجود في المستقبل وإمكانه في الحال" فأولى أن لا ينافي إمكانه في الاستقبال وهو سهو لأنّه إشارة الى إبطال قول من قال: العدم الحالي شرط لكون الشيء ممكن الوجود في الزّمان المستقبل والوجود منافٍ له.

[ك ١١٧٠] ومن البيّن أنّ هذا لا يبطل ما قاله هذا القائل بل الواجب: أن يقال ولأنّ الوجود في الحال لا ينافي الإمكان في الحال فلأنّ لا ينافي إمكانه في الاستقبال كان أولى، كما قاله الإمام في الملخّص حتى يكون إبطالا لما ذهب إليه هذا القائل والإمكان الخاصّ أعمّ من كلّ واحد من الإمكان الأخصّ والإمكان الاستقبالي.

[ك ١١٧١] وعلّل المصنّف ذلك بقوله؛ "لاندراج كلّ واحد منهما تحته مع بعض الضرورات بحسب الوصف أو الوقت."

[ك ١١٧٢] ونحن نقول أمّا أنّ الإمكان الخاصّ أعمّ من الإمكان الاخصّ فظاهر، لأن ما لا يكون شيء من طرفيه ضروريا لا بحسب الذات ولا بحسب الوصف ولا بحسب الوقت لا يكون شيء من طرفيه ضروريا بحسب الذات دون العكس لجواز أن لا يكون شيء من طرفيه ضروريا بحسب الذات[١٩٢٨] ويكون أحد طرفيه ضروريا بحسب وصف أو وقت.

[ك ١١٧٣] وأمّا انّه أعمّ من الإمكان الاستقبالي ففيه نظر؛ لأنّ الشيخ قال في الاشارات: وقد قال: ممكن، ويفهم منه معنى آخر، وهو أن[١٩٢٩] يكون الالتفات في الاعتبار ليس لما يوصف به الشيء في حال من أحوال الوجود من إيجاب أو سلب بل بحسب الالتفات الى حاله في الاستقبال فاذا كان ذلك غير ضروري الوجود أو العدم في أيّ وقت فرض له في المستقبل فهو ممكن.

[١٩٢٧] ل – والواجب بالغير.

[١٩٢٨] ر – الذات دون العكس لجواز أن لا يكون شيء من طرفيه ضروريا بحسب الذات، صح هامش.

[١٩٢٩] ج – ~~يقال~~.

[ك ١١٧٤] والإمام قال في الملخّص: وإذا عرفت هذه الاعتبارات الثلاثة أي الإمكان العام والخاص والاخصّ فاعلم أنّها[١٩٣٠] قد يعتبر في الشيء حال وجوده وقد يعتبر بالنسبة الى الزّمان المستقبل.

[ك ١١٧٥] وكلّ واحد منهما أعنى قول الشيخ، وقول[١٩٣١] الإمام يدلّ على أنّ كلّ واحد من الإمكان العام والامكان الخاص والامكان الأخصّ قد يعتبر في الشيء بالنسبة الى الزّمان الموجود فيه وقد يعتبر بالنسبة الى الزّمان المستقبل. واذا كان كذلك جاز أن يكون الإمكان المعتير في الشيء بالنسبة الى الزمان المستقبل هو العام[١٩٣٢].

[ك ١١٧٦] ولفظ الشيخ بصريحه[١٩٣٣] لا يدلّ الّا[١٩٣٤] على ذلك حينئذ لا يلزم أن يكون الإمكان الخاصّ اعمّ منه اذ لا يلزم من سلب الضرورة بحسب الذات عن جانب المخالف للحكم في الزّمان المستقبل سلب الضّرورة بحسب الذات عن كلّ واحد من الطّرفين. والخاصّ يجب أن يكون مستلزما للعامّ وكذلك إن كان الإمكان المعتبر في الشيء بالنسبة الى الزّمان المستقبل هو الإمكان الخاص حتى يكون معناه أنّه يصدق على الشيء أنّه ليس شيء من طرفيه ضروريا بحسب الذات في الزّمان المستقبل لأنّهما حينئذ يكونان متلازمتين لأنّ ما لا يكون شيء من طرفيه ضروريا بحسب الذات في الزّمان المستقبل[١٩٣٥] لا يكون شيء من طرفيه ضروريا بحسب الذات، وما لا يكون شيء من طرفيه ضروريا بحسب الذات لا يكون شيء من طرفيه ضروريا بحسب الذات[١٩٣٦] في الزّمان المستقبل لامتناع[١٩٣٧] انقلاب[١٩٣٨] الأحكام الذاتية بحسب الازمنة والأوقات.

[ك ١١٧٧] نعم لو كان الإمكان المعتبر في الشيء بالنسبة الى الزّمان المستقبل هو الإمكان[١٩٣٩] الاخصّ حتّى يكون معناه أنّ الشيء يصدق عليه أنّه ليس شيء من طرفيه ضروريا لا بحسب الذات ولا

[١٩٣٠] ل – أنها.

[١٩٣١] ل – قول.

[١٩٣٢] ر – العام، صح هامش.

[١٩٣٣] ل:بصرحه.

[١٩٣٤] ج – الّا.

[١٩٣٥] ر – لأنهما حينئذ يكونان متلازمتين لأن ما لا يكون شيء من طرفيه ضروريا بحسب الذات في الزمان المستقبل، صح هامش.

[١٩٣٦] ر – لا يكون شيء من طرفيه ضروريا بحسب الذات، صح هامش.

[١٩٣٧] ج – لامتناع.

[١٩٣٨] ج: لانقلاب.

[١٩٣٩] ج – الإمكان.

بحسب وقت من الأوقات في الزّمان المستقبل، لكان الإمكان الخاص[١٩٤٠] اعمّ منه لاستلزام صدقه صدقه من غير عكس، لجواز أن لا يكون شيء من طرفي[١٩٤١] القضية[١٩٤٢] ضروريا بحسب الذات ويكون أحدهما ضروريا بحسب وصف أو وقت في الزّمان المستقبل وعلى هذا يجب أن يحمل قول المصنّف حتى[١٩٤٣] ليصحّ.

[خ ١١٧٨] ثمّ قال: **والإمكان الاستقبالي أعمّ من الإمكان الأخصّ لاستلزام سلب الضرورة بحسب جميع الأوقات سلبها في الزّمان المستقبل من غير عكس:**

[ك ١١٧٩] أقول: هذا إنّما يصحّ إن لو كان المراد [٦٩ب] بالإمكان الاستقبالي هو الحكم على الشيء بأنّه ليس شيء من طرفيه ضروريا لا بحسب الذات، لا بحسب الوصف ولا بحسب[١٩٤٤] الوقت المستقبل، حتى يلزم من صدق الإمكان الاستقبالي الإمكان الاخصّ صدقه ولا يلزم من صدقه صدق الإمكان الاخصّ. أمّا اذا كان المراد بالإمكان الاستقبالي؛ الإمكان الأخصّ المقيّد بالزّمان الاستقبالي على الوجه الذي ذكرناه من قبل كانا متلازمين.

[خ ١١٨٠] ثمّ قال: **ومن يشترط في ممكن الوجود في المستقبل العدم في الحال فليس له أن يفسّره بسلب الضّرورة عن الطّرفين في المستقبل وبما[١٩٤٥] ينعكس الى ممكن العدم في المستقبل الذي يشترط فيه الوجود الحالي والّا لزمه الوجود والعدم في الحال بل يجب عليه أن لا يقول[١٩٤٦] بانعكاس ممكن الوجود الى ممكن العدم.**

[ك ١١٨١] أقول: حاصل ما ذكره أنّ الذي يشترط في ممكن الوجود بالنسبة الى الزّمان المستقبل العدم في الحال لا يجوز له[١٩٤٧] أن يعتبر الإمكان الخاص، والاخصّ بالنسبة الى الزّمان المستقبل[١٩٤٨] بل الإمكان العام فقط، أو الإمكان العام مع سلب الضّرورة عن الطرف المخالف للحكم بحسب

[١٩٤٠] ج – ~~اخص~~.
[١٩٤١] ر: طرف.
[١٩٤٢] ر، ل: الشيء.
[١٩٤٣] ج، ل – حتى.
[١٩٤٤] ر – ~~الحكم على الشيء~~.
[١٩٤٥] ر: لا؛ ل – لا، صح هامش.
[١٩٤٦] ل – أن لا يقول، صح هامش.
[١٩٤٧] ل – له.
[١٩٤٨] ج + العدم في الحال لا يجوز له أن يعتبر الإمكان الخاص و الاخص بالنسبة الى الزمان المستقبل.

الوصف، وبحسب الوقت؛ اذ لو اعتبر أحد هذين الإمكانين لزمه اشتراط كون الممكن موجودا ومعدوما[١٩٤٩] معا في الحال.

[ك ١١٨٢] أمّا الوجود فلإمكان العدم في الاستقبال وأمّا العدم فلإمكان الوجود فيه وذلك محال. وقد أخذ هذا الكلام من الإمام حيث أبطل هذا الشرط في الملخّص، لأنّه قال لو شرط في ممكن الوجود في المستقبل العدم في الحال لشرط في ممكن العدم في المستقبل الوجود في الحال لكن ممكن الوجود هو[١٩٥٠] بعينه ممكن العدم لأنّ الكلام في الإمكان الخاص فلما اشترط في ممكن الوجود في المستقبل العدم في الحال وجب أن يشترط في ممكن العدم في المستقبل الوجود في الحال فيما ليس يشترط فيه الوجود يشترط فيه الوجود[١٩٥١] هذا خلف.

[ك ١١٨٣] وأنت تعلم أنّ هذا القائل لو أخذ إمكان الاستقبالي على هذا الوجه لا يتمشى للمصنّف الحكم بأنّ الإمكان الخاص اعمّ من الاستقبالي.

[ك ١١٨٤] واندفع ما ذكره الإمام ومن الناس من قدح في الإمكان وقال: لو تحقق الإمكان يلزم[١٩٥٢] إمّا كون الواجب ممكن العدم أو ممتنع الوجود وكلّ واحد منهما محال. بيان الشرطية أنّ الإمكان إن صدق على الواجب لزم الأمر الأوّل لأنّ ما يمكن أن يكون ممكن أن لا يكون وإن لم يصدق على الواجب لزم الأمر الثاني لأنّ ما ليس بمكن فهو ممتنع ويمكن هذا[١٩٥٣] القدح في الواجب، بهذا الشكّ بعينه .

[ك ١١٨٥] والشيخ انما ذكره لنفي الواجب في الاشارات. وجوابه أن نقول إن عنيتم بالإمكان: الإمكان العامّ، فنختار[١٩٥٤] القسم الأوّل وهو أنّه يصدق على الواجب ولكن لا نسلّم أنّ كلّ ما يصدق عليه أنّه يمكن أن يكون[١٩٥٥] بالإمكان العام يصدق عليه أنّه يمكن[١٩٥٦] أن لا يكون فإنّ الإمكان العام

[١٩٤٩] ل: أو معدوما.

[١٩٥٠] ل – هو.

[١٩٥١] ج – ~~يشترط فيه الوجود~~.

[١٩٥٢] ج + يلزم.

[١٩٥٣] ل – هذا.

[١٩٥٤] ل: فيجب أن.

[١٩٥٥] ج – أن يكون.

[١٩٥٦] ج – أنه يمكن.

غير منعكس الى الّطرف الاخر، وإن عنيتم به الإمكان الخاص فنختار[1957] القسم الثاني وهو أنّه لا يصدق على الواجب، ولكن لا نسلّم أنّ كلّ ما لا يكون ممكنا بهذا المعنى كان ممتنعا بل ما لا يكون ممكنا بهذا المعنى فهو إمّا ضروري الوجود أو ممتنع الوجود.

[ك ١١٨٦] ومن الناس من قدح في الإمكان الخاص، وقال: الشيء لا يخلو إمّا أن يكون موجودا وإمّا أن يكون معدوما. وكلّ واحد منهما ملزوم لنفي كونه ممكنا بالإمكان الخاص أمّا استلزام الأوّل اياه فلأنّه اذا كان موجودا امتنع عدمه وكلّ ما امتنع عدمه لا يكون وجوده وعدمه جائزا وما لا يكون كذلك لا يكون ممكنا بالإمكان الخاصّ وأمّا استلزام الثاني اياه فلأنّه إذا كان معدوما امتنع وجوده وكلّ ما امتنع وجوده لا يكون وجوده وعدمه جائزا وما لا يكون كذلك لا يكون ممكنا بالإمكان الخاص.

[ك ١١٨٧] وربّما قالوا الممكن لا يخلو إمّا أن يكون سبب وجوده موجودا أو لا يكون واياما كان يلزم أن لا يكون الممكن ممكنا أمّا اذا كان موجودا فلأنّه حينئذ يكون واجبا لوجوب وجود المعلول عند وجود العلّة وأمّا اذا لم يكون موجودا فلأنّه حينئذ يمتنع وجوده والّا لجاز تحقق وجود الممكن بدون سلب وجوده، وإنّه محال[1958].

[خ ١١٨٨] أجاب عن هذا الأشكال الشيخ بأنّه اذا كان موجودا لا يلزم وجوبه لأنّ الواجب يجب أن يكون موجودا دائما فجاز أن لا يكون وجوده دائما ولا عدمه دائما فلا يكون واجبا ولا ممتنعا[1959].

[ك ١١٨٩] وتوجيه هذا الجواب أن يقال: لم قلتم بأنّه اذا كان موجودا يلزم أن يكون واجبا لذاته فإنّ الواجب لذاته هو الذي يكون موجودا دائما اي يكون ضروريا وجوده أزلا وأبدا. والموجود جاز[1960] أن لا يكون كذلك فلا يكون واجبا لذاته، أو نقول لم قلتم بانّه اذا كان معدوما كان ممتنع الوجود فإنّ ممتنع الوجود هو الذي يكون معدوما دائما اي يكون عدمه ضروريا والمعدوم جاز أن لا يكون كذلك فلا يكون ممتنعا.

[1957] ل: فيجب أن.

[1958] ر – وأنه محال، صح هامش.

[1959] ل – ولا ممتنعا، صح هامش؛ ل + ممتنعا.

[1960] ل – جاز، صح هامش.

[ك ١١٩٠] فالحاصل: أنّ الموجود لا يجب أن يكون ضروري الوجود بحسب الذات والمعدوم ممتنع[١٩٦١] العدم بحسب الذات. وإذا كان كذلك، [٧٠أ] جاز أن يكون موجودا وممكنا ومعدوما[١٩٦٢] وممكنا.

[خ ١١٩١] قال المصنّف: **وهذا يصلح أن يكون بعض الأجوبة عن القدح في الممكن الخاص دون الاخصّ.**

[ك ١١٩٢] أقول: إنما لم يصلح أن يكون جوابا عن القدح[١٩٦٣] في الممكن الاخصّ لأنّ ما ذكره الشيخ في مستند هذا المنع يقتضى أنّه لا يجب أن يكون الموجود ضروري الوجود بحسب الذات والمعدوم ضروري العدم بحسب الذات لكنّ الأول منهما لا يستلزم أن لا يكون[١٩٦٤] ضروري الوجود بحسب الوصف أو الوقت، والثاني أن لا يكون ضروري العدم بحسب الوصف أو الوقت. واذا كان كذلك جاز أن يكون ضروري الوجود بحسب الوصف أو الوقت على تقدير الأوّل[١٩٦٥]، وضروري العدم بحسب الوصف أو الوقت على تقدير الثاني. وحينئذ لا يتحقق الإمكان الاخصّ على شيء من التقديرين.

[ك ١١٩٣] ثمّ قال: بل الجواب مطلقا أن يقال. لم قلتم بأنّه اذا كان موجودا لا يكون ممكنا بالإمكان الأخصّ وإنما لا يكون كذلك إن لو كان ممتنع العدم في ذلك الزّمان وهو ممنوع لجواز أن يكون موجودا في ذلك الزّمان مع كونه ممكن العدم فيه[١٩٦٦].

[ك ١١٩٤] لا يقال: الدّليل على امتناع عدمه في زمان وجوده هو أنّه لو جاز عدمه في ذلك الزّمان لما لزم من فرض وقوعه محال. وقد لزم لانا لو فرضنا عدمه في ذلك الزّمان لكان موجودا ومعدوما معا، وإنّه محال لانّا نقول لا نسلّم انا لو فرضنا عدمه في ذلك الزّمان لكان موجودا أو معدوما معا وانما يلزم ذلك إن لو أمكن عدمه في ذلك الزّمان بشرط وجوده فيه وليس كذلك بل الممكن عدمه فيه بدلا عن وجوده وإمكان عدمه فيه على هذا الوجه لا يستلزم ما ذكرتموه من المحال.

[١٩٦١] ر: واجب.

[١٩٦٢] ر + ومعدوما.

[١٩٦٣] ر – ~~في الممكن~~.

[١٩٦٤] ل – ضروري العدم بحسب الذات لكن الأوّل منهما لا يستلزم أن لا يكون، صح هامش.

[١٩٦٥] ل – الأوّل.

[١٩٦٦] ل – فيه.

[ك ١١٩٥] ولو إدّعى امتناع العدم عدمه في ذلك الزّمان بشرط وجوده فيه كانت هذه الضرورة هي الضرورة بشرط المحمول وهي ثابتة أبدا وليس الإمكان في مقابلته لجواز أن يكون الشيء ممكنا بالإمكان الخاصّ والاخصّ ويكون ضروريا بهذا المعنى[١٩٦٧].

[ك ١١٩٦] والمنع الذي ذكره المصنّف هو عين ما ذكره الشيخ الّا أنّ مستند[١٩٦٨] أحدهما غير مستند[١٩٦٩] الآخر.

[ك ١١٩٧] إذا عرفت هذا، فاعلم أنّ ههنا بحثا لا بدّ من ذكره؛ وهو أنّه لا شكّ أنّ سلب الضرورة بحسب الوقت في مقابلة الضّرورة بحسب الوقت فالوقتية إن كانت مفسّرة[١٩٧٠] بالقضية التى يكون المحمول فيها ضروريا للموضوع في وقت معيّن أو غير معيّن سواء كان منشأ الضّرورة الوقت أو غيره استحال صدق الممكن الاخصّ مع الضّرورة بشرط المحمول، والّا لكان المحمول ضروريا للموضوع في وقت من الأوقات وغير ضروري له في شيء من الأوقات وإنّه محال. وإن كانت مفسّرة بالقضية التي يكون المحمول فيها ضروريا للموضوع في وقت معيّن أو غير معيّن، بشرط ذلك الوقت على أن يكون منشأ الضّرورة الوقت لا شيء غيره جاز صدق الممكن الاخصّ مع الضّرورة بشرط المحمول لجواز أن لا يكون منشأ ضرورة ثبوت المحمول للموضوع هو الوقت الذي يكون المحمول فيه[١٩٧١] حاصلا للموضوع بالفعل فيصدق الممكن الاخصّ مع الضّرورة المذكورة حينئذ لكن المصنّف فسّرها بالمعنى الأوّل فلا يتمّ ما ذكره من الجواب.

[ك ١١٩٨] إذا عرفت هذا فاعلم أنّ إطلاق لفظ الممكن على الممكن الخاص باعتبار معنيين بطريق الاشتراك: أحدهما باعتبار ذاته، الآخر باعتبار اشتماله على الممكن العام.

[ك ١١٩٩] ضرورة أنّ الممكن الخاص من جزئيات الممكن العام وإطلاقه على الممكن الأخص باعتبارات أربعة:

أحدها: باعتبار ذاته،

والثاني: باعتبار اشتماله على الممكن الاستقبالي،

[١٩٦٧] ر – ~~اذا عرفت هذا....... أنّه من جزئيات~~.

[١٩٦٨] ج: مفيد.

[١٩٦٩] ج: مفيد.

[١٩٧٠] ر – مفسرة، صح هامش.

[١٩٧١] ج – فيه.

والثالث: باعتبار اشتماله على الممكن الخاص،

والرّابع: باعتبار اشتماله على الممكن[١٩٧٢] العام.

[ك ١٢٠٠] ضرورة أنّه من جزئيات الممكن الاستقبالي الذي هو من جزئيات الممكن الخاص الذي هو من جزئيات الممكن العام فكان[١٩٧٣] داخلا تحت الكلّ وإطلاقه على الممكن الاستقبالي باعتبارات ثلاثة:

أحدها: باعتبار ذاته،

والثاني: باعتبار اشتماله على الممكن الخاص،

والثالث: باعتبار اشتماله على الممكن العام.

[ك ١٢٠١] وقوله على الوجه المذكور أيضا أي[١٩٧٤] إطلاقه على الممكن الأخصّ بالاعتبارات الاربعة وعلى الاستقبالي بالاعتبارات الثلاثة إنما هو بطريق الاشتراك اللفظي.

[ك ١٢٠٢] وأنت تعلم أنّ هذا بناءً منه[١٩٧٥] على ما ذكره من العموم والخصوص من هذه المفهومات[١٩٧٦].

[ك ١٢٠٣] وقد عرفت ما فيه وإطلاق لفظ الممكن العام على الواجب والممكن الخاص بالتواطؤ لاشتراك كلّ واحد منهما على مفهوم الممكن العامّ.[١٩٧٧]

[خ ١٢٠٤] والفرّق بين الممكن والمحتمل الواردين في كلام المعلّم الأوّل هو أنّ الممكن بحسب الأمر نفسه والمحتمل بحسب الذّهن[١٩٧٨].

[ك ١٢٠٥] وهو تردّد الذّهن في الأمر الذي يقابل الضّرورة الذهنية وهي جزم الذهن بالشيء.

[ك ١٢٠٦] [٧٠ب] وقيل: المراد بالممكن هو الممكن العامّ وبالمحتمل الممكن الخاصّ، وقيل المحتمل الممكن الاستقبالي.

[١٩٧٢] ر – ~~الاستقبالي~~.

[١٩٧٣] ل – فكان، صح هامش.

[١٩٧٤] ر: الى.

[١٩٧٥] ل – منه.

[١٩٧٦] ر – المفهومات، صح هامش.

[١٩٧٧] ل – العامّ، صح هامش.

[١٩٧٨] ج – والمحتمل بحسب الذهن.

[ك ١٢٠٧] وفرّق بين الإمكان والقوّة القسيمة للفعل حيث تقول[١٩٧٩] الشيء إمّا أن يكون بالقوّة أو بالفعل لأنّ المحمول على الشيء بالقوّة لا يكون ثابتا بالفعل أصلا لامتناع ثبوت المحمول للشيء بالفعل والقوّة معا لكونهما متقابلين. ولا ينعكس الى الطرف الآخر أي اذا كان الشيء ثابتا لغيره بالقوّة استحال أن يكون مسلوبا عنه بالقوّة والا لكان ذلك الغير خاليا عن ثبوت ذلك الشيء بالفعل وعن عدمه وانّه محال.

[ك ١٢٠٨] والمحمول على الشيء بالإمكان جاز أن يكون حاصلا له بالفعل وينعكس الى الطرف الآخر اي اذا كان ثبوته له ممكنا بالإمكان الخاص جاز أن يكون عدمه أيضا ممكنا وبالعكس، فانعكس[١٩٨٠] كلّ من الطرفين الى الآخر. ثمّ قيل[١٩٨١] أنّ الممكن للشيء قد يقع بالفعل وقد لا يقع والواقع بالفعل قد يكون وقوعه دائما وقد يكون وقوعه[١٩٨٢] أكثريا وقد يكون أقليا.

[ك ١٢٠٩] قال الإمام في الملخّص: إذا قلنا: كلّ ج ب بالإمكان، فإن كان المحمول فيه هو نفس الباء وجب حصوله بالفعل للجميّة لأنّ الحمليّة الموجبة لا يصدق الّا اذا ثبت محمولها لموضوعها[١٩٨٣].

[ك ١٢١٠] قال المصنّف: "لو كان الأمر كما ذكره، لامتنع أن ينعكس شيء من القضايا الموجّهة بالإمكان الى الطّرف الآخر اذا اتّحد الوقت."

[ك ١٢١١] بيان ذلك أنّ قولنا: كلّ ج ب بالامكان، في هذا الوقت معناه حصول الباء بالفعل لكلّ واحد من[١٩٨٤] أفراد الجيم في هذا الوقت ومع صدق ذلك استحال أن يصدق لا شيء من ج ب بالامكان في هذا الوقت لانّ معناه حينئذ يكون أنّ الباء مسلوب عن كلّ واحد من أفراد الجيم بالفعل في هذا الوقت وحينئذ يلزم حصول الباء بالفعل لكلّ واحد من أفراد الجيم في هذا الوقت، وسلبه عن كلّ واحد منها بالفعل في هذا الوقت، وإنّه محال. ولأنّه لو كان كذلك لزم أن لا يكون القضية الممكنة مناقضة للضروريّة لجواز كذب القضية الضروريّة المطلقة مع الممكنة المخالفة لها في الكيف بأن تكون

[١٩٧٩] ر – تقول، ر: الشيء.

[١٩٨٠] ل – فانعكس.

[١٩٨١] ر، ل: وقيل.

[١٩٨٢] ل – وقوعه.

[١٩٨٣] ج: وموضوعها.

[١٩٨٤] ر – ~~أفراد~~.

الصّادق الإيجاب الدّائم بحسب الذات إن كانت الضّرورية الكاذبة موجبة والسّلب الدّائم إن كانت سالبة.

[ك ١٢١٢] وفيما ذكره المصنّف نظر؛ لانّا لا نسلّم انّه لو اعتبر في صدق الموجبة الحملية الممكنة ثبوت محمولها لموضوعها بالفعل لزم أن لا ينعكس شيء من القضايا الموجهة بالإمكان الى الطّرف الآخر اذا اتّحد الوقت. وانما يلزم ذلك الوقت[١٩٨٥] إن لو لزم من اعتبار ذلك في صدق[١٩٨٦] الموجبة الحملية الممكنة[١٩٨٧] اعتباره في صدق السالبة الممكنة حتى أنّ السالبة الممكنة لا يصدق الّا اذا كان سلب المحمول عن الموضوع فيها حاصلا بالفعل وذلك غير لازم. واذا كان كذلك، لا يلزم ما ذكره. نعم يلزم منه أن لا ينعكس السالبة الحملية الممكنة التى السلب فيها حاصل بالفعل الى الطرف الاخر اذا اتّحد الوقت، ويلزم أيضا أن لا يكون القضية الممكنة[١٩٨٨] مناقضة للضروريّة لكن لا لجواز كذب الضروريّة المطلقة مع الممكنة المخالفة لها في الكيف مطلقا بل لجواز كذب السالبة الضروريّة مع[١٩٨٩] الموجبة الممكنة حيث كان الصّادق السلب الدّائم من غير ضرورة.

[ك ١٢١٣] ثم قال الإمام: وإن كان المحمول فيه إمكان الباء كانت القضية مطلقة لا موجّهة ويكون مادّتها ضروريّة لأنّ ثبوت الإمكان للممكن واجب.

[ك ١٢١٤] قال المصنّف: وجوابه أن يقال لا نسلّم أنّ الموجبة الحملية لا يصدق الّا اذا ثبت محمولها لموضوعها بالفعل بل الموجبة انما يصدق بثبوت محمولها لموضوعها لا ثبوتا بالفعل بل الثبوت الذي هو اعمّ من الثبوت بالفعل ومن الثبوت بالقوّة وينقسم اليهما وهذا المعنى إن صلح أن يكون مفهوما من النسبة الايجابية بحسب الوضع، فلا كلام والّا جاز بطريق النقل من أهل هذه الصّناعة .

[ك ١٢١٥] واذا صرّحوا بالاصطلاح على ذلك في تحقيق الموجبة لا يرد عليهم الإشكال بعد ذلك لا يقال الدّليل على أنّ الحملية الموجبة لا يصدق الّا اذا كانت فعلية[١٩٩٠] هو أنّ القضية التى مفهومها المفهوم المشترك بين القضايا الموجّهة بأسرها مطلقة لأنّ مفهوم ما عداها غير مشترك بين جميع

[١٩٨٥] ج، ر – الوقت.

[١٩٨٦] ج – صدق، صح هامش.

[١٩٨٧] ج – الممكنة.

[١٩٨٨] ر – الممكنة، صح هامش.

[١٩٨٩] ر – ~~الممكنة~~.

[١٩٩٠] ج: موجبة.

الموجهات والقضية المطلقة لا يصدق الّا اذا كانت فعلية لتصريحهم بذلك ويلزم من ذلك أن يكون القضية التى مفهومها المفهوم المشترك بين جميع القضايا الموجهة فعلية.

[ك ١٢١٦] وذلك يستلزم أنّ القضية الموجّهة لا يصدق الّا اذا كانت فعلية، فضلا عن القضية الموجبة[١٩٩١] الموجّهة؛ لانا نقول: مفهوم المطلقة التى هي مشتركة بين جميع القضايا الموجّهة غير مفهوم المطلقة التى اعتبر فيها الثبوت أو السلب بالفعل؛ لأنّ مفهوم المطلقة المشتركة بين[١٩٩٢] الموجّهات بأسرها هو نسبة المحمول الى الموضوع. أعنى النسبة التى هي اعم من الفعل والقوّة. ومفهوم المطلقة الأخرى يعتبر فيه النسبة بالفعل فأين أحدهما من الاخر.

[ك ١٢١٧] نعم المطلقة؛ إذا [٧١أ] أطلقت، ينصرف الى المطلقة التى يعتبر فيها الثبوت بالفعل التى هي أحد اخصّيها لأنّ الغالب من الحكم بالنسبة هو الحكم بالنسبة الفعلية فلذلك يتبادر الفهم اليه. وكثيرا ما بكون المفهوم من اللفظ المطلق بعض مقيّداته. اذا كان إطلاقه على[١٩٩٣] ذلك المقيّد، أغلب على لانا نقول: المناقشة في تحقيق كون هذا مفهوما من النسبة الايجابية أو غير مفهوم فيها لا يليق بالمباحث الحقيقية بل بالمباحث اللغوية.

[ك ١٢١٨] وإذا كان كذلك، فنقول نحن نصطلح على أنه نريد بالقضية الموجبة محمولها نسبة بالثبوت الى موضوعها هي اعمّ من النسبة الفعلية ومن النسبة بالقوّة؛ وبالقضية السالبة ما لها هذه النسبة بالنفي. واذا كان الاصطلاح على ذلك، فلو كان المحمول فيها هو نفس الباء لا يجب أن يثبت لموضوعها بالفعل؛ ونصطلح أيضا على أن نريد بالقضية المطلقة، أي التى نطلقها ولا نذكر جهتها من الضرورة والدّوام ومقابليهما أن يكون نسبتها فعلية.

[ك ١٢١٩] ولا يضرّنا شيء مما ذكره الإمام اذ لا يرد علينا بعد التصريح بالاصطلاح.

١٩٩١ ر – الموجبة، صح هامش.

١٩٩٢ ج + جميع.

١٩٩٣ ر – مقيداته.

[شرح قضية المطلقة]

[ك ١٢٢٠] ولنتكلم الآن في المطلقات[١٩٩٤]، فنقول: القضية المطلقة هي القضية التى يكون المتصوّر فيها إن كانت معقولة، والمقول[١٩٩٥] فيها إن كانت ملفوظة ليس الّا النسبة المحمول فيها الى الموضوع من غير اعتبار قيد[١٩٩٦] آخر[١٩٩٧] من كيفية تلك النسبة أو زمان تلك النسبة على أن نقول أنها[١٩٩٨] كيف هي، ومتى هي؟

[ك ١٢٢١] ثمّ القضية الموجّهة بالضرورة اذا لم يلتفت فيها الى نسبة محمولها الى موضوعها متكفية بالضرورة؛ بل الى[١٩٩٩] القدر الذي به يشارك هذه القضية أعنى المطلقة غيرها وهو نفس تلك النسبة[٢٠٠٠] كانت بهذا الاعتبار مطلقة. واذا التفت فيها[٢٠٠١] الى النسبة المتكيفة بالضرورة كانت ضرورية. وكذلك الحال في القضية المقيّدة بالدّوام أو بالتوقيت، اذا لم يلتفت فيها الى زمان النسبة أنّه دائم أو في بعض الأوقات بل اليها فقط كانت مطلقة بهذا الاعتبار. واذا اعتبرت النسبة وزمانها أنها في كلّ الأوقات أو في بعضها كانت موجّهة بالجهة التى وجّهت بها.

[ك ١٢٢٢] هذا هو كلام الشيخ في المطلقة، ومع ذلك فليس اصطلاحه على أنّ القضية اذا حذفت جهتها أريد بها المفهوم المشترك بين الموجهات بأسرها بل على[٢٠٠٢] أنّه اذا حذفت جهتها أريد بها ما هو اخصّ من ذلك وهو أن يكون تلك النسبة فعلية إما مطلقا من غير قيد، كما فهم ثامسطيوس من إرادة المعلّم الأوّل بها؛ لأنّه فهم من قولنا: كلّ ج ب، أنّ كلّ ما صدق عليه "ج" في الجملة صدق عليه "ب" في الجملة محتملا لكونه دائما أو في وقت سواء كان ذلك الوقت حال الحكم أو قبله أو بعده،

[١٩٩٤] ل: المطلوب.

[١٩٩٥] ل: المعقول.

[١٩٩٦] ل: قضية.

[١٩٩٧] ل: أخرى.

[١٩٩٨] ج: فيها؛ ل: بها.

[١٩٩٩] ل – بل الى، صح هامش.

[٢٠٠٠] ل – النسبة، صح هامش.

[٢٠٠١] ل: اليها.

[٢٠٠٢] ل – على.

وسواء كان حال الوصف العنواني أو قبله أو بعده[٢٠٠٣]، وسواء كان بالضرورة[٢٠٠٤] أو بالإمكان[٢٠٠٥] على ما يعمّ الضروريّ، والممكن الفعلي، والدّائم، والموقت.

[ك ١٢٢٣] وأمّا مقيّدا باللّادوام كما فهم الإسكندر من إرادة المعلّم الأوّل بها وهو أن يكون مفهومها المفهوم المذكور أعنى ليس نسبة المحمول الى الموضوع بالفعل، إما بالثبوت أو بالسّلب، مقيّدا باللّادوام[٢٠٠٦] بحسب الذات ويسمّى وجوديّة ومطلقة إسكندرية.

[ك ١٢٢٤] وقيل لعلّ فهم الإسكندر من المطلقة هذا المعنى إنما كان لا يراد المعلّم الأوّل مثال المطلقة في مادة اللاّدوام دفعًا لتوّهم الدّوام منها فاعتقد الإسكندر ومن يوافقه في هذا دخول قيد اللّادوام في مفهومها.

[ك ١٢٢٥] إذا عرفت هذا، فاعلم أنّ هذه أعنى المطلقة المقيّدة على قسمين لأنّها تقيّد تارة بنفي الدّوام المطلق أعنى الدّوام بحسب الذات ويسمّى حينئذ وجودية لا دائمة وأخرى بنفي الدّوام الواجب أعنى نفي ضرورة المطلقة وهي التى بحسب الذات ويسمّى حينئذ وجوديّة لا ضرورية.

[ك ١٢٢٦] قال الشيخ: واللغات التى نعرفها لا يفهم من السّلب الكلّي المطلق فيها وهو قولنا لا شيء من ج ب المفهوم المذكور أعنى سلب الباء عن كلّ واحد من أفراد الجيم بالفعل من غير التعرّض لأمر زائد عليه بل المفهوم من ذلك في اللغة العربية ومما يرادفه من الصّيغة[٢٠٠٧] الفارسية وهو قولنا هيج ج ب نيست بمعنى اخصّ منه وهو أن يكون الباء مسلوبا عن كلّ واحد من أفراد ما يصدق عليه "ج" مادام موصوفا بج أي يكون السلب دائما بدوام وصف الجيم.

[ك ١٢٢٧] ثم قال: فان أردنا صيغه تعطى المفهوم الأوّل وهو سلب الباء عن كلّ واحد من أفراد الجيم من غير التعرّض لشيء آخر قلنا: لا شيء من ج الّا وينفى عنه[٢٠٠٨] ب، أو كلّ ج ليس هو ب.

[٢٠٠٣] ر >< أو بعده أو قبله؛ ل – أو بعده.

[٢٠٠٤] ج + أو بالضرورة.

[٢٠٠٥] ل + بل.

[٢٠٠٦] ل: بالدوام.

[٢٠٠٧] ل: الطبيعة.

[٢٠٠٨] ل: يبقى عليه.

[ك ١٢٢٨] ثمّ قال[٢٠٠٩]: وهاتان العبارتان شبههما بالإيجاب المعدول أكثر [٧١ب] من شبههما بالسلب المطلق لكن قال: في موضع الآخر أنّ قولنا كلّ ج ليس هو ب؛ سلب كلّي لكون حرف السلب متقدّما على الرّابطة ولفظة الكلّ ليست للإيجاب بل للسور المعمم. فان جاء الحمل بعدها إيجابيا محصلا كان أو معدولا كانت القضية موجبة، وإن جاء الحمل بعدها سلبيا كانت سالبة.

[ك ١٢٢٩] ثمّ قال وهذا قد غلط كثيرا من الناس أيضا في جانب الكلّي الموجب أراد به.

[ك ١٢٣٠] أنّ قوما من الناس فهموا من الإيجاب الكلّي وهو قولنا كلّ ج ب في العربية ومما يرادفه من الصيغة الفارسية وهو قولنا هيج ج ب است أنّ الباء حاصل لكلّ أفراد الجيم مادام ذات الجيم موصوفا بالجيم.

[ك ١٢٣١] وإليه أشار المصنّف بقوله "وقوم فهموا من الإيجاب هذا."

[ك ١٢٣٢] إذا عرفت هذا، فاعلم أنّ المطلقة اذا استعملت بهذا المعنى موجبة كانت أو سالبة سميت عرفية ومطلقة منعكسة لانعكاس السالبة من هذه المطلقة دون سالبة ما عداها من المطلقات التى لا يشتمل مفهومها على مفهوم العرفية العامّة فان أريد بها المفهوم المذكور مطلقا اي لم يقيّد بقيد ما من لادوام أو لاضرورة بل حكم فيها بدوام ثبوت المحمول لذات الموضوع أو بدوام سلبه عنه مادام ذات الموضوع موصوفة بالوصف العنواني سمّيت عرفية عامة. وإن قيّدت بقيد اللّادوام بحسب الذات سمّيت مطلقة عرفية وجودية ومطلقة منعكسة وجودية وعرفية خاصة وهاتان القضيتان اعنى العرفية العامة والعرفية الخاصة هما اللتان[٢٠١٠] ذكرناهما في الدّوائم.

[ك ١٢٣٣] واعلم أنّ قوما يريدون بالقضية المطلقة: القضية التي يحكم فيها على الأفراد الموجودة في الخارج من الموضوع في الزّمان الحاضر أو في الزّمان الماضي؛ سواء كان الحكم مطلقا أو ضروريا وهولاء يريدون بالقضية الممكنة ما كان الحكم فيها على الموجودات في الزّمان المستقبل ويريدون بالقضية الضرورية ما كان الحكم فيها على الأفراد الموجودة في جميع الأزمنة الثلاثة أعنى الماضي والحاضر والمستقبل ويسمون الاولى مطلقة بحسب الموضوع، والثانية ممكنة بحسب الموضوع، والثالثة ضرورية بحسب الموضوع.

[٢٠٠٩] ر – قال، صح هامش.

[٢٠١٠] ج: التى.

[ك ١٢٣٤] قال الشيخ في الاشارات ونحن لا نبالي في أن نراعي هذا الاعتبار وإن كان الأوّل هو المناسب.

[ك ١٢٣٥] أراد به انا لا نبالي أن نبين لوازم القضايا بهذه الاعتبارات من العكس، وعكس النقيض، وسائر أحكامها على تقدير فرض صدقها لكن المناسب للغرض[٢٠١١]؛ هو الاعتبار الأوّل لكونها مستعملة في العلوم والمحاورات بذلك الاعتبار لأنّه اعتبار لنسبة المحمولات الى الموضوعات بحسب طبائع الأمور في نفسها لا بحسب اعتبارها بالقياس الى الأزمنة كما في هذا الاعتبار والغرض من الحمل والوضع ذلك لا هذا فهذ أقسام القضايا المطلقة.

[ك ١٢٣٦] وإذا عرفت القدر الذي ذكرناه من تنوّع القضايا بحسب الجهاتها يمكنك اعتبار الجهة كيف ما شئت، وتركيب القضايا منها كم شئت.

[ك ١٢٣٧] والقضايا التى جرت عادة أهل الزّمان عن البحث عنها وعن أحكامها من النقائض، والعكسين، وتركيب القياس[٢٠١٢] منها بسيطا ومختلطا هي ثلاث عشرة قضية. فلنتخذ حدودهم[٢٠١٣] ونذكرها مع أحكامها اذ يعرف منها أحكام الباقى من القضايا المذكورة ومن غير المذكورة مما يمكن تركيبها.

[ك ١٢٣٨] واعلم أنّ هذه القضايا الثلاث عشرة منها بسيطة ومنها مركبة أما البسيطة فهي التى يحكم[٢٠١٤] فيها بنسبة أمر الى آخر نسبة ايجاب فقط أو سلب فقط. وأمّا المركبة فهي التى يحكم فيها بنسبة أمر الى أمر آخر إيجابيا وسلبيا معًا[٢٠١٥].

[ك ١٢٣٩] ونحن نذكرها على الترتيب الذي ذكرها المصنّف ونشير إلى ما هو بسيط منها والى ما هو مركب منها والى ما تركب منها المركبات من القضايا فنقول اما القضايا الثلاث عشرة فخمس منها من الضروريات.

[٢٠١١] ل: المفروض.

[٢٠١٢] ج: القضايا.

[٢٠١٣] ج، ل: حدوهم.

[٢٠١٤] ر – يحكم، صح هامش.

[٢٠١٥] ج – معا.

الاولى: الضرورية المطلقة وهي القضية التى يحكم فيها بضرورة ثبوت المحمول للموضوع أو بضرورة سلبه عنه مادام ذات الموضوع موجودا كقولنا بالضرورة كلّ إنسان حيوان وبالضرورة لا شيء من الإنسان بحجر.

الثانية: الضرورية بحسب الوصف أعنى الوصعف العنواني وهي التى يحكم فيها بضرورة ثبوت المحمول لذات الموضوع أو بضرورة سلبه عنه مادام ذات الموضوع موصوفة بالوصف العنواني؛ كقولنا بالضرورة[٢٠١٦] كلّ كاتب متحرك الأصابع مادام كاتبا وبالضرورة لا شيء من الكاتب بساكن الأصابع مادام كاتبا ويسمى مشروطة عامة وهاتان القضيتان بسيطتان.

الثالثة: الضرورية بحسب الوصف العنواني مع قيد اللاّضرورة المطلقة أي التى بحسب الذات [٧٢أ] وهي التى يحكم فيها بضرورة ثبوت[٢٠١٧] المحمول لذات الموضوع أو بضرورة سلبه عنه مادام ذات الموضوع موصوفة بالوصف العنواني مقيّدا باللاّضرورة بحسب الذات. كقولنا بالضرورة كلّ كاتب متحرّك الأصابع مادام كاتبا لا بالضرورة بحسب الذات، وبالضرورة لا شيء من الكاتب بساكن الأصابع مادام كاتبا لا بالضرورة بحسب[٢٠١٨] الذات. ويسمّى مشروطة خاصة. وقد يقيّد الضروريّة بحسب الوصف باللاّدوام بحسب الذّات. ويسمّى أيضا مشروطة خاصة.

الرابعة: الضرورية بحسب وقت معيّن مع قيد اللاّدوام المطلق أي الدّوام الذي بحسب الذات وهي التى يحكم فيها بضرورة ثبوت المحمول لذات[٢٠١٩] الموضوع[٢٠٢٠] أو بضرورة سلبه عنه في وقت معيّن مقيّدا باللاّدوام بحسب الذات. كقولنا بالضرورة كلّ قمر منخسف وقت حيلولة الأرض بينه وبين الشمس لا دائما بحسب الذات[٢٠٢١]، وبالضرورة لا شيء من القمر بمنخسف وقت التربيع بين النيّرين لا دائما بحسب الذات، ويسمّى وقتية.

الخامسة: الضرورية بحسب وقت غير معين مع قيد اللاّدوام بحسب الذات وهي التى يحكم فيها بضرورة ثبوت المحمول لذات الموضوع أو بضرورة سلبه عنه في وقت غير معين مقيّدا باللاّدوام

[٢٠١٦] ر – كقولنا بالضرورة.

[٢٠١٧] ر – ثبوت، صح هامش.

[٢٠١٨] ج + بحسب.

[٢٠١٩] ج – لذات.

[٢٠٢٠] ج: للموضوع.

[٢٠٢١] ر – كقولنا بالضرورة كلّ قمر منخسف وقت حيلولة الأرض بينه وبين الشمس لا دائما بحسب الذات، صح هامش.

بحسب الذات. كقولنا بالضرورة كلّ حيوان ذو الرّيه متنفس في وقت ما لا دائما بحسب الذات ولا شيء من الحيوان ذي الرّيه بالضرورة بمتنفس في وقت ما لادائما؛ ويسمّى منتشرة.

[ك ١٢٤٠] وهذه القضايا الثلاث مركبة:

أما الأولى: فمن موجبة مشروطة عامة وسالبة ممكنة عامة أو مطلقة عامة إن كانت موجبة ومن سالبة مشروطة عامة وموجبة ممكنة عامة أو مطلقة عامة إن كانت سالبة.

وأما الثانية: فمن موجبة وقتية مطلقة وسالبة مطلقة عامة ان كانت موجبة ومن سالبة وقتية مطلقة وموجبة مطلقة عامة ان كانت سالبة.

وأما الثالثة: فمن موجبة منتشرة مطلقة، وسالبة مطلقة عامة؛ إن كانت موجبة، ومن سالبة منتشرة[٢٠٢٢] مطلقة وموجبة مطلقة عامة ان كانت سالبة.

[ك ١٢٤١] والمشروطة العامة اعمّ من الضرورية المطلقة والمشروطة الخاصة[٢٠٢٣]، سواء كانت مقيّدة باللاّضرورة أو باللّادوام[٢٠٢٤] لاستلزام صدق كلّ واحدة منهما صدقها من غير عكس. ضرورة أنّ ما كان ضروريا في جميع أوقات ذات الموضوع كان ضروريا في جميع أوقات الوصف العنواني ولا ينعكس لجواز أن يكون ضروريا في جميع أوقات[٢٠٢٥] الوصف العنواني ولا يكون دائما بحسب الذات. وكذلك ما كان ضروريا في جميع أوقات الوصف العنواني، مع قيد اللّاضرورة أو اللّادوام بحسب الذات كان ضروريا في جميع أوقات الوصف العنواني ولا ينعكس لجواز أن يكون ضروريا في جميع أوقات الوصف العنواني والذات.

[ك ١٢٤٢] والضرورية المطلقة مباينة للمشروطة الخاصة ولكلّ واحدة من الوقتية والمنتشرة لاستلزام قيد اللّادوام بحسب الذات المشتمل عليه الوقتيتان والمشروطة الخاصّة[٢٠٢٦] بالتفسير الثاني[٢٠٢٧] قيد اللّاضرورية بحسبها المباين للضرورة بحسب الذات.

[٢٠٢٢] ج: وقتية.

[٢٠٢٣] ر – ~~بالتفسير الثاني~~.

[٢٠٢٤] ج، ر، ل – سواء كانت مقيدة باللاضرورة أو باللادوام، صح هامش ر؛ ج، ل + بالتفسير الثاني.

[٢٠٢٥] ر – ~~ذات الموضوع كان ضروريا في جميع أوقات الوصف العنواني ولا بينعكس لجواز أن يكون ضروريا في جميع أوقات~~.

[٢٠٢٦] ل – ~~سواء كانت مقيدة باللاضرورة وباللادوام~~.

[٢٠٢٧] ج، ل – بالتفسير الثاني.

[ك ١٢٤٣] والوقتية اخص من المنتشرة لانّ كلّ ما كان ضروريا للشيء في وقت معيّن لادائما بحسب الذات كان ضروريا له في وقت ما لا دئما بحسب الذات من غير عكس[٢٠٢٨]، لجواز أن يكون ضروريا في وقت ولا يكون ذلك الوقت معيّنا كحال التنفّس بالنسبة الى الحيوان ذي الريه.

[ك ١٢٤٤] وبين كلّ واحدة من المشروطتين وبين كلّ واحدة من الوقتيتين عموم من وجه، هكذا ذكره المصنف، أما بين المشروطة العامّة وكلّ واحدة من الوقتيتين عموم من وجه[٢٠٢٩]. فلانّ المشروطة العامّة قد يصدق بدون كلّ واحدة من الوقتيتين؛ حيث كان الوصف العنواني نفس ذات الموضوع أو لازما لذات الموضوع لكذب اللّادوام بحسب الذات فيهما المعتبر في كلّ واحدة من الوقتيتين وكلّ واحدة من الوقتيتين قد يصدق بدون صدق المشروطة العامة حيث كان الوقت الذي ضرورة النسبة بحسب أقلّ من زمان الوصف العنواني كوقت ضرورة نسبة انخساف[٢٠٣٠] الى قمر؛ فإنّه أقل من زمان[٢٠٣١] القمر وحينئذ يصدق الوقتيتان ويكذب قولنا[٢٠٣٢] كلّ قمر منخسف بالضرورة مادام قمرا، وكلّ واحدة من الوقتيتين والمشروطة العامة قد يصدقان معا حيث كان الوقت المذكور مساويا لزمان الوصف العنواني كوقت ضرورة نسبة السّواد صفحة القمر الى القمر المنخسف فإنّه مساوٍ لزمان القمر المنخسف، فإنّه يصدق قولنا بالضرورة الوقتية والمنتشرة كل قمر منخسف فإن في صفحته سوادا مادامت الأرض [٧٢ب] حائلة بينه وبين الشمس لا دائما بحسب الذات. ويصدق أيضا بالضرورة كلّ قمر منخسف فانّ في صفحته سوادا مادام قمرا منخسفا.

[ك ١٢٤٥] وأمّا أن بين المشروطة الخاصة وكلّ واحدة من الوقتيتين عموم من وجه، ففيه نظر؛ لأنا نسلّم[٢٠٣٣] صدق كلّ واحدة من الوقتيتين بدون صدقها وصدقهما معا، لكنا لا نسلّم صدق المشروطة الخاصة بدون الوقتيتين؛ اذا كانت مقيّدة باللّادوام. فإنّ المحمول اذا كان ضروريا لذات[٢٠٣٤] الموضوع في جميع أحيان وصف الموضوع مقيّدا باللاّدوام بحسب الذات كان ضروريا لذات الموضوع

[٢٠٢٨] ر – عكس، صح هامش.

[٢٠٢٩] ر – هكذا ذكره المصنف أما بين المشروطة العامّة وكلّ واحدة من الوقتيتين عموم من وجه، صح هامش.

[٢٠٣٠] ر: إيجاب.

[٢٠٣١] ج – نسبة انخساف الى قمر فانه أقل من زمان، صح هامش.

[٢٠٣٢] ر – قولنا، صح هامش.

[٢٠٣٣] ل: لا نسلّم.

[٢٠٣٤] ر: كان.

في وقت معيّن وهو وقت حصول الوصف العنواني مقيّدا باللاّدوام بحسب الذات وصدق[2035] الوقتية يستلزم صدق المنتشرة، لما عرفت أنها أخصّ منها فيكون المشروطة الخاصة إذن أخص من كلّ واحدة من الوقتيتين مطلقا نعم لو كانت مقيّدة باللّاضرورة جاز صدقها بدون صدق الوقتيتين لجواز أن لا يكون المحمول ضروريا بحسب الذات ودائما بحسبها.

[ك ١٢٤٦] والمراد المصنّف ذلك حيث بين[2036] العموم والخصوص بين المشروطة الخاصّة وبين الوقتيتين من وجه؛

[ك ١٢٤٧] وثلاث قضايا من الدوائم:

الاولى: الدّائمة المطلقة وهي القضية التى يحكم فيها بدوام ثبوت المحمول لذات الموضوع أو بدوام سلبه عنه مادام ذات الموضوع موجودا.

والثانية: الدّائمة بحسب الوصف مطلقا وهي التى يحكم فيها بدوام ثبوت المحمول لذات الموضوع أو بدوام سلبه عنه مادام ذات الموضوع موصوفة بالوصف العنواني من غير التعرّض لقيد آخر. ويسمّى عرفية عامة. ومثالهما إيجابا وسلبا ما مرّ في الضّرورية المطلقة والمشروطة العامة. وهاتان القضيتان بسيطتان.

الثالثة: الدّائمة بحسب الوصف مع قيد اللّادوام بحسب الذات وهي التى يحكم فيها بدوام ثبوت المحمول لذات الموضوع مادام ذات[2037] الموضوع موصوف بالوصف العنواني مقيّدا باللّادوام بحسب الذات. ويسمّى عرفية خاصة وهي مركبة من موجبة عرفية عامة وسالبة مطلقة عامة[2038]؛ إن كانت موجبة. ومن سالبة عرفية عامة وموجبة مطلقة عامة[2039]، إن كانت سالبة. ومثالها إيجابا وسلبا ماذكرناه في المشروطة الخاصّة.

[ك ١٢٤٨] وقد عرفت أنّ قومّا قد عدّوا[2040] العرفية العامّة والعرفية الخاصّة من المطلقات. والعرفية العامّة اعمّ من الدّائمتين الباقيتين أي من الدّائمة المطلقة والعرفية الخاصّة لاستلزام كلّ واحدة من

[2035] ر – ~~وصدق~~.

[2036] ل – بين، صح هامش.

[2037] ل – ذات.

[2038] ج – العامّة.

[2039] ج – عامّة.

[2040] ج، ر: عدّ.

هاتين القضيتين مفهوم العرفية العامّة من غير عكس ضرورة أنّ ما كان حاصلا في جميع زمان وجود ذات[2041] الموضوع كان حاصلا في جميع زمان وصف الموضوع وليس كلّ ما كان حاصلا في جميع زمان وصف الموضوع كان حاصلا في جميع زمان[2042] ذات الموضوع لجواز دوامه بحسب الوصف ولا دوامه بحسب الذات. وكذلك كلّ ما كان دائما بدوام وصف الموضوع مع قيد اللّادوام بحسب الذات كان دائما بدوام الوصف وليس كلّ ما كان دائما بدوام الوصف؛ كان لادائما بحسب الذات لجواز دوامه بحسب الوصف والذات معا.

[ك ١٢٤٩] وبين الدائمة المطلقة والعرفية الخاصة مباينة لتحقق المباينة الذاتية بين الدّوام بحسب الذات واللّادوام بحسب[2043] الذات[2044].

[ك ١٢٥٠] والدائمة المطلقة أعمّ من الضرورية المطلقة والعرفية العامة من المشروطة العامة لاستلزام الضرورة بحسب الذات الدّوام بحسب الذات؛ وبحسب الوصف الدّوام بحسب الوصف من غير عكس في شيء منهما لجواز الدّوام بحسب الذات دون الضرورة بحسبها وبحسب الوصف دون الضرورة بحسبه.

[ك ١٢٥١] وبين المشروطة الخاصة والعرفية الخاصة عموم من وجه؛ اذا أريد بالمشروطة الخاصة ما اعتبر فيها قيد اللّاضرورة المطلقة لأنهما قد يصدقان معا، اذا كان المحمول ضروريا بحسب الوصف الموضوع غير دائم بحسب الذات كحركة الأصابع بالنسبة الى الكاتب فإنها ضرورية لذات الكاتب مادام كاتبا غير دائمة بحسبها وقد يصدق العرفية الخاصة[2045] دون المشروطة الخاصة، اذا كان المحمول دائما للوصف من غير ضرورة وغير دائم بحسب الذات وقد يصدق المشروطة الخاصة دون العرفية الخاصة، اذا كان المحمول ضروريا بحسب الوصف ودائما بحسب الذات من غير ضرورة.

[ك ١٢٥٢] وإن أريد بالمشروطة الخاصة ما اعتير فيها اللّادوام المطلق كانت اخصّ من العرفية الخاصة لاستلزام قيد الضرورة بحسب الوصف قيد الدّوام بحسبه[2046] من غير عكس. [٧٣أ]

[2041] ج – ذات.

[2042] ر – ~~وصف~~.

[2043] ج: حسبها.

[2044] ج – الذات.

[2045] ج – الخاصة.

[2046] ر – ~~الذات~~.

[ك ١٢٥٣] وقضيتان من الممكنات احداهما؛ الممكنة العامة: وهي القضية[٢٠٤٧] التى يحكم فيها بسلب الضرورة المطلقة عن الطرف المخالف للحكم أي إن كانت موجبة كان الحكم فيها أن سلب المحمول عن الموضوع غير ضروري بحسب الذات. وإن كانت سالبة كان الحكم فيها أن ثبوت المحمول للموضوع غير ضروري بحسب الذات كقولنا: بالإمكان العام كلّ نار حارة، وبالإمكان العام لا شيء من الحار ببارد[٢٠٤٨]، وهي من القضايا البسيطة.

[ك ١٢٥٤] والثانية؛ الممكنة الخاصة وهي التى يحكم فيها سلب الضرورة المطلقة عن الطرفين معا. أعنى طرف الإيجاب وطرف السلب كقولنا: بالامكان الخاصّ كلّ إنسان كاتب، فإنّ شيئا من الطرفين في هذا[٢٠٤٩] المثال ليس ضروريا لذات الإنسان وهي مركبة من ممكنين عامتين احداهما من موجبة والأخرى سالبة لاشتمالهما على سلب الضرورة المطلقة عن طرف السلب الذي هو موجبة ممكنة عامة وعن طرف الإيجاب[٢٠٥٠] أيضا الذي هو سالبة ممكنة عامة.

[ك ١٢٥٥] والفرق بين إيجابها وسلبها ليس الّا في اللفظ، فإذا قلت: بالإمكان الخاصّ كلّ ج ب، كانت موجبة وإذا قلت: بالإمكان الخاص[٢٠٥١] لا شيء من ج ب، كانت سالبة في المعنى، لا فرق بين العبارتين.

[ك ١٢٥٦] وثلاث القضايا من المطلقات:

الاولى: المطلقة العامة وهي التى يحكم فيها بثبوت المحمول للموضوع بالفعل أو بسلب المحمول عن الموضوع[٢٠٥٢] بالفعل من غير قيد آخر كقولنا: بالاطلاق العام كلّ إنسان متنفس بالفعل، وبالإطلاق العامّ لا شيء من الإنسان بمتنفس بالفعل.

والمصنّف: قد يطلق المطلقة العامة ويريد بها القضية التى يعطى المفهوم الأوّل أي التى يعطى نسبة المحمول الى الموضوع النسبة التى هي اعمّ من الفعل والقوّة وهي القضية الغير الموجّهة.

[٢٠٤٧] ل – القضية، صح هامش.

[٢٠٤٨] ل: بنار.

[٢٠٤٩] ل: أحد.

[٢٠٥٠] ج – الإيجاب.

[٢٠٥١] ل – كلّ ج ب كانت موجبة واذا قلت بالامكان الخاص، صح هامش.

[٢٠٥٢] ج: للموضوع.

الثانية: الوجودية اللّاضروريّة وهي القضية[٢٠٥٣] التى يحكم فيها بثبوت المحمول للموضوع بالفعل أو بسلبه عنه بالفعل[٢٠٥٤] مقيّدا باللّاضرورة بحسب الذات كقولنا[٢٠٥٥]: لا شيء من الإنسان بكاتب بالفعل لا بالضرورة وهي مركبة من موجبة مطلقة عامّة وسالبة ممكنة عامة إن كانت موجبة ومن سالبة مطلقة عامة وموجبة ممكنة عامة إن كانت سالبة واخص من المطلقة العامة لاستلزامها اياها لانّه يزيد مفهومها على مفهوم المطلقة العامة[٢٠٥٦] بقيد اللّاضرورة من غير عكس لجواز أن يكون المحمول منسوبا الى الموضوع بالفعل ويكون ضروريا بحسب الذات.

الثالثة: الوجودية اللّادائمة وهي التى يحكم فيها بثبوت المحمول لذات الموضوع بالفعل أو بسلبه عنه بالفعل مقيّدا باللّادوام بحسب الذات كقولنا: كلّ إنسان نائم لادائما بحسب الذات. وهي اخصّ من الوجودية اللّاضرورية لاستلزام نفي الدّوام نفي الضرورة لكون الضرورة اخصّ من الدّوام من غير عكس لجواز أن لا يكون ضروريا ويكون دائما بحسب الذات وهي سواء كانت موجبة أو سالبة مركبة من مطلقتين عامتين احداهما موجبة والأخرى سالبة ولا فرق بين موجبتها وسالبتها والّا في اللفظ. فانّه اذا قيد[٢٠٥٧] الجزء الايجابي باللّادوام قيل مثلا: كلّ ج ب بالفعل لادائما، يقال لها الموجبة واذا قيّد الجزء السلبي باللّادوام وقيل[٢٠٥٨] مثلا: لا شيء من ج ب بالفعل لادائما، يقال لها السالبة.

[ك ١٢٥٧] والقضية الممكنة العامة اعمّ هذه القضايا الثلاث العشرة بأسرها لاستلزام صدق كلّ واحدة منها مفهومها ضرورة استلزام كلّ واحدة منها سلب الضرورة بحسب الذات عن الطّرف المخالف للحكم فيها وهي لا يستلزم شيئا من القضايا المغايرة لها في المفهوم على التعيين. والوقتية اخصّ من المنتشرة وقد عرفت ذلك من قبل.

[٢٠٥٣] ل – القضية، صح هامش.

[٢٠٥٤] ل – أو بسلبه عنه بالفعل، صح هامش.

[٢٠٥٥] ل + كلّ انسان كاتب بالفعل لا بالضرورة وكان مركبة من موجبة مطلقة عامة وسالبة ممكنة عامة ان كانت موجبة.

[٢٠٥٦] ج – العامّة.

[٢٠٥٧] ر: قيل.

[٢٠٥٨] ج: يقال.

[ك ١٢٥٨] والمنتشرة أخص من الوجودية اللّادائمة لأنّ كلّ ما كان ضروريا في وقت مع قيد اللّادوام بحسب الذات كان حاصلا بالفعل مع قيد اللّادوام بحسب الذات من غير عكس لجواز أن يكون حاصلا بالفعل[٢٠٥٩] ولا يكون ضروريا في شيء من الأوقات.

[ك ١٢٥٩] والوجوديّة اللّادائمة اخصّ من الوجوديّة اللّاضروريّة لاستلزام نفي الدّوام نفي الضرورة من غير عكس مع اشتراكهما في الجزء الآخر

[ك ١٢٦٠] والوجوديّة اللّاضروريّة أخص من المطلقة العامة وقد عرفته ومن الممكنة الخاصة أيضا لأنّ الوجودية اللّاضروريّة عبارة عن النسبة بالفعل مع سلب الضرورة المطلقة عن الجانب الموافق لتلك النسبة فتلك النسبة الفعلية ايجابية كانت أو سلبية يستلزم ممكنة عامة موافقة اياها في الكيف لأنّ كلّ حكم يستلزم سلب الضرورة المطلقة عن الطرف[٧٣ب] المخالف وسلب الضرورة عن الطرف الموافق لتلك النسبة ممكنة عامة مخالفة اياها في الكيف.

[ك ١٢٦١] ومهما صدقت ممكنتان عامتان احداهما موجبة والاخرى سالبة صدقت الممكنة الخاصة لما عرفت أنّ معناها ليس الّا ذلك فقولنا: كلّ ج ب بالفعل لا بالضرورة، يستلزم قولنا: كلّ ج ب بالإمكان الخاص[٢٠٦٠]، وقولنا: لا شيء من ج ب بالفعل لا بالضرورة، يستلزم قولنا: لا شيء من ج ب بالإمكان الخاص[٢٠٦١]، من غير العكس في شيء منهما لأنّ قولنا: كلّ ج ب بالإمكان الخاص، لا يتوقف صدقه على حصول الباء للجيم بل يصدق وان كان ذلك الحصول بالقوّة ويكون بالفعل بل يصدق وإن كان ذلك السلب بالقوة ويكون بالفعل الطرف الآخر أعنى سلبه عنه[٢٠٦٢] وكذلك قولنا: لا شيء من ج ب بالإمكان الخاص، لا يتوقف صدقه على سلب الباء عن الجيم بالفعل بل يصدق وإن كان ذلك السّلب بالقوّة ويكون بالفعل الطّرف الآخر[٢٠٦٣] أعنى ثبوته له.

[٢٠٥٩] ل – مع قيد اللادوام بحسب الذات من غير عكس لجواز أن يكون حاصلا بالفعل، صح هامش.

[٢٠٦٠] ل – الخاص، صح هامش.

[٢٠٦١] ر – ~~وقولنا لا شيء من ج ب بالفعل لا بالضرورة يستلزم قولنا لا شيء من ج ب بالامكان من غير عكس من شيء منهما لأن قولنا كل ج ب بالامكان الخاص.~~

[٢٠٦٢] ر – ~~وكذلك~~.

[٢٠٦٣] ج – أعني سلبه عنه وكذلك قولنا لا شيء من ج ب بالإمكان الخاص لا يتوقف صدقه على سلب الباء عن الجيم بالفعل بل يصدق وان كان ذلك السلب بالقوة ويكون بالفعل الطرف الآخر.

[ك ١٢٦٢] بين الممكنة الخاصة وبين المطلقة العامة عموم وخصوص من وجه، يصدق الممكنة الخاصة دون صدق المطلقة العامة حيث كان نسبة المحمول الى الموضوع بالقوّة وصدق المطلقة العامة دون صدقها حيث كان صدق المطلقة العامة في مادة الضرورة وصدقها مع صدق المطلقة العامة معا في مادة اللّادوام.

[ك ١٢٦٣] وبين الممكنة الخاصة وبين كلّ واحدة من المشروطة العامة والعرفية العامة عموم وخصوص من وجه؛ لصدق الممكنة الخاصة دون صدق شيء من العامتين حيث كان المحمول غير دائم بحسب الوصف كالكتابة بالنسبة الى الإنسان وصدق كلّ واحدة من العامتين دون صدق الممكنة الخاصة حيث كان المحمول ضروريا بحسب الذات وصدق كلّ واحدة من العامتين[٢٠٦٤] مع صدق الممكنة الخاصة حيث كان المحمول ضروريا بحسب الوصف غير ضروري بحسب الذات كالتغير[٢٠٦٥] بالنسبة المتحرك.

[ك ١٢٦٤] والممكنة الخاصة وجميع ما يندرج تحتها وهي القضايا المركبة مباينة للضروريّة المطلقة لاشتمال كلّ واحدة منها على اللّاضرورة بحسب الذات المباينة بالذات للضرورية المطلقة.

[ك ١٢٦٥] والمطلقة العامة اعمّ الفعليّات اعنى ما عدا الممكنتين لدخول مفهومها في مفهوم كلّ واحد منها والمراد بالضرورة والدّوام المطلقين حيث أطلقناهما في هذه القضايا الثلاث عشرة إيجابا أو سلبا الضرورة بحسب الذات والدّوام بحسب الذات.

[ك ١٢٦٦] فاعلم ذلك[٢٠٦٦] اذا عرفت هذا فاعلم أيضا أنّ الشيخ نقل في الشفآء عمن تقدّمه أنّ القضية التى يعتبر فيها اللّادوام[٢٠٦٧] بحسب الذات قد يكون تقييدها بنفي الدّوام عن كلّ واحد واحد حتى يصدق حينئذ كلية مخالفة للقضية المقيّدة باللادوام في الكيف وقد يكون تقييدها[٢٠٦٨] بنفي الدّوام عن الكلّ من حيث هو كلّ وذلك يقتضى تحقّق اللّادوام عن البعض حتى يصدق حينئذ قضية جزئية

[٢٠٦٤] ج + دون صدق الممكنة الخاصة حيث كان المحمول ضروريا بحسب الذات وصدق كلّ واحدة من العامتين.

[٢٠٦٥] ج: كالتحرك.

[٢٠٦٦] ج – فاعلم ذلك، صح هامش.

[٢٠٦٧] ر: الدوام.

[٢٠٦٨] ل – تقيدها، صح هامش.

مخالفة للقضية المقيّدة باللّادوام[2069] في الكيف[2070] فانك تنتفع به في عكوس القضايا وسائر[2071] المباحث الآتية من بعد.

[ك ١٢٦٧] ويجب أيضا أن تعلم أنّه قد يكون نقيض شيء من القضايا الثلاث عشرة التى يتكلّم فيها وفي أحكامها أو عكسها أو نتيجة القياس المؤلف منها قضية خارجة عن هذه الثلاث عشرة فلا بدّ من معرفة تلك القضايا وهي تسع عشرة قضية ستّ منها حينيات:

الاولى: هي التى يحكم فيها بثبوت المحمول للموضوع بالفعل أو سلبه عنه بالفعل في بعض أحيان الوصف العنواني مطلقا من غير التعرّض لقيد آخر كقولنا: كلّ من به ذات الجنب يسعل في بعض[2072] أوقات كونه مجنوبا، وكلّ إنسان نائم حين هو إنسان، ويسمى حينية مطلقة .

الثانية: هي التى يحكم فيها بهذا الحكم مقيّدا باللّادوام بحسب الذات ويسمّى حينية[2073] لادائمة كقولنا: كلّ إنسان نائم في بعض أوقات كونه إنسانا لادائما[2074].

الثالث: هي التى يحكم فيها بهذا الحكم مقيّدا باللّاضرورة بحسب الذات ويسمّى حينيّة لاضروريّة كقولنا: كلّ إنسان نائم في بعض أوقات كونه إنسانا لا بالضرورة [2075].

الرابعة: هي التى يحكم فيها بنسبة المحمول الى الموضوع إيجابا أو سلبا في بعض أوقات الوصف بالإمكان مطلقا اي من غير التعرّض لقيد آخر كقولنا: كلّ إنسان نجار حين هو إنسان بالامكان ومعنى هذا الإمكان هو سلب الضرورة بحسب الوصف عن الطّرف (المخالف للحكم.

الخامسة: هي التى يحكم فيها بهذا الحكم مقيّدا باللّادوام بحسب الذات كقولنا: كلّ إنسان نجّار حين هو إنسان بالإمكان لادائما ويسمّى حينية ممكنة لادائما.

السادسة: هي التى يحكم فيها أيضا بهذا الحكم مقيّدا باللّاضرورة بحسب الذات كقولنا: كلّ إنسان نجّار حين هو إنسان[٧٤أ] بالإمكان لا بالضرورة، ويسمّى حينية ممكنة لا ضروريّة.

[2069] ل – باللادوام، صح هامش.

[2070] ج – المقيدة باللادوام في الكيف.

[2071] ر + سائر.

[2072] ج - ~~أحيان~~.

[2073] ل – مطلقة الثانية هي التى يحكم فيها بهذا الحكم مقيدا باللادوام بحسب الذات ويسمى حينية، صح هامش.

[2074] ل: لا بالضرورة.

[2075] ل – الثالثة هي التى يحكم فيها بهذا الحكم مقيدا باللاضرورة بحسب الذات ويسمى حينية لاضرورية كقولنا كلّ إنسان نائم في بعض أوقات كونه إنسانا لا بالضرورة.

[ك ١٢٦٨] ووقتيتان عشر:

احداها: هي التى يحكم فيها بضرورة ثبوت المحمول للموضوع أو بضرورة سلبه عنه في وقت معيّن مطلقا من غير التعرّض لقيد آخر ويسمّى وقتيّة مطلقة.

الثانية: هي التى يحكم فيها بهذا الحكم مقيّدا باللّاضرورة بحسب الذات ويسمّى وقتية لاضروريّة[٢٠٧٦].

الثالثة: هي التي يحكم فيها بضرورة ثبوت المحمول للموضوع أو بضرورة سلبه عنه في وقت غير[٢٠٧٧] معيّن مطلقا من غير التعرّض لقيد آخر ويسمّى منتشرة مطلقة.

الرّابعة: هي التى يحكم فيها بهذا الحكم مقيّدا باللاّضرورة بحسب الذات ويسمّى منتشرة لا ضروريّة.

الخامسة: هي التى يحكم فيها بثبوت المحمول للموضوع بالفعل أو بسلب[٢٠٧٨] المحمول[٢٠٧٩] عن الموضوع بالفعل في وقت معيّن مطلقا من غير اعتبار الضرورة ويسمى وقتية عامة مطلقة.

السادسة: هي التى يحكم فيها بهذا الحكم مقيّدا باالّادوام بحسب الذات ويسمّى وقتية عامة لا دائمة.

السابعة: هي التى يحكم فيها أيضا بهذا الحكم مقيّدا باللّاضرورة بحسب الذات ويسمّى وقتيّة عامّة لا ضروريّة.

الثامنة: هي التى يحكم فيها بثبوت المحمول للموضوع أو بسلبه عنه بالإمكان في وقت معيّن مطلقا ويسمّى وقتيّة ممكنة مطلقة.

التاسعة: هي التى يحكم فيها بهذا الحكم مقيّدا باللّادوام بحسب الذات ويسمّى وقتيّة ممكنة لادائمة.

العاشرة: هي التى يحكم فيها أيضا بهذا الحكم مقيّدا باللّاضرورة بحسب الذات ويسمّى وقتيّة[٢٠٨٠] ممكنة لاضرورية.

[ك ١٢٦٩] وأما القضيتان اللتان يعتبر فيهما النسبة بالضرورة في وقت معيّن أو غير معيّن مع قيد اللّادوام بحسب الذات فيهما الوقتية والمنتشرة اللتان هما من القضايا الثلاث عشرة ويطلق القول بكونهما وقتية ومنتشرة ويعبّر عنهما بالوقتية اللّادائمة والمنتشرة اللّادائمة.

[٢٠٧٦] ل – الثانية هي التى يحكم فيها بهذا الحكم مقيدا باللاضرورة بحسب الذات ويسمى وقتية لاضرورية، صح هامش.

[٢٠٧٧] ل – غير.

[٢٠٧٨] ج: بسلبه.

[٢٠٧٩] ج – المحمول.

[٢٠٨٠] ل – عامّة لادائمة السابعة....... وسمى وقتية، صح هامش.

[ك ١٢٧٠] وقضية من الممكنات وهي القضية[٢٠٨١] التى يحكم فيها بسلب الضرورة بحسب الوقت[٢٠٨٢] غير المعيّن عن الطرف المخالف في جميع الأوقات يسمّى ممكنة دائمة.

[ك ١٢٧١] وقضيتان آخريان:

احداهما: التى يحكم فيها بضرورة نسبة المحمول الى الموضوع في جميع[٢٠٨٣] أوقات الوصف العنواني مقيّدا باللّادوام بحسب الذات ويسمّى مشروطة لا دائمة وهذه انما يكون خارجة عن القضايا الثلاث عشرة إن لو كانت المشروطة الخاصة التى هي من جملتها مقيّدة باللّاضرورة بحسب الذات. وأما إن كانت المشروطة الخاصة المذكورة هناك مقيّدة باللّادوام بحسب الذات كان الأمر بالعكس.

الثانية: هي التى يحكم فيها بدوام نسبة المحمول الى الموضوع في جميع أوقات الوصف العنواني مقيّدا باللّاضرورة بحسب الذات ويسمّى عرفية لا ضروريّة.

[ك ١٢٧٢] فهذه تسع عشرة قضيّة خارجية عن القضايا الثلاث عشرة تنتفع بمعرفتها في المباحث إن أحتجت الى قضية غير هذه أمكنك[٢٠٨٤] أن تركبها ويعبّر عنها بإسم مركب.

[ك ١٢٧٣] واعلم أنّ قوما يفسّرون الضروري المطلق تارةً بالقضية التى يستحيل انفكاك المحمول فيها عن الموضوع لذات الموضوع، وتارةً بالقضية التى يكون الموضوع فيها مقتضيا لذاته[٢٠٨٥] للمحمول.

[ك ١٢٧٤] واصطلاحنا على أن نريد بالقضية الضرورية المطلقة معنى اعمّ من هذا وهو القضية التى يستحيل فيها[٢٠٨٦] انفكاك المحمول عن ذات الموضوع سواءً كان استحالة الانفكاك لذات الموضوع أو لأمر منفصل عنه.

[٢٠٨١] ل – القضية.

[٢٠٨٢] ج: الوصف.

[٢٠٨٣] ج – جميع.

[٢٠٨٤] ج: يمكنك.

[٢٠٨٥] ر – لذاته، صح هامش.

[٢٠٨٦] ر – فيها، صح هامش.

[ك ١٢٧٥] ومن فسّره بأحد المعنيين المذكورين[٢٠٨٧] اللذين كلّ منهما اخصّ من هذا المعنى[٢٠٨٨] فلا مشاحة معه اذ لا نزاع في تفسير الألفاظ فإنّ لكلّ واحد[٢٠٨٩] أن يفسّر لفظه بما شاء واراد، لكن الممكن حينئذ يكون مفسّرا بما يقابل الضروريّ المطلق.

[ك ١٢٧٦] أمّا على التفسير الأوّل فيما لا يستحيل انفكاك المحمول فيه عن الموضوع لذات الموضوع.

[ك ١٢٧٧] وأمّا على التفسير الثاني فيما لا يكون الموضوع مقتضيا لذاته للمحمول.

[ك ١٢٧٨] ولو كان كذلك لا يمكنهم استعمال المقدّمة القائلة بأنّ الممكن لا يلزم من فرضه محال[٢٠٩٠] في الخلف؛ لأنّ الممكن على كلّ واحد من هذين التفسيرين جاز أن يلزم منه محال لجواز أن لا يستحيل انفكاك المحمول عن الموضوع لذات الموضوع ولا يكون الموضوع مقتضيا للمحمول لذات الموضوع ويمتنع انفكاك المحمول عن الموضوع لأمر خارج عن ذات الموضوع اذا جاز ذلك جاز أن يستلزم فرض الممكن المحال.

[ك ١٢٧٩] وأمّا إذا كان الضروريّ المطلق مفسّرا بما ذكرناه كان الممكن مفسّرا بما لا يستحيل انفكاك المحمول فيه عن الموضوع فلا يكون فرض انفكاك المحمول عن الموضوع ملزوما للمحال.

[ك ١٢٨٠] قال الإمام في شرح الاشارات؛ إنما اعتبر الرّابطة بنسبة المحمول إلى الموضوع لا بنسبة الموضوع [٧٤ب] الى المحمول لأنّ القضية إنما[٢٠٩١] تكون ضرورية اذا كان نسبة[٢٠٩٢] محمولها الى موضوعها ضرورية.

[ك ١٢٨١] وإنما يكون ممكنة اذا كانت نسبة محمولها الى موضوعها ممكنة؛ وهو بخلاف ما ذكره في الملخّص لأنّ هذا الذى ذكره في الشرح يقتضى أن يكون النسبة التى هي جزء ماهية القضية هي

[٢٠٨٧] ر – فلا مشاحة معه.

[٢٠٨٨] ر – اللذين كلّ منهما اخص من هذا المعنى، صح هامش.

[٢٠٨٩] ر:

[٢٠٩٠] ر – محال، صح هامش.

[٢٠٩١] ر – انما، صح هامش.

[٢٠٩٢] ل – نسبة، صح هامش.

نسبة المحمول الى الموضوع وقد صرّح في الملخّص بأنّ النسبة التى هي جزء ماهية القضية هي نسبة الموضوع الى المحمول.[٢٠٩٣]

[ك ١٢٨٢] والحقّ ما ذكره في الشرح وكانا قد نبّهنا عليه من قبل.

[ك ١٢٨٣] وينبغي أن تعلم أيضا أنّ الجهة قد يكون جهة للحمل وهو أن يكون كيفية لنسبة المحمول الى الموضوع على الوجه الذي عرفته وقد يكون جهة للسّور اي للتعميم والتخصيص.

[ك ١٢٨٤] والفرق بينهما ظاهر؛ فانا اذا قلنا: كلّ إنسان كاتب بالامكان، وعنينا به أنّ نسبة الكتابة الى كلّ واحد واحد من أفراد الإنسان ممكنة، فقد صرفنا الجهة الى الحمل وإن عنينا به، أن اجتماع الكل على الكتابة اي كون الكل كاتبين أمر ممكن فقد صرفنا الجهة الى السّور وهذان المفهومان متغايران لأنّ الأوّل حكم على كلّ واحد واحد بأنّ الكتابة ممكنة له والثاني حكم على الكلّ من حيث هو كلّ بأنّ الكتابة ممكنة له.

[ك ١٢٨٥] والفرق بين كلّ واحد واحد وبين الكلّ ظاهر قد[٢٠٩٤] عرفته من قبل، وذلك يقتضى أن يكون الحكم الأوّل مغاير للحكم الثاني لأنّ تغاير المحكوم عليه في القضايا موجب لتغاير القضايا.

[ك ١٢٨٦] قال الشيخ لم يشك في صدق الأوّل وقد يشكّ في صدق الثاني فإنّه يجوز أن يكون الصادق في كلّ مادة امكانية نسبة المحمول الى كلّ واحد من أفراد الموضوع بدلا عن نستبه الى الآخر لأنّ نسبته الى كلّ واحد واحد معا بمعنى أنّ المحمول يكون ممكن الحصول لكلّ الأفراد معا وذلك يوجب تغاير المفهومين ولأنّ القضية الموجبة الكليّة الممكنة بالمعنى الثاني اخصّ منها بالمعنى الأوّل لانّه اذا صدق إمكان اجتماع الكلّ على محمول اي اذا صدق إمكان صدق الكتابة مثلا على كلّ الأفراد ما فقد يصدق إمكان نسبته الى كلّ واحد واحد ولا ينعكس لأنّه يجوز أن تكون نسبة الكتابة بالإمكان الى كلّ واحد واحد بدلا عن نسبته الى الاخر بالإمكان فانّه يصدق أنّ هذا الرّغيف يمكن أن يكون

[٢٠٩٣] ل – نسبة المحمول الى الموضوع؛ ل – ~~المحمول الى الموضوع وقد صرح في الملخص بأن النسبة التى هي جزء ماهية القضية هي نسبة الموضوع الى المحمول.~~

[٢٠٩٤] ج – قد.

مشبعا لكلّ واحد واحد ولا يصدق امكان اجتماع الكلّ[٢٠٩٥] على إشباعه اياهم على معنى أنّه مشبع لكلّ الأفراد معا وهذا[٢٠٩٦] أيضا يوجب تغاير المفهومين لوجوب مغايرة[٢٠٩٧] الخاص للعام.

[خ ١٢٨٧] قال: وأما الجزئيتان الممكنتان والضروريتان فيتلازمان لكن يتغاير مفهومهما ويعرف ذلك بالاستعانة بالكليتين الممكنتين.

[ك ١٢٨٨] أقول: يجب أن يكون مراده بالجزئيتين الضرورتين الجزئيتين الموجبتين لانّه لما بيّن أنّ الموجبة الكليّة الممكنة بالمعنى الثاني اخصّ منها بالمعنى الأوّل لزم منه أن تكون السالبة الجزئية الضرورية بالمعنى الأوّل اخصّ منها بالمعنى الثاني وبيان التلازم في الجزئيتين الممكنتين[٢٠٩٨] فلانّه اذا صدق أنّه ممكن أن يكون بعض الإنسان كاتبا على معنى أنّ اجتماع بعض الأفراد معا[٢٠٩٩] على الكتابة أمر ممكن فقد صدق[٢١٠٠] أنه ممكن نسبة الكتابة الى بعض ما يصدق عليه الإنسان ضرورة أنّ كلّ فرد من أفراد ذلك البعض يصدق عليه إنسان وبالعكس لأنّه اذا صدق أنّه يمكن نسبة الكتابة الى بعض ما يصدق عليه أنّه إنسان صدق أنّه يمكن نسبة الكتابة الى بعض أفراد الإنسان من حيث هو بعض اذ كلّ واحد من أفراد الإنسان يصدق عليه أنّه بعض أفراد الإنسان من حيث هو بعض وأمّا يغايرهما في المفهوم فظاهر يعرفه مما مرّ في الموجبتين الكليتين وعلى هذا القياس يتبين تلازم السالبتين الممكنتين والموجبتين الجزئيتين الضرورتين وتغايرهما في المفهوم.

[خ ١٢٨٩] ثمّ قال:واذا كان الحكم في القضية على الموجودات الخاضرة يظهر الفرق بين اعتبار الجهة "اي اعتبار الجهة بحسب الحمل" **واعتبار الجهة بحسب السّور في الضرورة و الامكان فانا اذا فرضنا زمانا لا حيوان فيه[٢١٠١] الّا الانسان مع انّه يمكن غير الانسان ايضا فقد تصدق الضرورية بحسب الحمل دون السوار.**

[٢٠٩٥] ج – الكلّ.

[٢٠٩٦] ج + هذا.

[٢٠٩٧] ر: تغاير.

[٢٠٩٨] ل – الممكنتين.

[٢٠٩٩] ج – معا.

[٢١٠٠] ل – ~~أنه يمكن أن يكون بعض الإنسان كاتبا على معنى أن اجتماع بعض الأفراد معا على الكتابة أمر ممكن فقد صدق أنه.~~

[٢١٠١] ل + لا حيوان فيه.

[ك ١٢٩٠] أي يصدق قولنا كلّ واحد واحد من الحيوانات الموجودة في ذلك الزمان إنسان بالضرورة ولا يصدق قولنا يجب[٢١٠٢] أن يكون جميع الحيوانات الموجودة في ذلك الزّمان إنسانا، لجواز وجود حيوان غير الإنسان في ذلك الزّمان[٢١٠٣] ويصدق الممكنة بحسب السّور دون الحمل اي يصدق السالبة الممكنة بحسب السّور وهي قولنا يمكن أن لا يكون مجموع الحيوانات الموجودة في ذلك الزّمان انسانا ولا يصدق بحسب الحمل لأنّه لا يصدق قولنا كلّ واحد[٧٥أ] واحد من الحيوانات الموجودة في ذلك الزمان يمكن أن لا يكون إنسانا لانحصار الحيوانات الموجودة في ذلك الزّمان في الإنسان وامتناع أن لا يكون الإنسان إنسانا.

[ك ١٢٩١] وقوله "ومع غير هذا الفرض يجري الأمر على العكس" معناه انا فرضنا زمانا لا إنسان فيه أصلا، مع أنه يمكن وجوده فيه يصدق الموجبية الضرورية بحسب السور دون الحمل. أي يصدق قولنا؛ يجب أن يكون جميع الإنسان الموجود في ذلك الزّمان حيوانا، ولا يصدق كلّ واحد واحد من الإنسان الموجود في ذلك الزّمان حيوان بالضرورة، لانتفاء الإنسان في ذلك الزّمان وافتقار صدق الموجبة الى وجود الموضوع ويصدق السالبة الممكنة بحسب الحمل دون السّور أي يصدق قولنا؛ كلّ واحد واحد من الإنسان الموجود في ذلك الزّمان يمكن أن لا يكون حيوانا، ولا يصدق قولنا؛ يمكن أن لا يكون جميع الإنسان الموجود في ذلك الزّمان حيوانا.

[ك ١٢٩٢] وكذلك إذا أخذنا موضوع القضية بحسب الوجود الخارجي وهو أن يكون الحكم على الأفراد الموجودة في الخارج في الجملة فإنه يظهر الفرق بين اعتباري الجهة على الوجه الذي عرفته، والقضايا الموجهة التي نتكلّم فيها هي التى تكون الجهة فيها بحسب الحمل دون التى الجهة فيها بحسب السّور.

[خ ١٢٩٣] قال الشيخ الموضع الطبيعي للجهة اذا كانت للحمل أن يقترن بالرّابطة واذا كانت للسّور أن يقترن بالسّور فان قرن بالسّور على أنّها جهة للحمل، وبالرّابطة على أنّها جهة للسّور كان ذلك لا على أنّه موضعه الطبيعي بل على ازالته عن موضعه الطبيعي وعلى سبيل المجاز.

٢١٠٢ ل: بحسب.

٢١٠٣ ل – انسانا لجواز وجود حيوان غير الإنسان في ذلك الزمان، صح هامش.

واذا قلنا في السّلب الكلّي يمكن أن لا يكون شيء من الناس[٢١٠٤] كاتبا كان ذلك دالاّ بالحقيقة على امكان عموم السلب لا على عموم الإمكان.

[ك ١٢٩٤] أي يدلّ على أنّه يمكن أن يكون السلب عامّا ولا يدلّ على أنّ الإمكان حاصل في جملة صور السّلب اي يدلّ على إمكان صدق السالبة الكلية لا على صدق السالبة الكلية الموجهة بالإمكان. وكانت الجهة حينئذ جهة للسّور لكونها جهة للتعميم لا للرّبط وإطلاقه في عموم[٢١٠٥] إمكان السلب مجاز.

[ك ١٢٩٥] وإن أردنا لفظه يدلّ على ذلك بالحقيقة قلنا؛ لا واحد من الناس الّا ويمكن أن لا يكون كاتبا، أو كلّ إنسان يمكن أن لا يكون كاتبا،

[ك ١٢٩٦] وقيل أنّ ذلك أشبه بالإيجاب منه بالسلب. وقد عرفت فيما قبل من تأخير الرّابطة في هذه الصّيغة عن السلب واقتضاء ذلك السلب.

[ك ١٢٩٧] وأمّا في الموجبتين الكليتين فلكلّ واحد من اعتباري الجهة صيغة ظاهرة فيه: كقولنا؛ كلّ إنسان يمكن أن يكون كاتبا، على أنّه جهة للحمل ويمكن أن يكون كلّ إنسان كاتبا على أنّه جهة للسّور.

[ك ١٢٩٨] قال: "وكذلك الجزئيتان ايجابا وسلبا."

[ك ١٢٩٩] أقول: صيغة السالبة الجزئية الممكنة بحسب السّور هي قولنا؛ يمكن أن لا يكون بعض الناس كاتبا، وبحسب الحمل قولنا؛ ليس بعض الناس الّا ويمكن أن لا يكون كاتبا، وبعض الإنسان[٢١٠٦] يمكن أن لا يكون كاتبا[٢١٠٧]، وصيغة الموجبة الجزئية الممكنة إمّا بحسب الحمل فقولنا؛ بعض الإنسان يمكن أن لا يكون كاتبا، وإمّا بحسب السّور فقولنا؛ يمكن أن يكون بعض الناس كاتبا.

[ك ١٣٠٠] إذا عرفت هذا فنقول طبقات مواد القضايا ست:

طبقة الوجوب،

وطبقة نقيضه،

وطبقة الامتناع،

[٢١٠٤] ر – يكون شيء من الناس، صح هامش.

[٢١٠٥] ر – عموم، صح هامش.

[٢١٠٦] ر – الانسان، صح هامش.

[٢١٠٧] ل – كاتبا، صح هامش.

وطبقة نقيضه،

وطبقة الإمكان الخاص،[2108]

وطبقة نقيضه.

[ك ١٣٠١] ثم وجوب أحد الطرفين يلزمه امتناع الطرف الآخر وامتناع أحدهما وجوب الآخر، ومفهوم أحدهما غير مفهوم الآخر لكون أحدهما نسبة للوجود وكون الآخر نسبة للعدم ضرورة[2109].

[ك ١٣٠٢] أنّ الوجوب إن كان مضافا إلى الوجود كان الامتناع مضافا الى العدم وإن كان الامتناع مضافا الى الوجود كان الوجوب مضافا الى العدم فدائما أحدهما مضاف الى الوجود والآخر مضاف الى العدم ونسبة أحد النقيضين غير نسبة الآخر ويلزم كلا منهما[2110] أعنى وجوب الوجود وامتناع الطرف الآخر سلب الإمكان العام عن الطرف المخالف وهو مغاير لكلّ واحد[2111] من المفهومين.

[ك ١٣٠٣] إذا فسّرنا الإمكان العام بما يلازم سلب الضرورة أما اذا فسّرناه بنفس سلب الضرورة لم يلزم مغايرته اياهما لانا اذا قلنا؛ أنّ قولنا واجب أن يوجد يلزمه ممتنع أن لا يوجد لا يمكننا أن نقول يلزمه أيضا ليس بالممكن العامي أن لا يوجد على أن يكون هذا لازما مغايرا للأوّل لأنّ معنى قولنا ليس بالممكن العامي أن لا يوجد أنه ليس ليس[2112] بممتنع أن لا يوجد لأنّ الإمكان العام عبارة عن سلب الامتناع لانا نتكلم على هذا التقدير لكن قولنا ليس ليس بممتنع أن لا يوجد هو عين قولنا ممتنع أن لا يوجد، لانّ سلب السلب ايجاب.

[ك ١٣٠٤] لا يقال: لا نسلّم أنّ سلب السلب إيجاب لأنا نقول لو لم يكن سلب السلب نفس الإيجاب لكان لقولنا واجب أن يوجد لوازم آخر غير متناهية متعاكسة البتة منهما قولنا ليس ليس[2113] بواجب أن يوجد ومنها قولنا ليس ليس بممتنع أن لا يوجد ومنه قولنا ليس ليس ليس[2114] بالممكن العامي أن لا يوجد.

[2108] ج – الخاص، صح هامش.

[2109] ل – ومفهوم أحدهما غير مفهوم الآخر لكون أحدهما نسبة للوجود وكون الآخر نسبة للعدم ضرورة.

[2110] ر – منهما، صح هامش.

[2111] ر – ~~واحد~~.

[2112] ل – ليس.

[2113] ل – ليس، صح هامش.

[2114] ج – ليس.

[ك ١٣٠٥] وإذا ضممنا إلى كلّ واحد من هذه[٧٥ب] اللوازم الثلاثة سلبين آخرين حصلت ثلاثة لوازم آخر متغايرة[٢١١٥] للثلاثة الاولى وهكذا نضم الى كلّ واحد من هذه الثلاثة سلبين آخرين حتى يحصل ثلاثة لوازم آخر مغتايرة للستّة المتقدّمة وهكذا الى غير النهاية.

[ك ١٣٠٦] ولما كان ذلك باطلا، علمنا أن سلب السلب نفس الإيجاب فاذن قد حصل في طبقة الوجوب ثلاثة مفهومات متغايرة متلازمة متعاكسة: وجوب الوجود، وامتناع العدم، ونفي الإمكان العام عن العدم،

[ك ١٣٠٧] وفي طبقة نقيضه ثلاثة مفهومات متغايرة متقابلة لهذه الثلاثة وهي أيضا متلازمة متعاكسة لما عرفت أن يقتضي المتلازمين المتساويين متلازمان متساويان.

[ك ١٣٠٨] وفي طبقة الامتناع ثلاثة مفهومات متغايرة، متلازمة، متعاكسة: وجوب العدم، وامتناع الوجود، ونفي الإمكان العامّ[٢١١٦] عن الوجود.

[ك ١٣٠٩] وفي طبقة نقيضه ثلاثة مفهومات متغايرة متلازمة متعاكسة وهي مقابلات هذه الثلاثة .

[ك ١٣١٠] وفي طبقة الإمكان الخاص مفهومان متلازمان متعاكسان:إمكان الوجود، وإمكان العدم لما عرفت أنّ الإمكان الخاص ينعكس أحد طرفيه إلى الآخر[٢١١٧].

[ك ١٣١١] وفي طبقة نقيضه مفهومان متلازمان متعاكسان[٢١١٨] وهما اللذان يقابلان المفهومين الأوّلين وعين كلّ واحد من المفهومات المذكورة في كلّ طبقة مع عين مفهوم كلّ واحد من المفهومات المذكورة في الطبقة الأخرى أمران يستحيل صدقهما وذلك ظاهر ويجوز كذبهما لجواز صدق المفهومات في طبقة الثالثة ونقيض مفهوم كلّ طبقة مع نقيض مفهوم كلّ واحد من الطّبقات الثلاثة أمران يستحيل كذبهما ويجوز صدقهما وعين مفهوم كلّ طبقة اخصّ من نقيض مفهوم الطبقة الاخرى وكلّ ذلك ظاهر لكنا ذكرنا ولجريان العادة بذكرها وقد علمنا أيضا لوحا لذلك اي لجريان العادة بعمل هذا اللوح وإن كان لا حاجة إليه؟

[٢١١٥] ر، ل + متغايرة.

[٢١١٦] ر – العامّ، صح هامش.

[٢١١٧] ر – الى الآخر، صح هامش.

[٢١١٨] ج – امكان الوجود وامكان العدم لما عرفت أن الامكان الخاص ينعكس أحد طرفيه الى الآخر وفي طبقة نقيضه مفهومان متلازمان متعاكسان.

طبقة الوجوب ونقائضها					
متلازمة	واجب أن يوجد	متعاكسة	متلازمة	ليس بواجب أن يوجد	متعاكسة
	ممتنع أن لا يوجد			ليس بممتنع أن لا يوجد	
	ليس بالممكن العامي أن لا يوجد			ممكن العامي أن لا يوجد	

طبقة الامتناع ونقائضها					
متلازمة	واجب أن لا يوجد	متعاكسة	متلازمة	ليس بواجب أن لا يوجد	متعاكسة
	ممتنع أن يوجد			ليس بممتنع أن يوجد	
	ليس بالممكن العامي أن يوجد			بممكن العامي أن يوجد	

<table>
<tr><th colspan="6">طبقة الإمكان الخاص ونقائضها</th></tr>
<tr><td rowspan="2">متلازمة</td><td>ممكن بالإمكان الخاص أن يوجد</td><td rowspan="2">متعاكسة</td><td rowspan="2">متلازمة</td><td>ليس بممكن بالإمكان الخاص أن يوجد</td><td rowspan="2">متعاكسة</td></tr>
<tr><td>ممكن بالإمكان الخاص أن لا يوجد</td><td>ليس بممكن العامي أن يوجد</td></tr>
</table>

[خ ١٣١٢] قال الشيخ اذا أردنا أن نجعل الإمكان والإطلاق والضرورة طبقات لا تجتمع.

[ك ١٣١٣] أي لا يصدق المحمول في القضية على الموضوع موجّها بكلّ واحد من هذه[٢١١٩] الجهات.

[خ ١٣١٤] جعلنا الضرورة مطلقة.

[ك ١٣١٥] أي التى بحسب الذات والإمكان.

[خ ١٣١٦] الإمكان الاخصّ. وقد عرفته والإطلاق بلوجود وأراد به الوقتية الوجودية.

[ك ١٣١٧] أي التى يحكم فيها بضرورة نسبة المحمول بحسب وقت معين مقيّد باللاّدوام بحسب الذات فإنّ المحمول في القضية اذا صدق على الموضوع باحدي هذه الجهات استحال أن يصدق عليه بشيء من الجهتين الباقيتين.

[ك ١٣١٨] واعلم أنّه قد يراد بالقضية الضرورية؛ القضية التى لا يتوقف الجزم بنسبة محمولها الى موضوعها بالإيجاب أو بالسلب الاّ على مجرّد تصوّر طرفيها. أي مهما حصل مجرّد[٢١٢٠] تصوّر طرفيها جزم العقل بنسبة محمولها الى موضوعها إيجابا كان أو سلبا من غير توقف على شيء آخر. ويسمّى هذه

[٢١١٩] ل: جهة.

[٢١٢٠] ل – مجرد.

القضية ضرورية ذهنية وبالممكنة القضية التى يتوقّف جزم[٢١٢١] العقل بنسبة محمولها الى موضوعها بالإيجاب أو السلب على غير تصوّر طرفيها. أي ليست بحالة اذا حصل مجرّد تصوّر طرفيها جزم العقل بنسبة أحدهما الى الآخر بل يتوقف [٧٦أ] لا محالة على أمر خارج عن مجرّد تصوّر الطّرفين. ويسمّى ممكنة ذهنية.

[ك ١٣١٩] وليس المعتبر في الجهات الضرورية والإمكان[٢١٢٢] بهذا المعنى بل الضرورية والإمكان اللذين هما[٢١٢٣] كيفيتان لنسبة المحمولات الى موضوعات بحسب الأمر نفسه؛ لأنّ الضرورة الذهنية والإمكان الذهني غير مطلوب شيء منهما ولا مشكوك فيه.

[ك ١٣٢٠] والضرورة الذهنية اخصّ من الضرورة الخارجية، لأنّ كلّ ما وجب جزم الذهن به بمجرد تصوّر الطّرفين فهو في الخارج يكون كذلك والّا لارتفع الأمان عن البدهيات.

[ك ١٣٢١] هكذا قاله الإمام في الملخص ولا ينعكس لانّه قد يكون النسبة بين طرفي القضية ضروريّة في الخارج ولا يكون كذلك في الذهن كجميع النظريات الحقّة فإنّ نسبة محمولاتها الى موضوعاتها بالضرورة في الخارج وليست كذلك في الذهن ولما كانت الضرورية الذهنية اخص من الضرورية الخارجية لزم أن يكون الممكنة الذهنية اعمّ من الممكنة الخارجية لأنّ نقيض الخاصّ اعمّ من نقيض العام.

[ك ١٣٢٢] وزعم بعضهم أنّ القضية الكلية لا يصدق الّا اذا كانت دائمة.

[ك ١٣٢٣] وزعم بعضهم[٢١٢٤] أنّها لا يصدق الّا ضرورية.

[ك ١٣٢٤] وقيل أيضا أنّ الدّائمية الكلية يجب كونها ضرورية.

[ك ١٣٢٥] قال المصنّف "والكلام فيه منقطع عن نظر المنطقي[٢١٢٥]" ونحن نذكر ما قيل في ذلك إثباتا ونفيا.

[ك ١٣٢٦] أما أنّ القضية لا يصدق كليّة الّا اذا كانت دائمة فقد قيل في إثباته لو لم يكن نسبة المحمول الى كل ّواحد من أفراد الموضوع دائما لكان فرد من أفراد الموضوع غير منسوب اليه

[٢١٢١] ج – ~~الذهن~~.

[٢١٢٢] ج + والإمكان.

[٢١٢٣] ر – ~~كيفيتين~~.

[٢١٢٤] ل – أن القضية الكلية لا تصدق الّا اذا كانت دائمة وزعم بعضهم، صح هامش.

[٢١٢٥] ر – عن نظر المنطقي، صح هامش.

المحمول في وقت ما، ولو كان كذلك لما صدق قولنا كلّ فرد من أفراد الموضوع منسوب اليه المحمول،فثبت أن القضية لا يصدق كلية الّا اذا كانت دائمة.

[ك ١٣٢٧] أجابوا عنه وقالوا: لا نسلّم أنّ فردا من أفراد الموضوع لو لم يكن منسوبا إليه المحمول في وقت ما لما صدق قولنا كلّ فرد من أفراد الموضوع منسوب إليه المحمول، فإنّ انتساب الشيء إلى الشيء أعمّ من انتسابه إليه دائما أو لا دائما لأنّه يمكن تقسيمه إليهما.

[ك ١٣٢٨] ومورد التقسيم مشترك بين القسمين وإذا كان كذلك، لا يلزم من كذب الانتساب الدائم كذب الانتساب لعدم استلزام كذب الخاص كذب العام. واذا كان كذلك، يجوز أن يكون[٢١٢٦] انتساب المحمول إلى كلّ واحد من أفراد الموضوع بوصف الدّوام. ويثبت انتساب المحمول الى كلّ واحد من أفراد الموضوع بوصف اللّادوام فيصدق القضية الكلية حينئذ.

[ك ١٣٢٩] وأمّا أنّ القضية لا يصدق كليّة الّا اذا كانت ضروريّة. فقد احتجّوا عليه وقالوا: بأنّ نسبة المحمول إلى كلّ واحد من أفراد الموضوع لو لم يكن ضروريا لكان يمكن أن يتحقّق بهذه النسبة ويمكن أن لا يتحقق، وكلّ ما كان كذلك لا يتمكن العقل من الجزم بأحد طرفيه الّا بواسطة الحسّ والوجدان؛ لكنّ الحسّ لا يفي بادراك[٢١٢٧] الجزئيات الدّاخلة في الوجود ولو وفى به لكن ذلك لا يكفى في كون القضية كليّة لانّا اذا قلنا: كلّ "ج" "ب"، لا نعنى به أنّ كلّ ما دخل في الوجود من آحاد "ج" فهو "ب" بل نعنى به كلّ ما لو دخل في الوجود لكان "ج" فهو بحيث لو دخل في الوجود لكان "ب".

[ك ١٣٣٠] ومعلوم أنّ ذلك مما لا يمكن الإحساس به؛ فظهر أنّ العقل لا يتمكن من الجزم بالقضية الكليّة الّا اذا كانت ضروريّة.

[ك ١٣٣١] وجوابه أن نقول لا نسلّم أنّ كلّ ما يمكن أن يتحقق ويمكن أن لا يتحقق لا يتمكن العقل من الجزم بأحد طرفيه الّا بالحسّ وهل النزاع الّا فيه.

[٢١٢٦] ج: يكذب.

[٢١٢٧] ل: بتلك.

[ك ١٣٣٢] نعم لا يتمكن العقل من الجزم الضروريّ بأحد الطرفيه لكن لا يلزم من عدم تمكّنه من الجزم الضروري عدم تمكنه من الجزم فيجوز أن يتمكّن من الجزم بالقضية الكلية بصفة الدّوام أو بصفة الإطلاق أو بصفة الإمكان الى غير ذلك من[٢١٢٨] الجهات.

[ك ١٣٣٣] وأمّا أنّ[٢١٢٩] القضية الكلّية الدّائمة لا تصدق الّا اذا كانت ضرورية فقد احتجّ المتقدّمون على ذلك وقالوا أنّ ثبوت المحمول لكلّ أفراد الموضوع أو سلبه عن كلّ أفراده في جميع الأوقات من غير ضرورة غير معقول لأنّ ما لا يكون ضروريا للشيء لا يكون دائما ولا أكثريا، كذلك الشيء.

[ك ١٣٣٤] وأنت تعلم أنّ هذا القائل ما زاد على الدّعوى شيئا، ونحن تكلّفنا لهذا المطلوب وجها آخر. وهو أن نقول مثلا اذا صدق دائما لا شيء من "ج" "ب" وجب أن يصدق بالضرورة لا شيء من "ج" "ب" والّا لصدق نقيض هذه الضرورية مع الدّائمية وهو قولنا بعض "ج" "ب" بالإمكان العام.

[ك ١٣٣٥] وإذا صدقت هذه الموجبة الجزئية الموّجهة بالامكان العام صدق قولنا أمكن أن يصدق بعض "ج" "ب" بالفعل. لأنّ الموضوع في الذّكر أعنى الوصف العنواني إذا كان حاصلا للذات بالفعل والمحمول بالإمكان كان إمكان كلّ واحد[٢١٣٠] منهما بالفعل للذات صادقا [٧٦ب] وحينئذ تصدق مع السالبة الدّائمة المذكورة إمكان صدق بعض "ج" "ب" بالفعل لاستلزام صدق الملزوم مع الشيء صدق لازمه معه لكن إمكان صدق بعض "ج" "ب" بالفعل[٢١٣١] مع تلك السالبة الدّائمة محال، لانّ صدق بعض "ج" "ب" بالفعل مع قولنا لا شيء من "ج" "ب" دائما ملزوم لاجتماع صدق النقيضين. فإمكان صدقهما معا يكون ملزوما لإمكان اجتماع صدق النقيضين لأنّ إمكان الملزوم ملزوم لإمكان اللاّزم لكن إمكان اجتماع صدق[٢١٣٢] النقيضين محال؛ لاستحالة أن يكون المحال ممكنا فتصدق السالبة الدّائمة المذكورة مع صدق إمكان صدق بعض "ج" "ب" بالفعل يكون محالا فتصدق بعض "ج" "ب" بالإمكان مع قولنا لا شيء من "ج" "ب" دائما محال، فقولنا لا شيء من "ج" "ب" دائما يستلزم صدق قولنا لا شيء من "ج" "ب" بالضرورة وهو المطلوب.

[٢١٢٨] ج – ~~الإمكان~~.

[٢١٢٩] ج، ر – أن، صح هامش ر.

[٢١٣٠] ج، ر – واحد.

[٢١٣١] ل – بالفعل.

[٢١٣٢] ل – صدق.

[ك ١٣٣٦] وهكذا نقول في الموجبة الكلية الدّائمة من غير فرق فثبت أنّ الدّائم في القضايا الكليّة موجبة كانت أو سالبة لا ينفكّ عن الضرورة وهو أيضا مغالطة لانا لا نسلّم أنّ صدق إمكان بعض "ج" "ب" بالفعل مع قولنا لا شيء من "ج" "ب" دائما محال؛ على معنى أنّ اجتماع بين صدق هذا الإمكان وبين صدق السالبة الدائمة المذكورة الذي هو اللازم من صدق السالبة الدائمة بدون صدق السالبة الضروريّة محال.

[ك ١٣٣٧] قوله لأنّ صدق بعض "ج" "ب" بالفعل مع قولنا لا شيء من "ج" "ب" دائما محال، لكونه ملزوما[٢١٣٣] لاجتماع النقيضين فإمكان صدقهما معا يكون ملزوما لإمكان اجتماع النقيضين لأنّ إمكان الملزوم ملزوم لإمكان اللازم.

[ك ١٣٣٨] قلنا: لا شكّ في صحّة هذه المقدّمات الّا أنّها لا ينتج امتناع ما ادّعيتم امتناعه لأنّ دعواكم في هذا المقام امتناع اجتماع صدق إمكان بعض "ج" "ب" بالفعل مع صدق السالبة الدّائمة المذكورة لا امتناع[٢١٣٤] إمكان[٢١٣٥] اجتماع صدق بعض "ج" "ب" بالفعل مع صدق السالبة الدّائمة المذكورة، وما ذكرتموه يستلزم امتناع الثاني لا[٢١٣٦] امتناع[٢١٣٧] الأوّل.

البحث السادس في وحدة القضية وتعددها

[ك ١٣٣٩] القضية الحملية مهما اتّحد معنى موضوعها ومعنى محمولها كانت القضية واحدة سواء كانا مفردين، أو كان كلّ واحد من الموضوع والمحمول مركبا، أو كان أحدهما مفردا والآخر مركبا. عبّر عن كلّ واحد منهما بلفظ مفرد كقولنا: الإنسان حيوان، أو بلفظ مركب كقولنا: الحيوان الناطق جسم حساس[٢١٣٨] متحرك بالارادة، أو عبّر عن أحدهما بلفظ مفرد وعن الآخر بلفظ مركب كقولنا: الإنسان جسم حسّاس متحرك بالارادة، أما اذا كان كلّ واحد من معنى الموضوع ومعنى المحمول مفردا فظاهر كون القضية حينئذ واحدة وأما اذا كانا أو أحدهما مركبا فلأنّ الموضوع أو المحمول هو

[٢١٣٣] ج: مستلزما.

[٢١٣٤] ج – لا امتناع؛ ل: لامتناع.

[٢١٣٥] ج: لإمكان.

[٢١٣٦] ل – لا.

[٢١٣٧] ل: لامتناع.

[٢١٣٨] ج – حساس.

مجموع تلك الأمور من حيث هو مجموع لا شيء منها لكن ينبغى أن تعلم أنّ التركيب اذا كان من أجزاء يحمل كلّ واحد منها أو بعضها على ما يتركب منها.

[ك ١٣٤٠] فإنّ القضية وإن كانت واحدة لما مرّ لكنها يستلزم تعدد القضية[٢١٣٩] بحسب تعدد ما في جانب المحمول من الأجزاء التى هي محموله على المركب مع حفظ الكيفية والجهة والخصوص والإهمال، وما لها من السّور أي إن كان حمل المجموع[٢١٤٠] على الموضوع بالإيجاب كان حمل كلّ واحد من الأجزاء المحموله على الموضوع أيضا بالإيجاب وإن كان بالسلب كان حمل الأجزاء عليه أيضا بالسلب. وكذلك الكلام في الجهة أي حمل الأجزاء على الموضوع يكون بالجهة[٢١٤١] التى بها المجموع محمول عليه. وكذلك إن كان حمل المجموع على موضوع معيّن[٢١٤٢]، كان حمل الأجزاء أيضا على ذلك الموضوع المعيّن. وكذلك إن كان[٢١٤٣] حمل المجموع على الموضوع على سبيل الإهمال، كان حمل الأجزاء عليه أيضا على سبيل الإهمال. وكذا الكلام فيما لهما من السّور أي إن كان حمل المجموع على الموضوع بالإيجاب أو السلب كليا، كان حمل الأجزاء عليه أيضا كذلك. وإن كان جزئيا، كان حمل الأجزاء عليه أيضا جزئيا.

[ك ١٣٤١] هذا كلّه مقتضى ما ذكره المصنف، وفيه نظر من وجهين:[٢١٤٤]

أما أوّلًا: فلانّ المجموع اذا كان مسلوبا عن الموضوع وكانت الأجزاء محمولة على المجموع بالإيجاب لا يلزم من ذلك أن يكون الأجزاء مسلوبة عن الموضوع[٢١٤٥] بل لا ينتج هذا التركيب شيئا لكونه قياسا في الشكل الأوّل وصغراه سالبة. وعند ذلك ظهر أنّ هذا الحكم مختصّ بما اذا كان حمل المجموع على الموضوع بالإيجاب

[٢١٣٩] ل: الفعلية.

[٢١٤٠] ل: المحمول.

[٢١٤١] ل: الجهة.

[٢١٤٢] ل – معين، صح هامش.

[٢١٤٣] ر – كان، صح هامش.

[٢١٤٤] ج، ر، ل – من وجهين، صح هامش ل.

[٢١٤٥] ل: عنه الموضوع.

وأما ثانيا: فلأنّ حمل الأجزاء على المجموع لا شكّ أنه بالضرورة المطلقة [٧٧أ] وحمل المجموع على الموضوع بأيّة جهة كانت، كان حمل الأجزاء على الموضوع[٢١٤٦] تابعا لحملها على المجموع في الجهة لما ستعرف.

[ك ١٣٤٢] أنّ الكبرى في الشكل الأوّل اذا كانت ضرورية مطلقة كانت النتيجة تابعة ايّاها في الجهة. واذا كان كذلك، كان[٢١٤٧] ما حكم به المصنف غير صحيح على إطلاقه؛ بل الواجب أن يقال محمول القضية الموجبة اذا كان مجموعا مركبا من أجزاء يحمل كلّ واحد من تلك الأجزاء أو بعضها[٢١٤٨] عليه لزم حمل كلّ واحد من تلك الأجزاء المحمولة على موضوع القضية موافقا اياها في الكمّ والكيف والخصوص والإهمال.

[ك ١٣٤٤] برهانه بالقياس المنتظم على هيئة الشكل الأوّل والأوسط فيه المجموع[٢١٤٩] الذي هو المحمول في القضية.

[ك ١٣٤٥] هذا كلّه اذا كان التركيب في المحمول.

[ك ١٣٤٦] وأما اذا كان في الموضوع أعنى اذا كان الموضوع في القضية سواء كانت موجبة أو سالبة مجموع أمور من حيث هو مجموع يصدق كلّ واحد من تلك الأمور أو بعضها عليه. فإنّ القضية متعددة بحسب تعدّد الأجزاء[٢١٥٠] المحمولة على الموضوع أي يكون كلّ واحد من الأجزاء المحمولة على الموضوع موضوعا لمحمول القضية المذكورة موافقا اياها في الكيف والجهة والإهمال والسّور الجزئي دون السّور الكلي أي القضية سواء كانت كلية أو جزئية، فإن حمل محمولها على كلّ واحد من الأجزاء المحمولة على الموضوع يكون جزئيا.

[ك ١٣٤٧] وبرهانه بالقياس المنتظم من الشكل الثالث وصغراه حمل الجزء على الموضوع وكبراه القضية المذكورة والأوسط فيه مجموع الذي هو الموضوع في القضية هكذا ذكره المصنف.

[٢١٤٦] ل – لا شكّ أنه بالضرورة المطلقة وحمل المجموع على الموضوع بأيّة جهة كانت كان حمل الأجزاء على الموضوع.

[٢١٤٧] ر – كذلك كان، صح هامش.

[٢١٤٨] ل – عليه لزم حمل كل واحد من تلك الاجزاء أو بعضها.

[٢١٤٩] ا: المحمول.

[٢١٥٠] ر – المحقولة.

[ك ١٣٤٨] وفي موافقة إياها في الجهة[٢١٥١] نظر؛ بل انما يكون موافقا اياها في الجهة اذا كانت القضية موجّهة بالجهات التى لا يعتبر فيها الدّوام بحسب الوصف وهي القضايا التسع التى هي غير المشروطتين والعرفيتين. وأما اذا كانت احدي هذه الأربع فموافقته اياها في الجهة غير واجبة بل قد يكون موافقا اياها في الجهة حينئذ وقد لا يكون.

[ك ١٣٤٩] وسيحيط بجميع ذلك على التحقيق عند معرفتك نتائج القضايا المختلطة بعضها مع بعض في الأشكال.

[ك ١٣٥٠] وأما إذا كان التركيب من أمور لا يحمل شيء منها على ما يتركب منها فلا يتعدد أجزاء[٢١٥٢] القضية بتعددها أي بتعدد تلك الأجزاء سواء كانت الأجزاء في طرف الموضوع أو في طرف المحمول فانه يصدق قولنا: البيت جدار وسقف[٢١٥٣] والجدار والسقف بيت، ولا يصدق ذلك بالنسبة الى الجدار والسقف وحده موضوعا كان أو محمولا اي لا يصدق قولنا: البيت جدار، ولا قولنا: البيت سقف. هذا في جانب المحمول. وأما في جانب الموضوع فلا يصدق قولنا: الجدار بيت ولا قولنا: السقف بيت.

[ك ١٣٥١] وأما إذا تعدد معنى الموضوع أو تعدد معنى المحمول أو تعدد معنى كلّ واحد من الموضوع والمحمول فتعددت القضية بحسب تعدد تلك المعاني سواء عبّر عن كلّ واحد من تلك المعاني بلفظ مفرد كما يقال مثلا: الإنسان والفرس حيوان وبالعكس أو عبّر عن الجميع بلفظ واحد مشترك بينها اي بلفظ موضوع لكلّ واحد من تلك المعاني كما اذا عبّر عن مفهومات لفظة العين بها وحمل كلّ واحد منها على شيء أو حمل شيء على كلّ واحد منها أما علة التعدد بحسب تعدد معنى الموضوع فلأنّ الحكم بالشيء على أحد المتغايرين غير الحكم به[٢١٥٤] على المغاير للاخر وأما بحسب تعدد معنى المحمول فلأنّ الحكم على الشيء بأحد المتغايرين غير الحكم عليه بالمغاير الآخر.

[ك ١٣٥٢] وقد قيل من الأشياء ما يصدق حملها على الشيء جملة وفرادى ومنها ما يصدق حملها على الشيء فرادى ولا يصدق حملها عليه جملة ومنها ما يصدق حملها على الشيء[٢١٥٥] جملة ولا يصدق حملها عليه فرادى.

[٢١٥١] ر – بطل.

[٢١٥٢] ج، ر، ل – أزجاء، صح هامش ل.

[٢١٥٣] ج >< سقف وجدار.

[٢١٥٤] ج – به.

[٢١٥٥] ج – الشيء، صح هامش.

[ك ١٣٥٣] أما الأوّل: فكالحيوان الناطق مثلا فانه يصدق حمله على كلّ واحد من أفراد الإنسان جملة ويصدق أيضا حمل كلّ واحد منهما عليه وحده.

[ك ١٣٥٤] وأما الثاني: فكالماهر والبصير والطبيب فإنّ كلّ واحد منها وحده يصدق على زيد اذا كان خياطا ماهرا وذا بصر وطبيبا غير ماهر ضرورة أنه يصدق عليه أنه ماهر ويصدق عليه[٢١٥٦] أيضا أنه بصير[٢١٥٧] ويصدق عليه أيضا أنه طبيب ولا يصدق عليه أنه طبيب[٢١٥٨] ماهر وطبيب بصير لأنّ ذلك يفيد كونه بصيرا وماهرا في الطبّ وليس كذلك ولأنّه لو كان كلّ ما يصدق على الشيء فرادى يصدق عليه جملة لزم الهذيان لأنه يصدق على الحيوان الأبيض أنه حيوان وأبيض فيصدق عليه أيضا أنّه الأبيض وحده فيصدق عليه الحيوان الأبيض الابيض[٢١٥٩] ويصدق عليه أيضا الحيوان وحده فيصدق عليه الحيوان الأبيض الحيوان الأبيض[٢١٦٠] وكذلك الى ما لا يتناهي وأنه هذر [٧٧ب] وهذيان[٢١٦١].

[ك ١٣٥٥] وأما الثالث: فكرجل ولارجل وسلطان ولاسلطان وطير ولاطير فإنّ[٢١٦٢] الأوّل من هذه الثلاثة يصدق على الخصيّ جملة اذ يصدق عليه أنّه رجل لارجل ولا يصدق شيء منهما عليه فرادى وأما الثاني منها فيصدق على القاضي جملة اذ يصدق عليه أنّه[٢١٦٣] سلطان لاسلطان ولا يصدق شيء منهما عليه فرادى وأما الثالثة منها فيصدق على الخفاش جملة اذ يصدق عليه أنه طير لاطير ولا يصدق شيء منهما عليه فرادى وكذلك يصدق على العنقاء أنه موجود في التوهم ولا يصدق عليه أنه موجود وكذلك يصدق على الحجر المتشكل بشكل السفينة أنه سفينة متخذة من الحجر. ولا يصدق أنه سفينة لأنّ السفينة يطفو وهو لا يطفو.

[ك ١٣٥٦] والشيخ زيّف في الشفآء جميع ذلك وقال: لا نسلّم بأنّ الصادق حالة الانفراد في مثل هذه الأمثلة لا يصدق حالة الجمع والصادق حالة الجمع لا يصدق حالة الانفراد. فإنّ الشخص المذكور

[٢١٥٦] ل – عليه.

[٢١٥٧] ج – يصدق على زيد اذا كان خياطا ماهرا وذا بصر وطبيبا غير ماهر ضرورة أنه يصدق عليه أنه ماهر ويصدق عليه أيضا انه بصير.

[٢١٥٨] ر – ولا يصدق عليه أنه طبيب، صح هامش.

[٢١٥٩] ل – الابيض، صح هامش.

[٢١٦٠] ل – الحيوان الأبيض.

[٢١٦١] ل – وهذيان.

[٢١٦٢] ل – فإنّ، صح هامش.

[٢١٦٣] ل – أنّه، صح هامش.

وهو الخياط الماهر البصير الطبيب غير الماهر يصدق عليه أنّه طبيب ماهر في الجملة أو في الخياطة وهو الذى صدق عليه حالة الانفراد والذي لا يصدق حالة الجمع وهو الماهر في شيء مخصوص وهو الطبّ لا يصدق أيضا[٢١٦٤] حالة الانفراد وكذلك الكلام في السفينة فإن أريد بالسفينة ما يطفو فلا نسلّم أنه يطفو يصدق على الحجر المتشكل بشكل السفينة أنه سفينة متخذة من الحجر وإن أريد بالسفينة المتشكل على هيئة السفينة سواء يطفو أو لا يطفو فلا نسلّم أنه لا يصدق على ذلك الحجر أنّه سفينة بل يصدق[٢١٦٥] عليه ذلك جزما.

[ك ١٣٥٧] وكذلك الكلام في سائر الأمثلة وبالجملة انما يصدق الألفاظ المذكورة في احدي حالتي الجمع والتفريق دون الاخرى لأنّ معانيها في احدي الحالتين مغايرة لمعانيها في حالة الاخرى وأما اذا حصلت معناها وأخذت[٢١٦٦] في كلّ واحدة من الحالتين بمعنى واحد صدقت في الحالتين جميعا أو كذبت فيهما جميعا.

[ك ١٣٥٨] وغرض المعلّم الأول بذكر هذا الكلام هو أنّ الألفاظ الصادقة حالة الانفراد منها ما هي بحالة اذا جمعت جملة أوهم تقييد بعضها بالبعض لجريان العادة باستعمال تلك الألفاظ كذلك وحينئذ ربما أوهم الجمع الكذب وأما الألفاظ التى يوهم الصّدق حالة الجمع والكذب حالة التفريق فهي الألفاظ التى شأن كلّ واحد منها اذا جمع مع غيره صار ذلك الجمع قرينة صادقة له عن المعنى الذي يتبادر الى الفهم من استعمالة وحده كحال السّفينة والخصي. وأما الانقلاب من الصدق الى الكذب[٢١٦٧] ومن الكذب الى الصدق مع اتحاد المعنى في حالتي الجمع والتفريق فذلك غير ممكن فأما مثال الهذيان فصادق وعدم إفادته لمعنى زائد يوجب كونه هذرا وذلك لا ينافي صدقه وأما الذي يقال بأنّ قولنا حيوان أبيض هو أبيض يقتضى إمكان[٢١٦٨] خلو الحيوان الأبيض عن لأبيض فظاهر الفساد لأنّ تقيد[٢١٦٩] الشيء بصفة لا يقتضى إمكان خلوه عن تلك الصفة.

[ك ١٣٥٩] قال المصنف بعد الفراغ من نقل ما قاله الشيخ.

[٢١٦٤] ر – أيضا، صح هامش.

[٢١٦٥] ج – يصدق.

[٢١٦٦] ل – وأخذت، صح هامش؛ ل + وأخذت.

[٢١٦٧] ل: والكذب.

[٢١٦٨] ج – إمكان.

[٢١٦٩] ل: قصد.

[خ ١٣٦٠] ونحن نقول في هذا الموضع ان أريد بهذا الكلام أن هنا شيئا يصح حمله على شيء آخر وحده ولا يصحّ حمله مع حمل غيره على ذلك الشيء أو بالعكس.

[ك ١٣٦١] أي هنا شيء يصحّ حمله مع حمل غيره على شيء آخر ولا يصحّ حمله عليه وحده.

[ك ١٣٦٢] وقال: فالأمر كما قاله الشيخ لحكم البديهة ببطلان ذلك. وإن أريد به أنّ هنا شيئا لا يصحّ حمله وحده على شيء آخر. واذا اجتمع مع غيره يصحّ حملهما جملة عليه على معنى أنّ المحمول جملتهما وبالعكس أي هنا شيء يصحّ حمله وحده على شيء آخر واذا جمع[٢١٧٠] مع غيره لا يصحّ حمل جملتهما عليه فذلك ممكن.

[ك ١٣٦٣] أما الأوّل فلانّه لا يصدق ثلاث الثلثين سبعة أو ثلثة على أن يكون المحمول أحدهما وحده ويصدق ثلاث الثلثين سبعة وثلثة على أن يكون المحمول جملتهما.

[ك١٣٦٤] وأمّا الثاني فلانّه يصدق حمل جملتهما اعنى السبعة و الثلاثة عليه وحمل العشرة أيضا عليه ولا يصدق حمل المجموع من جملتهما والعشرة عليه فإنّه يصدق ثلاث الثلثين سبعة وثلاثة وكذلك يصدق ثلاث ثلثين عشرة ولا يصدق أنّ ثلاث الثلثين عشرة وسبعة وثلثة على سبيل حمل المجموع من حيث هو بمجموع عليه.

[٢١٧٠] ل: اجتمع.

الفصل الرابع في التناقض

[ك ١٣٦٥] رسّموه بأنه اختلاف قضيتين بالسلب والإيجاب بحيث يقتضى لذاته أن يكون احداهما، صادقة والأخرى كاذبة.

[ك ١٣٦٦] ولنذكر ما قيل في شرح هذا الرّسم أما "الاختلاف" المذكور فيه فكالجنس[٢١٧١] البعيد لأنّه قد يكون بين القضيتين وقد يكون [٧٨أ] بين أشياء آخر.

[ك ١٣٦٧] فبقولنا "قضيتين" يخرج عنه الاختلاف بين غير القضايا.

[ك ١٣٦٨] وبقولنا "بالسلب والإيجاب" يخرج عنه اختلاف[٢١٧٢] القضايا بكونها شرطية وحملية ومخصوصة ومحصورة ومهملة واختلافها بالموضوعات والمحمولات وغير ذلك من أنواع الاختلاف بين القضايا التى هي غير الاختلاف بالسلب والإيجاب.

[ك ١٣٦٩] وبقولنا "بحيث يقتضى[٢١٧٣] أن يكون احداهما صادقة والاخرى كاذبة" يخرج عنه القضيتان المختلفتان[٢١٧٤] بالسلب والإيجاب المتحدتان في سائر الاعتبارات المذكورة. اذا لم يتنافيا صدقًا كقولنا: كلّ إنسان ضحاك بالفعل، ولا شيء من الإنسان بضحاك بالفعل؛ فإنهما جائز الصدق لاحتمال أن يكون زمان صدق أحدهما غير زمان صدق الآخر أو كذبًا كقولنا: كلّ حيوان إنسان ولاشيء من الحيوان بإنسان فانهما كاذبان مع القيود المذكورة.

[ك ١٣٧٠] بقولنا "لذاته" يخرج عنه منافاة القضية لسلب لازمها المساوى ايّاها لأنّه يلزم من صدق كلّ واحدة منهما كذب الأخرى ومن كذب كلّ واحدة منهما صدق الأخرى ولكن لا لذاته بل بواسطة. ولنذكر لذلك مثالًا فإنّ[٢١٧٥] قولنا: كلّ إنسان ناطق يلزمه ويساويه قولنا[٢١٧٦]: كلّ إنسان ضاحك

[٢١٧١] ل: كالجنس.

[٢١٧٢] ر – بين غير القضايا وبقولنا بالسلب والإيجاب يخرج عنه اختلاف، صح هامش.

[٢١٧٣] ل – يقتضى، صح هامش.

[٢١٧٤] ج – المختلفتان، صح هامش.

[٢١٧٥] ل: وهو أنّ.

[٢١٧٦] ج – قولنا.

بالقوّة[2177] لاستلزام كلّ واحد منهما مع حمل محمول الاخر على محموله بالإيجاب الكلي للاخر ليساوى محمولهما.

[ك ١٣٧١] فإذا ادّعى أحد صدق قولنا: كلّ إنسان ناطق، وقيل في كذبه ليس كلّ إنسان بضاحك بالقوّة لا يكون مناقضا له، وإن كان صدقه يستلزم كذبه لأنّ صدقه لا[2178] يستلزم[2179] كذب قولنا: كلّ إنسان ناطق لذاته بل بواسطة قياس هكذا وهو أن نقول[2180] اذا صدق قولنا: ليس كلّ إنسان بضاحك بالقوّة وجب أن لا يصدق قولنا: كلّ إنسان ناطق، اذ لو صدق ذلك لانتظم مع قولنا: وكلّ ناطق ضاحك بالقوّة وأنتج صدق قولنا: كلّ إنسان ضاحك بالقوّة وكان معنا ليس كلّ إنسان بضاحك بالقوّة هذا خلف فإنّ مثل هذا لا يسمى تناقضا بحكم الاصطلاح.

[ك ١٣٧٢] ولقائل أن يقول ما جعلتموه خارجا عن حدّ التناقض بقيد قولنا "لذاته" يخرج عنه تقيّد الاختلاف بالسلب والإيجاب لمخالفة قولنا: هذا ليس بناطق، لقولنا: هذا إنسان في المحمول وخروج القضايا المختلفة في الطرفين أو في أحدهما بهذا القيد. واذا كان كذلك لم يكن في تقيد الحدّ المذكور بقولنا "لذاته" فائدةً.

[ك ١٣٧٣] نعم لو بيّنتم تحقق قضيتين مختلفتين بالسلب والإيجاب متحدتين في الطّرفين متنافيتين[2181] صدقًا وكذبًا لا لذاتيهما كان لهذا القيد فائدةً لكنكم ما فعلتم[2182] ذلك ويمكن أن يجاب عنه بأنّ خروج ما جعلناه خارجا عن الحدّ المذكور بقيد قولنا "لذاته بواسطة" قيد الاختلاف بالسلب والإيجاب ممنوع وانما يخرج عنه بهذا القيد إن لو كانت القضيتان اللتان أخرجناهما عن الحدّ بقيد قولنا "لذاته" متحدتين بالكيف مختلفتين بالمحمول وليستا كذلك فإنّ القضيتين المذكورتين وإن تخالفتا في المحمول تخالفتا أيضا في الكيف واذا كانتا كذلك كانتا مندرجتين[2183] تحت[2184] الاختلاف بالسلب والإيجاب.

[2177] ج: بالفعل.

[2178] ل – لا.

[2179] ر – كذبه لأن صدقه لا يستلزم، صح هامش.

[2180] ج: قولنا.

[2181] ل: متناقضتين.

[2182] ر – فعلتم، صح هامش.

[2183] ل: موجبتين.

[2184] ل: بحسب.

[ك ١٣٧٤] وإذا كان كذلك، استحال خروجهما عن الحدّ بسبب تقيده بقيد الاختلاف بالسلب والإيجاب. لأنّ الداخل تحت القيد لا يخرج عن المتقيّد بسبب تقيده به وفيه نظر:

[ك] واعلم أنّ من أحاط بالرسم المذكور إحاطةً تامّةً استغنى عن معرفة شرائط التناقض وذكر نقيض[٢١٨٥] كلّ قضية على التعيين لكن لما[٢١٨٦] جرت العادة بذكر شرائطه وذكر نقيض كلّ قضية موجّهة على التعيين فلنتخذ حذوهم.

[ك ١٣٧٥] ونقول قد قيل أنّه يشترط في تحقق التناقض أمور ثمانية: وحدة الموضوع والمحمول أو ما يناسبهما أعنى المقدم والتالي لإمكان الصدق والكذب مع اختلاف القضيتين فيهما أو في أحدهما أما مع الاختلاف فيهما فكقولنا: زيد كاتب، عمرو ليس بنجار وأمّا مع الاختلاف في الموضوع فقط فكقولنا: زيد كاتب، عمرو ليس بكاتب[٢١٨٧]، وأما مع الاختلاف في المحمول فقط فكقولنا[٢١٨٨]: زيد كاتب، زيد ليس بنجار ووحدة الزّمان لصدق الإيجاب مع السلب في زمانين مختلفين وكذبهما معا في زمانين مختلفين[٢١٨٩] ووحدة الإضافة ووحدة القوة والفعل ووحدة المكان ووحدة الكلّ والجزء ووحدة الشرط لإمكان الصدق والكذب عند اختلاف القضيتين المختلفتين في السلب والإيجاب في أحد هذه الأمور.

[ك ١٣٧٦] وادّعى الفارابي الاكتفاء بأمور ثلاثة من هذه الثمانية وهي: وحدة الموضوع ووحدة المحمول ووحدة الزّمان. لأنّ العلم الضروري حاصل بأنّ ثبوت المحمول الواحد المعيّن للموضوع الواحد المعين في زمان معيّن وانتفاؤه عنه في عين ذلك [٧٨ب] الزّمان مما لا يصدقان معا ولا يكذبان معا[٢١٩٠].

[ك ١٣٧٧] والإمام تبعه في الاكتفاء بهذه الأمور الثلاثة وقال: أما وحدة الإضافة فهي مندرجة تحت وحدة المحمول لاختلاف المحمول باختلاف الاضافة فانا اذا قلنا: زيد أب أي لعمرو وزيد ليس[٢١٩١]

[٢١٨٥] ج – نقيض.

[٢١٨٦] ل – لما.

[٢١٨٧] ل – أما مع الاختلاف فيهما فكقولنا زيد كاتب عمرو ليس بنجار وأما مع الاختلاف في الموضوع فقد فكقولنا زيد كاتب عمرو ليس بكاتب.

[٢١٨٨] ج – فكقولنا.

[٢١٨٩] ر – وكذبهما معا في زمانين مختلفين، صح هامش.

[٢١٩٠] ج – ~~والإمام~~.

[٢١٩١] ج >< وليس زيد؛ ج – ~~ليس~~.

بأب أي لخالد؛ كان المحمول في القضية الاولى أبوّة عمرو وفي القضية الثانية أبوة خالد وأحد المحمولين غير الاخر ضرورة أنّ أبوّة عمرو مغايرة لأبوة خالد، وكذلك إن أخذ المحمول في احدي القضيتين مسمّى الأبوة وفي الاخرى الأبوة المضافة الى شخص كان المحمولان أيضا متغايرين.

[ك ١٣٧٨] نعم لو أخذ المحمول في كلّ واحدة من[٢١٩٢] القضيتين مسمى الأبوّة اتحد المحمولان وتناقضت القضيتان وكذلك وحدة المكان مندرجة تحت وحدة المحمول اذا أخذنا القضيتين بحيث يجوز اجتماعهما على الصدق كقولنا: زيد جالس أي على الارض، زيد ليس بجالس أي على السّماء أو على الكذب كقولنا: زيد جالس في الدّار، زيد ليس بجالس في السّوق اذا كان جالسا في السّوق غير جالس في الدّار كان المحمولان في المثالين متغايرين ضرورة أنّ الجلوس المحمول في الموجبة في كلّ واحد من المثالين المذكورين غير الجلوس المحمول في السالبة في ذلك المثال وكذلك وحدة القوّة والفعل فانا اذا قلنا: الخمر مسكر، وعنينا به المسكر بالفعل والخمر ليس بمسكر وعنينا به المسكر بالقوّة وهو كونه بحالة يقتضى الإسكار عند شرط[٢١٩٣] مخصوص كان أحد المحمولين غير الآخر بالضرورة وأمّا وحدة الجزء والكلّ فمندرجة تحت وحدة الموضوع لاختلاف الموضوع في[٢١٩٤] القضيتين باختلافهما فانا اذا قلنا: الزّنجي أسود أي جلده، الزنجي ليس بأسود أي كلّ أجزائه لأنّ سنّه ليس بأسود كان الموضوعان متغايرين ضرورة أنّ الموضوع في القضية الاولى بعض الأجزاء وفي الثانية كلّ الأجزاء وأحدهما غير الاخر.

[خ ١٣٧٩] ثمّ قال: والفرق بينه وبين السور ظاهر لأنّ المحمول في القضية المحصورة محمول على كلّ الأفراد فلا يكون الموضوع جميع الأفراد من حيث هو مجموع أو بعض بل ما يحتملهما ولا كذلك لفظتا "الكل" و"الجزء" والمراد بهما كميّة الأجزاء.

[ك ١٣٨٠] أقول: غرضه من هذا الكلام أن يبيّن أنّ الموضوع في احدي هاتين القضيتين وهي قولنا: الزنجي ليس بأسود هو جميع الأجزاء من حيث هو مجموع الأجزاء وفي الاخرى وهي قولنا: الزنجي أسود هو بعض الاجزاء من حيث هو بعض الأجزاء وهو ظاهر. اذ المراد ذلك وفي القضية المحصورة

[٢١٩٢] ل – في احدي القضيتين مسمى الأبوةوفي الأخرى الابوة المضافة الى شخص كان المحمولان أيضا متغايرين نعم لو أخذ المحمول في كلّ واحدة من، صح هامش.

[٢١٩٣] ر – ~~عند شرط~~.

[٢١٩٤] ج – الموضوع في، صح هامش.

الكلية لا يكون الموضوع مجموع الأجزاء من حيث هو مجموع الأجزاء ولا جميع الأفراد من حيث هو جميع الأفراد وفي القضية المحصورة الجزئية لا يكون الموضوع بعض الأجزاء من حيث هو بعض الأجزاء ولا بعض الأفراد من حيث هو بعض الأفراد أما أنّ الموضوع فيهما لا يكون كلّ الأجزاء أو بعض الأجزاء من حيث هما كذلك.

[ك ١٣٨١] فظاهر لأنا بيّنا أنّ مراد المنطقي بالسّور الداخل في القضية ما يكون دالا على كمية الجزئيات وأمّا أنّ الموضوع في المحصورة الكلية لا يكون جميع الأفراد من حيث هو مجموع الأفراد فلأنّ المحمول في هذه القضية[٢١٩٥] محمول على كلّ واحد من الأفراد. واذا كان كذلك، لا يكون[٢١٩٦] الموضوع فيهما جميع الأفراد من حيث هو مجموع الأفراد اذ لو كان الموضوع فيها ذلك لما صدق المحمول[٢١٩٧] على الأفراد التى يكون زمان صدق العنوان على أحدها غير زمان صدقه على الآخر وليس كذلك بل الموضوع فيها ما يحتمل جميع الأفراد من حيث هو مجموع الأفراد وكلّ واحد من الأفراد وهو الأفراد التى يصدق على كلّ واحد منها الوصف العنواني بالفعل سواء كان صدقه عليها في زمان واحد أو في أزمنة مختلفة.

[ك ١٣٨٢] وكذلك الكلام في المحصورة الجزئية فإنّ الموضوع فيها لو كان بعض الأفراد من حيث هو بعض لما صدق المحمول فيها على بعض الأفراد التى يكون زمان صدق الوصف العنواني على أحدهما غير زمان صدقه على الآخر وليس كذلك بل الموضوع فيها ما يحتمل[٢١٩٨] بعض الأفراد من حيث هو بعض الأفراد وما يصدق عليه أنّه بعض الأفراد واحدا كان ذلك البعض أو متعددا وهو البعض الذي يصدق عليه الوصف العنواني بالفعل سواء كان صدقه على أفراد ذلك البعض في زمان واحد أو في أزمنة مختلفة وأمّا الكلّ[٢١٩٩] المذكور في احدي هاتين القضيتين والجزء المذكور في الاخرى.

[ك ١٣٨٣] والمراد بهما كمية الأجزاء فلا امتناع في موضوعية شيء منهما في احدي هاتين القضيتين.

[ك ١٣٨٤] وعند ذلك ظهر الفرق بين موضوع كلّ واحدة من هاتين القضيتين وبين السور.

[٢١٩٥] ل – القضية، صح هامش.

[٢١٩٦] ر – ~~لا يكون~~.

[٢١٩٧] ج – المحمول.

[٢١٩٨] ر – ~~بجميع الأفراد...... فيها ما يحتمل~~.

[٢١٩٩] ل: الشكل.

[ك ١٣٨٥] والمصنف كان مستغنيا عن إيراد هذا الكلام لظهوره وعدم خفائه على أحد من علماء هذا الفنّ على أنّ[٢٢٠٠] ما ذكره لبيان هذا الفرق أخفى من المطلوب.

[ك ١٣٨٦] وكذلك وحدة الشرط عائدة الى وحدة الموضوع لأنا اذا حكمنا على زيد مقيّدا بوصف الكتابة أنّه متحرك بأن يقول زيد متحرك مادام كاتبا وحكمنا عليه مقيّدا بالخلو[٢٢٠١] عن جميع الإشغال أنه ليس بمتحرك بأن نقول زيد ليس بمتحرك مادام خاليا عن جميع الإشغال [٧٩أ] كان الموضوع في احدي هاتين القضيتين مغايرا للموضوع في الأخرى ضرورة أنّ الشيء المتقيد بالكتابة غير ذلك الشيء[٢٢٠٢] المتقيّد بالخلوّ[٢٢٠٣] عن جميع الإشغال.

[ك ١٣٨٧] قال[٢٢٠٤]: بعض الفضلاء المحققين معترضا على أنّ وحدة الشرط عائدة الى وحدة الموضوع بأنّ من الشرائط ما يتعلقّ بالحكم نفسه ولا يتخصص به شيء من جزئي القضية أعني الموضوع والمحمول ذلك مثل قولنا: الشمس يجفف الثوب االندي إن لم يكن الهواء باردا شديدا أو لا يجفف الثوب النديّ إن كان باردا شديدا فإنّ عدم برودة الهواء ليس جزءاً من الشمس التى هي الموضوع ولا من قولنا: يجفف الثوب النديّ الذي[٢٢٠٥] هو المحمول.

[ك ١٣٨٨] وكذلك الكلام في القضية الثانية وفيه نظر؛ لأنّ الفارابي ما ادّعى أنّ اعتبار[٢٢٠٦] وحدة كلّ شرط عائد الى وحدة الموضوع أو وحدة المحمول بل قال: الأمر الذي يكون نسبة المحمول الى الموضوع موقوفا على إتصاف الموضوع بذلك الأمر في جميع زمان صدق النسبة فإنّ اشتراط وحدة مثل هذا الأمر يكون عائدا الى اشتراط وحدة الموضوع كما في المثال الذى ذكرناه، لا كما في المثال الذي ذكره هذا الفاضل.

[٢٢٠٠] ر – أنّ، صح هامش.

[٢٢٠١] ل: الجلوس.

[٢٢٠٢] ج – الشيء.

[٢٢٠٣] ل: الجلوس.

[٢٢٠٤] ل + المصنف.

[٢٢٠٥] ل – الذي.

[٢٢٠٦] ج – اعتبار.

[ك ١٣٨٩] فإنّ ما ذكره من المثال قضية شرطية متصلة وهو لا يدّعى أنّ اعتبار مقدّم الشرطية المتصلة[٢٢٠٧] جزء من موضوع تاليها أو محمولها فلا يتوجه عليه البتة ما ذكره. وإن عبّرنا[٢٢٠٨] العبارة بقولنا: الشمس يجفف الثوب الندي مادام الهواء غير شديد البرد كان ذلك حكمًا عليها بأنّها يجفف الثوب الندي في زمان مخصوص وذلك غير ما نحن فيه.

[ك ١٣٩٠] واذا ثبت ما ذكرناه ظهر أنّ الاكتفاء حاصل بوحدة الأمور الثلاثة المذكورة نعم اعتبار الجهة أمر زائد على الثلاثة المذكورة فلا بدّ من اعتبارها أيضا. أي لا بدّ أن يكون جهة نقيض كلّ قضية موجهة مخالفة لجهة تلك القضية على الوجه الذي نذكره بعد، لصدق الممكنتين وكذب الضرورتين المستجمعتين للشرائط الثلاثة المذكورة في مادّة الإمكان ضرورةً صدق قولنا: كلّ إنسان كاتب بالإمكان في هذا الوقت مع قولنا: لا شيء من الإنسان بكاتب بالإمكان في هذا الوقت وكذب قولنا: بالضرورة كلّ إنسان كاتب في هذا الوقت مع قولنا بالضرورة لا شيء من الإنسان بكاتب في هذا الوقت هذا اذا كانت القضيتان المتناقضتان مخصوصتين.

[ك ١٣٩١] وأما اذا كانتا محصورتين فلا بدّ من اعتبار وحدة الأمور الثلاثة واختلاف الجهة من اعتبار أمر آخر وهو الاختلاف بالكمية أي لا بدّ أن يكون أحد النقيضين كليا والآخر جزئيا لأنّ الجزئتين يصدقان والكليتين يكذبان في كلّ مادّة يكون موضوع القضية فيها اعمّ من محمولها كالحيوان مثلا بالنسبة الى الإنسان فانّه يصدق قولنا: بعض الحيوان إنسان وبعض الحيوان ليس بإنسان ويكذب قولنا: كلّ حيوان إنسان ولا شيء من الحيوان بإنسان. واذا كانت الجزئيتان قد يصدقان وكليتان قد يكذبان، استحال أن يكون نقيض الجزئية، الجزئية؛ ونقيض الكلية، الكلية.

[ك ١٣٩٢] وذكر الفارابي في بعض تصانيفه أنه يمكن ردّ الشرائط كلّها الى شرط واحد.

[ك.١٣٩٣] قال المصنف: ويمكن أن يكون مراده بذلك الشرط الواحد الإتّحاد في النسبة الحكمية لأنّ اختلاف أحد ما ذكرنا من الأمور الثلاثة موجب الاختلاف النسبة الحكمية أمّا اذا كان الاختلاف في الموضوع فلأنّ نسبة الشيء الى أحد المتغايرين غير نسبته الى المغاير الآخر. وأمّا اذا كانت في

[٢٢٠٧] ج – المتصلة.

[٢٢٠٨] ج، ل: عبر.

المحمول فلأنّ نسبة أحد المتغايرين الى الشيء غير نسبة الآخر اليه وأما اذا كان في الزّمان فلانّ نسبة الشيء الى غيره في أحد الزّمانين غير نسبة ذلك الشيء الى ذلك الغير في الزّمان الآخر.

[ك ١٣٩٤] والعلم بكلّ واحدة من هذه المقدّمات الثلاث ضروري. واذا ثبت أنّ اختلاف أحد الأمور الثلاثة موجب لاختلاف النسبة الحكمية ينعكس بعكس النقيض أنّ اتحاد النسبة الحكمية موجب لإتحاد الأمور الثلاثة.

[ك ١٣٩٥] وإذا كان كذلك، فنقول المعتبر في صحة التناقض اتّحاد النسبة على معنى أنّ السلب يجب أن يكون واردا على عين النسبة التى بها الحكم في الموجبة. وبذلك كفاية في المخصوصات والمحصورات والمهملات.

[ك ١٣٩٦] نعم لو أردنا أن نعتبر التفصيل المفيد لزيادة الوضوح جعلنا الشرائط في الخحصوصات ثلاثة :اتحاد الطرفين واتحاد الزّمان والاختلاف بالضرورة واللاضرورة وبالجملة بالجهة وفي المحصورات هذه الثلاثة مع الاختلاف بالكمية.

[ك ١٣٩٧] قال: الأستاذ أثير الحقّ والدّين الأبهري طيّب الله مثواه، ما ذكروه لبيان [٧٩ب] اندراج وحدة المكان في وحدة المحمول فهو بعينه يقتضى اندراج وحدة الزّمان في وحدة المحمول لانا اذا قلنا: القمر منخسف وقت حيلولة الأرض بينه وبين الشمس القمر ليس بمنخسف وقت التربيع بين النيّرين كان المحمولان متغايرين ضرورة تغاير الانخساف وقت حيلولة الأرض للانخساف وقت التربيع فكان يجب أن لا يعتبر الّا اتّحاد الموضوع والمحمول والأمر كما ذكره.

[ك ١٣٩٨] والإمام أيضا[٢٢٠٩] ذكر في كتاب الآيات والبيّنات الكبير له أنّ اشتراط وحدة الزّمان مندرجة تحت وحدة المحمول الّا أنهم انما اعتبروا وحدة الزّمان بالاستقلال لأنّ ملاك الأمر في التناقض وحدة الزّمان.

[ك ١٣٩٩] فالتصريح بها يوجب زيادة الوضوح والإطلاع على رعاية ما يجب رعايته فيه.

[خ ١٤٠٠] واعلم أنّ العموم والخصوص بحسب الأزمنة في حكم العموم والخصوص بحسب الأفراد.

[٢٢٠٩] ر – أيضا.

[ك] أي كما أنّ نقيض انتساب المحمول الى كلّ واحد من أفراد الموضوع هو سلب انتساب ذلك المحمول عن بعض تلك الأفراد فكذلك نقيض الثبوت[٢٢١٠] في جميع الأوقات هو السلب في بعض الأوقات والسلب في كلّ الأوقات نقيضه الثبوت في بعض الأوقات والزّمان. واذا كان معينا في القضية، كان المعتبر من الجهة بحسب الزّمان هو ذلك الزّمان المعيّن في القضيتين المتناقضتين وإن لم يكن الزّمان معينا لا بدّ من اعتبار الاختلاف بالكمية على الوجه الذي عرفته.

[ك ١٤٠١] وحكم المطلق العام بحسب الأزمنة حكم بعض الأزمنة اي اذا لم يتعرض في القضية الدوام بحسب الأوقات[٢٢١١] ولا لتعيين الوقت بل أطلق الحكم كان حكمه حكم القضية التى يعرض فيها لبعض الأزمنة كما عرفت أنّ الموضوع اذا كان معينا اشترط في نقيض القضية اعتبار ذلك الموضوع بعينه والّا اعتبر الاختلاف بالكمية والمسلوب عنه البعض أو الكل في حكم البعض. أي الذي لم يتعرض فيه لثبوت الحكم لكلّ الأفراد أو لبعضها كان في حكم ثبوت الحكم لبعض الأفراد. ولذلك أي ولكون المطلق العامّ بحسب الأزمنة في حكم بعض الأزمنة[٢٢١٢] كان نقيض المطلقة العامة الدائمة المخالفة بالكيف والكمّ ونقيض الدائمة المطلقة العامة المخالفة بالكيف والكمّ.

[خ ١٤٠٢] قال: الشيخ أنّه ليس للقضية المطلقة نقيض من جنسها.

[ك ١٤٠٣] أي ليس نقيض المطلقة العامة المطلقة العامة المخالفة لها في الكمّ والكيف. لانا اذا قلنا: كلّ "ج" "ب" بالاطلاق العامّ فالسلب المطلق الذي يجعل نقيضا لهذه المطلقة الموجبة إن كان الحكم فيه بالسلب مطلقا أي في زمان ما جاز صدقهما معا لجواز أن يكون زمان صدق الإيجاب مخالفا لزمان صدق السلب فلا يتناقضان لما عرفت من وجوب اتّحاد الزّمان في القضيتين[٢٢١٣] المتناقضتين.

[ك ١٤٠٤] وإن كان الحكم فيه بالسلب في الزّمان الذي حكم فيه بالإيجاب؛ فإما أن يوخذ ذلك الزّمان من حيث أنّه زمان ثبوت الحكم فيه بثبوت الباء للجيم أو يوخذ من حيث أنه ذلك الزّمان المعيّن

٢٢١٠ ر – الثبوت، صح هامش.

٢٢١١ ر – ~~ولا لتعيين~~.

٢٢١٢ ل – بحسب الأزمنة في حكم بعض الأزمنة

٢٢١٣ ر – القضيتين، صح هامش.

فإن أخذ على الوجه الأوّل لزم أن يكون السالبة المذكورة بيّنة الكذب لأنّه يكون معناها بعض "ج" ليس "ب" في زمان أنّه "ب" ولو كان كذلك لكان الكاذب دائما السلب.

[ك ١٤٠٥] ومن البيّن أنّه ليس كذلك وإن أخذ على الوجه الثاني فيتوقف مناقضة اياها على تعيين زمان ثبوت المحمول لكلّ واحد واحد وذلك مما يصعب إشارة اليه اذ من الجائز أن يكون زمان ثبوت المحمول لكلّ واحد غير زمان ثبوته للآخر. واذا كان كذلك يتعذّر الإشارة الى زمان ثبوت المحمول لكلّ واحد من أفراد الموضوع، وتعيينه. كما اذا أردنا أن نعيّن زمان ثبوت المحمول لكلّ واحد من أفراد الموضوع[٢٢١٤] في قولنا: كلّ إنسان متنفس تعذّر علينا ذلك. واذا كان كذلك، فالواجب أن يوخذ[٢٢١٥] في نقيضها الدّائمة المخالفة لها في الكيف والكمّ حتى يتناول الزّمان الذي فيه الحكم المقابل لحكمها أيّ زمان كان.

[خ ١٤٠٦] ثم قال: واذا أردنا أن نأخذ للمطلقة نقيضا من جنسها.

[ك ١٤٠٧] فالخيلة فيه أحد الأمرين؛ أحدهما: أن يجعل المطلقة هي المطلقة التى[٢٢١٦] بحسب العرف أي الدّائمة بحسب الوصف العنواني وهي المسماة بالعرفية العامة حتى يجعل نقيض قولنا: كلّ "ج" "ب" مادام "ج"، بعض "ج" ليس "ب" ويجب أن يكون مراده بهذه المطلقة السالبة الجزئية لا السلب الجزئي على الإطلاق العامّ ولا عرفي العامّ بل السلب في بعض أوقات الوصف العنواني وهو الحيني المطلق الذي قد عرفته من قبل. ولو كان المراد بها هو الإطلاق العام، لم يكن مناقضة اياها لجواز اجتماعهما على الصدق. وقد عرفت ذلك[٢٢١٧] ولو كان المراد بها العرفي العام لم يكن مناقضة اياها أيضا[٢٢١٨] لجواز اجتماعهما على الكذب فانّه يكذب قولنا: كلّ إنسان [٨٠أ] ضاحك بالفعل مادام إنسانا، وبعض الإنسان ليس بضاحك بالفعل مادام إنسانا. أمّا اذا أخذناها الحيني المطلق كانت مناقضة اياها جزما لاقتسامهما الصّدق والكذب.

[٢٢١٤] ر – وتعيينه كما اذا أردنا أن نعين زمان ثبوت المحمول لكل واحد من أفراد الموضوع، صح هامش.

[٢٢١٥] ل: يوجد.

[٢٢١٦] ج – التى.

[٢٢١٧] ج – من قبل.

[٢٢١٨] ل – أيضا.

[ك ١٤٠٨] الثاني: أن يجعل المطلقة، المطلقة[٢٢١٩] التى يكون موضوعها موقّتا أي يكون الحكم فيها على الأفراد الموجودة في زمان معيّن بثبوت المحمول لها أو بسلب المحمول عنها في ذلك الزّمان المعيّن حتى يناقضها سلب ذلك الحكم عن بعض تلك[٢٢٢٠] الأفراد في ذلك الزّمان المعيّن. واذا كان كذلك، كان ما يناقضها في جنسها. قال المصنف بعد نقل هذا الكلام عن الشيخ.

[خ ١٤٠٩] ونحن نقول لا حاجة الى هذا التكلف.

[ك ١٤١٠] والخيلة؛ فإنّ العلم الضروري حاصل بثبوت التناقض بين الحكم العامّ والخاصّ المتخالفين بالكيف. فتبيّن أنّ الثبوت في بعض الأوقات الذّات مع السلب في جميع أوقاتها مما يتناقضان. فاذن المطلقة العامة والدّائمة المتخافتان في الكيف والكمّ مما يتناقضان ولا يجوز أن يعتبر في نقيض المطلقة العامة أحد القيدين. أعنى الضرورة واللاضرورة حتى يكون نقيض المطلقة العامّة أما الدائم الضروري أو الدائم اللاضروري لاجتماع المطلقة العامة مع كلّ واحد منهما. أعنى الدّائم الضروري والدّائم اللاضروري على الكذب عند ما يكون الصادق القسم الآخر. أما اجتماعها مع الدّائم الضروريّ على الكذب والصّادق الدّائم اللاضروري فلانّه يكذب قولنا: كلّ إنسان كاتب بالفعل بالإطلاق العام، مع قولنا: بعض الإنسان ليس بكاتب بالفعل بالضرورة، والصادق قولنا: بعض الإنسان ليس بكاتب بالفعل دائما لا بالضرورة.

[ك ١٤١١] وأمّا اجتماعها مع الدّائم اللاضروري على الكذب والصادق الدّائم الضروري فلانّه يكذب قولنا: لا شيء من الإنسان بحيوان بالطلاق العام، مع قولنا: بعض الإنسان حيوان لا بالضرورة، والصادق قولنا: بعض الإنسان بل كلّه حيوان بالضرورة. واذا كان كذلك، لا يكون شيء منهما نقيضا للمطلقة العامة بل يجب أن يعتبر في نقيضها الدّائمة التى اعمّ من الدآئمة الضرورية ومن الدّائمة اللاضرورية مع قطع النّظر عن هذين القيدين.

[ك ١٤١٢] فاعلم ذلك وكذلك الممكنة العامة والضرورية المطلقة المتخالفتان بالكيف والكمّ مما يتناقضان لانّ الامكان العامّ لما كان عبارة عن سلب الضرورة المطلقة عن الجانب المخالف للحكم

[٢٢١٩] ج – المطلقة، صح هامش.

[٢٢٢٠] ج – تلك.

كان بين الضرورة المطلقة وسلبها تناقض جزما وكذلك العرفية العامة يناقضها الحينية المطلقة ضرورة تحقق التناقض بين النسبة في جميع زمان الوصف العنواني وسلبها في بعض تلك الاوقات.

[ك ١٤١٣] وكذلك المشروطة العامّة[٢٢٢١] يناقضها الحينية الممكنة لانّ الحينية الممكنة لما كانت عبارة عن سلب الضرورة بحسب الوصف العنواني عن جانب المخالف كان بين الضرورة المشروطة بحسب الوصف وسلبها يناقض بالضرورة.

[ك ١٤١٤] والوقتية المطلقة نقيضها الممكنة الوقتية لانّ الممكنة الوقتية لما كانت عبارة عن سلب الضرورة بحسب الوقت المعين عن الجانب المخالف لها في الحكم كان بينها و بين الوقتية المطلقة[٢٢٢٢] المخالفة لها في الكيف والكمّ تناقض جزما.

[ك ١٤١٥] والمنتشرة المطلقة يناقضها الممكنة الدّائمة لانّ الممكنة الدّائمة لما كان معناها سلب الضرورة بحسب جميع الأوقات عن الجانب المخالف للحكم كان بينها وبين المنتشرة المطلقة المخالفة لها في الكيف والكمّ[٢٢٢٣] تناقض بالضرورة[٢٢٢٤].

[ك ١٤١٥] ويجب أن تعلم أنّ القضية اذا ناقضتها قضية اخرى كانت هي أيضا مناقضة اياها لأنّ التناقض بين الأمرين انما يتحقق من الطرفين.

[ك ١٤١٦] إذا عرفت هذا فاعلم أنه ليس نقيض[٢٢٢٥] شيء من القضايا الثلاث عشرة من جنسها اي ليس نقيض الضرورية المطلقة الضرورية المطلقة والدّائمة المطلقة الدّائمة المطلقة على هذا القياس في البواقي لأنّ شيئا منها وهي العرفيتان والمشروطتان والضرورية المطلقة والدّائمة المطلقة يجتمع موجبتها مع سالبتها على الكذب في مادة اللادوام ضرورة كذب قولنا: بالضرورة كلّ إنسان ضاحك بالفعل وبالضرورة لا شيء من الإنسان بضاحك بالفعل، وعلى هذا القياس[٢٢٢٦] يكذب كلّ واحدة من القضايا الخمس الباقية منها إيجابا وسلبا في هذه المادة وقضيتين وهما المطلقة العامة والممكنة العامة يجتمعان إيجابا وسلبا على الصدق في مادة اللادوام أيضا ضرورة صدق قولنا: بالاطلاق العام كلّ

[٢٢٢١] ج – العامّة.

[٢٢٢٢] ل – المطلقة.

[٢٢٢٣] ر – بالضرورة.

[٢٢٢٤] ل >< بالضرورة تناقض.

[٢٢٢٥] ج – نقيض.

[٢٢٢٦] ل – هذا القياس.

إنسان ضاحك بالفعل مع قولنا: بالاطلاق العامّ لا شيء من الإنسان بضاحك بالفعل وكذا حال الممكنة العامة.

[ك ١٤١٧] وأما القضايا [٨٠ب] الخمس الباقية من القضايا الثلاث عشرة وهي وجوديتان والوقتيتان والممكنة الخاصة فيجتمع موجبة كلّ واحدة منها مع سالبتها على الصدق في مادة اللادوام وعلى الكذب في كلّ واحدة من مادتي الدّوام والضرورة اللذين بحسب الذات ضرورة صدق قولنا: كلّ إنسان ضاحك بالفعل لا دائما مع قولنا[٢٢٢٧]: لا شيء من الإنسان بضاحك بالفعل لا دائما وكذب قولنا: كلّ إنسان حيوان لا دائما مع قولنا: لا شيء من الإنسان بحيوان لا دائما وعلى هذا القياس إيجاب سائر كلّ واحدة من القضايا الأربع الباقية مع سلبها بالنسبة الى مادة اللادوام صدقا والى مادة الضرورة والدوام كذبا بل نقيض كلّ واحدة منها مخالف لها في الجنس، أي في الجهة.

[شرح نقائض القضية المركبة]

[ك ١٤١٨] وقد عرفت نقائض القضايا الست البسيطة من جملتها وهي الضرورية والدّائمة المطلقتان والمطلقة والممكنة العامتان والعرفية والمشروطة العامتان بقى لنا أن نذكر نقائض المركبات السبع الباقية فنقول: نقيض كلّ واحدة من القضايا السبع المركبة وهي المشروطة والعرفية الخاصتان والوجوديتان والوقتيتان والممكنة الخاصة هو المفهوم المتردّد بين نقيضي جزئيها الذي يحتمل كلّ واحدة من نقيضي ذينك الجزئين وينقسم اليهما.

[ك ١٤١٩] فعلى هذا نقيض العرفية[٢٢٢٨] الخاصة هو المفهوم المتردّد بين الحينية المطلقة المخالفة لها في الكيف وبين الدّائمة الموافقة لها في الكيف فنقيض قولنا: كلّ "ج" "ب" مادام "ج" لا دائما بحسب الذات، هو قولنا: بعض "ج" ليس "ب" حين هو "ج" أو بعض "ج" "ب" دائما. لأنّ هذه القضية لما كانت مركبة من قولنا: كلّ "ج" "ب" مادام "ج" ومن قولنا: لا شيء من "ج" "ب" بالاطلاق العامّ، كان كذبها بأحد ما ذكرنا من الأمرين لاستلزام صدق الأمر الأوّل كذب الجزء الأوّل منها وصدق

[٢٢٢٧] ر – قولنا، صح هامش.

[٢٢٢٨] ج – العرفية، صح هامش.

الأمر الثاني كذب الجزء الثاني منها واستلزام كذب كلّ منهما كذبها ضرورة استلزام كذب الجزء لكذب المجموع.

[ك ١٤٢٠] ونقيض المشروطة الخاصة المفهوم المتردّد بين[٢٢٢٩] الحينية الممكنة المخالفة لها في الكيف وبين الضرورية[٢٢٣٠] الموافقة لها في الكيف فنقيض قولنا: كلّ "ج" "ب" بالضرورة مادام "ج" لا بالضرورة بحسب الذات هو قولنا: إمّا بعض "ج" ليس "ب" حين هو "ج" بالامكان، أو بعض "ج" "ب" بالضرورة المطلقة لأنّ هذه القضية لما كانت مركبة من قولنا: بالضرورة كلّ "ج" "ب" مادام "ج" ومن قولنا: بالإمكان العامّ لا شيء من "ج" "ب" كان[٢٢٣١] كذبها بصدق[٢٢٣٢] أحد ما ذكرنا من الأمرين لاستلزام صدق الأمر الأوّل كذب الجزء الأوّل منها وصدق الأمر الثاني كذب الجزء الثاني منها واستلزام كذب[٢٢٣٣] كلّ واحد منهما كذبها لوجوب[٢٢٣٤] كذب المجموع عند كذب أحد جزئيه.

[ك ١٤٢١] هكذا ذكره المصنف وهو انما يصحّ أن لو كانت المشروطة الخاصة مقيّدة باللاضرورة بحسب الذات وأمّا اذا قيّدناها باللادوام بحسب الذات كان نقيضها هو المفهوم المتردّد بين الحينية الممكنة المخالفة وبين الدّائمة الموافقة ونقيض الوقتية هو المفهوم المتردّد بين الوقتية الممكنة المخالفة لها في الكيف وبين الدّائمة الموافقة لها في الكيف فنقيض قولنا: بالضرورة الوقتية كلّ "ج" "ب" لا دائما بحسب الذات هو قولنا: إما بعض "ج" ليس "ب" بالإمكان في ذلك الوقت، أو بعض "ج" "ب" دائما لأنّ هذه القضية لما كانت مركبة من قولنا: بالضرورة كلّ "ج" "ب" في ذلك الوقت المعيّن وهو الوقتية المطلقة التى عرفتها ومن قولنا: لا شيء من "ج" "ب" بالاطلاق العامّ كان كذبها بصدق أحد ما ذكرنا من الأمرين ضرورة استلزام صدق الأمر الأوّل كذب الجزء الأوّل منها وصدق الأمر الثاني كذب الجزء الثاني واستلزام كذب كلّ واحد منهما كذبها ضرورة كذب المجموع بكذب أحد جزئيه.

[٢٢٢٩] ر: بل.

[٢٢٣٠] ل: ضروريتين.

[٢٢٣١] ل – كان.

[٢٢٣٢] ج – بصدق؛ ر – أحدهما.

[٢٢٣٣] ل – كذب.

[٢٢٣٤] ج – كذبها لوجوب، صح هامش.

[ك ١٤٢٢] ونقيض المنتشرة هو المفهوم المتردد بين الممكنة الدّائمة المخالفة لها في الكيف وبين الدّائمة الموافقة لها في الكيف فنقيض قولنا: بالضرورة الانتشارية كلّ "ج" "ب" لا دائما بحسب الذات هو قولنا: إمّا بعض "ج" ليس "ب" في جميع الأوقات بالإمكان أو بعض "ج" "ب" بالإطلاق العام لأنّ هذه القضية لما كانت مركبة من قولنا: بالضرورة كلّ "ج" "ب" في وقت ما، وهو المنتشرة المطلقة التى عرفتها ومن قولنا: لا شيء من "ج" "ب" بالإطلاق العام كان كذبها بصدق أحد ما ذكرنا من الأمرين ضرورة كذب الجزء الأوّل منها بصدق الأمر الأوّل منهما وكذب الجزء الثاني بصدق الأمر الثاني واستلزام كذب كلّ واحد من جزئيها كذبها. لما عرفت غير مرّة.

[ك ١٤٢٣] ونقيض الوجودية اللادائمة هو المفهوم المتردد بين الدّائمة المخالفة لها في الكيف والدّائمة الموافقة اياها في الكيف؛ لأنّ[٢٢٣٥] قولنا: بالوجود كلّ "ج" "ب" لا دائما بحسب الذات هو قولنا: إمّا بعض "ج" ليس "ب" دائما أو بعض "ج" "ب" دائما [٨١أ] لأنّ هذه القضية لما كانت مركبة من قولنا: كلّ "ج" "ب" بالإطلاق العام، ومن قولنا: لا شيء من "ج" "ب" بالاطلاق العام كان كذبها بصدق أحد الأمرين المذكورين لكذب الجزء الأوّل منها بصدق الأمر الأوّل وكذب الجزء الثاني بصدق الثاني، واستلزام كذب أيهما كان كذبها. لما عرفت.

[ك ١٤٢٤] ونقيض الوجودية اللاضرورية هو المفهوم المتردد بين الدّائمة المخالفة لها في الكيف والضرورية الموافقة اياها في الكيف. فنقيض قولنا: بالوجود اللاضروري كلّ "ج" "ب" لا بالضرورة بحسب الذات، هو قولنا:إما بعض "ج" ليس "ب" دائما، أو بعض "ج" "ب" بالضرورة المطلقة؛ لأنّ هذه القضية لما كان تركيبها من قولنا: كلّ "ج" "ب" بالإطلاق العام، ومن قولنا: لا شيء من "ج" "ب" بالإمكان العام، كان كذبها بأحد الأمرين المذكورين ضرورة كذب الجزء الأوّل منها بصدق الأمر الأوّل وكذب الثاني بصدق الثاني وكذبها عند كذب ايّ واحد كان من جزئيها لما مرّ.

[ك ١٤٢٥] ونقيض الممكنة الخاصة هو المفهوم المتردد بين الضرورية المطلقة المخالفة اياها في الكيف الضرورية الموافقة اياها فيه. فنقيض قولنا: بالإمكان الخاص كلّ "ج" "ب" هو قولنا: إما بعض "ج" ليس "ب" بالضرورة المطلقة، أو بعض "ج" "ب". كذلك لأنّ الممكنة الخاصة لما كانت مركبة من قولنا: كلّ "ج" "ب" بالإمكان العام، وقولنا: لا شيء من "ج" "ب" بالإمكان العام. كان كذبها

٢٢٣٥ ل + بعض.

بصدق أحد ما ذكرنا من الأمرين بالضرورة لاستلزام صدق كلّ واحد من الأمرين المذكورين كذب أحد جزئيها وكذبها عند كذب أيّ واحد كان من جزئيها. لما عرفت من وجوب كذب المجموع عند كذب الجزء.

[ك ١٤٢٦] وإذا عرفت نقائض أمثلة الموجبات الكلية من هذه القضايا السبع فقس عليها نقائض أمثلة سوالبها الكلية والجزئيتين.

[ك ١٤٢٧] فإنّ ذلك يسهل عند الإحاطة بما ذكرنا لكن بعد أن يعتبر اتّحاد الطرفين والاختلاف بالكمية في القضيتين المتناقضتين.

[ك ١٤٢٨] لا يقال: لم لا يجعل نقيض القضية[٢٢٣٦] المركبة أحد نقيضي جزئيها على التعيين ضرورة كذبها بصدق نقيض أي جزء كان على التعيين؛ لأنا نقول إما أن يجعل نقيضها نقيض الجزء الايجابي أو نقيض الجزء السلبي وشيء منهما لا يجوز أن يكون نقيضا لها لاجتماع الممكنة الخاصة التى هي اعم القضايا السبع المركبة مع نقيض كلّ واحد من جزئيها على الكذب عند ما يكون الصّادق نقيض الجزء الآخر.

[ك ١٤٢٩] أمّا اجتماعها[٢٢٣٧] مع نقيض الجزء الإيجابي على الكذب والصادق نقيض الجزء السلبي، فلأنه يكذب قولنا:بالإمكان الخاص كلّ إنسان حيوان، مع قولنا: بعض الإنسان ليس بحيوان بالضرورة، الذى هو نقيض الجزء الايجابي منها وهو قولنا: كلّ إنسان حيوان بالإمكان العام، والصادق قولنا: بعض الإنسان حيوان بالضرورة الذى هو نقيض الجزء[٢٢٣٨] السلبي منها وهو قولنا: لا شيء من الإنسان بحيوان بالإمكان العامّ.

[ك ١٤٣٠] أما اجتماعها مع نقيض الجزء السلبي منها على الكذب والصادق نقيض الجزء الايجابي فلانّه يكذب قولنا: بالإمكان الخاص كلّ إنسان حجر، مع قولنا: بعض الإنسان حجر بالضرورة الذي هو نقيض الجزء السلبي منها وهو قولنا: لا شيء من الإنسان بحجر بالإمكان العام، فالصادق قولنا:

[٢٢٣٦] ج – القضية، صح هامش.

[٢٢٣٧] ر: اجتماعهما.

[٢٢٣٨] ر – الجزء.

بعض الإنسان ليس بحجر بالضرورة الذي هو نقيض الجزء[٢٢٣٩] الايجابي وهو قولنا: بالإمكان العام كلّ إنسان حجر.

[ك ١٤٣١] وعلم منه اجتماع كلّ واحدة من الستّ الباقية مع نقيض كلّ واحد من جزئيها على الكذب[٢٢٤٠] عند ما يكون الصادق نقيض الجزء الآخر في بعض المواد بالطريق الذي عرفته.

[ك ١٤٣٢] واذا كان كذلك، تعيّن أن يكون نقيضها ما ذكروه لا نقيض أحد جزئيها على التعيين.

[ك ١٤٣٣] وههنا بحث لا بدّ من ذكره وهو أنّ:

[خ ١٤٣٤] قضية المركبة اذا كانت جزئية لم يكن نقيضها المفهوم المتردد بين شمول[٢٢٤١] نقيض أحد الجزئين لجميع الأفراد وبين شمول الآخر لجميعها.

[ك ١٤٣٥] هذا لفظ المصنف ومعناه أنّه لا يناقضها المفهوم المتردد بين الموجبة الكلية الموجّهة بجهة تناقض جهة الجزء السلبي من الأصل وبين السالبة الكلية الموجّهة بجهة[٢٢٤٢] تناقض جهة الجزء الايجابي منه حتى يجعل نقيض قولنا: بعض "ج" "ب" لا دائما إما لا شيء من "ج" "ب" دائما، أو كلّ "ج" "ب" دائما لأنّه اذا لم يثبت الألف مع الباء في بعض الأفراد لا يجب أن يكون ذلك بصدق خلو جميع الأفراد عن الألف أو بصدق خلو جميع الأفراد[٢٢٤٣] عن الباء. بل جاز أن يكون إما بصدق أحد هذين الأمرين أو بصدق خلو بعض الأفراد عن الألف وبصدق خلو الباقي عن الباء.

[ك ١٤٣٦] وإذا كان كذلك، فاذا كذب قولنا: بعض الجسم حيوان لا دائما أو بعض الجسم ليس بحيوان لا دائما، كان معنى كذب كلّ واحد منهما أنّ الحيوان يوصف اللادوام بحسب الذات، ذلك البعض لا يصدق على ذلك البعض.

[ك ١٤٣٧] وإذا كان كذلك، جاز أن يكون كذبه؛ لأنّ كلّ أفراد الجسم حيوان دائما. وجاز أن يكون كذبه لأنّه لا شيء من أفراد الجسم بحيوان دائما. وجاز أن [٨١ب] يكون كذبه لأنّ بعض أفراد الجسم حيوان دائما والبعض الآخر مسلوب عنه الحيوانية دائما كما في هذا المثال.

[٢٢٣٩] ج – السلب منها وهو قولنا لا شيء من الإنسان بحجر بالإمكان العام فالصادق قولنا بعض الانسان ليس بحجر بالضرورة الذي هو نقيض الجزء.

[٢٢٤٠]

[٢٢٤١] ج – أحد.

[٢٢٤٢] ج – تناقض جهة الجزء السلبي من الأصل وبين السالبة الكلية الموجهة بجهة.

[٢٢٤٣] ر – عن الألف أو بصدق خلو جميع الأفراد، صح هامش.

[ك ١٤٣٨] وإذا كان كذلك، لا يتعين في نقيض الجزئية المركبة المفهوم المتردد بين نقيضي جزئيها؛ بل نقيضها أن يرددّ بين نقيضي الجزئين لكلّ واحد واحد. أي يقال كلّ واحد واحد من أفراد الموضوع لا يخلو عن نقيضيهما أعنى أنّ كلّ واحد واحد[٢٢٤٤] منها لا يخلو[٢٢٤٥] عن نسبة المحمول اليه بالإيجاب الموجّهة بالجهة المناقضة لجهة الجزء السلبي منها وعن نسبة المحمول اليه بالسلب الموجّهة بالجهة المناقضة لجهة الجزء الإيجابي منها. بل لا بدّ أن يكون المحمول منسوبا الى كلّ واحد من أفراد الموضوع باحدي هاتين النسبتين.

[ك ١٤٣٩] فيقال على هذا في نقيض قولنا: بعض الجسم ليس بحيوان لا دائما. أنه ليس كذلك، بل كلّ واحد واحد[٢٢٤٦] من أفراد الجسم إما محمول عليه الحيوانية دائما أو مسلوب عنه الحيوانية دائما ويندرج تحت هذه القضية أمور ثلاثة:

أحدها: أن يكون كلّ واحد واحد من أفراد الموضوع منسوبا اليه المحمول بالإيجاب دائما.

والثاني: أن يكون كلّ واحد واحد من أفراد الموضوع منسوبا اليه المحمول بالسلب دائما.

والثالث: أن يكون بعض أفراده منسوبا اليه المحمول بالإيجاب دائما والبعض الآخر منسوبا اليه المحمول بالسلب دائما لكون كلّ واحد من هذه الأمور الثلاثة اخص من مفهوم هذه القضية لاستلزام صدق كلّ منها صدقها. من غير عكس.

[ك ١٤٤٠] وإذا أردنا أن نطلب ما يلزم نقيض القضية المركبة لزوما متساويا من الذي يتردد بين القضيتين كليتين قيّدنا موضوع أحد جزئي الانفصال المذكور في النقيض وهو الجزء الإيجابي منه بالمحمول[٢٢٤٧]. وجعلنا اللازم المساوي لنقيض قولنا: بعض "ج" "ب" لا دائما، كلّ "ج"[٢٢٤٨]هو "ب" فهو "ب" دائما أو لا شيء من "ج" "ب" دائما، لأنّ احدي هاتين الكليتين الدّائمتين لا يجامع القضية المركبة المذكورة لا في الصدق ولا في الكذب.

[٢٢٤٤] ل – واحد.

[٢٢٤٥] ل – لا يخلو.

[٢٢٤٦] ج – واحد.

[٢٢٤٧] ج، ل – بالمحمول.

[٢٢٤٨] ل + ب.

[ك ١٤٤١] أما في الصدق فلانّه اذا صدق أصل القضية وهو قولنا: بعض "ج" "ب" لا دائما صدق قولنا[٢٢٤٩]: بعض "ج" هو "ب" ليس هو "ب" لا دائما، لأنا نفرض ذلك البعض "د"، ف"د" "ج" و"ب" بالفعل وهو ظاهر. وليس "ب" بالفعل يحكم اللادوام فيصدق حينئذ بعض "ج" هو "ب" ليس هو "ب"[٢٢٥٠] لا دائما ويستلزم صدقه صدق قولنا: بعض "ج" هو "ب" ليس هو "ب" بالاطلاق العام، وبعض "ج" "ب" بالإطلاق العام، وهما ينافيان. صدق قولنا: كلّ "ج" هو "ب" فهو "ب" دائما، أو لا شيء من "ج" "ب" دائما.

[ك ١٤٤٢] وأمّا في الكذب فلانّه اذا كذب أصل القضية وهو قولنا: بعض "ج" "ب" لا دائما، يلزم[٢٢٥١] صدق احدي ما ذكرنا من الكليتين الدّائمتين لأنّه حينئذ إن لم يكن شيء من "ج" "ب" أصلا فقد صدقت السالبة الكلية الدّائمة وهي قولنا: لا شيء من "ج" "ب" دائما. وإن كان شيء منها "ب" فكلّ ما هو "ب" من أفراد "ج" فهو "ب" دائما ضرورة كذب نسبة الباء الى الجيم بالإيجاب اللادائم وصدق نسبته اليه بالإيجاب واذا صدق كلّ ما هو "ب" من أفراد "ج" فهو "ب" دائما[٢٢٥٢] يصدق الموجبة الكلية وهي قولنا كلّ "ج" هو "ب" فهو "ب" دائما.

[ك ١٤٤٣] فظهر أنّ احدي هاتين الكليتين لا يجامع القضية المذكورة لا في الصدق ولا في الكذب.

[ك ١٤٤٤] ثمّ قال: فهذا أمر لا بدّ من اعتباره في الوجوديتين وفي كلّ قضية قيّدت باللادوام كالوقتيتين والخاصيتين وفي القضية التى تركبت من أمرين لا يشترك نقيضاهما في مفهوم واحد محقق كالممكنة الخاصة. وقد أهمل[٢٢٥٣] ذلك وبيّبه بعض المحصلين من أهل هذا الزّمان.

[ك ١٤٤٥] يشير الى الإمام زين الدّين الكشي رحمه الله فانّه الذي بيّن أنّ نقيض الجزئية المركبة ليس هو المفهوم المتردد بين نقيضي جزئيها بل ما ذكرناه.

[ك ١٤٤٦] ثمّ قال: وينبغي أن تعلم أنّ القضية المركبة اذا كانت موجبة كان لها نقيض من السالبة وهو سلب ذلك المجموع. واذا كانت سالبة لا يمكن أن يكون لها نقيض موجب بعينه؛ بل المفهوم

[٢٢٤٩] ل – بعض ج ب لا دائما صدق قولنا.

[٢٢٥٠] ل – ليس هو ب.

[٢٢٥١] ل – يلزم.

[٢٢٥٢] ج – ضرورة كذب نسبة الباء الى الجيم بالإيجاب اللادائم وصدق نسبته اليه بالإيجاب واذا صدق كلّ ما هو ب من أفراد ج فهو ب دائما.

[٢٢٥٣] ر – أهمل، صح هامش.

من الانفصال بين موجب وسالب ولا يستبعد أنّه ليس للسالبة نقيض موجب؛ لأنّ مثل هذه القضية ليست سالبة صرفة؛ بل مفهوما مركبا من مفهوم ايجابي ومن مفهوم سلبي فنقيض المفهوم الايجابي مفهوم سلبي ونقيض المفهوم السلبي مفهوم ايجابي حتى يكون نقيض القضية المركبة من المفهومين المذكورين هو المفهوم المتردد بين مفهوم موجب[٢٢٥٤] ومفهوم سالب.

[ك ١٤٤٧] وهو ظاهر، غنى عن البيان والشرح فلا نطوّل الكتاب شرحه وبيانه.

[٢٢٥٤] ر – موجب، صح هامش.

الفصل الخامس في العكس المستوي

[ك ١٤٤٨] اعلم أنّ العكس المستوي لازم خاص لبعض القضايا الموجّهة.

[ك ١٤٤٩] والشيخ عرّفه في الاشارات بأن قال: العكس هو أن يجعل المحمول من القضية موضوعا والموضوع[٢٢٥٥] محمولا مع حفظ الكيفية وبقاء الصّدق بحاله.

[ك ١٤٥٠] والإمام اعترض في الملخّص عليه وقال: هذا التعريف [٨٢أ] لا يتناول عكس الشرطيات بل انما يتناول عكس الحمليات فقط.

[ك ١٤٥١] ثمّ قال[٢٢٥٦]: فاذا أردنا أن نندرج فيه عكس الشرطيات، قلنا؛ أنّه يصير المحكوم عليه محكوما به والمحكوم به محكوما عليه مع بقاء السلب والإيجاب بحاله والصّدق والكذب بحاله.

[ك ١٤٥٢] اعترض على ما ذكره الإمام الاستاذ العلامة أثير الحقّ والدّين برد الله مضجعه[٢٢٥٧] وقال: ما ذكره الإمام من التعريف غير متناول للحمليات لانا اذا قلنا في عكس قولنا: كل "ج" "ب"، بعض "ب" "ج"، ما جعلنا المحكوم عليه[٢٢٥٨] محكوما به والمحكوم به محكوما عليه لأنّ المحكوم عليه في الأصل هو الذات التى صدق عليه الجيم بل[٢٢٥٩] جعلنا العنوان محكوما به والمحكوم به عنوانا.

[ك ١٤٥٣] وهو وارد على ظاهر كلامه لكن المراد بالمحكوم عليه ليس هو الذات التى هي[٢٢٦٠] محكوم عليها بالحقيقة بل المحكوم عليه في الذكر.

[ك ١٤٥٤] وفيما ذكره الإمام نظر آخر؛ وهو أنه شرط في العكس بقاء الكذب[٢٢٦١] بحاله وفي بعض نسخ الاشارات أيضا كذلك وهو غير صحيح. لكون العكس لازما للاصل وجواز استلزام الكاذب الصادق بل هو واقع فإنّ قولنا: كلّ حيوان إنسان، كاذب مع استلزامه لعكسه وهو قولنا: بعض الإنسان حيوان، الذي هو صادق. وكذا الحال في كلّ مادة يكون الموضوع فيها اعمّ من المحمول.

[٢٢٥٥] ل – والموضوع، صح هامش.

[٢٢٥٦] ج – ثمّ قال.

[٢٢٥٧] ل – برد الله مضجعه.

[٢٢٥٨] ر – عليه، صح هامش.

[٢٢٥٩] ج + لو.

[٢٢٦٠] ج – هي.

[٢٢٦١] ل – الكذب، صح هامش.

[ك ١٤٥٥] وبعضهم قالوا[٢٢٦٢]: هذا غير وارد على الإمام والشيخ على تقدير اشتراط بقاء الكذب في الاشارات لأنهم[٢٢٦٣] لما[٢٢٦٤] اشترطوا بقاء الكذب في العكس المستوي يمنعون كون استلزام ما ذكرتم من القضايا للوازمها المذكورة استلزاما لعكوسها. وإنما يكون استلزاما لعكوسها إن لو كانت تلك اللوازم عكوسا لها وهو ممنوع بل هي لوازم آخر غير العكس.

[ك ١٤٥٦] وله جواب آخر وهو أن يقال: المراد من التعريف المذكور هو أن العكس عبارة عن استلزام فرض صدق القضية لصدق ما يوافقها في الطرفين على التبادل أو استلزام[٢٢٦٥] فرض كذبها لكذب ما يوافقها فيهما. كذلك مع بقاء السلب والإيجاب بحاله أما التوافق في السلب والإيجاب فيحكم الاصطلاح وأمّا التوافق[٢٢٦٦] في الصدق والكذب فلوجوب تحقق اللازم عند تحقق الملزوم إذا كان لزومه إيّاه كليا.

[ك ١٤٥٧] وهذه المباحث وإن كانت خارجة عن الكتاب لكنها نافعة لما فيه.

[ك ١٤٥٨] وأمّا المصنّف فعرّفه بأنّه "تبديل كلّ واحد من طرفي القضية بالآخر مع بقاء الكيف والصدق بحالهما."

[ك ١٤٥٩] أمّا "بقاء الصدق" فلوجوب صدق اللازم عند صدق الملزوم اذا كان استلزامه اياه كليا.

[ك ١٤٦٠] وأمّا "بقاء الكيف" فقد عرفت لميته.

[ك ١٤٦١] والمراد ب- "طرفي القضية" هو الطرفان المذكوران في اللفظ سواء كان موضوعا ومحمولا أو مقدما وتاليا.

[ك ١٤٦٢] إذا عرفت هذا، فنقول: القضايا إما أن يكون سوالب أو موجبات وعلى كلّ واحد من التقديرين إما أن يكون موضوعاتها مأخوذة بحسب الحقيقة أو بحسب الخارج فهذه أقسام أربعة:

[ك ١٤٦٣] أما القسم الأول: وهو أن يكون القضايا سوالب وموضوعاتها بحسب الحقيقة فنقول: تلك السوالب إما أن يكون كلية أو جزئية فإن كانت كلية فسبع منها:

[٢٢٦٢] ج: قال.

[٢٢٦٣] ر – لأنهم، صح هامش.

[٢٢٦٤] ل – لما.

[٢٢٦٥] ل: واستلزامه.

[٢٢٦٦] ج، ر، ل – التوافق، صح هامش ل.

[ك ١٤٦٤] وهي الوقتيتان والممكنتان والوجوديتان والمطلقة العامة ينعكس سالبة جزئية دائمة لأن خمسا من هذه القضايا فعليات[٢٢٦٧] والمطلقة العامة أعمها واثنتين منها ممكنتان والممكنة العامة اعمها.

[ك ١٤٦٥] والمطلقة العامة، والممكنة العامة[٢٢٦٨] ينعكستان الى ما ذكرنا من السالبة الجزئية الدّائمة ولزم من انعكاسهما[٢٢٦٩] اليها انعكاس البواقي اليها.

[ك ١٤٦٦] أما انعكاس المطلقة العامة إليها فلانه اذا صدق لا شيء من "ج" "ب" بالإطلاق العام، وجب أن يصدق بعض "ب" ليس "ج" دائما لاستلزام صدق الأصل صدق مجموع قضيتين احداهما قولنا: كلّ ما هو "ب" دائما فهو "ب"[٢٢٧٠] بالإطلاق العام، والثانية[٢٢٧١] قولنا: لا شيء من "ب" دائما ب"ج" دائما.

[ك ١٤٦٧] أمّا صدق الاولى فضروري وأما الثانية فلانه لو لا صدقها لصدق بعض "ب" دائما "ج" بالإطلاق العام، ويصير صغرى القياس كبراه الأصل[٢٢٧٢] هكذا بعض "ب" دائما "ج" بالإطلاق العام، ولا شيء من "ج" "ب" بالإطلاق العام؛ وينتج بعض "ب" دائما ليس هو "ب" بالإطلاق العام[٢٢٧٣]، وإنه محال. وكلما صدقت هاتان المقدمتان لزم صدق المدّعى لإنتاجهما اياه من الثالث.

[ك ١٤٦٨] وأما انعكاس الممكنة العامة الى ما ذكرناه من السالبة الجزئية؛ فلانه اذا صدق لا شيء من "ج" "ب" بالإمكان العام، صدق أيضا مجموع مقدمتين احداهما قولنا كل ما هو "ب" بالضرورة فهو "ب" بالإطلاق العام، والثانية قولنا: لا شيء من "ب" بالضرورة ب"ج" دائما.

[ك ١٤٦٩] أمّا المقدمة [٨٢ب] الاولى فبينة الصدق وأما الثانية فلانه لو لا صدقها لصدق نقيضها وصار صغرى[٢٢٧٤] لقياس كبراه أصل القضية ينتج لقولنا بعض ما هو "ب" بالضرورة ليس "ب" بالإمكان العام وإنه محال. وهاتان المقدمتان ينتجان المدّعى في العكس من الثالث.

[٢٢٦٧] ج، ر – فعليات، صح هامش ر.

[٢٢٦٨] ل – العامّة.

[٢٢٦٩] ج: انعكاسها.

[٢٢٧٠] ل – فهو ب.

[٢٢٧١] ج + الثانية.

[٢٢٧٢] ج – ~~كبراه~~.

[٢٢٧٣] ج – العام.

[٢٢٧٤] ر – صغرى، صح هامش.

[ك ١٤٧٠] وأمّا أنه يلزم من انعكاس المطلقة والممكنة العامتين[٢٢٧٥] الى السالبة المذكورة انعكاس البواقي اليها فهذا البرهان بعينه أو لأن لازم الأعم لازم للأخص[٢٢٧٦] ولا ينعكس شيء من هذه القضايا كنفسها في الكمّ لعدم انعكاس الوقتية التى هي اخص هذه القضايا اليها لصدق قولنا: بالضرورة الوقتية لا شيء من القمر بمنخسف وقت التربيع بينه وبين الشمس لا دائما مع كذب قولنا: لا شيء من المنخسف بقمر بالإمكان العام لأنّ بعض المنخسف قمر بالضرورة.

[ك ١٤٧١] هذا تقدير ما ذكره المصنف ولو اقتصر على بيان انعكاس الممكنة العامة الى السالبة المذكورة بما ذكر من البرهان.

[ك ١٤٧٢] ثمّ بيّن وجوب انعكاس البواقي إليها لوجوب استلزام الخاص لما استلزمه العام لكان كافيا في إثبات ما ادّعاه ولا حاجة الى ذكر البرهان في المطلقة العامة لكن غرض المصنف من ذلك انما هو التنبيه على أن يقيد الموضوع بالدّوام كافٍ في البرهان المذكور على انعكاس الفعليات الخمسة الى السالبة المذكورة وغير كافٍ في البرهان على انعكاس الممكنتين اليها بل لا بدّ من تقييد الموضوع فيه بالضرورة لعدم التنافي بين السلب الشيء عن غيره بالإمكان وثبوته له دائما.

[ك ١٤٧٣] لا يقال: وجب انعكاس هذه السوالب السبع الى السالبة الجزئية الضرورية لوجوب انعكاس الممكنة العامة اليها لأنّه إذا صدق بالإمكان العام لا شيء من "ج" "ب" وجب[٢٢٧٧] أن يصدق لا شيء من "ب" بالضرورة[٢٢٧٨] "بج" بالضرورة والّا لصدق نقيضه وهو قولنا: بعض "ب" بالضرورة "ج" بالإمكان العام، وصار صغرى لقياس كبراه أصل القضية منتج لقولنا: بعض "ب" بالضرورة ليس هو "ب" بالإمكان العام وإنه محال. وهذه القضية أعنى قولنا: لا شيء من "ب" بالضرورة "بج" بالضرورة. أنتجت مع قولنا: كلّ ما هو "ب"[٢٢٧٩] بالضرورة فهو "ب" بالإطلاق العام، بعض "ب" ليس "ج" بالضرورة من الثالث.وإذا انعكست الممكنة العامة اليها[٢٢٨٠] انعكست البواقي لوجوب استلزام الخاص لما يستلزمه العامّ؛

[٢٢٧٥] ج: العامة.

[٢٢٧٦] ج: الاخص.

[٢٢٧٧] ل – وجب، صح هامش.

[٢٢٧٨] ج – بالضرورة، صح هامش.

[٢٢٧٩] ل – ب.

[٢٢٨٠] ر – اليها، صح هامش.

[ك ١٤٧٤] لأنا نقول ذلك إنما يلزم إن لو كان القياس المنعقد في الشكل الأوّل وصغراه ممكنة منتجا وهو ممنوع عند المصنف وسنبين عند إنتاجه في المختلطات فلهذا السرّ.

[ك ١٤٧٥] قال: بانعكاسها سالبة جزئية دائمة لا ضرورية.

[ك ١٤٧٦] وذهب غير المصنف من العلماء الى أنّ شيئا من هذه السوالب السبع الكلية لا تنعكس. واحتجّوا عليه بأنّ الوقتية اخصّ هذه القضايا وهي لا تنعكس لأنه يصدق قولنا: بالضرورة الوقتية لا شيء من القمر بمنخسف وقت التربيع بينه وبين الشمس، ولا شيء من الحيوان بمتنفس بالضرورة الانتشارية ، ولا يصدق في عكس الأوّل بعض المنخسف ليس بقمر بالإمكان العام وفي عكس الثاني بعض المتنفّس ليس بحيوان بالإمكان العام لأنّ كلّ منخسف قمر بالضرورة وكلّ متنفس حيوان بالضرورة.

[ك ١٤٧٧] ومتى لم ينعكس الأخصّ لم ينعكس الأعمّ اذ لو انعكس الأعمّ لانعكس الأخص لوجوب لزوم الخاصّ لما يستلزمه العام.

[ك ١٤٧٨] أجاب المصنّف عنه، وقال: لا نسلم كذب قولنا: بعض المنخسف ليس بقمر، وكذب قولنا: بعض المتنفس ليس بحيوان إذا كان موضوع القضية مأخوذا بحسب الحقيقة[٢٢٨١] بما ذكرتم من الجهة. وإنما لا يصدق شيء منهما إن لو صدق قولنا: بالضرورة كلّ ما لو دخل في الوجود كان منخسفا فهو بحيث لو دخل في الوجود كان قمرا وقولنا: بالضرورة كلّ ما لو دخل في الوجود كان متنفسا فهو بحيث لو دخل في الوجود كان حيوانا وذلك ممنوع.

[ك ١٤٧٩] غاية ما في الباب أنّ كلّ منخسف داخل في الوجود فهو قمر بالضرورة وكلّ متنفس داخل في الوجود فهو حيوان بالضرورة لكن ليس يلزم من ذلك صدقهما والموضوع بحسب الحقيقة لأنّ الموضوع بحسب الحقيقة[٢٢٨٢] يتناول الأفراد الواقعة والممكنة الوقوع والممتنعة الوقوع.

[ك ١٤٨٠] وإذا كان كذلك، فالمنخسف الذي ليس بقمر وإن كان ممتنع الوجود في الخارج فهو من الأفراد التى لو دخل في الوجود كان منخسفا وليس يجب أن يكون بحالة اذا دخل في الوجود كان قمرا والمتنفس الذي ليس[٢٢٨٣] بحيوان وإن كان ممتنع الوجود في الخارج فهو من الأفراد التى اذا

[٢٢٨١] ل – الحقيقة، صح هامش.

[٢٢٨٢] ر – الحقيقة، صح هامش.

[٢٢٨٣] ر – بقمر.

دخل في الوجود كان متنفسا وليس يجب أن يكون بحالة اذا دخل في الوجود كان حيوانا واذا لم يجب صدق هاتين الموجبتين الكليتين كان نقيض كلّ منهما واجب الصدق فحينئذ يصدق قولنا: بعض المنخسف ليس بقمر، وبعض [٨٣أ] المتنفس ليس بحيوان ويكون جهة كلّ واحد[٢٢٨٤] منهما الدّوام بحسب الذات لما مرّ من البرهان.

[ك ١٤٨١] ولا يتوهم دفع هذا الجواب بإيراد البعض هكذا فإنّه يصدق قولنا: بالضرورة لا شيء من القمر بقمر منخسف وقت التربيع المذكور لا دائما ولا يصدق بعض القمر المنخسف ليس بقمر بالإمكان العام لأنّ كلّ قمر منخسف فهو قمر بالضرورة لانا نمنع صدق البعض المذكور حينئذ لصدق قولنا: بعض القمر فهو قمر منخسف وقت التربيع المذكور أو قولنا: بعض القمر ليس بقمر منخسف دائما لصدق الأول على القمر الذي هو منخسف دائما والثاني على القمر الذي ليس بمنخسف دائما لأنّ كلّ واحد منهما وإن كان ممتنع الوجود لكن يصدق على الأوّل أنّه لو وجد لصدق عليه أنّه قمر وأنّه منخسف وقت التربيع وعلى الثاني أنّه لو وجد لصدق عليه أنّه قمر ولا يصدق عليه دائما القمر بمنخسف.

[ك ١٤٨٢] وأمّا السالبة الدّائمة[٢٢٨٥] الكلية والمشروطة والعرفية العامّتان الكليتان فينعكس كلّ واحدة منها كنفسها في الكمّ والجهة. واحتجّ عليه.

[خ ١٤٨٣] وقال: والاّ لصدق نقائضها[٢٢٨٦] ولزم المحال من وجهين: أحدهما طريقة الفارابي التى ارتضاها الشيخ أن يضمّ نقيض العكس مع الأصل القضية حتى[٢٢٨٧] ينتج المحال وهو سلب الشيء عن نفسه دائما في الدّائمة وحين[٢٢٨٨] تحققه في العامتين.

[ك ١٤٨٤] ولنقرّر هذا الوجه في كلّ واحدة من القضايا الثلاث:

[ك ١٤٨٥] أما في الدّائمة فنقول: اذا صدق قولنا: لا شيء من "ج" "ب" دائما، وجب أن يصدق قولنا: لا شيء من "ب" "ج" دائما، والاّ لصدق نقيضه وهو قولنا: بعض "ب" "ج" بالفعل، فنجعله

[٢٢٨٤] ج، ر – واحد.

[٢٢٨٥] ج، ر، ل – الدائمة، صح هامش ج، ر.

[٢٢٨٦] ج: نقيضها.

[٢٢٨٧] ل – حتى.

[٢٢٨٨] ل: وجب.

صغرى. وأصل القضية كبرى لينتظم منهما قياس في الشكل الأوّل هكذا بعض "ب" "ج" بالفعل، ولا شيء من "ج" "ب" دائما وينتج: بعض "ب" ليس "ب" دائما[٢٢٨٩]؛ وأنّه محال.

[ك ١٤٨٦] وأمّا في العرفية العامة فنقول: اذا صدق قولنا: لا شيء من "ج" "ب" مادام "ج" وجب أن يصدق قولنا: لا شيء من "ب" "ج" مادام "ب" والّا لصدق نقيضه وهو قولنا: بعض "ب" "ج"[٢٢٩٠] حين هو "ب" ويصير صغرى لقولنا: لا شيء من "ج" "ب" مادام "ج" وينتج من الشكل الأوّل بعض "ب" ليس "ب" حين هو "ب"؛ وإنه محال.

[ك ١٤٨٧] وأمّا في المشروطة العامة فلا يتأتى هذا البرهان على مذهب المصنف لأنا اذا قلنا: اذا صدق بالضرورة لا شيء من "ج" "ب" مادام "ج" وجب أن يصدق قولنا: بالضرورة لا شيء من "ب" "ج" مادام "ب" والّا لصدق نقيضه وهو قولنا: بعض "ب" "ج" حين هو "ب" بالإمكان لا ينتظم هذه الممكنة الحينية مع الأصل عنده لأنّ الصغرى في الشكل الأوّل عند المصنف يجب أن يكون فعلية.

[ك ١٤٨٨] وإذا كان كذلك، كان الواجب على قانون مذهبه أن يجعل عكس المشروطة العامة عرفية عامة حتى يتمّ فيها البرهان المذكور ولا يكون مخالفا لما ذهب اليه[٢٢٩١] في المختلطات.

[ك ١٤٨٩] والحقّ عنده ذلك. وحكمه بانعكاسها[٢٢٩٢] مشروطة عامة سهو، وقع منه.

[ك ١٤٩٠] وأمّا الوجه الثاني: وهي الطّريقة المسمّاة بالافتراض فتقريره أن يقال: اذا صدق قولنا: لا شيء من "ج" "ب" دائما وجب أن يصدق قولنا لا شيء من "ب" "ج"[٢٢٩٣] دائما والّا فبعض "ب" "ج" بالفعل وانّه محال. إذ لو صدق ذلك لا بدّ من وجود شيء معيّن يصدق عليه أنّه "ب" و"ج" معا وليكن هو "د" ف"د" "ج" وهو بعينه "ب" فبعض ما يصدق عليه "ج" يصدق عليه أنّه "ب" بالفعل وكان لا شيء مما يصدق عليه "ج" يصدق عليه أنّه "ب" دائما هذا خلف.

[ك ١٤٩١] وأمّا تقريره في العامتين فنقول: اذا صدق لا شيء من "ج" "ب" باحدي الجهتين المذكورتين وجب أن يصدق لا شيء من "ب" "ج" مادام "ب" والّا لصدق نقيضه وهو قولنا بعض "ب" "ج" حين هو "ب" وإنّه محال. اذ لو صدق ذلك لا بدّ من وجود شيء معيّن لصدق عليه أنّه "ب"

[٢٢٨٩] ل – دائما.

[٢٢٩٠] ل: بعض ج ب.

[٢٢٩١] ج: لما ذكره.

[٢٢٩٢] ل: بأن عكسها.

[٢٢٩٣] ل، ر: من ج ب.

و"ج" حين هو "ب" وليكن هو "د"[٢٢٩٤] ف"د" "ج" حين هو "ب" فهو "ب" حين هو "ج" فبعض "ج" "ب" حين هو "ج" وكان لا شيء من "ج" "ب" مادام "ج" في كلّ واحدة من القضيتين لاستلزام صدق المشروطة العامة صدق[٢٢٩٥] العرفية العامة. هذا خلف محال.

[ك ١٤٩٢] قال الإمام في الملخص[٢٢٩٦] أنّ السالبة الدّائمة إذا كانت حقيقية الموضوع لا تنعكس واستدلّ عليه من وجوه ثلاثة:

أحدها: أنّ الكتابة غير ضرورية للإنسان في وقت لصدق قولنا: لا شيء من الإنسان بكاتب بالإمكان في وقت. وكلّ ما كان ممكنا في وقت كان ممكنا في كلّ وقت[٢٢٩٧] والاّ لزم الانقلاب من الإمكان الذاتي إلى الامتناع الذاتي، فإذن سلب الكتابة عن الإنسان ممكن في جميع الأوقات. فهذه سالبة دائمة غير ممتنعة الصّدق فلو صدق مجموع المتقدّمتين أعنى قولنا: لا شيء من الإنسان بكاتب دائما وأنّ السالبة الدّائمة منعكسة [٨٣ب] كنفسها لصدق قولنا لا شيء من الكاتب بإنسان دائما، وإنّه محال فيلزم استحالة هذا المجموع. ولما كانت القضية الاولى ممكنة الصدق كان امتناع المجموع بامتناع انعكاس السالبة الدّائمة كنفسها.

الوجه الثاني: أنّه ربما كان سلب الشيء عن الشيء ممكنا ولم يكن سلب ذلك الآخر عنه ممكنا وإذا كان كذلك لم يجب صحة العكس المذكور.

الثالث: لو انعكست السالبة الدّائمة كنفسها لانعكست الموجبة الضرورية مطلقة عامة لتمام البرهان فيها ضرورة انعكاس نقيضها إلى الأخصّ من نقيض الأصل حينئذ لأنا نتكلم على تقدير انعكاس السالبة الدّائمة كنفسها.

[ك ١٤٩٣] أجاب المصنّف عن الوجه[٢٢٩٨] الأوّل:

[خ ١٤٩٤] بأنّه لا يلزم من امتناع مجموع قضيتين امتناع احداهما بعينها لجواز أن ينشأ المحال من اجتماعهما.

[٢٢٩٤] ج: ج.

[٢٢٩٥] ر – ~~صدق~~.

[٢٢٩٦] ج – في الملخص.

[٢٢٩٧] ل: الاوقات.

[٢٢٩٨] ر – الوجه، صح هامش.

[ك ١٤٩٥] وتوجيه هذا الجواب أن يقال: لم قلتم بأنّ المجموع اذا كان ممتنعا وكانت القضية[٢٢٩٩] الاولى ممكنة لزم أن يكون امتناع المجموع بامتناع صدق الثانية وإنما يلزم ذلك إن لو لزم من امتناع مجموع القضيتين امتناع احداهما بعينها وهو ممنوع لجواز أن يكون كلّ واحد من جزئي المجموع ممكنا ويكون المجموع من حيث هو مجموع محالا لاستلزامه المحال.

[ك ١٤٩٦] ألا ترى أنّ كلّ واحد من طرفي النقيض قد يكون ممكنا ولم يستلزم شيء منهما المحال مع امتناع المجموع واستلزامه المحال. فانّ قولنا زيد كاتب في هذه الحالة ممكن الصّدق وزيد ليس بكاتب في غير هذه الحالة أيضا ممكن الصدق وكذلك لو أخذنا احداهما دائمة والاخرى مطلقة عامّة مثل قولنا: زيد ليس بكاتب دائما فانّه ممكن الصّدق وقولنا: زيد كاتب بالإطلاق العام أيضا ممكن الصدق مع أنّ المجموع في كلّ واحدة من الصّورتين محال. وملزوم للمحال وكذلك الحال في جميع المواد الممكنة فإنّ كلّ واحد من طرفي النقيض فيها ممكن الصدق مع أنّ المجموع محال ومستلزم للمحال.

[ك ١٤٩٧] ثمّ قال: وإن ادّعى لزوم[٢٣٠٠] المحال لقولنا لا شيء من الإنسان بكاتب دائما من غير ضمّه الى القضية الاخرى فقد ناقض.

[ك ١٤٩٨] واعلم أنّ الإمام لو ادّعى صدق ما ذكره المصنّف[٢٣٠١] من الملازمة القائلة باستلزام قولنا لا شيء من الإنسان بكاتب دائما من غير ضمّه الى قولنا أنّ السالبة الدّائمة منعكسة سالبة دائمة للمحال المذكور لا ينفعه في شيء مما قصده وهو ذكر البرهان على عدم انعكاس السالبة الدّائمة دائمة ومع ذلك يكون ممنوعة ومناقضة لما ذهب إليه وهو إدّعاء[٢٣٠٢] أنّ قولنا: لا شيء من الإنسان بكاتب دائما قضية ممكنة[٢٣٠٣] لأنّ الممكن لا يستلزم المحال.

[ك ١٤٩٩] ثمّ قال: وإن ادّعى لزوم المحال لمجرّد القضية للأخرى منعنا الشرطية.

[ك ١٥٠٠] واعلم أنّ الإمام لو ادّعى أنّ قولنا: لا شيء من الكاتب بإنسان دائما لازم من مجرّد صدق قولنا أنّ السالبة الدّائمة منعكسة سالبة دائمة منعنا صدق هذه الشرطية وما البرهان عليها؟

[٢٢٩٩] ر – القضية، صح هامش.

[٢٣٠٠] ج: لزم.

[٢٣٠١] ر – المصنّف، صح هامش.

[٢٣٠٢] ل – إدعاء.

[٢٣٠٣] ل: مركبة.

[ك ١٥٠١] ثمّ قال: وأمّا على الوجه الذي ذكرناه فالمنع على مقدّماته ظاهر.

[ك ١٥٠٢]. أي إذا[٢٣٠٤] جعلنا الملزوم للمحال المذكور مجموع المقدمتين كان المنع على الشكّ المذكور ظاهرا لما عرفت أنّه لا يلزم من عدم استلزام أحد جزئي[٢٣٠٥] المجموع المحال استلزام الجزء الآخر إياه؛ لجواز أن يكون الملزوم للمحال المجموع من حيث هو مجموع. وقد عرفت نظائر ذلك فلا نعيدها.

[ك ١٥٠٣] وأنا أقول: أنّ الجواب الذي ذكره المصنّف حقّ لو ذكر الإمام الشكّ المذكور على أحد هذه الوجوه الثلاثة.

[ك ١٥٠٤] وأمّا لو ذكره على وجه آخر بأن يقول لو كان صدق السالبة الكلية[٢٣٠٦] الدّائمة ملزوما لصدق عكسها سالبا كليا[٢٣٠٧] دائما لكان إمكان صدقها ملزوما لإمكان صدق العكس كذلك؛ لأنّ إمكان صدق الملزوم ملزوم لإمكان صدق اللازم وليس إمكان صدقها ملزوما لإمكان صدق عكسها موجّها بالدّوام؛ لأنّ سلب الكتابة عن كلّ فرد من أفراد الإنسان ممكن في وقت. وكلّ ما كان ممكنا في وقت كان ممكنا في كلّ الأوقات والاّ لزم الانقلاب من الإمكان الذاتي الى الامتناع الذاتي وانّه محال. فسلب الكتابة عن كلّ فرد من[٢٣٠٨] أفراد الإنسان ممكن في جميع الأوقات فهذه سالبة دائمة غير ممتنعة الصدق مع أنّ عكسها وهو قولنا: لا شيء من الكاتب بإنسان دائما ممتنع الصّدق.

[ك ١٥٠٥] فعلم أنّ إمكان صدقها لا يستلزم إمكان صدق عكسها فلا يكون صدقها ملزوما لصدق عكسها لوجوب انتفاء الملزوم عند انتفاء اللازم.

[ك ١٥٠٦] فلا يتأتي ما ذكره من[٢٣٠٩] الجواب بل لا بدّ من جواب آخر.

[ك ١٥٠٧] لا يقال: لا نسلّم أنّ إمكان صدق الملزوم ملزوم لإمكان صدق اللاّزم، فإنّ نسبة الكتابة إلى الإنسان ممكنة، وأنها ملزومة، لنسبة الإنسان إلى الكتابة التى هي واجبة؛ لأنا نقول لا نسلّم استلزام

[٢٣٠٤] ل – اذا.

[٢٣٠٥] ر – جزئي، صح هامش.

[٢٣٠٦] ج – الكلية.

[٢٣٠٧] ر – كليا، صح هامش.

[٢٣٠٨] ر – ~~أفرادها~~.

[٢٣٠٩] ل – من.

نسبة الكتابة إلى الإنسان [٨٤أ] بالإمكان لنسبة الإنسان إلى الكتابة بالوجوب بل النسبة الثانية صادقة مع النسبة الاولى بطريق[٢٣١٠] الإتّفاق.

[ك ١٥٠٨] ولئن سلّمنا استلزامها إياها لكن ذلك غير وارد علينا؛ لأنّا لا ندّعى أنّ الملزوم إذا كان ممكنا بالإمكان الخاصّ كان[٢٣١١] اللازم أيضا كذلك حتى يتوجّه ما ذكرتموه من الصّور علينا، بل ندّعى أنّ جواز صدق الملزوم ملزوم لجواز صدق اللاّزم وهو أولى، والأمر كذلك فيما ذكرتموه من الصّورة.

[ك ١٥٠٩] إذا عرفت هذا، فاعلم: أنّا قبل الخوض في حلّ هذا[٢٣١٢] الشكّ نذكر مقدمة، ثمّ نعود إلى حلّ الشكّ فنقول؛ القضية الضرورية المطلقة كقولنا بالضرورة كلّ "ج" "ب". يفسّر تارة بأنها التى نسبة المحمول فيها إلى الموضوع ضرورية بحسب ذات الموضوع أي بكون العلّة لضرورة تلك النسبة هي ذات الموضوع؛ وتارة بأنّها التى يكون نسبة المحمول فيها[٢٣١٣] إلى الموضوع ضرورية في جميع أوقات ذات الموضوع سواء كانت العلة لضرورة تلك النسبة هي ذات الموضوع أو أمرا مغايرا لها، وسواء كان ذلك المغاير أمرا واحدا أو أمورا متعددة. كلّ واحد منها يقتضى ضرورة نسبة المحمول إلى الموضوع في وقت من أوقات ذات الموضوع مغاير للوقت الذي يقتضى غيره ضرورة هذه النسبة في ذلك الوقت حتى حصل من[٢٣١٤] اقتضاء مجموع تلك الأمور ضرورة نسبة المحمول إلى الموضوع في جميع أوقات ذات الموضوع.

[ك ١٥١٠] وهي بالتفسير الأوّل أخصّ منها بالتفسير الثاني؛ لأنّ ذات الموضوع إذا كانت علّة لضرورة تلك النسبة كانت تلك النسبة ضرورية في جميع أوقات ذات الموضوع وليس[٢٣١٥] إذا كانت تلك النسبة ضرورية في جميع أوقات ذات الموضوع كان[٢٣١٦] علة لكونها[٢٣١٧] ضرورية هي ذات الموضوع؛ لجواز أن يكون العلة لضرورتها غير تلك الذات.

٢٣١٠ ر — الإطلاق.

٢٣١١ ل – ذلك غير وارد علينا لانا ندعي أنّ الملزوم اذا كان ممكنا بالامكان الخاص كان.

٢٣١٢ ل – هذا.

٢٣١٣ ل – فيها.

٢٣١٤ ر – ~~صدق~~.

٢٣١٥ ج: ليست؛ ر – ليس، صح هامش.

٢٣١٦ ج: كان.

٢٣١٧ ج: كونها.

[ك ١٥١١] وإذا كان كذلك، كان الإمكان المقابل لها بالتفسير الأوّل مغايرا للإمكان المقابل لها بالتفسير الثاني؛ لأنّ المقابل لها بالتفسير الأوّل يكون أعمّ من المقابل لها بالتفسير الثاني ضرورة أنّ نقيض الأخصّ أعمّ من نقيض الأعمّ.

[ك ١٥١٢] إذا عرفت هذا، فنقول: إن أردتم بالإمكان المذكور في قولكم أنّ كلّ ما يمكن في وقت يمكن في كلّ الأوقات لإمكان المقابل للضرورية المطلقة بالتفسير الأوّل، فهذه القضية حقّة لما بيّنتم من امتناع الانقلاب من الإمكان الذاتي إلى الامتناع الذاتي. لكن لا نسلّم أنّ سلب الكتابة عن كلّ واحد من أفراد الإنسان في جميع الأوقات إذا كان جائزا بهذا المعنى كان جائز الصدق وإنما يكون جائز الصدق إن لو لم يلزم من فرض صدقه محال. وإنما لا يلزم من فرض صدقه محال، إن لو لم يلزم من فرض[٢٣١٨] صدق الممكن بهذا المعنى محال، وهو ممنوع.

[ك ١٥١٣] غاية ما في الباب؛ أنّه لا يلزم من فرض صدقه بالنظر إلى ذاته محال، لكن لا يلزم من عدم استلزامه المحال بالنظر[٢٣١٩] إلى ذاته عدم استلزامه المحال؛ لجواز أن يستلزم المحال بحسب شرط أو وصف أو وقت. وفي الجملة بسبب أمر غير ذاته سواء كان وصفا له أو وقتا من أوقات وجوده أو أمرا مباينا عنه.

[ك ١٥١٤] ثم[٢٣٢٠] الذي يدلّ على أنّ فرض صدق هذه السالبة وهي قولنا[٢٣٢١] لا شيء من الإنسان بكاتب دائما يستلزم المحال؛ وجهان:

الأوّل[٢٣٢٢]: أنها لو صدقت فإما أن يصدق عكسها وهو قولنا لا شيء من الكاتب بإنسان دائما أو لا[٢٣٢٣] يصدق وأيّاما كان يلزم المحال. أما إذا صدق عكسها فظاهر. وأما إذا لم يصدق فلأنّه حينئذ يصدق نقيضه وهو قولنا بعض الكاتب إنسان[٢٣٢٤] بالإطلاق العام وينتظم مع الأصل قياسا منتجا لقولنا بعض الكاتب ليس بكاتب دائما، وإنّه محال.

[٢٣١٨] ل – فرض.

[٢٣١٩] ج – الى ذاته محال لكن لا يلزم من عدم استلزامه المحال بالنظر.

[٢٣٢٠] ل – ثمّ، صح هامش.

[٢٣٢١] ر – قولنا، صح هامش.

[٢٣٢٢] ر – ~~لو صدق~~.

[٢٣٢٣] ر – أو لا، صح هامش.

[٢٣٢٤] ر- ~~كاتب~~.

الوجه الثاني: أنها لو صدقت فإما أن لا يثبت الكتابة بشيء من الذوات في شيء من الأوقات أصلا أو يثبت لشيء منها في شيء من الأوقات. وأياما كان يلزم المحال حينئذ. أما إذا لم يثبت وجب أن يصدق قولنا لا شيء من الكاتب بإنسان دائما لعدم الموضوع في جميع الأوقات. وأما إذا يثبت فالذات التي يثبت لها الكتابة إن كان فردا من أفراد الإنسان يلزم اجتماع النقيضين، وإن كان غير أفراد الإنسان لم يكن الكتابة من خواصّ الإنسان.

[ك ١٥١٥] وإن أردتم بالإمكان المذكور في قولكم كلّ ما كان ممكنا في وقت كان ممكنا في كلّ الأوقات الإمكان المقابل للضرورية المطلقة بالتفسير الثاني فهو ممنوع، لجواز سلب الكتابة عن كلّ واحد من أفراد الإنسان في وقت امتناع سلبها عنه في جميع الأوقات لكونها ضرورية لبعض أفراده في شيء من أوقات ذاته بسبب أمر مغاير إيّاها.

[ك ١٥١٦] وإذا كان كذلك، استحال سلبها[٢٣٢٥] عن كلّ واحد من الأفراد في ذلك الوقت وحينئذ لا يجب أن يكون الممكن في وقت ممكنا[٢٣٢٦] [٨٤ب] في كلّ الأوقات.

[ك ١٥١٧] لا يقال: لا حاجة في حلّ الشكّ الى ما ذكرتموه من التطويلات بل الشكّ ينحلّ بمنع المقدّمة القائلة بأنّ جواز صدق الملزوم ملزوم لجواز صدق اللازم وما ذكرتموه من دعوى الضرورة ممنوعة لأنّه يصدق قولنا كلما تحقق واجب الوجود تحقق معلولة الأوّل وينعكس هذه الملازمة بعكس النقيض الى قولنا كلّما لم يتحقق المعلول الأوّل لم يكن واجب الوجود موجودا فهذه ملازمة صادقة في نفس الأمر مع أنّ مقدمها جائز الصدق وتاليها ممتنع الصدق.

[ك ١٥١٨] فبطل ما ذكرتموه من المقدمة لأنا نقول: لا نسلّم أنّ المستلزم لعدم واجب الوجود هو مجرد عدم المعلول الأوّل الذي هو ممكن لذاته بل المستلزم لذلك عدم المعلول الأوّل[٢٣٢٧] مع لزوم وجوده لوجود واجب الوجود ضرورة أنّ المستلزم لعدم الملزوم هو الملازمة مع انتفاء اللازم.

[ك ١٥١٩] لا يقال: المستلزم لعدم واجب الوجود؛ إما مجرد عدم المعلول الأوّل، أو تحقق ما ذكرتم من المجموع. وايّاما كان يلزم بطلان ما ذكرتم من المقدّمة أما اذا كان المستلزم مجرد عدم المعلول

[٢٣٢٥] ل – عنه في جميع الأوقات لكونها ضرورية لبعض أفراده في شيء من أوقات ذاتهبسبب أمر مغاير اياها واذا كان كذلك استحال سلبها، صح هامش.

[٢٣٢٦] ج + في وقت ممكنا.

[٢٣٢٧] ل – الأول.

الأوّل[2328] فظاهر كذبها. وأما اذا كان المستلزم تحقق ما ذكرتم من المجموع فكذلك أيضا لأنّ تحقق هذا المجموع ممكن الإمكان تحقق كلّ واحد من جزئيه أعنى استلزام وجود واجب الوجود لوجود المعلول الأوّل وعدمه وعدم[2329] استلزام[2330] إمكان تحقق الأجزاء إمكان تحقق المجموع.

[ك ١٥٢٠] فظهر كذب المقدمة المذكورة على كلّ واحد من التقديرين لانا نقول كذب المقدّمة على تقدير أن يكون المستلزم لعدم واجب الوجود هو تحقق ما ذكرنا من المجموع ممنوع.

[ك ١٥٢١] قوله "لانّ تحقق هذا المجموع ممكن لإمكان تحقق كلّ واحد من جزئيه" قلنا: لا نسلّم وانما يلزم ذلك إن لو كان إمكان تحقق كلّ واحد من جزئي المجموع موجبا لإمكان تحقق[2331] المجموع وهو ممنوع، فإنّ المجموع المركب من الكتابة وعدمها محال مع أنّ تحقق كلّ واحد من جزئيها ممكن.

[ك ١٥٢٢] ولا يتوهم دفع هذا بأن يقال المدّعى استلزام إمكان تحقق الأجزاء معا لإمكان تحقق المجموع المركب منها وما ذكرتموه من المجموع فإنّ كلّ واحد من جزئيه انما يمكن بدلا عن الاخر لانا نقول نحن نمنع الصغرى حينئذ وهو إمكان تحقق جزئي ما ذكرتموه من المجموع معا فانّ صدق الملازمة المذكورة مناف لعدم المعلول الأوّل لوجوب صدق ملزومها على انا نترك ذلك كلّه ونقول من الرأيين أنّ ما ذكرتموه من الصورة غير وارد علينا. فان المدّعى أنّ جواز صدق الملزوم في نفس الأمر ملزوم لجواز صدق اللازم في نفس الامر والعلم به ضروري.

[ك ١٥٢٣] وما ذكرتموه من الصورة فلا نسلّم جواز صدق الملزوم في نفس الأمر فيها وامتناع صدقه فيه ظاهر[2332] ضرورة وجوب صدق نقيضه في نفس الأمر[2333] لوجوب صدق ملزومه في النفس الأمر. واستلزام وجوب صدق الملزوم في نفس الأمر وجوب صدق اللازم فيه.

[2328] ر – الأول.

[2329] ج، ل – عدم.

[2330] ج + واستلزام.

[2331] ل – كلّ واحد من جزئيه قلنا لا نسلّم وانما يلزم ذلك ان لو كان امكان تحقق كل واحد من جزئي المجموع موجبا لامكان تحقق، صح هامش.

[2332] ل – ظاهر.

[2333] ج + فيها وامتناع صدقه فيه ظاهر ضرورة وجوب صدق نقيضه في نفس الأمر.

[ك١٥٢٤] إذا عرفت هذا، فاعلم؛ انا نذكر هذا الشكّ بالعبارة التى ذكرها الإمام. ثم ننظر في المقدمات المستعملة فيه، قال[٢٣٣٤]: توافقتا جميعا على أنّ عكس الممكنة الخاصة ممكنة عامة لاحتمال انعكاس الممكنة الخاصة في بعض المواد ضروريا، وتوافقتا جميعا[٢٣٣٥] أيضا على أنّ فرض الممكن موجودا لا يلزم منه محال.

[ك ١٥٢٥] واذا ثبت ذلك، فنقول؛ أن قولنا: كلّ إنسان يمكن بالإمكان الخاص أن يكون كاتبا، قضية صادقة وكلّ ما يمكن بالإمكان الخاص أن يكون يمكن أيضا أن لا يكون[٢٣٣٦]، فاذن كلّ إنسان يمكن[٢٣٣٧] بالإمكان الخاص[٢٣٣٨] أن لا يكون كاتبا وكلّ ما يمكن في وقت يمكن أيضا في كلّ وقت. والاّ لزم الانقلاب من الإمكان الذاتي الى الامتناع الذاتي وهو محال. فاذن كلّ إنسان يمكن دائما[٢٣٣٩] أن لا[٢٣٤٠] يكون كاتبا. وقد قلنا: أنّ كل إنسان ممكن لا يلزم من فرض وقوعه محال.

[ك ١٥٢٦] فلنفرض صدق قولنا دائما لا شيء من الإنسان بكاتب فهذه سالبة دائمة غير ممتنعة مع أنّ[٢٣٤١] عكسها وهو قولنا لا شيء من الكاتب بانسان دائما كاذب فعلمنا أنّ هذه السالبة لا ينعكس.

[ك ١٥٢٧] أقول: توجيه إيراد هذا الشك على ما يدلّ عليه ظاهر هذا الكلام أن يقال: السالبة الدّائمة غير منعكسة على معنى أنّه ليس كلما فرض صدقها صدق عكسها لتخلف فرض[٢٣٤٢] صدق عكسها عن فرض صدقها لأنّه يصدق قولنا قد يكون اذا فرض صدقها لا يصدق عكسها ضرورة أنّه اذا فرض صدق قولنا لا شيء من الأنسان بكاتب دائما الذى هو ممكن الصدق لما ذكره لا يصدق عكسه وهو قولنا لا شيء من الكاتب بإنسان دائما. واذا صدقت [٨٥أ] هذه الموجبة الجزئية يصدق قولنا ليس كلما فرض صدق السالبة الدّائمة صدق عكسها، ولا نعنى بكونها غير منعكسة الاّ كذب هذه الملازمة الكلية الاّ أن لقائل أن يقول فعلى هذا أي حاجة له الى بيان[٢٣٤٣] أنّ عكس الممكنة الخاصة ممكنة

[٢٣٣٤] ج: فان.
[٢٣٣٥] ل – ~~على أن عكس الممكنة الخاصة ممكنة عامة~~.
[٢٣٣٦] ل + أيضا.
[٢٣٣٧] ج – يمكن.
[٢٣٣٨] ل – بالامكان الخاص.
[٢٣٣٩] ج: أن يكون يمكن.
[٢٣٤٠] ج – لا.
[٢٣٤١] ج – ~~صدقها~~.
[٢٣٤٢] ل – فرض، صح هامش.
[٢٣٤٣] ل: إنسان.

عامة وأنّ هذه السالبة الدّائمة ممكنة الصدق. وإن[٢٣٤٤] فرض الممكن موجودا لا يلزم منه محال. بل يكفيه في بيان تخلف صدق العكس عن فرض صدقها أن يقول اذا فرضنا صدق قولنا لا شيء من الإنسان بكاتب دائما لا يصدق عكسه.

[ك ١٥٢٨] وكذلك لو فرضنا صدق قولنا لا شيء من الحيوان بإنسان دائما لا يصدق عكسه الى غير ذلك من القضايا الكاذبة السالبة بل لا يختصّ هذا الشكّ بالسالبة الدّائمة لأنّه يرد على جميع القضايا التى قبل بانعكاسها موجبة كانت أو سالبة.

[ك ١٥٢٩] أمّا الموجبة فلانا اذا فرضنا صدق قولنا كلّ إنسان حجر. لا يصدق عكسه بعض الحجر إنسان؛ الى غير ذلك من القضايا الموجبة الكاذبة.

[ك ١٥٣٠] وأما السالبة فظاهر مما مرّ. ونحن نبيّن فائدة بيان إمكان صدق هذه السالبة وإن فرض الممكن موجودا لا يلزم منه محال.

[ك ١٥٣١] ثمّ فائدة بيان انعكاس الممكنة الخاصة، ممكنة عامة. أمّا فائدة بيان الأمرين الأوّلين فلانّه لو لم يبين إمكان صدق السالبة المذكورة وإن فرض الممكن موجودا لا يلزم منه محال منع كذب عكسها على تقدير فرض صدقها.

[ك ١٥٣٢] غاية ما في الباب أنّ عكسها كاذب في نفس الأمر، لكن لا يلزم من فرض[٢٣٤٥] كذبه في نفس الأمر كذبه على تقدير فرض صدق السالبة المذكورة لاحتمال استحالة صدق السالبة المذكورة[٢٣٤٦] وجواز استلزام المحال المحال. أمّا اذا بيّن كونهما ممكنة الصدق وأنّ الممكن لا يلزم من فرض وجوده محال، لا يمكن إيراد هذا المنع لأنّه لو صدق عكسها على تقدير فرض صدقها لكان فرض الممكن موجودا ملزوما للمحال. وقد اتفقوا على استحالة ذلك.

[ك ١٥٣٣] وأمافائدة بيان أنّ عكس الممكنة الخاصة، ممكنة عامة لا ممكنة خاصة. فلانّه لو لم يبين ذلك وجوز أنّ عكس الممكنة الخاصّة ممكنة خاصة لا ممكنة عامة منع قوله "لو صدق عكسها على تقدير فرض صدقها لكان فرض الممكن موجودا ملزوما للمحال." وانما يكون ذلك ملزوما

[٢٣٤٤] ل: واذا.

[٢٣٤٥] ر – فرض.

[٢٣٤٦] ل – لاحتمال استحالة صدق السالبة المذكورة، صح هامش.

للمحال[٢٣٤٧]. إن لو لم يكن عكسها[٢٣٤٨] ممكن الصدق وهو ممنوع. فانّ قولنا: بالإمكان الخاص كلّ انسان كاتب قضية صادقة فيكون عكسها وهو قولنا: بعض الكاتب إنسان بالإمكان الخاص صادقا لأنّ عكس الممكنة الخاصة ممكنة خاصة وكلّ ما يمكن أن يكون[٢٣٤٩] بالإمكان الخاص يمكن أن لا يكون. فاذن بعض الكاتب يمكن أن لا يكون إنسانا بالإمكان الخاص في وقت وكلّ ما أمكن لبعض أفراد الشيء أمكن لكلّها. فاذن كلّ أفراد الكاتب يمكن أن لا يكون إنسانا[٢٣٥٠] في وقت وكلّ ما يمكن في وقت[٢٣٥١] يمكن في كلّ الأوقات والّا لزم الانقلاب من الإمكان الذاتي الى الامتناع الذاتي. فاذن كلّ واحد من أفراد الكاتب يمكن أن لا يكون إنسانا[٢٣٥٢] في جميع الأوقات. فهذه سالبة دائمة غير ممتنعة الصدق وهي[٢٣٥٣] عكس السالبة الدّائمة المفروضة الصدق.

[ك ١٥٣٤] فبطل قولكم "لو صدق عكسها على تقدير فرض صدقها لكان فرض وجود الممكن ملزوما للمحال" أمّا اذا بيّن أنّ عكسها أي[٢٣٥٤] عكس الممكنة الخاصة[٢٣٥٥] ممكنة عامة، لا يمكن أن يقال ذلك، لأنّ الممكنة العامة إيجابها لا ينعكس الى سلبها.

[ك ١٥٣٥] فظهر فائدة بيانه للأمور الثلاثة. وعلم أيضا أنّ فرض صدق قولنا: لا شيء من الإنسان بحيوان. وأمثاله[٢٣٥٦] وفرض صدق قولنا: كلّ إنسان حجر. وأمثاله[٢٣٥٧] كلّ منها ملزوم لصدق عكسه لجواز استلزام المحال المحال.

[ك ١٥٣٦] وجواب الشكّ على هذا الوجه أيضا ما ذكرناه من قبل.

[٢٣٤٧] ل – انما يكون ذلك ملزومل للمحال، صح هامش.

[٢٣٤٨] ل – عكسها، صح هامش.

[٢٣٤٩] ج – أن يكون.

[٢٣٥٠] ج – بالإمكان الخاص في وقت وكلّ ما أمكن لبعض أفراد الشيء أمكن لكلّها فاذن كلّ أفراد الكاتب يمكن أن لا يكون إنسانا.

[٢٣٥١] ل – وكل ما يمكن في كلّ وقت، صح هامش.

[٢٣٥٢] ج + بالإمكان الخاص في وقت وكلّ ما أمكن لبعض أفراد الشيء أمكن لكلّها فاذن كلّ أفراد الكاتب يمكن أن لا يكون إنسانا.

[٢٣٥٣] ج: وهو.

[٢٣٥٤] ج، ر – عكسها أي.

[٢٣٥٥] ر – ممكنة خاصة لا ممكنة عامة......ممكنة عامّة، صح هامش.

[٢٣٥٦] ل – أمثاله، صح هامش.

[٢٣٥٧] ل – وفرض صدق قولنا كلّ انسان حجر وأمثاله.

[ك ١٥٣٧] وأما الوجه الثاني: والإمام سمّاه "لميًّا[٢٣٥٨]" فجوابه ما ذكرناه بعينه لأنّ الوجه الثاني هو الوجه الأوّل بعينه الّا أنّ الأوّل تفصيلي والثاني اجمالي. والإمام ذكره بهذه العبارة أنّ قولنا: كلّ "ج" "ب" لا نعنى به كلّ "ج" دخل في الوجود حصل له الباء بل نعنى به أنّ الجيم حقيقته لا يوجد فرد من أفرادها الّا وصفه الباء حاصلة له.

[ك ١٥٣٨] فقولنا: لا شيء من[٢٣٥٩] "ج" "ب" معناه أنّ الجيم حقيقة لا يوجد فرد من أفرادها الّا[٢٣٦٠] وصفه الباء غير حاصلة له، ومن المحتمل أن يكون سلب الشيء عن الشيء دائما[٢٣٦١] ممكنا، ولا يكون سلب الاخر عن الأوّل ممكنا. فاذن لم يجب صحة هذا العكس وانما كان هذا الوجه اجماليا والأوّل تفصيليا لانّه لو منع قوله ومن المحتمل أن يكون سلب الشيء عن الشيء دائما ممكنا ولا يكون سلب الاخر عن الاوّل ممكنا لا بدّ من شأنه بالوجه الأوّل.

[ك ١٥٣٩] وأمّا الوجه الثالث: فلا يرد علينا [٨٥ب] حيث يقول بانعكاس الموجبة الضرورية حينية مطلقة على ما سيأتى بيانه. بل يرد على الشيخ والإمام حيث صرّح في كتاب الآيات والبيّنات "بأنّ الحقّ انعكاس الموجبة الضرورية[٢٣٦٢] ممكنة عامة."

[ك ١٥٤٠] ولا جواب لهم عن ذلك لأنّ الجمع بين انعكاس السالبة الدّائمة كنفسها وبين عدم انعكاس الموجبة الضرورية مطلقة عامّة[٢٣٦٣] أو اخصّ منها[٢٣٦٤] محال.

[ك ١٥٤١] وادّعى الإمام أنّ موضوع السالبة الدّائمة اذا كان مأخوذا بحسب الحقيقة لا يتمّ الافتراض والخلف اللّذان[٢٣٦٥] ذكرناهما لبيان انعكاسها كنفسها وانما تتمان[٢٣٦٦] اذا كان موضوعها مأخوذا بحسب الخارج وهو من العجائب؛ لأنّ تمام كلّ واحد منهما ظاهر على كلّ واحد من التقديرين أمّا اذا كان الموضوع مأخوذا بحسب الحقيقة فلانّه اذا صدق قولنا لا شيء مما لو دخل في الوجود كان "ج"

[٢٣٥٨] ل – والامام سماه سلبا، صح هامش؛ ل: سلبا.

[٢٣٥٩] ج – لا شيء من، صح هامش.

[٢٣٦٠] ل: لا.

[٢٣٦١] ل – دائما، صح هامش.

[٢٣٦٢] ر – مطلقة عامة.

[٢٣٦٣] ج – ممكنة عامّة ولا جواب لهم عن ذلك لان الجمع بين انعكاس السالبة الدائمة كنفسها وبين عدم انعكاس الموجبة الضرورية المطلقة عامة.

[٢٣٦٤] ل – منها، صح هامش.

[٢٣٦٥] ل: اللذين.

[٢٣٦٦] ج – اذا كان مأخوذا بحسب الحقيقة لا يتمّ الافتراض والخلف اللذان ذكرناهما لبيان انعكاسها كنفسها وانما تتمان.

فهو بحيث لو دخل في الوجود كان "ب"[٢٣٦٧] دائما وجب أن يصدق قولنا لا شيء مما لو دخل في الوجود كان "ب" فهو بحيث لو دخل في الوجود كان "ج" دائما[٢٣٦٨] والّا لصدق نقيضه وهو قولنا بعض ما لو دخل في الوجود كان "ب" فهو بحيث لو دخل في الوجود كان[٢٣٦٩] "ج" بالإطلاق العام[٢٣٧٠].

[ك ١٥٤٢] فلنفرض ذلك البعض "د" فهو بحيث لو دخل في الوجود كان "ج" وبحيث لو دخل في الوجود كان "ب" فبعض ما لو دخل في الوجود[٢٣٧١] كان "ج" فهو بحيث لو دخل في الوجود كان[٢٣٧٢] "ب" بالإطلاق العام.

[ك ١٥٤٣] وقد قلنا: لا شيء مما لو دخل في الوجود كان "ج" فهو بحيث لو دخل في الوجود كان "ب" دائما هذا خلف. أو نضم قولنا بعض ما لو دخل في الوجود كان "ب" فهو بحيث لو دخل في الوجود كان "ج" بالإطلاق العام الى قولنا لا شيء مما لو دخل في الوجود كان "ج" فهو بحيث لو دخل في الوجود كان "ب" دائما حتى ينتج قولنا بعض ما لو دخل في الوجود كان "ب" ليس بحيث لو دخل في الوجود كان "ب" دائما. وأنّه محال لكونه سلبا للشيء عن نفسه دائما. وذلك ضروري الاستحالة.

[ك ١٥٤٤] وأمّا اذا كان الموضوع مأخوذا بحسب الخارج فظاهر.

[ك ١٥٤٥] والإمام يعترف بذلك أيضا فلا أدرى أيّ شيء أوجب حكم الإمام بإتمام الافتراض والخلف في الخارجية دون الحقيقية. فان كان الموجب لذلك ما ذكره من الشكوك. فتلك[٢٣٧٣] الشكوك[٢٣٧٤] تامة أيضا والموضوع مأخوذ بحسب الخارج فكان يجب عليه الحكم بعدم انعكاسها مطلقا وعدم جريان الخلف والافتراض فيها على كلّ[٢٣٧٥] التقديرين.

[٢٣٦٧] ج: ج.

[٢٣٦٨] ج – وجب أن يصدق قولنا لا شيء مما لو دخل في الوجود كان ب فهو بحيث لو دخل في الوجود كان ج دائما

[٢٣٦٩] ج – كان.

[٢٣٧٠] ج – العام.

[٢٣٧١] ل – في الوجود.

[٢٣٧٢] ج – ج وبحيثلو دخل في الوجود كان ب فبعض ما لو دخل في الوجودكان ج فهو بحيثلو دخلفي الوجود كان.

[٢٣٧٣] ل – فتلك، صح هامش.

[٢٣٧٤] ج، ل – الشكوك.

[٢٣٧٥] ر: كلي.

[ك ١٥٤٦] أمّا المشروطة الخاصّة والعرفية الخاصّة فينعكس كلّ[٢٣٧٦] واحدة منهما الى عامّتيهما[٢٣٧٧] كلّية[٢٣٧٨] مقيّدة باللّادوام في البعض.

[ك ١٥٤٧] واليه أشار[٢٣٧٩] المصنّف بقوله "أنهما ينعكسان الى عامتيهما كلّيتين في الكمّ" و"الى نفسيهما جزئتين."

[ك ١٥٤٨] ولنبيّن[٢٣٨٠] ذلك أوّلا في العرفية الخاصة فنقول: إذا صدق قولنا: لا شيء من "ج" "ب" مادام "ج" لا دائما وجب أن يصدق لا شيء من "ب" "ج" مادام "ب"[٢٣٨١] وبعض "ب" "ج" بالفعل.

[ك ١٥٤٩] أمّا استلزامها للقضية الاولى فللبرهان المذكور في انعكاس العرفية العامّة السالبة كنفسها في الكمّ والكيف. ولأنّه اذا صدق ما ذكرنا[٢٣٨٢] من القضية صدق لا شيء من "ج" "ب" مادام "ج" وهو ينعكس الى قولنا: لا شيء من "ب" "ج" مادام "ب" لما مرّ.

[ك ١٥٥٠] وإليه أشار المصنّف بقوله "ولاستلزامها ما يستلزم عامّتها."

[ك ١٥٥١] وأمّا استلزامها للقضية الثانية وهي قولنا: بعض "ب" "ج" بالفعل فلانّه اذا صدق ما ذكرناه من القضية صدق كلّ "ج" "ب" بالفعل بحكم اللادوام بحسب الذات وهو ينعكس الى قولنا: بعض "ب" "ج" بالفعل[٢٣٨٣] لانّه لو لا صدق هذه الجزئية المطلقة لصدق نقيضها وهو قولنا: لا شيء من "ب" "ج" دائما. وإنّه محال لوجهين:

أحدهما: أنّه لو صدق لا شيء من "ب" "ج" دائما لانعكس الى قولنا: لا شيء من "ج" "ب"[٢٣٨٤] دائما وقد كان كلّ "ج" "ب" بالفعل هذا خلف. واليه أشار بقوله "لو لا قيّد اللادوام في البعض لثبت الدّوام في الجميع وانعكست دائمة منافية لأصل القضية"

[٢٣٧٦] ر – كلّ، صح هامش.

[٢٣٧٧] ر: عامتها.

[٢٣٧٨] ل – كلية.

[٢٣٧٩] ر – ~~بقوله~~.

[٢٣٨٠] ل: ولنعين.

[٢٣٨١] ل + لا دائما في البعض.

[٢٣٨٢] ر – ما ذكرنا، صح هامش.

[٢٣٨٣] ج – بالفعل.

[٢٣٨٤] ج: من ب ج.

الوجه الثاني: أنّه لو صدق قولنا: لا شيء من "ب" "ج" دائما لصار كبرى لقولنا كلّ "ج" "ب" بالفعل. وأنتج قولنا: لا شيء من "ج" "ج"[٢٣٨٥] دائما، وإنّه محال. واليه أشار بقوله "أو انتظمت مع الموجبة المطلقة التى يتضمنها أصل القضية قياسًا منتجا للمحال من غير حاجة الى العكس" واذا صدقت هاتان القضيتان صدق قولنا: لا شيء من "ب" "ج" مادام "ب" لا دائما في البعض وهو المطلوب.

[ك ١٥٥٢] وأمّا المشروطة الخاصّة فقد عرفت أنّ البرهان المذكور في انعكاس عامّتها أعنى المشروطة العامّة كنفسها في الكمّ والجهة غير تام على قانون مذهب المصنّف بل الواجب انعكاسها عرفية عامّة على قانون مذهبه. واذا كان كذلك، وجب انعكاس المشروطة الخاصّة الى ما انعكس اليه العرفية الخاصّة؛ إمّا للبرهان المذكور في العرفية الخاصّة وإمّا لوجوب استلزام الخاصّ لما يستلزمه العام.

[ك ١٥٥٣] وعند ذلك ظهر أنّ حكمه بانعكاس المشروطة الخاصّة إلى عامّتها مقيّدة باللادوام في البعض ليس بجيّد.

[خ ١٥٥٤] ثمّ قال: وبه يعرف فساد قول من قدح في عكس هذه القضية بمنع انعكاس السالبة الدّائمة.

[ك ١٥٥٥] واعلم أنّ الإمام قال في الملخّص: واحتجّ من زعم أنّ عكسها أي عكس العرفية الخاصّة كنفسها بأنّ عكسها لو كان دائما لكان عكس عكسها وهو الأصل دائما؛ لأنّ عكس الدائم[٢٣٨٦] دائم [٨٦أ] فاللاّدائم دائم هذا خلف.

[ك ١٥٥٦] ثمّ قال: لكنّ الكلام في أنّ السالبة الدّائمة هل ينعكس كنفسها ما مرّ؟ فأشار المصنّف إلى[٢٣٨٧] أنّ ما ذكره الإمام "من القدح في[٢٣٨٨] عكس هذه القضية" بناءً على أنّ السالبة الدّائمة لا تنعكس كنفسها فاسد لما عرفت من البرهان المذكور لانعكاسها كنفسها وضعف الوجوه المذكورة لعدم انعكاسها كنفسها.

[٢٣٨٥] ل: د.

[٢٣٨٦] ج: العكس.

[٢٣٨٧] ل – الى.

[٢٣٨٨] ر – ~~هذه~~.

[ك ١٥٥٧] ونحن نقول: ما ذكره هذا القائل لا يقتضى انعكاسها كنفسها[٢٣٨٩] لانّه لا يلزم من عدم انعكاسها دائمة انعكاسها لا دائمة في الكلّ بل لا دائمة في البعض. إذا ثبت انعكاسها إلى عامّتها كليّة وهذا القائل إنما ذكر هذا البرهان لذلك.

[خ ١٥٥٨] ثمّ قال:ولا تنعكسان إلى نفسيهما كليتين.

[ك ١٥٥٩] أي لا تنعكسان إلى العرفية العامة المقيدة باللّادوام العائد إلى كلّ أفراد الموضوع لأنّه يصدق قولنا: لا شيء من الكاتب بساكن مادام كاتبا لا دائما في الكلّ ولا يصدق في عكسه لا شيء من الساكن بكاتب مادام ساكنا لا دائما في الكلّ؛ لأنّ بعض الساكن كالأرض[٢٣٩٠] مسلوب عنه الكتابة دائما.

[خ ١٥٦٠] ثمّ قال: وهذا المثال يقدح في كليّة العكس دون جزئية.

[ك ١٥٦١] أي هذا المثال يقدح في أنّ العكس اللازم يجب[٢٣٩١] أن يكون مقيّدا باللادوام في الكل ولا يقدح في أنه يجب أن يكون مقيدا باللادوام في البعض.

[ك ١٥٦٢] والتحقيق أنّ كلّ واحد من هاتين القضيتين مركبة. أمّا الاولى فمن المشروطة العامة السالبة الكلية ومن الموجبة الكلية المطلقة العامة، وأما الثانية فمن العرفية العامة السالبة الكلية ومن الموجبة الكلية المطلقة العامة. فكانت الاولى بالحقيقة سالبة كلّية مشروطة عامة وأنّها تنعكس سالبة كلّية عرفية عامّة، وموجبة كلّية مطلقة عامة وأنها تنعكس موجبة جزئية مطلقة عامة. وكذلك الثانية فانّ الجزء الأوّل منها تنعكس كنفسه في الكمّ والجهة، والثاني تنعكس موجبا جزئيا مطلقا عاما. فلهذا المعنى حفظ القيد الأوّل الكمية في العكس دون القيدالثاني.

[خ ١٥٦٣] ثم قال:وقد **بان أن عكس هاتين القضيتين حافظ لكلّ واحد من الجهة والكمية وحده ولا يحفظهما معا.**

[ك ١٥٦٤] أي عكس كلّ واحدة من هاتين القضيتين أعنى المشروطة الخاصّة والعرفية الخاصّة بحفظ الكمية أعنى الكلّي والجهة أعنى اللادوام ولا يحفظ الكمية مع اللادوام الكلي.

[٢٣٨٩] ر – وضعف الوجوه المذكورة لعدم انعكاسها كنفسها ونحن نقول ما ذكره هذا القائل لا يقتضي انعكاسها كنفسها، صح هامش؛ ل – كنفسها، صح هامش.

[٢٣٩٠] ج – كالأرض.

[٢٣٩١] ل: بحيث.

[ك ١٥٦٥] إذا عرفت، هذا فاعلم أنّ الشيخ ذكر في الشفآء وصاحب بيان الحقّ أنّه قد يراد بهذه القضية قيد اللادوام في الكلّ لا في كلّ واحد واحد أي قد يراد بقيد اللادوام اللادوام عن بعض الأفراد لا[٢٣٩٢] عن كلّ واحد من الأفراد وحينئذ يجب انعكاسها كنفسها[٢٣٩٣] لما مرّ من البرهان. والمثال المذكور لبيان أنّ قيد اللّادوام في العكس لا يجب أن يكون عائدا الى كلّ واحد واحد لا ينافيه[٢٣٩٤] ولعلّ ذلك هو المراد بقول المتقدمين أنّ كلّ واحدة من هاتين القضيتين تنعكس كنفسها فلم يرد عليهم حينئذ ما ذكروه من النقض.

[ك ١٥٦٦] وادّعى بعض الفضلاء وهو الإمام المحقق زين الدّين الكشّي رحمه الله أنّه لا يصحّ انعكاس شيء من هاتين القضيتين الى عامّتها لأنّ عامّة كلّ واحدة منهما يحتمل الدّوام وعكس شيء من هاتين القضيتين لا يحتمل الدّوام والّا استلزم المحال المذكور وهو أن يكون اللّادائم بحسب الذات دائما بحسب الذات لانعكاس الدّائمة كنفسها وإنّه محال بالضرورة[٢٣٩٥] فلم يكن عكساهما عامتين.

[خ ١٥٦٧] قال المصنف :وذلك ظاهر الفساد؛ لأنّ العام إنما يحتمل القيود المخصصة بالنظر الي مجرّد مفهومه.

[ك ١٥٦٨] ولا يمنع ذلك عدم[٢٣٩٦] احتماله لتلك القيود[٢٣٩٧] بالنّظر إلى الأمور الخارجة عنه. واذا كان كذلك جاز أن يصدق في عكس كلّ واحدة من هاتين القضيتين عامّتها و[٢٣٩٨]إن لم يحتمل الدّوام بسبب أمر خارج عن مفهومها. بل الأمر كذلك، في كلّ جنس بالنسبة الى فصوله المقسمة فإنّ الجنس بالنظر الى مفهومه يحتمل أن يقترن به كلّ واحد من تلك الفصول لكن اذا اقترن به أحدها امتنع اقتران الآخر به لا لمفهومه بل لأمر خارج عنه وهو اقتران ذلك الفصل به.

٢٣٩٢ ل – لا.

٢٣٩٣ ج – كنفسها.

٢٣٩٤ ج – لا ينافيه.

٢٣٩٥ ج، ر، ل – بالضرورة، صح هامش ل.

٢٣٩٦ ل: عند.

٢٣٩٧ ج – القيود.

٢٣٩٨ ج – الّا.

[ك ١٥٦٩] ويجب أن تعلم أنّ كلّ واحدة من المشروطة والعرفية العامتين والمشروطة والعرفية الخاصتين ينعكس مع ما يلزمها من العكس المذكور الى السالبة الجزئية الدائمة التى انعكست اليها كلّ واحدة من السّوالب السبع الكلية لكون كلّ واحدة من هذه الأربع إمّا اخصّ من كلّ واحدة من تلك القضايا السبع أو من بعضها ووجوب انعكاس الخاصّ إلى ما ينعكس اليه العام ولجريان البرهان المذكور في تلك القضايا السبع في كلّ واحدة من هذه القضايا الأربع. وإنما لم يحكم [٨٦ب] بانعكاس السالبة الكلية الدّائمة الى السالبة الجزئية الدّائمة المذكورة. وإن كان انعكاسها اليها واجبا لانّه لما ثبت انعكاس السالبة الكلية الدّائمة الى نفسها كان انعكاسها إلى السالبة الجزئية الدّائمة ظاهرا من غير الحاجة الى البرهان المذكور في السوالب الكلية السبع.

[ك ١٥٧٠] وأمّا السالبة الكلية الضرورية قلنا: في انعكاسها كنفسها[٢٣٩٩] في الجهة نظر، وتوقّف؛ ينعكس سالبة كلية دائمة لاستلزام السالبة الضرورية الكلية للسالبة الدّائمة الكلية وانعكاس السالبة الكلية الدّائمة كنفسها ووجوب كون المستلزم للمستلزم[٢٤٠٠] للشيء مستلزما لذلك الشيء. وللبرهان المذكور في أنّ السالبة الدّائمة ينعكس كنفسها لأنّه اذا صدق لا شيء من "ج" "ب" بالضرورة وجب أن يصدق لا شيء من "ب" "ج" دائما والّا يصدق نقيضه وهو قولنا[٢٤٠١] بعض "ب" "ج" بالإطلاق العام. وهو باطل والّا انعكس بالافتراض الى بعض "ج" "ب" بالإطلاق العامّ[٢٤٠٢] الاخصّ من نقيض السالبة الضرورية أو انتظم مع السالبة الضرورية قياسا منتجا لقولنا بعض "ب" ليس هو "ب" بالضرورة، وإنّه محال.

[ك ١٥٧١] وذهب المنطقيون بأسرهم الي أنّها ينعكس كنفسها[٢٤٠٣] في الكمّ والجهة واحتجّوا على ذلك بوجوه:

[٢٣٩٩] ر – كنفسها، صح هامش.

[٢٤٠٠] ر – للمستلزم، صح هامش.

[٢٤٠١] ج – يصدق نقيضه وهو قولنا.

[٢٤٠٢] ج – وهو باطل والّا انعكس بالافتراضالى بعض ج ب بالاطلاق العام.

[٢٤٠٣] ج – لقولنا بعض ب ليس هو ب بالضرورة وأنه محال وذهب المنطقيون بأسرهم الى أنها ينعكس كنفسها.

أحدها[٢٤٠٤]: أنّه اذا صدق قولنا: لا شيء من "ج" "ب" بالضرورة وجب أن يصدق في عكسها لا شيء من "ب" "ج" بالضرورة والّا لصدق نقيضه وهو قولنا[٢٤٠٥]: بعض "ب" "ج" بالإمكان العام، وأنّه محال لوجوه: أحدها: أنه لو صدق[٢٤٠٦] ذلك لانعكس الى قولنا بعض "ج" "ب" بالإمكان العام لأنّ الموجبة الممكنة العامّة كلّية كانت أو جزئية ينعكس موجبة جزئية ممكنة عامة لما سيأتى وقد قلنا: لا شيء من"ج" "ب" بالضرورة هذا خلف. الثاني لو صدق بعض "ب" "ج"[٢٤٠٧] بالإمكان العام لصار صغرى لقولنا: لا شيء من "ج" "ب" بالضرورة وأنتج بعض "ب" ليس "ب" بالضرورة لانّ الاختلاط من الصغرى الممكنة والكبرى الضرورية في الشكل الأوّل منتج للنتيجة الضرورية. الثالث: لو جاز صدق بعض "ب" "ج" بالإمكان العام[٢٤٠٨] لما لزم من فرض وقوع الجيم بالفعل لذلك البعض من الباء محال. لانّ فرض وقوع الممكن لا يستلزم المحال واللازم محال لانّه لو فرض وقوع الجيم بالفعل لذلك البعض من الباء لانتظم مع الأصل قياسا من صغرى فعلية وكبرى ضرورية في الشكل الأوّل وأنتج سلب الشيء[٢٤٠٩] عن نفسه بالضرورة فكان صدق الموجبة الجزئية الممكنة العامّة[٢٤١٠] محالا.

الوجه الثاني: من الوجوه الدّالة على[٢٤١١] انعكاسها[٢٤١٢] كنفسها ما ذكره الإمام في الملخص واعتمد عليه وهو أنّ المعنى من قولنا لا شيء من "ج" "ب" بالضرورة أنّ الجيم والباء يستحيل اجتماعهما لذاتيهما ومتى عرف ذلك عرف[٢٤١٣] انّه لما استحال اجتماع الجيم مع الباء استحال اجتماع الباء مع الجيم لأنّ المنافاة بين الشيئين انما يتحقق من الجانبين فوجب صحة العكس. وزعم الإمام أنّ هذا أجلى من الدّلالة التى ذكروها.

الوجه الثالث: أنّ انعكاسها الى السالبة الدّائمة واجب لما مرّ والدّوام في الكليات لا ينفكّ عن الضرورة فكان العكس الضروري واجب اللزوم.

[٢٤٠٤] ج: الاول.

[٢٤٠٥] ل – قولنا.

[٢٤٠٦] ل – لو صدق، صح هامش.

[٢٤٠٧] ر: ج ب.

[٢٤٠٨] ج – العام.

[٢٤٠٩] ج – ~~عن نفسه~~.

[٢٤١٠] ج – العامّة.

[٢٤١١] ل – على.

[٢٤١٢] ل: لانعكاسها.

[٢٤١٣] ل – عرف.

الوجه[٢٤١٤] الرّابع: اذا صدق بالضرورة لا شيء من "ج" "ب" وجب أن يصدق بالضرورة لا شيء من "ب" "ج" الّا لصدق نقيضه وهو قولنا: بعض "ب" "ج" بالإمكان العام مع الأصل لوجوب صدق أحد النقيضين مع الأصل ولو صدق بعض "ب" "ج" بالإمكان مع الأصل لأمكن أن يصدق مع الأصل بعض[٢٤١٥] "ب" "ج" بالفعل لكونه لازما لنقيض العكس ووجوب استلزام صدق الملزوم مع الشيء صدق لازمه مع ذلك الشيء لكن لا يمكن أن يصدق مع الأصل بعض "ب" "ج" بالفعل لأنّ صدق بعض "ب" "ج" بالفعل[٢٤١٦] مع الأصل ملزوم للمحال. وهو قولنا: بعض "ب" ليس "ب" بالضرورة فإمكان صدقهما معا يكون ملزوما لإمكان المحال لأنّ إمكان الملزوم ملزوم لإمكان اللازم لكن إمكان المحال محال فإمكان صدق بعض "ب" "ج" بالفعل مع الأصل محال فصدق بعض "ب" "ج" بالإمكان العام مع الأصل محال فصدق لا شيء من "ب" "ج" بالضرورة معه واجب وهو المطلوب.

الوجه الخامس: كلّما صدق لا شيء من "ج" "ب" بالضرورة صدق لا شيء من "ب" "ج" بالضرورة لانّه كلّما صدق لا شيء من "ج" "ب" بالضرورة استحال أن يصدق بعض "ب" "ج" بالفعل وكلّما استحال أن يصدق بعض "ب" "ج" بالفعل وجب أن يصدق لا شيء من "ب" "ج" بالضرورة وهما ينتجان المدّعى من الأوّل أمّا الصغرى فلانّ قولنا: لا شيء من "ج" "ب"[٢٤١٧] بالضرورة مع قولنا: بعض"ب" "ج" [٨٧أ] بالفعل ممتنع لاجتماع على الصدق لاستلزام جواز اجتماعهما على الصدق جواز اجتماع النقيضين ضرورة استلزام بعض "ب" "ج" بالفعل لبعض "ج" "ب" بالفعل وكلّما امتنع اجتماعهما على الصدق صدق الصغرى وهي قولنا كلّما صدق لا شيء من "ج" "ب" بالضرورة استحال أن يصدق بعض "ب" "ج"[٢٤١٨] بالفعل والّا لكذبت المنفصلة المانعة الجمع وأمّا الكبرى فلانّه كلّما كذب لا شيء من "ب" "ج" بالضرورة صدق بعض "ب" "ج" بالإمكان العام وكلّما صدق بعض "ب" "ج"[٢٤١٩] بالإمكان العام أمكن أن يصدق بعض "ب" "ج" بالفعل ينتج كلّما كذب لا شيء من "ب" "ج" بالضرورة أمكن أن يصدق بعض "ب" "ج" بالفعل وينعكس بعكس النقيض الى قولنا كلّما

[٢٤١٤] ر – الوجه، صح هامش.

[٢٤١٥] ج – صدق أحد النقيضين مع الأصل ولو صدق بعض ب ج بالإمكان مع الأصل لأمكن أن يصدق مع الأصل بعض.

[٢٤١٦] ل – لأن صدق بعض ب ج بالفعل، صح هامش.

[٢٤١٧] ل: ب ج.

[٢٤١٨] ج: ج ب.

[٢٤١٩] ل + بالإمكان لا شيء من ب ج بالضرورة صدق بعض ب ج بالإمكان العام وكلما صدق بعض ب ج.

استحال أن يصدق بعض "ب" "ج" بالفعل صدق لا شيء من[٢٤٢٠] "ب" "ج" بالضرورة الذي هو الكبرى.

[ك ١٥٧٢] والمصنّف ما ذكر الّا الوجوه الثلاثة الأوّل.

[ك ١٥٧٣] الجواب عن الاوّل: لا نسلّم استحالة صدق قولنا: بعض "ب" "ج" بالإمكان العام مع الأصل وأمّا الوجوه المذكورة لبيانها فالجواب عن الأوّل منع انعكاس الموجبة الممكنة بالعكس المستوى وعدم انعكاسها ظاهر[٢٤٢١] على ما سنبيّن بعد.

[ك ١٥٧٤] وعن الثاني: منع إنتاج الاختلاط من الصغرى الممكنة والكبرى الضرورية في الشكل الأوّل وسنحقق عدم إنتاجه في المختلطات.

[ك ١٥٧٥] وعن الثالث: منع لزوم[٢٤٢٢] المحال المذكور لفرض وقوع الجيم للباء بالفعل[٢٤٢٣]. وانما يستلزم المحال المذكور إن لو بقيت الكبرى التى هي أصل القضية صادقة على ذلك التقدير كلية وهو ممنوع لجواز ازدياد أفراد موضوعاتها حينئذ ضرورة صيرورة[٢٤٢٤] الباء من جملة أفرادها حينئذ[٢٤٢٥].

[خ ١٥٧٦] قال: وإن ادّعى لزوم المحال لمجموع القضيتين لم يلزم منه امتناع نقيض العكس لما ذكرنا في عكس السالبة الدّائمة.

[ك ١٥٧٧] معناه أنّ القائل بانعكاس السالبة الضرورية سالبة ضرورية لو ادّعى استلزام صدق مجموع القضيتين اعنى الأصل ونقيض العكس للمحال المذكور على تقدير صدق الأصل بالقياس المذكور حتى يلزم منه استحالة صدق[٢٤٢٦] مجموع القضيتين على ذلك التقدير.

[ك ١٥٧٨] ثمّ نقول: لكن الصادق حينئذ وهو الأصل لا يستلزم[٢٤٢٧] المحال فيكون المستلزم للمحال هو نقيض العكس فيكون محالا فالعكس صادق على ذلك التقدير وهو المطلوب. سلّمنا له[٢٤٢٨] صدق

[٢٤٢٠] ل – من.

[٢٤٢١] ر – ظاهر، صح هامش.

[٢٤٢٢] ل: الدفع.

[٢٤٢٣] ل + دائما.

[٢٤٢٤] ل: كذب.

[٢٤٢٥] ج – ضرورة صيرورة الباء من جملة أفرادها حينئذ.

[٢٤٢٦] ج – صدق.

[٢٤٢٧] ج: لاستلزام.

[٢٤٢٨] ل – له.

الشرطية المذكورة وعدم استلزام الصّادق المحال لكن لا نسلم أنّه يلزم منه أن يكون المستلزم للمحال هو نقيض العكس لجواز أن يكون الملزوم للمحال هو المجموع من حيث هو مجموع.

[ك ١٥٧٩] لا يقال: المدّعى كذب نقيض العكس على تقدير صدق الأصل وكذبه ظاهر حينئذ لأنّه لو صدق مجموع القضيتين على تقدير صدق الأصل يلزم المحال المذكور والمحال منتفٍ فيلزم انتفاء صدقهما والأصل صادق حينئذ جزما فيلزم كذب نقيض العكس بالعكس صادق على ذلك التقدير وهو المطلوب؛ لانا نقول لا نسلّم انتفاء المحال على تقدير صدق الأصل فإنّ صدق الأصل جاز أن يكون محالا والمحال جاز أن يكون ثابتا على تقدير المحال.

[ك ١٥٨٠] ونقول: أيضا لم قلتم فإنّه اذا كذب نقيض العكس على ذلك التقدير يلزم صدق العكس وانما يلزم ذلك إن لو وجب صدق أحد النقيضين على ذلك التقدير[٢٤٢٩] وهو ممنوع. والمستند ما مرّ.

[ك ١٥٨١] لا يقال: المدّعى استلزام صدق الأصل لصدق العكس وهو صادق لأنّ صدق الأصل مع نقيض العكس ممتنع الاجتماع في نفس الأمر لاستلزام اجتماعهما المحال المذكور وهذه المنفصلة المانعة الجمع يستلزم الملازمة التى ادّعيناها لما ثبت أنّ كلّ منفضلة مانعة الجمع مستلزمة لملازمة[٢٤٣٠] مقدّمها عين أحد الجزئين وتاليها نقيض الآخر، لانا نقول لا نسلّم استلزام صدق المنفصلة المذكورة لما ذكرتم من الملازمة وانما يستلزمها إن لو بقيت[٢٤٣١] أن المنفصلة صادقة على تقدير صدق الأصل وهو ممنوع، فإنّ صدق الأصل جاز أن يكون محالا أو غير واقع على النحو الذي يمكن وقوعه عليه[٢٤٣٢]. فاذا[٢٤٣٣] فرض صدقه يرتفع العناد المانع من الجمع بينه وبين نقيض العكس على ذلك التقدير. وكيف؟

[ك ١٥٨٢] فإنّ الأستاذ العلّامة أثير الحق والدّين الأبهري برد الله مضجعه قد منع في بعض كتبه [٨٧ب] استلزام المنفصلة المانعة الجمع لمتصلة[٢٤٣٤] مقدمها عين أحد الجزئين وتاليها نقيض الاخر بناءً على أنّ المنفصلة المانعة الجمع جاز أن يكون مركبة من جزئين احداهما محال مثل المنفصلة

[٢٤٢٩] ج – التقدير.

[٢٤٣٠] ل: لملازمها.

[٢٤٣١] ج: ثبت.

[٢٤٣٢] ل – عليه.

[٢٤٣٣] ج: فاذن.

[٢٤٣٤] ل: لمنفصلة.

المانعة الجمع من كون الخمسة زوجا[٢٤٣٥] وفردا فإنّ كونها زوجا أمر محال. فاذا فرض صدق كونها[٢٤٣٦] زوجا لا يجب أن يستلزم عدم كونها فردا لجواز ارتفاع الانفصال المانع من الجمع بينهما على ذلك التقدير.

[ك ١٥٨٣] ومن هذا الممنوع علم أنّ القضايا التى قبل بانعكاسها اذا كانت مفروضة الصّدق كان بيان استلزامها لعكوسها بالخلف والافتراض غير تامّ لجواز أن يكون تلك القضايا مستحيلة الصدق فاذا فرض صدقها جاز استلزامها لاجتماع النقيضين ولسلب الشيء عن نفسه دائما وجب[٢٤٣٧] تحققه، ولو بيّن بيانه بامتناع اجتماع نقيض العكس مع الأصل. ثمّ بيان استلزامه لاستلزام الأصل للعكس فقد عرفت ما فيه.

[ك ١٥٨٤] والجواب عن الوجه الثاني: لا نسلّم أنّ معنى قولنا لا شيء من "ج" "ب" بالضرورة ما ذكرتموه بل معناه هو الحكم بالمنافاة بين ذاتالجيم ووصف الباء ولم يلزم منه الّا المنافاة بين الوصف الباء وذات الجيم بناءً على أنّ المنافاة بين الأمرين انما يتحقق من الجانبين والمدّعى في العكس ليس ذلك بل المنافاة بين ذات الباء ووصف الجيم[٢٤٣٨] وأحدهما غير الاخر وغير مستلزم له.

[خ ١٥٨٥] ثمّ قال: وبهذا يظهر الفرق بينها وبين المشروطة العامة حيث كانت المنافاة فيها بين الوصفين.

[ك ١٥٨٦] معناه انا انما حكمنا بانعكاس المشروطة العامة[٢٤٣٩] مشروطة عامة لأنّ الحكم في المشروطة العامة انما كان بالمنافاة بين وصف الجيم ووصف الباء والمنافاة انما يتحقق[٢٤٤٠] بين الأمرين من الطرفين فحينئذ يتحقق المنافاة بين وصف الباء ووصف الجيم فيصدق عند صدق قولنا بالضرورة[٢٤٤١] لا شيء من "ج" "ب" مادام "ج" قولنا بالضرورة لا شيء من "ب" "ج" مادام "ب" فينعكس السالبة المشروطة العامّة كنفسها وهذا البرهان لا يتمشى في السالبة الضرورية لأنّ الحكم فيها

[٢٤٣٥] ل: وجاز.

[٢٤٣٦] ل: كذبها.

[٢٤٣٧] ج، ر: وحين.

[٢٤٣٨] ج – بناء على أن المنافاة بين الأمرين انما يتحقق من الجتنبين والمدعى في العكس ليس ذلك بل المنافاة بين ذات الباء ووصف الجيم.

[٢٤٣٩] ج – حيث كانت المنافاة فيها بين الوصفين معناه انا انما حكمنا بانعكاس المشروطة العامة.

[٢٤٤٠] ج – انما يتحقق.

[٢٤٤١] ج – بالضرورة.

بالمنافاة بين ذات الجيم ووصف الباء ولا يلزم من ذلك المنافاة بين ذات الباء ووصف الجيم التى هي المدّعى في العكس بل[٢٤٤٢] المنافاة بين وصف الباء ووصف الجيم وهي غير مطلوبه في العكس.

[ك ١٥٨٧] وهذا فيه نظر؛ لانا لا نسلّم أنّ الحكم في المشروطة[٢٤٤٣] العامّة هو المنافاة بين الوصفين المذكورين بل الحكم فيها بالمنافاة بين ذات الجيم ووصف الباء في جميع زمان حصول وصف الجيم[٢٤٤٤] وذلك غير مطلوب في العكس، بل المطلوب المنافاة بين ذات الباء ووصف الجيم في جميع زمان حصول وصف الباء وأحدهما غير الآخر وغير مستلزم له.

[ك ١٥٨٨] أو نقول: يلزم من الحكم بالمنافاة بين ذات الجيم ووصف الباء في جميع زمان حصول وصف الجيم[٢٤٤٥] كون وصف الباء منافيا لوصف الجيم في ذات الجيم ضرورة اقتضاء الحكم في المشروطة العامة كون وصف الجيم منافيا لوصف الباء في ذات الجيم وذلك أيضا غير مطلوب في العكس بل المطلوب تحقق المنافاة بين وصف الباء ووصف الجيم في ذات الباء وأحدهما غير الآخر وغير مستلزم له.

[ك ١٥٨٩] والجواب عن الوجه الثالث: لا نسلّم صدق المقدّمة القائلة بأنّ الدّائم في الكليّات لا ينفكّ عن الضرورة وما ذكروه لبيان ذلك فقد عرفت جوابه.

[خ ١٥٩٠] ثمّ قال:**وبتقدير القول بها يكون لازما عن برهان خارج ولا يكون لزومها من نفس الصيغة و ليس كلامنا فيه.**

[ك ١٥٩١] معناه انا ولئن سلمنا أنّ الدّائم في الكليات لا ينفكّ عن الضرورة لكن لزوم العكس الضروري لصدق السالبة الضرورية يكون بواسطة برهان خارجي لا لنفس صدق تلك السالبة وكلامنا ليس في ذلك بل في أنها لذاتها وعينها. هل يلزمها العكس الضروري أم لا؟

[٢٤٤٢] ل: مثل.

[٢٤٤٣] ر – هو.

[٢٤٤٤] ر– ويلزم من ذلك تحقق المنافاة بين وصف الباء وذات الجيم في جميع زمان حصول وصف الجيم؛ ل + ويلزم من ذلك تحقق؛ ل – وذلك غير مطلوب في العكس بل المطلوب.

[٢٤٤٥] ج – الجيم.

[ك ١٥٩٢] وما ذكرتموه لا يدلّ على أنّه يلزمها لذاتها العكس الضروري فلا يثبت المدّعى في العكس وهذا الكلام انما يصحّ إن لو كان الواجب حصول العلم بلزوم صدق العكس لصدق الأصل[٢٤٤٦] من غير الإشارة الى برهان يدلّ على ذلك.

[ك ١٥٩٣] ومن البيّن أنّه ليس كذلك فانما نبيّن صدق العكس على تقدير صدق الأصل بالخلف أو الافتراض أو غير ذلك من البراهين المذكورة واذا كان كذلك فصدق العكس الضروري على تقدير صدق الأصل الضروري بواسطة استلزام الأصل للدّائمة واستلزام الدّائمة للضروريّة لا ينافي لزوم العكس الضروري للأصل الضروري[٢٤٤٧].

[ك ١٥٩٤] غاية ما في الباب أن لزومه اياه بواسطة لكن اللزوم بالواسطة لا ينافي اللزوم والّا لكان ذلك قدحا في لزوم جميع اللوازم التى لزومها لملزوماتها[٢٤٤٨] بوسائط ومن البيّن أنّه ليس كذلك. [٨٨أ]

[ك ١٥٩٥] والجواب عن الوجه الرّابع: أن نقول لا نسلّم أنّه اذا صدق؛ بعض "ب" "ج" بالإمكان العام مع قولنا: لا شيء من "ج" "ب" بالضرورة لزم إمكان صدق بعض "ب" "ج" بالفعل مع قولنا: لا شيء من "ج" "ب" بالضرورة بأنّه يجوز أن يكون إمكان وجود الشيء مجامعا لشيء آخر ووجوده معه بالفعل يكون محالا فانّ قولنا: زيد كاتب بالفعل في هذا الوقت[٢٤٤٩] يصدق معه أنّ زيدا ليس بكاتب بالإمكان العام مع أنّ صدقه بالفعل معه محال. نعم[٢٤٥٠] اذا صدق بعض "ج" "ب"[٢٤٥١] بالإمكان[٢٤٥٢] العام مع قولنا: لا شيء من "ج" "ب" بالضرورة لزم مع قولنا: لا شيء من "ج" "ب" بالضرورة صدق إمكان بعض "ب" "ج" بالفعل، لكن لا نسلّم أنّ صدق إمكان بعض "ب" "ج"[٢٤٥٣] بالفعل[٢٤٥٤] معه محال.

[٢٤٤٦] ج – الأصل.

[٢٤٤٧] ل – الضروري.

[٢٤٤٨] ج: لملزومها.

[٢٤٤٩] ج – الوقت.

[٢٤٥٠] ج + صدق بعض ب ج بالإمكان العام مع قولنا لا شيء من ج ب بالضرورة.

[٢٤٥١] ج: ب ج.

[٢٤٥٢] ر – ~~الاطلاق~~.

[٢٤٥٣] ج – ب ج.

[٢٤٥٤] ل – بالفعل.

[ك ١٥٩٦] وما ذكرتموه[٢٤٥٥] لبيان ذلك لا يدلّ عليه. وقد عرفته في الجواب عن الوجه الثاني لبيان أنّ الدّائم في الكليات لا ينفكّ عن الضرورية.

[ك ١٥٩٧] وأمّا الوجه الخامس: فالأستاذ أثير الحقّ[٢٤٥٦] والدّين أجاب عنه يمنع الصغرى وقال: لا نسلّم أنّ قولنا: لا شيء من "ج" "ب" بالضرورة صدقه ينافي إمكان صدق بعض "ج" "ب"[٢٤٥٧] بالفعل. فلئن قلتم لانّه صدق بعض "ب" "ج" بالفعل ملزوم لصدق بعض "ج" "ب" بالفعل فإمكان صدقه يكون ملزوما لامكان صدق بعض "ج" "ب" بالفعل لانّ إمكان الملزوم ملزوم لإمكان اللازم وامكان صدق بعض "ج" "ب" بالفعل[٢٤٥٨] ينافي صدق[٢٤٥٩] قولنا:لا شيء من "ج" "ب" بالضرورة.

[ك ١٥٩٨] قلنا: لا نسلّم أنّ إمكان صدق بعض "ج" "ب" بالفعل ينافي قولنا لا شيء من "ج" "ب" بالضرورة فإنّ إمكان صدق بعض "ج" "ب" بالفعل جاز أن يصدق حيث يكون الجيم والباء كلاهما بالقوّة. والمنافي لقولنا لا شيء من "ج" "ب" بالضرورة الذي هو قولنا: بعض ما هو "ج" بالفعل فهو "ب" بالإمكان العام، لا يصدق الاّ اذا كان الجيم حاصلا للذات بالفعل.

[ك ١٥٩٩] وإذا كان كذلك، لا يلزم من إمكان صدق القضية الفعلية صدق القضية الموجّهة بالإمكان العام لكن الأوّل اعمّ من الثاني لكنّك تعلم أنّ صدق الصغرى على الوجه الذي قرّرناه لا يندفع بهذا الجواب. اللهمّ الّا اذا منع استلزام المنفصلة المانعة الجمع للمتصلة المذكورة هذا كلّه.

[ك ١٦٠٠] إذا كانت السوالب المأخوذة بحسب الحقيقة كليّة وأمّا اذا كانت جزئية فحكم المصنّف بأنّ شيئا منها لا ينعكس الّا الخاصتان فإنّهما ينعكسان كنفسيهما[٢٤٦٠] في الكمّ والجهة.

[ك ١٦٠١] وبيّن أوّلا انعكاس العرفية الخاصّة كنفسها في الكمّ والجهة بوجهين:

الأوّل: أنّه اذا صدق بعض "ج" ليس "ب" مادام "ج" لا دائما وجب أن يصدق بعض "ب" ليس "ج" مادام "ب"[٢٤٦١] لا دائما لأنّه لا بدّ حينئذ من اجتماع الوصفين أعنى الجيم والباء في ذات واحدة أمّا

[٢٤٥٥] ل: ذكروه.

[٢٤٥٦] ل – الحق.

[٢٤٥٧] ج: ب ج.

[٢٤٥٨] ج – فامكان صدقه يكون ملزوما لامكا صدق بعض ج ب بالفعل لان لان أمكان الملزوم ملزوم لامكان اللازم وامكان صدق بعض ج ب بالفعل.

[٢٤٥٩] ج – صدق.

[٢٤٦٠] ل – كنفسيهما.

[٢٤٦١] ل – ب.

الجيم فظاهر وأمّا الباء فلاقتضاء لادوام سلب الباء لبعض أفراد الجيم حصول الباء لذلك البعض ومن حصول المنافاة بينهما اعنى وصف الجيم ووصف الباء في تلك الذات اي مادام تلك الذّات موصوفة بالجيم كان الباء مسلوبا عنها وهو ظاهر. لأنّه[٢٤٦٢] احدي جزئي الأصل ويلزم منه سلب الجيم عن تلك الذات مادامت موصوفة بالباء اذ لولاه لاتصفت بالجيم في بعض أحيان إتصافها بالباء ولزم منه إتصافها بالباء في بعض أحيان إتّصافها بالجيم[٢٤٦٣] وكان الباء مسلوبا عنها في جميع أحيان إتصافها بالجيم هذا خلف. واذا اتصفت تلك الذات بالباء والجيم وكان الجيم مسلوبا عنها في جميع زمان إتصافها بالباء لزم صدق قولنا: بعض "ب" ليس "ج" مادام "ب" لا دائما حينئذ وهو المطلوب.

الوجه الثاني: وهو بيان ذلك[٢٤٦٤] بالمناهج المنطقية ان يفرض بعض الجيم الذي ليس هو "ب" مادام "ج" لا دائما "د"[٢٤٦٥] وحينئذ يصدق ثلاث مقدمات:

الاولى: هي قولنا: كلّ "د" "ب" بالإطلاق العام بحكم اللّادوام.

والثانية: كلّ"د" "ج" بالفعل.

والثالثة: لا شيء من "د" "ج"[٢٤٦٦] مادام "ج".

[ك ١٦٠٢] ويلزم من صدق هذه المقدّمات الثلاث صدق قولنا: بعض"ب" "د" بالإطلاق العام، ولا شيء من "د" "ج" مادام "ب" لا دائما وهاتان المقدمتان ينتجان المطلوب حينئذ وهو قولنا: بعض"ب" ليس "ج" مادام "ب" لا دائما أمّا بيان صدق الصغرى وهي المقدمة الاولى فلانّه لو لا صدق قولنا: بعض "ب" "د" بالاطلاق العامّ لصدق نقيضه وهو قولنا: لا شيء من "ب" "د" دائما وينعكس لا شيء من "د" "ب" دائما. وقد كان معنا كلّ "د" "ب" بالإطلاق العام، هذا خلف. ولانّ هذه الموجبة أعنى قولنا: كلّ "د" "ب" بالإطلاق العام اذا جعلناه صغرى لقولنا لا شيء من "ب" "د" دائما. أنتج لا شيء من "د" "د" دائما، وإنّه محال.

[ك ١٦٠٣] وأمّا بيان صدق الكبرى وهي قولنا: لا شيء من "د" "ج" [٨٨ب] مادام "ب" لا دائما فلانّه لو لا صدقها لزم صدق قولنا بعض "د" ليس "ج" دائما أو صدق قولنا بعض "د" "ج" حين هو

[٢٤٦٢] ج – ~~حينئذ~~.

[٢٤٦٣] ج – في بعض أحيان اتصافها بالباء ولزم منه اتصافها بالباء في بعض أحيان اتصافها بالجيم.

[٢٤٦٤] ر – ~~بالمناهج~~.

[٢٤٦٥] ل – د.

[٢٤٦٦] ج: ب.

"ب" وكلّ واحد منهما محال أمّا الأوّل فلصدق قولنا: حينئذ كلّ "د" "ج" بالإطلاق العام وأمّا الثاني فلانّه لو صدق بعض "د" "ج" حين هو "ب" لانتظم مع قولنا: وكلّ ما هو "ج"حين هو "ب" فهو "ب" حين هو "ج[٢٤٦٧]" قياسا منتجا لقولنا بعض "د" "ب" حين هو "ج" وقد كان معنا لا شيء من "د" "ب" مادام "ج" صادقا حينئذ هذا خلف.

[خ ١٦٠٤] ثمّ قال: **واذا ظهر هذا في العرفية الخاصّة فكذا في المشروطة الخاصّة لقيام البرهان بعينه**

[ك ١٦٠٥] ومعناه أنّه اذا ثبت بما ذكرنا من البراهين أنّ العرفية الخاصة ينعكس كنفسها في الكمّ والجهة وجب أيضا انعكاس المشروطة الخاصة كنفسها في الكمّ والجهة بعين هذين البرهانين.

[ك ١٦٠٦] ونحن لا نسلّم قيام ما ذكرناه من البرهانين في المشروطة الخاصة:

أمّا البرهان الأوّل: فلانا نسلّم اجتماع الوصفين في ذات واحدة لكن لا نسلم سلب الجيم عن تلك الذات بالضرورة مادامت موصوفة بالباء ولا يمكن أن يقال: في بيان ذلك لو لا سلب الجيم عن تلك الذات بالضرورة مادامت موصوفة بالباء[٢٤٦٨] لأمكن اتصافها بالجيم في بعض أحيان اتصافها بالباء فأمكن إتصافها بالباء في بعض أحيان إتصافها بالجيم وهو خلف لأنّ الباء كان مسلوبا عنها بالضرورة مادامت موصوفة بالجيم، لانا لا نسلّم استلزام إمكان إتصاف تلك الذات بالجيم في بعض أحيان إتصافها بالباء إمكان إتصافها بالباء في بعض أحيان إتصافها بالجيم. بل ذلك مستلزم لإتصافها بالباء بالفعل في بعض أحيان إمكان اتصافها بالجيم وهو لا يناقض سلب الباء عنها بالضرورة في جميع أحيان اتصافها بالجيم بالفعل.

وأمّا البرهان الثاني: فلانّ كبرى القياس المذكور حينئذ يكون هكذا لا شيء من "د" "ج" بالضرورة مادام "ب" لا دائما وهي ممنوعة ولا يمكن أن يقال: في بيان صدقها لو لا[٢٤٦٩] صدقها[٢٤٧٠] لصدق[٢٤٧١] بعض "د" ليس "ج" دائما أو بعض "د" "ج" حين هو "ب" بالإمكان لانا نقول لم قلتم بأنّ الثاني محال فلئن قال: لو صدق ذلك لانتظم مع قولنا: وكلّ ما أمكن أن يكون "ج" حين هو "ب" بالفعل

[٢٤٦٧] ل: د.

[٢٤٦٨] ج – الباء.

[٢٤٦٩] ج – لو لا.

[٢٤٧٠] ر – لو لا صدقها، صح هامش.

[٢٤٧١] ج: لصدقها.

أمكن أن يكون "ب" حين هو "ج" بالفعل قياسا منتجا لقولنا بعض "د" "ب" بالإمكان حين هو "ج" بالفعل وكان لا شيء من "د" "ب" بالضرورة مادام "ج" بالفعل هذا خلف. قلنا: لا نسلّم صدق كبرى هذا القياس وما البرهان عليه؟

[خ ١٦٠٧] ثم قال: **و لوجوب انعكاس الاخص الى ما ينعكس اليه الأعمّ.**

[ك ١٦٠٨] أقول: هذا يخالف ما قاله أوّلا لانّ هذا يقتضى حكمه بانعكاس[٢٤٧٢] المشروطة الخاصّة الى العرفية الخاصّة والأوّل يقتضى حكمه بانعكاسها الى نفسها. اللهم الّا اذا حمل قوله واذا ظهر هذا في العرفية الخاصة فكذا في المشروطة الخاصّة[٢٤٧٣] لقيام البرهان بعينه على أنّ العرفية الخاصّة اذا انعكست كنفسها في الكمّ والجهة بالبرهانين المذكورين فالمشروطة الخاصّة أيضا ينعكس الى العرفية الخاصّة لقيام ما ذكرنا من البرهانين[٢٤٧٤] فيها وحينئذ يكون[٢٤٧٥] القولان متوافقين لكن يبطل فتواه بأنّ كلّ واحدة منهما ينعكس كنفسها في الكمّ والجهة.

[خ ١٦٠٩] ثمّ قال:**لكن ذلك بشرط أن يعنى بالمشروطة الخاصّة نفي الدّوام ليتمّ البرهان فيها[٢٤٧٦] وتكون اخصّ من العرفية الخاصّة و امّا اذا اعتبر فيها نفي الضرورة لم يلزم فيها العكس المذكور الّا اذا اكتفي في الموضوع بمجرّد الإمكان ولا يعتبر الحصول بالفعل ولو اعتبر الحصول بالفعل في الموضوع واعتبر في المشروطة الخاصّة نفي الضرورة[٢٤٧٧] لم تكن اخصّ من العرفية الخاصّة ولم يتمّ البرهان المذكور فيها.**

[ك ١٦١٠] أقول: المشروطة الخاصّة إمّا ان يعتبر فيها نفي الدّوام بحسب الذات أو نفي الضرورة بحسب الذات؛ وعلى كلّ واحد من التقديرين إمّا أن يعتبر في الموضوع الحصول بالفعل كما هو رأي الشيخ أو بالإمكان كما هو رأي الفارابي. فهذه أقسام أربعة: ونحن نبيّن في كلّ واحدة من هذه الأقسام ما ينعكس اليه السالبة الجزئية المشروطة الخاصّة.

[٢٤٧٢] ر – ~~الاخص الى ما ينعكس اليه الاعم~~.

[٢٤٧٣] ر – الخاصة، صح هامش.

[٢٤٧٤] ج + المذكورين.

[٢٤٧٥] ر – ~~المقولات~~.

[٢٤٧٦] ج – فيها.

[٢٤٧٧] ج – نفي الضرورة.

أمّا في القسم الأوّل: فلا شكّ في انعكاسها عرفيّة خاصّة لما مرّ من البرهانين ولوجوب استلزام الخاصّ لما يستلزمه العامّ.

وأمّا في القسم الثاني: فإنّها تنعكس كنفسها في الكمّ والضرورة بحسب الوصف[٢٤٧٨] لكن بقيد العكس يكون باللاضرورة بحسب الذات وعنوانه بالفعل لأنّه[٢٤٧٩] اذا صدق بعض ما هو "ج" بالإمكان ليس "ب" بالضرورة مادام "ج" بالإمكان[٢٤٨٠] لا دائما لصدق بعض ما هو "ب" بالفعل ليس "ج" بالضرورة مادام "ب" بالفعل لا بالضرورة، لانا نفرض ذلك البعض[٢٤٨١] "د" فهو "ج" بالامكان و"ب" بالفعل وليس "ب" بالضرورة مادام "ج" بالامكان فليس "ج" بالضرورة مادام "ب" بالفعل والّا "فج" بالإمكان في بعض أوقات كونه "ب" بالفعل "فب" بالفعل في بعض أوقات كونه "ج" بالامكان [٢٤٨٢][٨٩أ] وكان ليس "ب" بالضرورة مادام "ج" بالامكان، هذا خلف. واذا صدق عليه الباء بالفعل والجيم بالإمكان وكذا الجيم مسلوبا عنه بالضرورة مادام "ب" بالفعل صدق بعض "ب" بالفعل ليس "ج" بالضرورة مادام "ب" بالفعل[٢٤٨٣] لا بالضرورة وهو المطلوب، ولأنّ بعد الفرض المذكور يصدق بعض ما هو "ب" بالفعل "د" بالفعل ولا شيء مما هو "د" بالفعل "ج" بالضرورة مادام "ب" بالفعل لا بالضرورة وهما ينتجان بعض "ب" بالفعل ليس "ج" بالضرورة مادام "ب" بالفعل لا بالضرورة. أمّا الصغرى فلماّ مرّ في البرهان الثاني في القسم الأوّل. وأمّا الكبرى فلانّه لو لا صدقها لصدق إمّا بعض "د" بالفعل ليس "ج" بالضرورة أو بعض "د" بالفعل "ج" بالإمكان حين هو "ب" بالفعل. وكلاهما محالان أمّا الأوّل فلصدق قولنا كلّ "د" بالفعل "ج" بالإمكان وأمّا الثاني فلأنّه لو صدق لانتظم مع قولنا وكلّ ما هو "ج" بالإمكان حين هو "ب" بالفعل فهو "ب" بالفعل حين هو "ج" بالإمكان قياسا

٢٤٧٨ ل – لما يستلزمه العام وأما في القسم الثاني فانها تنعكس كنفسها في الكم والضرورة بحسب الوصف.

٢٤٧٩ ج – لأنه.

٢٤٨٠ ج + و ب بالفعل بالضرورة مادام ج بالإمكان فليست ج بالضرورة مادام ب بالإمكان.

٢٤٨١ ل – البعض.

٢٤٨٢ ج – لا دائما يصدق بعض ما هو ب بالفعل ليس ج بالضرورة مادام ب بالفعل لا بالضرورة لأنا نفرض ذلك البعض د فهو ج بالإمكان وب بالفعل وليس ب بالضرورة مادام ج بالإمكان فليس ج بالضرورة مادام ب بالفعل والّا فج بلإمكان في بعض أوقات كونه بالفعل فب بالفعل في بعضأوقات كونه ج بالإمكان.

٢٤٨٣ ج – بالفعل.

منتجا لقولنا بعض "د" بالفعل "ب" بالفعل حين هو "ج" بالإمكان[٢٤٨٤] وكان لا شيء من "د" بالفعل "ب" بالضرورة مادام "ج" بالإمكان هذا خلف.

وأمّا في القسم الثالث: فينعكس عرفية خاصّة مقيّدة باللّادوام بحسب الذات وموضوعها بالإمكان لانّه اذا صدق بعض "ج" بالفعل ليس "ب" بالضرورة مادام "ج" بالفعل لا بالضرورة يصدق بعض ما هو "ب" بالإمكان ليس "ج" بالفعل مادام "ب" بالإمكان لا دائما بحسب الذات، لانا نفرض ذلك البعض "د" فهو "ج" بالفعل و"ب" بالإمكان بمقتضى اللاّضرورة بحسب الذات وليس "ب" بالضرورة مادام "ج" بالفعل فليس "ج" بالفعل مادام "ب" بالإمكان والّا "فج" بالفعل في بعض أوقات كونه "ب" بالإمكان "فب" بالإمكان في بعض أوقات كونه "ج" بالفعل. وكان ليس "ب" بالضرورة في جميع أوقات كونه "ج" بالفعل هذا خلف. واذا صدق عليه الباء بالإمكان والجيم بالفعل وكان الجيم مسلوبا عنه بالضرورة[٢٤٨٥] مادام "ب" بالإمكان لزم صدق المدّعى بالضرورة.

وأمّا في القسم الرّابع: فينعكس كنفسها في الكمّ والجهة لأنّه اذا صدق بعض "ج" بالإمكان ليس "ب" بالضرورة مادام "ج" بالإمكان لا بالضرورة[٢٤٨٦] يصدق بعض "ب" بالإمكان ليس "ج" بالضرورة مادام "ب" بالإمكان لا بالضرورة لأنا[٢٤٨٧] نفرض[٢٤٨٨] ذلك البعض "د" فهو "ج" و"ب" كلّ منهما بالإمكان وليس "ب" بالضرورة مادام "ج" بالإمكان فليس "ج" بالضرورة مادام "ب" بالإمكان[٢٤٨٩] والّا "فج" بالإمكان في بعض أوقات كونه "ب" بالإمكان "فب" بالإمكان في بعض أوقات كونه "ج" بالإمكان وكان ليس "ب" بالضرورة مادام "ج" بالإمكان هذا خلف. واذا صدق عليه الجيم والباء كلّ منهما بالإمكان وسلب الجيم عنه بالضرورة مادام "ب" بالإمكان لزم صدق المدّعى بالضرورة.

[ك ١٦١١] وعند إحاطتك بما ذكرناه لا يخفى عليك ما ذكره المصنّف من عدم إتمام البرهان في لزوم العرفية الخاصّة. اذا كانت المشروطة الخاصّة مقيّدة باللّاضرورة بحسب الذات وموضوعها معتبر

[٢٤٨٤] ج – قياسا منتجا لقولنا بعض د بالفعل ب بالفعل حين هو ج بالإمكان.

[٢٤٨٥] ل – بالضرورة، صح هامش.

[٢٤٨٦] ر – يصدق بعض ما هو.........بالامكان لا بالضرورة، صح هامش.

[٢٤٨٧] ل – لانا.

[٢٤٨٨] ل: بالفرض.

[٢٤٨٩] ج + وليس ب بالضرورة مادام ج بالإمكان فليس ج بالضرورة مادام ب بالإمكان.

بحسب الفعل لأنّك تمنع[٢٤٩٠] في البرهان الأوّل إتصاف "د" بالباء بالفعل بعد الفرض المذكور وفي البرهان الثاني صدق صغرى القياس المذكور ولا يمكن إثباتها بما ذكرناه والمشروطة مقيّدة باللادوام لأنّ الصادق بعد الفرض حينئذ يكون كلّ "د" "ب" بالإمكان. وهو غير معلوم الانعكاس فضلا عن انعكاسه الى الفعلية.

[ك ١٦١٢] وأمّا عدم انعكاس ما عدا هاتين القضيتين من السوالب الجزئية فلانّ الوقتية اخصّ السوالب السبع التى حكمنا بانعكاس كليّاتها الى السوالب الجزئية الدّائمة[٢٤٩١] والضرورية المطلقة اخصّ الأربع الباقية وهي الضرورية والدّائمة[٢٤٩٢] والعامتان وهاتان القضيتان لا ينعكسان فالبواقي لا ينعكس أيضا.

[ك ١٦١٣] أمّا بيان أنّ الوقتية لا ينعكس فلانّه يحتمل أن يكون المحمول فيها اخصّ من الموضوع كالقمر بالنسبة الى الانخساف. واذا كان كذلك، يصدق الأصل مع كذب[٢٤٩٣] العكس ضرورة صدق قولنا بالضرورة بعض القمر ليس بمنخسف وقت التربيع بينه وبين الشمس[٢٤٩٤] لا دائما مع كذب قولنا بعض المنخسف ليس بقمر بالإمكان العامّ لأنّ كلّ منخسف فهو قمر بالضرورة.

[ك ١٦١٤] وأمّا أنّ الضروريّة المطلقة لا تنعكس فلاحتمال أن يكون الموضوع فيها اعمّ من المحمول كالحيوان بالنسبة الى الإنسان حتى يصدق قولنا بالضرورة [٨٩ب] بعض الحيوان ليس بإنسان مع كذب قولنا بعض الإنسان ليس بحيوان بالإمكان العامّ لأنّ كلّ إنسان حيوان بالضرورة.

[ك ١٦١٥] وأمّا أنّه يلزم من عدم انعكاس هاتين القضيتين عدم انعكاس البواقي فلامتناع استلزام العامّ لما لا يستلزمه الخاصّ.

[ك ١٦١٦] ولقائل أن يمنع كذب العكس في كلّ واحد من المثالين المذكورين فإنّ المنخسف الذي ليس بقمر والإنسان الذي ليس بحيوان وإن كان كلّ منهما ممتنع الوجود لكنّ الأوّل يصدق عليه أنّه بحالة لو وجد لصدق عليه أنّه منخسف وليس بحالة لو وجد لصدق عليه أنّه قمر، والثاني يصدق عليه

[٢٤٩٠] ل – تمنع.

[٢٤٩١] ل – وأما عدم انعكاس ما عدا هاتين القضيتين من السوالب الجزئية فلان الوقتية اخص السوالب السبع التى حكمنا بانعكاس كلياتها الى السوالب الجزئية الدائمة.

[٢٤٩٢] ل – ~~الضرورية والدائمة~~.

[٢٤٩٣] ر – ~~الاصل~~.

[٢٤٩٤] ج – بينه وبين الشمس.

أنّه بحالة لو وجد لصدق عليه أنّه إنسان وليس بحالة لو وجد لصدق عليه أنّه حيوان. واذا كان كذلك، لا تتمّ ما ذكرتموه ضرورة أنّه لا يصدق قولنا كلّ ما لو وجد كان منخسفا فهو بحيث لو وجد كان قمرا وكلّ ما لو وجد كان إنسانا فهو بحيث لو وجد كان حيوانا. وكيف؟

[ك ١٦١٧] فإنّ هذا المنع هو الذي أجاب به المصنّف عمّا تمسّكوا به في عدم انعكاس السوالب الكلية السبع المذكورة فكيف غفل عنه هاهنا؟.

[ك ١٦١٨] وإذا كان كذلك، فكان الواجب على المصنّف التوقف في انعكاس هذه السوالب الجزئية لاعتقاده صحة هذا المنع وعدم جريان ما ذكر من البرهان في الكليات السبع في هذه السوالب الجزئية لا الجزم بعدم انعكاسها.

[ك ١٦١٩] وأمّا القسم الثاني: وهو أن يكون القضايا سوالب وموضوعاتها مأخوذة بحسب الخارج فنقول: تلك[٢٤٩٥] السوالب إمّا أن يكون كليّة أو جزئية فان كانت كليّة فسبع منها وهي الوقتيتان والوجوديتان والمطلقة العامّة

[ك ١٦٢٠] والممكنتان لا تنعكس لما ذكروه من النقوض في بيان عدم انعكاسها وموضوعاتها بحسب الحقيقة وما ذكرناه[٢٤٩٦] من المنع لا يتوجه عليه ضرورة أنّ كلّ منخسف في الخارج فهو قمر بالضرورة وما ذكرناه من البرهان هناك لا يتمشى ههنا لأنّ[٢٤٩٧] صغرى القياس المنعقد في الشكل الثالث وهي قولنا كلّ "ب" دائما فهو "ب" بالإطلاق العامّ[٢٤٩٨] وكلّ "ب" بالضرورة فهو "ب" بالإطلاق العامّ[٢٤٩٩] يكون ممنوعة. اذ ليس لشيء من هذين القولين موضوع موجود في الخارج. واذا كان كذلك، فلا يصدق قولنا كلّ ما هو "ب" دائما داخل في الوجود فهو "ب" في الجملة وكلّ ما هو "ب" بالضرورة داخل في الوجود فهو "ب" في الجملة.

[ك ١٦٢١] وأمّا في القسم الأوّل: فكان معنى القضية الاولى كلّ ما لو دخل في الوجود كان "ب" دائما فهو بحيث لو دخل في الوجود كان "ب" في الجملة

[٢٤٩٥] ج – تلك.
[٢٤٩٦] ج: ذكره.
[٢٤٩٧] ر – ههنا لأن، صح هامش.
[٢٤٩٨] ج – العام.
[٢٤٩٩] ج – العام.

[ك ١٦٢٢] ومعنى الثانية كلّ ما لو دخل في الوجود كان "ب" بالضرورة فهو بحيث لو دخل في الوجود كان "ب" في الجملة وكلّ واحدة منهما أوّلية.

[ك ١٦٢٣] وأمّا السالبة الدّائمة والعامتان والخاصّتان فحكمها ما مرّ في القسم الأوّل[٢٥٠٠] لتمام البرهان المذكور فيها من القسم الأوّل فيها في هذا القسم بعينه.

[ك ١٦٢٤] وأمّا السالبة الضروريّة فذهب المصنف الى أنّها لا تنعكس كنفسها لأنّه لا امتناع في وجود صفة ممكنة لنوعين متباينين[٢٥٠١] يكون ثابتا لأحدهما بالفعل دون الثاني حتى يصدق قولنا لا شيء مما يثبت له تلك الصفة بالفعل في الخارج بالنوع الثاني بالضرورة لأنّ كلّ ما هو موصوف بالفعل بتلك الصفة في الخارج ليس الّا أفراد النوع الأوّل والنوع الثاني واجب السلب عن جميع أفراد النوع الأوّل.

[ك ١٦٢٥] وإذا كان كذلك، صدق ما ذكرناه من القضية الضرورية لإنتاج الصغرى الفعلية مع الكبرى الضرورية في الشكل الأوّل لنتيجة ضرورية[٢٥٠٢] ولا يصدق في عكسه لا شيء مما له النّوع الثاني في الخارج له تلك الصفة بالضرورة لإمكان إتّصاف[٢٥٠٣] النوع الثاني بتلك الصفة[٢٥٠٤] وذكر لذلك مثالا من المواد فانّه يصدق قولنا بالضرورة لا شيء من الدّاخل في الوقت المعيّن في البيت المعيّن بإنسان اذا فرضنا انحصار الدّاخل في البيت المعيّن في ذلك الوقت في غير الإنسان ولا يصدق في عكسه لا شيء من الإنسان بداخل في ذلك الوقت المعيّن في ذلك البيت المعيّن بالضرورة ضرورة أنّ بعض الإنسان داخل في ذلك الوقت في ذلك البيت المعيّن[٢٥٠٥] بالإمكان العام.

[ك ١٦٢٦] ثمّ قال: وهذا كثير النظائر ومنع بعضهم صدق نقيض العكس في المثال المذكور وزعم أنّ الصادق في هذا الوقت إمكان دخول الإنسان في البيت المعيّن ولا يلزم من ذلك أن يكون الدّخول في البيت المعيّن في الوقت المعيّن ممكنا للإنسان فانّ إمكان وجود الحادث [٩٠أ] حاصل ابدا

[٢٥٠٠] ر – الأول، صح هامش.

[٢٥٠١] ل: متنافيين.

[٢٥٠٢] ج – واذا كان كذلك صدق ما ذكرناه من القضية الضرورية لانتاج الصغرى الفعلية مع الكبرى الضرورية في الشكل الأول لنتيجة ضرورية؛ ل – الضرورية في الشكل الأول لنتيجة ضرورية.

[٢٥٠٣] ج – النوع الثاني في الخارج له تلك الصفة بالضرورة لإمكان اتصاف.

[٢٥٠٤] ل – ~~ولا يصدق في عكسه لا شيء مما له النوع الثاني في الخارج له تلك الصفة بالضرورة لإمكان اتصاف النوع الثاني بتلك الصفة~~.

[٢٥٠٥] ل + ضرورة أن بعض الانسان داخل في ذلك الوقت في ذلك البيت المعين.

ووجوده المقيّد بما قبل الوجود ممتنع. واذا كان كذلك، كان العكس صادقا في هذه المادّة فلا تتمّ ما ذكره.

[ك ١٦٢٧] ثمّ قال: لكنها ينعكس سالبة دائمة كليّة أي السالبة الكلية الضرورية المأخوذ موضوعها بحسب الخارج ينعكس سالبة كليّة دائمة بالخلف وهو أنّه لو صدق نقيضها لأنتج مع الأصل سلب الشيء عن نفسه بالضرورة وإنّه محال.

[ك ١٦٢٨] وأمّا السوالب الجزئية فحكمها حكم السوالب الجزئية الحقيقية الموضوع لعدم اختلاف ما ذكرنا من البرهان في الخاصتين باختلافهما في الموضوع بحسب الحقيقة[٢٥٠٦] وبحسب الخارج، وكذلك ما ذكرنا من النقوض لعدم انعكاس ما عداهما لكذب ما ذكرناه من المنع لا يتوجه عليها والموضوع بحسب الخارج.[٢٥٠٧]

[ك ١٦٢٩] وأمّا القسمان الاخيران وهما اللذان يكون القضايا فيهما موجبة وموضوعاتها بحسب الحقيقة في أحدهما وبحسب الخارج في الآخر. فنذكر اوّلا أحكام القسم الثاني ونقول خمس منها اعنى الوقتيتين والوجوديتين والمطلقة العامّة كليّة كانت أو جزئية تنعكس جزئية موجّهة بالإطلاق العام ولم يحفظ العموم في الكمّ والجهة الزّائدة على الإطلاق العامّ.

[ك ١٦٣٠] أمّا انعكاسها الى ما ذكرنا من الجزئية الموجّهة بالإطلاق العامّ فلوجهين:

أحدهما: الافتراض وذلك بأن نفرض الذات التى يصدق على[٢٥٠٨] كلّ أفرادها أو بعض أفرادها "ج" بالفعل و"ب" باحدي الجهات الخمس المذكورة[٢٥٠٩] "د" ف"د"[٢٥١٠] "ج" بالفعل و"ب" بالفعل فهو "ب" بالفعل و"ج" بالفعل فبعض "ب" بالفعل "ج" بالاطلاق العامّ وهو المطلوب.

الوجه الثاني: أنّه لو لا صدق[٢٥١١] قولنا بعض "ب" "ج" بالإطلاق العامّ اذا صدث كلّ "ج" أو بعضه "ب" ("ب") باحدي الجهات الخمس المذكورة لصدق نقيضه وهو قولنا لا شيء من "ب" "ج" دائما

٢٥٠٦ ر – بحسب الحقيقة و.

٢٥٠٧ ج، ر – وكذلك ما ذكرنا من النقوض لعدم انعكاس ما عداهما لكذب ما ذكرناه من المنع لا يتوجه عليها والموضوع بحسب الخارج.

٢٥٠٨ ل – على، صح هامش.

٢٥٠٩ ج – المذكورة.

٢٥١٠ ل – د ف د؛ ل: ذلك.

٢٥١١ ر – ~~صدق~~.

وينعكس الى قولنا لا شيء من "ج" "ب" دائما.لما عرفت أنّ السالبة الدّائمة ينعكس كنفسها وهو مناقض للأصل الجزئي إذا كان مطلقة عامّة أو احدي الوجوديتين لكونه نقيضا للجزء الايجابي منهما وأخصّ من نقيض هذا الجزء إن كان احدي الوقتيتين ضرورة أنّ نقيض الوقتية المطلقة السالبة الممكنة الوقتية ونقيض المنتشرة المطلقة السالبة الممكنة الدّائمة والسالبة الدّائمة اخصّ من كلّ واحدة منهما ومضاد للأصل الكلي بايّة جهة كانت موجّها من الجهات الخمس.

[ك ١٦٣٢] وإلى ما ذكرناه أشار بقوله "والّا لصدقت السالبة الدّائمة المنعكسة الي نقيض الاصل" أو "الى الاخصّ من نقيضه" ويحتمل أن يكون مراده بهذا القول أنّ نقيض العكس ينعكس الى نقيض الأصل إن كان الأصل جزئيا والى الاخصّ منه إن كان كلّيا ضرورة أنّ مضادّ القضية اخصّ من نقيضها أو أنّ نقيض العكس ينعكس الى نقيض الاصل ان كان الأصل مطلقا عامّا والى الاخصّ منه إن كان احدي الأربع الباقية ضرورة أنّ نقيض الأربع الباقية المفهوم المردّد بين نقيضي بسيطها وهو اعمّ مما ينعكس اليه السالبة الدّائمة التى هي نقيض العكس.

[ك ١٦٣٣] وأنت بالخيار في حمله على أيّ هذه الثلاثة شئت، وحمله على الثالث أولى. ولأنّ نقيض هذا العكس وهو السالبة الدّائمة الكلية ينتظم مع الأصل قياسا في الشكل الأوّل منتجا لسلب الشيء عن نفسه دائما سلبا كلّيا ان كان الأصل كليا وسلبا[٢٥١٢] جزئيا إن كان الأصل جزئيا وهو محال. وأمّا بيان عدم حفظها العموم في الكمّ اي الكلية فلانّه يحتمل أن يكون الموضوع فيها اخصّ من المحمول كالإنسان بالنسبة الى الحيوان في قولنا كلّ إنسان حيوان. واذا كان كذلك امتنع صدق العكس كليا لامتناع ثبوت الخاصّ لكلّ أفراد العام. وأمّا بيان عدم حفظها الجهة الزّائدة على الإطلاق العام فلأنّ كلّ واحد منها قد يصدق مع صدق العكس الموجهة بالضرورة تارة كقولنا: كلّ قمر منخسف بكلّ واحدة من هذه الجهات الخمس مع صدق قولنا بعض المنخسف بل كلّه قمر[٢٥١٣] بالضرورة ويصدق اخرى مع صدق[٢٥١٤] العكس الخالي عن جميع الضرورات اعنى بحسب الذات والوصف والوقت والدّوامين أعنى بحسب الذات والوصف فإنّ قولنا كلّ كاتب متنفس صادق بكلّ واحدة من هذه الجهات الخمس أمّا صدقه موجها بغير الضرورة الوقتية فظاهر وأمّا صدقه موجها بالوقتية فلوجوب

[٢٥١٢] ج – سلبا.

[٢٥١٣] ل – منخسف بكل واحدة من من هذه الجهات الخمس مع صدق قولنا بعض المنخسف بل كله قمر، صح هامش.

[٢٥١٤] ج – ~~الاصل~~.

حمل التنفس على كلّ واحدة من أفراد الكاتب وقت إطلاق [٩٠ب]التنفس بعد جنسه لا دائما بحسب الذات مع خلوّ عكس هذه القضية وهو قولنا بعض المتنفس كاتب عن كلّ واحد من الضرورات المذكورة والدّوامين المذكورين. واذا كان كذلك، لا يكون صدق شيء من هذه القضايا مستلزما لشيء من الضرورات والدّوامين.[٢٥١٥]

[ك ١٦٣٤] والقدر المشترك بين[٢٥١٦] الضرورة والإطلاق العامّ الخالي عن جميع الضرورات والدّوامين[٢٥١٧] ليس الّا الإطلاق العام.

[ك ١٦٣٥] وأمّا الضرورية والدّائمة والمشروطة العامة والعرفية العامّة كليّة كانت أو جزئية فينعكس كلّ واحدة منها موجبة جزئية موجهة بالحيني المطلق.

[ك ١٦٣٦] ولنبيّن ذلك أوّلا في العرفية العامة التى هي اعمّ هذه[٢٥١٨] القضايا الأربع، فنقول: اذا صدق كلّ "ج" أو بعضه "ب" مادام "ج" وجب أن يصدق بعض "ب" "ج" حين هو "ب" لوجهين:

أحدهما: أنّه لو لا صدق هذه الموجبة الجزئية الحينية لصدق نقيضها وهو قولنا لا شيء من "ب" "ج" مادام "ب" فانّه محال لوجهين:

أحدهما: أنه لو صدقت هذه السالبة العرفية لصارت كبرى لقياس صغراه أصل القضية منتج لقولنا لا شيء من "ج" "ج" مادام "ج" إن كان الأصل كليا ولقولنا بعض "ج" ليس "ج" مادام "ج" إن كان الأصل جزئيا وكلّ واحد منهما محال[٢٥١٩].

الثاني: أنّه لو صدقت هذه السالبة العرفية العامّة لانعكست الى قولنا لا شيء من "ج" "ب" مادام "ج" وكان معنا كلّ "ج" أو بعضه "ب" مادام "ج" وهو خلف.[٢٥٢٠]

الوجه الثاني: أنّه اذا صدق ما ذكرناه من القضية لا بدّ من وجود ذات معيّنة يجتمع فيها الوصفان أعنى وصف الموضوع ووصف المحمول فيكون "ب" وأنّها "ج" في بعض أوقات كونها "ب" فيصدق حينئذ بعض "ب" "ج" حين هو "ب" وهو المطلوب.

[٢٥١٥] ج – واذا كان كذلك لا يكون صدق شيء من هذه القضايا مستلزما لشيء من الضرورات والدوامين.

[٢٥١٦] ر – ~~الإطلاق~~.

[٢٥١٧] ر – والدواميين، صح هامش.

[٢٥١٨] ج – هذه.

[٢٥١٩] ر – محال، صح هامش.

[٢٥٢٠] ج: محال.

[ك ١٦٣٧] وإذا لزم هذا العكس للعرفية العامة لزم لزومه لسائرها أمّا لاستلزام كلّ واحدة منها للعرفية العامة أو لقيام ما ذكرنا من الوجهين في كلّ واحدة من القضايا الثلاث الباقية. وأمّا عدم حفظها الكلية فلعين ما مرّ من الاحتمال. وأمّا عدم لزوم الزّائد على الإطلاق الحيني[٢٥٢١] فلأنّ كلّ واحدة من هذه القضايا الأربع يصدق مع كلّ واحدة من القيود الزّائدة على الإطلاق الحيني[٢٥٢٢] في العكس تارة ويصدق بدونه اخرى. واذا كان كذلك، لا يستلزم صدق شيء منها شيئا من القيود الزائدة على الإطلاق والحيني. أمّا أنّه يصدق كلّ واحدة من هذه القضايا الأربع مع كلّ واحدة من القيود الزّائدة على الإطلاق والحيني[٢٥٢٣] في العكس فلانّه يصدق قولنا كلّ إنسان حيوان بكلّ واحدة من هذه الجهات مع صدق قولنا بعض الحيوان إنسان بالضرورة واذا صدق العكس الضروري صدق موجها بسائر القيود الزّائدة لكون الضرورة اخصّ من كلّ واحدة منها. وأمّا أنّه يصدق كلّ واحد من هذه القضايا الأربع بدون صدق شيء من هذه القيود الزّائدة في العكس فلانّه يصدق قولنا كلّ ضاحك بالفعل إنسان بكلّ واحدة من الجهات الأربع المذكورة مع خلوّ عكسه وهو قولنا بعض[٢٥٢٤] الإنسان ضاحك بالفعل حين هو إنسان عن كلّ واحد من القيود الزّائدة على الإطلاق الحيني.

[ك ١٦٣٨] وعند ذلك ظهر انّ صدق كلّ واحدة من هذه القضايا لا يستلزم الّا العكس الموجهة بالإطلاق الحيني.

[ك ١٦٣٩] اعلم أنّ الشيخ ذكر في الاشارات أنّ عكس الموجبة الضرورية ممكنة عامة واختاره صاحب البصائر[٢٥٢٥] ولزم من ذلك أن يكون عكس جميع الموجهات[٢٥٢٦] ممكنة عامّة.

[ك ١٦٤٠] أمّا في البسائط فظاهر لكون الضرورية اخصّ من كلّ واحدة منها وامتناع أن يكون عكس العام اخصّ من عكس الخاصّ.

[٢٥٢١] ج: والحقيقي.

[٢٥٢٢] ج: والحيني؛ ر – فلأن كل واحدة من هذه القضايا الاربع يصدق مع كلّ واحدة من القيود الزائدة على الإطلاق الحيني، صح هامش.

[٢٥٢٣] ج – أما انه يصدق كلّ واحدة من هذه القضايا الاربع مع كل واحدة من القيود الزائدة على الاطلاق والحيني.

[٢٥٢٤] ج – بعض.

[٢٥٢٥] انظر: الساوي، البصائر النصرية في علم المنطق، ص،.١٣٦

[٢٥٢٦] ل: الموجبات.

[ك ١٦٤١] وأمّا في المركبات فلانّها وإن كانت مباينة لكلّ واحدة منها لكن المستلزم للعكس في المركبات هو الجزء الايجابي فقط[٢٥٢٧] والضرورية اخصّ منه.

[ك ١٦٤٢] وذكر الامام في الملخص أنّ موضوع القضية الموجبة إن كان مأخوذا بحسب الحقيقة كان عكس الضرورية الموجبة ممكنة عامة. واذا كان كذلك، كان عكس سائر الموجبات أيضا ممكنة عامة[٢٥٢٨] لما ثبت أنّ عكس الأعمّ لا[٢٥٢٩] يجوز أن يكون أخص من عكس الأخص وإن كان مأخوذا بحسب الخارج ينعكس الموجبة الضرورية وسائرها من الفعليات مطلقة عامة والممكنات ممكنة عامّة.

[ك ١٦٤٣] واحتجوا على أنّ عكس الموجبة الضرورية[٢٥٣٠] ممكنة عامّة بأنّ عكسها في بعض المواد ضروري كقولنا بالضرورة كلّ إنسان حيوان وعكسه وهو بعض الحيوان إنسان أيضا موجه بالضرورة وفي بعضها ممكن خاصّ كقولنا بالضرورة[٢٥٣١] كلّ كاتب بالفعل إنسان وعكسه وهو بعض الإنسان كاتب بالفعل موجه بالإمكان الخاص والثبوت بالفعل الذي هو الإطلاق [٩١أ] العامّ غير شامل للمكن الخاصّ والضروري مع أنّ العكس يجب أن يكون شاملا لجملة صور صدق القضية. واذا كان كذلك كان عكسها ممكنا عامّا لكونه شاملا للضروري والممكن الخاصّ.

[ك ١٦٤٤] وجوابه أن نقول: لا نسلّم أنّ ثبوت بالفعل غير شامل لما ذكرتم من القضيتين. وانّما لا يكون شاملا لهما إن لو لم يكن العكس الموجه بالإمكان الخاصّ الصادق في صورة صدق القضية الثانية فعليا. وهو ممنوع فان العكس الموجه بالإمكان الخاص الصادق في صورة[٢٥٣٢] صدق القضية الثانية فعلي.

[ك ١٦٤٥] فلم قلتم بأنّه ليس كذلك. وإن ادّعيتم صدق[٢٥٣٣] العكس الموجه بالإمكان الخاصّ الخالي عن الفعل في شيء من صور صدق القضية الضرورية منعنا ذلك. وما البرهان عليه؟

[٢٥٢٧] ل: سقط.

[٢٥٢٨] ج، ل – عامة.

[٢٥٢٩] ل – لا.

[٢٥٣٠] ج – من الفعليات مطلقة عامة والممكنات ممكنة عامة واحتجوا على أن عكس الموجبة الضرورية.

[٢٥٣١] ج – بالضرورة.

[٢٥٣٢] ر: ضرورة.

[٢٥٣٣] ج – صدق.

[ك ١٦٤٦] والإمام إنما ذكر التفصيل المذكور لاعتقاده أنّ السالبة الدّائمة اذا كان موضوعها مأخوذ بحسب الحقيقة لا ينعكس كنفسها.

[ك ١٦٤٧] وأنت قد عرفت جواب ما ذكره في بيان ذلك. والدّليل الذي ذكروه لبيان انعكاس الموجبة الضرورية ممكنة عامّة لا مطلقة عامّة لو صحّ لانتظم أيضا وموضوع الموجبة الضرورية بحسب الخارج.

[ك ١٦٤٨] والإمام زين الدّين الكشّي ذهب الى أنّ جميع القضايا الموجبة الفعلية ينعكس مطلقة عامة. وبرهن على ذلك بالوجوه التى ذكرناها لكن ما برهن على نفي لزوم الزّائد على الإطلاق العام.

[ك ١٦٤٩] وإذا كان كذلك، كان ما ذكره غير منافٍ لما ذكرناه لانا نقول بلزوم[٢٥٣٤] الإطلاق العامّ مع شيء زائد عليه.

[ك ١٦٥٠] وأمّا المشروطة والعرفية الخاصّتان فينعكسان سواء كانتا كليتين، أو جزئيتين حينية مطلقة جزئية لا دائمة. ولنبين أوّلا في العرفية الخاصّة الكلية. فنقول اذا صدق كلّ "ج" "ب" مادام "ج" لا دائما يصدق بعض "ب" "ج" حين هو "ب" لا دائما لبراهين ثلاثة:

أحدها: أنّه لو لا صدق هذه الموجبة الجزئية الحينية حينئذ لصدق إمّا لا شيء من "ب" "ج" مادام "ب" أو كلّ "ب" هو "ج" فهو "ج" دائما لما عرفت في التناقض. أنّ احدي هاتين القضيتين لا يجامع القضية التى ادّعيناها لزومها حينئذ في الصدق والكذب وكلّ واحد منهما كاذب. أمّا الأوّل فلوجهين: أحدهما: أنّه لو صدق لانتظم مع[٢٥٣٥] أصل القضية[٢٥٣٦] قياسا هكذا كلّ "ج" "ب" مادام "ج" لا دائما ولا شيء من "ب" "ج" مادام "ب" وأنتج لا شيء من "ج" "ج" مادام "ج" وأنّه محال. الثاني: لو صدق لانعكس الى قولنا لا شيء من "ج" "ب" مادام "ج" وكان معنا كلّ "ج" "ب" مادام "ج" هذا خلف. وأمّا الثاني: فلانّه لو صدق قولنا كلّ "ب" هو "ج" فهو "ج" دائما لصدق بعض "ج" "ج" دائما لوجوه ثلاثة أحدها: أنّه لو لا صدق هذه الموجبة الجزئية الدّائمة حينئذ لصدق نقيضها وهو قولنا لا شيء من "ج" "ج" بالإطلاق العامّ[٢٥٣٧] فنجعله كبرى والقضية المفروضة الصّدق صغرى حتى ينتظم منهما قياس هكذا كلّ "ب" هو "ج" فهو "ج" دائما ولا شيء من "ج" "ج" بالإطلاق العامّ[٢٥٣٨] ينتج لا شيء من

[٢٥٣٤] ج: يلزم.

[٢٥٣٥] ر – ~~الاصل~~.

[٢٥٣٦] ل – القضية.

[٢٥٣٧] ج – العام.

[٢٥٣٨] ج – العام.

"ب" هو "ج" "ج" بالإطلاق العامّ وكان معنا كلّ "ب" هو "ج" فهو "ج" دائما فيلزم اجتماع صدق النقيضين وأنّه محال. الثاني: لو صدقت هذه الدّائمة لانعكست الى قولنا بعض "ج" فهو "ب" هو "ج". وانتظم هذا العكس معها قياسا هكذا بعض "ج" فهو "ب" هو "ج" وكلّ "ب" هو "ج" فهو "ج" دائما وأنتج بعض"ج" "ج" دائما الذي هو المطلوب حينئذ. الثالث: بالافتراض وذلك بأن نفرض شيئا معيّنا هو "ب" هو "ج" و"ج" دائما ضرورة اقتضاء صدقها اجتماع هذين الوصفين في شيء معيّن. واذا صدق على ذلك الشيء "ب" هو "ج" صدق عليه أنّه "ج" وكان صادقا عليه[٢٥٣٩] أنّه "ج" دائما فيصدق حينئذ بعض "ج" "ج" دائما وهو المطلوب. فثبت أنّه كلّما صدقت هذه الدّائمة الموجبة الكلية صدق قولنا بعض "ج" "ج" دائما وكلّما صدق قولنا بعض "ج" "ج" دائما كذب أصل القضية وهو قولنا كلّ "ج" "ب" مادام "ج" لا دائما لانّه لو صدق لصارت العرفية العامة التى يتضمنها أصل القضية كبرى لهذه الجزئية الدّائمة هكذا بعض "ج" "ج" دائما وكلّ "ج" "ب"[٢٥٤٠] مادام "ج" وأنتج بعض "ج" "ب" دائما وكان لا شيء من "ج" "ب" بالإطلاق العامّ لتضمن أصل القضية اياه. اذا ثبت صدق هاتين[٢٥٤١] الملازمتين انتظم منهما قياس هكذا كلما صدقت هذه الدّائمة الكلية صدق بعض بعض "ج" "ج" دائما وكلّما صدق بعض "ج" "ج" دائما كذب أصل القضية ينتج كلّما صدقت هذه الدّائمة كذب أصل القضية وينعكس بعكس النقيض الى قولنا كلّما صدق أصل القضية كذبت هذه الدّائمة. فظهر أنّ القضية [٩١ب] الثانية كاذبة على تقدير صدق الأصل.

البرهان الثاني: في بيان صدق العكس الذي ادّعيناه على تقدير صدق الأصل هو أنّه اذا صدق الأصل صدق مجموع قضيتين[٢٥٤٢]، احداهما قولنا بعض "ب"[٢٥٤٣] "ج" حين هو "ب" والثانية[٢٥٤٤] قولنا لا شيء من "ب" "ج" بالإطلاق العام وكلّما صدق مجموع هاتين القضيتين صدق العكس المدّعى حينئذ أمّا لزوم الحينية[٢٥٤٥] المذكورة لصدق الأصل فظاهر لاستلزام صدق الأصل صدق العرفية العامّة

[٢٥٣٩] ر – عليه، صح هامش.

[٢٥٤٠] ج >< ب ج.

[٢٥٤١] ر – القضيتين.

[٢٥٤٢] ج – قضيتين.

[٢٥٤٣] ل – ب.

[٢٥٤٤] ر، ل: الثاني.

[٢٥٤٥] ج: الحقيقية.

المستلزم لصدق الحينية المذكورة لما مرّ من البرهان. المقتضي لانعكاس العرفية العامّة حينيّة مطلقة. وأمّا لزوم السالبة الكلية المذكورة اياه فلانّه يصدق حينئذ اعنى على تقدير صدق الأصل لا شيء من "ج" "ج" بالإطلاق العامّ لتضمن أصل[٢٥٤٦] القضية قياسا في الشكل الثاني[٢٥٤٧] صغراه الجزء السلبي منه وهو قولنا لا شيء من "ج" "ب" بالإطلاق العام وكبراه الجزء الايجابي منه وهو قولنا كلّ "ج" "ب" مادام "ج" منتجا لقولنا لا شيء من "ج" "ج" بالإطلاق العامّ ولا شكّ في صدق قولنا لا شيء من "لاج" "ج" بالإطلاق العامّ فيجعل هاتين السالبتين الكليتين الموجهتين بالإطلاق العامّ كبرى والمنفصلة القائلة بأنّ كلّ "ب" إمّا "ج" بالإطلاق العامّ وإمّا ليس "ج" بالإطلاق العامّ صغرى حتى ينتظم من هذه المقدّمات الثلاث قياس مقسّم منتج لقولنا لا شيء من "ب" "ج" بالإطلاق العامّ وأمّا استلزام صدق مجموع هاتين القضيتين لصدق ما ادّعيناه من العكس. فظاهر لأنّ الجيم اذا كان مسلوبا عن كلّ أفراد الباء بالإطلاق العامّ كان مسلوبا عن البعض الذي هو "ج" حين هو[٢٥٤٨] "ب" فيصدق حينئذ بعض "ب" "ج" حين هو "ب" لا دائما الذي هو المطلوب.

البرهان الثالث: في بيان لزوم صدق العكس المدّعى على تقدير صدق[٢٥٤٩] الأصل وهو أن يقول لو لم يصدق ما ادّعيناه من العكس حينئذ[٢٥٥٠] لصدق إمّا لا شيء من "ب" "ج" مادام "ب" أو بعض "ب" "ج" دائما وكلّ واحد منهما محال. أمّا الملازمة فلانّه حينئذ إن لم يكن شيء من "ب" "ج" في شيء[٢٥٥١] من أوقات وصف الباء صدق الأمر الأوّل وهو قولنا لا شيء من "ب" "ج" مادام "ب" وإن كان شيء من "ب" "ج" في بعض أوقات وصف الباء صدق الثاني وهو قولنا بعض "ب" "ج" دائما لكذب الحينية مع قيد اللادوام حينئذ وهي قولنا بعض "ب" "ج" حين هو "ب" لا دائما فصدق الحينية وهي قولنا[٢٥٥٢] بعض "ب" "ج" حين هو "ب" فيكون كذبها بكذب قيد اللادوام فيصدق الدّوام. واذا كان كذلك يصدق بعض "ب" "ج" دائما وأمّا أنّ كلّ واحد منهما محال. فلانّ استحالة

[٢٥٤٦] ج – أصل.

[٢٥٤٧] ج: الثاني.

[٢٥٤٨] ر – ج.

[٢٥٤٩] ر – ~~العكس~~.

[٢٥٥٠] ل – حينئذ.

[٢٥٥١] ج – في شيء.

[٢٥٥٢] ر – قولنا، صح هامش.

صدق الأوّل ظاهر لصدق قولنا حينئذ كلّ "ج" "ب" مادام "ج" وانعكاسه الى قولنا بعض "ب" "ج" حين هو "ب" المناقض اياه. وأمّا استحالة صدق الأمر الثاني فلوجوه ثلاثة أحدها: أنّه لو صدق قولنا بعض "ب" "ج" دائما[٢٥٥٣] لصدق قولنا بعض "ج" "ج" دائما لانا نفرض ذلك البعض "د" فهو "ج" دائما وكلّ ما هو "ج" دائما فهو "ج" بالإطلاق العام ف"د" "ج" بالإطلاق العامّ وإنّه "ج" دائما فيصدق بعض "ج" "ج" دائما[٢٥٥٤] وصدق بعض "ج" "ج" دائما محال على ما مرّ في البرهان الأوّل، الثاني: لو صدق قولنا بعض "ب" "ج" دائما لصار صغرى لأصل القضية وانتظم قياسا من الصغرى الدّائمة والكبرى العرفية الخاصّة في الشكل الأوّل ويلزم منه صدق مقدمتي هذا القياس وانّه محال. والّا لأنتج قولنا بعض "ب" هو "ب" دائما وليس "ب" بالاطلاق العامّ وإنّه محال الثالث: لو صدق قولنا بعض "ب" "ج" دائما وقد صدق حينئذ لا شيء من "ج" "ج" بالإطلاق العامّ. لما عرفت من تضمن أصل القضية قياسا منتجا اياه فيلزم صدق مجموع هاتين القضيتين حينئذ وصدقهما محال في نفس الأمر لأنّهما لو صدقتا يفرض موضوع الموجبة[٢٥٥٥] الجزئية شيئا معيّنا وليكن هو "د" فحينئذ يصدق كلّ "د" "ج" دائما ويصير صغرى للمقدّمة الاخرى وهي قولنا لا شيء من "ج" "ج" بالإطلاق العامّ وأنتج قولنا لا شيء من "د" "ج" بالإطلاق العامّ من الشكل الأوّل ولا شيء من "د" "ج" دائما من الشكل الثاني وقد كان معنا كلّ "د" "ج" دائما فيلزم اجتماع صدق الشيء مع الاخصّ من نقيضه، وإنّه محال.

[ك ١٦٥١] وإذا ثبت انعكاس الموجبة الكلية العرفية الخاصّة الى ما ذكرنا من الحينية المقيّدة باللادوام لزم انعكاس الموجبة الكلية[٢٥٥٦] المشروطة الخاصّة اليها امّا لاستلزام صدق المشروطة الخاصّة صدق العرفية الخاصّة وانتظامه مع استلزام[٢٥٥٧] العرفية الخاصّة للحينية المقيّدة باللادوام قياسا منتجا لاستلزام المشروطة الخاصّة للحينية المقيّدة باللادوام.

[٢٥٥٣] ل – اياه وأما استحالة صدق الأمر الثاني فلوجوه ثلاثة أحدها أنه لو صدق قولنا بعض ب ج دائما.

[٢٥٥٤] ر – دائما.

[٢٥٥٥] ر – ~~الموجبة~~.

[٢٥٥٦] ج – العرفية الخاصة الى ما ذكرناه من الحينية المقيدة باللادوام لزم انعكاس الموجبة الكلية.

[٢٥٥٧] ج – استلزام.

[ك ١٦٥٢] وأمّا لقيام البراهين الثلاثة المذكورة في المشروطة الخاصّة[٢٥٥٨] هذا كلّه اذا كانت هاتان القضيتان كليتين [٩٢أ] أمّا اذا[٢٥٥٩] كانتا جزئيتين فلا يتأتي البراهين المذكورة[٢٥٦٠] فيهما.

[ك ١٦٥٣] أمّا الاوّل: فلعدم انتظام القياس من قولنا بعض "ج" "ج" دائما مع الكبرى العرفية العامّة التى يتضمنها أصل القضية وهي كبرى حينئذ لكون تلك العرفية جزئية حينئذ[٢٥٦١].

[ك ١٦٥٤] وأمّا الثاني: فلأنّ القياس المنتظم من جزئي الاصل المنتج لقولنا لا شيء من "ج" "ج" بالإطلاق العام[٢٥٦٢] لا يتأتي حينئذ لكون كل واحد من جزئي الأصل جزئيا حينئذ[٢٥٦٣].

[ك ١٦٥٥] وأمّا الثالث: فلافتقار الوجه الأوّل[٢٥٦٤] المذكور[٢٥٦٥] لبيان نفي الأمر الثاني إلى نفي قولنا بعض "ج" "ج" دائما المفتقر الى كون الأصل كليا لما مرّ.

[ك ١٦٥٦] وافتقار الوجه الثاني إلى القياس من الصغرى الدّائمة والكبرى العرفية الخاصّة الكلية التى هي جزء من الأصل وذلك لا يتأتي الّا اذا كان الأصل كليا.

[ك ١٦٥٧] وافتقار الوجه الثالث الى صدق[٢٥٦٦] قولنا لا شيء من "ج" "ج" بالإطلاق العامّ الذي لا يمكن إثباته الّا بالأصل الكلي لما مرّ بل لا بدّ من الافتراض، وذلك بأن يقول والأصل العرفية الخاصّة اذا صدق بعض "ج" "ب" مادام "ج" لا دائما يصدق بعض "ب" "ج" حين هو[٢٥٦٧] "ب" لا دائما لانا نفرضذلك[٢٥٦٨] البعض الذي هو "ج" و"ب" مادام "ج" لا دائما "د"[٢٥٦٩] فيصدق حينئذ كلّ "د"

[٢٥٥٨] ج – هكذا؛ ر – ~~للحينية المقيدة باللادوام وأما لقيام البرهان الثلثة المذكورة في المشروطة الخاصة~~.

[٢٥٥٩] ر – اذا، صح هامش.

[٢٥٦٠] ج: البرهان المذكور.

[٢٥٦١] ل – حينئذ.

[٢٥٦٢] ر – العام، صح هامش.

[٢٥٦٣] ج – لكون كل واحد من جزئي الاصل جزئيا حينئذ.

[٢٥٦٤] ج – الاول.

[٢٥٦٥] ج – ~~الى~~.

[٢٥٦٦] ج – صدق.

[٢٥٦٧] ر – ~~هو~~.

[٢٥٦٨] ر – ذلك.

[٢٥٦٩] ل – د.

"ب" في جميع أوقات إتّصافه[٢٥٧٠] ب"ج" وكلّ ما كان "ب" في جميع أوقات إتّصافه[٢٥٧١] ب"ج" كان "ج" في بعض أوقات إتّصافه ب"ب" ف"د" "ج" في بعض أوقات إتّصافه ب"ب".

[ك ١٦٥٨] ولا يجوز أن يكون شيء من أفراد "د" "ج"[٢٥٧٢] دائما وإلّا لكان شيء منها "ج" دائما. ولو كان كذلك، لكان "ب" دائما لدوام البائية لكلّ أفراد "د"[٢٥٧٣] بدوام الجيمية وقد كان الصّادق كلّ "د" "ب" مادام "ج" لا دائما هذا خلف. وحينئذ يصدق كلّ "د" "ج" في بعض أوقات إتّصافه بالباء لا دائما فنجعله كبرى لقولنا بعض "ب" "د" بالإطلاق العامّ اللازم من الافتراض حتى ينتج بعض "ب" "ج" حين هو "ب" لا دائما الذي هو المطلوب حينئذ.

[ك ١٦٥٩] وإذا ظهر لزوم هذا العكس للعرفية الخاصّة الموجبة الجزئية فكذلك لزومه للمشروطة الخاصّة الموجبة الجزئية لما عرفت غير مرّة.

[ك ١٦٦٠] وأمّا الممكنتان وذهب المصنف إلى أنّ شيئا منها لا ينعكس[٢٥٧٤] بعين ما ذكرناه في أنّ[٢٥٧٥] السالبة الضرورية الخارجية الموضوع لا ينعكس لأنّه يجوز أن يكون وصف واحد ممكنا لنوعين متباينين بكلّ واحد من الإمكانين أعنى العامّ والخاصّ. وقد ثبت لأحدهما بالفعل دون الثاني فيصدق أنّ كلّ ما له النوع الثاني بالفعل فله تلك[٢٥٧٦] الصفة بالإمكان العام والخاصّ ولا يصدق في عكسه بعض ما له تلك الصّفة بالفعل فله النوع[٢٥٧٧] الثاني بجهة ما من الجهات لصدق قولنا لا شيء مما له تلك الصفة بالفعل بالنوع الثاني بالضرورة لأن كل ما له تلك الصفة بالفعل فهو النوع الأول ولا شيء من النوع الأول بالنوع الثاني بالضرورة[٢٥٧٨] أنتج هذا القياس لا شيء مما له تلك الصفة بالفعل بالنوع الثاني بالضرورة.

[٢٥٧٠] ل: الصادقة.

[٢٥٧١] ل: الصادقة.

[٢٥٧٢] ج – ج.

[٢٥٧٣] ج – لكل أفراد د.

[٢٥٧٤] ج: غير منعكس.

[٢٥٧٥] ر: فجاز.

[٢٥٧٦] ر + تلك.

[٢٥٧٧] ر + النوع.

[٢٥٧٨] ج – لان كل ما له تلك الصفة بالفعل فهو النوع الأول ولا شيء من النوع الأول بالنوع الثاني بالضرورة؛ ل – ~~لأن كل ما له تلك الصفة بالفعل فهو النوع الاول~~.

[ك ١٦٦١] ومثاله من المواد أن نقول: لا شكّ أنّ الدّخول في البيت المعيّن في الوقت المعيّن ممكن بكلّ واحد من الإمكانين للإنسان والفرس. فاذا فرضنا أنّ الدّخول في ذلك البيت في[٢٥٧٩] الوقت المعيّن حصل بالفعل للإنسان دون الفرس أي الدّاخل في ذلك الوقت البيت المعيّن منحصر في الإنسان فحينئذ يصدق كلّ واحد من أفراد الفرس داخل في البيت المعيّن في الوقت المعيّن[٢٥٨٠] بكلّ واحد من الإمكانين ولا يصدق في عكسه بعض الدّاخل في البيت المعيّن في الوقت المعيّن بالفعل فهو فرس بشيء من الجهات ضرورة صدق قولنا لا شيء من الدّاخل في البيت المعيّن في الوقت المعيّن بالفعل[٢٥٨١] بفرس بالضرورة لصدق قولنا كلّ داخل فيه في ذلك الوقت بالفعل إنسان ولا شيء من الإنسان بفرس بالضرورة. وإنتاجهما ما ذكرناه من السالبة الكلية الضرورية.

[ك ١٦٦٢] وعند ذلك ظهر[٢٥٨٢]: أنّ القول بانعكاس[٢٥٨٣] الموجبة الممكنة مع القول بانعكاس السالبة الضرورية مما[٢٥٨٤] يتلازمان. لانّه اذا ثبت أحدهما تمّ البرهان على الآخر لكون كلّ واحدة منهما نقيض عكس الاخرى وانعكاسها الى ما يناقض الاخرى. واذا كان كذلك، كان الدّليل على أحدهما بعينه دليلا على الاخر. والقدح في أحدهما قدحا بعينه في الاخر.

[ك ١٦٦٣] وأمّا القسم الاخر وهو أن يكون القضايا موجبة وموضوعاتها مأخوذة بحسب الحقيقة فنقول: تلك[٢٥٨٥] القضايا إمّا أن يكون فعلية أو غير فعلية. فان كانت فعلية فإما أن يكون كلية أو جزئية فان كانت جزئية فحكم عكسها ما ذكرناه في الموجبات الجزئية الفعلية الخارجية من غير فرق. وإن كانت كلية ينعكس جميعها موجبة جزئية ضرورية.

[ك ١٦٦٤] ولنبيّن ذلك في المطلقة العامّة التى هي اعمّ الفعليات ليلزم منه انعكاس البواقي اليها[٩٢ب].فنقول: اذا صدق كلّ "ج" "ب" بالإطلاق العامّ وجب أن يصدق بعض "ب" "ج"

[٢٥٧٩] ج – البيت في، صح هامش.

[٢٥٨٠] ل – ~~في الوقت المعين~~.

[٢٥٨١] ج – فهو فرس بشيء من الجهات ضرورة صدق قولنا لا شيء من الداخل في البيت المعين في الوقت المعين بالفعل.

[٢٥٨٢] ر – ظهر، صح هامش.

[٢٥٨٣] ر – ~~موجهة~~.

[٢٥٨٤] ج + لا.

[٢٥٨٥] ج – تلك.

بالضرورة المطلقة[2586] والّا لصدق نقيضه وهو قولنا لا شيء من "ب" "ج" بالإمكان العام وهو محال لوجهين:

أحدهما: هو[2587] أنّه لو صدق لا شيء من "ب" "ج" بالإمكان العام لانعكس الى قولنا بعض "ج" ليس "ب" دائما لما مرّ من البرهان. وقد كان معنًا كلّ "ج" "ب" بالإطلاق العامّ صادقا وهو محال.

الثاني: أنّه[2588] اذا صدق كلّ "ج" "ب" بالإطلاق العام صدق كلّ "ج" بالضرورة فهو "ب" بالإطلاق العامّ[2589]، لانتظامه مع قولنا كلّ "ج" بالضرورة فهو "ج" بالإطلاق العام قياسا منتجا لما ذكرناه من القضية، واذا كانت هذه القضية صادقة حينئذ فلو صدق أيضا قولنا لا شيء من "ب" "ج" بالإمكان العامّ لانتظم منهما قياس في الشكل الأوّل هكذا كلّ "ج" بالضرورة فهو "ب" بالفعل ولا شيء من "ب" بالفعل "ج" بالإمكان العام. وأنتج لا شيء مما هو "ج" بالضرورة "بج" بالإمكان العام وإنّه محال.

[ك ١٦٦٥] وإذا انعكست المطلقة العامة الكلية الى ما ذكرناه من القضية الضرورية لزم انعكاس البواقي اليها لما عرفت من وجوب استلزام الخاص لما يستلزمه العام.

[ك ١٦٦٦] لا يقال: لا نسلّم لزوم هذه القضية الضرورية وهي قولنا بعض "ب" "ج" بالضرورة لما ذكرتموه من الأصل، بل هي واجبة الثبوت في نفس الأمر، انما كان موضوع القضية مأخوذا بحسب الحقيقة لأنّ الموصوف لهما بالضرورة أو بالباء بالفعل وبالجيم بالضرورة بحيث[2590] اذا دخل في الوجود صدق عليه الباء بالفعل والجيم بالضرورة. واذا كان كذلك، فبعض ما لو وجد كان "ب" بالفعل فهو بحيث لو وجد كان "ج" بالضرورة[2591]. واذا كان هذه القضية واجبة الصدق على تقديري صدق أصل القضية وكذبها لم يكن عكسا لها لأنّ العكس واجب اللزوم عن الأصل وليست هذه القضية واجبة اللزوم عن الأصل لصدقها بدونه، لانا نقول إما أن هذه القضية لازمة للأصل فلما بينا من الوجهين. واذا كان كذلك، كانت عكسا له لانا لا نعنى بالعكس الّا ملازمة العكس للاصل، وإمّا

[2586] ج – المطلقة.
[2587] ج، ل – هو.
[2588] ج – أنه.
[2589] ج – بالاطلاق العام.
[2590] ج – بحيث.
[2591] ج – واذا كان كذلك فبعض ما لو وجد كان ب بالفعل فهو بحيث لو وجد كان ج بالضرورة.

صدقها على تقدير عدم صدق الأصل فلا يتأتى لزومها اياه لجواز أن يكون التالي في المتصلة اعمّ من المقدّم حتى يصدق على تقديري صدق المقدم وكذبه.

[ك ١٦٦٧] قال بعض فضلاء الزّمان معترضا على المصنف لو انعكست السوالب السبع الكلية المذكورة الى ما ذكرتم من السالبة الدائمة الجزئية لانعكست الموجبتان الكلية الفعلية موجبة جزئية ضرورية لما بينتم. ولو كان كذلك، لزم أن لا يصدق السالبة الكلية المشروطة الخاصة والعرفية الخاصة في شيء من المواد أصلا لان احداهما لو صدقت في شيء من المواد مع صدق ما ذكرتم من المقدمتين لزم اجتماع النقيضين لأنّه لو صدق قولنا لا شيء من "ج" "ب" مادام "ج" لا دائما مع صدق المقدمتين المذكورتين صدق لا شيء من "ج" "ب" مادام "ج" كلّ "ج" "ب" بالإطلاق العامّ والأوّل ينعكس الى قولنا لا شيء من "ب" "ج" مادام "ب" والثاني الى قولنا بعض "ب" "ج" بالضرورة. فصدق حينئذ قولنا لا شيء من "ب" "ج" مادام "ب"[٢٥٩٢] وبعض "ب" "ج" بالضرورة وصدقهما مستلزم لاجتماع صدق النقيضين لاستلزام صدق[٢٥٩٣] أحد النقيضين مع الاخص من النقيض الاخر صدق النقيضين معا، واجتماع صدق النقيضين في نفس الأمر محال.

[ك ١٦٦٨] فينبغي المجموع الذي هو ملزوم صدق هذا الاجتماع لكن السالبة الكلية العرفية الخاصّة والمشروطة الخاصّة كلّ واحدة منهما صادقة في بعض المواد ضرورة صدق قولنا بالضرورة[٢٥٩٤] لا شيء من الكاتب بساكن الاصابع لا دائما بل مادام كاتبا. فتعين كذب احدي ما ذكرتم من المقدمتين ويلزم من كذبها كذب الاخرى لاستلزام صدق كل منهما صدق الاخرى.

[ك ١٦٦٩] فبطل ما ذكرتموه من انعكاس السوالب السبع الكلية سالبة جزئية دائمة وانعكاس الموجبات الفعلية الكلية موجبة جزئية[٢٥٩٥] ضرورية.

[ك ١٦٧٠] وجوابه أن نقول: لا نسلّم صدق شيء من سالبة الكلية العرفية الخاصة والسالبة الكلية المشروطة الخاصّة في شيء من المواد.

[٢٥٩٢] ل – ~~والثاني الى قولنا~~.

[٢٥٩٣] ر – صدق، صح هامش.

[٢٥٩٤] ل – بالضرورة.

[٢٥٩٥] ل – الجزئية.

[ك ١٦٧١] وذلك لانا انما[2596] حكمنا بانعكاس السوالب السبع الكلية المذكورة الى ما ذكرنا من السالبة الجزئية الدّائمة وانعكاس الموجبات الكلية الفعلية الى[2597] الموجبة الجزئية[2598] الضرورية بناءً على أنّ موضوع القضايا مأخوذا بحسب الحقيقة بدون اشتراط أن يكون أفراد ما صدق عليه العنوان بالفعل ممكنة الوجود بل اعمّ من ذلك حتى يدخل فيها الأفراد الواقعة والممكنة الوقوع والممتنعة الوقوع .

[ك ١٦٧٢] وإذا كان كذلك، فلا جرم لا[2599] يصدق قضية كلّية موجبة كانت أو سالبة موجهة كانت أو غير موجهة في شيء من المواد [٩٣أ] أمّا اذا كانت سالبة فلانّ الموصوف بالعنوان بالفعل وبالمحمول المقيّد بجهة يناقض جهة تلك السالبة بحالة لو وجد لصدق عليه العنوان بالفعل والمحمول المقيّد بتلك الجهة وذلك يستلزم صدق نقيض تلك السالبة مثلا: اذا قلنا[2600] لا شيء من "ج" "ب" بالضرورة بهذا الاعتبار فيقال: في كذبها ليست هذه السالبة الكلية الموجهة بالضرورة صادقة لأنّ الموصوف بالجيم بالفعل وبالباء[2601] بالإمكان العام بحالة لو وجد لصدق عليه انّه "ج" بالفعل و"ب" بالإمكان العام. واذا كان كذلك، فيصدق قولنا بعض ما لو وجد كان "ج" بالفعل[2602] فهو بحيث لو وجد كان "ب" بالإمكان العام وذلك يناقض قولنا لا شيء مما لو وجد كان "ج" بالفعل فهو بحيث لو وجد كان "ب" بالضرورة.

[ك ١٦٧٣] وأنّ شيئا ركّبنا قياسا في الشكل الثالث هكذا كلّ ما لو وجد كان "ج" بالفعل و"ب" بالإمكان العام فهو بحيث لو وجد كان "ج" بالفعل وكلّ ما لو وجد كان "ج" بالفعل و"ب" بالإمكان العام فهو بحيث لو وجد[2603] كان "ب" بالإمكان العام، لينتج بعض ما لو وجد كان "ج" بالفعل فهو بحيث لو وجد كان "ب" بالامكان العام. ولا يمكن منع[2604] موضوع هذا شأنه لأنّ المجموع المركب

[2596] ج: اذا.

[2597] ج – الى.

[2598] ج – الجزئية.

[2599] ج، ل – لا.

[2600] ج: صدق.

[2601] ج – بالباء، صح هامش.

[2602] ج – و ب بالامكان العام واذا كان كذلك فيصدق قولنا بعض ما لو كان ج بالفعل.

[2603] ج – كان ج بالفعل وكل ما لو وجد كان كان ج بالفعل وب بالامكان العام فهو بحيث لو وجد.

[2604] ج – منع، صح هامش.

مما ذكرنا من المفهومين. وإن قدّرنا أنّه ممتنع الوجود في الخارج لكنه بحالة لو وجد صدق عليه كلّ واحد من ذينك المفهومين[٢٦٠٥].

[ك ١٦٧٤] ونقول: في بيان كذب السالبة الكلية المشروطة الخاصة التى ادعى أنها صادقة كلّ ما هو كاتب وساكن الأصابع بالضرورة وإن كان ممتنع الوجود فهو بحالة لو وجد كان كاتبا وكلّ ما هو كاتب وساكن الأصابع بالضرورة فهو بحالة لو وجد كان ساكن الأصابع بالضرورة ينتج بعض ما لو وجد كان كاتبا فهو بحيث لو وجد كان ساكن الأصابع بالضرورة. وذلك يستلزم كذب[٢٦٠٦] قوله لا شيء من الكاتب ساكن الأصابع بالضرورة مادام كاتبا لا دائما بهذا الاعتبار.

[ك ١٦٧٥] وأمّا إذا كانت موجبة فلأنّ الموصوف بالعنوان بالفعل وبنقيض المحمول المقيد[٢٦٠٧] بجهة يناقض جهة تلك الموجبة بحالة لو وجد لصدق عليه العنوان بالفعل[٢٦٠٨] ونقيض المحمول المقيّد[٢٦٠٩] بتلك الجهة. وذلك يستلزم صدق قولنا بعض ما لو وجد صدق عليه العنوان بالفعل فهو بحالة لو وجد لصدق عليه نقيض المحمول المقيد بتلك الجهة وذلك مستلزم لصدق نقيض تلك الموجبة لما عرفت أنّ الموجبة المعدولة المحمول أخص من السالبة المحصلة الموضوع[٢٦١٠] مثلا: إذا قلنا كلّ "ج" "ب" بالضرورة بهذا الاعتبار فيقال: في كذبه ليس كذلك لأنّ كلما لو وجد كان "ج" بالفعل وليس "ب" بالإمكان فهو بحيث لو وجد كان "ج" بالفعل وكلّ ما لو وجد كان "ج" بالفعل وليس "ب" بالإمكان العام فهو بحيث لو وجد كان ليس "ب"[٢٦١١] بالإمكان العام ينتج بعض ما لو وجد كان "ج" بالفعل فهو بحيث لو وجد كان ليس "ب" بالإمكان العام وذلك يستلزم صدق قولنا بعض "ج" ليس "ب" بالإمكان العام الذي هو نقيض تلك الموجبة الكلية الضرورية[٢٦١٢] ولا يمكن

[٢٦٠٥] ل: المقدمتين.

[٢٦٠٦] ر – ~~قولنا~~.

[٢٦٠٧] ر – ~~تلك الجهة~~.

[٢٦٠٨] ج – بنقيض المحمول المقيد بجهة يناقض جهة تلك الموجبة بحالة لو وجد لصدق عليه العنوان بالفعل.

[٢٦٠٩] ل – بجهة يناقض جهة تلك الموجبة بحالة لو وجد لصدق عليه العنوان بالفعل ونقيض المحمول المقيد، صح هامش.

[٢٦١٠] ل – ~~الموضوع~~؛ ل: المحمول.

[٢٦١١] ج – ب.

[٢٦١٢] ج – منع.

منع وجود مفهوم[٢٦١٣] شأنه ضرورة أن المفهوم المركب من الجيم بالفعل والّاباء بالإمكان العام بهذه الحالة.

[ك ١٦٧٦] وإذا كان كذلك، بطل[٢٦١٤] ما ذكره هذا الفاضل على المصنّف نعم لو شرط في أحد الموضوع بحسب الحقيقة أن يكون صدق العنوان على الأفراد الممكنة الوجود لا يمكننا منع صدق القضية الكلية لكن لا يتوجه ما ذكره هذا الفاضل على المصنف لأنّ المصنف انما قال: بانعكاس السوالب الكلية السبع المذكورة الى السالبة الجزئية الدّائمة على أن يكون الموضوع في الحقيقة غير مشروط بالأفراد الممكنة حتى لو شرط في الموضوع أن يكون الصادق عليه العنوان الأفراد الممكنة لا نقول بانعكاس تلك السوالب بل يكون حكمها حكم السوالب التى موضوعاتها مأخوذة بحسب الخارج أي لا ينعكس تلك السوالب لما ذكروه[٢٦١٥] من النقوض وما ذكره[٢٦١٦] من البرهان يكون صغرى القياس المنعقد فيه ممنوعة على الوجه الذي عرفته في الخارجيات.[٢٦١٧]

[ك ١٦٧٧] إذا عرفت ذلك، فنقول: كلّ واحدة من المشروطة الخاصة والعرفية الخاصة: اذا كانت موجبة كلية موضوعها بحسب الحقيقة، يلزمها أيضا[٢٦١٨] مع ما ذكرناه من الموجبة الجزئية الضرورية الحينية واللّادائمة التى بيّنا لزومها لكلّ واحدة منهما. اذا كانت خارجية بالبراهين المذكورة في الخارجية[٢٦١٩] وكلّ واحدة من الضرورية والدّائمة. والمشروطة العامة والعرفية العامة اذا كانت موجبة كلية وموضوعها مأخوذ بحسب الحقيقة يلزمها أيضا[٢٦٢٠] مع ما ذكرناه من الموجبة الجزئية الضرورية

[٢٦١٣] ل + هذا.

[٢٦١٤] ل – بطل.

[٢٦١٥] ج: ذكره.

[٢٦١٦] ج: ذكروه.

[٢٦١٧] ج + حينئذ أيضا المشروطة الخاصة الموجبتين الكليتين يلزم كل واحدة منهما.

[٢٦١٨] ج – اذا عرفت ذلك فنقول كل واحدة من المشروطة الخاصة والعرفية الخاصة اذا كانت موجبة كلية وموضوعها بحسب الحقيقة يلزمها ايضا.

[٢٦١٩] ج + والمشروطة العامة والعرفية العامة الموجبتين الكليتين يلزم كل واحدة منهما.

[٢٦٢٠] ج – وكل واحدة من الضرورية والدائمة والمشروطة العامة والعرفية العامة اذا كانت موجبة كلية وموضوعها مأخوذ بحسب الحقيقة يلزمها أيضا.

اللادائمة[٢٦٢١] الحينية التى بينا لزومها لكلّ واحدة منهما. اذا كانت خارجية بالبراهين المذكورة[٢٦٢٢] هناك.

[ك ١٦٧٨] وأمّا الممكنة العامّة والممكنة الخاصّة الموجبات كليتين كانتا [٩٣ب] أو جزئيتين ففي انعكاسهما التوقف المذكور في عكس السالبة الضرورية الكلية لما عرفت أنّ انعكاس السالبة الضرورية سالبة ضرورية وانعكاس الممكنتين ممكنة عامة مما يتلازمان. واذا كان كذلك، كان التوقف بأحدهما مستلزما لوجوب التوقف في الاخر.

[ك ١٦٧٩] ثم قال: واعلم أنّ هذه الأحكام التى ذكرناها في العكس وإن كانت يخالف قول المتأخرين من المنطقيين[٢٦٢٣] فلعلّها لا يخالف قول القدماء منهم مخالفة كثيرة[٢٦٢٤] حتى لو اكتفينا في كون الشيء موضوعا في الذكر[٢٦٢٥] صدقه على الذات بالإمكان العام كما هو رأى الشيخ الفارابي ولا يعتبر ثبوته للذات بالفعل الذي هو رأي الشيخ لزم انعكاس السالبة الكلية الضرورية سالبة كلّية ضرورية وانعكاس الموجبات الممكنة عامة كانت أو خاصّة ممكنة عامّة ولم يزد عكس الموجبات الفعلية على الإمكان العام وكان القياس المنعقد في الشكل الأوّل وصغراه احدي الممكنتين منتجا على ما لا يخفى عليك جميع ذلك بعد اختيارك بما سلف واعتبارك القضايا على هذا الاصطلاح.

[ك ١٦٨٠] أقول: وجميع ذلك ظاهر إلّا قوله "ولم يزد عكس الموجبات الفعلية على الإمكان العامّ" فاعلم أنّه إمّا[٢٦٢٦] لم يزد عكسها على الإمكان العامّ حينئذ لأنّ السالبة الدائمة[٢٦٢٧] إذا أخذ موضوعها بحسب الإمكان لا ينعكس الى سالبة دائمة موضوعها مأخوذ بحسب الإمكان[٢٦٢٨] لانا اذا قلنا: لا

[٢٦٢١] ج، ر – اللادائمة، صح هامش ر.

[٢٦٢٢] ر + في الخارجية و كل واحد من الضرورية والدائمة والمشروطة العامة والعرفية العامة اذا كانت موجبة كلية وموضوعها مأخوذ بحسب الحقيقة يلزمها أيضا ما ذكرناه من الموجبة الجزئية الضرورية الحينية التى بينا لزومها لكل واحدة منها اذا كانت خارجية بالبراهين المذكورة.

[٢٦٢٣] ج:المنطقيين المتأخيرين.

[٢٦٢٤] ل: شديدة.

[٢٦٢٥] ج – الذكر.

[٢٦٢٦] ج: انما.

[٢٦٢٧] ج، ر، ل – الدائمة، صح هامش ل.

[٢٦٢٨] ج – لا ينعكس الى سالبة دائمة موضوعها مأخوذ بحسب الإمكان.

شيء من "ج" بالإمكان العامّ[٢٦٢٩] "ب"[٢٦٣٠] دائما وجب أن يصدق لا شيء من "ب" بالإمكان العام "ج" دائما والّا لصدق بعض "ب" بالإمكان العامّ "ج" بالفعل. فاذا جعلناه صغرى للسالبة الدّائمة التى هي الأصل أنتج بعض ما هو "ب" بالإمكان العام ليس "ب" دائما وذلك ليس بخلف. واذا كان كذلك، لا يمكن بيان انعكاس الموجبات الفعلية الى الفعلية بانعكاس نقيض العكس الى المناقض للأصل ولا يضمّه الى الأصل لينتج المحال؛ لانا اذا[٢٦٣١] ضممناه[٢٦٣٢] الى الأصل أنتج بعض "ب" بالإمكان العامّ ليس "ب" دائما. وذلك ليس بخلف.

[ك ١٦٨٢] نعم لو غيّرنا الاصطلاح وبرهنا على انعكاس السالبة الدّائمة المأخوذ[٢٦٣٣] موضوعها بحسب الإمكان الى السالبة الدّائمة المأخوذ موضوعها[٢٦٣٤] بحسب الفعل بانضمام نقيضها الى الأصل لينتج بعض "ب" بالفعل ليس "ب" دائما انعكست الموجبات الفعلية[٢٦٣٥] الى ما يزيد جهته على الإمكان العامّ لتمام البرهان المذكورحينئذ.

[ك ١٦٨٣] وعلم من ذلك أنّ قولهم أنّ السالبة الدّائمة ينعكس كنفسها ليس بصحيح مطلقا بل انما ينعكس كنفسها على رأي الشيخ فقط. وأمّا على رأي الفارابي فانّها[٢٦٣٦] ينعكس الى ما هو اخصّ من نفسها.[٢٦٣٧]

[ك ١٦٨٤] ثمّ قال: والمتأخرون لمّا غيّروا الاصطلاح ولم يغيّروا الأحكام عمّا قالوه مع وجوب اختلاف الحكم بحسب اختلاف الاصطلاح لزم من ذلك الخبط المذكور. ولعلّ تردّد الشيخ في كون عكس الفعليات الموجبة ممكنة عامّة أو مطلقة عامّة إنما هو لتردده في الاصطلاح فحيث قال أنها تنعكس ممكنة عامّة لم يعتبر الثبوت بالفعل في الموضوع بل اكتفى فيه بمجرّد الإمكان وحيث قال: أنها تنعكس مطلقة عامّة اعتبر في الموضوع الثبوت بالفعل لأنّ لزوم المطلقة العامّة[٢٦٣٨] للموجبات

[٢٦٢٩] ر – العام.

[٢٦٣٠] ل – ب.

[٢٦٣١] ر: لو.

[٢٦٣٢] ج: أضممنا.

[٢٦٣٣] ر: الموجود.

[٢٦٣٤] ل – بحسب الإمكان الى السالبة الدائمة المأخوذ موضوعها.

[٢٦٣٥] ج + الى الأصل لينتج بعض ب بالفعل ليس ب دائما انعكست الموجبات.

[٢٦٣٦] ج – فانها.

[٢٦٣٧] ل – وأما على رأي الفارابي فانها ينعكس الى ما هو اخص من نفسها، صح هامش.

[٢٦٣٨] ج – العامة.

الفعلية على هذا الاصطلاح مما سيكاد أن يكون جليّا بيّنا فلا يليق بالشيخ مع كمال فضله وتمكنه في العلوم الدّقيقة إنكاره.

[ك ١٦٨٥] هذا شرح مجموع[٢٦٣٩] ما ذهب إليه المصنف في العكس المستوي للحمليات.

[ك ١٦٨٦] إذا عرفت هذا، فلنتأمل عكوس القضايا بأنها على التعريف الذي حملنا عليه تعريفهم العكس مشروطا فيه بقاء كذب[٢٦٤٠] العكس عند بقاء كذب الأصل بحاله.

[ك ١٦٨٧] فنقول: أمّا عكوس القضايا المفروضة الصدق فعلى نهج ما مرّ من غير فرق،[٢٦٤١] وأما حكم[٢٦٤٢] عكوس القضايا المفروضة الكذب فتلك القضايا إمّا أن يكون سوالب أو موجبات فإن كانت سوالب فالمطلقة والممكنة العامتان كلّ واحد منهما كلية كانت أو جزئية ينعكس سالبة كلّية عرفيّة عامّة أمّا المطلقة العامّة فلأنّه اذا كذب قولنا لا شيء من "ج" "ب" بالإطلاق العام أو بعض "ج" ليس "ب" بالإطلاق العام صدق بعض "ج" "ب" دائما على التقدير الأوّل وكلّ "ج" "ب" دائما[٢٦٤٣] على التقدير الثاني وكلّ واحد منهما ينعكس الى قولنا بعض "ب" "ج" حين هو "ب" واذا صدق ذلك كذب قولنا لا شيء من "ب" "ج" مادام "ب" وهو المطلوب.

[ك ١٦٨٨] وأمّا الممكنة العامّة: فلانّه اذا كذب قولنا لا شيء من "ج" "ب"[٢٦٤٤] بالإمكان العامّ أو بعض "ج" ليس "ب" بالإمكان العامّ صدق بعض "ج" "ب" بالضرورة على التقدير الأوّل وكلّ "ج" "ب" بالضرورة على تقدير الثاني وكلّ واحد[٢٦٤٥] منهما ينعكس الى قولنا بعض "ب" ج" حين هو "ب" واذا صدق ذلك كذب قولنا لا شيء من "ب" "ج" [٩٤أ] مادام "ب" وهو المطلوب.

[ك ١٦٨٩] وأمّا الوقتيتان والوجوديتان[٢٦٤٦] والممكنة الخاصّة كلية كانت أو جزئية فغير معلوم انعكاسها ولا عدم انعكاسها لعدم الظفر بدليل يوجب أحدهما.

[٢٦٣٩] ج – مجموع.

[٢٦٤٠] ج – ~~العكس~~.

[٢٦٤١] ر – اما عكوس القضايا المفروضة الصدق فعلى نهج ما مر من غير فرق.

[٢٦٤٢] ر – حكم.

[٢٦٤٣] ج – دائما.

[٢٦٤٤] ج >< ب ج؛ ر – ~~ج ب ب ج~~.

[٢٦٤٥] ج – واحد.

[٢٦٤٦] ج: والوقتيتان.

[ك ١٦٩٠] وأمّا السالبة الدّائمة[٢٦٤٧] والعرفية العامّة فكلّ واحدة منهما كلية كانت[٢٦٤٨] أو جزئية تنعكس كنفسها في الجهة وفي الكمّ كليا.

[ك ١٦٩١] أمّا الدّائمة فلانّه اذا كذب قولنا لا شيء من "ج" "ب" دائما أو بعض "ج" ليس "ب" دائما صدق قولنا: بعض "ج" "ب" بالإطلاق العام على تقدير الأوّل وكلّ "ج" "ب" بالإطلاق العام على تقدير الثاني وكلّ واحد منهما ينعكس الى قولنا بعض "ب" "ج"[٢٦٤٩] بالإطلاق العام. واذا صدق ذلك كذب قولنا لا شيء من "ب" "ج" دائما وهو المطلوب.

[ك ١٦٩٢] وأمّا العرفية العامة: فلانّه اذا كذب قولنا لا شيء من "ج" "ب" مادام "ج"[٢٦٥٠] أو بعض "ج" ليس "ب" مادام "ج" صدق قولنا بعض "ج" "ب" حين هو "ج" على التقدير الأوّل وكلّ "ج" "ب" حين هو "ج" على التقدير الثاني وكلّ واحد منهما ينعكس الى قولنا بعض "ب" "ج" حين هو "ب" واذا صدق ذلك كذب قولنا لا شيء من "ب" "ج" مادام "ب".

[ك ١٦٩٣] وأمّا الضرورية والمشروطة العامة والعرفية والمشروطة الخاصّتان كلية كانت أو جزئية فغير معلوم انعكاسها ولا عدم انعكاسها لما مرّ. وإن كانت تلك القضايا موجبات فالمركبات سبع كلية كانت أو جزئية غير معلومة لانعكاس وعدم الانعكاس لعدم الإطلاع على برهان يقتضى أحدهما.

[ك ١٦٩٤] وأمّا البسائط فان كانت كلية فغير معلومة لانعكاس وعدم انعكاس لما ذكرناه آنفا. وان كانت جزئية فالضرورية والدّائمة والعامّتان كلّ واحدة منها تنعكس مطلقة عامّة كلية لأنّه اذا كذب بعض "ج" "ب" بالضرورة بحسب الذات وبحسب الوصف أو دائما بحسب الذات أو بحسب الوصف صدق لا شيء من "ج" "ب" بالإمكان العام أو الحيني على تقدير الأوّل وبالإطلاق العام أو الحيني على التقدير الثاني. وكلّ منهما ينعكس الى قولنا بعض "ب" ليس "ج" دائما واذا صدق ذلك كذب قولنا كلّ "ب" "ج" بالإطلاق العامّ هذا اذا كان الموضوع مأخوذا بحسب الحقيقة غير مشروط فيه كون الأفراد ممكنة.

[٢٦٤٧] ج – الدائمة.

[٢٦٤٨] ج – كانت.

[٢٦٤٩] ج <> ج ب.

[٢٦٥٠] ج – مادام ج.

[ك ١٦٩٥] أمّا اذا كان مأخوذا بحسب الخارج أو شرط في المأخوذ بحسب الحقيقة كون الأفراد ممكنة فلم يكن شيء منها أيضا[٢٦٥١] معلوم للانعكاس عدم الانعكاس.

[ك ١٦٩٦] وأمّا المطلقة والممكنة العامتان فكلّ واحدة منهما تنعكس مطلقة عامة جزئية لأنّه اذا كذب قولنا بعض "ج" "ب" بالإطلاق العامّ أو بالإمكان العامّ صدق لا شيء من "ج" "ب" دائما على التقدير الأوّل وبالضرورة على التقدير الثاني وكلّ واحد منهما تنعكس الى قولنا لا شيء من "ب" "ج" دائما واذا صدق قولنا لا شيء من "ب" "ج" دائما كذب بعض "ب" "ج" بالإطلاق العامّ.

[ك ١٦٩٧] واعلم أنّ ذكرنا هذه اللوازم انما كان بناءً على قول من شرط بقاء كذب العكس عند كذب الأصل. وإن كان ذلك غير واجب فإنّ الحقّ أنّ بقاء كذب العكس عند كذب الأصل غير لازم لما عرفت أنّ المعنى بالعكس ملازمة العكس للأصل وأنّ الصادق يجوز أن يلزم الكاذب واذا كان كذلك.

[ك ١٦٩٨] فالواجب: أن نسقط لفظة الكذب من التعريف الذي ذكره الإمام في الملخّص وفي كتابه المسمى بالآيات والبيّنات للعكس كما أسقط من أكثر[٢٦٥٢] نسخ الاشارات فهذا جميع ما أردنا ذكره في العكس المستوي وبعد ذلك الكلام في عكس النقيض. والله أعلم[٢٦٥٣].

[٢٦٥١] ج – أيضا.

[٢٦٥٢] ل: ذكر.

[٢٦٥٣] ر – والله أعلم؛ ل: بسم الله الرحمن الرحيم.

الفصل السادس في عكس النقيض

[ك ١٦٩٩] قال الشيخ: هو أن نؤخذ ما يناقض المحمول فنجعل موضوعا وما يناقض الموضوع فنجعل محمولا[٢٦٥٤].

[ك ١٧٠٠] وذلك لا يتمّ لا في نفس الأمر ولا على مذهبه في عكس النقيض.

[ك ١٧٠١] أمّا الثاني فلأنّه جعل في عكس نقيض السالبة الكلية عين الموضوع محمولا لأنّه قال: إذا صدق لا شيء من الإنسان بحجر يلزمه بعض ما ليس بحجر إنسان ومعلوم أنّ الإنسان عين الموضوع في الأصل.

[ك ١٧٠٢] ولقائل أن يقول: لا نسلّم أنّه جعل عين الموضوع محمولا، وإنّما يكون كذلك إن لو كان ما ذكره[٢٦٥٥] عكس النقيض[٢٦٥٦] لتلك السالبة[٢٦٥٧] وليس كذلك بل هو ملزوم لعكس النقيض؛ لأنّه قال: إذا قلنا لا شيء من "ج" "ب" لا يلزمه لا شيء مما ليس "ب" ليس "ج" فإنّك إذا قلت لا شيء[٢٦٥٨] من الإنسان بحجارة لم يلزم منه أنّه ليس شيء مما ليس بحجارة ليس بإنسان أو ليس شيء مما ليس بحجارة هو إنسان بل يلزم بعض ما ليس بحجارة هو إنسان.

[ك ١٧٠٣] وكأنّه قال: بعد نفي لزوم السالبة الكلية التى جعل نقيض المحمول فيها موضوعا ونقيض الموضوع محمولا بل يلزم هذه السالبة جزئية.

[ك ١٧٠٤] وأراد البرهان عليه فبرهن على ملزومها وهو قولنا بعض ما ليس بحجارة هو إنسان الذي هو [٩٤ب] موجبة محصلة المحصول ليلزم منها السالبة المعدولة المحمول التى هي عكس النقيض بالحقيقة لما ثبت من قبل أنّ الموجبة المحصلة المحمول أخصّ من السالبة المعدولة المحمول.

[ك ١٧٠٥] وإذا جاز حمل كلامه على هذا فنحمله عليه دفعا للتنافض.

[٢٦٥٤] ابن سينا، كتاب الشفآء: القياس، ص. ٩٣.

[٢٦٥٥] ج + يمكننا.

[٢٦٥٦] ج – عكس نقيض.

[٢٦٥٧] ر – ~~ليس كذلك~~.

[٢٦٥٨] ل – لا شيء، صح هامش.

[ك ١٧٠٦] وأمّا الأوّل وهو أنّ الحدّ المذكور لا يتمّ في نفس الأمر فلأنّه قال: في عكس نقيض الموجبة الكلية إذا صدق قولنا كلّ "ج" "ب" يلزمه كلّ ما ليس "ب" ليس "ج" وإلّا فبعض ما ليس "ب" "ج" وهو مع الأصل ينتج بعض ما ليس "ب" هو "ب" وإنّه محال.

[ك ١٧٠٧] وهذا فيه نظر؛ لأنّ المحمول فيما ذكره من القضية أعنى في قولنا كلّ ما[٢٦٥٩] ليس "ب" ليس "ج" إن كان هو[٢٦٦٠] سلب الجيم حتى تكون القضية موجبة معدولة الطرفين كان نقيضها[٢٦٦١] سالبة جزئية معدولة الطرفين وهي قولنا ليس بعض ما ليس "ب" ليس "ج"، وذلك لا يستلزم الموجبة المحصلة المحمول التى ذكرها وهي قولنا بعض ما ليس "ب" "ج" لما عرفت أنّ السالبة المعدولة المحمول[٢٦٦٢] أعمّ من الموجبة المحصلة المحمول وامتناع استلزام العامّ للخاص على أنّا نقول: الموجبة المحصلة المحمول لا يجوز أن يكون لازمة لنقيض الموجبة المعدولة المحمول، إذ لو جاز لزومها إيّاها لجاز كذب النقيضين أعنى الموجبة المعدولة المحمول ونقيضها لجواز كذب هاتين الموجبتين أعنى الموجبة المعدولة المحمول[٢٦٦٣] والموجبة المحصلة المحمول عند عدم الموضوع وجواز كذب الملزوم عند جواز كذب اللازم.

[ك ١٧٠٨] وبهذا البرهان تبيّن أنّ الموجبة المعدولة المحمول لا يجوز أن يكون لازما[٢٦٦٤] لنقيض الموجبة المحصلة[٢٦٦٥] المحمول وإن كان المحمول فيها عين الجيم حتى يكون القضية سالبة معدولة الموضوع محصلة المحمول يتم البرهان المذكور لكن عاد ما ذكرناه من جعل عين الموضوع محمولا.

[ك ١٧٠٩] وذكر صاحب المعتبر[٢٦٦٦] أنّه عبارة عن سلب الموضوع عن نقيض المحمول.

[ك ١٧١٠] وهو ينتقض بما ذكره الشيخ في عكس نقيض[٢٦٦٧] السالبة الكلية لأنّه حمل عين الموضوع على نقيض المحمول.

[٢٦٥٩] ل – ما، صح هامش.

[٢٦٦٠] ر – ~~سلب~~.

[٢٦٦١] ج: نقيض.

[٢٦٦٢] ل – المحمول.

[٢٦٦٣] ل – ونقيضها لجواز كذب هاتين الموجبتين أعني الموجبة المعدولة المحمول، صح هامش.

[٢٦٦٤] ر: لازمه.

[٢٦٦٥] ج – المحصلة، صح هامش.

[٢٦٦٦] أبو البركات البغدادي، كتاب المعتبر، ص. ١٢٢.

[٢٦٦٧] ر – ~~الموجبة الكلية لأنها~~.

[ك ١٧١١] ولا يشكل بما ذكره في عكس نقيض الموجبة الكلية لأنّها سواء كانت موجبة أو سالبة سلب فيها عين الموضوع عن نقيض المحمول.

[ك ١٧١٢] أمّا إذا كانت سالبة فظاهر.

[ك ١٧١٣] وأمّا إذا كانت موجبة فلاستلزام حمل سلب الموضوع على نقيض المحمول[٢٦٦٨] سلب الموضوع عن نقيض المحمول لما عرفت أنّ الموجبة المعدولة المحمول أخصّ من السالبة المحصلة المحمول لكنك خبير بأنّ لازم الشيء غير ذلك الشيء وإن كان مذكورا بالقوّة عند ذكر ملزومه.

[ك ١٧١٤] وقال بعضهم: وهو الإمام أفضل الدّين البامياني أنه عبارة عن جعل نقيض المحمول موضوعا وعين الموضوع محمولا مخالفا لكيفية الأصل.[٢٦٦٩]

[ك ١٧١٥] واختاره[٢٦٧٠] الأستاذ العلامة أثير الدّين الأبهري برد الله مضجعه[٢٦٧١] هو منقوض بما ذكره الشيخ في عكس نقيض السالبة الجزئية؛ لأنه جعل فيها نقيض الموضوع محمولا وقال[٢٦٧٢]: إذا صدق ليس كلّ "ج" "ب" يلزمه من عكس النقيض ليس كلّ ما ليس "ب" ليس "ج" والّا فكلّ ما ليس "ب" ليس "ج" وينعكس بعكس النقيض إلى قولنا كلّ "ج" "ب" وكان ليس كلّ "ج" "ب" هذا خلف.

[ك ١٧١٦] وأنت تعلم[٢٦٧٣] عدم إتمام[٢٦٧٤] هذا البرهان لتوقفه على انعكاس الموجبة الكلية موجبة كلية وقد عرفت ضعف البرهان المذكور على أنّها[٢٦٧٥] ينعكس كنفسها.

[ك ١٧١٧] بل الصواب أن يقال في حدّه: أنّه عبارة عن جعل نقيض المحمول موضوعا وعين الموضوع محمولا مع مخالفته في الكيفية للأصل أو عن جعل نقيض المحمول موضوعا ونقيض الموضوع محمولا[٢٦٧٦] مع موافقته في الكيفية للأصل.

[٢٦٦٨] ر – المحمول، صح هامش.

[٢٦٦٩] ج – أنه عبارة عن جعل نقيض المحمول موضوعا وعين الموضوع محمولا مخالفا لكيفية الأصل.

[٢٦٧٠] أثير الدين الأبهري، *كشف الحقائق في تحرير الدقائق*،تحقيق: حسين صاري أغلي، استانبول، ١٩٩٨، ص. ١١٠.

[٢٦٧١] ل – برد الله مضجعه.

[٢٦٧٢] ج + وقال.

[٢٦٧٣] ج + أن.

[٢٦٧٤] ج – عدم اتمام.

[٢٦٧٥] ر – على أنها، صح هامش.

[٢٦٧٦] ج – مخالفته في الكيف للاصل أو عن جعل نقيض المحمول موضوعا ونقيض الموضوع محمولا مع، صح هامش.

[ك ١٧١٨] والمراد بالموضوع والمحمول هما أو ما يناسبهما وهو المقدم والتالي وعلى هذا لا يرد شيء من النقوض على رأيهم في عكس النقيض لكن يخرج عنه بعض ما نعتبره من القضايا في عكس النقيض، إذ قصدنا استيعاب جميع ما يلزم القضايا من هذا الباب وحينئذ يجب تحديد عكس النقيض بقولنا حمل الموضوع أو نقيضه على نقيض المحمول مع موافقته للأصل في الصدق.

[ك ١٧١٩] والمراد بالحمل لا حمل الإيجاب بل الحمل الأعمّ من الإيجاب والسلب، وعلى هذا يتناول جميع الأقسام المعتبرة في عكس النقيض وههنا مقدمة إذا[٢٦٧٧] بحثناها سهل علينا معرفة ما يلزم من القضايا في عكس النقيض وهي[٢٦٧٨] تفصيل القول[٢٦٧٩] في القضايا الحقيقية والخارجية، إذ كثر الحبط في مباحث العكوس ينشأ من التباس بعض هذه القضايا بالبعض.

[ك ١٧٢٠] فنقول: الذي اصطلحوا عليه تبعناهم في القضية التى موضوعها بحسب الحقيقة [٩٥أ] هو ما يكون[٢٦٨٠] المحمول أيضا مع ذلك بحسب الحقيقة؛ لأنّهم فسّروا قولهم كلّ "ج" "ب" بحسب هذا الاصطلاح بقولهم كلّ ما لو دخل في الوحود كان "ج" فهو بحيث لو دخل في الوجود كان "ب". ومعناه كلّ ما هو ملزوم للجيم فهو[٢٦٨١] ملزوم للباء.

[ك ١٧٢١] وليس ذلك متّصلة كما ظنّ بعضهم؛ لأنا حملنا الحيثية الثانية وهي قولنا بحيث لو دخل في الوجود كان "ب" على كلّ ما له الحيثية الاولى وهي قولنا كلّ ما لو دخل في الوجود كان "ج" فكانت حملية والذي اصطلحوا عليه في القضية التى موضوعها مأخوذ بحسب الوجود الخارجي، وهو ما يكون المحمول مع ذلك أيضا بحسب الوجود الخارجي حتى يكون معنى قولنا كلّ "ج" "ب" على هذا الاصطلاح هو أنّ كلّ "ج" موجود في الخارج فهو "ب" في الخارج والاصطلاح ليس الّا على[٢٦٨٢] هاتين القضيتين.

[٢٦٧٧] ج: اذ.

[٢٦٧٨] ج: وهو.

[٢٦٧٩] ج – القول، صح هامش.

[٢٦٨٠] ر – ~~الموضوع~~.

[٢٦٨١] ل – فهو.

[٢٦٨٢] ج – على.

[ك ١٧٢٢] ونحن نسمى الاولى الحقيقية المطلقة، والثانية الخارجية المطلقة نذكر قسمة تستوعب جميع[٢٦٨٣] ما يمكن من القضايا بحسب ذلك مع اعتبار العدول والتحصيل والسلب في الطّرفين أي يكون الطّرفان أو أحدهما مفهوما داخلا عليه حرف السلب مفردا كان ذلك[٢٦٨٤] المفهوم أو مقيّدا بقيد، كقولنا ليس "ب" وليس "ب"[٢٦٨٥] في الخارج لاختلاف الحكم بحسب اختلاف هذه الاعتبارات[٢٦٨٦] وكون أكثر القضايا اللازمة في عكس النقيض كذلك.

[ك ١٧٢٣] فنقول موضوع القضية الموجبة الكلية إمّا أن يكون[٢٦٨٧] محصّلا أو معدولا أو سلبا وعلى تقادير الثلاثة فالمحمول إمّا أن يكون محصلا أو معدولا أو سلبا[٢٦٨٨] فيحصل من ذلك تسعة[٢٦٨٩] أنواع[٢٦٩٠] من القضايا محصلة الطرفين محصلة الموضوع معدولة المحمول محصلة الموضوع سالبة المحمول معدولة الموضوع محصلة المحمول معدولة الطرفين معدولة الموضوع[٢٦٩١] سالبة المحمول سالبة الموضوع محصلة المحمول سالبة الموضوع معدولة المحمول سالبة الطرفين.

[ك ١٧٢٤] وكلّ واحدة من هذه القضايا التسع على أربعة أقسام؛ لأنّ طرفيها إمّا بحسب الحقيقة، أو بحسب الوجود الخارجي، أو الموضوع بحسب الحقيقة والمحمول بحسب الوجود الخارجي، أو الموضوع بحسب[٢٦٩٢] الوجود الخارجي والمحمول بحسب الحقيقة.

[ك ١٧٢٥] فيحصل من ذلك ستة وثلثون نوعا من القضايا[٢٦٩٣] متغايرة المفهومات وإن كان تلازم بعضها أي وإن كان فيها قضايا يستلزم كلّ واحدة منها الأخرى ويخالف بعضها أي وإن كان فيها قضايا يخالف كلّ واحدة منها صاحبتها إمّا بالعموم والخصوص أي يكون احداهما أعمّ[٢٦٩٤]، والأخرى أخصّ

[٢٦٨٣] ر – تستوعب جميع، صح هامش؛ ر – ~~نذكر جميع~~.

[٢٦٨٤] ل – ذلك، صح هامش.

[٢٦٨٥] ج: ج.

[٢٦٨٦] ج: العبارات.

[٢٦٨٧] ج – أن يكون.

[٢٦٨٨] ج – وعلى تقادير الثلاثة فالمحمول إما أن يكون محصلا أو معدولا أو سلبا.

[٢٦٨٩] ر – تسعة، صح هامش.

[٢٦٩٠] ج: أقسام.

[٢٦٩١] ج – محصلة المحمول معدولة الطرفين معدولة الموضوع.

[٢٦٩٢] ج – الحقيقة والمحمول بحسب الوجود الخارجي أو الموضوع بحسب.

[٢٦٩٣] ج – من القضايا.

[٢٦٩٤] ج + من.

أو بالمباينة أي لا يستلزم شيء منهما الأخرى ويجوز اجتماعهما على الصّدق ولزم من ذلك صدق كلّ واحدة منهما دون الأخرى وعدم المنافاة بينهما صدقا.

[ك ١٧٢٦] إذا عرفت ذلك فنذكر هذه القضايا على سبيل التفصيل مع نسبة بعضها بالبعض بالعموم والخصوص والمباينة والتضّادّ وأعنى بالتضّادّ أن يكون صدق احداهما مستلزما لكذب الأخرى ليحصل بها الإحاطة التامّة.

[ك ١٧٢٧] فنقول أربعة منها هي أقسام محصلة الطرفين كقولنا كلّ "ج" "ب":

أحدها: أن يكون الموضوع والمحمول[٢٦٩٥] خارجين؛ كقولنا كلّ "ج" موجود في الخارج فهو "ب" في الخارج وهو الذي[٢٦٩٦] سميناها بالخارجية المطلقة.

وثانيها: أن يكون الموضوع خارجيا والمحمول حقيقيا حتى يكون معناها كلّ "ج" موجود في الخارج فهو ملزوم للباء ونسميها بالخارجية الموضوع. ومفهومها مغاير لمفهوم الاولى؛ لأنّ المحمول في الاولى هو[٢٦٩٧] نفس[٢٦٩٨] الباء في الخارج[٢٦٩٩] والمحمول في هذه الحيثية وهي كونه بحيث لو وجد لكان "ب"، ومعلوم أنّ أحدهما غير الآخر لكنهما يتلازمان أمّا استلزام الثانية للاولى فلأنّه إذا صدق قولنا كلّ "ج" موجود في الخارج فهو ملزوم للباء صدقت مقدمتان احداهما كلّ "ج" موجود في الخارج ملزوم للباء والأخرى قولنا كلّ "ج" موجود في الخارج موجود في الخارج وصدق الملازمة مع صدق الملزوم في الخارج يستلزم وجود اللازم في الخارج فحينئذ يصدق كلّ "ج" موجود في الخارج فهو "ب" في الخارج. وأنت تعلم أنّ هذا إنّما يلزم إن لو كان استلزام كلّ واحد من أفراد[٢٧٠٠] ذات الجيم لوصف الباء كليا أو كان موجودا في الخارج دائما وشيء منهما غير معدوم. أمّا الأوّل فلأنّ الاستلزام لو كان جزئيا ووجود[٢٧٠١] أفراد الذات في الخارج في الجملة لا ينتج وجود الباء في الخارج لجواز أن يكون زمان الاستلزام غير زمان وجود الذات في الخارج وأمّا الثاني [٩٥ب] فلأنّ الاصطلاح في

[٢٦٩٥] ج >< المحمول والموضوع.

[٢٦٩٦] ج: هي التى.

[٢٦٩٧] ج – هو.

[٢٦٩٨] ل – نفس، صح هامش.

[٢٦٩٩] ج – في الخارج.

[٢٧٠٠] ر – ~~الأفراد~~؛ ل – كلّ واحد من أفراد، صح هامش..

[٢٧٠١] ل – ~~الذات~~.

الحيثية وفي وجود الذات في القضية الخارجية ليس الّا على الاستلزام والوجود في الخارج الأعمّين من الدّوام واللادوام. وأمّا استلزام الاولى للثانية فلأنّه إذا صدق كلّ "ج" موجود في الخارج[٢٧٠٢] "ب" في الخارج[٢٧٠٣] تضمن إلى هذه[٢٧٠٤] المقدمة الصادقة القائلة بأنّ كلّ ما هو "ب" في الخارج فهو ملزوم للباء لأنّه يصدق على كلّ واحد منها أنّه بحيث لو دخل في الوجود لكان "ب"[٢٧٠٥] بمطلق الاتّصال وهما ينتجان من الشكل الأوّل كلّ "ج" موجود في الخارج فهو ملزوم للباء. وعند ذلك ظهر أنّ الحقّ أنّ الاولى أخصّ من الثانية لا أنهما متساويتان .

وثالثها: أن يكون الموضوع حقيقيا والمحمول خارجيا حتى يكون معنى قولنا كلّ "ج" "ب" كلّ ما هو ملزوم للجيم فهو "ب" في الخارج. ونسميها بالحقيقة الموضوع ومفهومها أخصّ من مفهوم الاولى والثانية لاستلزامها مفهوم كلّ منهما من غير عكس أمّا استلزامه لمفهوم الاولى فلأنّه إذا صدق قولنا كلّ ما هو ملزوم للجيم فهو "ب" في الخارج صدق أنّ كلّ ما هو ملزوم للجيم فهو موجود في الخارج والّا استحال أن يكون "ب" في الخارج لتوقف كونه "ب" في الخارج على وجوده في الخارج. وإذا كان كلّها ملزوما للجيم وموجودا في الخارج كان كلّها "ج" في الخارج وهو "ب" في الخارج فيصدق كلّ "ج" موجود في الخارج فهو "ب" في الخارج. وفيه الأشكال المذكور لجواز أن يكون زمان استلزام كلّ واحد منها أو بعضها للجيم غير زمان وجوده في الخارج واتّصافه بالباء وحينئذ لا يلزم اتّصاف كلّ واحد منها بالجيم في الخارج في الجملة فلا تصدق القضية الخارجية المطلقة وأمّا عدم العكس فلأنّه لا يلزم من صدق قولنا كلّ "ج"[٢٧٠٦] موجود في الخارج فهو "ب" في الخارج صدق الباء الخارجي على كلّ ملزومات الجيم لجواز أن لا يكون لشيء من ملزومات الجيم أو لبعضها وجود في الخارج وامتناع صدق الباء الخارجي على ما لا وجود له في الخارج فإذا جاز صدق الاولى مع عدم وجوب صدق هذه كان العكس غير لازم وأمّا استلزامه لمفهوم الثانية فلاستلزامه لمفهوم الاولى المستلزم لمفهوم الثانية لتلازمهما ووجوب كون المستلزم للمستلزم للشيء مستلزما لذلك الشيء. وأمّا عدم

[٢٧٠٢] ج + ب.

[٢٧٠٣] ر – في الخارج.

[٢٧٠٤] ج – هذه، صح هامش.

[٢٧٠٥] ل – ب.

[٢٧٠٦] ل – ج.

العكس فلأنّ مفهوم الثانية لو استلزم مفهوم هذه ومفهوم الاولى يستلزم مفهوم الثانية لزم استلزام مفهوم الاولى لمفهوم هذه. وقد بيّنا عدم[٢٧٠٧] استلزامه إيّاه.

وإلى هذا أشار المصنّف بقوله "واذا كان اخصّ من الأوّل وكذا من الثاني" لما عرفت من تلازمهما.

هذا تقرير ما ذكره المصنّف مع إيراد ما يرد عليه. والاوْلى أن يقال في استلزام هذا المفهوم للمفهومين الأولين[٢٧٠٨] لا شكّ أنّ مفهوم[٢٧٠٩] الذات الموصوفة بالجيمية بالفعل من أفراد ما هو ملزوم للجيم وكلّ تلك الأفراد موجودة في الخارج لكونها "ب" في الخارج فيكون لمفهوم الذات الموصوفة بالجيمية بالفعل وجود في الخارج فيضم كلّ ما هو "ج" بالفعل فهو ملزوم للجيم إلى قولنا وكلّ ما هو ملزوم للجيم[٢٧١٠] فهو "ب" في الخارج لينتج كلّ "ج"[٢٧١١] في الخارج "ب" في الخارج. وإذا كان أخصّ من الأوّل فكذا من الثاني لما عرفت أن الأوّل أخصّ من الثاني. وينبغي أن تعلم أنا لو فسّرنا الحيثية بالاستلزام الكلي يتمّ ما ذكره في بيان استلزام المفهوم الثاني للاولى دون ما ذكره لبيان العكس وكثير من الأدلة المذكورة للزوم بعض القضايا المذكورة بعضا بطريق عكس النقيض إذ لا يلزم من إتّصاف الذات بصفة بالفعل في زمان كونها بحالة كلّما وجدت اتصفت بتلك الصفة وحينئذ يكون المفهوم الثاني أخصّ من الأوّل ويتمّ ما ذكره أيضا لبيان استلزام المفهوم الثالث للأوّل لكن لا يلزم من كونه أخصّ من الأوّل كونه أخصّ من الثاني وذلك ظاهر ولا يتمّ ما ذكرناه في بيان هذه المقدمة لعدم إتحاد الوسط في القياس المذكور ضرورة استلزام الاتصاف بالفعل مطلق الاستلزام لا الاستلزام الكلي الموضوع في الكبرى وهذه القضية كاذبة أبدا والّا لزم انحصار ملزومات الجيم في الموجود في الخارج وليس كذلك لاستلزام ما ليس له وجود في الخارج إيّاه ضرورة استلزام المفهوم[٢٧١٢] المركب [٩٦أ] من الجيم وأمر عدمي للجيم وعدم ذلك في الخارج.[٢٧١٣]

[٢٧٠٧] ل – عدم.

[٢٧٠٨] ج – الاولين.

[٢٧٠٩] ر – مفهوم، صح هامش.

[٢٧١٠] ج، ر – للجيم، صح هامش ر.

[٢٧١١] ل – ج.

[٢٧١٢] ج: أمر هو.

[٢٧١٣] ل – وهذه القضية كاذبة أبدا والّا لزم انحصار ملزومات الجيم في الموجود في الخارج وليس كذلك لاستلزام ما ليس له وجود في الخارج اياه ضرورة استلزام المفهوم المركب من الجيم وأمر عدمي للجيم وعدم ذلك في الخارج، صح هامش.

ورابعها: أن يكون كلا الطرفين حقيقيتين حتى يكون[٢٧١٤] معنى قولنا كلّ "ج" "ب" كلّ ما هو ملزوم للجيم فهو ملزوم للباء وهي التى سميناها بالحقيقية المطلقة ومفهومها أعمّ من الثالث لاستلزام الثالث مع قولنا وكلّ ما هو "ب" في الخارج ملزوم للباء إيّاها من غير عكس[٢٧١٥] لجواز أن لا يكون لشيء من ملزومات الجيم التى هي بعينها ملزومات الباء أو لبعضها وجود في الخارج. وافتقار صدق الباء في الخارج وعلى الشيء إلى وجوده في الخارج وليس بينها وبين مفهوم شيء من الأوّلين عموم وخصوص. بل مباينة لأنّه يجوز صدق مفهومها عند عدم الموضوع في الخارج دون مفهوم شيء من الأوّلين لافتقار صدق مفهوم كلّ منهما إلى كون الموضوع موجودا في الخارج ويجوز أن يصدق مفهوم[٢٧١٦] كلّ واحد من الأوّلين عند كذب مفهوم هذه؛ لأنّ أفراد الموضوع بحسب الحقيقة أكثر من أفراده بحسب الوجود الخارجي. فجاز أن يثبت الباء وملزوميته له لجميع الجيمات الموجودة في الخارج ولم يثبت لكلّ ما هو ملزوم للجيم؛ لأنّ ثبوت الشيء لجميع أفراد الخاصّ لا يقتضى ثبوته لجميع أفراد العامّ فلا يلزم من صدق مفهوم شيء منهما صدق مفهوم هذه. وإذا صدق مفهوم كلّ واحد منهما بدون الاخر[٢٧١٧] ولا شكّ في عدم المنافاة بينهما في الصدق كان بينهما المباينة جزما لما عرفت أنا لا نعنى بالمباينة سوى ذلك ولا يتوهم مناقضة هذا الكلام لقوله في الضابط المذكور بعد كلّما كان الموضوع في بعض القضايا أعمّ منه في البعض الآخر[٢٧١٨] بمعنى أنّ أفراد العامّ هي أفراد الخاص وغيرها كانت القضية أخصّ صدقا إذا كانتا كليتين لأنا نمنع ذلك وإنّما يكون مناقضا له إن لو كان موضوع الرّابعة أعمّ من موضوع الأوّلين[٢٧١٩] بهذا المعنى وهو ممنوع لجواز أن لا يكون لشيء من الذّوات الموصوفة بالجيمية بالفعل بالجيم وجود في الخارج وإتصاف بالفعل بالجيم وحينئذ لا يصدق قولنا كلّ "ج" موجود في الخارج فهو ملزوم للجيم[٢٧٢٠]. وإذا كان كذلك لا يندرج تحت موضوع الرابعة بالمعنى المذكور.[٢٧٢١]

[٢٧١٤] ر – يكون، صح هامش.

[٢٧١٥] ج – عكس.

[٢٧١٦] ج – كلّ منهما الى كون الموضوع موجودا في الخارج ويجوز أن يصدق مفهوم.

[٢٧١٧] ر – الاخر.

[٢٧١٨] ج – الآخر.

[٢٧١٩] ل – كليتين لانا نمنع ذلك وانما يكون مناقضا له ان لو كان موضوع الرابعة اعم من موضوع الاولين، صح هامش.

[٢٧٢٠] ج – واتصاف بالفعل بالجيم وحينئذ لا يصدق قولنا كلّ ج موجود في الخارج فهو ملزوم للجيم.

[٢٧٢١] ج – بالمعنى المذكور.

ثمّ قال: "فظهر أنّ[٢٧٢٢] القضية الثالثة أخصّ من الثلاث الباقية "وأنت تعلم أنّ ذلك إنما يلزم إن لو فسّرنا الحيثية[٢٧٢٣] بمطلق الاستلزام لا لما ذكره بل لما ذكرناه وأمّا إذا[٢٧٢٤] فسّرناها بالاستلزام الكلّي كانت أخصّ من الأوّل فقط؛ لأنّ الحيثية المحمولة في الرابع اللاّزم منها مطلق الاستلزام إذ الاتصاف بالفعل لا يستلزم الّا ذلك ويكون بينها وبين الثاني والرابع مباينة.

[ك ١٧٢٨] واعلم أنا نتكلّم بعد ذلك بناءً على أنّ المراد بالحيثية مطلق الاستلزام الأعمّ من الكلي والجزئي ولا يخفى عليك فروعها إذا كان المراد بها الاستلزام الكلي بعد الإحاطة بالمذكور بالفعل.

[خ ١٧٢٩] وأربعة منها هي أقسام معدولة الموضوع وهي قولنا كلّ "لاج" "ب".

أحدها: الخارجية المطلقة حتى يكون معناها كلّ "لاج" موجود في الخارج فهو "ب" في الخارج.

وثانيها: أن يكون الموضوع خارجيا والمحمول حقيقيا حتّى يكون معناها كلّ "لاج" موجود في الخارج فهو ملزوم للباء. وهذان المفهومان متغايران لما مرّ.

وثالثها: أن يكون الموضوع حقيقيا والمحمول خارجيا حتى يكون معناها كلّ ما هو ملزوم لسلب الجيم فهو"ب" في الخارج وهذه القضية كاذبة أبداً لما مرّ في نظيرتها من محصلة الطرفين.

ورابعها: أن يكون كلا الطرفين[٢٧٢٥] حقيقيتين حتى يكون معناها كلّ ما هو ملزوم لسلب الجيم ملزوم[٢٧٢٦] للباء.

[ك ١٧٣٠] ثمّ قال: "وحكم هذه الأربعة[٢٧٢٧] في نسبة بعضها إلى بعض؛ حكم الأربعة الاولى" بالدلائل المذكورة هناك وما ذكرناه من السؤال[٢٧٢٨] والتقريرات ههنا.

[ك ١٧٣١] ثمّ قال: "وهذه الأربعة مع تلك الأربعة مما يتباين ونعنى بالمباينة عدم استلزام أحدهما للاخر وعدم المنافاة بينهما" في الصدق ومعناه أنّ كلّ واحدة من هذه الأربعة مع كلّ واحدة من نظيرتها من الأربعة الاولى متباينتان. والمراد بالمباينة بين القضيتين عدم استلزام شيء منهما للاخرى وجواز

[٢٧٢٢] ج – ~~الرابعة~~.

[٢٧٢٣] ج: الحقيقية.

[٢٧٢٤] ر – اذا.

[٢٧٢٥] ج – ~~خارجيتين~~.

[٢٧٢٦] ج – ~~لسلب~~.

[٢٧٢٧] ر – الأربعة.

[٢٧٢٨] ل: السوالب.

اجتماعهما على الصدق. والأمر كذلك في كلّ[2729] واحدة منها مع نظيرتها من الأربعة الاولى. أمّا عدم استلزام شيء من الأوّلين من احداهما نظيرته من الأخرى فلجواز شمول موضوع ما هو مفروضة الصّدق منهما لجميع الموجودات الخارجية فلا يصدق نقيضه على شيء منها ولجواز[2730] أنّ المحمول فيها يكون متساويا للموضوع فلا يصدق على نقيض الموضوع. وأمّا عدم المنافاة بينهما في الصدق فلجواز أن يكون الموضوع كلّ واحدة منهما يصدق على موجود خارجي ويكون المحمول أعمّ منهما فيصدقان معا [٩٦ب] حينئذ. وأمّا عدم استلزام الثالثة من احداهما نظيرتها من الأخرى فلجواز استلزام الموجود الخارجي لأحد النقيضين دون استلزامه الآخر. وأمّا عدم المنافاة بينهما فلجواز استلزام الموجود في الخارج في زمان أحد النقيضين مع استلزامه للنقيض للآخر في زمان آخر. وأمّا عدم استلزامه الرّابعة من احداهما نظيرتها من الأخرى فلجواز استلزام ملزوم أحد النقيضين لشيء دون استلزام ملزوم النقيض للاخر إيّاه. وأمّا عدم المنافاة بينهما مع الصدق[2731] فلجواز استلزام ملزوم كلّ واحد منهما لشيء واحد.

[خ ١٧٣٢] وأربعة هي أقسام سالبة الموضوع كقولنا كلّ ما ليس "ج" "ب".

أحدها: الخارجية المطلقة[2732]: حتى يكون معناه كلّ ما ليس "ج" في الخارج "ب" في الخارج .وهذه أخصّ من نظيرتها من معدولة الموضوع لاستلزامها إياها؛ لأنّه إذا صدق كلّ ما ليس "ج" في الخارج "ب" في الخارج[2733] كان الموجود في الخارج الموصوف بالباء الصادق عليه ليس "ج" في الخارج في الجملة[2734] موصوفا[2735] بأنّه "لاج" في الخارج في الجملة[2736] والّا لكان "ج" في الخارج دائما مع كونه ليس "ج" في الخارج في الجملة[2737] وذلك محال. وإذا ثبت وجود شيء في الخارج هو "لاج" في الجملة فنقول: كلّ ما هو "لاج" في الخارج[2738] في الجملة فهو[2739] ليس "ج" في الخارج في

[2729] ج: مع كل.
[2730] ج: أو لأن.
[2731] ج: في الصدق.
[2732] ج – المطلقة.
[2733] ج – وهذه اخص من نظيرتها من معدولة الموضوع لاستلزامها اياها لانه اذا صدق كلّ ما ليس ج في الخارج ب في الخارج.
[2734] ج – في الجملة.
[2735] ر – موصوفا، صح هامش.
[2736] ج + لامتناع صدق النقيضين على موجود خارجي في زمان واحد وحينئذ يصدق كل لاج في الخارج ليس ج في الخارج.
[2737] ر – ~~موصوفا~~.
[2738] ل – في الخارج، صح هامش.
[2739] ر – ~~ليس~~.

الجملة، والّا لكان بعض "لاج" في الخارج في الجملة[٢٧٤٠] "ج" دائما وانّه محال. وإذا صدق كلّ "لاج" في الخارج ليس "ج" في الخارج[٢٧٤١] صار صغرى قياس كبراه القضية المفروضة الصّدق منتج لقولنا كلّ "لاج" في الخارج "ب" في الخارج ولا ينعكس أي لا يلزم من صدق نظيرتها من معدولة الموضوع صدقها؛ لأنّ أفراد ما ليس "ج" في الخارج[٢٧٤٢] أكثر من أفراد ما هو "لاج" في الخارج لاندراج المعدومات بأسرها في الأوّل دون الثاني، وإذا كان كذلك، لا يلزم من ثبوت الباء لكلّ أفراد الثاني ثبوته لكلّ أفراد الأوّل لعدم التنافي بين أن يثبت[٢٧٤٣] الشيء لكلّ أفراد الخاصّ ولا يثبت لكلّ أفراد العامّ وهذه القضية يكون كاذبة أبدا لاندراج الممتنع وسائر المعدومات في موضوعها؛ لأنّ الممتنع وسائر المعدومات يصدق عليها أنّها ليس "ج" في الخارج ويمتنع[٢٧٤٤] أن يكون شيء منها "ب" في الخارج. إذ لو جاز ذلك لجاز وجوده في الخارج فالممتنع والمعدوم حال عدمهما جائز الوجود في الخارج وإنّه محال. وإذا كانت هذه القضية كاذبة أبدا كان نقيضها وهو قولنا ليس كلّ ما ليس "ج" في الخارج "ب" في الخارج صادقا دائما لامتناع الخروج عن النقيضين.

وثانيها[٢٧٤٥]: خارجية الموضوع حتى يكون معناها كلّ ما ليس "ج" في الخارج فهو ملزوم للباء وهذه يمكن صدقها لعدم توقف صدق الحيثية وهي كون الشيء بحيث إذا وجد كان "ب" على كونه موجودا في الخارج. وهي أعمّ من الاولى لاستلزام صدق الاولى مع قولنا وكلّ ما هو "ب" في الخارج فهو ملزوم للباء إيّاها[٢٧٤٦] ولا ينعكس أي لا يلزم من صدق هذه صدق الاولى لعدم توقف صدقها على أن يكون لشيء من أفراد الموضوع وجود في الخارج. وإتصاف بالباء لكون موضوعها بحسب السلب ومحمولها الحيثية وعدم توقف صدق شيء منهما على ذلك وصدق الاولى يتوقف على أن يكون لجميع[٢٧٤٧] أفراد الموضوع وجود في الخارج واتّصاف بالفعل بالباء. وإذا كان كذلك، لم يلزم الاولى

[٢٧٤٠] ج، ر – في الجملة.

[٢٧٤١] ج – والأ لكان ج في الخارج دائما مع كونه ليس ج في الخارج في الجملة وذلك محال واذا ثبت وجود شيء في الخارج هو لاج في الجملة فنقول كلّ ما هو لاج في الخارج في الجملة فهو ليس ج في الخارج في الجملة والّا لكان بعض لاج في الخارج ج دائما وانه محال واذا صدق كلّ لاج في الخارج ليس ج في الخارج.

[٢٧٤٢] ج + ب.

[٢٧٤٣] ل: سلب.

[٢٧٤٤] ل – ~~لأن الممتنع وسائر المعدومات يصدق عليها~~.

[٢٧٤٥] ج – في الخارج ب في الخارج صادقا دائما لامتناع الخروج عن النقيضين وثانيها.

[٢٧٤٦] ج + من الاول.

[٢٧٤٧] ر – ~~الافراد~~.

هذه وبهذا المعنى يفارق نظيرتها من معدولة الموضوع ومحصلته؛ لأنّ كلّ واحدة منهما يقتضى أن يكون لجميع أفراد الموضوع وجود في الخارج، وإتصاف بالفعل بأمر إمّا معدولة الموضوع فباللاجيم وإمّا محصلة فبالجيم، وإذا كان كذلك، لزم ملازمة كلّ واحدة منهما لخارجية المطلقة وبالعكس وهذه أخصّ من نظيرتها من معدولة الموضوع لاستلزام صدقها إياها من غير عكس وبيان كلّ واحدة من هاتين المقدمتين على نسق ما ذكرناه في أنّ الاولى أخصّ من نظيرتها من معدولة الموضوع.

وإليه أشار المصنّف بقوله "لما عرفت" وفيه نظر؛ لأنا لا نسلّم استلزام صدق هذه لنظيرتها من معدولة الموضوع وصغرى القياس المذكور لبيان ذلك ممنوعة لجواز أن لا[2748] يكون لشيء من الذّوات الموصوفة باللاجمية بالفعل وجود في الخارج وتوقف صدقها على ذلك ولا يمكن منعها حتى كانت صغرى القياس المذكور لبيان استلزام الاولى لنظيرتها من معدولة الموضوع لاقتضاء الاولى الوجود الخارجي لكلّ فرد من أفراد موضوعها إذ كلّ منها موصوف بالباء في الخارج ولا كذلك هذه القضية لجواز صدقها حيث لا يكون لشيء من أفراد موضوعها وجود في الخارج. والعجب أنّه تمسّك بهذا المعنى لبيان عدم استلزامها للاولى قبل هذا سطرين [٩٧أ] فكيف غفل عنه في الحال[2749]؟

وثالثها: حقيقية الموضوع حتى يكون معناه كلّ ما ليس بملزوم للجيم "ب" في الخارج وهذه أعمّ من الاولى؛ لأنّ الاولى إذا صدقت وقد صدق قولنا كلّ ما ليس بملزوم للجيم فهو ليس "ج" في الخارج بالإطلاق لأنّه لو كان "ج" دائما في الخارج لكان بحيث كلّما وجد كان "ج" بمطلق الاتصال إذ لا معنى للحيثية الّا ذلك وكان ليس بملزوم له بالاطلاق هذا خلف. ينتظم حينئذ قياس من هذه المقدمة وهي صغرى ومن الاولى منتج لهذه ولا ينعكس أي لا يلزم من صدق هذه صدق الاولى لأنّه لا يصدق كلّ ما ليس "ج" في الخارج فهو ليس بملزوم للجيم لجواز أن لا يكون "ج" في الخارج مع ثبوت الحيثية المذكورة أي يكون بحالة لو وجد كان "ج" فإذن موضوع هذه القضية أخصّ من موضوع الاولى على معنى أنّ أفراد موضوعها بعض أفراد موضوع الاولى ولا ينافي بين ثبوت الشيء لبعض أفراد حقيقة مع عدم ثبوته لكلّ أفرادها. وإذا كان كذلك كانت أعمّ صدقا منها. وهذا القول منه إشارة إلى قاعدة كلية وهي أنّ كلّ قضيتين كليتين اتحدتا في المحمول وكان موضوع احداهما أخصّ من موضوع

[2748] ج - لا.

[2749] ج – في الحال.

الأخرى بالمعنى المذكور فإنّ التى موضوعها أخصّ أعمّ صدقا من الأخرى. وبرهانه يظهر مما ذكرناه. وكذلك كلّ قضيتين كليتين اتّحدتا في الموضوع وكان محمول احداهما أخصّ من محمول الأخرى فإنّ التى يكون محمولها أخص[٢٧٥٠] من الأخرى أعم منها[٢٧٥١]. وبرهانه يظهر أيضا من المذكور قبله ويلزم من صدق هاتين القاعدتين الكليتين مباينة هذه القضية للقضية الثانية من هذه الأربع لأنّ موضوعها أخص من موضوع الثانية لما مرّ ومحمولها أخصّ من محمولها؛ لأنّ كلّ ما هو "ب" في الخارج فهو ملزوم للباء من غير عكس لجواز ملزوميته لها من غير وجود في الخارج. وإذا كان كذلك كانت أعمّ منها باعتبار الموضوع فيجوز صدقها[٢٧٥٢] بدون الثانية وأخصّ باعتبار المحمول فيجوز صدق الثانية بدونها ولا شكّ في جواز صدقهما معا فكانتا متباينين إذ لا نعنى بالمباينة سوى ذلك. وتباين أيضا نظيرتها من معدولة الموضوع لعدم استلزام موضوع شيء منهما موضوع الأخرى وجواز صدقهما معا أمّا عدم استلزام موضوع نظيرتها من معدولة الموضوع لموضوع هذه فلأنّه ليس كلّ ما هو ملزوم لسلب الجيم يجب أن لا يكون ملزوما للجيم لجواز استلزام الشيء الواحد للنقيضين وأمّا عدم استلزام موضوع هذه لنظيرتها من معدولة الموضوع فلأنّه ليس كلّما كلّ ما ليس بملزوم للجيم يجب أن يكون ملزوما لسلب الجيم لجواز عدم استلزام الشيء الواحد للنقيضين وأمّا جواز صدقهما معا[٢٧٥٣] فلجواز استلزام الشيء الواحد لأحد النقيضين دون الاخر. وإلى هذا المعنى أشار المصنّف بقوله "التغاير الموضوعين" أي لتباينهما.

ورابعها: الحقيقية المطلقة حتى يكون معناها كلّ ما ليس بملزوم للجيم فهو ملزوم للباء وهي أعمّ من الثالثة بحسب المحمول؛ لأنّ محمولها أعمّ من محمول الثالثة وحينئذ إذا صدقت الاولى[٢٧٥٤] صارت صغرى لقولنا كلّ ما هو "ب" في الخارج فهو ملزوم للباء وينتج كلّ ما ليس بملزوم للجيم فهو ملزوم للباء ولا ينعكس أي لا يلزم من صدق هذه صدق الثالثة؛ لأنّه ليس كلّ ما هو ملزوم للباء فهو "ب" في الخارج لجواز أن يصدق[٢٧٥٥] كلّ ما ليس بملزوم للجيم ملزوم للباء ولا يكون شيء منها "ب" في

[٢٧٥٠] ر + اخص.

[٢٧٥١] ر – اعم منها.

[٢٧٥٢] ر – ~~باعتبار~~.

[٢٧٥٣] ج – معا.

[٢٧٥٤] ج: الثالثة.

[٢٧٥٥] ج: يكون.

الخارج لمّا عرفت غير مرّة من عدم توقف صدق الحيثية على الاتصاف بالفعل وأعمّ من الاولى باعتبار الطرفين؛ لأنّ موضوعها أخصّ ومحمولها أعمّ وحينئذ إذا صدقت الاولى انتظمت وهي صغرى مع قولنا كلّ ما هو "ب" في الخارج فهو ملزوم للباء قياسا منتجا لقولنا كلّ ما ليس "ج" في الخارج فهو ملزوم للباء وصار كبرى لقياس صغراه قولنا كلّ ما ليس بملزوم للجيم ليس "ج"[٢٧٥٦] في الخارج بالإطلاق منتج لقولنا كلّ ما ليس بملزوم للجيم[٢٧٥٧] فهو ملزوم للباء ولا ينعكس لعدم وجوب صدق كلّ ما ليس "ج" في الخارج فهو ليس بملزوم للجيم وصدق كلّ ما هو ملزوم للباء فهو "ب" في الخارج لما عرفت غير مرّة، وأعمّ من الثانية باعتبار الموضوع لكون[٢٧٥٨] موضوعها أخصّ من موضوع الثانية واتحادهما في المحمول لأنّ كلّ ما ليس بملزوم للجيم ليس "ج" في الخارج لما مرّ بيانه فنجعله صغرى للقضية الثانية لينتج كلّ ما ليس بملزوم [٩٧ب] للجيم فهو ملزوم للباء ولا ينعكس لما عرفت غير مرّة.

[ك ١٧٣٣] فظهر أنّ هذه القضية أعمّ هذه الأربع وهذه القضية تباين نظيرتها من معدولة الموضوع لتباين موضوعيهما وقد مرّ بيان ذلك. حيث بيّنا تباين الثالثة لنظيرتها من معدولة الموضوع.

[ك ١٧٣٤] وكلّ واحدة من هذه الثمانية أعنى الأربع التى هي أقسام معدولة الموضوع والأربع التى هي أقسام سالبة الموضوع تباين كلّ واحدة من الأربع التى هي أقسام[٢٧٥٩] محصلة الطّرفين.

[ك ١٧٣٥] ويعرف لميّة ذلك بقوّة ما ذكرناه في بيان تباين كلّ واحدة من هذه الأربعة المعدولة الموضوع نظيرتها من محصلة الطّرفين. وفيه نظر؛ لأنّ كلّ واحدة من أقسام سالبة الموضوع[٢٧٦٠] مع[٢٧٦١] نظيرتها من محصلات الطرفين إذا كانتا من موجبتين كليتين مما يتضادّان[٢٧٦٢] لانعكاس محصّلة الطرفين بعكس النقيض الى سالبة كلية سالبة الموضوع موافقة المحمول لموضوع الأصل وصيرورتها صغرى للموجبة الكلية السالبة الموضوع وإنتاجها حمل الشيء على نقيضه للاندراج وإن كانت الصغرى سالبة.

[٢٧٥٦] ج – ليس ج.

[٢٧٥٧] ر – ~~وصدق ما هو~~.

[٢٧٥٨] ل: لكن.

[٢٧٥٩] ر – ~~سالبة الموضوع تباين كل واحدة من الاربع التى هي أقسام~~.

[٢٧٦٠] ر – ~~الموضوع~~.

[٢٧٦١] ل – مع.

[٢٧٦٢] ل + كان.

[ك ١٧٣٦] فالصواب أن يقال: وهذه الثمانية[٢٧٦٣] مع كلّ ما يكون الموضوع فيه محصلا مما يتباين أو يتضادّ والظاهر أن يتجه الأصل يكون كذلك أو نمنع استحالة خلو الشيء على نقيضه بالاطلاق؛ لجواز أن يكون زمان صدق أحد النقيضين على الموضوع غير زمان صدق الآخر عليه.[٢٧٦٤]

[ك ١٧٣٧] وأرعبة هي أقسام معدولة المحمول الخارجية المطلقة كقولنا كلّ "ج" موجود في الخارج "لاب" في الخارج والخارجية الموضوع كقولنا كل "ج" موجود في الخارج فهو ملزوم لسلب الباء[٢٧٦٥] والحقيقية الموضوع كقولنا كلّ ما هو ملزوم للجيم فهو "لاب" في الخارج وهي كاذبة أبدا لما عرفت من قبل.

[ك ١٧٣٨] والحقيقية المطلقة كقولنا كلّ ما هو ملزوم للجيم فهو ملزوم[٢٧٦٦] لسلب الباء.

[ك ١٧٣٩] وحكم هذه الأربعة في نسبة بعضها[٢٧٦٧] إلى بعض حكم الأربعة المحصلة الطرفين لما مرّ من الدّلائل وما ذكرناه عليها[٢٧٦٨] يرد ههنا أيضا.

[ك ١٧٤٠] وأربعة هي من[٢٧٦٩] أقسام سالبة المحمول الخارجية المطلقة كقولنا كلّ "ج" موجود في الخارج فهو ليس "ب" في الخارج والخارجية الموضوع كقولنا كلّ "ج" موجود في الخارج فهو ليس بملزوم للباء والحقيقية الموضوع كقولنا كلّ ما هو ملزوم للجيم ليس "ب" في الخارج والحقيقية المطلقة كقولنا كلّ ما هو ملزوم للجيم ليس بملزوم للباء والمفهوم الثاني مع المفهوم الأوّل مما يتلازمان لتلازم محموليهما لاقتضاء كلّ منهما وجود الذات وحينئذ يستلزم كلّ منهما مع حمل محمول صاحبتها على محمول صاحبتها والمفهوم الرابع أخصّ من الثالث لاستلزامه إيّاه؛ لأنّ كلّ ما ليس بملزوم للباء في الجملة ليس "ب" في الخارج بالإطلاق إذ لو كان "ب" دائما لكان ملزوما له دائما، والمقدّر خلافه وهو ينتج[٢٧٧٠] مع الرّابع الثالث ولا ينعكس لجواز استلزام ما ليس "ب" في الخارج للباء وكلّ واحد

[٢٧٦٣] ا: الثانية.

[٢٧٦٤] ج، ر، ل – أو نمنع استحالة خلو الشيء على نقيضه بالاطلاق لجواز أن يكون زمان صدق أحد النقيضين على الموضوع غير زمان صدق الاخر عليه، صح هامش ر.

[٢٧٦٥] ر – الباء.

[٢٧٦٦] ج – للجيم فهو لاب في الخارج وهي كاذبة أبدا لما عرفت قبل والحقيقية المطلقة كقولنا كل ما هو ملزوم للجيم فهو ملزوم.

[٢٧٦٧] ل + الى بعضها.

[٢٧٦٨] ج: ههنا.

[٢٧٦٩] ر – من.

[٢٧٧٠] ج، ل – ينتج، صح هامش ل.

من الثالث والرّابع مباين لكلّ واحد من الاوّل والثاني ولا يتوهم كون الثالث أخصّ من الأوّل والرّابع من الثاني بناءً على أنّ كلّ ما هو "ج" في الخارج ملزوم للجيم وإنّه ينتج من الثالث الاول ومن الرّابع الثاني من غير عكس لجواز أن لا[٢٧٧١] يكون لشيء من ملزومات الجيم وجود في الخارج دائما لأنّا نمنع صدق هذه القضية وإنّما يصدق إن لو كان الشيء من الذّوات الموصوفة بالجمية بالفعل وجود في الخارج وهو غير معلوم لعدم اقتضاء صدق المفهوم الثالث والرّابع وجود ذات الموضوع في الخارج وكلّ واحدة من الخارجية المطلقة والخارجية الموضوع من أقسام هذه الأربعة مع نظيرتها من معدولات المحمول مما يتلازمان لتلازم محمولهما واتحاد موضوعيهما أمّا اتحاد الموضوعين فظاهر، وأمّا تلازم المحمولين فلأنّ المحمول بحسب السلب والمحمول بحسب العدول عند وجود الذات مما يتلازمان والّا لزم اجتماع النقيضين وكلّ واحدة من هذه الأربعة يقتضى وجود الموضوع في الخارج وحينئذ كلّ واحدة من الخارجتين المطلقتين وكلّ واحدة من خارجيتي الموضوع مع حمل محمول[٢٧٧٢] نظيرتها على محمولها ينتج نظيرتها من الاولى. وفيه نظر؛ لأنا لا نسلّم تلازم[٢٧٧٣] المحمولين في خارجيتي الموضوع فإنّ الموجود في الخارج في الجملة إذا كان ملزوما لسلب الباء بالإطلاق لا يلزم منه أن لا يكون ملزوما للباء بالإطلاق.

[ك ١٧٤١] لا يقال: لو كان ملزوما له دائما وهو موجود في الخارج في الجملة لزم كونه "ب" في الخارج وهو "لاب" في الخارج وإنّه محال؛ لأنا نقول لا نسلّم لزوم ذلك. أمّا أوّلا فلأنّ لزوم كونه [٩٨أ]"لاب" في الخارج غير معلوم لجواز أن يكون زمان وجوده في الخارج غير زمان استلزامه له. وأمّا ثانيا فلأنا وإن سلّمنا ذلك لكن[٢٧٧٤] لا نسلّم استحالته لجواز أن يكون زمان اتصافه بالباء غير زمان اتصافه باللّاب.

[ك ١٧٤٢] ولقائل أن يقول: إذا سلمتم كون الموضوع "لاب" في الخارج في الجملة لزم أن لا يكون ملزوما للباء بالإطلاق، والّا لكان ملزوما له دائما وهو موجود حال إتّصافه باللاب لزم كونه موصوفا

[٢٧٧١] ج – لا.

[٢٧٧٢] ر – محمول.

[٢٧٧٣] ر – تلازم.

[٢٧٧٤] ج – لكن.

بالباء أيضا في تلك الحالة فيلزم إتّصافه بالنقيضين في حالة واحدة وإنّه محال. وحينئذ يجب الاقتصار على المنع الأول.

[ك ١٧٤٣] وهكذا الكلام على استلزام ما ليس بملزوم للباء إذا كان موجودا في الخارج لاستلزامه لسلب الباء بالاطلاق بل هذا أظهر إذ لا يلزم من عدم استلزامه لسلب الباء دائما بشيء مما يوهم لزومه من استلزامه للباء دائما وكيف؟ لو صحّ ذلك لوجب أن يكون الحقيقية الموضوع من سالبة الموضوع مساوية لنظيرتها من معدولة الموضوع لوجود الموضوع في كلّ واحدة منهما واستلزام ذلك تلازم موضوعيهما حينئذ وقد حكم بتباينهما معللا بتباين موضوعيهما والحقيقية الموضوع من هذه الأربعة أعمّ[٢٧٧٥] من نظيرتها من معدولات المحمول لاستلزام نظيرتها منها إيّاها[٢٧٧٦] لأنّ كلّ ما هو "الاب" في الخارج في الجملة فهو ليس "ب" في الخارج بالإطلاق وإلّا لكان "ب" دائما في الخارج وهو "لاب" في الجملة فيه فيلزم إتّصاف الموجود الخارجي بالباء دائما وباللاب في الجملة وإنّه محال. وهو مع الحقيقية الموضوع من معدولات المحمول ينتج الحقيقية الموضوع من هذه الأربعة من الشكل الأوّل ولا ينعكس؛ لأنّه لا يصدق كلّ ما ليس "ب" في الخارج فهو "لاب" في الخارج لجواز صدق الأوّل عند عدم الموضوع دون الثاني.

[ك ١٧٤٤] وأمّا الحقيقية المطلقة من هذه الأربعة فإنّها تباين الحقيقية المطلقة من معدولات المحمول لتباين محموليهما؛ لأنّه لا يلزم من استلزام ملزومات الجيم لسلب الباء عدم استلزامها للباء لجواز استلزام الشيء الواحد للنقيضين ولا من عدم استلزام ملزومات الجيم للباء[٢٧٧٧] استلزامها لسلب الباء لجواز عدم استلزام الشيء الواحد لشيء من النقيضين وجاز صدقهما معا لجواز استلزام الشيء الواحد لأحد النقيضين دون استلزامه للآخر وإنما لم يلزم[٢٧٧٨] شيء منهما للآخر لأنّه[٢٧٧٩] ليس في واحدة من القضيتين اعتبار يوجب وجود الذات حتى لو كان في احداهما اعتبار يوجب وجود الذات

[٢٧٧٥] ج – اعم، صح هامش.

[٢٧٧٦] ل – والحقيقية الموضوع من هذه الاربعة اعم من نظيرتها من معدولات المحمول لاستلزام نظيرتها منها اياها.

[٢٧٧٧] ج – لسلب الباء عدم استلزامها للباء لجواز استلزام الشيء الواحد للنقيضين ولا عدم استلزام ملزومات الجيم للباء.

[٢٧٧٨] ج – يلزم.

[٢٧٧٩] ج – انه.

دون الأخرى كان التي[٢٧٨٠] فيها ذلك الاعتبار أخصّ من الأخرى ولو كان فيها ذلك لكانتا متلازمتين لامتناع اجتماع النقيضين والخروج عنهما في الواقع.

[ك ١٧٤٥] وبهذا المعنى حصل الفرق بين هذه أعنى الحقيقية المطلقة من سالبة المحمول وبين القسمين الأوّلين منها في تلازمهما للقسمين الأوّلين من معدولات المحمول كلّ منهما لنظيرتها حيث كان في كلّ واحدة من هذه الأربع اعتبار يوجب وجود الذات. أمّا في الخارجية المطلقة[٢٧٨١] من معدولات المحمول فالطرفان. وأمّا في[٢٧٨٢] الثلاث الباقية فالموضوع فقط. وأنت تعرف مما ذكرناه فساد هذا الفرق بالقياس إلى الخارجية الموضوع منها.

[خ ١٧٤٦] ثمّ قال: وحكم هذه الأربعة في نسبة بعضها إلى بعض وحكم معدولات المحمول هو حكم المحصلات ومعدولات الموضوع الّا الحقيقية المطلقة السالبة المحمول فإنّها أخصّ من الثالث الباقية.

[ك ١٧٤٧] وأنت بعد إحاطتك مما مرّ في نسبة هذه الأربع بعضها ألى بعض وفي نسبة بعض محصلات الطّرفين إلى البعض. لا يخفى عليك أنّ هذا الحكم لا يصحّ على إطلاقه بل الحقّ في ذلك ما ذكرناه.

[ك ١٧٤٨] وفي قوله "وهذه الثمانية يتضادّ مع ما يكون المحمول فيه محصلا عند اتّحاد سائر الاعتبارات الّا الحقيقية المطلقة وتتباين عند الاختلاف في بعضها" نظر؛

وأمّا أوّلا: فلأنّ قولنا كلّ "ج" في الخارج "ب" في الخارج لا يضادّ قولنا كلّ "ج" في الخارج "الاب" في الخارج أو ليس "ب" في الخارج لجواز صدقهما [٩٨ب] في زمانين مختلفين وعلى هذا القياس في سائرهما. نعم لو عنى بالتضادّ بين القضيتين امتناع صدقهما في زمان واحد كان الأمر كما ذكره وعليه يجب أن يحمل.

وأمّا ثانيا: فلأنّ هذا الكلام يقتضى أنّ نسبة الحقيقية المطلقة سالبة المحمول كانت أو معدولته عند اتّحاد سائر الاعتبارات مع ما يكون المحمول فيه محصلا ليست بالتضادّ بل بالنسبة أخرى وليس كذلك؛ لأنّ الحقيقية المطلقة من سالبة المحمول مضادّة للحقيقية المطلقة والحقيقية الموضوع من محصّلة الطرفين لامتناع صدق النقيضين في الخارج.

[٢٧٨٠] ل: الشيء.

[٢٧٨١] ل – المطلقة.

[٢٧٨٢] ر – ~~التلازم~~.

وأمّا ثالثا: فلأنّه حكم بالتباين عند الاختلاف في بعض الاعتبارت وليس كذلك؛ لأنّ الخارجية المطلقة من سالبة المحمول ومعدولة مضادّة لخارجية الموضوع وحقيقيته من أقسام محصلة الطّرفين[٢٧٨٣] لمضادّتها للخارجية المطلقة من محصلة الطرفين وكونها مساوية لخارجية الموضوع في الصّدق عند المصنّف وأعمّ من حقيقية الموضوع واستلزام المضادّة مع الأعم وأحد المتساويين المضادة مع الأخصّ والمساوى للآخر وأيضا خارجية الموضوع من معدولة المحمول وسالبته مضادة للخارجية المطلقة والحقيقية الموضوع من أقسام محصلة الطرفين لمضادتها للخارجية الموضوع منها الملازمة للخارجية المطلقة عند المصنّف والأعمّ من حقيقية الموضوع.

[ك ١٧٤٩] وإذا كان كذلك، فالصواب أن يقال: كلّ واحدة من هذه الثمانية وما[٢٧٨٤] هو مساوٍ لها مع الصدق وما هو أخصّ منها يضاد لنظيرتها من محصلة الطرفين وبما هو مساوٍ لها في الصدق ولما هو أخصّ منها عند اتحاد سائر الاعتبارات الّا الحقيقية المطلقة من معدولة المحمول فإنّها تباين الحقيقية المطلقة والحقيقية الموضوع من محصلة الطرفين لجواز استلزام الشيء الواحد للنقيضين واستلزامه لأحدهما دون الآخر[٢٧٨٥] وإن اختلفت القضيتيان في شيء من سائر الاعتبارات كان بينهما التباين. ولميّة التضاد استلزام كلّ واحدة من النظيرتين لنقيض الأخرى وامتناع صدق النقيضين ويلزم من ذلك امتناع صدق كلّ واحدة من النظيرين مع المساوي والأخصّ[٢٧٨٦] من النظيرة الأخرى وامتناع صدق كلّ واحد من المساوي والأخصّ من أحد الطرفين مع كلّ واحد من المساوي والأخصّ من الطرف الآخر وكلّ ذلك ظاهر.

[ك ١٧٥٠] وأربعة هي أقسام معدولة الطّرفين الخارجية المطلقة كقولنا كلّ "لاج" في الخارج فهو "لاب" في الخارج والخارجية الموضوع كقولنا كلّ "لاج" في الخارج فهو ملزوم لسلب الباء والحقيقية الموضوع كقولنا كلّ ما هو ملزوم لسلب الجيم فهو "لاب" في الخارج وهذه أيضا كاذبة أبدا والّا لزم انحصار ملزومات سلب الجيم في الوجود الخارجي. وإنّه محال لما عرفت. والحقيقية المطلقة كقولنا

[٢٧٨٣] ر – الطرفين، صح هامش.

[٢٧٨٤] ج – ما.

[٢٧٨٥] ل – لجواز استلزام الشيء الواحد للنقيضين واستلزامه لاحدهما دون الاخر.

[٢٧٨٦] ر – والاخص، صح هامش.

كلّ ما هو ملزوم لسلب الجيم فهو ملزوم لسلب الباء وحكم هذه الأربعة في نسبة بعضها إلى[٢٧٨٧] البعض حكم محصلات الطّرفين في نسبة بعضها إلى البعض مع[٢٧٨٨] ما فيه مما قد علمته.

[ك ١٧٥١] وأربعة هي أقسام سالبة الطرفين الخارجية المطلقة كقولنا كلّ ما ليس "ج" في الخارج فهو ليس "ب" في الخارج. والخارجية الموضوع كقولنا كلّ ما ليس "ج" في الخارج فهو ليس بملزوم للباء والحقيقية الموضوع كقولنا كلّ ما ليس بملزوم للجيم فهو ليس "ب" في الخارج والحقيقية المطلقة كقولنا كلّ ما ليس بملزوم للجيم فهو ليس بملزوم للباء والمفهوم الثاني أخصّ من الأوّل باعتبار[٢٧٨٩] المحمول ومن الرابع باعتبار الموضوع لاستلزامه مع كلّ ما ليس بملزوم للباء ليس "ب" في الخارج للأوّل ومع كلّ ما ليس بملزوم للجيم ليس "ج" في الخارج الرّابع من غير عكس. وذلك ظاهر وكلّ واحد من الأوّل والرابع أخصّ من الثالث لاستلزام الأوّل مع كلّ ما ليس بملزوم للجيم ليس "ج" في الخارج اياه والرّابع مع كلّ ما ليس بملزوم للباء ليس "ب" في الخارج اياه من غير العكس في شيء منهما وذلك أيضا ظاهر[٢٧٩٠] وبين الأوّل والرابع[٢٧٩١] مباينة وكذا بين الثاني والثالث.

[ك ١٧٥٢] وأربعة هي أقسام معدولة الموضوع سالبة المحمول الخارجية المطلقة كقولنا كلّ "لاج" في الخارج فهو ليس "ب" في الخارج والخارجية الموضوع كقولنا كلّ "لاج" في الخارج فهو ليس بملزوم للباء والحقيقية الموضوع كقولنا كلّ ما هو ملزوم لسلب [٩٩أ] الجيم ليس "ب" في الخارج. والحقيقية المطلقة كقولنا كلّ ما هو ملزوم لسلب الجيم فهو ليس بملزوم للباء وحكم هذا الأربعة ونسبة بعضها الى البعض حكم الأربعة الاولى من غير فرق.

[ك ١٧٥٣] وأربعة هي أقسام سالبة الموضوع معدولة المحمول الخارجية المطلقة كقولنا كلّ ما ليس "ج" في الخارج فهو "لاب" في الخارج. والخارجية الموضوع كقولنا كلّ ما ليس "ج" في الخارج فهو ملزوم لسلب الباء. والحقيقية الموضوع كقولنا كلّ ما ليس بملزوم للجيم فهو "لاب" في الخارج

[٢٧٨٧] ر – بعض.

[٢٧٨٨] ل – مع، صح هامش.

[٢٧٨٩] ج – الاول.

[٢٧٩٠] وكل واحد من الاول والرابع اخص من الثالث لاستلزام الاول مع كل ما ليس بملزوم للجيم ليس ج في الخارج اياه والرابع مع كل ما ليس بملزوم للباء ليس ب في الخارج اياه من غير العكس في شيء منهما وذلك ايصا ظاهر.

[٢٧٩١] ر – كلّ ما ليس بملزوم للباء ليس ب في الخارج.

والحقيقية المطلقة كقولنا كلّ ما ليس بملزوم للجيم فهو ملزوم لسلب الباء[٢٧٩٢] والأوّل أخصّ من الثاني بحسب المحمول ومن الثالث بحسب الموضوع ومن الرّابع بحسب الطّرفين والثاني مباين[٢٧٩٣] للثالث وأخصّ من الرّابع باعتبار الموضوع والثالث أخصّ من الرّابع بحسب المحمول وكلّ ذلك ظاهر بعد الإحاطة مما مرّ.

[ك ١٧٥٤] فالحاصل: أنّه كلما كان الموضوع في احدي القضيتين أعمّ من الموضوع في الأخرى على معنى أنّ أفراد الموضوع العام هي أفراد موضوع الخاص وغيرها كانت القضيتان مع ذلك متحدتين بالكم والكيف والمحمول مع اعتبار كونه مأخوذا بحسب الحقيقة أو بحسب الوجود الخارجي أو بحسب العدول أو بحسب التحصيل أو بحسب السلب على معنى أنّ المحمول في احداهما إن كان بحسب الحقيقة كان في الاخرى أيضا كذلك. وإن كان بحسب الوجود الخارجي كان في الأخرى أيضا بحسب الوجود الخارجي. وعلى هذا القياس فإن كانتا كليتين فالقضية التى موضوعها أعمّ، أخص من التى موضوعها أخصّ[٢٧٩٤] لاستلزامها إياها من غير عكس.

[ك ١٧٥٥] أمّا الأوّل: فلانتظام قياس في الشكل الأوّل من القضية التى موضوعها أعمّ، ومن كبرى ومن حمل موضوعها على موضوع الاخرى بالإيجاب الكلي منتج لحمل محمول[٢٧٩٥] الاولى على موضوع الأخرى بالإيجاب الكلي إن كانت القضية التى موضوعها أعمّ موجبة وبالسلب الكلي إن كانت سالبة.

[ك ١٧٥٦] وأمّا الثاني: فلأنّ أفراد العام أكثر من أفراد الخاص ولا امتناع في حمل الشيء على كلّ أفراد الخاص مع عدم وجوب حمله على كلّ[٢٧٩٦] أفراد العام وإن كانتا جزئيتين فالقضية التى موضوعها أخصّ أخص من التى موضوعها أعمّ لاستلزامها[٢٧٩٧] اياها من غير عكس. أمّا الأوّل فلانتظام قياس في الشكل الثالث من القضية الجزئية التى موضوعها اخصّ وهي كبرى ومن حمل موضوع الاخرى

[٢٧٩٢] ج – والحقيقية الموضوع كقولنا كل وا ليس بملزوم للجيم فهو لاب في الخارج والحقيقية المطلقة كقولنا كلّ ما ليس بملزوم للجيم فهو ملزوم لسلب الباء.

[٢٧٩٣] ج – مباين.

[٢٧٩٤] ج – من التى موضوعها اخص.

[٢٧٩٥] ج – محمول.

[٢٧٩٦] ج – كل.

[٢٧٩٧] ل: لا استلزمها.

على موضوع هذه بالإيجاب الكلي منتج للقضية الثانية موافقة للاولى في الكيف. وأمّا الثاني فلجواز حمل الشيء على بعض أفراد العام مع سلبه عن كلّ أفراد الخاص وسلبه[٢٧٩٨] عن بعض أفراد العام مع حمله على كلّ أفراد الخاص.

[ك ١٧٥٧] وأمثلتهما كثيرة وكلّ قضيتين توافقتا في الكيف وفي المحمول على ما ذكرنا من التفسير واختلفتا في الكمّ وكان موضوع احداهما أعمّ من موضوع الأخرى على ما ذكرنا من المعنى فإنّ الكلية منهما أخصّ من الجزئية سواء كان موضوعها أعمّ من موضوع الأخرى أو أخصّ لاستلزامها إياها من غير عكس. أمّا الأوّل: فلانتظام قياس في الشكل الثالث من القضية الكلية وهي كبرى ومن حمل موضوع الجزئية على موضوعها بالإيجاب الجزئي إن كان موضوعها أعمّ وبالإيجاب الكلي إن كان أخصّ منتج للجزئية الموافقة إياها في الكيف. وأمّا الثاني: فلجواز حمل الشيء على بعض أفراد الخاص[٢٧٩٩] أو العام إيجابا أو سلبا مع عدم وجوب حمله على كلّ[٢٨٠٠] أفراد الآخر بتلك الكيفية وكلّما كان الموضوع في احدي القضيتين أعمّ من الموضوع في الأخرى سواء كانتا متوافقتين في الكمّ ومختلفتين فيه إذا اختلفتا في الكيف أو كان المحمول في احداهما غير المحمول في الأخرى على ما ذكرنا من التفسير كانتا متباينين أو متضادين. واعتبارك القضايا على التفصيل يصحّ ذلك.

[ك ١٧٥٨] والمصنّف عبّر عن هذه القواعد الثلاث بقوله "فالحاصل أنّه كلّما كان الموضوع في بعضها أعمّ منه في البعض بمعنى أنّ أفراد العام هي أفراد الخاص وغيرها كانت القضية أخصّ صدقا إذا كانتا كليتين وإعمّ ان كانتا جزئيتين وإن اختلفتا بالكمّ كانت الكلية أخص وذلك بعد الاتحاد في الكيف والمحمول مع اعتبار الحقيقة والوجود والعدول والتحصيل والسلب وإن اختلف شيء من ذلك تباينتا أو تضادتا"

[ك ١٧٥٩] وزعم بعضهم[٢٨٠١] أنّ هذه القاعدة [٩٩ب] باطلة من وجوه:

[٢٧٩٨] ج – سلبه.

[٢٧٩٩] ر – ~~الخاص~~.

[٢٨٠٠] ر – كل، صح هامش.

[٢٨٠١] ج – بعضهم.

الأوّل: أنها يقتضى أن يكون الموجبة الكلية الحقيقية المطلقة أخصّ من الموجبة الكلية الخارجية الموضوع لكون موضوع الاولى أعمّ من موضوع الثانية مع اتحادهما في المحمول وليس كذلك؛ لأنّ المصنّف قد حكم بتباينهما.

الثاني: أنّها يقتضى أن تكون السالبة الكلية الحقيقية الموضوع أخصّ من السالبة الكلية الخارجية المطلقة وليس كذلك لأنهما متلازمتان؛ لأنّه إذا صدق لا شيء من "ج" في الخارج "ب" في الخارج صدق لا شيء مما هو ملزوم للجيم "ب" في الخارج والّا لصدق نقيضه وهو بعض ما هو ملزوم للجيم "ب" في الخارج. واذا كان "ب" في الخارج كان موجودا فيه وهو ملزوم للجيم فكان "ج" في الخارج وأنّه "ب" فيه فيصدق بعض "ج" في الخارج "ب" في الخارج. وكان لا شيء من "ج" في الخارج "ب" في الخارج[٢٨٠٢] هذا خلف. وأمّا استلزام الحقيقية الموضوع للخارجية المطلقة فظاهر.

الثالث: أنّه يلزم أن تكون السالبة الجزئية الحقيقية المطلقة أعمّ من السالبة الجزئية الخارجية الموضوع وليس كذلك والّا لكانت الموجبة الكلية الحقيقية المطلقة أخصّ من الموجبة الكلية الخارجية الموضوع؛ لأنّ نقيض الأعمّ أخص من نقيض الأخص وليس كذلك لما مرّ.

الرابع: أنّه يلزم أن تكون الموجبة الجزئية الحقيقية الموضوع أعمّ من الموجبة الجزئية الخارجية المطلقة وأنهما متلازمتان لما بيّنا من تلازم نقيضيهما واستلزام ذلك تلازمهما.

الخامس: يلزم أن يكون الموجبة الجزئية الخارجية المطلقة أعمّ من الموجبة الكلية الحقيقية الموضوع وليس كذلك.

السادس: يلزم أن يكون الموجبة الجزئية الخارجية الموضوع أعمّ من الموجبة الكلية الحقيقية المطلقة وليس كذلك.

السابع: يلزم أن يكون السالبة الجزئية الحقيقية الموضوع أعمّ من السالبة الكلية الخارجية المطلقة وليس كذلك والّا لكان نقيض الاولى أخصّ من نقيض الثانية وليس كذلك لما مرّ في الخامس.

الثامن: يلزم أن يكون السالبة الجزئية الحقيقية المطلقة أعمّ من السالبة الكلية الخارجية[٢٨٠٣] الموضوع وليس كذلك والّا لكان نقيض الاولى أخصّ من نقيض الثانية وليس كذلك لما مرّ في السادس.

[٢٨٠٢] ر – في الخارج، صح هامش.

[٢٨٠٣] ر – ~~الخارجية~~.

التاسع: أنه إذا كان موضوع احداهما أعمّ من موضوع الأخرى وكانتا كليتين وكان محمول القضية التى موضوعها أعمّ أخصّ من محمول القضية التى موضوعها أخصّ فإنّ قضية ما ذكره إن تباينتا أو تضادتا وليس كذلك بل الاولى أخصّ من الثانية.

العاشر: يلزم من التاسع أن يكون السالبة الجزئية التى موضوعها أخصّ أخصّ من السالبة الجزئية التى موضوعها أعمّ. إذا كان محمول الاولى أعمّ وقد حكم بالتضاد أو التباين.

الحادي عشر: أنّه حكم في كثير من المواضع أن يكون قضية أخصّ من أخرى مع حكمه بمباينتهما لما تلازم الأعمّ لحكمه بأخصية حقيقية الموضوع من الموجبة الكلية عن الموجبة الكلية الخارجية المطلقة مع حكمه بمباينتها الخارجية الموضوع الملازمة للخارجية المطلقة. وأشتباه ذلك فيه كثيرة. وهذا غير صحيح؛ لأنّ الأخصّ من الشيء أخصّ من لازمه.

[ك ١٧٦٠] والجواب أمّا الأوّل: فلا نسلّم أنّ موضوع الاولى أعمّ من موضوع الثانية فإنّه يشترط في كون الموضوع بحسب الحقيقية في قضية أعمّ من الموضوع بحسب الخارج في قضية أخرى اقتضاء صدق كلّ واحدة من القضيتين وجود الذات على ما ستعلمه بعد. وههنا ليس كذلك لأنّ صدق الحقيقية المطلقة لا يتوقف على وجود الذات في الخارج وحينئذ لا يلزم من فرض[٢٨٠٤] صدقها صدق قولنا كلّ "ج"[٢٨٠٥] في الخارج ملزوم للجيم لجواز أن لا يكون لشيء من الذّوات الموصوفة بالجيمية بالفعل وجود في الخارج حينئذ فاقتضاء صدق الموجبة بحسب الخارج وجود الموضوع في الخارج.

[ك ١٧٦١] وهو الجواب عن الثاني لعدم اقتضاء السالبة وجود الذات في الخارج سلمناه لكن لا نسلم أنّه ليس كذلك وما ذكره لبيان تلازمهما مبنيّ على أنّ صدق الحيثية[٢٨٠٦] يقتضى اللزوم الكلي وقد عرفت أنّ ذلك غير واجب بل مقتضاه ليس الّا مطلق اللزوم.

[ك ١٧٦٢] وأمّا الثالث: فمبني على الاوّل.

[ك ١٧٦٣] والرابع على [١٠٠أ] الثاني وفساد الأول يوجب فسادهما.

[٢٨٠٤] ج – فرض.

[٢٨٠٥] ج + ب.

[٢٨٠٦] ج: الجزئية.

[ك ١٧٦٤] وأمّا الخامس: فنلتزمه ونقول به ولا نسلّم أنّ الأمر ليس كذلك وقد صرّح المصنّف بكون الموجبة الكلية الحقيقية الموضوع أخصّ من الموجبة الكلية الخارجية المطلقة[٢٨٠٧] فكيف من الموجبة الجزئية منها؟

[ك ١٧٦٥] وأمّا السادس: فجوابه ما مرّ جوابا عن الأوّل

[ك ١٧٦٦] وأمّا السابع: فمبني على الخامس.

[ك ١٧٦٧] والثامن: على السادس وفسادهما يوجب فسادهما.

[ك ١٧٦٨] وأمّا التاسع: فلا شكّ أنّ القضية التى موضوعها أعم إذا كان[٢٨٠٨] محمولها أخصّ كانت أخص ولا نسلّم أنّ قضية ما ذكره إن تباينتا أو تضادتا وإنما يلزم ذلك إن لو لم يتعرض للقاعدة المذكورة عقيب هذه القاعدة وهي قوله كلّما كان المحمول أخصّ بمعنى المستلزم من غير عكس فإن اتحدتا بالكم أو كان محمول الكلية أخص كانت أخص وإذا كان كذلك فالقضية التى اجتمع فيها أعمّية الموضوع وأخصّية المحمول كانت أخصيتها اولى وأظهر.

[ك ١٧٦٩] وهذا الجواب عن العاشر: لأنا لا نسلّم أنّه حكم بين تينك السالبتن بالتضاد أو التباين.

[ك ١٧٧٠] فلئن قلت لاندراجهما تحت القاعدة التى مهدها لتباين القضيتين أو يضادهما قلت: لا نسلم ذلك وإنما يندرجان تحتها إن لو لم يكن محمول القضية التى موضوعها أخصّ أعمّ أمّا إذا كان كذلك لزم كونها أخصّ لكون نقيضها أعمّ من نقيض الأخرى واستلزام ذلك كونها أخص وكيف لا؟ فإنّ القاعدة التى نذكرها من بعد في كون بعض القضايا أعمّ من البعض بحسب المحمول يدلّ على ذلك. والإحاطة التامة بنسبة القضايا بعضها ألى بعض إنما يحصل بعد الإحاطة بجميع القواعد المذكورة لذلك لا ببعضها فقط.

[ك ١٧٧١] وأمّا الحادي عشر: فلا نسلّم حكمه بتباين قضية لقضية[٢٨٠٩] عند حكمه بكونها أخصّ من ملزومها وما ذكره من الصورة فحكمه فيها بذلك ممنوع؛ لأنّه حكم بكون الحقيقية الموضوع أخصّ من الخارجية الموضوع حيث بين كونها أخصّ من الخارجية المطلقة. إذ قال "وإذا كانت أخصّ من الاولى" أي من الخارجية المطلقة فكذا في الثانية أي في خارجية الموضوع لما عرفت من تلازمهما

[٢٨٠٧] ل – المطلقة.

[٢٨٠٨] ج: ان كان.

[٢٨٠٩] ل – لقصية، صح هامش.

ومع تصريحه بذلك كيف ينسب إليه حكمه بالتباين أو بالتضادّ بينهما ولو يوهم اندراجهما تحت القاعدة المذكورة للتباين أو التضاد منعنا ذلك.

[ك ١٧٧٢] وإنما يندرجان إن لو لم يكن محمول الحقيقية الموضوع أخصّ من محمول الخارجية الموضوع وإنّه أخصّ لكونه بحسب الوجود الخارجي وكون ذلك بحسب الحقيقية وكلّما كان المحمول في احدي الموجبتين المتحدتين في الموضوع والكمّ أخص من المحمول في الأخرى على معنى أنّه كلما صدق محمول الاولى صدق محمول الثانية من غير عكس.

[ك ١٧٧٣] فإنّ القضية التى محمولها أخصّ، أخصّ[٢٨١٠] من القضية التى محمولها أعمّ لاستلزامها إياها من غير عكس. أمّا أوّلًا: فلانتظام قياس في الشكل الأوّل من القضية التى محمولها أخصّ وهي صغرى ومن حمل محمول الأخرى على محمولها بالإيجاب الكلي منتج للأخرى الموافقة إياها في الكمّ. وأمّا الثاني: فلجواز حمل العام على كلّ أفراد الشيء بالإيجاب مع سلب الخاص عن كلّ أفراده كالجسم للأعمّ من الحجر المحمول على كلّ أفراد الحيوان مع سلب الحجر عن كلّ أفراده وكذلك كلّما اختلفت الموجبتان المتحدتان في الموضوع بالكمّ فإن كان المحمول في الكلية أخصّ من المحمول في الجزئية فإنّ الكلية أخص من الجزئية لاستلزامها إيّاها من غير عكس.

[ك ١٧٧٤] وقد مرّ بيان كلّ واحدة من هاتين المقدمتين آنفا وإن كان المحمول في الجزئية أخصّ فالقضيتان متباينتان لعدم استلزام شيء منهما للأخرى وجواز اجتماعهما على الصدق أمّا عدم استلزام الكلية الجزئية فلحمل الجسم على كلّ أفراد الحيوان مع سلب الحجر الأخص منه عن كلّ أفراده وأمّا عدم استلزام الجزئية الكلية[٢٨١١] فلحمل الضاحك بالفعل على بعض أفراد الحيوان مع كذب حمل الضاحك بالقوّة الأعمّ من الضاحك بالفعل على كلّ أفراده. وأمّا جواز صدقهما معا فلحمل المتحيّز على كلّ أفراد الجسم مع حمل الحيوان الأخصّ منه على بعض أفراده وكلّما كان المحمول في احدي القضيتين السالبتين المتحدتين في الموضوع والكمّ أعمّ من المحمول في الأخرى على ما ذكرنا [١٠٠ب] من التفسير.

[٢٨١٠] ر – اخص، صح هامش.

[٢٨١١] ج >< الكلية الجزئية.

[ك ١٧٧٥] فإنّ القضية التى محمولها أعمّ أخصّ[٢٨١٢] من القضية التى محمولها أخصّ لاستلزامها إياها من غير عكس، أمّا الأوّل: فلانتظام قياس في الشكل الثاني من القضية التى محمولها أعمّ ومن حمل محمولها على محمول الأخرى بالإيجاب الكلي ينتج الأخرى الموافقة إياها في الكمّ، وأمّا الثاني: فلجواز سلب الخاص عن كلّ أفراد الشيء مع حمل العام على كلّ[٢٨١٣] أفراده كالحجر والجسم بالنسبة إلى أفراد الحيوان. وكذلك كلما اختلفت السالبتان المتحدتان[٢٨١٤] في الموضوع بالكم فإن كان المحمول في الكلية أعمّ من المحمول في الجزئية كانت الكلية أخصّ من الجزئية لاستلزامها إياها من غير عكس وبيان كلّ واحدة من هاتين المقدمتين ما مرّ آنفا وإن كان المحمول في الجزئية أعمّ كانتا متباينتين لعدم استلزام شيء منهما للأخرى وعدم المنافاة بينهما في الصدق.

[ك ١٧٧٦] وأمّا عدم استلزام الكلية الجزئية والجزئية الكلية[٢٨١٥] فنعرفه من المذكور في الضابط للموجبتين المختلفتين بالكم وأمّا عدم المنافاة بينهما في الصدق فلجواز سلب العام عن كلّ أفراد الشيء مع سلب الخاص عن كلّ أفراده كالإحساس الأعم من الحجر بالنسبة إلى أفراد الحيوان.

[ك ١٧٧٧] والمراد بالاتحاد في الموضوع في هذه الضوابط الأربعة الاتحاد فيه مع اتحاد اعتبار الحقيقة والوجود الخارجي والعدول والتحصيل والسلب على معنى أنّ الموضوع في احدي القضيتين إن كان بحسب الحقيقة كان في الأخرى أيضا يجب أن يكون كذلك[٢٨١٦] وكذلك في سائر الأمور المذكورة وإن اختلفتا في شيء من هذه كان بينهما التباين والاعتبار يصحّح ذلك ويمكنك بيان[٢٨١٧] الاستلزامين المذكورين في الضابطين الاخيرين بواسطة عكس النقيض لكون كلّ واحد منهما عكس نقيض الاستلزام[٢٨١٨] المذكور في أحد الضابطين الأوّلين.

[٢٨١٢] ل – اخص.

[٢٨١٣] ل – كل.

[٢٨١٤] ج – المتحدتان.

[٢٨١٥] ل – الكلية,

[٢٨١٦] ر – وكذلك، صح هامش.

[٢٨١٧] ل : يبين.

[٢٨١٨] ر + الاستلزام.

[ك ١٧٧٨] و المصنّف عبّر[٢٨١٩] عن هذه الضوابط الأربعة بقوله "وكلما كان المحمول أخصّ" بمعنى المستلزم من غير عكس فإن اتحدتا في الكم أو كان محمول الكلية أخصّ كانت أخصّ والّا يتباينا والسالبة على العكس من ذلك وذلك بعد الإتحاد في سائر الاعتبارات وإن اختلف شيء منها تباينتا.

[ك ١٧٧٩] وقد تبين من هذه الضوابط ومن الضوابط المذكورة للعموم والخصوص والمباينة والتضادّ بحسب الموضوع بين[٢٨٢٠] الموجبتين الكليتين إذا كانت موضوع احداهما أعمّ ومحمولها أخصّ كانت أخصّ[٢٨٢١] والسالبتين الكليتين إذا كان كلّ واحد[٢٨٢٢] من طرفي احداهما أعمّ كانت أخصّ والموجبتين الجزئيتين إذا كان كلّ واحد من طرفي احداهما أخصّ كانت أخصّ والسالبتن الجزئيتين إذا كان موضوع احداهما أخصّ ومحمولها أعمّ كانت أخصّ والموجبتين المختلفتين بالكمّ إذا كان بين موضوعيهما العموم والخصوص وكان محمول الكلّية أخصّ كانت أخصّ سواء كان موضوعها أعمّ أو أخصّ والسالبتن المختلفتين بالكم إذا كان بين موضوعيهما العموم والخصوص وكان محمول الكلية أعمّ كانت أخصّ سواء كان موضوعها أعمّ أو أخصّ وإنّ القضيتين التين نسبة طرفي احداهما على طرفي الأخرى على أحد هذه الوجوه الستة إذا اختلفتا بالكيف تباينتا أو تضادتا سواء اتفقتا بالكمّ أو اختلفتا فيه ولمية[٢٨٢٣] كلّ ذلك يعرف من المذكور في تلك الضوابط.

[ك ١٧٨٠] لا يقال: الضابط[٢٨٢٤] المذكور بحسب عموم المحمول وخصوصه باطل من وجوه:

الأول: أنّه ينتقض بالخارجية المطلقة مع خارجية الموضوع فإنهما متلازمتان وقضية ما ذكره كون الاولى أخصّ لكون محمولها أخصّ من محمول الثانية واتحادهما في الموضوع.

الثاني: أن معنى قوله[٢٨٢٥] وفي السالبة على العكس أنّه إذا كان محمول احداهما أخصّ من محمول الأخرى فإن اتفقتا في الكم أو كان محمول الكلية أخصّ كانت أعمّ والّا يتباينتا وهو باطل بالسالبة

[٢٨١٩] ج – عبر.

[٢٨٢٠] ج – شيء منها تباينتا وقد تبين من هذه الضوابط ومن الضوابط المذكورة للعموم والخصوص والمباينة والتضاد بحسب الموضوع بين.

[٢٨٢١] ج – كانت اخص.

[٢٨٢٢] ج – كلّ واحد، صح هامش.

[٢٨٢٣] ر – ولمية، صح هامش.

[٢٨٢٤] ج: الضوابط.

[٢٨٢٥] ج: قولنا.

الخارجية المطلقة مع السالبة الخارجية الموضوع كليتين والجزئيتين فإنهما متلازمتان لتلازم نقيضيهما وما ذكره تقتضي أعمية الاولى.

الثالث: ينتقض بالسالبة الكلية الخارجية المطلقة مع السالبة الجزئية الخارجية الموضوع بأنّ الكلية أخصّ بالخلف وهو أنّه لو صدق قولنا كلّ "ج" في الخارج فهو ملزوم للباء على تقدير صدق السالبة[٢٨٢٦] الكلية الخارجية المطلقة للزمه[٢٨٢٧] كلّ "ج" في الخارج موجود في الخارج وملزوم للباء وأنتج مع قولنا وكلّ ما هو موجود في الخارج "ج"[٢٨٢٨] وملزوم للباء فهو "ب" في الخارج ما يضاد السالبة[٢٨٢٩] الكلية الخارجية[٢٨٣٠] المطلقة. هذا خلف وما ذكره يقتضى [١٠١أ] أعمية الكلية.

الرّابع: ينتقض قوله وذلك بعد الإتحاد في سائر الاعتبارات فإن اختلف شيء منها تباينتا بما إذا كان موضوع التى محمولها أعمّ أخصّ من موضوع التى محمولها أخصّ فإنّ ما ذكره يقتضى المباينة وليس كذلك بل الاولى حينئذ يكون أعمّ في الموجبة[٢٨٣١] بجهتين وأخصّ في السالبة كذلك.

الخامس: ينتقض بالسالبتين الكليتين المتقابلتي الموضوع فإنّهما متضادتان وقضية ما ذكره التباين بيان التضاد إنّه لو صدق لا شيء من "ج" "ب" ولا شيء مما ليس "ج" "د" على أنّ "ب" أخصّ من "د" يلزم صدق قولنا لا شيء من "ب" "د" وإنّه محال. بيانه أنّ الأوّل ينعكس إلى قولنا لا شيء من "ب" "ج" ويصير صغرى لقولنا لا شيء مما ليس "ج" "د" وينتج لا شيء من[٢٨٣٢] "ب" "د".

[ك ١٧٨١] لأنا نقول:

[ك ١٧٨٢] أمّا الأوّل: فغير وارد علينا حيث بيّنا أنّ تلازمهما غير معلوم. وأنّ الخارجية المطلقة أخصّ من خارجية الموضوع وعلى تقدير تلازمهما فهو مدفوع؛ لأنّ معنى قولنا كلّما كان المحمول أخصّ كانت القضية أخصّ أنّ كون محمولها أخصّ من محمول الأخرى يقتضى استلزامها للاخرى وكون محمول الأخرى أعمّ لا يقتضى استلزامها للاولى فإن اتفق لأمر خارجي استلزامها الاولى فهو لا يبطل

[٢٨٢٦] ل: الثانية.

[٢٨٢٧] ج: لازمه.

[٢٨٢٨] ج، ل – ج.

[٢٨٢٩] ل: الثانية.

[٢٨٣٠] ر: بالخارجية.

[٢٨٣١] ج: من الموجبة.

[٢٨٣٢] ر – ب ج.

ما قلناه وههنا كذلك لأنّ ذات الموضوع لما كان موجودا في الخارج وملزوما للجيم لزم كونها "ج" في الخارج.

[ك ١٧٨٣] وأمّا الثاني: فمبني على الأوّل وفساده يوجب فساده.

[ك ١٧٨٤] وأمّا الثالث: فلا نسلّم صدق الكبرى المذكورة في الخلف وإنّما يصدق إن لو كان استلزام الجيم الموجود في الخارج للباء كليا وهو ممنوع.

[ك ١٧٨٥] وأمّا الرابع: فلا نسلّم أنّ قضية ما ذكره يقتضى المباينة بين القضيتين المذكورتين بل قضية ما ذكره من الضابطين يقتضى كون الاولى أعمّ من الموجبتين الكليتين وأخصّ في السالبتبن الكليتين وقد بيّنا ذلك قبل.

[ك ١٧٨٦] وأمّا الخامس فوارد.والواجب أن يلحق أو تضادتا بقوله حتى يصير هكذا "فإن اختلف شيء منها تباينتا أو تضادتا" وقد سقط هذه اللفظة من قلم المصنّف أو من الناسخ، والمراد ذلك وكلّما اختلف موضوعا القضيتين بالتحصيل والعدول كقولنا كلّ "ج" "ب" وكلّ "لاج" "ب" أو بالتحصيل والسلب كقولنا كلّ "ج" "ب" وكلّ ما ليس "ج" "ب" فهما متباينان عند الاتحاد في غير الموضوع من الاعتبارات ويرد عليه ما ذكرناه حيث حكم بمباينة معدولات الموضوع وسوالبه بمحصلات الموضوع مع مزيد شيء آخر وهو أنّ السالبة الكلية الحقيقية المطلقة إذا كان موضوعها محصلا معها إذا كان موضوعها بحسب السلب مما يتضادان عند اتحاد سائر الاعتبارات لانعكاس محصلة الموضوع بالعكس المستوي إلى نفسها وانعكاس عكسها بعكس النقيض إلى موجبة جزئية حقيقية مطلقة سالبة الموضوع موافقة المحمول لموضوع الأصل المناقضة للسالبة السالبة الموضوع.

[ك ١٧٨٧] وكلّما اختلف محمولا القضيتين بالتحصيل والعدول كقولنا كل "ج" "ب" وكلّ "ج" "لاب" أو بالتحصيل والسلب كقولنا كلّ "ج" "ب" وكلّ "ج" ليس "ب" فهما متضادّتان عند الاتحاد في غير[٢٨٣٣] ذلك من الاعتبارات[٢٨٣٤] لامتناع[٢٨٣٥] إتصاف كلّ أفراد الشيء الموجود في الخارج بالنقيضين الّا الحقيقية المطلقة المعدولة المحمول مع الحقيقية المطلقة المحصلة المحمول فإنهما

[٢٨٣٣] ج – غير.

[٢٨٣٤] ج: الاعتبار.

[٢٨٣٥] ج: او لأامتناع.

يتباينان لجواز استلزام الشيء الواحد للنقيضين[٢٨٣٦] ومع عدم استلزامه لأحدهما دون الآخر كلّ ذلك بعد اتحاد سائر الاعتبارات.[٢٨٣٧]وفيه نظر؛ لأنّ السالبتين اللتين محمول أحداهما محصل ومحمول الأخرى معدول أو سالب عند اتحاد سائر الاعتبارات جاز صدقهما إذا كان كلّ واحد منهما خارجية مطلقة أو خارجية الموضوع لعدم الموضوع ولانّه لو صحّ هذان الضابطان لزم تضاد عكس السالبتين الكليتين المتناقضتي الموضوع بالتحصيل[٢٨٣٨] والعدول أو بالتحصيل والسلب لاتحاد موضوعيهما وتناقض محموليهما ولو كان كذلك يلزم تضادّ اللوازم مع تباين الملزومات، وذلك محال؛ لاستلزام تضاد اللوازم تضاد الملزومات، ولأنّ كلّ واحدة من الموجبتين الكليتين المتناقضتي الموضوع ينعكس بعكس النقيض إلى سالبة كلية سالبة الموضوع موافقة المحمول لموضوع الاصل.

[ك ١٧٨٨] والضابط الأوّل: يقتضى تباين الموجبتين، والثاني تضاد السالبتين فيلزم أيضا تضاد اللوازم مع تباين الملزومات وقد عرفت استحالة ذلك [١٠١ب].

[ك ١٧٨٩] وإذا كان كذلك، فالصواب أن يقال: في كلّ واحد من الضابطين أنّ القضيتين[٢٨٣٩] متباينتان أو متضادتان أو يقال الحكم بالتضاد في الضابط الثاني مخصوص بالموجبتين الكليتين.

[ك ١٧٩٠] والترديد الذي ذكره بعد استثناء الحقيقية المطلقة المحصلة المحمول مع الحقيقية المطلقة المعدولة المحمول وهو قوله "فإنهما يتباينان إن لم[٢٨٤٠] يجب في حقيقية المحمول وجود الذات ومتلازمتان إن وجب" وفيه نظر؛ لأنّ هاتين القضيتين أعنى الحقيقية المطلقة المحصلة المحمول والحقيقية المطلقة المعدولة المحمول لا يجب فيهما وجود الذات وكان يجب أن يحكم بينهما بالتباين جزما ولانّ قوله "ومتلازمتان إن وجب" غلط بل يجب أن يكونا متضاديين حينئذ لامتناع استلزام الذات الموجودة في الخارج للنقيضين والّا لزم وجود النقيضين في الخارج وإنّه محال. والنسخ مختلفة في وجود هذا الترديد. فالاولى إسقاطه من الكتاب.

[٢٨٣٦] ج – الا الحقيقية المطلقة المعدولة المحمول مع الحقيقية المطلقة المحصلة المحمول فانهما يتباينان لجواز استلزام الشيء الواحد للنقيضين.

[٢٨٣٧] ل – الواحد للنقيضين ومع عدم استلزامه لأحدهما دون الآخر كل ذلك بعد اتحاد سائر الاعتبارات.

[٢٨٣٨] ج – بالتحصيل.

[٢٨٣٩] ر – ~~متباينتين~~.

[٢٨٤٠] ل: ما.

[ك ١٧٩١] والحكم بالتباين بينهما جزما والموضوع الخارجي إذا كان بحسب العدول فهو أخصّ من الموضوع الخارجي إذا كان بحسب السلب؛ لأنّ كلّ ما هو "لاج" في الخارج فهو ليس "ج" في الخارج[٢٨٤١] والّا لكان "ج" في الخارج[٢٨٤٢] دائما و"لاج" في الخارج، وانّه محال وليس كل ما ليس "ج" في الخارج فهو "لاج" في الخارج لجواز صدق ليس "ج" في الخارج على ما لا وجود له في الخارج وامتناع صدق "لاج" في الخارج[٢٨٤٣] عليه.[٢٨٤٤]

[ك ١٧٩٢] لكن ينبغى أن تعلم أنّ القضية التى موضوعها الخارجي بحسب السلب إن وجب فيها وجود الذات كان بين موضوعها والموضوع الخارجي بحسب العدول التّلازم والموضوع الحقيقي إذا كان بحسب العدول مع الموضوع الحقيقي إذا كان بحسب السلب مما يتباينان لجواز استلزام الشيء للنقيضين وعدم استلزامه لشيء من النقيضين واستلزامه لأحدهما مع عدم استلزامه[٢٨٤٥] للاخر والمحمول بحسب العدول مع المحمول بحسب السلب مما يتلازمان.إذا كان في كلّ واحدة من القضيتين ما يوجب اشتراط وجود الذات في الخارج ويتباينان إن لم يكن في كلّ[٢٨٤٦] واحدة منهما ما يوجب ذلك.

[ك ١٧٩٣] هكذا ذكره المصنّف وفيه نظر؛ لأنّ المحمولين إمّا أن يكونا بحسب الخارج أو بحسب الحقيقية فإن كانا بحسب الخارج فإن اقتضى[٢٨٤٧] كلّ واحدة من القضيتين وجود الذات فلا شكّ في تلازمهما وإن لم يقتض كلّ واحدة منهما وجود الذات فلا شكّ في أنّ القضية التى محمولها بحسب العدول يقتضى ذلك وحينئذ يكون المحمول بحسب العدول أخصّ منه بحسب السلب؛ لأنّ كلّ ما هو "لاب" في الخارج[٢٨٤٨] في الجملة فهو ليس "ب" في الخارج في الجملة، إذ لو كان "ب" دائما لزم إتصاف الموجود في الخارج[٢٨٤٩] بالنقيضين، وانّه محال من غير عكس لجواز صدق الثاني عند عدم

[٢٨٤١] ل – في الخارج، صح هامش.

[٢٨٤٢] ر – ~~وانه محال~~.

[٢٨٤٣] ج – في الخارج.

[٢٨٤٤] ج – ~~في الخارج~~.

[٢٨٤٥] ر – لأحدهما مع عدم استلزامه، صح هامش.

[٢٨٤٦] ج – كل.

[٢٨٤٧] ج: اقتصر.

[٢٨٤٨] ج – في الخارج.

[٢٨٤٩] ج – في الخارج.

الذات دون الأوّل وإن كانا بحسب الحقيقية فإن لم يكن في كلّ واحدة[٢٨٥٠] من القضيتين ما يوجب وجود الذات فلا شكّ في تباينهما لانّه حينئذ إن كان في احداهما ما يوجب ذلك فإن كانت هي التى محمولها بحسب العدول لا يلزم من استلزام الموجود في الخارج لسلب الباء عدم[٢٨٥١] استلزام ما لا وجود له في الخارج للباء ولا بالعكس وإن كانت هي التى محمولها بحسب السّلب لا يلزم من عدم استلزام ما له وجود في الخارج للباء استلزام ما لا وجود في الخارج لسلب الباء ولا بالعكس وإن لم يكن في شيء منهما ما يوجب وجود الذات فكذلك إذ لا يلزم من استلزام ما لا وجود له في الخارج لسلب الباء عدم استلزامه للباء ولا بالعكس وجواز صدقهما على كلّ واحد من التقادير الثلاثة ظاهر وإن كان في كلّ واحدة منهما ما[٢٨٥٢] يوجب وجود الذات فتلازمهما غير معلوم؛ لأنّ ملزومية الذات لسلب الباء إن كانت كلية يلزم منه كونها "لاب"[٢٨٥٣] في الخارج لكن لا يلزم منه كونها غير ملزومه للباء في الجملة.

[ك ١٧٩٤] لا يقال: والّا لكانت ملزومه للباء دائما ويلزم منه كونها "ب" في الخارج[٢٨٥٤] وقد كانت "لاب" في الخارج إنّه محال؛ لأنا نقول: لا نسلّم استحالة ذلك لجواز أن يكون زمان إتصافها بالباء غير زمان إتصافها با"لاباء".

[ك ١٧٩٥] ولقائل أن يقول: إذا كانت [١٠٢أ] "لاب" في الخارج استحال أن يكون ملزومة للباء دائما والّا لكانت ملزومة زمان كونها "لاب" فيكون في ذلك الزّمان "ب" و"لاب"[٢٨٥٥] وإنّه محال. وأمّا إن كانت ملزوميتها لسلب الباء جزئية فذلك أظهر؛ إذ لا يلزم منه كونها "لاب" في الخارج لما عرفت غير مرّة. والمحمول بحسب الوجود الخارجي أخصّ منه بحسب الحقيقية إن لم تكن حقيقية المحمول قضية يجب فيها وجود الذات كالحقيقية المطلقة ويتلازمان إن كانت قضية يجب فيها وجود الذات كالخارجية الموضوع ويرد عليه ما ذكرناه حيث عن التلازم [٢٨٥٦]بين الخارجية المطلقة

[٢٨٥٠] ر – ~~دون الاول~~.

[٢٨٥١] ل – عدم.

[٢٨٥٢] ج – ما.

[٢٨٥٣] ج: لازما.

[٢٨٥٤] ج: في الجملة و ج.

[٢٨٥٥] ر: ب لاب.

[٢٨٥٦] ر: بين التلازم.

والخارجية الموضوع. والموضوع بحسب الحقيقة أعمّ منه بحسب الخارج إذا اقتضى صدق كلّ واحدة من هاتين القضيتين أعنى التى[٢٨٥٧] موضوعها بحسب الحقيقية كالحقيقيّة الموضوع والتى موضوعها بحسب الخارج وجود الذات كالخارجيّة المطلقة والخارجية الموضوع لأنّه حينئذ يصير أفراد الخارجية الموضوع بعض أفراد الحقيقية الموضوع من غير عكس. ولا نعنى[٢٨٥٨] بكون موضوع قضية أخصّ[٢٨٥٩] من موضوع أخرى الّا أنّ أفراد موضوعها بعض أفراد موضوع الأخرى دون العكس ويتباينان إن لم يقتض كلّ واحدة منهما وجود الذات كالحقيقية المطلقة واحدي الخارجيتين وكلّ قضيتين موضوع احداهما أعمّ من موضوع الأخرى[٢٨٦٠] ومحمولها أيضا أعمّ من محمول الأخرى كان الاولى أخصّ من الثانية بالنظر إلى موضوعها وأعمّ منها بالنظر إلى محمولها. وإذا كان كذلك، جاز صدق كلّ واحدة منهما دون الأخرى وجاز صدقهما معا فكانتا متباينتين.

[ك ١٧٩٦] وإذا عرفت ما ذكرناه من الضّوابط عرفت نسبة أيّة قضية موجبة كلية من القضايا المذكورة إلى الموجبة الكلية الأخرى أنّها بالتباين أو بالتلازم أو بالتضاد أو بالعموم والخصوص إذ لا بدّ من احدي هذه النسب الأربع بين كلّ قضيتين كانتا.

[ك ١٧٩٧] وإذا عرفت هذه الأقسام الأربعة[٢٨٦١] بين كل موجبتين كليتين فرضتهما عرفتها بين سائر المحصورات بعضها إلى البعض من كلّ واحد من أنواع القضايا المذكورة وغير المذكورة. أمّا العموم والخصوص فلأنّ كلّ موجبتين كليتين احداهما أخصّ من الأخرى فإن الخاصّة أخصّ من الموجبة الجزئية للعامة، وبين العامّة[٢٨٦٢] والموجبة الجزئية للخاصة تلازم جزئي ضرورة أنّ كلّ قضية كلية هي أخصّ من الجزئية الموافقة إياها في الكيف[٢٨٦٣] والموجبة الجزئية للخاصة أخصّ[٢٨٦٤] من الموجبة الجزئية للعامّة إن كان العموم والخصوص بين الموجبتين الكليتين باعتبار المحمول وأعمّ منها إن كان باعتبار الموضوع ومباينة لها إن كان بالاعتبارين جميعا لأنها حينئذ يكون أعمّ باعتبار الموضوع وأخصّ

[٢٨٥٧] ج – التى.

[٢٨٥٨] ج: نعبر.

[٢٨٥٩] ل – اخص.

[٢٨٦٠] ل – كالحقيقية المطلقة واحدي الخارجيتين وكل قضيتين موضوعه احداهما اعم من موضوع الاخرى.

[٢٨٦١] ل – الأربعة.

[٢٨٦٢] ج – وبين العامة.

[٢٨٦٣] ج: من الكيف.

[٢٨٦٤] ج – اخص.

باعتبار المحمول. وقد عرفت أنّ كلّ قضيتين شأنهما ذلك فبينهما التباين وإذا عرفت العموم والخصوص بين الموجبات عرفته بين السوالب؛ لأنّ السالبة المناقضة للموجبة الخاصّة أعمّ من السالبة المناقضة للموجبة العامّة لما عرفت أنّ نقيض العامّ أخصّ من نقيض الخاصّ.

[ك ١٧٩٨] وإلى هذا المعنى أشار المصنف بقوله "لأنّ السالبة ترفع[٢٨٦٥] ما أثبتته الموجبة والجزئية تحكم على بعض ما تحكم عليه الكلية وأخصّ الموجبتين أعمّ السالبتين التين يتناقضانهما."

[ك ١٧٩٩] وأمّا التباين فاعلم أنّ الموجبتين الكليتين إذا تباينتا لا يجب من ذلك تباين موجبتيهما الجزئيتين لأنّه قد يكون بينهما العموم والخصوص مطلقا، فإنّ الموجبة الكلية الحقيقية المطلقة مباينة للموجبة الكلية الخارجية الموضوع والخارجية المطلقة مع أنّ[٢٨٦٦] الموجبة الجزئية لكلّ منهما أخصّ من الموجبة الجزئية للاولى لأنّه إذا صدق بعض "ج" في الخارج ملزوم للباء انضمّ إلى قولنا كلّ ما هو "ج" في الخارج ملزوم للجيم وأنتج من الثالث بعض ما هو ملزوم للجيم ملزوم للباء وعدم العكس ظاهر وقد عرفته من قبل.

[ك ١٨٠٠] وأمّا سالبتا الموجبتين فقد جزم المصنّف بتباينهما، وفيه شكّ؛ لأنّ ذلك[٢٨٦٧] إنما يلزم إن لو لزم من عدم استلزام شيء من الموجبتين للأخرى وجواز صدقهما معا[٢٨٦٨] عدم[٢٨٦٩] استلزام شيء من سالبتيهما للأخرى وجواز صدقهما معا [١٠٢ب] وذلك ممنوع، لجواز وجود قضيتين موجبتين كلّ واحدة منهما ضرورة الصدق غير مستلزم شيء منهما للأخرى واستلزام ذلك امتناع أن يكون سالبتاهما كذلك لاستحالة صدقهما حينئذ فانّ حمل كلّ جنس على أحد نوعيه بالإيجاب وحمل نقيض النوع الآخر عليه بالإيجاب المعدول كلاهما كليا وجزئيا واجب الصدق ولا يستلزم شيء منهما الأخرى[٢٨٧٠] وليست سالبتهما كذلك لامتناع صدقهما معا وتصوّر ذلك في اللون واللاأسود بالنسبة إلى البياض. وعند ذلك ظهر تحقق التباين بين الموجبتين مع عدم التباين بين سالبتيهما.

[٢٨٦٥] ج: ترفعه.

[٢٨٦٦] ج – المطلقة مع أن.

[٢٨٦٧] ل: لانه.

[٢٨٦٨] ج + استلزام شيء من سالبتيهما للاخرى وجواز صدقهما معا.

[٢٨٦٩] ر – ~~اشتراط~~.

[٢٨٧٠] ج: الاخر.

[ك ١٨٠١] ويمكن أن يجاب عنه ويقال: لا نسلّم امتناع صدق سالبتيهما فإنّه يجوز صدقهما بعدم الموضوع لإمكان عدم كلّ نوع من الأنواع واستلزام ذلك إمكان صدق السالبتين المذكورتين. وأمّا التضادّ فإنّ الموجبتين إذا تضادتا صدق تضاد سالبتاهما المناقضتان إياهما كذبا وذلك ظاهر وتضاد الموجبتين الكليتين لا يوجب تضاد موجبتيهما الجزئيتين فانّ حمل كلّ نوع على جنسه بالإيجاب الكلي مضاد لحمل نقيضه عليه كذلك مع صدق كلّ واحد من هذين الحملين بالإيجاب الجزئي وأمّا التلازم بين الموجبتين فإن كان كليا[٢٨٧١] فسالبتاهما يتلازمان كذلك فإن كان جزئيا فلا يجب تلازم سالبتيهما لا كلّيا ولا جزئيا لما ستعلم بعد.[٢٨٧٢]

[ك ١٨٠٢] أنّ الموجبة الجزئية لا ينعكس بعكس النقيض لا كلية ولا جزئية.

[ك ١٨٠٣] وإذا عرفت هذا، فلنرجع إلى المقصود ونبدأ[٢٨٧٣] بذكر ما يلزم الموجبات الكلية ونقول: أمّا القضايا السبع أعنى الوجوديتين والوقتيتين والممكنتين والمطلقة العامّة إمّا أن يكون خارجية أو حقيقية ونعنى[٢٨٧٤] بهما الخارجية والحقيقية المطلقتين إذ الاصطلاح في أصل القضية ليس الّا على هاتين القضيتين فإن كانت خارجية فيلزمها من السوالب بطريق عكس النقيض.

[ك ١٨٠٤] إذا قيّد موضوعها بجهة تناقض جهة أصل القضية أمّا من أقسام سالبة الموضوع فخارجية مطلقة كلية دائمة لأنّه إذا صدق كلّ "ج" "ب" بالإطلاق العامّ صدق لا شيء مما ليس "ب" دائما في الخارج "بج" دائما. والّا لصدق نقيضه وهو قولنا بعض ما ليس "ب" دائما في الخارج "بج" في الخارج بالإطلاق العام وأنتج مع قولنا كلّ "ج" في الخارج "ب" في الخارج[٢٨٧٥] بالإطلاق الذي هو أصل القضية بعض ما ليس "ب" دائما في الخارج "ب" في الخارج بالاطلاق، وإنّه محال.

[ك ١٨٠٥] هذا في المطلقة العامّة وعلى هذا الوجه يكون البرهان في سائرها لأنّه لا يختلف الحال الّا في قيد الموضوع فانّه يجب أن يقيد في كلّ قضية بجهة يناقض جهتها.

[ك ١٨٠٦] فعلى هذا يجب أن يقيد في الوقتية بالإمكان الوقتي وفي المنتشرة بالإمكان الدّائم وفي الممكنتين بالضرورة بحسب الذات وفي الوجوديتين بالدّوام بحسبها.

[٢٨٧١] ل: كلها.

[٢٨٧٢] ج – بعد.

[٢٨٧٣] ل: هذا.

[٢٨٧٤] ج: يعبر.

[٢٨٧٥] ر – الخارج، صح هامش.

[ك ١٨٠٧] لا يقال: لا مدخل للجزء السلبي للمركبات الخمس من هذه القضايا في لزوم ما ذكرتم من اللازم.

[ك ١٨٠٨] وإذا كان كذلك، فالمستلزم هو المطلقة العامة والممكنة العامة والوقتية والمنتشرة المطلقتان لا تلك القضايا[٢٨٧٦] بخصوصيتها لأنا نقول: لا شكّ في استلزام كلّ واحدة من هذه القضايا لما سلمتم ملزوميته لما ذكرنا من اللازم ضرورة استلزام المجموع للجزء ويستلزم ذلك استلزام كلّ واحدة من هذه القضايا الخمس لما ذكرنا من اللازم؛ لانّ المستلزم للمستلزم للشيء مستلزم لذلك الشيء.

[ك ١٨٠٩] ويلزمها أيضا كليّة دائمة حقيقية الموضوع سالبته.

أمّا أوّلا: فلكونها أعمّ من الاولى ووجوب لزوم العام لما يلزمه الخاص.

وأمّا ثانيا: فلانتظام البرهان على لزومها إيّاها لأنّه إذا صدق كلّ "ج" في الخارج "ب" في الخارج بالإطلاق وجب أن يصدق لا شيء مما ليس بملزوم للباء دائما "ج" في الخارج دائما والّا لصدق نقيضه وهو قولنا بعض ما ليس بملزوم للباء دائما "ج" في الخارج[٢٨٧٧] بالإطلاق وأنتج مع الأصل بعض ما ليس بملزوم للباء دائما "ب"[٢٨٧٨] في الخارج بالاطلاق ولو صدقت هذه النتيجة لصدق قولنا كلّ "ب" في الخارج بالإطلاق ملزوم للباء بالإطلاق لأنّه إذا كان "ب" في الخارج كان موجودا في الخارج موصوفا به فيكون ملزوما له بالإطلاق[٢٨٧٩] [١٠٣أ] وأنتجا بعض ما ليس بملزوم للباء[٢٨٨٠] دائما ملزوم للباء بالاطلاق، وإنّه محال.

وأمّا ثالثا: فلأنّه إذا صدق أصل القضية صدق كلّ[٢٨٨١] "ج" في الخارج ملزوم للباء بالإطلاق لانتظامه مع قولنا كلّ "ب" في الخارج ملزوم للباء بالإطلاق قياسا منتجا إياه ويستلزم صدقه صدق قولنا لا شيء

[٢٨٧٦] ج: القضية.

[٢٨٧٧] ج – دائما والا لصدق نقيضه وهو قولنا بعض ما ليس بملزوم للباء دائما ج في الخارج.

[٢٨٧٨] ج – ب.

[٢٨٧٩] ج + لانه اذا كان ب في الخارج كان موجودا في الخارج.

[٢٨٨٠] ل – للباء، صح هامش.

[٢٨٨١] ل – صدق كل.

مما ليس بملزوم للباء دائما "ج" في الخارج دائما بالخلف من غير التكلف المذكور[٢٨٨٢] أي بغير واسطة القياس المذكور أخيرا.

[ك ١٨١٠] وقس عليه البرهان في لزومها لغير المطلقة العامة من القضايا السبع المذكورة.

[ك ١٨١١] وأمّا الخارجية الموضوع من هذا القسم أي من سالبة الموضوع فلا يلزمهما لا كلية ولا جزئية.

[ك ١٨١٢] أمّا الكلية فلجواز وجود طبيعة ينقسم ألى اخصين لأحد الأخصين وجود في الخارج دون الأخص الثاني وحينئذ يصدق كلّ ما له تلك الطبيعة من الموجودات الخارجية فله الأخصّ الاوّل لانحصار الموجود في الخارج في تلك الطبيعة في الأخصّ الأوّل ولا يصدق لا شيء مما ليس بالأخصّ الأوّل دائما بملزوم لتلك الطبيعة؛ لأنّ بعض ما ليس بالأخصّ الأوّل دائما ملزوم لتلك الطبيعة[٢٨٨٣] ضرورة أنّ الأخصّ الثاني ليس بالأخصّ الأوّل دائما ولا بملزوم له مع أنّه ملزوم لتلك الطبيعة.

[خ ١٨١٣] قال المصنف: ونظائره كثيرة.

[ك ١٨١٤] وأظنّ أنّ من جملة ذلك كلّ نوع انحصر وجوده في الشخص الواحد.

[ك ١٨١٥] وأمّا الجزئية فلأنّ الموضوع إذا كان شيئا لازما للموجودات الخارجية كالإمكان العام والشيئية فإذا حمل عليه ما يعمّ الموجودات الخارجية[٢٨٨٤] من المحمولات بالمعنى المذكور أي بحسب الخارج موضوعا ومحمولا لا يلزم من ذلك سلب ملزومية الموضوع عن شيء مما ليس بمحمول في الخارج. أي لا يصدق قولنا ليس[٢٨٨٥] بعض ما ليس بمحمول في الخارج بملزوم للموضوع بالإمكان العام الذي هو أعمّ الجهات؛ لأنّ الموضوع في الأصل لما كان لازما لنفس الوجود أي لكلّ ما قدّر وجوده كان جميع المفهومات ملزوما له على معنى أنّ كلّ واحد من المفهومات بحالة لو وجد في الخارج لثبت الموضوع له سواء ثبت المحمول له أو لم يثبت كما أنّه يصدق قولنا كلّ ما هو شيء من الموجودات الخارجية فهو موجود في الخارج ولا يصدق ليس كلّ ما ليس بموجود في الخارج بملزوم للشيئة بالإمكان[٢٨٨٦] العام الأعمّ من جميع الجهات؛ لأنّ كلّ واحد من المفهومات فهو ملزوم للشيئيته

[٢٨٨٢] ر – ~~وقس عليه البرهان~~.

[٢٨٨٣] ل – ~~ضرورة أن الاخص الثاني ليس بالاخص الاول دائما ولا بملزوم مع أنه ملزوم لتلك الطبيعة~~.

[٢٨٨٤] ج – الخارجية.

[٢٨٨٥] ج – ليس، صح هامش.

[٢٨٨٦] ر – ~~الاعم~~.

بالضرورة على معنى أنّه بحالة لو وجد في الخارج لكان شيئا سواء كان موجودا في الخارج في الحال أو لم يكن.

[ك ١٨١٦] هذا ما ذكره المصنّف لبيان عدم لزوم الخارجية الموضوع سالبته لهذه القضايا السبع لا كلية ولا جزئية. وفيه نظر؛ لأنّ ما ذكره من النقيضين لا يقتضى الّا عدم لزومها للمطلقة والممكنة العامتين.

[ك ١٨١٧] أمّا لسائر القضايا الباقية وهي الوقتيتان والوجوديتان والممكنة الخاصة فلا وإنّما يقتضى عدم لزومها لهذه القضايا أيضا إن لو صدق كلّ واحد من النقيضين موجّها بكلّ واحدة من الجهات الخمس المذكورة وهو ممنوع، لامتناع تقيد شيء من هذين النقيضين بقيد اللاضرورة بحسب الذات. أمّا الأوّل: فلأنّ الطبيعة المنقسمة إلى أخصين المنحصر وجودهما[٢٨٨٧] في أحدهما محمول على كلّ ما صدق عليه تلك الطبيعة من الموجودات الخارجية ذلك الأخص مادامت ذاتها موجودة والّا لبطل قولنا لأحد الأخصين وجود في الخارج دون الأخص الثاني. وأمّا الثاني: فلأنّ كلّ ما يصدق عليه[٢٨٨٨] الشيء من الموجودات الخارجية فهو موجود مادام موجود الذات بالضرورة وإذا امتنع تقيّد شيء منهما باللاضرورة فكذا[٢٨٨٩] باللادوام لاستلزام امتناع التقيد بالعام امتناع التقيد بالخاص.

[ك ١٨١٨] ونحن نقول: أمّا بيان عدم لزومها حين كانت كلية لشيء من هذه[٢٨٩٠] القضايا فلجواز طبيعة منقسة إلى أخصين لكل واحد منهما وجود في الخارج مع عدم وجود الاخر في الخارج وحينئذ يصدق بالضرورة الوقتية كلّ ما له تلك الطبيعة من الموجودات الخارجية فله الأخص الموجود [١٠٣ب] في الخارج في ذلك الوقت لا دائما بحسب الذات مع كذب قولنا لا شيء مما ليس بذلك الأخصّ في الخارج[٢٨٩١] دائما فهو ملزوم لتلك الطبيعة بالإمكان العام ضرورة أنّ الأخص الاخر ليس بذلك الأخصّ في الخارج دائما ولا بملزوم له مع أنه ملزوم لتلك الطبيعة بالإمكان العام ولا بملزوم له مع أنّه ملزوم لتلك الطبيعة[٢٨٩٢] بالضرورة كما أنّ الداخل في البيت المعيّن إذا انقسم إلى الإنسان

[٢٨٨٧] ر: وجودها.

[٢٨٨٨] ر – عليه، صح هامش.

[٢٨٨٩] ج: قيدا.

[٢٨٩٠] ج – هذه.

[٢٨٩١] ج – في الخارج.

[٢٨٩٢] ل – بالامكان العام ولا بملزوم له مع أنه ملزوم لتلك الطبيعة.

واللاإنسان ولكلّ واحد منهما دخول بالفعل في ذلك البيت لكن في زمان دخول أحدهما فيه[٢٨٩٣] ليس الاخر داخلا فيه وحينئذ يصدق في ذلك الوقت الذي الدّاخل فيه هو الإنسان فقط بالضرورة الوقتية كلّ داخل في ذلك البيت من الموجودات الخارجية فهو إنسان لا دائما بحسب الذات ولا يصدق لا شيء مما ليس بإنسان في الخارج دائما فهو ملزوم للداخل في[٢٨٩٤] ذلك البيت بالإمكان العام ضرورة أنّ اللاإنسان ليس بإنسان في الخارج دائما ولا بملزوم له مع أنّه ملزوم للداخل في ذلك البيت على معنى أنّه لو وجد في الخارج لصدق عليه أنّه داخل في ذلك البيت في الجملة بالضرورة وإذا لم يلزم الوقتية التى هي أخصّ هذه السّبع لا يلزم شيئا منها. لما عرفت في العكس المستوي.

[ك ١٨١٩] وأمّا بيان عدم لزومها حين كانت جزئية فلجواز اشتراك جميع أفراد القضية الكلية التى موضوعها أمر لازم موضوعها لجميع الموجودات الخارجية كالإمكان العام والوجود في وقت معيّن في محمول واحد بالضرورة بحسب ذلك الوقت ولا يكون لازما لشيء منها حتى يصدق الأصل وقتية وهو قولنا بالضرورة الوقتية كلّ ما هو موجود في الخارج فله ذلك المحمول لا دائما بحسب الذات ولا يصدق في عكسه ليس كلّما ليس بذلك االمحمول في الخارج دائما بملزوم للوجود في الخارج بالإمكان العام لأنّ كلّ واحد من المفهومات فهو ملزوم للوجود بالضرورة وجد ذلك المحمول له أو لم يوجد كما أنّه يصدق بالضرورة الوقتية كلّ موجود في الخارج فله إضافة المعيّة إلى[٢٨٩٥] الوقت المعيّن الذي هو[٢٨٩٦] موجود فيه لا دائما بحسب الذات ضرورة حصول هذه الاضافة له في ذلك الوقت[٢٨٩٧] وزوالها عنه عند عدم ذلك الوقت ولا يصدق ليس كلّ ما ليس له اضافة المعية إلى ذلك الوقت المعيّن دائما بملزوم للوجود لأنّ كلّ مفهوم فهو ملزوم للوجود بالضرورة سواء كان له اضافة المعية إلى ذلك الوقت المعيّن أو لم يكن.

[ك ١٨٢٠] وأمّا الحقيقية المطلقة الكلية السالبة الموضوع فلا يلزم شيئا من هذه القضايا السبع للنقيض الأوّل على الوجه الذي ذكرناه. وأمّا الجزئية ففي لزومها إياها توقف[٢٨٩٨] المصنّف وما ذكرناه

[٢٨٩٣] ج – فيه.

[٢٨٩٤] ر – ~~البيت~~.

[٢٨٩٥] ج: لكن.

[٢٨٩٦] ر – هو، صح هامش.

[٢٨٩٧] ج – الوقت.

[٢٨٩٨] ر – توقف، صح هامش.

من الاحتمال يقتضى عدم لزومها إياها لأنّ كلّ واحد من المفهومات ملزوم للوجود سواء كان ملزوما لذلك المحمول أو ليس ملزوما له.[٢٨٩٩]

[ك ١٨٢١] والمصنّف لما لم يظهر له لذلك[٢٩٠٠] مثال وكان ما ذكره من الخلف لبيان لزوم القضيتين الأوّلتين لا يتأتى ههنا لأنّ نقيضها وهو قولنا كلّ ما ليس بملزوم للباء ملزوم للجيم لا ينتظم مع الأصل وهو قولنا كلّ "ج" في الخارج "ب" في الخارج لعدم اتحاد الوسط ضرورة عدم اندراج ملزومات الجيم[٢٩٠١] في الخارج فكان التوقف متعيّنا إلى أن يظهر له دليل يدلّ على أحد الطّرفين وإنّما يأتى الخلف هناك لاتحاد الوسط في القياس المستعمل فيه ضرورة اندراج الجيم في الخارج في ملزومات الجيم.

[ك ١٨٢٢] وأمّا من أقسام[٢٩٠٢] معدولة الموضوع فيلزمها أيضا هاتان القضيتان أعنى الكلية الدّائمة الخارجية المطلقة والكلية الدّائمة الحقيقية الموضوع لكون كلّ واحد منهما اعمّ من نظيرتها من سالبة الموضوع لكون موضوعها اخصّ من موضوع نظيرتها واتحادهما في المحمول ولأنّه لو لا صدق الاولى وهي قولنا لا شيء مما هو "لاب"[٢٩٠٣] في الخارج دائما "بج" في الخارج دائما لصدق نقيضه وهو قولنا بعض ما هو "لاب" في الخارج دائما "بج" في الخارج بالإطلاق وانتظم مع الأصل وأنتج بعض ما هو "لاب" في الخارج دائما "ب" بالإطلاق وإنّه محال. ولو لا صدق الثانية وهي قولنا لا شيء مما هو ملزوم لسلب الباء دائما "ج" في الخارج دائما لصدق نقيضه وهو قولنا بعض ما هو ملزوم لسلب الباء [١٠٤أ] دائما "ج" في الخارج[٢٩٠٤] بالإطلاق. وانتظم مع الأصل قياسا منتجا لقولنا بعض[٢٩٠٥] ما هو ملزوم لسلب الباء دائما "ب" في الخارج بالإطلاق. وإنّه محال؛ لانّه إذا كان "ب" في الخارج

[٢٨٩٩] ل + والمصنف وما ذكرناه من الاحتمال يقتضى عدم لزومها اياها لان كل واحد من المفهومات ملزوم للوجود سواء كان ملزوما لذلك المحمول أو ليس ملزوما له.

[٢٩٠٠] ج: ذلك.

[٢٩٠١] ر + في الجيم.

[٢٩٠٢] ج: قسم.

[٢٩٠٣] ل – واتحادهما في المحمول ولانه لو لا صدق الاولى وهي قولنا لا شيء مما هو لاب.

[٢٩٠٤] ل – دائما لصدق نقيضه وهو قولنا بعض ما هو ملزوم لسلب الباء دائما في الخارج.

[٢٩٠٥] ج + لقولنا.

كان موجودا فيه فيصدق على الموجود في الخارج أنّه ليس "ب" دائما و"ب" بالاطلاق. وإنه[2906] محال.[2907]

[ك ١٨٢٣] وفيه نظر؛ تعرفه مما تقدّم ويلزمها أيضا كلية دائمة خارجية الموضوع[2908] لأنّه[2909] لو لا صدق قولنا لا شيء مما هو "لاب" دائما مما وجد في الخارج بملزوم[2910] للجيم دائما على تقدير صدق الأصل لصدق نقيضه وهو قولنا بعض ما هو "لاب" دائما مما وجد في الخارج ملزوم للجيم بالإطلاق وانتظم مع قولنا وكلّ ملزوم للجيم مما وجد في الخارج فهو "ج" في الخارج بالإطلاق قياسا منتجا لقولنا بعض ما هو "لاب" دائما مما وجد في الخارج "ج" في الخارج بالإطلاق. وانتظم مع الأصل وهو قولنا كلّ "ج" في الخارج "ب" في الخارج قياسا منتجا لقولنا بعض ما هو "لاب" دائما مما وجد في الخارج "ب" في الخارج. وإنّه محال.

[ك ١٨٢٤] ولا يخفى عليك ما في المقدمة القائلة بأنّ كلّ ملزوم للجيم مما وجد في الخارج فهو "ج" بالإطلاق.

[ك ١٨٢٥] وأمّا الحقيقية المطلقة فلا يلزمها لا[2911] كلية ولا جزئية؛ أمّا الكلية: فلما مرّ من النقض في القسم الأوّل على الوجه الذي ذكرناه ضرورة أنّ بعض ما هو ملزوم لسلب الأخص الموجود في الخارج فهو ملزوم لتلك الطبيعة؛ لأنّ الأخصّ الثاني ملزوم لسلب الأخصّ الموجود في الخارج وملزوم لتلك الطبيعة[2912]. وأمّا الجزئية: فلجواز أن يكون محمول القضية الكلية التى موضوعها[2913] نفس الوجود أو أمر لازم لها أمرا يشترك فيه جميع أفراد الموضوع في وقت واحد غير لازم لشيء منها حتى يصدق الأصل وقتية مع كذب السالبة الجزئية الحقيقية المطلقة المعدولة الموضوع؛ لأنّ كلّ واحد من المفهومات ملزوم لنفس الوجود واللازمه سواء كان ملزوما لسلب ذلك المحمول أو لم يكن ملزوما له. ومثاله ما ذكرناه من صدق اضافة معية كلّ موجود إلى الوقت المعيّن الذي هو موجود فيه عليه لا دائما

[2906] ر: ذلك.

[2907] ج – ~~لانه اذا كان ب في الخارج~~.

[2908] ل + الموضوع.

[2909] ج: كأنه.

[2910] ر – ~~في الخارج~~.

[2911] ر – ~~جزئية ولا كلية~~.

[2912] ج + لأن الاخص.

[2913] ج – وأما الجزئية فلجواز أن يكون محمول القضية التى موضوعها.

بحسب ذاته مع كذب هذه الجزئية ضرورة استلزام كلّ مفهوم لنفس الوجود كان ملزوما لسلب شيء أو لم يكن.

[ك ١٨٢٦] ولقائل أن يقول: ما ذكرتموه في لوازم هذه القضايا ليس بعكس النقيض؛[٢٩١٤] لأنّ المعتبر في عكس النقيض على الاختلاف تعريفاته أن يجعل نقيض المحمول موضوعا لأنهم وإن اختلفوا في جعل عين الموضوع محمولا أو نقيضه[٢٩١٥] اتفقوا على أنّ الموضوع فيه يكون نقيض المحمول في الأصل والتناقض في المفردات إنما يكون بأخذ المفهوم العدمي في مقابلة المفهوم الوجودي كما ذكره الشيخ في الشفآء والإمام في المباحث المشرقية فعلى هذا نقيض الباء وهو اللاباء بمعنى العدول أو بمعنى السلب من غير قيد زائد عليه.

[ك ١٨٢٧] وإذا كان كذلك، فلا يكون ما ذكرتموه عكس النقيض لما ذكرتم من القضايا لأنّكم قيدتم نقيض المحمول بجهة يناقض جهة[٢٩١٦] الأصل وكلامنا في ذلك.

[ك ١٨٢٩] ثم قال المصنّف: لكنا لما رأينا أنّ بعضهم وهو الإمام يجعل مثل هذا اللازم عكس النقيض[٢٩١٧] ذكرناه متابعة له ولانّ العلم بجميع ما يلزم القضية يتضمن الفائدة الجليلة في هذا الفنّ.

[ك ١٨٣٠] ثمّ قال: والحدّ الذي ذكره الشيخ ومن بعده لعكس النقيض فظاهرة يقتضى أن لا يكون هذه اللوازم عكس النقيض لما ذكرناه من القضايا. وإذا كان كذلك فنحن إذا ذكرنا مثل هذه اللوازم نذكرها على أنّها عكس النقيض ونفسّر نقيض المحمول لا بما يقابله في مفهومه بل بما هو أعمّ منه وهو الذي يقابله في مفهومه أو في جهة نسبته إلى الموضوع أو نجرى الحدّ المذكور[٢٩١٨] لعكس النقيض على حقيقته. ونذكر هذه اللوازم على أنّها لوازم أخرى سوى عكس النقيض وإن جعلنا موضوع[٢٩١٩] عكس النقيض مطلقا كما هو الواجب بمقتضى الحدّ الذي ذكره لا يلزم القضايا المذكورة من السوالب السالبة الموضوع شيء الّا السالبة الجزئية بالاعتبار الأوّل أمّا عدم لزوم الخارجية المطلقة والحقيقية الموضوع فلعدم استحالة اللازم من نقيض العكس حينئذ مع الأصل إذ لا امتناع في صدق قولنا بعض

[٢٩١٤] ج – النقيض.

[٢٩١٥] ج: لنقيضه.

[٢٩١٦] ل – جهة.

[٢٩١٧] ر – النقيض.

[٢٩١٨] ج – على.

[٢٩١٩] ل – موضوع، صح هامش.

ما ليس "ب" في الخارج "ب" في الخارج بالإطلاق العام وبعض ما ليس بملزوم للباء ملزوم للباء بالإطلاق لجواز أن يكون زمان صدق أحدهما غير زمان صدق الآخر.

[ك ١٨٣١] وأمّا الخارجية الموضوع والحقيقية المطلقة فلأنّهما لو لزمتا القضايا المذكورة عند إطلاق الموضوع لزم منه لزومهما [١٠٤ب] إياها عند تقيّد الموضوع؛ لأنّ كلّ واحدة منهما عند الإطلاق أخصّ منهما[٢٩٢٠] عند التقييد، ووجوب لزوم العام لما يلزمه الخاص واللازم باطل لما مرّ. وكذا الملزوم.

[ك ١٨٣٢] وأمّا لزوم السالبة الجزئية السالبة الموضوع بالاعتبار الأوّل وهي قولنا ليس كلّ ما ليس "ب" في الخارج "ج" في الخارج دائما فلانّها لو كذبت لصدق نقيضها وهو قولنا كلّ ما ليس "ب" في الخارج "ج" في الخارج بالاطلاق ويلزم منه أن يكون المعدومات بأسرها "ج" في الخارج لكونها ليس "ب" في الخارج ولو كانت "ج" في الخارج لكانت موجودة فيه فيكون المعدومات بأسرها موجودة في الخارج وانّه محال.

[ك ١٨٣٣] لا يقال: هذه السالبة الجزئية غير لازمة لما ذكرنا من القضايا بأنّها صادقة معها بطريق الإتفاق لا أنّ صدقها ينشأ من صدقها ضرورة صدقها أبدا لكذب نقيضها دائما ووجوب صدق أحد النقيضين أبدا. وإذا كان كذلك، فلا يكون لصدق الأصل مدخل في صدقها على تقدير صدقه فلا يكون عكسا له لوجوب ذلك في العكوس لأنا نقول: لا نسلّم أنّ صدقها لا ينشأ من صدق الأصل[٢٩٢١].

[ك ١٨٣٤] فإنّ لنا أن نقول: إذا صدق الأصل وهو قولنا كلّ "ج" في الخارج "ب" في الخارج بالإطلاق صدق لا شيء مما هو ملزوم لسلب الباء دائما "ج" في الخارج دائما لما مرّ. وقد صدق قولنا كلّ ما هو ملزوم لسلب الباء دائما ملزوم لسلب الباء في الجملة. فإذا جعلنا الثانية صغرى والاولى كبرى انتظم قياس منهما في الشكل الثالث وأنتج بعض ما هو ملزوم لسلب الباء في الجملة ليس "ج" دائما في الخارج ويلزم من صدق هذه القضية صدق السالبة الجزئية التى ادّعيناها لزومها إياها؛ لأنّ البعض الذي هو ملزوم لسلب الباء في الجملة وليس "ج" في الخارج دائما. إن[٢٩٢٢] لم يكن له وجود في الخارج لا يكون "ب" في الخارج لامتناع إتّصافه بالباء في الخارج مع عدمه في الخارج وإنه ليس "ج" في الخارج دائما فيصدق ليس كلّ ما ليس "ب" في الخارج "ج" في الخارج دائما وإن كان لذلك

[٢٩٢٠] ل: منها.

[٢٩٢١] ل + لما مرّ.

[٢٩٢٢] ل – إن، صح هامش.

البعض الذي هو ملزوم لسلب الباء في الجملة وليس "ج" في الخارج وجود في الخارج كان ليس "ب" في الخارج لتحقق الملزوم في الخارج مع صدق الملازمة واقتضاء ذلك صدق اللازم وإنّه ليس "ج" في الخارج دائما فيصدق السالبة الجزئية السالبة الموضوع بالاعتبار الأوّل أيضا فثبت لزومها للأصل وصدقها دائما لا ينافي لزومها للأصل لجواز أن يكون الثاني واجب الصدق وأعمّ من الملزوم في المتّصلة اللّزومية حتّى يصدق على تقدير صدق الملزوم وعدم صدقه.

[ك ١٨٣٥] وأنت تعلم ما في قوله إن كان لذلك[٢٩٢٣] البعض الذي هو ملزوم لسلب الباء في الجملة وجود في الخارج كان ليس "ب" في الخارج.

[ك ١٨٣٦] ونحن نقول: لا حاجة إلى هذا التكلف بل يكفى أن نقول في لزوم هذه السالبة للأصل[٢٩٢٤] إذا صدق الأصل صدق لا شيء مما ليس "ب" في الخارج دائما "ج" في الخارج دائما لما مرّ فنضمه إلى قولنا كلّ ما ليس "ب" في الخارج دائما ليس "ب" في الجملة لينتظم منهما قياس في الشكل الثالث وينتج ليس كلّ ما ليس "ب" في الخارج في الجملة[٢٩٢٥] "بج" في الخارج دائما وهو المطلوب.

[ك ١٨٣٧] ثمّ قال[٢٩٢٦]: "والشيخ جعل هذه القضية عكس نقيض الموجبة الجزئية وإن لم ينشأ" صدقها من صدقها لأنّه قال: إذا صدق بعض "ج" "ب" صدق أنّ بعض ما ليس "ب" ليس "ج" لأنّه لا بدّ وأن يوجد موجودات أو معدومات خارجية عن "ج" و"ب" فبعض ما ليس "ب" ليس "ج" ومعلوم أنّ ذلك لا يتعلّق بالقضية المذكورة.

[خ ١٨٣٨] ثمّ قال: ويمكن أن يقال أنا لم نشترط في العكس الّا صدقهما مع الأصل حيث قلنا في حدّيهما مع بقاء[٢٩٢٧] الصدق بحاله فإذا صدقت قضية مع الأصل و تحققت بقيّة القيود كان ذلك عكسا سواء صدقت معه بطريق الإتفاق أو لزم صدقها منه.

[ك ١٨٣٩] واعلم أنّ هذا إشارة إلى دفع السؤال المذكور بطريقين أحدهما الذاتي[٢٩٢٨] والآخر ينشأ من الحدّين المذكورين للعكسين أعنى المستوي وعكس النقيض.

[٢٩٢٣] ج – لذلك، صح هامش.

[٢٩٢٤] ج – للاصل.

[٢٩٢٥] ج – في الجملة.

[٢٩٢٦] ج – ثم قال، صح هامش.

[٢٩٢٧] ر – ~~الاصل~~.

[٢٩٢٨] ج: إلزام.

[ك ١٨٤٠] وتوجيهه أن يقال: ولئن سلّمنا أنّ صدق هذه القضية لا ينشأ من صدق الأصل ولكن لماذا يلزم منه أن لا يكون عكس نقيض للأصل المذكور؟ وظاهر أنّها يكون عكسا له.

[ك ١٨٤١] أمّا أوّلا: فلأنّ الشيخ جعلها عكس نقيض الموجبة الجزئية مع أنّ صدقها لا ينشأ من صدق الموجبة الجزئية. وهذا [١٠٥أ] يدلّ على أنّ المعتبر في العكسين[٢٩٢٩] أن يصدق العكس مع صدق الأصل سواء كان صدقه معه بطريق الاتفاق أو بطريق اللزوم؛ لا أن ينشأ صدقه من صدقه.

[ك ١٨٤٢] وأمّا ثانيا: فلأنّ قولهم في حدّ العكس المستوي وعكس النقيض مع بقاء الصدق بحاله يدلّ على أنّ المعتبر في هذين العكسين ليس الّا صدق العكس مع صدق الأصل وإذا كان كذلك فكلّما صدق قضية مع صدق القضية التى هي الأصل وتحققت بقية القيود المذكورة في حدّ العكس المستوي كان تلك القضية عكسا مستويا للقضية المذكورة وإن تحققت مع ذلك بقية القيود المذكورة في حدّ عكس النقيض كانت تلك القضية عكس النقيض للقضية المذكورة سواء كان صدقها مع الأصل بطريق الاتفاق أو نشأ صدقها من صدق الأصل.

[ك ١٨٤٣] فيه نظر؛ لأنّ معنى قولهم في حدّي العكسين مع بقاء الصّدق بحاله ليس هو أنّ المعتبر فيهما صدق العكس مع صدق الأصل سواء كان ذلك بطريق الإتفاق أو بطريق اللزوم والّا لم يكن للقضايا الكاذبة المفروض صدقها عكس وعكس نقيض ولانتفآء هذا القيد فيها.

[ك ١٨٤٤] إذا فسّرنا الاتفاقية بالمعنى الأخصّ وهو أن يكون المعتبر فيها صدق التالي مع صدق المقدّم بل معناه أنّ الأصل إذا استلزم العكس وكان مع ذلك صادقا لزم من ذلك صدق العكس؛ لأنّ صدق المتصلة الكلية مع صدق مقدمها في الواقع يستلزم صدق التالي. وإن كان كاذبا لا يلزم من كذبه كذب العكس لأنّ استثناء نقيض المقدم لا ينتج نقيض التالي لجواز استلزام الكاذب الصادق.

[خ ١٨٤٥] ثمّ قال: ولا تلزمها هذه القضية بهذا الاعتبار كلية؛ لأنّ الشيء اذا كان له خاصّة مفارقة صدق الأصل مع كذب كلية هذه القضية.

[ك ١٨٤٦] واعلم أنّ هذا القدر يقتضى صدق الأصل وجودية لادائمة مع كذب كلية هذه القضية ويلزم من ذلك عدم لزومها كلية للوجودية اللادائمة وللقضايا التى هي أخصّ منها وهي الوجوديّة اللاضرورية والمطلقة العامّة والممكنتان لا للوقتيتين اللتين كلّ منهما أخصّ من الوجوديّة اللاّدائمة

[٢٩٢٩] ر: العكس.

بل يجب أن يعلل هكذا لأنّ الشيء إذا كان له خاصّة مفارقة وكانت ضرورية له في وقت معيّن صدق الأصل وقتية مع كذب كلية هذه القضية كما أنّه يصدق بالضرورية الوقتية كلّ موجود في الخارج فله إضافة المعية إلى الوقت المعيّن الذي هو موجود فيه لا دائما خارجية مطلقة مع كذب قولنا لا شيء مما ليس له تلك الاضافة في الخارج بموجود في الخارج بالإمكان العام الذي هو أعمّ الجهات؛ لأنّ بعض ما ليس له تلك الاضافة في الخارج[٢٩٣٠] بموجود في الخارج بالضرورة وإذا لم يلزم الوقتية لا يلزم سائرها لما عرفت. ولا تلزمها هذه القضية بشيء من الاعتبارات الثلاثة الأخيرة.

[ك ١٨٤٧] وأمّا بالاعتبار الثاني فلجواز كون الموضوع في الأصل لازما لنفس الوجود مع كون المحمول مفارقا غير لازم للموضوع وضروريا له في وقت معيّن حتى يصدق الأصل وقتية مع كذب السالبة الجزئية بهذا الاعتبار كما أنّه يصدق بالضرورة الوقتية كلّ ما هو موجود في الخارج فله اضافة المعيّة ألى الوقت المعيّن الذي هو موجود فيه في الخارج لا دائما مع كذب قولنا ليس كلّ ما ليس له تلك الاضافة في[٢٩٣١] الخارج بملزوم للوجود بالإمكان العام؛ لأنّ كلّ مفهوم فهو ملزوم للوجود سواء كان له تلك الاضافة في الخارج أو ليست له تلك الاضافة. ويلزم من ذلك عدم لزومها لشيء من تلك القضايا لاستلزام عدم لزوم الشيء للخاص عدم لزومه للعام.

[ك ١٨٤٨] وأمّا بالاعتبار الثالث فلجواز كون المحمول مفارقا فلا يكون لازما للموضوع مع انحصار ما ليس بملزوم للمحمول في الموضوع حتى يكون المعدومات بأسرها ملزومة للمحمول، والموجودات التى تغاير الموضوع إن خرج عنه شيء[٢٩٣٢] منهما يكون أيضا ملزومة للمحمول حتى يصدق الموجبة الكلية بهذا الاعتبار وهي قولنا كلّ ما ليس بملزوم للمحمول فقد وجد له[٢٩٣٣] الموضوع في الخارج. وهذا وإن كان حقا صوابا بحيث لم يتبين لنا مثال صادق ليس بذلك الجلي[٢٩٣٤] عندنا [١٠٥ب] بل هو بعد في نفعة التوقف.

[٢٩٣٠] ج + هو.

[٢٩٣١] ل – في.

[٢٩٣٢] ج – ~~عنه~~.

[٢٩٣٣] ر – له.

[٢٩٣٤] ج: الحل.

[ك ١٨٤٩] هكذا ذكره المصنّف وقد ظهر لنا مثال تقريب[٢٩٣٥] من الاحتمال المذكور وهو قولنا بالضرورة الوقتية كلّ قمر ليس بمنخسف وقت التربيع بين النيرين لا دائما مع كذب قولنا ليس كلّ ما ليس بملزوم لما ليس بمنخسف قمر في الخارج لأنّ كلّ ما ليس بملزوم لما ليس بمنخسف قمر في الخارج ضرورة استلزام المعدومات بأسرها والموجودات التى تغادر القمر لعدم الانخساف لكن لقائل أن يمنع استلزام جميع المعدومات لعدم الانخساف.

[ك ١٨٥٠] ثمّ نقول: وممّا يؤكد ذلك هو أنّ البرهان قام على لزوم السالبة الجزئية بهذا الاعتبار للقضايا السبع المذكورة.

[ك ١٨٥١] أمّا للفعليات منها فلأنّه بين[٢٩٣٦] أنّ المطلقة العامّة تلزمها قولنا لا شيء مما ليس بملزوم للباء دائما "ج" في الخارج فاذا جعلنا هذه القضية كبرى وقولنا كلّ ما ليس بملزوم للباء دائما فهو ليس بملزوم للباء في الجملة صغرى انتظم منهما قياس[٢٩٣٧] في الشكل الثالث وينتج قولنا بعض ما ليس بملزوم للباء في الجملة ليس "ج" في الخارج وإذا لزمت المطلقة العامّة لزم لزومها لغيرها من الفعليات لكون[٢٩٣٨] المطلقة العامة أعمّ من غيرها.

[ك ١٨٥٢] وأمّا للممكنين[٢٩٣٩] فلأنّه بين أنّ الممكنة العامّة يلزمها قولنا لا شيء مما ليس بملزوم للباء بالضرورة "ج" في الخارج فاذا جعلناه كبرى لقولنا كلّ ما ليس بملزوم للباء بالضرورة ليس بملزوم للباء في الجملة أنتج ليس كلّ ما ليس بملزوم للباء في الجملة "ج" في الخارج ويلزم من ذلك لزومها للممكنة الخاصة أيضا لما عرفت.

[ك ١٨٥٣] وأمّا بالاعتبار الرّابع؛ فلجواز كون الموضوع[٢٩٤٠] لازما لنفس الوجود مع مفارقة المحمول إياه كونه ضروريا له في وقت معيّن حتى يصدق[٢٩٤١] الأصل وقتية مع كذب قولنا ليس كلّ ما ليس

[٢٩٣٥] ج، ل: تقرب.

[٢٩٣٦] ج – بين.

[٢٩٣٧] ل – قياس.

[٢٩٣٨] ج: لكن.

[٢٩٣٩] ج: الممكنة؛ ر – للممكنتين، صح هامش.

[٢٩٤٠] ج – الموضوع.

[٢٩٤١] ج – ~~بالضرورة~~.

بملزوم للمحمول فهو ملزوم للموضوع بالإمكان العام لأنّ كلّ مفهوم فهو ملزوم للموضوع بالضرورة كان ملزوما للمحمول أو لم يكن. ومثاله من المواد ما ذكرناه لبيان عدم[٢٩٤٢] لزومها بالاعتبار الثاني.

[ك ١٨٥٤] ولقائل أن يقول: المصنّف قد توقف في لزوم هذه القضية جزئية عند تقيد الموضوع بما يناقض جهة الأصل لما ذكرناه من القضايا السبع وقد جزم بعدم لزومها عند إطلاق الموضوع إياها. وذلك غير ممكن؛ لأنّ التوقف هناك يقتضى جواز اللزوم والجزم بعدم[٢٩٤٣] اللزوم ههنا يقتضى امتناع اللزوم لكن جواز اللزوم هناك ملزوم لجواز اللزوم ههنا؛ لانّه إذا صدق ليس كلّ ما ليس "ب" دائما "بج" دائما صار كبرى لقياس في الشكل الثالث صغراه قولنا كلّ ما ليس "ب" دائما فهو ليس "ب" في الجملة منتج لقولنا[٢٩٤٤] ليس كلّ ما ليس "ب" في الجملة "بج" دائما. وإذا كان صدقه ملزوما لصدقه كان جواز صدقه ملزوما لجواز صدقه لأنّ جواز صدق الملزوم ملزوم لجواز صدق اللازم.

[ك ١٨٥٥] وإذا كان كذلك، فالواجب[٢٩٤٥] أن يقال: لا يلزم هذه السالبة الجزئية عند تقيّد الموضوع شيئا من تلك القضايا أصلا لأنّه لو لزمت شيئا منها للزمته[٢٩٤٦] عند إطلاق الموضوع لما عرفت من لزوم صدقها عند الإطلاق صدقها عند التقيّد. واللازم باطل؛ لأنّها عند الإطلاق لا يلزم شيئا منها أصلا لما ذكرنا من النقض المقتضى لذلك.

[ك ١٨٥٦] وأمّا من السوالب المعدولة الموضوع فلا يلزمها بشيء من الاعتبارات الأربعة الّا السالبة الجزئية بالاعتبار الثالث أمّا عدم لزومها بالاعتبار الأوّل وهو الخارجية المطلقة فلجواز أن يكون الموضوع شاملا لجميع الموجودات الخارجية لازما لها والمحمول شاملا لجميعها ومفارقا عن جميعها أو عن البعض حتى يصدق الأصل بالإطلاق العام وهو قولنا كلّ ما له الموضوع من الموجودات الخارجية فالمحمول ثابت له بالإطلاق العام ولا يصدق سلب الموضوع عن شيء من الموجودات الخارجية. التى ثبت لها عدم المحمول ضرورة أنّ الموضوع ثابت لكلها بالضرورة كما أنّه يصدق قولنا كلّ ما له الإمكان العام من الموجودات الخارجية ثبت له مسمى أحد الأمرين وهو إمّا القدم أو الحدوث

[٢٩٤٢] ج – عدم.

[٢٩٤٣] ج: بعد.

[٢٩٤٤] ل – ليس كل ما ليس ب دائما بج دائما صار كبرى لقياس في الشكل الثالث صغراه قولنا كل ما ليس ب دائما فهو ليس ب في الجملة منتح لقولنا.

[٢٩٤٥] ج: الجواب.

[٢٩٤٦] ل: للزوميته.

ولا يصدق السالبة الجزئية بهذا الاعتبار وهي قولنا ليس كلّ ما وجد [١٠٦أ] في الخارج وانتفى عنه الأمران في وقت فهو غير ممكن بالإمكان العام لصدق نقيضها بالضرورة وهو قولنا كلّ ما انتفى عنه الأمران من الموجودات الخارجية فهو ممكن ضرورة انحصار ذلك في الحوادث الباقية. وقد انتفي عنها الأمران زمان التقاء؛ لأنّ المعنى بالحادث الموجود في الزّمان الأوّل وبالقديم الموجود الذي لم يسبقه العدم ولا شكّ أنّ شيئا منهما لا يصدق على الحوادث الباقية زمان التقاء، وكلّ واحد[٢٩٤٧] منهما[٢٩٤٨] ممكن بالضرورة.

[ك ١٨٥٧] وأنت تعلم أنّ هذا النقض يقتضى عدم لزوم هذه القضية للمطلقة العامة والممكنة العامّة الخارجيتين لا للمركبات الخمس الباقية اذ لا امتناع في عدم لزوم شيء لأمر مع لزومه لما هو اخص منه؛ بل النقض المقتضى لعدم لزومها لشيء من القضايا السبع أن يقال: يصدق قولنا بالضرورة الوقتية كلّ موجود في الخارج فله إضافة المعية إلى الوقت المعيّن الذي هو موجود فيه لا دائما بحسب الذات ولا يصدق ليس كلّ ما[٢٩٤٩] يصدق عليه سلب هذه الاضافة بالإيجاب المعدول فهو موجود في الخارج بالامكان العام؛ لأن ما يصدق عليه سلب هذه الاضافة بالايجاب المعدول فهو موجود في الخارج[٢٩٥٠] بالضرورة واذا لم يلزم الوقتية التى هي أخصّ القضايا السبع المذكورة لا يلزم شيئا منها لما عرفت.

[ك ١٨٥٨] وأمّا بالاعتبار الثاني وهو خارجية الموضوع فلأنّ السالبة الجزئية بهذا الاعتبار الموجهة بالإمكان العام لو لزمت شيئا من القضايا المذكورة للزمت تلك السالبة الجزئية بالاعتبار الأوّل إياه لتلازم هاتين السالبتبن لما عرفت من تلازم موجبتيهما الكليتين واستلزام ذلك تلازمهما وقد بيّنا أنها[٢٩٥١] بالاعتبار الأوّل لا يلزم شيئا منها.

[ك ١٨٥٩] وأنت قد عرفت أنّ تلازمهما غير معلوم؛ نعم ما ذكرنا من النقض يقتضى أيضا عدم لزومها بهذا الاعتبار لشيء من تلك القضايا ضرورة أنّ كلّ ما يصدق عليه سلب الاضافة المذكورة في الخارج فهو ملزوم للوجود.

[٢٩٤٧] ل – واحد.

[٢٩٤٨] ج، ل: منها.

[٢٩٤٩] ل – ما.

[٢٩٥٠] ج – بالامكان العام لان ما يصدق عليه سلب هذه الاضافة بالايجاب المعدول فهو موجود في الخارج.

[٢٩٥١] ج: أنهما.

[ك ١٨٦٠] وأمّا بالاعتبار الرّابع فلا يلزمها لا كلية ولا جزئية؛ أمّا الكلية[٢٩٥٢]: فلما عرفت من عدم لزومها عند تقيّد الموضوع وكونها كذلك أعمّ منها عند اطلاق الموضوع، وأمّا الجزئية: فلجواز كون الموضوع لازما لنفس الوجود وكون المحمول خاصّة مفارقة ضرورة لذات الموضوع في وقت معين حتى يصدق الأصل وقتية مع كذب هذه السالبة الجزئية بالإمكان العام[٢٩٥٣]. وقد عرفت مثال ذلك مرارا فلا نطوّل بذكره.

[ك ١٨٦١] وأنت تعلم أنّه لما ثبت عدم لزومها جزئية لزم منه عدم لزومها كلية، فلا حاجة إلى ما ذكره من الدّليل لعدم لزومها كلية.

[ك ١٨٦٢] وأمّا بالاعتبار الثالث فلا يلزمها كلية لانتقاضه بالخاصة المفارقة.

[ك ١٨٦٣] وأنت تعلم أنّ المحمول إذا كان خاصّة مفارقة يقتضى عدم لزومها كلية بهذا الاعتبار بغير الوقتيين. والمطلوب عدم لزومها لشيء من القضايا السبع بل يجب أن يقال: لانتقاضه بالخاصة المفارقة الضرورية لذات الموضوع في وقت معيّن كحال الاضافة المذكورة بالنسبة إلى كلّ موجود وحينئذ يصدق الأصل وقتية مع كذب هذه الكلية. وأمّا بيان لزومها جزئية بهذا الاعتبار فلأنا بيّنا أنّه إذا صدق كلّ "ج" في الخارج "ب" في الخارج باحدي الجهات السبع المذكورة وجب أن يصدق لا شيء مما هو[٢٩٥٤] ملزوم لسلب الباء دائما "ج" في الخارج فنجعل هذه كبرى لقولنا كلّ ما هو ملزوم لسلب الباء دائما فهو ملزوم لسلب الباء في الجملة لينتظم منهما قياس في الشكل الثالث ينتج ليس كلّ ما هو ملزوم لسلب الباء في الجملة فهو "ج" في الخارج وهو المطلوب. واليه أشار المصنف بقوله "للزومها المقيدة الموضوع الكلية ولزوم تلك الأصل."

[ك ١٨٦٤] وأمّا من الموجبات[٢٩٥٥]: فلا يلزم شيء من القضايا المذكورة بشيء من الاعتبارات الأربعة بطريق عكس النقيض لما ذكرنا من القضايا السبع الاّ قضيتين أحدهما جزئية معدولة الطّرفين بالاعتبار الرّابع، والثانية جزئية سالبة الموضوع معدولة المحمول بالاعتبار الثاني لا كلية ولا جزئية سواء [١٠٦ب] كانت معدولة الطرفين أو سالبة الطرفين أو معدولة الموضوع سالبة المحمول أو بالعكس إن كان أصل

[٢٩٥٢] ل – ~~المذكورة في الخارج فهو ملزوم للوجود~~.

[٢٩٥٣] ل – بالامكان العام، صح هامش.

[٢٩٥٤] ل – هو، صح هامش.

[٢٩٥٥] ر: الموجهات.

القضية محصّلة الطرفين كقولنا كلّ موجود في الخارج فهو شيء في الخارج أو كانت محصلة الطرفين إن كان الأصل معدولة الطرفين كقولنا كل لا معدوم في الخارج فهو لا ممتنع في الخارج أو سالبة الطرفين كقولنا كلّ ما ليس بمعدوم في الخارج ليس بممتنع في الخارج أو معدولة الموضوع سالبة المحمول كقولنا كلّ لا معدوم في الخارج فهو ليس بممتنع في الخارج أو سالبة الموضوع معدولة المحمول كقولنا كلّ ما ليس بمعدوم في الخارج فهو لا ممتنع في الخارج أو كانت محصلة[٢٩٥٦] الموضوع معدولة المحمول أو سالبته إن كان الأصل محصلة الموضوع معدولة المحمول كقولنا كلّ موجود في الخارج فهو لا ممتنع في الخارج أو محصلة[٢٩٥٧] الموضوع سالبة المحمول كقولنا كلّ موجود في الخارج فهو ليس بممتنع في الخارج أو كانت محصلة المحمول معدولة الموضوع أو سالبته إن كان الأصل محصلة المحمول معدولة الموضوع كقولنا كلّ ما هو لا معدوم في الخارج فهو موجود في الخارج أو محصلة المحمول سالبة الموضوع كقولنا كلّ ما ليس[٢٩٥٨] بمعدوم في الخارج فهو موجود في الخارج.

[ك ١٨٦٥] وعلّل المصنّف عدم لزوم هذه القضايا للقضايا المذكورة بقوله "لجواز أن يكون الطرفان" في الأصل أمرين[٢٩٥٩] ليس لشيء من نقيضيهما موضوعات موجودة في الخارج، كالمثال المذكور لمحصّلة الطرفين أو ليس لنقيض أحدهما موضوعات موجودة في الخارج دون الثاني كقولنا كلّ إنسان موجود في الخارج فهو موجود في الخارج وتوقف صدق[٢٩٦٠] كلّ واحدة من القضايا التى فصّلناها سوى القضيتين التين استثنينا لزومهما للقضايا المذكورة على صدق نقيضي الطرفين معا على شيء من الموجودات الخارجية وكذب ذلك فيما ذكرنا من النقيضين لامتناع صدق اللاشيء واللاموجود على الموجود في الخارج.

[ك ١٨٦٦] ثمّ قال: هذا لو جعل نقيض الموضوع في الأصل محمولا في العكس في الموجبة كما هو مقتضى الحدّ المذكور ولو جوّز مجوّز جعل عين الموضوع في الأصل محمولا في عكس النقيض كان عدم لزوم ما ذكرنا من القضايا للقضايا المذكورة ظاهر أيضا لجواز أن يكون الطرفان في الأصل

[٢٩٥٦] ج – محصلة.

[٢٩٥٧] ج – ~~المحمول~~.

[٢٩٥٨] ر – ~~بمعلوم~~.

[٢٩٥٩] ر – أمرين.

[٢٩٦٠] ل – صدق، صح هامش.

متساويين في الصدق كالإنسان والناطق وكالشيئية والموجود وكذب قولنا بعض ما ليس بناطق إنسان، وبعض ما هو لاناطق إنسان وبعض ما ليس بموجود شيء، وبعض ما هو لا موجود شيء.

[ك ١٨٦٧] هذا ما ذكره المصنّف مع الإيضاح التامّ وفيه نظر؛

أمّا أوّلا: فلأنا لا نسلّم توقف صدق كلّ واحدة من القضايا المذكورة سوى اللتين استثنى لزومهما للقضايا السبع على صدق طرفيها على شيء من الموجودات الخارجية فانّ الموجبة السالبة الطرفين بالاعتبار الأوّل وسالبة المحمول بالاعتبار الثالث كيف ما كان موضوعها. وبالاعتبار الرابع كيف ما كان طرفاها. لا يتوقف صدقها على صدق طرفيها معا على شيء من الموجودات الخارجية. والمصنّف هو الذي علمنا ذلك. وإذا كان كذلك، كان تعليل عدم اللزوم بذلك فاسدا.

وأمّا ثانيا: فانا وإن سلّمنا صحة هذا التعليل لكن ما ذكره من النقيضين لا يقتضى الّا عدم لزوم هذه الموجبات للمطلقة العامّة والممكنة العامّة[٢٩٦١] لا بغيرهما من القضايا الخمس الباقية؛ لأنّ النقيض وطرفاه ما ذكر لا يمكن أن يصدق في مادة اللادوام.

[ك ١٨٦٨] إذا عرفت هذا، فاعلم أنّ الذي تحقق عندنا أنّ هذه القضايا السبع المذكورة لا ينعكس بعكس النقيض إلى الموجبة المعدولة الطرفين ومعدولة الموضوع سالبة المحمول بالاعتبار الأوّل، واليهما وإلى السالبة الطرفين بالاعتبار الثاني، وإلى هذه الاخيرة ومعدولة الموضوع سالبة المحمول بالاعتبار الرّابع سواء قيّدت موضوعها أو أطلقت لا كليّة ولا جزئية لأنّه يصدق بالضرورة الوقتية التى هي أخصّ هذه القضايا السبع قولنا كل موجود فله اضافة معية إلى الوقت المعيّن الذي هو موجود فيه لا دائما بحسب الذات لزوال هذه الاضافة [١٠٧أ] عنه عند زوال ذلك الوقت المعيّن ولا يصدق بعض ما هو لا[٢٩٦٢] هذه الاضافة في الخارج فهو لا موجود في الخارج أو ليس بموجود في الخارج لصدق نقيض كلّ منهما ضرورة صدق قولنا كلّ ما هو لا هذه الاضافة في الخارج فهو موجود في الخارج المستلزم لصدق نقيض كلّ منهما فلا يصدق أيضا بعض ما هو لا هذه الاضافة في الخارج فهو ملزوم لسلب الوجود أو ليس بملزوم للوجود ولا بعض ما ليس له هذه الاضافة في الخارج فهو ليس بملزوم للوجود.

[٢٩٦١] ج – والممكنة العامة.

[٢٩٦٢] ل – لا.

[ك ١٨٦٩] أمّا الأوّلان: فلصدق نقيض كلّ منهما؛ لأنّ كلّ ما هو لا هذه الاضافة الخارج فهو موجود في الخارج فيكون ملزوما للوجود فلا يصدق عليه أنّه ملزوم لسلب الوجود ولا أنّه ليس بملزوم للوجود والّا لزم صدق النقيضين لكونه موجودا في الخارج.

[ك ١٨٧٠] وأمّا الثالث فلأنّ كلّ مفهوم فهو ملزوم للوجود سواء صدق سلب هذه الاضافة في الخارج عليه أو لم يصدق ولا يصدق أيضا بعض ما[٢٩٦٣] ليس بملزوم لهذه الاضافة أو ملزوم لهذه الاضافة فهو ليس بملزوم للوجود؛ لأنّ كلّ مفهوم فهو ملزوم للوجود سواء صدق عليه أنّه ملزوم لسلب هذه الاضافة أو ليس بملزوم له أو لم يصدق شيء منهما عليه.

[ك ١٨٧١] وأمّا البواقي القضايا بحسب السلب والعدول في الطرفين أو في أحدهما بالاعتبارات الأربعة فلا برهان على عدم لزومها ولا على لزومها الّا القضيتين اللتين حكم المصنّف بلزومهما إياها .ونحن نذكرهما مع البرهان المذكور عليه.[٢٩٦٤]

[ك ١٨٧٢] وأمّا بيان لزوم الحقيقية المطلقة المعدولة الطرفين جزئية فلأنّ المفهوم المتصور من سلب كلي الطرفين ملزوم لسلب كلّ واحد من الطرفين وكذلك المفهوم المحصل المقيد بقيد سلب كلي الطرفين ملزوم لسلب كلّ واحد من الطرفين فيصدق بعض ما هو ملزوم لسلب المحمول فهو ملزوم لسلب الموضوع لكن يكون صدق هذه الجزئية مع القضايا المذكورة بطريق الاتفاق؛ لأنّ صدقها ينشأ[٢٩٦٥] من صدق تلك القضايا.

[ك ١٨٧٣] ثمّ قال: "ولا تلزمها هذه القضية كلية" لا مقيدة الموضوع ولا مطلقة الموضوع. أمّا عند تقيّد الموضوع فلانتقاضه بالجنس الذي انحصر وجوده في أحد نوعيه أي بالجنس الذي انقسم إلى نوعين لكلّ واحد منهما وجود بالفعل[٢٩٦٦] في الخارج، لكن في زمان وجود أحدهما قد يكون الآخر معدوما حتى يصدق الأصل وقتية مع كذب هذه القضية كلية. ومثاله ما ذكرناه من انقسام الدّاخل في البيت المعيّن إلى الإنسان واللاإنسان اللذيْن لكلّ واحد منهما دخول بالفعل في ذلك البيت ودخول بالفعل عند عدم دخول[٢٩٦٧] الآخر فيه.

[٢٩٦٣] ر – ~~هو ملزوم~~.

[٢٩٦٤] ج – عليه.

[٢٩٦٥] ر – ينشأ، صح هامش.

[٢٩٦٦] ج – بالفعل.

[٢٩٦٧] ج – دخول.

[ك ١٨٧٤] وأمّا عند إطلاق الموضوع فزعم المصنّف انتقاضها بمثل هذه النّظائر أي بالقضايا التى يكون طرفاها أمرين ليس لنقيض شيء منهما أو لنقيض أحدهما موضوعات موجودة في الخارج[٢٩٦٨] كما أنّه يصدق كلّ موجود في الخارج فهو شيء في الخارج ولا يصدق كلّ ما هو ملزوم لسلب الشيء فهو ملزوم لسلب الوجود. وفي كذبه نظر؛ وإن علّل ذلك[٢٩٦٩] بامتناع تصوّر مفهوم شأنه ذلك إذ كلّ مفهوم فهو ملزوم للوجود والشيئية منعنا منافاة صدق هذا القول لصدق الأوّل لجواز استلزام الشيء الواحد للوجود والشيئية ولنقيضيهما لكونه ممتنعا وبتقدير صحته لا يقتضى الّا عدم انعكاس المطلقة العامّة والممكنة العامّة اليها[٢٩٧٠] كلية لا القضايا الخمس الباقية المركبة.

[ك ١٨٧٥] وزعم أيضا انتقاضها بالخاصّة المفارقة كما نقول: كل إنسان في الخارج ضاحك بالفعل لا دائما بحسب الذات ولا يصدق كلّ ما هو ملزوم لسلب الضاحك بالفعل فهو ملزوم لسلب الإنسان لصدق نقيضه ضرورة أنّ بعض ما هو ملزوم لسلب الضاحك بالفعل في الجملة فهو ملزوم للإنسان ضرورة أنّ الناطق بل الإنسان نفسه كذلك وهذا أيضا إن صحّ يدلّ على عدم انعكاس غير الوقتيتين إلى هذه الكلية بل الذي يدلّ على عدم لزوم هذه الكلية للقضايا السبع صدق الوقتية التى ذكرناها مرارًا مع كذب قولنا كلّ ما هو ملزوم لسلب الاضافة المحمولة فهو ملزوم لسلب الوجود لصدق نقيضه ضرورة أنّ بعض ما هو ملزوم لسلب تلك الاضافة فهو ملزوم للوجود؛ لأنّ الموجود الخارجي في غير ذلك الوقت المعيّن [١٠٧ب] ملزوم لسلب تلك الاضافة وملزوم للوجود.

[ك ١٨٧٦] وأمّا بيان لزوم الجزئية السالبة الموضوع معدولة المحمول بالاعتبار الثاني فلأنّ المجموع[٢٩٧١] المركب من أمر عدمي ومن نقيض موضوع أصل القضية يصدق عكسه أنّه ليس بمحمول في الخارج وأنّه ملزوم لسلب الموضوع فيصدق بعض ما ليس بمحمول في الخارج ملزوم لسلب الموضوع لكن لزوم هذه أيضا إياها يكون بطريق الإتّفاق؛ لأنّ صدقها ينشأ من صدقها ولا يلزمها هذه القضية كلية لانتقاضها بما ذكرناه من الوقتية ضرورة أنّ بعض ما ليس بملزوم للاضافة المحمولة فهو ملزوم للوجود لكون الموجود في الخارج في غير ذلك الوقت كذلك ويعرف[٢٩٧٢] مما ذكرنا كلّه أن

[٢٩٦٨] ل – في الخارج.

[٢٩٦٩] ل – وفي كذبه نظر وإن علل ذلك، صح هامش.

[٢٩٧٠] ل – اليها.

[٢٩٧١] ج: المحمول.

[٢٩٧٢] ج: الفرق.

حكم القضايا المحصلة الموضوع اللاّزمة بطريق عكس النقيض على تقدير كون الأصل معدولة المحمول أو سالب المحمول هو حكم القضايا المعدولة الموضوع أو سالبة الموضوع على تقدير أن يكون الأصل محصّل المحمول من غير فرق سواء كانت القضايا التى هي الأصول سوالب أو موجبات؛ لأنّ المعتبر في عكس النقيض هو أن يجعل نقيض المحمول في الأصل موضوعا في العكس فإن كانت القضية التى هي الأصل محصلة المحمول كان نقيض محمولها سلب ذلك[٢٩٧٣] المحمول إمّا بمعنى العدول أو بمعنى السلب وإن كانت معدولة المحمول أو سالبته كان نقيض محمولها المفهوم المحصل الذي دخل عليه ذلك السلب.

[ك ١٨٧٧] وإذا كان كذلك، بطل قول من فرّق في أحكام عكس النقيض وهو الإمام زين الدّين الكشّي رحمه الله[٢٩٧٤] على ما ستعلمه بعد بين أن يكون أصل القضية محصّل المحمول أو معدول المحمول، وقول المصنّف وحكم ما يكون المحمول فيه[٢٩٧٥] سالبا قريب من ذلك فيعرف مما ذكرناه فلا نطوّل الكلام بافراده. معناه ما ذكرناه من عدم الفرق بين أن يكون العكس محصّل الموضوع أو سالبه، وتلخص وظهر مما ذكرنا كلّه أنّ القضايا السبع المذكورة يلزمها من السوالب سبع قضايا. خمس منها كلية دائمة مقيّدة الموضوع وهي السالبة الموضوع بالاعتبار الأوّل والثالث ومعدولة الموضوع بالاعتبارات الثلاثة الأوّل واثنتان جزئيتان مطلقتا الموضوع وهما السالبتا الموضوع بالاعتبار الأوّل ومعدولته بالاعتبار الثالث ومن الموجبات قضيتان احداهما جزئية ضرورية معدولة الطرفين بالاعتبار الرابع والثانية جزئية[٢٩٧٦] سالبة الموضوع معدولة المحمول بالاعتبار الثاني بطريق الاتفاق فصار المجموع تسع قضايا.

[ك ١٨٧٨] ثمّ قال: وما عدا هذه القضايا التسع لا تلزم شيء منها القضايا السبع المذكورة الّا السالبة الجزئية المقيّدة الموضوع سالبته بالاعتبار الرّابع. فإنا ما جزمنا بعدم لزومها إيّاها بعد.

[ك ١٨٧٩] واعترض على نفسه وقال: انّكم قد جزمتم بعدم لزوم هذه القضية أعنى السالبة الجزئية بالاعتبار الرّابع عند كونها مطلقة[٢٩٧٧] الموضوع سالبته، وعند كونها مقيّدة الموضوع معدولته وعند

[٢٩٧٣] ر – ذلك.

[٢٩٧٤] ل – رحمه الله.

[٢٩٧٥] ر – فيه.

[٢٩٧٦] ل – جزئية.

[٢٩٧٧] ر + مطلقة.

كونها مقيّدة الموضوع سالبته بالاعتبار الثاني متمسكين بأنّ الموضوع في الأصل احتمل أن يكون لازما لنفس الوجود حتى يصدق الأصل مع كذب هذه القضايا بالاعتبارات المذكورة. وهذا الاحتمال قائم ههنا أي في القضية التى توفقتم في عدم لزومها إيّاها؛ لأن الموضوع إذا كان لازما لنفس الوجود يصدق الأصل مع كذب هذه القضية.

[ك ١٨٨٠] وأجاب عنه وقال: لا نسلّم قيام ما ذكرنا من الاحتمال لبيان عدم لزوم تلك القضايا في القضية التى توفقتا في عدم لزومها وذلك لأنّ الموضوع إذا كان لازما[٢٩٧٨] لنفس الوجود لماذا لا يصدق قولنا ليس كلّ ما ليس بملزوم للمحمول دائما ملزوم للموضوع وإنّما لا يصدق هذه القضية إن لو صدق نقيضها وهو قولنا كلّ ما ليس بملزوم للمحمول دائما ملزوم للموضوع وصدقه غير معلوم وإنّما يصدق إن لو تصوّر مفهوم هو ليس بملزوم للمحمول دائما وهو ممنوع، لجواز أن يكون المحمول أيضا لازما لنفس الوجود كما نقول كلّ موجود في الخارج فهو شيء في الخارج.

[ك ١٨٨١] وإذا كان كذلك، لا يمكنتا الجزم بعدم[٢٩٧٩] لزوم هذه القضية للقضايا السبع المذكورة بخلاف القضية[٢٩٨٠] التى جزمنا بعدم لزومها إياها. فإنّ الموضوع إذا كان لازما لنفس الوجود كان المحمول خاصّة مفارقة ضروريّة لذات الموضوع في وقت معيّن. فإنّ الأصل يصدق وقتية مع كذب [١٠٨أ] هذه القضايا بأسرها كما نقول بالضرورة الوقتية كلّ موجود في الخارج فله إضافة المعيّة إلى الوقت المعيّن الذي هو موجود فيه لا دائما بحسب الذات لزوال هذه الاضافة عنه عند زوال هذا الوقت ولا يصدق قولنا ليس كلّ ما هو ملزوم لسلب هذه الاضافة[٢٩٨١] في الجملة ملزوم للوجود؛ لأنّ كلّ[٢٩٨٢] ملزوم لسلب هذه الإضافة في الجملة فهو ملزوم للوجود ولا يصدق أيضا قولنا ليس كلّ ما هو ملزوم لسلب هذه الاضافة دائما ملزوم للوجود؛[٢٩٨٣] لأنّ كلّ ما هو ملزوم لسلب هذه الاضافة دائما ملزوم للوجود. ولا يصدق أيضا قولنا ليس كلّ ما ليس بهذه الاضافة في الخارج دائما ملزوم للوجود؛ لأنّ

[٢٩٧٨] ل – لازما.

[٢٩٧٩] ج: بعد.

[٢٩٨٠] ل: القضايا.

[٢٩٨١] ل + عنه عند زوال هذا الوقت ولا يصدق وقولنا ليس كلّ ما هو.

[٢٩٨٢] ل – في الجملة ملزوم للوجود لأن كلّ.

[٢٩٨٣] ج – لأان كل ملزوم لسلب هذه الاضافة في الجملة فهو ملزوم للوجود ولا يصدق أيضا قولنا ليس كل ما ملزوم لسلب هذه الاضافة دائما ملزوم للوجود.

كلّ ما ليس بهذه الاضافة في الخارج دائما فهو[٢٩٨٤] ملزوم للوجود[٢٩٨٥] ولا يمكن منع وجود نقائض هذه السوالب الجزئية. أمّا الأوّل؛ فلأنّ الموجود في الخارج في غير ذلك الوقت[٢٩٨٦] المعيّن[٢٩٨٧] ملزوم لسلب تلك الاضافة في الجملة. وأمّا الثاني؛ فلأنّ المجموع المركب من سلب تلك الاضافة دائما مع أمر آخر محصل ملزوم لسلب تلك الإضافة[٢٩٨٨] دائما. وأمّا الثالث؛ فظاهر ضرورة صدق هذا الموضوع على كلّ موجود يغاير تلك الاضافة وعلى المعدومات بأسرها.

[ك ١٨٨٢] وأمّا أنت فقد عرفت اقتضاء هذا النقيض عدم لزوم ما يتوقف المصنّف في عدم لزومه للقضايا المذكورة وإن كان لنا فيه نظر بعد؛ لأنّ لقائل أن يمنع تصور مفهوم ليس بملزوم لهذه الاضافة دائما نعم ما ذكرناه ثانيا وهو أنها لو لزمت شيئا من تلك القضايا للزمته وهي مطلقة الموضوع بذلك الاعتبار يقتضى عدم لزومها إياها جزما. هذا كلّه إذا كانت القضايا السبع خارجية. وأمّا إذا كانت حقيقية فيلزمها سوالب وموجبات أمّا السوالب فيلزمها من السوالب المقيّدة الموضوع كلية دائمة سالبة الموضوع بجميع الاعتبارات الأربعة الّا الاعتبار الثاني أمّا لزومها بالاعتبار الأوّل فلأنّه إذا صدق كلّ ما هو ملزوم للجيم فهو ملزوم للباء باحدي الجهات السبع وليكن هو الإطلاق العام وجب أن يصدق لا شيء مما ليس "ب" دائما في الخارج "بج" في الخارج دائما والّا لصدق نقيضه وهو قولنا بعض ما ليس "ب" دائما في الخارج "ج" بالإطلاق في الخارج فيفرض ذلك البعض شيئا معينا وليكن هو "د" قد يكون ملزوما للجيم في الجملة لاتّصافه بالجيم بالفعل في الخارج واستلزام ذلك ملزوميته له في الجملة[٢٩٨٩] وبكون أي "د" ليس ملزوما للباء دائما والّا لكان ملزوما له في الجملة. ولو كان كذلك ينتظم قياس[٢٩٩٠] استثنائي من متصلة مع استثناء عين مقدمها وهو وجوده في الخارج[٢٩٩١] في الجملة منتجا لكونه "ب" في الخارج في الجملة وكان ليس "ب" في الخارج دائما هذا خلف. وإذا صدق[٢٩٩٢]

[٢٩٨٤] ر – فهو.

[٢٩٨٥] ر – ~~لأن كل ما ليس هذه الاضافة في الخارج دائما فهو ملزوم للوجود.~~

[٢٩٨٦] ل – الوقت، صح هامش.

[٢٩٨٧] ج: المعتبر.

[٢٩٨٨] ل – في الجملة وأما الثاني فلأن المجموع المركب من سلب تلك الاضافة دائما مع أمر آخر محصل ملزوم لسلب تلك الاضافة، صح هامش.

[٢٩٨٩] ج – في الجملة.

[٢٩٩٠] ل – قياس.

[٢٩٩١] ل – وهو وجوده في الخارج.

[٢٩٩٢] ل – اذا صدق.

عليه أنّه ملزوم[٢٩٩٣] للجيم في الجملة وليس ملزوما للباء دائما فيصدق بعض ما ليس بملزوم للباء دائما ملزوم للجيم[٢٩٩٤] في الجملة فنجعله صغرى لأصل القضية وهو قولنا كلّ ما هو ملزوم للجيم فهو ملزوم للباء حتى ينتظم منهما قياس في الشكل الأوّل منتج لقولنا بعض ما ليس بملزوم للباء دائما فهو ملزوم للباء بالاطلاق. هذا محال. ولا يخفى عليك ما في القياس الاستثنائي المذكور

[ك ١٨٨٣] وأمّا لزومها بالاعتبار الثالث فلأنّه لو لا صدق قولنا لا شيء مما ليس بملزوم للباء دائما "ج" في الخارج دائما لصدق نقيضه وهو قولنا بعض ما ليس بملزوم بملزوم للباء دائما "ج" بالاطلاق في الخارج. وانضمّ إلى قولنا كلّ ما هو "ج" بالاطلاق في الخارج ملزوم للجيم في الجملة وأنتج بعض ما ليس بملزوم للباء دائما ملزوم للجيم في الجملة وصار صغرى قياس كبراه[٢٩٩٥] أصل القضية منتج لقولنا بعض ما ليس بملزوم للباء دائما ملزوم للباء في الجملة. وأنّه محال.

[ك ١٨٨٤] وأمّا لزومها بالاعتبار الرّابع فلأنّه لو لا صدق قولنا لا شيء مما ليس بملزوم للباء دائما ملزوم[٢٩٩٦] للجيم دائما لصدق نقيضه وهو قولنا بعض ما ليس بملزوم للباء دائما ملزوم للجيم بالإطلاق وصار صغرى قياس كبراه أصل القضية منتج لقولنا بعض ما ليس بملزوم للباء دائما ملزوم للباء في الجملة. وإنّه محال.[٢٩٩٧]

[ك ١٨٨٥] ثمّ قال: وأمّا الاعتبار الثاني فلا يلزم[٢٩٩٨] القضايا المذكورة لا كلية ولا جزئية؛ لجواز أن يكون الموضوع ما تلازم نفس الوجود حتى يصدق[١٠٨ب] الأصل ولا يصدق قولنا بعض ما ليس بمحمول في الخارج ليس بملزوم لذلك الموضوع كما أنّه يصدق قولنا كلّ ما هو ملزوم لشيئية فهو ملزوم للوجود ولا يصدق[٢٩٩٩] بعض ما ليس بموجود في الخارج ليس بملزوم للشيئية ضرورة أنّ كلّ ما ليس بموجود في الخارج فهو ملزوم للشيئية. وأنت تعلم أنّ هذا النقض لا يقتضى الّا عدم[٣٠٠٠] لزوم

[٢٩٩٣] ج – ملزوم.

[٢٩٩٤] ل + وهو وجوده في الخارج.

[٢٩٩٥] ر – قياس كبراه، صح هامش.

[٢٩٩٦] ر – للباء في الجملة وأنه محال وأما لزومها بالاعتبار الرابع فلأنه لو لا صدق قولنا لا شيء مما ليس بملزوم للباء دائما ملزوم، صح هامش.

[٢٩٩٧] ل – أنه محال.

[٢٩٩٨] ر + فلا يلزم.

[٢٩٩٩] قولنا بعض ما ليس بمحمول في الخارج ليس بملزوم لذلك الموضوع كما أنه يصدق قولنا كل ما هو ملزوم لشيئية فهو ملزوم للوجود ولايصدق، صح هامش.

[٣٠٠٠] ج – عدم.

هذه القضية بالاعتبار الثاني للمطلقة العامّة والممكنة العامة؛ لا لسائرهما من القضايا الخمس الباقية؛ لامتناع تقيّده باللادوام بحسب الذات؛ لأنّ كلّ ما هو ملزوم للشيئية فهو ملزوم للوجود دائما بل النقض المقتضى لعدم لزوم هذه القضية بالاعتبار الثاني لشيء من القضايا السبع المذكورة أن يقال يصدق قولنا بالضرورة الوقتية كلّ ما هو ملزوم للوجود فهو ملزوم لكونه موجودا مع الوقت المعيّن الذي هو موجود فيه لا دائما بحسب الذات لزوال هذه الاضافة عنه حال زوال الوقت المعيّن ولا يصدق بعض ما ليس بهذه الاضافة في الخارج ليس بملزوم للوجود؛ لأنّ كلّ ما ليس بهذه الاضافة في الخارج فهو ملزوم للوجود بالضرورة ويلزمها أيضا كلية دائمة معدولة الموضوع بالاعتبارات الثلاثة الأوّل

[ك ١٨٨٦]. أمّا لزومها بالاعتبار الأوّل فلأنّه لو لا صدق قولنا حينئذ لا شيء مما هو "لاب" دائما في الخارج "ج" في الخارج دائما لصدق نقيضه وهو قولنا بعض ما هو "لاب" دائما في الخارج "ج" في الخارج بالاطلاق وانتظم مع قولنا كلّ ما هو "ج" في الخارج ملزوم للجيم قياسا منتجا لقولنا بعض ما هو "لاب" دائما في الخارج ملزوم للجيم ويلزم من صدق هذه القضية صدق قولنا بعض ما ليس بملزوم للباء دائما ملزوم للجيم؛ لأنّ ذلك البعض أعنى الذي هو "لاب" في الخارج دائما لا يكون ملزوما للباء دائما؛ لأنّه لو كان ملزوما له في الجملة لانتظم قياس استثنائي من متّصلة مع صدق[٣٠٠١] مقدمها في النفس الأمر وهو وجود ذلك البعض في الخارج مع كذب تاليها في الخارج وهو إتصاف ذلك البعض بالباء في الخارج لكونه "لاب" دائما في الخارج ولو كان كذلك يلزم تخلف صدق النتيجة عن صدق القياس الاستثنائي. وإنّه محال.

[ك ١٨٨٧] وإليه أشار المصنّف لبيان هذه الملازمة أي لبيان لزوم بعض ما ليس بملزوم للباء دائما ملزوم للجيم كقولنا بعض ما هو "لاب" في الخارج دائما ملزوم للجيم بقوله لامتناع ملازمة المعدوم للموجود أي لو لا لزوم القضية الاولى للقضية الثانية للزم أن يكون الملزوم في الملازمة موجودا في الخارج ولا يكون اللازم فيها موجودا في الخارج. وإنّه محال ممتنع. وإذا صدق قولنا بعض ما ليس بملزوم للباء دائما ملزوم للجيم صار صغرى لقياس في الشكل الأوّل كبراه أصل القضية منتج لقولنا بعض ما ليس بملزوم للباء دائما ملزوم للباء في الجملة. وإنّه محال.

[٣٠٠١] ر – صدق، صح هامش.

[ك ١٨٨٨] وأمّا لزومها بالاعتبار الثاني فلأنّه إذا[٣٠٠٢] صدق قولنا حينئذ لا شيء مما هو "لاب" في الخارج دائما[٣٠٠٣] بملزوم للجيم دائما يصدق نقيضه وهو قولنا بعض ما هو "لاب" دائما في الخارج[٣٠٠٤] ملزوم للجيم بالاطلاق واستلزم صدق قولنا بعض ما ليس بملزوم للباء دائما ملزوم للجيم بالاطلاق بالطريق المذكور وصار صغرى لقياس في الشكل الأوّل كبراه أصل القضية منتج لقولنا بعض ما ليس بملزوم للباء دائما ملزوم للباء في الجملة. وإنّه محال.

[ك ١٨٨٩] وقول المصنّف "والأمر فيه أظهر" معناه أنا لا نحتاج في بيان لزوم هذه القضية بالاعتبار الثاني للقضايا السبع المذكورة إلى القياس الأوّل المذكور لبيان لزومها بالاعتبار الأوّل إيّاها، بل يكفى في بيان ذلك القياسان الاخيران أعنى الاستثنائي والقياس المذكور[٣٠٠٥] بعده.

[ك ١٨٩٠] وأمّا لزومها بالاعتبار الثالث فلأنّه لو لا صدق قولنا لا شيء مما هو ملزوم لسلب الباء دائما "ج" في الخارج دائما حينئذ لصدق نقيضه وهو قولنا بعض ما هو ملزوم لسلب الباء دائما "ج" في الخارج بالاطلاق ولزم من صدقه صدق قولنا بعض ما ليس بملزوم للباء دائما "ج" في الخارج بالإطلاق؛ ولزم من صدقه صدق قولنا بعض ما ليس بملزوم للباء دائما "ج" في الخارج بالإطلاق[٣٠٠٦]، لأنّ ذلك البعض[١٠٩أ] الموجود في الخارج الملزوم لسلب الباء دائما لا يكون ملزوما للباء دائما لأنّه لو كان ملزوما للباء في الجملة وإنّه ملزوم لسلبه دائما وموجود في الخارج ويلزم استلزام الموجود في الخارج للنقيضين وذلك محال، والّا لزم صدق النقيضين أعنى الباء في الجملة في الخارج و"اللّاباء" دائما[٣٠٠٧] في الخارج. وإنّه محال.

[ك ١٨٩١] وإلى هذا البيان أشار المصنّف بقوله "لامتناع ملازمة الطرفين للموجودات الخارجية" وإذا صدق قولنا بعض ما ليس بملزوم للباء دائما "ج" في الخارج بالاطلاق انضمّ إلى قولنا وكلّ ما هو "ج" في الخارج بالاطلاق فهو ملزوم للجيم.

[٣٠٠٢] ج، ل: لو لا.

[٣٠٠٣] ر – دائما.

[٣٠٠٤] ل + دائما بملزوم للجيم دائما يصدق نقيضه وهو قولنا بعض ما هو لاب دائما في الخارج.

[٣٠٠٥] ل – أعنى الاستثنائي والقياس المذكور، صح هامش.

[٣٠٠٦] ج، ر – ولزم من صدقه صدق قولنا بعض ما ليس بملزوم للباء دائما ج في الخارج بالاطلاق.

[٣٠٠٧] ج – دائما.

[ك ١٨٩٢] وإلى صدق هذه القضية أشار المصنّف بقوله "واستلزام[٣٠٠٨] الاتصاف بالفعل الحيثية" وأنتج بعض ما ليس بملزوم للباء دائما ملزوم للجيم وصار صغرى لقياس في الشكل الأوّل كبراه أصل القضية منتج لقولنا بعض ما ليس بملزوم للباء دائما ملزوم للباء في الجملة. وإنّه محال.

[ك ١٨٩٣] وأنت بعد إحاطتك بما سلف تعلم ما في الاقيسة الاستثنائية المذكورة في هذه البيانات. وإذا عرفت لزوم هذه القضايا للمطلقة العامة، عرفت لزومها لسائرها إذ لا فرق بينها الّا في قيد الموضوع.

[ك ١٨٩٤] ثمّ قال: "ولا يلزمها بالاعتبار الرّابع أصلا لما عرفت[٣٠٠٩]" يشير به إلى النقض الذي ذكره لبيان عدم لزوم السالبة الموضوع بالاعتبار الثاني وهو أن يكون الموضوع لازما لنفس الوجود والمحمول أيضا كذلك حتى يصدق الأصل مع كذب السالبة الجزئية بهذا الاعتبار؛ كما نقول كلّ ما هو ملزوم للشيئية فهو ملزوم للوجود ولا يصدق ليس كلّ ما هو ملزوم لسلب الوجود دائما فهو ملزوم للشيئية دائما؛ لأنّ كل ما هو ملزوم لسلب الوجود دائما فهو ملزوم للشيئية دائما. لكنّك خبير[٣٠١٠] بأنّ هذا لا يقتضى الّا عدم لزوم هذه القضية بهذا الاعتبار للمطلقة العامّة والممكنة العامّة لا للبواقي من القضايا الخمس.

[ك ١٨٩٥] وإذا عرفت ذلك فنقول النقض الذي يقتضى عدم انعكاس هذه القضايا بعكس النقيض إلى هذه القضية بهذا الاعتبار لا كلية ولا جزئية أن نقول يصدق[٣٠١١] قولنا بالضرورة الوقتية كلّ ما هو ملزوم للوجود فهو ملزوم لكونه موجودا مع الوقت المعيّن الذي هو موجود فيه لا دائما بحسب الذات لما عرفت غير مرّة ولا يصدق قولنا ليس كلّ ما هو ملزوم لسلب هذه الاضافة دائما فهو ملزوم للوجود دائما؛[٣٠١٢] لأنّ كل ما هو ملزوم لسلب هذه الاضافة دائما فهو ملزوم للوجود بالضرورة.

[٣٠٠٨] ج: استلزم.

[٣٠٠٩] ج – لما عرفت.

[٣٠١٠] ج – لكنك خبير.

[٣٠١١] ج + يصدق.

[٣٠١٢] ج – دائما.

[ك ١٨٩٦] وأمّا من السوالب المطلقة الموضوع فلا يلزمها الّا قضيتان: احداهما السالبة الجزئية السالبة الموضوع بالاعتبار الأوّل والثانية السالبة الجزئية المعدولة الموضوع بالاعتبار الثالث. وبيان لزوم هاتين القضيتين لهذه القضايا على[٣٠١٣] نسق ما مرّ[٣٠١٤] لزومهما لها إذا كانت خارجية.

[ك ١٨٩٧] وأمّا الموجبات فلا يلزمها الّا القضيتان الجزئيتان المذكورتان بطريق الاتفاق احداهما الموجبة الجزئية السالبة الموضوع معدولة المحمول بالاعتبار الثاني والثانية الموجبة الجزئية المعدولة الطرفين بالاعتبار الرّابع.

[ك ١٨٩٨] وعند هذا ظهر[٣٠١٥] أن كلّ ما يلزم القضايا السبع المذكورة بطريق عكس النقيض عند ما كانت خارجية يلزمها أيضا إذا كانت حقيقية مع مزيد لزوم قضية أخرى وهي السالبة الكلية الدّائمة المقيدة الموضوع سالبته بالاعتبار الرّابع. وإذا كان كذلك تعدد القضايا اللازمة إذا كانت حقيقية يكون عشرة.

[ك ١٨٩٩] وأمّا الدّائمة والعامتنان أعنى المشروطة العامّة والعرفية العامة؛ فإما أن يكون خارجية أو حقيقية: فإن كانت خارجية ينعكس كلّ واحدة منهما كنفسها في الجهة والكمّ إلى السوالب المعدولة الموضوع بالاعتبارات الثلاثة الأول، وإلى السالبة الموضوع بالاعتبار الأوّل والثالث.

[ك ١٩٠٠] أمّا انعكاس الدّائمة إلى السالبة المعدولة الموضوع كنفسها في الجهة والكمّ بالاعتبار الأوّل فلأنّه لو لا صدق قولنا لا شيء مما هو "لاب" في الخارج "بج" في الخارج دائما لصدق نقيضه وهو قولنا بعض ما هو "لاب" في الخارج "ج" بالاطلاق وصار صغرى لقياس كبراه أصل القضية وهو قولنا كلّ "ج" في الخارج "ب" دائما منتج لقولنا بعض ما هو "لاب" في الخارج "ب" في الخارج دائما وإنّه محال.

[ك ١٩٠١] وأمّا انعكاسها إليها بالاعتبار الثاني[١٠٩ب] فلأنّه لو لا صدق قولنا لا شيء مما هو "لاب" في الخارج بملزوم للجيم حينئذ لصدق نقيضه وهو قولنا بعض ما هو "لاب" في الخارج ملزوم للجيم بالاطلاق ويستلزم بعض ما هو "لاب" في الخارج "ج" في الخارج بالاطلاق لأنّ[٣٠١٦] الموجود

[٣٠١٣] ل + ما.

[٣٠١٤] ج – نسق ما مر.

[٣٠١٥] ل: أظهر.

[٣٠١٦] ل: أن.

في الخارج اذا كان ملزوما للجيم بالاطلاق كان "ج" في الخارج لصدق القياس الاستثنائي حينئذ مع صدق مقدمها المنتج اياه.

[ك ١٩٠٢] وإليه، وإلى أمثاله[٣٠١٧] أشار المصنّف بقوله "أو استلزام ما ينتظم صغرى قياس الخلف" أي نقيض ما يدّعى لزومه يستلزم قضية يصير هي صغرى قياس الخلف المستعمل لبيان اللزوم وإذا صدق بعض ما هو "لاب" في الخارج "ج" في الخارج بالاطلاق صار صغرى لقياس كبراه أصل القضية منتج لقولنا بعض ما هو "لاب" في الخارج "ب" في الخارج دائما، وإنّه محال.

[ك ١٩٠٣] وأمّا انعكاسها[٣٠١٨] إليها بالاعتبار الثالث فلأنّه لو لا صدق قولنا لا شيء مما[٣٠١٩] هو ملزوم لسلب الباء "ج" في الخارج دائما حينئذ يصدق نقيضه وهو قولنا بعض ما هو[٣٠٢٠] ملزوم لسلب الباء "ج" في الخارج بالإطلاق، ويلزم من صدقه صدق قولنا بعض ما ليس "ب" في الخارج[٣٠٢١] في الجملة "ج" في الخارج بالإطلاق؛ لأنّ ذلك البعض الموجود في الخارج الملزوم لسلب الباء في الجملة لا يكون "ب" في الخارج في الجملة؛ لأنّه لو كان "ب" دائما في الخارج لكان ملزوما للباء دائما وإنّه ملزوم لسلبه في الجملة فيلزم استلزام الموجود في الخارج لسلب الباء في الجملة وللباء دائما وإنّه محال والّا لزم اجتماع النقيضين في الخارج. وإذا صدق أنّ ذلك البعض ليس "ب" في الخارج في الجملة وإنّه "ج" في الخارج فيصدق بعض ما[٣٠٢٢] ليس "ب" في الخارج في الجملة "ج" في الخارج بالاطلاق ويصير صغرى لقياس في الأوّل كبراه أصل القضية منتج لقولنا بعض ما ليس "ب" في الخارج في الجملة "ب" في الخارج[٣٠٢٣] دائما وانّه محال؛ وفي الاقيسة الاستثنائية ما تعلمه.

[ك ١٩٠٤] وأمّا انعكاسها إلى السالبة السالبة الموضوع كنفسها في الكمّ والجهة بالاعتبار الأوّل فلأنّه لو لا صدق قولنا لا شيء مما ليس "ب" في الخارج "ج" في الخارج دائما لصدق نقيضه وهو قولنا

[٣٠١٧] ج، ر – والى أمثاله، صح هامش ر.

[٣٠١٨] ل: انعكاس.

[٣٠١٩] ل: ما.

[٣٠٢٠] ل – ما هو.

[٣٠٢١] ر – ج.

[٣٠٢٢] ر – ما.

[٣٠٢٣] ج – في الجملة ب في الخارج.

بعض ما ليس "ب" في الخارج "ج" في الخارج بالاطلاق، وانتظم مع الأصل قياسا منتجا لقولنا بعض ما ليس "ب" في الخارج "ب" في الخارج دائما، وإنّه محال.

[ك ١٩٠٥] وأمّا انعكاسها اليها بالاعتبار الثالث فلأنّه لو لا صدق قولنا لا شيء مما[٣٠٢٤] ليس بملزوم للباء "ج"[٣٠٢٥] في الخارج دائما لصدق نقيضه[٣٠٢٦] وهو قولنا بعض ما ليس بملزوم للباء "ج" في الخارج بالاطلاق ويلزم من صدقه صدق قولنا بعض ما ليس "ب" في الخارج "ج" في الخارج بالاطلاق؛ لأنّ ذلك البعض الموجود في الخارج الذي ليس بملزوم للباء لا يكون "ب" في الخارج في الجملة؛ لأنّه لو كان "ب" في الخارج دائما لكان ملزوما له دائما وإنّه ليس بملزوم له في الجملة وأنه محال. وإذا لم يكن ذلك البعض "ب" في الخارج في الجملة وإنّه "ج" في الخارج فيصدق بعض ما ليس "ب" في الخارج[٣٠٢٧] في الجملة "ج" في الخارج وانتظم[٣٠٢٨] مع[٣٠٢٩] الأصل قياسا في الأوّل منتجا لقولنا بعض ما ليس "ب" في الخارج في الجملة "ب" في الخارج دائما وإنّه محال.

[ك ١٩٠٦] وأمّا انعكاس[٣٠٣٠] العامتين إلى هذه القضايا الخمس فقول المصنّف يقتضى انعكاس المشروطة العامة اليها كنفسها في الكمّ والجهة وقانون مذهبه يخالف ذلك؛ لأنّ نقيض المشروطة العامّة يكون حينية ممكنة وهى لا ينتج مع الأصل ولا يستلزم ما ينتج معه. أمّا الأوّل فلعدم إنتاج القياس الممكن الصغرى في الشكل الأوّل عنده. وأمّا الثاني فظاهر، تعرفه من البيانات المذكورة لاستلزام نقيض ما يدّعي لزومه لصغرى قياس الخلف المذكور.

[ك ١٩٠٧] وإذا كان كذلك، فالصواب أن يقال؛ كلّ واحدة من العامتين ينعكس إلى القضايا الخمس المذكورة عرفية عامة حافظة لكمية الأصل. ولنبيّن ذلك في العرفية العامة ونقول: أمّا انعكاسها إلى السالبة معدولة الموضوع كنفسها في الكم والجهة بالاعتبار الأوّل فلأنّه لو لا صدق قولنا لا شيء مما هو "لاب" في الخارج "ج" في الخارج مادام "لاب" في الخارج يصدق بعض ما هو "لاب" في

[٣٠٢٤] ل: ما.

[٣٠٢٥] ر – ج، صح هامش.

[٣٠٢٦] ل – نقيضه.

[٣٠٢٧] ج – في الخارج.

[٣٠٢٨] ج + قياس.

[٣٠٢٩] ج + تقدم.

[٣٠٣٠] ل: انعكاسها من.

الخارج "ج" في الخارج حين هو "لاب" في الخارج. وانتظم مع الأصل قياسا في الأول[٣٠٣١] منتجا لقولنا بعض ما هو "لاب" في الخارج "ب" في الخارج[٣٠٣٢][١١٠أ] حين هو "لاب" في الخارج وذلك محال.

[ك ١٩٠٨] وأمّا انعكاسها إليها بالاعتبار الثاني، فلأنّه لو لا صدق قولنا لا شيء مما هو "لاب" في الخارج بملزوم للجيم مادام "لاب" في الخارج لصدق بعض[٣٠٣٣] ما هو "لاب" في الخارج ملزوم للجيم حين هو "لاب" في الخارج ويستلزم[٣٠٣٤] صدق قولنا بعض ما هو "لاب" في الخارج "ج" في الخارج حين هو "لاب" في الخارج؛ لأنّ ذلك البعض الموجود في الخارج[٣٠٣٥] إذا كان ملزوما للجيم حين هو "لاب" في الخارج كان "ج" في الخارج حين هو "لاب" في الخارج لصدق ملزومه في الخارج كذلك. وانتظم بعض ما هو "لاب" في الخارج "ج" في الخارج حين هو "لاب" في الخارج[٣٠٣٦] مع الأصل قياس في الشكل الأوّل[٣٠٣٧] منتجا للمحال وهو بعض ما هو "لاب" في الخارج "ب" في الخارج حين هو "لاب" في الخارج.

[ك ١٩٠٩] وأمّا انعكاسها إليها بالاعتبار الثالث، فلأنّه لو لا صدق قولنا لا شيء مما هو ملزوم لسلب الباء "ج" في الخارج مادام ملزوما لسلب الباء لصدق بعض ما هو ملزوم لسلب الباء "ج" في الخارج حين هو ملزوم لسلب الباء ويستلزم بعض ما هو "لاب" في الخارج "ج" في الخارج حين هو "لاب" في الخارج؛ لأنا نفرض ذلك البعض شيئا معينا وليكن هو "د" "فد" "لاب" في الخارج لاستلزامه إيّاه مع وجوده في الخارج وإنّه "ج" في الخارج حين هو "لاب" في الخارج والّا فليس "ج" في الخارج في جميع أوقات "لاب" في الخارج فليس "لاب" في الخارج[٣٠٣٨] في جميع أوقات "ج" في الخارج، فإنّه "لاب" في الخارج في بعض أوقات "ج" في الخارج لاستلزامه إيّاه حين هو "ج" في الخارج وإذا

[٣٠٣١] ج – في الأول.

[٣٠٣٢] ل – ب في الخارج.

[٣٠٣٣] ج: نقيضه.

[٣٠٣٤] ل: يلزم.

[٣٠٣٥] ج – حين هو لاب في الخارج لأن ذلك البعض الموجود في الخارج.

[٣٠٣٦] ر – ~~كان ج في الخارج حين هو لاب في الخارج لصدق ملزومه في الخارج كذلك وانتظم بعض ما هو لاب في الخارج ج في الخارج حين هو لاب في الخارج.~~

[٣٠٣٧] ل – في الشكل الأوّل، صح هامش.

[٣٠٣٨] ج – في الخارج.

صدق عليه أنّه "لاب" في الخارج و"ج" في الخارج في بعض أوقات كونه "لاب" في الخارج صدق بعض ما هو "لاب" في الخارج "ج" في الخارج حين هو "لاب" في الخارج وصار صغرى لأصل القضية منتجا لقولنا بعض ما هو "لاب" في الخارج "ب" في الخارج حين هو "لاب" في الخارج. وإنّه محال. وفي القياس[٣٠٣٩] الاستثنائي ما قد عرفت غير مرة.

[ك ١٩١٠] وأمّا انعكاسها إلى السالبة السالبة الموضوع كذلك بالاعتبار الأوّل فلأنّه لو لا صدق قولنا لا شيء مما ليس "ب" في الخارج "ج" في الخارج مادام ليس "ب" في الخارج لصدق بعض ما ليس "ب" في الخارج "ج" في الخارج حين هو ليس "ب" في الخارج وصار صغرى قياس في الشكل الأوّل كبراه أصل القضية منتج لقولنا بعض ما ليس "ب" في الخارج "ب" في الخارج حين هو ليس "ب" في الخارج. هذا محال.

[ك ١٩١١] وأمّا انعكاسها اليها بالاعتبار الثالث كذلك فلأنّه لو لا صدق قولنا لا شيء مما ليس بملزوم للباء "ج" في الخارج مادام ليس بملزوم للباء لصدق بعض ما ليس بملزوم للباء "ج" في الخارج حين هو ليس بملزوم للباء ويلزم[٣٠٤٠] منه كونه ليس "ب" حالة كونه ليس بملزوم للباء إذ لو كان "ب" في تلك الحالة لكان ملزوما له فيها، والمقدّر خلافه، وحينئذ يصدق بعض ما ليس "ب" في الخارج "ج" في الخارج حين هو ليس "ب" في الخارج[٣٠٤١] لاتّحاد حالة عدم ملزوميته للباء بحالة عدم كونه "ب" وصار صغرى لأصل القضية وينتظم منهما قياس في الأوّل منتج لقولنا بعض ما هو ليس "ب" في الخارج "ب" في الخارج حين هو ليس "ب" في الخارج. وهو محال.

[ك ١٩١٢] وإذا لزمت هذه القضايا العرفية العامّة لزم لزومها للمشروطة العامّة أيضا إمّا لكونها أخصّ من الوقتية[٣٠٤٢] العامّة ووجوب استلزام الخاص لما يستلزمه العام، وإمّا لعين هذه البراهين ويلزمها أعنى الدائمة والعامتين من الموجبات قضيتان احداهما الجزئية السالبة الموضوع معدولة المحمول بالاعتبار الثاني والأخرى الجزئية المعدولة الطرفين بالاعتبار الرابع بطريق الصحبة. لما عرفت ذلك من قبل.

٣٠٣٩ ر – قياس، صح هامش.

٣٠٤٠ ر – للباء ويلزم، صح هامش.

٣٠٤١ ر – حين هو ليس ب في الخارج، صح هامش.

٣٠٤٢ ج: العرفية.

[ك ١٩١٣] وقد ظهر إذن أنّه يلزم القضايا المذكورة سبع قضايا خمس من السوالب موافقة للأصل في الكمّ والجهة الّا التى يلزم المشروطة العامّة، فانّ جهتها لا تكون موافقة لجهتها لما عرفت؛ واثنتان[٣٠٤٣] موجبتان جزئيتان.

[ك ١٩١٤] ثمّ قال: "وفي السالبة الكلية السالبة الموضوع بالاعتبار الرّابع "وإن كان الظاهر عدم اللزوم التوقف المذكور في جزئيتها في القضايا المتقدّمة. [١١٠ب]

[ك ١٩١٥] واعلم أنّ الموضوع إذا كان لازما لنفس الوجود والمحمول أيضا كذلك يصدق الأصل بكلّ واحدة من الجهات الثلاث مع كذب السالبة الكلية والجزئية السالبة الموضوع بالاعتبار الرّابع في عكسه كما أنّه يصدق كلّ موجود في الخارج فهو شيء في الخارج دائما مادام موجودا بالضرورة ولا يصدق ليس كلّ ما ليس بملزوم للشيء[٣٠٤٤] أو لا شيء مما ليس بملزوم للشيء فهو ملزوم للوجود؛ لأنّ كلّ[٣٠٤٥] ما ليس بملزوم للشيء فهو ملزوم للوجود لكن لما كان في صدق هذه الموجبة الكلية نظر[٣٠٤٦]؛ إذ لقائل أن[٣٠٤٧] يمنع صدقها وإنّما يصدق إن لو تصوّر مفهوم هو ليس بملزوم للشيء وهو ممنوع.

[ك ١٩١٦] توقف المصنّف في لزوم هذه السالبة إيّاها وإن كان أكثر ميله إلى عدم اللزوم إذ كلّ مفهوم فهو ملزوم للوجود سواء كان ملزوما للشيء أو لم يكن ملزوما له.

[ك ١٩١٧] قوله وأمّا "السالبتان الباقيتان" وهما السالبة الموضوع بالاعتبار الثاني والمعدولة الموضوع بالاعتبار الرّابع فلا يلزمان شيئا من القضايا الثلاث المذكورة أصلا أي لا كلية ولا جزئية للعلة المذكورة في القضايا السبع.

[ك ١٩١٨] أراد به أنّ الموضوع إذا كان لازما لنفس الوجود يصدق الأصل مع كذب هاتين السالبتين كلية وجزئية بالاعتبارين المذكورين كما أنّه يصدق كلّ شيء في الخارج فهو موجود[٣٠٤٨] في الخارج دائما ومادام موجودا بالضرورة ولا يصدق بعض ما ليس بموجود في الخارج ليس ملزوما لشيئيته ولا

[٣٠٤٣] ل : وأشار.

[٣٠٤٤] ج – للشيء.

[٣٠٤٥] ل + كل.

[٣٠٤٦] ل – نظر.

[٣٠٤٧] ر – ~~يقول~~.

[٣٠٤٨] ل – موجود.

بعض ما هو ملزوم لسلب الوجود ليس ملزوما للشيئيته بالإمكان العامّ الذي هو أعمّ الجهات؛ لأنّ كلّ ما ليس بموجود في الخارج وكلّ ما هو ملزوم لسلب الوجود فهو ملزوم للشيئيته بالضرورة.

[ك ١٩١٩] ثمّ قال: "ولا يلزمها من الموجبات شيئ سوى الجزئيتين المذكورتين بطريق الصحبة من غير لوازم" وترك علّته اعتمادا على المذكور قبله وهو أنّ الطرفين في الأصل إذا كانا أمرين[٣٠٤٩] لازمين لنفس الوجود يصدق الأصل مع كذب الموجبات بطريق العكس عكس النقيض معدولة الطرفين وسالبتهما ومعدولة أحدهما سالبة الآخر كلية وجزئية سوى هاتين الجزئيتين بالاعتبارين المذكورين[٣٠٥٠] كما أنّه يصدق قولنا كلّ موجود في الخارج فهو شيء في الخارج دائما ومادام موجودا بالضرورة، ولا يصدق بالاعتبار الأوّل قولنا بعض ما هو ل اشيء في الخارج أو ليس بشيء في الخارج فهو لا موجود في الخارج أو ليس بموجود في الخارج، وبالاعتبار الثاني قولنا بعض ما هو لا شيء في الخارج فهو ملزوم لسلب الوجود أو ليس بملزوم للوجود وقولنا بعض ما ليس بشيء في الخارج فهو ليس بملزوم للوجود. وبالاعتبار الثالث بعض ما هو ملزوم لسلب الشيئية أو ليس بملزوم للشيئية فهو لا موجود في الخارج أو ليس بموجود في الخارج، وبالاعتبار الرّابع بعض ما هو ملزوم لسلب الشيئية فهو ليس بملزوم للوجود وبعض ما ليس بملزوم للشيئية فهو ملزوم لسلب الوجود أو ليس بملزوم للوجود لامتناع صدق اللاشيء واللّاموجود على شيء من الموجودات الخارجية وامتناع تصوّر مفهوم ليس بملزوم للشيئية أو للوجود؛ لأنّ كلّ مفهوم فهو ملزوم لشيئية والوجود بالضرورة.

[ك ١٩٢٠] ولنا في كذب السالبة الطرفين بالاعتبار الأوّل ومعدولة[٣٠٥١] الموضوع سالبة المحمول بالاعتبار الثالث نظر؛ لجواز صدق كلّ واحدة منهما عند عدم الموضوع في الخارج إذ المعدوم يصدق عليه أنّه ليس بشيء في الخارج وليس بموجود في الخارج واستلزام الممتنع لسلب الشيئية.

[ك ١٩٢١] غاية ما في الباب أنّه يستلزم الشيئية لكن ذلك لا ينافي استلزامه[٣٠٥٢] لسلب[٣٠٥٣] الشيئية لجواز كونه مستلزما للنقيضين.

[٣٠٤٩] ج: آخرين.

[٣٠٥٠] ل – المذكورين.

[٣٠٥١] ل: معدولة.

[٣٠٥٢] ل: استلزام.

[٣٠٥٣] ل – لسلب.

[ك ١٩٢٢] وأمّا بيان عدم[٣٠٥٤] انعكاسها إلى الموجبة السالبة الموضوع معدولة المحمول بالاعتبار الثاني وإلى الموجبة المعدولة الطرفين بالاعتبار الرّابع كليتين. فتركه[٣٠٥٥] أيضا اعتمادا على المذكور قبلُ. وهو أنّ[٣٠٥٦] الطّرفين إذا كانا لازمين لنفس الوجود يصدق الأصل كقولنا كلّ موجود في الخارج فهو[٣٠٥٧] شيء دائما ومادام موجودا بالضرورة ولا يصدق كلّ ما ليس بشيء في الخارج فهو ملزوم لسلب الوجود وكلّ ما هو ملزوم لسلب الشيء فهو ملزوم لسلب الوجود؛ لأنّ كلّ مفهوم فهو ملزوم للوجود بالضرورة وفيه نظر؛ لجواز استلزام الشيء الواحد للنقيضين.

[ك ١٩٢٣] هذا كلّه إذا كانت هذه القضايا خارجية، وأما إذا كانت حقيقية [١١١أ] فيلزمها ثمان[٣٠٥٨] قضايا على الوجه المذكور في الكمّ والجهة هذه السبع والسالبة الكلية السالبة الموضوع بالاعتبار الرابع التى[٣٠٥٩] توقفتا في عدم لزومها إيّاهاإذا كانت خارجية.

[ك ١٩٢٤] والمصنّف ترك بيان لزوم هذه القضايا إياها لوثوقه[٣٠٦٠] بمعرفته بما أشار إلى لزومها إياها في الخارجيات.

[ك ١٩٢٥] ونحن نذكره على الوجه المفصل[٣٠٦١] مع ما فيه ليحصل به الإحاطة التامّة فنقول؛ أما انعكاس الدّائمة إلى السالبة الكلية المعدولة الموضوع بالاعتبار الأوّل موافقة إياها في الجهة والكمّ فلأنّه لو لا[٣٠٦٢] صدقها لصدق بعض ما هو "لاب" في الخارج "ج" في الخارج بالاطلاق وكلّ "ج" في الخارج ملزوم للجيم بالاطلاق ينتج بعض ما هو "لاب" في الخارج ملزوم للجيم بالاطلاق وصار صغرى للأصل وهو قولنا كلّ ما هو ملزوم للجيم فهو ملزوم[٣٠٦٣] للباء دائما منتجا لقولنا بعض ما هو "لاب" في الخارج ملزوم للباء دائما وإنّه محال؛ لأنه إذا كان ملزوما للباء دائما وإنّه موجود في الخارج لكونه "لاب" في الخارج وامتناع ذلك بدون وجوده في الخارج فيلزم أن يكون "ب" في الخارج وإنّه

[٣٠٥٤] ر – عدم.

[٣٠٥٥] ل – فتركه، صح هامش.

[٣٠٥٦] ل – أنّ، صح هامش.

[٣٠٥٧] ل – فهو، صح هامش.

[٣٠٥٨] ل: لأن.

[٣٠٥٩] ج: الذي.

[٣٠٦٠] ر – ~~بمعرفتها~~.

[٣٠٦١] ل – مفصل.

[٣٠٦٢] ج – لا.

[٣٠٦٣] ج – للجيم فهو يلزم، صح هامش.

"الاب" فيه فيلزم إتّصاف الموجود الخارجي بالنقيضين؛ وذلك ممتنع وهكذا[٣٠٦٤] يلزم لو لا صدقها بالاعتبار الثاني؛ بل أظهر لعدم توقف بيانه على انتظام القياس الأوّل وامتناعه ممنوع؛ لجواز أن يكون زمان اتصافه بالباء غير زمان إتّصافه باللاباء.

[ك ١٩٢٦] وأمّا بالاعتبار[٣٠٦٥] الثالث؛ فلأنّه لو لا صدقها لصدق بعض ما هو ملزوم[٣٠٦٦] لسلب الباء "ج" في الخارج بالاطلاق وكلّ "ج" في الخارج[٣٠٦٧] ملزوم للجيم ينتج بعض ما هو ملزوم لسلب الباء مما وجد في الخارج[٣٠٦٨] ملزوم للجيم وكلّ ما هو ملزوم للجيم[٣٠٦٩] مما وجد في الخارج فهو ملزوم للباء دائما لاقتضاء صدق الأصل صدقه ينتج بعض ما هو ملزوم لسلب الباء مما وجد[٣٠٧٠] في الخارج فهو ملزوم للباء[٣٠٧١] دائما وإنّه محال؛ لأنّه إذا كان ملزوما للباء دائما[٣٠٧٢] ولسلبه وموجودا في الخارج لزم اتصافه بهما. وذلك ممتنع لاستلزامه صدق النقيضين في الخارج وفيه نظر؛

أمّا أوّلا: فلأنّ استلزامه لسلب الباء كليا غير معلوم، وإذا كان كذلك لم يلزم من وجوده في الخارج في الجملة إتّصافه بسلب الباء[٣٠٧٣] لجواز أن يكون زمان استلزامه إيّاه غير زمان وجوده.

وأمّا ثانيا: فلأنا وإن سلّمنا ذلك لكنّ اللازم إتّصافه بكلّ منهما في الجملة وذلك غير ممتنع؛ لجواز أن يكون زمان اتصافه بأحدهما غير زمان اتصافه بالآخر: والجواب عن المنع الثاني فقد عرفته غير مرّة

[ك ١٩٢٧] وأمّا انعكاسها إلى السالبة الكلية السالبة الموضوع كذلك بالاعتبار الأوّل فلانّه لو لا صدقها لصدق بعض ما ليس "ب" في الخارج "ج" في الخارج بالاطلاق. وأنتج مع كلّ "ج" في الخارج ملزوم للجيم بالاطلاق بعض ما ليس "ب" في الخارج ملزوم للجيم بالاطلاق وصار صغرى لأصل القضية منتجا لقولنا بعض ما ليس "ب" في الخارج ملزوم للباء دائما وهو محال.

[٣٠٦٤] ج: وكذلك.

[٣٠٦٥] ج: الاعتبار.

[٣٠٦٦] ل – ملزوم، صح هامش.

[٣٠٦٧] ر – بالاطلاق وكل ج في الخارج، صح هامش.

[٣٠٦٨] ر – ~~فهو ملزوم للباء دائما~~.

[٣٠٦٩] ل – وكل ما هو ملزوم للجيم، صح هامش.

[٣٠٧٠] ل: وصدق.

[٣٠٧١] ر – ملزوم للجيم وكل ما هو ملزوم للجيم مما وجد في الخارج فهو ملزوم للباء دائما لاقتضاء صدق الاصل صدقه ينتج بعض ما هو ملزوم لسلب الباء وجد في الخارج فهو ملزوم للباء، صح هامش.

[٣٠٧٢] ج – دائما.

[٣٠٧٣] ج – الباء.

[ك ١٩٢٨] لا يقال: لا نسلّم استحالة ذلك كيف؟ ولو كان ذلك محالا؛ لكان انعكاسها اليها بالاعتبار الثاني أظهر للزوم[٣٠٧٤] هذا المحال من ضمّ نقيضه مع الأصل[٣٠٧٥] بدون توسّط القياس الأوّل لأنا نقول نحن لا نقتصر على ذلك بل نقول؛ إذا صدق بعض ما ليس "ب" في الخارج ملزوم للباء دائما وإنّه موجود في الخارج لاتصافه بالجيم في الخارج لزم كونه "ب" في الخارج حال[٣٠٧٦] كونه[٣٠٧٧] ليس "ب" في الخارج فيلزم إتّصاف الموجود الخارجي بالنقيضين وإنّه محال.

[ك ١٩٢٩] وهذا الجواب لا يتمشى بالاعتبار الثاني؛ لأنّ نقيضه وهو قولنا بعض ما ليس "ب" في الخارج ملزوم للجيم لا يقتضى وجود الذات في الخارج ليلزم من صدق قولنا بعض ما ليس "ب" في الخارج ملزوم للباء دائما وإتّصاف الموجود الخارجي في حالة واحدة بالنقيضين. والعجب أنّ المصنّف مع فرط ذكائه ودقّة نظره في العلوم كيف غفل عن هذه الأمور؟

[ك ١٩٣٠] وأمّا انعكاسها إليها بالاعتبار الثالث؛ فلأنّه لو لا صدقها لصدق بعض ما ليس بملزوم للباء "ج" في الخارج بالاطلاق وأنتج مع كلّ "ج" في الخارج ملزوم للجيم بالاطلاق بعض ما ليس بملزوم للباء ملزوم[٣٠٧٨] للجيم بالطلاق فصار صغرى لأصل القضية منتجا لقولنا بعض ما ليس [١١١ب] بملزوم للباء ملزوم للباء دائما، وإنّه محال.

[ك ١٩٣١] وكذا انعكاسها إليها بالاعتبار الرّابع لإنتاج نقيضها مع الأصل هذا المحال بدون توسط القياس الأوّل.

[ك ١٩٣٢] وأمّا انعكاس العامتين إلى السالبة الكلية المعدولة الموضوع موجّهة بالدّوام بحسب الوصف بالاعتبار الأوّل فلأنّه لو لا صدقها لصدق بعض ما هو "لاب" في الخارج "ج" في الخارج حين هو "لاب" في الخارج وكلّ "ج" في الخارج ملزوم للجيم بالاطلاق ينتج بعض ما هو "لاب" في الخارج ملزوم للجيم بالاطلاق. وإذا جعلناه صغرى للأصل أنتج بعض ما هو "لاب" في الخارج ملزوم للباء بالاطلاق وليس ذلك بمحال لجواز ملزومية ما هو "لاب" بالاطلاق للباء بالاطلاق. وإن تمسّك

[٣٠٧٤] ل: اللزوم.

[٣٠٧٥] ل: له أصل.

[٣٠٧٦] ل – حال.

[٣٠٧٧] ل: أنه.

[٣٠٧٨] ج – للباء ملزوم، صح هامش.

بالقياس الاستثنائي منعنا إنتاجه وبتقدير تسليم إنتاجه استحالة اللازم منه وقد عرفت مستند كلّ واحد من المنعين مثلُ.

[ك ١٩٣٣] وأمّا انعكاسهما[٣٠٧٩] اليها لذلك بالاعتبار الثاني؛ فلأنّه لو لا صدقها لصدق بعض ما هو "لاب" في الخارج ملزوم للجيم حين هو "لاب" وصار صغرى لأصل القضية منتجا لقولنا بعض ما هو "لاب" في الخارج ملزوم للباء حين هو "لاب" وإنّه محال؛ لأنّه إذا كان ملزوما للباء حين هو "لاب" مع وجوده في الخارج حين هو "لاب" لزم إتصافه بالباء حين هو "لاب" وإنّه محال.

[ك ١٩٣٤] وأمّا انعكاسهما[٣٠٨٠] اليها بالاعتبار الثالث فلانّه لو لا صدقها لصدق بعض ما هو ملزوم لسلب الباء "ج" في الخارج وأنتج مع كلّ ما هو "ج" في الخارج ملزوم للجيم بالاطلاق بعض ما هو ملزوم لسلب الباء ملزوم للجيم بالاطلاق وصار صغرى لقياس في[٣٠٨١] الأوّل كبراه الأصل منتج لقولنا بعض ما هو ملزوم لسلب الباء[٣٠٨٢] ملزوم للباء بالاطلاق. وذلك ليس بمحال أيضا لجواز ملزومية[٣٠٨٣] ما هو[٣٠٨٤] ملزوم لسلب الباء بالاطلاق للباء بالاطلاق.[٣٠٨٥]

[ك ١٩٣٥] وإن ركّب قياسين استثنائيين منعنا إنتاجها[٣٠٨٦] وبتقدير تسليم إنتاجها استحالة اللازم منهما ومستندهما ما مرّ. وإذا كان كذلك، كان حكم المصنّف بانعكاس هاتين القضيتين اليها بالاعتبار الأوّل والثالث بناءً على هذا الدّليل خطأ.

[ك ١٩٣٦] وأمّا انعكاسهما إلى السالبة السالبة الموضوع الموافقة إيّاهما في الكم الموجّهة بالدّوام بحسب الوصف بالاعتبار الأوّل فلأنّه لو لا صدقها لصدق بعض ما ليس "ب" في الخارج "ج" في الخارج حين هو ليس "ب" في الخارج وأنتج مع كلّ ما هو "ج" في الخارج ملزوم للجيم بالاطلاق قولنا بعض ما ليس "ب" في الخارج ملزوم للجيم بالاطلاق وانتظم مع الأصل قياسا منتجا لقولنا بعض

٣٠٧٩ ج: انعكاسها.

٣٠٨٠ ج: انعكاسها.

٣٠٨١ ل – في، صح هامش.

٣٠٨٢ ل + بالاطلاق.

٣٠٨٣ ل: ملزوميته.

٣٠٨٤ ل + بالاطلاق.

٣٠٨٥ ر – للباء بالاطلاق، صح هامش؛ ل – بالاطلاق.

٣٠٨٦ ر: إنتاجهما.

ما ليس "ب" في الخارج ملزوم للباء بالاطلاق وإنّه ليس بمحال. وتمسّك بالقياس الاستثنائي لا تتمّ وبتقدير تمامه لا ينفعه أيضا لما عرفت.

[ك ١٩٣٧] وأمّا انعكاسهما اليها بالاعتبار الثالث؛ فلأنّه لو لا صدقها لصدق بعض ما ليس بملزوم بملزوم للباء ملزوم للجيم حين هو ليس بملزوم للباء وأنتج مع كلّ ما هو "ج" في الخارج ملزوم للجيم بالاطلاق[٣٠٨٧] بعض ما ليس بملزوم للباء ملزوم للجيم بالاطلاق. وأنتج مع الأصل بعض ما ليس بملزوم للباء هو ملزوم للباء بالاطلاق؛ فظاهر[٣٠٨٨] أنّ ذلك ليس[٣٠٨٩] بمحال أيضا[٣٠٩٠] اذ لا امتناع في ملزومية ما ليس بملزوم للباء بالاطلاق للباء بالاطلاق.[٣٠٩١]

[ك ١٩٣٨] وأمّا انعكاسهما اليها بالاعتبار الرّابع فظاهر؛ لانتظام نقيضها مع الأصل قياسا في الشكل الأوّل منتجا لقولنا بعض ما ليس بملزوم للباء ملزوم للباء حين هو ليس بملزوم للباء وذلك محال.

[ك ١٩٣٩] وأمّا عدم انعكاس هذه القضايا إلى السالبتين الباقيتين أعنى سالبة الموضوع بالاعتبار الثاني ومعدولته بالاعتبار الرّابع فبالطّريق الذي عرفته في عدم لزومها اليها حين كانت خارجية.

[ك ١٩٤٠] وأمّا انعكاسها إلى الموجبتين الجزئيتين بطريق الصحبة[٣٠٩٢] فظاهر وعدم انعكاسها اليهما كليتين فيما مرّ من الطّريق مع ما فيه.

[ك ١٩٤١] ثمّ قال: وتعلم أنّه لا يحتاج في هذه القضايا وفي كلّ ما هو غير السبع المذكورة إلى تقيّد موضوع عكس النقيض بما يناقض جهة أصل القضية بل يوضع على الاصطلاح مطلقا. معناه: أنا لا نحتاج في لزوم المحال من ضمّ نقيض العكس ولا من [١١٢أ] ضمّ ما يلزم نقيضه مع الأصل إذا كان[٣٠٩٣] الأصل[٣٠٩٤] هذه القضايا الثلاث أعنى الدّائمة والعامّتين أو غيرها من القضايا التى هي غير السبع المذكورة أعنى الوجودتين والوقتيتين والممكنتين والمطلقة العامة إلى أن يقيّد موضوع العكس بما يناقض جهة الأصل بل لو وضعنا موضوعه مطلقا من غير قيد للزم المحال من ضمّ نقيض العكس

[٣٠٨٧] ل – بالاطلاق.

[٣٠٨٨] ج: وظاهر.

[٣٠٨٩] ج – ليس.

[٣٠٩٠] ج – أيضا.

[٣٠٩١] ل – للباء بالاطلاق.

[٣٠٩٢] ل: النتيجة.

[٣٠٩٣] ل + له.

[٣٠٩٤] ل: أصل.

ومن ضمّ ما يلزمه مع الأصل. وإذا كان كذلك فيضع موضوعه مطلقا من غير قيد على ما هو المصطلح والمشهور بين المنطقيين.

[ك ١٩٤٢] وأنت قد عرفت أنّ المحال غير لازم من ذلك إذا وضع الموضوع مطلقا في جميع الصوّر والأصل احدي هذه القضايا الثلاث.

[ك ١٩٤٣] واعلم أنا لو قيّدنا موضوع السالبة الكلية المعدولة الموضوع وسالبته بالاعتبار الأوّل ومعدولته بالاعتبار الثاني بالدّوام إذا كان الأصل موجّها بالدّوام. ثمّ الخلف المذكور ولا يرد عليه ما ذكرناه لكن ذلك لا يكون عكس النقيض بل لازما آخر سواه.

[خ ١٩٤٤] ثمّ قال: الّا انّ مقيّدات الموضوع لو اعتبرتها كانت أولويّة اللزوم لكونها أعمّ من مطلقاته.

[ك ١٩٤٥] معناه: أنّا لو اعتبرنا هذه السوالب التى هي لوازم هذه القضايا الثلاث مقيدة الموضوع كان لزومها إيّاها أولى لأنّها حينئذ أعنى إذا كانت مقيّدة الموضوع أعمّ منها وهي مطلقة الموضوع لكون موضوعها أخصّ من موضوعها وإتحادهما في المحمول.

[ك ١٩٤٦] وقد عرفت أنّ كلّ قضيتين شأنهما[٣٠٩٥] ذلك فإنّ التى موضوعها أعمّ أخصّ[٣٠٩٦] من الأخرى وقد بيّنا لزومها وهي مطلقة الموضوع إيّاها لزم من ذلك لزومها وهي مقيّدة الموضوع إيّاها لوجوب لزوم العامّ لما يلزمه الخاصّ لكن ذلك إنّما يتمّ إن لو ثبت لزومها وهي مطلقة الموضوع إيّاها في جميع الصوّر وشأن في ذلك.

[ك ١٩٤٧] أمّا الضرورية فإمّا أن يكون خارجية أو حقيقية. فإن كانت خارجية انعكست كنفسها في الكمّ إلى السوالب الخمس الموجهة بالدّوام بحسب الذات اللازم للدّائمة المطلقة إذا كانت خارجية إمّا بالبيان المذكور فيها[٣٠٩٧] أو لأنّها أخصّ من الدّائمة ووجوب استلزام الخاصّ لما يستلزمه العامّ ولا ينعكس كنفسها في الجهة[٣٠٩٨] أي لا ينعكس اليها ضروريّة؛ لأنّ الوصف الذي اشترك في إمكان حصوله طبيعتان ثبت لاحداهما بالفعل دون الثانية وحينئذ يصحّ حمل الطبيعة التى ثبت لها الوصف

[٣٠٩٥] ل – شأنهما.

[٣٠٩٦] ل – من موضوعها واتحادهما في المحمول وقد عرفت أن كل قضيتين شأنهما ذلك فان التى موضوعها اعم اخص، صح هامش.

[٣٠٩٧] ل – فيها.

[٣٠٩٨] ر – الجهة.

بالفعل على الوصف حملا خارجيا بالضرورة مع كذب السالبة[٣٠٩٩] الكلية المعدول الموضوع بالاعتبارات الثلاثة الأوّل والسالبة الموضوع بالاعتبار الأوّل والثالث في عكسه لكذب قولنا لا شيء مما هو لا تلك الطبيعة في الخارج بذلك الوصف أو بملزوم له بالضرورة قولنا لا شيء مما هو ملزوم لسلب تلك الطبيعة[٣١٠٠] أو ليس بملزوم لتلك الطبيعة بذلك الوصف في الخارج بالضرورة وقولنا لا شيء مما ليس بتلك الطبيعة في الخارج بذلك الوصف بالضرورة يصدق نقيض كلّ واحد منها ضرورة أنّ الطبيعة الثانية لا بتلك الطبيعة في الخارج وليست بتلك الطبيعة في الخارج وملزوم لسلب تلك الطبيعة وليست ملزومة لتلك الطبيعة مع أنّ ذلك الوصف وملزوميتها له محمول عليها بالإمكان.

[ك ١٩٤٨] ومثال ذلك[٣١٠١] ما ذكره في العكس المستوي للسالبة الضرورية من الدّخول في البيت المعيّن الممكن للإنسان وغيره وانحصاره في غير الإنسان وفي المختلطات من[٣١٠٢] مركوب زيد الممكن للفرس والحمار وحصوله بالفعل في الخارج للحمار وانتفائه عن الفرس حتى يصدق بالضرورة كلّ مركوب زيد في الخارج فهو حمار بالضرورة ولا يصدق لا شيء مما هو لاحمار في[٣١٠٣] الخارج أو ليس بحمار في الخارج أو ملزوم لسلب الحمار أو ليس بملزوم للحمار مركوب زيد أو ملزوم له بالضرورة؛ لأنّ الفرس يصدق عليه كلّ واحد من هذه الصّفات الأربع مع أنّه مركوب زيد وملزوم له بالإمكان وكذلك الحال في المثال الأوّل وينعكس أيضا الى الموجبتين الجزئيتين المذكورتين بطريق الاتفاق لما مرّ من البيان.

[خ] ثمّ قال: وإن كانت حقيقية انعكست إلى الثمان المذكورة وفي حفظ الجهة في القضايا الستّ توقف والدوام يقيني اللزوم.

[ك ١٩٤٩] أقول: معناه أنّها إذا كانت حقيقية ينعكس إلى السّوالب الستّ اللادائمة[٣١٠٤] للموجبة الدّامة الحقيقية [١١٢ب] موجّهة بالدوام بحسب الذات أمّا لكونها أخصّ من الدّائمة أو بالبراهين المذكورة هناك وإلى الموجبتين الجزئيتين بطريق الاتفاق لما عرفت مرارا.

[٣٠٩٩] ر – ~~الدائمة الكلية المذكور~~.

[٣١٠٠] ل – ~~في الخارج بتلك الوصف أو بملزوم له بالضرورة قولنا لا شيء مما هو ملزوم لسلب تلك الطبيعة~~.

[٣١٠١] ر – ذلك، صح هامش.

[٣١٠٢] ج – من.

[٣١٠٣] ج – ~~الاخر~~.

[٣١٠٤] ج، ر: اللازمة.

[ك ١٩٥٠] وأنت قد عرفت عدم[٣١٠٥] تمام البرهان المذكور على لزوم بعض هذه القضايا الستّ الموجهة بالدّوام هناك وإذا كان كذلك، بطل قوله "والدّوام يقيني[٣١٠٦] اللزوم" لأنّ معناه أنّ لزوم هذه القضايا الستّ موجهة بالدّوام للموجبة الضرورية الحقيقية يقيني وإنّما توقف في انعكاسها اليها ضرورية لعدم الظّفر بالنقض الموجب لعدم انعكاسها اليها ضروريّة وعدم الظفر بالبرهان على انعكاسها اليها ضروريّة.

[خ ١٩٥١] ثمّ قال: **والكلام في هذه الموجبة وحفظها للجهة مثل الكلام في سالبتها في العكس المستوي والشبه المذكورة ثمّه[٣١٠٧] آتية ههنا ومندفعة بالأجوبة المذكورة.**

[ك ١٩٥٢] ونحن ننقل تلك الشبه إلى ههنا مع الجواب عنها لتعرف كيفية إيرادها ودلالتها على لزوم هذه السوالب موجّهة بالضرورة للموجبة الضروريّة فنقول: الذي يدلّ على انعكاس هذه القضية إلى هذه السوالب ضرورية وجوه:

[ك ١٩٥٣] الأوّل: لو لا صدق قولنا لا شيء مما هو "لاب" في الخارج "ج" في الخارج بالضرورة لصدق بعض ما هو "لاب" في الخارج "ج" في الخارج بالإمكان العامّ وانّه محال، لوجوه: أحدها إنّه لو صدق ذلك لانعكس الى قولنا بعض "ج" في الخارج "لاب" في الخارج بالإمكان العام وكان كلّ[٣١٠٨] "ج" في الخارج "ب" في الخارج بالضرورة ينتج من الثالث بعض ما هو "لاب" في الخارج "ب" في الخارج بالضرورة وإنّه محال.

[ك ١٩٥٤] الثاني: أن يضمّ الى أصل القضية لينتظم منهما[٣١٠٩] في الأوّل قياس من صغرى ممكنة وكبرى ضرورية منتج لقولنا بعض "لاب" في الخارج "ب" في الخارج بالضرورة وإنّه محال.

[ك ١٩٥٥] الثالث: أن نفرض وقوعه بالفعل ونضمه إلى الأصل لينتظم منهما في الأوّل قياس[٣١١٠] من الصغرى الفعلية وكبرى ضرورية منتج للمحال المذكورة وإذا استلزم وقوعه المحال كان محالا. وهكذا نبيّن لزوم السالبة الموضوع موجهة بالضرورة بهذا الاعتبار وكذا معدولة الموضوع بالاعتبار الثاني

[٣١٠٥] ج – عدم.

[٣١٠٦] ج: يقتضي.

[٣١٠٧] ج – ثمه، صح هامش؛ ل: ثم.

[٣١٠٨] ج – كل.

[٣١٠٩] ر: منها.

[٣١١٠] ج >< قياس في الأول.

لاستلزام نقيضها بعض ما هو "لاب" في الخارج "ج" في الخارج بالإمكان العامّ لاستلزام صدق الملزوم مع إمكان صدق الملازمة إمكان صدق اللازم واستلزام ذلك المحال المذكور بالوجوه المذكورة.

[ك ١٩٥٦] وأمّا لزومها معدولة الموضوع بالاعتبار الثالث كذلك بهذا البرهان فلأنّه لو لا صدقها لصدق بعض ما هو ملزوم لسلب الباء "ج" في الخارج بالإمكان العام وانعكس إلى بعض "ج" "ب"[٣١١١] في الخارج ملزوم لسلب الباء بالإمكان العام واستلزام بعض "ج" في الخارج "ب" في الخارج بالإمكان العام[٣١١٢] لما عرفت من استلزام صدق الملزوم مع إمكان صدق الملازمة إمكان صدق اللازم أو انتظم مع الأصل قياسا منتجا لقولنا بعض ما هو ملزوم لسلب الباء "ب"[٣١١٣] في الخارج بالضرورة ويلزم من ذلك كونه "لاب"[٣١١٤] في الخارج لصدق الملازمة مع وجود الملزوم في الخارج أو نفرض وقوعه بالفعل ونضمّه إلى الأصل لينتج هذا المحال فكان محالا. وهكذا نبيّن لزوم السالبة الموضوع بهذا الاعتبار ويكون لزوم المحال من نقيضها بهذه الوجوه أظهر؛ لاستلزام الإتّصاف بالفعل الحقيقية.

[ك ١٩٥٧] الثاني: أنّ صدق الأصل يقتضى[٣١١٥] امتناع اجتماع الجيم مع نقيض[٣١١٦] الباء. والتعاند إنما يكون من الجانبين فلما امتنع اجتماع الجيم مع نقيض الباء امتنع اجتماع نقيض[٣١١٧] الباء مع الجيم فيصدق بالضرورة لا شيء مما هو "لاب" في الخارج أو ليس "ب" في الخارج "بج" في الخارج. ويصدق أيضا[٣١١٨] لا شيء مما هو "لاب" في الخارج بملزوم للجيم ولا شيء مما هو ملزوم لسلب الباء "ج" في الخارج ولا شيء مما ليس بملزوم للباء "ج" في الخارج كلّ ذلك بالضرورة لاستلزام نقيضي الأوّلين[٣١١٩] من الثلاثة الأخيرة نقيض الأوّل ونقيض الثالث منها نقيض الثاني.

[٣١١١] ج – ب.

[٣١١٢] ر – العام، صح هامش.

[٣١١٣] ج – ب.

[٣١١٤] ج – لاب.

[٣١١٥] ل: نقيض.

[٣١١٦] ج: بعض.

[٣١١٧] ل – نقيض.

[٣١١٨] ل – أيضا، صح هامش.

[٣١١٩] ل: الاول.

[ك ١٩٥٨] الثالث[٣١٢٠]: وإن لزوم هذه السوالب بالاعتبارات المذكورة موجهة بالدّوام واجب لما مرّ في الخارجية الدّائمة والدّوام في الكليات لا ينفكّ عن الضرورة فكان لزومها موجّهة بالضرورة واجبا هذا كلّه إذا كانت الضرورية خارجية وكذلك إن كانت حقيقية.

[ك ١٩٥٩] ولا يخفى عليك إيراد هذه البراهين في لزوم هذه السوالب الخمس موجهة بالضرورة منها حينئذ بعد إحاطتك بكيفية إيرادها في الخارجية وبما سلف في المباحث المتقدمة.

[ك ١٩٦٠] وأمّا لزومها [١١٣أ] سالبة الموضوع بالاعتبار الرّابع ضروريّة[٣١٢١] إياها فلأنّه لو لا صدقها لصدق بعض ما ليس بملزوم للباء ملزوم للجيم بالإمكان العام وينتج مع الأصل أو بعد فرض وقوعه بالفعل من الأوّل وعكسه معه من الثالث قولنا بعض ما ليس بملزوم للباء ملزوم للباء بالضرورة وإنّه محال.

[ك ١٩٦١] وأمّا تركيب البرهانين الأخيرين على لزومها إيّاها ضروريّة فعلى نحو[٣١٢٢] تركيبها على لزومها إيّاها ضرورية معدولة الموضوع وسالبته بالاعتبار الأوّل. وقد عرفته هناك فتعرفه ههنا أيضا.

[ك ١٩٦٢] والجواب عن الأوّل: منع انعكاس الموجبة الممكنة وقد مرّ بيانه ومنع إنتاج الصغرى الممكنة في الشكل الأوّل وسيجيء تحقيقه في المختلطات ومنع استلزام فرض وقوع نقيض العكس المحال وإنّما يستلزم ذلك إن لو بقيت القضية التى هي الأصل صادقة حينئذ وهو ممنوع؛ لازدياد أفراد موضوعها حينئذ على هذا التقدير وإن جعل المستلزم للمحال المجموع المركب من نقيض العكس[٣١٢٣]. والأصل[٣١٢٤] لزم استحالة المجموع ولا يلزم من ذلك استحالة شيء من أجزائه.[٣١٢٥]

[ك ١٩٦٣] وعن الثاني: أنّ اللازم من الأصل المنافاة بين ذات الجيم ونقيض الباء وذلك يقتضى المنافاة بين نقيض[٣١٢٦] الباء وذات الجيم. والمطلوب في العكس ليس ذلك بل المنافاة بين ذات نقيض الباء ووصف الجيم وهو غير الأوّل وغير لازم منه.

[٣١٢٠] ج: والثالث.

[٣١٢١] ر – ضرورية.

[٣١٢٢] ج: تجويز.

[٣١٢٣] ل – العكس، صح هامش.

[٣١٢٤] ل: أو الأصل.

[٣١٢٥] ل – من أجزائه، صح هامش.

[٣١٢٦] ل + ذات.

[ك ١٩٦٤] وعن الثالث: منع أن الدّوام في الكليات[٣١٢٧] لا ينفك عن الضرورة وبتقدير تسليمه يكون كون العكس ضروريا لازما عن برهان خارجي لا عن نفس القضية التى هي الأصل. والكلام في ذلك وفي هذا الاخير نظر؛ لانّه لما ثبت أنّ الأصل يستلزم الدّوام وسلّم أنّ الدّوام يستلزم الضرورة لزم من ذلك استلزام الأصل للضرورة.

[ك ١٩٦٥] غاية ما في الباب أنّ استلزامه إيّاها يكون بواسطة لكن ذلك لا ينافي لزوم الضرورة إيّاه والّا لبطل أكثر الملازمات المذكورة في الكتب العلمية بل في المنطق نفسه بل المتوجه عليه هو المنع الأوّل فقط.

[ك ١٩٦٦] واعلم أنّ القضايا التى قام البرهان على انعكاس هذه القضايا أعنى الضرورية والدّائمة والعامّتين اليهما ما أقوله؛ أمّا الضرورية والدّائمة فإن كانتا خارجيتين فينعكسان إلى السالبة المذكورة الدّائمة سالبة الموضوع بالاعتبار الأوّل والثالث ومعدولته بالثاني وإن كانتا حقيقيتين فاليهما[٣١٢٨] سالبة الموضوع بالاعتبار الثالث والرّابع. وأمّا العامتان فينعكسان إلى السالبة المذكورة موجهة باللادّوام بحسب الوصف معدولة الموضوع بالاعتبارين الأوّلين وسالبة الموضوع بالاعتبار الأوّل والثالث إن كانتا خارجيتين وإلى معدولة الموضوع بالاعتبار الثاني وسالبته بالرّابع إن كانتا حقيقيتين

[ك ١٩٦٧] وما عداها مما حكم المصنّف بلزومها لهذه القضايا ففي البرهان المذكور على لزومها إياها نظر قد عرفته من قبل.

[خ ١٩٦٨] ثمّ قال: وأمّا الخاصتان فتنعكسان إلى السوالب الخمس إن[٣١٢٩] كانتا خارجيتين والى الستّ إن كانتا حقيقتين[٣١٣٠] حافظتين للكمية دون الجهة[٣١٣١] والجهة اذًا جهة والجهة دون الكمية.

٣١٢٧ ر – ~~عن~~.

٣١٢٨ ر، ل: اليها.

٣١٢٩ ل – إن، صح هامش.

٣١٣٠ ل – ~~بها جعلين الممكنة وقت الجهة~~.

٣١٣١ ل – حافظتين للكمية دون الجهة، صح هامش.

[ك ١٩٦٩] اعلم أنّ الخاصيتين إمّا أن يكونا[3132] خارجيتين أو حقيقيتين فإن كانتا خارجيتين تنعكسان إلى السوالب الخمس التى بيّنا لزومها للعامتين الخارجيتين وإن كانتا حقيقيتين فإلى الستّ التى بيّنا لزومها للعامتين الحقيقيتين أو يكون حينئذ حافظة للكمية.

[ك ١٩٧٠] وقوله "والجهة إذن[3133] جهة عامتيهما" معناه أنّ المشروطة الخاصّة تنعكس إلى هذه السوالب أو الست موجهة بالضرورة أو بحسب الوصف والعرفية الخاصّة اليها موجهة بالدّوام بحسب الوصف.

[ك ١٩٧١] وأنت قد عرفت أنّ ذلك لا يتمشّى على قانون مذهبه في المشروطة الخاصّة بل كلّ منهما ينعكس اليها موجهة بالدّوام بحسب الوصف.

[ك ١٩٧٢] وقوله "والجهة دون الكمية" معناه أنّ كلّ واحدة من هذه السوالب يكون مقيّدة باللّادوام بحسب الذات في بعض أفراد الموضوع لا باللادّوام في كلّه.

[ك ١٩٧٣] أمّا الأوّل: وهو أنّها تنعكس إلى الخمس إن كانتا خارجيتين وإلى الستّ إن كانتا حقيقيتين فللزومها لعامتيهما[3134] إن كانتا كذلك ووجوب استلزام[١١٣ب] الخاص لما يستلزمه العامّ وللبراهين المذكورة فيهما.

[ك ١٩٧٤] وأمّا الثاني: وهو أنّها تنعكس إلى اللادوام في البعض دون الكلّ.

[ك ١٩٧٥] فلمّا كان قولنا من قيدين شرع أوّلا في إثبات القيد الثاني وقال: "أمّا عدم لزوم الكلية لجهة الأصل" أي وأمّا أنّ اللّادوام في الكلّ غير لازم فلأنّه يصدق قولنا كلّ كاتب متحرك الأصابع بالضرورة مادام كاتبا لا دائما خارجيا وحقيقيا مع امتناع عكس النقيض كليا بهذه الجهة أي مع امتناع صدق عكس النقيض بشيء من الاعتبارات الخمس في الخارجيتين والستّ في الحقيقيتين مقيّدا باللادوام في الكلّ ضرورة أنّ بعض ما هو لا كاتب[3135] في الخارج أو ليس بكاتب في الخارج مسلوب عنه حركة الأصابع في الخارج وملزوميته لها دائمة وهو الأرض.

[3132] ر: يكون.

[3133] ر – اذا، صح هامش.

[3134] ر – لعامتيهما، صح هامش.

[3135] ل: لاب.

[ك ١٩٧٦] وأمّا الثاني: أي وأمّا أنّ اللاّدوام لازم في البعض فلأنّه لو لا صدق قولنا لا شيء مما ليس "ب" في الخارج "ج" في الخارج مادام ليس "ب" لا دائما في البعض لصدق لا شيء مما ليس "ب" في الخارج "ج" في الخارج[٣١٣٦] دائما؛ لأنّ كذب هذه السالبة المركبة الكلية إمّا بكذب سلب المحمول عن كلّ أفراد الموضوع بدوام الوصف العنواني أو بقيد اللادوام في البعض والأوّل محال؛ لأنا بيّنا أنّ سلب المحمول عن[٣١٣٧] كلّ أفراد الموضوع بدوام الوصف لازم الصّدق عن هاتين القضيتين فتعيّن الثاني وحينئذ يصدق السالبة الكلية دائما وصدقها كذلك محال؛ لأنّها لو صدقت بجعلها كبرى والقضية التى يتضمنها أصل القضية وهي قولنا كلّ "ج" في الخارج ليس "ب" في الخارج بالإطلاق إن كان عكس النقيض سالب الموضوع كما ذكرناه كلّ "ج" في الخارج هو "لاب" في الخارج بالاطلاق إن كان معدول الموضوع ضرورة لادوام الباء لجميع أفراد الجيم ووجود الموضوع في الخارج صغرى لينتظم منهما قياس في الشكل الأوّل منتج لقولنا لا شيء من "ج" في الخارج "ج" في الخارج دائما، وإنّه محال.

[ك ١٩٧٧] هذا تلخيص ما ذكره المصنّف وهو بيان لزوم اللادوام في البعض بالاعتبار الأوّل في السالبة السالبة[٣١٣٨] الموضوع ومعدولته إذا[٣١٣٩] كانت الخاصتان خارجيتين. وأمّا بيان لزوم اللادوام في البعض فيها بسائر الاعتبارات اللازمة فتركه اعتمادًا على أنّه يعرف من القدر الذي ذكره.

[ك ١٩٧٨] ونحن نذكرها تسهيلا[٣١٤٠] على الطالب مع التنبيه على ما فيه فنقول: أمّا لزومه بالاعتبار الثاني فيها وهي معدولة الموضوع والأصل خارجيا فلأنّه لو لا صدق قولنا لا شيء مما هو "لاب" في الخارج بملزوم للجيم مادام "لاب" لا دائما في البعض لصدق قولنا لا شيء مما هو "لاب" في الخارج بملزوم للجيم دائما للتقدير الذي مرّ فنجعله كبرى والقضية التى يتضمنها أصل القضية وهي قولنا كلّ "ج" في الخارج هو "لاب" في الخارج بالاطلاق لما مرّ صغرى لينتظم منهما قياس في الشكل الأوّل

[٣١٣٦] ج – في الخارج.

[٣١٣٧] ل: عين.

[٣١٣٨] ل – السالبة.

[٣١٣٩] ج: إن.

[٣١٤٠] ج: سهلا.

منتج لقولنا لا شيء مما هو "ج" في الخارج بملزوم للجيم دائما وإنّه محال؛ لأنّ كلّ "ج" في الخارج ملزوم للجيم بالاطلاق.[٣١٤١]

[ك ١٩٧٩] وأمّا لزومه فيها وهي معدولة الموضوع بالاعتبار الثالث فلأنّه لو لا صدق قولنا لا شيء مما هو ملزوم لسلب الباء "ج" في الخارج مادام ملزوما لسلب الباء دائما في البعض لصدق قولنا لا شيء مما هو ملزوم لسلب الباء "ج" في الخارج دائما فنحفظ ونأخذ القضية التى تضمنها أصل القضية وهي قولنا كلّ "ج" في الخارج هو "لاب" في الخارج بالاطلاق صغرى لقولنا وكلّ ما هو "لاب" في الخارج ملزوم لسلب الباء لينتج قولنا كلّ "ج" في الخارج ملزوم لسلب الباء بالاطلاق وينتج مع المحفوظة لا شيء من "ج" في الخارج "ج" في الخارج دائما وإنّه محال.

[ك ١٩٨٠] وأمّا لزومه بالاعتبار الثالث فيها وهي سالبة الموضوع فلأنّه لو لا صدق قولنا لا شيء مما ليس بملزوم للباء "ج" في الخارج مادام ليس بملزوم للباء لا دائما في البعض لصدق لا شيء مما ليس بملزوم للباء "ج" في الخارج دائما فنحفظه ونأخذ القضية التى يلزم أصل القضية وهي[٣١٤٢] قولنا كلّ "ج" في الخارج ليس "ب" في الخارج بالاطلاق ونقول: يلزم من صدقه أن يكون كلّ واحد من أفراد الجيم الموجود في الخارج ليس ملزوما للباء بالإطلاق إذ لو كان بعض أفراده ملزوما للباء دائما وإنّه [١١٤أ] موجود في الخارج لزم كونه "ب" في الخارج وكان ليس "ب" في الخارج[٣١٤٣] هذا خلف فيصدق كلّ "ج" في الخارج ليس بملزوم للباء بالاطلاق وينتج مع المحفوظة لا شيء من "ج" في الخارج "ج" في الخارج دائما وإنّه محال.

[ك ١٩٨١] وأنت تعلم أنّ الذي لزم من كون بعض أفراد الجيم الموجود في الخارج ملزوما للباء دائما ليس بخلف[٣١٤٤]؛ لأنّ المطلقتين لا يتناقضان ولنذكر أيضا لزوم اللاّدوام في البعض في القضايا الستّ.

[ك ١٩٨٢] والخاصتان حقيقيتان فنقول: أمّا بيان لزومه بالاعتبار الأوّل والاخيرين من سوالب الموضوع فلأنّه لو لا صدقه بالاعتبار الأوّل صدق لا شيء مما ليس "ب" في الخارج "ج" في الخارج دائما فنحفظه ونقول: والأصل لتضمنه كلّ ما هو ملزوم للجيم ليس بملزوم للباء بالإطلاق يتضمن كلّ

[٣١٤١] ل + وأما لزومه فيها وهي معدولة الموضوع بالاعتبار الثالث فلأنه لو لا صدق قولنا لا شيء مما هو ج في الخارج بملزوم للجيم دائما وانه محال لأن كل ج في الخارج ملزوم للجيم بالاطلاق.

[٣١٤٢] ر – وهي، صح هامش.

[٣١٤٣] ل – وكان ليس ب في الخارج.

[٣١٤٤] ج: بخالف.

ما هو ملزوم للجيم ليس "ب" في الخارج بالاطلاق؛ لأنّ كلّ ما ليس بملزوم للباء بالإطلاق ليس "ب" في الخارج بالإطلاق إذ لو كان شيء منه "ب" في الخارج دائما لكان ملزوما للباء دائما وكان الكلّ ليس بملزوم للباء بالإطلاق هذا خلف فنجعله أعنى كلّ ما هو ملزوم للجيم ليس "ب" في الخارج بالاطلاق صغرى للدائمة المحفوظة حتى ينتج من الشكل الأوّل لا شيء مما هو ملزوم للجيم "ج" في الخارج دائما وإنّه محال؛ ضرورة صدق بعض ما هو ملزوم للجيم "ج"[٣١٤٥] في الخارج لكونه[٣١٤٦] عكسا مستويا للقضية الموجبة الكلية الصادقة وهي قولنا كلّ "ج" في الخارج ملزوم للجيم بالاطلاق.

[ك ١٩٨٣] وفيه نظر؛ لأنا لا نسلّم صدق هذه الموجبة الكلية وإنّما يصدق إن لو كان في الوجود الخارجي ذات هي موصوفة بالجيم بالفعل وهو ممنوع. وما الدليل عليه؟ ولا يتوهم اندفاع هذا بأنّ الملزوم للجيم لو لم يكن "ج" في الخارج في الجملة لكان "لاج" في الخارج دائما ويلزم منه كونه "ج" في الخارج مع كونه "لاج" في الخارج دائما[٣١٤٧] وإنّه محال؛ لأنا نمنع استلزام عدم كونه "ج" في الخارج لكونه "لاج" في الخارج وإنّما يلزم ذلك إن لو كان موجودا في الخارج وهو ممنوع، وبتقدير تسليمه فإنتاج القياس الاستثنائي ممنوع وقد عرفته غير مرّة.

[ك ١٩٨٤] وأمّا لزومه بالاعتبار الثالث فلأنّه لو لا صدقه لصدق لا شيء مما ليس بملزوم للباء "ج" في الخارج دائما والأصل يتضمن قولنا كلّ ما هو ملزوم للجيم ليس بملزوم للباء بالاطلاق فإذا جعلناه صغرى للدائمة المذكورة أنتجا لا شيء مما هو ملزوم للجيم "ج" في الخارج دائما وهو محال لما مرّ وقد عرفت ما فيه.

[ك ١٩٨٥] وأمّا لزومه بالاعتبار الرّابع فلأنّه لو لا صدقه لصدق لا شيء مما ليس بملزوم للباء ملزوما للجيم دائما وصار كبرى للقضية التى يتضمها الأصل وهي قولنا كلّ ما هو ملزوم للجيم ليس بملزوم للباء بالاطلاق وأنتج لا شيء مما هو ملزوم للجيم بملزوم للجيم دائما وإنّه محال.

[ك ١٩٨٦] وأمّا بيان اللادوام في البعض بالاعتبارات الثلاثة الأوّل في معدولات الموضوع فلأنّه لو لا صدقها بالاعتبار[٣١٤٨] الأوّل لصدق قولنا لا شيء مما هو "لاب" في الخارج "ج" في الخارج دائما.

[٣١٤٥] ل – ج.

[٣١٤٦] ر – ~~لكونه~~.

[٣١٤٧] ج – دائما.

[٣١٤٨] ج: الاعتبارات.

والأصل لتضمنه كلّ ما هو ملزوم للجيم ملزوم لسلب الباء في الجملة يتضمن قولنا كلّ ما هو ملزوم للجيم "لاب" في الخارج بالاطلاق؛ لأنّ كلّ ما هو ملزوم لسلب الباء بالاطلاق "لاب" في الخارج بالاطلاق إذ لو كان "ب" في الخارج دائما لكان "لاب" في الخارج بالاطلاق لتحقق ملزومه في الخارج حينئذ وكان "ب" في الخارج في الجملة و"لاب" فيه دائما وإنّه محال. فنجعله أعنى قولنا كلّ ما هو ملزوم للجيم "لاب" في الخارج بالاطلاق صغرى للدائمة الكلية اللازمة من نقيض المطلوب لينتج لا شيء مما هو ملزوم للجيم "ج" في الخارج دائما وإنّه محال.

[ك ١٩٨٧] وفيه نظر؛ لأنا لا نسلّم استلزام الأصل كلّ ما هو ملزوم للجيم ملزوم لسلب الباء بالإطلاق بل المعلوم استلزامه كلّ ما هو ملزوم للجيم ليس بملزوم للباء بالاطلاق ولا يلزم من صدقه صدق الأوّل لجواز عدم استلزام الشيء الواحد لأحد النقيضين بالاطلاق وللنقيض الآخر دائما.

[ك ١٩٨٨] وأمّا قوله إذ لو كان "ب" في الخارج دائما لكان "لاب" في الخارج في الجملة لتحقق ملزومه في الخارج حينئذ قلنا: ذلك انما يلزم إن لو لزم من عدم كونه "لاب" في الخارج في الجملة كونه "ب" في الخارج دائما وإنّما يلزم ذلك إن لو كان له وجود في الخارج وهو ممنوع وبتقدير تسليمه فإنتاج القياس الاستثنائي ممنوع وبتقدير تسليم ذلك فامتناع اللازم ممنوع. وقد عرفت مستنده[١١٤ب] قبلُ.

[ك ١٩٨٩] وأمّا بالاعتبار الثاني فلأنّه لو لا صدقه لصدق لا شيء مما هو "لاب" في الخارج بملزوم للجيم دائما والأصل يتضمن كلّ ما هو ملزوم للجيم "لاب" في الخارج لما عرفت مع ما فيه فنجعله صغرى للدائمة المذكورة لينتج من الأوّل لا شيء مما هو ملزوم للجيم ملزوم للجيم دائما وإنّه محال.

[ك ١٩٩٠] وأمّا بالاعتبار الثالث فلأنّه لو لا صدقه لصدق لا شيء مما هو ملزوم لسلب الباء "ج" في الخارج دائما والأصل[٣١٤٩] يتضمن كلّ ما هو ملزوم للجيم فهو ملزوم لسلب الباء في الجملة فإذا ضممناه إلى الدّائمة المذكورة أنتج لا شيء مما هو ملزوم للجيم "ج" في الخارج دائما وهو محال. وفيه ما تعلمه من المنوّع.

[٣١٤٩] ر – والأصل، صح هامش.

[ك ١٩٩١] إذا عرفت هذا، فاعلم؛ أنّ القضايا السوالب التى لزم فيها اللادوام في البعض[٣١٥٠] من غير منع على البرهان المذكور لذلك في الخارجتين معدولة الموضوع بالاعتبارات الثلاثة الأوّل وسالبة الموضوع بالاعتبار الأوّل وفي الحقيقيتين سالبة الموضوع بالاعتبار الرّابع فقط.

[ك ١٩٩٢] وأمّا انعكاس هاتين القضيتين خارجيتين كانتا أو حقيقتين إلى الموجبتين الجزئيتين اللازمتين لكلّ القضايا بطريق الاتفاق فظاهر مما مرّ إذ هاتان القضيتان لما لزمتا[٣١٥١] بطريق الاتفاق لم يتفاوت فيهما شيء من القضايا أصلا بل كان لزومهما للبعض كلزومهما للكلّ من غير تفاوت.

[ك ١٩٩٣] واحتجّ الشيخ ومن تابعه في أنّ الموجبات الستّ التى ينعكس سوالبها بالعكس المستوي على أنّ[٣١٥٢] كلّ واحد منها[٣١٥٣] ينعكس كنفسها في الكمّ والجهة.

[ك ١٩٩٤] وقالوا: إذا صدق كلّ "ج" "ب" دائما وجب أن يصدق كلّ ما ليس "ب" ليس "ج" دائما والّا لصدق نقيضه وهو قولنا بعض ما ليس "ب" "ج" بالاطلاق العامّ وينعكس إلى قولنا بعض "ج" ليس "ب" بالاطلاق العامّ ويلزمه ليس كلّ "ج" "ب" بالاطلاق[٣١٥٤] العام[٣١٥٥] وكان[٣١٥٦] كلّ "ب" دائما هذا خلف. أو ينتظم مع الأصل قياسا منتجا لقولنا بعض ما ليس "ب" بالاطلاق "ب" دائما وإنّه محال. هذا في الخارجية.

[ك ١٩٩٥] وأمّا في الحقيقية فتنعكس إلى قولنا كلّ ما ليس بملزوم للباء ليس بملزوم للجيم دائما والّا فبعض ما ليس بملزوم للباء ملزوم للجيم بالاطلاق ويلزم منه المحال بالطريقين المذكورين. وعلى هذا القياس بيّنوا انعكاس غيرها من القضايا المذكورة كنفسها بما يليق به من الطريق.

[ك ١٩٩٦] وفيه نظر؛ لأنا لا[٣١٥٧] نسلّم أنّ نقيض ما ذكرتموه من الدّائمة الموجبة هو قولنا بعض ما ليس "ب" "ج" بالإطلاق العام بل نقيضه ليس كلّ ما ليس "ب"[٣١٥٨] ليس "ج" بالاطلاق العام الذي

[٣١٥٠] ل – في البعض، صح هامش.

[٣١٥١] ل: لزما.

[٣١٥٢] ج – أنّ، صح هامش.

[٣١٥٣] ل: منهما.

[٣١٥٤] ر – ~~ب دائما وإنه محال~~.

[٣١٥٥] ر – العام، صح هامش.

[٣١٥٦] ل – وكان، صح هامش.

[٣١٥٧] ل – لا.

[٣١٥٨] ل + ب.

هو السالبة السالبة الطرفين ولا يلزم من صدقها صدق الموجبة السالبة الموضوع محصلة المحمول لما عرفت في مباحث الأوّل الكتاب أنّها أعمّ منها وامتناع استلزام العام الخاص.

[ك ١٩٩٧] وذهب الإمام المحقق زين الدّين الكشّي رحم الله[٣١٥٩] في كتابه الموسوم بالحدائق إلى أنّ الموجبات السبع أعنى الوقتيتين والوجوديتين والممكنتين والمطلقة العامّة[٣١٦٠] كلية كانت أو جزئية ينعكس بعكس النقيض إلى موجبة جزئية معدولة الطرفين موجّهة بالإطلاق العامّ.

[ك ١٩٩٨] واحتجّ على ذلك بوجوه ثلاثة:

الأوّل: أنّه إذا صدق مثلا كلّ "ج" "ب" بالإطلاق العامّ وجب أن يصدق بعض ما هو "لاب" هو "لاج" بالإطلاق العامّ؛ لأنّه لو لا صدق هذه الموجبة الجزئية المعدولة الطرفين لصدقت السالبة الدّائمة الكلية المعدولة الطرفين المناقضة إيّاها وهي قولنا لا شيء من "لاب" "لاج"[٣١٦١] دائما ويستلزم صدقها صدق الموجبة الكلية المعدولة الموضوع محصلة المحمول وهي قولنا كلّ "لاب" "ج" دائما ويلزم من ذلك حمل الأخص على كلّ أفراد الأعمّ وإنّه محال، وصحّح ذلك بحمل المتنفس على الإنسان بالإطلاق وقال: إذا صدق قولنا كلّ إنسان متنفس وجب أن يصدق بعض اللاّمتنفس لاإنسان بالإطلاق العامّ والّا فلا شيء من اللامتنفس لاإنسان[٣١٦٢] دائما ويلزمه كلّ لامتنفس إنسان دائما. والإنسان أخصّ من اللاّمتنفس لشمول اللامتنفس على الإنسان وغيره من الحيوانات والجمادات فيلزم حينئذ حمل الأخص على كلّ[٣١٦٣] أفراد الأعمّ وإنّه محال.

الثاني: أنّ موضوع كلّ قضية فهو إمّا أخصّ من نقيض محموله أو مباين له مباينة كلية أو جزئية وكلما كان كذلك امتنع ثبوت موضوعها لكلّ أفراد نقيض محمولها ويلزم من ذلك ثبوت نقيض موضوعها لبعض أفراد نقيض محمولها الذي هو المطلوب. أمّا الأوّل: فلأنّ المحمول إن كان أعمّ من الموضوع كالحيوان مع الإنسان أو مساويا له كالناطق معه فإنّ النقيضه يكون مباينا له مباينة كلية كاللاحيوان واللاناطق مع الإنسان لوجوب انتفاء الملزوم عند انتفاء اللازم فيصدق حينئذ كلّ لامحمول لاموضوع

[٣١٥٩] ل – رحم الله.

[٣١٦٠] ج – العامة.

[٣١٦١] ج – بالاطلاق العام لأنه لو لا صدق هذه الموجبة الجزئية المعدولة الطرفين لصدقت السالبة الدائمة الكلية المعدولة الطرفين المناقضة اياها وهي قولنا لا شيء من لاب لاج.

[٣١٦٢] ل: بإنسان.

[٣١٦٣] ر – كلّ، صح هامش.

وان كان المحمول أخصّ من الموضوع مطلقا[١١٥أ] فإنّ نقيضه يباين الموضوع مباينة جزئية؛ لأنّ نقيض الخاصّ مطلقا أعمّ من نقيض العامّ مطلقا فيكون بينه وبين عين العامّ عموم وخصوص مطلقا أو من وجه. وذلك يستلزم المباينة الجزئية بينهما المستلزمة لصدق حمل نقيض الموضوع على بعض أفراد نقيض المحمول كحال اللاّإنسان[٣١٦٤] مع اللاّحيوان في العموم مطلقا ومع الحيوان من وجه فيصدق حينئذ بعض اللاّإنسان لاحيوان بالإطلاق العام. وإن كان المحمول أعمّ من الموضوع من وجه كالحيوان مع اللاأبيض[٣١٦٥] لزمت المباينة الجزئية بين نقيضه وعين الموضوع؛ لأنّ كون المحمول أعمّ يقتضى المباينة الكلية بينهما وكونه أخصّ المباينة الجزئية بينهما فالمباينة الجزئية لازمة بينهما جزما فيصدق بعض اللاأبيض[٣١٦٦] لاحيوان؛ وأمّا الثاني وهو أنّه كلّما كان كذلك امتنع ثبوت موضوعها لكلّ أفراد نقيض محمولها وظاهر بعد الإحاطة مما مرّ.

الثالث: أنّه لا بدّ أن يوجد موجودات أو معدومات خارجة عن الموضوع والمحمول يصدق عليه أنّه لا محمول ولا موضوع بالفعل فيصدق حينئذ بعض[٣١٦٧] اللامحمول لاموضوع.

[ك ١٩٩٩] الجواب أمّا الأوّل: فلا نسلّم استلزام السالبة الكلية الدّائمة المعدولة الطرفين التى هي نقيض الموجبة الجزئية المعدولة الطرفين للموجبة الكلية الدّائمة المعدولة الموضوع محصلة المحمول فإنا قد بيّنا أنّ هذه السالبة أعمّ من هذه الموجبة.

[ك ٢٠٠٠] ولئن قال: المدّعى انعكاسها سالبة جزئية معدولة الموضوع موافقة المحمول لموضوع الأصل هكذا ليس كلّ ما ليس "ب" "ج"[٣١٦٨] بالاطلاق العامّ والّا لصدق نقيضه وهو قولنا كلّ ما ليس "ب" "ج" دائما.

[ك ٢٠٠١] وعلى هذا سقط ما ذكرتم من المنع ويلزم حمل الموضوع على كلّ أفراد نقيض المحمول وإنّه محال لما بيّناه.

[٣١٦٤] ل: الإنسان.

[٣١٦٥] ج: الأبيض.

[٣١٦٦] ج: الابيض.

[٣١٦٧] ل – بعض.

[٣١٦٨] ل – ج.

[ك ٢٠٠٢] قلنا: لا نسلّم امتناع حمل الموضوع على كلّ[٣١٦٩] أفراد نقيض المحمول. وما الدليل على امتناع ذلك؟ وإنّما يمتنع ذلك إن لو كان عين الموضوع أخصّ من نقيض المحمول وهو ممنوع. وما ذكرتم لبيان ذلك وتصحيحه وهو حمل المتنفس على الإنسان المستلزم كذب عكس[٣١٧٠] نقيضه لحمل الإنسان على اللامتنفس ليس بشيء.

[ك ٢٠٠٢] إذ المطالب الكلية لا يثبت بالأمثلة الجزئية. كيف؟ ومن الأمثلة ما لا يكون كذلك. وهو أن يكون الطرفان شاملين لجميع الموجودات الخارجية والحقيقية مع مفارقة المحمول لكلّها أو لبعضها فإنّ الموضوع في هذا المثال يكون أعمّ من نقيض المحمول ضرورة صدقه على كلّ أفراده وهي الموجودات التى يفارق[٣١٧١] المحمول إياها سواء جعلت القضية معدولة الموضوع أو سالبة الموضوع بجميع الاعتبارات الأربعة المذكورة سوى الاعتبارين[٣١٧٢] اللذين عرفت وجوب كذبهما أبدا لصدق نقيضهما وهما السالبة الجزئية السالبة الموضوع بالاعتبار[٣١٧٣] الأوّل والسالبة الجزئية المعدولة الموضوع بالاعتبار[٣١٧٤] الثالث. فإنّ هاتين القضيتين مما يجب صدقهما أبدا مع كلّ قضية صادقة في نفس الأمر أو مفروضة[٣١٧٥] الصدق فيه وهما السالبتان الجزئيتان اللّتان حكمنا بلزوم صدقهما للقضايا المذكورة؛ كما أنّه يصدق كلّ موجود فهو إمّا قديم أو حادث فإنّ كلّ واحد من موضوع هذه القضية ومحمولها شامل لجميع الموجودات المحققة والمقدّرة والمحمول مفارق لبعضها وهو الحوادث الباقية بعد زمان الحدوث لما عرفت أنّ المعنى بالحادث[٣١٧٦] الموجود في زمان الحدوث فيكون الموضوع أعمّ من نقيض المحمول ويصدق عليه بجميع الاعتبارات الأربعة المذكورة سواء أخذت القضية معدولة الموضوع أو سالبة الموضوع الاّ الاعتبارين المذكورين إذ يصدق كلّ ما هو لاقديم ولاحادث في الخارج فهو موجود في الخارج وملزوم للوجود. وكلّ ما هو ملزوم لسلب القدم والحدوث فهو ملزوم

[٣١٦٩] ج – كلّ، صح هامش.

[٣١٧٠] ر – نقيض.

[٣١٧١] ر – التى يفارق، صح هامش.

[٣١٧٢] ل: الاعتبارات.

[٣١٧٣] ر – ~~الاعتبار~~.

[٣١٧٤] ج: الاعتبارات.

[٣١٧٥] ل: ومفروضة.

[٣١٧٦] ر: بالحدوث.

للوجود وكلّ ما ليس بقديم وليس بحادث فهو ملزوم للوجود وكلّ ما ليس بملزوم للقدم والحدوث فهو موجود في الخارج وملزوم للوجود.

[ك ٢٠٠٣] ثمّ قال: وبهذا يظهر فساد الثاني أي بالمثال الذي ذكرناه وهو أن يكون الطّرفان شاملين للموجودات مع مفارقة المحمول إياه؛ لأنا نقول لا نسلّم أنّ كون المحمول أعم من الموضوع، أو مساويا له يقتضي المباينة الكلية بين عين الموضوع ونقيض المحمول مطلقا؛ بل ذلك إنّما يستلزم المباينة الكلية بينهما إذا كان المحمول دائم الثبوت للموضوع. ولسنا نتكلم في قضية شأنها ذلك [١١٥ب] أمّا إذا كان المحمول مفارقا للموضوع أو جاز مفارقته عنه كما في القضايا التى نتكلم فيها فاقتضاؤه المباينة الكلية بينهما غير معلوم وكيف؟

[ك ٢٠٠٤] والمثال الذي ذكره هذا الإمام في الوجه الأوّل وهو حمل المتنفس على الإنسان بكذبه ضرورة[٣١٧٧] أنّ بعض ما ليس بمتنفس إنسان.

[ك ٢٠٠٥] قوله "إن كان المحمول أخصّ من الموضوع مطلقا كان نقيضه أخصّ من عين الموضوع[٣١٧٨] مطلقا أو من وجه ويستلزم ذلك المباينة الجزئية بين نقيضي الطّرفين."

[ك ٢٠٠٦] قلنا: لا نسلّم ذلك فإنّ الموضوع اذا كان أمرا شاملا لجميع الموجودات والمعدومات كالإمكان العام الشامل لها الاعمّ من الإمكان الخاصّ[٣١٧٩] فيصدق حمل مثل هذا الاخصّ على هذا الاعمّ بالإيجاب الجزئي موجّها بالإطلاق العامّ[٣١٨٠] مع استلزام سلب هذا الاخصّ لهذا الاعمّ فانّه يصدق قولنا بعض ما هو ممكن بالإمكان العامّ فهو ممكن بالإمكان الخاصّ ولا يصدق بعض ما هو لا ممكن أو ليس بممكن بالإمكان الخاصّ فهو لاممكن أو ليس بممكنٍ[٣١٨١] بالإمكان العام لأنّ كلّ ما هو لا ممكن أو ليس بممكن بالإمكان الخاص فهو ممكن بالإمكان العامّ[٣١٨٢] لانحصار ما هو لا ممكن بالإمكان الخاص في الواجب لذاته وما[٣١٨٣] ليس بممكن بالإمكان الخاصّ في الواجب لذاته

[٣١٧٧] ج + ضرورة.

[٣١٧٨] ر – ~~من وجه~~.

[٣١٧٩] ل: الحامس.

[٣١٨٠] ل – العام.

[٣١٨١] ر – ~~بالإمكان الخاص فهو ممكن~~.

[٣١٨٢] ر – لأن كل ما هو لا ممكن أو ليس بممكن بالإمكان الخاص فهو ممكن بالإمكان العام، صح هامش.

[٣١٨٣] ل – ما.

والممتنع لذاته وكلّ منهما ممكن بالإمكان العامّ أمّا الواجب فلكونه غير ضروري العدم بحسب الذات وأمّا الممتنع فلكونه غير ضروريّ الوجود بحسب الذات.

[ك ٢٠٠٧] لا يقال: أمّا أنّ المحمول[٣١٨٤] اذا كان اخصّ من الموضوع مطلقا كان نقيضه اخصّ من عين الموضوع مطلقا أو من وجه فلمّا بيّنا أنّ نقيض العامّ اخصّ من نقيض الخاصّ وكون ذلك مستلزما لكونه اخصّ من عين الموضوع مطلقا أو من وجه.

[ك ٢٠٠٨] وأمّا دفع ما ذكرتموه من النقض[٣١٨٥] فظاهر؛ لأنّ الممكن العامّ الشامل للمعدومات بأسرها ولبعض الموجودات ليس هو الممكن العامّ مطلقا بل الممكن العامّ المفسّر بسلب ضرورة الوجود بحسب الذات وهو بهذا المعنى أعمّ من الممكن الخاصّ. وحمل الممكن الخاصّ[٣١٨٦] عليه مستلزم لما ادّعيناه من العكس ضرورة أنّ بعض ما ليس بممكن بالإمكان الخاصّ[٣١٨٧] ضروري الوجود بحسب الذات وهو الواجب لذاته عزّ إسمه[٣١٨٨]؛ لأنا نقول لا شكّ أنّ الإمكان العامّ كما هو مفسّر بسلب الضرورة المطلقة أي التى بحسب الذات عن الجانب المخالف للحكم فهو أيضا مفسّر بسلب الضرورة المطلقة[٣١٨٩] عن أحد الطرفين أعنى الوجود والعدم وهو بهذا المعنى أعمّ[٣١٩٠] من الإمكان الخاصّ وليس نقيض الإمكان الخاصّ أعمّ من نقيض الإمكان العامّ[٣١٩١] بهذا التفسير لا مطلقا ولا من وجه؛ لأنّ كلّ ما ليس بممكن بالإمكان الخاصّ[٣١٩٢] فهو ممكن بالإمكان العام بهذا المعنى لما بيّناه من قبل.

[٣١٨٤] ج – أن المحمول.

[٣١٨٥] ل: النقيض.

[٣١٨٦] ل – الخاص.

[٣١٨٧] ج – الخاص.

[٣١٨٨] ج – عز إسمه.

[٣١٨٩] ل – أي التى بحسب الذات عن الجانب المخالف للحكم فهو أيضا مفسر بسلب الضرورة المطلقة، صح هامش.

[٣١٩٠] ر – اعم، صح هامش.

[٣١٩١] ر + مطلقا لو كان اخص من نقيض الخاص مطلقا لصدق قولنا كل ما ليس بممكن بالامكان العام فهو ليس بممكن بالامكان الخاص وصار صغرى لقولنا كل ما ليس بممكن بالامكان الخاص ممكن بالامكان العام وأنتج كل ما ليس بممكن بالامكان العام ممكن بالامكان العام وإنه محال.

[٣١٩٢] ج: العام.

[ك ٢٠٠٩] وعند ذلك ظهر فساد ما جعله دليلا على لزوم المباينة الجزئية بين نقيض[٣١٩٣] الطرفين حينئذ.

[ك ٢٠١٠] وأنت تعلم أنّ هذا يبطل قوله في أوّل مباحث الكتاب أنّ نقيض الخاصّ مطلقا أعمّ من نقيض العامّ مطلقا لاقتضاء هذا كون نقيض الخاصّ مباينا لنقيض العامّ في الجملة ولأنّ نقيض العامّ مطلقا[٣١٩٤] لو كان أخصّ من نقيض الخاصّ مطلقا[٣١٩٥] لصدق قولنا كلّ ما ليس بممكن بالإمكان العام فهو ليس بممكن[٣١٩٦] بالإمكان الخاصّ.وصار صغرى لقولنا كلّ ما ليس بممكن بالإمكان الخاص ممكن بالإمكان العامّ وأنتج كلّ ما[٣١٩٧] ليس بممكن بالإمكان العامّ ممكن بالإمكان العام؛ وإنّه محال.[٣١٩٨]

[ك ٢٠١١] قوله[٣١٩٩] "وإن كان المحمول أعمّ من الموضوع من وجه دون وجه يلزم المباينة الجزئية لأنّ كونه أعمّ يقتضي المباينة الكلية وكونه أخصّ يقتضي المباينة الجزئية فالمباينة الجزئية يكون[٣٢٠٠] لازمه جزما" كلام غير محقق؛ لأنّ المقتضى للمباينة الكلية ليس هو[٣٢٠١] مطلق العموم المحتمل للعموم المطلق وللعموم من وجه دون وجه؛ بل المقتضى لها هو العموم المطلق على تقدير تسليمه كيف؟

[ك ٢٠١٢] ولو ادّعى أنّ المقتضى للمباينة الكلية هو مطلق العموم كان مع[٣٢٠٢] بطلانه مصادرة على المطلوب اذ المطلوب حينئذ ليس[٣٢٠٣] الّا ذلك فكيف يجعل دليلا عليه؟ وكذلك المقتضى للمباينة

[٣١٩٣] ل – بين نقيض، صح هامش.

[٣١٩٤] ل – لاقتضاء هذا كون نقيض الخاص مباينا لنقيض العام في الجملة ولأن نقيض العام مطلقا، صح هامش.

[٣١٩٥] ج + لاقتضاء هذا كون نقيض الخاص مباينا لنقيض العام في الجملة ولأن نقيض العام مطلقا لو كان اخص من نقيض الخاص مطلقا.

[٣١٩٦] ج + فهو ليس بممكن.

[٣١٩٧] ل + ما.

[٣١٩٨] ر – مطلقا لو كان اخص من نقيض الخاص مطلقا لصدق قولنا كل ما ليس بممكن بالامكان العام فهو ليس بممكن بالامكان الخاص وصار صغرى لقولنا كل ما ليس بممكن بالامكان الخاص ممكن بالامكان العام وأنتج كل ما ليس بممكن بالامكان العام ممكن بالامكان العام وإنه محال.

[٣١٩٩] ج – قوله.

[٣٢٠٠] ج – يكون.

[٣٢٠١] ج – هو.

[٣٢٠٢] ل – مع، صح هامش.

[٣٢٠٣] ج – ليس، صح هامش.

الجزئية هو الخصوص المطلق على تقدير تسليمه لا مطلق الخصوص المحتمل للخصوص[٣٢٠٤] المطلق وللخصوص من وجه.

[ك ٢٠١٣] وإن ادّعى أنّ المقتضى لها ذلك[٣٢٠٥] مع فساده مصادرة على المطلوب؛ لأنّ المطلوب حينئذ ليس الّا ذلك.

[خ ٢٠١٤] ثمّ قال: وهذا الفاضل اعترف ببطلان ذلك [١١٦أ] في المعدولة الموضوع كما في حمل الحيوان على نقيض الإنسان فانّ نقيض المحمول وهو اللّاحيوان لا يباين الموضوع وهو اللاإنسان لموافقته اياه موافقة كلية ضرورة صدق قولنا[٣٢٠٦] كلّ لاحيوان لا إنسان.

[ك ٢٠١٥] واعلم أنّ الإمام زين الدّين الكشّي رحمه الله لما بيّن على تقدير كون المحمول أعمّ من الموضوع[٣٢٠٧] من وجه دون وجه وجوب صدق قولنا بعض اللاحيوان لاأبيض وبعض اللاأبيض لاحيوان قال: لكن[٣٢٠٨] هذا القسم الاخير وهو أن يكون المحمول أعمّ من الموضوع من وجه دون وجه ينتقض بقولنا بعض اللاإنسان حيوان؛ فانّ المحمول ههنا أعمّ من الموضوع من وجه دون وجه مع أنّ مقابل المحمول وهو اللّاحيوان مما لا يباين الموضوع وهو اللاإنسان لا مباينة كلية ولا جزئية بل يوافقه موافقة كلية لأنّه[٣٢٠٩] يصدق أن يقال: كلّ لاحيوان لاإنسان.

[ك ٢٠١٦] ثمّ قال: فلهذا المعنى قلنا الموجبة الكلية[٣٢١٠] لا ينعكس بعكس النقيض.

[ك ٢٠١٧] وهذا الكلام من هذا الإمام مما[٣٢١١] يؤكد بطلان قوله "أنّ كونه أعمّ يقتضى المباينة الكلية وكونه أخصّ المباينة الجزئية." ثمّ قال المصنّف:

[خ ٢٠١٨] ولذلك خصّص وجوب الانعكاس في هذا الموضع بالجزئية المحصلة ونحن نبيّن في المحصلة أيضا.

[٣٢٠٤] ل – للخصوص.

[٣٢٠٥] ر + كان.

[٣٢٠٦] ر – قولنا، صح هامش.

[٣٢٠٧] ر – الموضوع، صح هامش.

[٣٢٠٨] ل >< لكن قال.

[٣٢٠٩] ج: لا.

[٣٢١٠] ر – الكلية، صح هامش.

[٣٢١١] ج – مما.

[ك ٢٠١٩] واعلم أنّ الإمام زين الدّين الكشّي رحمه الله لما تحقق عنده إبطال انعكاس الموجبة الجزئية[٣٢١٢] بعكس النقيض على هذا التقدير. أعنى أن يكون المحمول أعمّ من الموضوع من وجه دون وجه بالنقض المذكور خصّص انعكاس الموجبة الجزئية بعكس النقيض حينئذ بالموجبة الجزئية التى موضوعها محصل لئلّا يرد عليه النقض المذكور.

[ك ٢٠٢٠] والمصنّف أبطل انعكاس هذه الموجبة الجزئية المحصلة الموضوع أيضا بعكس النقيض حينئذ. وقال: الدّليل على عدم انعكاس هذه الموجبة الجزئية بعكس النقيض هو أنّ الموضوع في القضية الأصلية يحتمل أن يكون بحيث يثبت لبعض أفراد المحمول ولجميع أفراد نقيضه حتى يكون بين الطرفين عموم وخصوص من وجه مع استلزام نقيض المحمول لعين الموضوع استلزاما كليا[٣٢١٣] وكون الطرفين كذلك حينئذ ظاهر لأنّ كلّ واحد منهما يصدق بدون الآخر ويصدقان معا على شيء واحد.

[ك ٢٠٢١] أمّا صدق[٣٢١٤] الموضوع بدون المحمول فعلى نقيض المحمول وامتناع صدق المحمول على نقيضه.

[ك ٢٠٢٢] وأمّا صدق المحمول بدون الموضوع فلصدقه على بعض أفراده التى لم يثبت الموضوع لها[٣٢١٥] وكذب الموضوع عليها.

[ك ٢٠٢٣] وأمّا صدقهما معا[٣٢١٦] فلصدق كلّ منهما على الأفراد التى يثبت الموضوع لها.

[ك ٢٠٢٤] وقد عرفت أنّ كلّ أمرين شأنهما ذلك كان[٣٢١٧] بينهما العموم والخصوص من وجه دون وجه.

[ك ٢٠٢٥] وأمّا استلزام نقيض المحمول للموضوع استلزاما كليا[٣٢١٨] فظاهر لشمول الموضوع لجميع أفراد نقيضه وذلك مثل الجوهر بالنسبة إلى مسمى أحد الأمرين أعنى الحيوان والعرض فإنّ مسمى أحد

[٣٢١٢] ر – الجزئية، صح هامش.

[٣٢١٣] ر – ~~في كون~~.

[٣٢١٤] ر – ~~صدق~~.

[٣٢١٥] ل – لها، صح هامش.

[٣٢١٦] ر – معا، صح هامش.

[٣٢١٧] ج – كان.

[٣٢١٨] ل – كليا، صح هامش.

هذين الأمرين أعمّ من الجوهر من وجه دون وجه لصدقه على العرض بدون الجوهر عليه[٣٢١٩] وصدق الجوهر على الأجسام النباتية والمعدنية مع كذب مسمى أحد هذين[٣٢٢٠] الأمرين عليهما وصدقهما معا على الحيوان وحينئذ يصدق قولنا مسمى أحد هذين الأمرين جوهر مع كذب عكس النقيض موجبة معدولة الطرفين على ما ذكره هذا الإمام لصدق مسمى أحد هذين الأمرين على نقيض الجوهر صدقا كليا إذا أخذنا الموضوع معدولا إذ يصحّ أن يقال كلّ لاجوهر فله أحد هذين الأمرين.

[ك ٢٠٢٦] ثمّ بعد تسليم أنّ المباينة الكلية كيف ما شئت ثابتة بين عين الموضوع ونقيض المحمول حتى يمتنع حمل عين الموضوع على نقيض المحمول بالإيجاب. ولكن لماذا يلزم من ذلك حمل نقيض الموضوع على نقيض المحمول بالإيجاب ليلزم ما ذكرتموه فإنّه يجوز كذبهما معا لجواز أن يكون المحمول في الأصل أمرا لازما لجميع الموجودات المحققة والمقدرة فلا يكون لنقيضه موضوعات موجودة أصلا وتوقف صدق الموجبة على الموضوع الخارجي إن أخذت بحسب الخارج وعلى الموضوع المقدر وجوده إن أخذت بحسب الحقيقة[٣٢٢١].

[ك ٢٠٢٧] ولا يمكن دفع هذا المنع بجعل عكس النقيض سالبة جزئية معدولة الموضوع موافقة المحمول لموضوع الأصل لأنّ هذا الإمام جعل بقاء الكيفية معتبرا في عكس النقيض وكذلك اعتبر فيه جعل نقيض المحمول موضوعا ونقيض الموضوع محمولا وأيضا صرّح بانعكاس[١١٦ب] هذه الموجبات إلى الموجبة الجزئية.

[ك ٢٠٢٨] وأمّا الوجه الثالث: فهو الدّليل الذي ذكره الشيخ لانعكاس الموجبة الجزئية بعكس النقيض موجبة جزئية وسنتكلم عليه فيما بعد.

[ك ٢٠٢٩] وأمّا الموجبات الجزئية فيما عدا الخاصتين لا ينعكس شيء منها[٣٢٢٢] بعكس النقيض إلى شيء من السوالب لا معدولة الموضوع ولا سالبته لشيء من الاعتبارات الأربعة الّا الجزئيتين الواجبتي الصدق مع جميع القضايا أعنى سالبة الموضوع بالاعتبار الأوّل ومعدولة الموضوع بالاعتبار الثالث ولزومهما إياها بطريق الاتفاق الدّليل العامّ المشترك[٣٢٢٣] وما سواهما فلم يلزم شيء منها؛ لأنّ

[٣٢١٩] ل – عليه، صح هامش.

[٣٢٢٠] ل – هذين، صح هامش.

[٣٢٢١] ج – الحقيقة.

[٣٢٢٢] ر – فيها، صح هامش.

[٣٢٢٣] ج >< المشترك العام.

الموضوع اللازم لنفس الوجود إذا حمل على بعض أفراده[٣٢٢٤] مفهوم أخصّ منه صدقت الجزئيات[٣٢٢٥] الموجبة الأربع[٣٢٢٦] أعنى الضرورية والدائمة والمشروطة والعرفية العامتين. إذا كان ذلك المفهوم الأخصّ لازما لأفراد ذلك البعض كقولنا بعض الموجود حيوان فإنّ الحيوانيّة لازمة لذلك البعض بحسب الذات وبحسب الوصف العنواني فيصدق هذه الجزئية الموجبة موجهة[٣٢٢٧] بالضرورة بحسب الذات والوصف وبالدّوام بحسبها خارجية وحقيقية وصدقت الموجبات الجزئية السبع أعنى الوقتيتين والوجوديتين والممكنتين والمطلقة العامّة إن كان ذلك المفهوم الأخصّ مفارقا لأفراد ذلك البعض لكن يكون ضروريا لها في وقت معيّن[٣٢٢٨] كقولنا بالضرورة الوقتية بعض الموجود منخسف وقت حيلولة الأرض بينه وبين الشمس لادائما بحسب الذات. فانّ كلّ واحدة من القضايا السبع المذكورة يصدق في هذه المادّة خارجية وحقيقية لصدق أخصها فيها وهو الوقتية مع كذب السالبة المعدولة كلية وجزئية بالاعتبارات الثلاثة التى هي غير الثالث وكذب السالبة الموضوع بالاعتبار الثاني والرّابع؛ لأنّ كلّ ما هو لاحيوان في الخارج أو لامنخسف في الخارج فهو موجود في الخارج وملزوم للوجود وكلّ ما هو[٣٢٢٩] ملزوم لسلب الحيوانية فهو ملزوم للوجود وكلّ ما ليس بحيوان في الخارج أو ليس بملزوم له أو ليس[٣٢٣٠] بمنخسف في الخارج أو ليس بملزوم له فهو ملزوم للوجود[٣٢٣١].

[ك ٢٠٣٠] وإلى صدق هذه الموجبات الكلية أشار المصنّف بقوله "واختبارك بما سلف يغنى عن تفصيل القول في هذه القضايا."

[ك ٢٠٣١] وأمّا السالبة الموضوع بالاعتبار الثالث فغير لازمة أيضا لجواز أن يكون المحمول أمرا لازما للمعدومات بأسرها ولبعض الموجودات دون البعض وأن يكون الموضوع إمّا نفس الوجود أو ما يساويه في الصّدق ويلزمه حتى يصدق[٣٢٣٢] والأصل موجبة جزئية مع كذب عكس النقيض بهذا الاعتبار

[٣٢٢٤] ل: أفراد.

[٣٢٢٥] ل – ~~الوجه الرابع~~.

[٣٢٢٦] ل – الموجبة الأربع، صح هامش.

[٣٢٢٧] ج: موجبة.

[٣٢٢٨] ل – ذلك المفهوم الاخص مفارقا لأفراد ذلك البعض لكن يكون ضروريا لها في وقت معين.

[٣٢٢٩] ل + لاحيوان في الخارج أو لا منخسف في الخارج فهو موجود في الخارج وملزوم للوجود وكل ما هو.

[٣٢٣٠] ج – أو ليس.

[٣٢٣١] ل – وكل ما ليس بحيوان في الخارج أو ليس بملزوم له أو ليس بمنخسف في الخارج أو ليس بملزوم له فهو ملزوم للوجود، صح هامش.

[٣٢٣٢] ر – يصدق، صح هامش.

ضرورة أنّ كلّ ما ليس بملزوم لذلك المحمول فهو موجود في الخارج لانحصار ذلك في البعض الآخر من الموجودات كما أنّه يصدق أن يقال بعض الموجود لا ضروري الوجود لذاته فإنّ هذا المحمول يشتمل المعدومات بأسرها والموجودات الممكنة ولا يصدق قولنا ليس كلّ ما ليس بملزوم للاضرورة الوجود لذاته فهو موجود في الخارج؛ لأنّ كلّ ما ليس بملزوم للاضرورة الوجود لذاته فهو موجود في الخارج لانحصار ذلك في الواجب الوجود لذاته.

[ك ٢٠٣٢] ومنع بعض المحصّلين كذب السالبتين السالبتي الموضوع بالاعتبار الثاني والرّابع فيما ذكرناه من الصّورتين للنقض[٣٢٣٣]. قال: وإنما[٣٢٣٤] يكذبان إن لو صدقت الموجبة الكلية بالاعتبار الرّابع وهي[٣٢٣٥] قولنا كلّ ما ليس بملزوم للحيوان أو ليس بملزوم للمنخسف فهو ملزوم للوجود وصدقها ممنوع؛ لأنّ ما لا مفهوم له يصدق عليه أنّه ليس بملزوم للحيوان وللمنخسف ولا يصدق عليه أنّه ملزوم للوجود على ما اعترف به المصنّف في مواضع من كتابه وأيضا ما ليس بملزوم للموضوع الذي هو لازم لكلّ مفهوم ليس بملزوم للمحمول[٣٢٣٦] الأخصّ منه وينعكس بالعكس المستوي بعض ما ليس بملزوم للمحمول ليس بملزوم للموضوع. وإذا كذبت الموجبة الكلية بالاعتبار الرّابع فكذا بالثاني لكونها أعمّ منها.

[ك ٢٠٣٣] وقال: أيضا حكمه بعدم لزوم السالبة الجزئية السالبة[٣٢٣٧] الموضوع بالاعتبار الثالث يناقض حكمه بلزوم السالبة الجزئية[٣٢٣٨] المعدولة الموضوع بهذا الاعتبار لانّهما متلازمتان لتلازم نقيضيهما لوجود الموضوع فيهما.

[ك ٢٠٣٤] وجوابه أن يقال: أمّا الأوّل: فإن عنيت بالمفهوم في قولك لا مفهوم له المفهوم الخارجي فلا نسلم أنّ ما لا مفهوم [١١٧أ] له في الخارج لا يمكن أن يقال له أنّه ملزوم للوجود. واعتراف المصنّف بذلك ممنوع؛ بل حكم بنقيضه في كثير من المواضع.

[٣٢٣٣] ر: ليتبين.

[٣٢٣٤] ل – للنقض قال وانما.

[٣٢٣٥] ج: وهو.

[٣٢٣٦] ل + له.

[٣٢٣٧] ل – الجزئية السالبة، صح هامش.

[٣٢٣٨] ر – الجزئية، صح هامش.

[ك ٢٠٣٥] وإن عنيت به المفهوم العقلي فلا نسلّم أن ما لا مفهوم له في العقل يصدق عليه أنّه ليس بملزوم للحيوان وللمنخسف فإنّ ما لا مفهوم له في العقل امتنع عليه الحكم.

[ك ٢٠٣٦] وأمّا الثاني: فلا نسلّم تصوّر مفهوم ليس بملزوم للموضوع فإنّ كلّ مفهوم ملزوم له لكونه ملزوما للوجود الملزوم له.

[ك ٢٠٣٧] وأمّا الثالث: فلا نسلّم تلازم نقيضهما وإنّما يتلازمان إن لو لزم من عدم ملزوميّة الموجود في الخارج للشيء ملزوميته لسلب ذلك الشيء وهو ممنوع؛ لجواز عدم استلزامه لشيء من النقيضين أصلا وقد عرفته مرارا.

[ك ٢٠٣٨] ثمّ قال: "ولا إلى الموجبات" أي ولا ينعكس شيء من الموجبات الجزئية إلى شيء من القضايا الموجبة شيء من الاعتبارات لا معدولة الموضوع ولا سالبته سوى الجزئية الموجبتين اللتين عرفت عموم لزومهما للقضايا بأسرها بطريق الاتفاق.

[ك ٢٠٣٩] واحتجّ عليه بأنّ شيئا منها لو انعكس بعكس النقيض إلى شيء من الموجبات سوى المذكورتين لانعكست موجبتها الكلية إلى تلك الموجبة بعكس النقيض لاستلزام الموجبة الكلية للموجبة الجزئية وكون المستلزم للمستلزم للشيء مستلزما لذلك الشيء.

[ك ٢٠٤٠] ونحن قد بيّنا[٣٢٣٩] أنّ شيئا[٣٢٤٠] من الموجبات الكلية لا ينعكس بعكس النقيض إلى شيء من الموجبات سوى المذكورتين وإلى ما ذكرنا من الدّليل.

[ك ٢٠٤١] أشار المصنف بقوله "لامتناع انعكاس الجزئية إلى ما لم ينعكس[٣٢٤١] إليه الكلية". ثمّ قال: "فعلى هذا أو اعتبرنا في عكس النقيض مجرد الاجتماع والموافقة في الصدق لزم الموجبات الجزئية هذه القضايا الأربع" أي السالبتين الجزئيتين السالبة الموضوع بالاعتبار الأوّل والثالث والموجبتين الجزئيتين اللتين حكمنا بلزومهما لكلّ القضايا بطريق الاتفاق.

[٣٢٣٩] ل: سأل.

[٣٢٤٠] ل: سائر.

[٣٢٤١] ج + بعكس النقيض الى شيء من الموجبات سوى المذكورين والى ما ذكرنا من الدليل أشار المصنف بقوله لامتناع انعكاس الجزئية الى ما لم ينعكس.

[ك ٢٠٤٢] "وإن اعتبرنا اللّزوم بحيث ينشأ[٣٢٤٢] صدق العكس وصدق الأصل لم ينعكس شيء[٣٢٤٣] من الموجبات الجزئية لاحدي عشرة عكس النقيض" وذلك ظاهر.

[ك ٢٠٤٣] واحتجّ الشيخ على أنّ الموجبة الجزئية ينعكس بعكس النقيض وقال: "أنّه[٣٢٤٤] لا بدّ أن يوجد موجودات أو معدومات خارجة عن "ج" و"ب" فبعض ما ليس "ب" ليس "ج" اذا كان الأصل بعض "ج" "ب".

[ك ٢٠٤٤] قال المصنّف: إن كان المراد بهذه القضية أي المذكورة في عكس النقيض هذه الموجبة الجزئية احدي ما ذكرنا من السالبتين الجزئيتين حتى يكون معناها ليس كلّ ما ليس "ب" في الخارج "ج" في الخارج أو ليس كلّ ما هو ملزوم لسلب الباء "ج" في الخارج أو احدي ما ذكرنا من الموجبتين حتى يكون معناها بعض ما ليس "ب" في الخارج ملزوم لسلب الجيم أو بعض ما هو ملزوم لسلب الباء ملزوم لسلب الجيم صحّ ذلك لما عرفت لزومها لكلّ القضايا.

[ك ٢٠٤٥] وإن كان المراد بها الموجبة الجزئية[٣٢٤٥] السالبة الطرفين فغير لازمة؛ لأنّه ليس كلّ موضوع ومحمول يجب أن يكونا بحيث يوجد موجودات أو معدومات خارجة عنهما فإن من الموضوعات والمحمولات ما يكون شاملا للموجودات والمعدومات بأسرها كالممكن العامّ المفسّر بسلب الضرورة المطلقة عن أحد الطّرفين. فاذا قلنا بعض ما هو ممكن بالإمكان العام فهو ضروري الوجود[٣٢٤٦] لذاته كان هذا القول صادقا ضرورة أنّ الواجب لذاته كذلك ولا يصدق مع صدق بعض ما ليس بضروري الوجود لذاته فهو ليس بممكن بالإمكان العام؛ لأنّ كلّ ما ليس بضروري الوجود لذاته فهو ممكن بالإمكان العام لشمول ما لا يكون ضروري الوجود لذاته الممتنع والممكن الخاص[٣٢٤٧].

[ك ٢٠٤٦] ثمّ قال: وفصّل الكشّي القول في عكس النقيض الموجبة الجزئية فتارة قال: أنّ الموجبة الجزئية المحصلة الموضوع تنعكس بعكس النقيض والموجبة المعدولة الموضوع لا ينعكس لانتقاضه

[٣٢٤٢] ج: بينا.

[٣٢٤٣] ر – شيء، صح هامش.

[٣٢٤٤] ج – أنه.

[٣٢٤٥] ل – الجزئية.

[٣٢٤٦] ر – الوجود، صح هامش.

[٣٢٤٧] ج >< الممكن الخاص والممتنع.

بحمل الحيوان[٣٢٤٨] على اللاإنسان[٣٢٤٩] مع كذب حمل الإنسان على اللاحيوان وتارةً قال: أنّ المحمول في القضية الموجبة الجزئية إن كان مساويا[٣٢٥٠] للموضوع أو أعمّ منه مطلقا أوأخصّ منه مطلقا انعكست بعكس النقيض وإن كان أعمّ منه من وجه وأخصّ من وجه لا ينعكس لانتقاضه [١١٧ب] بما ذكرنا من النقض وهو حمل الحيوان على اللاإنسان[٣٢٥١].

[ك ٢٠٤٧] ثمّ ذكر الدّليل على انعكاس الموجبة الجزئية المحصلة الموضوع بلزوم المباينة الجزئية بين[٣٢٥٢] الموضوع ونقيض المحمول بالتقسيم المذكور أي بين لزوم[٣٢٥٣] هذه المباينة الجزئية على كلّ واحد من التقادير الثلاثة وهي أن يكون المحمول في الأصل مساويا للموضوع أو أعمّ منه مطلقا أو أخصّ منه مطلقا وباستلزام صدق نقيض العكس حمل الخاصّ على كلّ أفراد العامّ.

[ك ٢٠٤٨] وتصحيح هذه الملازمة بمثال واحد وهو حمل المتنفّس على الإنسان وبخروج مفهومات ما موجودة كانت أو معدومة عن طرفي الأصل وهي الوجوه الثلاثة التى ذكرها في عكس القضايا السبع[٣٢٥٤].

[ك ٢٠٤٩] وأنت قد أحطت بفسادها على الوجه المفصّل هناك فلا حاجة إلى اعادته ههنا. ثمّ على تقدير صحّة هذه الوجوه فإنّ اقتضاءها الانعكاس لا يختصّ أن يكون الأصل قضية محصلة الموضوع بل يقتضى الانعكاس مطلقا سواء كانت محصلة الموضوع أو معدولة الموضوع؛ لأن شيئا من هذه الوجوه الثلاثة لا يختلف بكون[٣٢٥٥] القضية محصلة الموضوع أو معدولته.

[ك ٢٠٥٠] وأيضا فقد خصّص لزوم المباينة الجزئية بالتقادير الثلاثة المذكورة دون أن يكون المحمول أعمّ من الموضوع من وجه دون وجه ولزومها لا يختصّ بتلك التقادير بل هي لازمة على هذا التقدير أيضا ضرورة استلزام هذا التقدير صدق كلّ واحد من الطرفين دون الآخر ووجوب المباينة الجزئية حينئذ.

[٣٢٤٨] ل: المحمول.

[٣٢٤٩] ج، ل: الإنسان.

[٣٢٥٠] ل: صادقا.

[٣٢٥١] ل: الإنسان.

[٣٢٥٢] ج: لكن.

[٣٢٥٣] ر – لزوم، صح هامش.

[٣٢٥٤] ج: الستة.

[٣٢٥٥] ج – ~~الموضوع~~.

[ك ٢٠٥١] وأيضا فقوله أنّ المحمول إن كان أعمّ من الموضوع مطلقا أو مساويا له لزمت المباينة الكلية وإن كان صحيحا في القضايا الستّ أعنى التى تنعكس سوالبها الكلية لكون المحمول فيها دائم الثبوت للموضوع أمّا بحسب الذات أو بحسب الوصف فلا يدلّ ذلك على لزوم المباينة الكلية من مجرد صدق الموجبة الجزئية بل منها ومن كون المحمول أعمّ من الموضوع أو مساويا له اللذين مهما[٣٢٥٦] تحقق أحدهما صدق معه الحمل الكلّي يكون معنى قوله أنّ الجزئية تنعكس أنّ الجزئية لو صدق معها الكلية لزم انعكاسها بعكس النقيض.

[ك ٢٠٥٢] ولو صحّ دعوى الانعكاس على هذا الوجه لزم تفصيل القول في السالبة الجزئية في العكس المستوى والسالبة الكلية الموجهة[٣٢٥٧] باحدي الجهات التسع التى حكم بعدم انعكاسها؛ لأنّ كلّ واحدة من السالبة الجزئية والكلية الموجهة باحدي الجهات المذكورة لو صدقت مع السلب الكلي الدّائم بحسب الذات أو الوصف انعكست.

[ك ٢٠٥٣] ولذلك[٣٢٥٨] يجب[٣٢٥٩] تفصيل القول في انعقاد القياس من الجزئيتين مطلقا والمطلقتين في الشكل الثاني[٣٢٦٠] فإنّ الجزئيتين إذا صدقتا مع صدق الكليتين أو مع صدق احداهما كذلك والمطلقتين في الثاني لو صدقتا مع صدق كونهما دائمتين أو ضروريتين بحسب الذات أو الوصف أو مع صدق احداهما كذلك أنتج القياس.

[ك ٢٠٥٤] وعلى هذا القياس يجب تفصيل القول في سائر الأقيسة العقيمة[٣٢٦١] وذلك ظاهر الفساد.

[ك ٢٠٥٥] إذا عرفت ذلك فنقول: الحقّ أنّ[٣٢٦٢] ما عدا الجزئيات[٣٢٦٣] الأربع المذكورة من القضايا[٣٢٦٤] غير لازمة لشيء من الموجبات الجزئية المذكورة[٣٢٦٥] سواء كانت محصلات الطرفين أو

[٣٢٥٦] ل: منهما.

[٣٢٥٧] ل: الموجبة.

[٣٢٥٨] ل: كذلك.

[٣٢٥٩] ل: بحسب.

[٣٢٦٠] ر – الثاني، صح هامش.

[٣٢٦١] ل: البينة.

[٣٢٦٢] ل – الحق أن.

[٣٢٦٣] ل >< الجزئيات ما عدا؛ ل + الجهات.

[٣٢٦٤] ل – القضايا، صح هامش.

[٣٢٦٥] ج + المذكورة.

معدولاتهما أو محصلات أحدهما معدولات الآخر وسواء كان موضوعها أعمّ مطلقا أو من وجه أو أخصّ مطلقا على ما عرفت قبلُ.

[ك ٢٠٥٦] وهذه الجزئيات الأربع لازمة لجميعها بأسرها لعموم لزومها لكلّ القضايا على ما عرفت بل يصدق في المعدولة الموضوع وأعمية الموضوع أي يصدق هذه الجزئيات الأربع بالاعتبارات الأربع المذكورة حيث كان الأصل معدول الموضوع وحيث كان موضوعه أعمّ من المحمول.

[ك ٢٠٥٧] أمّا صدقها والأصل معدول الموضوع فلأنّه إذا صدق قولنا بعض اللاإنسان حيوان يصدق قولنا ليس كلّ ما ليس بحيوان في الخارج لاإنسان في الخارج وليس كلّ ما هو ملزوم لسلب الحيوان لاإنسان في الخارج وبعض ما ليس بحيوان في الخارج ملزوم لسلب الإنسان وبعض ما[٣٢٦٦] هو ملزوم لسلب الحيوان ملزوم لسلب الإنسان.

[ك ٢٠٥٨] وأمّا صدقها وموضوع الأصل أعمّ من المحمول فلأنّه إذا صدق قولنا[٣٢٦٧] بعض الحيوان إنسان يصدق قولنا ليس كلّ ما ليس بإنسان في الخارج حيوان في الخارج وليس كلّ ما هو ملزوم لسلب الإنسان حيوان في الخارج وبعض ما ليس بإنسان في الخارج ملزوم لسلب الحيوان وبعض [١١٨أ] ما هو ملزوم لسلب الإنسان ملزوم لسلب الحيوان.

[ك ٢٠٥٩] وإلى هذه الأمثلة أشار المصنّف بعد ذكر مثال السالبة الجزئية السالبة الموضوع بالاعتبار الأوّل والأصل معدول الموضوع بقوله وكذلك سائر ما ذكرنا من الاعتبارات الأربعة المذكورة أي وكذلك سائر الاعتبارات المذكورة والأصل معدول الموضوع وأعمّ الموضوع.

[ك ٢٠٦٠] وأمّا الخاصتان من الموجبات الجزئية فانهما مع انعكاسهما إلى هذه الجزئيات الأربع المذكورة ينعكس كلّ واحدة[٣٢٦٨] منهما إذا كانت خارجية كنفسهما في الكمّ إلى الموجبة الجزئية[٣٢٦٩] المقابلة[٣٢٧٠] المحمول لموضوع الأصل موجهة بالدّوام بحسب الوصف مع قيد اللادّوام بحسب الذات بالاعتبارات الأربعة معدولة الطرفين وسالبتهما ومعدولة الموضوع سالبة المحمول وبالعكس.

[٣٢٦٦] ج – ليس.

[٣٢٦٧] ل – قولنا.

[٣٢٦٨] ج: واحد.

[٣٢٦٩] ل – الجزئية.

[٣٢٧٠] ل: القابلة.

[ك ٢٠٦١] فهذه ستّ عشرة قضية موجبة وإلى السالبة الجزئية الموافقة المحمول لموضوع الأصل موجهة بما ذكرنا من الجهة بالاعتبارات الأربعة معدولة الموضوع وسالبته فهذه ثمان قضايا سوالب جزئية.

[ك ٢٠٦٢] وقول المصنّف "تنعكس خارجيتاهما[٣٢٧١] كنفسهما في الكمّ والجهة" يقتضى أنّ المشروطة الخاصة تنعكس إلى هذه القضايا مشروطة خاصة.

[ك ٢٠٦٣] وأنت قد عرفت أنّ ذلك لا تتمّ على مذهبه بل يكون جهة[٣٢٧٢] العكس في كلّ واحدة منهما عرفية خاصة ولنبين لزوم هذه القضايا للعرفية الخاصة ليلزم منه لزومها للمشروطة الخاصّة لكونها أخصّ منها.

[ك ٢٠٦٤] أمّا لزوم الموجبة الجزئية المقابلة المحمول لموضوع الأصل معدولة الطّرفين عرفية خاصّة باعتبار الأوّل فلأنّه اذا صدق قولنا بعض "ج" في الخارج "ب" في الخارج مادام "ج" في الخارج لادائما بحسب الذات وجب أن يصدق بعض ما هو "لاب" في الخارج "لاج" في الخارج مادام "لاب" في الخارج لادائما بحسب الذات؛ لأنا نفرض ذلك البعض من الجيمات الموجودة في الخارج الذي ثبت له الباء بدوام وصف الجيم لادائما بحسب الذات "د"[٣٢٧٣] قد يكون "لاب" في الخارج بالإطلاق لوجوده في الخارج مع سلب دوام الباء عنه و"لاج" في الخارج أيضا بالإطلاق والّا لكان "ج" في الخارج دائما ولو كان كذلك لكان "ب" في الخارج دائما لدوام الباء بدوام وصف الجيم وكان "لاب" في الخارج بالإطلاق هذا خلف ويكون "لاج" في الخارج مادام "لاب" في الخارج والّا لكان "ج" في الخارج في بعض أوقات كونه "لاب" في الخارج فكان "لاب" في الخارج في بعض أوقات كونه "ج" في الخارج وكان "ب" في الخارج في جميع أوقات كونه "ج" في الخارج[٣٢٧٤] هذا خلف. ولا شكّ أنّه "ج" في الخارج بالاطلاق وإذا صدق "اللاب" و"اللاج" عليه في الخارج مادام "لاب" في الخارج والجيم عليه في الخارج في الجملة صدق بعض "لاب" في الخارج "لاج" في الخارج مادام "لاب" في الخارج لادائما بحسب الذات وهو المطلوب.

[٣٢٧١] ر – خارجيتاهما، صح هامش؛ ل: خارجيتا.

[٣٢٧٢] ج: جزئية.

[٣٢٧٣] ل – د.

[٣٢٧٤] ج – فكان لاب في الخارج في بعض أوقات كونه ج في الخارج وكان ب في الخارج في جميع أوقات كونه ج في الخارج.

[ك ٢٠٦٥] وإذا لزمت هذه الموجبة[٣٢٧٥] بالاعتبار الأوّل صارت صغرى لقولنا كلّ ما هو "لاج" في الخارج ملزوم لسلب الجيم مادام "لاج"[٣٢٧٦] في الخارج وأنتجت من الأوّل بعض ما هو "لاب" في الخارج ملزوم لسلب الجيم مادام "لاب" في الخارج وكبرى لقولنا كلّ ما هو "لاب" في الخارج ملزوم لسلب الباء مادام "لاب" في الخارج وأنتجت من الثالث بعض ما هو ملزوم لسلب الباء "لاج" في الخارج حين هو ملزوم لسلب الباء لادائما وإذا بدّلنا كبرى هذا القياس والصغرى بحالها بقولنا بعض ما هو "لاب" في الخارج ملزوم لسلب الجيم مادام "لاب" في الخارج أنتج بعض ما هو ملزوم لسلب الباء ملزوم لسلب الجيم حين هو ملزوم لسلب الباء.

[ك ٢٠٦٦] هذا ما يقتضى قول المصنّف حيث قال: "وإنّه" أي صدق هذه الموجبة المعدولة الطرفين بالاعتبار الأوّل مستلزم للاعتبار الثاني؛ لأنّ إتّصافه في الخارج بسلب الجيمية يستلزم ملزوميته وكذلك الاعتبار الثالث والرّابع لكنّك خبير بأنّ اللازم من القياس الأوّل العرفية العامّة بالاعتبار الثاني ومن القياس الثاني الحينيّة المطلقة اللادائمة ومن القياس الثالث الحينية المطلقة وذلك غير مقصود ومطلوب ههنا بل المطلوب صدق هذه الجزئية بالاعتبارات الأربعة معدولة الطّرفين عرفية خاصّة[٣٢٧٧] وهو غير لازم من البيان الذي نبّه عليه.

[ك ٢٠٦٧] إذا عرفت هذا فنقول الطريق في بيان لزوم هذه الموجبة معدولة الطرفين بالاعتبار الثاني[٣٢٧٨] عرفية خاصة أن نقول أن[٣٢٧٩] "د" لما كان "لاج" في الخارج مادام "لاب" في الخارج وكان كلّ ما هو "لاج" في الخارج ملزوما لسلب الجيم مادام "لاج" في الخارج لزم[٣٢٨٠] منه[٣٢٨١] أن يكون [١١٨ب] "د" ملزوما لسلب الجيم مادام "لاب" في الخارج ويكون ملزوميته له غير دائمة بحسب الذات لكونه "ج" في الخارج بالاطلاق واستلزام ذلك ملزوميته للجيم في الجملة فيصدق حينئذ بعض ما هو "لاب" في الخارج ملزوم لسلب الجيم مادام "لاب" في الخارج[٣٢٨٢] لادائما بحسب الذات.

[٣٢٧٥] ج: القضايا.

[٣٢٧٦] ج – مادام لاج.

[٣٢٧٧] ر – الخاصة.

[٣٢٧٨] ج – بالاعتبار الثاني، صح هامش.

[٣٢٧٩] ل – أن.

[٣٢٨٠] ل: لزمه.

[٣٢٨١] ل – منه.

[٣٢٨٢] ل – في الخارج، صح هامش.

[ك ٢٠٦٨] وأمّا بالاعتبارين الاخيرين فصدقها عرفية خاصّة غير لازم من الافتراض أيضا بل اللازم منه صدقها بهذين الاعتبارين حينية مطلقة لادائمة.

[ك ٢٠٦٩] أمّا باعتبار الثالث فلأنا إذا جعلنا اتصاف "د" باللاجيم في الخارج مادام "لاب" في الخارج كبرى وقولنا كلّ ما هو "لاب" في الخارج ملزوم لسلب الباء مادام "لاب" في الخارج صغرى لم يلزم منه اللااتصاف "د" باللاجيم في الخارج في بعض أوقات كونه ملزوما لسلب الباء لما ستعرف في المختلطات أن نتيجة الاختلاط من العرفيتين في الشكل الثالث حينية مطلقة ويكون اتصاف "د" باللاجيم في الخارج لادائما لاتصافه بالجيم في الخارج بالاطلاق فيصدق حينئذ بعض ما هو ملزوم لسلب الباء "لاج" في الخارج حين[٣٢٨٣] هو ملزوم لسلب الباء لادائما بحسب الذات.

[ك ٢٠٧٠] وأمّا بالاعتبار الرّابع فلأنّ "د" لمّا اتصف باللاجيم في الخارج في بعض أوقات كونه ملزوما لسلب الباء فكان كلّ[٣٢٨٤] ما هو[٣٢٨٥] "لاج" في الخارج ملزوما لسلب الجيم مادام "لاج" في الخارج لزم منه أن يكون "د" ملزوما لسلب الجيم في بعض أوقات كونه ملزوما لسلب الباء ويكون ملزوميته لسلب الجيم لادائمة لاتصافه بالجيم في الخارج بالاطلاق واستلزام ذلك ملزوميته للجيم في الجملة فيصدق حينئذ بعض ما هو ملزوم لسلب الباء ملزوم لسلب الجيم[٣٢٨٦] حين هو[٣٢٨٧] ملزوم[٣٢٨٨] لسلب الباء لادائما.

[ك ٢٠٧١] وهكذا نبين لزومها معدولة الموضوع سالبة المحمول بالاعتبارين الاوّلين عرفية خاصّة وبالاعتبارين الاخيرين حينية مطلقة لادائما.

[ك ٢٠٧٢] قوله "والموجبة السالبة الموضوع بكلّ اعتبارة أعمّ من معدولته بذلك الاعتبار فكان لزومها ظاهر" إشارة منه إلى كيفيّة بيان لزوم الموجبات الثمان السوالب الموضوع وفيه نظر؛ لأنّ هذا الحكم منه بناءً على أنّ موضوع الموجبة الجزئية السالبة الموضوع بكلّ اعتبار أعمّ من الموجبة الجزئية المعدولة

[٣٢٨٣] ر + حين.

[٣٢٨٤] ل – كل.

[٣٢٨٥] ر – ~~ملزوم~~.

[٣٢٨٦] ل – الجيم، صح هامش.

[٣٢٨٧] ل – هو.

[٣٢٨٨] ل: لزومه.

الموضوع بذلك الاعتبار[٣٢٨٩] وكلّ قضيتين جزئيتين شأنهما ذلك فانّ التى موضوعها أعمّ، أعم[٣٢٩٠] من التى موضوعها أخصّ لكن ذلك صحيح مع قطع النظر عن جهات القضايا.

[ك ٢٠٧٣] أمّا إذا اعتبرنا جهاتها فذلك غير لازم فيها فإنّ الموجبة الجزئية المعدولة الموضوع الموجهة[٣٢٩١] بالعرفي الخاص بأحد الاعتبارين الأوّلين إنما يستلزم الموجبة الجزئية السالبة الموضوع الموجهة بالحيني المطلق اللادائم بذلك الاعتبار؛ لأنا إذا جعلنا العرفية الخاصّة المعدولة الموضوع بأحد الاعتبارين الأوّلين كبرى وحمل ما ليس "ب" في الخارج على "لاب" في الخارج مادام "لاب" في الخارج بالإيجاب الكلي صغرى انتظم منهما قياس في الشكل الثالث وينتج حينية مطلقة سالبة الموضوع لادائمة بذلك الاعتبار.

[ك ٢٠٧٤] وليس غرضنا ذلك بل لزوم الموجبة الجزئية السالبة الموضوع بكلّ اعتبار منهما مع حفظ[٣٢٩٢] الجهة التى كانت الموجبة الجزئية المعدولة الموضوع بذلك الاعتبار موجهة بها وذلك غير لازم مما[٣٢٩٣] ذكره.

[ك ٢٠٧٥] نعم لوسلّمنا حمل ما ليس بملزوم للباء على ما هو ملزوم لسلب الباء مادام ملزوما لسلب الباء وجعلناه صغرى، والحيني المطلق اللادائم المعدول الموضوع بأحد الاعتبارين الاخيرين كبرى[٣٢٩٤] لينتظم منهما قياس في الثالث ينتج حينية مطلقة لادائمة سالبة الموضوع بذلك الاعتبار لكن الشأن في صدق الصغرى فانّه لا يلزم من ملزوميّته الشيء[٣٢٩٥] لأحد النقيضين عدم ملزوميته للنقيض الآخر؛ لجواز كونه ملزوما[٣٢٩٦] للنقيضين معا.

[ك ٢٠٧٦] إذا عرفت هذا، فاعلم أنّ طريق في بيان لزوم هذه الموجبة سالبة الطرفين وسالبة الموضوع معدولة المحمول عرفية خاصّة بالاعتبارين الاولين وحينية[٣٢٩٧] مطلقة لادائمة بالاعتبارين الاخيرين

[٣٢٨٩] ل – الاعتبار، صح هامش.

[٣٢٩٠] ل – اعم، صح هامش.

[٣٢٩١] ج: الموجبة.

[٣٢٩٢] ر – ~~الكيفية~~.

[٣٢٩٣] ل: فيما.

[٣٢٩٤] ر – ~~كبرى~~.

[٣٢٩٥] ج: التى.

[٣٢٩٦] ر – ملزوما، صح هامش.

[٣٢٩٧] ج: وحقيقته.

بالافتراض أيضا على الوجه الذي بينا به لزومها معدولة الطرفين ومعدولة الموضوع سالبة المحمول من غير فرق الّا أنا[٣٢٩٨] نبيّن كون "د" ليس ملزوما ل"ب" في جميع أوقات كونه ملزوما لسلب الباء بأن نقول لو لا ذلك لكان ملزوما للباء في بعض أوقات كونه ملزوما لسلب الباء[٣٢٩٩] وهو موجود في جميع أوقات كونه ملزوما لسلب الباء[٣٣٠٠] لزم من ذلك كونه "ب" في الخارج وليس "ب" فيه في حالة واحدة وإنّه محال.

[ك ٢٠٧٧] قوله "والسالبة المعدولة الموضوع وسالبته بجميع الاعتبارات أعمّ من موجباتها بكلّ اعتبار وهو من نظيره وكان الأمر[٣٣٠١] فيها[٣٣٠٢] أظهر" قول حق[٣٣٠٣] وصدق؛ لأنّ كلّ واحدة من الموجبات الثمان الاولى بالاعتبار [١١٩أ] الذي به صدقت وبالجهة التى بها وجهت يستلزم السالبة[٣٣٠٤] الموضوع محصلة المحمول بذلك الاعتبار وبتلك الجهة وكلّ واحدة من الموجبات الثمان الآخر بالاعتبار الذي به صدقت وبالجهة التى بها وجهت يستلزم السالبة السالبة الموضوع محصلة المحمول بذلك الاعتبار[٣٣٠٥] وبتلك الجهة من غير العكس في شيء منهما لما عرفت أنّ السالبة المحصلة المحمول أعمّ من الموجبة المعدولة المحمول.

[ك ٢٠٧٨] هذا كلّه إذا كانت الخاصّتان خارجيتين. وأمّا إذا كانتا حقيقيتين فلا ينعكستان إلى الموجبات التى يتوقف صدقها على وجود الذات في الخارج بشيء من الجهات وهي سبع قضايا معدولة الطرفين بالاعتبارات الثلاثة الأوّل ومعدولة أحدهما سالبة الآخر بالاعتبار الأوّل ومعدولة الموضوع سالبة المحمول بالثاني وسالبة الموضوع معدولة المحمول بالثالث لعدم توقف صدق الأصل على وجود[٣٣٠٦] الذات في الخارج وتوقف لزوم الموجبة بهذه الاعتبارات على ذلك.

[٣٢٩٨] ر – انا، صح هامش.

[٣٢٩٩] ج – في بعض أوقات كونه ملزوما لسلب الباء.

[٣٣٠٠] ل – بأن نقول لو لا ذلك لكان ملزوما للباء في بعض أوقات كونه ملزوما لسلب الباء وهو موجود في جميع أوقات كونه ملزوما لسلب الباء، صح هامش.

[٣٣٠١] ج: لزومها.

[٣٣٠٢] ج – فيها.

[٣٣٠٣] ل – حق.

[٣٣٠٤] ج + السالبة.

[٣٣٠٥] ج – وبتلك الجهة وكل واحدة من الموجبات الثمان الآخر بالاعتبار الذي به صدقت وبالجهة التى وجهت يستلزم السالبة السالبة الموضوع ومحصلة المحمول بذلك الاعتبار.

[٣٣٠٦] ر – ~~الثالث~~.

[ك ٢٠٧٩] وأمّا الموجبات التسع الباقية وهي التى[3307] لا يتوقف صدقها على وجود الذات في الخارج قضيتان[3308] منها يلزمان الحقيقيتين وهما معدولة الطرفين بالاعتبار الرّابع وسالبة الموضوع معدولة المحمول بالثاني موجهتين بالدّوام بطريق الاتفاق[3309] وهما الموجبتان الجزئيتان اللتان حكمنا بلزومهما لجميع القضايا بطريق الصحبة والاتفاق.

[ك ٢٠٨٠] وأمّا السبع الباقية فلا برهان على انعكاسها[3310] إلى شيء منها ولا إلى عدم انعكاسها اليه. ومقتضى ذلك التوقف وأمّا التى يلزمها من السوالب الثمان المذكورة فسالبة الموضوع بالاعتبارات الأوّل والثالث عامّة الأصل أي[3311] يكون جهتهما العرفي العامّ لا[3312] أنّ[3313] جهة اللازم من المشروطة الخاصّة المشروطة العامة ومن[3314] العرفية الخاصّة العرفي العام. لما عرفت.

[ك ٢٠٨١] أمّا بالاعتبار الأوّل فلأنّه إذا صدق بعض ما هو ملزوم للجيم ملزوم للباء مادام ملزوما للجيم لادائما بفرض ذلك البعض "د" فهو ليس "ب" في الخارج بالاطلاق اذ لو كان "ب" في الخارج دائما لكان ملزوما للباء دائما وكان لادائما هذا خلف وليس "ج" في الخارج بالاطلاق اذ لو كان "ج" في الخارج دائما لكان ملزوما للجيم دائما ويلزم منه كونه ملزوما للباء دائما لدوام ملزوميته للباء بدوام ملزوميته للجيم وكان غير ملزوم للباء دائما هذا خلف ويكون ليس "ج" في الخارج مادام ليس "ب" في الخارج والّا لكان "ج" في الخارج في بعض أوقات كونه ليس "ب" في الخارج وليس "ب" في الخارج في بعض أوقات كونه "ج" في الخارج ويلزم منه كونه ليس ملزوم للباء في بعض أوقات كونه "ج" في الخارج اذ لو كان ملزوما للباء في جميع أوقات كونه "ج" في الخارج وإنّه موجود في الخارج في جميع أوقات كونه "ج" في الخارج لزم كونه "ب" في الخارج في جميع أوقات[3315] كونه "ج" في

[3307] ل – التى.

[3308] ل: فقضيتان.

[3309] ر – بطريق الاتفاق، صح هامش.

[3310] ل: انعكاسه.

[3311] ج: التى.

[3312] ل – لا.

[3313] ل: لأن.

[3314] ر + ومن.

[3315] ل – أوقات.

الخارج وكان[٣٣١٦] ليس "ب" في الخارج في بعض أوقات كونه "ج" في الخارج فيلزم كونه "ب"[٣٣١٧] في الخارج وليس "ب" في الخارج في حالة واحدة وإنّه محال.

[ك ٢٠٨٢] وإذا ضمّمنا قولنا أنّه ليس بملزوم للباء في بعض[٣٣١٨] أوقات كونه "ج" في الخارج إلى قولنا أنّه ملزوم للجيم مادام "ج" في الخارج أنتج أنّه ليس بملزوم للباء في بعض أوقات كونه ملزوما للجيم وكان ملزوما للباء في جميع أوقات كونه ملزوما للجيم هذا خلف. وإذا صدق عليه أنّه ليس "ب" في الخارج بالاطلاق وليس "ج" في الخارج مادام ليس "ب" في الخارج بالاطلاق صدق قولنا بعض ما ليس "ب" في الخارج ليس "ج" في الخارج مادام ليس "ب" في الخارج. ويلزمه ليس كلّ ما ليس "ب" في الخارج "ج" في الخارج مادام ليس "ب" في الخارج وهو المطلوب.

[ك ٢٠٨٣] وأمّا بالاعتبار الثالث فلأنّ "د" بعد فرضنا[٣٣١٩] موضوع الأصل ذلك يكون ليس ملزوما للباء بالإطلاق لتقيّد[٣٣٢٠] الأصل باللادوام وليس "ج" في الخارج بالاطلاق لما مرّ في القضية الاولى ومادام ليس ملزوما للباء والّا لكان "ج" في الخارج في بعض أوقات كونه ليس ملزوما للباء فليس ملزوما للباء في بعض أوقات كونه "ج" في الخارج.

[ك ٢٠٨٤] فإذا ضمّمناه إلى استلزام كونه "ج" في الخارج للجيم[٣٣٢١] مادام "ج" في الخارج لزم كونه ليس ملزوما للباء في بعض أوقات كونه ملزوما للجيم وكان ملزوما للباء في جميع أوقات كونه ملزوما للجيم هذا خلف.

[ك ٢٠٨٥] وإذا صدق هذه الأمور الثلاثة على "د" صدق بعض ما ليس بملزوم للباء ليس "ج" في الخارج مادام ليس ملزوما للباء ويلزمه ليس[٣٣٢٢] كلّ ما ليس ملزوما للباء "ج" في الخارج مادام ليس ملزوما للباء وهو المطلوب. ويلزمهما أيضا سالبة الموضوع بالاعتبار الثاني وجودية لادائمة لأنّ "د" بعد الفرض يكون ليس "ب" في الخارج بالاطلاق [١١٩ب] لما عرفت وليس ملزوما للجيم بالإطلاق

[٣٣١٦] ر – كان، صح هامش.
[٣٣١٧] ج: ج.
[٣٣١٨] ج: جميع.
[٣٣١٩] ل – فرضنا، صح هامش.
[٣٣٢٠] ر – لتقيد، صح هامش.
[٣٣٢١] ج – للجيم.
[٣٣٢٢] ل – ليس.

إذ لو كان ملزوما للجيم دائما لكان ملزوما للباء دائما وقد كان[٣٣٢٣] دائما[٣٣٢٤] هذا خلف. ولا شكّ أنّه ملزوم للجيم بالاطلاق وإذا صدق هذه الأمور الثلاثة على "د" صدق بعض ما ليس "ب" في الخارج ليس ملزوما للجيم لادائما ويلزمه ليس كلّ ما ليس "ب" في الخارج بملزوم للجيم لادائما وهو المطلوب.

[ك ٢٠٨٦] ويلزمهما بالاعتبار الرّابع عرفية خاصّة سالبة الموضوع بالاعتبار الرّابع؛ لأنّ "د" بعد الفرض يكون ليس ملزوما للباء بالاطلاق وليس ملزوما للجيم بالاطلاق وقد مرّ بيانهما وليس ملزوما للجيم مادام ليس ملزوما للباء والّا لكان ملزوما للجيم في بعض أوقات كونه ليس ملزوما للباء فليس ملزوما للباء في بعض أوقات كونه ملزوما للجيم وقد كان ملزوما للباء في جميع أوقات كونه ملزوما للجيم هذا خلف. ولا شكّ أنّه ملزوم للجيم بالاطلاق وإذا صدق هذه الأمور الأربعة على "د" صدق بعض ما ليس بملزوم للباء ليس بملزوم للجيم مادام ليس ملزوما للباء لادائما ويلزمه ليس كلّ ما ليس بملزوم للباء ملزوم للجيم مادام ليس ملزوما للباء لادائما وهو المطلوب.

[ك ٢٠٨٧] ثمّ قال "وإلى معدولة الموضوع بالاعتبار الأوّل عامّة الأصل وإلى الثاني كنفسهما إلى الثالث بطريق الاتفاق ضروريّة."

[ك ٢٠٨٨] واعلم أنّ بيان لزومها بالاعتبارين الأولين على نسق ما أشار اليه الافتراض أيضا: أمّا بالاعتبار الأوّل فعلى الوجه الذي بيّنا به لزومها سالبة الموضوع عامّة الأصل بذلك الاعتبار. وأمّا بالاعتبار الثاني فعلى الوجه الذي بيّنا لزومها به سالبة الموضوع وجوديّة لادائمة بذلك الاعتبار مع اضافة شيء آخر إليه وهو أنّ "د" ليس ملزوما للجيم مادام "لاب"[٣٣٢٥] في الخارج والّا لكان ملزوما للجيم في بعض أوقات كونه "لاب" في الخارج ويلزم منه كونه ملزوما للباء في بعض أوقات كونه "لاب" في الخارج لدوام ملزوميته للباء بدوام ملزوميته للجيم لكنّه[٣٣٢٦] موجود في الخارج في جميع أوقات كونه

[٣٣٢٣] ر – ~~وقد كان~~.

[٣٣٢٤] ج: لا دائما.

[٣٣٢٥] ج: لاج.

[٣٣٢٦] ج: اليه.

"الاب" في الخارج[٣٣٢٧] فيلزم منه كونه "ب" في الخارج في بعض أوقات كونه "الاب" في الخارج[٣٣٢٨] وإنّه محال.

[ك ٢٠٨٩] وإذا صدق عليه الأمور الثلاثة المذكورة هناك مع هذا[٣٣٢٩] الأمر لزم صدق قولنا بعض ما هو "الاب" في الخارج ليس بملزوم للجيم مادام "الاب" في الخارج لادائما ويلزمه ليس كلّ ما هو "الاب" في الخارج بملزوم للجيم مادام "الاب" في الخارج لادائما[٣٣٣٠] وهو المطلوب وفيه نظر؛ لأنّ الافتراض المذكور لبيانها وهي سالبة الموضوع بالاعتبارين الأوّلين لا يتمشّي في لزومها بهذين الاعتبارين وهي معدولة الموضوع؛ لأنّه لا يلزم من كذب قولنا "د" "الاب" في الخارج بالاطلاق صدق قولنا أنّه "ب" في الخارج دائما؛ لجواز كذب كلّ واحد منهما بعدم الموضوع وهو "د" في الخارج إذ صدق الموجبة الحقيقية لا توقف على وجود الموضوع في الخارج.

[ك ٢٠٩٠] وأمّا لزومها بالاعتبار الثالث ضرورية بطريق الاتفاق فظاهر إذ هي القضية التى يلزم القضايا بأسرها بطريق الصحبة.

[ك ٢٠٩١] وأمّا لزومها بالاعتبار الرّابع وعدم لزومها فما تعرّض المصنّف بشيء منهما لكن عدم جريان الافتراض في لزومها ظاهر إذ لا يلزم من كذب قولنا "د" ملزوم لسلب الباء بالاطلاق كونه ملزوما للباء دائما لجواز أن لا يكون ملزوما لأحد النقيضين دائما ويكون ملزوما للاخر لادائما.

[ك ٢٠٩٢] وأمّا البرهان على عدم لزومها فما ظفرت به إلى الآن وقد وجد في بعض النّسخ وإلى معدولة الموضوع بالاعتبار الثالث دون الثلاثة الباقية وهو أقرب إلى الصواب.

[ك ٢٠٩٣] وذكر بعض المحصلين في بيان عدم لزومها بالاعتبار الأوّل والثاني والنسخة على هذا الوجه أنّه يجوز أن يكون الموضوع في الأصل ضروريا لما عدا المحمول من الموجودات الخارجية ويكون البعض الذي هو ملزوم[٣٣٣١] للموضوع وللمحمول مادام ملزوما للموضوع لادائما بحسب الذات معدوما في الخارج حتى يصدق كلّ ما هو موصوف بسلب ذلك المحمول في الخارج فهو موصوف

[٣٣٢٧] ر + لدوام ملزوميته للباء بدوام ملزوميته للجيم لكنه موجود في الخارج في جميع أوقات كونه لاب في الخارج.

[٣٣٢٨] ج – فيلزم منه كونه ب في الخارج في بعض أوقات كونه لاب في الخارج.

[٣٣٢٩] ج: هذه.

[٣٣٣٠] ل – ويلزمه ليس كل ما هو لاب في الخارج بملزوم للجيم مادام لاب في الخارج لادائما.

[٣٣٣١] ج – ملزوم، صح هامش.

بالموضوع بالضرورة وملزوم له كذلك ضرورة استلزام الإتصاف بالفعل للحيثية وهو صحيح إن وجدنا له مثالا أمّا ما[٣٣٣٢] لم نجد له مثالا كان[٣٣٣٣] في محلّ التوقف.

[ك ٢٠٩٤] وأمّا بالاعتبار الرّابع فحالها ما ذكرناه قبلُ.

[ك ٢٠٩٥] وقول المصنف "ولميّة جميع ذلك معلومة مما سلف" إشارة إلى ما ذكرناه من البيانات "عند ذلك نختمّ الكلام في الموجبات."

[خ ٢٠٩٦] وأمّا السوالب فقد ذكر الشيخ في عكس نقيضها قضيتين ونقلهما الإمام عنه[٣٣٣٤] في الملخص احداهما الموجبة الجزئية التى ذكرها في عكس نقيض السالبة الكلية وهي قولنا بعض ما ليس "ب" "ج" وللاخرى السالبة [١٢٠أ] الجزئية التى ذكرها في عكس نقيض السالبة الجزئية وهي قولنا ليس كلّ ما ليس "ب" ليس "ج" ولا يختلف حال السالبة في عكس النقيض باختلاف الكمّ الّا في أشياء يختصّ بالكليات سننبّه عليها في موضعه.

[ك ٢٠٩٧] واحتجّ الشيخ والإمام على الأوّل وقالوا إذا صدق لا شيء من "ج" "ب" وجب أن يصدق بعض ما ليس "ب" "ج" والّا لصدق لاشيء مما ليس "ب" "ج" وانعكس بالعكس المستوي إلى قولنا لا شيء من "ج" فهو ليس "ب" واستلزم هذا العكس قولنا كلّ "ج" "ب" وذلك يناقض أصل القضية.

[ك ٢٠٩٨] وأنت تعرف أنّ جهة العكس يجب أن يكون الإطلاق العامّ إن كان أصل القضية فعليا والإمكان العامّ إن لم يكن فعليا حتى تتمّ البرهان وعلى الثاني أنّه إذا صدق ليس كلّ "ج" "ب" وجب أن يصدق ليس كلّ ما ليس "ب" ليس "ج" بالإطلاق العام إن كان الأصل فعليا وبالإمكان العام إن لم يكن فعليا والّا لصدق نقيضه وهو قولنا كلّ ما ليس "ب" ليس "ج" دائما أو بالضرورة وينعكس بعكس النقيض إلى قولنا كلّ "ج" "ب" دائما أو بالضرورة[٣٣٣٥] وكان ليس كلّ "ج" "ب" باحدي الجهات الفعلية أو بأحد الإمكانين هذا خلف.

[ك ٢٠٩٩] أمّا نحن فنفصّل القول فيها على حسب ما ظهر عندنا من القول المفصل في عكس نقيض السوالب فنقول: أمّا القضايا الاحدى عشرة أعنى ما عدا الخاصتين كلية كانت[٣٣٣٦] أو جزئية فلا يخلو

[٣٣٣٢] ج: اذا.

[٣٣٣٣] ج: لكان.

[٣٣٣٤] ج، ل – عنه.

[٣٣٣٥] ل + وينعكس بعكس النقيض الى قولنا كل ج ب دائما بالضرورة.

[٣٣٣٦] ل – كانت.

إمّا أن يكون خارجية أو حقيقية فإن كانت خارجية لم ينعكس إلى الموجبة الجزئية المذكورة في عكس نقيض السالبة الكلية سواء كانت احدىهما سالبة الموضوع أو معدولة الموضوع بشيء من الاعتبارات الأربعة الّا الاعتبارين[3337] اللذين عرفت عموم صدقهما وصحبتهما بطريق الاتفاق لجميع القضايا وهما[3338] سالبة الموضوع معدولة المحمول بالاعتبار الثاني ومعدولة الطرفين بالاعتبار الرّابع لأنّ الطّرفين في الأصل إذا كانا أمرين ليس لشيء منهما وجود في الخارج أو ليس للموضوع وجود في الخارج دون المحمول صدق الأصل مع كذب[3339] الموجبة السالبة الموضوع بالاعتبار الأوّل والثالث كقولنا لا شيء مما هو شريك الباري في الخارج باجتماع النقيضين في الخارج وبالاعتبار الرّابع أيضا إذا كان الطّرفان[3340] مع امتناع[3341] وجودهما في الخارج متلازمين حتى يكون كلّ ما ليس ملزوما لأحدهما لا يكون ملزوما للآخر كقولنا لا شيء مما هو شريك الباري في الخارج بواجبي الوجود لذاتيهما في الخارج فإنّ ما ليس ملزوما لواجبي الوجود لذاتيهما ليس ملزوما لشريك الباري وبالعكس أو كان المحمول لازما للموضوع مطلقا أي لزوما كليا كقولنا لا شيء من الخلاء في الخارج ببُعدٍ في الخارج فإنّ كلّ ما هو ملزوم للخلاء ملزوم للبعد؛ لأنا لا نعنى بالخلاء الّا البعد المجرد ومع كذب الموجبة المعدولة الموضوع بالاعتبارات الثلاثة الأوّل في هذه الأمثلة كلّها

[ك ٢١٠٠] أمّا في المثال الثالث فالمصنّف قد ذكره أمّا سالبة الموضوع بالاعتبار الأوّل فلأنّه يكذب قولنا بعض ما ليس ببعد في الخارج خلاء في الخارج؛ لأنّ كلّ ما ليس ببعد في الخارج ليس بخلاء في الخارج.

[ك ٢١٠١] وأمّا بالاعتبار الثالث فلكذب قولنا بعض ما ليس بملزوم للبعد[3342] خلاء في الخارج؛ لأنّ كلّ ما ليس بملزوم للبعد ليس بخلاء في الخارج.

[3337] ر – المذكورين.

[3338] ر – سالبة.

[3339] ل – كذب، صح هامش.

[3340] ر – الطرفان، صح هامش.

[3341] ر: اعتبار.

[3342] ل + خلاء في الخارج ليس بخلاء في الخارج أما بالاعتبار الثاني فلأنه يكذب قولنا بعض ما هو لا بعد في الخارج؛ ل – ملزوم للخلاء.

[ك ٢٠١٢] وأمّا بالاعتبار الرابع فلكذب قولنا بعض ما ليس بملزوم للبعد ملزوم للخلاء؛ لأنّ كلّ ما ليس بملزوم للبعد ليس بملزوم للخلاء لما عرفت أنّ كلّ ما هو ملزوم للخلاء ملزوم للبعد.

[ك ٢١٠٣] وأمّا معدولة الموضوع بالاعتبار الأوّل فلأنّه يكذب قولنا بعض ما هو لا بعد في[٣٣٤٣] الخارج خلاء في الخارج لأنّ كلّ ما هو لا بعد في الخارج[٣٣٤٤] ليس بخلاء في الخارج.

[ك ٢١٠٤] وأمّا بالاعتبار الثاني فلأنّه يكذب قولنا بعض ما هو لا بعد في الخارج ملزوم للخلاء؛ لأنّ كلّ ما هو لا بعد في الخارج ليس[٣٣٤٥] ملزوما للخلاء.

[ك ٢١٠٥] وأمّا بالاعتبار الثالث فلأنّه يكذب قولنا بعض ما هو ملزوم[٣٣٤٦] لسلب البعد خلاء في الخارج؛ لأنّ كلّ ما هو ملزوم لسلب البعد ليس بخلاء في الخارج.

[ك ٢١٠٦] وقس عليها كذب الموجبة الجزئية سالبة الموضوع ومعدولته بالاعتبارات المذكورة في المثالين الأوّلين.

[ك ٢١٠٧] والجواب عما تمسّكوا به أنا لا نسلّم أنّ صدق قولنا لا شيء من "ج" ليس "ب" في الخارج يستلزم صدق قولنا كلّ "ج" "ب" في الخارج فإنّ سلب سلب الحكم في الخارج يستلزم [١٢٠ب] الإيجاب الخارجي لا سلب الإيجاب الخارجي السالب المحمول. معناه أنّ قولنا ليس ليس كلّ "ج" "ب" في الخارج الذي هو سلب لسلب الحكم في الخارج لكونه سلبا: لقولنا ليس كلّ "ج" "ب" في الخارج الذي هو سلب لقولنا كلّ "ج" "ب" في الخارج يستلزم قولنا كلّ "ج" "ب" في الخارج لا قولنا لا شيء من "ج" ليس "ب" في الخارج الذي هو سلب للإيجاب الخارجي السالب المحمول لكونه سلبا لقولنا بعض "ج" ليس "ب" في الخارج؛ لأنّ معناه أي معنا قولنا لا شيء من "ج" ليس "ب" في الخارج ليس شيء من الجيمات موجودة في الخارج مع سلب الباء عنه.

[ك ٢١٠٨] وإنّما كان معناه ذلك لأنا نتكلم على تقدير أنّ الأصل خارجي مطلق وحينئذ يكون السالبة المذكورة مأخوذة هكذا لا شيء مما يصدق عليه أنّه "ج" في الخارج يصدق عليه أنّه ليس "ب" في

[٣٣٤٣] ر – ~~الخلاء~~.

[٣٣٤٤] ل + ملزوم ملزوم للخلاء لأن كل ما هو لابعد في الخارج ليس.

[٣٣٤٥] ل – ليس بخلاء في الخارج وأما بالاعتبار الثاني فلانه يكذب قولنا بعض ما هو لابعد في الخارج ملزوم للخلاء لان كل ما هو لا بعد في الخارج ليس.

[٣٣٤٦] ل – ملزوم.

الخارج. وإذا كان كذلك كان معناها ليس شيء من الجيمات موجودا في الخارج مع سلب الباء عنه في الخارج.

[ك ٢١٠٩] ومن البيّن أنّ صدق هذا لا يقتضي وجود جيمات في الخارج ثابتة لها الباء في الخارج؛ لجواز صدقه ولا يكون للجيم وجود في الخارج أصلا لما عرفت أنّ صدق السالبة لا يتوقف على وجود الموضوع في الخارج. فإنّ كذب قولنا بعض ما ليس ببُعد في الخارج خلاء في الخارج[٣٣٤٧] يستلزم صدق قولنا لا شيء مما ليس ببُعد في الخارج خلاء في الخارج وينعكس إلى قولنا لا شيء من الخلاء في الخارج[٣٣٤٨] ليس ببُعد في الخارج مع أنّ صدق هذا العكس لا يستلزم صدق قولنا كلّ خلاء في الخارج بعد في الخارج؛ لأنّ الخلاء ليس له[٣٣٤٩] وجود في الخارج أصلا.

[خ ٢١١٠] ثمّ قال: وأنت تعلم أنّ السالبة المقابلة لهذه[٣٣٥٠] **الموجبة لو جوّزنا كونها عكس النقيض لم يجب صدق شيء من الاعتبارات فيها الّا الاتفاقيتان[٣٣٥١] الدّائمتا الصدق وهما[٣٣٥٢] سالبتا الموضوع بالاعتبار الأوّل ومعدولته بالثالث لما عرفت من عدم لزومها في الموجبات مع إطلاق الموضوع في العكس بل عدم اللزوم هنا[٣٣٥٣] أظهر منه ثمه.**

[ك ٢١١١] ونحن نفصّل هذا الكلام بعض التفصيل ونقول: أنّ السالبة المقابلة لما ذكره الشيخ[٣٣٥٤] من الموجبة وهي قولنا ليس بعض ما ليس "ب" "ج" لو جوّزنا أن يكون المحمول في عكس النقيض عند[٣٣٥٥] اتّحاده للأصل في الكيف عين الموضوع.

[ك ٢١١٢] وإليه أشار بقوله "لو جوّزنا كونها عكس النقيض لم يلزم الأصل المذكور بشيء من الاعتبارات" سواء كانت سالبة الموضوع أو معدولته الّا بالاعتبارين اللذين عرفت لزومهما بهما لجميع القضايا بطريق الصحبة والاتفاق.وهي سالبة الموضوع بالاعتبار الأوّل ومعدولته بالثالث.

[٣٣٤٧] ج – خلاء في الخارج.
[٣٣٤٨] ر – في الخارج، صح هامش.
[٣٣٤٩] ل – له.
[٣٣٥٠] ل – لهذه.
[٣٣٥١] ر – الاتفاقيتان، صح هامش.
[٣٣٥٢] ر – ~~سالبتا الموضوع~~.
[٣٣٥٣] ج: في هذا.
[٣٣٥٤] ر – ~~الشيخ~~.
[٣٣٥٥] ل: عنه.

[ك ٢١١٣] أو أحال بيانه على ما ذكر في عدم لزوم هذه السوالب للموجبات الخارجية وموضوع عكس النقيض موضوع على إطلاقه.

[ك ٢١١٤] ونحن ننقل تلك البيانات إلى ههنا ونقول أمّا أنها لا يلزم سالبة الموضوع بالاعتبار الأوّل كلية فلجواز كون المحمول خاصة مفارقة كقولنا لا شيء من الإنسان في الخارج بضاحك بالفعل في الخارج مع كذب هذه السالبة كلية ضرورة كذب قولنا لا شيء مما ليس بضاحك بالفعل في الخارج إنسان في الخارج؛ لأنّ بعض ما ليس بضاحك بالفعل في الخارج إنسان في الخارج بالضرورة وأمّا عدم لزومها أصلا بشيء من الاعتبارات الثلاثة الباقية فلأنّ الموضوع إذا كان لازما لنفس الوجود مع مفارقة المحمول إيّاه يصدق الأصل مع كذب هذه السالبة جزئية بالاعتبار الثاني والرابع كما أنّه يصدق قولنا بالضرورة الوقتية لا شيء من الموجود في الخارج بمنخسف في الخارج وقت التربيع بين النيرين لا دائما في البعض مع كذب قولنا ليس كلّ ما ليس بمنخسف في الخارج ملزوم للوجود وليس كلّ ما ليس بملزوم للمنخسف فهو ملزوم للوجود؛ لأنّ كلّ ما ليس بمنخسف في الخارج وكلّ[٣٣٥٦] ما ليس بملزوم للمنخسف فهو ملزوم للوجود بالضرورة.

[ك ٢١١٥] وأمّا بالاعتبار الثالث فلجواز كون المحمول مفارقا للموضوع مع انحصار ما ليس بملزوم للمحمول في الموضوع حتى يصدق الأصل مع كذب قولنا ليس كلّ ما ليس بملزوم للمحمول فهو موضوع في الخارج؛ لأنّ كلّ ما ليس بملزوم للمحمول فهو موضوع في الخارج[٣٣٥٧] حينئذ بالضرورة.

[ك ٢١١٦] لكن لما لم يظهر للمصنّف لهذا الاحتمال مثال فهو بعد في محلّ التوقف عنده. أمّا نحن فقد بان لنا لذلك مثال تقرب الاحتمال المذكور يوجب عدم لزومها بهذا الاعتبار للأصل وهو قولنا بالضرورة الوقتية لا شيء من القمر ليس[٣٣٥٨] [١٢١أ] بمنخسف وقت حيلولة الأرض بينه وبين الشمس لا دائما بحسب الذات مع كذب قولنا كلّ ما ليس بملزوم لعدم الانخساف بقمر في الخارج؛ لأنّ كلّ ما ليس بملزوم لعدم الانخساف فهو قمر في الخارج ضرورة استلزام جميع المعدومات والموجودات

[٣٣٥٦] ل + كانت.

[٣٣٥٧] ل – لأن كل ما ليس بملزوم للمحمول فهو موضوع في الخارج، صح هامش.

[٣٣٥٨] ل – ليس، صح هامش.

التى[٣٣٥٩] يغاير القمر[٣٣٦٠] لعدم الانخساف بالضرورة. لكن لقائل أن يمنع استلزام جميع المعدومات[٣٣٦١] لعدم الانخساف وأمّا عدم لزومها معدولة الموضوع بالاعتبارين الأوّلين والرّابع.

[ك ٢١١٧] فاعلم أنّ ما ذكره المصنّف لبيان عدم لزومها بهذه الاعتبارات للموجبات الخارجية لا يتمشى ههنا؛ لأنّه إنما بين ذلك هناك يحمل أحد[٣٣٦٢] الأمرين أعنى القدم أو الحدوث على كلّ ما له الإمكان العام من الموجودات الخارجية وصدق الأصل ههنا في هذه المادّة غير ممكن ضرورة أنّ بعض ما له الإمكان العامّ من الموجودات الخارجية[٣٣٦٣] وهو الموجودات القديمة والحوادث فله أحد الأمرين بالضرورة.

[ك ٢١١٨] نعم الأصل يصدق في هذه المادّة جزئية ضرورة سلب كلّ واحد من هذين الأمرين عن بعض ما له الإمكان العام من الموجودات الخارجية وهو الحوادث زمان البقاء مع صدق قولنا كلّ ما انتفى عنه الأمران من الموجودات الخارجية فهو ممكن في الخارج بالضرورة لكن لا يلزم من عدم لزومها للأصل الجزئي عدم لزومها للأصل الكلي اذ لا يلزم من عدم لزوم الشيء للعامّ عدم لزومه للخاص.

[ك ٢١١٩] إذا عرفت هذا فاعلم أنّ النقض الموجب لعدم لزوم هذه السالبة معدولة الموضوع بالاعتبارات المذكورة ما ذكرناه لعدم لزومها سالبة الموضوع بالاعتبار الثاني والرّابع وهو قولنا بالضرورة الوقتية لا شيء من الموجود في الخارج بمنخسف في الخارج وقت التربيع الشمس بين النيرين لا دائما في البعض مع كذب هذه السالبة الجزئية معدولة الموضوع بهذه الاعتبارات؛ لأنّه لا يصدق بالاعتبار الأوّل قولنا ليس كلّ ما هو لا منخسف في الخارج بموجود في الخارج؛ لأنّ كلّ ما هو لا منخسف في الخارج فهو موجود في الخارج لا بالاعتبار الثاني قولنا ليس كلّ ما هو لا منخسف في الخارج بملزوم للوجود؛ لأنّ كلّ ما هو لا منخسف في الخارج فهو ملزوم للوجود. ولا بالاعتبار الرّابع

[٣٣٥٩] ل: الشيء.

[٣٣٦٠] ر – القمر، صح هامش.

[٣٣٦١] ل: الموجودات.

[٣٣٦٢] ل – أحد.

[٣٣٦٣] ل – وصدق الأصل ههنا في هذه المادة غير ممكن ضرورة أن بعض ما له الإمكان العام من الموجودات الخارجية.

قولنا ليس كلّ ما هو ملزوم لسلب الانخساف بملزوم للوجود؛ لأنّ كلّ ما هو[٣٣٦٤] ملزوم لسلب الانخساف ملزوم للوجود.

[ك ٢١٢٠] وأمّا أنّها لا يصدق بالاعتبار الثالث كلية فلجواز كون المحمول خاصة مفارقة كما في قولنا لا شيء من الإنسان الموجود في الخارج بضاحك بالفعل في الخارج مع كذب قولنا لا شيء مما هو ملزوم لسلب الضاحك بالفعل في الخارج إنسان في الخارج؛ لأنّ بعض ما هو ملزوم لسلب الضاحك بالفعل في الخارج في الجملة فهو إنسان بالضرورة.

[ك ٢١٢١] ولا أعرف لقوله "لا[٣٣٦٥] اللزوم ههنا أظهر[٣٣٦٦] منه ثمّة" وجها بل لو قال بالعكس كان أولى، اذ بعض النقوض التى ذكرها هناك غير ممكن ذكرها ههنا.

[ك ٢١٢٢] وأمّا إذا جعلنا نقيض الموضوع في الأصل محمولا في العكس وجوّزنا كون الموجب عكس نقيض للسالبة فلم يجب لزومها اياها بالاعتبار الأوّل سواء جعلت القضية أي هذه الموجبة معدولة الطّرفين أو معدولة الموضوع سالبة المحمول أو سالبة الموضوع معدولة المحمول لاحتمال أن يكون الموضوع في الأصل لازما للوجود والمحمول ممتنعا في الخارج حتى يصدق الأصل مع كذب هذه الموجبة بالاعتبار الأوّل على الوجوه الثلاثة المذكورة كما أنّه يصدق قولنا لا شيء من الموجود في الخارج بخلاء في الخارج؛ مع كذب قولنا بعض ما هو لاخلاء مما وجد في الخارج لا موجود في الخارج؛ وكذب قولنا بعض ما هو لاخلاء مما وجد في الخارج ليس بموجود في الخارج كذب قولنا بعض ما ليس بخلاء في الخارج لا موجود في الخارج يصدق كلّ ما هو لاخلاء مما وجد في الخارج موجود في الخارج وكلّ ما ليس بخلاء في الخارج موجود في الخارج.

[ك ٢١٢٣] واستلزام صدق الأوّل السالبة الكلية المعدولة الطرفين المناقضة للموجبة الجزئية الاولى وللسالبة الكلية المعدولة الموضوع السالبة المحمول المناقضة للموجبة الجزئية الثانية. واستلزام صدق الثاني السالبة الكلية السالبة الموضوع المعدولة المحمول المناقضة للموجبة الجزئية الثالثة ويلزمها إذا كانت سالبة الطرفين بطريق الاتفاق وهي القضية السالبة الجزئية السالبة الموضوع الدّائمة الصدق إذ

[٣٣٦٤] ج – لا منخسف في الخارج ملزوم للوجود ولا بالاعتبار الرابع قولنا ليس كل ما هو ملزوم لسلب الانخساف بملزوم لا وجود لان كل ما هو.

[٣٣٦٥] ج: بل.

[٣٣٦٦] ر – أظهر، صح هامش.

لا فرق بين قولنا ليس بعض ما ليس "ب" في الخارج "ج" في الخارج وبين قولنا بعض ما ليس "ب" في الخارج ليس "ج" في الخارج ويلزمها [١٢١ب] بالاعتبار الثاني سالبة الموضوع معدولة المحمول بطريق الاتفاق ضرورة بعض ما ليس بمحمول في الخارج ولو كان من المعدومات أو الممتنعات ملزوم لسلب الموضوع لما عرفت من أخذ مفهوم مركب من أمر عدمي ونقيض الموضوع وصدق ما ذكرناه من المفهوم عليه ولا يلزمها معدولة الطرفين ولا سالبة الطرفين ولا معدولة الموضوع سالبة المحمول؛ لأنّ ما ذكرناه من الاحتمال وهو كون الموضوع[٣٣٦٧] لازما للوجود مع كون المحمول ممتنعا في الخارج[٣٣٦٨]. والمثال المذكور لذلك[٣٣٦٩] مانع من صدق هذه القضية بهذا الاعتبار على الوجوه الثلاثة المذكورة ضرورة كذب قولنا بعض ما هو لاخلاء في الخارج ملزوم لسلب الوجود[٣٣٧٠] وكذب قولنا بعض ما ليس بخلاء في الخارج ليس بملزوم للوجود وكذب قولنا بعض ما هو لاخلاء في الخارج ليس بملزوم للوجود[٣٣٧١]؛ لأنّ كلّ ما هو لاخلاء[٣٣٧٢] في الخارج ملزوم للوجود ويلزم من ملزوميته للوجود عدم ملزومية شيء منه لسلب الوجود إذ لو كان شيء منه ملزوما لسلب الوجود أيضا يلزم اجتماع النقيضين في الخارج لتحقق الملزوم في الخارج وإذا صدق أنّ كلّ ما هو لاخلاء في الخارج ليس بملزوم لسلب الوجود يلزم صدق قولنا لا شيء مما هو لاخلاء في الخارج ملزوم لسلب الوجود المناقض[٣٣٧٣] للموجبة الجزئية الاولى وكذلك كلّ ما هو ليس بخلاء في الخارج ملزوم للوجود؛ لأنّ كلّ مفهوم فهو ملزوم للوجود بالضرورة ويستلزم صدق[٣٣٧٤] قولنا لا شيء مما ليس بخلاء في الخارج ليس بملزوم للوجود المناقض للموجبة الجزئية الثانية وكذلك كلّ ما هو لاخلاء في الخارج ملزوم

[٣٣٦٧] ل – الموضوع.

[٣٣٦٨] ل – في الخارج.

[٣٣٦٩] ج – لذلك.

[٣٣٧٠] ل – ~~وكذب قولنا بعض ما هو لاخلاء في الخارج ملزوم لسلب الوجود وكذب قولنا بعض ما ليس بخلاء في الخارج ليس بملزوم للوجود وكذب قولنا بعض ما هو لاخلاء في الخارج ليس بملزوم للوجود.~~

[٣٣٧١] ل – وكذب قولنا بعض ما ليس بخلاء في الخارج ليس بملزوم للوجود وكذب قولنا بعض ما هو لاخلاء في الخارج ليس بملزوم للوجود.

[٣٣٧٢] ج: خلاء.

[٣٣٧٣] ج: الناقض.

[٣٣٧٤] ر – ~~صدق~~.

للوجود ويلزم من صدقه صدق لا شيء مما هو[٣٣٧٥] لاخلاء في الخارج ليس بملزوم للوجود المناقض للموجبة الجزئية الثالثة.

[ك ٢١٢٤] ويلزمها بالاعتبار الثالث معدولة الموضوع سالبة المحمول دون الثلاثة الباقية. أمّا الأوّل فلوجوب صدقها بهذا الاعتبار كذلك دائما وهي السالبة الجزئية المعدولة الموضوع الدّائمة الصدق إذ لا فرق بين قولنا ليس بعض ما هو ملزوم لسلب الباء "ج" في الخارج وبين قولنا بعض ما هو ملزوم لسلب الباء ليس "ج" في الخارج. وأمّا الثاني فلأنّ الاحتمال المذكور وهو أن يكون الموضوع لازما لنفس الوجود والمحمول ممتنعا في الخارج كالموجود مع الخلاء يمنع[٣٣٧٦] من صدقها على تلك الوجوه الثلاثة ضرورة كذب قولنا بعض ما هو ملزوم لسلب الخلاء لا موجود في الخارج وكذب قولنا بعض ما ليس بملزوم للخلاء ليس بموجود في الخارج وكذب قولنا بعض ما ليس بملزوم للخلاء لا موجود في الخارج.[٣٣٧٧]

[ك ٢١٢٥] هكذا ذكره في الكتاب ولا شكّ في كذب الأوّل والثالث؛ لامتناع أن يكون الموجود في الخارج لا موجود في الخارج حال كونه موجودا في الخارج. وأمّا في كذب الثالثة[٣٣٧٨] فنظر؛ لأنّ المعدومات الممكنة الوجود يصدق عليها أنّها ليست بملزومة للخلاء وليست بموجودة في الخارج. وإذا كان كذلك، لا يصدق قولنا لا شيء مما ليس بملزوم للخلاء ليس بموجود في الخارج فيصدق نقيضه بالضرورة.

[ك ٢١٢٦] ويلزمها بالاعتبار الرّابع معدولة الطرفين وهي القضية الموجبة الجزئية التى عرفت عموم[٣٣٧٩] لزومها مرارًا دون الثلاثة الباقية أمّا عدم لزومها سالبة الطرفين فلجواز أن يكون أحد الطرفين في الأصل لازما لنفس الوجود أمّا الموضوع كقولنا لا شيء من الموجود بخلاء أو المحمول كقولنا لا شيء[٣٣٨٠] من الخلاء بموجود مع كذب قولنا بعض ما ليس بملزوم للخلاء ليس بملزوم للوجود على التقدير الأوّل؛ لأنّ كلّ ما ليس بملزوم للخلاء ملزوم للوجود لاستلزام كلّ مفهوم للوجود ولم يلزم صدقه

[٣٣٧٥] ج – هو.
[٣٣٧٦] ج: يمتنع.
[٣٣٧٧] ج – وكذب قولنا بعض ما ليس بملزوم للخلاء لا موجود في الخارج.
[٣٣٧٨] ج: الثالث.
[٣٣٧٩] ج: عدم.
[٣٣٨٠] ل – من موجود بخلاء أو المحمول كقولنا لا شيء، صح هامش.

صدق قولنا لا شيء مما ليس بملزوم[٣٣٨١] للخلاء ليس بملزوم للوجود المناقض لها بهذا الاعتبار وكذب قولنا بعض ما ليس بملزوم للوجود ليس بملزوم للخلاء على التقدير الثاني لامتناع تصوّر مفهوم هو ليس بملزوم للوجود وتوقف صدق هذه القضية على ذلك وأمّا عدم لزومها سالبة الموضوع معدولة المحمول فلاحتمال أن يكون المحمول لازما في الأصل لنفس الوجود كما في قولنا لا شيء من الخلاء بموجود أو لازما لنفس الموضوع كما في قولنا لا شيء من الخلاء ببعد مع كذب قولنا بعض ما ليس بملزوم للوجود ملزوم لسلب الخلاء لامتناع تصور مفهوم ليس بملزوم للوجود إذ كلّ مفهوم فهو ملزوم له بالضرورة وكذب قولنا بعض ما ليس بملزوم للبعد ملزوم لسلب الخلاء.

[ك ٢١٢٧] وفيه نظر؛ لأنّ كون البعد لازما للخلاء لا يستلزم الّا صدق قولنا [١٢٢أ] كلّ ما ليس بملزوم للبعد ليس ملزوما للخلاء. لكن لا يلزم من عدم ملزوميته للخلاء عدم ملزوميته[٣٣٨٢] لسلب الخلاء؛ لجواز استلزامه أحد النقيضين دون الآخر كيف؟ فإن[٣٣٨٣] قولنا بعض ما ليس بملزوم للبعد ملزوم لسلب الخلاء صادق[٣٣٨٤] ضرورة أنّ الموجودات المجردة كذلك.

[ك ٢١٢٨] وإذا كان كذلك، فالصواب في[٣٣٨٥] عدم لزوم هذه القضية بهذا الوجه للأصل؛ الاقتصار على النقض الأوّل. وأمّا عدم لزومها معدولة الموضوع سالبة المحمول فلاحتمال أن يكون[٣٣٨٦] الموضوع لازما لنفس الوجود كما في الوجود مع الخلاء أو لازما[٣٣٨٧] لنفس المحمول كما في قولنا لا شيء من البعد بخلاء مع كذب قولنا بعض ما هو ملزوم لسلب الخلاء ليس بملزوم للوجود لوجوب استلزام كلّ مفهوم الوجود وكذب قولنا بعض ما هو ملزوم لسلب الخلاء ليس بملزوم[٣٣٨٨] للبعد. وفي كذب هذا نظر؛ لأنّ الموجودات المجردة ملزومة لسلب الخلاء وليست ملزومة للبعد فيكذب قولنا لا شيء مما هو ملزوم لسلب الخلاء ليس بملزوم للبعد وكذبه يستلزم صدق نقيضه بالضرورة.

[٣٣٨١] ج – ~~بملزوم~~.

[٣٣٨٢] ر – للخلاء عدم ملزوميته، صح هامش.

[٣٣٨٣] ج: كان.

[٣٣٨٤] ر – صادق، صح هامش.

[٣٣٨٥] ل – فالصواب في، صح هامش.

[٣٣٨٦] ر – أن يكون، صح هامش.

[٣٣٨٧] ج: ولازما.

[٣٣٨٨] ل – للوجود لوجوب استلزام كل مفهوم الوجود وكذب قولنا بعض ما هو ملزوم لسلب الخلاء ليس بملزوم.

[ك ٢١٢٩] وإذا كان كذلك، فالصواب أن يحمل قول المصنف ولا على العكس لاحتمال كون الموضوع كذلك على الاحتمال الأوّل فقط. وهو أنّ الموضوع يحتمل أن يكون لازما لنفس الوجود دالّا[٣٣٨٩] على أنّه يحتمل أن يكون لازما للمحمول.

[ك ٢١٣٠] والمراد من أحد المثالين في قوله "والمثالان المذكوران يوضحان كلّ ذلك" سلب الخلاء عن الموجود وعكسه ومن المثال الآخر سلب البعد عن الخلاء وعكسه.

[ك ٢١٣١] والضابط في صدق الموجبة الجزئية إذا أدخل حرف السلب على طرفي القضية هو أنّه كلما كان الطرفان المعتبران بحسب الخارج مأخوذين بحسب السلب أو الطرفان[٣٣٩٠] المعتبران بحسب الحقيقة مأخوذين بحسب العدول أو الطرف الخارجي الاعتبار مأخوذا بحسب السلب والحقيقي الاعتبار بحسب العدول صدقت الموجبة الجزئية وكذبت السالبة الكلية. فعلى هذا وجب صدق الموجبة الجزئية[٣٣٩١] المعدولة الطرفين بالاعتبار الرّابع والسالبة الطرفين بالاعتبار الأوّل والسالبة الموضوع معدولة المحمول بالاعتبار الثاني والمعدولة الموضوع سالبة المحمول بالاعتبار الثالث ولزم من صدقها بهذه الوجوه الأربعة كذب السالبة الكلية بها وهذه الموجبات الجزئية الأربع كما يجب صدقها مع السوالب فهي أيضا صادقة مع الموجبات لوجوب صدقها مطلقا أي دائما فيجب صدقها مع صدق جميع القضايا موجبة كانت أو سالبة بطريق الاتفاق.

[ك ٢١٣٢] وأمّا السالبة[٣٣٩٢] المقابلة لهذه الموجبة وهي القضية الثانية[٣٣٩٣] من القضيتين اللتين ادّعى الشيخ لزومهما[٣٣٩٤] بطريق عكس النقيض للسوالب وهذه هي التى إدّعى أنها يلزم السالبة الجزئية كقولنا ليس كلّ ما ليس "ب" ليس "ج" فإنها لا يلزم شيئا من السوالب بشيء من الاعتبارات لكنها يصدق معها بطريق الاتفاق على بعض الاعتبارات دون البعض.

[٣٣٨٩] ج: لا.

[٣٣٩٠] ر: والطرفان.

[٣٣٩١] ل – الجزئية.

[٣٣٩٢] ل: الثالثة.

[٣٣٩٣] ل – الثانية.

[٣٣٩٤] ج: لزومها.

[ك ٢١٣٣] لأنّها إن[٣٣٩٥] أخذت سالبة الطرفين صدقت معها بالاعتبار الثاني دون[٣٣٩٦] الثلاثة الباقية من الاعتبارات أمّا لزومها بهذا الاعتبار كذلك فلوجوب صدق قولنا بعض ما ليس بمحمول في الخارج فهو ملزوم للموضوع ضرورة أنّ المجموع[٣٣٩٧] المركب من أمر عدمي وعين الموضوع كذلك واستلزام صدق هذه الموجبة قولنا ليس كلّ ما ليس بمحمول في الخارج ليس بملزوم للموضوع.

[ك ٢١٣٤] لا يقال: هذه السالبة بهذا[٣٣٩٨] الاعتبار[٣٣٩٩] يصدق مع الأصل بطريق اللزوم[٣٤٠٠]؛ لأنا إذا جعلنا الأصل كبرى وقولنا كلّ "ج" في الخارج ملزوم للجيم صغرى أنتج من الثالث بعض ما هو ملزوم للجيم ليس "ب" في الخارج وأنتج مع نقيض العكس وهو قولنا كلّ ما ليس "ب" في الخارج ليس بملزوم للجيم دائما قولنا بعض ما هو ملزوم للجيم ليس بملزوم للجيم دائما وأنّه محال. لأنا نقول لا نسلّم صدق قولنا[٣٤٠١] كلّ "ج" في الخارج ملزوم للجيم[٣٤٠٢] وإنما يصدق إن لو كان للجيم وجود في الخارج حينئذ وهو ممنوع.

[ك ٢١٣٥] وأمّا عدم لزومها بالاعتبار الأوّل فلجواز أن يكون الطرفان في الأصل ممتنعين الخارج حتى يصدق كلّ ما ليس بمحمول في الخارج ليس بموضوع في الخارج ولا يصدق السالبة المذكورة بهذا الاعتبار كما أنّه يصدق قولنا لا شيء من الخلاء شريك الباري تعالى[٣٤٠٣] مع كذب قولنا ليس كلّ ما ليس بشريك الباري تعالى في الخارج ليس بخلاء في الخارج[٣٤٠٤] لأنّ كلّ ما ليس بشريك الباري تعالى في الخارج ليس بخلاء في الخارج.[١٢٢ب]

[ك ٢١٣٦] وأمّا عدم لزومها بالاعتبار الثالث فلجواز كون الموضوع في الأصل ممتنعا مع كون المحمول غير لازم لبعض الذوات حتى يصدق الأصل مع كذب هذه السالبة بهذا الاعتبار كما أنّه

[٣٣٩٥] ج: اذا.

[٣٣٩٦] ل – دون، صح هامش.

[٣٣٩٧] ل: المحمول.

[٣٣٩٨] ج: بهذه.

[٣٣٩٩] ر – بهذا الاعتبار.

[٣٤٠٠] ل: اللازم.

[٣٤٠١] ل – ~~بعض ما هو ملزوم للجيم ليس بملزوم للجيم دائما قولنا~~.

[٣٤٠٢] ر – ~~دائما~~.

[٣٤٠٣] ل – تعالى.

[٣٤٠٤] ل – ليس خلاء في الخارج، صح هامش.

يصدق قولنا لا شيء من الخلاء بإنسان مع كذب قولنا[3405] ليس كلّ ما ليس بملزوم للإنسان[3406] ليس بخلاء في الخارج؛ لأنّ كلّ ما ليس بملزوم للإنسان ليس بخلاء في الخارج.

[ك ٢١٣٧] وأمّا عدم لزومها بالاعتبار الرّابع فلجواز أن يكون الموضوع ممتنعا وملزوما للمحمول مع كون المحمول غير لازم لبعض الذوات حتى يصدق الأصل مع كذب هذه السالبة بهذا الاعتبار كما أنّه يصدق قولنا لا شيء من الخلاء ببعد مع كذب قولنا ليس كلّ ما ليس بملزوم للبعد ليس بملزوم للخلاء؛ لأنّ كلّ ما ليس ببعد فهو ليس بملزوم للخلاء.

[ك ٢١٣٨] وإن أخذت معدولة الطرفين صدقت معها بالاعتبار الثالث بطريق الاتفاق والّا لصدق كلّ ما[3407] ليس ملزوما[3408] لسلب المحمول لا موضوع في الخارج ويلزم منه انحصار ملزومات سلب المحمول في الموجود في الخارج وإنّه محال؛ لأنّ المجموع المركب من أمر عدمي من سلب المحمول ليس بموجود في الخارج وإنّه ملزوم لسلب المحمول ولا يلزمها بشيء من الاعتبارات الباقية.

[ك ٢١٣٩] أمّا بالاعتبار الأوّل والثاني فلجواز أن يكون الطرفان في الأصل بحيث يكون نقيض كلّ واحد منهما شاملا لجميع الموجودات الخارجية حتى يصدق الأصل مع كذب هذه السالبة الجزئية بهذا الاعتبار كما أنّه يصدق لا شيء من الخلاء باجتماع النقيضين ولا يصدق[3409] ليس كلّ ما هو لا اجتماع النقيضين في الخارج لا خلاء في الخارج[3410] أو ملزوم لسلب الخلاء؛ لأنّ كلّ ما هو[3411] لا[3412] اجتماع[3413] النقيضين في الخارج لاخلاء في الخارج أصلا وملزوم لسلب الخلاء.

[ك ٢١٤٠] وأمّا بالاعتبار الرّابع فلجواز أن يكون نقيض الموضوع لازما لنقيض المحمول في الأصل حتى يصدق الأصل مع كذب هذه السالبة بهذا الاعتبار كما أنّه يصدق قولنا لا شيء من الخلاء ببعد

[3405] ل – قولنا.
[3406] ل بملزوم للانسان.
[3407] ل + هو؛ ل – ليس.
[3408] ل: بملزوم.
[3409] ل + لا يصدق.
[3410] ر – في الخارج، صح هامش.
[3411] ج + ملزوم.
[3412] ج – لا.
[3413] ج: لاجتماع.

مع كذب قولنا ليس[3414] كلّ ما هو ملزوم لسلب البعد فهو ملزوم لسلب الخلاء؛ لأنّ كلّ ما هو ملزوم لسلب البعد فهو ملزوم لسلب الخلاء.

[ك ٢١٤١] ويجب أن يفهم ملازمة نقيض الموضوع لنقيض المحمول من قول المصنّف لجواز ثبوت الملازمة بين نقيضيهما لا الملازمة بينهما من الطرفين إذ لا حاجة إلى ذلك.

[ك ٢١٤٢] وإن أخذت معدولة الموضوع سالبة المحمول صدقت معها بطريق الاتفاق بالاعتبار الرّابع لوجوب صدق قولنا بعض ما هو ملزوم لسلب المحمول ملزوم لعين الموضوع ضرورة أنّ المجموع المركب منهما كذلك واستلزام صدق هذه الموجبة لقولنا ليس كلّ ما هو ملزوم لسلب المحمول ليس بملزوم للموضوع ولا يلزمها بالاعتبارات الثلاثة الاخر[3415].

[ك ٢١٤٣] أمّا عدم لزومها بالاعتبار الأوّل والثاني فلجواز أن يكون الطّرفان في الأصل بحيث لا يكون لشيء منهما وجود في الخارج كالخلاء مع اجتماع النقيضين حتى يصدق الأصل مع كذب قولنا ليس كلّ ما هو لا اجتماع النقيضين في الخارج ليس بخلاء في الخارج أو ليس بملزوم للخلاء؛ لأنّ كلّ ما هو لا اجتماع النقيضين في الخارج فهو ليس بخلاء في الخارج وليس بملزوم للخلاء[3416].

[ك ٢١٤٤] وأمّا عدم لزومها بالاعتبار الثالث فلجواز أن يكون الموضوع في الأصل ممتنعا في الخارج حتى يصدق الأصل مع كذب هذه السالبة بهذا الاعتبار كما أنّه يصدق قولنا لا شيء من الخلاء في الخارج بإنسان في الخارج ولا يصدق ليس كلّ ما هو ملزوم لسلب الإنسان ليس بخلاء في الخارج؛ لأنّ كلّ ما هو ملزوم لسلب الإنسان ليس بخلاء في الخارج لامتناع أن يكون شيء من المفهومات خلاء في الخارج.

[ك ٢١٤٥] وإن أخذت سالبة الموضوع معدولة المحمول صدقت معها بالاعتبار الأوّل بطريق الاتفاق والّا لصدق قولنا كلّ ما ليس بمحمول في الخارج لا موضوع في الخارج ويلزم منه انحصار ما ليس بمحمول في الخارج في الموجودات الخارجية وإنّه محال؛ لأنّ بعض ما ليس بمحمول في الخارج ليس بموجود في الخارج ضرورة أنّ المجموع المركب من أمر عدميّ وأمر وجودي يصدق عليه أنّه ليس بمحمول في الخارج وليس بموجود في الخارج.

[3414] ل – ليس.

[3415] ج: الاخيرة.

[3416] ل – لان كل ما هو لا اجتماع النقيضين في الخارج فهو ليس بخلاء في الخارج وليس بملزوم للخلاء، صح هامش.

[ك ٢١٤٦] ولقائل أن يقول يجب صدقها بهذا الاعتبار بطريق اللزوم اذ لو صدق نقيضها صار كبرى لأصل القضية منتجا لقولنا بعض "ج" في الخارج هو "لاج" في الخارج دائما للاندراج جزما وإنّه محال. ولا يلزمها بشيء من الاعتبارات الثلاثة الباقية أمّا عدم لزومها بالاعتبار الثاني فلجواز أن يكون الموضوع في الأصل بحيث يلزم [١٢٣أ] نقيضه نفس الوجود حتى يصدق الأصل مع كذب هذه السالبة بهذا الاعتبار كما أنّه يصدق قولنا لا شيء من اللاشيء في الخارج بإنسان في الخارج ولا يصدق ليس كلّ ما ليس بإنسان في الخارج ملزوم لسلب اللاّشيء؛ لأنّ كلّ ما ليس بإنسان في الخارج ملزوم لسلب اللاشيء لاستلزام كلّ مفهوم الشيء الملزوم لسلب اللاشيء.

[ك ٢١٤٧] وأمّا عدم لزومها باعتبار الثالث فلجواز أن يكون الموضوع في الأصل ممتنعا في الخارج مع كون المحمول أمرا يلزم جميع المعدومات أو بعض الموجودات دون البعض حتى يصدق الأصل مع كذب هذه[٣٤١٧] السالبة بهذا الاعتبار كما أنّه يصدق قولنا لا شيء من الخلاء بممكن في الخارج ولا يصدق ليس كلّ ما ليس بملزوم للإمكان لاخلاء في الخارج؛ لأنّ كلّ ما ليس بملزوم للإمكان لاخلاء في الخارج بالضرورة لانحصار ذلك في الواجب لذاته وكونه لاخلاء في الخارج.

[ك ٢١٤٨] وأمّا عدم لزومها بالاعتبار الرّابع فلجواز أن يكون الموضوع في الأصل بحيث يلزم[٣٤١٨] نقيضه نفس الوجود مع كون المحمول معدوما في الخارج مطلقا أي دائما أو في الجملة حتى يصدق الأصل مع كذب هذه السالبة بهذا الاعتبار.

[ك ٢١٤٩] أمّا إذا كان المحمول معدوما مطلقا فكما أنّه يصدق قولنا لا شيء من الخلاء في الخارج بجزء لا يتجزى في الخارج مع كذب قولنا ليس بعض ما ليس بملزوم للجزء[٣٤١٩] الذي لا يتجزى ملزوم لسلب الخلاء؛ لأنّ كلّ ما ليس بملزوم للجزء الذي لا يتجزى[٣٤٢٠] ملزوم لسلب[٣٤٢١] الخلاء ضرورة استلزام كلّ مفهوم لذلك.

[٣٤١٧] ل – هذه.

[٣٤١٨] ر – ~~يلزم~~.

[٣٤١٩] ل – من الخلاء في الخارج بجزء لا يتجزى في الخارج مع كذب قولنا ليس بعض ما ليس بملزوم للجزء.

[٣٤٢٠] ر – ~~ملزوم بسلب~~.

[٣٤٢١] ج – ~~الضرورة~~.

[ك ٢١٥٠] وأمّا إذا كان المحمول[٣٤٢٢] معدوما في الجملة فكما أنّه يصدق قولنا لا شيء من الخلاء في الخارج بهذا الحادث في الخارج مع كذب قولنا ليس كلّ ما ليس بملزوم لهذا الحادث بملزوم لسلب الخلاء؛ لأنّ كلّ ما ليس بملزوم لهذا الحادث ملزوم لسلب الخلاء لما عرفت.

[ك ٢١٥١] ولا يخفى عليك عموم صدق هذه السوالب الأربع الجزئية مع جميع القضايا؛ لأنّ صدقها لما لم ينشأ من صدق شيء من القضايا كان صدقها مع البعض كصدقها[٣٤٢٣] مع البعض الآخر من غير تفاوت فكانت[٣٤٢٤] صادقة مع الكلّ جزما.

[ك ٢١٥٢] الجواب عما تمسكوا به[٣٤٢٥] في لزوم هذه السالبة صدق الأصل أعنى السالبة الجزئية التى ذكرها الشيخ في عكس نقيض السالبة الجزئية أن نقول: لا نسلّم أنّه لو صدق نقيضها وهو قولنا كلّ ما ليس "ب" ليس "ج" لصدق قولنا كلّ "ج" "ب". وإنّما يصدق إن لو وجب انعكاس الموجبة الكلية بعكس النقيض موجبة كلية وهو ممنوع كيف؟ وإنّا بينا أنّ الموجبة المحصلة الطرفين لا ينعكس بعكس النقيض كنفسها في الكيف فضلا من انعكاس الموجبة المعدولة الطرفين إلى الموجبة المحصلة الطرفين[٣٤٢٦].

[ك ٢١٥٣] ومما نوضح فساد قولهم أنّه يصدق قولنا لا شيء من الخلاء بجزء لا يتجزى مع كذب قولنا ليس كلّ ما ليس بجزء لا يتجزى ليس بخلاء وليس كلّ ما هو لا[٣٤٢٧] جزء لا خلاء يصدق قولنا كلّ ما ليس بجزء ليس بخلاء وكلّ ما هو لا جزء لا خلاء وكذلك إن أخذوا معدولة الموضوع سالبة المحمول أو بالعكس؛ لأنّ كلّ ما هو لا جزء ليس بخلاء وكلّ ما هو ليس بجزء لا خلاء.

[ك ٢١٥٤] ولا يمكن أن يقال: لو صدق قولنا كلّ ما ليس بجزء ليس بخلاء لصدق كلّ خلاء جزء؛ لأنّ ذلك بناء على أنّ[٣٤٢٨] الموجبة الكلية ينعكس بعكس النقيض موجبة كلية.

[٣٤٢٢] ل – المحمول، صح هامش.

[٣٤٢٣] ل: يصدقها.

[٣٤٢٤] ج + فكانت.

[٣٤٢٥] ل – به.

[٣٤٢٦] ل – الطرفين.

[٣٤٢٧] ج – لا.

[٣٤٢٨] ج – أن.

[ك ٢١٥٥] ونحن قد بيّنا[٣٤٢٩] فساد هذا المذهب وفساد المقدمة المستعلمة في برهانه[٣٤٣٠] ولئن قال لو صدق كلّ ما ليس "ب" ليس "ج" في الخارج دائما جعلناه كبرى وأصل القضية هي قولنا كلّ "ج" ليس "ب"[٣٤٣١] صغرى لينتظم منهما قياس في الشكل الأوّل وينتج كلّ "ج" ليس "ج" دائما وإنّه محال.

[ك ٢١٥٦] لا يقال: الصغرى في هذا القياس إن أخذتموها على أنها موجبة ممنوعة وإن أخذتموها على أنّها سالبة لا ينتظم منها ومن قولنا كلّ ما ليس "ب" ليس "ج" دائما قياس في الشكل الأوّل لانا نقول الصغرى أخذناها على أنّها سالبة. وندّعي أنّه يلزم من صدقها ومن صدق قولنا كلّ ما ليس "ب" ليس "ج" في الخارج دائما صدق قولنا لا شيء من "ج" "ج" في الخارج دائما الذي هو محال.

[ك ٢١٥٧] بيان الشرطية أنّه لو لا صدق هذه السالبة الدّائمة لصدق نقيضها وهو قولنا بعض "ج" "ج" في الخارج بالاطلاق فنجعله صغرى ونضمّ اليه صغرى القياس المذكور وهي قولنا كلّ "ج"[٣٤٣٢] ليس "ب" بالاطلاق، لينتج قولنا بعض "ج" ليس "ب" بالاطلاق[٣٤٣٣].

[ك ٢١٥٨] ثمّ نجعل [١٢٣ب] هذه النتيجة صغرى لكبرى القياس المذكورة وهي قولنا كلّ ما ليس "ب" ليس "ج" في الخارج دائما لينتج بعض "ج" ليس[٣٤٣٤] "ج" في الخارج دائما وإنّه محال.

[ك ٢١٥٩] وإلى هذين القياسين أشار المصنّف بقوله "وحينئذ يجب سلب الباء عن ذلك الجيم وسلب الجيم عنه دائما للاندراج ضرورة."

[ك ٢١٦٠] قلنا: سلّمنا لزوم قولكم لا شيء من "ج" "ج" في الخارج دائما مما ذكرتم من المقدمتين ولكن[٣٤٣٥] لا نسلّم أنّه محال. فإنّ الجيم إذا لم يكن له وجود في الخارج أصلا صدق قولنا لا شيء من "ج" "ج" في الخارج دائما والّا لصدق نقيضه وهو قولنا بعض "ج" "ج" في الخارج بالاطلاق ويستلزم ذلك وجوده في بعض الموجودات في الخارج والمفروض خلافه وإن جعلوا هذه القضية السالبة سلبا

[٣٤٢٩] ج: نضاف.

[٣٤٣٠] ل – في برهانه.

[٣٤٣١] ل – ب.

[٣٤٣٢] ل – ج.

[٣٤٣٣] ج – لينتج قولنا بعض ج ليس ب بالاطلاق.

[٣٤٣٤] ل + ليس.

[٣٤٣٥] ل – لكن.

للسالبة المحصلة المحمول حتى يكون معناها ليس بعض ما ليس "ب" "ج"كانت هي القضية الموجبة التى ذكروها وهي قولنا بعض ما ليس "ب" ليس "ج" و قد مرّ الكلام عليها بهذاكلّه إذا كانت القضايا المذكورة أعنى ما عدا الخاصتين خارجية.

[ك ٢١٦١] وأمّا إذا كانت حقيقية فالكلام في وجوب صدق الاتفاقيات المذكورة معها ما مرّ في الخارجيات لكن يجب أن يصدق معها قضايا بطريق اللزوم لا يلزم الخارجيات؛ لأنها تنعكس إذا كانت فعلية إلى الموجبة الجزئية السالبة الموضوع موافقة المحمول لموضوع الأصل موجهة بالاطلاق بالاعتبار الثاني؛ لأنّه حينئذ أي على تقدير صدق الأصل لا بدّ من مفهوم هو ملزوم للجيم دون الباء فان كان لهذا المفهوم وجود في الخارج يلزم أن لا يكون "ب" في الخارج بالاطلاق إذ لو كان "ب" في الخارج دائما لكان ملزوما للباء دائما والمقدّر خلافه وإذا لم يكن "ب" في الخارج بالإطلاق فهو ملزوم للجيم في الجملة يصدق بعض ما ليس "ب" في الخارج ملزوم للجيم بالاطلاق وإن لم يكن له وجود في الخارج لا يكون "ب" في الخارج بالاطلاق حينئذ وهو ظاهر، وإنّه ملزوم للجيم في الجملة فيصدق أيضا بعض ما ليس "ب" في الخارج ملزوم للجيم بالإطلاق.

[ك ٢١٦٢] ولا يتمّ هذا البرهان إذا كان الأصل إحدي الممكنتين؛ لأنّه لا يلزم من صدق الأصل حينئذ مفهوم هو ملزوم للجيم دون الباء بالفعل بل مفهوم هو ملزوم للجيم دون الباء بالإمكان ولا يلزم من ذلك صدق الموجبة المذكورة على شيء من تقديري وجوده في الخارج أو عدمه الّا إذا اكتفى في الموضوع مجرد الإمكان كما هو رأي الفارابي ويلزمها أي الفعليات من القضايا المذكورة هذه الموجبة بالاعتبار الرابع؛ لأنّه لو لا صدق قولنا بعض ما ليس بملزوم للباء ملزوم للجيم[٣٤٣٦] بالاطلاق لصدق نقيضها وهو قولنا لا شيء مما ليس بملزوم للباء ملزوم للجيم دائما فنجعله كبرى وأصل القضية صغرى هكذا لا شيء مما هو ملزوم للجيم ملزوم للباء باحدي الجهات المذكورة ولا شيء مما ليس بملزوم للباء ملزوم للجيم دائما.

٣٤٣٦ ر – بل.

[ك ٢١٦٣] وندّعى أنّه يلزم من صدقهما صدق قولنا لا شيء مما هو ملزوم للجيم بملزوم للجيم دائما والّا لصدق نقيضه وهو قولنا بعض ما هو ملزوم للجيم ملزوم[٣٤٣٧] للجيم[٣٤٣٨] بالاطلاق فنجعله صغرى لأصل القضية حتى ينتج بعض ما هو ملزوم للجيم ليس بملزوم للباء.

[ك ٢١٦٤] ثمّ نجعل هذه النتيجة صغرى لعين نقيض العكس وهو قولنا لا شيء مما ليس بملزوم للباء ملزوم للجيم دائما لينتج بعض ما هو ملزوم للجيم ليس بملزوم للجيم دائما للاندراج وإنّه محال.

[ك ٢١٦٥] وإلى هذا البيان أشار المصنّف بقوله "على ما مرّ في الخارجيات" وإنما كان هذا اللازم وهو قولنا لا شيء مما هو ملزوم للجيم ملزوم للجيم[٣٤٣٩] دائما محالا ههنا ولم يكن قولنا لا شيء مما هو "ج" "ج" دائما محالا هناك لأنّ سلب الشيء عن نفسه في الخارج دائما ليس بمحال لإمكان صدقه اذا لم يكن لذلك الشيء وجود في الخارج أصلا.

[ك ٢١٦٦] وأمّا سلب ملزومية الشيء دائما عن المفهومات الملزومة له غير ممكن لامتناع صدقه بعدم الموضوع ضرورة تحقق مفهوم ملزوم للجيم؛ لأنّ لكلّ شيء مفهومات ملزومة له. وإذا كان كذلك فقولنا بعض ما هو ملزوم للجيم ملزوم للجيم بالاطلاق يكون صادقا أبدا فلو صدق قولنا لا شيء مما هو ملزوم للجيم ملزوم للجيم دائما للزم اجتماع صدق[٣٤٤٠] النقيضين وإنّه محال.

[ك ٢١٦٧] وجه آخر لبيان لزوم هذه الموجبة بالإطلاق الأصل هو أنّه لا بدّ على تقدير صدق الأصل من مفهوم هو ملزوم للجيم وليس بملزوم للباء فيصدق بعض ما ليس بملزوم للباء ملزوم للجيم بالإطلاق ولا يتمّ هذا الافتراض في الخارجية لجواز صدقها ولا يكون في الوجود مفهوم[٣٤٤١] [١٢٤أ] هو "ج" في الخارج.

[ك ٢١٦٨] وجه آخر هو[٣٤٤٢] أنّ الأصل يلزمه ههنا كلّ ما هو ملزوم للجيم ليس بملزوم للباء وهي إذا جعلناها صغرى لنقيض العكس المدّعى وهو قولنا لا شيء مما ليس بملزوم للباء ملزوم للجيم دائما

[٣٤٣٧] ر – ملزوم، صح هامش.

[٣٤٣٨] ر – للجيم.

[٣٤٣٩] ل – ملزوم للجيم.

[٣٤٤٠] ج – صدق.

[٣٤٤١] ج >< في المفهوم وجود.

[٣٤٤٢] ل – هو.

أنتجت لا شيء مما هو ملزوم للجيم ملزوم للجيم دائما من غير التكلف المذكور هناك وأنّه محال. ولا كذلك هناك. لما عرفت غير مرّة.

[ك ٢١٦٩] فلهذا المعنى تمّ البرهان على لزوم هذه الموجبة[٣٤٤٣] للأصل ههنا ولم تتمّ هناك فافترق القسمان في انعكاسهما إلى هذا العكس ولا يلزمها من اعتبارات معدولة الموضوع شيء سواء كانت معدولة المحمول أو سابة المحمول سوى معدولة الموضوع سالبة المحمول بالاعتبار الرّابع بطريق الاتفاق كما في الخارجيات.

[ك ٢١٧٠] وربّما توهم لزوم شيء منها وهو الموجبة الجزئية المعدولة الموضوع موافقة المحمول لموضوع الأصل بالاعتبار الرّابع بالاطلاق الّا لصدق نقيضها وهو قولنا لا شيء مما هو ملزوم لسلب الباء ملزوم للجيم دائما والأصل يستلزم قولنا كلّ ما هو ملزوم للجيم ملزوم لسلب الباء[٣٤٤٤] لأنّه يلزم من سلب ملزومية الشيء لشيء ملزوميته لنقيضه. فإذا جعلنا هذا اللازم صغرى ونقيض العكس كبرى أنتج لا شيء مما هو ملزوم للجيم ملزوم للجيم دائما وإنّه محال.

[ك ٢١٧١] واستلزام الأصل لما ذكر من الموجبة ممنوع؛ لجواز عدم استلزام الشيء الواحد لشيء من النقيضين[٣٤٤٥] وينعكس السالبة الحقيقية أيضا إلى السالبة المقابلة لهذه الموجبة أي[٣٤٤٦] إلى السالبة الجزئية الفعلية المقابلة الموضوع لمحمول الأصل موافقة[٣٤٤٧] المحمول لموضوعه سالبة الموضوع بالاعتبار الأوّل والّا لصدق نقيضها وهو قولنا كلّ ما ليس "ب" في الخارج "ج" في الخارج دائما والأصل يلزمه كلّ ما هو ملزوم للجيم ليس "ب" في الخارج بالاطلاق والّا لكان بعض ما هو ملزوم للجيم "ب" في الخارج دائما وكلّ ما هو "ب" في الخارج دائما فهو ملزوم للباء دائما ينتج بعض ما هو ملزوم للجيم ملزوم[٣٤٤٨] للباء دائما وكان[٣٤٤٩] لا شيء مما هو ملزوم للجيم ملزوم للباء بالاطلاق هذا خلف.

[٣٤٤٣] ل – لا شيء مما هو ملزوم للجيم دائما من غير التلطف المذكور هناك وأنه محال ولا كذلك هناك لما عرفت غير مرة فلهذا المعنى تمّ البرهان على لزوم هذه الموجبة، صح هامش.

[٣٤٤٤] ل – ملزوم للجيم دائما والاصل يستلزم قولنا كل ما هو ملزوم للجيم ملزوم لسلب الباء، صح هامش.

[٣٤٤٥] ج: النقيض.

[٣٤٤٦] ر – اي، صح هامش.

[٣٤٤٧] ج + موافقة.

[٣٤٤٨] ل – للجيم ملزوم، صح هامش.

[٣٤٤٩] ج: كل.

[ك ٢١٧٢] وهذه الموجبة اللازمة للأصل مع نقيض العكس ينتج من الشكل الأوّل كلّ[٣٤٥٠] ما هو ملزوم للجيم "ج" في الخارج دائما فيلزم انحصار ملزومات الجيم في الوجود الخارجي. وأنّه محال ضرورة استلزام ما لا وجود له في الخارج للجيم لكون المجموع المركب من أمر عدمي ونفس الجيم كذلك ولأنّه لو صدق قولنا كلّ ما ليس "ب" في الخارج "ج" في الخارج دائما أنتج مع قولنا وكلّ ما هو "ج" في الخارج ملزوم للجيم بالاطلاق كلّ ما ليس "ب" في الخارج ملزوم للجيم في الجملة[٣٤٥١] وأنتج هذه النتيجة مع الأصل من الشكل الأوّل لا شيء مما ليس "ب" في الخارج ملزوم للباء بالجملة[٣٤٥٢] المذكورة في الأصل أو دائما وإنّه محال؛ لوجوب ملزومية بعض ما ليس "ب" في الخارج للباء ضرورة أنّ المجموع المركب من الباء وأمر عدمي ليس بموجود في الخارج فيصدق عليه أنّه ليس "ب" في الخارج[٣٤٥٣] وإنّه ملزوم للباء ويلزمها أيضا هذه السالبة بالاعتبار الثاني والّا لصدق نقيضها وهو قولنا كلّ ما ليس "ب" في الخارج ملزوم للجيم دائما وصار صغرى للاصل وأنتج لا شيء مما ليس "ب" في الخارج ملزوم للباء على الوجه المذكور، وإنّه محال لما عرفت.

[ك ٢١٧٣] وإلى هذا البيان أشار المصنّف بقوله "لهذا المعنى" ويلزمها أيضا بالاعتبار الثالث والّا لصدق نقيضها وهو قولنا كلّ ما ليس بملزوم للباء[٣٤٥٤] "ج" في الخارج دائما فإذا جعلناه كبرى لما يلزم أصل القضية وهو قولنا كلّ ما هو ملزوم للجيم ليس بملزوم للباء أنتج كلّ ما هو ملزوم للجيم "ج"[٣٤٥٥] في الخارج على الوجه المذكور وإنّه باطل؛ لاقتضائه مساواة[٣٤٥٦] أفراد الحقيقية لأفراد الخارجية وانحصار ملزومات الجيم[٣٤٥٧] في الخارج وأنّهما باطلان لما عرفت غير مرّة أنّ أفراد القضية الحقيقية يجب أن يكون زائدة على أفراد الوجود الخارجي وأنّ بعض ما ليس "ج" في الخارج يجب أن يكون ملزوما للجيم ولأنّه لو صدق قولنا كلّ ما ليس بملزوم للباء "ج" في الخارج الذي هو نقيض

[٣٤٥٠] ل – كل.

[٣٤٥١] ر – وهذه النتيجة.

[٣٤٥٢] ل: بالجهة.

[٣٤٥٣] ل – للباء ضرورة أن المجموع المركب من الباء وأمر عدمي ليس بموجود في الخارج فيصدق عليه أنه ليس ب في الخارج، صح هامش.

[٣٤٥٤] ل – للباء.

[٣٤٥٥] ل – ج.

[٣٤٥٦] ل: مساو أما.

[٣٤٥٧] ج + في الحيم.

هذا العكس لصار كبرى للقضية الحقة[3458] القائلة بأنّه ليس كلّ ما هو ملزوم للجيم "ج"[3459] في الخارج بالضرورة[3460]. وأنتج من الشكل الثاني ليس كلّ ما هو ملزوم للجيم بملزوم للباء بالضرورة[3461][١٢٤ب] ويستلزم قولنا بعض ما هو ملزوم للجيم ملزوم للباء كذلك وكان الأصل لا شيء مما هو ملزوم للجيم بملزوم للباء باحدي الجهات المذكورة هذا خلف ويلزمها أيضا هذه السالبة معدولة الموضوع بالاعتبار الثالث والرّابع.

[ك ٢١٧٤] أمّا بالاعتبار الثالث فلأنّه لو لا صدقها لصدق كلّ ما هو ملزوم لسلب الباء "ج" في الخارج وصار صغرى لقولنا كل "ج" في الخارج ملزوم للجيم بالاطلاق وأنتج كل ما هو ملزوم لسلب الباء ملزوم للجيم بالإطلاق[3462] وأنتج هذه النتيجة مع الأصل لا شيء مما هو ملزوم لسلب الباء ملزوم للباء على الوجه المذكور، وأنّه باطل؛ لأنّ بعض ملزومات سلب الباء ملزوم[3463] للباء بالضرورة[3464] ضرورة أنّ المفهوم المتصور الموصوف بالطرفين أي بالباء وسلبه كذلك.

[ك ٢١٧٥] وأمّا بالاعتبار الرابع فلأنّه لو لا صدقها لصدق كلّ ما هو ملزوم لسلب الباء ملزوم للجيم دائما وصار صغرى لأصل القضية وأنتج لا شيء مما هو ملزوم لسلب الباء ملزوم للباء على الوجه المذكور، وأنّه باطل لما عرفت.

[ك ٢١٧٦] ثمّ قال: وأنت تعرف اختصاص لزوم السالبة بهذه الاعتبارات الخمسة بالكليات من السوالب وما يشبهها ولزم الاخيرين في الممكنتين أيضا.

[ك ٢١٧٧] اعلم أنّه إنما اختصّ لزوم هذه السالبة الجزئية سالبة الموضوع بالاعتبارات الثلاثة الأوّل ومعدولة الموضوع بالاعتبارين الاخيرين بالكليات[3465]؛ لأنّ الأصل لو كان سالبا جزئيا لاستلزم نقيض السالبة الموضوع بالاعتبار الأوّل في البرهان الأوّل بعض ما هو ملزوم للجيم "ج" في الخارج وأنّه حقّ

[3458] ج: الحقيقة.

[3459] ل: بالضرورة.

[3460] ر، ل – بالضرورة، صح هامش ر.

[3461] ج + ويستلزم قولنا بعض ما هو ملزوم للجيم ليس بملزوم للباء بالضرورة؛ ل – بالضرورة صح هامش.

[3462] ر – بالإطلاق، صح هامش.

[3463] ل – ~~لسلب~~.

[3464] ل – بالضرورة، صح هامش.

[3465] ل – بالكليات.

ولا يتمّ البرهان الثاني[٣٤٦٦] المذكور للزومها بهذا الاعتبار ولا المذكور للزومها بالاعتبار الثاني ولا المذكوران للزومها معدولة الموضوع بالاعتبار الثالث والرابع؛ لأنّ الأصل فهو سالب جزئي حينئذ لا يصلح أن يكون كبرى في الشكل الأوّل ويستلزم نقيضها بالاعتبار الثالث وهي سالبة الموضوع في البرهان الأوّل بعض ما هو ملزوم للجيم "ج" في الخارج. وأنّه ليس بمحال؛ بل هو حقّ واللازم في البرهان الثاني المذكور للزومها بهذا الاعتبار لا يناقض الأصل لكونهما جزئيتين.

[ك ٢١٧٨] وعند ذلك ظهر فساد قول من زعم عدم اختصاص لزوم هذه السالبة بالاعتبارات الخمسة بالكليات من السوالب وأنّ البراهين المذكورة في لزومها جارية والاصول سوالب جزئية.

[ك ٢١٧٩] والضمير في قوله وما[٣٤٦٧] يشبهها إن جعلناه عائدا إلى السالبة في قوله وأنت تعرف اختصاص لزوم السالبة كان معنى الكلام أنّ لزوم هذه السالبة الجزئية بالاعتبارات الخمسة وما يشبه هذه السالبة وهو بعض من القضايا التى يبيّن فيما بعد أنّها يلزم السالبة الكلية الحقيقية وستعرفها على التفصيل يختصّ بالكليات من السوالب دون الجزئيات منها لأنّ البراهين المذكورة في لزوم ذلك البعض من القضايا والأصل سالب كلّي حقيقي لا يتمّ والأصل سالب جزئي حقيقي وستعلم جميع ذلك بعد.

[ك ٢١٨٠] وإن جعلناه عائدا إلى الكليات من السوالب كان معنى الكلام أنّ لزوم هذه السالبة بالاعتبارات الخمسة المذكورة يختصّ بالكليات من السوالب وما يشبه الكليات من السوالب وهو الموجبات الكليّة المعدولات المحمول أو سوالبه. كقولنا كلّ ما هو ملزوم للجيم ملزوم لسلب الباء أو ليس بملزوم للباء لاستلزامها السوالب الكلية المحصلة المحمول المستلزمة للسالبة المذكورة بالاعتبارات الخمسة المذكورة.

[ك ٢١٨١] والأوّل أولى عندي من الثاني وقد وجدت في بعض النسخ هكذا وأنت تعرف اختصاص لزوم السالبة بهذا الاعتبارات الخمسة وما يشبهها بالكليات من السوالب وما يشبهها فعلى هذا يكون الضمير الأوّل عائد إلى ما ذكرناه أوّلا، والضمير الثاني إلى ما ذكرناه ثانيا وإنّما حكم بلزوم الاخيرين في الممكنين؛ لأنّ الأصل في البرهان المذكور للزومهما جعله كبرى لنقيض العكس والأصل إذا كان

[٣٤٦٦] ل – الثاني، صح هامش.

[٣٤٦٧] ل – وما، صح هامش.

احدي الممكنتين كان هذا البيان جاريا فيه وينتج النتيجة المذكورة موجهة بالإمكان وأنها باطلة؛ لأنّ نقيضها موجها بالضرورة صادق. [١٢٥أ]

[ك ٢١٨٢] وأنت تعلم أنّ العلّة لو كانت ما ذكرناه كان يجب أن يحكم بلزوم الأوّلين أيضا في الممكنين؛ لأنّ الأصل في البرهان الثاني للزوم الاولى وفي البرهان المذكور للزوم الثانية جعل[٣٤٦٨] كبرى. وإذا كان الأصل موجّها بالإمكان صلح[٣٤٦٩] أن يكون كبرى وينتج النتيجة المذكورة موجّهة بالإمكان وأنّها باطلة لكون نقيضها موجها بالضرورة صادق على ما عرفت وينعكس أيضا إلى[٣٤٧٠] الفعلية من السوالب الاحدي عشرة إلى الموجبة الجزئية المقابلة المحمول لموضوع الأصل سالبة الطرفين فعلية بالاعتبارات الثلاثة الأول إمّا لما مرّ في لزوم السالبة السالبة الموضوع الموافقة المحمول لموضوع الأصل بهذه الاعتبارات أو لأنّها بكلّ واحد من الاعتبارات يستلزم هذه الموجبة بذلك الاعتبار ضرورة تحقق مفهوم ليس "ب" في الخارج وليس بملزوم[٣٤٧١] للباء فإذا صدق مثلا ليس[٣٤٧٢] كلّ ما ليس "ب" في الخارج "ج" في الخارج بالإطلاق استلزم[٣٤٧٣] صدق قولنا بعض ما ليس "ب" في الخارج ليس "ج" في الخارج بالاطلاق وبالعكس وهو ظاهر.

[ك ٢١٨٣] ونحن نذكر تلك البراهين ههنا على وجه الإيجاز تسهيلا على الطلاّب فنقول: لو لا صدق هذه الموجبة بالاعتبار الأوّل لصدق قولنا لا شيء مما ليس "ب" في الخارج ليس[٣٤٧٤] "ج" في الخارج دائما. واستلزم كلّ ما ليس "ب" في الخارج "ج" في الخارج دائما لما عرفت آنفا. والأصل يلزمه كلّ ما هو ملزوم للجيم ليس "ب" في الخارج بالإطلاق لما عرفت هناك وهو إذا جعلناه صغرى لما يستلزم نقيض العكس أنتج كلّ ما هو ملزوم للجيم "ج" في الخارج دائما وإنّه محال لما مرّ هناك ولأنّه لو صدق لازم نقيض العكس لا يستلزم كلّ ما ليس "ب" في الخارج ملزوم للجيم بالإطلاق وأنتج مع[٣٤٧٥] الأصل لا شيء مما هو "ب" في الخارج ملزوم للباء على الوجه المذكور هناك، وأنّه باطل لما عرفت.

[٣٤٦٨] ل: جعله.
[٣٤٦٩] ل: صح.
[٣٤٧٠] ج: أي.
[٣٤٧١] ج: ملزوما.
[٣٤٧٢] ل – ليس، صح هامش.
[٣٤٧٣] ل: استلزام.
[٣٤٧٤] ج – ليس.
[٣٤٧٥] ل – العكس لا يستلزم كل ما ليس ب في الخارج ملزوم للجيم بالإطلاق وأنتج مع، صح هامش.

[ك ٢١٨٤] وأمّا بالاعتبار الثاني فلأنّه لو لا صدقها لصدق لا شيء مما ليس "ب" في الخارج ليس بملزوم للجيم دائما ويلزمه كلّ ما ليس "ب" في الخارج ملزوم للجيم دائما وأنتج مع الأصل لا شيء مما ليس "ب" في الخارج[٣٤٧٦] دائما ملزوم للباء وأنّه باطل لما مرّ.

[ك ٢١٨٥] وأمّا بالاعتبار الثالث فلأنّه لو لا صدقها لصدق لا شيء مما ليس بملزوم للباء ليس "ج" في الخارج دائما ويلزمه كلّ ما ليس بملزوم للباء "ج" في الخارج دائما فإذا جعلناه كبرى لما يلزم الأصل أنتج كلّ ما هو ملزوم للجيم "ج" في الخارج على الجهة المذكورة هناك وأنّه باطل لما قد عرفته ولأنّه لو صدق لازم نقيض العكس لصار كبرى لقولنا ليس كلّ ما هو ملزوم للجيم "ج" في الخارج بالضرورة وأنتج من الثاني ليس كلّ ما هو ملزوم للجيم ليس بملزوم للباء بالضرورة واستلزم ما يناقض الأصل وينعكس أيضا إلى هذه الموجبة معدولة الموضوع سالبة المحمول بالاعتبار الثالث والرّابع فعلية إمّا لما مرّ في لزوم السالبة السالبة الموضوع الموافقة المحمول لموضوع الأصل بهذين الاعتبارين الأصل المذكور أو لأنّها بكلّ اعتبار من هذين الاعتبارين يلزم هذه السالبة بذلك الاعتبار لما عرفت من وجوب تحقق مفهوم هو ملزوم لسلب الباء[٣٤٧٧].

[ك ٢١٨٦] ونحن ننقل البرهانين المذكورين للزوم هذه[٣٤٧٨] السالبة بهذين الاعتبارين للأصل إلى ههنا فنقول: لو لا صدق هذه الموجبة بالاعتبار الثالث لصدق لا شيء مما هو ملزوم لسلب الباء ليس "ج" في الخارج دائما ويلزمه كلّ ما هو ملزوم لسلب الباء "ج" في الخارج دائما واستلزم كلّ ما هو ملزوم لسلب الباء ملزوم للجيم بالاطلاق وأنتج مع الأصل لا شيء مما هو ملزوم لسلب الباء ملزوم للباء بالجهة المذكورة هناك وأنّه باطل لما عرفت.

[ك ٢١٨٧] وأمّا بالاعتبار الرّابع فلانّه لو لا صدقها لصدق لا شيء مما هو ملزوم لسلب الباء ليس بملزوم للجيم دائما واستلزم كلّ ما هو ملزوم لسلب الباء ملزوم للجيم دائما وأنتج مع الأصل لا شيء مما هو ملزوم لسلب الباء[٣٤٧٩] ملزوم للباء بالجهة المذكورة ثمّه وأنّه باطل لما مرّ هناك.

[٣٤٧٦] ج + ليس بملزوم للجيم دائما ويلزمه كل ما ليس ب في الخارج ملزوم للجيم دائما وأنتج مع الأصل لا شيء مما ليس ب في الخارج.

[٣٤٧٧] ر – الباء، صح هامش.

[٣٤٧٨] ل – هذه.

[٣٤٧٩] ر – ليس.

[ك ٢١٨٨] ثمّ قال: وأنت تعرف عدم اختصاصهما[٣٤٨٠] بالفعليات أيضا أي لا يختصّ لزوم الموجبة المعدولة الموضوع السالبة المحمول الموجهة بالإطلاق بالاعتبار الثالث والرابع بالفعليات أيضا بل يلزمان الممكنتين أيضا.

[ك ٢١٨٩] وأنا أقول: وأنت تعرف أيضا عدم اختصاص الموجبتين السالبتي الطرفين بالاعتبار الأوّل والثاني بالفعليات بل هما لازمتان للممكنتين أيضا لما عرفت قبلُ. وينعكس أيضا [١٢٥ب] الى الموجبة الجزئية الفعلية السالبة الموضوع المعدولة المحمول بالاعتبار الثاني[٣٤٨١] والرابع.

[ك ٢١٩٠] أمّا بالاعتبار الثاني فلأنّه لو لا صدق قولنا بعض ما ليس "ب" في الخارج ملزوم لسلب الجيم بالاطلاق لصدق نقيضه وهو قولنا لا شيء مما ليس "ب" في الخارج ملزوم لسلب الجيم دائما والأصل يلزمه كلّ ما هو ملزوم للجيم[٣٤٨٢] ليس"ب" في الخارج في الجملة لما عرفته غير مرّة وهو إذا جعلناه صغرى لنقيض العكس أنتج لا شيء مما هو ملزوم للجيم ملزوم لسلب الجيم دائما وأنّه محال؛ لوجوب استلزام بعض المفهومات للجيم ولسلبه وهو المجموع المركب منهما.

[ك ٢١٩١] وأمّا بالاعتبار الرّابع فلأنّه لو لا صدقها لصدق لا شيء مما ليس بملزوم للباء ملزوم[٣٤٨٣] لسلب الجيم دائما فإذا جعلناه كبرى وأصل القضية بعينها صغرى أنتج من الشكل الأوّل لا شيء مما هو ملزوم للجيم بملزوم لسلب الجيم دائما للاندراج الضروري وأنّه باطل؛ لما مرّ. ولا يلزمها هذه الموجبة معدولة الطرفين بشيء من الاعتبارات سوى الاعتبار الرّابع بطريق الاتفاق كما في الخارجيات ويلزمها أيضا السالبة المقابلة لهذه الموجبة سالبة الطرفين بالاعتبار الثاني والرّابع.

[ك ٢١٩٢] أمّا بالاعتبار[٣٤٨٤] الثاني فلأنّه لو لا صدق قولنا ليس كلّ ما ليس "ب" في الخارج ليس بملزوم للجيم[٣٤٨٥] بالفعل لصدق نقيضه وهو قولنا كلّ ما ليس "ب" في الخارج ليس بملزوم للجيم دائما والأصل يستلزم كلّ ما هو ملزوم للجيم ليس "ب" في الخارج بالاطلاق لما عرفت. فإذا جعلنا هذا اللازم صغرى لنقيض العكس أنتج كلّ ما هو ملزوم للجيم ليس بملزوم للجيم دائما وأنّه محال.

[٣٤٨٠] ج، ل: اختصاصها.

[٣٤٨١] ل: الثالث.

[٣٤٨٢] ر – للجيم، صح هامش.

[٣٤٨٣] ل – للباء ملزوم.

[٣٤٨٤] ل – والرابع أما بالاعتبار، صح هامش.

[٣٤٨٥] ل – للجيم.

[ك ٢١٩٣] وأمّا بالاعتبار الرّابع فلأنّه لو لا صدق قولنا ليس كلّ ما ليس بملزوم للباء ليس بملزوم للجيم بالفعل لصدق كلّ ما ليس بملزوم للباء ملزوم للجيم دائما وصار كبرى للأصل بعينه من غير توسط لازمه وأنتج كل ما هو ملزوم للجيم ليس بملزوم دائما للاندراج الضروري وأنّه محال ويلزمها أيضا هذه السالبة الجزئية سالبة الموضوع معدولة المحمول بالاعتبار الاوّل والثالث.

[ك ٢١٩٤] أمّا لزومها بالاعتبار الأوّل فلأنّه لو لا صدق قولنا ليس كلّ ما ليس "ب" في الخارج "لاج" في الخارج بالفعل لصدق نقيضه وهو قولنا كلّ ما ليس "ب" في الخارج "لاج" في الخارج دائما والأصل يستلزم كلّ ما هو ملزوم للجيم ليس "ب" في الخارج بالفعل[٣٤٨٦]. فاذا جعلناه صغرى لنقيض العكس أنتج كلّ ما هو ملزوم للجيم "لاج" في الخارج دائما وأنّه محال؛ لاستلزامه تخلف اللازم عن الملزوم ضرورة اقتضاء صدق ذلك وجود ملزوم للجيم في الخارج في الجملة مع سلب الباء عنه دائما ولاستلزامه انحصار أفراد القضية الحقيقية في الوجود الخارجي وكلاهما باطلان.

[ك ٢١٩٥] وأمّا لزومها بالاعتبار الثالث فلأنّه لو لا صدق قولنا ليس كلّ ما ليس بملزوم للباء "لاج" في الخارج بالفعل لصدق نقيضه وهو قولنا كلّ ما ليس بملزوم للباء "لاج" في الخارج دائما وصار كبرى لأصل القضية وأنتج كلّ ما هو ملزوم للجيم "لاج" في الخارج دائما للاندراج الضروري وإن كانت الصغرى سالبة وأنّه محال لما مرّ من الوجهين. ولا يلزمها هذه السالبة معدولة الطرفين بشيء من الاعتبارات سوى الاعتبار الثالث بطريق الاتفاق ولا معدولة الموضوع سالبة المحمول سوى الاعتبار الرّابع بطريق الاتفاق كما في الخارجيات لوجوب عموم صدقها بهذين الاعتبارين على هذين الوضعين.

[ك ٢١٩٦] والبيان في عدم لزوم كلّ ما سوى القضايا التى حكمنا بلزومها ما ذكرناه لبيان عدم لزومه للخارجيات فتعرفه من هناك فلا نطوّل الكلام باعادته وتعرف مما ذكرنا من البيانات[٣٤٨٧] للزوم هذه القضايا بلأصل الحقيقي الكليّ اختصاص لزومها بالاعتبارات المذكورة بالكليات من السوالب دون الجزئيات فيها سوى الموجبة الجزئية الفعلية السالبة الموضوع الموافقة المحمول لموضوع الأصل التى ذكرناها قبل جميع القضايا بالاعتبار الثاني والرّابع.والسالبة الجزئية المقابلة المحمول لموضوع الأصل

[٣٤٨٦] ج – بالفعل.

[٣٤٨٧] ل: البيان.

سالبة الطرفين بالاعتبار الثاني والرابع وسالبة الموضوع معدولة المحمول بالاعتبار الأوّل والثالث لجريان البرهان المذكور فيها والأصل جزئي سالب حقيقي.

[ك ٢١٩٧] ويجب أن تعلم أنّ الوجوديات من هذه القضايا الاحدي عشرة أعنى التى يعتبر فيها نفي الضرورة بحسب الذات أو نفي الدوام بحسبها سواء كانت خارجية أو [١٢٦أ]حقيقية وهي الوجودية اللادّائمة والوجودية اللاضرورية والوقتيتان والممكنة الخاصّة يلزمها من اللوازم[٣٤٨٨] ما يلزم موجباتها بطريق عكس النقيض.

[ك ٢١٩٨] وعلّل المصنّف ذلك بقوله "لانقلابها إلى موجباتها واستلزام موجباتها تلك اللوازم". وفيه نظر[٣٤٨٩]؛ لأنّ لقائل أن يقول: لا نسلّم انقلاب الوجودية اللاضرورية السالبة إلى الوجودية اللاضروريّة الموجبة وانقلاب الوقتيتين السالبتين إلى الموجبتين الوقتيتين فإنّ الوجودية اللاضروريّة السالبة ينقلب إلى الموجبة الممكنة اللادائمة بحسب الذات والوقتية السالبة إلى الموجبة اللاضروريّة في ذلك الوقت المعين والمنتشرة السالبة إلى الموجبة اللاضرورية في جميع الأوقات.

[ك ٢١٩٩] وجوابه أن نقول: أنّ البراهين المذكورة على لزوم ما يلزم موجبات هذه القضايا السوالب يدلّ بعينها على لزومها لما ينقلب هذه[٣٤٩٠] السوالب اليها من الموجبات التى ذكرتموها. وإذا كان كذلك، فنقول في بيان ذلك لانقلابها الى موجبات يلزمها مما يلزم موجباتها وكون المستلزم للمستلزم للشيء مستلزما لذلك الشيء.

[ك ٢٢٠٠] ثمّ قال عقيب هذا الكلام عطفا على قوله لانقلابها "وللمنافاة فيها بين نقيض المحمول بجهة ما وعين الموضوع في الوجوديات" وهو إشارة منه إلى دليل آخر يدلّ على أنّ هذه السوالب يلزمها ما يلزم موجباتها بطريق عكس النقيض لأنّ بين نقيض المحمول مقيّدا بجهة يناقض جهة الموجبة التى يتضمنها السالبة الوجودية وبين عين[٣٤٩١] الموضوع منافاة أي لا يصدقان على شيء[٣٤٩٢] مّا من الذوات لأنّه إذا صدق مثلا لا شيء من "ج" "ب" لادائما وجب أن يصدق لا شيء مما ليس "ب"

[٣٤٨٨] ل – اللوازم، صح هامش.

[٣٤٨٩] ر – نظر، صح هامش.

[٣٤٩٠] ر – ~~السالبة~~.

[٣٤٩١] ج + عين.

[٣٤٩٢] ر – شيء، صح هامش.

دائما "بج" دائما والّا[3493] فبعض ما ليس "ب" دائما "ج" بالإطلاق والأصل يتضمن كلّ "ج" "ب" بالإطلاق يلزم منهما بعض ما ليس "ب" دائما "ب" بالإطلاق وإنّه محال.

[ك ٢٢٠١] وهكذا تبيّن لزوم جميع اللوازم التى يلزم موجبات هذه القضايا سواء كانت حقيقية أو خارجية بالبراهين المذكورة هناك.

[ك ٢٢٠٢] ولا يمكن أن يقال: هذا[3494] البيان في غير الوجوديات من القضايا الاحدي عشرة المذكورة لأنّ المنافاة فيها بين عين الموضوع وعين المحمول لا بين نقيض المحمول وعين الموضوع الّا إذا جعل عين المحمول في الأصل موضوعا في عكس النقيض لكن ذلك[3495] مما[3496] لم يقل به أحد إذ الخلاف ليس الّا في أنّ المحمول في عكس النقيض هل هو عين الموضوع في الأصل[3497] أو مقابله وأمّا الموضوع في عكس النقيض فلا خلاف في أنّه يجب أن يكون نقيض المحمول كيف؟ ولو جعلنا عين الموضوع في عكس النقيض عين المحمول في الأصل لكان ذلك بالعكس المستوي أشبه منه بعكس النقيض بل يكون هو هو[3498] بعينه.

[ك ٢٢٠٣] وعند ذلك ظهر فساد قول من جعل وهو الإمام أفضل الدين البامياني عكس نقيض السالبة الكلية المطلقة قولنا لا شيء من "ب" دائما "بج" دائما محتجا بأنّه لو لا ذلك لصدق بعض "ب" دائما "بج" بالاطلاق وأنتج مع الأصل بعض "ب" دائما ليس "ب"[3499] بالإطلاق وإنّه محال؛ لأنّ ذلك بالعكس المستوي أشبه منه بعكس النقيض بل في الحقيقية لازم آخر سواهما.

[ك ٢٢٠٤] وأمّا الخاصتان فيلزمهما جميع ما لزم[3500] القضايا الاحدي عشرة المذكورة الخارجية إن كانتا خارجيتين والحقيقية إن كانتا حقيقيتين على الوجه الذي مرّ تفصيله. ومع ذلك ينعكسان إذا كانتا خارجيتين كليتين كانتا أو جزئيتين إلى الموجبة الجزئية الحينية اللادائمة الموافقة المحمول

[3493] ل – والّا.

[3494] ل: بعد.

[3495] ل – ذلك، صح هامش.

[3496] ج: ما.

[3497] ل + موضوعا في عكس النقيض لكن ما لم يقل به أحد اذ الخلاف ليس الّا في أن المحمول في عكس النقيض هل هو عين الموضوع في الأصل.

[3498] ل – هو.

[3499] ل – ب.

[3500] ر – ما لزم، صح هامش.

لموضوع الأصل معدولة الموضوع بجميع الاعتبارات ضرورة لزومها بالاعتبار[٣٥٠١] الأوّل[٣٥٠٢] الذي هو أخصّ الاعتبارات الثلاثة الباقية.

[ك ٢٢٠٥] ولنبيّن أوّلا لزومها بهذا الاعتبار للكليتين فنقول: إذا صدق لا شيء من "ج" "ب" مادام "ج" لادائما وجب أن يصدق بعض[٣٥٠٣] ما هو "لاب" "ج" حين هو "لاب" لادائما والّا لصدق قولنا لا شيء مما هو "لاب" "ج" مادام "لاب" أو كلّ "لاب" هو "ج" فهو "ج" دائما وهما محالان.

[ك ٢٢٠٦] والمصنّف أحال بيان استحالتهما على ما مرّ في الموجبتين الخارجيتين في العكس المستوي.

[ك ٢٢٠٧] ونحن نذكر بيان ذلك ههنا ونقول: أمّا استحالة السالبة الكلية العرفية العامّة فلأنّها لو صدقت لصارت كبرى للموجبة التى يستلزمها أصل القضية[٣٥٠٤] وهي قولنا كلّ "ج" "لاب" مادام "ج" لوجود الموضوع وأنتج لا شيء من "ج" "ج" مادام "ج" وإنّه محال. أو انعكست إلى قولنا لا شيء من "ج" "لاب"[٣٥٠٥] مادام "ج" وكان كلّ "ج" "لاب" مادام "ج" هذا خلف.

[ك ٢٢٠٨] وأمّا الموجبة الكلية الدّائمة فلأنّها لو صدقت لصدق قولنا[٣٥٠٦] بعض "ج" "ج" دائما لوجوه ثلاثة:

الأوّل: هو أنّه لو صدق نقيض هذه [١٢٦ب] الموجبة الجزئية الدّائمة وهو قولنا لا شيء من "ج" "ج" دائما لصارت كبرى للدائمة[٣٥٠٧] الكلية الموجبة وأنتجت من الشكل الأوّل لا شيء من "لاب" هو "ج" "بج" دائما وكان كلّ "لاب" هو "ج" فهو "ج" دائما هذا خلف.

الثاني: أن عكس هذه الموجبة الكلية الدائمة إذا جعل صغرى لها أنتج قولنا بعض "ج" "لاب" هو "ج" دائما وكلّ ما هو "لاب" هو "ج" دائما فهو "ج" دائما أنتج بعض "ج" "ج" دائما وهو المطلوب.

[٣٥٠١] ج: الاعتبرات.

[٣٥٠٢] ج – الاول.

[٣٥٠٣] ج – بعض.

[٣٥٠٤] ل – القضية.

[٣٥٠٥] ل: ب.

[٣٥٠٦] ل – قولنا.

[٣٥٠٧] ل – الجزئية الدائمة وهو قولنا لا شيء من ج ج دائما لصارت كبرى للدائمة، صح هامش.

الثالث: الافتراض وذلك بأن يفرض الذات التى هي "لاب" هو "ج" بالفعل و"ج" دائما "د" "فد" "ج" دائما وكلّ ما هو "ج" دائما فهو "ج" بالفعل "فد" "ج" بالفعل وهو "ج" دائما فيصدق بعض "ج" "ج" دائما وهو المطلوب[٣٥٠٨]. وإذا صدقت هذه الموجبة الجزئية الدّائمة فنجعلها صغرى للجزء السلبي من الأصل هكذا بعض "ج" "ج" دائما ولا شيء من "ج" "ب"[٣٥٠٩] مادام "ج" لينتج بعض "ج"[٣٥١٠] ليس "ب" دائما وهو يناقض الموجبة الكلية المطلقة العامّة[٣٥١١] التى يتضمنها أصل القضية وهي قولنا كلّ "ج" "ب" بالإطلاق ولأنّه لا بدّ في العكس من صدق قولنا لا شيء من "لاب" "ج" بالاطلاق وبعض "لاب" "ج" حين هو "لاب" ويلزم من صدق هاتين القضيتين صدق ما ندّعيه في العكس.

[ك ٢٢٠٩] قال المصنّف: "وقد مرّ ذلك في عكس موجبتها المستوي فلا نطوّل بالاعادة إذ حكم هاتين الموجبتين في الانعكاس إلى هذه القضية حكم موجبتيهما إلى القضية الموجبة اللازمة لهما في العكس المستوي بالوجوه الثلاثة المذكورة ثمه من غير فرق."

[ك ٢٢١٠] ونحن نذكر أيضا بيان صدق هاتين المقدمتين ههنا ليلزم منهما المطلوب ونقول: أمّا الموجبة الجزئية الحينية المطلقة فلأنّه لو لا صدقها لصدق لا شيء من "لاب" "ج" مادام "لاب" وينتج مع لازم الأصل وهو قولنا كلّ "ج" "لاب" مادام "ج" إذا جعلناه صغرى قولنا لا شيء من "ج" "ج" مادام "ج" و انّه محال.

[ك ٢٢١١] وأمّا السالبة الكلية المطلقة العامّة فلأنه يصدق لا شيء من "ج" "ج" بالإطلاق لتضمن أصل القضية قياسا[٣٥١٢] في الشكل الثاني من صغرى موجبة مطلقة عامّة وهي قولنا كلّ "ج" "ب" بالإطلاق وكبرى سالبة عرفية عامّة وهي قولنا لا شيء من "ج" "ب" مادام "ج" اللتين هما جزئا الأصل منتجا لقولنا لا شيء من "ج" "ج" بالاطلاق ولا شكّ في صدق قولنا لا شيء من "لاج"[٣٥١٣] "ج" بالإطلاق .فإذا ركّبنا قياسا مقسما من منفصلة صغرى وهي قولنا كلّ "لاب" إمّا "ج" وإمّا "لاج" ومن

[٣٥٠٨] ل – الثالث الافتراض وذلك بان يفرض الذات التى هي لاب هو ج بالفعل وج دائما د فد ج دائما وكل ما هو ج دائما فهو ج بالفعل فد ج بالفعل وهو ج دائما فيصدق بعض ج ج دائما وهو المطلوب.

[٣٥٠٩] ج – ~~بالفعل~~.

[٣٥١٠] ل – ج.

[٣٥١١] ر – العامة، صح هامش.

[٣٥١٢] ر – قياسا، صح هامش.

[٣٥١٣] ل: ج.

حمليتين وهما لا شيء من "ج" "ج" بالإطلاق ولا شيء من "لاج" "ج" بالإطلاق أنتج لا شيء من "لاب" "ج" بالإطلاق. وأمّا استلزامهما المدّعى في العكس فظاهر.

[ك ٢٢١٢] الوجه الثالث من[٣٥١٤] الوجوه الدّالة على صدق هذا العكس حينئذ هو أنّه لو لا صدق الموجبة الجزئية الحينية المطلقة اللادائمة حينئذ[٣٥١٥] لصدق لا شيء من "لاب" "ج" مادام "لاب" أو بعض "لاب" "ج" دائما وكلاهما محالان. أمّا الملازمة فلأنّه حينئذ إن لم يكن شيء من "لاب" "ج" في شيء من أوقات "لاب" فقد صدق لاشيء من "لاب" "ج" مادام "لاب" وإن كان شيء من "لاب" "ج" في بعض أوقات "لاب" لزم أن يكون ذلك البعض "ج" دائما وإلّا لصدقت الموجبة الجزئية الحينية المطلقة اللادائمة.

[ك ٢٢١٣] ونحن نتكلم على تقدير كذبها فيصدق حينئذ بعض[٣٥١٦] "لاب" "ج" دائما وأمّا كونهما محالين فاستحالة الأمر الأوّل ظاهر من القياس الذي ألّفناه في الوجه الأول لكذبه وكذا الأمر الثاني لاستلزامه بعض "ج" "ج" دائما بالافتراض واستلزام ذلك المحال المذكور في الوجه الأوّل.

[ك ٢٢١٤] ثمّ قال: "ويحتاج في الجزئيتين إلى مزيد تكلف ذكرناه في الموجبتن في العكس المستوي."

[ك ٢٢١٥] واعلم أنّ الأصل إذا كان جزئيا لا يتمشى البراهين المذكورة فيه بل لا بدّ في بيان لزوم هذه الموجبة الحينية المطلقة اللادائمة بالاعتبار الأوّل إلى الافتراض. وذلك بأن نفرض البعض الذي هو "ج" وليس "ب" مادام "ج" لادائما "د"[٣٥١٧] فحينئذ يصدق كلّ "د" "لاب" في الخارج في جميع أوقات كونه "ج" في الخارج فهو "ج" في الخارج في بعض أوقات كونه "لاب" في الخارج. ولا يجوز أن يكون شيء منه "ج" في الخارج دائما وإلّا لكان "لاب" في الخارج دائما لدوام سلب الباء عنه في الخارج بدوام كونه "ج" في الخارج وكان لا دائما هذا خلف. فيصدق حينئذ كلّ "د"[٣٥١٨] في الخارج "ج" في الخارج في بعض أوقات كونه "لاب" في الخارج لادائما ولا شكّ من صدق قولنا كلّ "د" في الخارج "لاب" في الخارج بالإطلاق. فإذا جعلنا عكسه وهو قولنا بعض "لاب" في الخارج "د" في

[٣٥١٤] ل – من.

[٣٥١٥] ج – حينئذ.

[٣٥١٦] ل – بعض.

[٣٥١٧] ل – د.

[٣٥١٨] ل – د.

الخارج[3519] بالإطلاق صغرى وقولنا كلّ "د" في الخارج "ج"[3520] في الخارج في بعض أوقات كونه "لاب" في الخارج كبرى أنتج بعض "لاب" في الخارج "ج" في الخارج في بعض أوقات كونه "لاب" في الخارج لادائما وهو المطلوب.

[ك ٢٢١٦] وإذا لزم هذه القضية [١٢٧أ] بهذا الاعتبار للعرفية الخاصّة الكلية والجزئية لزم لزومها أيضا للمشروطة الخاصّة الكلية والجزئية أمّا لما ذكرنا من البراهين أو لأنّ لازم الأعمّ لازم الأخصّ وأمّا أنّ هذه الموجبة الجزئية الحينية المطلقة اللادائمة بهذا الاعتبار أخصّ من الاعتبارات الثلاثة الباقية فيما تعرض المصنف لبيانه.

[ك ٢٢١٧] ونحن نقول: أمّا أنّها أخصّ منها بالاعتبار الثاني فلأنّه إذا صدق بعض "لاب" في الخارج "ج" في الخارج حين هو "لاب" في الخارج لادائما وكلّ "ج" في الخارج ملزوم للجيم مادام "ج" في الخارج أنتج بعض "لاب" في الخارج ملزوم للجيم حين هو "لاب" في الخارج ولا يجوز أن يكون ملزومية هذا البعض للجيم دائما بحسب ذاته لأنّه لو كان ملزوما للجيم في جميع أوقات وجوده وأنّه موجود[3521] في الخارج في جميع أوقات وجوده لزم أن يكون "ج" في الخارج في جميع أوقات وجوده وكان "لاج" في بعض أوقات وجوده، هذا خلف فحينئذ يصدق بعض "لاب" في الخارج ملزوم للجيم حين هو "لاب" في الخارج لادائما وهو المطلوب.

[ك ٢٢١٨] وأمّا أنها أخصّ منها بالاعتبار الثالث فلأنّها إذا صدقت بجعلها كبرى وقولنا كلّ "لاب" في الخارج ملزوم لسلب الباء مادام "لاب" في الخارج صغرى لينتظم منها قياس في الشكل الثالث وينتج بعض ما هو[3522] ملزوم لسلب الباء "ج" في الخارج حين هو ملزوم لسلب الباء لا دائما وهو المطلوب.

[ك ٢٢١٩] وأمّا أنّها أخصّ منها بالاعتبار الرّابع فلأنّا إذا ضممنا صغرى هذا القياس اليها بالاعتبار الثاني أنتج من الثالث بعض ما هو ملزوم لسلب الباء ملزوم للجيم حين هو ملزوم لسلب الباء لادائما وهو المطلوب.

[3519] ر – د في الخارج، صح هامش.

[3520] ل – لاب في الخارج بالاطلاق فاذا جعلنا عكسه وهو قولنا بعض لاب في الخارج د في الخارج بالاطلاق صغرى وقولنا كل د في الخارج ج، صح هامش.

[3521] ل – موجود، صح هامش.

[3522] ل – ما هو، صح هامش.

[ك ٢٢٢٠] وأمّا أنّ العكس غير لازم في شيء مما ذكرنا من الملازمات الثلاث وإن كان لا حاجة لنا إلى إثباته فظاهر اذ لا يلزم من ملزومية الشيء للجيم كونه "ج" في الخارج ولا من ملزوميته لسلب الباء كونه[٣٥٢٣] "لاب" في الخارج وإن لزم العكس في بعض هذه الملازمات لوجود الموضوع في بعض هذه[٣٥٢٤] القضايا فلا يضرّنا ذلك إذ غرضنا حاصل باستلزام صدق هذه القضية بالاعتبار الأوّل صدقها بسائر الاعتبارات الثلاثة الباقية سواء كان التلازم من الطّرف الآخر حاصلا أو لم يكن فاعلم ذلك.

[ك ٢٢٢١] وينعكسان أيضا إلى الموجبة الجزئية الحينية المطلقة اللاّدائمة سالبة الموضوع بجميع الاعتبارات لأنّها معدولة الموضوع بكلّ[٣٥٢٥] اعتبار أخصّ منها سالبة الموضوع بذلك الاعتبار ولوجوب لزوم[٣٥٢٦] العام[٣٥٢٧] لما يلزمه الخاص. هذا ما ذكره المصنّف.

[ك ٢٢٢٢] ونحن نبيّن أنّ صدقها معدولة الموضوع بكلّ اعتبار يستلزم صدقها سالبة الموضوع بذلك الاعتبار، ويكفينا ذلك في غرضنا. أمّا أنّ صدقها معدولة الموضوع بالاعتبار الأوّل يستلزم صدقها سالبة الموضوع بذلك الاعتبار[٣٥٢٨] فلأنّه إذا صدق قولنا بعض "لاب" في الخارج "ج" في الخارج حين هو "لاب" في الخارج[٣٥٢٩] لادائما بجعله كبرى لقولنا وكلّ ما هو "لاب" في الخارج فهو ليس "ب" في الخارج مادام "لاب" في الخارج لينتظم منهما قياس في الشكل الثالث وينتج بعض ما ليس "ب" في الخارج "ج" في الخارج حين هو ليس[٣٥٣٠] "ب"[٣٥٣١] في الخارج لادائما وهو المطلوب.

[ك ٢٢٢٣] وأمّا أنّ صدقها بالاعتبار الثاني معدولة الموضوع يستلزم صدقها بهذا الاعتبار سالبة الموضوع، فلأنّه[٣٥٣٢] إذا صدق قولنا بعض "لاب" في الخارج ملزوم للجيم حين هو "لاب" في الخارج لادائما فنجعله كبرى وقولنا كلّ ما هو "لاب" في الخارج ليس "ب" في الخارج مادام "لاب" في

[٣٥٢٣] ل: كذبه.

[٣٥٢٤] ر – ~~في الخارج~~.

[٣٥٢٥] ج: تلك.

[٣٥٢٦] ل – لزوم.

[٣٥٢٧] ل: انقسام.

[٣٥٢٨] ل – ويكفينا ذلك في غرضنا أما أن صدقها معدولة الموضوع بالاعتبار الأول يستلزم صدقها سالبة الموضوع بذلك الاعتبار، صح هامش.

[٣٥٢٩] ل – في الخارج، صح هامش.

[٣٥٣٠] ل – ليس.

[٣٥٣١] ل: لاب.

[٣٥٣٢] ج: فلا.

الخارج صغرى[٣٥٣٣] ينتج من الشكل الثالث بعض ما ليس "ب" في الخارج ملزوم للجيم حين هو ليس "ب" في الخارج لادائما وهو المطلوب.

[ك ٢٢٢٤] وأمّا أنّ صدقها معدولة الموضوع بالاعتبار الثالث يستلزم صدقها بهذا الاعتبار فلأنّه إذا صدق بعض ما هو ملزوم لسلب الباء "ج" في الخارج حين هو ملزوم لسلب الباء لادائما جعلناه كبرى وقولنا وكلّ ما هو ملزوم لسلب الجيم فهو ليس بملزوم للجيم مادام ملزوما لسلب الجيم لادائما صغرى لينتظم منهما قياس في الثالث وينتج بعض ما ليس بملزوم للباء "ج" في الخارج حين هو ليس "ب" في الخارج لادائما وهو المطلوب.

[ك ٢٢٢٥] ولا يتوهم كذب الصغرى بناءً على أنّه يجوز أن يكون الشيء الواحد ملزوما للنقيضين؛ لأنا نفرض موضوع الموجبة الجزئية الحينية المطلقة اللادائمة بهذا الاعتبار "د" فلا شكّ[٣٥٣٤] أنّه موصوف بالأمور الثلاثة التى هي أجزاء هذه القضية. ويجب أن لا[٣٥٣٥] يكون ملزوما ل[٣٥٣٦]"ب" مادام ملزوما لسلب الباء والّا لكان ملزوما [١٢٧ب] للباء في بعض أوقات كونه ملزوما لسلب الباء وهو موجود في جميع أوقات كونه ملزوما لسلب الباء لكونه "ج" في الخارج في جميع هذه الأوقات فيلزم كونه "لاب" في الخارج و"ب" في الخارج في وقت واحد وأنّه محال. وإذا صدق عليه أيضا[٣٥٣٧] أنّه ليس بملزوم للباء مادام ملزوما لسلب الباء صدق قولنا بعض ما ليس بملزوم للباء "ج" في الخارج حين هو ليس بملزوم للباء لادائما وهو المطلوب.

[ك ٢٢٢٦] وأمّا أنّ صدقها معدولة[٣٥٣٨] الموضوع[٣٥٣٩] بالاعتبار الرّابع يستلزم صدقها سالبة الموضوع بهذا الاعتبار فلأنا نجعل قولنا بعض ما هو ملزوم لسلب الباء ملزوم للجيم حين هو ملزوم لسلب الباء[٣٥٤٠] لادائما على تقدير صدقه كبرى وقولنا وكلّ ما هو ملزوم لسلب الباء ليس بملزوم للباء مادام

[٣٥٣٣] ل – صغرى، صح هامش.

[٣٥٣٤] ر – شكّ، صح هامش.

[٣٥٣٥] ج – لا.

[٣٥٣٦] ج + سلب.

[٣٥٣٧] ج – أيضا.

[٣٥٣٨] ل + الطرفين.

[٣٥٣٩] ل – ~~الموضوع~~.

[٣٥٤٠] ل – ملزوم للجيم حين هو ملزوم لسلب الباء، صح هامش.

ملزوما[٣٥٤١] لسلب الباء صغرى[٣٥٤٢] لينتج من الثالث بعض ما ليس بملزوم للباء ملزوم للجيم حين هو ليس[٣٥٤٣] بملزوم[٣٥٤٤] للباء لادائما وهو المطلوب. والصغرى ممنوعة وما ذكرناه من الجواب لا يتمّ ههنا إذ صدق هذه الموجبة الجزئية الحينية المطلقة اللادائمة بهذا الاعتبار لا يقتضي وجود الموضوع في الخارج وينعكسان أيضا إلى الموجبة الجزئية الوجودية اللادائمة المناقضة المحمول لموضوع الأصل بجميع الاعتبارات معدولة الطّرفين وسالبتهما ومعدولة الموضوع سالبة المحمول وبالعكس. أمّا لزومها معدولة الطّرفين فلوجوب لزومها بالاعتبار الأوّل[٣٥٤٥] وكونها أخصّ بهذا الاعتبار منها بالاعتبارات الثلاثة الباقية.

[ك ٢٢٢٧] أمّا لزوم صدقها بالاعتبار الأوّل معدولة الطرفين فلأنّه إذا صدق لا شيء من "ج" "ب" مادام "ج" لا دائما وجب أن يصدق بعض "لاب" في الخارج "لاج" في الخارج لادائما والّا لصدق نقيضه وهو قولنا لا شيء من "لاب" "لاج" دائما أو كلّ "لاب" هو "لاج" فهو "لاج" دائما والأصل يتضمن صدق قولنا كلّ "ج" "لاب" مادام "ج" ضرورة وجود الذات لصدق القضية الموجبة المطلقة التى هي أحد جزئي[٣٥٤٦] هذه القضية الأصلية ودوام السلب بحسب دوام الوصف وهذه القضية أعنى قولنا كلّ "ج" هو "لاب" هو "لاج" بالفعل اللازم لقولنا كلّ "ج" "لاب" مادام "ج" ومن عدم دوام الجيم لذات الموضوع في الأصل ينتج مع الثاني بما يلزم نقيض العكس وهو قولنا كلّ "لاب" هو "لاج" بالفعل فهو "لاج" دائما من الشكل الأوّل كلّ "ج" "لاج" دائما ومع الأوّل فيما يلزم نقيض العكس وهو قولنا لا شيء من "لاب" "لاج" دائما ينتج من الأوّل أيضا لا شيء من "ج" "لاج" دائما وهما محالان. أمّا الأوّل فظاهر، وأمّا الثاني فلصدق قولنا كلّ "ج" "لاج" بالإطلاق العام والّا لصدق نقيضه وهو قولنا ليس بعض "ج" "لاج" دائما ويلزمه بعض "ج" "ج" دائما لوجود الموضوع ولو

[٣٥٤١] ر – ~~لسلب الباء معدولة الطرفين وسالبتهما ومعدولة الموضوع سالبة المحمول وبالعكس اما لزومها معدولة الطرفين لينتج من الثالث بعض ما ليس بملزوم للباء~~.

[٣٥٤٢] ل – صغرى، صح هامش.

[٣٥٤٣] ل – ليس.

[٣٥٤٤] ل + لسلب.

[٣٥٤٥] ر – ~~معدولة الطرفين فلانه اذا صدق لا شيء من ج ب مادام ج لادائما~~.

[٣٥٤٦] ر – جزئي، صح هامش.

صدق ذلك يلزم دوام سلب الباء عن بعض أفراد الجيم بدوام الذات وكان سلب الباء عن كلّ أفراد الجيم لادائما بحسب الذات هذا خلف.

[ك ٢٢٢٨] وهكذا نقول البرهان والأصل جزئي، وأمّا أنّها بهذا الاعتبار أخصّ منها بالاعتبارات الباقية.

[ك ٢٢٢٩] والمصنّف ما تعرّض لبيانه الذي تبيّن لنا أنّ صدقها بالاعتبار الأوّل يستلزم صدقها بالاعتبار الثاني مطلقة عامّة لأنا إذا جعلناها صغرى لقولنا كلّ ما هو "لاج" في الخارج ملزوم لسلب الجيم مادام "لاج" في الخارج كان ذلك قياسا من صغرى وجودية لادائمة وكبرى عرفية عامّة في الأوّل وأنّه ينتج مطلقة عامة فاذن يصدق حينئذ بعض ما هو "لاب" في الخارج ملزوم لسلب الجيم بالإطلاق.

[ك ٢٢٣٠] ولا يمكننا أن نقول: وجب أن لا يكون ملزوميته لسلب الجيم دائمة اذ لو[٣٥٤٧] كانت دائمة[٣٥٤٨] وهو موجود في الخارج يلزم منه كونه "لاج" في الخارج في الجملة إذ ليس ذلك بخلف بل هو محمول القضية المفروضة الصدق وإذا جعلناها كبرى لقولنا كلّ ما هو "لاب" في الخارج ملزوم لسلب الباء مادام "لاب" في الخارج انتظم منهما قياس في الثالث وأنتج حينية مطلقة لادائمة بالاعتبار الثالث فيصدق حينئذ بعض ما هو ملزوم لسلب الباء "ج" في الخارج حين هو ملزوم لسلب الباء لادائما واذا جعلنا اللازم من قياس الأوّل كبرى وصغرى القياس الثاني صغرى انتظم منهما قياس في الثالث أيضا وينتج حينية مطلقة بالاعتبار الرّابع فيصدق حينئذ بعض ما هو ملزوم لسلب الباء ملزوم لسلب الجيم حين هو ملزوم لسلب الباء.

[ك ٢٢٣١] وعند ذلك ظهر [١٢٨أ] أنّ حكمه بأنّ صدقها وجودية لادائمة بالاعتبار الأوّل أخصّ من صدقها وجوديّة لادائمة بسائر الاعتبارات الباقية غير لازم، وأمّا لزومها سالبة الطرفين[٣٥٤٩] ومعدولة الموضوع سالبة المحمول وبالعكس.

[ك ٢٢٣٢] فلفظ المصنّف يشعر بأنّ صدقها معدولة الطرفين بكلّ اعتبار أخصّ من صدقها سالبة الطرفين وسالبة الموضوع معدولة المحمول وبالعكس بذلك الاعتبار والذي تبين[٣٥٥٠] لنا بذكره.

[٣٥٤٧] ل – اذ لو، صح هامش.

[٣٥٤٨] ل – ~~بالاطلاق~~.

[٣٥٤٩] ر – ~~فلفظ المصنف يشعر بأن صدقها معدولة الطرفين بطل اعتبار~~.

[٣٥٥٠] ج: ثبت.

[ك ٢٢٣٣] أمّا استلزامها بالاعتبار الأوّل إيّاها بهذا الاعتبار سالبة الطرفين ومعدولة الموضوع سالبة المحمول فغير لازم بل إنّما يستلزمها بهذا الاعتبار مطلقة عامّة لأنا إذا جعلناها صغرى وقولنا كلّ "لاج" في الخارج ليس "ج" في الخارج مادام "لاج" في الخارج كبرى ينتج مطلقة عامّة معدولة الموضوع سالبة المحمول بهذا الاعتبار وهي قولنا بعض "لاب" في الخارج ليس "ج" في الخارج بالإطلاق. وإذا جعلنا هذه كبرى وقولنا وكلّ "لاب" في الخارج ليس "ب" في الخارج مادام "لاب" في الخارج صغرى ينتج مطلقة عامّة سالبة الطرفين بهذا الاعتبار وهو قولنا بعض ما ليس "ب" في الخارج ليس "ج" في الخارج بالإطلاق.

[ك ٢٢٣٤] نعم البرهان الذي ذكره للزومها معدولة الطرفين للأصل يدلّ بعينه على لزومها إيّاه سالبة الطرفين ومعدولة الموضوع سالبة المحمول.

[ك ٢٢٣٥] وأمّا سالبة الموضوع معدولة المحمول فيستلزم صدقها صدقها حينية مطلقة لادائمة لأنا إذا جعلناها بالاعتبار الأوّل كبرى وقولنا كلّ "لاب" في الخارج فهو ليس "ب" في الخارج مادام "لاب" في الخارج[٣٥٥١] صغرى ينتج بعض ما ليس "ب" في الخارج "لاج" في الخارج حين هو ليس "ب" في الخارج لادائما والبرهان المذكور يدلّ أيضا على لزومها كذلك للأصل.

[ك ٢٢٣٦] وأمّا استلزامها إيّاها بالاعتبار الثاني فيستلزمها مطلقة عامة بهذا الاعتبار سالبة الطرفين ومعدولة الموضوع سالبة المحمول لأنا إذا جعلنا قولنا بعض ما هو "لاب" في الخارج ملزوم لسلب الجيم وموجود في الخارج اللازم صدقه لصدقها بالاعتبار الثاني صغرى[٣٥٥٢] وقولنا وكلّ ما هو ملزوم لسلب الجيم وموجود في الخارج ليس بملزوم للجيم مادام كذلك إذ لو كان ملزوما للجيم في بعض أوقات كونه ملزوما لسلب الجيم وموجودا في الخارج لزم كونه "ج" في الخارج و"لاج" في الخارج في حالة واحدة وأنّه محال.

[ك ٢٢٣٧] وهذا القياس ينتج مطلقة عامّة بهذا الاعتبار معدولة الموضوع سالبة المحمول وهي قولنا بعض ما هو "لاب" في الخارج ليس[٣٥٥٣] بملزوم[٣٥٥٤] للجيم بالإطلاق. وإذا جعلنا هذه كبرى وقولنا

[٣٥٥١] ج – مادام لاب في الخارج.

[٣٥٥٢] ل – صغرى، صح هامش.

[٣٥٥٣] ج – ليس.

[٣٥٥٤] ج: ملزوم.

وكلّ ما هو "لاب" في الخارج ليس "ب" في الخارج مادام "لاب" في الخارج صغرى. أنتج القياس مطلقة عامّة سالبة الطرفين بهذا الاعتبار وهي قولنا بعض ما ليس "ب" في الخارج ليس بملزوم للجيم بالاطلاق.

[ك ٢٢٣٨] وأمّا سالبة الموضوع معدولة المحمول يستلزم صدق الموجبة المذكورة صدقهما بهذا الاعتبار كذلك حينيّة مطلقة لادائمة؛ لأنا إذا جعلناها كبرى وقولنا وكلّ ما هو "لاب" في الخارج ليس "ب" في الخارج مادام "لاب" في الخارج صغرى ينتج بعض ما ليس "ب" في الخارج ملزوم لسلب الجيم حين هو ليس "ب" في الخارج[٣٥٥٥] لادائما وهو المطلوب.

[ك ٢٢٣٩] وأمّا بالاعتبار الثالث فيستلزم صدقها بهذا الاعتبار معدولة الموضوع سالبة المحمول وبالعكس وسالبة الطرفين مطلقة عامّة؛ لأنا اذا جعلناها صغرى وضممنا اليها قولنا وكلّ ما هو "لاج" في الخارج ليس "ج" في الخارج مادام "لاج" في الخارج أنتج القياس مطلقة عامّة معدولة الموضوع سالبة المحمول بهذا الاعتبار وهي قولنا بعض ما هو ملزوم لسلب الباء ليس "ج" في الخارج بالإطلاق. وإذا أخذنا لازم صدقها بهذا الاعتبار وهو قولنا بعض ما هو ملزوم لسلب الباء "لاج" في الخارج وملزوم لسلب الباء وعكسناه إلى قولنا بعض ما هو "لاج" في الخارج ملزوم لسلب الباء و"لاج" في الخارج وجعلناه كبرى[٣٥٥٦] لقولنا كلّ ما هو ملزوم لسلب الباء و"لاج" في الخارج فهو ليس بملزوم للباء مادام كذلك لما مرّ ينتج مطلقة عامّة سالبة الموضوع معدولة المحمول بهذا الاعتبار وهي قولنا بعض ما ليس بملزوم للباء "لاج" في الخارج بالاطلاق. ثم إذا جعلنا هذه صغرى وقولنا وكلّ ما هو "لاج" في الخارج ليس "ج" في الخارج مادام "لاج" في الخارج كبرى أنتج القياس مطلقة عامّة سالبة الطّرفين بهذا [١٢٨ب] الاعتبار وهي قولنا بعض ما ليس بملزوم للباء ليس "ج" في الخارج بالاطلاق.

[ك ٢٢٤٠] وأمّا صدقها بالاعتبار الرّابع فلا برهان على استلزامها للسالبة الطرفين لا لمعدولة الموضوع سالبة المحمول ولا بالعكس بشيء من الجهات لعدم العلم يصدق[٣٥٥٧] قولنا كلّ ما هو ملزوم لسلب الباء ليس بملزوم للباء ويصدق قولنا كلّ ما هو ملزوم لسلب الجيم ليس[٣٥٥٨] بملزوم للجيم[٣٥٥٩] لجواز

[٣٥٥٥] ر + د.

[٣٥٥٦] ر – كبرى، صح هامش.

[٣٥٥٧] ل – يصدق، صح هامش.

[٣٥٥٨] ر – ليس، صح هامش.

[٣٥٥٩] ج – ليس بملزوم للجيم.

استلزام الشيء الواحد للنقيضين وينعكسان أيضا إلى سالبة جزئية مقابلة للموجبة الجزئية المذكورة المعدولة الطّرفين موافقة المحمول لموضوع الأصل وجودية لادائمة بالاعتبار الأوّل ومطلقة عامّة بالثاني وحينية مطلقة لادائمة بالاعتبارين الاخيرين لاستلزام صدق كلّ موجبة موجهة باعتبار صدق هذه السالبة بذلك الاعتبار كذلك لما عرفت أنّ الموجبة المعدولة المحمول أخصّ من السالبة المحصلة المحمول وينعكسان أيضا إلى السالبة الجزئية المقابلة المحمول لموضوع الأصل سواء أخذتها معدولة الطرفين أو سالبة الطرفين أو معدولة الموضوع سالبة المحمول أو بالعكس؛ لأنّ صدق الموجبة الحينية المطلقة اللادائمة اللازمة[3560] للأصل معدولة الموضوع وسالبته إذا كانت معدولة الموضوع[3561] يستلزم صدق هذه السالبة[3562] معدولة الطرفين ومعدولة الموضوع سالبة المحمول لذلك وإن كانت سالبة الموضوع يستلزم صدق هذه[3563] السالبة سالبة الطرفين وسالبة الموضوع معدولة المحمول[3564] كذلك لما عرفت أنّ الموجبة المحصلة المحمول[3565] أخصّ من السالبة المعدولة المحمول ومن السالبة السالبة[3566] المحمول.

[ك ٢٢٤١] فتبيّن إذن لزوم جميع هذه القضايا للعرفية الخاصّة كليّة كانت أو جزئية وإذا ثبت لزومها للعرفية الخاصّة فكذا للمشروطة الخاصّة لما عرفت غير مرّة.

[ك ٢٢٤٢] ثمّ قال: وتبيّن أنّ ما وافق محمولها موضوع الأصل كانت جهة إيجابها حينية مطلقة لادائمة وجهة سلبها وجودية لادائمة وما قابل محمولها موضوع الأصل فحكم جهتها على العكس من ذلك.

[3560] ل – اللازمة.

[3561] ر – ~~وسالبته اذا كانت معدولة الموضوع~~.

[3562] ر – ~~بعد~~.

[3563] ل – هذه، صح هامش.

[3564] ل: الموضوع.

[3565] ر – المحمول، صح هامش.

[3566] ل – السالبة.

[ك ٢٢٤٣] أي جهة إيجابها وجوديّة لادائمة وجهة سلبها حينيّة مطلقة[٣٥٦٧] لادائمة وذلك صحيح لو ثبت أنّ صدق الوجودية اللادائمة بالاعتبار الأوّل يستلزم صدقها بكلّ اعتبار كذلك وصدقها بكلّ اعتبار يستلزم صدقها سالبة الطرفين ومعدولة الموضوع سالبة المحمول وبالعكس[٣٥٦٨] بذلك الاعتبار.

[ك ٢٢٤٤] وأنت فقد عرفت أنّ ذلك غير لازم[٣٥٦٩] بل الصحيح أن يقال: أن ما وافق محموله موضوع الأصل كان جهة إيجابه حينية مطلقة لادائمة وجهة سلبه وجوديّة لادائمة أو مطلقة عامّة أو حينية مطلقة لادائمة وما قابل محموله موضوع الأصل كان جهة إيجابه وجودية لادائمة أو مطلقة عامّة أو حينية مطلقة لادائمة[٣٥٧٠] وجهة سلبه حينية مطلقة لادائمة.

[خ ٢٢٤٥] ثمّ قال:**وإن كانتا حقيقيتين انعكستا إلى ما لم يتوقف صدقها على وجود الذات من القضايا المذكورة.**

[ك ٢٢٤٦] واعلم أنّ القضايا التى لا يتوقف صدقها على وجود الذات في الخارج من القضايا المذكورة[٣٥٧١] أمّا من الموجبات فالحينية المطلقة اللادائمة معدولة الموضوع وسالبته بالاعتبار الرّابع والوجودية اللادائمة معدولة الطرفين بالاعتبار الرّابع وسالبتها بجميع الاعتبارات ومعدولة الموضوع سالبة المحمول بالاعتبارين الاخيرين وسالبة الموضوع معدولة المحمول بالاعتبار الثاني والرّابع.

[ك ٢٢٤٧] وأمّا من السوالب بجميع السوالب المذكورة: والمصنّف إدّعى لزوم جميع هذه القضايا للأصل المذكور من غير التعرّض لبرهان عليه والذي تبيّن لنا لزومه إيّاه ما وافق له.

[ك ٢٢٤٨] أمّا الحينية المطلقة اللادائمة سالبة الموضوع بالاعتبار الرّابع فلازمة لأنّه إذا صدق لا شيء مما هو ملزوم للجيم ملزوم للباء مادام ملزوما للجيم لادائما وجب أن يصدق بعض ما ليس بملزوم للباء ملزوم للجيم حين هو ليس بملزوم للباء لا دائما والّا لصدق لا شيء مما ليس بملزوم للباء ملزوم للجيم مادام ليس بملزوم للباء أو كلّ ما ليس بملزوم للباء هو ملزوم للجيم فهو ملزوم للجيم دائما وكلاهما محالان:

[٣٥٦٧] ج – مطلقة.

[٣٥٦٨] ج – ~~واذا~~.

[٣٥٦٩] ل – غير لازم.

[٣٥٧٠] ل – وما قابل محموله موضوع الأصل كان جهة إيجابه وجودية لادائمة مطلقة عامة أو حينية مطلقة لادائمة، صح هامش.

[٣٥٧١] ل – واعلم أن القضايا التى لا يتوقف صدقها على وجود الذات في الخارج من القضايا المذكورة، صح هامش.

[ك ٢٢٤٩] أمّا الأوّل: فلإنتاجه مع ما يلزم أصل القضية وهو قولنا كلّ ما هو ملزوم للجيم ليس بملزوم للباء مادام ملزوما للجيم.قولنا لا شيء مما هو ملزوم للجيم ملزوم للجيم دائما وأنّه محال.

[ك ٢٢٥٠] وأمّا الثاني: فلاستلزامه صدق بعض ما هو ملزوم للجيم ملزوم للجيم دائما للوجوه الثلاثة المذكورة في الخارجية وإنتاج ذلك مع الجزء السلبي من الأصل بعض ما هو ملزوم للجيم ليس بملزوم للباء دائما المناقض للجزء الايجابي منه وهو قولنا كلّ ما هو ملزوم للجيم ملزوم للباء بالإطلاق. [١٢٩أ]

[ك ٢٢٥١] وهذا البرهان لا يتمشى في معدولة الموضوع لعدم استلزام الأصل كلّ ما هو ملزوم للجيم فهو ملزوم لسلب الباء مادام ملزوما للجيم لجواز عدم استلزام الشيء الواحد للنقيضين. وهذه الموجبة السالبة الموضوع يستلزم السالبة المقابلة لها المقابلة المحمول الموضوع الأصل بالجهة المذكورة لكونها أخصّ منها.

[ك ٢٢٥٢] وأمّا الوجودية اللادائمة معدولة الطرفين بالاعتبار الرّابع؛ فما ظفرت ببرهان يدلّ على لزومها إيّاه، ولا يتمشى البرهان المذكور في لزومها للخارجية بالاعتبار الأوّل منها[٣٥٧٢] لعدم استلزام الأصل كلّ ما هو ملزوم للجيم ملزوم لسلب الباء مادام كذلك وتوقف البرهان على ذلك.

[ك ٢٢٥٣] وأمّا سالبة الطرفين فيلزمها مطلقة عامّة بالاعتبار الأوّل والثالث. أمّا بالاعتبار الأوّل فلأنّه لو لا صدق قولنا بعض ما ليس "ب" في الخارج ليس "ج" في الخارج بالإطلاق. لصدق لا شيء مما ليس "ب" في الخارج ليس "ج" في الخارج دائما. والأصل يتضمن كلّ ما هو ملزوم للجيم ليس ملزوما للباء مادام ملزوما للجيم، فإذا جعلنا هذا اللازم صغرى لقولنا وكلّ ما ليس بملزوم للباء ليس "ب" في الخارج مادام كذلك أنتج كلّ ما هو ملزوم للجيم ليس "ب" في الخارج ثمّ إذا جعلنا هذه النتيجة صغرى لنقيض العكس أنتج لا شيء مما هو ملزوم للجيم[٣٥٧٣] ليس "ج" في الخارج المستلزم لقولنا كلّ ما هو ملزوم للجيم "ج" في الخارج، وأنّه باطل لما عرفت غير مرّة.

[٣٥٧٢] ل – ولا يتمشى البرهان المذكور في لزومها للخارجية بالاعتبار الأوّل منها، صح هامش.

[٣٥٧٣] ل – للجيم، صح هامش.

[ك ٢٢٥٤] وأمّا بالاعتبار الثالث فلانتظام نقيضها مع ما يلزم هذا الأصل هذا المحال من غير توسط القياس الأوّل وكلّ واحدة من هاتين الموجبتين يستلزم السالبة المقابلة لها الموافقة المحمول لموضوع الأصل[٣٥٧٤] بالجهة المذكورة فيها لكونها أخصّ منها[٣٥٧٥].

[ك ٢٢٥٥] وأمّا بواقي القضايا فما أطلعت على ما نقيضي لزومها أو عدم لزومها للأصل المذكور فلعل غيري إذا تأمل فيه يطّلع على ذلك.

[ك ٢٢٥٦] ثمّ قال: وبعض هذه التفاصيل تركناها في الموجبات ثقةً بمعرفتها من الأقسام المذكورة هناك ومن ذكر هذا التفصيل ههنا.

[ك ٢٢٥٧] وهو ظاهر هذا ما تبين لي من أمر هذا الفصل والإنصاف أنّ المصنّف رحمه الله ما ذكر أحكام هذا الفصل كما ينبغى ولعلّ ذلك لأنّه الذي اخترع هذا النوع من الكلام في عكس النقيض، وإن أخّر الله[٣٥٧٦] في الأجل نعود ونذكر أحكام هذا الفصل كما يجب مع ترتيب لائق وأمّا الآن فتابعنا[٣٥٧٧] المصنّف في ذلك، وشرحنا كلامه، وأوضحنا مرامه مع إلحاق ما سنح للفكر في الحال اليه والله الموفق للصواب واليه المرجع والمآب[٣٥٧٨].

[٣٥٧٤] ل – الأصل، صح هامش.

[٣٥٧٥] ج – اخص منها.

[٣٥٧٦] ج + توفى.

[٣٥٧٧] ل – فتابعنا، صح هامش.

[٣٥٧٨] ج – واليه المرجه والمآب.

الفصل السابع في القضايا الشرطية

وفيه مباحث:

البحث الاوّل في تقسيم القضية الشرطية الى أقسامها الاوّلية

[ك ٢٢٥٨] قد عرفتَ أنَّ القضية الشرطيّة: إمّا أن يكون متّصلةً، وإمّا أن يكون منفصلةً.

[ك ٢٢٥٩] أمّا المتّصلة: فهي التى حكم[٣٥٧٩] فيها بصدق قضية على تقدير صدق أخرى، أو بكذبها على تقدير كذب أخرى، أو بصدقها على تقدير كذب أخرى، أو بكذبها على تقدير صدق أخرى.

[ك ٢٢٦٠] والمصنّف عبّر عن هذه الأمور الأربعة بقوله "المتّصلة هي التى يحكم فيها بحصول قضية على تقدير أخرى" فإنّ حصول القضية أعمّ من حصولها بوصف كونها صادقة ومن حصولها بوصف كونها كاذبةً أو حكم فيها[٣٥٨٠] بسلب أحد هذه الأمور الأربعة.

[ك ٢٢٦١] وقوله "وهو المعنى المصحّح لقولنا لو ثبت ذلك لثبت هذا" إشارة الى تفسير معنى الإتّصال بين الأمرين. فسّرناه بأنّه المعنى الذي يصحّح ويوجب صدق قولنا لو ثبت أحد ذينك الأمرين وهو المستصحب لثبت الآخر وهو المصاحب له.

[ك ٢٢٦٢] وأمّا المنفصلة: فهي التى يحكم فيها بالمنافاة بين قضيتين إمّا في طرفي الثبوت والانتفاء، أي حكم فيها بمنافاة صدق كلّ واحدة من تينك القضيتين لصدق الأخرى وبمنافاة كذب كلّ واحدة منهما لكذب الاخرى: ويسمى منفصلة حقيقية. وإمّا في أحد الطرفين فقط[٣٥٨١] ويسمى مانعة الجمع، إن كان الحكم لمنافاة صدق كلّ واحدة منهما لصدق الاخرى، ومانعة الخلو إن كان الحكم بمنافاة كذب كلّ واحدة منهما لكذب الأخرى.

[ك ٢٢٦٣] والمحكوم عليه في القضية الشرطية يسمى مقدّما والمحكوم به يسمّى تاليا.

[٣٥٧٩] ل – حكم، صح هامش.

[٣٥٨٠] ر – فيها، صح هامش.

[٣٥٨١] ر – فقط، صح هامش.

[ك ٢٢٦٤] والمقدّم والتالي في كلّ واحدة من المتّصلة والمنفصلة؛ إمّا أن يتشاركا بطرفيهما معا وذلك في المتصلة كاستلزام كلّ واحدة من الموجبة الكلية والسالبة الكلية لجزئيتها كقولنا [١٢٩ب] كلّما كان كلّ "أ" "ب" فبعض "أ" "ب" وكلما كان لا شيء من "أ" "ب" فليس بعض "أ" "ب" وقس عليه[٣٥٨٢] مثال استلزام المتصلة الكلية والمنفصلة الكلية موجبة وسالبة لجزئيتها وفي المنفصلة لتحقق العناد الحقيقي بين القضيتين كقولنا إمّا أن يكون كلّ "أ" "ب" بالإطلاق العام وإمّا أن يكون ليس كلّ "أ" "ب" دائما. وعلى هذا القياس تحقق العناد الحقيقي بين المتصلة ونقيضها وبين المنفصلة ونقيضها.

[ك ٢٢٦٥] وإمّا أن يتشاركا في الموضوع فقط: وذلك في المتصلة كلزوم حمل الأعمّ على الشيء بحمل الأخص على ذلك الشيء بالإيجاب. كقولنا: كلّما كان كلّ إنسان حيوان فكلّ إنسان جسم لاستلزام مقدّم هذا المثال مع قولنا وكلّ حيوان جسم تاليه وعكسه بالسلب أي[٣٥٨٣] وكلزوم سلب الأخصّ عن الشيء لسلب الأعمّ عن ذلك الشيء. كقولنا كلما كان لا شيء من العرض بجسم فلا شيء من العرض بجيوان. وفي المنفصلة كعناد حمل أحد المتساويين على الشيء بالإيجاب بحمل المساوي الآخر عنه بالسلب. كقولنا إمّا أن يكون زيد إنسانا وإمّا أن لا يكون زيد ناطقا.

[ك ٢٢٦٦] وإمّا أن يتشاركا في المحمول فقط: وذلك في المتصلة كاستلزام حمل الشيء على كلّ الاعمّ لحمله على كلّ الأخصّ مع الاتّحاد في الكيف كقولنا كلما كان كلّ حيوان جسما فكلّ إنسان جسم لإنتاج مقدم هذه المتصلة مع قولنا وكلّ إنسان حيوان تاليها من الأوّل وكقولنا كلّما كان لا شيء من الإنسان بفرس فلا شيء من الضاحك بالفعل بفرس لإنتاج المقدّم مع قولنا وكلّ ضاحك بالفعل إنسان التالي من الأوّل وكاستلزام حمل الشيء على بعض الاخص لحمله على بعض الأعمّ مع الاتّحاد في الكيف كقولنا كلما كان بعض الإنسان ضاحكا بالفعل فبعض الحيوان ضاحك بالفعل لإنتاج المقدّم مع قولنا وكلّ إنسان حيوان التالي من الشكل الثالث وكقولنا كلّما كان ليس بعض الحيوان بإنسان فليس بعض الجسم بإنسان لإنتاج المقدّم مع قولنا وكلّ حيوان جسم التالي من الثالث أيضا وفي المنفصلة كالعناد المانع من الجمع بين عين المقدم ونقيض التالي والمانع من الخلو بين نقيض

[٣٥٨٢] ل – عليه.

[٣٥٨٣] ج: لشيء.

المقدم وعين التالي في كلّ واحد من هذين المثالين. وإليه أشار المصنّف بقوله "ومع الاختلاف فيه" أي في الكيف في المنفصلة.

[ك ٢٢٦٧] وإمّا أن يشارك موضوع المقدم محمول التالي ومحموله موضوعه: وذلك في المتصلة كاستلزام القضية الحملية لعكسها المستوي كقولنا كلّما كان كلّ "أ" "ب" فبعض "ب" "أ" وفي المنفصلة لتحقق العناد المانع من الجمع بين عين كلّ قضية حملية وبين نقيض عكسها كقولنا إمّا أن يكون كلّ "أ" "ب" وإمّا أن يكون لا شيء من "ب" "أ" .

[ك ٢٢٦٨] وإمّا أن يشارك موضوع المقدم محمول التالي فقط: وذلك في المتصلة كاستلزام القضية الحملية[٣٥٨٤] الموجبة المنعكسة كلية كانت أو جزئية بحمل موضوعها على ما هو اعمّ من محمولها بالإيجاب الجزئي لاستلزامها العكس المستوي المستلزم لما ذكرناه من حمل موضوعها على ما هو اعمّ من محمولها بالإيجاب الجزئي كقولنا كلما كان كلّ إنسان حيوانا فبعض الجسم إنسان لإنتاج عكس مقدمه مع قولنا وكلّ حيوان جسم تاليه من الشكل الثالث هكذا ذكره المصنّف.

[ك ٢٢٦٩] وله بيان آخر وهو أن يقال: إذا صدق قولنا[٣٥٨٥] كلّ إنسان حيوان انضمّ ذلك الى قولنا وكلّ حيوان جسم وأنتج كلّ إنسان جسم وانعكس الى قولنا بعض الجسم إنسان المطلوب صدقه حينئذ وفي المنفصلة كتحقق العناد بين مقدم هذه المتصلة ونقيض تاليها المانع من الجمع كقولنا إمّا أن يكون كلّ إنسان حيوانا، وإمّا أن لا يكون بعض الجسم إنسانا.

[ك ٢٢٧٠] وإمّا أن يشارك محمول المقدم موضوع التالي فقط: وذلك في المتصلة كاستلزام الموجبة المنعكسة حمل ما هو اعمّ من موضوعها على عين محمولها بالإيجاب الجزئي لاستلزامها العكس المستوي المستلزم لما ذكرناه كقولنا كلما كان كلّ إنسان حيوانا فبعض الحيوان جسم لإنتاج عكس مقدم هذه المتصلة مع قولنا وكلّ إنسان جسم[١٣٠أ] تاليها من الشكل الأوّل وفي المنفصلة كتحقق العناد المانع من الجمع بين عين مقدم هذه المتصلة ونقيض تاليها كقولنا إمّا أن يكون كلّ إنسان حيوانا وإمّا أن لا يكون بعض الحيوان جسما.

[٣٥٨٤] ج – الحملية.

[٣٥٨٥] ج – قولنا.

[ك ٢٢٧١] وإمّا أن لا يتشارك المقدم والتالي في شيء من الطرفين أصلا: وذلك في المتصلة كاستلزام العلة للمعلول كقولنا كلما كانت الشمس طالعة فالنهار موجود واستلزام القضية لعكس نقيضها كقولنا: كلما كان كلّ[٣٥٨٦] "أ" "ب" فكلّ ما ليس[٣٥٨٧] "ب" فهو ليس "أ" وفي المنفصلة كتحقق العناد المانع من الجمع بين عين المقدم ونقيض التالي في كلّ واحد من هذين المثالين.

[ك ٢٢٧٢] والشرطية سواء كانت متصلة أو منفصلةً إمّا إن تتركب من حمليتين، أو من متصلتين، أو من منفصلتين، أو من حملية ومتصلة، أو من حملية ومنفصلة، أو من متصلة ومنفصلة.

[ك ٢٢٧٣] ولمّا كان استلزام أحد الشيئين للآخر استلزاما كليا، ليس في قوّة استلزام الآخر إيّاه كذلك؛ لاحتمال أن يكون التالي في المتصلة أعمّ من مقدم، وامتناع استلزام العامّ للخاصّ كليا[٣٥٨٨] كان في طبع أحد جزئي المتصلة الملزومية، وفي طبع الآخر اللّازمية. واذا كان كذلك؛ كان المقدم في المتصلة متميّزا عن التالي بالطبع والوضع.

[ك ٢٢٧٤] وحينئذ ينقسم كلّ واحد من الأقسام الثلاثة الأخيرة من الستّة المذكورة في المتصلة إلى قسمين. أمّا القسم الرّابع: فالى متصلة مقدمها حملي وتاليها متصل وإلى متصلة مقدمها[٣٥٨٩] متصل وتاليها حملي. وأمّا القسم الخامس: فالى متصلة مقدمها حملي وتاليها منفصل والى متصلة ومقدمها منفصل وتاليها حملي. وأمّا القسم السادس: فالى متصلة مقدمها متصل وتاليها منفصل وإلى متصلة مقدمها منفصل وتاليها متصل. فأقسام المتصلة إذن تسعة:

[ك ٢٢٧٥] وأمّا انفصال أحد الشيئين للآخر لما كان في قوّة انفصال الآخر إيّاه ضرورة، أنّ الانفصال والتعاند بين الشيئين انّما يتحقق من الجانبين. واذا كان كذلك؛ لا ينقسم شيء من الأقسام المذكورة في المنفصلة الى ما ذكرناه من القسمين في المتصلة. فأقسام المنفصلات إذن ستة:

[ك ٢٢٧٦] ولنذكر الآن أمثلة[٣٥٩٠] الأقسام التسعة في المتصلة، والستّة في المنفصلة.

[ك ٢٢٧٧] أمّا الأوّل، والثاني، والثالث: من المتصلة فكاستلزام كلّ واحدة من الحملية والمتصلة والمنفصلة لما يلزمها من العكس المستوي وعكس النقيض وكذب النقيض وسائر اللوازم المساوية

[٣٥٨٦] ج – كلّ.

[٣٥٨٧] ر، ل + أ.

[٣٥٨٨] ر – كليا، صح هامش.

[٣٥٨٩] ر – ~~متقدم~~.

[٣٥٩٠] ج – أمثلة، صح هامش.

لها في الجنس. ومن المنفصلة كتحقق العناد الحقيقي بين عين كلّ واحدة من هذه القضايا وبين نقيضها.

[ك ٢٢٧٨] وأمّا القسم الرّابع: من المتصلة وهو الذي يكون الحملي فيه مقدما، والمتصل تاليا، وكاستلزام الحملية الموجبة الكلية ملازمة حمل محمولها على الشيء لحمل موضوعها عليه. كقولنا: كلما كان كلّ إنسان حيوانا فكلما كان زيد إنسانا فزيد حيوان؛ لانتظام قياس من مقدم تالي هذه المتصلة مع مقدمها منتج لتالي تاليها.

[ك ٢٢٧٩] وأمّا القسم الخامس: من المتصلة وهو الذي يكون المتصل فيه مقدما، والحملي تاليا فكاستلزام الملازمة بين الشيئين حمل الملزومية على المقدم واللازمية على التالي. كقولنا: إن كان كلما كانت الشمس طالعة فالنّهار موجود فطلوع الشمس ملزوم لوجود النهار ووجود النهار لازم لطلوع الشمس.

[ك ٢٢٨٠] وهذان المثالان اذا بدّل التالي فيهما بنقيضه، والمقدم بحاله كانا مثالين للقسم الرابع من المنفصلة ويكونان مانعتي الجمع. واذا بدّل فيهما المقدم بنقيضه والتالي بحاله كانا مثالين للقسم الرّابع أيضا من المنفصلة لكن يكونان مانعتي الخلو.

[ك ٢٢٨١] وأمّا القسم السادس: من المتصلة وهو أن يكون المقدم فيه حمليا، والتالي منفصلا. وكاستلزام الحملية الكلية الموجبة تحقق الانفصال المانع من الجمع بين ثبوت موضوعها للشيء ونفي محمولها عنه. كقولنا: كلما كان كلّ إنسان حيوانا فإمّا أن يكون زيد إنسانا، وإمّا أن لا يكون حيوانا وتحقق العناد المانع من الخلو بين نفي موضوعها[٣٥٩١] عن الشيء وثبوت محمولها له. كقولنا: كلّما كان كلّ إنسان حيوانا فإما أن لا يكون زيد إنسانا وإمّا أن يكون حيوانا. وكاستلزام حمل طبيعة مستلزمة للقسمة بين أمرين [١٣٠ب] على الشيء حمل الانفصال بين ذينك الأمرين عليه. كقولنا: كلما كان هذا عدد فهو إمّا زوج أو فرد.

[ك ٢٢٨٢] وأمّا القسم السّابع: من المتّصلة وهو أن يكون المنفصل فيه مقدما، والحملي تاليا. فكاستلزام المنفصلة الحقيقية المشتركة الجزئين في الموضوع لحمل كلّ واحد من المحمولين على ذلك الموضوع بالإيجاب عند تقيّد الموضوع بسلب الآخر عنه، وبالسلب عند تقيّد الموضوع بالإيجاب

[٣٥٩١] ج – موضوعها، صح هامش.

الآخر له. كقولنا: كلّما كان هذا الشيء إمّا زوجا أو فردا لكنّه ليس بزوج فهو فرد، لكنّه ليس بفرد فهو زوج، لكنّه زوج فهو ليس بفرد لكنّه فرد فهو[٣٥٩٢] ليس بزوج.

[ك ٢٢٨٣] هكذا ذكره المصنّف. وفيه نظر؛ لأنّ المقدم في هذا المثال ليس هو المنفصلة فقط. بل هي مع تقيّد موضوع جزئي الانفصال إمّا بسلب أحدهما عنه، أو بإيجاب أحدهما له. والمثال المطابق له أن يقال: وكاستلزام المنفصلة الحقيقية المشتركة الجزئين في الموضوع لحمل[٣٥٩٣] الطبيعة المنقسة الى ذينك الأمرين على ذلك الموضوع. كقولنا: كلما كان هذا الشيء إمّا[٣٥٩٤] زوجا أو فردا فهو عدد.

[ك ٢٢٨٤] وإذا بدّل التالي في كلّ واحد من هذين المثالين بنقيضه والمقدم بحاله كان ذلك مثالا للقسم الخامس من المنفصلة وتكون مانعة الجمع. واذا بدّل المقدم فيهما بنقيضه، والتالي بحاله كان أيضا مثالا للقسم الخامس من المنفصلة لكن يكون مانعة الخلو.

[ك ٢٢٨٥] وأمّا القسم الثامن: من المتصلة وهو أن يكون المقدم فيه متصلا، والتّالي منفصلا. فكاستلزام كلّ متصلة موجبة منفصلة مانعة الجمع من عين المقدم ونقيض التالي ومنفصلة مانعة الخلو من نقيض المقدم وعين التالي.

[ك ٢٢٨٦] وأمّا القسم التاسع: من المتصلة وهو أن يكون المقدم فيه منفصلا، والتالي متصلا. فكاستلزام المنفصلة الحقيقية الموجبة ملازمة كلّ واحد من نقيضي جزئيها لعين الجزء الآخر، وملازمة عين كلّ واحد من جزئيها لنقيض الآخر. كقولنا: كلما كان هذا العدد إما زوجا أو فردا فان كان زوجا لم يكن فردا، وإن كان فردا لم يكن زوجا وإن لم يكن زوجا فهو فرد وإن لم يكن فردا فهو زوج. فكلّ واحدة من هذه الملازمة الأربع لازمة[٣٥٩٥] لتلك المنفصلة.

[ك ٢٢٨٧] وأمّا مثال القسم السّادس من المنفصلة فكالانفصال المانع من الجمع بين المتّصلة الكلية والمنفصلة الجزئية الموجبتين المشتركتين في الأجزاء[٣٥٩٦]. كقولنا: إمّا أن يكون كلما كانت الشمس طالعة فالنهار موجود، وإمّا أن يكون قد يكون إمّا أن يكون الشمس طالعة وإمّا أن يكون النهار موجودا.

[٣٥٩٢] ج – فهو.

[٣٥٩٣] ل + كل واحد من المحمولين........ المنفصلة الحقيقية المشتركة الجزئين في الموضوع لحمل.

[٣٥٩٤] ج – الشيء إما، صح هامش.

[٣٥٩٥] ر – لازمة، صح هامش.

[٣٥٩٦] ل: الاخر.

[ك ٢٢٨٨] والعلّة في تحقّق الانفصال المانع من الجمع بين هاتين القضيتين؛ هي أنّك ستعرف في لوازم الشرطيات أن كلّ متصلة موجبة يستلزم[٣٥٩٧] منفصلةً سالبةً بكلّ واحد من المعاني الثلاثة للمنفصلة موافقة ايّاها في الكمّ؛ لامتناع تحقق الملازمة والمعاندة معًا بين الشيئين. وهذه[٣٥٩٨] الملازمةُ يستلزم منفصلة مانعة الجمع أحد جزئيها عين مقدم الملازمة والجزء الآخر نقيض تاليها. واذا كان كذلك، فقولنا: كلما كانت الشمس طالعةً فالنّهار موجود يستلزم قولنا ليس البتّة إمّا أن يكون الشمس طالعةً وإمّا أن يكون النّهار موجودًا. وهذه الملازمة يستلزم ما ذكرناه من المنفصلة وهي قولنا: إمًا أن يكون كلما كانت الشمس طالعةً فالنّهار موجود، وإمّا أن يكون قد يكون إمّا أن يكون الشمس طالعةً وإمّا أن يكون النّهار موجودًا.

[ك ٢٢٨٩] إذا عرفتَ هذا، فاعلم: أنّ المتصلة إمّا أن يكون لزومية، وإمّا أن يكون اتّفاقية.

[ك ٢٢٩٠] أما اللزومية: فهي التى يكون[٣٥٩٩] بين طرفيها علاقة[٣٦٠٠] نسبتها يقتضى المقدم لزوم التالي ايّاه. مثل أن يكون المقدم علة للتالي أو معلولا مساويا له أو معلول عليه أو يكون كلّ واحد منهما مضايفا للآخر.

[ك ٢٢٩١] وأمّا الاتّفاقية: فهي التى لا تكون بين طرفيها تلك العلاقة المذكورة، بل تجامع فيها صدق التالي صدق المقدم بطريق الاتّفاق. كقولنا: كلما كان الإنسان ناطقا في ماهيته فالحمار ناهق في ماهيته.

[ك ٢٢٩٢] ثمّ قال: "وليتصوّر مثله في المنفصلة" أي المنفصلة أيضا إمّا عنادية وإمّا اتفاقية.

[ك ٢٢٩٣] أما العنادية: فهي التى يكون بين طرفيها علاقة بها يعاند[٣٦٠١] أحدهما الآخر على أحد[٣٦٠٢] الأنحاء الثلاثة المذكورة. مثل أن يكون أحدهما نقيضا للآخر أو مساويا لنقيضه أو أخصّ من نقيضه أو أعمّ من نقيضه. [١٣١أ]

[٣٥٩٧] ر – ~~متصلة.~~

[٣٥٩٨] ج – هذه، صح هامش.

[٣٥٩٩] ج – يكون.

[٣٦٠٠] ج – علاقة.

[٣٦٠١] ج: معاندة.

[٣٦٠٢] ل – أحد.

[ك ٢٢٩٤] وأمّا الاتّفاقية: فهي الّتى لا يكون الانفصال بين طرفيها لعلاقة بينهما يقتضى ذلك، بل لأنّهما لا يجتمعان على الصدق معا ولا[٣٦٠٣] على الكذب معا بطريق الاتّفاق كالانفصال الحقيقي بين السواد والكتابة في الشخص الموصوف بالسواد واللّاكتابة أو لا يجتمعان على[٣٦٠٤] الصدق ويجتمعان على الكذب[٣٦٠٥] بطريق الاتّفاق كالانفصال المانع من الجمع بين الأسود[٣٦٠٦] والكاتب في الشخص المذكور أو لا يجتمعان على الكذب ويجتمعان على الصدق بطريق الاتّفاق كالانفصال المانع من الخلوّ كالانفصال بين الأسود واللّاكاتب في الشخص المذكور أيضا.

[ك ٢٢٩٥] والمقدم في المتصلة اللّزومية يسمى ملزوما، والتالي لازما.

[ك ٢٢٩٦] وكلمة "إن" شديدة الدلالة على اللزوم، ثمّ "اذ" وأما باقي حروف الاتّصال نحو "اذا" و"متى" و"كلما" و"مهما" و"لمّا" لا يدل شيء منها لا على اللزوم ولا على الاتّفاق بل على الاتّصال المشترك بينهما.

[ك ٢٢٩٧] واعلم أنّ المقدم من حيث أنّه مقدم انما يدلّ على الوضع فقط، والتالي على الارتباط؛ من غير دلالة شيء منهما على أنّه كائن أو ليس بكائن؛ لأنّ حرفي الشرط والجزاء أخرجاهما عن أن يكونا قضيتين. واذا كان كذلك، لم يجب أن يكون شيء منهما من حيث أنّه جزء المتصلة معلوما أو مشكوكا.

[ك ٢٢٩٨] نعم لو نظر اليهما من خارج ربما صار التالي هو المشكوك فيه اذا كان القصد متجهًا نحو إنتاجه أو المقدم[٣٦٠٧] اذا كان القصد متّجهًا نحو إبطاله.

[ك ٢٢٩٩] **والمتصلة** الموجبة اللزومية الصادقة: قد يكون تركيبها من جزئين صادقين كقولنا لزيد: إن كان إنسانا فهو حيوان، وقد يكون تركيبها من جزئين كاذبين كقولنا للفرس: إن كان إنسانا فهو ناطق، وقد يكون تركيبها عن مقدم كاذب، وتالٍ صادق كقولنا للفرس: إن كان إنسانا فهو حيوان، وانما جاز تركيبها عن المقدم الكاذب والتالي الصادق؛ لاحتمال أن يكون التالي أعمّ من المقدم فيلزم الصادق

[٣٦٠٣] ر – لا.

[٣٦٠٤] ر – على، صح هامش.

[٣٦٠٥] ج – ويجتمعان على الكذب.

[٣٦٠٦] ل: اللاسواد.

[٣٦٠٧] ل: والمقدم.

والكاذب كالحيوانية بالنسبة إلى الفرسية الصادقة على الفرس والانسانية الكاذبة عليه، وأمّا تركيبها من مقدمٍ صادق وتالٍ كاذب فمحال؛ لاستحالة لزوم الكاذب الصادق. فهكذا علّله المصنّف.

[ك ٢٣٠٠] وأنت تعلم أنّه ما زاد في هذا التعليل على نفس الدعوى شيئًا. والعلّة في استحالة تركيبها من المقدم الصادق والتالي الكاذب أنّها لو تركبت من جزئين هذا شأنهما ذلك لزم من ذلك صدق الكاذب وكذب الصادق[٣٦٠٨]. أمّا الأوّل فلصدق الملزوم، وأمّا الثاني فلكذب اللّازم.

[ك ٢٣٠١] ولقائل أن يقول: ما ذكرتموه لبيان استحالة هذا التركيب إنما يتمّ إذا كانت الملازمة بين المقدم الصادق والتالي الكاذب كليةً ليلزم من صدق المقدم صدق التالي الكاذب ومن كذب التالي كذب المقدم الصادق. وأمّا اذا كانت جزئية فلا يتأتى ذلك[٣٦٠٩] فيها لما عرفت أنّ المتصلة في القياس الاستثنائي اذا كانت جزئية لا ينتج.

[ك ٢٣٠٢] لكنّا نقول التّحقيق في هذا الموضع أن يقال: كلّ واحد من الصادق والكاذب إمّا أن يكون كذلك دائما، أو في بعض الأوقات دون البعض، أو يكون أحدهما كذلك دائما والآخر في بعض الأوقات فقط.

[ك ٢٣٠٣] فإن كان الأوّل: وهو أن يكون الصادق صادقا دائما والكاذب كاذبا دائما؛ استحال أن يكون الصادق منهما ملزوما للكاذب استلزاما كليا أو جزئيا؛ لأنّه لو كان ملزوما له لزم مجموع أمرين؛ أحدهما: صيرورة الكاذب دائما صادقا إمّا دائما إن كانت الملازمة كليةً لاستلزام دوام صدق ملزوم الملازمة الكلية دوام صدق اللازم وإمّا في الجملة إن كانت الملازمة جزئية لاستلزام دوام صدق ملزوم الملازمة الجزئية صدق اللازم في الجملة. والثاني: صيرورة الصادق دائما كاذبا إمّا دائما إن كانت الملازمة كلية لاستلزام دوام كذب اللّازم في الملازمة الكلية دوام كذب الملزوم. وإما في الجملة إن كانت الملازمة جزئية لاستلزام دوام كذب لازم[٣٦١٠] الملازمة الجزئية كذب الملزوم في الجملة وكلّ واحد منهما محال.

[ك ٢٣٠٤] وإن كان الثاني: وهو أن يكون الصادق صادقا في الجملة والكاذب كاذبا في الجملة فلا امتناع في استلزام الصادق منهما للكاذب لا كليا ولا جزئيا. وما ذكرناه لبيان استحالة استلزامه اياه في

[٣٦٠٨] ج: الكاذب.

[٣٦٠٩] ج – ذلك، صح هامش.

[٣٦١٠] ج – لازم.

القسم الأوّل فلا يتأتى في هذا القسم؛ لأنّا اذا قلنا مثلا: كلما كان "أ" "ب" "فج" "د" وفرضنا[١٣١ب] أن "أ" "ب" صادق في الجملة و"ج" "د" كاذب في الجملة، ثمّ استثنينا عين المقدم أو نقيض التالي لم يلزم من الأوّل الّا صدق "ج" "د" في الجملة ولا من الثاني الّا كذب "أ" "ب" في الجملة وشيء منهما غير معلوم الاستحالة لجواز أن يكون زمان صدق كلّ واحد منهما غير زمان كذبه. ولو قلنا قد يكون اذا كان "أ" "ب" "فج" "د" فان استثناء شيء منهما أعنى المقدم ونقيض التالي لا ينتج شيئا لجواز أن يكون زمان صدق الملازمة غير زمان صدق الملزوم وغير زمان كذب اللّازم.[٣٦١١]

[ك ٢٣٠٥] وإن كان الثالث: وهو أن يكون أحدهما كذلك دائما دون الآخر. فالدّائم إمّا الصادق أو الكاذب فإن كان هو الصادق استحال استلزامه للكاذب كليا؛ لأنّا اذا قلنا كلما كان "أ" "ب" "فج" "د" وفرضنا أن "أ" "ب" صادق دائما و"ج" "د" كاذب في الجملة. واستثنينا عين المقدم وقلنا: لكن "أ" "ب" صادق دائما لزم منه صدق "ج" "د" دائما لأنّ دوام صدق ملزوم الملازمة الكلية ملزوم لدوام صدق اللازم والكاذب في الجملة صادق دائما وإنه محال. ولو استثنينا نقيض التالي وقلنا: لكن "ج" "د" كاذب في الجملة لزم منه كذب "أ" "ب" في الجملة لأن كذب لازم الملازمة الكلية في الجملة ملزوم لكذب الملزوم في الجملة فالصادق دائما كاذب في الجملة وإنّه محال.

[ك ٢٣٠٦] وأمّا استلزامه ايّاها جزئيا حينئذ فغير معلوم الاستحالة؛ لأنّا اذا قلنا قد يكون اذا كان "أ" "ب" "فج" "د" وقلنا لكن "أ" "ب" صادق دائما لزم منه صدق "ج" "د" في الجملة. وذلك غير معلوم الاستحالة لجواز أن يكون زمان صدقه غير زمان كذبه. ولو قلنا لكن "ج" "د" كاذب في الجملة لا ينتج شيئا لاحتمال أن يكون زمان كذب "ج" "د" غير زمان صدق الاستلزام المذكور.

[ك ٢٣٠٧] وإن كان الدائم منهما هو الكاذب استحال أيضا استلزام الصادق للكاذب كليا؛ لأنّا اذا قلنا كلما كان "أ" "ب" "فج" "د" وفرضنا أن "أ" "ب" صادق في الجملة و"ج" "د" كاذب دائما. ثمّ استثنينا عين المقدم وقلنا: لكن "أ" "ب" صادق في الجملة لزم منه صدق "ج" "د" في الجملة[٣٦١٢] لأنّ صدق ملزوم الملازمة الكلية في الجملة ملزوم لصدق اللازم في الجملة. فالكاذب دائما[٣٦١٣] صادق

[٣٦١١] ج: الملزوم.

[٣٦١٢] ر – وج د كاذب دائما ثم استثنينا عين المقدم وقلنا لكن أ ب صادق في الجملة لزم منه صدق ج د في الجملة، صح هامش.

[٣٦١٣] ج: في الجملة.

في الجملة[٣٦١٤] وإنّه محال. ولو استثنينا نقيض التالي وقلنا: لكن "ج" "د" كاذب دائما لزم منه[٣٦١٥] كذب "أ" "ب" دائما لأن كذب لازم الملازمة الكلية دائما ملزوم لكذب الملزوم دائما فالصادق في الجملة كاذب دائما وإنّه محال.

[ك ٢٣٠٨] وأمّا استلزامه إيّاه جزئيا حينئذ فغير[٣٦١٦] معلوم الاستحاله أيضا؛ لأنا اذا قلنا: قد يكون اذا كان "أ" "ب" "فج" "د" وقلنا لكن "ج" "د" كاذب[٣٦١٧] دائما يلزم منه الا كذب "أ" "ب" في الجملة وذلك غير معلوم الاستحاله لجواز أن يكون زمان صدقه غير زمان كذبه ولو قلنا لكن "أ" "ب" صادق في الجملة لا ينتج شيئا لاحتمال أن يكون زمان صدق الملازمة المذكورة غير زمان صدق "أ" "ب". فلا يجتمع مقدمتا القياس الاستثنائي على الصدق معًا في زمان واحد فلا ينتج.

[ك ٢٣٠٩] وأمّا الاتّفاقية الموجبة الصّادقة فاستحال تركيبها من جزئين كاذبين ومن[٣٦١٨] مقدم صادقٍ وتالٍ كاذبٍ؛ لأنّ الاتّفاقية الصّادقة الموجبة إمّا مفسرة بالتفسير الأخصّ وهو أن يعتبر فيها صدق كلّ واحد من طرفيها، وإمّا مفسّرة بالتفسير الأعمّ وهو أن يعتبر فيها صدق التالي فقط. وكيف كانت استحال تركيبها من القسيمين المذكورين. وإذا كان كذلك تعيّن[٣٦١٩] تركيبها من جزئين صادقين فقط دون مقدمٍ كاذبٍ وتالٍ صادقٍ على التفسير الأخص، ومن صادقين ومن مقدم كاذب وتالٍ صادق على التفسير الأعمّ.

[ك ٢٣١٠] وأمّا الموجبة اللّزومية[٣٦٢٠] الكاذبة فجاز تركيبها من جزئين صادقين؛ كقولنا لزيد إن كان حيوانا فهو إنسان، ومن جزئين كاذبين؛ كقولنا للحجر إن كان حيوانا فهو إنسان، وعن مقدمٍ صادقٍ وتالٍ كاذبٍ؛ كقولنا للحجر إن كان جسما فهو ناطق، وعن مقدم كاذب وتال صادق؛ كقولنا للفرس إن كان ناطقا فهو صهال.

[٣٦١٤] ج: دائما.

[٣٦١٥] ج – منه.

[٣٦١٦] ج + لازم.

[٣٦١٧] ل + لم.

[٣٦١٨] ج: أي.

[٣٦١٩] ج: يعتبر.

[٣٦٢٠] ج: اللازمة.

[ك ٢٣١١] وأمّا اتّفاقية الموجبة الكاذبة فاستحال تركيبها من جزئين صادقين[٣٦٢١] بكلّ واحد من التفسيرين أعنى الأخصّ والأعمّ. واذا كان كذلك، تعيّن تركيبها من جزئين كاذبين،[١٣٢أ] ومن مقدمٍ صادقٍ وتالٍ كاذبٍ، ومن مقدمٍ كاذبٍ وتالٍ صادقٍ على التفسير الأخص، وعلى التفسير الأعمّ من القسمين الأوّلين فقط.

[ك ٢٣١٢] وأمّا السّالبة اللّزومية الصّادقة فيتركب من الأقسام التى تركّب منها الموجبة اللزومية الكّاذبة لاستلزام كذب اللزوم بين الشيئين صدق سلب اللزوم عنهما.

[ك ٢٣١٣] والسّالبة الكاذبة اللزومية يتركب من الأقسام التى يتركب منها الموجبة اللزومية الصادقة لاستلزام صدق اللزوم بين الشيئين كذب سلب اللزوم بينهما.

[ك ٢٣١٤] وكذلك السّالبة الاتّفاقية الصادقة يتركب مما تركبت منه الموجبة[٣٦٢٢] الكاذبة الاتفاقية.

[ك ٢٣١٥] والسّالبة الاتّفاقية الكاذبة يتركب مما تركبت منه الموجبة الاتّفاقية الصادقة. ولميتهما معلومة مما مرّ.

[ك ٢٣١٦] **وأمّا المنفصلات:** فالموجبة الحقيقية الصادقة منها إنّما يتركب عن صادقٍ وكاذبٍ، والموجبة المانعة الجمع الصادقة عن جزئين كاذبين وصادق وكاذب، والمانعة الخلو عن جزئين صادقين وصادق وكاذب.[٣٦٢٣]

[ك ٢٣١٧] وأمّا الكاذبة الموجبة والحقيقية منها تركب عن جزئين صادقين وعن جزئين كاذبين، والمانعة الجمع عن جزئين صادقين، والمانعة الخلو عن جزئين كاذبين اذا لم يعتبر في الكاذبة كونها عنادية التى هي نظيرة اللزومية في المتصلات.

[ك ٢٣١٨] وأمّا إذا اعتبر فيها كونها عنادية يتركب الكاذبة الموجبة العنادية سواء كانت حقيقيةً أو مانعة الجمع أو مانعة الخلوّ عن جزئين صادقين وعن جزئين كاذبين وعن جزء صادق وجزء كاذب.

[ك ٢٣١٩] أمّا[٣٦٢٤] تركّب الحقيقية عن القسمين الأوّلين فظاهر. وأمّا تركّبها عن القسم الثالث فلجواز صدق أحد الأمرين على موضوع دائما وكذب الآخر عليه دائما مع جواز اجتماعهما فيه وجواز خلوّه

[٣٦٢١] ل: كاذبين.

[٣٦٢٢] ر ــ الصادقة.

[٣٦٢٣] ل – عن جزئين كاذبين وصادق وكاذب والمانعة الخلو عن جزئين صادقين وصادق وكاذب.

[٣٦٢٤] ر – أما، صح هامش.

عنهما حتى يكذب الانفصال الحقيقي بينهما في ذلك الموضوع كحال الأبيض والكاتب بالنسبة الى الموضوع الأبيض اللّاكاتب دائما. فإنّ الأبيض صادق عليه دائما والكاتب كاذب عليه دائما مع أنّه يكذب بالانفصال الحقيقي إمّا أن يكون ذلك الموضوع أبيض أو كاتبا ضرورة جواز اجتماع البياض والكتابة فيه لجواز أن يصير ذلك الموضوع كاتبا في الجملة وخلوّه عنهما لجواز أن يصير ذلك الموضوع أسود.

[ك ٢٣٢٠] وأمّا تركّب المانعة الجمع الكاذبة عن صادقين فظاهر. وأمّا تركّبها عن القسمين الآخرين فلجواز كذب أمرين معًا أو أحدهما على موضوع واحد دائما مع صدق الآخر عليه دائما أو في الجملة مع[٣٦٢٥] جواز اجتماعهما في ذلك الموضوع[٣٦٢٦] حتى يكذب الانفصال المانع الجمع بينهما فيه كحال الأسود والكاتب بالنسبة الى الموضوع المذكور؛ فإنّ كلّ واحد منهما كاذب عليه دائما مع جواز اجتماعهما فيه والأبيض الكاتب بالنسبة اليه أيضا. فإنّ الأوّل صادق عليه دائما، والثّاني كاذب عليه دائما مع جواز اجتماعهما فيه. وحينئذ[٣٦٢٧] يكذب[٣٦٢٨] بالانفصال المانع من الجمع إمّا أن يكون ذلك الموضوع أسود أو كاتبا وكذلك إمّا أن يكون الموضوع أبيض أو كاتبا.

[ك ٢٣٢٢] وأمّا تركّب المانعة[٣٦٢٩] الخلو الكاذبة عن كاذبين فظاهر. وأمّا تركبها من القسمين الاخرين فلجواز صدق أمرين معًا أو أحدهما على موضوع واحد دائما مع كذب الآخر عليه دائما أو في الجملة مع جواز خلوّ ذلك الموضوع عنهما حتى يكذب الانفصال المانع الخلو بينهما فيه كحال الأبيض واللّاكاتب دائما بالنسبة الى الموضوع الموصوف بهما. فإنّ كلّ واحد منهما صادق عليه دائما مع جواز خلوّه عنهما وحينئذ يكذب بالانفصال المانع من الخلو إمّا أن يكون ذلك الموضوع أبيض أو لاكاتبا[٣٦٣٠]. وكذلك حال الأبيض والكاتب بالنسبة اليه فإنّ الأوّل صادق عليه دائما والثاني كاذب مع جواز خلوّه عنهما أيضا وحينئذ يكذب بالانفصال المانع من الخلو إمّا أن يكون ذلك الموضوع أبيض أو كاتبا.

[٣٦٢٥] ج – مع.
[٣٦٢٦] ل – الموضوع.
[٣٦٢٧] ج – حينئذ، صح هامش.
[٣٦٢٨] ج: يكون.
[٣٦٢٩] ر – ~~الجمع~~.
[٣٦٣٠] ج: كاتبا.

[ك ٢٣٢٣] وأمّا السوالب[٣٦٣١] من المنفصلات فالصادقة منها حقيقيةً كانت أو مانعة الجمع أو مانعة الخلو يتركب من الأجزاء التى يتركب منها موجبتها الكاذبة، والكاذبة منها تركب من الأجزاء التى تركبت منها موجبتها الصادقة وكلّ ذلك ظاهر عند الإحاطة[١٣٢ب] بحقائق القضايا المذكورة على الوجه الذي لخّصناه.

[خ ٢٣٢٤] ثمّ قال: وخرج مما ذكرنا تركب كلّ واحدة من الشرطيتين من موجبتين وسالبتين وخلط منهما.

[ك ٢٣٢٥] أقول: إنْ عنى بهذا الكلام[٣٦٣٢] أنّه يلزم مما ذكره وهو تركب المتصلة من صادقين وكاذبين وصادق وكاذب وتركب المنفصلات عما ذكره تركب كلّ واحدة من الشرطيتين من موجبتين وسالبتين وخلط منهما. فذلك غير لازم منه البتة نعم اللّازم منه جواز تركب كلّ واحدة من المتصلة والمنفصلة من موجبتين وسالبتين وخلط منهما.

[ك ٢٣٢٦] أمّا المتّصلة فلأنّها اذا تركبت من صادقين فذلك الصادقان إن كانا موجبتين انعكست بعكس النقيض الى ما تركب من سالبتين وإن كانا سالبتين انعكس بعكس النقيض الى ما يتركب من موجبتين وإن كان أحدهما موجبا والآخر سالبا وانعكست بعكس النقيض أيضا الى ما يتركب من موجبة وسالبة. وذلك لا يستلزم الآخر إنْ تركب المتصلة من الأقسام الثلاثة المذكورة لجواز وقوع الجزئين الصادقين على أحد هذه الأقسام الثلاثة.

[ك ٢٣٢٧] وأمّا المنفصلة فلأنّ الحقيقية منها لما تركبت من صادق وكاذب فإن كانا نقيضين كانت مركبة من موجب وسالب كقولنا هذا العدد إمّا أن يكون زوجا أو لا زوجا وإن كانا أمرين كلّ واحد منهما ساوى نقيض الآخر فان كانا وجوديين كانت مركبة من موجبتين. كقولنا: إمّا أن يكون هذا العدد زوجا وإمّا أن يكون فردا أو إن كانا عدميين كانت مركبة من سالبتين كقولنا إمّا أن يكون هذا العدد لا زوجا وإمّا ان يكون لا فردا وإن كان أحدهما وجوديا والآخر عدميا كانت مركبة أيضا من موجب وسالب كقولنا إمّا أن يكون هذا العدد لازوجا وإمّا أن يكون منقسما بمتساويين.

[٣٦٣١] ر – السوالب.

[٣٦٣٢] ر – ~~أنه يلزم مما ذكره وهو تركب المتصلة من صادقين وكاذبين وصادق وكاذب~~.

[ك ٢٣٢٨] ولما جاز وقوع الجزئين اللذين أحدهما صادق والآخر كاذب على أحد[٣٦٣٣] هذه الأقسام وجاز تركب المنفصلة الحقيقية من الأقسام المذكورة. واذا ظهر ذلك في الحقيقية فكذا في المنفصلة المانعة الجمع والمنفصلة المانعة الخلو لاستلزام صدق الحقيقية صدق كلّ واحدة منهما.

[ك ٢٣٢٩] وإنْ عنى به أنّه يلزم ذلك مما ذكرناه أمثلة للأقسام التسعة من المتصلة وللأقسام الستة من المنفصلة فالأمر[٣٦٣٤] كذلك.

[ك ٢٣٣٠] ونحن نقول لا حاجة الى هذا التعسّف فإنّ الغرض بيان تركب كلّ واحدة من المتصلة والمنفصلة موجبة كانت أو سالبة من جزئين موجبين ومن سالبين ومن موجب وسالب ليستدلّ بذلك على أنّ إيجابها وسلبها ليس لإيجاب أجزائها وسلبها. وذلك حاصل بدون هذا التكلّف.

[ك ٢٣٣١] أمّا المتصلة الموجبة فتركبها من جزئين موجبين ظاهر كقولنا كلما كان هذا إنسانا كان حيوانا وكذلك من جزئين سالبين كقولنا كلما لم يكن هذا[٣٦٣٥] حيوانا لم يكن إنسانا. وأمّا من موجب وسالب كقولنا كلما كان هذا إنسانا لم يكن فرسا وأمّا تركب السالبة المتصلة من موجبين فكقولنا ليس البتة اذا كان هذا حجرا كان ناميا[٣٦٣٦] ومن سالبين فكقولنا ليس كلما لم يكن هذا إنسانا لم يكن حيوانا ومن موجب وسالب فكقولنا ليس كلما لم يكن ناطقا كان فرسا.

[ك ٢٣٣٢] وأمّا تركب المنفصلات من الأقسام المذكورة فقد عرفت أمثلة موجباتها فلا نطوّل بإعادتها. وأمّا أمثلة سوالبها فالمركبة من موجبتين كقولنا ليس البتّة إمّا أن يكون هذا إنسانا أو حيوانا ومن سالبتين كقولنا ليس دائما إمّا أن يكون هذا لاإنسانا أو لاحيوانا ومن موجب وسالب كقولنا ليس دائما إمّا أن يكون هذا لاإنسانا أو حيوانا.

[ك ٢٣٣٣] إذا عرفت هذا، فنقول؛ لما ثبت أنّ الشرطية سواء كانت صادقةً أو كاذبةً تركبت من صادقتين ومن كاذبتين ومن صادق وكاذب وسواء كانت موجبة أو سالبة تركبت من موجبتين وسالبتن

[٣٦٣٣] ل – أحد، صح هامش.

[٣٦٣٤] ج – فالأمر.

[٣٦٣٥] ج – هذا، صح هامش.

[٣٦٣٦] ج: فرسا.

وموجب وسالب لم يكن صدقها بسبب[٣٦٣٧] صدق أجزائها ولا كذبها بسبب كذب أجزائها ولا إيجابها بسبب إيجاب أجزائها ولا سلبها بسبب سلب أجزائها كما ظنّ بعض القدماء من المنطقيين.[٣٦٣٨]

[ك ٢٣٣٤] بل متى حكم بالإتصال بين قضيتين إمّا بطريق اللزوم أو بطريق[١٣٣أ] الاتفاق أو برفع ذلك على وجه يكون مطابقا للأمر نفسه كانت المتصلة صادقةً، ومتى حكم بذلك على وجه لا يكون مطابقا للأمر نفسه كانت كاذبةً صادقة الأجزاء كانت أو كاذبة الأجزاء. وكذلك متى حكم بالانفصال بين قضيتين إمّا بطريق العناد أو بطريق الاتّفاق أو برفع ذلك على وجه يكون مطابقا للأمر نفسه كانت المنفصلة[٣٦٣٩] صادقة، ومتى حكم بذلك على وجه لا يكون مطابقا للأمر نفسه كانت كاذبة صادقة الأجزاء كانت أو كاذبة الأجزاء. أو متى حكم بتحقق الإتصال بين قضيتين اي بحصول قضية على تقدير حصول أخرى بطريق اللزوم أو بطريق الاتفاق كانت المتصلة موجبة ومتى حكم برفع هذا الإتصال بينهما كانت سالبة سواء كانت القضيتان موجبتين أو سالبتين أو احداهما موجبة والأخرى سالبة وكذلك متى حكم بتحقق الإنفصال[٣٦٤٠] بين قضيتين أي يكون أحدهما مباينة للاخرى في الطرفي الصدق والكذب أو في أحدهما فقط إمّا بطريق العناد أو بطريق الاتفاق كانت المنفصلة موجبة ومتى حكم برفع ذلك كانت سالبة[٣٦٤١] موجبتي الأجزاء كانتا أو سالبتي الأجزاء.

البحث الثاني في أقسام المنفصلة وبيان الأجزاء التى تركب كلّ واحد من أقسامها منها

[ك ٢٣٣٥] قد عرفتَ أنّ المنفصلةَ إمّا حقيقية وإمّا مانعة الجمع وإمّا مانعة الخلو.

[ك ٢٣٣٦] **أمّا الحقيقية:** فإنّما يتركّب من النقيضين أي من قضيتين متناقضتين أو من القضية والمساوي لنقيضها في الصدق أو من قضيتين كلّ واحدة منهما ساوت نقيض الأخرى. وقد عرفتَ مثال كلّ واحدة منها من قبلُ على معنىً أنّ كلّ قضيتين تناقضتا أو ساوت احداهما أو كلّ واحدة منهما نقيض الأخرى صحّ الانفصال الحقيقي بينهما. وكلما صحّ الانفصال الحقيقي بين قضيتين كان شأنهما ما ذكرناه. أي يكونان متناقضين أو احداهما أو كلّ واحدة منهما تساوي نقيض الأخرى.

[٣٦٣٧] ج – بسبب.

[٣٦٣٨] ل – كما ظن بعض القدماء المنطقيين، صح هامش.

[٣٦٣٩] ج + كانت المنفصلة.

[٣٦٤٠] ج: الإتصال.

[٣٦٤١] ر – ~~موجبة الاجزاء~~.

[ك ٢٣٣٧] أمّا الأوّل: فلأنّهما إن كانتا متناقضتين[٣٦٤٢] استحال جمعهما والخلوّ عنهما؛ لاستحالة الجمع بين النّقيضين والخلوّ عنهما.

[ك ٢٣٣٨] وأمّا إذا كانت احداهما أو كلّ واحدة منهما تساوي نقيض الأخرى فلأنّه لو جاز اجتماعهما[٣٦٤٣] لجاز اجتماع النقيضين[٣٦٤٤] لاستلزام جواز جمع الشيء مع أحد المتساويين جواز جمعه مع المساوي الاخر وجواز جمع المساوي لأحد الشيئين مع المساوي للآخر جواز جمع ذينك الشيئين ولو جاز الخلوّ عنهما لجاز الخلوّ عن النّقيضين؛ لاستلزام جواز الخلو عن الشيء وعن أحد المتساويين جواز الخلوّ عنه وعن المساوي الآخر وجواز الخلو عن المساوي لأحد الشيئين والمساوي للآخر جواز الخلو عن ذيبك الشيئين. ولما استحال اللّازمان استحال الملزومان.

[ك ٢٣٣٩] وأمّا الثاني: وهو أنّ الانفصال الحقيقي متى تحقق بين القضيتين كانت احداهما نقيض الأخرى أو ساوت احداهما أو كلّ واحدة منهما نقيض الأخرى فلأنّ احداهما إن كانت نقيض للأخرى فقد تحقق المدّعى وإن لم يكن شيء منهما نقيضا للأخرى لا بدّ أن يكون كلّ واحدة منهما[٣٦٤٥] لازما مساويا لنقيض الآخر؛ لأنّه يستلزم صدق عين كلّ واحدة منهما نقيض الأخرى؛[٣٦٤٦] لاستحالة الجمع بينهما ويستلزم نقيض كلّ واحدة منهما عين الأخرى؛ لاستحالة الخلوّ عنهما[٣٦٤٧]. وإذا كان كلّ واحدة منهما لازما مساويا لنقيض الأخرى كانتا على أحد الوجهين المذكورين فيتحقق[٣٦٤٨] المدّعى أيضا.

[ك ٢٣٤٠] والحقيقية لا تكون الّا ذات جزئين؛ لأنّه اشترط فيها استحالة الجمع والخلو بين كلّ جزئين من أجزائها.

[ك ٢٣٤١] وإذا كان كذلك؛ استحال تركّبها من ثلاثة أجزاء؛ لأنّها لو تركبت من ثلاثة أجزاء كان عين الجزء الأوّل مستلزما لنقيض[٣٦٤٩] الجزء الثاني فإن لم يكن نقيض [١٣٣ب] الجزء الثاني مستلزما

[٣٦٤٢] ر – ~~كان شأنهما~~.

[٣٦٤٣] ل: اجتماعها.

[٣٦٤٤] ج: النقيض.

[٣٦٤٥] ر – منهما، صح هامش.

[٣٦٤٦] ج + فلأن احداهما إن كانت نقيض للاخرى فقد تحقق المدعى وإن لم يكن شيء منهما نقيضا للاخرى لا بد أن يكون كل واحدة منها لازما مساويا لنقيض الاخر لانه يستلزم صدق عين كل واحدة منهما نقيض الاخرى.

[٣٦٤٧] ل – عنهما.

[٣٦٤٨] ج: يستحق.

[٣٦٤٩] ر – ~~لعين~~.

لعين الجزء الثالث. فقد اختلّ الشرط المذكور بين الجزء الثاني والجزء الثالث[٣٦٥٠]. ولو كان كذلك لارتفع الانفصال الحقيقي بين الأجزاء الثلاثة وإن كان نقيض الجزء الثاني مستلزما لعين الجزء الثالث كان عين الجزء الأوّل مستلزما لعين الجزء الثالث ضرورة أنّ المستلزم للمستلزم للشيء مستلزم لذلك الشيء[٣٦٥١]. ولو[٣٦٥٢] كان عين الجزء الأوّل مستلزما لعين الجزء الثالث لارتفع الانفصال الحقيقي بين الجزء الأوّل والجزء الثالث فلا يكون الانفصال الحقيقي ثابتا بين الأجزاء الثلاثة.

[ك ٢٣٤٢] هكذا ذكره المصنّف وهو صحيح لازم لو شرط في الحقيقية ما ذكره من الشرط وهو استحالة الجمع والخلوّ بين كلّ جزئين فرضا من أجزائها. أمّا إذا لم يشترط فيها ذلك بل اشترط استحالة الجمع والخلو بين جميع الأجزاء وإن جاز الجمع بين الجزئين أو الخلو عنهما فلا استحالة في تركيب الحقيقية من ثلاثة أجزاء أو أكثر.

[خ ٢٣٤٣] ثمّ قال: نعم قد تكون مركبة من حملية ومنفصلة فيظن تركّبها من ثلاثة أجزاء.

[ك ٢٣٤٤] واعلم أنّ المنفصلة الحقيقية قد يظنّ في الظاهر أنّها ذات أجزاء كثيرة إمّا متناهية وذلك إنّما يكون إذا كانت مركبة إمّا من حملية ومنفصلة واحدة كقولنا هذا العدد إمّا أن يكون زائدا أو ناقصا أو تامّا وإمّا من حملية ومنفصلات كثيرة متناهية العدد، كقولنا: هذا العدد إمّا أن يكون فردا أو زوج الزوج أو زوج الفرد أو زوج الزوج والفرد وإمّا غير متناهية وذلك إنّما يكون إذا كانت[٣٦٥٣] المنفصلات المضمومة إلى الحملية غير متناهية العدد، كقولنا: هذا المضلع إمّا أن يكون مثلثا أو مربعا أو مخمسا أو مسدسا أو مسبعا أو مثمنا أو متسعا وهلمّ جرا الى ما لا يتناهي من الأشكال الكثيرة الأضلاع.

[ك ٢٣٤٥] وفي التحقيق ليس كذلك لأنّ المنفصلة الحقيقية هي[٣٦٥٤] التى يحكم فيها بالمنافاة بين قضيتين وهي بالذات لا يتحقق الّا بين النقيضين أو بين أمرين أحدهما في قوة أحد النقيضين والآخر في قوّة النقيض الآخر أو بين أمرين أحدهما أحد النّقيضين والآخر في قوّة النقيض الآخر على الوجه الذي عرفته من قبل. واذا كان كذلك، فالمنفصلة الحقيقية لا تكون الّا ذات جزئين لكن من الجائز أن ينقسم أحد جزئيها أو كلاهما الى قسمين وحينئذ يحصل هناك أجزاء كثيرة. فاذا ركّبت المنفصلة

[٣٦٥٠] ل + ضرورة أن المستلزم للمستلزم للشيء مستلزم لذلك الشيء.

[٣٦٥١] ل – ضرورة أن المستلزم للمستلزم للشيء مستلزم لذلك الشيء.

[٣٦٥٢] ل – لو.

[٣٦٥٣] ر – ~~المنفصلة~~.

[٣٦٥٤] ج – هي.

من تلك الأجزاء[٣٦٥٥] ظنّ في الظاهر أنّها ذات أجزاء كثيرة وليس كذلك بل هناك منفصلات بالقوّة مترتبة ليس لشيء منها الّا جزؤان فقط.

[ك ٢٣٤٦] ولنحقق ذلك في الأمثلة المذكورة؛

[ك ٢٣٤٧] أمّا المثال الأوّل: فمعناه على ما ذهب اليه المصنّف إمّا أن يكون هذا العدد زائدا وإمّا أن يكون إمّا[٣٦٥٦] ناقصا أو تاما وحينئذ تكون المنفصلة مركبة من قضيتين فقط، الّا أنّه لما أسقط أحد جزئي الانفصال أوهم ذلك تركّبها من ثلاثة أجزاء وعلى ما يدلّ عليه لفظ الإمام في الملخص معناه إمّا أن يكون هذا العدد زائدا أو لا يكون زائدا. ثمّ اللّازائد الذي هو أحد جزئي هذه المنفصلة ينقسم الى الناقص والتام وحينئذ لا يكون هذه القضية منفصلة واحدة بل منفصلتين مترتبتين كلّ واحدة منهما مركبة من جزئين فقط.

[ك ٢٣٤٨] وأمّا المثال الثاني: فعلى ما ذهب اليه المصنّف يكون معناه إمّا أن يكون هذا العدد فردا وإمّا أن يكون إمّا[٣٦٥٧] زوج الزوج أو زوج الفرد أو زوج الزوج والفرد وحينئذ يكون مركبا من قضيتين احداهما حملية والأخرى منفصلة مركبة من حملية ومنفصلة؛ لأنّ معنى قولنا إمّا أن يكون زوج الزوج أو زوج الفرد أو زوج الزوج والفرد أن هذا العدد إمّا أن يكون زوج الزوج وإمّا أن يكون إمّا[٣٦٥٨] زوج الفرد أو زوج الزوج والفرد.

[ك ٢٣٤٩] وأمّا على ما دلّ عليه لفظ الإمام[٣٦٥٩] فمعناه إمّا أن يكون هذا العدد فردا وإمّا أن لا يكون فردا والذي لا يكون فردا إمّا أن يكون زوج الزوج أو لا يكون والذى لا يكون زوج الزوج إمّا أن يكون زوج الفرد أو لا يكون والذى لا يكون زوج الفرد إمّا أن يكون زوج الزوج والفرد أو لا يكون.

[٣٦٥٥] ر: الاخر.

[٣٦٥٦] ج – إما.

[٣٦٥٧] ل – إما.

[٣٦٥٨] ج – إما.

[٣٦٥٩] ج: فخر الدين.

[ك ٢٣٤٠] فعلى هذا لا يكون القول[١٣٤أ] الذي ظنّ أنّه منفصلة واحدة[٣٦٦٠] بل منفصلات بالقوّة مترتبة عددها ما ذكرناه. وعلى هذا القياس الكلام[٣٦٦١] في المثال الثالث على قول الإمام[٣٦٦٢] والمصنّف.

[ك ٢٣٤١] إذا عرفتَ هذا فلنشرّح الألفاظ المذكورة في الأمثلة، فاعلم: أنّ العدد الزائد عبارة عن العدد الذي اذا جمع ما له من الأجزاء كان أكثر منه كالاثني عشر فإنّ له نصفا وهو الستة، وثلثا وهو الأربعة وربعا وهو الثلاثة وسدسا وهو الاثنان، واذا جمعت هذه الأعداد كان الحاصل منها خمسة عشر وهي أكثر من العدد المذكور بثلاثة. وأمّا العدد الناقص فهو عبارة عن العدد[٣٦٦٣] الذي اذا جمع ما له من الأجزاء كان أقلّ منه كأربعة عشر فإن لها نصفا وهو السبعة وسبعا وهو اثنان. واذا جمعا كان الحاصل منهما تسعة وهي أقلّ من العدد المذكور بخمسة وأمّا العدد التام فهو عبارة عن العدد الذي اذا جمع ما له من الأجزاء كان مساويا له كالستة فإنّ لها نصفا وهو الثلاثة وثلثا وهو اثنان وسدسا وهو الواحد واذا جمعت هذه الأعداد حصل من اجتماعها ستّة التى هي العدد المذكور وزوج الزوج عدد زوج بعده زوج بمرّات زوج كالثمانية فانّه بعدها الأربعة الأربعة مرّتين والاثنان أربع مرّات وزوج الفرد عدد زوج بعده فرد بمرّات زوج كالستّة فانّه بعدها الثلاثة مرتين وزوج الزوج والفرد عدد زوج بعده زوج وفرد كلّ واحد منهما بمرّات زوج كاثني عشر فانّه بعده الاثنان ستّ مرّات وبعده الثلاثة أيضا أربع مرّات.

[ك ٢٣٤٢] وأمّا الاستحال المذكورة في المثال الثالث فهي عبارة عن سطوح يحيط بكلّ واحد منها أضلاع عددها مثل عدد ما اشتق منه إسمه كالمثلث والمربع وغيرهما فإنّ اسم كلّ واحد منها مشتق من عدد أضلاعه.

[ك ٢٣٤٣] **وأمّا المنفصلة المانعة الجمع** ففسّروها بأمرين:

[ك ٢٣٤٤] أحدهما:[٣٦٦٤] بالمنفصلة التى يحكم فيها بامتناع اجتماع جزئيها على الصدق من غير تعرّض لقيد آخر.

[٣٦٦٠] ج، ر + منفصلة واحدة.

[٣٦٦١] ج – الكلام، صح هامش.

[٣٦٦٢] ج: الفخر الدين.

[٣٦٦٣] ل – المذكور بثلاثة وأما العدد الناقص فهو عبارة عن العدد، صح هامش.

[٣٦٦٤] ر – ~~أحدهما~~.

[ك ٢٣٤٥] والثّاني: بالتى يحكم فيها بامتناع اجتماع جزئيها على الصدق بجواز[٣٦٦٥] اجتماعهما على الكذب. وهي بالتفسير الأوّل أعمّ منها بالتفسير الثاني لاندراجها بالتفسير الثاني، والحقيقية تحتها بالتفسير الأوّل، ولاستلزام صدق كلّ واحدة منهما صدقها بالتفسير الأوّل من غير عكس.

[ك ٢٣٤٦] وهي بالتفسير الثاني مركبة من قضيتين كلّ واحدة منهما أخصّ من نقيض الأخرى على معنىً أنّه كلما صدقت قضيتان كلّ واحدة منهما أخصّ من نقيض الأخرى صحّ الانفصال المانع من الجمع بينهما[٣٦٦٦] أي يمتنع اجتماعهما على الصدق ويجوز اجتماعهما على الكذب. وكلّما صحّ الانفصال المانع من الجمع بين قضيتين. أي اذا كان تانك[٣٦٦٧] القضيتان بحالة يمتنع اجتماعهما على الصدق ويجوز اجتماعهما على الكذب كان[٣٦٦٨] كلّ واحدة منهما أخصّ من نقيض الأخرى. أمّا الأوّل وهو أنّه كلّما صدق قضيتان كل واحدة منهما أخصّ من نقيض الأخرى[٣٦٦٩] صح الانفصال المانع من الجمع بينهما على ما ذكرنا من التفسير فلأنّه لو جاز اجتماعهما على الصدق لجاز اجتماع كلّ واحدة منهما مع نقيضها على الصدق لاستلزام جواز جمع الشيء مع الأخص جواز جمعه مع الأعمّ. واللّازم محال؛ فالملزوم مثله. ويجوز كذبهما معا اذ لو امتنع كذبهما معا لكان كلما كذب احداهما صدقت الأخرى ومعنا مقدمة صادقة وهي قولنا كلّما صدق نقيض احداهما كذبت عينها فتركب منهما قياسا هكذا كلّما صدق نقيض احداهما[٣٦٧٠] كذبت عينها وكلّما كذبت عين احداهما صدقت الأخرى ينتج كلّما صدق نقيض احداهما صدقت عين الأخرى، فالعام مستلزم للخاص لكون عين كلّ واحدة منهما أخصّ من نقيض الأخرى. واذا امتنع اجتماع كلّ واحد منهما مع الأخصّ من نقيضها على الصدق وأمكن كذبهما معا صحّ تركيب المنفصلة المانعة الجمع بالتفسير الثاني منهما. وأمّا أنّه كلّما صحّ الانفصال المانع من الجمع بالتفسير الثاني بين قضيتين وجب أن يكون كلّ واحدة[٣٦٧١] من تينك[٣٦٧٢] القضيتين أخصّ من نقيض الأخرى فلأنّ عين كلّ واحدة منهما يستلزم نقيض الأخرى؛ لامتناع

[٣٦٦٥] ل: ويجوز.

[٣٦٦٦] ج: منهما.

[٣٦٦٧] ج، ل: تلك.

[٣٦٦٨] ل: فإن.

[٣٦٦٩] ل – أما الأول وهو أنه كلما صدق قضيتان كل واحدة منهما اخص من نقيض الأخرى، صح هامش.

[٣٦٧٠] ر – ~~صدقت عين الأخرى~~.

[٣٦٧١] ر – ~~منهما~~.

[٣٦٧٢] ر: ذينيك.

[١٣٤ب] الاجتماع بينهما على الصدق وليس نقيض شيء منهما يستلزم عين الأخرى اذ لو استلزم نقيض احداهما عين الأخرى ولا شكّ في جواز صدق نقيضيهما معا لجواز كذبهما معا، واستلزام جواز كذبهما معا جواز صدق نقيضيهما معا فيلزم جواز صدق النقيضين معا[٣٦٧٣] وإنّه محال. واذا استلزمت عين كلّ واحدة منهما نقيض الأخرى ولا يستلزم نقيض شيء منهما عين الأخرى كان عين كلّ واحدة منهما أخصّ من نقيض الأخرى.

[ك ٢٣٤٧] وأمّا المنفصلة المانعة الجمع بالتفسير الأوّل فانّما يتركب إمّا[٣٦٧٤] من القضيتين اللتين يتركب منهما الحقيقية أو من القضيتين التين تركب منهما المانعة الجمع بالتفسير الثاني على معنى[٣٦٧٥] أنّ كلّ قضيتين كلّ واحدة منهما إمّا نقيض الأخرى أو مساوية لنقيض الأخرى أو أخصّ من نقيض الأخرى امتنع الجمع بينهما على الصدق وكلّما امتنع الجمع بين القضيتين[٣٦٧٦] على الصدق كان شأن كلّ واحدة منهما بالقياس الى نقيض الأخرى ما ذكرناه أمّا الأوّل فظاهر مما مرّ في الحقيقية والمانعة الجمع بالتفسير الثاني. وأمّا الثاني فلامتناع صدق العامّ في غير مادّة أحد أخصيه.

[ك ٢٣٤٨] لا يقال: تركيب هذه المنفصلة مما ذكرتموه تركيب للعام بما تركب منه أحد أخصيه. وذلك يقتضى مساواة العام للخاص في الأجزاء إن لم تزد أجزاء العام على أجزاء الخاص ويقوم العام بالخاص إن زادت عليها وكلّ واحد منهما محال؛ لأنا نقول: يقوم العام بما تركب منه الخاص انما يستلزم ما ذكرتموه من المحال إن لو اعتبرنا[٣٦٧٧] في العامّ جميع ما يجب اعتباره في الخاص من الأجزاء أو أزيد. أما اذا لم يعتبر فيه ذلك بل نقول: اذا حكمنا على القضيتين اللتين حكمنا عليها بامتناع اجتماعهما على الصدق والكذب في الحقيقية أو على القضيتين اللتين حكمنا عليهما بامتناع اجتماعهما على الصدق وجواز اجتماعهما على الكذب في المانعة الجمع بالتفسير الثاني بامتناع اجتماعهما على الصدق من غير التعرض لأحد القيدين الاخرين. كان ذلك مانعة الجمع بالتفسير الأوّل لم يلزم شيء مما ذكرتموه من المحال. ولا معنى لقولنا انّها تركب مما تركب منه أحد أخصيها الّا ذلك وعلى هذا الوجه اندفع ما ذكرتموه.

[٣٦٧٣] ج – معا.

[٣٦٧٤] ج – إما.

[٣٦٧٥] ج – معنى.

[٣٦٧٦] ج: النقيضين.

[٣٦٧٧] ج: اعتدنا.

[ك ٢٣٤٩] **وأمّا المنفصلة المانعة الخلو** ففسّروها أيضا بأمرين:

[ك ٢٣٥٠] أحدهما: بالمنفصلة التى يحكم فيها بامتناع اجتماع[٣٦٧٨] جزئيها على الكذب من غير تعرّض لشيء آخر من القيود.

[ك ٢٣٥١] والثاني: بالمنفصلة التى يحكم فيها بامتناع اجتماع[٣٦٧٩] جزئيها على الكذب وبجواز اجتماعهما على الصدق.

[ك ٢٣٥٢] وهي بالتفسير الأوّل أعمّ منها بالتفسير الثاني لاندراجها بالتفسير الثاني والحقيقية تحتها بالتفسير الأوّل ولاستلزام كلّ واحدة منهما أعنى الحقيقية والمانعة الخلو بالتفسير الثاني المانعة الخلو بالتفسير الأوّل[٣٦٨٠] من غير استلزامها لشيء منهما على التعيين.

[ك ٢٣٥٣] وهي بالتفسير الثاني مركبة من قضيتين كلّ واحدة منهما أعمّ من نقيض الأخرى على معنى أنّه كلّما صدقت قضيتان كلّ واحدة منهما أعمّ من نقيض الأخرى صحّ الانفصال المانع من الخلو بينهما على التفسير الثاني وكلّما صحّ الانفصال المانع من الخلو بين قضيتين على التفسير الثاني كان كلّ واحدة منهما[٣٦٨١] أعمّ من نقيض الأخرى.

[ك ٢٣٥٤] أمّا الأوّل: فلأنّه حينئذ يمتنع الخلوّ عنهما؛ لأنّه لو جاز الخلو عنهما لجاز الخلو عن النقيضين لاستلزام جواز الخلو عن الشيء وعن الأعمّ من شيء آخر جواز الخلو عنه وعن ذلك الشيء الآخر لكن الخلو عن النقيضين محال فالخلو عنهما محال.

[ك ٢٣٥٥] وأمّا أنّه يجوز اجتماعهما على الصدق فلأنّه لو امتنع اجتماعهما على الصدق لكان كلما صدقت احداهما كذبت الأخرى وكلّما كذبت الأخرى صدق نقيضها ينتج كلّما صدقت احداهما صدق نقيض الأخرى ولو صدقت هذه النتيجة لا يكون كلّ واحدة منهما أعمّ من نقيض الأخرى؛ لامتناع استلزام العام للخاص. وقد فرض كذلك هذا خلف. واذا امتنع الخلو عن تينك القضيتين وأمكن الجمع بينهما[٣٦٨٢] صحّ تركيب المنفصلة المانعة الخلو بالتفسير الثاني منهما.

[٣٦٧٨] ل – اجتماع.

[٣٦٧٩] ل – اجتماع.

[٣٦٨٠] ل – ولاستلزام كل واحدة منهما أعنى الحقيقية والمانعة الخلو بالتفسير الثاني المانعة الخلو بالتفسير الأول.

[٣٦٨١] ج – منهما.

[٣٦٨٢] ل – بينهما، صح هامش.

[ك ٢٣٥٦] وأمّا الثاني: وهو أنّ الانفصال المانع من الخلو بالتفسير الثاني اذا تحقق بين قضيتين لا بدّ أن يكون كلّ واحدة من تينك القضيتين أعمّ من نقيض الأخرى فلأنّ نقيض كلّ واحدة [١٣٥أ] منهما لا بدّ حينئذ من أن يكون مستلزما لعين الأخرى؛ لاستحالة الخلو عنهما ويمتنع أن يكون عين شيء منهما مستلزما لنقيض الأخرى والّا لجاز استلزام عين شيء منهما لنقيض الأخرى. ولا شكّ في جواز صدقهما معا وذلك يستلزم جواز صدق النقيضين معا وانّه محال. اذا كان نقيض كلّ واحدة منهما مستلزما لعين الأخرى ولم يكن عين شيء منهما مستلزمة لنقيض الأخرى كان عين كلّ واحدة منهما أعمّ من نقيض الأخرى.

[ك ٢٣٥٧] وأمّا المنفصلة المانعة الخلو بالتفسير الأوّل؛ فأنّها انّما تركب إمّا من القضيتين اللتين تركب منهما الحقيقية أو من القضيتين اللتين تركب منهما المانعة الخلو.

[ك ٢٣٥٨] بالتفسير الثاني؛ على معنى أن كلّ قضيتين كلّ واحدة منهما إمّا نقيض للأخرى أو مساوية لنقيض الأخرى[٣٦٨٣] أو أعمّ من نقيض الأخرى امتنع الخلوّ عنهما وكلّما امتنع الخلو عن قضيتين كان شأن كلّ واحدة منهما بالنسبة الى نقيض الأخرى على أحد الوجوه الثلاثة المذكورة. أمّا الأوّل فظاهر مما مرّ في الحقيقية والمانعة الخلوّ بالتفسير الثاني. وأمّا الثاني فلامتناع صدق العامّ في غير مادّة أحد أخصيه.

[ك ٢٣٥٩] والسؤال المذكور في المنفصلة المانعة الجمع بالتفسير الأوّل مع الجواب المذكور هناك آتٍ ههنا فلا نذكرهما ههنا ثقة بمعرفتهما من المذكور هناك.

[ك ٢٣٦٠] واعلم أنّ الإمام[٣٦٨٤] ذكر في الملخص أنّ المنفصلة المانعة الجمع يمكن تركيبها من أجزاء غير متناهية؛ لأنّ حاصلها راجع إلى ذكر الجزئيات المندرجة تحت نقيض القضية في مقابلها وتلك الجزئيات غير متناهية. فإذا ذكرت تلك الجزئيات في مقابلة[٣٦٨٥] القضية امتنع الجمع بين أيّ جزئين فرضا من تلك الأجزاء المذكورة وبين القضية وبين أيّ جزء كان من تلك الأجزاء إذ ليس بعضها أولى من الباقي كقولنا هذا الشيء إمّا أن يكون إنسانا أو فرسا أو ثورا أو عقابا.

[٣٦٨٣] ر – أو مساوية لنقيض الاخرى.

[٣٦٨٤] ج: فخر الدين.

[٣٦٨٥] ج: ومقابلة.

[ك ٢٣٦١] وأمّا المنفصلة المانعة الخلو فلا يمكن تركيبها من أجزاء غير متناهية؛ لأنّ حاصلها راجع إلى أن يذكر في مقابلة القضية لازم نقيضها الذي هو أعمّ منه أي من نقيض تلك القضية. فإذا تكثرت تلك اللوازم لا يمكن إدخال حرف الانفصال عليها لا للمنع من الجمع ولا للمنع من الخلو أي لا يكون بين كل اثنين فرضا من تلك الأمور امتناع الجمع ولا امتناع الخلو؛ لأنّه يصح جمعهما ورفعهما. وإذا كان كذلك، فلا يصحّ إدخال حرف الانفصال عليها لا للمنع من الجمع ولا للمنع من الخلو.

[ك ٢٣٦٢] وحاصل ما ذكره أنّ المنفصلة المانعة الجمع يمكن تركيبها من أجزاء غير متناهية بحيث يمتنع الجمع بين كلّ جزئين فرضا من تلك الأجزاء، والمانعة الخلو لا يمكن تركيبها من أجزاء كثيرة متناهية كانت[٣٦٨٦] أو غير متناهية بحيث يمتنع الجمع بين كلّ جزئين فرضا[٣٦٨٧] أو الخلو عنهما.

[ك ٢٣٦٣] ولفظ الامام[٣٦٨٨] يشعر بأن الممتنع تركيبها من أجزاء غير متناهية؛ لأنّه قال بعد بيان جواز تركيب المنفصلة المانعة الجمع من أجزاء غير متناهية. وأمّا المنفصلة المانعة الخلو فذلك غير جائز فيها لكن ما ذكره في بيان ذلك تعرفنا أنّ مراده امتناع تركيبها من أكثر من جزئين، والمصنّف أيضا حمله على ذلك.

[ك ٢٣٦٤] وإذا كان مراده ذلك قال المصنّف: ولقائل أن يقول: يمكن تركيب المنفصلة المانعة الخلوّ من أجزاء كثيرة بحيث يكون بين كلّ جزئين فرضا من تلك الأجزاء امتناع الخلو عنهما دون الجمع بينهما.[٣٦٨٩] كقولنا: إمّا أن لا يكون هذا الشيء إنسانا أو لا يكون فرسا أو لا يكون ثورا أو لا يكون عقابا. فإن أيّ جزئين فرضا من هذه الأجزاء امتنع الخلو عنهما دون الجمع بينهما فبطل ما ذكره الإمام[٣٦٩٠].

[ك ٢٣٦٥] ثمّ قال: ويمكن أن يفرّق بأنّه يمتنع الجمع في مانعة الجمع بين أيّ جزء فرض مع الجزء الاخر وبينه وبين أحد الأجزاء الباقية مثل امتناع الجمع بين الإنسان وبين أحد الأقسام الباقية دون الخلو ولا كذلك في مانعة الخلو لأنّ أحد الأجزاء الباقية أعمّ من الجزء المأخوذ أيّ جزء كان لعدم

[٣٦٨٦] ج – متناهية كانت.

[٣٦٨٧] ل – من تلك الأجزاء والمانعة الخلو لا يمكن تركيبها من أجزاء كثيرة متناهية كانت أو غير متناهية بحيث يمتنع الجمع بين كل جزئين فرضا، صح هامش.

[٣٦٨٨] ج: فخر الدين.

[٣٦٨٩] ل – دون الجمع بينهما.

[٣٦٩٠] ج: فخر الدين.

خروج شيء ما من الأجزاء الباقية فلم يكن بينهما انفصال؛ لاستحالة الانفصال بين العام والخاص للمنع [١٣٥ب] من الجمع أو الخلو.

[ك ٢٣٦٦] أقول: يريد أن يذكر فرقا بين[٣٦٩١] المنفصلة[٣٦٩٢] المانعة الجمع، والمنفصلة المانعة الخلو بالنسبة إلى ما يتركبان منه من الأجزاء الكثيرة.

[ك ٢٣٦٧] قال: أنّ المنفصلة المانعة الجمع يمكن تركيبها من أجزاء كثيرة بحيث يمتنع الاجتماع بين أيّ جزء فرض[٣٦٩٣] من تلك الأجزاء وبين كلّ واحد من الأجزاء الباقية على التعيين دون الخلو عنهما. ويمتنع الاجتماع أيضا بينه وبين أحد الأقسام الباقية لا على التعيين دون الخلو. كقولنا إمّا أن يكون هذا الشيء إنسانا أو فرسا أو ثورا أو عقابا الى غير ذلك. فإن أيّ جزء فرض من هذه الأجزاء ولتكن مثلا هو الإنسان امتنع اجتماعه بينه وبين كلّ واحد من الفرس والثور والعقاب على التعيين دون الخلوّ ويمتنع الاجتماع أيضا بينه وبين أحد هذه الثلاثة لا على التعيين.

[ك ٢٣٦٨] وأمّا المنفصلة المانعة الخلو فلا يمكن تركيبها من أجزاء كثيرة هذا شأنها وما ذكرناه من المثال وهو قولنا إمّا أن لا يكون هذا الشيء إنسانا أو لا يكون فرسا أو لا يكون ثورا أو لا يكون عقابا فإنّه وإن كان أيّ جزء فرض من هذه الأجزاء ولتكن هو الإنسان مثلا امتنع الخلوّ عنه وعن كلّ واحد من الأجزاء الباقية على التعيين دون الجمع لكن لا يمكن إدخال حرف الانفصال عليه وعلى أحد الأجزاء الباقية لا على التعيين حتى يقال: إمّا أن لا يكون هذا الشيء إنسانا وإمّا أن لا[٣٦٩٤] يكون[٣٦٩٥] أحد الأجزاء الباقية لا على التعيين إمّا للمنع من الجمع[٣٦٩٦] أو للمنع من الخلو؛ لأنّ أحد الأجزاء الباقية أعمّ من الجزء المأخوذ أي جزء كان من الأجزاء الأربعة[٣٦٩٧] الذي فرضناه هو اللاإنسان[٣٦٩٨] لأن أحد الأجزاء الباقية لا على التعيين[٣٦٩٩] أعمّ من اللاإنسان؛ لأنّه كلّما صدق اللاإنسان صدق أحد الأجزاء

[٣٦٩١] ج – يريد أن يذكر فرقا بين.

[٣٦٩٢] ج: والمنفصلة.

[٣٦٩٣] ل – قال أن المنفصلة المانعة الجمع يمكن تركيبها من أجزاء كثيرة بحيث يمتنع الاجتماع بين أي جزء فرض.

[٣٦٩٤] ر – لا.

[٣٦٩٥] ر – ~~أجزاء~~.

[٣٦٩٦] ج: للجمع.

[٣٦٩٧] ج: المانعة.

[٣٦٩٨] ج: هذا الإنسان.

[٣٦٩٩] ر – التعيين، صح هامش.

الباقية ضرورة صدق أحدها حينئذ أو نقيضه المستلزم لصدق الاخيرين وليس كلّما صدق أحد الأجزاء الباقية لا على التعيين صدق اللاّإنسان لجواز أن يكون الصادق أحد الاخيرين أو ما يغاير الكلّ؛ لامتناع خروج شيء ما من أحد الأجزاء الباقية. واذا كان أحد الأجزاء الباقية أعمّ من الجزء المأخوذ أي جزء كان امتنع الانفصال بينهما؛ لامتناع الانفصال بين العام والخاص للمنع من الجمع أو للمنع من الخلو. أمّا للمنع من الجمع فظاهر، وأمّا للمنع من الخلوّ فلخلو المباين للعام عنهما.

[ك ٢٣٦٩] قال الإمام[٣٧٠٠] في الملخص وهذه المنفصلة أي مانعة الخلو مختصة ببحث آخر: وهو أن الجزء الذي ذكر في هذه المنفصلة لازم نقيضه بدلا عنه، أي الجزء الذي حكم بالانفصال المانع من الخلو بينه وبين لازم نقيضه إمّا أن يكون هو الجزء الإيجابي أو الجزء السلبي أو كلّ واحد من الجزء الإيجابي والجزء السلبي أي الحكم في المنفصلة المانعة الخلوّ انّما يكون بين لازمي الجزئين وعلى[٣٧٠١] كلّ واحد من التقديرين الأوّلين إمّا أن يكون ذلك اللاّزم سلبيا أو إيجابيا فهذه أقسام خمسة:

أحدها: أن يترك[٣٧٠٢] الجزء الموجب بحاله، ويورد بدل الجزء السالب لازما سلبيا هو أعمّ منه. كقولنا زيد إمّا أن يكون في البحر وإمّا أن لا يغرق. وتقديره إمّا أن يكون في البحر وإمّا أن لا يكون ونعنى بالبحر كلّ[٣٧٠٣] ما مغرق ومن لم يكن في البحر لم يغرق ولكن لا يلزم من صدق أنّه لم يغرق صدق أنّه ليس في البحر. فاذا قلنا زيد إمّا أن يكون في البحر وإمّا أن لا يغرق فقد ركبنا المنفصلة المانعة الخلو من الجزء الإيجابي واللاّزم السلبي الأعم من الجزء السلبي.

الثاني: أن يترك[٣٧٠٤] الجزء الموجب بحاله ويورد بدل الجزء السلبي لازما موجبا هو أعمّ منه. كقولنا زيد إمّا أن يكون في البحر وإمّا أن يكون غير غريق وهي منفصلة مانعة من الخلو دون الجمع ومن الجزء الإيجابي ومن اللازم الإيجابي للجزء السلبي.

الثالث: أن يترك[٣٧٠٥] الجزء السالب بحاله ويورد بدل الجزء الموجب لازما سلبيا هو أعمّ منه. كقولنا هذا الشيء إمّا أن لا يكون حيوانا وإمّا أن يكون حيوانا ومتى كان حيوانا لم يكن نباتا لكن الحيوان

[٣٧٠٠] ج: فخر الدين.

[٣٧٠١] ج – على، صح هامش.

[٣٧٠٢] ج: ترك.

[٣٧٠٣] ر – ~~ما يغرق~~.

[٣٧٠٤] ج: ترك.

[٣٧٠٥] ج: ترك.

أخص من اللاّنبات[٣٧٠٦] لاستلزامه ايّاه من غير عكس فاذا قلنا هذا الشيء إمّا أن لا يكون حيوانا وإمّا أن لا يكون نباتا فقد ركبنا منفصلة مانعة من الخلو دون الجمع من الجزء السلبي ومن اللازم السلبي للجزء الإيجابي.

الرّابع: أن يترك[٣٧٠٧] الجزء السالب أيضا[٣٧٠٨] بحاله لكن يورد بدل الجزء الموجب لازما ايجابيا هو أعمّ منه. كقولنا هذا الشيء إمّا أن لا يكون إنسانا أو يكون إنسانا ومتى كان إنسانا كان حيوانا فاذا قلنا إمّا أن لا يكون إنسانا وإمّا أن يكون حيوانا [١٣٦أ] فقد ركبنا منفصلة مانعة الخلو دون الجمع من الجزء السلبي ومن اللاّزم الإيجابي للجزء الإيجابي.

وأمّا القسم الخامس: وهو أن يكون المنفصلة مركبة عن لازمي جزئيها فنقول: إمّا أن يكون لازما لجزئين المتناقضين موجبتين معا، أو سالبتين معا، أو لازم الموجب لازما موجبا ولازم السالب لازما سالبا، أو لازم الموجب لازما سالبا ولازم السالب لازما موجبا. فهذه أقسام أربعة.[٣٧٠٩]

[ك ٢٣٧٠] والإمام[٣٧١٠] قال: ولما كانت هذه الأقسام الأربعة فحينئذ[٣٧١١] تركناها، أي تركنا أمثلتها.

[ك ٢٣٧١] ونحن نذكر ما حضرنا من الأمثلة لهذه الأقسام:

[ك ٢٣٧٢] أمّا مثال القسم الأوّل: وهو أن تكون المنفصلة مركبة عن لازمين موجبتين أحدهما لازم لأحد النقيض والآحر للنقيض الآخر. فكقولنا زيد إمّا أن يكون في البحر وإمّا أن لا يكون في البحر، ومتى[٣٧١٢] كان في البحر[٣٧١٣] كان في الماء؛ لأنا نعنى بالبحر كلّ ما مغرق وليس كلما كان في الماء كان في البحر، ومتى لم يكن في البحر كان غير غريق دون العكس فاذن كونه في الماء لازم إيجابي أعمّ من كونه في البحر وكونه غير[٣٧١٤] غريق لازم إيجابي أعمّ من لا كونه في البحر. فاذا قلنا زيد إمّا

[٣٧٠٦] ج: النبات.

[٣٧٠٧] ج: ترك.

[٣٧٠٨] ج – أيضا، صح هامش.

[٣٧٠٩] ج: أربعة أقسام.

[٣٧١٠] ج: فخر الدين.

[٣٧١١] ر: وحشية.

[٣٧١٢] ج: ومن.

[٣٧١٣] ر – ~~كان في البحر~~.

[٣٧١٤] ل – غير.

أن يكون في الماء وإمّا أن يكون غير غريق فقد ركّبنا المنفصلة المانعة الخلو من لازمين موجبين للجزئين المتناقضين.

[ك ٢٣٧٣] وأمّا مثال القسم الثاني: وهو أن تكون المنفصلة[٣٧١٥] مركبة عن لازمين سالبين أحدهما لأحد النقيضين والآخر للنقيض الآخر. فكقولنا هذا الشيء إمّا أن لا يكون حيوانا وإمّا أن يكون حيوانا ومتى لم يكن حيوانا لم يكن إنسانا ومتى كان حيوانا لم يكن[٣٧١٦] نباتا[٣٧١٧] فاللّاإنسان لازم أعمّ من اللاحيوان واللانبات للحيوان. فاذا قلنا هذا الشيء إمّا أن لا يكون إنسان وإمّا ان لا يكون نباتا فقد ركّبنا منفصلة مانعة الخلو من لازمين سالبين للجزئين المتناقضين.

[ك ٢٣٧٤] وأمّا مثال القسم الثالث: وهو أن تكون المنفصلة مركبة من لازم إيجابي للجزء الإيجابي ومن لازم سلبي للجزء السلبي. فكقولنا زيد إمّا أن يكون في الماء وإمّا أن لا يكون غريقا. وتقديره: إمّا أن يكون في البحر وإمّا أن لا يكون على الوجه الذي عرفته في المثال الأوّل.

[ك ٢٣٧٥] وأمّا مثال القسم الرّابع: وهو أن تكون المنفصلة مركبة من لازم إيجابي للجزء السلبي ولازم سلبي للجزء الإيجابي. فكقولنا زيد إمّا أن يكون في البحر وإمّا أن لا يكون ومتى كان في البحر لم يكن على الأرض من غير عكس؛ لجواز أن لا يكون على الأرض ولا في الماء المغرق الذي البحر مفسّرا به بل في الماء غير مغرق ومتى لم يكن في البحر كان غير غريق لما مرّ. فاذا قلنا إمّا أن لا يكون زيد على الأرض وإمّا أن يكون غير غريق فقد ركّبنا منفصلة مانعة من الخلوّ من لازم سلبي للجزء الايجابي ولازم ايجابي للجزء السلبي.

[ك ٢٣٧٦] واعلم أنّ هذا البحث انّما اختصت به المنفصلة المانعة الخلو؛ لأنّ المنفصلة لو كانت مانعة الجمع لا يتأتى هذه الأقسام بتمامها فيها[٣٧١٨]. فإنّ اللّازم السلبي للأمر الإيجابي استحال أن يكون أخصّ منه كاللافرس اللازم للإنسان فإنّه ليس أخصّ منه لصدقه على الإنسان وغير الفرس من الحيوانات.

[٣٧١٥] ل – ~~المانعة.~~

[٣٧١٦] ر – انسانا ومتى كان حيوانا لم يكن، صح هامش.

[٣٧١٧] ج: إنسانا.

[٣٧١٨] ل – فيها.

[ك ٢٣٧٧] وإنّما ذكرنا هذا البحث لننبّه على وجه اختصاصه بالمنفصلة المانعة الخلو، ونذكر الأمثلة للأقسام التى تركها[٣٧١٩] الإمام[٣٧٢٠].

[ك ٢٣٧٨] إذا عرفت هذا، فاعلم؛ أنّ من الأحكام العامّة لجميع المنفصلات الثلاث أنّ المقدم فيها لا يتميز عن التالي بالطبع؛ إذ لا فرق بين معاندة الجزء الأوّل للجزء الثاني وبين معاندة الجزء الثاني للجزء الأوّل، فإنّه لا فرق بين قولنا إمّا أن يكون العدد زوجا وإمّا أن يكون فردا وبين قولنا إمّا أن يكون العدد فردا وإمّا أن يكون زوجا في الحقيقية لا على معنىً أنّ مفهوم أحدهما هو بعينه مفهوم الآخر فإنّ مفهوم أحدهما مغاير لمفهوم الآخر ضرورة أنّ المفهوم من معاندة الزوج للفرد غير المفهوم من معاندة الفرد للزوج بل على معنى أنّك متى حكمت بمعاندة أحدهما للآخر فكأنّك قد حكمت بمعاندة الآخر للأوّل؛ لأنّ المعاندة بين الأمرين انما يتحقق من الطرفين بل الامتياز بين مقدم هذه المنفصلات وتاليها انّما هو بالوضع فقط. فكلّما قدّمت ذكره كان مقدما وكلّ ما أخّرته تاليا بخلاف المتصلة[٣٧٢١] فإنّ مقدمها متميز عن تاليها بالطبع اذ ربما كان أحد الشيئين ملزوما للاخر استلزاما كليا ولا يكون الآخر ملزوما للأوّل كذلك كاستلزام الإنسان [١٣٦ب] للحيوان كليا دون استلزام الحيوان ايّاه كذلك وكأنّك قد نبهت على هذا فيما سلف.

[ك ٢٣٧٩] واعلم أنّ كلّ واحد من حرفي الاتّصال والانفصال قد يؤخّر عن موضوع المقدم فيقال: الشمس كلما كانت طالعةً كان النّهار موجودًا والعدد إمّا أن يكون زوجا وإمّا أن يكون فردا، وحينئذ يكون كلّ واحدة من الشرطيتين المذكورتين شيبهة بالحملية أي في قوّة الحملية؛ لأنّك أخّرت في المثال الأوّل عن الشمس بأنّ من حكمها كذا، وفي المثال الثاني عن العدد بأنّ كلّ واحد[٣٧٢٢] مما يقال له العدد لا يخلو عن أحد هذين القسمين الّا أنّ المتصلة التى قدّم حرف الاتّصال فيها على موضوع مقدمها مع التى أخّر فيها حرف الاتصال عن موضوع مقدمها متلازمتان على معنىً أنّه كلّما صدقت احداهما صدقت الأخرى ضرورة أنّه كلما صدق قولنا إن كانت الشمس طالعة كان النهار موجودا صدق قولنا الشمس متى كانت طالعة كان النهار موجودا وبالعكس.

[٣٧١٩] ج: زادها.

[٣٧٢٠] ج: فخر الدين.

[٣٧٢١] ج: المنفصلة.

[٣٧٢٢] ج – ~~منهما~~.

[ك ٢٣٨٠] وأمّا المنفصلة التى قد قدّم حرف الانفصال فيها على موضوع مقدّمها مع التى أخّر حرف الانفصال فيها عن موضوع مقدّمها[٣٧٢٣] ربما لا يتلازمان، فإنّ المنفصلة الحقيقية المركبة من الكليتين المشتركتين في الموضوع التى أخّر حرف الانفصال فيها عن موضوع المقدم؛ كقولنا كلّ عدد إمّا أن يكون زوجا وإمّا أن يكون فردا. اذا قدّم حرف الانفصال فيها عن موضوع المقدم، وقيل إمّا أن يكون كلّ عدد زوجا وإمّا أن يكون كلّ عدد فردا، صارت مانعة الجمع دون الخلو أمّا كونها مانعة الجمع فظاهر، وأمّا كونها لا يمنع الخلو فلجواز كذب كلّ واحدة من هاتين الكليتين عندما يكون الصادق الجزئيتين لا شيء من الكليتين كما في هذا المثال، فإنّ الصادق قولنا بعض العدد زوج وبعض العدد فرد. واذا كان كذلك؛ لا يجب تلازم ما قدّم حرف الانفصال فيه على الموضوع المذكور مع ما أخّر فيه حرف الانفصال عنه.

[ك ٢٣٨١] واعلم أنّ التالي في المتصلة[٣٧٢٤] الموجبة اذا كان قضايا فوق واحدة يتعدد المتصلة[٣٧٢٥] بتعدد[٣٧٢٦] أجزاء التالي أن يكون المقدم في المتصلة المذكورة ملزوما لكلّ واحد من الأجزاء التالي.

[ك ٢٣٨٢] وعلّل المصنّف ذلك[٣٧٢٧] بقوله "لاستحالة استلزام الشيء لمجموع القضايا مع عدم استلزامه لبعضها" وأنت تعلم أن هذا قريب من الدعوى بل برهان ذلك أن نقول: إذا صدق استلزام قضية لقضايا فوق واحدة ينتظم قياس من الشكل الأوّل هكذا كلما صدقت هذه القضية صدقت تلك القضايا، وكلما صدقت مجموع تلك القضايا صدقت القضية[٣٧٢٨] التى هي جزء هذا المجموع؛ لاستلزام المجموع للجزء، وينتج كلّما صدقت هذه القضية صدقت القضية التى هي جزء هذا المجموع وهو المطلوب. وبعد كلّ[٣٧٢٩] قضية من أجزاء التالي تركب قياسا هكذا ليلزم[٣٧٣٠] منه استلزام المقدم

[٣٧٢٣] ج – مع التى أخر حرف الانفصال فيها عن موضوع مقدمها.

[٣٧٢٤] ج: المنفصلة.

[٣٧٢٥] ج: المنفصلة.

[٣٧٢٦] ج: ويتعدد.

[٣٧٢٧] ج: ولكنه.

[٣٧٢٨] ج: القضايا.

[٣٧٢٩] ج: ذلك؛ ر – كل، صح هامش..

[٣٧٣٠] ج: التزم.

لتلك[٣٧٣١] القضية. ولا يخفى[٣٧٣٢] عليك أنّ استلزام القضية لمجموع تلك القضايا لو كان جزئيا كان استلزامها لكلّ واحدة من تلك القضايا أيضا يكون جزئيا.

[ك ٢٣٨٤] فالحاصل: أن صدق استلزام القضية الواحدة للقضايا الكثيرة يستلزم استلزام مقدمها لكل واحدة من تلك القضايا موافقا اياها في الكمّ.

[خ ٢٣٨٥] قال المصنف: ولم يجب ذلك في جانب المقدّم؛ لأنّه ليس كلّ ما لزم قضايا كثيرة لزم كلّ واحدة منها كما في النتيجة بالنسبة الى القياس.

[ك ٢٣٨٦] واعلم أنّ معناه أنّ المقدم إذا كان أكثر من قضية واحدة لا يجب أن يكون كلّ واحدة من تلك القضايا ملزوما لتاليه، فإنّ النتيجة يلزم القياس الذي هو مركب من مقدمتين ولا يلزم شيئا من تينك المقدمتين.

[ك ٢٣٨٧] وأنا أقول: إن عنى بذلك أنّ الشيء اذا لزم قضايا كثيرة لزوما كليا لا يجب أن يلزم كلّ واحدة من تلك القضايا لزوما كليا فهو حق لما ذكره.

[ك ٢٣٨٨] وإن عنى به أنّ الشيء اذا لزم مجموع قضايا سواء كان لزومه ايّاه كليا أو جزئيا لا يجب أن يلزم كلّ واحدة من تلك القضايا ولا شيئا منها لزوما كليا ولا جزئيا؛ فليس كذلك. فإنّ المقدّم اذا كان مجموع قضايا فإنّه يجب استلزام كلّ واحدة من تلك القضايا لتاليه استلزاما جزئيا سواء كان استلزام مجموع القضايا ايّاه كليا أو جزئيا؛ لأنه[٣٧٣٣] ينتظم قياس من الشكل الثالث هكذا كلما صدق مجموع تلك القضايا صدقت القضية التى هي جزؤها وكلّما صدق [١٣٧أ] مجموع تلك القضايا صدقت القضية التى هي تاليه ينتج من الشكل الثالث قد يكون إذا صدقت القضية التى هي جزء ذلك المجموع صدقت القضية التى هي التالي. وهكذا تركب بعد ذلك جزء من أجزاء ذلك المجموع قياسا في الثالث ليلزم منه استلزامه للتالي جزئيا.

[ك ٢٣٨٩] وأمّا تكثر القضايا في جزئي المنفصلة الموجبة أو في أحدهما يستلزم تعدد المنفصلة بحيث تعدد تلك القضايا إن كانت المنفصلة مانعة الخلو؛ لأنّه اذا استحال الخلو عن الشيء وعن[٣٧٣٤]

[٣٧٣١] ج – ~~المقدم~~.

[٣٧٣٢] ر – ~~عليه أن استلزام القضايا~~.

[٣٧٣٣] ل: لا.

[٣٧٣٤] ج – عن.

غيره لزم استحالة الخلوّ عن كلّ واحد من أجزاء ذلك الشيء وعن ذلك الغير ولزم أيضا استحالة الخلو عن كلّ واحد من أجزاء ذلك الغير وعن ذلك الشيء اذ لو جاز الخلوّ عن ذلك الشيء وعن أحد أجزاء ذلك الغير أو عن ذلك الغير وعن أحد أجزاء ذلك الشيء لزم جواز الخلوّ عن ذلك الشيء وعن ذلك الغير؛ لاستلزام جواز الخلو عن أحد الشيئين وعن جزء الآخر جواز الخلو عن ذينك الشيئين لانتفاء الشيء بانتفاء جزؤه.

[ك ٢٣٩٠] وأمّا إن كانت المنفصلة مانعة الجمع فيكثر شيء من جزئيها لا يوجب تعدد المنفصلة بحسب تعدد أجزائه؛ لأنّه لا يلزم من امتناع اجتماع[٣٧٣٥] الشيء الواحد مع مجموع الشيئين أو الأشياء امتناع اجتماع ذلك الشيء مع كلّ واحد من ذينك الشيئين أو الأشياء؛ فإنّ كلّ واحد من النوعين الداخلين تحت جنس امتنع اجتماعه مع النوع الآخر مع وجوب اجتماعه مع الجنس الذي هو جزء منه. نعم اذا امتنع اجتماع الشيء مع مجموع لزم من ذلك بالضرورة امتناع اجتماعه مع أحد أجزاء ذلك المجموع اذ لو جاز اجتماعه مع كلّ واحد من أجزائه لجاز اجتماعه مع المجموع، والمقدّر خلافه.

[ك ٢٣٩١] لا يقال: لا نسلّم صدق هذه الشرطية وهي قولكم لو جاز اجتماعه مع كلّ واحد من أجزاء ذلك المجموع لجاز اجتماعه مع ذلك المجموع. وانما يلزم ذلك إن لو كان زمان جواز اجتماعه مع كلّ واحد من تلك الأجزاء غير زمان جواز[٣٧٣٦] اجتماعه مع الآخر وهو ممنوع؛ لجواز أن يجتمع مع كلّ واحد منها في أزمنة مختلفة؛ لأنا نقول: المدّعى أنّه اذا امتنع اجتماع الشيء مع مجموع في جميع الأزمنة أو في بعض الأزمنة لزم من ذلك امتناع اجتماعه مع أحد أجزاء ذلك المجموع في بعض الأزمنة والّا لجاز اجتماعه مع كلّ واحد من تلك الأجزاء في جميع الأزمنة وذلك يستلزم جزما جواز اجتماعه مع ذلك المجموع في جميع الأزمنة، والمقدر خلافه.

[ك ٢٣٩٢] وعلى هذا سقط ما ذكرتم من المنع.

[ك ٢٣٩٣] وأمّا إن كانت المنفصلة حقيقية، فتكثر كلّ واحد من جزئيها يستلزم منفصلة مانعة[٣٧٣٧] الخلو مركبة من عين أحد الطرفين وجزء الطرف الآخر متعددة بحسب تعدد أجزاء الطرف المتكثر؛ فإن كان الطرف المتكثر ليس الّا واحد كان عددها مثل عدد أجزاء ذلك الطرف وإن كان كلّ واحد

[٣٧٣٥] ل – اجتماع، صح هامش.

[٣٧٣٦] ج – جواز.

[٣٧٣٧] ر + من.

من الطرفين متكثرا كان عددها مثل عدد أجزاء الطرفين ولا يستلزم منفصلة مانعة الجمع الّا ما ذكرناه في المنفصلة المانعة الجمع على الوجه الذي عرفته هناك.

[خ ٢٣٩٤] قال: **هذا في الموجبات وفي السوالب على العكس من ذلك.**

[ك ٢٣٩٥] أقول: الأحكام التى ذكرها المصنّف بحسب تكثر أحد جزئي الشرطية انما هي في الموجبات الشرطية أمّا في السوالب فالأحكام على عكس أحكام الموجبات.

[ك ٢٣٩٦] ونحن نفصّل ذلك ونقول: الشرطية السالبة إمّا أن يكون متصلة أو منفصلة فإن كانت متصلة فيكثر مقدمها يستلزم تعدد المتصلة السالبة بحسب تعدد تلك الأجزاء لكن جزؤه سواء كان أصل المتصلة كليا أو جزئيا.

[ك ٢٣٩٧] وبيان ذلك بالخلف وبالبرهان من الشكل الثالث والأوسط فيه نفس مقدم المتصلة ولنذكر لذلك مثالا ليظهر فيه.

[ك ٢٣٩٨] فنقول: اذا صدق قولنا ليس البتّة أو قد لا يكون اذا كان "أ" "ب" و"ج" "د" ف"ه" "ز". وجب أن يصدق قولنا قد لا يكون اذا كان "أ" "ب" ف"ه" "ز" وقد لا يكون اذا كان "ج" "د" ف"ه" "ز". أمّا الأوّل فلانّه لو لا صدقه حينئذ لصدق قولنا كلما كان "أ" "ب" ف"ه" "ز" وصار كبرى لقولنا كلما كان "أ" "ب" و"ج" "د" "فأ" "ب" وأنتج من الشكل الأوّل كلما كان "أ" "ب" و"ج" "د" ف"ه" "ز"[٣٧٣٨]. وكان معنا ليس البتة أو قد لا يكون اذا كان "أ" "ب" و"ج" "د" ف"ه" "ز" هذا خلف. وكذلك تبين[٣٧٣٩] لزوم القول الثاني حينئذ. وأمّا البرهان من الثالث فبأن نقول كلما صدق "أ" "ب" و"ج" "د" "فأ" "ب" فنجعله صغرى واحدي القضيتين المفروضتي الصدق كبرى لينتظم منهما قياس في الثالث وينتج قد لا يكون اذا كان "أ" "ب" ف"ه" "ز" وهكذا يلزم من تركيب احدي القضيتين المذكورتين مع قولنا كلما كان "أ" "ب" و"ج" "د" ف"ج" "د"[٣٧٤٠] قولنا قد لا يكون اذا كان [١٣٧ب] "ج" "د" ف"ه" ز".

[ك ٢٣٩٩] وأمّا تكثر تاليها فلا يستلزم تعدد المتصلة السالبة بحسب تعدد أجزاء التالي كليةً كانت تلك السالبة أو جزئيةً اذ لا يلزم من عدم لزوم مجموع لشيء كليا كان عدم اللزوم أو جزئيا عدم لزوم

[٣٧٣٨] ج – وصار كبرى كقولنا كلما كان أ ب و ج د فأ ب وأنتج من الشكل الأول كلما كان أ ب و ج د ف ه ر.

[٣٧٣٩] ر – ~~اللزوم~~.

[٣٧٤٠] ر – ف ج د.

كل جزء من أجزاء ذلك المجموع لذلك الشيء فإنّ كلّ واحد من النوعين اللذين دخلا تحت جنس كللإنسان والفرس لا يلزم الآخر البتة مع لزوم الجنس لكلّ واحد منهما نعم يلزم عدم لزوم أحد أجزائه لذلك الشيء جزئيا كيف ما كان عدم لزوم المجموع لذلك الشيء والّا للزمه كلّ واحد من أجزائه كليا وذلك يستلزم لزوم المجموع ايّاه، وإنه خلف.

[ك ٢٤٠٠] وأمّا إن كانت الشرطية السالبة منفصلة فإمّا أن يكون مانعة الجمع أو مانعة الخلو أو حقيقية، فان كانت مانعة الجمع فتكثر كل واحد من جزئيها يستلزم تعدد المنفصلة المانعة الجمع بحسب تعدد[3741] تلك الأجزاء أعنى أجزاء الجزء المتكثر موافقا اياها في الكمّ لاستلزام جواز جمع الشيء مع مجموع دائما أو في الجملة جواز جمعه مع كلّ واحد من أجزاء ذلك المجموع كذلك والّا امتنع اجتماعه مع أحد أجزائه في الجملة أو دائما وذلك يستلزم امتناع اجتماعه مع المجموع على الوجه المفروض هذا خلف. وإن كانت مانعة الخلو فتكثر شيء من جزئيها لا يوجب تكثر المنفصلة المانعة الخلو بحسب تعدد أجزاء الجزء المتكثر كلية كانت المنفصلة أو جزئية لجواز الخلو عن عدم أحد النوعين الداخلين تحت جنس والنوع الاخر كليا وجزئيا مع امتناع خلوّه عنه وعن الجنس الذي هو جزء النوع. نعم يلزم جواز الخلو عنه وعن أحد أجزائه جزئيا كيف ما كانت المنفصلة والّا امتنع الخلوّ عنه[3742] وعن كلّ واحد من أجزائه دائما وذلك يستلزم امتناع الخلوّ عنه وعن المجموع كذلك هذا خلف.

[ك ٢٤٠١]. وأمّا إن كانت المنفصلة حقيقية فحكمها حكم السالبة المانعة الجمع الموافقة ايّاها في الكمّ إن كان صدقها بجواز صدق الطرفين وحكم السالبة المانعة الخلو الموافقة ايّاها في الكمّ إن كان صدقها بجواز كذب الطرفين[3743] ضرورة أنّ صدقها بأحد هذين الطريقين؛ لأنّه إمّا بصدق الطرفين أو بكذبهما أو بصدق أحدهما وكذب الآخر وكلّ منها يستلزم[3744] أحد ما ذكرنا من الطريقين جزما.

[3741] ر – ذلك.

[3742] ج – عنه.

[3743] ر – وحكم السالبة المانعة الخلو الموافقة اياها في الكم إن كان صدقها بجواز كذب الطرفين، صح هامش.

[3744] ج – يستلزم، صح هامش.

البحث الثالث في حصر الشرطيات وخصوصها وإهمالها

[ك ٢٤٠٢] اعلم أنّه كما قد يظن أنّ المتصلات والمنفصلات يصير متناقضة ومتقابلة بسبب تناقض أجزائها وتقابلها.

[ك ٢٤٠٣] كذلك يظن أنّها قد تصير كلية، وجزئية، ومهملة، وشخصية بسبب كون أجزائها كذلك. فقالوا: إنّه كما أنّ المقدمات الكلية في الحمليات هي التى موضوعتها ومحمولاتها كلية كذلك المقدمات الكلية في الشرطيات هي التى مقدماتها وتواليها كلية وكان قولهم إن كان كلّ "ج" "ب" فكلّ "ه[٣٧٤٥]" "ز[٣٧٤٦]" مقدمة شرطية كلية.

[ك ٢٤٠٤] قال الشيخ[٣٧٤٧]: ولو أنّهم نظروا في نفس المثال[٣٧٤٨] الذي أوردوه نظرا[٣٧٤٩] أشفى[٣٧٥٠] من هذا لهداهم سبيل الصواب، وذلك لأنّ القضية الحملية لم يكن كلية؛ لأجل كلية الموضوع والمحمول بل لأجل كلية الحكم الذي هو هناك حمل ونظيره ههنا اتّصال، وعناد. وكما كان يجب في الحمليات أن ينظر إلى الحكم لا إلى الحدود التى فيها وبينها الحكم فكذلك في الشرطيات يجب أن ينظر إلى الحكم لا إلى الأجزاء التى فيها وبينها الحكم فإن كان الاتّصال محكوما به على كلّ اشتراط، ووضع للمقدم كيف كان المقدم فالقضية الشرطية المتصلة كلية. وإن كان العناد على كلّ اشتراط ووضع للمقدم كيف كان المقدم فالمنفصلة كلية، فاذا قيل: كلما كان كذا كان كذا أو دائما إمّا أن يكون كذا وإمّا أن يكون كذا فالشرطية كلية.

[ك ٢٤٠٥] وأمّا إذا حكم بالاتصال بين قضيتين أو بالانفصال بينهما من غير التعرّض لجميع الشروط والأوضاع أو لبعضها، فالقضية مهملة. كما اذا قيل إن كان كذا كان كذا أو إما أن يكون كذا وإمّا أن يكون كذا[٣٧٥١].

[٣٧٤٥] ج: ب.

[٣٧٤٦] ج: أ.

[٣٧٤٧] ابن سينا، قياس، ص. ٢٦٢.

[٣٧٤٨] ل – المثال، صح هامش.

[٣٧٤٩] ج – نظرا.

[٣٧٥٠] ج: انتفى.

[٣٧٥١] ر، ل – وإما أن يكون كذا، صح هامش ر.

[ك ٢٤٠٦] وإن حكم بالاتصال أو الانفصال على تقدير شرط معين أو وضع معين للمقدم كانت القضية شخصية. كما اذا قيل إن جئتني مع زيد، أو في وقت كذا أكرمك.

[ك ٢٤٠٧] وعند ذلك ظهر أنّ الاعتبار في هذه الأحوال أعنى الحصر والإهمال والخصوص في الشرطيات إنّما هو بعموم الاتّصال والانفصال بحسب الأزمنة والفروض، وبخصوصهما بحسبها. فكلية الشرطية بعموم [١٣٨أ] الإتصال والانفصال بحسب الأزمنة والفروض وشخصيتها بتخصيص ذلك لا بعموم المقدم وكليته وشخصيته.

[ك ٢٤٠٨] فلنفصّل ذلك ونقول: الشرطية الموجبة إنما تكون كلية لا لكلية مقدمها ولا لتعميم المرار فقط حتى يكون[٣٧٥٢] كأنّا نقول كلّ مرة يكون فيها تحقق المقدم يكون فيها تحقق التالي في المتصلة. ومعاندته إيّاه في المنفصلة. فإنّ المقدم ربما كان أمرا ثابتا ليس له تكرّر ولا مرار، كقولنا كلما كان الله حيا فهو عالم، بل لتعميم الاتصال والانفصال في كلّ حال يقترن[٣٧٥٣] بالمقدم حتى لا يكون حال من الأحوال ولا شرط من الشروط يقترن به،[٣٧٥٤] فيجعل ذلك الشرط أو ذلك[٣٧٥٥] الحال المقدم موجودا والّا فالتالي موجود معه في المتصلة ويعانده في المنفصلة.

[ك ٢٤٠٩] فعلى هذا الموجبة المتّصلة اللّزومية إنما تكون كلية إذا كان التّالي يلزَم كلّ وضع للمقدم لا في المرار بل في الأحوال، وأمّا أنه أيّ الأحوال تلك؟ فهي الأحوال التى تلزم فرض المقدم، أو يمكن أن تفرض مع المقدم، أو يمكن معه بطريق الاتفاق، أو يتبعه ويلزمه.

[ك ٢٤١٠] إمّا بسبب نسبة مفهوم إلى موضوع المقدم إيجابيةً؛ كقولنا كلّ "ج" "أ" اذا كان المقدم كلّ "ج" "ب" أو سلبيةً كقولنا لا شيء من "ج" "أ" حتى ينتظم من المقدم ومن كلّ واحد منهما قياس في الشكل الثالث وينتج بعض "ب" "أ"[٣٧٥٦] إن[٣٧٥٧] كان الانتظام منه ومن المقدمة الاولى وبعض "ب" ليس "أ"[٣٧٥٨] إن كان الانتظام منه ومن المقدمة الثانية.

[٣٧٥٢] ج – يكون، صح هامش.

[٣٧٥٣] ج: يقرن.

[٣٧٥٤] ل – به.

[٣٧٥٥] ج: وذلك؛ ر + أو ذلك.

[٣٧٥٦] ل – أ.

[٣٧٥٧] ج: اذا.

[٣٧٥٨] ج: ج؛ ل – أ.

[ك ٢٤١١] وإمّا بسبب نسبة مفهوم إلى محمول المقدم ايجابية؛ كقولنا كلّ "ب" "أ" أو سلبية كقولنا لا شيء من "ب" "أ" حتى ينتظم من المقدمة ومن كلّ واحد منهما قياس في الشكل الأوّل وينتج كلّ "ج" "أ" إن كان الانتظام منه ومن المقدمة الموجبة ولا شيء من "ج" "أ" إن كان الانتظام منه ومن المقدمة السالبة.

[ك ٢٤١٢] وإمّا بسبب نسبة موضوع المقدم إلى مفهوم إيجابيةً؛ كقولنا كلّ "أ" "ج" أو سلبيةً كقولنا لا شيء من "أ" "ج" حتى ينتظم منه ومن كل واحد منهما قياس في الشكل الرابع وينتج بعض "ب" "أ" إن كان الانتظام منه ومن المقدمة[٣٧٥٩] الموجبة وليس بعض "ب" "أ" إن كان الانتظام منه ومن المقدمة السالبة.

[ك ٢٤١٣] وإمّا بسبب نسبة محمول المقدم الى مفهوم سلبية؛ كقولنا لا شيء من "أ" "ب" أو إيجابية كقولنا كل "أ" "ب"[٣٧٦٠] لكن إذا كان المقدم مخالفا في الكيف لتلك النسبة حتى ينتظم من المقدم ومن المقدمة الأخرى المخالفة له في الكيف[٣٧٦١] قياس في الشكل الثاني وينتج لا شيء من "ج" "أ".

[ك ٢٤١٤] فكلّ واحدة من نتائج[٣٧٦٢] هذه الأقيسة حال عرضت للمقدم أوجب له وضعا مغايرا لما أوجبته الأخرى. هذا كلّه إذا كان المقدم حمليا.

[ك ٢٤١٥] وأمّا إذا كان شرطيا فلا يخلو إما أن يكون متصلا أو منفصلا:

[ك ٢٤١٦] وإن كان متصلا؛ فإمّا أن يكون موجبا أو سالبا:

[ك ٢٤١٧] فإن كان موجبا كقولنا: كلما كان كلّ[٣٧٦٣] "أ" "ب" فكلّ "ج" "د". فاذا نسب مقدمة الى مقدم هذا المقدم إما بالإيجاب وقيل وكلّما كان كلّ "أ" "ب"[٣٧٦٤] ف"ه" "ز" أنتج من الثالث قد يكون اذا كان كلّ "ج" "د" ف"ه" "ز". وإمّا بالسلب وقيل[٣٧٦٥] ليس ألبتة اذا كان كلّ "أ" "ب" ف"ه" "ز" أنتج أيضا من الثالث قد لا يكون اذا كان كلّ "ج" "د" ف"ه" "ز".

[٣٧٥٩] ل – المقدمة، صح هامش.

[٣٧٦٠] ج، ر – أو إيجابية كقولنا كل أ ب.

[٣٧٦١] ل – لتلك النسبة حتى ينتظم من المقدم و من المقدمة الأخرى المخالفة له في الكيف، صح هامش.

[٣٧٦٢] ج: أوضاع.

[٣٧٦٣] ج – كل.

[٣٧٦٤] ر – ~~فكل ج د~~.

[٣٧٦٥] ر – ~~ليست~~.

[ك ٢٤١٨] واذا نسب إلى تاليه مقدمة إمّا بالإيجاب وقيل كلما كان كل "ج" "د" ف"ه" "ز". أنتج من الأوّل كلما كان كلّ "أ" "ب" ف"ه" "ز"، وإمّا بالسلب وقيل ليس البتة اذا كان كلّ "ج" "د" ف"ه" "ز". أنتج أيضا من الأوّل ليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ب" ف"ه" "ز".

[ك ٢٤١٩] وإذا نسب مقدمه إلى مقدمة وقيل كلما كان "ه" "ز" فكلّ "أ" "ب" أنتج من الرّابع قد يكون اذا كان كلّ "ج" "د" ف"ه" "ز" أو تاليه اليها وقيل ليس البتة اذا كان "ه" "ز" فكلّ "ج" "د" أنتج ليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ب" ف"ه" "ز" من الثاني.

[ك ٢٤٢٠] وإن كان متصلا سالبا كقولنا ليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ب" فكلّ "ج" "د".

[ك ٢٤٢١] فإذا نسبت مقدمة الى مقدمه وقيل كلما كان "ه" "ز" فكل "أ" "ب" أو تاليه الى مقدمة وقيل كلما كان "ه" "ز" فكلّ "ج" "د" أنتج الأول من الرابع ليس البتة اذا كان كلّ "ج" "د" ف"ه" "ز" والثاني من الثاني ليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ب" ف"ه" "ز".

[ك ٢٤٢٢] ولو نسب موضوع أحد طرفيه أو محموله الى مفهوم أو الى موضوع أحد طرفي شرطية أو الى محموله أو بالعكس وحصل من ذلك أيضا أقيسة منتجة لنتائج شرطية.

[ك ٢٤٢٣] وسيحيط بجميع ذلك عند معرفتك الأقيسة الشرطية ونتائجها.[٣٧٦٦]

[ك ٢٤٢٤] فكلّ واحدة من نتائج هذه الأقيسة[٣٧٦٧] حال عرضت للمقدم المذكور[٣٧٦٨] أوجبت له وضعا مغايرا لما أوجبه غيرها من النتائج.[١٣٨ب]

[ك ٢٤٢٥] وعلى ما ذكرنا[٣٧٦٩] فقس إذا كان المقدم منفصلا موجبا كان أو سالبا.

[ك ٢٤٢٦] فالحاصل أن من الأحوال ما يكون عروضه للمقدم بسبب انضمام المقدم الى مقدمة أخرى أعنى المقدمة التى[٣٧٧٠] يمكن أن تصدق مع صدقه ولا تكون محالا معه وإن كان محالا في نفسه.

[ك ٢٤٢٧] والمنفصلة الموجبة العنادية إنما تكون كلية إذا كان كلّ واحد من طرفيها معاندا للآخر لا في المرار، فإنّ كل واحد من طرفيها جاز أن يكون دائما له الاعتبار الذي بسببه صار معاندا للآخر، كفردية العدد الفرد، وزوجية العدد الزوج فإنهما انما يعاندان صدقا وكذبا لكون الأوّل غير منقسم

[٣٧٦٦] ج: نتائج.

[٣٧٦٧] ل – هذه الأقيسة، صح هامش.

[٣٧٦٨] ل – المذكور، صح هامش.

[٣٧٦٩] ر – ~~من النتائج~~.

[٣٧٧٠] ر – التى، صح هامش.

بقسمين متساويين وكون الثاني منقسما بقسمين متساويين والاعتبار الأوّل لازم للعدد الفرد والثاني للعدد الزوج، بل في[٣٧٧١] الأحوال على معنى أنّه لا يكون حال من الأحوال ولا شرط من الشروط يقترن بأحد طرفي هذه القضية ويجعل ذلك الطرف موجودا الّا ويعانده الطرف الاخر.

[ك ٢٤٢٨] وأمّا أنّه أي تلك الأحوال فهى الأحوال التى تلزم فرض صدق أحد طرفي القضية، أو يمكن أن يصدق معه، أو يكون معه بطريق الاتّفاق، أو بطريق اللّزوم بسبب احدي الانتسابات[٣٧٧٢] المذكورة في المتصلة الكلية، أعنى الانتسابات[٣٧٧٣] التى يمكن أن تصدق مع صدقه ولا تكون محالة معه، وإن كانت محالة في أنفسها.

[ك ٢٤٢٩] هكذا ذكره الشيخ، وادّعى[٣٧٧٤] أنّه لو لم يعتبر كون تلك الانتسابات[٣٧٧٥] المذكورة ممكنة الصدق مع المقدم في المتصلة ومع أحد طرفي القضية في المنفصلة، لم تصدق القضية الكلية الشرطية بحسب الإلزام.

[ك ٢٤٣٠] أي لا يمكننا أن تلزم أخذا صدقها كذلك؛[٣٧٧٦] لأنا إذا ادّعينا مثلا صدق قولنا كلما كان هذا إنسانا مع أي حال وشرط[٣٧٧٧] فرض معه سواء كان ذلك الحال والشرط ممكن الوجود معه أو ممتنع الوجود كان حيوانا. فيقال: لا نسلّم صدقها كلية على الوجه الذي ذكرتموه، فإنّ من جملة هذه الأحوال والشروط عدم الحيوانية وعدم لزوم الحيوانية إيّاه، فإذا أخذتموه مع أحد هذين الاعتبارين يمنع لزوم الحيوانية إيّاه.

[ك ٢٤٣١] وكذلك لو ادّعينا صدق قولنا كلما كان العدد اثنين كان زوجا بدون شرط كون الأحوال والشروط المفترضة معه ممكنة الاقتران به بل مطلقا مع أي شرط وحال[٣٧٧٨] كان، منع[٣٧٧٩] صدقها،

[٣٧٧١] ج – العدد.

[٣٧٧٢] ج: الانقسامات.

[٣٧٧٣] ج: الانقسامات.

[٣٧٧٤] ابن سينا، القياس، ص ٢٧٢-٢٧٥.

[٣٧٧٥] ج: الانقسامات.

[٣٧٧٦] ج: لذلك.

[٣٧٧٧] ج – شرط؛ ل: أو شرط.

[٣٧٧٨] ج >< حال وشرط.

[٣٧٧٩] ج: مع.

وقيل من جملة هذه الأحوال عدم الانقسام بمتساويين فلو أخذتموه مع هذا الاعتبار منعنا لزوم الزوجية إيّاه.

[ك ٢٤٣٢] هذا في المتصلة

[ك ٢٤٣٣] وكذلك في المنفصلة، فإنا إذا[٣٧٨٠] ادّعينا معاندة كلّ واحد من جزئي المنفصلة للآخر على أيّ حال وشرط فرض ذلك الجزء عليه منع صدقها على هذا الوجه.

[ك ٢٤٣٤] وقيل من جملة تلك الأحوال فرض صدق الجزء الآخر مع صدقه وكذب الجزء الآخر مع كذبه وعدم معاندة الجزء الآخر إيّاه في الصدق أو في الكذب ومعاندة الجزء الآخر إيّاه في الصدق على الوضع الأوّل والثالث وعلى الكذب على الوضع الثاني والرّابع ممنوعة.

[ك ٢٤٣٥] فإذن ههنا الأحوال إذا فرض عليها المقدم في المتصلة كان لزوم التالي إياه على تلك الأحوال غير معلوم، وأحوال إذا فرض أحد جزئي المنفصلة عليها كان معاندة الجزء[٣٧٨١] الآخر إياه غير معلوم؛ فليس كلما فرض وجود المقدم في المتصلة نجزم بلزوم التالي إيّاه أو فرض أي جزء كان من جزئي المنفصلة كان الآخر معاندا إياه، بل إذا لم نفرض معه ما ينقض[٣٧٨٢] الجزم بذلك كما يقال في المتصلة كلما تحقق المقدم على النحو الذي يمكن وقوعه عليه لزمه التالي، وفي المنفصلة دائما إمّا أن يكون كذا وإمّا أن يكون كذا بشرط أن يكون كل واحد من الجزئين واقعا على النحو الذي يمكن وقوعه عليه. وأمّا إذا فرض معه ما ينقض ذلك ينقض ذلك.

[ك ٢٤٣٦] إذا عرفت هذا، فاعلم؛ أيضا[٣٧٨٣] أنّه لو أراد أحد إبطال صدق الشرطية الكلية الصادقة في نفس الأمر وانهدامه بما ذكرناه في مستند[٣٧٨٤] المنع المذكور، لا يمكن من ذلك، ولا ينهدم الشرطية الكلية[٣٧٨٥] الصادقة في نفس الأمر به. كما إذا قال أحد: ليس يصدق قولنا كلما كانت الشمس طالعة كان النهار موجودا محتجّا بأنّه إذا أخذ طلوع الشمس[٣٧٨٦] مع عدم[٣٧٨٧] وجود النهار أو مع أن لا يلزمه

[٣٧٨٠] ج: لو.
[٣٧٨١] ل – الجزء، صح هامش.
[٣٧٨٢] ج: ينلقض.
[٣٧٨٣] ج – أيضا.
[٣٧٨٤] ج: من مستند.
[٣٧٨٥] ج – الكلية.
[٣٧٨٦] ج – الشمس.
[٣٧٨٧] ل – عدم.

وجود النهار لا يلزمه وجود النهار؛ لأنا نمنع صدق هذه الشرطية. ولو ادّعى لزوم عدم وجود النّهار إيّاه حيئنذ سلمنا صدقها، ومنعنا منافاتها لقولنا كلما كانت الشمس طالعة كان النهار موجودا.

[ك ٢٤٣٧] غاية ما في الباب [١٣٩أ] أنّه لو صدقت كلّ واحدة من هاتين المتصلتين لزم استلزام طلوع الشمس لوجود النهار ولعدم وجود النهار وعلى بعض الأوضاع والفروض لكن استحالة ذلك غير معلومة؛ لجواز أن يكون ذلك الوضع والفروض محالا. والمحال لا يبعد أن يستلزم محالا آخر.

[ك ٢٤٣٨] وكذلك الكلام في المنفصلة الكلية الصادقة في نفس الأمر فإنه لو قال قائل: ليس[٣٧٨٨] صدق قولنا دائما إمّا أن يكون العدد زوجا أو فردا محتجًّا بأنّه لو كان بعض أفراد العدد زوجا وفردا معا لا يكون بين الزوجية والفردية معاندة في الصدق في ذلك العدد وكذلك لو لم يكن بعض أفراد العدد زوجا ولا فردا لم يكن بينهما معاندة في الكذب في ذلك العدد. وكذلك لو كان أحدهما مأخوذا مع عدم معاندة الآخر إيّاه لا يكون بينه وبين الآخر معاندة حينئذ. وإذا كان كذلك، لا يصدق قولنا دائما إمّا أن يكون العدد زوجا وإمّا أن يكون فردا مانعا من الجمع والخلوّ ولا مانعا من الجمع دون الخلو ولا بالعكس؛ لأنا نقول لا نسلّم عدم معاندة كلّ منهما للآخر في الصدق في العدد المفروض كونه زوجا وفردا معا وفي الكذب في العدد المفروض كونه لازوجا[٣٧٨٩] ولافردا، ولو ادّعى معاندة عدم كلّ واحد منهما للآخر في الصدق في العدد الأوّل وفي الكذب في العدد الثاني سلمنا له ذلك ومنعنا منافاته للمنفصلة الكلية المذكورة. فإنّ عناد الشيء وعناد نقيضه لشيء واحد معا جائز الصدق.

[ك ٢٤٣٩] وعلى هذا يجب أن يحمل كلام الشيخ في الشفآء لا على ما حمل عليه المصنّف فإنّه حمل كلامه على أنّ الشيخ جزم القضية وادّعى أنّه لو لم يشرط في الشرطية الكلية كون الأحوال[٣٧٩٠] والشروط المفترضة[٣٧٩١] والانتسابات المذكورة ممكنة الاقتران بالمقدم في المتصلة وبكل واحد من جزئي المنفصلة في المنفصلة، لا تصدق الكلية الشرطية البتّة محتجًّا بأنّ ههنا أوضاعا للمقدم لا يلزمه التالي على ذلك الوضع كما إذا فرضنا المقدم مع عدم التالي لا يلزمه التالي وأوضاعا[٣٧٩٢] لأحد جزئي

[٣٧٨٨] ل – ليس.

[٣٧٨٩] ل: زوجا.

[٣٧٩٠] ل: الأوّل.

[٣٧٩١] ر – المفترضة، صح هامش؛ ل: المفروضة.

[٣٧٩٢] ر – وأوضاعا، صح هامش.

المنفصلة لا يعانده الآخر على ذلك الوضع محتجًّا بأنا إذا فرضنا أحد جزئي المنفصلة مع عدم معاندة الآخر إيّاه لا يعانده الآخر.

[ك ٢٤٤٠] ثمّ قال: "وهذا الاعتبار صادق وإن كذب مقدمه" أي حكمنا بأن التالي لا يلزم المقدم المأخوذ مع عدم التالي وحكمنا بأن الجزء الآخر من المنفصلة لا يعاند الجزء[٣٧٩٣] الأوّل المأخوذ مع عدم معاندة الآخر إيّاه شرطيتان صادقتان وإن كذب مقدم كلّ واحدة منهما؛ لأن صدق الشرطية المتصلة ليس لصدق المقدم والتالي ولا لكذبهما. بل بحال اللزوم واللالزوم وكذلك صدق الشرطية المنفصلة ليس لصدق جزئيها ولا كذبها لكذبهما بل بحال العناد واللاعناد.

[ك ٢٤٤١] وحينئذ يتوجه على ما قاله الشيخ الإشكال؛ لأنّا نقول؛ لا نسلّم أنّا اذا فرضنا المقدم مع عدم التالي لا يلزمه التالي بل[٣٧٩٤] يلزمه عدم التالي وكذلك[٣٧٩٥] لا يوجب عدم لزوم التالي إيّاه الذي يقابل الموجبة اللزومية لجواز لزوم كلّ واحد من النّقيضين لمقدم محال.

[ك ٢٤٤٢] وكذلك لا نسلّم أن الجزء الآخر لا يعاند[٣٧٩٦] الجزء المأخوذ مع عدم[٣٧٩٧] معاندة الآخر إيّاه بل يعانده عدم ذلك الجزء وذلك أيضا لا يوجب عدم معاندته إيّاه لجواز معاندة النقيضين معا لشيء واحد محال.

[خ ٢٤٤٣] ثمّ قال: هذا ما ذكره الشيخ في كتاب الشفآء ونقلناه[٣٧٩٨] عنه وعندي في ذلك تطويل لا يحتمله هذا المختصر فتركنا الاستقصاء الى الرّسالة التى نكتبها في الشرطيات.

[ك ٢٤٤٤] ولم يوجد منه هذه الرّسالة.

[ك ٢٤٤٥] لا يقال: ما ذكره الشيخ غير ملخص؛ لأنّه ما بين أن الشرطية الكلية على الوجه المذكور:

[ك ٢٤٤٦] مأخوذة بحسب الأزمنة حتى يكون معناها في المتصلة أنّ التالى يلزَم فرضُ المقدم الواقع على النحو الذي يمكن وقوعه عليه في كلّ زمان من الأزمنة، وفي المنفصلة أنّ العناد ثابت بين كلّ

[٣٧٩٣] ل – الجزء.

[٣٧٩٤] ل – بل.

[٣٧٩٥] ل: وذلك.

[٣٧٩٦] ل: يقابل.

[٣٧٩٧] ر – عدم، صح هامش.

[٣٧٩٨] ر: نقلنا.

واحد من جزئيها وبين الجزء الآخر بشرط وقوع كلّ واحد منهما على النحو الذي يمكن وقوعه عليه في كلّ واحد من الأزمنة.

[ك ٢٤٤٧] أو مأخوذة بحسب التقادير حتى يكون معناها في المتصلة أن التالي يلزم فرض المقدم الواقع على النحو الذي يمكن وقوعه عليه [١٣٩ب] على كلّ واحد من التقادير. وفي المنفصلة أن العناد ثابت بين كلّ واحد من جزئيها وبين الجزء الآخر بشرط وقوع كلّ واحد منهما على الوجه الذي يمكن وقوعه عليه.

[ك ٢٤٤٨] أو مأخوذة بحسب الأزمنة أو التقادير لا على التعيين حتى يكون معناها في المتصلة أنّ التالي يلزم فرض المقدم الواقع على النحو الذي يمكن وقوعه عليه إمّا في كلّ زمان من الأزمنة أو على كلّ تقدير من التقادير. وفي المنفصلة أنّ العناد ثابت بين كلّ واحد من جزئيها وبين الجزء الآخر في كلّ زمان من الأزمنة أو على كلّ تقدير من التقادير بشرط وقوع كلّ واحد من الجزئين على النحو الذي يمكن وقوعه عليه، فعلى هذا لو تحقق اللزوم في كلّ زمان من الأزمنة لتحققت المتصلة الكلية وكذلك لو تحقق على كلّ تقدير من التقادير، وهكذا الكلام في المنفصلة.

[ك ٢٤٤٩] أو مأخوذة بحسب الأزمنة والتقادير جميعا حتى يكون معناها في المتصلة أنّ التالي يلزم فرض المقدم الواقع على النحو الذي يمكن وقوعه في كلّ واحد من الأزمنة وعلى كلّ تقدير من التقادير وفي المنفصلة أنّ العناد ثابت بين كلّ واحد من جزئيها وبين الآخر في كلّ زمان من الأزمنة وعلى كلّ تقدير من التقادير بشرط وقوع كلّ واحد[٣٧٩٩] منهما على نحو الذي يمكن وقوعه عليه.

[ك ٢٤٥٠] وهذه المفهومات متغايرة؛ لأنّ المفهوم الأوّل أخصّ من المفهوم الثاني؛ لأنّه متى كان فرض المقدم على النحو الذي يمكن وقوعه عليه في كلّ زمان من الأزمنة ملزوما لشيء كان المقدم الصادق في نفس الأمر على النحو الذي يمكن وقوعه عليه في أي زمان كان والمقدم الصادق على النحو الذي يمكن وقوعه عليه في أيّ زمان كان على تقدير فرض صدق شيء آخر في ذلك الزمان. والمقدم الكاذب المفروض الصدق على النحو الممكن الوقوع عليه ملزوما لذلك الشيء؛ لأن فرض المقدم في الزمان يصدق على كلّ واحد من هذه الأمور.

[٣٧٩٩] ج، ر – واحد.

[ك ٢٤٥١] وإذا كان كذلك، كان فرض المقدم على النحو الذي يمكن وقوعه عليه على كل واحد من التقادير ملزوما له ولا ينعكس[٣٨٠٠] لجواز أن يكون فرضه على النحو المذكور على كلّ واحد من التقادير ملزوما له. ولا يكون فرضه على ذلك النحو في كلّ زمان من الأزمنة ملزوما له وكونه أخصّ من المفهوم الثاني.

[ك ٢٤٥٢] وكون كلّ واحد منهما أخص من المفهوم الثالث ظاهر، لا خفاء فيه مما مرّ.

[ك ٢٤٥٣] وبين المفهوم الأوّل والمفهوم الرابع مساواة وذلك أيضا معلوم مما مرّ.

[ك ٢٤٥٤] وإذا كان كذلك، كان الواجب على الشيخ التصريح بالاصطلاح على شيء من هذه الاعتبارات الأربعة.[٣٨٠١]

[ك ٢٤٥٥] لأنّا نقول تغاير ما ذكرتم من الاعتبارات بحسب المعنى ممنوع. فإنّ التغاير بينها ليس الّا في اللفظ؛ لأنّه يلزم من أخذ الشرطية الكلية بأحد تلك الاعتبارات أخذها بالاعتبارات الباقية. أمّا إن أخذها بحسب الأزمنة يوجب أخذها بحسب التقادير فلما بينتم. وأمّا إن أخذها بحسب التقادير يوجب أخذها بحسب الأزمنة. فلأنّا إذا حكمنا بالاتصال أو الانفصال على الوجه المذكور بين أمرين على كلّ واحد من التقادير كان هذا الحكم ثابتا على تقدير فرض كل واحد من الأزمنة ويلزم من ذلك ثبوته في كلّ زمان من الأزمنة المحققة؛ لأنّ وقوع المقدم في المتصلة لا ينافي صدقها.

[ك ٢٤٥٦] وعلم من ذلك إن أخذها بأحد[٣٨٠٢] الاعتبارين الأوّلين يوجب أخذها بكلّ واحد من الاعتبارين الآخيرين وبالعكس.

[ك ٢٤٥٧] فظهر إذن إن أخذها بأيّ اعتبار كان من الاعتبارات الأربعة يوجب أخذها بكلّ واحد من الاعتبارات الباقية.

[ك ٢٤٥٨] لمّا كان الأمر كذلك، عدل الشيخ عن التصريح بأخذها شيء من هذه الاعتبارات، وأطلق القول بأخذها على الوجه المذكور دون التعرض لأحدها بشيء من الاعتبارات المذكورة.

[ك ٢٤٥٩] ونحن نقول للوضوح: إذا قلنا كلّما كان "أ" "ب" "فج" "د" أو دائما إمّا أن يكون "ه" "ز" أو "ح" "ط" كان المراد من القول الأوّل أنّ اللزوم ثابت بين الأمرين المذكورين فيه، ومن قول الثاني

[٣٨٠٠] ر: يتعلق.

[٣٨٠١] ج – الأربعة.

[٣٨٠٢] ج – بأحد.

أنّ العناد ثابت بين الأمرين المذكورين فيه في كلّ واحد من الأزمنة، وعلى كلّ واحد من التقادير بشرط أن يكون المقدم في المتصلة وكلّ واحد من الجزئين في المنفصلة واقعا على النحو الذي يمكن وقوعه عليه.

[ك ٢٤٦٠] لا يقال: لو أخذتم الشرطية الكلية[٣٨٠٣] على الوجه الذي[١٤٠أ] ذكرتموه لدخل فيها أخذها بحسب التقادير لكن أخذها بحسب التقادير[٣٨٠٤] محال؛ لأنّا إذا حكمنا باللزوم أو العناد بين أمرين لم يكن ذلك حينئذ إثباتا للزوم أو العناد بينهما[٣٨٠٥] في نفس الأمر بل[٣٨٠٦] حكمنا بملازمة ذلك اللزوم أو العناد لذلك التقدير في زمان من الأزمنة أو على تقدير من التقادير. وكلّ واحد منهما خلاف ما قصدناه. ولأن الثاني يقتضى[٣٨٠٧] أن لا يكون ذلك حكما بملازمة ذلك اللزوم أو العناد لذلك التقدير على تقدير آخر بل حكما بملازمة هذه الملازمة أعنى ملازمة ذلك[٣٨٠٨] اللزوم أو العناد لذلك التقدير بتقدير آخر في زمان من الأزمنة أو على تقدير من التقادير. والكلام في هذه الملازمة كالكلام في الأوّلين وهلمّ جرّ حتى يلزم من الحكم بصدق ملازمة واحدة أو منفصلة[٣٨٠٩] واحدة الحكمَ بصدق ملازمات غير متناهية. وإنّه محال؛

[ك ٢٤٦١] لأنا نقول لا نسلّم صدق ما ذكرتم من الشرطية وإنما يصدق إن لو التفت الذهن إلى غير صدق ذلك اللزوم أو العناد على ذلك التقدير وهو ممنوع، بل الذهن لا يلتفت الّا إلى صدق ذلك اللزوم أو العناد على ذلك التقدير الذي قصدناه.

[ك ٢٤٦٢] وحينئذ لا يلزم قولكم بكون ذلك الحكم إثباتا لملازمة ذلك اللزوم أو العناد في زمان من الأزمنة أو على تقدير من التقادير.

[ك ٢٤٦٣] وأمّا الشرطية الموجبة الاتّفاقية فإنما تكون كلية إذا حكم فيها بالاتصال أو الانفصال بين أمرين على جميع الأوضاع والفروض الكائنة بحسب الأمر نفسه حتى يكون معناها في المتصلة أنّ

[٣٨٠٣] ج – الكلية.

[٣٨٠٤] ل – لكن أخذها بحسب التقادير.

[٣٨٠٥] ج – فيها أخذها بحسب التقادير لكن أخذها بحسب التقادير محال لانا اذا حكمنا باللزوم أو العناد بين أمرين لم يكن ذلك حينئذ إثباتا للزوم أو العناد بينهما.

[٣٨٠٦] ج – بل.

[٣٨٠٧] ج: نقيض.

[٣٨٠٨] ر – ~~التقدير~~.

[٣٨٠٩] ج: متصلة.

التالي صادق على تقدير حصول المقدم في نفسه أو على تقدير حصوله مع كلّ أمر واقع في نفسه أو ممكن في نفسه. وفي المنفصلة أن كلّ واحد من جزئيتها ينافي الآخر على تقدير حصوله في نفسه وعلى تقدير حصوله مع كلّ أمر واقع في نفسه أو ممكن في نفسه[٣٨١٠]

[ك ٢٤٦٤] وموضوع طرفي المتصلة الاتّفاقية الموجبة الكلية.يجب أن يكون مأخوذا بحسب الحقيقة لا بحسب الخارج إذ لو أخذ موضوع أحد طرفيها بحسب الوجود الخارجي لم يحصل الجزم بصدقها كلية لجواز كذب[٣٨١١] ذلك الطرف لعدم موضوعه في الخارج في بعض الأزمنة فلم يجب توافقهما في الصدق حينئذ.

[ك ٢٤٦٥] وأمّا إذا أخذ بحسب الحقيقة أمكن الجزم بصدقها كلية سواء كان لموضوع طرفيها وجود في الخارج أو لم يكن.

[ك ٢٤٦٦] وسيعود إليك الكلام في الشرطية الاتفاقية الكلية في القياسيات الشرطية.

[ك ٢٤٦٧] وأمّا السالبة الكلية الشرطية[٣٨١٢] فالمتصلة اللزومية منها هي التى يحكم فيها برفع لزوم التالي للمقدم في كلّ زمان من الأزمنة وعلى كل تقدير من التقادير.

[ك ٢٤٦٨] والاتفاقية هي التى يحكم فيها برفع الاتفاق بين الجزئين المذكورين على جميع الأوضاع والفروض الكائنة بحسب الأمر نفسه

[ك ٢٤٦٩] والمنفصلة العنادية هي التى يحكم فيها[٣٨١٣] برفع[٣٨١٤] العناد بين الجزئين المذكورين في كلّ زمان من الأزمنة وعلى كل تقدير من التقادير

[ك ٢٤٧٠] والاتفاقية هي التى يحكم فيها برفع التنافي بطريق الاتفاق بين الجزئين المذكورين على جميع الأوضاع والفروض الكائنة بحسب الأمر نفسه.

[ك ٢٤٧١] والحاصل أنّ كل واحدة منها هي التى يحكم فيها برفع الحكم المذكور في موجبتها الكلية في جميع الأزمنة وعلى جميع الأوضاع والتقادير أعنى التى الحكم في موجبتها الكلية فيها وعليها.

[٣٨١٠] ر + وفي المنفصلة أن كل واحد من جزئيتها ينافي الآخر على تقدير حصوله في نفسه وعلى تقدير حصوله مع كل أمر واقع في نفسه أو ممكن في نفسه.

[٣٨١١] ج – كذب.

[٣٨١٢] ج – وأما السالبة الكلية الشرطية.

[٣٨١٣] ل- يحكم فيها.

[٣٨١٤] ر – الاتفاق.

[ك ٢٤٧٢] أمّا الجزئية الشرطية فإن كانت متصلة فالموجبة اللزومية منها هي التى يحكم فيها بلزوم التالي للمقدم الواقع على النحو الذي يمكن وقوعه عليه في بعض الأزمنة أو على بعض التقادير.

[ك ٢٤٧٣] والاتفاقية هي التى يحكم فيها بموافقة التالى للمقدم[٣٨١٥] في الصدق على بعض الأوضاع والفروض الكائنة بحسب الأمر نفسه.

[ك ٢٤٧٤] وأمّا السالبة فاللزومية منها هي التى يحكم فيها برفع اللزوم التالي للمقدم المذكور في بعض الأزمنة أو على بعض الأوضاع والاتفاقية هي التى يحكم فيها برفع الموافقة بين المقدم والتالي في بعض الأوضاع والفروض الكائنة بحسب الأمر نفسه وإن كانت منفصلة فالموجبة العنادية هي التى يحكم فيها بتحقق العناد بين جزئيها في بعض الأزمنة أو على بعض التقادير بشرط وقوع كلّ واحد منهما على النحو المذكور.

[ك ٢٤٧٥] والاتفاقية هي التى يحكم فيها بالتنافي بطريق الاتفاق بين الجزئين المذكورين في بعض الأزمنة أو على بعض الأوضاع والفروض الواقعة.

[ك ٢٤٧٦] وأمّا السالبة المنفصلة فالعنادية منها ما يحكم فيها[٣٨١٦] برفع العناد بين الجزئين المذكورين في بعض الأزمنة أو على بعض التقادير والاتفاقية هي التى يحكم فيها برفع التنافي بطريق الاتفاق بين جزئيها في بعض الأزمنة[٣٨١٧] والأوضاع الواقعة بحسب الأمر نفسه.

[ك ٢٤٧٧] إذا عرفت هذا[٣٨١٨] [١٤٠ب] فاعلم أنّ القوم ذكروا في صدق المتصلة[٣٨١٩] الموجبة الجزئية اللزومية شكين:

أحدهما: أن طبيعة المقدم في هذه الجزئية إمّا أن يقتضى لزوم التالي إيّاها أو لا يقتضى ذلك. فإن اقتضت ذلك كان الصادق المتصلة الكلية اللزومية لا الجزئية فقط؛ لأنّ الحكم الطبيعة الواحدة[٣٨٢٠]

[٣٨١٥] ج – الواقع على النحو الذي يمكن وقوعه عليه في بعض الأزمنة أو على بعض التقادير والاتفاقية هي التى يحكم فيها بموافقة التالى للمقدم.

[٣٨١٦] ج – فيها.

[٣٨١٧] ر – ~~أو على بعض التقادير والاتفاقية هي التى يحكم فيها.~~

[٣٨١٨] ل – هذا.

[٣٨١٩] ج: المنفصلة.

[٣٨٢٠] ج – الواحدة.

واحد[٣٨٢١] فلا يختلف اقتضاؤها إيّاه بحسب اختلاف الأزمنة والفروض والأوضاع وإن لم يقتض ذلك لم يصدق اللزوم بينهما البتّة لا كليا ولا جزئيا وحينئذ يكون الصادق السالبة الكلية اللزومية.

الثاني: أنكم يركّبون المتصلة الجزئية اللزومية من كليتين ويقولون قد يكون اذا كان كل كذا كذا فكل كذا كذا وذلك غير معقول؛ لأن لفظ الكل يستوعب جميع الموضوعات واذا كان كذلك استحال أن تصدق هذه الجزئية ولا تصدق معها الكلية.

[ك ٢٤٧٨] والجواب عن الأوّل: أن نختار القسم الثاني وهو أن لا يقتضى طبيعة المقدم لزوم التالي إيّاها.

[ك ٢٤٧٩] قوله "فحينئذ لا يكون بينهما لزوم أصلا لا كليا ولا جزئيا". قلنا لا نسلّم وإنما يلزم ذلك إن لو كان الواجب في المتصلة اللزومية أن يكون طبيعة المقدم ملزوما للتالي لذاتها وذلك غير واجب، بل لزوم الشيء للشيء قد يكون لذات الملزوم وقد يكون لطبيعة اللازم كلزوم الفصل لحصة النوع من الجنس فإن لزومه إيّاها ليس لذات الجنس وإلّا لما وجد شيء من أفراده بدون ذلك الفصل بل لذات الفصل وهذا يقتضى جواز اختلاف أفراد الطبيعة الواحدة في أنّ بعض أفرادها يكون ملزوما لشيء دون البعض الآخر ضرورة أن الحصص التى هي أفراد طبيعة الجنس اختلفت في ذلك؛ لأنّ الفصل الذي[٣٨٢٢] يستلزمه احدي الحصص غير الذي يستلزم الأخرى. هذا إذا كان المدّعى صدق الجزئية بدون صدق الكلية. أمّا إذا كان المدّعى صدق الجزئية سواء يصدق معها الكلية أو لم يصدق قلنا: أن نختار القسم الأوّل أيضا قوله فحينئذ يكون الصادق المتصلة الكلية اللزومية لا الجزئية فقط قلنا: لا[٣٨٢٣] نسلّم ذلك ولا يضرّنا لانّ المدعى صدق الجزئية واذا صدقت الكلية صدقت الجزئية بالضرورة.

[ك ٢٤٨٠] وعن الثاني: أن نقول لا نسلّم أن لفظة الكلّ إذا استوعب جميع الموضوعات استحال صدق الموجبة الجزئية اللزومية المركبة من كليتين من غير صدق الكلية معها[٣٨٢٤] والذي يدلّ على إمكان صدقها كذلك أنّه إذا كان أمر ما ممكن لجميع أفراد حقيقة واحدة من شأن ذلك الأمر أن يعرض

[٣٨٢١] ج: واحدة.

[٣٨٢٢] ج – الذي، صح هامش.

[٣٨٢٣] ل – لا.

[٣٨٢٤] ل – المركبة من كليتين من غير صدق الكلية معها.

تارة، ويزول[٣٨٢٥] أخرى ويكون لتلك النسبة[٣٨٢٦] الكلية حالان حال يعرض فيه شيء دون شيء وحال لا يعرض فيه ذلك. وفي كلّ واحدة من الحالتين أو احداهما يلزمها قضية كلية فالجزئية يقتضى تخصيص الحالات والفروض. مثال ذلك أن لنسبة الكتابة إلى كلّ واحد من أفراد الإنسان بالإمكان حالين: حال يعرض فيه كلّ إنسان قاصر عن تعلم صناعة أخرى وهذا الحال الذي اتّصف فيه كلّ فرد من الأفراد الإنسان بالكتابة بالفعل، وحال لا يعرض فيه ذلك وهو الحال الذي كلّ واحد من أفراد الإنسان أو بعضها[٣٨٢٧] حالٍ عن الكتابة بالفعل. فحينئذ يصدق قولنا قد يكون إذا كان كلّ إنسان كاتبا بالإمكان فكل إنسان قاصر عن تعلم صناعة أخرى وقد يكون إذا كان كلّ إنسان كاتبا بالإمكان فلا شيء من الإنسان بقاصر عن تعلم صناعة أخرى.

[ك ٢٤٨١] وإذا عرفت كيفية إمكان صدقها حال تركبها من حمليتين كليتين فتصور مثله وهي مركبة من شرطيتين كليتين أو من شرطية وحملية كلّ واحدة منهما كلية.

[ك ٢٤٨٢] واعلم أنّ كلّ واحد من هذين الشكين يتوجه أيضا على المنفصلة الموجبة الجزئية العنادية.

[ك ٢٤٨٣] أمّا الشكّ الأوّل: فتقديره أن يقال: أنّ العناد بين جزئي المنفصلة إن تحقق في وقت وجب أن يتحقق دائما لأنّ ذلك إنما[٣٨٢٨] يكون لطبيعتهما لأنا نتكلم في العنادية وطبيعتاهما لا ينقلبان البتة ولا يتغير مقتضاهما بحسب اختلاف الأوقات وحينئذ يكون الصادق المنفصلة الموجبة الكلية العنادية وإن لم يتحقق العناد بينهما أصلا لا يصدق المنفصلة الموجبة العنادية أصلا بل يكون الصادق السالبة الكلية العنادية.[١٤١أ]

[ك ٢٤٨٤] فظهر أن صدق المنفصلة الجزئية العنادية بدون الكلية على كلّ واحد من التقديرين محال.

[ك ٢٤٨٥] وأمّا الشكّ الثاني: فتقديره أن يقال أنتم تركبون المنفصلة الموجبة الجزئية العنادية من قضيتين كليتين حيث يقولون قد يكون إمّا كلّ كذا كذا وإمّا كلّ كذا كذا وذلك غير متصور لانّ سور القضية الكلية الحملية يستوعب جميع الموضوعات ومع ذلك استحال صدق الجزئية الموجبة دون صدق الكلية الموجبة.

[٣٨٢٥] ل: والأول.

[٣٨٢٦] ج، ل – النسبة، صح هامش ل.

[٣٨٢٧] ر – بعضها، صح هامش.

[٣٨٢٨] ر – انما، صح هامش.

[ك ٢٤٨٦] والجواب عن الأوّل: أن نقول لم قلتم بأنّه اذا تحقق العناد الجزئي في وقت وجب أن يتحقق دائما وانما يكون كذلك إن لو كان العناد بين الطرفين لطبيعتهما فقط. أمّا اذا كان مقتضى لطبيعتيهما مع شرط مخصوص فلا يلزم ذلك. الا ترى أن أجزاء المنفصلة اذا كانت ثلاثة كقولنا هذا العدد إما زائد وإمّا ناقص وإمّا تام تقيد ارتفاع أحد هذه الأجزاء الثلاثة بنفي الانفصال الحقيقي بين الجزئين الباقيين وحينئذ يتحقق العناد الجزئي عند بعض الاعتبارات أعنى عند رفع القسم الثالث فاذا قدرنا أن ذلك العدد[٣٨٢٩] ليس بزائد يصدق قولنا قد يكون هذا العدد إما مساويا أو ناقصا ولا يصدق الانفصال الكلي حينئذ فثبت أن صدق الانفصال الجزئي على بعض الأوضاع ممكن دون إمكان صدقه كليا عليه وان كان غرضنا صدق الجزئية صدقت معها الكلية أو لم يصدق يمكننا أن نختار القسم الأوّل أيضا وصدق الكلية على ذلك التقدير لا يضرّنا على ما عرفت

[ك ٢٤٨٧] وعن الثاني: لا نسلم أن لفظة الكل اذا استوعب جميع الموضوعات استحال صدق المنفصلة الجزئية دون الكلية. والدليل على إمكان صدقها مركبة من قضيتين كليتين هو أن أجزاء الانفصال يجوز أن يكون بحسب الأمر نفسه قضايا ثلاثة كلية مشتركة في الموضوع دون المحمول وعند بعض الحالات والاعتبارات ينحصر في قضيتين كليتين منها وحينئذ يصدق المنفصلة الجزئية مركبة منهما مثاله مناسبات المقادير ثلاثة المساواة والزّيادة والنقصان على معنى. انا اذا اعتبرنا مقدارا بالقياس الى مقدار آخر كانت النسبة بينهما على أحد هذه الوجوه الثلاثة. وأمّا اذا اعتبرنا كلّ واحد من المقادير بالنسبة الى مجوز العالم انحصرت هذه النسبة بالقياس اليه في المساواة والنقصان ضرورة أنّه ليس في الوجود مقدار أعظم من مجوز العالم فكل خط موجود[٣٨٣٠] فهو بالنسبة اليه إما مساوٍ أو ناقص فثبت أن ههنا اعتبارا عنده كلّ خط[٣٨٣١] إمّا مساو أو ناقص[٣٨٣٢] وحينئذ يصدق المنفصلة الجزئية العنادية مركبة من هاتين الكليتين.

[ك ٢٤٨٨] فظهر إمكان صدق هذه الجزئية حيث يمتنع صدق الكلية.

[٣٨٢٩] ج، ر – العدد.

[٣٨٣٠] ل – موجود.

[٣٨٣١] ل – فهو بالنسبة اليه إما مساو أو ناقص فثبت أن ههنا اعتبارا عنده كل خط، صح هامش.

[٣٨٣٢] ر – ~~فثبت أن~~.

[ك ٢٤٨٩] إذا عرفت هذا، فاعلم أن إثبات اللزوم بين أمرين يقابله سلب اللزوم بينهما لا إثبات لزوم نقيض التالي للمقدم؛ لأن لزوم الشيء للشيء مع لزوم نقيضه اياه جائز الصدق معا وجائز الكذب معا. واذا كان كذلك لا يناقض شيء منهما الآخر.

[ك ٢٤٩٠] نعم ربما دل دليل منفصل في بعض المواد على امتناع صدقهما معا أو على امتناع كذبهما معا. واذا كان كذلك كان المقابل لقولنا كلما كان "أ" "ب" "فج" "د" ليس كلّما كان "أ" "ب" "فج""د" لا قولنا كلما كان "أ" "ب" لم يكن "ج" "د".

[ك ٢٤٩١] وعند ذلك ظهر فساد قول[٣٨٣٣] الجدليين حيث يبطلون لزوم الشيء للشيء بإثبات لزوم نقيضه لذلك الشيء، فيقولون في إبطال قول القائل لو وجبت الزكاة على الصبي لوجبت على الفقير لو وجبت الزكاة على الصبي لا يجب على الفقير لاستصحاب الواقع وهو إثبات الشيء في نفس الأمر على التقادير الجائزة ثمّ يقولون وإذا ثبت هذه الملازمة الثانية لا يثبت ما ذكرتم من الملازمة، إذ لو يثبت كلّ واحدة من الملازمتين يلزم ملازمة النقيضين لشيء واحد وإنّه محال. وحيث يثبتون لزوم الشيء للشيء بإبطال لزوم نقيضه لذلك الشيء بناءً على وجوب لزوم أحد النقيضين لكل شيء.

[ك ٢٤٩٢] وكذلك المنفصلة الموجبة الحاكمة بعناد الشيء [١٤١ب] لغيره إنما يناقضها سلب العناد بينهما لا[٣٨٣٤] إثبات العناد بين نقيض أحد ذينك الشيئين وعين الآخر؛ لأنّ عناد الشيء وعناد نقيضه معا لشيء واحد أيضا جائز الصدق معا وجائز الكذب معا الّا لدلالة المنفصلة يقتضى امتناع صدقهما معا أو كذبهما معا في بعض المواد واذا كان كذلك لا يناقض أحدهما الآخر.

[ك ٢٤٩٣] ثمّ قال: "وبالجملة الحكم في هاتين القضيتين باللزوم والعناد" أي في المنفصلة باللزوم وفي المنفصلة بالعناد، وإذا كان كذلك، كان إيجاب المتصلة بإثبات اللزوم بين طرفيها وإيجاب المنفصلة بإثبات العناد بين طرفيها وسلب الاتصال برفع اللزوم بين طرفيها وسلب الانفصال برفع العناد بين طرفيها. وكلية كلّ واحدة منهما بعموم الحكم في جميع الأزمنة وعلى جميع التقادير على الوجه الذي عرفته وجزئية كلّ واحدة منهما بتخصيص ذلك الحكم ببعض الأزمنة أو[٣٨٣٥] ببعض التقادير

[٣٨٣٣] ج، ر – قول.

[٣٨٣٤] ج – سلب.

[٣٨٣٥] ج – ببعض الأزمنة أو.

[ك ٢٤٩٤] والمتصلة الموجّهة هي التى يذكر فيها جهة اللزوم أو جهة الاتفاق فيقال كلّما كان "أ" "ب" "فج" "د" لزوميا أو اتفاقيا والمنفصلة الموجّهة هي التى يذكر فيها جهة العناد أو جهة الاتفاق فيقال دائما إمّا أن يكون "أ" "ب" أو "ج" "د" عناديا أو اتفاقيا

[ك ٢٤٩٥] والمطلقة من كلّ واحدة منهما هي التى لا يتعرض فيها لشيء من اللزوم أو[٣٨٣٦] العناد أو الاتفاق بل يقال كلما كان "أ" "ب" "فج" "د" وسكت عليه أو دائما إمّا "أ" "ب" أو "ج" "د" وسكت عليه كما كان الاعتبار في جميع هذه الأحوال بالحمليات بالحكم اي كما ان الاعتبار بالإيجاب في الحملية انما كان بثبوت المحمول للموضوع والسلب برفع ذلك الثبوت. والكلية بشمول الحكم لجميع أفراد الموضوع والجزئية بتخصيص ذلك الحكم ببعض الأفراد والموجهة بذكر الضرورة والدوام أو مقابلهما والمطلقة بعدم التعرض لشيء منها لذلك الاعتبار في جميع هذه الأحوال في الشرطيات على الوجه الذي ذكرناه

[ك ٢٤٩٦] والقضية الشخصية من الشرطية سواء كانت متصلة أو منفصلة هي التى يكون الحكم فيها عند وضع معين أو زمان معين نحو قولك إن اكرمتني وقت الضحوة أو مع زيد اكرمك وفي المنفصلة إما أن يكون زيد كاتبا بالفعل في هذه الحالة أو لم يكن.

[ك ٢٤٩٧] وسور الإيجاب الكلي في المتصلة "كلما" و"مهما" و"متى" كقولنا كلما كانت أو مهما كانت أو متى كانت الشمس طالعة كان النهار موجودا وفي المنفصلة "دائما" كقولنا دائما إما أن يكون هذا العدد زوجا وإما أن يكون هذا العدد فردا وسور الإيجاب الجزئي فيهما "قد يكون" كقولنا في المتصلة قد يكون اذا كان هذا حيوانا فهو إنسان وفي المنفصلة قد يكون إمّا أن يكون هذا المقدار زائد على الآخر أو مساويا وسور السلب الكلي فيهما "ليس البتة" كقولنا في المتصلة ليس البتة إذا كانت الشمس طالعة كان الليل موجودا وفي المنفصلة ليس البتة إما أن يكون هذا الشيء إنسانا وإمّا أن يكون حيوانا وسور السلب الجزئي فيهما "قد لا يكون" كقولنا في المتصلة قد لا يكون اذا كان هذا حيوانا فهو إنسان وفي المنفصلة قد لا يكون إما أن يكون العدد زوجا أو زوج الزوج وبإدخال السلب

[٣٨٣٦] ر – ~~اتفاق~~.

على السور الإيجاب الكلي حتى يكون في المتصلة ليس كلما وفي المنفصلة "ليس دائما" وباقي الكلمات نحو "ان" و"اذا" و"اذ" في المتصلة و"إما"[٣٨٣٧] في المنفصلة للإهمال.

[ك ٢٤٩٨] اللهم الّا اذا قرن به ما يوجب شخصية القضية مثل وضع معين أو حال معين أو زمان معين فيكون القضية حينئذ شخصية نحو قولك مثلا في المتصلة إن جئتني اليوم اكرمك.

[ك ٢٤٩٩] هذا آخر ما ذكره المصنف في هذا البحث لكن يجب أن تعلم مع ما علمت أن الحكم بلزوم التالي للمقدم قد يكون بحسب ذات المقدم وقد يكون بحسب وصف من أوصافه من غير تعرض لما ورآء ذلك الوصف وقد يكون بحسب الوصف مقيد باللادوام أو باللاضرورة بحسب ذات المقدم وقد يكون بحسب وقت من أوقات وجود الموضوع ومن أوقات وجود وصف من أوصافه وإما معينا أو غير معين مطلقا أو مقيدا باللادوام أو باللاضرورة بحسب ذات[١٤٢أ] المقدم وقد يكون ذلك الحكم مطلقا من غير تعرض لشيء مما ذكرناه كلّ ذلك على قياس ما عرفت في الحمليات الموجهة وكذلك الكلام في الحكم بعناد كلّ واحد من جزئي المنفصلة للاخر[٣٨٣٨].

البحث الرّابع في تعديد أقسام المتصلات والمنفصلات

[ك ٢٥٠٠] طريقه ما قاله الشيخ في الشفآء وهو أن تأخذ أصناف كلّ واحدة من المتصلة والمنفصلة التى هي من كلّ واحدة منهما ثمانية لأن كلّ واحدة منهما إما أن يكون[٣٨٣٩] شخصية أو مهملة أو كلية أو جزئية وكلّ واحدة من هذه الأقسام الأربعة إمّا موجبة أو سالبة. لكنك قد عرفت أن كلّ واحدة من هذه الثمانية بحسب ما يتركب عنه يقع في المتصلة على تسعة أوجه وفي المنفصلة على ستة أوجه وكلّ واحد من الوجوه التسعة في المتصلة. والوجوه الستة في المنفصلة يقع على أربعة وستين وجها لكون المقدم في كلّ واحد منها احدي القضايا الثمان المذكورة وكذا التالي فعلى هذا ضربنا الثمانية في كلّ واحد من التسعة والستة. ثم ضربنا الحاصل من كلّ واحد من الضربين في أربعة وستين وحصل أقسام المتصلة أربعة آلاف وستماتة وثمانية وأقسام المنفصلة ثلاثة آلاف واثنان وسبعون. ثم اذا ضربنا هذه الأقسام أعنى أقسام المنفصلة فقط في القسمين اللذين حصلا باعتبار تركب كلّ واحد منها من جزئين

[٣٨٣٧] ر + وإما.

[٣٨٣٨] ل + الله أعلم.

[٣٨٣٩] ج – أ يكون.

أو من أكثر من جزئين حصل ستة آلاف ومائة وأربعة وأربعون قسما. ثم اذا ضربنا هذه الأقسام في الأقسام الثلاثة التى حصلت باعتبار كون كل واحد منها حقيقية أو مانعة الجمع فقط أو مانعة الخلو فقط حصلت ثمانية عشر ألفا وأربع مائة واثنان وثلثون قسما. ثمّ اذا ضربنا الأقسام التى كانت معنا من المتصلة وهذه الأقسام أيضا في القسمين اللذين حصلا باعتبار اللزوم والعناد والاتفاق حصل أقسام المتصلة تسعة آلاف ومائتان وستة عشر وأقسام المنفصلة[٣٨٤٠] ستّة وثلاثون ألفا وثمان مائة وأربعة وستين. ثمّ اذا ضربنا كلّ واحد من أقسام المتصلة وأقسام المنفصلة في القسم الأربعة الحاصلة بحسب كون كلّ واحد منها محصل الطرفين أو معدول الطرفين أو محصل المقدم معدول التالي أو بالعكس حصلت أقسام المتصلة ستة وثلثون ألفا وثمان مائة وأربعة[٣٨٤١] وستون وأقسام المنفصلة مائة وسبعة وأربعون ألفا وأربع مائة وستة و خمسون ثم اذا ضربنا كل واحد من أقسام المتصلة وأقسام المنفصلة في القسمين اللذين حصلا بحسب اعتبار تشارك طرفي كلّ واحد منها في جزء[٣٨٤٢] أو يباينهما في كلّ جزء حصل أقسام المتصلة ثلاثة وسبعون ألفا وسبع مائة وثمانية وعشرون وأقسام المنفصلة مائتان وأربعة وسبعون ألفا وتسع مائة واثنا عشر ثمّ اذا ضربنا كلّ واحد من أقسام المتصلة وأقسام المنفصلة فهي الأقسام الأربعة الحاصلة باعتبار كون كلّ واحد من الطرفين ثنائيا أو ثلاثيا أو المقدم ثنائيا والتالي ثلاثيا أو بالعكس حصلت أقسام المتصلة مائتان وأربعة وسبعون ألفا وتسع وتسع مائة وأثنا عشر وأقسام المنفصلة بهذه الصورة ١١٧٩٦٤٨ . ثم اذا ضربنا كلّ واحد من أقسام المتصلة وأقسام المنفصلة في الأقسام الأربعة الحاصلة باعتبار كون كلّ واحد من الطرفين موجها بجهة ما أو غير موجهة أو المقدم موجها دون التالي أو بالعكس حصلت أقسام المتصلة بهذه الصورة ١١٧٩٦٤٨ وأقسام المنفصلة بهذه الصورة ٤٧١٨٥٩٢ ثمّ اذا ضربنا كلّ واحد من أقسام المتصلة وأقسام المنفصلة في الأقسام الثلاث عشرة الحاصلة باعتبار كون الشرطية موجهة باحدي الجهات المذكورة أو غير موجهة لشيء منها حصلت أقسام المتصلة بهذه الصورة ١٥٣٣٥٤٢٤ أو أقسام المنفصلة بهذه الصورة ٩١٣٤١٩٩٢ هذا ما حضرني من أقسام المتصلات والمنفصلات.

[٣٨٤٠] ح: المتصلة.

[٣٨٤١] ر – وستون.

[٣٨٤٢] ر – جزء، ص ح هامش.

[ك ٢٥٠١] والمصنف ما ذكر على هذا الوجه وانما اشار الى شيء منها على سبيل الإجمال وقال "لما كان هذا التعديد لا يجدي تفصيله كثير نفع لعدم اختلاف الاحكام التي قصدنا ذكرها في كتابنا بحسب اختلاف هذه الاعتبارات[١٤٢ب] تبعنا الشيخ في الاشارة اليها على سبيل الاجمال" دون التفصيل.

[ك ٢٥٠٢] والشيخ اعتبر من هذه الجملة في الشفآء ما يشير اليه قال: واعلم أن المتصلة الموجبة الكلية متألفة من حمليتين يقع على ستة عشر ضربا لكون كل واحد من المقدم والتالي احدي المحصورات الأربع وبلوغ تركبها هذا المبلغ.

[ك ٢٥٠٣] وهكذا سائر المحصورات الثلاث الباقية فاذن يكون أقسام المتصلة أربعة وستين وهي التى يحصل من ضرب ستة عشر في أربعة وكذا الكلام في أقسام المنفصلة فإنها يكون أربعة وستين على الوجه الذي ذكرناه في المتصلة فيكون مجموع ذلك مائة وثمانية عشرين.

[ك ٢٥٠٤] ثمّ قال: والشيخ ذكر أمثلة ذلك كله ونحن لوضوحها رأينا تركها. ثم قال والواجب أن يجعل أقسام المحصورات الأربع في كلّ واحدة من المتصلة والمنفصلة المتألفة من حمليتين ماتين وستة وخمسين ضربا لأنه لما قال المتصلة المتألفة من حمليتين تناول هذا القول ما يتألف من مهملتين ومخصوصتين. واذا كان كذلك كانت المتصلة الموجبة الكلية أربعة وستين ضربا؛ لأن كلّ واحد من مقدمها وتاليها إمّا أن يكون شخصية موجبة أو سالبة أو مهملة موجبة أو سالبة أو كلية موجبة أو سالبة أو جزئية موجبة أو سالبة. فاذا ضربنا هذه الثمانية في نفسها بلغ المبلغ المذكور وكذا عدد ضروب كل واحدة من المحصورات الثلاث الباقية فاذا جمعنا ضروب هذه المحصورات الأربع بلغ المبلغ[٣٨٤٣] الذي ذكرناه. وكذلك عدد ضروب كل واحدة من المحصورات الأربع أربعة وستون فاذا جمعنا الكل بلغ أيضا مائتين وستة وخمسين ثمّ اذا جمعنا ضروب المتصلات مع ضروب المنفصلات بلغ خمس مائة واثني عشر

[ك ٢٥٠٥] اللهم الّا اذا كان مراده بالشرطية المتألفة من حمليتين ما يتألف من حمليتين محصورتين وحينئذ يصح ما ذكره عددا لها.

[٣٨٤٣] ج + المذكور.

[ك ٢٥٠٦] والمصنف ما تعرّض لعكس الشرطيات وعكس نقيضها ولا بد من ذلك لكونه كثير النفع في العلوم سيما في القياسيات الشرطية على ما ستعلمه من بعد. واذا كان كذلك فلنتكلم اولا في عكسها المستوي.

[ك ٢٥٠٧] ونقول: الشرطية إمّا أن يكون متصلة أو منفصلة أمّا المتصلة فإما أن يكون لزومية أو اتفاقية وعلى كل واحد من التقديرين فهي إمّا سالبة أو موجبة فهذه الأربعة هي أقسام المتصلة.

[ك ٢٥٠٨] **القسم الأوّل:** أن يكون المتصلة لزومية سالبة فالكلية منها ينعكس كنفسها لأنّه اذا صدق قولنا ليس البتة اذا كان "أ" "ب" "فج" "د" وجب أن يصدق قولنا ليس البتة اذا كان "ج" "د" "فأ" "ب" والّا لصدق نقيضه وهو قولنا قد يكون اذا كان "ج" "د" "فأ" "ب" فنجعله صغرى وأصل القضية كبرى حتى ينتظم منهما قياس في الشكل الأوّل منتج لقولنا قد لا يكون اذا كان[3844] "ج" "د" "فج" "د" وإنّه محال لصدق نقيضه وهو قولنا كلما كان "ج" "د" "فج" "د" وأمّا الجزئية منها فلا ينعكس لصدق سلب لزوم كلّ خاص عن اعمه سلبا جزئيا مع صدق استلزام الخاص للعام استلزاما كليا كما انّه يصدق قولنا قد لا يكون اذا كان هذا حيوانا فهو إنسان ولا يصدق عكسه وهو قولنا قد لا يكون اذا كان إنسانا فهو حيوان لصدق نقيضه وهو قولنا كلما كان إنسانا فهو حيوان[3845].

[ك ٢٥٠٩] **القسم الثاني:** أن يكون المتصلة لزومية موجبة فهي سواء كانت كلية أو جزئية ينعكس موجبة جزئية لأنّه اذا صدق قولنا كلما كان أو قد يكون اذا كان "أ" "ب" "فج" "د" يصدق قولنا قد يكون اذا كان "ج" "د" "فأ" "ب" والّا لصدق نقيضه وهو قولنا ليس البتة اذا كان "ج" "د" "فأ" "ب" وينعكس الى ما يضادّ الأصل الكلي ويناقض الأصل الجزئي أو ينتظم مع الأصل قياسا منتجا لقولنا ليس البتة اذا كان "أ" "ب" "فأ" "ب" إن كان الأصل كليا وكقولنا قد لا يكون اذا كان "أ" "ب" "فأ" "ب" إن كان جزئيا وكلّ واحد منهما محال ضرورة صدق قولنا كلما كان "أ" "ب" "فأ" "ب".

[ك ٢٥١٠] لا يقال: انما يتم ما ذكرتموه من البرهان على لزوم هذه العكوس للمتصلات المذكورة إن لو كان القياس المركب من المتصلتين[3846] اللزوميتين منتجا لمتصلة لزومية وانما يكون منتجا اياها ان لو صدقت كبرى القياس المذكور على تقدير مقدم الصغرى[١٤٣أ] وهو ممنوع. فان المعلوم صدقها

[3844] ج – كان.

[3845] ل – ~~لصدق نقيضه وهو قولنا كلما كان إنسانا فهو حيوان~~.

[3846] ر – المتصلتين، صح هامش.

في نفس الأمر لا صدقها على التقادير. واذا كان كذلك؛ كان انتظام القياس الاستثنائي من الكبرى ومن وقوع مقدمها على تقدير مقدم الصغرى غير معلوم فلا يلزم صدق تالي الكبرى على تقدير مقدم الصغرى لانا نقول انا لما فسرنا المتصلة الكلية بما يكون مقدمها على النحو الذي يمكن وقوعه عليه مستلزما لتاليها في كلّ زمان من الأزمنة وعلى كلّ تقدير من التقادير إن كانت موجبة وغير مستلزم له[3847] في كلّ زمان من الأزمنة وعلى كلّ تقدير من التقادير إن كانت سالبة كان هذا المنع ساقطا ضرورة أن المقدمتين المتصلتين المذكورتين لو صدقتا على النحو الذي ذكرناه كان استلزامهما لصدق النتيجة بينا.

[ك ٢٥١١] نعم ربما يقال انما يكون مقدم الكبرى ملزوما لتاليها على تقدير مقدم الصغرى إن لو كان وقوعه على ذلك التقدير على النحو الذي يمكن وقوعه عليه وهو ممنوع. لكن ذلك ساقط لأن وقوع اللازم على تقدير وقوع المقدم لا بد أن[3848] يكون على النحو الذي يمكن وقوعه عليه والّا لاستحال كونه لازما له.

[ك ٢٥١٢] **القسم الثالث:** أن يكون المتصلة سالبة اتفاقية. فاعلم أوّلا أن الموجبة الاتفاقية قد[3849] يعتبر[3850] في صدقها صدق[3851] طرفيها معا في نفس الأمر[3852] وقد يعتبر في صدقها صدق التالي فقط في نفس الأمر وهي بالمعنى الأول اخص منها بالمعنى الثاني. وإذا كان كذلك كانت سالبة الإيجاب[3853] بالمعنى الثاني اخص من سالبة الإيجاب بالمعنى الأوّل.

[ك ٢٥١٣] إذا عرفت هذا، فنقول: السالبة الاتفاقية سواء كانت خاصة اي التى يقابل الموجبة الخاصة أو عامة اي التى تقابل الموجبة العامة فإنها ينعكس كنفسها في الكم والى الخاصة في الجهة. أما الكلية منها فلأنه اذا صدق ليس البتة اذا كان "أ" "ب" "فج" "د" باي معنيين كان يصدق ليس البتة اذا كان "ج" "د" "فأ" "ب" بالمعنى الاخص. والّا فقد يكون اذا كان "ج" "د" "فأ" "ب"[3854] بالمعنى الاخص

[3847] ج – له.

[3848] ر – أن، صح هامش.

[3849] ج – قد.

[3850] ج: يقيد.

[3851] ل – صدق.

[3852] ل – ~~وقد يعتبر في صدقها صدق طرفيها معا في نفس الأمر~~.

[3853] ل – الإيجاب، صح هامش؛ ل + وهو ممنوع.

[3854] ل – فأ ب.

فقد يكون اذا كان "أ" "ب" "فج" "د" بالمعنى الاخص ضرورة أن الموافقة في الصدق بين الشيئين في بعض الأزمنة والأوضاع الكائنة يكون من الجانبين وكان ليس البتة اذا كان "أ" "ب" "فج" "د" بأحد المعنيين هذا خلف.

[ك ٢٥١٤] وأمّا الجزئية: فلا يتأتي الخلف المذكور في الكلية فيها بل طريق بيانه أن نقول اذا صدق[٣٨٥٥] قد لا يكون[٣٨٥٦] "أ" "ب" "فج" "د" كان صدقه إما بكذب الطرفين أو بكذب أحدهما في بعض الأزمنة والأوضاع الكائنة. وذلك يقتضى صدق قولنا قد لا يكون اذا كان "ج" "د" "فأ" "ب" في تلك الأزمنة والأوضاع الكائنة. والعلم به ضروري وهذا الطريق آتٍ في الكلية أيضا ضرورة أنه اذا صدق سلب الموافقة بين الأمرين في جميع الأزمنة والأوضاع الكائنة على معنى أن أحدهما على التعيين لا يوافق الآخر في الصدق في شيء من تلك الأزمنة والأوضاع أصلا لزم سلب موافقة الآخر للأول أيضا في جميع تلك الأزمنة والأوضاع. والعلم بذلك ضروري ولا ينعكس شيء منهما أعنى الكلية والجزئية بشيء من[٣٨٥٧] المعنيين لا ينعكس[٣٨٥٨] الى سالبة العامة اي المقابلة للموجبة العامة لانّه يصدق قولنا ليس البتة اذا كان الإنسان موجودا فالخلاء موجود بكل واحد من المعنيين ولا يصدق في عكسه ليس البتة ولا قد لا يكون اذا كان الخلاء موجودا فالإنسان موجود لصدق قولنا كلما كان الخلاء موجودا فالإنسان موجود لأن الانسان لما كان موجودا في نفسه كان موجودا مع كل شيء فرض.

[ك ٢٥١٥] قال الشيخ "السالبة الاتفاقية في المواد التى يكون تواليها ممتنعة لا ينعكس" ومعناه أن السالبة[٣٨٥٩] الاتفاقية في المواد التى يكون صدقها بكذب التالي فقط لا ينعكس.

[ك ٢٥١٦] واحتجّ على ذلك بالنقض الذي ذكرناه في عدم انعكاسها الى السالبة الاتفاقية العامة لكن ذلك انما يتم اذا كان فرض صدق التالي في جميع تلك المواد غير منافٍ للمقدم الصادق حتى يصدق قولنا كلما فرض صدق التالي صدق المقدم المضاد للعكس الكلي والمناقض للعكس الجزئي كحال الخلاء بالنسبة الي الإنسان أما اذا كان فرض صدق التالي في شيء من تلك المواد منافيا [١٤٣ب] للمقدم الصادق لا يصح ما ذكره على أن الحكم الذي ذكره الشيخ ليس على القانون فإن الحكم

[٣٨٥٥] ل – اذا صدق.

[٣٨٥٦] ج + اذا كان.

[٣٨٥٧] ر – ~~معنيين~~.

[٣٨٥٨] ج – لا ينعكس.

[٣٨٥٩] ل – ~~الكلية~~.

بانعكاس القضايا أو بعدم انعكاسها بحسب المواد ليس مطابقا للحد المذكور للعكس؛ لأن العكس[٣٨٦٠] لازم القضية فإن كان للقضية عكس كان لازما لها والّا فلا يكون عكسا لها فالحكم بأن القضية ينعكس في مادة دون مادة ليس بشيء.

[ك ٢٥١٧] اللهم الا إذا حمل قول الشيخ على أنّ السالبة الاتفاقية اذا كان تاليها ممتنعا أي كاذبا لا يلزمها العكس بالنقض المذكور كما حمله الإمام[٣٨٦١] عليه وحينئذ يصح ذلك ويكون مطابقا للحد المذكور للعكس.

[ك ٢٥١٨] ثمّ قال: بل ينعكس سالبة لزومية اي السالبة الاتفاقية في المواد التى تواليها كاذبة ينعكس سالبة لزومية ولنذكر البرهان في النقض المذكور. فنقول اذا صدق قولنا ليس البتة اذا كان الإنسان موجودا فالخلاء موجود يصدق قولنا ليس البتة اذا كان الخلاء موجودا فالإنسان موجودا لزوميا والّا لصدق نقيضه وهو قولنا قد يكون اذا كان الخلاء موجودا فالإنسان موجود وينعكس بالعكس المستوي الى قولنا قد يكون اذا كان الإنسان موجودا فالخلاء موجودا لزوميا لما مرّ. واذا صدق ذلك صدق قولنا قد يكون اذا كان الإنسان موجودا فالخلاء موجود اتفاقيا لأن الموجبة اللزومية اخص من الموجبة الاتفاقية وكان معنا ليس[٣٨٦٢] البتة اذا كان الإنسان موجودا فالخلاء موجود هذا خلف.

[ك ٢٥١٩] وفيه نظر؛ لانا لا نسلّم كون[٣٨٦٣] الموجبة[٣٨٦٤] اللزومية اخص من الموجبة الاتفاقية فانه لو كان كذلك لما صدقت الموجبة اللزومية وطرفاهما كاذبان والشيخ جوّز ذلك.

[ك ٢٥٢٠] **القسم الرابع:** أن يكون المتصلة موجبة اتفاقية فنقول: أما الخاصة منها فكلية كانت أو جزئية ينعكس موجبة جزئية موافقة اياها في الجهة لانه اذا صدق قولنا كلما كان أو قد يكون اذا كان "أ" "ب" "فج" "د" بهذا المعنى يصدق قولنا قد يكون اذا كان[٣٨٦٥] "ج" "د" "فأ" "ب" بهذا المعنى والّا فليس البتة اذا كان "ج" "د" "فأ" "ب" بهذا المعنى وينعكس الى قولنا ليس البتة اذا كان "أ" "ب" "فج" "د" بهذا المعنى وكان معنا كلما كان "أ" "ب" "فج" "د" بهذا المعنى هذا خلف.

[٣٨٦٠] ج – لأن العكس.

[٣٨٦١] ج: فخر الدين.

[٣٨٦٢] ل – ليس.

[٣٨٦٣] ل: كذب.

[٣٨٦٤] ر – ~~كون الموجبة~~.

[٣٨٦٥] ر – كان، صح هامش.

[ك ٢٥٢١] لا يقال: الخلف المذكور في انعكاس السالبة الكلية الاتفاقية كنفسها مبني على انعكاس الموجبة الجزئية الاتفاقية كنفسها وقد بينتم انعكاس الموجبة الجزئية على انعكاس السالبة الكلية الاتفاقية كنفسها وهو دور؛ لانا نقول لا حاجة بنا الى انعكاس الموجبة الجزئية الاتفاقية كنفسها الى ما ذكرناه من الخلف فانها ينعكس كنفسها بالضرورة.

[ك ٢٥٢٢] وقد نبهنا على ذلك من قبل بل الخلف انما يحتاج اليه لبيان انعكاس الموجبة الكلية الاتفاقية موجبة جزئية اتفاقية ونحن انما بينا انعكاس السالبة الكلية الاتفاقية بانعكاس الموجبة الجزئية الاتفاقية كنفسها لا بانعكاس الموجبة الكلية الاتفاقية موجبة جزئية اتفاقية. واذا كان كذلك لم يكن في ذلك دور.

[ك ٢٥٢٣] وأما الموجبة الاتفاقية بالمعنى الاعم فكلية كانت أو جزئية لا ينعكس لأنه يصدق قولنا كلما كان الخلاء موجودا فالإنسان موجود بهذا المعنى ولا يصدق في عكسه قولنا قد يكون اذا كان الإنسان موجودا فالخلاء موجود[٣٨٦٦] بشيء من المعنيين ضرورة صدق قولنا ليس البتة اذا كان الإنسان موجودا فالخلاء موجود[٣٨٦٧] بكل واحد من المعنيين.[٣٨٦٨]

[ك ٢٥٢٤] وأما المنفصلة فلا يتصور فيها العكس لأن معناها لما كان هو الحكم بالمعاندة[٣٨٦٩] بين الطرفين على أحد الوجوه الثلاثة المذكورة. والتعاند بين الأمرين انما يكون من الطرفين لا يكون أحد طرفيها ممتازا عن الطرف الآخر بالطبع بل بالوضع. واذا كان كذلك لم يكن بين قولنا إما أن يكون هذا العدد زوجا وإما أن يكون فردا وبين قولنا إما أن يكون هذا العدد فردا وإمّا أن يكون زوجا تغاير في المفهوم. والعكس يجب أن يكون مغايرا للأصل في المفهوم هذا في الموجبة[٣٨٧٠].

[ك ٢٥٢٥] وكذا الكلام في السالبة لانه لما كان معناها هو الحكم بسلب العناد بين الطرفين لم يكن بين قولنا ليس البتة إمّا أن يكون هذا الشيء إنسانا أو حيوانا وبين قولنا ليس البتة إمّا أن يكون حيوانا أو إنسانا تغاير في المفهوم لما مرّ.

[٣٨٦٦] ر – ~~وكل واحد من المعنيين~~.

[٣٨٦٧] ج – بشيء من المعنيين ضرورة صدق قولنا ليس البتة اذا كان الإنسان موجودا فالخلاء موجود.

[٣٨٦٨] ل – ضرورة صدق قولنا ليس البتة اذا كان الإنسان موجودا فالخلاء موجود بكل واحد من المعنيين، صح هامش.

[٣٨٦٩] ج: بالمنافاة.

[٣٨٧٠] ر – ~~كذلك~~.

[ك ٢٥٢٦]وأمّا عكس النقيض في الشرطية فهو عبارة عن تبديل كل واحد من طرفيها بنقيض الآخر مع كونه موافقا اياها في الكيف.

[ك ٢٥٢٧] أما المتصلة فنقول؛ إمّا أن يكون موجبة أو سالبة فان كانت موجبة فإمّا أن يكون نقيض تاليها ممتنعا أو ممكنا [١٤٤أ] فان كان ممتنعا لم ينتظم البرهان على انعكاسها بعكس النقيض سواء كانت كلية أو جزئية اما اذا كانت كلية فلانا اذا قلنا اذا صدق قولنا كلما كان "أ" "ب" "فج" "د" يلزمه كلما لم يكن "ج" "د" لم يكن "أ" "ب" والّا لصدق نقيضه وهو قولنا قد لا يكون اذا لم يكن "ج" "د" لم يكن "أ" "ب" ويلزمه قد يكون اذا لم يكن "ج" "د"[٣٨٧١] "فأ" "ب" وينضم مع الأصل قياسيا منتجا لقولنا قد يكون اذا لم يكن "ج" "د" "فج" "د" وإنّه محال.

[ك ٢٥٢٨] فيقال: لا نسلّم أن قولنا قد يكون اذا لم يكن "ج" "د" "فأ" "ب" يلزم قولنا قد لا يكون اذا لم يكن "ج" "د" لم يكن "أ" "ب".

[ك ٢٥٢٩] غاية ما في الباب أنّه يلزم من عدم لزومه اياه صدق نقيضه وهو قولنا ليس البتة اذا لم يكن "ج" "د" "فأ" "ب" معه لكن ذلك ليس بمحال لأن المحال جاز أن لا يلزمه[٣٨٧٢] شيء من النقيضين في بعض الأزمنة أو على بعض التقادير.

[ك ٢٥٣٠] ثمّ يقال[٣٨٧٣]: ولئن سلمنا ذلك لكن لا نسلم استحالة قولنا قد يكون اذا لم يكن "ج" "د" "فج" "د" فإن نقيض "ج" "د" لما كان ممتنعا جاز أن يكون ملزوما على بعض التقادير أو في بعض الأزمنة لاجتماع النقيضين.

[ك ٢٥٣١] وأمّا إذا كانت جزئية فظاهر لأن صدق نقيض عكس نقيضها وهو قولنا ليس البتة اذا لم يكن "ج" "د" لم يكن "أ" "ب" ولا ما يوهم أنه فيلزمه وهو قولنا[٣٨٧٤] كلما لم يكن "ج" "د" "فأ" "ب" لا تناقض الجزئية الموجبة التى هي الأصل ولا ينتظم معها قياس في شيء من الأشكال منتج للمحال.

[٣٨٧١] ج – لم يكن أ ب ويلزمه قد يكون اذا لم يكن ج د.

[٣٨٧٢] ج: يلزم؛ ج – ~~المحال~~.

[٣٨٧٣] ل – ثم يقال.

[٣٨٧٤] ل + ليس.

[ك ٢٥٣٢] ولما كان الأمر كذلك وما ظفرنا بدليل يقتضى الجزم بعدم انعكاسهما حينئذ لا جزم توقفنا في ذلك.

[ك ٢٥٣٣] أما إذا كان نقيض تاليها ممكنا فنقول الموجبة الكلية ينعكس موجبة كلية لما ذكرنا من الخلف ولا يرد عليه المنعان[٣٨٧٥] المذكوران حينئذ لوجوب لزوم أحد النقيضين للأمر الممكن وامتناع استلزامه للنقيضين وأما الجزئية منها فلا ينعكس حينئذ لانه يصدق قولنا قد يكون اذا كان الشيء حيوانا لم يكن إنسانا ولا يصدق قولنا قد يكون[٣٨٧٦] اذ كان إنسانا لم يكن حيوانا لصدق نقيضه وهو قولنا[٣٨٧٧] ليس البتة اذا كان إنسانا لم يكن حيوانا وإن كانت المتصلة سالبة فإن كان عين مقدمها ممكنا ينعكس سالبة جزئية سواء كانت كلية أو جزئية[٣٨٧٨] أما أنهما ينعكسان جزئية فلانه اذا صدق ليس البتة أو قد يكون اذا كان "أ" "ب" "فج" "د" وجب أن يصدق قد لا يكون اذا لم يكن "ج" "د" لم يكن "أ" "ب" والّا لصدق نقيضه وهو قولنا كلما لم يكن "ج" "د" لم يكن "أ" "ب" وينعكس بعكس النقيض الى قولنا كلما كان "أ" "ب" "فج" "د" لأن نقيض تاليها الذي هو مقدم الأصل ممكن وقد كان معنا ليس البتة أو قد يكون اذا كان "أ" "ب" "فج" "د" هذا خلف. ولا ينعكس شيء منهما الى السالبة الكلية لانه يصدق قولنا ليس البتة اذا كان الشيء إنسانا فهو حجر ولا يصدق في عكس نقيضه قولنا ليس البتة[٣٨٧٩] اذا لم يكن حجرا لم يكن إنسانا لانه قد يكون اذا لم يكن[٣٨٨٠] حجرا لم يكن إنسانا وأمّا اذا كان عين مقدمها ممتنعا فانعكاسها وعدم انعكاسها[٣٨٨١] غير معلوم سواء كانت كلية أو جزئية لعدم تمام ما ذكرنا من البرهان ومقدمها ممكن حينئذ لانا نمتنع انعكاس نقيض العكس بعكس النقيض الى المناقض للأصل لما عرفت من قبل وعدم ظفر بما يوجب عدم الانعكاس.

[ك ٢٥٣٤] وأما المنفصلة فلا يتصور فيها هذا العكس أيضا لما عرفت من عدم الامتياز بين طرفيها بالطبع لكن الذي يوهم أن لها عكس نقيض هو أن المنفصلة الحقيقية يستلزم منفصلة حقيقية والمانعة

[٣٨٧٥] ج – المنعان، صح هامش.

[٣٨٧٦] ل – قد يكون.

[٣٨٧٧] ج – قولنا، صح هامش.

[٣٨٧٨] ر – وإن كانت المتصلة سالبة فان كان عين مقدمها ممكنا ينعكس سالبة جزئية سواء كانت كلية أو جزئية، صح هامش.

[٣٨٧٩] ج – إنسانا فهو حجر ولا يصدق في عكس نقيضه قولنا ليس البتة.

[٣٨٨٠] ر – ~~إنسانا~~.

[٣٨٨١] ر – وعدم انعكاسها، صح هامش.

الجمع منفصلة مانعة الخلو والمانعة الخلو منفصلة مانعة الجمع مركبة في كلّ قسم من هذه الأقسام الثلاثة من نقيضي الطرفين موافقة اياها في الكم والكيف أما الأوّل فلانه لو جاز الجمع بين نقيضي الطرفين لجاز الخلو عن الطرفين ولو جاز الخلو عن نقيضي الطرفين لجاز الجمع بين الطرفين هذا[٣٨٨٢] اذا كانت المنفصلة موجبة.

[ك ٢٥٣٥] وأمّا اذا كانت سالبة فلأن صدقها نقيض جواز الجمع بين الطرفين أو جواز الخلو عنهما والأوّل يستلزم جواز[٣٨٨٣] الخلو عن نقيضي الطرفين والثاني جواز الجمع بينهما كلّ واحد منهما ملزوم لصدق السالبة الحقيقية المركبة من نقيضي الطرفين وأما الثاني وهو استلزام المانعة الجمع[٣٨٨٤] لمانعةالخلو وبالعكس إيجابا وسلبا فيعرف مما ذكرناه في الحقيقية فلا نفرد بيانهما بالذكر[٣٨٨٥].

البحث[٣٨٨٦] الخامس في تلازم المتصلات والمنفصلات وتعاندهما

[ك ٢٥٣٦] أمّا المتّصلات:

[ك ٢٥٣٧] فقد قال الشيخ في الشفآء: أنّ كلّ متّصلتين توافقتا في المقدّم والكمّ، وتخالفتا [١٤٤ب] في الكيف، وكان تالياهما متناقضتين تلازمتا وتعاكستا.[٣٨٨٧] أي كلّ واحدة منهما يستلزم الأخرى.

[ك ٢٥٣٨] وصرّح بأنّ ذلك لازم في المتّصلتين اللّزوميتين وفي المتّصلتين بمطلق الاتّصال.

[ك ٢٥٣٩] واحتجّ على أنّ الموجبة اللزومية منهما يستلزم السالبة اللزومية؛ بأنّه لو لا صدق السّالبة المذكورة عند صدق الموجبة المذكورة لصدق نقيضها، ويلزم منه استلزام الشيء الواحد بعينه للنّقيضين؛ وإنّه محال.

[٣٨٨٢] ج + كله.

[٣٨٨٣] ج – جواز، صح هامش.

[٣٨٨٤] ل – المانعة الجمع، صح هامش.

[٣٨٨٥] ج – بالذكر.

[٣٨٨٦] ج: الفصل.

[٣٨٨٧] ابن سينا، الشفآء: القياس، ص ٣٦٦.

[ك ٢٥٤٠] وأمّا[٣٨٨٨] السالبة اللزومية يستلزم الموجبة اللزومية فلأنه لو لا صدق الموجبة اللزومية المذكورة عند صدق السالبة المذكورة لصدق نقيضها ويلزم منه[٣٨٨٩] استلزام الشيء الواحد بعينه لشيء من النّقيضين؛ وإنّه محال؛ ضرورة وجوب صدق أحد النقيضين على كلّ واحد من التقادير.

[ك ٢٥٤١] ومن هذا يعرف استلزام كلّ واحدة منهما للأخرى في المتصلتين بمطلق الاتّصال.

[ك ٢٥٤٢] قال المصنف: وعندي أنّ شيئا منهما غير لازم. أمّا في المتّصلتين اللزوميتين؛ فلأنّا لا نسلّم وجوب استلزام ملازمة أحد النقيضين للشيء سلب ملازمة النقيض الآخر لذلك الشيء.

[ك ٢٥٤٣] قوله "لو لا ذلك يستلزم استلزام الشيء الواحد للنقيضين معا." قلنا: نعم ولم قلتم بأنّ ذلك محال؛ فإنّ النّقيضين جاز أن يلزما شيئا واحدا محالا. وهل قياس الخلف الّا لزوم النقيضين معا لنقيض المطلوب.

[ك ٢٥٤٤] وتقريره أن يقال: اذا صدق كلّ "ج" "ب" ولا شيء من "أ" "ب" وجب أن يصدق لا شيء من "ج" "أ" والّا لصدق نقيضه وهو قولنا: بعض "ج" "أ" مع الكبرى المذكورة ولو صدق هذا المجموع لصدق بعض "ج" ليس "ب" ينتج لو صدق نقيض المطلوب لصدق بعض "ج" ليس "ب" وكلما صدق بعض "ج" ليس "ب" صدق بعض "ج" ليس "ب" مع قولنا كلّ "ج" "ب" لوجوب صدق هذه الموجبة الكلية في نفس الأمر فينتج لو صدق نقيض المطلوب لصدق بعض "ج" ليس "ب" مع كلّ "ج" "ب" واستلزم نقيض المطلوب اجتماع النقيضين.

[ك ٢٥٤٥] بل أكثر الدعاوى في الهندسة والمنطق انّما يثبت باستلزام نقائضها للنّقيضين، والكتب مشحونة بذلك فلا يحتاج الى الإطناب فيه.

[ك ٢٥٤٦] لا يقال: نحن لا نقول ذلك بل نقول: لو لم تصدق السالبة المذكورة على تقدير صدق الموجبة المذكورة يصدق نقيضها وينتظم منه ومن الموجبة قياس في الشكل الثالث منتج لملازمة نقيض التّالي للتّالي وإنّه محال.

[ك ٢٥٤٧] لأنّا نقول لا نسلّم استحالة ذلك فإنّ الملازمة الجزئية بين النّقيضين ثابتة بالبرهان من الشكل الثالث والأوسط مجموع النقيضين.

[٣٨٨٨] ر، ل: وإنما أنّ.

[٣٨٨٩] ج، ر + عدم.

[ك ٢٥٤٨] وأمّا أنّ السالبة لا يجب أن يستلزم الموجبة؛ فلأنّا لا نسلّم استلزام عدم ملازمة أحد النّقيضين للشّيء ملازمة النقيض الآخر لذلك الشي.

[ك ٢٥٤٩] قوله "لو لا ذلك لزم عدم استلزام الشيء الواحد بعينه لشيء من النقيضين وإنّه محال."

[ك ٢٥٥٠] قلنا: لا نسلّم استحالة ذلك فأنّ كلّ أمرين ليس لشيء منهما تعلّق بالآخر ولا بنقيضه، كزوجية الاثنين، وكون زيد في الدار. لم يلزم شيء منهما ولا نقيضه للآخر، فيصح سلب ملازمة كلّ واحدة منهما ونقيضه للآخر.[٣٨٩٠] ولم يلزم من سلب ملازمة أحد نقيضي أحدهما للآخر ملازمة النقيض الآخر له.

[ك ٢٥٥١] فلا يصحّ أن يقال: لو كان الاثنان زوجا يلزم أن يكون زيد في الدّار، يصح أن يقال: على سبيل سلب اللزوم ليس البتة اذا كان الاثنان زوجا يلزم أن يكون زيد في الدار. ولم يستلزم هذه السالبة وجوب صدق قولنا كلما كان الاثنان زوجا يلزم أن لا يكون زيد في الدار.

[ك ٢٥٥٢] وأمّا أنّه غير لازم في المتصلتين بمطلق الاتّصال فلأنّه لا يلزم من صدق الموجبة بمطلق الاتّصال[٣٨٩١] صدق السالبة بمطلق الاتّصال لجواز اجتماع الموجبتين أعنى اتّصال الشيء لشيء واتّصال نقيضه لذلك الشيء على الصدق للعلّة التى عرفتها في جواز اجتماع الموجبتين اللزوميتين اللتين كل واحدة منهما أخصّ من نظيرتها بمطلق الاتّصال على الصدق ووجوب جواز صدق الأعمين عند جواز صدق الأخصين على الصدق.

[ك ٢٥٥٣] وإذا كان كذلك، لا يلزم من إتّصال الشيء لشيء سلب اتّصال نقيضه عنه؛ لجواز اتّصال النقيضين لشيء واحد [١٤٥أ] بعينه؛ لأنّه لما جاز لزوم النقيضين لشيء واحد جاز[٣٨٩٢] إتّصالهما أيضا؛ اذ اللزوم أخص من الاتّصال وجواز صدق الأخص يستلزم جواز صدق الأعمّ.

[ك ٢٥٥٤] فإذن هاتان المتصلتان ليستا متلازمتين متعاكستين لزوميتين كانتا أو متصلتين بمطلق الاتصال.

[٣٨٩٠] ل – ~~ولم يلزم من سلب ملازمة كل واحد منهما ونقيضه الاخر~~.

[٣٨٩١] ج: الانفصال.

[٣٨٩٢] ل + أيضا.

[ك ٢٥٥٥] ولا يمكنه أن يقول بهذا البيان أن السالبة بمطلق الاتّصال لا يستلزم الموجبة؛ لأن السالبتين بمطلق الاتّصال ليستا[٣٨٩٣] أعمّ من السالبتين اللزوميتين بل هما أخصّ من السّالبتين اللّزوميتين ولا يلزم من[٣٨٩٤] جواز صدق الأعمّ جواز صدق الاخص.

[ك ٢٥٥٦] فلهذا اقتصر على بيان أن الموجبة بمطلق الاتّصال لا يستلزم السالبة.

[ك ٢٥٥٧] وغرضه حاصل بهذا القدر.

[ك ٢٥٥٨] وأمّا لوازم المتصلة فاستلزامها للعكس المستوي وعكس النقيض عند القدماء على القانون[٣٨٩٥] الذي ذكروه في الحمليات فتعرف ذلك من المذكور في الحمليات.

[ك ٢٥٥٩] وعند المصنّف في ذلك تفصيل وعد ذكره في الرسالة التى كان عزمه أن تعلّمها في الشرطيات ولم يوجد الرّسالة الموعودة منه والظاهر أنه ما صنّفها أو صنّفها وما اشتهرت.

[ك ٢٥٦٠] وأمّا الذي يلزمها بعد العكس المستوي وعكس النقيض، فاعلم أن كلّ متصلتين توافقتا في المقدم والكم والكيف ولازم تالي احداهما تالي الأخرى. لزمت المتصلة التى تاليها لازم للمتصلة التى تاليها ملزوم في الموجبتين وبالعكس في السالبتين دون العكس في شيء منهما.

[ك ٢٥٦١] أمّا بيان ذلك في الموجبتين فلانتظام قياس في الشكل الأوّل من المتصلة اللزومية التالي ومن ملازمة تالي الآخر لتالي هذه منتج للمتصلة اللازمة الجزء ضرورة أن المستلزم للمستلزم للشيء مستلزم لذلك الشيء.

[ك ٢٥٦٢] وإليه أشار بقوله "لوجوب استلزام الشيء ما لزم لازمه."

[ك ٢٥٦٣] وأمّا في السالبتين فلانتظام قياس في الشكل الثاني من المتصلة اللازمة الجزئية ومن ملازمة تاليها لتالي الأخرى منتج للمتصلة الملزومة الجزء ضرورة وجوب عدم اللزوم بين[٣٨٩٦] الملزومات عند اختلافها في اللوازم.

[ك ٢٥٦٤] وأمّا أن العكس غير لازم في الموجبتين فلانه[٣٨٩٧] لا يلزم من استلزام أمرين لشيء واحد لزوم أحدهما للآخر كالحال النوعين الداخلين تحت جنس بالقياس اليه.

[٣٨٩٣] ر – ليستا، صح هامش.

[٣٨٩٤] ج – من.

[٣٨٩٥] ج: القدماء.

[٣٨٩٦] ج: من.

[٣٨٩٧] ج – فلأنه.

[ك ٢٥٦٥] وأمّا في السالبتين فلانه لا يلزم من ملازمة الشيء لما لا يلزم شيئا آخر سلب ملازمة الشيء لذلك الآخر، فإنّ الجنس يلزم أحد النوعين الداخلين تحته وذلك النوع لا يلزم النوع الآخر مع لزوم الجنس للنوع الآخر.

[ك ٢٥٦٦] وكذلك كل متصلتين توافقتا في الكمّ والكيف والتالي ولازم مقدم احداهما مقدم الأخرى لزمت المتصلة التى مقدمها ملزوم للمتصلة التى مقدمها لازم في الكليتين سواء كانتا موجبتين أو سالبتين وبالعكس في الجزئيتين دون العكس في شيء منهما.

[ك ٢٥٦٧] أما في الكليتين فلانتظام قياس في الشكل الأوّل من المتصلة اللازمة الجزء ومن لزوم[٣٨٩٨] مقدمها لمقدم المتصلة الملزومة الجزء[٣٨٩٩] منتج للمتصلة الملزومة الجزء[٣٩٠٠] لوجوب استلزام الشيء لما يلزم لازمه وعدم استلزامه لما لا يلزمه.

[ك ٢٥٦٨] وأمّا في الجزئيتين فلاستلزام[٣٩٠١] الجزئية المقابلة الكلية اللازمة الجزئية[٣٩٠٢] المقابلة للكلية الملزومة بحكم عكس النقيض ولانتظام قياس في الشكل[٣٩٠٣] الثالث من استلزام مقدم المتصلة الملزومة الجزء لمقدم الاخرى ومن المتصلة الملزومة الجزء منتج للمتصلة اللازمة الجزء وأمّا أن العكس غير لازم في شيء منهما فلعدم الظفر بالبرهان.

[ك ٢٥٦٩] وينبغي أن تعلم أن التلازم بين التاليين في المتصلتين الأوّلين وبين المقدمين في المتصلتين الاخيرين اذا كان بين الطرفين أي كلّ واحد منهما يستلزم الآخر كانت المتصلتان متلازمتين متعاكستين أي كلّ واحدة منهما يستلزم الأخرى، ولميته معلومة مما مرّ.

[ك ٢٥٧٠] وكلّ متصلتين توافقتا في الكم والكيف واستلزم مقدم احداهما مقدم الأخرى ولازم تاليها تالي الأخرى لزمت المتصلة الملزومة المقدم اللازمة التالي للأخرى في الكليتين وبالعكس في الجزئيتين وتلازمتا وتعاكستا إن كان التلازم بين المقدمين والتاليين متعاكسا.

٣٨٩٨ ج: لوازم.

٣٨٩٩ ج: الجزئية.

٣٩٠٠ ج: الجزئية.

٣٩٠١ ج: فلا يستلزم.

٣٩٠٢ ج: الجزء.

٣٩٠٣ ر – ~~الأول~~.

[ك ٢٥٧١] وبيان ذلك في الموجبتين انتظام قياس في الشكل الأوّل من استلزام مقدم المتصلة الملزومة المقدم[٣٩٠٤] لمقدم الاخرى ومن الاخرى[١٤٥ب] منتج لاستلزام مقدم المتصلة الملزومة المقدم لتالي الأخرى. وإنتاج هذا الاستلزام[٣٩٠٥] مع[٣٩٠٦] استلزام تالي[٣٩٠٧] الأخرى لتالي الاولى المطلوب من الأوّل.

[ك ٢٥٧٢] وإليه أشار بقوله في الكتاب "لوجوب استلزام المقدم في كلّ ما هو مطلوب الصدق منهما مقدم ما هو مفروض الصدق منهما المستلزم لتاليه المستلزم لتالي نفسه. ووجوب كون المستلزم للمستلزم[٣٩٠٨] للشيء مستلزما له"

[ك ٢٥٧٣] ويريد "بمطلوب الصدق" المتصلة التى يدعى أنها لازمة، "وبمفروض الصدق" المتصلة[٣٩٠٩] الأخرى.

[ك ٢٥٧٤] وفي السالبتين أيضا كذلك لكن إذا كان تالي المتصلة الملزومة المقدم أيضا ملزوما لتالي الأخرى وحينئذ يكون القياس الثاني من الشكل الثاني وبرهان ذلك في الجزئيتين استلزام نقيض الكلية اللازمة لنقيض الكلية الملزومة بحكم عكس النقيض[٣٩١٠].

[ك ٢٥٧٥] ويعرف من ذلك علة وجوب التعاكس عند تعاكس المقدمين والتاليين.

[ك ٢٥٧٦] وكلّ متصلتين توافقتا في الكيف وتناقض مقدماهما وتالياهما سواء كانتا مختلفتين بالكم أو كانت احداهما موجبة جزئية لزمت الجزئية منهما[٣٩١١] موجبة كانت أو سالبة للأخرى كلية أو جزئية.

[ك ٢٥٧٧] وبيان هذا اللزوم: أما في الموجبتين فلأن الجزئية منهما لازم بعكس نقيض الأخرى بحكم العكس المستوي وعكس النقيض للأخرى لازم لها ولازم اللازم لازم فالجزئية إذن لازمة للأخرى كليةً كانت أو جزئيةً.

[٣٩٠٤] ر – المقدم، صح هامش.

[٣٩٠٥] ج + مقدم المتصلة الملزومة المقدم لمقدم.

[٣٩٠٦] ل – مع.

[٣٩٠٧] ج – مع استلزام تالي.

[٣٩٠٨] ر + للمستلزم.

[٣٩٠٩] ج – التى يدعى أنها لازمه وبمفروض الصدق المتصلة.

[٣٩١٠] ل – ووجوب كون المستلزم.........بحكم عكس النقيض، صح هامش.

[٣٩١١] ل – منهما.

[ك ٢٥٧٨] وأمّا في السالبتين فلأنّه إذا صدق ليس البتة اذا كان "أ" "ب" "فج" "د" وجب أن يصدق قد لا يكون اذا لم يكن "أ" "ب" لم يكن "ج" "د" والّا لصدق نقيضه وهو قولنا كلما لم يكن "أ" "ب" لم يكن "ج" "د" وينعكس بعكس النقيض الى قولنا كلما كان "ج" "د" "فأ" "ب" وينعكس هذا بالعكس المستوي الى قولنا قد يكون اذا كان "أ" "ب" "فج" "د" وكان ليس البتة اذا كان "أ" "ب" "فج" "د" فيلزم اجتماع النقيضين وإنه محال.

[ك ٢٥٧٩] وإليه أشار في الكتاب بقوله "فلأنه لو كذبت السالبة الجزئية عند صدق الكلية لزمت الموجبة الكلية المستلزمة لنقيض السالبة الكلية يجتمع النقيضان."

[ك ٢٥٨٠] هكذا ذكره المصنّف وفيه نظر؛ لأنّ الموجبتين الجزئيتين لما استلزم كل منهما الاخرى لزم من ذلك استلزام نقيض كلّ منهما نقيض الاخرى بحكم عكس النقيض. واذا كان كذلك كانت السالبتان الكليتان متعاكستين فلا يكون كون احداهما موجبة جزئية ولا الاختلاف بالكم شرطا لانتفائهما في السالبتين الكليتين.

[ك ٢٥٨١] بل الصحيح أن يقال: كل متصلتين توافقتا في الكيف وتناقضتا في الطرفين فان كانتا سالبتين كليتين أو موجبتين جزئيتين تعاكستا والّا لزمت الجزئية منهما الكلية عند الاختلاف في الكم وعند الاتّحاد لا يلزم شيء منهما الأخرى.

[ك ٢٥٨٢] قوله "ويعرف من ذلك وجوب التعاكس عند الإتّحاد في الكم وعدمه عند الاختلاف فيه".

[ك ٢٥٨٣] لا يريد به أن الاتحاد في الكم مطلقا موجب للتعاكس فان المتصلتين لو كانتا موجبتين كليتين أو سالبتين جزئيتين لا يستلزم شيء منهما الاخرى فضلا عن التعاكس.

[ك ٢٥٨٤] بل يريد به أن المتصلتين لو كانتا موجبتين جزئيتين انعكست كلّ واحدة منهما إلى الأخرى وإن كانت احداهما جزئية والأخرى كلية لزمت الجزئية الكلية دون العكس.

[ك ٢٥٨٥] وعلّة ذلك ظاهرة مما مرّ.

[ك ٢٥٨٦] وكلّ متصلتين توافقتا في الكيف وتناقضا في المقدم ولازم عين تالي احداهما نقيض تالي الاخرى وكانت احداهما جزئية موجبة أو كانتا مختلفتين في الكم لزمت الجزئية منهما موجبة كانت أو سالبة للاخرى كلية كانت أو جزئية.

[ك ٢٥٨٧] بيان ذلك: أمّا في الموجبتين فلأن المتصلة الموجبة كلية كانت[٣٩١٢] أو جزئية يستلزم متصلة موجبة جزئية تناقضها في المقدم والتالي لما مرّ أن المتصلتين المتوافقتين في الكيف، المتناقضتين في الطرفين إذا اختلفتا في الكم أو كانت احداهما موجبة جزئية لزمت الجزئية منهما الأخرى. وهذه الجزئية يستلزم تلك الجزئية لأنها يستلزم متصلة موجبة جزئية توافقتا في المقدم وتاليها لازم لتالي هذه الجزئية لما ثبت أن كلّ متصلتين متوافقتين في المقدم والكيف والكمّ ولازم تالي احداهما تالي الأخرى لزمت المتصلة اللازمة الجزء المتصلة الملزومة الجزء في الموجبتين [١٤٦أ] وهذه الجزئية المتصلة الموجبة هي تلك بعينها.

[ك ٢٥٨٨] وأمّا في[٣٩١٣] السالبتين فلأنه لما ثبت أن الموجبة الكلية منهما يستلزم الموجبة الجزئية لزم من ذلك أن السالبة الكلية منهما يستلزم السالبة الجزئية بحكم عكس النقيض.

[ك ٢٥٨٩] وإليه أشار المصنف بقوله في بيان ذلك فلاستلزام السالبة الكلية المقابلة للموجبة الجزئية[٣٩١٤] اللازمة للموجبة الكلية السالبة الجزئية المقابلة للموجبة الكلية لاستلزام نقيض اللازم نقيض[٣٩١٥] الملزوم وبالخلف أيضا. ولتكن السالبتان هكذا ليس البتة اذا كان "أ" "ب" "فج" "د" وقد لا يكون اذا لم يكن "أ" "ب" "ف"ه" "ز". فنقول: الثانية لازمة للاولى إذا كان "ج" "د" لازما لنقيض "ه" "ز" اذ لو لا صدقها على تقدير صدق الاولى لصدق نقيضها وهو قولنا كلما لم يكن "أ" "ب" ف"ه" "ز" ويستلزم قولنا قد يكون اذا كان "أ" "ب" لم يكن "ه" "ز" لما ثبت ان المتصلتين المتوافقتين بالكيف المتناقضتين في الطرفين اذا اختلفتا بالكمّ أوكانت احدىهما موجبة جزئية لزمت الجزئية[٣٩١٦] منهما الاخرى وهذه الجزئية وهي قولنا قد يكون اذا كان "أ" "ب" لم يكن "ه" "ر" يستلزم قولنا قد يكون اذا كان "أ" "ب"[٣٩١٧] "فج" "د" لتوافقهما في المقدم والكيف ولزوم[٣٩١٨] تالي الثانية لتالي الاولى وكان معنا ليس البتة اذا كان "أ" "ب" "فج" "د" هذا خلف.

[٣٩١٢] ر – كانت، صح هامش.

[٣٩١٣] ج: أن.

[٣٩١٤] ج – الجزئية.

[٣٩١٥] ل – نقيض.

[٣٩١٦] ل – لزمت الجزئية.

[٣٩١٧] ج – أ ب.

[٣٩١٨] ج: ولزم.

[ك ٢٥٩٠] وإليه أشار في الكتاب[٣٩١٩] لو صدقت الموجبة الكلية لصدقت موجبة جزئية مناقضة المقدم إيّاها واستلزمت[٣٩٢٠] موجبة جزئية مقابلة للسالبة الكلية المفروض صدقها هذا خلف.

[ك ٢٥٩١] وكلّ متصلتين توافقتا في الكيف وتنافضتا في التالي ولازم عين مقدم احداهما نقيض مقدم[٣٩٢١] الأخرى وكانتا مختلفتين بالكم أو كانت احداهما موجبة جزئية لزمت الجزئية منهما موجبة كانت أو سالبة الاخرى كلية كانت أو جزئية.

[ك ٢٥٩٢] وبيان ذلك:

[ك ٢٥٩٣] أما في الموجبتين فلأنّه إذا صدق كلما كان أو قد يكون اذا كان "أ" "ب" "فج" "د" وجب[٣٩٢٢] أن يصدق[٣٩٢٣] قد يكون اذا كان "ه" "ز" لم يكن "ج" "د" اذا كان "ه" "ز" لازما لنقيض "أ" "ب" لانه اذا صدقت الاولى صدق قد يكون اذا لم يكن "أ" "ب" لم يكن "ج" "د" لما مرّ واذا صدق هذا صدق قولنا قد يكون اذا كان "ه" "ز" لم يكن "ج" "د" لما مرّ أيضا فينتج اذا صدقت الاولى صدقت الثانية وهو المطلوب.

[ك ٢٥٩٤] وأما في السالبتين فلاستلزام نقيض هذه الجزئية وهو[٣٩٢٤] السالبة الكلية نقيض تلك الكلية وهي السالبة الجزئية بحكم عكس النقيض وبالخلف على النسق المذكور قبل.

[ك ٢٥٩٥] وأنت تعلم من هذه البيانات أعنى المذكورة في لزوم الجزئية لصاحبيها في مناقضتي[٣٩٢٥] المقدم وفي مناقضتي[٣٩٢٦] التالي أن الجزئية انما يلزم صاحبيها في مناقضتي[٣٩٢٧] المقدم اذا كان عين تاليها يلزم نقيض تالي الأخرى لا[٣٩٢٨] أن[٣٩٢٩] نقيض تالي الأخرى يلزم نقيض تالي هذه وفي مناقضتي التالي اذا كان عين مقدمها لازما لنقيض الاخرى لا على العكس.

[٣٩١٩] ل + بقوله.

[٣٩٢٠] ج + من.

[٣٩٢١] ج – مقدم.

[٣٩٢٢] ل – وجب.

[٣٩٢٣] ج: يكون.

[٣٩٢٤] ج: وهذه.

[٣٩٢٥] ج: تناقض.

[٣٩٢٦] ج: تناقض.

[٣٩٢٧] ج: تناقض.

[٣٩٢٨] ل – لا.

[٣٩٢٩] ل: لأن.

[ك ٢٥٩٦] وتعلم أيضا أن الموجبتين الجزئيتين انما ينعكسان في مناقضتي المقدم اذا كان عين التالي في كلّ واحدة منهما لازما لنقيض الاخرى وفي مناقضتي التالي اذا كان عين مقدم كلّ واحدة منهما لازما لنقيض الاخرى.

[ك ٢٥٩٧] وكل متصلتين متوافقتين في الكيف والكم، ناقض عين مقدم الاولى عين تالي الثانية، ولازم نقيض مقدم الثانية عين تالي الاولى؛ فإن كانتا موجبتين لزم من صدق الاولى صدق الثانية وبالعكس إن كانتا سالبتين. ويتعاكسان إن كان التلازم بين نقيض مقدم الثانية وعين تالي الاولى متعاكسا.[٣٩٣٠]

[ك ٢٥٩٨] وبرهان ذلك في الموجبتين هو أن نقيض مقدم الثانية لما كان لازما لعين تالي الاولى لزم من ذلك أن يكون عين مقدم الثانية ملزوما لنقيض تالي الاولى بحكم عكس النقيض. وإذا كان كذلك فتركب[٣٩٣١] قياسا هكذا كلما صدق عين مقدم الثانية صدق نقيض تالي الاولى وكلما صدق نقيض تالي الاولى صدق نقيض مقدمها بحكم عكس النقيض. ينتج كلما صدق عين مقدم الثانية صدق نقيض مقدم الاولى الذي هو عين تالي الثانية.

[ك ٢٥٩٩] وهذا البرهان لا[٣٩٣٢] يتأتي[٣٩٣٣] في الموجبتين الجزئيتين لامتناع أن يكون عكس نقيض الاولى كبرى في الأوّل لكونه جزئيا، بل طريقه أن تركّب قياسا في الشكل الأوّل من ملازمة نقيض مقدم الثانية لعين تالي الاولى ومن عين الاولى لينتج ملازمة نقيض مقدم الثانية لعين مقدم الاولى وانعكس بعكس النقيض [١٤٦ب] إلى الثانية.

[ك ٢٦٠٠] وأمّا في السالبتين فلأنّه لو كذبت السالبة الاولى على تقدير صدق السالبة الثانية لصدق نقيضها وهو الموجبة الاولى المخالفة لها في الكم واستلزمت الموجبة[٣٩٣٤] الثانية المخالفة للسالبة الثانية بالكم لما مرّ فيلزم اجتماع النقيضين وإنّه محال.

[٣٩٣٠] ل – إن كانتا سالبتين ويتعاكسان إن كان التلازم بين نقيض مقدم الثانية وعين تالي الاولى متعاكسا، صح هامش.

[٣٩٣١] ر: فركب.

[٣٩٣٢] ل – لا.

[٣٩٣٣] ل: ثانيا.

[٣٩٣٤] ل – السالبة الثانية لصدق نقيضها وهو الموجبة الاولى المخالفة لها في الكم واستلزمت الموجبة.

[ك ٢٦٠١] وأمّا التعاكس فبرهان ذلك اما استلزام الثانية[٣٩٣٥] وهي موجبة كلية للاولى أن نقول لما كان نقيض مقدم الثانية ملزوما لعين بالاولى كان نقيض تالي الاولى ملزوما لعين مقدم الثانية بحكم عكس النقيض فتركب قياسا منه ومن عين الثانية في الأوّل لينتج عكس نقيض الاولى المستلزم اياها

[ك ٢٦٠٢] وأمّا في الموجبتين الجزئيتين فتركب قياسا في الثالث لبيان استلزام الثانية للاولى من عين الثانية ومن استلزام مقدم الثانية لنقيض تالي الاولى لينتج عكس نقيض الاولى المستلزم إيّاها.

[ك ٢٦٠٣] وأمّا في السالبتين فعلى قياس ما مرّ.

[ك ٢٦٠٤] وكلّ متصلتين توافقتا في الكم والكيف وناقض عين تالي الاولى عين مقدم الثانية ولازم عين مقدمها نقيض تاليها فان كانتا موجبتين لزم من صدق الاولى صدق الثانية وبالعكس إن كانتا سالبتين. ويتعاكسان إن كان التلازم بين عين تالي الاولى ونقيض مقدم الثانية متعاكسا وبرهان ذلك:

[ك ٢٦٠٥] أمّا في الموجبتين فلانتظام قياس من عكس نقيض الاولى وعكس نقيض ملازمة عين مقدم الاولى لنقيض تالي الثانية في الشكل الأوّل منتج للثانية هكذا كلما تحقق مقدم الثانية تحقق نقيض مقدم الاولى وكلما تحقق نقيض مقدم الاولى تحقق عين تالي الثانية ينتج كلما تحقق مقدم الثانية تحقق تاليها وهو المطلوب. وهو عام في الكليتين والجزئيتين.

[ك ٢٦٠٦] وأمّا في السالبتين فلأن ملازمة الموجبة الثانية للموجبة الاولى يستلزم ملازمة السالبة الاولى للسالبة الثانية إمّا بحكم عكس النقيض أو لأنه لو لا صدق السالبة الاولى عند صدق السالبة الثانية لصدقت الموجبة الاولى المخالفة لها في الكم ويستلزم الموجبة الثانية المخالفة في الكم للسالبة الثانية فيجتمع النقيضان، وإنّه محال.

[ك ٢٦٠٧] وأمّا التعاكس في الموجبتين فلأن عين مقدم الاولى لما كان ملزوما لنقيض تالي الثانية انتظم قياس منه ومن عكس نقيض الثانية في الشكل الأوّل منتج للاولى هكذا كلما تحقق عين مقدم الاولى تحقق نقيض تالي الثانية وكلما تحقق نقيض تالي الثانية تحقق نقيض مقدمها الذي هو عين تالي الاولى ينتج كلما تحقق مقدم الاولى تحقق تاليها

[ك ٢٦٠٨] وهو لا يتأتي في الجزئيتين. بل طريقه فيهما أن نقول أن عين مقدم الاولى لما كان ملزوما لنقيض تالي الثانية كان عين تالي الثانية ملزوما لنقيض مقدم الاولى فيجعل هذا كبرى وعين الثانية

[٣٩٣٥] ج: ذلك.

صغرى لينتظم قياس منهما في الشكل الأوّل وينتج عكس نقيض الاولى المستلزم اياها وهذا البرهان عام في الكليتين والجزئيتين.

[ك ٢٦٠٩] وأمّا في السالبتين فعلى نسق ما مرّ.

[ك ٢٦١٠] وأيضا كلّ متصلتين توافقتا في الكم والكيف وناقض عين مقدم الثانية لازم تالي الاولى ولازم عين مقدم الاولى نقيض تالي الثانية لزم من صدق الاولى صدق الثانية إن كانتا موجبتين ومن صدق الثانية صدق الاولى إن كانتا سالبتين ومن صدق كلّ واحدة منهما صدق الأخرى إن كان التلازم بين نقيض مقدم الثانية وعين تالي الاولى من الطرفين وبين عين مقدم الاولى ونقيض تالي الثانية أيضا كذلك.

[ك ٢٦١١] وبرهان ذلك في الموجبتين هو أنّ عين مقدم الثانية لما كان مناقضا للازم تالي الاولى لزم بالضرورة أن يكون نقيض مقدم الثانية لازما لتالي الاولى وحينئذ يصدق قولنا كلما تحقق عين مقدم الثانية تحقق نقيض تالي الاولى بحكم عكس النقيض وكلما تحقق نقيض تالي الاولى تحقق نقيض مقدمها لكونه عكس نقيض للمتصلة الاولى ينتج من الشكل الأوّل كلما تحقق عين مقدم الثانية تحقق نقيض مقدم الاولى وكلما تحقق نقيض مقدم الاولى[3936] تحقق عين تالي الثانية لكونه عكس نقيض للمقدمة المعطاة وهي ملازمة عين مقدم الاولى لنقيض تالي الثانية ينتج من الشكل الأوّل كلما تحقق عين مقدم الثانية تحقق تاليها وهو المطلوب.

[ك ٢٦١٢] وهذا البرهان لا يتم في الجزئيتين لأن عكس نقيض المتصلة الاولى لا يصلح أن يكون كبرى في الشكل الاوّل [١٤٧أ] لكونه جزئيا بل لا يتم البرهان فيهما الّا اذا كان المعطى يدل على[3937] احدي المقدمتين المعطاتين عكسها.

[ك ٢٦١٣] فلنفرض أن المعطى عكس المقدمة الاولى وهو ملازمة عين تالي الاولى لنقيض مقدم الثانية والمقدمة الاخرى بحالها فنقول: حينئذ في بيان لزوم الثانية للاولى هو أنّه اذا صدقت الاولى صدق عكس نقيضها وهو قولنا قد يكون اذا تحقق[3938] نقيض تاليها تحقق نقيض مقدمها وكلما

[3936] ر – تحقق نقيض مقدمها لكونه عكس نقيض للمتصلة الاولى ينتج من الشكل الأول كلما تحقق عين مقدم الثانية تحقق نقيض مقدم الاولى وكلما تحقق نقيض مقدم الاولى، صح هامش.

[3937] ل – على.

[3938] ل – اذا تحقق.

تحقق نقيض مقدمها تحقق عين[٣٩٣٩] تالي الثانية لكونه عكس نقيض للمقدمة المعطاة وهي ملازمة عين مقدم الاولى لنقيض تالي الثانية ينتج قد يكون اذا تحقق نقيض تالي الاولى تحقق عين تالي الثانية فيجعل هذا كبرى وعكس نقيض المقدمة الاخرى المعطاة وهو قولنا كلما تحقق نقيض تالي الاولى تحقق عين مقدم الثانية صغرى لينتظم منهما قياس في الشكل الثالث منتج لقولنا قد يكون اذا تحقق مقدم الثانية تحقق تاليها وهو المطلوب.

[ك ٢٦١٤] ولنفرض أيضا أن المعطى عكس المقدمة الثانية وهو ملازمة نقيض تالي الثانية لعين مقدم الاولى والمقدمة الاولى بحالها فنقول: في بيان لزوم الثانية للاولى حينئذ هو أنّه ينتظم قياس حينئذ من الاولى والمقدمة الثانية المعطاة في الشكل الأوّل هكذا قد يكون اذا تحقق مقدم الاولى تحقق[٣٩٤٠] تاليها وكلما تحقق تاليها تحقق نقيض[٣٩٤١] مقدم الثانية ينتج قد يكون اذا تحقق مقدم الاولى تحقق نقيض[٣٩٤٢] مقدم الثانية فيضم هذه المقدمة الى المقدمة المعطاة وهي قولنا كلما تحقق مقدم الاولى تحقق نقيض تالي الثانية لينتظم قياس في الشكل الثالث وينتج قد يكون اذا تحقق نقيض تالي الثانية تحقق نقيض مقدمها وينعكس بعكس النقيض الى مقدمة الثانية وهو المطلوب.

[ك ٢٦١٥] وأما بيان التعاكس أعنى استلزام الثانية للاولى اذا كان[٣٩٤٣] المعطى عكس كلّ واحدة من المقدمتين المعطاتين أوّلا أن نقول كلما تحقق عين مقدم الاولى تحقق نقيض تالي الثانية لكونه معطى وكلما تحقق نقيض تالي الثانية تحقق نقيض مقدمها لكونه عكس نقيض الثانية ينتج من الشكل الأوّل كلما تحقق عين مقدم الاولى تحقق نقيض مقدم الثانية فيجعل[٣٩٤٤] هذه صغرى[٣٩٤٥] والمقدمة الثانية[٣٩٤٦] المعطاة كبرى وهي قولنا[٣٩٤٧] كلما تحقق نقيض مقدم الثانية تحقق عين تالي الاولى لينتج قولنا كلما تحقق عين مقدم الاولى تحقق تاليها وهو المطلوب.

[٣٩٣٩] ل – عين، صح هامش.

[٣٩٤٠] ل – مقدم الاولى تحقق.

[٣٩٤١] ر – ~~مقدمها~~.

[٣٩٤٢] ل – نقيض.

[٣٩٤٣] ل – اذا كان.

[٣٩٤٤] ج: فنجعله.

[٣٩٤٥] ر – ~~المقدمة~~.

[٣٩٤٦] ج – الثانية.

[٣٩٤٧] ل – ~~كلما تحقق نقيض مقدم الثانية فيجعل هذه صغرى والمقدمة الثانية المعطاة كبرى وهي قولنا~~.

[ك ٢٦١٦] وهذا البيان لا يتأتي في الجزئيتين لامتناع أن يكون عكس نقيض الثانية كبرى في الأوّل بل لا يتم البرهان الّا اذا كان المعطى ملازمة تالي الاولى لنقيض مقدم الثانية وملازمة عين مقدم الاولى لنقيض تالي الثانية.

[ك ٢٦١٧] فنقول: في بيان لزوم الاولى للثانية حينئذ هو أنّه يصدق قولنا قد يكون اذا تحقق نقيض مقدم الثانية تحقق نقيض تاليها لكونهما[٣٩٤٨] موجبتين جزئيتين[٣٩٤٩] متناقضتي الطرفين وكلما تحقق نقيض تاليها تحقق[٣٩٥٠] عين مقدم الاولى لكونه معطى ينتج قد يكون اذا تحقق نقيض مقدم الثانية تحقق عين مقدم الاولى فنجعله صغرى للمقدمة المعطاة وهي قولنا كلما تحقق نقيض مقدم الثانية تحقق عين تالي الاولى لينتظم منهما قياس في الشكل الثالث منتج لقولنا قد يكون اذا تحقق مقدم الاولى تحقق تاليها الذي هو المطلوب.

[ك ٢٦١٨] أو نقول اذا صدقت الثانية صدق قولنا قد يكون اذا تحقق نقيض تاليها تحقق نقيض مقدمها بحكم عكس النقيض وكلما تحقق نقيض مقدمها تحقق عين تالي الاولى ينتج من الشكل الأوّل قد يكون اذا تحقق نقيض تالي الثانية تحقق عين تالي الاولى فنجعله كبرى للمقدمة المعطاة وهي قولنا كلما تحقق نقيض تالي الثانية تحقق عين[٣٩٥١] مقدم الاولى لينتظم منهما قياس في الشكل الثالث وينتج قد يكون اذا تحقق عين مقدم الاولى تحقق تاليها وهو المطلوب.

[ك ٢٦١٩] وإذا ثبت التلازم بين الموجبتين المتوافقتين في الكم من الطرفين ظهر ذلك بين السالبتين المتوافقتين في الكم لأن لزوم السالبة الجزئية الاولى للسالبة الجزئية الثانية عكس نقيض للزوم الموجبة الكلية الثانية للموجبة الكلية الاولى ولزوم السالبة الكلية الاولى للسالبة الكلية الثانية عكس نقيض للزوم الموجبة الجزئية الثانية للموجبة [١٤٧ب] الجزئية الاولى.

[ك ٢٦٢٠] وعلى هذا القياس من الطرف الآخر وقد عرفت ذلك غير مرّة.

[ك ٢٦٢١] وإذا أحطت بما ذكرناه من اللوازم اهتديت به الى كلّ ما يلزم المتصلة من جنسها.

[٣٩٤٨] ج: لكونها.

[٣٩٤٩] ج – جزئيتين.

[٣٩٥٠] ل – تحقق.

[٣٩٥١] ج – عين.

[ك ٢٦٢٢] واعلم أن لزوم كثير من هذه[٣٩٥٢] اللوازم يبتني على عكوس المتصلات على مذهب القوم. والمصنف لا يعتقد عكوس المتصلات على الوجه المشهور، وإنّما ذكر ما ذكر للإحاطة به لا لاعتقاده صحته.

[ك ٢٦٢٣] وأمّا المنفصلات:

[ك ٢٦٢٤] فالنظر في تلازم بعضها مع بعض يقع على تسعة أوجه؛ لأنه إمّا أن يعتبر كلّ واحد منها مع ما يلزمها من جنسها أو مع الآخريين.

[ك ٢٦٢٥] **أما اعتبار الحقيقية مع الحقيقيته.**

[ك ٢٦٢٦] فاعلم أنهما إذا توافقتا في الكم والكيف وتناقضتا في طرفيهما تلازمتا وتعاكستا.

[ك ٢٦٢٧] أما في الموجبتين فلأنّه لو لا صدق المنفصلة المطلوبة الصدق على تقدير صدق[٣٩٥٣] المنفصلة المفروضة الصدق لجاز الجمع بين طرفي المطلوبة الصدق أو الخلو عنهما.

[ك ٢٦٢٨] فإن كان الأول؛ يلزم جواز الخلو عن جزئي مفروضة الصدق؛ لأنّ جواز الجمع بين نقيضي أمرين دائما أو في الجملة ملزوم لجواز الخلو عن ذينك الأمرين كذلك.

[ك ٢٦٢٩] وإن كان الثاني؛ يلزم جواز الجمع بين[٣٩٥٤] جزئي مفروضة الصدق؛ لأن جواز الخلو عن نقيضي أمرين دائما أو في الجملة ملزوم لجواز الجمع بين ذينك الأمرين كذلك [٣٩٥٥]. فيلزم إمّا جواز الجمع بين جزئي مفروضة الصدق أو جواز الخلو عنهما، وإنه[٣٩٥٦] خلف.

[ك ٢٦٣٠] وهذا البرهان عام في الكليتين والجزئيتين.

[ك ٢٦٣١] وعلم من ذلك استلزام كلّ واحدة من[٣٩٥٧] السالبتين المتوافقتين في الكم للأخرى.

[ك ٢٦٣٢] هذا ما ذكره المصنّف.

[٣٩٥٢] ل + المواضع.

[٣٩٥٣] ر – ~~المنفصلة~~.

[٣٩٥٤] ج – جزئي مفروضة الصدق لأن جواز الجمع بين نقيضي أمرين دائما أو في الجملة ملزوم لجواز الخلو عن ذينك الأمرين كذلك وإن كان الثاني يلزم جواز الجمع بين.

[٣٩٥٥] ر – وإن كان الثاني يلزم جواز الجمع بين جزئي مفروضة الصدق لأن جواز الخلو عن نقيضي الأمرين دائما أو في الجملة ملزوم لجواز الجمع بين ذينك الأمرين كذلك، صح هامش.

[٣٩٥٦] ر – ~~محال~~.

[٣٩٥٧] ر – من.

[ك ٢٦٣٣] ويمكن بيان التعاكس بين الموجبتين لا بالخلف بل بالقياس بالمستقيم بأن نقول امتناع الجمع بين الجزئي مفروضة الصدق ملزوم لامتناع الخلو عن جزئي مطلوبة الصدق؛ لأن امتناع الجمع بين نقيضي أمرين في الجملة أو دائما ملزوم لامتناع الخلو عن ذينك الأمرين كذلك، وامتناع الخلو عن جزئي مفروضة الصدق ملزوم لامتناع الجمع بين جزئي مطلوبة الصدق؛ لأنّ امتناع الخلو عن نقيضي أمرين دائما أو في الجملة ملزوم لامتناع الجمع بين ذينك الأمرين كذلك.

[ك ٢٦٣٤] ولا يخفى عليك عدم اختلاف الحال بين أن يكون التناقض بين مقدميهما وتاليهما وبين أن يكون بين مقدم كلّ واحدة منهما وتالي الاخرى لعدم امتياز أجزاء المنفصلة بعضها عن البعض بالطبع بل بالوضع.

[ك ٢٦٣٥] وأيضا كلّ منفصلتين حقيقيتين توافقتا في الكم والكيف ولازم أحد جزئي احداهما أحد جزئي الأخرى لزوما متعاكسا واتحدتا في الجزء الآخر تلازمتا وتعاكستا.

[ك ٢٦٣٦] أمّا في الموجبتين فلأن امتناع الخلو عن الشيء وغيره دائما أو في الجملة ملزوم لامتناع الخلو عن لازمه وذلك الغير كذلك. وامتناع الجمع بين الشيئين دائما أو في الجملة ملزوم لامتناع الجمع بين كلّ واحد منهما واللازم المساوي للآخر. ولذلك شرطنا أن يكون التلازم بين الجزئين من الطرفين حتى لو شرطنا مجرد لزوم أحد جزئي احداهما لأحد جزئي الأخرى لا يلزم شيء منهما الأخرى.

[ك ٢٦٣٧] أما أن المنفصلة الملزومة الجزء لا يستلزم المنفصلة اللازمة الجزء فلأنّه لا يلزم من امتناع اجتماع الشيء مع الملزوم امتناع اجتماعه مع اللازم لجواز كون اللازم أعم من الملزوم وجواز اجتماع الشيء مع الأعمّ حيث امتنع اجتماعه مع الأخص كحال أحد النوعين الدّاخلين تحت جنس بالقياس إلى النوع الآخر وجنسه.

[ك ٢٦٣٨] وأمّا أنّ المنفصلة اللّازمة الجزء لا يستلزم المنفصلة الملزومة الجزء فلأنه لا يلزم من امتناع الخلو عن الشيء ولازم غيره امتناع الخلو عنه وعن ذلك الغير لما عرفت من جواز كون اللازم اعم وجواز الخلو عن الشيء والاخص حيث امتنع الخلو عنه وعن الاعم كالحيوان بالقياس الى اللاإنسان والفرس فإن اللاإنسان لازم للفرس وهو اعمّ منه ويمتنع الخلو عنه وعن الحيوان مع جواز الخلو عن الحيوان والفرس.

[ك ٢٦٣٩] وأما في السالبتين فان شئنا أثبتنا التلازم بينهما بواسطة عكس النقيض اذا تلازم بين السالبتين الكليتين عكس نقيض للتلازم بين الموجبتين الجزئيتين والتلازم بين السالبتين الجزئيتين عكس نقيض للتلازم بين الموجبتين الكليتين. وإن شئنا قلنا[٣٩٥٨] جواز الجمع بين الشيء وملزوم غيره دائما أو في الجملة ملزوم لجواز الجمع بينه وبين ذلك الغير كذلك وجواز الخلو عن الشيء وغيره دائما أو في الجملة ملزوم لجواز الخلو عنه وعن اللازم المساوي لذلك الغير كذلك.

[ك ٢٦٤٠] وأيضا كلّ[٣٩٥٩] منفصلتين حقيقيتين توافقتا في الكمّ والكيف ولازم أحد جزئي احداهما أحد جزئي الأخرى والجزء الآخر الآخر لزوما متعاكسا تلازمت [١٤٨أ] وتعاكست المنفصتان.

[ك ٢٦٤١] وبيان ذلك أما في الموجبتين فلأنّ استحالة الاجتماع بين اللازمين دائما أو في[٣٩٦٠] الجملة ملزوم لاستحالة الاجتماع بين الملزومين كذلك. وامتناع الخلو عن اللازمين اللذين كل منهما ساوى ملزومه دائما أو في الجملة ملزوم لامتناع الخلو عن الملزومين كذلك.

[ك ٢٦٤٢] وأمّا في السالبتين فتبين تعاكسهما، إمّا بواسطة عكس النقيض على الوجه الذي عرفته أو نقول جواز الاجتماع بين الملزومين دائما أو في الجملة ملزوم لجواز الاجتماع بين اللازمين كذلك. وجواز الخلو عن اللازمين دائما أو في الجملة يستلزم جواز الخلو عن الملزومين كذلك. ولما كان التلازم بين جزئي كلّ واحدة منهما وجزئي الأخرى من الطرفين كان هذا البرهان آتيا في استلزام كلّ واحدة منهما الأخرى.

[ك ٢٦٤٣] وأيضا كلّ منفصلتين حقيقيتين توافقتا في الكم وتخالفتا في الكيف وتناقضتا في أحد جزئيهما وتوافقتا في الجزء الآخر لزمت السالبة الموجبة.

[ك ٢٦٤٤] وبرهان ذلك ولتكن الجزء المشترك فيه بينهما هو "ج" والجزءآن المتناقضان هما "ب" وليس "ب" فنقول "ج" إذا امتنع اجتماعه مع الباء في الصدق والكذب معا فلا يخلو إمّا أن يكون صادقا في نفس الأمر أو يكون كاذبا.[٣٩٦١] فإن كان صادقا لزم أن لا يكون الباء صادقا معه والّا لزم جواز اجتماع الجيم مع الباء على الصدق. والمقدّر خلافه. وإذا لم يكن الباء صادقا معه[٣٩٦٢] كان

[٣٩٥٨] ل – قلنا.

[٣٩٥٩] ر – ~~متصلتين~~.

[٣٩٦٠] ر – ~~اللزوم~~.

[٣٩٦١] ل + كاذبا.

[٣٩٦٢] ل – والا لزم جواز اجتماع الجيم مع الباء على الصدق والمقدر خلافه واذا لم يكن الباء صادقا معه.

الصادق معه هو اللاباء لوجوب صدق أحد النقيضين معه فحينئذ يصدق[٣٩٦٣] سلب العناد الحقيقي بين الجيم واللاباء وإن كان الجيم[٣٩٦٤] كاذبا في نفس الأمر وجب أن يكون الباء صادقا معه وإلّا لزم جواز اجتماع الجيم مع الباء على الكذب. والمقدر خلافه. وإذا كان الباء صادقا مع كذب الجيم اجتمع الجيم واللاباء على الكذب فيصدق حينئذ سلب العناد الحقيقي بينهما.

[ك ٢٦٤٥] فعلم أن تحقق العناد الحقيقي بين الشيء وأحد النقيضين يستلزم سلب العناد الحقيقي بينه وبين النقيض الآخر ولا ينعكس أي لا يلزم من سلب العناد الحقيقي بين الشيء وأحد النقيضين تحقق العناد الحقيقي بينه وبين النقيض الآخر لجواز اجتماع الشيء مع أحد النقيضين على الكذب واجتماعه مع النقيض الآخر على الصدق حتى لم يعاند شيئا منهما في الصدق والكذب معا كحال الأخص بالنسبة إلى الأعم ونقيضه فإن الأخص يجامع نقيض الأعم على الكذب حيث كان الصادق أخص آخر مباينا للأخص الأوّل ويجامع الأعم على الصدق وكل[٣٩٦٥] ذلك ظاهر. فإذن الأخص لا يعاند الأعم ولا نقيضه العناد الحقيقي فلا يكون سلب العناد الحقيقي بين الشيء وأحد النقيضين مستلزما للعناد الحقيقي بينه وبين النقيض[٣٩٦٦] الآخر.

[ك ٢٦٤٦] هذا تقرير ما ذكره المصنّف.

[ك ٢٦٤٧] ولنا في ذلك نظر؛ لأنّه لا يلزم من صدق الجيم في نفس الأمر ولا من كذبه فيه؛ سلب العناد الحقيقي أعنى السلب الكلي بين الجيم واللاباء. وإنّما يلزم ذلك إن لو لزم من صدق الجيم في نفس الأمر أو كذبه فيه صدقه أو كذبه على جميع الأوضاع ومع جميع الحالات وهو ممنوع.

[ك ٢٦٤٨] نعم يلزم من صدق الانفصال الكلي الحقيقي بين الشيء وأحد النقيضين، صدق سلب الانفصال الكلي الحقيقي بينه وبين النقيض الآخر. أعنى السالبة الجزئية الحقيقية ولا يمكنه:

[ك ٢٦٤٩] أن يقول الجيم إما أن يكون صادقا على جميع الأوضاع ومع جميع الحالات أو كاذبا لجواز صدقه على بعض الأوضاع أو مع بعض الحالات وكذبه مع النقيض الآخر. نعم لو أخذ المنفصلة

[٣٩٦٣] ج – يصدق.

[٣٩٦٤] ل – وإن كان الجيم.

[٣٩٦٥] ر – كل.

[٣٩٦٦] ل – مستلزما للعناد الحقيقي بينه وبين النقيض، صح هامش.

الكلية بحسب جميع الأوضاع والحالات الكائنة في نفس الأمر، تمّ له ذلك لكن يكون خلاف ما اصطلح عليه.

[ك ٢٦٥٠] ويقول أيضا حيث تبين بهذا البرهان استلزام الموجبة الجزئية الحقيقية للسالبة الجزئية الحقيقية لم قلتم بأن الجيم إذا كان صادقا في نفس الأمر يلزم أن لا يكون الباء صادقا فيه وإنّما يلزم ذلك إن لو كان العناد الحقيقي الجزئي بين الجيم والباء على الأوضاع الكائنة في نفس الأمر وهو ممنوع؛ لجواز أن يكون ذلك على الأوضاع غير الواقعة. وإذا كان كذلك لا يلزم من صدق الجيم في نفس الأمر كذب البائية. فلا يلزم صدق السالبة الجزئية الحقيقية. وكذلك يمنع صدق الباء على تقدير أن يكون الجيم كاذبا في نفس الأمر والمستند ما مرّ.

[ك ٢٦٥١] اللهم الّا أن نقول الجيم إما أن يكون[٣٩٦٧] صادقا على الأوضاع التى [١٤٨ب] وقع العناد عليها بين الجيم والباء أو كاذبا على جميع تلك الأوضاع أو صادقا على بعضها وكاذبا على البعض الآخر وكيف ما كان، يلزم صدق السالبة الجزئية الحقيقية بالطريق الذي مرّ.

[ك ٢٦٥٢] وأيضا كل منفصلتين حقيقيتين متفقتين في الكم مختلفتين بالكيف، تناقضتا في أحد جزئيها، ولازم الجزء الآخر من احداهما الجزء الآخر من الأخرى سواء لزم أحد جزئي الموجبة أحد جزئي السالبة أو أحد جزئي السالبة[٣٩٦٨] أحد جزئي الموجبة لزمت السالبة الموجبة من غير عكس.

[ك ٢٦٥٣] أمّا إذا لزم أحد جزئي السالبة أحد جزئي الموجبة، فبيان ذلك: هو أن صدق نقيض الجزء الأوّل من الموجبة الذي هو أحد جزئي السالبة ملزوم لعين الجزء الآخر من الموجبة[٣٩٦٩] الذي هو ملزوم؛ لأن صدق نقيض كلّ واحد من جزئي المنفصلة الحقيقية ملزوم لعين الاخر وكلما صدق عين الجزء الذي هو ملزوم صدق جميع لوازمه. وكلما صدق جميع لوازمه صدق[٣٩٧٠] الجزء الاخر من السالبة الذي هو لازم ينتج كلما صدق نقيض الجزء الأول من الموجبة الذي هو أحد جزئي السالبة صدق الجزء[٣٩٧١] الاخر من السالبة. وحينئذ يصدق سلب الانفصال الحقيقي بين جزئي السالبة لما ستعرف. أن كلّ متصلة موجبة يستلزم سالبة منفصلة مركبة من عين جزئي المتصلة.

[٣٩٦٧] ر – يكون، صح هامش.

[٣٩٦٨] ر – أو أحد جزئي السالبة.

[٣٩٦٩] ل – الاخر من الموجبة.

[٣٩٧٠] ر – صدق.

[٣٩٧١] ل – الاول من الموجبة الذي هو أحد جزئي السالبة صدق الجزء، صح هامش.

[ك ٢٦٥٤]. وأما إن كان أحد جزئي الموجبة لازما لأحد جزئي السالبة، فلأنّ عين الجزء الذي هو لازم في الموجبة ملزوم لنقيض الجزء الآخر منها؛ لأنّ صدق كلّ واحد من جزئي المنفصلة الحقيقية ملزوم لنقيض الآخر فينعكس بعكس النقيض كلما كذب نقيض ذلك الجزء الذي هو أحد جزئي السالبة كذب عين الجزء الذي هو لازم وكلما كذب عين الجزء الذي هو لازم كذب جميع ملزوماته وكلما كذب جميع ملزوماته كذب الجزء الآخر من السالبة لكونه ملزوما له ينتج كلما كذب نقيض ذلك الجزء من الموجبة الذي هو أحد جزئي السالبة كذب الجزء الاخر من السالبة. وحينئذ يصدق سلب الانفصال الحقيقي بين جزئي السالبة لما عرفت.

[ك ٢٦٥٥] وقد ظهر من ذلك امتناع تحقق العناد الحقيقي بين نقيض أحد جزئي المنفصلة الحقيقية وبين جميع لوازم الجزء الاخر وبينه وبين جميع ملزومات الجزء الاخر.

[ك ٢٦٥٦] وهكذا تبين[٣٩٧٢] إن كانت المنفصلتان جزئيتين.

[ك ٢٦٥٧] وأما أن العكس غير[٣٩٧٣] لازم على تقدير الأوّل وهو أن يكون أحد جزئي السالبة لازما لأحد جزئي الموجبة.

[ك ٢٦٥٨] فلجواز صدق الشيء مع أحد النقيضين وكذب ملزومه مع النقيض الآخر. كحال الجنس وهو الحيوان مثلا بالقياس إلى نقيض أحد نوعيه وهو اللافرس وفصل نوعه الآخر وهو الناطق بالقياس إلى[٣٩٧٤] ذلك النوع وهو الفرس فإن الحيوان جاز صدق مع اللافرس والناطق الذي هو ملزوم له جاز كذبه مع الفرس. فإذن لا يلزم من سلب العناد الحقيقي بين لازم الشيء وأحد النقيضين، العناد الحقيقي بينه وبين النقيض الاخر.

[ك ٢٦٥٩] وأمّا على تقدير الثاني فلجواز صدق الملزوم مع أحد النقيضين مع جواز كذب لازمه مع النقيض الآخر كما في هذه الصور[٣٩٧٥] فلا يلزم من سلب العناد الحقيقي بين الشيء وأحد النقيضين، العناد الحقيقي بين لازمه وبين النقيض الآخر.

[ك ٢٦٦٠] **وأمّا اعتبار المنفصلة المانعة الجمع مع ما يلزمها من جنسها.**

[٣٩٧٢] ر: بين.

[٣٩٧٣] ل – غير، صح هامش.

[٣٩٧٤] ل – نقيض أحد نوعيه وفصل نوعه الاخر وهو الناطق بالقياس الى، صح هامش.

[٣٩٧٥] ر: صورة.

[ك ٢٦٦١] فاعلم أن كلّ[٣٩٧٦] منفصلتين مانعتي الجمع متفقتين في الكم والكيف لازم كلّ واحد من جزئي الثانية كل واحد من جزئي الاولى لزمت الاولى الثانية إن كانتا موجبتين، والثانية الاولى إن كانتا سالبتين وتعاكستا إن كان التلازم بين كلّ واحد من جزئي الثانية وكلّ واحد من جزئي الاولى يتعاكسا.

[ك ٢٦٦٢] أمّا بيان استلزام الثانية الاولى عند كونهما موجبتين؛ فلأن كلّ واحد من جزئي الثانية لما كان لازما لكل واحد من جزئي الاولى وامتنع اجتماعهما لزم امتناع الاجتماع بين[٣٩٧٧] جزئي الاولى لأن امتناع الاجتماع بين اللازمين دائما أو في الجملة ملزوم لامتناع الاجتماع بين ملزوميهما كذلك.

[ك ٢٦٦٣] وأما استلزام الاولى الثانية عند كونهما سالبتين؛ فلأن كلّ واحد من جزئي الاولى لما كان ملزوما لكل واحد من جزئي الثانية وجاز اجتماعهما لزم من ذلك جواز الاجتماع بين جزئي الثانية؛ لأن جواز الاجتماع بين الملزومين دائما أو في الجملة ملزوم لجواز الاجتماع بين لازميهما كذلك.

[ك ٢٦٦٤] ويعرف من ذلك لمّية التعاكس عند انعكاس كلّ واحد من جزئي احداهما على كلّ واحد من جزئي الأخرى إيجابا وسلبا.

[ك ٢٦٦٥] وأيضا كلّ منفصلتين مانعتي الجمع متفقتين في الكم والكيف لازم أحد جزئي[٣٩٧٨] الثانية [١٤٩أ] أحد جزئي الاولى وتوافقتا في الجزء الآخر لزمت الاولى الثانية عند إيجابهما، والثانية الاولى عند سلبهما وتعاكستا إن كان تلازم بين الجزئين من الطرفين.

[ك ٢٦٦٦] أمّا بيان استلزام الثانية الاولى عند الإيجاب فلأن أحد جزئي الثانية لما كان لازما لأحد جزئي الاولى وامتنع اجتماعه مع الجزء[٣٩٧٩] الآخر من الاولى؛ لأنا فرضنا توافقهما في الجزء الاخر لزم من ذلك امتناع الاجتماع بين جزئي الاولى؛ لأن امتناع اللازم مع شيء دائما أو في الجملة ملزوم لامتناع اجتماع ملزومه[٣٩٨٠] معه كذلك.

[ك ٢٦٦٧] وأما استلزام الاولى الثانية عند السلب، فلأن أحد جزئي الاولى لما كان ملزوما لاحد جزئي الثانية وجاز اجتماعه مع الجزء الآخر من الثانية، اذ المفروض توافقهما في الجزء الاخر لزم من ذلك

[٣٩٧٦] ج – كل.

[٣٩٧٧] ل: هي.

[٣٩٧٨] ر – ~~السالبة~~.

[٣٩٧٩] ر – الجزء، صح هامش.

[٣٩٨٠] ج – ملزومه.

جواز الاجتماع بين جزئي الثانية؛ لأن جواز اجتماع الملزوم مع الشيء دائما أو في الجملة ملزوم لجواز اجتماع لازمه معه كذلك.

[ك ٢٦٦٨] وعلة وجوب التعاكس عند تعاكس موجبتين كانتا أو سالبتين معلومة مما مرّ[٣٩٨١].

[ك ٢٦٦٩] وأيضا كلّ منفصلتين مانعتي الجمع متفقتين في الكم مختلفتين في الكيف متناقضتي الطرفين لزمت السالبة الموجبة من غير عكس.

[ك ٢٦٧٠] أمّا الأوّل: فلأنّه لو لا صدق السالبة على تقدير صدق الموجبة لصدق نقيضها وهو الموجبة المخالفة لها في الكم ويستلزم ذلك امتناع الاجتماع بين جزئيها دائما إن كانت كلية وفي الجملة إن كانت جزئية. ويلزم من[٣٩٨٢] ذلك امتناع الارتفاع بين جزئي الموجبة المفروضة الصدق كذلك؛ لأن امتناع الاجتماع بين أمرين دائما أو في الجملة ملزوم لامتناع الخلو عن نقيضيهما كذلك. فينقلب المنفصلة المانعة الجمع حقيقية إن كانت جزئية وغير مانعة الجمع إن كانت كلية ضرورة امتناع الخلو عن جزئيها في الجملة حينئذ هذا خلف.

[ك ٢٦٧١] وأمّا الثاني: وهو عدم لزوم العكس فلجواز صدق أمرين مع جواز صدق نقيضهما حتى يصدق سلب الانفصال المانع الجمع بين ذينك الأمرين مع عدم وجوب صدق الانفصال المانع الجمع بين نقيضيهما؛ لأنه أمكن صدقهما. فإن قولنا لفرد من أفراد الإنسان أنه موجود ولفرد من أفراد الفرس أنه موجود قضيتان صادقتان مع صدق جواز نقيضهما أعنى[٣٩٨٣] قولنا ليس هذا الفرد[٣٩٨٤] من الإنسان بموجود وليس هذا الفرد من[٣٩٨٥] الفرس بموجود. ونظائره كثيرة لا يعد ولا يحصي.

[ك ٢٦٧٢] وأما إذا كانت المنفصلتان المذكورتان متوافقتين في أحد جزئيهما ومتناقضتين في الجزء الآخر لم يجب استلزام شيء منهما الأخرى سواء كانتا متفقتين في الكيف أو مختلفتين فيه.

[ك ٢٦٧٣] أما إذا اختلفتا في الكيف فنقول في بيان أن السالبة منهما لا يلزم الموجبة هو أنه يحتمل امتناع صدق الشيء مع كلّ واحد من طرفي النقيض اذا كان كاذبا لجميع المحالات فإنه يمتنع صدقه مع كلّ شيء من الأشياء التى هي غيره ومع نقيضه أيضا لكونه كاذبا وحينئذ يصدق الانفصال المانع

[٣٩٨١] ل – كانتا أو سالبتين معلومة مما مر.

[٣٩٨٢] ر – من، صح هامش.

[٣٩٨٣] ر – ~~ليس قولنا هذا~~.

[٣٩٨٤] ر – ~~إنسان~~.

[٣٩٨٥] ل – الفرد من، صح هامش.

من الجمع بينه وبين أحد نقيضي كلّ شيء من الأشياء ولا يلزم من ذلك جواز اجتماعه مع نقيض ذلك الشيء لامتناع صدقه معه أيضا.

[ك ٢٦٧٤] ونقول: في بيان أن الموجبة لا تلزم السالبة هو أنه يحتمل جواز صدق الشيء مع كلّ واحد من طرفي النقيض إذا كان واجب الصدق كقولنا واجب الوجود موجود فإن هذه قضية جاز صدقها مع كلّ شيء من الأشياء التى هي غيرها ومع نقيضه أيضا وحينئذ يصدق سلب الانفصال المانع من الجمع بينها وبين أحد نقيضي كل شيء من الأشياء. ولا يلزم من ذلك امتناع صدقها مع نقيض ذلك الشيء[٣٩٨٦] لجواز صدقها معه أيضا.

[ك ٢٦٧٥] وكذلك حال الجنس مع النوع ونقيضه[٣٩٨٧] فإنه جائز الصدق مع النوع ومع نقيضه أيضا فيصدق سلب الانفصال المانع من الجمع بين الجنس ونوعه ولا يلزم من ذلك تحقق الانفصال المانع من الجمع بينه وبين نقيضه.

[ك ٢٦٧٦] وأمّا أن التلازم غير ثابت بينهما عند اتحادهما في الكيف فلجواز وجود شيء جاز صدقه مع أحد النقيضين، وامتنع صدقه مع النقيض الآخر. كالنوع مع الجنس ونقيضه فإن النوع مع الجنس جائز الاجتماع على الصدق. وممتنع الاجتماع مع نقيضه على الصدق. واذا كان كذلك يصدق الانفصال المانع من الجمع بين النوع ونقيضه ولا يلزم من ذلك الانفصال المانع من الجمع بينه وبين الجنس فليس بين الموجبتين تلازم وكذلك يصدق سلب الانفصال المانع من الجمع بين النوع وجنسه ولا يلزم من ذلك سلب الانفصال[٣٩٨٨] المانع من الجمع بين النوع ونقيض جنسه[١٤٩ب] وليس بين السالبتين تلازم.

[ك ٢٦٧٧] والمصنّف قال: في بيان عدم تلازم عند الاتّحاد في الكيف ربما امتنع صدق الشيء مع أحد النقيضين وأمكن مع الآخر، إذا كان ذلك الشيء صادقا.

[ك ٢٦٧٨] ومن البين أن صدق الشيء لا يقتضى امتناع صدقه مع أحد النقيضين، وإمكانه مع النقيض الآخر بل يقتضى جواز صدقه مع كلّ واحد من النقضين.

[٣٩٨٦] ر – الشيء.

[٣٩٨٧] ج: نقيض.

[٣٩٨٨] ل – الانفصال.

[ك ٢٦٧٩] بل الطريق في بيان عدم التلازم بينهما عند الاتحاد في الكيف ما ذكرناه اللهم الّا إذا شرط دوام صدق أحد النقيضين مع صدقه وحينئذ يصح ذلك.

[ك ٢٦٨٠] وكذلك لو كانت المنفصلتان المذكورتان متناقضتين في أحد الجزئين ولازم الجزء الآخر من احداهما الجزء الآخر من الأخرى لم يجب استلزام واحدة منهما للاخرى سواء إن كانتا متفقتين في الكيف أو مختلفتين فيه.

[ك ٢٦٨١] أما إذا اختلفتا في الكيف فلأنّه لا يخلو إما أن يكون جزء السالبة لازما لجزء الموجبة أو بالعكس فان كان الأول لا يلزم السالبة الموجبة لجواز صدق امتناع اجتماع الشيء مع أحد النقيضين مع امتناع اجتماع لازمه مع النقيض الآخر. اذا كان ذلك الشيء ولازمه كاذبين كحال كون الحجر إنسانا الملزوم لكونه حساسا بالقياس الى وجود زيد وعدمه حتى يصدق الانفصال المانع من الجمع بين كون الحجر إنسانا وبين وجود زيد مع كذب جواز الاجتماع بين كونه حساسا وعدم زيد لكونه ممتنع الاجتماع مع شيء من الأشياء أصلا.

[ك ٢٦٨٢] ولا الموجبة السالبة لجواز صدق اجتماع الشيء مع أحد النقيضين مع صدق[٣٩٨٩] اجتماع ملزومه مع النقيض الآخر. اذا كان ذلك الشيء وملزومه واجبا الصدق لوجود واجب الوجود لذاته الملزوم لكونه غير ممكن بالإمكان الخاص بالنسبة الى الحيوان واللاحيوان حتى يصدق سلب الانفصال المانع من الجمع بين كونه غير ممكن بالإمكان الخاص وبين وجود الحيوان مع كذب امتناع اجتماع وجود واجب الوجود مع اللاحيوان لكونه جائز الاجتماع مع كلّ شيء بل واجبه. وإن كان الثاني وهو أن يكون جزء الموجبة لازما لجزء السالبة لا يلزم السالبة الموجبة للاحتمال المذكور في أنّ السالبة لا يلزم الموجبة في القسم الأول حتى يصدق الانفصال المانع من الجمع بين حساسية الحجر ووجود زيد مع كذب سلب الانفصال المانع من الجمع بين انسانيته وعدم زيد. ولا موجبة السالبة للاحتمال المذكور وفي أن الموجبة لا يلزم السالبة في القسم الأوّل حتى يصدق سلب الانفصال المانع من الجمع بين وجود واجب الوجود لذاته ووجود زيد مع كذب الانفصال المانع من الجمع بين كون واجب الوجود لذاته غير ممكن بالإمكان الخاص وعدم زيد لكونه جائز الاجتماع مع كلّ شيء بل واجبه.

[٣٩٨٩] ر – صدق.

[ك ٢٦٨٣] وإن اتحدتا في الكيف فإن كانتا موجبتين لا يلزم لازمه الجزء لملزوميته[3990] ولا ملزومه الجزء لازمته.

[ك ٢٦٨٤] أمّا الأوّل: فلجواز امتناع اجتماع الشيء مع أحد النقيضين وجواز اجتماع لازمه مع النقيض الآخر حتى يصدق الانفصال المانع الجمع بين ذلك الشيء وأحد النقيضين مع كذب الانفصال المانع من[3991] الجمع بين لازمه والنقيض كحال الإنسان والحساس اللازم له بالنسبة الى اللاحيوان والحيوان.

[ك ٢٦٨٥] وأما الثاني[3992]: فلجواز امتناع اجتماع الشيء مع أحد النقيضين وجواز اجتماع ملزومه مع النقيض الآخر كحال الحساس والإنسان الملزوم له بالنسبة الى اللاحيوان والحيوان حتى يصدق الانفصال المانع من الجمع بين كون الشيء حساسا وبين كونه لاحيوانا مع كذب الانفصال المانع من الجمع بين كونه إنسانا وحيوانا لوجوب اجتماعهما وإن كانتا سالبتين فكذلك.

[ك ٢٦٨٦] أما أن لازمه الجزء لا يلزم ملزومته فلاحتمال المذكور في أن ملزومه الجزء لا يلزم لازمه في الموجبتين وأمّا أن ملزومه الجزء لا يلزم لازمته فللاحتمال المذكور في أن لازمه الجزء لا يلزم ملزومته في الموجبتين.

[ك ٢٦٨٧] ولا يخفى عليك أن التلازم بين الجزئين لو كان من الطرفين كان حكمه ما ذكرناه.

[ك ٢٦٨٨] **وأما اعتبار ما يلزم المنفصلة المانعة الخلو من جنسها.**

[ك ٢٦٨٩] فاعلم أن كلّ منفصلتين مانعتي الخلو متفقتين في الكم والكيف لازم كل واحد من جزئي الثانية كلّ واحد من جزئي الاولى فان كانتا موجبتين لزمت الثانية الاولى وان كانتا سالبتين لزمت الاولى الثانية لزوما متعاكسا إن انعكس كل واحد من جزئي الثانية على كلّ واحد من جزئي الاولى وغير متعاكس إن كان لزوم احد جزئي الثانية لأحد جزئي الاولى أو لزوم كلّ واحد من جزئي الثانية لكل واحد من جزئي الاولى على أنّ اللازم أعم أو كان مطلقا أي لم يتعرض في ذلك على أن اللازم أعم أو مساوٍ.

[3990] ر: ملزمته.

[3991] ر – من.

[3992] ر – الثاني، صح هامش.

[ك ٢٦٩٠] أما بيان لزوم الثانية الاولى عند الإيجاب واللزوم من أحد الجانبين فقط [١٥٠أ] فلأنه لما امتنع الخلو بين جزئي الاولى اللذين هما ملزومان لجزئي الثانية. لزم من ذلك امتناع الخلو عن جزئي الثانية؛ لأنّ امتناع الخلو عن الملزومين دائما أو في الجملة ملزوم لامتناع الخلو عن لازمهما كذلك.

[ك ٢٦٩١] وأمّا بيان لزوم الاولى الثانية عند السلب واللزوم بين الأجزاء غير متعاكس فلأنه لما جاز الخلو عن جزئي الثانية اللذين هما لازمان لجزئي الاولى لزم من ذلك جواز الخلو عن جزئي الاولى؛ لأن جواز الخلو عن اللازمين دائما أو في الجملة ملزوم لجواز الخلو عن الملزومين كذلك.

[ك ٢٦٩٢] وإن شئت تثبت استلزام الثانية للاولى عند السلب بعكس النقيض؛ لأنّ الموجبة الاولى لما كانت ملزومة للموجبة الثانية الموافقة إياها في الكم لزم استلزام السالبة الثانية للسالبة الاولى الموافقة إياها في الكم.

[ك ٢٦٩٣] وأمّا وجوب التعاكس عند كون الملزومين متعاكسين فظاهر مما مرّ.

[ك ٢٦٩٤] وكذلك لو كانت المنفصلتان المذكورتان متوافقتين في أحد الجزئين متلازمتين في الجزء الآخر، لزمت الثانية الاولى عند الإيجاب والاولى الثانية عند السلب لزوما متعاكسا إن كان اللزوم بين الجزئين متعاكسا، وغير متعامس إن كان[٣٩٩٣] غير متعاكس.

[ك ٢٦٩٥] وبيان ذلك معلوم مما مرّ لكنا نذكره لتمام الإحاطة به فنقول:

[ك ٢٦٩٦] في بيان أن الثانية يلزم الاولى عند الإيجاب واللزوم من أحد الجانبين أنه لما امتنع الخلو عن جزئي الاولى اللذين أحدهما[٣٩٩٤] بعينه أحد جزئي الثانية والآخر ملزوم للجزء الآخر من الثانية لزم من ذلك امتناع الخلو عن جزئي الثانية؛ لأن امتناع الخلو عن الشيء وعن ملزوم أمر دائما أو في الجملة ملزوم لامتناع الخلو عن ذلك الشيء وعن ذلك الأمر كذلك.

[ك ٢٦٩٧] وفي بيان أن الاولى يلزم الثانية عند السلب فلأنّه لما جاز الخلو عن جزئي الثانية اللذين أحدهما بعينه أحد جزئي الاولى والآخر لازم للجزء الاخر من الاولى لزم من ذلك جواز الخلو عن جزئي الاولى لأنّ جواز الخلو عن الشيء وعن لازم أمر دائما أو في الجملة ملزوم لجواز الخلو عن ذلك

[٣٩٩٣] ر – كان، صح هامش.

[٣٩٩٤] ج – أحدهما، صح هامش.

الشيء وعن ذلك الأمر كذلك ووجوب التعاكس بين المنفصلتين إيجابا وسلبا عند تعاكس اللزوم بين الجزئين.

[ك ٢٦٩٨] وعلته معلومة مما مرّ.

[ك ٢٦٩٩] وأيضا كلّ منفصلتين مانعتي الخلو اتفقتا في الكم واختلفتا في الكيف وتنافضتا في جزئيهما لزمت السالبة الموجبة من غير عكس.

[ك ٢٧٠٠] أما بيان لزوم السالبة الموجبة فلأنّه لما امتنع الخلو عن الجيم والباء اللذين هما جزءآ الموجبة مثلا لزم من ذلك جواز الخلو عن اللاجيم واللاباء اللذين هما جزءآ السالبة اذ لو امتنع الخلو عنهما امتنع الجمع بين الجيم والباء ضرورة استلزام الخلو عن أمرين دائما أو في الجملة لامتناع الاجتماع بين نقيضيهما كذلك ولو امتنع الجمع بينهما لزم انقلاب المنفصلة الموجبة المانعة الخلو حقيقية إن كانت جزئية وغير مانعة الخلو إن كانت كلية ضرورة وجوب امتناع الاجتماع بين جزئيهما في الجملة حينئذ.

[ك ٢٧٠١] وأما أن العكس غير لازم فلجواز وجود أمرين جاز اجتماعهما على الكذب مع إمكان اجتماع نقيضيهما أيضا على الكذب حتى يصدق السالبة المانعة الخلو بين ذينك الأمرين مع كذب الانفصال المانع من الخلو بين نقيضيهما كالإنسان مع الناطق فإنه يجوز كذبهما معا على ما يكون الصادق عليه الفرس ومع ذلك يجوز كذب نقيضيهما أيضا وهو اللاإنسان واللاناطق على ما يكون الصادق عليه الإنسان.

[ك ٢٧٠٢] وأما إذا كانت المنفصلتان المذكورتان متناقضتين في أحد الجزئين[٣٩٩٥] متوافقتين في الجزء الآخر لم يلزم واحدة منهما الأخرى سواء كانتا مختلفتين في الكيف أو متفقتين فيه.

[ك ٢٧٠٣] أمّا إذا اختلفتا فيه فنقول: أن السالبة لا تلزم الموجبة لجواز امتناع كذب الشيء مع كل واحد من طرفي النقيض، اذا كان ذلك الشيء وجب الصدق لوجود واجب الوجود لذاته بالنسبة الى كل شيء ونقيضه حتى يصدق الانفصال المانع الخلو بينه وبين كلّ واحد من الأشياء المغايرة إياه مع كذب جواز[٣٩٩٦] الخلو عنه وعن نقيض ذلك الشيء لأنّه واجب الصدق مع كلّ شيء.

[٣٩٩٥] ج + في أحد الجزئين.

[٣٩٩٦] ر – جواز، صح هامش.

[ك ٢٧٠٤] ولا الموجبة السالبة لجواز كذب الشيء مع كلّ واحد من طرفي النقيض كحال كلّ واحد من الأنواع المندرجة تحت جنس بالقياس الى غيره من الأنواع ونقيضه حتى يصدق سلب الانفصال المانع من الخلو بين ذلك النوع ونوع آخر مع كذب الانفصال المانع من الخلو بينه وبين نقيض ذلك النوع الآخر لجواز كذبهما معا أيضا.

[ك ٢٧٠٥] وأمّا إذا اتحدتا في الكيف سواء كانتا موجبتين أو سالبتين لا يلزم شيء منهما الأخرى لجواز امتناع الخلو[١٥٠ب] عن الشيء وعن أحد النقيضين مع جواز الخلو عنه وعن النقيض الآخر. كالحيوان بالنسبة إلى اللاإنسان والإنسان فان الخلو عنه وعن اللاإنسان[٣٩٩٧] محال. وعنه وعن الإنسان جائز وحينئذ يصدق الانفصال المانع من الخلو بين الحيوان واللاإنسان مع كذب الانفصال المانع من الخلو بين الحيوان والإنسان وذلك يمنع لزوم الموجبة للموجبة وكذلك يصدق سلب الانفصال المانع من الخلو بين الحيوان والإنسان مع كذب سلب الانفصال المانع من الخلو بين الحيوان واللاإنسان وذلك يمنع لزوم السالبة للسالبة.

[ك ٢٧٠٦] وكذلك لو كانت المنفصلتان المذكورتان متناقضتين في أحد الجزئين متلازمتين في الجزء الآخر سواء[٣٩٩٨] كانتا مختلفتين[٣٩٩٩] في الكيف أو متفقتين[٤٠٠٠] فيه فإن كانتا مختلفتين فيه فلا يخلو إمّا أن يكون جزء السالبة لازما لجزء الموجبة أو بالعكس.

[ك ٢٧٠٧] فإن كان الأوّل فنقول: في بيان أن السالبة لا يلزم الموجبة هو أنّه يجوز امتناع الخلو عن الشيء وعن أحد النقيضين مع امتناع الخلو عن لازمه والنقيض الآخر، اذا كان ذلك الشيء ولازمه واجبا الصدق حتى يصدق الانفصال المانع من الخلو بين ذلك الشيء وأحد النقيضين مع كذب سلب الانفصال بين لازمه والنقيض الآخر وفي بيان أن الموجبة لا يلزم السالبة هو أنّه يجوز الخلو عن الشيء وعن أحد طرفي النقيض مع امتناع الخلو عن ملزومه وعن الطرف الآخر من النقيضين حتى يصدق سلب الانفصال المانع من الخلو بينه وبين أحد النقيضين مع كذب الانفصال المانع من الخلو بين ملزومه والنقيض الآخر كحال الحسّاس والإنسان الملزوم له بالقياس الى الفرس واللافرس.

[٣٩٩٧] ر: اللإنسان.

[٣٩٩٨] ر – سواء.

[٣٩٩٩] ج:متفقتين.

[٤٠٠٠] ج: مختلفتين.

[ك ٢٧٠٨] وإن كان الثاني: وهو أن يكون جزء الموجبة لازما لجزء السالبة فشيء[٤٠٠١] منهما لا يستلزم الأخرى أما أن السالبة لا يلزم الموجبة فلما ذكرنا من الاحتمال في أنها لا يلزم الموجبة في القسم الأوّل.

[ك ٢٧٠٩] وأمّا أن الموجبة لا تلزم السالبة فلما ذكرنا من الاحتمال في أنها لا يلزم السالبة في القسم الأوّل.

[ك ٢٧١٠] وإن كانتا متوافقتين في الكيف فإن كانتا موجبتين لا يلزم شيء منهما الأخرى أما أن لازمة الجزء لا يلزم ملزومته فلجواز امتناع الخلو عن الشيء وأحد النقضين مع جواز الخلو عن لازمه والنقيض الآخر كحال الحيوان والحساس اللازم له بالنسبة الى اللاإنسان والإنسان.

[ك ٢٧١١] وأما أن ملزومة الجزء لا يلزم لازمته فلجواز امتناع الخلو عن الشيء وعن أحد النقيضين مع جواز الخلو عن ملزومه وعن النقيض الآخر كحال[٤٠٠٢] اللاإنسان اللازم للفرس، والفرس بالنسبة[٤٠٠٣] الى الحيوان واللاحيوان.

[ك ٢٧١٢] وإن كانتا سالبتين لا يلزم شيء منهما أيضا الاخرى أما أن لازمة الجزء لا يلزم ملزومته فلما ذكرنا من الاحتمال في أن ملزومة الجزء لا يلزم لازمته في الموجبتين وأمّا أن ملزومة الجزء لا يلزم لازمته فلما ذكرنا من الاحتمال في أن لازمة الجزء لا يلزم ملزومته في الموجبتين.

[ك ٢٧١٣] وأنت تعلم أن الحال كذلك إذا كان التلازم بين الجزئين من الطرفين عند الاختلاف في الكيف وعند الاتحاد فيه إيجابا وسلبا.

[ك ٢٧١٤] وعلته معلومة من المذكور ههنا[٤٠٠٤] والى ما ذكرنا من البيانات.

[ك ٢٧١٥] أشار المصنّف بقوله "وبيانه قريب من المذكور ثمه" أي في أقسام المانعة الجمع.

[ك ٢٧١٦] فهذا حكم تلازم كلّ واحد من المنفصلات الثلاث مع ما يلزمها من جنسها.

[ك ٢٧١٧] وأمّا حكمها مع ما يلزمها من غير جنسها.

[٤٠٠١] ل – الحيوان مع كذب امتناع اجتماع وجود واجب.......... وهو أن يكون جزء الموجبة لازما لجزء السالبة فشيء.

[٤٠٠٢] ر – الإنسان.

[٤٠٠٣] ج – بالنسبة.

[٤٠٠٤] ل – ههنا.

[ك ٢٧١٨] فاعلم **أن المنفصلة الحقيقية والمنفصلة غير الحقيقية** إذا توافقتا في الكم والكيف وفي أحد الجزئين ولازم الجزء الآخر من الحقيقية الجزء الآخر من غير الحقيقية إن كانت غير حقيقية مانعة الجمع والجزء الآخر من غير الحقيقية الجزء الآخر من الحقيقية إن كانت غير الحقيقية مانعة الخلو لزوما غير متعاكس لزمت غير الحقيقية الحقيقية إن كانتا موجبتين والحقيقية غير الحقيقية إن كانتا سالبتين لزوما غير متعاكس.

[ك ٢٧١٩] أما بيان هذا اللزوم في الموجبتين فلأنّ غير الحقيقية إمّا أن يكون مانعة الجمع أو مانعة الخلو وأيّاما كان يلزم من صدق الحقيقية صدقها.

[ك ٢٧٢٠] أمّا إذا كانت مانعة الجمع: فلأن أحد جزئيها ملزوم لأحد جزئي الحقيقية وقد امتنع اجتماع ذلك الجزء أعنى ما هو جزء من الحقيقية مع الجزء الذى توافقتا فيه لزم من ذلك امتناع الاجتماع بين جزئي مانعة الجمع؛ لأن امتناع اجتماع اللازم مع الشيء دائما أو في الجملة[٤٠٠٥] ملزوم لامتناع اجتماع ملزومه مع ذلك الشيء كذلك.

[ك ٢٧٢١] وإلى هذا البيان أشار المصنّف بقوله "لامتناع اجتماع الشيء مع ما يمتنع اجتماعه مع لازمه."

[ك ٢٧٢٢] وأمّا إذا كانت [١٥١أ] غير الحقيقية مانعة الخلو: فلأنّ أحد جزئيها لازم لأحد جزئي الحقيقية وقد امتنع الخلو عن ملزومه وعن الجزء الذي توافقتا فيه لزم منه امتناع الخلو عن جزئي مانعة الخلو؛ لأن امتناع الخلو عن الشيء وعن الملزوم دائما أو في الجملة ملزوم لامتناع الخلو عن ذلك الشيء وعن اللازم.

[ك ٢٧٢٣] وإليه أشار المصنّف بقوله "وارتفاعه مع ما يمتنع ارتفاعه مع ارتفاع ملزومه."

[ك ٢٧٢٤] وأمّا بيانه في السالبتين فلأن غير الحقيقية إمّا أن يكون مانعة الجمع أو مانعة الخلو. وأياما كان يلزم من صدقها صدق الحقيقية.

[ك ٢٧٢٥] أما إذا كانت مانعة الجمع: فلأن أحد جزئيها لما كان ملزوما لأحد جزئي الحقيقية وجاز اجتماعه مع الجزء الذي توافقتا فيه لزم من ذلك جواز الاجتماع بين جزئي الحقيقية؛ لأنّ جواز اجتماع الشيء مع الملزوم دائما أو في الجملة ملزوم لجواز اجتماعه مع اللازم كذلك.

[٤٠٠٥] ل: الحكم.

[ك ٢٧٢٦] وإليه أشار المصنف بقوله "فالإمكان اجتماع الشيء مع ما يجامع ملزومه."

[ك ٢٧٢٧] وأمّا إذا كانت مانعة الخلو: فلأنّ أحد جزئيها لما كان لازما لأحد جزئي الحقيقية وقد جاز الخلو عنه وعن الجزء الذي توافقتا فيه لزم من ذلك جواز الخلو عن جزئي الحقيقية؛ لأنّ جواز الخلو عن الشيء وعن اللازم دائما أو في[٤٠٠٦] الجملة ملزوم لجواز الخلو عن الملزوم وعن ذلك الشيء.

[ك ٢٧٢٨] وإليه أشار المصنّف بقوله "وارتفاعه مع ما يرتفع مع ارتفاع لازمه."

[ك ٢٧٢٩] وأمّا أن العكس غير لازم في شيء منها.

[ك ٢٧٣٠] أمّا في الموجبتين فلأن غير الحقيقية إمّا أن يكون مانعة الجمع أو مانعة الخلو وأياما كان لا يلزم من صدقها صدق الحقيقية.

[ك ٢٧٣١] أمّا اذا كانت مانعة الجمع: فلأنّ أحد جزئيها لما كان ملزوما لأحد جزئي الحقيقية وقد امتنع الجمع مع الجزء الذي توافقتا فيه لم يلزم من ذلك امتناع الاجتماع عن جزئي الحقيقية لجواز امتناع اجتماع الشيء مع غيره وإمكان اجتماع لازمه مع ذلك الغير. كحال أحد النوعين بالقياس إلى الآخر وجنسه.

[ك ٢٧٣٢] وإليه أشار المصنّف بقوله "فلجواز اجتماع الشيء مع لازم ما لم يجامعه في الصدق على الصدق."

[ك ٢٧٣٣] وأمّا إذا كانت غير الحقيقية مانعة الخلو: فلأن أحد جزئيها لما كان لازما لأحد جزئي الحقيقية وقد امتنع الخلو عنه وعن الجزء الذي توافقتا فيه لم يلزم من ذلك امتناع الخلو عن جزئي الحقيقية لجواز الخلو عن الشيء وعن الملزوم مع امتناع الخلو عنه وعن اللازم كحال اللاإنسان بالنسبة إلى الفرس والحيوان اللازم له.

[ك ٢٧٣٤] وإليه أشار المصنف بقوله[٤٠٠٧] "فلجواز اجتماع الشيء مع ملزوم ما لم يكذب مع لازمه على الكذب."

[ك ٢٧٣٥] وأمّا بيان[٤٠٠٨] عدم التعاكس في السالبتين فتعرف من البيان المذكور بعدم التعاكس في الموجبتين.

[٤٠٠٦] ر – في.

[٤٠٠٧] ل – بقوله.

[٤٠٠٨] ج، ر – بيان.

[ك ٢٧٣٦] ولذلك ما فصّل المصنف بين الموجبتين والسالبتين، لكنا نذكره لتمام الإحاطة به فنقول: غير الحقيقية إمّا أن يكون مانعة الجمع أو مانعة الخلو وأياما كان لا يلزم من صدق الحقيقية صدقها.

[ك ٢٧٣٧] أما إذا كانت مانعة الجمع فصدق السالبة الحقيقية إمّا أن يكون بجواز الطرفين أو بجواز كذبهما وأياما كان لا يلزم من صدقها صدق السالبة المانعة الجمع. أمّا إذا كان لجواز صدق الطرفين فلأن جواز اجتماع الشيء مع لازم غيره لا يوجب جواز[٤٠٠٩] اجتماعه مع ذلك الغير لجواز كون اللازم اعم.

[ك ٢٧٣٨] وأمّا إذا كان بجواز كذب الطرفين فلأنّ جواز كذب اللازم مع الشيء لا يوجب جواز صدق ملزومه معه لأنّ استثناء نقيض التالي لا يوجب عين المقدم نعم يلزم من ذلك[٤٠١٠] جواز كذب ملزومه معه. وليس كلامنا فيه.

[ك ٢٧٣٩] وأمّا إذا كانت مانعة الخلو: فصدق الحقيقية إن كان بجواز كذب الطرفين لا يلزم من صدقها[٤٠١١] صدق المانعة الخلو لأن جواز كذب الملزوم مع الشيء لا يوجب جواز كذب لازمه معه[٤٠١٢] لما عرف من جواز عمومية اللازم معه. وان كان بجواز صدق الطرفين فكذلك؛ لأن جواز اجتماع الملزوم مع الشيء لا يوجب جواز كذب لازمه معه لان استثناء عين المقدم لا ينتج نقيض التالي. نعم يوجب جواز اجتماع لازمه معه[٤٠١٣] وليس[٤٠١٤] كلامنا فيه.

[ك ٢٧٤٠] وكذلك الحكم إذا تلازمت المنفصلتان المذكورتان في الجزئين على الوجه المذكور. أي إذا لزم أحد جزئي المنفصلة الحقيقية أحد جزئي المنفصلة غير الحقيقية والجزء الآخر منها الجزء الآخر من غير الحقيقية إن كانت غير الحقيقية مانعة الجمع وبالعكس إن كانت مانعة الخلو لزم من صدق الحقيقية[٤٠١٥] صدق غير الحقيقية عند كونهما موجبتين، ومن صدق غير الحقيقية صدق الحقيقية عند كونهما سالبتين من غير عكس في شيء منهما.

[٤٠٠٩] ل – جواز.

[٤٠١٠] ر – كذب.

[٤٠١١] ل + لا يلزم من صدقها.

[٤٠١٢] ل – معه.

[٤٠١٣] ج – معه.

[٤٠١٤] ر – كلام.

[٤٠١٥] ر – غير.

[ك ٢٧٤١] وبيان كلّ قسم من الأقسام تعرف من البيان[١٥١ب] المذكور في ذلك القسم من المنفصلتين المذكورتين الّا أن يدلّ الجزء الذي توافقتا فيه في المنفصلتين السابقتين[٤٠١٦] ههنا في مانعة الجمع ملزوم أحد جزئي الحقيقية وفي مانعة الخلو لازم أحد جزئيها.

[ك ٢٧٤٢] وإذا كان كذلك، فلا نطوّل الكلام بإعادة تلك البيانات.

[ك ٢٧٤٣] و**المنفصلة المانعة الجمع والمانعة الخلو** إذا توافقتا في الكم والكيف وتناقضتا في جزئيهما لزم من صدق كلّ واحدة منهما صدق الأخرى.

[ك ٢٧٤٤] أمّا إذا كانتا موجبتين فنقول في بيان استلزام المانعة الجمع لمانعة[٤٠١٧] الخلو أن امتناع الجمع بين الشيئين دائما أو في الجملة ملزوم لامتناع الخلو عن نقيضيهما كذلك.

[ك ٢٧٤٥] وإليه أشار المصنف "لأن منع الجمع بين الشيئين يستلزم منع الخلو عن نقيضيهما."

[ك ٢٧٤٦] وفي بيان استلزام المانعة الخلو لمانعة الجمع أن امتناع الخلو عن الشيئين دائما أو في الجملة ملزوم لامتناع الجمع بين نقيضيهما كذلك.

[ك ٢٧٤٧] وإليه أشار المصنّف بقوله "وبالعكس."

[ك ٢٧٤٨] وأمّا بيان استلزام المانعة الجمع للمانعة الخلو عند السلب فلأنّ جواز الجمع بين النقيضين دائما أو في الجملة ملزوم لجواز الخلو عن نقيضيهما كذلك، واستلزام مانعة الخلو لمانعة الجمع فلأنّ جواز الخلو عن الشيئين دائما أو في الجملة ملزوم لجواز الجمع بين نقيضيهما كذلك.

[ك ٢٧٤٩] والمصنّف ما يعرّض لبيان ذلك في السالبتين لظهوره.

[ك ٢٧٥٠] وأيضا المنفصلة المانعة الجمع والمنفصلة المانعة الخلو إذا توافقتا في جزئيهما وتخالفتا في الكم والكيف لزمت السالبة منهما الموجبة من غير عكس.

[ك ٢٧٥١] أما بيان لزوم السالبة الموجبة فلنفرّض أن الموجبة مانعة الجمع وهي كلية والسالبة مانعة الخلو وهي جزئية فنقول: يلزم من صدق تلك الموجبة الكلية المانعة الجمع صدق هذه السالبة الجزئية المانعة الخلو، إذ لو لا صدق هذه السالبة الجزئية المانعة الخلو على تقدير صدق تلك الموجبة الكلية المانعة الجمع لصدق نقيضهما وهو امتناع الخلو عن جزئي السالبة المانعة الخلو دائما ولو كان كذلك

[٤٠١٦] ج، ر – السابقتين، صح هامش ر.

[٤٠١٧] ل – لمانعة.

يلزم امتناع اجتماع جزئي الموجبة الكلية المانعة الجمع على الكذب دائما وكان يمتنع اجتماعهما على الصدق[٤٠١٨] فينقلب المنفصلة المانعة الجمع منفصلة[٤٠١٩] حقيقية. وإنه خلف. وتبين اللزوم المدعى في كلّ قسم من الأقسام الثلاثة الباقية يميل هذا البيان.

[ك ٢٧٥٢] وأمّا أنّ العكس غير لازم في شيء من هذه الأقسام فلجواز اجتماع شيئين مع جواز ارتفاعهما، كحال الإنسان مع الحيوان فإنه يجوز اجتماعهما ويجوز ارتفاعهما أيضا. وإذا جاز ذلك لزم عدم استلزام السالبة الموجبة في جميع الأقسام الأربعة وذلك ظاهر.

[ك ٢٧٥٣] وأيضا إذا توافقت المنفصلتان المذكورتان في أحد الجزئين ولازم الجزء الآخر من الموجبة الجزء الآخر من السالبة إن كانت الموجبة مانعة الجمع وأحد جزئي السالبة أحد جزئي الموجبة إن كانت الموجبة مانعة الخلو سواء كان اللزوم من الطرفين أو لم يكن لزمت السالبة الموجبة من غير عكس.

[ك ٢٧٥٤] أمّا الأوّل: وهو أن السالبة يلزم الموجبة فلنفرض أن الموجبة كلية مانعة الجمع فتكون السالبة جزئية مانعة الخلو؛ لأنا شرطنا الاختلاف في الكم والكيف فنقول يلزم من صدق هذه الموجبة صدق هذه السالبة لأنه لو لا صدقها على[٤٠٢٠] تقدير صدق الموجبة لصدق نقيضها وهو امتناع الخلو عن جزئيها دائما لكن أحد جزئيهما بعينه أحد جزئي الموجبة والجزء الآخر ملزوم للجزء الآخر منها ويلزم من ذلك امتناع الخلو عن جزئي الموجبة؛ لأن امتناع الخلو عن الشيء وعن الملزوم دائما أو في الجملة ملزوم لامتناع الخلو عنه وعن اللازم[٤٠٢١] كذلك ويلزم انقلاب الموجبة المانعة الجمع حقيقية وإنه خلف. ولنفرض أن الموجبة كلية مانعة الخلو فيكون السالبة جزئية مانعة الجمع لما عرفت فنقول أن هذه الموجبة يستلزم هذه السالبة والّا لصدق نقيض السالبة وهو امتناع الجمع بين جزئيها دائما لكن أحد جزئيها بعينه أحد جزئي الموجبة والجزء الآخر لازم للجزء الآخر من الموجبة. وإذا كان كذلك يلزم امتناع الاجتماع بين جزئي الموجبة؛ لأن امتناع اجتماع الشيء مع[٤٠٢٢] اللازم دائما أو في

[٤٠١٨] ل – الصدق.

[٤٠١٩] ج – منفصلة.

[٤٠٢٠] ر – ~~تقدير صدقها على~~.

[٤٠٢١] ر – ~~ذلك~~.

[٤٠٢٢] ر – ~~اللادوام~~.

الجملة ملزوم لامتناع اجتماعه مع الملزوم كذلك فيلزم انقلاب الموجبة المانعة الخلو حقيقية. وإنه خلف. وقس البيان في القسمين الباقيين.

[ك ٢٧٥٥] وأمّا الثاني: وهو أنّ العكس غير لازم فنقول في بيان؛ أنّ السالبة المانعة الخلو لا يستلزم الموجبة المانعة الجمع أنه يجوز اجتماع اللازم مع الشيء مع جواز الخلو عنه وعن الملزوم كحال الحيوان والإنسان الملزوم له بالنسبة إلى الفرس. ونقول في بيان أن السالبة المانعة الجمع لا يستلزم الموجبة المانعة الخلو أنه يجوز إمكان الخلو عن الشيء وعن الملزوم مع جواز الجمع بينه وبين اللازم، كحال الإنسان والحيوان اللازم له بالنسبة إلى الفرس.

[ك ٢٧٥٦] وأيضا إذا لازم أحد جزئي الموجبة من المنفصلتين المذكورتين أحد جزئي السالبة والجزء الآخر منها الجزء[٤٠٢٣] الآخر من السالبة إن كانت الموجبة مانعة الجمع وبالعكس إن كانت مانعة الخلو[١٥٢أ] لزوما متعاكسا أو غير متعاكس لزمت السالبة الموجبة من غير عكس.

[ك ٢٧٥٧] أمّا الأوّل: فهو أن السالبة يلزم الموجبة فلنفرّض الموجبة مانعة الجمع فالسالبة تكون مانعة الخلو، ونقول لو لا صدق السالبة عند صدق الموجبة لصدق نقيضها وهو امتناع الخلو عن جزئيها دائما إن كانت جزئية، وفي الجملة إن كانت كلية. ويلزم من ذلك امتناع الخلو عن جزئي الموجبة كذلك؛ لأن امتناع الخلو عن الملزومات دائما أو في الجملة ملزوم لامتناع الخلو عن اللوازم كذلك. وإذا كان كذلك ينقلب الموجبة المانعة الجمع حقيقية، وإنه خلف. ولنفرض الموجبة مانعة الخلو فيكون السالبة مانعة الجمع، ونقول لو لا صدق السالبة على تقدير صدق الموجبة لصدق نقيضها وهو امتناع الاجتماع بين جزئيها دائما إن كانت جزئية، وفي الجملة إن كانت كلية. ويلزم من ذلك[٤٠٢٤] امتناع الاجتماع بين جزئي الموجبة كذلك؛ لأن امتناع الاجتماع بين اللوازم دائما أو في الجملة ملزوم لامتناع الاجتماع بين الملزومات كذلك.

[ك ٢٧٥٨] وأمّا الثاني: وهو أن العكس غير لازم فلجواز اجتماع اللوازم مع جواز الخلو عن الملزومات وهو يمنع من استلزام السالبة المانعة الخلو للموجبة المانعة الجمع، ولجواز الخلو عن الملزومات مع جواز اجتماع اللوازم وذلك يمنع استلزام السالبة المانعة الجمع للموجبة المانعة الخلو

[٤٠٢٣] ل – الجزء.

[٤٠٢٤] ل – من ذلك.

ولو شرطنا التوافق في الكم في هذه الأقسام الثلاثة كما هو في بعض النسخ كان الحكم ما ذكرناه لكن لا يلزم من عدم لزوم السالبة الكلية للموجبة الكلية انقلاب الموجبة حقيقية بل انقلابها إلى ما هو من غير جنسها.

[ك ٢٧٥٩] فاعلم ذلك فهذا حال تلازم المنفصلات مع ما يخالفها في الجنس.

[ك ٢٧٦٠] وأمّا تلازم[٤٠٢٥] المتصلات مع المنفصلات:

[ك ٢٧٦١] فاعلم **أن المتصلة والمنفصلة الحقيقية** إذا توافقتا في الكم والكيف وناقض أحد جزئي احداهما أحد جزئي الأخرى، أيّ جزء كان، وتوافقتا في الجزء الآخر لزمت المتصلة المنفصلة إن كانتا موجبتين، والمنفصلة المتصلة إن كانتا سالبتين، من غير العكس في شيء منهما.

[ك ٢٧٦٢] أمّا أن المتصلة تلزم المنفصلة عند الإيجاب فلأنّ عين كلّ واحد من جزئي المنفصلة يستلزم نقيض الآخر لامتناع الجمع بينهما ونقيض كلّ واحد من جزئيها يستلزم عين الآخر لامتناع الخلو عنهما كل منهما موافقة إيّاها في الكم.

[ك ٢٧٦٣] وأمّا أن المنفصلة تلزم المتصلة عند السلب فلأنّه إذا صدق ليس البتة اذا كان "أ" "ب" "فج" "د" وجب أن يصدق[٤٠٢٦] ليس البتة إمّا ليس "أ" "ب" أو "ج" "د" حقيقية والّا لصدق نقيضه وهو قولنا قد يكون إما ليس "أ" "ب" أو "ج" "د" حقيقية ويلزمه قد يكون اذا كان "أ" "ب" "فج" "د" وكان معنى ليس البتة اذا كان "أ" "ب" "فج" "د" فيلزم اجتماع النقيضين ويصدق أيضا ليس البتة إمّا "أ" "ب" أو ليس "ج" "د" والّا لصدق نقيضه ويستلزم صدق قولنا قد يكون اذا كان "أ" "ب" "فج" "د" كان المفروض نقيضه فيلزم اجتماع النقيضين، وإنه محال.

[ك ٢٧٦٤] وهو عام في الكليتين والجزئيتين.

[ك ٢٧٦٥] وبيان أنّ العكس غير لازم في شيء منهما. أمّا أنّ المنفصلة لا يجب لزومها للمتصلة حالة الإيجاب لجواز أن يكون اللازم في المتصلة أعم من الملزوم وامتناع تحقق المعاندة بين نقيض الخاص والعام لكون كلّ واحد منهما أعم من الآخر من وجه.[٤٠٢٧]

[٤٠٢٥] ج – تلازم.

[٤٠٢٦] ج – ~~إما أن يصدق~~.

[٤٠٢٧] ل – لكون كل واحد منها أعم من الاخر من وجه، صح هامش.

[ك ٢٧٦٦] قال الشيخ في بيان ذلك والّا لانعكس كلّ لازم إلى ملزومه، وهو حق: ومعناه أن المنفصلة الموجبة الحقيقية لو وجب لزومها للمتصلة الموافقة إياها في أحد الجزئين والمناقضة لها في الجزء الآخر لزم أن يكون اللازم في المتصلة الكلية الموجبة دائما مساويا لملزومها.

[ك ٢٧٦٧] وبيان ذلك لو وجب ذلك[٤٠٢٨] لصدقت المنفصلة الموجبة الكلية الحقيقية المركبة من نقيض مقدم المتصلة وعين تاليها على تقدير صدق المتصلة الموجبة الكلية ويستلزم استلزام تاليها لمقدمها استلزاما كليا؛ لأنّ عين كلّ واحد من جزئي المنفصلة الحقيقية مستلزمة لنقيض الجزء الآخر. وهو عين ما إدّعاه الشيخ.

[ك ٢٧٦٨] وأمّا أنّ المنفصلة السالبة لا يستلزم المتصلة السالبة فلجواز عدم معاندة الشيء الواحد لأحد النقيض مع[٤٠٢٩] ملازمته للنقيض الآخر كحال الحيوان بالنسبة الى الإنسان ونقيضه ولجواز عدم معاندة الشيء لغيره مع وجوب لزوم نقيضه لذلك الغير، كاللاحيوان ونقيضه بالنسبة إلى الإنسان.

[ك ٢٧٦٩] وكذلك الحكم إذا تناقضت المنفصلة والمتصلة المذكورتان في أحد الجزئين سواء كان ذلك الجزء مقدم المتصلة أو تاليها وتلازمتا في الجزء الآخر[٤٠٣٠] لزوما[٤٠٣١] متعاكسا أمّا لزوم المتصلة المنفصلة عند الإيجاب والتناقض في مقدم المتصلة[٤٠٣٢] فلاستلزام مقدم المتصلة الذي هو نقيض أحد جزئي المنفصلة عين الجزء[٤٠٣٣] الآخر من المنفصلة المستلزم لتالي المتصلة المنتجين للمتصلة.

[ك ٢٧٧٠] وهو عام في الكليتين والجزئيتين.[١٥٢ب]

[ك ٢٧٧١] وأمّا لزومها إيّاها والتناقض في التالي فلاستلزام مقدم المتصلة الجزء اللازم له من المنفصلة المستلزم لنقيض الجزء الآخر منها الذي هو عين تالي المتصلة المنتجين للمتصلة.

[ك ٢٧٧٢] هذا في الكليتين.

[ك ٢٧٧٣] وأمّا في الجزئيتين فلاستلزام أحد جزئي المنفصلة مقدم المتصلة استلزاما كليا ولنقيض الآخر جزئيا. وهما ينتجان من الشكل الثالث المتصلة المطلوبة الصدق حينئذ.

[٤٠٢٨] ل – ~~على تقدير~~.

[٤٠٢٩] ج – مع.

[٤٠٣٠] ر – ~~وهو عام في الكليتين والجزئيتين~~.

[٤٠٣١] ل – لزوما.

[٤٠٣٢] ج – المنفصلة عند الإيجاب والتناقض في مقدم المتصلة.

[٤٠٣٣] ج – الجزء.

[ك ٢٧٧٤] وأمّا لزوم المنفصلة المتصلة عند السلب فلأنّه إذا صدق ليس البتة إذا كان "أ" "ب" "فج" "د" وجب أن يصدق ليس البتة إما ليس "أ" "ب" أو "ه" "ز" إذا لزم "ج" "د" ل"ه" "ز" والّا فقد يكون إمّا ليس "أ" "ب" أو ""ه" "ز" ويلزمه قد يكون إذا كان "أ" "ب" ف"ه" "ز" وكلما كان "ه" "ز" "فج" "د" ينتج قد يكون إذا كان "أ" "ب" "فج" "د" وكان المفروض نقيضه هذا خلف.

[ك ٢٧٧٥] ويصدق أيضا ليس[٤٠٣٤] البتة إما "ه" "ز" أو ليس "ج" "د" إذا لزم "أ" "ب" ل "ه" "ز" والّا فقد يكون إمّا "ه" "ز" أو ليس "ج" "د" ويلزمه قد يكون إذا كان "ج" "د" ف"ه" "ز" وكلما كان "ه" "ز" "فأ" "ب" ينتج قد يكون إذا كان كل[٤٠٣٥] "ج" "د" "فأ" "ب" وعكسه المستوي يناقض المتصلة المفروضة الصدق هذا خلف.

[ك ٢٧٧٦] وهذا البرهان عام في الكليتين والجزئيتين.

[ك ٢٧٧٧] ولنبيّن[٤٠٣٦] أن العكس غير لازم في شيء منهما؛

[ك ٢٧٧٨] أمّا أنّ المنفصلة الموجبة لا يلزم المتصلة الموجبة[٤٠٣٧] والتناقض في مقدم المتصلة فلجواز ملازمة اللازم لأحد النقيضين مع عدم معاندة ملزومه للنقيض الآخر العناد الحقيقي كالحيوان والإنسان الملزوم له بالقياس إلى الفرس ونقيضه.

[ك ٢٧٧٩] وأمّا أنها لا يلزم المتصلة الموجبة والتناقض في تالي المتصلة فلجواز ملازمة أحد النقيضين لشيء مع عدم معاندة النقيض الآخر الملزوم ذلك الشيء العناد الحقيقي كالحساس ونقيضه بالقياس إلى الحيوان والفرس الملزوم له لجواز اجتماع اللاحساس مع الفرس على الكذب.

[ك ٢٧٨٠] وأمّا أنّ المتصلة السالبة لا يلزم المنفصلة السالبة والتناقض في مقدم المتصلة فلما ذكرنا من الاحتمال في أن المنفصلة الموجبة لا يلزم المتصلة الموجبة والتناقض في مقدم المتصلة.

[ك ٢٧٨١] وأمّا أنها لا يلزم المنفصلة السالبة والتناقض في تالي المتصلة فلما ذكرنا من الاحتمال في أن المنفصلة الموجبة لا يلزم المتصلة الموجبة، والتناقض في التالي.

[٤٠٣٤] ل – ليس.

[٤٠٣٥] ج – كل.

[٤٠٣٦] ج: وأما؛ ل – وأما، صح هامش..

[٤٠٣٧] ل – الموجبة.

[ك ٢٧٨٢] وكذا الحكم إذا ناقض مقدم المتصلة أحد جزئي المنفصلة ولزم تاليها الجزء الآخر منها أو ناقض تالي المتصلة أحد جزئي المنفصلة ولزم الجزء الآخر من المنفصلة مقدمها متعاكسا أو غير متعاكس.وذلك ظاهر لاندراج كل واحد منهما فيما إذا تناقضتا في أي الجزئين كان من المتصلة وتلازمتا في الجزئين الاخرين لزوما متعاكسا وقد أحطت بذلك على التفصيل فلا حاجة إلى الإعادة ههنا. والمصنّف استدلّ على الحكم المذكور في هذه الأقسام الثلاثة بقوله "لاستلزام نقيض كل جزء من المنفصلة جميع لوازم الاخر" وهو ظاهر لاستلزامه عين الآخر المستلزم للوازمه. وهو إشارة إلى الدليل الدال على استلزام المنفصلة الموجبة المتصلة الموجبة[٤٠٣٨] إذا كان التناقص في مقدم المتصلة. وبقوله "وجميع ملزومات أحدهما نقيض الآخر" وهو أيضا ظاهر لاستلزام ملزوماته إيّاه المستلزم لنقيض الآخر. وهو إشارة إلى أن الدليل الدال على استلزام المنفصلة الموجبة المتصلة الموجبة والتناقض في تالي المتصلة. وما يعرّض إلى دليل باقي الأقسام ولا إلى دليل عدم الانعكاس. ونحن قد فصّلنا لك[٤٠٣٩] كل ذلك على الوجه.

[ك ٢٧٨٣] وكذلك الحكم إذا وافق مقدم المتصلة أحد جزئي المنفصلة، ولزم تاليها نقيض الجزء الآخر منها لزوما متعاكسا أو غير متعاكس.أمّا بيان اللزوم عند الإيجاب فلاستلزام مقدم المتصلة الذي هو عين أحد جزئي المنفصلة لنقيض الجزء الآخر منها[٤٠٤٠] المستلزم لتالي المتصلة وهو عام في الكليتين والجزئيتينوأمّا عدم وجوب العكس فلجواز عدم معاندة الشيء لغيره مع ملازمة لازم نقيضه لذلك الغير كحال اللاإنسان والحيوان اللازم لنقيضه بالقياس الى الفرس.

[ك ٢٧٨٤] وأمّا بيان اللزوم عند السلب فلأنّه لو لا صدق السالبة المنفصلة عند صدق السالبة المتصلة لصدق نقيضها المستلزم لاستلزام عين مقدم المتصلة لنقيض الجزء الآخر من المنفصلة المستلزم لتالي المتصلة المنتجين لنقيض المتصلة هذا خلف.

[ك ٢٧٨٥] وأمّا عدم لزوم العكس فلما مرّ من الاحتمال في عدم لزوم المنفصلة المتصلة عند الإيجاب.

[٤٠٣٨] ل – المتصلة الموجبة.

[٤٠٣٩] ج – لك.

[٤٠٤٠] ل – منها، صح هامش.

[ك ٢٧٨٦] وكذلك الحكم إذا وافق تالي المتصلة أحد جزئي المنفصلة ويستلزم مقدمها نقيض الجزء الآخر منها[٤٠٤١] استلزاما متعاكسا أو غير متعاكس.

[ك ٢٧٨٧] أمّا اللزوم عند الإيجاب فلاستلزام مقدم المتصلة نقيض أحد جزئي المنفصلة المستلزم للجزء الآخر الذي هو بعينه تالي المتصلة المنتجين للمتصلة.

[ك ٢٧٨٨] هذا في الكليتين. [١٥٣أ]

[ك ٢٧٨٩] وأمّا في الجزئيتين فلانتظام قياس في الشكل الثالث من استلزام نقيض[٤٠٤٢] أحد جزئي المنفصلة لمقدم المتصلة استلزاما كليا[٤٠٤٣] ولعين الجزء الآخر جزئيا منتج للمتصلة المطلوبة الصدق حينئذ.

[ك ٢٧٩٠] وأنت تعلم أنه لو لا انعكاس اللزوم المذكور لم يتم هذا البرهان.

[ك ٢٧٩١] والمصنّف حكم باللزوم في الموجبتين مطلقا اللهم الا إذا كان مراده أن الحكم المذكور ثابت إذا ثبت اللزوم مع التعاكس وحينئذ يصح كلامه[٤٠٤٤].

[ك ٢٧٩٢] وأمّا اللزوم عند السلب فلأنّه لو لا صدق المنفصلة عند صدق المتصلة[٤٠٤٥] لصدق نقيضها وأنتج ما يلزمها من المتصلة مع المقدمة المعطاة نقيض المتصلة من الشكل الأول إن كانتا جزئيتين، ومن الشكل الثالث إن كانتا كليتين.

[ك ٢٧٩٣] وأمّا عدم وجوب العكس في الموجبتين فلجواز ملازمة الشيء لغيره مع عدم معاندته لنقيض لازم ذلك الغير ولنقيض ملزومه العناد الحقيقي كحال الحيوان بالقياس إلى الإنسان واللاناطق.

[ك ٢٧٩٤] وفي السالبتين فلما ذكرنا من الاحتمال في الموجبتين.

[ك ٢٧٩٥] وكذلك الحكم إذا توافقتا في أحد الجزئين سواء كان مقدم المتصلة أو تاليها ولازم عين الجزء الآخر من احداهما نقيض الجزء الآخر من الأخرى لزوما متعاكسا.

[٤٠٤١] ج – منها.

[٤٠٤٢] ج: بعض.

[٤٠٤٣] ر – نعني.

[٤٠٤٤] ر – كلامه، صح هامش.

[٤٠٤٥] ل – عند صدق المتصلة، صح هامش.

[ك ٢٧٩٦] وهذا القسم أعم من كلّ واحد من القسمين المتقدمين آنفا لاندراجهما تحته. واذا كان كذلك، فوقوعه يستدعى وقوع أحد ذينك القسمين. وقد عرفت علّة[٤٠٤٦] الحكم في كلّ واحد منهما فلاحاجة إلى إعادتها ههنا.

[ك ٢٧٩٧] وكذلك الحكم إذا لزم تالي المتصلة نقيض أحد جزئي المنفصلة ولزم الجزء الآخر منها مقدمها لزوما متعاكسا أو غير متعاكس.

[ك ٢٧٩٨] أمّا بيان اللزوم في الموجبتين الكليتين؛ فلاستلزام مقدم المتصلة أحد جزئي المنفصلة المستلزم لنقيض الجزء الآخر منها المستلزم لتاليها. وكذلك في الجزئيتين إن كان اللزوم متعاكسا لكن القياس الأول يكون من الشكل الثالث وصغراه استلزام أحد[٤٠٤٧] جزئي المنفصلة لمقدم المتصلة، وإن كان اللزوم غير متعكس لا يتم البرهان عليه لامتناع أن يكون الكبرى جزئية في الشكل الأول وضرورة القياس من جزئيتين إن عكستا صغرى القياس الأول. والمصنّف حكم بذلك مطلقا.

[ك ٢٧٩٩] وأمّا عدم وجوب العكس في الكليتين فلجواز عدم التعاند الحقيقي بين نقيض ملزوم اللازم، ولازم الملزوم. كحال اللاإنسان مع الجسم فإن الفرس ملزوم للحيوان، والحيوان لازم للإنسان والفرس ملزوم للجسم وليس بين اللاإنسان والجسم تعاند حقيقي لجواز صدقها معا.

[ك ٢٨٠٠] وأمّا في الجزئيتين فلجواز عدم التعاند الحقيقي بين نقيض ملزوم اللازم وبين ملزوم الملزوم. كحال اللاناطق مع الفرس. فإنّ الناطق ملزوم للإنسان، والإنسان لازم للحيوان لزوما جزئيا والفرس ملزوم للحيوان، وليس بين اللاناطق والفرس تعاند حقيقي.

[ك ٢٨٠١] وبيان التلازم في السالبتين بالخلف، وبيان عدم العكس؛ الاحتملان المذكوران لبيان ذلك في الموجبتين.

[ك ٢٨٠٢] وكذلك الحكم إذا لزم تالي المتصلة أحد جزئي المنفصلة ولزم نقيض الجزء الآخر منها عين مقدمها لزوما متعاكسا أو غير متعاكس.

[ك ٢٨٠٣] وبيان اللزوم في الموجبتين الكليتين استلزام المقدم لنقيض أحد جزئي المنفصلة المستلزم لعين الجزء الآخر المستلزم لتالي المتصلة، وكذلك في الجزئيتين إن كان لزوم[٤٠٤٨] التالي منعكسا فقط

[٤٠٤٦] ر – علة، صح هامش.

[٤٠٤٧] ر – جزئي، صح هامش.

[٤٠٤٨] ر – لزوم، صح هامش.

لكن الصغرى في القياس يكون استلزام نقيض أحد جزئي المنفصلة للمقدم ويكون من الشكل الثالث، وإن كان اللزوم التالي غير منعكس لا يتم البرهان فيهما لما مرّ.

[ك ٢٨٠٤] وبيان اللزوم في السالبتين الخلف وبيان عدم[٤٠٤٩] العكس ايجابا وسلبا للاحتمال المذكور في بيان عدم العكس في الموجبتين من القسم المتقدم.

[ك ٢٨٠٥] وكذلك الحكم إذا لزم نقيض مقدم المتصلة أحد جزئي المنفصلة ولزم تاليها عين الجزء الآخر من المنفصلة لزوما متعاكسا أو غير متعاكس؛ لأن نقيض المقدم إذا لزم أحد جزئي المنفصلة لزم من ذلك لزوم نقيض ذلك الجزء من المنفصلة لمقدم المتصلة بحكم عكس النقيض فرجع[٤٠٥٠] هذا القسم إلى القسم المتقدم ذكره.

[ك ٢٨٠٦] وكذلك الحكم إذا لزم أحد جزئي المنفصلة عين مقدم المتصلة ولزم الجزء الآخر منها نقيض تالي المتصلة؛ لأن نقيض تالي المتصلة لما كان ملزوما لأحد جزئي المنفصلة لزم من ذلك لزوم تالي المتصلة لنقيض ذلك الجزء بحكم عكس النقيض، فيرجع هذا القسم إلى القسم المتقدم ذكره.

[ك ٢٨٠٧] وكذلك الحكم إذا كان التلازم ثابتا بين أحد جزئي المنفصلة وبين أحد جزئي المتصلة مقدما كان أو تاليا وثابتا بين عين الجزء الآخر من احداهما منفصلة كانت أو متصلة ونقيض الجزء الآخر من الأخرى؛ لأن هذا القسم أعم من كلّ واحد من الأقسام الأربعة [١٥٣ب] المتقدمة. وإذا كان كذلك، فوقوعه يستلزم وقوع أحد تلك الأقسام.

[ك ٢٨٠٨] وقد عرفت علّة الحكم في كلّ واحد منها على التفصيل فلا نطوّل الكلام بذكرها مرة أخرى.

[ك ٢٨٠٩] وأيضا إذا اتفقتا في الجزئين واختلفتا في الكيف وكان مع ذلك إما[٤٠٥١] متفقتين بالكم أو مختلفتين ولكن يكون الجزئية سالبة لزمت السالبة الموجبة من غير عكس.

[ك ٢٨١٠] ولنفرض أنّ المتصلة موجبة والمنفصلة سالبة فنقول: إن كانت المتصلة الموجبة كلية يلزم من صدقها صدق المنفصلة السالبة كلية وجزئية؛ لأنّ اللزوم بين أمرين دائما ملزوم لعدم التعاند الحقيقي

[٤٠٤٩] ل – عدم، صح هامش.

[٤٠٥٠] ر – فرجع، صح هامش.

[٤٠٥١] ج – إما.

بينهما دائما أو في الجملة. وإن كانت جزئية لزم من صدقها صدق المنفصلة السالبة جزئية؛ لأن اللزوم بين أمرين في الجملة ملزوم لعدم المعاندة بينهما كذلك.

[ك ٢٨١١] ولنفرض أيضا أن الموجبة منفصلة والسالبة متصلة فنقول: إن كانت الموجبة كلية يلزم من صدقها صدق السالبة المتصلة كلية وجزئية. لأنّ العناد الحقيقي بين أمرين دائما ملزوم لعدم اللزوم بينهما دائما وفي الجملة. وإن كانت جزئية يلزم من صدقها صدق المتصلة السالبة جزئية؛ لأن العناد بين أمرين في الجملة ملزوم لعدم اللزوم بينهما كذلك.

[ك ٢٨١٢] وإليه أشار المصنف بقوله "لاستحالة اللزوم والعناد بين الشيئين معا."

[ك ٢٨١٣] ولنبين أن العكس غير واجب: أما أنّه لا يلزم من صدق المنفصلة السالبة صدق المتصلة الموجبة فلجواز عدم التلازم بين أمرين عند عدم التعاند بينهما كناطقية الإنسان وناهقية الحمار فانهما ليستا متعاندين ولا متلازمين[٤٠٥٢].

[ك ٢٨١٣] أشار المصنف بقوله "لجواز عدم تلازم غير المتعاندين."

[ك ٢٨١٤] وأمّا أنه لا يلزم من صدق المتصلة السالبة صدق المنفصلة الموجبة لجواز عدم التعاند الحقيقي بين أمرين عند عدم اللزوم بينهما كما في المثال المذكور.

[ك ٢٨١٥] وإليه أشار المصنف بقوله "وعدم تعاند غير المتلازمين."

[ك ٢٨١٦] وكذلك الحكم إذا كان مع اختلافهما في الكيف وتوافقهما بالكم أو كون الجزئية سالبة كانتا متناقضتين في الجزئين.

[ك ٢٨١٧] أمّا أنّ المنفصلة الموجبة يستلزم المتصلة السالبة كلية وجزئية إن كانت كلية، وجزئية إن كانت جزئية؛ فلأن المنفصلة الموجبة التى يناقض المتصلة السالبة في الجزئين يستلزم منفصلة موافقة للمنفصلة في الكم وللمتصلة في الجزئين لما ثبت أن كلّ منفصلتين حقيقيتين توافقتا في الكم والكيف وتناقضتا في الجزئين تلازمتا وتعاكستا.

[ك ٢٨١٨] وهذه المنفصلة[٤٠٥٣] الموجبة الموافقة الجزئين للمتصلة السالبة يستلزمها كلية وجزئية إن كانت كلية وجزئية إن كانت جزئية لما مرّ[٤٠٥٤] آنفا.

[٤٠٥٢] ل + اليه.

[٤٠٥٣] ر: المتصلة.

[٤٠٥٤] ر – لما مر، صح هامش.

[ك ٢٨١٩] وأمّا أن المتصلة الموجبة يستلزم المنفصلة السالبة كلية وجزئية؛ إن كانت كلية، وجزئية إن كانت جزئية. فلاستلزام المتصلة المناقضة للمنفصلة[٤٠٥٥] في الجزئين متصلة موافقة إياها في الجزئين بحكم عكس النقيض. واستلزام هذه تلك المنفصلة كلية وجزئية إن كانت كلية، وجزئية إن كانت جزئية.

[ك ٢٨٢٠] وأمّا أنّ العكس غير لازم فلجواز عدم التعاند بين أمرين عند عدم التلازم بين نقيضيهما. وذلك يمنع لزوم المنفصلة الموجبة للمتصلة السالبة. ولجواز عدم التلازم بين أمرين عند عدم التعاند بين نقيضيهما وذلك يمنع لزوم المتصلة الموجبة للمنفصلة السالبة. كحال الفرس، والإنسان؛ وحال نقيضيهما فإنهما لا يتلازمان ولا يتعاندان العناد الحقيقي، وكذلك نقيضاهما.

[ك ٢٨٢١] وكذلك الحكم إذا كان مع ذلك وافق مقدم المتصلة أحد جزئي المنفصلة ولزم الجزء الاخر من المنفصلة تالي المتصلة كيف ما كان اللزوم.

[ك ٢٨٢٢] أمّا استلزام المتصلة الموجبة المنفصلة السالبة كلية،[٤٠٥٦] وجزئية إن كانت كلية، وجزئية فقط إن كانت جزئية. فلانتظام قياس منها ومن استلزام تاليها للجزء الاخر من المنفصلة منتج لاستلزام مقدم المتصلة للجزء الاخر من المنفصلة. فرجع الى كونهما متوافقتين في الجزئين والموجبة منفصلة[٤٠٥٧]. وقد بينا استلزام الموجبة فيها السالبة المنفصلة على الوجه المذكور.

[ك ٢٨٢٣] وأمّا بيان استلزام المنفصلة الموجبة المتصلة السالبة كلية وجزئية إن كانت كلية، وجزئية فقط[٤٠٥٨] إن كانت جزئية[٤٠٥٩] فلأنّه لما امتنع الاجتماع بين مقدم المتصلة ولازم تاليها، لزم من ذلك امتناع الاجتماع بين مقدمها وتاليها؛ لأن امتناع اجتماع الشيء مع اللازم دائما ملزوم لامتناع اجتماعه مع الملزوم دائما أو في الجملة، وامتناع اجتماعه معه في الجملة ملزوم لامتناع اجتماعه مع ملزومه كذلك. فرجع إلى كونهما متوافقتين في الجزئين والموجبة منفصلة. [١٥٤أ] وقد بينا استلزام المنفصلة الموجبة فيهما للسالبة المتصلة على الوجه المدعى.

[٤٠٥٥] ل: للمتصلة.

[٤٠٥٦] ج: الكلية.

[٤٠٥٧] ر: متصلة.

[٤٠٥٨] ر – فقط، صح هامش.

[٤٠٥٩] ر – ~~إن كانت جزئية~~.

[ك ٢٨٢٤] وأمّا أن العكس غير لازم فلجواز عدم معاندة الشيء للازم أمر عند عدم استلزامه لملزومه[٤٠٦٠]. كحال الحيوان بالنسبة إلى الجسم والإنسان الملزوم له. وذلك يمنع[٤٠٦١] ملازمة الموجبة منهما للسالبة.

[ك ٢٨٢٥] وكذلك الحكم إذا كان مع ذلك وافق تالي المتصلة أحد جزئي المنفصلة، ولزم مقدمها الجزء الآخر من المنفصلة كيف ما كان[٤٠٦٢] اللزوم.

[ك ٢٨٢٦] أما استلزام المتصلة الموجبة للمنفصلة السالبة كلية وجزئية إن كانت كلية، وجزئية فقط إن كانت جزئية. فلانتظام قياس من استلزام الجزء الملزوم لمقدم المتصلة مقدم المتصلة، ومن المنفصلة[٤٠٦٣] نفسها في الشكل الأوّل في الكليتين ومنها[٤٠٦٤] ومن عكس هذا اللزوم[٤٠٦٥] في الثالث في الجزئيتين منتج لاستلزام ذلك الجزء من المنفصلة تالي المتصلة. فرجع أيضا إلى كونهما متوافقين في الجزئين والموجبة متصلة[٤٠٦٦].

[ك ٢٨٢٧] وقد عرفت لزوم السالبة فيهما للموجبة على الوجه المدعى.

[ك ٢٨٢٨] وأمّا استلزام المنفصلة الموجبة للمتصلة السالبة كلية وجزئية إن كانت كلية، وجزئية إن كانت جزئية. فلأنّه لو صدق نقيض المتصلة حينئذ لاستلزم نقيض المقدم على الوجه الذي عرفته وإنه خلف؛ ولأنه ينتظم قياس من الشكل الأوّل صغراه عكس صغرى القياس المذكور قبله كليا وكبراه استلزام الجزء الآخر من المنفصلة لنقيض تالي المتصلة منتج للزوم نقيض تالي المتصلة لمقدمها المستلزم لسلب لزوم[٤٠٦٧] تالي المتصلة عن مقدمها.

[ك ٢٨٢٩] وهذا البيان لا يرتضيه المصنّف لما عرفت في أوّل هذا الفصل.

[٤٠٦٠] ل: للزومه.

[٤٠٦١] ل – يمنع، صح هامش.

[٤٠٦٢] ر – ~~اللازم~~.

[٤٠٦٣] ر: المتصلة.

[٤٠٦٤] ل – في الشكل الأول في الكليتين ومنها، صح هامش.

[٤٠٦٥] ر – اللزوم، صح هامش.

[٤٠٦٦] ل – ~~في الشكل الأول في الكليتين~~؛ ل – والموجبة متصلة، صح هامش.

[٤٠٦٧] ر، – لزوم، صح هامش ل..

[ك ٢٨٣٠] وأمّا أن العكس غير لازم فلجواز عدم التعاند الحقيقي بين الشيء وملزوم أمر وبينه وبين لازمه عند عدم لزومه للّازم ذلك الأمر أو لملزومه. كحال الحيوان بالنسبة إلى الإنسان والجسم وحاله بالنسبة إلى الجسم والمتحيز[٤٠٦٨] وذلك يمنع لزوم الموجبة منهما للسالبة.

[ك ٢٨٣١] وكذلك الحكم إذا كان مع ذلك لزم[٤٠٦٩] مقدم المتصلة أحد جزئي المنفصلة ولزم الجزء الآخر منها تالي المتصلة كيف ما كان اللزوم.

[ك ٢٨٣٢] أمّا استلزام المتصلة الموجبة، المنفصلة السالبة كلية وجزئية إن كانت كلية، وجزئية إن كانت جزئية. فلانتظام قياس من استلزام أحد جزئي المنفصلة أعنى الجزء الملزوم لمقدم المتصلة مقدم المتصلة[٤٠٧٠] ومن المتصلة[٤٠٧١] في الكليتين. ومنها ومن عكس هذا اللزوم في الجزئيتين منتج لاستلزام ذلك الجزء لتالي المتصلة. فرجع إلى اللتين وافق فيهما مقدم المتصلة أحد جزئي المنفصلة[٤٠٧٢] ولزم تاليها الجزء الآخر من المنفصلة والموجبة متصلة.

[ك ٢٨٣٣] وقد عرفت استلزام الموجبة فيهما للسالبة على الوجه المذكور.

[ك ٢٨٣٤] وأمّا لزوم المتصلة السالبة للمنفصلة الموجبة كلية وجزئية إن كانت المنفصلة كلية، وجزئية إن كانت جزئية. فبالخلف المذكور في القسم الأوّل.

[ك ٢٨٣٥] وأمّا أن العكس غير لازم فلجواز عدم المعاندة الحقيقية بين لازم الشيء وملزوم غيره وبينه وبين لازمه عند عدم لزوم الشيء لذلك الغير. كحال الحيوان اللّازم للإنسان مع الناطق الملزوم للجسم ومع المتحيز اللازم[٤٠٧٣] له[٤٠٧٤]. فإنّ الإنسان لا يلزم الجسم مع أنه ليس بين الحيوان والناطق ولا بينه وبين المتحيز معاندة حقيقية. وذلك يمنع لزوم الموجبة منهما للسالبة مطلقا سواء كانت الموجبة متصلة أو منفصلة.

[٤٠٦٨] ج: المتحرك.

[٤٠٦٩] ل: لزوم.

[٤٠٧٠] ل – مقدم المتصلة.

[٤٠٧١] ل – ~~أحد جزئي المنفصلة منتج لاستلزام ذلك الجزء التالي المنفصلة فرجع اللتين وافق فيهما مقدم.~~

[٤٠٧٢] ل – منتج لاستلزام ذلك الجزء لتالي المتصلة فرجع الى اللتين وافق فيهما مقدم المتصلة أحد جزئي المنفصلة.

[٤٠٧٣] ر – ~~فإن الإنسان~~.

[٤٠٧٤] ل – ومع المتحيز اللازم له، صح هامش.

[ك ٢٨٣٦] وكذلك الحكم إذا كانت المنفصلتان المذكورتان متوافقتين في أحد الجزئين مقدما كان للمتصلة أو تاليا وتلازمتا في الجزئين الاخيرين تلازما متعاكسا. وذلك ظاهر؛ لأن هذا القسم أعم من كلّ واحد من القسمين اللذين هما مذكوران قبل القسم الذي هو مذكور قبل هذا القسم. فصدقه يستلزم صدق أحد ذينك القسمين.

[ك ٢٨٣٧] وقد عرفت علة الحكم في كلّ واحد منهما فلا نطوّل بذكرها مرّة أخرى ههنا.

[ك ٢٨٣٨] وأنت تعلم أنه لو لا اشتراط التعاكس في اللزوم المشروط بين مقدم المتصلة وجزء المنفصلة لما تمّ البرهان في هذه الأقسام في الجزئيتين ولا الخلف في الكليتين لتفرعه على تمام البرهان في الجزئيتين.

[ك ٢٨٣٩] فهذا حال تلازم المتصلة مع المنفصلة الحقيقية.

[ك ٢٨٤٠] **وأمّا حالها مع المنفصلة المانعة الجمع:**

[ك ٢٨٤١] فاعلم أنهما إذا اتفقتا في الكم والكيف ووافق مقدم المتصلة أحد جزئي المنفصلة وناقض تاليها الجزء الآخر منها تلازمتا وتعاكستا.

[ك ٢٨٤٢] أما استلزام المنفصلة للمتصلة فلأن مقدم المتصلة الذي هو أحد جزئي المنفصلة[٤٠٧٥] يستلزم نقيض الجزء الآخر منها الذي هو [١٥٤ب] تالي المتصلة؛ لأن عين كلّ واحد من جزئي المنفصلة المانعة الجمع يستلزم نقيض الجزء الآخر منها لاستحالة الجمع بين جزئي هذه المنفصلة[٤٠٧٦].

[ك ٢٨٤٣] وإليه أشار المصنّف بقوله "لاستلزام كلّ واحد من جزئي المنفصلة نقيض الآخر."

[ك ٢٨٤٤] وأمّا استلزام المتصلة المنفصلة[٤٠٧٧] فلأنه لو لا امتناع الاجتماع بين جزئي المنفصلة اللذين أحدهما عين مقدم المتصلة والآخر نقيض تاليها لزم جواز اجتماعهما فيلزم جواز[٤٠٧٨] اجتماع مقدم[٤٠٧٩] المتصلة مع نقيض تاليها وإنه محال.

[ك ٢٨٤٥] وإليه أشار المصنّف بقوله "واستحالة الجمع بين عين مقدم المتصلة ونقيض تاليها."

[٤٠٧٥] ج: المتصلة.

[٤٠٧٦] ج: المتصلة.

[٤٠٧٧] ل >< المنفصلة المتصلة.

[٤٠٧٨] ل – جواز، صح هامش.

[٤٠٧٩] ر – ~~المقدم~~.

[ك ٢٨٤٦] وأيضا إذا توافقت المتصلة والمنفصلة المانعة الجمع في الكم والكيف ووافق مقدم المتصلة أحد جزئي المنفصلة[٤٠٨٠] ولزم تاليها نقيض الجزء الآخر منها لزم من صدق المنفصلة صدق المتصلة إن كانتا موجبتين ومن صدق المتصلة[٤٠٨١] صدق المنفصلة إن كانتا سالبتين دون العكس في شيء منهما. ولزم من صدق المتصلة صدق المنفصلة عند الإيجاب ومن صدق المنفصلة صدق المتصلة عند السلب إن كان اللزوم المشروط ملازمة نقيض الجزء الآخر من المنفصلة لتالي المتصلة دون العكس في شيء منهما وتلازمتا وتعاكستا إن كان اللزوم المشروط متعاكسا.

[ك ٢٨٤٧] أمّا استلزام[٤٠٨٢] المنفصلة المتصلة عند الإيجاب في القسم الأوّل فلاستلزام المنفصلة استلزام مقدم المتصلة الذي هو أحد جزئيها نقيض الجزء الآخر منها لما مر. وإنتاج هذا الاستلزام مع المقدمة المعطاة. وهي استلزام نقيض الجزء الآخر من المنفصلة لتالي المتصلة من الشكل الأوّل. وأمّا عدم وجوب العكس فلجواز اجتماع الشيء مع غيره عند ملازمة لازم نقيض ذلك الشيء لذلك الغير كحال اللّافرس الملزوم لنقيضه للحيوان اللّازم للإنسان مع الإنسان.

[ك ٢٨٤٨] وأمّا استلزام المتصلة المنفصلة عند السلب في هذا القسم فلأنّه لو لا صدق المنفصلة على تقدير صدق المتصلة لصدق[٤٠٨٣] نقيضها المخالف إيّاها في الكم المستلزم لنقيض المتصلة لما مرّ في الموجبتين هذا خلف. وأمّا عدم وجوب العكس فلما مرّ من الاحتمال في الموجبتين.

[ك ٢٨٤٩] وأمّا استلزام المتصلة المنفصلة عند الإيجاب في القسم الثاني فلإنتاج المتصلة مع استلزام تاليها لنقيض الجزء الآخر من المنفصلة استلزام مقدم المتصلة لنقيض ذلك الجزء في الشكل[٤٠٨٤] الأوّل. واستلزام هذه النتيجة المنفصلة المطلوبة الصدق حينئذ لما مرّ.

[ك ٢٨٥٠] وعلة وجوب التعاكس عند تعاكس اللزوم معلومة[٤٠٨٥] من هذه البيانات.

[٤٠٨٠] ل: المتصلة.

[٤٠٨١] ل: المنفصلة.

[٤٠٨٢] ر – ~~المتصلة.~~

[٤٠٨٣] ل – لصدق.

[٤٠٨٤] ج: من الشكل.

[٤٠٨٥] ر: معلوم.

[ك ٢٨٥١] وأمّا استلزام المنفصلة المتصلة عند السلب في هذا القسم فلأنّه لو لا صدق المتصلة على تقدير صدق المنفصلة لصدق نقيضها المخالف إيّاها في الكم المستلزم لنقيض المنفصلة لما مرّ، وإنه خلف.

[ك ٢٨٥٢] وأمّا عدم لزوم العكس فيهما فلجواز عدم ملازمة الشيء لغيره مع امتناع اجتماع نقيض لازم ذلك الشيء مع ذلك الغير. كحال الإنسان الملزوم للحيوان الممتنع اجتماع نقيضه مع الفرس[٤٠٨٦] وذلك يمنع العكس عند الإيجاب والسلب.

[ك ٢٨٥٣] وكذلك الحكم إذا ناقض تالي المتصلة أحد جزئي المنفصلة ولزم الجزء الآخر مقدمها، أي لزمت المتصلة المنفصلة عند الإيجاب والمنفصلة المتصلة عند السلب. وإن كان اللزوم المشروط عكسه لزمت المنفصلة المتصلة عند الإيجاب والمتصلة المنفصلة عند السلب وتلازمتا وتعاكستا في القسمين إن كان[٤٠٨٧] اللزوم المشروط متعاكسا.

[ك ٢٨٥٤] أمّا لزوم المتصلة المنفصلة عند الإيجاب في القسم الأوّل فلإنتاج استلزام مقدم المتصلة الجزء الآخر في المنفصلة المستلزم لنقيض الجزء الآخر منها الذي هو تالي المتصلة المطلوبة الصدق حينئذ.

[ك ٢٨٥٥] وأمّا لزوم المنفصلة المتصلة[٤٠٨٨] عند السلب في هذا القسم فلأنه[٤٠٨٩] لو لا صدق المنفصلة على تقدير صدق المتصلة لصدق نقيضها المستلزم لنقيض المتصلة، هذا خلف.

[ك ٢٨٥٦] وأمّا عدم العكس فيهما فلجواز الاجتماع بين أمرين مع ملازمة نقيض أحدهما اللزوم[٤٠٩٠] الآخر. كحال الإنسان اللّازم نقيضه للفرس الملزوم للحيوان مع الحيوان حتى يصدق المتصلة الموجبة مع كذب المنفصلة الموجبة والمنفصلة السالبة مع كذب المتصلة[٤٠٩١] السالبة.

[ك ٢٨٥٧] ولا يخفى[٤٠٩٢] عليك لميّة وجوب التعاكس عند تعاكس اللزوم المذكور.

٤٠٨٦ ر+ مع الفرس.

٤٠٨٧ ج – كان.

٤٠٨٨ ل: المنفصلة.

٤٠٨٩ ل – فلأنه.

٤٠٩٠ ل: الملزوم.

٤٠٩١ ج – المتصلة.

٤٠٩٢ ر – يخفى، صح هامش.

[ك ٢٨٥٨] وكذلك الحكم إذا لزم تالي المتصلة نقيض أحد جزئي المنفصلة ولزم الجزء الآخر منها مقدمها.

[ك ٢٨٥٩] أما استلزام المنفصلة المتصلة عند الإيجاب[١٥٥أ] فلانتظام قياس مركّب من استلزام مقدم المتصلة للجزء الذي هو لازم له من المنفصلة ومن استلزام ذلك الجزء لنقيض الجزء الآخر منها منتج لاستلزام مقدم المتصلة لنقيض الجزء الآخر منها. وإنتاج هذا الاستلزام مع استلزام نقيض ذلك الجزء لتالي المتصلة[٤٠٩٣] المتصلة من الأوّل.

[ك ٢٨٦٠] وأمّا استلزام المتصلة المنفصلة عند السلب فلأنّه لو لا صدق المنفصلة عند صدق المتصلة لصدق نقيضها ويستلزم نقيض المتصلة. هذا خلف.

[ك ٢٨٦١] وأمّا عدم وجوب العكس في شيء منهما فلجواز اجتماع أمرين مع لزوم لازم نقيض أحدهما لملزوم الآخر. كحال اللاإنسان الملزوم نقيضه للحيوان اللّازم للفرس الملزوم للحساس مع[٤٠٩٤] الحساس.

[ك ٢٨٦٢] وأمّا استلزام المتصلة المنفصلة عند الإيجاب والمشروط عكسا اللزومين المذكورين؛ فلأنّا نركب قياسا من استلزام أحد جزئي المنفصلة الذي هو ملزوم مقدم المتصلة لمقدم المتصلة ومن المتصلة نفسها لينتج استلزام ذلك الجزء لتالي المتصلة. ثم[٤٠٩٥] نركّب من هذه النتجية ومن استلزام تالي المتصلة لنقيض الجزء الآخر من المنفصلة قياسا آخر؛ لينتج استلزام ذلك الجزء من المنفصلة لنقيض الجزء الآخر منها. ويستلزم الانفصال المانع من الجمع بين جزئي المنفصلة لما مرّ.

[ك ٢٨٦٣] وأمّا استلزام المنفصلة المتصلة عند السلب فلأنّه لو لا صدق المتصلة على تقدير صدق المنفصلة لصدق نقيضها واستلزم صدق نقيض المنفصلة. هذا خلف.

[ك ٢٨٦٤] وأمّا عدم وجوب العكس فيهما فلجواز اجتماع أمرين مع ملازمة لازم نقيض[٤٠٩٦] أحدهما لملزوم الآخر؛ كالناطق الملزوم للإنسان اللّازم نقيضه للفرس[٤٠٩٧] الملزوم للحيوان مع الحيوان حتى يصدق المتصلة الموجبة مع كذب المنفصلة الموجبة والسالبة المنفصلة مع كذب السالبة المتصلة.

[٤٠٩٣] ل – ~~المتصلة~~.

[٤٠٩٤] ل – مع.

[٤٠٩٥] ر – ثم، صح هامش.

[٤٠٩٦] ل – نقيض.

[٤٠٩٧] ر: الفرس.

[ك ٢٨٦٥] وأمّا وجوب التعاكس عند تعاكس اللزومين فبيّن أمرها عند الإحاطة بما ذكرناه.

[ك ٢٨٦٦] ولا يخفى عليك عدم جريان البراهين المذكورة في هذين القسمين[٤٠٩٨] في الجزئيتين ولزم منه عدم إتمام الخلف المذكور في الكليتين فيهما.

[ك ٢٨٦٧] وأيضا المتصلة والمنفصلة المانعة الجمع إذا اختلفتا في الكيف واتفقتا في الكم أو كانت الجزئية سالبة وتوافقتا في الجزئيتين لزمت السالبة الموجبة من غير عكس.

[ك ٢٨٦٨] ولنفرض أن الموجبة متصلة كلية[٤٠٩٩] فيكون المنفصلة سالبة إما كلية أو جزئية وكيف كان يلزم من صدق المتصلة الموجبة صدق المنفصلة السالبة. إمّا لاستحالة العناد واللزوم بين الشيئين معا أو لأنّه لو لا صدقها على هذا التقدير لصدق نقيضها المخالف لها في الكم والكيف ويستلزم متصلة موجبة مقدمها مقدم المتصلة وتاليها نقيض تالي المتصلة ولو كان[٤١٠٠] كذلك يلزم استلزام الشيء الواحد للنقيضين دائما إن كان المدعى لزوم السالبة الجزئية، وفي الجملة إن كان لزوم السالبة الكلية وإنه محال.

[ك ٢٨٦٩] وقس عليه البرهان هما جزئيان.[٤١٠١] ولا يخفى عليك ما فيه[٤١٠٢].

[ك ٢٨٧٠] ولنفرض أيضا أن الموجبة[٤١٠٣] منفصلة كلية فيكون المتصلة سالبة؛ إمّا كلية أو جزئية وكيف كان يلزم من صدق المنفصلة الموجبة صدق المتصلة السالبة؛ لامتناع تحقق اللزوم والعناد بين الشيئين معا. وقس عليه البرهان وهما جزئيان.

[ك ٢٨٧١] وأمّا أن العكس غير لازم في شيء منهما فلجواز[٤١٠٤] وجود أمرين لا يكون بينهما عناد ولا لزوم. وقد ذكرنا مثال ذلك من قبل.

[ك ٢٨٧٢] وكذلك الحكم إذا كانتا متناقضتين في الجزئين معا.

[٤٠٩٨] ل – في هذين القسمين.

[٤٠٩٩] ر – كلية، صح هامش.

[٤١٠٠] ر – كان، صح هامش.

[٤١٠١] ج – وقس عليه البرهان فيها جزئيان.

[٤١٠٢] ج + وقس عليه البرهان فيها جزئيان.

[٤١٠٣] ج – الموجبة، صح هامش.

[٤١٠٤] ل – فاجواز، صح هامش.

[ك ٢٨٧٣] أمّا استلزام المتصلة الموجبة للمنفصلة السالبة: فلأن ملازمة تالي المتصلة لمقدمها ملزوم لملازمة نقيض مقدمها لنقيض تاليها بحكم عكس النقيض الذين هما جزءا المنفصلة والملازمة بين جزئي المنفصلة ملزوم لجواز الاجتماع بينهما لما مرّ. ويلزم من ذلك استلزام المتصلة الموجبة للمنفصلة السالبة.

[ك ٢٨٧٤] وإليه أشار المصنّف بقوله "لاستلزام الملازمة بين جزئي المنفصلة الملازمة بين عينيهما المنافية للعناد بينهما."

[ك ٢٨٧٥] وأمّا استلزام المنفصلة الموجبة للمتصلة السالبة: فلأنّه لو لا صدق المتصلة السالبة على تقدير صدق المنفصلة الموجبة لصدق نقيضها المخالف إيّاها في الكمّ والكيف ويستلزم ذلك جواز الجمع بين جزئي المنفصلة الموجبة. وإنه خلف.

[ك ٢٨٧٦] ولا يخفى عليك أن الموجبة إن كانت كلية يستلزم السالبة الكلية والجزئية، وإن كانت جزئية لا يستلزم الّا الجزئية.

[ك ٢٨٧٧] وأمّا عدم لزوم العكس فيهما فلجواز الاجتماع بين أمرين مع عدم اللزوم بين نقيضيهما. وقد عرفت مثاله قبل.

[ك ٢٨٧٨] وكذلك [١٥٥ب] الحكم إذا وافق مقدم المتصلة أحد[٤١٠٥] جزئي[٤١٠٦] المنفصلة ولزم الجزء الآخر منها تاليها.

[ك ٢٨٧٩] أما بيان لزوم المنفصلة السالبة للمتصلة الموجبة فلاستلزام المتصلة مع استلزام تاليها للجزء الآخر من المنفصلة استلزام أحد جزئي المنفصلة للآخر المستلزم لجواز الاجتماع بينهما لما مرّ من أن المتوافقين منهما في الكم والجزئيين المتخالفتين في الكيف الموجبة فيهما[٤١٠٧] يستلزم السالبة.

[ك ٢٨٨٠] وأمّا استلزام[٤١٠٨] المنفصلة الموجبة للمتصلة السالبة فلأنّ امتناع اجتماع أحد جزئي المنفصلة الذي هو مقدم المتصلة مع الجزء الآخر منها الذي هو لازم تالي المتصلة يستلزم امتناع اجتماعه مع تاليها؛ لأن امتناع اجتماع الشيء مع اللّازم دائما أو في الجملة يستلزم امتناع اجتماعه مع

[٤١٠٥] ر:احدي.

[٤١٠٦] ر – جزئي.

[٤١٠٧] ر: منهما.

[٤١٠٨] ر – استلزام.

الملزوم كذلك وذلك يستلزم عدم الملازمة بينهمالما عرفت، أن المتوافقتين منهما[٤١٠٩] في الكم والجزئيتين المختلفتين في الكيف الموجبة منهما يستلزم السالبة، أو نقول لو لا صدق السالبة المتصلة على تقدير صدق المنفصلة الموجبة لصدق نقيضها وينتظم[٤١١٠] منه ومن استلزام تالي المتصلة للجزء الآخر من المنفصلة قياس منتج للملازمة بين جزئي المنفصلة، وإنه محال؛ لاستحالة الملازمة بين أمرين مع تحقق العناد بينهما وهو عام في الكليتين والجزئيتين.

[ك ٢٨٨١] وأمّا أن العكس غير[٤١١١] واجب فيهما فلجواز عدم معاندة الشيء للازم غيره مع عدم استلزامه لذلك الغير. كحال الجسم مع الحيوان اللازم للإنسان والإنسان[٤١١٢] فإنّه غير معاند للحيوان ولا ملزوم للإنسان[٤١١٣].

[ك ٢٨٨٢] وكذلك الحكم إذا وافق تالي المتصلة أحد جزئي المنفصلة ولزم مقدمها الجزء الآخر منهما.

[ك ٢٨٨٣] أما استلزام المتصلة الموجبة الكلية للمنفصلة الكلية[٤١١٤] السالبة فلإنتاج قياس من استلزام الجزء الآخر من المنفصلة مقدم المتصلة ومن المتصلة نفسها استلزام أحد جزئي المنفصلة للجزء الآخر المستلزم لجواز الاجتماع بينهما لامتناع الملازمة والمعاندة بين أمرين.

[ك ٢٨٨٤] وأمّا بيان ذلك في الجزئيتين فلإنتاج عكس نقيض المتصلة مع عكس نقيض الملازمة المعطاة عكس نقيض[٤١١٥] الملازمة بين جزئي[٤١١٦] المنفصلة.

[ك ٢٨٨٥] وأمّا استلزام المنفصلة الموجبة للمتصلة السالبة فلأنّه لو صدقت المتصلة الموجبة المخالفة لها في الكم لاستلزمت بإحدي الطرفين المذكورين في استلزام المتصلة الموجبة للمنفصلة السالبة استلزام أحد جزئي المنفصلة للجزء الآخر، وإنه خلف.

[٤١٠٩] ج: فيهما.

[٤١١٠] ج – المختلفتين في الكيف الموجبة منهما يستلزم السالبة أو نقول لو لا صدق السالبة المتصلة على تقدير صدق المنفصلة الموجبة لصدق نقيضها وينتظم، صح هامش.

[٤١١١] ل – لازم.

[٤١١٢] ج: للانسان.

[٤١١٣] ج – زاللاإنسان فانه غير معاند للحيوان ولا ملزوم للإنسان.

[٤١١٤] ر – الكلية، صح هامش.

[٤١١٥] ج – عكس نقيض.

[٤١١٦] ر – بين جزئي؛ ل + الاحرى.

[ك ٢٨٨٦] وأمّا عدم لزوم العكس في شيء منهما فلجواز اجتماع الشيء مع غيره وعدم ملازمته للازم ذلك الغير كالحيوان مع الإنسان والجسم. فإن الإنسان ملزوم للجسم والحيوان جائز الاجتماع معه وليس لازما للجسم.

[ك ٢٨٨٧] وكذلك الحكم إذا لازم مقدمها أحد جزئي المنفصلة ولزم الجزء الآخر منها تالي المتصلة.

[ك ٢٨٨٨] أمّا استلزام المتصلة الموجبة للمنفصلة السالبة فلاستلزام الجزء الملزوم لمقدم المتصلة مقدمها الملزوم لتاليها الملزوم للجزء الآخر من المنفصلة وإنتاج هذه الاستلزامات الملازمة بين جزئي المنفصلة المستلزمة لجواز الاجتماع بينهما لما عرفت.

[ك ٢٨٨٩] وأمّا في الجزئيتين فلإنتاج عكس نقيض المتصلة مع عكس نقيض الملازمة الاولى المعطاة عكس نقيض استلزام الجزء الذي هو ملزوم مقدم المتصلة لتاليها استلزاما جزئيا، وإنتاج هذا الاستلزام مع استلزام تاليها للجزء الآخر من المنفصلة استلزام ذلك الجزء من المنفصلة للجزء الآخر منها استلزاما جزئيا المستلزم لجواز اجتماعهما كذلك لما مرّ.

[ك ٢٨٩٠] وأمّا استلزام المنفصلة الموجبة للمتصلة السالبة: فلأنّه لو صدقت المتصلة الموجبة المخالفة لها في الكمّ لاستلزمت الملازمة بين جزئي المنفصلة كذلك بأحد الطريقين المذكورين يلزم اجتماع النقيضين. وإنه محال.

[ك ٢٨٩١] وأمّا عدم وجوب العكس فيهما فلجواز الاجتماع بين أمرين لم[٤١١٧] يلزم ملزوم أحدهما لازم الآخر. كحال الحيوان مع الجسم، فإنّ الإنسان ملزوم للحيوان، والجسمَ ملزوم للمتحيز وليس الإنسان لازما للمتحيز.

[ك ٢٨٩٢] وإلى ما ذكرناه من البيانات[٤١١٨] في هذه الأقسام الثلاثة، أشار المصنّف بقوله "لاستلزام كلّ واحدة من هذه الملازمات الثلاث ملازمة الجزئين لانتظام القياس منتج إيّاها وقد منعنا من ذلك."

[ك ٢٨٩٣] معناه أن الملازمة المعطاة في كلّ واحدة من هذه الأقسام الثلاثة يستلزم الملازمة بين جزئي المنفصلة الموجبة على تقدير صدق المتصلة الموجبة بالطريق الذي ذكرناه في ذلك القسم، ويستلزم ذلك التعاند والتلازم معا بين أمرين، ونحن قد بيّنا امتناع ذلك.

[٤١١٧] ج: ثم.

[٤١١٨] ل – البيانات.

[ك ٢٨٩٤] والمصنّف رحمه الله[٤١١٩] إدّعى في كلّ واحد من هذه الأقسام الثلاثة انعكاس كلّ واحدة من[٤١٢٠] القضيتين[٤١٢١] إلى الأخرى، اذا كان اللزوم المشروط في ذلك القسم منعكسا. فعلى هذا وجب من صدق المتصلة السالبة في كلّ قسم صدق المنفصلة الموجبة ومن صدق المنفصلة السالبة صدق المتصلة الموجبة في كلّ قسم وشيء منهما غير لازم في شيء من هذه الأقسام الثلاثة.

أمّا في القسم الأوّل: فلجواز اجتماع الشيء مع غيره[١٥٦أ] وعدم استلزامه للّازم ذلك الغير. كحال الجسم مع الإنسان الملزوم للحيوان مع عدم استلزام الجسم للحيوان.

وأمّا في القسم الثاني: فلجواز اجتماع الشيء مع ما لم يلزم ملزومه. كحال الإنسان مع المتحيز اللّازم للجسم مع عدم لزوم الإنسان للجسم.

وأمّا في القسم الثالث: فلجواز اجتماع الشيء مع ما لم يلزم لازمه لملزومه. كحال الإنسان الملزوم للحيوان مع المتحيز اللّازم للجسم مع عدم ملازمة الحيوان للجسم.

[ك ٢٨٩٥] لا يقال: الدليل على صحة ما ذكره المصنّف قائم.

[ك ٢٨٩٦] أما في القسم الأوّل: فلأنّه إذا صدق ليس البتة إذا كان "أ" "ب" "فج" "د" وجب أن يصدق دائما إمّا "أ" "ب" أو "ه" "ز" مانعا من الجمع. إذا كان "ه" "ز" ملزوما "لج" "د" لأن المتصلة السالبة يستلزم صدق قولنا كلما كان "أ" "ب" لم يكن "ج" "د" وهي مع عكس نقيض الملازمة المعطاة ينتج كلّما كان "أ" "ب" لم يكن "ه" "ز" وهو يستلزم قولنا دائما إما "أ" "ب" أو "ه" "ز" مانعا من الجمع لما مرّ. وإذا ثبت استلزام المتصلة السالبة للمنفصلة الموجبة لزم استلزام المنفصلة السالبة للمتصلة الموجبة بحكم عكس النقيض أو بالخلف الذي عرفته غير مرّة.

[ك ٢٨٩٧] وأمّا في القسم الثاني: فلأنّه إذا صدق ليس البتة إذا كان "أ" "ب" "فج" "د" وجب أن يصدق إمّا "ه" "ز" أو "ج" "د" مانعا من الجمع كليا إن كان "أ" "ب" لازما ل"ه" "ز"، وجزئيا إن كان بالعكس. أمّا الأوّل فلإنتاج استلزام "ه" "ز" ل"أ" "ب" مع المتصلة قولنا ليس البتة اذا كان "ه" "ز""فج" "د" المستلزم لقولنا كلما كان "ه" "ز" لم يكن "ج" "د" المستلزم للعناد المانع من الجمع بين "ه" "ز" و"ج" "د". وأمّا الثاني فلإنتاج استلزام "أ" "ب" ل"ه" "ز" مع المتصلة قولنا قد لا يكون اذا

[٤١١٩] ج، ل – رحمه الله.

[٤١٢٠] ر – ~~النقيضين~~.

[٤١٢١] ل: نقيضين.

كان "ه" "ز" "فج" "د" من الشكل الثالث المستلزم لقولنا قد يكون اذا كان "ه" "ز" لم يكن "ج" "د" المستلزم للعناد الجزئي المانع من الجمع بين ""ه" "ز" و"ج" "د" واذا لزم ذلك لزم استلزام المنفصلة السالبة للمتصلة الموجبة بالطريقين المذكورين.

[ك ٢٨٩٨] وأمّا في القسم الثالث: فلأنّه إذا صدق ليس البتة اذا كان "أ" "ب" "فج" "د" وجب أن يصدق إمّا "ه" "ز" أو "ح" "ط" مانعا من الجمع إن كان "ح" "ط" ملزوما "لج" "د" ويكون كليا إن كان مع ذلك "أ" "ب" لازما ل"ه" "ز" وجزئيا إن كان عكسه. أمّا الأوّل فلاستلزام المقدمة المعطاة مع[٤١٢٢] المتصلة قولنا ليس البتة اذا كان "ه" "ز" "فج" "د" المستلزم للانفصال المدعى بين "ه" "ز" و"ح" "ط" بالطريق المذكور. وأمّا الثاني فلإنتاج المقدمة المعطاة مع المتصلة من الشكل الثالث قولنا قد لا يكون اذا كان "ه" "ز" "فج" "د" المستلزم[٤١٢٣] للمدعى بالطريق المذكور.

[ك ٢٨٩٩] وإذا ثبت ذلك لزم استلزام المنفصلة الموجبة للمتصلة السالبة لما عرفت من الطريقين؛ لأنا نقول كلّ ذلك بناءً على أن المتصلتين المتوافقتين في المقدم المتناقضتين في التالي المتخالفتين في الكيف متلازمتان متعاكستان.

[ك ٢٩٠٠] وهذه القاعدة عند المصنف باطلة.

[ك ٢٩٠١] ولقائل أن يقول: المصنف ذكر كثيرا من اللوازم على مذهب القوم لا على مذهبه فلم لا يجوز أن يكون ذلك أيضا كذلك.

[ك ٢٩٠٢] وكذلك الحكم إذا ناقض مقدم المتصلة أحد جزئي المنفصلة ولزم نقيض الجزء الآخر منها تاليها.

[ك ٢٩٠٣] وأمّا استلزام المتصلة[٤١٢٤] الموجبة للمنفصلة السالبة فلإنتاج المتصلة مع استلزام تاليها لنقيض الجزء الآخر من المنفصلة استلزام نقيض أحد جزئي المنفصلة[٤١٢٥] لنقيض الجزء الآخر[٤١٢٦]

[٤١٢٢] ل – مع.

[٤١٢٣] ج – ~~الانفصال المدعى~~.

[٤١٢٤] ل – أحد جزئي المنفصلة ولزم نقيض الجزء الآخر منها تاليها وأما استلزام المتصلة، صح هامش.

[٤١٢٥] ر – استلزام نقيض أحد جزئي المنفصلة، صح هامش.

[٤١٢٦] ج، ل – من المنفصلة استلزام نقيض أحد جزئي المنفصلة لنقيض الجزء الآخر.

منها المستلزم بعكس النقيض لاستلزام عين أحد جزئي المنفصلة لعين الآخر المستلزم لجواز الجمع بينهما لامتناع التلازم والتعاند بين أمرين[٤١٢٧].

[ك ٢٩٠٤] وأمّا استلزام المنفصلة[٤١٢٨] الموجبة للمتصلة السالبة فلأنّه لو لا صدق المتصلة السالبة على ذلك التقدير لصدق نقيضها وأنتج مع استلزام تاليها لنقيض الجزء الآخر من المنفصلة استلزام نقيض أحد جزئي المنفصلة لنقيض الجزء الآخر المستلزم بعكس النقيض لاستلزام عين أحد الجزئين لعين الآخر. وإنه خلف.

[ك ٢٩٠٥] وأمّا عدم وجوب العكس فيهما فلجواز الاجتماع بين أمرين مع عدم لزوم ملزوم نقيض أحدهما لنقيض الآخر. كحال الإنسان مع الحيوان فإنّ اللاإنسان لازم للفرس وليس الفرس لازما للاحيوان.

[ك ٢٩٠٦] وكذلك الحكم إذا ناقض تالي المتصلة أحد جزئي المنفصلة ولزم مقدمها نقيض الجزء[٤١٢٩] الآخر منها.

[ك ٢٩٠٧] أمّا استلزام المتصلة الموجبة للمنفصلة السالبة فلإنتاج استلزام نقيض الجزء الآخر من المنفصلة لمقدم[٤١٣٠] المتصلة مع المتصلة بعينها استلزام نقيض أحد جزئي المنفصلة لنقيض الجزء الآخر منها[٤١٣١] المستلزم لجواز الجمع بينهما على ما عرفت.

[ك ٢٩٠٨] وأمّا استلزام المنفصلة الموجبة للمتصلة السالبة فبالخلف على النسق المذكور في القسم الأوّل.[١٥٦ب]

[ك ٢٩٠٩] وأمّا عدم وجوب العكس فلجواز اجتماع أمرين مع عدم لزوم نقيض أحدهما اللّازم نقيض الآخر. كاللاإنسان مع اللاحيوان، فإنّ الحيوان ملزوم للجسم وليس الإنسان لازما للجسم.

[ك ٢٩١٠] وكذلك الحكم إذا لزم مقدم المتصلة نقيض أحد جزئي المنفصلة ولزم نقيض الجزء الآخر منها تاليها.

٤١٢٧ ل – ~~وأما استلزام المنفصلة أحد جزئي المنفصلة ولزم نقيض الجزء الآخر منها تاليها.~~

٤١٢٨ ل: المتصلة.

٤١٢٩ ج – الجزء.

٤١٣٠ ج: لعدم.

٤١٣١ ج: فيها.

[ك ٢٩١١] أما استلزام المتصلة الموجبة للمنفصلة السالبة فلإنتاج استلزام نقيض أحد جزئي المنفصلة مع المتصلة استلزام نقيض ذلك الجزء لتالي المتصلة، وينتج هذا الاستلزام مع استلزام التالي لنقيض الجزء الآخر من المنفصلة استلزام نقيض ذلك الجزء لنقيض الجزء الآخر المستلزم لجواز الاجتماع بين عيني الجزئين لما عرفت.

[ك ٢٩١٢] ولا يخفى عليك عدم جريان هذا البرهان والمذكور في القسم الأوّل لبيان هذا الاستلزام في الجزئيتين.

[ك ٢٩١٣] وأمّا استلزام المنفصلة الموجبة للمتصلة السالبة فبالخلف المذكور.

[ك ٢٩١٤] ولا يخفى عليك أن الخلف المذكور في هذين القسمين إنّما يتم إن لو كان اللزوم المدعى بين الجزئيتين لا بين الكليتين.

[ك ٢٩١٥] وأمّا عدم وجوب العكس فيهما فلجواز الاجتماع بين أمرين لم يلزم ملزوم نقيض أحدهما للّازم نقيض الآخر. كاللاإنسان مع اللاحيوان فإنّ الناطق ملزوم للإنسان، والحيوان ملزوم للجسم وليس الناطق لازما للجسم.

[ك ٢٩١٦] والمصنّف أشار إلى هذه البيانات بقوله "والّا انتظم قياس منتج للملازمة[٤١٣٢] بين نقيضي الجزئين هذا خلف." وهو الخلف الذي ذكرناه لبيان استلزام المنفصلة الموجبة للمتصلة السالبة، فقد عرفنا من اعتبار حال المتصلة مع ما يلزمها من المنفصلة المانعة الجمع.

[ك ٢٩١٧] **وأمّا اعتبار حالها مع[٤١٣٣] ما يلزمها من المنفصلة المانعة الخلو:**

[ك ٢٩١٨] فاعلم أن المتصلة والمنفصلة المانعة الخلو إذا توافقتا في الكم والكيف وناقض مقدم المتصلة أحد جزئي المنفصلة ووافق تاليها الجزء الآخر فيها لزم من صدق كلّ واحدة منهما صدق الأخرى.

[ك ٢٩١٩] أمّا استلزام[٤١٣٤] المنفصلة للمتصلة: فلأنّه إذا صدقت المنفصلة لزم من[٤١٣٥] استلزام نقيض كل جزء منهما لعين الجزء الآخر لامتناع الخلو عن الجزئين معا.

[٤١٣٢] ج: اللاتين.
[٤١٣٣] ل – مع.
[٤١٣٤] ر – ~~المتصلة~~.
[٤١٣٥] ج، ر – من.

[ك ٢٩٢٠] وإليه أشار المصنّف بقوله "لاستلزام نقيض كلّ واحد من جزئي المنفصلة عين الآخر."

[ك ٢٩٢١] وأمّا استلزام المتصلة المنفصلة فلأنه اذا صدقت المتصلة[٤١٣٦] لزم امتناع الخلو عن نقيض مقدمها وعين تاليها اذ لو جاز الخلو عنهما لجاز الجمع بين نقيضيهما وهما عين المقدم مع نقيض التالي. وذلك يستلزم جواز صدق الملزوم مع عدم اللّازم وإنه محال.

[ك ٢٩٢٢] وإليه أشار المصنف بقوله "لاستحالة الخلو عن نقيض مقدم المتصلة الصادقة وعين التالي."

[ك ٢٩٢٣] وأيضا إذا اتفقت المتصلة مع المنفصلة المانعة الخلو في الكم والكيف وناقض مقدم المتصلة أحد جزئي المنفصلة ولزم تاليها الجزء الآخر منها لزمت المتصلة المنفصلة إن كانتا موجبتين، والمنفصلة المتصلة إن كانتا سالبتين. وإن كان اللزوم المشروط فيه عكسه أعنى بكون الصادق استلزام تالي المتصلة للجزء الآخر من المنفصلة لزم من صدق المتصلة صدق المنفصلة عند كونهما موجبتين ومن صدق المنفصلة صدق المتصلة عند كونهما سالبتين. ويتلازمان ويتعاكسان إن كان الصادق اللزوم المشروط فيه وعكسه معا.

[ك ٢٩٢٤] أما استلزام المنفصلة المتصلة عند الإيجاب والصادق اللزوم المشروط فيه فلإنتاج استلزام مقدم[٤١٣٧] المتصلة لعين الجزء الآخر من المنفصلة مع استلزام ذلك الجزء لتالي المتصلة المتصلة من[٤١٣٨] الشكل الأوّل.

[ك ٢٩٢٥] أما استلزام المتصلة المنفصلة عند السلب فبالخلف على النسق المذكور في مانعة الجمع مرارا.

[ك ٢٩٢٦] وأمّا استلزام المتصلة المنفصلة عند[٤١٣٩] الإيجاب والصادق عكس اللزوم المشروط فيه فلإنتاج المتصلة مع استلزام تاليها للجزء الآخر من المنفصلة استلزام مقدم المتصلة لذلك الجزء من المنفصلة المستلزم لامتناع الخلو عن جزئي المنفصلة لما مر آنفا.

[٤١٣٦] ر – المتصلة، صح هامش.

[٤١٣٧] ر – مقدم، صح هامش.

[٤١٣٨] ل: بين.

[٤١٣٩] ر – عند، صح هامش.

[ك ٢٩٢٧] وأمّا استلزام المنفصلة المتصلة عند السلب فبالخلف. وعلة التعاكس عند تعاكس اللزوم المذكور ظاهرة مما مرّ.

[ك ٢٩٢٨] وكذلك الحكم[٤١٤٠] وإذا وافق تالي المتصلة أحد جزئي المنفصلة ولزم نقيض الجزء الآخر منها مقدمها.

[ك ٢٩٢٩] أمّا استلزام المنفصلة المتصلة عند الإيجاب والصادق اللزوم المذكور فلإنتاج هذا اللزوم أعنى اللزوم المعطى مع استلزام نقيض ذلك الجزء لتالي المتصلة المتصلة من الشكل الأوّل وهو لا يتم في الجزئيتين لامتناع أن يكون الكبرى في[٤١٤١] الأوّل جزئية.

[ك ٢٩٣٠] وأمّا استلزام المتصلة المنفصلة عند السلب فبالخلف وهو لا يتم في الكليتين .

[ك ٢٩٣١] وأما استلزام المتصلة المنفصلة عند الإيجاب والصادق عكس اللزوم المذكور[١٥٧أ] فلإنتاج استلزام نقيض أحد جزئي المنفصلة مقدم[٤١٤٢] المتصلة وهو اللزوم المعطى مع المتصلة نفسها استلزام نقيض ذلك الجزء من المنفصلة للجزء الآخر منها المستلزم للانفصال المانع من الخلو من جزئي المنفصلة.

[ك ٢٩٣٢] وأمّا استلزام المنفصلة المتصلة عند السلب فبالخلف. وأنت تعلم عدم إتمام البرهان المذكور في الجزئيتين والخلف في الكليتين. ولّمية التعاكس عند تعاكس اللزوم المذكور لا يخفى عليك.

[ك ٢٩٣٣] وكذلك الحكم إذا لزم تالي المتصلة أحد جزئي المنفصلة ولزم نقيض الجزء الآخر منها مقدمها.

[ك ٢٩٣٤] أمّا استلزام المنفصلة المتصلة عند الإيجاب والمعطي الملزومان[٤١٤٣] المذكوران فلإنتاج استلزام مقدم المتصلة لنقيض أحد جزئي المنفصلة مع استلزام نقيض ذلك الجزء لعين الجزء الآخر

[٤١٤٠] ج، ر – الحكم.

[٤١٤١] ر – الكم.

[٤١٤٢] ل – مقدم.

[٤١٤٣] ل: اللزومان.

من المنفصلة استلزام مقدم المتصلة لعين ذلك الجزء وإنتاج هذا الاستلزام مع استلزام عين ذلك الجزء لتالي المتصلة[٤١٤٤] من الشكل الأوّل[٤١٤٥].

[ك ٢٩٣٥] وأما استلزام[٤١٤٦] المتصلة المنفصلة عند السلب فبالخلف المذكور. والبرهان المذكور في الكليتين لا يتم في الجزئيتين. وعلم منه عدم إتمام الخلف في الكليتين.

[ك ٢٩٣٦] وأمّا استلزام المتصلة المنفصلة عند الإيجاب والمعطي عكسا اللزومين المذكورين. فلإنتاج استلزام نقيض أحد جزئي المنفصلة لمقدم المتصلة مع المتصلة استلزام نقيض ذلك الجزء لتالي المتصلة وإنتاج هذا الاستلزام مع استلزام التالي للجزء الآخر من المنفصلة استلزام نقيض ذلك الجزء من المنفصلة للجزء الاخر منها المستلزم للتعاند المانع من الخلو بين جزئي[٤١٤٧] المنفصلة.

[ك ٢٩٣٧] وأما استلزام المنفصلة المتصلة عند السلب فبالخلف المذكور. والبرهان لا يتم في الجزئيتين والخلف في الكليتين لما عرفت. ووجوب التعاكس عند تعاكس اللزومين ظاهر؛ غنى عن البيان اذا أحطت بما ذكرناه.

[ك ٢٩٣٨] وأيضا إذا اختلفت المتصلة مع المنفصلة المانعة الخلو في الكيف واتفقتا في الكم أو كانت الجزئية سالبة وتوافقتا في جزئيهما أو تناقضتا فيهما لزمت السالبة الموجبة من غير عكس.

[ك ٢٩٣٩] ولنفرض أن الموجبة منفصلة وتناقضتا في الجزئين فنقول: أنه يلزم من صدق الموجبة المنفصلة صدق السالبة المتصلة المناقضة الجزئين فيها[٤١٤٨] الموافقة إيّاها في الكم؛ لأنّ امتناع الخلو عن نقيضي جزئي المتصلة دائما أو في الجملة يستلزم امتناع الجمع بين جزئيها كذلك. وامتناع الجمع بين جزئيهما دائما أو في الجملة يستلزم عدم اللزوم بينهما كذلك لامتناع الجمع[٤١٤٩] بين أمرين والتلازم[٤١٥٠] بينهما معا. ويلزم من استلزام المنفصلة الموجبة للمتصلة السالبة استلزام المتصلة الموجبة للمنفصلة السالبة بالخلف الذي عرفته.

[٤١٤٤] ج + المتصلة.

[٤١٤٥] ل – من الشكل الأول، صح هامش.

[٤١٤٦] ر – استلزام، صح هامش.

[٤١٤٧] ج: جزء.

[٤١٤٨] ر: لها.

[٤١٤٩] ر – الجمع، صح هامش.

[٤١٥٠] ل: اللازم.

[ك ٢٩٤٠] ولنفرض أن الموجبة متصلة وتوافقتا في الجزئين فنقول أنّه يلزم من صدق الموجبة[٤١٥١] المتصلة صدق السالبة المنفصلة[٤١٥٢]؛ لأن المتصلة الموجبة المركبة من جزئي المنفصلة يستلزم بحكم عكس النقيض متصلة موجبة مركبة من نقيض جزئيها.وهذه المتصلة يستلزم منفصلة سالبة مانعة الخلو من جزئي المتصلة لما عرفت آنفا[٤١٥٣].

[ك ٢٩٤١] وعلم من استلزام المتصلة الموجبة[٤١٥٤] للمنفصلة السالبة استلزام المنفصلة الموجبة للمتصلة السالبة بالخلف وبحكم عكس النقيض.

[ك ٢٩٤٢] وأمّا أن العكس غير لازم في شيء منهما فلجواز كذب[٤١٥٥] أمرين لم تلازما ولم يتلازم نقيضاهما كاجتماع النقيضين وشريك البارى تعالى، والأوّل يمنع العكس[٤١٥٦] بين المتوافقتي الجزئين، والثاني بين المتناقضتي الجزئين.

[ك ٢٩٤٣] والمصنّف أشار إلى بيان استلزام المنفصلة الموجبة للمتصلة السالبة المناقضة الجزئين لها بقوله "فلاستلزام منع الخلو عن نقيضي المتصلة منع الجمع بين جزئيها. وقد عرفت أن العناد المانع من الجمع بين الشيئين يمنع اللزوم بينهما."

[ك ٢٩٤٤] وإلى بيان استلزام المتصلة[٤١٥٧] الموجبة للمنفصلة السالبة الموافقة الجزئين لها[٤١٥٨] بقوله "فلاستلزام المتصلة الموجبة الموافقة الجزئين متصلة موجبة مناقضة الجزئين وقد عرفت أنها تمنع منع[٤١٥٩] الخلو."

[ك ٢٩٤٥] وكذلك الحكم إن كان مع اتفاقهما بالكم واختلافهما بالكيف وافق مقدم المتصلة أحد جزئي المنفصلة ولزم الجزء الآخر منها تاليها.

[٤١٥١] ر – ~~المنفصلة السالبة~~.

[٤١٥٢] ر – المتصلة صدق السالبة المنفصلة، صح هامش.

[٤١٥٣] ل – آنفا.

[٤١٥٤] ر: للموجبة.

[٤١٥٥] ل – كذب، صح هامش.

[٤١٥٦] ل – العكس، صح هامش.

[٤١٥٧] ر – ~~المتصلة الموجبة المانع من الجمع بين الشيئين يمنع اللزوم بينهما والى بيان استلزام المتصلة~~.

[٤١٥٨] ج: فيها.

[٤١٥٩] ر – منع، صح هامش.

[ك ٢٩٤٦] أما استلزام المتصلة الموجبة للمنفصلة السالبة فلإنتاج المتصلة مع استلزام تاليها[٤١٦٠] للجزء الآخر من المنفصلة استلزام أحد جزئي المنفصلة للآخر واستلزام ذلك جواز الخلو عنهما لما مرّ.

[ك ٢٩٤٧] وأمّا استلزام[٤١٦١] المنفصلة الموجبة للمتصلة السالبة فبالخلف المذكور. وانعكاس الملازمة الاولى بعكس النقيض إلى هذه الملازمة.

[ك ٢٩٤٨] وأمّا عدم وجوب العكس فيهما فلجواز كذب أمرين لم يلزم [١٥٧ب] ملزوم أحدهما الآخر. كالإنسان اللّازم للناطق مع اللاحيوان[٤١٦٢] مع أن الناطق لا يلزم اللاحيوان.

[ك ٢٩٤٩] وكذلك الحكم إذا كان مع ذلك وافق تالي المتصلة أحد جزئي المنفصلة ولزم مقدمها الجزء الآخر منها[٤١٦٣].

[ك ٢٩٥٠] أما استلزام المتصلة الموجبة للمنفصلة السالبة فلإنتاج استلزام أحد جزئي المنفصلة مقدم المتصلة مع المتصلة الملازمة بين جزئي المنفصلة من الشكل الأوّل المستلزم لجواز الخلو عنهما لما عرفت.

[ك ٢٩٥١] وأمّا استلزام المنفصلة الموجبة للمتصلة السالبة فلانعكاس الاستلزام الأوّل بعكس النقيض إلى هذا الاستلزام وبالخلف المذكور. لكنك تعلم أن البرهان المذكور في بيان الاستلزام الأوّل[٤١٦٤] لا يتأتي في الجزئيتين ويلزم من ذلك أن يكون[٤١٦٥] انعكاسه بعكس النقيض والخلف لا يقتضى الا استلزام المنفصلة الموجبة الجزئية للمتصلة السالبة الجزئية.

[ك ٢٩٥٢] وأمّا عدم العكس فيهما[٤١٦٦] فلجواز كذب أمرين لم يلزم أحدهما لازم الآخر. كالإنسان مع اللاحيوان الملزوم للافرس مع عدم لزوم الإنسان اللافرس.

[ك ٢٩٥٣] وكذلك الحكم إن كان مع ذلك قد لزم مقدم المتصلة أحد جزئي المنفصلة ولزم الجزء الآخر منها تاليها.

[٤١٦٠] ل – ~~أما استلزام المتصلة الموجبة للمنفصلة السالبة فلا~~.

[٤١٦١] ر – استلزام، صح هامش.

[٤١٦٢] ج: الآخر.

[٤١٦٣] ج: فيها.

[٤١٦٤] ل – الأول، صح هامش.

[٤١٦٥] ر، ل – يكون.

[٤١٦٦] ر: فيها.

[ك ٢٩٥٤] وأما استلزام المتصلة الموجبة للمنفصلة السالبة فلإنتاج استلزام أحد جزئي المنفصلة لمقدم المتصلة مع المتصلة استلزام ذلك الجزء لتالي المتصلة وإنتاج هذا الاستلزام مع استلزام تالي المتصلة للجزء الآخر من المنفصلة الملازمة بين جزئي المنفصلة المستلزمة لجواز الخلو عنهما.

[ك ٢٩٥٥] وأمّا استلزام المنفصلة الموجبة للمتصلة السالبة فبالخلف وعكس النقيض. وأنت خبير بعدم جريان البرهان المذكور في الجزئيتين والخلف في الكليتين.

[ك ٢٩٥٦] وأمّا عدم لزوم العكس فيهما فلجواز كذب أمرين لم يلزم ملزوم أحدهما لازم الآخر. كحال الإنسان اللازم للناطق مع اللاحيوان الملزوم للافرس مع عدم استلزام اللافرس الناطق.

[ك ٢٩٥٧] وكذلك الحكم إذا ناقض مع ذلك مقدم المتصلة أحد جزئي المنفصلة ولزم نقيض الجزء الآخر منها تاليها.

[ك ٢٩٥٨] أمّا استلزام المتصلة الموجبة للمنفصلة السالبة فلإنتاج المتصلة مع استلزام تاليها لنقيض الجزء الآخر من المنفصلة[٤١٦٧] استلزام نقيض أحد جزئي المنفصلة لنقيض الآخر المستلزم لجواز الخلو عن جزئي المنفصلة لما عرفت.

[ك ٢٩٥٩] وأمّا استلزام المنفصلة الموجبة للمتصلة السالبة فبالخلف وعكس النقيض.

[ك ٢٩٦٠] وأمّا عدم لزوم العكس فيهما فلجواز كذب أمرين لم يلزم ملزوم نقيض أحدهما نقيض الآخر. كللاإنسان[٤١٦٨] مع اللاحيوان فإن الناطق ملزوم للإنسان وغير لازم للحيوان.

[ك ٢٩٦١] وكذلك الحكم إذا ناقض مع ذلك تالي المتصلة أحد جزئي المنفصلة ولزم مقدمها نقيض الجزء الآخر منها.

[ك ٢٩٦٢] أمّا استلزام المتصلة الموجبة للمنفصلة السالبة فلإنتاج اللزوم المعطى مع المتصلة استلزام نقيض أحد جزئي المنفصلة لنقيض الآخر المستلزم لجواز الخلو عن جزئي المنفصلة لما مرّ.

[ك ٢٩٦٣] وأمّا استلزام المنفصلة الموجبة للمتصلة السالبة فبالخلف، وانعكاس الاستلزام الأوّل إلى هذا الاستلزام بعكس النقيض.

[٤١٦٧] ج: المتصلة.

[٤١٦٨] ل: كالإنسان.

[ك ٢٩٦٤] وأمّا عدم وجوب العكس فيهما فلجواز كذب أمرين لم يلزم نقيض أحدهما للازم نقيض الآخر. كحال الإنسان مع الحيوان الملزوم نقيضه وهو اللاحيوان للافرس مع عدم لزوم اللاإنسان للافرس.

[ك ٢٩٦٥] وكذلك الحكم إذا كان مع ذلك قد لزم مقدم المتصلة نقيض أحد جزئي المنفصلة ولزم نقيض الجزء الآخر منها تاليها.

[ك ٢٩٦٦] أمّا بيان استلزام المتصلة الموجبة للمنفصلة السالبة فلإنتاج استلزام نقيض[٤١٦٩] أحد جزئي المنفصلة[٤١٧٠] لمقدم المتصلة مع المتصلة استلزام نقيض أحد جزئي المنفصلة لتالي المتصلة. وإنتاج هذا الاستلزام مع استلزام التالي لنقيض الجزء الآخر استلزام نقيض أحد جزئي المنفصلة لنقيض الجزء الآخر الملزوم لجواز الخلو عن جزئي المنفصلة لما مرّ.

[ك ٢٩٦٧] وأمّا استلزام المنفصلة الموجبة للمتصلة السالبة فبالخلف، وانعكاس الاستلزام الأوّل إلى هذا الاستلزام بعكس النقيض.

[ك ٢٩٦٨] وأنت لا يخفى عليك عدم جريان البرهان المذكور في هذين القسمين في استلزام المتصلة الموجبة الجزئية[٤١٧١] للمنفصلة السالبة الجزئية[٤١٧٢]، وعدم جريان الخلف في استلزام المنفصلة الموجبة الكلية للمتصلة السالبة الكلية.

[ك ٢٩٦٩] وقد ظهر[٤١٧٣] لك مما ذكرناه في تلازم المتصلة مع المنفصلة المانعة الجمع وفي تلازمها[١٥٨أ] مع المانعة الخلو: أن هذه الأقسام الثمانية التى اختلف الكيف فيها واتفق الكم أو كانت الجزئية[٤١٧٤] سالبة حكمها في مانعة الجمع ومانعة الخلو حكم[٤١٧٥] واحد. وبراهينها أيضا على نسق واحد.

[٤١٦٩] ل – الموجبة للمنفصلة السالبة فلإنتاج استلزام نقيض، صح هامش.

[٤١٧٠] ل – ~~ولزم نقيض أحد جزئي~~.

[٤١٧١] ج – الجزئية.

[٤١٧٢] ل – الجزئية، صح هامش.

[٤١٧٣] ل: تمهد.

[٤١٧٤] ج: جزء.

[٤١٧٥] ج: – حكم.

[ك ٢٩٧٠] واكتفينا بهذا القدر في تلازم المتصلات والمنفصلات بسيطا ومختلطا؛ لأن الإحاطة بهذا القدر تفيد الملكة على جميع ما يلزم من هذه القضايا بعضها بعضا.

[ك ٢٩٧١] وأمّا الاستقصاء في ذلك فمما لا يحتمله هذا المختصر فتركناه الى الرسالة المعمولة في فن الشرطيات. وقد ذكرنا كثيرا من لوازم الشرطيات على مذهب الجمهور. وإن كان لنا فيه نظر؛ نذكره في الرّسالة المخصوصة بهذا الباب.

[ك ٢٩٧٢] وأمّا تعاند القضايا الشرطية بعضها لبعض صدقا وكذبا مع أو صدقا فقط أو كذبا فقط. فاعلم أن الضابط في ذلك أن تعلم أن كلّ قضيتين من القضايا المذكورة كانتا متلازمتين متعاكستين فإن نقيض كلّ واحدة منهما مع عين الأخرى مما يتعاندان صدقا وكذبا أي يمتنع اجتماعهما معا على الصدق ويمتنع اجتماعهما أيضا معا على الكذب وذلك[٤١٧٦] ظاهر؛ لأنه لو لا ذلك لجاز اجتماعهما على الصدق أو على الكذب وهو محال؛ لأن جواز كلّ واحد منهما يستلزم جواز صدق الملزوم مع عدم اللازم وإنه محال. وكلّ قضيتين لزمت احداهما الأخرى من غير عكس كان عين الملزومة[٤١٧٧] مع نقيض اللّازمة مما يتعاندان صدقا أي يمتنع اجتماعهما على الصدق إذ لو جاز ذلك لزم جواز صدق الملزوم مع كذب اللازم وإنه محال. ونقيض الملزومة[٤١٧٨] مع عين اللازمة[٤١٧٩] مما يتعاندان كذبا أي يمتنع اجتماعهما على[٤١٨٠] الكذب؛ لأنه[٤١٨١] لو جاز اجتماعهما على الكذب لجاز اجتماع نقيضيهما على الصدق وجواز ذلك يستلزم جواز صدق الملزوم مع كذب اللازم. وإنه محال.

[ك ٢٩٧٣] وبهذا الضابط يستغنى عن تفصيل القول في تعاند المتصلات والمنفصلات.

البحث السادس في المحرفات

[ك ٢٩٧٤] وهي[٤١٨٢] الشرطيات المغيرة عن الصيغ الدالّة عليها بالتصريح مثل ما تنفى قضية وتردف نفيها بإيجاب قضية اخرى فيكون ذلك في قوة ملازمة نقيض القضية الثابتة لعين القضية المنفية وفي

[٤١٧٦] ل – ~~ظاهر لأنه لو لا ذلك لجاز اجتماعهما معا على الصدق ويمتنع اجتماعهما معا أيضا على الكذب وذلك~~.

[٤١٧٧] ل: الملزوم.

[٤١٧٨] ل: الملزوم.

[٤١٧٩] ل: اللازم.

[٤١٨٠] ر – ~~الصدق~~.

[٤١٨١] ج: اذ.

[٤١٨٢] ر – ~~القضايا المغيرة~~.

قوة العناد المانع من الجمع بين عين القضية المنفية وعين القضية الثابتة كما يقال: لا يكون "أ" "ب" ويكون "ج" "د" فإنه يدل على ملازمة نقيض "ج" "د" ل"أ" "ب" حتى يكون معناه إن كان "أ" "ب" لا يكون "ج" "د" وعلى العناد المانع من الجمع بين "أ" "ب" و"ج" "د" حتى يكون معناه إمّا أن يكون "أ" "ب" وإمّا أن يكون"ج" "د" مانعا من الجمع. ولو بدّل الواو بلفظة أو وقيل لا يكون "أ" "ب" أو يكون "ج" "د" فانه يدل على الانفصال المانع من الخلو بين المذكورين أي بين عدم "أ" "ب" وعين "ج" "د" حتى يكون معناه إمّا أن لا يكون "أ" "ب" وإمّا أن يكون "ج" "د" مانعا من الخلو. ويدلّ أيضا على ملازمة "ج" "د" ل"أ" "ب" حتى يكون معناه إن كان "أ" "ب" يكون "ج" "د" وهو بالنسبة الى منفصلة المذكورة قليل التحريف عن صيغة الانفصال.

[ك ٢٩٧٥] وإذا كان كذلك؛ كان الحاقة بالمنفصلة أولى من الحاقة بالمتصلة. ولو بدل ما ذكرنا من اللفظتين بلفظة الّا أو بلفظة حتى وقيل لا يكون "أ" "ب" الا ويكون "ج" "د" أو لا يكون "أ" "ب" حتى يكون "ج" "د".

[ك ٢٩٧٦] كان كل واحدة من هاتين[٤١٨٣] الصيغتين في قوة المنفصلة والمتصلة المذكورتين مع دلالتها على الحصر الكلي حتى يكون معناها بالنسبة الى المنفصلة دائما إمّا أن لا يكون "أ" "ب" وإمّا أن يكون "ج" "د" وبالنسبة الى المتصلة كلما كان "أ" "ب" "فج" "د" ولو لم يبدل الواو بشيء مما ذكرناه من الألفاظ بل قدمت القضية الموجبة على القضية السالبة[٤١٨٤] وقيل يكون "أ" "ب" وليس "ج" "د" فإنه يدل على الاتصال الجزئي بين المذكورين حتى يكون معناه قد يكون اذا كان "أ" "ب" فليس "ج" "د".

[ك ٢٩٧٧] وقد تلحق بالقضايا الحملية والقضايا الشرطية هيآت[٤١٨٥] ولواحق يفيدها زيادة أحكام على ما نقيضيها تلك القضايا بصيغها مثل دخول الألف واللّام على الموضوع فانه يفيد العموم في اللغة العربية تارة كقولهم الإنسان ضاحك بالقوة. فإن هذه الصيغة بحسب لغة العرب تدل على أن كل إنسان ضاحك بالقوة[٤١٨٦].

[٤١٨٣] ر – ~~القضيتين~~.

[٤١٨٤] ر – ~~ويكون~~.

[٤١٨٥] ل – هيآت، صح هامش.

[٤١٨٦] ل – ~~فإن هذه الصيغة بحسب لغة العرب يدل على أن كل إنسان ضاحك بالقوة~~.

[ك ٢٩٧٨] والانصراف الى المعهود السابق أخرى أي[١٥٨ب] الى الجزئي الذي جزئي ذكره وعرف حاله كقولهم الرجل عالم ويعنون به واحدا بعينه وهو الذي قد عرف حاله وجزئي ذكره[٤١٨٧] قبل ذلك ومثل دخول الألف واللام على المحمول كقولهم الإنسان هو الضاحك فإنه يدل على انحصار المحمول في الموضوع المذكور حتى يفهم من هذه الصيغة إن الضاحك لا يكون الّا[٤١٨٨] إنسانا ولو حذفت الرابطة وقيل الإنسان الضاحك لأشعر بالتركيب التقييدي. واذا كان كذلك لا بد من ذكر الرابطة دفعا لإشعاره بالتركيب المذكور.

[ك ٢٩٧٩] وكذلك لو قدم الخبر على المبتدأ وقيل مثلا العالم في البلد زيد فانه يدل على انحصار المحمول في ذلك الموضوع حتى أن ما ذكرناه من الصيغة يدل على أن العالم في البلد منحصر في زيد وكذلك دخول لفظة "انما" على موضوع القضية الحملية كقولهما انما الإنسان كاتب فانه يدل أيضا على انحصار المحمول في الموضوع المذكور وكذلك دخولها على تالي المتصلة كقولنا[٤١٨٩] انما يكون النهار موجود اذا كانت الشمس طالعة فانه يدل على انحصار لزوم اللازم المذكور في الملزوم المذكور على[٤١٩٠] معنى أن وجود النهار لا يكون لازما الّا لطلوع الشمس.

[ك ٢٩٨٠] وكذلك التصريح بالرابطة مع تكرير النسبة يدل على انحصار المحمول في الموضوع في اللغة الفارسية كقولهم "زيد أست كي دبيراست" واقتران حرف السلب بموضوع القضية وحرف الاستثناء لمحمولها فإنه يدل تارة على مساواة الطرفين في الماهية. كقولهم ليس الإنسان الا البشر وتارة على مساواتهما في العموم والخصوص، كقولهم[٤١٩١] ليس الإنسان الّا الناطق.

[ك ٢٩٨١] ثمّ قال "والسلب في كلّ واحد من هذه تقابل إيجابه ويرفعه" معناه أن إدخال حرف السلب على كلّ واحدة من هذه الزّوائد الملحقة بالقضايا المذكورة، يفيد رفع ما أوجبته تلك الزيادة الملحقة بها لا رفع ثبوت محمول القضية لموضوعها حتى أن قولنا[٤١٩٢] ليس الإنسان ضاحكا بالقوة يفيد رفع عموم الضحك بالقوة لجمع أفراد الإنسان وقولنا ليس الرجل عالما يفيد سلب العلم عن الرّجل المعين

[٤١٨٧] ل – وعرف حاله كقولهم الرجل عالم ويعنون به واحدا بعينه وهو الذي قد عرف حاله وجزئي ذكره، صح هامش.

[٤١٨٨] ل – الا.

[٤١٨٩] ر – كقولنا، صح هامش.

[٤١٩٠] ج: حتى.

[٤١٩١] ل – كقولهم.

[٤١٩٢] ل – ~~عالما~~.

الذي جزئي ذكره وعرف حاله وقولنا ليس الإنسان هو الضاحك يفيد رفع حصر المحمول في الموضوع وقولنا ليس العالم في البلد زيدا يفيد رفع انحصار العالم في البلد في زيد[٤١٩٣] وقولنا ليس إنما[٤١٩٤] الإنسان كاتبا يفيد رفع انحصار الكاتب في الإنسان وقولنا ليس انما يكون النهار موجودا اذا كانت الشمس طالعة يفيد رفع الحصر المذكور أي رفع قولنا أن وجود النهار لا يكون لازما الّا[٤١٩٥] لطلوع الشمس وقولنا نيست كي زيداست كي دبيراست يفيد رفع انحصار الديرية في زيد وقولنا ليس ليس الإنسان الّا البشر يفيد رفع مساواة الطرفين في الماهية وقولنا ليس ليس الإنسان الّا الناطق يفيد رفع مساواتهما في العموم والخصوص.

[ك ٢٩٨٢] وكلمة "لما" اذا قربت بمقدم المتصلة وقيل مثلا لما كانت الشمس طالعة كان النهار موجودا فإن القول المذكور مع دلالته على الاتصال يدل الاتصال يدلّ على حقية المقدم لكن اذا أدخل حرف السلب على هذه الكلمة وقيل ليس لما كانت الشمس طالعة كان النهار موجودا فهو لا يدل الّا على سلب الاتصال التالي للمقدم ولا يدل على رفع حقية المقدم. واذا كان كذلك كان سلبه وإيجابه غير متقابلين بحسب ما يعطي اللفظ من المفهوم.

[ك ٢٩٨٣] وقد يغلط في عكوس بعض القضايا وهي القضايا[٤١٩٦] التى أحد طرفيها نسبة بوجه ما الى أمر محصل فيظن بذلك المحصل أنه محمول فقط كقولهم كلّ[٤١٩٧] ملك على السرير، وكلّ وتد في الحائط، وكلّ شيخ كان شابا. فيطلب العكس فيظن أن عكس القضية الاولى بعض السرير على الملك وعكس القضية الثانية بعض الحائط في الوتد، وعكس القضية الثالثة بعض الشاب كان شيخا. فتوجد هذه العكوس كاذبة فيحكم بأن القضايا الموجبة غير منعكسة.

[ك ٢٩٨٤] وإنما نشأ هذا الغلط لهم لعدم تحقيقهم وجود المحمول في القضايا المذكورة فاذا حقق المحمول فيها علم أن عكس القضية الاولى بعض من هو على السرير فهو ملك، وعكس الثانية بعض ما في الحائط فهو وتد، وعكس الثالثة بعض[٤١٩٨] الشاب كان شيخا وإن هذه العكوس صادقة.

[٤١٩٣] ل – وقولنا ليس العالم في البلد زيدا يفيد رفع انحصار العالم في البلد في زيد.

[٤١٩٤] ل – إنما.

[٤١٩٥] ل – الّا.

[٤١٩٦] ج – وهي القضايا.

[٤١٩٧] ج – كل.

[٤١٩٨] ج – ~~من كان~~.

[ك ٢٩٨٥] وإذا عرفت منشأ الغلط والنسبة محمول عرفت منشآة[٤١٩٩] والنسبة موضوع. كقولهم على السرير ملك، وفي الحائط وتد، ومن كان شابا فهو شيخ.

[ك ٢٩٨٦] وذكر الإمام المحقق زين الدين الكشي رحمه الله[٤٢٠٠] في هذا الفصل؛ بأنه يصدق قولنا لا شيء من الجسم بممتد في الجهات الى غير النهاية مع كذب عكسه وهو قولنا لا شيء من الممتد في الجهات الى غير[٤٢٠١] النهاية بجسم ضرورة [١٥٩أ] صدق قولنا كل ممتد في الجهات الى غير النهاية جسم. وذكر في حله أن المسلوب في الأصل عن الموضوع انما[٤٢٠٢] هو اللانهاية فقط لأن الممتد في الجهات مفهوم لا يمكن سلبه عن الجسم ضرورة أن كلّ جسم ممتد في الجهات. واذا كان كذلك كان معنى الأصل لا شيء من الجسم غير متناه وعكسه وهو قولنا لا شيء مما لا نهاية له بجسم صادق.

[ك ٢٩٨٧] وقال المصنف: وهذا الحل ليس بشيء لأن الممتد في الجهات الى غير النهاية مفهوم وكلّ مفهوم لا بد من نسبته الى الجسم أمّا بالإيجاب أو بالسلب ينتج الممتد في الجهات الى غير النهاية لا بد من نسبته الى الجسم أما بالإيجاب أو بالسلب وليس منسوبا اليه بالإيجاب فتعين[٤٢٠٣] نسبته اليه بالسلب.

[ك ٢٩٨٨] وإذا كان كذلك بطل قوله أن المسلوب في الأصل عن الموضوع ليس الّا اللانهاية فقط بل اللانهاية التى هي جزء هذا المجموع مسلوب عن الجسم أيضا لكن ذلك لا ينافي سلب المجموع عن الجسم بل يستلزم سلب المجموع عنه ضرورة استلزام سلب الجزء عنه[٤٢٠٤] عن الشيء استلزام سلب المجموع[٤٢٠٥] المركب منه ومن غيره عنه[٤٢٠٦].

[ك ٢٩٨٩] وكلامنا في سلب المجموع بأنه صدق سلبه عن الجسم ولم يصدق سلب الجسم عنه فتوجه الأشكال.

[٤١٩٩] ل: منشأ.

[٤٢٠٠] ج، ل – رحمه الله.

[٤٢٠١] ر – غير.

[٤٢٠٢] ر – إنما، صح هامش.

[٤٢٠٣] ل – فتعين، صح هامش.

[٤٢٠٤] ر – ~~عنه~~.

[٤٢٠٥] ل – عن الجسم بل يستلزم سلب المجموع عنه ضرورة استلزام سلب الجزء عنه عن الشيء استلزام سلب المجموع، صح هامش.

[٤٢٠٦] ج – عنه.

[ك ٢٩٩٠] ثمّ قال: وحلّه أن يقال الموضوع في القضية التى هي الأصل إمّا أن يكون مأخوذا بحسب الحقيقية أو بحسب الوجود الخارجي فإن كان الأوّل منعنا صدقها اي صدق القضية الاصلية لأن البرهان انما قام على أن الأجسام الموجودة في الخارج متناهية لا على جميع أفراد[٤٢٠٧] الحقيقية اي الأشياء التى لو دخل كل منها في الوجود كان جسما بل يجب كذبها حينئذ لصدق نقيضها أبدا ضرورة أن بعض ما لو دخل في الوجود كان جسما فهو بحيث لو دخل في الوجود[٤٢٠٨] كان غير متناه وممتدا في الجهات الى غير النهاية لأن الجسم الذي هو غير متناه وممتد في الجهات الى غير النهاية[٤٢٠٩] وان كان ممتنع الوجود في الخارج لكنه بحالة لو وجد في الخارج لصدق عليه هذان المعنيان. وإن كان الثاني وهو أن يكون الموضوع في الأصل[٤٢١٠] مأخوذا بحسب الوجود الخارجي نمتنع كذب العكس حينئذ لصدق قولنا لا شيء من الممتد في الجهات الى غير النهاية بجسم موجود[٤٢١١] في الخارج لعدم هذا الموضوع في الخارج[٤٢١٢].

[٤٢٠٧] ر – أفراد، صح هامش.

[٤٢٠٨] ج + في الوجود.

[٤٢٠٩] ج + لأان الجسم الذي هو غير متناه وممتد في الجهات الى غير النهاية.

[٤٢١٠] ر – ~~مأخوذا في الأصل~~.

[٤٢١١] ج + وإن كان الثاني وهو أن يكون الموضوع في الأصل مأخوذا بحسب الوجود الخارجي نمتنع كذب العكس حينئذ لصدق قولنا لا شيء من الممتد في الجهات الى غير النهاية بجسم موجود.

[٤٢١٢] ل + والله أعلم بالصواب واليه المرجع والمآب بسم الله الرحمن الرحيم تمم بفضلك الكريم.

الفصل الثامن[4213] في القياس

[خ ٢٩٩١] رسّمه الشيخ في الشفآء بأنه قول اذا وضعت فيه أشياء أكثر من واحد لزم عن تلك الأشياء الموضوعة لذاتها لا بالعرض قول ما[4214] آخر هو غيرها بالاضطرار.

[ك ٢٩٩٢] وجعل "القول" كالجنس لأنّه يندرج فيه جميع المركبات، وأراد[4215] بالوضع في قوله اذا وضعت فيه أشياء التسليم حتى يكون معناه اذا سلمت فيه أشياء فيتناول حينئذ القياس الذي مقدماته صادقة في نفس الأمر، والقياس الذي مقدماته كاذبة في نفس الأمر لأن مقدمات القياس الكاذب المقدمات وإن كانت غير مسلمة في نفس[4216] الأمر لكنها بحالة اذا سلمت لزم عنها المطلوب ولزم من تفسير الوضع بالتسليم أن يكون تلك الأشياء قضايا لكون التسليم من خواص[4217] القضايا.

[ك ٢٩٩٣] وعنى بقوله "أشياء" الأشياء التى هي أكثر من شيء واحد ليندرج فيه القياس البسيط وهو المركب من قضيتين فقط. والقياس المركب وهو المركب من قضايا كثيرة قضيتان منها ينتجان نتيجة وتلك[4218] النتيجة مع قضية أخرى ينتج نتيجة أخرى، وهكذا الى أن ينتهى الى المطلوب الأصلي ويكون ذلك[4219] أيضا احترازا عن القضية الواحدة المستلزمة لكذب[4220] النقيض ضرورة أن بيان كلّ قضية ذلك وعن القضية الواحدة التى يلزمها أحد العكسين أعنى العكس المستوي أو عكس النقيض أو كلّ واحد منهما وبالجملة عن القضية الواحدة التى يلزمها شيء من القضايا ومن ذكر في تعريف القياس المقدمات فكان الأشياء لزمه الدور؛ لأن المقدمة لا يمكن[4221] تعريفها الّا بأنها[4222] قضية هي جزء قياس فلو عرفنا القياس بالمقدمة لزم منه الدور.

[4213] ج: الثاني.

[4214] ج – ما.

[4215] ر: وأورد.

[4216] ج – نفس.

[4217] ل – خواص، صح هامش.

[4218] ر: تلك.

[4219] ج – ذلك.

[4220] ل – كذب، صح هامش.

[4221] ر – يمكن، صح هامش.

[4222] ر – ~~جزء~~.

[ك ٢٩٩٤] وإنما قيّد الأشياء بالموضوعة لتعرف منه أن لهيئة التأليف تأثيرا في كون تلك الأشياء مستلزمة للمطلوب؛ لأن المطلوب لا يحصل من تلك القضايا كيف ما اتفقت. بل منها مع وضع مخصوص فعلى هذا يكون هيئة التأليف جزءا من القياس أو شرطا له.

[ك ٢٩٩٥] ولفظ المصنّف يدل على أنّه جزء منه لأنه قال: واحترز بقوله "الموضوعة" حتى لا[٤٢٢٣] يخرج عن القياس هيئة التأليف وهي بالشروط أشبه.

[ك ٢٩٩٦] واحترز بقوله "لذاتها" عن القول الذي يحتاج في استلزامه للمطلوب الى اقتران مقدمة أخرى غير المذكورات به فإنه لو لم يذكر هذا القيد لكان [١٥٩ب] لقائل أن يقول اذا قلنا "أ" مساوٍ "لب" و"ب" مساوٍ "لج" لزم منه أن "أ" مساوٍ "لج" فهذا القول إن كان قياسا وليس استثنائيا فيكون اقترانيا على مقتضى[٤٢٢٤] تقسيمكم القياس الى اقتراني والاستثنائي. واذا كان قياسا[٤٢٢٥] اقترانيا بطل قولكم أن كلّ قياس اقتراني لا بدّ أن يكون[٤٢٢٦] مركبا من مقدمتين يشتركان في حدّ؛ لأن مقدمتي هذا القياس غير مشتركتين في حد، وإن لم يكن قياسا مع أنّه يستلزم قولا آخر مع بقية القيود فقد بطل ما ذكرتموه من الحد.

[ك ٢٩٩٧] أما إذا ذكرنا هذا القيد[٤٢٢٧] وقلنا "لذاتها" فلا يتوجه ذلك؛ لأنه لا يستلزم القول المذكور الّا بواسطة مقدمة أخرى غير المذكورات؛ لأن المقدمتين المذكورتين لا يستلزمان الّا قولنا "أ" مساو لما[٤٢٢٨] يساوي "ج" فاذا ضممناه الى قولنا وكلّ ما هو مساوٍ للمساوى فهو مساوٍ أنتج المطلوب.

[ك ٢٩٩٨] قال المصنف: ولقائل أن يقول "اذا سلمتم لزوم هذا القول" أعنى "أ" مساو لمساوي "ج"" للمقدمتين المذكورتين كان السؤال المذكور بعينه فانما للسائل[٤٢٢٩] فيما ذكرتموه من الجواب ولا يندفع سؤال السائل.

[٤٢٢٣] ل – لا.

[٤٢٢٤] ر – ~~تسلبمكم~~.

[٤٢٢٥] ج – قياسا.

[٤٢٢٦] ر – يكون، صح هامش.

[٤٢٢٧] ج: الحد.

[٤٢٢٨] ر – لما.

[٤٢٢٩] ج: السؤال.

[ك ٢٩٩٩] ثمّ قال: واذا كان كذلك كان طريق تخريج هذا البعض هو أن لا يتوسل الي لزوم المطلوب بما ذكروه من الطريق بل بالطريق الذي بذكره وهو أن يقال اذا قلنا "أ" مساوٍ "لب" يضم ذلك الى قولنا وكلّ ما هو مساوٍ "لب" فهو مساوٍ لكل ما يساوي "ب" حتى ينتج أن "أ" مساوٍ لكل ما يساوي "ب" ولزم من صدق هذه النتيجة صدق قولنا كلّ ما يساوي "ب" "فأ" مساوٍ له لأن المساواة انما يتحقق بين الشيئين من الطرفين.

[ك ٣٠٠٠] ثمّ اذا قلّبنا قولنا "ب" مساوٍ "لج" الى قولنا "ج" مساوٍ "لب" وجعلناه صغرى لهذه المقدمة اللّازمة حتى انتضم منهما قياس هكذا "ج" مساوٍ "لب" وكلّ ما هو مساوٍ "لب" "فأ" مساوٍ له وأنتج أن "جيم" مساوٍ "لألف" وانقلب الى قولنا "أ" مساوٍ "لج" الذي هو المطلوب الأصلي.

[ك ٣٠٠١] ثمّ قال: "والأوسط مكرر في هذين القياسين وإنه لم يكن مكررا في أحد ما ذكروه من القياسين."

[ك ٣٠٠٢] واعلم أنّه إن كان المراد من هذا القول هو أن الأوسط غير مكرّر في أحد ما ذكروه[٤٢٣٠] من القياسين دون الآخر فهو حق ضرورة أنه غير مكرر في القياس الأوّل. وإن كان المراد أن الأوسط غير مكرر في شيء مما ذكروه من القياسين ففيه نظر؛ لأنّ قولهم في كبرى القياس الثاني وكلّ ما هو مساوٍ للمساوي فهو مساوٍ وإن كان في الظاهر يوهم عدم تكرر الأوسط في القياس لكن المراد في الحقيقية هو أن كلّ ما هو مساوٍ لما يساوي "ج" فهو مساوٍ "لج" واذا كان المراد ذلك كان من الظاهر أن الأوسط مكرر في المقدمتين.

[ك ٣٠٠٣] قال الشيخ: أن هذا القيد أعنى قولنا "لذاتها" يقع أيضا احترازا عن قولنا فلانٌ يطوف بالليل فهو متلصص ولما كانت الشمس طالعة كان النهار موجودا وأمثالهما كقولنا فلان يتحرك فهو حي؛ لأن استلزام كلّ واحدة من هذه القضايا لما جعلتموه لازما لها انما هو بواسطة مقدمة أخرى أمّا المثال الأوّل فبواسطة قولنا وكلّ من يطوف بالليل فهو متلصص. وأمّا المثال الثاني فلأنّ المطلوب وهو وجود النهار لا يلزم من مجرد القضية المذكورة؛ بل انما يلزم[٤٢٣١] بواسطة مقدمتين دلت القضية

[٤٢٣٠] ل: ذكرتموه.

[٤٢٣١] ر – يلزم، صح هامش.

المذكورة عليهما احداهما قولنا كلما كانت الشمس طالعة كان النهار موجودا والثانية قولنا لكن الشمس طالعة وأمّا المثال الثالث فلأنّ المطلوب انما يلزم منه بواسطة قولنا وكلّ من يتحرك فهو حي.

[ك ٣٠٠٤] لا يقال: ما ذكرتموه من القضايا وأمثالها خرجت عن القياس بقولنا أشياء ضرورة كون كلّ[٤٢٣٢] واحدة منها قضية؛ لأنّا نقول خروجها بقولنا أشياء عن القياس لا ينافي خروجها عنه بقولنا لذاتها لجواز خروجها عن القياس بكلّ واحد من القيدين.

[ك ٣٠٠٥] ولا يقال: المدّعى أن ذكر القيد الأخير يكون[٤٢٣٣] ضائعا، والأمر كذلك؛ لأنّا نقول لا نسلم غاية ما في الباب أنه يكون ضائعا بالنسبة الى ما ذكرناه من القضايا وأمثالها ولا يلزم من كون ذكره ضائعا بالنسبة الى تلك القضايا كون ذكره ضائعا كيف فان ذكره تضمن خروج قياس المساواة على الوجه الذي ذكرناه. وأمثاله كقولنا الدرة في الخفة والخفة في الصندوق فالدرة في الصندوق[٤٢٣٤] عن القياس.

[ك ٣٠٠٦] واحترز بقوله "لا بالعرض" عن المقدمتين اللتين يكون إنتاجهما بواسطة مقدمة أخرى هي لازمة [١٦٠أ]لبعض المقدمات المذكورة وذكر في مثال ذلك قولنا جزء الجوهر يوجب ارتفاعه ارتفاع الجوهر وكلّ ما ليس بجوهر لا يوجب ارتفاعه ارتفاع الجوهر ينتج أن جزء الجوهر جوهر، وليس ذلك بقياس؛ لأنّ انتاجه النتيجة المذكورة بواسطة مقدمة هي عكس نقيض المقدمة المذكورة مقام الكبرى وهي قولنا كل[٤٢٣٥] ما يوجب ارتفاعه ارتفاع الجوهر فهو جوهر.

[ك ٣٠٠٧] لا يقال: فعلى ما ذكرتم يخرج بعض أفراد القياس غير الكامل عن القياسية وهي الأفراد التى يكون لزوم ما يلزم عنها من النتائج بواسطة عكس احدي مقدمتيها أو بواسطة عكس[٤٢٣٦] كلّ واحدة منهما؛ لأنّا نقول الشيخ منع ذلك وقال انما يلزم ذلك إن لو ادعينا أن كلّ مقدمتين يكون استلزامهما لما يلزم عنهما بواسطة لازم ما لاحدي تينك المقدمتين كيف كان ذلك اللازم لا يكون[٤٢٣٧] قياسا.

[٤٢٣٢] ل – كل، صح هامش.

[٤٢٣٣] ل – يكون، صح هامش.

[٤٢٣٤] ل – فالدرة في الصندوق.

[٤٢٣٥] ج – كل.

[٤٢٣٦] ل – احدي مقدمتيها أو بواسطة عكس.

[٤٢٣٧] ج – ~~لازما~~.

[ك ٣٠٠٨] ونحن لا ندّعي ذلك بل نقول: أن المقدمتين اللتين يكون استلزامهما للمطلوب بواسطة مقدمة مغايرة حدودها لحدود كلّ واحدة من تينك المقدمتين لازمة لاحداهما لا يكون[٤٢٣٨] قياسا. ومن البين أن الحدود يتغير في عكس النقيض ولا يتغير في العكس المستوي. واذا كان مرادنا ذلك؛ لا يرد ما ذكرتموه علينا لا يقال: هذا القيد انما يقع احترازا عما ذكرتموه إن لو لم يكن ما ذكرتموه قياسا وليس كذلك لأنه قياس بعينه في الشكل الثاني؛ لأن الكبرى وهي قولنا وكلّ ما ليس بجوهر لا يوجب ارتفاعه ارتفاع الجوهر إن كانت سالبة فظاهر وإن كانت موجبة استلزمت قولنا لا شيء مما ليس بجوهر يوجب ارتفاعه ارتفاع الجوهر. واذا كان ذلك قياسا في شكل من الأشكال منتجا امتنع أن يقع ما ذكرتموه من القيد احترازا عنه؛ لأنّا نقول: المدّعى أنه يقع احترازا[٤٢٣٩] عما ذكرناه بالنسبة الى النتيجة المذكورة وهي قولنا جزء الجوهر جوهر لا بالنسبة الى قولنا: ليس جزء الجوهر ليس بجوهر، اللازم منه اذا جعلناه قياسا في الشكل الثاني واحدي هاتين النتيجتين عين[٤٢٤٠] الأخرى وإن كانتا متلازمتين ولا امتناع في كون القول الواحد قياسا بالنسبة الى قول وغير قياس بالنسبة الى قول آخر على ما ستعرف بعد.

[ك ٣٠٠٩] وعنى بقوله "قول ما" قولا له نسبة مخصوصة الى القياس جعل أجزاء القياس بالنسبة اليه هذه الأجزاء أي يضع المطلوب ألا وتعين موضوعه ومحموله وكيفية انتساب محموله الى موضوعه. ثم يطلب المقدمات النتيجة[٤٢٤١] إيّاه. واحترز بذلك عن قولنا لا شيء من "ج" "ب" وبعض "ب" "أ" فإنه ينتج قولنا بعض "أ" ليس "ج" من الشكل الأوّل بالخلف وهو أنه لو لا صدقه لصدق نقيضه وهو قولنا كلّ "أ" "ج" وصار صغرى لقولنا لا شيء من "ج" "ب" وأنتج لا شيء من "أ" "ب" وانعكس الى قولنا لا شيء من "ب" "أ" المناقض لقولنا بعض "ب" "أ" مع الحكم بعقم[٤٢٤٢] هذا التركيب؛ لأن الذي لزم منه ليس هو المطلوب الموضوع فإن المطلوب نسبة "الألف" الى "الجيم" وهو غير لازم منه.

[٤٢٣٨] ل – لا يكون، صح هامش.

[٤٢٣٩] ر – ~~عنه لانا نقول~~.

[٤٢٤٠] ل: غير.

[٤٢٤١] ر: المنتجة.

[٤٢٤٢] ج – بعقم.

نعم لو جعلنا المطلوب نسبة الجيم الى الألف كان ما ذكرتموه منتجا مع أنّ[4243] المقدمتين في الصورتين واحدة.

[ك ٣٠١٠] وعند ذلك ظهر أن القول إنما يسمى قياسا اذا استلزم قولا ما وضع أوّلا ثمّ يقاس به أجزاء القول المنتج اياه حتى يتعين الأصغر والأكبر والأوسط والصغرى والكبرى وهذه الأمور لا يتعين الّا بعد تعين المطلوب.

[ك ٣٠١١] ثمّ قال الشيخ: إن كان قول ما ينتج شيئا[4244] غير ما جعل أجزاء ذلك القول بالنسبة اليه هذه الأجزاء فلم أسمّه قياسا.

[ك ٣٠١٢] قال المصنف: ولا مانع من أن يسمى ذلك قياسا أيضا حتى يكون القياس مفسّراً بمعنى أعمّ مما ذكره الشيخ وهو القول المقيد بالقيود المذكورة المستلزم لقول آخر سواء كان ذلك القول[4245] الآخر موضوعا أوّلا أو غير موضوع ويكون الاستقصاء حينئذ أكثر لكن اصطلاح الشيخ على ما ذكرناه.

[ك ٣٠١٣] ومن أراد الاصطلاح على المعنى الأعم فليس لأحد المنازعة معه؛ لأن لكل أحد أن يفسر لفظه بما شاء وأراد.

[ك ٣٠١٤] لا يقال: فعلى ما ذكره الشيخ واصطلح عليه يلزم أن يكون كثيرا من الأقيسة التى هي قياس بالنسبة الى مطالب يصير غير[4246] قياس بالنسبة الى مطالب[١٦٠ب] آخر؛ لأنّا نقول نعم ولم قلتم بأن ذلك[4247] غير جائز؛ فانه لا ينافي بين أن يكون القول قياسا بالنسبة الى قول نتيجة وغير قياس بالنسبة الى قول[4248] لا نتيجة وكيف فان[4249] قياسيته[4250] أمر[4251] إضافي نسبي فجاز اختلافه بحسب اختلاف ما ينسب اليه كسائر الاضافات فإن زيدا جاز أن يكون أبًا بالنسبة الى عمرو غير أب بالنسبة الى خالد وعلى هذا القياس سائر الأمور الاضافية.

[4243] ر – أن، صح هامش.

[4244] ج + ما.

[4245] ل – القول.

[4246] ج – غير، صح هامش.

[4247] ج – ذلك.

[4248] ج – نتيجة وغير قياس بالنسبة الى قول.

[4249] ل + فإن.

[4250] ل: قاسيته.

[4251] ج: من.

[ك ٣٠١٥] وقوله "آخر" هو غيرها أي يجب أن يكون النتيجة مغايرة لكل واحدة من المقدمتين؛ لأنّا لو لم نعتبر وجوب تغايرها لكل واحدة منهما لزم أن يكون مجموع كلّ مقدمتين متباينتين قياسا لاستلزام هذا المجموع كلّ واحدة من المقدمتين وبالاتفاق ليس ذلك قياسا.

[ك ٣٠١٦] وقوله "اضطرارًا" أي دائما دواما يوجب امتناع تخلف القياس عن النتيجة، واحترز بذلك عن إنتاج قولنا لا شيء من "ج" "ب" وكلّ "ب" "أ" قولنا[٤٢٥٢] لا شيء من "ج" "أ" عند مساواة الطرفين في الكبرى والّا لصدق نقيضه وهو قولنا بعض "ج" "أ" وكلّ "أ" "ب" لأنّا نتكلم على تقدير تحقق المساواة بين "أ" و"ج" ينتج بعض "ج" "ب" وقد قلنا في الصغرى لا شيء من "ج" "ب" هذا خلف. وذلك كما في قولنا لا شيء من الإنسان بفرس وكلّ فرس صهال ينتج لا شيء من الإنسان بصهال في هذه الصورة وفي جميع صور مساواة الطرفين في الكبرى لما ذكرناه من الخلف لكن ليس يلزم هذه النتيجة. اذا كان المحمول في الكبرى أعمّ من موضوعها.

[ك ٣٠١٧] وإذا كان كذلك، لا يكون لزومه عنه[٤٢٥٣] دائما بل قد يتخلف عنه فلا يكون قياسا حينئذ.

[ك ٣٠١٨] والمراد باللزوم في قوله لزم عنه اللزوم الأعم من البين وغير البين ليندرج فيه[٤٢٥٤] القياس الكامل وهو ما يظهر عنه المطلوب بمجرد صورته من غير افتقاره الى برهان آخر. مثل الشكل الأوّل فإنّ إنتاجه المطالب الأربعة بيّن بذاته على ما ستعلمه عن قريب.

[ك ٣٠١٩] والقياس غير الكامل وهو الذي لا يظهر عنه النتيجة الّا بعد أحد الأمرين وهو إما تغيير؛ يلحقه في نفسه وحدوده لا في شيء آخر أي يظهر لزوم النتيجة عنه بواسطة تغيير تأليفه[٤٢٥٥] دون تغيير مادّته وصدق ذلك التغيير يلزم صدق القياس المذكور. وإمّا ذكر برهان يدل على لزوم النتيجة عنه كما في الشكل الثاني والثالث والرابع.

[ك ٣٠٢٠] وينبغي أن تعلم أن مراده باللزوم عنه اللزوم عن مجموع المقدمتين لا عن بعضها واحترز به عن لزوم المطلوب عن القياس مع قضايا أجنبية. فانّ لزوم المطلوب ليس عن المجموع المركب

[٤٢٥٢] ج – قولنا.

[٤٢٥٣] ل – عنه، صح هامش.

[٤٢٥٤] ج: فيهما.

[٤٢٥٥] ج: بالنسبة.

من القياس وتلك القضايا الأجنبية بل عن بعض أجزائه وهو القياس. واذا كان كذلك، لا يكون ذلك المجموع قياسا.

[ك ٣٠٢١] فهذا شرح هذا الرسم على الوجه الذي ذكره الشيخ في الشفآء.

[ك ٣٠٢٢] ثمّ أورد الشيخ على الرسم المذكور شكوكا:

أحدها: أنه لو وجب أن يكون اللازم عن القياس اضطراريا لما كانت النتيجة الموجّهة بالإمكان والموجهة بالاطلاق[٤٢٥٦] والنتيجة اللازمة عن المقدمات الخطابية والمقدمات الجدلية لازما للمقدمات المستلزمة اياها واللازم باطل بالاتفاق لأن اللّازم عن القياس قد يكون موجها بالإمكان[٤٢٥٧] وبالاطلاق ولازما عن القياس المركب من مقدمتين خطابيتين أو جدليتين أو مختلطتين.

الثاني: لو وجب أن يكون اللّازم مغايرا لما وضع فيه لما كان القياس الاستثنائي اذا طلب منه تحقق تالي المتصلة المستعملة فيه أو تحقق أحد جزئي المنفصلة المستعملة فيه قياسا ضرورة أن تحقق التالي بعينه موجود في المتصلة وعين كلّ واحد من جزئي المنفصلة في المنفصلة وبالاتفاق ذلك قياس.

الثالث: اتفق المنطقيون على أن قولنا إما أن يكون الحركة موجودة وإمّا ان لا يكون موجودة لكنها ليست[٤٢٥٨] بموجودة[٤٢٥٩] قياس منتج لقولنا أن الحركة موجودة. وهذه النتيجة هي[٤٢٦٠] عين احدي المقدمتين. وكذلك اتفقوا على أن[٤٢٦١] قولنا كلما كانت الحركة موجودة[٤٢٦٢] كانت الحركة موجودة لكن الحركة موجودة قياس منتج لقولنا أن الحركة موجودة وهي أيضا عين احدي[٤٢٦٣] المقدمتين المذكورتين. وعلى هذا النسق في القياسات الاقترانية المركبة من الحمليات ومن الشرطيات ومن خلط منهما أما في المركبة من الحمليات فمثل: أن يقول كلّ "ج" "ب" وكلّ "ب" "ب" ينتج كلّ "ج" "ب" وهو عين الصغرى أو نقول كلّ "ج" "ج" وكلّ "ج" "ب" ينتج كلّ "ج" "ب" وهو عين الكبرى هذا في الشكل الأوّل. وأمّا في الشكل الثاني فمثل أن يقول لا شيء من "ج" "ب" وكلّ "ب" "ب" ينتج

[٤٢٥٦] ج – والموجهة بالإطلاق.

[٤٢٥٧] ج – بالإمكان.

[٤٢٥٨] ر – ليست؛ ل: غير.

[٤٢٥٩] ر، ل: موجودة.

[٤٢٦٠] ر – هي، صح هامش.

[٤٢٦١] ج – أن.

[٤٢٦٢] ر – ~~وهذه النتيجة هي عين~~.

[٤٢٦٣] ج – احدي.

لا شيء من "ج" "ب" وهو عين الصغرى ولا يتأتي إيراده في هذا الشكل والنتيجة عين الكبرى وأمّا في الشكل الثالث فمثل قولنا كلّ "ب" "ب" وبعض "ب" "أ" ينتج بعض "ب" "أ" وهو عين الكبرى ولا يتأتي إيراده في هذا الشكل والنتيجة عين الصغرى وأمّا في الشكل الرابع فلا يمكن إيراده البتة والنتيجة عين احدي المقدمتين.[١٦١أ]

وعند ذلك: ظهر أن قوله "وكذلك في سائر الأشكال" غير صحيح على إطلاقه. وأمّا في المركبة من المتصلتين فمثل أن يقول في الشكل الأوّل كلما كان "أ" "ب" "فج" "د" وكلما كان "ج" "د" "فج" "د" ينتج كلما كان "أ" "ب" "فج" "د" وهو عين الصغرى أو نقول كلما كان "أ" "ب" "فأ" "ب" وكلما كان "أ" "ب" "فج" "د" ينتج كلما كان "أ" "ب" "فج" "د" وهو عين الكبرى وفي الشكل الثاني ليس البتة اذا كان "أ" "ب" "فج" "د" وكلما كان "ج" "د" "فج" "د" ينتج ليس ألبتة اذا كان "أ" "ب" "فج" "د" وهو عين الصغرى وفي الشكل الثالث كلما كان "أ" "ب" "فأ" "ب" وقد يكون اذا كان "أ" "ب" "فج" "د" ينتج قد يكون اذا كان "أ" "ب" "فج" "د" وهو عين الكبرى ولا يتأتي إيراده في الثاني والنتيجة عين الكبرى وفي الثالث والنتيجة عين الصغرى وأمّا في الرابع فلا يتأتي إيراده[٤٢٦٤] ألبتة كما كان في الحمليات وأمّا في المركبة من المتصلة والحملية فبأن نقول في الشكل الأوّل كلما كان "أ" "ب" فكلّ "ج" "د" وكلّ "د" "د" ينتج كلما كان "أ" "ب" فكلّ "ج" "د" وهو عين الصغرى أو نقول كلّ "ج" "ج" وكلّ ما كان "أ" "ب" فكل "ج" "ب" ينتج كلما كان "أ" "ب" فكلّ "ج" "ب" وهو عين الكبرى وفي الشكل الثاني ليس البتة[٤٢٦٥] اذا كان "أ" "ب" فلا شيء من "ج" "ب" وكلّ "ب" "ب" ينتج ليس البتة اذا كان "أ" "ب" فلا شيء من "ج" "ب" وهو عين الكبرى وفي الشكل الثالث كلّ "ب" "ب" وكلما كان "أ" "ب" فبعض "ب" "ج" ينتج قد يكون اذا كان "أ" "ب" فبعض "ب" "ج" وهو عين الكبرى وأمّا في الشكل الرابع فلا يمكن إيراده البتة ولا في الثاني[٤٢٦٦] والنتيجة عين الكبرى ولا في الثالث والنتيجة عين الصغرى وأمّا المركبة من المنفصلتين بأقسامه الثلاثة ومن المنفصلة والحملية ومن المنفصلة والمتصلة فلا يمكن إيراده في شيء منها.

[٤٢٦٤] ل – في الثاني والنتيجة عين الكبرى وفي الثالث والنتيجة عين الصغرى وأما في الرابع فلا يتأتى إيارده.

[٤٢٦٥] ج – ~~ليس~~.

[٤٢٦٦] ل – الثاني.

قال المصنف "وبالجملة اذا اتّحد الحد الأوسط مع أحد الطرفين" معناه أنه متى كان الأوسط وأحد طرفي المطلوب في القياس شيئا واحدا بعينه كان ما ذكرناه من الشك وهو تحقق القياس مع كون النتيجة عين احدي المقدمتين[٤٢٦٧] اتفاقية. وأنت تعلم مما ذكرناه أن ذلك ليس على إطلاقه واجبا بل هو على التفصيل الذي ذكرناه.

الرّابع: أن من شرط صحة الحدود والرسوم أن يكون مطردة منعكسة وهذا الرسم ليس بمنعكس لأن ههنا[٤٢٦٨] قضايا مفردة[٤٢٦٩] ينتج كلّ واحدة منها مطلوبا مثلا أن يقول فلان يقول أن الشمس طالعة فهو إذن صادق ولما كان عبدالله يكتب فهو يحرك يده، وأمثال ذلك كقولنا فلان يشاد العدو فهو إذن حائز أو نقول لو صحّ هذا الرسم لكان منعكسا ولو كان منعكسا لكان[٤٢٧٠] كلّ واحدة من هذه القضايا المفردة[٤٢٧١] قياسا لاستلزامها ما ذكرناه من النتيجة.

[ك ٣٠٢٣] والجواب عن الأوّل: أن ذلك غير وارد ألبتة وانما يرد إن لو كان الاضطرار كيفية اللّازم لا كيفية اللزوم وليس كذلك بل الاضطرار كيفية اللزوم لا كيفية اللازم. والفرق بينهما بين واضح. واذا كان كذلك، جاز أن يكون كلّ واحد من اللّازم والملزوم غير اضطراري واللزوم بينهما اضطراريا وأن يكون كلّ واحد من اللّازم والملزوم أو أحدهما دون الآخر اضطراريا ولا يكون اللزوم بينهما اضطراريا.

[ك ٣٠٢٤] وعن الثاني: أن الشرطية المذكورة فيه ممنوعة وما ذكروه لبيانها فهو غير لازم لأن المذكورة في المقدمة الشرطية للقياس الاستثنائي لزوم التالي للمقدم إن كانت متصلة ومعاندته اياه إن كانت[٤٢٧٢] منفصلة وذلك مغاير للقول الذي هو النتيجة وغير مستلزم له البتة.

[ك ٣٠٢٥] وأجاب عن الوجه الثالث: يمنع قياسية أمثالها تارة. وقال لا نسلم أنّ أمثال ما ذكرتموه من الأقوال أقيسة فإن القول انما يكون قياسا اذا استفيد به العلم بشيء مغاير لكل واحدة من المقدمتين وما ذكرتموه من الأقوال في النقوض المذكورة ليس كذلك ويمنع اتحاد المطلوب لاحدي المقدميتين أخرى.

[٤٢٦٧] ل – المقدمتين، صح هامش.

[٤٢٦٨] ل – ههنا، صح هامش.

[٤٢٦٩] ج: معدودة.

[٤٢٧٠] ل – لكان، صح هامش.

[٤٢٧١] ج: المعدودة.

[٤٢٧٢] ل – إن كانت.

[ك ٣٠٢٦] وقال: ولئن سلمنا قياسية ما ذكرتموه من الأقوال لكن لا نسلّم أن النتيجة اللّازمة من شيء منها عين احدي المقدمتين وظاهر مغايرتها لكل واحدة منهما فإن اقتران لفظة "لكن" بالمقدمة الاستثنائية وحرف الفاء بالنتيجة توجب مغايرة كلّ واحدة منهما للأخرى.

[ك ٣٠٢٧] قال المصنف: عقيب إيراد هذا المنع وذكر المستند المذكور فانه "لولاهما أو لولا الاقتران الدال على العطف وإتصال احدي المقدمتين بالأخرى لم ينتج شيئا" معناه أنه لو لا أحد الأمرين وهو إمّا اقتران لفظة "لكن" بالمقدمة الاستثنائية وحرف الفاء بالنتيجة، وإمّا الاقتران الدال على عطف المقدمة الثانية[٤٢٧٣] على الاولى واقترانها بها لا ينتج القياس الاستثنائي المذكور شيئا. واذا كان كذلك، كان كون[١٦١ب] النتيجة عين المقدمة الثانية ممنوعا. أما على تقدير صدق الأمر الأوّل فظاهر وأمّا على تقدير صدق الثاني فلانتفاء الاقتران المذكور بين النتيجة وشيء من المقدمتين المذكورتين وفي الأمر الثاني نظر؛ لأن اقتران احدي المقدمتين بالاخرى في الذكر لا يدل على كون الثانية معطوفة على الاولى لو لم يكن ذلك الاقتران بحرف عطف مقترن بالثانية بل الأمر بالعكس فإنّ عطف المقدمة الثانية على الاولى يدل على اقترانها واتصالها بالاولى.

[ك ٣٠٢٨] واذا كان كذلك، فالواجب أن يقرأ لفظ الكتاب هكذا فانه لولاهما[٤٢٧٤] أو لولا العطف الدال على الاقتران واتصال احدي المقدمتين أعنى الثانية بالاخرى لم ينتج شيئا.

[ك ٣٠٢٩] لا يقال: الأمر الثاني انما يوجب مغايرة النتيجة لكل واحدة من المقدمتين على ما ذكرتم إن لو لم يكن النتيجة معطوفة على شيء من المقدمتين وهو ممنوع. الا ترى انا نذكر النتيجة بعد ذكر المقدمتين بحرف الفاء الذي هو للعطف: لانا نقول الفاء الذي يقرن بالنتيجة ليست للعطف بل للنسبية وذلك مما يوجب مغايرتها للمقدمتين[٤٢٧٥] لأن صدق المقدمتين صار سببا لصدق النتيجة فالفاء المقترن بالنتيجة يدل على ذلك لا على العطف نعم لو فسّر الاقتران المذكور في لفظ المصنف يصدق المقدمة الثانية مع الاولى كان ذلك دالا على العطف والاتصال المذكور ويصح ما قاله:

[ك ٣٠٣٠] وهذان المنعان آتيان والشك مذكور على صورة الأقيسة الاقترانية على الوجه الذي عرفته لكن المستند الأوّل للمنع الثاني المذكور ههنا لا يتأتي ذكره هناك.

[٤٢٧٣] ل – الثانية، صح هامش.

[٤٢٧٤] ر: لولاها.

[٤٢٧٥] ر – وذلك مما يوجب مغايرتها للمقدمتين، صح هامش.

[ك ٣٠٣١]قال المصنف: "وفي المنفصلة مزيد حلّ[٤٢٧٦] وهو أن اللّازم عنه قولنا ليس الحركة ليست بموجودة وذلك غير قولنا الحركة موجودة الذي[٤٢٧٧] هو احدي المقدمتين". اعلم أن هذا إشارة منه الى مستند آخر للمنع الثاني. اذا كانت الشرطية المذكورة في الشك منفصلة ومعناه ظاهر. قال المصنف.

[خ ٣٠٣٢] ولقائل أن يقدح في الجواب الأوّل بأن الرسم المذكور لم يقتض كونه مفيدا[٤٢٧٨] وفي الثاني بأن قولنا الحركة موجودة مع معنى العطفية وأمثاله لا بدّ أن يشتمل على نفس قولنا الحركة موجودة فعاد السؤال.

[ك ٣٠٣٣] أقول: هذا في الظاهر كلام على مستمد المنع لكنا نوجه كل واحد منهما؛ أمّا الأوّل فنقول: إن لم يكن من شرط القياس كونه مفيدا للعلم بشيء مغاير لكل واحدة من المقدمتين نوجه الأشكال المذكور سالما عما ذكرتم من المنع. وإن كان ذلك شرطا للقياس بطل ما ذكرتموه من الرسم ضرورة أن المذكور في ذلك[٤٢٧٩] الرسم لا يقتضى كونه مفيدا للعلم بشيء أصلا فضلا عن كونه مفيدا للعلم بشيء مغاير لكل واحدة من المقدمتين وأمّا الثاني فلأن معنى العطف واتصال احدي المقدمتين بالأخرى إن لم يكن جزءا من المقدمة الثانية نوجه الأشكال المذكورة ولا يرد ما ذكرتموه من المنع حينئذ وإن كان جزءا من المقدممة الثانية وهي قولنا الحركة موجودة كان المجموع الحاصل منها ومن معنى العطفية وأمثاله مشتملا على نفس قولنا الحركة موجودة فعاد الشك المذكور بعينه ولا يندفع بما ذكرتموه.

[ك ٣٠٣٤] ثمّ قال المصنف: بعد الاعتراض على الوجهين اللذين ذكرهما الشيخ في جواب الشك "اللهم الّا اذا فسر القياس بما يقع مفيدا للتصديق بقول آخر مستفاد منه ويفسر مغايرة اللازم لما وضع في القياس لا[٤٢٨٠] بمغايرته لكل ما وضع فيه بل للمقدمات من حيث هي مقدمات وعلى هذا يلزم المغايرة في المثال المذكور؛ لأنّ المقدمة هي تلك القضية مع معنى العطف والاقتران أو مع الوضع المعين بالقياس الى المطلوب وهذه القضية بهذا الاعتبار تغاير المطلوب."

[٤٢٧٦] ل – حل، صح هامش.

[٤٢٧٧] ل – الذي، صح هامش.

[٤٢٧٨] ر: مقيدا.

[٤٢٧٩] ج – ذلك.

[٤٢٨٠] ج – لا.

[ك ٣٠٣٥] أقول: المصنف لما ذكر[٤٢٨١] ما ذكره الشيخ من الجوابين غير دافع للشك المذكور أشار الى جوابين آخرين.

أحدهما: هو[٤٢٨٢] أنا نفسّر القياس بالقول المقيد بالقيود المذكورة مع كونه بحالة يستفاد منه قول آخر مغاير لكل واحدة من المقدمتين، واذا كان القياس[٤٢٨٣] مفسرا بهذا المعنى اندفع ما ذكرتموه من الشك لكونه غير مفيد لقول آخر مغير لكل واحدة من المقدمتين.

الثاني: أنا وإن[٤٢٨٤] سلمنا كون ما ذكرتموه من الأقوال أقيسة لكنا لا نسلم كون المطلوب عين احدي المقدمتين المذكورتين في القياس ومغايرته لكل واحدة منهما[٤٢٨٥] ظاهر؛ لأن المعنى بمغايرة المطلوب لما وضع في القياس مغايرته لكل واحدة من المقدمتين [١٦٢أ] من حيث أنهما مقدمتان لا مغايرته لشيء[٤٢٨٦] مما وضع فيه وحينئذ يجوز أن يكون المطلوب عين ما وضع فيه. إذا كان مغايرا لكل واحدة من المقدمتين. واذا كان كذلك، كان مغايرة المطلوب لكل واحدة من المقدمتين ظاهرا لأن المقدمة التى زعمتم أنها عين المطلوب ليست هي وحدها مقدمة القياس بل مقدمة القياس هي مع[٤٢٨٧] معنى العطفية والاقتران أو هي مع الوضع المعين المخصوص به بالقياس الى النتيجة. وهذه المقدمة مع ما ذكرنا من الاعتبار مغايرة للمطلوب. وإن كان[٤٢٨٨] المطلوب عين بعض أجزائها.

[ك ٣٠٣٦] فاندفع ما ذكرتموه من الشك والجواب بالحقيقة هو المنعان اللذان ذكرهما الشيخ الّا أن المستند الذي ذكره المصنف لكل واحد منهما غير الذي ذكره الشيخ له.

[ك ٣٠٣٧] لا يقال: لو كان المعتبر مغايرة المطلوب لكل واحدة من المقدمتين على ما ذكرتم من التفسير لكان كلّ مجموع قضيتين متنافيتين[٤٢٨٩] قياسا بالنسبة الى كلّ واحدة منهما ضرورة أن الوضع العارض لكل واحدة منهما حال كونها جزءا من مجموع المقدمتين غير الوضع العارض لكل واحدة

[٤٢٨١] ر، ل: كان.

[٤٢٨٢] ر – هو.

[٤٢٨٣] ل – ~~بالقول المقيد بالقيود المذكورة كونه بحالة يستفاد قول آخر مغاير لكل واحد من المقدمتين واذا كان القياس~~.

[٤٢٨٤] ج: لو.

[٤٢٨٥] ر – منهما.

[٤٢٨٦] ل: بشيء.

[٤٢٨٧] ج – مع.

[٤٢٨٨] ج – كان.

[٤٢٨٩] ل: متباينتين.

منهما حال كونها لازمة عن المجموع وذلك يوجب مغايرة اللازم لكل واحدة من المقدمتين؛ لأنّا نقول المراد بالوضع المعين العارض لكل واحدة من المقدمتين وللمقدمتين بالنسبة الى المطلوب هو الوضع العارض لكل واحدة من المقدمتين وللمقدمتين بالنسبة[٤٢٩٠] الى النتيجة بعد وضعنا المطلوب وطلبنا إنتاج تلك المقدمات اياه بحيث يتعين المقدمة بذلك جزءا للقياس والمطلوب نتيجة له.

[ك ٣٠٣٨] واذا كان المراد بالوضع المذكور ما ذكرناه، لا يتوجه علينا ما ذكرتموه لانتفاء الوضع على ما ذكرنا من التفسير للمقدمتين المتباينتين وبشيء منهما بالنسبة الي المطلوب.

[ك ٣٠٣٩] **وأمّا السؤال الرابع: فجوابه ظاهر**؛ لأن كلّ واحدة من القضايا المذكورة لا ينتج ما جعلوه لازما لها الّا بواسطة مقدمة أخرى محذوفة لفظا معقولة معنى. أما القضية الاولى وهي قولنا فلان يقول أن الشمس طالعة انما ينتج قولنا فهو اذن صادق أي في هذا القول بواسطة قولنا وكلّ ما يقوله هو من الأقوال فهو صادق فيه ليلزم منه أنه صادق في ذلك القول. وأمّا[٤٢٩١] القضية الثانية فبواسطة قولنا وكلّ من يتحرك فهو حي. والثانية بواسطة قولنا وكلّ من يشاد العدو فهو خائز .وإذا كان الأمر كذلك، يمنع كون شيء من تلك القضايا قياسا.

[ك ٣٠٤٠] ومن النّاس من استدرك على الشيخ بعض القيود التى ذكرها في الحد وقال: أن قولنا بالذات يغنى عن ذكر قولنا لا[٤٢٩٢] بالعرض. واذا كان كذلك كان ذكر قولنا لا بالعرض ضائعا لا فائدة فيه[٤٢٩٣].

[ك ٣٠٤١] قال المصنف: هذا غير[٤٢٩٤] وارد على[٤٢٩٥] الشيخ؛ لأن الشيخ لما فسّر ما ينتج بالذات بالذي لا يحتاج في إنتاج ما ينتجه الى مقدمة خارجية أي الى مقدمة ليست هي مذكورة بالفعل ولا في قوة مقدمة من المقدمات المذكورة بالفعل. وفسّر ما ينتج بالعرض بالذي يحتاج في إنتاج ما ينتجه الى مقدمة[٤٢٩٦] هي ليست بمذكورة بالفعل. لكنها في قوة مقدمة من المقدمات المذكورة جاز أن يكون

[٤٢٩٠] ج – الى المطلوب هو الوضع العارض لكل واحدة من المقدمتين وللمقدمتين بالنسبة.

[٤٢٩١] ج – ~~تلك القضايا قياسا~~.

[٤٢٩٢] ج – لا.

[٤٢٩٣] ل – فيه.

[٤٢٩٤] ل – غير، صح هامش.

[٤٢٩٥] ج – ~~المصنف~~.

[٤٢٩٦] ل – خارجية أي الى مقدمة ليست هي مذكورة بالفعل ولا في قوة مقدمة من المقدمات المذكورة بالفعل وفسر ما ينتج بالعرض بالذي يحتاج في إنتاج ما ينتجه الى مقدمة، صح هامش.

القول الواحد منتجا لنتيجة واحدة بالذات وبالعرض معا أما بالذات فلأنه انما ينتجها لا بواسطة مقدمة خارجية على ما ذكرنا من التفسير. وأمّا بالعرض فلانه انما ينتجها بواسطة مقدمة هي في قوة بعض المقدمات المذكورة.

[ك ٣٠٤٣] واذا كان كذلك؛ لم يكن القول المنتج بالذات مستلزما للقول المنتج لا[٤٢٩٧] بالعرض. فلا بد من التعرض لكل واحد من القيدين ليخرج لكل واحد منهما عن القياس ما أخرجه به عنه.

[ك ٣٠٤٤] فظهر أنه بعد تفسير القيود المذكورة بما ذكره يحتاج الى ذكر كلها فلا يرد عليه الاستدراك.

[ك ٣٠٤٥] ثمّ قال: نعم لو فسرنا بعض القيود بمعنى أعم مما فسّره به الشيخ استغنى به عن بعض آخر. وطلبنا بذلك وجازة الحد كان لنا ذلك.

[ك ٣٠٤٦] فنقول في حد القياس: القياس قول مؤلف من قضايا متى سلمت لزم عنه لذاته قول، قول ما آخر. فقولنا لزم عنه أي عن القول المؤلف عن القضايا على تقدير تسليمها قول آخر دل على أن اللزوم من القضايا مع التأليف فاستغنينا بذلك عن تقيد القضايا بالموضوعة وقولنا قضايا يغنى عن ذكر قولنا أكثر من واحد ويريد بقولنا لذاته أن لا يكون الإنتاج بواسطة مقدمة غير المقدمات المذكورة أصلا[١٦٢ب] سواء كانت تلك المقدمة في قوة بعض المقدمات المذكورة على ما ذكرنا من التفسير أو لم يكن في قوة شيء منها. واذا كان قولنا بالذات مفسرا بما ذكرناه كان ذكره مغنيا عن ذكر قولنا لا بالعرض.

[ك ٣٠٤٧] وظاهر أن لفظة "آخر" يغنى ذكر قولنا هو غيرها.

[ك ٣٠٤٨] وأمّا القيد الاخير وهو قولنا بالاضطرار فيهما لا حاجة اليه أصلا لأن المطلوب اذا صدق مع صدق[٤٢٩٨] المقدمتين في بعض المواد لا دائما لا يكون لازما للتأليف اذ ليس اذا صدق الشيء مع صدق الشيء فقد لزمه فإنّ ناهقية الحمار صادقة مع صدق ناطقية الإنسان. وليس لازمة لها. واذا كان كذلك، فالذي يلزم التأليف لا[٤٢٩٩] يتخلف صدقه عن صدق التأليف والذي يتخلف صدقه عن صدقه لا يكون لازما له البتة.

[٤٢٩٧] ر – لا.

[٤٢٩٨] لا – صدق.

[٤٢٩٩] ر – ~~يتخلفه~~.

[ك ٣٠٤٩] وأمّا الذي يلزم التأليف بشرط مساواة محمول الكبرى لموضوعها فليس ذلك لازما لمجرد التأليف بل للتأليف مع شرط آخر وهو المساواة المذكورة.

[ك ٣٠٥٠] ثمّ قال: بل اذا حقق كان ذلك يتوسط قياس صحيح منتج لتضمن المساواة المشروطة صدق كبراه معناه انا اذا حققنا الحال وجدنا لزوم النتيجة عن القياس المذكور انما هو بواسطة قياس في الثاني مستجمع لشرائط الإنتاج صغراه صغرى القياس المذكور وكبراه القضية التى يلزم المساواة المشروطة وهي العكس الكلي لكبرى القياس المذكور. هكذا لا شيء من الإنسان بفرس وكلّ صهال فرس ينتج لا شيء من الإنسان بصهال.

[ك ٣٠٥١] واعلم أن القياس ينقسم الى ما يكون معقولا والى ما يكون مسموعا أما القياس المعقول فهو الأفكار المؤلفة في النفس تأليفا يؤدي في النفس الى التصديق بشيء آخر هكذا قاله الشيخ.

[ك ٣٠٥٢] ومعناه: أنه فكر مؤلف في النفس من أفكار نفسانية تأليفا يوجب حكم النفس بذلك الفكر المؤلف[٤٣٠٠] حكمها بصدق قضية أخرى والفكر بهذا المعنى لا يخلو عن ألفاظ متحيلة لأن الإنسان عند فكرة في المعاني دون التصريح بالألفاظ الدالة عليها بحد من نفسه كأنه تناجي نفسه بألفاظ متحيلة.

[ك ٣٠٥٣] وأمّا القياس المسموع فهو القول الملفوظ المؤلف من القضايا المقيدة بالقيود المذكورة وهو بهذا المعنى ليس قياسا من حيث[٤٣٠١] أنه ملفوظ أو مسموع. لأن التلفظ بالقياس وسماعه لا يوجب التلفظ بالمطلوب وسماعه ولا[٤٣٠٢] يستتبعه بل انما هو قياس من حيث كونه دالا على معنى معقول ذلك المعنى المعقول قياس بالمعنى الأوّل فهذا القياس باعتبار دلالته على القياس الأوّل يوجب الدلالة على المعنى الاخر الذي هو المطلوب ونجعله بحيث يجب الاقرار بمقتضاه اي بمقتضى المطلوب.

[ك ٣٠٥٤] قال المصنف: "هكذا قاله الشيخ ونحن نقول المعنى به" أي بالقياس المسموع "قول مسموع مؤلف من قضايا[٤٣٠٣] مسموعة" واخبارات على تقدير صدقها وتسليم مدلولاتها يلزم صدق

[٤٣٠٠] ج – المؤلف.

[٤٣٠١] ج – حيث.

[٤٣٠٢] ج – لا.

[٤٣٠٣] ل – من قضايا، صح هامش.

خبر[٤٣٠٤] آخر وحقية مدلوله" وهو في الحقيقة عين ما ذكره الشيخ لكن عبّر القول الملفوظ بالقول المسموع والقضايا المقيدة بالقيود المذكورة بالقضايا المسموعة والاخبارات.

[ك ٣٠٥٥] ثمّ قال: "والقول المعقول جنس للقياس المعقول والقول المسموع جنس للقياس[٤٣٠٥] المسموع" وهو ظاهر.

[ك ٣٠٥٦] ثمّ قال "وكذلك تفسير كلّ واحد من القيود في القياس المسموع بالمسموع وفي المعقول بالمعقول" معناه أن القيود التى ذكرناهافي حد القياس مما كان ذكره لأجل أن يدخل فيه شيء فذكره في القياس المسموع لأجل أن يدخل فيه ذلك الشيء وهو مسموع وتعقله في القياس[٤٣٠٦] المعقول لأجل أن يدخل فيه ذلك الشيء وهو[٤٣٠٧] معقول وما كان ذكره لاخراج شيء عن القياس كان ذكره في القياس المسموع لإجل أن يخرج عنه ذلك الشيء وهو مسموع وتعقله في القياس المعقول لأجل أن يخرج منه وهو معقول وإطلاق لفظ القياس على القياس المعقول والمسموع بطريق الاشتراك اللفظي.

[ك ٣٠٥٧] وذكر الإمام في الملخص شكين ينفيان القياس:

[ك ٣٠٥٨] **أحدهما:** لو كان القياس مقتضيا لحصول العلم بالنتيجة فالمقتضى له في الذهن إمّا مجموع تلك العلوم أو كلّ واحد منها أو واحد منها فقط. والأقسام بأسرها باطلة أمّا الملازمة فظاهرة. وأمّا انتفاء القسم الأوّل فلثلاثة أوجه:

الأوّل: أن حصول العلمين في الذهن دفعة محال ضرورة انا متى وجهنا الذهن نحو معلوم استحال منا في عين ذلك الزّمان توجيهه نحو معلوم آخر. والعلم به بعد الاختبار ضروري.[١٦٣أ] واذا كان كذلك، استحال أن يكون موجبا لحصول العلم بالنتيجة؛ لأن ما لا وجود له في الذهن، امتنع أن يكون علة لحصول النتيجة في الذهن.

الثاني: أن الموجب لحصول العلم بالنتيجة لو كان مجموع العلومالمترتبة لكان الموجب لحصول العلم بالنتيجة هو الفكر لأن الفكر ليس الاّ مجموع تلك العلوم[٤٣٠٨] المترتبة لكن من المحال أن يكون

[٤٣٠٤] ج: جنس.

[٤٣٠٥] ج – المعقول والقول المسموع جنس للقياس.

[٤٣٠٦] ر – ~~المسموع~~.

[٤٣٠٧] ل – مسموع وتعقله في القياس المعقول لأجل أن يدخل فيه ذلك الشيء وهو، صح هامش.

[٤٣٠٨] ر – العلوم، صح هامش؛ ل + من.

الفكر موجبا لحصول العلم بالنتيجة لأنه لو[٤٣٠٩] جاز أن يكون موجبا له لجاز اجتماعه مع حصول العلم بالنتيجة لجواز اجتماع الموجب مع الموجب لكن الفكر استحال اجتماعه مع حصول العلم بالنتيجة لأن الفكر طلب وطلب الحاصل محال؛ ولانا نجد من أنفسنا وجدانا ضروريا أنا[٤٣١٠] حال كوننا متفكرين لا يكون عالمين بالمطلوب.

الثالث: أن كلّ واحد من تلك العلوم لا يوجب العلم بالنتيجة فعند اجتماعها إمّا أن يحصل تغير ما إما بحدوث ما لم يكن أو بزوال ما كان، أو لا يحصل. وكلّ واحد منها محال. أمّا الأوّل فلانه لو حصل ذلك التغير فالمقتضى إمّا كلّ واحد من تلك العلوم وحده أو مجموع تلك العلوم أو واحد منها فقط والأوّل والثالث محالان والّا لكان كلّ واحد منها أو واحد[٤٣١١] منها مستقلا باقتضاء ذلك التغيير وحينئذ إن كان ذلك التغيير مستقلا باقتضاء النتيجة كان كلّ واحدة من المقدمات أو واحدة منها مستقلا بالمستقل بالنتيجة فيكون كلّ واحدة منها أو واحدة فقط منتجا وهو القسم الثاني[٤٣١٢] أو الثالث من أصل[٤٣١٣] هذا الدليل وسيبطله وإن لم يكن ذلك[٤٣١٤] التغيير مستقلا باقتضاء النتيجة لا بدّ من حصول أمر آخر ورآء ذلك التغيير. وحينئذ يكون الكلام في حصول ذلك الأمر كالكلام في حصول التغيير ويلزم منه التسلسل المحال أو الانتهاء الى القسم الثاني من هذا الوجه وهو أن لا يحصل عند الاجتماع تغير وهو أيضا محال لأنّه حينئذ يلزم الإنتاج مع عدم التغير عند الاجتماع وذلك محال لأنه حينئذ يكون حال تلك المقدمات عند الاجتماع كحالها عند الانفراد فلما لم يستقل واحده من تلك المقدمات حالة الانفراد بحصول العلم بالنتيجة، فكذلك الحال عند الاجتماع.

[ك ٣٠٥٩] وأمّا انتفاء القسم الثاني من أصل الدليل فلوجهين:

أحدها: انا نعلم بالضرورة أن العلم باحدي المقدمتين لا يستقل باقتضاء العلم بالنتيجة.

الثاني: أن كلّ واحدة من المقدمتين لو كان مستقلا باقتضاء المذكور لاجتمع على المعلول الواحد علل مستقلة وذلك باطل.

[٤٣٠٩] ل – لو.

[٤٣١٠] ل – أنا.

[٤٣١١] ل – أو واحد، صح هامش.

[٤٣١٢] ر – الثاني.

[٤٣١٣] ر – ~~القسمة~~.

[٤٣١٤] ر: هذا.

[ك ٣٠٦٠] وأمّا انتفاء القسم الثالث من أصل الدليل: وهو أن المستقل باقتضاء العلم بالنتيجة ليس الّا احدي المقدمتين فهو أيضا باطل لانه حينئذ يكون ذكر غير تلك المقدمة حشو الافادة فيه ومن البين أنه ليس كذلك والوجه الأوّل المذكور لابطال القسم الثاني هو آتٍ في إبطال هذا القسم أيضا.

[ك ٣٠٦١] **الشك الثاني:** لو كان القياس مقتضيا لحصول العلم بالنتيجة فإمّا أن يكون العلم بالنتيجة لازما من العلم بالمقدمتين أو لا يكون لازما منه وكلّ واحد منهما محال.

[ك ٣٠٦٢] أمّا الأوّل: فلان العلم بالمقدمتين إمّا أن يكون ضروريا أو لا يكون فان كان الأول واللازم عن الضروري لزوما ضروريا ضروري فوجب أن يحصل العلوم النظرية بكل واحد وإنّه محال بالضرورة وإن كان الثاني لزم أن يكون العلم لكل واحدة من المقدمتين أو باحداهما فقط نظريا ولو كان كذلك، لكان[٤٣١٥] الكلام في حصول العلم بالمقدمة النظرية كالكلام في حصول العلم بالنتيجة وذلك يستلزم إمّا التسلسل المحال أو الانتهاء إمّا الى مقدمات ضرورية أو الى مقدمات غير معلومة أصلا. فإن كان الأوّل يعود الالزام المذكور .وإن كان الثاني لا يكون اللّازم عنها أيضا معلوما فضلا عن أن يكون العلم به لازما من العلم بالمقدمتين. وأمّا استحالة[٤٣١٦] القسم الثاني فلأنّ ذلك يقدح في كون القياس مقتضيا لحصول العلم بالنتيجة لأنّ المقتضى للشيء هو الذي لا يتخلف عنه مقتضاه اذ لو تخلف لكان المقتضى هو مع غيره فلا يكون المقتضى مقتضيا.

[ك ٣٠٦٣] أجاب الإمام عن الشك الأوّل بأنا[٤٣١٧] نختار[٤٣١٨] القسم الأول منه وهو أن يكون المقتضى لحصول العلم بالنتيجة مجموع تلك العلوم في الذهن.

[ك ٣٠٦٤] قوله "العلوم لا يجتمع في الذهن دفعةً" قلنا لا نسلم فانا نجد من أنفسنا كوننا عالمين بأشياء دفعة كيف فانه لو لا ذلك لما أمكننا الحكم بلزوم قضية أو عنادها لأخرى لأن ذلك لا يمكن الّا بعد تعقل [١٦٣ب] تينك القضيتين معا واللّازم ظاهر الفساد.

[ك ٣٠٦٥] قوله "بأننا لو كان المقتضى للعلم بالنتيجة مجموع تلك العلوم المرتبة لكان الموجب للعلم بالنتيجة هو الفكر وإنه ينافي العلم بالنتيجة" قلنا لا نسلّم وانما يلزم ذلك إن لو كانت تلك العلوم

[٤٣١٥] ر – لكان، صح هامش.

[٤٣١٦] ل – استحالة.

[٤٣١٧] ر، ل: بأن.

[٤٣١٨] ل: اختار.

باعتبار كونها فكرا موجبة للعلم بالنتيجة وليس كذلك فإنها انما كانت فكرا باعتبار حصولها على الترتيب الزماني وهي بهذا الاعتبار لا يوجب العلم بالنتيجة[٤٣١٩] بل انما يوجب العلم بالنتيجة بالنظر الى حقائقها التى هي علوم بالمقدمات وهي من هذا الوجه جاز اجتماعها مع العلم بالنتيجة.

[ك ٣٠٦٦] قال المصنف: في هذا الجواب نظر؛ لأن نفس تلك العلوم بحقائقها لا يوجب العلم بالنتيجة الّا اذا[٤٣٢٠] كانت مترتبة ترتيبا خاصا على ما[٤٣٢١] مرّ في شرح حد القياس وقد فسر الفكر بهذه العلوم المترتبة فلم يصح قوله أنها لا يوجب العلم بالنتيجة بهذا الاعتبار.

[ك ٣٠٦٧] واعلم أن ما ذكره المصنف على الإمام في الظاهر؛ كالكلام على المستند وهو غير مسموع عند أهل النظر. ونحن نوجهه ونقول: الدليل على صحة ما ذكرناه من الملازمة هو أن تلك العلوم لا يوجب العلم بالنتيجة الّا اذا كانت مرتبة ترتيبا يخصها والفكر مفسر بهذه العلوم المرتبة عند الإمام وحينئذ يصدق قولنا لو كان المقتضى لحصول العلم بالنتيجة مجموع تلك الأمور لكان الموجب للعلم بالنتيجة هو الفكر. واذا كان كذلك سقط ما ذكرتموه من المنع.

[خ ٣٠٦٨] ثمّ قال: والحق أن يقال أن الفكر انما هو قصد الانتقال من تلك العلوم والتوسل بها الى المطلوب أو ما يلزم هذا[٤٣٢٢] الانتقال أو نفس ترتيب تلك العلوم لهذا التوسل والموجب هو العلوم المرتبة ولا شك في كونها مغايرة للفكر على التفاسير الثلاثة.

[ك ٣٠٦٩] وهو أيضا منع[٤٣٢٣] للملازمة المذكورة لأن تفسير الفكر لكل واحد من هذه المعاني يوجب كذب ما ذكره من الملازمة الّا أن المستند غير ما ذكره الإمام.

[ك ٣٠٧٠] قوله "ثالثا إما أن يحصل عند الاجتماع ما لم يكن عند الانفراد". قلنا: لا شك أن الهيئة الاجتماعية حاصلة لتلك العلوم بعد الاجتماع فبالطريق الذي عقلتم حصولها فاعقلوا النتيجة.

[ك ٣٠٧١] قال المصنف: ما ذكره الإمام في جواب هذا الوجه "نقض إجمالي والتحقيق انما هو بالمنع وكشف المقدمة الفاسدة" المستعملة في هذا الوجه وطريق ذلك أن نقول نختار القسم الأوّل

[٤٣١٩] ر – ~~وليس كذلك فانها انما كانت~~.

[٤٣٢٠] ل – اذا.

[٤٣٢١] ر– ما، صح هامش.

[٤٣٢٢] ر – هذا، صح هامش.

[٤٣٢٣] ر: مع.

وهو أنه حصل عند الاجتماع ما لم يكن عند الانفراد و[٤٣٢٤]الأمر كذلك بالضرورة لا حاجة الى الترديد ضرورة أن المجموع المركب منها حصل عند الاجتماع وهو مغاير لكل واحد من تلك العلوم وغير موجود حالة الانفراد.

[ك ٣٠٧٢] قوله "المقتضى لذلك إمّا كلّ واحد من تلك العلوم أو مجموع تلك العلوم أو واحد منها فقط" قلنا: لا نسلم انحصار الأقسام فيما ذكرتم من الثلاثة بل ههنا قسم آخر وهو أسباب من خارج وأنتم ما تعرضتم لهذا القسم وإبطاله والذي يدل على تحقيق هذا القسم هو أن المجموع المركب من شيئين أو من أشياء علية التامة انما هي مجموع أجزائه الذي هو السبب المادي مع السبب الفاعلي الذي هو من خارج.

[ك ٣٠٧٣] ثمّ قال: غاية ما في الباب أنه يلزم أن لا يستقل واحد من تلك الأجزاء بالموجبة ولا نسلم استحالته فانا نقول بذلك لأن المستقل عندنا ليس الّا المجموع اذا اقتضى سبب من خارج اجتماع أجزاء ذلك المجموع ولا أعرف لإيراد هذا الكلام وجها لأنه لا يصلح أن يكون مستند المنع الحصر المذكور.

[ك ٣٠٧٤] ولا إشارة الى إبطال مذهب قائل لأن أحدا لم يقل بأن المستقل بالموجبة أحد أجزاء ذلك المجموع.

[ك ٣٠٧٥] وأجاب الإمام عن الشك الثاني بأن النظر ليس الّا مجموع تلك العلوم المرتبة ترتيبا زمانيا فان اقتضت الأسباب المفارقة حصولها في الذهن حصل العلم النظري والّا فلا.

[ك ٣٠٧٦] أقول: تحقيق هذا الجواب أن يقال انا نختار أن العلم بالنتيجة لازم من العلم بالمقدمتين وإن العلم بالمقدمتين ضروري ولزوم المطلوب منهما أيضا ضروري.

[ك ٣٠٧٧] قوله "لو كان كذلك لوجب أن يحصل العلوم النظرية لكل أحد" قلنا لا نسلم وانما يلزم ذلك إن لو تصور كلّ أحد طرفي كلّ واحدة من المقدمتين وطرفي المطلوب والمقدمتين ونفس المطلوب. وذلك ممنوع[١٦٤أ] واذا لم يجب أن يكون كلّ واحد مما ذكرنا من الأمور متصور لكل أحد لا يلزم ما ذكرتموه لأن المعنى من كون كلّ واحدة من المقدمتين ضروريا هو انا لو تصورنا طرفي كلّ واحدة منهما ونسبة المحمول في كلّ منهما الى موضوعها جزم العقل بتلك النسبة بالضرورة. والمعنى

[٤٣٢٤] ج – الحال.

من كون اللزوم ضروريا هو أنا لو تصورنا المقدمتين والمطلوب معا ونسبة المطلوب الى المقدمتين عرفنا لزوم المطلوب من المقدمتين من غير الافتقار الى شيء آخر.

[ك ٣٠٧٨] وإذا كان كذلك، فلعل كلّ أحد لا يتصور كل واحد من طرفي كلّ واحدة من المقدمتين وكلّ واحد من طرفي المطلوب أو لا يتصور المقدمتين والمطلوب لأن حصول ذلك في العقل بأسباب خارجية وتلك الأسباب يجوز أن يحصل ويجوز أن لا يحصل.

[ك ٣٠٧٩] قوله "اللازم عن الضروري" ضروري ممنوع فإن جميع النظريات لازم عن الضروري ابتداء أو بواسطة ومع أنه ليس شيء من النظريات ضروريا لأن الضروري ما يكفى تصور طرفيه في التصديق بالنسبة بينهما وليس شيء[٤٣٢٥] من العلوم اللازمة عن الضروري لزوما ضروريا يكفى تصور طرفيه في التصديق بالنسبة بينهما فلم يكن شيء منها ضروريا بل نظريا.

[ك ٣٠٨٠] إذا عرفت حقيقة القياس فاعلم أنه ينقسم بالقسمة الاولى الى قياس استثنائي والى قياس اقتراني أمّا الاستثنائي فهو الذي يكون عين النتيجة أو نقيضها مذكورا في القياس بالفعل كقولنا لو كان هذا مترهنا فهو حق ثم قلنا لكنه مترهن أنتج أنه حق وهو بعينه مذكور بالفعل في القياس ولو قلنا لكنه ليس بحق أنتج أنه ليس بمترهن ونقيضه مذكور بالفعل في القياس.

[ك ٣٠٨١] وأمّا القياس الاقتراني فهو الذي لا يكون شيء من النتيجة ولا نقيضها مذكورا بالفعل في القياس كقولنا كلّ إنسان حيوان وكلّ حيوان جسم أنتج كلّ إنسان جسم وليس هو ولا نقيضه مذكورا بالفعل في القياس.

[ك ٣٠٨٢] وقد نقل الشيخ عن جمهور الحكمآء أنّهم كانوا يسمون القياس الاقتران حمليا والقياس الاستثنائي شرطيا لأنهم ما ظفروا الّا بهذين القياسين أعنى الحملي والاستثنائي.

[ك ٣٠٨٣] والشيخ منع من[٤٣٢٦] ذلك لأنه وجد قياسا اقترانيا غير القياس الحملي وقياسا شرطيا غير القياس الاستثنائي.

[ك ٣٠٨٤] ووجه انحصار القياس الى ما ذكرنا من[٤٣٢٧] القسمين هو أن عين النتيجة أو نقيضها إن كان مذكورا فيه بالفعل كان استثنائيا والّا كان اقترانيا.

[٤٣٢٥] ج – شيء.

[٤٣٢٦] ل – من.

[٤٣٢٧] ج – ~~القياس~~.

[ك ٣٠٨٥] وينقسم القياس الاقتراني بالقسمة الاولى إمّا باعتبار ما يتركب عنه فالى قياس حملي والى قياس شرطي والقياس الحملي هو الذي يتركب من القضايا الحملية الساذجة والقياس الشرطي هو الذي يتركب من الشرطيات الصرفة أو منها ومن الحمليات وهو خمسة أقسام لأنه إمّا أن يتركب من المتصلتين أو من المنفصلتين أو من حملي ومتصل أو من حملي ومنفصل أو من متصل ومنفصل.

[ك ٣٠٨٦] وأمّا باعتبار وجوه آخر فينقسم أيضا الى أقسام آخر انقساما أوّليا مثل انقسامه الى الأشكال الأربعة والى القياس البسيط والى القياس المركب والى المنقسم والى الخلف وغير ذلك من الانقسامات ونذكر كل واحد منها في الموضع اللاحق به ولنبدأ الآن بالقياس الاقتراني الحملي.

[ك ٣٠٨٧] قال الشيخ في الشفآء كلّ قياس اقتراني حملي بسيط لا بدّ أن يكون مركبا من مقدمتين يشتركان في حد ذلك الحد موضوع فيهما أو محمول فيهما أو موضوع في احداهما محمول في الأخرى. كاشتراك المقدمتين المذكورتين في المثال الذي أوردناه في الحيوان ويسمى ذلك الحد حدا أوسط لكونه متوسطا بين طرفي المطلوب. وهذا[٤٣٢٨] القياس هو الذي ينحل اليه مقدميه. وذلك كالموضوع والمحمول في المقدمة الحملية والمقدم والتالي في المقدمة الشرطية وعلى هذا خرجت الرابطة عن حد القياس لأن القضية لا ينحل اليها.

[ك ٣٠٨٨] فإذن لا بدّ للقياس الاقتراني الحملي البسيط من حدود ثلاثة أحدها الأوسط والآخران هما طرفا المطلوب ويسميان بالطرفين واالرأسين ويسمى الموضوع منهما أو ما هو في مقامه بالأصغر والمقدمة التى فيها الأصغر تسمى الصغرى والمحمول منهما أو ما قام مقامه بالأكبر والأعظم والمقدمة التى فيها الأكبر بالكبرى

[ك ٣٠٨٩]والقياس الاقتراني بحسب وضع الحد الأوسط في مقدمتيه ينقسم الى أربعة أشكال لأن الحد[١٦٤ب] الأوسط إمّا أن يكون محمولا في الصغرى موضوعا في الكبرى وإمّا أن يكون موضوعا في الصغرى محمولا في الكبرى وإمّا أن يكون محمولا فيهما وإمّا أن يكون موضوعا فيهما والقسم الأوّل هو الشكل الأوّل والثاني هو الشكل الرابع والثالث هو الشكل الثاني والرابع هو الشكل الثالث.

[٤٣٢٨] ج، ر: وحد.

[ك ٣٠٩٠] قال الإمام: الدليل على أنه لا بدّ للقياس الاقتراني من حدود ثلاثة هو أنّه لما كان نسبة محمول المطلوب الى موضوعه مجهولة لا بد من ثالث يكون متوسطا بينهما ويكون له الى كلّ واحد من طرفي المطلوب نسبة معلومة وسبب ذلك يحصل مقدمتان معلومتان وحدود ثلاثة.

[ك ٣٠٩١] قال المصنف: ما ذكره الإمام "غير لازم" لانا نقول الشيء تعنى[٤٣٢٩] بقولك لا بد من ثالث يكون متوسطا بين طرفي المطلوب إن عنيت به ثالثا له الى كلّ واحد من طرفي المطلوب نسبة بالحمل والوضع حتى يصلح أن يكون حدا بالتفسير الذي ذكرناه فذلك ممنوع.

[ك ٣٠٩٢] فإن القياس الاستثنائي منتج لنسبة المحمول الى الموضوع مع انتفاء ثالث بينهما على ما ذكرتم من التفسير.

[ك ٣٠٩٣]وإن عنيت به مقدمة أو مقدمات لها نسبة الى المطلوب إمّا بالدلالة عليه أو باستلزامه اياه فذلك صحيح لازم في[٤٣٣٠] جميع المطالب. ولكن لا يلزم[٤٣٣١] من ذلك[٤٣٣٢] اشتمال القياس على ما ذكرتم من الحدود الثلاثة ويمكن أن يجاب عنه بأنه يريد به ثالثا بالتفسير الأوّل لكن لا في كلّ قياس بل في القياس الاقتراني المركب من حمليتين الذي المطلوب منه نسبة محمول الى موضوع. والأمر كذلك في مثل هذا القياس بالضرورة لأنّ نسبة محمول المطلوب من هذا القياس الى موضوعه اذا كانت مجهولة لا بدّ من ثالث يتوسطهما بحيث يكون له الى[٤٣٣٣] كلّ واحد من الطرفين نسبة معلومة. وذلك يستلزم أن يكون في مثل هذا القياس حدود ثلاثة. واذا كان مراده ذلك لا يتوجه عليه المنع المذكو.ر والنقض بالقياس الاستثنائي.

[ك ٣٠٩٤] اذا عرفت هذا فاعلم أن هيئة نسبة الأوسط الى طرفي المطلوب يسمى شكلا ونظما واجتماع الصغرى والكبرى بالاقتران يسمى قرينة وضربا. والقول[٤٣٣٤] اللازم مطلوبا مادام يساق منه الى القياس أي مادام يوضع[٤٣٣٥] ذلك اللازم ويطلب المقدمات المنتجة له ونتيجة[٤٣٣٦] اذا سيق من

[٤٣٢٩] ج – ~~بذلك~~.

[٤٣٣٠] ر – ~~في المطلوب~~.

[٤٣٣١] ل – لا يلزم.

[٤٣٣٢] ر – ذلك.

[٤٣٣٣] ر + الى.

[٤٣٣٤] ل – والقول.

[٤٣٣٥] ل: موضوع.

[٤٣٣٦] ل: ونتيجته.

القياس اليه والقرينة المنتجة لهذا القول يسمى قياسا والشكل الأوّل يشارك الثاني في صغراه ويخالفه في كبراه لا المشاركة في حدي الصغريين ولا المخالفة في حدي الكبريين بل في الترتيب[٤٣٣٧] أعنى وضع الحد الأوسط فيهما حتى يكون كبرى كل واحد من الشكلين[٤٣٣٨] عكس كبرى الشكل الاخر.

[ك ٣٠٩٥] ويرتد كلّ واحد من الشكلين الى الشكل الآخر إمّا بعكس الكبرى وإمّا بتغيير ترتيب المقدمتين وعكس الصغرى وليشارك الشكل الثالث في كبراه. ويباينه في صغراه المشاركة والمباينة المذكورتين ضرورة أن كلّ واحد من الشكل الأوّل والثالث يرتدّ الى الآخر بعكس الصغرى أو بعكس الكبرى مع تغيير ترتيب وضع المقدمتين ويباين الشكل الرابع في كلّ واحدة من مقدمتيه فيرتدّ أحدهما الى الشكل الآخر إمّا بعكس المقدمتين[٤٣٣٩] أو بتغيير[٤٣٤٠] ترتيب المقدمتين. والشكل[٤٣٤١] الأوّل لما كان الأوسط فيه ثابتا للأصغر لانه يجب أن يكون صغراه موجبة على ما ستعلم كان الحكم على كلّ ما ثبت[٤٣٤٢] له الأوسط هو بعينه[٤٣٤٣] حكما على الأصغر.

[ك ٣٠٩٦] وإذا كان كذلك كان إنتاجه بينا وقياساته كاملة فيسمى شكلا أوّلا لذلك وأمّا غيره من الأشكال فلا يتبين إنتاجه الّا[٤٣٤٤] بتغيير[٤٣٤٥] هيئة بحيث يرتد به الى هيئة الشكل الأوّل ولاختصاصه أعنى الشكل الأوّل بإنتاج المطالب الأربعة بأسرها التى هي المحصورات الأربع وبإنتاج أشرف المطالب وهو الموجب الكلي فإن الثاني لا ينتج الّا السالب والثالث لا ينتج الّا الجزئي والرابع لا ينتج الإيجاب الكلي وانما كان الشكل الثاني تاليا للأوّل ومقدما على الثالث لأن ما ينتج الشكل الثاني وهو السلب الكلي أشرف مما ينتجه الشكل الثالث وهو الجزئي لأن الكلي وهو الجزئي لأن الكلي وإن كان[٤٣٤٦] سلبا أشرف من الجزئي وإن كان إيجابا لكون الكلي أنفع في العلوم من الجزئي ولأن صغرى الشكل الأوّل موجبة والشكل الثاني يشاركه فيها على ما ذكرنا من التفسير فقد شاركه في أشرف

[٤٣٣٧] ج: التركيب.

[٤٣٣٨] ل: الشكل.

[٤٣٣٩] ر – ~~وبيابن الشكل الرابع في كل واحدة من مقدمتيه~~.

[٤٣٤٠] ر – ~~المقدمتين~~.

[٤٣٤١] ل: والى الشكل.

[٤٣٤٢] ر – ثبت، صح هامش.

[٤٣٤٣] ر – ~~حكما على~~.

[٤٣٤٤] ل – الّا.

[٤٣٤٥] ل: الأصغر.

[٤٣٤٦] ر – كان، صح هامش.

المقدمتين ضرورة أن الإيجاب أشرف من السلب وانما كان الشكل الثالث تاليا للثاني ومقدما على الرابع لموافقته الشكل الأوّل الذي هو طبيعي في احدي مقدمتيه وهي الكبرى[١٦٥أ] بالتفسير المذكور ومباينته[٤٣٤٧] الشكل الرابع اياه في كلّ واحدة[٤٣٤٨] من المقدمتين ولهذا المعنى كان الشكل الرابع بعيدا عن الطبع لا يتنبه[٤٣٤٩] لإنتاجه الّا بتغيير كثير وهذه الأحكام أمور اختيارية وضعية أخذوها بالاولي والاخلق وليس يمكن لأخذ محاولة البرهان على أمثالها وليس فيها الا خطابة دالة على الأخذ بالاولى والأخلق.[٤٣٥٠]

[ك ٣٠٩٧] وقوم من العلماء أهملوا هذا الشكل أعنى الرابع في القسمة وجعلوا الأشكال ثلاثة لأنهم قالوا الأوسط إمّا أن يكون محمولا في المقدمتين وهو الشكل الثاني أو موضوعا فيهما وهو الشكل الثالث أو محمولا في احداهما موضوعا في الأخرى وهو الشكل الأوّل. ثم أنّهم اذا ذكروا الشكل الأوّل ذكروه على ما هو أخص من ذلك وهو أن يكون الأوسط محمولا في الصغرى موضوعا في الكبرى ولذلك أي ولتفسيرهم الشكل الأوّل بالمعنى الأخص ادّعوا كامليته واشتراط ايجاب صغراه وكلية كبراه فإن الشكل الأول لو كان مفسرا بالمعنى الأعم لم يصح فيه شيء من هذه الأحكام فيلزمهم حينئذ أحد الأمرين وهو إمّا الاحلال في القسمة أو بطلان تفسير الشكل الأوّل بما ذكروه.

[ك ٣٠٩٨] وأمّا الفاضل الفارابي والشيخ فقد ألغياه بعد إيجابهما اياه في القسمة لبعده عن الطبع ولعدم ملائمته[٤٣٥١] لعادة النظر والروية والاستغناه عنه بسائر الأشكال.

[ك ٣٠٩٩] قال الشيخ: فاذن الأولى به وبما هو في مذهبه. أن يلغى ونحن نتبع المتأخيرين في ذكره اذ الإمام ومن بعده من العلماء ذكروه هو الواجب لأن المنطقي يجب عليه أن ينظر في جميع ما يمكن أن يتأدي بواسطته من المعلوم الى المجهول وفي كيفية ترتيب ما يتأدي به سواء كان ذلك ترتيبا مؤديا الى المجهول بوسط ترتيب آخر أو بغير وسط ترتيب آخر كيف ولو كان الاستغناء بنظم عن غيره يوجب إلغاء ذلك الغير لوجب إلغاء الشكل الثاني والثالث لأنّ بالشكل الاول يستغنى عنهما والفائدة التى ذكروها في اعتبار القياس على هذين الشكلين موجودة في الشكل الرابع على ما سيأتي من بعد.

[٤٣٤٧] ل: وبيانه.

[٤٣٤٨] ج: واحد.

[٤٣٤٩] ل: يثبت.

[٤٣٥٠] ل – والاخلق.

[٤٣٥١] ل: ملازمة.

[ك ٣١٠٠] ويشترك الأشكال الأربعة في أنه لا قياس عن جزئيتين ولا عن سالبتين واستثنوا عن[٤٣٥٢] الثاني القياس المركب عن سالبتين ممكنتين أعنى سالبتين موجهتين بالإمكان الخاص.

[ك ٣١٠١] قال المصنف: ولا حاجة الى هذا الاستثناء[٤٣٥٣] لأن إنتاج أمثاله ليس الّا بتوسط موجبة يلزم انقلاب السالبة اليها يرتد أنه متى كان الموضوع مكان قضية موجبة قضية سالبة مركبة فإن إنتاج تلك السالبة ليس لأنها سالبة بل لأنها يتضمن قضية موجبة تلك القضية الموجبة هي النتيجة فإنتاج السالبة اذن بواسطة موجبة يتضمنها ولا قياس أيضا في شيء من الأشكال عن صغرى سالبة كبريها جزئية.

[ك ٣١٠٢] وهذا فيه نظر؛ لأن الصغرى السالبة الكلية اذا كانت مشروطة خاصة أو عرفية خاصة وكانت الكبرى موجبة جزئية موجهة[٤٣٥٤] بما يصدق عليه[٤٣٥٥] الدوام[٤٣٥٦] بحسب الوصف[٤٣٥٧] فإن القياس المركب منهما[٤٣٥٨] ينتج في الشكل الرابع. وستحقق ذلك في موضعه والنتيجة[٤٣٥٩] يتبع أحس المقدمتين في الكم والكيف دون الجهة.

[خ ٣١٠٣] ثمّ قال:**وهذه أحكام كلية دلت عليها استقراء ثبوتها في كلّ واحد من[٤٣٦٠] الأشكال الأربعة بعلّة تخصه. ولذلك قال الشيخ هذه جمل تعلمها باعتبار الجزئيات**

[ك ٣١٠٤] واذا كان كلية هذه الأحكام انما يعرف بواسطة استقراء ثبوتها في الجزئيات امتنع الاستدلال بكليتها على ثبوتها في شيء من الجزئيات.

[ك ٣١٠٥] ولهذا قال المصنف "وأنت تعلم أنه أخطأ من يستدلّ بكلية شيء من هذه الأحكام على ثبوته في شكل معين."

[٤٣٥٢] ر – عن، صح هامش.

[٤٣٥٣] ج: الاستدلال.

[٤٣٥٤] ج + بأية جهة كانت؛ ل – ~~بأية جهة كانت~~.

[٤٣٥٥] ج، ل – بما يصدق عليه.

[٤٣٥٦] ل: بالدوام.

[٤٣٥٧] ل – بالدوام بحسب الوصف، صح هامش.

[٤٣٥٨] ر – منهما، صح هامش.

[٤٣٥٩] ل + ينتج.

[٤٣٦٠] ر + من.

[ك ٣١٠٦] إذا عرفت هذا فنذكر شرائط إنتاج الأشكال الأربعة وعدد ضروبها المنتجة وبيان إنتاج ما يحتاج إنتاجه الى بيان.

[ك ٣١٠٧] أما الشكل الاول فشرط في إنتاجه أمران: أحدهما كون صغراه موجبة. والثاني كون كبراه كلية.

[ك ٣١٠٨] أمّا الأوّل فلانه لولاه لم يندرج الأصغر تحت الأوسط بل كان الأصغر والأوسط متباينين واذا كان كذلك كان الحكم على ما ثبت له الأوسط بالفعل بالأكبر سواء كان إيجابا أو سلبا لا يتعدى الى[٤٣٦١] الأصغر ضرورة أن الحكم على أحد المتباينين بشيء لا يتعدى الى المباين الآخر والعلم بذلك بين[٤٣٦٢] ولأن الصغرى في هذا الشكل لو كانت سالبة لحصل الاختلاف الموجب لعقم القياس وهو صدق القياس مع توافق الطرفين في بعض المواد ومع تباينهما في بعضها بيان ما ذكرنا من الملازمة[١٦٥ب] هو أن الصغرى اذا كانت سالبة في هذا الشكل فالكبرى إمّا أن يكون موجبة أو سالبة فإن كانت موجبة يصدق القياس مع توافق الطرفين تارة كقولنا لا شيء من الإنسان بحجر وكلّ حجر جسم والحق هو قولنا كلّ إنسان جسم ومع تباينهما أخرى اذا بدلنا كبرى المثال كقولنا وكلّ حجر جماد والحق حينئذ هو قولنا لا شيء من الإنسان بجماد وإن كانت سالبة يصدق القياس أيضا[٤٣٦٣] مع توافق الطرفين تارة كقولنا وصغرى المثال المذكور بحالها ولا شيء من الحجر بحيوان فإن الحق أن[٤٣٦٤] كلّ إنسان حيوان ومع تباينهما أخرى اذا بدلنا الكبرى بقولنا ولا شيء من الحجر بفرس كان الحق[٤٣٦٥] حينئذ ولا شيء من الإنسان بفرس. واذا تخلف صدق كلّ واحدة من النتيجة الموجبة والسالبة عن صدق القياس لا ينتج القياس شيئا لأن ما ينتج الشيء[٤٣٦٦] نتيجة دائما لا يتخلف عنه البتة.

[٤٣٦١] ر – الى.

[٤٣٦٢] ر – بين، صح هامش.

[٤٣٦٣] ر – أيضا، صح هامش.

[٤٣٦٤] ج – أن.

[٤٣٦٥] ل – الحق.

[٤٣٦٦] ل: التي.

[ك ٣١٠٩] وأمّا الثاني[٤٣٦٧] فلأنه لو لا كلية كبراه لم يجب أن يتعدى الحكم على الأوسط بالأكبر الى الأصغر لاحتمال أن يكون البعض المحكوم عليه من الأوسط[٤٣٦٨] بالأكبر[٤٣٦٩] غير الأصغر كما في قولنا كلّ إنسان حيوان وبعض الحيوان فرس وأما اذا كان صغرى هذا الشكل موجبة وكبراه كلية فإنتاجه يكون ظاهرا لأن الأوسط حينئذ يكون[٤٣٧٠] ثابتا[٤٣٧١] لكل الأصغر إن كانت الصغرى كلية ولبعضه إن كانت جزئية األكبر ثابتا لكل أفراد الأوسط إن كانت الكبرى موجبة ومنعنا عن كل أفراده إن كانت سالبة وحينئذ يلزم ثبوت الأكبر لكل أفراد الأصغر أو سلبه عن كل أفراده أو ثبوته لبعض أفراد الأصغر أو سلبه عن بعض أفراده.

[ك ٣١١٠] فهذان الشرطان هما شرطا إنتاجه بحسب كيفية المقدمات وكميتها وله شرط ثالث بحسب تنوع المقدمات وهو أن يكون صغراه فعلية تبين وجوب شرطيته في المختلطات اذا وصلنا اليها.

[ك ٣١١١] والضروب الممكنة الانعقاد بحسب القسمة العقلية المركبة من المحصورات الأربع ستة عشر ضربا لانا اذا جعلنا الصغرى موجبة كلية وينضم اليها كلّ واحد من المحصورات الأربع حصلت أربعة أضرب وكذلك اذا جعلنا صغرى[٤٣٧٢] احدي المحصورات الثلاثة الباقية والكبرى كل واحدة منها حصلت على كلّ تقدير أربعة أضرب فكان المجموع ستة عشر ضربا وهي الحاصلة من ضروب[٤٣٧٣] المحصورات الأربع في نفسها لكن الضروب التى ينتج من هذه الجملة أربعة فقط لأن الصغرى لما وجب أن يكون موجبة جاز كونها موجبة كلية وموجبة جزئية والكبرى لما وجب أن يكون كلية جاز كونها موجبة[٤٣٧٤] كلية وسالبة كلية. واذا ركبنا كلّ واحدة من هاتين الصغريين مع كلّ واحدة من هاتين الكبريين حصلت الضروب المنتجة في هذا الشكل أربعة فقط وما عدا هذه الضروب الأربعة عقيم لا ينتج شيئا أصلا لانتفاء كلّ واحد من الشرطين في بعضها ولانتفاء أحدهما في البعض الآخر.

[٤٣٦٧] ر – الثاني.

[٤٣٦٨] ج – من الأوسط.

[٤٣٦٩] ل + غير بعض المحكوم عليه.

[٤٣٧٠] ل – يكون.

[٤٣٧١] ل – ثابت، صح هامش.

[٤٣٧٢] ل – الصغرى موجبة كلية وينضم اليها كل واحد من المحصورات الأربع حصلت أربعة أضرب وكذلك اذا جعلنا صغرى، صح هامش.

[٤٣٧٣] ج: ضرب.

[٤٣٧٤] ر – ~~وموجبة جزئية~~.

[ك ٣١١٢] الضرب الاول: من موجبتين كليتين ينتج موجبة كلية كقولنا كلّ "ج" "ب" وكلّ "ب" "أ" ينتج كلّ "ج" "أ"

[ك ٣١١٣] الضرب الثاني: من كليتين والكبرى سالبة ينتج سالبة كلية كقولنا كلّ "ج" "ب" ولا شيء من "ب" "أ" ينتج لا شيء[٤٣٧٥] من "ج" "أ"

[ك ٣١١٤] الضرب الثالث: من موجبتين والصغرى جزئية ينتج موجبة جزئية كقولنا بعض "ج" "ب" وكلّ "ب" "أ" بنتج بعض "ج" "أ"

[ك ٣١١٥] الضرب الرّابع: من موجبة جزئية صغرى وسالبة كلية كبرى ينتج سالبة جزئية كقولنا بعض "ج" "ب" ولا شيء[٤٣٧٦] من "ب" "أ" ينتج بعض "ج" ليس[٤٣٧٧] "أ"

[ك ٣١١٥] واعلم أنه قد يلزم كلّ واحد من الضروب المنتجة سواء كان من الشكل الأوّل أو من غيره من الأشكال لازم هو عكس نتيجة ويظهر لزومه منه بعكس نتيجة لكن اذا قيس ذلك[٤٣٧٨] الضرب بالقاس الى ذلك اللازم لم يكن[٤٣٧٩] قياسا كاملا هكذا قاله الشيخ في الشفآء.

[ك ٣١١٦] قال المصنف: هذا الحكم من الشيخ ليس على اطلاقه بواجب بل فيه تفصيل فإن الأمر كذلك في الشكل الأوّل لأنه اذا قيس الشكل الأوّل بعينه الى إثبات عكس نتيجته صار القياس من الشكل الرابع فانا اذا قلنا قولنا كلّ "ج" "ب" وكلّ "ب" "أ" المنتج لقولنا كلّ "ج" أ" من الشكل الأوّل قياسا بالنسبة الى إنتاج قولنا بعض "أ" "ج" صار كبرى القياس المذكور[٤٣٨٠] صغرى والصغرى كبرى وصار هكذا كلّ "ب" "أ" وكلّ "ج" "ب" وهو من الشكل الرابع وينتج بعض "أ" "ج". وأما الشكل الرابع فحين ما يلزمه عكس نتيجة اذا جعل قياسا بالنسبة اليه[٤٣٨١] [١٦٦أ] صار كاملا[٤٣٨٢]. ومن الشكل الأوّل فانا اذا جعلنا قولنا كلّ "ب" "ج" وكلّ "أ" "ب" المنتج لقولنا بعض "ج" "أ" من الشكل

[٤٣٧٥] ل – لا شيء، صح هامش.

[٤٣٧٦] ر – شيء، صح هامش.

[٤٣٧٧] ل – ليس.

[٤٣٧٨] ل: دليل.

[٤٣٧٩] ر – يكن، صح هامش.

[٤٣٨٠] ل – كبرى القياس المذكور، صح هامش.

[٤٣٨١] ر – اليه.

[٤٣٨٢] ل: كلاما.

الرابع قياسا بالنسبة الى إثبات عكسه وهو قولنا بعض "أ" "ج" صار القياس هكذا كلّ "أ" "ب" وكلّ "ب" "ج" وهو من الشكل الأوّل وينتج بعض "أ" "ج".

[ك ٣١١٧] وأمّا الشكلان الآخران فحين ما يلزم القياس المنعقد في أحدهما عكس نتيجته. فاذا جعل ذلك قياسا بالنسبة الى إنتاج ذلك العكس لم يتغير نظم القياس وشكله ولم يحتج الى عكس النتيجة أيضا لأن الصغرى والكبرى في القياس انما يتعينان بتعين المطلوب الذي أنتجه.

[ك ٣١١٨] نعم اذا جعل ذلك القياس قياسا بالنسبة الى إنتاج عكس نتيجته لزم بالضرورة تبدل الصغرى بالكبرى والكبرى بالصغرى ونذكر في كلّ واحد من هذين الشكلين مثالا[٤٣٨٣].

[ك ٣١١٩] أمّا الشكل الثاني فانا[٤٣٨٤] اذا جعلنا قولنا كلّ "ج" "ب" ولا شيء من "أ" "ب" المنتج لقولنا لا شيء من "ج" "أ" قياسا بالنسبة الى إنتاج قولنا لا شيء من "أ" "ج" الذي هو عكس النتيجة صار القياس هكذا لا شيء من "أ" "ب" وكلّ "ج" "ب" وهو من هذا الشكل بعينه وينتج لا شيء من "أ" "ج".

[ك ٣١٢٠] وأمّا الشكل الثالث فانا اذا جعلنا قولنا كلّ[٤٣٨٥] "ب" "ج"[٤٣٨٦] وكلّ "ب" "أ" المنتج لقولنا بعض "ج" "أ" قياسا بالنسبة الى قولنا بعض "أ" "ج" الذي هو عكس النتيجة صار القياس هكذا كلّ "ب" "أ"[٤٣٨٧] وكلّ "ب" "ج" وهو من هذا الشكل بعينه وينتج بعض "أ" "ج".

[ك ٣١٢١] والشيخ أورد في الشفآء على اشتراط ما ذكرنا من الأمرين لإنتاج هذا الشكل وانحصار ضروبه المنتجة في الأربعة المذكورة شكا وهو إنتاج الصغرى السالبة الكلية مع الكبرى الموجبة الجزئية سلب الأصغر عن بعض الأكبر. وقد ذكرنا مثال ذلك مع حله في شرح الرسم المذكور للقياس.

[ك ٣١٢٢] وأمّا القضايا المهملة فحكمها حكم الجزئيات الموافقة اياها في الكيف فلا يحتاج الى أفرادها بالذكر.

[٤٣٨٣] ج: مثلا.

[٤٣٨٤] ر، ل – فإنا، صح هامش ر.

[٤٣٨٥] ر – ج.

[٤٣٨٦] ج: ج ب.

[٤٣٨٧] ل: أ ب.

[ك ٣١٢٣] وأمّا المخصوصات فحكمها حكم الكليات الموافقة اياها في الكيف. ولهذا ينعقد القياس عن مخصوصين كقولنا: زيد عمرو[٤٣٨٨] وعمرو كاتب ينتج: أنّ زيدا كاتب وعن صغرى جزئية وكبرى[٤٣٨٩] مخصوصة كقولنا في الشكل الاوّل بعض الكاتب زيد[٤٣٩٠] وزيد عمرو ينتج بعض الكاتب عمرو وفي شكل الثاني كقولنا والصغرى في المثال المذكور بحاليها عمرو ليس بزيد ينتج أن بعض الكاتب ليس عمرا.

[ك ٣١٢٤] وعلم منه كونها صالحة لأن يكون كبرى القياس في الشكل الأوّل وفي الشكل الثاني وأنفع ما استعمل اذا أريد استعمالها أن يكون صغريات لكنها لما كانت قليلة النفع في العلوم حذفوها. ونحن تبعناهم في ذلك لعلمنا[٤٣٩١] بأن أحكامها تعرف من معرفة أحكام المحصورات.

[ك ٣١٢٥] واعلم أن الإمام اعتبر في الملخص تسمية كلّ واحد من هذه الضروب بحسب اعتبار حال الحدود التى هي فيه في[٤٣٩٢] نسبة بعضها الى بعض بالعموم والخصوص والمساواة والمباينة تارة وبحسب اعتبار حال المقدمات أنفسها بعضها الى بعض أخرى[٤٣٩٣].

[ك ٣١٢٦] فتبعه المصنف في ذلك قال: أما الأوّل فالضرب الأوّل من هذه الضروب إمّا أن يكون الأوسط فيه اعم من الأصغر أو مساويا له وعلى كلّ واحد من التقديرين فالأكبر أمّا أن يكون مساويا للأوسط أو اعمّ منه فهذه أقسام أربعة بحسب اعتبار نسبة الأوسط الى كلّ واحد من الطرفين بالعموم والخصوص والمساواة.

[ك ٣١٢٧] ولا يزداد الأقسام على الأربعة المذكورة بحسب اعتبار نسبة[٤٣٩٤] أحد الطرفين الى الآخر لأن نسبة الأكبر الى الأصغر متعينة على كلّ واحد من هذه التقادير الأربعة لأن تكون بالمساواة أو بالعموم المطلق واذا كان كذلك لا يحتمل قسمة نسبتها بتحقق أقسام أخرى فإن الأوسط اذا كان مساويا للأصغر والأكبر مساويا للأوسط بغير أن يكون الأكبر مساويا للأصغر واذا تعينت هذه النسبة

[٤٣٨٨] ر + وعمرو زيد وزيد عمرو.

[٤٣٨٩] ج – ~~سالبة~~.

[٤٣٩٠] ر – وعمر كاتب ينتج أن زيدا كاتب وعن صغرى جزئية وكبرى مخصوصة كقولنا في الشكل الأول بعض الكاتب زيد.

[٤٣٩١] ر – ~~أحكامها~~.

[٤٣٩٢] ل – في، صح هامش.

[٤٣٩٣] ج – أخرى.

[٤٣٩٤] ل – نسبة.

بينهما حينئذ لا يمكن انقسامها الى قسمين. وأمّا على كلّ واحد من التقادير الثلاثة وهو أن يكون الأوسط مساويا للأصغر والأكبر اعم من الأوسط أو الأوسط اعم من الأصغر والأكبر مساو للأوسط أو اعمّ منه. تعين أن يكون نسبة الأكبر الى الأصغر بالعموم المطلق. واذا تعينت هذه النسبة بينهما على كلّ واحد من هذه التقادير الثلاثة استحال انقسامها الى قسمين.

[ك ٣١٢٨] فظهر أن الضرب الأوّل بحسب اعتبار نسبة الحدود بعضها الى البعض بالعموم والخصوص والمساواة لا يزيد [١٦٦ب]على الأقسام الأربعة. وعلم منه أيضا نسبة الأكبر الى الأصغر على كلّ واحد من هذه التقادير.

[ك ٣١٢٩] وأمّا الضرب الثاني فالأوسط يحتمل أن يكون مساويا للأصغر أو اعم منه وأما نسبة الأكبر الى الأوسط فلا يكون الّا بالمباينة لكون الكبرى فيه سالبة وكذلك نسبة الأكبر الى الأصغر[٤٣٩٥] لا يكون الّا بالمباينة لما عرفت أن نتيجة هذا الضرب سالبة. واذا كان كذلك كان الضرب الثاني بحسب ما ذكرنا من الاعتبار لا يكون الّا على قسمين.

[ك ٣١٣٠] وأمّا الضرب الثالث: فالأوسط يحتمل أن يكون اعم من الأصغر مطلقا واخص منه مطلقا ومساويا له واعمّ منه من وجه واخص من وجه آخر[٤٣٩٦]. وعلى كلّ واحد من هذه التقادير الأربعة فالأكبر إمّا أن يكون مساويا للأوسط أو اعم منه مطلقا فهذه ثمانية أقسام بحسب نسبة الأوسط الى كلّ واحد من الطرفين.

[ك ٣١٣١] وأمّا نسبة الأكبر الى الأصغر بحسب ما ذكرناه من الاعتبار فمتعينة على تقدير كلّ واحد من الأقسام الأربعة المذكورة في الضرب الأوّل لما عرفت. واذا كان كذلك لا يحتمل هذه النسبة قسمة أخرى بهذا الاعتبار.

[ك ٣١٣٢] وأمّا على تقدير كلّ واحد من الأقسام الأربعة الباقية فاعلم أن الأصغر اذا كان اعمّ من الأوسط مطلقا فالأكبر حينئذ لا يخلو إمّا أن يكون مساويا للأوسط أو اعمّ منه مطلق.ا فان كان مساويا له تعين كون الأصغر حينئذ اعمّ من الأكبر مطلقا لأن الاعمّ من الشيء مطلقا اعمّ مطلقا مما يساوي ذلك الشيء. واذا كان كذلك لا يحتمل هذه النسبة قسمة أخرى وان كان الأكبر اعمّ من الأوسط جاز

[٤٣٩٥] ر – الأصغر، صح هامش.

[٤٣٩٦] ل – آخر.

أن يكون الأصغر مساويا للأكبر وأن يكون اعمّ منه مطلقا وأن يكون اخص منه مطلقا وأن يكون اعم منه من وجه واخص من وجه[٤٣٩٧] آخر. فانقسم هذا القسم الى أربعة أقسام.

أمّا القسم الأوّل: فبأن يكون الأوسط نوعا للأصغر والأكبر فصلا له أي للأصغر كقولنا بعض الحيوان إنسان وكلّ إنسان حساس.

وأمّا القسم الثاني: فبأن يكون الأصغر جنسا عاليا للأوسط والأكبر جنسا سافلا له أي للأوسط كقولنا بعض الجوهر إنسان وكلّ إنسان حيوان.

وأمّا القسم الثالث: فبأن يكون الأصغر جنسا سافلا للأوسط والأكبر جنسا عاليا له أي للأوسط كقولنا بعض الحيوان إنسان وكلّ إنسان جوهر.

وأمّا القسم الرابع: فبأن يحمل المجموع المركب من أمرين كلّ واحد منهما اعم من الآخر من وجه واخص من وجه على بعض أحدهما ويحمل الآخر على كلّ ما يصدق عليه ذلك المجموع كقولنا بعض الحيوان[٤٣٩٨] حيوان[٤٣٩٩] أبيض وكلّ حيوان أبيض فهو أبيض.

[ك ٣١٣٣] وأمّا اذا كان الأصغر اعم من الأوسط من وجه دون وجه فالأكبر حينئذ إمّا أن يكون مساويا للأوسط أو اعمّ منه مطلقا فإن كان مساويا له تعين حينئذ كون الأصغر اعمّ من الاكبر من وجه دون وجه لأن الاعمّ من المساوي من وجه اعمّ من وجه مما يساوي ذلك الشيء وإن كان الأكبر اعم من الأوسط جاز أن يكون الأصغر اخص من الأكبر مطلقا وجاز أن يكون اخص منه من وجه.

[ك ٣١٣٤] أما[٤٤٠٠] الأوّل فبان يندرج كل واحد من الأصغر والأوسط تحت جنس واحد مع كون كلّ واحد من الأصغر والأوسط اعم من الآخر من وجه كالحيوان والأبيض بالنسبة الى الموجود اذ المراد بالجنس المعنى العام فحينئذ يصدق قولنا بعض الحيوان أبيض وكلّ أبيض موجود.

[ك ٣١٣٥] وأمّا القسم الثاني: فبأن يكون كلّ واحد من الشيء وجنسه[٤٤٠١] اعمّ من مفهوم آخر من وجه حتى يصدق حمله على بعض ذلك الآخر وحمل جنسه على كله كالأبيض والملوّن بالنسبة الى الحار فأن الأبيض نوع للملون وكلّ واحد منهما اعمّ من الحار من وجه فحينئذ يصدق بعض الحار

[٤٣٩٧] ج – وأخص من وجه.

[٤٣٩٨] ج + حيوان.

[٤٣٩٩] ر – حيوان، صح هامش.

[٤٤٠٠] ج – أما.

[٤٤٠١] ل – من الشيء وجنسه، صح هامش.

أبيض وكلّ أبيض ملوّن ولا يجوز أن يكون الأصغر اعمّ من الأكبر حينئذ والّا لزم أن يكون الأوسط مستلزما للأكبر لأنه حينئذ ينتظم قياس هكذا كلما تحقق الأوسط تحقق الأكبر وكلما تحقق الأكبر تحقق الأصغر ينتج كلما تحقق الأوسط تحقق الأصغر وإنه خلف محال؛ لانا نتكلم على تقدير أن الأوسط اعم من الأصغر من وجه.

[ك ٣١٣٦] وظهر مما ذكرنا أن ستة من الأقسام المذكورة لا يحتمل قسمة باعتبار حال نسبة أحد الطرفين الى الآخر بالعموم والخصوص والمساواة بل يتعين النسبة[٤٤٠٢] بينهما وانقسم قسم واحد [١٦٧أ] الى أربعة أقسام وقسم واحد الى قسمين فقط. فاذا جمعت هذه الأقسام صارت الأقسام[٤٤٠٣] الواقعة باعتبار نسبة حال الحدود بعضها الى بعض بالعموم والخصوص والمساواة اثني عشر قسما.

[ك ٣١٣٧] وأمّا الضرب الرابع فالأوسط فيه إمّا أن يكون أعم من الأصغر أو أخص أو مساويا له أو أعمّ من وجه أو أخص من وجه فهذه أربعة أقسام. يحصل باعتبار نسبة الأوسط إلى الأصغر. وأما باعتبار نسبته إلى الأكبر فلا ينقسم إلى قسمين لتحقق المباينة بينهما وأما اعتبار حال نسبة أحد الطرفين الى الطرف الآخر.

[ك ٣١٣٨] فاعلم أن الأصغر إن كان أخص من الأوسط أو مساويا له لا يحتمل النسبة بين الطرفين قسمة لوجوب المباينة بينهما حينئذ ضرورة أن المباين للأعم مباين للأخص والمباين[٤٤٠٤] لأحد المتساويين مباين للمساوي الآخر وان كان الأصغر اعمّ من الأوسط مطلقا احتمل حينئذ أن يكون الأصغر مباينا للأكبر وأن يكون اعمّ منه مطلقا وأن يكون اعمّ منه[٤٤٠٥] من وجه.

[ك ٣١٣٩] أمّا الأوّل فبان سلب عن كلّ الشيء ما يباين جنسه ثم حمل ذلك الشيء على بعض جنسه كسلبنا الحجر عن كلّ أفراد الإنسان وحملنا الإنسان على بعض أفراد الحيوان.

[ك ٣١٤٠] وأمّا القسم الثاني فبان سلب أحد النوعين عن كلّ أفراد الآخر ثم حمل النوع المسلوب عنه على بعض أفراد جنسهما كقولنا بعض الحيوان إنسان ولا شيء من الإنسان بفرس فإن الأصغر[٤٤٠٦] في هذا المثال اعمّ من الأكبر مطلقا.

[٤٤٠٢] ل – النسبة.

[٤٤٠٣] ر – ~~أربعة~~.

[٤٤٠٤] ل – والمباين.

[٤٤٠٥] ج – منه.

[٤٤٠٦] ج: الصغرى.

[ك ٣١٤١] وأمّا القسم الثالث فبان سلب أحد المتباينين اللذين كلّ واحد منهما اعمّ من مفهوم آخر من وجه. ثم حمل أحدهما على بعض أفراد ذلك المفهوم كقولنا بعض الحيوان أبيض ولا شيء من الأبيض بأسود فان بين الأصغر والأكبر في هذا المثال عموما أو خصوصا من وجه ويمتنع أن يكون الاصغر حينئذ اخص من الأكبر أو مساويا له.

[ك ٣١٤٢] أمّا الأول: فلأن الأصغر لو كان اخص من الأكبر والاوسط مباين للاكبر لزم من ذلك كون الأصغر مباينا للأوسط لأن مباين العام مباين للخاص.

[ك ٣١٤٣] وأمّا الثاني فلانه لو كان مساويا له لزم كون الأصغر مباينا للأوسط لمباينته للأكبر ووجوب كون المباين لأحد المتساويين مباينا للمساوي الآخر وكلّ واحد منهما خلف لانا نتكلم على تقدير أن الأوسط اخص من الأصغر مطلقا وأمّا اذا كان الأصغر اعم من الأوسط من وجه احتمل أيضا أن يكون الأصغر مباينا للأكبر وأن يكون اعم منه مطلقا وأن يكون اعم من[٤٤٠٧] وجه.

[ك ٣١٤٤] أمّا القسم الأوّل فبان سلب ما يباين كلّ واحد من الأمرين اللذين بينهما عموم من وجه دون وجه عن كلّ أفراد أحدهما ثم حمل أحد ذينك الأمريين على بعض أفراد الآخر كقولنا بعض الأبيض حيوان ولا شيء من الحيوان بحجر أسود.

[ك ٣١٤٥] وأمّا القسم الثاني فلانه يحتمل وجود أمرين بينهما عموم من وجه دون وجه أحدهما اعم من مفهوم آخر والآخر مباين لذلك المفهوم مباينة كلية حتى يصدق سلب ذلك المفهوم عما يباينه سلبا كليا وحمل ذلك المباين على بعض الآخر وحينئذ يكون الأصغر اعم من الأكبر كما في قولنا بعض الحيوان لا إنسان ولا شيء من اللاإنسان بإنسان.

[ك ٣١٤٦] وأمّا القسم الثالث فلما ذكرنا من الاحتمال لكن الذي هو اعم من ذلك المفهوم يكون عمومه من وجه لا مطلقا وذلك كما في قولنا بعض الأبيض الحيوان[٤٤٠٨]، ولا شيء من الحيوان بحجر ويمتنع أيضا أن يكون الأصغر حينئذ اخص من الأكبر أو مساويا له للعلة التى ذكرناها في القسم الذي قبل هذا القسم فظهر مما ذكرنا ان الأقسام الواقعة في هذا الضرب ثمانية.

[٤٤٠٧] ر: منه.

[٤٤٠٨] ج: الحيوان.

[ك ٣١٤٧] وأمّا القسم الثاني وهو اعتبار حال المقدمات بعضها مع بعض فعلى اقسام الأول اعتبار حال كونها معدولة ومحصلة ويقع كلّ واحد من الضروب الأربعة بهذا الاعتبار على ثمانية أقسام لأن الصغرى فيه إمّا أن يكون معدولة الطرفين أو محصلة الطرفين أو معدولة الموضوع محصلة المحمول أو محصلة الموضوع معدولة المحمول وعلى كلّ واحد من هذه التقادير الأربعة فالكبرى أيضا يقع على أحد هذه الأقسام الأربعة ويحصل من ذلك في كلّ ضرب ستة عشر قسما لكن الأوسط غير متحد في ثمانية أقسام منها فبقيت الأقسام الواقعة في كلّ ضرب بهذا الاعتبار [١٦٧ب] ثمانية وانما قلنا أن الأوسط غير متحد في ثمانية منها لأن الصغرى إن كانت محصلة المحمول أو محصلة الطرفين لا يمكن انضمام الكبرى المعدولة الموضوع ولا معدولة الطرفين اليها وإن كانت معدولة المحمول[٤٤٠٩] أو معدولة الطرفين لا يمكن انضمام[٤٤١٠] الكبرى المحصلة الموضوع ولا محصلة الطرفين اليها[٤٤١١].

[ك ٣١٤٨] وأمّا الثمانية الباقية فانما يحصل على الوجه الذي أقوله فإن الأوسط إمّا أن يكون مفهوما وجوديا أو مفهوما عدميا فإن كان مفهوما وجوديا كانت الصغرى محصلة المحمول والكبرى محصلة الموضوع وحينئذ إمّا أن يكون الأصغر والأكبر وجودين حتى يكون المقدمتان محصلة الطرفين أو عدميين حتى يكون الصغرى معدولة الموضوع محصلة المحمول والكبرى محصلة الموضوع معدولة المحمول أو يكون الأصغر عدميا والأكبر وجوديا حتى يكون الصغرى معدولة الموضوع محصلة المحمول والكبرى محصلة الطرفين أو يكون الأصغر وجوديا والأكبر عدميا حتى يكون الصغرى محصلة الطرفين والكبرى محصلة الموضوع معدولة المحمول فهذه أربعة أقسام حصلت على[٤٤١٢] تقدير أن يكون[٤٤١٣] الأوسط مفهوما وجوديا.

[ك ٣١٤٩] وأمّا إن كان الأوسط مفهوما عدميا حتى يكون الصغرى معدولة المحمول والكبرى معدولة الموضوع فحينئذ إمّا أن يكون الأصغر والأكبر وجوديين حتى يكون الصغرى محصلة الموضوع معدولة المحمول والكبرى معدولة الموضوع محصلة المحمول أو عدميين حتى يكون الصغرى والكبرى كل

[٤٤٠٩] ر – المحمول، صح هامش.

[٤٤١٠] ج + انضمام.

[٤٤١١] ل – اليها.

[٤٤١٢] ج – على.

[٤٤١٣] ر - يكون، صح هامش.

واحد[٤٤١٤] منهما معدولة الطرفين أو يكون الأصغر وجوديا والأكبر عدميا حتى يكون الصغرى محصلة الموضوع معدولة المحمول والكبرى معدولة الطرفين أو يكون الأصغر عدميا والأكبر وجوديا حتى[٤٤١٥] يكون الصغرى معدولة الطرفين والكبرى معدولة الموضوع محصلة المحمول فهذه أربعة أخرى. واذا ضربت هذه الثمانية في أقسام كلّ ضرب أعنى الأقسام الحاصلة بالاعتبار الأوّل حصلت أقسام الضرب الأول اثنين وثلاثين. وأقسام الضرب الثاني ستة عشر وأقسام الضرب الثالث ستة وتسعين وأقسام الرابع ستة وسبعين. ثم اذا ضرب كلّ واحد من هذه في[٤٤١٦] الأقسام الأربعة الحاصلة باعتبار كون المقدمتين ثنائيين أو ثلاثيين أو الصغرى ثنائية والكبرى ثلاثية أو صغرى ثلاثية والكبرى ثنائية حصلت أقسام الضرب الأول مائة وثمانية وعشرين[٤٤١٧]. وأقسام الضرب الثاني أربعة وستين[٤٤١٨] وأقسام الضرب الثلث[٤٤١٩] ثلثمائة وأربعة وثمانين[٤٤٢٠] وأقسام الضرب الرابع ثلثمائة وأربعة وهذه الاعتبارات الثلاثة من النسبة أعنى نسبة الحدود بعضها الا بعض بالعموم والحصوص والمساواة والمباينة ونسبة المقدمات بعضها الى بعض بالعدول والتحصيل ونسبة المقدمتين[٤٤٢١] بعضها الى بعض بكونها ثنائية أو ثلاثية هي التى اعتبرها الإمام لكن اخلّ ببعض الأقسام بالاعتبار الأول ونحن استوعبنا أقسامها بأسرها.

[ك ٣١٥٠] واعلم أن المصنف بعدما نقله عن الإمام من الاعتبارات اعتبر حال المقدمتين من وجهين آخرين.

أحدهما: حالهما باعتبار الجهة فإن كلّ واحدة من المقدمتين اذا اعتبر كونها موجهة كان باحدي الجهات الخمس عشرة وعلى كلّ تقدير كان الكبرى أيضا موجهة باحداها وحينئذ يقع كلّ ضرب بهذا الاعتبار على مائتين وخمسة وعشرين قسما وهي ما يحصل من ضرب خمسة عشر في نفسها فاذا ضربنا الأقسام الحاصلة لكل واحد من الضروب بالاعتبارات الثلاثة الأوّل في هذا المبلغ كان أقسام الضرب

[٤٤١٤] ج، ر – واحد.

[٤٤١٥] ج – حتى.

[٤٤١٦] ل – في.

[٤٤١٧] ج: عشرون.

[٤٤١٨] ج: وستون.

[٤٤١٩] ج – أربعة وستون وأقسام الضرب الثالث، صح هامش.

[٤٤٢٠] ج: ثمانون.

[٤٤٢١] ر: المقدمتان؛ ج: المقدمان.

الأوّل ثمانية وعشرين ألفا وثمان مائة وأقسام الضرب الثاني أربعة عشر ألفا وأربع مائة وأقسام الضرب الثالث ستة وثمانين ألفا وأربع مائة وأقسام الضرب الرابع ثمانية وستين ألفا وأربع مائة.

الوجه الثاني: من الاعتبارين[٤٤٢٢] اللذين زادهما[٤٤٢٣] المصنف اعتبار حال المقدمات بحسب وحدة الحدود وتعددها[٤٤٢٤] وذلك بأن نقول كلّ واحد من طرفي الصغرى إمّا أن يكون مفهوما واحدا أو مفهومات متعددة أو الموضوع مفهوما واحد والمحمول مفهومات متعددة أو بالعكس وعلى كلّ واحد من هذه التقادير الأربعة محال الكبرى أيضا يكون بهذا الاعتبار على أحد هذه الوجوه[٤٤٢٥] الأربعة وحينئذ[١٦٨أ] يقع بهذا الاعتبار كل ضرب على ستة عشر قسما. واذا ضربنا أقسام ما معنا لكل ضرب في هذا المبلغ[٤٤٢٦]. حصل أقسام الضرب الأوّل ستة وأربعين ألفا وثمانين.

[ك ٣١٥١] وأقسام الضرب الثاني ثلاثة وعشرين ألفا وأربعين وأقسام الضرب الثالث مائة وثمانية وثلاثين ألفا وماتئن وأربعين وأقسام الضرب الرابع مائة وتسعة آلاف وثمان مائة وأربعين.

[ك ٣١٥٢] ثم قال: واذا عرفت ذلك في ضروب الشكل الأوّل فاعرف مثله في ضروب سائر الأشكال وبالجملة فطريقه مثل ما عرفناك من الطريق في تعدد المتصلات والمنفصلات[٤٤٢٧] باعتبار حال أجزائها لكن لما لم يكن التفصيل والإطناب في ذلك يجدى[٤٤٢٨] كثير نفع تركنا الاستقصاء فيه وانما ذكرنا الاعتبارات الأوّل لاشتمالها على نفع ما، واقتداءًا بالإمام، وقصد استيعاب ما أخل من الأقسام.

[ك ٣١٥٣] وقد يذكر على هذا الشكل شكوك[٤٤٢٩] لكن الأولى تأخير ذكرها الى القياسات المشاغبية والمغالطية هكذا قاله المصنف الّا انا نذكر تلك الشكوك، ونخلها وهي ثلاثة:

[ك ٣١٥٤] **أحدها**: أن هذا الشكل انما ينتج إن لو كان لما ذكرتم من المقدمتين أعنى الصغرى والكبرى مفهوم محصل وليس كذلك: لانا اذا قلنا مثلا: كلّ "ج" "ب" فإمّا أن يكون المراد به أن حقيقة الجيم هي حقيقة الباء بعينها، أو المراد أن حقيقة الجيم موصوفة بالباء أو المراد به معنى ثالثا.

[٤٤٢٢] ر: الاعتبارات.

[٤٤٢٣] ر: زادها.

[٤٤٢٤] ل: وتعدها.

[٤٤٢٥] ر: الوجود.

[٤٤٢٦] ر: المنع.

[٤٤٢٧] ل – والمنفصلات.

[٤٤٢٨] ل – يجدى.

[٤٤٢٩]

[ك ٣١٥٥] والأوّل: باطل لوجهين أحدهما أن المراد لو كان ذلك لكان معنى قولنا كلّ[٤٤٣٠] جسم مؤلف هو أن حقيقة الجسم هي[٤٤٣١] بعينها حقيقة المؤلف بمعنى اتحادهما في المفهوم. ومن البين أنه ليس كذلك ضرورة أن المفهوم من أحدهما مغاير للمفهوم من الآخر.

[ك ٣١٥٦] الثاني: أن المراد لو كان ذلك لبطل الغرض من انعقاد القياس لأن الغرض من انعقاد القياس[٤٤٣٢] هو الاستدلال به على الموضوع النتيجة موصوف[٤٤٣٣] بمحمولها وإتّصاف الشيء بنفسه غير معقول فضلا عن أن يكون مطلوبا بالحجة والبرهان.

[ك ٣١٥٧] والثاني: أيضا باطل لأن معنى القياس على هذا التقدير يصير هكذا أن الأصغر موصوف بالأوسط والأوسط موصوف بالأكبر. وذلك لا يقتضى أن يكون الأصغر موصوفا بالأكبر لأن الأصغر والأوسط حقيقتان مختلفتان[٤٤٣٤] ولا يلزم من إتّصاف احداهما بصفة إتّصاف الاخرى بها واذا كان كذلك لا يلزم من إتصاف الأوسط بالأكبر إتّصاف الأصغر به بعينه. نعم الذي يلزم من هاتين المقدمتين المأخوذتين على هذا الوجه أن الأصغر موصوف بالموصوف بالأكبر لكن لا يجب أن يكون الموصوف بالموصوف بالشيء موصوفا بذلك الشيء. ولئن سلّمنا صحة قولنا أن الموصوف بالموصوف بالشيء موصوف بذلك الشيء[٤٤٣٥] لكن القياس المذكور على هذا التقدير انما ينتج النتيجة المذكورة بواسطة هذه المقدمة وهو على خلاف قول المنطقيين فإنهم بأسرهم اتفقوا على أن قولنا كلّ "ج" "ب" وكلّ "ب" "أ" ينتج بالذات قولنا كلّ "ج" "أ" من غير اضمار مقدمة أخرى. وإن كان المراد به معنى ثالثا فلا بدّ من تلخيصه لننظر في صحته وفساده.

[ك ٣١٥٨] ثانيها: أن هذا الشكل لو كان منتجا لما تخلف صدق النتيجة عن[٤٤٣٦] صدق مقدمتيه. واللّازم باطل أمّا الملازمة فظاهرة لانا لا نعنى بالإنتاج الّا استلزام صدق المقدمتين للنتيجة. وأمّا انتفاء

[٤٤٣٠] ر – ج.

[٤٤٣١] ج، ل – هي.

[٤٤٣٢] ر – لأن الغرض من انعقاد القياس، صح هامش.

[٤٤٣٣] ر – ~~موصوف~~.

[٤٤٣٤] ل – مختلفتان.

[٤٤٣٥] ل – ~~ولئن سلمنا صحة قولنا~~.

[٤٤٣٦] ل + غير.

الثاني فلانه يصدق قولنا الإنسان حيوان والحيوان جنس مع كذب قولنا الإنسان جنس الذي هو نتيجة هذا القياس.

[ك ٣١٥٩] الثالث: أنّه يصدق قولنا الإنسان وحده ناطق وكلّ ناطق[٤٤٣٧] حيوان ولا يصدق قولنا للإنسان وحده حيوان الذي هو نتيجة القياس المذكور فلو كان هذا الشكل منتجا لاستحال ذلك.

[ك ٣١٦٠] والجواب عن الأوّل أن نقول: المراد بالقول المذكور معنى ثالث مغاير لما ذكرتموه من المعنيين لأن المراد من قولنا كلّ "ج" "ب" هو أن كلّ ما يصدق عليه[٤٤٣٨] "ج" يصدق عليه "ب". وذلك مغاير لكلّ واحد مما ذكرتموه. واذا كان المراد ذلك أمكن بواسطة العلم بالمقدمتين المذكورتين بهذا المعنى استعلام نسبة مجهولة لأن انتساب [١٦٨ب] محمول المطلوب الى موضوعه اذا كان مجهولا وكان انتساب محموله الى كلّ ما يصدق عليه الحد الأوسط معلوما وصدق الأوسط على ما صدق عليه موضوع المطلوب أيضا معلوما. لزم بالضرورة من العلم بهذين الانتسابين العلم بانتساب محمول المطلوب الى موضوعه.[٤٤٣٩] واذا كان المراد ذلك ولزم بالضرورة العلم بالمطلوب عند العلم بالمقدمتين على الوجه المذكور سقط ما ذكرتموه من الشك.

[ك ٣١٦١] **وأمّا الشك الثاني:** فنقل الإمام عن الشيخ أنه أجاب عنه في الشفآء بأن منع اتّحاد الأوسط في القياس المذكور فيه. وقال أن الحيوان الذي حمل عليه الجنس مغاير للحيوان الذي حمل على الإنسان لأن الذي حمل عليه الجنس هو الحيوان شرط أن لا يكون معه شيء وهو الحيوان المجرد الذي هو صورة عقلية والحيوان المحمول على الإنسان هو الحيوان لا بشرط أن يكون معه شيء وهو الحيوان المطلق وأحدهما غير الآخر.

[ك ٣١٦٢] ثمّ اعترض عليه وقال هذا الجواب ضعيف لوجوه:

الأوّل: أن الحيوان الذي حمل عليه الجنس اذا كان غير محمول على الإنسان ولا على الفرس وسائر الأنواع لا يكون الحيوان الجنسي مقولا على شيء من الحقائق المختلفة. واذا كان كذلك فالحيوان

[٤٤٣٧] ل – وكل ناطق.

[٤٤٣٨] ر – ب.

[٤٤٣٩] ج + اذا كان محمولا وكان انتساب محموله الى كل ما صدق عليه الحد الأوسط معلوما يصدق الأوسط على ما صدق عليه موضوع المطلوب أيضا معلوما لزم بالضرورة من العلم بهذين الانتسابين العلم بانتساب محمول المطلوب الى موضوعه.

من حيث عرض له أنه جنس يمتنع أن يكون مقولا على شيء فضلا عن أن يكون مقولا على كثيرين مختلفين بالحقائق.

الثاني: أن الشيخ ذكر أن الحيوان بشرط التجريد لا يكون جنسا بل جزء أو مادة حيث ذكر[٤٤٤٠] الفرق بين الحيوان الجنسي وبين الحيوان الذي هو مادة وجزء لأنه قال في الشفآء الحيوان اذا أخذ حيوانا بشرط أن لا يكون في حيوانيته الّا هذا القدر[٤٤٤١] وأن يكون[٤٤٤٢] ما بعده خارجا عنه كان مادة للإنسان. وإن أخذ بشرط أن يكون حيوانا فقط من غير الالتفات[٤٤٤٣] الى شرط التجريد والإلحاق كان جنسا ومذكور هذا الكلام في عدة مواضع من كتابه ومعلوم أن هذا تناقض ما ذكره في حل هذا الشك.

الثالث**:** أن الحيوان بشرط التجريد لو كان جنسا وهو بعينه مادة لكان سابقا على النوع لوجوب سبق البسيط على المركب ولو كان كذلك لا يكون الفصل مقوّما له ويلزم منه أيضا أن يكون ثبوت جنس الجنس للنوع قبل ثبوت الجنس له. وكلّ ذلك قد أبطله الشيخ في المقالة الاولى من كتاب[٤٤٤٤] البرهان وفي مقالة الخامسة من الالهيات في كتاب الشفآء.

[ك ٣١٦٣] ثمّ قال: ويشبه أن يكون الجواب ما أقوله وهو أن الحيوان الذي يحمل عليه الجنس هو الحيوان المحمول على الإنسان لا كيف اتفق لكن بشرط أن يكون محمولا على حقيقة أخرى. واذا كان كذلك لا يتحد الحد الأوسط في القياس المذكور فلا يتوجه علينا.

[ك ٣١٦٤] واعلم أن ما ذكره الإمام على الشيخ اعتراض على المستند وهو غير لائق بأهل النظر ومع ذلك مما ذكره في الوجه الأوّل ضعيف لأن الشيخ يلتزم أن الحيوان من حيث عرض له أنه جنس لا يكون مقولا على شيء مما تحته بل ذلك ممتنع لامتناع أن يكون شيء مما تحته جنسا.

[ك ٣١٦٥] قال بعض الفضلاء المحققين أن[٤٤٤٥] الجواب الذي ذكره الشيخ وهو الحيوان الذي هو الجنس غير الحيوان المقول على الإنسان حق لكن وجه التغاير ليس ما نقله الإمام عن الشيخ وهو أن أحدهما لا بشرط شيء والثاني بشرط لا شيء فان كلاّ منهما لا بشرط شيء بل وجه التغاير أن أحدهما

[٤٤٤٠] ر – ذكر، صح هامش.

[٤٤٤١] ل: العدد.

[٤٤٤٢] ر – يكون، صح هامش.

[٤٤٤٣] ل: الاكتفاء.

[٤٤٤٤] ل – كتاب، صح هامش.

[٤٤٤٥] ر – ~~الحيوان~~.

مأخوذ مع شيء وإن لم يكن أحد الشيء شرطا في مفهومه والثاني ليس مأخوذا مع شيء وإن جاز أن يوجد مع شيء فإن الحيوان المقول على الإنسان ليس بعام ولا خاص اذ يمكن حمله على زيد كما أمكن حمله على الإنسان والحيوان الذي الجنس محمول عليه هو الحيوان مع قيد العموم الذي هو مركب من الحيوان بالمعنى الأوّل.

[ك ٣١٦٦] وهذا القيد واذا كان كذلك كان الحد[٤٤٤٦] الأوسط غير مكرر في هذا القياس فلا يتوجه نقضا علينا وهو كلام حق[١٦٩أ] ذكره الشيخ في الشفآء لأنه صرّح بأن الحيوان المحمول عليه الجنسية ليس هو الحيوان من حيث هو حيوان بل الحيوان بقيد العموم.

[ك ٣١٦٧] ثم اعترض على الجواب الذي ذكره الإمام. وقال: وما أجاب به الفاضل الشارح على سبيل الشك فليس بشيء لأن الحمل على شيء بشرط حمله على غيره ليس بمعقول: اذ لا يقال: الإنسان حيوان بشرط أن يكون الفرس أيضا حيوانا حتى يصدق ذلك اذا صدق هذا ويكذب اذا كذب هذا. بل المحمول[٤٤٤٧] على الشيء اذا شرط فيه الحمل على غيره فقد خرج عن أن يكون محمولا فضلا عن أن يكون محمولا على أحدهما لأنه من حيث هو كذلك لا يصدق على شيء منهما فلا يمكن أن يقال: لأحدهما أنه حيوان بشرط أن يكون محمولا على غيره.

[ك ٣١٦٨] والظاهر: أن المراد الإمام ليس ما ذكره هذا المحقق بل مراده أن الحيوان المحمول عليه الجنس هو الحيوان المحمول على كثيرين والحيوان المحمول على الإنسان هو الحيوان المحمول عليه فقط وأحدهما غير الآخر.

[ك ٣١٦٩] والى ما ذكرنا أشار الإمام بعد ذكر الجواب بقوله "وبالجملة فالحمل بحال الشركة هو الجنسية واعتبار حمله على الإنسان وحده ليس ذلك حملا بالشركة فلا يلزم استمرار وصف الجنسية للحيوان عند ما يكون محمولا على الإنسان ومعناه أن الجنسية محمول[٤٤٤٨] على الحيوان المحمول بحال الشركة أي[٤٤٤٩] على الحيوان المقول في جواب ما هو بحسب الشركة والحيوان المحمول على الإنسان ليس حمله بالشركة واذا كان كذلك لا يلزم إتّصاف الحيوان المحمول على الإنسان بالجنسية

[٤٤٤٦] ج: الجزء.

[٤٤٤٧] ج، ر: الحيوان.

[٤٤٤٨] ر + المحمول.

[٤٤٤٩] ج – أي.

فلا يتحد الوسط في القياس لكن لما قال أن الحيوان الذي يحمل عليه الجنس ليس هو الحيوان المحمول على الإنسان كيف اتفق بل بشرط أن يكون محمولا على حقيقة أخرى.

[ك ٣١٧٠] أوهم هذه العبارة أن مراده أن الحيوان المحمول على الإنسان محمول عليه بشرط أن يكون محمولا على حقيقة أخرى فحمله هذا المحقق عليه وليس كذلك بل مراده ما ذكرناه لا غير.

[ك ٣١٧١] فالحاصل أن جواب هذا الشك هو منع اتحاد الوسط في القياس المذكور فيه وما ذكره الشيخ والإمام وهذا المحقق كلّ واحد منها مستند المنع ولا يجب على المانع[٤٤٥٠] بصحيح ما استند به اذ ليس ذلك مدعاه.

[ك ٣١٧٢] والإمام أجاب عن هذا الشك في الملخص بجواب آخر أظهر من هذا[٤٤٥١] الجواب وقال: أن الكبرى في القياس المذكور إن أخذت كلية كذبت. واذا كان كذلك لا يتم ما ذكره الشاك من الدليل على نفي التالي. وإن أخذت على الوجه المذكور كانت جزئية فلم يكن شرط إنتاج هذا الشكل حاصلا فلا يتوجه الشك علينا حينئذ لانا انما ادّعينا إنتاج هذا الشكل عند استجماعه بجميع شرائطه.

[ك ٣١٧٣] **وأمّا الشك الثالث:** فجوابه أن نقول: لا نسلّم اشتمال ما ذكرتم من القياس على شرائط الشكل الأوّل وانما يشتمل عليها إن لو كانت الصغرى المذكورة فيه[٤٤٥٢] موجبة وهو ممنوع فإن الصغرى قضية مركبة من موجبة وسالبة لأن معناها الإنسان ناطق وغير الإنسان ليس بناطق لأن الوحدة المقترنة بها جعلتها كذلك وحينئذ إن كان المنضم الى الكبرى المذكورة هو الجزء الإيجابي صار القياس هكذا الإنسان ناطق وكلّ ناطق حيوان والنتيجة صادقة وهي قولنا الإنسان حيوان وإن كان المنضم اليها هو الجزء السلبي كانت الصغرى سالبة ولا ينتج شيئا لعدم شرط من شروط الإنتاج.

[ك ٣١٧٤] أما الشكل الثاني:

[ك ٣١٧٥] فشرط إنتاجه بحسب كيفية المقدمتين وكميتهما أمران: أحدهما بحسب الكيفية والآخر بحسب الكمية.

[ك ٣١٧٦] أمّا الأوّل: بأن يكون المقدمتان مختلفتين بالسلب والإيجاب فانهما لو كانتا موجبتين أو سالبتين حصل التوافق بين الطرفين تارةً والتباين بينهما أخرى أمّا التوافق اذا كانتا موجبتين فكما اذا

[٤٤٥٠] ر – ~~مستند~~.

[٤٤٥١] ل – هذا، صح هامش.

[٤٤٥٢] ج – فيه.

حمل الجنس على نوعه وفصل ذلك النوع كقولنا كلّ إنسان حيوان وكلّ ناطق حيوان والحق كلّ إنسان ناطق.

[ك ٣١٧٧] وأمّا التباين حينئذ فكما اذا حمل الجنس على نوعيه كقولنا كلّ إنسان حيوان. وكلّ فرس حيوان والحق لا شيء من الإنسان بفرس.

[ك ٣١٧٨] وأمّا التوافق اذا كانتا سالبتين فكما اذا سلب ما يباين الجنس عن أحد النوعين وفصل ذلك النوع كقولنا لا شيء من الإنسان بحجر[١٦٩ب] ولا شيء من الناطق بحجر. والحق كلّ إنسان ناطق.

[ك ٣١٧٩] وأمّا التباين حينئذ فكما اذا سلب المباين للجنس عن كلّ واحد من نوعيه كقولنا لا شيء من الإنسان بحجر ولا شيء من الفرس بحجر والحق لا شيء من الإنسان بفرس. واذا لم يكن حمل الأوسط على الطرفين بالإيجاب معا وبالسلب[٤٤٥٣] معا مستلزما لا لتوافق الطرفين ولا لتباينهما لم يكن منتجا أصلا لأن المعنى بإنتاج القياس استلزامه لنسبة الأكبر الى الأصغر أمّا بالإيجاب بعينه أو بالسلب كذلك[٤٤٥٤].

[ك ٣١٨٠] وإلى هذا أشار المنطقيون بقولهم "الاختلاف دليل العقم" أي اذا صدق القياس مع إيجاب النتيجة تارةً ومع سلبها أخرى لم يكن منتجا لما ذكرناه.

[ك ٣١٨١] وأمّا الشرط الثاني: وهو الذي بحسب الكمية فان يكون كبراه كلية لأنها لو كانت جزئية فإما أن يكون موجبة أو سالبة وعلى كلّ واحد من هذين التقديرين كانت[٤٤٥٥] الأخرى كلية مخالفة اياها في الكيف لما بينا من وجوب الاختلاف بالكيف وامتناع القياس من جزئيتين. واذا كان كذلك حصل التوافق بين الطرفين تارةً والتباين أخرى على كلّ واحد من التقديرين.

[ك ٣١٨٢] وأمّا التوافق: اذا كانت موجبة جزئية فكما اذا سلب أحد النوعين عن الآخر سلبا كليا وحمل ذلك النوع المسلوب على بعض جنسهما كقولنا لا شيء من الإنسان بفرس وبعض الحيوان فرس والحق كلّ إنسان حيوان.

[٤٤٥٣] ل – وبالسلب، صح هامش,

[٤٤٥٤] ج: بعينه.

[٤٤٥٥] ر: كان.

[ك ٣١٨٣] وأمّا التباين: حينئذ فكما اذا سلب أحد النوعين عن الآخر سلب كليا وحمل النوع المسلوب على بعض فصله كقولنا لا شيء من الإنسان بفرس وبعض الصهال فرس: والحق لا شيء من الإنسان بصهال.

[ك ٣١٨٤] وأمّا التوافق: اذا كانت سالبة جزئية فبان حمل فصل النوع على كلّ أفراده ثم سلب عن بعض جنسه كقولنا كلّ إنسان ناطق وبعض الحيوان ليس بناطق والحق كلّ إنسان ناطق.

[ك ٣١٨٥] وأمّا التباين حينئذ فبأن حمل أيضا فصل النوع على كلّ أفراده وسلب ذلك الفصل عن بعض أفراد النوع الآخر كقولنا كلّ إنسان ناطق وبعض الفرس ليس بناطق واذا حصل الاختلاف على كلّ واحد من التقديرين لا ينتج لما عرفت.

[ك ٣١٨٦] وأمّا اذا حصل الاختلاف بالكيف وكانت الكبرى كلية[٤٤٥٦] فكان الأوسط ثابتا لكل الأكبر أو منتفا عن كلّه ومنفيا عن كلّ الأصغر أو عن بعضه على التقدير الأول وثابتا لكل الأصغر أو لبعضه على التقدير الثاني وكيف كان يلزم المباينة بين الطرفين كلية كانت[٤٤٥٧] أو جزئية.

[ك ٣١٨٧] إذا روعي ما يجب رعايته من الشروط المعتبرة بحسب جهة المقدمتين وسنذكرها في المختلطات.

[ك ٣١٨٨] واشتراط هذين الشرطين يوجب أن يكون المنتج من القرائن الست عشرة أربعة لأن كلّ واحدة من المحصورات الأربع اذا جعلناها صغرى ووافقتها محصورتان في الكيف وخالفتها المحصورتان الباقيتان[٤٤٥٨] فيه لكن احدي المخالفتين اياها في الكيف[٤٤٥٩] يكون جزئية فلا يصلح[٤٤٦٠] لأن يكون كبرى في هذا الشكل. واذا كان كذلك لا ينتج الّا مع الواحدة منهما وهي الكلية. واذا كان كذلك كان القرائن المنتجة أربعا:

[ك ٣١٨٩] **الضرب الأوّل**: من كليتين والكبرى سالبة ينتج سالبة كلية كقولنا كلّ "ج" "ب" ولا شيء من "أ" "ب" ينتج لا شيء من "ج" "أ" بيانه إمّا بعكس الكبرى إن كانت منعكسة حتى يرتدّ الي الضرب الثاني من الشكل الأوّل وينتج المطلوب لذاته. وإمّا بالخلف وهو انه ان لم يصدق قولنا لا شيء من

[٤٤٥٦] ج – كلية.

[٤٤٥٧] ج، رر، ل – كانت، صح هامش ل.

[٤٤٥٨] ج – الباقيتان.

[٤٤٥٩] ل – في الكيف، صح هامش.

[٤٤٦٠] ج: يصح.

"ج" "أ" لصدق نقيضه وهو قولنا بعض "ج" "أ" فنجعله صغرى وكبرى القياس كبرى لينتظم منهما قياس هكذا بعض "ج" "أ" ولا شيء من "أ" "ب" وينتج من رابع الأوّل بعض "ج" ليس "ب" وكان معنا كل "ج" "ب" صادقا هذا خلف محال.

[ك ٣١٩٠] ولقائل أن يقول: ما ذكرتموه من الخلف انما يتم إن لو كانت مقدمتا القياس[٤٤٦١] صادقتين في نفس الأمر اما اذا كانتا أو احداهما مفروضة الصدق فلا؛ لانا نمنع صدق نقيض النتيجة لو لا صدق النتيجة حينئذ وانما يجب صدقه إن لو وجب صدق أحد النقيضين على ذلك التقدير وهو ممنوع.

[ك ٣١٩١] ولئن سلّمنا ذلك لكن القياس المنتظم من صدق نقيض النتيجة ومن الكبرى المنتج لنقيض الصغرى انما هو على ذلك التقدير فيلزم اجتماع صدق الصغرى مع نقيضها على ذلك التقدير.

[ك ٣١٩٢] ولم قلتم بأن صدقها [١٧٠أ] على ذلك التقدير محال. فان ذلك التقدير جاز[٤٤٦٢] أن يكون محالا. والمحال جاز أن يستلزم محالا آخر ولا يمكن أن يجاب عنه بأن المدعى استلزام فرض صدق المقدمتين لصدق النتيجة وهو صادق لامتناع اجتماع[٤٤٦٣] صدق المقدمتين مع نقيض النتيجة على شيء من التقادير وفي شيء من الأزمنة لأنهما لو اجتمعا على تقدير من التقادير أو في شيء من الأزمنة يلزم اجتماع صدق الصغرى مع صدق نقيضها وإنه محال. وهذه المنفصلة المانعة الجمع مستلزمة لما ادّعيناها من الملازمة لانا نقول لم قلتم بأن اجتماعهما[٤٤٦٤] على تقدير من التقادير محال وانما يكون محالا إن لو كان اجتماع صدق النقيضين على ذلك التقدير محالا وهو ممنوع والمستند ما مرّ.

[ك ٣١٩٣] قوله: "واذا راعينا الشرط الذي هو بحسب الجهة تم التناقض" معناه أن الشروط المعتبرة بحسب الجهة في هذا الشكل وسنذكرها في المختلطات. اذا راعيناها كان الخلف الذي ادّعينا لزومه على تقدير نقيض النتيجة تاما.

[٤٤٦١] ل – القياس، صح هامش.

[٤٤٦٢] ل: صار.

[٤٤٦٣] ر – اجتماع، صح هامش.

[٤٤٦٤] ل: اجتماعها.

[ك ٣١٩٤] أما[٤٤٦٥] الضرب الثاني: من كليتين والصغرى سالبة ينتج سالبة[٤٤٦٦] كلية كقولنا لا شيء من "ج" "ب" وكلّ "أ" "ب" ينتج لا شيء من "ج" أ". بيانه بعكس الصغرى إن كانت منعكسة وجعلها كبرى ثم عكس النتيجة الحاصلة منهما.

[ك ٣١٩٥] واعترض بعض[٤٤٦٧] المحصلين على هذا البيان. وقال هذا بيان للشيء بما هو أخفى منه وذلك لا يجوز إمّا أنه بيان للشيء بما هو أخفى منه فلانا اذا عكسنا الصغرى صار القياس على هيئة الشكل الرابع ثم اذا جعلنا ذلك العكس كبرى والكبرى صغرى كان ذلك ردّا للرابع الى الأوّل. وبالجملة فهو بيان بتوسط الشكل الرابع الذي هو أخفى من الثاني. وإمّا أنّ ذلك لا يجوز فظاهر قد عرفته في فصل التعريفات.

[ك ٣١٩٦] وأجيب عنه بأن ذلك مندفع لانا نجعل الصغرى كبرى والكبرى صغرى ابتداءً[٤٤٦٨]. ثم بعد ذلك بعكس الكبرى ثم بعكس النتيجة الحاصلة منهما وعلى هذا لا يتوجه ما ذكرتموه لأنه ليس للشكل الرابع حينئذ مدخل في هذا البيان بل هو بيان للضرب الثاني من هذا الشكل بواسطة[٤٤٦٩] الضرب الأوّل منه وعكس نتيجته. وذلك غير ممتنع[٤٤٧٠] فإنّ إنتاج الضرب الأوّل نتيجته أجلى عند العقل من إنتاج هذا الضرب نتيجته.

[ك ٣١٩٧] الضرب الثالث: من موجبة جزئية صغرى، وسالبة كلية كبرى ينتج سالبة جزئية كقولنا بعض "ج" "ب" ولا شيء من "أ" "ب" ينتج بعض "ج" ليس "أ". بيانه أيضا بعكس الكبرى ليصير من بعض ضروب الشكل الأوّل وينتج المطلوب بعينه وبالافتراض وذلك بأن نفرض البعض الذي هو "ج" و "ب" "د" حتى يصدق حينئذ مقدمتان كليتان احداهما قولنا كلّ "د" "ج" والثانية قولنا كلّ "د" "ب" فنجعل المقدمة الثانية صغرى وكبرى القياس المذكور وهي قولنا لا شيء من "أ" "ب" كبرى[٤٤٧١] لينتظم منهما قياس في هذا الشكل ولتكن من كليتين وينتج لا شيء من "د" "أ" ثم بعكس المقدمة

[٤٤٦٥] ج، ر – أما.

[٤٤٦٦] ر – سالبة، صح هامش.

[٤٤٦٧] ر – ~~الفضلاء~~.

[٤٤٦٨] ج + به.

[٤٤٦٩] ج: بتوسط.

[٤٤٧٠] ج: ممنوع.

[٤٤٧١] ل – كبرى.

الاولى الى قولنا بعض "ج" "د" ونجعله صغرى لهذه النتيجة حتى ينتظم منهما قياس في الشكل الأوّل منتج لقولنا بعض "ج" ليس "أ" الذي هو المطلوب.

[ك ٣١٩٨] فظهر أن الافتراض عبارة عن فرض موضوع المقدمة الجزئية معينا ليصير كلية ويحصل[٤٤٧٢] المطلوب في كلّ شكل بقياسين أحدهما من ذلك الشكل بعينه ولتكن من كليتين والقياس الآخر من الشكل الأوّل وقد عرفته ذلك في هذا الشكل وستعرفه في الشكلين الباقيين.

[ك ٣١٩٩] الضرب الرابع: من سالبة جزئية صغرى وموجبة[٤٤٧٣] كلية كبرى وينتج سالبة جزئية كقولنا بعض "ج" ليس "ب" وكلّ "أ" "ب" ينتج بعض "ج" ليس "أ".

[ك ٣٢٠٠] قال: "ولا يمكن بيانه بالعكس لعدم قبول الصغرى للعكس وصيرورة القياس من[٤٤٧٤] جزئيتين بعكس الكبرى؛ بل بالخلف والافتراض."

[ك ٣٢٠١] وفيه نظر؛ لأن الصغرى سواء كانت منعكسة أو غير منعكسة لا يمكن بيان هذا الضرب بعكسها أما اذا لم يكن منعكسة فظاهر. وأمّا اذا كانت منعكسة فلان عكسها لا يمكن أن يكون صغرى لأن القياس حينئذ يكون على هيئة الشكل الرابع والصغرى في الشكل الرابع لا يجوز أن يكون سالبة[١٧٠ب] جزئية ولا أن يكون كبرى لأن الكبرى في الشكل الأوّل يجب أن يكون كلية. واذا كان كذلك فتعليل عدم[٤٤٧٥] إمكان بيانه بالعكس بعدم كون الصغرى غير قابلة للعكس لا يصح لانه يوهم أنها لو كانت قابلة للعكس لصح بيانه به أمّا بيانه بالخلف فلانه لو لا صدق قولنا بعض "ج" ليس "أ" على تقدير صدق المقدمتين المذكورتين لصدق نقيضه وهو قولنا كلّ "ج" "أ" فنجعله صغرى وقولنا كلّ "أ" "ب" كبرى لينتظم منهما قياس في الشكل الأوّل منتج لقولنا كلّ "ج" "ب" المناقض للصغرى المذكورة والبيان الخلفي آتٍ في الضرب الثاني والثالث أيضا مع ما عرفت من الأشكال عليه.

[ك ٣٢٠٢] وأمّا بالافتراض فبان نفرض البعض الذي هو "ج" وليس "ب" "د" فيصدق حينئذ مقدمتان كليتان احداهما قولنا كلّ "د" "ج" والأخرى قولنا لا شيء من "د" "ب" فنجعل هذه السالبة صغرى وكبرى القياس كبرى حتى ينتظم منهما قياس في هذا الشكل بعينه ولكن من كليتين وينتج قولنا لا

[٤٤٧٢] ل: يجعل.

[٤٤٧٣] ل – موجبة، صح هامش.

[٤٤٧٤] ج – من، صح هامش.

[٤٤٧٥] ج – عدم.

شيء من "د" "أ" ثم بعكس المقدمة الموجبة الى قولنا بعض "ج" "د" ونجعله صغرى ونتيجة القياس الأوّل كبرى لينتظم منهما قياس في الشكل الأوّل وينتج المطلوب وهو قولنا بعض "ج" ليس "أ".

[ك ٣٢٠٣] وفي هذا[٤٤٧٦] الافتراض نظر: لأن الصغرى السالبة جاز أن يكون صدقها بعدم الموضوع. واذا كان كذلك فلا يمكننا أن نفرض ذلك الموضوع "د" لأن هذا الفرض فرع وجود الموضوع. واذ لا موضوع فلا يمكننا فرضه شيئا معينا. واذا كان كذلك تعين بيان هذا الضرب بالخلف.

[ك ٣٢٠٤] وقد عرفت ما فيه نعم لو كانت الصغرى في هذا الضرب سالبة[٤٤٧٧] مركبة أمكننا بيانه بالافتراض لاقتضاء صدق السالبة المركبة صدق الموجبة المقتضى لوجود الموضوع. فظهر أن هذا الشكل لا ينتج الّا[٤٤٧٨] نتيجة سالبة.

[ك ٣٢٠٥] والشيخ ذكر أن قوما زعموا أنه لا حاجة في إنتاج هذا الشكل النتائج المذكورة، والى ما ذكروه من البيانات. وقالوا أن الأوسط لما ثبت لأحد الطرفين وسلب عن الطرف الآخر يلزم من ذلك حصول المباينة بين الطرفين فان "أ"[٤٤٧٩] لما كان مباينا ل"ب" لم يكن "ج" "أ" والعلم به ضروري. وزيّف ما قالوه بأن قال فان جعلوا ما ذكروه حجة على الإنتاج لا يكون الحجة زائدة على نفس الدعوى. لأن المباينين والمسلوب أحدهما عن الآخر متحدان في المفهوم ولو جعلوا ذلك بينا بنفسه لم يفرقوا بين النظم البين بنفسه، وبين النظم القريب من البين بنفسه. فإن الذهن يلتفت ضرورة عند إنتاج هذا الشكل الى أن[٤٤٨٠] يقول أن "ج" لما كان "ب" المباين "ل أ" لم يكن "ج"[٤٤٨١] هو "أ" والّا لكان "ج" مباينا لنفسه ولأن "ج" لو كان هو "أ" لكان معنى المقدمتين أن "ج" موصوف بأنه "أ" وأن "ج" ليس موصوفا بأنه "أ" والشيء الواحد لا يوصف بأنه "أ" و[٤٤٨٢] ليس "أ". ولما ردّه الذهن الى البين بنفسه لم يكن هو بينا في نفسه لكن لما أريد الى البين بنفسه بفكر لطيف وروية قليلة فقد اعتقد كونه بينا بنفسه لقربه منه.

[٤٤٧٦] ل: هذه.

[٤٤٧٧] ج – سالبة.

[٤٤٧٨] ل: انما.

[٤٤٧٩] ل – أ، صح هامش.

[٤٤٨٠] ل – أن، صح هامش.

[٤٤٨١] ل – ج.

[٤٤٨٢] ر: أو.

[ك ٣٢٠٦] والإمام يستعمل في كتبه المنطقية هذا البيان في جميع الاقيسة على أنه برهان. ويسميه باللمية. ولا يجعل المباينة وسطا أيضا بل يقول بأن الأوسط اذا ثبت للأصغر وسلب عن الأكبر أو سلب عن[٤٤٨٣] الأصغر وثبت للأكبر لزم بالضرورة المباينة الذاتية بين الطرفين. وذلك هو الشكل الثاني بعينه. اذ لا معنى له الّا ثبوت الأوسط لأحد الطرفين وسلبه عن الطرف الآخر. وهكذا تبين كلّ شكل معين[٤٤٨٤] ذلك الشكل على ما سنذكره بعد وفساد ذلك ظاهر لا يخفى على أحد.

[ك ٣٢٠٧] وأما الشكل الثالث: فشرط[٤٤٨٥] إنتاجه أمران :أحدهما أن يكون الصغرى موجبة والثاني أن يكون احدي مقدمتيه كلية أمّا الأول فلانه اذا سلب أمر عن شيء لم يجب أن يوجد له ما يوجد لذلك الشيء أو يسلب عنه ما يسلب عن ذلك الشيء.

[ك ٣٢٠٨] هكذا قاله الشيخ في الشفآء والاختلاف يفيدنا مزيد علم باشتراط موجبته الصغرى فإن الكبرى لو كانت سالبة على تقدير كون الصغرى سالبة كان حاصل القياس أن الأوسط مباين لكل واحد من الطرفين. واذا كان كذلك جاز توافق الطرفين وتباينهما.[١٧١أ]

[ك ٣٢٠٩] وأمّا توافقهما: فكما اذا سلب النوع وفصله عما يباين جنسه كقولنا لا شيء من الحجر بإنسان ولا شيء من الحجر بناطق والحق أنّ[٤٤٨٦] كلّ إنسان ناطق.

[ك ٣٢١٠] وأمّا تباينهما: فكما اذا سلب النوعان عن المباين لجنسهما كقولنا في الكبرى والصغرى في المثال المذكور بحالها لا شيء من الحجر بإنسان[٤٤٨٧]، ولا شيء من الحجر بفرس[٤٤٨٨] والحق قولنا[٤٤٨٩] لا شيء من الإنسان بفرس. ولو كانت الكبرى موجبة حينئذ جاز أيضا توافق الطرفين وتباينهما.

[٤٤٨٣] ر + عن؛ ل – الأكبر أو سلب عن، صح هامش.

[٤٤٨٤] ر: يغنى.

[٤٤٨٥] ر: فسر.

[٤٤٨٦] ج – أن.

[٤٤٨٧] ج: بفرس.

[٤٤٨٨] ج، ر، ل – ولا شيء من الحجر بفرس، صح هامش ل.

[٤٤٨٩] ج – قولنا.

[ك ٣٢١١] أمّا توافقهما: فبأن سلب أحد النوعين المتباينين[٤٤٩٠] عن[٤٤٩١] النوع الآخر وحمل على النوع المسلوب عنه جنسهما كقولنا لا شيء من الإنسان بفرس وكلّ إنسان حيوان والحق أن كلّ فرس حيوان.

[ك ٣٢١٢] وأمّا تباينهما فبأن حمل فصل النوع المسلوب عنه عليه والصغرى بحالها كقولنا لا شيء من الإنسان بفرس وكلّ إنسان ناطق والحق لا شيء من الفرس بناطق.

[ك ٣٢١٣] وأمّا الثاني[٤٤٩٢]: فلأن كلّ واحدة من المقدمتين لو كانت جزئية لاحتمل أن يكون البعض من الأوسط الذي حمل عليه الأصغر غير البعض الذي حمل عليه الأكبر أو سلب عنه الأكبر. واذا كان كذلك لم يجب التعدية[٤٤٩٣] وأيضا يحصل الاختلاف لأن الطرفين حينئذ جاز أن يكونا موافقتين وجاز أن يكونا متباينين.

[ك ٣٢١٤] أمّا توافقهما فبأن حمل على الجنس نوعه وفصل ذلك النوع كقولنا بعض الحيوان إنسان وبعض الحيوان ناطق أو حمل على الجنس نوعه وسلب عنه فصل ذلك النوع كقولنا في الكبرى والصغرى بحالها بعض الحيوان ليس بناطق.

[ك ٣٢١٥] وأمّا تباينهما فبأن حمل أحد النوعين على بعض جنسهما وحمل النوع الآخر على بعضه أو سلب عنه كقولنا بعض الحيوان إنسان وبعض الحيوان فرس أو بعض الحيوان ليس بفرس.

[ك ٣٢١٦] فهذان هما شرطا[٤٤٩٤] إنتاجه بحسب الكمية والكيفية.

[ك ٣٢١٧] وأمّا بحسب الجهة فله شرط آخر[٤٤٩٥] مؤخر الذكر الى المختلطات واعتبار الشرطين الأوّلين يوجب أن يكون ضروبه المنتجة ستة ضرورة إنتاج الصغرى الموجبة الكلية مع المحصورات الأربع لوجود الشرطين وإنتاج الصغرى الموجبة الجزئية مع الكليتين دون الجزئيتين. ولنعد ضروبه.

[ك ٣٢١٨] الضرب الأوّل: من موجبتين كليتين ينتج موجبة جزئية كقولنا كلّ "ب" "ج" وكلّ "ب" "أ" ينتج بعض "ج" "أ" بيانه بالخلف وهو أن يجعل نقيض النتيجة كبرى والصغرى صغرى حتى ينتج

[٤٤٩٠] ل – المتباينين.

[٤٤٩١] ج: على.

[٤٤٩٢] ر – الثاني، صح هامش.

[٤٤٩٣] ل: تقدير.

[٤٤٩٤] ل: شرطان.

[٤٤٩٥] ل – آخر.

ما يناقض الكبرى[٤٤٩٦] بأن نقول إن لم يصدق بعض "ج" "أ" لصدق[٤٤٩٧] لا شيء من "ج" "أ" فنجعله كبرى وقولنا كلّ "ب" "ج" صغرى ينتج لا شيء من "ب" "أ" وقد قلنا في الكبرى كلّ "ب" "أ"[٤٤٩٨] هذا خلف. وبعكس الصغرى ليرتدّ الى الأوّل وينتج المطلوب بعينه ولا ينتج هذا الضرب المطلوب المذكور كليا لاحتمال أن يكون الأصغر اعمّ من الأوسط والأوسط مساويا للأكبر حتى يلزم كون الأصغر اعمّ من الأكبر فيمتنع حمله إذن على كلّ أفراد الأصغر[٤٤٩٩] كقولنا كلّ إنسان حيوان وكلّ إنسان ناطق ولا يصدق قولنا كلّ حيوان ناطق بل بعض الحيوان ناطق.

[ك ٣٢١٩] الضرب الثاني: من كليتين والكبرى سالبة ينتج سالبة جزئية كقولنا كلّ "ب" "ج" ولا شيء من "ب" "أ" ينتج بعض "ج" ليس "أ" بالبيانين المذكورين أعنى الخلف على الوجه الذي ذكرناه وعكس الصغرى ليرتدّ الى الأوّل وينتج المطلوب ولا ينتج هذا الضرب أيضا المطلوب كليا لاحتمال أن يكون الأصغر اعمّ من الأوسط والأكبر مشاركا للأوسط في الاندراج تحت جنسه وحينئذ يلزم كون الأصغر اعم من الأكبر فيمتنع سلب الأكبر عن كلّ أفراد الأصغر كقولنا كلّ إنسان حيوان ولا شيء من الإنسان بفرس ولا يصدق لا شيء من الحيوان بفرس بل بعض الحيوان ليس بفرس

[ك ٣٢٢٠] ومتى لم ينتج هذان الضربان المطلوب الكلي لم ينتج[٤٥٠٠] شيء من ضروب هذا الشكل المطلوب الكلي لكون كلّ واحد من الأربعة الباقية اعم من أحد هذين الضربين[٤٥٠١]. أمّا المركب من موجبتين فمن الضرب الأول وأمّا المركب من موجبة وسالبة فمن الضرب الثاني وامتناع إنتاج الاعم لما لا ينتجه الاخصّ.

[ك ٣٢٢١] الضرب الثالث: من موجبة جزئية صغرى وموجبة كلية [١٧١ب] كبرى ينتج موجبة جزئية كقولنا بعض "ب" "ج"[٤٥٠٢] وكلّ "ب" "أ" ينتج بعض "ج" "أ" بيانه بالخلف المذكور. وبالافتراض بأن نفرض البعض الذي هو "ب" و"ج" "د" حتى يصدق قولنا كل "د" "ب" وكلّ "د" "ج" ثم يجعل

[٤٤٩٦] ل – كبرى.

[٤٤٩٧] ج + نقيضه وهو.

[٤٤٩٨] ل – أ.

[٤٤٩٩] ج + كقولنا كل أفراد الأصغر.

[٤٥٠٠] ر – لم ينتج، صح هامش.

[٤٥٠١] ج – ~~من موجبة جزئية صغرى وموجبة كلية كبرى~~.

[٤٥٠٢] ج >< ج ب.

المقدمة الاولى صغرى وكبرى القياس كبرى حتى ينتظم منهما قياس في الشكل الأوّل وينتج كلّ "د" "أ" ثمّ يجعل المقدمة الثانية صغرى وهذه النتيجة كبرى حتى ينتظم منهما قياس في هذا الشكل بعينه ولكن من كليتين وينتج المطلوب بعينه وهو قولنا بعض "ج" "أ" وبعكس الصغرى يرتدّ الى الأوّل.

[ك ٣٢٢٢] الضرب الرابع: من موجبتين والكبرى جزئية ينتج موجبة جزئية كقولنا كلّ[٤٥٠٣] "ب" "ج" وبعض "ب" أ" ينتج بعض "ج" أ" بيانه بعكس الكبرى وجعلها صغرى ثمّ عكس النتيجة.

[ك ٣٢٢٣] واعترض بعضهم على هذا البيان بأنه بيان للشكل الثالث بالشكل الرابع الذي هو أخفى منه وأنه لا يجوز لانا اذا عكسنا الكبرى صار القياس على هيئة الضرب الثاني من الشكل الرابع. ثمّ اذا بدلّنا الصغرى بالكبرى والكبرى بالصغرى ثم عكسنا النتيجة كان ذلك ردا للرابع الى الأوّل وبالجملة الرد الى الرابع واسطة في هذا البيان وأنه غير جائز لكونه مباينا للشيء بما هو أخفى منه.

[ك ٣٢٢٤] وأجيب عنه بأن ذلك انما يتوجه إن لو لم يجعل كبرى أوّلا صغرى والصغرى كبرى ثمّ بعد ذلك بعكس الصغرى ثم[٤٥٠٤] النتيجة الحاصلة منهما. اما اذا جعلناه كذلك سقط[٤٥٠٥] الاعتراض لانه حينئذ يكون بيان[٤٥٠٦] لأحد ضروب هذا الشكل بضرب آخر منه إنتاجه أجلى عند العقل من إنتاج ذلك الضرب. وذلك غير ممتنع وبالخلف المذكور وبالافتراض بان يجعل البعض الذي هو "ب" "أ" "د" فيصدق حينئذ قولنا كلّ "د" "ب" وكلّ "د" "أ" ثم يجعل المقدمة الاولى صغرى وصغرى القياس كبرى حتى ينتظم منهما قياس في الشكل الأوّل وينتج قولنا كلّ "د" "ج" ثم يجعل هذه النتيجة صغرى والمقدمة الثانية كبرى لينتظم منهما قياس في هذا الشكل بعينه ولكن[٤٥٠٧] من كليتين وينتج المطلوب وهو قولنا بعض "ج" "أ".

[ك ٣٢٢٥] الضرب الخامس: من موجبة جزئية صغرى وسالبة كلية كبرى ينتج سالبة جزئية كقولنا بعض "ب" "ج" ولا شيء من "ب" "أ" ينتج بعض "ج" ليس "أ". وبيانه بلا مرّ من الوجوه الثلاثة أي بعكس الصغرى ليرتدّ الى الأوّل وبالخلف على الوجه الذي ذكرناه وبالافتراض بأن يفرض ذلك البعض "د" فيصدق حينئذ كلّ "د" "ب" وكلّ "د" "ج" ثمّ يجعل المقدمة الاولى صغرى وكبرى القياس كبرى

[٤٥٠٣] ل – كلّ.

[٤٥٠٤] ل + عكس.

[٤٥٠٥] ج – ~~متح~~.

[٤٥٠٦] ر: بناء؛ ر – ~~الضروب~~.

[٤٥٠٧] ر: ولتكن.

لينتظم منهما قياس في الشكل الأوّل وينتج لا شيء من "د" "أ" ثم يجعل المقدمة الثانية صغرى وهذه النتيجة كبرى لينتظم منهما قياس في هذا الشكل بعينه ولتكن من كليتين وينتج المطلوب بعينه.

[ك ٣٢٢٦] الضرب السادس: من موجبة كلية صغرى وسالبة جزئية كبرى ينتج سالبة جزئية كقولنا كلّ "ب" "ج" وبعض "ب" ليس "أ" ينتج[٤٥٠٨] بعض "ج" ليس "أ".

[ك ٣٢٢٧] قال: "وبيانه لا يمكن بالعكس لعدم انعكاس الكبرى وصيرورة القياس عن جزئيتين في الاول بعكس الصغرى" وهذا ليس بجيّد لأن تعليل عدم إمكان بيانه بعدم انعكاس الكبرى ليس بمستقيم لأن الكبرى سواء كانت منعكسة أو غير منعكسة لا يمكن بيانه بعكس الكبرى. أمّا اذا لم يكن منعكسة فظاهر. وأمّا اذا كانت منعكسة فلأن عكسها إن جعلناه كبرى صار القياس على هيئة الشكل الرابع واستعمال السالبة الجزئية فيه غير جائز على المشهور. وإن جعلناه كبرى[٤٥٠٩] صار القياس على هيئة الشكل الأوّل وصغراه لا يجوز أن يكون سالبة بل بيانه إمّا بالخلف وهو ظاهر مما مر. أو بالافتراض حتى يحصل لها مقدمتان بعد الفرض احداهما قولنا كلّ "د" "ب" والثانية قولنا لا شيء من "د" "أ" وينتظم الاولى مع صغرى القياس قياسا من الأوّل منتجا لقولنا كلّ "د" "ج" وينتظم هذه النتيجة مع الثانية قياسا في هذا الشكل بعينه ولتكن من كليتين وينتج المطلوب بعينه. وفيه ما مرّ في الضرب الرّابع من الشكل الثاني وهو جواز أن يكون صدق الكبرى السالبة بعدم الموضوع. واذا كان كذلك لا يتم الافتراض اذ لا يمكننا أن نفرض ذلك الموضوع شيئا معينا حتى يصدق المقدمتان المذكورتان نعم لو كانت مركبة كان[٤٥١٠] البيان الافتراضي آتيا فيه.

[ك ٣٢٢٨] وعند ذلك وجب أن نقول: الافتراض عبارة عن فرض موضوع المقدمة الموجبة[٤٥١١] الجزئية أو السالبة الجزئية المركبة معينا ليصير كلية ويحصل المطلوب في كل شكل[١٧٢أ] من قياسين أحدهما من الشكل الأوّل، والآخر من ذلك الشكل بعينه ولتكن من كليتين.

[ك ٣٢٢٩] واعلم أن الخلف في هذا الشكل هو بأن يؤخذ نقيض النتيجة ويجعل كبرى وصغرى القياس صغرى ليصير قياسا في الشكل الأوّل منتجا لبطلان الكبرى. ويوجد حينئذ فيه الشرطان

[٤٥٠٨] ر: أنتج.

[٤٥٠٩] ر: صغرى.

[٤٥١٠] ر – ~~القياس~~.

[٤٥١١] ج – الموجبة.

المعتبران في الشكل الأوّل دائما لأن الصغرى فيه لما كانت صغرى القياس في الشكل[٤٥١٢] المنعقد فيه كانت موجبة وكبراه لكونها نقيض المطلوب في هذا الشكل يكون دائما كلية وفي الشكل الثاني أن يؤخذ نقيض النتيجة ويجعل صغرى وكبرى القياس كبرى لينتظم منهما قياس في الشكل الأوّل منتج لبطلان الصغرى[٤٥١٣] ويوجد حينئذ دائما الشرطان المعتبران في الشكل الأوّل لأن الكبرى لما كانت كبرى القياس المنعقد في الشكل الثاني يكون كلية دائما والصغرى لكونها نقيض النتيجة في الشكل الثاني يكون موجبة دائما.

[ك ٣٢٣٠] قال الشيخ في الشفآء: بأن هذين الشكلين أعنى الثاني والثالث وان كانا يرجعان الى الشكل الأوّل فلهما خاصية وهي أن الطبيعي، والسابق الى الذهن في بعض القضايا التى يحكم فيها بالنسبة الايجابية أو السلبية بين أمرين أن يكون أحد ذينك الأمرين على التعيين موضوعا والأمر الآخر محمولا حتى لو عكس كان غير طبيعي وغير سابق الى الذهن.

[ك ٣٢٣١] أمّا في السوالب فمثل قولنا "لا شيء من النفس بمائت" "ولا شيء من النار بثقيلة[٤٥١٤]" فانا لو عكسنا هاتين القضيتين لم يكن شيء منهما طبيعيا ولا سابقا الى الذهن وإن كان صادقا.

[ك ٣٢٣٢] وأمّا في الموجبات فكما اذا كان المحمول أمرا عاما والموضوع أمرا خاصا أو كان الموضوع أمرا ذاتيا والمحمول أمرا عارضيا وبالجملة يكون المحمول مستحقا للمحمولية بالطبع، والموضوع مستحقا للموضوعية بالطبع. فلو عكست هذه القضايا بان يحمل الاخص على الاعم أو الأمر الذاتي على الأمر العرضي لم يكن طبيعيا وسابقا الى الذهن وإن كانت صادقة.

[ك ٣٢٣٣] وإذا كان كذلك، فيجوز في كثير من المواضع انما يصح بالكيف القياس على وجه يراعي الحمل الطبيعي والسابق الى الذهن في مقدماته الموجبة والسالبة. بأن يكون القياس على هيئة الشكل الثاني أو على هيئة الشكل الثالث فلو أورد على هيئة الشكل الأوّل صار الحمل في المقدمة بالإيجاب

[٤٥١٢] ل – في الشكل.

[٤٥١٣] ل – ~~ويجعل صغرى وكبرى القياس كبرى لينتظم منهما.~~

[٤٥١٤] ر: بثقلية.

أو بالسلب غير طبيعي وغير سابق الى الذهن. واذا[٤٥١٥] كان[٤٥١٦] الأمر كذلك اشتمل[٤٥١٧] ذكرهما على فائدة.

[ك ٣٢٣٤] قال المصنف: وقد عرفنا مما ذكره الشيخ لفائدة هذين الشكلين أن الشكل الرابع مما يجب ذكره لأنه قد يكون الأمر في كثير من المواضع بحيث يراعي فيها الحمل الطبيعي والسابق الى الذهن في مقدمات القياس أن لا[٤٥١٨] يمكن ذلك الا[٤٥١٩] بأن يكون القياس على هيئة الشكل الرابع.

[ك ٣٢٣٥] **وأمّا الشكل الرابع:**

[ك ٣٢٣٦] فاعلم أن السالبة الجزئية لا يجوز استعمالها فيه أصلا لأنها لا يجوز أن يكون صغرى ولا كبرى إمّا أنّها لا يجوز أن يكون صغرى فلأنّها لا ينتج مع الكبرى الموجبة الكلية لجواز توافق الطرفين حينئذ وتباينهما.

[ك ٣٢٣٧] أمّا توافقهما: فبأن يكون الأوسط جنسا للأصغر والأكبر فصلا لهأاي للأصغر كقولنا بعض الحيوان ليس بإنسان وكلّ ناطق حيوان والحق أن[٤٥٢٠] كلّ إنسان[٤٥٢١] ناطق.

[ك ٣٢٣٨] وأمّا تباينهما: فبأن يكون الأصغر والأكبر نوعين للاوسط كقولنا بعض الحيوان إنسان وكلّ فرس حيوان والحق لا شيء من الإنسان بفرس ولا مع[٤٥٢٢] الكبرى السالبة الكلية لما عرف في الشكل الثاني من مباينة الشيء الواحد للمتوافقين تارة كقولنا لا شيء من الحجر بإنسان ولا شيء من الناطق بحجر وللمتباينين أخرى كقولنا في كبرى المثال ولا شيء من الفرس بحجر واذا لم ينتج مع الكبرين الكليتين لا ينتج مع الكبريين الجزئيتين أيضا لانا نورد الأمثلة المذكورة جزئية الكبرى. وأمّا أنها لا يجوز أن يكون كبرى فلانها لو كانت كبرى لا ينتج مع الصغرى الموجبة الكلية لجواز توافق الطرفين حينئذ وتباينهما.

[٤٥١٥] ل – اذا.

[٤٥١٦] ل: وكذلك.

[٤٥١٧] ل: استعمل.

[٤٥١٨] ر – ~~لا يكون ذلك.~~

[٤٥١٩] ر – الا.

[٤٥٢٠] ج – أن.

[٤٥٢١] ل – إنسان.

[٤٥٢٢] ر – ~~السالبة.~~

[ك ٣٢٣٩] وأما توافقهما: فبان يكون الأكبر مثلا فصلا للأصغر والأصغر جنسا للأوسط كقولنا كلّ إنسان حيوان وبعض الحساس[١٧٢ب] ليس بإنسان، والحق كلّ حيوان حساس.

[ك ٣٢٤٠] وأمّا تباينهما: فبان تكون الأوسط فصلا للأصغر والأصغر[٤٥٢٣] والأكبر نوعين مندرجين تحت جنس كقولنا كلّ ناطق إنسان وبعض الفرس ليس بناطق، والحقّ لا شيء من الإنسان بفرس, ولا مع الصغرى السالبة الكلية لما عرفت من جواز مباينة الشيء الواحد للمتوافقين تارة وللمتباينين اخرى واذا لم ينتج مع الصغريين الكليتين لا ينتج مع الصغريين الجزئيين أيضا لانا نورد الأمثلة المذكورة جزئية الصغرى

[ك ٣٢٤١] وعند ذلك، ظهر امتناع استعمال السالبة الجزئية في هذا الشكل أصلا. ولذلك[٤٥٢٤] سقط من الضروب الستة عشر سبعة أضرب.

[ك ٣٢٤٢] وأمّا المحصورات الثلاث الباقية فالسالبة الكلية لا ينتج مع السالبة الكلية لما عرفت من العلة غير مرّة ولا مع الكبرى الموجبة الجزئية لجواز توافق الطرفين حينئذ[٤٥٢٥] وتباينهما.

[ك ٣٢٤٣] أمّا توافقهما: فبأن يكون الأكبر جنسا للأصغر والأوسط معا كقولنا لا شيء من الإنسان بفرس وبعض الحيوان إنسان والحق كلّ فرس حيوان.

[ك ٣٢٤٤] وأمّا تباينهما: فبأن يكون الأكبر فصلا للأوسط والأصغر مشاركا اياه اي للأوسط في الاندراج تحت جنسه كقولنا لا شيء من الإنسان بفرس وبعض الناطق إنسان والحق لا شيء من الفرس بناطق. فسقط لذلك ضربان آخران. وأمّا الموجبة الجزئية فلا ينتج مع الكبرى الموجبة الكلية لاحتمال توافق الطرفين حينئذ وتباينهما.

[ك ٣٢٤٥] أمّا التوافق: فبأن يكون الأصغر جنسا للأوسط والأكبر فصلا له أي للأوسط كقولنا بعض الإنسان[٤٥٢٦] حيوان وكلّ ناطق إنسان والحق بعض الحيوان ناطق.

[ك ٣٢٤٦] وأمّا التباين: فبان يكون الأوسط جنسا للأصغر وللأكبر كقولنا بعض الحيوان إنسان، وكلّ فرس حيوان والحق لا شيء من الإنسان بفرس ولزم من عدم إنتاجها مع الكبرى الموجبة الكلية

[٤٥٢٣] ل – والأصغر.

[٤٥٢٤] ل: وكذلك.

[٤٥٢٥] ل – حينئذ.

[٤٥٢٦] ج – الإنسان، صح هامش.

عدم إنتاجها مع الكبرى الموجبة الجزئية؛ لانا نذكر المثالين المذكورين جزئتي الكبرى فسقط[٤٥٢٧] لذلك ضربان آخران وبقيت الضروب المنتجة في هذا الشكل خمسة وهي الصغرى الموجبة الكلية مع المحصورات الثلاث والصغرى الموجبة الجزئية مع السالبة[٤٥٢٨] الكلية والصغرى السالبة الكلية مع الموجبة الكلية.

[ك ٣٢٤٧] وعلم من ذلك مخالفة هذا الشكل للأشكال الثلاثة في اشتراط ما شرط فيها فإن صغرى هذا الشكل جاز أن يكون سالبة وكبراه جاز أن يكون جزئية ويجوز إتفاق مقدمتيه في الكيف نعم توافق الشكل الثالث في شرط واحد وهو اشتراط كلية احدي المقدمتين.

[ك ٣٢٤٨] إذا عرفت هذا فلنذكر ضابط اشتراط هذا الشكل بحسب اعتبار[٤٥٢٩] الكمية والكيفية. فنقول يشترط في هذا الشكل بحسب اعتبار الأمرين المذكورتين أمران:

[ك ٣٢٤٩] أحدهما: أن لا يجتمع فيه الخستان أعنى السلب والجزئي لا في مقدمة واحدة ولا في مقدمتين الّا اذا كانت الصغرى موجبة جزئية.

[ك ٣٢٥٠] والثاني: أنه كلما كانت الصغرى موجبة جزئية كانت الكبرى سالبة كلية.

[ك ٣٢٥١] ومجموع هذين الأمرين شرط مساوٍ لإنتاج هذا الشكل على معنى أنهما يوجدان في جميع الضروب الخمسة المنتجة ويعدمان أو بعدم أحدهما في الضروب الباقية

[ك ٣٢٥٢] وإذا استقرأت الضروب المنتجة والضروب غير المنتجة وجدت الأمر كما ذكرناه فصار مجموع هذين الأمرين شرطا في إنتاج هذا الشكل على ما ذكرنا من التفسير كما كان في كلّ شكل من الثلاثة السابقة[٤٥٣٠] شرط إنتاجه أمران شأنهما ما ذكرناه[٤٥٣١].

[ك ٣٢٥٣] وإذا عرفت هذا[٤٥٣٢]؛ فيجب أن تعلم أيضا أنّ المراد بعدم اجتماع الخستين ان لا يجتمعان في القياس أصلا لا في مقدمة واحدة كما في السالبة الجزئية ولا في المقدمتين معا سواء كانتا من

[٤٥٢٧] ر: يسقط.

[٤٥٢٨] ل – مع السالبة، صح هامش.

[٤٥٢٩] ر – اعتبار، صح هامش.

[٤٥٣٠] ل – السالبة، صح هامش.

[٤٥٣١] ج: ذكره.

[٤٥٣٢] ج – ~~فاعلم~~.

جنس واحد كما في السالبتين والموجبتين الجزئيتين أو من جنسين مختلفتين كما في الصغرى السالبة مع الكبرى الموجبة الجزئية. فهذان شرطان بحسب اعتبار كمية المقدمتين[٤٥٣٣] وكيفيتهما.

[ك ٣٢٥٤] وأمّا الشروط المعتبرة بحسب اعتبار الجهة [١٧٣أ] فنذكرها في المختلطات ومن الناس من جعل الضابط في إنتاج هذا الشكل أمور خمسة:

أحدها: عدم استعمال السالبة الجزئية.

والثاني: أن لا يكون القياس من سالبتين.

والثالث: أن لا يكون من جزئيتين.

والرابع: أن لا يكون من صغرى سالبة كبراها جزئية.

والخامس: أن لا يكون[٤٥٣٤] من صغرى موجبة جزئية كبراها موجبة كلية.

[ك ٣٢٥٥] وما ذكرناه من الامرين متناول لهذه الامور الخمسة فجعلتها ضابطا لانتاج هذا الشكل أولى مما ذكره هذا القائل ولنعد الضروب الخمسة[٤٥٣٥] المنتجة.

[ك ٣٢٥٦] الضرب الأول: من موجبتين كليتين ينتج موجبة جزئية كقولنا كلّ "ب" "ج" وكلّ "أ" "ب" ينتج بعض "ج" "أ" ولا ينتج هذا الضرب كلية لاحتمال أن يكون الأصغر أعم من الأوسط وأن يكون الأوسط مساويا للأكبر حتى يلزم منه أن يكون الأصغر أعمّ من الأكبر. واذا كان كذلك امتنع أن يثبت الأكبر لكل أفراد الأصغر كقولنا كلّ إنسان حيوان وكلّ ناطق إنسان ولا يصدق قولنا كلّ حيوان ناطق.

[ك ٣٢٥٧] الضرب الثاني: من موجبتين والكبرى جزئية ينتج موجبة جزئية كقولنا كلّ "ب" "ج" وبعض "أ" "ب" ينتج بعض "ج" "أ" وظاهر أنه لا ينتج كلّ "ج" "أ" مما مرّ.

[ك ٣٢٥٨] الضرب الثالث: من[٤٥٣٦] كليتين والصغرى سالبة والكبرى موجبة ينتج سالبة كلية كقولنا لا شيء من "ب" "ج" وكلّ "أ" "ب" ينتج لا شيء من "ج" "أ".

[٤٥٣٣] ل: المقدمات.

[٤٥٣٤] ر – يكون.

[٤٥٣٥] ج – الخمسة.

[٤٥٣٦] ر – ~~موجبتين والكبرى~~.

[ك ٣٢٥٩] الضرب الرابع: من موجبة كلية صغرى وسالبة كلية كبرى ينتج سالبة جزئية كقولنا كلّ "ب" "ج" ولا شيء من "أ" "ب" ينتج بعض "ج" ليس "أ" ولا ينتج هذا المطلوب كليا[٤٥٣٧] لاحتمال أن يكون الأصغر اعمّ من الأوسط وأن يكون الأوسط والأكبر مندرجين تحت الأصغر اندراج الاخصين تحت أمر اعمّ حتى يكون الاصغر جنسا للأوسط وللأكبر معا. واذا كذن كذلك امتنع سلب الأكبر عن كلّ أفراد الأصغر كقولنا كلّ إنسان حيوان، ولا شيء من الفرس بإنسان ولا يصدق لا شيء[٤٥٣٨] من الحيوان بفرس. بل الصادق بعض الحيوان ليس بفرس.

[ك ٣٢٦٠] الضرب الخامس: من موجبة جزئية صغرى وسالبة كلية كبرى ينتج أيضا سالبة جزئية كقولنا بعض "ب" "ج" ولا شيء "أ" "ب" ينتج بعض "ج" ليس "أ". وظاهر أنه لا ينتج[٤٥٣٩] لا شيء من[٤٥٤٠] "ج" "أ" مما مر.

[ك ٣٢٦١] والبيان في هذه[٤٥٤١] الضروب الخمسة إمّا بالرد الى الشكل الأوّل بجعل الصغرى كبرى والكبرى صغرى ثم عكس النتيجة الحاصلة منهما اذا كانت الكبرى موجبة والصغرى كلية كما في الضروب الثلاثة الأوّل أو بعكس المقدمتين جميعا إن كان الصغرى موجبة والكبرى منعكسة كنفسها في الكم[٤٥٤٢] كما في الضربين الاخيرين.

[ك ٣٢٦٢] أو بالرد الى الشكل الثاني بعكس الصغرى اذا اختلفت المقدمتان في الكيف وكانت الكبرى كلية كما في الضروب الثلاثة الأخيرة أو بالرد الى الشكل الثالث بعكس الكبرى اذا كانت الصغرى موجبة إمّا كلية كما في الضرب الأوّل والرابع أو كانت الكبرى منعكسة الى عكس كلي كما في الرابع والخامس ضرورة[٤٥٤٣] ارتداده الى الأشكال المذكورة بما ذكرناه من التغيير ومصادفته شرائط الشكل الذي ارتدّ اليه عند اعتبار ما ذكرناه من الشروط.

[٤٥٣٧] ج، ر – كليا، صح هامش ر.

[٤٥٣٨] ل – ولا شيء.

[٤٥٣٩] ج + كل؛ لا شيء من، صح هامش؛ ل – ~~كل~~.

[٤٥٤٠] ج – لا شيء من.

[٤٥٤١] ل: هذا.

[٤٥٤٢] ج – في الكم.

[٤٥٤٣] ر – ~~ارتداده~~.

[ك ٣٢٦٣] أو بالافتراض اذا كانت احدي المقدمتين جزئية موجبة كما في الضرب الثاني والخامس. وذلك بأن نقول في بيان لزوم النتيجة من الضرب الثاني ولتكن البعض الذي هو "أ" و"ب" "د" فيصدق حينئذ مقدمتان كليتان احداهما قولنا كلّ "د" "أ" والثانية قولنا كلّ "د" "ب" فيجعل المقدمة الثانية صغرى وصغرى القياس كبرى حتى ينتظم منهما قياس في الشكل الأوّل وينتج كلّ[٤٥٤٤] "د" "ج" ثم يجعل هذه النتيجة صغرى المقدمة الاولى كبرى لينتظم منهما قياس في هذا الشكل بعينه وينتج المطلوب بعينه.

[ك ٣٢٦٤] فظهر أن الافتراض في كلّ شكل يتم بضرب آخر في ذلك الشكل بعينه وليكن من كليتين وبضرب من الشكل الأوّل ولا يتوهم أن الافتراض اذا كان شأنه ذلك كان ذلك بيانا للشيء بما هو مثله في الخفاء والجلاء ضرورة اتحاد ضروب كلّ شكل في الخفاء والجلاء لانا نمنع ذلك فإن الضرب الذي[٤٥٤٥] جعلناه بيانا من ذلك الشكل بعينه يكون إنتاجه للنتيجة أجلى عند العقل من الضرب الذي يحق[٤٥٤٦] في بيان إنتاجه لصيرورة المقدمة الجزئية كلية في ذلك الضرب.

[ك ٣٢٦٥] وبالخلف أيضا أمّا في الضروب المنتجة للسالبة فيجعل صغرى القياس[١٧٣ب] المستعمل في الخلف نقيض النتيجة وكبراه كبرى القياس لينتج نتيجة عكسها يناقض صغرى القياس كما في الضرب الثالث[٤٥٤٧] والخامس ويضادها[٤٥٤٨] كما في الضرب الرابع وعينها يناقض عكس الصغرى أو يضاده على التفصيل الذي ذكرناه وأما في الضربين المنتجين للموجبة فيجعل نقيض النتيجة كبرى القياس المستعمل في الخلف وصغراه صغرى القياس حتى ينتج نتيجة عكسها يناقض كبرى الضرب الثاني ويضاد كبرى الضرب الأوّل وعينها[٤٥٤٩] يناقض عكس الكبرى في كلّ واحد من الضربين.

[ك ٣٢٦٦] فالحاصل أن قياس الخلف في هذا الشكل هو على النسق الذي كان في الشكل الثاني إن كانت نتيجة القياس المنعقد في الشكل سالبة مع مزيد عكس نتيجة قياس الخلف الذي لم يحتج اليه

[٤٥٤٤] ج – كل.

[٤٥٤٥] ل – الذي.

[٤٥٤٦] ر: نحن.

[٤٥٤٧] ج – الثالث، صح هامش.

[٤٥٤٨] ج: يضادهما.

[٤٥٤٩] ل: عكسها.

في الشكل الثاني وعلى النسق الذي كان في الشكل الثالث إن كانت نتيجة القياس المذكور موجبة مع مزيد عكس النتيجة أيضا الذي لم يحتج اليه في الشكل الثالث وانما احتج الى عكس نتيجة قياس الخلف[٤٥٥٠] في هذا الشكل دون الشكلين الاخيرين لأن بعده عن النظم الطبيعي أزيد من بعد الشكلين المذكورين عنه.

[ك ٣٢٦٧] وقد ظهر مما ذكرناه من أن[٤٥٥١] خاصية هذا الشكل أنه لا ينتج الموجبة الكلية وينتج الثلاث الباقية في المحصورات لا على معنى أن كلّ واحد من الإنتاج وعدم الإنتاج المذكورين خاصية له بل على معنى أنّ المجموع المركب منهما خاصية له.

[ك ٣٢٦٨] فاعلم ذلك هذا هو شرح الأشكال الأربعة وتقدير ضروبها المنتجة وبيان إنتاجها على الوجه الذي ذكره المصنف وهو المشهور فيما بين أهل هذا الفن.

[ك ٣٢٦٩] قال بعض العلماء من أهل هذا الزمان: أنا لا نرى حصر الضروب المنتجة في الأشكال الأربعة في ضروب التى ذكروها ولا تقسيم القياس الاقتراني إلى الأشكال الأربعة[٤٥٥٢] بحسب وضع الحد الأوسط بالنسبة إلى الطرفين الآخيرين.

[ك ٣٢٧٠] بل أقول: الأصغر إن كان موضوعا في الصغرى والأكبر محمولا في الكبرى فهو الشكل الأوّل وإن كان على عكس ذلك أي يكون الأصغر محمولا في الصغرى والأكبر موضوعا في الكبرى فهو الشكل الرابع وإن كانا موضوعين فيهما فهو الشكل الثاني وإن كانا محمولين فيهما فهو الشكل الثالث ولا بدّ للحدين من التوارد على طرفي شيء واحد أي عليه وعلى نقيضه أو على طرف واحد منه وهذا الشيء يسمى الحد الأوسط. وهذا التوارد يستدعى[٤٥٥٣] اشتراط كون الكبرى كلية في الشكل الأوّل وفي الشكل الثاني واشتراط كلية احدي المقدمتين في الشكل الثالث والرابع. ويلزم من ذلك أن يكون الضروب المنتجة في كلّ واحد من الشكل الأول والثاني ثمانية أضرب وفي كلّ واحد من الشكل الثالث والرابع اثني عشر.

[٤٥٥٠] ر – الخلف، صح هامش.

[٤٥٥١] ج، ل – أن.

[٤٥٥٢] ج – في ضروب التى ذكروها ولا تقسيم القياس الاقتراني الى الأشكال الأربعة.

[٤٥٥٣] ل – يستدعي، صح هامش.

[ك ٣٢٧١] وقد عرفت[٤٥٥٤] الضروب المشهورة المنتجة في كلّعدد ولنعد الآن الضروب الزائدة عليها[٤٥٥٥] في كلّ شكل.

[ك ٣٢٧٢] أمّا الشكل[٤٥٥٦] الأوّل ففيه أربعة ضروب[٤٥٥٧] أخرى غير ما ذكرناه من المشهورات.

[ك ٣٢٧٣] الضرب الأوّل: من كليتين والكبرى موجبة معدولة الموضوع ينتج موجبة كلية كقولنا لا شيء من "ج" "ب" وكلّ "لاب" "أ" ينتج كلّ "ج" "أ".

[ك ٣٢٧٤] الضرب الثاني: من كليتين سالبتين والكبرى[٤٥٥٨] معدولة الموضوع ينتج سالبة كلية كقولنا لا شيء من "ج" "ب" ولا شيء من "لاب" "أ" ينتج لا شيء من "ج" "أ".

[ك ٣٢٧٥] الضرب الثالث: من صغرى سالبة جزئية وكبرى موجبة كلية معدولة الموضوع ينتج موجبة جزئية كقولنا بعض "ج" ليس "ب" وكلّ "لاب" "أ" ينتج بعض "ج" "أ".

[ك ٣٢٧٦] الضرب الرابع: من صغرى سالبة جزئية وكبرى سالبة كلية معدولة الموضوع ينتج سالبة جزئية[٤٥٥٩] كقولنا بعض "ج" ليس "ب" ولا شيء من "لاب" "أ" ينتج بعض "ج" ليس "أ"[٤٥٦٠] وإنتاج[٤٥٦١] هذه الضروب النتائج المذكورة ظاهر؛ لاندراج الأصغر في موضوع الكبرى.

[ك ٣٢٧٧] وأمّا الشكل الثاني: ففيه أربعة أضرب أخرى غير الضروب المشهورة التي ذكروها.

[ك ٣٢٧٨] الضرب الأوّل: من موجبتين كليتين والكبرى معدولة المحمول ينتج سالبة[٤٥٦٢] كلية كقولنا كلّ "ج" "ب" وكلّ "أ" "لاب" ينتج لا شيء من "ج" "أ" والّا لصدق نقيضه وهو قولنا بعض "ج" "أ" وأنتج مع الكبرى من الشكل الأوّل بعض "ج" "لاب" وكان كلّ "ج" "ب" هذا خلف.

[٤٥٥٤] ج – أن يكون الضروب المنتجة في كل واحد من الشكل الأول والثاني ثمانية أضرب وفي كل واحد من الشكل الثالث والرابع اثني عشر

[٤٥٥٥] ل – عليها.

[٤٥٥٦] ر – الشكل.

[٤٥٥٧] ج: أضرب.

[٤٥٥٨] ج + كلية.

[٤٥٥٩] ل – معدولة الموضوع ينتج سالبة جزئية، صح هامش.

[٤٥٦٠] ل – كقولنا بعض ج ليس ب ولا شيء من لا أ ينتج بعض ج ليس أ.

[٤٥٦١] ل – وإنتاج، صح هامش.

[٤٥٦٢] ر – سالبة، صح هامش.

[ك ٣٢٧٩] الضرب الثاني: من كليتين سالبتين والكبرى معدولة المحمول ينتج سالبة كلية كقولنا لا شيء من "ج" "ب" ولا شيء من "أ" "الاب[٤٥٦٣]" ينتج لا شيء من "ج" "أ" بعكس الكبرى ليرجع الى الضرب الثاني من الضروب الزائدة في الشكل الأوّل وبالخلف وهو أنّه لو لم يصدق هذا لصدق نقيضه وهو بعض "ج" "أ" فنجعله صغرى لكبرى القياس[٤٥٦٤] المذكور حتى ينتج بعض "ج" ليس "الاب" وهذا يناقض الصغرى هذا خلف.

[ك ٣٢٨٠] الضرب الثالث: من موجبة جزئية صغرى وموجبة كلية معدولة المحمول كبرى ينتج سالبة جزئية كقولنا [١٧٤أ] بعض "ج" "ب" وكلّ "أ"[٤٥٦٥] "الاب" ينتج بعض "ج" ليس[٤٥٦٦] "أ" والّا لصدق نقيضه وهو قولنا كلّ[٤٥٦٧] "ج" "أ" فنجعله صغرى لكبرى القياس حتى ينتظم منهما قياس في الشكل الأوّل وينتج كلّ "ج" "الاب" ويلزمه لا شيء من "ج" "ب" وهو يناقض الصغرى هذا خلف.

[ك ٣٢٨١] الضرب الرابع: من سالبة جزئية صغرى، وسالبة كلية[٤٥٦٨] معدولة[٤٥٦٩] المحمول كبرى[٤٥٧٠] ينتج سالبة جزئية. كقولنا بعض "ج" ليس "ب" ولا شيء من[٤٥٧١] "أ" "الاب" ينتج بعض "ج" ليس "أ" والّا فكلّ "ج" "أ" فنجعله صغرى كقولنا لا شيء من "أ" "الاب" حتى ينتج لا شيء من "ج" "الاب" وهو يناقض الصغرى هذا خلف.

[ك ٣٢٨٢] وأمّا الشكل الثالث: ففيه ضروب آخر ستة غير الضروب التى ذكروها.

[ك ٣٢٨٣] الضرب الأوّل: من كليتين والكبرى موجبة معدولة الموضوع كقولنا لا شيء من "ب" "ج" وكلّ "الاب" "أ" ينتج موجبة كلية وهي قولنا كلّ "ج" "أ" والّا لصدق نقيضه وهو بعض "ج" ليس "أ" ويصير صغرى بعكس نقيض الكبرى وهو قولنا وكلّ "لاأ" هو "ب" وأنتج بعض "ج"[٤٥٧٢] "ب" وينعكس بالعكس المستوي الى قولنا بعض "ب" "ج" وهو يناقض الصغرى هذا خلف محال.

[٤٥٦٣] ل: ب.

[٤٥٦٤] ر – ~~القياس~~.

[٤٥٦٥] ل + ب.

[٤٥٦٦] ل – ليس، صح هامش.

[٤٥٦٧] ج + كل.

[٤٥٦٨] ج + كبرى.

[٤٥٦٩] ج – ~~الموضوع~~.

[٤٥٧٠] ج – كبرى.

[٤٥٧١] ر – ~~أب~~.

[٤٥٧٢] ل – ج.

[ك ٣٢٨٤] الضرب الثاني: من سالبتين كليتين والكبرى معدولة الموضوع ينتج سالبة كلية كقولنا لا شيء من "ب" "ج" ولا شيء من "لاب" "أ" ينتج لا شيء من "ج" "أ" والّا لصدق نقيضه وهو قولنا بعض "ج" "أ" فنجعله صغرى للعكس المستوي للكبرى وهو قولنا لا شيء من "أ" "لاب" وأنتج بعض "ج" هو "لاب" وهو يناقض عكس الصغرى هذا خلف ولو عكسنا الصغرى في هذين الضربين رجع كلّ[٤٥٧٣] واحد منهما الى الشكل الأوّل وأنتج المطلوب بعينه.

[ك ٣٢٨٥] الضرب الثالث: من صغرى سالبة جزئية منعكسة وهي العرفية والمشروطة الخاصتان وكبرى موجبة كلية معدولة الموضوع ينتج موجبة جزئية بعكس الصغرى ليرجع الى الشكل الأوّل وينتج المطلوب بعينه وبالخلف وهو أنه لو لا صدقه لصدق نقيضه وهو[٤٥٧٤] لا شيء من "ج" "أ" وينضم الى عكس نقيض الكبرى وهو قولنا كلّ "لاأ" "ب" وينتج كلّ "ج[٤٥٧٥]" "ب" وهو يناقض الجزء السلبي من[٤٥٧٦] عكس الصغرى وهو[٤٥٧٧] بعض "ج" ليس[٤٥٧٨] "ب" مادام "ج"[٤٥٧٩] هذا خلف.

[ك ٣٢٨٦] الضرب الرابع: من صغرى سالبة جزئية منعكسة وكبرى سالبة كلية معدولة الموضوع ينتج سالبة جزئية كقولنا بعض "ب" ليس "ج" مادام "ب" لادائما ولا شيء من "لاب" "أ" ينتج بعض "ج" ليس "أ" بعكس الصغرى ليرجع الى الشكل الأوّل وبالخلف وهو أنه لو لا صدقه لصدق كلّ "ج" "أ" وينضم الى عكس الكبرى وهو قولنا لا شيء من "أ" "لاب" وينتج لا شيء من "ج" "لاب" وهو يناقض عكس الصغرى وهو قولنا بعض "ج" "لاب" مادام "ج" لادائما لمناقضته للجزء السلبي منه هذا خلف[٤٥٨٠] محال.

[ك ٣٢٨٧] الضرب الخامس: من سالبة كلية عرفية خاصة صغرى وموجبة جزئية كبرى ينتج موجبة جزئية كقولنا لا شيء من "ب" "ج" مادام "ب" لادائما وبعض "ب" "أ" ينتج بعض "ج" "أ"[٤٥٨١] لانا

[٤٥٧٣] ر – كل، صح هامش.

[٤٥٧٤] ج، ر، ل – نقيضه وهو، صح هامش ل.

[٤٥٧٥] ل: أ.

[٤٥٧٦] ل – الجزء السلبي منه.

[٤٥٧٧] ل + قولنا.

[٤٥٧٨] ل: لاب.

[٤٥٧٩] ل – ~~لادائما لمناقضة للجزء السلبي منه~~.

[٤٥٨٠] ل – الضرب الرابع من صغرى........للجزء السلبي منه هذا خلف، صح هامش.

[٤٥٨١] ر – ينتج بعض ج أ، صح هامش.

نعكس الكبرى الى قولنا بعض "أ" "ب" ونجعله صغرى[٤٥٨٢] وصغرى القياس كبرى لينتظم منهما قياس في الشكل الأوّل من صغرى مطلقة عامة موجبة وكبرى عرفية خاصة سالبة وينتج سالبة جزئية لادائمة وهي قولنا بعض "أ" ليس "ج" لادائما ويلزمه بعض "أ" "ج" بالإطلاق العام وينعكس الى قولنا بعض "ج" "أ" بالإطلاق العام الذي هو المطلوب.

[ك ٣٢٨٨] الضرب السادس: من صغرى سالبة كلية عرفية خاصة معدولة الموضوع وكبرى سالبة جزئية عرفية خاصة ينتج سالبة جزئية عرفية خاصة كقولنا لا شيء من "لاب" "ج" مادام "لاب" لادائما[٤٥٨٣] وبعض "ب" ليس "أ" مادام "ب" لادائما ينتج بعض "ج" ليس "أ" مادام "ج[٤٥٨٤]" لادائما لانا نعكس الكبرى الى قولنا بعض "أ" ليس "ب" مادام "أ" لادائما ونجعله صغرى وصغرى القياس كبرى حتى ينتج قولنا بعض "أ" ليس "ج" مادام "أ" لادائما[٤٥٨٥] وينعكس الى قولنا بعض "ج" ليس "أ" مادام "ج" لادائما وهو المطلوب.

[ك ٣٢٨٩] وأمّا الشكل الرابع ففيه ضروب سبعة آخر غير التى ذكروها.

[ك ٣٢٩٠] الضرب الأوّل: من سالبتين كليتين والصغرى معدولة الموضوع ينتج سالبة كلية كقولنا لا شيء من "لاب" "ج" ولا شيء من "أ" "ب" ينتج لا شيء من "ج" "أ" بتبدل المقدمتين ثم عكس النتيجة وبالخلف أيضا وهو أنّه لو لم يصدق لا شيء من "ج" "أ" لصدق نقيضه وهو بعض "ج" "أ" فنجعله صغرى لكبرى القياس لينتج بعض "ج" ليس "ب" وهو يناقض عكس الصغرى وهو قولنا لا شيء من "ج" "لاب" وكذلك الحكم إن كانت المعدولة هي الكبرى[١٧٤ب] أي إن كانت الكبرى معدولة المحمول كقولنا لا شيء من "ب" "ج" ولا شيء من "أ" "لاب" ينتج لا شيء من "ج" "أ" بالخلف وهو أنه لو لا صدقه لصدق بعض "ج" "أ" فنجعله صغرى وكبرى القياس كبرى حتى ينتج من الأوّل بعض "ج" ليس "لاب" وهو يناقض عكس الصغرى هذا خلف.

[ك ٣٢٩١] الضرب الثاني: من صغرى موجبة كلية معدولة الموضوع وكبرى سالبة كلية ينتج موجبة جزئية كقولنا كلّ "لاب" "ج" ولا شيء من "أ" "ب" ينتج قولنا بعض "ج" "أ" بتبديل كلّ واحدة من

[٤٥٨٢] ل – ~~مادام ب لادائما وبعض ب أ ينتج بعض ج أ لانا نعكس الكبرى~~.

[٤٥٨٣] ر – ~~ينتج~~.

[٤٥٨٤] ر – ج، صح هامش.

[٤٥٨٥] ل – ~~ونجعله صغرى وصغرى~~.

المقدمتين[٤٥٨٦] بالأخرى ليرجع الي الشكل الأوّل الذي بينا إنتاجه وينتج قولنا كلّ "أ" "ج" وينعكس الى المطلوب.

[ك ٣٢٩٢] الضرب الثالث: أيضا[٤٥٨٧] من صغرى موجبة كلية معدولة الموضوع وكبرى سالبة جزئية ينتج أيضا موجبة جزئية كقولنا كلّ "لاب" "ج" وبعض "أ" ليس "ب" ينتج بعض "ج"[٤٥٨٨] "أ" لانا اذا بدلنا كلّ واحدة من المقدمتين بالأخرى أنتج القياس الحاصل منهما بعض "أ" "ج" من الشكل الأوّل وينعكس الى المطلوب.

[ك ٣٢٩٣] الضرب الرابع: من صغرى سالبة كلية عرفية خاصة وكبرى موجبة عرفية عامة[٤٥٨٩] كلية كانت أو جزئية ينتج سالبة عرفية خاصة موافقة للكبرى في الكم كقولنا لا شيء من "ب" "ج" مادام "ب" لادائما وكلّ "أ" "ب" مادام "ب" ينتج لا شيء من "ج" "أ" مادام "ج" لادائما لانا اذا بدلنا كلّ واحدة من المقدمتين بالأخرى حصل لنا قياس في الشكل الأوّل من صغرى موجبة كلية[٤٥٩٠] عرفية عامة وكبرى سالبة عرفية كلية[٤٥٩١] خاصة وأنه ينتج سالبة كلية عرفية خاصة وينعكس الى المطلوب. وقس عليه المثال والبرهان اذا كانت الصغرى موجبة جزئية.

[ك ٣٢٩٤] الضرب الخامس: من سالبة[٤٥٩٢] كلية عرفية خاصة معدولة الموضوع صغرى وسالبة جزئية[٤٥٩٣] عرفية كبرى ينتج سالبة جزئية عرفية خاصة كقولنا لا شيء من "لاب" "ج" مادام "لاب" لادائما وبعض "أ" ليس "ب" مادام "أ" ينتج بعض "ج" ليس "أ" مادام "ج" لادائما بعكس الترتيب ثم عكس النتيجة.

٤٥٨٦ ل – المقدمتين.

٤٥٨٧ ج – أيضا.

٤٥٨٨ ل – ج.

٤٥٨٩ ج، ر – عامة.

٤٥٩٠ ل – من المقدمتين بالأخرى حصل لنا قياس في الشكل الأول من صغرى موجبة كلية، صح هامش.

٤٥٩١ ج – كلية.

٤٥٩٢ ر – سالبة، صح هامش.

٤٥٩٣ ل – جزئية، صح هامش.

[ك ٣٢٩٥] الضرب السادس: من سالبة جزئية[٤٥٩٤] عرفية خاصة صغرى، وسالبة كلية دائمة معدولة المحمول كبرى ينتج سالبة جزئية دائمة[٤٥٩٥] كقولنا[٤٥٩٦] ليس بعض "ب" "ج" مادام "ب" لادائما ولا شيء من "أ" "لاب" دائما[٤٥٩٧] ينتج بعض "ج"[٤٥٩٨] ليس "أ"[٤٥٩٩] دائما والّا فكلّ "ج" "أ" بالإطلاق العام[٤٦٠٠] ولا شيء من "أ" "لاب" دائما الذي هو كبرى القياس ينتج[٤٦٠١] لا شيء من[٤٦٠٢] "ج" "لاب" دائما وإنه يناقض عكس الصغرى لمناقضة[٤٦٠٣] لما يلزم[٤٦٠٤] للجزء السلبي[٤٦٠٥] منه هذا[٤٦٠٦] خلف.

[ك ٣٢٩٦] الضرب السابع: من موجبتين والصغرى جزئية والكبرى معدولة المحمول ينتج سالبة جزئية كقولنا بعض "ب" "ج" وكلّ "أ" "لاب" ينتج بعض "ج" ليس "أ" والّا لصدق نقيضه وهو كلّ "ج" "أ" فنجعله صغرى وكبرى القياس كبرى لينتظم منهما[٤٦٠٧] قياس في الشكل الأوّل وينتج كلّ "ج" "لاب" وهو يناقض عكس الصغرى هذا خلف.

[ك ٣٢٩٧] هذا مجموع الضروب التى ذكره هذا[٤٦٠٨] الفاضل مع إيضاح وبيان وهو مستفاد من كلام المصنف في هذا الكتاب ومن كلام الأستاذ العلامة أثير الحق والدين الأبهرى في "تنزيل الاسرار" برد الله مضجعهما[٤٦٠٩] لأن المصنف قال في البحث الثالث من الفصل الثالث والحق أن الموجبة التى يشترط في إنتاج القياس ليس يجب أن يكون موجودة الموضوع بل اذا صدق نسبة اعتبار الى مفهوم

[٤٥٩٤] ل – جزئية.

[٤٥٩٥] ج – ~~معدولة~~.

[٤٥٩٦] ل – كقولنا، صح هامش.

[٤٥٩٧] ج، ر – دائما، صح هامش ر.

[٤٥٩٨] ر – ~~ليس~~.

[٤٥٩٩] ج – أ.

[٤٦٠٠] ج – العام.

[٤٦٠١] ج + كل.

[٤٦٠٢] ج – لا شيء من.

[٤٦٠٣] ج: المناقضة؛ ل – ~~للجزء الإيجابي~~.

[٤٦٠٤] ج – لما يلزم.

[٤٦٠٥] ج: الإيجابي؛ ل – لما يلزم الجزء السلب، صح هامش.

[٤٦٠٦] ج، ر – هذا.

[٤٦٠٧] ر + منهما منهما.

[٤٦٠٨] ج – هذا.

[٤٦٠٩] ل – برد الله مزجعهما.

وجودي أو عدمي ويكون ذلك الاعتبار في الكبرى أنتج القياس مثلا اذا صدق سلب المحمول عن موضوع وصدق حكم على كلّ[٤٦١٠] ما يصدق عليه ذلك السلب أنتج بالبديهة.

[ك ٣٢٩٨] والأستاذ أثير الحق والدّين قال في اللّامع الثاني من المقالة الرابعة من الكتاب المذكور: أمّا الشكل الأوّل[٤٦١١] فيشترط فيه اندراج الأصغر تحت الأوسط مع كون الأوسط موضوعا للأكبر وضعا كليا وبين ذلك ثمّ قال: إذا قلنا في الكتب الشكل الأوّل نشترط فيه موجبة الصغرى[٤٦١٢] أردنا به ما ذكرناه سواء كانت الصغرى موجبة أو سالبة وعلى هذا القياس ذكر في سائر الأشكال وصرح في الشكل الرابع بثلاثة ضروب منتجة زائدة على الخمسة المشهورة.

[ك ٣٢٩٩] وهل ما ذكره كلّ واحد من هذين الإمامين الا تصريح بأن الضروب المنتجة زائدة على الضروب التى ذكرها القدمآء الّا أنهم ما فصلوا القول فيها[٤٦١٣]. وهذا الفاضل قد فصّل ومع ذلك فنتكلم على المواضع التى فيها نظر.

[ك ٣٣٠٠] أمّا الشكل الأوّل فإن الكبرى في تلك الضروب إذا أخذت معدولة الموضوع [١٧٥أ]على ما ذكره لا يندرج في موضوعها الأصغر لجواز أن يكون صدق الصغرى بعدم الموضوع والقضية المعدولة الموضوع انما يندرج في موضوعها ما يكون له وجود محقق أو مقدر على الوجه الذي عرفته إن كانت موجبة لما عرفت من استدعاء الموجبة وجود الموضوع وكذلك إن كانت سالبة لأنها وان لم يستدع وجود الموضوع لكنها لا يقتضى الّا سلب محمولها عن[٤٦١٤] كلّ ما هو "لاب" سواء كان في الوجود محققا أو مقدرا شيء هو "لاب" أو لم يكن لا عن ما ليس[٤٦١٥] "ب". واذا كان كذلك فالواجب أن يؤخذ الكبرى في هذه الضروب سالبة[٤٦١٦] الموضوع حتى يندرج في موضوعها الأصغر.

[٤٦١٠] ر – كل، صح هامش.

[٤٦١١] ل – الأول، صح هامش.

[٤٦١٢] ر – صغرى، صح هامش.

[٤٦١٣] ل – فيها.ذ

[٤٦١٤] ل: على.

[٤٦١٥] ج – لا عن ما ليس.

[٤٦١٦] ر + سالبة.

[ك ٣٣٠١] والمصنف والأستاذ كلاهما إنما أشار إلى إنتاج هذه الضروب اذا كان موضوع كبرياتها[٤٦١٧] مأخوذا على السلب لا على العدول وكان هذا الفاضل ما فرّق بين[٤٦١٨] أخذ موضوع القضية بحسب السلب وبين أخذه بحسب العدول. والأوّل أعم من الثاني وقد عرفته في عكس النقيض على الوجه المشروح[٤٦١٩].

[ك ٣٣٠٢] وأمّا الضرب الأوّل: من الشكل الثاني فلا نسلّم أن قولنا بعض "ج" "لاب" يناقض[٤٦٢٠] قولنا كلّ "ج" "ب" فأنهما جائز الكذب حيث كان[٤٦٢١] موضوع القضية مأخوذا بحسب الوجود الخارجي وجائزا الصدق حيث كان مأخوذا بحسب الحقيقة لما عرفت من جواز استلزام الشيء الواحد للنقيضين. نعم لو قيل صدق قولنا بعض "ج" "لاب" يستلزم صدق قولنا ليس بعض "ج" "ب" المناقض لقولنا لا شيء من "ج" "ب" لتم[٤٦٢٢].

[ك ٣٣٠٣] وأمّا الضرب الثاني: منه فلا نسلّم انا اذا عكسنا كبراه أنتج وانما ينتج إن[٤٦٢٣] لو كان الضرب الذي يرجع اليه بعكس الكبرى منتجا وقد عرفت ما فيه. وأمّا[٤٦٢٤] الخلف المذكور لبيانه فلا نسلّم أنّ قولنا بعض "ج" ليس "لاب" يناقض قولنا لا شيء من "ج" "ب" فانّهما جائز الصدق عند عدم الموضوع وما ذكره لبيان الرابع فهو أيضا غير تام لانا لا نسلّم أن قولنا لا شيء من "ج" "لاب" يناقض قولنا بعض "ج" ليس "ب" والمستند ما مرّ. نعم لو أخذ مقام العدول في[٤٦٢٥] هذه الضروب السلب حتى يكون الكبرى فيها سالبة المحمول أنتجت بالبيان الذي ذكره.

[ك ٣٣٠٤] وأمّا الشكل الثالث: فما ذكره لبيان إنتاج[٤٦٢٦] الضرب الأوّل منه انما يتم إن لو انعكس قولنا كلّ "لاب" هو "أ" الى قولنا كلّ "لاأ" هو "ب" وانما ينعكس اليه إن لو كان في الوجود شيء ما

[٤٦١٧] ر – كبرياتها، صح هامش.

[٤٦١٨] ل + أجر.

[٤٦١٩] ل – على الوجه المشروح.

[٤٦٢٠] ج + يناقض.

[٤٦٢١] ر – كان، صح هامش.

[٤٦٢٢] ج – ~~البرهان~~ ؛ ل – لتم، صح هامش.

[٤٦٢٣] ج – إن.

[٤٦٢٤] ج – وأما.

[٤٦٢٥] ر – ~~مقام~~.

[٤٦٢٦] ج – إنتاج.

هو "لاأ" إمّا محققا أو مقدرا وهو ممنوع؛ لجواز أن يكون[٤٦٢٧] أمرا شاملا لجميع الموجودات المحققة والمقدرة واذا كان كذلك فلا يصدق مقابلة على شيء من الموجودات أصلا وعكس الصغرى المذكور لبيانه ولبيان الضرب الثاني والرابع منه انما يتم ان لو كانت الكبرى سالبة الموضوع لا معدولته والخلف المذكور في الضرب الثالث انما يتم[٤٦٢٨] إن لو انعكست الكبرى بعكس النقيض الى ما ذكره وهو ممنوع. والمستند ما مرّ.

[ك ٣٣٠٥] وأمّا الضربان الآخران فينتجان ما ذكره من النتيجة لكن الصغرى في الضرب الخامس لا يجب أن يكون عرفية خاصة بل قضية مركبة من المركبات السبع المذكورة.

[ك ٣٣٠٦] وأمّا الشكل الرابع[٤٦٢٩]: فبيان الضرب الأوّل منه بعكس الصغرى انما يفيد إن لو كانت الكبرى سالبة الموضوع لا معدولته بالخلف غير تام لانا لا نسلّم أنّ قولنا بعض "ج" ليس "ب" يناقض قولنا لا شيء من "ج" "ب" فإنه يجوز صدقهما بعدم الموضوع وبيان الضرب الثاني[٤٦٣٠] والثالث والخامس[٤٦٣١] بتبديل المقدمتين لا يفيد الّا اذا كانت الكبرى سالبة الموضوع لا معدولته واللادوام في النتيجة اللازمة في الضرب الرابع انما يكون عائدا الى بعض الأفراد لا الى كلّها وحينئذ لا يكون عرفية خاصة على الاصطلاح المشهور. والخلف المذكور لبيان الضرب السادس والسابع غير تام أيضا لانا لا نسلّم أنّ قولنا كلّ "ج" "لاب" يناقض قولنا بعض "ج" "ب" فانه يجوز كذبهما معا عند عدم الموضوع.

[ك ٣٣٠٧] وأمّا الضروب الثلاثة التى صرّح بها الأستاذ أثير الحق والدين برد الله مضجعه[٤٦٣٢] بإنتاجها في هذا الشكل فهذه الأول من صغرى سالبة جزئية يصدق عليها العرفي الخاص وكبرى موجبة كلية يصدق عليها الدوام ينتج سالبة جزئية دائمة بعكس الصغرى ليرتدّ الى الشكل الثاني.

[٤٦٢٧] ر + أ.

[٤٦٢٨] ر – انما يتم، صح هامش.

[٤٦٢٩] ر + فبيان الضرب.

[٤٦٣٠] ج – الثاني.

[٤٦٣١] ر – الخامس، صح هامش.

[٤٦٣٢] ل – برد الله مزجعه.

[ك ٣٣٠٨] وأنت تعلم أن الكبرى لو كانت احدي الأربع المعتبر فيها الدوام بحسب الوصف أنتج القياس المذكور هذه السالبة أيضا لكنها يكون موجهة بالعرفي العام[٤٦٣٣].[١٧٦ب]

[ك ٣٣٠٩] الضرب الثاني: من صغرى موجبة كلية يصدق عليها الدوام وكبرى سالبة جزئية يصدق عليها العرفي الخاص ينتج سالبة جزئية دائمة بعكس الكبرى ليرتدّ الى الشكل الثالث:

[ك ٣٣١٠] وأنت[٤٦٣٤] تعلم أن جهة النتيجة ليست ما ذكره بل الحيني المطلق اللادائم وأن الصغرى إذا كانت احدي الفعليات ينتج أيضا هذه السالبة لكن جهتها يكون عكس الصغرى مقيدة باللادوام.

[ك ٣٣١١] الضرب الثالث: من صغرى سالبة كلية يصدق عليها العرفي الخاص وكبرى موجبة كلية كانت أو جزئية يصدق عليها الدوام ينتج سالبة جزئية عرفية خاصة بعكس الترتيب ثم عكس النتيجة وجهة النتيجة اخص مما ذكره لأنّ هذا القياس ينتج دائمة ولادائمة بعين ما ذكره من البيان.

[٤٦٣٣] ل: الخاص.

[٤٦٣٤] ر: أن.

الفصل التاسع في المختلطات

وفيه مباحث أربعة[4635].

البحث الأول في مختلطات الشكل الأول

[ك ٣٣١٢] واعلم أنّ شرط إنتاج هذا الشكل بحسب جهة المقدمات أن يكون صغراه احدي الفعليات الأحد عشرة لأنها لو كانت احدي الممكنتين فكبراها إمّا أن يكون خارجية الموضوع أو حقيقية الموضوع فان كانت خارجية الموضوع لا ينتج مع شيء من القضايا الثلاث عشرة.

[ك ٣٣١٣] والدليل عليه أنّ القياس المركب من الصغرى الممكنة الخاصة مع الكبرى الضرورية ومع الكبرى المشروطة الخاصة غير منتج وهذان الاختلاطان اخص من الاختلاطات الباقية من الستة[4636] والعشرين التى ينعقد من الصغريين الممكنتين مع القضايا الثلاث عشرة لأن الاختلاط الأوّل اخص من كلّ[4637] اختلاط يحصل من الصغرى الممكنة الخاصة[4638] أو العامة مع احدي البسائط الست المذكورة والاختلاط الثاني من كلّ اختلاط يحصل من احدي الممكنتين وهي صغرى مع احدي المركبات السبع المذكورة ومتى لم ينتج الاختلاط الذي هو اخص لم ينتج الاختلاط الاعم لانه لو أنتج الاعم لأنتج الاخص لاستلزام صدق الاخص صدق الاعم المستلزم لصدق النتيجة دائما.

[ك ٣٣١٤] قلنا: أن الاختلاط الأوّل لا ينتج لان وصفا واحدا[4639] ولتكن "أ" يجوز أن يكون ممكنا بالإمكان الخاص لنوعين متباينين أحدهما "ج" مثلا[4640] والآخر "د" وقد ثبت بالفعل لكل أفراد "ج" ولم يثبت بالفعل لشيء من أفراد "د" فيصدق حينئذ أن كلّ واحد من أفراد "ج" يصدق عليه الألف وهو ذلك الوصف بالإمكان الخاص وكلّ ما يصدق عليه الألف بالفعل فهو "ج" بالضرورة مع امتناع

[4635] ل – أربعة.

[4636] ج + عشر.

[4637] ج – كل.

[4638] ل – العامة.

[4639] –١٤١٨

[4640] ل – مثلا.

أن يصدق قولنا شيء من أفراد "د" "ج" بشيء من الجهات. واذا كان كذلك كان الحق في هذا المثال السلب. وظاهر صدق هذا الاختلاط والحق هو الإيجاب فإن قولنا كلّ إنسان كاتب بالفعل بإمكان الخاص وكلّ[٤٦٤١] كاتب بالفعل فهو ناطق بالضرورة صادق والحق أن كلّ إنسان ناطق بالضرورة واذا صدق هذا الاختلاط مع إيجاب النتيجة تارة ومع سلبها أخرى كان عقيما لتخلف كلّ واحدة من النتيجة الايجابية والسلبية عن صدقه هذا البيان عقمه وهو على هيئة الضرب الأوّل.

[ك ٣٣١٥] وأمّا بيان عقمه وهو على هيئة الضرب الثاني فبان نقول يصدق في مثالنا المفروض كلّ "د" "أ" بالإمكان الخاص ولا شيء من "أ" "د" بالضرورة مع امتناع صدق السلب في النتيجة ضرورة صدق قولنا كلّ "د" "د" بالضرورة.

[ك ٣٣١٦] وأمّا صدق هذا الختلاط مع امتناع إيجاب النتيجة فظاهر لأنه يصدق قولنا[٤٦٤٢] كلّ إنسان كاتب بالفعل بالإمكان الخاص ولا شيء من الكاتب بالفعل بفرس بالضرورة. والحق امتناع حمل الفرس على شيء من الإنسان بشيء من الجهات. ومهما تخلف إيجاب النتيجة وسلبها عن صدقه كان عقيما. لما عرفت غير مرّة. ومتى لم ينتج هذا الاختلاط على هيئة الضرب الأوّل والضرب الثاني لم ينتج وهو على هيئة شيء من الضربين الباقيين؛ لأنه على هيئة الضرب الأوّل اخص منه وهو على هيئة الضرب الثالث[٤٦٤٣] وعلى هيئة الضرب الثاني اخص منه[٤٦٤٤] وهو على هيئة الضرب الرابع.

[ك ٣٣١٧] وحينئذ يلزم[٤٦٤٥] عقم هذا الاختلاط في هذا الشكل مطلقا.

[ك ٣٣١٨] وأمّا بيان عقم الاختلاط الثاني فلأنه يصدق قولنا[٤٦٤٦] كلّ "د" "أ" بالإمكان الخاص وكلّ[٤٦٤٧] فهو[٤٦٤٨] "ج" هو "أ" بالضرورة مادام "أ" لادائما مع امتناع صدق قوله[٤٦٤٩] شيء من "د"

[٤٦٤١] ل – كل.

[٤٦٤٢] ر – قولنا، صح هامش.

[٤٦٤٣] ج – الثالث، صح هامش؛ ل + أو.

[٤٦٤٤] ل – منه.

[٤٦٤٥] ج: يكون.

[٤٦٤٦] ل – قولنا.

[٤٦٤٧] ر + أ.

[٤٦٤٨] ل – فهو.

[٤٦٤٩] ل: قولنا.

فهو[٤٦٥٠] "ج" هو "أ"[٤٦٥١] باعم[٤٦٥٢] الجهات فضلا عن الإمكان الخاص الذي قالوا أن نتيجة هذا[٤٦٥٣] الاختلاط موجهة به لصدق قولنا لا شيء من "د"[٤٦٥٤] "بج" هو "أ" بالضرورة.

[ك ٣٣١٩] ثم[٤٦٥٥] قال: وصدق هذا الاختلاط مع امتناع صدق السلب [١٧٦أ] في النتيجة ظاهر.

[ك ٣٣٢٠] أقول: إن عنى به أن هذا الاختلاط يصدق في مادة أخرى غير ما فرضه ويكون الصادق فيها نسبة الأكبر الى الأصغر بالإيجاب الضروري حتى يمتنع السلب في النتيجة باعمّ الجهات فضلا عن الإمكان الخاص فيما ظفرنا بمادة بيانها ذلك بعد الفحص الطويل والطلب الكثير.

[ك ٣٣٢١] وإن عنى به: أن فيما ذكره من المثال لا يصدق النتيجة السالبة الموجهة بالإمكان الخاص أيضا لصدق السلب الضروري المناقض اياها لأن نقيض الممكنة الخاصة باحدي الضرورتين فهو حق؛ لكن ذلك يقتضى عدم إنتاج هذا الاختلاط الممكنة الخاصة ولا يلزم من ذلك كونه غير منتج أصلا ومقصوده[٤٦٥٦] ذلك.

[ك ٣٣٢٢] اللهم الّا اذا قيل المدعى في هذا المقام ليس الّا عدم إنتاج هذا الاختلاط ما ذكروه من النتيجة وقد بينا تخلف صدق هذه النتيجة ايجابية وسلبية عن صدق هذا الاختلاط فلا يكون منتجا اياها وحينئذ يصح ما قاله لكن يبطل قوله بعد هذا ناسط فقد حصل الاختلاف في كلّ واحد من هذه الأقسام المفسرة بصدق القياس مع إيجاب النتيجة تارة ومع سلبها أخرى.

[ك ٣٣٢٣] ونظائر ما ذكره من الاحتمال من المراد[٤٦٥٧] كثيرة ذكر بعضها في عكس السالبة الضرورية وقد ذكر ههنا نظرا[٤٦٥٨] آخر وهو أنه اذا كان زيد قد ركب الحمار ولم يكن ركب قطّ الفرس صدق حينئذ أن كلّ فرس فهو مركوب زيد بالإمكان الخاص وكلّ ما هو مركوب زيد فهو حمار بالضرورة .

[٤٦٥٠] ل – فهو، صح هامش.

[٤٦٥١] ل – أ.

[٤٦٥٢] ل: أعم.

[٤٦٥٣] ل – هذا، صح هامش.

[٤٦٥٤] ل – د.

[٤٦٥٥] –١٤١٨

[٤٦٥٦] ل: مقصود.

[٤٦٥٧] ج: في المراد.

[٤٦٥٨] ج : نظيرا.

[ك ٣٣٢٤] والحق ههنا السلب بالضرورة ولو بدلنا الكبرى بقولنا ولا شيء مما هو مركوب زيد بفرس بالضرورة كان الحق الإيجاب وصدق الاختلاط الأوّل مع امتناع السلب في النتيجة والثاني مع امتناع الإيجاب فيها ظاهر قد ذكرنا مثالهما من المراد.

[ك ٣٣٢٥] فظهر إذن عدم إنتاج الاختلاط الأوّل في الضرب الأوّل والثاني من هذا الشكل وكذلك[٤٦٥٩] يصدق كلّ ما هو مركوب[٤٦٦٠] فهو حمار هو مركوب زيد بالضرورة مادام مركوب زيد لادائما فنجعله كبرى للصغرى المذكورة ليكون نظيرا للاختلاط الثاني في الضرب الأوّل من المراد. والحق فيه السلب بالضرورة وصدقه من المراد[٤٦٦١] والحق فيه الإيجاب الضروري حتى يمتنع السلب فقد عرفت ما فيه.

[ك ٣٣٢٦] فظهر إذن أنّ الاختلاط الثاني في الضرب الأوّل لا ينتج أصلا أو لا ينتج[٤٦٦٢] النتيجة الموجهة بالإمكان الخاص.

[خ ٣٣٢٧] ثم قال: واذا أردت عقم الاختلاط الثاني على هيئة الضرب الثاني استخرجته من المثال المذكور في الضرب الأوّل بتبديل[٤٦٦٣] الأكبر بنقيضه.

[ك ٣٣٢٨] واعلم انا اذا بدلنا الأكبر في المثال المذكور بنقيضه وقلنا الصغرى بحالها ولا شيء مما هو مركوب زيد لا حمار هو مركوب زيد مادام مركوب زيد لادائما كان ذلك نظيرا للاختلاط الثاني على هيئة الضرب[٤٦٦٤] الثاني من هذا الشكل مركبا من مقدمتين صادقتين مع امتناع صدق النتيجة السالبة باعم الجهات الذي هو الإمكان العام لصدق قولنا كلّ فرس فهو لا حمار هو مركوب زيد بالضرورة. وأما صدق هذا الاختلاط على هيئة الضرب الثاني والحق هو النتيجة السالبة بالضرورة.

[ك ٣٣٢٩] فزعم المصنف: أنّ ذلك ظاهر ونحن ما وجدنا لذلك مثالا من المراد. واذا كان كذلك؛ كان الحال[٤٦٦٥] فيه ما ذكرناه في صدقه على هيئة الضرب الأوّل.

[٤٦٥٩] ر: ولذلك.

[٤٦٦٠] ر – مركوب، صح هامش.

[٤٦٦١] ج: في المراد.

[٤٦٦٢] ج: ولا ينتج.

[٤٦٦٣] ج – بتبديل.

[٤٦٦٤] ر + الضرب.

[٤٦٦٥] ج – الحال، صح هامش.

[ك ٣٣٣٠] والحق هو النتيجة الموجبة بالضرورة ويمكن أن يقال في بيان عدم إنتاج هذا الاختلاط في هذا الشكل[٤٦٦٦] أن هذا الاختلاط لو كان منتجا في هذا الشكل لنتيجة ما لكان إنتاجه اياها بواسطة إنتاج الصغرى مع أحد جزئي الكبرى أحد جزئي تلك النتيجة ومع الجزء الآخرفيها الجزء الآخر منها لأن إنتاج الصغرى في القياس الذي يكون كبراه مركبة من هذا الشكل يكون كذلك واعتبار ذلك يصحح ما قلناه لكن هذه الصغرى لا ينتج مع شيء من جزئي هذه الكبرى ضرورة أنّ كلّ واحد من جزئيها قضية بسيطة وعدم إنتاج الاختلاط الأوّل شيئا[٤٦٦٧] يوجب عدم إنتاجها مع شيء من البسائط أصلا.

[ك ٣٣٣١] لكن لقائل أن يقول ما ذكرتموه لبيان الشرطية المذكورة ليس برهانا لأن حاصلة انا عند الاعتبار نجد إنتاج الأقيسة التى كبرياتها مركبة لنتائجها انما هو بواسطة إنتاج صغرياتها مع أجزاء تلك الكبريات لأجزاء تلك النتائج وذلك لا يوجب الجزم بأن جميع الأقيسة التى شأنها[٤٦٦٨] ذلك يكون إنتاجها لنتائجها على الوجه الذي وجدتموه لجواز وجود قياس كبراه مركبة وينتج نتيجة لا على الوجه الذي ذكرتموه[٤٦٦٩]. أما لأن صغراه لا ينتج مع شيء من جزئي كبراه [١٧٦ب] أصلا ولأنه ينتج غير ما يركب منه النتيجة.

[ك ٣٣٣٢] وإذا كان كذلك فالاولى أن يقال: الصغرى[٤٦٧٠] في هذا الشكل اذا كانت ممكنة لا يحصل الجزم يكون القياس منتجا لعدم الجزم باندراج الأصغر في موضوع الكبرى لأن ثبوت الأوسط للأصغر بالإمكان لا يقتضى ثبوته له بالفعل في الجملة لأن الإمكان لا ينافي الخلو دائما واذا احتمل عدم اندراج الأصغر تحت موضوع الكبرى لا يحصل القطع بكون القياس المركب من الصغرى الممكنة وغيرها منتجا ولما كان كذلك شرطنا في الجزم بإنتاج القياس في هذا الشكل أن يكون صغراه فعلية.

[ك ٣٣٣٣] لا يقال: بأن الصغرى اذا كانت احدي الممكنتين والكبرى مشروطة عامة. والقياس على هيئة الضرب الثاني ينتج ممكنة عامة كقولنا كلّ "ج" "ب" بالإمكان العام أو الخاص ولا شيء من "ب" "أ" بالضرورة مادام "ب" ينتج لا شيء من "ج" "أ" بالإمكان العام والّا لصدق نقيضه وهو قولنا بعض "ج" "أ" بالضرورة. فنجعله صغرى لعكس الكبرى وهو قولنا لا شيء من "أ" "ب" بالضرورة

[٤٦٦٦] ل – الشكل، صح هامش.

[٤٦٦٧] ج: منها.

[٤٦٦٨] ل: بيانها.

[٤٦٦٩] ر – لا.

[٤٦٧٠] ر – ~~لا ينتج مع شيء~~.

مادام "أ" لما بيّنا أنّ السالبة المشروطة العامة اذا كانت كلية ينعكس كنفسها لينتظم منهما قياس منتج لقولنا بعض "ج" ليس "ب" بالضرورة وهو يناقض الصغرى هذا خلف.

[ك ٣٣٣٤] لأنا نقول: لا نسلّم انعكاس سالبة الكلية المشروطة العامة كنفسها فإن المشروطة العامة[٤٦٧١] إمّا أن يكون مفسرة بالقضية[٤٦٧٢] التى يحكم فيها بضرورة ثبوت المحمول لذات الموضوع بشرط اتّصافها بالوصف العنواني. وإمّا أن يكون مفسرة بالتى يحكم فيها بضرورة ثبوت المحمول لذات الموضوع من حيث هي هي في جميع أوقات الوصف العنواني وهو المعنى الذي فسرناها به فيما قبل.

[ك ٣٣٣٥] وأنّها لا ينعكس بشيء من هذين التفسيرين. أمّا بالتفسير الثاني فلانه يصدق قولنا لا شيء مما هو مركوب زيد بفرس بالضرورة مادام مركوب زيد في المادة التى فرضناها مع كذب عكسه مشروطة عامة وهو قولنا لا شيء من الفرس بمركوب زيد بالضرورة مادام فرسا لأن كلّ فرس يمكن أن يكون مركوب زيد[٤٦٧٣] حين هو فرس.

[ك ٣٣٣٦] وأمّا[٤٦٧٤] بالتفسير الأوّل فلانه يجوز أن يكون وصفان وهما الألف[٤٦٧٥] والباء مثلا يتنافيان في بعض الذوات دون البعض ويكون الألف ثابتا للذات التى ينافيا فيها والباء ثابتا للذات التى لم يتنافيا فيها فيصدق حينئذ لا شيء مما له الألف "ب" بالضرورة مادام "أ" ولا يصدق لا شيء مما له الباء "أ" بالضرورة مادام "ب" لإمكان[٤٦٧٦] اجتماعهما[٤٦٧٧] في الذات الموصوفة بالباء وامتناع اجتماعهما في الذات الموصوفة بالألف. ومثال هذا الاحتمال من المراد هو أن المنجمد مع السخونة متنافيان في بعض[٤٦٧٨] الذوات مثل الشمع والماء والسمن ولا يتنافيان في بعض الذوات مثل العسل والسكر. فإن السخونة اذا انضافت الى العسل والسكر كان الجماد كل منهما أقوى مما كان قبله.

[٤٦٧١] ر – العامة.

[٤٦٧٢] ر – لا نسلم انعكاس سالبة الكلية المشروطة العامة كنفسها فان المشروطة إما أن يكون مفسرة بالقضية، صح هامش.

[٤٦٧٣] ر – ~~حتى هو فرس~~.

[٤٦٧٤] ج – أما.

[٤٦٧٥] ل + اللام.

[٤٦٧٦] ل – لامكان.

[٤٦٧٧] ل: لاجتماعهما.

[٤٦٧٨] ل – بعض.

[ك ٣٣٣٧] وإذا كان الأمر كذلك فلو فرضنا زمانا أو موضعا معينا يكون الموجود[٤٦٧٩] فيه من الأول ما يكون منجمدا وليس بحارٍ ومن الثاني ما يكون حارا وليس بمنجمد صدق قولنا لا شيء من المنجمد في ذلك الزمان أو في ذلك الموضع بحار بالضرورة مادام منجمدا ولا يصدق عكسه وهو قولنا لا شيء[٤٦٨٠] من الحار بمنجمد في ذلك الزمان أو في ذلك الموضع بالضرورة مادام حارا لأن العسل والسكر حاران[٤٦٨١] وأمكن كون كلّ واحد منهما منجمدا في ذلك الزمان أو في ذلك الموضع حين هو حار[٤٦٨٢] فيصدق قولنا بعض الحار منجمد في ذلك الزمان أو في ذلك الموضع بالإمكان حين هو حار.

[خ ٣٣٣٨] ثمّ قال: ومن ذلك تبين عقم الضرب الثاني من الاختلاط الثاني اذا كانت المشروطة بالاعتبار المذكور.

[ك ٣٣٣٩] إن عنى به[٤٦٨٣] أنه ظهر من المادة التى ذكرناها لبيان عدم انعكاس المشروطة العامة بالتفسير الأوّل أنّ الاختلاط الثاني اذا كان على هيئة الضرب الثاني والمشروطة العامة مفسرة بهذا المعنى لا ينتج لأنه يصدق قولنا كلّ حار من أفراد ما لم يتنافيا فيه الوصفان المذكوران ومن أفراد ما يتنافيان فيه منجمد في ذلك الزمان أو في ذلك الموضع بالإمكان ولا شيء من المنجمد في ذلك الزمان أو في ذلك الموضع بحار بالضرورة مادام منجمدا لادائما مع كذب السلب في النتيجة بأعم الجهات ضرورة صدق قولنا [١٧٧أ] كلّ حار من أفراد الذاتين حار بالضرورة.

[ك ٣٣٤٠] قلنا: لا نسلّم صدق قولنا كلّ حار من أفراد الذاتين حار بالضرورة. وانما يصدق ذلك إن لو كانت الحرارة لازمة لكل واحد من أفراد الذاتين وهو ممنوع.

[٤٦٧٩] ر – ~~الموجود~~.

[٤٦٨٠] ل – من المنجمد في ذلك الزمان أو في ذلك الموضع بحار بالضرورة مادام منجمدا ولا يصدق عكسه وهو قولنا لا شيء، صح هامش.

[٤٦٨١] ج: جاز.

[٤٦٨٢] ل – لأن العسل والسكر حاران وأمكن كون كل واحد منهما منجمدا في ذلك الزمان أو في ذلك الموضع حين هو حار، صح هامش.

[٤٦٨٣] ج، ل – إن عنى به؛ ج، ل + معناه.

[ك ٣٣٤١] وإن عنى به ظهور ذلك مما ذكره من قبل سالما عن هذا الاعتراض ففيه ما مرّ من[٤٦٨٤] أن[٤٦٨٥] صدق هذا الاختلاط مع كذب الإيجاب باعمّ الجهات في النتيجة؛[٤٦٨٦] غير معلوم[٤٦٨٧] الحال. كانت المشروطة مفسرة بالمعنى الأوّل أو الثاني[٤٦٨٨].

[ك ٣٣٤٢] ولا يخفى عليك أن هذا الجواب يناقض فتواه في باب العكس مطلقا[٤٦٨٩] بأن السالبة الكلية المشروطة العامة ينعكس كنفسها.

[خ٣٣٤٣] ثمّ قال: وبما ذكرنا تقوى على إيراد أمثلة[٤٦٩٠] نقوض[٤٦٩١] هذين الاختلاطين من مواد لا يعدّ ولا يحصى فثبت عقم اخص الاختلاطات المنعقدة من الصغريين الممكنتين فثبت عقم جميعها.

[ك ٣٣٤٤] وهو ظاهر.إذا عرفت هذا فاعلم أن الشيخ زعم إنتاج الصغرى الممكنة عامة كانت أو خاصة مع جميع الكبريات وقال: بأن الصغرى اذا كانت ممكنة فالكبرى إمّا أن يكون ضرورية أو لا ضرورية أو محتملة لهما. فان كانت ضرورية كانت[٤٦٩٢] النتيجة ضرورية؛ وإن كانت لاضرورية وهي الممكنة الخاصة والقضايا التى اندرجت تحتها وهي الوقتيتان والوجوديتان والمشروطة والعرفية الخاصتان كانت النتيجة ممكنة[٤٦٩٣] خاصة وإن كانت محتملة لهما وهي الممكنة العامة والمطلقة العامة والدائمة والمشروطة والعرفية العامتان كانت النتيجة ممكنة عامة.

[٤٦٨٤] ج؛ ل – قلنا لا نسلم صدق قولنا كل حار من أفراد الذاتين حار بالضرورة وانما يصدق ذلك إن لو كانت الحرارة لازمة لكل واحد من أفراد الذاتين وهو ممنوع ،إن عنى به ظهور ذلك مما ذكره من قبل سالما عن هذا الاعتراض ففيه ما مرّ من.

[٤٦٨٥] ج: وأما.

[٤٦٨٦] ج + فالحال فيه ما ذكرناه والمشروطة مفسرة بالمعنى الثاني؛ ل – في النتيجة.

[٤٦٨٧] ل – قلنا لا نسلّم صدق قولنا كل حار من أفراد الذاتين حار بالضرورة وغنما صدق ذلك إن لو كان الحرارة لازمة لكان واحد من أفراد الذاتين وهو ممنوع وإن عنى به ظهور ذلك ما ذكرناه من قبل سالما عن هذا الاعتراض ففيه ما مر من أن صدق هذا الاختلاط مع كذب النتيجة بالإيجاب بأعم الجهات غير معلوم، صح هامش؛ ل + وأما صدق هذا الاختلاط مع كذب الإيجاب بأعم الجهات في النتيجة فالحال فيه ما ذكرناه والمشروطة مفسرة بالمعنى الثاني.

[٤٦٨٨] ج – غير معلوم الحال كانت المشروطة مفسرة بالمعنى الأول أو الثاني.

[٤٦٨٩] ر – مطلقا، صح هامش.

[٤٦٩٠] ج: مثله.

[٤٦٩١] ل – نقوض.

[٤٦٩٢] ج – كانت.

[٤٦٩٣] ج – ممكنة، صح هامش؛ ج – ~~عرفية~~.

[ك ٣٣٤٥] قال: ولا شكّ أن إنتاج هذه الأقسام النتائج المذكورة غير بين بنفسه. بل هو محتاج الى بيان لكن القياس اذا كان منعقدا في الشكل الأوّل واحتاج الى البيان لا يمكن بيانه بعكس الصغرى ولا بعكس الكبرى حتى يرتدّ الى نظم إنتاجه أخفى من إنتاج الشكل الأوّل بل لا بدّ أن يكون بيان ذلك بوجوه أخر غير عكس المقدمة المستعملة في القياس.

[ك ٣٣٤٦] واستدلّ على إنتاج القسم الأوّل النتيجة المذكورة بوجوه أربعة:

أحدها: ولتكن القياس على هيئة الضرب الأوّل هو أنه لو لا صدق قولنا كلّ "ج" "أ" بالضرورة لصدق نقيضه وهو قولنا بعض "ج" ليس "أ"[٤٦٩٤] بالإمكان العام ولو كان ممكنا لما لزم من فرض وقوع سلب الألف عن الجيم بالفعل محال لكن قد لزم من فرض وقوع سلب الألف عن الجيم بالفعل محال. فلا[٤٦٩٥] يكون ممكنا بل محالا أما الشرطية فظاهرة لأن الممكن لا يلزم من فرض وقوعه بالفعل محال. وأمّا المقدمة الاستثنائية فلانا اذا فرضنا هذا الممكن موجودا بالفعل بجعله صغرى وكبرى القياس المذكور كبرى حتى ينتظم منهما قياس في الشكل الثاني من صغرى فعلية وكبرى ضرورية[٤٦٩٦] وينتج نتيجة ضرورية مناقضة لصغرى القياس. فاذن قولنا بعض "ج" ليس "أ" بالإمكان العام محال.

الثاني: أنه لو لا صدق النتيجة المذكورة لصدق نقيضه وهو قولنا بعض "ج" ليس "أ" بإمكان العام فنفرض وقوعه بالفعل ونجعله كبرى وصغرى القياس المذكور صغرى حتى ينتظم منهما قياس في الشكل الثالث وينتج نتيجة مناقضة للكبرى وهذا المحال لم يلزم من المقدمة الصادقة لأن الصادق لا يستلزم المحال بل من فرض نقيض النتيجة موجودا بالفعل فلا يكون ممكنا بل محالا اذ الممكن لا يستلزم وجوده بالفعل المحال وهذا الوجه بالحقيقة هو الوجه الأوّل بعينه الّا أنه ذكر على المقدمة الاستثنائية وجها مغايرا لما ذكرهفي وجه الأوّل عليها وذلك لا يوجب تغايرا لوجهين فاعلم ذلك.

الثالث: أنه لو لا صدق النتيجة المذكورة لصدق نقيضها مع المقدمتين المذكورتين فنفرض صغرى القياس حينئذ موجودة بالفعل حتى ينتظم مع الكبرى قياسا في هذا الشكل من صغرى فعلية وكبرى ضرورية وينتج نتيجة ضرورية مناقضة لنقيض النتيجة فاذن فرض نقيض النتيجة مع المقدمة الصادقة التى هي الكبرى ومع فرض وقوع الصغرى بالفعل استلزم المحال وهو لا يلزم من المقدمة الصادقة ولا

[٤٦٩٤] ج – بالضرورة.

[٤٦٩٥] ج: وقد لا.

[٤٦٩٦] ج: جزئية.

من فرض الصغرى بالفعل لأنه ممكن. والممكن لا يلزم منه المحال بل من نقيض النتيجة الذي هو[٤٦٩٧] مشكوك فيه فاذن نقيض النتيجة محال. فالنتيجة حقة وهو المطلوب.

الرابع: لو لم يكن الأكبر ضروريا للأصغر في هذا القياس لصار ما ليس بضروري ضروريا والتالي محال فالمقدم مثله.أمّا الشرطية فلأن الأكبر لو لم يكن ضروريا للأصغر ولا شكّ أن عند اتصاف الأصغر بالأوسط بالفعل يصير ضروريا لاندراج الأصغر تحت موضوع الكبرى حينئذ[٤٦٩٨] اندراجا بينا فيصير ما ليس بضروري ضروريا حينئذ فصحت[١٧٧ب] الشرطية. وأمّا استحالة التالي فلان المعنى بالضروري ماكان ضروريا مطلقا مادامت ذاته موجودة وباللاضروري ماكان لاضروريا مطلقا مادامت ذاته موجودة. واذا كان كذلك كان الانتقال من الضروري الى اللاضروري ومن اللاضروري الي الضروري عند تغير[٤٦٩٩] وصف وحال ممتنعا.

[ك ٣٣٤٧] والجواب عن الوجه[٤٧٠٠] الأوّل: لا نسلّم استلزام وقوع نقيض النتيجة بالفعل لما ذكرتم من المحال. وانما يستلزم ذلك إن لو بقيت الكبرى صادقة على تقدير وقوع نقيض النتيجة بالفعل ليكون[٤٧٠١] فرضه بالفعل مستلزما لصدق مقدمتي القياس المنتج لما ذكرتم من المحال. ويلزم منه كون ذلك الفرض ملزوما له لأن المستلزم للمستلزم للشيء مستلزم لذلك الشيء. لكن صدق الكبرى على ذلك التقدير ممنوع. وإنه يجوز أن يكون الكبرى الصادقة في نفس الأمر لا يبقي صادقة على ذلك التقدير. اذ لا امتناع في وقوع الشيء وعدم ملازمته للممكن.

[ك ٣٣٤٨] لا يقال: لو صدق مجموع المقدمتين أعنى نقيض النتيجة بالفعل وعين[٤٧٠٢] الكبرى، لا ينتظم القياس المنتج للمحال المذكور جزما ويلزم منه امتناع صدق مجموع المقدمتين لكن المقدمة الصادقة لا يستلزم المحال فيكون المستلزم للمحال هو فرض[٤٧٠٣] نقيض النتيجة بالفعل فيكون محالا.

[٤٦٩٧] ل – هو.

[٤٦٩٨] ل – حينئذ.

[٤٦٩٩] ج: تعين.

[٤٧٠٠] ل – الوجه، صح هامش.

[٤٧٠١] ل – ليكون، صح هامش.

[٤٧٠٢] ج: وعكس.

[٤٧٠٣] ر – ~~وقوع النتيجة~~.

[ك ٣٣٤٩] فالنتيجة حقة لانا نقول الشرطية وامتناع المقدم كلّ منهما مسلّم لكن لا نسلّم أنه يلزم من امتناع صدق مجموع المقدمتين وصدق المقدمة التى هي الكبرى استلزام المقدمة الأخرى التى هي فرض نقيض النتيجة بالفعل المحال؛ لجواز أن يكون الشيء في نفسه ممكنا ووقوعه مع أمر آخر ممكن أو ضروري محالا.

[ك ٣٣٥٠] وإذا كان كذلك احتمل أن لا ينشأ المحال المذكور[٤٧٠٤] من شيء من جزئي[٤٧٠٥] مجموع المقدمتين بل من نفس اجتماعهما وحينئذ لا يلزم منه امتناع صدق نقيض النتيجة.

[ك ٣٣٥١] لا يقال: ما ذكرتموه من المنع لو صح، لبطل[٤٧٠٦] جميع الأقيسة الخلفية لجواز أن يكون المحال[٤٧٠٧] لازما من مجموع المقدمتين أعنى نقيض النتيجة والمقدمة الصادقة من القياس المذكور لا من شيء منهما وحينئذ لا يلزم صدق النتيجة؛ لانا نقول ما ذكرناه من المنع لا يرد[٤٧٠٨] على القياس الخلفي لأن المطلوب منه كذب نقيض النتيجة لا امتناعه[٤٧٠٩].

[ك ٣٣٥٢] وإذا كان كذلك؛ وكان وقوعه مع أمر آخر صادقا مستلزما للمحال أو للكاذب لزم منه كذب نقيض النتيجة بالضرورة لاستلزام القياس الاستثنائي المذكور كذب المجموع واستلزام كذبه وصدق الجزء الآخر كذبه ضرورة أن كذب المجموع يستلزم[٤٧١٠] كذب بعض أجزائه ولا كذلك امتناعه لأن امتناع المجموع لا يستلزم امتناع شيء من أجزائه. وقد أحطت بذلك في عكس السالبة الضرورية على الوجه وسيأتي مزيد إيضاح لذلك عن قريب.

[ك ٣٣٥٣] لا يقال: نحن نقول ههنا أيضا لو صدق مجموع المقدمتين اعنى نقيض النتيجة وعين الكبرى لانتظم منهما قياس في الشكل الثاني من صغرى ممكنة وكبرى ضرورية منتج لنتيجة[٤٧١١] ضرورية مناقضة للصغرى الصادقة في نفس الأمر فيكذب مجموع المقدمتين جزما لكن الكبرى صادقة في نفس الأمر فتعين كذب نقيض النتيجة ويلزم من كذبه صدق النتيجة ضرورة امتناع الخلو عن صدق

[٤٧٠٤] ج – المذكور.

[٤٧٠٥] ر – ~~هذا المجموع~~.

[٤٧٠٦] ر: بطل.

[٤٧٠٧] ر – المحال، صح هامش.

[٤٧٠٨] ر – ~~لايرد~~.

[٤٧٠٩] ج: لامتناعه

[٤٧١٠] ر – ~~صدق~~.

[٤٧١١] ل – لنتيجة.

أحد النقيضين أو نقول المدعى أن نتيجة هذا القياس دائمة لانه لو لا[٤٧١٢] صدق نقيضها وهو قولنا بعض "ج" ليس "أ" بالإطلاق العام لصار صغرى للكبرى الضرورية وانتظم[٤٧١٣] منهما قياس في الشكل الثاني منتج لنتيجة ضرورية مناقضة للصغرى الممكنة ويلزم منه صدق النتيجة التى ادّعيناها بالطريق المذكور.

[ك ٣٣٥٤] لأنا نقول لا نسلّم أن الممكن مع الضروري في الشكل الثاني ينتج نتيجة ضرورية فانا سنبين فيما بعد أن هذا القياس في الشكل الثاني بل في القياس المنعقد فيه من الضروريتين لا ينتج نتيجة ضرورية بل نتيجة دائمة والدائمة لا يناقض الصغرى الممكنة.

[ك ٣٣٥٥] وما ذكرناه في جواب هذا الوجه هو بعينه جواب عن الوجه الثاني وعن الوجه الثالث فلا نطوّل الكتاب باعادته.

[ك ٣٣٥٦] وأمّا الوجه الرابع: فجوابه أن نقول لا نسلّم صدق الشرطية المذكورة وانما يصدق إن لو اتّصف الأصغر[٤٧١٤] بالأوسط بالفعل على تقدير أن لا يكون الأكبر ضروريا للأصغر وهو ممنوع لأن إمكان ثبوت الشيء لغيره لا ينافي خلو ذلك الغير[٤٧١٥] عنه دائما ولا يستدعي إتصافه به في نفس الأمر بالفعل أصلا.

[ك ٣٣٥٧] وحينئذ لا يلزم ما ذكرتموه من الانتقال[١٧٨أ] هذا إن ادّعيتم إتّصاف الأصغر بالأوسط بالفعل في نفس الأمر والانتقال أيضا كذلك.

[ك ٣٣٥٨] وأمّا اذا ادّعيتم الانتقال على تقدير إتّصاف الأصغر بالأوسط بالفعل وإن لم يقع أصلا منعنا الانتقال حينئذ وانما يلزم إن لو بقيت الكبرى صادقة على[٤٧١٦] هذا التقدير وهو ممنوع.

[ك ٣٣٥٩] وعلى هذا التقدير يكون ذلك عودا الى الوجوه الاولى[٤٧١٧] فكان فيه من الفساد ما عرفت فيها.

[٤٧١٢] ج – لا.

[٤٧١٣] ج: وأبطل.

[٤٧١٤] ل – الأصغر.

[٤٧١٥] ل: الشيء.

[٤٧١٦] ر – تقدير.

[٤٧١٧] ج، ر: الاول.

[ك ٣٣٦٠] وأجود ما يتكلف لبيان إنتاج هذا الاختلاط النتيجة الضرورية ما هو قريب الى الوجه الثالث. وهو أن يقال لو حصل الأوسط للأصغر بالفعل كانت النتيجة ضرورية لدخول الأصغر تحت الأوسط حينئذ وكاملية القياس ويلزم من هذا أن يكون النتيجة ضرورية في نفس الأمر لأن الصادق في نفس الأمر لو كان هو اللاضرورة على معنى أنّه لا يكون نسبة الأكبر الى الأصغر ضرورية لا على معنى أنّ نسبة الأكبر الى الأصغر يكون[٤٧١٨] ضرورية كانت نسبة الأكبر الى الأصغر بالضرورة ممتنعة لأن الضرورة للضروريات ضروري وسلبها عن غير ضروريات ضروري

[ك ٣٣٦١] ولو كان كذلك يلزم ملازمة الأمر الممتنع للممكن ضرورة أن وقوع الأوسط للأصغر بالفعل ممكن وذلك محال.

[ك ٣٣٦٢] والجواب عنه هو بعينه الجواب عن الوجوه المذكورة[٤٧١٩] وهو منع صدق الكبرى الكلية على تقدير وقوع الأوسط بالفعل للأصغر لازدياد أفراد موضوعها حينئذ ولو ادّعى لزوم المحال للمجموع المركب من فرض صدق الصغرى بالفعل وعين الكبرى لزم منه امتناع هذا المجموع ولا يلزم منه امتناع شيء من جزئيه لجواز أن يكون الشيء ممكنا في نفسه ووقوعه بالنظر الى ذاته غير مستلزم للمحال ومع أمر آخر ممكن أو ضروري يكون مستلزما للمحال.

[ك ٣٣٦٣] أمّا الأوّل: وهو أن يكون الشيء في نفسه ممكنا وغير مستلزم للمحال[٤٧٢٠] ووقوعه مع أمر ممكن يكون مستلزما للمحال فظاهر لأن كلّ واحد من طرفي الممكن[٤٧٢١] المتناقضين كالكتابة وعدمها بالنسبة الى زيد ممكن في نفسه وغير مستلزم للمحال مع أن وقوع مجموعهما يستلزم للمحال وكذلك كلّ واحد من طرفي الممكن والمساوي لنقيض الآخر مثل كتابة زيد وعدم المجموع من كتابته و[٤٧٢٢]حركة أصابعه المساوي لعدم كتابته ممكن في نفسه وغير مستلزم للمحال مع أن وقوع مجموعهما يستلزم المحال وهو كتابة زيد وعدمها لاستلزام عدم حركة أصابعه عدم كتابته.

[ك ٣٣٦٤] وأمّا الثاني: وهو أن يكون الشيء ممكنا في نفسه وغير مستلزم للمحال ووقوعه مع أمر ضروري يستلزم المحال فهو مثل ما ذكرناه من النظير فإن قولنا كلّ فرس فهو مركوب زيد بالإمكان

[٤٧١٨] ج – يكون، صح هامش؛ ل + لا.

[٤٧١٩] ل: الوجه المذكور.

[٤٧٢٠] ر – ~~ومع أمر آخر أو ضروري~~.

[٤٧٢١] ر – ~~المناقض~~.

[٤٧٢٢] ج، ل – وعدم المجموع من كتابته و، صح هامش ل.

صادق وغير مستلزم للمحال. وقولنا كلّ مركوب زيد فهو حمار بالضرورة اذا اتفق انه لم يركب الّا حمارا أيضا صادق في نفسه وغير مستلزم للمحال أيضا ومجموعهما أيضا غير مستلزم للمحال مع أنه اذا فرض وقوع الأوّل بالفعل مع صدق الثاني لزم المحال للمجموع وهو قولنا كلّ فرس فهو حمار بالضرورة وليس شيء من جزئي هذا المجموع ممتنعا. ولا القول الثاني صادقا على تقدير وقوع القول الأوّل بالفعل بل كان كاذبا جزما[٤٧٢٣] حينئذ لازدياد أفراد ما اندرج تحت موضوعه حينئذ ضرورة صيرورة[٤٧٢٤] الفرس حينئذ من أفراد ما هو مركوب زيد بالفعل.

[ك ٣٣٦٥] لا يقال: لا حاجة بنا الى ذلك كلّه بل نقول: لو لم يصدق نتيجة هذا الاختلاط ضرورية لزم استلزام الممكن للمحال. وأنتم قد أحلتم ذلك وبيان هذه الشرطية أن الكبرى لا يخلو إمّا أن يصدق على تقدير وقوع الأوسط للأصغر بالفعل أو لم يصدق. وانما كان يلزم ما ذكرناه من المحال أمّا اذا لم يصدق وهي صادقة في نفس الأمر موجّهة بالضرورة وكلّ قضية كانت ضرورية الصدق في نفس الأمر (كان نقيضها ممتنع الصدق في نفس الأمر. واذا كان كذلك يلزم حينئذ ثبوت ما هو ممتنع الصدق في نفس الأمر[٤٧٢٥] على ذلك التقدير الذي هو أمر ممكن فيلزم استلزام الممكن للمحال.

[ك ٣٣٦٦] وأمّا إن كانت الكبرى صادقة على تقدير وقوع الأوسط بالفعل للأصغر صدق النتيجة ضرورية لكاملية القياس حينئذ وفرضنا أن النتيجة [١٧٨ب] ليست بضرورية في نفس الأمر وثبوت[٤٧٢٦] الضرورة لغير الضروري ممتنع في نفس[٤٧٢٧] الأمر فكان المحال وهو استلزام هذا التقدير الذي هو ممكن في نفسه للنتيجة الضرورية التى هي ممتنعة في نفس الأمر لازما أيضا.

[ك ٣٣٦٧] فعلم أنّ ما ذكرناه من الشرطية صادقة على كلّ واحد من التقديرين وأما أن التالي محال فظاهر والّا لزم انقلاب الممكن محالا وهو من أظهر المحالات لانا نقول معنى قولنا أن الكبرى إمّا أن يصدق على تقدير وقوع الأوسط بالفعل للأصغر أو لم يصدق هو أن قولنا كلّ أوسط بالفعل أكبر بالضرورة إمّا أن يصدق على ذلك التقدير أو لم يصدق.

[٤٧٢٣] ج: جزئيا.

[٤٧٢٤] ل – صيرورة.

[٤٧٢٥] ل + كان نقيضها ممتنع الصدق في نفس الأمر واذا كان كذلك يلزم حينئذ ثبوت ما هو ممتنع الصدق في نفس الأمر.

[٤٧٢٦] ج: ونقول.

[٤٧٢٧] ج – نفس.

[ك ٣٣٦٨] وإذا كان كذلك؛ فنقول: المراد بقولكم "أن كلّ أوسط بالفعل أكبر بالضرورة" إمّا أن كلّ ما هو أوسط بالفعل في نفس الأمر أكبر بالضرورة أو كلّ ما هو أوسط بالفعل[٤٧٢٨] على ذلك التقدير أكبر بالضرورة أو كلّ ما هو أوسط بالفعل سواء كان في نفس الأمر أو على ذلك التقدير أكبر بالضرورة فإن أخذ هذه الاعتبارات مغاير للآخر.

[ك ٣٣٦٩] والمثال المذكور يكشف عن الفرق بينها فإن كان المراد هو الأوّل فنختار أنّه صادق على ذلك التقدير.

[ك ٣٣٧٠] قوله النتيجة "حينئذ يكون ضرورية لكاملية القياس." قلنا: لا نسلّم فإن إنتاج القياس المنعقد على ذلك التقدير ممنوع؛ فضلا[٤٧٢٩] عن كونه كاملا لجواز أن لا يكون الأصغر موصوفا بالأوسط بالفعل في نفس الأمر وإن كان موصوفا به بالفعل على ذلك التقدير واذا جاز ذلك كان المتيقن حينئذ صدق قولنا أنّ الأصغر موصوف بالأوسط بالفعل على ذلك التقدير وصدق قولنا وكلّ ما هو أوسط بالفعل في نفس الأمر فهو أكبر بالضرورة .

[ك ٣٣٧١] ومن البيّن عدم إنتاج هاتين المقدمتين لعدم اتحاد الوسط وان كان المراد هو الثاني أو ثالث فنختار أنه غير صادق على ذلك التقدير.

[ك ٣٣٧٢] قوله "فحينئذ يصير ما هو ضروري في نفس الأمر غير ضروري على ذلك التقدير" قلنا: لا نسلّم لزوم[٤٧٣٠] ذلك فإنّ ما هو ضروري في نفس الأمر ما[٤٧٣١] صار غير ضروري على ذلك التقدير؛ لأن الضروري في نفس الأمر هو صدق الكبرى بالاعتبار الأوّل لا صدقها بأحد الاعتبارين الاخرين. واذا كان كذلك لا يكون هذا التقدير ملزوما حينئذ لما ذكرتموه من المحال.

[ك ٣٣٧٣] إذا عرفت هذا، فاعلم أنه قد يعبّر عن الشبهة التى تكلمناها بعبارة أخرى وهي أن يقال كلّ ما هو ضروري في نفس الأمر فهو ضروري على جميع التقادير الممكنة ولا شيء مما هو غير ضروري بضروري على تقدير شيء ما من الممكنات ويلزم من صدق هاتين القاعدتين[٤٧٣٢] الكليتين أن يكون

[٤٧٢٨] ل – أكبر بالضرورة إما أن كل ما هو أوسط بالفعل في نفس الأمر أكبر بالضرورة أو كل ما هو أوسط بالفعل، صح هامش.

[٤٧٢٩] ج – أنه صادق على ذلك التقدير قوله النتيجة حينئذ يكون ضرورية لكاملية القياس قلنا لا نسلّم فإن إنتاج القياس المنعقد على ذلك التقدير ممنوع فضلا.

[٤٧٣٠] ل – لزوم.

[٤٧٣١] ج – ما.

[٤٧٣٢] ل – القاعدتين، صح هامش.

نتيجة هذا الاختلاط ضرورية لأنها لو لم يكن ضرورية يلزم انخرام احدي هاتين القاعدتين الكليتين لأن الكبرى حينئذ إمّا أن يصدق على تقدير وقوع الأوسط بالفعل للأصغر أو لم يصدق وانما كان يلزم انخرام احدي القاعدتين الكليتين المذكورتين[٤٧٣٣] أمّا اذا لم يصدق وهي صادقة في نفس الأمر موجهة بالضرورة فيلزم انخرام القاعدة الاولى وأمّا اذا صدقت فلانه حينئذ يلزم أن يكون النتيجة ضرورية لانتظام القياس من الصغرى الفعلية والكبرى الضرورية حينئذ وفرضنا أنّها غير ضرورية في نفس الأمر فيلزم انخرام القاعدة الثانية.

[ك ٣٣٧٤] وإن شئنا تقرير الوجهين الأوّلين بهذه العبارة قلنا: لو لم يكن النتيجة ضرورية فالكبرى إمّا أن يصدق على تقدير وقوع نقيض النتيجة بالفعل أو لم يصدق وانما كان يلزم انخرام احدي القاعدتين المذكورتين على الوجه الذي بيناه.

[ك ٣٣٧٥] والجواب: هذه العبارة أيضا ما ذكرناه جوابا عن الوجه الذي ذكرناه بعينه من غير تغيير[٤٧٣٤] وتبديل فلا يقيده هذا كلّه اذا كانت الكبرى خارجية الموضوع أما اذا كانت حقيقية الموضوع قلنا في أن القياس المركب من الصغرى الممكنة معها هل ينتج أم لا توقف ونظر.

[ك ٣٣٧٦] أمّا القسم الثاني: وهو أن يكون الكبرى ممكنة خاصة وما يندرج تحتها من القضايا الموجهة.

[ك ٣٣٧٧] والقسم الثالث: وهو أن يكون الكبرى محتملة للضرورة واللاضرورة.

[ك ٣٣٧٨] فقد قال الشيخ أن الكبرى فيهما إمّا أن يكون فعلية أو ممكنة فان كانت فعلية فالنتيجة في القسم الثاني ممكنة خاصة وفي القسم الثالث ممكنة عامة بالوجوه المذكورة في القسم الأول لتمام كلّ واحد من تلك الوجوه على الوجه المذكور في كلّ واحد من هذين القسمين بعينه الّا أنه يختلف مقدمتا اختلاط قياس الخلف في هذين القسمين لمقدمتي اختلاط قياس الخلف في القسم الاول و يكون قياس الخلف في هذين القسمين أبين منه في القسم الأوّل [١٧٩أ] لكونه من فعليتين من بعض الوجوه فيهما وذلك حيث ينضم نقيض[٤٧٣٥] النتيجة الى الكبرى ليلزم[٤٧٣٦] ما يناقض الصغرى ويتم

[٤٧٣٣] ج – الكليتين لأن الكبرى حينئذ إما أن يصدق على تقدير وقوع الأوسط بالفعل للأصغر أو لم يصدق وانما كان يلزم انخرام احدي القاعدتين الكليتين المذكورتين.

[٤٧٣٤] ج – تغيير.

[٤٧٣٥] ل – نقيض، صح هامش.

[٤٧٣٦] ج: يستلزم.

الخلف في الضروري الموافق والضروري المخالف من جزئي نقيض النتيجة الممكنة الخاصة في القسم الثاني. وذلك بأن يقول وليكن القياس كلّ "ج" "ب" بالإمكان وكلّ "ب" "أ" لادائما ينتج كلّ "ج" "أ" بالإمكان الخاص. والّا لصدق نقيضه وهو قولنا إمّا بعض "ج" ليس "أ" بالضرورة أو بعض "ج" "أ" بالضرورة فإن كان الصادق هو[٤٧٣٧] الأوّل يجعله صغرى وكبرى القياس كبرى لينتظم منهما قياس في الشكل الثاني وينتج بعض "ج" ليس "ب" بالضرورة وإنه يناقض الصغرى وإن كان الصادق هو الثاني يجعله كبرى وصغرى القياس صغرى لينتظم منهما قياس في الشكل الثالث وينتج بعض "ب[٤٧٣٨]" "أ" بالضرورة وإنه يناقض الكبرى لمناقضة قيد اللادوام منها[٤٧٣٩].

[ك ٣٣٧٩] وقد يقال: في بيان إنتاج القسم الثالث ممكنة عامة أن الكبرى لما كانت محتملة للضرورة واللاضرورة في هذا القسم كان صدقها إمّا في مادة الضرورة أو في مادة اللّاضرورة جزما فان كان في مادة الضرورة يصدق الكبرى ضرورية فيكون النتيجة حينئذ[٤٧٤٠] ضرورية.

[ك ٣٣٨٠] وإذا صدقت النتيجة الضرورية صدقت النتيجة موجّهة بالإمكان العام وان كان في مادة اللاضرورة يصدق الكبرى لاضرورية فيكون النتيجة حينئذ ممكنة خاصة. واذا صدقت النتيجة موجهة[٤٧٤١] بالإمكان الخاص صدقت موجّهة بالإمكان العام فصدق النتيجة بالإمكان العام لازم على كلّ واحد من التقديرين.

[ك ٣٣٨١] وهكذا قرّره الإمام في الملخص. اعترض عليه الأستاذ العلامة[٤٧٤٢] أثير الحق والدين برد الله مضجعه[٤٧٤٣]. وقال: لا نسلّم لزوم ما ذكرتم وإنما يلزم ذلك إن لو كانت الكبرى صادقة في مادة الضرورة كلية أو في مادة اللّاضرورة كلية وهو ممنوع؛ لجواز أن يكون صدقها بالنسبة إلى بعض الأفراد

٤٧٣٧ ر – هو، صح هامش.

٤٧٣٨ ج: ج.

٤٧٣٩ ج: فيها.

٤٧٤٠ ل – حينئذ.

٤٧٤١ ج، ر – موجهة.

٤٧٤٢ ل – العلامة.

٤٧٤٣ ل – برد الله مزجعه.

في مادة الضرورة وبالنسبة الى البعض الآخر في[٤٧٤٤] مادة اللّاضرورة وعلى هذا لا يلزم ما ذكرتموه لأنّ الكبرى في الشكل الأوّل استحال أن يكون[٤٧٤٥] جزئية.

[ك ٣٣٨٢] ثمّ قالوا: ولا يكون النتيجة في[٤٧٤٦] القسم الثالث ضرورية ولا لا[٤٧٤٧]ضرورية لصدق الاختلاط من الصغرى الممكنة الخاصة مع كلّ واحدة من الدائمة والمشروطة العامة مع كذب كلّ واحدة من النتيجة الضرورية والنتيجة اللاضرورية عند ما يكون الصادق النتيجة الأخرى فانه يصدق قولنا كلّ إنسان كاتب بالإمكان الخاص وكلّ كاتب حيوان دائما وبالضرورة مادام كاتبا؛ والحق أن كلّ إنسان حيوان بالضرورة وكذلك يصدق قولنا بعض الإنسان زنجي بالإمكان الخاص وكلّ زنجي أسود دائما والحق بعض الإنسان أسود بالإمكان الخاص. واذا ضممنا الى صغرى الاختلاط الأوّل قولنا: وكلّ كاتب متحرك الأصابع بالضرورة مادام كاتبا كان الحق كلّ إنسان متحرك الأصابع بالإمكان الخاص.

[ك ٣٣٨٣] وهذان الاختلاطان اخص من الاختلاطات[٤٧٤٨] الباقية فاذن شيء من الاختلاطات هذا القسم لا ينتج ضرورية ولا لاضرورية بل الاعم منهما وهو الإمكان العام.

[ك ٣٣٨٤] وأنت بعد إحاطتك بما ذكرنا في فساد ذلك[٤٧٤٩] الوجوه المذكورة في القسم الأول خبير بفسادها وإيراد المنع على مقدماتها اذا ذكرت في هذين القسمين فلا فائدة في إعادة ذلك فيهما.

[ك ٣٣٨٥] والوجه الزائد المذكور في القسم الثالث وهو الذي ذكره الإمام في الملخص مبني على صحة القسمين الأوّلين فاستحال كونه صحيحا مع بطلانهما.

[ك ٣٣٨٦] وأمّا إن كانت الكبرى أيضا ممكنة في هذين القسمين فادعى الشيخ أن القياس حينئذ يكون بينا بنفسه سواء كانت كلّ واحدة من المقدمتين ممكنة خاصة أو كلّ واحدة منهما ممكنة عامة أو احداهما ممكنة خاصة والأخرى ممكنة عامة.

[٤٧٤٤] ر – في، صح هامش.

[٤٧٤٥] ج – أن يكون.

[٤٧٤٦] ر – ~~الثالث~~.

[٤٧٤٧] ل – لا، صح هامش.

[٤٧٤٨] ر – اخص من الاختلاطات.

[٤٧٤٩] ج: تلك؛ ر: ذينك.

[ك ٣٣٨٧] وقال: اذا كان "ج" "ب" بالقوة فلها بالقوة "أ" "ب" بالقوة كما أن الموجود لما هو موجود للشيء ظاهر أنّه موجود له والضروري لما هو ضروري للشيء ظاهر أنّه ضروري له فكذلك الممكن للممكن للشيء ظاهر أنه ممكن له ولا يوجد شيء[٤٧٥٠] يبين به[٤٧٥١] هذا لظاهر أظهر من هذا الظاهر فاذن هذا القياس كامل بين بنفسه غير محتاج الى البيان.

[ك ٣٣٨٨] نعم إذا اختلف جهتا مقدمتي القياس تشوش الذهن فاحتاج الى فحص ونظر مثل الممكن للضروري للشيء والضروري للممكن للشيء.

[ك ٣٣٨٩] ثمّ قال: وقد وقع بين القوم في هذا تشاجر[٤٧٥٢]، فقال بعضهم أن هذا القياس لا يجب أن يكون بيّنا كاملا بنفسه وانما وجب[١٧٩ب] كمال نظراته مما سلف لأن "ج" كان "ب" بالفعل وكان كل ما يقال على "ب" بالفعل يدخل فيه "ج" وأمّا ههنا لما كان الدخول فيه بالقوة كان الحال فيه كما في الشكل الثاني[٤٧٥٣] والشكل الثالث فإن الشكل الثاني قد حكم فيه أن "ج" بالفعل "ب" ولكن لم يحكم هناك على "ب" بالفعل بشيء حتى يدخل فيه "ج" الذي هو "ب" بالفعل بل انما حكم على "ب" بالقوة لأنه يمكن أن يعكس فيصير الباء محكوما عليه بالفعل[٤٧٥٤] ولو لا أن الحكم عليه بالقوة والّا لما احتجنا الى عكس الكبرى وفي الشكل الثالث ليس "ج" فيه بالفعل "ب"[٤٧٥٥] بل[٤٧٥٦] بالقوة لأنه يمكن أن يعكس فيجعل هذا العكس الجيم تحت "ب" على معنى أنّ كلّ ما يحكم على "ب" يدخل "ج" فيه ولذلك أحتجنا الى عكس الصغرى فاذن انما احتاج كلّ واحد من هذين الشكلين الى البيان لأن الصغرى[٤٧٥٧] فيهما لم يدخل تحت حكم الكبرى الّا بالقوة وههنا أيضا كذلك فوجب احتياجه الى البيان.

[٤٧٥٠] ج – شيء.

[٤٧٥١] ج – به.

[٤٧٥٢] ل: تأخذ.

[٤٧٥٣] ر – ~~والثالث~~.

[٤٧٥٤] ج – بالفعل.

[٤٧٥٥] ر – ~~بالقوة~~.

[٤٧٥٦] ج – بل، صح هامش.

[٤٧٥٧] ج، ر: الأصغر.

[ك ٣٣٩٠] فاذن هذا القياس غير كامل بل محتاج الى البيان وبينوا ذلك بأن قالوا بعد فرض صدق مقدمتي القياس أنّ الممكن للممكن للشيء ممكن[٤٧٥٨] لذلك الشيء وقريب عند الذهن بكونه ممكنا له فهذه المقدمة من حقها أن يصرح بها لكنها اضمرت.

[ك ٣٣٩١] وقال قوم أنّ هذا القياس كامل وعلّل كامليته بأن معنى قولنا كلّ "ب" "أ" أن كلّ[٤٧٥٩] ما هو "ب" بالفعل وبالإمكان فهو "أ" وبالجملة كلّ ما يصح أن يكون "ب" فيكون "ج" داخلا تحت "ب" لأنه أحد ما يصح أن يكون "ب" فكان كاملا بينا بنفسه فغير محتاج الى البيان على هذا التفسير.

[ك ٣٣٩٢] والشيخ رد على الأقوام اللذين قالوا أنه[٤٧٦٠] غير بين[٤٧٦١] كالشكل الثاني والثالث وقال ليس هذا القياس كالشكلين المذكورين فإن نظم المقول[٤٧٦٢] على الكل والترتيب الطبيعي[٤٧٦٣] داخلان في ذينك الشكلين وحال الأصغر فيهما ودخوله بالقوة تحت الحكم الكلي ليس يشبه حال هذا الدخول الذي ههنا[٤٧٦٤] بل يخالفه من وجهين:

أحدهما: أنّ قولنا أن الأصغر غير داخل في الشكل الثاني والثالث تحت الحكم الذي[٤٧٦٥] على الأوسط بالفعل ليس معناه أن ذلك الحكم[٤٧٦٦] لم يوجد له بالفعل أو انه موجود له بالإمكان بل معناه أن الحاكم لم يحكم عليه بالفعل بل حكم على غيره بالفعل حكما اذا حكم على ذلك الغير كان صادقا أمكنه أن يحكم به حينئذ على الأصغر حكما صادقا ولم يستحل ذلك وليس يجب أن يكون لا محالة قد حكم بذلك حاكم وإن كان اذا حكم صدق. لست[٤٧٦٧] أقول لم يجب صحة ذلك الحكم اذا حكم فيكون القوة لا بالقياس الى نفس الأمور بل بالقياس الى حكم الحاكم الذي اذا حكم بذلك كان له وأمكنه أن نقول ذلك ويكون صادقا وأمّا ههنا فان القوة[٤٧٦٨] ليست بحسب حكم الحاكم بل بحسب الأمر

[٤٧٥٨] ل – ممكن، صح هامش.
[٤٧٥٩] ر: كان.
[٤٧٦٠] ج – أنه، صح هامش.
[٤٧٦١] ل – بين، صح هامش.
[٤٧٦٢] ج: القول.
[٤٧٦٣] ر – الطبيعي، صح هامش.
[٤٧٦٤] ج: هناك.
[٤٧٦٥] ل – الذي، صح هامش.
[٤٧٦٦] ل – الحكم، صح هامش.
[٤٧٦٧] ل – لست، صح هامش.
[٤٧٦٨] ل – القوة.

نفسه إن جعل في نفسه ممكنا له الأمر ولم يحكم بوجوده له وليس يجب اذا كان ذلك النوع من الدخول يجعل القياس غير كامل أن يكون هذا النوع يجعله غير كامل.

والى ما نقلناه من الشيخ أشار المصنف بقوله اندراج الأصغر تحت الأوسط في ذينك الشكلين بالفعل بحسب الأمر نفسه وبالقوة بحسب حكم الحاكم وههنا على العكس."

الثاني: أن الدخول بالقوة هناك على أيّ وجه كان هو أمر في طبيعة الحد الأصغر وليس بينا لنا بل نحتاج أن نبحث عنه[٤٧٦٩] لنعلمه ونبرهن عليه فيتضح لنا حينئذ أن "ج" بالقوة كانت داخلة تحت "ب" فلو كان ذلك معلوما لنا بنفسه[٤٧٧٠] كما هو حاصل في نفسه ما كنا نحتاج الى العكس والى غير ذلك وأمّا ههنا فقد علمنا وتحققنا أنّ "ج" بالقوة داخل تحت الحكم واذا علمنا أنه داخل تحت الحكم لم يحتج الى أن يعلم شيئا آخر. فلسنا[٤٧٧١] نقول أن الشكل الثاني والثالث غير كامل بمجرد أن[٤٧٧٢] الحد الأصغر فيهما غير داخل تحت الحكم الّا بالقوة بل لأن هذا الدخول الذي[٤٧٧٣] هو بالقوة غير معلوم الّا بنظر وههنا هذا الدخول معلوم ومتحقق لا بنظر فلا يلزم من عدم كاملية القياس في ذينك الشكلين عدم كامليته ههنا.

والى هذا المعنى أشار المصنف بقوله أنه أي الأصغر وإن اندرج ههنا تحت الأوسط بالقوة فاندراجه تحته بالقوة معلوم وفيهما اي في الشكل الثاني والثالث مندرج تحته بالقوة مع أن اندراجه تحته بالقوة غير معلوم ولو لا ذلك لم يحتج الى العكس.

[ك ٣٣٩٣] ثم قال: والبيان الذي ذكروه إثبات للشيء بنفسه لأن قولهم ما هو ممكن للممكن للشيء ممكن لذلك الشيء ليس[١٨٠أ] الّا قولهم "أ" الممكنة "لب" الممكنة ل"ج" ممكنة ل"ج" فهل[٤٧٧٤] "أ"[٤٧٧٥] الّا ما هو ممكن أي شيء كان. وهل "ب" الّا ما للالف ممكن له أي شيء كان. وهل "ج"

[٤٧٦٩] ل: عليه.

[٤٧٧٠] ج + كان.

[٤٧٧١] ل: قلنا.

[٤٧٧٢] ج – أن.

[٤٧٧٣] ل – الذي، صح هامش.

[٤٧٧٤] ل: فهو.

[٤٧٧٥] ج، ر، ل – أ؛ صح هامش ر.

الّا الشيء الثالث أي شيء كان فان "أ" يدل[4776] ما هو ممكن؛ لأنه يدل[4777] المعنى الكلي و"ب" يدل[4778] الآخر و"ج" يدل[4779] الثالث.

[ك ٣٣٩٤] وليس شيء من هذه الحدود مشارا اليه بعينه.

[ك ٣٣٩٥] وإلى هذا أشار المصنف بقوله "لأنه لا معنى للقياس الّا ان "أ" ممكن "لب" الممكن "لج" فأمكن له وهل الألف والباء والجيم الّا[4780] أشياء غير متعينة في نفسها وكان معنى القياس هو بعينه معنى ما ذكروه فلا يمكن بيانه به.

[ك ٣٣٩٦] وردّ على تعليل من قال: أنه بيّن كامل بأنه سينقض هذا التعليل عن قريب حيث يجعل الكبرى مطلقة أو ضرورية[4781] والصغرى ممكنة ويجعل القياس غير كامل ولا وجه لذلك الّا أن "ج" غير داخلة تحت "ب" بالفعل.

[ك ٣٣٩٧] اعترض المصنف على الوجهين اللذين ذكرهما الشيخ لدفع قول من قال أن هذا القياس غير بين بنفسه.

[ك ٣٣٩٨] أما على[4782] الوجه الأوّل: فقال أنه لا يلزم من كون هذا الاختلاط غير بين ومشاركا للشكلين في ذلك مشاركته لهما في جميع الأشياء فهذا الفرق لا يقدح كونه غير بين.

[ك ٣٣٩٩] وفيه نظر؛ لأن غرض الشيخ مما ذكره في هذا الوجه دفع ما تمسكوا به لعدم كامليته هذا القياس واندفع ذلك لأنه منع وجود المعنى الذي أوجب عدم[4783] كاملية القياس في الشكل الثاني والثالث في هذا الاختلاط حتى لا يلزم من كون[4784] القياس غير كامل فيهما كون هذا القياس غير كامل لا أن هذا[4785] القياس كامل وبيّن بنفسه فإنه قد فرغ من بيان ذلك.

[4776] ر – على.

[4777] ر – على.

[4778] ر – على.

[4779] ر – على.

[4780] ج، ل – الّا، صح هامش ل.

[4781] ج: جزئية.

[4782] ر – على.

[4783] ج – عدم، صح هامش.

[4784] ر – كون، صح هامش.

[4785] ج، ر – هذا.

[ك ٣٤٠٠] وأمّا على الوجه الثاني: فقال وأيضا بقوله أنّ اندراج الأصغر بالقوة تحت الأوسط معلوم ههنا وغير معلوم ثمة مشكل فإن ثمة يتبين الاندراج بالفعل وههنا لا يتبين. وتوجيه أيراده وأن يقال[٤٧٨٦] لم قلتم بأن ما ذكرتموه من الفرق يقدح فيما ذكرناه وانما يقدح فيه إن لو اقتضى كون هذا القياس بينا وكون القياس في الشكلين المذكورين غير بين وهو ممنوع. فإن في الشكلين المذكورين بعد العكس وغيره من براهين إنتاجهما[٤٧٨٧] يتبين اندراج الأصغر تحت الأوسط بالفعل المقتضى للإنتاج[٤٧٨٨] اقتضاء ظاهرا لا الاندراج تحته بالقوة والاندراج بالقوة الذي هو معلوم ههنا[٤٧٨٩] لا ينتج شيئا[٤٧٩٠] البتة[٤٧٩١] بل المنتج ليس الّا[٤٧٩٢] الاندراج بالفعل.

[ك ٣٤٠١] وقد ظهر ثمة بعد البيان ولم يظهر ههنا البتة فسقط ما ذكرتموه من الفرق.

[ك ٣٤٠٢] ثمّ قال: بل الأوسط ههنا لا يتحد لأنه اذا كان الباء حاصلا للجيم بالقوة وقلنا في الكبرى وكلّ ما له الباء بالفعل فهو "أ" بأيّة جهة كانت أمكن أن يكون الجيم الثابت له الباء بالقوة خارجا عما ثبت له الباء بالفعل. واذا كان كذلك لا يندرج الأصغر تحت الأوسط فلا ينتج القياس شيئا؛ فضلا عن كونه كاملا بينا بنفسه.

[ك ٣٤٠٣] ثمّ قال: وبهذا يظهر فساد الوجه الآخر وهو الوجه[٤٧٩٣] الأوّل أيضا لأن قوله في الوجه الأوّل فإن الاندراج ههنا بحيث[٤٧٩٤] حكم الحاكم بالفعل وبحسب الأمر نفسه بالقوة معناه أن الحاكم حكم بقوة الاندراج بالفعل[٤٧٩٥] أي بإمكان الاندراج بالفعل وبينا أنّ الحكم بإمكان الاندراج بالفعل غير مقيد أصلا.

[٤٧٨٦] ج: يقول.

[٤٧٨٧] ج: إنتاجها.

[٤٧٨٨] ج: للاندراج.

[٤٧٨٩] ر – ههنا، صح هامش.

[٤٧٩٠] ل – شيئا.

[٤٧٩١] ل: سالبته.

[٤٧٩٢] ر – ~~الانفاع~~.

[٤٧٩٣] ل – الوجه، صح هامش.

[٤٧٩٤] ج: تحت.

[٤٧٩٥] ل – بالفعل.

[ك ٣٤٠٤] ثمّ قال: ومن هذا يعلم أنّ الاصطلاح في موضوع القضية لو كان على رأي الشيخ الفارابي ارتفعت الشبهة واندرج[٤٧٩٦] الأصغر تحت الأوسط بالفعل اندراجا بينا وكانت النتائج التى ذكرها الشيخ والصغرى ممكنة لازمة لزوما بينا.

[ك ٣٤٠٥] ولعل ذلك كان[٤٧٩٧] المراد المتقدمين حيث جعلوا الاختلاطات التى الصغرى فيها ممكنة منتجة. كيف لا؟ فإن الشيخ يردد في مراد المعلم الأوّل في أمر هذه الاختلاطات على ما نقل من كلامه في كتاب الشفآء وذكر أيضا أنّ أكثر ما يشتمل عليه التعليم الأوّل من أمر نتائج المختلطات ذكرها على أنّها امتحانات لا على أنها فتاوٍ وما ذكره على أنّه فتاوٍ[٤٧٩٨] هو ما يوجبه[٤٧٩٩] الحق الصريح دون المذكور على أنه امتحان.

[ك ٣٤٠٦] وإذا كان كذلك فلعل المعلم[٤٨٠٠] الأوّل ذكر في معرض الامتحان شيئا من النتائج فاعتقد[٤٨٠١] من بعده كونه حقا وتكلف لإثباته بالنسبة المذكورة.

[ك ٣٤٠٧] ثمّ قال: وليس علينا أن نشتغل بمراد الناس في هذه الأمور بل تحقيق الحق وبيان أن اللازم عن كلّ مراد ماذا.

[ك ٣٤٠٨] والشيخ ذكر ذلك بعينه وذمّ الاشتغال بمراد الناس والبحث عنه في هذه الأمور بل الواجب تحصيل المعاني وتحقيق القول في كلّ منها.

[ك ٣٤٠٩] ثمّ قال: ومن العجائب أنّ الشيخ [١٨٠ب] جعل القياس عن مقدمتين ممكنتين بينا وعن الصغرى الممكنة والكبرى المطلقة والكبرى الضرورية غير بين محتاجا الى البيان لأنه قال في القياس المطلق الكبرى أن "ج" اذا كان "ب" بالقوة وكلّ "ب" بالفعل فهو "أ" لم يندرج الأصغر تحت الأوسط بالفعل حتى يلزم أن يكون الحكم في الكبرى شاملا للأصغر. واذا كان كذلك؛ وجب بيانه ولما لم يمكن بيانه بالعكس وجب بالخلف.

[٤٧٩٦] ر: اندراج.

[٤٧٩٧] ج + ذلك.

[٤٧٩٨] ل – فتاو وما ذكره على أنه فتاو، صح هامش.

[٤٧٩٩] ل: يوجب.

[٤٨٠٠] ج – المعلم.

[٤٨٠١] ل – فاعتقد.

[ك ٣٤١٠] وذكر الوجوه التى حكيناها عنه وبيّنا[٤٨٠٢] فسادها.

[ك ٣٤١١] ثمّ قال: "وليس ذلك كالقياس المركب من المقدمتين الممكنتين حيث بينا كامليته."

[ك ٣٤١٢] قال المصنف: "فكيف يكون إنتاج الاعم للشيء بينا وإنتاج الاخص لعين تلك النتيجة غير بين؟ فكيف والذي جعله علة[٤٨٠٣] خاصة الاخص وهو القياس المركب من الصغرى الممكنة والكبرى المطلقة أو الضرورية الى البيان وهو عدم اندراج الأصغر تحت الأوسط بالفعل مشترك بينه وبين الاعم وهو القياس المركب من الممكنتين. والذي ذكره لبيان أن هذا القياس أعنى الاعم بين فهو بعينه قائم ههنا أعنى في القياس الاخص بل هو ههنا أولى من ثمة لأنه اذا كان قولنا أنّ "ج" اذا كان "ب" بالقوة فلها بالقوة ما "لب" بالفعل[٤٨٠٤] بينا فأولى بأن يكون قولنا أنّ "ج" اذا كان "ب" بالقوة فلها بالقوة ما "لب" بالفعل بينا[٤٨٠٥] وهذا ظاهر غاية الظهور لا يخفى على أحد.

[ك ٣٤١٣] وأمّا البيان الذى[٤٨٠٦] حكى الشيخ عن قوم من أنّ الممكن للممكن للشيء[٤٨٠٧] ممكن لذلك الشيء فهو مغالطة لأن الأكبر ممكن للذات التى ثبت لها الأوسط بالفعل لا لوصف الأوسط ووصف الأوسط[٤٨٠٨] ممكن[٤٨٠٩] لذات الأصغر.

[ك ٣٤١٤] وإذا كان كذلك؛ كان الذى هو ممكن للأصغر غير ما كان للأكبر ممكنا له فلا يكون الأكبر ممكنا لما هو ممكن للأصغر. فلا يندرج هذا القياس تحت قولهم "الممكن للممكن للشيء ممكن لذلك الشيء" نعم لو بيّنوا أنّ الأكبر ممكن لوصف الأوسط أو ذات[٤٨١٠] الأوسط ممكن لذات الأصغر صحّ ما ذكروه[٤٨١١] لكن شيء من هذين الأمرين غير معلوم ولو بيّنوا ذلك خرجت احدي

[٤٨٠٢] ج + وبينا.

[٤٨٠٣] ل – علة.

[٤٨٠٤] ج: بالقوة.

[٤٨٠٥] ر – فأولى أن يكون قولنا أن ج اذا كان ب بالقوة فانها بالقوة ما لب بالفعل بينا، صح هامش.

[٤٨٠٦] ر – ~~حكم~~.

[٤٨٠٧] ج: ليس.

[٤٨٠٨] ج – ووصف الأوسط.

[٤٨٠٩] ل – لأن الأكبرممكن للذات التى ثبت لها الأوسط بالفعل لا لوصف الأوسط ووصف الأوسطممكن، صح هامش.

[٤٨١٠] ج: وذات.

[٤٨١١] ل: ذكره.

مقدمتي القياس عن المفهوم المصطلح[٤٨١٢] عليه وإن قالوا أنّ الأكبر ممكن لشيء حصل له ما أمكن لذات الأصغر لا يمكنهم أن يقولوا في بيان ذلك أن الممكن لشيء كان له وصف ممكن لشيء آخر ممكن لذلك الآخر لانا نمنع صدق ذلك.

[ك ٣٤١٥] وما البرهان عليه؟ فإنّ هذا القول غير قريب الى الطبع كما أنّ الدعوى الاولى كانت كذلك اذ لا فرق بين العبارتين بالنسبة الى البين وغير البين والاولى غير بينة عندكم فكذا الثانية بل هي باطلة جزما لأنّ الأمثلة التى ذكرناها من المراد يدلّ على بطلانه.

[ك ٣٤١٦] والإمام العلامة فخر الحق والدّين يعمده الله بغفرانه[٤٨١٣] يتبع الشيخ في إنتاج الاختلاطات التى صغرياتها ممكنة وفي جهة نتايجها واستدلّ ببعض[٤٨١٤] ما ذكرنا من الوجوه. أما اذا كانت الكبرى ضرورية فبالوجه الرابع من تلك الوجوه وأمّا اذا كانت الكبرى لا ضرورية فاستدلّ على أنّ النتيجة ممكنة خاصة بأن قال الكبرى دلت على أنّ كلّ ما ثبت له الأوسط بالفعل ثبت له الأكبر بالجهة المعتبرة في الكبرى والصغرى دلت على إمكان ثبوت الأوسط للأصغر فإن وقع ذلك الممكن كان الأكبر ثابتا للأصغر على تلك الجهة وإن لم يقع احتمل أن لا يثبت الأكبر للأصغر لأجل أن ثبوته له يتوقف على ثبوت الأوسط للأصغر بالفعل فلما لم يثبت الأوسط له لم يثبت الأكبر أيضا له ويحتمل أن يثبت لعدم ذلك التوقف والقيد[٤٨١٥] المشترك هو الإمكان الخاصة وأمّا اذا كانت الكبرى محتملة للضرورة واللاضرورة فبالوجه الزائد الذي ذكرناه لبيان إنتاج هذا القسم.

[ك ٣٤١٧] وأنت قد عرفت ضعف كلّ واحد من هذه الوجوه والإمام جعل مع ذلك نتيجة القياس المركب من الصغرى الممكنة والكبرى الدائمة دائمة.

[ك ٣٤١٨] قال المصنف "وهذا في غاية الظهور من الفساد؛ لأن شيئا من الوجوه التى يمكن أن يكلف في الكبرى الضرورية غير[٤٨١٦] ممكن في الكبرى الدائمة."

[٤٨١٢] ل – ~~عليه وإن قالوأن الأكبر ممكن لوصف الأوسط أو ذات الأوسط ممكن لذات الأصغر صح ما ذكروه لكن شيء من هذين الأمرين غير معلوم ولو ثبتوا ذلك خرجت احدي مقدمتي القياس عن المفهوم المصطلح~~.

[٤٨١٣] ل – والدين يعمده الله بغفرانه.

[٤٨١٤] ج – ببعض، صح هامش.

[٤٨١٥] ج، ر: القدر.

[٤٨١٦] ج – غير.

[ك ٣٤١٩] أقول: انما لم يمكن ذلك لأن تلك الوجوه مبينة على أن كلّ ما كان ضروريا أو لا ضروريا في نفس الأمر وجب أن يكون كذلك على التقادير الممكنة وهذه القضية بالنسبة الى الدوام غير معلومة الصدق لأنّ الدائم في نفس الأمر أو اللادائم فيه لا يجب أن يكون كذلك على التقادير الممكنة لجواز أن يكون الدائم في نفس الأمر يصير غير دائم [١٨١أ] على شيء من التقادير الممكنة وكذلك اللادائم في نفس الأمر جاز أن يصير دائما على شيء من التقادير الممكنة. واذا جاز ذلك لا يتمشى شيء[٤٨١٧] من تلك الوجوه المكلفة ههنا.

[ك ٣٤٢٠] ثمّ قال: وينبغى أن تعلم أن النقوض التى ذكرناها على عدم إنتاج الكبرى الضرورية اذا كانت صغراها ممكنة انما ذكرناها حيث كان موضوع الكبرى في القياس الذي صغراه ممكنة مأخوذا بحسب الوجود الخارجي فإن تلك النقوض لا يدل على عدم إنتاج ذلك القياس الّا اذا كان كبراه كذلك.

[ك ٣٤٢١] وأمّا فساد تلك الوجوه التى ذكروها وتزييفنا[٤٨١٨] اياها فغير مختلف يكون موضوع الكبرى خارجيا أو حقيقيا بل هي فاسدة ومزيفة على كلّ واحد من التقديرين.

[ك ٣٤٢٢] فلهذا المعنى جزمنا بعقم القياسيات التى صغراها ممكنة وكبراها خارجية الموضوع وتوفقنا في القياسات التى صغراها ممكنة وكبراها[٤٨١٩] حقيقية الموضوع التوقف المذكور في العكس. فاذن صح أن من شرط الجزم بإنتاج هذا الشكل أن يكون صغراه فعلية ولو[٤٨٢٠] كان كذلك كانت من[٤٨٢١] شرائط إنتاجه ثلاثة فعلية الصغرى والشرطان المذكوران من قبل فصار مجموع هذه الأمور الثلاثة ضابطا في إنتاج هذا الشكل وعقمه على معنى أنّه متى حصلت هذه الأمور فيه كان منتجا ومتى انتفى أحدها كان عقيما.

[ك ٣٤٢٣] إذا عرفت هذا، فاعلم نّ اشتراط فعلية الصغرى في هذا الشكل أسقط من الاختلاطات الممكنة الانعقاد من القضايا الثلاث عشرة التى هي مائة وتسعة وستون اختلاطا ستة وعشرين اختلاطا

[٤٨١٧] ج – شيء.

[٤٨١٨] ل: وتزيفنا.

[٤٨١٩] ل – خارجية الموضوع وتوفقنا في القياسات التى صغراها ممكنه وكبراها، صح هامش.

[٤٨٢٠] ل: واذا.

[٤٨٢١] ل – من.

وهي التى يحصل من الصغريين الممكنتين مع القضايا الثلاث عشرة وبقيت النتيجة مائة وثلاثة وأربعون اختلاطا.

[ك ٣٤٢٤] قال المصنف: أمّا الضابط في جهة نتيجة هذا الشكل فهو أنّ الكبرى اذا كانت غير القضايا الأربع اعنى العرفيتين والمشروطتين كانت النتيجة تابعة للكبرى. واذا كانت احدي الأربع تبعت النتيجة الصغرى الّا في قيد اللادوام فانها يتبع الكبرى والضرورة فإنّها يتبع المشترك.

[ك ٣٤٢٥] أقول: اعلم أن الكبرى في هذا الشكل لا يخلو إمّا أن يكون احدي القضايا التسع التى هي غير العرفيتين والمشروطتين وأمّا أن يكون احدي هذه الأربع فان كانت احدي التسع كانت جهة النتيجة هي جهة الكبرى وإن كانت احدي الأربع فكلّ قيد في الصغرى فإنه يتعدى الى النتيجة الّا ثلاثة قيود وهي قيد اللادوام وقيد اللاضرورة وقيد الضرورة أيّة ضرورة كانت اذا لم يكن في الكبرى قيد[٤٨٢٢] الضرورة بحسب الوصف فان قيد اللادوام[٤٨٢٣] وقيد اللاضرورة لا يتعديان من الصغرى الى النتيجة البتة بل انما يتعديان من الكبرى اليها وقيد الضرورة انما يتعدى اليها اذا كانت مشتركا بين الصغرى والكبرى أي اذا كان في كلّ واحدة من المقدمتين ضرورة ما وإن كان يتعين أن يكون قيد الضرورة في الكبرى بحسب الوصف حينئذ وهذا معنى قوله فانها يتبع المشترك أي النتيجة يتبع الصغرى في قيد الضرورة اذا كانت الضرورة مشتركة بين المقدمتين سواء كانت الضرورة التى في الكبرى هي التى في الصغرى أو مغايرة اياها ودخلت في القسم الأوّل تسعة وتسعون اختلاطا وهي التى يحصل من ضرب أحد عشر في تسعة وفي القسم الثاني أربعة وأربعون اختلاطا وهي التى يحصل من ضرب أحد عشر في أربعة.

[ك ٣٤٢٦] وقد سقط من الكتاب "استثناء قيد اللاضرورة" ولا بد منه فينبغي أن يقرأ لفظ الكتاب هكذا الّا قيد اللادوام والّاضرورة.

[ك ٣٤٢٧] إذا عرفت هذا فلنفصل هاتين جملتين أي هذين القسمين اما الجملة الاولى فبيان أن النتيجة في كلّ واحد من أفرادها يتبع[٤٨٢٤] الكبرى هو أن الكبرى دلت على أنّ الأكبر محمول على كلّ فرد من أفراد ما حصل له الأوسط بالفعل بجهة معينة وهي الجهة التى وجهت الكبرى بها والصغرى

[٤٨٢٢] ر – قيد، صح هامش.

[٤٨٢٣] ل – اللادوام وقيد، صح هامش.

[٤٨٢٤] ج: مع.

دلت على أنّ الأصغر من جملة تلك الأفراد لزم بالضرورة لزوما بينا أنّ الأكبر يكون محمولا على الأصغر بتلك الجهة المعينة.

[ك ٣٤٢٨] فهذا برهان عام لبيان جهة نتيجة حملية هذه الاختلاطات التى هي تسعة وتسعون اختلاطا.

[ك ٣٤٢٩] والإمام زين الدين الكشي رحمه الله استثنى من هذه القاعدة اختلاطا واحدا وهو أن يكون الصغرى ضرورية والكبرى سالبة دائمة.وزعم أن النتيجة في هذا الاختلاط يكون ضرورية واحتجّ عليه بأنه لو صدق [١٨١ب] نقيض النتيجة ولتكن هو قولنا بعض "ج" "أ" بالإمكان العام فنجعله صغرى لكبرى القياس وهي قولنا لا شيء من "ب" "أ" دائما لينتظم منهما قياس في الشكل الثاني منتجا لقولنا بعض "ج" ليس "ب" بالإمكان العام وإنه يناقض الصغرى الضرورية هذا خلف وهو نبأ منه على أنّ الاختلاط من الصغرى الممكنة مع الكبرى السالبة الدائمة ينتج ممكنة عامة في كلّ واحد من الشكل الأوّل والثاني أنه نبأ منه على إنتاج هذا الاختلاط في الشكل الثاني ممكنة عامة فظاهر. وأمّا أنّه نبأ منه على إنتاجه في الشكل الأوّل هذه النتيجة فلان بيانه في الشكل الثاني اذا كان بعكس الكبرى رجع الى[4825] الأوّل فلو لم يكن هذا الاختلاط في الاول منتجا ممكنة عامة لما أنتج أيضا في الثاني لأنّ عقم الأصل يقتضى عقم ما يتوقف عليه.

[ك ٣٤٣٠] ومن هذا ظهر أنّ القياس من الصغرى الممكنة والكبرى السالبة الدائمة لو كان منتجا في أحد هذين الشكلين كان منتجا في الآخر ولو لم يكن منتجا في أحدهما كان غير منتجا في الآخر لانعكاس السالبة الدائمة الكلية ورد أحد الشكلين الى الآخر بعكس الكبرى فالقول بعدم إنتاج هذا الاختلاط في الثاني وإنتاجه في الأوّل غير معقول.

[ك ٣٤٣١] قال المصنف: أنّ الإمام زيد الدين الكشي رحمه الله[4826] لما اعتقد صحة الاصول التى بنى[4827] عليها إنتاج هذا الاختلاط نتيجة ضرورية كان يجب عليه أن لا يخصص الاستثناء بالكبرى السالبة بل يقول الّا اذا كانت الصغرى ضرورية والكبرى دائمة للزوم ما توهم لزومه في هذا الاختلاط فيه[4828] أيضا وكبراه موجبة[4829] دائمة وذلك بأن يضم الموجبة الجزئية المعدولة المحمول التى يلزم

[4825] ج – الى.

[4826] ج، ل – رحمه الله.

[4827] ل: هي.

[4828] ج: منه.

[4829] ر – موجبة، صح هامش.

نقيض النتيجة الى عكس نقيض الكبرى حتى يرجع الى الاختلاط الذي صغراه ممكنة وكبراه سالبة دائمة وينتج ممكنة عامة مناقضة للصغرى الضرورية بأن يقول لو صدق نقيض النتيجة وهو قولنا بعض الأصغر ليس بأكبر بالإمكان العام يلزمه بعض الأصغر هو الأكبر بالإمكان العام والكبرى الموجبة الدائمة الكلية ينعكس بعكس النقيض الى قولنا ولا شيء من اللاأكبر بأوسط دائما وينتج بعض الأصغر ليس بأوسط بالإمكان العام وإنّه يناقض الصغرى الضرورية أو يقول اذا صدق قولنا كلّ أوسط أكبر دائما الذي هو الكبرى يلزمه سالبة كلية معدولة المحمول دائمة وهي قولنا لا شيء من الأوسط بلاأكبر[٤٨٣٠] دائما فيجعل هذه السالبة كبرى وصغرى القياس صغرى لينتظم منهما اختلاط من صغرى ضرورية وكبرى سالبة دائمة معدولة المحمول وينتج سالبة كلية ضرورية معدولة[٤٨٣١] المحمول وهي قولنا لا شيء من الأصغر بلاأكبر[٤٨٣٢] بالضرورية ويستلزم موجبة كلية ضرورية وهي قولنا كلّ أصغر أكبر بالضرورة وهو المطلوب من القياس المذكور.

[ك ٣٤٣٢] لا يقال: كلّ واحد من هذين البيانين محيل لأنّ الأوّل مبني على استلزام السالبة المحصلة المحمول الموجبة المعدولة المحمول والثاني على استلزام السالبة المعدولة المحمول الموجبة المحصلة المحمول وشيء من هاتين السالبتين لا يستلزم موجبة الأخرى لما عرفت من أنّ سالبة كلّ واحدة منهما اعمّ من موجبة الأخرى نعم موجبة كلّ واحدة منها يستلزم سالبة الأخرى ضرورة استلزام الخاص للعام لكن ذلك لا ينفعكم.

[ك ٣٤٣٣] ولئن سلّمنا لكن هذا البيان الذي ذكرتموه لا يحفظ حدود القياس وقد شرطتم في القياس أنه يجب أن يكون البيان على وجه بكون حدود القياس محفوظة والّا لم يكن ذلك قياسا؛

[ك ٣٤٣٤] لأنا نجيب عن الأوّل: أنّ موجبة كلّ واحدة من المحصلة المحمول والمعدولة المحمول مع السالبة الأخرى يتلازمان ويتعاكسان بشرط وجود الموضوع وموضوع السالبة في كلّ واحد من البيانين المذكورين موجود ضرورة أن صدق الصغرى يقتضى ذلك فيكون شرط تلازمهما موجودا فيتلازمان

[٤٨٣٠] ل: بلأكبر.

[٤٨٣١] ل – معدولة، صح هامش.

[٤٨٣٢] ل: بلأكبر.

[ك ٣٤٣٥] وعن الثاني أن المنطقيين استنتجوا من أقيسة كثيرة مطالبها بهذا الطريق مثل القياس المركب من الحملي والمتصل السالب والشركة مع التالي فإنهم بينوا إنتاج هذا القياس بانقلاب السالبة الى الموجبة المناقضة التالي اياها وضمها الى الحملية. ثم انقلاب النتيجة الموجبة لهذا القياس الى السالبة المناقضة التالي لتلك النتيجة الموجبة وجعل هذه السالبة نتيجة القياس الأوّل. ونحن في هذا المقام يكفينا ذلك في الإلزام

[ك ٣٤٣٦] ثم قال: وفساد هذا الكلام يعرف من أصله بعد أن يعلم أنّ الاختلاط الذي استعمله [١٨٢أ] في قياس الخلف غير منتج. والذي يدل على عدم إنتاج هذا الاختلاط[٤٨٣٣] نتيجة ضرورية هو أن النوع اذا كان له[٤٨٣٤] خاصة دائمة غير لازمة أي غير واجبة اللزوم اياه[٤٨٣٥] وكان كلّ واحد من تلك الخاصة ومقابلها بحيث يصح عروضه لذات ذلك النوع وله خاصة أخرى كيف ما اتفق صح أن يقال كلّ ما له الخاصة الثانية فله ذلك النوع بالضرورة وكلّ ما له ذلك النوع فله الخاصة الاولى دائما عند إيجاب الكبرى ولا يصدق كلّ ما له الخاصة الثانية فله الخاصة الاولى بالضرورة لأن ما له الخاصة الثانية منحصر في ذلك النوع والخاصة الاولى ليست بضرورية له[٤٨٣٦]. وكذلك يصدق كلّ ما له الخاصة الثانية فله ذلك النوع بالضرورة ولا شيء مما له ذلك النوع له مقابل الخاصة الاولى دائما عند سلب الكبرى ولا يصدق لا[٤٨٣٧] شيء مما له الخاصة الثانية له مقابل الخاصة الاولى بالضرورة لأن مقابل الخاصة الاولى جائز عند[٤٨٣٨] العروض لما له الخاصة الثانية وهو ذات ذلك النوع.

[ك ٣٤٣٧] والمصنف ما ذكر لهذا مثالا من المراد ولم يظهر لنا ذلك أيضا فلعله يظهر لغيرنا الّا أنّه لما جاز ذلك لم يحصل الجزم بإنتاج هذا الاختلاط ضرورية.

[ك ٣٤٣٨] ثمّ قال: والإمام لما كان من مذهبه ومعتقده أن القياس من الصغرى الممكنة مع الكبرى الدائمة في الشكل الأوّل والثاني منتج كان يجب عليه أن يستثنى عن هذه القاعدة جميع الصغريات الفعلية مع الكبرى الدائمة ويحكم بكون النتيجة فيها ضرورية.

٤٨٣٣ ل – هذا الاختلاط.

٤٨٣٤ ج – له.

٤٨٣٥ ج: أيامه؛ ر: أيام.

٤٨٣٦ ج – له.

٤٨٣٧ ج – لا.

٤٨٣٨ ج، ل – عند.

[ك ٣٤٣٩] أمّا اذا كانت الكبرى سالبة فلانتظام نقيض النتيجة وهو قولنا بعض "ج" "أ" بالإمكان العام مع الكبرى وهي قولنا لا شيء من "ب" "أ" دائما اختلاطا من الصغرى الممكنة والكبرى السالبة الدائمة في الشكل الثاني منتجا لنتيجة دائمة وهي قولنا بعض "ج" ليس "ب" دائما مناقضة لجميع الصغريات الفعلية[٤٨٣٩]. وأمّا اذا كانت الكبرى[٤٨٤٠] موجبة فبالطريقين اللذين ذكرناه والصغرى[٤٨٤١] ضرورية لكنه[٤٨٤٢] لم يفعل ذلك بل حكم بأن النتيجة في كلّ هذه الاختلاطات تابعة للكبرى فقد ناقض مذهبه ومعتقده.

[ك ٣٤٤٠] ثمّ قال: وبهذا يزداد ظهور بطلان ذلك المذهب في أمر الاختلاط المذكور أي يظهر زيادة العلم بأن الاختلاط من الصغرى الممكنة مع الكبرى الدائمة في الشكل الأوّل والثاني غير منتج.

[ك ٣٤٤١] لا يقال: بأن الصغرى اذا كانت احدي المشروطتين والكبرى دائمة وجب أن يكون النتيجة ضرورية: لأنه لو لم يصدق النتيجة الضرورية وهو قولنا لا شيء من "ج" "أ" بالضرورة اذا كانت الكبرى سالبة لصدق نقيضها وهو قولنا بعض "ج" "أ" بالإمكان العام وينعكس الى قولنا بعض "أ" "ج" بالإمكان العام ويستلزم قولنا بعض "أ" له إمكان "ج" بالإطلاق العام واذا صدق ذلك وجب أن يصدق قولنا بعض "الاب" له إمكان "ج" حين هو "الاب" والاّ لصدق نقيضه وهو قولنا لا شيء من "الاب" له إمكان "ج" مادام "الاب" والكبرى ينعكس الى قولنا لا شيء من "أ" "ب" دائما ويلزمه كلّ "أ" "الاب" دائما فيجعل هذا اللازم أعنى لازم عكس الكبرى صغرى وقولنا لا شيء من "الاب" له إمكان "ج" مادام "الاب" كبرى لينتظم منهما قياس في الشكل الأوّل من صغرى دائمة وكبرى عرفية عامة منتج لنتيجة دائمة وهي قولنا لا شيء من "أ" له إمكان "ج" دائما وقد كان معنا بعض "أ" له إمكان "ج" بالإطلاق العام[٤٨٤٣] صادقا هذا خلف.

[ك ٣٤٤٢] وإذا صدق قولنا بعض "الاب" له إمكان "ج" حين هو "الاب" يلزمه بعض "الاب" "ج" بالإمكان العام حين هو "الاب" وينعكس الى قولنا بعض[٤٨٤٤] "ج" هو "الاب" بالإمكان العام حين هو

[٤٨٣٩] ج – ~~من الصغرى الممكنة والكبرى السالبة الدائمة.~~

[٤٨٤٠] ج – الكبرى.

[٤٨٤١] ج + الصغرى.

[٤٨٤٢] ل: لكنه، صح هامش.

[٤٨٤٣] ج – العام.

[٤٨٤٤] ر – لا.

"ج". وقد كان كلّ "ج" "ب" بالضرورة مادام "ج" هذا خلف. هذا اذا كانت الكبرى الدائمة في الاختلاطين المذكورين سالبة.

[ك ٣٤٤٣] قال المصنف "وتعرف من ذلك البيان فيما اذا كانت موجبة." ونحن نذكر ذلك لتحصيل الإحاطة به فنقول: اذا صدق قولنا كلّ "ج" "ب" بالضرورة مادام "ج" وكلّ "ب" "أ" دائما وجب أن يصدق كلّ "ج" "أ" بالضرورة والّا لصدق نقيضه وهو قولنا بعض "ج"[٤٨٤٥] ليس "أ" بالإمكان العام ويلزمه قولنا بعض "ج" لاالألف بالإمكان العام وينعكس الى قولنا بعض لاألف "ج" بالإمكان العام ويلزمه بعض لاألف له إمكان "ج" بالاطلاق العام. واذا صدق ذلك وجب أن يصدق قولنا بعض "لاب" له إمكان "ج" حين هو "لاب" والّا فلا شيء من "لاب" له إمكان "ج" مادام "لاب" فنجعله كبرى وعكس نقيض الكبرى وهو قولنا وكلّ لاألف فهو[١٨٢ب] "لاب" دائما صغرى لينتظم منهما قياس في الشكل الأوّل من صغرى دائمة وكبرى عرفية عامة وينتج لا شيء من لاألف له إمكان "ج" دائما وقد كان معنا بعض لاألف له إمكان "ج" بالإطلاق العام هذا خلف. واذا صدق قولنا بعض "لاب" له إمكان "ج" حين هو "لاب" يلزم منه كذب الصغرى لما مرّ بعينهأو نقول اذا صدق القياس المذكور يلزم الكبرى قولنا لا شيء من "ب" لاألف دائما وينتج مع الصغرى لا شيء من "ج" لاألف بالضرورة لما مرّ. ويلزمه كلّ "ج" "أ" بالضروة.

[ك ٣٤٤٤] والجواب على الأصول التى قررناها وعرفتها ظاهر لانا نمنع انعكاس الموجبة الممكنة العامة موجبة ممكنة عامة ولأن الإمكان والضرورة المذكورتين في قياس الخلف الذي ذكرتموه لا يتنافيان لأن الإمكان في قولنا بعض "ج" "لاب" بالإمكان العام هو بحسب الذات وهو انما يقابل الضرورة الذاتية أي الضرورة التى بحسب الذات والضرورة التى في الصغرى ليست بحسب الذات بل بحسب شرط الوصف والإمكان بحسب الذات مع الضرورة بحسب شرط الوصف غير متنافيين.

[ك ٣٤٤٥] وإن اتّحد زمانهما وسنوضح بيان ذلك على الوجه في الاختلاط من الصغرى الدائمة والكبرى المشروطة العامة فيما بعد.

[ك ٣٤٤٦] فظهر أن النتائج في جميع اختلاطات هذا القسم تابعة في الجهة للكبرى.

[٤٨٤٥] ل – ج.

[ك ٣٤٤٧] وأمّا بيان عدم لزوم ما يزيد من الجهة في النتيجة على الجهة التى هي للكبرى فهو انما يظهر ببيان صدق كلّ واحد من الاختلاطات هذا القسم في المراد[٤٨٤٦] مع كذب النتيجة بالجهة الزائدة على جهة الكبرى وذلك بأن يقول والاختلاط من ضروريتين يصدق قولنا كلّ إنسان ناطق بالضرورة وكلّ ناطق حيوان بالضرورة مع كذب النتيجة بالجهة الزائدة على الضرورة اذ الصادق كلّ إنسان حيوان بالضرورة ولو قلنا في الكبرى وكلّ ناطق ضاحك بالإطلاق لادائما كان الصادق في النتيجة كلّ إنسان ضاحك بالإطلاق لا دائما دون جهة زائدة على هذا ولو قلنا في الكبرى وكلّ ناطق كاتب بالإمكان. كانت جهة النتيجة أيضا الإمكان لا غير وعلى هذا القياس.

[ك ٣٤٤٨] وأمّا الجملة الثانية فتبين لزوم نتائج الاختلاطات الداخلة فيها بتفصيل جزئياتها وذلك بأن يقول الصغرى اذا كانت مطلقة عامة أو احدي الوجوديتين فهي مع كلّ واحدة من المشروطة العامة والعرفية العامة[٤٨٤٧] ينتج مطلقة عامة ومع كلّ واحدة من المشروطة الخاصة والعرفية الخاصة[٤٨٤٨] وجودية لادائمة إن كانت المشروطة الخاصة مقيدة باللادوام.

[ك ٣٤٤٩] وأمّا إن[٤٨٤٩] كانت مقيدة باللاضرورة فإن الصغرى المذكورة ينتج معها وجودية لاضرورية.

[ك ٣٤٥٠] أمّا الأول: فلأن وصف[٤٨٥٠] الأوسط مستلزم لوصف الأكبر استلزاما كليا وحاصل للأصغر في بعض أوقات ذاته لزم من ذلك بالضرورة حصول الأكبر للأصغر في بعض أوقات ذاته وهو مستلزم لصدق المطلقة العامة ولا يلزم من عدم ثبوت الأوسط للأصغر دائما الذي هو قيد اللادوام في الصغرى عدم ثبوت الأكبر للأصغر دائما لجواز أن يكون الأوسط اخص من الأكبر ضرورة جواز كون الملزوم اخص من اللازم وعدم استلزام عدم ثبوت الملزوم للشيء[٤٨٥١] دائما عدم ثبوت اللازم له دائما.

[٤٨٤٦] ل: المعاد.

[٤٨٤٧] ر – العامة.

[٤٨٤٨] ج – ~~ينتج مطلقة عامة ومع كل واحدة من المشروطة الخاصة والعرفية الخاصة~~.

[٤٨٤٩] ل: اذا.

[٤٨٥٠] ج، ر، ل – وصف، صح هامش ل.

[٤٨٥١] ج: ليس.

[ك ٣٤٥١] وإذا كان كذلك؛ ظهر أنّ قيد اللادوام لا يتعدى من الصغرى الى النتيجة. وكذلك تبين أنّ قيد اللاضرورة أيضا لا يتعدى منها اليها. فظهر أنّ النتيجة في هذه الاختلاطات الستة[٤٨٥٢] مطلقة عامة.

[ك ٣٤٥٢] وأما الثاني: وهو أن يكون الكبرى احدي الخاصتين فلزوم المطلقة عامة ظاهر مما مرّ. وأمّا قيد اللادوام الذي هو الجزء الاخر من الوجودية اللادائمة التى ادّعينا أنّها نتيجة في هذا القسم.

[ك ٣٤٥٣] فقال المصنف في بيان ذلك وتعدى اللادوام من الكبرى[٤٨٥٣] اليها أي الى النتيجة بين للاندراج.

[ك ٣٤٥٤] أقول: يريد به أنّ الكبرى دلّت على أن كلّ[٤٨٥٤] ما ثبت له الأوسط بالفعل فالأكبر ثابت له بالضرورة مادام موصوفا بالأوسط لادائما أو لا بالضرورة إن كانت مشروطة خاصة ومادام موصوفا لادائما إن كانت عرفية خاصة لكن الأصغر ثبت له الأوسط بالفعل فيلزم ثبوت الأكبر له على أحد الوجهين المذكورين لادائما[٤٨٥٥] بحسب الذات أو لا بالضرورة بحسبها وذلك يستلزم صدق الوجودية اللادائمة في كلّ واحد من الاختلاطات [١٨٣أ] الستة على أحد الاصطلاحين وصدقها في ثلاثة منها فقط وصدق الوجودية اللاضرورية في ثلاثة الأخرى على الاصطلاح الآخر.

[ك ٣٤٥٥] هذا تقرير ما ذكره المصنف.

[ك ٣٤٥٦] وأنا أقول: الصغرى إذا كانت احدي القضايا المذكورة فهي مع[٤٨٥٦] العرفية العامة ينتج مطلقة وقتية لأن الكبرى دلت على أن كلّ ما ثبت له الأوسط بالفعل فالأكبر ثابت له أو مسلوب عنه في جميع أوقات وصف الأوسط لكن الأصغر ثبت له الأوسط بالفعل فيلزم ثبوت الأكبر له[٤٨٥٧] أو سلبه عنه في جميع أوقات وصف الأوسط. ولا شكّ أنّ هذه القضية اخص من المطلقة العامة ومع المشروطة العامة ينتج وقتية مطلقة لأن الكبرى دلت على أن كلّ ما ثبت له الأوسط بالفعل فالأكبر ثابت له أو مسلوب عنه بالضرورة في جميع أوقات وصف الأوسط أو بشرط اتّصافه بالأوسط لكن

[٤٨٥٢] ل: اليه.

[٤٨٥٣] ر: في الكبرى.

[٤٨٥٤] ج – كل.

[٤٨٥٥] ر: دائما.

[٤٨٥٦] ل: سبع.

[٤٨٥٧] ج – أو مسلوب عنه في جميع أوقات وصف الأوسط لكن الأصغر ثبت له الأوسط بالفعل فيلزم ثبوت الأكبر له.

الأصغر ثبت له الأوسط بالفعل[٤٨٥٨] فيلزم ثبوت الأكبر له أو سلبه عنه بالضرورة في جميع أوقات وصف الأوسط أو بشرط اتّصافه بالأوسط. ولا معنى للوقتية المطلقة الّا ذلك.

[ك ٣٤٥٧] ومع العرفية الخاصة ينتج مطلقة وقتية لادائمة لأنّ الكبرى دلت على أنّ كلّ ما ثبت له الأوسط بالفعل فالأكبر ثابت له أو مسلوب عنه في جميع أوقات وصف الأوسط لادائما بحسب الذات لكن الأصغر ثبت له الأوسط بالفعل فيلزم ثبوت الأكبر له أو سلبه عنه في جميع أوقات وصف الأوسط لادائما بحسب الذات ومع المشروطة الخاصة ينتج وقتية؛ لأن[٤٨٥٩] الكبرى دلت على أنّ كلّ ما ثبت له الأوسط بالفعل فالأكبر ثابت له أو مسلوب عنه بالضرورة في جميع أوقات وصف الأوسط أو بشرط اتّصافه بالأوسط لادائما[٤٨٦٠] بحسب الذات أو لا بالضرورة لكن الأصغر ثبت له الأوسط بالفعل فيلزم ثبوت الأكبر له أو سلبه عنه بالضرورة في جميع أوقات وصف الأوسط أو بشرط اتّصافه بالأوسط لادائما أو لا بالضرورة بحسب الذات. ولا معنى للوقتية الّا ذلك.

[ك ٣٤٥٨] وظهر مما ذكرناه أنّ اللادوام واللاضرورة اذا كانا في الكبرى يجب تعديهما الى النتيجة. وأمّا اذا كانا في الصغرى فلا يجب تعديهما اليها لأن اللادوام في الصغرى يكون اشارة الى مطلقة عامة سالبة واللّاضرورة الى ممكنة عامة سالبة والسالبة لا يجوز أن يكون صغرى في الشكل الأوّل واذا كان كذلك لا ينتظم منها ومن الكبرى المذكورة قياس منتج. واذا كان كذلك لا يلزم من وجودهما في الصغرى بقيد النتيجة بهما.

[ك ٣٤٥٩] احتجّ المصنف على أنّ كبرى الصغريات الثلاث اذا كانت احدي العامتين لا يزيد النتيجة على الإطلاق العام. واذا كانت احدي الخاصتين لا يزيد على الوجودي بأن قال أنّ الصغرى الوجودية اللادائمة مع الكبرى المشروطة العامة يصدق تارة والصادق هو النتيجة الضرورية كقولنا كلّ إنسان كاتب لادائما وكلّ كاتب ناطق بالضرورة: والحق كلّ إنسان ناطق بالضرورة وتارة والصادق هو النتيجة الخالية عن جميع الضرورات والدوامين. كقولنا في الكبرى والصغرى بحالها وكلّ كاتب متحرك الأصابع بالضرورة مادام كاتبا. والصادق كلّ إنسان متحرك الأصابع بدون شيء من الضرورات

[٤٨٥٨] ل – بالفعل.

[٤٨٥٩] ر – ~~الصغرى~~.

[٤٨٦٠] ل – لادائما.

والدوامين. وهذا يدلّ على عدم استلزام هذا الاختلاط الزائدة في النتيجة على الإطلاق. وهذا الاختلاط اخص الاختلاطات التى ينعقد من الصغريات الثلاث مع الكبريين العامتين.

[ك ٣٤٦٠] ثم قال: بهذا الطريق تبين انحصار النتيجة في الوجودية اذا كانت كبرى الصغريات الثلاث احدي الخاصتين. وفيه نظر: لانا لا نسلّم صدق قولنا كلّ إنسان كاتب لادائما[٤٨٦١] فإنّ الكاتب المحمول إن كان هو الكاتب بالفعل كذب الجزء الإيجابي منه ضرورة صدق قولنا بعض الإنسان ليس بكاتب بالفعل دائما وإن كان هو الكاتب بالقوة[٤٨٦٢] كذب قيد اللادوام الذي هو إشارة الى السالبة المطلقة العامة ضرورة أن كلّ إنسان كاتب بالقوة دائما.

[ك ٣٤٦١] ولا نسلّم أنّ قولنا كلّ إنسان متحرك الأصابع خال عن جميع الضرورات فإن حركة الأصابع ضروريا لثبوت الإنسان في جميع أوقات كونه كاتبا. وهو مع هذه الضرورة يلزم صدق القياس المذكور جزما[٤٨٦٣].

[ك ٣٤٦٢] ولا نسلّم صدق القياس من الصغرى الوجودية اللادائمة والكبرى المشروطة الخاصة [١٨٣ب] في مادة يكون الصادق في تلك المادة النتيجة الضرورية بل ذلك محال؛ لأن صدق الكبرى يقتضى[٤٨٦٤] لادوام الأكبر للأصغر لاقتضائه لادوامه لكل ما ثبت له الأوسط بالفعل وكون الأصغر من جملة ما ثبت له الأوسط بالفعل ومع ذلك استحال كون الأكبر ضروريا له.

[ك ٣٤٦٣] ولا نسلّم أيضا: صدق هذا القياس في مادة يكون الصادق فيها النتيجة الوجودية الخالية عن جميع الضرورات والدوامين ولو ذكر القياس الثاني المذكور في القسم الأوّل وقيد كبراه باللادوام.

[ك ٣٤٦٤] فقد عرفت ما فيه فظهر أن الحق في نتائج هذه الاختلاطات ما ذكرناه وإن كانت الصغرى دائمة فهي مع كلّ واحدة من الكبرى العرفية العامة والمشروطة العامة ينتج دائمة.

[ك ٣٤٦٥] أمّا الأوّل: فظاهر لأن الأكبر دائم بوصف الأوسط الدائم لذات الأصغر فيكون الأكبر دائم لذات الأصغر؛ لأنّ الدائم للدائم للشيء دائم لذلك الشيء والعلم به ضروري.

[٤٨٦١] ج: دائما.

[٤٨٦٢] ج – بالقوة، صح هامش.

[٤٨٦٣] ج: جزئيا.

[٤٨٦٤] ل: نقيض.

[ك ٣٤٦٦] وأمّا الثاني: فلأن الأكبر وإن كان ضروريا لوصف الأوسط لكن وصف الأوسط دائم لذات الأصغر بحيث يجوز خلو ذات الأصغر عنه واذا كان كذلك فيجوز خلوها عما حصوله بوصف الضرورة مشروط بحصوله ضرورة أنّ جواز خلو الشيء عن الشرط[٤٨٦٥] يستلزم جواز خلوه عن المشروط. فاذن هذا الاختلاط لا ينتج ضرورية مطلقة بل دائمة مطلقة؛ لأنّ الأكبر ضروري لوصف الأوسط الدائم لذات الأصغر فيلزم منه جزما كون الأكبر دائما لذات الأصغر. فظهر أنّ المتيقن ليس الّا الدائمة.

[ك ٣٤٦٧] لا يقال: الدليل على أنّ نتيجة هذا الاختلاط ضرورية مطلقة هو أنّ الأكبر لما كان ضروريا لوصف الأوسط لزم منه دوام ضرورة الأكبر لوصف الأوسط. والأوسط دائم لذات الأصغر لزم من ذلك بالضرورة دوام ضرورة الأكبر[٤٨٦٦] لذات الأصغر. ولا معنى للضرورية المطلقة الّا ذلك

[ك ٣٤٦٨] وإلى هذا ذهب الامام المحقق أفضل الدين البامياني رحمه الله عليه[٤٨٦٧].

[ك ٣٤٦٩] ثم قال ولا يقال: أيضا بأن الصغرى اذا كانت احدي القضايا المذكورة أعنى المطلقة العامة والوجوديتين والكبرى احدي المشروطتين كانت النتيجة وقتية مطلقة إن كانت الكبرى عامة ومقيدة باللادوام أو باللاضرورة إن كانت خاصة لأنّه يلزم مع[٤٨٦٨] العامة ضرورة الأكبر في بعض الأوقات ذات الأصغر مطلقا ومع الخاصة مقيدة بأحد القيدين المذكورين ضرورة صدق قولنا كلما ثبت له الأوسط بالفعل ثبت[٤٨٦٩] ضرورة[٤٨٧٠] الأكبر له لكن الأوسط ثبت للأصغر في بعض الأوقات فيلزم منه تحقق ضرورة الأكبر للأصغر في بعض الأوقات إمّا مطلقا أو مع أحد القيدين المذكورين؛ لانا نقول أمّا الأوّل فلا نسلّم استلزام ما ذكرتموه من المقدمتين لما ذكرتموه من النتيجة. وانما يستلزم تلك النتيجة إن لو كانت ضرورة الأكبر للأوسط في الكبرى المذكورة ضرورة مطلقة. وليست كذلك بل هي ضرورة مشروطة بشرط وصف الأوسط على معنى أنّ الذات الموصوفة بالأوسط بالفعل يكون الأكبر ضروريا لها بشرط إتّصافها بالأوسط.

[٤٨٦٥] ج: الشيء.

[٤٨٦٦] ج – ~~لوصف الأوسط~~.

[٤٨٦٧] ج، ل – رحمه الله عليه.

[٤٨٦٨] ر – مع، صح هامش.

[٤٨٦٩] ج + له الأكبر.

[٤٨٧٠] ل – ضرورة، صح هامش.

[ك ٣٤٧٠] وتحقيق ذلك؛ أنّ المشروطة العامة[٤٨٧١] مفسرة بالقضية التى حكم فيها بأنّ المحمول ضروري لذات الموضوع بشرط اتّصافها بالوصف العنواني الذي عبّر به عن الموضوع لا بالقضية التى حكم فيها بأن المحمول ضروري لذات الموضوع في كلّ زمان ثبوت الوصف العنواني مع قطع النظر عن الشرط. واذا كانت مفسرة بذلك جاز أنّ لا يكون المحمول فيها ضروريا لذات الموضوع في شيء من أزمان ثبوت الوصف العنواني بأن لا يكون ذلك الوصف ولا المحمول ضروريا لتلك الذات أصلا وحينئذ لا يلزم من دوام ثبوت وصف الأوسط لذات الأصغر كون الأكبر ضروريا لها في شيء من الزمان والذي يدلّ على أنّ المشروطة عندهم مفسرة بما ذكرناه أنّهم ذكروا في مثالها قولنا كلّ كاتب متحرك الأصابع بالضروة مادام كاتبا على معنى أنّ الذات لا يجوز أن يوصف بالكتابة دون حركة الأصابع لا على معنى أنّ حركة الأصابع في زمان الكتابة ضرورية مطلقا أي مع قطع النظر عن الكتابة.

[ك ٣٤٧١] وأنهم اتفقوا على إمكان خلو الإنسان عن الكتابة دائما. واذا كان كذلك كانت الكتابة وحركة الأصابع في زمان ثبوتهما للإنسان بالإمكان لا بالضرورة.

[ك ٣٤٧٢] وإذا عرفت ذلك، ظهر أنه لا يلزم من دوام ثبوت الوصف العنواني للمشروطة العامة لشيء من الذوات، كون محمولها ضروريا لتلك الذات.

[ك ٣٤٧٣] نعم المعلوم من القياس المذكور دوام ضرورة الأكبر لذات الأوسط بشرط اتّصافها بوصف الأوسط فيلزم من دوام[١٨٤أ] وصف الأوسط لذات الأصغر دوام ضرورة الاكبر لذات الاصغر بشرط دوام اتصافها بلاوسط.

[ك ٣٤٧٤] ثمّ قال: "وذلك غير ملتفت اليه وغير ما ادّعيتم من الضرورة الذاتية وغير مستلزم لها."

[ك ٣٤٧٥] أقول: أما أنّها غير ما ادعوا من الضرورة الذاتية وغير مستلزم لها فهو حق. وأما أنه غير ملتفت اليه فلا وجه له لأنّ هذه القضية اخص من الدائمة المطلقة وأنّها يلزم القياس المذكور جزما فوجب أن يجعل هذه نتيجة القياس لا الدائمة المطلقة.

[ك ٣٤٧٦] غاية ما في الباب أنّ هذا الشرط ليس ذات الموضوع ولا وصف الموضوع لكن ذلك لا يوجب عدم اعتباره والّا لوجب عدم اعتبار الوقت أيضا لكونه مغايرا لهما.

[٤٨٧١] ر – العامة، صح هامش.

[ك ٣٤٧٧] ثمّ قال "وبذلك يعرف عدم الضرورة في بقية الاختلاطات التى ذكر[٤٨٧٢]" يشير الى إبطال قول من قال أنّ الصغريات الثلاث مع احدي المشروطتين ينتج وقتية إمّا مطلقا إن كانت المشروطة عامة ومقيدا باللادوام أو[٤٨٧٣] باللاضرورة إن كانت خاصة بما ذكره في إبطال أنّ الاختلاط من الصغرى الدائمة والكبرى المشروطة العامة ينتج نتيجة ضرورية وهو لا يبطل بما ذكره لأن لزوم ذلك عن القياسين المذكورين[٤٨٧٤] ظاهر.

[ك ٣٤٧٨] أمّا إذا كانت المشروطة العامة مفسرة بالتى يحكم فيها بضرورة ثبوت المحمول لذات الموضوع في جميع أوقات اتّصافها بالوصف العنواني[٤٨٧٥] مع قطع النظر عن شرطية الوصف فذلك ظاهر.

[ك ٣٤٧٩] وأمّا إذا كانت مفسرة بالمعنى الآخر فلانه حينئذ يلزم ضرورة ثبوت الأكبر لذات الأصغر في بعض الأوقات بشرط اتّصافها بالأوسط إمّا مطلقا إن كانت الكبرى عامة وأمّا مقيدا باللادوام أو باللاضرورة إن كانت خاصة ولا شكّ أنّ الاولى اخص من المطلقة العامة والثانية من الوجودية اللادائمة أو اللاضرورية.

[ك ٣٤٨٠] ثمّ قال: وأيضا لو صح ما ذكرتم من إنتاج الصغرى الدائمة مع الكبرى المشروطة العامة ضرورية وإنتاج الصغريات الثلاث معها وقتية على التفصيل المذكور لكان كلما ثبت المحمول للموضوع كان ضروريا له ضرورة[٤٨٧٦] دائمة إن كان ثبوته له دائما وضرورة غير دائمة إن كان ثبوته له غير دائم ولو كان كذلك لارتفع الإمكان الاخص من بين القضايا الموجهة.

[ك ٣٤٨١] أمّا الشرطية الاولى فلانه كلما صدق قولنا كلّ "ج" "ب" دائما ضممناه الى قولنا الصادق كلّ "ب" "ج[٤٨٧٧]" بالضرورة مادام "ب" حتى ينتج قولنا كلّ "ج" "ب" بالضروة ضرورة دائمة وكذلك لو صدق قولنا كلّ "ج" "ب" في الجملة ضممناه الى القول الصادق المذكور حتى ينتج كلّ "ج" "ب"

[٤٨٧٢] ج – ذكر.

[٤٨٧٣] ر – بالضرورة.

[٤٨٧٤] ر – المذكورين.

[٤٨٧٥] ج + أي.

[٤٨٧٦] ج – ضرورة.

[٤٨٧٧] ج: ب؛ ل >< ج ب.

بالضرورة ضرورة غير دائمة بل في الجملة وبالجملة ففي أي زمان ثبت المحمول للموضوع يجب أن يكون ضروريا له.

[ك ٣٤٨٢] وأمّا الشرطية الثانية فظاهرة ولما كان ذلك ظاهر الفساد فكذا ما ذكرتموه.

[ك ٣٤٨٣] واعلم أنّ هذا الكلام انما يتوجه على من يقول أنّ الاختلاط الاول ينتج ضرورية وباقي الاختلاطات المذكورة ضرورية في بعض أوقات الأصغر.

[ك ٣٤٨٤] أما من يقول أنّ الاختلاط الأول ينتج دوام ضرورة الأكبر لذات الأصغر بشرط اتّصافها بالأوسط والاختلاطات الباقية ضرورة الأكبر لذات الأصغر في بعض الأوقات بشرط اتّصافها بالأوسط (لا يتوجه عليه ذلك؛ لأنّ القياس الأوّل من المذكورين على هذا التقدير ينتج كلّ "ج" "ب" بالضرورة ضرورة[٤٨٧٨] دائمة بشرط اتّصافها بالباء والقياس الثاني كلّ "ج" "ب" بالضرورة في الزمان الذي الباء حاصل له وهما صادقان ولازمان من القياسين المذكورين ولا يلزم من ذلك نفي الإمكان الاخص لأنّ الضرورة فيهما هي الضرورة بشرط المحمول والإمكان الاخص ليس في مقابلتها.

[ك ٣٤٨٥] واعلم أن لفظ المصنف يشعر بأن المشروطة العامة لو كانت مفسرة بالقضية التى يحكم فيها بضرورة ثبوت المحمول لذات الموضوع في جميع أوقات اتّصافها بالوصف العنواني من غير الاتفات الى شرطية الوصف لكان الاختلاط من الصغرى الدائمة والكبرى المشروطة العامة بهذا التفسير منتجا للنتيجة الضرورية. والأمر كذلك لأنّ الكبرى دلت على أنّ كلّ[٤٨٧٩] ما ثبت له الأوسط بالفعل فالأكبر ضروري له في جميع أوقات اتّصافه بوصف الأوسط لكن الأصغر ثبت له الأوسط بالفعل فيلزم أن يكون الأكبر ضروريا له في جميع أوقات اتّصافه بالأوسط لكن أوقات[٤٨٨٠] اتّصافه بالأوسط مساوٍ لاوقات وجود ذاته لكون الأوسط دائما بدوام ذاته لأنّ صغرى القياس دائمة مطلقة فيلزم من ذلك كون الأكبر ضروريا للاصغر في جميع أوقات ذاته وهو الضروري المطلق بالتفسير الذي فسّر المصنف الضروري المطلق به هذا كله اذا كانت الكبرى احدي العامتين وأما اذا كانت احدي الخاصتين فان كانت عرفية خاصة ينتج الاختلاط دوام الأكبر للأصغر بحسب الذات مع اللادوام

[٤٨٧٨] ج – ضرورة؛ ل – لا يتوجه عليه ذلك لأن القياس الأول من المذكورين على هذا التقدير ينتج كلّ ج ب بالضرورة ضرورة، صح هامش.

[٤٨٧٩] ل – كل، صح هامش.

[٤٨٨٠] ل – أوقات، صح هامش.

بحسب الذات [١٨٤ب] أمّا الدوام فلأنّ الاكبر دائم بدوام وصف الأوسط الدائم لذات الأصغر وذلك يستلزم دوام الأكبر لذات الأصغر لأن الدائم للدائم للشيء دائم لذلك[٤٨٨١] الشيء.

[ك ٣٤٨٦] وأمّا قيد اللادوام بحسب ذات الأصغر فللاندراج البيّن أي لانعقاد القياس من الصغرى الدائمة مع السالبة المطلقة التى يتضمنها كبرى القياس وإنتاجه سلب الأكبر عن ذات الأصغر بالاطلاق العام لكن لا ينعقد من الصغرى الدائمة والكبرى العرفية الخاصة قياس صادق المقدمات لما عرفت من استلزام هذا القياس اجتماع النقيضين وهو الدوام بحسب الذات مع اللادوام بحسبها وعدم استلزام الصادق الكاذب المحال.

[ك ٣٤٨٧] وادّعى جمع من أهل هذا الفنّ أن هذا الاختلاط غير منتج لكونه مستلزما للمحال المذكور وذلك غير مستقيم لأنّه مهما وضع المقدمتان المذكورتان لزم منهما المحال المذكور على النحو المشروط في حد[٤٨٨٢] القياس. واذا كان كذلك لزم قياسية القول المركب منهما وكون القول اللازم عنهما محالا لا ينافي قياسية القول المركب منهما لأن القياس قد يكون كاذب المقدمات. ونتيجته كاذبة وقد يكون مستحيل المقدمات ونتيجته مستحيلة.

[ك ٣٤٨٨] فعلم أنّ كون المقدمتين كاذبتين أو مستحيلتين وكون النتيجة كاذبة أو مستحيلة لا ينافي قياسية القول المركب منهما كيف ولو لا ذلك لبطل قياس الخلف.

[ك ٣٤٨٩] وأمّا جمهور المنطقيين فلم يمنعوا قياسية هذا القول بل قالوا لا ينعقد منه القياس الصادق المقدمات وقولهم هذا يشعر بانعقاده قياسا كاذب المقدمات.

[ك ٣٤٩٠] والإمام العلامة فخر الحق والدين يعمده الله بغفرانه[٤٨٨٣] قال في الملخص كلّ قياس صغراه محتملة لأن يكون دائمة وكبراه لأن يكون عرفية خاصة كالاختلاط من العرفيتين العاميتين أو الصغرى دائمة والكبرى محتملة للعرفية الخاصة كالاختلاط من الدائمة والعرفية العامة أو الكبرى عرفية خاصة والصغرى محتملة للدوام كالاختلاط من الصغرى العرفية العامة والكبرى العرفية الخاصة فإنه يجب الحكم فيه بالتوقف للتردد بين صدق المقدمات الاختلاط وكذبها.

[٤٨٨١] ج: كذلك.

[٤٨٨٢] ج: هذا.

[٤٨٨٣] ج: برحمته؛ ل – يعمده الله بغفرانه.

[ك ٣٤٩١] قال المصنف "وذلك ضعيف جدا" لأن المراد بالتوقف ان كان هو[٤٨٨٤] التوقف في الإنتاج فصريح العقل حاكم ببطلانه أمّا اذا كان من العرفيتين فلأن الحكم بدوام الأكبر لوصف الأوسط الدائم لوصف الأصغر يستلزم الحكم[٤٨٨٥] بدوام الأكبر لوصف الأصغر بالضرورة.

[ك ٣٤٩٢] وأمّا اذا كان من الصغرى الدائمة والكبرى العرفية العامة فلأن الحكم بدوام الأكبر لوصف[٤٨٨٦] الأوسط الدائم لذات الأصغر يستلزم الحكم بدوام الأكبر لذات الأصغر من غير توقف ونظر.

[ك ٣٤٩٣] وأمّا اذا كان من الصغرى العرفية العامة والكبرى العرفة الخاصة فلان الحكم بدوام الأكبر لوصف الأوسط مع اللادوام بحسب الذات مع الحكم بدوام وصف الأوسط لوصف الأصغر يستلزم الحكم بدوام الأكبر لوصف الأصغر مع اللادوام بحسب الذات جزما من غير توقف وإن كان المراد به التوقف في انعقاد قياس صادق المقدمات منها وعدم انعقاده فذلك أيضا غير مستقيم لأن مثل هذه الاختلاطات قد[٤٨٨٧] ينعقد منها القياس الصادق المقدمات وذلك حيث كانت المقدمتان دائمتين أو الصغرى لادائمة والكبرى دائمة.

[ك ٣٤٩٤] وهذا المقدار[٤٨٨٨] كافٍ في صدق قولنا أنه ينعقد منها القياس الصادق المقدمات لانا الى اي قياس بسيط ومختلط أشرنا وقلنا أنه ينعقد منه قياس صادق المقدمات لم نعن بذلك أنه في كلّ مادة وفي جميع جزئياته ينعقد منه قياس صادق المقدمات اذ ذلك غير ممكن بل مرادنا أنه يصدق مقدمتاه في الجملة والاختلاطات المذكورة كذلك لصدق مقدماتها جزما وان امتنع صدق بعض جزئيات مقدماتها.

[ك ٣٤٩٥] ولفظ الإمام في الملخص يدلّ على أنّ مراده بالتوقف هو التوقف في الإنتاج لأنه قال: حيث كان يتكلم والكبرى أحد الخاصتين. والقسم الثالث وهو ما اذا كانت الصغرى محتملة للدوام واللادوام وذلك من قضايا ستّ الممكنة العامة والمطلقة العامة والممكنة الخاصة والعرفية العامة والمشروطة العامة والوجودية اللاضرورية.

[٤٨٨٤] ل – هو، صح هامش.

[٤٨٨٥] ج – الحكم.

[٤٨٨٦] ل – الأصغر بالضرورة وأما اذا كان من الصغرى الدائمة والكبرى العرفية العامة فلأن الحكم بدوام الأكبر لوصف.

[٤٨٨٧] ل: فلا.

[٤٨٨٨] ج: المقدار.

[ك ٣٤٩٦] والأغلب على الظن أنّ القياس لا ينعقد لأن الصغرى في نفسها لا بدّ أن يكون اما دائمة أو غير دائمة وبتقدير الدوام لا ينعقد القياس الصادق المقدمات بل انما ينعقد اذا كانت لادائمة واذا كان كذلك لم يصح الجزم بالانعقاد مع[٤٨٨٩] هذه القضايا المحتملة للدوام المنافي لصدق هذه الكبريات.

[ك ٣٤٩٧] ثمّ قال: ولقائل أن يقول فهذا يقتضى أن لا ينعقد [١٨٥أ] القياس من المطلقتين العامتين لاحتمال أن يكون الصغرى في نفسها دائمة والكبرى لادائمة فلو التزمنا[٤٨٩٠] ذلك لسقط أكثر قرائن هذا الباب لم يمنع هذا الاحتمال من الانعقاد فكذا فيما ذكرتموه.

[ك ٣٤٩٨] ثمّ قال: وبالجملة فنحن في هذا الموضع من المتوقفين وإما إذا كانت الكبرى مشروطة خاصة فان كانت مقيدة باللاضرورة ينتج الاختلاط نتيجة دائمة مع قيد اللاضرورة بحسب الذات؛ لأن الكبرى يدلّ على أنّ كلّ ما ثبت له الأوسط بالفعل فالأكبر ضروري له بشرط اتّصافه بالأوسط ولا ضروري له بحسب الذات لكن الأصغر ثبت له الأوسط بالفعل دائما فيلزم أن يكون الأكبر دائما له بحسب الذات مع قيد اللاضرورة بحسب الذات ينعقد منهما قياس صادق المقدمات لأنّ كون الأكبر دائما لذات الأصغر غير منافٍ لكونه غير ضروري لذات الأصغر[٤٨٩١] لما عرفت أنّ الدائمة لا يناقض الممكنة هذا اذا كان المعتبر في المشروطة الخاصة نفي الضرورة بحسب الذات.

[ك ٣٤٩٩] وأمّا إذا كان المعتبر فيها نفي الدوام بحسب الذات كما في العرفية الخاصة كان حكم هذا الاختلاط هو حكم الاختلاط من الصغرى الدائمة والكبرى العرفية الخاصة وقد عرفته وإن كانت الصغرى ضرورية أنتج الاختلاط منها ومن العرفية العامة دائمة لأن الأكبر دائم لوصف الأوسط الضروري لذات الأصغر فيكون الأكبر دائما لذات الأصغر لأنّ الدائم للضروري للشيء دائم لذلك الشيء.

[ك ٣٥٠٠] وقال الامام[٤٨٩٢] زين الدين الكشي: اذا كانت الكبرى العرفية العامة سالبة ينتج الاختلاط المذكور سالبة ضرورية لما توهمه مع الكبرى السالبة الدائمة وهو أنّه لو صدق نقيض[٤٨٩٣] السالبة

[٤٨٨٩] ج: ومع.

[٤٨٩٠] ل: ألزمنا.

[٤٨٩١] ل + غير مناف لكونه غير ضروري لذات الأصغر.

[٤٨٩٢] ر – ~~في الملخص~~.

[٤٨٩٣] ل: بعض.

الضرورية وهو قولنا مثلا بعض "ج" "أ" بالإمكان العام جعلناه صغرى للكبرى السالبة المذكورة وهي قولنا لا شيء من "ب" "أ" مادام "ب" لينتظم منهما قياس في الشكل الثاني وينتج قولنا بعض "ج" ليس "ب" بالإمكان العام المناقض للصغرى الضرورية الموجبة هذا خلف.

[ك ٣٥٠١] ولا يخفى عليك فساد ما قاله وبعدم الفرق بين أن يكون الكبرى سالبة وبين أن يكون موجبة.وبعقم ما استعمله من القياس في الخلف من الإحاطة بما ذكرناه في الصغرى الضرورية مع الكبرى السالبة الدائمة فلا نعيده ههنا ومع الكبرى المشروطة العامة ينتج نتيجة ضرورية لأن الأكبر ضروري لوصف الأوسط الضروري لذات الأصغر فيلزم منه كون الأكبر ضروريا لذات الأصغر لأنّ الضروري للضروري للشيء ضروري لذلك الشيء.

[ك ٣٥٠٢] ومع العرفية الخاصة والمشروطة الخاصة لا ينتظم قياس صادق المقدمات لكون النتيجة الحاصلة منهما محالا لأنها ينتج مع المشروطة الخاصة ضرورية لا ضرورية أو ضرورية لا دائمة لأن الأكبر ضروري لوصف الأوسط الضروري لذات الأصغر وذلك يستلزم كون الأكبر ضروريا لذات الأصغر.

[ك ٣٥٠٣] وأمّا قيد اللاضرورة أو قيد اللادوام بحسب الذات فللاندراج البين على الوجه الذي عرفته ومع العرفية الخاصة ينتج دائمة لا دائمة لأن الأكبر دائم لوصف الأوسط الضروري لذات الأصغر وذلك يستلزم كون الأكبر دائما لذات الأصغر لأنّ الدائم للضروري للشيء دائم لذلك الشيء.

[ك ٣٥٠٤] وأمّا[٤٨٩٤] قيد اللادوام فلما مر من الاندراج البين غير مرّة وان كانت الصغرى وقتية أنتج الاختلاط منها ومن الكبرى المشروطة الخاصة[٤٨٩٥] وقتية لكن مقيدة باللاضرورة وإن كانت المشروطة مقيدة بها[٤٨٩٦] لأن الأكبر ضروري لوصف الأوسط الضروري لذات الأصغر في الوقت المعين وذلك يستلزم كون الأكبر ضروريا للأصغر في ذلك الوقت.

[ك ٣٥٠٥] وأمّا قيد اللادوام أو اللاضرورة[٤٨٩٧] فللاندراج البين ومع المشروطة العامة ينتج وقتية محتملة للدوام واللادوام بحسب الذات وهي القضية التي سماها المصنف وقتية مطلقة لأن الأكبر

[٤٨٩٤] ر – قيد.

[٤٨٩٥] ر – الخاصة.

[٤٨٩٦] ج – لكن مقيدة باللاضرورة وإن كانت المشروطة مقيدة بها.

[٤٨٩٧] ج، ل – أو اللاضرورة.

ضروري للأصغر في ذلك الوقت لما[4898] مرّ والمشروطة الخاصة وقد عرفت أنّ قيد اللادوام لا يتعدى من الصغرى الى النتيجة البتة[4899].

[ك ٣٥٠٦] وإذا كان كذلك كانت النتيجة ما قلناه ومع العرفية الخاصة ينتج مطلقة ينتج مطلقة وقتية[4900] لادائمة بحسب الذات لأنّ الأكبر دائم للأوسط الضروري للأصغر في الوقت المعين وذلك يستلزم كون الأكبر ثابتا للأصغر في ذلك الوقت ولا يلزم كونه ضروريا له في ذلك الوقت لاحتمال أن يكون دوامه لوصف الأوسط[4901] بالإمكان وذلك مستلزم لإمكانه للأصغر أيضا.

[ك ٣٥٠٧] وأما يقيدها باللادوام بحسب الذات فلما عرفت من الاندراج البين [١٨٥ب] وإن كانت الصغرى منتشرة أنتج الاختلاط منها ومن المشروطة الخاصة منتشرة لأن الأكبر ضروري لوصف الأوسط الثابت لذات الأصغر بالضرورة في وقت ما وذلك يستلزم كون الأكبر ضروريا لذات الأصغر في ذلك الوقت غير معين.

[ك ٣٥٠٨] وأمّا تقيده باللادوام فلأن الصغرى مع السالبة المطلقة[4902] التى يتضمنها الكبرى ينتج قيد اللادوام بحسب الذات ومع المشروطة العامة منتشرة محتملة للدوام واللادوام وهي التى سماها بالمنتشرة المطلقة ولميته ظاهرة مما مرّ.

[ك ٣٥٠٩] ومع العرفية الخاصة ينتج وجودية لادائمة لأن[4903] الكبرى يدلّ على[4904] أن كلّ ما ثبت له الأوسط بالفعل فالأكبر ثابت له بشرط اتّصافه بالأوسط لكن الأصغر ثبت له الأوسط بالضرورة في وقت ما فيلزم منه ثبوت الأكبر له في ذلك الوقت غير المعين.

[ك ٣٥١٠]و أمّا قيد اللادوام بحسب الذات فلما ذكرنا من القياس في الاختلاط الذي قبله.

[4898] ر – لما، صح هامش.

[4899] ج – البتة.

[4900] ل >< وقتية مطلقة.

[4901] ل – أوسط، صح هامش.

[4902] ج + العامة.

[4903] ر – ~~الصغرى~~.

[4904] ر – على.

[ك ٣٥١١] ومع العرفية العامة ينتج مطلقة عامة وعلته ظاهرة مما مرّ. وعدم كونها كالصغرى لما عرفت ان تعدي اللادوام من الصغرى الى النتيجة غير واجب للوجهين اللذين ذكرناهما وتوقف الضرورة في النتيجة على أنّ الضرورة يكون مشتركة بين المقدمتين.

[ك ٣٥١٢] ثمّ قال: وتبين عدم لزوم الزائد من الجهة على الجهة[٤٩٠٥] التى ذكرناها في هذه الاختلاطات بالطريق الذي ذكرناه في الصغريات الثلاث.

[ك ٣٥١٣] وأنت قد عرفت ما في الطريق الذي ذكره هناك وإن كانت الصغرى احدي القضايا الأربع اعنى المشروطتين والعرفيتين[٤٩٠٦] حتى يكون الاختلاط من هذه الأربع بعضها مع بعض إمّا بسيطا أو مختلطا أنتج الاختلاط من المشروطتين سواء كان كلّ واحدة من المقدمتين مشروطة عامة او خاصة او احدىهما عامة والاخرى خاصة مشروطة لكن ان كانت الكبرى مشروطة عامة كانت هذه المشروطة عامة[٤٩٠٧] وان كانت مشروطة خاصة كانت خاصة لأن الأكبر ضروري لوصف الأوسط الضروري لوصف الأصغر وذلك مستلزم لكون الأكبر ضروريا لوصف الأصغر لأن الضروري للضروري للشيء ضروري لذلك الشيء. هذا اذا كانت الكبرى مشروطة عامة.

[ك ٣٥١٤] وأمّا إذا كانت مشروطة خاصة فلا بدّ من ضم قيد اللادوام أو اللاضرورة اليه بحسب الذات ولزوم ذلك ظاهر لتعدي اللادوام أو اللاضرورة من الكبرى الى النتيجة للاندراج البين[٤٩٠٨] دون الصغرى.

[ك ٣٥١٥] وقد عرفت علتهما غير مرّة وأنتج الاختلاط من العرفيتين سواء كانتا عاميتين أو خاصتين أو مختلطتين ومنهما ومن المشروطتين عرفية لدوام وصف الأكبر لوصف الأوسط الدائم لوصف الأصغر وذلك مستلزم لدوام الأكبر لوصف الأصغر ثم الكبرى إن كانت عامة مشروطة كانت أو عرفية كانت هذه العرفية التى هي نتيجة الاختلاط عامة وإن كانت خاصة مشروطة كانت أو عرفية كانت هذه العرفية خاصة لاندراج الأصغر في اللادوام[٤٩٠٩] المحكوم به في الكبرى لكن يجب أن تعلم أن الكبرى

[٤٩٠٥] ر – على الجهة.

[٤٩٠٦] ر: والوقتيتين.

[٤٩٠٧] ر – عامة، صح هامش.

[٤٩٠٨] ر – البين، صح هامش.

[٤٩٠٩] ل – اللادوام، صح هامش.

إن[٤٩١٠] كانت مشروطة خاصة مقيدة باللاضرورة بحسب الذات كانت هذه العرفية مقيدة باللاضرورة أيضا. لما عرفت من الاندراج ولا يجب أن يكون وصف الأكبر ضروريا لوصف الأصغر وإن كان أحد الدوامين اعنى دوام الأكبر لوصف الأوسط ودوام وصف الأوسط لوصف الأصغر بالضرورة لأنّه اذا جاز خلو وصف الأصغر عن أحد الوصفين اعنى الأوسط والأكبر جاز خلوه عن الوصف الآخر الذي انما يصير ضروريا لوصف الأصغر لكون الوصف الأوّل ضروريا له مثلا اذا جاز خلو الأصغر عن وصف الأوسط جاز خلوه عما يصير ضروريا بحسب ضرورة الأوسط وهو وصف الأكبر.

[ك ٣٥١٦] لا يقال: اذا كانت الصغرى عرفية والكبرى مشروطة وجب أن يكون النتيجة ضرورية بحسب وصف الأصغر لأن الأكبر اذا كان ثابتا لوصف الأوسط بالضرورة كانت ضرورة الأكبر دائمة بدوام وصف الأوسط ووصف الأوسط دائم لوصف الأصغر وذلك يوجب دوام ضرورة الأكبر بحسب دوام وصف الأصغر.

[ك ٣٥١٧] لأنا نقول الجواب عنه بعينه ما ذكرناه في الاختلاط من الصغرى الدائمة والكبرى المشروطة العامة من غير فرق. وقد عرفته هناك على الوجه الواجب[٤٩١١] فلا نطول الكلام باعادته نعم يلزم من الاختلاط المذكور ضرورة الأكبر للأصغر بشرط اتّصافه بوصف الأوسط وذلك غير المشروطة العامة التى ادّعيتم لزومها وغير مستلزم اياها.

[ك ٣٥١٨] ثمّ قال: فتبين أنّ الضرورة بحسب الذات[٤٩١٢] في النتيجة يتوقف على[٤٩١٣] [١٨٦أ] التكرر في المقدمتين[٤٩١٤] للاندراج[٤٩١٥] البين[٤٩١٦]. وأن قيد اللادوام واللاضرورة بحسب الذات يتعديان من الكبرى الى النتيجة معناه أن الضرورة في النتيجة بحسب الذات يتوقف على الضرورة في الكبرى بحسبها أو في الصغرى بحسبها وفي الكبرى[٤٩١٧] بحسب الوصف وبحسب الوصف على

[٤٩١٠] ج: اذا.

[٤٩١١] ج – هناك على الوجه الواجب؛ ج + من غير فرق.

[٤٩١٢] ر – بحسب الذات.

[٤٩١٣] ج + الضرورة بحسبها في الكبرى وبحسب الوصف أو الوقت على الضرورة؛ ل + الضرورة.

[٤٩١٤] ل – التكرر في المقدمتين.

[٤٩١٥] ل – بحسبها في الكبرى أو بحسبها وبحسب الوصف الكبرى وبحسبه الوصف أو الوقت على الضرورة في المقدمتين، صح هامش.

[٤٩١٦] ج – التكرر في المقدمتين للغندراج البيّن.

[٤٩١٧] ر – ~~بحسبها~~.

الضرورة بحسبه في المقدمتين وبحسب الوقت على الضرورة بحسبه في المقدمتين أو في الصغرى[٤٩١٨] بحسبه[٤٩١٩] وفي الكبرى[٤٩٢٠] بحسب الوصف[٤٩٢١] دون الصغرى لجواز كون اللازم أعم من الملزوم أو لما[٤٩٢٢] ذكرناه من عدم جواز كون الصغرى سالبة في الشكل الأوّل وأن النتيجة في باقي القيود يتبع الصغرى.

[ك ٣٥١٩] وإذا استقريت هذه الاختلاطات ونتائجها وجدت ما ذكرناه من القاعدة الكلية منطبقة عليها. وتعرف عدم لزوم الزائد من الجهة على الجهة التى اقتضاها القاعدتان بالطريق الذي ذكرناه.

[ك ٣٥٢٠] ثمّ قال: واعلم ان القاعدة الاولى اندرجت تحتها تسعة وتسعون اختلاطا، والقاعدة الثانية اندرجت تحتها أربعة وأربعون اختلاطا وذلك مائة وثلاثة وأربعون اختلاطا وهي الاختلاطات المنتجة في هذا الشكل وسقطت باعتبار[٤٩٢٣] اشتراط[٤٩٢٤] فعلية الصغرى ستة وعشرون اختلاطا لمجموع ما كان يمكن انعقاده في كلّ شكل مائة وتسعة[٤٩٢٥] وستون اختلاطا اذ كان يحصل من ضرب ثلاثة عشر في نفسها.

[ك ٣٥٢١] ونحن قد نبّهنا على هذه الجملة[٤٩٢٦] في أوّل الفصل لأن ذكرها هناك كان[٤٩٢٧] أليق من ذكرها ههنا.

[٤٩١٨] ل – معناه أن الضرورة في النتيجة بحسب الذات يتوقف على الضرورة في الكبرى بحسبها أو في الصغرى بحسبها وفي الكبرى بحسب الوصف وبحسب الوصف على الضرورة بحسبه في المقدمتين وبحسب الوقت على الضرورة بحسبه في المقدمتين أو في الصغرى.

[٤٩١٩] ل: بحسبها.

[٤٩٢٠] ل: في الكبرى.

[٤٩٢١] ج – معناه أن الضرورة في النتيجة بحسب الذات يتوقف على الضرورة في الكبرى بحسبها أو في الصغرى بحسبها وفي الكبرى بحسب الوصف وبحسب الوصف على الضرورة بحسبه في المقدمتين وبحسب الوقت على الضرورة بحسبه في المقدمتين أو في الصغرى بحسبه وفي الكبرى بحسب الوصف؛ ل + والوقت على الضرورة.

[٤٩٢٢] ل: ولما.

[٤٩٢٣] ر – باعتبار، صح هامش.

[٤٩٢٤] ج – اشتراط.

[٤٩٢٥] ل: وتسعون.

[٤٩٢٦] ل: الجهة.

[٤٩٢٧] ج – كان.

البحث الثاني في اختلاطات الشكل الثاني

[ك ٣٥٢٢] اعلم أنّه يشترط في إنتاج هذا الشكل بحسب جهة المقدمات أمران:

[ك ٣٥٢٣] أحدهما: أن يكون احدي المقدمتين ضرورية أو دائمة أو يكون الكبرى من القضايا الأربع المنعكسة السوالب وهي المشروطتان والعرفيتان أو نقول أحدهما أن يكون الصغرى ضرورية أو دائمة أو يكون الكبرى من القضايا الست المنعكسة السوالب.

[ك ٣٥٢٤] الثاني: أن لا يستعمل الممكنة في هذا الشكل الّا مع الضرورية المطلقة.

[ك ٣٥٢٥] وإنما قلنا: أنّ الأمر الأوّل شرط لأنه لو انعدم كلّ واحد مما ذكرنا من الأمرين لزم أحد الأمرين وهو أن يكون القياس إمّا من القضايا السبع غير المنعكسة السوالب أو الصغرى احدي الأربع المذكورة والكبرى احدي السبع غير المنعكسة السوالب وكلّ واحد من القياسين غير منتج.

[ك ٣٥٢٦] أمّا القياس الأوّل فلجواز اختلاف الأمور المتوافقة والأمور المتباينة في العوارض المفارقة وان كانت ضرورية في بعض الأوقات حتى يصدق القياس[٤٩٢٨] من اختلاط السبع المذكورة بعضها مع بعض مع توافق الطرفين تارة ومع تباينهما أخرى. واذا كان كذلك؛ لا ينتج القياس المركب منها شيئا بسيطا كان أو مختلطا كما أنه يصدق قولنا بالضرورة كل قمر فهو[٤٩٢٩] منخسف بالانخساف القمري وقت حيلولة الأرض بينه وبين الشمس لادائما وبالضرورة لا شيء من القمر بمنخسف بالانخساف القمري وقت التربيع بينه وبين الشمس لادائما مع توافق الطرفين بالضرورة لامتناع سلب القمر عن نفسه باعم الجهات الذي هو الإمكان العام[٤٩٣٠]. وكذلك يصدق قولنا بالضرورة الوقتية: كلّ قمر فهو منخسف بالانخساف[٤٩٣١] المطلق لادائما وبالضرورة[٤٩٣٢] الوقتية: لا شيء من الشمس بمنخسف بالانخساف[٤٩٣٣] المطلق لادائما مع تباين الطرفين بالضرورة لامتناع حمل أحد هذين القيدين[٤٩٣٤] على الآخر بأعمّ الجهات الذي هو الإمكان العام.

[٤٩٢٨] ج: والقياس.

[٤٩٢٩] ل – فهو.

[٤٩٣٠] ل – العام، صح هامش.

[٤٩٣١] ل: بالإيجاب.

[٤٩٣٢] ج: أو بالضرورة.

[٤٩٣٣] ل: بالإيجاب.

[٤٩٣٤] ج، ر: النيرين.

[ك ٣٥٢٧] وهذا الاختلاط أخص الاختلاطات التى يحصل من اختلاط التسع المذكورة[٤٩٣٥] بعضها مع بعض فكان عقمه مستلزما لعقم جميع تلك الاختلاطات لأنّ عقم الاخص مستلزم لعقم الاعم [ك ٣٥٢٨] ولأن ما ذكرنا من الطريق جاز في بقية الاختلاطات بعينه لكن يجب أن تعلم أنه اذا اتحد الوقت في الوقتين اللذين[٤٩٣٦] تألف القياس منهما في هذا الشكل أنتج القياس نتيجة دائمة لحصول المنافاة بين الطرفين حينئذ وبالخلف أيضا وهو أنه لو لا صدق قولنا لا شيء من "ج" "أ" دائما لصدق نقيضه وهو قولنا بعض "ج" أ" بالاطلاق العام فنجعله صغرى وكبرى القياس كبرى لينتظم منهما قياس في الشكل الأوّل[٤٩٣٧] هكذا بعض "ج" "أ" بالاطلاق العام وبالضرورة لا شيء من "أ" "ب" في ذلك الوقت المعين لادائما وينتج بعض "ج" ليس "ب" بالضرورة في ذلك الوقت[٤٩٣٨] لادائما وكان معنا في[٤٩٣٩] الصغرى كلّ "ج" "ب" بالضرورة في ذلك الوقت لادائما هذا خلف محال لكن ذلك بشرط زائد على المقدمتين المذكورتين فلا ينافي إنتاجه قولنا بعدم إنتاج الاقيسة المؤلفة من القضايا السبع المذكورة بسيطة كانت أو مختلطة.

[ك ٣٥٢٩] وأمّا القياس الثاني؛ فلأن أخص أقسامه هو القياس من اختلاط[١٨٦ب] الصغرى المشروطة الخاصة مع الكبرى الوقتية وأنه لا ينتج لاحتمال توافق الطرفين عند صدقه تارة وذلك بأن يكون لطبيعة واحدة خاصتان متنافيتان حتى يصح[٤٩٤٠] سلب احدي تينك الخاصتين عن كلّ ما له الخاصة الأخرى بالضرورة المشروطة لادائما[٤٩٤١] وحملها على كلّ أفراد تلك الطبيعة بالضرورة وقتا ما لادائما مع امتناع سلب تلك الطبيعة عن شيء مما له الخاصة الأخرى لانحصار كلّ ما له الخاصة الأخرى في أفراد تلك الطبيعة وامتناع سلب الطبيعة عن شيء من أفرادها باعم الجهات وتباينهما أخرى وذلك بأن يكون لنوع واحد صفتان متنافيتان مفارقتان:

[٤٩٣٥] ل – المذكورة.

[٤٩٣٦] ج: اللتين.

[٤٩٣٧] ل – ~~هكذا بعض ج أ بالاطلاق العام فنجعله صغرى وكبرى القياس كبرى لينتظم منهما قياس في الشكل الأول~~.

[٤٩٣٨] ر – الوقت، صح هامش.

[٤٩٣٩] ج – ~~كل~~.

[٤٩٤٠] ل: يصلح.

[٤٩٤١] ل: دائما.

[ك ٣٥٣٠] احداهما[٤٩٤٢]: خاصة والأخرى عرض عام حتى يصح سلب الصفة التى هي عرض عام عن كلّ ما له الصفة التى هي خاصة بالضرورة المشروطة لادائما وحملها[٤٩٤٣] على كلّ[٤٩٤٤] النوع الآخر بالضرورة وقتا ما لادائما مع امتناع ثبوت النوع الثاني لشيء مما ثبت له الصفة المخصوصة بالنوع الأوّل لأنّ كلّ ما ثبت له[٤٩٤٥] الصفة المخصوصة هو النوع الأوّل[٤٩٤٦].

[ك ٣٥٣١] والنوع الثاني: واجب السلب عن كلّ أفراد النوع الأوّل مثال الأوّل من المراد فقولنا لا شيء[٤٩٤٧] من المنخسف بالخسوف القمري بقمر مضيء مادام منخسفا بالضرورة لادائما وكلّ قمر فهو قمر مضيء وقت التربيع بينه وبين الشمس لادائما مع امتناع سلب القمر عن المنخسف بشيء من الجهات لأن كلّ منخسف فهو قمر بالضرورة. ومثال الثاني من المراد قولنا لا شيء من المنخسف بمنير مادام منخسفا بالضرورة لادائما وكلّ شمس منير وقتا ما بالضرورة لادائما مع صدق قولنا لا شيء من المنخسف بشمس بالضرورة. واذا لم ينتج هذا الاختلاط لا ينتج بقية اختلاطات هذا القياس لأن عدم إنتاج الاخص مستلزم لعدم إنتاج الاعم فثبت اشتراط الأمر[٤٩٤٨] الأوّل لإنتاج هذا الشكل.

[ك ٣٥٣٢] وإنما قلنا: أنّ الأمر الثاني شرط لأن احدي المقدمتين اذا كان ممكنة والأخرى دائمة لا ينتج الاختلاط منهما[٤٩٤٩] شيئا لأن الموجبة منهما إن كانت ممكنة فلجواز أن يكون المسلوب عن الشيء دائما ممكن الثبوت له كالبياض بالنسبة الى الزنجي فانه مسلوب عنه دائما مع كونه ممكن الثبوت له وإن كانت الموجبة منهما دائمة فلجواز أن يكون الثابت للشيء[٤٩٥٠] دائما ممكن السلب عنه كالسواد بالنسبة الى الزنجي فانه دائم الثبوت له وممكن السلب عنه. واذا كان كذلك يصدق القياس من ممكنة ودائمة مع امتناع السلب وصدق هذا القياس مع امتناع الإيجاب ظاهر لجواز ثبوت الشيء لأحد المتباينين بالإمكان وسلبه عن المباين الآخر دائما وبالعكس ضرورة أنّه يصدق قولنا كلّ إنسان

[٤٩٤٢] ج + احداهما.

[٤٩٤٣] ج: وحمليا.

[٤٩٤٤] ل: ذلك.

[٤٩٤٥] ج – ~~الأصغر~~.

[٤٩٤٦] ر – ~~والثاني~~.

[٤٩٤٧] ج – والنوع الثاني واجب السلب عن كل أفراد النوع الاول مثال الأول من المراد فقولنا لا شيء.

[٤٩٤٨] ر – الأمر.

[٤٩٤٩] ج: منها.

[٤٩٥٠] ل – للشيء، صح هامش.

كاتب بالإمكان ولا شيء من الحجر بكاتب دائما مع امتناع صدق قولنا كلّ إنسان حجر بشيء[٤٩٥١] من الجهات لصدق قولنا بالضرورة لا شيء من الإنسان بحجر ومثال عكس هذا من المراد قولنا لا شيء من الرومي بأسود بالإمكان الخاص. وكلّ زبجي أسود دائما مع امتناع الإيجاب في النتيجة لصدق قولنا لا شيء من الرومي بزنجي بالضرورة فثبت عقم هذا الاختلاط.

[ك ٣٥٣٣] وعلم من ذلك عقم باقي الاختلاطات الحاصلة من الممكنتين ومن جميع القضايا التى هي غير الضرورية المطلقة أمّا مع المطلقة العامة والوجوديتين والوقتيتين فلما مرّ في اشتراط الأمر الأوّل وأما مع الأربعة الباقية فلان هذا الاختلاط اخص الاختلاطات المنعقدة منهما مع تلك الأربع فعقمه يستلزم عقمها.

[ك ٣٥٣٤] لا يقال: لا نسلّم كون هذا الاختلاط اخص من الاختلاط المنعقد منهما ومن المشروطة والعرفية الخاصتين فإنّ كلّ واحدة من هاتين القضيتين يشتمل على اللادوام المنافي للدائمة؛ لانا نقول لو أنتج الاختلاط من الممكنتين والخاصتين لم يكن لقيد اللادوام الذي اشتمل كلّ واحدة من الخاصتين عليه مدخل في الإنتاج لما مرّ. أنه لا قياس في هذا الشكل عن المقدمتين المتفقتين في الكيف. وكذلك لا يكون نتيجة هذا الشكل قضية مركبة[٤٩٥٢] بل يكون الإنتاج من الممكنة وعامة كلّ واحدة من الخاصتين. وقد بينا عدم إنتاجهما مع عامة كلّ واحدة منهما هذا اذا كانت المشروطة الخاصة مقيدة باللادوام أما اذا كانت مقيدة[٤٩٥٣] باللاضرورة فالأمر فيه أظهر لعدم منافاة اللاضرورة بحسب الذات الدوام بحسبها فثبت اشتراط الأمر الثاني أيضا.

[ك ٣٥٣٥] هذا تقرير ما ذكره المصنف في اشتراط هذين الأمرين.

[ك ٣٥٣٦] واعلم أنّ الحق أنّ الممكنة إذا كانت صغرى واحدي المشروطتين كبرى أنتج الاختلاط منهما ممكنة عامة[٤٩٥٤] [١٨٧أ] بالخلف ولتكن القياس هكذا كلّ "ج" "ب" بأحد الإمكانين ولا شيء من "أ" "ب" بالضرورة مادام "أ" لادائما ينتج لا شيء من "ج" "أ" بالإمكان العام والّا لصدق نقيضه

[٤٩٥١] ر – بشيء.

[٤٩٥٢] ل: ممكنة.

[٤٩٥٣] ل – مقيدة.

[٤٩٥٤] ل – عامة، صح هامش.

وهو قولنا بعض "ج" "أ" بالضرورة فنجعله صغرى وكبرى القياس كبرى حتى ينتج من الشكل الأوّل بعض "ج" ليس "ب" بالضرورة وكان كلّ "ج" "ب" بأحد الإمكانين هذا خلف محال.

[ك ٣٥٣٧] والجواب عما ذكره لبيان عدم الإنتاج منع كون الدائمة اخص من المشروطة العامة فانه يجوز أن يكون المحمول دائما للموضوع بحسب الذات وغير ضروري بحسب الوصف بل دائما بحسبه[٤٩٥٥] أيضا من غير ضرورة.

[ك ٣٥٣٨] ثمّ قال: "واذا ثبت أن الممكنة لا ينتج الّا مع الضرورية المطلقة." فنقول: أنها ينتج مع الضرورية المطلقة نتيجة دائمة لحصول التنافي ولقيام الخلف. أمّا حصول التنافي فظاهر. وأمّا قيام الخلف فلانه لو صدق نقيض الدائمة وهو قولنا بعض "ج" "أ"[٤٩٥٦] بالإطلاق العام صار صغرى لكبرى القياس التى هي ضرورية مطلقة أو ممكنة. وأنتج بعض "ج" ليس "ب" بالضرورة إن كانت الكبرى ضرورية المناقض للصغرى الممكنة وبعض "ج" ليس "ب" بالإمكان العام إن كانت الكبرى ممكنة عامة وبالإمكان الخاص إن كانت ممكنة خاصة المناقض كلّ منهما للصغرى الضرورية.

[ك ٣٥٣٩] واعلم أنّ اشتراط الأمر الأوّل من الأمرين المذكورين أسقط من الاختلاطات الممكنة الانعقاد في كلّ شكل سبعة وسبعين اختلاطا وهي التى يحصل من احدي الصغريات التى هي غير الضرورية والدائمة مع احدي الكبريات السبع التى لا ينعكس سوالبها. واشتراط الأمر الثاني منهما أسقط[٤٩٥٧] منها اثني عشر اختلاطا على ما قاله المصنف هي التى يحصل من اختلاط كلّ واحدة من الصغرى الممكنة العامة[٤٩٥٨] والممكنة الخاصة مع كلّ واحدة من الكبرى المشروطة والعرفية العامتين والخاصتين والدائمة المطلقة ومن الصغرى الدائمة المطلقة مع كلّ واحدة من الكبرى الممكنة العامة والممكنة الخاصة.

[ك ٣٥٤٠] وثمانية اختلاطات على ما قلناه وهي الاختلاطات المذكورة غير التى يحصل من الصغريين الممكنتين مع الكبريين المشروطتين. وبقيت الاختلاطات المنتجة على ما قاله المصنف ثمانون اختلاطا وعلى ما قلناه أربعة وثمانون اختلاطا. فإذا انضمّ إلى هذين الشرطين اللذين بحسب

[٤٩٥٥] ر – بحسبه، صح هامش.

[٤٩٥٦] ل – أ.

[٤٩٥٧] ج: أسقطها.

[٤٩٥٨] ج – العامة.

الجهة الشرطان اللذان ذكرناهما بحسب كمية المقدمات وكيفيتها كان القياس المستجمع لهذه الشروط الأربعة في هذا الشكل منتجا.

[ك ٣٥٤١] فهذه الشروط الأربعة هي الضابط في إنتاج هذا الشكل على معنى أنّها متى حصلت كان الشكل منتجا وهما انتفت أو أحدهما كان عقيما.

[خ ٣٥٤٢] ثمّ قال:**والضابط**[٤٩٥٩] **في جهة النتيجة هو أنّ النتيجة في هذا الشكل يتبع الصغرى الاّ في قيد اللادوام والضرورة الذاتية فإنّها لا يتبع شيئا.**

[ك ٣٥٤٣] معناه أنّ كلّ قيد في الصغرى يتعدى الى النتيجة الاّ قيد اللادوام وقيد اللاضرورة. وقيد الضرورة[٤٩٦٠] المطلقة أي التى بحسب الذات فإن شيئا من هذه القيود سواء كان في الصغرى أو في الكبرى لا يتعدى الى النتيجة في هذا الشكل.

[ك ٣٥٤٤] ثمّ قال: "وفيما عداها من الضرورة يتبع المشترك[٤٩٦١]" معناه أنّ الضرورة اذا كانت بحسب الوصف أو بحسب الوقت وكان في كلّ واحدة من المقدمتين احدي هاتين الضروريتين فإن القدر المشترك بينهما يتعدى الى النتيجة مثلا إن كانت المقدمتان مشروطتين كانت النتيجة مشروطة عامة وإن كانت الصغرى وقتية والكبرى مشروطة عامة[٤٩٦٢] كانت أو خاصة فإن النتيجة يكون وقتية ضرورة أنّ المشترك بين الضرورة بحسب الوقت والضرورة بحسب الوصف هو الضرورة بحسب الوقت.[٤٩٦٣]

[ك ٣٥٤٥] ثمّ قال "وفي قيد الدوام يتبع الدائمة" معناه أن احدي المقدمتين سواء إن[٤٩٦٤] كانت الصغرى أو كبرى اذا كانت ضرورية مطلقة أو دائمة مطلقة؛ فان النتيجة يكون دائمة مطلقة[٤٩٦٥].

[٤٩٥٩] ر – الضابط.

[٤٩٦٠] ج – وقيد الضرورة.

[٤٩٦١] ج: الكبرى.

[٤٩٦٢] ر – وإن كانت الصغرى وقتية والكبرى مشروطة عامة، صح هامش.

[٤٩٦٣] ج + والضرورة بحسب الوصف هو الضرورة بحسب الوقت.

[٤٩٦٤] ل – إن.

[٤٩٦٥] ر – ~~فإن النتيجة يكون دائمة مطلقة~~.

[ك ٣٥٤٦] ثمّ فسّر اللادوام المذكور في هذه الاختلاطات بأن قال: والمراد بقيد اللادوام[٤٩٦٦] في ضوابط[٤٩٦٧] الاختلاطات هو اللادوام كيف كان سواء كان[٤٩٦٨] في الحمل أو في الضرورة وعلى هذا يدخل اللاضرورة في اللادوام ففي أي موضع يتعرض لقيد اللادوام يكون مراده اللادوام واللاضرورة معا.

[ك ٣٥٤٧] وكان المصنف مستغنيا عن هذا التعسف بتصريحه بقيد اللاضرورة في أي موضع يحتاج اليه.

[ك ٣٥٤٨] ثمّ قال: واعتبار التفصيل يصحح هذه القاعدة وذلك بأن نقول قد ظهر من وجوب اشتراط الأمرين المذكورين بحسب الجهة أن يكون المنتج من [١٨٧ب] الاختلاطات في هذا الشكل ثلاثة أقسام:

[ك ٣٥٤٩] أحدها: أن يكون احدي المقدمتين سواء كانت صغرى أو كبرى[٤٩٦٩] دائمة والأخرى قضية فعلية أو احدي المقدمتين ضرورية مطلقة والأخرى أيّة[٤٩٧٠] قضية كانت من القضايا الثلاث عشرة[٤٩٧١].

[ك ٣٥٥٠] والقسم الثاني: أنّ يكون احدي القضايا الخمس أعنى الوجوديتين والوقتيتين والمطلقة العامة صغرى واحدي الأربع أعنى المشروطتين والعرفيتين كبرى.

[ك ٣٥٥١] القسم الثالث[٤٩٧٢]: أن يكون[٤٩٧٣] الاختلاط من هذه القضايا الأربع أعنى المشروطتين والعرفيتين بعضها مع بعض.

[٤٩٦٦] ج + في هذه الاختلاطات بأن قال والمراد بقيد اللادوام.

[٤٩٦٧] ل: شرائط.

[٤٩٦٨] ر – سواء كان.

[٤٩٦٩] ل – ~~دائمة والأخرى قضية فعلية أو احدي المقدمتين ضرورية مطلقة والأخرى أية قضية كانت من القضايا الثلث عشرة~~؛ ل + ضرورية والأخرى أية قضية كانت أو أحد المقدمتين دائمة مطلقة والأخرى فعلية.

[٤٩٧٠] ج: دائمة.

[٤٩٧١] ل – دائمة والأخرى قضية فعلية أو احدي المقدمتين ضرورية مطلقة والأخرى أية قضية كانت من القضايا الثلاث عشرة.

[٤٩٧٢] ل + القسم الثالث.

[٤٩٧٣] ج – احدي القضايا الخمس أعني الوجوديتين والوقتيتين والمطلقة العامة صغرى واحدي الأربع أعني المشروطتين والعرفيتين كبرى القسم الثالث أن يكون.

[ك ٣٥٥٢] والأمر الأوّل من القسم الأوّل يشتمل على خمسة وعشرين[٤٩٧٤] اختلاطا، والثاني على تسعة[٤٩٧٥] عشر اختلاطا[٤٩٧٦]، والقسم الثاني يشتمل على عشرين اختلاطا، والقسم[٤٩٧٧] الثالث على ستة عشر اختلاطا. ومجموع ذلك ثمانون اختلاطا كما ذكره المصنف.

[ك ٣٥٥٣] وعلى ما ذكرناه لا بدّ من زيادة قسم آخر وهو أن يكون الصغرى احدي الممكنتين والكبرى احدي المشروطتين وهو أربعة أنواع من الاختلاطات فيصير المجموع أربعة وثمانين اختلاطا والقسم الأوّل نقسميه ينتج نتيجة دائمة وبيان ذلك بالخلف وقد عرفت كيفية[٤٩٧٨] ذلك وهو جاز في جميع الاختلاطات المشتمل عليها هذا القسم وبالافتراض أيضا وذلك اذا كانت احدي مقدمتي القياس جزئية عندهم وعندنا[٤٩٧٩]. اذا كانت احداهما جزئية موجبة أو سالبة مركبة وبالعكس وذلك حيث كانت المقدمة الضرورية أو الدائمة سالبة كلية وهذا العكس قد يكون تارة عكس الكبرى فقط تارة عكس[٤٩٨٠] الصغرى وجعل ذلك العكس كبرى.ثمّ عكس النتيجة وقد أحطت بجميع ذلك فيما قبل.

[ك ٣٥٥٤] والمتقدمون من المنطقيين ادّعوا أن الاختلاط في هذا الشكل إذا كانت احدي مقدمتيه ضرورية مطلقة كانت النتيجة ضرورية مطلقة[٤٩٨١].

[ك ٣٥٥٥] قال المصنف: وذلك غير[٤٩٨٢] لازم وإن كان كلّ واحدة من المقدمتين ضرورية مطلقة لأن الصفة الواحدة اذا كانت ممكنة لنوعين متباينين وثبت للنوع الأوّل منهما بالفعل دون النوع الثاني صحّ سلب النوع الأوّل عن النوع الثاني بالضرورة وحمله على كلّ ما له تلك الصفة بالفعل بالضرورة مع كذب النتيجة الضرورية لإمكان تلك الصفة للنوع الثاني.

[ك ٣٥٥٦] مثاله من المواد فيما ذكرناه من النظير فانه يصدق بالضرورة لا شيء من الفرس بحمار وكلّ ما هو مركوب زيد فهو حمار بالضرورة مع كذب قولنا لا شيء من الفرس بمركوب زيد بالضرورة

[٤٩٧٤] ر: تسعة عشر.

[٤٩٧٥] ل: سبعة.

[٤٩٧٦] ر – والثاني على تسعة عشر اختلاطا.

[٤٩٧٧] ر – والقسم الثاني يشتمل على عشرين اختلاطا والقسم، صح هامش.

[٤٩٧٨] ج، ر: كيف.

[٤٩٧٩] ل: عندها.

[٤٩٨٠] ر – ~~الكبرى~~.

[٤٩٨١] ج – مطلقة.

[٤٩٨٢] ل – غير.

لصدق قولنا بعض الفرس فهو مركوب زيد بالإمكان. بل كلّه كذلك ولو طلبت مثال ذلك فيما يكون الصغرى موجبة يثبته بحمل النوع الثاني على خاصته أو فصله بالضرورة وسلبه عن كل ما له تلك الصفة بالفعل بالضرورة مع كذب النتيجة الضرورية لإمكان تلك الصفة للنوع الثاني[٤٩٨٣] ومثاله أيضا يخرج من النظر المذكور بأن يقول كلّ صهال فهو فرس بالضرورة ولا شيء مما هو مركوب زيد فهو[٤٩٨٤] فرس بالضرورة مع كذب قولنا لا شيء من الصهال بمركوب زيد بالضرورة لأن بعض الصهال بل كلّه مركوب زيد بالإمكان.

[ك ٣٥٥٧] والمصنف ما ذكر الأمثلة من المواد بل قال: "وأمثلة ذلك من الموادّ قد ذكرناها في مباحثنا مرارا فلا نطول بالاعادة."

[ك ٣٥٥٨] ونحن قد ذكرناها لتحصل بها الإحاطة. واحتجّ المتقدمون من المنطقيين على[٤٩٨٥] أن احدي المقدمتين[٤٩٨٦] إذا كانت ضرورية في هذا الشكل كانت النتيجة ضرورية بأن قالوا إذا كانت احداهما ضرورية فالأخرى إمّا أن يكون ضرورية أو لا ضرورية أو محتملة لهما فان كانت ضرورية دلت احدي المقدمتين على أنّ الأوسط ثابت لأحد الطرفين بالضرورة ودلّت المقدمة الأخرى على أنّه مسلوب عن الطرف الآخر بالضرورة وذلك يقتضى المباينة الضرورية بين الطرفين. وإن كانت المقدمة الأخرى غير ضرورية جعلنا ضرورة الأوسط حدا أوسط في القياس.

[ك ٣٥٥٩] وقلنا: أنّ ضرورة الأوسط ضرورية الثبوت للطرف الذي الأوسط ضروري له وضرورية السلب عن الطرف الذي الأوسط غير ضروري له لوجوب كون الضرورة ضرورية الثبوت للضروريات وضرورية السلب عن غير الضروري فيرجع القياس الى القسم الأوّل فيكون النتيجة ضرورية لما عرفت فيه. وان كانت المقدمة الأخرى محتملة للضرورة واللاضرورة كانت النتيجة أيضا ضرورية لأنّ المحتمل لأمرين لا بدّ أن يكون صدقه في مادة أحد ذينك الأمرين. واذا كان كذلك كانت القضية المحتملة للضرورة واللاضرورة صادقة أمّا في مادة الضرورة وأمّا في مادة اللاضرورة فإن كان صدقها في مادة الضرورة صدقت النتيجة[١٨٨أ] ضرورية. وإن[٤٩٨٧] كان في مادة اللاضرورة صدقت لاضرورية وكيف

[٤٩٨٣] ر – الثاني، صح هامش.

[٤٩٨٤] ل – فهو.

[٤٩٨٥] ر – على، صح هامش.

[٤٩٨٦] ل – المقدمتين.

[٤٩٨٧] ل: واذا.

كان يكون النتيجة ضرورية. واذا كان كذلك[٤٩٨٨]؛ كانت النتيجة في هذا القسم أيضا ضرورية لاستلزامه صدق أحد الأمرين اللذين كلّ منهما ملزوم لصدق النتيجة الضرورية.

[ك ٣٥٦٠] الجواب أما إذا كانت المقدمتان ضروريتين ولتكن الصغرى موجبة والكبرى سالبة. فان الصغرى يدلّ على أن الأوسط ضروري الثبوت لذات الأصغر. والكبرى يدلّ على أنّه ضروري السلب عن ذات الأكبر لا عن العنوان. وذلك يقتضى المباينة الضرورية بين ذات الأصغر وبين ذات الأكبر. وليس ذلك هو المدعى في النتيجة بل المدعى هو سلب العنوان عن ذات الأصغر بالضرورة لا عن ذات الأكبر. فلم يحصل المدعى في النتيجة بل الذي حصل هو المباينة بين ذات الأصغر وبين ذات الأكبر. وذلك غير المدعى.

[ك ٣٥٦١] ومن هذا علم ضعف قولهم في القسمين الاخيرين يعود كلّ منهما الى هذا القسم.

[ك ٣٥٦٢] ثمّ قال: ولقائل أن يقول أن الاختلاط من احدي المقدمتين أعنى الضرورية والدائمة المطلقتين مع شيء من القضايا التسع[٤٩٨٩] التى لا ينعكس سوالبها لا ينتج أصلا لأنّ اخص هذه السبع هو الوقتية واختلاط الضرورية والدائمة معها لا ينتج وعدم إنتاجهما معها مستلزم لعدم إنتاجهما مع الست الباقية.

[ك ٣٥٦٣] بيان الأول: أنّه يجوز أن يكون الحد الأوسط والأكبر كلّ واحد منهما دائما لذات الأصغر وضروريا له مادامت ذاته موجودة الّا أنّ الأصغر ليس مما يجب وجود ذات شيء من أفراده دائما بل قد يعدم في بعض الأوقات. واذا انعدم ذات الأصغر في بعض الأوقات لا يثبت الأوسط لها في ذلك الوقت؛ لأن ثبوت الشيء للذات فرع ثبوت الذات. وحينئذ يصدق السالبة الوقتية وهي قولنا لا شيء من الأصغر بأوسط بالضرورة في ذلك الوقت لعدم الموضوع. ولا شكّ في صدق قولنا دائما وبالضرورة كلّ أكبر أوسط مع أنه لا يصدق قولنا بعض الأصغر ليس بأكبر لا بألاطلاق العام ولا بالإمكان العام[٤٩٩٠] لصدق قولنا كلّ أصغر أكبر دائما وبالضرورة مادامت ذاته موجودة وكون الإطلاق العام والإمكان العام المصطلح عليهما في القياسيات رفعا[٤٩٩١] للدوام والضرورة بهذين المعنيين.

[٤٩٨٨] ج – كان كذلك.

[٤٩٨٩] ل: السبع.

[٤٩٩٠] ج – العام.

[٤٩٩١] ج + رفعا.

[ك ٣٥٦٤] وأمّا بيان الثاني فظاهر ضرورة أنّ عدم إنتاج الاخص ملزوم لعدم إنتاج[٤٩٩٢] الاعم.

[ك ٣٥٦٥] ثمّ[٤٩٩٣] قال: وذكر الشيخ في الشفآء ما يصلح مثالا لذلك وهو قولنا كلّ لون كسوف فهو سواد بالضرورة ودائما[٤٩٩٤] ولا شيء من ألوان الأجرام السماوية بسواد بالضرورة وقتا ما وهو وقت التربيع بين النيرين مع كذب النتيجة السالبة بالإمكان العام وبالاطلاق العام لصدق قولنا كلّ لون كسوف فهو لون جرم سماوي بالضرورة ودائما[٤٩٩٥].

[ك ٣٥٦٦] ثمّ قال: واذا لم يكن هذه الاختلاطات منتجة للمطلوب بالإمكان العام[٤٩٩٦] الذي هو اعم الجهات المعتبرة في القضايا استحال إنتاجها مطلقا.

[ك ٣٥٦٧] وأنت تعلم أنّ ما ذكره هذا القائل لا يقتضى عدم إنتاج الاختلاطات المذكورة مطلقا بل إذا كانت الصغرى وقتية؛ لأن الاحتمال المذكور يوجب عدم الانتاج إذا كانت الصغرى الوقتية سالبة.

[ك ٣٥٦٨] والمثال المنقول عن الشيخ إذا كانت موجبة. وأما اذا كانت الكبرى وقتية فلا يدلّ ما ذكره على عدم إنتاجها مع الضرورية والدائمة البتة

[ك ٣٥٦٩]ويمكن أن يقال في بيان عدم الإنتاج والكبرى وقتية سالبة فانه يجوز أن يكون الأوسط والأكبر كلّ واحد منهما دائما وضروريا للأصغر مادامت ذاته موجودة لكن الأكبر ليس مما يجب وجود ذات شيء من أفراده بل قد يعدم في بعض الأوقات وحينئذ يصدق قولنا كلّ أصغر أوسط دائما وبالضرورة ولا شيء من الأكبر بأوسط في ذلك الوقت بالضرورة مع صدق قولنا كلّ أصغر أكبر دائما وبالضرورة.

[ك ٣٥٧٠] قال المصنف بعد ذكر هذا السؤال. واعلم أن تحقيق الحق في هذه المسئلة هو بأن يقول أنّ الدوام والضرورة؛

[ك ٣٥٧١] إمّا أن يكونا مفسرين بالدوام الأزلي والضرورة الأزلية بمعنى أنّه يجب ثبوت المحمول للموضوع أو سلبه عنه مطلقا أي أزلا وأبدا ويستحيل انفكاكه عنه في الموجبة وحصوله له في السالبة في شيء من الأوقات أصلا.

[٤٩٩٢] ر – ~~الاعم ثم.~~

[٤٩٩٣] ج – ثم.

[٤٩٩٤] ج: دائما.

[٤٩٩٥] ج: دائما.

[٤٩٩٦] ج – العام.

[ك ٣٥٧٢] أو يكونان[٤٩٩٧] مفسرين بما هو اعمّ من ذلك وهو أن يكون المحمول ضروري الثبوت للموضوع أو ضروري السلب عنه مادامت ذاته موجودة. وإن جاز عدم ثبوته له في بعض الأوقات لعدم الذات فان كانا مفسرين بالمعنى الأوّل أنتج اختلاطا[١٨٨ب] كلّ واحدة من الدائمة[٤٩٩٨] والضرورية[٤٩٩٩] مع الوقتية دائمة موجبة كانت الوقتية أو سالبة صغرى كانت أو كبرى ومطلقا كان ذلك الوقت المعين أو في بعض أوقات وجود الذات للتنافي الدائم بين أمرين ثبت المحمول الواحد لأحدهما دائما أي[٥٠٠٠] بحسب الأوقات كلها وانتفى عن الآخر في وقت معين أو انتفى عن أحدهما دائما أي بحسب الأوقات كلها وثبت للآخر في وقت معين وقياس الخلف تام أيضا مثال ما يكون الوقتية سالبة وهي صغرى قولنا لا شء من "ج" "ب" بالضرورة في وقت معين وكلّ "أ" "ب" دائما أو بالضرورة ينتج لا شيء من "ج" "أ" دائما والّا فبعض "ج" "أ" بالإطلاق العام فنجعله صغرى وكبرى القياس كبرى[٥٠٠١] حتى ينتظم منهما[٥٠٠٢] قياس في الشكل الأوّل من صغرى فعلية وكبرى دائمة أو[٥٠٠٣] ضرورية منتج لقولنا بعض "ج" "ب" دائما أو بالضرورة وكان لا شيء من "ج" "ب" بالضرورة في وقت معين هذا خلف.

[ك ٣٥٧٣] وقس عليه الخلف والوقتية موجبة وهي صغرى مثال ما يكوت الوقتية سالبة وهي كبرى قولنا كلّ "ج" "ب" دائما أو بالضرورة ولا شيء من "أ" "ب" بالضرورة في وقت معين ينتج لا شيء من "ج" "أ" دائما والّا فبعض "ج" "أ" بالفعل فنجعله صغرى لقولنا لا شيء من "أ" "ب" بالضرورة في وقت معين لينتج بعض "ج" ليس "ب" بالضرورة في وقت معين وكان كلّ "ج" "ب" دائما أو بالضرورة هذا خلف.

[ك ٣٥٧٤] وقس عليه الخلف والكبرى الوقتية موجبة.

[٤٩٩٧] ج: ويكونان.

[٤٩٩٨] ر: اللادئمة.

[٤٩٩٩] ر – من اللادائمة والضرورة، صح هامش.

[٥٠٠٠] ج – أي.

[٥٠٠١] ر – ~~القياس كبرى~~.

[٥٠٠٢] ل – منهما.

[٥٠٠٣] ج – أو.

[ك ٣٥٧٥] والمثال الذي نقلناه عن الشيخ لا ينافي نقصا حينئذ[٥٠٠٤] لأن[٥٠٠٥] صغراه إن أخذت على النحو المذكور من الدوام والضرورة وكذبت وإن كانا مفسرين بالمعنى الثاني فان كانت الوقتية سالبة لم[٥٠٠٦] ينتج اختلاطا الدائمة والضرورية معها دائمة سواء كانت الوقتية صغرى أو كبرى لأنّه لم يشترط في الوقتية التى هي جزء هذا القياس الّا[٥٠٠٧] سلب[٥٠٠٨] المحمول عن الموضوع في وقت معين سواء كان ذلك الوقت من أوقات وجود ذات الموضوع[٥٠٠٩] أو لم يكن. واذا كان كذلك جاز ثبوت الشيء الواحد لأمر معين مادام ذات[٥٠١٠] ذلك الأمر المعين موجودا وسلبه عنه في وقت من أوقات غير وجود ذاته. وحينئذ لا منافاة بين دوام الأوسط للشيء بحسب دوام وجود ذات ذلك الشيء وبين سلبه عنه في وقت معين. فلم يكن بين الحكم بالأوسط على الأصغر والحكم به على الأكبر منافاة. فلم ينتج الاختلاط المذكور دائمة كما في المثال الذي نقلناه عن الشيخ.

[ك ٣٥٧٦] ثمّ قال: "لكن ينتج وقتية بحسب ذلك الوقت المعين" معناه أن هذا القياس ينتج سلب الأكبر عن الأصغر بالفعل في ذلك الوقت[٥٠١١] المعين وهو القضية التى سميناها بالمطلقة الوقتية؛ لأنّ الوقتية إمّا أن يكون صغرى أو كبرى بالفعل[٥٠١٢]؛ فإن كانت صغرى فالأصغر حينئذ إمّا أن يكون موجودا في ذلك الوقت المعين. وإمّا أن لا يكون موجودا فيه فان كان موجودا وجب سلب الأكبر عن الأصغر بالفعل في ذلك الوقت[٥٠١٣] المعين لانه لو ثبت الأكبر له في ذلك الوقت لثبت الأوسط له أيضا في ذلك الوقت لثبوته لكل ما ثبت له الأكبر إمّا دائما أو بالضرورة وهو مناقض للصغرى السالبة الوقتية. وإن كان الأصغر غير موجود في ذلك الوقت صدق سلب الأكبر عنه في ذلك الوقت لكذب الإيجاب

[٥٠٠٤] ج: على حينئذ.

[٥٠٠٥] ج، ر – لأن.

[٥٠٠٦] ل – لم، صح هامش.

[٥٠٠٧] ل – الّا.

[٥٠٠٨] ل: السلب.

[٥٠٠٩] ر – الموضوع.

[٥٠١٠] ر، ل – ذات.

[٥٠١١] ج – الوقت.

[٥٠١٢] ر، ل – بالفعل.

[٥٠١٣] ج، ر + الوقت.

حينئذ لتوقفه على وجود الموضوع وامتناع الخلو عن صدق الإيجاب والسلب معا. وإن كانت الوقتية كبرى كانت الصغرى موجبة[٥٠١٤] ضرورة[٥٠١٥].

[ك ٣٥٧٧] وحينئذ لا حاجة الى ما ذكرنا من الترديد بل يكفى أن يقال وجب سلب الأكبر عن الأصغر بالفعل في ذلك الوقت المعين اذ لو ثبت الأكبر له في ذلك الوقت لسلب عنه الأوسط في ذلك الوقت لاقتضاء الكبرى سلب الأوسط عن كلّ ما ثبت له الأكبر بالفعل بالضرورة في ذلك الوقت المعين. وهو مناقض للصغرى الموجبة.

[ك ٣٥٧٨] ثمّ قال: ويمكنك مما عرّفناك تركيب[٥٠١٦] قياس الخلف" وهو ظاهر أما اذا كانت الوقتية صغرى فلأنه لو لا صدق سلب الأكبر عن كلّ أفراد الأصغر بالفعل في ذلك الوقت المعين لصدق بعض[٥٠١٧] الأصغر أكبر بالفعل في ذلك الوقت وكلّ ما هو أكبر بالفعل فالأوسط ثابت له دائما أو بالضرورة[٥٠١٨] وذلك يستلزم صدق الأوسط على بعض الأصغر دائما أو بالضرورة وهو يناقض الصغرى الوقتية السالبة وعلى هذا القياس إن كانت الكبرى وقتية لانه يلزم من صدق نقيض[١٨٩أ] النتيجة وصدق الكبرى سلب الأوسط عن الأصغر بالضرورة في ذلك الوقت المعين وهو يناقض صغرى القياس التى هي دائمة مطلقة أو ضرورية مطلقة.

[ك ٣٥٧٩] ثمّ قال: والمثال المذكور أي المنقول عن الشيخ لا يرد نقضا حينئذ لأن النتيجة التى ادّعينا لزومها من القياس المذكور صادقة في صورة النقض؛ لأنه يصدق قولنا لا شيء من الخسوف بلون جرم سماوي في ذلك الوقت وهو وقت التربيع بين النيرين لعدم الموضوع في ذلك الوقت ولاستحالة صدق الموجبة وامتناع الخلو عن صدقهما معا.

[ك ٣٥٨٠] ثمّ قال: "لكن لا ينتج ممكنة ولا مطلقة عامتين" أي لا ينتج الممكنة العامة المقابلة للضرورة بالمعنى الثاني وهي التى يحكم فيها بسلب المحمول عن الموضوع في بعض أوقات وجود الذات ولا المطلقة العامة المقابلة للدوام بالمعنى الثاني وهي التى يحكم فيها بإمكان سلب المحمول

[٥٠١٤] ج – ~~ضرورة~~.

[٥٠١٥] ج + جزئية.

[٥٠١٦] ل – تركيب.

[٥٠١٧] ل: نقيض.

[٥٠١٨] ل + إن كانت الكبرى موجبة ومسلوب عنه.

عن الموضوع في بعض الأوقات وجود الذات[٥٠١٩] لجواز صدق هذا القياس مع كذب النتيجة الموجهة بالإمكان العام والاطلاق العام المحاذين للضرورة والدوام المذكورين. فإن الأوسط جاز أن يكون ضروريا أو دائما لذات الأصغر في جميع أوقات وجود الذات ومسلوبا عنه في بعض أوقات عدم الذات بالضرورة الوقتية.

[ك ٣٥٨١] ثمّ قال: "وعلى هذا ليست المطلقة اعمّ من الوقتية" أي ليست المطلقة العامة المحاذية للضرورية بالمعنى الثاني اعمّ من المطلقة الوقتية لأنه جاز أن يسلب المحمول عن الموضوع في وقت معين مطلق كان ذلك الوقت من أوقات وجود الذات أو لم يكن حتى يصدق المطلقة الوقتية ولم يكن ذلك المحمول مسلوبا عن الموضوع في شيء من أوقات وجود الذات بل يكون ثابتا له مادامت الذات موجودة بالضرورة حتى يكذب الممكنة والمطلقة العامتان.

[ك ٣٥٨٢] والمثال المنقول عن الشيخ تحقق ذلك أيضا وهو ظاهر وأمّا اذا كانت الوقتية موجبة فإن القياس المذكور ينتج دائمة لأنّ الحكم بثبوت الأوسط لأحد الطرفين بالضرورة في وقت مطلق مع الحكم بسلبه عن الطرف الآخر بحسب الذات دائما أو بالضرورة مستلزم لتحقق المنافاة بين الطرفين دائما لأن الحكم بثبوت الأوسط لأحد الطرفين بالثبوت[٥٠٢٠] في وقت[٥٠٢١] مطلق بالضرورة يستلزم الحكم بالثبوت في وقت معين من أوقات وجود الذات بالضرورة المنافي[٥٠٢٢] للحكم بسلب الأوسط عن الطرف الآخر بحسب الذات دائما

[ك ٣٥٨٣] وطريقه بالخلف أن يقول لو لا صدق قولنا لا شيء من "ج" "أ" دائما لصدق نقيضه وهو قولنا بعض "ج" "أ" بالاطلاق العام فتضمنه إلى كبرى القياس وهي قولنا كلّ "أ" "ب" في ذلك الوقت المعين بالضرورة، إن كانت الوقتية[٥٠٢٣] كبرى حتى ينتج بعض "ج" "ب" في ذلك الوقت بالضرورة ويلزمه بعض "ج" "ب" في بعض أوقات وجود الذات بالضرورة. وقد قلنا: لا شيء من "ج" "ب" دائما

٥٠١٩ ل – ولا المطلقة العامة المقابلة للدوام بالمعنى الثاني وهي التى يحكم فيها بإمكان سلب المحمول عن الموضوع في بعض الأوقات وجود الذات.

٥٠٢٠ ل – بالثبوت.

٥٠٢١ ل + معيت.

٥٠٢٢ ل: الثاني.

٥٠٢٣ ج – الوقتية.

أو بالضرورة مادامت الذات موجودة هذا خلف. وإن كانت الوقتية صغرى القياس ضممنا[٥٠٢٤] نقيض النتيجة وهو قولنا بعض "ج" "أ" بالإطلاق العام الى كبرى القياس وهي قولنا لا شيء من "أ" "ب" دائما أو بالضرورة مادامت الذات موجودة لينتج بعض "ج" " ليس "ب" بالضرورة أو دائما في جميع أوقات وجود الذات والوقتية يستلزم كلّ "ج" "ب" بالضرورة في بعض أوقات وجود الذات هذا خلف[٥٠٢٥].

[ك ٣٥٨٤] ثمّ قال: وهذا الخلف لا يتمّ اذا كانت الوقتية سالبة لأن[٥٠٢٦] القياس المستعمل في الخلف والكبرى وقتية سالبة اذا أنتج بعض "ج" ليس "ب" في ذلك الوقت بالضرورة لا يستلزم هذا القول؛ بعض "ج" ليس "ب" بالضرورة في بعض أوقات وجود الذات. لتوقف الإيجاب وهو الذي لزم من القياس المذكور في هذا الخلف على وجود الموضوع وعدم توقف السلب وهو الذي لزم من القياس المذكور[٥٠٢٧] في ذلك الخلف عليه بل جاز أن يكون الباء دائما للجيم مادامت ذاته موجودة. وكان هذا الوقت اأنى الذي حكم فيه بسلب الباء عن الجيم بالضرورة فيه خارجا عن أوقات وجود الموضوع. وإذا كان كذلك لم يكن اللازم عن القياس منافيا للصغرى البتة. وكذلك اذا كانت الوقتية [١٨٩ب] السالبة صغرى لأنّ اللازم من القياس المذكور[٥٠٢٨] في الخلف وهو قولنا بعض "ج" ليس "ب" دائما أو بالضرورة في جميع أوقات وجود الذات انما يناقض الصغرى الوقتية السالبة إن لو لزم من تحقق السلب بالضرورة في وقت مطلق تحقق السلب بالضرورة في بعض أوقات وجود الذات. وقد عرفت أنّ ذلك غير لازم.

[ك ٣٥٨٥] ثمّ قال: ولم يتفاوت الحكم بكون الوقتية صغرى أو كبرى. معناه أنّ الحكم الذي ذكرناه على تقدير كون الوقتية سالبة. والذي ذكرناه على تقدير كونها[٥٠٢٩] موجبة. لا يختلف بكون الوقتية

[٥٠٢٤] ج: ضممناه.

[٥٠٢٥] ر – ~~قال وهذا الخلف~~.

[٥٠٢٦] ج – ~~أوقات~~.

[٥٠٢٧] ل – في هذا الخلف على وجود الموضوع وعدم توقف السلب وهو الذي لزم من القياس المذكور، صح هامش.

[٥٠٢٨] ل + قولنا بعض ج دائما أو بالضرورة في جميع أوقات.

[٥٠٢٩] ل: لكونها.

صغرى أو كبرى. ونحن قد ذكرنا عليه الحكم[5030] على تقدير[5031] كون الوقتية صغرى أو كبرى في القسمين.

[ك ٣٥٨٦] هذا كله إذا أخذنا الوقتية على أنّ الوقت المعين فيها مطلق سواء كان من أوقات وجود الذات أو لم يكن على ما هو المشهور من أمرها[5032]. وأمّا اذا أخذناها على وجه يكون من شرطها أن يكون ذلك الوقت المعين من أوقات وجود الموضوع وهو الاعتبار الثاني الاخص من الاعتبار الأوّل. أنتج كلّ واحد من القياس المركب من الضرورية والوقتية والقياس المركب من الدائمة والوقتية دائمة كيف ما أخذنا الضرورة والدوام وموجبة كانت الوقتية أو سالبة ضرورة أنّ الحكم بثبوت الأوسط لأحد الطرفين في جميع أوقات وجود ذاته دائما أو بالضرورة مع الحكم بسلبه[5033] عن الطرف الآخر بالضرورة في بعض أوقات وجود الذات وبالعكس مما يقتضى المنافاة الدائمة بين الطرفين.

[ك ٣٥٨٧] والمثال المنقول عن الشيخ المذكور قيل لا يأباه[5034] للكذب الكبرى حينئذ بهذا الاعتبار.

[ك ٣٥٨٨] فالحاصل: أنّ الضرورة والدوام إن أخذ بالاعتبار الأوّل وهو الاعتبار الاخص[5035] وأخذت الوقتية كيف ما أخذت من الاعتبارين. أو أخذت الوقتية بالاعتبار الاخص وأخذ الضرورة والدوام كيف ما أخذ من الاعتبارين المذكورين. كانت النتيجة دائمة موجبة كانت الوقتية أو سالبة

[ك ٣٥٨٩] وإن أخذ الضرورة والدوام بالاعتبار الثاني وهو الاعتبار الاعم والوقتية بالاعتبار الاعم وهو أن يكون الوقت المعتبر فيها مطلقا فإن كانت الوقتية سالبة كانت النتيجة وقتية وإن كانت موجبة كانت دائمة.

[ك ٣٥٩٠] ولا يخفى عليك أنّ الوقتية التى هي نتيجة هذا القياس وقتية مطلقة محتملة للدوام واللادوام بحسب الذات.

[5030] ج – الذي ذكرناه

[5031] ج – كون الوقتية سالبة والذي ذكرناه على تقدير كونها موجبة لا يختلف؛ ل: تقديري.

[5032] ج: أمر هذا.

[5033] ر – عنها.

[5034] ر – للكذب.

[5035] ر – وأخذت الوقتية كيف.

[ك ٣٥٩١] ولمّا كان القوم قد أطلقوا كلمتهم بكون النتيجة الحاصلة من اختلاط الضرورية والدائمة مع الوقتية دائمة مطلقة. وكان المشهور منهم أنّ الضرورة والدوام مفسران بالاعتبار الأعم وكذا الوقتية مفسرة بالاعتبار الأعمّ.

[ك ٣٥٩٢] طوّلنا الكلام في هذه[٥٠٣٦] المسئلة تنبيها على ما هو الحق فيها.

[ك ٣٥٩٣] والشيخ لما ذكر المثال المذكور انما ذكره لا في الوقتية التى ذكرناها بل في الوقتية[٥٠٣٧] التى هي نوع من المطلقة العامة وهي التى يكون الموضوع فيها موقتا حتى يكون الكبرى لا شيء من ألوان الأجرام السماوية الموجودة وقت التربيع لسواد في ذلك الوقت بالضرورة لانحصار الألوان السماوية الموجودة في ذلك الوقت في غير الكسوف وسلب السواد عن جميعها

[ك ٣٥٩٤] فنقلناه نحن أن[٥٠٣٨] الوقتية التى كان كلامنا فيها أي التى يكون الوقت فيها معتبرا لا بحسب الموضوع بل بحسب الجهة لأنه كلما صدقت الكبرى بالاعتبار الذي قصده الشيخ صقدت بالاعتبار الذى نقصده لأنّه يصدق حيئنذ لا شيء من ألوان الأجرام السماوية مطلقا بسواد[٥٠٣٩] في ذلك الوقت بسلب السواد عن جميعها. أمّا عن الموجودات في ذلك الوقت فلما ذكره الشيخ. وأمّا عن المعدومات في ذلك الوقت كالكسوف والخسوف فلعدم الموضوع.

[ك ٣٥٩٥] ثمّ قال: والشيخ قد حكم بأن الاختلاط من الضرورية[٥٠٤٠] والدائمة مع المطلقة الوقتية الموضوع يكون النتيجة اللازمة عنه وقتية ولم يفصل بين كون الوقتية موجبة وسالبة مع أنّ النتيجة يجب أن يكون دائمة بحسب الذات الموضوع إن كانت الوقتية موجبة وهي صغرى والدائمة سالبة وهي كبرى لما ذكرناه في الوقتية بحسب الجهة وهو [١٩٠أ] الخلف المذكور.

[ك ٣٥٩٦] وأمّا اذا كانت الوقتية موجبة وهي كبرى والدائمة سالبة وهي صغرى. لا يكون النتيجة دائمة بل وقتية لأنّ الخلف لا يساعد الّا على لزوم النتيجة الوقتية دون النتيجة الدائمة؛ لانا اذا قلنا لو لا صدق الدائمة لصدق بعض "ج" "أ" بالاطلاق فاذا جعلناه صغرى للكبرى المذكورة الموجبة

[٥٠٣٦] ل: هذا.

[٥٠٣٧] ج، ر – في الوقتية.

[٥٠٣٨] ر: الى.

[٥٠٣٩] ر – ~~مطلقا~~.

[٥٠٤٠] ر: في الضرورية.

الوقتية[٥٠٤١] لا يتحد الحد الأوسط في القياس. لأن الموضوع في الكبرى كلّ ما هو "أ" في ذلك الوقت فهو "ب" في ذلك الوقت فلا يندرج محمول نقيض النتيجة في موضوع الوقتية. فاعلم ذلك.

[ك ٣٥٩٧] وأمّا القسم الثاني من الأقسام الثلاثة التى ذكرها المصنف: فإن كانت الصغرى فيه احدي القضايا الثلاث أعنى الوجوديتين والمطلقة العامة فهي مع القضايا الأربع المعتبر فيها الدوام بحسب الوصف ينتج مطلقة عامة. ويتبين لزومها في اعمّ هذه[٥٠٤٢] الاختلاطات وهي الصغرى المطلقة العامة مع[٥٠٤٣] الكبرى العرفية العامة بعكس الكبرى. إن كانت العرفية العامة سالبة كلية. وبالخلف مطلقا وهو أنه لو صدق نقيض النتيجة وهي الدائمة لانتظم مع الكبرى موجبة كانت أو سالبة دائمة مخالفة في الكيف للصغرى مناقضة اياها هذا خلف. ويبين عدم لزوم الزائد من الجهة على الإطلاق في اخص هذه الاختلاطات وهو الصغرى الوجودية اللادائمة مع الكبرى المشروطة الخاصة يصدق هذا الاختلاط مع كون النتيجة ضرورية تارة كقولنا كلّ إنسان نائم لادائما ولا شيء من الحمار اليقظان بنائم بالضرورة مادام حمار يقظانا لا دائما مع صدق قولنا لا شيء من الإنسان بحمار يقظان بالضرورة ومع صدق النتيجة الخالية عن جميع الضرورات والدوامين أعنى الدوام بحسب الذات والدوام بحسب الوصف. أخرى كقولنا والصغرى بحالها في الكبرى ولا شيء من اليقظان بنائم بالضرورة مادام يقظانا لادائما مع صدق قولنا لا شيء من الإنسان بيقظان بإطلاق خال عن جميع الضرورات والدوامين. وذلك يدلّ على أنّ النتيجة في الاختلاطات اثني عشرة مطلقة عامة ولا يزيد جهتها على الإطلاق أما أنها يكون في الكل[٥٠٤٤] مطلقة عامة فلوجوب استلزام الخاص لما يلزمه العام. وأمّا أنها لا يزيد على الإطلاق فلامتناع استلزام العام لما لا يستلزمه الخاص وإن كانت الصغرى وقتية فهي مع المشروطتين ينتج وقتية محتملة للدوام ومع العرفيتين وقتية مطلقة محتملة للدوام أيضا وإن كانت الصغرى منتشرة فهي مع المشروطتين ينتج منتشرة محتملة للدوام ومع العرفيتين[٥٠٤٥] مطلقة عامة.

[ك ٣٥٩٨] وبيان هذه الاختلاطات الثمانية أيضا العكس والخلف على الوجه المذكور.

[٥٠٤١] ج – الوقتية.

[٥٠٤٢] ر – ~~القضايا~~.

[٥٠٤٣] ل – الصغرى المطلقة العامة مع، صح هامش.

[٥٠٤٤] ج: مع الكل.

[٥٠٤٥] ر: الوقتيتين.

[ك ٣٥٩٩] ثمّ قال: ولو توهم متوهم أنّ الصغرى اذا كانت احدي الممكنتين والكبرى احدي الخاصتين أعني المشروطة الخاصة والعرفية الخاصة وجب إنتاج القياس المركب منهما مطلقة عامة لأنه لو صدق نقيض النتيجة وهو الدائمة لانتظم منها ومن الكبرى العرفية الخاصة أو من الكبرى المشروطة الخاصة قياس في الشكل الأوّل من الصغرى الدائمة والكبرى العرفية الخاصة أو المشروطة الخاصة. ولزم منه المحال الذي عرفته من كون الأكبر دائما بدوام ذات الأصغر ولادائما بحسب الذات اللازم من القياس المذكور في موضعه.

[ك ٣٦٠٠] فنقول: له أنّك لم يفرّق بين اللازم من القياس وبين اللازم من بعض مقدماته. وما ذكرته من المطلقة العامة انما لزمت من مجرد صدق الكبرى المشروطة الخاصة أو العرفية الخاصة لأنه اذا صدق لا شيء من "أ" "ب" بالضرورة مادام "أ" لادائما بحسب الذات أو لا شيء من "أ" "ب" مادام "أ" لادائما بحسب الذات؛ استحال أن يكون "أ"[٥٠٤٦] دائما لشيء من الموضوعات لأنه لو كان دائما لشيء من الموضوعات. لانتظم قياس من صغرى دائمة وكبرى مشروطة خاصة أو عرفية خاصة[٥٠٤٧] في الشكل الأوّل ولزم منه المحال الذى ذكرته[٥٠٤٨]. واذا كان كذلك، امتنع دوامه للجيم أيضا فرض صدق الصغرى أو لم يفرض بل لو فرض كذب الصغرى مع صدق احدي هاتين الخاصتين كان ما ذكرناه [١٩٠ب] لازما. واذا كان كذلك لا يكون التركيب من الصغرى الممكنة احدي الخاصتين[٥٠٤٩] قياسا منتجا لهذه المطلقة؛ لأنّ القول انما يكون قياسا بالنسبة الى قول آخر. اذا لزم ذلك القول الآخر من جميع ما وضع فيه من المقدمات لا من بعض ما وضع فيه. والقول المذكور ههنا ليس[٥٠٥٠] كذلك لما عرفت أنّ المطلقة العامة لازمة من مجرد صدق الكبرى. فلا يكون ذلك قياسا بالنسبة الى المطلقة المذكورة.

[ك ٣٦٠١] ثمّ[٥٠٥١] قال: ومما ذكرنا تبين فساد قول من يبين لزوم المطلقة العامة التى هي نتيجة القياس المركب من احدي الصغريات الثلاثة التى هي المطلقة العامة والوجوديتان مع احدي الأربع

[٥٠٤٦] ل + ب.

[٥٠٤٧] ج: الخاصتين.

[٥٠٤٨] ل: ذكره.

[٥٠٤٩] ل – كان ما ذكرناه لازما واذا كان كذلك لا يكون التركيب من الصغرى الممكنة احدي الخاصتين، صح هامش.

[٥٠٥٠] ل – ليس.

[٥٠٥١] ل – ثم.

المذكورة التى هي المشروطتان والعرفيتان بلزوم المحال من نقيض النتيجة مع الكبرى الخاصتين من الوجه المذكور وهو انتظام القياس في الشكل الأوّل من الصغرى الدائمة واحدي الخاصتين المستلزم للمحال المذكور؛ لأنّ هذا البيان لا يقتضى كون المطلقة العامة نتيجة القياس المذكور.

[ك ٣٦٠٢] وأمّا القسم الثالث من الأقسام الثلاثة: وهو الاختلاط المشروطتين والعرفيتين بعضها مع بعض. فنقول: اختلاط المشروطتين ينتج مشروطة عامة لأن الأوسط اذا كان ضروري الثبوت لأحد الطرفين وضروري السلب عن الطرف الآخر لزم بالضرورة المباينة الضرورية بين الوصفين أي مادام الذات موصوفة بأحد الوصفين لا يكون موصوفة بالوصف الآخر بالضرورة. وبهذا يفارق هذا القياس القياس[٥٠٥٢] المركب من الضرورتين المطلقتين لأنّ الأوسط في هذا القياس ضروري لوصف الأصغر في الصغرى وضروري لوصف الأكبر في الكبرى. وأن أحدهما بالإيجاب والآخر بالسلب والمطلوب من هذا القياس هو النسبة بين الوصفين المذكورين .

[ك ٣٦٠٣] وإذا كان كذلك، كان الأوسط في حق هذا الحكم متحدا، ولا كذلك في ذلك القياس لأن الأوسط هناك في الصغرى ضروري الثبوت مثلا لذات الأصغر وفي الكبرى ضروري السلب عن ذات الأكبر. والمطلوب منه هو النسبة بين ذات الأصغر ووصف الأكبر فلا يكون الأوسط في حق هذا الحكم متحدا. بل اتّحاده انما يكون بالنسبة الى الذاتين أعنى ذات الأصغر وذات الأكبر والنسبة بينهما ليست مطلوبة من القياس المذكور. وتبين عدم لزوم الزائد على المشروطة العامة.

[ك ٣٦٠٤] وإن كان القياس مركبا من المشروطتين الخاصتين لصدق هذا الاختلاط مع النتيجة الضرورية تارة كقولنا: كلّ إنسان نائم نائم[٥٠٥٣] بالضرورة مادام إنسانا نائما لادائما ولا شيء من الحمار اليقضان بنائم بالضرورة مادام حمارا يقضانا لادائما مع صدق قولنا لا شيء من الإنسان النائم بحمار يقضان بالضرورة.

[ك ٣٦٠٥] ومع النتيجة المشروطة الخاصة أخرى وذلك حيث تركنا الصغرى على حالها وبدلنا الكبرى في المثال المذكور بقولنا لا شيء من اليقضان بنائم بالضرورة[٥٠٥٤] مادام يقضانا لادائما فان

[٥٠٥٢] ج – ~~المذكور~~.

[٥٠٥٣] ج، ل – نائم.

[٥٠٥٤] ج + بالضرورة.

الصادق حينئذ يكون قولنا لا شيء من الإنسان النائم بيقظان مادام إنسانا نائما بالضرورة لادائما والمشترك بينهما هو المشروطة العامة فكانت النتيجة اللازمة لهذا القياس هي المشروطة العامة لا غير.

[ك ٣٦٠٦] وبهذا عرف أنّ اللادوام واللاضرورة شيء منهما لا يتعدى من أحدي المقدمتين الى النتيجة في هذا الشكل. وأنّ النتيجة لا يتبع شيئا منهما كما أنها لا يتبع شيئا من المقدمتين في الضرورة الذاتية أعنى الضرورة التى هي بحسب الذات.

[ك ٣٦٠٧] واختلاط المشروطتين مع العرفيتين واختلاط العرفيتين[٥٠٥٥] مع نفسيهما بسيطا ومختلطا أي سواء كانت المقدمتان[٥٠٥٦] عرفيتين عامتين أو عرفيتين خاصتين أو احداهما عرفية عامة[٥٠٥٧] والأخرى عرفية[٥٠٥٨] خاصة ينتج عرفية عامة. وتبين لزوم هذا[٥٠٥٩] القدر[٥٠٦٠]. أعنى العرفية العامة من الاختلاطات المذكورة بعكس الكبرى وإن[٥٠٦١] كانت الكبرى سالبة كلية وبعكس الصغرى. وجعل عكسها كبرى ثمّ عكس النتيجة إن كانت السالبة الكلية هي الصغرى وبالخلف مطلقا وهو أنه لو صدق نقيض النتيجة وهو الحينية المطلقة لانتظم مع الكبرى اختلاطا في الشكل الأوّل منتجا لنتيجة مناقضة للصغرى هذا خلف.

[ك ٣٦٠٨] ويعرف عدم لزوم الزائد على العرفية العامة بالطريق الذي عرفته وطريق ذلك [١٩١أ] ههنا أن يبين صدق القياس من المشروطة الخاصة والعرفية الخاصة في المواد تارة مع صدق دوام النسبة السلبية بين الطرفين[٥٠٦٢] ومع صدق هذه النسبة موجهة بالعرفي الخاص أخرى[٥٠٦٣].

[ك ٣٦٠٩] ثمّ يقول: والقدر المشترك بين الدائمة والعرفية الخاصة هو العرفية العامة. فكانت النتيجة اللازمة من هذه[٥٠٦٤] الأقيسة المذكورة عرفية عامة لا غير.

[٥٠٥٥] ج – واختلاط العرفيتين.

[٥٠٥٦] ج: المقدمتين.

[٥٠٥٧] ل – عامة.

[٥٠٥٨] ل – عرفية، صح هامش.

[٥٠٥٩] ل >< هذا اللزوم.

[٥٠٦٠] ل – القدر.

[٥٠٦١] ج: اذا.

[٥٠٦٢] ل: الطرف.

[٥٠٦٣] ر + أخرى.

[٥٠٦٤] ر، ل – هذه، صح هامش ر.

[ك ٣٦١٠] وأمّا أنّ اللادوام واللاضرورة لا يتعدى شيء منهما عن شيء من مقدمتي هذا الشكل إلى النتيجة. فقد أحال المصنف بيان ذلك على ما ذكره في الشكل الأوّل. والذي ذكره في الشكل الأوّل هو بيان عدم تعدي اللادوام من الصغرى فقط بناءً على أن اللازم يجوز أن يكون اعمّ من الملزوم فلا يلزم من عدم الأوسط الملزوم للأكبر للأصغر عدم الأكبر له. وهذا البيان انما يتم في الشكل الأوّل اذا كان كبراه موجبة. وأمّا اذا كانت سالبة فظاهر أنّ هذا البيان لا يتأتي فيه لأنّ الأوسط حينئذ لا يكون ملزوما[٥٠٦٥] للأكبر.

[ك ٣٦١١] إذا عرفت هذا؛ فاعلم أنّ هذا البيان لا يتأتي في الشكل الثاني البتة. أمّا اذا كان الشكل على هيئة فظاهر. وأمّا اذا رد الى الشكل الأوّل فلكون كبراه حينئذ يكون سالبة.

[ك ٣٦١٢] وقد عرفت أنّ الكبرى في الشكل الأوّل اذا كانت سالبة كان البيان المذكور غير آتٍ فيه. بل الطريق[٥٠٦٦] في بيان عدم تعدي اللادوام إلى النتيجة في هذا الشكل من شيء من المقدمتين هو أن يقول المراد من عدم تعدي اللادوام[٥٠٦٧] من المقدمتين الى النتيجة هو أنّه لا يحصل من المقدمة المشار اليها بقيد اللادوام ومن المقدمة الأخرى إن كانت بسيطة ومن شيء من جزئيها إن كانت مركبة نتيجة يضم الى النتيجة الحاصلة[٥٠٦٨] من المقدمتي القياس لأن اللادوام إمّا أن يكون في المقدمة الموجبة أو في السالبة أو في كلّ واحدة منهما أمّا اذا كان في المقدمة الموجبة فلان المراد به حينئذ يكون مطلقة عامة سالبة وهي لا ينتظم مع المقدمة الأخرى السالبة لأنه لا قياس عن السالبتين إن لم يكن معها قيد اللادوام وأمّا اذا كان معها قيد اللادوام فعدم انتظامها مع الجزء السلبي منها فظاهر. وأمّا مع عدم الجزء الإيجابي المشار اليه بقيد اللادوام فلان ذلك الجزء يكون مطلقة عامة موجبة ولا قياس في هذا الشكل عن مطلقتين عامتين.

[ك ٣٦١٣] وأمّا إذا كان اللادوام في المقدمة السالبة فلأن المراد به حينئذ يكون موجبة مطلقا عامة وهي لا ينتظم مع المقدمة الأخرى الموجبة اذ لا قياس في هذا الشكل عن متحد في الكيف ولا مع

[٥٠٦٥] ر – ملزوما، صح هامش.

[٥٠٦٦] ج: الطرق.

[٥٠٦٧] ل – الى النتيجة في هذا الشكل من شيء من المقدمتين هو أ يقول المراد من عدم تعدي اللادوام.

[٥٠٦٨] ل: الخاصة.

الجزء الآخر منها إن كان مركبة لأن ذلك الجزء يكون سالبة مطلقة عامة ولا قياس في هذا الشكل عن مطلقتين عامتين.

[ك ٣٦١٤] وعرف منه عدم تعدي اللادوام الى النتيجة اذا كان في كلّ واحدة من المقدمتين قيد اللادوام بهذا الطريق يبين عدم تعدي اللاضرورة من المقدمتين الى النتيجة. إن كان في كلّ واحدة من المقدمتين قيد اللاضرورة وعدم تعدي اللاضرورة من احداهما واللادوام من الأخرى إن كان في احداهما قيد اللاضرورة[٥٠٦٩] وفي الأخرى قيد اللادوام. اذ لا قياس في هذا الشكل عن ممكنتين عامتين ولا عن ممكنة عامة ومطلقة عامة.

[ك ٣٦١٥] وأمّا أنّ الضرورة في النتيجة يتوقف على كون المقدمتين مشتركتين في الضرورة الوصفية حتى لو كانت احدي المقدمتين مشروطة والأخرى عرفية يكون النتيجة عرفية لا مشروطة. فلان نسبة الأكبر الى الأصغر بالضرورة في هذا الشكل يتوقف على انتساب الأوسط الى كلّ واحد من الطرفين الى أحدهما بالإيجاب والى الآخر بالسلب. فاذا كانت احدي تينك النسبتين ليست بالضرورة جاز خلو ذلك الطرف عن الأوسط إن كانت النسبة الإيجابية كذلك واتّصافه بالأوسط إن كانت السلبية كذلك وكيف كان لزم جواز عدم انتساب الأكبر الى الأصغر الانتساب الذي هو مطلوب. لأنّ االموقوف على الممكن أولى أن يكون ممكنا.

[ك ٣٦١٦] قال المصنف عقيب هذا الكلام على "أنّ لنا في اختلاط المشروطة والعرفية نظرا ما بعد في كون النتيجة عرفية أو مشروطة."

[ك ٣٦١٧] أقول: الذي ظهر[٥٠٧٠] لي في علة هذا التوقف هو أنّ المشروطة مفسرة بالتى يحكم فيها بضرورة ثبوت [١٩١ب] المحمول لذات الموضوع أو سلبه عنها بشرط اتّصافها بالوصف العنواني. والعرفية العامة بالتى يحكم فيها بدوام ثبوت المحمول لذات الموضوع أو سلبه عنها بشرط اتّصافها بالوصف العنواني لزم من القياس المركب من المشروطة والعرفية دوام سلب الأكبر عن ذات الأصغر بشرط اتّصافها بوصف الأصغر لكن اتّصافها بهذا الوصف احتمل أن يكون ضروريا وحينئذ يكون سلب الأكبر عن ذات الأصغر ضروريا بهذا الشرط فيكون النتيجة حينئذ مشروطة واحتمل أن لا يكون

[٥٠٦٩] وعدم التعدي اللاضرورة من احداهما واللادوام من الأخرى إن كان في احداهما قيد اللاضرورة، صح هامش.

[٥٠٧٠] ج: طر.

اتّصافها بالوصف المذكور ضروريا بل دائما بلاضرورة أو غير دائم وحينئذ جاز أن لا يكون هذا السلب ضروريا بل يكون دائما لذات الأصغر بشرط الاتّصاف المذكور فيكون النتيجة حينئذ عرفية.

[ك ٣٦١٨] ولما كان الأمران محتملين في نفس الأمر لا جرم توقف المصنف في كون النتيجة هذا الاختلاط مشروطة أو عرفية. ثم قال "واعلم ان الذي جزمنا بكون النتيجة من المشروطتين مشروطة عامة هو ما يكون المحمول فيه ضروريا لوصف الموضوع لا أن يكون ضروريا للذات بشرط الوصف. وأمّا اذا كانت المشروطة بهذا الاعتبار الثاني كان ذلك مما في إنتاجه مشروطة أو عرفية نظر."

[ك ٣٦١٩] أقول: أمّا أنّ النتيجة يكون مشروطة عامة اذا كانت المشروطة[٥٠٧١] مفسرة بالمعنى الأوّل فظاهر؛ لأنّ الأوسط حينئذ يكون ضروري الثبوت لأحد الوصفين وضروري السلب عن الوصف الآخر. وذلك يقتضى المباينة الضرورية بين الوصفين.

[ك ٣٦٢٠] وأمّا وجه التوقف إذا كانت مفسرة بالمعنى الثاني: فلأن الأوسط حينئذ يكون ضروري الثبوت[٥٠٧٢] لذات أحد الطرفين بشرط اتّصافه بالوصف العنواني وضروري السلب عن ذات الطرف الآخر بشرط اتّصافه بوصف العنواني. وذلك لا يستلزم سلب الأكبر عن ذات الأصغر بالضرورة بشرط اتّصافه بوصف الأصغر. وانما يستلزم ذلك إن لو لزم من القياس المذكور المباينة الضرورية بين الوصفين ليلزم منه امتناع اتّصاف ذات الأصغر بوصف الأكبر عند اتّصافها بوصف الأصغر لكن ذلك غير لازم من القياس المذكور البتة. واذا كان كذلك لا يمكن الجزم بكون نتيجة هذا الاختلاط مشروطة عامة. بل يحتمل أن يكون مشروطة عامة ويحتمل أن يكون عرفية عامة. فهذا ما عندي في هذا الموضع.

[ك ٣٦٢١] ثمّ قال: "واذا استقريت جميع الاختلاطات المذكورة في هذا الشكل وجدت النتيجة اللازمة عن كلّ اختلاط منها موافقة لمقتضى القاعدة التى أصّلناها ضابطا لجهة النتيجة في هذا الشكل".

[ك ٣٦٢٢] ثمّ قال "ولأنّه تبين[٥٠٧٣] عدم تعدي اللادوام والضرورة الذاتية عن شيء من المقدمتين بالمثالين المذكورين."

[٥٠٧١] ر – المشروطة، صح هامش.

[٥٠٧٢] ر – الثبوت.

[٥٠٧٣] ج: يتبين.

[ك ٣٦٢٣] أقول: يريد بأحد المثالين ما ذكره في القسم الأوّل لبيان أنّ نتيجة القياس الذي احدي مقدمتيه ضرورية لا يجب أن يكون ضرورة وبالمثال الآخر ما ذكره في القسم الثالث لبيان أنّ نتيجة المشروطتين لا يزيد على المشروطة العامة[٥٠٧٤] في الجهة. فان هذا المثال يقتضى عدم تعدي اللادوام من شيء من مقدمتي القياس المركب من مشروطتين خاصتين[٥٠٧٥] و[٥٠٧٦]من مقدمتي كلّ قياس هو اعم من هذا القياس. وأمّا القياس الذي يكون اخص من هذا القياس فلا بدّ له من دليل آخر يدلّ على عدم تعدي اللادوام شيء من مقدمتيه الى النتيجة. والدليل العام لذلك ما ذكرناه وقد عرفته.

[ك ٣٦٢٤] ثمّ قال وتبين "توقف باقي الضرورات على المشترك" معناه انا بينا أنّ الضرورة بحسب الوصف والضرورة بحسب الوقت انما يتعدي كلّ منهما من المقدمة الى النتيجة اذا كانت المقدمتان مشتركتين في تلك الضرورة. وقد بين ذلك وعرفته.

[ك ٣٦٢٥] ثمّ قال: وتبين[٥٠٧٧] أيضا تعدي "ما عدا ذلك من الصغرى والدوام من الدائمة." معناه أنا قد بينا أن كلّ قيد سوى الضرورة الذاتية والضرورة بحسب الوصف أو بحسب[٥٠٧٨] الوقت فانه يتعدي من الصغرى الى النتيجة. وكذلك بينا أن النتيجة يتبع المقدمة الدائمة صغرى كانت أو كبرى في الدوام بحسب الذات. وجميع ذلك يقتضى القاعدة التى جعلها ضابطا لنتيجة هذا الشكل.

[ك ٣٦٢٦] فقد ظهر من جميع ما قلناه [١٩٢أ] أن القياس في هذا الشكل لا ينتج ضرورية مطلقة ولا قضية يعتبر فيها اللادوام بحسب الذات أو اللاضرورة بحسب الذات بل النتيجة في هذا الشكل إمّا دائمة مطلقة كما في القسم الأوّل أو مطلقة عامة ووقتية مطلقة كما في القسم الثاني أو عرفية عامة أو مشروطة عامة كما في القسم الثالث.

[ك ٣٦٢٧] وقد بقى لنا بيان نتائج الاختلاطات التى زدناها: وهي الحاصلة من القياس الذي صغراه احدي الممكنتين وكبراه احدي المشروطتين. فنقول هذه الاختلاطات الأربعة ينتج ممكنة عامة ولتكن القياس مثلا كلّ "ج" "ب" بالإمكان العام ولا شيء من "أ" "ب" بالضرورة مادام "أ" ينتج لا شيء من

٥٠٧٤ ر – العامة، صح هامش.

٥٠٧٥ ج – خاصتين.

٥٠٧٦ ل + لا.

٥٠٧٧ ر: بين.

٥٠٧٨ ج، ل: وبحسب.

"ج" "أ" بالإمكان العام والّا فبعض "ج" "أ" بالضرورة. ولو صدق ذلك لانتظم مع الكبرى قياسا في الشكل الأوّل وأنتج ليس بعض "ج" "ب" بالضرورة المناقض للصغرى هذا خلف.

[ك ٣٦٢٨] وعلى هذا القياس يذكر الخلف في الاختلاطات الثلاثة الباقية ولا يتوهم أن الكبرى اذا كانت مشروطة خاصة. فان النتيجة المذكورة لازمة لها ولا مدخل للصغرى في لزومها والّا انتظم من الصغرى الضرورية والكبرى المشروطة الخاصة[٥٠٧٩] قياس في الشكل الأوّل ويلزم منه المحال الذي عرفته؛ لانا نقول لزومها للمشروطة الخاصة لا ينافي لزومها للقياس المذكور. فإنّ اللازم جاز أن يكون اعم فيلزم كلّ واحد منهما.

البحث الثالث في الاختلاطات الشكل الثالث

[ك ٣٦٢٩] اعلم أنّ من شرط إنتاج هذا الشكل بحسب اعتبار الجهة أن يكون صغراه فعلية كما كان في الشكل الأوّل لأن صغراه لو كانت احدي الممكنتين لم ينتج.

[ك ٣٦٣٠] والدليل عليه أنّ الاختلاط من الصغرى الممكنة الخاصة ،والكبرى الضرورية ومنها ومن الكبرى المشروطة[٥٠٨٠] الخاصة[٥٠٨١] غير منتج والاختلاط الأوّل اخص من سائر الاختلاطات الحاصلة من الصغرى الممكنة مع الكبريات البسيطة.

[ك ٣٦٣١] والثاني أخص من سائر الاختلاطات الحاصلة من الصغرى الممكنة مع الكبريات المركبة. ومتى لم ينتج هذان الاختلاطان لم ينتج البواقي لامتناع إنتاج العام لما لا يتجه الخاص. وانما قلنا أن الاختلاط الأوّل غير منتج لانه يجوز أن يكون نوعان متباينان لكل واحد منهما خاصة ممكن حصولها للنوع الآخر. وإذا كان كذلك صح حمل خاصة أحد النوعين على خاصة الآخر بالإمكان الخاص. وحمل معروض الخاصة التى هي موضوعه من الخاصتين المذكورتين عليها بالضرورة مع امتناع حمل النوع المحمول على خاصة النوع الاخر.

[٥٠٧٩] ر – الخاصة، صح هامش؛ ل: في قياس.

[٥٠٨٠] ل – ~~العامة~~.

[٥٠٨١] ج: العامة؛ ل – الخاصة، صح هامش.

[ك ٣٦٣٢] ومثاله من المراد: هو أنا إذا فرضنا أن زيد ركب الحمار فقط ولم يركب الفرس وعمرا ركب الفرس فقط ولم يركب الحمار صدق قولنا كلّ ما هو[٥٠٨٢] مركوب زيد فهو حمار بالضرورة وكلّ حمار فهو مركوب عمر بالإمكان[٥٠٨٣] الخاص ينتج كلّ ما هو مركوب زيد فهو مركوب عمر بالإمكان. فاذا جعلنا هذه النتيجة صغرى وصغرى القياس المذكور كبرى حتى ينتظم منهما قياس في هذا الشكل على هيئة الضرب الأوّل هكذا كلّ ما هو مركوب زيد[٥٠٨٤] فهو مركوب عمرو بالإمكان وكلّ ما هو مركوب زيد فهو حمار بالضرورة ولا يصدق قولنا بعض ما هو مركوب عمرو فهو حمار بالإمكان العام الذي هو اعم الجهات لصدق قولنا[٥٠٨٥] لا شيء مما هو مركوب عمرو بحمار بالضرورة وصدق هذا الاختلاط مع امتناع السلب في النتيجة[٥٠٨٦] ظاهر؛ لأنه يصدق قولنا كلّ إنسان كاتب بالإمكان الخاص[٥٠٨٧]. وكلّ إنسان ناطق بالضرورة والحق كلّ كاتب ناطق بالضرورة. واذا ضممنا الى نتيجة القياس الأوّل وهي قولنا كلّ ما هو مركوب زيد فهو مركوب عمرو بالإمكان الخاص قولنا لا شيء مما هو مركوب زيد بفرس بالضرورة حصل قياس في هذا الشكل على هيئة الضرب الثاني مع أنّ الحق كلّ ما هو مركوب عمرو فهو فرس بالضرورة وصدق هذا الاختلاط مع امتناع الإيجاب ظاهر؛ لانا اذا ضممنا الى قولنا كلّ إنسان كاتب بالإمكان الخاص قولنا لا شيء من الإنسان بفرس بالضرورة كان الحق لا شيء من الكاتب بفرس بالضرورة.

[ك ٣٦٣٣] فحصل الاختلاف في كلّ واحد من هذين الضربين الموجب للعقم واذا لم ينتج هذا الاختلاط في هذين الضربين لا ينتج وهو على هيئة سائر الضروب الباقية لأنّ الأوّل اخص من بعض الضروب الباقية والثاني من البعض الآخر وانما قلنا أنّ الاختلاط الثاني غير منتج لانا اذا ضممنا الى قولنا كلّ ما هو مركوب زيد فهو مركوب عمرو بالإمكان قولنا كلّ ما هو مركوب [١٩٢ب] زيد فهو حمار هو مركوب زيد بالضرورة مادام مركوب زيد لادائما بحسب الذات. حصل هذا الاختلاط على هيئة الضرب الأوّل. والحق في النتيجة هو السلب بالضرورة وهو قولنا لا شيء مما هو مركوب عمرو

[٥٠٨٢] ل – ما هو.

[٥٠٨٣] ج – الّا.

[٥٠٨٤] ل – زيد.

[٥٠٨٥] ر – قولنا، صح هامش.

[٥٠٨٦] ل: الى النتيجة.

[٥٠٨٧] ل >< بالإمكان الخاص كل إنسان كاتب.

بحمار بالضرورة وصدقه والحق في النتيجة هو الإيجاب ظاهر. فانا[٥٠٨٨] اذا قلنا كلّ متعجب كاتب[٥٠٨٩] بالإمكان وكلّ متعجب ضاحك مادام متعجبا لادائما كان الحق كلّ كاتب ضاحك. واذا بدلنا المحمول في كبرى هذا القياس بنقيضه وسلبناه عن موضوعه بأن نقول لا شيء مما هو مركوب زيد لا حمار هو مركوب زيد بالضرورة مادام مركوب زيد لادائما ونضمه الى الصغرى المذكورة حتى حصل[٥٠٩٠] هذا الاختلاط على هيئة الضرب الثاني من هذا الشكل وكان الحق في النتيجة هو الإيجاب وهو قولنا كلّ ما هو مركوب عمرو فهو لا حمار هو مركوب زيد[٥٠٩١] بالضرورة وصدقه مع أنّ الحق في النتيجة هو السلب ظاهر فانا اذا قلنا كلّ إنسان كاتب فهو كاتب بالإمكان الخاص ولا شيء من الإنسان الكاتب بساكن الأصابع بالضرورة مادام إنسانا كاتبا لادائما. والحق هو قولنا لا شيء من الكاتب بساكن الأصابع بالضرورة مادام كاتبا لادائما. فحصل الاختلاف على هيئة كلّ واحد من الضرب الاول والثاني.

[ك ٣٦٣٤] وقد عرفت أن الاختلاف موجب للعقم ومتى لم ينتج هذا الاختلاط على هيئة هذين[٥٠٩٢] الضربين لم ينتج وهو على هيئة سائر الضروب الباقية لما عرفت من قبل. ولا يخفى عليك ما في بيان المذكور لصدقه على هيئة الضرب الأوّل.

[ك ٣٦٣٥] والحق هو الإيجاب وفي المذكور لصدقه على هيئة الضرب الثاني[٥٠٩٣] والحق هو السلب فيما ذكرناه في الشكل الأوّل.[٥٠٩٤]

[ك ٣٦٣٦] فثبت اشتراط فعلية الصغرى لإنتاج هذا الشكل بحسب الجهة. فاذا انضم هذا الشرط الى الشرطين اللذين ذكرناهما لإنتاجه بحسب كمية المقدمات وكيفيتها صار مجموع الشروط الثلاثة ضابطا في إنتاج هذا الشكل على معنى أنّه متى حصلت هذه الشرائط الثلاثة كان منتجا ومتى انتفت أو أحدها كان عقيما.

[٥٠٨٨] ج – فانا.

[٥٠٨٩] ل – كاتب، صح هامش.

[٥٠٩٠] ل – حصل.

[٥٠٩١] ل – زيد.

[٥٠٩٢] ل – هذين.

[٥٠٩٣] ج – والحق هو الإيجاب وفي المذكور لصدقه على هيئة الضرب الثاني.

[٥٠٩٤] ج – في الشكل الأول.

[ك ٣٦٣٧] وذهب[٥٠٩٥] الشيخ والإمام إلى أنّ الصغرى إذا كانت احدي الممكنتين فالكبرى إن كانت ضرورية كانت النتيجة ضرورية وإن كانت لا ضرورية وهي الممكنة الخاصة وما يندرج تحتها كانت النتيجة ممكنة خاصة وإن كانت محتملة للضرورة واللاضرورة كانت ممكنة عامة.

[ك ٣٦٣٨] وبينوا ذلك بعكس الصغرى وبالخلف والافتراض وشيء من هذه البيانات غير تام. أمّا عكس الصغرى فلانا بينا أنّ الموجبة الممكنة[٥٠٩٦] غير معلومة الانعكاس. وأمّا الخلف فانما يتم إن لو كان القياس الممكن الصغرى منتجا في الشكل الأوّل وقد عرفت ما فيه. وأمّا الافتراض فانما يتم إن لو كان القياس الممكن الصغرى في هذا الشكل منتجا وهو عين النزاع.

[ك ٣٦٣٩] فإذا عرفت هذا فاعلم أنّ الضابط في جهة النتيجة في هذا الشكل هو أن يقول الكبرى فيه إمّا أن يكون احدي التسع التى هي غير المشروطتين والعرفيتين أو احدي هذه الأربع. فان كان الأوّل كانت جهة النتيجة بعينها هي جهة الكبرى؛ وإن كان الثاني[٥٠٩٧] كانت[٥٠٩٨] الجهة النتيجة هي جهة عكس الصغرى محذوفا عنه قيد اللادوام إن كان العكس مقيدا به.

[ك ٣٦٤٠] والقاعدة الاولى يندرج فيها[٥٠٩٩] تسعة وتسعون اختلاطا والثانية يندرج فيها أربعة وأربعون اختلاطا وتبين صحة الحكم في كلّ واحدة من القاعدتين المذكورتين بعكس الصغرى ليرجع الى الشكل الأوّل وينتج المطلوب بعينه.

[ك ٣٦٤١] وبالخلف وهو أنّه لو لا صدق النتيجة الموجهة بما ذكرناه لصدق نقيضه فنجعله كبرى وصغرى القياس صغرى لينتج نتيجة مناقضة لكبرى القياس المذكور أو لا.

[ك ٣٦٤٢] وبالافتراض وذلك بأن نقول وليكن القياس هكذا كلّ "ب" "ج"[٥١٠٠] بالإطلاق العام وبعض "ب" "أ" بالضرورة. فنقول أنه ينتج بعض "ج" "أ" بالضرورة لانا نفرض البعض الذي هو "ب" و"أ" "د" حتى يصدق قولنا كلّ "د" "ب" بالإطلاق العام وكلّ "د" "أ" بالضرورة فيجعل المقدمة الاولى صغرى صغرى القياس كبرى لينتظم منهما قياس في الشكل الأوّل من مطلقتين عامتين وينتج كلّ "د"

[٥٠٩٥] ج: ذهب.

[٥٠٩٦] ج – الممكنة.

[٥٠٩٧] ج – كان الثاني.

[٥٠٩٨] ل – الثاني كانت، صح هامش.

[٥٠٩٩] ج: فيه.

[٥١٠٠] ل >< ج ب.

"ج" بالإطلاق العام ثمّ يجعل هذه النتيجة صغرى والمقدمة[٥١٠١] الثانية كبرى لينتظم منهما قياس في هذا الشكل بعينه من موجبة كلية مطلقة عامة صغرى وموجبة كلية ضرورية كبرى وينتج بعض "ج" "أ" بالضرورة الذي هو المطلوب

[ك ٣٦٤٣] وعلى هذا القياس تبين[٥١٠٢] سائر الاختلاطات وتبين عدم لزوم نتيجة زائدة على مقتضى ما ذكرنا من القاعدتين بالطريق الذي ذكرناه في الشكل [١٩٣أ] الأوّل.

[ك ٣٦٤٤] ثمّ قال: "ولم يصب من زعم أن جهة النتيجة ههنا كهي في الأول من غير فرق."

[ك ٣٦٤٥] واعلم أنّ الإمام قال في الملخص: أنّ جهة النتيجة في الشكل الثالث هي كجهة النتيجة في الشكل الأول من غير فرق. واذا كان كذلك؛ لم يكن في تعديدها والإطناب فيها فائدة.

[ك ٣٦٤٦] والمصنّف: رد عليه بقوله "ولم يصب من قال ذلك" لأن ذلك في الاختلاطات المندرجة تحت القاعدة الاولى.

[ك ٣٦٤٧] وأمّا الاختلاطات المندرجة تحت القاعدة الثانية فلا توافق جهة نتائجها جهة نتائج الشكل الأوّل الا النادر منها. ثمّ قال: "ولا من زعم أنّ جهة النتيجة في القسم الثاني إمّا مطلقة عامة أو وجودية لادائمة".

[ك ٣٦٤٨] واعلم أنّ الإمام زين الدين الكشي ذكر في تصانيفه أنّ النتيجة في الاختلاطات المندرجة تحت القاعدة الثانية إمّا مطلقة عامة أو وجودية لادائمة. وذلك منه بناءً على أن جميع الموجبات الفعلية عنده ينعكس مطلقة عامة.

[ك ٣٦٤٩] والمصنف لما بين أن من[٥١٠٣] الموجبات الفعلية ما ينعكس حينية مطلقة. رد عليه وقال "ليس الأمر كما ذهب اليه هذا الإمام لأنّ نتائج هذا القسم قد يكون حينية مطلقة وقد يكون حينية لادائمة على ما يدلّ عليه عكس الصغرى والخلف على الوجه الذي ذكرناه وعرفته."

البحث الرابع: في اختلاطات الشكل الرّابع

[ك ٣٦٥٠] اعلم أنّه يشترط في إنتاج هذا الشكل بحسب اعتبار الجهة أمور ثلاثة:

[٥١٠١] ر – ~~والمقدمة~~.

[٥١٠٢] ل: يتبين.

[٥١٠٣] ج – من.

[ك ٣٦٥١] **أحدها:** أن لا يستعمل القضية الممكنة في هذا الشكل أصلا سواء كانت موجبة أو سالبة. أمّا اذا كانت سالبة فلوجوب انعكاس السالبة المستعملة في هذا الشكل على ما سيأتي بيانه فيما بعد. وعدم انعكاس السالبة الممكنة. وأمّا اذا كانت موجبة فلانها لا يجوز أن يكون[٥١٠٤] كبرى ولا صغرى.

[ك ٣٦٥٢] أمّا الأوّل: فلانها لو كانت كبرى لا ينتج مع الضرورية المطلقة موجبة كانت أو سالبة ولا مع المشروطة الخاصة موجبة كانت أو سالبة لأنه يصدق في فرضنا المذكور كلّ ما هو مركوب زيد فهو حمار بالضرورة وكلّ فرس فهو مركوب زيد بالإمكان الخاص مع أن الصادق هو قولنا لا شيء من الحمار بفرس بالضرورة.

[ك ٣٦٥٣] ولو قلنا في الصغرى والكبرى بحالها لا شيء[٥١٠٥] مما هو مركوب زيد بفرس بالضرورة كان الحق الإيجاب[٥١٠٦] وصدق الاختلاط الأوّل مع صدق الإيجاب في النتيجة والثاني مع صدق السلب ظاهر. فحصل الاختلاف الموجب لعقم كلّ واحد منهما وكذلك لو ضممنا الى الكبرى المذكورة قولنا كلّ ما هو مركوب زيد فهو حمار فهو مركوب زيد بالضرورة مادام مركوب زيد[٥١٠٧] لادائما كان الحق السلب وصدقه والحق هو الإيجاب ظاهر فحصل الاختلاف أيضا فيكون عقيما. وأمّا أنّ المشروطة الخاصة السالبة لا ينتج مع الكبرى الموجبة الممكنة فلما سيأتي من عدم إنتاج المشروطتين والعرفيتين وهي صغرى مع السبع غير المنعكسة السوالب وهي كبرى. واذا لم ينتج الكبرى الموجبة الممكنة مع شيء من هاتين القضيتين إيجابا وسلبا لا ينتج مع سائرها لكون الضرورية المطلقة اخص البسائط والمشروطة الخاصة اخص المركبات.

[ك ٣٦٥٤] والمصنف أحال بيان عدم جواز كونها كبرى على ما مرّ من بيان عدم جواز كونها صغرى في الشكل الأوّل.و نحن قد أشرنا ههنا الى البيان المذكور في الشكل الأوّل إشارة حقيقية ليتمكن بواسطها من الإطّلاع عليه.

[ك ٣٦٥٥] وأمّا الثاني: وهو بيان عدم جواز كون الممكنة الموجبة صغرى فلانك قد عرفت أن خاصة أحد النوعين المتباينين قد يكون ممكن الحصول للنوع الآخر. فاذا حمل تلك الخاصة على فصل

[٥١٠٤] ل – أن يكون، صح هامش.

[٥١٠٥] ر – شيء، صح هامش.

[٥١٠٦] ج: إيجابا.

[٥١٠٧] ~~بالضرورة مادام مركوب زيد~~.

النوع الآخر بالإمكان وحمل ذلك الفصل على نوعه بالضرورة في الكبرى الموجبة أو سلب ذلك الفصل عن النوع الأوّل بالضرورة في الكبرى السالبة لم يلزم من الاختلاط الأوّل حمل ذلك النوع على تلك الخاصة ولا من الاختلاط الثاني سلب النوع الأوّل عن تلك الخاصة.

[ك ٣٦٥٦] ومثاله من المواد أيضا في[٥١٠٨] فرضنا المذكور فإنه يصدق قولنا كلّ صهال فهو مركوب زيد[٥١٠٩] بالإمكان الخاص وكلّ فرس فهو صهال بالضرورة مع أنّ الحق هو قولنا لا شيء مما هو زيد بفرس بالضرورة ولو قلنا في الكبرى ولا شيء من[١٩٣ب]الحمار بصهال بالضرورة كأنّ الحق هو الإيجاب وهو قولنا كلّ ما هو مركوب زيد فهو حمار بالضرورة وصدق[٥١١٠] الاختلاط الأوّل مع الإيجاب والثاني مع السلب ظاهر فحصل الاختلاف الموجب لعقم كلّ واحد من هذين الاختلاطين.

[ك ٣٦٥٧] ثمّ قال: "فثبت بهذا أنّ الممكنات لا يجوز استعمالها في القياسات هذا الشكل" وأنت تعلم أن ما ذكره لبيان أنّها لا يجوز أن يكون صغرى لا يدلّ[٥١١١] الّا على عدم إنتاجها مع الكبريات البسيطة[٥١١٢] لا على عدم إنتاجها مع جميع القضايا الموجهة.

[ك ٣٦٥٨] ونحن نقول: أنها لا ينتج مع الكبرى المشروطة الخاصة موجبة كانت أو سالبة لأن في فرضنا المذكور يصدق قولنا كلّ ما هو مركوب زيد فهو مركوب عمرو بالإمكان لما عرفت من القياس الذي ينتج هذه المقدمة ويصدق أيضا قولنا كلّ حمار هو مركوب زيد فهو مركوب زيد[٥١١٣] بالضرورة مادام حمارا هو مركوب زيد لادائما بحسب الذات مع أنّ الحق هو قولنا لا شيء مما هو مركوب عمرو بحمار هو مركوب زيد بالضرورة. ولو بدّلنا الكبرى بقولنا ولا شيء مما هو لاحمار هو مركوب زيد[٥١١٤] بالضرورة مادام لاحمارا هو مركوب زيد لادائما كان الحق هو الإيجاب وهو قولنا كلّ ما هو مركوب عمرو فهو لاحمار هو مركوب زيد بالضرورة. وصدق الاختلاط الأوّل مع صدق الإيجاب والثاني مع صدق السلب ظاهر فحصل حينئذ الاختلاف الموجب لعقم كلّ واحد من هذين الاختلافين.

٥١٠٨ ل – في، صح هامش.

٥١٠٩ ر – زيد، صح هامش.

٥١١٠ ر: صدق.

٥١١١ ج – ~~عليه~~.

٥١١٢ ل – البسيطة.

٥١١٣ ل – زيد.

٥١١٤ ر + مركوب زيد.

[ك ٣٦٥٩] وإذا ثبت عقم هذين الاختلاطين ثبت عقم جميعها والصغرى ممكنة، والكبرى مركبة[٥١١٥] موجبة كانت أو سالبة لكون المشروطة اخص المركبات.

[ك ٣٦٦٠] فظهر الآن أنّ الممكنة لا يجوز استعمالها في اختلاطات هذا الشكل أصلا.

[ك ٣٦٦١] **الشرط الثاني:** أن يكون السالبة المستعملة فيه منعكسة لعقم القياس المركب من اخص غير المنعكسات وهو الوقتية مع اخص البسائط وهو الضرورية ومع اخص المركبات وهو المشروطة الخاصة صغرى كانت الوقتية السالبة أو كبرى. أمّا أنّ الصغرى الوقتية السالبة[٥١١٦] مع الكبرى الضرورية لا ينتج فلإن الخاصة المفارقة للشيء اذا سلبت عن ذلك الشيء وقتًا مّا بالضرورة لادائما ثم حمل ذلك الشيء على فصله بالضرورة مع امتناع سلب فصل ذلك الشيء عن خاصته كما نقول لا شيء من القمر بمنخسف وقت التربيع بينه وبين الشمس بالضرورة لادائما وكلّ كوكب ذي محو فهو قمر بالضرورة ولا يصدق قولنا بعض المنخسف وقت التربيع ليس بكوكب ذي محو باعمّ الجهات لأن كلّ منخسف وقت التربيع فهو كوكب ذي محو بالضرورة.

[ك ٣٦٦٢] ثمّ قال: "ومن ذلك يعرف عقم اختلاطها[٥١١٧] مع الكبرى المشروطة الخاصة."

[ك ٣٦٦٣] أقول: وجه ذلك أن نقول لو أنتجت السالبة الوقتية مع الكبرى المشروطة الخاصة الموجبة لم يكن لقيد اللادوام المشتمل عليها المشروطة الخاصة مدخل في الإنتاج. اذ لا قياس عن سالبتين بل الإنتاج انما يحصل من الصغرى الوقتية السالبة والكبرى المشروطة العامة الموجبة المشتمل عليها المشروطة الخاصة لكن إنتاجها مع المشروطة العامة الموجبة محال؛ لأنّ عقم القياس منها ومن الضرورية يستلزم عقم القياس منها ومن المشروطة العامة لامتناع إنتاج الاعم دون إنتاج الخاص.

[ك ٣٦٦٤] أو نقول: لو أنتجت هذه السالبة الوقتية مع الكبرى المشروطة الخاصة لكان لكل واحد من جزئي الكبرى مدخل في الإنتاج لما عرفت أنّ القياس انما يكون قياسا منتجا اذا لزمت النتيجة من وضع جميع ما فيه من المقدمات لا من بعضها لكن ذلك محال لامتناع الإنتاج من السالبتين وفي كلّ واحد منهما نظر.

[٥١١٥] ر – مركبة، صح هامش.

[٥١١٦] ل – أو كبرى أما أن الصغرى الوقتية السالبة، صح هامش.

[٥١١٧] ر – ~~بالكبرى~~.

[ك ٣٦٦٥] لا يقال: الاختلاط من الصغرى السالبة الوقتية مع الكبرى المشروطة الخاصة ينتج موجبة جزئية مطلقة عامة لأنّ الكبرى ينتظم مع الموجبة المطلقة التى يتضمنها الصغرى السالبة الوقتية قياسا في الشكل الأوّل صغراه المشروطة الخاصة وكبراه المطلقة العامة[٥١١٨] الموجبة وينتج مطلقة عامة موجبة كلية منعكسة الى الموجبة الجزئية المطلقة العامة التى ادّعينا لزومها من القياس المذكور. ولا يتوهم بأن ذلك غير جائز لامتناع أن يكون الموجبة نتيجة لقياس احدي مقدمتيه سالبة. لانا نقول لا امتناع في ذلك فإن النتيجة جاز أن يكون سالبة [١٩٤أ] والمقدمات موجبات، وجاز أن يكون موجبة والمقدمات سوالب.

[ك ٣٦٦٦] وذكر الشيخ مثل ذلك في اختلاط القضايا الممكنة والمطلقات أعنى الوجوديتين والوقتيتين مع غيرها من القضايا في الشكل الثاني لانه جعل نتيجة القياس من الصغرى الممكنة الموجبة والكبرى الضرورية[٥١١٩] الموجبة سالبة. وعلى هذا فقس.

[ك ٣٦٦٧] وكذلك نقول هذا الاختلاط أعنى من الصغرى الوقتية السالبة والكبرى المشروطة الخاصة ينتج سالبة مطلقة كلية لأنه لو صدق نقيضها وهو الدائمة الموجبة الجزئية لانتظم منها ومن الكبرى المشروطة الخاصة قياس في الشكل الأوّل. ويلزم منه المحال المذكور.

[ك ٣٦٦٨] لأنا نجيب عن الأوّل ونقول: لا نسلّم لزوم تلك النتيجة من القياس المذكور. وانما يلزم منه إن لو لزمت من الصغرى والكبرى المذكورتين وليس كذلك بل هي لازمة من المطلقة العامة الموجبة التى هي[٥١٢٠] جزء الصغرى ومن الكبرى المذكورة. وإذا كان كذلك لا يكون القضية المذكورة نتيجة القياس المذكورلما عرفت أنّ النتيجة يجب أن يكون لازمة من جميع ما وضع في القياس لا من بعضه.

[ك ٣٦٦٩] وبهذا عرف الجواب عن الوجه الثاني لأنّ السالبة المطلقة العامة يلزم الكبرى المذكورة ولا مدخل للصغرى في لزومها وقد عرفت مثل ذلك في الشكل الثاني.

[ك ٣٦٧٠] ثمّ قال: "ولقائل أن يقول بأن ذلك يقدح في القياسات التى صغرياتها وجودية فإن النتيجة فيها[٥١٢١] حاصلة من مجرد قيد الإثبات في الصغرى".

[٥١١٨] ر – العامّة، صح هامش.

[٥١١٩] ج – الضرورية، صح هامش.

[٥١٢٠] ل – هي.

[٥١٢١] ج: منها.

[ك ٣٦٧١] توجيه هذا أن يقال: لو وجب أن يكون النتيجة لازمة من جميع ما وضع في القياس لما كان الأقوال التى صغرياتها قضايا مركبة موجبة كالوجوديتين والوقتيتين والخاصتين والممكنة الخاصة قياسات لكون النتائج اللازمة عنها من[٥١٢٢] الكبرى والجزء الإيجابي من الصغرى.

[ك ٣٦٧٢] وقد اتفق المنطقيون على أنّها قياسات فبطل ما ذكرتموه من الشرائط[٥١٢٣]. ومنه يظهر فساد جواب السؤال الأوّل وأمّا أنّ الكبرى السالبة الوقتية لا ينتج مع الصغرى الضرورية فلان الشيء اذا كان له خاصة مفارقة كان محمولا على تلك الخاصة بالضرورة وتلك الخاصة جاز سلبها عنه في وقت ما بالضرورة لادائما مع أنه يمتنع سلب ذلك الشيء عن نفسه كما أنه يصدق بالضرورة كلّ ضاحك بالفعل إنسان، ولا شيء من الإنسان بضاحك بالفعل بالضرورة وقتا ما وهو وقت كونه باكيا[٥١٢٤] مثلا أو موصوفا بعدم الضحك بالفعل لادائما مع أنه يمتنع أن يصدق قولنا بعض الإنسان ليس بإنسان. وأمّا أنّها لا ينتج مع الصغرى المشروطة الخاصة فلأن النوع اذا كان له خاصتان متلازمتان مفارقتان اياه[٥١٢٥] فيحمل[٥١٢٦] احدي تينك الخاصتين على الأخرى بالضرورة مادامت الذات موصوفة بالخاصة لادائما بحسب الذات وبسلب الخاصة الموضوعة عن النوع بالضرورة في وقت ما[٥١٢٧] لادائما بحسب الذات مع أنه يمتنع سلب ذلك النوع عن الخاصة الأخرى أعنى المحمولة كما أنّه يصدق كلّ متعجب بالفعل فهو ضاحك بالفعل بالضرورة مادام[٥١٢٨] متعجبا بالفعل[٥١٢٩] لادائما بحسب الذات ولا شيء من الإنسان بمتعجب بالفعل في وقت معين بالضرورة وهو وقت كونه موصوفا بعدم المتعجب بالفعل لادائما مع أنه يمنع[٥١٣٠] سلب الإنسان عن شيء من أفراد الضاحك بالفعل بشيء من الجهات لأنّ كلّ ضاحك بالفعل فهو إنسان بالضرورة.

[ك ٣٦٧٣] فثبت بما ذكرناه وجوب انعكاس السالبة المستعملة في هذا الشكل.

[٥١٢٢] ر – ~~الكبريات~~.

[٥١٢٣] ر: الشرط؛ ل: الشرطية.

[٥١٢٤] ج: سالبا.

[٥١٢٥] ل – اياه، صح هامش.

[٥١٢٦] ل: فيحتمل.

[٥١٢٧] ج، ر – ما.

[٥١٢٨] ر: مادا.

[٥١٢٩] ل – ~~بالضرورة مادام متعجبا بالفعل~~.

[٥١٣٠] ل: يمتنع.

[ك ٣٦٧٤] الشرط الثالث: أن يكون الصغرى السالبة ضرورية أو دائمة أو كانت كبراها من القضايا الست المنعكسة السوالب لأنّه لو لا ذلك لكان صغرى القياس قضية سالبة من المشروطتين والعرفيتين والكبرى من القضايا السبع التى لا ينعكس سوالبها وهو غير منتج لأنّ اخص هذه الاختلاطات ما يكون من الصغرى المشروطة الخاصة السالبة والكبرى الوقتية الموجبة اذ المشروطة الخاصة اخص الأربع والوقتية اخص السبع وهذا الاختلاط غير منتج لأنّ النوع اذا كان له خاصتان مفارقتان متباينتان صح سلب الثانية عن الاولى بالضرورة مادامت الذات موصوفة بالاولى لادائما وحمل الخاصة الاولى على ذلك النوع وقتا ما بالضرورة لادائما مع امتناع سلب ذلك النوع عن الخاصة الثانية كما نقول [١٩٤ب] لا شيء من الضاحك بالفعل باكٍ بالفعل بالضرورة[٥١٣١] مادام[٥١٣٢] ضاحكا بالفعل لادائما بحسب الذات، وكلّ إنسان[٥١٣٣] ضاحك بالفعل بالضرورة وقتا ما لادائما بحسب الذات، مع أنه لا يصدق سلب الإنسان عن شيء من أفراد الباكي بالفعل باعم الجهات لأن كلّ باكٍ بالفعل فهو إنسان بالضرورة .

[ك ٣٦٧٥] فثبت بجميع ما ذكرناه اشتراط هذه الأمور الثلاثة بحسب الجهة لإنتاج هذا الشكل. وإذا اعتبرنا هذه الشرائط[٥١٣٤] في كلّ واحد من الضروب الخمسة المشهورة وجب أن يكون المنتج من الاختلاطات في كلّ واحد من الضربين الأولين وهما اللذان كلّ منهما ينتج موجبة جزئية مائة واحدي وعشرين اختلاطا وهي الحاصلة من ضرب أحد عشر في نفسها التى هي عدد الموجهات الفعلية وفي الضرب الثالث ستة وأربعين اختلاطا وهي التى يحصل من الصغرى الضرورية والصغرى الدائمة مع الكبريات الاحدي عشرة الفعلية ومن الضربين المشروطتين والعرفيتين مع الكبريات الست المنعكسة السوالب وفي كلّ واحد من الضربين الاخيرين ستة وستين اختلاطا وهي التى يحصل من الصغريات الاحدي عشرة الفعلية مع الكبريات الست المنعكسة السوالب ويمكن انعقاد القياس الصادق المقدمات من كلّ واحد من الاختلاطات المنتجة في كلّ واحد من الضروب الخمسة الّا الاختلاط من الصغريين الخاصيين والكبريين الضرورية والدائمة في الضروب الثلاثة الأوّل والّا لزم المحال الذي

[٥١٣١] ج – بالضرورة.

[٥١٣٢] ر – ~~ضاحكا~~.

[٥١٣٣] ج – إنسان.

[٥١٣٤] ج: الشروط.

ذكرناه في الشكل الأوّل من انعقاد الصغرى الضرورية والدائمة مع الخاصتين يجعل الصغرى كبرى والكبرى صغرى ويمكن صدق هذا الاختلاط في الضربين الاخيرين[٥١٣٥]؛ كقولنا كلّ كاتب متحرك الأصابع مادام كاتبا لا[٥١٣٦]دائما ولا شيء من الحجر بكاتب دائما لأنّ هذين الضربين لا يرجعان الى الشكل الأوّل بعكس الترييب بل بعكس المقدمتين.

[ك ٣٦٧٦] فهذه الأمور الثلاثة اذا انضمت الى الأمرين اللذين بينا أنّهما شرطان لهذا الشكل بحسب كمية المقدمات وكيفيتها صار مجموع الأمور الخمسة ضابطا في إنتاج هذا الشكل على معنى أنّ هذه الأمور متى حصلت كان الشكل منتجا ومتى انتفت أو أحدها كان عقيما.

[ك ٣٦٧٧] إذا عرفت هذا فاعلم أنّ الضابط في جهة نتيجة هذا الشكل هو أنّ النتيجة الموجبة يتبع في الجهة جهة عكس الصغرى إن كانت الصغرى ضرورية أو دائمة أو كان الاختلاط من القضايا الست المنعكسة السوالب. وإن لم يتحقق شيء من هذين الأمرين كانت النتيجة مطلقة عامة.

[ك ٣٦٧٨] وأنّ النتيجة السالبة يتبع في الجهة عكس الصغرى الّا في قيد اللادوام من الصغرى الموجبة فان قيد اللادوام لا يتعدى من عكس الصغرى الى النتيجة البتة وقيد اللادوام[٥١٣٧] فإن النتيجة في هذا القيد يتبع المقدمة الدائمة صغرى كانت الدائمة أو كبرى وقيد الضرورة فإنّ النتيجة في هذا القيد يتبع الجهة المشتركة بين عكس الصغرى والكبرى سواء كانت السالبة التى هي النتيجة كلية وكان الاختلاط على هيئة الضرب الثالث أو جزئية وكان على هيئة الضربين الاخيرين.

[ك ٣٦٧٩] والبيان في الضروب الثلاثة الأوّل بتبديل الصغرى بالكبرى والكبرى بالصغرى ثمّ عكس النتيجة وفي الضربين الاخيرين بعكس المقدمتين ليرجع كلّ ضرب بالعمل المذكور الى الشكل الأوّل وبعكس الكبرى في الضربين الأوّلين ليرجعا الى الشكل الثالث وبعكس الصغرى في الضرب الثالث ليرجع الى الشكل الثاني بعكس الصغرى في الضربين الاخيرين ليرجعا الى الشكل الثاني أو بعكس الكبرى فيهما ليرجعا الى الشكل الثالث وبالخلف في الكلّ على الوجه الذي عرفته في كلّ ضرب من الضروب الخمسة.

[٥١٣٥] ل – آخرين.

[٥١٣٦] ر – ~~دائمة~~.

[٥١٣٧] ل: الدوام.

[ك ٣٦٨٠] ويتبين بهذه البيانات مقتضى الضابط المذكور وتبين عدم لزوم الزائد على الجهة التى يقتضى الضابط المذكور بما ذكرنا من الطريق في الأشكال الثلاثة المتقدمة.

[ك ٣٦٨١] وظهر من الضابط المذكور أنّ الصغرى في الضربين الأوّلين المنتجين للإيجاب إن لم يكن ضرورية ولادائمة ولا الاختلاط من القضايا الست المنعكسة السوالب كانت النتيجة مطلقة عامة. وإن تحقق أحد هذه الأمور الثلاثة لزم [١٩٥أ] بالضرورة أن يكون الصغرى احدي الخاصتين أو احدي الأربع الباقية من الست المنعكسة السوالب فإن كانت احدي الخاصتين كانت النتيجة حينية[٥١٣٨] مطلقة لادائمة وإن كانت احدي الأربع الباقية كانت حينية مطلقة. ويعرف حقية ذلك من الإحاطة بالعكس المستوي.

[ك ٣٦٨٢] وأمّا الضرب الثالث: فإن كانت الصغرى فيه ضرورية[٥١٣٩] أو دائمة كانت النتيجة دائمة وان كانت احدي الأربع الباقية وهي المشروطتان والعرفيتان كانت النتيجة مشروطة إن كان الاختلاط من المشروطتين وعرفية إن لم يكن الاختلاط من المشروطتين سواء كان من العرفيتين أو من المشروطة والعرفية ويكون هذه المشروطة أو العرفية[٥١٤٠] عامة إن كانت الصغرى احدي العامتين[٥١٤١] ولادائمة في البعض إن كانت احدي الخاصتين وان كانت الكبرى ضرورية أو دائمة حيث كانت الصغرى احدي الأربع المذكورة كانت النتيجة أيضا دائمة.

[ك ٣٦٨٣] وأمّا الضربان الاخيران فظاهر أن صغرى كلّ منهما يكون احدي القضايا الفعلية الاحدي عشرة فاختلاط هذه القضايا الاحدي عشرة وهي صغرى مع كلّ واحدة من الكبرى الضرورية[٥١٤٢] والدائمة ينتج دائمة والصغريات الخمس أعنى الوجوديتين والمطلقة العامة والوقتيتين[٥١٤٣] ينتج[٥١٤٤] مع الأربع الباقية وهي المشروطتان والعرفيتان مطلقة عامة والصغريات الست الباقية وهي الضرورية والدائمة والعامتان والخاصتان ينتج مع الأربع الباقية التى عرفتها حينية مطلقة.

[٥١٣٨] ر: حينئذ.

[٥١٣٩] ج: جزئية.

[٥١٤٠] ل: والعرفية.

[٥١٤١] ج + أي لم يكن الاختلاط من المشروطتين سوآء كان من العرفيتين أو من المشروطة والعرفية ويكون هذه المشروطة أو العرفية عامة إن كانت الصغرى احدي العامتين.

[٥١٤٢] ج: والضرورية.

[٥١٤٣] ل: والعرفيتين.

[٥١٤٤] ر: يتبع.

[ك ٣٦٨٤] والبيان في جميع ذلك ما ذكرناه من العكس أعنى عكس الصغرى أو عكس الكبرى أو عكسهما ويغير الوضع[٥١٤٥] أي بتبديل كلّ واحدة من المقدمتين بالأخرى ثمّ عكس النتيجة والخلف على الوجه الذي عرفته ونفي لزوم الزائد بالطريق المذكور في الأشكال المتقدمة.

[ك ٣٦٨٥] ثمّ قال: "ولزوم المشروطة من المشروطتين وعدم لزومها في المشروطة والعرفية فيهما البحث المذكور في الشكل الثاني." يشير بذلك الى ما ذكره في الشكل الثاني حيث قال. انا انما جزمنا بكون الاختلاط من المشروطتين ينتج مشروطة اذا كان المشروطة مفسرة بالتى يحكم فيها بضرورة ثبوت[٥١٤٦] المحمول لوصف الموضوع أو بضرورة سلبه عنه. أمّا اذا كانت مفسرة بالتى يحكم فيها بهذا الحكم بالنسبة الى ذات[٥١٤٧] الموضوع بشرط الاتّصاف بالوصف العنواني ففي إنتاج هذا الاختلاط مشروطة أو عرفية نظر بعد. والى ما قاله أيضا في الشكل الثاني فإنّ لنا في الاختلاط المشروطة والعرفية نظرا بعد في كون النتيجة اللازمة منه مشروطة أو عرفية ووجه الجزم والتوقف قد بيناه هناك.

[ك ٣٦٨٦] ثمّ بعد الفراغ من هذا عاد ذكر ضوابط الاختلاطات في الأشكال الأربعة مضافا اليه شرائط كلّ شكل بحسب الكمية والكيفية والجهة. ونحن أيضا نذكره بلفظة[٥١٤٨] تسهيلا للطالب فإنه اذا حفظه سهل عليه استخراج الضروب المنتجة في كلّ شكل وعدد الاختلاطات المنتجة وجهة نتائجها.

[ك ٣٦٨٧] فنقول: قد تقرر بما ذكرنا:

[ك ٣٦٨٨] أن الضابط في الإنتاج في الشكل الأوّل: إيجاب الصغرى وكلية الكبرى وأن يكون الصغرى فعلية وفي جهة النتيجة أن الكبرى إن كانت احدي التسع كانت النتيجة تابعة للكبرى في الجهة والّا تبعت الصغرى الّا في قيد اللادوام فإنه يتبع فيه الكبرى وقيد الضرورة فإنه يتبع فيه المشترك.

[ك ٣٦٨٩] والضابط في إنتاج الشكل الثاني: اختلاف المقدمتين في الكيف وكلية الكبرى وأن يكون احدي المقدمتين ضرورية أو دائمة أو الكبرى من القضايا المنعكسة السوالب وأن لا يستعمل الممكنة الّا مع الضرورية المطلقة. وقد عرفت أنه يمكن خلطها مع الكبريين المشروطتين وفي الجهة

[٥١٤٥] ل: الواضع.

[٥١٤٦] ر – ثبوت، صح هامش.

[٥١٤٧] ر – ذات، صح هامش.

[٥١٤٨] ل – بلفظة، صح هامش.

إنها يتبع الصغرى الّا في قيد الدوام فإنه يتبع فيه المقدمة الدائمة وقيد الضرورة الذاتية واللادوام. فإن النتيجة لا يتبع فيهما شيئا وباقي الضرورات يتبع المشترك.

[ك ٣٦٩٠] والضابط في إنتاج الشكل الثالث: إيجاب الصغرى وكونها فعلية وكلية احدي المقدمتين وفي الجهة أنها يتبع الكبرى إن كانت احدي التسع والّا تبعت عكس الصغرى الّا في قيد اللادوام[٥١٤٩].

[١٩٥ب]

[ك ٣٦٩١] والضابط في إنتاج الشكل الرابع: أن لا يجتمع الخستان في القياس الّا اذا كانت الصغرى موجبة جزئية وكلما كانت الصغرى موجبة جزئية كانت الكبرى سالبة كلية. وأن لا يستعمل فيه الممكنات أصلا ويكون السالبة المستعملة فيه منعكسة ولا يكون الصغرى سالبة الّا اذا كانت ضرورية أو دائمة أو كبراها من القضايا المنعكسة السوالب. وفي الجهة أنّ النتيجة الموجبة يتبع عكس الصغرى إن كانت الصغرى ضرورية أو دائمة أو الاختلاط من القضايا الست المنعكسة السوالب والّا[٥١٥٠] فالنتيجة مطلقة عامة والسالبة يتبع جهة عكس الصغرى الّا في قيد اللادوام من الصغرى الموجبة وفي الضرورة الذاتية فإنها يتبع المشترك بين عكس الصغرى والكبرى وفي قيد الدوام فإنه يتبع النتيجة فيه المقدمة الدائمة.

[ك ٣٦٩٢] ثمّ قال: وبهذا القدر انضبط جميع الأقيسة في الأشكال الأربعة بسيطا ومختلطا و الله أعلم[٥١٥١] هذه هي ضوابط الإنتاج والاختلاطات على مذهب المصنف.

[ك ٣٦٩٣] وإن شئت أن تعرف ضوابط الاختلاطات على مذهب القدماء فنقول:

[ك ٣٦٩٤] أمّا االضابط في الشكل الأوّل: فهو أن الكبرى إن كانت ضرورية مطلقة أو احدي التسع والصغرى فعلية كانت النتيجة تابعة في الجهة لجهة الكبرى وإن لم يكن كذلك فتأخذ كلّ قيد في الصغرى سوى قيد اللادوام واللاضرورة وقيد الضرورة إن لم يكن الكبرى مشروطة ثم ينظر فإن كانت الكبرى احدي العامتين كانت جهة النتيجة جهة الصغرى أو جهة باقي بعد حذف القيود المذكورة وإن

[٥١٤٩] ج + والضابط في إنتاج الشكل الثالث إيجاب الصغرى وكونها فعلية وكلية احدي المقدمتين وفي الجهة أنها يتبع الكبرى إن كانت احدي التسع والا تبعت عكس الصغرى الّا في قيد اللادوام.

[٥١٥٠] ر: ولا.

[٥١٥١] ل – والله أعلم.

كانت احدي الخاصتين يضم قيد اللادوام اليه. إن كانت المقدمتان فعليتين وقيد اللاضرورة إن كانت الصغرى ممكنة فالمجموع الحاصل من الضم هو جهة النتيجة.

[ك ٣٦٩٥] وأمّا الشكل الثاني: فشرطه بحسب الجهة ما ذكرناه والضابط في جهة نتيجته أنها ضرورية إن كانت احدي المقدمتين ضرورية ودائمة إن كانت احداهما دائمة والّا فكالصغرى محذوفا عنها قيد اللادوام وقيد اللاضرورة وقيد الضرورة المشروطة والوقتية المخصوصتان بها[٥١٥٢].

[ك ٣٦٩٦] وأمّا الشكل الثالث: والضابط في جهة نتيجته أنها كالكبرى ان كانت ضرورية مطلقة او احدي التسع والصغرى فعلية والّا فعكس الصغرى محذوفا عنه قيد اللادوام.

[ك ٣٦٩٧] وأمّا الشكل[٥١٥٣] الرابع: فشرط إنتاجه بحسب الجهة عندهم الأمران الاخيرين من الأمور الثلاثة المذكورة والضابط في جهة نتيجته أما في الضروب الثلاثة المتقدمة فهي كجهة عكس نتيجة القياس بعد جعل الصغرى كبرى والكبرى صغرى وفي الضربين الاخيرين كجهة عين النتيجة بعد عكس المقدمتين جميعا وبما ذكرنا عرف أنّ كون الصغرى فعلية في الشكل الأوّل والثالث ليس بشرط في كونهما منتجين عندهم.

[ك ٣٦٩٨] وإذا كان كذلك؛ أنتج كلّ واحد من الاختلاطات التى عددها مائة وتسعة وستون. الحاصلة من ضرب ثلاثة عشر في نفسها في كلّ واحد من الشكل الأوّل والثالث. وكذلك في كلّ واحد من الضربين الأوّلين المنتجين للإيجاب من الشكل الراب لما عرفت من جواز استعمال الممكنات في هذا الشكل عندهم وفي الضرب الثالث يكون عدد الاختلاطات منتجة عندهم ثمانية وأربعين لجواز أن يكون الممكنة كبرى للصغرى الضرورية المطلقة وفي كلّ واحد[٥١٥٤] من الضربين الاخيرين يكون عدد الاختلاطات المنتجة عندهم ثمانية وستين لجواز أن يكون كلّ واحدة من الممكنتين صغرى للسالبة الضرورية.

[ك ٣٦٩٩] وهذا آخر الكلام في القياسات[٥١٥٥] المركبة من الحمليات بسيطة ومختلط.

[٥١٥٢] ل + قياسا.

[٥١٥٣] ج – الشكل.

[٥١٥٤] ر – ~~الممكنتين صغرى يكون عدد الضروب~~.

[٥١٥٥] ر – ~~من الممكنات~~.

[ك ٣٧٠٠] وبعد هذا الكلام نشرع[٥١٥٦] في الأقيسة الشرطية وهي التى تركبت من الشرطيات فقط أو منها ومن الحمليات ولنرتب[٥١٥٧] الكلام فيها[٥١٥٨] في خمسة فصول إن شاء الله تعالى وحده[٥١٥٩] على ما يستعلمه[٥١٦٠] وصلى الله على محمد وآله[٥١٦١].

[٥١٥٦] ج، ر – نشرع.
[٥١٥٧] ل: وأرتب.
[٥١٥٨] ر – ~~فيها~~.
[٥١٥٩] ل – إن شاء الله وحده.
[٥١٦٠] ر: استعمله.
[٥١٦١] ج – وصلى الله على محمد وآله.

الفصل العاشر في القياسات الشرطية الاقترانية

[ك ٣٧٠١] القضايا الشرطية قد تكون نظرية، أي إنما تعلم صدقها بالبرهان، وهي قد تكون مطالب قصدا وبالذات؛ وقد تكون مقدمات لقضايا[٥١٦٢] أخرى هي مطلوبة بالذات تلك القضايا؛ قد تكون شرطية وقد تكون حملية. أمّا استنتاج الشرطية من القضايا الشرطية فظاهر، وأمّا استنتاج الحملية منها فيمكن أيضا[٥١٦٣] لما ستعرف بعد [١٩٦أ] كيفيات[٥١٦٤] استنتاج الحمليات من الأقيسة المركبة من الشرطيات. وأمّا العكس وهو استنتاج الشرطية من القياس المركب من الحمليات فغير ممكن. وكلّ ذلك مما يحوج الى النظر في الأقيسة الشرطية.

[ك ٣٧٠٢] ولم يصب من زعم وتوّهم أن الناظر في العلوم يستغنى عن النظر في الأقيسة الشرطية بالنظر في الأقيسة الحملية. وأنّه يعرف أحكامها من معرفة[٥١٦٥] أحكام الأقيسة الحملية؛ لأنّ الأقيسة الشرطية يخالف الأقيسة الحملية في كثير من الأحكام.

[ك ٣٧٠٣] قال الشيخ: لعل المعلم الأوّل ذكرها ولم ينقل الى العربية. اعترض عليه صاحب المعتبر بقوله "لو ذكرها لنقل الى العربية".

[ك ٣٧٠٤] ولا يخفى أنّ ما ذكره أبوا البركات لا يبطل ما ذكره الشيخ من الاحتمال.

[ك ٣٧٠٥] ثمّ أنّ عدم ذكر المعلم الأوّل[٥١٦٦] إيّاها لا يوجب الاستغناء عنها؛ لأن العلوم يتم شيئا فشيئا. وذلك مما لا يخفى فساده على أحد أي فساد قول أبي البركات حيث زعم الاستغناء عنها لعدم ذكر المعلم الأوّل ايّاها.

[٥١٦٢] ل: القضايا.

[٥١٦٣] ج – أيضا.

[٥١٦٤] ج، ر: كيفية.

[٥١٦٥] ج: في معرفة.

[٥١٦٦] ر، ل – الأول.

[ك ٣٧٠٦] وزعم الشيخ: أنّه انفرد باختراعها ووضعها في الكتاب وادّعي أنّه استخرجها في سنين كثيرة ومع ذلك فقد أخلّ بأكثرها وإدّعى عقم كثير مما هو منتج واشتراط أمور في الإنتاج[٥١٦٧] لا يتوقف الإنتاج عليها في كثير من الأقيسة على ما سنحقق ذلك فيما بعد.

[ك ٣٧٠٧] وأمّا نحن فنستوفي بعض الاستيفاء فنذكر في كلّ شكل من كلّ قسم ضوابط بها ينضبط منتجها من عقمها ونترك الاستقصاء الى الرسالة التى في عزمنا أن[٥١٦٨] نعلمه في الشرطيات.

[ك ٣٧٠٨] فنقول: المراد بالأقيسة الشرطية ما يتركب من الشرطيات الصرفة أو منها ومن الحمليات ويلزم بالاضطرار أن يكون أقسامه خمسة؛ لأنّها إمّا أن يتركب من متصلتين أو من منفصلتين أو من حملية ومتصلة أو من حملية ومنفصلة أو من متصلة ومنفصلة فترتب البحث فيها[٥١٦٩] على خمسة مباحث:

البحث الأوّل فيما يتركب من المتصلتين

[ك ٣٧٠٩] وهو على ثلاثة أقسام؛ لأنّ المشترك بينهما وهو الحد الأوسط إمّا أن يكون جزءاً تاماً من[٥١٧٠] كلّ واحدة من المقدمتين أي يكون هو أحد الطرفين في كلّ واحدة منهما سواء كان مقدما أو تاليا، وإمّا أن يكون جزءا غير تام من كلّ واحدة من المقدمتين أي يكون هو أحد[٥١٧١] طرفي أحد طرفي كلّ واحدة من المقدمتين، وإمّا أن يكون جزءا تاما من احدي المقدمتين غير تام من الأخرى. أي يكون هو أحد الطرفين لاحدي المقدمتين واحدي طرفي[٥١٧٢] أحد طرفي[٥١٧٣] المقدمة[٥١٧٤] الاخرى.

[ك ٣٧١٠] **والقسم الأوّل: وهو أن يكون الحد الأوسط تاما من كلّ واحدة من المقدمتين.**

[٥١٦٧] ج + لا الى.

[٥١٦٨] ل – في عزمنا أن، صح هامش.

[٥١٦٩] ل – فيها.

[٥١٧٠] ر – من.

[٥١٧١] ل – الطرفين في كل واحدة منهما سواء كان مقدما أو تاليا وإما أن يكون جزءا غير تام من كل واحدة من المقدمتين أي يكون هو أحد، صح هامش.

[٥١٧٢] ر – طرفي، صح هامش.

[٥١٧٣] ر – ~~الأخرى~~.

[٥١٧٤] ج – المقدمة.

[ك ٣٧١١] ينعقد فيه الأشكال الأربعة؛ لأنّ الحد الأوسط إن كان تاليا في الصغرى مقدما في الكبرى فهو الشكل الأوّل. وإن كان تاليا فيهما فهو الشكل الثاني وإن كان مقدما فيهما فهو الشكل الثالث وإن كان على عكس الشكل الأوّل أي[٥١٧٥] يكون مقدما في الصغرى تاليا في الكبرى فهو الشكل الرابع.

[ك ٣٧١٢] وشرائط الإنتاج وعدد الضروب والنتيجة في جهتها أي في اللزوم والعناد[٥١٧٦] والاتّفاق وكميتها أي في الكلية والجزئية وكيفيتها أي في السلب والإيجاب في كلّ شكل من الأشكال الأربعة من هذا القسم مثل ما في الحمليات من غير فرق.

[ك ٣٧١٣] والضروب[٥١٧٧] الأربعة في الشكل الأوّل قياسات كاملة بالنسبة الى المطالب الأربعة أي إنتاجها تلك المطالب الأربعة بيّن بذاتها لا حاجة لها الى البرهان؛

[ك ٣٧١٤] لأنّ الضرب[٥١٧٨] الأوّل: وهو قولنا كلما كان "أ" "ب" "فج" "د" وكلما كان "ج" "د" ف"ه" "ز" ينتج كلما كان "أ" "ب" ف"ه" "ز".

[ك ٣٧١٥] والضرب الثاني: وهو قولنا كلما كان "أ" "ب" "فج" "د"[٥١٧٩] وليس البتة اذا كان "ج" "د" ف"ه" "ز" ينتج ليس البتة اذا كان "أ" "ب" ف"ه" "ز".

[ك ٣٧١٦] والضرب الثالث: وهو قولنا قد يكون اذا كان "أ" "ب" "فج" "د" وكلما كان "ج" "د" ف"ه" "ز" ينتج قد يكون اذا كان "أ" "ب" ف"ه" "ز".

[ك ٣٧١٧] والضرب الرابع: وهو قولنا قد يكون اذا كان "أ" "ب" "فج" "د" وليس البتة اذا كان "ج" "د"[٥١٨٠] ف"ه" "ز" ينتج قد لا يكون اذا كان "أ" "ب" ف"ه" "ز".

[ك ٣٧١٨] فظهر أنّ إنتاج هذه الضروب المحصورات الأربع من المتصلات بيّن، غني عن البيان.

[ك ٣٧١٩] وأمّا الأشكال الثلاثة الباقية فتبين لزوم النتائج من الضروب المنعقدة فيها بالطريق التى بينا بها لزوم النتائج منها في الحمليات؛ وهو إمّا الخلف، أو عكس احدي المقدمتين، أو عكس المقدمتين جميعا، أو عكس الترتيب ثمّ عكس النتيجة. وقد عرفت كلّ ذلك على التفصيل هناك.

[٥١٧٥] ل: وهو أن.

[٥١٧٦] ر – والعناد.

[٥١٧٧] ج، ر: الضرب.

[٥١٧٨] ل: الضروب.

[٥١٧٩] ر – ~~فج د~~.

[٥١٨٠] ل – فج د وليس البتة اذا كان ج د، صح هامش.

لكن ذلك إذا كان القياس مركبا من لزوميات صرفة أو اتفاقيات صرفة. إن قلنا أنّ المركب من الاتفاقيات الصرفة [١٩٦ب] قياس فإنّ بعضهم نازع في ذلك وزعم أنه لا فائدة فيها اذ النتيجة معلومة قبل تركيب القياس فلم يفد القياس شيئا. وأمّا في القياس المختلط من اللزومية والاتفاقية تفصيل سنذكره فيما بعد[٥١٨١].

[ك ٣٧٢٠] وأورد الشيخ على الشكل الأوّل شكّا: وهو أنّ القياس المركب من المتصلتين[٥١٨٢] المشتركتين في حزء تام من كلّ واحدة منهما لا ينتج لصدق مثل[٥١٨٣] هذا القياس مع كذب النتيجة؛ لأنّه يصدق قولنا كلما كان الاثنان فردا كان عددا وكلما كان عددا كان زوجا مع كذب النتيجة وهي قولنا كلما كان الاثنان فردا كان زوجا.

[ك ٣٧٢١] وأجاب عنه: بأن الكبرى إن أخذتموه على أنّها لزومية فهي ممنوعة اذ لا يلزم كونه زوجا من جميع فروض كونها عددا ومن جميع أوضاعه اي لا يستلزم كون الاثنين عددا على جميع الفروض التى يمكن أن يفرض معه مع كونه عددا وعلى جميع الأوضاع التى يمكن أن[٥١٨٤] يجتمع مع كون الاثنين عدد كونه زوجا اذ من حمله تلك الأوضاع كونه فردا لإمكان اجتماع كونه فردا مع كونه عددا ولزوم كونه زوجا اياه حينئذ ممنوع.

[ك ٣٧٢٢] وإن أخذتموها على أنّها اتفاقية فلا نسلّم إنتاجها، بل القياس المركب من الصغرى اللزومية، والكبرى الموجبة الاتفاقية عقيم. وستعرف لمية ذلك فيما بعد. وأنت يمكنك أن تورد مثل هذا السؤال على بقية الأشكال وتحلّه من نفسك وبالاستعانة أيضا من الأمثلة التى نذكرها فيما بعد على عدم إنتاج بعض الأقيسة المركبة من اللزوميات والاتفاقيات في الأشكال الاربعة.

[ك ٣٧٢٣] وعلى الشكل الثالث شكّ: وهو أن يقال: لو أنتج القياس المركب من المتصلتين المشتركتين[٥١٨٥] في جزء تام منهما على هيئة الشكل الثالث لزم وجوب الملازمة الجزئية بين كلّ أمرين ليس لأحدهما تعلق بالأخر أصلا كأكل زيد وشرب عمرو وبأن يقال كلما ثبت مجموعهما أعنى أكل

[٥١٨١] ر – بعد، صح هامش؛ ل – فيما بعد، صح هامش.

[٥١٨٢] ل: المنفصلتين.

[٥١٨٣] ل – مثل.

[٥١٨٤] ل – أن يفرض معه مع كونه عددا وعلى جميع الأوضاع التى يمكن أن، صح هامش.

[٥١٨٥] ل – المشتركتين.

زيد وشرب عمرو ثبت أكل زيد وكلما ثبت مجموعهما ثبت شرب عمروينتج قد يكون اذا ثبت أكل زيد لزم أن يشرب عمرو. وظاهر أنّ هذا اللزوم غير واجب.

[ك ٣٧٢٤] لا يقال: لا نسلّم عدم وجوب هذه الملازمة الجزئية وكذبها. وظاهر أنّها واجبة الصدق لانه لو فرض الأوّل وهو أكل زيد مع الثاني وهو شرب عمرو أو مع ملزوم الثاني لزمه[٥١٨٦] الثاني بالضرورة فيكون الثاني لازما للأوّل على بعض الأوضاع فيصدق الملازمة الجزئية بينهما بالضرورة لانا نقول انا نفرض الكلام في أمرين أحدهما حق دائما والآخر باطل دائما ونركب منهما القياس في الشكل الثالث ليلزم منه الملازمة الجزئية بينهما ثمّ يستنتج من تلك الملازمة اجتماعهما في الواقع وارتفاعهما عن الواقع اللذين كلّ منهما محال بان نقول مثلا كلما كان الحمار فرسا كان الحمار حيوانا وكلما كان الحمار فرسا كان الحمار صهالا فلو أنتج هذا القياس لصدق قولنا حينئذ قد يكون اذا صدق أن الحمار حيوان يلزم منه كون الحمار صهالا. ثمّ نقول لكن الحمار حيوان دائما فيلزم كونه صهالا في الجملة ونقول أيضا لكن الحمار ليس بصهال دائما فيلزم أن لا يكون حيوانا في الجملة.

[ك ٣٧٢٥] فالحاصل: أنّ إنتاج هذا القياس في الشكل الثالث يقتضى صدق الملازمة الجزئية بين كلّ أمرين ولو كانا نقيضين لاستلزام مجموعهما كلّ واحد منهما واستلزام ذلك الملازمة الجزئية بينهما حينئذ ثم مقدم هذه الملازمة الجزئية إن كان صادقا دائما وتاليها[٥١٨٧] باطلا دائما لزم من صدقها اجتماعهما[٥١٨٨] في الواقع وارتفاعهما[٥١٨٩] عنه والّا فلا.

[ك ٣٧٢٦] وأجاب عنه بأن قال: انا لا نسلّم إنتاج القياس الاستثنائي والمتصلة المستعملة فيه جزئية فإنّ المتصلة اذا كانت جزئية كان التالي فيها لازما للمقدم في بعض الأزمنة على بعض الفروض والأوضاع. واذا كان كذلك، لا يلزم من صدق المقدم دائما اي في نفس الأمر وعلى الأوضاع الكائنة ثبوت التالي في نفس الأمر لاحتمال أن يكون لزوم التالي للمقدم مشروطا بشرط هو غير واقع وإن أمكن[٥١٩٠] اجتماع ذلك الشرط مع المقدم على الأوضاع والفروض التى هو ملزوم عليها للتالي.

[٥١٨٦] ل: لزومه.

[٥١٨٧] ج: أو تاليها.

[٥١٨٨] ج: اجتماعها.

[٥١٨٩] ج: وارتفاعها.

[٥١٩٠] ج: لم يكن.

[ك ٣٧٢٧] فالحاصل: أن الملازمة الجزئية يحتمل أن يكون صدقها في بعض الأزمنة على الأوضاع والفروض غير الكائنة الواقعة والمقدم ثابت في الواقع فلا يجتمع صدق الملازمة وصدق المقدم معا فلا ينتج بل المنتج من القياس الاستثنائي ما يكون المتصلة [١٩٧أ] المستعملة فيه كلية حتى يلزم من[٥١٩١] وقوع المقدم في الواقع ثبوت التالي فيه أو من نفي التالي عن الواقع نفي المقدم[٥١٩٢] عنه. أو يكون المتصلة جزئية[٥١٩٣] لكن يكون المقدم معلوم الثبوت على جميع الأوضاع والفروض واقعة كانت أو غير واقعة. وكذلك نفي التالي[٥١٩٤].

[ك ٣٧٢٨] وأنت تعلم أنّ وقوع المقدم على جميع الفروض والأوضاع الواقعة وغير الواقعة[٥١٩٥] وكذلك عدم التالي مما يمتنع إنتاجه أو يعسر ذلك غاية العسر واذا كان كذلك كان انتظام القياس الاستثنائي من مقدمتين صادقتين على هذا الوجه غير معلوم.

[ك ٣٧٢٩] ثمّ قال: ولقائل أن يقول أنّ إنتاج هذا القياس في الثالث يقتضى اللزوم الجزئي بين أي أمرين كانا على ما بينتم ولو كان كذلك لزم أن لا يصدق السالبة الكلية اللزومية أصلا لأنّ[٥١٩٦] أية قضية سالبة كلية لزومية ادعيتم صدقها.

[ك ٣٧٣٠] فلسائل أن يقول: أنّها غير صادقة لأن نقيضها صادق لأنه كلما ثبت مقدمها وتاليها ثبت مقدمها وكلما ثبت مقدمها وتاليها ثبت تاليها ينتج قد يكون اذا ثبت مقدمها يلزم أن يصدق تاليها؛ لكن الحكماء صرّحوا بسلب اللزوم الكلي في المتوافقين لتصريح الشيخ في الشفآء وغيره من الكتب ليس البتة اذا كان الإنسان ناطقا يلزم أن يكون الاثنان زوجا وليس البتة اذا كان الإنسان ناطقا يلزم أن يكون الحمار ناهقا.

[ك ٣٧٣١] ثمّ قال: "والاستقصاء في ذلك الى الرّسالة المعمولة في فنّ[٥١٩٧] الشرطيات" ولم يوجد هذه الرّسالة[٥١٩٨] منه ولا نقل أنّه صنفها.

[٥١٩١] ر – من، صح هامش.

[٥١٩٢] ل – المقدم.

[٥١٩٣] ل: جهة.

[٥١٩٤] ر – ~~وإنه~~.

[٥١٩٥] ل – وكذلك نفي التالي وأنت تعلم أن وقوع المقدم على جميع الفروض والأوضاع الواقعة وغير الواقعة.

[٥١٩٦] ر – ~~أي قضية~~.

[٥١٩٧] ل – فنّ.

[٥١٩٨] ر – الرسالة، صح هامش.

[ك ٣٧٣٢] ثمّ قال: "وعلم مما ذكرنا وجوب كلية اللزومية المستعملة في القياس الاستثنائي" و تقريره ما ذكرناه.

[ك ٣٧٣٣] ثمّ قال: وحكم الشيخ في الشكل الأوّل أنّ أولى عدم قياسيته ما هو مركب من الاتّفاقيات الصرفة، وما هو مركب من الاتفاقيات واللزوميات إذا كانت الكبرى موجبة.

[ك ٣٧٣٤] وأمّا عدم قياسيته عند اتّفاق المقدمتين فلأن القياس حينئذ لا يفيد شيئا أصلا لتوقف العلم بانعقاد القياس منهما على العلم بوجود الأكبر في نفسه ضرورة توقف صدق المقدمة الاتفاقية التى هي الكبرى على وجود التالي في نفسه

[ك ٣٧٣٥] ومتى علم وجود الأكبر في نفسه علم وجوده مع كلّ ما في العالم فعلم وجوده مع الأصغر أيضا وإن لم يلتفت إلى الأوسط فلم يفد إدخال الأوسط بينهما شيئا فلا يكون القياس مفيدا أصلا.

[ك ٣٧٣٦] وبهذا الدليل بعينه تبين أنّ الكبرى فقط اذا كانت اتفاقية لا يفيد القياس شيئا أصلا.

[ك ٣٧٣٧] وأمّا إذا كانت الكبرى لزومية والصغرى اتفاقية؛ فلان العلم بوجود الأكبر في نفسه حاصل أيضا من صدق الكبرى ضرورة وجود الأوسط في نفسه الذي[٥١٩٩] هو مقدمها واستلزام[٥٢٠٠] ذلك وجود[٥٢٠١] الأكبر في نفسه. واذا كان كذلك؛ لا يخفى وجود الأكبر مع الأصغر أيضا.[٥٢٠٢]

[ك ٣٧٣٨] وزعم أنّ الكبرى إذا كانت سالبة انعقد القياس وأفاد سواء كان مركبا من الاتفاقيات الصرفة أو منها ومن اللزوميات.

[ك ٣٧٣٩] أمّا إذا كانت المقدمتان اتفاقيتين؛ فالنتيجة سالبة اتفاقية لأنّ الأكبر حينئذ يكون كاذبا ضرورة صدق الأوسط الذي هو مقدم الكبرى وتالي الصغرى اذ لو كذب لزم كذب الصغرى واذا صدق الأوسط لزم كذب الأكبر والّا لكذبت السالبة الاتفاقية. وإذا كان الأكبر كاذبا؛ لزم سلب موافقته للأصغر فتصدق السالبة الاتّفاقية.

[ك ٣٧٤٠] وأمّا إذا كانت الصغرى اتّفاقية، والكبرى لزومية فالنتيجة سالبة لزومية؛ لأنّ الكبرى لما كانت كلية لزم منه أن لا يلزم الأكبر شيئا من أوضاع الأوسط أصلا لكن من حمله أوضاع الأوسط

[٥١٩٩] ر + الذي.

[٥٢٠٠] ل: ومستلزم.

[٥٢٠١] ل – الوجود، صح هامش.

[٥٢٠٢] ل – ايضا، صح هامش.

اشتراط وجود الأصغر معه ولزم من ذلك أن لا يلزم الأكبر للأصغر[٥٢٠٣] أصلا إذ لو لزم الأكبر الأصغر على وضع ما للزم الأكبر الأوسط اذا فرض الأوسط مع الأصغر على ذلك الوضع ولو لزم الأكبر الأوسط في الجملة لزم كذب السالبة الكلية اللزومية هذا خلف.

[ك ٣٧٤١] وأمّا إذا كانت الصغرى لزومية والكبرى اتّفاقية فالنتيجة سالبة اتفاقية؛ لأنّ الأوسط إن صدق في نفسه كذب الأكبر والّا لزم كذب السالبة الاتفاقية لصدق كلّ واحد من طرفيها حينئذ وإن كذب الأوسط لزم كذب الأصغر لانتفاء لازمه وكيف كان يلزم صدق السالبة الاتفاقية ضرورة صدقها بكذب أحد طرفيها.

[ك ٣٧٤٢] قال المصنّف: وكلامه يقتضى انعقاد القياس منها في الشكل الثاني مطلقا. وحكم بعدم الإفادة عند اتّفاقهما والعقم[٥٢٠٤] عند الاتفاقية الموجبة و[٥٢٠٥]إنتاج العكس [١٩٧ب] مع قيام ما ذكر من الدليل في كلّ واحد من الشكلين في الاخر.

[ك ٣٧٤٣] أقول: أمّا أنّ كلامه وهو الذي ذكره في الشكل الأوّل على الإنتاج مطلقا والكبرى سالبة يقتضي إنتاج القياس في الشكل الثاني مطلقا سواء كانت[٥٢٠٦] المقدمتان اتفاقيتين أو مختلطتين.

[ك ٣٧٤٤] أمّا إذا كانتا اتفاقيتين فلأن الموجبة الاتفاقية يقتضى صدقها صدق الطرفين[٥٢٠٧] لا محالة فصدق السالبة حينئذ يكون بكذب الطرف الذي هو غير الأوسط. واذا كان كذلك يصدق السالبة الاتفاقية في النتيجة ضرورة كذب الأكبر إن كانت السالبة كبرى والأصغر إن كانت صغرى وكيف كان يصدق سلب الموافقة بينهما.

[ك ٣٧٤٥] وأمّا إذا كانتا مختلطتين فلأنّ الموجبة إن كانت اتفاقية وهي صغرى فالكبرى السالبة اللزومية الكلية تدل على عدم[٥٢٠٨] لزوم الأوسط لشيء[٥٢٠٩] من أوضاع الأكبر أصلا[٥٢١٠]. وكل[٥٢١١]

[٥٢٠٣] ج: الأصغر.

[٥٢٠٤] ل: والعلم.

[٥٢٠٥] ج – ~~أما~~.

[٥٢٠٦] ر – ~~المقدمتان~~.

[٥٢٠٧] ر: التالي.

[٥٢٠٨] ل – عدم، صح هامش.

[٥٢٠٩] ج: ليس.

[٥٢١٠] ج – أصلا.

[٥٢١١] ر، ل – كل.

ذلك يوجب عدم لزوم الأكبر لشيء من أوضاع الأوسط أصلا[٥٢١٢] بحكم العكس المستوي لكن من حمله أوضاع الأوسط أن يكون الأصغر معه ولزم من ذلك عدم لزوم الأكبر لشيء من أوضاع الأصغر أصلا[٥٢١٣]. اذ لو لزم الأصغر على شيء من الأوضاع للزم الأوسط أيضا اذا فرض معه الأصغر على تلك الأوضاع فيلزم كذب السالبة اللزومية الكلية هذا خلف.

[ك ٣٧٤٦] وأمّا إذا كانت الموجبة الاتّفاقية كبرى فلأن السالبة اللزومية ينعكس كنفسها وصار عكسها كبرى للموجبة الاتفاقية وينتج سلب لزوم الأصغر عن الأكبر لما مرّ من البرهان وينعكس الى سلب لزوم الأكبر عن الأصغر الذي هو المطلوب؛ لكنك تعلم أن هذا انما تتمشى إن لو كانت السالبة اللزومية كلية. وأمّا اذا كانت جزئية؛ فلا يعلم أن القياس اذا كان مركبا من[٥٢١٤] لزومية واتفاقية أنتج سالبة لزومية.

[ك ٣٧٤٧] والشيخ حكم بعدم إفادة المركب من الاتفاقيتين، وبعقم المركب إذا كانت الموجبة اتفاقية، وحكم بإنتاج القياس إذا كانت الموجبة لزومية والسالبة اتفاقية سالبة اتفاقية.

[ك ٣٧٤٨] واحتجّ عليه بأنّ مقدم الموجبة اللزومية إن[٥٢١٥] كان صادقا لزم صدق الأوسط لصدق ملزومه وصدقه يقتضى كذب الطرف الآخر والآخر من السالبة الذي هو أحد طرفي النتيجة اذ لو صدق ذلك الطرف أيضا لزم كذب السالبة الاتّفاقية لصدق طرفيها حينئذ. وإن كذب مقدم الموجبة اللزومية لزم[٥٢١٦] كذب أحد طرفي النتيجة ضرورة كونه أصغر أو أكبر[٥٢١٧] وكيف كان يلزم صدق السالبة الاتّفاقية في النتيجة، وفيه نظر ستعرفه فيما بعد حيث نذكر ما هو الحق في الشكل الثاني.

[ك ٣٧٤٩] وأمّا قيام ما ذكر من الدليل في كلّ واحد من الشكلين في الآخر فقد عرفت قيام ما ذكر في الأوّل في الشكل الثاني. وأمّا قيام ما ذكر في الشكل الثاني في الأوّل فلأنّه استدلّ على عدم إفادة القياس من الاتّفاقتين في الثاني فان قال بأن العلم بانعقاد القياس يتوقف على العلم بكذب أحد طرفي النتيجة. أمّا الأصغر إن كانت السالبة صغرى أو الأكبر إن كانت كبرى ضرورة صدق الأوسط لتوقف

٥٢١٢ ل – أصلا.

٥٢١٣ ج، ل– أصلا، صح هامش ل.

٥٢١٤ ل – من.

٥٢١٥ ج: اذا.

٥٢١٦ ج – لزم.

٥٢١٧ ل: وأكبر.

صدق الموجبة الاتفاقية على صدق التالي. وإذا علم كذب أحد طرفي النتيجة علم عدم موافقته لكل ما في العالم فعلم عدم موافقته الطرف الآخر فلا يفيد القياس شيئا أصلا.

[ك ٣٧٥٠] واستدلّ أيضا على عدم إنتاج القياس إذا كانت الموجبة اتّفاقية بالنقض في المواد بأن قال يصدق قولنا كلما كان الإنسان حيوانا كان الاثنان زوجا[٥٢١٨] بطريق الاتّفاق وليس البتة اذا كان الإنسان حساسا كان الاثنان زوجا بطريق اللزوم مع كذب النتيجة لزومية واتفاقية لأنه كلما كان الإنسان حيوانا كان حساسا بالضرورة.

[ك ٣٧٥١] ومن البين أنّ هذين الدليلين آتيان في الشكل الأوّل أيضا.

[ك ٣٧٥٢] أمّا الأوّل: فلأن العلم بصدق السالبة الاتّفاقية التى هي الكبرى يتوقف على العلم بكذب الأكبر في نفسه ضرورة صدق الأوسط لصدق الموجبة الاتّفاقية التى هي الصغرى. واذا علم كذب الأكبر في نفسه[٥٢١٩] علم عدم موافقته لكل ما في العالم فيعلم أيضا عدم موافقته الأصغر[٥٢٢٠] فلا يفيد القياس شيئا.

[ك ٣٧٥٣] وأمّا الثاني: فلانه يصدق كلما كان الفرس حيوانا كان[٥٢٢١] البياض لونا بطريق الاتّفاق وليس البتة اذا كان البياض لونا كان الفرس حساسا بطريق اللزوم مع كذب النتيجة لزومية واتّفاقية لأنّه كلما كان الفرس حيوانا كان حساسا بالضرورة.

[ك ٣٧٥٤] "وأمّا في الشكل الثالث: فلم يفصّل شيئا" أي ما حكم فيه لشيء.

[ك ٣٧٥٥] هذا ملخص ما ذكره الشيخ مع الإشارة الى بعض ما يرد عليه،

[ك ٣٧٥٦] ونحن نقول: أمّا الشكل الأوّل فالكبرى فيه إمّا أن يكون موجبة أو سالبة فإن كانت [١٩٨أ] موجبة فالصغرى إمّا أن يكون اتّفاقية أو لزومية فإن كانت اتّفاقية ينتج القياس متصلة اتّفاقية لكون الكبرى لزومية حينئذ لما عرفت من عدم إفادة القياس من الاتّفاقيتين الموجبتين. ووجوب استلزام وجود الملزوم مع الشيء، وجود لازمه معه. ويمكن إفادته أي القياس المذكور لاحتمال أن يكون اللازم في الملازمة خفيّ الوجود فبواسطة القياس يتنبّه لوجوده في نفسه وبمساعدته لأمر آخر واقع بواسطة

[٥٢١٨] ل – زوجا.

[٥٢١٩] ل – في نفسه.

[٥٢٢٠] ج: للأصغر.

[٥٢٢١] ج، ر – كان.

ملازمته لأمر هو معلوم الوجود، ومعلوم المساعدة لذلك الأمر الواقع في نفس الأمر وكيف والمطلوب ليس وجوده في نفسه فحسب بل مساعدته للأمر الواقع المعلوم وقوعه الذي هو الأصغر. وذلك يمكن أن يستفاد من ملازمته للأوسط ومساعدة الأوسط للأصغر.

[ك ٣٧٥٧] وإن كان على العكس من ذلك وهو أن يكون الكبرى موجبة اتّفاقية، والصغرى لزومية كان عقيما لا ينعقد منهما القياس المنتج؛ لاحتمال أن يكون الأصغر كاذبا والأوسط حقا مساعدا للأكبر مع منافاة الأكبر للأصغر. فلا تصدق النتيجة حينئذ لا لزومية ولا اتّفاقية. كقولنا كلما كان الفرس حجرا كان جسما لزوميا وكلما كان جسما كان صهالا اتّفاقيا مع كذب قولنا كلما كان الفرس حجرا كان صهالا لزوميا واتفاقيا ولأنّ الأوسط لا يتّحد في هذا القياس؛ لأن المعلوم في الصغرى تحقق الأوسط على جميع فروض الأصغر في كلّ زمان مع جميع الأوضاع أعنى على تقدير حصول الأصغر في كلّ زمان مع كلّ أمر يمكن اجتماعه معه، والمعلوم في الكبرى تحقق الأكبر على جميع فروض الأوسط في كلّ زمان مع الأوضاع[٥٢٢٢] الكائنة بحسب الأمر نفسه التى يحتمل[٥٢٢٣] أن يكون بعض فروض الأصغر وأوضاعه[٥٢٢٤] التى تحقق الأوسط عليها. واذا كان كذلك؛ لم يندرج أوضاع الأصغر تحت[٥٢٢٥] أوضاع الأوسط فلا ينتج القياس لتوقف الإنتاج[٥٢٢٦] على اندراج أوضاع الأصغر تحت أوضاع الأوسط. وكيف؟ فإن معنى الاتفاقية لو كان تحقق التالي على جميع فروض المقدم وأوضاعه على التفسير الذي ذكرناه في اللزومية لم يحصل الجزم بصدق الاتّفاقية الكلية أبدا؛ لأنّه لما لم يكن بين الطرفين علاقة أصلا أي ليس بينهما علاقة ما[٥٢٢٧] يوجب صدق التالي على تقدير صدق المقدم أمكن اجتماع صدق المقدم مع نقيض التالي أو مع نقيض شيء من لوازمه. ولو لا هذا الاحتمال لثبت اللزوم الكلي بينهما. واذا كان كذلك؛ فالتالي لا يلزمه على هذا الوضع فلا يلزمه على جميع الفروض والأوضاع التى يلزمه في اللزومية الكلية.

[٥٢٢٢] ل – الوضاع، صح هامش.

[٥٢٢٣] ل: يحكم.

[٥٢٢٤] ج – وأوضاعه.

[٥٢٢٥] ل: بحسب.

[٥٢٢٦] ج – الإنتاج، صح هامش.

[٥٢٢٧] ج – ما.

[ك ٣٧٥٨] وقوله في أثناء هذا الكلام بعد قوله "أو مع نقيض شيء من لوازمه وإن كان مستحيل الحصول" معناه أنّ نقيض التالي ونقيض شيء من لوازمه؛ وإن كان مستحيل الحصول في نفس الأمر لكن جاز اجتماعه مع المقدم على ذلك الوضع المخصوص لعدم العلاقة المذكورة بينهما. ولا يمكن أن يقال: هذا المعنى في اللزومية الكلية لاستحالة اجتماع المقدم مع نقيض التالي أو مع نقيض شيء من لوازمه على شيء من الأوضاع المذكورة للمقدم لتحقق العلاقة بينهما المقتضية لتحقق التالي على جميع تلك الأوضاع المذكورة.

[ك ٣٧٥٩] وإذا كان الأمر على ما قلناه؛ فواجب أن يكون الحكم في الاتفاقية الكلية مقصورا على الأوضاع الكائنة بحسب الأمر نفسه. أي التالي حاصل دائما على تقدير حصول المقدم، وحصوله مع كلّ أمر واقع أو ممكن وجوده في نفس الأمر لا مع الأمر الذي يمتنع وجوده في نفس الأمر وأمكن اجتماعه مع المقدم.

[ك ٣٧٦٠] فقد ظهر من جميع ما ذكرناه[٥٢٢٨] عقم القياس المذكور.

[ك ٣٧٦١] لا يقال: هذا القياس ينتج الاتفاقية الموجبة بالمعنى الأعم وهي التى يكون المعتبر فيها صدق التالي فقط. وهاهنا التالي صادق لصدق الكبرى الاتفاقية فيصدق النتيجة الاتّفاقية بهذا المعنى؛ لأنا نقول النتيجة بهذا المعنى غير مستفادة من القياس المذكور؛ لأن الأكبر لما صدق في نفسه صدق مع كلّ أمر فرض وجوده فيصدق على تقدير فرض صدق الأصغر أيضا صدق القياس أو كذب؛ ولأنّ الاتفاقية بهذا المعنى إنما يصدق بالنسبة إلى الأمور التى لا يكون التالي الصادق في نفس الأمر منافيا لها على ما سنحقّقه [١٩٨ب] بعد. وهاهنا المنافاة بين الأكبر والأصغر[٥٢٢٩] محتملة لما مرّ من الاحتمال المذكور بل[٥٢٣٠] واقعة للمثال المذكور.

[ك ٣٧٦٢] ثمّ قال: وفي الاتفاقية بحث يتعلق بمباحث[٥٢٣١] هذه الأقيسة فلا بدّ من إيراده هاهنا فنقول: اعلم أن الشيخ أشعر كلامه مرارا في فصل تحقيق معاني الكليات من الشرطيات بأنّ الاتفاقية الموجبة لا يتوقف صدقها على صدق المقدم بل على صدق التالي فقط. أي ليس معنى الاتفاقية تحقق

[٥٢٢٨] ج: ذكرنا.

[٥٢٢٩] ر – والأصغر، صح هامش.

[٥٢٣٠] ج: وأن.

[٥٢٣١] ج – بمباحث.

التالي في جميع زمان تحقق المقدم حتى يستدعي ذلك صدق المقدم في نفسه أيضا بل معناها تحقق التالي ومساعدته للمقدم على تقدير تحقق المقدم.

[ك ٣٧٦٣] وهذا أعمّ من المعنى الأوّل لصدقه لمجرد صدق التالي فقط. وتوقف صدق المعنى الأوّل على صدق المقدم والتالي جميعا.

[ك ٣٧٦٤] وزعم أنّ التالي لمّا صدق في نفسه، صدق مع كلّ شيء فرض وجوده وقال: في عكس المتصلات ما يؤكد إرادته بالاتّفاقية المعنى الأعم؛ لأنّه قال: أنّ[٥٢٣٢] السالبة الكلية الاتّفاقية لا ينعكس؛ لصدق قولنا ليس البتة إذا كان الإنسان موجودا كان الخلاء موجودا مع كذب العكس وهو قولنا ليس البتة إذا كان الخلاء موجودا كان الإنسان موجودا؛ لأنّه كلما كان الخلاء موجودا[٥٢٣٣] كان الإنسان موجودا؛ لأنّ الإنسان لما كان موجودا لزم وجوده على تقدير وجود كلّ شيء فرض فيلزم وجوده على تقدير وجود الخلاء.

[ك ٣٧٦٥] قال المصنّف: لكن يجب أن يكون ذلك بالنسبة إلى الصادق الذي لا يكون منافيا للمقدم الكاذب كالخلاء بالنسبة إلى وجود الإنسان، اذ وجود الإنسان لا ينافي وجود الخلاء؛ لأنه لو لم يكن ذلك بالنسبة الى الصادق الذي لا يكون منافيا للمقدم الكاذب[٥٢٣٤] بل بالنسبة إلى كلّ صادق في نفس الأمر سواء كان منافيا للمقدم الكاذب أو لم يكن؛ لم تصدق الملازمة عن طرفين كاذبين لأنّ الصادق في نفس الأمر لما كان من شأنه أنّه يصدق على تقدير كلّ شيء فرض وجوده كان منافيا له أو لم يكن. فاذا فرضنا المقدم الكاذب لزم صدق كلّ صادق في نفس الأمر على ذلك التقدير. فلا يلزمه كاذب أصلا والّا لزم ملازمة النقيضين للمقدم الكاذب.

[ك ٣٧٦٦] والشيخ لا تقول به؛ لأنّ من مذهبه ومعتقده[٥٢٣٥] أنّ لزوم أحد النقيضين للشيء مستلزم لسلب لزوم النقيض الآخر[٥٢٣٦] له وبالعكس بناءً على ما يعتقده من صحة القاعدة المشهورة في تلازم

[٥٢٣٢] ج: لأن.

[٥٢٣٣] ل – معكذب العكس وهو قولنا ليس البتة اذا كان الخلاء موجودا كان الإنسان موجودا لأنه كلما كان الخلاء موجودا، صح هامش.

[٥٢٣٤] ل + كالخلاء بنسبته الى وجود الإنسان.

[٥٢٣٥] ر – ومعتقدته، صح هامش.

[٥٢٣٦] ج: للآخر.

الشرطيات[٥٢٣٧]: وهي أنّ كلّ متصلتين توافقتا في المقدم والكم وتناقضتا في التالي وتخالفتا[٥٢٣٨] في الكيف فإنّهما متلازمتان متعاكستان. وقد أطبقت كلمتهم على صدق الملازمة من طرفين كاذبين.

[ك ٣٧٦٧] ثمّ قال: "فكيف وقد حكم بكون الاتّفاقية أعمّ من اللزومية."

[ك ٣٧٦٨] أقول: هذا إشارة منه إلى دليل آخر على الشرطية القائلة بأنّ ذلك لو لم يكن بالنسبة إلى الصادق الذي لا يكون منافيا للمقدم الكاذب لزم أن لا تصدق اللزومية عن كاذبين.

[ك ٣٧٦٩] إمّا بأن يقال: أن الاتّفاقية لما كانت أعمّ من اللزومية انتظم قياس[٥٢٣٩] هكذا كلما صدقت اللزومية صدقت الاتفاقية وتاليها تالي اللزومية المفروضة الصدق وكلما صدقت الاتفاقية كان التالي فيها[٥٢٤٠] صادقا سواء كانت بالمعنى الأعم أو بالمعنى الأخص ينتج كلما صدقت اللزومية كان التالي فيها صادقا. وكلما كان التالي فيها صادقا استحال صدقها عن كاذبين ينتج كلما صدقت اللزومية استحال أن يكون صدقها عن كاذبين.

[ك ٣٧٧٠] أو يقال: لو صدقت اللزومية عن كاذبين لما كانت الاتّفاقية أعمّ من اللزومية لامتناع صدق الاتفاقية عند كذب الطرفين، لكن الشيخ حكم بكون الاتفاقية أعمّ من اللزومية.

[ك ٣٧٧١] واعلم أنّ هذا الدليل لا اختصاص له بهذا[٥٢٤١] التقدير بل هو يقتضى عدم صدق اللزومية عن كاذبين سواء كان ذلك بالنسبة الى الصادق غير المنافي للمقدم الكاذب أو بالنسبة الى كلّ صادق كان منافيا له أو لم يكن.

[ك ٣٧٧٢] نعم لو جعل ذلك دليلا على أنّ الاتّفاقية لا يجوز أن يكون أعمّ من اللزومية كان حسنا بأن يقال[٥٢٤٢]: لو كانت الاتفاقية أعمّ من اللزومية لزم أن لا تصدق اللزومية من كاذبين لما مرّ من الوجهين والتالي كاذب بالاتّفاق فالمقدم مثله.

[٥٢٣٧] ل – الشرطيات، صح هامش.

[٥٢٣٨] ل – وتخالفتا.

[٥٢٣٩] ر – ~~هذ~~.

[٥٢٤٠] ج: منها.

[٥٢٤١] ج – ~~الدليل~~.

[٥٢٤٢] ج: قال.

[ك ٣٧٧٣] وعند ذلك ظهر أن صدق الموجبة الاتفاقية بالمعنى الأعمّ إنما يكون بمجموع أمرين؛ أحدهما: صدق التالي، والثاني: عدم منافاته للمقدم وصدق سالبتها بأحد أمرين إمّا بكذب التالي [١٩٩أ] أو بمنافاته للمقدم.

[ك ٣٧٧٤] فاعلم ذلك فإنّك ينتفع به كثيرا فيما بعد.

[ك ٣٧٧٥] وقال[٥٢٤٣] أيضا أي الشيخ في فصل القياسات من المتصلات في الشكل الثاني ما يدلّ على أنّه يريد بالاتفاقية المعنى[٥٢٤٤] الأخص.

[ك ٣٧٧٦] قال المصنّف: "ونحن لا نناقش في اختلاف الإرادة بل نحقق البحث على كلّ واحد من المفهومين بعد أن حصّلناهما ونسميها بالمعنى الأعمّ اتفاقية عامة وبالمعنى الأخص اتّفاقية خاصة."

[ك ٣٧٧٧] إذا عرفت هذا[٥٢٤٥] كلّه؛ فنعود الى الموضع الذي فارقناه فنقول: إن كانت الكبرى في هذا الشكل سالبةً فإمّا أن يكون اتّفاقية أو لزومية.[٥٢٤٦] فإن كانت اتّفاقية فالصغرى إمّا أن يكون اتفاقية أو لزومية فإن كانتا اتفاقيتين استلزمتا سلب الموافقة بين الطرفين سواء كانت المقدمتان جميعا اتفاقيتين بالمعنى الأخص أو بالمعنى الأعم أو احداهما بالمعنى الأخص والأخرى بالمعنى الأعمّ.

[ك ٣٧٧٨] وعلّته ظاهرة؛ لأنّ صدق الكبرى السالبة يقتضى كذب تاليها الذي هو الأكبر ضرورة صدق مقدمها لصدق الصغرى الموجبة المستلزم لصدق تاليها وكذب الأكبر يستلزم عدم صدقه مع الأصغر.

[ك ٣٧٧٩] ثمّ قال: لكن فيه من عدم إفادة القياس[٥٢٤٧] إيّاه كما ذكرناه في الموجبتين؛ لأنّ الأكبر اذا علم كذبه فكما لا يصدق مع الأوسط الذي هو مقدم الكبرى لا يصدق مع الأصغر أيضا. فلم يكن إدخال الأوسط مفيدا لشيء أصلا. وليس كذلك؛ لأن كذب الأكبر مستفاد من صدق الأوسط المستفاد من صدق الصغرى[٥٢٤٨]. فكان إدخال الأوسط مفيدا.

[ك ٣٧٨٠] فإن كانت الصغرى لزومية، فالكبرى الاتفاقية السالبة سواء كانت عامة أو خاصة أنتج القياس سلب الموافقة بين الطرفين.

[٥٢٤٣] ل – وقال.

[٥٢٤٤] ل: بالمعنى.

[٥٢٤٥] ج – ~~فاعلم~~.

[٥٢٤٦] ر – ~~فان كانت اتفاقية فالصغرى إما أن يكون إتفاقية أو لزومية.~~

[٥٢٤٧] ر – القياس، صح هامش.

[٥٢٤٨] ج: الأصغر.

[ك ٣٧٨١] أمّا إذا كانت اتفاقية عامة فالنتيجة اتّفاقية عامة واتّفاقية خاصة أيضا؛ لأنّ صدق الكبرى السالبة يقتضى[٥٢٤٩] أحد الأمرين وهو إمّا كذب تاليها الذي هو الأكبر، أو كذب تاليها منافيا للأوسط الذي هو لازم للأصغر. وإنّما كان يلزم صدق النتيجة الاتّفاقية بكل واحد من المعنيين. أما إذا كان صدقها بكذب التالي فصدقها بكلّ واحد من المعنيين ظاهر حينئذ.

[ك ٣٧٨٢] وأمّا اذا كان بمنافاة تاليها للأوسط فلأنّ الأوسط لما كان لازما للأصغر لزم من منافاة التالي إياه منافاته للأصغر أيضا[٥٢٥٠] لاستلزام منافاة الشيء مع اللّازم منافاته مع الملزوم. وإذا كان الأكبر منافيا للأصغر؛ لزم أيضا صدق النتيجة اتّفاقية بكلّ واحد من المعنيين. أمّا بالمعنى الأعم فظاهر. وأمّا بالمعنى الأخص فلأنّ الأكبر اذا كان منافيا للأصغر وهو صادق؛ لأنا نتكلم على هذا التقدير يلزم كذب الأصغر لامتناع صدق المتنافيين. واذا لزم كذب الأصغر لزم صدق النتيجة بالمعنى الأخصّ أيضا.

[ك ٣٧٨٣] وأمّا إذا كانت الكبرى اتفاقية خاصة فالنتيجة اتفاقية خاصة فقط لا إتّفاقية عامة:

[ك ٣٧٨٤] أمّا الأوّل؛ فلأن الأوسط في القياس إن كان حقا صادقا لزم كذب الأكبر اذ لو صدق لزم كذب السالبة الاتفاقية وإن كان كاذبا لزم كذب الأصغر لانتفاء لازمه وكيف كان يلزم صدق النتيجة الاتفاقية بالمعنى الأخص لكذب أحد الطرفين على كلّ واحد من التقديرين.

[ك ٣٧٨٥] وأمّا الثاني؛ فلاحتمال أن يكون صدق السالبة الاتفاقية الخاصة بكذب مقدمها الذي هو الأوسط في القياس ويكون تاليها الذي هو الأكبر صادقا وغير منافٍ للأصغر حتى يصدق القياس من الصغرى الموجبة اللزومية والكبرى السالبة الاتفاقية الخاصة مع كذب النتيجة الاتفاقية بالمعنى الأعمّ. كقولنا كلما كان الإنسان فرسا كان صهالا لزومية[٥٢٥١] وليس البتة اذا كان صهالا كان حيوانا اتفاقية خاصة مع كذب قولنا ليس ألبتة اذا كان الإنسان فرسا كان حيوانا لصدق كونه حيوانا وعدم منافاة حيوانيته لكونه فرسا .

[ك ٣٧٨٦] "وعلى العكس عقيم" أي إذا كانت الصغرى اتفاقية، والكبرى السالبة لزومية لا ينتج القياس شيئا؛ لجواز أن يكون الحدود الثلاثة أعنى الأصغر والأوسط والأكبر صادقة في نفس الأمر،

[٥٢٤٩] ل – يقتضي.

[٥٢٥٠] ج: آنفا.

[٥٢٥١] ر – ~~وليست~~.

والأصغر والأكبر مع كونهما صادقين متلازمين أيضا والأوسط الصادق ليس له تعلق بشيء منهما حتى[٥٢٥٢] يصدق القياس من الصغرى الموجبة الاتفاقية والكبرى السالبة اللزومية مع كذب النتيجة لزومية واتّفاقية بكلّ واحد من المعنيين. كقولنا كلما كان الإنسان حيوانا كان السواد لونا اتفاقيا، وليس ألبتة اذا كان السواد لونا كان الإنسان حساسا لزوميا مع كذب [١٩٩ب] قولنا ليس ألبتة اذا كان الإنسان حيوانا كان حساسا لزوميا واتفاقيا لكونه حيوانا وحساسا وملازمة كلّ واحد منهما للآخر.

[ك ٣٧٨٧] ثمّ قال المصنّف: وأمّا قول الشيخ في بيان إنتاج هذه القرينة السالبة اللزومية بأنه لو لزم الأكبر للأصغر للزم للأوسط أيضا إذا فرض الأوسط مع الأصغر يقتضى استلزام عدم لزوم شيء لشيء عدم لزومه لكل شيء؛ لأنّه يقال: إذا لم يلزم[٥٢٥٣] الشيء الفلاني الشيء المعين وجب أن لا يلزم شيئا ما من الأشياء أصلا اذ لو لزم شيئا ما للزم ذلك الشيء المعين أيضا اذا فرض ذلك الشيء المعين مع الشيء الذي لزمه. والمقدر خلافه. ولو كان كذلك؛ لزم أن يقال: أن[٥٢٥٤] إشباع[٥٢٥٥] زيد لا يلزم أكل عمرو فوجب أن لا يلزم أكل زيد أيضا لما ذكرناه وإن منع عدم ملازمته لأكل عمرو بناءً على القياس المنتظم من الثالث والأوسط مجموعهما كان فيه ما مرّ من عدم صدق السالبة اللزومية الكلية مع أنّهم صرّحوا بصدقها وإن صدق الطرفان أيضا على ما نقلناه[٥٢٥٦] عنهم كناطقية الإنسان بالنسبة الى ناهقية الحمار.

[ك ٣٧٨٨] ومن البيّن بطلان ذلك؛ لأنا نرى أشياء يلزم مفهومات وماهيات مخصوصة دون مفهومات وماهيات أخرى.

[ك ٣٧٨٩] ويحتمل أن يجاب عنه بأنّ الشيخ ما ادّعى صدق هذه القضية مطلقا. بل قال: أنّ الشيء إذا لم يلزم مفهوما معينا. وكان[٥٢٥٧] كذلك المفهوم أوضاع أي هيآت تحصل باجتماع الأمور الممكنة الاقتران معه، وجب أن لا يلزم شيئا من تلك الأوضاع اذ لو لزم وضعا من أوضاعه للزم ذلك المفهوم المعين أيضا اذا فرض وجوده مع ذلك الوضع والأصغر من حمله الأمور التى يمكن اقترانه مع الأوسط

[٥٢٥٢] ل – حتى، صح هامش.

[٥٢٥٣] ل: يكن.

[٥٢٥٤] ر – ~~امتناع~~.

[٥٢٥٥] ل: امتناع.

[٥٢٥٦] ر: نقلنا.

[٥٢٥٧] ج: ولذلك.

لكونه[٥٢٥٨] موافقا[٥٢٥٩] له تحقيقا أو تقديرا[٥٢٦٠] فيوجب فرض[٥٢٦١] اقترانه به[٥٢٦٢] وضعا له على التفسير المذكور فيلزم من عدم لزوم الأكبر للأوسط عدم لزومه للأصغر أيضا لما مرّ[٥٢٦٣].

[ك ٣٧٩٠] وهذا لا يبطل بما[٥٢٦٤] ذكره المصنف؛ لأنه ليس اجتماع كلّ شيء مع[٥٢٦٥] شيء يوجب وضعا له على التفسير المذكور[٥٢٦٦] حتى يلزم من عدم لزوم شيء لشيء عدم لزومه لكل شيء.

[ك ٣٧٩١] ثمّ قال المصنّف: على أنّ ما ذكره من النتيجة إن سلّمنا لزومها فهي غير لازمة من القياس بل من مجرد صدق الكبرى؛ لأن الأكبر اذا لم يلزم الأوسط وجب أن لا يلزم الأصغر أيضا لما ذكرتم صدقت الصغرى أو كذبت.

[ك ٣٧٩٢] ويحتمل أن يجاب عنه أيضا: فإنه[٥٢٦٧] لا يلزم من عدم لزوم الأكبر للأوسط عدم لزومه للأصغر. وانما يلزم ذلك إن لو كان الأصغر وضعا للأوسط وإنما يكون وضعا له إن لو كانت الصغرى صادقة وأما دون العلم بصدق الصغرى فلا؛ لأنه[٥٢٦٨] لا يلزم من عدم لزوم الأكبر للأوسط عدم لزومه لشيء آخر بدون العلم بكونه وضعا له والّا لزم ما ذكرتموه من المحذور على الوجه الأوّل.

[ك ٣٧٩٣] وبالجملة فهو موضع نظر فعليك أن تحقق الحال فيه والنقض الذى ذكره المصنف يوجب الجزم بعدم إنتاج هذه القرينة شيئا أصلا.

[٥٢٥٨] ج + ملزوما له؛ ل – ~~ملزوما~~.

[٥٢٥٩] ر: مجامعا.

[٥٢٦٠] ج، ل – موافقا له تحقيقا أو تقديرا، صح هامش ل.

[٥٢٦١] ج – فرض.

[٥٢٦٢] ج: معه.

[٥٢٦٣] ر – فيلزم من عدم لزوم الأكبر للأوسط عدم لزومه للأصغر أيضا لما مرّ، صح هامش.

[٥٢٦٤] ج: ما.

[٥٢٦٥] ج + كل.

[٥٢٦٦] ل – فيلزم من عدم لزوم الأكبر للأوسط عدم لزومه للأصغر أيضا لما مرّ وهذا لا يبطل بما ذكره المصنف لانه ليس اجتماع كل شيء مع شيء يوجب وضعا له على التفسير المذكور، صح هامش.

[٥٢٦٧] ج: لأنه.

[٥٢٦٨] ل: تلازمه.

[ك ٣٧٩٤] **وأمّا الشكل الثاني**: فإن كانت المقدمتان اتفاقيتين فهو غير مفيد لما عرفت من أنّ صدق السالبة يقتضى كذب أحد طرفي المطلوب في نفسه. وإذا كذب أحد طرفي[٥٢٦٩] المطلوب[٥٢٧٠] في نفسه لا يصدق مع الطرف ،الآخر فلا يفيد القياس شيئا وفيه ما عرفته.[٥٢٧١]

[ك ٣٧٩٥] وإن كانتا مختلطتين فالموجبة لا يخلو إمّا إن كانت اتفاقية أو لزومية فإن كانت اتّفاقية فالقياس عقيم؛ لأنّه لا[٥٢٧٢] يلزم من مساعدة الأوسط لأحد طرفي المطلوب وسلب ملازمته عن الطرف الآخر سلب اللزوم أو سلب الموافقة بينهما كيف[٥٢٧٣] ويصدق القياس من الموجبة الاتفاقية والسالبة اللزومية مع كذب النتيجة لزومية واتفاقية. كقولنا كلما كان الإنسان حيوانا كان الاثنان زوجا بطريق الاتفاق، وليس البتة إذا كان الإنسان حساسا كان الاثنان زوجا بطريق اللزوم مع كذب قولنا ليس ألبتة إذا كان الإنسان حيوانا كان حساسا لزوميا واتّفاقيا؛ لأنّه كلما كان حيوانا كان حساسا لزوميا واتفاقيا.

[ك ٣٧٩٦] وإن[٥٢٧٤] كانت الموجبة لزومية؛ فالمطلوب من القياس إمّا أن يكون هو السالبة الخاصة أي المقابلة للموجبة الاتفاقية الخاصة أو السالبة العامة أي المقابلة للموجبة الاتّفاقية العامة.

[ك ٣٧٩٧] فإن كان المطلوب هو السالبة الخاصة أنتجها القياس سواء كانت السالبة الاتفاقية المستعملة فيه عامة أو خاصة لاستلزام القياس كذب أحد الطرفين الموجب لصدق السالبة الخاصة.

[ك ٣٧٩٨] أمّا إذا كانت السالبة الاتفاقية المستعملة فيه اتفاقية خاصة فلأنّ الأوسط في القياس إن كذب في [٢٠٠أ] نفس الأمر كذب الطرف الذى يستلزم الأوسط لكذب لازمه. وإن صدق الأوسط كذب الطرف الذى لا يجامعه. اذ لو صدق هو[٥٢٧٥] أيضا لزم كذب السالبة الاتفاقية بهذا المعنى وكيف كان يلزم صدق السالبة الاتفاقية الخاصة في النتيجة.

[ك ٣٧٩٩] وأمّا إذا كانت السالبة الاتفاقية المستعملة في القياس اتفاقية عامة فلأنّ صدق السالبة الاتفاقية بهذا المعنى يستلزم أحد الأمرين: إما كذب تاليها الذي هو الأوسط، أو كون تاليها منافيا

[٥٢٦٩] ل: الطرفين.

[٥٢٧٠] ل – المطلوب.

[٥٢٧١] ج – وفيه ما عرفته.

[٥٢٧٢] ل – لا.

[٥٢٧٣] ج: حتى.

[٥٢٧٤] ج: واذا.

[٥٢٧٥] ج: هذا.

للطرف الذي لا يجامعه. وإنما كان يلزم صدق السالبة الاتفاقية الخاصة في النتيجة اما اذا كان صدقها بكذب التالي فلانتفاء الطرف الذي يستلزم الأوسط[٥٢٧٦] لانتفاء لازمه. وأمّا اذا كان صدقها بكذب[٥٢٧٧] تاليها منافيا[٥٢٧٨] للطرف الذي لا يجامعه فيلزم كذب هذا الطرف لامتناع صدق المتنافيين وصدق التالي حينئذ.

[ك ٣٨٠٠] فعلم أن كذب أحد طرفي المطلوب لازم على كلّ واحد من هذين التقديرين. فتصدق السالبة الاتفاقية الخاصة ضرورة توقف صدق موجبتها على الطرفين جميعا فيمتنع كذب السالبة مع كذب أحد الطرفين.

[ك ٣٨٠١] وإن كان المطلوب من القياس هو السالبة العامة؛ فالسالبة الاتفاقية المستعملة في القياس حينئذ لا يخلو إمّا أن يكون كبرى أو صغرى فإن كانت كبرى لم ينتج القياس هذا المطلوب. أعنى السالبة العامة سواء كانت السالبة الاتفاقية المستعملة في القياس عامة أو خاصة لاحتمال كذب الأوسط ولزومه للأصغر وصدق الأكبر في نفسه وملازمته للأصغر المستلزمة لعدم منافاته إياه حتى يصدق القياس من الصغرى اللزومية الموجبة والكبرى الاتفاقية السالبة بكلّ واحد من المعنيين مع كذب النتيجة السالبة لزومية واتفاقية عامة كقولنا كلما[٥٢٧٩] كان الحمار فرسا كان صهالا لزوميا، وليس البتة اذا كان الحمار حيوانا كان صهالا اتفاقيا بكلّ واحد من المعنيين لكذبت التالي فيه مع كذب قولنا ليس البتة اذا كان الحمار فرسا كان الحمار حيوانا لزوميا واتفاقيا عاما لأنّه كلما كان الحمار فرسا كان حيوانا بالضرورة.

[ك ٣٨٠٢] وأمّا إذا كانت السالبة الاتفاقية المستعملة في القياس صغرى فحينئذ لا يخلو إمّا أن يكون عامة أو خاصة: فإن كانت عامة أنتج القياس هذا المطلوب أعنى السالبة الاتفاقية العامة؛ لأنّ الأوسط الذي هو لازم للأكبر لما لم يحصل مع الأصغر إمّا لكونه كاذبا أو لكونه منافيا له لزم أن لا يحصل الأكبر الملزوم للأوسط مع الأصغر اذ لو حصل الأكبر مع الأصغر لحصل الأوسط أيضا معه لما عرفت

[٥٢٧٦] ل – لكذب لازمه....... يستلزم الأوسط، صح هامش.

[٥٢٧٧] ر: بكون.

[٥٢٧٨] ل – ~~للطرف الآخر~~.

[٥٢٧٩] ل – كلما.

من وجوب استلزام الحصول[5280] مع الملزوم الحصول[5281] مع اللازم هذا خلف. ويقع القياس أيضا مفيدا ضرورة إفادته الأوسط وتحقق التعلق[5282] في الصغرى.

[ك ٣٨٠٣] وأما إن كانت السالبة الاتفاقية المستعملة في القياس حينئذ خاصة لم ينتج القياس هذا المطلوب أعنى السالبة الاتفاقية العامة لاحتمال أن يكون الأوسط والأكبر حقين[5283] صادقين والأصغر محالا غير منافٍ لشيء منهما حتى يصدق القياس من الصغرى السالبة الاتفاقية الخاصة والكبرى الموجبة اللزومية مع كذب النتيجة اتفاقية عامة. كقولنا ليس ألبتة اذا كان الخلاء موجودا كان الإنسان حساسا، وكلما كان حيوانا كان حساسا مع كذب قولنا ليس ألبتة اذا كان الخلاء موجودا كان الإنسان حيوان اتفاقيا عاما؛ لأنه كلما كان الخلاء موجودا كان الإنسان حيوانا لصدق كونه حيوانا في نفس الأمر وعدم منافاة كونه حيوانا لوجود الخلاء.

[ك ٣٨٠٤] والشيخ لم يفصّل شيئا من هذه التفاصيل بل اصطلح على أنّ الاتفاقية المستعملة في القياس اتفاقية عامة وعلى أنّ النتيجة اللّازمة منه أيضا اتفاقية بهذا المعنى. وحكم بأنّ النتيجة[5284] في جميع هذه القياسات أعنى اذا كانت الموجبة لزومية[5285] اتفاقية عامة حيث قال[5286]: النتيجة بحسب السالبة من اللزوم والاتفاق.[5287]

[ك ٣٨٠٥] وأنت تعلم[5288] مما ذكرناه أنّ هذا الحكم من الشيخ على إطلاقه غير صحيح.

[ك ٣٨٠٦] وكذلك استدلّ الشيخ في هذا الموضع بكذب أحد طرفي المطلوب على صدق النتيجة الاتفاقية[5289] السالبة بالمعنى الأعم حيث قال مرددا في مقدم الموجبة اللزومية أنّ مقدم الموجبة اللزومية إن كان صادقا لزم صدق الأوسط اللازم له لصدق ملزومه واذا صدق الأوسط لزم كذب الطرف الآخر وهو الذى[٢٠٠ب] لا يجامعه اذ لو صدق هو أيضا لزم كذب المقدمة السالبة الاتفاقية واذا

[5280] ج: الحصور.

[5281] ج: الحصور.

[5282] ر – ~~الأصغر~~.

[5283] ج: جزئين.

[5284] ر – ~~اللازمة منه أيضا اتفاقية بهذا المعنى وحكم بأن~~.

[5285] ل – لزومية.

[5286] ر – قال.

[5287] ابن سينا، القياس ص.٣٠٠.

[5288] ر – ~~تعلم~~.

[5289] ج – ~~العامة~~.

كذب ذلك الطرف تصدق السالبة الاتفاقية في النتيجة وإن كذب مقدم الموجبة اللزومية وهو أحد طرفي المطلوب يلزم أيضا صدق السالبة الاتفاقية في النتيجة لعدم اجتماع الطرفين على كلّ واحد من التقديرين. فاكتفى في صدق السالبة الاتفاقية بالمعنى الأعم بكذب أحد الطرفين والمعنى الأعم لا تصدق سالبة الّا بكذب التالي أو منافاته للمقدم لكونه نقيضيا[٥٢٩٠] للموجبة الصادقة بصدق التالي مع عدم منافاته للمقدم يعم السالبة الاتفاقية التى يصدق بكذب أحد الطرفين هي السالبة الاتفاقية بالمعنى الأخص لكونها نقيضا للموجبة الصادقة بصدق[٥٢٩١] الطرفين جميعا. ولما كانت الموجبة الاتفاقية التى يتوقف صدقها على صدق الطرفين جميعا أخص من الموجبة الاتفاقية التى يتوقف صدقها على صدق التالي فقط. وعدم منافاته للمقدم لزم أن يكون السالبة الاتفاقية الخاصة أعم من السالبة الاتفاقية العامة. لما عرفت أن نقيض الأخص مطلقا أعمّ من نقيض الأعم مطلقا.

[ك ٣٨٠٧] وإذا كان كذلك، فكلّ قياس ينتج الموجبة الاتفاقية الخاصة ينتج الموجبة الاتفاقية العامة؛ لانتظام قياس هكذا كلما صدق القياس المنتج للموجبة الاتفاقية الخاصة[٥٢٩٢] صدقت الموجبة الاتفاقية الخاصة وكلما صدقت الموجبة الاتفاقية الخاصة صدقت الموجبة الاتفاقية العامة لاستلزام صدق الخاص صدق العام. ينتج كلما صدق القاس المنتج للموجبة الاتفاقية الخاصة صدقت الموجبة[٥٢٩٣] الاتفاقية العامة.

[ك ٣٨٠٨] وأمّا العكس فغير لازم أي ليس كلّ قياس ينتج الموجبة الاتفاقية العامة يجب أن ينتج الموجبة الاتفاقية الخاصة؛ لجواز استلزام الشيء للأعم مع عدم وجوب استلزامه للأخص. ونظائره كثيرة.

[ك ٣٨٠٩] وكلّ قياس ينتج السالبة الاتفاقية العامة ينتج السالبة الاتفاقية الخاصة من غير عكس لما عرفت كلّ واحدة منهما في الموجبة الاتفاقية.

[٥٢٩٠] ج: مقتضيا.

[٥٢٩١] ج + التالي مع عدم منافاته للمقدم يعم السالبة الاتفاقية التى يصدق بكذب أحد الطرفين هي السالبة الاتفاقية بالمعنى الاخص لكونها نقيضا للموجبة الصادقة بصدق.

[٥٢٩٢] ل – ينتج الموجبة الاتفاقية العامة لانتظام قياس هكذا كلما صدق القياس المنتج للموجبة الاتفاقية الخاصة، صح هامش.

[٥٢٩٣] ل – الموجبة، صح هامش.

[ك ٣٨١٠] وأنت تعلم من هذا كلّه أنّ اللزومية المستعلمة في هذه الأقيسة يجب أن يكون كلية؛ لأنّ حاصل هذه الأقيسة راجع الى الاستدلال بصدق المقدم مع شيء[٥٢٩٤] على صدق التالي معه أو بكذب التالي مع الشيء على كذب المقدم معه الذي هو القياس الاستثنائي وقد علمت أنّ المتصلة الجزئية في القياس الاستثنائي لا ينتج[٥٢٩٥]. فلذلك يجب أن يكون اللزومية في هذه[٥٢٩٦] الأقيسة[٥٢٩٧] كلية ليصح الاستدلال بالقياس الاستثنائي الذي لا بدّ منه فيها.

[ك ٣٨١١] **وأمّا الشكل الثالث**: فإن كانت المقدمتان اتفاقيتين؛ فالقياس غير مفيد؛ لأن الكبرى فيه إمّا أن يكون موجبة أو سالبة وأيّاما كان يلزم عدم إفادة القياس شيئا[٥٢٩٨]. أمّا إذا كانت موجبة فلأن صدقها يقتضى صدق الأكبر في نفسه على كلّ واحد من تفسيري الاتفاقية، وإذا صدق الأكبر في نفسه صدق مع كلّ ما في الوجود من الأشياء لكن الأصغر صادق في نفسه فيلزم صدقه معه أيضا فلم يفد إدخال الأوسط شيئا وإن كانت الكبرى سالبة فلأن صدقها يقتضى كذب الأكبر في نفسه أو منافاته للأوسط. وأيّاما كان يلزم كذب الأكبر في نفسه لصدق الأوسط وإذا كذب الأكبر في نفسه لا يصدق مع كلّ ما في الوجود من الأشياء فلا يصدق أيضا مع الأصغر فلم يفد إدخال الأوسط أيضا شيئا. وعلى كلّ واحد من التقديرين فيه ما عرفته[٥٢٩٩].

[ك ٣٨١٢] وأمّا إذا كانت احدي[٥٣٠٠] المقدمتين لزومية، والأخرى اتّفاقية فالكبرى[٥٣٠١] في القياس حينئذ إما أن يكون موجبة أو سالبة. فإن كانت موجبة ينتج القياس اتّفاقية خاصة إن كانت الاتّفاقية المستعملة في القياس اتفاقية خاصة، واتّفاقية عامة إن كانت الاتفاقية المستعملة في القياس[٥٣٠٢] اتفاقية عامة وهي كبرى.

[٥٢٩٤] ر – شيء، صح هامش.

[٥٢٩٥] ر – ~~فكذلك~~.

[٥٢٩٦] ج: من هذه.

[٥٢٩٧] ل – الأقيسة، صح هامش.

[٥٢٩٨] ج – شيئا.

[٥٢٩٩] ج – وعلى كل واحد من التقديرين فيه ما عرفته.

[٥٣٠٠] ر – احدي، صح هامش.

[٥٣٠١] ر – ~~قال~~.

[٥٣٠٢] ج – اتفاقية خاصة واتفاقية عامة ان كانت الاتفاقية المستعملة في القياس.

[ك ٣٨١٣] وأمّا الأوّل: فلأنّ الأوسط لما استلزم أحد طرفي المطلوب وحصل مع الطرف الآخر منه لزم حصول الطرف الذي هو لازم للأوسط مع الطرف الآخر لصدق ملزومه معه.

[ك ٣٨١٤] وبهذا المعنى يفارق القياس الذي كبراه موجبة اتّفاقية وصغراه لزومية في هذا الشكل القياس الذي شأنه كذلك في الشكل الأوّل حيث لزم ههنا من حصول الأوسط الملزوم لأحد الطرفين مع الطرف الآخر اجتماع الطرفين لاستلزام صدق الملزوم مع الشيء صدق[٥٣٠٣] لازمه معه ولم [٢٠١أ] يلزم هناك من حصول الأوسط اللازم للأصغر مع الأكبر حصول الأصغر الملزوم للأوسط مع الأكبر لاحتمال كون اللّازم أعم وعدم[٥٣٠٤] وجوب صدق الخاص عند صدق العام.

[ك ٣٨١٥] وأمّا الثاني: فلأن صدق الكبرى يقتضى صدق أمرين: أحدهما صدق الأكبر في نفسه، والآخر عدم منافاته للأوسط. ويلزم من ذلك صدق الاتّفاقية العامة[٥٣٠٥] في النتيجة لاستلزام ذلك صدق الأكبر في نفسه وعدم منافاته للأصغر. وأمّا استلزامه صدق الأكبر في نفسه فظاهر ضرورة استلزام الكل للجزء. وأمّا استلزامه عدم منافاة الأكبر للأصغر[٥٣٠٦]. فلأنّ الأكبر لو كان منافيا للأصغر استحال صدقه معه لامتناع اجتماع صدق المتنافيين ولو استحال صدقه مع الأصغر لزم استحالة صدقه مع الأوسط الملزوم للأصغر أيضا لاستلزام امتناع صدق الشيء مع اللّازم امتناع صدقه مع الملزوم أيضا هذا خلف. واذا صدق الأكبر في نفسه مع عدم منافاته للأصغر لزم صدق المطلوب ضرورة لتحقق مجموع جزئيه.

[ك ٣٨١٦] وأمّا إذا كانت الاتفاقية المستعملة في القياس اتفاقية عامة وهي صغرى. فالقياس عقيم لا ينتج شيئا؛ لاحتمال كذب كلّ واحد من الأوسط والأكبر في نفسه مع تلازمهما، وصدق الأصغر في نفسه مع عدم منافاته للأوسط وعدم تعلّقه بشيء من الأوسط والأكبر الكاذبين حتى يصدق القياس من الصغرى الموجبة الاتّفاقية العامة والكبرى الموجبة اللزومية مع كذب النتيجة لزومية واتفاقية بكلّ واحد من المعنيين. كقولنا كلما كان الحمار فرسا كان حيوانا اتفاقيا عامّا[٥٣٠٧]؛ وكلما كان الحمار فرسا كان صهالا لزوميا مع كذب قولنا قد يكون اذا كان الحمار حيوانا كان صهالا. بكلّ واحد من المعاني الثلاثة المذكورة.

[٥٣٠٣] ج: وصدق..

[٥٣٠٤] ل – وعدم، صح هامش.

[٥٣٠٥] ر – العامّة، صح هامش.

[٥٣٠٦] ج – للأصغر.

[٥٣٠٧] ل – عاما.

[ك ٣٨١٧] هذا كلّه إذا كانت الكبرى في القياس موجبة.

[ك ٣٨١٨] وأمّا إذا كان الكبرى[٥٣٠٨] فيه سالبة فالقياس عقيم لا ينتج شيئا. أما إذا كانت لزومية فلاحتمال صدق الحدود الثلاثة مع تلازم طرفي المطلوب الذين هما الأصغر والأكبر وعدم تعلق الأوسط الصادق بشيء منهما حتى يصدق القياس من الصغرى الاتفاقية الموجبة، والكبرى السالبة اللزومية مع كذب النتيجة لزومية واتفاقية بكلّ واحد من المعنيين كقولنا كلما كان البياض لونا كان الفرس حيوانا اتفاقيا. وليس البتة اذا كان البياض لونا كان الفرس حساسا لزوميا مع كذب قولنا قد لا يكون اذا كان الفرس حيوانا كان حساسا لزوميا واتفاقيا بكلّ واحد من المعنيين لأنه كلما كان الفرس حيوانا كان حساسا وبالعكس لزوميا واتفاقيا بالمعنيين جميعا.

[ك ٣٨١٩] وأمّا إذا كانت اتفاقية فلاحتمال صدق الطرفين مع استلزام الأصغر للأكبر وكذب الأوسط مع استلزامه للأصغر حتى يصدق القياس من الصغرى الموجبة اللزومية، والكبرى السالبة الاتفاقية مع كذب النتيجة لزومية واتفاقية. فكلّ واحد من المعنيين: كقولنا كلما كان الحمار فرسا كان حيوانا وليس البتة إذا كان الحمار فرسا كان جسما مع كذب قولنا قد لا يكون اذا كان الحمار حيوانا كان جسما لزوميا واتفاقيا بكلّ واحد من المعنيين لأنه كلما كان حيوانا كان جسما لزوميا واتفاقيا بالمعنيين.

[ك ٣٨٢٠] هذا ما أشار اليه المصنّف بقوله "والسالبة الكبرى عقيم للاحتمال المذكور."

[ك ٣٨٢١] وأنت تعلم أنّ الاتفاقية السالبة المذكورة[٥٣٠٩] في المثال الثاني اتفاقية خاصة ولا تلزم من عدم إنتاج القياس شيئا، وكبراه هذه السالبة الاتفاقية عدم إنتاجه شيئا وكبراه السالبة الاتفاقية العامة لجواز إنتاج الخاص مع عدم إنتاج العام والاحتمال الذى ذكرناه غير ممكن مع كون الكبرى السالبة الاتفاقية عامة؛ لأن الأصغر والأكبر إذا كانا صادقين مع استلزام الأصغر للأكبر والأوسط كان كاذبا مستلزما للأصغر لزم استلزام الأوسط للأكبر أيضا؛ لأنّ المستلزم للمستلزم للشيء مستلزم لذلك الشيء. فلا يكون الأكبر منافيا للأوسط لامتناع المنافاة بين الملزوم واللازم. وإذا كان كذلك، استحال صدق السالبة الاتفاقية بالمعنى الأعم لوجوب صدق موجبها ضرورة صدق جزئيها حينئذ.

[٥٣٠٨] ر – ~~في القياس موجبة.~~

[٥٣٠٩] ج: للمذكورة.

[ك ٣٨٢٢] وظنّي أن الكبرى[٥٣١٠] السالبة الاتفاقية[٥٣١١] إن كانت عامة ينتج القياس: إمّا السالبة الاتفاقية العامة، أو السالبة[٥٣١٢] اللزومية؛ لأنّ صدق الكبرى السالبة الاتفاقية إمّا أن يكون بكذب تاليها الذي هو الأكبر في القياس؛ أو بكذب[٥٣١٣] تاليها منافيا لمقدمها الذي هو الأوسط في القياس. وإنما كان يلزم أحد ما ذكرنا [٢٠١ب] من الأمرين. أمّا إذا كان صدقها بكذب تاليها فلأنّه حينئذ تصدق السالبة الاتفاقية في النتيجة ضرورة عدم صدق الأكبر مع[٥٣١٤] الأصغر لكذب الأكبر في نفسه حينئذ. وإن كان صدقها بمنافاة تاليها لمقدمها يلزم أن لا يكون تاليها الذي هو الأكبر في القياس لازما للأصغر الذي هو لازم للأوسط. اذ لو كان لازما له للزم ملازمته للأوسط أيضا للزوم[٥٣١٥] الأصغر للأوسط وكون اللّازم للازم للشيء لازما لذلك الشيء ولو كان الأكبر لازما للأوسط لم يكن منافيا له لعدم المنافاة بين اللازم والملزوم لما عرفت في لوازم الشرطيات. أنّ كلّ متصلة موجبة يلزمها سلب الانفصال بكلّ واحد من المعاني الثلاثة بين طرفيها هذا خلف.

[ك ٣٨٢٣] وأنت تعلم مما ذكرناه في هذا الشكل أنّ اللزومية المستعملة فيه يجب أيضا أن يكون كلية ليصح القياس الاستثنائي المستعملة فيه.

[ك ٣٨٢٤] ولقائل أن يقول: السالبة الاتفاقية على التقدير الأوّل إنّما لزمت من مجرد صدق الكبرى ولا مدخل للصغرى في لزومها.

[ك ٣٨٢٥] **وأمّا الشكل الرّابع**: فإن كانت المقدمتان فيه اتفاقيتين؛ فالقياس منهما غير مفيد لشيء أصلا؛ لأنّ الصغرى فيه إمّا أن يكون موجبة أو سالبة وأياما كان يلزم عدم إفادة القياس المركب منهما شيئا.

[ك ٣٨٢٦] أمّا إذا كانت موجبة فلأن صدقها بكلّ واحد من تفسيري الاتفاقية يقتضى صدق تاليها الذي هو الأصغر في القياس. واذا صدق الأصغر في نفسه لزم صدقه مع كلّ ما في الوجود وعدم صدقه

[٥٣١٠] ج – الكبرى، صح هامش.

[٥٣١١] ل – بالمعنى الأعم لوجوب صدق موجبها ضرورة صدق جزئيها حينئذ وظن أن الكبرى السالبة الاتفاقية، صح هامش.

[٥٣١٢] ر – ~~أو السالبة~~.

[٥٣١٣] ر – بكذب

[٥٣١٤] ج + عدم.

[٥٣١٥] ج: للزم.

مع كلّ ما ليس في الوجود فيلزم[5316] صدقه مع الأكبر أيضا إن كان الأكبر صادقا في نفسه وعدم صدقه معه إن كان كاذبا فلم يفد إدخال القياس شيئا.

[ك ٣٨٢٧] وأمّا إن كانت الصغرى سالبة فلأن صدقها يقتضي كذب الاصغر في نفسه الذي هو تاليها لصدق الأوسط جزما لصدق الكبرى الموجبة الاتفاقية عامة كانت أو خاصة واذا كذب[5317] الأصغر في نفسه لزم أن لا يصدق مع كلّ ما في العالم من الاشياء فلا يصدق مع الاكبر أيضا فلم يفد إدخال الأوسط أيضا[5318] شيئا.

[ك ٣٨٢٨] فعلم أن هذا القياس على تقديري[5319] كون الصغرى موجبة أو سالبة لا يفيد شيئا. وعلى[5320] تقدير كونها سالبة[5321] فيه ما عرفته من قبل[5322].

[ك ٣٨٢٩] وأمّا إذا[5323] كانت احدي المقدمتين لزومية والأخرى اتفاقية.

[ك ٣٨٣٠] أمّا الضربان الأوّلان فالصغرى فيهما إمّا أن يكون لزومية أو اتفاقية. فإن كانت لزومية فالكبرى إمّا أن يكون اتفاقية خاصة أو اتفاقية[5324] عامة. فان كانت اتفاقية خاصة ينتج القياس اتفاقية خاصة لأن الأوسط في هذين الضربين ملزوم للاصغر ومجامع للأكبر حينئذ. فلزم منه مجامعة الأصغر للأكبر لاستلزام صدق الملزوم مع الشيء صدق لازمه معه. وإن كانت الكبرى اتّفاقية عامة لا ينتج القياس شيئا لاحتمال كذب الأكبر في نفسه وصدق الأوسط والأصغر مع استلزام[5325] الأوسط للأصغر وعدم منافاته للأكبر وعدم[5326] استلزام الأصغر للأكبر حتى يصدق القياس من الصغرى الموجبة اللزومية والكبرى الموجبة الاتفاقية العامة مع كذب النتيجة لزومية واتّفاقية بكلّ واحد من المعنيين. كقولنا كلما كان الإنسان حيوانا كان حساسا لزوميا، وكلّما كان الخلاء موجودا كان الإنسان حيوانا

[5316] ج: مستلزم.
[5317] ج: كانت.
[5318] ج – أيضا.
[5319] ج: تقدير.
[5320] ل + كل واحد من التقديرين.
[5321] ل – تقدير كونها سالبة.
[5322] ج – وعى تقدير كونها سالبة فيه ما عرفته من قبل.
[5323] ر: إن.
[5324] ل – اتفاقية.
[5325] ج – استلزام، صح هامش.
[5326] ج – وعدم.

اتّفاقيا عاما؛ مع كذب قولنا قد يكون اذا كان الإنسان حساسا كان الخلاء موجودا لزوميا واتّفاقيا بالمعنيين جميعا.

[ك ٣٨٣١] وأمّا إذا كانت الصغرى اتفاقية عامة كانت أو خاصة والكبرى لزومية كان القياس عقيما لا ينتج شيئا لاحتمال صدق الأوسط والأصغر معا وكذب الأكبر مع استلزامه للأوسط وعدم ملازمته للأصغر حتى يصدق القياس من الصغرى الموجبة الاتفاقية الخاصة والكبرى الموجبة اللزومية مع كذب النتيجة لزومية واتّفاقية بكل واحد من المعنيين. كقولنا كلما كان الفرس جسما كان صهالا اتّفاقيا، وكلما كان الفرس حمارا كان جسما لزوميا، مع كذب قولنا قد يكون اذا كان الفرس صهالا كان حمارا لزوميا واتّفاقيا بكلّ واحد من المعنيين.

[ك ٣٨٣٢] وأمّا الضرب الثالث: فالصغرى فيه إمّا أن يكون اتّفاقية أو لزومية فان كانت اتّفاقية فعامة كانت أو خاصة. ينتج القياس سالبة اتفاقية خاصة ولا ينتج اتفاقية عامة.

[ك ٣٨٣٣] أمّا الأوّل: فلأنّ الأوسط المسلوب عنه مصاحبة الأصغر إمّا أن يكون صادقا أو كاذبا وأيّاما كان يلزم صدق السالبة الاتفاقية الخاصة في النتيجة أمّا اذا كان صادقا فلأنه حينئذ يلزم كذب الأصغر اذ لو صدق الأصغر أيضا لزم كذب السالبة الاتفاقية بكلّ واحد من المعنيين. واذا لزم كذب الأصغر لزم صدق[٥٣٢٧] المطلوب لكذب أحد طرفيه.

[ك ٣٨٣٤] وأمّا إذا كان الأوسط كاذبا فلانه حينئذ يلزم كذب [٢٠٢أ] الأكبر لانتفاء لازمه. وإذا كذب الأكبر لزم أيضا صدق ما تدعيه في النتيجة لما مرّ. وإن كانت الاتفاقية عامة فله تقرير آخر. وهو أن يقال صدق الصغرى السالبة الاتفاقية العامة يقتضى أحد الأمرين. وهو إمّا كذب الأصغر[٥٣٢٨] في نفسه أو منافاته للأوسط. وانما كان يلزم صدق الاتفاقية الخاصة في النتيجة.

[ك ٣٨٣٥] أمّا إذا كان صدقها بكذب الأصغر فظاهر ضرورة كذب أحد طرفي المطلوب. وأمّا اذا كان صدقها بمنافاة الأصغر للأوسط فلأنّه حينئذ يلزم منافاته للأكبر ضرورة ملازمة الأوسط للأكبر واستلزام المنافاة مع اللازم المنافاة مع الملزوم. واذا لزم منافاته للأكبر وهو صادق في نفس الأمر لزم كذب الأكبر لامتناع اجتماع صدق المتنافيين. واذا كذب الأكبر لزم صدق النتيجة أيضا لما عرفت.

[٥٣٢٧] ج – صدق، صح هامش.

[٥٣٢٨] ج: الصغرى.

[ك ٣٨٣٦] وأمّا الثاني: وهو أنّ هذا[٥٣٢٩] القياس لا ينتج الاتفاقية العامة فلاحتمال كذب الأصغر وصدق الأوسط والأكبر مع استلزام الأكبر للأوسط وعدم منافاته للأصغر حتى يصدق القياس من الصغرى السالبة الاتفاقية بكلّ واحد من المعنيين والكبرى الموجبة اللزومية مع كذب النتيجة اتفاقية عامة. كقولنا ليس البتة إذا كان الإنسان حيوانا كان الخلاء موجودا، وكلما كان الإنسان حساسا كان الإنسان حيوانا مع كذب قولنا ليس البتة اذا كان الخلاء موجودا كان الإنسان حيوانا؛ لأنه كلما كان الخلاء موجودا كان الإنسان حيوانا؛ لأنّ الإنسان لما كان حيوانا في نفسه كان حيوانا مع كلّ شيء فرض وجوده اذا لم يكن منافيا له لكن لكونه حيوانا غير منافٍ لوجود الخلاء فيكون حيوانا على تقدير وجوده.

[ك ٣٨٣٧] وأمّا إذا كانت الصغرى لزومية، والكبرى اتفاقية في هذا الضرب كان القياس عقيما لا ينتج شيئا سواء كانت الاتفاقية عامة أو خاصة لاحتمال صدق الحدود الثلاثة مع عدم استلزام الأوسط للأصغر وتلازم الأصغر والأكبر حتى يصدق القياس من الصغرى السالبة اللزومية والكبرى الاتفاقية الخاصة مع كذب النتيجة لزومية واتفاقية بكلّ واحد من المعنيين. كقولنا ليس البتة اذا كان السواد لونا كان الفرس حيوانا لزوميا وكلما كان الفرس حساسا كان السواد لونا اتفاقيا خاصا مع كذب قولنا قد لا يكون اذا كان الفرس حيوانا كان حساسا لزوميا واتفاقيا بكلّ واحد من المعنيين؛ لانه كلما كان الفرس حيوانا كان حساسا لزوميا واتفاقيا بالمعنيين جميعا.

[ك ٣٨٣٨] وأمّا الضربان الاخران وهما اللذان ينتجان السلب الجزئي فعقيمان لا ينتجان شيئا.

[ك ٣٨٣٩] أمّا إذا كانت الصغرى فيهما اتّفاقية فلاحتمال صدق الحدود الثلاثة مع عدم استلزام الأكبر للأوسط وتلازمه مع الأصغر حتى يصدق القياس في كلّ واحد من هذين الضربين من الصغرى الموجبة الاتفاقية بكلّ واحد من المعنيين، والكبرى السالبة اللزومية مع كذب النتيجة لزومية واتفاقية بالمعنيين جميعا. كقولنا كلما كان السواد لونا كان الإنسان حيوانا اتفاقيا، وليس البتة اذا كان الإنسان حساسا كان السواد لونا[٥٣٣٠] لزوميا مع كذب قولنا قد لا يكون اذا كان الإنسان حيوانا كان حساسا

[٥٣٢٩] ج – هذا.

[٥٣٣٠] ل – لونا.

لزوميا واتفاقيا بكلّ واحد من المعنيين؛ لأنّه كلما كان حيوانا كان حساسا لزوميا واتفاقيا بالمعنيين جميعا.

[ك ٣٨٤٠] وأمّا إذا كانت الصغرى لزومية فيها فلاحتمال كذب الأوسط وصدق الطرفين مع استلزام الأصغر للأكبر حتى يصدق القياس في هذين الضربين من الصغرى الموجبة اللزومية والكبرى السالبة الاتفاقية بالمعنيين جميعا مع كذب النتيجة لزومية واتفاقية بكلّ واحد من المعنيين كقولنا كلما كان الفرس حمارا كان حيوانا لزوميا، وليس البتة اذا كان جسما كان الفرس حمارا اتفاقيا مع كذب قولنا قد لا يكون اذا كان الفرس حيوانا كان جسما لزوميا واتفاقيا بكلّ واحد من التفسيرين لأنّه كلما كان الفرس حيوانا كان جسما لزوميا واتّفاقيا بالمعنيين جميعا.

[ك ٣٨٤١] والضابط في إنتاج هذه الأقيسة أن يقال: أنّ المركبة من الاتفاقيات الصرفة غير مفيدة. وأما المركبة منها ومن اللزوميات فالنتيجة منها للسلب شرط إنتاجها إيّاه أن يكون الأوسط في القياس لازما لأحد طرفي المطلوب أعنى الأصغر والأكبر. هكذا ذكره المصنف.

[ك ٣٨٤٢] ونخرج عنه القياس الذي زدنا إنتاجه[٥٣٣١] في الشكل الثالث من الصغرى الموجبة اللزومية [٢٠٢ب] والكبرى السالبة الاتفاقية العامة أحد ما ذكرناه من إحدي النتيجتين، أعنى السالبة الاتفاقية العامة أو السالبة اللزومية وإن شئنا إدخاله فيها. قلنا: شرط إنتاجها للسلب إمّا كون الأوسط لازما لأحد طرفي المطلوب، أو كونه ملزوما للأصغر مع كون السالبة اتفاقية عامة.

[ك ٣٨٤٣] وأمّا الأقيسة المنتجة للإيجاب فشرط إنتاجها إياه أحد الأمور: وهو إمّا كون الأوسط ملزوما لأحد طرفي المطلوب مع كون الاتفاقية خاصة وهو في الشكل الرابع أو كونه ملزوما للأكبر مع كونه تاليا للأصغر تلو[٥٣٣٢] الاتفاق[٥٣٣٣] وهو في الشكل الأول أو كونه ملزوما لأحد طرفي المطلوب متلو للآخر تلو الاتفاق وهو[٥٣٣٤] في الشكل الثالث والنتيجة اتفاقية دائما وهي موافقة في العموم والخصوص للمقدمة الاتفاقية فإنّها إن كانت عامة كانت النتيجة عامة وان كانت خاصة كانت خاصة

[٥٣٣١] ل: نتاجه.

[٥٣٣٢] ل – تلو.

[٥٣٣٣] ل: والإتفاق.

[٥٣٣٤] ل + الشكل الأول أو كونه ملزوما لأحد طرفي المطلوب وتلو الآخر تلو الإتفاق وهو.

الّا اذا كانت الاتفاقية عامة وهي كبرى في الشكل الثاني أو صغرى في الشكل الرابع. فإن النتيجة حينئذ يكون اتفاقية خاصة لا يوافق المقدمة الاتفاقية في العموم والخصوص. هذا ما ذكره المصنف.

[ك ٣٨٤٤] ونخرج عنه النتيجة التى ذكرناها في الشكل الثالث للقياس المركب من الكبرى السالبة الاتفاقية العامة والصغرى الموجبة اللزومية. وإن شئنا إدخالها فيه قلنا النتيجة اتفاقية الّا اذا كانت الاتفاقية سالبة عامة وهي كبرى في الشكل الثالث للصغرى اللزومية فإنّ النتيجة حينئذ إمّا سالبة اتفاقية عامة أو سالبة لزومية.

[ك ٣٨٤٥] وأمّا توافقها للمقدمة الاتفاقية في العموم والخصوص. فعلى نحو ما ذكرناه واللزومية المستعملة في هذه الأقيسة كلها يجب أن يكون كلية والّا لم ينتج على ما عرفت.

[ك ٣٨٤٦] ولما لم يكن في الأقيسة المركبة من الاتفاقيات نفع كثيرا اقتصرنا على هذا القدر من الكلام فيها والكلام بعد ذلك في الأقيسة المركبة من المتصلات اللزومية لا غير.

[ك ٣٨٤٧] القسم الثاني: ما كان المشترك وهو الحد الأوسط جزءا غير تام من كلّ واحدة من المقدمتين

[ك ٣٨٤٨] وهو على أربعة أقسام: لأنّ الاشتراك في الحد الأوسط إمّا أن يكون بين مقدمي المقدمتين، أو بين تاليي المقدمتين، أو بين تالي الصغرى ومقدم الكبرى، أو بين مقدم الصغرى وتالي الكبرى.

[ك ٣٨٤٩] وينعقد القياس في كلّ شكل من الأشكال الأربعة في كلّ قسم من هذه الأقسام الأربعة وعدد الضروب الممكنة الانعقاد بحسب قسمة العقل في كلّ شكل[٥٣٣٥] من كلّ قسم منها مائتان وستة وخمسون ضربًا؛ لأنّ الصغرى لا بدّ أن يكون احدي المحصورات الأربع من المتصلات. وكذلك الكبرى يكون احداها. فاذا ضممنا المحصورات الأربع[٥٣٣٦] التى يقع عليها الصغرى الى المحصورات الأربع التى يقع عليها الكبرى حصلت ستة عشر ضربا وهي التى يحصل من ضرب الأربعة في نفسها. وهذه الضروب الستة عشر هي التى يحصل باعتبار حال المقدمتين. ثمّ كل ضرب من هذه الضروب الستة[٥٣٣٧] عشر يقع على ستة عشر ضربا بحسب اعتبار حال الطرفين المتشاركين؛ لأنّ كلّ واحد من

[٥٣٣٥] ر – ~~منها~~.

[٥٣٣٦] ل – من المتصلات وكذلك الكبرى يكون احداهما فاذا ضممنا المحصورات الأربع.

[٥٣٣٧] ر + الستة.

الطرفين المتشاركين يكون احدي المحصورات الأربع. فاذا ضممنا المحصورات الأربع التى يقع عليها الطرف المشارك من الصغرى الى المحصورات الأربع التى يقع عليها الطرف المشارك من الكبرى حصلت ستة عشر ضربا وهي الحاصلة باعتبار الطرفين المتشاركين.

[ك ٣٨٥٠] ولا اعتبار بالطرف الغير المشارك من المقدمتين لعدم اختلاف الحكم بحسب اختلافه.

[ك ٣٨٥١] ثمّ إذا ضربنا الضروب الستة عشر الحاصلة بحسب اعتبار حال المقدمتين في الضروب الستة عشر الحاصلة بحسب اعتبار حال الطرفين المتشاركين حصل من الضرب: مائتان وستة وخمسون ضربا وهي المبلغ الذي ذكرناه.

[ك ٣٨٥٢] ثمّ بعد ذلك تختلف الأشكال الأربعة بالنسبة إلى القسم[٥٣٣٨] الواحد في عدد المنتج من المبلغ المذكور والعقم منه بل تختلف حال الشكل الواحد بالنسبة إلى الأقسام الأربعة المختلفة في حصته من المنتج والعقيم من جملة[٥٣٣٩] ذلك المبلغ.

[ك ٣٨٥٣] وإذا عرفت ذلك فنقول **أمّا القسم الأوّل:** وهو ما كان المشترك وهو الحد الأوسط جزءاً من مقدمي المقدمتين.

[ك ٣٨٥٤] فشرط الإنتاج فيه أحد الأمرين: وهو إمّا اشتمال المقدمين اللذين هما الطرفان المتشاركان في هذا القسم في كلّ شكل على الشرائط[٥٣٤٠] المعتبرة في ذلك الشكل مع كون[٥٣٤١] احدي مقدمتي القياس كلية.

[ك ٣٨٥٥] وإمّا إنتاج أحد الطرفين المتشاركين بعينه أو بكليته مع النتيجة الحاصلة من التأليف بينهما أو مع عكسها بكليته لمقدم متصلة كلية هي احدي مقدمتي القياس.

[٥٣٣٨] ج: التقسيم.

[٥٣٣٩] ر: حمله.

[٥٣٤٠] ل: الشروط.

[٥٣٤١] ل: كذب.

[ك ٣٨٥٦] لكن[٢٠٣أ] ينبغى أن تعلم أن ههنا أمورا لا بدّ من معرفتها فإنّها تعين على المباحث الآتية منها[٥٣٤٢]. أنه كلما صدقت المتصلة[٥٣٤٣] الموجبة الكلية ومقدمها جزئي[٥٣٤٤] فقد صدقت هي ومقدمها كلي وكلما صدقت هي وتاليها كلي فقد صدقت هي و تاليها جزئي.

[ك ٣٨٥٧] أما الأوّل: فبرهانه من القياس المنتظم على هيئة الشكل[٥٣٤٥] الأوّل والأوسط فيه الطرف الجزئي هكذا كلما صدق قولنا كلما كان بعض "أ" "ب" "فج" "د" فيصدق قولنا كلما كان كلّ "أ" "ب" "فج" "د" لأنّه حينئذ يصدق قولنا كلما كان كلّ "أ" "ب" فبعض "أ" "ب" كلما كان بعض "أ" "ب" "فج" "د" جميعا. وهما ينتجان من الشكل الأوّل كلما كان كلّ "أ" "ب" "فج" "د" ويلزم منه المطلوب.

[ك ٣٨٥٨] وأمّا الثاني: فبرهانه أيضا من الشكل الأوّل لكن الأوسط فيه الطرف الكلي هكذا كلما صدق قولنا كلما كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ب" فيصدق قولنا كلما كان "ج" "د" فبعض "أ" "ب" لأنّه حينئذ يصدق قولنا[٥٣٤٦] كلما كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ب" وكلما كان كل "أ" "ب" فبعض "أ" "ب" جميعا. وهما ينتجان من الأوّل كلما كان "ج" "د" فبعض[٥٣٤٧] "أ" "ب" ويلزم منه المطلوب. ومنها أنّه كلما صدقت المتصلة السالبة الكلية وأحد طرفيها مقدما كان أو تاليا جزئي فقد صدقت هي وذلك الطرف كلي.

[ك ٣٨٥٩] أمّا [الأوّل] اذا كان مقدمها جزئيا فبرهانه أيضا من الشكل الأوّل والأوسط فيه الطرف الجزئي هكذا كلما صدق قولنا ليس البتة اذا كان بعض "أ" "ب" "فج" "د"[٥٣٤٨] يصدق ليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ب" "فج" "د" لإنتاج مقدمها مع استلزام كلّ "أ" "ب" لبعض "أ" "ب" تاليها من الشكل الأوّل لأنّه حينئذ يصدق قولنا كلما كان كلّ "أ" "ب" فبعض "أ" "ب" وليس البتة اذا كان بعض "أ"

[٥٣٤٢] ل + وهي.

[٥٣٤٣] ج – المتصلة.

[٥٣٤٤] ل: اخرى.

[٥٣٤٥] ر – ~~الأوسط~~.

[٥٣٤٦] ر، ل – يصدق قولنا، صح هامش ل.

[٥٣٤٧] ج – فبعض، صح هامش.

[٥٣٤٨] ر – ~~يصدق ليس البتة اذا كان بعض ا ب فج د~~.

"ب" "فج" "د" جميعا. وهما ينتجان من الشكل الأوّل ليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ب" "فج" "د" ويلزم منه المدعى.

[ك ٣٨٦٠] وأمّا الثاني: وهو أن يكون تاليها جزئيا فبرهانه من الشكل الثاني والأوسط فيه الطرف الذي هكذا كلما صدق قولنا ليس البتة اذا كان "ج" "د" فبعض "أ" "ب" يصدق قولنا ليس البتة اذا كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ب" لإنتاج مقدمها وهي صغرى مع استلزام كلّ "أ" "ب" لبعض "أ" "ب" تاليها من الشكل الثاني لأنّه حينئذ يصدق قولنا ليس البتة اذا كان "ج" "د" فبعض "أ" "ب" مع قولنا كلّما كان كلّ "أ" "ب" فبعض "أ" "ب" وهما ينتجان[٥٣٤٩] من الشكل[٥٣٥٠] الثاني ليس البتة اذا كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ب" ويلزم منه صدق الشرطية التى ادّعيناها ومنها أنّه كلما صدقت المتصلة الموجبة الجزئية وأحد طرفيها كلي فقد صدقت هي وذلك الطرف جزئي.

[ك ٣٨٦١] أمّا إذا كان الكلي هو مقدمها فبرهانه من الشكل الثالث والأوسط فيه الطرف الكلي هكذا كلما صدق قولنا قد يكون اذا كان كلّ "أ" "ب" "فج" "د" يصدق قولنا قد يكون اذا كان بعض "أ" "ب" "فج" "د" لإنتاج مقدمها وهي كبرى مع استلزام كلّ "أ" "ب" لبعض "أ" "ب" تاليها من الشكل الثالث لأنّه حينئذ يصدق كلما كان كلّ "أ" "ب" فبعض "أ" "ب" مع قولنا قد يكون اذا كان كل "أ" "ب" "فج" "د" وهما ينتجان من الشكل الثالث قد يكون اذا كان بعض "أ" "ب" "فج" "د" ويلزم منه صدق الشرطية التى ادّعينا.

[ك ٣٨٦٢] وأمّا إذا كان الكلي تاليها فبرهانه من الشكل الأوّل والأوسط فيه الطرف الكلي هكذا كلما صدق قولنا قد يكون اذا كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ب" يصدق قولنا قد يكون اذا كان "ج" "د" فبعض "أ" "ب" لإنتاج مقدمها وهي صغرى مع استلزام كلّ "أ" "ب" لبعض "أ" "ب" تاليها من الشكل الأوّل لأنّه حينئذ يصدق قولنا قد يكون اذا كان "ج" "د" فكل "أ" "ب" مع قولنا كلما كان كلّ[٥٣٥١] "أ" "ب" فبعض "أ" "ب" وهما ينتجان من الشكل المذكور قد يكون اذا كان "ج" "د" فبعض "أ" "ب" وفيه حصول صدق الشرطية المطلوبة ومنها أنه كلما صدق السالبة الجزئية المتصلة ومقدمها كلي فقد صدقت هي ومقدمها جزئي وكلما صدقت وتاليها جزئي فقد صدقت هي ومقدمها كلي.

[٥٣٤٩] ج + من الشكل.

[٥٣٥٠] ر – ~~الشكل~~.

[٥٣٥١] ل – كل.

[ك ٣٨٦٣] أمّا الأوّل: فبرهانه[٥٣٥٢] من الشكل الثالث والأوسط فيه الطرف الكلي هكذا كلما صدق قولنا قد لا يكون اذا كان كلّ "أ" "ب" "فج" "د" يصدق قولنا قد لا يكون اذا كان بعض "أ" "ب" "فج" "د" لإنتاج مقدمها وهي كبرى مع استلزام كلّ "أ" "ب" لبعض "أ" "ب" تاليها من الشكل الثالث لأنه حينئذ يصدق قولنا كلما كان كلّ "أ" "ب" فبعض "أ" "ب" مع قولنا قد لا يكون اذا كان كلّ "أ" "ب" "فج" "د" وهما ينتجان من الشكل الثالث قد لا يكون اذا كان بعض "أ" "ب" "فج" "د" ويلزم منه صدق الشرطية المطلوبة.

[ك ٣٨٦٤] وأمّا الثاني: وهو أنّه كلما كان تاليها جزئيا يصدق وهو كلي فبرهانه من الشكل الثاني والأوسط فيه الطرف الجزئي هكذا كلما صدق قولنا قد لا يكون اذا كان "ج" "د" فبعض "أ" "ب" يصدق قولنا قد لا يكون اذا كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ب" لإنتاج مقدمها وهي صغرى مع استلزام كلّ [٢٠٣ب] "أ" "ب" لبعض "أ" "ب" تاليها من الشكل الثاني لأنه حينئذ يصدق قولنا قد لا يكون اذا كان "ج" "د" فبعض "أ" "ب" مع قولنا كلما كان كلّ "أ" "ب" فبعض "أ" "ب" وهما ينتجان من الشكل الثاني قد لا يكون اذا كان "ج" "د"[٥٣٥٣] فكلّ "أ" "ب" ويلزم من إنتاج هذا القياس هذه الجزئية الشرطية التى صدقها مطلوب.

[ك ٣٨٦٥] ويجب عليك أن يعتبر ما ذكرناه من الأمور الأربعة في جميع الأقيسة التى نذكرها بعد. اذا احتجت[٥٣٥٤] اليها وتوقف إنتاج القياس على شيء منها.

[ك ٣٨٦٦] إذا عرفت هذا فنقول: **أمّا الشكل الأوّل**: فالمنتج فيه بمقتضى الشرائط المذكورة مائة وأربعة وستون ضربًا. ضرورة أنّ المنتج فيه من الضروب الستة عشر الحاصلة بحسب اعتبار حال المقدمتين اثنا عشر. وهو الضروب التى يكون فيها احدي المقدمتين أو كلّ واحدة منهما كلية لامتناع إنتاج القياس من قضيتين جزئيتين أربعة من الضروب الاثني عشر ما يكون من موجبتين كليتين ومن سالبتين كليتين ومن صغرى موجبة كلية وكبرى سالبة كلية ومن صغرى سالبة كلية وكبرى موجبة كلية. وأربعة منها ما يكون من الصغرى الموجبة الجزئية مع الكبرى الموجبة الكلية ومن الصغرى الموجبة الجزئية مع الكبرى السالبة الكلية ومن الصغرى السالبة الجزئية مع الكبرى الموجبة الكلية ومن الصغرى

[٥٣٥٢] ج + من الشكل.

[٥٣٥٣] ل – ~~فبعض ا ب مع قولنا كلما كان اب فبعض أ ب وهما ينتجان من الشكل الثاني قد لا يكون اذا كان ج د~~.

[٥٣٥٤] ج: احتجنا.

السالبة الجزئية مع الكبرى السالبة الكلية. وأربعة منها ما يكون من صغرى موجبة كلية وكبرى موجبة جزئية ومن صغرى موجبة كلية وكبرى سالبة[٥٣٥٥] جزئية ومن صغرى سالبة كلية وكبرى موجبة جزئية ومن صغرى سالبة كلية وكبرى سالبة جزئية.

[ك ٣٨٦٧] وأمّا الضروب الستة عشر التى يقع عليها كلّ واحد من هذه الضروب الاثني عشر وهي الضروب الستة عشر الحاصلة بحسب اعتبار الطرفين المتشاركين. فكل واحد من الضروب الأربعة الاولى وهي التى يحصل من مقدمتين كليتين ينتج وهو واقع على هيئة كلّ واحد من هذه الضروب الستة عشر. ويحصل من ذلك أربعة وستون ضربا وهي التى يحصل من ضرب الأربعة في ستة عشر وكلّ واحد من ضروب الأربعة الوسطى وهي التى يحصل من الصغريات الجزئية والكبريات الكلية ينتج وهو واقع على هيئة كلّ واحد من اثني عشر ضربا منها[٥٣٥٦] وهي الضروب التى يكون المقدمان في مقدمتي القياس إمّا موجبين كليين أو مقدم الصغرى موجبا كليا ومقدم الكبرى سالبا كليا أو مقدم الصغرى موجبا كليا ومقدم الكبرى موجبا جزئيا أو مقدم الصغرى موجبا كليا ومقدم الكبرى[٥٣٥٧] سالبا جزئيا. أو يكون المقدمان فيهما موجبين جزئيين أو يكون مقدم الصغرى موجبا جزئيا ومقدم الكبرى موجبا كليا ،أو يكون مقدم الصغرى موجبا جزئيا ومقدم الكبرى سالبا كليا أو يكون مقدم الصغرى موجبا جزئيا[٥٣٥٨] ومقدم الكبرى سالبا جزئيا.

[ك ٣٨٦٨] والمصنّف عبّر عن هذه الثمانية الأضرب بقوله "أعنى اذا كان مقدم الصغرى موجبا."

[ك ٣٨٦٩] وأمّا الأربعة الباقية من هذه الضروب الاثني عشر فهي التى يكون المقدمان في مقدمتي القياس إما[٥٣٥٩] سالبين كليين أو سالبين جزئيين[٥٣٦٠] أو مقدم الصغرى سالبا كليا ومقدم الكبرى سالبا جزئيا أو يكون مقدم الصغرى سالبا جزئيا ومقدم الكبرى سالبا كليا[٥٣٦١].

[٥٣٥٥] ل – سالبة.

[٥٣٥٦] ج – منها.

[٥٣٥٧] ل – موجبا جزئا أو مقدم الصغرى موجبا كليا ومقدم الكبرى، صح هامش.

[٥٣٥٨] ل – جزئيا.

[٥٣٥٩] ل – ~~سالبتين كليتين أو سالبتين جزئيتين أو مقدم الصغرى سالبا كليا ومقدم الكبرى سالبا جزئيا أو يكون مقدم الصغرى سالبا جزئيا أو يكون مقدم الكبرى سالبا كليا~~.

[٥٣٦٠] ج، ل: إما سالبان كليان أو سالبان جزئيان.

[٥٣٦١] ل – سالبتان كليتان أو سالبتان جزئيتان أو مقدم الصغرى سالبا كليا ومقدم الكبرى سالبا جزئيا أو يكون مقدم الصغرى سالبا جزئيا ومقدم الكبرى سالبا كليا، صح هامش.

[ك ٣٨٧٠] والمصنّف عبّر عن[٥٣٦٢] هذه الأربعة بقوله "أو المقدمان كلاهما سالبان."

[ك ٣٨٧١] ويحصل من ذلك ثمانية وأربعون ضرباً أخرى. وهي التى يحصل من ضرب الأربعة في اثني عشر وكلّ واحد من ضروب الأربعة الاخيرة وهي التى يحصل من الصغريات[٥٣٦٣] الكلية والكبريات[٥٣٦٤] الجزئية ينتج وهو على هيئة كلّ واحد من ثلاثة عشر ضربا منها وهي الضروب التى يكون المقدمان في مقدمتي القياس. إمّا سالبتين كليتين أو يكون مقدم الصغرى سالبا كليا ومقدم الكبرى موجبا كليا أو يكون[٥٣٦٥] مقدم الصغرى سالبا كليا ومقدم الكبرى موجبا جزئيا أو يكون مقدم الصغرى سالبا كليا ومقدم الكبرى سالبا جزئيا أو يكون المقدمان فيها[٥٣٦٦] سالبتين جزئيتين أو يكون مقدم الصغرى سالبا جزئيا ومقدم الكبرى موجبا كليا أو يكون مقدم الصغرى سالبا جزئيا ومقدم الكبرى سالبا كليا أو يكون مقدم الصغرى سالبا جزئيا ومقدم الكبرى موجبا جزئيا.

[ك ٣٨٧٢] والمصنّف عبّر عن هذه الضروب الثمانية بقوله "أعنى اذا كان مقدم الصغرى سالبا."

[ك ٣٨٧٣] وأما الخمسة الباقية من هذه الضروب الثلاثة عشر وهي الضروب التى يكون المقدمان في مقدمتي القياس إما موجبتين كليتين أو يكون مقدم[٢٠٤أ] الصغرى موجبا كليا[٥٣٦٧]، ومقدم الكبرى سالبا كليا أو يكون مقدم الصغرى موجبا جزئيا ومقدم الكبرى موجبا كليا أو يكون مقدم الصغرى موجبا جزئيا ومقدم الكبرى سالبا كليا أو يكون المقدمان فيهما موجبتين جزئيتين.

[ك ٣٨٧٤] والمصنّف عبّر[٥٣٦٨] عن هذه الضروب الخمسة بقوله "أو مقدم الصغرى موجبا ومقدم الكبرى كليا أو كلاهما[٥٣٦٩] موجبان جزئيان."

[٥٣٦٢] ل – عن، صح هامش.

[٥٣٦٣] ل: الصغرى.

[٥٣٦٤] ل: الكبرى.

[٥٣٦٥] ج: أن يكون.

[٥٣٦٦] ج: فيهما.

[٥٣٦٧] ر – كليا.

[٥٣٦٨] ر – عبر.

[٥٣٦٩] ر: وكلاهما.

[ك ٣٨٧٥] ويحصل من ذلك اثنان وخمسون ضربا وهي التى يحصل من ضرب الأربعة في ثلاثة عشر. واذا جمعنا الضروب[٥٣٧٠] الحاصلة للأربعة الاولى وللاربعة الوسطى وللاربعة الاخيرة بلغ مجموع ذلك الى[٥٣٧١] ما ذكرناه من العدد، وهو مائة وأربعة وستين ضربا.

[ك ٣٨٧٦] ولمّا كان[٥٣٧٢] عدد[٥٣٧٣] جميع[٥٣٧٤] هذه الضروب يقتضى كتابة أوراق كثيرة ومع ذلك يورث ملاء له في الطبع فنحن نذكر ضروب الضرب الأول من الأربعة الاولى وهي التى يكون من موجبتين كليتين ليقاس عليها ضروب الضروب الثلاثة الباقية منها. وكذلك يقاس عليها ضروب الأربعة الوسطى وضروب الأربعة الأخيرة، ومع ذلك فننبّه في كلّ واحد من الضروب الثلاثة الباقية وفي ضروب الأربعة الوسطى والأخيرة على شيء يسهل معرفة الباقي منه بغير تعب كثير[٥٣٧٥].

[ك ٣٨٧٧] وأمّا ضروب:

[ك ٣٨٧٨] **الضرب الأوّل**: من الأربعة الاولى وهي ما يكون من الموجبتين الكليتين فستة عشر ضربًا: الأوّل مقدم الصغرى موجب كلي، ومقدم الكبرى موجب جزئي: كقولنا كلما كان كل "أ" "ب" "فج" "د" وكلما كان بعض[٥٣٧٦] "ب" "ه" "فو" "ز" ينتج قد يكون اذا كان كلما كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" وكلما كان كل "أ" "ه" "فو" "ز" والّا لصدق نقيضه وهو قولنا ليس البتة اذا كان كلما كان كل "أ" "ه" "فج" "د" وكلما كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز"[٥٣٧٧] وينضم الى المقدمة[٥٣٧٨] الصادقة وهي[٥٣٧٩] قولنا كلما كان كلما كان كلّ "أ" "ه" فكلّ "أ" "ب" وكلما كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" لأنّه حينئذ كلما كان كلّ "أ" "ه" وكل"أ" "ب" وكلّ "أ" "ه" وكلما كان كلّ "أ" "ب" وكلّ "أ" "ه" فبعض "ب" "ه" من الثالث. وكلما كان بعض "ب" "ه" "فو" "ز" ينتج حينئذ كلما كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" وأنتجا أعنى

[٥٣٧٠] ر – الضروب، صح هامش.

[٥٣٧١] ج، ر – الى.

[٥٣٧٢] ر – ~~عد الضروب~~.

[٥٣٧٣] ر، ل: عد.

[٥٣٧٤] ر – ~~الضروب~~.

[٥٣٧٥] ل – الباقي منه من غير تعب كثير، صح هامش.

[٥٣٧٦] ج – ~~ج د~~.

[٥٣٧٧] ل – والا لصدق نقيضه وهو قولنا ليس البتة اذا كان كلما كان كل أ ه فج د وكلما كان كل أ ه فو ز، صح هامش.

[٥٣٧٨] ر – ~~الى المقدمة~~.

[٥٣٧٩] ج: وهو.

نقيض النتيجة مع هذه المقدمة الصادقة[٥٣٨٠] من الشكل الثاني والمقدمة الصادقة صغرى قولنا ليس البتة اذا كان كلما كان كلّ "أ" "ه" فكلّ "أ" "ب" وكلما كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" وهو باطل لصدق قولنا كلما كان كلما كان[٥٣٨١] كلّ "أ" "ه" فكلّ "أ" "ب" وكلّ ما كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" لإنتاج مقدمها مع صغرى القياس تاليها من الشكل الأوّل ولأن هذه المقدمة الصادقة مع المقدمة الصادقة[٥٣٨٢] أوّلا ينتج المطلوب من الشكل الثالث.

[ك ٣٨٧٩] **الضرب الثاني**: مقدم الصغرى موجب جزئي، ومقدم الكبرى بحاله ينتج النتيجة المذكورة بهذا البيان بعينه لكنا نجعل المقدم في المقدمة الصادقة كلما كان كلّ "أ" "ه" فبعض "أ" "ب" أو لأنّ المتصلة الكلية الجزئية المقدم يستلزم المتصلة الكلية الكلية[٥٣٨٣] المقدم[٥٣٨٤] المقدم من الأول والأوسط المقدم الجزئي.

[ك ٣٨٨٠] **الضرب الثالث:** مقدم الصغرى موجب كلي، ومقدم الكبرى سالب جزئي: ينتج النتيجة المذكورة لكن مقدم طرفيها سالب كلي[٥٣٨٥] وسالب[٥٣٨٦] جزئي: كقولنا كلما كان كلّ "أ" "ب" "فج" "د" وكلما كان ليس بعض "ب" "ه" "فو" "ز" ينتج قد يكون اذا كان كلما كان لا شيء من "أ" "ه" "فج" "د" فكلما كان لا شيء من "أ" "ه" "فو" "ز" والّا لصدق نقيضه ومعنا مقدمة صادقة وهي قولنا كلما كان كلما كان[٥٣٨٧] لا شيء من "أ" "ه" فكل "أ" "ب" وكلما كان[٥٣٨٨] لا شيء من "أ" "ه" "فو" "ز" لأنّه حينئذ كلما كان[٥٣٨٩] لا شيء من[٥٣٩٠] "أ" "ه" فكل "أ" "ب" ولا شيء من "أ" "ه" وكلما كان كلّ "أ" "ب" ولا شيء من "أ" "ه" فبعض "ب" ليس "ه" وكلما كان ليس بعض "ب" "ه" "فو" "ز" ينتج حينئذ كلما كان لا شيء من "أ" "ه" "فو" "ز" وينتجان أعنى نقيض المطلوب والمقدمة الصادقة

[٥٣٨٠] ج + الصادقة.

[٥٣٨١] ل – كلما كان.

[٥٣٨٢] ل – مع المقدمة الصادقة.

[٥٣٨٣] ل – الكلية، صح هامش.

[٥٣٨٤] ر + المقدم؛ ل – المقدم.

[٥٣٨٥] ل – كلي، صح هامش.

[٥٣٨٦] ج – سالب.

[٥٣٨٧] ل – كلما كان، صح هامش.

[٥٣٨٨] ر – كان..

[٥٣٨٩] ر – كان.

[٥٣٩٠] ر – أب.

من الشكل الثاني ليس البتة اذا كان كلما كان لا شيء من "أ" "ه" فكلّ "أ" "ب" وكلما كان لا شيء من "أ" "ه" "فج" "د" وهو باطل لصدق قولنا كلما كان كلما كان لا شيء من "أ" "ه" فكلّ "أ" "ب" وكلما كان كلما كان[٥٣٩١] لا شيء من "أ" "ه" "فج" "د" لإنتاج مقدمها مع صغرى القياس تاليها وإنتاج المقدمتين الصادقتين[٥٣٩٢] المطلوب من الثالث ظاهر.

[ك ٣٨٨١] ولا يخفى عليك انا إن وضعنا مقدم طرفي النتيجة سالبا جزئيا وجب أن يكون مقدم طرفي المتصلة الصادقة سالبا جزئيا وهو قولنا ليس بعض "أ" "ه".

[ك ٣٨٨٢] **الضرب الرابع:** مقدم الصغرى موجب جزئي، ومقدم الكبرى بحاله ينتج نتيجة الضرب الثالث بهذا البيان بعينه لكن يجب أن يكون مقدم طرفي المتصلة الصادقة سالبا[٥٣٩٣] كليا إن كان مقدم طرفي النتيجة سالبا كليا[٥٣٩٤] ومقدم المقدم فقط[٥٣٩٥] إن كان [٢٠٤ب] سالبا جزئيا.

[ك ٣٨٨٣] **الضرب الخامس:** أن يكون المقدمان سالبين كليين ينتج نتيجة الضرب الأوّل كقولنا كلما كان لا شيء من "أ" "ب" "فج" "د" وكلما كان لا شيء من "ب" "ه" "فو" "ز" ينتج قد يكون اذا كان كلما كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" فكلما كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" اذ لو صدق نقيض النتيجة لانتظم مع المقدمة الصادقة وهي قولنا كلما كان كلما كان[٥٣٩٦] كلّ "أ" "ه" فلا شيء من "ب" "ه" فكلما كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" لإنتاج مقدمها مع كبرى القياس تاليها وأنتج من الشكل الثاني ليس البتة اذا كان كلما كان كلّ "أ" "ه" فلا شيء من "ب" "ه" فكلما كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" وهو باطل لأنّه كلما كان كلما كان كلّ "أ" "ه" فلا شيء من "ب" "ه" فكلما كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" لأنّه حينئذ كلما كان كلّ "أ" "ه" فكلّ "أ" "ه" ولا شيء من "ب" "ه" وكلما كان كلّ "أ" "ه" ولا شيء من "ب" "ه" فلا شيء من "أ" "ب" من الثاني وكلما كان لا شيء من "أ" "ب" "فج" "د" ينتج حينئذ كلما كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" وإنتاج المقدمين الصادقين[٥٣٩٧] المطلوب[٥٣٩٨] من الثالث ظاهر.

[٥٣٩١] ج، ر – كلما كان.

[٥٣٩٢] ر: الصادقين.

[٥٣٩٣] ج – سالبا.

[٥٣٩٤] ر + وسالبا جزئيا

[٥٣٩٥] ر – ومقدم المقدم فقط.

[٥٣٩٦] ج – كلما كان، صح هامش.

[٥٣٩٧] ج: المقدمتين الصادقتين.

[٥٣٩٨] ر: لمطلوب.

[ك ٣٨٨٤] **الضرب السادس:** مقدم الصغرى سالب جزئي ومقدم الكبرى سالب كلي.

[ك ٣٨٨٥] **الضرب السابع:** بالعكس.

[ك ٣٨٨٦] **الضرب الثامن:** أن يكون المقدمان سالبين جزئيين ونتائج هذه الضروب الثلاثة مثل نتيجة الضروب الخامس لاستلزام المتصلة الكلية الجزئية المقدم المتصلة الكلية الكلية المقدم.

[ك ٣٨٨٧] **الضرب التاسع:** مقدم الصغرى سالب كلي، ومقدم[٥٣٩٩] الكبرى موجب كلي ينتج نتيجة الضرب الخامس لكن مقدم طرفيها سالب كقولنا كلما كان لا شيء من "أ" "ب" "فج" "د" وكلما كان كلّ "ب" "ه" "فو "ز" ينتج قد يكون اذا كان كلما كان لا شيء من "أ" "ه" "فج" "د" وكلما كان لاشيء من "أ" "ه" "فو" "ز" اذ لو صدق نقيضه جعلناه كبرى وقولنا الصادق وهو كلما كان كلما كان لا شيء من "أ" "ه" فكلّ "ب" "ه"[٥٤٠٠] وكلما كان لا شيء من "أ" "ه" "فو"ز" لإنتاج مقدمها مع كبرى القياس تاليها صغرى لينتجا[٥٤٠١] من الشكل الثاني ليس البتة اذا كان كلما كان لا شيء من "أ" "ه" فكلّ "ب" "ه" وكلما كان لا شيء من "أ" "ه" "فج" "د" وهو باطل لأنّه كلما كان كلما كان لا شيء من "أ" "ه" فكلّ "ب" "ه" وكلما كان لا شيء من "أ" "ه" "فج" "د" لأنّه حينئذ كلما كان لا شيء من "أ" "ه" فلا شيء من "أ" "ه" وكلّ "ب" "ه" وكلما لا شيء من "أ" "ه" وكلّ "ب" "ه" فلا شيء من "أ" "ب" وكلما كان لا شيء من "أ" "ب" "فج" "د" ينتج حينئذ كلما كان لا شيء من "أ" "ه" "فج" "د" وإنتاج المقدمين الصادقين[٥٤٠٢] النتيجة من الثالث بيّن.

[ك ٣٨٨٨] **الضرب العاشر:** مقدم الصغرى سالب جزئي ومقدم الكبرى موجب كلّي.

[ك ٣٨٨٩] **الضرب الحادي عشر:** مقدم الصغرى سالب كلي ومقدم الكبرى موجب جزئي.

[ك ٣٨٩٠] **الضرب الثاني عشر:** مقدم الصغرى سالب جزئي ومقدم الكبرى موجب جزئي ونتائج هذه الضروب الثلاثة نتيجة[٥٤٠٣] الضرب التاسع لما عرفت من إعطاء المتصلة الكلية الجزئية المقدم المتصلة الكلية الكلية[٥٤٠٤] المقدم.

[٥٣٩٩] ر – الكلي.

[٥٤٠٠] ر – ب ه، صح هامش.

[٥٤٠١] ج: لينتجان.

[٥٤٠٢] ج، ر: المقدمتين الصادقتين.

[٥٤٠٣] ل – نتيجة.

[٥٤٠٤] ج – الكلية.

[ك ٣٨٩١] **الضرب الثالث عشر:** المقدمان موجبين كليين ينتج نتيجة الضرب الأوّل الّا أن طرفيها جزئيان كقولنا كلما كان كل "أ" "ب" "فج" "د" وكلما كان كلّ "ب" "ه" "فو" "ز" ينتج قد يكون اذا كان قد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" فقد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز".

[ك ٣٨٩٢] وبيانه من وجوه:

[ك ٣٨٩٣] الأوّل: هو أن الصغرى يستلزم صدق قولنا كلما كان كلما كان "ج" "د" فكل "ب" "ه" فقد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" لأنّه حينئذ قد يكون اذا كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ب" وكلّ "ب" "ه" أمّا استلزامه لكل "أ" "ب" فلانعكاس الصغرى اليه وأما لكلّ "ب" "ه" فظاهر وكلما كان كلّ "أ" "ب" وكلّ "ب" "ه" فكلّ "أ" "ه" ينتج حينئذ قد يكون اذا كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ه" وينعكس قد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" والكبرى يستلزم صدق قولنا كلما كان كلما كان "ج" "د" فكلّ "ب" "ه" وكلما كان "ج" "د" "فو" "ز" لإنتاج مقدمها مع كبرى القياس تاليها وهما أعنى المقدمتين اللازمتين من الصغرى والكبرى ينتجان من الشكل الثالث قد يكون اذا كان قد يكون اذا كان[٥٤٠٥] كلّ "أ" "ه" "فج" "د" فكلما كان "ج" "د" "فو" "ز" ويلزم من صدق هذه المقدمة صدق المطلوب لكون مقدمها بعينه مقدم المطلوب. وإنتاج مقدمها مع تاليها عين تالي المطلوب من الشكل الاول.

[ك ٣٨٩٤] الثاني: كلما كان كلما كان "ج" "د" فكلّ "ب" "ه" فقد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" وكلما كان كلما كان "ج" "د" وكلّ "ب" "ه" فقد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" وهما ينتجان المطلوب من الشكل الثالث. أما صدق الصغرى فلاستلزام صغرى القياس اياها لما مرّ اذ هي بعينها صغرى القياس المستعمل في البرهان الاول وأما صدق الكبرى فلانه حينئذ يصدق مقدمتان احداهما قولنا قد يكون اذا كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ه" والأخرى قولنا[٥٤٠٦] كلما كان "ج" "د" "فو" "ز" وينتجان من الثالث[٥٤٠٧] قد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" الذى هو تالي الكبرى من الثالث[٥٤٠٨]. أما الاول: فلما مرّ [٢٠٥أ] في صدق صغرى القياس المستعمل في البرهان الأوّل. وأما الثانية فلإنتاج

[٥٤٠٥] ل – قد يكون اذا كان، صح هامش.

[٥٤٠٦] ل – قولنا.

[٥٤٠٧] ج، ل – من الثالث.

[٥٤٠٨] ل – من الثالث.

مقدم الكبرى مع كبرى القياس اياها فقد جعلنا الأوسط في هذين البرهانين ملازمة مقدم الكبرى لتالي الصغرى.

[ك ٣٨٩٥] البرهان الثالث: أن يجعل الأوسط ملازمة مقدم الكبرى لمقدم الصغرى بأن يقول كلما كان كلما كان[٥٤٠٩] كلّ "أ" "ب" وكلّ "ب" "ه" فقد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" وكلما كان كلما كان كلّ "أ" "ب" فكلّ "ب" "ه" فقد يكون اذا كان كلّ "ا" "ه" "فو" "ز" وينتجان المطلوب من الثالث. أما الصغرى فلانا[٥٤١٠] اذا ضممنا عكس صغرى القياس الى قولنا كلما كان كلّ "أ" "ب" فكل "أ" "ب" وكلّ "ب" "ه" فقد يكون اذا كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ب" وكلّ "ب" "ه" وكلما كان كلّ "أ" "ب" وكلّ "ب" "ه" فكلّ "أ" "ه" ينتج قد يكون اذا كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ه" وينعكس الى تالي الصغرى أو نقول حينئذ كلما كان كلّ "أ" "ب" وكلّ "أ" "ب" وكلّ "ب" "ه" وكلما كان كلّ "أ" "ب" وكلّ "ب" "ه" فكلّ "أ" "ه" ينتج حينئذ كلما كان كلّ "أ" "ب" فكلّ "أ" "ه". فاذا ضممنا اليه صغرى القياس ينتج من الشكل الثالث فقد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د". وأما الكبرى فلانه حينئذ قد يكون اذا كان كلّ "ب" "ه" فكلّ "أ" "ب" وكلّ "ب" "ه" وكلما كان كلّ "أ" "ب" وكلّ "ب" "ه" فكلّ "أ" "ه" ينتج من الشكل الأوّل قد يكون اذا كان كلّ "ب" "ه" فكلّ "أ" "ه". فاذا ضممنا اليه كبرى القياس ينتج من الشكل الثالث قد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه"[٥٤١١] "فو" "ز".

[ك ٣٨٩٦] البرهان الرابع: أن يجعل الأوسط ملازمة مقدم الصغرى لمقدم الكبرى بأن يقول كلما كان كلما كان كلّ "ب" "ه" فكلّ "أ" "ب" فقد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" وكلما كان كلما كان كلّ "ب" "ه" فكلّ "أ" "ب" فقد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز"[٥٤١٢] لينتجان[٥٤١٣] المطلوب من الثالث. أمّا الصغرى فلانه حينئذ قد يكون اذا كان كلّ "أ" "ب" فكلّ "أ" "ب" وكلّ "ب" "ه" وكلما كان كلّ "أ" "ب" وكلّ "ب" "ه" فكلّ "أ" "ه" ينتج قد يكون اذا كان كلّ "أ" "ب" فكلّ "أ" "ه". فاذا

[٥٤٠٩] ل – كلما كان.

[٥٤١٠] ل: فلانه.

[٥٤١١] ج + فج د وأما الكبرى فلانه حينئذ قد يكون اذا كان كل ب ه فكل أ ب فكل أ ب و كل ب ه وكلما كان كل أ ب و كل ب ه فكل أ ه ينتج من الشكل الأول قد يكون اذا كان كل ب ه فكل أه فاذا ضممنا اليه كبرى القياس ينتج من الشكل الثالث قد يكون اذا كان كل أ ه.

[٥٤١٢] ل – البرهان الرابع أن يجعل الأوسط ملازمة مقدم الصغرى لمقدم الكبرى بأن يقولكلما كان كلما كان كل ب ه فكل أ ب فكل أ ه فج د فقد يكون اذا كانكل أ ه فج د وكلما كان كلما كان كل ب ه فكل أ ب فقد يكون اذا كان كل أ ه فو ز، صح هامش.

[٥٤١٣] ر: لينتجا.

ضممنا اليه صغرى القياس أنتج من الثالث قد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د". وأمّا الكبرى فلأنا[٥٤١٤] اذا ضممنا عكس كبرى القياس الى ما يلزم مقدم هذه الكبرى وهو قولنا كلما كان كلّ "أ" "ب"[٥٤١٥] وكلّ "أ" "ب" وكلّ "ب" "ه" ينتج قد يكون اذا كان "و" "ز" فكلّ "أ" "ب" وكلّ "ب" "ه" وكلما كان كذلك كان كلّ "أ" "ه" فقد يكون اذا كان "و" "ز" فكلّ "أ" "ه" وينعكس أو نقول حينئذ كلما كان كلّ "ب" "ه" وكلّ "أ" "ب" وكلّ "ب" "ه" وكلّ ما كان كلّ "أ" "ب" وكلّ "ب" "ه" فكلّ "أ" "ه" ينتج كلما كان كلّ "ب" "ه" وكلّ "أ" "ه". فاذا ضممنا اليه كبرى القياس أنتج من الثالث قد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه"[٥٤١٦] "فو" "ز".

[ك ٣٨٩٧] البرهان الخامس: أن يجعل الأوسط ملازمة مقدم الصغرى لتالي الكبرى بأن يقول كلما كان كلما كان "و" "ز" فكلّ "أ" "ب" فقد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" وكلما كان كلما كان "و" "ز" فكلّ "أ" "ب" فقد يكون اذا كان كلّ[٥٤١٧] "أ" "ه" "فو" "ز" لينتجان المطلوب من الثالث. أمّا الصغرى فلأنه حينئذ قد يكون اذا كان "و" "ز" فكلّ "أ" "ب" وكلّ "ب" "ه" وكلما كان كلّ "أ" "ب" وكلّ "ب" "ه" فكلّ "أ" "ه" ينتج قد يكون اذا كان "و" "ز" فكلّ "أ" "ه". فاذا ضممنا صغرى القياس الى مقدم الصغرى ينتج كلما كان "و" "ز" "فج" "د" وينتج مع قولنا قد يكون اذا كان "و" "ز" فكلّ "أ" "ه" من الشكل الثالث قد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د". وأمّا الكبرى فلانعكاس المقدمة الصادقة حينئذ وهي قولنا قد يكون إذا كان "و" "ز"[٥٤١٨] فكلّ "أ" "ه" الى تاليها.

[ك ٣٨٩٨] فالحاصل: أنا متى جعلنا الأوسط ملازمة مقدم مقدمة كلية لأحد طرفي المقدمة الأخرى الموجبة؛ تتم البراهين الأربعة الأخيرة في كلّ قياس من هذا القسم. اذا كانت مقدمتاه كليتين والأوّلان فيما اذا كانت الكبرى فقط كلية والأخيران فيما اذا كانت الصغرى فقط كلية لكن ذلك بعد اشتمال المتشاركين على تأليف منتج وإيجاب المقدمتين وكلّ ذلك ظاهر بعد الإحاطة بالبراهين التى ذكرناها.

[٥٤١٤] ر – فلأنا.

[٥٤١٥] ر: ب ه.

[٥٤١٦] ل – فج د وأما الكبرى......اذا كان كلّ أ ه، صح هامش.

[٥٤١٧] ج – كل.

[٥٤١٨] ج: ه ز.

[ك ٣٨٩٩] وقوله "ويتم في الجميع والأوسط ملازمة أحد المتشاركين من الكلية سواء كانت موجبة أو سالبة للآخر" معناه انا اذا جعلنا الأوسط في القياس[٥٤١٩] الذى ألّفناه ثانيا ملازمة مقدم مقدمة كلية موجبة كانت تلك الكلية أو سالبة لمقدم الأخرى تتم البرهان سواء كانت المقدمة الأخرى موجبة أو سالبة وسواء كانت كلية [٢٠٥ب] أو جزئية ويكون ذلك ستة عشرة ضربا لأن المقدمة الكلية التى جعلنا مقدمها لازما لمقدم الأخرى إن كانت صغرى. فأما أن يكون موجبة أو سالبة وعلى التقديرين فالكبرى احدي المحصورات الأربع. وكذلك إن كانت كبرى كانت[٥٤٢٠] موجبة أو سالبة. وعلى التقديرين فالصغرى احدي المحصورات الأربع.

[ك ٣٩٠٠] ولنذكر مثال ما يكون الصغرى سالبة جزئية والكبرى[٥٤٢١] سالبة كلية بأن يقول قد لا يكون اذا كان كلّ "أ" "ب" "فج" "د" وليس البتة اذا كان كلّ "ب" "ه" "فو" "ز" ينتج قد يكون اذا كان قد لا يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" فقد لا[٥٤٢٢] يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" أنه كلما كان كلما كان كلّ "أ" "ب" فكلّ "ب" "ه" فقد لا يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" وكلما كان كلما كان كلّ "أ" "ب" فكلّ "ب" "ه" فقد لا يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز".

[ك ٣٩٠١] وأمّا الصغرى فلأنه حينئذ كلما كان كلّ "أ" "ب" فكلّ "أ" "ب"[٥٤٢٣] وكلّ "ب" "ه" وكلما كان كذلك فكلّ "أ" "ه" فكلما كان كلّ "أ" "ب" فكلّ "أ" "ه". وهو مع الصغرى ينتج من الثالث قد لا يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د".

[ك ٣٩٠٢] وأمّا الكبرى فلانه حينئذ قد[٥٤٢٤] يكون اذا كان كلّ "ب" "ه" فكلّ "أ" "ب" وكلما كان كلّ "أ" "ب" وكلّ "أ" "ب" وكلّ "ب" "ه" فقد يكون اذا كان كلّ "ب" "ه" وكلّ "أ" "ب" وكلّ "ب" "ه" وكلما كان كذلك فكلّ "أ" "ه" فقد يكون اذا كان كلّ "ب" "ه" وكلّ "أ" "ه" وهو مع الكبرى ينتج من الثالث قد لا يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز".

[٥٤١٩] ل – في القياس، صح هامش.

[٥٤٢٠] ل – كانت.

[٥٤٢١] ر – ~~والكبرى~~.

[٥٤٢٢] ج – لا.

[٥٤٢٣] ج، ل – فكل أ ب.

[٥٤٢٤] ل – ~~لا~~.

[ك ٣٩٠٣] وعلى هذا القياس يبرهن على إنتاج سائر الضروب لكن يجب أن تعلم أن المقدمتين اذا كانتا سالبتين كان طرفا النتيجة سالبتين. وإن كانت الصغرى فقط سالبة كان مقدمها سالبا وإن كانت الكبرى فقط سالبة[٥٤٢٥] كان تاليها سالبا.

[ك ٣٩٠٤] **الضرب الرابع عشر:** مقدم الصغرى موجب كلي ومقدم الكبرى سالب كلي.

[ك ٣٩٠٥] **الضرب الخامس عشر:** مقدم الصغرى موجب[٥٤٢٦] جزئي ومقدم الكبرى موجب كلي.

[ك ٣٩٠٦] **الضرب السادس عشر:** مقدم الصغرى موجب جزئي ومقدم الكبرى سالب كلي.

[ك ٣٩٠٧] ونتائج هذه الضروب الثلاثة هي نتيجة الضرب الثالث عشر الّا أن مقدم طرفيها في كلّ ضرب من هذه الضروب الثلاثة هو نتيجة مقدمي ذلك الضرب. وبيانه الوجوه الخمسة المذكورة في الضرب الثالث عشر.

[ك ٣٩٠٨] وإذا عرفت نتائج ضروب الضرب الأوّل من الأربعة الاولى وهي ما يكون المقدمتان فيها موجبتين كليتين فقد عرفت نتائج ضروب الأضرب الثلاثة الباقية. أعنى ما يكون المقدمتان فيها سالبتين كليتين أو الصغرى موجبة كلية والكبرى سالبة كلية أو بالعكس؛ لأنّ[٥٤٢٧] نتيجة كلّ ضرب من ضروب هذه الأضرب الثلاثة هي نتيجة نظيرة من الضروب الاولى[٥٤٢٨] بالبرهان المذكور في ذلك الضرب الّا أنّ طرفي النتيجة في ضروب الضرب الذي من سالبتين كليتين سالبتان وفيما يكون الصغرى موجبة كلية والكبرى سالبة كلية موجب المقدم سالب التالي وفيما يكون بالعكس على العكس.

[ك ٣٩٠٩] ولنذكر لكل واحد مثالا ليقاس عليه الباقي.

[ك ٣٩١٠] الضرب الأوّل من ضروب الضرب الثاني: أن[٥٤٢٩] نقول[٥٤٣٠] ليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ب" "فج" "د" وليس البتة اذا كان بعض "ب" "ه" "فو" "ز" ينتج قد يكون اذا كان ليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" فليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" والّا لصدق نقيضه وهو قولنا ليس

[٥٤٢٥] ج – سالبة.

[٥٤٢٦] ر – ~~كلي ومقدم الكبرى سالب كلي~~.

[٥٤٢٧] ل: لا.

[٥٤٢٨] ج: في الضرب الأول.

[٥٤٢٩] ر – ~~يكون~~.

[٥٤٣٠] ر – نقول، صح هامش.

البتة اذا كان ليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" فليس البتة اذا كان كلّ[5431] "أ" "ه" "فو" "ز" ونضم[5432] الى المقدمة التى بينا صدقها[5433] وهي قولنا كلما كان كلما كان كلّ "أ" "ه" فكلّ "أ" "ب" فليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" لينتج من الشكل الثاني ليس البتة اذا كان كلما كان كلما كان[5434] كلّ "أ" "ه" فكلّ "أ" "ب" فليس البتة اذا كان كلّ[5435] "أ" "ه"[5436] "فج" "د" وهو باطل؛ لأنّه كلما كان كلما كان[5437] كل "أ" "ه" فكلّ "أ" "ب" فليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" لإنتاج مقدمها مع صغرى القياس تاليها. وإنتاج هذه المقدمة الصادقة مع الصادقة أوّلا المطلوب من الثالث ظاهر.

[ك ٣٩١١] الضرب الأوّل من ضروب الضرب الثالث: كلما كان كلّ "أ" "ب" "فج" "د" وليس البتة اذا كان بعض "ب" "ه" "فو" "ز" ينتج قد يكون اذا كان كلما كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" فليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" اذ لو صدق نقيضه لانتظم مع المقدمة الصادقة المذكورة[5438] في الضرب الذي قيله قياسا في الشكل الثاني منتجا لقولنا ليس البتة اذا كان كلما كان كلّ "أ" "ه" فكلّ "أ" "ب" فكلما كان "أ" "ه"[5439] "فج" "د" وهو باطل لما عرفته غير مرّة.

[ك ٣٩١٢] الضرب الأوّل من ضروب الضرب الرابع: ليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ب"[5440] "فج" "د" وكلما كان بعض "ب" "ه" "فو" "ز" ينتج[5441] قد يكون اذا كان ليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" فكلما كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" اذ لو صدق نقيضه [٢٠٦أ] نضم الى المقدمة التى بينا صدقها وهي قولنا كلما كان كلما كان كلّ "أ" "ه" فكلّ "أ" "ب" فكلما كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" لينتج من الشكل الثاني ليس البتة اذا كان كلما كان كلّ "أ" "ه" فكلّ "أ" "ب" فليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ه"

[5431] ل – كل.

[5432] ر: ونضمه.

[5433] ل: مقدمها.

[5434] ج، ل – كلما كان.

[5435] ج – كل.

[5436] ل – فو ز لينتج من الشكل الثاني ليس البتة اذا كان كلما كان كل أ ه فكل أ ب فليس البتة اذا كان كل أ ه، صح هامش.

[5437] ل – كلما كان.

[5438] ل + الصادقة المذكورة.

[5439] ج – فكل أ ب فكلما كان أ ه.

[5440] ج: كل أ ه.

[5441] ج – ينتج.

"فج" "د" وهو باطل لما عرفته. وقس عليها سائر ضروب الضروب الثلاثة فإنه سهل عليك[5442] بعد معرفة ما ذكرناه.

[ك ٣٩١٣] وأمّا ضروب كلّ واحد من الأربعة الوسطى وهي إثنى عشر التى عرفتها:

[ك ٣٩١٤] فمقدم الصغرى إمّا أن يكون موجبا أو سالبا فإن كان موجبا فمقدم الكبرى إن كان كليا وهو أربعة أضرب. كان نتائجها نتائج نظيرتها من الضروب الأوّل بالبرهان المذكور فيها وهو من الثالث والأوسط فيه ملازمة مقدم الكبرى لأحد طرفي الصغرى.

[ك ٣٩١٥] الضرب الأوّل المقدمان موجبين كليين ونتيجته نتيجة الضرب الثالث عشر من ضروب الضرب الأوّل بالبرهانين الأوّلين من الأربعة الأخيرة لكن المقدمتين[5443] اذا كانتا موجبتين كان الطرفان أعنى طرفا النتيجة[5444] موجبين، وإن كانتا سالبتين كان طرفان سالبين.

[ك ٣٩١٦] وإن كان الصغرى موجبة، والكبرى سالبة كانت النتيجة موجبة المقدم، سالبة التالي. وإن كان بالعكس فبالعكس والمقدم في الطرفين دائما نتيجة التأليف بين المقدمين.

[ك ٣٩١٧] وإن كان مقدم الكبرى جزئيا وهو أربعة أضرب كان نتائجها نتائج[5445] الأربعة المتقدمة لما عرفت من استلزام المتصلة الكلية؛ الجزئية المقدم،[5446] المتصلة الكلية؛ الكلية[5447] المقدم.

[ك ٣٩١٨] وإن كان مقدم الصغرى سالبا كان مقدم الكبرى أيضا سالبا وحينئذ إن كان المقدمان كليين كقولنا قد يكون اذا كان لا شيء من "أ" "ب" "فج" "د" وكلما كان لا شيء من "ب" "ه" "فو" "ز" ينتج قد يكون اذا كان قد يكون اذا كان[5448] بعض "أ" "ه" "فج" "د" فقد يكون اذا كان بعض "أ" "ه"[5449] "فو" "ز"؛ لأنّ الصغرى يستلزم صدق قولنا كلما كان كلما كان لا شيء من "أ" "ب" فكلّ "ه" "أ"[5450] فقد يكون اذا كان بعض "أ" "ه" "فج" "د" والكبرى صدق قولنا كلما كان كلما كان لا شيء

[5442] ل – عليك.

[5443] ج: المقدمين.

[5444] ر – أعنى طرفا النتيجة، صح هامش.

[5445] ل – نتائج.

[5446] ل – المقدم.

[5447] ج – الكلية.

[5448] ل – قد يكون اذا كان.

[5449] ر: بعض أ ب.

[5450] ل >< أ ه.

من "أ" "ب" فكلّ "ه" "أ"[٥٤٥١] فقد يكون اذا كان بعض "أ" "ه" "فو" "ز" وهما[٥٤٥٢] ينتجان المدّعى من الثالث.

[ك ٣٩١٩] وأمّا استلزام الصغرى لهذه الصغرى فلأنّه حينئذ[٥٤٥٣] يصدق قولنا كلما كان كلما كان لا شيء من "أ" "ب" وكلّ "ه" "أ" فقد يكون اذا كان كلّ "ه" "أ"[٥٤٥٤] "فج" "د" لإنتاج مقدمها مع صغرى القياس تاليها وكلّ ما كان كلّ "ه" "أ" فبعض "أ" "ه" ينتج من الثالث حينئذ قد يكون اذا كان بعض "أ" "ه" "فج" "د".

[ك ٣٩٢٠] وأما استلزام الكبرى للكبرى فلأنه حينئذ قد يكون اذا كان كلّ "ه" "أ"[٥٤٥٥] فلا شيء من "أ" "ب" بحكم العكس المستوي فقد يكون اذا كان كلّ "ه" "أ"[٥٤٥٦] فكلّ "ه" "أ"[٥٤٥٧] ولا شيء من "أ" "ب" وكلما كان كذلك فلا شيء من "ب" "ه" من الأوّل بعد عكس النتيجة فقد يكون اذا كان كلّ "ه" "أ" فلا شيء من "ب" "ه" وهي مع الكبرى ينتج قد يكون اذا كان كلّ "ه" "أ" "فو" "ز" وكلما كان كل "ه" "أ" فبعض "أ" "ه" فقد يكون اذا كان بعض "أ" "ه" "فو" ز" من الثالث.

[ك ٣٩٢١] وإن كان مقدم الصغرى جزئيا ومقدم الكبرى بحاله كانت النتيجة نتيجة الضرب الأوّل لكن الأوسط في القياس المذكور من الثالث كلما كان بعض "أ" ليس "ب" فكلّ "ه" "أ". بيان الصغرى ما مرّ، وبيان الكبرى أنه كلما كان كلما كان بعض "أ" ليس "ب" فكلّ "ه" "أ"[٥٤٥٨] فكلما كان لا شيء من "أ" "ب" فكلّ "ه" "أ" ويتم البرهان الى آخره.

[ك ٣٩٢٢] وإن كان مقدم الكبرى جزئيا كان النتيجة ما مرّ لما عرفت من إعطاء المتصلة الكلية كلية مقدمها.

[٥٤٥١] ر – ه أ، صح هامش: ل >< أ ه.

[٥٤٥٢] ر + وهما.

[٥٤٥٣] ر، ل – حينئذ.

[٥٤٥٤] ل >< أ ه.

[٥٤٥٥] ل >< أ ه.

[٥٤٥٦] ل – أ.

[٥٤٥٧] ل >< أ ه.

[٥٤٥٨] ج >< أ ه.

[ك ٣٩٢٣] وإن كان مقدمتا القياس سالبتين[٥٤٥٩] كقولنا قد لا يكون اذا كان لا شيء من "أ" "ب" "فج" "د"، وليس البتة اذا كان لا شيء من "ب" "ه" "فو" "ز" ينتج قد يكون اذا كان قد لا يكون اذا كان بعض "أ" "ه" "فج" "د" فقد لا يكون اذا كان بعض "أ" "ه" "فو" "ز"؛ لأنّه كلما[٥٤٦٠] كان كلما كان لا شيء من "أ" "ب" فكلّ "ه" "أ" فقد لا يكون اذا كان بعض "أ" "ه" "فج" "د" وكلما كان كلما كان لا شيء من "أ" "ب" فكلّ "ه" "أ" فقد لا يكون اذا كان بعض "أ" "ه" "فو" "ز" وهما ينتجان المدعى من الثالث.

[ك ٣٩٢٤] أمّا الصغرى فلأنّه حينئذ يصدق قد لا يكون اذا كان كلّ "ه" "أ"[٥٤٦١] "فج" "د" لإنتاج مقدمها مع صغرى القياس[٥٤٦٢] إيّاه وكلما كان كلّ "ه" "أ" فبعض "أ" "ه" ينتج قد لا يكون اذا كان بعض "أ" "ه" "فج" "د".

[ك ٣٩٢٥] وأمّا الكبرى فلأنّه حينئذ قد يكون اذا كان كلّ "ه" "أ" فلا شيء من "أ" "ب" بحكم العكس المستوي فقد يكون إذا كان[٥٤٦٣] كلّ "ه" "أ"[٥٤٦٤] فكلّ "ه" "أ" ولا شيء من "أ" "ب" وكلما كان كذلك فلا شيء من "ه" "ب" من الأوّل وينعكس الى قولنا لا شيء من "ب" "ه" فقد يكون اذا كان كلّ "ه" "أ" فلا شيء من [٢٠٦ب] "ب" "ه" وهو مع الكبرى ينتج قد لا يكون اذا كان كلّ "ه" "أ" "فو" "ز" فقد لا يكون اذا كان بعض "أ" "ه" "فو" "ز" لما عرفت.

[ك ٣٩٢٦] وكذلك إن كان مقدم الصغرى جزئيا لكن الأوسط ما ذكرناه حيث كان الصغرى موجبة ومقدمها جزئي وإن كان مقدم الكبرى جزئيا فالأمر فيه ظاهر مما مرّ غير مرّة.

[ك ٣٩٢٧] وإن كانت الصغرى سالبة، والكبرى موجبة ينتج قد يكون اذا كان قد لا يكون اذا كان[٥٤٦٥] بعض "أ" "ه" "فج" "د" فقد يكون اذا كان بعض "أ" "ه" "فو" "ز" والصغرى الصغرى[٥٤٦٦] التى المقدمتان سالبتان والكبرى الكبرى التى المقدمتان موجبتان وإن كان بالعكس فبالعكس.

[٥٤٥٩] ل: سالبا.

[٥٤٦٠] ر – ~~صدق~~.

[٥٤٦١] ل >< أ ه.

[٥٤٦٢] ج – القياس.

[٥٤٦٣] ر – كان.

[٥٤٦٤] ل >< أ ه.

[٥٤٦٥] ج – قد لا يكون اذا كان

[٥٤٦٦] ل – الصغرى، صح هامش.

[ك ٣٩٢٨] وأمّا ضروب كلّ واحد من ضروب الأربعة الأخيرة فثلاثة عشر، ثمانية منها يكون المقدم فيها سالبا ونتائجها نتائج نظيراتهما من الضروب الاولى. والبيان فيه من الشكل الثالث والأوسط ملازمة نتيجة التأليف لمقدم الكبرى ويجب أن يكون نتيجة التأليف مخالفة لمقدم الكبرى في الكيف حتى ينتج مع مقدم الكبرى مقدم الصغرى.

[ك ٣٩٢٩] والمراد من نتيجة التأليف انتساب الأكبر إلى الأصغر انتسابا مخالفا[٥٤٦٧] لمقدم الكبرى لا النتيجة اللازمة من المقدمين[٥٤٦٨] لامتناع حصول النتيجة من الصغرى السالبة في الشكل الأوّل. ولنذكر لذلك[٥٤٦٩] مثالا كلما كان لا شيء من "أ" "ب" "فج" "د" وقد يكون اذا كان كلّ "ب" "ه" "فو" "ز" ينتج قد يكون اذا كان[٥٤٧٠] قد يكون اذا كان ليس بعض "أ" "ه" "فج" "د" فقد يكون اذا كان ليس بعض "أ" "ه" "فو" "ز" لأنّه كلما كان كلما كان كلّ "ب" "ه" فلا شيء من "أ" "ه" فقد يكون اذا كان ليس[٥٤٧١] بعض "أ" "ه" "فج" "د" وكلّما كان كلما كان كلّ "ب" "ه" فلا شيء من "أ" "ه" فقد يكون اذا كان ليس بعض "أ" "ه" "فو" "ز" وهما ينتجان المطلوب من الثالث.

[ك ٣٩٣٠] أمّا الصغرى فلأنه حينئذ قد يكون اذا كان لا شيء من "أ" "ه" فلا شيء من "أ" "ه" وكلّ "ب" "ه" وكلما كان كذلك فلا شيء من "أ" "ب" من الثاني فقد يكون اذا كان[٥٤٧٢] لا شيء من "أ" "ه" ولا شيء من "أ" "ب"[٥٤٧٣] وهو مع الصغرى ينتج قد يكون اذا كان لا شيء من "أ" "ه"[٥٤٧٤] "فج" "د" فقد يكون اذا كان ليس بعض "أ" "ه" "فج" "د".

[ك ٣٩٣١] وأمّا الكبرى فلأنه حينئذ قد يكون اذا كان لا شيء من "أ" "ه" "فو" "ز" لإنتاج مقدم الكبرى مع كبرى القياس ايّاه[٥٤٧٥] من الثالث فقد يكون اذا كان ليس بعض "أ" "ه" "فو" "ز" وإن كان

[٥٤٦٧] ر + مخالفا.

[٥٤٦٨] ل: المقدمتين.

[٥٤٦٩] ل – لذلك، صح هامش.

[٥٤٧٠] ل + قد يكون اذا كان قد يكون اذا كان.

[٥٤٧١] ج – ليس.

[٥٤٧٢] ر – ~~ليس بعض أ ه فج د كلما~~.

[٥٤٧٣] ر: من أ ه.

[٥٤٧٤] ر – لا شيء من أ ه وهو مع الصغرى ينتج قد يكون اذا كان لا شيء من أ ه، صح هامش.

[٥٤٧٥] ج – اياه، صح هامش.

مقدم الكبرى جزئيا ينتج هذه النتيجة أيضا لكن الأوسط كلما كان بعض "ب" "ه" فلا شيء من "أ" "ه" بيان الكبرى ما مرّ.

[ك ٣٩٣٢] وأمّا الصغرى فلأنه كلما كان كلما كان بعض "ب" "ه" فلا شيء من "أ" "ه" فكلما كان كلّ "ب" "ه" فلا شيء من "أ" "ه" ويتم الدليل المذكور. وإن كان مقدم الصغرى جزئيا[٥٤٧٦] فالأمر فيه بيّن قد عرفته وعلى هذا فقس اذا كان مقدم الكبرى احدي السالبتين وكذلك إن كانت المقدمتان سالبتين أو احداهما فقط سالبة اذ معرفة جميع ذلك مما تقدم سهل.

[ك ٣٩٣٣] وأربعة منها مقدم الصغرى فيها موجب ومقدم الكبرى كلي ونتائجها نتائج[٥٤٧٧] نظيراتها من الضروب الاولى والأوسطه في براهينها ملازمة مقدم الصغرى لأحد طرفي الكبرى كقولنا كلما كان كلّ "أ" "ب" "فج" "د" وقد يكون اذا كان كلّ "ب" "ه" "فو" "ز" ينتج قد يكون اذا كان قد يكون اذا كان قد يكون اذا كان[٥٤٧٨] بعض "أ" "ه" "فج" "د" فقد يكون اذا كان بعض "أ" "ه" "فو" "ز" لأنه كلما كان كلما كان كلّ "ب" "ه" فكلّ "أ" "ب" فقد يكون اذا كان بعض "أ" "ه" "فج" "د" وكلما كان كلما كان كلّ "ب" "ه" فكلّ "أ" "ب" فقد يكون اذا كان بعض "أ" "ه" "فو" "ز" وهما ينتجان المطلوب من الثالث. وبيان كلّ واحدة من هاتين المقدمتين قد مرّ غير مرّة وإن كان مقدم الصغرى جزئيا فظاهر.

[ك ٣٩٣٤] وأمّا إن كان مقدم الكبرى سالبا كليا كقولنا كلما كان كلّ "أ" "ب" "فج" "د" وقد يكون اذا كان لا شيء من "ب" "ه" "فو" "ز" ينتج قد يكون اذا كان قد يكون اذا كان بعض "أ" ليس "ه" "فج" "د"[٥٤٧٩] فقد يكون اذا كان بعض "أ" ليس "ه" "فو" "ز" لأنّه كلما كان كلما كان لا شيء من "ب" "ه" فكلّ "أ" "ب" فقد يكون اذا كان بعض "أ" ليس "ه" "فج" "د" وكلما كان كلما كان لا شيء من "ب" "ه" فكلّ "أ" "ب" فقد يكون اذا كان بعض "أ" ليس "ه"[٥٤٨٠] "فو" "ز" وهما ينتجان المدعى من الثالث بيان المقدمتين ظاهر.

[٥٤٧٦] ر – ~~فالأمر فيه~~.

[٥٤٧٧] ج – نتائج.

[٥٤٧٨] ج، ر، ل – قد يكون اذا كان، صح هامش ر.

[٥٤٧٩] ل – فج د.

[٥٤٨٠] ل: أ ه.

[ك ٣٩٣٥] وكذا إن كان مقدم الصغرى جزئيا وقس على هذه الأربعة سائرها وضرب واحد منها المقدمان فيه موجبان جزئيان والأوسط في برهانه ملازمة عكس نتيجة التأليف لمقدم الكبرى: كقولنا كلما كان بعض "أ" "ب" "فج" "د" وقد يكون اذا كان بعض "ب" "ه" "فو" "ز" ينتج قد يكون اذا كان قد يكون اذا كان بعض "أ" "ه" "فج" "د" فقد يكون اذا كان بعض "أ" "ه" "فو" "ز" لأنّه كلما كان كلما كان بعض "ب" "ه" فكلّ "ه" "أ" فقد يكون اذا كان بعض "أ" "ه" "فج" "د" وكلما كان كلما كان بعض "ب" "ه" [٢٠٧أ] فكلّ "ه" "أ" فقد يكون اذا كان بعض "أ" "ه" "فو" "ز" وهما[٥٤٨١] ينتجان المطلوب من الثالث.

[ك ٣٩٣٦] وأما الصغرى فلأنه حينئذ كلما كان بعض "ب" "ه" بعض "أ" "ب" وكلما كان بعض "أ" "ب" "فج" "د" ينتج كلما كان بعض "ب" "ه" "فج" "د" وكلما كان بعض "ب" "ه" فبعض "أ" "ه" لإنتاج مقدم هذه[٥٤٨٢] الصغرى مع استلزام تالي مقدمها لعكسه اياه من الأوّل وهما ينتجان من الثالث قد يكون اذا كان بعض "أ" "ه" "فج" "د".

[ك ٣٩٣٧] وأمّا الكبرى فلأنه كلما كان بعض "ب" "ه" فبعض "أ" "ه" وهي مع الكبرى ينتج من الثالث قد يكون اذا كان بعض "أ" "ه" "فو" "ز" ولأنه اذا صدقت الصغرى جزئية المقدم صدقت كلية المقدم وينتج مع الكبرى المذكورة المطلوب لما عرفت قبل وعلى هذا فقس سائر الضروب.

[ك ٣٩٣٨] والإمام زين الدين الكشيّ رحمه الله[٥٤٨٣] استنتج من هذا القياس وهو ما يكون الاشتراك بين المقدمين[٥٤٨٤] قد يكون اذا كان "ج" "د" فإن كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" لإنتاج مقدم الصغرى مع نسبة الأكبر إلى الأصغر مقدم الكبرى من الثالث وخصصه بما يكون مقدم الكبرى جزئيا ليمكن استنتاجه من الثالث وحصره في أربعة أضرب.

[ك ٣٩٣٩] ولا يخفى عليك إطّراده في كلّ ما كبراه كلية كان مقدمها كليا أو جزئيا[٥٤٨٥] بأن يقول والمقدمان موجبان كليان ينتج القياس قد يكون اذا كان "ج" "د" فإن كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز"؛ لأنها حينئذ يصدق قد يكون اذا كان "ج" "د" فإن كان كلّ "ب" "ه" فكلّ "أ" "ه" من الأوّل وكلّما كان كلّ

[٥٤٨١] ر – وهما، صح هامش.

[٥٤٨٢] ج، ر – هذه، صح هامش ر.

[٥٤٨٣] ج، ل – رحم الله.

[٥٤٨٤] ل: المقدمتين.

[٥٤٨٥] ج، ل – كان مقدمها كليا أو جزئيا.

"ب" "ه" فكلّ "ب" "ه" وكلّما صدق تالي هذه الجزئية مع هذه المقدمة الكلية الصادقة يصدق قد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" فكلّ "ب" "ه" من الثالث ينتج قد يكون اذا كان "ج" "د" فإن كان كلّ "أ" "ه" فكلّ "ب" "ه" وهو مع الكبرى ينتج قد يكون اذا كان "ج" "د" فإن كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" وهو المطلوب.

[ك ٣٩٤٠] وعلى هذا فقس الّا أن ما ذكرناه أولى.

[ك ٣٩٤١] فإن يجعل نتيجة لهذا القياس حتى يكون وضع الطرف غير المشارك في النتيجة وضعه في القياس ووضع نتيجة التأليف وضع الطرف المشارك فيه ويكون أيضا موافقا لما جعله الشيخ نتيجة القياس المؤلف من الحملي والمتصل. وكذلك يمكن أن يستنتج من هذا القياس قد يكون اذا كان قد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" "فو" "ز" لأنّ القياس المذكور ينتج قد يكون اذا كان "و" "ز" فإن كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" لأنه حينئذ يصدق قد يكون اذا كان "و" "ز" فإن كان كلّ "أ" "ب" فكلّ "أ" "ه" ويلزمه قد يكون اذا كان "و" "ز" فإن كان كلّ "أ" "ه" فكلّ "أ" "ب" بالطريق الذي عرفته وهو مع الصغرى ينتج قد يكون اذا كان "و" "ز" فإن كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" وينعكس الى قولنا قد يكون اذا كان قد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" "فو" "ز" الذي هو المطلوب.

[ك ٣٩٤٢] ولزوم هاتين النتيجين بناءً على ما نقلناه من الإمام زين الدين الكشيّ وقد يمكن أن يستنتج من هذا القياس أيضا ملازمة تالي المتصلتين لنتيجة التأليف بين المقدمين بالبرهان المنتظم من الشكل الثالث والأوسط مجموع المقدمين[٥٤٨٦] بأن يقال: كلما كان كلّ "أ" "ب" وكلّ "ب" "ه"[٥٤٨٧] وكلّ "أ" "ه" وكلّما كان كلّ "أ" "ب" وكلّ "ب" "ه"[٥٤٨٨] "فج" "د" و"و" "ز" ينتج من الثالث قد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" و"و" "ز".

[ك ٣٩٤٣] وبعد إحاطتك بما سلف يبعد أن يخفى عليك شيء مما يمكن استنتاجه من هذه الأقيسة.

[ك ٣٩٤٤] لا يقال: إذا كانت المقدمتان موجبتين واحداهما كلية وجب إنتاجه في جميع ضروبه الستة عشر في كلّ شكل من كلّ قسم لأنّه اذا صدق قد[٥٤٨٩] يكون[٥٤٩٠] لا شيء من "أ" "ب" "فج" "د"

[٥٤٨٦] ر، ل: المقدمتين.

[٥٤٨٧] ج: ج.

[٥٤٨٨] ل – وكل أ ه وكلما كان كلّ أ ب و كل ب ه.

[٥٤٨٩] ر: كلما.

[٥٤٩٠] ر: كان.

وكلّما كان كلّ "ب" "ه" "فو" "ز" ينتج قد يكون اذا كان قد يكون اذا كان[٥٤٩١] كلّ "أ" "ه" "فج" "د" فقد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" لأنّه كلما كان لا شيء من "أ" "ب" وكلّ "ب" "ه" "فج" "د" وكلما كان لا شيء من "أ" "ب" وكلّ "ب" "ه" "فو" "ز" ينتج من الثالث قد يكون اذا كان "ج" "د" "فو" "ز".

[ك ٣٩٤٥] ثمّ يقول: كلما كان كلما كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ه" فقد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" لإنتاج مقدمها مع المقدمة المذكورة تاليها.

[ك ٣٩٤٦] ثمّ يقول: كلما كان كلما كان[٥٤٩٢] "ج" "د" فكلّ "أ" "ه" فقد يكون اذا كان كلّ[٥٤٩٣] "أ" "ه" "فج" "د"[٥٤٩٤] وكلما كان كلما كان "ج" "د" وكلّ "أ" "ه" فقد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" وهما ينتجان المدّعى من النتيجة من الثالث.

[ك ٣٩٤٧] وهذا بيان إنتاج هذا القسم وقد يكون بيان إنتاج جميع الضروب في سائر الأقسام أظهر من هذا على ما ستعرفه بعد.

[ك ٣٩٤٨] وأيضا إذا كانت الصغرى فقط كلية والمقدمان كلاهما موجبان لكن مقدم الكبرى فقط جزئي. فقد قلتم بأنّه لا ينتج، وإنتاجه ظاهر؛ لأنه اذا صدق كلما كان كلّ "أ" "ب" "فج" "د" وقد يكون اذا كان بعض "ب" "ه" "فو" "ز" ينتج قد يكون اذا كان قد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" فقد يكون اذا كان كلّ[٥٤٩٥] "أ" "ه" "فو" "ز" لأنه كلما كان كلما كان[٥٤٩٦] بعض "ب" "ه" فكلّ "أ" "ب" وكلّ "ب" "ه" فقد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" لأنّه حينئذ يصدق [٢٠٧ب] كلما كان بعض "ب" "ه" فكلّ "أ" "ه"[٥٤٩٧] لإنتاج مقدمها مع استلزام مجموع كلّ "أ" "ب" وكلّ "ب" "ه" لقولنا كلّ "أ" "ه" إيّاه ويصدق أيضا حينئذ كلما كان بعض "ب" "ه" "فج" "د" لاستلزام مجموع كلّ "أ" "ب" وكلّ "ب" "ه" لكلّ "أ" "ب" المستلزم "لج" "د" وهاتان المقدمتان[٥٤٩٨] ينتجان من الثالث قد يكون

[٥٤٩١] ل – اذا كان.

[٥٤٩٢] ج – كلما كان.

[٥٤٩٣] ل – كل، صح هامش.

[٥٤٩٤] ج – فج د.

[٥٤٩٥] ل – كل.

[٥٤٩٦] ج – كلما كان.

[٥٤٩٧] ل – ~~كل ب ه فقد يكون اذا كان كل أ ه~~.

[٥٤٩٨] ج: المقدمان.

اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" وكلما كان كلما كان بعض "ب" "ه" فكلّ "أ" "ب" وكلّ "ب" "ه" قد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" لأنّه حينئذ يصدق كلما كان بعض "ب" "ه" فكلّ "أ" "ه" لما مرّ. وهو مع الكبرى ينتج قد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" وهاتان المقدمتان[٥٤٩٩] ينتجان المدّعى في النتيجة من الشكل الثالث لأنّا نقول:

[ك ٣٩٤٩] أمّا الجواب عن الأوّل: فإن القول اللازم لم يلزم من المقدمتين بحيث يكون بين المقدمتين والمطلوب نسبة معينة لتمام ما ذكرتم من البرهان وإن لم يتشارك المقدمتان ولا يشاركهما المطلوب في شيء. ونحن نوجب في القياس كونه كذلك.

[ك ٣٩٥٠] وأمّا الثاني: فإنّ البرهان المذكور لم ينشأ من مجموع[٥٥٠٠] المقدمتين بل من صدق الصغرى فقط ولا تعلق له بالكبرى لتمام ما ذكرتم من البرهان. وإن كانت الكبرى كاذبة أيضا لكن الأوسط يكون ملازمة كلّ "أ" "ب" وكلّ "ب" "ه" لتالي الكبرى أعنى "و" "ز" أو بالعكس[٥٥٠١] أي يكون الأوسط ملازمة "و" "ز"[٥٥٠٢] لكلّ "أ" "ب" وكلّ "ب" "ه" وليس شيء مما حكمنا بإنتاجه كذلك.

[ك ٣٩٥١] هكذا ذكره في الكتاب وفيه نظر؛ لأنّ ملازمة القول اللازم للصغرى لا ينافي لزومه لمجموع المقدمتين لجواز أن يكون اللازم أعمّ فإن البرهان المذكور دلّ على أنّه لازم للمقدمتين ضرورة تعلقه بكلّ واحدة من المقدمتين أعنى الصغرى والكبرى[٥٥٠٣] وما ذكره من الدليل[٥٥٠٤] يدلّ على أنه أيضا لازم للصغرى ولا ينافي بين القولين.

[ك ٣٩٥٢] وأمّا الشكل الثاني: فالمنتج بمقتضى الشرائط مائة وستة[٥٥٠٥] وسبعون ضربًا؛ لإنتاج كلّ واحد من الأربعة الاولى في جميع ضروبه وكذا كلّ واحد من الأربعة الوسطى، وإنتاج كلّ واحد من الأربعة الأخيرة في اثني عشر ضربا أعنى كلّ ضرب اتفق مقدما مقدمتين فيه بالكيف وذلك ثمانية أضرب وكلّ ضرب اختلف مقدما المقدمتين فيه مع كون المقدم في الكبرى كليا وهو أربعة أضرب.

[٥٤٩٩] ج: مقدمان.

[٥٥٠٠] ج: جميع.

[٥٥٠١] ج: وبالعكس.

[٥٥٠٢] ل: شيء.

[٥٥٠٣] ل >< الكبرى والصغرى.

[٥٥٠٤] ج، ر – من الدليل.

[٥٥٠٥] ل – وستة، صح هامش.

[ك ٣٩٥٣] وأمّا بيان كلّ ضرب من ضروب الأربعة الاولى فيظهر من البراهين المذكورة في الشكل الأوّل وذلك بأن يقول اذا صدق كلما كان كلّ "أ" "ب" "فج" "د" وكلما كان كلّ "ه" "ب" "فو" "ز" ينتج قد يكون اذا كان كلما كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" وكلما كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز"؛ لأنّه كلما كان كلّما كان كلّ "أ" "ه" فكلّ "ه" "ب" وكلما كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" وكلما كان كلما كان[٥٥٠٦] كلّ "أ" "ه" فكلّ "ه" "ب" وكلما كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" وهما ينتجان المطلوب من الثالث.

[ك ٣٩٥٤] أمّا الصغرى فلأنّه حينئذ كلما كان كلّ "أ" "ه" فكلّ "أ" "ب" وهو مع الصغرى ينتج كلما كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د".

[ك ٣٩٥٥] وأمّا الكبرى فلإنتاج مقدمها مع كبرى القياس تاليها من الأوّل. وإن كانت المقدمتان سالبتين ينتج قد يكون اذا كان ليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" فليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" لأنّه كلما كان كلما كان[٥٥٠٧] كلّ "أ" "ه" وكلّ "ه" "ب"[٥٥٠٨] فليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ه"[٥٥٠٩] "فج" "د" وكلما كان كلما كان كلّ "أ" "ه" فكلّ "ه" "ب" فليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" وهما ينتجان المطلوب من الثالث[٥٥١٠].

[ك ٣٩٥٦] وبيان كلّ واحدة من المقدمتين على نهج ما مرّ وإن كانت الصغرى موجبة والكبرى سالبة ينتج قد يكون اذا كان كلما كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" فليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" وإن كان بالعكس ينتج قد يكون اذا كان ليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" فكلّ ما كان "أ" "ه" "فو" "ز" والأوسط ما ذكرناه من الملازمة لكنا نجعل المقدمة الاولى في الضرب الأوّل موجبة التالي والثانية سالبة وفي الضرب الثاني بالعكس وقس عليها باقي الضروب هذه الأربعة.

[ك ٣٩٥٧] وأمّا بيان ضروب الأربعة الوسطى فمن الشكل الثالث فإن كان مقدم الصغرى مخالفا لمقدم الكبرى بالكيف كان الأوسط فيه ملازمة مقدم الكبرى لمقدم الصغرى كقولنا قد يكون اذا كان كلّ "أ" "ب" "فج" "د" وكلما كان لا شيء من "ه" "ب" "فو" "ز" ينتج قد يكون اذا كان قد يكون اذا كان لا شيء من "أ" "ه" "فج" "د" فقد يكون اذا كان لا شيء من "أ" "ه" "فو" "ز" لأنّه كلما كان

[٥٥٠٦] ل – كلما كان،صح هامش.

[٥٥٠٧] ر – كلما كان، صح هامش.

[٥٥٠٨] ج >< ب ه.

[٥٥٠٩] ل – فو ز لأنه كلما كان كلما كان كل أ ه و كل ه ب فليس البتة اذا كان كلّ أ ه، صح هامش.

[٥٥١٠] ل – من الثالث، صح هامش.

كلما كان كلّ "أ" "ب" فلا شيء من "ه" "ب" فقد يكون اذا كان لا شيء من "أ" "ه" "فج" "د" وكلما كان كلما كان كلّ "أ" "ب" فلا شيء من "ه" "ب" فقد يكون اذا كان لا شيء من "أ" "ه" "فو" "ز" وهما ينتجان[5511] المدعى.

[ك ٣٩٥٨] أما الصغرى [٢٠٨أ] فلانه حينئذ يصدق كلما كان كلّ "أ" "ب" فلا شيء من "أ" "ه" وهو مع الصغرى ينتج من الثالث قد يكون اذا كان لا شيء من "أ" "ه" "فج" "د".

[ك ٣٩٥٩] وأمّا الكبرى فلأنّه يصدق حينئذ كلما كان كلّ "أ" "ب" "فو" "ز" لإنتاج مقدمها مع كبرى القياس اياه وهو مع قولنا كلما كان كلّ "أ" "ب" فلا شيء من "أ" "ه" ينتج تالي الكبرى من الثالث. وكذلك إن كان مقدم[5512] الكبرى سالبا جزئيا وإن كان مقدم الصغرى موجبا جزئيا ينتج نتيجة المذكورة بالبيان المذكور. لكن مقدم الطرفين سالب جزئي[5513] ومقدم[5514] الوسط مقدم الصغرى بعينه[5515] وإن كان مقدم الصغرى موافقا لمقدم الكبرى في الكيف كان بيانه من الثالث لكن الأوسط ملازمة نتيجة التأليف[5516] أو عكسه[5517] بكليته لمقدم الصغرى. أمّا[5518] إن كانا موجبتين كقولنا[5519] قد يكون اذا كان كلّ "أ" "ب" "فج" "د" وكلما كان كلّ "ه" "ب" "فو" "ز" ينتج قد يكون اذا كان قد يكون اذا كان بعض "أ" "ه" "فج" "د" فقد يكون اذا كان بعض "أ" "ه" "فو" "ز" لأنّه كلما كان كلما كان كلّ "أ" "ب" فكلّ "ه" "أ" فقد يكون اذا كان بعض "أ" "ه" "فج" "د" وكلما كان كلما كان كلّ "أ" "ب" فكلّ "ه" "أ" فقد يكون اذا كان بعض "أ" "ه" "فو" "ز" وهما ينتجان المدعى من الثالث.

[ك ٣٩٦٠] أمّا الصغرى فلأنه حينئذ كلما كان كلّ "أ" "ب" فبعض "أ" "ه" لإنتاج مقدمها مع استلزام تاليها لعكسه اياه وهو مع الصغرى ينتج من الثالث قد يكون اذا كان بعض "أ" "ه" "فج" "د".

[5511] ر – ~~المطلوب~~.

[5512] ر – ~~الصغرى~~.

[5513] ج، ل – مقدم الطرفين سالب جزئي.

[5514] ل: مقدم.

[5515] ج: لكليته.

[5516] ل: السالبين.

[5517] ل: وعكسه.

[5518] ج – أما.

[5519] ج: لقولنا.

[ك ٣٩٦١] وأمّا الكبرى فلأنّه حينئذ كلما[5520] كان كلّ "أ" "ب" فكلّ "ه" "أ" وكلّ[5521] "أ" "ب" وكلما كان كذلك فكلّ[5522] "ه" "ب" يلزم كلما كان كلّ "أ" "ب" فكلّ "ه" "ب" وهو مع الكبرى ينتج كلما كان كلّ "أ" "ب" "فو" "ز". فاذا جعلناه كبرى وكلما كان كلّ "أ" "ب" فبعض[5523] "أ" "ه" الذي بيناه صغرى ينتج من الثالث قد يكون اذا كان بعض "أ" "ه" "فو" "ز" وإن كان المقدمان[5524] سالبين كقولنا قد يكون اذا كان لا شيء من "أ" "ب" "فج" "د" وكلما كان لا شيء من "ه" "ب" "فو" "ز" ينتج قد يكون اذا كان قد يكون اذا كان[5525] بعض "أ" "ه" "فج" "د" فقد يكون اذا كان بعض "أ" "ه" "فو" "ز" لأنّه كلما كان كلما كان لا شيء من "أ" "ب" فكلّ "ه" "أ" فقد يكون اذا كان بعض "أ" "ه" "فج" "د" وكلما كان كلما كان لا شيء من "أ" "ب" فكلّ "ه" "أ" فقد يكون اذا كان بعض "أ" "ه" "فو" "ز" وهما ينتجان المدعى من الثالث.

[ك ٣٩٦٢] وبيان الصغرى والكبرى على نهج ما مرّ. وكذلك إن كان مقدم الكبرى سالبا جزئيا وإن كان مقدم الصغرى سالبا جزئيا[5526] ينتج النتيجة المذكورة. لكن[5527] المقدم[5528] في الوسط مقدم الصغرى بعينه[5529] وقس عليها سائر ضروب هذه الأربعة.

[ك ٣٩٦٣] وأمّا بيان ضروب الأربعة الأخيرة فتأخذ الوجوه المذكورة: كقولنا كلما كان كلّ "أ" "ب" "فج" "د" وقد يكون اذا كان كلّ "ه" "ب[5530]" "فو" "ز" ينتج قد يكون اذا كان قد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" فقد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" لأنّه كلما كان كلما كان كلّ "ه" "ب" فكلّ "أ" "ه" فقد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" وكلما كان كلما كان كلّ "ه" "ب" فكلّ "أ" "ه" فقد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" وهما ينتجان المدعى من الثالث.

[5520] ر – ~~صدق~~.

[5521] ل: أو كل.

[5522] ل + أ ه فج د وأما الكبرى فلأته حينئذ كلما كان كلّ أ ب وكل ه أ أو كل أ ب وكلما كان كذلك.

[5523] ر – ~~ب ه~~.

[5524] ج: المقدمين.

[5525] ل – قد يكون اذا كان.

[5526] ج – وإن كان مقدم الصغرى سالبا جزئيا.

[5527] ر – لكن.

[5528] ر: والمقدم.

[5529] ج: بكليته.

[5530] ر: د.

[ك ٣٩٦٤] وبيان المقدمتين[5531] على نهج ما مرّ وكقولنا كلما كان لا شيء من "أ" "ب" "فج" "د" وقد يكون اذا كان لا شيء "ه" "ب" "فو" "ز" ينتج قد يكون اذا كان قد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" فقد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" لأنّه كلما كان كلما كان[5532] لا شيء من "ه" "ب" فكلّ "أ" "ه" فقد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" وكلما كان كلما كان لا شيء من "ه" "ب" فكلّ "أ" "ه" فقد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" وهما ينتجان المدعى من الثالث.

[ك ٣٩٦٥] وبيان المقدمتين[5533] بالطريق المذكور غير مرّة هذا اذا كان مقدما المقدمتين[5534] متوافقتين[5535] بالكيف. وأما اذا اختلفا فكقولنا كلما كان كلّ "أ" "ب" "فج" "د" وقد يكون اذا كان لا شيء من "ه" "ب" "فو" "ز" ينتج قد يكون اذا كان قد يكون اذا كان لا شيء من "أ" "ه" "فج" "د" فقد يكون اذا كان لا شيء من "أ" "ه" "فو" "ز" لأنّه كلما كان كلما كان لا شيء من "ه" "ب" فكلّ "أ" "ب"[5536] فقد يكون اذا كان لا شيء من "أ" "ه" "فج" "د" وكلما كان كلما كان[5537] لا شيء من "ه" "ب" فكلّ "أ" "ب" فقد يكون اذا كان لا شيء من "أ" "ه" "فو" "ز" وهما ينتجان المدعى من الثالث وبيان المقدمتين قد مرّ غير مرّة وقس عليها سائر ضروب هذه الأربعة.

[ك ٣٩٦٥] **وأما الشكل الثالث**: فالمنتج منه بمقتضى ما ذكرنا من الشرطين مائة وستة وسبعون[5538] ضربا لإنتاج كلّ واحد من الأربعة الاولى والأخيرة في جميع ضروبه والأربعة الوسطى في اثني عشر ضربا أعنى ما يكون مقدم الصغرى موجبا أو[5539] سالبا موافقا لمقدم الكبرى في الكيف.

[ك ٣٩٦٦] والبيان ما مرّ في الشكل الأوّل مثال الضرب الأوّل من الضرب الأوّل[5540] من الأربعة الاولى قولنا كلما كان كلّ "ب" "أ" "فج" "د" وكلما كان كلّ "ب" "ه" "فو" "ز" ينتج قد يكون [٢٠٨ب] اذا كان قد يكون اذا كان بعض "أ" "ه" "فج" "د" فقد يكون اذا كان بعض "أ" "ه" "فو"

[5531] ل: المقدمين.

[5532] ر + كلما كان.

[5533] ل: المقدمين.

[5534] ل: المقدمين.

[5535] ل: متوافقين.

[5536] ر: ه.

[5537] ر – كلما كان، صح هامش.

[5538] ر: وستون.

[5539] ر + أو.

[5540] ج – من الضرب الأول.

"ز" والبيان ما مرّ والأوسط ملازمة أحد المقدمين لأحد طرفي الأخرى حتى يقع برهان هذا الضرب على الوجوه الأربعة المذكورة في الشكل الأول.

[ك ٣٩٦٧] مثال الضرب الأوّل من الأربعة الوسطى: قد يكون اذا كان كلّ "ب" "أ"[٥٥٤١] "فج" "د" وكلما كان كلّ "ب" "ه" "فو" "ز" ينتج نتيجة المذكورة بالبيان المذكور[٥٥٤٢] والأوسط فيه ملازمة أحد طرفي الكبرى لمقدم الصغرى.

[ك ٣٩٦٨] مثال الضرب الأول من الأربعة الأخيرة كلما كان كلّ "ب" "أ" "فج" "د" وقد يكون اذا كان كلّ "ب" "ه" "فو" "ز" ينتج نتيجة المذكورة[٥٥٤٣] والأوسط فيه ملازمة أحد طرفي[٥٥٤٤] الصغرى لمقدم الكبرى. وأنت بعد إحاطتك بما مرّ قادر على تقدير[٥٥٤٥] الضروب كلها وإخراج براهينها الى الفعل.

[ك ٣٩٦٩] **وأما الشكل الرابع:** فالمنتج بمقتضى أحد الشرطين المذكورين مائة وثمانية وستون ضربا لإنتاج كلّ واحد من الأربعة الاولى في جميع[٥٥٤٦] ضروبه والوسطى في ثلاثة عشر ضربا المقدم الموجب الكلي من الصغرى مع الأربعة وكذلك السالب الكلي والموجب الجزئي مع الثلاثة أعنى اذا لم يكن مقدم الكبرى موجبا كليا والسالب[٥٥٤٧] الجزئي مع السالبتين. وإنتاج كلّ واحد من الأربعة الأخيرة في ثلاثة عشر ضربا المقدم السالب الجزئي من الصغرى مع الأربعة والسالب الكلي مع غير المقدم الموجب الجزئي وكلّ واحدة من الموجبتين مع غير المقدم السالب[٥٥٤٨] الجزئي.

[٥٥٤١] ج >< أ ب.

[٥٥٤٢] ج – بالبيان المذكور.

[٥٥٤٣] ج – و الأوسط فيه ملازمة أحد طرفي الكبرى لمقدم الكبرى مثال الصرب الأول من الأربعة الأخيرة كلما كان كل ب أ فج د وقد يكون اذا كان كل ب ه فو ز ينتج نتيجة المذكورة.

[٥٥٤٤] ل – الكبرى لمقدم الصغرى مثال الضرب الأول من الأربعة الأخيرة كلما كان كلّ ب أ فج د وقد يكون اذا كان كلّ ب ه فو ز ينتج نتيجة المذكورة والأوسط فيه ملازمة أحد طرفي، صح هامش.

[٥٥٤٥] ل – تقدير، صح هامش.

[٥٥٤٦] ج، ل: فمن الجميع.

[٥٥٤٧] ج: والثالث.

[٥٥٤٨] ل: الثالث.

[ك ٣٩٧٠] والبيان بالوجوه المذكورة أو ببعضها مثال من[٥٥٤٩] الأربعة الاولى قولنا كلما كان كلّ "ب" "أ" "فج" "د" وكلّما كان كلّ "ه" "ب" "فو" "ز" ينتج قد يكون اذا كان قد يكون اذا كان[٥٥٥٠] بعض "أ" "ه" "فج" "د" فقد يكون اذا كان بعض "أ" "ه" "فو" "ز" والأوسط في برهانه ملازمة أحد المقدمين لأحد طرفي الأخرى مثال من الأربعة الوسطى قد يكون اذا كان كلّ "ب" "أ" "فج" "د" وكلما كان كلّ "ه" "ب" "فو" "ز" ينتج النتيجة المذكورة والأوسط ملازمة أحد طرفي الكبرى لمقدم الصغرى مثال من الأربعة الأخيرة كلما كان كلّ "ب" "أ" "فج" "د" وقد يكون اذا كان كلّ "ه" "ب" "فو" "ز" ينتج نتيجة المذكورة والأوسط فيه ملازمة أحد طرفي الصغرى لمقدم[٥٥٥١] الكبرى. وكلّ ذلك ظاهر بعد معرفة ما قدّمناه فلا نطوّل الكلام بذكره.

[ك ٣٩٧١] وأمّا القسم الثاني وهو ما كان الأوسط مشتركا بين التاليين

[ك ٣٩٧٢] فشرط الإنتاج **فيه** أحد الأمرين. الأوّل: اشتمال المتشاركينأاي التاليين على تأليف ينتج مع إيجاب المقدمتين[٥٥٥٢] وكلية احداهما. والثاني: أحد الأمرين إمّا إنتاج نتيجة التأليف مع تالي احدى[٥٥٥٣] المقدمتين المتوافقتين في الكيف لتالي الأخرى أو إنتاج نتيجةالتأليف مع تالي الموجبة الكلية لتالي السالبة.

[ك ٣٩٧٣] فالضروب النتيجة بحسب الشرط الأوّل ثلاثة أضرب: أعنى من الموجبتين الكليتين أو من الصغرى الموجبة الجزئية والكبرى الموجبة الكلية أو من العكس[٥٥٥٤]. والمنتج[٥٥٥٥] في كلّ ضرب من الثلاثة في كلّ واحد من الأشكال ضروبه المخصوصة بذلك الشكل. والبرهان من الشكل الثالث والأوسط فيه ملازمة مقدم الكلية لأحد طرفي الأخرى حتى يقع[٥٥٥٦] برهان الضرب الأوّل على الوجوه الأربعة المذكورة. وبرهان الضرب الثاني على الوجهين الأوّلين وبرهان الضرب الثالث على الوجهين الباقيين.

[٥٥٤٩] ر – من، صح هامش.
[٥٥٥٠] ل – قد يكون اذا كان.
[٥٥٥١] ر – ~~المقدم~~.
[٥٥٥٢] ر – ~~المتوافقتين~~.
[٥٥٥٣] ل – احدي.
[٥٥٥٤] ل: الكليتين.
[٥٥٥٥] ر – والمنتج، صح هامش.
[٥٥٥٦] ر – يقع، صح هامش.

[ك ٣٩٧٤] مثال الضرب الأوّل من الشكل الأوّل: والأوسط في البرهان ملازمة مقدم الكبرى لتالي الصغرى قولنا: كلّما كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ب" وكلما كان "ج" "ب"[٥٥٥٧] فكلّ "ب" "ه" ينتج قد يكون اذا كان كلما كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ه" فقد يكون اذا كان "و" "ز" فكلّ "أ" "ه" لأنّه كلما كان كلما كان كلّ[٥٥٥٨] "أ" "ب" "فو" "ز" فكلما كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ه" وكلما كان كلما كان كلّ "أ" "ب" "فو" "ز" فقد يكون اذا كان "و" "ز" فكلّ "أ" "ه" وهما ينتجان المطلوب من الثالث.

[ك ٣٩٧٥] وأمّا الصغرى فلأنّه حينئذ يصدق[٥٥٥٩] كلما كان كلّ "أ" "ب" فكلّ "ب" "ه" لإنتاج مقدمها مع كبرى القياس اياه وكلما كان كلّ "أ" "ب" فكلّ "أ" "ب" وكلّ "ب" "ه" فكلما كان كلّ "أ" "ب" فكلّ "أ" "ه" وهو مع صغرى القياس ينتج كلما كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ه".

[ك ٣٩٧٦] وأمّا الكبرى فلأنّ مقدمها مع هذه المتصلة ينتج من الثالث قد يكون اذا كان "و" "ز" فكلّ "أ" "ه" وإن جعلنا[٥٥٦٠] الأوسط ملازمة مقدم الكبرى[٥٥٦١] لمقدم الصغرى[٥٥٦٢] هكذا كلما كان كلما كان[٥٥٦٣] "ج" "د" "فو" "ز" يلزم النتيجة المذكورة أيضا لأنّه حينئذ كلما كان "ج" "د" "فج" "د" و"و" "ز" مجموعا وكلما كان "ج" "د" و"و" "ز" فكلّ "أ" "ب" وكلّ "ب" "ه" فكلما كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ه" فقد صحت الصغرى.

[ك ٣٩٧٧] وأمّا الكبرى فلإنتاج مقدمها[٥٥٦٤] مع[٥٥٦٥] قولنا[٥٥٦٦] كلّما كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ه" تاليها من الثالث[٥٥٦٧] وإن جعلنا الأوسط[٢٠٩أ] ملازمة مقدم الصغرى لأحد طرفي الكبرى كانت النتيجة أيضا ما ذكرناه لكن يكون مقدمها جزئيا وتاليها كليا وذلك ظاهر

[٥٥٥٧] ج: و ز.

[٥٥٥٨] ج – كل.

[٥٥٥٩] ج + قولنا.

[٥٥٦٠] ل: جعل.

[٥٥٦١] ل: الصغرى.

[٥٥٦٢] ل: الذي.

[٥٥٦٣] ل – كلما كان.

[٥٥٦٤] ل + مع مقدمها.

[٥٥٦٥] ج – مع.

[٥٥٦٦] ج، ر – قولنا.

[٥٥٦٧] ج – من الثالث.

[ك ٣٩٧٨] وضروب الضرب الثاني ينتج النتيجة المذكورة لكن يكون كلّ واحد من طرفيها جزئيا والأوسط فيه ملازمة مقدم الكبرى لأحد طرفي الصغرى. وكذلك ضروب الضرب الثالث لكن الأوسط فيه ملازمة مقدم الصغرى لأحد طرفي الكبرى وكلّ ذلك ظاهر.

[ك ٣٩٧٩] ويجب أن تعلم أنّ التالي في طرفي النتيجة هو النتيجة الحاصلة من المتشاركين أعنى من التاليين لو لم يعتبر ذلك لا ينتج القياس من السالبتين أيضا هكذا ليس البتة اذا كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ب" وليس البتة اذا كان "و" "ز" فكلّ "ب" "ه" ينتج قد يكون اذا كان قد لا يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" فقد لا يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" لأنه كلما كان كلما كان[٥٥٦٨] كلّ[٥٥٦٩] "أ" "ب" وكلّ "ب" "ه" فقد لا يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" وكلما كان كلما كان كلّ "أ" "ب" وكلّ "ب" "ه" فقد لا يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" وهما ينتجان المدعى من الثالث.

[ك ٣٩٨٠] أما الصغرى فلانه حينئذ كلما كان كلّ "أ" "ب" فكلّ "أ" "ه" فهو مع عكس الصغرى ينتج قد لا يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د".

[ك ٣٩٨١] وأمّا الكبرى فلأنه يصدق حينئذ ليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ب" "فو" "ز" والّا لصدق نقيضه. وأنتج مع الكبرى قد لا يكون اذا كان كلّ "أ" "ب" فكلّ "ب" "ه" وإنّه خلف.

[ك ٣٩٨٢] وهذه المقدمة مع قولنا كلما كان كلّ "أ" "ب" فكلّ "أ" "ه" ينتج تالي الكبرى فقد صحّ كلّ واحد من المقدمتين أما الضروب المنتجة بحسب الشرط الثاني فاثنى عشر ضربا ثمانية من المتفقتين في الكيف وأربعة من المختلفتين في الكيف. أمّا التى من المتفقتين فأربعة منها من الموجبتين إمّا كليتين أو جزئيتين أو الصغرى موجبة جزئية والكبرى موجبة كلية أو على العكس. وهذه الاربعة ينتج متصلة جزئية مقدماها[٥٥٧٠] سالبان وجزئيان سواء كان تالي الكلية مع نتيجة التأليف منتجا لتالي الجزئية أو بالعكس.

[ك ٣٩٨٣] والبرهان من الشكل الثالث والأوسط فيه سلب ملازمة النتيجة الحاصلة من المنتج من المتشاركين مع نتيجة التأليف لنتيجة التأليف[٥٥٧١] وكما يقول: ومقدمتا القياس موجبتان جزئيتان

[٥٥٦٨] ج – كلما كان.

[٥٥٦٩] ل – كل.

[٥٥٧٠] ر: طرفاها.

[٥٥٧١] ر – التأليف.

هكذا قد يكون اذا كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ب" وقد يكون اذا كان "و" "ز" فبعض "ب" "ه" ينتج قد يكون اذا كان ليس كلما كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ه" فليس كلما كان[٥٥٧٢] "و" "ز" فكلّ "أ" "ه" لأنّه كلما كان ليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ه" فبعض "ب" "ه" فليس كلما كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ه" وكلما كان ليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ه" فبعض "ب" "ه" فليس كلما كان "و" "ز" فكلّ "أ" "ه" وهما ينتجان المدعى من الثالث.

[ك ٣٩٨٤] أمّا الصغرى فلأن مقدمها يستلزم ليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ه" فكلّ "أ" "ب" والّا فقد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" فكلّ "أ" "ب" وكلما كان كلّ "أ" "ه" وكلّ "أ" "ب" فبعض "ب" "ه" من الثالث ينتج قد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" فبعض "ب" "ه" وقد كان ليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ه" فبعض "ب" "ه". هذا خلف وهذا اللازم مع صغرى القياس ينتج ليس كلما كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ه" فقد صحت الصغرى.

[ك ٣٩٨٥] وأمّا الكبرى فلإنتاج مقدمها مع كبرى القياس تاليها من الثاني وأمّا اذا كان تالي الكبرى منتجا لتالي الصغرى كما يقول قد يكون اذا كان "ج" "د" فلا شيء من "أ" "ب" وقد يكون اذا كان "و" "ز" فكلّ "ب" "ه" ينتج قد يكون اذا كان قد لا يكون اذا كان "ج" "د" فلا شيء من "أ" "ه" فقد لا يكون اذا كان "و" "ز" فلا شيء من "أ" "ه" لأنّه كلما كان ليس البتة اذا كان لا شيء من "أ" "ه" فلا شيء من "أ" "ب" فقد لا يكون اذا كان "ج" "د" فلا شيء من "أ" "ه" وكلّما كان ليس البتة اذا كان لا شيء من "أ" "ه" فلا شيء من "أ" "ب" فقد لا يكون اذا كان "و" "ز" فلا شيء من "أ" "ه" وهما ينتجان[٥٥٧٣] المدعى من الثالث.

[ك ٣٩٨٦] وأمّا الصغرى فلإنتاج مقدمها مع صغرى القياس تاليها[٥٥٧٤]. وأما الكبرى فلأنّ مقدمها يستلزم ليس البتة اذا كان لا شيء من "أ" "ه" فكلّ "ب" "ه" والّا لصدق نقيضه وهو قولنا قد يكون اذا كان لا شيء من "أ" "ه" وكلّ "ب" "ه"[٥٥٧٥] وكلما كان لا شيء من "أ" "ه" وكلّ "ب" "ه" فلا

[٥٥٧٢] ر – كان.

[٥٥٧٣] ر – ~~المطلوب~~.

[٥٥٧٤] ج – تاليها.

[٥٥٧٥] ل – وكل ب ه.

شيء من "أ" "ب" ينتج قد يكون اذا كان لا شيء من "أ" "ه" فلا شيء من "أ" "ب"[٥٥٧٦]. وإنّه خلف وهذا اللازم مع كبرى القياس ينتج تالي هذه الكبرى.

[ك ٣٩٨٧] وأمّا الأربعة الأخرى من المتفقتين[٥٥٧٧] فمن سالبتين إمّا كليتين أو جزئيتين أو الصغرى جزئية والكبرى كلية أو بالعكس وكيف كان ينتج النتيجة المذكورة في الموجبتين سواء كان تالي الكلية منتجا مع نتيجة التأليف لتالي الجزئية أو بالعكس بالبيان الذي ذكرناه هناك الّا أنّ الأوسط في القياس يكون ملازمة المنتج من المتشاركين مع نتيجة [٢٠٩ب] التأليف لنتيجة التأليف كما يقول "ومقدمتا القياس سالبتين جزئيتين" كقولنا قد لا يكون اذا كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ب" وقد لا يكون اذا كان "و" "ز" فبعض "ب" "ه" ينتج قد يكون اذا كان ليس كلما كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ه" فليس كلما كان "و" "ز" فكلّ "أ" "ه" لأنّه كلما كان[٥٥٧٨] كلّ "أ" "ه" فكلّ "أ" "ب" فليس كلما كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ه" وكلما كان كلما كان كلّ "أ" "ه" فكلّ "أ" "ب"[٥٥٧٩] فليس كلما "و" "ز" فكلّ "أ" "ه" وهما ينتجان المدعى من الثالث.

[ك ٣٩٨٨] وأمّا الصغرى فلإنتاج مقدمها مع الصغرى القياس تاليها من الشكل الثاني. وأمّا الكبرى فلأنه حينئذ يصدق كلما كان[٥٥٨٠] كلّ "أ" "ه" فكلّ "أ" "ب" وكلّ "أ" "ه" وكلما كان كلّ "أ" "ب" وكلّ "أ" "ه" فبعض "ب" "ه" ينتج كلما كان كلّ "أ" "ه" فبعض "ب" "ه" وهو مع الكبرى المذكورة في القياس ينتج من الشكل الثاني قد لا يكون اذا كان "و" "ز" فكلّ "أ" "ه" فصحت الكبرى هذا اذا كان تالي الصغرى مع نتيجة التأليف منتجا لتالي الكبرى. أمّا اذا كان بالعكس كقولنا قد لا يكون اذا كان "ج" "د" فلا شيء من "أ" "ب" وقد لا يكون اذا كان "و" "ز" فكلّ "ب" "ه" ينتج قد يكون اذا كان ليس كلما كان "ج[٥٥٨١]" "د[٥٥٨٢]" فلا شيء من "أ" "ه" فليس كلما كان "و" "ز" فلا شيء من "أ" "ه" كلما كان كلما كان[٥٥٨٣] لا شيء من "أ" "ه" فكلّ "ب" "ه" فليس كلما كان "ج" "د" فلا شيء من

[٥٥٧٦] ج – من أ ب.

[٥٥٧٧] ل: المتفقين.

[٥٥٧٨] ل + كلما كان.

[٥٥٧٩] ر – فكل أ ب، صح هامش.

[٥٥٨٠] ج – ~~كلما كان~~.

[٥٥٨١] ج: و.

[٥٥٨٢] ج: ز؛ ر: ج.

[٥٥٨٣] ل – كلما كان.

"أ" "ه" وكلما كان كلما كان لا شيء من "أ" "ه" فكلّ "ب" "ه" فليس كلما كان "و" "ز" فلا شيء من "أ" "ه" وهما ينتجان المدعى من الثالث.

[ك ٣٩٨٩] أمّا الصغرى فلأنه حينئذ يصدق كلما كان لا شيء من "أ" "ه" فلا شيء من "أ" "ب" وهو مع صغرى القياس ينتج من الشكل الثاني تاليها.

[ك ٣٩٩٠] وأمّا الكبرى فلإنتاج مقدمها مع كبرى القياس تاليها من الثاني. وأمّا الأربعة الحاصلة من المختلفتين[٥٥٨٤] في الكيف فالصغرى الموجبة الكلية مع الكبرى السالبة الكلية[٥٥٨٥] وبالعكس. والصغرى الموجبة الكلية مع الكبرى السالبة الجزئية وبالعكس وهي ينتج نتيجة المذكورة. اذا كان تالي الموجبة منتجا مع نتيجة التأليف لتالي السالبة ويكون مقدمها كالصغرى في الكيف وتاليها كالكبرى بالبيان المذكور الّا أن الأوسط في القياس يكون ملازمة مقدم الموجبة لنتيجة التأليف كقولنا كلما كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ب" وقد لا يكون اذا كان "و" "ز" فبعض "ب" "ه" ينتج قد يكون اذا كان قد يكون اذا كان[٥٥٨٦] "ج" "د" فكلّ "أ" "ه" فقد لا يكون اذا كان "و" "ز" فكلّ "أ" "ه" لانه كلما كان كلما كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" فقد[٥٥٨٧] يكون اذا كان[٥٥٨٨] "ج" "د" فكلّ "أ" "ه" وكلما كان كلما كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" فقد لا يكون اذا كان "و" "ز" فكلّ "أ" "ه" وهما ينتجان المدعى من الثالث.

[ك ٣٩٩١] وأمّا الصغرى فلانعكاس مقدمها الى تاليها وأمّا الكبرى فلانه حينئذ يصدق كلما كان كلّ "أ" "ه" فكلّ "أ" "ب" لإنتاج مقدمها مع صغرى القياس اياه وهو يستلزم كلما كان كلّ "أ" "ه" فبعض "ب" "ه" وإنه مع الكبرى ينتج قد لا يكون اذا كان "و" "ز" فكلّ "أ" "ه" وأما عكسه فكقولنا قد لا يكون اذا كان "ج" "د" فلا شيء من "أ" "ب" وكلما كان "و" "ز" فكلّ "ب" "ه" ينتج قد يكون اذا كان قد لا يكون اذا كان "ج" "د" فلا شيء من "أ" "ه" فقد يكون اذا كان "و" "ز" فلا شيء من "أ" "ه" لأنّه كلما كان كلما كان[٥٥٨٩] لا شيء من "أ" "ه" "فو" "ز" فقد لا يكون اذا كان "ج" "د" فلا شيء

[٥٥٨٤] ر: المختلفين.

[٥٥٨٥] ج – الكلية.

[٥٥٨٦] ج – قد يكون اذا كان.

[٥٥٨٧] ل – لا يكون اذا كان و ز فكل أ ه لأنه كلما كان كلما كان كلّ أ ه فج د فقد.

[٥٥٨٨] ر – كان.

[٥٥٨٩] ل – كلما كان.

من "أ" "ه" وكلما كان كلما كان لا شيء من "أ" "ه" "فو" "ز" فقد يكون اذا كان "و" "ز" فلا شيء من "أ" "ه" وهما ينتجان المدعى من الثالث.

[ك ٣٩٩٢] وأمّا الصغرى فلاستلزام مقدمها مع كبرى القياس قولنا كلما كان[٥٥٩٠] لا شيء من "أ" "ه" فكلّ "ب" "ه" واستلزام ذلك كلما كان لا شيء من "أ" "ه" فلا شيء من "أ" "ب" وإنتاج ذلك مع صغرى القياس قد لا يكون اذا كان "ج" "د" فلا شيء من "أ" "ه" من الثاني. وأمّا الكبرى فلانعكاس مقدمها الى تاليها. وقس على ما ذكرناه سائر الضروب.

[ك ٣٩٩٣] وأمّا الاربعة الباقية من الضروب الستة عشر فلا ينتج أصلا ولا يخفى عليك كمية الضروب باعتبار التاليين بعد ما أعطيناك من القواعد ومن خواص هذا القسم إنتاج المقدمتين الجزئييتين فيه[٥٥٩١].

[ك ٣٩٩٤] لا يقال: هذا القسم منتج كيف ما كان المقدمتان وكيف ما كان طرفاهما بان يقول والصغرى موجبة جزئية والكبرى سالبة جزئية كيف ما كان تالياهما ينتج موجبة جزئية جزئية مقدمها موجب جزئي وتاليها سالب جزئي كقولنا قد يكون اذا كان "ج" "د" بعض "أ" "ب" وقد لا يكون اذا كان[٥٥٩٢] "و" "ز" فليس بعض "ب" "ه" ينتج قد يكون اذا كان قد يكون اذا كان "ج" "د"[٥٥٩٣] فلا شيء من "أ" "ه" فقد لا يكون اذا كان "و" "ز" فلا شيء من "أ" "ه" والبرهان من الثالث والأوسط مجموع الملازمتين[٥٥٩٤] أعنى ملازمة نتيجة التأليف لتالي الصغرى وملازمة تالي الكبرى لنتيجة التأليف بأن يقول كلما كان كلما كان بعض "أ" "ب" [٢١٠أ] فلا شيء من "أ" "ه" وكلما كان لا شيء من "أ" "ه" فليس بعض "ب" "ه" فقد يكون اذا كان "ج" "د" فلا شيء من "أ" "ه" وكلما كان كلما كان بعض "أ" "ب" فلا شيء من "أ" "ه" وكلما كان لا شيء من "أ" "ه" فليس بعض "ب" "ه"[٥٥٩٥] فقد لا يكون اذا كان "و" "ز" فلا شيء من "أ" "ه" وهما ينتجان المدعى من الثالث.

[٥٥٩٠] ج – كلما كان.

[٥٥٩١] ر – ومن خواص هذا القسم لإنتاج المقدمتين الجزئيتين فيه، صح هامش.

[٥٥٩٢] ج + اذا كان.

[٥٥٩٣] ل – بعض أ ب وقد لا يكون اذا كان و ز فليس بعض ب ه ينتج قد يكون اذا كان قد يكون اذا كان ج د، صح هامش.

[٥٥٩٤] ج: الملازمة.

[٥٥٩٥] ج – فقد يكون اذا كان ج د فلا شيء من أ ه وكلما كان كلما كان بعض أ ب ولا شيء من أ ه وكلما كان لا شيء من أ ه فليس بعض ب أ؛ ر – ه.

[ك ٣٩٩٥] أمّا الصغرى فلانه حينئذ يصدق الملازمة الاولى لاستلزام المجموع لجزئه وهي[٥٥٩٦] مع صغرى القياس ينتج من الشكل الأوّل قد يكون اذا كان "ج" "د" فلا شيء من "أ" "ه". وأمّا الكبرى[٥٥٩٧] فلانه حينئذ يصدق الملازمة الثانية لوجوب استلزام مجموع الملازمتين للثانية وهي مع الكبرى ينتج من الشكل الثاني قد لا يكون اذا كان "و" "ز" فلا شيء من "أ" "ه" وإن كان بالعكس كانت النتيجة ما ذكرناه لكن يكون[٥٥٩٨] مقدمها سالبا جزئيا وتاليها موجبا جزئيا والأوسط في القياس يكون ملازمة تالي الصغرى لنتيجة[٥٥٩٩] التأليف وملازمة نتيجة التأليف لتالي الكبرى.

[ك ٣٩٩٦] لأنا نقول هذا وإن كان له تعلق بمقدمتي القياس ولكن لا من حيث أنّهما يشتركان في شيء يناسبان به المطلوب[٥٦٠٠]. والواجب في القياس ذلك والّا لكان قولنا كلما كان العالم متغيرا كان محدثا وكلما كان الخلاء موجودا كان بعدا قياسا منتجا لقولنا قد يكون اذا كان كلما كان العالم متغيرا كان له صانع فقد يكون اذا كان كلما كان الخلاء موجودا كان مقدارا. والبرهان من الثالث لانا نجعل مجموع الملازمتين أعنى قولنا كلما كان العالم محدثا كان له صانع وقولنا كلما كان الخلاء بعدا كان مقدارا حدا أوسط فيستلزم مجموع الملازمتين الملازمة الاولى وهي مع الصغرى ينتج مقدم النتيجة ويستلزم مجموع الملازمتين الملازمة الثانية وهي مع الكبرى ينتج تالى النتيجة. ولمّا كان ذلك باطلا فكذا ما ذكرتموه ولأنه لو صح ما ذكرتم لزم أن يكون كلّ حمليتين متباينتين قياس منتجا لمتصلة جزئية بالطريق المذكور بأن يقول مثلا اذا صدق كلّ "ج" "ب" ولا شيء من "أ" "ه" ينتج قد يكون اذا كان كلّ "ج" "د" فلا شيء من "ط" "أ" لانا نجعل مجموع القضيتين أعنى كلّ "ب" "د" وكلّ "ط" "ه" حدا أوسط يستلزما الاولى النتيجة مع الصغرى كلّ "ج" "د" والثانية المنتجة مع الكبرى لا شيء من "ط" "أ" مع أنهم أطبقوا على عدم إنتاج الحمليات الشرطيات.

[ك ٣٩٩٧] القسم الثالث: ما كان الاشتراك[٥٦٠١] فيه بين تالي الصغرى ومقدم الكبرى

[٥٥٩٦] ج: وهو.

[٥٥٩٧] ر – الكبرى، صح هامش.

[٥٥٩٨] ل – يكون.

[٥٥٩٩] ل: النتيجة.

[٥٦٠٠] ل: في المطلوب.

[٥٦٠١] ر – ~~ما كان~~.

[ك ٣٩٩٨] ويشترط في إنتاجه أحد الأمرين: أحدهما اشتمال المتشاركين[٥٦٠٢] على تأليف منتج مع إيجاب الصغرى، وكلية احداهما؛ والأمر الثاني إنتاج نتيجة التأليف أو عكسها بكليته مع تالي الصغرى إمّا بعينه[٥٦٠٣] أو بكليته لمقدم الكبرى الكلية أو إنتاج مقدم الكبرى الكلية لتالي الصغرى السالبة والمنتج بحسب الأمر الأول ستة أضرب الصغرى الموجبة الكلية مع الكبريات الأربع والصغرى الموجبة الجزئية مع الكليتين وعدد الضروب النتيجة في كلّ واحد من الأشكال الأربعة في كلّ ضرب من هذه الضروب الستة هو عدد ضروبه المخصوصة بذلك الشكل مع ما[٥٦٠٤] يزداد باكتساب مقدم الكبرى كليته من كليتها وتالي الصغرى كليته من سلبها.

[ك ٣٩٩٩] هكذا قال[٥٦٠٥] في الكتاب وفيه نظر؛ لأنّه شرط كون الصغرى في هذه الضروب الستة موجبة فكيف يزداد الضروب باكتساب تالي الصغرى كليته من سلب الصغرى ونتائجها متصلات جزئية[٥٦٠٦] مقدمها تابع للصغرى في الكيف وتاليها للكبرى ونتيجة التأليف في هذا القسم تالٍ لمقدم النتيجة ومقدما لتاليها كقولنا قد يكون اذا كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ب" وكلما كان كلّ "ب" "ه" "فو" "ز" ينتج قد يكون اذا كان قد يكون اذا كان[٥٦٠٧] "ج" "د" فكلّ "أ" "ه" فقد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" لأنه كلما كان كلما كان كلّ "أ" "ب" فكلّ "ب" "ه" فقد يكون اذا كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ه" وكلما كان كلما كان كلّ "أ" "ب" فكلّ "ب" "ه" فقد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" وهما ينتجان المدعى من الثالث.

[ك ٤٠٠٠] أمّا الصغرى فلأنّه حينئذ يصدق كلما كان كلّ "أ" "ب" وكلّ "أ" "ه" لما عرف مرارا وهو مع الصغرى ينتج قد يكون اذا كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ه". وأما الكبرى فلإنتاج قولنا كلما كان كلّ "أ" "ب" فكلّ "أ" "ه" مع ما ينتج مقدمها مع كبرى القياس وهو قولنا كلما كان كلّ "أ" "ب" "فو" "ز" تاليها من الثالث أيضا فيصح كلّ واحدة من المقدمتين ولتكن الكبرى سالبة وحدود القياس بحالها

[٥٦٠٢] ج: المتشارك.

[٥٦٠٣] ل: بهيئته.

[٥٦٠٤] ر – ما، صح هامش.

[٥٦٠٥] ل: ذكر.

[٥٦٠٦] ر – ~~جزئية~~.

[٥٦٠٧] ر – ~~قد يكون اذا كان~~.

ينتج قد يكون اذا كان[٥٦٠٨] قد يكون[٢١٠ب]اذا كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ه" فقد لا يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" بالبرهان المذكور والأوسط هو الأوسط بعينه وإن جعلت الأوسط ملازمة مقدم الكبرى لمقدم الصغرى. ثم البرهان أيضا كما يقول كلّما كان كلما كان[٥٦٠٩] "ج" "د" فكلّ "ب" "ه"[٥٦١٠] فقد يكون اذا كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ه" وكلما كان كلما كان "ج" "د" فكلّ "ب" "ه" فقد لا يكون اذا كان كلّ[٥٦١١] "أ" "ه" "فو" "ز".

[ك ٤٠٠١] أمّا الصغرى فلأنّه حينئذ يصدق قد يكون اذا كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ب" وكلّ "ب" "ه"[٥٦١٢] وكلّما كان كذلك فكلّ "أ" "ه" فينتج قد يكون اذا كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ه". وأمّا الكبرى فلإنتاج تالي الصغرى الواجب الصدق حينئذ مع ما يستلزم مقدمها مع الكبرى وهو قولنا ليس البتة اذا كان "ج" "د" "فو" "ز" تاليها من الثالث.

[ك ٤٠٠٢] والحاصل: أنّ الأوسط في هذه الضروب ملازمة مقدم الكلية لأحد طرفي الأخرى فيقع البرهان على الأنحاء الأربعة اذا كانت المقدمتان كليتين وعلى هذين الوجهين إن كانت الصغرى جزئية وعلى الأخريين إن كانت الكبرى جزئية موجبة وإن كانت سالبة جزئية فالأوسط ملازمة مقدم الكلية أعنى الصغرى لمقدم الكبرى الجزئية كما نقول والصغرى موجبة كلية والكبرى جزئية موجبة كلما كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ب" وقد يكون اذا كان كلّ "ب" "ه" "فو" "ز" ينتج قد يكون اذا كان قد يكون اذا كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ه" فقد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز"[٥٦١٣] لأنّه كلما كان كلما كان كلّ "ب" "ه" "فج" "د" فالأصغر والأكبر صادقان. أمّا لزوم الأصغر فلأنّه حينئذ قد يكون اذا كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ب" وكلّ "ب" "ه" فقد يكون اذا كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ه".

[٥٦٠٨] ر – اذا كان.

[٥٦٠٩] ج – كلما كان؛ ل – ~~كلما كان~~.

[٥٦١٠] ج >< ه ب.

[٥٦١١] ج – كل.

[٥٦١٢] ل – فقد لا يكون اذا كان كل أ ه فو ز أما الصغرى فلانه حينئذ يصدق قد يكون اذا كان ج د فكل أ ب وكل ب ه، صح هامش.

[٥٦١٣] ل – فو ز.

[ك ٤٠٠٣] وأمّا الأكبر فلأنّه حينئذ كلما كان كلّ "ب" "ه"[٥٦١٤] فكلّ "أ" "ه" وهو مع[٥٦١٥] الكبرى ينتج الأكبر من الثالث. وإن[٥٦١٦] جعلنا الأوسط ملازمة "ج" "د" "لو" "ز" فلانه حينئذ قد يكون اذا كان "و" "ز" فكلّ "أ" ه" وعكسه من[٥٦١٧] الأكبر وانضمامه مع الأوسط ينتج الأصغر من الثالث. أمّا اذا كانت الكبرى سالبة جزئية ينتج قد يكون اذا كان قد يكون اذا كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ه" فقد[٥٦١٨] لا يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" لأنّه كلما كان كلما كان كلّ "ب" "ه" "فج" "د" فقد يكون اذا كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ه" وقد لا يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز".

[ك ٤٠٠٤] أمّا لزوم الأوّل فلأنّه حينئذ يصدق قد يكون اذا كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ه" لما مرّ. وأمّا لزوم الثاني فلأنّه حينئذ كلّما كان كلّ "ب" "ه" فكلّ "أ" "ه" لإنتاج الملازمة التى هي الأوسط مع صغرى القياس اياه وهو مع الكبرى ينتج قد لا يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" من الثالث فقد صحّ لزوم كلّ واحد من الأمرين ويلزم منه المطلوب من الثالث فاعرفه وقس عليه سائر ضروب هذا الشكل وغيره من الأشكال فإنه بيّن بعد معرفة ما عرفت قبل.

[ك ٤٠٠٥] وأمّا المنتج بحسب الأمر الثاني فثمانية أضرب لأنّ الكبرى كلية لا محالة فيحصل أربعة من الصغرى الموجبة مع الكبريين الكليتين والمنتج مع نتيجة التأليف أو عكسها بكليته لمقدم الكبرى الكلية هو تالي الصغرى بعينه أو كليته في هذه الضروب الأربعة ونتائج هذه الضروب كلية لأنّ مقدم النتيجة فيها يستلزم تاليها لأنّ مقدم مقدمها الذي هو بعينه مقدم الصغرى يستلزم تالي الصغرى استلزاما كليا إن كانت الصغرى كلية وجزئيا إن كانت جزئية. ويستلزم مقدم مقدمها أيضا لمقدم الكبرى استلزاما كليا إن كانت الصغرى كلية[٥٦١٩] وجزئيا إن كانت جزئية[٥٦٢٠] لاستلزامه المجموع المركب من تالي الصغرى.

[٥٦١٤] ل: كل أ ه.

[٥٦١٥] ر – ~~الأكبر~~.

[٥٦١٦] ج: واذا.

[٥٦١٧] ج: هو.

[٥٦١٨] ج + لا.

[٥٦١٩] ج – كلية.

[٥٦٢٠] ل – ويستلزم مقدم مقدمها أيضا لمقدم الكبرى استلزاما كليا كانت الصغرى كلية و جزئيا ان كانت جزئية.

[ك ٤٠٠٦] ونتيجة التأليف حينئذ المنتجين لمقدم الكبرى[٥٦٢١] وهو مع الكبرى الموجبة للقياس ينتج متصلة موجبة من الأوّل هي مع مقدم النتيجة ينتج تالي النتيجة من الشكل الثالث. وكذلك مع الكبرى[٥٦٢٢] كما يقول والصغرى موجبة جزئية[٥٦٢٣] وتاليها منتج مع نتيجة التأليف لمقدم الكبرى هكذا قد يكون اذا كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ب" وكلما كان[٥٦٢٤] أو ليس البتة اذا كان بعض "ب" "ه" "فو" "ز" ينتج كلما كان كلما كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ه" فقد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" إن كانت الكبرى موجبة وقد لا يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" إن كانت سالبة لأنّه حينئذ يصدق قد يكون اذا كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ب" وكلّ "أ" "ه" وكلما كان كذلك فبعض "ب" "ه" ينتج قد يكون اذا كان "ج" "د" فبعض "ب" "ه" وإنه مع الكبرى الموجبة ينتج قد يكون اذا كان "ج" "د" "فو" "ز" ومع السالبة قد لا يكون اذا كان "ج" "د" "فو" "ز" ومقدم النتيجة مع الأوّل ينتج من الثالث قد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" ومع الثاني قد لا يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" فصحت النتيجة الكلية موجبة كانت الكبرى أو سالبة.

[ك ٤٠٠٧] فظهر[٢١١أ] أنّ مقدم النتيجة في هذه الضروب موجب كلي، وتاليها جزئي وهو كالكبرى في الكيف. وأربعة من الصغرى السالبة مع الكليتين سواء كان المنتج مع نتيجة التأليف تالي الصغرى لمقدم الكبرى أو مقدم الكبرى لتالي الصغرى على الوجه الذي ذكرناه. ونتائجها جزئية والبرهان من الثالث والأوسط فيه[٥٦٢٥] ملازمة المنتج من المتشاركين لنتيجة التأليف كما يقول والصغرى سالبة جزئية والكبرى موجبة كلية والمنتج من المتشاركين مقدم الكبرى قد لا يكون اذا كان "ج" "د" فبعض "أ" ليس "ب" وكلما كان كلّ "ب" "ه" "فو" "ز" ينتج قد يكون اذا كان قد لا يكون اذا كان[٥٦٢٦] "ج" "د" فليس بعض "أ" "ه" فكلما كان ليس بعض "أ" "ه" "فو" "ز" لأنّه كلما كان كلما كان ليس بعض "أ" "ه" فكلّ "ب" "ه" فقد لا يكون اذا كان "ج" "د" فليس بعض "أ" "ه" وكلما كان كلما كان

[٥٦٢١] ل – المنتجين لمقدم الكبرى.

[٥٦٢٢] ج + السالبة.

[٥٦٢٣] ج – كما يقول والصغرى موجبة جزئية.

[٥٦٢٤] ل – كان.

[٥٦٢٥] ر – فيه، صح هامش.

[٥٦٢٦] ج – قد لا يكون اذا كان.

ليس بعض "أ" "ه" فكلّ "ب" "ه" وكلما كان ليس بعض "أ" "ه" "فو" "ز" وهما ينتجان المدعى من الثالث.

[ك ٤٠٠٨] أمّا الصغرى فلأنه حينئذ كلما كان ليس بعض "أ" "ه" فليس بعض "أ" "ب" وهو مع الصغرى ينتج من الشكل الثاني قد لا يكون اذا كان "ج" "د" فليس بعض "أ" "ه". وأمّا الكبرى فلإنتاج مقدمها مع كبرى القياس تاليها وإن كانت الكبرى سالبة أنتج هذه النتيجة بالبيان المذكور لكن يكون تاليها سالبا كليا وإن كان المنتج من المتشاركين تالي الصغرى كقولنا قد لا يكون اذا كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ب" وكلّما كان بعض "ب" "ه" "فو" "ز" ينتج قد يكون اذا كان قد لا يكون اذا كان[٥٦٢٧] "ج" "د" فكلّ "أ" "ه" فكلما كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" لأنّه كلما كان كلما كان كلّ "أ" "ه" فكلّ "أ" "ب" فقد لا يكون اذا كان[٥٦٢٨] "ج" "د" فكلّ "أ" "ه" وكلما كان كلما كان كلّ "أ" "ه" فكلّ "أ" "ب" فكلما كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" وهما ينتجان المدعى من الثالث.

[ك ٤٠٠٩] أمّا الصغرى فلإنتاج مقدمها مع صغرى القياس تاليها من الثاني. وأمّا الكبرى فلأنّه حينئذ يصدق كلما كان كلّ "أ" "ه" فبعض "ب" "ه" وهو مع الكبرى ينتج كلما كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" من الأوّل. وإن كانت الكبرى سالبة وكذلك لكن يكون تالي النتيجة سالبا كليا. ولما كانت الأربعة الاولى من هذه الضروب الثمانية هي بعينها أربعة من الضروب الستة المنتجة بحسب الأمر الأول صارت الضروب النتيجة باعتبار حال المقدمتين في هذا القسم عشرة أضرب ضربان فقط بحسب الأمر الأوّل الصغرى الموجبة الكلية مع الكبريين الجزئيتين وأربعة بحسب الأمر الثاني فقط وهي الحاصلة من الصغرى السالبة مع الكليتين[٥٦٢٩] وأربعة بحسب الأمر الأوّل والثاني وهي الحاصلة من الصغرى الموجبة[٥٦٣٠] مع الكليتين.

[ك ٤٠١٠] هذا اذا لم يعتبر ازدياد الضروب بحسب اكتساب مقدم الكبرى كليته من كليتها وأمّا اذا اعتبرنا ذلك فالضروب النتيجة بحسب الأمرين يكون ستة لإنتاج الصغرى الموجبة مع الكبرى الكلية التى مقدمها جزئي حينئذ فعلى هذا أصول الضروب اثنا عشر كما ذكره في الكتاب.

[٥٦٢٧] ل – اذا كان.

[٥٦٢٨] ل – اذا كان.

[٥٦٢٩] ل – مع الكليتين.

[٥٦٣٠] ل + الموجبة.

[ك ٤٠١١] وأمّا عدد الضروب في كلّ واحد من هذه الضروب العشرة أو الاثني عشر باعتبار حال المتشاركين فأنت قادر على استخراجه بعد ما أعطيناك من الضوابط الكلية.

[ك ٤٠١٢] القسم الرابع ما كان الاشتراك بين مقدم الصغرى وتالي الكبرى

[ك ٤٠١٣] والشرط فيه أيضا أحد الأمرين: أحدهما اشتمال المتشاركين على تأليف منتج مع إيجاب الكبرى وكلية احداهما.الثاني إنتاج نتيجة التأليف أو عكسها بكليته مع تالي الكبرى بعينه أو بكليته لمقدم الصغرى الكلية أو إنتاج مقدم الصغرى الكلية مع نتيجة التأليف لتالي الكبرى السالبة ونتيجة التأليف في هذا القسم مقدم لمقدم النتيجة وتال لتاليها. والضروب[٥٦٣١] النتيجة بحسب الأمر[٥٦٣٢] الأوّل ستة الكبرى الموجبة الكلية مع الصغريات الأربع المحصورة والكبرى الموجبة الجزئية مع الصغريين الكليتين وعدد الضروب النتيجة في كلّ شكل من الأشكال الأربعة في كلّ ضرب من هذه الضروب الستة هي عدد الضروب المخصوصة بذلك الشكل مع ما يزداد باكتساب مقدم الصغرى كليته من كليتها ونتائجها متصلات جزئية من الثالث والأوسط فيه ملازمة مقدم الكلية لأحد طرفي الأخرى كما يقول والصغرى موجبة جزئية والكبرى موجبة كلية قد يكون اذا كان كلّ "أ" "ب" "فج" "د" وكلما كان "و" "ز" فكلّ "ب" "ه" ينتج قد يكون اذا كان قد يكون [٢١١ب] اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" فقد يكون اذا كان "و" "ز" فكلّ "أ" "ه" لانه كلما كان كلما كان[٥٦٣٣] كلّ "أ" "ب" "فو" "ز" فقد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" وكلما كان كلما كان كلّ "أ" "ب" "فو" "ز" فقد يكون اذا كان "و" "ز" فكلّ "أ" "ه" وهما ينتجان المدعى من الثالث.

[ك ٤٠١٤] أمّا الصغرى فلأنّه حينئذ[٥٦٣٤] كلما كان كلّ "أ" "ب" فكلّ "ب" "ه" لإنتاج مقدمها مع كبرى القياس اياه وكلما كان كذلك فكلّ "أ" "ه" وكلما كان كلّ "أ" "ب" فكلّ "أ" "ه" وهو مع عين الصغرى ينتج قد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د". وأما الكبرى فلإنتاج هذه المقدمة وهي قولنا كلما كان كلّ "أ" "ب" فكلّ "أ" "ه" مع مقدمها تاليها من الثالث. فإن جعلنا الأوسط ملازمة مقدم الكبرى لتالي الصغرى.

٥٦٣١ ل – التأليف لتالي الكبرى السالبة ونتيجة التأليف في هذا القسم مقدم لمقدم النتيجة وتالي لتاليها والضروب، صح هامش.

٥٦٣٢ ج، ر – الأمر.

٥٦٣٣ ج – كلما كان.

٥٦٣٤ ر – حينئذ.

[ك ٤٠١٥] نقول في بيان المقدمتين فلأنه حينئذ يصدق قد يكون اذا كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ب" و"و" "ز" وكلما كان كذلك فكلّ "أ" "ب" وكلّ "ب" "ه" أمّا كلّ "أ" "ب" فظاهر. وأما كلّ "ب" "ه"[٥٦٣٥] فلإنتاج قد يكون "ج" "د" ف"و" "ز" مع[٥٦٣٦] الكبرى اياه وكلما كان كلّ "أ" "ب" وكلّ[٥٦٣٧] "ب" "ه" فكلّ "أ" "ه[٥٦٣٨]" ينتج قد يكون اذا كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ه" وينعكس قد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" وهو تالي الصغرى وينتج مع الملازمة التى هي الأوسط قد يكون اذا كان "و" "ز" فكلّ "أ" "ه" من الثالث فقد صحت المقدمتان[٥٦٣٩] جميعا وإن كانت الصغرى سالبة جزئية فالنتيجة ما ذكرناه لكن يكون مقدمها سالبا جزئيا والأوسط في البرهان ملازمة مقدم الكبرى لمقدم الصغرى وهو الجزء المشارك. وقس على هذا سائر الضروب في كلّ واحد[٥٦٤٠] من الضروب الستة.

[ك ٤٠١٦] وأمّا الضروب[٥٦٤١] النتيجة بحسب الأمر الثاني فثمانية أربعة منها يحصل من الصغرى الموجبة الكلية مع الكبريات الأربع من المحصورات وأربعة من الصغرى السالبة الكلية مع الأربع من المحصورات فالأربعة التى من هذه الثمانية كبراها موجبة وهي التى يحصل من الصغرى الموجبة الكلية مع الموجبتين والصغرى السالبة الكلية مع الموجبتين يجب أن يكون فيها الطرف المنتج من الكبرى أي يجب فيها أن يكون تالي الكبرى بعينه أو بكليته مع نتيجة التأليف أو عكسها بكليتها منتجا لمقدم الصغرى ونتائجها كلية سواء كانت الكبرى كلية أو جزئية بأن يقول والصغرى موجبة كلية والكبرى موجبة جزئية والقياس على هيئة الشكل الثاني كلما كان كلّ[٥٦٤٢] "أ" "ب" "فج" "د" وقد يكون اذا كان "و" "ز" فكلّ "ه" "ب" ينتج كلما كان ليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" فقد لا يكون اذا كان "و" "ز" فكلّ "أ" "ه" لأنّه حينئذ يصدق ليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ه" فكلّ "أ" "ب" والّا لصدق نقيضه وهو قولنا قد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" فكل "أ" "ب" وأنتج مع صغرى القياس قد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" وكان ليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" هذا خلف. واذا صدق ليس

[٥٦٣٥] ر + فلاستلزام و ز الذي هو مقدم.

[٥٦٣٦] ر – فلإنتاج قد يكون اذا كان ج د فو ز مع.

[٥٦٣٧] ل + أ.

[٥٦٣٨] ر: ب.

[٥٦٣٩] ر – المقدمتان.

[٥٦٤٠] ج + كل واحد.

[٥٦٤١] ر – الضروب، صح هامش.

[٥٦٤٢] ج – كل.

البتة اذا كان كلّ[٥٦٤٣] "أ" "ه" فكلّ "أ" "ب" يصدق ليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ه" وكلّ "ه" "ب" والّا لصدق[٥٦٤٤] قولنا قد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" فكلّ "ه" "ب" ويلزمه[٥٦٤٥] قد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" فكلّ "أ" "ه"[٥٦٤٦] وكلّ "ه" "ب" وكلّما كان كلّ "أ" "ه" وكلّ "ه" "ب" وكلّ "أ" "ب" من الشكل الأوّل ينتج قد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" وكلّ "أ" "ب" وقد[٥٦٤٧] كان ليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ه" فكلّ "أ" "ب" هذا خلف. واذا صدق ليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ه" فكلّ "ه" "ب" انضمّ الى كبرى القياس وأنتج من الشكل الثاني قد لا يكون اذا كان "و" "ز" فكلّ "أ" "ه" الذي هو تالي المطلوب وإن[٥٦٤٨] كانت الصغرى سالبة كلية والكبرى بحالها.

[ك ٤٠١٧] والقياس على هيئة الشكل الأوّل كقولنا: ليس البتة اذا كان لا شيء من "أ" "ب" "فج" "د" وقد يكون اذا كان "و" "ز" فلا شيء من "ب" "ه" ينتج كلما كان كلما كان[٥٦٤٩] كلّ "أ" "ه" "فج" "د" فقد لا يكون اذا كان "و" "ز" فكلّ "أ" "ه" لأنّه حينئذ يصدق ليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ه" فلا شيء من "أ" "ب" لإنتاج صغرى القياس مع مقدم المطلوب[٥٦٥٠] اياه من الشكل الثاني واذا صدق هذه المقدمة صدق ليس البتة اذا كان كلّ[٥٦٥١] "أ" "ه" فلا شيء من "ب" "ه" والّا لصدق نقيضه ولزم منه قد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" فلا شيء من "أ" "ب" وإنّه خلف.

[ك ٤٠١٨] وهذه السالبة مع كبرى القياس ينتج تالي المطلوب من الثاني. فظهر أنّ تالي المطلوب في هذه[٥٦٥٢] الضروب الستة سالب والمقدم مخالف للصغرى في الكيف. ولا يخفى عليك أنّ الكبرى اذا كانت كلية كان تالي المطلوب سالبا كليا فاعرف هذا وقس عليه سائر الضروب في الأشكال.

[ك ٤٠١٩] وأما الأربعة السالبة الكبرى وهي التى يحصل من الصغرى السالبة الكلية مع السالبتن والصغرى [٢١٢أ] الموجبة الكلية مع السالبتين فينتج متصلات جزئية مقدمها مثل الصغرى في الكيف

[٥٦٤٣] ر – كل، صح هامش.

[٥٦٤٤] ل + نقيضه.

[٥٦٤٥] ر: ويلزم.

[٥٦٤٦] ل – فكل أ ه.

[٥٦٤٧] ل – قد، صح هامش.

[٥٦٤٨] ل: واذا.

[٥٦٤٩] ج – كلما كان.

[٥٦٥٠] ر – المطلوب، صح هامش.

[٥٦٥١] ج – كل.

[٥٦٥٢] ج: من هذه.

وتاليها مثل الكبرى سواء كان[٥٦٥٣] مقدم الصغرى مع نتيجة التأليف منتجا لتالي الكبرى أو تالي الكبرى مع نتيجة التأليف منتجا لمقدم الصغرى. وبيانها من الثالث والأوسط فيه ملازمة الطرف المنتج من المتشاركين لنتيجة التأليف كما يقول والصغرى سالبة كلية والكبرى سالبة جزئية. والمنتج مقدم الصغرى ليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ب" "فج" "د" وقد لا يكون اذا كان "و" "ز" فبعض "ب" "ه" ينتج قد يكون اذا كان ليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" فقد لا يكون اذا كان "و" "ز" وكلّ[٥٦٥٤] "أ" "ه" لأنّه كلما كان كلما كان كلّ "أ" "ه" فكلّ "أ" "ب" فليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" وكلما كان كلما كان كلّ "أ" "ه" فكلّ "أ" "ب" فقد لا يكون اذا كان[٥٦٥٥] "و" "ز" فكلّ "أ" "ه".

[ك ٤٠٢٠] أمّا الصغرى فلإنتاج مقدمها مع صغرى القياس تاليها من الشكل الأوّل.

[ك ٤٠٢١] وأمّا الكبرى فلانه حينئذ يصدق كلما كان كلّ "أ" "ه" فبعض "ب" "ه" وهو مع الكبرى ينتج من الشكل الثاني قد لا يكون اذا كان "و" "ز" فكلّ "أ" "ه". أمّا إنتاج المقدمتين المطلوب من الثالث فظاهر. أمّا اذا كانت الصغرى موجبة كلية والكبرى وحدود القياس بحالها ينتج قد يكون[٥٦٥٦] اذا كان كلما كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" فقد لا يكون اذا كان "و" "ز" فكلّ "أ" "ه" بالبيان المذكور.

[ك ٤٠٢٢] وأنت تعلم من هذا أنّ الكبرى إن كانت سالبة كلية ينتج القياس الأوّل النتيجة الاولى كلية التالي سالبته. والقياس الثاني النتيجة الثانية[٥٦٥٧] كلية التالي سالبته. ولا يخفى عليك بعد ذلك تركيب أمثلة باقي الضروب. ولنذكر أيضا مثال ما يكون المنتج من[٥٦٥٨] المتشاركين تالي الكبرى بأن يقول اذا صدق كلما كان لا شيء من "أ" "ب" "فج" "د" وليس البتة اذا كان "و" "ز" فلا شيء من "ب" "ه" ينتج قد يكون اذا كان كلما كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" فليس البتة اذا كان " "و" ز" فكلّ "أ" "ه" لأنّه كلما كان كلما كان كلّ "أ" "ه" فلا شيء من "ب" "ه" فكلما كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" وكلما كان كلما كان كلّ "أ" "ه" فلا شيء من "ب" "ه" فليس البتة اذا كان "و" "ز" فكلّ "أ" "ه" وهما ينتجان المدعى من الثالث.

[٥٦٥٣] ج – كان.

[٥٦٥٤] ل – و ز فكل، صح هامش.

[٥٦٥٥] ل – اذا كان.

[٥٦٥٦] ل – قد يكون، صح هامش.

[٥٦٥٧] ل: التامّة.

[٥٦٥٨] ل – سالبته ولا يخفى عليك بعد ذلك تركيب أمثلة باقي الضروب ولنذكر أيضا مثال ما يكون المنتج من.

[ك ٤٠٢٣] أمّا الصغرى فلأنّه حينئذ كلما كان كلّ "أ" "ه" فلا شيء من "أ" "ب" من الثاني وهو مع الصغرى ينتج تاليها من الأوّل. وأمّا الكبرى فلإنتاج مقدمها مع كبرى القياس تاليها من الثاني. وقس على هذا سائر الضروب. ولما كانت الضروب الأربعة الاولى من هذه الثمانية هي بعينها أربعة من الضروب الستة المنتجة بحسب الأمر الأوّل؛ كان أصول الضروب المنتجة في هذا القسم باعتبار حال المقدمتين أيضا عشرة ضربان فقط بحسب الأمر الأول الكبرى الموجبة الكلية مع الجزئيتين وأربعة بحسب الأمر الثاني وهي الأربعة الأخيرة من الثمانية وأربعة بحسبهما جميعا وهي الأربعة الاولى من الثمانية. وإن اعتبرنا ازدياد الضروب[٥٦٥٩] بحسب اكتساب مقدم الصغرى كليته من[٥٦٦٠] كليتها كانت الضروب المنتجة بحسب الأمرين أيضا ستة[٥٦٦١] كما في القسم الثالث لإنتاج الكبرى الموجبة مع الصغرى الكلية التى مقدمها جزئي فعلى هذا أصول[٥٦٦٢] الضروب اثنى عشر كما ذكره في الكتاب.

[ك ٤٠٢٤] وأما استخراج عدد الضروب باعتبار المتشاركين فأنت قادر عليه بعد ما أعطيناك من القانون الكلي وينبغي أن تعلم أن حكم الصغرى في هذا القسم حكم الكبرى في القسم الثالث وحكم الكبرى حكم[٥٦٦٣] الصغرى ومقدم النتيجة الكلية في القسم الثالث يكون موجبا دائما والتالي كالكبرى في الكيف[٥٦٦٤] وتالي النتيجة في القسم الرابع[٥٦٦٥] يكون سالبا دائما ومقدمها مخالفا للصغرى في الكيف ومن خواص[٥٦٦٦] هذين القسمين أعنى الثالث والرابع إنتاج النتيجة الكلية الموجبة.

[ك ٤٠٢٥] والضابط في إنتاج الموجبة الكلية من ضروب الأربعة الاولى من الثمانية في هذا القسم[٥٦٦٧] ومن نظائرها في القسم الثالث أن يكون التالي من مقدمة موجبة مع نتيجة التأليف منتجا لمقدم مقدمة كلية.

[٥٦٥٩] ر – الضروب، صح هامش.

[٥٦٦٠] ج – كليته من.

[٥٦٦١] ل – ستتة.

[٥٦٦٢] ر: القول.

[٥٦٦٣] ج: في حكم.

[٥٦٦٤] في الكيف.

[٥٦٦٥] ر – يكون موجبا دائما والتالي كالكبرى في الكيف وتالي النتيجة في قسم الرّابع يكون، صح هامش.

[٥٦٦٦] ر: وفي خواص.

[٥٦٦٧] ج: من هذا القسم.

[ك ٤٠٢٦] واعلم أنّ عدد الضروب المنتجة المذكورة في كلّ قسم بناءً منا[٥٦٦٨] على أنّ وضع الطرف الغير المشارك في النتيجة وضعه في القياس حتى لو لم يعتبر ذلك لازدادت الضروب المنتجة لأنّ المقدمتين اذا كانتا مشتملتين على تأليف منتج أنتج القياس الذي احدي مقدمتيه سالبة كلية وتاليها مشارك.

[ك ٤٠٢٧] أما في القسم الثاني: فقد عرفت إنتاج السالبتين الكليتين في مثل هذا القياس حينئذ.

[ك ٤٠٢٨] وأمّا في القسم الثالث: فاذا كانت الصغرى كذلك كقولنا ليس البتة اذا [٢١٢ب] كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ب" وكلما كان كلّ "ب" "ه" "فو" "ز" ينتج قد يكون اذا كان ليس كلما كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" فقد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه"[٥٦٦٩] "فو" "ز" لأنّه كلما كان كلما كان كلّ "أ "ب[٥٦٧٠]" فكلّ "ب" "ه" فليس كلما كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" وكلما كان كلما كان كلّ "أ" "ب" فكلّ "ب" "ه" فقد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز".

[ك ٤٠٢٩] أمّا الصغرى فلأنه حينئذ كلما كان كلّ "أ" "ب" فكلّ "أ" "ه" وينعكس قد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" فكلّ "أ" "ب" وينتظم مع عكس الصغرى قياسا من الأوّل منتجا لقولنا ليس كلما كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د".

[ك ٤٠٣٠] وأمّا الكبرى فلأنّه حينئذ يصدق كلما كان كلّ "أ" "ب" "فو" "ز" لإنتاج مقدمها مع كبرى القياس اياه وهو مع المقدمة القائلة كلما كان كلّ "أ" "ب" وكلّ "أ" "ه"[٥٦٧١] ينتج من الثالث قد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" وكذلك اذا كانت الكبرى سالبة كلية لكن يكون تالي النتيجة أيضا سالبا.

[ك ٤٠٣١] وأمّا في القسم الرابع: فاذا كانت الكبرى كذلك كقولنا كلما كان كلّ "أ" "ب" "فج" "د" وليس البتة اذا كان "و" "ز" فكلّ "ب" "ه" ينتج قد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" فقد لا يكون اذا كان كلّ[٥٦٧٢] "أ" "ه" "فو" "ز" لأنّه كلما كان كلما كان كلّ "أ" "ب" فكلّ "ب" "ه" فقد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" وكلما كان كلما كان كلّ "أ" "ب" فكلّ "ب" "ه" فقد لا يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز".

[٥٦٦٨] ر – منا.

[٥٦٦٩] ج – فج د فقد يكون اذا كان كل أ ه.

[٥٦٧٠] ج: ه.

[٥٦٧١] ج – كلما كان كل أ ب و كل أ ه.

[٥٦٧٢] ج – كل.

[ك ٤٠٣٢] أمّا الصغرى فلأنّه حينئذ كلما كان كلّ "أ" "ب" فكلّ "أ" "ه" وهو مع الصغرى ينتج قد يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د".

[ك ٤٠٣٣] وأمّا الكبرى[٥٦٧٣] فلأنّ قولنا كلما كان كلّ "أ" "ب" فكلّ "أ" "ه" ينتج مع مقدم الكبرى قد يكون اذا كان كلّ "ب" "ه" فكلّ "أ" "ه" وهو مع عكس[٥٦٧٤] كبرى القياس ينتج من الثالث قد لا يكون اذا كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز". وكذلك إن كانت الصغرى سالبة كلية لكن يكون مقدم النتيجة أيضا سالبا.

[ك ٤٠٣٤] واعلم أنّ الشيخ يستنتج من المتصلة السالبة كلية كانت أو جزئية اذا[٥٦٧٥] كان تاليها نقيض ما يجب أن يكون في موجبتها لارتدادها الى الموجبة الموافقة المقدم والكمّ المناقضة التالي التى هي منتجة بالذات فعلى هذا فالمنتج على رأيه يزداد ازديادا كثيرا لأنّ الموجبة اذا كان تاليها نقيض ما يجب أن يكون في السالبة والسالبة تاليها نقيض[٥٦٧٦] ما يجب أن يكون في الموجبة أنتج القياس جزما لارتداد كلّ واحدة من هاتين القضيتين الى صاحبها بناءً على أنّ كلّ متصلتين يخالفتا في الكيف وتوافقتا في المقدم والكمّ وتناقضتا في التالي فيهما متلازمتان متعاكستان فالمنتج على رأيه حينئذ في كلّ قسم من الأقسام الأربعة المذكورة ما ذكرناه أو ما يستلزم ما ذكرناه.

[ك ٤٠٣٥] فان شئت استخراج عدد الضروب المنتجة على رأيه تعريفا على هذه القاعدة فيعطيك هذا الضابط معرفة ذلك.

[ك ٤٠٣٦] وأمّا نحن فلا نقول بصحة هذه القاعدة على ما عرفت في لوازم الشرطيات مثال ذلك والشركة بين التاليين قولنا ليس البتة اذا كان "ج" "د" فليس كلّ "أ" "ب" وليس البتة اذا كان "و" "ز" فليس كلّ "ب" "ه" ينتج قد لا يكون اذا كان كلما كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ه" فليس البتة اذا كان "و" "ز" فكلّ "أ" "ه" لأنّ الصغرى يلزمها كلما كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ب" والكبرى كلما كان "و" "ز" فكلّ "ب" "ه" وهما ينتجان على ما عرفت قد يكون اذا كان كلما كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ه" فقد

[٥٦٧٣] ر – الكبرى، صح هامش.

[٥٦٧٤] ر – ~~الصغرى~~.

[٥٦٧٥] ج: إن.

[٥٦٧٦] ج – نقيض.

يكون اذا كان "و" "ز" فكلّ "أ" "ه" ويلزمه[٥٦٧٧] قولنا قد لا يكون اذا كان كلما كان "ج" "د" فكلّ "أ" "ه" فليس البتة اذا كان "و" "ز" فكلّ "أ" "ه" وقس عليه.

[ك ٤٠٣٧] واعلم أنّ ما ذكرناه كلّه اذا كان كلّ واحدة من المقدمتين مؤلفة من حمليتين وقد يمكن وقوع كلّ واحدة[٥٦٧٨] منهما على أحد الأنحاء الثمانية الباقية حتى يبلغ القياس أحدا وثمانين قسما لكن معرفة القسم الاول يغنى عن معرفة سائر الأقسام لأنّ نتيجة التأليف بين شرطيتين أو بين حملية وشرطية يكون موضوعه مكان نتيجة التأليف بين حمليتين والشرطية الغير المشاركة مكان الحملية الغير المشاركة فلا حاجة الى عد جميع ذلك مثاله والاشتراك بين المقدمين[٥٦٧٩].

[ك ٤٠٣٨] وكلّ واحدة من المقدمتين مركبة من متصلتين كلما كان كلما كان[٥٦٨٠] "ج" "د" "فأ" "ب" وكلما كان[٥٦٨١] "و" "ز" "فج" "ط" وكلما كان قد يكون اذا كان "أ" "ب" "فك" "ل" فكلما كان "ص" "ع" "فق" "م" ينتج قد يكون اذا كان كلما كان كلما كان[٥٦٨٢] "ج" "د" "فك" "ل" فكلما كان "و" "ز" "فج" "ط" فكلما كان كلما كان "ج" "د" "فك" "ل" فكلما كان "ص" "ع" "فق" "م" لأنه يصدق قولنا كلما كان كلما كان كلما كان[٥٦٨٣] "ج" "د" "فك" "ل" فكلما كان "ج" "د" "فأ" "ب" فكلما كان كلما كان "ج" "د" "فك" "ل" فكلما كان "و" "ز" "فج" "ط" وكلما كان كلما كان كلما كان[٥٦٨٤] "ج" "د" "فك" "ل" فكلما كان "ج" "د" "فأ" "ب" فكلما كان كلما كان "ج" "د" "فك" "ل" فكلما كان "ص" "ع" "فق" "م" وهما ينتجان [٢١٣أ] المدعى من الثالث.

[ك ٤٠٣٩] وبيان كلّ واحدة من هاتين المقدمتين على نهج ما مرّ في الضرب الأوّل من ضروب الضرب الأول[٥٦٨٥] من الأربعة الاولى من القسم الأوّل وإن شئت أخذت نقيض النتيجة وضممته الى

[٥٦٧٧] ج: ويلزم.

[٥٦٧٨] ل + من المقدمتين مؤلفة من حمليتين وقد يمكن وقوع كل واحدة.

[٥٦٧٩] ل: المقدمتين.

[٥٦٨٠] ج – كلما كان.

[٥٦٨١] ر – ~~و ز فج د~~.

[٥٦٨٢] ج – كلما كان.

[٥٦٨٣] ل – كلما كان.

[٥٦٨٤] ل – كلما كان.

[٥٦٨٥] ر – من ضروب الضرب الأول.

المقدمة الاولى من هاتين المقدمتين لينتج ما يضاد المقدمة الثانية من الشكل الثاني على الوجه الذي عرفته هناك وعلى هذا النسق تركب ضروب سائر الأقسام.

[ك ٤٠٤٠] واعلم أنّ الأقسام الأربعة المذكورة من المتصلتين المشتركتين في جزء غير تام قد يتركب بعضها مع بعض ويكون ذلك ستة أقسام لأنّه إمّا أن يتركب الأوّل مع الثاني بأن يشارك مقدم الصغرى مقدم الكبرى وتاليها لتاليها أو مع الثالث بأن يشارك كلّ واحد من جزئي الصغرى مقدم الكبرى أو مع الرابع بأن يشارك مقدم الصغرى كلّ واحد من جزئي الكبرى أو يتركب الثاني مع الثالث بأن يشارك تالي الصغرى كلّ واحد من جزئي الكبرى أو مع الرابع بأن يشارك كلّ واحد من جزئي الصغرى تالي الكبرى أو يتركب الثالث مع الرابع بأن يشارك تالي الصغرى مقدم الكبرى ومقدمها لتاليها وكلّ واحد من هذه الأقسام الستة ينتج باعتبار كلّ واحد من التألفين على بساطته النتيجة التى عرفتها في ذلك القسم وباعتبار التركيب أعنى مجموع التأليفين[٥٦٨٦] نتيجة[٥٦٨٧] هي متصلة مركبة من نتيجتي التأليفين.

[ك ٤٠٤١] وبرهانه من الشكل الثالث والأوسط فيه مجموع مقدمتي القياس وسنعود[٥٦٨٨] عليك الكلام في خاتمة هذا الفصل أبسط[٥٦٨٩] من هذا.

[ك ٤٠٤٢] واعلم أنّ كلّ ما حكمنا بإنتاجه من هذه الأقسام فهو بناء على برهان أوجب الجزم بإنتاج. وأمّا الذي حكمنا بعدم إنتاجه فليس على سبيل الجزم لأنه ليس بناء على دليل يمنع[٥٦٩٠] من الإنتاج بل لعدم[٥٦٩١] الظفر بدليل الإنتاج في الحال فلا يستبعد أن يظهر لنا أو لغيرنا إنتاج ما حكمنا بعدم إنتاجه فاعلم ذلك.

[ك ٤٠٤٣] قوله "والضابط في الأقسام الأربعة أحد الأمرين الأول: اشتمال المتشاركين على تأليف منتج مع كلية احدي المقدمتين وإيجاب المقدمة المشاركة التالي."

[٥٦٨٦] ج: التأليف.

[٥٦٨٧] ج: من نتيجة.

[٥٦٨٨] ر – ~~على~~.

[٥٦٨٩] ل – أبسط، صح هامش.

[٥٦٩٠] ل: ينتج.

[٥٦٩١] ر – ~~أصغر~~.

[ك ٤٠٤٤] واعلم أن اشتمال المتشاركين على تأليف منتج مع كلية احداهما يشترك فيه الأقسام الأربعة وإيجاب المقدمة المشاركة التالي يختص بالثلاثة الأخيرة. وعلم منه إيجاب المقدمتين[٥٦٩٢] في الثاني والصغرى في الثالث[٥٦٩٣] والكبرى في الرابع.

[ك ٤٠٤٥] قوله "الثاني إنتاج أحد المتشاركين إمّا بعينه أو كليته مع نتيجة التأليف بينهما أو عكسها بكليته لمقدم مقدمة كلية أو إنتاج نتيجة التأليف مع تالي احدي المقدمتين المتوافقتين في الكيف تالي الأخرى أو مع[٥٦٩٤] أحد طرفي كلية تالي سالبة."

[ك ٤٠٤٦] واعلم أنّ إنتاج أحد المتشاركين إمّا بعينه أو بكليته مع نتيجة التأليف بينها أو عكسها بكليته لمقدم[٥٦٩٥] مقدمة كلية يشترك فيه القسم الأوّل والأخيران دون الثاني وإنتاج نتيجة التأليف مع تالي احدي المقدمتين المتوافتين في الكيف تالي الأخرى يختص بالقسم الثاني وإنتاج نتيجة التأليف مع أحد طرفي كلية تالي سالبة تالي سالبة يشترك فيه الثلاثة الأخيرة.

[ك ٤٠٤٧] قوله "والنتيجة متصلة مقدمها متصلة من الطرف غير المشارك من الصغرى ونتيجة التأليف وتاليها متصلة من الطرف غير المشارك من الكبرى ونتيجة التأليف وضع الطرفين غير المشاركين في طرفي النتيجة وضعهما في القياس."

[ك ٤٠٤٨] واعلم أنّ شمول النتيجة بهذا المعنى للأقسام الأربعة ظاهر.

[ك ٤٠٤٩] وقوله "وضع الطرفين غير المشاركين في طرفي النتيجة وضعهما في القياس[٥٦٩٦]" معناه أنّ الطرف غير المشارك من الصغرى إن كان مقدما في صغرى القياس[٥٦٩٧] يكون مقدما أيضا في[٥٦٩٨] مقدم النتيجة. وإن كان تاليها في صغرى القياس[٥٦٩٩] يكون تاليا أيضا في مقدم النتيجة. وكذلك الطرف

[٥٦٩٢] ج: المقدمين.

[٥٦٩٣] ج: في الثاني.

[٥٦٩٤] ر: ومع.

[٥٦٩٥] ر: مقدم.

[٥٦٩٦] ر – واعلم أن شمول النتيجة بهذا المعنى للأقسام الأربعة ظاهر وقوله وضع الطرفين غير المشاركين في طرفي النتيجة ووضعها في القياس، صح هامش.

[٥٦٩٧] ج – إن كان مقدما في صغرى القياس

[٥٦٩٨] ج – في.

[٥٦٩٩] ل – القياس.

غير المشارك من الكبرى إن كان مقدما في كبرى القياس يكون أيضا مقدم[٥٧٠٠] في تالي النتيجة وان كان تاليا فيها يكون أيضا تاليا في تالي[٥٧٠١] النتيجة.

[ك ٤٠٥٠] قوله "والبرهان من الثالث والأوسط في المنتج بحسب الأمر الأوّل ملازمة مقدم متصلة كلية لأحد طرفي الأخرى الموجبة أو للطرف المشارك من الأخرى." ظاهر بعد احاطتك بما مرّ.

[ك ٤٠٥١] وقوله "أو للطرف المشارك من الأخرى" إشارة منه الى أن[٥٧٠٢] المقدمة الأخرى اذا كانت سالبة لا بدّ أن يكون الأوسط ملازمة الطرف المشارك من الكلية للطرف المشارك من الاخرى.[٢١٣ب]

[ك ٤٠٥٢] وقوله "وفي المنتج بحسب الأمر الثاني ملازمة المنتج من المتشاركين لنتيجة التأليف أو بالعكس أو ملازمة عكس نتيجة التأليف للمنتج من المتشاركين أو سلب ملازمة النتيجة من المتشاركين لنتيجة التاليف."

[ك ٤٠٥٣] اعلم أنّ المراد بالمنتج من المتشاركين الطرف الذي مع نتيجة التأليف ينتج الطرف الآخر والمراد بالنتيجة من المتشاركين النتيجة اللازمة من أحد المتشاركين مع نتيجة التأليف.

[ك ٤٠٥٤] قوله "وبالخلف وهو بضم[٥٧٠٣] نقيض النتيجة الى استلزام ما جعل أوسط في المستقيم لأحد الطرفين حتى ينتج عدم استلزامه للطرف الآخر من الأوّل أو الثاني."

[ك ٤٠٥٥] اعلم أنّ المراد أنا نضمّ نقيض النتيجة الى المقدمة التى جعل[٥٧٠٤] مقدمها الملازمة[٥٧٠٥] التى هي أوسط في القياس الذي[٥٧٠٦] ألّفناه ثانيا للزوم النتيجة وتاليها[٥٧٠٧] أحد طرفي النتيجة حتى ينتج سلب ملازمة الطرف الآخر من النتيجة للملازمة التى هي أوسط وسلب ملازمة الطرف الآخر للأوسط محال لصدق مقابله. ومثال ذلك الخلف الذي استعملناه في نتائج بعض ضروب القسم الأوّل.

[٥٧٠٠] ر – مقدم، صح هامش.

[٥٧٠١] ج – تالي.

[٥٧٠٢] ج – أن.

[٥٧٠٣] ج: ضم.

[٥٧٠٤] ج – جعل، صح هامش.

[٥٧٠٥] ل: اللازمة.

[٥٧٠٦] ج: التى.

[٥٧٠٧] ج: ثالثها.

[ك ٤٠٥٦] قوله "والنتيجة جزئية دائما وإن كان كلّ واحد من طرفيها أو أحدهما كليا الّا اذا كان تالي موجبة منتجا لمقدم[٥٧٠٨] كلية بأية كمية كانت الموجبة وبأية كيفية كانت الكلية. فإنّ النتيجة حينئذ يكون كلية[٥٧٠٩]."

[ك ٤٠٥٧] اعلم أنّ النتيجة دائما يكون جزئية وإن كان قد يتفق في بعض النتائج أن يكون طرفاها أو أحدهما أعنى مقدمها أو تاليها كليا وقد أحطت بأمثال ذلك مما مرّ الّا اذا كان تالي المقدمة الموجبة كلية كانت أو جزئية مع نتيجة التأليف منتجا لمقدم متصلة كلية موجبة كانت أو سالبة فإن النتيجة حينئذ يكون متصلة موجبة كلية وذلك انما هو في القسمين الأخيرين على الوجه الذي عرفته هناك.

[ك ٤٠٥٨] "والبرهان من الشكل الأوّل أو من الثاني" أي برهان لزوم النتيجة الكلية الموجبة من الضروب المنتجة لها انما يكون من الشكل الأوّل أو من الشكل الثاني.

[ك ٤٠٥٩] قوله "المنتج على رأيهم هو المشتمل على ما ذكرنا أو ما هو في قوته."

[ك ٤٠٦٠] اعلم أن المنتج من الضروب في كلّ قسم على رأي المتقدمين ما ذكرناه أو ما يكون مستلزما لما ذكرناه فاعلم ذلك.

[ك ٤٠٦١] القسم الثالث ما كانت الشركة في جزء تام من احدي المقدمتين غير تام من الأخرى

[ك ٤٠٦٢] وذلك إنما يتصور إن لو كان أحد[٥٧١٠] طرفي احدي المقدمتين شرطية. هي والمقدمة الأخرى يتشاركان في جزء تام من كلّ واحد منهما. ثمّ تلك الشرطية إمّا أن يكون متصلة أو منفصلة وعلى التقديرين فهي إمّا تالي الصغرى أو مقدمها أو تالي الكبرى أو مقدمها فهذه ثمانية أقسام وينعقد الأشكال الأربعة في كل واحد منها.

[ك ٤٠٦٣] والضابط في الأقسام الثمانية سواء كانت الشرطية فيها متصلة الجزء أو منفصلته أحد الأمرين:

[٥٧٠٨] ج: لمقدمة.

[٥٧٠٩] ر: بكليته.

[٥٧١٠] ج: احدي.

[ك ٤٠٦٤] أحدهما: اشتمال المتشاركين على تأليف منتج[٥٧١١] مع إيجاب المتصلة الشرطية التالي والنتيجة حينئذ متصلة مقدمها مقدم الصغرى وتاليها نتيجة التأليف من تلك الشرطية والمقدمة الأخرى كلية إن كانت المتصلة الشرطية الجزء[٥٧١٢] كلية وجزئية إن كانت جزئية.

[ك ٤٠٦٥] وعلم من هذا القول أنّ المتشاركين إذا كانا مشتملين على تأليف منتج وكانت المتصلة[٥٧١٣] الشرطية المقدم موجبة كانت أو سالبة كان القياس منتجا وحينئذ يصير معنى هذا الأمر اشتمال المتشاركين على تأليف منتج. إمّا مع[٥٧١٤] كون المتصلة الشرطية الجزء شرطية المقدم أو مع إيجاب المتصلة الشرطية التالي والنتيجة على التقدير الأوّل متصلة جزئية مقدمها نتيجة التأليف وتاليها تالي المتصلة تابعة للمتصلة الشرطية الجزء في الكيف وعلى التقدير الثاني ما ذكرناه[٥٧١٥].

[ك ٤٠٦٦] والأمر الثاني: أيضا أحد الأمرين: إمّا إنتاج نتيجة التأليف أو عكسها بكليته مع المتصلة البسيطة بمقدم المتصلة الكلية الشرطية الجزء، أو إنتاج نتيجة التأليف مع المتصلة البسيطة تالي السالبة الشرطية الجزء من الثالث على التقدير الأوّل ومن الأوّل على التقدير الثاني.

[ك ٤٠٦٧] ونعنى به أنّ إنتاج نتيجة التأليف أو عكسها لكليته مع المتصلة البسيطة مقدم المتصلة الكلية الشرطية الجزء يكون من الشكل الثالث وإنتاج نتيجة التأليف معها تالي المتصلة السالبة الشرطية الجزء يكون من الأوّل.

[ك ٤٠٦٨] وقوله "وعلى التقديرين الأوسط مقدم المتصلة الشرطية الجزء" يعنى أن الأوسط في البرهان المفيد لصدق النتيجة يكون على التقديرين مقدم المتصلة الشرطية الجزء على ما سيظهر لك في الأمثلة التى نذكرها لهذه الأقسام.

[ك ٤٠٦٩] مثال ما يكون المتصلة الشرطية التالي متصلة الجزء[٢١٤أ] كلما كان "ج" "د" فكلما كان "أ" "ب" "فه" "ط" وكلما كان "ه" "ط" "فو" "ز" ينتج[٥٧١٦] كلما كان "ج" "د" فكلما كان "أ" "ب" "فو" "ز" لانتظام المتصلتين حينئذ قياسا منتجا لتالي هذه النتيجة.

[٥٧١١] ر – منتج، صح هامش.

[٥٧١٢] ر – الجزء، صح هامش.

[٥٧١٣] ج – المتصلة، صح هامش.

[٥٧١٤] ج – مع.

[٥٧١٥] ل – ما ذكرناه، صح هامش.

[٥٧١٦] ر – ~~كلما كان ج د متصلة متصلة التالي ومنفصلة إما متصلة التالي فقولنا كلما كان ج د فكلما لم يكن أ ب فوز~~.

[ك ٤٠٧٠] مثاله من منفصلة الجزء كلما كان "ج" "د" فإمّا أن يكون "أ" "ب" أو "ه" "ط" وكلما كان "ه" "ط" "فو" "ز" ينتج متصلة متصلة التالي ومنفصلته. إمّا متصلة التالي فقولنا كلما كان "ج" "د" فكلما لم يكن "أ" "ب" "فو" "ز"[٥٧١٧]، وإمّا منفصلة التالي فقولنا كلما كان "ج" "د" فاما "أ" "ب" أو "و" "ز" لامتناع خلو الواقع حينئذ عن "أ" "ب" وملزوم "و" "ز".

[ك ٤٠٧١] مثال ما يكون المتشاركان مشتملين على تأليف منتج والشرطية مقدم المتصلة من المتصلة الجزء كلما كان "ج" "د" "فأ" "ب" وكلما كان كلما كان "أ" "ب" "فه" "ط" "فو" "ز" ينتج قد يكون اذا كان كلما كان "ج" "د" "فه" "ط" "فو" "ز" والّا لصدق نقيضه وهو قولنا ليس البتة اذا كان كلما كان "ج" "د" "فه" "ط" "فو" "ز"[٥٧١٨] فنجعله كبرى وكبرى القياس صغرى لينتظم منهما قياس في الثاني منتج لقولنا ليس البتة اذا كان كلما كان "أ" "ب" "فه" "ط" فكلما كان "ج" "د" "فه" "ط" وهو باطل؛ لانه كلما كان كلما كان "أ" "ب" "فه" "ط" فكلما كان "ج" "د" "فه" "ط"[٥٧١٩] لصدق المتصلة البسيطة.

[ك ٤٠٧٢] مثاله من منفصلة الجزء مانعة الجمع كلما كان "ج" "د" "فأ" ب" وكلما كان إمّا "أ" "ب" أو "ه" "ط" "فو" "ز" ينتج قد يكون اذا كان كلما كان "ج" "د" فإمّا "أ" "ب" أو "ه" "ط" "فو" "ز" بالخلف المذكور. وإن كانت المتصلة[٥٧٢٠] الشرطية المقدم في هذين المثالين سالبة كانت النتيجة[٥٧٢١]. والبيان ما ذكرناه لكن يكون مقدم النتيجة سالبة كلية.

[ك ٤٠٧٣] مثال ما يكون نتيجة التأليف مع المتصلة البسيطة منتجا لمقدم المتصلة الكلية الشرطية الجزء من متصلة الجزء كلما كان "ج" "د" "فأ" "ب" وكلما كان قد يكون اذا كان "أ" "ب" "فه" "ط" "فو" "ز" ينتج كلما كان كلما كان[٥٧٢٢] "ج" "د" "فه" "ط" "فو" "ز" لإنتاج مقدمها مع صغرى القياس مقدم الكبرى من الثالث الملزوم لتاليها بالذات.

[٥٧١٧] ر – كلما كان ج د فكلما كان أ ب فو ز لانتظام المتصلتين حينئذ قياسا منتجا لتالي هذه النتيجة مثاله من منفصلة الجزء كلما كان ج د فإما أن يكون أ ب أو ه ط وكلما كان ه ط فو ز ينتج متصلة متصلة التالي ومنفصلته إما متصلة التالي فقولنا كلما كان ج د فكلما لم يكن أ ب فو ز، صح هامش.

[٥٧١٨] ل + والّا لصدق نقيضه وهو قولنا ليس البتة اذا كان كلما كان ج د فه ط فو ز.

[٥٧١٩] ر – كلما كان ج د فه ط، صح هامش.

[٥٧٢٠] ج: المنفصلة.

[٥٧٢١] ج + سالبة.

[٥٧٢٢] ل – كلما كان.

[ك ٤٠٧٤] فقد ظهر أنّ الأوسط في القياس المفيد للزوم النتيجة هو مقدم المتصلة الشرطية الجزء.

[ك ٤٠٧٥] مثال ما يكون عكس نتيجة التأليف بكليته مع المتصلة البسيطة منتجا لمقدم المتصلة الكلية ليس البتة اذا كان "ج" "د" "فأ" "ب" وكلما كان ليس البتة اذا كان "أ" "ب" "فه" "ط" "فو" "ز" ينتج قد يكون اذا كان قد يكون اذا كان "ج" "د" "فه" "ط" "فو" "ز" لأنّه كلما كان كلما كان "ه" "ط" "فج" "د" فليس البتة اذا كان "أ" "ب" "فه" "ط" لأنّه كلما كان "ه" "ط" "فج" "د" فكلما كان "ه" "ط" "فج" "د" وليس البتة اذا كان "ج" "د" "فأ" "ب" وكلما كان كذلك فليس البتة اذا كان "ه" "ط" "فأ" "ب" ينتج كلما كان كلما كان "ه" "ط" "فج" "د" فليس البتة اذا كان "ه" "ط" "فأ" "ب" وكلما كان ليس البتة اذا كان "ه" "ط" "فأ" "ب" فليس البتة اذا كان "أ" "ب" "فه" "ط" ينتج كلما كان كلما كان "ه" "ط" "فج" "د" فليس البتة اذا كان "أ" "ب" "فه" "ط" وهو مع الكبرى ينتج كلما كان كلما كان "ه" "ط" "فج" "د"[٥٧٢٣] "فو" "ز" وكلما كان كلما كان "ه" "ط" "فج" "د" فقد يكون اذا كان "ج" "د" "فه" "ط" ينتج من الثالث قد يكون اذا كان قد يكون اذا كان "ج" "د" "فه" "ط" "فو" "ز" وهو المطلوب وقس عليهما[٥٧٢٤] المنفصلة الجزء.

[ك ٤٠٧٦] مثال ما يكون نتيجة التأليف مع المتصلة البسيطة منتجا لتالي السالبة الشرطية الجزء كلما كان "ج" "د" "فأ" "ب" وليس البتة اذا كان "و" "ز" وكلما كان "ج" "د" "فه" "ط" ينتج ليس البتة اذا كان[٥٧٢٥] "و" "ز" فكلما كان "أ" "ب" "فه" "ط"[٥٧٢٦] والّا فقد يكون اذا كان "و" "ز" فكلما كان "أ" "ب" "فه" "ط" وكلما كان كلما كان "أ" "ب" "فه" "ط" فكلما كان "ج" "د" "فه" "ط" لإنتاج مقدمها مع المتصلة البسيطة تاليها من الأوّل ينتج قد يكون اذا كان "و" "ز" فكلما كان "ج" "د" "فه" "ط" وكان ليس البتة اذا كان "و" "ز" فكلما كان "ج" "د" "فه" "ط" هذا خلف.

[ك ٤٠٧٧] فظهر أنّ مقدم المتصلة الشرطية الجزء وسط في قياس الخلف المستعمل للزوم[٥٧٢٧] هذه النتيجة ولأنّ الكبرى مع المتصلة الصادقة ينتج المطلوب من الثاني.

٥٧٢٣ ل – ~~فليس البتة اذا كان أ ب فه ط وهو مع الكبرى ينتج كلما كان كلما كان ه ط فج د.~~

٥٧٢٤ ج: عليها.

٥٧٢٥ ر – ج.

٥٧٢٦ ر – والا فقط.

٥٧٢٧ ل – للزوم، صح هامش.

[ك ٤٠٧٨] فالحاصل: أنّ حكم هذا القسم هو حكم القياس المؤلف من الحملى والمتصل الّا أنّ المشارك مكان الحملية ثمّة شرطية ههنا. إما[٥٧٢٨] متصلة إن كانت المتصلة الشرطية الجزء متصلة الجزء ومنفصلة إن كانت منفصلة الجزء ومكان نتيجة التأليف من قياس مركب من حمليتين ثمّة نتيجة التأليف من قياس مركب من متصلتين[٥٧٢٩] أو متصلة ومنفصلة ههنا. واذا كان كذلك؛ فيكون عدد ضروب كلّ شكل من كلّ قسم هو[٥٧٣٠] عدد ضروبه هناك.

[ك ٤٠٧٩] فعليك باستخراج أحكامه وتفاصيل ضروبه[٥٧٣١] من هناك وتمام الإحاطة بهذا انما [٢١٤ب] يحصل عند معرفتك[٥٧٣٢] حكم القياس المؤلف من الحملي والمتصل وحكم القياس المركب[٥٧٣٣] من المتصل والمنفصل ويختص هذا القياس أعنى[٥٧٣٤] من موجبتين[٥٧٣٥] اذا كانت الشرطية التى هي جزء المتصلة الشرطية الجزء متصلة أو منفصلة مانعة الجمع بأنّه يمكن أن يستنتج منه متصلة مقدمها الطرف غير المشارك من احدي المقدمتين وتاليها متصلة مقدمها الطرف غير المشارك[٥٧٣٦] من المقدمة الأخرى وتاليها تالي الشرطية التى هي جزء المتصلة الشرطية الجزء إن كانت تلك الشرطية متصلة ونقيض تالي تلك الشرطية إن كانت منفصلة مانعة الجمع لانتظام القياس الاستثنائي من تالي المتصلة البسيطة وتلك الشرطية حينئذ.

[ك ٤٠٨٠] وإليها أشار صاحب الكتاب بقوله "يمكن أن يستنتج منه استلزام أحد طرفي احدي المقدمتين لملازمة تالي الأخرى لأحد طرفي الأخرى"

[ك ٤٠٨١] ويمكن أيضا أن يستنتج منه متصلة مقدمها ملازمة الطرف غير المشارك من احدي المقدمتين للطرف غير المشارك[٥٧٣٧] من المقدمة الأخرى وتاليها ملازمة تالي المتصلة إن كانت

[٥٧٢٨] ر – إما.

[٥٧٢٩] ج: منفصلتين.

[٥٧٣٠] ل – هو.

[٥٧٣١] ر: ضرورية.

[٥٧٣٢] ج + عدد ضروب كل قسم هو عدد ضروبه هناك فعليك باستخراج أحكامه وتفاصيل ضروبه.

[٥٧٣٣] ج: المؤلف.

[٥٧٣٤] ج + موجبتين.

[٥٧٣٥] ل – من موجبتين، صح هامش.

[٥٧٣٦] ر – من احدي المقدمتين وتاليها متصلة مقدمها الطرف غير المشارك، صح هامش.

[٥٧٣٧] ر – ~~من احدي المقدمتين للطرف غير المشارك~~.

الشرطية متصلة ونقيضه إن كانت منفصلة مانعة الجمع للطرف غير المشارك[٥٧٣٨] الذي هو مقدم المقدم في هذه النتيجة لانتظام القياس الاستثنائي من تالي المتصلة البسيطة وتلك الشرطية[٥٧٣٩] حينئذ.

[ك ٤٠٨٢] وإليها أشار صاحب الكتاب بقوله "أو استلزام ملازمة أحد طرفي احدى المقدمتين لأحد طرفي الأخرى ملازمة تالي المتصلة اياه لكن كلّ ذلك بعد تحقق شرائط القياس الاستثنائي."

[ك ٤٠٨٣] عنى به أنّ المتصلة التى هي جزء المتصلة الشرطية الجزء يجب أن يكون موجبة كلية ليتمّ القياس الاستثنائي على ذلك التقدير.

[ك ٤٠٨٤] مثال ذلك قولنا كلما كان "ج" "د" "فه" "ط" وكلما كان "و" "ز" فكلما كان "ه" "ط" "فأ" "ب" ينتج قولنا كلما كان "ج" "د" فكلما كان "و" "ز" "فأ" "ب" وهو المتصلة الاولى وينتج أيضا كلما كان كلما كان "ج" "د" "فو" "ز" فكلما كان "ج" "د" "فأ" "ب" وهو المتصلة الثانية وعلته ظاهرة مما مرّ.

[ك ٤٠٨٥] وأمّا شرح الأمثلة التى ذكرها للقياس من منفصلة الجزء فاعلم أنّ المنفصلة اذا كانت صغرى والمتصلة كبرى لا يتميّز[٥٧٤٠] الشكل الأوّل عن الثالث والثاني عن الرّابع والأوّل عن الثاني والثالث عن الرّابع إن كان بالعكس لأنّ الاعتبار بحسب وضع الحد الأوسط في المتصلة فقط دون المنفصلة على ما ستعرف ذلك على الوجه في القياس المؤلف من المتصل والمنفصل.

[ك ٤٠٨٦] وإذا كان كذلك؛ ذكر صاحب الكتاب "نتيجة الضرب الأوّل من الشكل الأوّل والثالث في القسمين الأوّلين" أعنى ما يكون المنفصلة فيه تالي الصغرى ومقدمها والثاني والرّابع فيهما[٥٧٤١] دون القياس.

[ك ٤٠٨٧] أمّا مثال الأوّل والثالث في القسم الأوّل والمنفصلة مانعة الخلو قولنا كلما كان "ج" "د" فإمّا أن يكون "أ" "ب" أو "ه" "ط" وكلما كان "ه" "ط" "فو" "ز" ينتج كلما كان "ج" "د" فإمّا أن يكون "أ" "ب" أو "و" "ز" مانعة الخلو[٥٧٤٢] لامتناع الخلو حينئذ عن "أ" "ب" وعن ملزوم "و" "ز".

[٥٧٣٨] ل: المتشاركين.

[٥٧٣٩] ج: الموجبة.

[٥٧٤٠] ل: يتم.

[٥٧٤١] ر: فيها.

[٥٧٤٢] ج – مانعة الخلو؛ ل: مانعا من الخلو.

[ك ٤٠٨٨] وأمّا مثال الثاني والرابع فيه والمنفصلة مانعة الجمع كلما كان "ج" "د" فإمّا أن يكون "أ" "ب" أو "ه" "ط" وكلما كان "و" "ز" "فه" "ط" ينتج كلما كان "ج" "د" فإمّا أن يكون[٥٧٤٣] "أ" "ب" أو ""و" "ز" مانعا من الجمع لاستلزام امتناع الجمع مع اللازم امتناعه مع الملزوم.

[ك ٤٠٨٩] وأمّا مثال الأوّل والثالث في القسم الثاني والمنفصلة مانعة الخلو قولنا كلما كان إمّا "أ" "ب" أو "ه" "ط" "فج" "د" والكبرى بحالها ينتج قد يكون اذا كان "ج" "د" فإمّا "أ" "ب" أو "و" "ز" مانعا من الخلوّ لامتناع الخلو[٥٧٤٤] حينئذ عن "أ" "ب" وعن ملزوم "و" "ز".

[ك ٤٠٩٠] وأمّا مثال الثاني والرابع فيه قولنا في الكبرى كلما كان "و" "ز" "فه" "ط" والصغرى بحالها والمنفصلة مانعة الجمع ينتج قد يكون اذا كان "ج" "د" فإمّا "أ" "ب" أو "و" "ز" مانعا من الجمع لأنّ امتناع الاجتماع مع اللازم يستلزم امتناعه مع الملزوم وذكر.

[ك ٤٠٩١] أيضا نتيجة الضرب الأوّل من الشكل الأوّل والثاني في القسمين الأخيرين أعنى ما يكون المنفصلة فيه تالي الكبرى أو مقدمها والثالث والرابع فيهما دون القياس أيضا.

[ك ٤٠٩٢] ونحن[٥٧٤٥] نذكر الأمثلة أيضا ليظهر به الإحاطة التامة.

[ك ٤٠٩٣] مثال الأوّل والثاني في القسم الأوّل من هذين القسمين والمنفصلة فيه مانعة الجمع قولنا كلما كان "ج" "د" "فه" "ط" وكلما كان "و" "ز" فإمّا "أ" "ب" أو "ه" "ط" مانعا من الجمع ينتج قد يكون اذا كان إمّا "أ" "ب" أو[٢١٥أ] "ج" "د" مانعا من الجمع "فو" "ز" من الثالث والأوسط المنفصلة. أمّا صدق[٥٧٤٦] الصغرى فلأنّ امتناع الاجتماع مع اللازم ملزوم لامتناع الاجتماع مع الملزوم. وأمّا الكبرى فيحكم العكس المستوي.

[ك ٤٠٩٤] مثال الثالث والرّابع فيه والمنفصلة مانعة الخلو قولنا كلّما كان "ه" "ط" "فج" "د" وكلما كان "و" "ز" فإمّا "ه" "ط" أو "أ" "ب" ينتج[٥٧٤٧] قد يكون اذا كان إمّا "أ" "ب" أو "ج" "د" مانعا من الخلو "فو" "ز" من الثالث والأوسط فيه أيضا المنفصلة. أمّا الصغرى فلان امتناع الخلو عن الملزوم ملزوم لامتناع الخلو عن اللازم. وأمّا الكبرى فلانعكاس كبرى القياس اليها.

[٥٧٤٣] ل – أن يكون.

[٥٧٤٤] ر – لامتناع الخلو، صح هامش.

[٥٧٤٥] ل – نحن.

[٥٧٤٦] ر – صدق، صح هامش.

[٥٧٤٧] ج – ينتج.

[ك ٤٠٩٥] مثال الأوّل والثاني في القسم الثاني من هذين القسمين والمنفصلة مانعة الجمع قولنا كلما[٥٧٤٨] كان "ج" "د" "فه" "ط" وكلما كان إمّا "ه" "ط" أو "أ" "ب" "فو" "ز" ينتج[٥٧٤٩] قد يكون اذا كان إمّا "أ" "ب" أو "ج" "د" مانعا من الجمع "فو" "ز" من الشكل الثالث والأوسط فيه المنفصلة. أمّا الصغرى فلاستلزام امتناع الاجتماع مع اللازم امتناعه مع الملزوم والكبرى كبرى القياس بعينه.

[ك ٤٠٩٦] مثال الثالث والرابع فيه[٥٧٥٠] والمنفصلة مانعة الخلو كلما كان "ه" "ط" "فج" "د" وكلما كان إمّا "أ" "ب" أو "ه" "ط" "فو" "ز" ينتج قد يكون اذا كان إمّا "أ" "ب" أو "ج" "د" مانعا من الخلو "فو" "ز" من الثالث أيضا والأوسط المنفصلة. أمّا الصغرى فلان امتناع الخلو عن الملزوم يوجب امتناعه عن اللازم وأما الكبرى فظاهرة اذ هي بعينها كبرى القياس.

[ك ٤٠٩٧] ويمكن بيان النتائج في القسمين الأخيرين بالخلف بإن يقول في هذا الضرب إن لم يصدق النتيجة صدق نقيضها وهو قولنا ليس البتة اذا كان إما "أ" "ب" أو "ج" "د" "فو" "ز" فنجعله كبرى وكبرى القياس صغرى لينتظم منهما قياس في الثاني منتج لقولنا ليس البتة اذا كان إمّا "أ" "ب" أو "ه" "ط" فإمّا "أ" "ب" أو "ج" "د" وهو باطل؛ لأنّه كلما كان إمّا "أ" "ب" أو "ه" "ط" فإمّا "أ" "ب" أو "ج" "د"[٥٧٥١] لصدق الصغرى وعلى هذا فقس بيان سائر النتائج بالخلف.

البحث الثاني فيما يتألف من منفصلتين

[ك ٤٠٩٨] قال الشيخ: أن المنفصلتين إن كانتا حقيقيتين موجبتين لم ينتج. والمراد المنفصلتان اللتان اشتركتا في جزء تام من كلّ واحدة منهما.

[ك ٤٠٩٩] واحتجّ عليه[٥٧٥٢] بأن قال: أنّ الطرفين إمّا أن يكونا متغايرين أو متّحدين وأيّاما كان يلزم المحال.

[ك ٤١٠٠] أمّا اذا كانا متغايرين فإن لم يكن شيء منهما نقيضا للمشترك لم يكن شيء من مقدمتي القياس حقيقيا؛ لأنّ المنفصلة الحقيقية هي التى تركبت من القضية ونقيضها، والمقدّر خلافه. وإن

[٥٧٤٨] ل – كلما.

[٥٧٤٩] ل – ينتج.

[٥٧٥٠] ل – فيه.

[٥٧٥١] ل – وهو باطل لأنه كلما كان إما أ ب أو ه ط لإما أ ب أو ج د.

[٥٧٥٢] ر – عليه، صح هامش.

كان أحدهما نقيضا للمشتركة لا يكون الآخر نقيضا له لامتناع أن يكون لمفهوم واحد أو لقضية واحدة نقيضان وحينئذ يلزم أن لا يكون تلك المقدمة منفصلة حقيقية، والمقدّر خلافه.

[ك ٤١٠١] وأمّا إذا كانا متّحدين يلزم اتّحاد المنفصلتين لاشتراكهما في الطرفين حينئذ ولزم منهما عناد الشيء لنفسه وإنّه محال.

[ك ٤١٠٢] لا يقال: لا يلزم من استلزام القياس المحال عدم كونه منتجاً. فإنّ جميع الكتب العلمية مشحونة بالأقيسة المنتجة للمحال. فيلزم أن لا يكون شيء منها منتجا؛ لأنّا نقول[٥٧٥٣] نحن لا ندّعى ذلك بل[٥٧٥٤] نقول لو كان هذا القياس منتجا لزم استلزام الصادق للكاذب استلزاما كليا ضرورة وجود القياس المؤلف من منفصلتين موجبتين صادقتين مشتركتين في جزء تام .الأصغر فيه عين الأكبر أو مساوٍ[٥٧٥٥] له. وذلك محال لاستلزامه ضرورة الصادق الكاذب، والكاذب الصادق لصدق الملزوم وكذب اللّازم.

[ك ٤١٠٣] أجاب المصنّف عنه بأن قال "لا نسلم أنّهما إن[٥٧٥٦] كانا متغايرين ولا يكون شيء منهما أو أحدهما نقيضا للمشترك يلزم كذب المنفصلتين أو احداهما حتى يلزم أن لا يكون شيء منهما أو أحدهما حقيقيا وإنّما يلزم ذلك إن لو لم يكن كلّ واحد منهما أو أحدهما لازما مساويا لنقيض المشترك." فإنّ الأمر لو كان كذلك، كان كلّ واحد منهما مغايرا للآخر وليسا أو أحدهما نقيضا للمشترك مع أنّ كلّ واحدة من المقدمتين حقيقية لأنّ المنفصلة الحقيقية هي التى يتركب من القضية ونقيضها أو المساوي لنقيضها والأمر الثاني موجود ههنا فيكون حقيقية.

[ك ٤١٠٤] لا يقال: نحن نعنى بالتغاير كذب أحدهما مع صدق الآخر فنقول: أنّ الطرفين إن كذب أحدهما مع صدق الآخر لا يكون أحدهما مساويا لنقيض المشترك والّا لكان صدق كلّ منهما مستلزما لصدق الآخر[٢١٥ب] من الشكل الأوّل والأوسط نقيض المشترك. ولو كان كذلك يلزم أن لا يكون إحدي المقدمتين حقيقية جزما، والمقدّر خلافه. وإن لم يكذب أحدهما مع صدق الآخر بل صدق كلّ منهما يستلزم صدق الآخر وكذبه كذبه. فإن لم يكن شيء منهما نقيضا للمشترك ولا مساويا لنقيضه لزم

[٥٧٥٣] ج – لا يلزم من استلزام القياس المحال عدم كونه منتجا فإن جميع الكتب العلمية مشحونة بالأقيسة المنتجة للمحال فيلزم أن لا يكون شيء منها منتجا لانا نقول.

[٥٧٥٤] ر – بل، صح هامش.

[٥٧٥٥] ج، ر: ومساو.

[٥٧٥٦] ج، ر – إن.

كذب المنفصلتين وإن كان أحدهما نقيضا له أو مساويا لنقيضه كان الآخر مساويا لنقيض المشترك من الأوّل والأوسط[٥٧٥٧] ذلك الواحد بعينه ولا يكون نقيضا للمشترك على التقدير الأوّل ويكون نقيضا للمشترك أو مساويا لنقيضه على التقدير الثاني. وكيف كان يكون المقدمتان حقيقيتين وينتجان عناد الشيء لما يساويه ويلزم منه استلزام إنتاج هذا القياس استلزام الصادق الكاذب استلزاما كليا وإنّه محال لما عرفت.

[ك ٤١٠٥] أجاب عنه بقوله "لم يلزم من نفيه اتّحاد المنفصلتين وعناد الشيء لنفسه بل لما يساويه وذلك لا يكون نتيجة بل اتّصالهما أو الانفصال الذي يلزم هذا الاتّصال وهو الذي جعله نتيجة القياس واحداهما غير حقيقية."

[ك ٤١٠٦] معناه: أنّا لا نسلّم أنّ الطرفين إن كانا متساويين يلزم اتّحاد المنفصلتين وعناد الشيء لنفسه بل الذي يلزم منه[٥٧٥٨] عناد الشيء لما يساويه لكنّا لا نجعل ذلك نتيجة هذا القياس؛ لأنّ القياس كما يستلزم ذلك يستلزم أيضا[٥٧٥٩] اتّصال الطرفين بالقياس المركب من المتصلتين اللازمتين للمنفصلتين من الأوّل والأوسط[٥٧٦٠] نقيض الأوسط. ويلزم هذا الاتّصال أيضا منفصلة مانعة الخلوّ من نقيض المقدم وعين التالي ومنفصلة مانعة الجمع من عين المقدم ونقيض التالي.

[ك ٤١٠٧] وإذا كان كذلك؛ فنتيجة هذا القياس إمّا الاتّصال المذكور أو الانفصال الذي يلزم هذا الاتّصال وهو الذي جعله الشيخ نتيجة هذا القياس إذا كانت إحدي مقدمتيه غير حقيقية.

[ك ٤١٠٨] وهذا الجواب فيه نظر؛ لأنّه لما سلّم استلزام هذا القياس كعناد الشيء لما يساويه المستلزم لاستلزام إنتاج هذا القياس استلزام الصادق الكاذب الذي هو محال. يلزم[٥٧٦١] منه[٥٧٦٢] عدم كون هذا القياس منتجا لانتظام القياس الاستثنائي حينئذ. وإذا كان الأمر كذلك؛ فكيف يمكنه أن يقول أن القياس ينتج نتيجة أخرى وهي الاتّصال بين[٥٧٦٣] الطرفين والانفصال[٥٧٦٤] اللازم منه؟

[٥٧٥٧] ج: والأول.

[٥٧٥٨] ل – منه، صح هامش.

[٥٧٥٩] ل – أيضا.

[٥٧٦٠] ر – ~~والأوسط~~.

[٥٧٦١] ج: يلزمه.

[٥٧٦٢] ج – منه.

[٥٧٦٣] ل: من.

[٥٧٦٤] ج: أو الانفصال.

[ك ٤١٠٩] بل الصواب في الجواب أن يقال: لا نسلّم أنّ القياس يستلزم عناد الشيء لما يساويه وإنما يستلزم ذلك إن لو كان المعاند للمعاند معاندا وهو ممنوع. فإنّ المعاند للمعاند لو كان معاندا لزم عناد الشيء لنفسه ضرورة أنّ الفرس مثلا معاند للإنسان المعاند للفرس فيكون الفرس معاندا لنفسه وامتناع ذلك ظاهر.

[ك ٤١١٠] فإذن الحقّ أنّ هذا القياس يستلزم الاتّصال والانفصال المذكورين. واذا كان كذلك، كانا أو أحدهما نتيجة له.

[ك ٤١١١] نعم إن عنى بالمنفصلة الحقيقية ما يكون تركيبها من النقيضين يلزم اتّحاد المنفصلتين حينئذ جزما ولم يفد القياس شيئا.

[ك ٤١١٢] قال: "وبيّن عقمه واحداهما جزئية أن صدقها عن جزئين لصدق الكلية عن ثلاثة ويندرج هي والنتيجة تحت الكلية ولم يفد القياس شيئا."

[ك ٤١١٣] اعلم أنّ الشيخ بيّن عقم هذا القياس وإحدي المنفصلتين الحقيقيتين جزئية بأن قال: أنّ المنفصلة الحقيقية الكلية الصادقة اذا كانت ذات ثلاثة أجزاء فعند ارتفاع أحد تلك الأجزاء يبقى الانفصال الحقيقي الجزئي بين الجزئين الباقيين دون الكلي. فينتظم منها قياس غير مفيد لشيء لأنّ الجزئية والنتيجة كلّ منهما يندرج تحت الكلية فلم يفد القياس شيئا. أما اذا جعلنا الجزئية صغرى كقولنا[٥٧٦٥] قد يكون إما "أ" "ب" أو "ج" "د" ودائما إما "ج" "د"[٥٧٦٦] أو "أ" "ب" أو "ه" "ز" فالذي يتوهم نتيجة هو قولنا قد يكون إمّا "أ" "ب" أو "ه" "ز" وإن جعلناها كبرى كقولنا دائما إمّا "أ" "ب" أو "ج" "د" أو "ه" "ز" وقد يكون إمّا "ج" "د" أو "ه" "ز" فالذي يتوهم نتيجة هو قولنا إمّا "أ" "ب" أو "ج" "د" إن جعلنا الوسط "ه" "ز" وإما "أ" "ب" أو "ه" "ز" إن جعلناه "ج" "د" وكيف كان اندرجت الجزئية والنتيجة في كلّ واحد من القياسين تحت المنفصلة الكلية؟ فلا يكون القياس المؤلف منهما مفيدا لشيء مجهول أصلا فلا يكون منتجا.

[ك ٤١١٤] قال: "وحكم بالإنتاج واحداهما غير حقيقية باستلزام أحد الطرفين للآخر وارتداده الى المنفصلة."

[٥٧٦٥] ل: لقولنا.

[٥٧٦٦] ج – ج د.

[ك ٤١١٥] اعلم أنّ الشيخ حكم بأن إحدي مقدمتي هذا القياس اذا كانت غير حقيقية ينتج منفصلة من نقيض [٢١٦أ] أحد الطرفين وعين الآخر؛ لأنّ القياس يستلزم متصلة من الطرفين. أمّا اذا كانت غير[٥٧٦٧] الحقيقية مانعة الخلو فمقدمها عين طرف الحقيقية وتاليها عين طرف مانعة الخلو. وإن كانت مانعة الجمع[٥٧٦٨] فبالعكس لاستلزام المقدمتين متصلتين منتجتين لهذا الاتّصال، ثمّ ردّ هذا الاتصال الى منفصلة مانعة الخلوّ من نقيض المقدم وعين التالي والى منفصلة مانعة الجمع من عين المقدم ونقيض التالي وجعل هاتين المنفصلتين أو احداهما نتيجة القياس.

[ك ٤١١٦] لكن خصّص ذلك بما يكون جزء واحد من إحدي المقدمتين سالبا ويكون المشترك بين المقدمتين غير ذلك الجزء السلبي.

[ك ٤١١٧] قال المصنّف "ولا يختلف الحال بإيجاب أجزائهما[٥٧٦٩] وسلبهما[٥٧٧٠] وبالاشتراك في جزء سالب أو موجب وأيضا بكون المقدمتين حقيقيتين أو احداهما غير حقيقية" لجريان ما ذكر من البرهان في كلّ هذه الأقسام.

[ك ٤١١٨] قال: "وبين عقمه واحداهما سالبة سالبة الجزء بالاختلاف."

ك ٤١١٩] اعلم أنّ الشيخ بيّن عقم هذا القياس وإحدي المقدمتين سالبة أما اذا كانت سالبة[٥٧٧١] سالبة الجزء. قال: يصدق القياس مع التعاند بين الطرفين تارة ومع اللاتعاند بينهما أخرى.

[ك ٤١٢٠] أما مع التعاند فلأنّه يصدق قولنا الخمسة مثلا: إمّا أن يكون فردا أو زوجا وليس البتة إمّا أن يكون[٥٧٧٢] زوجا أو لا فردا. والحق التعاند بين فردية الخمسة ولافرديتها وأمّا مع اللاتعاند اذا بدّلنا بالكبرى قولنا ليس البتة إمّا أن يكون زوجا أو ليس بخلاء. والحق عدم التعاند بين كونها فردًا وعدم كونها خلاء. والاختلاف دليل العقم.

[ك ٤١٢١] وأمّا إذا كانت السالبة موجبة الجزئين فلأنّا نبدّل الكبرى في القياس الأوّل بقولنا ليس البتة إمّا أن يكون زوجا أو منقسما بمتساويين وفي القياس الثاني بقولنا ليس البتة إمّا أن يكون زوجا

[٥٧٦٧] ج: عين.

[٥٧٦٨] ر – ~~فبالقياس~~.

[٥٧٦٩] ج: أجزائها.

[٥٧٧٠] ج: سلبها.

[٥٧٧١] ر – أما اذا كانت سالبة.

[٥٧٧٢] ل + فردا أو زوجا وليس البتة أما أن يكون.

أو عددا مع التعاند بين الطرفين في القياس الأوّل واللاتعاند بينهما في القياس الثاني وذلك دليل عدم الإنتاج.

[ك ٤١٢٢] وقوله "وقد عرفت أنّه لا يختلف الحال" إشارة منه الى أنّه لما بين الاختلاف في السالبة السالبة الجزء لا حاجة الى بيان الاختلاف في السالبة الموجبة الجزئين لما عرفت أن كون المقدمة سالبة الجزئين أو موجبة الجزئين لا بما بقوله في الإنتاج وعدم الإنتاج.

[خ ٤١٢٣] قال: واذا كانتا غير حقيقيتين[٥٧٧٣] فقد حكم بعدم إنتاجه للانفصال الموجب لحصول الاختلاف وبإنتاجه لسلب الانفصال وإن كانت احداهما جزئية لاستلزام نقيض المتكرر حينئذ االباقيين وإنتاجه متصلة جزئية بينهما ترتدّ الى السالبة المنفصلة وذلك في مانعتي الخلوّ وتتم في مانعتي الجمع ومختلفتين.

[ك ٤١٢٤] اعلم أن الشيخ ذهب الى المنفصلتين اذا كانتا غير حقيقيتين لا ينتج القياس[٥٧٧٤] منفصلة موجبة، وينتج منفصلة سالبة وإن كانت احداهما جزئية.

[ك ٤١٢٥] أمّا الأوّل: فقد احتجّ عليه بالاختلاف وهو صدق القياس مع تعاند الطرفين تارةً ومع لاتعاندهما أخرى.

[ك ٤١٢٦] أمّا إذا كانتا مانعتي الخلو فلأنّه[٥٧٧٥] يصدق[٥٧٧٦] قولنا "هذا الشيء إمّا أن يكون لاسواد أو لابياضا" وقولنا "هذا الشيء إمّا أن يكون لابياضا أو لاحمرة" مع الانفصال المانع من الخلو بين الطرفين. وكذلك يصدق قولنا "هذا الشيء[٥٧٧٧] إمّا أن يكون لاإنسانا أو لابياضا" وقولنا "هذا الشيء إمّا أن يكون لابياضا أو لاحيوانا" مع عدم الانفصال المانع من[٥٧٧٨] الخلوّ والمانع من الجمع بين الطرفين.

[٥٧٧٣] ل – لا بما بقوله في الإنتاج وعدم الإنتاج قال واذا كانتا غير حقيقيتين.

[٥٧٧٤] ل – القياس.

[٥٧٧٥] ج + لو.

[٥٧٧٦] ج: صدق.

[٥٧٧٧] ر – الشيء، صح هامش.

[٥٧٧٨] ر – من.

[ك ٤١٢٧] وأمّا اذا كانتا مانعتي الجمع فلأنّه يصدق قولنا "هذا الشيء[٥٧٧٩] إمّا أن يكون إنسانا أو حجرا" وقولنا "هذا الشيء إمّا أن يكون حجرا أو فرسا" مع الانفصال المانع من الجمع بين الطرفين. وكذلك يصدق قولنا "هذا الشيء إمّا أن يكون إنسانا أو حجرا" وقولنا "هذا الشيء إمّا أن يكون حجرا أو حيوانا[٥٧٨٠]" مع عدم[٥٧٨١] الانفصال المانع من الخلو و[٥٧٨٢]الجمع بين الطرفين[٥٧٨٣].

[ك ٤١٢٨] وأمّا اذا كانتا مختلفتين فلأنّه يصدق قولنا "إمّا أن يكون الإنسان لاحيوانا أو جسما" مانعا من الخلو وقولنا "إمّا أن يكون جسما أو عرضا" مانعا من الجمع[٥٧٨٤] مع الانفصال المانع من الجمع[٥٧٨٥] بين الطرفين ضرورة كذب كلّ واحد منهما لوجوب اتّصاف الانسانية بالحيوانية وعدم العرضية وصدق المنفصلة المانعة الجمع عند كذب الطرفين. وكذلك يصدق قولنا "هذا الشيء إمّا أن يكون لاإنسانا أو [٢١٦ب] حيوانا" مانعا من الخلو. وقولنا "هذا الشيء إمّا أن يكون حيوانا أو حجرا" مانعا من الجمع مع عدم الانفصال المانع من الخلو والمانع من الجمع بين الطرفين.

[ك ٤١٢٩] وأمّا الثاني: فقد احتجّ عليه بأنّ المقدمتين اذا كانتا مانعتي الخلو ينتج متصلة موجبة جزئية[٥٧٨٦] من الطرفين لاستلزام كلّ واحدة منهما متصلة[٥٧٨٧] مقدمها نقيض الأوسط وتاليها الطرف الأخر من تلك المقدمة وهما ينتجان من الشكل الثالث المتصلة الجزئية الموجبة من الطرفين المذكورة وهذه المتصلة يستلزم منفصلة سالبة جزئية مركبة من الطرفين.

[ك ٤١٣٠] وأمّا إذا كانت المقدمتان مانعتي الجمع فينتج القياس متصلة جزئية موجبة مركبة من نقيضي الطرفين؛ لأنّ كلّ واحدة من المقدمتين يستلزم متصلة مقدمها عين الأوسط وتاليها نقيض

[٥٧٧٩] ر – الشيء، صح هامش.

[٥٧٨٠] ج: فرسا.

[٥٧٨١] ج – عدم.

[٥٧٨٢] ج – الخلو و.

[٥٧٨٣] ج + وكذلك يصدق قولنا هذا الشيء إما أن يكون إنسانا أو حجرا وقولنا هذا الشيء إما أن يكون حجرا أو حيوانا مع عدم الانفصال المانع من الخلو والجمع بين الطرفين.

[٥٧٨٤] ج – من الجمع.

[٥٧٨٥] ر – من الجمع، صح هامش.

[٥٧٨٦] ج – جزئية.

[٥٧٨٧] ل: منفصلة.

الطرف الآخر من تلك المقدمة. وهما ينتجان من الشكل الثالث المتصلة المذكورة. وتلك المتصلة يستلزم سلب[٥٧٨٨] الانفصال الجزئي بين نقيضي الطرفين.

[ك ٤١٣١] وأمّا إذا كانتا مختلفتين فينتج القياس متصلة من الطرفين إن كانت المقدمتان كليتين أو الجزئية مانعة الجمع؛ لأنّ المنفصلة المانعة الجمع يلزمها متصلة مقدمها عين الطرف[٥٧٨٩] غير المشترك وتاليها نقيض الأوسط والمانعة الخلو يلزمها متصلة كلية مقدمها نقيض الأوسط وتاليها الطرف الآخر منها وهما ينتجان من الشكل الأوّل المتصلة المذكورة من الطرفين المستلزمة لسلب الانفصال بينهما كليا إن كانت المنفصلة[٥٧٩٠] كلية، وجزئيا إن كانت جزئية.

[ك ٤١٣٢] وإن كانت الجزئية مانعة الخلو ينتج القياس[٥٧٩١] متصلة جزئية موجبة من نقيضي الطرفين مقدمها نقيض الطرف غير المشارك من مانعة الخلو وتاليها نقيض الطرف غير المشترك من الأخرى؛ لأنّ المانعة الخلوّ يستلزم متصلة جزئية مقدمها نقيض الطرف غير المشترك منها وتاليها عين الأوسط والمانعة الجمع يلزمها متصلة كلية مقدمها عين الأوسط. وتاليها نقيض الطرف غير المشترك منها وهما ينتجان من الأوّل المتصلة المذكورة المستلزمة لسلب الانفصال الجزئي بين طرفيها.

[ك ٤١٣٣] قال المصنّف: "لكن لا يخفى أن الاختلاف الذي إدّعاه يمنع السلب في النتيجة منعه الإيجاب بقوله أنه لا ينتج الانفصال الموجب للاختلاف وينتج السلب الذي يقابله ظاهر الفساد" وهو كلام صحيح ظاهر.

[ك ٤١٣٤] قال: "وقد قال: أيضا أنّه ينتج اذا كانت احداهما سالبة اذا كانت الموجبة كلية ولا ينتج اذا كانت جزئية."

[ك ٤١٣٥] أقول[٥٧٩٢]: قال الشيخ اذا كانت المقدمتان مانعتي الخلو واحداهما سالبة والأخرى موجبة كلية ينتج سالبة جزئية من الطرفين[٥٧٩٣] ومقدمها طرف الموجبة لا طرف السالبة.

[٥٧٨٨] ج –سلب.

[٥٧٨٩] ل: الطرفين.

[٥٧٩٠] ر، ل: المتصلة.

[٥٧٩١] ج – القياس.

[٥٧٩٢] ج – وقد قال أيضا أنه ينتج اذا كانت احداهما سالبة اذا كانت الموجبة كلية ولا ينتج اذا كانت جزئية أقول.

[٥٧٩٣] ل: في الطرفين.

[ك ٤١٣٦] أمّا الأوّل: فلأنّا اذ قلنا دائما إمّا "أ" "ب" أو "ج" "د" مانعة الخلو وليس البتة إمّا "ج" "د" أو "ه" "ز" أيضا مانعة الخلو ينتج قد لا يكون اذا كان "أ" "ب" "فه""ز" والّا لصدق نقيضه وهو قولنا كلما كان "أ" "ب" "فه" "ز" ويلزم منه امتناع الخلو عن "ج" "د" وعن "ه" "ز" لامتناع الخلو عن "ج" "د" وعن "أ" "ب" الملزوم ل"ه" "ز" حينئذ واستلزام امتناع الخلو عن الملزوم امتناع الخلو عن اللازم. فيلزم كذب السالبة المانعة الخلو وإنّه خلف.

[ك ٤١٣٧] وأمّا الثاني: فلاحتمال أن يكون طرف الموجبة أعمّ من طرف السالبة. وامتناع سلب ملازمة العام[٥٧٩٤] للخاص. كقولنا هذا الشيء إمّا لاإنسان أو حيوان، وليس البتة إما حيوان أو[٥٧٩٥] حجر كلاهما مانعتا الخلو ولا يصدق قد لا يكون اذا كان حجرا كان لاإنسانا لأنّه كلما كان حجرا كان لاإنسانا[٥٧٩٦] بالضرورة وأمّا اذا كانت الموجبة جزئية فزعم أنّه لا ينتج.

[ك ٤١٣٨] وأنت تعلم أن هذا البرهان كما يقتضى إنتاج القياس المتصلة السالبة الجزئية المذكورة اذا كانت الموجبة كلية يقتضى إنتاجها أيضا حيث كانت الموجبة جزئية اذ لا تفاوت بينهما أصلا.

[ك ٤١٣٩] وحينئذ ظهر معنى قول المصنّف "وستعرف أنّه ينتج السالبة مع الموجبة الجزئية حيث ينتج مع الكلية هذا محصل ما ذكره" الشيخ في هذا القسم.

[ك ٤١٤٠] قال المصنّف: "والذي نقوله نحن هو أنّ المنفصلتين إمّا أن يشتركا في جزء تامّ من كلّ واحدة من المقدمتين، أو في جزء غير تامّ من كلّ واحدة منهما، أو في جزء تامّ من إحدي المقدمتين غير تامّ من الأخرى."

[ك ٤١٤١] والقسم الأوّل: على ستّة أقسام؛ لأنّ المقدمتين إمّا حقيقيتان، أو احداهما حقيقية والأخرى مانعة الجمع، أو احداهما حقيقية[٢١٧أ] والأخرى مانعة الخلو، أو احداهما مانعة الجمع والأخرى مانعة الخلو، أو كلّ واحدة[٥٧٩٧] منهما مانعة الخلو، أو كلّ واحدة منهما مانعة الجمع[٥٧٩٨].

[ك ٤١٤٢] ويشترك الأقسام السّتّة في اشتراط كلية إحدي المقدمتين، وذلك ظاهر. وفي إيجاب احداهما؛ لأنّ الشيء الواحد ربّما لم يعاند شيئا من المتعاندين كالحيوانية بالنسبة الى الانسانية والفرسية

٥٧٩٤ ج: ملزوم.

٥٧٩٥ ر + أو.

٥٧٩٦ ج – لأنه كلما كان حجرا كان إنسانا.

٥٧٩٧ ج – واحدة.

٥٧٩٨ ل: الخلو.

ولا شيئا من المتوافقين كالحيوانية بالنسبة الى الناطقية والانسانية؛ حتى يصدق القياس اذا كانتا سالبتين مع تعاند الطرفين تارة ومع توافقهما أخرى. فلم يستلزم القياس لا التعاند ولا التلازم ولا مقابليهما. ولما لم يتميز أحد طرفي شيء من المقدمتين عن الطرف الآخر. لما عرفت أنّ أجزاء المنفصلة لا يتميّز بعضها عن البعض بالطبع بل بالوضع لم يتميّز شكل عن شكل ولا إحدي المقدمتين عن المقدمة الأخرى ولا أحد طرفي النتيجة عن الطرف الآخر ضرورة امتياز هذه الأمور بعضها عن بعض على اختلاف وضع الحد الأوسط في المقدمتين وانتفاء ذلك ههنا.

[ك ٤١٤٣] إذا عرفت ذلك، فنقول: **القسم الأوّل:** وهو أن يكون المقدمتان حقيقيتين فإن كانتا موجبتين كليتين ينتج متصلة كلية من الطرفين ومقدمها أيّ واحد كان من الطرفين؛ لاستلزام كلّ واحد من الطرفين لنقيض الأوسط استلزاما كليا. واستلزام نقيض الأوسط للطرف الآخر استلزاما كليا. وهذان الاستلزامان ينتجان من الأوّل المدّعى في النتيجة.

[ك ٤١٤٤] وإن كانت احداهما جزئية أنتج متصلة جزئية مقدمها طرف الجزئية وتاليها طرف الكلية؛ لاستلزام طرف الجزئية لنقيض الأوسط المستلزم للطرف الآخر استلزاما كليا وهما ينتجان من الأوّل المدعى في النتيجة وينتج أيضا منفصلة سالبة مانعة الجمع ومانعة الخلو وحقيقية كلية إن كانت المقدمتان كليتين وجزئية إن كانت احداهما جزئية للزوم هذه المنفصلات الثلاث المتصلة المذكورة لما عرفت في لوازم الشرطيات.

[ك ٤١٤٥] ثمّ قال: والشيخ[٥٧٩٩] لم يراع موافقة النتيجة للقياس في الحدود؛ لأنّه جعل نتيجة القياس المركب من المقدمتين الموجبتين واحداهما حقيقية والأخرى غير حقيقية منفصلة موجبة من نقيض مقدم[٥٨٠٠] المتصلة التى أنتجها القياس وعين تاليها.

[ك ٤١٤٦] وإذا كان كذلك، فنحن نقول: يلزم من هذا القياس ست منفصلات موجبة: إثنتان[٥٨٠١] مانعتا الجمع، وإثنتان مانعتا الخلو، وإثنتان حقيقيتان ثلاث بأنواعها الثلاثة من عين أحد الطرفين ونقيض الطرف الآخر والثلاث الأخرى من عين الطرف الآخر ونقيض الطرف الأوّل كلية إن كانت المقدمتان كليتين وجزئية إن كانت احداهما جزئية.

[٥٧٩٩] ر، ل: الشيخ.

[٥٨٠٠] ج – مقدم.

[٥٨٠١] ج، ر: اثنان.

[ك ٤١٤٧] وعلّل المصنّف لزوم هذه النتائج بتساوى الطرفين.[5802]

[ك ٤١٤٨] حينئذ ولنبيّن لزومها في مثال ليظهر به العلم التام. فنقول: اذا صدق دائما إمّا "أ" "ب" أو "ج" "د" ودائما إمّا "ج" "د" أو "ه" "ز" كلاهما حقيقيتان ينتج دائما إمّا ليس "أ" "ب" أو "ه[5803]" "ز" مانعة الجمع ومانعة الخلو وحقيقية. وكذلك[5804] ودائما إمّا ليس "ه" "ز" أو "أ" "ب" مانعة الجمع ومانعة الخلو وحقيقية؛ لأن الطرفين متساويان؛ لأنّ "أ" "ب" مستلزم لعدم "ج" "د" المستلزم ل"ه" "ز" وهما يستلزمان استلزام "أ" "ب" ل"ه" "ز" وكذلك "ه" "ز" مستلزم لعدم "ج" "د" المستلزم ل"أ" "ب" وهما يستلزمان استلزام "ه" "ز" ل"أ" "ب". فظهر إذن تساوى الطرفين ويلزم من تساويهما لزوم النتائج المذكورة.

[ك ٤١٤٩] أمّا استلزام "أ" "ب" ل"ه" "ز" فيستلزم منع الخلو بين عدم "أ" "ب" و"ه" "ز" وامتناع الجمع بين "أ" "ب" وعدم "ه" "ز". وأمّا استلزام "ه" "ز" ل"أ" "ب" فيستلزم منع الخلو بين عدم "ه" "ز" و"أ" "ب"[5805] وامتناع الجمع بين "ه" "ز" وعدم "أ" "ب" واذا صدق مانعتا الجمع ومانعتا الخلو من كلّ واحد من الطرفين ونقيض الآخر صدقت حقيقيتان منهما[5806] ضرورة. وظاهر أنّ هذه النتائج كلية.

[ك ٤١٥٠] وأمّا إذا كانت إحدي المقدمتين جزئية فلأنّ طرف الجزئية يستلزم عدم الأوسط المستلزم للطرف الآخر وهما ينتجان استلزام طرف الجزئية لطرف الكلية استلزاما جزئيا وهو ينعكس الى استلزام طرف الكلية لطرف الجزئية كنفسه. فإذن كلّ واحد من الطرفين يستلزم الآخر استلزاما جزئيا ويلزم منه لزوم النتائج الستّة على الوجه الذي عرفته في لزومها اذا كانت المقدمتان[٢١٧ب] كليتين.

[ك ٤١٥١] والمصنّف: إنما أوجب لزوم هذه النتائج في الكليتين[5807] فقط.

[5802] ل: الطرف.

[5803] ل – ه.

[5804] ج – وكذلك.

[5805] ل – وامتناع الجمع بين أ ب وعدم ه ز وأما استلزام ه ز ل أ ب فيستلزم منع الخلو بين عدم ه ز و أ ب، صح هامش.

[5806] ج: فيهما.

[5807] ل: الكلية.

[ك ٤١٥٢] ثمّ قال: "ولا يستنكر[٥٨٠٨] كون ما ذكرنا من القضايا نتائج هذا القياس لوجود ما ذكر في حدّ[٥٨٠٩] القياس مع القيود المذكورة بأسرها ولم يذكروا ما يمنع كون السالبة نتيجة الموجبتين والمتصلة نتيجة المنفصلتين ومخالفة النتائج للمقدمات في الحدود وكيف؟ فإنّ النتيجة في القياس الاستثنائي المنتج لرفع ملزوم المتصلة مخالفة في الحدّ للمقدمتين."

[ك ٤١٥٣] ثمّ قال: "نحن لا نشتغل بالمناقشة في مثل هذا بل نقول إن حدّدنا القياس بما[٥٨١٠] يمنع مخالفة النتيجة للمقدمات في الحدود ولا يمنع كون السالبة نتيجة الموجبتين والمتصلة نتيجة المنفصلتين ذكرنا المتصلات والمنفصلات السوالب على أنّها نتائج والمنفصلات الموجبة على أنّها لوازم."

[ك ٤١٥٤] وإن حدّدنا بالقياس بما يمنع كون المتصلة نتيجة المنفصلتين والسالبة نتيجة الموجبتين ولا يمنع كون النتيجة مخالفة للمقدمات في الحدود ذكرنا المتصلات[٥٨١١] الموجبة على أنّها نتائج والمتصلات والمنفصلات[٥٨١٢] السالبة على أنّها لوازم.

[ك ٤١٥٥] وإن حدّدنا القياس بما لا يمنع شيئا من ذلك ذكرنا الكلّ على أنّها نتائج، وإن حدّدناه بما يمنع الكلّ ذكرنا الكلّ على أنّها لوازم.

[ك ٥١٥٦] ثمّ قال: "واعلم أن لزوم جميع هذه النتائج بواسطة قياس يخالف مقدماته لمقدمات أصل القياس في الحدود ضرورة أنّ الحدّ الأوسط فيه نقيض الحدّ الأوسط في أصل القياس."

[ك ٤١٥٧] والشيخ صرّح بمنع ذلك، وعليه بنى[٥٨١٣] عدم قياسية جزء الجوهر يوجب ارتفاعه ارتفاع الجوهر مع المقدمة الأخرى وهي قولنا وكلّ ما ليس بجوهر لا يوجب ارتفاعه ارتفاع الجوهر[٥٨١٤] لأنّ

[٥٨٠٨] ج: يشكك.

[٥٨٠٩] ر، ل: من الحد.

[٥٨١٠] ل: لا.

[٥٨١١] ل: المنفصلات.

[٥٨١٢] ل – والمنفصلات، صح هامش.

[٥٨١٣] ل: شيء.

[٥٨١٤] ل – مع المقدمة الأخرى وهي قولنا وكل ما ليس بجوهر لا يوجب ارتفاعه ارتفاع الجوهر، صح هامش.

إنتاج هاتين المقدمتين المطلوب وهو قولنا جزء الجوهر جوهر[٥٨١٥]؛ إنما هو بواسطة قولنا وكلّ ما يوجب ارتفاعه ارتفاع[٥٨١٦] الجوهر فهو جوهر المخالفة بحدّيها للمقدمة الاخرى."

[ك ٤١٥٨] ثمّ قال: "ويمكن أن يقال: أنّ القياس إنما يكون قياسا اذا لم يكن لزوم النتيجة عنه بواسطة مقدمة تخالف بحديها جميع مقدمات أصل القياس. وحينئذ يخرج عنه قياس جزء الجوهر يوجب ارتفاعه ارتفاع الجوهر مع المقدمة الأخرى ودخل فيه هذا القياس ضرورة أن القياس الذي هو وسط في لزوم هذه النتائج مقدماته لا يخالف مقدمات أصل القياس الّا بحدّ واحد وهو الأوسط."

[ك ٤١٥٩] ثم قال: "والأولى تفسير القياس بهذا المعنى والّا لخرج الأقيسة التى لزوم نتائجها[٥٨١٧] بواسطة قياس الخلف عن القياسية ضرورة أنّ مقدمة من قياس الخلف يخالف مقدمات أصل القياس بحدّ واحد؛ لأنّا اذا قلنا مثلا في الضرب الأوّل من الشكل الثاني إن لم يصدق لا شيء من "ج" "أ" لصدق بعض "ج" "أ" ولا شيء من "أ" "ب" ينتج ليس بعض "ج" "ب" وكان كلّ "ج" "ب" هذا خلف. كان الصغرى في هذا القياس يخالف كلّ واحدة من مقدمتي قياس الأصل بحدّ واحد ضرورة مخالفتها للصغرى بالمحمول وللكبرى بالموضوع."

[ك ٤١٦٠] ثمّ قال: "ولقائل أن يقول بل المراد بموافقة ما يتوسط القياس من المقدمات لمقدمات القياس في الحدود إما توافقهما في طرفيهما إن كانت المتوسطة ومقدمة القياس شرطيتين أو حمليتين أو توافق الحملية وأحد طرفي الشرطية في طرفيهما[٥٨١٨] إن كانت احداهما شرطية والأخرى حملية."

[ك ٤١٦١] اعلم أنّ المراد أن المقدمة المتوسطة في لزوم النتيجة عن القياس يجب أن يكون طرفاها بعض الحدود التى تركبت منها مقدمات أصل القياس لا أنّهما ومقدمة القياس يشتركان في الموضوع والمحمول إن كانتا حمليتين والمقدم والتالي إن كانتا شرطيتين والّا لكان البيان بتوسط العكس المستوي يوجب خروج القياس عن القياسية.

[٥٨١٥] ر – جوهر، صح هامش.

[٥٨١٦] ر – إرتفاع، صح هامش.

[٥٨١٧] ر، ل: بيانها.

[٥٨١٨] ر – المتوسطة ومقدمة القياس شرطيتين أو حمليتين أو توافق الحملية وأحد طرفي الشرطية في طرفيها، صح هامش.

[ك ٤١٦٢] فإن كانت المقدمتان حمليتين أو شرطيتين يجب توافقهما في الطرفين على هذا التفسير وإن كانت احداهما حملية، والأخرى شرطية يجب توافق الحملية لأحد طرفي الأخرى في الطرفين[٥٨١٩] على ما ذكرنا من التفسير أيضا.

[ك ٤١٦٣] وعلى هذا دخل قياس الخلف فيه ضرورة توافق كلّ واحد من طرفي الشرطيتين المستعملتين فيه لمقدمات الأصل على هذا التفسير ويخرج عنه قياس جزء الجوهر جوهر. والقياس الذي نتكلم فيه بالبيان المذكور.

[ك ٤١٦٤] ثمّ قال: "وبهذا التفسير موافقة النتيجة لمقدمات القياس في الحدود حتى لا يرد علينا القياس الاستثنائي نقضا؛ لأن حدي النتيجة موافقان لأحد طرفي الشرطية المستعملة فيه في الطرفين."

[ك ٤١٦٥] ثمّ قال: "ونحن لا يضرنا ذلك بل نفسّر القياس لا بما يحفظ النتيجة [٢١٨أ] حدوده بل بما هو أعمّ منه حتى يكون جميع ما ذكرنا نتائج القياس المذكور."

[ك ٤١٦٦] ثمّ قال: "ولو فسّرنا بالمعنى الخاص الذي لا يتناول أمثال ذلك من الذي يفيد معرفة بعض المطالب النظرية فلا بدّ من معرفة ذلك ومن معرفة كيفية إفادته لما يفيد." واذا كان كذلك فنحن نبحث عن مثل هذا الشيء وعن كيفية إفادته لما يفيد وإن لم نسمّ ذلك قياسا بل طريقا آخر غير القياس.

[ك ٤١٦٧] وإن كانت إحدي المقدمتين سالبة سواء كانت الأخرى موجبة كلية أو موجبة جزئية أنتج القياس سالبة متصلة جزئية مقدمها إمّا طرف السالبة أو طرف الموجبة والّا لكذب كلّ واحد منهما واستلزم كلّ واحد من الطرفين للآخر استلزاما كليا ولو كان كذلك يلزم تساوي الطرفين وذلك يقتضى تحقق العناد الحقيقي بين جزئي السالبة لما عرفت أنّ العناد الحقيقي بين أمر وغيره يقتضى العناد الحقيقي بينه وبين كلّ ما تساوي ذلك الغير وذلك خلف محال.

[ك ٤١٦٨] **والقسم الثاني**: وهو أن يكون إحدي المقدمتين حقيقة، والأخرى مانعة الجمع؛ ينتج متصلة كلية ومقدمها طرف مانعة الجمع إن كانت المقدمتان موجبتين كليتين لاستلزام طرف مانعة الجمع لنقيض الأوسط المستلزم لطرف الحقيقية، وكون المستلزم للمستلزم للشيء مستلزم لذلك الشيء. ولا ينتج هذه الكلية ومقدمها طرف الحقيقية والّا لامتنع الخلو عن طرفي مانعة الجمع لاستلزام

[٥٨١٩] ج: من الطرفين.

نقيض الأوسط طرفيها[5820] حينئذ لاستلزامه لطرف الحقيقية واستلزام ذلك امتناع الخلو عن الأوسط وطرف مانعة الجمع فمانعة الجمع حقيقية هذا خلف. ولأنّ نقيض الأوسط الذي هو طرف الحقيقية أو مساوٍ لطرف الحقيقية أعمّ من طرف مانعة الجمع:

[ك ٤١٦٩] إمّا على سبيل الجواز وإن كان الحكم في مانعة الجمع بامتناع الجمع فقط من غير التعرّض لجواز الخلو عن الطرفين حتى يكون أعمّ من الحقيقية ومن مانعة الجمع التى حكم فيها بهذا المجموع أعنى بامتناع اجتماع الطرفين وجواز الخلو عنهما لجواز تركبهما من قضيتين كلّ واحدة منهما أخصّ من نقيض الأخرى حينئذ.

[ك ٤١٧٠] وإما على سبيل الوجوب إن كان الحكم فيها بامتناع اجتماع الطرفين وجواز الخلو عنهما لوجوب تركّبها حينئذ من قضيتين كلّ واحدة منهما أخصّ من نقيض الأخرى.[5821]

[ك ٤١٧١] وإذا كان كذلك؛ لم يحصل الجزم بإنتاج هذا القياس المتصلة الكلية ومقدمها طرف الحقيقية لامتناع أن يكون العام مستلزما للخاص. فإذن هذا القياس إنما ينتج المتصلة الكلية على الوجه الذي ذكرناه.

[ك ٤١٧٢] ثمّ هذه المتصلة يرتدّ الى المنفصلة المانعة الخلو من نقيض المقدم وعين التالي والى المانعة الجمع من عين المقدم ونقيض التالي.

[ك ٤١٧٣] وأمّا إذا كانت إحدي الموجبتين جزئية فينتج القياس متصلة موجبة جزئية ومقدمها أيّ واحد كان من الطرفين.

[ك ٤١٧٤] أمّا إذا كانت الحقيقية كلية فنتيجتها بالذات لاستلزام طرف مانعة الجمع لنقيض الأوسط استلزاما جزئيا المستلزم لطرف الحقيقية استلزاما كليا وإنتاج هذين الاستلزامين[5822] المدّعى من الأوّل وانعكاسها الى نفسها.

[ك ٤١٧٥] وأمّا إذا كانت الكلية مانعة الجمع فينتج بالذات متصلة جزئية موجبة من نقيض الطرفين من الأوّل أو الثالث. أمّا من الأوّل فلاستلزام نقيض طرف الحقيقية للأوسط استلزاما جزئيا المستلزم

[5820] ج، ر: طرفها.

[5821] ل – حينئذ وإما على سبيل الوجوب إن كان الحكم فيها بامتناع اجتماع الطرفين وجواز الخلو عنهما لوجوب تركبها حينئذ من قضيتين كل واحدة منهما أخص من نقيض الأخرى، صح هامش.

[5822] ر – ~~المدعى~~.

لنقيض طرف غير الحقيقية استلزاما كليا، وإنتاج هذين الاستلزامين المطلوب. وأمّا من الثالث فلاستلزام عين الأوسط لكلّ واحد من نقيضي الطرفين وإنتاجهما المطلوب[٥٨٢٣]. ثمّ يرتدّ كلّ واحدة من هاتين المتصلتين الى ما يلزمها من المنفصلة المانعة الخلو والمانعة الجمع.

[ك ٤١٧٦] وإن شئت تردّ المتصلة من نقيضي الطرفين اليها من الطرفين فطريقه أن تردّها الى المنفصلة المانعة الجمع، ثمّ ترد المنفصلة الى المتصلة من الطرفين مثلا اذا صدق قد يكون اذا لم يكن "أ" "ب" لم يكن "ه" "ز" يلزمه إمّا ليس "أ" "ب" أو "ه" "ز" مانعا من الجمع ويستلزم قولنا قد يكون اذا كان "ه" "ز" "فأ" "ب".

[ك ٤١٧٧] وهكذا تبين انعكاس الموجبة الكلية بعكس النقيض الى موجبة كلية مقدمها نقيض التالي وتاليها نقيض المقدم إن منع إنتاج المتصلتين المتصلة.[٢١٨ب]

[ك ٤١٧٨] وأمّا إذا كانت احداهما سالبة فإن كانت هي الحقيقية لم ينتج لصدق القياس مع تعاند الطرفين تارة ومع تلازمهما أخرى فلا يستلزم لا الانفصال ولا الاتّصال ولا مقابليهما.

[ك ٤١٧٩] أما مع التعاند فلجواز عدم الانفصال الحقيقي بين أحد المتعاندين ثبوتا وبين نقيض الآخر. كقولنا إمّا أن يكون هذا الشيء إنسانا أو فرسا مانعا من الجمع وليس البتة إمّا أن يكون فرسا أو لاإنسانا حقيقيا مع العناد[٥٨٢٤] الحقيقي بين الإنسان ونقيضه.

[ك ٤١٨٠] وأما مع التلازم فلجواز عدم الانفصال الحقيقي بين أحد المتعاندين ثبوتا وبين المساوي الآخر كقولنا في الكبرى والصغرى بحالها ليس البتة إمّا أن يكون فرسا أو ناطقا حقيقيا مع التلازم بين الإنسان والناطق.

[ك ٤١٨١] أمّا إذا كانت السالبة مانعة الجمع فسواء كانت كلية أو جزئية ينتج متصلة سالبة جزئية مقدمها طرف مانعة الجمع لا طرف الحقيقية.

[ك ٤١٨٢] أمّا الأوّل: فلأنّه إذا صدق دائما إمّا "أ" "ب" أو "ج" "د" حقيقيا وقد لا يكون إمّا "ج" "د" أو "ه" "ز" مانعا من الجمع ينتج قد لا يكون اذا كان "ه" "ز" "فأ" "ب" والّا فكلما كان "ه" "ز" "فأ" "ب" فدائما إمّا "ج" "د" أو "ه" "ز" مانعا من الجمع لامتناع اجتماع "ج" "د" مع "أ" "ب" اللازم

[٥٨٢٣] ج – المطلوب.

[٥٨٢٤] ر – العناد، صح هامش.

ل"ه" "ز" واستلزام امتناع اجتماع الشيء مع اللازم دائما أو في الجملة امتناع اجتماعه مع الملزوم كذلك.

[ك ٤١٨٣] وإذا كانت الحقيقية كلية فله بيان آخر؛ بأن يقول لو صدق كلما كان "ه" "ز" "فأ" "ب" وكلما كان "أ" "ب" فليس "ج" "د" ينتج كلما كان "ه" "ز" فليس "ج" "د" ويلزمه دائما إمّا "ه" "ز" أو "ج" "د" مانعا من الجمع هذا خلف.

[ك ٤١٨٤] وأمّا الثاني: وهو أنّ هذه المتصلة لا تصدق ومقدمها طرف الحقيقية لاحتمال أن يكون[٥٨٢٥] نقيض الأوسط الذي هو طرف الحقيقة أو مساوٍ له أخص من طرف مانعة الجمع وامتناع سلب ملازمة العام للخاص كقولنا دائما إمّا أن يكون هذا الشيء حيوانا أو ليس بحيوان، وليس البتة إمّا أن لا يكون حيوانا أو جسما مانعا من الجمع مع كذب قولنا قد لا يكون اذا كان حيوانا فهو جسم بالضرورة.

[ك ٤١٨٥] **والقسم**[٥٨٢٦] **الثالث**: وهو أن يكون إحدي المقدمتين حقيقية، والأخرى مانعة الخلو فإن كانت المقدمتان موجبتين كليتين ينتج القياس متصلة كلية موجبة من الطرفين ومقدمها طرف الحقيقية لاستلزامه لنقيض الأوسط المستلزم لطرف مانعة الخلو وإنتاج هذين الاستلزامين المتصلة المطلوبة من الأوّل ولا يصدق هذه المتصلة ومقدمها طرف مانعة الخلو والّا استلزم طرفها لنقيض الأوسط لاستلزام طرف الحقيقية إياه فيمتنع الجمع بين طرفي مانعة الخلو لاستلزام المتصلة الموجبة امتناع الجمع بين مقدمها ونقيض تاليها فمانعة الخلو حقيقية هذا خلف؛ ولأنّ نقيض الأوسط الذي هو: إمّا طرف الحقيقية أو مساوٍ له أخص من طرف مانعة الخلو.

[ك ٤١٨٦] إمّا على سبيل الجواز إن حكم في مانعة الخلو بامتناع الخلو عن الطرفين من غير التعرض لشيء آخر حتى يندرج تحتها الحقيقية فيجوز حينئذ أن يكون كلّ واحد من طرفيها أعمّ من نقيض الآخر.

[٥٨٢٥] ر – يكون، صح هامش.

[٥٨٢٦] ج: القسم.

[ك ٤١٨٧] وإمّا على سبيل الوجوب إن حكم فيها بامتناع الخلو عن الطرفين وجواز الجمع بينهما فيجب تركبها حينئذ من جزئين كلّ واحد منهما أعمّ من نقيض الآخر. واذا كان كذلك، امتنع صدق هذه المتصلة الكلية ومقدمها طرف غير الحقيقية لامتناع استلزام العام للخاص.

[ك ٤١٨٨] وأمّا المتصلة الكلية من نقيضي الطرفين فالقياس ينتجها ومقدمها طرف غير الحقيقية من الشكل الأوّل والأوسط هو الأوسط نفسه.

[ك ٤١٨٩] ثمّ[٥٨٢٧] يرتدّ كلّ واحد من هاتين المتصلتين الى المنفصلة المانعة الخلو والمانعة الجمع ويرتدّ المتصلة من نقيضي الطرفين اليها من الطرفين بالطريق المذكور في القسم الثاني.

[ك ٤١٩٠] وأمّا إذا كانت إحدي الموجبتين جزئية فينتج متصلة جزئية من الطرفين ومقدمها أيّ واحد كان من الطرفين من الثالث والأوسط نقيض الأوسط ومن الأوّل أيضا اذا كان الجزئية حقيقية لكن مقدمها حينئذ يكون طرف الحقيقة ثمّ يرتد الى المنفصلتين المذكورتين.

[ك ٤١٩١] وإن كانت احداهما سالبة فإن كانت هي الحقيقية لم ينتج لصدق القياس مع تعاند الطرفين تارة ومع تلازمهما أخرى فلا يستلزم القياس لا الانفصال ولا الاتّصال ولا مقابليهما.

[ك ٤١٩٢] أمّا مع التعاند فلجواز عدم الانفصال الحقيقي بين أحد المتعاندين انتفاء وبين نقيض الاخر. كقولنا دائما إمّا أن يكون هذا الشيء حيوانا أو لاإنسانا وليس البتة إمّا[٢١٩أ] أن يكون لاإنسانا أو لاحيوانا حقيقيا مع العناد الحقيقي بين الحيوان ونقيضه.

[ك ٤١٩٣] وأمّا مع التلازم فلجواز عدم الانفصال الحقيقي بين أحد المتعاندين انتفاء وبين المساوي الآخر. كقولنا والصغرى بحالها ليس البتة إمّا أن يكون حيوانا أو لاناطقا حقيقيا مع التلازم بين اللاإنسان[٥٨٢٨] واللاناطق.

[ك ٤١٩٤] وإن كانت السالبة مانعة الخلو فسواء كانت كلية أو جزئية ينتج سالبة جزئية متصلة ومقدمها طرف الحقيقية لا طرف مانعة الخلو:

[ك ٤١٩٥] أمّا الأوّل: فلأنا إذا قلنا دائما إمّا أن يكون "أ" "ب" وإمّا أن يكون "ج" "د" حقيقية وليس البتة إمّا أن يكون "ج" "د" وإمّا أن يكون "ه" "ز" مانعة الخلو. ينتج قولنا قد لا يكون اذا كان "أ"

[٥٨٢٧] ج – ثم.

[٥٨٢٨] ل: الانسان.

"ب" "فه" "ز" وإلّا لصدق نقيضه وهو قولنا كلما كان "أ" "ب" "فه" "ز" ويمتنع الخلو عن "أ" "ب" وعن "ج" "د" لاقتضاء الحقيقية ذلك. ويلزم من هاتين[٥٨٢٩] المقدمتين امتناع الخلو عن "ج" "د" وعن "ه" "ز" اللذين هما طرفا المنفصلة السالبة المانعة الخلو لأنّ امتناع الخلو عن الملزوم دائما أو في الجملة ملزوم لامتناع الخلو عن اللّازم كذلك[٥٨٣٠].

[ك ٤١٩٦] وأما الثاني: وهو عدم لزوم العكس أي لا يصدق هذه المتصلة السالبة الجزئية ومقدمها[٥٨٣١] طرف المنفصلة المانعة الخلو فلاحتمال أن يكون نقيض الأوسط الذي هو طرف الحقيقة أو مساوٍ له أو[٥٨٣٢] اعمّ من طرف غير الحقيقية وامتناع سلب لزوم[٥٨٣٣] العام للخاص: كقولنا هذا الشيء إمّا حيوان أو لاحيوان وليس البتة إمّا لاحيوان أو إنسان مانعا من الخلو مع كذب قولنا قد لا يكون اذا كان إنسانا فهو حيوان لأنّه كلما كان إنسانا فهو حيوان بالضرورة.

[ك ٤١٩٧] **والقسم الرابع**: وهو أن يكون إحدي المقدمتين مانعة الجمع والأخرى مانعة الخلو ينتج متصلة كلية موجبة من الطرفين ومقدمها طرف مانعة الجمع إن كانت المقدمتان موجبتين كليتين لاستلزامه لنقيض الأوسط المستلزم لطرف مانعة الخلو. وإنتاجهما المتصلة المطلوبة من الأوّل ولا ينتج هذه المتصلة ومقدمها طرف مانعة الخلو[٥٨٣٤] والّا انقلبت كلّ واحدة من المقدمتين الى الحقيقية. أمّا انقلاب مانعة الجمع اليها فلاستلزام الملازمة بين الأمرين امتناع الخلو عن نقيض الملزوم وعين اللازم وأمّا انقلاب مانعة الخلو اليها فلاستلزام الملازمة امتناع الاجتماع بين عين الملزوم وبين نقيض اللازم ولأنّ نقيض الأوسط اعمّ من طرف مانعة الجمع جوازا إن فسرنا المانعة الجمع بالمعني الاعمّ ووجوبا إن فسرناها بالمعنى الاخص وأخص من طرف مانعة الخلو جوازا إن فسرنا المانعة الخلو بالمعنى الأعم ووجوبا إن فسرناها بالمعنى الأخص.[٥٨٣٥] واذا كان كذلك؛ كان طرف مانعة الخلو أعمّ

[٥٨٢٩] ل – هاتين، صح هامش.

[٥٨٣٠] ر: ذلك.

[٥٨٣١] ج + ومقدمها.

[٥٨٣٢] ر، ل – أو.

[٥٨٣٣] ج + غير.

[٥٨٣٤] ر – وإنتاجهما المتصلة المطلوبة من الأول ولا ينتج هذه المتصلة ومقدمها طرف مانعة الخلو، صح هامش.

[٥٨٣٥] ج – واخص من طرف مانعة الخلو جوازا إن فسرنا المانعة الخلو بالمعنى الأعم ووجوبا إن فسرناها بالمعنى الاخص.

من طرف مانعة الجمع؛ لأنّ الأعمّ من الأعمّ من الشيء أعمّ من ذلك الشيء. فاستحال صدق هذه المتصلة الكلية ومقدمها طرف مانعة الخلو.

[ك ٤١٩٨] وإن كانت احداهما جزئية فإن كانت هي المانعة الجمع ينتج متصلة جزئية من الطرفين بالذات ومقدمها اي واحد كان من الطرفين لأنّ نقيض الأوسط يستلزم طرف مانعة الجمع استلزاما جزئيا فيستلزم طرف مانعة الخلو استلزاما كليا وهما ينتجان المتصلة المطلوبة من الثالث.

[ك ٤١٩٩] وإن كانت الجزئية هي المانعة الخلو ينتج متصلة جزئية من نقيضي الطرفين ومقدمها أيّ واحد كان من الطرفين لاستلزام عين الأوسط لنقيض طرف مانعة الخلو استلزاما جزئيا ولنقيض طرف مانعة الجمع كليا وإنتاج هذين الاستلزامين المتصلة المطلوبة من الثالث.

[ك ٤٢٠٠] وإن كانت احداهما سالبة فإن كانت السالبة جزئية لا ينتج أما اذا كانت مانعة الخلو فلصدق القياس مع تعاند الطرفين تارة ومع تلازمها أخرى. أما مع التعاند فلأن الأخصّ من نقيض الشيء قد يمكن أن يكذب مع نقيضه كقولنا دائما إمّا أن يكون هذا الشيء إنسانا أو فرسا وقد لا يكون إمّا أن يكون فرسا أو لاإنسانا مانعا من الخلو مع التعاند بين الإنسان ونقيضه. وأمّا مع التلازم فلأنّ الاخصّ من نقيض الشيء قد يمكن أن يكذب مع اللازم المساوي لعين ذلك الشيء كما اذا بدّلنا بالكبرى قولنا قد لا يكون إمّا أن يكون فرسا أو ناطقا مع التلازم بين الإنسان والناطق.

[ك ٤٢٠١] وأمّا إذا كانت مانعة الجمع أما مع[٥٨٣٦] التعاند فلأنّ الأعمّ من نقيض الشيء جاز أن يصدق مع نقيض ذلك الشيء، كقولنا دائما إمّا أن يكون لاإنسان أو حيوانا مانعا من الخلو وقد لا يكون إمّا أن يكون حيوانا أو إنسانا مانعا من الجمع مع التعاند بين الإنسان ونقيضه وأما مع [٢١٩ب] التلازم فلأن الأعمّ من نقيض الشيء جاز أن يصدق مع اللازم المساوي لذلك الشيء كما إذا بدّلنا بالكبرى قولنا قد لا يكون إما أن يكون حيوانا أو لاناطقا مانعا من الجمع مع التلازم بين اللاإنسان واللاناطق.

[ك ٤٢٠٢] فظهر إذن أنّ إحدي المقدمتين إذا كانت سالبة جزئية لا يستلزم القياس لا الانفصال ولا الإتصال ولا مقابليهما[٥٨٣٧] فلا ينتج شيئا أصلا.

[٥٨٣٦] ر + مع.

[٥٨٣٧] ج، ر: مقابلها.

[ك ٤٢٠٣] وأمّا إذا كانت السالبة كلية فإن كانت مانعة الخلو، كلية كانت مانعة الجمع أو جزئية ينتج القياس سالبة متصلة جزئية ومقدمها طرف مانعة الجمع؛ لأنّه اذا صدق دائما أو قد[٥٨٣٨] يكون إمّا أن يكون "أ" "ب" أو "ج" "د" مانعا من الجمع[٥٨٣٩] وليس البتة إمّا "ج" "د" أو "ه" "ز" مانعا من الخلو ينتج قد لا يكون اذا كان "أ" "ب" ف"ه" "ز" والّا لصدق نقيضه وأنتج مع قولنا قد يكون اذا لم يكن "ج" "د" "فأ" "ب" قولنا قد يكون[٥٨٤٠] اذا لم يكن "ج" "د" "فه" "ز" ويلزمه قد يكون إمّا "ج" "د" أو "ه" "ز" مانعا من الخلو وإنّه خلف.

[ك ٤٢٠٤] وإن كانت الموجبة كلية ينتج أيضا هذه المتصلة ومقدمها[٥٨٤١] طرف[٥٨٤٢] مانعة الخلو والّا لصدق نقيضها وأنتج مع قولنا كلما كان "أ" "ب" لم يكن[٥٨٤٣] "ج" "د" قولنا كلما كان "ه" "ز" لم يكن "ج" "د" وينعكس الى قولنا قد يكون اذا لم يكن "ج" "د" "فه" "ز" ويلزمه قد يكون إمّا أن يكون "ج" "د" أو "ه" "ز" مانعا من الخلو وإنه خلف.

[ك ٤٢٠٥] وإن كانت السالبة مانعة الجمع ينتج سالبة متصلة جزئية من نقيضي[٥٨٤٤] الطرفين ومقدمها نقيض طرف مانعة الخلو كلية كانت مانعة الخلو أو جزئية؛ لأنّه اذا صدق قولنا دائما أو قد يكون إمّا أن يكون "أ" "ب" أو "ج" "د" مانعا من الخلو وليس البتة إمّا أن يكون "ج" "د" أو "ه" "ز" مانعا من الجمع ينتج قد لا يكون اذا لم يكن "أ" "ب" لم يكن[٥٨٤٥] "ه" "ز" والّا لصدق نقيضه وأنتج مع قولنا قد يكون اذا لم يكن "أ" "ب" "فج" "د"[٥٨٤٦] قولنا قد يكون اذا كان "ج" "د" لم يكن "ه" "ز" ويلزمه قد يكون إمّا أن يكون "ج" "د" أو "ه" "ز" مانعا من الجمع هذا خلف.

[٥٨٣٨] ر – ~~أو قد~~.

[٥٨٣٩] ر – ~~لأنه اذا صدق دائما~~.

[٥٨٤٠] ل – قد لا يكون اذا كان أ ب فه ز وألا لصدق نقيضه وأنتج مع قولنا قد يكون اذا م يكن ج د فأ ب قولنا قد يكون، صح هامش؛ ل + قد لا يكون.

[٥٨٤١] ج – ومقدمها؛ ل: صدقها.

[٥٨٤٢] ج: طرفها؛ ل: وطرف.

[٥٨٤٣] ل + طرف قولنا.

[٥٨٤٤] ر: نقيض.

[٥٨٤٥] ل – يكن.

[٥٨٤٦] ج: اذا كان ج د لم يكن أ ب.

[ك ٤٢٠٦] وإن كانت مانعة الخلو كلية ينتج هذه المتصلة أيضا ومقدمها[٥٨٤٧] نقيض طرف مانعة الجمع والّا لصدق نقيضها وأنتج مع قولنا كلما لم يكن "أ" "ب" "فج" "د" قولنا كلما لم يكن "ه" "ز" "فج" "د" وينعكس إلى قولنا قد يكون اذا كان "ج" "د" لم يكن "ه" "ز" ويلزمه قد يكون إمّا "ج" "د" أو "ه" "ز" مانعا من الجمع هذا خلف.

[ك ٤٢٠٧] وقد سقط من الكتاب هذا القسم أعنى إذا كانت السالبة كلية والجزئية اللازمة من الموجبتين وكيف ما كان المقدم من الطرفين إن كانت الكلية مانعة الخلو ومن نقيضيهما[٥٨٤٨] إن كانت مانعة الجمع واللازمة واحداهما سالبة كلية من الطرفين أو من نقيضيهما وكيف كان المقدم إن كانت الموجبة كلية ومن طرف الموجبة أو نقيضه إن كانت جزئية يرتد الى المنفصلتين[٥٨٤٩] والمتصلة من الطرفين بالطريق الذي عرفته[٥٨٥٠].

[ك ٤٢٠٨] وقول المصنّف في آخر هذا القسم "إيجابا وسلبا" يدلّ على أنّه ذكر ما يكون احدي المقدمتين فيه سالبة كلية. ووقع من النسخة سهوا من الناسخ.

[ك ٤٢٠٩] **والقسم الخامس**: وهو أن يكون المقدمتان مانعتي الخلو فينتج متصلة جزئية موجبة من الطرفين ومقدمها[٥٨٥١] أيّ واحد كان منهما[٥٨٥٢] سواء كانت المقدمتان موجبتين كليتين أو احداهما موجبة جزئية الأخرى موجبة كلية لاستلزام نقيض الأوسط لكلّ واحد من الطرفين وإنتاج هذين الاستلزامين المتصلة المطلوبة من الشكل الثالث.

[ك ٤٢١٠] ولا ينتج هذه المتصلة كلية لاحتمال أن يكون كلّ واحد من الطرفين أعمّ من الطرف الآخر من وجه وامتناع استلزام العام للخاص استلزاما كليا، كقولنا هذا الشيء إمّا أن يكون لاحجرا أو لاحيوانا مانعا من الخلو ودائما إما أن يكون لاحيوانا أو لاشجرا مانعا من الخلو أيضا ولا يصدق كلما كان لاحجرا كان لاشجرا ولا بالعكس.

[٥٨٤٧] ج: وطرفها.

[٥٨٤٨] ج: في نقيضها.

[٥٨٤٩] ل – المنفصلة، صح هامش.

[٥٨٥٠] ج + فيه.

[٥٨٥١] ر: أو مقدمها.

[٥٨٥٢] ج: فيهما.

[ك ٤٢١١] والشيخ ردّ هذه المتصلة إلى المنفصلة السالبة من الطرفين ثمّ قال: لكن النتيجة غير[٥٨٥٣] مناسبة لكيفية المقدمات.

[ك ٤٢١٢] قال المصنّف: "وكان يمكنه دفع هذا المحذور بالردّ إلى المنفصلة الموجبة" المانعة الخلو من نقيض المقدم وعين التالي[٥٨٥٤] ومانعة الجمع من عين المقدم ونقيض التالي كردّه إيّاها في القسم الثاني اليهما[٥٨٥٥].

[ك ٤٢١٣] وإن كانت احدي المقدمتين سالبة كلية كانت السالبة أو جزئية ينتج سالبة متصلة جزئية ومقدمها طرف الموجبة سواء كانت الموجبة كلية أو جزئية ولا ينتج ومقدمها طرف السالبة.

[ك ٤٢١٤] أمّا الأوّل: فلأنّه لو لا صدق النتيجة المذكورة لصدق نقيضها واستلزم[٥٨٥٦] امتناع الخلو عن طرفي السالبة المانعة الخلو كليا ان كانت الموجبة كلية وجزئيا إن كانت [٢٢٠أ] جزئية لامتناع الخلو عن أحد طرفيها وملزوم الآخر حينئذ واستلزام امتناع الخلو عن الملزوم دائما أو في الجملة امتناع الخلو عن اللازم كذلك. كقولنا قد يكون إما أن يكون "أ" "ب" أو "ج" "د" وليس البتة إمّا أن يكون "ج" "د" أو "ه" "ز" كلاهما مانعتا الخلو ينتج قد لا يكون اذا كان "أ" "ب" "فه" "ز" والّا لصدق نقيضها وهو قولنا كلما كان "أ" "ب" "فه" "ز" ويمتنع الخلو عن "ج" "د" و"أ" "ب" لاقتضاء الموجبة ذلك فيلزم امتناع الخلو عن "ه" "ز" و"ج" "د" لاستلزام امتناع خلو "ج" "د" عن "أ" "ب" امتناع خلوه عن "ه" "ز" الذي هو لازم "أ" "ب" حينئذ[٥٨٥٧] لما عرفت من إيجاب امتناع الخلو عن الملزوم امتناعه عن اللّازم.

[ك ٤٢١٥] وأمّا الثاني: وهو أنّ هذه المتصلة لا يصدق ومقدمها طرف[٥٨٥٨] السالبة لاحتمال أن يكون طرف الموجبة أعمّ من طرف السالبة وامتناع سلب ملازمة العام للخاص. كقولنا هذا الشيء[٥٨٥٩] إمّا أن

[٥٨٥٣] ل: عنه.

[٥٨٥٤] ر: الثاني.

[٥٨٥٥] ج: اليها.

[٥٨٥٦] ل: واستلزام.

[٥٨٥٧] ل – حينئذ.

[٥٨٥٨] ر – طرف، صح هامش.

[٥٨٥٩] ر – الشيء.

يكون لاإنسانا أو حيوانا وليس البتة إمّا أن يكون حيوانا أو حجرا كلاهما مانعتا الخلو[٥٨٦٠] ولا يصدق قد لا يكون إذا كان حجرا كان لاإنسانا لصدق نقيضه بالضرورة.

[ك ٤٢١٦] فظهر مما ذكرنا أنّ ما ذكره الشيخ من أنّ الموجبة إذا كانت جزئية لم ينتج مع السالبة في هذا القسم غير لازم.

[ك ٤٢١٧] **والقسم السادس**: وهو أن يكون المقدمتان مانعتي الجمع فإن كانتا موجبتين[٥٨٦١] ينتج بالذات متصلة موجبة جزئية من نقيضي الطرفين سواء كانت[٥٨٦٢] المقدمتان كليتين أو احداهما كلية فقط[٥٨٦٣] ومقدمها أيّ واحد كان من نقيضي الطرفين لاستلزام عين الأوسط لكلّ واحد من نقيضي الطرفين استلزاما كليا إن كانت المقدمتان كليتين، وأحدهما جزئيا والآخر كليا إن كانت احداهما جزئية وإنتاج هذين الاستلزامين المتصلة المطلوبة من الشكل الثالث[٥٨٦٤].

[ك ٤٢١٩] ولا ينتج هذه المتصلة كلية لاحتمال أن يكون نقيض كلّ واحد من الطرفين أعمّ من نقيض الآخر من وجه[٥٨٦٥]. وامتناع استلزام العام للخاص كقولنا هذا الشيء إمّا أن يكون حجرا أو حيوانا ودائما إمّا أن يكون حيوانا أو شجرا مع امتناع[٥٨٦٦] صدق[٥٨٦٧] قولنا كلما كان لاحجرا كان لاشجرا أو بالعكس لصدق نقيض كلّ واحد منهما.

[ك ٤٢٢٠] وإن كانت إحدي المقدمتين سالبة سواء كانتا كليتين أو احداهما جزئية ينتج سالبة متصلة جزئية[٥٨٦٨] من الطرفين ومقدمها طرف السالبة والّا لصدق نقيضها واستلزام[٥٨٦٩] امتناع الجمع بين طرفي السالبة كليا إن كانت الموجبة كلية وجزئيا إن كانت جزئية لامتناع الجمع بين أحد طرفيها ولازم الآخر حينئذ واستلزام امتناع[٥٨٧٠] الاجتماع مع اللازم دائما أو في الجملة امتناع الاجتماع مع الملزوم

[٥٨٦٠] ر – ~~والّا لصدق قد لا يكون~~.

[٥٨٦١] ج – فإن كانتا موجبتين.

[٥٨٦٢] ج + موجبة كلية أو جزئية.

[٥٨٦٣] ج – المقدمتان كليتين أو احداهما كلية فقط.

[٥٨٦٤] ل: الأول.

[٥٨٦٥] ر – من وجه.

[٥٨٦٦] ر – ~~سلب~~.

[٥٨٦٧] ر + صدق.

[٥٨٦٨] ج – جزئية.

[٥٨٦٩] ر: واستلزم.

[٥٨٧٠] ر – ~~الجمع بين طرفي~~.

كذلك. كقولنا قد يكون إمّا أن يكون "أ" "ب" أو "ج" "د" وليس البتة إمّا أن يكون "ج" "د" أو "ه" "ز" كلاهما مانعتا الجمع ينتج[٥٨٧١] قد لا يكون اذا كان "ه" "ز" "فأ" "ب" والّا كلما كان "ه" "ز" "فأ" "ب" ويمتنع اجتماع "ج" "د" مع "أ" "ب" لاقتضاء الموجبة ذلك فيلزم امتناع اجتماع "ه" "ز" مع "ج" "د" لاستلزام امتناع اجتماع[٥٨٧٢] "ج" "د" مع "أ" "ب" امتناع اجتماعه مع "ه" "ز" الذي هو ملزوم "أ" "ب" حينئذ لما عرفت من إيجاب امتناع الاجتماع مع اللازم امتناع الاجتماع مع الملزوم. ولا يصدق هذه المتصلة ومقدمها طرف الموجبة لاحتمال أن يكون طرف الموجبة أخصّ من طرف السالبة وامتناع سلب ملازمة العام للخاص كقولنا هذا الشيء إمّا أن يكون إنسانا أو لاناطقا وليس البتة إمّا أن يكون لاناطقا[٥٨٧٣] أو حيوانا مع كذب قولنا قد لا يكون اذا كان إنسانا فهو حيوان لصدق نقيضه بالضرورة.

[ك ٤٢٢١] وأنت بعد إحاطتك بما ذكرنا من الأصول الكلية يمكنك استخراج عدد الضروب في كلّ واحد من الأقسام الستّة.

[ك ٤٢٢٢] والضابط في المنفصلتين المشتركتين في جزء تام من كلّ واحدة من المقدمتين في الأقسام الستّة أمران: أحدهما إيجاب[٥٨٧٤] احدي المقدمتين وكلية احداهما. والثاني التنافي بين حكم السالبة الجزئية والموجبة بتقدير[٥٨٧٥] اتّحاد طرفيها.

[ك] أمّا الأمر الأوّل فظاهر،

[ك ٤٢٢٣] وأمّا الثاني فيريد به أن[٥٨٧٦] الحكم في الموجبة اذا كان بامتناع الجمع والخلو يجب أن يكون الحكم[٥٨٧٧] في السالبة الجزئية بجواز الجمع أو الخلو وإن كان الحكم في الموجبة[٥٨٧٨] بامتناع الجمع يجب أن يكون الحكم في السالبة الجزئية بجواز الجمع وإن كان الحكم في الموجبة بامتناع الخلو يجب أن يكون الحكم في السالبة الجزئية بجواز الخلو حتى يخرج عنه القياس المركب من

[٥٨٧١] ر – ينتج، صح هامش.

[٥٨٧٢] ج – اجتماع.

[٥٨٧٣] ل: ناطقا.

[٥٨٧٤] ر – ~~أحدهما إيجاب~~.

[٥٨٧٥] ر – ~~الإتحاد~~.

[٥٨٧٦] ل – أن، صح هامش.

[٥٨٧٧] ج – الحكم.

[٥٨٧٨] ل – في الموجبة.

مقدمتين احداهما مانعة الجمع والأخرى مانعة الخلو واحداهما سالبة جزئية فإنه غير منتج لما عرفت من الاختلاف. [٢٢٠ب]

[ك ٤٢٢٤] وقوله "بتقدير اتّحاد طرفيهما" لا أفهم منه معنى محصلا؛

[ك ٤٢٢٥] لأنّه إن عنى بالطرفين المقدم والتالي حتى يكون معنى هذا الكلام أنّ الموجبة والسالبة الجزئية اذا كانتا متّحدتين في المقدم والتالي يجب أن يكون حكم السالبة الجزئية منافيا لحكم الموجبة فهو صحيح وحقّ لكن هذا الشرط لا يختصّ بكون هاتين المقدمتين كذلك بل هو واجب الاعتبار فيهما وفي المختلفتين بالمقدم والتالي أيضا على أنّه لا ينتظم من مثل هاتين المقدمتين قياس صادق المقدمات لكونهما متناقضتين.

[ك ٤٢٢٦] وإن عنى بالطرفين صغرى القياس وكبراه حتى يكون معنى هذا الكلام أنّ الموجبة والسالبة الجزئية اذا كانتا متحدتين في الجنس أي يكونان إمّا حقيقيتين أو مانعتي الجمع أو مانعتي الخلو يجب أن يكون حكم السالبة الجزئية منافيا لحكم الموجبة أي لما حكمنا في الموجبة الحقيقية بامتناع الجمع والخلو يجب أن يكون الحكم في السالبة الجزئية بجواز الجمع أو بجواز الخلو وفي الموجبة المانعة الجمع بامتناع الجمع[٥٨٧٩] يجب أن يكون الحكم في السالبة الجزئية بجواز الجمع[٥٨٨٠] لا بامتناع الخلو الذي هو رفع لأحد جزئي الموجبة المانعة الجمع بالمعنى الأخصّ وفي الموجبة المانعة الخلو بامتناع الخلو يجب أن يكون الحكم في السالبة الجزئية بجواز الخلو لا بامتناع الجمع الذي هو رفع لأحد جزئي الموجبة المانعة الخلو بالمعنى الأخصّ حتى لو حكمنا في السالبة الجزئية المانعة الجمع أو المانعة الخلو بغير ما ذكرناه بل برفع الجزء الآخر كان القياس في الحقيقية مركبا من موجبتين احداهما مانعة الجمع والأخرى مانعة الخلو فهو أيضا صحيح وحقّ لكن وجوب هذا الشرط لا يختصّ بكون السالبة جزئية بل هو واجب في السالبة الكلية أيضا والنتيجة في هذه الأقسام بالذات.

[ك ٤٢٢٧] أما إذا كانت المقدمتان موجبتين كليتين فمتصلة كلية موجبة[٥٨٨١] من الطرفين ومقدمها طرف المقدمة التى يصدق عليها منع الجمع وتاليها طرف المقدمة التى يصدق عليها منع الخلو.

[٥٨٧٩] ر – الجمع، صح هامش.

[٥٨٨٠] ل – أو بجواز الخلو وفي الموجبة المانعة الجمع بامتناع الجمع يجب أن يكون الحكم في السالبة الجزئية بجواز الجمع، صح هامش.

[٥٨٨١] ل – موجبة.

[ك ٤٢٢٨] وأمّا إذا كانتا موجبتين واحداهما جزئية فمتصلة جزئية موجبة من الطرفين. إن كانت المنفصلة المانعة الخلو كلية ومن نقيضيهما إن لم يكن كذلك ومقدمها أعنى مقدم الجزئية سواء كانت من الطرفين أو من نقيضيهما كيف ما كان أي يلزم هذه المتصلة الجزئية ومقدمها من أيّ واحد كان من المقدمتين.

[ك ٤٢٢٩] وأمّا اذا كانت احدي المقدمتين سالبة فسالبة متصلة جزئية من الطرفين مقدمها طرف السالبة إن كان احدي المقدمتين سالبة مانعة الجمع وطرف الموجبة إن لم يكن شيء منهما سالبة مانعة الجمع وبالخلف[٥٨٨٢] وهو أنّه إن لم يصدق النتيجة لزم انقلاب السالبة موجبة.

[ك ٤٢٣٠] هذا ما ذكره في الكتاب ويخرج عنه نتيجة القسم الرابع وإحدي مقدمتيه سالبة كلية التى ألحقناها بالكتاب. فإن شئنا إدخالها في[٥٨٨٣] الكتاب[٥٨٨٤]. قلنا في القياس السالب المقدمة النتيجة سالبة متصلة جزئية أمّا من الطرفين ومقدمها حينئذ طرف مانعة الجمع إن كان فيه سالبة مانعة الجمع[٥٨٨٥] أو موجبة جزئية مانعة الجمع[٥٨٨٦] والّا فمن أيّ واحدة كانت من المقدمتين سواء كان فيه موجبة كلية مانعة الجمع[٥٨٨٧] أو لم يكن وأمّا من نقيضي الطرفين ومقدمها حينئذ من مانعة الخلو إن كان فيه مانعة الخلو وهي موجبة جزئية والّا فمن أيّة واحدة كانت من المقدمتين سواء كان فيه موجبة كلية مانعة الخلو أو لم يكن.

[ك ٤٢٣١] وبرهانه ما ذكر من الخلف والبرهان في النتائج الموجبة بالقياس المؤلف من المتصلتين من الشكل الأوّل أو الشكل الثالث والأوسط فيه نقيض الأوسط في أصل القياس إن كانت النتيجة اللازمة هي الاتّصال بين الطرفين وعين الأوسط في أصل القياس إن كانت النتيجة اللازمة هي الاتّصال بين نقيضي الطرفين. والمراد بالمنفصلة المانعة الخلو والمنفصلة المانعة الجمع المستعملة في هذه الأقيسة المنفصلتان المأخوذتان بالمعنى العام لا بالمعنى الأخصّ فاعلم ذلك.

[٥٨٨٢] ر – بالخلف، صح هامش.

[٥٨٨٣] ر، ل: فيه.

[٥٨٨٤] ر، ل – الكتاب.

[٥٨٨٥] ل – إن كان فيه سالبة مانعة الجمع.

[٥٨٨٦] ج – أو موجبة جزئية مانعة الجمع.

[٥٨٨٧] ل – والا فمن أي واحدة كانت من المقدمتين سواء كان فيه موجبة كلية مانعة الجمع، صح هامش.

[ك ٤٢٣٢] **وأمّا القسم الثاني: وهو أن يكون الاشتراك بين المقدمتين**[٥٨٨٨] **في جزء غير تام من كلّ واحدة منهما.**

[ك ٤٢٣٣] وذلك يقع على خمسة أقسام؛ لأنّه إمّا أن يشارك جزء واحد من احدي المقدمتين جزءا واحد من المقدمة الأخرى فقط أو يشارك جزء واحد من احدي[٥٨٨٩] المقدمتين كلّ واحد من جزئي الأخرى [٢٢١أ] أو يشارك أحد جزئي احدي المقدمتين أحد جزئي الأخرى والجزء الآخر للجزء الآخر أو يشارك كلّ واحد من جزئي كلّ منهما كلّ واحد من جزئي الأخرى. أو يشارك أحد جزئي احداهما كلّ واحد من جزئي الأخرى والجزء الآخر من الاولى لأحد جزئي الأخرى فقط. وينعقد القياس في كلّ واحد من الأشكال الأربعة في كلّ واحد من[٥٨٩٠] هذه[٥٨٩١] الأقسام الخمسة ويتميّز الصغرى عن الكبرى باعتبار وضع الحد الأوسط بين الجزئين المتشاركين.

[ك ٤٢٣٤] **والقسم الأوّل**: ينتج منفصلة[٥٨٩٢] مانعة الخلو موجبة مركبة من ثلاثة أجزاء وهي نتيجة التأليف بين الجزئين المتشاركين والجزءان غير المتشاركين ضرورة امتناع الخلو في الواقع عن مجموع الجزئين اللذين هما مقدمتا القياس وعن أحد الجزئين غير[٥٨٩٣] المشاركين. سواء اشترك جزءا كلّ واحدة من المقدمتين في جزء أو اشترك جزءا احدي المقدمتين في جزء دون الجزئين من المقدمة الأخرى أو لم يشترك جزءا واحد من المقدمتين في جزء أصلا. الّا أنّ الواقع إن كان هو القسم[٥٨٩٤] الأوّل يشارك جزء واحد من الأجزاء الثلاثة في النتيجة لأحد الجزئين الاخيرين في أحد طرفيه وللجزء الآخر في طرفه الآخر وإن كان هو القسم الثاني يشارك جزء واحد من الأجزاء الثلاثة في النتيجة لأحد الجزئين الاخيرين في أحد طرفيه ولا يشارك الجزء الآخر في شيء أصلا. وإن كان هو القسم الثالث لا اشتراك بين أجزاء النتيجة أصلا.

[٥٨٨٨] ر: المقدمين.

[٥٨٨٩] ل – من إحدي المقدمتين.

[٥٨٩٠] ر + من.

[٥٨٩١] ج – هذه.

[٥٨٩٢] ل: منفصلتين.

[٥٨٩٣] ر – غير، صح هامش.

[٥٨٩٤] ر – ~~الجزء الأول~~.

[ك ٤٢٣٥] مثال القسم الأوّل: قولنا: دائما إمّا أن يكون كلّ "أ" "ب" وإمّا أن يكون[٥٨٩٥] كلّ "أ" ج"[٥٨٩٦] ودائما[٥٨٩٧] إمّا أن يكون كلّ "ج" "د" وإمّا أن يكون[٥٨٩٨] كلّ "ه" "د" ينتج دائما إما أن يكون كلّ "أ" "ب" أو كلّ "أ" "د" أو كلّ "ه" "د".

[ك ٤٢٣٦] مثال القسم الثاني: دائما إمّا أن يكون كلّ "أ" "ب"[٥٨٩٩] وإمّا أن يكون[٥٩٠٠] كلّ "أ" "ج" ودائما إمّا أن يكون كلّ "ج" "د" أو "ه" "ز" ينتج دائما إمّا أن يكون كلّ "أ" "ب" وإمّا أن يكون كلّ "أ" "د" وإمّا أن يكون "ه" "ز".

[ك ٤٢٣٧] مثال القسم[٥٩٠١] الثالث: دائما إمّا أن يكون كلّ "أ" "ب" وإمّا ان يكون كلّ "ج" "د" ودائما[٥٩٠٢] إمّا أن يكون كلّ "د" "ه" وإمّا أن يكون "و" "ز" ينتج دائما إمّا أن يكون كلّ "أ" "ب" وإمّا أن يكون كلّ "ج" "ه" وإمّا أن يكون "و" "ز".

[ك ٤٢٣٨] وهذا في الضرب الأوّل من الشكل الأوّل وقس عليه باقي الضروب فيه وفي سائر الأشكال لعدم اختلاف[٥٩٠٣] ما ذكرناه في شيء منها. وهو عدم خلو الواقع عن القياس المنتج على هيئة أيّ شكل كان وعلى[٥٩٠٤] أحد الجزئين غير المشاركين ولا ينتج هذا القسم ولا شيء من الأقسام الأربعة الباقية هذه المنفصلة مانعة الجمع[٥٩٠٥] لاحتمال أن يكون نتيجة التأليف التى هي لازم التأليف أعمّ من التأليف غير منافية لشيء من الأجزاء غير المشاركة.

[٥٨٩٥] ل – أن يكون.

[٥٨٩٦] ر – أ ج، صح هامش.

[٥٨٩٧] ج – دائما.

[٥٨٩٨] ل – وإما أن يكون.

[٥٨٩٩] ر – ~~أو كل أ د و كل ه د~~.

[٥٩٠٠] ل – أن يكون.

[٥٩٠١] ج، ر، ل – القسم، صح هامش ل.

[٥٩٠٢] ج – دامئا.

[٥٩٠٣] ل: اجبارات.

[٥٩٠٤] ر: وعن.

[٥٩٠٥] ج: الخلو.

[ك ٤٢٣٩] إن اشتمل القياس على تأليف واحد ولا[5906] لشيء من نتائج التأليفات الآخر إن اشتمل على أكثر من تأليف واحد لجواز أن يكون اللازم أعمّ واستلزام ذلك جواز اجتماع أجزاء النتيجة معا على الصدق لجواز اجتماع الأمور غير المتنافية معا على الصدق[5907].

[ك ٤٢٤٠] **والقسم الثاني**: وهو أن يشارك أحد جزئي إحدي المنفصلتين كلّ واحد من جزئي الأخرى[5908] ينتج أيضا منفصلة موجبة[5909] مركبة من ثلاثة أجزاء وهي نتيجتا التألفتين والجزء غير المشارك لامتناع خلو الواقع عن الجزء غير المشارك وعن مقدمتي أحد القياسين والأجزاء الثلاثة للنتيجة[5910] يشترك في جزء واحد على التقدير الأوّل أي اذا اشترك جزءا كلّ واحدة من المقدمتين في جزء كقولنا دائما إمّا أن يكون كلّ "أ" "ب" وإما أن يكون كلّ "أ" "ج" ودائما إمّا كلّ "ج" "د" أو كلّ "ج" "ه" ينتج دائما إماّ كلّ "أ" "ب[5911]" أو كلّ "أ" "د" أو كلّ "أ" "ه" لما مرّ.

[ك ٤٢٤١] وإن اشترك جزءا احدي[5912] المقدمتين في جزء دون الاخرين من المقدمة الأخرى وهو التقدير الثاني يشترك نتيجتا التألفتين من الأجزاء الثلاثة في النتيجة[5913] فقط في جزء كقولنا دائما إما كلّ "أ" "ب" أو كلّ "ج" "د" ودائما إمّا كلّ "د" "ه" أو كلّ "د[5914] " "ز" ينتج[5915] دائما إمّا كلّ "أ" "ب" وإمّا كلّ "ج" "ه" وإما كلّ "ج" "ز".

[ك ٤٢٤٢] وإن لم يشترك جزءا واحدة من المقدمتين في جزء وهو التقدير الثالث فلا اشتراك بين أجزاء النتيجة كقولنا: دائما إمّا كلّ "أ" "ب" أو كلّ "ج" "د" ودائما إما كلّ "د[5916]" "ه" أو كلّ "ز"

[5906] ل – لا.

[5907] ل – ~~لجواز اجتماع الأمور غير المنافية معا على الصدق~~.

[5908] ل – الأخرى.

[5909] ج – موجبة.

[5910] ل – للنتيجة.

[5911] ج: ه.

[5912] ل: لاحدي.

[5913] ر – من الأجزاء الثلاثة في النتيجة، صح هامش.

[5914] ج: و.

[5915] ر – ينتج.

[5916] ج، ل: ج.

"ج[5917]" ينتج دائما إمّا كلّ "أ" "ب" وإمّا كلّ "ج[5918]" "ه[5919]" وإمّا بعض "د" "ز" ولا بدّ حينئذ من كون التأليفين من شكلين مختلفين.

[ك ٤٢٤٣] **والقسم الثالث:** وهو أن يشارك أحد جزئي احدي المقدمتين أحد[٢٢١ب] جزئي الأخرى والجزء الآخر من الاولى[5920] الجزء الآخر من الثانية، ونتيجته منفصلتان موجبتان مانعتا الخلو احداهما من نتيجة أحد التأليفين والجزئين الاخيرين للتأليف الآخر والأخرى من نتيجة التأليف الآخر ومقدمتي التأليف الأوّل وعلى التقديرين الأوّلين يشارك أحد مقدمتي أحد التأليفين من أجزاء الثلاثة في النتيجة لنتيجة[5921] التأليف في أحد طرفيها والمقدمة[5922] الأخرى في طرفها الآخر.

[ك ٤٢٤٤] مثال التقدير الأوّل[5923]: قولنا دائما إمّا كلّ "أ" "ب" أو كلّ "أ" "ج" ودائما إمّا كلّ "ب" "ه" أو كلّ "ج" "ه" ينتج دائما إمّا كلّ "أ" "ه" أو كلّ "أ" "ج" أو كلّ "ج" "ه" وينتج أيضا دائما إمّا كلّ "أ" "ه" أو كلّ "أ" "ب" أو كلّ "ب" "ه" لامتناع خلو الواقع عن مقدمتي أحد التألفين وعن الجزئين الاخرين.

[ك ٤٢٤٥] ومثال التقدير الثاني: قولنا دائما إمّا كلّ "أ" "ب" أو كلّ "أ" "ج" ودائما إمّا كلّ "ب" "ه" أو كلّ "ج" "د" ينتج دائما إمّا كلّ "أ" "ه" أو كلّ "أ" "ج" أو كلّ "ج" "د" وينتج أيضا دائما إمّا كلّ "أ" "د" أو كلّ "أ" "ب" أو كلّ "ب" "ه" لما مرّ.

[ك ٤٢٤٦] وعلى التقدير الثالث: يشترك مقدمتا التأليف نتيجة[5924] الآخر في جزء[5925] كقولنا: دائما إمّا كلّ "أ" "ب" وإمّا كلّ "ج" "د" ودائما إمّا كلّ "ب" "ه" أو كلّ "د" "ز" ينتج دائما إمّا كلّ "أ" "ب"

[5917] ج، ل: د.

[5918] ج: و.

[5919] ج: ز.

[5920] ر: الأول.

[5921] ر – لنتيجة، صح هامش.

[5922] ج: وللمقدمة؛ ل: المقدم.

[5923] ل – مثال التقدير الأول، صح هامش.

[5924] ج – نتيجة.

[5925] ج – في جزء.

أو كلّ "ب" "ه" أو كلّ "ج" "ز" وينتج أيضا دائما إمّا كلّ "ج" "د" أو كلّ "د[5926]" "ز[5927]" أو كلّ "أ" "ه". لما عرفت هذا ما ذكره في الكتاب.

[ك ٤٢٤٧] ويمكن أن يستنتج من هذا القياس منفصلة أخرى موجبة مانعة الخلو مركبة من أربعة أجزاء أعنى من نتيجتي التأليفين ومن جزئين آخرين: أحدهما مجموع مقدمتين احداهما من أحد التأليفين والأخرى من التأليف الآخر والجزء الآخر مجموع المقدمتين الاخريين من التأليفين كما نقول في المثال المذكور للتقدير الثالث ينتج دائما إمّا كلّ "أ" "ه" وإمّا كلّ "أ" "ب" وكلّ "د" "ز" وإما كلّ "ج" "ز" وإما كلّ "ج" "د" وكلّ "ب" "ه" لامتناع خلو الواقع عن نتيجة أحد التأليفين وعن مجموع جزئي أحد الجزئين الاخرين ولا يختلف حكم هذا القسم بأن يكون كلّ واحد من التأليفين من شكل واحد[5928] أو من شكلين مختلفين.

[ك ٤٢٤٨] **والقسم الرابع:** وهو أن يشارك كلّ واحد من جزئي كلّ واحدة من[5929] المقدمتين كلّ واحد من جزئي الأخرى ويشتمل القياس على أربعة تأليفات ونتيجته منفصلة موجبة مانعة الخلو من أربعة أجزاء وهي نتائج التأليفات الأربعة لصدق أحد التأليفات في الواقع جزما وعلى التقادير الثلاثة يشترك جزءان من أجزاء النتيجة في جزء وجزءان أخران في جزء.

[ك ٤٢٤٩] مثال التقدير الأوّل: قولنا دائما إمّا كلّ "أ" "ب" أو كلّ "ج" "ب" ودائما إما كلّ "ب" "د" أو كلّ "ب" "ه" ينتج دائما اما كلّ "أ" "د" أو كلّ "أ" "ه" وإمّا كلّ "ج" "د" أو كلّ "ج" "ه"لما عرفت.

[ك ٤٢٥٠] مثال التقدير الثاني: قولنا دائما إمّا كلّ "أ" "ب" وإمّا كلّ "ب" "ج" ودائما إمّا كلّ "د" "أ" وأمّا كلّ "ب" "د[5930]" ينتج دائما إمّا بعض "ب" "ج" وإما كلّ "أ" "د" وإما كلّ "ب" "أ" وإما بعض "ج" "د" لما مرّ.

[5926] ج: ز.

[5927] ج: أ.

[5928] ل – واحد.

[5929] ل – جزئي كل واحدة من، صح هامش.

[5930] ج: ج.

[ك ٤٢٥١] مثال التقدير الثالث: دئما إمّا كلّ "أ" "ب" وإما كلّ "ج" "د" ودائما إمّا كلّ "د" "أ" وإمّا كلّ "ب" "ج" ينتج دائما إما بعض "ب" "د"[٥٩٣١] أو كلّ "أ" "ج" أو كلّ "ج" "أ" أو بعض "د" "ب" لما عرفت.

[ك ٤٢٥٢] والتأليفات الأربعة على التقديرين الاخيرين يمتنع أن يكون كلّها على هيئة شكل واحد والاعتبار يصحح ذلك.

[ك ٤٢٥٣] ولا يخفى عليك استخراج باقي الضروب فيه وفي سائر الأشكال. وما يكون كلّ التأليفات من شكل واحد أو من أشكال مختلفة لعدم اختلاف ما ذكرنا في الأحوال[٥٩٣٢] كلّها.

[ك ٤٢٥٤] **والقسم الخامس:** وهو أن يكون أحد جزئي احدي[٥٩٣٣] المقدمتين مشاركا لكلّ واحد من جزئي الأخرى والجزء الآخر لأحدهما فقط. ويشتمل القياس على تأليفات ثلاثة ولا يتحقق هذا القسم الّا اذا كان في كلّ واحدة من المقدمتين جزء مشارك لكلّ واحد من جزئي الأخرى وجزء مشارك لأحدهما فقط وينتج منفصلتين موجبتين مانعتي الخلو كلّ واحدة منهما مركبة من ثلاثة أجزاء أعنى من الجزء المشارك لأحد جزئي الأخرى فقط. ومن نتيجتي التأليفين من الجزء[٥٩٣٤] المشارك لكليهما لكن احداهما من احدي المقدمتين والأخرى من المقدمة الأخرى كقولنا دائما إمّا كلّ "أ" "ب" أو كلّ "ج" "د" ودائما اما كلّ "د" "ه" أو كلّ "د" "أ" ينتج دائما إما كلّ "أ" "ب" وإما كلّ "ج" "ه" أو كلّ "ج" "أ" وينتج أيضا دائما إمّا[٥٩٣٥] كلّ "ج" "أ" أو بعض "ب" "د" أو كلّ "د" "ه".

[ك ٤٢٥٥] وقس عليه باقي الضروب في الأشكال الأربعة.

[ك ٤٢٥٦] ولا يخفى عليك امتناع وقوع[٥٩٣٦] التأليفات الثلاثة في هذا القسم على هيئة شكل واحد. اذا اعتبرت ذلك هذا ما ذكره في الكتاب.

[٥٩٣١] ج – وإما كل أ د وإما كل ب أ وإما بعض ج د لما مر. مثال التقدير الثالث دائما إما كل أ ب وإما كل ج د ودائما إما كل د أ وإما كل ب ج ينتج دائما إما بعض ب د.

[٥٩٣٢] ج: من الأحوال.

[٥٩٣٣] ج – إحدي.

[٥٩٣٤] ج: الحد.

[٥٩٣٥] ج – إما.

[٥٩٣٦] ل – وقوع، صح هامش.

[ك ٤٢٥٧] ويمكن أن يستنتج من هذا القسم منفصلة موجبة مانعة الخلو مركبة[٥٩٣٧] من أربعة أجزاء، أعنى نتائج التأليفات الثلاثة ومجموع الجزئين اللذين كلّ واحد منهما مشارك لأحد جزئي الأخرى كما نقول في المثال المذكور[٢٢٢أ] أنّه ينتج دائما إمّا بعض "ب" "د" وإمّا كلّ "أ" "ب" وكلّ "د" "ه" وإمّا كلّ "ج" "ه" وإمّا كلّ "ج" "أ" لامتناع خلو الواقع عن أحد القياسات الثلاثة وعن مجموع الجزئين المذكورين.

[ك ٤٢٥٨] ويمكنك أن يستنتج مثل هذه النتيجة التى استنتجناها[٥٩٣٨] في هذا القسم وفي القسم الرّابع من الأقسام الثلاثة[٥٩٣٩] الأول.

[ك ٤٢٥٩] ويجب أن تعلم أنّ المنفصلة المستعملة في هذه الأقسام الخمسة يجب أن يكون موجبة حقيقية أو مانعة الخلو والّا لم يلزم اجتماع مقدمتي التأليف الواقع فيه على الصدق. وأمّا مانعة الجمع فلا ينتج الّا اذا كانت أجزائها نقائض ما يجب أن يكون في مانعة الخلو ولكن ذلك لانقلابها الى المنفصلة المانعة الخلو المناقضة[٥٩٤٠] الجزئين أو الأجزاء للمنفصلة المانعة الجمع.

[ك ٤٢٦٠] قال المصنّف: وبعضهم ادّعى عدم انعقاد هذه الأقيسة من الأقسام الخمسة في[٥٩٤١] الشكل الثالث والرابع وأنت فقد عرفت فساده.

[ك ٤٢٦١] والشيخ استنتج من الشكل الثاني حملية ومثل ذلك بقوله كلّ "د" إما "ب" وإمّا "ج" وليس البتة شيء من "ه" إمّا "ب" وإمّا "ج" ينتج لا شيء من "د" "ه".

[ك ٤٢٦٢] قال المصنّف: ذلك إنما ينتج إذا أخذنا المنفصلتين شبيهتين بالحمليتين بأن نحمل الانفصال على أحد طرفي الحملية ونسلبه عن الطرف الآخر ولو كان كذلك كان ذلك شبيها بالأقيسة الحملية بل يكون هو هي بعينها

[٥٩٣٧] ج – مركبة.

[٥٩٣٨] ل: استنتجها.

[٥٩٣٩] ر – الثلاثة، صح هامش.

[٥٩٤٠] ج: لمناقضة.

[٥٩٤١] ر – ~~الأشكال~~.

[ك ٤٢٦٣] وأمّا إذا أخذناهما صريحتين[٥٩٤٢] في الانفصال بأن نقول دائما إمّا كلّ "د" "ب" وإمّا كلّ "د" "ج" وليس البتة إمّا أن يكون لا شيء من "ه" "ب" وإمّا أن يكون لا شيء من "ه" "ج" فذلك مما في إنتاجه بُعدُ نظرٍ عندي وتفصل الّا[٥٩٤٣] على الوجه الذي نذكره في خاتمة هذا الفصل.

[ك ٤٢٦٤] والذي يجب أن تعلم ههنا أن الضابط في إنتاج المنفصلتين غير المشتركتين في جزء تامّ من المقدمتين سواء كان غير تامّ من كلّ واحدة من المقدمتين أو كان تامّا من احداهما غير تامّ من الأخرى بأمور[٥٩٤٤] أربعة إيجاب المقدمتين[٥٩٤٥] وكلية احداهما وصدق منع الخلو على كلّ واحدة منهما. واشتمال المتشاركين على هيئة تاليف منتج والنتيجة منفصلة موجبة مانعة الخلو من النتيجة التأليف من جزء المقدمة ومن كلّ جزء يشاركه من المقدمة الأخرى مشاركة منتجة ومن غير كلّ جزء لا يشارك ذلك الجزء ولا يختلف الحال بكون كلّ واحدة من المقدمتين ذات جزئين أو ذات أجزاء كثيرة ولا بكونهما من[٥٩٤٦] الحمليتين أو من الشرطيتين أو احداهما من حمليتين والأخرى من شرطيتين أو كلّ واحدة منهما من حملية وشرطية لتمام ما ذكرناه في كلّ واحد من هذه الأقسام. الّا أنّ نتيجة التأليف من شرطيتين أو من شرطية وحملية يكون موضوعه مقام نتيجة التأليف من الحمليتين واندراج.

[ك ٤٢٦٥] **القسم الثالث وهو ما يكون الاشتراك في جزء تامّ من إحدي المقدمتين غير تامّ من الأخرى** تحت هذا الضابط المذكور الّا أنّ نتيجة القسم الثالث اذا كانت المقدمتان ذات جزئين يكون نتيجته[٥٩٤٧] أيضا ذات جزئين. ولا كذلك القسم الثاني فإنّ نتائجه دائما ذات أجزاء ثلاثة سواء كانت المقدمتان ذات جزئين أو ذات أجزاء ثلاثة وانما وجب ذلك في القسم الثالث لأنّ القسم الثالث إنما يتحقق اذا كان أحد طرفي إحدي المقدمتين شرطية متصلة كانت أو منفصلة تشارك المقدمة الأخرى في أحد الطرفين أي في جزء تامّ من كلّ واحدة منهما وحينئذ[٥٩٤٨] يكون نتيجته منفصلة موجبة

[٥٩٤٢] ر: صريحتان.

[٥٩٤٣] ج – الّا.

[٥٩٤٤] ر، ل: أمور.

[٥٩٤٥] ل – المقدمتين.

[٥٩٤٦] ر + من.

[٥٩٤٧] ل – نتيجته.

[٥٩٤٨] ج + يتحقق اذا كان أحد طرفي احدي المقدمتين شرطية متصلة كانت أو منفصلة يشارك المقدمة الأخرى في أحد الطرفين أي في جزء تام من كل واحدة منهما.

مانعة الخلو من الجزء غير المشارك من المقدمة الشرطية الجزء ومن نتيجة التأليف بين[٥٩٤٩] تلك الشرطية متصلة كانت أو منفصلة وبين[٥٩٥٠] المقدمة الأخرى البسيطة لامتناع خلو الواقع عن الجزء غير المشارك من المقدمة الشرطية الجزء والتأليف من المنفصلتين إن كانت تلك الشرطية منفصلة ومن المتصل والمنفصل إن كانت منفصلة.[٥٩٥١]

[ك ٤٢٦٦] ولا يخفى عليك عدد الضروب في الأشكال الأربعة في كلّ واحد من هذه الأقسام ونفصّل ضرب ضرب بعد ما أعطيناك من قواعد الإنتاج فلم يكن في الإطناب في تفصيلها نفعُ كثير.

[ك ٤٢٦٧] وأمّا القياس[٥٩٥٢] المركّب وهو ما يكون الاشتراك في جزء هو تامّ من المقدمتين وفي جزء هو غير تامّ من المقدمتين أو تام من احداهما غير تامّ من الأخرى.

[ك ٤٢٦٨] سواء كان المقدمتان متصلتين أو منفصلتين أو احداهما متصلة والأخرى منفصلة [٢٢٢ب] فيندرج كلّ واحد منها في القياس البسيط من ذلك القسم وتعرف أحكامه منه وينتج باعتبار الاشتراك في جزء تامّ من المقدمتين نتيجة المشتركتين في جزء تامّ منهما وباعتبار الاشتراك في جزء غير تامّ من المقدمتين نتيجة المشتركتين في جزء غير تامّ[٥٩٥٣] منهما وباعتبار التركيب يمكن أن يستنتج منه الحملية كقولنا: كلما كان كلّ "ج" "ب" "فه" "ز" وكلما كان "ه" "ز" فكلّ "ب" "أ" ينتج باعتبار الشركة في جزء تامّ من المقدمتين كلما كان كلّ "ج" "ب" فكلّ "ب" "أ" وباعتبار الشركة في جزء غير تامّ منهما قد يكون إذا كان قد يكون اذا كان كلّ "ج" "أ" "فه" "ز" فقد يكون اذا كان "ه" "ز" فكلّ "ج" "أ" لانا نجعل مقدمتي هذا القياس حدّا أوسط ليلزم منهما للمطلوب من الثالث. ونقول في بيان المقدمتين يصدق حينئذ كلما كان كلّ "ج" "ب" وكلّ "ب" "أ" واستلزم كلما كان كلّ "ج" "ب" فكلّ "ج" "أ"[٥٩٥٤] وأنتج مع صغرى[٥٩٥٥] القياس[٥٩٥٦] قد يكون اذا كان[٥٩٥٧] كلّ "ج" "أ" "فه" "ز" الذي هو

[٥٩٤٩] ج: من.

[٥٩٥٠] ج: وهي.

[٥٩٥١] ل – إن كانت منفصلة.

[٥٩٥٢] ل – القياس، صح هامش.

[٥٩٥٣] ل – من المقدمتين نتيجة المشتركتين في جزء غير تام، صح هامش.

[٥٩٥٤] ل – وكل ب أ واستلزم كلما كان كل ج ب وكل ج أ، صح هامش.

[٥٩٥٥] ر – مع صغرى، صح هامش.

[٥٩٥٦] ج – مع صغرى القياس.

[٥٩٥٧] ر – ~~قد يكون اذا كان~~.

الأصغر وعكسه الذي هو الأكبر وباعتبار التركيب ينتج كلّ "ج" "أ" والّا لصدق نقيضه وهو قولنا ليس بعض[5958] "ج" "أ" فنجعله كبرى وصغرى[5959] القياس صغرى لينتظم منهما قياس من صغرى متصلة وكبرى حملية في الثالث منتج لقولنا قد يكون اذا كان ليس بعض "ب" "أ" "فه" "ز" وينعكس قد يكون اذا كان "ه" "ز" فليس بعض "ب" "أ" وهو يضادّ الكبرى أي لا يصدقان معا لاستلزامهما استلزام الشيء لنقيضه الذي هو أمر محال. وستعود عليك الكلام في ذلك في الخاتمة الموجودة.

البحث الثالث في[5960] القياس المؤلف من الحملي والمتصل

[ك ٤٢٦٩] والشركة فيه إمّا أن يكون بين الحملية وتالي المتصلة أو بينهما وبين مقدم المتصلة وعلى التقديرين فالحملية إمّا[5961] صغرى أو كبرى فهذه أربعة أقسام لا مزيد عليها.

[ك ٤٢٧٠] **القسم الأوّل: أن يكون المشارك للحملية تالي المتصلة والحملية صغرى.**

[ك ٤٢٧١] **القسم الثاني: أن يكون المشارك للحملية أيضا تالي المتصلة والحملية كبرى.**

[ك ٤٢٧٢] وهذان القسمان يشترط فيهما إيجاب المتصلة، واشتمال التالي والحملية في كلّ شكل من الأشكال الأربعة على شرائط ذلك الشكل على أنّ الحملية صغرى[5962] في التأليف في القسم الأوّل كما هي كذلك في ذلك القسم وكبرى في التأليف في القسم الثاني كما هي كذلك في ذلك القسم والمتصلة جاز أن يكون موجبة كلية وموجبة جزئية فعلى هذا المنتج في كلّ شكل من كلّ واحد من هذين القسمين ضعف ضروبه المخصوصة أمّا في الشكل الأوّل من القسم الأوّل؛ فلأنّ المتصلة الموجبة الكلية اذا كانت كبرى فتاليها لا محالة يكون كليا فهو إمّا موجب أو سالب وعلى كلّ واحد من التقديرين فالحملية إمّا موجبة كلية أو موجبة جزئية. فهذه أربعة أضرب ويحصل أربعة أخرى إن كانت الكبرى

[5958] ل + بعض.
[5959] ل – وصغرى، صح هامش.
[5960] ج – في.
[5961] ج + مع صغرى القياس.
[5962] ر – ~~التأليف~~.

المتصلة موجبة جزئية. وعلى هذا النسق يحصل ثمانية أضرب[٥٩٦٣] من الشكل[٥٩٦٤] الثاني، واثنى عشر في الشكل الثالث، وعشرة في الشكل الرابع:

[ك ٤٢٧٣] وأمّا في[٥٩٦٥] الشكل الأوّل من[٥٩٦٦] القسم الثاني فلأنّ المتصلة الكلية الموجبة إذا كانت صغرى فتاليها لا محالة يكون موجبا فهو إمّا كلي أو جزئي وعلى كلّ واحد من التقديرين فالحملية إمّا موجبة كلية أو سالبة كلية فهذه أربعة أضرب ويحصل أربعة أخرى اذا كانت المتصلة موجبة جزئية وعلى هذا الوجه يحصل في كلّ شكل ضعف الضروب المخصوصة بذلك الشكل والنتيجة في كلّ واحد من الأشكال الأربعة في كلّ قسم من هذين القسمين متصلة موجبة مقدمها مقدم المتصلة وتاليها نتيجة التأليف بين الحملية والتالي على أنّ الحملية صغرى في القسم الأوّل وكبرى في الثاني كلية إن كانت المتصلة كلية وجزئية إن كانت جزئية لصدق القياس المنتظم من الحملية والتالي حينئذ أعنى على تقدير مقدم المتصلة.

[ك ٤٢٧٤] ولنذكر أمثلة الضروب الأوّل للأشكال الأربعة في القسم الأوّل ليقاس عليها الباقي[٥٩٦٧].

[ك ٤٢٧٥] مثال الضرب الأوّل من الشكل الأوّل في القسم[٥٩٦٨] الأوّل كلّ "ج" "ب" وكلما كان[٥٩٦٩] "ه" "ز" فكلّ "ب" "أ" ينتج كلما كان "ه" "ز" فكلّ "ج[٥٩٧٠]" "أ".

[ك ٤٢٧٦] مثاله في الشكل الثاني منه كلّ "ج" "ب" وكلما كان "ه" "ز"[٥٩٧١] فلا شيء من [٥٩٧٢]"أ" "ب" ينتج كلما كان "ه" "ز" فلا شيء من "ج" "أ".

[ك ٤٢٧٧] مثاله في الشكل الثالث منه كلّ "ب" "ج" وكلما كان "ه" "ز" فكلّ "ب" "أ" ينتج كلما كان "ه" "ز" فبعض "ج" "أ".

[٥٩٦٣] ر – أضرب، صح هامش.

[٥٩٦٤] ر – ~~الأول~~.

[٥٩٦٥] ج + في.

[٥٩٦٦] ر: في.

[٥٩٦٧] ل: البواقي.

[٥٩٦٨] ر – القسم، صح هامش.

[٥٩٦٩] ج + كلما كان.

[٥٩٧٠] ج: ب.

[٥٩٧١] ر – ~~فكل ج أ~~.

[٥٩٧٢] ر – ~~ج أ~~.

[ك ٤٢٧٨] مثاله في الشكل الرّابع منه كلّ "ب" "ج" وكلما كان "ه" "ز" فكلّ "أ" "ب" ينتج كلما كان "ه" "ز" فبعض "ج" "أ".

[ك ٤٢٧٩] وقس عليه سائر الضروب في الأشكال الأربعة فأنه سهل بيّن لا خفاء فيه.

[ك ٤٢٨٠] وعند الشيخ يتضاعف عدد الضروب التى ذكرناه في كلّ واحد من الأشكال الأربعة في كلّ واحد من القسمين[٢٢٣أ] لإنتاج المتصلتين السالبتين أعنى السالبة الكلية والسالبة الجزئية إنتاج الموجبتين المذكورتين لكن بشرط أن يكون التالي في كلّ واحدة من السالبتين نقيض ما يجب أن يكون في الموجبة الموافقة لها في الكمّ وبين ذلك بانقلاب السالبة الى الموجبة التى توافق السالبة في المقدم والكمّ وتناقضها في التالي بناءً[٥٩٧٣] على القاعدة التى اعتقد صحتها. ثمّ استنتج من الموجبة المتصلة والحملية المتصلة الموجبة التى عرفها ثمّ ردّ هذه المتصلة الموجبة الى السالبة الموافقة المقدم والكمّ المناقضة التالي بناءً أيضا على القاعدة المذكورة وجعل تلك السالبة نتيجة القياس المركب من الحملية والمتصلة السالبة كما تقول: كلّ "ج" "ب" وليس البتة اذا كان "ه" "ز" فليس كل[٥٩٧٤] "ب" "أ" ينتج ليس البتة اذا كان "ه" "ز" فليس كلّ[٥٩٧٥] "ج" "أ" لأنّ المتصلة يلزمها كلما كان "ه" "ز" فكلّ "ب" "أ" وهي مع الحملية ينتج كلما كان "ه" "ز" فكلّ "ج" "أ" ويلزمها ليس البتة اذا كان "ه" "ز" فليس كلّ "ج" "أ" الذي هو المطلوب.

[ك ٤٢٨١] وقس عليه سائر الضروب وباقي الأشكال.

[ك ٤٢٨٢] وأنت قد عرفت فساد القاعدة التى بنى[٥٩٧٦] عليها إنتاج هذه الضروب[٥٩٧٧] في لوازم المتصلات.

[ك ٤٢٨٣] والشيخ منع إنتاج الحملية مع المتصلة سواء كانت الشركة مع التالي أو مع المقدم بناءً على جواز صدق الحملية في نفس الأمر وعدم صدقها على تقدير مقدم المتصلة. وذكر له مثالا وهو أنّه يصدق قولنا كلما كان الخلاء موجودا كان بعدا قائما بذاته وقد صدق في نفس الأمر لا شيء من القائم بذاته ببعد. وكذلك لا شيء من البعد بقائم بذاته فلو صدقت هاتان الحمليتان على تقدير مقدم

[٥٩٧٣] ل – بناء.

[٥٩٧٤] ر – كل.

[٥٩٧٥] ج – كل.

[٥٩٧٦] ل: هي.

[٥٩٧٧] ر – الضروب، صح هامش.

الصغرى أنتج الاولى معها من الشكل الأوّل كلما كان الخلاء موجودا فليس كلّ بعد ببعد لما عرفت. أنا لا نعنى بالخلاء الّا البعد المجرد عن المادّة. والثانية معها من الشكل الثالث كلما كان الخلاء موجودا فليس كلّ قائم بذاته قائما بذاته وكلاهما[5978] محالان.

[ك ٤٢٨٤] وأجاب عنه بجوابين:

[ك ٤٢٨٥] أحدهما: لنا أن نخصّ الكلام[5979] بما يصدقان ولا يتنافيان يريد به أنّا لا ندّعى إنتاج المتصلة مع كلّ حملية صادقة في نفس الأمر مشاركة لأحد طرفيها مشاركة منتجة بل ندّعى إنتاج المتصلة مع الحملية التى لا يكون صدقها منافيا لصدق مقدم المتصلة بل يصدقان معا وعلى هذا لا يرد ما ذكرتموه من المنع. واندفع النقض المذكور لثبوت التنافي بين الحمليتين المذكورتين ومقدم المتصلة المذكورة.

[ك ٤٢٨٦] والجواب الثاني: أنا لا نسلّم كذب النتيجة واستحالتها فيما ذكرتم من القياسين؛ فإنّ وجود الخلاء لما كان محالاً جاز استلزامه لمحال آخر لجواز استلزام المحال[5980] للمحال.

[ك ٤٢٨٧] قال المصنّف: "واعلم أنّ هذا السؤال وارد على المؤلف من المتصلتين المشتركتين في جزء غير تام ولم نذكره ثمة ثقةً بالإيراد ههنا. والجواب الأوّل من اللذين ذكرهما الشيخ[5981] فيه نظر عندي، والثاني دفع نقض معين لا يندفع به المنع الوارد على القياس."

[ك ٤٢٨٨] أقول: أمّا توجيهه على المؤلف من المتصلتين المشتركتين في جزء غير تامّ. فلأنّ الجزء إمّا أن يكون غير تامّ من كلّ واحدة[5982] من المقدمتين أو تام من احداهما غير تامّ من الأخرى.

[ك ٤٢٨٩] أمّا الأوّل: فكما نقول والاشتراك بين المقدمين[5983] كلما كان كلّ "أ" "ب" "فج" "د" وكلّما كان[5984] بعض "ب" "ه" "فو" "ز" ينتج قد يكون إذا كان كلّما كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" فقد يكون إذا كان كلّما كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز"؛ لأنّه يصدق قولنا كلما كان كلما كان كلّ "أ" "ه" فكلّ

[5978] ج: هما.

[5979] ر – الكللام، صح هامش.

[5980] ج – المحال.

[5981] ر – الشيخ، صح هامش.

[5982] ل – كل واحدة من، صح هامش.

[5983] ل: المقدمتين.

[5984] ر – كان.

"أ" "ب" وكلما كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" وكلما كان كلما كان كلّ "أ" "ه" وكلّ "أ" "ب" وكلما كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" وهما ينتجان المدعى من الثالث. فانا نحتاج في إثبات صغرى هذا القياس الى صدق صغرى أصل القياس على تقدير مقدمها وفي إثبات كبراه الى صدق كبرى القياس على تقدير مقدمها على ما عرفت. وصدق كلّ واحدة منهما ممنوع على ذلك التقدير لجواز صدق الشيء[٥٩٨٥] في نفس الأمر وكذبه على التقادير.

[ك ٤٢٩٠] وأمّا على النتيجة التى[٥٩٨٦] ذكرها الإمام زين الدين الكشّي رحمه الله[٥٩٨٧] فظاهر إيراده لأنّه يقول ينتج قد يكون اذا كان "ج" "د" فان كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" لانا نقول لا نسلّم وانما يلزم ذلك[٥٩٨٨] إن لو بقيت الكبرى صادقة على تقدير تالي الصغرى وهو ممنوع.

[ك ٤٢٩١] وأمّا الثاني: فلأنّك قد عرفت أنّ الاشتراك في جزء تامّ من إحدي المقدمتين غير تامّ من الأخرى إنما يتصوّر إن لو كان أحد طرفي إحدي [٢٢٣ب] المقدمتين شرطية هي[٥٩٨٩] والمقدمة الأخرى يتشاركان في أحد الطرفين.

[ك ٤٢٩٢] وإذا كان كذلك؛ فلسائل أن يمنع صدق المقدمة الأخرى على تقدير الجزء غير المشارك من المقدمة الأخرى. إن كانت تلك الشرطية تالي تلك المقدمة وعلى تقدير فرض صدقها إن كانت مقدمها.

[ك ٤٢٩٣] وأمّا النظر الذي للمصنف في الجواب الأوّل للشيخ فيحتمل أن يكون ذلك ما أقوله وهو أنه إن ادّعى إنتاج الحملية مع المتصلة التى مقدمها صادق في نفس الأمر حتى لا يكون بينها وبين مقدمها منافاة. إذ لا منافاة بين الأمور الواقعة صارت المتصلة المستعملة في هذا القياس متصلة مخصوصة وهي التى[٥٩٩٠] يحكم فيها بأن مقدمها الصادق يستلزم[٥٩٩١] كلّ أمر لا يلزم من اجتماعه معه محال وتاليها وهو لا يقول به.

[٥٩٨٥] ل: نتيجة.

[٥٩٨٦] ج – التي.

[٥٩٨٧] ج، ل – رحمه الله.

[٥٩٨٨] ر – ذلك.

[٥٩٨٩] ج – هي.

[٥٩٩٠] ر – الى، صح هامش.

[٥٩٩١] ج، ل + مع.

[ك ٤٢٩٤] وإن ادّعى إنتاج الحملية مع المتصلة التى لا يكون بينها وبين مقدمها المفروض صدقه منافاة. فالمنع لا يسقط بذلك لأنّ للسائل أن يقول لا نسلّم وجود حملية مشاركة لأحد طرفي المتصلة صادقة في نفس الأمر غير منافية إيّاه. فإنّ جميع القضايا الصادقة في نفس الأمر عندي منافية للقضايا المفروضة الصدق على أنّ له أن يقول بعد التجاوز عن هذا كلّه.

[ك ٤٢٩٥] أن الشيخ سلّم أن صدق المقدمتين أعنى المتصلة والحملية المشاركة لأحد طرفيها في نفس الأمر غير مستلزم للنتيجة ولا معنى لعدم الإنتاج الّا ذلك.

[ك ٤٢٩٦] والإنصاف أن كلّ ذلك غير وارد على الشيخ؛ لأنه ادّعى إنتاج الحملية مع المتصلة التى جاز صدق مقدمها معها سواء كان مقدمها صادقا في نفس الأمر أو لم يكن وتركب القياس من حملية ومتصلة هذا شأنهما لا يتوجه عليه المنع المذكور وعدم إنتاج القياس من مقدمتين ليستا بهذه الصورة لا يضره.

[ك ٤٢٩٧] وأمّا أن الجواب الثاني من الجوابين اللذين ذكرهما الشيخ هو دفع نقض معيّن وبه لا يسقط المنع الوارد على القياس المذكور فظاهر.

[ك ٤٢٩٨] والمصنف قد أجاب عن هذا المنع بجوابين:

[ك ٤٢٩٩] أحدهما: أن المتصلة المذكورة في هذا القياس يلزمها منفصلة موجبة[٥٩٩٢] مانعة الخلو من نقيض المقدم وعين التالي وهي مع الحملية المذكورة في القياس ينتج منفصلة موجبة مانعة الخلو[٥٩٩٣] من نقيض المقدم ونتيجة التأليف بين الحملية وتالي المتصلة من غير تالي المنع المذكور لامتناع خلو الواقع حينئذ عن نقيض المقدم وعن القياس المنتج لنتيجة التأليف جزما. ثمّ بعد ذلك إمّا أن ترّد هذه المنفصلة الى المتصلة التى مقدمها مقدم المتصلة المذكورة في القياس وتاليها نتيجة التاليف التى هي المطلوب من القياس أو يجعل هذه المنفصلة المانعة الخلو من نقيض المقدم ونتيجة التأليف نفس[٥٩٩٤] المطلوب من القياس المذكور. ولا يتوهم[٥٩٩٥] إيراد المنع المذكور هٰهنا أيضا لأنّه لما اجتمع صدق أحدهما مع الحملية في الواقع فإن كان الصادق هو الجزء غير المشارك فقد لزم المطلوب وإن

[٥٩٩٢] ج – موجبة.

[٥٩٩٣] ل – الخلو.

[٥٩٩٤] ج: بعين.

[٥٩٩٥] ر – خلافه.

كان هو الجزء المشارك انتظم منه ومن الحملية القياس المنتج للمطلوب ولا يمكن منع صدق الحملية حينئذ لأنّها لو كذبت لكذب قولنا أن أحدهما صادق مع الحملية في الواقع والمقدر خلافه.

[ك ٤٣٠٠] والجواب الثاني: أنّ مقدم المتصلة المطلوبة من هذا القياس مع نقيض نتيجة التأليف التى هي تاليها أمران يتعاندان تعاند الجمع اذ لو جاز اجتماعهما لزم جواز صدق تاليها أيضا لصدق الحملية وجواز صدق تالي المتصلة حينئذ ضرورة جواز صدق مقدمها وإنتاجهما اعنى الحملية وتالي المتصلة لتالي النتيجة فيلزم جواز صدق النقيضين حينئذ وإنّه محال. وهذه المنفصلة المانعة الجمع يرتدّ الى المتصلة التى هي المطلوب من القياس المذكور أو يكون هي نفس المطلوب ومفسرا بها المطلوب.

[ك ٤٣٠١] ونحن نقرر كلّ واحد من هذين الجوابين في المتصلتين المشتركتين في جزء غير تامّ منهما.

[ك ٤٣٠٢] أمّا الجواب الأوّل: فبان نقول في القسم الأوّل وهو ما يكون الاشتراك في جزء غير[٥٩٩٦] تامّ من كلّ واحدة من المقدمتين في بيان الصغرى القياس الذي ألّفناه ثانيا من الثالث[٥٩٩٧] لإثبات النتيجة أنّه يصدق قولنا إمّا ليس كلما كان كلّ "أ" "ه" فكلّ "أ" "ب"[٥٩٩٨] وإمّا[٥٩٩٩] كلّما كان كلّ "أ" "ه" فكلّ "أ" "ب" وهذه المنفصلة ينتج مع صغرى القياس[٦٠٠٠] الأصل قولنا إمّا[٦٠٠١] ليس كلما كان كلّ "أ" "ه" فكلّ "أ" "ب" وإما [٢٢٤أ] كلّما كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" ضرورة عدم خلو الواقع عن نقيض المقدم وعن القياس المؤلف من مقدم صغرى هذا القياس وعين[٦٠٠٢] صغرى أصل القياس المنتج لهذه[٦٠٠٣] المتصلة وهذه المنفصلة يستلزم صدق قولنا كلما كان كلما كان كلّ "أ" "ه" فكلّ "أ" "ب" فكلما كان كلّ "أ" "ه" "فج" "د" المطلوب صدقه ونقول في بيان كبراه صدق مقدمها يستلزمّ قولنا كلما كان كلّ "أ" "ه" فكلّ "أ" "ب" وكلّ "أ" "ه" ويستلزم استلزامه لهذه المتصلة الانفصال المانع

[٥٩٩٦] ل – غير، صح هامش.

[٥٩٩٧] ل: التاليين.

[٥٩٩٨] ر، ل – فكل أ ب، صح هامش.

[٥٩٩٩] ل – إما.

[٦٠٠٠] ج: قياس.

[٦٠٠١] ل – إما.

[٦٠٠٢] ل: وعن.

[٦٠٠٣] ر: هذه.

من الخلو بين نقيض مقدمها وهذه المتصلة وهذا الانفصال ينتج مع قولنا كلما كان كلّ "أ" "ب" وكلّ "أ" "ه" فبعض "ب" "ه" الانفصال المانع من الخلو بين نقيض مقدمها وقولنا كلما كان كلّ "أ" "ه" فبعض "ب" "ه" لامتناع خلو الواقع عن نقيض مقدمها وعن القياس المنتج لهذه المتصلة وهذا الانفصال ينتج مع كبرى أصل القياس الانفصال المانع من الخلو بين نقيض مقدمها وقولنا كلما كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" ضرورة عدم الخلو عن نقيض مقدمها وعن القياس المؤلف من قولنا كلما كان كلّ "أ" "ه" فبعض "ب" "ه" ومن كبرى أصل القياس المنتج لهذه المتصلة وهذا الانفصال يستلزم قولنا كلما كان كلما كان[٦٠٠٤] كلّ "أ" "ه" فكلّ "أ" "ب" وكلما كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" المطلوب صدقه.

[ك ٤٣٠٣] وتقريره في النتيجة التى ذكرها الإمام زين الدّين الكشّي أن يقول صغرى القياس يستلزم صدق قولنا قد يكون اذا كان "ج" "د" فان كان كلّ "أ" "ه" فكلّ "أ" "ب" وكلّ "أ" "ه" معا لاستلزامها لعكسها المستلزم لهذه المتصلة وهذه المتصلة يستلزم منفصلة مانعة الخلو من نقيض "ج" "د" وقولنا إن كان كلّ[٦٠٠٥] "أ" "ه" فكل "أ" "ب" وكلّ "أ" "ه" لما عرفت. وهي ينتج مع قولنا كلما كان كلّ "أ" "ب" وكلّ "أ" "ه" فبعض "ب" "ه" الانفصال المانع من الخلو بين نقيض "ج" "د" وقولنا إن كان كلّ "أ" "ه" فبعض "ب" "ه" وهو ينتج مع كبرى القياس منفصلة مانعة الخلو من نقيض "ج" "د" وقولنا إن كان كلّ[٦٠٠٦] "أ" "ه" "فو" "ز" لما عرفت ويستلزم هذه المنفصلة المتصلة التى هي النتيجة المطلوبة من القياس.

[ك ٤٣٠٤] وأمّا تقرير الجواب الثاني: فبان نقول في تصحيح صغرى القياس المذكور مقدمها مع نقيض تاليها مما يتعاندان تعاند الجمع اذ لو جاز صدقهما معا جاز صدق تاليها أيضا ضرورة جواز صدق مقدمها حينئذ وصدق صغرى أصل القياس في نفس الأمر المنتجين لتاليها فيلزم جواز صدق النقيضين وإنّه محال. وهذه المنفصلة المانعة الجمع يستلزم المتصلة التى هي الصغرى المطلوب صدقها وفي تصحيح الكبرى مقدمها مع نقيض استلزام نتيجة التأليف لمقدم[٦٠٠٧] كبرى قياس الأصل مما

[٦٠٠٤] ل – كلما كان.

[٦٠٠٥] ج – كل.

[٦٠٠٦] ج – كل.

[٦٠٠٧] ر – ~~الصغرى~~.

يمتنع اجتماعهما اذ لو جاز اجتماعهما لجاز صدق استلزام نتيجة التأليف لمقدم الكبرى أيضا لجواز صدق مقدمها حينئذ المستلزم لقولنا كلما كان كلّ "أ" "ه" فكلّ "أ" "ب" وكلّ "أ" "ه"[٦٠٠٨] المنتج مع قولنا كلما كان كلّ "أ" "ب" وكلّ "أ" "ه" فبعض "ب" "ه" الصادق في نفس الأمر استلزام نتيجة التأليف لمقدم كبرى قياس الأصل فيلزم جواز صدق النقيضين وإنّه محال. وهذه المنفصلة المانعة الجمع يستلزم استلزام مقدم الكبرى لاستلزام نتيجة التأليف[٦٠٠٩] لمقدم كبرى أصل القياس.

[ك ٤٣٠٥] ثمّ نقول: مقدم هذه المتصلة مع نقيض قولنا كلما كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" الذي هو تالي الكبرى مما يمتنع اجتماعهما اذ لو جاز اجتماعهما لصدق أيضا قولنا كلما كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" لجواز صدق مقدمها حينئذ المستلزم لاستلزام نتيجة التأليف لمقدم كبرى قياس الأصل[٦٠١٠] المنتج مع الكبرى الصادقة في نفس الأمر استلزام مقدمها لتاليها فيلزم جواز صدق النقيضين وإنّه محال. وهذه المنفصلة المانعة الجمع يستلزم الكبرى المطلوب صدقها.

[ك ٤٣٠٦] وأمّا تقرير النتيجة التى ذكرها الإمام زين الدّين الكشّي بهذا الجواب فبان يقول صدق الصغرى يقتضى صدق قولنا قد يكون اذا كان "ج" "د" فان كان كلّ "أ" "ه" فكلّ "أ" "ب" وكلّ "أ" "ه" لما عرفت. وهذه الملازمة مع نقيض قولنا قد يكون اذا كان "ج" "د" فان كان كلّ "أ" "ه" فبعض "ب" "ه" يمتنع اجتماعهما اذ لو جاز اجتماعهما لجاز[٦٠١١] أيضا صدق هذه الملازمة لصدق قولنا كلما كان كلّ "أ" "ب" وكلّ "أ" "ه" فبعض "ب" "ه" في نفس الأمر وإنتاجه مع الملازمة الاولى قولنا قد يكون اذا كان "ج" "د" فإن كان كلّ "أ" "ه" فبعض "ب" "ه" فيلزم جواز صدق النقيضين وإنّه محال. وهذه المنفصلة المانعة[٢٢٤ب]الجمع يستلزم استلزام الملازمة الاولى للملازمة الثانية.

[ك ٤٣٠٧] ثمّ نقول: الملازمة الثانية يمتنع اجتماعها[٦٠١٢] مع نقيض قولنا قد يكون اذا كان "ج" "د" فان كان كلّ "أ" "ه" "فو" "ز" اذ لو جاز اجتماعهما لجاز أيضا صدق هذه الملازمة لصدق الملازمة الثانية حينئذ وإنتاجها مع الكبرى اياها فيلزم جواز صدق[٦٠١٣] النقيضين وإنّه محال. وهذه المنفصلة

[٦٠٠٨] ل – وكل أ ه.

[٦٠٠٩] ج – لاستلزام نتيجة التأليف.

[٦٠١٠] ل – كبر قياس الأصل، صح هامش.

[٦٠١١] ج – اذ لو جاز اجتماعهما لجاز.

[٦٠١٢] ج: اجتماعهما.

[٦٠١٣] ر – صدق.

المانعة الجمع يستلزم استلزام الملازمة الثانية لهذه الملازمة التى هي نتيجة القياس المذكور. فعلم أنّ صدق المقدمتين يستلزم صدق هذه النتيجة وهو المطلوب.

[ك ٤٣٠٨] وأمّا تقرير النتيجة في القسم الثاني وهو ما يكون الاشتراك في جزء تامّ من احدي المقدمتين غير تامّ من الأخرى بهذين الجوابين .فظاهر تعرفه مما مرّ. فاعلم هذا وقس عليه المنوّع والأجوبة في سائر ضروب هذين القسمين فانّه سهل بعد معرفة ما ذكرناه.

[ك ٤٣٠٩] **القسم الثالث: أن يكون المشارك للحملية مقدم المتصلة والحملية صغرى.**

[ك ٤٣١٠] وينعقد فيه الأشكال الأربعة:

[ك ٤٣١١] **أما الشكل الأوّل منه**[٦٠١٤] فشرط إنتاجه أمران:

[ك ٤٣١٢] أحدهما: كون الحملية[٦٠١٥] موجبة[٦٠١٦] أو موافقة لمقدم المتصلة في الكيف مع كون المقدمتين كليتين.

[ك ٤٣١٣] الثاني: كون الكبرى كلية أو كون مقدمها كليا.

[ك ٤٣١٤] أو نقول الضابط في إنتاج الشكل الأوّل من هذا القسم مجموع أمور ثلاثة:

[ك ٤٣١٥] الأوّل: اشتمال الحملية على أحد الشرطين أي أن يكون كلية أو موجبة.

[ك ٤٣١٦] الثاني: أن يكون الكبرى كلية أو مقدمها كليا.

[ك ٤٣١٧] الثالث: أن لا يكون الحملي سالبا الّا اذا كانت المتصلة كلية مقدمها سالب.

[ك ٤٣١٨] والضروب[٦٠١٧] الممكنة الانعقاد أربعة وستون: لأنا إذا ضربنا المحصورات الأربع من الحملية في المحصورات الأربع من[٦٠١٨] المتصلة حصل ستّة عشر ضربًا. ثم مقدم المتصلة في كلّ واحد من هذه الضروب الستّة عشر؛ إمّا موجب كلي أو سالب كلي أو موجب جزئي أو سالب جزئي لكن المنتج بحسب ما ذكرنا من الشروط من الأربعة والستّين: ثمانية وعشرون ضربا؛ لأنّ الصغرى الحملية اذا كانت موجبة كلية ينتج مع المتصلة الموجبة الكلية في ضروبها الأربعة كلي المقدم وجزئيته. أعنى

٦٠١٤ ج – منه.

٦٠١٥ ج: موجب.

٦٠١٦ ج: الحملية.

٦٠١٧ ر – ~~المنتجة~~.

٦٠١٨ ر – ~~الحملية~~؛ ل + من الحملية في المحصورات الأربع.

إذا كان مقدمها موجبا كليا وسالبا كليا وموجبا جزئيا وسالبا جزئيا. أمّا[٦٠١٩] إذا كان مقدمها موجبا كليا أو سالبا كليا[٦٠٢٠] فالنتيجة متصلة جزئية مقدمها نتيجة التأليف بين الحملية صغرى وبين مقدم المتصلة كبرى. وتصدق هذه الجزئية ومقدمها كلي وجزئي كما نقول: ومقدم الكبرى موجب كلّي كلّ "ج" "ب" وكلما كان كلّ "ب" "أ" "فه" "ز" ينتج قد يكون اذا كان كلّ "ج" "أ" "فه" "ز" لبراهين ثلاثة:

[ك ٤٣١٩] أحدها: الخلف وهو أنّه إن لم تصدق هذه النتيجة صدق نقيضها وهو قولنا ليس البتة اذا كان كلّ "ج" "أ" "فه" "ز" فنجعله كبرى وكبرى القياس صغرى لينتظم منهما قياس في الشكل الثاني[٦٠٢١] هكذا. كلما كان كلّ "ب" "أ" "فه" "ز" وليس البتة اذا كان كلّ "ج" "أ" "فه" "ز" ينتج ليس البتة اذا كان كلّ "ب" "أ" فكلّ "ج" "أ" وهو باطل؛ لصدق قولنا كلما كان كلّ "ب" "أ"[٦٠٢٢] فكلّ "ج" "أ" لإنتاج مقدمها مع الصغرى الحملية تاليها من الأوّل.

[ك ٤٣٢٠] الثاني: أنا نعكس هذه المتصلة الصادقة الى قولنا قد يكون اذا كان كلّ "ج" "أ" فكلّ "ب" "أ" ونضمه الى الكبرى لينتظم منهما قياس في الشكل الأوّل منتج لقولنا قد يكون اذا كان كلّ "ج" "أ" "فه" "ز" وهو المطلوب.

[ك ٤٣٢١] الثالث: أنا نعكس الكبرى ليرجع القياس الى القسم الأوّل من القسمين الأوّلين وينتج قد يكون إذا كان "ه" "ز" فكلّ "ج" "أ" وينعكس إلى المطلوب. وهكذا الحال ومقدم الكبرى سالب كلي كقولنا كلّ "ج" "ب" وكلما كان لا شيء من "ب" "أ" "فه" "ز" ينتج قد يكون إذا كان لا شيء من "ج" "أ" "فه" "ز" للبراهين الثلاثة المذكورة.

[ك ٤٣٢٢] وأمّا إذا كان مقدم المتصلة موجبا جزئيا أو سالبا جزئيا فالنتيجة متصلة كلية مقدمها نتيجة التأليف كلية وجزئية وتاليها تالي المتصلة لاستلزام مقدم النتيجة مع الحملية مقدم الكبرى من الثالث المستلزم بالذات لتاليها. كما نقول كلّ "ج" "ب" وكلما كان بعض "ب" "أ" "فه" "ز" ينتج كلما كان بعض "ج" "أ" "فه" "ز" لأنّه كلما كان بعض "ج" "أ" فكلّ "ج" "ب" وبعض "ج" "أ"[٦٠٢٣].

[٦٠١٩] ل – أعنى اذا كان مقدمها موجبا كليا وسالبا كليا وموجبا جزئيا وسالبا جزئيا أما، صح هامش.

[٦٠٢٠] ج – وموجبا جزئيا وسالبا جزئيا أما اذا كان مقدمها موجبا كليا أو سالبا كليا.

[٦٠٢١] ج: الأول.

[٦٠٢٢] ج >< أ ب.

[٦٠٢٣] ر – فكل ج ب وبعض ج أ، صح هامش.

[ك ٤٣٢٣] أما لزوم كلّ "ج" "ب" فلصدق الحملية وأما لزوم بعض "ج" "أ" فظاهر. وكلما كان كلّ "ج" "ب" وبعض "ج" "أ" فبعض "ب" "أ" من الثالث ينتج كلما كان بعض "ج" "أ" فبعض "ب" "أ" وهو مع الكبرى ينتج من الأوّل كلما كان بعض "ج" "أ" "فه" "ز" الذي هو المطلوب.

[ك ٤٣٢٤] وكذا الحال ومقدم الكبرى سالب جزئي كقولنا كلّ "ج" "ب" وكلما كان ليس بعض "ب" "أ" "فه" "ز" ينتج قد يكون اذا كان ليس بعض "ج" "أ" "فه" "ز" لما مرّ بعينه فهذه أربعة أضرب.

[ك ٤٣٢٥] ولأنّ[٢٢٥أ] الصغرى الموجبة الكلية ينتج مع المتصلة الموجبة الجزئية في ضربيه الكلي المقدم فقط دون جزئيّيه يعنى إذا كان مقدمها موجبا كليا أو سالبا كليا لا إذا كان موجبا جزئيا أو سالبا جزئيا متصلة جزئية موجبة مقدمها نتيجة التأليف كلية وجزئية وتاليها تالي المتصلة بالبراهين الثلاثة المذكورة. كقولنا كلّ "ج" "ب" وقد يكون اذا كان كلّ "ب" "أ" "فه" "ز" ينتج قد يكون اذا كان بعض "ج" "أ" "فه" "ز" والّا لصدق نقيضه وانتظم كبرى مع كبرى القياس قياسا[٦٠٢٤] من الثاني منتجا لقولنا قد لا يكون اذا كان كلّ "ب" "أ" فبعض "ج" "أ" وهو باطل؛ لأنه كلما كان كلّ "ب" "أ" فبعض "ج" "أ"[٦٠٢٥] لاستلزام مقدمها مع الحملية ملزوم تاليها ولأن هذه المقدمة الصادقة مع الكبرى ينتج المطلوب من الثالث ولأنّا[٦٠٢٦] نعكس الكبرى ليصير من أحد القسمين الأوّلين ونعكس النتيجة الحاصلة منه الى المطلوب وكذا الحال اذا كان مقدم الكبرى سالبا كليا كقولنا كلّ "ج" "ب" وقد يكون اذا كان لا شيء من "ب" "أ" "فه" "ز" ينتج قد يكون اذا كان ليس بعض "ج" "أ" "فه" "ز" لما مرّ من البراهين الثلاثة فهذان ضربان آخران.

[ك ٤٣٢٦] ولا يخفي عليك لزوم هاتين الجزئيتين ومقدمهما[٦٠٢٧] كلي.

[ك ٤٣٢٧] ولأنّ الصغرى الموجبة الكلية الحملية ينتج مع المتصلة السالبة الكلية في ضروبها الأربعة ومع السالبة الجزئية في ضربها الكلي المقدم متصلة سالبة وهي جزئية إن كان مقدم المتصلة كليا وكلية إن كان جزئيا وكيف كانت مقدمها نتيجة التأليف وتاليها تالي المتصلة ويلزم ومقدمها كلي وجزئي

[٦٠٢٤] ج – قياسا، صح هامش.

[٦٠٢٥] ل – وهو باطل لأنه كلما كان كلّ ب أ فبعض ج أ.

[٦٠٢٦] ر – ~~بعكس~~.

[٦٠٢٧] ج: ومقدمها.

بالخلف وهو ضمّ نقيض النتيجة الى الكبرى لينتج نقيض المتصلة الصادقة وبالبرهان من الثالث والأوسط مقدم المتصلة.

[ك ٤٣٢٨] أمّا إذا كان مقدم المتصلة السالبة كليا كقولنا كلّ "ج" "ب" وليس البتة أو[٦٠٢٨] قد لا يكون اذا كان كلّ "ب" "أ" "فه" "ز" ينتج قد لا يكون اذا كان كل[٦٠٢٩] "ج" "ب[٦٠٣٠]" "فه" "ز" والّا لصدق نقيضه وهو قولنا كلما كان كلّ "ج" "أ" "فه" "ز" فنجعله كبرى وكبرى القياس صغرى لينتظم منهما قياس في الشكل الثاني منتج لقولنا ليس البتة أو قد لا يكون اذا كان كلّ "ب" "أ" فكلّ "ج" "أ" وهو باطل، لصدق قولنا كلما كان "ب" "أ" فكلّ "ج" "أ" لما عرفت ولأنّ هذه المقدمة الصادقة اذا جعلناها صغرى وكبرى القياس كبرى انتظم قياس في الشكل الثالث منتج للنتيجة المطلوبة هكذا كلما كان كلّ "ب" "أ" فكلّ "ج" "أ" وليس البتة أو قد لا يكون اذا كان كلّ "ب" "أ" "فه" "ز"[٦٠٣١] ينتج قد لا يكون اذا كان كلّ "ج" "أ" "فه" "ز" وهو المطلوب. وكذلك الحال ومقدم الكبرى سالب كلي لكن مقدم النتيجة يكون سالبا كليا.

[ك ٤٣٢٩] ولا يخفى عليك لزوم هاتين[٦٠٣٢] النتيجتين ومقدمها جزئي.

[ك ٤٣٣٠] وأمّا إذا كان مقدم السالبة الكلية جزئيا فطريق بيان النتيجة بالخلف بأن تردّ المتصلة الكلية الجزئية المقدم الى المتصلة الكلية، الكلية المقدم بالقياس من الأوّل والأوسط المقدم الجزئي ليجرى الخلف المذكور في السالبة الكلية الكلية المقدم بتمامه هكذا ذكره في الكتاب.

[ك ٤٣٣١] وأنت تعلم أنّ الخلف المذكور لا يدلّ[٦٠٣٣] الّا على النتيجة الجزئية، أمّا الكلية فلا يدلّ على لزومها البتة والمطلوب ذلك تعم البرهان الاخر المذكور في الكتاب موجب لزوم النتيجة الكلية[٦٠٣٤] لأنّه يصدق كلما كان كلّ "ج" "أ" فبعض "ب" "أ" لما عرفت غير مرّة فنجعله صغرى

[٦٠٢٨] ج – أو.

[٦٠٢٩] ر – كل.

[٦٠٣٠] ل: أ.

[٦٠٣١] ج – فه ز.

[٦٠٣٢] ج – هاتين.

[٦٠٣٣] ل – ~~البرهان الآخر المذكور في الكتاب~~.

[٦٠٣٤] ل – البرهان المذكور في الكتاب موجب لزوم النتيجة الكلية، صح هامش.

وكبرى القياس كبرى لينتج من الأوّل ليس البتة اذا كان كلّ "ج" "أ" "فه" "ز" الذي هو المطلوب. فهذه ستّة أضرب أخرى.

[ك ٤٣٣٢] ولأن الصغرى الحملية اذا كانت موجبة جزئية ينتج مع المتصلة الكلية موجبة كانت أو سالبة في ضروبها الأربعة ومع الجزئية موجبة وسالبة في ضربها الكلي المقدم النتائج المذكورة لكن كلّ ضرب منها ينتج[٦٠٣٥] نتيجة نظرية من الضروب الاولى[٦٠٣٦] بالبيانات المذكورة هناك، الّا أنّ مقدم النتيجة الكلية ههنا لا تكون الّا كليا؛ لأنا لو جعلنا مقدمها جزئيا لا يلزم البتة لعدم إنتاج مقدمها مع الحملية شيئا لامتناع الإنتاج عن جزئيتين. فهذه اثنى عشر ضربًا أخرى.[٦٠٣٧]

[ك ٤٣٣٣] ولأن الصغرى الحملية السالبة الكلية ينتج[٦٠٣٨] مع المتصلتين الكليتين[٦٠٣٩] في ضربيهما السالبتي المقدم متصلة موجبة جزئية مقدمها موجب جزئي فقط؛ لأنه اذا صدق لا شيء من "ج" "ب" وكلما كان أو ليس البتة اذا كان لا شيء من[٢٢٥ب] "ب" "أ" "فه" "ز" ينتج قد يكون اذا كان بعض "ج" "أ" "فه" "ز" اذا كانت الكبرى موجبة وقد لا[٦٠٤٠] يكون اذا كان بعض "ج" "أ" "فه" "ز" اذا كانت سالبة؛ لأنّه يصدق حينئذ كلما كان كلّ "أ" "ج"[٦٠٤١] فلا شيء من "ب" "أ" لأنّه كلما كان كلّ "أ" "ج"[٦٠٤٢] فكل "أ" "ج" ولا شيء من "ج" "ب"[٦٠٤٣] وكلّما كان كلّ "أ" "ج" ولا شيء من "ج" "ب" فلا شيء من "أ" "ب" ينتج كلما كان كلّ "أ" "ج"[٦٠٤٤] فلا شيء من "أ" "ب" وكلما كان لا شيء من "أ" "ب" فلا شيء من "ب" "أ" ينتج كلما كان كلّ "أ" "ج" فلا شيء من "ب" "أ"[٦٠٤٥] وهو مع الكبرى الموجبة ينتج كلما كان كلّ "أ" "ج" "فه" "ز" ومع الكبرى السالبة ليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ج" "فه" "ز". فاذا ضممنا قولنا كلما كان كلّ "أ" "ج" فبعض "ج" "أ" الى الاولى أنتج من الثالث قد

[٦٠٣٥] ج، ل – ينتج.

[٦٠٣٦] ر – الاولى، صح هامش.

[٦٠٣٧] ل – أخرى، صح هامش.

[٦٠٣٨] ل – ينتج، صح هامش.

[٦٠٣٩] ل – الكليتين.

[٦٠٤٠] ج – لا.

[٦٠٤١] ج >< ج أ.

[٦٠٤٢] ل >< ج أ.

[٦٠٤٣] ج: أ.

[٦٠٤٤] ل >< ج أ؛ ل + د.

[٦٠٤٥] ل – وكلما كان لا شيء من أ ب فلا شيء نت ب أ ينتج كلما كان كل أ ج فلا شيء من ب أ، صح هامش.

يكون اذا كان بعض "ج" "أ" "فه" "ز". واذا ضممناه الى الثانية أنتج أيضا من الثالث قد لا يكون اذا كان بعض "ج" "أ" "فه" "ز"[6046] وهما مطلوبان من القياسين.

[ك ٤٣٣٤] وهذا معنى قول المصنّف لأنّه كلما كان كلّ "أ" "ج" "فه" "ز" لاستلزام مقدم هذه المتصلة مع الحملية تاليها وينتج مع استلزام مقدمها لعكسه المطلوب من الثالث. وهكذا الحال والبيان اذا كان مقدم المتصلتين الكليتين سالبا جزئيا فهذه أربعة أضرب آخر والمجموع ثمانية وعشرون ضربا كما قلناه.

[ك ٤٣٣٥] والشيخ لم يذكر الّا ثمانية عشر ضربا.

[ك ٤٣٣٦] فقد ظهر مما ذكرناه أنّ النتيجة يتبع[6047] المتصلة في الكيف أبدا.

[ك ٤٣٣٧] **وأمّا الشكل الثاني** منه فشرط إنتاجه أيضا أمران:

[ك ٤٣٣٨] أحدهما: كون المتصلة كلية أو كون مقدمها كليا.

[ك ٤٣٣٩] الثاني: اختلاف الحملية ومقدم المتصلة في الكيف، أو يكون المتصلة كلية ويكون مقدمها موافقا للحملية في الكيف ولا يكون أشرف منها في الكمّ.

[ك ٤٣٤٠] وعند اعتبار هذين الشرطين كانت الضروب المنتجة ستّة وثلاثون؛

[ك ٤٣٤١] لأنّ الصغرى الحملية اذا كانت موجبة كلية ينتج مع المتصلة الموجبة الكلية في ضروبها الأربعة.

[ك ٤٣٤٢] أمّا إذا كان مقدمها موجبا كليا فالنتيجة متصلة موجبة[6048] جزئية مقدمها موجب جزئي؛ لأنّه حيئنذ يصدق كلما كان كلّ "أ" "ج" "فه" "ز" لإنتاج مقدم هذه المتصلة مع الصغرى الحملية مقدم الكبرى من الشكل الأوّل الملزوم لتاليها بالذات. وهذه المتصلة مع استلزام مقدمها لعكسه ينتج المطلوب من الثالث كقولنا: كلّ "ج" "ب" وكلما كان كلّ "أ" "ب" "فه" "ز" ينتج قد يكون اذا كان بعض "ج" "أ" "فه" "ز" لأنّه كلما كان كلّ "أ" "ج"فكلّ "أ" "ج"[6049] وكلّ "ج" "ب" وكلما كان كلّ "أ" "ج" وكلّ "ج" "ب" فكلّ "أ" "ب" من الأوّل ينتج كلما كان كلّ "أ" "ج" وكلّ "أ" "ب" وكلما

[6046] ر – واذا.

[6047] ل: ينتج.

[6048] ل – موجبة.

[6049] ر – فكل ج أ، صح هامش.

كان كلّ "أ" "ب" "فه" "ز" ينتج كلما كان كلّ "أ" "ج" "فه" "ز" وأنّه مع قولنا كلما كان كلّ "أ" "ج" فبعض "ج" "أ" ينتج قد يكون اذا كان بعض "ج" "أ" "فه" "ز" وهو المطلوب.

[ك ٤٣٤٣] وأمّا اذا كان مقدم المتصلة الموجبة الكلية موجبا جزئيا فالنتيجة متصلة موجبة كلية مقدمها موجب كلي وموجب جزئي لاستلزام مقدم النتيجة مع الحملية مقدم الكبرى من الشكل الثالث. وإنتاج هذا الاستلزام مع الكبرى المطلوب من الشكل الأوّل كقولنا كلّ "ج" "ب" وكلما كان بعض "أ" "ب" "فه" "ز" ينتج كلما كان بعض "ج" "أ" "فه" "ز"[٦٠٥٠] لأنّه كلما كان بعض "ج" "أ" فبعض "ج" "أ" وكلّ "ج" "ب" وكلما كان بعض "ج" "أ" وكلّ "ج" "ب" فبعض "أ" "ب" ينتج كلما كان بعض "ج" "أ" فبعض "أ" "ب" وكلما كان بعض "أ" "ب" "فه" "ز" ينتج كلما كان بعض "ج" "أ" "فه" "ز".

[ك ٤٣٤٤] وأمّا إذا كان مقدم المتصلة الموجبة الكلية سالبا كليا فالنتيجة متصلة موجبة جزئية مقدمها سالب كلي بالخلف المذكور. والبرهان المنتظم من الشكل الثالث والأوسط فيه مقدم الكبرى كقولنا كلّ "ج" "ب" وكلما كان لا شيء من "أ" "ب" "فه" "ز" ينتج قد يكون اذا كان لا شيء من "ج" "أ" "فه" "ز" والّا لصدق نقيضه وهو قولنا ليس البتة اذا كان لا شيء من "ج" "أ" "فه" "ز" فنجعله كبرى وكبرى القياس صغرى لينتظم منهما قياس في الشكل الثاني منتج لقولنا ليس البتة اذا كان لا شيء من "أ" "ب" فلاشيء من "ج" "أ" وهو باطل؛ لأنّه كلما كان لا شيء من "أ" "ب" فلا شيء من "ج" "أ" لإنتاج مقدمها مع الحملية تاليها من الشكل الأوّل ولانا نجعل هذه المقدمة صغرى وكبرى القياس كبرى هكذا كلما كان لا شيء من "أ" "ب" فلا شيء من "ج" "أ" وكلما كان لا شيء من "أ" "ب" "فه" "ز" ينتج من الثالث قد يكون اذا كان لا شيء من "ج" "أ" "فه" "ز" وهو المطلوب.

[ك ٤٣٤٥] وإن شئت عكست الكبرى ليصير من القسم الأوّل وينتج ما ينعكس الى المطلوب.

[ك ٤٣٤٦] وكذلك الحكم ومقدم المتصلة الموجبة الكلية سالب جزئي لكون المتصلة حينئذ أخصّ من المتصلة الموجبة[٦٠٥١] الكلية التى يكون[٦٠٥٢] مقدمها سالبا كليا لما عرفت من استلزامها إيّاها

[٦٠٥٠] ل + الموجبة الكلية.

[٦٠٥١] ل – الكلية سالب جزئي يكون المتصلة حينئذ اخص من المتصلة، صح هامش.

[٦٠٥٢] ج – يكون، صح هامش.

بالقياس المؤلف من المتصلتين والأوسط[٢٢٦أ] المقدم السالب الجزئي من غير عكس ووجوب إنتاج الأخصّ لما نتيجة الأعمّ. فهذه أربعة أضرب.

[ك ٤٣٤٧] وتحصل أربعة أخرى من انضمامها مع المتصلة السالبة الكلية في ضروبها الأربعة ونتيجة كلّ منها نتيجة نظيرتها من الأربعة الاولى الّا أنّها يكون سالبة بعين البراهين المذكورة هناك.

[ك ٤٣٤٨] مثال الضرب الأوّل: كلّ "ج" "ب" وليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ب" "فه" "ز" ينتج قد لا يكون اذا كان بعض "ج" "أ" "فه" "ز" لأنه كلما كان كلّ "أ" "ج" فكلّ "أ" "ب" لما مرّ. وهو مع الكبرى ينتج ليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ج" "فه" "ز" وهو مع استلزام مقدمها لعكسه ينتج المطلوب من الثالث[٦٠٥٣].

[ك ٤٣٤٩] مثال الضرب الثاني: كلّ "ج" "ب" وليس البتة اذا كان بعض "أ" "ب" "فه" "ز" ينتج ليس البتة اذا كان بعض "ج" "أ" "فه" "ز" لأنّه كلما كان بعض "ج" "أ" فبعض "أ" "ب" لما مرّ. وهو مع الكبرى ينتج المطلوب.

[ك ٤٣٥٠] مثال الضرب الثالث: كلّ "ج" "ب" وليس البتة اذا كان لا شيء من "أ" "ب" "فه" "ز" ينتج[٦٠٥٤] قد لا يكون اذا كان لا شيء من "ج" "أ" "فه" "ز" بالخلف. وهو ضمّ نقيض النتيجة الى الكبرى لينتج من الشكل الثاني ليس البتة اذا كان لا شيء من "أ" "ب" فلا شيء من "ج" "أ" وهو باطل؛ لصدق قولنا كلما كان[٦٠٥٥] لا شيء من "أ" "ب" فلا شيء من "ج" "أ" لإنتاج مقدمها مع الحملية تاليها؛ ولأنّ هذه المتصلة الصادقة مع الكبرى ينتج المطلوب من الثالث على الوجه الذي عرفته.

[ك ٤٣٥١] مثال الضرب الرّابع: كلّ "ج" "ب" وليس البتة اذا كان ليس[٦٠٥٦] بعض "أ" "ب" "فه" "ز" ينتج قد لا[٦٠٥٧] يكون اذا كان لا شيء من "ج" "أ" "فه" "ز" لاستلزام السالبة الكلية الجزئية المقدم السالبة الكلية الكلية المقدم. وإنتاج هذه السالبة مع الصغرى المذكورة النتيجة المذكورة.

[٦٠٥٣] ل: التاليين.

[٦٠٥٤] ل – ينتج.

[٦٠٥٥] ر – كان.

[٦٠٥٦] ج – ليس.

[٦٠٥٧] ل – لا.

[ك ٤٣٥٢] ولأنّ الصغرى الموجبة الكلية تنتج مع المتصلة الموجبة الجزئية في ضرب واحد وهو الذي مقدم المتصلة فيه سالب كلي، ومع المتصلة السالبة الجزئية أيضا في ضرب واحد وهو هذا[٦٠٥٨] الضرب بعينه[٦٠٥٩].

[ك ٤٣٥٣] ونتيجة هذين الضربين متصلة جزئية موافقة للمتصلة في الكيف ومقدمها سالب كلي بالبيان المذكور من الثالث والخلف. كقولنا كلّ "ج" "ب" وقد يكون اذا كان لا شيء من "أ" "ب" "فه" "ز" ينتج قد يكون اذا كان لا شيء من "ج" "أ" "فه" "ز" والّا لصدق نقيضه وأنتج مع الكبرى من الثاني قولنا قد لا يكون اذا كان لا شيء من "أ" "ب" فلا شيء من "ج" "أ" وهو باطل لما عرفت من وجوب استلزام مقدم هذه السالبة لتاليها لصدق الحملية ولأنّ هذه المتصلة الصادقة مع الكبرى ينتج المطلوب من الثالث. وكقولنا كلّ "ج" "ب" وقد لا يكون اذا كان لا شيء من "أ" "ب" "فه" "ز" ينتج قد لا يكون اذا كان لا شيء من "ج" "أ" "فه" "ز" والّا لصدق نقيضه وانتظم مع الكبرى قياسا من الثاني منتجا للمحال المذكور ولإنتاج المتصلة الصادقة مع الكبرى اياه من الثالث. فهذان ضربان آخران.

[ك ٤٣٥٤] ولأنّ الصغرى الحملية السالبة الكلية ينتج مع المتصلة الموجبة الكلية في ضروبها الأربعة.

[ك ٤٣٥٥] أما[٦٠٦٠] اذا كان مقدمها سالبا كليا فينتج نتيجة الضرب الأوّل بالبرهان المذكور. ثم[٦٠٦١] كقولنا لا شيء من "ج" "ب" وكلما كان لا شيء من "أ" "ب" "فه" "ز" ينتج قد يكون اذا كان بعض "ج" "أ" "فه" "ز" لأنّه كلما كان كلّ "أ" "ج" فلا شيء من "أ" "ب" لما مرّ. وهو مع الكبرى ينتج متصلة من الأوّل هي مع استلزام مقدمها لعكسه ينتج المطلوب من الثالث.

[ك ٤٣٥٦] وأمّا إذا كان مقدمها سالبا جزئيا[٦٠٦٢] فالنتيجة موجبة كلية مثل ما في الضرب الثاني بالبيان الذي ذكرناه ثمّة كقولنا لا شيء من "ج" "ب" وكلما كان ليس بعض "أ" "ب" "فه" "ز" ينتج

[٦٠٥٨] ج: ذلك.

[٦٠٥٩] ر: نفسه.

[٦٠٦٠] ر – أما.

[٦٠٦١] ج + المطلوب من الثالث.

[٦٠٦٢] ر + جزئيا.

كلما كان بعض "ج" "أ" "فه" "ز" لأنّه كلما كان بعض "ج" "أ" فبعض "ج" "أ"[٦٠٦٣] ولا شيء من "ج" "ب" وكلما كان كذلك فبعض "أ" ليس "ب" من الثالث وهو مع الكبرى ينتج المطلوب من الأوّل.

[ك ٤٣٥٧] وأمّا إذا كان مقدم المتصلة[٦٠٦٤] إحدي الموجبتين أعنى موجبا كليا وموجبا جزئيا فالنتيجة موجبة جزئية مقدمها سالب كلي بالخلف. والبيان المذكور من الثالث. كقولنا لا شيء من "ج" "ب" وكلما كان كلّ "أ" "ب" "فه" "ز" ينتج قد يكون اذا كان لا شيء من "ج" "أ" "فه" "ز" والّا لصدق نقيضه، وصار كبرى لقياس في الشكل الثاني صغراه كبرى القياس وينتج ليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ب" فلا شيء من "ج" "أ" وإنّه باطل؛ لوجوب استلزام مقدمه هذه السالبة[٦٠٦٥] لتاليه لصدق الصغرى ولأنّ هذه المتصلة مع الكبرى ينتج المطلوب[٦٠٦٦] من الثالث[٦٠٦٧].

[ك ٤٣٥٨] وأمّا إذا كان المقدم موجبا جزئيا فلا يتأتي البيانات الّا إذا ردّت[٦٠٦٨] المتصلة إلى المتصلة التى مقدمها موجب كلّي وحينئذ ينتج أيضا النتيجة المذكورة [٢٢٦ب] لوجوب استلزام الخاص لما يستلزمه العام. فهذه أربعة أضرب أخرى.

[ك ٤٣٥٩] وتحصل أربعة أخرى من انضمام الصغرى السالبة الكلية مع المتصلة السالبة الكلية في ضروبها الأربعة. ونتيجة[٦٠٦٩] كلّ ضرب منها نتيجة نظيرة من الأربعة الاولى الّا أنّ نتائج هذه الأربعة يكون سوالب بالبراهين المذكورة في الأربعة الاولى.

[ك ٤٣٦٠] مثال الضرب الأوّل[٦٠٧٠]: لا شيء من "ج" "ب" وليس البتة اذا كان لا شيء من "أ" "ب" "فه" "ز" ينتج قد لا يكون اذا كان بعض "ج" "أ" "فه" "ز" لأنّه كلما كان "أ" "ج" فلا شيء من "أ" "ب" وهو مع الكبرى ينتج ليس البتة[٦٠٧١] اذا كان كلّ "أ" "ج" "فه" "ز" وهو مع استلزام مقدمة لعكسه ينتج المطلوب من الثالث.

[٦٠٦٣] ر – فبعض ج أ، صح هامش.

[٦٠٦٤] ل – من الثالث وهو الكبرى ينتج المطلوب من الأول وأما اذا كان مقدم المتصلة، صح هامش.

[٦٠٦٥] ج، ر – هذه السالبة.

[٦٠٦٦] ل – ~~من الثالث ...ينتج المطلوب.~~

[٦٠٦٧] ج – المطلوب من الثالث.

[٦٠٦٨] ل: أردت.

[٦٠٦٩] ج: وينتج.

[٦٠٧٠] ر – الضرب الأول، صح هامش.

[٦٠٧١] ل – ~~اذا كان لا شيء من أ ب فه ز ينتج قد يكون اذا كان بعض ج أ فه ز لأنه كلما كان أ ج فلا شيء من أ ب وهو مع الكبرى ينتج ليس البتة اذا كان~~؛ ل + بعض ج أ فه ز لأنه كلما كان أ ج فلا شيء من أ ب وهو مع الكبرى ينتج ليس البتة.

[ك ٤٣٦١] مثال الضرب الثاني: لا شيء من "ج" "ب" وليس البتة اذا كان ليس بعض "أ" "ب" "فه" "ز" ينتج ليس البتة اذا كان بعض "ج" "أ" "فه" "ز" لأنّه كلما كان بعض "ج" "أ" فليس بعض "أ" "ب" لما مرّ. وأنّه مع الكبرى ينتج المطلوب من الشكل[٦٠٧٢] الأوّل.

[ك ٤٣٦٢] مثال الضرب[٦٠٧٣] الثالث: لا شيء من "ج" "ب" وليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ب" "فه" "ز" ينتج قد لا يكون اذا كان لا شيء من "ج" "أ" "فه" "ز" اذ لو صدق نقيضه لانتظم كبرى مع كبرى القياس قياسا في الثاني منتجا لقولنا ليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ب" فلا شيء من "ج" "أ" وهو باطل لما عرفت. ولأنّ المقدمة الصادقة مع الكبرى ينتج المطلوب من الثالث[٦٠٧٤].

[ك ٤٣٦٣] مثال الضرب الرّابع: لا شيء من "ج" "ب" وليس البتة اذا كان بعض "أ" "ب" "فه" "ز" ينتج أيضا قد لا يكون اذا كان لا شيء من "ج" "أ" "فه" "ز" لاستلزام هذه المتصلة المتصلة[٦٠٧٥] الكلية التى مقدمها موجب كلي. وإنتاج تلك[٦٠٧٦] مع الصغرى[٦٠٧٧] النتيجة المذكورة.

[ك ٤٣٦٤] ولأنّ الصغرى السالبة الكلية ينتج مع كلّ واحدة من الجزئيتين في ضرب واحد. وهو الذي يكون مقدم المتصلة فيه موجبا كليا ونتيجتهما[٦٠٧٨] متصلة جزئية موافقة للمتصلة في الكيف. ومقدمها سالب كلّي لما مرّ من البيان من الشكل الثالث. والأوسط فيه مقدم المتصلة وبالخلف[٦٠٧٩] لقولنا لا شيء من "ج" "ب" وقد يكون اذا كان أو قد لا يكون اذا كان كلّ "أ" "ب" "فه" "ز" ينتج مع المتصلة الموجبة قد يكون اذا كان لا شيء من "ج" "أ" "فه" "ز" ومع السالبة قد لا يكون اذا كان لا شيء من "ج" "أ" "فه" "ز" لأنّه كلما كان كلّ "أ" "ب" فلا شيء من "ج" "أ" لصدق[٦٠٨٠] الصغرى وهو مع المتصلة الموجبة ينتج المدعى من الثالث.

[٦٠٧٢] ر – ~~الثالث~~.

[٦٠٧٣] ر – الضرب.

[٦٠٧٤] ر – من الثالث.

[٦٠٧٥] ل – المتصلة.

[٦٠٧٦] ج + الصغرى.

[٦٠٧٧] ج – الصغرى.

[٦٠٧٨] ج: ونتيجتها.

[٦٠٧٩] ج + وبالخلف.

[٦٠٨٠] ر – ~~لصدق~~.

[ك ٤٣٦٥] وكذلك مع السالبة المتصلة وبالخلف أيضا اذ لو صدق نقيض[٦٠٨١] النتيجة في كلّ واحد من القياسين انضمّ كبرى الى صغرى القياس وأنتج من الشكل الثاني قد لا يكون اذا كان كلّ "أ" "ب" فلا شيء من "ج" "أ" وقد عرفت، أنّه باطل. فهذان ضربان آخران.

[ك ٤٣٦٦] ولأنّ الصغرى الموجبة الجزئية تنتج مع كلّ واحدة من المتصلتين الكليتين في ضروب ثلاثة. وهي التى يكون مقدم المتصلة فيها سالبا كليا أو موجبا جزئيا أو سالبا جزئيا . ومع كلّ واحدة من الجزئيتين في ضرب واحد وهو الذي يكون مقدم المتصلة فيه سالبا كليا.[٦٠٨٢] فهذه ثمانية أضرب.

[ك ٤٣٦٧] ولأنّ الصغرى السالبة الجزئية تنتج مع كلّ واحدة من المتصلتين الكليتين في ضروب ثلاثة وهي التى يكون مقدمها موجبا كليا أو موجبا جزئيا أو سالبا جزئيا[٦٠٨٣] ومع كلّ واحدة من الجزئيتين في ضرب واحد وهو الذي يكون مقدم المتصلة فيه موجبا كليا. فهذه ثمانية أضرب أخرى.

[ك ٤٣٦٨] والنتيجة في كلّ واحد من هذه الضروب الستّة عشر متصلة جزئية مقدمها سالب جزئي وهي موافقة للمتصلة في الكيف الّا في الضروب التى يكون مقدم المتصلة الكلية فيها جزئيا موافقا للحملية في الكيف وهي أربعة أضرب؛ ضربان من الصغرى الموجبة الجزئية مع المتصلة الكلية موجبة وسالبة اذا كان مقدمها موجبا جزئيا، وضربان من الصغرى السالبة الجزئية مع المتصلة الكلية موجبة، وسالبة اذا كان مقدمها سالبا جزئيا. فإنّ النتيجة في هذه الضروب الأربعة كلية موافقة للمتصلة في الكيف ومقدمها موجب كلي.

[ك ٤٣٦٩] أمّا البيان في لزوم النتائج الجزئية من الضروب الاثني عشر فالخلف والبرهان المنتظم من الشكل الثالث والأوسط فيه مقدم المتصلة وقد أحطت بهما.

[ك ٤٣٧٠] وأمّا في لزوم النتائج الكلية من الضروب الأربعة فلاستلزام مقدم النتيجة مع الحملية مقدم الكبرى المتصلة من الشكل الثالث المستلزم بالذات لتاليها إن كان المتصلة موجبة كلية وغير المستلزم للتالي ان كانت سالبة كلية.

[ك ٤٣٧١] فظهر مما ذكرناه[٦٠٨٤] أنّ النتيجة دائما موافقة للمتصلة في الكيف.

[٦٠٨١] ل – نقيض، صح هامش.

[٦٠٨٢] ل – أو موجبا جزئيا أو سالبا جزئيا ومع كل واحدة من الجزئيين في جزء واحد وهو الذي يكون مقدم المتصلة فيه سالبا كليا، صح هامش.

[٦٠٨٣] ل – جزئيا، صح هامش.

[٦٠٨٤] ل: ذكرنا.

[ك ٤٣٧٢] **وأمّا الشكل الثالث**: شرط إنتاجه أمران:

[ك ٤٣٧٢] أحدهما: أن يكون إحدي المقدمتين كلية أو المقدم كليا.

[ك ٤٣٧٣] الثاني: أن يكون [٢٢٧أ] المتصلة كلية اذا كانت الحملية سالبة.

[ك ٤٣٧٤] ولا يكون مقدمها أشرف من الحملية حينئذ في الكمّ والكيف، أي لا يكون مقدم المتصلة حينئذ موجبا ولا سالبا كليا اذا كانت الحملية سالبة جزئية.

[ك ٤٣٧٥] والمنتج بمقتضى هذين الشرطين أربعة وثلاثون ضربًا: ستة عشر من الحملية الموجبة الكلية مع كلّ واحدة من المحصورات الأربع من المتصلة في ضروبها الأربعة[٦٠٨٥] ،واثنى عشر من الحملية الموجبة الجزئية مع كلّ واحدة من المتصلتين الكليتين في ضروبها الأربعة، ومع الجزئيتين في ضربيهما اللذين مقدم المتصلة موجب كلي أو سالب كلي، وأربعة أضرب من الصغرى السالبة الكلية مع كلّ واحدة من المتصلتين الكليتين إذا كان مقدمها سالبا كليا أو سالبا جزئيا، وضربان آخران من الصغرى السالبة الجزئية مع كلّ واحدة من المتصلتين الكليتين اذا كان مقدمها سالبا جزئيا.

[ك ٤٣٧٦] وأمّا النتيجة فإن كانت المتصلة كلية فهي كلية موافقة للمتصلة في الكيف ومقدمها كلي دائما موافق لمقدم المتصلة في الكيف لاستلزام مقدمها أعنى مقدم النتيجة مع الصغرى الحملية من الشكل الأوّل مقدم الكبرى الملزوم بالذّات لتاليها إن كانت الكبرى موجبة كلية وغير المستلزم له إن كانت سالبة كلية الّا في موضع واحد سنذكره بعد. كقولنا كلّ "ب" "ج"[٦٠٨٦] وكلما كان كلّ "ب" "أ" "فه" "ز"ينتج كلما كان كلّ "ج" "أ" "فه" "ز" لأنّه كلما كان كلّ "ج" "أ" فكلّ "ب" "ج" وكلّ "ج" "أ" وكلما كان كلّ "ب" "ج" وكلّ "ج" "أ" فكلّ "ب" "أ" ينتج كلما كان كلّ "ج" "أ" فكلّ "ب" "أ" وكلما كان كلّ "ب" "أ" "فه" "ز" ينتج كلما كان كلّ[٦٠٨٧] "ج" "أ" "فه" "ز" وهو المطلوب. وكقولنا كلّ "ب" "ج" وليس البتة اذا كان كلّ "ب" "أ" "فه" "ز" ينتج ليس البتة اذا كان كلّ "ج" "أ" "فه" "ز" لأنّه كلما كان كلّ "ج" "أ" فكلّ "ب" "أ" لما مرّ. وهو مع الكبرى ينتج ليس البتة اذا كان كلّ "ج" "أ" "فه" "ز" وهو المطلوب.

[٦٠٨٥] ل + عشر.

[٦٠٨٦] ج >< ج ب.

[٦٠٨٧] ل – كل.

[ك ٤٣٧٧] وكذلك إذا كان مقدم المتصلة سالبا كليا لكن يكون مقدم النتيجة سالبا كليا ولما كان إنتاج مقدم النتيجة مع الحملية لمقدم الكبرى من الشكل الأوّل كان هذا الشكل[٦٠٨٨] أفضل أشكال هذا القسم.

[ك ٤٣٧٨] وعلى هذا فقس أمثلة سائر الضروب فإنّها سهلة بعد الوقوف على ما ذكرناه.

[ك ٤٣٧٩] وأمّا الموضع الموعود وهو المستثنى من كون النتيجة كلية فهو أن يكون الصغرى الحملية احدي السالبتين وهو ستّة أضرب يكون النتيجة جزئية موافقة للمتصلة في الكيف ومقدمها موجب جزئي بالبيان المذكور في الصغرى السالبة الكلية في الشكل الأوّل. كقولنا لا شيء من "ب" "ج[٦٠٨٩]" وكلما كان لا شيء من "ب" "أ" "فه" "ز" ينتج قد يكون اذا كان بعض "ج" "أ" "فه" "ز" لأنّه كلما كان كلّ "أ" "ج" فلا شيء من "ب" "أ" لأنّه كلما كان كلّ "أ" "ج" فلا شيء من "ب" "ج" وكلّ "أ" "ج" وكلما كان لا شيء من "ب" "ج" وكلّ "أ" "ج" فلا شيء من "ب" "أ" من الثاني ينتج كلما كان كلّ "أ" "ج"[٦٠٩٠] فلا شيء من "ب" "أ" وكلما كان لا شيء من "ب" "أ" "فه" "ز" ينتج كلما كان كلّ "أ" "ج"[٦٠٩١] "فه" "ز". فاذا جمعنا هذه النتيجة كبرى وقولنا كلما كان كلّ "أ" "ج" فبعض "ج" "أ" صغرى ينتج المطلوب من الشكل الثالث. وهكذا الحال والمتصلة سالبة كلية لكن يكون النتيجة سالبة جزئية.

[ك ٤٣٨٠] وأمّا إذا كان مقدم المتصلة سالبا جزئيا ينتج أيضا النتيجة المذكورة؛ لأنّه كلما كان كلّ "أ" "ج" فلا شيء من "ب" "أ" لما مرّ وكلما كان لا شيء من "ب" "أ" فليس بعض "ب" "أ" ينتج كلما كان كلّ "أ" "ج" فليس بعض "ب" "أ" وهو مع الكبرى موجبة كانت أو سالبة ينتج متصلة هي مع استلزام مقدمها لعكسه ينتج[٦٠٩٢] المطلوب من الثالث[٦٠٩٣] هكذا ذكره في الكتاب.

[ك ٤٣٨١] وفيه نظر؛ لأنّ الصغرى اذا كانت موجبة جزئية والكبرى كلية موجبة كانت أو سالبة ومقدمها احدي الكليتين وهو أربعة أضرب فإنّ النتيجة حينئذ لا يكون كلية لعدم إنتاج مقدم النتيجة

[٦٠٨٨] ل – كان هذا الشكل، صح هامش.

[٦٠٨٩] ل: أ.

[٦٠٩٠] ر – ج، صح هامش.

[٦٠٩١] ر >< ج أ.

[٦٠٩٢] ل – ينتج.

[٦٠٩٣] ل: التاليين.

مع الحملية مقدم الكبرى بل يكون النتيجة في هذه الضروب الاربعة أيضا متصلة جزئية موافقة للمتصلة في الكيف ومقدمها جزئي موافق لمقدم المتصلة في الكيف بالخلف والبرهان المذكور من الشكل الثالث والأوسط فيه مقدم الكبرى كقولنا بعض "ب" "ج" وكلما كان كلّ "ب" "أ" "فه" "ز" ينتج قد يكون اذا كان بعض "ج" "أ" "فه" "ز" والّا لصدق نقيضه وصار كبرى لقياس صغراه كبرى القياس منتج لقولنا ليس البتة اذا كان كلّ "ب" "أ" فبعض "ج" "أ" وهو باطل؛ لأنّه كلما كان كلّ "ب" "أ" فبعض "ج" "أ" لإنتاج مقدمها مع الصغرى الحملية تاليها من الشكل الثالث. ولأنّ هذه المتصلة الصادقة اذا جمعناها صغرى وكبرى القياس كبرى انتظم[٦٠٩٤] منهما قياس في الشكل الثالث منتج للمطلوب. وهكذا تبين والمقدم سالب كلي.

[ك ٤٣٨٢] أمّا إذا كانت المتصلة سالبة كلية كقولنا بعض "ب" "ج" وليس البتة اذا كان كلّ "ب" "أ" "فه" "ز" ينتج قد لا يكون اذا كان بعض "ج" "أ" "فه" "ز" [٢٢٧ب] بالخلف والبيان المذكور من الشكل الثالث وكذا الحال ومقدمها سالب كلي.

[ك ٤٣٨٣] فكان يجب على المصنّف أن يستثنى عن النتيجة الكلية نتيجة هذه الضروب الأربعة أيضا.[٦٠٩٥]

[ك ٤٣٨٤] هذا كلّه اذا كانت المتصلة كلية.

[ك ٤٣٨٥] وأمّا إذا كانت المتصلة جزئية فالنتيجة متصلة جزئية موافقة للمتصلة في الكيف ومقدمها جزئي موافق لمقدم[٦٠٩٦] المتصلة في الكيف. بالخلف والبرهان المذكور من الثالث. والأوسط فيه مقدم الكبرى كقولنا كلّ "ب" "ج" وقد يكون اذا كان[٦٠٩٧] كلّ "ب" "أ" "فه" "ز" ينتج قد يكون اذا كان بعض "ج" "أ" "فه" "ز" والّا لصدق نقيضه وصار كبرى لقياس في الشكل الثاني صغراه كبرى القياس منتج لقولنا قد لا يكون اذا كان كلّ "ب" "أ" فبعض "ج" "أ" وهو باطل لصدق نقيضه ضرورة صدق الحملية وإنتاجها مع مقدمها التالي من الشكل الثالث ولأنّ هذه القضية الصادقة وهي قولنا كلما كان كلّ "ب" "أ" فبعض "ج" "أ" ينتج مع الكبرى المطلوب من الشكل الثالث على ما عرفت غير مرّ.

[٦٠٩٤] ل: لينتظم.

[٦٠٩٥] ر – ~~هكذا.~~

[٦٠٩٦] ج: لعدم.

[٦٠٩٧] ل – اذا كان.

[ك ٤٣٨٦] وعلى هذا النسق يذكر النتائج والبرهان في سائر الضروب.

[ك ٤٣٨٧] فقد ظهر مما بيّناه من النتائج والبراهين أنّ النتيجة يتبع الكبرى دائما في الكيف.

[ك ٧٣٨٨] والشيخ ادّعى اشتراط إيجاب الحملية.

[ك ٤٣٨٩] وقد عرفت أنّه غير لازم و لم يذكر الضروب المنتجة الّا أربعة وعشرين.

[ك ٤٣٩٠] **وأمّا الشكل الرّابع**: فشرط إنتاجه أمور ثلاثة:

[ك ٤٣٩١] أحدها: اشتمال الحملية على أحد الشرفين أعنى به أنّ الحملية يجب أن يكون موجبة أو كلية حتى لو كانت سالبة جزئية لا ينتج لخلوها عن الشرفين جميعا.

[ك ٤٣٩٢] الثاني: أن لا يكون المتصلة جزئية الّا والحملية موجبة كلية أو مقدمها كلي مخالف للحملية في الكيف. عنى به أنه كلما كانت المتصلة جزئية وجب أن يكون الحملية موجبة كلية أو يكون مقدمها كليا مخالفا للحملية في الكيف.

[ك ٤٣٩٣] الثالث: أن لا يكون المقدم موجبا كليا والحملية جزئية ولا سالبا جزئيا والمتصلة جزئية. عنى به أنّه كلما كانت الحملية جزئية لا يكون مقدم المتصلة موجبا كليا. وكلما كانت المتصلة جزئية لا يكون مقدمها سالبا جزئيا.

[ك ٤٣٩٤] وإذا اعتبرنا هذه الشروط الثلاثة كانت النتجة اثنين وثلاثين ضربا؛ لأنّ الصغرى الموجبة الكلية ينتج مع كلّ[٦٠٩٨] واحدة من المتصلتين الكليتين في ضروبها الأربعة متصلة كلية مقدمها كلي موافق لمقدم المتصلة في الكيف لإنتاج مقدمها أعنى مقدم النتيجة مع الصغرى الحملية مقدم الكبرى من الشكل الرابع المستلزم بالذات لتاليها إن كانت الكبرى موجبة وغير المستلزم بالذات[٦٠٩٩] لتاليها إن كانت سالبة الّا في ضرب واحد وهو الذي[٦١٠٠] مقدم المتصلة[٦١٠١] فيه يكون موجبا كليا.

[ك ٤٣٩٥] فإنّ النتيجة حينئذ يكون جزئية مقدمها جزئي موافق لمقدم المتصلة في الكيف. بالخلف والبرهان المذكور من الثالث كقولنا كلّ "ب" "ج" وكلما كان لا شيء من "أ" "ب" "فه" "ز" ينتج كلما كان لا شيء من "ج" "أ" "فه" "ز" لأنه كلما كان لا شيء من "ج" "أ" فلا شيء من "ج" "أ" وكلّ "ب"

[٦٠٩٨] ر – كل، صح هامش.

[٦٠٩٩] ج، ر – بالذات.

[٦١٠٠] ج + يكون.

[٦١٠١] ل – المتصلة، صح هامش.

"ج" وكلّما كان لا شيء من "ج" "أ" وكلّ "ب" "ج" فلا شيء من "أ" "ب" من ثالث الشكل الرابع ينتج كلما كان لا شيء من "ج" "أ" فلا شيء من "أ" "ب" وهو مع الكبرى ينتج المطلوب من الأوّل.

[ك ٤٣٩٦] وكذلك إذا كانت المتصلة سالبة كلية لكن يكون النتيجة ليس البتة اذا كان لا شيء من "ج" "أ" "فه" "ز" لأنّه كلما كان لا شيء من "ج" "أ" فلا شيء من "أ" "ب" لما مرّ. وهو مع الكبرى ينتج المطلوب من الأوّل أيضا.

[ك ٤٣٩٧] وأمّا مثال ما يكون مقدم المتصلة موجبا كليا قولنا كلّ "ب" "ج" وكلما كان كلّ "أ" "ب" "فه" "ز" ينتج قد يكون اذا كان بعض "ج" "أ" "فه" "ز" والّا لصدق نقيضه وصار كبرى لقياس في الشكل الثاني صغراه كبرى القياس منتج لقولنا ليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ب" فبعض "ج" "أ" وهو باطل؛ لأنّه كلما كان كلّ "أ" "ب" فبعض "ج" "أ" لإنتاج مقدمه مع الحملية من أوّل الشكل الرابع تاليه فهذه ثمانية أضرب.

[ك ٤٣٩٨] ولأنّ الصغرى الموجبة الكلية ينتج مع كلّ واحدة من المتصلتين الجزئيتين في ضروب ثلاثة وهي الضروب التى يكون مقدم المتصلة فيها غير السالب الجزئي بل يكون موجبا كليا أو موجبا جزئيا أو سالبا كليا متصلة جزئية مقدمها جزئي أي[٦١٠٢] موافق لمقدم المتصلة في الكيف. بالخلف والبرهان المذكور من الشكل الثالث. والأوسط فيه مقدم الكبرى كقولنا كلّ "ب" "ج" وقد يكون اذا كان كلّ "أ" "ب" "فه" "ز" ينتج قد يكون[٦١٠٣] اذا كان بعض "ج" "أ" "فه" "ز" والّا لصدق نقيضه وأنتج مع كبرى القياس قد لا يكون إذا كان كلّ "أ" "ب" فبعض "ج" "أ" وهو باطل لما عرفت. ولأن استلزام مقدم الكبرى لمقدم النتيجة إذا جعلناه صغرى وكبرى القياس كبرى أنتج من الثالث المطلوب

[ك ٤٣٩٩] وعلى هذا فقس أمثلة الضروب الخمسة الباقية فهذه ستّة أضرب أخرى.

[ك ٤٤٠٠] ولأنّ الصغرى الموجبة الجزئية مع كلّ واحدة من المتصلتين الكليتين في ضروب ثلاثة وهي الضروب التى يكون مقدم المتصلة فيها [٢٢٨أ] غير الموجب الكلي بل يكون إمّا سالبا كليا أو موجبا جزئيا أو سالبا جزئيا ومع كلّ واحدة من الجزئيتين في ضرب واحد[٦١٠٤] وهو الذي يكون مقدم

[٦١٠٢] ر، ل – أي.

[٦١٠٣] ل – والأوسط فيه مقدم الكبرى كقولنا كل ب ج وقد يكون اذا كان كل أ ب فه ز ينتج قد يكون، صح هامش.

[٦١٠٤] ج + من الجزئيتين في ضرب واحد.

المتصلة فيه سالبا كليا ينتج متصلة جزئية مقدمها جزئي موافق لمقدم المتصلة[٦١٠٥] في الكيف بالخلف والبرهان المذكور من الثالث الّا اذا كان مقدم المتصلة الكلية موجبا جزئيا. فإنّ النتيجة حينئذ يكون كلية موافقة للكبرى في الكيف ومقدمها موجب كلي لاستلزام مقدم النتيجة مع الحملية مقدم الكبرى من الشكل الرابع وإنتاجه مع الكبرى الموجبة والسالبة المطلوب من الأوّل. فهذه ثمانية أضرب أخرى ولأنّ الصغرى السالبة الكلية ينتج مع كلّ واحدة من المتصلتين الكليتين في ضروبها الأربعة.

[ك ٤٤٠١] أمّا إذا كان مقدم المتصلة سالبا جزئيا فمتصلة كلية مقدمها موجب كلّي[٦١٠٦] لاستلزام مقدمها مع الحملية مقدم الكبرى من رابع الشكل الرابع وإنتاجه مع الكبرى موجبة كانت أو سالبة المطلوب من الأوّل.

[ك ٤٤٠٢] وأمّا إذا كان مقدم المتصلة سالبا كليا فمتصلة جزئية مقدمها موجب جزئي بالبيان المذكور في الصغرى السالبة الكلية في الشكل الأوّل وهو استلزام نسبة الأصغر الى الأكبر بالإيجاب الكلي لمقدم الكبرى المنتج مع الكبرى المتصلة التى هي مع استلزام مقدمها لعكسه ينتج المطلوب من الثالث وقد عرفته مرارا.

[ك ٤٤٠٣] وأمّا إذا كان مقدم الكبرى موجبا كليا أو موجبا جزئيا فمتصلة جزئية مقدمها سالب كلي بالخلف والبرهان المذكور من الثالث لكن اذا كان المقدم موجبا جزئيا[٦١٠٧] لا بدّ من ردها الى المتصلة الكلية المقدم ليتمّ الخلف والبرهان المذكور فيها[٦١٠٨] فهذه ثمانية أضرب أخرى.

[ك ٤٤٠٤] ولأنّ الصغرى السالبة الكلية ينتج مع كلّ واحدة من المتصلتين الجزئيتين اذا كان مقدمها موجبا كليا متصلة جزئية مقدمها سالب كلي بالخلف والبيان المذكور من الشكل الثالث والنتيجة يتبع المتصلة[٦١٠٩] أبدا في الكيف. وتركنا أمثلة هذه الضروب للوثوق بمعرفتها مما مرّ.

[ك ٤٤٠٥] **القسم الرّابع أن يكون المشارك للحملية مقدم المتصلة والحملية كبرى.**

[ك ٤٤٠٦] **أمّا الشكل الأوّل** منه فشرط إنتاجه أمران:

[٦١٠٥] ل – المتصلة.

[٦١٠٦] ر – كلي، صح هامش.

[٦١٠٧] ج – جزئيا.

[٦١٠٨] ~~فمتصلة جزئية.~~

[٦١٠٩] ر – المتصلة، صح هامش.

[ك ٤٤٠٧] الأوّل: أحد الأمرين وهو[٦١١٠] إمّا[٦١١١] أن يكون الحملية كلية أو موجبة جزئية موافقة لمقدم المتصلة في الكمّ والكيف مع كون المتصلة كلية.

[ك ٤٤٠٨] الثاني: أيضا أحد الأمرين: وهو[٦١١٢] إمّا كون المتصلة كلية أو كون مقدمها موجبا.

[ك ٤٤٠٩] وعند اعتبار هذين الشرطين كانت الضروب المنتجة ستّة وعشرين. ثمانية من الكبرى الحملية الموجبة الكلية مع كلّ واحدة من المتصلتين الكليتين في ضروبها الأربعة. وأربعة منها مع كلّ واحدة من الجزئيتين في الضربين اللذين مقدم المتصلة في أحدهما موجب كلي وفي الآخر موجب جزئي. وثمانية من الكبرى الحملية السالبة الكلية مع كلّ واحدة من المتصلتين الكليتين في ضروبها الأربعة. وأربعة منها مع كلّ واحدة من المتصلتين الجزئيتين في الضربين اللذين مقدم المتصلة في أحدهما موجب كلي وفي الآخر موجب جزئي.[٦١١٣] وضربان آخران من الكبرى الحملية الموجبة الجزئية مع كلّ واحدة من المتصلتين الكليتين اذا كان مقدم المتصلة موجبا جزئيا.

[ك ٤٤١٠] أمّا النتيجة فإذا كانت المتصلة كلية ومقدمها سالب فهي كلية ومقدمها موافق لمقدم المتصلة في الكمّ ومخالف للحملية[٦١١٤] في الكيف. وذلك ثمانية أضرب: الأربعة من الكبرى الحملية الموجبة الكلية مع المتصلتين الكليتين اذا كان مقدمها سالبا ومثلها من الكبرى الحملية السالبة الكلية معهما اذا كان المقدم سالبا لاستلزام مقدم النتيجة مع الكبرى الحملية مقدم الصغرى من الشكل الثاني وإنتاجه مع الصغرى موجبة كانت أو سالبة المطلوب من الشكل الأول: كقولنا كلما كان أو ليس البتة اذا كان لا شيء من "ج" "ب" "فه" "ز" وكلّ "ب" "أ" ينتج كلما كان لا شيء من "ج" "أ" "فه" "ز" اذا كانت الصغرى موجبة وليس البتة اذا كان لا شيء من "ج" "أ" "فه" "ز" اذا كانت سالبة لأنّه كلما كان لا شيء من "ج" "أ"[٦١١٥] فلا شيء من "ج" "أ" وكلّ "ب" "أ" وكلما كان لا شيء من "ج" "أ"[٦١١٦]

[٦١١٠] ر – وهو.

[٦١١١] ل – أحد الأمرين وهو إما.

[٦١١٢] ر، ل – وهو.

[٦١١٣] ج – وثمانية من الكبرى الحملية السالبة الكلية مع كل واحدة من المتصلتين الكليتين في ضروبها الأربعة وأربعة منها مع كل واحدة من المتصلتين الجزئيتين في الضربين اللذين مقدم المتصلة في أحدهما موجب كلي وفي الآخر موجب جزئي.

[٦١١٤] ر: للكلية.

[٦١١٥] ر – فه ز اذا كانت الصغرى موجبة وليس البتة اذا كان لا شيء من ج أ فه ز اذا كانت سالبة لأنه كلما كان لا شيء من ج أ، صح هامش.

[٦١١٦] ل – فه ز اذا كانت سالبة لأنه كلما كان لا شيء من ج أ فلا شيء من ج أ وكل ب أ وكلما كان لا شيء من ج أ، صح هامش.

وكلّ "ب" "أ" فلا شيء من "ج" "ب" من الشكل الثاني ينتج كلما كان لا شيء من "ج" "أ" فلا شيء من "ج" "ب" وهو مع الصغرى موجبة كانت أو سالبة ينتج المطلوب من[٦١١٧] الشكل الأوّل.

[ك ٤٤١١] وهكذا يبين ومقدم المتصلة سالب جزئي وكقولنا كلما كان أو ليس البتة اذا كان لا شيء من "ج" "ب" "فه" "ز" ولا شيء من "ب" "أ" ينتج كلما كان كلّ "ج" "أ" "فه" "ز" إن كانت الصغرى موجبة وليس البتة اذا كان كلّ "ج" "أ" "فه" "ز" إن كانت سالبة لأنّه كلما كان كلّ "ج" "أ" فلا شيء من "ج" "ب" لما مرّ. وهو مع الصغرى الموجية والسالبة ينتج المطلوب وهكذا يبين والمقدم سالب جزئي.

[ك ٤٤١٢] وأما اذا [٢٢٨ب] لم يكن المتصلة كلية سالبة المقدم فالنتيجة متصلة جزئية مقدمها موافق لمقدم المتصلة في الكمّ والحملية في الكيف. وذلك ثمانية عشر ضربا. وبيانها الخلف وهو جعل نقيض النتيجة كبرى وصغرى القياس صغرى لينتظم منهما قياس في الشكل الثاني وينتج سلب ملازمة مقدم النتيجة لمقدم الصغرى وأنه محال؛ لوجوب ملازمة مقدم النتيجة لمقدم الصغرى لزوما كليا لصدق الكبرى الحملية والبرهان من الشكل الثالث والأوسط فيه مقدم الصغرى لكن صغراه ملازمة مقدم النتيجة لمقدم الصغرى وكبراه صغرى القياس الّا اذا كانت الحملية موجبة جزئية فهو الضربان[٦١١٨] المذكوران. فإنّ بيان النتيجة فيهما هو البيان المذكور في الصغرى السالبة الكلية في الشكل الأوّل من القسم الثالث كقولنا كلما كان أو ليس البتة اذا كان كلّ "ج" "ب" "فه" "ز" وكلّ "ب" "أ" ينتج قد يكون اذا كان كلّ "ج" "أ" "فه" "ز" إن كانت الصغرى موجبة وقد لا يكون اذا كان كلّ "ج" "أ" "فه" "ز"[٦١١٩] إن كانت سالبة اذ لو صدق نقيض النتيجة صار كبرى لقياس[٦١٢٠] في الشكل الثاني صغراه صغرى القياس بعينه منتج لقولنا ليس البتة اذا كان كلّ "ج" "ب" فكلّ "ج" "أ" وهو باطل لأنّه كلما كان كلّ "ج" "ب" فكلّ "ج" "أ" لصدق الكبرى الحملية ولانا اذا جعلنا كلما كان كلّ "ج" "ب" فكلّ "ج" "أ" صغرى[٦١٢١] وصغرى القياس كبرى أنتج من الثالث المطلوب من القياسين

[٦١١٧] ر – ~~الأول~~.

[٦١١٨] ل – ~~الآخران~~.

[٦١١٩] ل + ان كانت الصغرى موجبة وقد لا يكون اذا كان كل ج أ فه ز.

[٦١٢٠] ج: القياس.

[٦١٢١] ل – صغرى.

وكقولنا والصغرى بحالها في الكبرى لا شيء من "ب" "أ"[٦١٢٢] ينتج مع الصغرى الموجبة قد يكون اذا كان لا شيء من "ج" "أ" "فه" "ز" ومع السالبة قد لا يكون اذا كان لا شيء من "ج" "أ" "فه" "ز"[٦١٢٣] لما مرّ من البيانين.

[ك ٤٤١٣] وعلى هذا فقس سائر الضروب فإنها سهلة مستغنية عن التعديد.

[ك ٤٤١٤] وأمّا اذا كانت الحملية موجبة جزئية فكقولنا كلما كان أو ليس البتة اذا كان بعض "ج" "ب" "فه" "ز" وبعض "ب[٦١٢٤]" "أ" ينتج مع الصغرى الموجبة قد يكون اذا كان بعض "ج" "أ" "فه" "ز" ومع الصغرى السالبة قد لا يكون اذا كان بعض "ج" "أ" "فه" "ز" لأنّه كلما كان كلّ "أ" "ج" فبعض "ب" "أ" وكلّ "أ" "ج" وكلما كان كذلك فبعض "ب" "ج" ينتج كلما كان كلّ "أ" "ج" فبعض "ب" "ج" وكلما كان بعض "ب" "ج"[٦١٢٥] فبعض "ج" "ب" ينتج كلما كان كلّ "أ" "ج" فبعض "ج" "ب" وهو مع الصغرى الموجبة ينتج كلما كان كلّ "أ" "ج" "فه" "ز"[٦١٢٦] ومع السالبة ليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ج" "فه" "ز" وكلّ منهما مع استلزام مقدمه لعكسه وهو قولنا كلما كان كلّ "أ" "ج" فبعض "ج" "أ" ينتج المطلوب من ذلك القياس من الشكل الثالث.

[ك ٤٤١٥] قال المصنف: ادّعى الشيخ أنّ شرط إنتاج المتصلة في هذا الشكل من هذا القسم أن يكون مقدمها سالبا.

[ك ٤٤١٦] ثمّ قال: والدّليل الذى ذكرناه في إنتاج هذا الشكل في القسم الثالث ومقدم المتصلة موجب بعينه قائم هاهنا ومقدم المتصلة كذلك.

[ك ٤٤١٧] ثمّ قال: وادّعى أيضا إنتاج المتصلة[٦١٢٧] الجزئية التى يكون مقدمها سالبا.

[ك ٤٤١٨] ثمّ قال: ولم[٦١٢٨] يتبين عندي إنتاجها والطريق الذي سلك الشيخ لإنتاج المتصلة الكلية ومقدمها سالب جزئي غير ممكن والمتصلة جزئية لأنه بيّن في الكلية استلزام مقدم النتيجة لمقدم

[٦١٢٢] ر >< أ ب.

[٦١٢٣] ل – ومع السالبة قد لا يكون اذا كان لا شيء من ج أ فه ز، صح هامش.

[٦١٢٤] ر: ج.

[٦١٢٥] ل – كذلك فبعض ب ج ينتج كلما كان كل أ ج فبعض ب ج وكلما كان بعض ب ج، صح هامش.

[٦١٢٦] ر – فه ز.

[٦١٢٧] ل – ~~الموجبة~~.

[٦١٢٨] ر – لم.

الصغرى الكلية وإنتاجه معها المطلوب وهاهنا وإن لزم استلزام مقدم النتيجة لمقدم الصغرى لكنه لا ينتج مع الصغرى الجزئية شيئا لكونه قياسا في الشكل الأوّل والكبرى جزئية.

[ك ٤٤١٩] **وأمّا الشكل الثاني** منه فشرط إنتاجه أيضا أمران:

[ك ٤٤٢٠] أحدهما: أحد الأمرين وهو إمّا كون الكبرى الحملية كلية أو كونها موافقة لمقدم المتصلة في الكيف مع كون المتصلة كلية.

[ك ٤٤٢١] الثاني: أيضا أحد الأمرين[٦١٢٩] وهو إمّا كون المتصلة كلية أو كون مقدمها مخالفا للحملية في الكيف.

[ك ٤٤٢٢] وعند اعتبارهما فالمنتج ثمانية عشرون ضربا ثمانية من الحملية الموجبة الكلية مع كلّ واحدة من المتصلتين الكليتين في ضروبها الأربعة، وأربعة منها مع كلّ واحدة من المتصلتين الجزئيتين اذا كان مقدمها سالبا كليا أو سالبا جزئيا، وثمانية من الحملية السالبة الكلية مع كلّ واحدة من المتصلتين الكليتين في الضروب الأربعة، وأربعة منها مع كلّ واحدة من الجزئيتين اذا كان مقدمها موجبا كليا أو موجبا جزئيا.[٢٢٩أ]

[ك ٤٤٢٣] وأمّا[٦١٣٠] نتيجة هذه الضروب فإن كانت المتصلة كلية ومقدمها موافق للحملية في الكيف فمتصلة كلية ومقدمها موجب موافق لمقدم المتصلة في الكمّ لاستلزام مقدم النتيجة مع الكبرى الحملية مقدم الصغرى من الشكل الأوّل وذلك ثمانية أضرب. أربعة[٦١٣١] من الكبرى الحملية الموجبة الكلية مع المتصلتين الكليتين اذا كان مقدمها[٦١٣٢] موجبا. وأربعة أخرى من الكبرى الحملية السالبة الكلية مع المتصلتين الكليتين اذا كان مقدمها[٦١٣٣] سالبا. كقولنا كلما كان أو ليس البتة اذا كان كلّ "ج" "ب" "فه" "ز" وكلّ "أ" "ب" ينتج كلما كان كلّ "ج" "أ" "فه" "ز" إن كانت الصغرى موجبة وليس البتة اذا كان كلّ "ج" "أ" "فه" "ز" إن كانت سالبة لأنّه كلما كان كلّ "ج" "أ" فكلّ "ج" "أ" وكلّ "أ" "ب" وكلما كان كذلك كان كلّ "ج" "ب" من الأوّل ينتج كلما كان كلّ "ج" "أ" فكلّ "ج" "ب" وهو

[٦١٢٩] ل – ~~وهو إما كون الكبرى الحملية كلية أو كونها موافقة لمقدم المتصلة في الكيف مع كون المتصلة كلية الثاني أيضا أحد الأمرين~~.

[٦١٣٠] ر – ~~نتيجة~~.

[٦١٣١] ج – أربعة.

[٦١٣٢] ر: مقدمهما.

[٦١٣٣] ر: مقدمهما.

مع الصغرى الموجبة والسالبة ينتج المطلوب من القياس من الشكل الأوّل. وكذلك الحال ومقدم المتصلة موجب جزئي لكن يكون مقدم النتيجة موجبا جزئيا وكقولنا كلما كان أو ليس البتة اذا كان لا شيء من "ج" "ب" "فه" "ز" ولا شيء من "أ" "ب" ينتج والصغرى موجبة كلما كان كلّ "ج" "أ" "فه" "ز" والصغرى سالبة ليس البتة اذا كان كل "ج" "أ" ف"ه" "ز"[٦١٣٤] لما مرّ من البيان بعينه. وكذلك الحال ومقدم المتصلة سالب جزئي لكن مقدم النتيجة موجب جزئي حينئذ.

[ك ٤٤٢٤] وأمّا اذا لم يكن المتصلة كلية موافقة المقدم للحملية في الكيف والنتيجة جزئية مقدمها سالب موافق لمقدم المتصلة[٦١٣٥] في الكمّ بالخلف والبرهان المنتظم من الشكل الثالث. كقولنا كلما كان أو ليس البتة اذا كان كلّ "ج" "ب" "فه" "ز" ولا شيء من "أ" "ب" ينتج قد يكون اذا كان لا شيء من "ج" "أ" "فه" "ز" إن كانت الصغرى موجبة وقد لا يكون اذا كان لا شيء من "ج" "أ" "فه" "ز" إن كانت سالبة والّا لصدق نقيضه وصار كبرى لقياس[٦١٣٦] في الشكل الثاني صغراه صغرى القياس منتج لقولنا ليس البتة اذا كان كلّ "ج" "ب" فلا شيء من "ج" "أ" وهو باطل؛ لأنّه كلما كان كلّ "ج" "ب" فلا شيء من "ج" "أ" لصدق الحملية وإنتاجها مع مقدمها تاليها من الشكل الثاني ولأن هذه المقدمة الصادقة اذا[٦١٣٧] جعلناها صغرى وصغرى القياس كبرى أنتج المطلوب من الثالث، وعلى هذا فقس تركيب سائر الضروب.

[ك ٤٤٢٥] ولأنّ الكبرى الحملية الجزئية موجبة وسالبة مع كلّ واحدة من المتصلتين الكليتين اذا كان مقدم المتصلة موافقا للحملية في الكمّ والكيف. وذلك أربعة أضرب: الصغرى المتصلة الموجبة الكلية الجزئية المقدم موجبة مع الحملية الموجبة الجزئية والصغرى السالبة الكلية اذا كان مقدمها موجبا جزئيا مع الحملية الموجبة الجزئية والصغرى المتصلة السالبة الكلية اذا كان مقدمها[٦١٣٨] سالبا جزئيا مع الحملية السالبة الجزئية والصغرى الموجبة الكلية واذا كان مقدمها سالبا جزئيا مع الحملية السالبة الجزئية ينتج متصلة جزئية مقدمها موجب جزئي بالبيان الذي بينا به لزوم النتيجة من الحملية الموجبة الجزئية في الشكل الأوّل من هذا القسم. كقولنا كلما كان أو ليس البتة اذا كان بعض "ج"

[٦١٣٤] ر – والصغرى سالبة ليس البتة اذا كان كل ج أ فه ز.

[٦١٣٥] ل – كلية موافقة المقدم الحملية في الكيف والنتيجة جزئية مقدمها سالب موافق لمقدم المتصلة، صح هامش.

[٦١٣٦] ج: القياس.

[٦١٣٧] ر – ~~جعلناها~~.

[٦١٣٨] ل – موجبا جزئيا مع الحملية الموجبة الجزئية والصغرى المتصلة السالبة الكلية اذا كان مقدمها، صح هامش.

"ب" "فه" "ز" وبعض "أ" "ب" ينتج قد يكون اذا كان بعض "ج" "أ" "فه" "ز" إن كانت الصغرى موجبة وقد لا يكون اذا كان بعض "ج" "أ" "فه" "ز" إن كانت سالبة لأنّه كلما كان كلّ "أ" "ج" فبعض "ج" "ب" لإنتاج مقدمها مع الحملية اياه في[٦١٣٩] الشكل الثالث وهو مع الكبرى الموجبة ينتج كلما كان كلّ "أ" "ج" "فه" "ز" ومع السالبة ليس البتة اذا كان كلّ "أ" "ج" "فه" "ز" وأنتج كلّ واحد منها مع استلزام مقدمه لعكسه المدعى من النتيجة في ذلك القياس.

[ك ٤٤٢٦] وقس عليهما الضربين الاخيرين والنتيجة على كلّ حال سواء كانت كلية أو جزئية يتبع المتصلة في الكيف.

[ك ٤٤٢٧] قال المصنف: "والشيخ ادّعى عدم إنتاج كلّ قياس يخالف الحملية فيه مقدم المتصلة[٦١٤٠] في الكيف في هذا الشكل من هذا القسم."

[ك ٤٤٢٨] ثمّ قال: "وأنت قد عرفت فساده واشتراك الدليل الذي ذكره في هذا الشكل من القسم المتقدم" عند موافقة [٢٢٩ب] الحملية لمقدم المتصلة في الكيف بينة في[٦١٤١] ذلك القسم وبينة في هذا القسم.

[ك ٤٤٢٩] **وأمّا الشكل الثالث**: فشرط إنتاجه أمران:

[ك ٤٤٣٠] أحدهما: هو أنّه كلما كان مقدم المتصلة سالبا كانت المتصلة كلية ولا يكون مقدمها أشرف من الحملية في الكمّ حينئذ.

[ك ٤٤٣١] الثاني: أحد الأمرين إما كلية احدي المقدمتين أعنى المتصلة أو الحملية أو كون المقدم كليا.

[ك ٤٤٣٢] وعلى مقتضى هذين الشرطين فالمنتج أربعون ضربا ستّة عشر من كلّ واحدة من الحمليتين الكليتين مع كلّ واحدة من المتصلتين الكليتين[٦١٤٢] في الضروب الأربعة، وثمانية من كلّ واحدة من الحمليتين الكليتين مع كلّ واحدة من المتصلتين الجزئيتين إذا كان مقدمها موجبا كليا أو موجبا جزئيا،

[٦١٣٩] ج: من.

[٦١٤٠] ر – ~~مقدم المتصلة.~~

[٦١٤١] ر – ~~ذلك القسم هذا القسم.~~

[٦١٤٢] ج – مع كل واحدة من المتصلتين الكليتين.

واثنى عشر من كلّ واحدة من الحمليتين الجزئيتين مع كلّ واحدة من المتصلتين[٦١٤٣] الكليتين في ضروب ثلاثة وهي التى مقدم المتصلة فيها لا يكون سالبا كليا بل يكون إمّا موجبا كليا أو موجبا جزئيا أو سالبا جزئيا. وأربعة من كلّ واحدة من الحمليتين الجزئيتين مع كلّ واحدة من المتصلتين الجزئيتين اذا كان مقدمها موجبا كليا وهذه أربعون ضربا.

[ك ٤٤٣٣] أمّا النتيجة فإن كانت المتصلة كلية مقدمها سالب بكلية مقدمها كلي مخالف للحملية في الكيف لاستلزام مقدم النتيجة مع الحملية مقدم الصغرى من الشكل الثاني وإنتاجه مع الصغرى المطلوب من الأوّل وذلك في اثنى عشر ضربا ثمانية من الصغرى الكلية موجبة وسالبة التى مقدمها سالب كلّي أو سالب جزئي مع الكبرى الحملية الكلية[٦١٤٤] موجبة وسالبة. وأربعة من الصغرى الكلية موجبة وسالبة اذا كان مقدمها سالبا جزئيا مع الحملية الجزئية موجبة وسالبة.

[ك ٤٤٣٤] قال في الكتاب "وذلك في عشرة أضرب" وهو سهو: كقولنا كلما كان أو ليس البتة اذا كان لا شيء من "ب" "ج[٦١٤٥]" "فه" "ز" وكلّ "ب" "أ" ينتج اذا كانت الصغرى موجبة كلما كان لا شيء من "ج" "أ" "فه" "ز" وإن كانت سالبة ليس البتة اذا كان لا شيء من "ج" "أ" "فه" "ز" لأنّه كلما كان لا شيء من "ج" "أ" فلا شيء من "ب" "ج" لإنتاج مقدمها مع الحملية تاليها من الشكل الثاني وإنتاج ذلك مع الكبرى موجبة كانت أو سالبة المطلوب من الأوّل.

[ك ٤٤٣٥] وعلى هذا فقس تركيب سائر الضروب والبرهان.

[ك ٤٤٣٦] وأمّا اذا لم يكن المتصلة كلية سالبة المقدم فالنتيجة جزئية مقدمها جزئي موافق للحملية في الكيف بالخلف[٦١٤٦] والبرهان المنتظم من الشكل الثالث. كقولنا كلما كان أو ليس البتة اذا كان كلّ "ب" "ج" "فه" "ز" وكلّ "ب" "أ" ينتج قد يكون اذا كان بعض "ج" "أ" "فه" "ز" إن كانت الصغرى موجبة وقد لا يكون اذا كان بعض "ج" "أ" "فه" "ز" إن كانت سالبة والّا لصدق نقيضه وصار كبرى قياس في الثاني صغراه صغرى القياس منتج لقولنا ليس البتة اذا كان كلّ "ب" "ج" فبعض "ج" "أ" وهو باطل؛ لأنّه كلما كان كلّ "ب" "ج" فبعض "ج" "أ" لإنتاج مقدمها مع الحملية تاليها من

[٦١٤٣] ج – الجزئيتين اذا كان مقدمها موجبا كليا أو موجبا جزئيا واثنى عشر من كل واحدة من الحمليتين الجزئيتين مع كل واحدة من المتصلتين.

[٦١٤٤] ج – الكلية.

[٦١٤٥] ج: أ؛ ل – ب.

[٦١٤٦] ج – بالخلف، صح هامش.

الشكل الثالث؛ ولأنّ هذه المقدمة الصادقة أذا جعلناها صغرى لصغرى القياس أنتج من الثالث المطلوب إيجابا وسلبا.

[ك ٤٤٣٧] وقس عليه سائر الضروب فإنّها ظاهرة والنتيجة دائما يتبع المتصلة في الكيف كلية كانت أو جزئية.

[ك ٤٤٣٨] **وأمّا الشكل الرّابع**: فشرط الإنتاج فيه أمور[٦١٤٧] ثلاثة:

[ك ٤٤٣٩]أحدها: أن لا يكون الحملية ولا مقدم المتصلة الجزئية سالبا جزئيا.

[ك ٤٤٤٠] الثاني: كلما كانت المتصلة جزئية كان مقدمها موجبا[٦١٤٨] كليا أو مخالفا للحملية الكلية في الكيف.

[ك ٤٤٤١] الثالث: كلما كان مقدم المتصلة سالبا كليا كانت الحملية كلية.

[ك ٤٤٤٢] وعلى هذا فالمنتج اثنان وثلاثون ضربا؛ ثمانية من الحملية الموجبة الكلية مع كلّ واحدة من المتصلتين الكليتين في الضروب الأربعة، وأربعة منها مع كلّ واحدة من المتصلتين الجزئيتين اذا كان مقدمها موجبا كليا أو سالبا كليا وثمانية من الحملية السالبة الكلية مع كلّ واحدة من المتصلتين الكليتين في الضروب الأربعة وأربعة منها مع كلّ واحدة من الجزئيتين اذا كان مقدمها موجبا كليا أو موجبا جزئيا وستّة من الموجبة الجزئية الحملية مع كلّ واحدة من المتصلتين الكليتين في ضروب ثلاثة وهي التى المقدم فيها لا يكون سالبا كليا بل يكون إمّا موجبا كليا أو موجبا جزئيا أو سالبا جزئيا وضربان منها مع كلّ واحدة من الجزئيتين المتصلتين اذا كان مقدمها موجبا كليا.

[ك ٤٤٤٣] أمّا النتيجة فإن كانت المتصلة كلية [٢٣٠أ] ومقدمها والحملي سالبان كليان أو المقدم موجب جزئي والحملي موجب كلي أو المقدم سالب جزئي فكلية مقدمها كلي فقط عند سلب المقدم وكلي وجزئي أيضا عند إيجابه ومخالف للمقدم عند سلب الحملية[٦١٤٩] وموافق عند إيجابها لإنتاج مقدم النتيجة مع الكبرى الحملية مقدم الصغرى أو ما ينعكس[٦١٥٠] الى مقدم الصغرى أو الى ملزومه من أحد الأشكال الأربعة. وذلك عشرة أضرب أربعة أضرب منها يحصل من الأمر الأول؛ وأربعة من

[٦١٤٧] ل – أمور.

[٦١٤٨] ر – ~~كلية~~.

[٦١٤٩] ر: الجهة.

[٦١٥٠] ل – أو ما ينعكس، صح هامش.

الثاني؛ وستّة من الثالث كقولنا كلما كان أو ليس البتة اذا كان لا شيء من "ب" "ج" "فه" "ز" ولا شيء من "أ" "ب" ينتج كلما كان كلّ "ج" "أ" "فه" "ز" إن كانت الصغرى موجبة وليس البتة اذا كان كلّ "ج" "أ" "فه" "ز" إن كانت سالبة لأنّه يصدق كلما كان كلّ "ج" "أ" فكلّ "ج" "أ" ولا شيء من "أ" "ب" وكلما كان كذلك فلا شيء من "ج" "ب" ينتج كلما كان كلّ "ج" "أ" فلا شيء من "ج" "ب" وكلما كان لا شيء من "ج" "ب" فلا شيء من "ب" "ج" ينتج كلما كان كلّ "ج" "أ" فلا شيء من "ب[6151]" "ج" وهو مع الصغرى موجبة كانت أو سالبة ينتج المطلوب من القياس. وكقولنا كلما كان أو ليس البتة اذا كان[6152] بعض "ب" "ج" "فه" "ز" وكلّ "أ" "ب" ينتج كلما كان[6153] بعض "ج" "أ" "فه" "ز" إن كانت الصغرى موجبة وليس البتة اذا كان بعض "ج" "أ" "فه" "ز" إن كانت سالبة لأنّه كلما كان بعض "ج" "أ" فبعض "ج" "ب" لإنتاج مقدمها مع الحملية اياه وكلما كان بعض "ج" "ب" فبعض "ب" "ج" ينتج كلما كان بعض "ج" "أ" فبعض "ب" "ج" وأنّه مع الصغرى الموجبة والسالبة ينتج المطلوب من الشكل الأوّل وكقولنا كلما كان أو ليس البتة اذا كان ليس بعض "ب" "ج" "فه" "ز" وبعض "أ" "ب" ينتج كلما كان لا شيء من "ج" "أ" "فه" "ز" إن كانت الصغرى موجبة وليس البتة اذا كان لا شيء من "ج" "أ" "فه" "ز" إن كانت[6154] سالبة لأنّه كلما كان لا شيء من "ج" "أ" فليس بعض "ب" "ج" لإنتاج مقدم هذا القول مع الحملية تاليه من الرابع وإنتاجه مع الكبرى الموجبة والسالبة المطلوب من الشكل الأوّل.

[ك ٤٤٤٤] وقس على هذا سائر الضروب وإن لم يكن الصغرى كلية مع شيء من الأمور الثلاثة كانت النتيجة جزئية ومقدمها نتيجة التأليف حقا بالخلف والبرهان المنتظم من الشكل الثالث والأوسط فيه مقدم الصغرى لكن بعد ردّ المتصلة الكلية التى مقدمها موجب جزئي ولا يجرى فيها[6155] الخلف والبرهان المذكور من الشكل الثالث الى المتصلة الكلية التى يكون مقدمها موجبا كليا ليجري فيها الخلف والبرهان المذكور من الثالث. كقولنا كلما كان أو ليس البتة أذا كان كلّ "ب" "ج" "فه" "ز" وكلّ "أ" "ب" ينتج قد يكون اذا كان بعض "ج" "أ" "فه" "ز" إن كانت الصغرى موجبة وليس البتة

[6151] ل – ب.

[6152] ر – كلما كان أو ليس البتة اذا كان، صح هامش.

[6153] ل + المطلوب.

[6154] ل – الصغرى موجبة وليس البتة اذا كان لا شيء من ج أ فه ز إن كانت، صح هامش.

[6155] ل: منها.

اذا كان بعض "ج" "أ" "فه" "ز" إن كانت سالبة اذ لو صدق نقيض النتيجة صار كبرى لقياس في الشكل الثاني صغراه صغرى القياس منتج لقولنا ليس البتة اذا كان كلّ "ب" "ج" فبعض "ج" "أ" وهو باطل؛ لأنّه كلما كان كلّ "ب" "ج" فبعض "ج" "أ"[٦١٥٦] لإنتاج مقدمه مع الحملية اياه من الشكل الرّابع ولانا اذا جعلنا قولنا كلما كان كلّ "ب" "ج" فبعض "ج" "أ" صغرى وصغرى القياس كبرى أنتج من الشكل الثالث المطلوب.

[ك ٤٤٤٥] وقس عليه سائر الضروب والبرهانين المذكورين فيها.

[ك ٤٤٤٦] قال المصنف: "وإذا عرفت إنتاج السالبتين المتصلتين في القسمين الاخيرين" أعنى الثالث والرابع يمكنك أن يستنتج من السالبة المتصلة[٦١٥٧] في القسمين الأوّلين. وهما اللذان شركة الحملية فيهما[٦١٥٨] مع التالي "بواسطة ردّ" ذينيك القسمين الى أحد هذين القسمين بعكس السالبة المتصلة لكن ذلك إنّما يتمّ اذا كانت السالبة المتصلة كلية والنتيجة الحاصلة بعد الردّ أيضا كلية.

[ك ٤٤٤٧] أمّا الأوّل: فلأنّ السالبة المتصلة لو كانت جزئية لا تنعكس[٦١٥٩] فلا ترتد القياس من أحد القسمين الأوّلين الى أحد هذين القسمين.

[ك ٤٤٤٨] وأمّا الثاني: فلأن النتيجة اذا كانت كلية ينعكس الى ما هو المطلوب من القسم المنعقد فيه القياس ولو كانت جزئية لا تنعكس اليه كما يقول في القسم[٢٣٠ب] الأوّل كلّ "ج" "ب" وليس البتة اذا كان "ه" "ز" فبعض "ب" "أ" ينتج ليس البتة اذا كان "ه" "ز"[٦١٦٠] فكلّ "ج" "أ" لأنا نعكس المتصلة السالبة الى قولنا ليس البتة اذا كان بعض "ب" "أ" "فه" "ز". فاذا ضممناه[٦١٦١] الى الصغرى الحملية كان القياس من القسم الثالث وأنتج ليس البتة اذا كان كلّ "ج" "أ" "فه" "ز" لما عرفت. وينعكس الى قولنا ليس البتة اذا كان "ه" "ز" فكلّ "ج" "أ" الذي هو المطلوب.

[٦١٥٦] ر – ~~وهو باطل لأنه كلما كان كل ب ج فبعض ج أ~~.

[٦١٥٧] ر – ~~منهما~~.

[٦١٥٨] ر: منهما.

[٦١٥٩] ر: بعكس.

[٦١٦٠] ج – ~~فبعض~~.

[٦١٦١] ل: ضممنا.

[ك ٤٤٤٩] ثمّ قال: "ولو لم[٦١٦٢] تنعكس النتيجة" أي الحاصلة بعد الردّ "لكان نتيجة التأليف مقدم النتيجة فيكون على التفصيل الذي عرفته" أي من كون المقدم موجبا أو سالبا كليا أو جزئيا إلى غير ذلك مما حكم وفصّل في القسمين الاخيرين، ثمّ[٦١٦٣] بعد ذلك إن أوجبنا أن يكون مقدم النتيجة في القسمين الأوّلين مقدم المتصلة لم يكن النتيجة التى مقدمها نتيجة التأليف نتيجة لشيء من القسمين الأولين. وإن لم يوجب ذلك كان نتيجة له.

[ك ٤٤٥٠] هذا ما ذكره المصنف.

[ك ٤٤٥١] وأنا أقول: هذا الكلام يناقض ما ذكره في القسمين الأوّلين من اشتراط إيجاب المتصلة واشتمال المتشاركين على تأليف منتج وانحصار الضروب في ضعف الضروب المخصوصة بكل شكل ضرورة عدم وجوب شيء من هذه الأمور على تقدير إنتاج السالبة المتصلة الكلية في ذينك القسمي.ن فكان يجب أن يذكر أولا القسمين اللذين شركة الحملية فيهما مع المقدم حتى يتفرع عليهما القسمان اللذان شركة الحملية فيهما مع تالي المتصلة ولا يشترط فيهما الشرطين المذكورين. ولا انحصار الضروب في كلّ شكل في ضعف الضروب المخصوصة بذلك الشكل.

[ك ٤٤٥٢] والضابط في إنتاج هذه الأقيسة في الأقسام الأربعة المذكورة أحد الأمرين:

[ك ٤٤٥٣] الأوّل: اشتمال المتشاركين على تأليف منتج مع أن يكون مقدم المتصلة الكلية كليا والنتيجة حينئذ متصلة كلية إن كانت المتصلة المستعملة في القياس كلية وشركة الحملية مع تاليها وإن لم يكن كذلك سواء كان انتفاؤه بانتفاء المتصلة الكلية أو بانتفاء شركة الحملية مع التالي كانت النتيجة متصلة جزئية. وأمّا اذا كان انتفاؤه بانتفاء المتصلة الكلية فظاهر. وأمّا إذا كان انتفاؤه بانتفاء[٦١٦٤] شركة[٦١٦٥] الحملية مع التالي[٦١٦٦] فبالبرهان المنتظم من الشكل الثالث والأوسط فيه مقدم المتصلة المستعملة في القياس.

[٦١٦٢] ر – لم.

[٦١٦٣] ل – ثم، صح هامش.

[٦١٦٤] ر – بانتفاء.

[٦١٦٥] ر: بشركة.

[٦١٦٦] ل – وأما اذا كان انتفاؤه بانتفاء المتصلة الكلية فظاهر وأما اذا كان انتفاؤه بانتفاء شركة الحملية مع التالي، صح هامش.

[ك ٤٤٥٤] والثاني: أحد الأمرين إمّا إنتاج الحملية مع نسبة الأكبر الى الأصغر بأيّة كيفية كانت وبأية كمية أي سواء كانت هذه النسبة كلية أو جزئية أو موجبة أو سالبة لمقدم المتصلة الكلية أو للزومه[٦١٦٧] أو إنتاج الحملية مع حمل أحدهما أعنى الأصغر والأكبر على الآخر بالإيجاب لمقدم المتصلة الكلية أو للزومه. وانما كان هذا الأمر ضابطا في الإنتاج لأنّ مقدم النتيجة حينئذ يستلزم مقدم الكبرى المستلزم لتاليها إن كانت موجبة وغير المستلزم له إن كانت سالبة والنتيجة حينئذ متصلة مقدمها نتيجة التأليف أو[٦١٦٨] نسبة الأكبر الى الأصغر وتاليها الطرف الآخر من المتصلة وهو الطرف[٦١٦٩] غير المشارك حتى يكون وضع نتيجة التأليف في النتيجة وضع الطرف المشارك في القياس والنتيجة يتبع المتصلة أبدا في الكيف.

البحث الرّابع في القياس المؤلف من الحملية والمنفصلة

[ك ٤٤٥٥] وهو على قسمين:

[ك ٤٤٥٦] القسم الأوّل: القياس الذي يسمى قياسا مقسّما وهو المنتج للحملية.

[ك ٤٤٥٧] والقسم الثاني: ما لا يكون كذلك.

[ك ٤٤٥٨] **أمّا القسم الأوّل: وهو القياس المقسم** فيجب أن يكون تركيبه من منفصلة ذات جزئين أو أجزاء كثيرة وحمليات[٦١٧٠] عددها مثل عدد أجزاء الانفصال تشارك كلّ واحدة من الحمليات جزءا واحدا من أجزاء الانفصال في أحد طرفي المطلوب وتباينه[٦١٧١] في طرف الآخر منه وبالاضطرار يكون الطرفان المتباينان هما طرفا النتيجة، ويلزم اشتراك الحمليات في أحدهما وأجزاء الانفصال في الآخر والذي يشترك بين الحمليات وأجزاء الانفصال هو الحد الأوسط ولا بدّ[٦١٧٢] أن[٦١٧٣] يكون مفهومات مختلفة متعددة بحسب تعدد أجزاء الانفصال والحمليات اذ لو انتقص عددها عن عدد أجزاء الانفصال

[٦١٦٧] ل – لمقدم االمتصلة الكلية أو للزومه.

[٦١٦٨] ر: أي.

[٦١٦٩] ل: المطلوب.

[٦١٧٠] ج: حمليا.

[٦١٧١] ج: وبيانه.

[٦١٧٢] ر – بد، صح هامش.

[٦١٧٣] ر – أن.

والحمليات لزم اتّحاد قضيتين من الحمليات في الطرفين واتّحاد قضيتين من أجزاء الانفصال فيهما فلا يكون عدد الحمليات ولا عدد أجزاء الانفصال[٢٣١أ] ما فرضناه هذا خلف.

[ك ٤٤٥٩] فإن كانت المنفصلة صغرى فتلك المفهومات محمولات في أجزاء الانفصال موضوعات في الحمليات في الشكل الأوّل: كقولنا إمّا أن يكون كلّ[٦١٧٤] "أ" "ب" أو كلّ "أ" "ج" أو كلّ "أ" "د" وكلّ "ب" "ه" وكلّ "ج" "ه" وكلّ "د" ه". وموضوعات في أجزاء الانفصال محمولات في الحمليات في الشكل الرابع: كقولنا إما أن يكون كلّ "ب" "أ" أو كلّ "ج" "أ" أو كلّ "د" "أ" وكلّ "ه" "ب" وكلّ "ه" "ج" وكلّ "ه" "ز".

[ك ٤٤٦٠] وإن كانت المنفصلة كبرى فتلك المفهومات محمولات في الحمليات؛ موضوعات في أجزاء الانفصال في الشكل الأوّل: كقولنا كلّ "أ" "ب" وكلّ "أ" "ج" وكلّ "أ" "د" وإمّا أن يكون كلّ "ب" "ه" أو كلّ "ج" "ه" أو كلّ "د" "ه".

[ك ٤٤٦١] وموضوعات في الحمليات ومحمولات في أجزاء الانفصال في الشكل الرّابع: كقولنا كلّ "ب" "أ" وكلّ "ج" "أ" وكلّ "د" "أ" وإمّا أن يكون كلّ "ب" "ه"[٦١٧٥] أو كلّ "ج" "ه" أو كلّ "د" "ه".

[ك ٤٤٦٢] وأمّا في الشكلين الاخرين فسواء كانت المنفصلة صغرى أو كبرى فتلك المفهومات محمولات في أجزاء الانفصال والحمليات معا في الشكل الثاني وموضوعات في أجزاء الانفصال والحمليات معا في الشكل الثالث.

[ك ٤٤٦٣] مثال الشكل الثاني: والمنفصلة صغرى قولنا إمّا أن يكون كلّ "أ" "ب" أو كلّ "أ" "ج" أو كلّ "أ" "د" ولا شيء من "ه" "ب" ولا شيء من "ه" "ج" ولا شيء من "ه" "د" مثاله والمنفصلة كبرى كلّ "أ" "ب" وكلّ "أ" "ج" وكلّ "أ" "د" وإمّا أن يكون لا شيء من "ه" "ب" أو لا شيء من "ه" "ج" أو لا شيء من "ه" "د".[٦١٧٦]

[ك ٤٤٦٤] مثال الشكل الثالث: والمنفصلة صغرى إمّا أن يكون كلّ "ب" "أ" أو كلّ "ج" "أ" أو[٦١٧٧] كلّ "د" "أ" وإمّا أن يكون كلّ "ب" "ه" أو كلّ "ج" "ه" أو كلّ "د" "ه" مثاله والمنفصلة كبرى كلّ

[٦١٧٤] ج – ج.

[٦١٧٥] ر، ل >< ه ب.

[٦١٧٦] ل – مثاله والمنفصلة كبرى كل أ ب وكل أ ج وكل أ د وإما أن يكون لا شيء من ه ب أو لا شيء من ه ج أو لا شيء من ه د.

[٦١٧٧] ل – أو كل ج أ أو.

"ب" "أ" وكلّ[٦١٧٨] "ج" "أ" وكلّ "د" "أ"[٦١٧٩] وإمّا أن يكون كلّ "ب" "ه" أو كلّ "ج" "ه" أو كلّ "د" "ه".

[ك ٤٤٦٥] وشرط إنتاج كلّ شكل من الأشكال الأربعة في هذا القسم تحقق الشرائط المعتبرة في ذلك الشكل بين كلّ واحد من أجزاء الانفصال وبين ما يشاركه من الحمليات مثل إيجاب كلّ واحد من أجزاء الانفصال وكلية[٦١٨٠] الحمليات اذا كانت التألفات كلّها[٦١٨١] من الشكل الأوّل من القسم الأوّل وهو أن يكون المنفصلة صغرى وإيجاب كلّ واحد من الحمليات وكلية أجزاء الانفصال فيه إن كانت المنفصلة كبرى.

[ك ٤٤٦٦] وعلى هذا القياس في سائر الأشكال في القسمين ومن شرائط هذا القسم إتّحاد التأليفات التى اشتمل عليها القياس في نتيجة واحدة سواء كانت[٦١٨٢] التأليفات كلها[٦١٨٣] من شكل واحد أو من أشكال مختلفة والّا لم ينتج القياس الحملية بل منفصلة مانعة من الخلو ويكون غير القسم الذي نتكلم فيه بل أحد الأقسام الآتية بعد.

[ك ٤٤٦٧] والبرهان على إنتاج هذا القياس عند مفارقة الشروط المعتبرة الحملية هو وجوب صدق أحد أجزاء الانفصال مع ما يشاركه من الحملية وانتظامهما قياسا منتجا للمطلوب في ذلك الشكل. مثال ما يكون التأليفات كلها من شكل واحد قولنا: إمّا أن يكون كلّ "أ" "ب" أو كل "أ" "د" أو كلّ "أ" "ه" وكلّ "ب" "ج" وكلّ "د" "ج" وكلّ "ه" "ج" ينتج كلّ "أ" "ج" لصدق أحد أجزاء الانفصال مع ما يشاركه من الحملية[٦١٨٤] وإنتاجهما المطلوب.

[ك ٤٤٦٨] مثال ما يكون التأليفات من أشكال مختلفة قولنا: إمّا أن يكون كلّ "أ" "ب" أو كلّ "أ" "د" أو لا شيء من "ه" "أ" ولا شيء من "ب" "ج" ولا شيء من "ج" "د" وكلّ "ج" "ه" ينتج لا شيء

[٦١٧٨] ج: أو كل.

[٦١٧٩] ج – أو كل د أ.

[٦١٨٠] ل – ~~الانفصال~~.

[٦١٨١] ل: كليات.

[٦١٨٢] ر + القياسات.

[٦١٨٣] ر – التأليفات كلها.

[٦١٨٤] ل: الحمليات.

من "أ" "ج" لصدق أحد أجزاء المنفصلة مع الحملية التى يشاركها وإنتاجهما قياسا منتجا لهذا المطلوب من أحد الأشكال الثلاثة التى اشتمل القياس عليها وقس الباقي عليها.

[ك ٤٤٦٩] وأنت تعرف أن المنفصلة المستعملة في هذا القياس يجب أن يكون موجبة كلية حقيقية أو مانعة الخلو والّا لم يجب اجتماع الجزء المشارك من المنفصلة مع[٦١٨٥] الحملية المشاركة اياه على الصدق.

[ك ٤٤٧٠] وأمّا مانعة الجمع فلا ينتج الّا اذا كان كلّ واحد من أجزائها نقيض ما يجب أن يكون في مانعة الخلو وذلك لانقلابها الى المنفصلة الموجبة المانعة الخلو المناقضة الأجزاء[٦١٨٦] لأجزاء المنفصلة المانعة الجمع لما عرفت من انقلاب كلّ واحدة من هاتين المنفصلتين الى الأخرى مركبة من نقائض الأجزاء وإنتاج المنفصلة المانعة الخلو المطلوب[٦١٨٧] بالذات فإنتاجها إذن بواسطة [٢٣١ب] المنفصلة المانعة الخلو وأما هي مع بقاء حدودها بأعيانها فلا ينتج. ولميته ما ذكرناه.

[ك ٤٤٧١] **والقسم الثاني: وهو أن**[٦١٨٨] **لا يكون الأمر فيه** كما ذكرناه في القسم الأوّل.

[ك ٤٤٧٢] فيقع لا محالة على أربعة أقسام:

[ك ٤٤٧٣] القسم الأوّل: أن يكون عدد الحمليات مثل عدد أجزاء الانفصال يشارك كلّ واحدة من الحمليات جزءا واحدا من أجزاء الانفصال مشاركة تأليفية منتجة لكن الحمليات لا تشترك في حد هو غير[٦١٨٩] الحدّ الأوسط من الحدّين الآخرين ولا أجزاء الانفصال فيه.

[ك ٤٤٧٤] القسم الثاني: أن يكون عدد الحمليات بعدد أجزاء الانفصال ويشارك كلّ واحدة منها واحدا من أجزاء الانفصال مشاركة تأليفية منتجة لكن أجزاء الانفصال فقط أو الحمليات فقط تشترك في حدّ هو غير الأوسط من الحدّين الآخرين.

[ك ٤٤٧٥] القسم الثالث: أن يكون عدد الحمليات مثل عدد أجزاء الانفصال وتشارك كلّ واحدة من الحمليات واحد من أجزاء الانفصال مشاركة تأليفية منتجة وتشترك أجزاء الانفصال في أحد الحدين

[٦١٨٥] ر – مع، صح هامش|.

[٦١٨٦] ل – الأجزاء.

[٦١٨٧] ج – المطلوب.

[٦١٨٨] ج، ل – أن.

[٦١٨٩] ج: عين؛ ر – ~~الأوسط~~.

اللذين هما غير الأوسط والحمليات في الحدّ الآخر لكن لا تشترك التأليفات في نتيجة واحدة بل[٦١٩٠] نتائج بعضها[٦١٩١] يكون مخالفة لنتائج البعض الآخر سواء كانت التأليفات كلّها من شكل واحد أو من أشكال مختلفة وسواء كان الاختلاف في النتائج بين كلّ التأليفات أو اتّحد بعض التأليفات في النتيجة والبعض الآخر اختلف فيها.

[ك ٤٤٧٦] القسم[٦١٩٢] الرابع: أن لا يكون عدد الحمليات مثل عدد الأجزاء الانفصال بل يكون[٦١٩٣] إمّا زائدة على أجزاء الانفصال أو ناقصة منها[٦١٩٤].

[ك ٤٤٧٧] وإنما وجب انحصار هذا القسم أعنى القسم الثاني في الأقسام الأربعة المذكورة لأنه شرط في القسم الأوّل وهو القياس المقسم المنتج للحملية مجموع أمور خمسة:

[ك ٤٤٧٨] الأوّل: اتّحاد الحمليات وأجزاء الانفصال في العدد.

[ك ٤٤٧٩] والثاني: مشاركة كلّ واحدة من الحمليات جزءا واحدا من أجزاء الانفصال مشاركة منتجة.

[ك ٤٤٨٠] والثالث: اشتراك أجزاء الانفصال في أحد طرفي النتيجة.

[ك ٤٤٨١] والرّابع[٦١٩٥]: مشاركة الحمليات في الطرف الآخر من النتيجة.

[ك ٤٤٨٢] والخامس: اتّحاد التأليفات في نتيجة واحدة.

[ك ٤٤٨٣] إذا عرفت هذا فنقول: انتفاء هذا المجموع إن كان بانتفاء أحد الأمرين الأوّلين تحقق القسم الرابع. أما إذا كان انتفاؤه بانتفاء الأمر [٦١٩٦]الأوّل فظاهر. وأمّا إذا كان بانتفاء[٦١٩٧] الأمر الثاني فلأنّ انتفاء الأمر الثاني لا يجوز أن يكون بعدم مشاركة شيء من الحمليات لشيء من أجزاء الانفصال مشاركة منتجة والّا لم يكن القياس مشتملا على تأليف منتج أصلا. وليس كلامنا فيه بل في القياس المشتمل على التأليف المنتج.

[٦١٩٠] ل: مثل.

[٦١٩١] ج + بل.

[٦١٩٢] ج – ~~الثالث~~.

[٦١٩٣] ر – ~~بل يكون~~.

[٦١٩٤] ج: فيها.

[٦١٩٥] ر: الرابع.

[٦١٩٦] ر – الأمر، صح هامش.

[٦١٩٧] ل – بانتفاء، صح هامش.

[ك ٤٤٨٤] وإذا كان كذلك كان انتفاؤه بعدم مشاركة بعض الحمليات لشيء من أجزاء الانفصال وحينئذ يخرج الحملية غير[٦١٩٨] المشاركة لشيء من أجزاء الانفصال واحدة أو أكثر عن القياس فيكون عدد الحمليات أقلّ من عدد أجزاء الانفصال وان كان انتفاء هذا المجموع بانتفاء مجموع الأمرين أعنى الثالث والرابع تحقق القسم الأوّل. وإن كان[٦١٩٩] انتفاؤه بأحدهما فقط تحقق القسم الثاني وان كان انتفاؤه بالأمر الخامس تحقق القسم الثالث.

[ك ٤٤٨٥] ويجب أن تعلم أنّ التأليفات متى اتّحدت في نتيجة واحدة لزم اشتراك أجزاء الانفصال في أحد طرفي النتيجة والحمليات في الطرف الآخر وينعكس ذلك بعكس النقيض الى قولنا كلما لم يشترك أجزاء الانفصال (في أحد طرفي النتيجة والحمليات في الطرف الآخر اختلفت نتائج التأليفات سواء اشتركت أجزاء الانفصال[٦٢٠٠] فقط أو الحمليات فقط في أحد الحدين اللذين هما غير الأوسط أو لم يشترك شيء منهما أعنى أجزاء الانفصال والحمليات في ذلك.

[ك ٤٤٨٦] والقسم الأوّل: ينتج منفصلة موجبة مانعة الخلو مركبة من نتائج التأليفات سواء كانت التأليفات كلّها من شكل واحد أو من أشكال مختلفة وسواء اشتركت أجزاء الانفصال والحمليات في حدّ هو الأوسط أو لم يشترك لوجوب صدق أحد أجزاء الانفصال مع الحملية المشاركة اياه وانتظامهما قياسا منتجا للمطلوب على هيئة أيّ شكل كان.

[ك ٤٤٨٧] مثال ما يكون التأليفات كلّها من شكل واحد واشتركت أجزاء الانفصال[٦٢٠١] والحمليات في حدّ هو الأوسط قولنا إمّا أن يكون كلّ "أ" "ب" أو كلّ "ج" "ب" أو كلّ "د" "ب" وكلّ "ب" "ه" وكلّ "ب" "ج" وكلّ "ب" "ط" ينتج إمّا أن يكون كلّ "أ" "ه" أو كلّ "ج" "ج" أو كلّ "د" "ط" لما مرّ من البرهان. [٢٣٢أ]

[ك ٤٤٨٨] مثال ما يكون التأليفات كلّها من شكل واحد ولم يشترك أجزاء الانفصال والحمليات في الحدّ الأوسط قولنا إمّا أن يكون كلّ "أ" "ب" أو كلّ "ج" "د" أو كلّ "و" "ز" وكلّ "ب" "ه" وكلّ

[٦١٩٨] ر: عن.

[٦١٩٩] ر – كان.

[٦٢٠٠] ل – في أحد طرفي النتيجة والحمليات في الطرف الآخر اختلفت نتائج التأليفات سواءاشتركت أجزاء الانفصال.

[٦٢٠١] ل: الأشكال.

"د" "ط" وكلّ "ز" "ج" ينتج إمّا أن يكون كلّ "أ" "ه" أو كلّ "ج" "ط" أو كلّ "و[٦٢٠٢]" "ج" لما عرفت.

[ك ٤٤٨٩] مثال ما يكون التأليفات من أشكال مختلفة وأجزاء الانفصال والحمليات اشتركت في الحدّ الأوسط قولنا إمّا أن يكون كلّ "أ" "ب" أو كلّ "ج" "ب" أو كلّ "ب"[٦٢٠٣] "ط" وكلّ "ب" "ه" ولا شيء من "ط" "ب"[٦٢٠٤] وكلّ "ب"[٦٢٠٥] "ج" ينتج إمّا أن يكون كلّ "أ" "ه" أو لا شيء من "ج" "ط" أو بعض "ط" "ج"[٦٢٠٦] لما مرّ.

[ك ٤٤٩٠] مثال ما يكون التأليفات من أشكال مختلفة ولم يشترك أجزاء الانفصال والحمليات في الحدّ الأوسط قولنا إمّا أن يكون كلّ "أ" "ب" أو كلّ "ج" "د" أو كلّ "د" "ط" وكلّ "ب" "ه" ولا شيء من "ط" "د" وكلّ "د" "ج" ينتج إمّا أن يكون كلّ "أ" "ه" أو لا شيء من "ج" "ط" أو بعض "ط" "ج" لما مرّ.[٦٢٠٧]

[ك ٤٤٩١] والقسم الثاني: ينتج أيضا منفصلة موجبة مانعة الخلو مركبة من نتائج التأليفات لكن يشترك أجزاءها في الموضوع إن كانت المشتركة في أحد طرفي النتيجة[٦٢٠٨] سواء كانت أجزاء الانفصال أو حمليات موضوعه مكان الصغرى وفي المحمول إن كانت موضوعه مكان الكبرى لامتناع خلو الواقع عن أحد أجزاء المنفصلة[٦٢٠٩] مع ما يشاركه من الحملية واستلزامهما المطلوب من الشكل الواقع عليه التأليف.

[ك ٤٤٩٢] مثال ما يشترك أجزاء المنفصلة فقط في أحد الطرفين والمنفصلة صغرى قولنا إمّا أن يكون كلّ "أ" "ب" أو كلّ "أ" "د" أو كلّ "أ" "ج" وكلّ "ب" "ه" وكلّ "د" "ط" وكلّ "ج[٦٢١٠]" "ج" ينتج إما أن يكون كلّ "أ" "ه" " أو كلّ "أ" "ط" أو كلّ "أ" "ج" لما مرّ.

[٦٢٠٢] ج: ز.

[٦٢٠٣] ج: ز.

[٦٢٠٤] ج >< ب ط؛ ل: ط د.

[٦٢٠٥] ل: د.

[٦٢٠٦] ج >< ج ط.

[٦٢٠٧] ل – مثال ما يكون تأليفات... لما مر.

[٦٢٠٨] ر – ~~سواء كانت المشتركة في أحد طرفي النتيجة.~~

[٦٢٠٩] ج: الانفصال.

[٦٢١٠] ج: ه.

[ك ٤٤٩٣] مثال ما يشترك أجزاء المنفصلة فقط في أحد طرفي النتيجة والمنفصلة كبرى قولنا كلّ "أ" "ب" وكلّ "ج" "د" وكلّ "ط" "د" وإمّا أن يكون كلّ "ب" "ه" أو كلّ "د" "ه" أو كلّ[6211] "ز" "ه" ينتج إما أن يكون كلّ "أ" "ه" أو كلّ "ج" "ه"[6212] أو كلّ "ط" "د" لما مرّ.

[ك ٤٤٩٤] مثال ما[6213] يشترك الحمليات في أحد طرفي النتيجة فقط[6214] والحمليات صغرى قولنا كلّ "أ" "ب" وكلّ "أ" "د" وكلّ "أ" "ط" وإمّا أن يكون كلّ "ب" "ج" أو كلّ "د" "ج" أو كلّ "ط" "ل" ينتج إما كلّ "أ" "ج" أو كلّ "د" "ج" أو كلّ "ط" "ل" لما عرفت.

[ك ٤٤٩٥] مثال ما يشترك الحمليات فقط في أحد طرفي النتيجة والحمليات[6215] كبرى قولنا إما أن يكون كلّ "أ" "ب" أو كلّ "ج" "د" أو كلّ "ط" "ج" وكلّ "ب" "ه" وكلّ "د" "ه" وكلّ "ج" "ه" ينتج إمّا كلّ "أ" "ه" أو كلّ "ج" "ه" أو كلّ "ط" "ج" لما سبق.

[ك ٤٤٩٦] فأجزاء النتيجة مشتركة في الموضوع في المثال الأوّل والثالث وفي المحمول في المثال الثاني والرابع ويستحيل اشتراك أجزاء الانفصال والحمليات في الحد الأوسط في التأليفات في هذا القسم والّا لزم اتّحاد أجزاء الانفصال في الطرفين إن كانت المشتركة في أحد طرفي النتيجة هي أجزاء الانفصال واتّحاد الحمليات في الطرفين إن كانت المشتركة في أحد طرفي النتيجة[6216] هي الحمليات ولو كان كذلك صار هذا القسم إما من القسم الذي عدد الحمليات أكثر من أجزاء الانفصال أو من القسم الذي عدد الحمليات أقلّ من أجزاء الانفصال.

[ك ٤٤٩٧] وكلامنا في القسم الذي عدد الحمليات[6217] مثل عدد أجزاء الانفصال هذا خلف. ولا يجب تعدي منع الجمع من المقدمة الحقيقية الى النتيجة في هذا القسم ولا في غيره من الأقسام

[6211] ر – د ه أو كل، صح هامش.

[6212] ل – أو كل ج ه.

[6213] ج – ~~يكون~~.

[6214] ل – فقط.

[6215] ل – صغرى قولنا كل أ ب و كل أ د و كل أ ط وأما أن يكون كل ب ج أو كل د ج أو كل ط ل ينتج أما كل ج أ أو كل د ج أو كل ط ل لما عرفت مثال ما يشترك الحمليات فقط في أحد طرفي النتيجة والحمليات، صح هامش.

[6216] ل – هي أجزاء الانفصال واتحاد الحمليات في الطرفين إن كانت المشتركة في أحد طرفي النتيجة، صح هامش.

[6217] ل – أكثر من أجزاء النفصال أو من القسم الذي عدد الحمليات أقل من أجزاء الانفصال وكلامنا في القسم الذي عدد الحمليات، صح هامش.

المذكورة والآتية بعد لاحتمال أن يكون[٦٢١٨] اللازم من كلّ واحد من التأليفات أعنى[٦٢١٩] نتيجة التأليف اعمّ من التأليف ومن كلّ واحد من نتائج التأليفات الآخر لجواز كون اللازم أعمّ من الملزوم واقتضاء ذلك جواز اجتماع أجزاء النتيجة معا على الصدق لإمكان جواز اجتماع أحد الاعمين مع الآخر[٦٢٢٠] اللذين هما جزءا النتيجة مع امتناع اجتماع أحد الاخصين مع الآخر اللذين هما تأليفان من التأليفات المشتمل عليها القياس.

[ك ٤٤٩٨] والقسم الثالث ينتج أيضا منفصلة موجبة مركبة من نتائج التأليفات إن اختلفت التأليفات بأسرها ومن نتائج التأليفات المتحدة في النتيجة والمختلفة فيها. إن شارك بعض التأليفات بعضا في النتيجة لامتناع خلو الواقع عن أحد أجزاء الانفصال مع ما يشاركه[٦٢٢١] من الحملية وانتظامهما قياسا منتجا للمطلوب من الشكل الواقع عليه التأليف وأجزاء النتيجة دائما يكون مشتركة في الموضوع والمحمول معا.

[ك ٤٤٩٩] مثال ما يكون [٢٣٢ب] التأليفات بأسرها مختلفة في النتيجة قولنا إمّا أن يكون كلّ "أ" "ب" أو كلّ "أ" "د" أو كلّ "ط" "أ" أو كلّ "ب" "ه" ولا شيء من "ه" "د" وكلّ "ط" "ه" ينتج إمّا كلّ "أ" "ه" أو لا شيء من "أ" "ه" أو بعض "أ" "ه" لما سبق من البرهان.

[ك ٤٥٠٠] مثال ما يكون بعض التأليفات يشارك بعضا في النتيجة ويخالف البعض الآخر فيها قولنا إمّا كلّ "أ" "ب" أو كلّ "أ" "د" أو كلّ "أ" "ه" وكلّ "ب" "ج" وكلّ "د" "ج" ولا شيء من "ه" "ج"[٦٢٢٢] وينتج إما كلّ "أ" "ج" أو لا شيء من "أ" "ج" لما مرّ. فإن التأليف الحاصل من كلّ "أ" "ب" مع كلّ "ب" "ج"[٦٢٢٣] شارك التأليف الحاصل من كلّ "أ" "د" ومن كلّ "د" "ج" في النتيجة. وخالف كلّ منهما التأليف الحاصل من كلّ "أ" "ه" ولا شيء من "ه" "ج" فيها.

[٦٢١٨] ل – في هذا القسم ولا في غيره من الأقسام المذكورة والآتية بعد لاحتمال أن يكون.

[٦٢١٩] ل + لاحتمال أن يكون في هذا القسم ولا في غيره من الأقسام المذكورة والآتية بعد

[٦٢٢٠] ج: الآخر.

[٦٢٢١] ج: يشاركه.

[٦٢٢٢] ر – ~~وكل~~.

[٦٢٢٣] ر – مع كل ب ج، صح هامش.

[ك ٤٥٠١] وقوله في آخر[٦٢٢٤] هذا القسم "ولا تكون الّا ذات جزئين" إن عنى به أنّ النتيجة اللازمة من هذا القسم لا يكون الّا ذات جزئين فقط فهو باطل. أما اذا اختلفت التأليفات بأسرها في النتيجة فظاهر. والمثال المذكور يؤكد صحة بطلانه. وأما اذا اتّحد بعضها في النتيجة فلجواز أن يكون المنفصلة مركبة من أربعة أجزاء أو أكثر مع اتّحاد تأليفين منها في النتيجة[٦٢٢٥] فقط وإن عنى به أن موضوع أجزاء النتيجة ومحمولها لا يكونان[٦٢٢٦] الاخرين معيينين فقط وهو حق لكن يصير معناه أن أجزاء النتيجة في هذا القسم تشترك في الموضوع والمحمول.

[ك ٤٥٠٢] وقد فهم ذلك من قوله "والنتيجة على كلّ حال منفصلة مشتركة الأجزاء لموضوعاتها ومحمولاتها فلا يكون لهذا القول فائدة زائدة."

[ك ٤٥٠٣] وعند ذلك[٦٢٢٧] ظهر: أن الحقّ أن النتيجة في هذا القسم قد تكون ذات جزئين وقد تكون ذات أجزاء كثيرة على كلّ واحد من التقديرين المذكورين كما في الأقسام الآخر.

[ك ٤٥٠٤] وأمّا القسم الرابع فعلى قسمين:

[ك ٤٥٠٥] الأوّل: أن يكون عدد الحمليات أكثر من عدد أجزاء الانفصال. فالحملية الزائدة إن لم تشارك شيئا من أجزاء الانفصال فقد خرجت عن القياس اذ لا مدخل لها فيه حينئذ. وإن شاركت شيئا من أجزاء[٦٢٢٨] الانفصال فالجزء الواحد من أجزاء الانفصال حينئذ يكون مشاركا لحمليتين ويكون القياس باعتبار مشاركة ذلك الجزء لاحدي تينك الحمليتين غير القياس باعتبار مشاركته للحملية الأخرى وغير القياس باعتبار مشاركته للحمليتين جميعا ويكون كلّ واحد من القياسين الأوّلين أعنى البسيطين من أحد الأقسام المتقدمة وينتج نتيجة ذلك القسم على الوجه الذي عرفته. وأما باعتبار التركيب أي باعتبار مشاركة ذلك الجزء للحمليتين جميعا فينتج نتيجة أخرى وهي منفصلة موجبة مانعة الخلو مركبة من نتيجتي التأليفين الحاصلين من مشاركة ذلك الجزء لتينك الحمليتين ومن نتائج التأليفات الحاصلة من مشاركة سائر الأجزاء للحمليات الآخر.

[٦٢٢٤] ج: أحد.

[٦٢٢٥] ل – ~~فلجواز أن يكون المنفصلة مركبة من أربعة أجزاء أو أكثر مع اتحاد تأليفين منها في النتيجة.~~

[٦٢٢٦] ج: يكون.

[٦٢٢٧] ر – ظهر، صح هامش.

[٦٢٢٨] ل – أجزاء.

[ك ٤٥٠٦] ولنذكر لذلك مثالا ليصح فيه الكلّ فنقول: إذا قلنا[٦٢٢٩]: دائما إمّا كلّ "أ" "ب" أو كلّ "أ" "د" وكلّ "ب" "ج" ولا شيء من "ب" "ه"[٦٢٣٠] ولا شيء من "د" "ط" كان القياس باعتبار مشاركة[٦٢٣١] كلّ "أ" "ب" لكلّ "ب" "ج" غير القياس باعتبار مشاركة كلّ "أ" "ب" لقولنا لا شيء من "ب" "ه" وكلّ واحد من هذين القياسين مغاير للقياس باعتبار مشاركة كلّ "أ" "ب" لكلّ "ب" "ج" ولقولنا لا شيء من "ب" "ه" جميعا وكلّ واحد من هذه الأقيسة الثلاثة ينتج نتيجة مخالفة لما نتيجة القياس الآخر أمّا القياس باعتبار مشاركة كلّ "أ" "ب" لكلّ "ب" "ج" فينتج إمّا كلّ "أ" "ج" أو لا شيء من "أ" "ط" وباعتبار مشاركته لقولنا لا شيء من "ب" "ه" ينتج إما لا شيء من "أ" "ه" أو لا شيء من "أ" "ط" وأما باعتبار مشاركته لكل "ب" "ج" ولقولنا لا شيء من "ب" "ه" جميعا ينتج إمّا كلّ "أ" "ج" ولا شيء من "أ" "ه"[٦٢٣٢] وإمّا لا شيء من "أ" "ط" والبرهان ما سبق.

[ك ٤٥٠٧] القسم الثاني: أن يكون عدد الحمليات أقلّ من عدد أجزاء الانفصال، ولنفرض أن الحملية واحدة والمنفصلة ذات جزئين وهو أيضا على قسمين:

[ك ٤٥٠٨] الأوّل: أن يكون الحملية مشاركة لكلّ واحد من جزئي المنفصلة مشاركة منتجة ونتيجته حينئذ منفصلة موجبة مانعة الخلو مركبة من نتيجتي التأليفين ويكون جزء النتيجة مشتركين في أحد الحدّين إن اشترك جزءا المنفصلة في الحدّ الذي هو الأوسط أو في حدّ آخر غير الأوسط ولا يشترك جزءا النتيجة في شيء من الحدّين إن لم يشترك جزءا[٦٢٣٣] المنفصلة في شيء من الحدود أعنى الأوسط والحدّين الاخرين

[ك ٤٥٠٩] وبرهانه هو وجوب صدق أحد جزئي المنفصلة مع الحملية المشاركة اياه واستلزامهما المطلوب.

٦٢٢٩ ر – قلنا، صح هامش.

٦٢٣٠ ج – ولا شيء من ب ه.

٦٢٣١ ل – مشاركة.

٦٢٣٢ ل – من أ ه.

٦٢٣٣ ج: حدا.

[ك ٤٥١٠] مثال ما يكون جزءا[٦٢٣٤] المنفصلة يشتركان في حدّ هو الأوسط قولنا إمّا أن يكون كلّ "أ" "ب" أو كلّ "ج" "ب" وكلّ "ب" "د[٦٢٣٥]" [٢٣٣أ] ينتج إما كلّ "أ" "د" أو كلّ "ج" "د"[٦٢٣٦].

[ك ٤٥١١] مثال ما يكون جزءا المنفصلة يشتركان في حد هو غير الأوسط قولنا: إمّا أن يكون كلّ "أ" "ب" أو كلّ "أ" "د" ولا شيء من "ب" "د" ينتج إما لا شيء من "أ" "د" أو لا شيء من "أ" "ب"

[ك ٤٥١٢] مثال ما لا يشترك جزءا المنفصلة في حد أصلا قولنا: إمّا أن يكون كلّ "أ" "ب" أو كلّ "ج" "د" ولا شيء من "ب" "د" ينتج إمّا لا شيء من "أ" "د" أو لا شيء من "ج" "ب".

[ك ٤٥١٣] فالنتيجة في المثالين الأوّلين مشتركة الحدين في جزء وفي المثال الثالث لا اشتراك بين جزئيها أصلا.

[ك ٤٥١٤] القسم الثاني: أن تشارك الحملية لأحد جزئي المنفصلة فقط. ونتيجته حينئذ منفصلة موجبة مانعة الخلو مركبة من الجزء غير المشارك من المنفصلة ونتيجة التأليف بين الحملية والجزء المشارك اياها لما مرّ من البيان المذكور. واستحال اشتراك جزئي المنفصلة في الحدّ الأوسط حينئذ والّا لكانت الحملية مشاركة لكلّ واحد من الجزئين والمقدر خلافه.

[ك ٤٥١٥] نعم يجوز اشتراكهما[٦٢٣٧] في حدّ هو غير الأوسط فان اشتركا فيه لزم اشتراك جزئي النتيجة[٦٢٣٨] في حدّ والّا لا اشتراك بينهما أصلا.

[ك ٤٥١٦] مثال ما يشترك جزءا المنفصلة في حدّ هو غير الأوسط قولنا إمّا أن يكون كلّ "أ" "ب" أو كلّ "أ" "ج" وكلّ "ج" "د" ينتج إما كلّ "أ" "ب" أو كلّ "أ" "د" لما مرّ.

[ك ٤٥١٧] مثال ما لا يشترك جزءا المنفصلة في حدّ أصلا قولنا إمّا كلّ "أ" "ب" أو كلّ "ج" "د" وكلّ "د" "ه" ينتج إما كلّ "أ" "ب" أو كلّ "ج" "ه" لما عرفت. فجزءا النتيجة اشتركا في المثال الأوّل في جزء دون الثاني.

[٦٢٣٤] ج: حدا.

[٦٢٣٥] ج: ج.

[٦٢٣٦] ج >> د ج.

[٦٢٣٧] ج: اشتراكها.

[٦٢٣٨] ل – اشتراكهما في حد هو غير الأوسط فان اشتركا فيه لزم اشتراك جزءا النتيجة، صح هامش.

[ك ٤٥١٨] ولا يختلف شيء مما ذكرناه من الأحكام بكون الحملية صغرى أو كبرى وبكون القياس من الشكل الأوّل أو من شكل آخر من الأشكال الباقية لتمام ما ذكرناه[٦٢٣٩] من البرهان في الأحوال كلّها الّا في الشيء الذي نستثنيه من بعد.

[ك ٤٥١٨] وادّعى الشيخ أنّ الصغرى الحملية إذا كانت واحدة مع الكبرى المنفصلة غير منتجة وبطلانه ظاهر؛ لأنّه إذا صدق كلّ "ج" "ب" فإمّا أن يكون لا شيء من[٦٢٤٠] "ب" "أ" أو لا شيء من "ه" "ب" أنتج إمّا لا شيء من "ج" "أ" أو لا شيء[٦٢٤١] من "ج" "ه" لما ذكرناه من البرهان.

[ك ٤٥١٩] ولا يختلف الحكم أيضا اذا زادت الحمليات أو أجزاء الانفصال على ما ذكرناه.

[ك ٤٥٢٠] هذا كلّه اذا كانت المنفصلة مانعة الخلو.

[ك ٤٥٢١] وأمّا إذا كانت مانعة الجمع: فإنتاجها إنما يتحقق إذا كانت نتيجة التأليف مع الحملية منتجة للجزء المشارك من المنفصلة. وحينئذ لا يخلو إمّا أن يكون المشارك للحملية كلّ[٦٢٤٢] واحد من جزئي المنفصلة أو المشارك للحملية أحد جزئي المنفصلة فقط دون الآخر.

[ك ٤٥٢٢] فإن كان الأول: ولنفرّض أن الحملية إثنتان[٦٢٤٣] والمنفصلة ذات جزئين وحينئذ ينتج القياس منفصلة موجبة مانعة الجمع من نتيجة التأليف من الحملية والجزء المشارك لها من المنفصلة ومن نتيجة التأليف من الحملية الأخرى والجزء الآخر المشارك لها من المنفصلة؛ لأنّ كلّ واحد من الطرفين المشاركين من لوازم نتيجة التأليف بينه وبين الحملية المشاركة إيّاه بالقياس المؤلف من الحملي والمتصل. أمّا الحملي فظاهر، وأمّا المتصل فقولنا كلما صدقت نتيجة التأليف فقد صدقت نتيجة التأليف. ويلزم من صدق هاتين المقدمتين استلزام نتيجة التأليف لذلك الطرف المشارك لأنّه كلما صدق نتيجة التأليف صدق نتيجة التأليف[٦٢٤٤]. والحملية معا وكلما صدق نتيجة التأليف

[٦٢٣٩] ج – من الأحكام يكون الحملية صغرى أو كبرى ويكون القياس من الشكل الأول أو من شكل آخر من الأشكال الباقية لتمام ما ذكرناه.

[٦٢٤٠] ر – ج أ.

[٦٢٤١] ر – شيء.

[٦٢٤٢] ر – كل، صح هامش.

[٦٢٤٣] ج: اثنتين.

[٦٢٤٤] ج – صدق نتيجة التأليف، صح هامش.

والحملية معا[٦٢٤٥] صدق ذلك الطرف المشارك ينتج كلما صدقت نتيجة التأليف صدق ذلك الطرف المشارك.

[ك ٤٥٢٣] أمّا الصغرى فظاهرة، وأمّا الكبرى فلأنا نتكلم على هذا التقدير ويلزم من استلزام كلّ واحدة من نتيجتي التأليفتين للطرف المشارك الذي هو جزء ذلك التأليف امتناع الاجتماع بين نتيجتي التأليفتين لامتناع الاجتماع بين الطرفين المشاركين لكونهما جزئي المنفصلة المانعة الجمع واستلزام امتناع الاجتماع بين اللوازم امتناع الاجتماع بين الملزومات.

[ك ٤٥٢٤] مثاله والمنفصلة صغرى إما أن يكون لا شيء من "أ" "ب" أو لا شيء من "ج" "د" مانعا من الجمع وكلّ "ب" "ه" وكلّ "د" "ط" ينتج إمّا أن يكون لا شيء من "أ" "ه" أو لا شيء من "ج" "ط" مانعا من الجمع لاستلزام لا شيء من "أ" "ه" للاشيء من "أ" "ب" واستلزام لا شيء من "ج" "ط" للاشيء من "ج" "د" بالقياس المؤلف من الحملي والمتصل على الوجه الذي عرفته. ووجوب التعاند في الجمع بين الملزومات عند التعاند في الجمع بين اللوازم.

[ك ٤٥٢٥] مثاله والمنفصلة كبرى كلّ "أ" "ب" وكلّ "ج" "د" وإمّا أن يكون بعض "ب" "ه" أو بعض "د" "ط" مانعا من الجمع ينتج إمّا بعض "أ" "ه" أو بعض "ج" "ط" مانعا من الجمع لاستلزام الأوّل الجزء الأوّل من المنفصلة، والثاني الجزء الثاني بالقياس المذكور[٦٢٤٦]. ولزوم امتناع الجمع بين الملزومات امتناع الجمع بين اللوازم.

[ك ٤٥٢٦] وإن كان الثاني: وهو أن يكون المشارك [٢٣٣ب] للحملية أحد جزئي المنفصلة فقط ينتج القياس منفصلة موجبة مانعة الجمع من نتيجة التأليف من الطرف المشارك والحملية ومن الطرف غير المشارك لأنّ الطرف المشارك من لوازم نتيجة التأليف بين الطرف المشارك والحملية بالقياس الذي ألّفناه وبينا كيفية إنتاجه لهذه الملازمة ووجوب المنافاة في الجمع بين الشيء وبين المنافي للّازمه في الجمع[٦٢٤٧] .

[ك ٤٥٢٧] ولا يخفى عليك أن هذا المثال ينتج التعاند في الجمع بين نتيجتي التأليفين اذا كانتا كليتين.

[٦٢٤٥] ل – صدق نتيجة التأليف والحملية معا وكلما صدق نتيجة التأليف والحملية مع.

[٦٢٤٦] ر – المذكور، صح هامش.

[٦٢٤٧] ر – ~~مانعا من الجمع مثاله والمنفصلة صغرى إما لا شيء من أ ب أو كل ج د.~~

[ك ٤٥٢٨] وبينهما إذا كانت احداهما فقط كلية للبرهان المذكور.

[ك ٤٥٢٩] مثاله والمنفصلة صغرى إمّا لا شيء من "أ" "ب" أو كلّ "ج" "د" مانعا من الجمع وكلّ "ب" "ه" ينتج إمّا لا شيء من "أ" "ه" أو كلّ "ج" "د" مانعا من الجمع لاستلزام لا شيء من "أ" "ه" للاشيء من "أ" "ب" للقياس[٦٢٤٨] الذي عرفته. ومعانده لا شيء من "أ" "ب" لكلّ "ج" "د" في الجمع واستلزام امتناع الجمع مع اللّازم امتناعه مع الملزوم أيضا.

[ك ٤٥٣٠] مثاله والمنفصلة كبرى كلّ "أ" "ب" وإمّا أن يكون بعض "ب" "ه" أو[٦٢٤٩] كلّ "د" "ط" مانعا من الجمع ينتج إمّا أن يكون بعض "أ" "ه" أو كلّ "د" "ط" مانعا من الجمع لاستلزام بعض "أ" "ه" وبعض "ب" "ه" للقياس المذكور من الحملي والمتصل ووجوب المنافاة في الجمع بين ملزوم الشيء والمنافي لذلك الشيء[٦٢٥٠] في الجمع.

[ك ٤٥٣١] وأمّا على النسق المذكور في مانعة الخلو فالمنفصلة المانعة[٦٢٥١] الجمع لا ينتج منفصلة أصلا لا مانعة الخلو ولا مانعة الجمع لصدق القياس مع عدم الانفصال بكلّ واحد من المعنيين تارة وصدقه مع الانفصال بكلّ واحد من المعنيين أخرى.

[ك ٤٥٣٢] أمّا الأوّل: فلجواز استلزام أحد المتعاندين في الجمع اللّازم الآخر كما أنّه يصدق قولنا إمّا أن يكون كلّ إنسان ناطقا وإمّا أن يكون كلّ إنسان حجرا مانعا من الجمع وكلّ حجر جسم والحقّ صدق كلما كان كلّ إنسان ناطقا فكلّ إنسان جسم لإنتاج مقدمها مع قولنا كلّ ناطق جسم تاليها ويلزم من صدق هذه الملازمة عدم الانفصال بكلّ واحد من المعنيين من قولنا كلّ إنسان ناطق ومن قولنا كلّ إنسان جسم لما عرفت في لوازم الشرطيات: أن كلّ متصلة موجبة مستلزمة للمنفصلة السالبة المانعة الخلو والمانعة الجمع المركبة من طرفي المتصلة.

[ك ٤٥٣٣] وأمّا الثاني: فلجواز معاندة أحد المتعاندين في الجمع اللازم الآخر بكلّ واحد من المعنيين: كما اذا بدّلنا كبرى المثال المذكور والصغرى بحالها كقولنا وكلّ حجر غير ناطق والحقّ صدق قولنا إمّا أن يكون كلّ إنسان ناطقا وإمّا أن يكون كلّ إنسان غير ناطق بكلّ واحد من المعنيين.

[٦٢٤٨] ر: القياس.

[٦٢٤٩] ج – أو.

[٦٢٥٠] ر – الشيء، صح هامش.

[٦٢٥١] ل – الخلو والمنفصلة المانعة، صح هامش.

[ك ٤٥٣٤] نعم القياس المركب من الحملية والمنفصلة المانعة الجمع الموجبة ينتج متصلة سالبة جزئية مقدمها نتيجة التأليف بين الحملية والطرف المشارك من المنفصلة وتاليها الطرف غير المشارك منها والّا لصدق نقيضها وهو قولنا كلما صدقت نتيجة التأليف صدق الطرف غير المشارك من المنفصلة وقد صدق قولنا كلما صدق الطرف المشارك صدقت نتيجة التأليف لإنتاج مقدمها مع الحملية تاليها من الشكل الواقع عليه التأليف فتجعل هذه المقدمة صغرى، ونقيض المطلوب كبرى لينتجا من الشكل الأوّل كلما صدق الطرف المشارك من المنفصلة المانعة الجمع صدق الطرف غير المشارك منها وأحد جزئي المنفصلة المانعة الجمع يستلزم الاخر. وإنه خلف محال. ولا ينتج القياس هذه السالبة ومقدمها الطرف غير المشارك وتاليها نتيجة التأليف لجواز استلزام أحد المتعاندين في الجمع اللازم الآخر استلزاما كليا. كما بيّناه في المثال الأول المذكور.

[ك ٤٥٣٥] هذا إذا كان المشارك للحملية أحد جزئي المنفصلة المانعة الجمع فقط.

[ك ٤٥٣٦] وأمّا إذا كان المشارك للحملية كلّ واحد من جزئي المنفصلة فلا ينتج القياس هذه السالبة ومقدمها نتيجة أحد التأليفين وتاليها نتيجة التأليف الآخر أيضا لصدق القياس مع تلازم هاتين النتيجتين تارة ومع تعاندهما أخرى.

[ك ٤٥٣٧] أمّا الأوّل: فلجواز تلازم لازمي المتعاندين في الجمع كما أنه يصدق إما كلّ إنسان ناطق وإما كلّ إنسان صهال وكلّ ناطق حساس وكلّ صهال متحرك بالإرادة. والحقّ صدق قولنا كلما كان كلّ إنسان حساسا فكلّ إنسان متحرك بالارادة وبالعكس.

[ك ٤٥٣٨] وأما الثاني: فلجواز تعاند لازمي المتعاندين في الجمع كما اذا قلنا في الكبرى وصغرى المثال المذكور بحاله[٦٢٥٢] وكلّ ناطق[٦٢٥٣] ضحاك وكلّ صهال فرس والحقّ التعاند بين قولنا كلّ [٢٣٤أ]إنسان ضحاك اللازم من الجزء الأوّل وبين قولنا كلّ إنسان فرس اللازم[٦٢٥٤] من الجزء الثاني لإنتاج الأوّل مع قولنا لا شيء من الضحاك بفرس قولنا لا شيء من الإنسان بفرس المعاند للثاني جزما صدقا وكذبا.

[ك ٤٥٣٩] هذا كلّ إذا كانت المنفصلة موجبة.

[٦٢٥٢] ح: بحالها.

[٦٢٥٣] ر – ~~صهال~~.

[٦٢٥٤] ل: الملازم.

[ك ٤٥٤٠] وأمّا إذا كانت المنفصلة سالبة فان كانت مانعة الجمع فحكمها حكم المنفصلة المانعة الخلو اذا كانت موجبة أي القياس[٦٢٥٥] المؤلف من المنفصلة الموجبة المانعة الخلو والحملية المنتج للمنفصلة الموجبة المانعة الخلو ينتج المنفصلة السالبة المانعة الجمع اذا كانت[٦٢٥٦] المنفصلة فيه السالبة مانعة الجمع[٦٢٥٧].

[ك ٤٥٤١] أمّا القياس المقسم الذي نتيجته حملية فإذا كانت المنفصلة المستعملة فيه سالبة مانعة الجمع ينتج جواز صدق تلك الحملية لأنّ صدق كلّ واحد من أجزاء تلك المنفصلة مع الحملية المشاركة اياه ملزوم لصدق تلك الحملية فجواز صدق كلّ واحد منها مع الحملية المشاركة له يكون ملزوما لجواز صدق تلك[٦٢٥٨] الحملية لأنّ إمكان الملزوم ملزوم لإمكان اللازم.

[ك ٤٥٤٢] وأمّا الأقيسة الآخر[٦٢٥٩] المنتجة للمنفصلة المانعة الخلو فههنا ينتج منفصلة سالبة مانعة الجمع من نتيجة التأليف والجزء غير المشارك إن كان المشارك للحملية أحد[٦٢٦٠] جزئي المنفصلة ومن نتيجة التأليف الآخر إن كان هو أيضا مشاركا للحملية لأنّ الطرف المشارك ملزوم لنتيجة التأليف لما مرّ من القياس المؤلف من الحملي والمتصل أي بقول كلما صدق الطرف المشارك صدق الطرف المشارك جزما والحملية[٦٢٦١] صادقة في نفس الأمر. فيصدق قولنا كلما صدق الطرف المشارك صدق الطرف المشارك مع الحملية وكلما صدق الطرف المشارك مع الحملية صدقت نتيجة التأليف ينتج كلما صدق الطرف المشارك صدق نتيجة التأليف. ويلزم من صدق هذه الملازمة جواز الجمع بين نتيجة التأليف والطرف غير[٦٢٦٢] المشارك إن كانت المشاركة مع أحد طرفي المنفصلة وبين نتيجة التأليف الآخر إن كانت المشاركة مع كلّ واحد من طرفي المنفصلة اذ لو امتنع الاجتماع بين نتيجة التأليف والطرف غير المشارك أو بينها وبين نتيجة التأليف الآخر يلزم امتناع الاجتماع بين طرفي

[٦٢٥٥] ج + الذي ينتج المنفصلة الموجبة المانعة الخلو مع الحملية ينتج المنفصلة السالبة المانعة الجمع معها.

[٦٢٥٦] ل + اذا كانت.

[٦٢٥٧] ج – المؤلف من المنفصلة الموجبة المانعة الخلو والحملية المنتج للمنفصلة الموجبة الموجبة المانعة الخلو ينتج المنفصلة السالبة المانعة الجمع اذا كانت المنفصلة فيه سالبة مانعة الجمع.

[٦٢٥٨] ج – تلك، صح هامش.

[٦٢٥٩] ل: الاجزاء.

[٦٢٦٠] ل – أحد، صح هامش.

[٦٢٦١] ر – ~~والحملية~~.

[٦٢٦٢] ل – غير، صح هامش.

السالبة المانعة الجمع. أمّا استلزام الأمر الأوّل لذلك فلان امتناع اجتماع الشيء مع[٦٢٦٣] اللازم ملزوم لامتناع اجتماعه مع الملزوم. وأمّا استلزام الأمر الثاني اياه فلان امتناع الاجتماع بين اللوازم يستلزم امتناع الاجتماع بين الملزومات.

[ك ٤٥٤٣] وأمّا إذا كانت المنفصلة السالبة مانعة الخلو فحكمها حكم المنفصلة المانعة الجمع اذا كانت موجبة أي الشرط المعتبر في إنتاج المنفصلة الموجبة المانعة الجمع معتبر في إنتاج المنفصلة السالبة المانعة الخلو. وذلك الشرط هو أن يكون نتيجة التأليف مع الحملية منتجة للطرف المشاركة من المنفصلة.

[ك ٤٥٤٤] وعند ذلك فالقياس الذي ينتج هناك المنفصلة الموجبة المانعة الجمع ههنا ينتج منفصلة سالبة مانعة الخلو من نتيجة التأليف والطرف غير المشارك إن كانت المشاركة مع أحد الطرفين ونتيجة التأليف الآخر إن كانت المشاركة مع كلّ واحد من الطرفين لأنّ نتيجة التأليف ملزوم للطرف المشارك بالقياس المؤلف من الحملي والمتصل على الوجه الذي عرفته هناك ويلزم من صدق هذه الملازمة جواز الخلو عن نتيجة التأليف وعن الطرف غير المشارك إن كانت المشاركة مع أحد الطرفين وعن نتيجة التأليف الآخر إن كانت المشاركة مع الطرفين اذ لو امتنع الخلو عن نتيجة التأليف وعن الطرف غير المشارك أو عنها وعن نتيجة التأليف الآخر لزم امتناع الخلو عن الطرفي السالبة المانعة الخلو. أمّا استلزام الأمر الأوّل لذلك فلان امتناع الخلو عن الشيء وعن ملزوم شيء آخر ملزوم لامتناع الخلو عنه وعن ذلك الشيء. وأمّا استلزام الأمر الثاني اياه فلاستلزام امتناع الخلو عن الملزومات لامتناع الخلو عن اللوازم.

[ك ٤٥٤٥] والقياس الذي ينتج السالبة الجزئية المركبة من نتيجة التأليف والطرف غير المشارك والمنفصلة موجبة مانعة الجمع لا ينتج والمنفصلة سالبة مانعة الخلو شيئا لعدم الظفر بالبرهان.

[ك ٤٥٤٦] وأمّا الحقيقية فإن كانت موجبة بقى[٦٢٦٤] كلّ قياس ينتج المنفصلة المانعة الجمع إذا كانت[٦٢٦٥] موجبة نتيجة فالحقيقية في ذلك القياس [٢٣٤ب] ينتج أيضا[٦٢٦٦] تلك النتيجة بعينها.

[٦٢٦٣] ر – مع، صح هامش.

[٦٢٦٤] ج: من.

[٦٢٦٥] ر – ~~الحقيقية سالبة~~.

[٦٢٦٦] ج – أيضا.

وكذلك في كلّ قياس ينتج المنفصلة الموجبة المانعة الخلو نتيجة فالحقيقية في ذلك القياس ينتج أيضا تلك النتيجة بعينها لوجوب استلزام الخاص لما يستلزمه العام.

[ك ٤٥٤٧] وأمّا إذا كانت الحقيقية سالبة فلا ينتج شيئا أصلا لأنّها لو أنتجت في قياس ما نتيجة ما لأنتجت السالبة المانعة الجمع والسالبة المانعة الخلو تلك النتيجة بعينها لكون كلّ واحدة من هاتين السالبتين أخصّ من السالبة الحقيقية ووجوب إنتاج الخاصّ لما نتيجة العامّ. والتالي باطل لعدم إنتاج هاتين السالبتين معا في قياس ما نتيجة ما[٦٢٦٧] أصلا.

[ك ٤٥٤٨] وينبغي أن تعلم أنّ كلّ واحدة من المنفصلة المانعة الجمع والمنفصلة المانعة الخلوّ موجبة كانت أو سالبة ينتج حيث ينتج صاحبتها اذا كان المشارك فيها نقيض المشارك في صاحبتها أي المنفصلة الموجبة المانعة الجمع ينتج في كلّ[٦٢٦٨] قياس ينتج فيه المنفصلة الموجبة المانعة الخلو اذا كان الجزء المشارك فيها نقيض الجزء المشارك الذي يجب أن يكون في المنفصلة الموجبة المانعة الخلو. وكذلك المنفصلة الموجبة المانعة الخلو ينتج في كلّ قياس ينتج فيه المنفصلة الموجبة المانعة الجمع اذا كان المشارك فيها نقيض المشارك الذي يجب أن يكون في المنفصلة الموجبة المانعة الجمع وكذلك كلّ واحدة من السالبة المنفصلة المانعة الجمع والسالبة المنفصلة المانعة الخلو ينتج حيث ينتج الأخرى لكن اذا كان المشارك فيها نقيض ما يجب أن يكون في الأخرى كلّ ذلك لانقلاب كلّ واحدة من هاتين المنفصلتين الى الأخرى الموافقة اياها في الكيف المركبة من نقيضي جزئي الاولى فيكون إنتاجها بواسطة صاحبتها لكن المنتجة من كلّ واحدة منهما بغير واسطة الانقلاب الى ما يوافقها في الكيف ويخالفها في الجنس هو ما ذكرناه الّا اذا كانت المنفصلة مشتركة الأجزاء في الموضوع وهي كبرى ويكون موضوع أجزائها بأسرها هو الحد الأوسط وكان مورد الانفصال كلّ واحد واحد من الأفراد التى صدق عليها موضوع تلك الأجزاء لا الكلّ المجموعي من حيث هو كلّ مجموعي فإنّ الأمر لو كان كذلك أنتج القياس منفصلة كالكبرى في كيفيتها أي في الإيجاب والسلب وفي جنسيتها أي في كونها حقيقية أو مانعة الجمع أو مانعة الخلو.

[٦٢٦٧] ل – ما.

[٦٢٦٨] ل – كل، صح هامش.

[ك ٤٥٤٩] وعلّل المصنّف لزوم هذه النتيجة من القياس المذكور باندراج أحد طرفي الحملية تحت هذا الانفصال "فيتعدى اليه كيف ما كان الانفصال من الكبرى" وهذا التعليل تعرفنا أنّ هذا القياس يقع على الشكل الأوّل والثالث أيضا أما اذا كان على الشكل الأوّل فيندرج موضوع الحملية تحت الانفصال المذكور. وأما اذا كان على الشكل الثالث فيندرج محمولها تحت الانفصال المذكور؛ لكن اذا كان القياس واقعا على الشكل الثالث فلا بدّ من بيان لزوم النتيجة وهو بعكس الصغرى الحملية إن كانت الكبرى كلية ليرجع القياس[٦٢٦٩] الى الشكل الأوّل وبالافتراض إن كانت الكبرى جزئية.

[ك ٤٥٥٠] مثال الشكل الأوّل والمنفصلة موجبة كلّ "ج" "ب" وكلّ واحد واحد مما يصدق عليه أنّه "ب" فهو إمّا "د" وإمّا "ه" وإمّا "ط" ينتج كلّ "ج" فهو إمّا "د" وإمّا "ه" وإما "ط" حقيقيا إن كانت الكبرى كذلك. وغير حقيقي إن كانت الكبرى غير حقيقية.

[ك ٤٥٥١] مثاله والمنفصلة سالبة كلّ "ج" "ب" ولا شيء مما يصدق عليه أنه "ب" إمّا "د" وإمّا "ه" وإما "ط" ينتج لا شيء من "ج" "أ" إما[٦٢٧٠] "د" وإما "ه" وإمّا "ط".

[ك ٤٥٥٢] مثاله في الشكل الثالث والمنفصلة موجبة كلية كلّ "ب" "ج" وكلّ "ب" إمّا "د" وإمّا "ه" وإمّا "ط" ينتج بعض "ج" إمّا "د" وإمّا "ه" وإمّا "ط" بعكس الصغرى ليرجع الى الشكل الأوّل.

[ك ٤٥٥٣] مثاله فيه والمنفصلة موجبة جزئية كلّ "ب" "ج" وبعض ما يصدق عليه أنّه "ب" إمّا "د" وإمّا "ه" وإمّا "ط" ينتج بعض "ج" إمّا "د" وإمّا "ه" وإمّا "ط" بالافتراض. وهو أن يفرض البعض الذي من "ب" هو موصوف بالانفصال "ج" فحينئذ يصدق كلّ "ج" إمّا "د" وإما "ه" وإمّا "ط" وكلّ "ج" "ب" فنقول: كلّ [٢٣٥أ] "ج" "ب" وكلّ "ب" "ج" ينتج كلّ "ج" "ج": ثمّ يقول وكلّ "ج" إمّا "د" وإمّا "ه" وإمّا "ط" ينتج بعض "ج" إمّا "د" وإمّا "ه" وإمّا "ط"[٦٢٧١] لما مرّ. وهو المطلوب وقس عليهما المثال فيه والمنفصلة سالبة.

[ك ٤٥٥٤] ثمّ قال: "لكن هذا القياس أشبه بالحمليات والكبرى بالحملية" والأمر كما قاله بل هو هي بعينها "وفيما عدا ذلك لا يختلف شيء مما ذكرناه من الأحكام بكون المنفصلة صغرى أو كبرى."

[٦٢٦٩] ر – القياس.

[٦٢٧٠] ر: ما.

[٦٢٧١] ل – ينتج بعض ج إما د وإما ه وإما ط.

[ك ٤٥٥٥] ثمّ قال: "وادّعى الشيخ أن المنفصلة المشتركة الأجزاء في أحد الحدين أعنى الحدين اللذين هما غير الأوسط اذا كانت صغرى والحمليات كبرى وهي لا تشترك في حد اشترط في إنتاج هذا القياس أن يكون المنفصلة موجبة. وأمّا اذا كانت مثل هذه المنفصلة كبرى فإن كانت موجبة أنتجت وإن كانت سالبة أنتجت اذا كانت موجبة الأجزاء ولم ينتج اذا كانت سالبة الأجزاء."

[ك ٤٥٥٦] ثمّ قال: وأنت فقد أحطت بالإنتاج إذا كانت صغرى وسالبة بعد حصول الشرائط المذكورة وبإنتاجها أيضا إذا[٦٢٧٢] كانت كبرى وسالبة على ذلك التفصيل الّا في صورة الاستثناء فإنها ينتج مطلقا. فإن كان[٦٢٧٣] مراد الشيخ بإنتاجها اذا كانت كبرى موجبة كانت أو سالبة إنتاجها في تلك الصورة صحّ ما قاله. ولكن لا يصحّ قوله أنها اذا كانت[٦٢٧٤] سالبة سالبة الأجزاء لا ينتج للإنتاج مع سلب الأجزاء في تلك الصورة أيضا للاندراج الكامل البيّن. فإذن لا يتفاوت الحال بكون المنفصلة موجبة الأجزاء أو سالبة الأجزاء بعد استحفاظ الشرائط التى ذكرناها في شيء من هذه الأقيسة."

[ك ٤٥٥٧] إذا عرفت هذا فنقول: الضابط في إنتاج هذه الأقيسة لاستنتاج صدق الحملية بالفعل[٦٢٧٥] كون المنفصلة موجبة كلية[٦٢٧٦] يصدق عليها منع الخلو ولاستنتاج صدقها بالقوّة كون المنفصلة سالبة مانعة الجمع. وكيف كان أن[٦٢٧٧] يشترك أجزائها في أحد الحدين اللذين هما طرفا المطلوب ويشترك[٦٢٧٨] الحمليات في الطرف الآخر[٦٢٧٩]. واشتمال كلّ واحد من أجزاء المنفصلة مع الحملية المشاركة اياه على تأليف منتج واشتراك التأليفات بأسرها في نتيجة واحدة كان الكلّ من شكل واحد أو من أشكال مختلفة.

[ك ٤٥٥٨] وأما لاستنتاج المنفصلة من هذه الأقيسة فاشتمال الطرف المشارك فيها[٦٢٨٠] مع الحملية على تأليف منتج إن كانت[٦٢٨١] المنفصلة موجبة مانعة الخلو واشتمال ما يصلح أن يكون نتيجة التأليف

[٦٢٧٢] ج: إن.

[٦٢٧٣] ر – كان.

[٦٢٧٤] ل – اذا كانت كبرى موجبة كانت أو سالبة إنتاجها في تلك الصورة صح ما قاله ولكن لا يصح قوله أنها اذا كانت.

[٦٢٧٥] ل – بالفعل.

[٦٢٧٦] ر – ~~يشترك أجزاؤها في أحد الحدين اللذين هما~~.

[٦٢٧٧] ل: لأن.

[٦٢٧٨] ل: يترك.

[٦٢٧٩] ل – الآخر، صح هامش.

[٦٢٨٠] ر: منها.

[٦٢٨١] ل – إن كانت، صح هامش.

مع الحملية على تأليف ينتج الطرف المشارك من المنفصلة إن كانت المنفصلة موجبة مانعة الجمع وعلى العكس فيها[٦٢٨٢] في المنفصلة السالبة. عنى به أن المنفصلة السالبة إن كانت مانعة الجمع.

[ك ٤٥٥٩] فالضابط في إنتاجها المنفصلة اشتمال الطرف المشارك منها مع الحملية على تأليف منتج وإن كانت مانعة الخلو فالضابط في إنتاجها المنفصلة اشتمال ما يصلح أن يكون نتيجة التأليف مع الحملية على تأليف منتج للطرف المشارك من المنفصلة. وأما كيفية النتيجة وجنسيتها فتابعة للمنفصلة دائما. أي إن كانت المنفصلة موجبة كانت النتيجة موجبة، وإن كانت سالبة كانت سالبة. وإن كان ما يصدق عليها منع الخلو فقط كانت النتيجة أيضا مانعة الخلو فقط وإن كانت ما يصدق عليها منع الجمع فقط كانت مانعة الجمع فقط وان كانت ما يصدق عليها الأمران فإن كانت موجبة كانت النتيجة أيضا ما يصدق عليها الأمران وإن كانت سالبة فلا ينتج الّا في صورة الاستثناء فإنها ينتج كما عرفت والنتيجة يتبعها.

[ك ٤٥٦٠] والبرهان في القياس[٦٢٨٣] المنتج للحملية هو صدق أحد الأقيسة المنتجة إياها وفي القياس المنتج للمنفصلة هو إمّا صدق أحد أجزاء المنفصلة المطلوبة أو القياس المنتج إياه أو صدق أحد الأقيسة المنتجة لأحد[٦٢٨٤] أجزاء المنفصلة المطلوبة.

[ك ٤٥٦١] وأما[٦٢٨٥] إثبات استلزام الطرف المشارك لنتيجة التأليف من أحد الطرفين والحملية إن كانت المشاركة مع أحد طرفي المنفصلة ولنتيجة التأليف من الطرفين والحملية إن كانت المشاركة مع كلّ واحد من طرفي المنفصلة بالقياس المؤلف من الحملي والمتصل على الوجه الذي عرفته.

[ك ٤٥٦٢] ثمّ الاستدلال بامتناع اجتماع الشيء مع اللازم على امتناع اجتماعه مع الملزوم على التقدير [٢٣٥ب] الأوّل. وبامتناع اجتماع اللوازم على امتناع اجتماع الملزومات على التقدير الثاني.

[ك ٤٥٦٣] وأمّا إثبات استلزام نتيجة التأليف للطرف المشارك إن كانت المشاركة مع أحد طرفي المنفصلة ولكلّ واحد من الطرفين إن كانت المشاركة مع كلّ واحد منهما بالقياس المؤلف من الحملي والمتصل.

[٦٢٨٢] ج: فيها؛ ج – ~~إن كانت~~.

[٦٢٨٣] ل: في البرهان.

[٦٢٨٤] ر – ~~طرفي~~.

[٦٢٨٥] ج – وأما.

[ك ٤٥٦٤] ثمّ الاستدلال بامتناع الخلو عن الشيء وعن ملزوم شيء آخر على امتناع الخلو عنه وعن لازم ذلك الشيء على التقدير الأوّل. وبامتناع الخلو عن الملزومات على امتناع الخلو عن اللوازم.

[ك ٤٥٦٥] ويجب أن تعلم أن في القياس المؤلف من الحملي والمتصل لو كان مكان الحملي شرطية سواء كانت متصلة أو منفصلة وسواء كان الطرف المشارك للشرطية الموضوعة مكان الحملية من المتصلة الأخرى حملية أو شرطية متصلة أو منفصلة. فإنّ حكمها حكم القياس المؤلف من الحملي[٦٢٨٦] والمتصل الّا أن نتيجة التأليف من حملية وشرطية أو من شرطيتين في نتيجة القياس يكون موضوعه مكان نتيجة التأليف من حمليتين في تلك النتيجة.

[ك ٤٥٦٦] مثال ما يكون تلك الشرطية متصلة والمشارك لها من المقدمة الأخرى حملية. قولنا: كلما كان كلما كان "أ" "ب" "فج" "د" فكلّ "ه" "ط" وكلما كان كلّ "ط" "ج" "فو" "ز" ينتج كلما كان كلما كان[٦٢٨٧] "أ" "ب" "فج" "د" فقد يكون اذا كان كلّ "ه" "ج" "فو" "ز" لانتظام القياس من الحملية والمتصلة والشركة[٦٢٨٨] بينها وبين مقدمها على تقدير صدق مقدم المتصلة الاولى.

[ك ٤٥٦٧] مثال ما يكون تلك الشرطية منفصلة والمشارك لها أيضا حملية بأن يقول: والصغرى بحالها ودائما إمّا أن يكون كلّ "ط" "ج" أو "و" "ز" مانعا من الخلو ينتج كلما كان كلما كان "أ" "ب" "فج" "د" فإمّا أن يكون كلّ "ط" "ج" أو "و" "ز" مانعا من الخلو لانتظام القياس من الحملي والمنفصل على التقدير المذكور.

[ك ٤٥٦٨] مثال ما يكون تلك الشرطية متصلة[٦٢٨٩] والمشارك لها من المقدمة الأخرى شرطية أيضا إمّا متصلة كقولنا كلما كان "أ" "ب"فكلما كان[٦٢٩٠] "ج" "د" "فه" "ز" وكلما كان "ه" "ز" "فج" "ط" ينتج كلما كان "أ" "ب" فكلما كان "ج" "د" "فج" "ط" وإمّا منفصلة كقولنا كلما كان "أ" "ب" فإمّا أن يكون "ج" "د" أو "ه" "ز" مانعا من الجمع ودائما إمّا أن يكون "ه" "ز" أو "ج" "ط" مانعا من الخلو ينتج كلما كان "أ" "ب" فإما ليس "ج" "د" أو "ج" "ط" مانعا من الخلو.

[٦٢٨٦] ل – ثم الاستدلال بامتناع الخلو... المؤلف من الحملي.

[٦٢٨٧] ل – كلما كان، صح هامش.

[٦٢٨٨] ر – ~~بينها~~.

[٦٢٨٩] ل – متصلة.

[٦٢٩٠] ر – ~~كلما كان~~.

[ك ٤٥٦٩] مثال ما يكون تلك الشرطية منفصلة والمشارك لها من المقدمة الأخرى أيضا شرطية إمّا متصلة كقولنا كلما كان "أ" "ب" فكلما كان "ج" "د" "فه" "ز" ودائما إمّا أن يكون "ه" "ز" أو "ج" "ط" مانعا من الخلو ينتج كلما كان "أ" "ب" فقد يكون اذا[٦٢٩١] لم يكن "ج" "د" "فج" "ط".

[ك ٤٥٧٠] وإمّا منفصلة كقولنا[٦٢٩٢] في الصغرى والكبرى بحالها كلما كان "أ" "ب" فإمّا أن يكون "ج" "د" أو "ه" "ز" مانعا من الجمع ينتج كلما كان "أ" "ب" فإمّا ليس "ج" "د" أو "ج" "ط" مانعا من الخلو.

[ك ٤٥٧١] ولمّية كلّ ذلك انتظام القياس من الطرف المشارك والشرطية المذكورة على تقدير مقدم الصغرى.

[ك ٤٥٧٢] ويجب أيضا أن تعلم أن الموضوع في القياس المؤلف من الحملي والمنفصل مكان الحملي لو كان شرطية سواء كانت متصلة أو منفصلة وسواء كان الطرف المشارك لها من المقدمة الأخرى حملية أو شرطية متصلة أو منفصلة فأن حكمها حكم القياس المؤلف من الحملي والمنفصل الا أن نتيجة التأليف من حملية وشرطية أو من شرطيتين في نتيجة القياس يكون موضوعه مكان نتيجة التأليف من حمليتين في تلك النتيجة.

[ك ٤٥٧٣] مثال ما يكون تلك المتصلة شرطية والطرف المشارك لها من المقدمة الأخرى حملية. قولنا إمّا أن يكون كلما كان "أ" "ب" "فج" "د" وإمّا أن يكون كلّ "ه" "ط" مانعا من الخلو وكلما كان كلّ "ط" "ج" "فو" "ز" ينتج إمّا أن يكون كلما كان "أ" "ب" "فج" "د" وإمّا أن يكون قد يكون اذا كان كلّ "ه" "ج" "فو" "ز" مانعا من الخلو لامتناع خلو الواقع عن الطرف الغير المشارك من المنفصلة وعن القياس المنتظم من الطرف المشارك منهما والمتصلة المنتجة لنتيجة التأليف.

[ك ٤٥٧٤] مثال ما يكون تلك الشرطية منفصلة والمشارك لها أيضا حملية بأن يقول: والصغرى بحالها ودائما إمّا أن يكون كلّ "ط" "ج" أو "و" "ز" مانعا من الخلو أيضا ينتج إمّا أن يكون كلما كان "أ" "ب" "فج" "د" وإمّا أن يكون إمّا كلّ "ط" "ج" أو "و" "ز" مانعا من الخلو لامتناع خلو الواقع عن

[٦٢٩١] ج + كان.

[٦٢٩٢] ر: لقولنا.

الطرف غير المشارك من المنفصلة وعن القياس المنتظم من [٢٣٦أ] الطرف المشارك وتلك المنفصلة المنتج لنتيجة التأليف.

[ك ٤٥٧٥] مثال ما يكون تلك الشرطية متصلة والطرف المشارك لها من المقدمة الأخرى أيضا شرطية إمّا متصلة كقولنا: إمّا أن يكون "أ" "ب" أو كلما كان "ج" "د" "فه" "ز" مانعا من الخلو وكلما كان "ه" "ز" "فج" "ط" ينتج إمّا أن يكون "أ" "ب" وإمّا أن يكون كلما كان "ج" "د" "فج" "ط" مانعا من الخلو. وإمّا منفصلة كقولنا: والكبرى بحالها إمّا أن يكون "أ" "ب" وإمّا أن يكون إمّا[٦٢٩٣] "ج" "د" أو "ه" "ز" مانعا من الخلو ينتج إمّا أن يكون "أ" "ب" وإمّا أن يكون إمّا "ج" "د" أو "ج" "ط" مانعا من الخلو.

[ك ٤٥٧٦] مثال ما يكون تلك الشرطية منفصلة والطرف المشارك لها من المقدمة الأخرى أيضا شرطية. إمّا متصلة كقولنا إمّا أن يكون "أ" "ب" أو كلما كان "ج" "د" "فه" "ز" مانعا من الخلو. وإمّا أن يكون "ه" "ز" أو "ج" "ط" مانعا من الجمع ينتج إمّا أن يكون "أ" "ب" وإمّا أن يكون إمّا "ج" "د" أو "ج" "ط" مانعا من الخلو. لكن طرفها يكون مانعا من الجمع لاستلزام امتناع الاجتماع مع اللازم امتناعه مع الملزوم. وإمّا منفصلة كقولنا والكبرى بحالها إمّا أن يكون "أ" "ب" وإمّا أن يكون إمّا "ج" "د" أو "ه" "ز" مانعا من الخلو ينتج إمّا أن يكون "أ" "ب" وإمّا أن يكون إمّا ليس "ج" "ط" أو "ج" "د" مانعا من الخلو.

[ك ٤٥٧٧] كلّ ذلك لامتناع الخلو عن الطرف غير المشارك وعن القياس المنتج لنتيجة التأليف.

[ك ٤٥٧٨] فعلى هذا يندرج كلّ قياس مركب من شرطيتين يشتركان في جزء تام من احدي المقدمتين غير تامّ من الأخرى تحت أحد هذين القياسين. أمّا المركب من متصلتين ففي القياس المؤلف من الحملي والمتصل. وأمّا المركب من منفصلتين ففي القياس المؤلف من الحملي والمنفصل. وأمّا المؤلف من المتصل والمنفصل ففي القياس المؤلف من الحملي والمتصل. إن كان المشترك تاما من المنفصل ويكون المنفصلة حينئذ موضوعه مكان الحملي وفي القياس المؤلف من الحملي والمنفصل إن كان المشترك تاما من المتصل ويكون المتصلة حينئذ موضوعه مكان الحملي ويكون حكم كلّ واحد منها حكم القياس المندرج فيه.

[٦٢٩٣] ل – إما.

البحث الخامس: في القياس المؤلف من المتصل والمنفصل

[ك ٤٥٧٩] وهو على ثلاثة أقسام؛ لأنّ الحدّ الأوسط إمّا أن يكون جزءً تاما من كلّ واحدة من المقدمتين، أو جزءً غير تام من كلّ واحدة منهما، أو جزءً تاما من احدي المقدمتين غير تام من الأخرى. فإن كان الأوّل فالمتصلة إمّا أن يكون صغرى أو كبرى فإن كانت صغرى لم يتميز الشكل الأوّل عن الشكل الثاني والشكل الثالث عن الشكل الرابع. وإن كانت كبرى لم يتميز الشكل الأوّل[٦٢٩٤] عن الشكل الثالث، والشكل الثاني عن الشكل الرابع؛ لأنّ أجزاء المنفصلة لما لم يتميز بعضها عن البعض بالطبع بل بالوضع كان الاعتبار بحسب وضع الحد[٦٢٩٥] الأوسط في المتصلة دون المنفصلة. وإذا كان كذلك كان الأمر على ما ذكرناه.

[ك ٤٥٨٠] إذا عرفت ذلك فنقول: المتصلة إمّا أن يكون صغرى أو كبرى، وعلى كلّ واحد من التقديرين فالحدّ الأوسط إمّا أن يكون تاليها أو مقدمها فهذه أقسام أربعة لا مزيد عليها.

[ك ٤٥٨١] ويشترط في الكلّ[٦٢٩٦] أن يكون احدي المقدمتين موجبة، واحداهما[٦٢٩٧] كلية.

[ك ٤٥٨٢] والضابط في الجمع بعد ذلك هو أنّ المتصلة إمّا أن تكون موجبة أو سالبة فإن كانت موجبة[٦٢٩٨] فالمنفصلة إمّا أن تكون موجبة أو سالبة فإن كانت المنفصلة[٦٢٩٩] موجبة فإن كانت مانعة الجمع وجب أن[٦٣٠٠] يكون الحدّ الأوسط لازما في المتصلة وإن كانت مانعة الخلو وجب أن يكون الحدّ الأوسط ملزوما في المتصلة. وإن كانت المنفصلة سالبة فإن كانت مانعة الجمع وجب أن يكون الحدّ الأوسط ملزوما في المتصلة وإن كانت مانعة الخلو وجب أن يكون الحدّ الأوسط[٦٣٠١] لازما في المتصلة.

[ك ٤٥٨٣] والنتيجة حينئذ أعنى على تقدير كون المتصلة موجبة تتبع المنفصلة في الكيف وفي الجنس.

[٦٢٩٤] ج – الأول.

[٦٢٩٥] ر + الحد.

[٦٢٩٦] ل: الشكل.

[٦٢٩٧] ج: والأخرى.

[٦٢٩٨] ر – ~~أو سالبة~~.

[٦٢٩٩] ل – إما أن يكون موجبة أو سالبة فإن كانت موجبة فالمنفصلة إما أن يكون موجبة أو سالبة فإن كانت المنفصلة.

[٦٣٠٠] ر – فالمنفصلة إما أن يكون موجبة أو سالبة فإن كانت المنفصلة موجبة فإن كانت مانعة الجمع أن، صح هامش.

[٦٣٠١] ج – ملزوما في المتصلة وإن كانت مانعة الخلو وجب أن يكون الحد الأوسط.

[ك ٤٥٨٤] أمّا إذا كان مقدمة القياس منفصلة مانعة الجمع فإن كانت موجبة فبالاستدلال بامتناع الاجتماع مع اللازم على امتناع الاجتماع مع الملزوم. وإن كانت سالبة فبالاستدلال[٦٣٠٢] بجواز الجمع مع الملزوم على جواز الجمع مع اللازم.

[ك ٤٥٨٥] وأمّا إذا كان مقدمة القياس منفصلة مانعة الخلو فإن كانت موجبة فبالاستدلال بامتناع الخلو عن الملزوم على امتناع الخلو عن اللازم وإن كانت سالبة فبالاستدلال بجواز الخلو عن اللازم على جواز الخلو عن الملزوم. وإن كانت المتصلة سالبة فان لا يكون [٢٣٦ب] جزء مانعة الجمع ملزوما أو جزء مانعة الخلو لازما هذا لفظه[٦٣٠٣] في الكتاب.

[ك ٤٥٨٦] وفيه نظر؛ لأنّه إن أراد به أن المتصلة اذا كانت سالبة لا يجوز أن يكون جزء مانعة الجمع أعنى الحد الأوسط ملزوما في المتصلة السالبة وجزء مانعة الخلو لازما فيها فهو غير صحيح؛ لإنتاج المنفصلة المانعة الجمع مع المتصلة السالبة. والحدّ الأوسط مقدم المتصلة وإنتاج المنفصلة المانعة الخلو معها والحدّ الأوسط تاليها على ما سيظهر لك بعد.

[ك ٤٥٨٧] وإن عنى به أنه لا يجب حينئذ أن يكون جزء مانعة الجمع ملزوما فقط وجزء مانعة الخلو لازما فقط فهو حق؛ لإنتاج كلّ واحدة منهما معها سواء كان جزؤها ملزوما فيها أو لازما.

[ك ٤٥٨٨] والظاهر أن مراده ذلك وإن كان لفظه لا يدل عليه.

[ك ٤٥٨٩] والنتيجة حينئذ أعنى إذا كانت المتصلة سالبة والمنفصلة كلية مانعة الخلو منفصلة كلية مانعة الخلو ومنفصلة كلية[٦٣٠٤] مانعة الجمع أيضا. كلّ واحدة منهما تابعة للمتصلة في الكيف والكمّ.

[ك ٤٥٩٠] وفيما عدا هذا القياس فالنتيجة منفصلة جزئية سالبة مانعة الخلو والّا لزم كذب المتصلة السالبة على ما سيوضح لك فيما بعد.

[ك ٤٥٩١] وقد يستنتج عن المقدمتين الموجبتين نتيجة أخرى غير ما ذكرناه من النتائج ليس جزؤها من حدود القياس. وهي متصلة جزئية مركبة من نقيض أحد الطرفين وعين الآخر.

[ك ٤٥٩٢] قوله "فيما هو لازم للأوسط يؤخذ عينه في المتصلة مع نقيض الآخر وما هو ملزومه على العكس." يريد به أنّ الأوسط إن كان ملزوما في المتصلة فهذه المتصلة الجزئية مركبة من عين لازم

[٦٣٠٢] ر – ~~بامتناع الاجتماع~~.

[٦٣٠٣] ج: لفظ.

[٦٣٠٤] ل – كلية، صح هامش.

المتصلة ونقيض الطرف الآخر من المنفصلة وإن كان الأوسط لازما في المتصلة كانت مركبة من نقيض ملزوم الأوسط وعين الطرف الآخر من المنفصلة.

[ك ٤٥٩٣] والبرهان على لزوم هذه النتيجة من الشكل الثالث والأوسط فيه عين الأوسط إن كان الأوسط ملزوما في المتصلة ونقيض الأوسط إن كان لازما.

[ك ٤٥٩٤] ولنفصّل هذه الجملة بعض التفصيل[٦٣٠٥] لتحصل بها الإحاطة التامّة فنقول:

[ك ٤٥٩٥] **أما القسم الأوّل وهو أن يكون المتصلة صغرى والأوسط تاليها**

[ك ٤٥٩٦] فلا يخلو إمّا أن يكون المقدمتان موجبتين أو لم يكونا[٦٣٠٦] كذلك. فان كانتا موجبتين فإما أن يكونا كليتين أو احداهما جزئية فان كانتا موجبتين كليتين. فالمنفصلة إمّا أن يكون مانعة الجمع أو مانعة الخلو: فإن كانت مانعة الجمع أنتج القياس منفصلة موجبة كلية مانعة الجمع لامتناع اجتماع الأكبر مع الأوسط اللازم للأصغر. واستلزام امتناع اجتماع الشيء مع اللازم لزوما كليا دائما امتناع اجتماعه مع الملزوم كذلك كقولنا كلما كان "أ" "ب" "فج" "د" ودائما إمّا "ج" "د" أو "ه" "ز" مانعا من الجمع ينتج دائما إمّا "أ" "ب" أو "ه" "ز" مانعا من الجمع[٦٣٠٧] لأنّ امتناع اجتماع "ه" "ز" مع "ج" "د" اللازم ل"أ" "ب" لزوما كليا دائما مستلزم لامتناع اجتماعه مع "أ" "ب" الملزوم له كذلك لما عرفت.

[ك ٤٥٩٧] وإن كانت المنفصلة مانعة الخلو فلا ينتج مثل هذه النتيجة من حدي القياس بل ينتج متصلة موجبة جزئية من نقيض الأصغر وعين الأكبر؛ لأن المتصلة الكلية ينعكس بعكس النقيض إلى متصلة كلية مقدمها نقيض الأوسط وتاليها نقيض الأصغر. والمنفصلة المانعة الخلو يستلزم متصلة مقدمها أيضا نقيض الأوسط وتاليها عين الأكبر. وينتظم منهما قياس في الشكل الثالث منتج للنتيجة المذكورة كقولنا كلما كان "أ" "ب" "فج" "د" ودائما إمّا "ج" "د" أو "ه" "ز" مانعا من الخلو ينتج قد يكون اذا لم يكن "أ" "ب" "فه" "ز" لأنّ المتصلة ينعكس بعكس النقيض الى قولنا كلما لم يكن "ج" "د" لم يكن "أ" "ب" والكبرى المنفصلة يلزمها كلما لم يكن "ج" "د" "فه" "ز" .فإذا جعلنا القول

[٦٣٠٥] ج – بعض التفصيل.

[٦٣٠٦] ج: يكن.

[٦٣٠٧] ل – ~~ينتج دائما إما أ ب أو ه ز مانعا من الجمع~~.

الأوّل صغرى والثاني كبرى انتظم منهما قياس في الثالث. وأنتج قد يكون اذا لم يكن "أ" "ب" "فه" "ز" وهو المطلوب.

[ك ٤٥٩٨] وكذلك الحكم وإحدي المقدمتين جزئية الّا أن المنفصلة المانعة[٦٣٠٨] الجمع اللازمة عن القياس حينئذ يكون جزئية؛ لأنّ امتناع اجتماع الشيء مع اللازم لزوما كليا في الجملة وامتناع اجتماعه معه لزوما جزئيا دائما يوجب امتناع اجتماعه مع الملزوم في الجملة ومثاله ظاهر.

[ك ٤٥٩٩] وإن[٦٣٠٩] لم يكن المقدمتان موجبتين فالسالبة إمّا أن يكون منفصلة أو متصلة فإن كانت المنفصلة فإمّا أن يكون مانعة الخلو أو مانعة الجمع. فإن كانت مانعة الخلو. فالمقدمتان إن كانتا كليتين ينتج القياس منفصلة[٦٣١٠] سالبة كلية مانعة الخلو لاستلزام [٢٣٧أ] جواز الخلو عن اللازم لزوما كليا دائما جواز الخلو عن الملزوم كذلك. كقولنا كلما كان "أ" "ب" "فج" "د" وليس البتة إمّا "ج" "د" أو "ه" "ز" مانعا من الخلو ينتج ليس البتة إمّا "أ" "ب" أو "ه" "ز" مانعا من الخلو؛ لأنّ "ه" "ز" لما جاز خلوّه عن "ج" "د" اللازم ل"أ" "ب" لزوما كليا دائما لزم جواز خلوه عن "أ" "ب" الملزوم ل"ج" "د" لما عرفت من أنّ جواز خلو الشيء عن اللازم دائما ملزوم لجواز خلوه عن الملزوم كذلك. وكذلك الحكم إن كانت احدي المقدمتين جزئية لكن النتيجة يكون جزئية؛ لأنّ جواز الخلو عن اللازم لزوما جزئيا دائما وجواز خلوه عنه لزوما كليا في الجملة ملزوم لجواز خلوه عن الملزوم في الجملة ومثاله ظاهر.

[ك ٤٦٠٠] وإن كانت المنفصلة السالبة مانعة الجمع فلا ينتج القياس شيئا أصلا؛ لاحتمال صدقه مع تساوي الطرفين تارة ومع تعاندهما الحقيقي أخرى. أمّا مع التساوي فلأنه يصدق قولنا كلّما كان هذا إنسانا فهو حيوانا. وليس البتة إمّا أن يكون حيوانا أو ناطقا مانعا من الجمع مع صدق قولنا كلما كان إنسانا فهو ناطق. وبالعكس وأما مع التعاند الحقيقي فلانا اذا بدّلنا الكبرى بقولنا وليس البتة إما أن يكون حيوانا أو لا ناطقا مانعا من الجمع كان الصادق إمّا أن يكون إنسانا أو لاناطقا حقيقيا.

[٦٣٠٨] ر + من.

[٦٣٠٩] ج – ~~كان~~.

[٦٣١٠] ر: متصلة.

[ك ٤٦٠١] وإن كانت السالبة متصلة، فالمنفصلة[٦٣١١] إمّا أن يكون مانعة الخلو أو مانعة الجمع فإن كانت مانعة الخلو والمقدمتان كليتان ينتج القياس منفصلتين سالبتين كليتين احداهما مانعة الخلو، والأخرى مانعة الجمع.

[ك ٤٦٠٢] أمّا لزوم مانعة الخلو كلية فلأنه لو صدق نقيضها استلزم استلزام[٦٣١٢] نقيض[٦٣١٣] الأكبر للأصغر استلزاما جزئيا والكبرى المنفصلة يلزمها استلزام نقيض الأكبر للأوسط استلزاما كليا فاذا جعلنا الأوّل صغرى، والثاني كبرى انتظم منهما قياس في الشكل الثالث والأوسط فيه نقيض الأكبر منتج لاستلزام عين الأصغر للأوسط استلزاما جزئيا الذي هو نقيض المتصلة[٦٣١٤] السالبة الكلية هذا خلف.

[ك ٤٦٠٣] وأمّا لزوم مانعة الجمع كلية فلأنه لو صدق نقيضها استلزم استلزام عين الأصغر لنقيض الأكبر استلزاما جزئيا والكبرى المنفصلة يلزمها استلزام نقيض الأكبر للأوسط استلزاما كليا. فاذا جعلنا الأوّل صغرى والثاني كبرى انتظم منهما قياس في الشكل الأوّل منتج لاستلزام عين الأصغر للأوسط استلزاما جزئيا الذي هو نقيض المتصلة السالبة الكلية. وإنه خلف محال. كقولنا ليس البتة اذا كان "أ" "ب" "فج" "د" ودائما إمّا "ج" "د" أو "ه" "ز" مانعا من الخلو ينتج ليس البتة إمّا "أ" "ب" أو "ه" "ز" مانعا من الخلو ومانعا من الجمع أيضا.

[ك ٤٦٠٤] أمّا الاولى فلانه لولاها لصدق نقيضها وهو قولنا قد يكون إما "أ" "ب" أو "ه" "ز" مانعا من الخلو. ويلزمه قد يكون اذا لم يكن "ه" "ز" "فأ" "ب". والمنفصلة المذكورة يلزمها[٦٣١٥] كلما لم يكن "ه" "ز" "فج" "د". فاذا جعلنا الأوّل صغرى والثاني كبرى أنتجا من الشكل الثالث قد يكون اذا كان "أ" "ب" "فج" "د" وكان ليس البتة اذا كان "أ" "ب" "فج" "د" هذا خلف.

[٦٣١١] ج: المتصلة.

[٦٣١٢] ل – استلزام.

[٦٣١٣] ج – نقيض، صح هامش.

[٦٣١٤] ل: المنفصلة.

[٦٣١٥] ر – يلزمها، صح هامش.

[ك ٤٦٠٥] وأمّا لزوم الثانية فلأنّه لولاها لصدق نقيضها وهو قولنا قد يكون إمّا "أ" "ب" أو "ه" "ز" مانعا من الجمع ويلزمه قد يكون[٦٣١٦] اذا[٦٣١٧] كان "أ" "ب" لم يكن "ه" "ز". فاذا جعلناه صغرى والمتصلة الكلية اللازمة للمنفصلة المذكورة كبرى. أنتجا من الشكل الأوّل قد يكون اذا كان "أ" "ب" "فج" "د" فيلزم كذب السالبة المتصلة الكلية وإنّه خلف محال.

[ك ٤٦٠٦] وإن كانت إحدي المقدمتين جزئية أنتج القياس منفصلة سالبة جزئية مانعة الخلو فقط إن كانت الجزئية منفصلة للبرهان المذكور في لزوم المنفصلة الكلية المانعة الخلو من القياس والمقدمتان كليتان.[٦٣١٨]

[ك ٤٦٠٧] وأنتج منفصلة سالبة جزئية مانعة الجمع فقط إن كانت الجزئية متصلة لما مر من البرهان المذكور في لزوم المنفصلة الكلية المانعة الجمع من القياس والمقدمتان كليتان ومثالهما ظاهر.

[ك ٤٦٠٨] وإن كانت المنفصلة مانعة الجمع والمقدمتان كليتان[٦٣١٩] أنتج القياس منفصلة سالبة جزئية مانعة الخلو والّا لصدق نقيضها واستلزم استلزام نقيض الأكبر للأصغر استلزاما كليا والكبرى المنفصلة يلزمها استلزام الأوسط لنقيض[٦٣٢٠] الأكبر استلزاما كليا أيضا[٦٣٢١]. فاذا جعلنا الثاني صغرى والأوّل كبرى انتظم منهما قياس في الشكل الأوّل. والأوسط فيه نقيض الأكبر وينتج استلزام عين الأوسط [٢٣٧ب] للأصغر استلزاما كليا المنعكس إلى استلزام عين الأصغر للأوسط استلزاما جزئيا الذي هو نقيض المتصلة السالبة الكلية هذا خلف. ولأنا إذا جعلنا استلزام الأوسط للأصغر استلزاما كليا صغرى والمتصلة السالبة الكلية كبرى انتظم منهما قياس في الشكل الأوّل وأنتج سلب ملازمة الأوسط للأوسط[٦٣٢٢] سلبا كليا وإنّه محال[٦٣٢٣].

[٦٣١٦] ل – قد يكون.

[٦٣١٧] ر – اذا، صح هامش.

[٦٣١٨] ر – ~~وأنتج سالبة جزئية.... والمقدمتان كليتان~~.

[٦٣١٩] ر – وأنتج منفصلة سالبة جزئية مانعة الجمع فقط إن كانت الجزئية متصلة لما مرّ من البرهان المذكور في لزوم المنفصلة الكلية المانعة الجمع من القياس والمقدمتان كليتان وثالها ظاهر وإن كانت المنفصلة مانعة الجمع والمقدمتان كليتان.

[٦٣٢٠] ر: نقيض.

[٦٣٢١] ل – أيضا.

[٦٣٢٢] ر – ~~كليا كليا~~.

[٦٣٢٣] ر – محال، صح هامش.

[ك ٤٦٠٩] والبرهان الآخر مذكور في الكتاب دون الأول. كقولنا ليس البتة اذا كان "أ" "ب" "فج" "د" ودائما إمّا "ج" "د" أو "ه" "ز" مانعا من الجمع. ينتج قد لا يكون إما "أ" "ب" أو "ه" "ز" مانعا من الخلو. والّا لصدق نقيضه وهو قولنا دائما إمّا أن يكون[٦٣٢٤] "أ" "ب" أو "ه" "ز" مانعا من الخلو. ويلزمه كلما لم يكن "ه" "ز" "فأ" "ب" والمنفصلة يلزمها كلما كان "ج" "د" لم يكن "ه" "ز". فاذا جعلنا هذا صغرى ولازم نقيض المطلوب كبرى انتظم منهما قياس في الشكل الأوّل، وينتج كلما كان "ج" "د" "فأ" "ب" وينعكس الى قولنا قد يكون اذا كان "أ" "ب" "فج" "د" وكان ليس البتة اذا كان "أ" "ب" "فج""د" هذا خلف. ولأنا اذا[٦٣٢٥] جعلنا قولنا كلما كان "ج" "د" "فأ" "ب" صغرى للمتصلة السالبة الكلية أنتج ليس البتة اذا كان "ج" "د" "فج" "د" وإنه محال[٦٣٢٦]؛ لصدق مضادّه بالضرورة.

[ك ٤٦١٠] وإن كانت احدي المقدمتين جزئية فإن كانت الجزئية هي المنفصلة كانت النتيجة ما ذكرناه بعينه بالبرهانين المذكورين لكن اللازم في[٦٣٢٧] البرهان الثاني يكون سلب[٦٣٢٨] ملازمة الأوسط للأوسط سلبا جزئيا.

[ك ٤٦١١] وإن كانت الجزئية هي المتصلة لا ينتج القياس شيئا لصدقه مع تساوي الطرفين تارة ومع تعاندهما الحقيقي[٦٣٢٩] أخرى.

[ك ٤٦١٢] أما مع التساوي فلأنه يصدق قولنا قد لا يكون اذا كان هذا حيوانا فهو حجر ودائما إمّا أن يكون حجرا أو حساسا مع صدق قولنا كلما كان حيوانا كان حساسا وبالعكس.

[ك ٤٦١٣] وأمّا مع التعاند فلأنّه يصدق قولنا قد لا يكون اذا كان حيوانا فهو إنسان ودائما إمّا أن يكون إنسانا أو لاحيوانا مانعا من الجمع مع صدق قولنا إمّا أن يكون حيوانا أو لاحيوانا حقيقيا.

[ك ٤٦١٤] وأمّا القسم الثاني وهو أن يكون المتصلة صغرى والحدّ الأوسط مقدمها

[٦٣٢٤] ر – يكون؛ ل – أن يكون.

[٦٣٢٥] ل – ~~كان ج د فج د وإنه محال~~.

[٦٣٢٦] ل – جعلنا قولنا كلما كان ج د فأ ب صغرى للمتصلة السالبة الكلية أنتج ليس البتة اذا كان ج د ف ج د وإنه محال، صح هامش.

[٦٣٢٧] ر + في.

[٦٣٢٨] ل: سبب.

[٦٣٢٩] ج، ر، ل – الحقيقي، صح هامش ر.

[ك ٤٦١٥] فلا يخلو إمّا أن تكون المقدمتان موجبتين أو لم تكونا كذلك فإن كانتا موجبتين فإمّا أن كونا كليتين أو احداهما جزئية. فإن كانتا موجبتين كليتين فالمنفصلة إمّا أن يكون مانعة الخلو أو مانعة الجمع فان كانت مانعة الخلو أنتج القياس منفصلة كلية موجبة مانعة الخلو لاستلزام امتناع الخلو عن الشيء وعن الملزوم دائما امتناع الخلو عنه وعن اللازم كذلك كقولنا كلما كان "ج" "د" "فأ" "ب" ودائما إمّا "ج" "د" أو "ه" "ز" ينتج دائما إمّا "أ" "ب" أو "ه" "ز"؛ لأنّ "ه" "ز" لما امتنع الخلو عنه وعن "ج" "د" الملزوم ل"أ" "ب" لزم منه امتناع الخلو عنه وعن "أ" "ب" أيضا لما عرفت.

[ك ٤٦١٦] وكذلك الحكم واحدي المقدمتين جزئية لكن النتيجة يكون جزئية لأنّ امتناع الخلو عن الشيء وعن المستلزم استلزاما كليا في الجملة وعنه وعن المستلزم استلزاما جزئيا دائما يستلزم[٦٣٣٠] امتناع الخلو عنه وعن اللازم في الجملة[٦٣٣١]. ومثالهما ظاهر.

[ك ٤٦١٧] وإن كانت المنفصلة مانعة الجمع والمقدمتان كليتان لا ينتج مثل النتيجة المذكورة من حدي[٦٣٣٢] القياس لكن ينتج متصلة موجبة جزئية من عين الأصغر ونقيض الأكبر؛ لأنّ المنفصلة يلزمها استلزام الأوسط لنقيض الأكبر استلزاما كليا. فإذا جعلنا هذا اللازم كبرى والمتصلة صغرى انتظم منهما قياس في الشكل الثالث وينتج استلزام عين الأصغر لنقيض الأكبر وهو المطلوب. كقولنا كلما كان "ج" "د" "فأ" "ب" ودائما إمّا "ج" "د" أو "ه" "ز" مانعا من الجمع ينتج[٦٣٣٣] قد يكون اذا كان "أ" "ب" فليس "ه" "ز" لأنّ المنفصلة يلزمها كلما كان "ج" "د" فليس "ه" "ز". فاذا جعلناه كبرى وقولنا كلما كان "ج" "د" "فأ" "ب" صغرى أنتجا من الشكل الثالث قد يكون اذا كان "أ" "ب" فليس "ه" "ز" الذي هو المطلوب.

[ك ٤٦١٨] وكذلك الحكم واحدي المقدمتين جزئية بالبرهان المذكور فيه[٦٣٣٤] بعينه. ومثاله ظاهر.

[ك ٤٦١٩] وإن لم يكن المقدمتان موجبتين فالسالبة إمّا أن يكون منفصلة أو متصلة فان كانت منفصلة فإمّا أن يكون مانعة الجمع أو مانعة الخلو فان كانت مانعة الجمع أنتج القياس والمقدمتان كليتان منفصلة سالبة كلية مانعة الجمع لأنّ جواز جمع الشيء مع المستلزم استلزاما كليا دائما يستلزم جواز

[٦٣٣٠] ل – امتناع الخلو عن الشيء وعن المستلزم استلزاما كليا في الجملة وعنه وعن المستلزم استلزاما جزئيا دائما يستلزم.

[٦٣٣١] ر – ~~ومثالهما~~.

[٦٣٣٢] ج: جزئي.

[٦٣٣٣] ر – ينتج، صح هامش.

[٦٣٣٤] ج: منه.

جمعه مع اللازم [٢٣٨أ] كذلك. كقولنا: كلما كان "ج" "د" "فأ" "ب" وليس البتة إمّا "ج" "د" أو "ه" "ز" مانعا من الجمع ينتج ليس البتة إمّا "أ" "ب" أو "ه" "ز"؛ مانعا من الجمع لأن "ه" "ز"[٦٣٣٥] لما جاز اجتماعه مع "ج" "د" المستلزم ل"أ" "ب" استلزاما كليا دائما جاز اجتماعه أيضا مع "أ" "ب" اللازم له لما عرفت. أن جواز جمع[٦٣٣٦] الشيء مع الملزوم دائما ملزوم لجواز جمعه مع اللازم كذلك[٦٣٣٧].

[ك ٤٦٢٠] وكذلك الحكم واحدي المقدمتين جزئية لكن النتيجة يكون جزئية لا محالة؛ لأنّ جواز جمع الشيء مع المستلزم استلزاما كليا في الجملة ومعه استلزاما[٦٣٣٨] جزئيا دائما يستلزم جواز جمعه مع اللازم في الجملة ومثالهما ظاهر.

[ك] وإن كانت المنفصلة السالبة مانعة الخلو فلا ينتج القياس شيئا؛ لاحتمال صدقه مع تساوي الطرفين تارة ومع تعاندهما الحقيقي أخرى.

[ك ٤٦٢١] أما مع التساوي؛ فلأنه يصدق قولنا كلما كان هذا متحركا فهو حيوان وليس البتة إمّا أن يكون متحركا أو حساسا مانعا من الخلو مع صدق قولنا كلما كان حيوان كان حساسا وبالعكس.

[ك ٤٦٢٢] وأما مع التعاند؛ فلأنه يصدق قولنا كلما كان هذا إنسانا فهو حيوان وليس البتة إمّا أن يكون إنسانا أو لاحيوانا مانعا من الخلو مع صدق قولنا إمّا أن يكون حيوانا أو لاحيوانا حقيقيا.

[ك ٤٦٢٣] وإن كانت السالبة متصلة فالمنفصلة إما أن يكون مانعة الخلو أو مانعة الجمع. فان كانت مانعة الخلو والمقدمتان كليتان أنتج القياس منفصلتين سالبتين كليتين احداهما مانعة الخلو والأخرى مانعة الجمع.

[ك ٤٦٢٤] أما لزوم مانعة الخلو فلأنه لو صدق نقيضها استلزم استلزام نقيض الأكبر لعين الأصغر استلزاما[٦٣٣٩] جزئيا والكبرى المنفصلة يلزمها استلزام نقيض الأكبر لعين الأوسط استلزاما كليا. فاذا

[٦٣٣٥] ر – مانعا من الجمع لأن ه ز.

[٦٣٣٦] ل – جمع.

[٦٣٣٧] ل – كذلك.

[٦٣٣٨] ج – استلزاما.

[٦٣٣٩] ر – كليا.

جعلنا الثاني صغرى، والأول كبرى انتظم منهما قياس في الشكل الثالث منتج لاستلزام عين الأوسط للأصغر استلزاما جزئيا المناقض[٦٣٤٠] للصغرى السالبة المتصلة الكلية. وإنه خلف.

[ك ٤٦٢٥] وأمّا لزوم مانعة الجمع فلأنه لو صدق نقيضها استلزم استلزام عين الأصغر لنقيض الأكبر استلزاما جزئيا. والكبرى المنفصلة يلزمها استلزام نقيض الأكبر لعين الأوسط استلزاما كليا. فاذا جعلنا الأوّل صغرى والثاني كبرى انتظم منهما قياس في الشكل الأول منتج لاستلزام عين الأصغر لعين الأوسط المنعكس الى استلزام عين الأوسط للأصغر استلزاما جزئيا المناقض للصغرى السالبة المتصلة الكلية وإنه خلف. كقولنا ليس البتة اذا كان "ج" "د" "فأ" "ب" ودائما إمّا "ج" "د" أو "ه" "ز" مانعا من الخلو. ينتج ليس البتة إمّا "أ" "ب" أو "ه" "ز" مانعا من الخلو ومانعا من الجمع أيضا.

[ك ٤٦٢٦] أما لزوم الاولى: فلأنه لولاها لصدق نقيضها وهو قولنا قد يكون إمّا "أ" "ب" أو "ه" "ز" مانعا من الخلو[٦٣٤١]. ويلزمه قد يكون اذا لم يكن "ه" "ز" "فأ" "ب". فاذا جعلناه كبرى والذي يلزم المنفصلة وهو قولنا كلما لم يكن "ه" "ز" "فج" "د" صغرى. أنتج من الشكل الثالث قد يكون اذا كان "ج" "د" "فأ" "ب" وكان ليس البتة اذا كان "ج" "د" "فأ" "ب" هذا خلف.

[ك ٤٦٢٧] وأمّا لزوم الثانية: فلأنّه لولاها لصدق نقيضها وهو قولنا: قد يكون إمّا "أ" "ب" أو "ه" "ز" مانعا من الجمع[٦٣٤٢] ويلزمه قد يكون اذا كان "أ" "ب" فليس "ه" "ز". فاذا جعلناه صغرى ولازم المنفصلة وهو قولنا كلما لم يكن "ه" "ز" "فج" "د" كبرى[٦٣٤٣] أنتج من الشكل الأوّل قد يكون اذا كان "أ" "ب" "فج" "د" وينعكس الى قولنا قد يكون اذا كان "ج" "د" "فأ" "ب" المناقض للصغرى السالبة الكلية هذا خلف.

[ك ٤٦٢٨] وإن كان إحدي المقدمتين جزئية فإن كانت هي المنفصلة أنتج القياس سالبة منفصلة جزئية مانعة الخلو للبرهان المذكور بعينه.

[ك ٤٦٢٩] وإن كانت الجزئية متصلة فلا ينتج القياس شيئا لصدقه مع تساوي الطرفين تارة ومع تعاندهما الحقيقي أخرى.

٦٣٤٠ ل: الناقض.

٦٣٤١ ج + ينتج ليس البتة إما أ ب أو ه ز مانعا من الخلو ومانعا من الجمع أيضا أما لزوم الاولى فلأنه لولاها لصدق نقيضها وهو قولنا قد يكون إما أ ب أو ه ز مانعا من الخلو.

٦٣٤٢ ر: مع الجمع.

٦٣٤٣ ر – كبرى.

[ك ٤٦٣٠] أمّا مع التساوي؛ فلأنه يصدق قولنا قد لا يكون اذا كان هذا لافرسا فهو لاإنسان ودائما إمّا أن يكون لافرسا أو لاناطقا مانعا من الخلو مع صدق قولنا كلما كان لاإنسانا فهو لاناطق وبالعكس.

[ك ٤٦٣١] وأمّا مع التعاند؛ فلأنّه يصدق قولنا قد لا يكون اذا [٢٣٨ب] كان هذا حيوانا فهو إنسان، ودائما إما أن يكون حيوانا أو لاإنسانا مانعا من الخلو مع صدق قولنا إمّا أن يكون إنسانا أو لاإنسانا حقيقيا.

[ك ٤٦٣٢] وإن كانت المنفصلة مانعة الجمع فسواء كانت المقدمتان كليتين أو احداهما فقط جزئية أنتج القياس سالبة جزئية منفصلة مانعة الخلو والّا لصدق نقيضها واستلزم استلزام نقيض الأكبر لعين الأصغر استلزاما كليا والكبرى المنفصلة يلزمها استلزام عين الأوسط لنقيض الأكبر استلزاما كليا إن كانت الكلية هي المنفصلة، وجزئيا إن كانت هي المتصلة. فاذا جعلنا لازم المنفصلة صغرى ولازم نقيض المطلوب كبرى، انتظم منهما قياس في الشكل الأوّل منتج لاستلزام عين الأوسط لعين الأصغر استلزاما كليا. ان كانت المنفصلة كلية وجزئيا إن كانت جزئية. وكيف كان يكون مناقضا للصغرى السالبة هذا خلف. كقولنا ليس البتة أو قد لا يكون اذا كان "ج" "د" "فأ" "ب" وقد يكون أو دائما إمّا "ج" "د" أو "ه" "ز" ينتج قد لا يكون إمّا "أ" "ب" أو "ه" "ز" مانعا من الخلو والّا لصدق نقيضه وهو قولنا دائما إمّا أن يكون "أ" "ب" أو "ه" "ز" مانعا من الخلو ويلزمه كلما لم يكن "ه" "ز" "فأ" "ب" ويلزم المنفصلة قد يكون اذا كان "ج" "د" لم يكن "ه" "ز" وإن كانت المقدمة الكلية هي المتصلة وكلما كان "ج" "د" لم يكن "ه" "ز" إن كانت هي المنفصلة وينتج الأوّل مع لازم نقيض المطلوب من الشكل الأوّل قد يكون اذا كان "ج" "د" "فأ" "ب" والثاني معه كلما كان "ج" "د" "فأ" "ب" من الشكل الأوّل أيضا. والأوّل يناقض الصغرى والثاني يضادها.

[ك ٤٦٣٣] وقد ظهر مما ذكرناه أنّ النتيجة دائما تتبع أخس المقدمتين في الكمّ والكيف.

[ك ٤٦٣٤] وأمّا القسم الثالث: وهو أن يكون المتصلة كبرى والأوسط تاليها فحكم مثل حكم القسم الأوّل الّا في المتصلة الجزئية الموجبة اللازمة من القياس المذكور والمركبة[٦٣٤٤] من عين أحد الطرفين ونقيض الآخر فإنّها فيه كما في القسم الثاني.

[٦٣٤٤] ل: والمركب.

[ك] وأمّا القسم الرّابع: وهو أن يكون[٦٣٤٥] المتصلة كبرى، والأوسط مقدمها فحكمه مثل[٦٣٤٦] حكم القسم الثاني الّا في المتصلة الجزئية الموجبة اللازمة من القياس المذكور المركبة من عين أحد الطرفين ونقيض الآخر فإنّها فيه كما في القسم الأوّل.

[ك ٤٦٣٥] ويظهر لك صحة ما قلناه في هذين القسمين عند الاعتبار.

[ك ٤٦٣٦] ولما كان الأمر كذلك، لم يكن في ذكر ضروبها وبرهانها الّا تكرارا ما ذكرناه في القسمين الأولين والتطويل من غير فائدة فتركناه لذلك.

[ك ٤٦٣٧] هذا كلّه إذا كانت المنفصلة مانعة الجمع أو مانعة الخلو.

[ك ٤٦٣٨] أمّا إذا كانت حقيقية فإن كانت موجبة فينتج حيث ينتج الموجبة المانعة الجمع وحيث ينتج الموجبة المانعة الخلو النتيجة التى ينتج كلّ واحدة منهما هناك لكونها أخص من كلّ واحدة منهما حينئذ. ووجوب إنتاج الخاص لما نتيجة العام بالقياس المؤلف من المتصلتين. والأوسط فيه عين العام.

[ك ٤٦٣٩] وإن كانت الحقيقية سالبة فلا ينتج شيئا أصلا في شيء من الأقيسة المذكورة؛ لأنّها لو أنتجت نتيجة مّا في قياس مّا من[٦٣٤٧] الأقيسة المذكورة[٦٣٤٨] لأنتجت السالبة المانعة الجمع[٦٣٤٩] والسالبة المانعة الخلو تلك النتيجة بعينها في ذلك القياس لكون كلّ واحدة من هاتين السالبتين اخص من السالبة الحقيقية لما عرفت من أنّ نقيض العام اخص من نقيض الخاص ووجوب استلزام الخاص لما يستلزمه العام. والتالي[٦٣٥٠] باطل؛ لأنّ كليتهما لا ينتجان في شيء من الأقيسة المذكورة على ما أحطت به فضلا عن نتيجة معينة. ويلزم النتائج المنفصلة اللازمة عن الأقيسة المذكورة لوازم متصلة ومنفصلة على التفصيل الذي أحطت به في لوازم الشرطيات.

[٦٣٤٥] ل – يكون.

[٦٣٤٦] ل – مثل.

[٦٣٤٧] ل – ما من.

[٦٣٤٨] ر – ~~أنتج لأنها لو أنتجت~~.

[٦٣٤٩] ر – ~~شيئا أصلا~~.

[٦٣٥٠] ج: والثاني.

[ك ٤٦٤٠] والشيخ ذكر في هذه الأقيسة أحكاما. وأنت تعلم فسادها بعد إحاطتك بما ذكرناه من القول[٦٣٥١] المفصل فيها.

[ك ٤٦٤١] منها أنه قال أن الصغرى اذا كانت متصلة كلية والكبرى منفصلة حقيقية جزئية[٦٣٥٢] والحدّ الأوسط تالي المتصلة وكلاهما موجبتان. فإن القياس المؤلف منهما[٦٣٥٣] يكون عقيما وهو ظاهر الفساد لما عرفت. أنّ امتناع حصول الشيء مع اللازم في الجملة مستلزم لامتناع حصوله مع الملزوم في الجملة. وكيف فإنّ المتصلة الكلية ينعكس بعكس النقيض الى متصلة كلية مقدمها نقيض الأوسط وتاليها نقيض الأصغر. والمنفصلة الحقيقية يلزمها استلزام نقيض الأوسط لعين[٦٣٥٤] الأكبر استلزاما جزئيا. فاذا جعلنا الأوّل صغرى والثاني كبرى انتظم منهما قياس في الشكل الثالث منتج لاستلزام نقيض الأصغر لعين الأكبر.

[ك ٤٦٤٢] لا يقال: هذه المتصلة[٦٣٥٥] ليست [٢٣٩أ] من حدود القياس والواجب في النتيجة أن يكون من الحدود المذكورة في القياس؛ لانا نقول الشيخ لم يراع في هذه[٦٣٥٦] الأقيسة استحفاظ النتيجة حدود القياس؛ لأنّه جعل نتيجة كثير من هذه الأقيسة متصلة من[٦٣٥٧] عين أحد الطرفين ونقيض الآخر بل قد استنتج المتصلة الجزئية المركبة من نقيضي الطرفين بالطريق الذي بيّنا به لزومها وهو البرهان المنتظم من الثالث.

[ك ٤٦٤٣] ومنها أنه قال: القياس المركب من المتصلة السالبة[٦٣٥٨] الجزئية مع المنفصلة الموجبة الكلية غير الحقيقية أي[٦٣٥٩] مانعة الخلو والحدّ الأوسط مقدم المتصلة ينتج سالبة جزئية متصلة من نقيض الأصغر وعين الأكبر؛ لأنّه حكم بأن حكمها حكم[٦٣٦٠] نظيرتها. والمنفصلة حقيقية وهناك بين لزوم النتيجة المذكورة وهو غير صحيح؛ لأنّه هناك ردّ المتصلة السالبة الجزئية الى المتصلة الموجبة

[٦٣٥١] ج – القول، صح هامش.

[٦٣٥٢] ر – جزئية، صح هامش.

[٦٣٥٣] ج: فيهما.

[٦٣٥٤] ج: لعكس.

[٦٣٥٥] ل: المنفصلة.

[٦٣٥٦] ج – هذه، صح هامش.

[٦٣٥٧] ل – من.

[٦٣٥٨] ل – السالبة.

[٦٣٥٩] ر: الى.

[٦٣٦٠] ل – حكم.

الجزئية القائلة بأنّه قد يكون إذا تحقق الأوسط تحقق نقيض الأصغر وينعكس إلى قولنا قد يكون اذا تحقق نقيض الأصغر تحقق الأوسط والمنفصلة الموجبة الكلية الحقيقية يلزمها كلما تحقق الأوسط تحقق نقيض الأكبر. فإذا جعلنا الأوّل صغرى، والثاني كبرى انتظم منهما قياس في الشكل[٦٣٦١] الأوّل. وينتج قولنا قد يكون اذا تحقق نقيض الأصغر تحقق نقيض الأكبر. ويستلزم صدق قولنا قد لا يكون اذا تحقق نقيض الأصغر[٦٣٦٢] تحقق عين الأكبر وهو المطلوب.

[ك ٤٦٤٤] ومن البيّن الظاهر أن هذا[٦٣٦٣] لا يتمشى والمنفصلة مانعة الخلو لعدم استلزامها استلزام عين الأوسط لنقيض الأكبر.

[ك ٤٦٤٥] وإن أراد بغير الحقيقية مانعة الجمع صحّ ذلك بعد تسليم استلزام السالبة الجزئية المتصلة للموجبة الجزئية المذكورة. وانقلاب النتيجة الموجبة المذكورة إلى السالبة الجزئية المذكورة لكن لا يصحّ سائر الأحكام التى ذكرها مع الموجبة المنفصلة حيث فصّل القول في الموجبة[٦٣٦٤] المنفصلة غير الحقيقية. وعليك بمطالعة[٦٣٦٥] ذلك من كتاب الشفآء.

[ك ٤٦٤٦] ومنها أنّه حكم بعقم القياس المؤلف من المتصلة الموجبة الكلية[٦٣٦٦] والسالبة المنفصلة الكلية المانعة الخلو والأوسط فيه تالي المتصلة وهو ظاهر الفساد؛ لأنّه من الظاهر البيّن أنّ جواز كذب الشيء مع اللازم يوجب جواز كذبه مع الملزوم.

[ك ٤٦٤٧] وقد احتجّ على العقم بالاختلاف في المواد وهو صدق القياس مع تلازم الطرفين تارة ومع تعاندهما أخرى.

[ك ٤٦٤٨] أمّا مع التلازم؛ فلأنه يصدق قولنا كلما كان هذا الشيء[٦٣٦٧] عرضا فله حامل، وليس البتة إمّا أن يكون له حامل أو لا يكون جوهرا مانعا من الخلو مع حصول التلازم بين العرض واللاجوهر.

٦٣٦١ ر – في الشكل.

٦٣٦٢ ر – ~~تحقق نقيض الأكبر ويستلزم صدق قولنا قد لا يكون اذا تحقق نقيض الأصغر~~.

٦٣٦٣ ر – أن هذا، صح هامش.

٦٣٦٤ ج: والموجبة,

٦٣٦٥ ج: مطالعة.

٦٣٦٦ ر – الكلية، صح هامش.

٦٣٦٧ ر – الشيء.

[ك ٤٦٤٩] وأمّا مع التعاند؛ فكما نقول في الكبرى والصغرى بحاليها ليس البتة إمّا أن يكون له حامل أو لا يكون كلّ مقدار متناهيا مانعا من الخلو مع التعاند بين كونه عرضا وأن لا يكون كلّ مقدار متناهيا وهو ضعيف؛

[ك ٤٦٥٠] لأنّ المثال الأوّل: لا يمنع ما يدّعيه من النتيجة السالبة المانعة الخلو ضرورة سلب الانفصال المانع من الخلو بين العرض واللاجوهر.

[ك ٤٦٥١] وأمّا مثال الثاني: فنقول إن أراد بمانعة الخلو المستعملة فيه نظير اللزومية من المتصلة وهو العنادية. فلا نسلّم كذب النتيجة بل هي صادقة؛ لأنّه لا معاندة بين كون هذا عرضا وأن لا يكون المقادير متناهية. وإن أراد بها نظير الاتفاقية أو المعنى العامّ المحتمل للعنادية وغير العنادية. فان فرض الكلام في الشيء الذي هو عرض كذبت المنفصلة[٦٣٦٨] السالبة المانعة الخلو المذكورة في المثال لصدق قولنا إمّا أن يكون له حامل أو لا يكون المقادير متناهية مانعا من الخلو لصدق الجزء الأوّل منه جزما وكذب الجزء الثاني وإن كان بطريق الاتّفاق وإن فرض الكلام في الشيء الذي ليس بعرض فلا نسلّم كذب النتيجة بل هي صادقة ضرورة كذب كلّ واحدة من جزئيها.

[ك ٤٦٥٢] وبمثل هذا ينحلّ لك كثير من الأمثلة التى تمسّك بها[٦٣٦٩] في المواد لعقم بعض الأقيسة فلسنا[٦٣٧٠] نحتاج الى نقل جميعها والإطناب فيها الّا في مثالين ذكر أحدهما لعقم القياس المؤلف من الصغرى المتصلة الموجبة [٢٣٩ب] الكلية المشتركة التالي والكبرى المنفصلة الموجبة الجزئية المانعة الجمع.

[ك ٤٦٥٣] والثاني: لعقم القياس المؤلف من الصغرى المتصلة الموجبة الكلية المشتركة التالي مع المنفصلة الكلية السالبة المانعة الخلو. فإن فيهما نظرا ما وسنذكرهما مع حلهما عند ذكرنا الشكوك على الأقيسة الشرطية.

[ك ٤٦٥٤] هذا كلّه اذا كان الاشتراك بين المتصلة والمنفصلة[٦٣٧١] في جزء تامّ من كلّ واحد منهما.

[٦٣٦٨] ج: المتصلة.

[٦٣٦٩] ر – بها، صح هامش.

[٦٣٧٠] ل: قلنا.

[٦٣٧١] ل >< المنفصلة والمتصلة.

[ك ٤٦٥٥] **وأما اذا كان الاشتراك في جزء غير تامّ من كلّ واحدة منهما** أنتج نتيجتين: احداهما متصلة مقدمها الطرف غير المشارك من المتصلة وتاليها نتيجة التأليف بين الطرف المشارك منها. والمنفصلة لانتظام القياس من الطرف المشارك[٦٣٧٢] من المتصلة والمنفصلة حينئذ والأخرى منفصلة من الطرف غير المشارك[٦٣٧٣] من المنفصلة ونتيجة التأليف بين الطرف المشارك منها والمتصلة لامتناع الخلو عن الطرف غير المشارك من المنفصلة[٦٣٧٤]. والقياس المؤلف من الطرف المشارك منها والمتصلة: كقولنا كلما كان "ه" "ز" فكلّ "ج" "ب" وإمّا كلّ "ب" "أ" أو "د" "ه" ينتج كلما كان "ه" "ز" فإمّا كلّ "ج" "أ" أو "د" "ه" وينتج أيضا إمّا "د" "ه" وإما كلما كان "ه" "ز" فكلّ "ج" "أ". لما عرفت.

[ك ٤٦٥٦] لكن كلّ ذلك بعد استجماع الشرائط في المتشاركين وفي المقدمتين. وأنت خبير بذلك قادر على تفصيل[٦٣٧٥] القول في ضروبه اذا كانت المتصلة صغرى أو كبرى. والاشتراك في مقدمها أو تاليها.

[ك ٤٦٥٧] هذا ما ذكره المصنف في هذا القسم.

[ك ٤٦٥٨] وتفصيل القول فيه أن نقول: المنفصلة إمّا أن يكون مانعة الخلو أو مانعة الجمع وعلى التقديرين؛ فإمّا أن يكون موجبة أو سالبة وعلى التقادير الأربعة فالمتصلة إما صغرى أو كبرى وعلى التقادير الثمانية فالطرف[٦٣٧٦] المشارك منها للطرف المشارك من المنفصلة إمّا تاليها أو مقدمها فهذه ستّة عشر قسما. وينعقد الأشكال الأربعة في كلّ واحد منها أربعة منها المتصلة فيها صغرى والطرف المشارك منها[٦٣٧٧] تاليها ويشترط في كلّ شكل من كلّ قسم منها بين المتصلة والطرف المشارك من المنفصلة ما يشترط في ذلك الشكل في القياس المؤلف من الحملي والمتصل بين المتصلة والحملية والمتصلة صغرى والشركة مع تاليها. وكذلك عدد ضروب كلّ شكل من كلّ قسم من هذه الأربعة هو عدد ضروب ذلك الشكل في هذا القسم. وأربعة منها المتصلة صغرى والطرف المشارك منها مقدمها

[٦٣٧٢] ج – والمنفصلة لانتظام القياس من الطرف المشارك.

[٦٣٧٣] ج – من اطرف غير المشارك.

[٦٣٧٤] ر – ونتيجة التأليف من الطرف المشارك منها والمتصلة لامتناع الخلو عن الطرف غير المشارك من المنفصلة، صح هامش.

[٦٣٧٥] ج: تفصل.

[٦٣٧٦] ر – ~~منها~~.

[٦٣٧٧] ج: فيهما.

ويشترط في كلّ شكل من كلّ قسم منها بين المتصلة والطرف المشارك من[٦٣٧٨] المنفصلة ما يشترط في ذلك الشكل بين المتصلة والحملية والمتصلة صغرى والشركة مع مقدمها. وكذلك عدد ضروب كلّ شكل من كلّ قسم منها[٦٣٧٩] هو عدد ضروب ذلك الشكل في هذا القسم.

[ك ٤٦٥٩] وأربعة منها المتصلة كبرى والطرف المشارك منها تاليها ويشترط في كلّ شكل[٦٣٨٠] من كلّ قسم منها بين المتصلة والطرف المشارك من المنفصلة ما يشترط في ذلك الشكل بين المتصلة والحملية والمتصلة كبرى والشركة مع تاليها. وعدد ضروب كلّ شكل من كلّ قسم منها أيضا هو عدد ضروب كلّ ذلك[٦٣٨١] الشكل في هذا القسم.

[ك ٤٦٦٠] وأربعة منها المتصلة كبرى والطرف المشارك منها مقدمها ويشترط في كلّ شكل من كلّ قسم منها بين المتصلة والطرف المشارك من المنفصلة ما يشترط في ذلك الشكل بين المتصلة والحملية والمتصلة كبرى. والشركة مع مقدمها وعدد ضروب كلّ شكل من كلّ قسم منها أيضا هو عدد ضروب ذلك الشكل في هذا[٦٣٨٢] القسم.

[ك ٤٦٦١] والنتيجة في كلّ واحد من هذه الأقسام الستّة[٦٣٨٣] عشر منفصلة من جنس المنفصلة المذكورة في القياس موافقة اياها في الكيف مركبة من الطرف غير المشارك منها ومن نتيجة التأليف بين[٦٣٨٤] الطرف المشارك والمتصلة لكن يشترط أن يكون نتيجة هذا التأليف مع المتصلة منتجة للطرف المشارك من المنفصلة اذا كانت المنفصلة موجبة مانعة الجمع أو سالبة مانعة الخلو.

[ك ٤٦٦٢] ولميته معلومة من المذكور في القياس المؤلف من الحملي والمنفصل وبدون هذا الشرط ينتج القياس والمنفصلة موجبة مانعة الجمع سالبة متصلة جزئية مقدمها نتيجة التأليف بين المتصلة والطرف المشارك من المنفصلة وتاليها الطرف غير المشارك من المنفصلة[٦٣٨٥] والّا لصدق نقيضها وهو قولنا كلما صدق الطرف غير المشارك صدقت نتيجة التأليف فنجعلها كبرى وقولنا كلما صدق

[٦٣٧٨] ج: بين.

[٦٣٧٩] ج: فيها.

[٦٣٨٠] ر – شكل.

[٦٣٨١] ل >< ذلك كل.

[٦٣٨٢] ج: من هذا.

[٦٣٨٣] ل: في الستة.

[٦٣٨٤] ل: من.

[٦٣٨٥] ر – وتاليها الطرف غير المشارك من المنفصلة، صح هامش.

الطرف المشارك منها صدقت نتيجة التأليف صغرى لينتج كلما صدق الطرف المشارك صدق الطرف غير المشارك فأحد جزئي المنفصلة الموجبة[٦٣٨٦] المانعة الجمع يستلزم الآخر وإنّه محال.

[ك ٤٦٦٣] وأما إنتاج القياس والمنفصلة سالبة مانعة الخلو بدون هذا الشرط شيئا. فلم يظهر لي الى الآن وينتج أيضا متصلة مقدمها الطرف [٢٤٠أ] غير المشارك من المتصلة في القياس وتاليها نتيجة التأليف بين الطرف المشارك منها والمنفصلة لكن الضروب التى اشتمل المتشاركان فيها على الشرائط المعتبرة في الشكل الواقع عليه التأليف الّا اذا كانت المنفصلة في القياس موجبة مانعة الجمع أو سالبة مانعة الخلو. فإن الشرط المعتبر فيه إنتاج نتيجة التأليف مع الطرف المشارك من المتصلة الطرف المشارك من المنفصلة لما مرّ. ويلزم هذه المتصلة كلية اذا كان المشارك مقدم المتصلة في القياس، وجزئية إن كان المشارك تاليها.

[ك ٤٦٦٤] وبرهانها انتظام القياس من الطرف المشارك والمنفصلة على تقدير الطرف غير المشارك. وبرهان لزوم النتيجة المنفصلة وجوب صدق الطرف غير المشارك من المنفصلة أو القياس المنتظم من الطرف المشارك والمتصلة المنتج للجزء الآخر من النتيجة.

[ك ٤٦٦٥] ولا يخفى عليك أن المنفصلة المستعملة في هذه الأقسام يجب أن[٦٣٨٧] يكون كلية وإن كانت المنفصلة حقيقية فإن[٦٣٨٨] كانت موجبة فينتج في الأقسام التى المنفصلة فيها موجبة مانعة الجمع أو مانعة الخلو النتيجة التى أنتجت كلّ واحدة منهما لما عرفت من وجوب إنتاج الخاصّ لما نتيجة العامّ. ولا ينتج اذا كانت سالبة لأنها لو أنتجت في شيء من[٦٣٨٩] الأقسام وهي سالبة لأنتجت كلّ واحدة من السالبة المنفصلة المانعة الجمع والسالبة المنفصلة المانعة الخلو في ذلك القسم تلك النتيجة بعينها لكون كلّ واحدة منهما اخصّ من السالبة الحقيقية.

[ك ٤٦٦٦] وقد علمت أنهما لا ينتجان معا في شيء من الأقسام.

[ك ٤٦٦٧] **وأما القسم الثالث: وهو أن يكون الحدّ الأوسط فيه تاما من احدي المقدمتين غير تامّ من الأخرى.**

[٦٣٨٦] ج – الموجبة، صح هامش.

[٦٣٨٧] ر + أن.

[٦٣٨٨] ر – فإن، صح هامش.

[٦٣٨٩] ر – من.

[ك ٤٦٦٨] وذلك إنّما يتصور إن لو كان أحد طرفي إحدي المقدمتين شرطية تلك الشرطية والمقدمة الأخرى يتشاركان في جزء تام من كلّ واحدة منهما وحينئذ نقول: الحدّ الأوسط إمّا أن يكون جزءًا تامّا من المتصلة أو جزءًا تاما من المنفصلة.

[ك ٤٦٦٩]. فإن كان الأوّل فالمنفصلة إما أن يكون موجبة بأجناسها الثلاثة أو سالبة مانعة الجمع أو سالبة مانعة الخلو وعلى التقادير فتلك الشرطية إما متصلة أو منفصلة وعلى التقادير فالمتصلة إمّا صغرى أو كبرى فهذه عشرون قسما[٦٣٩٠]. يرجع كلّها الى القياس المؤلف من الحملية والمنفصلة والمتصلة فيها يكون[٦٣٩١] موضوعه مكان الحملية. العشرة التى المتصلة فيها صغرى الى[٦٣٩٢] ما يكون الحملية[٦٣٩٣] فيه صغرى. والعشرة الباقية التى المتصلة فيها كبرى الى ما يكون الحملية فيها كبرى وعدد الضروب والشرائط المعتبرة من اشتمال المتشاركين على تأليف منتج وكيفية المقدمتين وكميتهما وغير ذلك.

[ك ٤٦٧٠] والنّتائج في كلّ واحد من هذه الأقسام بأسرها كما هو في القسم الذي رجع اليه من غير فرق على أن تكون المتصلة في القياس مكان الحملية هناك فيه. ونتيجة التأليف من شرطيتين[٦٣٩٤] في النتيجة ههنا مكان نتيجة التأليف من حمليتين هناك فيها فاستخرجها من ثمّ كقولنا والمتصلة صغرى كلّما كان "أ" "ب" "فج" "د" ودائما إمّا كلما كان "ج" "د" "فج" "ط" وإما "ه" "ز" مانعا من الخلو ينتج دائما إمّا "ه" "ز" وإمّا كلما كان "أ" "ب" "فج" "ط" مانعا من الخلو.[٦٣٩٥] وكقولنا في الكبرى والصغرى بحالها ليس البتة إمّا كلّما كان "ج" "د" "فج" "ط" وإمّا "ه" "ز" مانعا من الجمع ينتج ليس البتة إمّا "ه" "ز" وإمّا كلما كان "أ" "ب" "فج" "ط" مانعا من الجمع لاستلزام جواز الجمع مع الملزوم جواز جمعه مع اللازم. وكقولنا والمتصلة كبرى دائما إمّا أن يكون "ه" "ز" أو كلّما كان "أ" "ب" "فج" "د" مانعا من الخلو وكلّما كان "ج" "د" "فج" "ط" ينتج نتيجة المثال الأوّل. وكقولنا والكبرى بحالها

[٦٣٩٠] ل – قسما، صح هامش.

[٦٣٩١] ج >< يكون فيها.

[٦٣٩٢] ج: أي.

[٦٣٩٣] ل – ~~العشرة التى المتصلة فيها صغرى الى ما يكون الحملية.~~

[٦٣٩٤] ر – ~~فالنتيجة~~.

[٦٣٩٥] ج + لما عرفت.

ليس البتة إمّا[6396] "ه" "ز"[6397] أو كلّما[6398] كان "أ" "ب" "فج" "د" مانعا من الجمع ينتج نتيجة المثال الثاني. وقس عليها الباقي.

[ك ٤٦٧١] وإن كان الأوسط جزءا تاما من المنفصلة؛ فالمتصلة إمّا أن يكون موجبة أو سالبة وعلى التقديرين فتلك الشرطية إمّا متصلة أو منفصلة وعلى التقادير فهي إمّا مقدم المتصلة أو تاليها وعلى التقادير فإن[6399] المتصلة[6400] إمّا صغرى أو كبرى فهذه ستّة عشر قسما .يرجع كلها الى القياس المؤلف من الحملي والمتصل والمنفصل[6401] فيها يكون موضوعه مكان الحملية فيه أربعة منها وهي التى المتصلة فيها صغرى وتلك الشرطية مقدمها الى ما يكون المتصلة فيه صغرى والشركة مع مقدمها[6402] وأربعة منها وهي التى المتصلة فيها صغرى [٢٤٠ب] وتلك الشرطية تاليها الى ما يكون المتصلة فيه صغرى والشركة مع تاليها وأربعة منها وهي التى فيها المتصلة كبرى وتلك الشرطية مقدمها الى ما يكون المتصلة فيه كبرى والشركة مع مقدمها والأربعة الباقية وهي التى فيها المتصلة كبرى وتلك الشرطية تاليها الى ما يكون المتصلة فيه كبرى والشركة مع تاليها وعدد الضروب والشرائط المعتبرة من اشتمال المتشاركين على ما هو الواجب وكيفية المقدمتين وكميتهما وغير ذلك والنتائج في كلّ واحد من هذه الأقسام الستّة عشر كما في القسم الذي رجع اليه من غير فرق على أن يكون المنفصلة فيها موضوعه في القياس مكان الحملية هناك فيه ونتيجة التأليف من شرطيتين في النتيجة مكان نتيجة التأليف من حمليتين فيها.

[ك ٤٦٧٢] فعليك باستخراج[6403] كلّ ذلك من هناك كقولنا والمتصلة صغرى كلما كان كلما كان "ج" "د" "فه" "ز" "فج" "ط" ودائما إمّا أن يكون "ه" "ز" أو "أ" "ب" مانعا من الجمع. ينتج قد يكون اذا كان دائما إمّا "ج" "د" أو "أ"[6404] "ب"[6405] مانعا من الجمع "فج" "ط" وكقولنا في الكبرى والصغرى

[6396] ر – ههـ.

[6397] ر: أ.

[6398] ر: وكلما.

[6399] ج – فإن؛ ل: هي.

[6400] ج: فالمتصلة.

[6401] ر: والمنفصلة.

[6402] ج + وأربعة منها وهي التى المتصلة فيها صغربالشرطية مقدمها الى ما يكون المتصلة فيه صغرى والشركة مع مقدمها.

[6403] ج: استخراج.

[6404] ج: و.

[6405] ج: ز.

بحالها ليس البتة إمّا أن يكون "ه" "ز" أو "أ" "ب" مانعا من الخلو ينتج قد يكون اذا كان ليس البتة إما "ج"[٦٤٠٦] "د"[٦٤٠٧] أو "أ" "ب" مانعا من الخلو "فج" "ط" وكقولنا والمتصلة كبرى دائما إمّا أن يكون "أ" "ب" أو "ج" "د" مانعا من الخلو وكلما كان كلما كان "ج" "د" "فه" "ز" "فج" "ط" ينتج قد يكون اذا كان[٦٤٠٨] إمّا "أ" "ب" أو "ه" "ز" مانعا من الخلو "فج" "ط" وكقولنا والكبرى بحالها ليس البتة إما "أ" "ب" أو "ج" "د" مانعا من الجمع ينتج قد يكون اذا كان ليس البتة إمّا "أ" "ب" أو "ه" "ز" مانعا من الجمع "فج" "ط" .

[ك ٤٦٧٣] ولمّيته كلّ ذلك معلومة مما سلف[٦٤٠٩] وقس الباقي عليها.

[خ ٤٦٧٤] ولنختم هذا الفصل بخاتمة هي في مباحث مشتركة بين الأقيسة الشرطية.

[ك ٤٦٧٥] ينبغي أن تعلم أنه يمكن استنتاج الحملية من الأقيسة الشرطية المركبة من محض الشرطيات والمركبة من خلط الشرطية والحملية.

[ك ٤٦٧٦] **أما استنتاجها من المتصلتين المشتركتين في جزء تامّ من كلّ واحدة منهما**. وذلك مثل أن يقول في الشكل الأوّل كلما كان كلّ "ج" "ب" "فه" "ز" وكلما كان "ه" "ز" فكلّ "ب" "أ" ينتج كلّ "ج" "أ" والّا لصدق نقيضه وهو قولنا بعض "ج" ليس هو "أ" فنجعله كبرى وصغرى القياس صغرى لينتظم منهما قياس من الصغرى المتصلة والكبرى الحملية في الشكل الثالث منتج لقولنا قد يكون اذا كان بعض "ب" ليس هو "أ" "فه" "ز" وينعكس الى قولنا قد يكون اذا كان "ه" "ز" فبعض "ب" ليس هو "أ" ويلزمه قد لا يكون اذا كان "ه" "ز" فكلّ "ب" "أ" وقد كان كلما كان "ه" "ز" فكلّ "ب" "أ" هذا خلف.

[ك ٤٦٧٧] أو يقول اذا صدق قد يكون اذا كان بعض "ب" ليس هو "أ" "فه" "ز" فنجعله صغرى[٦٤١٠] وكبرى القياس كبرى لينتظم منهما قياس من المتصلتين في الشكل الأوّل منتج لقولنا قد يكون اذا كان بعض "ب" ليس "أ" فكلّ "ب" "أ" وهو محال.

[٦٤٠٦] ج: و.

[٦٤٠٧] ج: ز.

[٦٤٠٨] ج + ليس البتة.

[٦٤٠٩] ج: مر.

[٦٤١٠] ر – صغرى، صح هامش.

[ك ٤٦٧٨] وأنت تعلم أن هذا الخلف إنّما يتمّ إن لو تثبت[٦٤١١] القاعدة المشهورة في تلازم الشرطيات. وهي أن كلّ متصلتين متوافقتين في المقدم والكمّ متخالفتين في الكيف متناقضتين في التالي فإنهما متلازمتان متعاكستان. وهي عندنا باطلة على ما عرفت. وكما نقول في الشكل الثاني والصغرى بحالها ليس البتة اذا كان بعض "ب" "أ" "فه" "ز" ينتج لا شيء من "ج" "أ" والّا لصدق نقيضه وهو قولنا بعض "ج" "أ"[٦٤١٢] فنجعله كبرى وصغرى القياس صغرى لينتظم منهما قياس من الصغرى المتصلة والكبرى الحملية في الشكل الثالث وينتج قد يكون اذا كان بعض "ب" "أ" "فه" "ز" وقد كان ليس البتة اذا كان بعض "ب" "أ" "فه" "ز" وإنه خلف محال. وهذا الخلف تام سواء قلنا بصحة تلك القاعدة أو لم نقل بها.

[ك ٤٦٧٩] واليه أشار المصنّف بقوله "وتمامه" أي تمام الخلف في الموجبتين على رأيهم في القاعدة المشهورة في تلازم[٦٤١٣] المتصلات وفي مختلفتي الكيف على الإطلاق.

[ك ٤٦٨٠] عنى به أن الخلف إنما يتمّ اذا كان القياس مؤلفا من موجبتين لو قلنا بصحة تلك القاعدة واذا كان مؤلفا من مقدمتين احداهما موجبة والأخرى سالبة تم الخلف سواء قلنا بصحة تلك [٢٤١أ] القاعدة أو بفسادها.

[ك ٤٦٨١] وعلى هذا فقس تركيب القياس في الشكلين الاخرين.

[ك ٤٦٨٢] وقوله "وجاز أن يكون كلّ واحد من القياسين من شكل واحد أو من تأليفين مختلفين" معناه أن القياسين اللذين اشتمل عليهما القياسان المذكوران لإنتاج الحملية أحدهما بالنسبة الى الجزء[٦٤١٤] المشترك التامّ من كلّ واحدة من المقدمتين والآخر بالنسبة الى الجزء[٦٤١٥] المشترك غير التامّ من كلّ واحدة منهما. جاز أن يكون كلّ واحد منهما من شكل واحد كما في المثال المذكور للشكل الأوّل. فإنّ كلّ منهما على الشكل الأوّل وجاز أن يكون أحدهما من شكل والاخر من شكل آخر كما في المثال المذكور للشكل الثاني. فإنّ القياس بالنسبة الى الجزء[٦٤١٦] المشترك التامّ من كلّ

[٦٤١١] ج: ثبت.

[٦٤١٢] ر – ~~فه ز ينتج لا شيء من ج أ والّا لصدق نقيضه وهو قولنا بعض ج أ.~~

[٦٤١٣] ل: وفي التلازم.

[٦٤١٤] ج: الحد.

[٦٤١٥] ج: الحد.

[٦٤١٦] ج: الحد.

واحدة منهما من الشكل الثاني وبالنسبة الى الجزء[٦٤١٧] المشترك غير التامّ من كلّ واحدة منهما من الشكل الأوّل.

[ك ٤٦٨٣] والضابط الكلي فيه هو اشتمال المقدمتين على هيئة تأليف صحيح منتج بالنسبة الى الجزء التامّ من[٦٤١٨] كلّ واحدة منهما واشتمال الطرفين المتشاركين في جزء هو تامّ من كلّ واحد منهما غير تامّ لشيء[٦٤١٩] من المقدمتين أيضا على تأليف[٦٤٢٠] صحيح منتج عند كون المقدمتين موجبتين. وإنتاج نقيض نتيجة التأليف بين الطرفين مع طرف المقدمة الموجبة لطرف المقدمة السالبة عند كون احدي المقدمتين موجبة والأخرى سالبة.

[ك ٤٦٨٤] وهذا الأخير أي الضابط المذكور عند اختلاف المقدمتين بالكيف هو المنتج على الاطلاق وإن لم نقل بقاعدتهم في تلازم المتصلات.

[ك ٤٦٨٥] وأمّا الضابط الأوّل المذكور في إنتاج المقدمتين الموجبتين: فإنّما ينتج إن لو قلنا بصحة تلك القاعدة والبرهان في كلّ واحد من الضابطين هو الخلف. وهو ضمّ نقيض النتيجة الى احداهما لينتج ما يناقض الأخرى أو يستلزم ما يناقض الأخرى.

[ك ٤٦٨٦] وقد أعطيناك قانون معرفة الضروب المنتجة في الأشكال الأربعة بتقدير الأوّل[٦٤٢١] بالقاعدة عند إيجاب المقدمتين وعلى الإطلاق عند اختلافهما فاستخرجها منه[٦٤٢٢].

[ك ٤٦٨٧] **وأمّا استنتاجها أي الحملية من المتصلتين المشتركتين في جزء غير تامّ من كلّ واحدة من المقدمتين** فمثل أن يقول في الشكل الأوّل كلّما كان كلّ "ج" "ب" فكلّ "ب" "أ" وكلما كان كلّ "أ" "د"[٦٤٢٣] فكلّ "د" "ه" ينتج كلّ "ج" "ه"؛ لأنّ المقدمة الاولى يستلزم صدق قولنا كلّ "ج" "أ" والمقدمة[٦٤٢٤] الثانية كلّ "أ" "ه". وهاتان الحمليتان ينتجان بالذات كلّ "ج" "ه" الذي هو المطلوب. بيان استلزام المقدمة الاولى لكلّ "ج" "أ" هو أنّه لو لم يصدق كلّ "ج" "أ" لصدق نقيضه

[٦٤١٧] ج: الحد.

[٦٤١٨] ر + من.

[٦٤١٩] ج: الى.

[٦٤٢٠] ر – منتج.

[٦٤٢١] ج، ر: القول.

[٦٤٢٢] ر – منه، صح هامش.

[٦٤٢٣] ج: ج.

[٦٤٢٤] ج: أو المقدمة.

وهو قولنا بعض "ج" ليس هو "أ" فنجعله صغرى وتلك المقدمة كبرى[٦٤٢٥] لينتظم منهما في الشكل الثاني قياس[٦٤٢٦] باعتبار مشاركية لتاليها من الصغرى الحملية والكبرى المتصلة وينتج كلما كان كلّ "ج" "ب" فبعض "ج" ليس "ب" وإنّه محال. ونجعله أيضا كبرى وتلك المقدمة صغرى لينتظم منهما[٦٤٢٧] في الشكل الثالث قياس باعتبار مشاركية لمقدمها من الصغرى المتصلة والكبرى الحملية وينتج قد يكون اذا كان بعض "ب" ليس "أ" وكلّ "ب" "أ" وإنّه محال. بيان استلزام المقدمة الثانية لكلّ "أ" "ه" هو أنه لو لم يصدق كلّ "أ" "ه" لصدق بعض "أ" ليس "ه". فاذا جعلناه صغرى للمقدمة المذكورة أنتج من الشكل الثاني باعتبار مشاركية[٦٤٢٨] لتاليها كلما كان كلّ "أ" "د"[٦٤٢٩] فبعض "أ" ليس "د". واذا جعلناه كبرى لها[٦٤٣٠] أنتج من الشكل الثالث باعتبار مشاركية لمقدمها قد يكون اذا كان بعض "د" ليس "ه" فكلّ "د" "ه" وكلاهما محالان.

[ك ٤٦٨٨] وقد ينتظم مثل هذا القياس عن سالبتين منتجا لمطلوب موجب وعن سالبتين منتجا لمطلوب سالب.

[ك ٤٦٨٩] أما انتظامه عن سالبتين وينتج مطلوبا موجبا فبأن يقول ليس البتة اذا كان كلّ "ج" "ب" فبعض "ب" ليس "أ" وليس البتة اذا كان كلّ "أ" "د" فبعض "د" ليس "ه" ينتج كلّ "ج"[٦٤٣١] "ه" لأنّ الاولى يستلزم كلّ "ج" "أ" والثانية كلّ "أ" "ه" وهما ينتجان[٦٤٣٢] كلّ "ج" "ه".

[ك ٤٦٩٠] أمّا الأوّل: فلأنه لولاه لصدق نقيضه وهو قولنا بعض "ج" ليس "أ" فنجعله كبرى وقولنا كلما كان كلّ "ج" "ب" وكلّ "ج" "ب"[٦٤٣٣] صغرى لينتظم منهما قياس من الصغرى [٢٤١ب] المتصلة والكبرى الحملية في الشكل الثالث وينتج باعتبار مشاركية لتاليها كلما كان كلّ "ج" "ب" فبعض "ب" ليس "أ" وهو يضادّ المقدمة السالبة المذكورة.

[٦٤٢٥] ر – كبرى، صح هامش.

[٦٤٢٦] ج >< قياس في الشكل الثاني.

[٦٤٢٧] ل – منهما.

[٦٤٢٨] ر – ~~لتاليا~~.

[٦٤٢٩] ج: ب.

[٦٤٣٠] ج: لتاليها.

[٦٤٣١] ج: و.

[٦٤٣٢] ر – ~~المطلوب~~.

[٦٤٣٣] ر – وكل ج ب، صح هامش.

[ك ٤٦٩١] وأمّا بيان استلزام المقدمة الثانية لكلّ "أ" "ه" فلأنّه لو صدق نقيضه انتظم كبرى معها قياس من القسم المذكور في الشكل الثالث منتج لقولنا كلّما كان كلّ "أ" "د" فبعض "د" ليس "ه" وهو يضادّ السالبة المذكورة.

[ك ٤٦٩٢] أما انتظامه وينتج مطلوبا سالبا فبأن يقول في الكبرى ليس البتة اذا كان كلّ "أ" "د" فبعض "د" "ه" والصغرى بحالها ينتج لا شيء من "ج" "ه" لأنّ الكبرى يلزمها لا شيء من "أ" "ه"[٦٤٣٤] والّا لصدق نقيضه وهو قولنا بعض "أ" "ه" وصار كبرى لقولنا كلما كان كلّ "أ" "د" فكلّ "أ" "د" وأنتج من الشكل الثالث كلما كان كلّ[٦٤٣٥] "أ" "د" فبعض "د" "ه" وهو يضاد الكبرى وقولنا لا شيء من[٦٤٣٦] "أ" "ه". اذا جعلناه كبرى لما يلزم الصغرى وهو قولنا كلّ "ج"[٦٤٣٧] "أ" أنتج المطلوب بالذات من الشكل الأوّل.

[ك ٤٦٩٣] والضابط الكلي فيه هو أن تكون طرفا المتصلة الموجبة مشتملتين على تأليف صحيح منتج. وإنتاج نقيض نتيجة التأليف بين طرفي المقدمة السالبة مع مقدمها[٦٤٣٨] لتاليها تمّ اشتمال نتيجتي التأليفين على تأليف صحيح. أعنى نتيجتي التأليفين المقدمتين اللتين يلزم احداهما إحدي المقدمتين المذكورتين والأخرى الأخرى موجبتين كانتا أو احداهما موجبة والأخرى سالبة سواء اتّحدت التأليفات الثلاثة كما في الأمثلة المذكورة فإنّ كلّها من الشكل الأوّل أو اختلفت وأعنى تأليفات الثلاثة التى حصلت من طرفي المقدمتين ونتيجتي التأليفين وسواء كانت مقدمتا القياس موجبتين كليتين أو سالبتين كليتين[٦٤٣٩] أو احداهما موجبة كلية والأخرى سالبة كلية مثال الأوّلين قد مرّ.

[ك ٤٦٩٤] وأمّا مثال المختلفتين بالكيف والقياس ينتج مطلوبا موجبا. فكما نقول كلما كان كل "ج"[٦٤٤٠] "ب" فكل "ب" "أ" وليس البتة اذا كان كل "أ" "د" فبعض "د" ليس "ه" ينتج كلّ "ج" "ه" لاستلزام الاولى كلّ "ج" "أ". والثانية كلّ "أ" "د" على ما عرفت. وإنتاجهما المطلوب ولو بدّلنا كبرى

[٦٤٣٤] ج: د.
[٦٤٣٥] ج – كل.
[٦٤٣٦] ل – من.
[٦٤٣٧] ج: د.
[٦٤٣٨] ج – مع مقدمها.
[٦٤٣٩] ر – أو سالبتين كليتين، صح هامش.
[٦٤٤٠] ج: د.

القياس بقولنا ليس البتة اذا كان كلّ "أ" "د" فبعض "د" "ه" كان مثالا للقياس الذي ينتج مطلوبا سالبا وينتج لا شيء من "ج" "ه" لاستلزام الثانية لا شيء من "أ" "ه" لما مرّ[٦٤٤١]. وإنتاجه مع لازم الاولى المطلوب.

[ك ٤٦٩٥] واعلم انا لو ركّبنا الأقيسة المذكورة في هذا القسم من مقدمتين[٦٤٤٢] جزئيتين أو من مقدمتين احداهما جزئية فقط أنتجت المطالب المذكورة لعدم اختلاف ما ذكرناه من البراهين فيها، وأمثلتها معلومة مما مرّ.

[ك ٤٦٩٦] **وأمّا استنتاج الحملية من المنفصلتين المشتركتين في جزء تامّ من كلّ واحدة منهما**. فمثل أن يقول دائما إمّا أن يكون كلّ "ج" "ب" وإمّا أن يكون "و" "ز" ودائما إمّا أن يكون "و" "ز" أو كلّ "ب" "أ" ينتج كلّ "ج" "أ". اذا[٦٤٤٣] كانت المقدمتان حقيقيتين أو احداهما حقيقية أو الأخرى مانعة الجمع أو احداهما حقيقية والأخرى مانعة الخلو أو احداهما مانعة الجمع والأخرى مانعة الخلو؛ لارتداد القياس الى نظيره من المتصلات بواسطة ارتداد كلّ واحدة من[٦٤٤٤] المنفصلتين الى المتصلة؛ لأنّ الاولى يستلزم كلما كان كلّ "ج" "ب" لم يكن "و"[٦٤٤٥] "ز"، والثانية كلما لم يكن "و"[٦٤٤٦] "ز" فكلّ "ب" "أ" أو أنهما ينتجان كلّ "ج" "أ" لما عرفت.

[ك ٤٦٩٧] وكذلك الحكم والمقدمتان منفصلتين مانعتي الخلو لارتداد القياس أيضا[٦٤٤٧] الى نظيره من المتصلتين بواسطة ارتداد المنفصلتين الى المتصلتين لكن يكون القياس الحاصل بعد الارتداد من الشكل الثالث ويكون نتيجته أيضا كلّ "ج" "أ" بالبرهان المذكور.

[ك ٤٦٩٨] ثمّ وأمّا اذا كانت المقدمتان مانعتي الجمع فلا ينتج. والحدود ما مرّ. وينتج اذا بدّلت الطرفين المتشاركين بنقيضيهما كما يقول دائما إمّا ليس كلّ "ج"[٦٤٤٨] "ب" أو "و" "ز" ودائما إمّا "و"

[٦٤٤١] ل – لما مر.

[٦٤٤٢] ر – ~~موجبتين~~.

[٦٤٤٣] ج: إن.

[٦٤٤٤] ر – ~~المتصلتين~~.

[٦٤٤٥] ج: ه.

[٦٤٤٦] ج: ه.

[٦٤٤٧] ل – أيضا، صح هامش.

[٦٤٤٨] ج: و.

"ز" أو ليس كلّ "ب" "أ"[٦٤٤٩] لانقلاب كلّ واحد منهما الى المنفصلة المانعة الخلو المناقضة الجزئين لجزئيها وإنتاج القياس منهما المطلوب.

[ك ٤٦٩٩] وكذلك ينتج القياس الحملية اذا كانت المقدمتان مختلفتين بالكيف متحدتين بالجنس أو يكون الموجبة حقيقية وأعنى باتّحادهما في الجنس أن يكونا حقيقيتين أو مانعتي الخلو أو مانعتي الجمع.

[ك ٤٧٠٠] أمّا إذا كانتا مانعتي الخلو فمثل أن يقول دائما إما كلّ "ج" "ب"[٢٤٢أ] أو "ه" "ز" وليس البتة إما "ه" "ز" أو بعض "ب" "أ" ينتج لا شيء من "ج" "أ" والّا لصدق نقيضه وهو قولنا بعض "ج" "أ" فنجعله كبرى لقولنا كلما كان كلّ "ج" "ب" فكلّ "ج" "ب" لينتظم منهما قياس في الشكل الثالث من الصغرى المتصلة والكبرى الحملية وينتج كلما كان كلّ "ج" "ب" فبعض "ب" "أ" فاذا ضممنا هذه النتيجة الى المقدمة الموجبة انتظم منهما قياس من المتصل والمنفصل وينتج إمّا "ه" "ز" أو بعض "ب" "أ" مانعا من الخلو. وإنه يناقض المقدمة السالبة هذا خلف.

[ك ٤٧٠١] وأمّا إذا كانتا مانعتي الجمع فبأن يقول دائما إما ليس كلّ "ج" "ب" أو "ه" "ز" وليس البتة إمّا "ه" "ز" أو لا شيء من "ب" "أ" ينتج لا شيء من "ج" "أ" والّا لصدق بعض "ج" "أ" فنجعله صغرى لقولنا كلما كان لا شيء من "ب" "أ" فلا شيء من "ب" "أ" لينتظم منهما قياس في الشكل الثاني من الصغرى الحملية والكبرى المتصلة. وينتج كلما كان لا شيء من "ب" "أ" فليس بعض "ج" "ب" وينتظم هذه النتيجة مع المقدمة السالبة قياسا من المتصل والمنفصل وينتج ليس البتة إمّا ليس كلّ "ج" "ب" أو "ه" "ز" مانعا من الجمع وإنّه يناقض المقدمة الموجبة هذا خلف.

[ك ٤٧٠٢] وأمّا إذا كانتا حقيقيتين فاذا[٦٤٥٠] كان صدق السالبة بجواز كذب[٦٤٥١] الطرفين كان المثال والبرهان على نسق ما كانت المقدمتان مانعتي الخلو وكذلك إن كانت السالبة مانعة الخلو. وإن كان صدقها بجواز جمع الطرفين على الصدق كان المثال والبرهان على نسق ما كانت المقدمتان مانعة

[٦٤٤٩] ل >< أ ب.

[٦٤٥٠] ل: فإن.

[٦٤٥١] ر – كذب، صح هامش.

الجمع وكذلك[6452] كانت السالبة مانعة الجمع وإن كان صدقها بجواز كذب الطرفين وجواز جمعهما أيضا كان المثالان والبرهانان المذكوران في القياسين السابقين[6453] آتيان[6454] في ذلك القياس[6455].

[ك ٤٧٠٣] والضابط الكلي فيه هو أن المقدمتين إن كانتا موجبتين وجب إيجاب احداهما واشتمال الطرفين المتشاركين منهما على تأليف صحيح منتج عند صدق منع الخلو على احداهما واشتمال نقيضي الطرفين المتشاركين على تأليف صحيح منتج عند كون كلّ واحدة منهما مانعة الجمع .والبرهان حينئذ يرد المنفصلتين الى المتصلتين ليرجع القياس الى نظيره من المتصلات وأنتج المطلوب.

[ك ٤٧٠٤] وأمّا إذا كان المقدمتان مختلفتين[6456] بالكيف إما مع اتّحادهما في الجنس أو كون الموجبة حقيقية فيجب أن يكون احدي المقدمتين كلية واشتمال نقيض نتيجة التأليف بين الطرفين المتشاركين مع الطرف المشارك من المقدمة الموجبة على تأليف منتج للطرف المشارك من المقدمة السالبة إن صدق منع الخلو على كلّ واحدة من المقدمتين واشتمال نقيض نتيجة التأليف بين الطرفين المتشاركين مع الطرف المشارك من المقدمة السالبة على تأليف منتج للطرف المشارك من المقدمة الموجبة إن صدق منع الجمع على كلّ واحدة من المقدمتين

[ك ٤٧٠٥] والبرهان حينئذ الخلف وهو ضمّ نقيض النتيجة إلى استلزام ما ينتج معه من الطرفين المتشاركين لنفسه حتى يحصل منهما قياس من الحملي والمتصل وينتج استلزام ما ينتج[6457] من الطرفين المتشاركين مع نقيض النتيجة للطرف الآخر المشارك ويحصل من هذا الاستلزام مع المقدمة التى طرفها المشارك مع نقيض النتيجة منتج قياس من المتصل والمنفصل منتج لما يناقض المقدمة الأخرى والقياس الذي يعتقد إنتاجه هو الذي اختلف المقدمتان فيه بالكيف مع أحد الشرطين المذكورين.

[6452] ل + إن.

[6453] ل – السابقين، صح هامش.

[6454] ر، ل – آتيان.

[6455] ل – في ذلك القياس.

[6456] ل – حينئذ يرد المنفصلتين الى المتصلتين ليرجع القياس الى نظيره من المتصلات وأنتج المطلوب وأما اذا كان المقدمتان مختلفتين، صح هامش.

[6457] ل – معه من الطرفين المتشاركين لنفسه حتى يحصل منهما قياس من الحملي والمتصل وينتج استلزام ما ينتج، صح هامش.

[ك ٤٧٠٦] أما إذا كانت المقدمتان موجبتين فيتوقف إنتاجهما على القاعدة المشهورة في تلازم الشرطيات وهي عندنا باطلة.

[ك ٤٧٠٧] **وأمّا استنتاج الحملية من المنفصلتين**[٦٤٥٨] **المشتركتين في جزء غير تامّ منهما** فبأن يقول: والمقدمتان موجبتان دائما إمّا أن يكون ليس كلّ "ج" "ب" أو كلّ "ب" "أ"، ودائما إما أن يكون ليس كلّ "أ" "د" أو كلّ[٦٤٥٩] "د" "ه" ينتج كلّ "ج" "ه" لاستلزام الاولى كلّما كان كلّ "ج" "ب" وكلّ "ب" "أ" والثانية كلما كان كلّ "أ" "د" فكلّ "د" "ه" وإنتاج هاتين المتصلتين المطلوب لما عرفت.

[ك ٤٧٠٨] وبأن يقول والمقدمتان سالبتان ليس البتة إمّا أن يكون[٦٤٦٠] ليس[٦٤٦١] كلّ "ج" "ب" أو بعض "ب" ليس "أ" أو ليس البتة إما أن يكون ليس كلّ "أ" "د" أو بعض "د" ليس "ه" ينتج كلّ "ج" "ه" لأن الاولى يستلزم ليس البتة اذا كان كلّ "ج" "ب" فبعض "ب" ليس "أ" والثانية ليس البتة اذا كان كلّ "أ" "د" فبعض "د" ليس "ه" لما عرفت في لوازم الشرطيات. أنّ المتصلة اذا كان مقدمها [٢٤٢ب] نقيض أحد جزئي المنفصلة وتاليها عين الجزء الآخر وكانتا متوافقتين في الكيف والكمّ كانتا متلازمتين متعاكستين. وإنتاج المتصلتين المطلوب على ما عرفت.

[ك ٤٧٠٩] وقس عليهما مثال اذا كانت احداهما موجبة والأخرى سالبة.

[ك ٤٧١٠] والضابط الكلي فيه هو[٦٤٦٢] أنّ المقدمة إن كانت موجبة يجب اشتمال أحد طرفيها مع نقيض الآخر على تأليف صحيح منتج.

[ك ٤٧١١] وإن كانت سالبة يجب اشتمال نقيض أحد طرفيها مع نقيض نتيجة التأليف بين الطرفين على تأليف منتج للطرف الآخر من السالبة. ثمّ[٦٤٦٣] اشتمال نتيجتي التأليفتين أعنى المقدمتين اللازمتين من مقدمتي القياس على تأليف[٦٤٦٤] صحيح[٦٤٦٥] أيضا منتج.

[٦٤٥٨] ر: المتصلتين.

[٦٤٥٩] ل: وكل.

[٦٤٦٠] ج + ليس البتة إما أن يكون.

[٦٤٦١] ل – ليس.

[٦٤٦٢] ل – هو.

[٦٤٦٣] ج – ثم.

[٦٤٦٤] ر – منتج.

[٦٤٦٥] ل: منتج.

[ك ٤٧١٢] والبرهان بردّ المنفصلتين الى المتصلتين وحصول الشرائط الموجبة للإنتاج في تينك[٦٤٦٦] المتصلتين.[٦٤٦٧]

[ك ٤٧١٣] ولا ينتج على رأينا الّا اذا كانت المقدمتان سالبتين، وعندهم ينتج كيف ما كانتا. ثمّ لا شكّ في أنّ قياسية ما في هذين القسمين من الأقيسة إنما هو بتوسط قياس يخالف حدوده حدود أصل القياس. فنحن ذكرناها على أنّها قياسات[٦٤٦٨] أو على أنها مستلزمات. وبالجملة فلا شكّ في صلاحيتها لأن يتأدى بها الى المطالب التى لزمت منها وقد مرّ الكلام في مثل هذا.

[ك ٤٧١٤] **وأمّا استنتاج الحملية من الحملية والمتصلة أو منها ومن المنفصلة أو من المتصلة والمنفصلة فظاهر مما مرّ؛** لأنّا اذا ركّبنا القياس من إحدي مقدمتي المثال المذكور في المتصلات والحملية اللازمة للمقدمة الأخرى أو منها ومن المنفصلة التى يستلزم المقدمة الأخرى حصل من الأوّل قياس من الحملية والمتصلة. ومن الثاني قياس من المتصلة والمنفصلة. وينتج كلّ منهما ذلك المطلوب بعينه. وكذلك اذا ركّبنا القياس من إحدي مقدمتي المثال المذكور في المنفصلات[٦٤٦٩] والحملية اللازمة من المتصلة التى يرتدّ المقدمة الأخرى إليها أو منها ومن المتصلة التى يستلزمها المقدمة الأخرى حصل من الأوّل قياس من الحملي والمنفصل، ومن الثاني قياس من المتصل والمنفصل. وكلّ واحد منهما منتج لذلك المطلوب بعينه.

[ك ٤٧١٥] فلذلك ترك المصنّف ذكره هذه الأقسام للوثوق بمعرفتها من الأقسام المذكورة قبل[٦٤٧٠]. وقد يتركب الأقيسة الشرطية بعضها مع بعض على معنى أنّ القياس الواحد يكون مشتملا على تأليفين أو على تأليفات[٦٤٧١] مختلفة. وحينئذ يفيد[٦٤٧٢] التركيب معنى زائدا على ما لكل واحد من بسائطه ويكون هو بالنسبة الى المطلوب الذي نتيجة باعتبار اشتماله على أحد التأليفين أو أحد التأليفات غيره بالنسبة الى المطلوب الذي نتيجة باعتبار اشتماله على التأليف الآخر أو على أحد التأليفين الباقيين

[٦٤٦٦] ر: ذيتيك.

[٦٤٦٧] ل: المنفصلتين.

[٦٤٦٨] ر: قياسا.

[٦٤٦٩] ر: من المنفصلات؛ ل: في المتصلات.

[٦٤٧٠] ج: قبله.

[٦٤٧١] ج – ~~مختلفة~~.

[٦٤٧٢] ج، ر: يفيده.

وكلّ واحد منهما يكون مغايرا له بالنسبة الى المطلوب الذي نتيجة باعتبار اشتماله على التأليفين أو التأليفات الثلاثة؛ لأنّ القياس الواحد قد يكون قياسا بالنسبة الى مطلوب، وقياسا آخر بالنسبة الى مطلوب آخر. كما عرفت أمثلة ذلك في الأقسام المذكورة وستعرفها أيضا فيما بعد.

[ك ٤٧١٦] والتركيب الذي يقع في القياس المركب من المتصلات[٦٤٧٣] على قسمين؛ لأنّه إمّا أن يقع بين المتصلتين المشتركتين في جزء تامّ منهما وبين المشتركتين في جزء غير تامّ منهما[٦٤٧٤].

[ك ٤٧١٧] **وأمّا أن يقع بين الأقسام الأربعة من المتصلتين المشتركتين في جزء غير تامّ منهما بعضها مع بعض.**

[ك ٤٧١٨] أمّا القسم الأوّل: فظاهر؛ لأن القياس بالنسبة الى المشترك التامّ من كلّ واحدة منهما إن كان على الشكل الأوّل كان الاشتراك في جزء غير تامّ منهما بين مقدم الصغرى وتالي الكبرى. وإن كان على الشكل الثاني كان بين المقدمين وإن كان على الشكل الثالث كان بين التاليين وإن كان على الشكل الرابع كان بين تالي الصغرى ومقدم الكبرى. وقد مرّ أمثلة بعضها.

[ك ٤٧١٩] وأمّا القسم الثاني: فيقع لا محالة على أربعة أقسام؛ لأنّه إمّا إن يشارك أحد طرفي إحدي المقدمتين لأحد طرفي المقدمة الأخرى والطرف الآخر للطرف الآخر، أو يشارك أحد طرفي إحدي المقدمتين لكل واحد من طرفي الأخرى، أو يشارك كلّ واحد من طرفي إحدي المقدمتين لكل واحد من طرفي الأخرى، أو يشارك كلّ واحد من طرفي احداهما[٦٤٧٥] لأحد طرفي الأخرى والطرف الآخر من الأخرى لأحد طرفي الاولى.

[ك ٤٧٢٠] أمّا القسم الأوّل: فعلى قسمين؛ لأنّ الاشتراك حينئذ إمّا أن[٦٤٧٦] يكون بين المقدمين والتاليين أو يكون بين تالي الصغرى ومقدم الكبرى وبين مقدم الصغرى وتالي الكبرى وينتج كلّ واحد [٢٤٣أ] من هذين القسمين باعتبار اشتمال القياس على التأليف الواحد البسيط نتيجته التى عرفتها.

[ك ٤٧٢١] أمّا القسم الأوّل: فباعتبار اشتماله على التأليف بين المقدمين[٦٤٧٧] وباعتبار اشتماله على التأليف بين التاليين.

[٦٤٧٣] ج: المنفصلات.

[٦٤٧٤] ج – وبين المشتركتين في جزء غير تام منهما.

[٦٤٧٥] ج – احدي المقدمتين لكل واحد من طرفي الأخرى أو يشارك كل واحد من من طرفي احداهما.

[٦٤٧٦] ج – إما أن، صح هامش.

[٦٤٧٧] ل: المقدمتين.

[ك ٤٧٢٢] وأمّا الثاني: فباعتبار اشتماله على التأليف بين تالي الصغرى ومقدم الكبرى. وباعتبار اشتماله على التأليف[6478] بين مقدم الصغرى وتالي الكبرى.

[ك ٤٧٢٣] وينتج باعتبار اشتماله على تأليفين نتيجة زائدة مغايرة لما أنتجه باعتبار البساطة وهي متصلة مركبة من نتيجتي التأليفين مطابقا لوضع الحدود في القياس أي نتيجة في القسم الأول باعتبار التركيب متصلة مقدمها نتيجة التأليف بين المقدمين[6479] وتاليها نتيجة التأليف بين التاليين. وفي القسم الثاني متصلة مقدمها نتيجة التأليف بين مقدم الصغرى وتالي الكبرى وتاليها نتيجة التأليف بين تالي الصغرى ومقدم الكبرى حتى يكون وضع نتيجة التأليف في النتيجة وضع[6480] ما حصل منها في مقدمة القياس.

[ك ٤٧٢٤] وبرهانه من الشكل الثالث والأوسط فيه مجموع مقدمي المقدمتين.

[ك ٤٧٢٥] هذا ما ذكره في الكتاب.

[ك ٤٧٢٦] ويمكن أن يستنتج منه نتيجة أخرى مغايرة لهذه وهي متصلة مقدمها نتيجة القياس باعتبار اشتماله على أحد التأليفين. وتاليها نتيجته باعتبار اشتماله على التأليف الآخر ويكون وضع نتيجة التأليف في طرفيها وضع ما حصل منهما في المقدمة.

[ك ٤٧٢٧] وبرهان لزوم هذه النتيجة أيضا من الشكل الثالث لكن الأوسط فيه مجموع مقدمتي القياس وهذه النتيجة يلزم في القسم الأوّل من كلّ واحد من الضروب المنتجة للتأليف بين المقدمين مع كلّ واحد من الضروب المنتجة للتأليف بين[6481] التاليين. وفي القسم الثاني من كلّ واحد من الضروب المنتجة للتأليف بين مقدم الصغرى وتالي الكبرى مع كلّ واحد من الضروب المنتجة للتأليف بين تالي الصغرى ومقدم الكبرى.

[ك ٤٧٢٨] وما ذكره المصنف مخصوص بما اذا كان التأليفان أعنى التأليفين الواقيين في كلّ واحد من القسمين مشتملين على نظم صحيح منتج لقولنا كلّما كان كلّ "ج" "ب" فكلّ "د" "ط[6482]" وكلّما

[6478] ر – بين التاليين وأما الثاني فباعتبار اشتماله على التأليف بين تالى الصغرى ومقدم الكبرى وباعتبار اشتماله على التأليف، صح هامش.

[6479] ل: المقدمتين.

[6480] ل – وضع، صح هامش.

[6481] ل – من الضروب المنتجة للتأليف بين.

[6482] ل: ل.

كان كلّ "ب" "ه" فكلّ "ط" "ج" ينتج[٦٤٨٣] باعتبار الاشتراك بين المقدمين قد يكون اذا كان قد يكون اذا كان كلّ "ج" "ه" فكلّ "د"[٦٤٨٤] "ط" فقد يكون اذا كان كلّ "ج" "ه" فكلّ "ط" "ج". وباعتبار الاشتراك بين التاليين قد يكون اذا كان كلما كان كلّ "ج" "ب" فكلّ "د" "ج" فقد يكون اذا كان كلّ "ب" "ه" فكلّ "د" "ج" وينتج باعتبار التركيب قد يكون اذا كان كلّ[٦٤٨٥] "ج" "ه" فكلّ "د" "ج". وهو النتيجة التى ذكرها المصنف.

[ك ٤٧٢٩] أما لزوم كلّ واحدة من النتيجتين باعتبار البساطة فقد عرفته مما مرّ.

[ك ٤٧٣٠] وأما لزوم النتيجة الثالثة؛ فلأنّه يصدق قولنا: كلما كان كلّ "ج" "ب" وكلّ "ب" "ه" فكلّ "ج" "ه" وكلما كان كلّ "ج" "ب" وكلّ "ب" "ه" فكلّ "د" "ج". وهما ينتجان المدعى من الثالث.

[ك ٤٧٣١] أمّا الصغرى فظاهرة، وأمّا الكبرى؛ فلأنّه حينئذ يصدق كلّ "د[٦٤٨٦]" "ط" وكلّ "ط" "ج" جميعا لصدق ملزوم كلّ منهما حينئذ. وكلما كان كذلك يصدق كلّ "د" "ج" وينتج أيضا استلزام النتيجة باعتبار الاشتراك بين المقدمين للنتيجة باعتبار الاشتراك بين التاليين استلزاما جزئيا؛ لأنا نجعل مجموع مقدمتي القياس حدّا أوسط في الشكل الثالث ويستنتج منه المطلوب.

[ك ٤٧٣٢] وقس عليه مثال القسم الثاني وقد يقع التأليفان من شكل واحد كما في المثال المذكور. وقد يقعان من شكلين مختلفين حتى يقع في كلّ واحد من القسمين ستّة عشر قسما.

[ك ٤٧٣٣] **وأمّا القسم الثاني: وهو الذي يشارك أحد طرفي إحدي المقدمتين كلّ واحد من طرفي الأخرى.** فلا بدّ من كون التأليفين فيه على شكلين مختلفين. وينتج نتيجة كلّ واحد من التأليفين باعتبار البساطة وباعتبار التركيب متصلة أخرى أحد طرفيها ملازمة نتيجة أحد التأليفين لنتيجة التأليف الآخر. وهو الطرف الذي يناسب المقدمة المشاركة الجزئين.

[ك ٤٧٣٤] وتفصيل القول في هذا القسم أن نقول المتصلة المشاركة الجزئين إمّا أن يكون هي الصغرى أو الكبرى؛

[٦٤٨٣] ل – ينتج، صح هامش.

[٦٤٨٤] ج: ج.

[٦٤٨٥] ل + كل.

[٦٤٨٦] ل: ز.

[ك ٤٧٣٥] وعلى كلّ واحد من التقديرين فإمّا أن يكون المشارك من المقدمة الأخرى مقدمها أو تاليها.

[ك ٤٧٣٦] فهذه أربعة أقسام وينتج كلّ قسم منها باعتبار بساطته نتيجته التي عرفتها وباعتبار [٢٤٣ب] التركيب ينتج نتيجة زائدة على النتيجتين المعلومتين باعتبار البساطة ويكون وضع نتيجة التأليف في طرفيها مناسبا لوضع ما حصلت منهما في المقدمة.

[ك ٤٧٣٧] وهي في القسم الأوّل[٦٤٨٧] متصلة موجبة جزئية مقدمها ملازمة نتيجة التأليف بين تالي الصغرى ومقدم الكبرى لنتيجة التأليف بين المقدمين وتاليها ملازمة تالي الكبرى لنتيجة التأليف بين المقدمين كليا هما كليتان.

[ك ٤٧٣٨] وبيانها بالشكل الثالث والأوسط فيه ملازمة مجموع المقدمين لنتيجة التأليف بين المقدمين. كقولنا كلّما كان كلّ "ج" "د" فكلّ "ب" "ط" وكلما كان كلّ "د"[٦٤٨٨] "ب" "فه" "ز" ينتج قد يكون اذا كان كلما كان كلّ "ج" "ب" فبعض "ط" "د" فكلما كان كلّ "ج"[٦٤٨٩] "ب" "فه" "ز" لأنّه كلما كان كلما كان كلّ "ج" "ب" فكلّ "ج" "د" وكلّ "د" "ب" فكلما كان كلّ "ج"[٦٤٩٠] "ب" فبعض "ط" "د" وكلما كان كلما كان كلّ "ج" "ب" فكلّ "ج" "د" وكلّ "د" "ب" وكلما كان كلّ "ج" "ب" "فه" "ز". وهما ينتجان[٦٤٩١] المدعى من الشكل الثالث.

[ك ٤٧٣٩] أما[٦٤٩٢] الصغرى: فلأنّ مقدمها يستلزم صدق قولنا: كلما كان كلّ "ج" "ب" فكلّ "ب" "ط" وكلّ "د" "ب" وكلّما كان كلّ "ب" "ط" وكلّ "د" "ب" فبعض "ط" "د" ينتج كلما كان كلّ "ج" "ب" فبعض "ط" "د".

[ك ٤٧٤٠] وأمّا الكبرى: فلأنّه حينئذ يصدق كلّما كان كلّ "ج" "ب" فكلّ "د" "ب" وهو مع الكبرى ينتج كلما كان كلّ "ج[٦٤٩٣]" "ب" "فه" "ز". فقد صحت المقدمتان جميعا.

[٦٤٨٧] ر – الأول، صح هامش.

[٦٤٨٨] ج: ج.

[٦٤٨٩] ج: و.

[٦٤٩٠] ج: و؛ ل: د.

[٦٤٩١] ر – ~~المطلوب~~.

[٦٤٩٢] ج – أما، صح هامش.

[٦٤٩٣] ل: د.

[ك ٤٧٤١] وفي القسم الثاني متصلة موجبة جزئية مقدمها ملازمة نتيجة التأليف بين التاليين لنتيجة التأليف بين تالي الكبرى ومقدم الصغرى كلية. وتاليها ملازمة نتيجة التأليف بين تالي الكبرى ومقدم الصغرى لمقدم الكبرى جزئية.

[ك ٤٧٤٢] وبيانها أيضا بالشكل الثالث والأوسط فيه ملازمة مجموع المقدمتين[٦٤٩٤] لنتيجة التأليف بين مقدم الصغرى وتالي الكبرى. كقولنا في الكبرى والصغرى بحالها كلما كان "ه" "ز" فكلّ "د" "ب" ينتج قد يكون اذا كان كلما كان كلّ "ج" "ب" فبعض "ط" "د" فقد يكون اذا كان "ه" "ز" فكلّ "ج" "ب" لأنّه كلما كان كلما كان كلّ "ج[٦٤٩٥]" "ب" فكلّ "ج" "د" "فه" "ز" فكلما كان كلّ "ج" "ب" فبعض "ط" "د" وكلما كان كلما كان كلّ "ج" "ب" فكلّ "ج" "د" "فه" "ز" فقد يكون اذا كان "ه" "ز" فكلّ "ج" "ب". وهما ينتجان المدعى من الثالث.

[ك ٤٧٤٣] أما الصغرى: فعلى نسق ما مرّ في المثال الأوّل.

[ك ٤٧٤٤] وأمّا الكبرى: فلأنّه حينئذ يصدق قولنا كلما كان كلّ "ج" "ب" "فه" "ز" وينعكس الى قولنا قد يكون اذا كان "ه" "ز" فكلّ "ج" "ب" فصحت المقدمتان جميعا.

[ك ٤٧٤٥] وفي القسم الثالث متصلة موجبة جزئية[٦٤٩٦] مقدمها ملازمة تالي الصغرى لنتيجة التأليف بين المقدمين وتاليها ملازمة نتيجة التأليف بين مقدم الصغرى وتالي الكبرى لنتيجة التأليف بين المقدمتين[٦٤٩٧] كلتاهما كليتان.

[ك ٤٧٤٦] وبرهانها أيضا من الشكل[٦٤٩٨] الثالث والأوسط فيه ملازمة مجموع المقدمتين[٦٤٩٩] لنتيجة التأليف بين المقدمين كقولنا كلما كان كلّ "ج" "ب" "فه" "ز" وكلما كان كلّ "ب" "أ" فكلّ "ج" "د" ينتج قد يكون اذا كان كلما كان كلّ "ج" "أ" "فه" "ز" وكلما كان كلّ "ج" "أ"[٦٥٠٠] فبعض "ب" "د" وهو المثال الذى ذكره المصنف؛ لأنّه كلما كان كلما كان كلّ "ج" "أ" فكلّ "ج" "ب" وكلّ "ب" "أ"

[٦٤٩٤] ر: المقدمين.

[٦٤٩٥] ل: د.

[٦٤٩٦] ل >< جزئية موجبة.

[٦٤٩٧] ج، ر: المقدمين.

[٦٤٩٨] ل – الشكل، صح هامش.

[٦٤٩٩] ر: المقدمين.

[٦٥٠٠] ر – فه ز وكلما كان كل ج أ، صح هامش.

فكلما كان كلّ "ج" "أ" "فه" "ز" وكلما كان كلما كان كلّ "ج" "أ" فكلّ "ج" "ب" وكلّ "ب"[٦٥٠١] "أ" فكلما كان كلّ "ج" "أ" فبعض "ب" "د". وهما ينتجان المطلوب من الثالث.

[ك ٤٧٤٧] أما الصغرى: فلأنّه حينئذ يصدق كلما كان كلّ "ج" "أ" فكلّ "ج" "ب" وهو مع الصغرى ينتج كلما كان كلّ "ج" "أ" "فه" "ز".

[ك ٤٧٤٨] وأمّا الكبرى: فلأنه حينئذ يصدق كلما كان كلّ "ج" "أ" فكلّ "ج" "ب" وكلّ "ج" "د" وكلما كان كلّ "ج" "ب" وكلّ "ج" "د"[٦٥٠٢] فبعض "ب" "د" ينتج كلما كان كلّ "ج" "أ" فبعض "ب" "د"[٦٥٠٣] فصحت المقدمتان.

[ك ٤٧٤٩] وفي القسم الرّابع متصلة موجبة جزئية مقدمها ملازمة نتيجة التأليف بين تالي الصغرى ومقدم الكبرى لمقدم الصغرى كلية وتاليها ملازمة نتيجة التأليف بين التاليين لنتيجة التأليف بين تالي الصغرى ومقدم الكبرى[٦٥٠٤] جزئية.

[ك ٤٧٥٠] وبرهانها من الشكل الثالث أيضا والأوسط فيه ملازمة مقدم الكبرى لمقدم الصغرى. كقولنا في الصغرى والكبرى بحالها كلما كان "ه" "ز" فكلّ "ج" "ب" ينتج قد يكون اذا كان كلما كان "ه" "ز" فكلّ "ج" "أ" فقد يكون اذا كان كلّ "ج" "أ" فبعض "ب" "د" لأنّه كلما كان كلما كان "ه" "ز" فكلّ "ب" "أ" فكلما كان "ه" "ز" فكلّ "ج" "أ" وكلما كان كلما كان "ه" "ز" فكلّ "ب" "أ" فقد يكون اذا كان كلّ "ج" "أ" فبعض "ب" "د" وهما ينتجان المطلوب من الثالث.

[ك ٤٧٥١] أمّا الصغرى: فلأنّه حينئذ يصدق كلما كان "ه" "ز" فكلّ "ج" "ب" وكلّ "ب" "أ" جميعا وكلما كان كلّ "ج" "ب" وكلّ "ب" "أ" فكلّ "ج" "أ" ينتج كلما كان "ه" "ز" فكلّ "ج" "أ".

[٦٥٠١] ل – وكل ب.

[٦٥٠٢] ل – وكل ج د، صح هامش.

[٦٥٠٣] ج – ينتج كلما كان كل ج أ فبعض ب د.

[٦٥٠٤] ر – لمقدم الصغرى كلية وتاليها ملازمة نتيجة التأليف بين التاليين لنتيجة التأليف بين تالي الصغرى ومقدم الكبرى، صح هامش.

[ك ٤٧٥٢] وأمّا الكبرى: فلأنّه حينئذ يصدق كلما كان "ه" "ز" فكلّ "ج" "ب" وكلّ[6505] "ج"[6506] "د" وكلما كان كلّ[6507] "ج[6508]" "ب" وكلّ "ج" "د" فبعض "ب" "د" ينتج كلما كان[6509] [٢٤٤أ] "ه" "ز" فبعض "ب" "د". فاذا جعلنا هذه المقدمة كبرى وقولنا كلما كان "ه" "ز" فكلّ "ج" "أ" اللازم حينئذ صغرى أنتجا من الشكل الثالث قد يكون اذا كان كلّ "ج" "أ" فبعض "ب" "د". فقد صحت المقدمتان جميعا.

[ك ٤٧٥٣] وأمّا المتصلة[6510] الجزئية المؤلفة من نتيجتي التأليفين التى أنتجها القسم الأوّل من[6511] أصل الأقسام الأربعة إنّما ينتجها القسم الثاني والرابع من أقسام هذا القسم وهما اللذان المشارك من المقدمة المشاركة الجزء الواحد فيهما تاليها بالبرهان المذكور هناك لا الأوّل والثالث اللذين المشارك فيهما من المقدمة المشاركة الجزء الواحد مقدمها لكون تلك المتصلة في هذين القسمين لازمة للمقدمة المشاركة الجزئين وليس للأخرى في لزومها مدخل أصلا؛ لأنّا اذا ركّبنا قياسا في الشكل الثالث والأوسط فيه مجموع مقدمي المقدمتين لزم صدق تلك المتصلة منه بواسطة المقدمة[6512] المشاركة الجزئين فقط دون الأخرى. كما يقول أنه يلزم من كبرى المثال المذكور[6513] للقسم الثالث. قولنا قد يكون اذا كان كلّ "ج"[6514] "أ" فبعض "ب" "د" لأنّه كلما كان كلّ "ج" "ب" وكلّ "ب" "أ" فكلّ "ج" "أ" وكلما كان كلّ "ج"[6515] "ب"[6516] وكلّ "ب" "أ" فبعض "ب" "د" وهما ينتجان المدعى من الثالث.

[6505] ل – ج ب وكل.
[6506] ج: ه.
[6507] ج – كل.
[6508] ج: ه.
[6509] ل – كان.
[6510] ل: المنفصلة.
[6511] ر + من.
[6512] ر – المقدمة، صح هامش.
[6513] ج – المذكور.
[6514] ج: و.
[6515] ج: و.
[6516] ج: ز.

[ك ٤٧٥٤] أمّا الصغرى: فظاهرة، وأمّا الكبرى؛ فلأنّه حينئذ يصدق كلما كان كلّ "ج" "ب" وكلّ "ب" "أ" فكلّ "ج" "ب" وكلّ "ج" "د" وكلما كان كلّ "ج" "ب" وكلّ "ج" "د" فبعض "ب" "د" ينتج كلما كان كلّ "ج" "ب" وكلّ "ب" "د" فبعض "ب" "د".

[ك ٤٧٥٥] وظاهر أنه ليس في هذا البيان للمقدمة المشاركة الجزء الواحد مدخلا أصلا.

[ك ٤٧٥٦] وأمّا المتصلة المؤلفة من نتيجتي القياسين[٦٥١٧] بحسب البساطة التى ذكرناها في القسم الأوّل ملازمة لكلّ واحد من أقسام هذا القسم أيضا لما مرّ هناك.

[ك ٤٧٥٧] **وأمّا القسم الثالث: وهو الذي يشارك كلّ واحد من طرفي إحدي المقدمتين لكلّ واحد من طرفي الأخرى**. فيشتمل القياس فيه على تأليفات أربعة وهي التأليفات التى للأقسام الأربعة من المتصلتين المشتركتين في جزء غير تامّ منهما. وينتج باعتبار البساطة النتائج الأربع التى عرفتها في تلك الأقسام الأربعة لكونه قياسا في جميعها. وباعتبار اشتماله على القسمين اللذين هما قسما.

[ك ٤٧٥٨] القسم الأوّل: من التقسيم[٦٥١٨] الذي نحن الآن فيه ثلاث نتائج: احداها ملازمة نتيجة التأليف بين التاليين لنتيجة التأليف بين المقدمين، والثانية ملازمة نتيجة التأليف بين تالي الصغرى ومقدم الكبرى لنتيجة التأليف بين مقدم الصغرى وتالي الكبرى، والثالثة ملازمة نتيجة التأليف بين مقدم الصغرى وتالي الكبرى لنتيجة التأليف بين تالي الصغرى ومقدم الكبرى. ووضع نتيجة التأليف في هذه الثالثة غير مناسب لوضع ما حصلت منهما[٦٥١٩] في المقدمة.

[ك ٤٧٥٩] والمصنّف اعتبر ذلك حتى لو[٦٥٢٠] لم يعتبر ذلك صار ملازمة نتيجة التأليف بين المقدمين لنتيجة التأليف بين التاليين نتيجة أخرى زائدة على هذه الثلاث. وباعتبار اشتماله على الأقسام الأربعة[٦٥٢١] التى هي القسم الثاني ينتج أربع نتائج هي نتائج[٦٥٢٢] تلك الأقسام الأربعة.

[٦٥١٧] ج: القياس.

[٦٥١٨] ر – من التقسيم، صح هامش.

[٦٥١٩] ج: فيهما.

[٦٥٢٠] ل – لو.

[٦٥٢١] ر – الأربعة، صح هامش.

[٦٥٢٢] ل + استلزام.

[ك ٤٧٦٠] الاولى: استلزام ملازمة نتيجة التأليف بين تالي الصغرى ومقدم الكبرى لنتيجة التأليف بين المقدمين[٦٥٢٣] لملازمة تالي الكبرى لنتيجة التأليف بين المقدمين.

[ك ٤٧٦١] والثانية: استلزام ملازمة نتيجة التأليف بين التاليين لنتيجة التأليف بين تالي الكبرى ومقدم الصغرى لملازمة نتيجة التأليف بين تالي الكبرى ومقدم الصغرى لمقدم الكبرى.

[ك ٤٧٦٢] والثالثة: استلزام ملازمة تالي الصغرى لنتيجة التأليف بين المقدمين لملازمة نتيجة التأليف بين التاليين لنتيجة التأليف بين المقدمين.

[ك ٤٧٦٣] والرابعة: استلزام ملازمة نتيجة التأليف بين تالي الصغرى ومقدم الكبرى لمقدم الصغرى لملازمة نتيجة التأليف بين التاليين لنتيجة التأليف[٦٥٢٤] بين تالي الصغرى ومقدم الكبرى[٦٥٢٥].

[ك ٤٧٦٤] وبيان كلّ[٦٥٢٦] ذلك ما عرفته هناك.

[ك ٤٧٦٥] مثاله قولنا كلما كان كلّ "أ" "ب" فكلّ "ج"[٦٥٢٧] "د"[٦٥٢٨] وكلما كان كلّ "أ" "ج" فلا شيء من "ب" "د" فاشتمل هذا المثال على تأليفات أربعة كلّ واحد منها من شكل من الأشكال الأربعة[٦٥٢٩] فاستنتج منه النتائج الأربع بحسب البساطة وجميع النتائج المذكورة بحسب التركيب.

[ك ٤٧٦٦] فإنّه سهل بيّن[٦٥٣٠] بعد معرفة ما ذكرناه فلا حاجة الى عدّها.

[ك ٤٧٦٧] **وأمّا القسم الرّابع: وهو الذي يشارك أحد طرفي احدي المقدمتين كلّ واحد من طرفي الأخرى والطرف الآخر منها لأحد طرفي الأخرى فقط.**

[ك ٤٧٦٨] فيشتمل القياس على تأليفات ثلاثة، ولا يقع هذه التأليفات الثلاثة على شكل واحد ويلزم بالاضطرار أن يكون في كلّ واحدة من المقدمتين جزء مشارك لكلّ واحد من جزئي الأخرى وجزء [٢٤٤ب] مشارك لأحد جزئي الأخرى فقط.

[٦٥٢٣] ل: المقدمتين.

[٦٥٢٤] ج – بين المقدمين والرابعة استلزام ملازمة نتيجة التأليف بين تالي الصغرى ومقدم الكبرى لمقدم الصغرى لملازمة نتيجة التأليف بين التاليين لنتيجة التأليف.

[٦٥٢٥] ر – لمقدم الصغرى الملازمة نتيجة التأليف بين التاليين لنتيجة التأليف بين تالي الصغرى ومقدم الكبرى، صح هامش.

[٦٥٢٦] ل – كل.

[٦٥٢٧] ج: و.

[٦٥٢٨] ج: ز.

[٦٥٢٩] ل – ~~فاستنتج منه النتائج الأربعة~~.

[٦٥٣٠] ج، ل – بين.

[ك ٤٧٦٩] وأقسامه أربعة؛ لأنّ الجزء الذي هو من الصغرى مشارك لكلّ واحد من جزئي[٦٥٣١] الكبرى. إمّا أن يكون هو مقدمها، أو تاليها؛ وعلى التقديرين فالمشارك من الكبرى لكلّ واحد من جزئي الصغرى إمّا مقدمها أو تاليها.

[ك ٤٧٧٠] والقسم الأوّل: وهو الذي يكون الطرف المشارك من كلّ واحدة من المقدمتين لكلّ واحد من طرفي الأخرى هو المقدم. كقولنا كلما كان كلّ "ج" "ب" فلا شيء من "ط" "أ" وكلما[٦٥٣٢] كان كلّ "ب" "أ" فكلّ "ج" "ه" فباعتبار البساطة ينتج ثلاث نتائج هي نتيجة التأليف بين المقدمين ونتيجة التأليف بين مقدم الصغرى وتالي الكبرى ونتيجة التأليف[٦٥٣٣] بين تالي الصغرى ومقدم الكبرى. وباعتبار اشتماله على مجموع التأليفين أعنى التأليف بين تالي الصغرى ومقدم الكبرى[٦٥٣٤] والتأليف بين مقدم الصغرى وتالي الكبرى ينتج نتيجة القسم الثاني من القسم الأوّل. وباعتبار اشتماله على التأليف بين مقدم الكبرى وكلّ واحد من جزئي الصغرى ينتج نتيجة القسم الأوّل من القسم الثاني. وباعتبار اشتماله على التأليف بين مقدم الصغرى وكلّ واحد[٦٥٣٥] من جزئي الكبرى ينتج نتيجة القسم الثالث من القسم الثاني وينتج أيضا استلزام كلّ واحدة من هذه النتائج الخمس لكلّ واحدة من الأربع الباقية.

[ك ٤٧٧١] والقسم الثاني: وهو أن يكون الطرف المشارك من الصغرى لكلّ واحد من جزئي الكبرى هو المقدم والطرف المشارك من الكبرى لكلّ واحد من جزئي الصغرى هو التالي. كقولنا كلما كان كلّ "ج" "ب" فلا شيء من "ط" "أ" وكلما كان كلّ "ج" "ه" فكلّ "ب" "أ" فباعتبار البساطة ينتج نتيجة التأليف بين المقدمين[٦٥٣٦] ونتيجة التأليف بين التاليين ونتيجة التأليف[٦٥٣٧] بين مقدم الصغرى وتالي الكبرى وباعتبار اشتماله على مجموع التأليفين الأوّلين نتيجة القسم الأوّل من القسم الأوّل. وباعتبار اشتماله على التأليف بين تالي الكبرى وكلّ واحد من جزئي الصغرى نتيجة القسم الثاني من القسم

[٦٥٣١] ج – الأخرى.

[٦٥٣٢] ر: أو كلما.

[٦٥٣٣] ر – بين تالي التأليف.

[٦٥٣٤] ل – وباعتبار اشتماله على مجموع التأليفين أعني التأليف من تالي الصغرى ومقدم الكبرى.

[٦٥٣٥] ل – واحد، صح هامش.

[٦٥٣٦] ل: المقدمتين.

[٦٥٣٧] ل – التأليف، صح هامش.

الثاني. وباعتبار اشتماله على التأليف بين مقدم الصغرى وكلّ واحد من جزئي الكبرى نتيجة القسم الثالث من القسم الثاني[٦٥٣٨] وينتج أيضا استلزام كلّ واحدة من هذه النتائج الخمس لكلّ واحدة من النتائج الأربع الباقية.

[ك ٤٧٧٢] والقسم الثالث[٦٥٣٩]: وهو أن يكون الطرف المشارك من الصغرى لكلّ واحد من جزئي الكبرى هو التالي والطرف المشارك من الكبرى لكلّ واحد من جزئي الصغرى هو المقدم. كقولنا كلما كان لا شيء من "ط" "أ" فكلّ "ج" "ب" وكلما كان كلّ "ب" "أ" فكلّ "ج" "ه" فباعتبار البساطة ينتج نتيجة التأليف بين المقدمين ونتيجة التأليف بين التاليين ونتيجة التأليف بين تالي الصغرى ومقدم الكبرى. وباعتبار اشتماله على مجموع التأليفين الأوّلين نتيجة القسم الأول من القسم الأوّل. وباعتبار اشتماله على التأليف بين مقدم الكبرى وكلّ واحد من جزئي الصغرى نتيجة القسم الأول من القسم الثاني[٦٥٤٠] وباعتبار اشتماله على التأليف بين تالي الصغرى وكلّ واحد من جزئي نتيجة القسم الرابع من القسم الثاني[٦٥٤١] وينتج أيضا استلزام كلّ واحد من هذه النتائج الخمس لكلّ واحد من النتائج الأربع الباقية.

[ك ٤٧٧٣] والقسم الرابع: وهو أن يكون الطرف المشارك من كلّ واحدة من المقدمتين لكلّ واحد من طرفي الأخرى هو التالي. كقولنا كلما كان لا شيء من "ط" "أ" فكلّ "ج" "ب" وكلما كان كلّ "ب" "أ" فكلّ "ج" "ط" ينتج باعتبار البساطة والتركيب نتائج القسم الثالث الّا النتيجة الثالثة[٦٥٤٢]. فانها في هذا القسم نتيجة القسم الثاني من القسم الثاني ضرورة اشتماله على التأليف بين تالي الكبرى وكلّ واحد من جزئي الصغرى.

[ك ٤٧٧٤] فظهر أن كلّ واحد من هذه الأقسام الأربعة ينتج خمسة وعشرين نتيجة، ولمّية الإنتاج معلومة مما مرّ.

[٦٥٣٨] ل – وباعتبار اشتماله على التأليف بين مقدم الصغرى وكل واحد من جزئي الكبرى نتيجة القسم الثالث من القسم الثاني، صح هامش.

[٦٥٣٩] ر – الثالث، صح هامش.

[٦٥٤٠] ل – بين تالي الكبرى وكل واحد... القسم الأول من القسم الثاني، صح هامش.

[٦٥٤١] ل – وباعتبار اشتماله على التأليف بين تالي الصغرى وكل واحد من جزئي نتيجة القسم الرابع من القسم الثاني، صح هامش.

[٦٥٤٢] ل: السالبة.

[ك ٤٧٧٥] **وأمّا التركيب الذى يقع بين المنفصلتين المشتركتين في جزء تام منهما:** فهو أن يشارك الطرف الذي هو غير الأوسط من إحدي المقدمتين الطرف الآخر من المقدمة الأخرى مشاركة منتجة. فإن كانت المقدمتان حقيقيتين[٦٥٤٣] ينتج باعتبار الاشتراك في جزء[٦٥٤٤] تام منهما المنفصلات الست التى عرفتها وباعتبار التركيب أربع منفصلات اثنتي مانعتي الجمع احداهما من عين أحد الطرفين ونقيض نتيجة التأليف بين الطرفين والأخرى من عين الطرف الآخر ونقيض نتيجة التأليف بين الطرفين واثنتي مانعتي الخلو احداهما من نقيض أحد الطرفين ونتيجة التأليف بين الطرفين والأخرى من نقيض الطرف الآخر ونتيجة التأليف بين الطرفين [٢٤٥أ] لتساوي الطرفين واستلزام ذلك استلزام كلّ منهما لنتيجة التأليف بين الطرفين بالقياس المؤلف من المتصلتين من الأوّل. والأوسط فيه مجموع الطرفين واستلزام هذين الاستلزامين المنفصلات الأربع المذكورة. كقولنا دائما إما أن يكون كلّ "أ" "ب" أو "ج" "د" ودائما إمّا أن يكون "ج" "د" أو كلّ "ب" "ه" يلزم[٦٥٤٥] منهما كلما كان كلّ "أ" "ب" فكلّ "ب" "ه" وبالعكس لما عرفت. ويستلزم القول الأوّل كلما كان كلّ "أ" "ب" فكلّ "أ" "ب" وكلّ "ب" "ه" وهو مع قولنا كلما كان كلّ "أ" "ب" وكلّ "ب" "ه" فكلّ "أ" "ه" ينتج كلما كان كلّ "أ" "ب" فكلّ "أ" "ه". وكذلك القول الثاني يستلزم كلما كان كلّ[٦٥٤٦] "ب" "ه" فكلّ "أ" "ه" بهذا البيان.

[ك ٤٧٧٦] ثمّ يرتدّ كلّ واحدة من هاتين المتصلتين[٦٥٤٧] الى المنفصلة المانعة الخلو من نقيض مقدمها وعين تاليها والى المانعة الجمع من عين مقدمها ونقيض تاليها. وعلى هذا فقس التركيب في سائر الأقسام.

[ك ٤٧٧٧] والضابط فيه: أنّ المتصلة اللّازمة من كلّ قسم من أقسام هذا القسم يستلزم استلزام مقدمها لنتيجة التأليف بين مقدمها وتاليها موافقا إياها في الكمّ بالقياس المذكور. وهذا الاستلزام يستلزم المنفصلتين المذكورتين الّا أنّ القياس اذا كان مركبا من حقيقيتين أو مانعتي الخلو أو من[٦٥٤٨] حقيقية

[٦٥٤٣] ج، ل: حقيقيتان.

[٦٥٤٤] ر: من جزء.

[٦٥٤٥] ج – المنفصلات الأربع المذكورة كقزلنا دائما إما أن يكون كلّ أ ب أو ج د ودائما إما أن يكون ج د أو كل ب ه يلزم.

[٦٥٤٦] ر – أ‍ـه؛ ل + أ.

[٦٥٤٧] ج: المنفصلتين.

[٦٥٤٨]

ومانعة الخلو. ينتج أيضا منفصلة مانعة الخلو من عين الأوسط ونتيجة التأليف بين الطرفين لامتناع الخلو عن الأوسط ومجموع الطرفين.

[ك ٤٧٧٨] وأمّا القياس من مانعة الجمع أو منها مع احدي الاخرتين فلا ينتج هذه المنفصلة الّا إذا كانت مانعة الجمع مركبة من نقيض ما يجب أن يكون في مانعة الخلو. وذلك لانقلابها الى المانعة الخلو المناقضة[٦٥٤٩] الجزئين لجزئيها وينتج أيضا استلزام كلّ واحد من هذه النتائج للثاني من النتائج من الشكل الثالث والأوسط مجموع مقدمتي القياس.

[ك ٤٧٧٩] وأمّا التركيب بين المنفصلتين المشتركتين في جزء غير تامّ منهما فهو بعينه الأقسام الخمسة المذكورة في القياس المؤلف من المتصلتين وقد عرفتها ويعرف مما ذكرناه باقي[٦٥٥٠] التركيبات معرفة سهله.

[ك ٤٧٨٠] والمراد بالتركيب اشتمال المقدمات على قياسين أو أكثر باعتبار وسطين أو أكثر لا أن يكون ثمّة قياسان أحدهما غير الآخر ويكون مقدمات أحدهما غير مقدمات الآخر، فان ذلك غيره. ونستقصى الكلام في قسميه المفصول والموصول.

[ك ٤٧٨١] واعلم أنا حيث حكمنا بالإنتاج في هذه الأقيسة، فهو بناءً على دليل يوجب الجزم بإنتاجه. وكذلك حيث حكمنا بعقمه وتعرضنا لدليل العقم. وأمّا حيث حكمنا بالعقم ولم نتعرض[٦٥٥١] لدليل العقم. فليس ذلك لكونه جلي العقم أو لدليل متقدم على عقمه وعقم مثله فكثير من ذلك مما لم يجزم بعقمه بل ذلك لتوقفنا وعدم الظفر بدليل الإنتاج. فعلى هذا يجوز أن يتبين أنتاج شيء من الأقيسة التى لم نتعرض لدليل العقم فيها وحكمنا بعقمها لنا بعد ذلك أو لغيرنا. لأنّ ذلك الحكم منا ليس على سبيل الجزم بل الحال على[٦٥٥٢] ما أخبرناك.

[ك ٤٧٨٢] **وقد يورد على هذه الأقيسة شكوكا:**

[ك ٤٧٨٣] **أحدها:** أن المنفصلتين الموجبتين المختلفتين بالجنس[٦٥٥٣] لا ينتج ما ذكرتم من المتصلة لاستلزام إنتاجه اياها اجتماع النقيضين وهو وجوب الزكاة على المديون وعدم وجوبها عليه.

[٦٥٤٩] ل: المتناقضة.

[٦٥٥٠] ل: في.

[٦٥٥١] ر – نتعرض، صح هامش.

[٦٥٥٢] ر – على، صح هامش.

[٦٥٥٣] ل – بالجنس.

[ك ٤٧٨٤] أمّا استلزامه الوجوب عليه فلأنه لو لم تجب الزكاة عليه[٦٥٥٤] لصدقت منفصلتان موجبتان مختلفتا الجنس احداهما قولنا إمّا أن تجب الزكاة على الغني أو تجب على المديون مانعا من الجمع. الثانية قولنا إما أن تجب الزكاة على المديون أو لا تجب عليهما مانعا من الخلو والاولى يلزمها كلما وجبت الزكاة على المديون لا تجب على الغني. والثانية كلما وجبت عليهما يجب على المديون. فاذا جعلنا الملازمة الثانية صغرى والملازمة الاولى كبرى انتظم منهما قياس في الشكل الأوّل منتج لقولنا كلما وجبت الزكاة عليهما لا يجب على الغني وإنه محال.

[ك ٤٧٨٥] وأمّا استلزامه عدم وجوب الزكاة عليه فلأنّ الزكاة لو وجبت على المديون[٦٥٥٥] لصدقت منفصلتان موجبتان مختلفتا الجنس احداهما قولنا إمّا أن لا تجب الزكاة على المديون أو لا تجب على الفقير مانعا من الجمع. والثانية قولنا إمّا أن لا تجب على الفقير أو وجبت عليهما مانعا من الخلو والاولى يلزمها كلما لم يجب على المديون يجب على [٢٤٥ب] الفقير. والثانية كلما وجبت على الفقير وجبت عليهما، فاذا جعلنا الملازمة الاولى صغرى والثانية كبرى انتظم منهما قياس في الشكل الأوّل وأنتج كلما لم تجب الزكاة على المديون وجبت عليهما وإنّه محال واذا جعلنا هذه النتيجة صغرى وقولنا كلما[٦٥٥٦] وجبت عليهما وجبت على المديون كبرى انتظم من الشكل الأوّل قياس منتج لقولنا كلما لم تجب الزكاة على المديون وجبت على المديون وإنّه محال أيضا.

[ك ٤٧٨٦] فعلم أنّ إنتاج القياس المذكور ويستلزم اجتماع النقيضين فلا يكون منتجا جزما.[٦٥٥٧]

[ك ٤٧٨٧] وثانيها لو أنتج القياس المذكور ما ذكرنا من المتصلة يلزم عدم وجوب الزكاة على المديون ووجوبها عليه.

[ك ٤٧٨٨] أمّا استلزامه لعدم الوجوب عليه فلأنّ الزكاة لو وجبت على المديون لصدقت منفصلتان موجبتان مختلفتا الجنس احداهما قولنا إمّا أن تجب الزكاة على المديون أو تجب على الفقير مانعا من الخلو والثانية[٦٥٥٨] قولنا إمّا أن تجب الزكاة على الفقير أو ينتفي وجوبها عن كلّ واحد منهما مانعا من الجمع والاولى يلزمها كلما لم تجب على الفقير تجب على المديون والثانية كلما انتفى الوجوب

[٦٥٥٤] ل – عليه.

[٦٥٥٥] ر: المذكور.

[٦٥٥٦] ل – كلما.

[٦٥٥٧] ل: جزئيا.

[٦٥٥٨] ر – ~~والثالث~~.

عن كلّ واحد منهما لا تجب الزكاة على الفقير فاذا جعلنا الملازمة الثانية صغرى والاولى كبرى انتظم منهما قياس في الشكل الأوّل منتج لقولنا كلما انتفى الوجوب عن كلّ واحد منهما وجبت الزكاة على المديون وإنّه محال.

[ك ٤٧٨٩] وأمّا استلزامه وجوب الزكاة على المديون؛ فلأن الزكاة لو لم تجب عليه يلزم أيضا صدق منفصلتين موجبتين مختلفتي الجنس. احداهما قولنا إما أن لا تجب على الغني[٦٥٥٩] أو لا تجب على المديون مانعا من الخلو. والثانية قولنا[٦٥٦٠] إمّا أن لا تجب الزكاة على المديون أو وجبت عليهما مانعا من الجمع والمنفصلة الاولى يلزمها كلما وجبت الزكاة على المديون لا يجب على الغني والثانية كلما وجبت عليهما لا تجب على المديون. فاذا جعلنا الملازمة الثانية صغرى والاولى كبرى انتظم منهما قياس في الشكل الأوّل منتج لقولنا كلما وجبت الزكاة على الغني والمديون لا تجب على الغني وإنّه محال.

[ك ٤٧٩٠] فعلم أنّ إنتاج القياس المذكور يستلزم اجتماع النقيضين فلا يكون منتجا.

[ك ٤٧٩١] وثالثها: لو أنتج القياس الاستثنائي لزم اجتماع[٦٥٦١] النقيضين وهو وجوب ربع العشر على المديون وعدم وجوبه عليه.

[ك ٤٧٩٢] أمّا استلزامه عدم وجوب ربع العشر عليه[٦٥٦٢] فلأنه لو وجب ربع العشر على المديون لصدق قولنا إمّا أن تجب ربع العشر عليه أو تجب نصف العشر عليه مانعا من الخلو. وإنّ هذه المنفصلة غير صادقة في نفس الأمر لأنّها لو صدقت لصدق[٦٥٦٣] قولنا كلما لم تجب ربع العشر عليه لوجب نصف العشر عليه وإنّه محال.

[ك ٤٧٩٣] وأمّا استلزامه وجوب ربع العشر عليه فلانه لو لم يجب ربع العشر على المديون لصدق قولنا إمّا أن لا تجب ربع العشر عليه أو لا تجب سدسه مانعا من الخلو. وإنّ هذه المنفصلة غير صادقة

[٦٥٥٩] ر – ~~أو لا تجب على الغني~~.

[٦٥٦٠] ل قولنا.

[٦٥٦١] ج: إنتاج.

[٦٥٦٢] ل – على المديون وعدم وجوبه عليه أما استلزامه عدم وجوب ربع العشر عليه، صح هامش.

[٦٥٦٣] ل – لصدق.

في نفس الأمر؛ لأنّها لو صدقت للزمها صدق قولنا كلما وجب ربع العشر عليه[٦٥٦٤] لا يجب سدسه وإنّه محال.

[ك ٤٧٩٤] فعلم أنّ إنتاج القياس المذكور يستلزم اجتماع النقيضين فلا يكون منتجا.

[ك ٤٧٩٥] ورابعها: لو أنتج القياس المركب من المنفصلة الموجبة الجزئية المانعة الجمع والمنفصلة الموجبة الكلية المانعة الخلو ما ذكرتم[٦٥٦٥] من المتصلة الجزئية من عين أحد الطرفين ونقيض الطرف الآخر، لزم اجتماع النقيضين وهو وجوب الوضوء المنوي وعدم وجوبه.

[ك ٤٧٩٦] أمّا استلزامه وجوب الوضوء المنوي فلانه كلما لم يجب الوضوء المنوي لا يجب أصل الوضوء والّا لصدق نقيضه وهو قولنا قد يكون اذا لم يجب الوضوء المنوي يجب أصل الوضوء ويلزم هذه المتصلة قولنا إمّا أن لا يجب الوضوء المنوي أو لا يجب أصل الوضوء مانعا من[٦٥٦٦] الجمع. وقد صدق قولنا دائما إمّا أن لا يجب الوضوء المنوي أو يجب أصل الوضوء مانعا من الخلو والمنفصلة الاولى يلزمها قد يكون اذا لم يجب أصل الوضوء وجب الوضوء المنوي. والثانية كلما وجب الوضوء المنوي وجب أصل الوضوء. فاذا جعلنا الملازمة الاولى صغرى والثانية كبرى [٢٤٦أ] انتظم منهما قياس في الشكل الأوّل منتج لقولنا قد يكون اذا لم يجب أصل الوضوء وجب أصل الوضوء وإنّه محال. واذا ثبت هذه الملازمة الكلية واللازم[٦٥٦٧] منتفٍ لوجوب أصل الوضوء بالإجماع[٦٥٦٨] فيلزم وجوب الوضوء المنوي.

[ك ٤٧٩٧] وأمّا استلزامه عدم وجوب الوضوء المنوي فلأنه كلما وجب الوضوء المنوي وجب الوضوء المنوي[٦٥٦٩] مع تكرير الغسل. والّا لصدق نقيضه وهو قولنا قد يكون إذا وجب الوضوء المنوي لم يجب الوضوء[٦٥٧٠] المنوي مع تكرير الغسل. ويلزم هذه المتصلة قولنا قد يكون إمّا أن يجب الوضوء المنوي أو يجب الوضوء المنوي مع تكرير الغسل مانعا من الجمع[٦٥٧١]. وقد صدق قولنا دائما إمّا أن

[٦٥٦٤] ل – عليه.

[٦٥٦٥] ل: ذكر.

[٦٥٦٦] ر + من.

[٦٥٦٧] ر – ~~منتفي~~.

[٦٥٦٨] ل: بالإجتماع.

[٦٥٦٩] ل – وجب الوضوء المنوي.

[٦٥٧٠] ر + الموضوء.

[٦٥٧١] ج، ل – مانعا من الجمع.

لا يجب الوضوء المنوي مع تكرير الغسل أو يجب الوضوء المنوي مانعا من الخلو. والمنفصلة الاولى يلزمها قد يكون اذا وجب الوضوء المنوي مع تكرير الغسل لا يجب[6572] الوضوء المنوي والثانية كلما لم يجب الوضوء المنوي لا يجب الوضوء المنوي مع تكرير الغسل. فاذا جعلنا الملازمة الاولى صغرى والثانية كبرى انتظم منهما قياس في الشكل الاول. وينتج قد يكون اذا وجب الوضوء المنوي مع تكرير الغسل لا يجب الوضوء المنوي مع تكرير الغسل[6573] وإنّه محال. واذا ثبت هذه الملازمة الكلية واللازم منتفٍ لعدم وجوب[6574] الوضوء المنوي مع تكرير الغسل[6575] بالإجماع فيلزم عدم وجوب الوضوء[6576] المنوي.

[ك ٤٧٩٨] فعلم أن إنتاج القياس[6577] المذكور يستلزم اجتماع النقيضين. فلا يكون منتجا.

[ك ٤٧٩٩] وخامسها: لو أنتج القياس المركب من المتصلتين المشتركتين في جزء تامّ منهما. لزم اجتماع النقيضين وهو وجوب ربع العشر على المديون وعدم[6578] وجوبه عليه .أما استلزامه عدم وجوب ربع العشر عليه فلأنه كلما وجب ربع العشر عليه وجب نصف العشر عليه والّا لصدق نقيضه وهو قولنا قد يكون اذا وجب ربع العشر عليه لم يجب نصف العشر عليه ويلزمه بطريق عكس النقيض قد يكون اذا وجب نصف العشر لم يجب ربع العشر. وكلما لم يجب ربع العشر لم يجب نصف العشر. ينتج قد يكون اذا وجب نصف العشر عليه لم يجب نصف العشر عليه وإنّه محال. واذا صدقت هذه الملازمة الكلية واللازم منتف لانعقاد الإجماع على عدم وجوب نصف العشر عليه فيلزم عدم وجوب ربع العشر عليه.

[ك ٤٨٠٠] وأمّا استلزامه وجوب ربع العشر عليه[6579] فلأنه كلما لم يجب ربع العشر عليه لم يجب سدسه. والّا لصدق نقيضه وهو قولنا قد يكون اذا لم يجب ربع العشر عليه وجب سدسه وينعكس

[6572] ر – ~~المنوي~~.
[6573] ل – لا يجب الوضوء المنوي مع تكرير الغسل.
[6574] ر: وجب.
[6575] ل + لا يجب الوضوء المنوي وتكرير الغسل وإنه محال واذا ثبت هذه الملازمة الكلية واللازم منتف لعدم وجوب الوضوء المنوي مع تكرير الغسل.
[6576] ر – الوضوء، صح هامش.
[6577] ر – ~~القياس~~.
[6578] ر + وعدم.
[6579] ل – وأما استلزامه وجوب ربع العشر عليه، صح هامش.

بعكس النقيض الى قولنا قد يكون اذا لم يجب سدس العشر عليه وجب ربعه عليه. وكلما وجب ربع العشر عليه وجب سدسه ينتج من الشكل الأوّل قد يكون اذا لم يجب سدس العشر عليه وجب سدس العشر عليه وإنّه محال. واذا صدقت هذه الملازمة الكلية واللازم منتف لانعقاد الإجماع على وجوب سدس العشر عليه. فيلزم وجوب ربع العشر عليه.

[ك ٤٨٠١] فعلم أن إنتاج القياس يستلزم اجتماع النقيضين فلا يكون منتجا.

[ك ٤٨٠٢] وسادسها: لو أنتج ما ذكرتم من القياس المركب من المتصلتين المشتركتين في جزء تامّ منهما الحملية التى ذكرتموها لزم صدق قضية حملية كلية علم كذبها بالضرورة. بيان الشرطية أنه يصدق قولنا قد يكون اذا كان كلّ ثور فرسا فكلّ فرس حمار[٦٥٨٠] وقولنا كلما كان كلّ فرس حمارا[٦٥٨١] فكلّ[٦٥٨٢] فرس ناهق ويلزم من صدقهما[٦٥٨٣] صدق قولنا كلّ ثور ناهق.

[ك ٤٨٠٣] أمّا المقدمة الاولى فبيانها[٦٥٨٤] من الشكل الثالث والأوسط فيه مجموع طرفيها بأن يقول كلما كان كلّ ثور فرسا وكلّ فرس حمارا فكلّ ثور فرس وكلما كان كلّ ثور فرسا وكلّ فرس حمار فكلّ فرس حمار[٦٥٨٥] ينتج من الشكل الثالث قد يكون اذا كان كلّ ثور فرسا فكلّ فرس حمار.

[ك ٤٨٠٤] وأمّا المقدمة الثانية فلإنتاج مقدمها مع قولنا كلّ حمار ناهق تاليها من الشكل الأول وأمّا أنه يلزم[٦٥٨٦] من صدقهما[٦٥٨٧] صدق قولنا كلّ ثور ناهق لأنّه لو كذب ذلك لصدق نقيضه وهو قولنا بعض الثور ليس بناهق فنجعله كبرى وصغرى القياس صغرى لينتظم منهما قياس من صغرى متصلة [٢٤٦ب] وكبرى حملية سالبة جزئية في الشكل الثالث وينتج قد يكون اذا كان بعض الفرس ليس بناهق وكلّ فرس حمار وعكسه يضاد الكبرى أو ينتظم مع الكبرى قياسا من الشكل الأوّل منتجا لقولنا قد يكون اذا كان بعض الفرس ليس[٦٥٨٨] بناهق وكلّ فرس ناهق وإنّه محال.

[٦٥٨٠] ج: جماد.

[٦٥٨١] ج + فكل فرس جماد وقولنا كلما كان كل فرس حمارا

[٦٥٨٢] ر + فكل.

[٦٥٨٣] ل: صدقها.

[٦٥٨٤] ج – فبيانها.

[٦٥٨٥] ج – فكل فرس حمار.

[٦٥٨٦] ر: يستلزم.

[٦٥٨٧] ج، ل: صدقها.

[٦٥٨٨] ر + ليس.

[ك ٤٨٠٥] وسابعها: لو أنتج ما ذكرتم من القياس المركب من المتصلتين المشتركتين في جزء غير تامّ منهما الحملية التى ذكرتموها لزم صدق قضية كلية كذبها معلوم بالضرورة. بيان الشرطية أنه يصدق قولنا قد يكون اذا كان كلّ فرس حمار أو كلّ حمار[٦٥٨٩] ناهق وقد يكون اذا كان كلّ ناهق ثورا فكلّ ثور حمار ويلزم من صدق هاتين المقدمتين صدق قولنا كلّ فرس حمار وبيان كلّ واحدة من المقدمتين من الشكل الثالث والأوسط فيه مجموع طرفيها بالطريق الذي عرفته أمّا أنّه يلزم منهما صدق كلّ ثور حمار لأن المقدمة الاولى يستلزم صدق قولنا كلّ فرس ناهق والثانية كلّ ناهق حمار وهما ينتجان المطلوب أمّا أن الاولى يستلزم كلّ فرس ناهق فلأنه لو لا صدقه لصدق قولنا بعض الفرس ليس بناهق فنجعله كبرى وتلك المقدمة صغرى لينتظم منهما قياس في الشكل[٦٥٩٠] الثالث من صغرى متصلة وكبرى حملية منتج لقولنا قد يكون اذا كان بعض الحمار ليس بناهق وكلّ حمار ناهق وهو محال.

[ك ٤٨٠٦] وأمّا استلزام الثانية كلّ ناهق حمار فلأنه لو لا صدقه حينئذ لصدق قولنا بعض الناهق ليس بحمار فنجعله كبرى وتلك المقدمة صغرى لينتظم منهما قياس في الشكل الثالث من صغرى متصلة وكبرى حملية منتج لقولنا قد يكون اذا كان بعض الثور ليس بحمار وكلّ ثور حمار وإنّه محال.

[ك ٤٨٠٧] وثامنها: القياس المركب من المتصلة الموجبة الكلية وهي صغرى والكبرى المنفصلة الموجبة الجزئية المانعة الجمع والأوسط تالي المتصلة لا ينتج لصدق القياس منهما مع كذب الانفصال بين الطرفين تارة ومع الانفصال[٦٥٩١] بينهما أخرى[٦٥٩٢]. أمّا مع كذب الانفصال فلأنه يصدق قولنا كلما كان الشيء مسكا كان أسود وقد يكون إمّا أن يكون[٦٥٩٣] أسود أو طيب الرائحة مع كذب قولنا قد يكون إمّا أن يكون مسكا أو طيب الرائحة. وأمّا مع صدق الانفصال فلأنه يصدق قولنا كلما كان هذا الشيء[٦٥٩٤] إنسانا فهو حيوان وقد يكون إمّا أن يكون حيوانا أو شجرا مانعا من الجمع مع صدق قولنا إمّا أن يكون إنسانا أو شجرا[٦٥٩٥]. والاختلاف دليل العقم.

٦٥٨٩ ل – حمار، صح هامش.

٦٥٩٠ ل: من الشكل.

٦٥٩١ ر ~~– أخرى~~.

٦٥٩٢ ج >< أخرى بينهما.

٦٥٩٣ ج – أن يكون.

٦٥٩٤ ر – الشيء، صح هامش.

٦٥٩٥ ر – ~~مانعا~~.

[ك ٤٨٠٨] وتاسعها: الصغرى المتصلة الكلية الموجبة مع الكبرى المنفصلة السالبة الكلية[٦٥٩٦] المانعة الخلو والأوسط في القياس تالي المتصلة لا ينتج لصدق القياس منهما مع التباين الطرفين تارة ومع تلازمهما أخرى. أما مع التباين فلأنه يصدق قولنا كلما كان الشيء ساكنا كان جوهرا وليس البتة إمّا أن يكون جوهرا أو متحركا مع التباين الكلي بين كونه ساكنا وبين كونه متحركا. وأما مع تلازم الطرفين فلأنا لو بدّلنا الصغرى بقولنا كلما كان الشيء[٦٥٩٧] منتقلا كان جوهرا كان الواقع تلازم الطرفين

[ك ٤٨٠٩] وهذا المثال والذى قبله ذكرهما الشيخ في الشفآء لعقم القياسين المذكورين.

[ك ٤٨١٠] والجواب عن الأوّل والثاني أن المنفصلة الصادقة على ذلك التقدير اتفاقية والمنتج للمتصلة هو ما يكون من العناديين ولا يرتدّ الاتفاقية الى متصلة من أحد طرفيها ونقيض الآخر فقد يصدق بطريق الإتّفاق[٦٥٩٨] دائما إما الاثنان كيف أو النار حارة مع انّه لم يلزم كلما كان الاثنان كيفا فالنار ليست بحارة أو كلما لم يكن النار حارة فلاثنان كيف[٦٥٩٩].

[ك ٤٨١١] وإن ادّعى لزوم العنادية على ذلك التقدير فممنوع؛ لأنّ المعلوم على ذلك التقدير عدم اجتماع الوجوب مع الوجود لعدم الوجود على المديون فلم يجامعه الآخر لأن الوجوب على أحدهما يقتضى عدم الوجود على الآخر. هذا لفظ المصنف.

[ك ٤٨١٢] وتوجيه هذا الجواب على كلّ واحد من الوجهين أن يقول:

[ك ٤٨١٣] أمّا الجواب عن الوجه الأوّل: فلا نسلّم أن المنفصلة المانعة الجمع الصادقة على تقدير عدم الوجوب على المديون عنادية بل هي اتفاقية وكذا الصادقة على تقدير الوجوب عليه؛ لأنّ المعلوم على تقدير عدم الوجوب عليه[٦٦٠٠] عدم اجتماع الوجوب على الغني مع الوجوب على [٢٤٧أ] المديون لثبوت عدم الوجوب على المديون على ذلك التقدير. فلا يجامع الوجوب على المديون الوجوب على الغني لأن[٦٦٠١] الوجوب على أحدهما على ذلك التقدير يقتضى عدم الوجوب على الآخر حتى يكون عنادية. والمعلوم على تقدير الوجوب على المديون عدم اجتماع عدم الوجوب على الفقير مع عدم

[٦٥٩٦] ج، ل – الكلية.

[٦٥٩٧] ر، ل – الشيء.

[٦٥٩٨] ر – الإتفاق، صح هامش.

[٦٥٩٩] ل + أو النار حارة مع أنه لم يلزم كلما كان الاثنان كيفا فالنار ليس بحارة أو كلما لم يكن النار حارة فالاثنان كيف.

[٦٦٠٠] ر – ~~عدم الوجوب عليه~~ ؛ ل + عدم الوجوب عليه.

[٦٦٠١] ر: لا أن.

الوجوب على المديون لثبوت الوجوب على المديون على ذلك التقدير. فلا يجامع عدم الوجوب على المديون عدم[٦٦٠٢] الوجوب على الفقير؛ لأنّ[٦٦٠٣] عدم الوجوب على أحدهما على ذلك التقدير يقتضى عدم الوجوب على الآخر حتى يكون عنادية.

[ك ٤٨١٤] والقياس المنتج من المنفصلتين المختلفتي الجنس للمتصلة ما يكون تركبية من العناديتين؛ لأنّ المنفصلة[٦٦٠٤] الاتّفاقية المانعة الجمع لا يستلزم صدقها استلزام عين أحد طرفيها لنقيض الآخر. فإنه يصدق بطريق الاتّفاق مانعا من الجمع إما أن يكون الاثنان كيفا أو النّار حارة ولم يلزم صدقه صدق قولنا كلما كان الاثنان كيفا، فالنّار[٦٦٠٥] ليست بحارة.

[ك ٤٨١٥] وإن ادّعى لزوم المنفصلة العنادية المانعة الجمع على هذين التقديرين فدعواه ممنوعة وما الدليل عليها؟

[ك ٤٨١٦] وأمّا الجواب عن الوجه الثاني: فبأن يقول لا نسلّم كون المنفصلة المانعة الخلو الصادقة على تقدير الوجوب على المديون عنادية وكذا المنفصلة المانعة الخلو الصادقة على تقدير عدم[٦٦٠٦] الوجوب عليه، بل كلّ منهما اتفاقية؛ لأنّ المعلوم على تقدير الوجوب على المديون عدم الخلو عن الوجوب على المديون[٦٦٠٧] وعن الوجوب على الفقير لثبوت الوجوب على المديون على ذلك التقدير. فلا يخلو ذلك التقدير عن الوجوب على المديون وعن الوجوب على الفقير؛ لأن عدم الوجوب على أحدهما يقتضى الوجوب على الآخر على ذلك التقدير حتى يكون عنادية. والمعلوم على تقدير عدم الوجوب على المديون عدم الخلو عن عدم الوجوب على المديون وعن عدم الوجوب على الفقير لثبوت عدم الوجوب على المديون على ذلك التقدير. فلا يخلو التقدير المذكور عن أحد المقدمتين[٦٦٠٨] لأن[٦٦٠٩] الوجوب على أحدهما يقتضى عدم الوجوب على الآخر حتى يكون عنادية. والقياس المنتج

[٦٦٠٢] ج – عدم.
[٦٦٠٣] ج، ر: لا أن.
[٦٦٠٤] ج: المتصلة.
[٦٦٠٥] ر – ليس.
[٦٦٠٦] ج – عدم.
[٦٦٠٧] ر: عن المديون.
[٦٦٠٨] ر: العدمين.
[٦٦٠٩] ر: لا أن.

من المنفصلتين[٦٦١٠] المختلفتي الجنس ما يكون تأليفه[٦٦١١] من عناديتين؛ لأنّ المنفصلة المانعة الخلو الاتفاقية لا يستلزم صدقها استلزام صدق نقيض أحد طرفيها لعين الآخر؛ فإنّه يصدق بطريق الاتّفاق إمّا أن يكون الاثنان كيفا أو النار حارة مانعا من الخلو ولم يلزم صدقه صدق قولنا كلما[٦٦١٢] لم يكن[٦٦١٣] النار حارة فالاثنان كيف.

[ك ٤٨١٧] وإن ادّعى لزوم المنفصلة العنادية المانعة الخلو على هذين التقديرين منعنا[٦٦١٤] دعواه، وما البرهان عليها؟

[ك ٤٨١٨] قال المصنف: لا يقال بأن المدّعى مثلا الانفصال المانع من الخلو بين الوجوب على الفقير وعلى المديون وأنها صادقة عنادية؛ لأنّه لو وجب على أحدهما يكون عدم الوجوب على كلّ معين مستلزما للوجوب على الآخر؛ لأنه كلما لم يجب على معين على تقدير الوجوب على أحدهما صدق قياس استثنائي وكلما صدق صدق الوجوب على الآخر وكذلك لزوم العنادية المانعة الجمع.

[ك ٤٨١٩] أقول: توجيه هذا الكلام على الجواب عن الوجه الأوّل أن يقال: الدليل على أن كلّ واحدة من المنفصلتين المانعتي الجمع أعنى الصادقة على تقدير عدم الوجوب على المديون والصادقة على تقدير الوجوب عليه عنادية أمّا الصادقة على تقدير عدم الوجوب عليه[٦٦١٥] فلأن الانفصال المانع من الجمع بين الوجوب على الغني والوجوب على المديون ثابت على ذلك التقدير بطريق العناد؛ لأنّه لو لم يجب على أحدهما لكان الوجوب على كلّ معين مستلزما لعدم الوجوب على الآخر؛ لأنّه كلما وجب على معين على تقدير عدم الوجوب على أحدهما ينتظم قياس استثنائي وكلما صدق ذلك القياس[٦٦١٦] الاستثنائي يلزم عدم الوجوب على الآخر. أمّا القياس الاستثنائي فمن متصلة مع استثناء مقدمها لينتج عين تاليها هكذا كلما وجب على معين[٦٦١٧] على تقدير عدم الوجوب على أحدهما لم يجب على

[٦٦١٠] ج: المتصلتين.

[٦٦١١] ل – تأليفه، صح هامش.

[٦٦١٢] ر – ~~كلما~~.

[٦٦١٣] ر – ~~الحار حار~~.

[٦٦١٤] ل: منعناه.

[٦٦١٥] ر – ~~عنادية~~.

[٦٦١٦] ر – ~~القياس~~.

[٦٦١٧] ر – معين، صح هامش.

المعين الآخر لكن وجب على أحدهما على تقدير عدم الوجوب على الاخر فيلزم [٢٤٧ب] عدم الوجوب على المعنى الاخر ضرورة.

[ك ٤٨٢٠] وبهذا الطريق يبين أنّ المنفصلة المانعة الجمع الصادقة على تقدير الوجوب عليه عنادية.

[ك ٤٨٢١] وأمّا على[٦٦١٨] الجواب عن الوجه[٦٦١٩] الثاني أن يقال: الدليل على أن كلّ واحدة من المنفصلتين المانعتي الخلو أعنى الصادقة على تقدير الوجوب على المديون والصادقة على تقدير عدم الوجوب عليه عنادية. أمّا الصادقة على تقدير الوجوب عليه فلأن الانفصال المانع من الخلو بين الوجوب على المديون والوجوب على الفقير ثابت على ذلك التقدير بطريق العناد؛ لأنّه لو وجب على أحدهما لكان عدم الوجوب على[٦٦٢٠] كلّ معين مستلزما للوجوب على الآخر لأنه كلما لم يجب على معين على تقدير الوجوب على أحدهما صدق قياس استثنائي وكلما صدق ذلك القياس الاستثنائي صدق الوجوب على الآخر. أما القياس الاستثنائي فمن متصلة مع استثناء عين مقدمها لينتج عين تاليها هكذا كلما لم يجب على معين على تقدير الوجوب على أحدهما وجب على المعين الآخر لكن لم يجب على معين على تقدير الوجوب على أحدهما فيلزم الوجوب على الآخر ضرورة.

[ك ٤٨٢٢] بهذا الطريق يتبين أن المنفصلة المانعة الخلو الصادقة على تقدير عدم الوجوب عليه عنادية.

[ك ٤٨٢٣] أجاب عنه بأن قال: إمّا أن يجعل المتصلة من مقدم حملي وتال متصلة حتى يقول كلما وجب على أحدهما فكلما لم يجب على معين وجب على الآخر أو بالعكس حتى يقول كلما كان لو وجب على أحدهما لم يجب على معين وجب[٦٦٢١] على الآخر أو يكون المقدم والتالي متصلتين حتى يقول كلما كان لو وجب على أحدهما لم يجب على[٦٦٢٢] معين فكلما لم يجب على أحدهما وجب على الآخر.

[٦٦١٨] ر – على، صح هامش.

[٦٦١٩] ر – الوجه.

[٦٦٢٠] ج – ~~المديون والوجوب على الفقير ثابت على ذلك التقدير~~.

[٦٦٢١] ج – وجب.

[٦٦٢٢] ج – ~~الآخر~~.

[ك ٤٨٢٤] ثمّ قال: والأوّل ممنوع؛ لأنه لا يلزم من الوجوب على أحدهما المتصلة المذكورة وهي استلزام[٦٦٢٣] عدم الوجوب على معين الوجوب على الآخر لإمكان صدق الوجوب على أحدهما مع كذب المتصلة التى هي التالي فلا يتأتي القياس الاستثنائي الذي ذكره حينئذ [٦٦٢٤].

[ك ٤٨٢٥] ثمّ قال: وأما الثاني فغير لازم أيضا لأنّه لا يلزم من صدق المتصلة صدق طرفيها حتى يصدق القياس الاستثنائي.

[ك ٤٨٢٦] وتوجيهه أن يقال: المتصلة على النحو الثاني أيضا ممنوعة؛ لأنّه لا يلزم من استلزام الوجوب على أحدهما لعدم الوجوب على معين الوجوب على الآخر لإمكان صدق هذه المتصلة مع عدم الوجوب على الآخر نعم لو كان صدق هذه المتصلة يوجب صدق[٦٦٢٥] طرفيها وهو الوجوب على أحدهما مع عدم الوجوب على معين لزم منه الوجوب على الآخر لكن ذلك غير واجب. واذا كان كذلك لا ينتظم القياس الاستثنائي المذكور لتوقف انتظامه على صدق المتصلة.

[ك ٤٨٢٧] ثمّ قال: ولا يفيد أيضا لأنّه لم يلزم الوجوب شيء حتى يستدلّ بنفيه على نفي الوجوب بل المقدم هو المتصلة[٦٦٢٦] ولا يلزم من انتفائها انتفاء[٦٦٢٧] مقدمها.

[ك ٤٨٢٨] وتوجيهه أن يقال: ولئن سلّمنا صدق هذه المتصلة لكن لا يلزم منه المطلوب سواء كان المطلوب كون المنفصلة الصادقة على تقدير الوجوب على المديون عنادية أو عدم الوجوب على المديون؛ لأنّه اما أن يستدلّ باستثناء عين المقدم لإنتاج عين التالي أو باستثناء نقيض التالي لنقيض المقدم.

[ك ٤٨٢٩] والأول: بعد تسليم صدق المتصلة التى هي المقدم لا يفيد الّا الوجوب على الاخر وهو غير المطلوبين وغير مستلزم لشيء منهما.

[٦٦٢٣] ر – ~~على~~.

[٦٦٢٤] ج<> حينئذ الذي ذكره.

[٦٦٢٥] ج – ~~هذه المتصلة~~.

[٦٦٢٦] ل – ثم قال ولا يفيد أيضا لأنه لم يلزم الوجوب شيء حتى يستدل بنفيه على نفي الوجوب بل المقدم هو المتصلة.

[٦٦٢٧] ر – انتفاء، صح هامش.

[ك ٤٨٣٠] والثاني: بعد تسليم نقيض التالي[٦٦٢٨] يوجب انتفاء المتصلة التى هي المقدم وانتفاءها لا يستلزم استلزام عدم الوجوب على كلّ معين الوجوب على الاخر ولا انتفاء[٦٦٢٩] الوجوب على المديون أمّا الأوّل فظاهر. وأمّا الثاني فلأن انتفاء المتصلة لا يوجب انتفاء مقدمها الذي هو الوجوب على أحدهما.

[ك ٤٨٣١]ثمّ قال: وأمّا الثالث فلازم لكنه غير مفيد للغرض.

[ك ٤٨٣٢] أقول: إن عنى بقوله "أنه لازم" أن المتصلة المركبة من المتصلتين المذكورتين صادقة، فهو غير معلوم؛ لأنّه لا يلزم من استلزام الوجوب على أحدهما لعدم الوجوب[٦٦٣٠] على معين[٦٦٣١] استلزام عدم الوجوب على أحدهما للوجوب على الآخر لإمكان صدق الأوّل مع كذب الثاني.

[ك ٤٨٣٣] وإن عنى به أنّا لو سلّمنا صدق هذه [٢٤٨أ] المتصلة لزم استلزام[٦٦٣٢] صدق المتصلة التى هي المقدم لأمر محال؛ لاستلزام المتصلة[٦٦٣٣] التى هي التالي على هذا التقدير لكون المنفصلة المذكورة عنادية واستلزام ذلك المحال؛ لكن لا يحصل منه الغرض وهو عدم الوجوب على المديون بل يلزم منه عدم المتصلة التى هي المقدم لهذه المتصلة. ولا يلزم من انتفاء تلك المتصلة انتفاء مقدمها الذى هو الوجوب على أحدهما فهو حقّ؛ لأنّ المتصلة التى هي التالي يستلزم صدق قولنا كلما لم يجب على الفقير يجب علي المديون. فاذا جعلناها كبرى لما يلزم المنفصلة الأخرى الصادقة في نفس الأمر وهو قولنا كلما انتفى الوجوب عن كلّ[٦٦٣٤] واحد منهما لا يجب على الفقير أنتج كلما انتفى الوجوب عن كلّ واحد منهما يجب على المديون وإنّه محال. وهذا المحال انما لزم من لازم المتصلة التى هي المقدم فيلزم انتفاؤها جزما لكن لا يلزم من انتفاؤها انتفاء الوجوب على أحدهما ليلزم منه انتفاء الوجوب على المديون. وانما يلزم ذلك إن لو لزم من انتفاء المتصلة انتفاء مقدمها وهو غير لازم.

[٦٦٢٨] ر – التالي، صح هامش.

[٦٦٢٩] ل: ولانتفاء.

[٦٦٣٠] ج – لعدم الوجوب.

[٦٦٣١] ج، ل: معنى

[٦٦٣٢] ج + عدم الوجوب على أحدها للوجوب على الآخر لإمكان صدق الأول مع كذب الثاني وإن عنى به أنا لو سلمان صدق هذه المتصلة لزم استلزام.

[٦٦٣٣] ل: المنفصلة.

[٦٦٣٤] ر: على كل.

[ك ٤٨٣٤] وعلى هذا النسق بحيث[٦٦٣٥] عن التقدير الذى يذكره على أنّ المنفصلة المانعة الخلو الصادقة على تقدير عدم الوجوب على المديون عنادية.

[ك ٤٨٣٥] وأمّا تقدير هذا الجواب عن السؤال المذكور على الوجه الأوّل: فبأن يقول المتصلة المستعملة في القياس الاستثنائي إمّا أن يجعلونها[٦٦٣٦] من مقدم حملي وتال متصل حتى يكون هكذا كلما لم يجب على أحدهما فكلما وجب على معين لم يجب على الآخر أو من مقدم متصل وتال حملي حتى يكون هكذا كلما كان لو لم يجب على أحدهما وجب على معين لم يجب على الآخر أو يكون المقدم والتالي متصلتين حتى يكون هكذا كلما كان لو لم يجب على أحدهما وجب على معين فكلما وجب على أحدهما لم يجب على الآخر. والكلّ ممنوع غير لازم صدقه وبتقدير تسليم صدقه غير مفيد للغرض ومستند المنعين يعرفه من مستند المنعين المذكورين في الجواب عن[٦٦٣٧] الوجه الثاني فلا نطوّل بذكره.

[ك ٤٨٣٦] وهكذا نقرره على التقدير الذي نذكره على أنّ المنفصلة المانعة الجمع الصادقة على تقدير الوجوب على المديون عنادية.

[ك ٤٨٣٧] والإنصاف أنّ السؤال والجواب في غاية الدقة مع أنّه لا طائل بحثهما[٦٦٣٨] والمنع القوي ما ذكره أوّلا من أن المنفصلات اللازمة على التقديرين اتّفاقية وهي لا يستلزم المتصلات المذكورة من عين أحد الطرفين ونقيض الآخر. فلا ينتج القياس المتصلة المحالة.

[ك ٤٨٣٨] وأمّا الجواب عن الوجه الثالث: فهو بعينه منع لزوم المتصلة المذكور للمنفصلة اللازمة لوجوب ربع العشر على المديون لكون تلك المنفصلة اتفاقية. وكذلك المنفصلة اللازمة لعدم وجوب ربع العشر عليه.

[٦٦٣٥] ل: بحث.

[٦٦٣٦] ج: يجعلوها.

[٦٦٣٧] ر + عن.

[٦٦٣٨] ل – بحثهما.

[ك ٤٨٣٩] وأمّا الجواب عن الوجه الرابع: فبأن نقول[٦٦٣٩] لا نسلّم أنه يلزم من كذب قولنا كلما لم يجب الوضوء المنوي لا[٦٦٤٠] يجب أصل الوضوء[٦٦٤١]. قولنا: قد يكون اذا لم[٦٦٤٢] يجب الوضوء المنوي يجب أصل الوضوء بل اللازم منه قولنا قد لا يكون اذا لم يجب الوضوء المنوي لا يجب أصل الوضوء وذلك لا يستلزم قولنا قد يكون اذا لم يجب الوضوء المنوي يجب أصل الوضوء لما عرفت من بطلان القاعدة المشهورة. وهي استلزام المتصلة للمتصلة التى يوافقها في المقدم والكمّ وتخالفها الكيف وتناقضها في التالي.

[ك ٤٨٤٠] وأما الجواب عن الوجه الخامس: فلا نسلّم أن كذب قولنا كلما وجب ربع العشر على المديون وجب نصف العشر عليه يستلزم صدق قولنا قد يكون اذا وجب ربع العشر عليه لم يجب نصف العشر عليه بل يستلزم صدق قولنا قد لا يكون اذا وجب ربع العشر عليه يجب نصف العشر عليه.[٦٦٤٣] وذلك لا يستلزم صدق قولنا قد يكون اذا وجب ربع العشر عليه لم يجب نصف العشر عليه لما عرفت [٢٤٨ب] من بطلان القاعدة المشهورة.

[ك ٤٨٤١] ولئن سلمنا لزوم هذه المتصلة الموجبة الجزئية لكن لا نسلم انعكاسها بعكس النقيض الى قولنا قد يكون اذا وجب نصف العشر عليه لم يجب ربع العشر عليه على ما بيّناه في عكس النقيض.

[ك ٤٨٤٢] قال المصنف: وعندهم يلزم ذلك أي[٦٦٤٤] يلزمها ما ذكره من عكس النقيض لأنها ينقلب الى المنفصلة المانعة الخلو من نقيض مقدمها وعين تاليها وهي يستلزم متصلة موجبة جزئية مقدمها وجوب نصف العشر على المديون وتاليها عدم وجوب ربع العشر عليه التى هي عكس نقيض تلك المتصلة الموجبة االجزئية.

[ك ٤٨٤٣] وهذا تعرفنا أنّ المصنف رحمه الله[٦٦٤٥] لا يعتقد استلزام المتصلة الجزئية الموجبة للمنفصلة الموجبة الجزئية المانعة الخلو من نقيض مقدمها وعين تاليها مع أنه استعمل كثيرا ذلك في

[٦٦٣٩] ر – نقول، صح هامش.

[٦٦٤٠] ج – لا.

[٦٦٤١] ل – الوضوء.

[٦٦٤٢] ر – ~~يكن أصل~~.

[٦٦٤٣] ج – ~~بل يستلزم صدق قولنا قد لا يكون~~.

[٦٦٤٤] ج: أو.

[٦٦٤٥] ج، ل – رحمه الله.

المباحث السالفة سيما في الأقيسة الشرطية حيث رد المتصلات اللازمة من القياس المؤلف من المنفصلتين الى المنفصلات[٦٦٤٦]. وبعد تسليم ذلك كلّه فالمحذور الذي لزم وهو الملازمة الجزئية بين النقيضين في هذه الأمثلة كلّها مما لا يمتنع عندنا حيث نقول: ببطلان القاعدة المشهورة فإن النقيضين اذا لزما شيئا واحدا لزم أحدهما الآخر لزوما جزئيا وعندهم يمتنع ذلك لأن أحد النقيضين اذا لزم شيئا استحال لزوم النقيض الآخر اياه بل لزم سلب لزوم النقيض الآخر عنه بمقتضى القاعدة المشهورة. فلا ينتظم القياس من الشكل الثالث المنتج للملازمة الجزئية بين النقيضين.

[ك ٤٨٤٤] وأما الجواب عن الوجه السادس والسابع[٦٦٤٧]: فعلى ما أخبرناك من توقف صحتها على القاعدة المشهورة وبطلانها عندنا فلا نرد علينا توجيههما وذلك ظاهر بعد معرفة ما مرّ.

[ك ٤٨٤٦] وأما الجواب عن الوجه الثامن: أن نقول أن المنفصلة المستعملة في القياس وهي قولنا قد يكون إما أن يكون الشيء أسود أو طيب الرائحة. إن ادّعيتم كونها عنادية منعنا ذلك لأنه لا منافاة بين السواد وطيب الرائحة أصلا. وان ادّعيتم كونها اتفاقية سلمنا صدقها ومنعنا كذب النتيجة فإن النتيجة أيضا صادقة بطريق الاتفاق لثبوت العناد[٦٦٤٨] الجزئي بين طرفيها بطريق الاتفاق لأنه قد يصدق على الشيء طيب الرائحة ويكذب عليه المسك بطريق الاتفاق.

[ك ٤٨٤٧] وأمّا الجواب عن الوجه التاسع: أن نقول النتيجة التى يدعيها وهو سلب الانفصال المانع من الخلو بين الطرفين صادقة أيضا بين المتحرك والساكن كما في العرض حيث كذب كلّ واحد من الحركة والسكون عليه اذ السكون عبارة عن عدم الحركة عما من شأنه أن يتحرك بالذات. وإن فسرتم السكون بما يجوز صدقه على العرض بأن قلتم أنه[٦٦٤٩] عبارة عن عدم الحركة أو أنه عبارة عن عدم الحركة عما من شأنه أن يتحرك سواء كان بالذات أو بالعرض منعنا صدق المتصلة الكلية وهي قولكم كلما كان الشيء ساكنا كان جوهرا وعند إحاطتك بما ذكرناه تحيط بحلّ أمثالها.

[٦٦٤٦] ج: المنفصلات.

[٦٦٤٧] ل – ~~من الشكل الثالث المنتج للملازمة~~.

[٦٦٤٨] ر: الانفصال.

[٦٦٤٩] ج: بأنه.

[ك ٤٨٤٨] ولنجمع ضوابط هذه الأقيسة تسهيلا للحفظ على الطالب على الوجه الذي ذكره المصنف من غير تغيير وإيضاح لها[٦٦٥٠]؛ لأنّك قد عرفت شرحها ومعناها فيما قبل؛ لكن مع إلحاق ضابط ما ردناه من القياسات والنتائج[٦٦٥١].

[ك ٤٨٤٩] أمّا المؤلف من المتصلتين فإن كان الأوسط تاما منهما[٦٦٥٢] فحكم اللزوميات حكم الحمليات والاتفاقيات بسيطة غير مفيد ويجب في المختلطة المنتجة للسلب فيها لازمية الأوسط لأحد الطرفين أو ملزوميته للأصغر مع كون السالبة اتفاقية عامة وفي النتيجة للإيجاب ملزوميته لأحد الطرفين مع خصوص الاتفاقية أو ملزوميته لأحدهما مع كونه تاليا للأصغر متلوا للأكبر تلو الاتفاق والنتيجة اتفاقية دائما الّا اذا كانت الاتفاقية سالبة عامة وهي[٦٦٥٣] كبرى في الشكل الثالث للصغرى اللزومية. فإنّ النتيجة حينئذ يكون سالبة اتفاقية عامة أو سالبة لزومية وموافقة للاتفاقية في العموم والخصوص[٦٦٥٤] الّا اذا كانت الاتفاقية عامة وهي كبرى في الشكل الثاني أو صغرى في الشكل الرابع. فإنّ النتيجة يكون اتفاقية خاصة حينئذ واللزومية على كلّ حال كلية في الجميع وأن كان الأوسط غير تامّ منهما.

[ك ٤٨٥٠] فالضابط [٢٤٩أ] فيه أحد الأمرين:

[ك ٤٨٥١] الأوّل: اشتمال المتشاركين على تأليف منتج مع كلية احدي المقدمتين، وإيجاب المقدمة المشاركة التالي[٦٦٥٥].

[ك ٤٨٥٢] الثاني: إنتاج أحد المتشاركين إما بعينه أو بكلّيته مع نتيجة التأليف منهما أو عكسها بكلّيته لمقدم مقدمة كلية أو إنتاج نتيجة التأليف مع تالي احدي المقدمتين المتوافقتين في الكيف لتالي الاخرى أو مع أحد طرفي كلية تالي سالبة والنتيجة متصلة مقدمها[٦٦٥٦] متصلة من الطرف غير

[٦٦٥٠] ج: فيها؛ ل – إيضاح لها، صح هامش.

[٦٦٥١] ل – والنتائج.

[٦٦٥٢] ج: فيهما.

[٦٦٥٣] ج: وهو.

[٦٦٥٤] ل + والخصوص.

[٦٦٥٥] ر: الثاني.

[٦٦٥٦] ج: مقدم.

المشارك من الصغرى. ونتيجة التأليف وتاليها متصلة من الطرف غير المشارك من الكبرى ونتيجة التأليف ووضع الطرفين[٦٦٥٧] غير المشاركين في النتيجة وضعهما[٦٦٥٨] في القياس.

[ك ٤٨٥٣] والبرهان في المنتج بحسب الأمر الأوّل من الثالث والأوسط ملازمة مقدم متصلة كلية لأحد طرفي الأخرى أو أحد المتشاركين وفي المنتج بحسب الأمر الثاني ملازمة أحد المتشاركين أو مقدم متصلة كلية لنتيجة التأليف أو بالعكس أو ملازمة عكس نتيجة التأليف للمنتج من المتشاركين أو سلب ملازمة النتيجة من المتشاركين لنتيجة التأليف وبالخلف وهو بضم نقيض النتيجة الى استلزام ما جعل أوسط في المستقيم لأحد الطرفين حتى ينتج عدم استلزامه للطرف الآخر من الأوّل أو الثاني والنتيجة جزئية دائما وإن كان كلّ واحد من طرفيها أو أحدهما قد يكون كليا الّا اذا كان تالي موجبة منتجا لمقدم كلية بأية كمية كانت الموجبة وبأية كيفية كانت الكلية. فإن النتيجة حينئذ يكون متصلة موجبة كلية والبرهان من الأوّل أو الثاني والمنتج على رأيهم هو المشتمل على ما ذكرناه أو ما هو في قوتّه وإن كان الأوسط تاما من احداهما فقط فحكمه حكم القياس المؤلف من الحملي والمتصل.

[ك ٤٨٥٤] وأمّا المؤلف[٦٦٥٩] من المنفصلتين فإن كان الأوسط جزءا تامّا منهما.

[ك ٤٨٥٥] فالضابط فيه إيجاب احداهما وكلية احداهما واتّحادهما بالجنس عند اختلافهما بالكيف أو كون الموجبة حقيقية أو السالبة كلية والنتيجة بالذات عند اتّحادهما[٦٦٦٠] إمّا متصلة كلية من الطرفين مقدمها من مانعة الجمع وتاليها من مانعة الخلو. وإمّا جزئية منهما[٦٦٦١] مع كلية مانعة الخلو والّا فجزئية من نقيضي الطرفين كيف ما كان المقدم في الصورتين. وعند الاختلاف بالكيف سالبة متصلة من الطرفين جزئية مقدمها من السالبة إن كانت مانعة الجمع والّا فمن الموجبة والّا انقلبت السالبة موجبة. هذا ما ذكره المصنف.

[ك ٤٨٥٦] ويخرج عنه نتيجة القسم الرابع واحدي مقدمتيه سالبة كلية التى ألحقناها بالكتاب. وإن شئنا إدخالها فيه قلنا النتيجة عند الاختلاف بالكيف[٦٦٦٢] سالبة متصلة جزئية إمّا من الطرفين ومقدمها

[٦٦٥٧] ل – طرفين، صح هامش.

[٦٦٥٨] ر: وضعها.

[٦٦٥٩] ر – المؤلف، صح هامش.

[٦٦٦٠] ر: اتحادها.

[٦٦٦١] ج: فيهما.

[٦٦٦٢] ج – بالكيف.

حينئذ طرف مانعة الجمع إن كانت فيه سالبة مانعة الجمع أو موجبة جزئية مانعة الجمع والّا فمن أيّة واحدة كانت من المقدمتين سواء كان فيه موجبة كلية مانعة الجمع أو لم يكن وأما من نقيضي الطرفين ومقدمها حينئذ من مانعة الخلو إن كان فيه مانعة الخلو وهي موجبة جزئية والّا فمن أيّة واحدة كانت من المقدمتين سواء كان فيه موجبة كلية مانعة الخلو أو لم يكن.

[ك ٤٨٥٧] والبرهان في الموجبتين بالقياس المؤلف من المتصلتين من الأوّل أو الثالث والأوسط نقيض الأوسط في أصل القياس إن كان اللازم الاتّصال بين الطرفين والّا فعينه. والمراد بمنع الجمع والخلو المعنى العام منهما وإن كان غير تامّ منهما فإيجابهما ومنع الخلو فيهما وكلية احداهما واشتمال المتشاركين على تأليف منتج والنتيجة منفصلة مانعة الخلو من نتيجة التأليف من كلّ متشاركين ومن عين كلّ[٦٦٦٣] ما لا يشارك وكذلك إن كان[٦٦٦٤] الأوسط تاما من احداهما الّا أن النتيجة أحدجزئيها[٦٦٦٥] نتيجة التأليف من منفصلة وشرطية.

[ك ٤٨٥٨] وأمّا المؤلف من الحملي والمتصل فالضابط فيه أحد الأمرين إمّا اشتمال المتشاركين على تأليف منتج مع إيجاب المتصلة المشاركة التالي والنتيجة حينئذ كلية إن كانت المتصلة كلية مشاركة التالي والّا فجزئية من الثالث والأوسط مقدم المتصلة أو كون الحملية مع نتيجة التأليف أو عكسها بكليته منتجا لمقدم المتصلة الكلية أو كونها مع نتيجة التأليف [٢٤٩ب] منتجا[٦٦٦٦] لأحد طرفي السالبة[٦٦٦٧] الكلية من الأوّل والأوسط مقدم المتصلة أو من الثاني والأوسط[٦٦٦٨] تاليها والنتيجة متصلة من نتيجة التأليف والطرف الآخر من المتصلة وضعه في النتيجة وضعه في القياس والنتيجة يتبع المتصلة دائما في الكيف.

[ك ٤٨٥٩] وأمّا المؤلف من الحملي والمنفصل فالضابط فيه لاستنتاج[٦٦٦٩] الحملية كون المنفصلة كلية موجبة مانعة الخلو يشترك أجزاءها في أحد جزئيها والحمليات في الآخر واشتمال كلّ واحد من

[٦٦٦٣] ج – كل.

[٦٦٦٤] ر – ~~كانت~~.

[٦٦٦٥] ر: أحدهما.

[٦٦٦٦] ل + لتالي السالبة الكلية.

[٦٦٦٧] ل – السالبة، صح هامش.

[٦٦٦٨] ر – مقدم المتصلة أو من الثاني والأوسط.

[٦٦٦٩] ل: الاستنتاج.

الأجزاء مع حملية على تأليف منتج مع اشتراك التأليفات في نتيجة واحدة وإن اختلفت ولاستنتاج المنفصلة[٦٦٧٠] اشتمال الطرف المشارك مع الحملية على تأليف منتج في الموجبة المانعة الخلو واشتمال نتيجة التأليف معها على تأليف منتج للطرف المشارك من المانعة الجمع وعلى العكس فيهما في المنفصلة السالبة والنتيجة يتبع دائما المنفصلة في الكيف ومنع الجمع والخلو والبرهان هو إمّا صدق قياس منتج لأحد أجزاء المنفصلة المطلوبة أو إثبات[٦٦٧١] الملازمة بين الطرف المشارك ونتيجة التأليف من أحد الطرفين أو من كليهما بناءً على القياس المؤلف من الحملي والمتصل ثم المتصل والمنفصل[٦٦٧٢].

[ك ٤٨٦٠] وأمّا المؤلف من المتصل والمنفصل فالضابط فيه بعد إيجاب احداهما وكلية احداهما أنّ المتصلة إن كانت موجبة كانت مانعة الجمع لازمة الجزء ومانعة الخلو ملزوميته إيجابا وعلى العكس سلبا والنتيجة حينئذ مثل المتصلة في جنسها[٦٦٧٣] وكيفيتها استدلالا بامتناع الحصول مع اللازم على امتناعه مع الملزوم وامتناع الكذب مع الملزوم على امتناعه مع اللازم وبالعكس وإن كانت المتصلة سالبة فإن لا يكون جزء مانعة الجمع ملزوما أو مانعة الجمع لازما والنتيجة مع المنفصلة المانعة الخلو الكلية مانعة الجمع كالمتصلة في كيفيتها وكميتها وسالبة كلية مانعة الخلو أيضا إن كانت المتصلة[٦٦٧٤] كلية[٦٦٧٥] أيضا وفيما عداه فجزئية مانعة الخلو كلية[٦٦٧٦] والّا لزم كذب[٦٦٧٧] المتصلة.

[ك ٤٨٦١] والضابط في استنتاج الحملية من المتصلتين واشتراكهما في جزء تامّ منهما وغير تامّ منهما اشتمال المقدمتين على تأليف صحيح بالنسبة الى الأوسط التام وكون الطرفين المتشاركين أيضا كذلك عند إيجاب المقدمتين وإنتاج نقيض نتيجة التأليف بينهما مع طرف الموجبة لطرف السالبة

[٦٦٧٠] ج – ~~اشتراك~~.

[٦٦٧١] ج: وإثبات.

[٦٦٧٢] ل >< المنفصل والمتصل.

[٦٦٧٣] ر: جنسيتها.

[٦٦٧٤] ل – ~~المانعة الخلو الكلية مانعة الجمع.~~

[٦٦٧٥] ر – كلية، صح هامش.

[٦٦٧٦] ج، ل – كلية.

[٦٦٧٧] ل – كذب، صح هامش.

عند اختلافهما. والبرهان هو الخلف يضمّ نقيض النتيجة الى احداهما حتى ينتج[٦٦٧٨] ما يناقض الأخرى.

[ك ٤٨٦٢] وأمّا إذا اشتركتا في جزء غير تامّ منهما فقط فاشتمال طرف المتصلة الموجبة[٦٦٧٩] على تأليف صحيح ونقيض نتيجة التأليف بينهما مع مقدم المتصلة السالبة على تأليف منتج لتاليها ثمّ اشتمال نتيجتي التأليفين على تأليف صحيح اتّحدت التأليفات أو اختلفت.

[ك ٤٨٦٣] وأمّا في المنفصلتين وهما يشتركان في جزء تامّ منهما وغير تامّ منهما. فالضابط عند إيجابهما هو الضابط في نظيرته من المتصلتين عند منع الخلو فيهما. وكذلك عند منع الجمع[٦٦٨٠] عنهما الّا أنّ المشتمل على تأليف منتج هو نقيضا الطرفين المتشاركين.

[ك ٤٨٦٤] والبيان بالردّ الى المتصلتين وعند الاختلاف بالكيف اتّحادهما بالجنس أو كون الموجبة حقيقية وكلية احداهما واشتمال نقيض النتيجة من الطرفين المتشاركين وطرف الموجبة على تأليف منتج لطرف السالبة عند منع الخلو فيهما وبالعكس عند منع الجمع عنهما والبيان بالخلف من القياس من الحملي والمتصل ثمّ من المتصل والمنفصل.

[ك ٤٨٦٥] وأمّا اذا اشتركتا في جزء غير تامّ منهما فاشتمال أحد طرفي الموجبة ونقيض الطرف الآخر على تأليف صحيح واشتمال أحد طرفي السالبة مع نقيض نتيجة التأليف بين الطرفين[٦٦٨١] على تأليف منتج لعين الآخر. ثمّ اشتمال نتيجتي التأليفين على تأليف صحيح.

[ك ٤٨٦٦] وبيانه برد المنفصلتين الى المتصلتين والمنتج عندنا من ذلك فيما يكون الأوسط منه تاما وغير تامّ اذا اختلفت المقدمتان بالكيف واذا كان الأوسط غير تامّ فقط أن يكونا سالبتين وما عداه فيتوقف على القاعدة المشهورة في تلازم المتصلات وقد عرفت بطلانها والنتيجة في كلّ ما كان الأوسط تاما نتيجة التأليف بين المتشاركين والّا فنتيجة التأليف بين نتيجتي التأليفين.

[٦٦٧٨] ر – ينتج، صح هامش.

[٦٦٧٩] ل – الموجبة، صح هامش.

[٦٦٨٠] ر – ~~عنهما~~.

[٦٦٨١] ل – الطرفين.

[ك ٤٨٦٧] وينبغي أن تعلم أن المتصلة الموجبة الكلية اذا صدقت ومقدمها جزئي فقد صدقت[٦٦٨٢] وهو كلي وفي التالي [٢٥٠أ] على العكس والسالبة[٦٦٨٣] الجزئية على العكس فيهما في الطرفين وكلّ واحدة من السالبة الكلية والموجبة الجزئية اذا صدقت وأحد طرفيها كلي فقد صدقت وذلك الطرف جزئي[٦٦٨٤] فعليك باعتبار ذلك في جميع هذه الأقيسة.

[ك ٤٨٦٨] هذا آخر[٦٦٨٥] ما وجد من هذا الكتاب ونحن قد وعدنا في الخطبة إضافة ما يتمّ به الكتاب في هذا الفنّ اليه فنضيف اليه ما حصل لنا في فصول عشرة[٦٦٨٦]:

[٦٦٨٢] ج – صدقت.

[٦٦٨٣] ل: والثالث.

[٦٦٨٤] ر – الطرف جزئي، صح هامش.

[٦٦٨٥] ر: وجد.

[٦٦٨٦] ج، ر: عدة.

الفصل الأوّل منها في القياس الاستثنائي

[ك ٤٨٦٩] قد عرفت أنّ القياس الاستثنائي مخالف للاقتراني[٦٦٨٧] في أنّ أحد طرفي المطلوب أعنى العين[٦٦٨٨] أو النقيض مذكور بالفعل فيه ولا يكون شيء منهما موجودا في الاقتراني إلّا بالقوة.

[ك ٤٨٧٠] إذا عرفت هذا؛ فنقول: القياس الاستثنائي مركب من مقدمتين احداهما شرطية والأخرى مقدمة استثنائية هي وضع لعين أحد جزئي الشرطية حتى يلزم منه وضع الجزء الآخر أو رفعه أو رفع لأحد جزئيها حتى يلزم منه رفع الجزء الآخر أو وضعه.

[ك ٤٨٧١] وليس يجب أن تكون المقدمة الاستثنائية حملية فإن المقدمة الشرطية إن تركبت من حمليتين كان الأمر كذلك وأما إذا تركبت من شرطيتين كانت المقدمة الاستثنائية أيضا شرطية بالضرورة وأما إذا تركبت من حملية وشرطية فاحتمل أن يكون المقدمة الاستثنائية حملية واحتمل أن يكون شرطية.

[ك ٤٨٧٢] قال الإمام في الملخص[٦٦٨٩]: ويجب أن تعلم أن المقدمة التى هي شرطية في هذا القياس جارية مجرى الكبرى في القياس الاقتراني والمقدمة التى هي استثنائية جارية مجرى الصغرى فيه؛ لأنّ معنى الكبرى في الحمليات أن كلّ ما ثبت له الأوسط بالفعل فالأكبر ثابت له وذلك في قوة قولك كلما تحقق الأوسط بالفعل في شيء تحقق الأكبر فيه[٦٦٩٠] ومعنى الصغرى فيه أن كلّ ما ثبت له الأصغر بالفعل فالأوسط ثابت له وذلك في قوة قولنا أن الأوسط تحقق في الأصغر فيلزم من هاتين المقدمتين تحقق الأكبر في الأصغر.

[ك ٤٨٧٣] وإذا كان كذلك، كانت المقدمة الشرطية قائمة مقام الكبرى والاستثنائية مقام الصغرى.

[٦٦٨٧] ر، ل: الاقتراني.

[٦٦٨٨] ل – العين، صح هامش.

[٦٦٨٩] انظر: فخر الدين الرازي، كتاب الملخص، ص.٣٢٠.

[٦٦٩٠] ج – فيه.

[ك ٤٨٧٤] وليس ذلك عاما بالنسبة إلى جميع أقسام القياس الاقتراني والاستثنائي، بل مخصوص بما إذا كان الاقتراني على الشكل الأوّل والاستثنائي مقدمته الشرطية متصلة ومقدمته الاستثنائية استثناء لعين المقدم[٦٦٩١].

[ك ٤٨٧٥] إذا عرفت هذا فنقول: المقدمة الشرطية التى هي جزء هذا القياس إمّا أن يكون متصلة أو منفصلة. فلنقدّم أوّلا ما يكون الشرطية فيه متصلة فنقول: أنه لا يخلو حينئذ من أن يكون المستثنى من جانب المقدم أو من جانب التالي.

[ك ٤٨٧٦] فإن كان من جانب المقدم فاستثناء عين المقدم ينتج عين التالي سواء كان اللزوم تاما من الجانبين أو غير تام أي[٦٦٩٢] من أحد الجانبين فقط دون الآخر، والّا لتحقق عدم التالي مع صدق المقدم في نفس الأمر[٦٦٩٣]؛ وهو يقدح في صدق المتصلة المذكورة في القياس.

[ك ٤٨٧٧] وأمّا استثناء نقيض المقدم فلا ينتج نقيض التالي[٦٦٩٤] لاحتمال أن يكون المقدم في المتصلة أخص من التالي وعدم وجوب استلزام نقيض الأخص لنقيض الأعمّ.

[ك ٤٨٧٨] وإن كان المستثنى من جانب التالي فاستثناء نقيض التالي ينتج نقيض المقدم سواء كان اللزوم تاما أو غير تام. والّا لتحقق عين المقدم مع نقيض التالي في نفس الأمر. وهو أيضا يقدح في صدق المتصلة المذكورة في القياس.

[ك ٤٨٧٩] وأما الاستثناء عين التالي فلا ينتج عين المقدم؛ لاحتمال أن يكون التالي في المتصلة أعمّ من المقدم وعدم وجوب استلزام عين العام لعين الخاص.

[ك ٤٨٨٠] إذا عرفت هذا، فلننظر في المتصلة التى حكمنا عليها بالأحكام المذكورة كيف يجب حالها فنقول: يجب أن يكون[٦٦٩٥] تلك المتصلة موجبة وذلك ظاهر؛ لما[٦٦٩٦] أنا[٦٦٩٧] نعلم بالضرورة أن

[٦٦٩١] ل – وليس ذلك عاما بالنسبة الى جميع أقسام القياس الاقتراني والاستثنائي بل مخصوص بما اذا كان الاقتراني على الشكل الأول والاستثنائي وقدمته الشرطية متصلة ومقدمته الاستثنائية استثناء لعين المقدم، صح هامش.

[٦٦٩٢] ر: أو.

[٦٦٩٣] ر: الآخر.

[٦٦٩٤] ل – التالي، صح هامش.

[٦٦٩٥] ر – يكون.

[٦٦٩٦] ج – لما.

[٦٦٩٧] ج: لأنا.

الحكم بسلب الاتصال بين أمرين مع العلم بوجود أحدهما أو بنقيض أحدهما لا يفيد علما لا بعين الآخر ولا بنقيضه.

[ك ٤٨٨١] نعم لو[٦٦٩٨] قلنا: أن المتصلة السالبة يستلزم متصلة موجبة[٦٦٩٩] توافقها في المقدم والكمّ وتناقضها في التالي جاز أن يكون المتصلة المستعملة في القياس الاستثنائي سالبة.

[ك ٤٨٨٢] لكنّك قد عرفت ما في هذه القاعدة من الضعف ومع ذلك فإن المنتج بالذات لا تكون تلك المتصلة [٢٥٠ب] السالبة بل الموجبة التى ينعكس اليها السالبة.

[ك ٤٨٨٣] ولا يجوز أن تكون تلك المتصلة الموجبة اتفاقية؛ لأنّها لو كانت اتفاقية لا يكون العلم بعين التالي مستفادا من وضع المقدم بل يكون هو شيئا إنما جعل مواصلا للمقدم بسبب أنه عرف وجوده في نفسه مع وجود المقدم. وإذا كان كذلك كان[٦٧٠٠] العلم بصدق تلك[٦٧٠١] المتصلة مستفادا من العلم بوجوده فاستحال أن يستفاد العلم بوجوده من العلم بها لامتناع الدور ولأنّ العلم به إذا كان حاصلا. فمثل تأليف[٦٧٠٢] القياس كان مستغنيا عنه والعلم المستغنى عن الشيء لا يستفاد منه بل يجب أن تكون تلك المتصلة لزومية والعلم بالمطلوب مجهولا لكن ملازمته[٦٧٠٣] للجزء الآخر من المتصلة إن كان المطلوب هو العلم بعين التالي واستلزام نقيضه للجزء الآخر منها إن كان المطلوب العلم بنقيض المقدم معلوما حتى إذا انضمّ إلى العلم بهذه الملازمة العلم بوضع المقدم أو بنقيض التالي لزم من الأوّل العلم[٦٧٠٤] بعين التالي ومن الثاني العلم[٦٧٠٥] بنقيض المقدم علما مستفادا من القياس المذكور. كما إذا قلنا إن كان "أ" "ب" "فج" "د" ثم صحّ[٦٧٠٦] لنا العلم[٦٧٠٧] بوجود "أ" "ب" أو بنقيض "ج" "د" حصل من الأوّل العلم بوجود "ج" "د". ومن الثاني العلم بنقيض "أ" "ب" علما مستفادا من المقدمتين المذكورتين.

[٦٦٩٨] ر – لو.

[٦٦٩٩] ل – ~~أو بنقيض أحدهما~~.

[٦٧٠٠] ر: لم يكن.

[٦٧٠١] ج – تلك.

[٦٧٠٢] ل: تركيب.

[٦٧٠٣] ج: ملازمة.

[٦٧٠٤] ج، ر: لعين.

[٦٧٠٥] ل – ~~بوضع المقدم أو بنقيض التالي~~.

[٦٧٠٦] ل: حصل.

[٦٧٠٧] ر: الحكم.

[ك ٤٨٨٤] ولا كذلك الحال.إذا كانت المتصلة اتفاقية.

[ك ٤٨٨٥] بقى لنا أن ننظر أن هذه المتصلة الموجبة اللزومية هل يجب أن يكون كلية أو جاز أن يكون جزية؟

[ك ٤٨٨٦] فنقول: يجب أن تكون كلية فإنها لو كانت جزئية فإذا انضمّ إلى العلم بصدقها العلم بوجود مقدمها أو بنقيض تاليها لا يفيد الأوّل العلم بعين التالي ولا التالي العلم[٦٧٠٨] بنقيض المقدم؛ لاحتمال أن يكون الزمان والأمور اللذين تحققت الملازمة بين جزئي الشرطية فيه ومعها غير الزمان والأمور الذين صدق عين المقدم أو نقيض التالي[٦٧٠٩] فيه ومعها. وإذا كان كذلك احتمل أن لا يتحد زمان صدق المتصلة [٦٧١٠] والأمور التى معها صدقت، مع زمان صدق المقدمة الاستثنائية والأمور التى معها صدقت.

[ك ٤٨٨٧] والقياس الذي شأن مقدمتيه ذلك، لا يفيد شيئا؛ لأنّ القياس المفيد هو الذي يكون زمان صدق احدي مقدمتيه هو بعينه هو[٦٧١١] زمان صدق الأخرى.

[ك ٤٨٨٨] وذهب القدماء من المنطقيين الذين كانوا قبل الشيخ بالزمان؛ أن اللزوم اذا كان تاما فإن استثناء عين كلّ واحد من طرفي المتصلة ينتج عين الآخر واستثناء نقيض كلّ منهما نقيض الآخر، لكن استثناء عين التالي لإنتاج عين المقدم واستثناء نقيض[٦٧١٢] المقدم لإنتاج نقيض التالي ليس إنتاجهما ايّاهما بينا بنفسه، بل هو قياس غير كامل. وانما يكمّل بواسطة أن يقول أن اللزوم لما كان تاما كان منعكسا قلنا أن نجعل ما هو التالي في المتصلة مقدما وما هو المقدم تاليا، ثمّ إذا استثنينا عين ما هو الآن مقدم في هذه المتصلة الثانية الذي كان عين التالي في المتصلة الاولى ينتج عين ما هو تالٍ في هذه المتصلة الذي كان مقدمًا في المتصلة الاولى. وإذا استثنينا نقيض ما هو تالٍ في هذه المتصلة الذي كان عين المقدم في المتصلة الاولى[٦٧١٣] ينتج نقيض ما هو مقدم في هذه المتصلة الذى كان عين التالي في المتصلة الاولى.

[٦٧٠٨] ر – العلم.

[٦٧٠٩] ر: الثاني.

[٦٧١٠] ج – اللذين صدق عين المقدم أو نقيض التالي فيه ومعها واذا كان كذلك احتمل أن لا يتحد زمان صدق المتصلة.

[٦٧١١] ج – هو.

[٦٧١٢] ر: عين.

[٦٧١٣] ل – واذا استثنينا نقيض ما هو تالي في هذه المتصلة الذي كان عين المقدم في المتصلة الاولى، صح هامش.

[ك ٤٨٨٩] قال الشيخ ردًّا عليهم أن النظر في صورة القياس هو النظر المقتصر على موجب مفهوم المقدمة من حيث تلك المقدمة المفروضة لا من حيث مادة ومادة وخصوصية وخصوصية؛[٦٧١٤] فإنّ النظر فيها من هذه الجهة ليس نظرا فيها بالذات. فإنا إذا جعلنا قولنا إن كان "أ" "ب" "فج" "د" مقدمة يبنى عليها القياس يجب أن يلتفت إلى مفهوم هذه المقدمة في صورتها فتقتضى بما توجبه صورتها الخاصة بها.

[ك ٤٨٩٠] وأمّا إن كان[٦٧١٥] تاليها ينعكس إلى مقدمها أو غير منعكس إليه فهو نظر في أمر غير صورة المقدمة بل هو نظر في موادها وما هو الّا كالنظر في محمول الموجبة الكلية من حيث هو مساوٍ لموضوعها أو غير[٦٧١٦] مساوٍ له.

[ك ٤٨٩١] فلو كان هذا النحو من النظر معتبرا في أحكام المقدمات والمقاييس لكان لنا أيضا أن نقول أنّ من الموجبة الكلية ما هو تمام الحمل وهو الذي المحمول فيه مساوٍ لموضوعه ومنها ما هو غير تامّ الحمل وهو الذي لا يكون المحمول فيه[٦٧١٧] مساويا للموضوع [٢٥١أ] والأوّل ينعكس موجبة كلية، والثاني موجبة جزئية ولكان لنا[٦٧١٨] أيضا أن نقول أن المحمول في صغرى الشكل الثالث إن كان مساويا لموضوعها كانت النتيجة كلية والّا فجزئية، وأمثال ذلك.لكنهم لم يفعلوا شيئا من ذلك بسبب أنّهم اعتبروا حال المقدمة من حيث فيها موضوع ومحمول وكمية وكيفية. والتفتوا[٦٧١٩] إلى ما يجب عنها من الأحكام من هذه الجهة وقضوا بها فكذلك هاهنا يجب أن لا يلتفت الّا إلى صورة المقدمة لا إلى انعكاس تاليها إلى مقدمها والنظر إليها من حيث هي هي لا يوجب الّا إنتاج استثناء عين المقدم لعين التالي واستثناء نقيض التالي لنقيض المقدم لا غير وهو الذي ذكرناه.

[ك ٤٨٩٢] قال الإمام[٦٧٢٠]: البيّن بذاته من هذين الاستثنائين هو استثناء عين المقدم لإنتاج عين التالي، وأما استثناء نقيض التالي لإنتاج نقيض المقدم فهو بواسطة الضرب الأوّل فإنّه لما لزم شيء[٦٧٢١]

[٦٧١٤] ل – والخصوصية، صح هامش.

[٦٧١٥] ج – كان.

[٦٧١٦] ج – غير.

[٦٧١٧] ر: فيها.

[٦٧١٨] ج: له.

[٦٧١٩] ر – والتفوا.

[٦٧٢٠] انظر: فخر الدين الرازي، كتاب الملخص، ص. ٣٢٢.

[٦٧٢١] ر: بشيء.

شيئا كان عدم اللازم ملزوما لعدم الملزوم فيكون الاستدلال بانتفاء اللازم على انتفاء الملزوم راجعا عند التحقيق إلى الاستدلال بوجود الملزوم على وجود اللازم.

[ك ٤٨٩٣] ثمّ قال بناءً على هذا أنّ المتصلة إذا كانت اتفاقية في القياس الاستثنائي لا ينتج؛ لأنا إذا قلنا كلما كان الإنسان ناطقا فالحمار ناهق ثمّ لو قلنا لكن الإنسان ناطق لم يلزم منه كون الحمار ناهقا والّا لزم الدور لما مرّ.

[ك ٤٨٩٤] ولو قلت لكن الحمار ليس بناهق لم ينتج أنّ الإنسان ليس بناطق؛ لأنّه لو أنتج لكان إنتاجه إياه[٦٧٢٢] بواسطة قولنا كلما لم يكن الحمار ناهقا لم يكن الإنسان ناطقا، لكن هذه المتصلة ليست لزومية وهو ظاهر ولا اتفاقية لأن المتصلة الاتفاقية هي التى يكون وجود التالي فيها مطابقا لوجود المقدم. وهذه ليست كذلك؛ لأنّه ليس لشيء من جزئيها وجود في نفسه وما لا وجود له في نفسه استحال أن تطابق وجوده[٦٧٢٣] وجود[٦٧٢٤] غيره.

[ك ٤٨٩٥] لا يقال: صدق المتصلة الاولى ملزوم لصدق هذه المتصلة والمتصلة[٦٧٢٥] الاولى صادقة فتكون هذه المتصلة صادقة أيضا[٦٧٢٦] جزما؛[٦٧٢٧] لأنّ صدق الملزوم موجب لصدق اللازم وكلّ متصلة صادقة فهي إمّا لزومية أو اتفاقية فبطل قولكم[٦٧٢٨] أن هذه المتصلة ليست لزومية ولا اتفاقية.

[ك ٤٨٩٦] وإنّما قلنا: أن صدق الاولى ملزوم لصدقها؛ لأنّه إذا صدق قولنا كلما كان الإنسان ناطقا فالحمار ناهق وجب أن يصدق قولنا كلما لم يكن الحمار ناهقا لم يكن الإنسان ناطقا والّا لصدق نقيضه وهو[٦٧٢٩] قولنا قد يكون إذا كان الحمار ليس بناهق فالإنسان ناطق وكلما كان الإنسان ناطقا فالحمار ناهق. ينتج: قد يكون إذا لم يكن الحمار ناهقا فالحمار[٦٧٣٠] ناهق[٦٧٣١]. هذا خلف محال.

[ك ٤٨٩٧] أجاب عنه بجوابين كلّ واحد منهما ذكره الشيخ في الشفآء:

[٦٧٢٢] ج – اياه.

[٦٧٢٣] ج – وجوده.

[٦٧٢٤] ر – وجود.

[٦٧٢٥] ر – والمتصلة.

[٦٧٢٦] ر – أيضا.

[٦٧٢٧] ر: جزئيا.

[٦٧٢٨] ر + أن قولكم.

[٦٧٢٩] ر – وهو.

[٦٧٣٠] ج + ليس.

[٦٧٣١] ج: بناهق.

[ك ٤٨٩٨] أحدهما: أن نقول: لا نسلّم أن قولنا قد يكون اذا لم يكن الحمار ناهقا فالحمار ناهق خلف؛ لأن معناه قد يكون إذا لم يكن الحمار ناهقا في الفرض فالحمار ناهق في الوجود. إذ قولك[٦٧٣٢] قد يكون إذا لم يكن[٦٧٣٣] الحمار ناهق قول، لا نسبة له إلى الوجود البتة بل إلى الفرض وأما الثاني فمأخوذ من موافقة الوجود كما أخذت في كبرى القياس المذكور.

[ك ٤٨٩٩] وإذا كان كذلك، وجدت هذه النتيجة قولا حقا فإنّك كلما فرضت هذا الكذب وهو قولك إذا[٦٧٣٤] لم يكن الحمار ناهقا كان في موافقته الوجود كلّ حمار ناهق؛ لأن قولنا كلّ حمار ناهق لما كان قولا صادقا في نفسه فأيّ حال فرضها يكون هذا صادقا معه اتفاقا ولا يكون لازما عن ذلك الفرض. فإذن ليس قولك كلّ حمار ناهق لازما عن قولك لم يكن الحمار ناهقا، نعم لو كان كلّ واحد من الأمرين بحسب الوجود حتى يكون في الوجود نفسه حقا أن الحمار ليس بناهق وحقا أنّ الحمار ناهق كان ذلك محالا.

[ك ٤٩٠٠] والجواب الثاني: أنه لو لزم من موافقة صادق في الوجود لصادق في الوجود موافقته إياه في الكذب حتى إذا كذب أحدهما كذب الآخر لا يمكننا أن نقيس قياس الخلف؛ لأنا إنما نقيس قياس الخلف بأن نأخذ نقيض قول نعتقد موافقته في الصدق لمقدمتي القياس ونضيف إلى إحدي تينك المقدمتين الصادقتين حتى يلزم منه[٦٧٣٥] المحال.

[ك ٤٩٠١] فيقال: لا نسلّم بقاء صدق شيء من تينك المقدمتين على تقدير نقيض[٦٧٣٦] القول ألذي نعتقد موافقته في الصدق للمقدمتين [٢٥١ب] الصادقتين فإنّه يحتمل أن لا[٦٧٣٧] يصدق ذلك الصادق على تقدير صدق هذا النقيض؛ لأنا[٦٧٣٨] نتكلم على تقدير أنّ كون[٦٧٣٩] الموافقة في الصدق موجب للموافقة في الكذب، بل لو كان الأمر كذلك لكان أيّ حق رفعناه لزم رفع أيّ حق يتفق، ولو كان كذلك بطلت المناسبات بين ما هو لازم للشيء وبين ما هو لا علاقة بينه وبينه.

[٦٧٣٢] ج، ر: وقولك.

[٦٧٣٣] ر – يكن.

[٦٧٣٤] ج، ل – اذا.

[٦٧٣٥] ر – منه.

[٦٧٣٦] ل – نقيض.

[٦٧٣٧] ر – ~~يكون~~.

[٦٧٣٨] ر: لا.

[٦٧٣٩] ج، ل – كون.

[ك ٤٩٠٢] ثمّ قال[٦٧٤٠]: بعد هذا الكلام ويجب أن لا يغرنّك[٦٧٤١] شيء واحد وهو أن القوم كلّما استثنوا نقيض التالي أوجبوا نقيض المقدم.

[ك ٤٩٠٣] واعلم أن هذا إشارة إلى أنه إذا ثبت الاتّصال بين الأمرين كان عدم اللازم ملزوما لعدم الملزوم محتجّا بقولهم أنّ استثناء نقيض التالي ملزوم لنقيض المقدم.

[ك ٤٩٠٤] ثمّ أجاب عنه بقوله[٦٧٤٢] "وتعلم أن استثناء ليس هو فرضا فقط بل الاستثناء هو شهادة بالوجود والحصول وهذا الوجود قد يكون بحسب الأمر نفسه وقد يكون بحسب اعتراف الخصم به."

[ك ٤٩٠٥] ومعناه أنا لا نسلّم أن استثناء هو فرض نقيض التالي أو فرض عين المقدم بل الاستثناء هو الأخبار عن وقوع نقيض[٦٧٤٣] التالي في نفس الأمر، إمّا بالحقيقة أو باعتراف الخصم به، وكذلك حال[٦٧٤٤] استثناء عين المقدم. وإذا كان الأمر كذلك لا يتوجه علينا ما ذكرتموه، واستثناء النقيض على ما ذكرنا من التفسير لا يمكن والمتصلة اتفاقية؛ لأنّ معنى الاتفاقية هو أن التالي صادق في الوجود مع صدق المقدم. ومع ذلك استحال أن يقول[٦٧٤٥] لكن التالي ليس بموجود في الخارج لكونه منافيا لصدق المتصلة المذكورة.

[ك ٤٩٠٦] واعلم أنّ هذا الجواب تعرفنا[٦٧٤٦] أمرين:

[ك ٤٩٠٧] أحدهما: أن الشيخ لم يسلّم أن الملازمة بين الشيئين مستلزمة لاستلزام نقيض اللازم لنقيض الملزوم.

[ك ٤٩٠٨] والثاني: أنّ ما ذكره الإمام من أن إنتاج استثناء نقيض التالي لنقيض المقدم بواسطة استلزام نقيض التالي لنقيض المقدم[٦٧٤٧] ليس كذلك عند الشيخ. والذي يؤكده قول الشيخ[٦٧٤٨] حيث يبين أنّ إنتاج استثناء نقيض التالي لنقيض المقدم ليس قياسا كاملا ويبين هكذا إن لم يكن ليس "ج"

[٦٧٤٠] ر – قال، صح هامش.

[٦٧٤١] ل: تعرفك.

[٦٧٤٢] ج – أنت.

[٦٧٤٣] ل – المقدم بل الاستثناء هو الاخبار عن وقوع النقيض، صح هامش.

[٦٧٤٤] ج – حال، صح هامش.

[٦٧٤٥] ر: يكون.

[٦٧٤٦] ل: تعريفا.

[٦٧٤٧] ج – المقدم.

[٦٧٤٨] ابن سينا، كتاب الشفآء: القياس، سظ ٣٩٥.

"د" الذي هو نقيض المقدم عند استثناء نقيض التالي الذي هو "أ" "ب"كان "ج" "د" وكلما كان "ج" "د" "فأ" "ب" ينتج إن لم يكن ليس "ج" "د" "فأ" "ب" لكن[٦٧٤٩] لم يكن ليس[٦٧٥٠] "ج" "د" لأنّ المفروض[٦٧٥١] كذلك ينتج "فأ" "ب" لأنّ استثناء عين المقدم لعين التالي بيّن بذاته. فاذن حق أن "أ" "ب" وكان حقا أن "أ" ليس "ب" وإنّه محال.

[ك ٤٩٠٩] فظهر من هذا كلّه أن انعكاس المتصلة الموجبة الكلية بعكس النقيض إلى متصلة موجبة كلية غير بيّن عند الشيخ.

[ك ٤٩١٠] والإمام المبرد ركن[٦٧٥٢] الدين العميدي أيضا أشار إلى هذا في كتابه المسمى *بالنّفائس*؛ لأنّه قال: المنتج من الملازمة هو صدق الملازمة مع انتفاء اللّازم في نفس الأمر أو وقوع الملزوم في نفس الأمر لا مع فرض انتفاء اللّازم أو فرض وقوع الملزوم.

[ك ٤٩١١] واعلم أنّ في قولنا أنّ استثناء عين المقدم ينتج عين التالي شكّا: وهو أن يقال: مقدم المتصلة إذا كان قضية مهملة[٦٧٥٣] أو قضية جزئية؛ فإنّ استثناء عين هذا المقدم لا ينتج عين التالي؛ لأنا إذا قلنا مثلا كلما كان "أ" "ب" أو بعض "أ" "ب" "فج" "د" ثمّ قلنا لكن "أ" "ب" أو بعض "أ" "ب" لا يلزم منه تحقق "ج" "د"؛ لأنّ[٦٧٥٤] "أ" "ب" لما كان قولا مهملا كفى في صدقه اتّصاف شخص واحد من أفراد الألف بالباء ثمّ إذا استثنينا وقلنا لكن "أ" "ب" فإن من الجائز أن لا[٦٧٥٥] يكون الألف الذي صارت في هذا الاستثناء غير الألف الذي كان موضوع المقدم في المتصلة المذكورة. وكذلك إذا استثنينا وقلنا[٦٧٥٦] لكن بعض "أ" "ب" احتمل أن يكون البعض من الألف الذي صارت في الاستثناء المذكور غير البعض الذي كان موضوع المقدم في المتصلة. وإذا احتمل هذا لا يحصل

[٦٧٤٩] ل – لكن.

[٦٧٥٠] ل – ليس.

[٦٧٥١] ر: المروض.

[٦٧٥٢] ج: زين.

[٦٧٥٣] ر – قضية مهملة أو.

[٦٧٥٤] ل: لا.

[٦٧٥٥] ل – لا.

[٦٧٥٦] ر – وقلنا.

الجزم بإنتاج استثناء عين[٦٧٥٧] هذين المقدمين عين التالي. وإذا كان كذلك، فلا يصح قولنا على اطلاقه أن استثناء عين المقدم ينتج عين التالي.

[ك ٤٩١٢] وجوابه أن نقول: لا نسلّم أن قولنا لكن "أ" "ب" أو بعض "أ" "ب" استثناء لعين المقدم بل هو استثناء لشيء احتمل أن يكون عين المقدم ولا يلزم من استثناء شيء يحتمل أن يكون عين المقدم استثناء عين المقدم.

[ك ٤٩١٣] وإذا عرفت هذا، فاعلم؛ أن مقدم المتصلة إن[٦٧٥٨] كان كليا فاستثناء عين مقدمها هو باستثناء عين ذلك الكلي. وأما إذا كان قضية مهملة أو قضية جزئية فاستثناء عين مقدمها إنما يتحقق بإثبات قضية كلية موافقة لذلك المقدم في الكيف[٦٧٥٩] والطرفين.

[ك ٤٩١٤] واعلم أنّ قوما قد ظنوا أن اللزوم بين الأمرين [٢٥٢أ] قد يكون على سبيل الإمكان كقولهم إن كان[٦٧٦٠] هذا حيوانا فممكن أن يكون إنسانا. وأن حكم الاستثناء فيه بعكس الحكم فيما سلف حتى يكون استثناء عين التالي ينتج عين المقدم واستثناء نقيض المقدم نقيض التالي.

[ك ٤٩١٥] قال الشيخ[٦٧٦١]: وإنما غرّتهم[٦٧٦٢] هذه المادة؛ لأنّهم لما رأوا أن الحكم كذلك بحسب[٦٧٦٣] هذه المادّة؛ ظنوا بأن الحكم مطلقا يكون كذلك. ثمّ قال: وعلى أنّ الإمكان فيه هو إمكان بحسب الذهن لا بحسب الأمر نفسه إذ[٦٧٦٤] ليس شيء من[٦٧٦٥] خارج هو حيوان ويمكن أن يكون إنسانا بل كلّ حيوان موجود في الخارج فهو واجب أن يكون إنسانا أو واجب أن لا يكون إنسانا، ولا يصير[٦٧٦٦] إنسانا البتة وجوهره باق الذي هو شرط في حمل شيء عليه بالإمكان. وأمّا أن هذا القول غير منتج على ما ظنوه فإنك إذا قلت إن كان هذا حيوانا فيمكن أن يكون أبيض ثمّ قلت لكنه أبيض أو ليس بأبيض أو قلت لكنه حيوان أو ليس بحيوان لم يلزم عن شيء من هذه الاستثنائيات شيء البتة.

[٦٧٥٧] ج – عين.

[٦٧٥٨] ج: اذا.

[٦٧٥٩] ج: بالكيف.

[٦٧٦٠] ر – كان.

[٦٧٦١] ابن سينا، كتاب الشفآء: القياس، ص. ٣٩٨.

[٦٧٦٢] ر: غرهم؛ ل: غيرهم.

[٦٧٦٣] ر: يجب.

[٦٧٦٤] ج: أو.

[٦٧٦٥] ر – من.

[٦٧٦٦] ل: يضر.

[ك ٤٩١٦] وإنما ألجأهم إلى هذا القول المعلم الأوّل في" *كتاب النفس*" أن النفس إن لم يكن لها فعل بذاتها فلا يمكن أن يكون لها قوام بذاتها وإن كان لها فعل بذاتها كان لها قوام بانفرادها[٦٧٦٧].

[ك ٤٩١٧] فزعم بعضهم أنّ المعلم الأوّل أخطأ في هذا القول؛ لأنه استثنى نقيض المقدم لإنتاج نقيض التالي.

[ك ٤٩١٨] فيقال[٦٧٦٨] هو لا نقضا[٦٧٦٩] للمعلم الأوّل أن هذا اللزوم هو بحسب الإمكان فجاز له أن يستثنى نقيض المقدم فيه ليجعل نقيض التالي نتيجة له.

[ك ٤٩١٩] وربّما يجاب عنه بأن اللزوم المذكور تام فينتج نقيض المقدم نقيض التالي.

[ك ٤٩٢٠] قال الشيخ[٦٧٧٠]: والحقّ أنّ المعلم الأوّل لم يورد هذا الكلام على سبيل الاستثناء والإنتاج بل ذكر مقدمتين معاً لا على أن الثانية شيء يستثنى من الاولى. ولذلك ذكر الثانية بلفظة الشرط والاستثناء لا يذكر مع لفظة الشرط بل يذكر على أنه قول تام لا على أنه جزء قول[٦٧٧١].

[ك ٤٩٢١] ثم بيّن في موضع آخر أن للنفس فعلا بذاتها فأنتج فلها قوام بذاتها فكان استثناؤه ليس نقيض[٦٧٧٢] مقدم الاولى بل عين مقدم الثانية.

[ك ٤٩٢٢] والمشكك قال[٦٧٧٣]قبل فحسب[٦٧٧٤]أنّه ينتج من نقيض المقدم نقيض التالي والمجيب حسب أن المشكك[٦٧٧٥] صدق فيما ظن[٦٧٧٦] وأخذ لزوم[٦٧٧٧] وجه التخلص بالحيلة التى لا جدوى فيها فأخطأ المشكك في أمر واحد والمجيب في أمرين أحدهما تصديقه إياه فيما ظن والثاني أن ذلك منتج لكونه في مادة الإمكان.

٦٧٦٧ ر: بانفاردها.

٦٧٦٨ ج، ر: فقال.

٦٧٦٩ ل – نقضا.

٦٧٧٠ ابن سينا، كتاب الشفآء: القياس، ص. ٣٩٨

٦٧٧١ ل – قول، صح هامش.

٦٧٧٢

٦٧٧٣ ج: قيل؛ ر: ضل.

٦٧٧٤ ج: يجب؛ ل – فحسب.

٦٧٧٥ ل – والمجيب حسب أن المشكك، صح هامش.

٦٧٧٦ ر: ظفر.

٦٧٧٧ ر: بلزوم.

[ك ٤٩٢٣] وأمّا إذا كانت الشرطية التى هي جزء القياس الاستثنائي منفصلة فنقول: إمّا أن يكون حقيقية أو غير حقيقية، فإن كانت حقيقية فإمّا أن يكون ذات جزئين أو ذات أجزاء، والتى هي[٦٧٧٨] ذات جزئين فإمّا أن يكون جزءاها مختلفتين بالإيجاب والسلب على سبيل التناقض وإمّا أن يكونا متقابلين غير[٦٧٧٩] هذا التقابل.

[ك ٤٩٢٤] والأوّل كقولنا إمّا أن يكون هذا الشيء كذا وإمّا أن لا يكون هذا الشيء كذا. فإن استثناء عين أيهما كان ينتج نقيض الآخر، ونقيض أيهما كان ينتج[٦٧٨٠] عين الآخر؛ لكن تكون النتيجة بالمعنى نفس الاستثناء؛ لأنّك إذا قلت: لكنّه كذا فينتج فإذن ليس لا كذا وهذا ليس شيئا أعرف من الاستثناء الذي كان جزء قياس، وكذلك لو قلت لكنّه ليس لا كذا فينتج فهو إذن كذا. وكذلك[٦٧٨١] الحال إذا استثنيت[٦٧٨٢] النقيض[٦٧٨٣] لإنتاج العين، فاذن هذا القسم من المنفصلات لا ينفع استعمالها في القياسات الاستثنائية كثير نفع.

[ك ٤٩٢٥] نعم ربّما ينتفع بها في قياسات مؤلّفة من متصلة ومنفصلة كقولهم كذا[٦٧٨٤] إمّا أن يكون كذا، وإمّا أن لا يكون كذا؛ ثمّ يقول فلإن لم يكن كذا ف"أ" "ب" لكن[٦٧٨٥] ليس "أ" "ب" ينتج فهو إذن كذا. فإن المستثنى فيه غير النقيض نفسه بل لازما له لكن هذا القياس أيضا مما يتمّ بالمتصلة[٦٧٨٦] المذكورة وحدها ولا يحتاج فيه إلى المنفصلة المذكورة بوجه.

[ك ٤٩٢٦] وإذا كان كذلك، فيجب أن يكون التقابل بين جزئي المنفصلة الحقيقية المستعملة في هذا القياس غير[٦٧٨٧] هذا التقابل[٦٧٨٨]. كقولنا إمّا أن يكون هذا العدد زوجا وإمّا أن يكون فردا، فإنّ

[٦٧٧٨] ر – والتى هي.

[٦٧٧٩] ل: عين.

[٦٧٨٠] ج، ل – ينتج.

[٦٧٨١] ل: وكذا.

[٦٧٨٢] ر: استثنينا.

[٦٧٨٣] ر: لنقيض.

[٦٧٨٤] ل + كذا.

[٦٧٨٥] ر: لكنه؛ ل – لكن، صح هامش.

[٦٧٨٦] ج: المتصلة.

[٦٧٨٧] ر: عند.

[٦٧٨٨] ر: التعاند.

استثناء عين أيهما كان ينتج نقيض[6789] الآخر، كما إذا قلنا لكنه زوج أنتج أنّه ليس بفرد أو قلنا لكنه فرد أنتج أنه ليس بزوج؛ لامتناع الجمع بين جزئيها معا. وكذلك استثناء نقيض أيهما كان ينتج عين الآخر؛ لامتناع الخلو عن كلّ واحد من جزئيها معا، كما إذا قلنا لكنه ليس بزوج أنتج أنه فرد أو قلنا لكنه ليس بفرد أنتج أنه زوج.

[ك ٤٩٢٧] وأمّا إن كانت المنفصلة الحقيقية التى هي جزء القياس [٢٥٢ب] المذكور ذات أجزاء كثيرة، فنقول: تلك الأجزاء[6790] إمّا أن يكون متناهية أو غير متناهية. فإن كانت متناهية كقولنا هذا العدد إما زائد أو ناقص أو مساوٍ فإن[6791] استثناء عين أيّها كان ينتج نقيض جميع ما بقى من الأجزاء وهذا النقيض يوجد تارةً على أنه نتيجان أو نتائج إن كانت الأجزاء أكثر من الثلاثة، وتارة على أنه نتيجة واحدة كقولنا في مثالنا فليس إذن زائدا ولا ناقصا إذا قلنا لكنه مساوٍ وهذا القول في الحقيقية نتيجان.

[ك ٤٩٢٨] ولا يتوهم أن القياس الواحد لا يجوز أن يكون له نتيجان بالذات ليس احداهما مثل الأخرى؛ لأنّا إذا[6792] أوجبنا إنتاج القياس نتيجة واحدة بالذات وإنتاجه نتيجتين بالذّات لا يمنع من ذلك.

[ك ٤٩٢٩] ولو قلنا فليس إذن إمّا زائد وإمّا ناقص الذي هو نقيض المنفصلة المركبة من الجزئين الباقيين كان نتيجة واحدة، والأوّل مبني على أنّ العناد بين كونه مساويا وبين كلّ واحد من الاخيرين، والثاني على أنّه[6793] بينه وبين المنفصلة المركبة من الجزئين الاخيرين.

[ك ٤٩٣٠] وأمّا استثناء نقيض أيّ واحد اتّفق من هذه الأجزاء ينتج منفصلة مركبة من بقية الأجزاء. كقولنا في مثالنا لكنه ليس بمساوٍ وينتج فهو إذن إمّا زائد أو ناقص.

[ك ٤٩٣١] ثمّ إذا استوفيت استثناء قياس من هذه النتيجة ومن استثناء نقيض أحد جزئيها فهنالك ينتج عين واحد منهما بعينه. ويتكثر القياسات بحسب تكثر[6794] الأجزاء.

[6789] ج – نقيض، صح هامش.

[6790] ج: للأجزاء.

[6791] ر: كان.

[6792] ج – اذا.

[6793] ر – أنه.

[6794] ل: تكرير.

[ك ٤٩٣٢] فظهر أن هذا القياس لا يخالف ما كانت المنفصلة فيه مركبة من جزئين؛ لأن استثناء العين[٦٧٩٥] في كلّ واحد منهما ينتج نقيض الباقي واحدا كان الباقي أو أكثر. واستثناء النقيض ينتج عين الباقي واحد[٦٧٩٦] كان الباقي أو أكثر.

[ك ٤٩٣٣] وأمّا إن[٦٧٩٧] كانت الأجزاء غير متناهية فليس ينتفع بالاستثناء من مثل هذه الشرطية بوجه من الوجوه في أن يكون عنهما قياس؛ لأنا أن استثناء عين أحد الأجزاء لم ينتج شيئا لأن البواقي لا توجد حتى يقال نقابضها أو نؤلف منها منفصلة سالبة. وكذلك إن كانت الاستثناء نقيض أحد الأجزاء فلا ينتج أيضا شيئا؛ لأن البواقي غير محدودة فلا يمكن أن ينطق بها[٦٧٩٨].

[ك ٤٩٣٤] لا يقال: لا نسلّم ذلك؛ لأنا[٦٧٩٩] إذا قلنا مثلا هذا العدد إمّا أن يكون اثنين أو ثلاثة أو أربعة أو هلم[٦٨٠٠] جرا. ثم استثنينا وقلنا لكنه اثنين ينتج أنه ليس ما عدا الاثنتين، ولو قلنا لكنه ليس باثنتين ينتج أنه عدد من الأعداد التى بعد الاثنتين؛ لأنا نقول المنفصلة المستعملة في القياس في الحقيقية حينئذ لا تكون مركبة من الأجزاء بل يكون هي ذات جزئين؛ لأنّ معناها يكون هذا العدد إمّا أن يكون اثنتين وإمّا أن يكون ما عدا الاثنتين على أنا نقول القاعدة في الاستثناء من المنفصلات هي إيراد القياسات المترادفة مع الاستثنائيات المتوالية لينتهى إلى منفصلة ذات جزئين ينتج نتيجة واحدة بعينها.

[ك ٤٩٣٥] وهذه الفائدة مما لا سبيل إلى تحصيلها والمنفصلة ذات أجزاء غير متناهية.

[ك ٤٩٣٦] وأمّا إن كانت المنفصلة التى هي جزء القياس الاستثنائي غير حقيقية. فلا يخلو إمّا أن يكون مانعة الجمع أو مانعة الخلو. فإن كانت مانعة الجمع فسواء كانت عنادية كقولنا إمّا أن يكون هذا الشيء نباتا أو جمادا أو اتفاقية كقولنا إمّا أن يكون عبد الله يكتب أو لم يأذن له عمرو في الكتابة[٦٨٠١].

[٦٧٩٥] ل: الغير.

[٦٧٩٦] ل – واحدا، صح هامش.

[٦٧٩٧] ج: اذا.

[٦٧٩٨] ل – أن ننطق بها، صح هامش.

[٦٧٩٩] ج، ل: فانا.

[٦٨٠٠] ر – هلم.

[٦٨٠١] ر: كتابه.

فإنّ استثناء عين أيّ حزء كان مما ينتج نقيض الآخر لعدم اجتماع جزئيها[٦٨٠٢] وجوبا[٦٨٠٣] في العنادية واتفاقا في الاتفاقية. وأمّا استثناء النقيض لشيء من جزئيها فلا ينتج لجواز الخلو عن كلّ واحد من جزئيها.

[ك ٤٩٣٧] وإن كانت المنفصلة مانعة الخلو، فاستثناء نقيض كلّ جزء منها ينتج عين الآخر؛ لامتناع الخلو عن كلّ واحد من جزئيها. كقولنا إمّا أن يكون عبد الله لا تغرق وإما أن يكون في الماء. فلو قلنا لكنه تغرق ينتج أنه في الماء ولو قلنا لكنه[٦٨٠٤] ليس في الماء ينتج أنّه لا تغرق. وأمّا استثناء[٦٨٠٥] عين شيء منها فلا ينتج لجواز الاجتماع بين جزئيها. وكذلك إن كانت المنفصلة المانعة الخلو اتفاقية كقولنا إمّا أن لا يكون عبد الله يكتب وإما أن يأذن له عمرو في الكتابة فلو قلنا لكنه يكتب ينتج أن عمرا يأذن له في الكتابة؛ ولو قلنا لكنه لم يأذن له عمرو في الكتابة ينتج أنه لا يكتب لما عرفت.

[ك ٤٩٣٨] وأنت تعلم أن المذكور[٦٨٠٦] في المنفصلة الحقيقية حكم كلّ واحدة من المنفصلة المانعة الجمع والمانعة الخلو وهي ذات أجزاء كثيرة متناهية وغير متناهية. واعلم أنّ المنفصلة الحقيقية إن كانت اتفاقية كقولنا للموضوع اللاأسود دائما الكاتب في الجملة إما أن يكون أسود في الجملة وإمّا أن لا يكون كاتبا [٢٥٣أ] دائما فإن استثناء عين[٦٨٠٧] أيّ جزء كان ينتج نقيض الآخر، واستثناء نقيض أي جزء كان ينتج أيضا عين الآخر. وعلّته معلومة مما مرّ.

[ك ٤٩٣٩] ويجب أن تعلم أيضا أن المنفصلة المستعملة في هذا القياس حقيقية كانت أو غير حقيقية عنادية كانت أو اتّفاقية يجب أن يكون موجبة كلية. أمّا إيجابها فلا تعلم بالضرورة[٦٨٠٨] أن الحكم بسلب التنافي[٦٨٠٩] بين أمرين إمّا بطريق العناد أو بطريق الاتفاق مع الحكم بثبوت أحدهما أو بنفي

[٦٨٠٢] ل: جزء منها.

[٦٨٠٣] ل: وجزئيا.

[٦٨٠٤] ل – ~~ولو قلنا لكثير~~.

[٦٨٠٥] ل – استثناء، صح هامش.

[٦٨٠٦] ل: من المذكور.

[٦٨٠٧] ج – عين.

[٦٨٠٨] ل – فلا تعلم بالضرورة، صح هامش.

[٦٨٠٩] ل: الثاني.

أحدهما لا يوجب شيئا أصلا. وأمّا كليتها فلاحتمال أن يكون زمان الاستثناء غير زمان التنافي[٦٨١٠] لو كانت جزئية. وإذا كان كذلك، لا ينتج شيئا. ونختمّ الفصل بأمور:

[ك ٤٩٤٠] الأوّل: قال الشيخ في الشفآء أن القياس الاستثنائي إنما يتمّ بالقياس الاقتراني؛ لأنّ الاستثنائي إذا كانت الشرطية المستعملة فيه مركبة من حمليتين أو من حملية وشرطية، فإنّ استثناء عين الحملية أو نقيضها إنما ثبت[٦٨١١] بقياس فكلّ قياس ينتج منه حملي فإثباتها[٦٨١٢] تتمّ بأحد الأشكال الأربعة التى للحمليات، وهذا فيه نظر؛ لإمكان كون الحملية بيّنة بذاتها أو لإمكان إثباتها بقياس استثنائي. وإذا كان كذلك، فجاز أن يستغنى الحملية التى هي عين المقدم أو نقيض التالي عن البيان أو يثبت بقياس استثنائي، فلا يحتاج إلى قياس اقتراني.

[ك ٤٩٤١] الثاني: أن وقت الاستثناء ووقت اللزوم أو العناد إذا كان متحدا أنتج القياس الاستثنائي وإن لم يكن شيء[٦٨١٣] من مقدمتيه كليا كقولنا إن كان زيد كاتبا في هذه الساعة فهو متحرك الأصابع ثمّ قلنا لكنه كاتب في هذه الساعة ينتج أنه متحرك الأصابع في هذه الساعة ولو قلنا لكنه ليس بمتحرك الأصابع في هذه الساعة ينتج أنه ليس بكاتب في هذه الساعة. فكذلك لو قلنا إمّا أن يكون زيد كاتبا في هذه الساعة أو غير متحرك الأصابع مانعا من الجمع. فاستثناء عين أي جزء كان منهما في هذه الساعة[٦٨١٤] ينتج نقيض الجزء الآخر فيها.

[ك ٤٩٤٢] الثالث: قال الإمام في الملخص واعلم أن هذه الاستثنائيات المنفصلة إنما أنتجت لكونها في قوة الاستثنائيات المتصلة وهي أن رفع أحد الجزئين أو وضعه يلزمه رفع الآخر أو وضعه. معناه أن المنفصلات الثلاثة لما كانت كلّ واحدة منها مستلزمة لمتصلة على الوجه الذي عرفته في لوازم الشرطيات وكلّ متصلة وضع مقدمها يستلزم وضع التالي ورفع تاليها رفع المقدم كانت هذه المنفصلات أيضا كذلك لا لذاتها بل لأنها يستلزم ما ينتج بالذات. والشيخ أيضا أشار ألى هذا المعنى في الشفآء.

[ك ٤٩٤٣] وفيه نظر؛ لأنّا مع قطع النظر عن استلزام المنفصلات المذكورة للمتصلات إذا استثنينا عين أحد الجزئين في الحقيقية أو نقيضه لزم من الأوّل نقيض الجزء الآخر ومن الثاني عينه. وكذلك

[٦٨١٠] ل: الثاني.

[٦٨١١] ل: يثبت.

[٦٨١٢] ل: فإنه انما.

[٦٨١٣] ج – شيء، صح هامش.

[٦٨١٤] ل – أو غير متحرك الأصابع مانعا من الجمع قاستثناء عين أي جزء كان منها في هذه الساعة، صح هامش.

الكلام في المنفصلتين الباقيتين فإنّ استثناء عين كلّ واحد من الجزئين في مانعة الجمع يستلزم نقيض الجزء الآخر منها واستثناء نقيض كلّ واحد من الجزئين في مانعة الخلو عين الآخر من غير الالتفات الى المتصلة[٦٨١٥] التى يلزمها

[ك ٤٩٤٤].وإذا كان كذلك، فأيّ حاجة إلى أن يقال إنتاج هذه الاستثنائيات بواسطة الاستثنائيات المتصلة.

[ك ٤٩٤٥] وأنت تعلم صحة ما قلناه إذا راجعت بنفسك وتأملت القياس المركب من المنفصلة والمقدم[٦٨١٦] الاستثنائية مع قطع النظر عما يلزمها من المتصلات.

٦٨١٥ ل: المنفصلة.

٦٨١٦ ل: والمقدمة.

الفصل الثاني في اللواحق

[ك ٤٩٤٦] وفيه خمسة عشر بحثا[٦٨١٧]:

البحث الأوّل في أنّ كلّ قياس لا بدّ فيه من مقدمتين لا أزيد ولا أنقص

[ك ٤٩٤٧] المطلوب المجهول إنّما تعلم من قبل حاصل معلوم، والعلم به[٦٨١٨] ضروري وذلك الحاصل المعلوم لا بدّ من أن يكون له نسبة إلى كلّ ذلك المطلوب[٦٨١٩] أو كيفيته[٦٨٢٠] نسبة[٦٨٢١] إلى نقيض ذلك المطلوب أو له نسبة إلى نقيض المطلوب أو لنقيضه نسبة إلى عين المطلوب أو له نسبة إلى كلّ جزء من جزئي المطلوب وكيف كان يحصل لنا مقدمتان لا أزيد ولا أنقص. أحدهما تدلّ أمّا في القسم الأوّل فعلى أن ذلك الحاصل المعلوم ملزوم لذلك المجهول[٦٨٢٢] المطلوب، وأمّا في القسم الثاني فعلى أن نقيض ذلك المطلوب ملزوم لنقيض ذلك المعلوم، وأما في القسم الثالث فعلى أنّ ذلك المعلوم فممتنع الاجتماع مع نقيض ذلك المطلوب، وأمّا في القسم الرّابع فعلى أنّ ذلك المعلوم لا يجامع مع عين ذلك المطلوب في الكذب وهي المقدمة الشرطية المتصلة في[٦٨٢٣] القسمين الأوّلين والمنفصلة في القسمين الآخرين والمقدمة [٢٥٣ب] الأخرى في الأقسام الأربعة تدلّ على حصول ذلك المعلوم. وهي المقدمة الاستثنائية وحينئذ يلزم بالاضطرار العلم بحصول المطلوب لا محالة.

[ك ٤٩٤٨] فظهر أن القياس الاستثنائي مركب من مقدمتين لا أزيد ولا أنقص وأما في القسم الخامس وهو أن يكون لذلك المعلوم نسبة إلى كلّ واحد من جزئي المطلوب على حدة فلا بدّ حينئذ من[٦٨٢٤] أن يكون تلك النسبة بحيث توقع بين جزئي المطلوب لنسبة تلك النسبة مطلوبة من القياس وذلك إنّما

[٦٨١٧] ل: مبحثا.

[٦٨١٨] ج – به.

[٦٨١٩] ج: المعلوم.

[٦٨٢٠] ج: لنقيضه.

[٦٨٢١] ج – نسبة.

[٦٨٢٢] ل – المجهول.

[٦٨٢٣] ل + القسم.

[٦٨٢٤] ج – من، صح هامش.

يكون بأن يوجد شيء واحد له إلى كلّ واحد من الطرفين نسبة ايجابية إن كان المطلوب نسبة ايجابية حتى يكون ذلك الشيء جامعا بين الطرفين أو نسبة ايجابية إلى أحد الطرفين ونسبة سلبية إلى الآخر إن كان المطلوب نسبة سلبية حتى يكون ذلك الشيء قاطعا بين الطرفين. وإذا كان كذلك فذلك الشيء لا بدّ أن يثبت[٦٨٢٥] لأحدهما ويثبت الآخر له أو يسلب عنه كما في الشكل الأوّل أو يثبت لأحدهما ويسلب عن الآخر كما في الشكل الثاني أو يثبت كلّ واحد من الطرفين له أو يثبت أحدهما له ويسلب الآخر عنه كما في الشكل الثالث أو يثبت أحدهما له أويسلب عنه ويثبت هو الآخر أو يسلب هو عن الآخر كما في الشكل الرابع فهذه هي القياسات الاقترانيات الحملية.

[ك ٤٩٤٩] وأمّا القياسات الاقترانية الشرطية فعلى هذا القياس وأنت تقدر على اعتبارها مما ذكرناه في القياسات الحملية وعلى تقدير كلّ واحدة من هذه النسب[٦٨٢٦] المذكورة تحصل مقدمتان يتألف منهما القياس المنتج لا محالة من غير ضمّ شيء آخر اليه.

[ك ٤٩٥٠] فظهر أيضا أن القياس الاقتراني لا بدّ فيه من مقدمتين لا أزيد ولا أنقص.

البحث الثاني في القياسات المؤلفة من مقدمات أكثر من اثنين

[ك ٤٩٥١] وبيان أن كلّ واحد منها أكثر من قياس واحد.

[ك ٤٩٥٢] اعلم أنه لما تبين لك أن القياس الاقتراني لا يتألف عن مقدمة واحدة ولا عن أكثر من مقدمتين لزم أن لا يوجد اقتراني الّا وشأنه ما ذكرناه؛ لكن ليس كذلك؛ لأنّا نجد أشياء أقاويل قياسة نحاول بها إبانة مطلوب واحد ويكون المقدمات في كلّ واحد منها أكثر من اثنتين فنقول المقدمات تكثر في القياس وتزيد على مقدمتين لأحد وجوه ثلاثة: إمّا أن تكون تلك المقدمات ليست مقدمات القياس القريب بل مقدمات ينتج المقدمات القربية الإنتاج، وإمّا أن يكون مورده على سبيل الاستقراء والتمثيل فلا يكون مقدمات القياس بعينه[٦٨٢٧] بل مقدمات استقراء تعرف بها صحة مقدمة من مقدمات القياس، وإمّا أن يكون لا أحد[٦٨٢٨] هذين الوجهين وذلك يقع على وجوه:

[٦٨٢٥] ل: ينسب.

[٦٨٢٦] ل – السب، صح هامش.

[٦٨٢٧] ل: نفسه.

[٦٨٢٨] ج – أحد.

[ك ٤٩٥٣] أحدها: أن يورد للحيلة وهي أن يكون الغرض من القياس المذكور ليس هذا ظاهرا لنتيجة اللازمة منه بل اخفاؤها وإبهام لزوم نتيجة أخرى هي غير لازمة في الحقيقة. وإذا كان كذلك، فلو ذكرت المقدمات الضروري الذكر ضرورية[٦٨٢٩] لعلم كيفية انتسابها[٦٨٣٠] إلى النتيجة اللازمة منها وجد[٦٨٣١] من ذلك تلك النتيجة تقدير ذلك تخلطها من غيرها من المقدمات الزائدة لئلا يتفطن لوجه انتساب[٦٨٣٢] والنتيجة اللازمة منه، وهذا إنما يكون في الجدل والامتحان والتلبيس[٦٨٣٣] على المستمع.

[ك ٤٩٥٤] وثانيها: أن تورد للزينة وهي أن نحاول بها تحسين الكلام وهي مقدمات وجودها وعدمها بالنسبة إلى المقصود بمنزلة واحدة.

[ك ٤٩٥٥] وثالثها: أن تورد[٦٨٣٤] للإيضاح والأمثلة وهي مقدمات يستغنى عن ذكرها الّا أنّها تورد[٦٨٣٥] للتقرير والتمثيل كالاستشهادات المستغنى[٦٨٣٦] عنها والانتقال من لفظ إلى لفظ آخر وغير ذلك مما يقال في كتاب الجدل.

[ك ٤٩٥٦] وأما القياس[٦٨٣٧] القريب المنتج لنتيجة واحدة بالذات محال أن يكون مركبا من أكثر من مقدمتين بل يجب أن يكون الأصغر بالقوة أو بالفعل داخلا تحت الحكم الكلي الذي هو بالأكبر أو علته فالكثير إذن إن وقع وليس بسبب الاستقراء أو غيره من الوجوه المذكورة فهو بسبب تركيب القياس وتركيب القياس هو تأليف قياس من مقدمتين كلّ واحدة منهما أو أحداهما يحتاج إلى قياس بينها فتركبت[٦٨٣٨] حينئذ قياسان أحدهما على المقدمة والأخرى على المطلوب إن كان الإنتاج[٦٨٣٩] إلى المبين مقدمة واحدة وثلاثة أقيسة قياس على احدي المقدمتين والأخر على المقدمة الأخرى.

[٦٨٢٩] ل: صرفة.

[٦٨٣٠] ج: اتساقها.

[٦٨٣١] ل: حدس.

[٦٨٣٢] ل: الإنسان.

[٦٨٣٣] ج: التبلّس.

[٦٨٣٤] ل – أن تورد.

[٦٨٣٥] ج: تولد.

[٦٨٣٦] ج: المنغى.

[٦٨٣٧] ج – ~~المركب~~.

[٦٨٣٨] ل: تركب.

[٦٨٣٩] ل: المحتاج.

[ك ٤٩٥٧] والقياس الثالث على المطلوب [٢٥٤أ] إن كان كلّ واحدة من المقدمتين يحتاج إلى المبين[٦٨٤٠] ومقدمات المطلوب زوج وكذا المقدمات المنتجة لاحدي المقدمتين أو لكلّ واحدة منهما وجمع الزوج إلى الزوج زوج فإذن مقدمات القياسات الشرطية[٦٨٤١] والمركبة أزواج فإن كان عددها فردا فهناك إما نقصان وإما زيادة وإما عقم إن كان لا تتمّ بزيادة ولا يستوي بنقصان أما الذي بنقصان فهو أن يسقط الكبرى لظهورها أو لأنه لو صرّح بها لظهر كذبها أو لأنّها قد ظهرت بقياس ظهورا يغنى عن أن يجعل بعد ذلك مقدمة فيسقط وتأتي بالمقدمة الأخرى فتكون المقدمات المذكورة بالفعل ثلاثا وينتج المطلوب أو الصغرى لأحد هذه الأسباب الثلاثة وإن كان على كلّ مقدمة من مقدمتي القياس قياس فيبعد أن يسقطا معا بل إن أسقط منهما شيء فنتيجة القياس الذي هو أقرب إلى القياس المنتج للمطلوب أولى[٦٨٤٢].

[ك ٤٩٥٨] وأما الذي بالزيادة قد عرفت أنه على أحد الوجوه التى سلفت. وأما الذي لأجل العقم فهو أن لا يرجع الفردية إلى الزوجية المنتجة لا بزيادة ولا بنقصان.

[ك ٤٩٥٩] فإذن كلّ قياس مركب فهو إمّا موصول وإمّا مفصول. والموصول هو الذي يكون النتائج التى هي مقدمات المطلوب مذكورة فيه بالفعل مرتين تارة لكونها نتيجة القياس المذكور[٦٨٤٣] وتارة لكونها مقدمة لقياس آخر بعده سواء كان التركيب لحاجة احدي المقدمتين إلى القياس أو لحاجة كلّ واحد منهما اليه حتى يكون التركيب مضاعفا وكيفية[٦٨٤٤] إيراد هذا القياس أن نبتدأ من المقدمات التى هي مقدمات القياس القريب فنقول[٦٨٤٥] بين اثنين فيها[٦٨٤٦] حتى ينتج نتيجة هي مقدمة القياس القريب.

[ك ٤٩٦٠] فإن احتجّ إلى أن يستنتج المقدمة الأخرى للقياس القريب فعل ذلك. وأورد لها قياس آخر[٦٨٤٧] مركب من مقدمتين آخرتين وإن لم يحتج أخذت تلك المقدمة وقربت بالمقدمة الأخرى

[٦٨٤٠] ل: المعين.

[٦٨٤١] ل: البسيطة.

[٦٨٤٢] ج – أولى.

[٦٨٤٣] ل: المذكورة.

[٦٨٤٤] ل: كيف.

[٦٨٤٥] ل: فنقرن.

[٦٨٤٦] ل: منها.

[٦٨٤٧] ل: اخرى.

المستغنية عن البيان. وأنتج منهما[6848] المطلوب فيكون هناك حينئذ أربع مقدمات ونتيجتان احدي النتيجتين المقدمة القريبة للمطلوب، والأخرى هي عين المطلوب وعلى تقدير الأوّل يكون هناك ستّ مقدمات وثلاث نتائج وعلى كلّ واحد من التقديرين يكون عدد النتائج نصف عدد المقدمات ويكون في كلّ قياس ثلاثة حدود، لكن بعض حدود أحد الأقيسة قد يكون عين بعض حدود قياس آخر منها بالذات. وإن كان مغايرا له بالاعتبار فإنه إذا كان على كلّ مقدمة من مقدمتي القياس القريب قياس كانت حدود الأقيسة الثلاثة خمسة بالذات وتسعة بالاعتبار ويكون احدي مقدمتي القياس من أحد طرفي الخمسة والحدّ الأوسط بينها والأخرى من الحدّ الأوسط والطرف الآخر والنتيجة من طرفي الخمسة كقولنا والمطلوب كلّ "ج" "ه" ومقدمتا القياس المنتج إيّاه كلّ "ج" "د" وكلّ "د" "ه" فيقال في بيان المقدمة الاولى كلّ "ج" "ب" وكلّ "ب" "د" ينتج كلّ "ج" "د". ثم في بيان المقدمة الثانية كلّ "د" "ط" وكلّ "ط" "ه" فينتج كلّ "د" "ه" وهما أعني المقدمتين اللتين برهنا عليهما نتيجان كلّ "ج" "ه" الذي هو المطلوب.

[ك ٤٩٦١] فحدود هذه الأقيسة الثلاثة خمسة بالذات وهي "ج" و"ب" و"د" و"ط" و"ه" وتركيب مقدمتي القياس القريب منهما والنتيجة على الوجه الذي ذكرناه، وإن كان القياس على مقدمة واحدة فقط من مقدمتي القياس القريب لكانت الحدود أربعة بالذات وستة بالاعتبار كقولنا والمطلوب والقياس[6849] ما ذكرناه في بيان المقدمة الاولى كلّ "ج" "ب" وكلّ "ب" "د" ينتج كلّ "ج" "د".

[ك ٤٩٦٢] ثمّ نقول وكلّ "ج" "د" وكلّ "د" "ه" الذي هو احدي مقدمتي القياس القريب لينتج كلّ "ج" "ه" فالحدود حينئذ[6850] أربعة وهي "ج" و"ب" و"د" و"ه".

[ك ٤٩٦٣] وأما التركيب الذي يكون على سبيل فصل النتائج من المقدمات وهو القياس المفصول فهو أن يذكر المقدمات ويترك النتائج أصلا الّا[6851] النتيجة التى هي القياس الأخير وهي المطلوب بالذات كقولنا كلّ "ج" "ب" وكلّ "ب" "د" وكلّ "د" "ه" وكلّ "ه" "ط" فكلّ "ج" "ط".

[6848] ل: منها.

[6849] ج – والقياس، صح هامش.

[6850] ج – حينئذ.

[6851] ل – الّا.

[ك ٤٩٦٤] فالقياس الأوّل الذي فيه بالفعل لا محالة[٦٨٥٢] من مقدمتين مذكورتين والقياس الثاني صغراه محذوفة وكبراه مذكورة بالفعل في المثال الذي أوردناه.

[ك ٤٩٦٥] وهكذا حال سائر الأقيسة التى بعد القياس الأوّل فكلما ازداد حدّ على حدود القياس الأوّل زادت مقدمة؛ لكن لما كان القياس الأوّل من مقدمتين وحدوده ثلاثة لزم بالضرورة أن عدد المقدمات يكون أقلّ من عدد الحدود [٢٥٤ب] بواحد فإن كانت المقدمات زوجا كانت الحدود فردا وإن كانت المقدمات فردا كانت الحدود زوجا لكن مع زيادة كلّ حد مزيد نتيجة بالقوة أعنى النتائج[٦٨٥٣] النافعة في المطلوب فيكون النتائج الزائدة على نتيجة القياس الأوّل النافعة في المطلوب هي تعدد الحدود ومثلها[٦٨٥٤] بالزوجية والفردية.

[ك ٤٩٦٦] وقيدنا النتائج[٦٨٥٥] النافعة في المطلوب لتخرج عنها النتائج التى يمكن أن يستنتج من هذا التركيب وهي غير نافعة في المطلوب. فإنا[٦٨٥٦] إذا[٦٨٥٧] ركبنا من قولنا كلّ "ب" "د" وكلّ "د" "ه" قياس لزم[٦٨٥٨] منه قولنا كلّ "ب" "ه" وهذا القول غير نافع في المطلوب في ترتيبنا الذي رتبناه بل النتائج التى هي نافعة في المطلوب في مثالنا هي قولنا كلّ "ج" "د" وكلّ "ج" "ه".

[ك ٤٩٦٧] والشيخ طوّل هذا الفصل بأشياء هي معلومة من القواعد التى سلفت فتركناها لذلك.

البحث الثالث في القياس الخلف

[ك ٤٩٦٨] وهو الاستدلال بامتناع لازم أحد النقيضين على امتناعه وبامتناعه على أن الحق هو الطرف الآخر وهو من القياسات المركبة. وتركيبه من قياسين شرطيين أحدهما قياس اقتراني تركب من متصلة صغرى وحملية كبرى يشارك تالي المتصلة. والثاني قياس استثنائي مقدمته[٦٨٥٩] الشرطية متصلة هي نتيجة القياس الأوّل ومقدمته الاستثنائية رفع نقيض تالي هذه المتصلة كما نقول ومطلوبنا إثبات قولنا

[٦٨٥٢] ل: محال.

[٦٨٥٣] ل: من النتائج.

[٦٨٥٤] ج: قبلها.

[٦٨٥٥] ج: لنتائج.

[٦٨٥٦] ج: فاذا.

[٦٨٥٧] ج – اذا.

[٦٨٥٨] ج: ألزم.

[٦٨٥٩] ج: مقدمة.

ليس كلّ "ج" "ب" إن كان قولنا ليس كلّ "ج" "ب" كاذبا كان قولنا كلّ "ج" "ب" صادقا فيجعل هذه المتصلة صغرى ونضيف اليها حملية صادقة في نفس الأمر وهي قولنا كلّ "ب" "أ" ينتج متصلة وهي قولنا إن كان ليس كلّ "ج" "ب" كاذبا كان كلّ "ج" "أ" صادقا، ثمّ يجعل هذه النتيجة المتصلة مقدمة شرطية لقياس استثنائي ويستثنى نقيض تاليها بأن يقول لكن ليس كلّ "ج" "أ" على أنّه محال، فينتج نقيض المقدم الذي هو المطلوب.

[ك ٤٩٦٩] وأمّا إذا كان المطلوب إثبات مقدمة شرطية، ولتكن هي قولنا كلما كان "ج" "د" "فه" "ز" فنقول إن لم يكن قولنا كلما كان "ج" "د" "فه" "ز" حقا كان قولنا فليس كلما كان "ج" "د" "فه" "ز" حقا فيجعلها صغرى ونضيف اليها قولنا وكلما كان "ج" "ط" "فه" "ز" لينتظم منهما قياس شرطي اقتراني في الشكل الثاني وينتج قولنا إن لم يكن قولنا كلما كان "ج" "د" "فه" "ز" حقا كان قولنا ليس[٦٨٦٠] كلما كان "ج" "د" "فج" "ط" حقا ثمّ يجعل هذه النتيجة مقدمة شرطية لقياس استثنائي ويستثنى نقيض تاليها بأن يقول لكن كلما كان "ج" "د" "فج" "ط" ينتج نقيض مقدمها وهو قولنا كلما كان "ج" "د" "فه" "ز" الذي هو عين المطلوب. وتقدير الخلف على الوجه الذي ذكرناه هو الذي ذهب اليه المعلم الأوّل.

[ك ٤٩٧٠] وبعضهم يقررون على وجه آخر وهو أنّهم بعد ذكر الشرطية الاولى التى جعلناها صغرى للقياس الاقتراني يقولون لكن التالي محال ويقررون استحالة التالي بطريقين: أحدهما أن التالي يجتمع منه ومن حقّ قياس ينتج المحال وكلّ ما اجتمع منه ومن حق قياس ينتج المحال فهو محال ينتج أن التالي محال ويثبتون الصغرى في كلّ مادة مما يليق به وأما الكبرى فيدّعون في صدقها الضرورة الطريق. الثاني هو أنهم بعد بيان[٦٨٦١] أن التالي يلزم منه ومن حقّ[٦٨٦٢] محال[٦٨٦٣] يقولون هذا المحال إمّا أن يكون عن الصغرى أو عن الكبرى أو عن نفس التأليف.

[ك ٤٩٧١] ثمّ يقولون لكن ليس عن نفس التأليف لتخلف المحال عنه في مواضع آخر ولا عن الكبرى؛ لأنّ الحقّ لا يستلزم المحال فهو إذن عن الصغرى التى هي التالي فيكون التالي محالا وهو

[٦٨٦٠] ج – ليس.

[٦٨٦١] ل: بان.

[٦٨٦٢] ل – حق، صح هامش.

[٦٨٦٣] ج: محاله.

ضعيف. أما الأوّل فلأنّ الكبرى القياس التى ادّعوا الضرورة في صدقها ممنوعة وإنما يصدق إن لو لزم من استلزام ذلك الشيء مع الحقّ المحال أن يكون المستلزم للمحال ذلك الشيء وهو غير[٦٨٦٤] لازم لجواز أن يكون المستلزم للمحال المجموع من حيث هو مجموع ليس شيئا من جزئيه، وقد عرفت مثال ذلك غير مرّة ومن هذا تعرف ضعف الطريق الثاني.

[ك ٤٩٧٢] وينبغي أن تعلم أن العادة جارية في استعمال الخلف بأن يستعمل ذلك القياس الاقتراني ثمّ يترك النتيجة فلا يذكر ألبتة[٦٨٦٥] بل يذكر تاليها ثمّ يذكر ما هو بالحقيقية استثناء لنقيض تاليها أعنى تالي نتيجة القياس الاقتراني ليلزم منه المطلوب مثلا يقولون إن كان ليس كلّ "ج" "ب" كاذبا فكلّ "ج" "ب" صادق وكلّ "ب" "أ" فكلّ "ج" "أ" وهذا محال فليس كلّ "ج" "ب" حقا.

[ك ٤٩٧٣] فقوله هذا محال معناه أنه ليس كلّ "ج" "أ" وهو استثناء نقيض التالي ومعنى قولهم قياس الخلف القياس الذي تؤدي الكلام إلى المحال.

[ك ٤٩٧٤] وأما الذي يقولون قياس الخلف بضمّ الخاء فقد راعوا إذا تخلف[٦٨٦٦] إنّما يكون في المواعيد فقط.

[ك ٤٩٧٥] وبعضهم قال إنّما سمّى هذا القياس بالخلف؛ لأنّه لا يتأتي الشيء من بابه بل تأتيه من ورائه وخلفه إذ يأتيه من طريق نقيضه.

[ك ٤٩٧٦] قال [٢٥٥أ] الشيخ : والأوقع عندي أن الخلف المستعمل ههنا هو بمعنى المحال لا غير،

[ك ٤٩٧٧] والفرق بين قياس الخلف والمستقيم ظاهر: فإن المستقيم يقصد فيه القائس في أوّل الأمر نحو الشيء الذي يريد أن يثبته يتقيس عليه من مقدمات صادقة إمّا على الإطلاق وإما عنده وعند خصمه.

[ك ٤٩٧٨] وأمّا الخلف فإنّ القائس يقصد فيه في أوّل الأمر أن ينتج شيئا غير المطلوب وهو بيّن الكذب إمّا على الإطلاق أو عنده وعند خصمه حتى يلزم من ذلك كذب ما هو سببه ولزم منه صدق نقيضه الذي هو المطلوب وأيضا فإن المستقيم إنما يوجد فيه المقدمات الموافقة للمطلوب بالذات وأما في الخلف فاحدي مقدمتيه كذلك والأخرى نقيض المطلوب.

[٦٨٦٤] ج – غير.

[٦٨٦٥] ج – ألبتة.

[٦٨٦٦] ل: ذا تخلف.

[ك ٤٩٧٩] وإذا كان تركيب الخلف ما ذكرناه من المقدمتين لينتج محالا. فإذا أردنا رده[٦٨٦٧] إلى المستقيم فطريقه أن نأخذ نقيض ذلك المحال ونقربه بالمقدمة الصادقة حتى ينتج نقيض المقدمة الثانية الذي هو المطلوب على الاستقامة. وإذا أردنا ردّ المستقيم إلى الخلف فطريقه أن نأخذ نقيض النتيجة ونقربه باحدي مقدمتي القياس حتى ينتج نقيض الأخرى لكن لا يجب أن يرتد عند الاستقامة إلى الشكل المستعمل في الخلف ولا عند الخلف إلى الشكل المستعمل في المستقيم.

[ك ٤٩٨٠] ولنذكر لذلك أمثلة حتى يظهر ما قلناه فيها. فنقول: إذا أردنا أن نبين السالبة الكلية ولتكن هي قولنا لا شيء من "ب" "أ" بالخلف من الشكل الأوّل، فإذا أخذنا نقيضها وهو قولنا بعض "ب" "أ" فلا بدّ أن يكون ذلك صغرى في الشكل الأوّل والمقدمة التى نضيف اليها حتى ينتج المحال إمّا قولنا كلّ "أ" "ج" وإمّا قولنا لا شيء من "أ" "ج" فإن أضفنا اليها القول الأوّل أنتج القياس بعض "ب" "ج" الذي هو محال. فإذا أردنا ردّ هذا الخلف إلى الاستقامة أخذنا نقيض هذه النتيجة المحالة وهو قولنا لا شيء من "ب" "ج" وأضفنا اليه قولنا كلّ "أ" "ج" حتى ينتج المطلوب بعينه وهو قولنا لا شيء من "ب" "أ" والقياس المستعمل عند الاستقامة من الشكل الثاني لا من الأوّل. وإن أضفنا اليها القول الثاني وهو لا شيء من "أ" "ج" أنتج القياس قولنا ليس كلّ "ب" "ج" الذي هو محال. فإذا أردنا ردّه إلى الاستقامة أخذنا نقيضه وهو قولنا كلّ "ب" "ج" و أضفنا[٦٨٦٨] اليه قولنا لا شيء من "أ" "ج" حتى ينتج المطلوب من الشكل الثاني أيضا على الاستقامة.

[ك ٤٩٨١] وإن كان مطلوبنا إثبات سالبة جزئية فاذا أخذنا نقيضها وهو الموجبة الكلية جاز كونها صغرى في الشكل الأول وكبرى فان جعلناها صغرى وأضفنا اليها كبرى موجبة أو كبرى سالبة كان حاله بعينه كما قلناه والمطلوب إثبات سالبة كلية وإن جعلناها كبرى وأضفنا اليها صغرى موجبة جزئية أو[٦٨٦٩] كلية كان نتيجة القياس الأوّل[٦٨٧٠] موجبة جزئية ونقيضها سالبة كلية ونتيجة القياس الثاني موجبة كلية ونقيضها سالبة جزئية فاذا ضممنا أحد هذين النقيضين إلى الصغرى الموجبة عند الردّ إلى الاستقامة كان القياس الحاصل منهما من الشكل الثالث وأنتج المطلوب بعينه.

[٦٨٦٧] ل – ردّه، صح هامش.

[٦٨٦٨] ج: أخذنا.

[٦٨٦٩] ج – ~~سالبة.~~

[٦٨٧٠] ج – الأول.

[ك ٤٩٨٢] وأمّا الموجبة الكلية فلا يمكن بيانها بالخلف والقياس على الشكل الأوّل؛ لأنّ نقيضها سالبة جزئية وهي[٦٨٧١] لا يصلح صغرى ولا كبرى في الشكل الأوّل.

[ك ٤٩٨٣] وأمّا الموجبة الجزئية فيمكن إثباتها بالخلف والقياس على الشكل الأوّل لكن نقيضها وهو السالبة الكلية لا يمكن أن يكون الّا كبرى فيه فإذا أضفنا اليها الصغرى الموجبة الكلية أو الجزئية أنتج القياس الأوّل سالبة كلية والثاني سالبة جزئية فاذا ضمّمنا نقيض احدي هاتين السالبتين إلى الصغرى الموجبة عند الردّ إلى الاستقامة كان القياس واقعا على الشكل الثالث ومنتجا للمطلوب بعينه.

[ك ٤٩٨٤] وأمّا الشكل الثاني: فيمكن إثبات المطالب الأربعة بالخلف وقياسه واقع على هيئة وإذا رد قياسه الخلفي الى الاستقامة رجع الى الشكل الأوّل إن كان نقيض النتيجة صغرى في الخلف والى الشكل الثالث إن كان كبرى. فعلى هذا إن كان المطلوب من القياس الخلفي إثبات موجبة كلية أو سالبة كلية تعيّن أن يكون نقيض[٦٨٧٢] كلّ واحد[٦٨٧٣] منهما صغرى في الخلف فيرجع عند الرد الى الاستقامة الى الشكل الثالث[٦٨٧٤] وإن كان المطلوب بسببه[٦٨٧٥] إثبات موجبة جزئية أو سالبة جزئية جاز أن يكون نقيض كلّ منهما صغرى وكبرى في قياس الخلف فإن جعل صغرى يرجع إلى الشكل الأوّل عند الردّ إلى الاستقامة وإن جعل كبرى رجع إلى الشكل الثالث [٢٥٥ب] والاعتبار يصحح جميع ذلك.

[ك ٤٩٨٥] وأمّا الشكل الثالث: فيمكن أيضا إثبات المطالب الأربعة بالخلف[٦٨٧٦] وقياسه واقع على هيئة لكن إذا رد قياسه الخلفي إلى الاستقامة فإنه يرجع إلى الشكل الأوّل إن كان نقيض النتيجة كبرى في الخلف والى الشكل الثالث[٦٨٧٧] إن كانت صغرى فعلى هذا إن كان المطلوب من قياس الخلف إثبات موجبة كلية أو جزئية كان نقيض كلّ واحد منهما لا محالة يكون كبرى في قياس الخلف. فإذا ردّ إلى الاستقامة رجع الى الشكل الأوّل وإن كان المطلوب من قياس الخلف إثبات سالبة كلية أو جزئية فإن نقيض كلّ واحدة منهما يصلح أن يكون صغرى في قياس الخلف[٦٨٧٨] وكبرى فيه فان جعل

[٦٨٧١] ج: وهو.

[٦٨٧٢] ل – نقيض.

[٦٨٧٣] ج – واحد.

[٦٨٧٤] ل: الأول.

[٦٨٧٥] ل: منه.

[٦٨٧٦] ل – بالخلف.

[٦٨٧٧] ل: الثاني.

[٦٨٧٨] ل – صغرى في قياس الخلف، صح هامش.

صغرى. فاذا ردّ إلى الاستقامة رجع إلى الشكل[٦٨٧٩] الثاني وإن جعل كبرى فعند الردّ الى الاستقامة كان رجوعه أيضا إلى الشكل الأوّل.

[ك ٤٩٨٦] وأمّا الشكل الرّابع: فيمكن إثبات المطالب الأربعة بالخلف وقياساته واقعة عليه الّا الموجب الكلي فان نقيضه سالب جزئي وهو لا يصلح أن يكون صغرى أو كبرى في الرابع على ما قيل وقد عرفت ما فيه.

[ك ٤٩٨٧] وأما السالب[٦٨٨٠] الكلي فإذا أردنا إثباته بالخلف في هذا الشكل جاز أن يجعل نقيضه صغرى وكبرى فان جعلناه صغرى تعين أن يكون كبراه سالبة كلية وإن جعلناه كبرى تعين أن يكون صغراه موجبة كلية وكيف كان اذا ردّ الى الاستقامة رجع الى الشكل الأوّل لكن لا ينتج المطلوب بعينه بل ما ينعكس اليه.

[ك ٤٩٨٨] وأمّا الموجب الجزئي فجاز أن يجعل نقيضه صغرى وكبرى فان جعل صغرى تعين أن يكون كبراه موجبة كلية وإن جعل كبرى تعين أن يكون صغراه موجبة جزئية وكيف كان عند الردّ الى الاستقامة يرجع الى الشكل الأوّل وينتج ما ينعكس[٦٨٨١] الى المطلوب.

[ك ٤٩٨٩] وأمّا السالب الجزئي فنقيضه يجوز أن يجعل صغرى وكبرى فان جعل صغرى جاز أن يكون كبراه موجبة كلية وموجبة[٦٨٨٢] جزئية وسالبة كلية وكيف[٦٨٨٣] كان. فاذا ردّ الى القياس المستقيم رجع الى هذا الشكل بعينه وينتج المطلوب إن كانت كبراه موجبة وينتج السالبة الكلية المستلزمة للسالبة الجزئي الذي هو المطلوب إن كانت سالبة كلية وإن جعل كبرى جاز أن يكون صغراه موجبة كلية وسالبة كلية وإن كانت موجبة كلية رجع عند الردّ إلى الاستقامة إلى هذا الشكل بعينه وإلى الأوّل أيضا لكن ينتج سالبة كلية منعكسة إلى نفسها في الكمّ المستلزمة للمطلوب وإن كانت سالبة كلية فعند الردّ يرجع أيضا الى هذا الشكل وينتج المطلوب بعينه.

[ك ٤٩٩٠] فظهر أن قياس الخلف وقياس المستقيم متشاركان في أن كلّ واحد منهما يرجع الى الآخر.

[٦٨٧٩] ل – ~~الأول~~.

[٦٨٨٠] ل: الثالث.

[٦٨٨١] ل – ينعكس.

[٦٨٨٢] ج – كلية وموجبة.

[٦٨٨٣] ج – ~~ما~~.

[ك ٤٩٩١] واعلم أن ههنا بحثا لا بدّ معرفته وهو أنه ليس إذا دلّ الخلف على إبطال نقيض قضية موضوعها الأصغر ومحمولها الأكبر تعين أن تكون تلك القضية نتيجة القياس المذكور على معنى أن اللازم منه لا يكون قضية أخص منها بل كلّ ما يلزم منها فهو أعمّ منها؛ لأنّ الخلف دلّ على إبطال نقائض قضايا ليس شيء منها نتيجة القياس المذكور على ما ذكرنا من التفسير. فإن نتيجة القياس بالتفسير المذكور اذا كانت عرفية خاصة فمتى صدقت تلك صدقت العرفية العامة ومتى صدقت العرفية العامة صدقت المطلقة العامة ومتى صدقت المطلقة العامة صدقت الممكنة العامة لاستلزام صدق الخاص صدق العام والخلف لا بدّ أن يساعد على إبطال نقائض هذه القضايا بأسرها حتى يصدق العرفية الخاصة. فاذا قام الخلف على إبطال[٦٨٨٤] النقيض الممكنة العامة أو المطلقة العامة أو العرفية العامة لم يكن شيء منها نتيجة للقياس المذكور على ما ذكرنا من التفسير لإنتاج القياس ما هو أخصّ من كلّ واحدة منها.

[ك ٤٩٩٢] وإذا كان كذلك، فالخلف إذا ساعد على إبطال نقيض قضية مركبة مما ذكرناه لزم أن يكون نتيجة القياس المذكور تلك القضية أو قضية هي أخص منها وحينئذ لا يفيد قياس الخلف جهة النتيجة على التعين.

[ك ٤٩٩٣] قال الإمام بعد ذكر هذا البحث في الملخص فلهذا السبب عدلنا في بيان أكثر جهات الاقترانيات عن هذا الطريق أي عن من قياس الخلف.

البحث الرابع في عكس القياس

[ك ٤٩٩٤] عكس القياس هو أن نؤخذ مقابل النتيجة إمّا نقيضها أو ضدّها ونضاف إلى احدي المقدمتين لينتج مقابل المقدمة الأخرى بالضرورة؛ لأنّ المقدمتين لما استلزمتا النتيجة كان مقابل النتيجة مع احداهما يستلزم مقابل المقدمة الأخرى لاستلزام مقابلها عدم مجموع المقدمتين واستلزام عدم مجموعهما مع عين احداهما مقابل الأخرى [٢٥٦أ] وهو مشابه لقياس الخلف من وجه؛ لأنّك في الخلف تأخذ نقيض النتيجة وتضيف إليه مقدمة مسلمة حتى لزم منه بطلان مقدمة حقّة. وكذلك

[٦٨٨٤] ل + نقائض هذه القضايا بأسرها حتى يصدق العرفية الخاصة فاذا قام الخلف على ابطال.

تفعل في عكس[6885] القياس؛ لكن عكس القياس يخالف قياس الخلف فإن عكس القياس إنّما يكون دائما إذا كان قبله قياس مفرد الصغرى والكبرى ونتيجة لزمت عنه بالفعل ثم عقد بعد ذلك قياس آخر لإبطال شيء معلوم وهو احدي مقدمتي القياس الذي قبله.

[ك ٤٩٩٥] وأمّا الخلف فهو قياس مستند[6886] لا يجب أن يقيد به قياس. نعم رد الخلف إلى المستقيم هو بعينه عكس القياس من غير فرق؛ لأنّ كلّ واحد منهما يكون بعد الفراغ عن تأليف قياس إمّا عكس القياس فظاهر كونه كذلك وإما ردّ الخلف إلى المستقيم فلأنا[6887] إذا أخذنا نقيض نتيجة قياس الخلف الباطلة وضممنا إليه المقدمة الصادقة لينتج نقيض[6888] المقدمة المشكوك فيها المأخوذة على أنّها مفروضة الصدق في قياس الخلف فقد أخذنا نقيض نتيجة قياس بعد الفراغ عن تأليفه وضممنا اليه احدي المقدمتين لينتج مقابل الأخرى.

[ك ٤٩٩٦] واعلم أن الرسم الذي عرّفنا به عكس القياس هو ما ذكره الشيخ في الشفآء ويجب أن يزاد فيه أو ما يستلزم مقابل المقدمة الأخرى والّا لخرج عنه عكوس بعض ضروب الشكل الرابع. ويستعمل عكس القياس في الجدل[6889] احتيالا لمنع[6890] مقدمتي القياس بأن يحتال ويتلطف في تسليم مقابل النتيجة بالضدّ أو النقيض من حيث لا يشعر به بتغيير لفظ أو حيلة من الحيل فيقرن[6891] بمقدمة وينتج صحة مقابل المقدمة الاخرى.

[ك ٤٩٩٧] والمتأخرون من الجدليين يسمونه غصبا لمنصب التعليل وقد اتّفقوا على أنه لا يلتفت اليه ولا يسمع، لا يجاب عنه الّا الامام المبرد من أهل النظر ركن الدين العميدي فإنه أوجب سماعه والجواب عنه يعرف في علم النظر.

[ك ٤٩٩٨] وينبغي أن تعلم إن أخذ مقابل النتيجة بالضدّ أو النقيض يختلف بحسب اختلاف الأشكال فليعتبر ذلك في كلّ شكل أما في الشكل الأوّل فليضع أن كلّ "ج" "ب" وكلّ "ب" "أ" فكلّ "ج" "أ"

[6885] ج – عكس، صح هامش.

[6886] ل: مقيدا.

[6887] ج: فلا.

[6888] ج – نقيض.

[6889] ج: الجدال.

[6890] ل: بمنع.

[6891] ج: يقول.

فإن أخذت مقابل النتيجة بالضدّ وقلت لا شيء من "ج" "أ" وكان كلّ "ب" "أ" أنتج من الشكل الثاني لا شيء من "ج" "ب" فبطلت الصغرى وهي كلّ "ج" "ب" لصدق ضدّها وإن أخذت نقيض النتيجة وقلت بعض "ج" ليس "أ" وضمّمت إلى الكبرى أنتج أيضا من الشكل الثاني بعض "ج" ليس "ب" فبطلت الصغرى حينئذ لصدق نقيضها، وأمّا إن أضفت إلى المقابل بالضدّ أو النقيض صغرى القياس لبطل الكبرى وقلت لا شيء من "ج" "أ" أو ليس[٦٨٩٢] بعض "ج" "أ" وكلّ "ج" "ب" أنتج كلّ منهما من الشكل الثالث بعض "ب" ليس "أ" فبطلت الكبرى بالنقيض ولا سبيل إلى إبطالها بالضدّ؛ لأن القياس حينئذ يكون من الشكل الثالث وإنه لا ينتج الكلي وليضع أيضا كان[٦٨٩٣] كلّ "ج" "ب" ولا شيء من "ب" "أ" فلا شيء من "ج" "أ" فإن أخذنا مضاد النتيجة وهو كلّ "ج" "أ" وكان لا شيء من "ب" "أ" أنتج من الشكل الثاني ما يضاد الصغرى[٦٨٩٤] وإن أخذنا نقيضها وقرّباه[٦٨٩٥] بالكبرى أنتج من الشكل الثاني ما يضاد الصغرى وإن أخذنا نقيضها وقررناه بالكبرى أنتج من الشكل الثاني ما يناقض الصغرى وإن أخذنا النتيجة المعكوسة إلى المضاد أو إلى المناقض وأضفناها إلى الصغرى[٦٨٩٦] أنتج ما يناقض الكبرى لا غير؛ لأنّ[٦٨٩٧] القياس حينئذ من الشكل الثالث ولتضع الصغرى موجبة جزئية والكبرى موجبة كلية هكذا بعض "ج" "ب" وكلّ "ب" "أ" فبعض "ج" "أ" وإن أخذنا مقابل النتيجة بالنقيض وأضفنا اليه الكبرى أنتج من الشكل الثاني ما يناقض الصغرى وإن أضفنا اليه الصغرى أنتج من الشكل الثالث ما يناقض الكبرى وأمّا إن أخذنا ضدّ النتيجة أعنى السالبة الجزئية فإن أضفنا اليها الكبرى أنتج سالبة جزئية وهي لا يبطل الصغرى وإن أضفنا اليها الصغرى كان القياس من جزئيتين والتأليف منهما[٦٨٩٨] لا ينتج شيئا ولتضع أيضا بعض "ج" "ب" ولا شيء من "ب" "أ" فبعض "ج" ليس "أ" فإن أخذنا مقابل النتيجة بالنقيض وأضفنا اليه الصغرى أنتج من الشكل الثالث بعض "ب" "أ" وهو يناقض الكبرى وإن أضفنا اليه الكبرى أنتج من الشكل الثاني نقيض الصغرى وإن أخذنا

[٦٨٩٢] ل: وليس.

[٦٨٩٣] ل – كان.

[٦٨٩٤] ل – ~~وإن أخذنا النتيجة وهي كل ج أ وكان لا شيء من ب أ أنتج من الشكل الثاني~~؛ ل + ما يضاد الصغرى.

[٦٨٩٥] ج: قررناه.

[٦٨٩٦] ل – الصغرى.

[٦٨٩٧] ل: لكون.

[٦٨٩٨] ج: فيها.

مقابلها بالصدق فلا يبطل شيئا؛ لأنا إن أضفنا اليه الكبرى أنتج ليس بعض "ج" "ب" وهو لا يبطل قولنا بعض "ج" "ب" وإن أضفنا اليه الصغرى كان القياس من جزئيتين والقياس منهما لا ينتج شيئا.

[ك ٤٩٩٩] وأما في الشكل الثاني فلتضع كلّ "ج" "ب" ولا شيء من "ب" "أ"[٦٨٩٩] ولا شيء من "ج" "أ" فإن أخذنا مقابل النتيجة بالضدّ أو النقيض وقلنا كلّ "ج" "أ" أو بعض "ج" "أ" وأضفناه إلى الصغرى أنتج من الشكل الثالث بعض "أ" "ب" وهو يناقض الكبرى[٢٥٦ب] ولا يمكن إبطال الكبرى بالضدّ لكون القياس حينئذ من الشكل الثالث وعدم إنتاجه الكلي وأمّا إن أضفنا إليه الكبرى أنتج من الشكل الأوّل ما يضاد الصغرى إن كان المضاف اليه الكبرى هو ضدّ النتيجة وما يناقضها إن كان هو نقيضها ولتضع أيضا لا شيء من "ج" "ب" وكلّ "أ" "ب" فلا شيء من "ج" "أ" فإن أخذنا مقابل النتيجة بالضدّ أو النقيض وأضفنا اليه الصغرى أنتج من الشكل الثالث ما يناقض الكبرى ولا ينتج ما يضادها لما عرفت. وإن أضفنا اليه الكبرى أنتج من الشكل الأوّل ما يضاد الصغرى إن كان المنضمّ إلى الكبرى هو الضد وما يناقضها إن كان هو النقيض ولتضع الصغرى موجبة جزئية والكبرى سالبة كلية ينتج ليس بعض "ج" "أ" فإن أخذنا مقابل النتيجة بالنقيض وأضفنا إليه الصغرى أنتج من الشكل الثالث ما يناقض الكبرى وإن أخذنا مقابلها بالضدّ لا يبطل الكبرى إذ لا قياس عن جزئيتين. وكذلك إن أضفنا إلى النقيض الكبرى أنتج من الشكل الأوّل ما يناقض الصغرى وإن أضفناها إلى الضدّ ينتج من الشكل الأوّل سالبة جزئية وإنها لا يبطل الصغرى ولتضع أيضا بعض "ج" ليس "ب" وكلّ "أ" "ب" فبعض "ج" ليس "أ" فإن أضفنا إلى مقابل النتيجة بالنقيض الصغرى أنتج من الشكل الثالث ما يناقض الكبرى وإن أضفنا اليه الكبرى أنتج من الشكل الأوّل ما يناقض الصغرى ومقابلها بالضدّ لا ينتظم مع الصغرى ومع الكبرى ينتج موجبة جزئية من الأوّل وإنها لا يبطل الصغرى[٦٩٠٠].

[ك ٥٠٠٠] وأما في الشكل الثالث: فاعلم إن أخذ مقابل النتيجة بالضدّ لا يبطل شيئا من مقدمتي القياس؛ لأن[٦٩٠١] نتيجة هذا الشكل يكون جزئيا وانتظامه مع الصغرى على هيئة الشكل الأوّل ومع الكبرى على هيئة الشكل الثاني وكيف كان يقع الكبرى جزئية ولا ينتج هذان الشكلان والكبرى

[٦٨٩٩] ل>< أ ب.

[٦٩٠٠] ج – الصغرى.

[٦٩٠١] ل + ضد.

فيهما[٦٩٠٢] جزئية. وأمّا إذا أخذ مقابل النتيجة بالنقيض كان كليا لأنّ نقيض نتيجة هذا الشكل يكون كليا لا[٦٩٠٣] محالة. فإن كانت الكبرى سالبة كان النقيض موجبا كليا وإن كانت موجبة كان النقيض سالبا كليا وكيف كان.

[ك ٥٠٠١] فان كانت مقدمتا القياس كليتين أنتج النقيض مع الصغرى على نظم الشكل الأوّل ما يضاد الكبرى ومع الكبرى على نظم الشكل الثاني ما يضاد الصغرى؛ لأنّ نتيجة الكليتين في هذين الشكلين[٦٩٠٤] كلية وإن كانت احدي المقدمتين جزئية أنتج النقيض مع الصغرى على هيئة الشكل الأوّل ما يناقض الكبرى ومع الكبرى على هيئة الشكل الثاني ما يناقض الصغرى وأمّا في الشكل الرابع فلتضع كلّ "ب" "ج" وكلّ "أ" "ب" فبعض "ج" "أ" فإن أخذ مقابل النتيجة بالنقيض انتظم مع الكبرى على هيئة الضرب الرابع من هذا الشكل بعينه وينتج ما يناقض الصغرى وانتظم مع الصغرى على هيئة الشكل الأوّل[٦٩٠٥] وأنتج ما ينعكس إلى مضادّ الكبرى وأمّا إن أخذ مقابل النتيجة بالضدّ فلا يبطل شيئا من مقدمتي القياس؛ لأنّه لا ينتظم مع شيء منهما أما مع الكبرى فلأنّ انتظامه معها على هيئة الرابع والسالبة الجزئية لا يجوز استعمالها في هذا الشكل على ما هو المشهور.

[ك ٥٠٠٢] وأما أنت فقد عرفت ما فيه وأما مع الصغرى فلأن انتظامه معها على هيئة الشكل الأوّل والكبرى فيه لا يجوز أن يكون جزئية ولتضع كلّ "ب" "ج" وبعض "أ" "ب" فبعض "ج" "أ" فإن أخذ مقابل النتيجة بالنقيض انتظم مع الكبرى على هيئة الضرب الخامس من هذا الشكل بعينه وينتج مناقض الصغرى ومع الصغرى على هيئة الشكل الأوّل وأنتج ما ينعكس إلى مناقض الكبرى.

[ك ٥٠٠٣] وأمّا إن أخذ المقابل بالضدّ فلا يبطل شيئا أصلا لعدم انتظامه مع الكبرى إذ لا قياس من جزئيتين ومع الصغرى أيضا لامتناع أن يكون الكبرى جزئية في الشكل الأوّل ولتضع لا شيء من "ب" "ج" وكلّ "أ" "ب" فلا شيء من "ج" "أ" فإن أخذنا مقابل النتيجة بالضدّ انتظم مع الكبرى على نظم الشكل الأوّل وأنتج ما ينعكس إلى نقيض الصغرى وانتظم مع الصغرى على نظم الضرب الرابع من

[٦٩٠٢] ج: فيها.

[٦٩٠٣] ج – لا.

[٦٩٠٤] ج – في هذين الشكلين.

[٦٩٠٥] ل – ما يناقض الكبرى ومع الكبرى على هيئة الشكل الثاني ما يناقض الصغرى وأما في الشكل الرابع فلتضع كل ب ج وكل أ ب فبعض ج أ فإن اخذ مقابل النتيجة بالنقيض انتظم مع الكبرى على هيئة الضرب الرابع من هذا الشكل بعينه وينتج ما يناقض الصغرى وانتظم مع الصغرى على هيئة الشكل الاوّل.

هذا الشكل وأنتج ما يناقض الكبرى وكذلك إن أخذنا مقابل النتيجة بالنقيض لكن انتظامه مع الصغرى يكون على هيئة الضرب الخامس من هذا الشكل ولتضع كلّ "ب" "ج" ولا شيء من "أ" "ب" فليس كلّ "ج" "أ". فإن أخذنا مقابل النتيجة بالنقيض انتظم مع الكبرى على نظم الشكل الأوّل وأنتج ما ينعكس إلى مضاد الصغرى وانتظم مع الصغرى على هيئة الضرب الأوّل من هذا الشكل من الشكل[٦٩٠٦] الأوّل [٢٥٧أ] أيضا لكن الرّابع ينتج يناقض[٦٩٠٧] الكبرى والأوّل ما ينعكس اليه. وإن أخذنا[٦٩٠٨] المقابل بالضدّ لا يبطل شيئا من المقدمتين أمّا الكبرى فلعدم انتظامه مع الصغرى وأمّا الصغرى فلأنه ينتظم مع الكبرى على هيئة الشكل الأوّل وينتج بعض "ج" ليس "ب" ولا ينعكس إلى ما يناقض الصغرى. وقد عرفت مما فيه ولتضع بعض "ب" "ج"[٦٩٠٩] ولا شيء من "أ" "ب" فبعض "ج" ليس "أ" فإن أخذنا مقابل النتيجة بالنقيض وأضفنا اليه الكبرى أنتج من الشكل الأوّل ما ينعكس إلى نقيض الصغرى. وإن أضفنا اليه الصغرى أنتج أيضا[٦٩١٠] من الشكل الأوّل ما ينعكس إلى نقيض الكبرى والمقابل بالضدّ لا ينتظم مع الصغرى. اذ لا قياس عن جزئيتين ومع الكبرى[٦٩١١] ينتج من الشكل الأوّل سلب الباء عن بعض أفراد الجيم وذلك لا يبطل الصغرى.

[ك ٥٠٠٤] فظهر من جميع ما قلناه أن انعكاس ضروب الشكل الأوّل إلى الشكل الثاني لو أردنا إبطال صغراها وإلى الشكل الثالث إن أردنا إبطال كبراها وانعكاس ضروب الشكل الثاني إلى الشكل الأوّل إن أردنا إبطال صغراها وإلى الشكل الثالث إن أردنا إبطال كبراها وانعكاس ضروب الشكل الثالث إلى الشكل الثاني إن أردنا إبطال صغراها وإلى الشكل الأول إن أردنا إبطال[٦٩١٢] كبراها وأمّا الشكل الرابع فانعكاس الضروب[٦٩١٣] الأوّل[٦٩١٤] منه إلى الشكل الرابع بعينه إن أردنا[٦٩١٥] صغراها وإلى الشكل الأوّل

[٦٩٠٦] ل – من الشكل.

[٦٩٠٧] ج: مناقض.

[٦٩٠٨] ج: أخذ.

[٦٩٠٩] ج >< ج ب.

[٦٩١٠] ج – أيضا.

[٦٩١١] ل – ~~ينتج من الشكل الأول ما ينعكس الى نقيض الكبرى والمقابل بالضد لا ينتظم مع الصغرى اذ لا قياس عن جزئين مع الكبرى~~.

[٦٩١٢] ل – إبطال.

[٦٩١٣] ل: الضربين.

[٦٩١٤] ل: الأولين.

[٦٩١٥] ل + إبطال كبراها وما الشكل الرابع فانعكاس الضربين الأولين منه الى الشكل الرابع بعينه إن أردنا وأما إبطال.

إن أردنا إبطال كبراها وانعكاس الضرب الثالث والرابع إلى الشكل الأوّل عند إبطال صغراها وإلى الشكل الرابع بعينه عند إبطال كبراها لكن الضرب الرابع عند إبطال كبراه ينعكس إلى الأوّل أيضا وانعكاس الضرب الخامس سواء أريد إبطال صغراه أو كبراه فإنه يرجع إلى الشكل الأوّل.

البحث الخامس في الدّور

[ك ٥٠٠٥] الدّور هو أن يجعل المطلوب الذي لزم من القياس المنعقد لأجله مع[٦٩١٦] عكس احدي مقدمتي ذلك القياس قياسا على إنتاج المقدمة الأخرى، وإنما كان ذلك دورا؛ لأنه يكون تارة المقدمة مثبتة للنتيجة وتارة النتيجة مثبتة للمقدمة.

[ك ٥٠٠٦] وإذا كان كذلك، يتوقف ثبوت كلّ واحدة منهما على ثبوت الأخرى وهو أيضا يستعمل اختيالا في الجدل والمغالطة عندما يكون احدي المقدمتين غير بينة فيلطف ويغير المطلوب عن صورته اللفظية لتوهم أنه شيء آخر غير المطلوب. ثمّ يقرن[٦٩١٧] به عكس المقدمة الأخرى حافظا للكمية فينتج لا محالة تلك المقدمة ولا يمكن ذلك الّا إذا كانت الحدود في المقدمات متعاكسة متساوية وينعكس كلّ واحد منها على الآخر من غير تغير الكمية كقولنا كلّ إنسان متفكر وكلّ متفكر ضحاك فكلّ إنسان ضحاك فتوجد النتيجة مع عكس الكبرى لإنتاج الصغرى مثل أن يقال كلّ إنسان ضحاك وكلّ ضحاك متفكر فكلّ إنسان متفكر ويوجد مع عكس الصغرى لإنتاج الكبرى مثل أن يقال كلّ متفكر إنسان وكلّ إنسان ضحاك فكلّ متفكر ضحاك. وأما الضرب الثاني من الشكل الأوّل فإن[٦٩١٨] أردنا إنتاج الكبرى السالبة أضفنا عكس الصغرى الموجبة الحافظ للكمية إلى النتيجة السالبة لينتجها لا محالة. وأما إذا أردنا إنتاج الصغرى الموجبة فلا يمكن ذلك لأنّ التأليف حينئذ يكون عن سالبتين.

[ك ٥٠٠٧] اللهم الّا إذا كانت السالبة من جنس ما يكون المسلوب عن موضوعها خاص السلب به حتى يكون كلّ ما ليس موصوفا بالموضوع مأخوذا له ذلك المسلوب فحينئذ يصدق كلّ ما ليس بذلك المسلوب فهو ذلك الموضوع ومثال السالبة التى شأنها ذلك قولنا لا شيء من الجوهر بعرض فان هذا السلب مخصوص بالجوهر؛ لأنّ كلّ ما ليس بجوهر فهو عرض وحينئذ يصدق كلّ ما ليس بعرض فهو

[٦٩١٦] ج – مع.

[٦٩١٧] ل: يقرب.

[٦٩١٨] ج: فإنه.

جوهر والّا فبعض ما ليس بعرض ليس بجوهر فهو ما ليس بجوهر فهو عرض ينتج بعض ما ليس[٦٩١٩] بعرض فهو عرض وإنه محال.

[ك ٥٠٠٨] إذا عرفت هذا فنقول: إذا أردنا إثبات الموجبة من قولنا كلّ "ج" "ب" ولا شيء من "ب" "أ" وشأن[٦٩٢٠] السالبة ما ذكرناه أخذنا نتيجته وحوّلناها إلى الموجبة المعدولة المحمول[٦٩٢١] لوجود موضوعها لاقتضاء صدق الصغرى الموجبة ذلك وقلنا كلّ "ج" هو ليس "أ" وأضفناها إلى ما يلزم السالبة وهو قولنا كلّ ما ليس "أ"[٦٩٢٢] فهو "ب" حتى ينتج كلّ "ج" "ب". وأمّا الضرب الثالث منه فظاهر أن الكبرى منه لا يمكن إثباتها بالنتيجة وعكس الصغرى لكونها جزئيتين[٦٩٢٣] [٢٥٧ب] وأمّا الصغرى فيمكن إثباتها بعكس الكبرى والنتيجة بأن يقول بعض "ج" "أ" وكلّ "أ" "ب" ينتج بعض "ج" "ب" وأما الضرب الرابع فلا يمكن بيان شيء من مقدمتيه بالنتيجة وعكس المقدمة الأخرى أمّا الكبرى فلما مر في الضرب الثالث. وأمّا الصغرى فلأنا إذا عكسنا السالبة صارت النتيجة صغرى في الشكل الأوّل وهي السالبة والسالبة لا يجوز أن تكون صغرى فيه الّا إذا كانت السالبة[٦٩٢٤] من جنس ما ذكرناه فحوّلنا النتيجة إلى الموجبة المعدولة المحمول وأضفنا اليها ما يلزم السالبة من العكس حتى ينتج الصغرى بعينها.

[ك ٥٠٠٩] وأمّا الشكل الثاني: فالمقدمة السالبة من الضرب الأوّل أمكن بيانها بالنتيجة وعكس الصغرى الموجبة. مثاله كلّ "ج" "ب" ولا شيء من "أ" "ب" فنقول في بيان الكبرى كلّ "ب" "ج" الذي هو العكس الكلي للصغرى ولا شيء من "ج" "أ" الذي هو النتيجة ينتج لا شيء من "ب" "أ" وينعكس الى الكبرى السالبة.

[ك ٥٠١٠] قال الشيخ: إن كان من شرائط البيان الدوري أن توجد النتيجة وبعكس مقدمة فقط ولا بعكس بعد ذلك لم يكن هذا بيانا دوريا وإن لم يكن من شرائطه ذلك كان بيانا دوريا لكن تعريفهم

[٦٩١٩] ل – بعرض فهو جزهر والّا فبعض ما ليس بعرض ليس بجوهر فهو ما ليس بجوهر فهو عرض ينتج ما ليس.

[٦٩٢٠] ل: ويقال.

[٦٩٢١] ج – المحمول.

[٦٩٢٢] ج: ب.

[٦٩٢٣] ل – وأما الضرب الثالث منه فظاهر أن الكبرى لا يمكن إثباتها بالنتيجة وعكس الصغرى لكونها جزئيتين؛ صح هامش.

[٦٩٢٤] ج – صارت النتيجة صغرى في الشكل الأول و هي سالبة والسالبة لا يجوز أن يكون صغرى فيه الّا اذا كانت السالبة.

الدور يشعر بأن من شرائطه ذلك وإن لم يكن من شرائطه ذلك[٦٩٢٥] لا بدّ من إضافة قيد آخر إلى التعريف المذكور بأن يقال: الدّور هو أن يوجد النتيجة وعكس احدي المقدمتين قياسا على المقدمة الأخرى أو على ما ينعكس اليها. وأمّا الصغرى الموجبة فلا يمكن إثباتها بالبيان الدوري؛ لأنّ النتيجة سالبة وعكس الكبرى السالبة أيضا سالبة ولا قياس عن سالبتين.

[ك ٥٠١١] اللهم الّا إذا كانت السالبة من الجنس المذكور فتحول النتيجة السالبة إلى الموجبة المعدولة المحمول ويأخذ لازم السالبة لا عكسه حتى ينتج الصغرى الموجبة هكذا كلّ "ج" فهو ليس "أ" وكلّ ما ليس "أ" فهو "ب" ينتج كلّ "ج" "ب".

[ك ٥٠١٢] ولقائل أن يمنع كون هذا البيان دورًا؛ لأنّه لم تعكس فيه مقدمة ويمكن أن يجاب عنه تاما لا نعنى بعكس المقدمة العكس بعينه بل العكس أو ما يجرى مجرى[٦٩٢٦] العكس من اللوازم.

[ك ٥٠١٣] وأمّا الضرب الثاني: منه كقولنا لا شيء من "ج" "ب" وكلّ "أ" "ب" فالصغرى السالبة يمكن بيانها[٦٩٢٧] بالنتيجة وعكس الكبرى الموجبة لقياس من هذا الشكل أيضا هكذا لا شيء من "ج" "أ" وكلّ "ب" "أ" فلا شيء من "ج" "ب" وأما الكبرى الموجبة فلا يمكن بيانها بالنتيجة وعكس الصغرى لما عرفت الّا إذا كانت السالبة التى هي الصغرى من الجنس المذكور فحينئذ يأخذ عكس النتيجة وتحوله إلى الموجبة المعدولة المحمول ثمّ يأخذ لازم السالبة من غير عكس ونضيف أحدهما إلى الآخر حتى يلزم صدق الكبرى[٦٩٢٨] الموجبة هكذا كلّ "أ" فهو ليس "ج" وكلّ ما ليس "ج" فهو "ب" ينتج كلّ "أ" "ب"[٦٩٢٩] الذي هو الكبرى.

[ك ٥٠١٤] قال الشيخ بعد ذكر هذا البيان وأمّا أن لا يكون هذا بيان الدّور أو يكون على وجه آخر وذلك الوجه هو أن يكون الدّور مفسّرا بأمر آخر غير الذي ذكروه.

[ك ٥٠١٥] وأمّا الضرب الثالث فظاهر، أن كبراه لا يمكن أن يبين بالنتيجة وعكس الصغرى إذ لا قياس عن جزئيتين.وأمّا صغراه فلا يمكن بيانها بالنتيجة وعكس الكبرى إذ لا قياس عن سالبتين لكن يمكن بيانها بالطريق الذي ذكرناه في الضرب الأوّل. إذا كانت السالبة من الجنس المذكور بأن

[٦٩٢٥] ج – وإن لم يكن من شرائطه ذلك.

[٦٩٢٦] ج: مجراه.

[٦٩٢٧] ج: إثباتها.

[٦٩٢٨] ل + حتى يلزم صدق الكبرى.

[٦٩٢٩] ل >< ب أ.

تحول[6930] النتيجة السالبة إلى الموجبة المعدولة المحمول[6931] ويأخذ لازم السالبة من غير عكس ويضمّ أحدهما إلى الآخر هكذا بعض "ج" هو[6932] ليس "أ" وكلّ ما ليس "أ" فهو "ب" ينتج بعض "ج" "ب" الذي هو بعينه[6933] الصغرى.

[ك ٥٠١٦] وأمّا الضرب الرّابع فظاهر أيضا، أن كبراه لا يمكن بالنتيجة وعكس الصغرى؛ لأنّ الصغرى غير منعكسة وبتقدير انعكاسها لا قياس عنهما لكونها سالبتين جزئيتين[6934]. وأمّا الصغرى فيمكن بيانها[6935] بالنتيجة وعكس الكبرى بقياس من هذا الشكل أيضا هكذا بعض "ج" ليس "أ" وكلّ "ب" "أ" بعض "ج" ليس "ب" وهو المطلوب.

[ك ٥٠١٧] وأما الشكل الثالث: فالمقدمة الكلية من ضروبه سواء كانت موجبة أو سالبة لا يمكن بيانها بالدور؛ لأن النتيجة جزئية وهي مع[6936] عكس المقدمة[6937] الأخرى إذا كانت كلية لا ينتج الّا الجزئية وإن كانت جزئية لا ينتج شيئا إذ لا قياس عن جزئيتين. وأمّا المقدمة الجزئية فإن كانت كبرى فلا يخلو إمّا أن يكون موجبة أو سالبة فان كانت موجبة كانت النتيجة موجبة لا محالة فإذا أضفنا عكس الصغرى الموجبة الكلية اليها كان القياس من صغرى موجبة كلية[6938] وكبرى موجبة جزئية في هذا الشكل بعينه وينتج الكبرى الموجبة الجزئية[6939] وإن كانت السالبة كانت الصغرى موجبة كلية لا محالة فيمكن إنتاجها بالبيان الدوري؛ لأنّا إذا عكسنا الصغرى جعلناه [٢٥٨أ] صغرى والنتيجة السالبة كبرى أنتج القياس من هذا الشكل والكبرى السالبة الجزئية هكذا كلّ "ج" "ب" وبعض "ج" ليس "أ" ينتج بعض "ب" ليس "أ". وإن كانت الجزئية صغرى فالكبرى إمّا أن يكون موجبة كلية أو سالبة كلية[6940] فإن كانت موجبة كلية أمكن بيان الصغرى الجزئية بالنتيجة وعكس الكبرى من الشكل الأول لكن بعد

[6930] ل: تجعل.

[6931] ج – المحمول.

[6932] ج – هو.

[6933] ل – بعينه.

[6934] ج – جزئيتين.

[6935] ج: إثباتها.

[6936] ل – مع.

[6937] ج – ~~الكبرى~~.

[6938] ج – كلية.

[6939] ل – الجزئية.

[6940] ل – كلية.

عكس نتيجة هذا القياس هكذا بعض "ج" "أ" وكلّ "أ" "ب" ينتج بعض "ج" "ب" وينعكس الى الصغرى وفيه ما ذكرناه في الضرب الأول من الشكل الثاني وإن كانت الكبرى سالبة كلية لم يمكن أن ينتج الصغرى الموجبة الجزئية من النتيجة وعكس الكبرى لأنهما سالبتان الا أن يكون السالبة الكلية من الجنس المذكور فينعكس على النحو الذي ذكرناه وترد النتيجة االسالبة إلى الموجبة المعدولة المحمول هكذا بعض "ج" هو ليس "أ" وكلّ ما ليس "أ" فهو "ب" ينتج بعض "ج" "ب" وينعكس إلى الصغرى الموجبة الجزئية.

[ك ٥٠١٨] وأمّا الشكل الرابع: فالموجبة الكلية من الضربين الأوّلين فيه[٦٩٤١] لا يمكن إثباتها بالبيان الدوري؛ لأن النتيجة الجزئية مع عكس المقدمة الكلية لا ينتج الّا الجزئية ومع عكس الجزئية لا ينتج شيئا وأمّا الموجبة الجزئية التى هي كبرى الضرب الثاني فيمكن أن يبين بهذا البيان؛ لأنا إذا جعلنا النتيجة صغرى وعكس الصغرى كبرى انتظم منهما قياس في الشكل الثالث وينتج الكبرى الموجبة الجزئية وأما الضرب الثالث فالصغرى السالبة الكلية يمكن إثباتها بالنتيجة وعكس الكبرى الموجبة الكلية من الشكل الثاني هكذا كلّ "ب" "أ" ولا شيء من "ج" "أ" ينتج لا شيء من "ب" "ج" وأما الكبرى الموجبة الكلية فلا يمكن إثباتها بالنتيجة وعكس الصغرى السالبة لأنّهما سالبتان ولا ينتظم منهما قياس فضلا عن قياس منتج للإيجاب الكلي الّا إذا كانت السالبة التى هي الصغرى من الجنس المذكور فحينئذ تعكس النتيجة وتحولها عكسها إلى الموجبة المعدولة المحمول ويأخذ لازم السالبة من غير عكس ويضمّ أحدهما إلى الآخر حتى ينتظم منهما قياس في الشكل الأوّل وينتج الكبرى الموجبة لكنك تعلم أن ذلك إنما تتم إن لو كان تعكس النتيجة موضوع موجود وأمّا الضربان الاخران فلا يمكن بيان شيء من مقدمتيهما بالبيان الدوري؛ لأن نتيجة كلّ واحد منهما سالبة جزئية والسالبة الجزئية مع عكس المقدمة السالبة والمقدمة الموجبة الجزئية لا ينتظم ومع عكس[٦٩٤٢] المقدمة الموجبة الكلية ينتج من الشكل الثالث بعض "ب" ليس "أ" وذلك غير مطلوب ولا مستلزم للمطلوب.

[٦٩٤١] ل: منه.

[٦٩٤٢] ل – ~~ومع عكس~~.

[ك ٥٠١٩] فقد ظهر مما ذكرنا أن البيان الدوري في الشكل الأوّل لا تخرج منه وفي الشكل الثاني قد يكون منه وقد[٦٩٤٣] يكون من الشكل الأول ومن الشكل الثالث قد يكون منه وقد يكون من الشكل الأوّل وفي الشكل الرابع قد يكون من الشكل الثالث وقد يكون من الشكل الثاني.

البحث السادس في اكتساب المقدمات وتحصيل القياسات على مطلوب

[ك ٥٠٢٠] مطلوب ليس يكمل انتفاعنا بأن نعلم القياس إذا لم نعلم كيفية اكتسابه وتحصيله. وذلك لأنّا إذا أحتجنا إلى معرفة إثبات شيء بالقياس فإن علمنا بأن القياس ما هو لا يحصل غرضنا ويكون حاليا كحال من تعلم أن الدواء النافع لعلة كذا ما هو ولا تعلم وجه طلب ذلك الدواء وتحصيله واتّخاذه. فإن ذلك لا يكفيه في شفاء العلة؛ لأنه إن اتفق أن صادقه معمولا محصلا انتفع به والّا بقى متحيرا ولا ينفعه علمه بماهيته بل لا بدّ مع ذلك العلم العلم بكيفية[٦٩٤٤] اكتساب القياس وتحصيله.

[ك ٥٠٢١] وإذا كان كذلك، فواجب علينا أن نستقلّ بتعرف اكتساب القياس على وجه كلي مشترك بين القياس البرهاني والجدلي وغير ذلك كما أفادنا المعلم الأول فيقول الأمور إمّا شخصيات وإمّا كليات:

[ك ٥٠٢٢] أما الشخصيات فقد يكون موجودة بالحقيقة في الشخصيات كهذا البياض في زيد ولا يكون محمولة بالحقيقة عليها كهذا الأبيض على زيد فإن ذلك ليس حملا حقيقيا وقد اتّضح ذلك لك[٦٩٤٥] في أوّل الكتاب.

[ك ٥٠٢٣] وأمّا الكليات فهي المحمولات بالحقيقة[٦٩٤٦] وستعلم في فنّ البرهان أنها لم[٦٩٤٧] ينتهى من جانب التنازل إلى الأشخاص التى لا يحمل على غيرها بالحقيقة فينتهى في جانب التصاعد إلى محمولات لا يحمل عليها[٦٩٤٨] غيرها أعمّ منها[٦٩٤٩]. فالمحمولات إذن متناهية في الطرفين[٦٩٥٠] ولزم

[٦٩٤٣] ج – لا.

[٦٩٤٤] ج: يكفيه.

[٦٩٤٥] ج – لك.

[٦٩٤٦] ل – بالحقيقة.

[٦٩٤٧] ج: كما.

[٦٩٤٨] ل – عليها.

[٦٩٤٩] ل – منها.

[٦٩٥٠] ل: من الطرفين.

من ذلك أن يكون [٢٥٨ب] الأعداد الواقعة فيما بينهما أيضا متناهية لامتناع أن يكون الأمور الغير المتناهية محصورة فيما بين طرفين[٦٩٥١] حاضرين.

[ك ٥٠٢٤] فإذا أردت أن يكتسب القياس فيصح[٦٩٥٢] الحدين أعنى الأصغر والأكبر واطلب حد كلّ واحد منهما وكلّ ما يمكن حمله على كلّ واحد منهما من[٦٩٥٣] الأنواع والأجناس والفصول والخواص والعوارض وما يحمل على كل واحد من هذه المحمولات الخمسة من الأنواع والأجناس والفصول والخواص والعوارض وهكذا مرّة بعد أخرى إلى أن[٦٩٥٤] قدرت فإنّ جميع ذلك محمول على الحدّ وكذلك يطلب جميع ما يلحقه كلّ واحد من الحدّين المذكورين مما نسبة الحملية[٦٩٥٥] إليه النسبة المذكورة أي الأمور التى يكون الحدّ نوعا لها أو جنسا لها[٦٩٥٦] أو فصلا لها[٦٩٥٧] أو خاصة لها[٦٩٥٨] أو عرضا عاما لها. وكذلك الأمور نسبة كلّ واحد من هذه الأمور اليها على أحد هذه الوجوه الخمسة وهكذا مرّة بعد[٦٩٥٩] أخرى إلى أن قدرت هذا مواد[٦٩٦٠] الإيجاب.

[ك ٥٠٢٥] فأمّا مواد[٦٩٦١] السلب فالطلب جميع الأمور التى لا يوجد لحد حد ضرورة أو إطلاقا ولا يستقلّ بطلب ما لا يلحقه حد حد، فإنّ الذي لا يلحقه حد حد هو عين ما لا يلحق حدا حدا. وقد حصل لك هذا فاستغنيت به عن طلب ذاك ولا كذلك الحال في جانب الإيجاب فان ما يلحق الحدّ ليس نفس ما يلحقه الحد؛ لأن الموضوعات التى على المجرى الطبيعي تمايز المحمولات التى على المجرى الطبيعي. هكذا ذكره الشيخ في الشفآء والإمام في الملخص.

[٦٩٥١] ل: طرف.

[٦٩٥٢] ج: فيصح.

[٦٩٥٣] ل – من.

[٦٩٥٤] ل: ما.

[٦٩٥٥] ل: الحدّ.

[٦٩٥٦] ج – لها.

[٦٩٥٧] ج – لها.

[٦٩٥٨] ج – لها.

[٦٩٥٩] ل – بعد.

[٦٩٦٠] ج: مورد.

[٦٩٦١] ج: مورد.

[ك ٥٠٢٦] وفيه نظر؛ لأنه إنما حصل الاستغناء بطلب[٦٩٦٢] ما لا يلحق[٦٩٦٣] الحد عن طلب ما يلحقه الحد إن لو كان المسلوب عن كلّ شيء غير ما يسلب عنه ذلك الشيء، وإنما يكون كذلك إن لو لزم من سلب شيء عن غيره سلب ذلك الغير عنه وهو ممنوع. فإن الخواص المفارقة للحقائق صحّ سلب[٦٩٦٤] كلّ واحدة منهما عما هو خاصة له ولا يصح سلبه عن خاصته كالضاحك بالفعل والكاتب بالفعل والماشي بالفعل. فإنّ الأوّل والثاني خاصتان للإنسان والثالث للحيوان وصحّ سلب كلّ واحد من الأوّلين[٦٩٦٥] عن الإنسان ولا يصح سلب الإنسان عن شيء منهما. وكذلك صحّ سلب الثالث عن الحيوان ولا يصحّ سلب الحيوان عنه.

[ك ٥٠٢٧] نعم ربّما يحصل الاستغناء بطلب ما لا يلحق الحدّ عن طلب ما يلحق الحده في بعض المواد وبحسب اعتبار بعض الجهات وربّما لا يحصل فاعلم ذلك، واعلم أنك كلما أمعنت في الاستكفار من هذه اللواحق والملحوقات وما لا يلحق فأنت أقرب إلى الإصابة الغرض واللواحق التى يلحق غير[٦٩٦٦] اللحوق الكلي مما لا ينتفع به في أكثر الأمر بل عليك اقتناص اللواحق الكلية والملحوقات الكلية وليس اللاحق الكلي ما يلحق بكليته الموضوع بل ما يلحق كلية الموضوع ولا يستقل بطلب اللواحق التى يلحق الطرفين والتى لا يلحق الطرفين فإنّ ذلك لا يفيد لما عرفت أن المتفقين في الكيف لا ينتجان في الشكل الثاني وكذلك لا يفيد استقالك بطلب أن محمول المطلوب هل يحمل على شيء هو مسلوب عن موضوعه؛ لأنّ الصغرى السالبة في الشكل الأوّل لا ينتج وكذلك لا يفيدك طلب أن ما هو محمول المطلوب هل هو محمول على شيء لا يحمل موضوعه عليه؛ لأنّ الصغرى السالبة في الشكل الثالث لا ينتج.

[ك ٥٠٢٨] وعلى هذا القياس فاستخرج ما لا يفيد ولا يستقل بطلبه فإذا حصل لنا ما قلناه من اللواحق والملحوقات فتأمل بعد ذلك فإن كان[٦٩٦٧] مطلوبك إيجابا كليا فإن وجدت في محمولات كلّ أفراد موضوع المطلوب بالإيجاب ما يوضع لكل أفراده محمولة كذلك.

[٦٩٦٢] ج: يطلق.

[٦٩٦٣] ج: يخلق.

[٦٩٦٤] ج – سلب، صح هامش.

[٦٩٦٥] ج: الأول.

[٦٩٦٦] ج – ~~الملحق~~.

[٦٩٦٧] ج – كان، صح هامش.

[ك ٥٠٢٩] ثمّ قياسك من الشكل الأوّل وإن كان مطلوبك سلبا كليا فان وجدت في محمولات كلّ أفراد موضوع المطلوب بالإيجاب مما يوضع لكل أفراد[٦٩٦٨] محموله بالسلب. ثمّ قياسك من الشكل الأوّل أيضا وإن وجدت في محمولات كلّ أفراد أحد الطرفين بالإيجاب ما يسلب عن كلّ أفراد الطرف الاخر.

[ك ٥٠٣٠] ثمّ قياسك من الشكل الثاني وإن وجدت في محمولات كلّ أفراد محمول المطلوب بالإيجاب مما يوضع لكل أفراد موضوعه بالسلب، ثم غرضك من الشكل الرابع وإن كان مطلوبك إيجابا جزئيا فإن وجدت في موضوعات كلّ أفراد محمول المطلوب ما يحمل على بعض أفراد موضوعه ثمّ غرضك من الشكل الأول وإن وجدت في موضوعات كلّ أفراد أحد طرفي المحمول[٦٩٦٩] أو بعض أفراده بالإيجاب ما يوضع لكل أفراد الطرف الآخر بالإيجاب.

[ك ٥٠٣١] ثمّ غرضك من الشكل الثالث وإن وجدت في محمولات كلّ أفراد محمول المطلوب أو بعض أفراده بالإيجاب [٢٥٩أ] ما يوضع لكل أفراد موضوعه.

[ك ٥٠٣٢] ثمّ غرضك من الشكل الرابع وإن كان مطلوبك سالبا جزئيا فان وجدت في محمولات بعض أفراد موضوع المطلوب بالإيجاب والسلب[٦٩٧٠] عن كلّ أفراد محموله.

[ك ٥٠٣٣] ثمّ غرضك من الشكل الأول وإن وجدت في محمولات كلّ أفراد محمول المطلوب بالسلب[٦٩٧١] ما يحمل على بعض أفراد موضوعه أو وجدت في محمولات كلّ أفراد محمول المطلوب بالإيجاب على بعض أفراد موضوعه.

[ك ٥٠٣٤] ثمّ غرضك من الشكل الثاني وإن وجدت في موضوعات كلّ أفراد موضوع المطلوب بالإيجاب ما يسلب عن كلّ أفراده أو بعض أفراد[٦٩٧٢] محموله أو في موضوعات بعض أفراد موضوع المطلوب بالإيجاب ما يسلب عن كلّ أفراد محموله.

[٦٩٦٨] ج – ~~موضوعه~~.

[٦٩٦٩] ل: المطلوب.

[٦٩٧٠] ج: ما يسلب.

[٦٩٧١] ل: ما يسلب.

[٦٩٧٢] ل: أفراده.

[ك ٥٠٣٥] ثمّ غرضك من الشكل الثالث وإن وجدت شيئا يحمل على كلّ أفراده أو بعض أفراد موضوع[٦٩٧٣] المطلوب بالإيجاب وسلب عن كلّ أفراد محموله.

[ك ٥٠٣٦] ثمّ غرضك من الشكل الرابع كلّ ذلك بعد استجماع المقدمات والجهات[٦٩٧٤] التى يعتبر أن يكون موجهة بها لينتج المطلوب بالجهة الى المطلوب موجهة بها.

البحث السابع في تحليل القياسات وذكر وصايا وتحديدات يعتمد عليها وينتفع بها في ذلك

[ك ٥٠٣٧] فاعلم أنّ الإنسان ربّما حوطب بقياس تورد عليه أو وجد ذلك مكتوبا في كتاب ولم يكن بسيطا بل مركبا مفصولا وربما[٦٩٧٥] كان مع ذلك محرفا عن ترتيبه الطبيعي أو مضمرا فيه شيء محتاج اليه أو موردا فيه زيادة غير محتاج اليها وربما كان بسيطا ومحرفا عن ترتيبه الطبيعي أو ناقصا أو زائدا فيه شيء.

[ك ٥٠٣٨] وقد علمت السبب في ذلك فإذا لم يكن عندنا قوانين بها يهتدى في أنّا كيف نطلب صحة نسبة ذلك القياس إلى المطلوب المعطي بواسطة تحليله إلى عدد مقدماته وترتيبها الطبيعي وتحديدها عن الأمور الزائدة إن كانت زائدة ويتممها إن كانت ناقصة وردّها إلى شكلها الذي ينتج قياسا ما نتيجة ذلك القياس إن كان صحيحا والوقوف على فساد ما في مقدماته أو في تأليفه إن كان فاسدا.

[ك ٥٠٣٩] وإذا كان كذلك، فيجب أن يكون عندنا قوانين من الوصايا والتحديدات يعتمدها في تحليل القياس على أنّه قياس مطلق لا على أنه قياس برهاني أو جدلي أو غير ذلك. فإذا وجدت قياسا فأوّل ما يطلب منه المقدمات لا الحدود لأنّ عدد المقدمات أقلّ من عدد الحدود،[٦٩٧٦] وحصر الأقل أسهل من حصر الأكثر؛ ولأنّك إذا ابتدأت بطلب الحدود فلا[٦٩٧٧] تجده[٦٩٧٨] بمصادفها[٦٩٧٩] تألّف المقدمتين منها بل يضطر أن يمتحن[٦٩٨٠] الأصناف الأربعة من التراكيب التى هي بحسب الأشكال الأربعة فيكون لك حينئذ خمسة مباحث: بحث عن الحدود، وأربعة بحوث عن تأليف المقدمتين فيها.

[٦٩٧٣] ج: موضوعه.

[٦٩٧٤] ل: الجهات.

[٦٩٧٥] ل: قد بما.

[٦٩٧٦] ل – قياسا فأوّل ما يطلب فيه المقدمات لا الحدود لأن عدد المقدمات أقلّ من عدد الحدود، صح هامش.

[٦٩٧٧] ج: وقد لا.

[٦٩٧٨] ج: يحد.

[٦٩٧٩] ج: بمضاد فيها.

[٦٩٨٠] ج – يمتحن.

[ك ٥٠٤٠] وأمّا إذا صادقت المقدمتين كفاك بحث واحد وهو تعديد الحدود. فإذا طلبت المقدمتين ووجدتهما فانظر هل فيهما مقدمة يشارك المطلوب بشيء أو ليس كذلك. فإن كان الثاني لم يكن القياس منتجا له وإن كان الأول فانظر أن المشاركة بينهما بكلي حدي المطلوب أو بأحدهما[٦٩٨١] فقط فإن كانت المشاركة بينهما بكلي حدي المطلوب كان القياس استثنائيا وتلك المقدمة شرطية ولا بدّ أن يكون الجزء الآخر منها إمّا عين المقدمة الأخرى التى هي الاستثنائية أو نقيضها[٦٩٨٢]. ثمّ انظر أن المقدمة التى يشارك المطلوب بالحدين هل هي متصلة أو منفصلة. فإن كانت متصلة فهل[٦٩٨٣] يشارك المطلوب بمقدمها أو بتاليها[٦٩٨٤]؟ وانظر أيضا في حال الأخرى هل هي عين الجزء الآخر من هذه المتصلة أو نقيضه وإن كانت منفصلة فانظر أن المقدمة الأخرى عين[٦٩٨٥] الجزء الآخر فيها[٦٩٨٦] أو نقيضه.

[ك ٥٠٤١] وإذا اعتبرت ما قلناه انحلّ لك القياس إلى الضروب الأربعة أعنى استثناء عين المقدم ونقيضه واستثناء عين التالي ونقيضه في المتصلة واستثناء عين كلّ واحد من الجزئين ونقيضه إلى المنفصلة.

[ك ٥٠٤٢] وإن كانت المشاركة بينهما بحد واحد من حدي المطلوب فقط، فاعلم أن القياس اقتراني ثمّ انظر[٦٩٨٧] أن ذلك الحدّ موضوع المطلوب أو محموله. فإن كان موضوع المطلوب فتلك المقدمة صغرى القياس وإن كان محموله فتلك المقدمة كبراه وعلى كلّ واحد من التقديرين. فالسبب الجزء الاخر من تلك المقدمة إلى الجزء الاخر من المطلوب على أحد أنحاء التأليفات [٢٥٩ب] الأربعة التى هي بحسب الأشكال الأربعة فإن يتألفا فالجزء الآخر هو الوسط في القياس وتلك المقدمة أعنى المؤلفة منهما هي الكبرى إن كانت الاولى صغرى وصغرى إن كانت الاولى كبرى وحينئذ تميّزت لك المقدمتان بالفعل وشكل القياس والنتيجة وإن لم يتألفا أحد أنحاء التأليفات الأربعة أصلا كان القياس غير بسيط

[٦٩٨١] ر – فإن استثناء عين أي جزء كان مما ينتج نقيض الآخر...........فانظر الى المشاركة بينهما بكلي حدي الطلوب أو بأحدهما.

[٦٩٨٢] ر: ونقيضها.

[٦٩٨٣] ر – فهل.

[٦٩٨٤] ج: تاليها.

[٦٩٨٥] ج: غير.

[٦٩٨٦] ل: منها.

[٦٩٨٧] ل – انظر.

بل مركبا. وحينئذ لا بدّ من مقدمة أخرى يشارك الجزء الآخر من المطلوب وكان بينها وبين المقدمة الاولى مقدمات آخر يتألّف بين كلّ مقدمتين بحدّ بينهما اشتراكا وتدرج منه إلى نتيجة نتيجة إلى أن يصل إلى القياس القريب المنتج للمطلوب. وإن لم تحد بين مقدمتين من المقدمات الواقعة بينهما اشتراكا[٦٩٨٨] فهناك لا محالة اضمار ويحتاج إلى استخراج وسط جامع بينهما مثلا فرضنا أن مطلوبنا كلّ "أ" "ط" ووجدنا كلّ "أ" "ب" وكلّ "ج" "د" وكلّ "ج[٦٩٨٩]" "ط"[٦٩٩٠] فقط وجدنا مقدمتين كلّ واحدة منهما يشارك المطلوب في أحد حديه لكن ليس بين هذه المقدمات الثلاث اشتراك وحينئذ إن حصل لنا وسط يجمع بين "ب" و"ج" ووسط آخر يجمع بين "ج" "ه".

[ك ٥٠٤٣] فقد تم لنا قياس[٦٩٩١] بالفعل والّا فلا ولنذكر القياس المركب أمثلة لنقيس عليها غيرها. وأقلّ حدود القياس المركب أن يكون أربعة وليكن المطلوب موجبا كليا وهو كلّ "ج" "أ" ومعنا من المقدمات كلّ "ج" "ب" وكلّ "ج[٦٩٩٢]" "أ" فإن كان بيّنا أن كلّ "ب" "د[٦٩٩٣]" انتظم القياس المنتج للمطلوب والّا فنحتاج إلى وسط يجمع بين "ب" و"د[٦٩٩٤]" وليكن المطلوب سالبا كليا وهو لا شيء من "ج[٦٩٩٥]" "أ" أو معنا من المقدمات كلّ "ج" "ب" ولا شيء "ج[٦٩٩٦]" "أ" فإن كان بيّنا أن كلّ "ب" "د" فقد تركب القياس المنتج إيّاه والّا فنحتاج إلى وسط يجمع بين "ب" و"د" ولو كان الموجود معنا من المقدمات لا شيء من "ج" "ب" وكلّ "أ" "د" لا ينفعنا ههنا أن يجد كلّ"ب" "د" لامتناع أن يكون السالبة صغرى في الأول.

[٦٩٨٨] ل + وتدرج منه الى نتيجة نتيجة الى أن يصل الى القياس القريب المنتج للمطلوب؛ ل – ~~وإن لم يحد بين مقدمتين من المقدمات الواقعة بينهما اشتراكا~~.

[٦٩٨٩] ل: ه.

[٦٩٩٠] ج – وكل ج ط.

[٦٩٩١] ل: القياس.

[٦٩٩٢] ل: د.

[٦٩٩٣] ج: ج.

[٦٩٩٤] ج: ج؛ ر – د.

[٦٩٩٥] ل: د.

[٦٩٩٦] ر، ل: د.

[ك ٥٠٤٤] نعم لو صح لنا كلّ "د" "ب" فنقول[٦٩٩٧] كلّ "د"[٦٩٩٨] "ب" ولا شيء من "ج" "ب" ينتج لا شيء[٦٩٩٩] من "ج" "د" ثمّ نضيف إليه كلّ "أ" "د" ينتج لا شيء من "ج" "أ" وكذلك[٧٠٠٠] لو كان الموجود معنا من المقدمات لا شيء من "ج" "ب" وكلّ "د" "أ" ولا ينتفع بهما وليكن المطلوب موجبا جزئيا وهو بعض "ج" "أ" والموجود معنا بعض "ج" "د" وكلّ "ب" "أ" فإن حصل لنا كلّ "د" "ب" فقد وجدنا البرهان على المطلوب وإن كان الموجود هناك[٧٠٠١] كلّ[٧٠٠٢] "د" "ج" وكلّ "ب" "أ" فإن صدق كلّ "ج[٧٠٠٣]" "ب" فقد وجدنا المطلوب أيضا؛ لأنّا نركّب قياسا في الثالث من كلّ "د" "ج" وكلّ "د" "ب" منتجا لقولنا بعض "ج[٧٠٠٤]" "ب" ثمّ نضمّ إليه كلّ "ب" "أ" حتى ينتج المطلوب من الأوّل وليكن المطلوب سالبا جزئيا وهو قولنا ليس بعض "ج" "أ" والموجود معنا بعض "ج" "ب" ولا شيء من "د" "أ" فإن حصل لك كلّ "ب" "ج[٧٠٠٥]" فقد وجدت البرهان على المطلوب. وكذلك إن كان الموجود عندك بعض "د" "ج" ولا شيء من "أ" "ب" وقد حصل لك كلّ "د" "ب" فقد وجدت البرهان على المطلوب؛ لأنّه حينئذ ينتظم قياس في الثالث من قولنا بعض "د" "ج" وكلّ "د" "ب" وينتج بعض "ج" "ب" وينتظم مع قولنا لا شيء من "أ" "ب" قياس في الثاني وينتج المطلوب وإن كان الموجود معك ليس كلّ "ج" "ب" وكلّ "أ" "د" فقد حصل لك كلّ "ب" "ج[٧٠٠٦]" انتفعت به؛ لأنّه حينئذ ينتظم قياس من قولنا ليس كلّ "ج" "ب" وكلّ "د" "ب" في الثاني وينتج ليس كلّ[٧٠٠٧] "ج" "د" وينتظم هذه النتيجة مع قولنا كلّ "أ" "ج[٧٠٠٨]" قياسا في الثاني أيضا وينتج المطلوب وإن كان

[٦٩٩٧] ل – ~~فنوقل كل د ب ولا شيء من ج ب ينتج لا شيء من ج د ثم نضيف اليه كل أ د ينتج لا شيء من د أ وكذلك لو كان الموجود معنا من المقدمات لا شيء من ج ب وكل أ د لا ينفعنا ههنا أن يجد كل ب د لامتناع أن يكون السالبة صغرى في الأوّل نعم لو صح لنا كل د ب~~.

[٦٩٩٨] ر: ج.

[٦٩٩٩] ل – لا شيء، صح هامش.

[٧٠٠٠] ل – وكذلك، صح هامش.

[٧٠٠١] ل: معنا.

[٧٠٠٢] ل: بعض.

[٧٠٠٣] ل: د.

[٧٠٠٤] ل: د.

[٧٠٠٥] ل: د.

[٧٠٠٦] ر: د.

[٧٠٠٧] ر – ~~واحد~~.

[٧٠٠٨] ر: د.

الموجود معك بعض "ج" "ب" ولا شيء من "أ" "د" واتّصل به كلّ "ب" "د" انتفعت به؛ لأنه حينئذ ينتظم قياس من قولنا بعض "ج" "ب" وكلّ "ب" "د" في الأوّل وينتج بعض "ج" "د" وينتظم هذه النتيجة مع قولنا لا شيء من "أ" "د" قياسا في الثاني وينتج المطلوب

[ك ٥٠٤٥] وعلى ما ذكرنا[٧٠٠٩] فقس إذا أردت حدود القياس المركب على أربعة فإنّه لا يخفى عليك بعد الإحاطة بما ذكرناه.

[ك ٥٠٤٦] وإذا عرفت كيفية إنتاج القياس المركب الذي حدوده أربعة أو أكثر عرفت كيفية إنتاج القياس المركب من القضايا الشرطية أو منها ومن الحمليات وحدوده أربعة أو أكثر. إذا اعتبر فيه الاعتبار المذكور في المركب من الحمليات فلا نطوّل الكتاب بذكره[٧٠١٠].

البحث الثامن في استغراد[٧٠١١] النتائج

[ك ٥٠٤٧] واعلم أن القياس الذي ينتج الكلي فإنه ينتج أيضا الجزئي تحته لكن إنتاجه للكلي بالذات والجزئي الذي تحته بالعرض؛ لأنه بواسطة قياس آخر [٢٦٠أ] الأصغر فيه مقدمتا القياس الأوّل والأوسط نتيجته والأكبر ذلك الجزئي الذي تحته وكذلك ينتج عكسه وعكس نقيضه إن كان له عكس وعكس[٧٠١٢] نقيض وينتج كذب نقيضه كلّ ذلك على الوجه الذي قلناه. وكذلك القياس الذي ينتج الموجبة الجزئية فإنه ينتج عكسها وعكس نقيضها إن كان لها ذلك وكذب النقيض وأما السالبة الجزئية فإذا أنتجها القياس أنتج كذب نقيضها وعكس نقيضها ولا ينتج عكسها المستوي إذ ليس لها عكس مستوٍ الّا إذا كانت احدي الخاصتين.

[ك ٥٠٤٨] واعلم أن هاهنا وجوها آخر من اللوازم يستنبط من بعض الأقيسة فإن القياس في الشكل الأوّل إذا كانت صغراه كلية فانه إذا أقام بالفعل على ثبوت الأكبر لكل الأصغر بالفعل فانه قام بالقوّة على ثبوته لكل ما يشارك الأصغر في الاندراج تحت الأوسط مثلا إذا قام قولنا كلّ إنسان حيوان وكلّ حيوان حساس بالفعل على أن كلّ إنسان حساس قام أيضا بالقوّة على أن كلّ فرس حساس وكلّ حمار

[٧٠٠٩] ج – وعلى ما ذكرنا، صح هامش؛ ر: على ما ذكرناه.

[٧٠١٠] ل – أو أكثر اذا اعتبر فيه الاعتبار المذكور في المركب من الحمليات فلا نطول الكتاب بذكره.

[٧٠١١] ل – استغراد، صح هامش.

[٧٠١٢] ر، ل – وعكس، صح هامش ل.

حساس وبالجملة على ثبوت الحساسية لكل ما اندرج تحت الحيوان لأن صدق الكبرى يقتضى ذلك وكذلك إن كانت الكبرى سالبة فإنه إذا قام قولنا كلّ إنسان حيوان ولا شيء من الحيوان بحجر بالفعل على لزوم لا شيء من الإنسان بحجر فإنّه يقوم بالقوّة على لزوم قولنا لا شيء من الفرس بحجر وعلى لزوم قولنا لا شيء من الحمار بحجر وعلى هذا القياس سائر الحيوانات ويسمى ذلك نتيجة مع نتيجة وأيضا فإنّ القياس المنتج لثبوت الأكبر لكل الأصغر أو لسلب الأكبر عن كلّ الأصغر فإنّه يدلّ على ثبوته لكلّ ما حمل عليه الأصغر وإن كانت كبرى القياس موجبة وعلى سلبه عنه إن كانت سالبة لانعقاد قياس من حمل الأصغر عليه ونتيجة القياس الأوّل منتج إيّاه ويسمى ذلك نتيجة بحسب نتيجة وهذه النتيجة يكون[٧٠١٣] تابعة للصغرى في الكمّ والكبرى في الكيف والأقيسة المنتجة لهذين النوعين من النتيجة وإن كانت غير مذكورة بالفعل لكنها منعقدة في الذهن؛ لأنّ الذهن إذا أحضر هذه الموضوعات انعقدت تلك الأقيسة فيه كأنها ليست قياسات مغايرة للقياس الأول بل كأنها القياس الأوّل لإتّصالها في الذهن به[٧٠١٤].

[ك ٥٠٤٩] وأمّا الشكل الثاني فان النتيجته إنما يستتبع النتيجة التى هي تحتها لا التى معها؛ لأنّ الأكبر فيه غير مقولة على الأوسط بالفعل بل عنى[٧٠١٥] بالقوة واستتباعها لما[٧٠١٦] تحتها إنّما يكون بواسطة قياس من الشكل الأوّل صغراه حمل الأصغر على ما هو أخص منه أو مساوٍ له وكبراه هي بعينها أعنى نتيجة القياس الأوّل.

[ك ٥٠٥٠] وأمّا النتائج الجزئية فلا يستتبع ما تحتها؛ لأن ذلك إنّما يمكن حيث يكون النتيجة كلية فتقوم في القياس الذي ينتج في[٧٠١٧] الحقيقة النتيجة التابعة مقام الكبرى لكن الاتّصال الذي بين القياسين[٧٠١٨] يظن أن النتيجتين أعنى المستتبعة والمستتبعة[٧٠١٩] لزمتا عن القياس الأول، وإذا كانت

[٧٠١٣] ج – يكون، صح هامش.

[٧٠١٤] ج، ر – به.

[٧٠١٥] ج – عنى.

[٧٠١٦] ج، ر – لما.

[٧٠١٧] ل – في، صح هامش.

[٧٠١٨] ر: القياس.

[٧٠١٩] ل – والمستتبعة، صح هامش.

النتيجة جزئية لا يمكن فيها ذلك[٧٠٢٠]. وأما استنتاجها[٧٠٢١] النتائج التى معها فيمكن على الوجه الذي عرفت.

[ك ٥٠٥١] وأمّا نتائج الشكل الثالث فلا يستتبع شيئا أما التى معها فظاهر؛ لأنّ الأوسط فيه غير محمول على الأصغر بالفعل بل عنى بالقوة وأما التى تحتها فلكونها جزئية.

[ك ٥٠٥٢] ويعلم من ذلك: أن نتائج الشكل الرّابع لا يستتبع أيضا شيئا من النتيجتين التابعتين الّا نتيجة الضرب الثالث فإنّها يستتبع النتيجة التى هي تحتها بواسطة قياس من الشكل الأوّل لا التى معها لما عرفت.

[ك ٥٠٥٣] فالحاصل أنّها[٧٠٢٢] إنّما يستتبع النتيجة ما معها اذا كان نسبة موضوع النتيجتين إلى الكبرى واحدة وإنما يستتبع ما تحتها إذا كانت صالحة؛ لأن يصير كبرى في الأوّل.

[ك ٥٠٥٤] فبهذا الضابط يقف على أن القياس كيف ينتقل[٧٠٢٣] من نتيجة إلى نتيجة أخرى.

البحث التاسع في النتائج الصادقة عن مقدمات كاذبة

[ك ٥٠٥٥] ربما يظن أن القياس الصادق المقدمات الصحيح التأليف لما استلزم نتيجة صادقة لزم من ذلك أن القياس الكاذب المقدمات الصحيح التأليف لا يستلزمها وليس كذلك.

[ك ٥٠٥٦] أمّا أوّلا: فلأنّ الموجبة الكلية المتصلة لا ينعكس بالعكس المستوي كنفسها حتى يصدق كلما كانت النتيجة صادقة كانت المقدمات صادقة إذا صدق كلما كانت المقدمات صادقة كانت النتيجة صادقة.

[ك ٥٠٥٧] وأمّا ثانيا: فلأنّ القياس كالمقدم للنتيجة إذا كانت النتيجة يلزم منه والنتيجة كالتالي وإذا كان كذلك فيجب من وضع المقدم وهو صدق المقدمات. وصواب تأليفها[٧٠٢٤] أن يكون النتيجة صادقة وليس يجب من رفع[٧٠٢٥] المقدم وهو كذب المقدمات أو فساد تأليفها أن يكون النتيجة كاذبة

[٧٠٢٠] ج، ر – لا يمكن فيها ذلك.

[٧٠٢١] ل: استتباعها.

[٧٠٢٢] ج، ر – أنها.

[٧٠٢٣] ج، ل. ينفلك.

[٧٠٢٤] ج: تاليها.

[٧٠٢٥] ل: دفع.

لما عرفت أن استثناء نقيض المقدم [٢٦٠ب] لا ينتج. وإذا كان كذلك فيمكن أن يكون من مقدمات كاذبة نتيجة صادقة لا أن صدقها أوجبته تلك المقدمات بل لأنّه اتّفق إن كانت صادقة لذاتها لكن انتظم على لزومها القياس المركب من تلك المقدمات الكاذبة.

[ك ٥٠٥٨] ومثال ذلك أنك اذا قلت كلّ "ج" "ب" ولا شيء من "أ" "ب" وفرضنا أنهما صادقتان أنتج من الشكل الثاني لا شيء من "ج"[٧٠٢٦] "أ". ثمّ إذا جعلت[٧٠٢٧] الموجبة منهما سالبة والسالبة موجبة من غير تغيير الحدود وقلت لا شيء من "ج" "ب" وكلّ "أ" "ب" فقد كذبت كلّ واحدة منهما وأنتج القياس المركب منهما مع ذلك[٧٠٢٨] لا شيء من "ج" "أ" من هذا الشكل بعينه وكذلك أيضا في الموجب بأن يأخذ شيئين متباينين وحملت جنس أحدهما على الآخر وحملت ذلك على المباين الآخر أنتج بالضرورة حمل جنس المباين الآخر عليه مثلا قلت كلّ أنسان حجر وكلّ حجر حيوان أنتج كلّ إنسان حيوان ولو قلت في الكبرى ولا شيء من الحجر بجماد أنتج لا شيء من الإنسان بجماد

[ك ٥٠٥٩] وإنما يقال لهذا القول قياس لصدق ما ذكرناه في حد القياس عليه فلنبدأ بكيفية إنتاج هذا القياس في الشكل الأوّل فنقول الكذب إمّا أن يكون في الكبرى فقط أو في الصغرى فقط أو فيهما جميعا وعلى كلّ واحد من التقادير فالمطلوب إما أن يكون كليا أو جزئيا فهذه ستّة أقسام:

[ك ٥٠٦٠] القسم الأوّل: أن يكون الكذب في الكبرى فقط والمطلوب كلي فنقول إن كانت الكبرى كاذبة في الشكل[٧٠٢٩] لا ينتج القياس صادقا البتة والّا لزم اجتماع صدق الضدين لإنتاج صدق الكبرى الذي هو صادق مع الصغرى الصادقة ضد تلك النتيجة الذي هو صادق لصدق المقدمتين وإن كانت كاذبة في البعض فانه[٧٠٣٠] قد ينتج[٧٠٣١] صادقا أمّا الإيجاب بحيث يكون الأوسط أعمّ من الطرفين والأكبر مساويا للأصغر أو أعمّ منه. كقولنا كلّ إنسان حيوان وكلّ حيوان ناطق[٧٠٣٢] وكقولنا كلّ[٧٠٣٣]

[٧٠٢٦] ر + ب.

[٧٠٢٧] ر: جعلنا.

[٧٠٢٨] ج: تلك؛ ر: جعلنا

[٧٠٢٩] ج – ~~الأول~~.

[٧٠٣٠] فأنت.

[٧٠٣١] ر: يستنتج.

[٧٠٣٢] ج – ~~حيوان~~؛ ج + فكل حيوان ناطق.

[٧٠٣٣] ج – كلّ.

إنسان جسم وكلّ جسم حيوان. وأما في السلب فحيث يكون الأوسط أيضا أعمّ من الطرفين لكن الطرفين متباينان كقولنا في كبرى القياس الأوّل ولا شيء من الحيوان بفرس.

[ك ٥٠٦١] وأمّا القسم الثاني: وهو أن يكون الكذب في الكبرى فقط والمطلوب جزئي فنقول سواء كانت الكبرى كاذبة في الكل[٧٠٣٤] أو في البعض فإن القياس قد ينتج النتيجة الجزئية الصادقة أما الايجاب فكقولنا والكبرى كاذبة في الشكل[٧٠٣٥] بعض الأبيض ثلج وكلّ ثلج حي وكقولنا وهي كاذبة في البعض بعض الجسم أبيض وكلّ أبيض حيوان وأما السلب والكبرى كاذبة في الكل[٧٠٣٦] فكقولنا بعض الجسم أبيض ولا شيء من الأبيض بذي لون وكقولنا وهي كاذبة في البعض في الكبرى ولا شيء من الأبيض بحيوان

[ك ٥٠٦٢] وأمّا القسم الثالث: وهو أن يكون الكذب في الصغرى فقط والمطلوب كلي فنقول سواء كانت كاذبة في الكلّ[٧٠٣٧] أو في البعض فإن القياس قد ينتج النتيجة الصادقة الكلية أما إذا كانت كاذبة في الكل[٧٠٣٨] فالإيجاب[٧٠٣٩] كقولنا كلّ إنسان حجر وكلّ حجر جسم وأمّا السلب فكقولنا في الكبرى ولا شيء من الحجر بفرس وأمّا إذا كانت كاذبة في البعض فالإيجاب كقولنا كلّ حيوان ناطق[٧٠٤٠] وكلّ ناطق جسم والسلب كقولنا في الكبرى ولا شيء من الناطق بحجر.

[ك ٥٠٦٣] وأما القسم الرابع: وهو أن يكون الكذب في الصغرى فقط والمطلوب جزئي فلا يمكن تقسيمها إلى كونها كاذبة في الكل[٧٠٤١] أو في البعض لكونها جزئية حينئذ والقياس وحال الصغرى ذلك قد ينتج النتيجة الجزئية الصادقة أما الإيجاب فكقولنا بعض الحيوان حجر وكلّ حجر جسم وأما السلب فكقولنا في الكبرى ولا شيء من الحجر بفرس.

٧٠٣٤ ج، ر – في الكل.

٧٠٣٥ ر + أو في.

٧٠٣٦ ل: الشكل.

٧٠٣٧ ل: الشكل.

٧٠٣٨ ل: الشكل.

٧٠٣٩ ر: بالإيجاب.

٧٠٤٠ ل: جسم.

٧٠٤١ ل: الشكل.

[ك ٥٠٦٤] وأمّا القسم الخامس: وهو أن يكون الكذب في المقدمتين معا والمطلوب كلي فمثال ما يكون كلّ واحدة منهما كاذبة في الكل[٧٠٤٢] إيجابا وسلب ما ذكرناه في أوّل البحث. وأما إذا كانت الكبرى كاذبة في الكل[٧٠٤٣] والصغرى في البعض فإنتاج القياس الكلية الصادقة محال والّا لزم اجتماع صدق النقيضين ضرورة إنتاج[٧٠٤٤] ضدّ[٧٠٤٥] الكبرى الذي هو صادق مع[٧٠٤٦] الصغرى الموجبة الجزئية الصادقة لاقتضاء كونها في البعض صدقها جزئية نقيض تلك النتيجة الكلية وذلك محال وكذلك إن كانتا كاذبتين في البعض لكون الأصغر أعم من الأوسط والأوسط[٧٠٤٧] من الأكبر حينئذ المستلزم كون الأصغر أعمّ من الأكبر وامتناع صدق نسبة الأخص إلى[٧٠٤٨] كلّ أفراد الأعم إيجابا أو سلبا [٢٦١أ] وأمّا إذا كانت الكبرى كاذبة في البعض والصغرى في الكلّ فقد ينتج القياس هذا المطلوب صادقا كقولنا: كلّ غراب أبيض وكلّ أبيض حيوان وفي السلب كقولنا في الكبرى ولا شيء من الأبيض بجماد.

[ك ٥٠٦٥] وأمّا القسم السادس: وهو أن يكون الكذب في المقدمتين معا والمطلوب جزئي فالصغرى لا ينقسم إلى الكاذبة في الكلّ[٧٠٤٩] أو في البعض بل الكبرى فقط فإن كانت كاذبة في الكلّ[٧٠٥٠] فالإيجاب كقولنا بعض الإنسان حجر وكلّ حجر حيوان والسلب كقولنا في الكبرى لا شيء من الحجر بجماد وأمّا إن كانت كاذبة في البعض فالإيجاب كقولنا[٧٠٥١] بعض الأسود أبيض وكلّ أبيض حيوان والسلب كقولنا في الكبرى ولا شيء من الأبيض بحيوان.

[ك ٥٠٦٦] وأما في الشكل الثاني: فنقول أمّا إنتاج القياس على هيئة الضربين الأوّلين ومقدمتاه كاذبتين الصادق فظاهر لأنّا إذا بدّلنا الموجبة بالسالبة والسالبة بالموجبة حيث كانت المقدمتان

[٧٠٤٢] ل: الشكل.

[٧٠٤٣] ل: الشكل.

[٧٠٤٤] ر: أتباع.

[٧٠٤٥] ج: صدق.

[٧٠٤٦] ج، ر – مع.

[٧٠٤٧] ر: والأصغر.

[٧٠٤٨] ر: أما.

[٧٠٤٩] ل: الشكل.

[٧٠٥٠] ل: الشكل.

[٧٠٥١] ل – كقولنا، صح هامش.

صادقتين كذب كلّ[٧٠٥٢] واحدة من المقدمتين في الشكل ورجع كلّ واحد من الضربين إلى الآخر وأنتج تلك النتيجة الصادقة بعينها. وكانا قد أومئْنا إلى هذا من قبل.

[ك ٥٠٦٧] وكذلك إذا كانت أحداهما صادقة والأخرى كاذبة وذلك حيث يكون الأوسط مسلوبا عن كلّ واحد من الطرفين سلبا كليا وليس بين الطرفين ملاقاة البتة كقولنا كلّ إنسان حجر ولا شيء من الفرس بحجر في الضرب الأوّل ولا شيء من الإنسان بحجر في الضرب الأوّل[٧٠٥٣] وكلّ فرس حجر[٧٠٥٤] في الضرب الثاني فإنّ الموجبة في كلّ واحد من هذين الضربين كاذبة في الكلّ[٧٠٥٥] والنتيجة صادقة أو كان الأوسط محمولا على كلّ[٧٠٥٦] واحد من الطرفين حملا كليا وليس بين الطرفين ملاقاة البتة كقولنا كلّ إنسان[٧٠٥٧] حيوان ولا شيء من الفرس بحيوان في الضرب الأوّل ولا شيء من الإنسان بحيوان وكلّ فرس حيوان في الضرب الثاني فإن السالبة في كلّ واحد من هذين الضربين كاذبة في الكلّ[٧٠٥٨] والنتيجة صادقة وكذلك إذا كانت الكاذبة كاذبة في البعض أما كذب كلّ واحدة منهما في البعض فحيث يكون الأوسط محمولا على كلّ واحد من الطرفين حملا جزئيا وليس بين الطرفين ملاقاة البتة كالحار بالنسبة إلى الأسود والأبيض فاذا حمل على أنهما سلب بالإيجاب الكلي وعلى الآخر بالسلب الكلي كانت المقدمتان كاذبتين في البعض والنتيجة صادقة وأما كذب السالبة في البعض فحيث يكون الأوسط محمولا على الطرفين جميعا لكن على أحدهما حملا كليا وعلى الآخر جزئيا والطرفان متباينان فاذا سلبت الأوسط عما[٧٠٥٩] حملته[٧٠٦٠] عليه حمل[٧٠٦١] جزئي سلبا كليا كانت هذه السالبة كاذبة في البعض كالأبيض بالنسبة إلى الثلج والحيوان فاذا قلت كلّ ثلج أبيض ولا شيء من الحيوان بأبيض كانت السالبة كاذبة في البعض والنتيجة صادقة.

[٧٠٥٢] ر – كل، صح هامش.

[٧٠٥٣] ج – في الضرب الأول.

[٧٠٥٤] ل – في الضرب الأول وكل فرس حجر.

[٧٠٥٥] ل: الشكل.

[٧٠٥٦] ر – كل.

[٧٠٥٧] ل– إنسان.

[٧٠٥٨] ر، ل: الشكل.

[٧٠٥٩] ر: غير.

[٧٠٦٠] ج: حمل.

[٧٠٦١] ر: حمله.

[ك ٥٠٦٨] وكذلك لو قلت لا شيء من الحيوان بأبيض وكلّ ثلج أبيض وأما كذب الموجبة في البعض فحيث يكون الأوسط محمولا على بعض أحد الطرفين ومسلوبا عن كلّ الطرف الآخر والطرفان متباينان فاذا حملت الأوسط على كلّ[٧٠٦٢] ما حمله عليه حمل[٧٠٦٣] جزئي حملا كليا كانت هذه الموجبة كاذبة في البعض كقولنا كلّ فرس أبلق ولاشيء من الإنسان بأبلق أو لا شيء من الإنسان بأبلق وكلّ فرس أبلق فالموجبة في كلّ واحد من الضربين كاذبة في البعض والنتيجة صادقة هذا اذا كانت المقدمتان كليتين.

[ك ٥٠٦٩] وأما إذا كانت احداهما فقط كلية فان كانتا كاذبتين والكلية في الكل كقولنا بعض الحجر حيوان ولا شيء من الإنسان بحيوان وكقولنا[٧٠٦٤] والكلية كاذبة في البعض بعض الإنسان أبلق ولا من الفرس بأبلق.

[ك ٥٠٧٠] وأما مثال الضرب الرابع والكلية كاذبة في الكلّ فكقولنا بعض الإنسان ليس بحيوان وكلّ حجر حيوان ومثاله وهي كاذبة في البعض كقولنا بعض الأسود ليس بحار وكلّ أبيض حار وإن كانت[٧٠٦٥] الكاذبة احدي المقدمتين فقط فإن كانت الكلية سالبة وهي كاذبة في الكل فكقولنا بعض الجسم إنسان ولا شيء من الناطق بإنسان وكقولنا وهي كاذبة في البعض في الكبرى ولا شيء من الحيوان بإنسان وإن كانت كلية موجبة وهي[٧٠٦٦] كاذبة[٧٠٦٧] في الكلّ كقولنا بعض الجسم ليس بإنسان و كلّ حجر إنسان وكقولنا وهي كاذبة في البعض بعض[٧٠٦٨] الجسم ليس بإنسان رومي[٧٠٦٩] وكلّ إنسان فهو إنسان رومي[٧٠٧٠] وإن كانت الكاذبة جزئية فإن كانت سالبة فكقولنا بعض الإنسان حجر ولا شيء من الفرس بحجر وإن كانت موجبة فكقولنا بعض الإنسان ليس بحيوان وكلّ فرس حيوان.

[٧٠٦٢] ج، ر – كل.

[٧٠٦٣] ل – عليه حمل.

[٧٠٦٤] ر – في الكل كقولنا بعض الحجر حيوان ولا شيء من الإنسان بحيوان وكقولنا، صح هامش.

[٧٠٦٥] ج: كان.

[٧٠٦٦] ر: وكلي.

[٧٠٦٧] ر: كاذب.

[٧٠٦٨] ج، ر – بعض.

[٧٠٦٩] ر: وحي.

[٧٠٧٠] ر: وحي.

[ك ٥٠٧١] وأما[٧٠٧١] [٢٦١ب] في الشكل الثالث فقد ينتج القياس الكاذب المقدمات كيف اتفق النتيجة الصادقة أما من الكاذبتين في الكلّفحيث يكون الأوسط مباينا للطرفين والأكبر في بعض الأصغر بالإيجاب كقولنا كلّ حجر حيوان وكلّ حجر إنسان وأما في السلب فحيث يكون مباينة الأوسط مع الأصغر وحده والأكبر مسلوب عن بعض الأصغر كقولنا في الكبرى ولا شيء من الحجر بجماد.

[ك ٥٠٧٢] وأمّا عن الكاذبتين في البعض فحيث يكون الأوسط محمولا على كلّ واحد من الطرفين حملا جزئيا ايجابيا فقط والأكبر محمول على بعض الأصغر كقولنا بعض[٧٠٧٢] جسم حيوان وكلّ جسم إنسان وأمّا في السلب فكقولنا في الكبرى ولا شيء من الجسم بإنسان وأمّا إذا كان الكذب في الكبرى فقط فإن كانت كاذبة في الكلّ فكقولنا كلّ فقنس[٧٠٧٣] حي كلّ فقنس[٧٠٧٤] أسود وفي السلب كقولنا في الكبرى ولاشيء من الفقنس[٧٠٧٥] بأبيض فإن كانت كاذبة في الجزء كقولنا كلّ إنسان حيوان وكلّ إنسان حبشي وفي السلب كقولنا في الكبرى ولا شيء من الإنسان بحبشي وإن كان الكذب في الصغرى فقط فان كانت كاذبة في الكلّ فكقولنا كلّ فقنس حجر وكلّ فقنس أبيض وفي السلب كقولنا في الكبرى ولا شيء من الفقنس بأسود وإن كانت كاذبة في البعض كقولنا كلّ حيوان إنسان وكلّ حيوان جسم وفي السلب كقولنا في الكبرى ولا شيء من الحيوان بحجر وعلى هذا القياس فتأمل. إن كانت الصغرى جزئيا والكبرى جزئية.

[ك ٥٠٧٣] وأمّا في الشكل الرابع: فقد ينتج القياس الكاذب المقدمات الصادق أيضا وأما إذا كانت المقدمتان موجبتين كاذبتين في الكلّ[٧٠٧٦] فكقولنا كلّ حجر حيوان وكلّ إنسان حجر وأما إذا كانتا كاذبتين في البعض فكقولنا كلّ حيوان إنسان وكلّ جسم حيوان وأما إذا كانت الكبرى موجبة جزئية فكقولنا في الكبرى[٧٠٧٧] المثال الأول وبعض الإنسان حجر وفي الكبرى المثال الثاني وبعض الناطق حيوان وأمّا إذا كانت الصغرى سالبة كلية والكبرى موجبة كلية فان كانتا كاذبتين في الكلّ فكقولنا لا

[٧٠٧١] ج + وأما.
[٧٠٧٢] ج: كل.
[٧٠٧٣] ل: متنفس.
[٧٠٧٤] ل: متنفس.
[٧٠٧٥] ل: المتنفس.
[٧٠٧٦] ر: الشكل.
[٧٠٧٧] ج – الكبرى.

شيء من الناطق بإنسان وكلّ فرس ناطق وإن كانتا كاذبتين في البعض فكقولنا لا شيء من الحجر بأبيض وكلّ أسود حجر وأما إذا كانت الصغرى موجبة والكبرى سالبة كلية فان كانت موجبة كلية وكانتا كاذبتين في الكل فكقولنا كلّ جماد إنسان ولا شيء من الحجر بحماد وإن كانتا كاذبتين في البعض فكقولنا كلّ موجود حيوان ولا شيء من الإنسان بموجود وإن كانت الموجبة جزئية وكانت الكبرى كاذبة في الكلّ أو في البعض فمثالهما المذكوران وكانت الصغرى موجبة كلية جزئية الصغرى.

[ك ٥٠٧٤] وأنت بعد الإحاطة بما ذكرنا يمكنك اعتبار ذلك والكاذبة احدي المقدمتين فقط في الكلّ أو في البعض فلا أطيل عليك الكلام فيه.

البحث العاشر في القياسات المؤلفة من مقدمات متقابلة

[ك ٥٠٧٥] قد تؤلف قياسات من مقدمات متقابلة بأن تؤلف قياس من موجبة وسالبة متضادتين أو متقابلتين اختيالا وتغليط[٧٠٧٨] على المخاطب ولا بدّ من اشتراك المقدمتين في الحدود ليلزم من تركيب القياس منهما سلب الشيء عن نفسه وإنما تحقق[٧٠٧٩] عليه ذلك بأن يغير اللفظ في المقدمة الثانية وتورد بدل إسم الحد ما يرادفه ويحكم عليه بحكم يقابل ما حكم به على الحد من المقدمة الاولى كقولنا كلّ إنسان بشر ولا شيء من البشر بآدمي ينتج لاشيء من الإنسان بآدمي أو تورد بدل الحد كلية أو جزئية ويحكم عليه بحكم ترفع الحكم عن الحدّ[٧٠٨٠].

[ك ٥٠٧٦] مثال[٧٠٨١] الأوّل: قولنا كلّ إنسان ناطق ولا شيء من الحيوان بناطق فإن الحكم على الحيوان حكم على الناطق؛ لأنّ الناطق تحت الحيوان والحكم على الكلي حكم على الجزئي الذي تحته وحينئذ يلزم سلب الناطق عن الإنسان.

[ك ٥٠٧٧] مثال الثاني: قولنا كلّ إنسان حيوان ولا شيء من الضاحك بالفعل حيوان منتج لا شيء من الإنسان بضاحك بالفعل ويلزم منه أيضا رفع الحيوانية عن الإنسان ضرورة اشتمال كلّ ضاحك بالفعل على الحيوانية.

[٧٠٧٨] ج: مغلطا.

[٧٠٧٩] ر: تخفى.

[٧٠٨٠] ر + الأول.

[٧٠٨١] ج: بيان.

[ك ٥٠٧٨] ويجب أن تعلم أن في الشكل الأول يجب أن يكون الحدود الثلاثة التى في القياس مرادفة حتى إذا كرّر الوسط بلفظ واحد كانت الكبرى مقابلة للصغرى فكأنه جعل المحمول في الصغرى[٧٠٨٢] كشيئين[٧٠٨٣] موضع أحدهما للآخر إيجابا في الصغرى وسلبا في الكبرى كما في المثال[٧٠٨٤] المذكور[٧٠٨٥] في الشكل الثاني فيكفي فيه المرادف[٧٠٨٦] الأصغر والأكبر لأنه جعل فيه الشيء الواحد كشيئين[٧٠٨٧] وحمل عليهما محمول واحد وكذلك في الشكل الثالث؛ لأنّه جعل الشيء الواحد كشيئين [٢٦٢أ] وحمل[٧٠٨٨] عليهما محمول واحد.

[ك ٥٠٧٩] وكذلك في الشكل الثالث؛ لأنه جعل الشيء الواحد كشيئين وحملا على موضوع واحد. مثال الشكل الثاني ما ذكرناه ومثال الشكل الثالث قولنا كلّ طبّ علم ولا طب بعلم فليس كلّ علم بعلم ويجب أن تعلم أن هذا القياس في الشكل الثاني إذا كان من متضادين جاز وضع أيهما اتفق صغرى وكبرى وأما إن كان من متناقضين لم يجز الّا أن يكون في الكبرى هي الكلية منهما موجبة كانت أو سالبة ويجوز فيه[٧٠٨٩] أيضا أن يكون أحد الطرفين أخص[٧٠٩٠] من[٧٠٩١] الاخر مثلا إذا قلنا أن كلّ علم فاضل ولا شيء من العلوم[٧٠٩٢] فاضلا فيكون هذا قياسا من مقدمتين متقابلتين. ثمّ إذا وضعنا بدل العلم الموضوع في أحد الطرفين الطب وركبنا القياس كان ذلك أيضا من متقابلين مع أن أحد طرفيه أخص من الآخر لكون الطب أخص من[٧٠٩٣] العلم. وأما في الشكل الثالث فلا يمكن فيه القياس من متقابلين ويكون الطرف الأكبر أخص من الأصغر وينتج عين الحق. فإنّا إذا قلنا كلّ هندسة علم ولا شيء من الهندسة بطب ينتج ليس كلّ علم بطب وهو حق.

[٧٠٨٢] ر – في الصغرى.

[٧٠٨٣] ل – كشيئين، صح هامش.

[٧٠٨٤] ل + الذي ذكرناه وأما.

[٧٠٨٥] ل – المذكور.

[٧٠٨٦] ر: ترادف.

[٧٠٨٧] ل + لأنه جعل الشيء الواحد كشيئين.

[٧٠٨٨] ل – لأنه جعل فيه الشيء الواحد كشيئين وحمل عليهما محمول واحد وكذلك في الشكل الثالث لأنه جعل الشيء الواحد كشيئين وحمل، صح هامش.

[٧٠٨٩] ر – فيه.

[٧٠٩٠] ر: أصغر.

[٧٠٩١] ر: مما.

[٧٠٩٢] ج: العلم.

[٧٠٩٣] ل – من.

[ك ٥٠٨٠] وأمّا الشكل الرابع: فإن القياس فيه من مقابلتين إنّما يكون إذا كانت الحدود الثلاثة فيه مرادفة كما في الشكل الأوّل حتى إذا حكم على الأوسط بحكم ثمّ حكم به على الأكبر بحكم يخالف للحكم الأوّل كان مضادًا له. ومثاله قولنا كلّ إنسان بشر ولا شيء من الآدمي بإنسان فبعض البشر ليس بآدمي.

[ك ٥٠٨١] واعلم أنه تعرض لأصحاب النظر الوقوع في استعمال قياسات من متقابلين وهم[٧٠٩٤] لا يشعرون به وذلك حيث يكون عند إنسان قياسات فاسدة أنتجت نتائج فاسدة ويكون في تلك القياسات أو في تلك النتائج ما يلزم منها مقدمة فاسدة يمكن أن يساق منها إلى إنتاج ضد مقدمة حقة وحينئذ ينتظم عنده من تلك المقدمة الحقة ومن ضدّها قياس من متقابلين من غير قصد منه إلى ذلك وشعور به.

[ك ٥٠٨٢] مثاله فرضنا أن المقدمة الحقة هي قولنا بعض الأعداد فرد ويكون عنده قياسات فاسدة لزم منها أو من نتائجها الفاسدة أن كلّ عدد منقسم بمتساويين فإذا اكتسب من هذه المقدمة بانضمام قولنا لا شيء من المنقسم بمتساويين بفرد قولنا لا شيء من العدد بفرد الذي هو نقيض المقدمة الحقة وحينئذ وقع الناظر على مقدمتين متناقصتين احداهما قولنا بعض الأعداد فرد والثانية قولنا ولا شيء من الأعداد بفرد النتيجين من الشكل الثاني بعض الأعداد ليس بعدد ومن الثالث بعض ما هو فرد ليس بفرد وقد يمكن أن يكون وقوعه على القياس من متقابلين بسبب أن في القياسات الفاسدة التى عنده أو في نتائجها[٧٠٩٥] مقدمة هي مقابلة لجنس المقدمة الحقة أو لجزء تحته فاذا تحقق الحال كانت تلك المقدمة مقابلة للمقدمة الحقة؛ لأنه يمكن أن يستنتج منها ومن مقدمة أخرى مقابل للمقدمة الحقة.

[ك ٥٠٨٣] مثاله فرضنا أن المقدمة الحقة قولنا كلّ علم طب ثمّ سلم أو لزم من أصول آخر كانت عنده أن الطبّ ليس بطبّ فإن هذه المقدمة مقابلة لجزء من المقدمة الحقة ضرورة أن الطب علم ويلزم منه ومن قولنا كلّ علم طب قياس منتج لقولنا بعض العلم ليس بطب الذي هو نقيض المقدمة الحقة فقد وقع الناظر أيضا على قياس مركب من متقابلين في الشكل الثاني منتج لقولنا بعض العلم ليس بعلم وربما كانت المقدمة الموضوعة باطلة[٧٠٩٦]. والقياسات ينتج مقابلها وربما كانت عنده قياسات صحيحة

[٧٠٩٤] ل – وهم، صح هامش.

[٧٠٩٥] ل: ما تحتها.

[٧٠٩٦] ر – باطلة.

وقياسات فاسدة فاكتسب من الصحيحة مقدمة حقة ومن الفاسدة مقابلها. وأما إذا قصد تركيب القياس من متقابلين ابتدأ فلا يمكن ذلك الّا بحيلة من حيل المذكورة[٧٠٩٧].

[ك ٥٠٨٤] وهذا القياس كثيرا ما يستعمل في الجدل[٧٠٩٨] أيضا على طريق المبالغة في التنكيت[٧٠٩٩]. وذلك بأن يأخذ من الخصم مقدمة مسلمة وينتج نقيضها من مقدمات آخر. ثمّ يأخذ المقدمة المتسلمة على سبيل التسليم ونتيجة تلك المقدمات وتركب منهما قياس من متقابلين حتى يلزم منه سلب الشيء عن نفسه.

البحث الحادي عشر في المصادرة على المطلوب الأوّل

[ك ٥٠٨٥] المصادرة على المطلوب[٧١٠٠] هو أن يجعل المطلوب نفسه مقدمة لبيان نفسه بأن تدلّ [٢٦٢ب] أحد جزئيه الذي يراد أن يجعل حدا أوسط مما يرادفه اختيالا في الجدل. وإنّما يكون ذلك إذا كان المطلوب من[٧١٠١] شأنه أن يتشكل فيه ويجهل فإن الأشياء البيّنة بنفسها لا يقاس عليها وقد تعرض ذلك في قياس واحد وقلّما يخفى هذا الّا[٧١٠٢] على ضعفاء[٧١٠٣] العقول وقد تعرض في قياسات فوق واحد متبالية بأن يكون هناك نتيجة تبين[٧١٠٤] بمقدمة غير بيّنة بنفسها وتلك المقدمة تبين بمقدمة أخرى وتلك المقدمة إنّما يتبين بالنتيجة فتكون هذا أيضا مصادرة على المطلوب الأوّل ليس[٧١٠٥] بوسائط وكلما كانت الوسائط أكثر عددا[٧١٠٦] كانت الإطّلاع على أنه مصادرة على المطلوب الأوّل أقلّ مثال ما يكون ذلك في قياس واحد قولنا كلّ إنسان بشر وكلّ بشر[٧١٠٧] ضحاك فكلّ إنسان ضحاك

[٧٠٩٧] ج: المذكور.
[٧٠٩٨] ج: الجدال.
[٧٠٩٩] ر: التركيب.
[٧١٠٠] ل – المصادرة على المطلوب.
[٧١٠١] ر – من.
[٧١٠٢] ر – الا.
[٧١٠٣] ل: ضعيف.
[٧١٠٤] ر – تبين.
[٧١٠٥] ل: لكن.
[٧١٠٦] ج: حدودا.
[٧١٠٧] ل – بشر، صح هامش.

والكبرى والمطلوب شيء واحد[7108] في المعنى وقولنا كل ضاحك بشر وكل بشر إنسان فكل ضاحك إنسان فالصغرى والمطلوب شيء واحد في المعنى.

[ك ٥٠٨٦] فظهر من هذين المثالين أنه[7109] مقدمة جعلت ليس المطلوب كان طرفا المقدمة الأخرى لفظين مترادفين مثال ما يكون ذلك في قياسات فوق واحد متبالية أن تعرض أن مطلوبنا الأوّل أن كلّ إنسان ضحاك فاذا ركّبنا لذلك قياسا هكذا كلّ إنسان متعجب ضاحك لينتج كلّ إنسان ضاحك.

[ك ٥٠٨٧] قيل لنا لم قلتم بأن كلّ إنسان متعجب قلنا[7110] لأن كلّ إنسان مدرك للكلي والجزئي وكلّ مدرك للكلي والجزئي فهو متعجب ينتج كلّ إنسان متعجب[7111].

[ك ٥٠٨٨] قيل لنا لم قلتم بأن كلّ مدرك للكلي والجزئي فهو متعجب قلنا[7112]؛ لأن كلّ مدرك للكلي والجزئي ضاحك وكلّ ضاحك متعجب فكلّ مدرك للكلي والجزئي متعجب[7113] فقد صادرنا[7114] على المطلوب الأوّل لكن بوسائط؛ لأن قولنا كلّ مدرك للكلي والجزئي ضاحك هو عين ما ادّعيناه أوّلا وهو[7115] قولنا كلّ إنسان ضاحك الّا أنّا بدّلنا الإنسان بالمدرك للكلي والجزئي الذي مفهومه عين مفهوم الإنسان أوّلا يكون ذلك الإنسان.

[ك ٥٠٨٩] ويجب أن تعلم أنّ القياس من متقابلين والذي نتكلم فيه أعنى المصادرة على المطلوب الأوّل يشتركان[7116] في أنّ الحد الأوسط في[7117] كلّ واحد منهما موجود في النتيجة والمصادر على المطلوب الأوّل يمكن في الأشكال الأربعة بشرط المحافظة على الشرائط المذكورة لإنتاج الشكل الذي صودر على المطلوب[7118] الأوّل منه[7119].

[7108] ر – ~~قولنا~~.

[7109] ج + أنه.

[7110] ر + لأن كل إنسان متعجب.

[7111] ل – متعجب.

[7112] ج – قلنا.

[7113] ل – متعجب.

[7114] ل: صادنا.

[7115] ج – ~~عين~~.

[7116] ل – يشتركان، صح هامش.

[7117] ج – الحد الأوسط في.

[7118] ل + فيه.

[7119] ل – الأول منه.

[ك ٥٠٩٠] واعلم أنه قد[٧١٢٠] يظن أن الإنسان إذا استعمل في بيان المطلوب الأوّل مقدمة يشارك المطلوب الأوّل في المحمول وموضوعها مع موضوعه يتعاكسان كالإنسان والضاحك كان ذلك مصادرة على المطلوب الأوّل وبالحقيقة ليس كذلك؛ لأنّ الموضوعين مختلفان في المعنى وكذلك إن أخذ موضوع أحدهما كليا وموضوع[٧١٢١] الآخر جزئيا من جزئيات ذلك الكلي لا يكون ذلك مصادرة على المطلوب الأول وإن اتّحدا[٧١٢٢] في المحمول والمصادرة على المطلوب الأوّل قد يكون في العلوم وقد يكون في الجدل كلّ منهما على الوجه الذي قلناه.

البحث الثاني عشر في وضع ما ليس سببا للنتيجة على أنه سبب وضع ما ليس سببا لنتيجة سببا لها

[ك ٥٠٩١] هو أن يستنتج من مجموع مقدمتين أو من قياسات كثيرة محال: ثمّ يقال أن ذلك المحال لازم من مقدمة واحدة من تلك المقدمات المذكورة فقط وكان الحق أن يقال لهم أن ذلك المحال ليس لازما من تلك المقدمة التى ذكرتموها بل إمّا من غيرها أو من المجموع المركب منهما[٧١٢٣] ومن غيرهما[٧١٢٤] وهذا يقع كثيرا في قياس الحلف مثل ما إذا أخذ أحد نقيض المطلوب من القياس[٧١٢٥] المذكور ثم ضمّه إلى شيء آخر حتى لزم منه محال؛ أو قاس بعده قياسات حتى لزم منها محال ثمّ قال ويلزم من ذلك أن[٧١٢٦] يكون نقيض المطلوب محالا؛ لأنّه استلزم المحال فنقول له لم قلتم بأن المحال الذي ذكرته لزم من نقيض المطلوب فانه يجوز أن يكون لزومه من غيره فقط أو من المجموع المركب منه ومن غيره وكيف كان لا يلزم منه استحالة نقيض المطلوب أمّا إذا كان لازما من غيره فظاهر وأما

[٧١٢٠] ر: من.

[٧١٢١] ج، ر – موضوع.

[٧١٢٢] ر: الحد.

[٧١٢٣] ل: منها.

[٧١٢٤] ل: غيرها.

[٧١٢٥] ر + المطلوب من القياس.

[٧١٢٦] ر + لا.

إذا كان لازما من المجموع المركب منه ومن غيره فلأنّه يلزم منه استحالة ذلك المجموع ولا يلزم منه استحالة نقيض المطلوب لجواز أن[٧١٢٧] يكون استحالته[٧١٢٨] باستحالة الأمر المنضمّ اليه.

[ك ٥٠٩٢] لا يقال: المدّعى أن نقيض المطلوب إذا[٧١٢٩] استلزم مع قول صادق في نفسه أو قول ممكن الصدق في نفس الأمر المحال لزم منه استحالة نقيض المطلوب لامتناع أن يكون المستلزم للمحال القول الصادق [٢٦٣أ] في نفسه أو القول الممكن الصدق في نفس الأمر؛ لأنا نقول لم قلتم بأن القول الصادق في نفسه والقول الممكن الصدق في نفس الأمر[٧١٣٠] اذا لم يستلزم المحال لزم منه أن يكون المستلزم للمحال نقيض المطلوب. فانه يجوز أن لا يكون شيء من جزئي المجموع مستلزما للمحال ومع ذلك يكون المجموع مستلزما له وكانا قد ذكرنا نظائر ذلك[٧١٣١] في مباحثنا السالفة مرارا.

[ك ٥٠٩٣] ومن هذا علم ضعف قول الشيخ في الشفآء حيث قال إنما[٧١٣٢] يمكن أن يقال: لم قلتم بأن المحال لزم مما ذكرته من المقدمة إذا كان المحال يلزم وإن رفعت تلك المقدمة مثال ما يكون المحال لازما من غير نقيض المطلوب أن يقول ليس كلّ "ب" "أ" والّا فكلّ "ب" "أ" ولتكن كلّ "د" "ج"[٧١٣٣] وكلّ "ج" "ب" وكلّ "ب" "أ" فإذن كلّ "د" "ب" وإنه محال وإذن ليس كلّ "ب" "أ" فقد وضع فيه ما ليس بسبب ولا جزء سبب[٧١٣٤] سببًا؛ لأنّ قولنا كلّ "د" "ب" يلزم من قولنا كلّ "د" "ج" وكلّ "ج" "ب" وإن لم يقل كلّ "ب" "أ" فلا مدخل[٧١٣٥] لقولنا كلّ "ب" "أ" في لزومه هذا المحال البتة؛ لأنّا لو رفعنا كلّ "ب" "أ" بقى القياس المنتج للمحال.

[ك ٥٠٩٤] ومثال ما يكون المحال لازما من نقيض المطلوب مع الأمر الذي ضمّ إليه قول تامسطيوس في بيان أن شكل الفلك ليس بيضيا؛ لأنه لو كان بيضيا ويحرك على قطرة الأقصر لزم منه[٧١٣٦] الخلاء والخلاء محال فلا يكون شكل الفلك بيضيا فإن المحال وهو الخلاء لزم من كونه بيضيا مع حركته

[٧١٢٧] ر – لجواز أن.

[٧١٢٨] ر – استحاليه.

[٧١٢٩] ر: أوّلا.

[٧١٣٠] ر – لأنا نقول لم قلتم بأن القول الصادق في نفسه والقول الممكن الصدق في نفس الأمر.

[٧١٣١] ج، ر – ذلك.

[٧١٣٢] ج، ر – إنما.

[٧١٣٣] ر<> ج د.

[٧١٣٤] ر – ولا جزء سبب.

[٧١٣٥] ج: فلأنه حد.

[٧١٣٦] ج – ~~محال.~~

على القطر الأقصر فيلزم منه استحالة تلك[٧١٣٧] المجموع ولا يلزم منه استحالة كونه بيضيا لاحتمال أن يكون استحالة تلك[٧١٣٨] المجموع[٧١٣٩] لاستحالة حركة الفلك على قطر الأقصر.

[ك ٥٠٩٥] وقول المتكلمين في إثبات وحدانية الله تعالى لو كان في الوجود الهان وأراد أحدهما حركة زيد في وقت معين وأراد الآخر سكونه في ذلك الوقت بعينه لزم منه المحال؛ لأنّه إن لم يحصل مراد شيء منهما أو مراد أحدهما كانا أو أحدهما عاجزا والعاجز لا يكون الها وإن حصل مراد كلّ واحد منهما لزم اجتماع حركة زيد وسكونه في وقت معين[٧١٤٠] وإنه محال والمحال ههنا أيضا لزم من المجموع فيكون المجموع محالا ولا يلزم منه امتناع وجود الهين لما عرفت.

[ك ٥٠٩٦] واعلم أن وضع ما ليس سببا للنتيجة سببا لها لا يكون في القياس المستقيم؛ لأن في القياس المستقيم لا يقصد فيه إنتاج محال من وضع شيء مناقض للمطلوب بل يساق إلى المطلوب من مقدمات ركّب منهما القياس، وإذا كان كذلك، كان مناقضة يمنع صحة[٧١٤١] مقدمة من مقدماته أو يمنع صحة تأليفها لا غير.

البحث الثالث عشر في الاستقراء

[ك ٥٠٩٧] الاستقراء[٧١٤٢] عبارة عن إثبات الحكم الكلّي بناء على ثبوت محمول على ذلك الحكم لموضوعه في جزئياته إن كان الحكم الكلي إيجابا وعلى سلب محمول ذلك الحكم عن موضوعه فهو[٧١٤٣] في جزئياته إن كان سلبيا وعلى إيهام[٧١٤٤] أن ذلك الحكم اشتمل[٧١٤٥] على جميع[٧١٤٦] الجزئيات بأسرها ومنع أن يكون لها مخالف.

[٧١٣٧] ل: هذا.

[٧١٣٨] ج – تلك.

[٧١٣٩] ر – ~~ولا يلزم منه استحالة~~.

[٧١٤٠] ر: واحد.

[٧١٤١] ل: صدق.

[٧١٤٢] ر – الاستقراء.

[٧١٤٣] ج – فهو.

[٧١٤٤] ر: إبهام.

[٧١٤٥] ج، ل: شمل.

[٧١٤٦] ج، ر، ل – جميع، صح هامش ل.

[ك ٥٠٩٨] وهو ينقسم إلى ما هو تام وإلى ما هو غير تام أما التام فهو الذي يكون ذلك الحكم حاصلا في جميع جزئياته بالحقيقة كقولنا في إثبات كلّ جسم متحيز، الحيوان والنبات والجماد متحيز: فكلّ جسم متحيز ضرورة أن الجسم لا يخرج عن هذه الأمور الثلاثة وهو القياس المقسم الذي عرفت حكمه[٧١٤٧] في الاقترانات الشرطية وهو يفيد العلم؛ لأنّه بعد الردّ إلى النظم الطبيعي ترجع إلى القياس الصادق المقدمات كما نقول في مثالنا المذكور كلّ جسم إمّا حيوان وإما نبات وإما جماد وكلّ حيوان ونبات وجماد متحيز ينتج[٧١٤٨] كلّ جسم متحيز.

[ك ٥٠٩٩] وإما غير التام فهو أن لا يكون ذلك الحكم حاصلا في جميع جزئياته بل في أكثرها[٧١٤٩] لكنه توهم حصوله لكلّها كقولهم في إثبات كلّ حيوان يحرك فكه الأسفل عند المضع؛ لأنّ[٧١٥٠] الإنسان والدواب والطيور يحرك فكها الأسفل عند المضع فكلّ حيوان يكون كذلك.

[ك ٥١٠٠] فإذا قيل لهم لم قلتم بأن الإنسان والدواب والطيور يحرك فكها الأسفل عند المضع[٧١٥١] قالوا؛ لأن استقرينا الحيوانات فوجدنا أكثرها كذلك وأنت تعلم أن هذا البيان لا يفيد كون جميع جزئيات الحيوان تحرك فكها الأسفل عند المضع لاحتمال أن يكون حكم ما لم يستقرأ بخلاف ما استقرى كالتمساح في مثالنا فانه يحرك فكه الأعلى عند المضع على ما قالوه.

[ك ٥١٠١] وعند ذلك ظهر أن هذا القسم لا يفيد العلم البتة لأنه بعد الرد إلى النظم الطبيعي [٢٦٣ب] لا يرجع إلى قياس صادق المقدمات إذ بعد الردّ يصير هكذا كلما كان أكثر جزئيات[٧١٥٢] الحيوانات يحرك فكّه الأسفل فكلّ واحد من جزئياته[٧١٥٣] يكون كذلك لكن المقدم حق فالتالي حق فيصير الشرطية المذكورة ممنوعة ومستند المنع ما ذكرناه من الاحتمال.

[ك ٥١٠٢] والاستقراء حجة يختص باستعمالها الجدليون ومن عادتهم أن يقتصروا إما[٧١٥٤] على ذكر الصغرى أو على ذكر الكبرى كما رأيت فيما ذكرنا من المثالين للتمام منه والناقص فإنّ المذكور بالفعل

[٧١٤٧] ل + حكمه.

[٧١٤٨] ر – كل جسم إما حيوان إما نبات إما جماد وكل حيوان ونبات وجماد متحيز ينتج.

[٧١٤٩] ر: برهانها.

[٧١٥٠] ر، ل – لأن.

[٧١٥١] ل – فكل حيوان يكون كذلك فاذا قيل لهم لم قلتم بأن الانسان والدواب والطيور يحرك فكها الأسفل عند المضع.

[٧١٥٢] ج، ر، ل – جزئيات، صح هامش ل.

[٧١٥٣] ج، ر: جزئيات.

[٧١٥٤] ل – إما.

في كلّ واحد منها هو الكبرى فقط وهو مخالف للقياس؛ لأنّا في القياس[7155] نستدل بثبوت الحكم لكل الأفراد على ثبوته في بعض الأفراد وفي الاستقراء نستدلّ بثبوت الحكم لبعض الأفراد على ثبوته لكلّ الأفراد.

البحث الرابع عشر في التمثيل

[ك ٥١٠٣] وهو عبارة عن إثبات الحكم في جزئي لثبوت ذلك الحكم في جزئي آخر يشاركه في معنى ذلك الحكم فيه معلل به كما يقال السماء محدثة؛ لأنّ البناء محدث وحدوثه معلل بالجسمية المشتركة بينه وبين السماء فيكون السماء أيضا حادثة وإلّا لزم تخلف المعلول عن العلة وإنه محال.

[ك ٥١٠٤] وحدود التمثيل أربعة الأصغر وهو السماء والأكبر وهو الحدوث والأوسط وهو الجسمية والمشارك الأصغر في الأوسط وهو البناء وهو أيضا من الحجج التى يختص بها الجدليون ويسمونه قياسا.

[ك ٥١٠٥] والأصغر فرعا والجزئي المشارك للأصغر في الأوسط أصلا والأكبر حكما والأوسط جامعا. وإذا عرفت هذا فنقول لو ثبت أن المقتضى لثبوت الحكم في الأصل هو القدر المشترك بينه وبين الفرع الذي هو الجامع وثبت أيضا أن الفرع يشارك الأصل في قابلية ذلك الحكم فحصول الشرائط وارتفاع الموانع لزم من ثبوت الحكم في الأصل ثبوته في الفرع بالضرورة؛ لأنه حينئذ ينتظم مقدمتان هكذا كلما كان البناء حادثا كانت الجسمية علة للحدوث وكلما كانت الجسمية علة للحدوث كانت السماء حادثة لتحقق علة الحدوث في السماء وامتناع تخلف المعلول عن العلة ينتج كلما[7156] كان البناء حادثا كانت السماء حادثة ثمّ يجعل هذه النتيجة مقدمة شرطية لقياس استثنائي ويستثنى عن مقدمها بأن يقول لكن البناء حادث فينتج أن السماء حادثة.

[ك ٥١٠٦] فظهر أن التمثيل على تقدير صحة مقدماته إنّما يتمّ بقياسين منطقتين أحدهما اقتراني مركب من متصلتين كليتين موجبتين والثاني استثنائي مركب من متصلة واستثناء عين مقدمها لكن البيان[7157] في إثبات الأمرين المذكورين.

[7155] ل – لأنا في القياس.

[7156] ر + كلما.

[7157] ل: إنسان.

[ك ٥١٠٧] والجدليون أثبتوا الأمر الأوّل منهما وهو أن الحكم في الأصل معلل بالقدر المشترك بينه وبين الفرع بطريقين:

[ك ٥١٠٨] **أحدهما:** الدوران وهو على نوعين الدوران التام والدوران غير التام: والتام[٧١٥٨] يسمونه الجدليون طردا وعكسا وصورته في هذه المادة أن يقول الحدوث حاصل في جميع صور وجود الجسمية ومعدوم في جميع صور عدمها فيكون الجسمية مدارا للحدوث وجودا وعدما وكلّ مدار فهو علة للدائر فالجسمية علة للحدوث. وغير التام أيضا صورته[٧١٥٩] كذلك الّا أنهم يقولون فيه الحدوث حاصل في بعض صور وجود الجسمية ومعدوم في بعض صور عدمها فتكون الجسمية مدارا للحدوث وجودا وعدما؛ لأنّا لا نعنى بكون الشيء مدارا للشيء آخر الّا هذا القدر والمدار[٧١٦٠] علة للدائر فالجسمية علة للحدوث.

[ك ٥١٠٩] وأجود ما قيل في بيان أن المدار علة للدائر ما ذكره الإمام المبرد من أهل النظر[٧١٦١] ركن الدين العميدي وسماه البرهان القاطع وهو أن أحد الأمرين وهو إما كون هذا الدوران علة لعليّة هذا المدار للدائر أو علية هذا[٧١٦٢] المدار للدائر لازم، وأيّاما كان يلزم علية هذا المدائر للدائر.

[ك ٥١١٠] وإنّما قلنا أن أحد هذين الأمرين لازم؛ لأنه لو ثبت أحدهما منضما إلى حمله الأمور الواقعة في نفس الأمر وجودية كانت تلك الأمور أو عدمية لثبت أحدهما جزما ضرورة[٧١٦٣] استلزام الكلّ للجزء ويلزم من ثبوت أحدهما على هذا التقدير ثبوت أحدهما في نفس الأمر لوجوه:

[ك ٥١١١] أحدها: أنه يصدق حينئذ كل ما ليس بثابت في نفس الأمر فهو ليس بثابت على هذا التقدير لثبوت حمله الأمور الواقعة على هذا التقدير وينعكس بعكس النقيض إلى قولنا كلما هو ثابت على هذا التقدير فهو ثابت في نفس الأمر وينتظم مع قولنا أحد هذين الأمرين ثابت على [٢٦٤أ] هذا التقدير قياسا منتجا لثبوت أحدهما في نفس الأمر[٧١٦٤] هكذا أحدهما[٧١٦٥] ثابت على هذا التقدير،

[٧١٥٨] ل – والتام.

[٧١٥٩] ج: جوابه.

[٧١٦٠] ج: والمراد.

[٧١٦١] ج – من أهل النظر.

[٧١٦٢] ر – ~~وانما قلنا اي أحدا~~.

[٧١٦٣] ج – ضرورة.

[٧١٦٤] ل + وينتظم مع قولنا أحد هذين الأمرين.

[٧١٦٥] ل – ~~هكذا أحدهما~~.

وكل ما هو ثابت على هذا التقدير فهو ثابت في نفس الأمر ينتج أن أحدهما ثابت في نفس الأمر[٧١٦٦] وهو المطلوب.

[ك ٥١١٢] وثانيها: إذا صدق قولنا كل ما ليس بثابت في نفس الأمر ليس بثابت على هذا التقدير[٧١٦٧] يلزمه لا شيء مما ليس بثابت[٧١٦٨] في نفس الأمر بثابت على هذا التقدير لما عرفت.

[ك ٥١١٣] أن الموجبة المعدولة المحمول أخص من السالبة المحصلة المحمول وحينئذ ينتظم هذا اللازم مع صغرى القياس الأوّل قياسا في الشكل الثاني منتجا للمطلوب هكذا أحد ما ذكرنا من الأمرين ثابت على هذا التقدير ولا شيء مما ليس بثابت في نفس الأمر بثابت على هذا التقدير ينتج ليس أحد هذين الأمرين ليس بثابت في نفس الأمر ويلزمه أحدهما ثابت في نفس الأمر؛ لأنّ سلب السلب إيجاب.

[ك ٥١١٤] وثالثها: أنّه لو ثبت عدم كلّ واحد من هذين الأمرين في نفس الأمر لثبت عدم كلّ منهما على هذا التقدير لتحقق[٧١٦٩] حمله الأمور الواقعة على هذا التقدير. واللّازم باطل ضرورة أن أحدهما ثابت على هذا التقدير فيلزم ثبوت أحدهما في نفس الأمر.

[ك ٥١١٥] فعلم أن أحد ما ذكرنا من الأمرين ثابت في نفس الأمر وأمّا أن كلّ واحد منهما ملزوم للمدعى فظاهر؛ لأنّ الواقع[٧١٧٠] إن كان هو علية هذا المدار للدائر فقد حصل المطلوب[٧١٧١]، وإن كان هو دلالة هذا[٧١٧٢] الدوران على علية هذا المدار للدائر فيلزم أيضا علية هذا المدار للدائر عملا بالعلة.

[ك ٥١١٦] **الطريق الثاني في بيان[٧١٧٣]:** أن الحكم في الأصل معلل بالقدر المشترك بينه وبين الفرع. **التقسيم**: الذي لا يكون مترددا بين النفي والإيجاب مثل أن يقولوا في هذه المادة الحدوث في البناء إما أن يكون معللا بكونه موجودا أو بكونه قائما بنفسه أو بكونه جسما والأمران الأوّلان

[٧١٦٦] ج، ر، ل – ينتج أن أحدهما ثابت في نفس الأمر، صح هامش ل.

[٧١٦٧] ج + وكل ما هو ثابت على هذا التقدير فهو ثابت في نفس الأمر وهو المطلوب وثانيها اذا صدق قولنا كل ما ليس بثابت في نفس الأمر ليس بثابت على هذا التقدير.

[٧١٦٨] ج، ر – بثابت.

[٧١٦٩] ر: التحقق.

[٧١٧٠] ج + هو؛ ر: للواقع.

[٧١٧١] ل – المطلوب.

[٧١٧٢] ج – ~~المدار~~.

[٧١٧٣] ج – في بيان.

باطلان والّا لكان كلّ موجود وكلّ قائم بنفسه محدثا وإنه محال فيتعين الأمر الثالث وهو المطلوب وكلاهما ضعيفان. أما الدوران فلأن التام منه[٧١٧٤] الذي هو الطرد والعكس إنّما ثبت باستقراء جميع الجزئيات المتشاركة في الجسمية وجميع الجزئيات الغير المتشاركة في الجسمية حتى تعلم وتقطع بأن الحدوث[٧١٧٥] حاصل[٧١٧٦] في جميع صور الجسمية ومعدوم في جميع صور عدم الجسمية؛ لكن الاستقراء على هذا الوجه ممنوع وجوده أو متعسر غاية العسر؛ لأنّه يجوز أن يستدعى استقرائهم جزئي هو جسم وغير محدث نعم لو ثبتوا ذلك بطريق آخر غير الاستقراء لسقط عنهم هذا السؤال لكن لو ثبت لهم أن الحدوث حاصل في جميع صور الجسمية لحصل غرضهم من غير الحاجة إلى ما ذكروه من التمثيل. وإلى مقدماته الفاسدة؛ لأنّه حينئذ ينتظم لهم قياس هكذا السماء جسم، وكلّ جسم محدث ينتج السماء محدثة وهو المطلوب[٧١٧٧]. واستغنوا أيضا عن ذكر الأصل الذي هو البناء في هذا المثال.

[ك ٥١١٧] وإذا كان حال التام ما ذكرناه فكيف يكون حال غير التامّ على أنّا نعدّ التجاوز عن هذا المقام نقول لم قلتم بأن كلّ[٧١٧٨] مدار فهو علة للدائر وما ذكرتموه لبيان ذلك منقوض بالجزئي الاخر من العلة التامة والشرائط المساوية لها وللمعلول وعدم المانع المساوي له والأمور المقتضية لكون المحل قابلا للحكم المساوية له وإن جميع ذلك دارّ الحكم معه وجودا وعدما؛ لأنه يوجد الحكم في جميع صور وجود أيّ واحد كان منها وينعدم في جميع صور عدم أيّ واحد كان مع أن شيئا منها ليس بعلة للدائر الذي هو الحكم ثمّ بعد التجاوز عن إيراد النقوض.

[ك ٥١١٨] لم قلتم[٧١٧٩] بأن أحد ما ذكرتم من الأمرين اذا كان ثابتا[٧١٨٠] على ذلك التقدير يلزم أن يكون ثابتا في نفس الأمر والوجوه التى ذكرها لبيان ذلك مغالطة.

[ك ٥١١٩] أمّا الأوّل: فلأنا لا نسلّم أن قولنا كلّ ما ليس بثابت في نفس الأمر ليس بثابت على ذلك التقدير ينعكس بعكس النقيض إلى قولنا كلّ ما هو ثابت على ذلك التقدير فهو ثابت في نفس الأمر

[٧١٧٤] ل – منه.

[٧١٧٥] ر: الجدوى.

[٧١٧٦] ر: حاصلا.

[٧١٧٧] ر – وهو المطلوب.

[٧١٧٨] ر – ~~واحد~~.

[٧١٧٩] ر – قلتم.

[٧١٨٠] ل: تاما.

فلئن قلت والّا لصدق نقيضه وهو قولنا بعض ما هو ثابتا[٧١٨١] على ذلك التقدير ليس بثابت في نفس الأمر وينتظم مع الأصل قياسا منتجا لقولنا بعض ما هو ثابت على ذلك التقدير[٧١٨٢] ليس بثابت على ذلك التقدير وإنه محال.

[ك ٥١٢٠] قلنا: ما ذكرتموه ليس نقيضا للموجبة الكلية [٢٦٤ب] التى ادّعيتم أنها عكس للأصل المذكور بل نقيضها قولنا ليس[٧١٨٣] بعض ما ليس بثابت على ذلك التقدير ثابت في نفس الأمر وهو لا يستلزم صدق قولنا بعض ما هو ثابت على ذلك التقدير فهو ليس بثابت في نفس الأمر لجواز صدق هذا النقيض مع نقيض هذه الموجبة الجزئية وهو قولنا لا شيء مما هو ثابت على ذلك التقدير[٧١٨٤] ليس بثابت في نفس الأمر.

[ك ٥١٢١] غاية ما في الباب: أنه يلزم من صدقهما سلب النقيضين عن بعض ما هو ثابت على ذلك التقدير وذلك جائز[٧١٨٥] لكون ذلك التقدير محالا وجواز استلزام المحال المحال.

[ك ٥١٢٢] ولئن سلمنا ذلك لكن لم قلتم بأن قولنا بعض ما هو ثابت على ذلك التقدير ليس بثابت على ذلك التقدير محال والمستند ما مرّ آنفا.

[ك ٥١٢٣] وأمّا الثاني: فلا نسلّم استلزام قولنا كلّ ما ليس بثابت في نفس الأمر[٧١٨٦] ليس بثابت على ذلك التقدير كقولنا لا شيء مما ليس بثابت في نفس الأمر ثابت على ذلك التقدير وإنّما يستلزم هذه السالبة إن لو امتنع نقيضها معه وهو ممنوع.

[ك ٥١٢٤] لا يقال: لو صدق نقيض هذه السالبة الكلية مع تلك الموجبة الكلية لا ينتظم منهما قياس في الشكل الثالث[٧١٨٧] هكذا بعض ما ليس بثابت في نفس الأمر ثابت على ذلك التقدير وكلّ ما ليس بثابت في نفس الأمر ليس[٧١٨٨] بثابت على ذلك التقدير وينتج بعض ما هو ثابت على ذلك التقدير ليس بثابت على ذلك التقدير وأنه محال؛ لأنّا نقول لا نسلّم استحالة صدق ذلك والمستند ما مرّ.

٧١٨١ ج – ثابتا.

٧١٨٢ ج – التقدير.

٧١٨٣ ج – ليس.

٧١٨٤ ل – التقدير.

٧١٨٥ ل: خاص.

٧١٨٦ ج – الأمر.

٧١٨٧ ج – كل.

٧١٨٨ ج – ليس.

[ك ٥١٢٥] وأمّا الثالث: فلا نسلّم إنه لو ثبت عدم كلّ واحد من الأمرين المذكورين في نفس الأمر[٧١٨٩] لثبت على ذلك التقدير قوله لتحقق حمله الأمور الواقعة على هذا التقدير.

[ك ٥١٢٦] قلنا[٧١٩٠]: مسلّم؛ ولكن لماذا يلزم منه صدق ما ذكرتم من الشرطية وإنّما يلزم منه صدقها إن لو انتظم من مقدمها ومن قولنا كلّ ما ليس بثابت في نفس الأمر ليس بثابت على ذلك التقدير قياسا منتج لتاليها وعدم انتظام هذا القياس منهما ظاهر لعدم[٧١٩١] اتّحاد الحد الأوسط ضرورة أن عدم كلّ واحد من الأمرين مقدرا في نفس الأمر.والثابت[٧١٩٢] على ذلك التقدير هو الأمور المحققة في نفس الأمر وجودية كانت أو عدمية لا الأمور التى فرض وجودها أو عدمها[٧١٩٣] في نفس الأمر. وإذا كان كذلك؛ لا[٧١٩٤] يتّحد الوسط ولا ينتج القياس شيئا فضلا عن تاليها نعم لو لزم من صدق الشرطية الاولى صدق كلّ ما قدر تحققه في نفس الأمر على ذلك والتقدير كان صدقها لازما لكنك خبير[٧١٩٥] بعدم لزوم ذلك منها.

[ك ٥١٢٧] وأما ضعف الطريق الثاني. فالإمام نقل عن الشيخ وجوها في ذلك وتقدير[٧١٩٦] تلك الوجوه أن يقال: لا نسلّم أن الحدوث معلل بعلة فإنه لو وجب أن يكون كلّ[٧١٩٧] حكم معللا لوجب أن يكون علة ذلك الحكم وعليتها معللتين[٧١٩٨] بعلة أخرى وهكذا مرة بعد أخرى إلى غير النهاية. وإنه محال. وإن[٧١٩٩] سلّمنا أنه معلل لكن لم لا يجوز أن يكون معللا بالذات التى هو عارض لها فإنّ من الأحكام ما عللها ذوات معروضاتها وإن سلمنا إنه[٧٢٠٠] معلل بوصف خارجي لكن لا نسلّم انحصار الأوصاف

[٧١٨٩] ج – في نفس الأمر.

[٧١٩٠] ر + لا.

[٧١٩١] ر: بعد.

[٧١٩٢] ج: والثابتة

[٧١٩٣] ج: وعدمها.

[٧١٩٤] ر – لا.

[٧١٩٥] ج: حينئذ؛ ر – خبير.

[٧١٩٦] ر: ويغير.

[٧١٩٧] ج – كل، صح هامش.

[٧١٩٨] ج: معلولتين.

[٧١٩٩] ل: ولئن.

[٧٢٠٠] ر – أنه، صح هامش.

الخارجية فيما ذكرتم وعدم الانحصار فيه ظاهرة ضرورة كونه أعنى البناء مؤلفا من المآء والتراب وكونه مصنوع الآدمي وسائر ما يقارن أحد هذين أو كلّ واحد منهما من اللوازم والعوارض.

[ك ٥١٢٨] لا يقال: الدليل على انحصار الأوصاف الخارجية[٧٢٠١] في ما ذكرناه من[٧٢٠٢] وجهين:

[ك ٥١٢٩] أحدهما: أنا سبّرنا وتصفحنا فيما وجدنا صفة غيرها فإن كان عندكم[٧٢٠٣] صفة أخرى غير ما ذكرناه فأبرزوه[٧٢٠٤] لننظر فيه.

[ك ٥١٣٠] الثاني: لو كانت في الوجود صفة غير ما ذكرناه لعبرنا علتها كما أنه لو كان بين أيدينا جرم كجبل وغيره[٧٢٠٥] لأدركناه؛ لأنا نقول فساد كلّ واحد منهما ظاهر.

[ك ٥١٣١] أما الأوّل: فلأنّ عدم الوجدان لا يدلّ[٧٢٠٦] على عدم الوجود فيجوز أن يكون في الوجود صفة صالحة؛ لأن يكون كلّ واحدة منها أو مجموعها علة للحدوث غير ما ذكرتموه ولا يجدها البتة كيف وقد بينا وجود صفات آخر غير ما ذكرتموه[٧٢٠٧].

[ك ٥١٣٢] وأما الثاني: فلأنّه لا[٧٢٠٨] يلزم من إدراكنا الجبل بين أيدينا إدراكنا الاعتبارات والمعاني والصفات فإن الجبل بين الايدي لا يخفى على من كان سليم الحسن ولا كذلك الصفات والاعتبارات والمعاني فإنّها كثيرا ما يخفى على الباحث التحرير. ثم أما[٧٢٠٩] أن لا يعثر عليه البتة أو عثر عليه بعد حين وإن سلمنا انحصار الأوصاف الخارجية في الأقسام الثلاثة المذكورة وأن كلّ واحدة[٧٢١٠] من الصفتين الأولين ليست بعلة له[٧٢١١] لكن لا نسلم أنه يلزم من ذلك أن تكون العلة هي الجسمية.

[ك ٥١٣٣] ولم لا يجوز أن يقال: [٢٦٥أ] أنّ العلّة هي مجموع تلك الأمور الثلاثة أو مجموع أمرين منها لا كلّ واحد منها وحده وإن سلمنا أنه ليس بمجموع تلك الأمور ولا بمجموع أمرين منها دخل في

[٧٢٠١] ل – الخارجية، صح هامش.

[٧٢٠٢] ل – من.

[٧٢٠٣] ج: عندهم.

[٧٢٠٤] ج: فافردوه؛ ر: فأوردوه.

[٧٢٠٥] ل – لننظر فيه الثاني لو كانت في الوجود صفة غير ما ذكرناه لعبرنا علتها كما أنه لو كان بين أيدينا جرم كجبل وغيره.

[٧٢٠٦] ر: لا بدّ.

[٧٢٠٧] ر – ولا يجدها البتة كيف وقد بينا وجود صفات آخر ما ذكرتموه، صح هامش.

[٧٢٠٨] ر – لا.

[٧٢٠٩] ج – أما، صح هامش.

[٧٢١٠] ج، ر: واحد.

[٧٢١١] ج – له.

الباقين[7212] لكن لا يلزم منه أيضا أن يكون علة حدوث التناهي الجسمية لجواز انقسامها إلى قسمين وهما الجسم السماوي والجسم[7213] الأرضي ويكون علة حدوث التناهي الجسم الأرضي بحصوصيته وهو غير حاصل في السماء فلا يلزم تعدية الحدوث منه اليها. هذا[7214] توجبه مجموع تلك الوجوه.

[ك ٥١٣٤] والإمام بعد نقل هذه الوجوه قال: ومرجع هذه الأسئلة بأسرها إلى منع الحصر: وأمّا السؤال الأوّل فظاهر إنه كذلك؛ لأنه لما قال أن الحدوث إمّا أن يكون معللا بكذا أو بكذا فأنت[7215] موجب[7216] هذا الحصر. وأبدأت قسما آخر وهو كونه غير معللا حتى أن المعلل لو أمكنه إقامة الدليل القاطع على حصر الأقسام فيما ذكره لسقط هذا السؤال. وأما السؤال[7217] الثاني فظاهر إنه عبارة عن منع الحصر؛ لأنّ الذات التى عرض لها الحدوث مغايرة لكل واحد من الأقسام التى ذكرتموها. وكذلك السؤلان الباقيان ضرورة أن مجموع المركب من أمرين مغاير لكل واحد من ذينك الأمرين وإن كلّ واحد من القسمين اللذين انقسمت الجسمية اليهما مغاير للجسمية.

[ك ٥١٣٥] فظهر أن[7218] السؤال المتوجه على هذه الطريقة ليس الّا منع الحصر ثمّ يقول ولئن سلمنا أن الحدوث في البناء معلل بالجسمية التى هي القدر المشترك بينه وبين السماء وإنها موجودة في السماء ولكن لماذا يلزم منه كون السماء حادثة وإنما يلزم ذلك إن لو كانت الجسمية علة تامة للحدوث أعنى العلة المستجمعة لجميع الشرائط وارتفاع الموانع وهو ممنوع فإنه يجوز أن يكون حصوصية البناء شرطا للعلية أو حصوصية السماء مانعة من قبول الحدوث أما لذاتها أو لاقتضاءها صفة مانعة منه. وأما الأمر الثاني وهو بيان أن الفرع يشارك الأصل في قابلية ذلك الحكم وحصول الشرائط وارتفاع الموانع مما[7219] تعرض أحد منهم لإثباته شبهة[7220] فضلا عن حجة.

[7212]

[7213] ر – الجسم.

[7214] ر – هذا.

[7215] ج: كانت.

[7216] ل:

[7217] ر – وأما السؤال.

[7218] ر + أن.

[7219] ر + لم.

[7220] ر: تسجلة.

البحث الخامس عشر في الاشارة إلى أمور آخريذكر في هذا الموضع

[ك ٥١٣٦] منها **قياس مقاومة:** وهو قياس مؤلفة من مقدمتين منتج مقابل مقدمة هي قياس[٧٢٢١] آخر ليبطل فيمنع القياس بمنع المقدمة التى عليها مدار ذلك القياس وهي التى يوجد كبرى. فالمقاومة يقصد بها قصد إبطال المقدمة الكلية التى في قياس؛ لأنّها بين القياس وذلك يكون على وجهين إما عناد وإما مناقضة أمّا العناد فهو أن يجعل المقدمة الكبرى في القياس الذي يقابل به المقدمة الكلية أشد عموما من تلك المقدمة ومخالفة لها في الكيفية. مثلا فرضنا أن الحكم في المقدمة الاولى هو على شيء عام كالأضداد ويكون الحكم عليها أن العلم بها واحد وتحجه[٧٢٢٢] المقاومة[٧٢٢٣] وتأخذ ما هو أعم من الأضداد ويحكم عليه بضد الحكم المذكور بأن يسلب عنه ذلك الحكم سلبا[٧٢٢٤] كليا. فنقول ولا شيء من المتقابلات يكون العلم بها واحدا ونضيف اليه قولنا أن المتضادات متقابلات لينتج مقابل المقدمة المذكورة ثم هذا القياس إذا أنتج مقابل الكبرى القياس الأوّل وأضيف[٧٢٢٥] الصغرى من القياس الأوّل بحالها أنتج مقابل النتيجة المطلوبة بالقياس الأوّل مثلا فرضنا أن القياس الأول قولنا: "ب" "ج" وكلّ "ج" "أ" أنتج أن "ب" "أ" فعورض أن "ب" ليس "أ" لأنّ "ب" "ج" ولا شيء من "ج" "أ" أنتج أن "ب" ليس "أ" الذي هو مقابل نتيجة القياس الأوّل وأما المناقضة[٧٢٢٦] فهي أن يكون دعوى صاحب القياس الأوّل كليا فتورد المقاوم[٧٢٢٧] جزئيا من الموضوع ليس فيه الحكم المذكور.

[ك ٥١٣٧] وهذا البحث معلوم من الأصول المتقدمة لكنا تبعنا الشيخ في الإشارة إليه.

[٧٢٢١] ر + أمر؛ ل: في قياس.

[٧٢٢٢] ر، ل – و تحجه، صح هامش ل.

[٧٢٢٣] ل: المقاوم.

[٧٢٢٤] ر: سلمنا.

[٧٢٢٥] ر – قولنا أن المتضادات متقابلات لينتج مقابل المقدمة المذكورة ثم هذا القياس اذا أنتج مقابل الكبرى القياس الأوّل وأضيف.

[٧٢٢٦] ر: الناقضة.

[٧٢٢٧] ج: المقام.

[ك ٥١٣٨] ومنها **الضمير:** وهو قياس يحذف كبراه إما لوضوحها كما يقال هذان الخطّان خرجا[٧٢٢٨] من المركز[٧٢٢٩] الى المحيط فيهما متساويان. وإمّا لاحقا كذبها كما يقال هذا الإنسان يحاطب العدو فهو حائز مسلم للتعثير[٧٢٣٠].

[ك ٥١٣٩] ومنها **الدليل**: وهو[٧٢٣١] قياس مؤلف من مقدمتين كبراه مقدمة[٧٢٣٢] محمودة يراها الجمهور ويقول به[٧٢٣٣] الحد الأوسط فيه إمارة للأكبر أي شيء[٧٢٣٤] إذا وجد الأصغر تبعه الأكبر لا محالة مثل قولهم: أن الحد يتقربون، ومنعيين[٧٢٣٥] مردودون، فإنّ هاتين المقدمتين دليلان أو يتحد منهما[٧٢٣٦] الدليل على أنّها يجعل كبرى بالقوة وحينئذ يكون نوعا من قياس الضمير وأما بالفعل وصغرياتها شخصيات [٢٥٥ب] كقولنا أن فلانا حسود وأن فلانا منعم

[ك ٥١٤٠] ومنها **العلامة**: وهي قياس اضماري الحد الأوسط فيه إما[٧٢٣٧] محمول على الأصغر دون الأكبر كاللبن اذا جعلناه علامة للولادة فنقول هذه المرأة ذات لبن فهي قد ولدت ولا يمكن أن يقال كل امرأة قد ولدت فهي ذات لبن بل كل امرأة لها لبن فقد ولدت[٧٢٣٨] وإما محمول على الأصغر والأكبر معا بالإيجاب حتى كان ذلك قياسا في الشكل الثاني من موجبتين.

[ك ٥١٤١] وهو[٧٢٣٩] في الخطابيات مقبول؛ لأنه قياس مظنون مثل قولهم هذه المرأة صفراء فقد ولدت ولا يمكن أن يقال كلّ صفراء ولدت بل كلّ والدة صفراء وكذلك هذه المرأة يتغشى فهي حبلى وإما موضوع لهما أي للأصغر والأكبر حتى يكون قياسا في الشكل الثالث كقول القائل الحكماء ذو فضائل؛ لأن فلانا ذوفضل وفلانا حكيم وإنّما يكون علامة إذا أضمر الكبرى والّا لكان قياسا.

[٧٢٢٨] ج – خرجا.

[٧٢٢٩] ر: المركب.

[٧٢٣٠] ر: الثعر؛ ل: للتعثر.

[٧٢٣١]

[٧٢٣٢] ج – مقدمة.

[٧٢٣٣] ل: أنه.

[٧٢٣٤] ر – أي شيء.

[٧٢٣٥] ر – ل.

[٧٢٣٦] ج: منها.

[٧٢٣٧] ج – ~~أن يكون~~.

[٧٢٣٨] ج، ر – ولا يمكن أن يقال كل امرأة قد ولدت فهي ذات لبن بل كل امرأة لها لبن فقد ولدت.

[٧٢٣٩] ج: وهما.

[ك ٥١٤٢] ومنها **الرأي**: وهو مقدمة محمودة كلية يذكر دائما في الحطابة مهملة وإذا عمل منها ومن غيرها قياس خفي[٧٢٤٠] ففي الأغلب يصرح بها على أنها كبرى ويحذف الصغرى كقولهم الأصدقاء ينصحون والأعداء يحاسدون.

[ك ٥١٤٣] ومنها **القياس الفراسي**: وهو قياس الحد الأوسط فيه هيئة بديئة توجد[٧٢٤١] للإنسان[٧٢٤٢] ولحيوان[٧٢٤٣] آخر غير ناطق ومن شأن تلك الهيئة البديئة أن يتبع مزاجا يتبع ذلك المزاج خلق[٧٢٤٤] من أخلاق النفس فتلك الهيئة البديئة وذلك الخلق النفساني إذن معلولا علة واحدة وهي ذلك المزاج، فإذا وجدت تلك الهيئة البديئة لإنسان حدس بوجود[٧٢٤٥] ذلك الخلق النفساني له استدلالا بأحد المعلولين على الآخر كما يقال أن زيدا شجاع؛ لأنّه عريض الصدر كأسد فان عريض الصدر وشجاع فاستدلّ تعرض[٧٢٤٦] الصدر على الشجاعة اللذين هما من توابع مزاج خاص لكنك تعلم أن هذا القياس إنّما تتم بعد أن ثبت أن المزاجات الواقعة في ابتداء الجبلة والطبيعة يتبعها أخلاق النفس كما يتبعها هيئات البدن وثبت أيضا أن الخلق النفساني الذي ثبت لذلك الإنسان بواسطة حصول تلك الهيئة البديئة له يتبع المزاج الذي يتبعه تلك الهيئة البديئة والنفس يتبع في إثبات ذلك بأن يتفصح الحيوانات المشاركة لذلك الحيوان في تلك الهيئة البديئة فإن كان كلّ من له تلك الهيئة البديئة فله ذلك الخلق النفساني وكلّ من ليس[٧٢٤٧] له تلك الهيئة البديئة فليس له ذلك الخلق النفساني بحدس حينئذ فحدس قوى وفراسة محكمة بأن ذلك الخلق النفساني من لوازم تلك الهيئة البديئة وإن لم يكن الأمر كذلك تعلم أن اللازم لتلك الهيئة البديئة خلق آخر لا ذلك الخلق.

[ك ٥١٤٤] وحدود القياس الفراسي أيضا أربعة كالتمثيل أحدها الإنسان كزيد في مثالنا المذكور وهو الأصغر[٧٢٤٨] والثاني الخلق النفساني كالشجاعة في المثال المذكور وهو الأكبر والثالث الهيئة البديئة

[٧٢٤٠] ج، ر – خفي.

[٧٢٤١] ج: يقصد.

[٧٢٤٢] ر: الإنسان.

[٧٢٤٣] ل: والحيوان.

[٧٢٤٤] ج – خلق، صح هامش.

[٧٢٤٥] ج: يوجد.

[٧٢٤٦] ل: تعريض.

[٧٢٤٧] ج – ليس، صح هامش.

[٧٢٤٨] ل: الأكبر.

كعريض الصدر في المثال المذكور وهو الحد الأوسط والرابع الحيوان الآخر غير الناطق كالأسد في مثالنا المذكور وهو المشارك للأصغر في الحد الأوسط.

[ك ٥١٤٥] وهذا القياس تشبه الدليل من حيث أن الحد الأوسط فيه كعريض الصدر إذا حصل للحد الأصغر يتبعه وجود شيء آخر له كالشجاعة وتشبه التمثيل أيضا من حيث أن الحكم فيه أثبت في جزئي كزيد لوجود في جزئي آخر كالأسد معلل[٧٢٤٩] بمعنى مشترك بينهما.

[ك ٥١٤٦] ومنها **القسمة**: وقد ظنّ بعضهم أنها بنفسها قياس، وفساد ذلك ظاهر؛ لأنّه متى لم يقرن بها مقدمة أخرى حملية أو شرطية لتحصل منها قياس اقتراني أو استثنائي لم يفد شيئا وأيضا فإنا إذا قلنا الحيوان إما مائت وإما[٧٢٥٠] أزلي ثمّ قلنا لكنه مائت لينتج أنه ليس بأزلي فهذه المقدمة الثانية وهي كونه مائتا سواء أخذناها مسلما أو أثبتناها بقياس ليس للقسمة فيها تأثير أما إذا أخذنا مسلمة فظاهر وأما إذا أثبتناها بقياس كان المقيد لها هو ذلك القياس لا القسمة. نعم لو قيل أن القسمة يقيد بذكر الأقسام وإحطارها[٧٢٥١] بالتالي[٧٢٥٢] كان ذلك صحيحا حقا.

[ك ٥١٤٧] ومنها **عكس النتائج**: ههنا اعتبارات تعرض لمقدمات القياس وللقياس نفسه بسبب أحوال تعرض للحدود فنقول إذا ركّبنا قياسا لإنتاج كلّ "ج" "ب"[٧٢٥٣] هكذا كلّ "د" "ب" وكلّ "ب" "أ" ثمّ انعكس كلّ "ج" "أ" إلى نفسها في الكمّ والكيف حتى صحّ أن كلّ "أ" "ج" يلزم منه أن ينعكس الصغرى أيضا كنفسها في الكمّ والكيف وذلك لأنا نقول كلّ "ب" "أ" وكلّ "أ" "ج" ينتج كلّ "ب" "ج" ويلزم أيضا أن ينعكس الكبرى كذلك لأنّا نقول كلّ "أ" "ج" وكلّ "ج" "ب" [٢٦٦أ] ينتج كلّ[٧٢٥٤] "أ" "ب".

[ك ٥١٤٨] فالحاصل: أن الكبرى إذا كانت موجبة فعكس النتيجة الكلية مع عين احدي المقدمتين ينتج عكس المقدمة الأخرى كليا. وأما إن كانت الكبرى سالبة وكان القياس هكذا كلّ "ج" "ب" ولا شيء من "ب" "أ" أنتج لا شيء من "ج" "أ" فإن الكبرى مما ينعكس لا محالة ويلزم من ذلك أن

[٧٢٤٩] ر: معنى.

[٧٢٥٠] ل: أو.

[٧٢٥١] ل: واحطاؤها.

[٧٢٥٢] ج، ر: في التال.

[٧٢٥٣] ل: أ.

[٧٢٥٤] ج – ب ج.

ينعكس النتيجة أيضا لا لأنّها سالبة كلية التى هي واجبة الانعكاس بل بسبب[٧٢٥٥] انعكاس الكبرى بأن يقول لا شيء من "أ" "ب" وكلّ "ج" "ب" لينتج من الشكل الثاني لا شيء من "أ" "ج" الذي هو نقيض النتيجة.

[ك ٥١٤٩] ولما كانت هذه المباحث الثمانية قليلة النفع أوجزنا الكلام فيها.

[٧٢٥٥] ج، ر: أن.

الفصل الثالث في البرهان

وفيه مباحث:

البحث الأول في الدلالة على الغرض من كتاب البرهان

[ك ٥١٥٠] لما كان العلم الفطري والفكري قسمين أحدهما التصور والثاني التصديق وكان الفكري من كلّ واحد منهما على مراتب؛ لأنّ التصور منه تصور الشيء بجميع معانيه الذاتية ومنه تصوره ببعض معانيه الذاتية ومنه تصوره بالمعاني العرضية المختصة جملتها من حيث هي جملة به[٧٢٥٦] ومنه تصوره بالمركب من بعض الذاتيات وبعض العرضيات. والتصديق منه يقيني وهو اعتقاد أن الشيء كذا مع اعتقاد أنه لا يمكن أن لا يكون[٧٢٥٧] على ما هو عليه مع امتناع ذوال هذا الاعتقاد أعنى الثاني. ومنه شبيه باليقين وهو اعتقاد أن الشيء كذا إما مع عدم اعتقاد أنه لا يمكن أن لا يكون على ما هو عليه أو مع هذا الاعتقاد لكن بحيث يجوز ذواله. ومنه ظنّي وهو اعتقاد أن الشيء كذا مع اعتقاد أن لنقيضه إمكان كان القول المفيد للتصور على مراتب فمنه ما يفيد العلم[٧٢٥٨] الذاتي وهو الحد التامّ أو الحدّ الناقص ومنه يفيد العلم[٧٢٥٩] العرضي وهو الرسم التام أو الناقص.

[ك ٥١٥١] وقد عرفت كلّ واحد منها من قبل والقول المفيد للتصديق على مراتب فمنه ما يفيد اليقين وهو البرهان ومنه ما يفيد شبيه اليقين وهو الجدل والسفسطة ومنه ما يفيد الظن وهو الخطابة، وأما[٧٢٦٠] الشعر فلا يفيد تصديقا بل تحيلا تحركا للنفس إلى انقباض أو انبساط.

[ك ٥١٥٢] فهذا الكتاب يفيدنا المواد التى إذا[٧٢٦١] جعلت أجزاء حد كان الحد مفيدا للتصور التام وهو الحد التام. وعرّفه المعلّم الأوّل بأنّه قول دال على ماهية الشيء، وأراد بالماهية كمال حقيقة الشيء

[٧٢٥٦] ج – به.

[٧٢٥٧] ج: يمكن.

[٧٢٥٨] ل: الميز.

[٧٢٥٩] ل: الميز.

[٧٢٦٠] ج، ر – أما.

[٧٢٦١] ر – اذا.

التى هو بها هو. ويفيدنا أيضا المواد التى إذا جعلت حدود قياس كان القياس مفيدا لليقين هو البرهاني ويصح[7262] أن يجعل التصور لنوع ما[7263] مبدأ[7264] التصديق[7265] إذ كلّ مصدق به متصور من غير عكس. فإن المعاني الألفاظ متصورة وليست بمصدقة بل الذي يتصور ويصدق به هو الأقوال الجازمة. أمّا التصور[7266] فمن جهته[7267] أن معناها قائم في النفس كقولك الإنسان حيوان[7268] وأما التصديق فلأنّ معناها مضاف الى حال الشيء في نفسه كما نتصور أي الصورة المعقولة التى حصلت من سببه أوقعت بين حديهما مطابقة لحال حديهما[7269] في الوجود[7270] وفي نفس الأمر.

[ك ٥١٥٣] وإذا عرفت غرض الكتاب عرفت منفعته وهي التوصل إلى التصديقات اليقينة والتصورات الحقيقية بواسطة استعمال هذه الآلة التى هي المنطق.

البحث الثاني في مرتبة كتاب البرهان الاشبهة

[ك ٥١٥٤] تقديم هذا الفنّ على سائر الفنون؛ لأن الغرض من جميع ما سلف هو التوصل إلى كسب الحق واليقين فهذا الغرض يفيده هذا الفنّ دون سائر الفنون. فإنّ ما يفيده سائر الفنون ينتفع ببعضه في الأحوال المدنية وببعضه ليحترز منه وببعضه ليرتاض به وبعضه ليدفع[7271] به معاند الحق وببعضه ليعتذر به على مخاطبة[7272] الجمهور في حملهم على المصالح. وجميع ذلك بالنسبة إلى ما يفيده البرهان

[7262] ج: يصح.

[7263] ل: هذا.

[7264] ج: مثل؛ ل – مبدأ.

[7265] ج، ل: التصديق.

[7266] ج، ر: الفصول.

[7267] ر – فمن جهته.

[7268] ر – كقولك الإنسان حيوان.

[7269] ج، ر: احداهما.

[7270] ج – في الوجود.

[7271] ج: فيدفع.

[7272] ل: محافظة.

كالنقل[7273] بالنسبة الى الغرض وصرف الزمان الى الغرض قبل[7274] صرفه إلى الفعل[7275] لكن من الناس من رأى تقديم الجدل على هذا الفنّ وقد رد عليه كل ردّ.[7276]

[ك ٥١٥٥] قال الشيخ: وليس يستحق الرجل كلّ ذلك الرد فان ذلك أحسن من وجه؛ لأن مبادي الجدل المقدمات المشهورة والاستقرائية ومبادي البرهان المقدمات المحسوسة والمجربة والأولية، والاولى أعمّ من الثانية لأنّ كلّ مقدمة محسوسة أو مجربة أو أولية فهي مشهورة من غير عكس والأعمّ مقدم على الأخص طبعا فوجب أن يكون مقدما عليه وضعا لأن الابتداء بالأعم ثم التدرج إلى الأخص [٢٦٦ب] نافع مقوّما كان الأعم أو ليست بمقوم ولأنّ تقديم الجدل يستدعى ارتياض الذهن بالقياسات الجدلية وهو نافع في فهم القياسات البرهانية[7277] لأن الجدل قد يشارك البرهان في المبدأ ولكن الجدل تأخذه من حيث هو[7278] مشهور لا من حيث أنه صادق. نعم تقديم البرهان من حمله[7279] حسن الإخبار والنفعة[7280] والشفقة[7281] على الزور جاز أحسن.

[ك ٥١٥٦] وأما الخطابة والشعر فلا ينتفعان في الأمور الكلية النظرية.

[ك ٥١٥٧] وأما المغالطة فإنها كالجدل في جواز تقديمها على البرهان بالزمان لكن تقديمها لا ينفع تقدم الجدل اذ ليست مادتها مشاركة لمادة البرهان بوجه.

[ك ٥١٥٨] ويجب أن تعلم أن كلّ تعليم وتعلم ذهني فتعلم سابق: أما الصناعي فمثل التجارة والصناعة فبالمواطئة على استعمال تلك الصناعة، وأما التأديي[7282] مثل تلقين شعر أو لغة فبالمواطئة على التلفظ فتلك الأصوات والألفاظ وأما التأدبي والتقليدي مثل أن تألف الإنسان اعتقاد رأي ما فمن جهة الثقة بالمعلم وأمّا التنبهي[7283] مثل أن تعلم أن المقناطس تجذب الحديد لكنه غافل عنه فبالتنبيه عليه بأن

[7273] ر: كالنقد.

[7274] ج: بعد.

[7275] ل: النقل.

[7276] ج + عليه كل الرد.

[7277] ل – البرهانية، صح هامش.

[7278] ج: لأنه.

[7279] ج، ر: جهة.

[7280] ر: والثقة؛ ل: النفع.

[7281] ج، ر، ل – الشفقة، صح هامش ل.

[7282] ر – التأدي.

[7283]

يقال هذا هو مقناطس الذي عرفت حاله وأما الذهني فنقول مسموع أو معقول من شأنه أن يوقع اعتقاد رأى أو تصور لم يكن وهذا التعليم و التعلم الذهني قد يكون بين إنسانين وقد يكون بين إنسان واحد مع نفسه لكن من جهتين فإنّه من حيث أنه[٧٢٨٤] بحدس[٧٢٨٥] الحد الأوسط في القياس معلم ومن حيث يستفيد النتيجة من القياس متعلم ويجب أن يكون ذلك القول المتقدم مسموعا كان أو معقولا معلوما أوّلا لا كيف اتفق بل من جهة أن يكون علما بالمطلوب إن[٧٢٨٦] لم يكن بالفعل فبالقوة.

[ك ٥١٥٩] أما التصديق فيتقدمه تصور المطلوب وان يصدق به وتصور القول المنتج إيّاه والتصديق بهذا القول وأما التصور فيتقدمه تصور أجزاء الحد والرسم والمعتبر في هذا التقدم هو التقدم بالذات وإن كان قد يكون بالزمان أيضا وأما الصناعات العلمية فيتقدمها أيضا تصور المواد التى يقع العمل فيها والأنهاء. مثل أن النجار يجب أن تعلم أوّلا ما الحشب وما القدّوم وما المنشار وما المثقب وأن تعلم أن الحشب من شأنه أن يتجب بالقدّوم وينشر بالمنشار ويثقب بالمثقب.

البحث الثالث في تعديد مبادي القياسات

[ك ٥١٦٠] مبدأ[٧٢٨٧] القياس إمّا أن يكون مصدقا به من وجه أو غير مصدق به فإن كان الأوّل فإمّا أن يكون التصديق على وجه ضرورة أو على وجه تسليم أو على وجه ظن غالب[٧٢٨٨] فإن كان على وجه ضرورة فتلك الضرورة إما عن مجرد العقل دون الاستعانة بشيء آخر أو عنه مع الاستعانة بشء آخر[٧٢٨٩] أو عن قوة أخرى عن لا[٧٢٩٠] العقل.

[ك ٥١٦١] والأوّل: الاوليات وهي قضايا مبدأ الحكم بها مجرد العقل دون الاستعانة بغيره وإنه متى حصل له طرفاها وإن كان ذلك الحصول بالفكر جزم بنسبة أحدهما إلى الآخر إيجابا أو سلبا كقولنا الكلّ أعظم من الجزء، والجسم الواحد في الزمان الواحد استحال أن يكون في مكانين والنفي والإثبات

٧٢٨٤ ج – أنّه.

٧٢٨٥ ج: يحد من.

٧٢٨٦ ر: أنه.

٧٢٨٧ ل: هذا.

٧٢٨٨ ل>< غالب ظن.

٧٢٨٩ ج – أو عنه مع الاستعانة مع شيء آخر.

٧٢٩٠ ل: غير.

لا تجتمعان ولا يرتفعان. فإن توقف العقل في الجزم بنسبة محمولات هذه القضايا إلى موضوعاتها ليس الّا لتوقفه في تصور طرفيها.

[ك ٥١٦٢] والثاني: على أنواع النوع الأوّل: المشاهدات وهي قضايا مبدأ الحكم بها العقل لكن بواسطة قوى ظاهرة كحكمه بأن الشمس مضيئة والنارّ حارة

[ك ٥١٦٣] أو قوى باطنة كحكمها بأنّ لنا جوعا وعطشا وخوفا وغضبا ولذّة وإلماء ويخص هذا القسم أعنى ما يكون حكم العقل فيه بواسطة القوى الباطنة بالوجدانيات[٧٢٩١]؛ والنوع الثاني المجربات وهي قضايا مبدأ الحكم بها العقل لكن بواسطة مشاهدات متكررة توقع يقينا لقياس خفي ينضمّ[٧٢٩٢] إلى تلك المشاهدات وهو أنه لو كان اتّفاقيا لما كان دائما ولا أكثريا كحكمه بأن شرب السقمونيا موجب للإسهال بعد مشاهدة الإسهال عقيب شربه مرة بعد أخرى.

[ك ٥١٦٤] النوع الثالث: الحدسيات وهي قضايا يحكم العقل بها بواسطة حدس قوى يحصل من النفس بسبب مشاهدة[٧٢٩٣] القرائن دون الأثر موجب لليقين كحكمه بأن نور القمر مستفاد من الشمس بسبب اختلاف هيئات تشكل النور فيه بسبب قربه وبعده منها[٧٢٩٤]. والحدس هو سرعة الانتقال من المبادى إلى المطالب. والفرق بين التجربة والحدس هو أن الحدس لا يتوقف على فعل يفعله الإنسان حتى يحصل المطلوب بواسطته[٧٢٩٥] [٢٦٧أ] والتجربة يتوقف على ذلك فإنّ الإنسان ما لم تجرب الدواء لا يمكنه الحكم عليه[٧٢٩٦] بكيفية من الكيفيات الأربع ولا بكونه مسهلا أو قابضا.

[ك ٥١٦٥] النوع الرابع: المتواترات وهي قضايا يحكم العقل بها لكن بواسطة كثرة الشهادات بعد إطّلاعه على إمكان المخبر عنه وأمنه من التواطؤ عليها وانتهاءها إلى من شاهد المخبر عنه كحكمه بوجود مكّة وبغداد وسائر البلاد البعيدة عنا[٧٢٩٧]، ووقوع الوقائع العظيمة في الأزمة الماضية. ولا مبلغ الشهادات[٧٢٩٨] الموقعة لليقين في عدد معين إذ ربّ عدد توقع اليقين لشخص في قضية ولا توقع

[٧٢٩١] ل – بالوجدانيات، صح هامش.

[٧٢٩٢] ر: ينتظم.

[٧٢٩٣] ج + هذه.

[٧٢٩٤] ج – منها.

[٧٢٩٥] ر: واسطته.

[٧٢٩٦] ر – عليه.

[٧٢٩٧] ج – عنا,

[٧٢٩٨] ر: الزيادات.

ذلك العدد اليقين فيها لغير ذلك الشخص وأكثر منه لا توقع اليقين لذلك الشخص فيها وربّ عدد توقع اليقين لكلّ شخص في قضية ولا توقع اليقين لأحد منهم في غيرها من القضايا. وأكثر منه لا توقع اليقين لأحد منهم في تلك القضية بل اليقين هو القاضي بكمال العدد واليقين المستفاد من هذه الأنواع الثلاثة أعنى التجربة والحدس والتواتر[٧٢٩٩] لا يمكن الاحتجاج به على غيره لاحتمال أن لا يحصل له اليقين بذلك.

[ك ٥١٦٦] النوع الخامس: قضايا قياساتها معها وهي قضايا مبدأ الحكم بها العقل لكن بوسط[٧٣٠٠] لا يعزب عن الذهن عند تصور حدي[٧٣٠١] المطلوب من غير كسب كقولنا أن كلّ أربعة زوج وأن من تصور الأربعة والزوج يحكم في الحال أنها زوج لأنه يتصور في الحال أنها منقسمة بمتساويين فالانقسام بمتساويين وسط حاضر[٧٣٠٢] في الذهن دائما عند تصور الأربعة وتصور الزوج من غير الحاجة إلى كسبه.

[ك ٥١٦٧] وهذه الأقسام الستة أعنى الاوّليات والأنواع الخمسة الاخر هي مبادي البرهان وستعرف البرهان بقسميه.

[ك ٥١٦٨] والثالث وهو أن يكون تلك الضرورة عن قوة أخرى غير العقل هو الوهميات وهي قضايا كاذبة يقضى بها القوة الوهمية قضايا شديدة القوة في أمور غير محسوسة بأحكام يخص المحسوسات بسبب أن ما لا يوافق الحس لا تقبله الوهم ولا يكون للعقل فيها حكم أولى لكن يضطر الوهم النفس إلى أن يحكم فيها حكما ضروريا وإن كان كاذبا في نفسه مثل حكم النفس في أوّل ما يوجد متميزة[٧٣٠٣] قبل أن يتقف بالآراء أو النظر أن كلّ موجود في حيز مشار اليه وما ليس في داخل العالم ولا في خارجه ليس بموجود والذي يدل على أنه ليس كلّ موجود موهوم أو محسوس هو أن الوهم نفسه واقعا له ليس بموجود بمحسوس[٧٣٠٤] ولا موهوم وأن مبادي المحسوسات ليس بمحسوسة ولا وجودها على نحو وجود المحسوسات ولا يكون موهومة أيضا كيف فإن العقل إذا نظر النظر الذي يخصه وألّف قياسات

[٧٢٩٩] ر<> والتواتر والحدس.

[٧٣٠٠] ر: بواسطة.

[٧٣٠١] ر: طرفي.

[٧٣٠٢] ر: حاظر.

[٧٣٠٣] ر: مثمرة.

[٧٣٠٤] ج، ر، ل – بمحسوس، صح هامش ل.

من مقدمات مشتركة القبول[٧٣٠٥] بينه وبين الوهم إن كان له قبول مقدمات عقلية متجهة لنقيض ما حكم به[٧٣٠٦] الوهم من الأحكام فاذا انتهى[٧٣٠٧] إلى النتيجة نازعت القوة الوهمية العقل في قبول النتيجة [ك ٥١٦٩] فعلم من ذلك أن ضرورتها غير الضرورة للعقلية وأن حكمها هذا كاذب؛ لأنها قبلت ما لا يجب قبوله ويبغت عن قبول ما يجب قبوله[٧٣٠٨] ومع ذلك فإنّه يصعب علينا التمييز بين ضرورة العقل وضرورة الوهم؛ لأنّ الثانية يكاد[٧٣٠٩] تشاكل الاولى مشاكلة قوية الّا أن ينظر في موضوع المطلوب ومحموله فان كان أعمّ من المحسوسات أو خارجا عنها وكانت الضرورة يدعو إلى جعله على صورة المحسوسات فلم يلتفت اليه بل يطلب الحجة والموجود والشيء والعلة والمبدأ والكلي والجزئي والنهاية واللانهاية وحقائق الأنواع كحقيقة الإنسان والفرس فإنها خارجة عن المحسوسات ولا يتمثل في أوهامنا بل إنّما ينالها العقل فقط[٧٣١٠].

[ك ٥١٧٠] لكن يجب أن تعلم أن أحكام القوة الوهمية ليست بأسرها كاذبة فإن حكمها في المحسوسات حقة يصدقها العقل وكذلك ما يجرى مجرى الهندسيات فإنّ العقل لا ينازعها فيه.

[ك ٥١٧١] نعم في المعقولات الصرفة إذا حكمت بأحكام يخص[٧٣١١] المحسوسات كانت[٧٣١٢] كاذبة والعقل ينازعها والوهميات مبدأ السفسطة وإن كان على وجه تسليم فهو على أنواع.

[ك ٥١٧٢] النوع الأوّل: الآراء المسماة بالمحمودة وخصصوها بالمشهورة أو لا عمدة لها الّا الشهرة وهي آراء مبدأ الحكم بها عموم اعتراف الناس لمصلحة عامة أو رقة أو حمية أو قوى وانفعالات من عادات وشرائع وآداب كقولنا: العدل جميل والظلم قبيح وشكر المنعم واجب ،وكشف العورة شمح، ومراعاة الضعفاء محمود إلى غير ذلك من القضايا العادية

[٧٣٠٥] ر: القول.

[٧٣٠٦] ج، ر، ل – به، صح هامش ل.

[٧٣٠٧] ر: انتهت.

[٧٣٠٨] ر – ويبغت عن قبول ما يجب قبوله.

[٧٣٠٩]

[٧٣١٠] ل – فقط.

[٧٣١١] ر: يحط.

[٧٣١٢] لا – كانت.

[ك ٥١٧٣] والفرق بينها وبين الأوليات هو أن الإنسان لو قدّر أنه خلق دفعة وهو ممتر ولم[٧٣١٣] يعود شيئا ولم تؤدب ولم يلتفت إلى حاكم[٧٣١٤] غير العقل ولم يتغفل عن الحياء [٢٦٧ب] والحجل ولم ينظر إلى ما يوجب مصلحة أو ينقض عليه[٧٣١٥] شيئا. وأعرض عن الاستقراء ثمّ عرض على نفسه هذه القضايا فإنه يمكنه أن يشك فيها بخلاف الأوليات فإنه إذا عرضا على نفسه في هذه الحالة جزم تصدقها من غير توقف والسبب في اعتقاد المشهور أن أحد هذه الأمور التى أوجبنا الأعراض عنها في هذه الحالة. ومن المشهورات ما هو صادق لكن صدقها لا يظهر بفطرة العقل بل لا بدّ من الحجة.

[ك ٥١٧٤] ومنها ما هو كاذب ومن المشهورات ما يستند إلى طابعة مثل ما يستند إلى أمة أو إلى أرباب صناعة[٧٣١٦] ويسمى مشهورات محدودة.

[ك ٥١٧٥] النوع الثاني[٧٣١٧]: المقبولات وهي قضايا يوجد من شخص يوثق به أو من عدد محصور يعتقد فيهم إمّا لأمر فلكي أو اتّصال سماوي لا يطلع عليه أحد يقتضى حسن[٧٣١٨] اعتقاد الناس فيهم أو لاختصاصهم بصفة ظاهرة جملة يوجب ذلك مثل عبادة[٧٣١٩] أو رياضة أو زيادة علم أو سجاوة وشجاعة إلى غير ذلك من الصفات الحملية والخصال[٧٣٢٠] الحميدة المرضية عند الجمهور كالقضايا المأخوذة من علماء السلف والمقبولة من علماء الزمان وعباد الوقت.

[ك ٥١٧٦] النوع الثالث: المسلمات وهي قضايا يأخذها أحد الخصيمين من صاحبه[٧٣٢١] مسلمة فيبنى عليها الكلام في دفع من سلّم له وتبعه، يكون في القياس الذي يخاطب به ذلك الواحد الخاص ولا يكون التصديق فما يتجه محق[٧٣٢٢] نحو المخاطب. والقياس فلا ينتفع المخاطب به فيما بينه وبين نفسه البتة.

[٧٣١٣] ر: ولا.

[٧٣١٤] ر: حكم.

[٧٣١٥] ل – عليه.

[٧٣١٦] ر: صانعة.

[٧٣١٧] ل – الثاني.

[٧٣١٨] ج، ر، ل – حسن.

[٧٣١٩] ل: عادة.

[٧٣٢٠] ج، ر:

[٧٣٢١] ر: خصمه.

[٧٣٢٢] ج، ر – محق.

[ك ٥١٧٧] نعم إن كانت تلك القضايا من التى هي مسلمة فيما بين[٧٣٢٣] أهل هذا العلم انتفع كلّ واحد من الخصيمين في[٧٣٢٤] دفع صاحبه وفيما بينه وبين نفسه وذلك مثل تسليم الفقهاء كون الاجماع والقياس واستصحاب الحال[٧٣٢٥] وغيرها من القواعد المقررة عندهم في الأصول الكلية عند البحث، والمناظرة في الفروع، والمهندسين امتناع إحاطة خطين مستقيمين بسطح واحد وامتناع[٧٣٢٦] استقامة خط واحد على استقامة خطين وغير ذلك من المقدمات المسلمة فيما بين أهل كلّ صناعة الموضوعة في أوائل[٧٣٢٧] كتبهم.

[ك ٥١٧٨] واعلم أن جميع الأوليات مشهورة مقبولة مسلمة من غير عكس.

[ك ٥١٧٩] وإن كان على وجه ظن غالب.فهي[٧٣٢٨] المظنونات وهي قضايا يحكم بها بواسطة الظن الغالب بها من غير وقوع اعتقاد جزمي بل مع جواز وقوع الطرف الآخر وذلك إما لمشابهتهما للقضايا المشهورة في بادّي الرأي الغير المتعقب كقولهم؛ انصر أخاك ظالما أو مظلوما، فإن هذا حال ما يقرع السمع يظن ظنا غالبا به وميلا قويا اليه. ثمّ إذا يعقب علم أنه لا يجوز أن ينصر الظالم أخا أو كان ولدا وإمّا لأنه قول أجود من فقه. وإمّا من جهات آخر موجب لغلبة الظن وأمثلتها ظاهرة.

[ك ٥١٨٠] والمظنونات والمشهورات والمقبولات والمسلمات إنما ينتفع في المقاييس من حيث أن بها اعتقادا لا من حيث أن مقابلها يحتاج في الضمير أو يجوز أن يتشكك فيها وأي[٧٣٢٩] صناعة جاز فيها استعمال المظنونات جاز فيها استعمال المذكورات قبلها[٧٣٣٠] وكذلك كلّ موضع يصح فيه استعمال المشهورات جاز فيه استعمال القضايا الضرورية. القياس المؤلف من المشهورات والمسلمات يسمى

[٧٣٢٣] ل: رأي.

[٧٣٢٤] ل: تنافي.

[٧٣٢٥] ل – الحال.

[٧٣٢٦] ج + وامتناع.

[٧٣٢٧] ج – في.

[٧٣٢٨] ج: وهو.

[٧٣٢٩] ج: وأن.

[٧٣٣٠] ج: كلها.

جدلا. والغرض منه إقناع القاصر ورطة البرهان وإلزام الخصوم ودفعهم. والمؤلف من المقبولات والمظنونات يسمى خطابة. والغرض ترغيب المستمعين فيما ينفعهم من تهذيب الأخلاق[٧٣٣١].

[ك ٥١٨١] وأمّا الوهميات فظاهر كونها أقوى من المشهورات لكن لا في النفع بل في شدة أذعان النفس غير[٧٣٣٢] المقوّمة[٧٣٣٣] لها

[ك ٥١٨٢] هذا كلّه أقسام المبدأ المصدّق به من وجه. وأما المبدأ الذي لا يصدّق به أصلا فإن لم يجر مجرى المصدق به بسبب تأثير يكون منه في النفس تقوم ذلك التأثير من جهة ما يقام ما يقع به التصديق لم[٧٣٣٤] ينتفع به في القياسات أصلا.

[ك ٥١٨٣] والذي يفعل هذا الفعل فهو المحيلات وهي قضايا إذا وردت على النفس أثّرت فيها تأثيرا عجيبا من قبضها عن أمور وبسطها نحو أمور مثل ما يفعل الشيء المصدق به فيقوم مع تكذيبنا إيّاها مقام ما يصدق به كمن يقول للعسل أنه مرّة مقتاه[٧٣٣٥] فينفر عنه النفس مع التكذيب به[٧٣٣٦] كما ينفر له[٧٣٣٧] عنه أو هو مصدق له أو قريب منه وكما يقال للشراب أنه ياقوتة سيالة وللمطبوح المسهل أنه شراب مروق فيرغب النفس في شربهما مع تكذيبنا[٧٣٣٨] ذلك.

[ك ٥١٨٤] وهذه القضايا هي مبادي القياسات الشعرية ويروجها الأوزان المطبوعة والأنحاز الحسنة والأصوات الطيبّة. ومنافع القياسات الشعرية في الأمور الجزئية قريبة من منافع القياسات الآخر فيها أذا[٧٣٣٩] كان الغرض في إيقاع التصديق في الأمور الجزئية هو تقرير النفس على انقباض أو انبساط أو

[٧٣٣١] ج، ر – القياس المؤلف من المشهورات والمسلمات يسمى جدلا والغرض منه إقناع القاصر عن ورطة البرهان وإلزام الخصوم ودفعهم والمؤلف من المقبولات والمظنونات يسمى خطابة والغرض منها ترغيب المستمين فيما ينفعهم من تذهيب الأخلاق.

[٧٣٣٢] ج، ر: عن.

[٧٣٣٣] ج: المعرية.

[٧٣٣٤] ج، ر – لم.

[٧٣٣٥] ر: معناه.

[٧٣٣٦] ل – به.

[٧٣٣٧] ر – له.

[٧٣٣٨] ل: تكذيبها.

[٧٣٣٩] ج، ر: اذ.

سكون عنهما[٧٣٤٠] والتحيل من شأنه أن يفعل ذلك فيقوم مقامه كيف فإنّ أكثر القوام أطوع للتحيل منهم للتصديق.

البحث الرابع في المطالب وما يتعلق بها

[ك ٥١٨٥] المطالب ثلاثة: مطلب "ما"، ومطلب "هل"، ومطلب "لم".

[ك ٥١٨٦] أما مطلب "ما" [٢٦٨أ] فعلى قسمين: أحدها: ما يطلب به معنى الإسم كقولنا ما الخلاء؟ وما العنقاء؟ الثاني: ما يطلب به حقيقة الذات الموجودة كقولنا ما الحركة وما المكان؟

[ك ٥١٨٧] وأما مطلب "هل" فعلى قسمين أيضا. أحدها: بسيط وهو الذي يطلب به وجود الشيء على اطلاقه أو لا وجوده على اطلاق: كقولنا هل الخلاء موجود أو ليس بموجود؟ والثاني مركب وهو الذي يطلب به وجود الشيء بحال كذا كقولنا هل الإنسان موجودا عالما أو ليس موجودا عالما[٧٣٤١].

[ك ٥١٨٨] وأما مطلب "لم" فعلى قسمين أيضا. أحدهما بحسب القول وهو الذي يطلب به الحد الأوسط في القياس الذي ينتج مطلوبا ما. والثاني: بحسب الأمر نفسه وهو الذي يطلب به وجود الشيء في نفسه على ما هو عليه من وجوده مطلقا أو من وجوده بحال ما: كقولنا لم كان الفلك موجودا، ولم كانت حركته مشرقية[٧٣٤٢]؟

[ك ٥١٨٩] وأمّا سائر المطالب نحو "أيّ" و"كيف" و"كم" و"متى" فهي راجعة إلى الهل المركب بوجه مّا[٧٣٤٣] ومطلب أي بسيط[٧٣٤٤] من البواقي؛ لأنه يطلب به تميز[٧٣٤٥] الشيء[٧٣٤٦] بما يخصه وحينئذ يكون مشتملا بوجه ما على مطلب "كيف"[٧٣٤٧] و"كم" و"أين" و"متى" ومطلب ما بحسب الإسم متقدمة على كلّ مطلب[٧٣٤٨] أمّا تقدمه على القسم الثاني منه فظاهر؛ لأن من لم تعلم مفهوم الإسم امتنع

[٧٣٤٠] ج: عليهما.

[٧٣٤١] ل – أو ليس موجودا عالما.

[٧٣٤٢] ل: مرقية.

[٧٣٤٣] ج – ما.

[٧٣٤٤] ر: أبسط.

[٧٣٤٥] ج: لشيء؛ ر – تميز.

[٧٣٤٦] ج، ر: التى.

[٧٣٤٧] ر – كيف.

[٧٣٤٨] ل: المطالب.

أن يطلب حقيقته الموجودة وأما تقدمه على مطلب "هل" بقسميه فلان الذي لا تعلم أن الإسم[٧٣٤٩] لأيّ شيء وضع لا يتاتي[٧٣٥٠] منه السؤال على أنه هل هو موجود أو هل موجود بحال أو ليس بحال ما. وأمّا تقدمه على مطلب لم بقسميه[٧٣٥١] فلأن الجاهل بمفهوم اللفظ امتنع أن يطلب عليه نسبته إلى غيره أو علة[٧٣٥٢] وجوده في الخارج أو علة اتّصافه بصفة إذ كلّ ذلك[٧٣٥٣] فرع العلم بمفهوم اللفظ.

[ك ٥١٩٠] والقسم الثاني من مطلب ما: الذي بحسب الأمر نفسه أيضا متقدم على مطلب "لم" لأنّه ما[٧٣٥٤] لم تعلم وجود الشيء أو لا وجوده مطلقا أو بحال ما امتنع جريان طلب الكمّ فيه لكنه متأخر عن مطلب هل البسيط؛ لأنّ الذي يطلب ذات الحركة وذات الزمان بمطلب ما فإنّها يطلب[٧٣٥٥] ماهية أمر موجود عنده وذلك يوجب تقدم علمه بوجوده بهل البسيط بخلاف مطلب ما يجب الإسم لأنّ الذي مطلب هل الحركة موجودة أو هل الزمان موجودا وهل الخلاء موجود فيجب أن يكون قد فهم أو ما يدلّ عليه هذه الأسامي[٧٣٥٦] فانّه يمكن أن تعلم ما دلّ عليه الإسم ولا تعلم[٧٣٥٧] أن ذلك المدلول موجودا وغير موجود.

[ك ٥١٩١] لا يقال: المقول في جواب مطلب ما حد. والحد لا يكون الّا للموجود. وإذا كان كذلك، امتنع تقدم مطلب ما على مطلب هل ؛لأنّا نقول لا نسلم أن ذلك[٧٣٥٨] المقول في جواب مطلب ما حد وإنما يكون حدا إن لو علم وجود الذات المسؤل عنها بذلك المطلب. أمّا إذا لم تعلم ذلك فلا تعلم أن المقول في الجواب حد بحسب الإسم أو بحسب الذات.

[ك ٥١٩٢] نعم المقول في الجواب على أنه حد بحسب الإسم إذا علم وجود الذات صار حدا بحسب الذات أيضا. والفرق بين المفهوم من الإسم في الجملة[٧٣٥٩] وبين المفهوم من الحد ظاهر. فإن كلّ

[٧٣٤٩] ل – الإسم، صح هامش.

[٧٣٥٠] ر: تنافي.

[٧٣٥١] ج – تقسيميه.

[٧٣٥٢] ر: علية.

[٧٣٥٣] ل – ذلك، صح هامش.

[٧٣٥٤] ج، ر – ما.

[٧٣٥٥] ر – ما فإنها يطلب.

[٧٣٥٦] ر: الاشياء من.

[٧٣٥٧] ل – ولا تعلم.

[٧٣٥٨] ج، ل – ذلك.

[٧٣٥٩] ل – في الجملة.

إنسان اذا خوطب بإسم فهم[٧٣٦٠] ما يدلّ عليه الإسم إذا كان عالما باللغة، وأما الحد فلا يقف عليه الّا المحققون المرياضون بصناعة المنطق .ومطلب لم الذي[٧٣٦١] بحسب القول ربما كان متقدما على مطلب لم بحسب الأمر نفسه؛ لأنه ربما ندري أن "ج" "ب" بقياس ولا ندري العلة في نفس الأمر لكون "ج" "ب" وربما لم يكن متقدما عليه وذلك حيث كان الشيء بينا بنفسه أو بالحسّ[٧٣٦٢] لكن تكون علته خفية كجذب المقناطس الحديد فإنه إذا أصيب[٧٣٦٣] بالحس خطر بالبال طلب علته في نفس الأمر لا طلب التصديق به وقد يتفق أن يكون الحد الأوسط في القياس علّة للأمر نفسه فيجتمع المطلبان معا في بيان[٧٣٦٤] واحد[٧٣٦٥].

[ك ٥١٩٣] فكلّ واحد من هذه المطالب إنما يتوصل إليه بأمور معلومة لكن يجب أن تعلم أن المطلوب إذا كان معدوما أو محالا كيف يتصور حتى يطلب[٧٣٦٦] بعد ذلك هل هو أو ليس؟ فاعلم أن المعدوم إذا كان مفردا لا تركيب فيه فلا يمكن أن يتصور الّا بنوع من المقايسة بالموجود كالخلاء وضدّ الله فإن الأوّل إنّما يتصور بأنّه للأجسام كالقابل، والثاني بأنّه لله كالحارّ للبارد[٧٣٦٧] فصار المعدوم متصورا بصوره أمر موجود منسوب اليه المعدوم، وأمّا بالنظر إلى ذاته دون هذه النسبة فلا يكون متصورا البتة إذ لا ذات له.

[ك ٥١٩٤] وإن كان مركبا مثل إنسان يطير يتصور أوّلا تفاصله التى هي محالة، ثم يتصور لتلك التفاصيل اقتران ما على قياس اقتران الأشياء الموجودة المركبة؛ لأن التأليف من جهة ما هو تأليف [٢٦٨ب] متصور لوجوده فإذن[٧٣٦٨] المعدوم إنّما يتصور لتصور متقدم للموجودات فعلى هذا النحو يعطى دلالة إسم المعدوم والعلم يصدق قضية كلية مستلزم للعلم بإثبات محمولها إلى كلّ واحد من جزئيات موضوعها لكن بالقوة لا بالفعل لأنا إذا عرفنا أن كلّ إنسان حيوان لا نعرف مثلا أن زيدا الذي

[٧٣٦٠] ر: منهم.

[٧٣٦١] ج – الذي.

[٧٣٦٢] ر: بالحسن.

[٧٣٦٣] ر – أصيب.

[٧٣٦٤] ل: شأن.

[٧٣٦٥] ل – واحد.

[٧٣٦٦] ج، ر – حتى يطلب.

[٧٣٦٧] ج: الباد.

[٧٣٦٨] ر: فإن.

هو بالهند حيوان؛ لأنا لانعرفه بالفعل نعم لو انضمّ إلى العلم السابق وعلمنا بأن زيدا موجود علمنا بأنه إنسان علمنا أنه حيوان وهذا معنى قولنا أن انتساب[٧٣٦٩] المحمول إلى كلّ واحد من جزئيات الموضوع معلوم بالقوة.

[ك ٥١٩٥] ومن هذا: علم أن العلم بصدق القضية الكلية لا يتوقف على العلم بكلّ واحد من جزئيات موضوعها. وعلم منه حلّ الشك المشهور وهو أنكم تعلمون أن كلّ اثنين زوج ولا تعلمون أن الذي في يدي زوج مع أنه اثنان؛ لأن العلم باثنيته ما في يدي بالقوة لا بالفعل حتى لو علمنا أن الذي هو في يده اثنان علمنا أنّه زوج.

[ك ٥١٩٦] وقد يقال: في حلّ هذا الشكّ أنا لم نقل أنا نعرف[٧٣٧٠] أن كلّ اثنين زوج بل نقول كلّ اثنين عرفناه[٧٣٧١] أنه زوج أو كلّ ما هو اثنين في نفسه هو في نفسه زوج وعلى كلّ واحد من التقديرين اندفع ما ذكرتموه.

[ك ٥١٩٧] ويجب أن تعلم أن مبادي العلوم تقدم[٧٣٧٢] عليها ويصدر بها ففي بعضها إنما يوضع أن الأمر موجود أو ليس بموجود فقط؛ لأن الضرورة لا تدعو الّا اليه. كقولنا أن الشيء لا يخرج عن طرفي النقيض وفي بعضها توضع أولا ما يدلّ عليه الإسم وإن لم تعلم وجوده كوضعنا المثلث والمربع في فاتحة الكتاب الاسطقسات ثمّ من بعد ذلك يتبين وجوده وفي بعضها توضع الأمران جميعا كالوحدة في فاتحة علم العدد ونقول أيضا أن المبادي إن كانت مفردة فمنها ما يعطى حدودها ووجودها[٧٣٧٣] لموضوع الصناعة وأجزائه ومنها ما يعطى حدودها دون وجودها كآثار الموضوع ولواحقه ولوازمه وإن كانت مركبة يعطى التصديق بها أي لا بدّ من[٧٣٧٤] أن تقبلها بالهيئة[٧٣٧٥] والماهية.

[٧٣٦٩] ج، ر: إثبات.

[٧٣٧٠] ج – أنا نعرف.

[٧٣٧١] ر + علمنا.

[٧٣٧٢] ر: تقوم.

[٧٣٧٣] ل – ووجودها.

[٧٣٧٤] ر – من.

[٧٣٧٥] ر: البهلية.

البحث الخامس في البرهان وفي قسميه اللذين أحدهما برهان لم والآخر برهان إنّ ومباحث آخر يتعلق به

[ك ٥١٩٨] أما البرهان فهو قول مؤلف من مقدمات يقينية لإنتاج نتيجة يقينية. ثم هذا القول إن كان يعطي التصديق بوجود الأكبر للأصغر أو سلبه عنه في نفس الأمر كما يعطى ذلك في بيان حتى يكون الحد الأوسط فيه كما هو علة للتصديق بوجود الأكبر للأصغر أو سلبه عنه في البيان كان علة لوجود الأكبر للأصغر أو سلبه عنه في الوجود فهو برهان "لم" وإن كان يعطى التصديق بذلك في البيان ولا يعطى التصديق به[٧٣٧٦] في نفس الأمر فهو برهان "إنّ". ثمّ إن كان الحد الأوسط فيه معلولا لوجود الأكبر في الأصغر يسمى دليلا والّا فهو[٧٣٧٧] برهان[٧٣٧٨] الإن على الإطلاق.

[ك ٥١٩٩] مثال الدليل: هذا المحموم بنوَب حماة غباء وكلّ[٧٣٧٩] من ناب حماة غباء محماة من عفونة الصفراء، أو يقول أن القمر ينكسف انكسافه وكلما انكسف انكسافه كانت الأرض حائلة بينه وبين الشمس[٧٣٨٠].

[ك ٥٢٠٠] مثال الإنّ المطلق: أن هذا المحموم[٧٣٨١] قد عرض له بول أبيض خاثر في علية الحادة[٧٣٨٢] وكلّ من يعرض له ذلك خيف عليه السرسام. وأنت تعلم أن البول الأبيض والسرسام معا معلولان لعلة واحدة وهي حركة الاخلاط الحادة الى ناحية الرأس واندفاعها نحوه.

[ك ٥٢٠١] وأمّا مثال[٧٣٨٣] برهان لم: فمثل أن يقول أن هذا الإنسان عقيب له[٧٣٨٤] الصفراء لاختفائها واشتداد المسام وكلّ من عرض له هذا فهو محموم عباء تأتيه دمة لازمة يشتد في الثالث أو[٧٣٨٥] نقول

[٧٣٧٦] ر – بذلك في البيان فلا يعطى التصديق به.

[٧٣٧٧] ج، ر – فهو.

[٧٣٧٨] ج، ر: فبرهان.

[٧٣٧٩] ر – كل.

[٧٣٨٠] ل + كثاله.

[٧٣٨١] ل – المحموم، صح هامش.

[٧٣٨٢] ل – الحادة.

[٧٣٨٣] ر: بيان.

[٧٣٨٤] ل: فيه.

[٧٣٨٥]

أن القمر كري وكلّ كري فإن استفاد النور[7386] من المقابل يكون[7387] أولا هلاليا ثم يصف فرض ثمّ يدرأ ثمّ يراجع على تلك النسبة.

[ك ٥٢٠٢] إذا عرفت هذا فاعلم أن الحد الأوسط في برهان لم لا شكّ أنه علة لوجود الأكبر في الأصغر، فإمّا أن يكون مع ذلك علة لوجود الأكبر في نفسه أو لا يكون علة له. مثال الأول عفونة الصفراء فإنها علة لحصول الحمى الغب للشخص المتعفن الصفراء أو علة أيضا لوجودها مطلقا. مثال الثاني الإنسان فإنه علة لحمل الحيوان على زيد بناءً على أن حمل الشيء على الأخص بواسطة حمله على الأعم[7388] وليس علة للحيوان مطلقا والمعتبر في برهان لم كون الأوسط علة لوجود الأكبر في الأصغر لا لكونه علة للأكبر مطلقا بل ربما كان الأوسط معلولا للأكبر لكن يكون علة لوجود الأكبر في الاصغر ولا امتناع في أن يكون معلول الشيء علة لحصول صفة لعلته فإن حركة النار معلولة لطبيعتها ثمّ أنها أعنى حركتها قد يصير علة لحصول طبيعها [٢٦٩أ] عند الشيء الذي حصلت عنده ففعلت فيه. ولذلك فإن مماسها[7389] التى[7390] هي معلولة حركتها فجعل حدا أوسط دون نفس طبيعة النار. فاذن كلما هو علة لوجود الأكبر مطلقا فهو علة لحصوله في كلّ موضع[7391] وفي الأصغر أيضا وليس كلّ ما هو علة لحصول الأكبر في الأصغر فهو علة له مطلقا.

[ك ٥٢٠٣] لا يقال: لو صدق قولكم كلّ ما هو علة لوجود الشيء فهو علة لوجوده في كلّ موضع[7392]؛ لاستحال[7393] أن يكون الأكبر علة للأوسط في برهان لم؛ لأنه لو كان علة له لكان[7394] علة لحصوله في الأصغر[7395]. وإذا كان الأكبر علة لحصول الأوسط في الأصغر استحال أن يكون حصول الأوسط للأصغر علة لحصول الأكبر فيه؛ لامتناع أن يصير المعلول علة لعلّته؛ لانا نقول نحن لا ندّعى أن كلّ ما هو علة لوجود الشيء فهو علة لوجوده في كلّ موضوع بل ندّعى ذلك بالنسبة إلى الموضوع الذي لا

[7386] ل – النور، صح هامش.

[7387] ج، ر – يكون.

[7388] ج – ~~ليس~~.

[7389] ر: مماستها.

[7390] ل – التى.

[7391] ل: موضوع.

[7392] ل: موضوع.

[7393] ل: استحال.

[7394] ل – علة له كان.

[7395] ر – في الأصغر.

يتحقق ذات المعلول الّا أن يكون في ذلك[٧٣٩٦] الموضوع ولعل وجود الأوسط في الأصغر ليس بالنسبة إلى ذات الأوسط كذلك بجواز وجود ذات الأوسط في غير الأصغر. وإذا كان كذلك؛ لا يلزم من كون الأكبر علة للأوسط أن يكون[٧٣٩٧] علة لحصوله في الأصغر.

[ك ٥٢٠٤] أو نقول: ندّعى ذلك بالنسبة إلى الموضوع الذي لا يتحقق ذات العلة الّا أن يكون في ذلك الموضوع ولعل وجود الأكبر في الأصغر ليس بالنسبة إلى ذات الأكبر كذلك لجواز وجوده في غير الأصغر وحينئذ لا يلزم من كون الأكبر علة للأوسط كونه علة لحصوله في الأصغر. سلمنا ذلك ولكن لا نسلم أن الأكبر لو كان علة لحصول الأوسط في الأصغر لزم أن لا يكون حصول الأوسط في الأصغر علة لحصول الأكبر فيه فإن الأكبر له ذات وله كونه موجودا في الأصغر وأحدهما غير الآخر وعلّة حصول الأوسط في الأصغر هي ذات الأكبر ومعلول حصول الأوسط في الأصغر هو حصول الأكبر في الأصغر ولا يلزم من ذلك صيرورة[٧٣٩٨] المعلول علة لعلته بل الذي يلزم صيرورة[٧٣٩٩] المعلول علة لصفة علته ولا امتناع في ذلك لما عرفت من المثال.

[ك ٥٢٠٥] قال الشيخ: فإن البرهان إنما يكون برهان لم اذا كان الحد الأوسط فيه علة تامّة لوجود الأكبر في الأصغر فإنه لو لم يكن كذلك لم يكن العلم بوجود الأكبر في الأصغر مستفادا منه بل منه ومن شيء آخر.

[ك ٥٢٠٦] ويجب أن تعلم أن العلم اليقيني بكل ما له سبب إنما يحصل من جهة نسبته، فإن نسبة المحمول إلى الموضوع باحدي الضرورات الثلاثة المذكورة في الجهات.إذا كانت لعلة فلو علمت لا من [٧٤٠٠] تلك العلّة لم تحصل التعين[٧٤٠١] بكون تلك النسبة ضرورية؛ لأن اكتساب العلم بالنسبة لا من الجهة التى توجب كون تلك النسبة ضرورية لا يكون الّا بالإمكان. وأمّا إذا علمت بتلك العلة كان العلم الحاصل المستفاد منها بتلك النسبة يقينيا.

[٧٣٩٦] ل- ذلك، صح هامش.

[٧٣٩٧] ر – علّة للأوسط أن يكون.

[٧٣٩٨] ل: ضرورة.

[٧٣٩٩] ل: ضرورة.

[٧٤٠٠] ر: لأمر.

[٧٤٠١] ر، ل – التعين، صح هامش ل.

[ك ٥٢٠٧] ألا ترى أن إنسانا لو قال كلّ إنسان ضاحك وكلّ ضاحك ناطق لا يجب من ذلك أن يتيقن أن كلّ إنسان ناطق؛ لأنّه ما طلب ثبوت الناطقية الإنسان من علته اذ ليس ثبوت الناطقية للإنسان بواسطة ثبوت الضاحكية له. وأما لو عكس وقال كلّ إنسان ناطق وكلّ ناطق[٧٤٠٢] ضاحك وجب من ذلك أن يتيقن أن كل إنسان ضاحك؛ لأن ثبوت الضاحكية للإنسان معلول ثبوت قوة النطق له.

[ك ٥٢٠٨] إذا عرفت هذا، فاعلم أن ثبوت الأكبر للأصغر اذا[٧٤٠٣] كان لذاته لا بسبب، لكنه خفي عندنا وثبوت الأوسط للأصغر أيضا لذاته لكن هو وثبوت الأكبر للأوسط بيّنان عندنا فينعقد منهما قياس برهاني يقيني منتج للعلم بثبوت الأكبر للأصغر لكن لا يكون البرهان برهان لم بل برهان إنّ؛ لأنّه لم يعلم السبب الذي به تجب هذه السببية؛ لأن السبب ههنا الذات إذ الأكبر للأصغر لذاته بل أحدهما من جهة هي بها لا يجب وهو ثبوت الأوسط للأصغر لذاته وثبوت الأكبر للأوسط اللذان هما بينان عند العقل.

[ك ٥٢٠٩] فقد ظهر من هذا أن برهان الإنّ قد يعطى اليقين الدائم فيما لا سبب له. وأما فيما له سبب فلا يعطى اليقين البتة. ولهذا قيل: أن الرياضي لا يقين له في كثير من الأمور المنسوبة إلى الهيئة؛ لأنه يأخذها من جهة ما وجدت بالرصد؛ لا يقال[٧٤٠٤] إذا رأينا صنعة علمنا بالضرورة أن لها صانعا ولا يزول هذا العلم عنا البتة مع أنه برهان إنّ؛ لأنه استدلال بالمعلول على العلة؛ لأنّا نقول الصغرى في هذا القياس إن كانت جزئية كقولنا هذا البيت مصور وكلّ مصور فله مصور فلا نسلّم أن نتيجته وهي قولنا أن هذا البيت له مصور مما يقع به اليقين دائما فانّ هذا البيت ما يفسد فيزول ذلك الاعتقاد وإن كانت كلية كقولنا كلّ جسم مؤلف من هيولى وصورة وكلّ مؤلف فله مؤلف فنقول كون الجسم مؤلفا من هيولى وصورة إن كان داخلا في الجسم أو لازما له لذاته فالمحمول عليه [٢٦٩ب] أن له مؤلفا لا[٧٤٠٥] المؤلف وذو المؤلف أو لا للمؤلف[٧٤٠٦] ثمّ للمؤلف[٧٤٠٧] من هيولى وصورة سواء كان مقوّما للمؤلف

[٧٤٠٢] ل – وكل ناطق.

[٧٤٠٣] ر: إن.

[٧٤٠٤] ج: لأنا.

[٧٤٠٥] ر: لأن.

[٧٤٠٦] ج – أو لا للمؤلف.

[٧٤٠٧] ل – ثم للمؤلف.

أو لازما له[٧٤٠٨] لذاته. وإذا كان ذو المؤلف في نفس الأمر لما يجب المؤلف بسبب المؤلف كان اليقين حاصلا بعلة إذ المؤلف حينئذ يكون علة لوجود ذي المؤلف للجسم وإن كان لازما له بواسطة. فالكلام فيه كالكلام في الأوّل وحينئذ لا يكون اليقين الحاصل عنه بسببيته فقط بل بسبب الأوساط المذكورة وإن انتهت الأوساط إلى ما يقوم الجسم أو[٧٤٠٩] يلزمه لذاته والّا فلا يلزم منه شيء البتة فضلا عن اليقين.

[ك ٥٢١٠] لا يقال: لو كان اليقين لا يحصل الّا من العلة لما حصل اليقين بوجود الأخ عن الأخ إذا جعلناه حدا أوسط والتالي باطل؛ لانّا إذا قلنا[٧٤١٠] هذا أخ وكلّ أخ فله أخ يعلم يقينا أن هذا الأخ، وكذلك إذا علمنا أن هذا العدد ليس بزوج علمنا علما يقينيا أنه فرد مع أن الفردية ليست معللة باللازوجيّة بل الأمر بالعكس أولى؛ لأنّا نجيب عن الأول؛ بمنع انتفاء التالي فإن المضافين ليس أحدهما يعلم بالآخر بل مع الآخر. فإن علمنا بأن زيدا أخ هو نفس علمنا بأن له أخا أو يشتمل عليه. وعن الثاني؛ أن الاستثناء المذكور إن لم يكن يقينيا لم يكن النتيجة اللازمة عنه يقينية وإن كان يقينيا وليس ذلك الّا لفقدان حد الزوجية عن العدد المذكور ومتى علم فقدان[٧٤١١] حد الزوجية عنه علم أنه فرد فلا يكون العلم بكونه فردا مستفادا من القياس الاستثنائي. والنتيجة يجب أن لا يكون معلومة الّا من القياس المذكور والّا لم يكن القياس مفيدا إيّاها فلا يكون القياس قياسا.

[ك ٥٢١١] هكذا ذكره الشيخ وفيه نظر؛ لأنّ الرسم الذي ذكره للقياس لا يقتضى أن يكون القياس. إنما يكون قياسا إن لو كان مفيدا لما لزم منه كيف؟ فانه ذكر في[٧٤١٢] هذا الفصل أن الجنس علة للنوع في حمل فصل الجنس عليه كما هو علة له في حمل جنس الجنس عليه. فعلى هذا إذا قلنا كلّ إنسان حيوان وكلّ حيوان حساس كان ذلك قياسا؛ لأنه يلزم منه أنّ كلّ إنسان حساس بل برهان لم؛ لأن الأوسط فيه علة لثبوت الأكبر في الأصغر مع أنا قبل تركيب هذا القياس نعلم أن كلّ إنسان حساس.

[ك ٥٢١٢] ويجب أن تعلم أن قياس الخلف برهان إنّ لا برهان لم؛ لأنه تبين فيه صدق النتيجة بكذب نقيضها لاستلزامه المحال وهو بيان بأمر خارجي عن العلة.

[٧٤٠٨] ر – له.

[٧٤٠٩] ر + ما.

[٧٤١٠] ر + هذا قلنا.

[٧٤١١] ر: مقدار.

[٧٤١٢] ل – في، صح هامش.

[ك ٥٢١٣] نعم في قوته أن يردّ إلى القياس المستقيم بكون الحد الأوسط فيه علة لثبوت الأكبر في الأصغر أو سلبه عنه.

[ك ٥٢١٤] وأن تعلم أيضا أنه لا يكفى في اليقين[٧٤١٣] التام الدائم أن يكون الأوسط علة لوجود الأكبر في الأصغر[٧٤١٤] في الجملة بل أن يكون علة له دائما أي يكون حاصلا للأصغر دائما إما لأنّ الأصغر بنقيضه لذاته اقتضاء النوع لخواصه أو لأنّ الأصغر من خواص الأوسط؛ لأنه لو لم يكن كذلك لا يكون ما هو علة له يقينا دائما وأن تعلم أيضا أن البرهان ليس برهان الكمّ لأنه يعطى العلة القريبة بل هو برهان لم وإن لم يفعل ذلك بعد أن ينحل البيان إلى العلل ما ليس بين محموله وموضوعه[٧٤١٥] سبب استحال بيانه؛ لأنه لو بين لكان ذلك بوسط وذلك الوسط لا بدّ أن يكون علة لنسبة محموله إلى موضوعه مما لا سبب له، له سبب. هذا خلف فاذن هو بين بنفسه على معنى أن تصور موضوعه ومحموله يكفى في جزم الذهن بنسبة محموله إلى موضوعه إيجابا أو سلبا.

[ك ٥٢١٥] واعلم أنّ الحكماء ذكروا أن الأخص قد يكون علة لوجود الأعم فيما هو نوع للأخص.

[ك ٥٢١٦] والشيخ استصعب ذلك وقال أن الحيوان كيف يكون سببا لكون الإنسان جسما ولكونه حساسا فإنه ما لم يكن الإنسان جسما وحساسا لم يكن حيوانا؛ لأنّ الجسمية والحساسية سببان لوجود الحيوان.

[ك ٥٢١٧] ثمّ قال: وإذا كان معنى الجسم ينضمّ اليه معنى النفس حتى صار مجموعهما حيوانا فكيف يحمل الجسم والنفس على الحيوان؛ لأن ذلك يكون كحمل الواحد على الاثنين. ثمّ قال وينحلّ كلّ ذلك بإتائه الفرق[٧٤١٦] بين الجسم الذي هو المادة والجسم الذي هو الجنس وبإتائه الفرق بين الحساس الذي هو الصورة والحساس الذي هو الفصل

[ك ٥٢١٨] فنقول إذا أخذنا الجسم جوهرا ذاطول وعرض وعمق فقد بشرط أن لا يدخل فيه معنى غير هذا وبحسب لو انضمّ اليه غيره مثل حس أو اغتذاء كان خارجا مضافا اليه كان المأخوذ هو الجسم الذي هو المادة.

[٧٤١٣] ر – اليقين.

[٧٤١٤] ج + بل.

[٧٤١٥] ر: الى موضوعه.

[٧٤١٦] ج: الصدق.

[ك ٥٢١٩] وإن أخذنا جوهرا ذاطول وعرض وعمق بشرط أن لا يتعرض لشيء آخر البتة ولا يوجب أن تكون جسمية لجوهرية متصورة بهذه الأقطار بل لجوهرية كيف كانت ولو وضع[٧٤١٧] ألف معنى يقوم لكن يكون منها الأقطار الثلاثة مع ما بقى[٧٤١٨] للجسم [٢٧٠أ] لا أن يكون تلك الجوهرية تمت بالأقطار الثلاثة.

[ك ٥٢٢٠] ثم لحقت به[٧٤١٩] تلك المعاني خارجة عن الشيء الذي قد تمّ كما كان في الاعتبار الأوّل كان هذا المأخوذ[٧٤٢٠] هو الجسم الذي هو الجنس. فالجسم[٧٤٢١] بالمعنى الأوّل الذي هو المادة جزء من الجوهر المركب من الجسم والصورة التى بعد الجسمية التى بمعنى المادة وليس بمحمول عليه؛ لأنّ تلك الجملة لسيت مجرد طول وعرض وعمق فقط. وأمّا بالمعنى الثاني فهو محمول على كلّ مجتمع من مادة وصورة واحدة كانت أو ألفا فيها الأقطار الثلاثة؛ لأنّ المركب من الجسم ومن معاني كثيرة يصدق عليه أنه جسم وكذلك الحال في الحيوان فإن الحيوان إذا أخذ بشرط أن لا يكون في حيوانيته الّا جسمية واغتذاء وحسّ[٧٤٢٢] كان مادة الإنسان وصورته النفس الناطقية وأخذ بشرط أن لا يكون حيوانا بالمعنى الذي يكون الجسم جنسا وفي معاني ذلك الحيوان على سبيل التحوير النطق أو فصل مقابل للنطق غير متعرض لرفع شيء منها أو وضعه بل يجوز وجود اي ذلك كان في هويته ولكن يكون معها قوة تغذية وحس وحركة كان حيوانا بمعنى الحس، وعلى هذا القياس فافهم الحال في الحساس بالنسبة الى الجسم والناطق بالنسبة الى الحيوان فإن أخذنا لحساس شيئا له الحس بشرط أن لا يكون معه زيادة أخرى كان جزءا لا فصلا. ولذلك لا يحمل عليه الحيوان وإن أخذنا شيئا له الحسّ مجوزا[٧٤٢٣] أن يدخل فيه أي الصور والشرائط كانت بعد أن يكون فيها حس كان فصلا وكان الحيوان محمولا عليه. وكذا الكلام في الناطق.

[٧٤١٧] ج، ل: ومع.

[٧٤١٨] ج، ل: وهي.

[٧٤١٩] ر – به.

[٧٤٢٠] ل – المأخوذ.

[٧٤٢١] ج – فالجسم.

[٧٤٢٢] ر: الحسن.

[٧٤٢٣] ل: فيجوز.

[ك ٥٢٢١] فالحاصل: أنّا إذا أخذنا معنى من المعاني وشكّكنا في كونه جنسا أو مادة فننظر فإن كان بحيث يجوز انضمام الفصول اليه أنها كان على أنها فيه كان جنسا وإن كان ذلك من جملة[٧٤٢٤] بعض الفصول وتممنا به المعنى وضممناه حتى إذا أخذنا شيئا آخر لم يكن داخلا فيه بل خارجا كان مادة وإن أوجبنا له تمام المعنى حتى دخل فيه ما يمكن أن يدخل فيه كان نوعا فإذن بشرط أن لا يكون معه زيادة يكون مادة وبشرط أن يكون معه زيادة يكون نوعا. وبأن لا يتعرض لذلك بل مجوز أن يكون كلّ واحدة من الزيادات على أنّها داخلة في جملة[٧٤٢٥] معناه يكون جنسا.

[ك ٥٢٢٢] ثمّ قال: هذا فيما ذاته مركبة وأما[٧٤٢٦] ذاته بسيطة يعنى أن العقل تعرض فيه هذه الاعتبارات على النحو الذي ذكرناه. وأما في الوجود فلا يكون منه شيء متميز هو جنس وشيء هو مادة.

[ك ٥٢٢٣] ثمّ قال: وإذا قرّرنا[٧٤٢٧] هذا فنقول إنّما يوجد الإنسان الجسمية قبل الحيوانية إذا أخذنا الجسمية بمعنى المادة لا بمعنى الجنس وكذلك إنما يكون الحساس قبل الحيوانية اذا أخذناه بمعنى لا يحمل عليه الحيوان لا بمعنى يحمل عليه الحيوان. وأما الجسمية التى يجوز أن توضع متضمنة لكل معنى مقرون به مع وجوب أن يتضمن الأقطار الثلاثة فإنها لا يوجد للنوع من الحيوان الّا وقد تضمن الحيوانية بالفعل فيكون معنى الحيوانية جزءا ما من وجود الجسم؛ لأنّه حصل حال هذا الجسم بعكس حال الجسم الذي بمعنى المادة فإن الجسم المطلق الذي ليس بمعنى المادة[٧٤٢٨] فإنما وجوده واجتماعه من وجود أنواعه وما يوضع تحته فهي أسباب لوجوده وليس هو سببا لوجودها ولو كان للجسمية التى بمعنى الجنس وجود محصل قبل الوجود النوعية لكان سببا لوجود النوعية[٧٤٢٩] مثل الجسم الذي بمعنى المادة وإن كانت قبليته لا بالزمان ولكان إذا وجد ذلك لوجد سببا ليس هو النوع بل علة للنوع ولا يكون النوع هو هو. وهو محال، بل وجود تلك الجسمية في النوع[٧٤٣٠] لا غير بل هو في الوجود هو نوعه.

[٧٤٢٤] ل: جهة.

[٧٤٢٥] ل: جهة.

[٧٤٢٦] ر + ما.

[٧٤٢٧] ج، ر: جوزنا.

[٧٤٢٨] ل – ~~فإن الجسم المطلق الذي ليس بمعنى.~~

[٧٤٢٩] ل – النوعية.

[٧٤٣٠] ج + هو وجود النوع.

[ك ٥٢٢٤] ثمّ قال: فلنرتب الآن نوعا ولنحمل عليه جنسه وفصل جنسه وجنس جنسه فنقول اذا اعتبرنا هذه الأمور من جهة ما لها نسبة بالفعل إلى موضوعاتها ليس من جهة اعتبار طبائعها فقط لم نجد الجنس الأعلى مستقراً أوّلا[٧٤٣١] بنفسه للنوع ثم يتلوه الذي دونه ويحمل عليه بعده بل نجد كلما هو أعلى نافعا في الحمل للأسفل فإنّه لا يحمل جسم على الإنسان الّا الجسم الذي هو الحيوان بل الجسم الذي ليس بحيوان بسلب عن الإنسان بشرط الجسم الذي يحمل على الإنسان أن يكون حيوانا ولو لا الحيوانية لكان الجسم لا يحمل عليه البتة والجسم المحمول عليه هو الذي إذا اعتبرته كان جوهرا كيف كان ولو كان مركبا من ألف معنى بعد إن كان ذلك الجوهر طويلا عريضا عميقا وهو إذا حمل عليه بالفعل قد صار المحور[٧٤٣٢] فيه من التركيب واجبا فان كلّ محور قد تعرض له سبب به يكون واجبا فالجسم المحوّر فيه التركب قد وجب فيه[٧٤٣٣] التركيب الجاعل [٢٧٠ب] إيّاه حيوانا فيكون ذلك الجسم حيوانا وذلك الحيوان إنسانا فالحيوان أو لا جسم ثم الإنسان فاذن الإنسان لا يحمل عليه جسم الّا الجسم الذي هو حيوان لا غير. وهذا لا ينافي أن يكون الجسم المحمول على الإنسان علة لوجود الحيوان؛ لأنّه ربما كان المعلول وصل إلى الشيء قبل علته بالذات فكان سببا حينئذ لعلته عنده لكن إذا لم يكن وجود العلة في نفسها ووجودها لذلك الشيء واحدا كوجود العرض في نفسه ووجوده في موضوعه فإنهما واحد وليس كذلك حال الجسم والإنسان فانه ليس وجود الجسم هو وجوده للإنسان.

[ك ٥٢٢٥] وبالجملة لا يمكننا أن نوصل الجسم إلى الإنسان قبل الحيوان؛ لأن الموصل[٧٤٣٤] اليه حينئذ لا يكون إنسانا لأن ما لم يكن حيوانا لم يكن إنسانا. أما وصول الحيوان إلى الإنسان يتضمن وصول ما فوقه اليه ولا يمكن ذلك أيضا بلا وسط[٧٤٣٥] بل[٧٤٣٦] وصولها نفس[٧٤٣٧] وصول الإنسان.

[٧٤٣١] ج: ولا.

[٧٤٣٢]

[٧٤٣٣] ر: وصف منه.

[٧٤٣٤] ل: الموصول.

[٧٤٣٥] ل: واسطة.

[٧٤٣٦] ل: ليس.

[٧٤٣٧] ل: ليس.

[ك ٥٢٢٦] ثمّ قال: وهذه الأمور نافعة في العلوم دقيقة في أنفسها فيجب أن لا يشتبهان بها وقس على ما ذكرنا حال الفصل الذي هو لجنس الإنسان في وجوده الإنسان فانه لجنس الحيوان في أنه جزء منه يوجد أولا للحيوان والحيوان للإنسان ومساواته للحيوان في الوجود لا يمنع ذلك[٧٤٣٨] فإن الحساس إذا أخذ بمعنى أنه شيء ما له حس صلح أن يقال على أنواع كثيرة. وإذا كان كذلك، استحال حمله على الإنسان ولم يحمل عليه الحيوان؛ لأن الحساس الذي ليس بحيوان مسلوب عن الإنسان.

[ك ٥٢٢٧] فقد بان أن الجنس[٧٤٣٩] الأقرب والأبعد إذا نسبا إلى النوع بالفعل أو نسب فصل الجنس إلى ذلك النوع بالفعل لم يكن نسبة جنس الجنس وفصله قبل نسبة الجنس اليه بل بعده. وليس ذلك كما إذا أخذنا طبيعة الجنس والفصل بذاتهما غير منسوبة إلى شيء بعينه حتى يكون ما هو أعمّ يجوز أن يوجد وإن لم يوجد ما هو أخص.

[ك ٥٢٢٨] وفرق بين أن يكون قبل الوجود مطلقا وبين أن يكون قبل في الوجود بشيء. والحال كذلك في الأجناس البسيطة بالنسبة إلى أنواعها فإنّه لا يجوز أن يقال يوجد معنى اللون لشيء ثمّ يوجد له البياضية بل الموجود الأول هو البياضية وإذا وجد الشيء بياضا أو سوادا تبعه وجود أن للشيء لونا وإن كان اللون أعمّ من البياض لكن لا يوجد لجريان البياض الّا لأنه موجود للبياض وكذلك حال ما يجب النوع مع النوع.

[ك ٥٢٢٩] لا يقال: أنّا نستدلّ بثبوت[٧٤٤٠] فصل الجنس للنوع على ثبوت الجنس له في قولنا كلّ إنسان حساس وكلّ حساس حيوان؛ لأنّا نقول الحساس الذي هو الحد الأوسط في هذا القياس إن كان بمعنى الفصل كانت الكبرى غير يقينية الصدق فإن الحساس بهذا المعنى هو شيء ذوحس من غير زيادة شرط وهو بهذا المعنى لا يجب أن يكون حيوانا وإنما يجب ذلك إن لو وجب أن يكون ذا اغتذاء ونموّ وحركة مكانية وذلك ممنوع فإنّا إذا نظرنا إلى مجرد هذا المعنى جوّزنا[٧٤٤١] أن يكون شجرا أو جسما له حس وليس له سائر المعاني التى بها يكون حيوانا وإن كان بمعنى العلة فهو[٧٤٤٢] مسلّم ولا يضرّنا وسنوّضح كيفية أخذ العلل حدودا وسطى في القياسات.

[٧٤٣٨] ل: من ذلك.

[٧٤٣٩] ج، ر، ل – جنس؛ صح هامش ل.

[٧٤٤٠] ج – بثبوت.

[٧٤٤١] ج: جاز.

[٧٤٤٢]

[ك ٥٢٣٠] ولما كانت مقدمات البرهان عللا للنتيجة والعلل أقدم بالذات كانت مقدمات البرهان أقدم من النتيجة بالذات وهي أقدم عندنا في الزمان وفي المعرفة؛ لأن النتيجة لا يعرف الّا[٧٤٤٣] بها ويجب أن يكون صادقة حتى ينتج الصادق ومناسبة للنتيجة داخلة في العالم الذي فيه النتيجة وأن يكون أوائل براهينها من مقدمات أولية بينة بنفسها هي أعرف وأقدم مما بعدها فانها لو كانت كاذبة كما نأخذ الجدلي في الإقناع كواذب مشهورة ينتج منها صادق أو غير مناسبة كما يقول الطبيب أن الجراحات المستديرة أعسر أذًى؛ لأن المستدير أكثر إحاطة الذي مقدمة هندسية لم يكن برهانا والأقدم والأعرف عندنا هي الأشياء التى يصفها[٧٤٤٤] أولا وعند الطبيعة الأقدم هو الذي إذا رفع ارتفع ما بعده من غير عكس والأعرف هو الذي يقصد وجوده فعلى هذا الجزئيات المحسوسة عندنا أقدم وأعرف من الكليات؛ لأنّ أوّل شيء يصيبه هو المحسوسات ومنها نقيض الكليات العقلية والكليات الحسية عند الطبيعة وعندنا أقدم من الكليات النوعية؛ لأنها اذا رفعت[٧٤٤٥] ارتفعت الأنواع والأنواع أعرف عندها من الأجناس لأنها إنما يقصد وجود النوع لا وجود الجنس.

[ك ٥٢٣١] نعم يلزم وجود النوع وجود الجنس فلا يكون وجود الجنس عندها مقصودا بالذات بل بالعرض ولو كان [٢٧١أ] مقصود الطبيعة وجود الجنس لما كثرت[٧٤٤٦] أنواعه في الوجود بل وقع الاقتصار على نوع واحد بطبيعة[٧٤٤٧] الجنس وحدها لا يمكن أن يكون لها وجود محصل. وعندنا الأجناس أعرف من الأنواع فاذا أردنا أن نتحقق الكليات ابتدأنا بما هو أعرف عندنا وأقدم عند الطبيعة وهو الأجناس ونسلك منه منحطًا إلى الأنواع المتوسطة ثم[٧٤٤٨] إلى الأنواع الاخيرة ولا ننزل منها الى الأشخاص بل نختم عند الأشياء التى هي أعرف عند[٧٤٤٩] الطبيعة. وكذلك إن سلكنا من[٧٤٥٠] البسائط الى المركبات، كان البيان برهانيا اذ البسائط أعرف عندنا وأقدم وعند[٧٤٥١] الطبيعة أقدم لا أعرف اذ

[٧٤٤٣] ر: لا.

[٧٤٤٤] ل: ويصيبها.

[٧٤٤٥] ل – رفعت.

[٧٤٤٦] ل: كذب.

[٧٤٤٧] ر: والطبيعة؛ اذ طبيعة.

[٧٤٤٨] ج – ثم.

[٧٤٤٩] ج، ر + الأشياء التى هي أعرف عند؛ ل – ~~الأشياء التى هي أعرف عند~~.

[٧٤٥٠] ر: وشككنا في.

[٧٤٥١] ج: عندنا.

الطبيعة يقصد قصد المركب وإن ابتدأنا[٧٤٥٢] من الجزئيات إلى الكليات بالاستقراء كان البيان ليس برهانا بل دليلا أو مبدأ البرهان قد يقال على مقدمة التى هي مبدأ البرهان بحسب العلم مطلقا وهي كلّ مقدمة[٧٤٥٣] هي غير ذات وسط على الإطلاق أي ليس من شأنها أن يتعلق نسبة محمولها إلى موضوعها ايجابية كانت سلبية بحد أوسط ويسمى العلم[٧٤٥٤] المتعارف[٧٤٥٥] الواجب قبولها.

[ك ٥٢٣٢] وقد يقال: على المقدمة التى هي مبدأ البرهان بحسب علم ما وهي المقدمة التى يجوز أن يكون ذات وسط في نفسه لكنها توضع في ذلك العلم وضعا ويكون بيانها في علم قبله أو فيه، ولكن بعد حين. وقد يقال: الوضع على الحدود المذكورة لأمور يجب تقديمها على العلم وهي غير المقدمات الموضوعة أو لا يكون في الحدود منازعة البتة بل ربما رفعت المنازعة فيها لا في التصديق بل في التصور لخطأ وقع فيه.

[ك ٥٢٣٣] وأما المقدمات فإنّما توضع لتقرر بها التصديق لا التصور فيقع فيها المنازعة، والمقدمات الموضوعة يسمى أصولا دون الحدود اذ لا إيجاب فيها ولا سلب فالأصور[٧٤٥٦] الموضوعة إذن هي المقدمات المجهولة في أنفسها التى مرجعها أن يبين في صناعة أخرى الّا أن المتعلم قد قبلها وظنها بحسن ظنه بالمعلم ونفيه بأن ما يراه من ذلك صدق وحق في نفسه والمصادرة ما[٧٤٥٧] كان كذلك لكن المتعلم لا يظن ما يراه المعلم بل يكلف المتعلم بتسليمه وإن لم يظنه وسواء كانت تلك المقدمة من المبادي[٧٤٥٨] أو من مسائل ذلك العلم بعينه أعنى المسائل التى تبين بعد في ذلك العلم فعلى هذا تكون المقدمة الواحدة بالنسبة إلى العلم الواحد يجوز أن يكون مبدأ باعتبار ومسألة باعتبار.

[ك ٥٢٣٤] واعلم أن المقدمات البرهانية التى على مطالب كلية ضرورية إنّما يكون في مواد واجبة والمغالطات البرهانية وهي المقدمات[٧٤٥٩] التى شبه البرهان وليس برهانا إنّما يكون في مواد ممتنعة ومقدماتها شبه بالمقدمات الأوّلية والمقدمات المغالطية هي التى تشبه الجدل ولا يكون منه لأن

[٧٤٥٢] ج: ابتدأ.

[٧٤٥٣] ج – هي؛ ل – هي.

[٧٤٥٤] ج – ويسمى العلم، صح هامش.

[٧٤٥٥] ر – العلم المتعارف.

[٧٤٥٦] ر: الأمور.

[٧٤٥٧] ر + ما.

[٧٤٥٨] ر: المساوي.

[٧٤٥٩] ج، ر – المقدمات.

مقدماتها لا يكون مشهورة عند التعقيب[٧٤٦٠] بل شبيهة بها لكن لا يجب أن يكون ضرورية بل ربما كانت مشغبة[٧٤٦١] وإن كانت صادقة لكن استعمالها في الجدل يكون مغالطة لكونها غير مشهورة فإن كثيرا من المشهورات كاذبة وكثيرا من الشبيغ[٧٤٦٢] حق ونسبة المشهور والشبيغ[٧٤٦٣] إلى القياسات الجدلية نسبة الحق والباطل إلى القياسات البرهانية والغلط في البرهان هو بما ليس بحق وفي الجدل بما ليس بمشهور والمغالطة البرهانية قد يقع لسهو من القياس[٧٤٦٤] وقد يقع لقصد الامتحان وقد يقع بسهو أورداه نفس.

[ك ٥٢٣٥] ومبدأ البرهان يجب أن يكون أوضح وأعرف من البرهان والّا لكان مساويا له في الوضوح[٧٤٦٥] والمعرفة أو أخفى[٧٤٦٦] والأول محال؛ لأنه ليس جعل أحدهما مبدأ للآخر أولى من العكس والثاني أيضا محال؛ لامتناع أن يكون الأخفى[٧٤٦٧] مبدأ للأوضح وينتهى لا محالة الى مبدأ بيّن بنفسه اذ لو كان كلّ شيء يعلم ببرهان لزم إما الدور أو التسلسل المحالان.

[ك ٥٢٣٦] واعلم أنّا في الكتاب القياس إذا قلنا كلّ "ج" "ب" بالضرورة عنينا به أن كلّ ما يوصف بأنه "ج" كيف وصف "بج" دائما أو بالضرورة[٧٤٦٨] أو وقتا ما أو بالوجود فهو موصوف كلّ وقت بأنه "ب" بالضرورة وإن لم يوصف بأنه "ج". وأمّا في هذا الكتاب فإذا قلنا كلّ "ج" "ب" بالضرورة عنينا به أن كلّ ما يوصف بأنه "ج" فإنه[٧٤٦٩] موصوف بأنه "ب" بالضرورة مادام موصوفا بأنه "ج" لأن المحمولات الضرورية في هذا الكتاب أجناس وفصول ولوازم، ولزوم هذه بالضرورة على هذه الجهة فإنه ليس إذا وصف شيء بنوع ما يجب أن توصف بجنسه أو فصله أو حدّه أو لازم له بالضرورة[٧٤٧٠]

[٧٤٦٠] ل – التعقيب، صح هامش.

[٧٤٦١] ر، ل: شنيعة.

[٧٤٦٢] ل: شنع.

[٧٤٦٣] ل: شنع.

[٧٤٦٤] ر: المقايس.

[٧٤٦٥] ر: الموضوع.

[٧٤٦٦] ر: أحضر.

[٧٤٦٧] ر: الأحضر.

[٧٤٦٨] ر – بالضرورة.

[٧٤٦٩] ج – فإنه.

[٧٤٧٠] ج، ر – على هذه الجهة فإنه ليس اذا وصف شيء بنوع ما يجب أن يوصف بجنسه أو فصله أو حده أو لازم له بالضرورة.

بل مادام موصوفا بذلك النوع فإنه إذا زال النوع[٧٤٧١] عن ذلك الشيء زال حدّه لا محالة وكثير من فصوله وأما [٢٧١ب] الجنس فربما يزول مثلا إذا استحال الأبيض فصار مشفا أو الحلو فصار تفها[٧٤٧٢] لا طعم له فزال حينئذ النوع وجنسه وهو الأبيض واللون وزال الحلو والطعم وربما لا يزول كما إذا استحال الأسود فصار أبيض بطل حمل النوع ولم يبطل حمل الجنس وأما اللازم فإن كان مساويا له يزول البتة وإن كان أعم ربما يزول وربما لا يزول.

[ك ٥٢٣٧] ويجب أن تعلم أيضا أنا إذا قلنا في كتاب القياس كلّ "ج" "ب" عنينا به أنه ليس شيء من الأشياء يوصف "بج" الّا[٧٤٧٣] والباء موجود له إن كان القول كليا موجبا ومسلوبا عنه إن كان سالبا كليا من غير اشتراط شيء آخر وهو أن الوجود والسلب يكون في كلّ زمان أو مطلقا بل يجوز في المطلقات[٧٤٧٤] الكلية أن يكون المحمول موجودا لكل واحد من أفراد الموضوع في وقت ما فقط.

[ك ٥٢٣٨] وأما ههنا فاذا قلنا كلّ "ج" "ب" عنينا به أن كلّ واحد واحد مما يوصف "بج" فالباء ثابت له في جميع زمان اتّصافه بالجيم وهذه الكلية يبطل إما بأن لا يكون الباء ثابتا لبعض أفراد ما يوصف بالجيم دائما كالكتابة بالفعل بالنسبة إلى الإنسان فإنه ليس كلّ أنسان كاتبا بالفعل بل بعض أفراده مسلوب عنه له لكتابة بالفعل دائما.

[ك ٥٢٣٩] وأما أن لا يكون المحمول ثابتا لبعض أفراد ما يوصف بالجيم في بعض أزمان اتّصافه بالجيم كالعلم بالنسبة إلى الإنسان فانه ليس كلّ إنسان عالما في جميع أزمان اتّصافه بالانسانية بل بعض الأفراد يسلب عنه العلم في بعض أزمان اتّصافه بالانسانية كالصبي.

[ك ٥٢٤٠] وعلى هذا القياس إذا قلنا لا شيء من "ج" "ب" عنينا به أنّه لا شيء مما يوصف "بج" الّا ويسلب عنه الباء في جميع زمان اتّصافه بالجيم وكذبه يكون إما بثبوت الباء لبعض أفراد الجيم دائما ولبعض أفراده في بعض أزمان اتّصافه[٧٤٧٥] بالجيم.

[٧٤٧١] ر – فإنه اذا زال النوع.

[٧٤٧٢] ل: نفسها.

[٧٤٧٣] ر – الّا.

[٧٤٧٤] ل: المطلوب.

[٧٤٧٥] ر + بالانسانية كالصبي وعلى هذا القياس اذا قلنا لا شيء من ج ب عنينا به أنه لا شيء مما يوصف بج الّا ويسلب عنه الباء في جميع زمان اتصافهبالجيم وكذبه أما ثبوت الباء لبعض أفراد الجيم دائما أو لبعض أفراده في بعض اتصافه.

[ك ٥٢٤١] ومقدمات البرهان يجب أن يكون محمولاتها ذاتية لموضوعاتها. ونعنى بذاتي هاهنا أمرين. أحدهما: المحمول الذي يوجد في حد الموضوع كالحيوان المأخوذ في حد الإنسان وهو المقوّم الداخل في حقيقة الموضوع كجنسه وجنس جنسه وفصل جنسه وغير ذلك مما هو مقوم للموضوع. والثاني: المحمول الذي يوجد في حد الموضوع كالأفطس بالنسبة إلى الأنف فإنه يوجد في حده الأنف إذ يقال الأفطس أنف فيه تقعير وكالزوج بالنسبة إلى العدد فانه يوجد في حد العدد اذ يقال الزوج عدد منقسم بمتساويين أو يوجد في حده جنس الموضوع كالناقص المحمول على الفرد فانه يوجد في حده العدد الذي هو[٧٤٧٦] جنس للفرد اذ يقال الناقص هو العدد الذي إذا جمع ما فيه من الأجزاء لم يكن مساويا له أو يوجد في حده موضوع المعروض له أعنى موضوع الموضوع كالمفرق للبصر المحمول على الأبيض من حيث هو أبيض فانه يوجد في حده الجسم الذي هو موضوع الأبيض اذ يقال المفرّق للبصر جسم موصوف بالبياض أو يوجد في حده موضوع جنسه كزوج الزوج المحمول على عدد معين والزوج جنس لذلك العدد اذ ينقسم اليه وإلى غيره والعدد موضوع للزوج وإذا أريد تحديد زوج الزوج لا بدّ أن يوجد في حده العدد اذ يقال زوج الزوج عدد زوج يعدّه[٧٤٧٧] عدد[٧٤٧٨] زوج بمراتب زوج.

[ك ٥٢٤٢] وإنما سمى المحمول[٧٤٧٩] الذي شأنه ما ذكرناه ذاتيا؛ لأنه خاص إما بموضوع الصناعة أو بشيء من موضوع الصناعة فيضع الموضوع أو ذلك الشيء فلا يكون دخيلا عليه غريبا عنه.

[ك ٥٢٤٣] وأمّا ما يوجد في حده جنس موضوع المسألة وأعنى بالمسألة القضية التى يطلب في ذلك العلم نسبة المحمولها إلى موضوعها فان كان ذلك الجنس أعم من موضوع الصناعة لم يستعمل في الصناعة على الوجه العام بل خصص بموضوع الصناعة حتى يدخل في حده موضوع الصناعة كالضد والمناسبة فإن الضد إنما يستعمل في الطبيعيات مخصصا من جهة النظر فيه لما يكون طبيعيا والمناسبة في المقادير مناسبية مقدارية وفي العدد مناسبة عددية.

[٧٤٧٦] ج – هو.

[٧٤٧٧] ل: بعده.

[٧٤٧٨] ج – عدد، صح هامش.

[٧٤٧٩] ر – المحمول.

[ك ٥٢٤٤] وأما ما خرج من موضوع الصناعة فلا يعتد[٧٤٨٠] به من حيث هو خارج نعم إن كان خارجا عن موضوع المسألة وليس خارجا من موضوع الصناعة ولا يوجد في حده موضوع الصناعة[٧٤٨١] فهو مما يدخل في البرهان وذلك مثل قولك هذا[٧٤٨٢] الخط مساو لهذا الخط وهذا المضروب في نفسه زوج فإن المحمول في كلّ واحد منهما أعمّ من الموضوع فاستحال أن يوجد في حدّه الموضوع لكن لما[٧٤٨٣] كان [٢٧٢أ] يوجد في حد كل واحد منهما موضوع الصناعة أو تعرف محمول القول الأوّل بأنه إيجاد في الكمية ومحمول القول الثاني بأنه عدد ينقسم بمتساويين كانا داخلين في البرهان. وإذا[٧٤٨٤] كان كذلك فليس المقدمات البرهانية هي التى يوجد في حدود محمولاتها[٧٤٨٥] نفس الموضوعات أو يوجد هي في حدود الموضوعات بل التى يوجد المحمول فيها في حدود الموضوع له أو يوجد الموضوع أو ما[٧٤٨٦] يقوّم الموضوع فيها[٧٤٨٧] هو داخل في تلك الصناعة في حدود المحمول فيها إما مطلقا كالسطح للمثلث وإما مع تخصيص كما إذا حمل المساوي على الخط وإنما يحمل عليه المساوي لخط آخر أو حمل الواحدة على العالم فانما يحمل عليه الواحد في العالمية لا مطلقا.

[ك ٥٢٤٥] وإلى هذا ذهب المعلم الأوّل وإن لم يصرّح به.

[ك ٥٢٤٦] وأما كيفية أحد ما يقوّم به[٧٤٨٨] الموضوع في حد المحمول فعلى الوجوه الأربعة المذكورة من قبل. فجميع هذه المحمولات يقال لها أعراض ذاتية وأما المحمولات التى لا يوجد في حدود الموضوعات لها ولا الموضوعات أو ما يقوم بها في حدودها فليست أعراضا ذاتية بل أعراضا مطلقة[٧٤٨٩] وأعراضا غريبة غير داخلة في صناعة البرهان وهي مثل البياض للنفس.

[٧٤٨٠] ج: يعقد؛ ر: يعقل.

[٧٤٨١] ل: المسئلة.

[٧٤٨٢] ج: حد.

[٧٤٨٣] ل – لما.

[٧٤٨٤] ر: اذا.

[٧٤٨٥] ر + لأنها.

[٧٤٨٦] ج، ر – ما.

[٧٤٨٧] ل: مما.

[٧٤٨٨] ل – به.

[٧٤٨٩] ر + بل.

[ك ٥٢٤٧] وربما أطلقوا العرض الذاتي على معنى أخص مما مرّ وهو كلّ ما يعرض للشيء لما هو هو لا لأجل أمر أعمّ منه غير مقوّم له ولا لأجل[٧٤٩٠] أمر أخص منه بل الذي يلحقه لذاته كالتعجب بالقوة للإنسان أو لأمر يساوي ذاته كالضحك بالقوة للإنسان[٧٤٩١] فإنه يلحق الإنسان بواسطة قوة التعجب المساوية للإنسان أو لأمر أعمّ منه داخل فيه كلحوق الحركة للحيوان فإنها تلحقه لأنه جسم وهو أمر أعمّ من الحيوان داخل فيه وأما الذي يلحقه[٧٤٩٢] لأجل أمر أعمّ منه غير مقوّم كالبياض للحيوان فإنه يلحقه لأنه جسم[٧٤٩٣] مركب أو لأجل أمر أخص منه كلحوق الموسقي للحيوان، فانه يلحقه لأنه إنسان فلا يسمى عرضا ذاتيا بل عرضا غريبا.

[ك ٥٢٤٨] ومن هذه الأعراض ما يكون ضروريا ثبوته للشيء[٧٤٩٤] مثل قوة الضحك للإنسان، ومنه ما هو غير ضروري مثل الضحك بالفعل للإنسان. فقد تبين مما ذكرنا أن العرض الذاتي يختص ذات الشيء أو ذات جنسه فلا يخلو عنه ذات الشيء أو ذات جنسه. إمّا على الإطلاق مثل ما للمثلث من تساوي الزوايا لقائمتين، وإما بحسب المقابلة إذ كان الموضوع لا يخلو عنه وعن مقابله، أو بحسب المضاده اذ كان الموضوع لا يخلو عنه وعن ضدّه، أو بحسب العدم والملكة اذ كان الموضوع لا يخلو عن أحدهما كالخط فإنه لا يخلو عن استقامة أو انحناء والعدد فانه لا يخلو عن زوجية أو فردية، أو بحسب السلب والإيجاب فان الشيء لا يخلو عن موجبة أو سالبة فاذا كلّ ما لا يخلو الشيء عنه على أحد هذه الوجوه وليس لغير الموضوع أو جنسه فهو ذاتي. وأما إذا كان الشيء لا يخلو عنه ولكن يوجد[٧٤٩٥] لغيره من أشياء غريبة كالسواد للغراب فليس بذاتي، اذ لا يتعلق به ذات الشيء ولا ذات الشيءولا ذات ما يقوّم ولا ذات الشيء[٧٤٩٦] الذي يتقوم به.

[ك ٥٢٤٩] إذا عرفت هذا فاعلم أن الأعراض الغريبة لا يجعل مطلوبات في مسائل الصنائع البرهانية؛ لأنّها إن أخذت مخصصة بموضوع الصناعة وذلك إنما يمكن إذا كانت مناسبة له أو لجنسه أو لما هو

[٧٤٩٠] ل – ~~أمر أخص مما مر وهو كل ما يعرض للشيء لما هو هو لا لأجل أمر اعم منه غير مقوم ولا لأجل~~.

[٧٤٩١] ر + أو لأمر يساوي.

[٧٤٩٢] ر – يلحقه.

[٧٤٩٣] ل – وهو أمر أعم من الحيوان داخل فيه وأما الذي يلحقه لأجل أمر اعم منه غير مقوم كالبياض للحيوان فإنه يلحقه لأنه جسم، صح هامش.

[٧٤٩٤] ج – للشيء.

[٧٤٩٥] ر – يوجد.

[٧٤٩٦] ج، ر، ل – ولا ذات ما يقوم ولا ذات الشيء، صح هامش ل.

كالجنس زالت غرائبها، وإن أخذت مطلقا فلا يكون وجودها لموضوع الصناعة من حيث هو موضوع الصناعة بل يوجد في غيره[٧٤٩٧] فلا يكون[٧٤٩٨] النظر فيها من جنس النظر المخصوص بالصناعة؛ لأن العلم إنما يكون جزئيا إذا بحث فيه عما يعرض لموضوعه من جهة ما هو هو فان لم يفعل ذلك لم يكن العلم الجزئي جزئيا بل كليا ودخل كلّ علم في كلّ علم وصار النظر ليس في موضوع مخصوص بل في الوجود المطلق فكانت العلوم كلها علما واحدا فلا يكون العلوم متباينة[٧٤٩٩] فإن علم الحساب والهندسة كلّ منهما إنما يكون علما على حدة إن لو كان النظر فيه فيما يعرض لها فرض[٧٥٠٠] موضوعا له وهو العدد من جهة ما هو عدد للحساب والمقدار من جهة ما هو مقدار للهندسة فانه لو نظر في موضوعيهما أيضا من جهة ما هو كم أيضا[٧٥٠١].لكان موضوع كلّ منهما الكم لا العدد والمقدار فكان العلمان علما واحدا وكذلك لو نظر كلّ واحد منهما في موضوعه من حيث هو موجود لكان له أيضا أن ينظر فيما يعرض للموجود من حيث هو موجود فكان الحساب والهندسة لا يفارقان الفلسفة الاولى. [٢٧٢ب] [ك ٥٢٥٠] فظهر أنّ الأعراض الغريبة لا ينظر فيها في علم من[٧٥٠٢] البرهانيات[٧٥٠٣] وإن اتفق أن أنتج شيء مثل هذا في علم ما وإن كان من مقدمات صادقة فإنما يكون ذلك بيانا على سبيل العرض؛ لأن الأوسط في مثل هذا القياس إن كان غريبا كان مناسبا[٧٥٠٤] لموضوع آخر فيكون البرهان بالذات من صناعة أخرى وبالعرض من هذه الصناعة وإن كان الغريب هو الأكبر لا يكون حمله على الأوسط؛ لأنه هو هو[٧٥٠٥] ولا لأجل جنسه فيكون من حق الأوسط أن يكون بينه وبين الأكبر وسط آخر. قد ترك وأخذت النتيجة لا[٧٥٠٦] على وجهها الذي بيّن به؛ لأنه لم يوجد في بيانها مقدمة بينة بنفسها ولا مقدمة هي مبدأ العلم وأصل موضوع فلا يحصل من ذلك تعين مطلق ولا لازم عن أصل موضوع فلا يكون البيان حقيقيا بل بالعرض.

[٧٤٩٧] ل – وجودها لموضوع الصناعة من حيث هو موضوع الصناعة بل يوجد في غيره، صح هامش.

[٧٤٩٨] ل – فلا يكون.

[٧٤٩٩] ر: مصائبة.

[٧٥٠٠] ل – لها فرض.

[٧٥٠١] ل – أيضا.

[٧٥٠٢] ر – من.

[٧٥٠٣] ر: البرهان.

[٧٥٠٤] ج: قياسا.

[٧٥٠٥] ر، ل – هو.

[٧٥٠٦] ج – لا.

[ك ٥٢٥١] هكذا ذكره الشيخ في الشفآء وفيه نظر؛ لأنه لا يجب أن تكون المقدمة المستعملة بينة بنفسها أو أصلا[٧٥٠٧] موضوعا حتى يوجب التعين بل يجوز أن يكون مقدمة مبرهنا عليها فانه لو وجب ذلك لخرجت البراهين من الأقيسة المركبة عن أن يكون براهين وذلك باطل بالاتفاق كيف فإن أكثر البراهين على المطالب الكلية اليقينية كذلك؟

[ك ٥٢٥٢] وقد ظنّ بعضهم أن السبب في إن لا[٧٥٠٨] يستعمل في البرهان وسط من عارض غريب وإن كان لازما هو أن الأوسط حينئذ لا يكون علة للأكبر فلا يكون البرهان برهان لم وليس الأمر كما[٧٥٠٩] ظنّ فإن هذا النظر الذي يجب فيه ليس كلّه في برهان لم بل في البرهان المطلق الواقع على ما يعطى اليقين بالإن فقط، وعلى ما يعطيه مع الإن والكم.

[ك ٥٢٥٣] وإذا كان كذلك؛ يكون العرض الغريب ليس بعلة لا يجعل القياس خارجا عن أن يكون برهانا بل السبب في ذلك ما هو مفهوم من كلام المعلّم[٧٥١٠] الأوّل وهو أن العرض الغريب[٧٥١١] اذا جعل وسطا والأكبر يجب أن يكون مساويا للوسط وأعم منه وكيف كان الأكبر عرضا غريبا لموضوع الصناعة خارجا عنه؛ لأن المبادي[٧٥١٢] لما يقع خارج موضوع الصناعة والأعم منه خارجا عن موضوع الصناعة وكلّ واحد من نوعي الذاتي قد يقال أولا وقد يقال غير أوّل أمّا الأول فهو الذي لا يحمل أولا على شيء أعمّ من الموضوع حتى يحمل بتوسط ذلك الشيء وعلته كتساوي الزوايا لقائمتين للمثلث فانه يحمل على المثلث حملا كليا لا بواسطة حمله على ما هو أعم من المثلث وليس من شرط الذاتي الاولى أن لا[٧٥١٣] يكون بينه وبين الموضوع واسطة فان بين هذا العارض وهو[٧٥١٤] المثلث حدود ووسائط كلها أقرب منه من العارض المذكور بل الشرط ما ذكرناه. وأما الذاتي غير الاولى فهو الذي يحمل أوّلا على شيء أعم من الموضوع حتى يحمل بتوسط ذلك الشيء عليه كالجسم بالنسبة إلى الإنسان، فانه لا يحمل عليه حملا كليا الّا بعد حمله على الحيوان؛ لأن حصوله للإنسان يتوقف

[٧٥٠٧] ر – أصلا.

[٧٥٠٨] ج – لا.

[٧٥٠٩] ر: على ما.

[٧٥١٠]

[٧٥١١] ج – ~~ليس بعلة لا يجعل القياس خارجا عن أن يكون برهانا~~.

[٧٥١٢] ل: المساوي.

[٧٥١٣] ر – لا.

[٧٥١٤] ل: وبين هي.

على حصوله للحيوان؛ لأن الجسم الذي ليس بحيوان مسلوب عن الإنسان وحصوله للحيوان لا يتوقف على حصوله للإنسان. والشيء الذي يكون لشيء[٧٥١٥] ولم يكن لآخر ولا يكون للآخر[٧٥١٦] الّا وقد كان له فهو للشيء أوّلا وقبل كونه للآخر. وكذلك تساوي الزوايا لقائمتين للمثلث المتساوي الساقين فإنه لا يحمل عليه حملا كليا الّا بعد حمله على المثلث.

[ك ٥٢٥٤] ومن هذا علم أن كلّ محمول على أعم من الموضوع فهو محمول على الأعم أولا وعلى الموضوع ثانيا. والذّاتي الاولى قد يكون أعمّ من الموضوع كالجسم بالنسبة إلى الحيوان وقد يكون مساويا له كتساوي الزوايا لقائمتين للمثلث، وربما كان داخلا في ماهية الموضوع كما في المثال الاوّل وربما كان عرضا كما في المثال الثاني وربما كان الموضوع الذي الذاتي له أولا مقوّما لما هو[٧٥١٧] له ثانيا كالمثلث فان تساوي الزوايا لقائمتين له أولا وكتساوي الساقين ثانيا والمثلث متقوم بمتساوي الساقين.

[ك ٥٢٥٥] وأمّا الذاتي الذي لا يحمل على كلية الموضوع فاستحال أن يكون داخلا فيه بل يكون إما داخلا في ماهية[٧٥١٨] الأنواع الداخلة فيه وإما عرضا خاصا به. مثال الأول الفصول المقسمة للجنس فإنها أوّلية له من جهة أنها يقسمه ولا يقسّم نوعه ولا يحمل شيء منهما عليه حملا كليا الّا على سبيل التقابل. ومثال الثاني الأعراض الخاصة بالجنس التى لا يقسمه[٧٥١٩] ولا يحتاج أن يصير نوعا ما لتنهياء لقبولها كالحركة والسكون للجسم فان شيئا منهما لا يقسمه[٧٥٢٠] ولا يحتاج في أن يكون متحركا أو ساكنا إلى أن يصير حيوانا أو إنسانا كما يحتاج أن يكون ضاحكا إلى أن يصير حيوانا بل إنسان ولا يحمل شيء منهما عليه حملا كليا الّا على سبيل التقابل.

[ك ٥٢٥٦] واعلم [٢٧٣أ] أنه فرق بين المقدمة الاولية وبين المقدمة التى محمولها أولى فإن الاولى هي التى ليس بين موضوعها[٧٥٢١] ومحمولها واسطة في التصديق غير تصورهما. وأما الثانية فكثير إما

٧٥١٥ ل – لشيء، صح هامش.

٧٥١٦ ل – ولا يكون للآخر.

٧٥١٧ ل – لما هو.

٧٥١٨ ل: ماهيات.

٧٥١٩ ج : لا يعمه؛ ر: يعنده؛ ل – لا يقسمه، صح هامش.

٧٥٢٠ ج، ر: يعمه.

٧٥٢١ ل – واعلم أنه فرق بين المقدمة الأولية وبين المقدمة التى محمولها أولى فإن الاولى هي التى ليس بين موضوعها.

يحتاج إلى وسائط، فالمحمول إنما يكون كليا في كتاب البرهان إذا كان مع كونه مقولا على الكل في كلّ زمان أوّليا.

[ك ٥٢٥٧] والأعراض الذاتية عن الخاصة بالنوع الذي وجدت له فهي أعراض ذاتية له؛ لأن جنس النوع يوجد في حدها وأعراض ذاتية للجنس؛ لأن الجنس نفسه يوجد في حدها وجنس العرض الذاتي قد يكون عرضا ذاتيا للموضوع فقط كالزوج فانه جنس لزوج الزوج وكلّ واحد منهما عرض ذاتي للعدد وقد يكون ذاتيا لا للموضوع فقط بل لجنسه أيضا كالمنقسم[٧٥٢٢] بمتساويين الذي هو جنس للزوج فإنه ليس عرضا ذاتيا للعدد فقط؛ لأنه يوجد في المقادير أيضا بل لجنسه أيضا الذي هو الكم.

[ك ٥٢٥٨] والمحمولات الأوّلية المقوّمة لماهية الشيء منها ما هي خاصة كالحدود وبعض الفصول كالحساس للحيوان ومنها ما هي غير خاصة كالجنس وبعض الفصول مثل المنقسم بمتساويين والناطق عند من يرى أنه مشترك بين الإنسان والملك والجنس أولى غير خاص لأنه لا يحمل على شيء أعمّ من النوع الذي تحته ثمّ يحمل على النوع الّا أن يكون جنسا متوسطا أو عاليا والحد أولى خاص.

[ك ٥٢٥٩] وأما المحمولات التى هي أعراض ذاتية فمنها أولية خاصة كحال زوايا الثلاث للمثلث، ومنها أوّلية غير خاصة مثل كون الزاويتين اللتين من جهة واحدة مساويتين لقائمتين فانه أولى للخط الواقع على خطين المصير زاوييهما المتعادليين[٧٥٢٣] متساويين وللخط الواقع على خطين المصير الزاوية الخارجة مثل الداخلة ولكن[٧٥٢٤] ليس[٧٥٢٥] بخاص؛ لأحدهما وهذا الخط وإن كان واحدا بالذات فهو اثنان بالاعتبار.

[ك ٥٢٦٠] واعلم أنه قد يكون البرهان أولا على ما[٧٥٢٦] ليس يحمل أولى[٧٥٢٧]. فان الأوسط إذا كان أعمّ من الأصغر في القياس وحمل عليه الأكبر فان حمل الأكبر على الأصغر لا يكون أولا ويكون البرهان عليه لا محالة أولا ثمّ البرهان على جزئيات الأصغر بيان مثال ذلك وليكن الأصغر "ج"[٧٥٢٨]

٧٥٢٢ ر: المستقيم.

٧٥٢٣ ل: متبادلين.

٧٥٢٤ ج: ويمكن.

٧٥٢٥ ج، ر، ل – ليس، صح هامش ل.

٧٥٢٦ ل – ما.

٧٥٢٧ ر – أولى.

٧٥٢٨ ل – ج، صح هامش.

والأوسط "ب" والأكبر "أ" فان حمل الأكبر على "ب"[7529] الأوسط أول ولكن ليس أولا في البرهان وحمل "أ" على "ج" الأصغر ليس أولا ولكنه من حيث البرهان أول وحمل "أ" على الجزئيات التى تحت "ج" كزيد وعمرو وتحت الإنسان ليس أولا لا حملا ولا برهانا وقد يجتمع الأمران جميعا أعنى البرهان أولا والحمل أولا كالبرهان على المثلث المثبت كون زواياه الثلاث مساوية لقائمتين وذلك حيث يكون الأوسط مساويا للأصغر كما في المثال المذكور أنّ ضرورة المثلث شيئا ولكون زواياه مساوية لقائمتين أو اعم منه لأنه ليس يقال على ما هو اعم من الأصغر قبل حمله عليه.

[ك ٥٢٦١] والعرض الذاتي الاولى قد يكون مساويا للموضوع كمساواة الزوايا الثلاث لقائمتين للمثلث وقد يكون أخص منه مطلقا كالزوج للعدد أو من وجه كالمساواة فإنها ذاتية للعدد؛ لأن جنس العدد وهو الكمّ يوجد في حدها وأخص منه من وجه لأنّها يوجد فيما ليس بعدد كالمقادير والعدد يوجد دونها[7530] ويوجد أن معا في بعض الأعداد وما كان من الأعراض على هذه الجهة فكان الموضوع لا يخلو عنه أو عن مقابله فانه يقسم[7531] موضوعه كالزوج والفرد[7532] للعدد وقد يكون أعمّ منه مطلقا كالزوج فانه عرض ذاتي لمضروب الفرد في الزوج؛ لأن جنس موضوعه وهو العدد يوجد في حده وليس خاصا به وهو ظاهر.

[ك ٥٢٦٢] وموضوعات الأعراض الذاتية قد يكون أنواعا بالحقيقة وأجناسا متوسطة أو عالية وقد يكون بالشبهة[7533] كأجناس والأنواع وهي الأمور التى يقال على كثيرين لا بالسوية وهي لوازم غير داخلة في ماهية الأشياء الداخلة في المقولات كالوجود والوحدة فانهما يشبهان الأجناس العالية من جهة ويعرض لها أعراض ذاتية يبحث عنها فيما بعد الطبيعة كالقوة والفعل والعلة والمعلول والواجب والممكن والقديم والمحدث وغير ذلك وكالوجود الواجبي والوجود الممكن فانهما يشبهان أنواع الوجود لانقسامه اليهما ويعرض لهما عوارض ذاتية.

[ك ٥٢٦٣] واعلم أن الحكم إذا كان مساوٍ لا لمعاني مختلفة واردت أن تعرف أنّه لماذا من تلك المعاني أولى. فطريقه أن ينظر بالذي من تلك المعاني إذا ثبت ثبت الحكم مع بطلان البواقي وإذا ارتفع

[7529] ل – ب.

[7530] ر: وبها.

[7531] ج: يتمّ.

[7532] ر: والعدد.

[7533] ل: ما يشبه.

ارتفع[٧٥٣٤] الحكم مع بقاء البواقي فالحكم له أولا. ومثاله مثلث بتساوي [٢٧٣ب] الساقين من تجانس وهو أيضا شكل فإن رفعت تساوي الساقين وكونه تجانس وأثبت المثلث وجدت كون زواياه الثلاث مساوية لقائمتين ثانيا: وكذلك لو أمكن أن يرفع كونه شكلا ويبقى المثلث لكان الحكم المذكور ثابتا ولكن انما لا يبقى ذلك؛ لأن المثلث يرتفع إذا رفع الشكل ثمّ إذا رفعت المثلث وبقى الشكل لم يبق هذا الحكم. فحصل لنا من الامتحانين أن الحكم المذكور أولى للمثلث لا لغيره والقسمة المستوفاة الاولية.

[ك ٥٢٦٤] أما بالفصول وهي ظاهرة وأما بالأعراض الذاتية وهي إما بتقابل كقولنا كلّ خط إما مستقيم وإما منحن، وإما بغير تقابل كقولنا الحيوان إما ماش وإما سائح وإما زاحف وإما طائر، واتّصاف[٧٥٣٥] القسمة الاولية بالأعراض الذاتية قد يكون لعوارض هي للجنس أيضا لأولية كقولنا كلّ كمّ إمّا مساو وإما غير مساو وقد يكون لعوارض لا يكون للجنس لأولية وإن كانت القسمة بها لأولية وهي العوارض التى إنما يعرض للجنس[٧٥٣٦] اذا تعين نوعا كقولنا كلّ[٧٥٣٧] عدد إمّا زوج وإما فرد فانّهما لا يعرضان أولا للعدد بل ما لم يصر العدد نوعا مثل خمسة أو ستة لم يكن زوجا ولا فردا ونسبة الذاتي إلى الموضوع قد يكون بالإمكان كنسبة الضاحك بالفعل إلى الإنسان وقد يكون بالضرورة كنسبة الضاحك بالقوة اليه.

[ك ٥٢٦٥] ومقدمات البرهان إذا كانت على مطالب ضرورية يجب أن يكون ضرورية؛ لأن ما يكتسب بتوسط ما لا يكون ضروريا لا يكون ضروريا[٧٥٣٨] وإن كانت المطالب غير ضرورية جاز أن لا يكون المقدمات ضرورية فإن المبرهن ينتج الضروري من الضروري وغير الضروري من غير الضروري. ويجب أن يكون المقدمات مناسبة للمطلوب أعنى أن يكون تلك المقدمات من ذلك العلم بعينه أو من علم آخر يقاربه ويناسبه؛ لأن المقدمات البرهانية علل للنتيجة والعلل مناسبة للمعلول بوجه ما.

[٧٥٣٤] ر – ارتفع.

[٧٥٣٥] ل: وأيضا.

[٧٥٣٦] ر – لأولية وإن كانت القسمة بها لأولية وهي العوارض التى إنما يعرض للجنس.

[٧٥٣٧] ج – كل.

[٧٥٣٨] ر – لا يكون ضروريا.

[ك ٥٢٦٦] ومن هذا علم أن الأوسط إذا وجب أن يكون ذاتيا للأصغر والأكبر ذاتيا للأوسط لم يمكن أن ينقل من علم إلى علم آخر بل يتبين كلّ علم بمقدمات خاصة به فإن[٧٥٣٩] الهندسة تبين ببراهين هندسية والعدد ببراهين خاصة به فلم يدخل في شيء من العلوم بيان منقول أو بيان غريب الّا في علوم يشترك في شيء على ما سنوضح ذلك بعد.

[ك ٥٢٦٧] وإذا كان البيان على هذا الوجه كانت المقدمات مناسبة للنتيجة ولهذا فان[٧٥٤٠] من رام أن الجرح المستدير اعسر بزاء بأن الدائرة أوسع الأشكال لم تعرف البرهان حقه وكان البيان مزيغا فيجب من جميع ما قلناه أن المقدمات البرهانية يجب أن يكون ضرورية إذا كانت المطالب ضرورية وأعرف من النتيجة وأن يكون محمولاتها ذاتية وأولية ومناسبة.

البحث السادس في موضوعات العلوم ومباديها ومسائلها

[ك ٥٢٦٨] اعلم أن لكل واحد من الصناعات وخصوصا النظرية؛ مبادي، وموضوعات، ومسائل.

[ك ٥٢٦٩] أما المبادي: فهي الحدود والمقدمات التى يبرهن بهما تلك الصناعة ولا يبرهن هي في تلك الصناعة إما لوضوحها كالأوّليات وغيرها التى عرفتها وأما لجلالة شأنها عن أن يبرهن فيها وإنما يبرهن في علم فوقها وإما لدنو شأنها عن أن يبرهن في تلك الصناعة إنما يبرهن في علم دونها لكن بمقدمات غير متوقف صحتها عليها لئلا يلزم الدور وهذا قليل.

[ك ٥٢٧٠] وأما الموضوعات: فهي الأشياء التى إنما يبحث الصناعة عن الأحوال المنسوبة اليها[٧٥٤١] والعوارض الذاتية لها.

[ك ٥٢٧١] وأما المسائل: فهي القضايا التى محمولاتها عوارض ذاتية لموضوع هذه الصناعة أو لأنواعه أو لأعراضه وهي مشكوك فيها مطلوب برهانها في هذه الصناعة فالمبادي منها البرهان والمسائل لها البرهان والموضوعات عليها البرهان والغرض فيما عليه البرهان للأعراض الذاتية والذي لأجله ذلك هو الموضوع.

[٧٥٣٩] ج: بزمان.

[٧٥٤٠] ر: كان.

[٧٥٤١] ج، ر – اليها.

[ك ٥٢٧٢] ولنخص كلّ واحد من هذه الثلاثة أعنى المبادي والموضوعات والمسائل لمباحث يتعلق به فنقول: أما الحدود التى هي المبادي فهي حدود موضوع الصناعة وأجزاؤه إن كان له أجزاء وحدود أعراضه الذاتية.

[ك ٥٢٧٣] وأما المقدمات التى هي المبادي فهي[٧٥٤٢] على وجهين: إما خاصة بعلم علم مثل اعتقاد وجود الحركة للعلم الطبيعي واعتقاد إمكان انقسام كلّ مقدار إلى غير النهاية للعلم الرياضي وإما عامة وهي على قسمين؛ لأنها إمّا عامة على الإطلاق أي يشترك فيها جميع العلوم كقولنا كلّ شيء لا يخلو إما ان يكون موجودا أو معدوما وإما عامة لعدة علوم [٢٧٤أ] مثل قولنا الأشياء المساوية لشيء واحد متساوية فان هذا مبدأ يشترك فيه علم الهندسة، وعلم الحساب وعلم الهيئة وعلم النجوم.

[ك ٥٢٧٤] والمبادي الخاصة بالصناعة هي المقدمات التى موضوعاتها موضوع الصناعة أو أنواع موضوعاتها أو أجزاء موضوعاتها أو عوارضها[٧٥٤٣] الخاصة بها سواء كانت محمولاتها خاصة بموضوع الصناعة أو غير خاصة به بل بجنسه. مثل المساواة في مقدمات من الهندسة والعدد وإن كان استعمالها في الصناعة تخصيصها[٧٥٤٤] بها؛ لأنّ المساوي في الهندسة مساوي مقدار والمساوي في العدد مساوي عدد وكلّ منهما خاص بالصناعة والمضاده في مقدمات من العلم الطبيعي والخلقي فأن استعمالها في الصناعة أيضا تخصصاتها فإن المساواة ليست خاصة بموضوع الهندسة ولا بموضوع الحساب[٧٥٤٥] ولا المضاده خاصة بموضوع العلم الطبيعي من جهة ما هو موضوع للعلم الطبيعي لكن إذا كانتا أو احداهما محمولة على موضوع العلم أو نوع موضوعه أو جزء موضوعه في المبادي صارت المبادي[٧٥٤٦] خاصة لذلك العلم وذلك مثل قولنا كلّ عدد زوج منقسم بمتساويين فان المنقسم بمتساويين خاص بجنس موضوع الزوج الذي هو الكمّ. وأما إذا قلنا كلّ عدد منقسم بمتساويين فهو زوج كان المحمول في هذا القول خاصا بنفس الموضوع.

[ك ٥٢٧٥] ومن هذا علم: أن الموضوع في المبدأ إذا كان خارجا عن موضوع الصناعة أو أمرا أعمّ منه كان المبدأ غير خاص بذلك العلم. والمبادي الخاصة بعلم قد يكون بحسب ذلك العلم كله، وقد

[٧٥٤٢] ر – فهي.

[٧٥٤٣] ر: أعراضها.

[٧٥٤٤] ل: خصصا.

[٧٥٤٥] ج، ر: ايجاب.

[٧٥٤٦] ل – صارت المبادي، صح هامش.

يكون بحسب مسألة أو مسائل منه. والمبادي العامة يستعمل في العلوم تارة بالقوة وتارة بالفعل. وإذا استعملت بالقوة لم يستعمل على أنّها مقدمة هي جزء قياس بل استعملت قوتها[٧٥٤٧] وقبل إن لم يكن كذا حقا كان[٧٥٤٨] مقابله وهو كذا حقا. ولا يقال لأن كلّ شيء لا يخلو عن صدق السلب عليه[٧٥٤٩] أو عن صدق الإيجاب عليه لكونه مستغنٍ عنه لسبب شهرته.

[ك ٥٢٧٦] وإذا استعملت بالفعل خصصت إما في جزئيها معا كقولنا في تخصيص هذا المبدأ في العلم الهندسي كل[٧٥٥٠] مقدار إما مشارك، وإما مباين فقد خصصنا الشيء بالمقدار والسلب والإيجاب بالمشارك[٧٥٥١] والمباين. وأما في الموضوع فقط كقولنا المقادير المساوية لمقدار واحد متساوية فقد خصّصنا الشيء بالمقدار وتركنا المحمول بحالة وعكسه وهو تخصيص المحمول دون الموضوع[٧٥٥٢] غير ممكن لامتناع أن يكون المحمول في القضية الكلية أخص من الموضوع.

[ك ٥٢٧٧] وأمّا الموضوعات فقد يكون للعلم موضوع مفرد كالعدد لعلم الحساب وقد يكون موضوعات كثيرة لكن يشترك في شيء يتحد به إمّا في جنس مثل الخط والسطح والجسم في المقدار أو في مناسبة متصلة[٧٥٥٣] مثل اشتراك النقطة والخط والسطح والجسم فإن نسبة الأوّل منها إلى الثاني كنسبة الثاني إلى الثالث والثالث إلى الرابع لكون كلّ واحد منها طرفا لما يليه، وأمّا في غاية واحدة كاشتراك موضوعات علم الطب أعنى الأركان والمزاجات[٧٥٥٤] والأخلاط والأعضاء والقوى والأفعال إن أخذت هذه موضوعات الطب لا أجزاء موضوع واحد في نسبتها إلى الصحة[٧٥٥٥] وأما في مبدأ واحد كاشتراك موضوعات علم الكلام في نسبتها إلى مبدأ واحد وهو كونها الاهيّة، وأيضا فان موضوع العلم تارة يوجد على الاطلاق من حيث هو هو غير مشروط فيه معنى آخر ولطلب عوارضه الذاتية كالعدد

[٧٥٤٧] ر – قوتها.

[٧٥٤٨] ر – كان.

[٧٥٤٩] ج، ر: عنه.

[٧٥٥٠] ج: كان.

[٧٥٥١] ج، ر: بالمساوي؛ ل – بالمشارك، صح هامش.

[٧٥٥٢] ل – الموضوع، صح هامش.

[٧٥٥٣] ل: مفصلة.

[٧٥٥٤] ر: والزجات.

[٧٥٥٥] ل + فإنها يشترك.

للحساب وتارة يوجد معه قيد من غير أن يكون فصلا لنوعه ثمّ يطلب عوارضه الذاتية التى يلحقه من تلك الجهة كالنّظر عوارض في[٧٥٥٦] الأكر[٧٥٥٧] المتحركة.

[ك ٥٢٧٨] وأمّا المسائل: فهي إما[٧٥٥٨] حمليات أو شرطيات. والشرطيات يتبع الحمليات فيما تورده فنقول كلّ مسألة حملية فلها موضوع ومحمول. أما موضوعها فقد يكون نفس موضوع العلم كقولنا كلّ جسم ينقسم إلى ما لا نهاية له فإنّه[٧٥٥٩] مسئلة من مسائل الطبيعي وموضوعها نفس موضوع العلم[٧٥٦٠] الطبيعي وقد يكون نوع موضوعه كقولنا هل الهواء المحبوس في المآء يندفع إلى فوق بالطبع أو الانضغاط القاسر وهل الغضب مبدأه الدماغ أو القلب وقد يكون عرضا ذاتيا أما لموضوعه كقولنا هل حركة كذا مضادة لحركة كذا أو لنوع موضوعه كقولنا هل الزمان بعد السكون فإن الزمان عارض للحركة التى هي عرض ذاتي للجسم أو لنوع عرض له كقولنا هل إبطاء الحركة لتحلل سكون فان الابطاء من عوارض بعض الحركات دون بعض فإن بعض[٧٥٦١] الحركات مستوية السرعة لا يبطيء البتة. [٢٧٤ب]

[ك ٥٢٧٩] أما محمولها فنقول: إذا كان المطلوب هو الإنّية لا اللمّية لا يجوز أن يكون جنسا أو فصلا أو مجتمعا منهما إذا كانت طبيعة الموضوع محصلة. فإن المحمولات الذاتية التى يوجد[٧٥٦٢] في حد الشيء يجب أن يكون بينة الوجود للشيء إذا تحقق الشيء كما قد علمت وإن كان يمكن في بعضها أن يتبين بحد أوسط لكن ليس كلّ بيان بحد أوسط فهو قياس فإن الأوّليات قد يمكن أن تبين بوجه ما لحد أوسط مثل أن يجعل الحد الأوسط[٧٥٦٣] بين الأصغر وبين الأوسط لكن شيء منهما لا يكون قياسا؛ لأن القياس إنما يكون على خفي البيان والكم[٧٥٦٤] وأما طلب أن هذا المحمول حد أو جنس أو فصل فهو مما يجوز لأن كون[٧٥٦٥] الشيء طبيعة ما وكونه جنسا أو فصلا مختلفان فإن الحساس من جهة ما هو حساس طبيعة ما وبالقياس إلى الإنسان فصل جنسه ونسبة أن يكون إنما يشكل في مثل هذا

[٧٥٥٦] ر: في عوارض.

[٧٥٥٧] ر، ل: الأكبر.

[٧٥٥٨] ل – إما.

[٧٥٥٩] ر – له فإنه.

[٧٥٦٠] ل – العلم، صح هامش.

[٧٥٦١] ر – بعض.

[٧٥٦٢] ل – يوجد، صح هامش.

[٧٥٦٣] ل + ما حد المحمول أو رسمه أو يجعل الأوسك بالكبر الى الاصغر كذلك بأن يجعل الحد الأوسط أو رسمه أوسط.

[٧٥٦٤] ل – الكمّ، صح هامش.

[٧٥٦٥] ج، ر: يكون.

أنه جنس[٧٥٦٦] للإنسان أو ليس بجنس[٧٥٦٧] ولا يشكل أنه موجود للإنسان من جهة ما هو معنى ما من شأنه أن يكون جنسا أو فصل جنس إذا اعتبرناه من جهة أنه أعم وقد[٧٥٦٨] بينة على دخول أمثال هذه المحمولات المعرفة[٧٥٦٩] ببيان من ليس سليم الفطرة كما بينة على المبادي الاولية. وأيضا قد يبرهن على وجودها بشيء ما عرف بعوارضه دون حقيقته فعرف مثلا من جهة ما هو منسوب إلى شيء أوله فعل أو انفعال مثل ما يطلب أنّ النفس جوهر أو ليس بجوهر والجوهر جنس للنفس وانما جاز ذلك؛ لأنّا ما عرفنا النفس بذاتها وحقيقتها ولكن عرفناها من جهة ما هي مضافة إلى البدن وكمال له ويصدر عنها الافاعيل الحيوانية وكثيرا ما يتفق.

[ك ٥٢٨٠] هذا الطلب إذا لم يكن معنى الموضوع والمطلوب ثبوته له محصلا لنا بل منهما عندنا إسم فقط كما نطلب هذه الصورة جوهر أم لا. فانا[٧٥٧٠] إذا عرفنا بالحقيقة ما الجوهر وعرفنا بالحقيقة ما الصورة عرفنا أن الصورة جوهر ولم نحتج إلى وسط ولكن إذا كان عندنا من الصور حيال ومن الجوهر حيال أخذنا نحتج بنفس[٧٥٧١] فثبت أن المقدمات قد يوجد محمولات في المسائل على أحد هذه الوجوه المذكورة بل المسائل إذا كانت موضوعاتها من موضوع الصناعة كانت محمولاتها أعراضا ذاتية لها وأجناس أعراضها وفصول أعراضها وأعراض أعراضها وإن كان موضوعاتها من أعراضها الذاتية جاز أن يكون محمولاتها[٧٥٧٢] من جنس الموضوع ومن أنواعه وفصوله وأعراضه وأعراض أعراضه وأجناس أعراضه وفصولها وما يجرى مجراها.

[ك ٥٢٨١] بعد أن يكون الأعراض ذاتية لا غريبة وقد يكون محمولات الصنفين اللذين ذكرناهما من الموضوعات عوارض ذاتية للجنس مثل المساواة في علم الهندسة والعدد وعوارض ذاتية لما هو سببه جنس كالمضادة في العلم الطبيعي فإن المضادة من عوارض الموجود الذي هو سببه جنس وإنما

[٧٥٦٦] ج، ر: حد.
[٧٥٦٧] ج، ر – بجنس.
[٧٥٦٨] ج، ر – قد.
[٧٥٦٩] ر: القوية.
[٧٥٧٠] ل – فإنا.
[٧٥٧١] ج، ر: وبنفس.
[٧٥٧٢] ل: محمولا.

لا يكون المضادة محمولة في مسائل العلوم الرياضية؛ لأن موضوعات العلم الرياضي إما غير متحركة وإما متشابهة الحركة لا مضادة فيها وإن لم يتفق حركاتها من كلّ جهة.

[ك ٥٢٨٢] وأما موضوعات العلم الطبيعي وهي الجسم بما هو متحرك وساكن. فههنا للتغير[٧٥٧٣] بين الأضداد. وأما إذا كان المطلوب هو اللمّية فإنّه[٧٥٧٤] يصلح أن يجعل مقوّم ما حدا أوسط تبين به مقوّم آخر. إذا كان الأوسط علة لوجود الأكبر له إذ يكون الأكبر أوّلا للأوسط وبسببه يكون للأصغر كما تبين الحيوانية للضاحك بواسطة الانسانية.

[ك] فحصل من جميع ما قلناه أنه يجوز أن[٧٥٧٥] يكون محمول احدي المقدمتين ذاتيا بمعنى المقوّم، ومحمول الأخرى ذاتيا بمعنى الاخر ويجوز أن يكون محمول كلّ واحدة من المقدمتين ذاتيا لا بالمعنى المقوّم ولا يجوز أن يكون محمول[٧٥٧٦] كلّ واحدة من المقدمتين ذاتيا بالمعنى المقوّمة؛ لأن مقوّم المقوّم مقوّم. فاذا كان الأوسط بين الثبوت للأصغر لأنّه مقوّم له فكذلك الأكبر لأنه مقوّم له. وإذا كان كذلك، استحال أن يكون أحدها وسطا في ثبوت الآخر للأصغر.

البحث السابع في اختلاف العلوم واشتراكها في المبادي والمسائل

[ك ٥٢٨٣] اعلم أنّ اختلاف العلوم إما أن يكون؛ لأنّ موضوعاتها مختلفة في الذوات، وإما أن يكون لأنها اتفقت في موضوع واحد لكن الموضوع في أحدها يخالف بجهة ما الموضوع في الآخر.

[ك ٥٢٨٤] وأمّا القسم الأوّل: وهو [٢٧٥أ] أن يكون اختلاف العلوم لاختلاف موضوعاتها بحسب الذّات فلا يخلو: إما أن يكون موضوع أحدها داخلا في موضوع الآخر، وإمّا أن لا يكون موضوع شيء منها داخلا في موضوع الآخر.[٧٥٧٧] فإن كان الأوّل[٧٥٧٨]: فإمّا أن يكون في الموضوعين شيء مشترك

[٧٥٧٣] ر: التعين.

[٧٥٧٤] ج، ر: فإن.

[٧٥٧٥] ر – يكون الأكبر أولا للأوسط وسببيته يكون الأصغر كما تبين الحيوانية للضاحك بواسطة الانسانية فحصل من جميع ما قلناه أنه يجوز أن.

[٧٥٧٦] ج – محمول.

[٧٥٧٧] ل – الآخر، صح هامش.

[٧٥٧٨] ر: الاولين.

وشيء مباين. مثل علمي الطبّ والأخلاق فإن موضوع علم الطبّ بدن الإنسان، وموضوع علم الأخلاق النفس الناطقة وقواها العملية وهما يشتركان في قوى النفس[٧٥٧٩] الانسانية.

[ك ٥٢٨٥] وإما أن يكون أحد الموضوعين أعمّ والآخر أخص، وحينئذ إمّا أن يكون العام[٧٥٨٠] محمولا على الخاص أو لا يكون محمولا عليه. فإن كان محمولا عليه فإمّا أن يكون عمومه عموم الجنس أو عموم اللازم[٧٥٨١]. فان كان عمومه عموم الجنس فإما أن يكون النظر في الخاص من حيث أنه صار نوعا بسبب اقتران فصل مقوّم له وذلك مثل النظر في المخروطات التى هي نوع من المجسمات وكالنظر في المجسمات التى هي نوع من المقادير فيكون حينئذ العلم الناظر في الأخص جزءا من العلم الناظر[٧٥٨٢] في الأعم. وإمّا أن يكون النظر في الأخص ليس بسبب اقتران فصل مقوّم به[٧٥٨٣] بل من جهة[٧٥٨٤] عارض يتبع ذلك الفصل. وذلك العارض إمّا أن يكون هيئة[٧٥٨٥] مستقرة[٧٥٨٦] في ذات الموضوع أو مجرد نسبة. فإن[٧٥٨٧] ذلك العارض هيئة مستقرة فإما أن يكون عرضا ذاتيا له مثل الطبّ فإنّه علم ينظر في هذا[٧٥٨٨] الإنسان من جهة ما يصح ويزول عن الصحة وهو أعنى بدن الإنسان نوع من موضوع العلم الطبيعي الذي هو الجسم. وإما أن يكون عرضا غريبا مثل النظر في الاكر المتحركة فإنّه يجب النظر في المجسمات وإن كان ذلك العارض مجرد نسبة فهو مثل علم المناظر الناظر في الخطوط المقترنة بالبصر والخط نوع من المقدار الذي هو من موضوع الهندسة. وإما إن كان عمومه عموم اللوازم فهو كالموجود والواحد فإن الموجود موضوع العلم الأعلى ولا يجوز أن يكون العلم بالأشياء التى تحته جزءا من هذا العلم لأنها ليست ذاتية له بشيء من المعنيين، بل تلك العلوم موضوعة تحته.

[٧٥٧٩] ل – النفس، صح هامش.

[٧٥٨٠] ج – العام.

[٧٥٨١] ج: اللازم.

[٧٥٨٢] ل – ~~في الاخص جزءا من العلم الناظر~~.

[٧٥٨٣] ج: له.

[٧٥٨٤] ر: جزئية.

[٧٥٨٥] ج: نسبة.

[٧٥٨٦] ج – نسبة مستقرة، صح هامش.

[٧٥٨٧] ل – فإن، صح هامش؛ ل + كان.

[٧٥٨٨] ج: هذا.

[ك ٥٢٨٦] وإمّا إن لم يكن العام منها[٧٥٨٩] محمولا على الخاص فهو أن يكون الخاص عارضا لنوع من أنواع العام كالنغم فانها إذا نسب إلى موضوع العلم الطبيعي كانت من جهة عوارض يعرض لبعض أنواعه. فإذا أخذت النغم من حيث أنه اقترن بها عارض غريبة منها ومن جنسها وهو العدد وطلب لواحقها من جهة ما اقترن بها هذا العارض الغريب لا من جهة ذاتها كالاتفاق والاختلاف المطلوبين في النغم يجب أن يوضع بحسب العلم الذي منه العارض الغريب لا بحسب العلم الذي هو عارض لبعض أنواع موضوعه. وذلك مثل وضعنا علم الموسقي الذي موضوعه النغم من الجهة المذكورة تحت علم الحساب لا تحت العلم الطبيعي وإن كان الثاني وهو أن لا يكون موضوع شيء[٧٥٩٠] منهما داخلا في موضوع العلم الآخر فحينئذ لا يخلو إما أن يشترك موضوعاتها في جنس أو ليس بينهما اشتراك في الجنس. فإن كان الأوّل فهو مثل علم الهندسة الناظر في العوارض الذاتية للمقدار[٧٥٩١] وعلم[٧٥٩٢] الحساب الناظر في العوارض الذاتية للعدد فان موضوعيهما أعنى المقدار[٧٥٩٣] والعدد يشتركان في الجنس وهو الكمّ ويسمى مثل هذه العلوم متساوية في المرتبة[٧٥٩٤]. وإن كان الثاني فهو مثل العلم الطبيعي وعلم الحساب فإن موضوع الأوّل الجسم من حيث يتحرك ويسكن، وموضوع الثاني العدد وهما مختلفان بتمام الماهية ويسمى مثل هذه العلوم متباينة.

[ك ٥٢٨٧] وأمّا القسم الثاني: وهو أن يكون اختلاف العلوم لاختلاف جهات موضوع واحد بينهما[٧٥٩٥] فحينئذ لا يخلو إما أن يكون أحد العلمين ينظر في الأعراض الذاتية للموضوع مطلقا والآخر في العوارض الذاتية للموضوع من جهة أنه مقيد باعتبار ما. وإمّا أن يكون كلّ واحد من العلمين ينظر في العوارض الذاتية للموضوع مقيدا بقيد ما لكن القيد الذي ينظر في عوارضه الذاتية[٧٥٩٦] مع ذلك القيد أحد العلمين غير القيد[٧٥٩٧] الذي ينظر في عوارضه الذاتية معه العلم الآخر مثال الأول بدن

[٧٥٨٩] ج، ر، ل – منها، صح هامش ل.

[٧٥٩٠] ر – شيء.

[٧٥٩١] ل – للمقدار، صح هامش.

[٧٥٩٢] ل: لعلم.

[٧٥٩٣] ج + المقدار.

[٧٥٩٤] ل – ويسمى مثل هذه العلوم متساوية في المرتبة، صح هامش.

[٧٥٩٥] ل – بينهما.

[٧٥٩٦] ر – للموضوع مطلقا والآخر في العوارض الذاتية للموضوع من جهة أنه مقيد باعتبار ما وإما أن يكون كل واحد من العلمين ينظر في العوارض الذاتية للموضوع مقيدا بقيد ما لكن القيد الذي ينظر في عوارضه الذاتية.

[٧٥٩٧] ج، ر، ل – القيد، صح هامش ل.

الإنسان فانه مطلقا نوع[7598] موضوع العلم الطبيعي وموضوع علم الطب من حيث[7599] أنه يصح ويزول عنه الصحة. والعلم الطبيعي ينظر في أعراضه الذاتية والطبّ في أعراضه الذاتية من الجهة المذكورة. ومثال الثاني جسم الفلك فإن الطبيعي والنجومي كلّ منهما ينظر فيه لكن الطبيعي[٢٧٥ب] من حيث يتحرك ويسكن، والنجومي من حيث يتكمم. وأما اتفاق علمين أو علوم في موضوع واحد بدون اختلاف جهة ما من الجهات بغير ممكن، والّا لصار العلمان أو العلوم علما واحدا وإنه محال.

[ك ٥٢٨٨] وقد بان مما ذكرنا أنه إذا كان موضوع علم أعمّ من موضوع علم آخر؛ إما لأنّ موضوع أحدهما جنس لموضوع[7600] الآخر أو لأن موضوع أحدهما أمر مطلق وموضوع الآخر ذلك الأمر[7601] المقيد بقيد ما. يقال العلم الذي موضوعه أخص أنه تحت العلم الذي موضوعه أعمّ. والعلوم يترتب من أن أحدها فوق أحد[7602] وتحت غيره ترتب الموضوعات في العموم والخصوص وينتهى في الارتفاء إلى الفلسفة الاولى وهي العلم الالهي الذي لا أعمّ من موضوعه وهو الموجود بما هو موجود لأنّ هذا العلم ينظر في الأعراض الذاتية للموجود بما هو موجود. وأما اشتراكها في المبادي فهو كالاشتراك بجميع العلوم في أن[7603] الشيء لا يخلو عن الإيجاب والسلب. واشتراك أنواع العلوم الرياضية في أن الأشياء المساوية لشيء واحد متساوية وتلك الشركة إمّا أن يكون على مرتبة واحدة كالهندسة والعدد في المبدأ الذي ذكرناه، وإما أن يكون المبدأ لأحدها أولا وللباقي بعده مثل أن الهندسة وعلم المناظر يشتركان في هذا المبدأ لكن الهندسة أعمّ موضوعا من علم المناظر فكذلك يكون هذا المبدأ[7604] لها أولا وبعدها[7605] للمناظر. وكذلك حال الحساب وعلم الموسقي فانّهما يشتركان في المبدأ المذكور لكن موضوع الحساب أعمّ من موضوع علم الموسقي فيكون هذا المبدأ له قبل أن يكون لعلم الموسقي.

[7598] ج – نوع.

[7599] ج: جهة.

[7600] ر – العلمان أو العلوم علما واحدا وانه محال وقد بان مما ذكرنا أنه اذا كان موضوع علم اعم من موضوع علم آخر إما لان موضوع أحدهما جنس لموضوع.

[7601] ر: الآخر.

[7602] ر: واحد.

[7603] ج، ر – أن.

[7604] ر – المبدأ.

[7605] ج، ر: وقبله؛ ل – وبعدها، صح هامش.

[ك ٥٢٨٩] إذا عرفت هذا، فاعلم: أن قولهم أن العلوم يشترك في المبادي قول مجازي لما عرفت أن المبادي العامة إما أن لا يستعمل أصلا أو[٧٦٠٦] يستعمل مخصصة[٧٦٠٧] بموضوع الصناعة كما خصصنا المثالين المذكورين لموضوع الصناعة في البحث الذي قبل هذا البحث.

[ك ٥٢٩٠] نعم إن عنوا بذلك أن المبدأ الذي خصص في أحد العلمين لموضوع ذلك العلم هو الذي خصص في العلم الآخر لموضوعه فهو قول حقيقي لكن يجب أن تعلم أن بعض العلوم قد تعين بعضا وهو أن يكون ما هو مبدأ في علم مسئلة في علم آخر. وذلك على وجوه.

[ك ٥٢٩١] أحد الوجوه: أن يكون العلمان مختلفي الموضوعين بالعموم والخصوص فتبين شيء في علم أعلى ويوجد مبدأ في علم أسفل وهذا يكون مبدأ حقيقيا أو تبين شيء في علم أسفل ويوجد مبدأ للعلم الأعلى وهذا لا يكون مبدأ حقيقيا بل مبدأ بالقياس الينا.

[ك ٥٢٩٢] وثانيها: أن يكون موضوع كلّ واحد من العلمين واحدا مع اختلاف جهة النظر كجرم الشكل بالقياس إلى العلم الطبيعي وإلى العلم النجومي فإن الطبيعي تقبل النجومي مبادي من جملتها أن الحركة الفلكية يجب أن يكون مستديرة.

[ك ٥٢٩٣] وثالثها: أن يكون موضوعا العلمين مشتركتين في الجنس لكن أحد العلمين ينظر في نوع أبسط كالحساب والعلم الآخر ينظر في نوع أكثر تركيبا كالهندسة فإن علم الناظر في الموضوع الأبسط بقيد العلم الناظر في الموضوع الأكثر تركيبا[٧٦٠٨] مبادي فإن كثيرا من مبادي المقالة العاشر من كتاب الاسطقسات عددية قد يبرهن عليها قبل في المقالة العددية.

[ك ٥٢٩٤] وأما اشتراكها في المسائل فإنّما يكون إذا كان المطلوب فيها إثبات[٧٦٠٩] نسبة محمول واحد بعينه إلى موضوع واحد بعينه والّا فلا شركة وذلك لا يمكن الّا إذا كانت تلك العلوم مشتركة في موضوع واحد وذلك كاشتراك العلم الطبيعي وعلم الهيئة[٧٦١٠] في كرية الأفلاك الّا أن صاحب الهيئة يعطي برهان الإن بأن يقول لأن مناظرها كذا والخطوط الخارجة منها كذا والطبيعي يعطي برهان

[٧٦٠٦] ل: أنه.

[٧٦٠٧] ر: مخصوصة.

[٧٦٠٨] ر: به ليتنا.

[٧٦٠٩] ج – إثبات.

[٧٦١٠] ر: الهندسة.

اللم[٧٦١١] بأن يقول؛ لأنها ذات[٧٦١٢] طبيعة واحدة بسيطة والطبيعة الواحدة البسيطة لا يفعل في موضوعها إفعالا مختلفة وغير الكرة من الأشكال فيه أفعال مختلفة؛ لأن فيه زاوية وضلعا فلا يكون فعلا للطبيعة البسيطة.

البحث الثامن في نقل البرهان وكيفية تناوله للجزئيات وكذلك تناول الحد إيّاها وإعطائه العلم بالممكنات

[ك ٥٢٩٥] نقل[٧٦١٣] البرهان يقال على وجهين:

[ك ٥٢٩٦] أحدهما: أن يكون شيء مأخوذا مقدمه في علم ويكون برهانه في علم آخر على أحد هذه[٧٦١٤] الوجوه الثلاثة المذكورة في تعاون العلوم فنتسلم في هذا العلم وننقل برهانه إلى ذلك العلم أي نحال به عليه، والثاني أن يكون شيء مأخوذا في علم على أنه مطلوب ثمّ يبرهن عليه برهان حدّه الأوسط من علم آخر فيكون أجزاء القياس وهي[٧٦١٥] الحدود [٢٧٦أ] صالحة للوقوع في العلمين كما يبرهن على زوايا المخروط الخارج من البصر في علم المناظر بتقريرات[٧٦١٦] هندسية على جهة لو جعلت معها تلك الزوايا هندسية محضة لكان البرهان[٧٦١٧] عليها ذلك.

[ك ٥٢٩٧] والمراد بنقل البرهان ههنا: هو هذا القسم الثاني[٧٦١٨] وذلك لا يمكن الّا إذا كان أحد العلمين تحت الآخر أو يشتركان في الموضوع لكن أحد العلمين ينظر فيه مع قيد والآخر مع قيد آخر وإن كان على الوجه الأوّل فلا بدّ أن يعطى العلم العام العلة للعلم الخاص. وذلك بأن يستعمل البراهين الهندسية في علم المناظر والبراهين العددية في علم التأليف وإن كان على الوجه الثاني فيمكن أن يتفق العلمان في القياس فإنه متى كان الحدّ الأوسط مقوّما للأصغر والأكبر عرضا ذاتيا للأوسط وهو المأخذ الأوّل من مأخذ البرهانيات أو كان الأكبر عرضا ذاتيا للأوسط أو مقوّما له والأصغر عرضا ذاتيا للأصغر

[٧٦١١] ل: الكم.

[٧٦١٢] ل: ذو.

[٧٦١٣] ج: يقال.

[٧٦١٤] ج، ر – هذه.

[٧٦١٥] ر: بين

[٧٦١٦] ل – بتقريرات، صح هامش.

[٧٦١٧] ج + لكان البرهان.

[٧٦١٨] ج – الثاني.

وهو المأخذ الثاني من البرهانيات كان النظر في العلمين واحدًا وإن لم يكن كذلك لم يكن القياس برهانيًا في كليهما بل عنيناه أن يكون برهانيا في أحدهما فقط. فإن البرهان لا يخلو عن أحد هذين المأخذين. هكذا ذكره الشيخ في الشفآء.

[ك ٥٢٩٨] وأمّا كيفية تناول البرهان للجزئيات فاعلم أنه متى قام البرهان على الكلي واندرجت تحت ذلك الكلي جزئيات كان البرهان عليه بالذات برهانا على تلك الجزئيات بالعرض ولا برهان على الجزئيات بالذات؛ لأنّه لا يبقى لها عقد دائم ثابت ولا شيء مما يفيده البرهان كذلك.

[ك ٥٢٩٩] أما الصغرى فلان الجزئيات اذا فسدت وتغيرت زال لا محالة اتّصافها بأوسط البرهان واندراجها تحت الكبرى فلا يبقى اعتقاد النتيجة في حقها.

[ك ٥٣٠٠] وأمّا الكبرى فلأنّ كل[٧٦١٩] ما يفيده البرهان فهو يقيني فيبقى به عقد دائم وليس للجزئيات حد أيضا؛ لأن كلّ حد على ما ستعلم إما مبدأ برهان أو نتيجة برهان أو حد تامّ مركب منهما والجزئيات ليس عليها برهان فلا يكون لها حد أيضا ولأن الحد إن كان من المقومات فلا يكون محموله على الشخص لأنّه ذلك الشخص[٧٦٢٠] بل لطبيعة نوعه[٧٦٢١] فالحد للنوع لا للشخص[٧٦٢٢] وإن كان من العرضيات فلا يكون حدا لعدم دوام الاعتقاد الحاصل منه.

[ك ٥٣٠١] وعند ذلك ظهر: أن الحدود لا يتناول الأشخاص من حيث أنها جزئيات بل من حيث أنها داخلة تحت الكليات.

[ك ٥٣٠٢] لا يقال: أنا نرى أن[٧٦٢٣] أصحاب العلوم يقيمون البرهان والحد على كثير من الأشياء[٧٦٢٤] الواجبة الوقوع المكررة مع أنها جزئية فاسدة متغيرة كإقامتهم البرهان على الكسوفات الشمسية والحسوفات القمرية الجزئية وغيرها من الأمور المتجددة السماوية.

[ك ٥٣٠٣] وإذا كان كذلك، بطل ما ذكرتموه من أن الجزئيات المتغيرة ولا برهان عليها ولا حدود لها؛ لأنّا نقول لا نسلّم أنهم يقيمون البرهان والحدود على الجزئيات من حيث أنها جزئيات، بل إنّما

[٧٦١٩] ج – كل.

[٧٦٢٠] ر – لأنه ذلك الشخص.

[٧٦٢١] ر: نوعية.

[٧٦٢٢] ر: في الشخص.

[٧٦٢٣] ج – أن.

[٧٦٢٤] ر: الإنسان.

يقيمون البرهان والحدود على الكليات فإن البرهان لا يقوم على الكسوف من حيث هو هذا الكسوف ولا على الخسوف من حيث هو هذا الخسوف بل على الكسوف[٧٦٢٥] والخسوف الكليتين اللذين نسبة كلّ واحد منهما إلى جميع جزئياته نسبة واحدة الّا أن الكسوف الكلي اتفق إن لم يكن في الوجود منه الّا واحد وكذلك الخسوف الكلي لا[٧٦٢٦] أن[٧٦٢٧] تصورهما منع من صدقهما على كثيرين وهذا كالشمس والقمر فإن تصور مفهوم كلّ منهما لا يمنع الحمل على كثيرين وإن كان كلّ منهما في الوجود انحصر في شخص واحد.

[ك ٥٣٠٤] وكذلك الكلام في الحدود فانها للكسوف والخسوف الكليتين لا للجزئيات. وأما كيفية اعطاء البرهان العلم بالممكنات فاعلم أن البرهان إنّما يقوم على إمكانها لأنّه يقيني لا على وجودها وعدمها المتغيرين الفاسدين.

[ك ٥٣٠٥] ثمّ أن الممكنات إما أن يكون أكثرية أو أقلية فإن كانت أكثرية كانت[٧٦٢٨] لا محالة لها علل أكثرية يرجح جانب وجودها على عدمها فحصل الظن[٧٦٢٩] بوجودها بسلب ذلك مثل بيات الشعر على الذقن عند البلوغ لعلة استحصاف البشرة[٧٦٣٠] ومباين النجار. فإن الأكثر حصول هذه العلة فتكثر حصول معلولها وهو بيات الشعر على الذقن وإن كانت أقلية وهي الاتفاقية أو متساوية أي يكون زمان وجودها مساويا لزمان عدمها فعلى إمكانها أيضا برهان لما عرفت وأما على[٧٦٣١] وجودها وعدمها فلا برهان على شيء منهما والّا لحصل به العلم لرجح ما قام البرهان من الطرف على الآخر فيصير أكثريا لا أقليا ومساويا والمقدر[٧٦٣٢] خلافهما.

[٧٦٢٥] ر – من حيث هي هذا الكسوف ولا على الحسوف من حيث هي هذا الحسوف بل على الكسوف.

[٧٦٢٦] ج، ر – لا.

[٧٦٢٧] ج، ر: لأن.

[٧٦٢٨] ر + للكسوف والخسوف.

[٧٦٢٩] ج: الطريق.

[٧٦٣٠] ج: الكسرة.

[٧٦٣١] ر – على.

[٧٦٣٢] ل: والمقدار.

البحث التاسع في أحكام الحدّ

[ك ٥٣٠٦] [٢٧٦ب] الحد لا يكتسب بالبرهان؛ لأنه لو يبرهن على الحد لكان الوسط في القياس الذي يوجب نسبة الحد الذي هو الأكبر فيه إلى المحدود الذي هو الأصغر بالإيجاب مساويا لكلّ واحد من الأصغر والأكبر والّا لكان إما أعمّ من الأصغر أو أخص من الأكبر لأن العكس محال؛ لامتناع أن يكون المحمول في القضية الكلية أخص من موضوعها وكيف كان يلزم أن يكون الحد أعمّ من المحدود وذلك محال. إذ كلّ واحد من الحد والمحدود يجب أن ينعكس إلى الآخر أما اذا كان أعمّ من الأصغر فلان الأكبر حينئذ إما أن يكون أعمّ[٧٦٣٣] من الأوسط أو مساويا له وأيّاما كان يلزم أن يكون أعمّ من الأصغر؛ لأن الأعمّ من الأعمّ والمساوي للأعم يكون أعمّ لا محالة. ولو كان كذلك يلزم أن يكون الحدّ أعمّ من المحدود وأما إذا كان أخص من الأكبر فلأنه أعنى الأوسط حينئذ يكون مساويا للأصغر أو أعمّ منه وأيّاما كان يلزم أيضا أن يكون الأكبر أعمّ من الأصغر لأن المساوي للأعمّ والأعمّ[٧٦٣٤] من الأعمّ يكون أعمّ لا محالة فيلزم أيضا أن يكون الحد أعمّ من المحدود.

[ك ٥٣٠٧] وإذا ثبت أن الحدود في هذا القياس يجب أن يكون متساوية فنقول: الأوسط المساوي للأصغر إن حمل عليه على أنه حد له فإما أن يحمل عليه على أنه حد تامّ له أو يحمل عليه على أنه حد ناقص له أو يحمل[٧٦٣٥] على أنه حد له كيف كان تاما كان أو ناقصا أو يحمل عليه على أنه ثابت لكلّ ما ثبت له الأصغر فان حمل عليه على أنه حد تام له كان للشيء الواحد حدان تامان أحدهما وسط في إثبات الآخر له وذلك محال لوجهين:

[ك ٥٣٠٨] أحدهما: أن الحد التامّ هو المؤلف من جميع مقومات الشيء فاذا استوفيت جميعها في حدّ لم يبق للحد الآخر شيء[٧٦٣٦] من المقومات.

[ك ٥٣٠٩] وثانيها: أن الحد الأوسط في القياس يجب أن يكون ثبوته للأصغر أبين وأوضح عند العقل من ثبوت الأكبر له. والحدود من الذاتيات فلا يكون بعضها أبين وأوضح عند العقل من البعض الآخر بالنسبة إلى المحدود وإن حمل عليه على أنه حد ناقص له أو حد له كيف كان تاما كان أو ناقصا.

[٧٦٣٣] ل – أن يكون أعم، صح هامش.

[٧٦٣٤] ل – والاعم.

[٧٦٣٥] ج، ر + عليه.

[٧٦٣٦] ل – شيء.

كان الكلام فيه كالكلام في الأول فإما أن يتسلسل[٧٦٣٧] إلى غير النهاية أو يدور أو ينتهي إلى حد غير مفتقر إلى الوسط والدور والتسلسل محالان. والانتهاء إلى حد غير مفتقر إلى الوسط يقتضى الامتياز بين الحدود في الخفاء والظهور. وذلك محال؛ لأن الحدود كلها من الذاتيات فلا يكون بعضها أجلى وبعضها أخفى وإن حمل على أنه ثابت لكلّ ما ثبت له الأصغر فالأكبر المساوي للأوسط إما أن يحمل عليه على أنه حد لكل ما ثبت له الأوسط أو حد للأوسط نفسه أو ثابت لكل ما ثبت له الأوسط.[٧٦٣٨]

[ك ٥٣١٠] وإن كان الأوّل: كان ذلك[٧٦٣٩] مصادرة على المطلوب الأوّل لأن ما ثبت له الأوسط يلزم أن يكون هو المحدود فقط؛ لامتناع أن يكون القول الواحد حدا لأمرين مختلفين بالماهية ولأن الكبرى حينئذ يكون كاذبة فإن الأوسط كما ثبت للأصغر ثبت أيضا لفصوله وخواصه وليس الأكبر حدا لشيء منها.

[ك ٥٣١١] وإن كان الثاني: كان الكلام فيه كالكلام في الأوّل فيلزم منه أحد الأمور الثلاثة المتقدمة التى كلّ منها محال. وبتقدير تسليمه لا يلزم منه ما هو المطلوب؛ لأن الحد الأوسط لا يجب أن يكون حدا للأصغر وإن كان الثالث لم ينتج القياس الّا حمل الأكبر على الأصغر بالوجه المذكور وهو مستغن عن البيان لما عرفت. أن ذاتيات الشيء معلومة[٧٦٤٠] الحمل عليه وبتقدير افتقار حملها عليه إلى البيان فليس مطلوبا في هذا المقام ذلك بل[٧٦٤١] كون الأكبر حدا للأصغر وذلك غير لازم من القياس المذكور.

[ك ٥٣١٢] إذا عرفت هذا، فاعلم أن القسمة أيضا لا يفيد الحد لأنها يوجب وضع أقسام من غير تعيين قسم منها فإن وضع منها قسم على التعيين ليكون حدا كان ذلك[٧٦٤٢] وضعا مبتدأ لا مستفادا من القسمة وإن استثنى نقيض بعض الأقسام لإنتاج الباقي بأن يقال في القسمة مثلا حد الإنسان: إما الحيوان الناطق، أو الحيوان غير الناطق. والحيوان غير الناطق ليس حدا له فحده الحيوان الناطق أو يقال الإنسان إما حيوان[٧٦٤٣] أو غير حيوان لكنه ليس غير حيوان فهو إذن حيوان وبهذا الطريق ثبت

[٧٦٣٧] ج، ر: يذهب.

[٧٦٣٨] ج، ر + أو حد للأوسط في نفسه أو ثابت لكل ما ثبت له الأوسط.

[٧٦٣٩] ج – ذلك.

[٧٦٤٠] ج – معلومة.

[٧٦٤١] ل + يكون.

[٧٦٤٢] ج – ذلك.

[٧٦٤٣] ر – والحيوان غير الناطق ليس حدا له فحده الحيوان الناطق أو يقال الإنسان إما حيوان.

أنه ناطق ومائت. ثمّ يجمع هذه المحمولات المساوية له ويقال أنها قول مفصل دال على ماهية الإنسان وكلّ قول مفصل دال على ماهية الشيء فهو حد له عاد الكلام في الحصر والاستثناء بأن يقول لا نسلّم انحصار الأقسام فيما ذكرتموه. ولا نسلّم أن المقدمة الاستثنائية حقة لا بدّ لكل واحد من دليل وبتقدير تسليمها لا لكون القسمة وحدها مفيدة للحد[٧٦٤٤] ولأنه بيان للشيء بما هو أخفى منه لأن حد الشيء وأجزائه أبين له من غيرهما ولأن القول المفصل الدال على ماهية الشيء حد الحد فتوسطه في القياس يكون مصادرة على المطلوب الأوّل فإن من يعتقد أن فهم الحدود [٢٧٧أ] إنّما هو بالبرهان.

[ك ٥٣١٣] كيف يسلّم أن الحدّ قول مفصّل دال على ماهية الشيء. ولو سلّم ذلك كيف يسلّم أن هذه المحمولات المساوية للإنسان قول مفصل دال على ماهيته. فانه لو علم ذلك لعلم أنها حد له دون هذا التوسط؛ لأنّ معنى الشيء اذا كان بينا لشيء كان هو بينا[٧٦٤٥] له أيضا لا محالة اذ ليس هو شيء[٧٦٤٦] غير.معناه فعلم أن أوسط حد للأكبر لأنّه أبين للأصغر أو حد للاصغر؛ لانّ الأكبر أبين له لا يفيد المطلوب.

[ك ٥٣١٤] واستقراء الجزئيات أيضا لا يفيد الحد؛ لأن الحد إن حمل عليها على أنه حد لكل واحد من الأشخاص من حيث هو شخص فباطل. أما أولا: فلما بينا أن الأشخاص من حيث هي أشخاص لا حدود لها. وأما ثانيا: فلأنا ولئن سلمنا ذلك لكان[٧٦٤٧] حدا للأشخاص الواقعة بحسب[٧٦٤٨] النوع ليس حدا له اذ لكل واحد من الأشخاص ما ليس للنوع وإن حمل عليها مطلقا لزم منه حمله على النوع كذلك ولا يلزم منه أن يكون حدا له لجواز أن يكون حمله عليه بطريق آخر لا حمل الحد على المحدود.

[ك ٥٣١٥] ويجب أن تعلم أيضا أنّ الحدّ[٧٦٤٩] لا يمكن اكتسابه من حد ضدّه أيضا لأن حد ضدّه لا يخلو إما أن يكتسب من حد هذا أو من حدّ[٧٦٥٠] غيره فإن كان الأول لزم منه الدور وهو المحال. وإن كان الثاني فليكتسب من ذلك الغير حد هذا أيضا[٧٦٥١] ولأن اكتساب حد أحد الضدين من حد الضد

[٧٦٤٤] ر: للحقه.

[٧٦٤٥] ر: تناوله.

[٧٦٤٦] ل – شيء.

[٧٦٤٧] ل: لكن.

[٧٦٤٨] ر: تحت.

[٧٦٤٩] ل – الحد، صح هامش.

[٧٦٥٠] ر – حدّ.

[٧٦٥١] ج – أيضا.

للآخر ليس أولى من العكس ولأنه ليس[٧٦٥٢] لكل محدود ضد حتى يكتسب حدّه من حدّ ضدّه بل الطريق في اكتساب الحدود واقتناصها هو التركيب[٧٦٥٣] بأن يأخذ حده من أشخاص الكلي المطلوب حده جنسا كان أو نوعا ويطلب جميع محمولاتها وانتهاء كلّ واحد من تلك المحمولات إلى الأمر العام لا أعمّ فوقه.

[ك ٥٣١٦] ثمّ تميز بين الذاتيات والعرضيات بالقوانين التى مرّ شرحها ثمّ ينزل من الذاتيات الأعمّ الذي لا أعمّ فوقه من الذاتيات ثمّ[٧٦٥٤] من الذاتي الذي دونه على الترتيب من غير الإخلال بواسطة ما من المقسمات التى يقوم وجود الشيء الذي[٧٦٥٥] قسمته.

[ك ٥٣١٧] والمقولات في جواب ما هو حتى ينتهي إلى مقول لا مقول تحته. فالمقول المؤلف من مجموع تلك الذاتيات الحاصلة من تلك المقسّمات هو الحد لذلك الشيء. وقد عرفت أنه يجب تقديم الجزء الأعمّ فالأعمّ واقترانه بالفصول الخاصة.

[ك ٥٣١٨] إذا عرفت ذلك فاعلم أن الذاتيات العامة يدخل في الجنس القريب دخول الجزء في الكلّ. فان كان للجنس القريب إسم خاص فالاولى إيراد ذلك الإسم لتدل على غيره من الذاتيات العامة بالتضمن ثمّ يقيد ذلك الإسم بالفصل القريب وان لم يكن للجنس القريب إسم خاص لا بدّ من ذكر جميع تلك الذاتيات العامة على الترتيب الواقع، ثمّ تقييدها بالفصل[٧٦٥٦] القريب الذي هو أخص الذاتيات المقومة وإن عكس الترتيب وقدم ذكر الذاتيات الخاصة على الذاتيات العامة لم يكن المذكور حدا تاما؛ لأن الهيئة[٧٦٥٧] الحاصلة عند الترتيب الواجب جزء من المحدود في الحقيقة وهي غير مذكورة حينئذ فيكون المذكور[٧٦٥٨] حدا ناقصا ضرورة مساواته للمحدود ودخوله[٧٦٥٩] في ماهيته.

[٧٦٥٢] ل – ليس، صح هامش.

[٧٦٥٣] ل: الترتيب.

[٧٦٥٤] ل – ثم، صح هامش.

[٧٦٥٥] ل – الذي، صح هامش.

[٧٦٥٦] ل – إن لم يكن للجنس القريب إسم خاص لا بدّمن ذكر جميع لكل جميع الذاتيات العامة على الترتيب الواقع لم يقيدها بالفصل، صح هامش.

[٧٦٥٧] ل: النسبة.

[٧٦٥٨] ل – المذكور.

[٧٦٥٩] ج: وأيضا.

[ك ٥٣١٩] ويجب أن تعلم أيضا أن للقسمة معونة في التركيب لأنه يحفظ بها الوسائط وترتيب أجزاء الجنس في البداية بالأعمّ[٧٦٦٠] وتقييده بالأخص كدلالتها على انقسام الشيء إلى المقول في جواب ما هو وإلى غير المقول في جواب ما هو. فتجعل الشيء جنسا لما يليه ويقرن به فصله الخاص من غير تجاوز منه إلى فصول الأجناس أخص. فتعلم ترتيب الأجناس على التوالي ولأن القسمة كما تدلّ على جميع الذاتيات طولا يدلّ عليها أيضا عرضا فإن الشيء كما يقسم بقسمين قسما[٧٦٦١] احداهما تحت قسمي الأخرى وهو القسمة الطولية فانه يمكن أن يقسم أيضا بقسمين ليس قسما احداهما تحت قسمي الأخرى وهو القسمة العرضية.

[ك ٥٣٢٠] مثال الأوّل: انقسام الجسم إلى النامي، وغير النامي تارة، والى[٧٦٦٢] الحيوان والحجر أخرى. فإن الحيوان الذي هو أحد قسمي القسمة الثانية داخل تحت النامي[٧٦٦٣] الذي هو أحد قسمي القسمة الاولى، والحجر الذي هو القسم[٧٦٦٤] الثاني من الثانية داخل تحت غير النامي الذي هو القسم الثاني من الاولى.

[ك ٥٣٢١] ومثال الثاني: انقسام الجسم ذي النفس إلى المعتدل وغير المعتدل تارة وإلى المتحرك بالارادة وغير المتحرك بالارادة أخرى فان شيئا من قسمي القسمة الثانية ليس داخلا تحت شيء من قسمي القسمة الاولى.

البحث العاشر في مشاركات بين الحد والبرهان

[ك ٥٣٢٢] قد عرفت فيما تقدم أن كلّ واحد من مطلب لم الطالب لعلة وجود الشيء أو علة صفة من صفاته ومطلب ما الطالب لحقيقة الذات متأخر عن مطلب هل البسيط فاذن سواء لا طلب البرهان وطلب الحد اشتركا في تأخرهما عن مطلب هل. وقد يكون جواب أحدهما هو بعينه جواب الاخر.[٢٧٧ب] وذلك حيث يكون الأوسط في البرهان علة ذاتية للشيء كما إذا قيل: لم يتكسف القمر فيقال في جوابه؛ لأن الأرض توسطت بينه وبين الشمس وكلما كان كذلك زال ضوؤه ثمّ تبين

[٧٦٦٠] ر + تقييده بالاعم.

[٧٦٦١] ل – قسما.

[٧٦٦٢] ر: ولأن.

[٧٦٦٣] ر – هو أحد قسمي القسمة الثانية داخل تحت النامي.

[٧٦٦٤] ل – القسم، صح هامش.

ماهية الكسوف إتّصافه. فاذا قيل الكسوف ما هو فيقال هو زوال ضوء القمر لتوسط الأرض بينه وبين الشمس لكن الحد التامّ لا يكون جزء مقدمة في البرهان بل ينقسم إلى جزئين فتتركب[٧٦٦٥] منهما مقدمة البرهان أي[٧٦٦٦] الكبرى منهما وإيراد هذين القسمين في الحد خلاف إيرادهما في البرهان؛ لأنه تقدم في الحد ما يؤخر في البرهان كما رأيت من تقدم زوال ضوء القمر على توسط الأرض بينه وبين الشمس في الحد وتأخره عنه في البرهان إذا قلت وكلما توسطت الأرض بين القمر وبين الشمس زال ضوء القمر وهذا إنّما يتفق اذا كان أخص جزئي الحد التامّ علة للجزء الاخر كما رأيت من علة توسط الأرض بين القمر والشمس لزوال ضوء القمر. وإذا اقتصر في التعريف على الجزء المقدم في البرهان وهو الأوسط سمي حدا هو مبدأ برهان. واذا اقتصر على الجزء[٧٦٦٧] المؤخر فيه سمي حدا هو نتيجة البرهان، والحد التام: هو المركب منهما.

[ك ٥٣٢٣] فلفظة الحد إذن يقال على هذه الأمور الثلاثة وعلى الحد الذي هو بحسب الإسم مثل تحديد المثلث المتساوي الأضلاع في أول كتاب اوقليدس. وكلّ واحدة من العلل الأربع التى هي العلة الفاعلية كالنجّار بالنسبة إلى الكرسي والعلة المادية كالحشب بالنسبة اليه والعلة[٧٦٦٨] الصورية كهيئة الكرسي، والعلة الغائية التى لاجلها الشيء كالجلوس على الكرسي.

[ك ٥٣٢٤] قد يكون قريبة وهي التى لا يكون بينها وبين المعلول واسطة، وقد يكون بعيدة وهي التى يكون بينها وبين المعلول واسطة وقد يكون بالذات كعلية شرب السقومنيا لإسهال الصفراء وقد يكون بالعرض كعليته لتبريد المزاج وقد يكون بالفعل وحينئذ يكون سببا لكون المعلول بالفعل وقد يكون بالقوة ولا يكون سببا لكون المعلول بالقوة لأن كون المعلول بالقوة من ذات المعلول لا من غيره وقد يكون خاصة كالبناء للبيت وقد يكون عامة[٧٦٦٩] كالصانع له وهذه الأربع إذا وجدت معا وجد المعلول لا محالة وأما أحادها بوجود كلّ واحدة من العلة الصورة والعلة الغائية مستلزم وجود المعلول لا على

[٧٦٦٥] ر: فترك.

[٧٦٦٦] ر: الى.

[٧٦٦٧] ل – المقدم في البرهان وهو الأوسط سمي حدا هو مبدأ برهان واذا اقتصر على الجزء، صح هامش.

[٧٦٦٨] ل: العلل.

[٧٦٦٩] ج، ر: علة.

معنى أن وجود المعلول يحصل بوجود احدي هاتين العلتين فإن وجود المعلول إنما يحصل بوجود مجموع العلل الأربع بل[٧٦٧٠] على معنى أنه متى حصل وجود شيء منهما بعلم أن المعلول قد حصل.

[ك ٥٣٢٥] وأما العلة المادية ففي الأمور الطبيعية عند حصول استعدادها التام ربما يستلزم وجود الصورة؛ لأن الفاعل في جوهرها قوة طبيعية ويلزم من وجود الصورة وجود المعلول ووجود الغاية؛ لأن الأمور الطبيعية وإن كانت ضرورية فهي لا محالة لغايات وربما لا يستلزم وجود الصورة لأن تلك الصورة إنما تحدث بحركة ولا حركة الّا في زمان ومن[٧٦٧١] هذا القبيل الأمور الصناعية فإن المادة فيها وإن حصل استعدادها التام لا يستلزم وجود الصورة؛ لأن الفاعل غريب[٧٦٧٢] خارجي فربما لا يلاقي المادة.

[ك ٥٣٢٦] وأما العلة الفاعلية فلا يجب من وجودها وجود المعلول وإن وجد معها العلة الغائية أيضا ما لم يتحقق شرط آخر أو شروط آخر[٧٦٧٣] . فان الشرائط من أجزاء العلة التامة والمعلول لا يوجد الّا عند تحقق العلة التامة.

[ك ٥٣٢٧] ألا ترى أن[٧٦٧٤] القوة المبردة التى في الأفيون اذا وصلت الى البدن مما لم يتفعل الأفيون أولا عن الحرارة الغزيرية لم تؤثر فيه بالتبريد. والمعلول اذا وجد بالفعل لا بدّ[٧٦٧٥] من وجود العلل الأربع غير العلل الغائية فانها ربما لم يوجد بعد كالاصطجاع مع[٧٦٧٦] وجود الفراش؛ لأن العلة الغائية ليست علة من حيث هي موجودة في الأعيان بل من حيث هي متمثلة في الأذهان فإنها إذا تمثلت في ذهن الفاعل بعينه على الفعل.

[ك ٥٣٢٨] ولهذا المعنى قال الشيخ في الاشارات: العلة الغائية علة لعلية العلة[٧٦٧٧] الفاعلية فالعلة الغائية من حيث الماهية متقدمة على المعلول ومن حيث الوجود متأخرة عنه.

[٧٦٧٠] ر – بل.

[٧٦٧١] ل – وربما لا يستلزم وجود الصورة لأن تلك الصورة انما تحدث بحركة ولا حركة الّا في زمان ومن.

[٧٦٧٢] ل – غريب.

[٧٦٧٣] ج – أو شروط آخر.

[٧٦٧٤] ج، ر – أن.

[٧٦٧٥] ج + لا بد.

[٧٦٧٦] ر: متى.

[٧٦٧٧] ل – العلة.

[ك ٥٣٢٩] واعلم أن العلة قد يكون مساوية للمعلول منعكسة إليه وحينئذ يجوز أن يجعل حدا أوسط في القياس المنتج لوجود المعلول أو يوجد[٧٦٧٨] في القول الشارح للمعلول وقد يكون أخص منه. وذلك إنما يكون إذا كانت علة الشيء فوق واحدة كالسحاب فانه يحصل تارة عن تكاثف الهواء بالبرد وأخرى [٢٧٨أ] عن تراكم الأبخرة وكالحمى فانه يحصل تارة عن عفونة الخلط وأخرى عن حرارة الروح بلا عفونة.

[ك ٥٣٣٠] وكلّ واحدة من العلل في هذا القسم يكون أخص من معلولها ضرورة استلزام كلّ واحدة منها وجوده مع عدم استلزام وجوده وجود شيء منها على التعيين. والعلل الخاصة المشتركة في المعلول قد يشترك في معنى عام هو علة مساوية للمعلول وقد لا يشترك في ذلك.

[ك ٥٣٣١] أما العلل التى يشترك فيه فمثل شجرة التين والخروع والكرم فإن كلّ واحدة منها علة لانتثار الورق ولكن لا لذاتها بل بواسطة مساوية للانتثار وتلك الواسطة هي جمود الرطوبة وانعشاشها الذي هو أيضا[٧٦٧٩] بواسطة[٧٦٨٠] وهي عرض الأوراق فالتينة والخروع والكرم عريضة الأوراق وعريض الأوراق متعش الرطوبة ومتعش الرطوبة منتثر الأوراق، استلزام كلّ واحد لما يليه أولا وبالذات.

[ك ٥٣٣٢] وأما العلل التى لا يشترك في ذلك فلا يجوز أن يجعل حدا أوسط في القياس المنتج لوجود المعلول مطلقا ولا يوجد أيضا في القول الشارح له بل إنما يجعل أوسط لوجود نوع منه وإنما يوجد في القول الشارح له فان العفونة ليست علة للحمى المطلقة ولا مأخوذة في القول الشارح للحمى المطلقة بل هي علة[٧٦٨١] لحمى الغب التى هي نوع من الحمى ويوجد[٧٦٨٢] في القول الشارح لهذا الفن[٧٦٨٣].

[٧٦٧٨] ل: يؤخذ.

[٧٦٧٩] ج – أيضا.

[٧٦٨٠] ل – مساوية للانتثار وتلك الواسطة هي جمود الرطوبة وانعشاشها الذي هو أيضت بواسطة.

[٧٦٨١] ج – ~~لحمى~~.

[٧٦٨٢] ر: ويؤخذ.

[٧٦٨٣] ل: النوع.

الفصل الرابع في المغالطات

و فيها[٧٦٨٤] بحثان:

البحث الأوّل في أسباب الغلط

[ك ٥٣٣٣] الغلط في القياس؛ إما أن يقع من جهة الصورة فقط وهي التأليف، أو من جهة المادة فقط وهي المقدمات، التى تألف منها القياس أو من جهة الصورة والمادة جميعا.

[ك ٥٣٣٤] أما الذي يقع من جهة الصورة: فبأن لا يكون القياس على هيئة شكل من الأشكال الأربعة لعدم تكرر الحد الأوسط فيه كما يقال الإنسان له شعر، وكل شعر ينبت: لينتج أنّ الإنسان ينبت فإنّ الحدّ الأوسط فيه[٧٦٨٥] غير مكرر لأنّ المحمول في الصغرى بتمامه غير موضوع في الكبرى أو إن كان على شكل من الأشكال الأربعة لكن لا يكون على ضرب منتج منها كما يقال الإنسان حيوان والحيوان جنس لينتج لهم أن الإنسان جنس. ووجه الغلط[٧٦٨٦] هو أن الكبرى المذكورة فيه[٧٦٨٧] ليست كلية إذ ليس كلّ ما يقال له حيوان يصدق عليه أنّه جنس بل ذلك مخصوص بالطبيعة الحيوانية مع القيد العموم وهي الصورة الذهنية وقد يقرن باحدي المقدمتين ما يحتلّ بسببية الصورة القياسية كما يقال له إنسان وحده ناطق وكلّ ناطق حيوان لينتج أن الإنسان وحده حيوان. ووجه الغلط فيه أن الوحدة المقترنة بالإنسان الذي هو الأصغر في القياس جعلت صغرى مركبة من قضيتين احداهما موجبة والأخرى سالبة؛ لأن معنى الصغرى حينئذ أن كلّ إنسان ناطق ولا شيء من غير الإنسان بناطق فالمنضمّ إلى الكبرى المذكورة إن كان هو[٧٦٨٨] السالبة لا ينتج القياس شيئا لامتناع أن يكون الصغرى في الشكل الأوّل سالبة الّا بالشرط الذي عرفته وإن كان هو الموجبة ينتج الإنسان حيوان لا ما ذكرتموه من النتيجة وربما يوجد موضوع النتيجة لا على الوجه في الصغرى كما يقال الفلك المحدود للجهات جسم لا جهة ورائه

[٧٦٨٤] ر: فيه.

[٧٦٨٥] ل – كما يقال الإنسان له شعر وكل شعر ينبت لينتج أن الإنسان ينبت فإن حد الأوسط فيه.

[٧٦٨٦] ل + فيه.

[٧٦٨٧] ل – فيه.

[٧٦٨٨] ر: بين.

وكل جسم لا جهة ورائه فهو لا يتخرق بكل فلك لا يتخرق أو يوجد محمول النتيجة لا على الوجه[٧٦٨٩] الذي في الكبرى كما يقال زيد كامل النظر في العلوم البرهانية وكلّ كامل النظر في العلوم البرهانية فهو حكيم فزيد هو الحكيم.

[ك ٥٣٣٥] وأمّا الغلط الذي يقع من جهة المادة: فهو إما بسبب المصادرة على المطلوب وذلك بأن يعبر عن الأصغر والأوسط بإسمين مترادفين كما يقال الإنسان بشر وكلّ بشر متفكر لينتج أن الإنسان متفكر فان الكبرى والمطلوب في هذا القياس واحد في المعنى أو سبب أن المقدمات التى ألّف منها القياس ليست أبين من النتيجة كما يقال شيء كذا جزء الجوهر وكلّ ما هو جزء الجوهر فهو[٧٦٩٠] جوهر لينتج أن شيء كذا جوهر فان الكبرى فيه ليست أظهر عند العقل من نفس النتيجة أو بسبب كذب المقدمات وذلك إنّما يكون لالتباسها بالصادق والّا لما كان مقبولا البتة فإن ذهن العاقل لا يميل إلى قبول الكاذب الّا بسبب متشابهة بينه وبين الصادق[٧٦٩١].

[ك ٥٣٣٦] وتلك المشابهة إما أن يكون بحسب اللفظ أو بحسب المعنى: أما التى بحسب اللفظ فقد يكون بسبب الألفاظ المشتركة وقد يكون بسبب ألفاظ المجازية.

[ك ٥٣٣٧] أما الغلط الواقع[٧٦٩٢] بسبب الألفاظ المشتركة فمنه ما ينشأ من نفس اللفظ كقول القائل في نفي الواجب لو كان الواجب موجودا فإمّا أن يكون ممكن الوجود أو لم يكن ممكن الوجود فإن كان ممكن الوجود وكلّ ما يمكن وجوده يمكن عدمه فالواجب يمكن عدمه وهو محال وإن لم يكن ممكن الوجود وكلّ ما لا يمكن وجوده امتنع وجوده فالواجب يمتنع وجوده وهو محال [٢٧٨ب] أيضا[٧٦٩٣]. ووجه الغلط فيه أنه إن أريد بلفظ الممكن ما ليس بممتنع وهو الممكن العام، فالواجب ممكن الوجود بهذا المعنى لكن ممكن الوجود[٧٦٩٤] بهذا المعنى لا يجب أن يكون ممكن العدم فان الواجب لذاته ممكن الوجود بهذا المعنى وليس بممكن العدم وإن أريد به ما ليس بواجب ولا ممتنع

[٧٦٨٩] ج – في الصغرى كما يقال الفلك المحدود للجهات جسم لا جهة ورائه وكل جسم لا جهة ورائه فهو لا يتخرق بكل فلك لا يتخرق أو يوجد محمول النتيجة لا على الوجه.

[٧٦٩٠] ج، ر – فهو.

[٧٦٩١] ج – والا لما كانت مقبولة البتة فإن الذهن العاقل لا يميل الى قبول للكاذب الا بسبب متشابهة بينه وبين الصادق.

[٧٦٩٢] ل: الرابع.

[٧٦٩٣] ل – أيضا.

[٧٦٩٤] ل – الوجود.

وهو الممكن الخاص، فالواجب ليس بممكن الوجود بهذا المعنى لكن ما ليس بممكن الوجود بهذا المعنى لا يجب أن يكون ممتنع الوجود بل إما واجب الوجود أو ممتنع الوجود.

[ك ٥٣٣٨] فمنه ما ينشأ من هيئته كالقابل فإن صيغته صغية الفاعل فيظن أن القبول فعل للقابل كما أن الفعل فعل للفاعل.[٧٦٩٥] ولهذا زعم بعضهم أن الهيولى فاعلة بناء على أنها قابلة والقابل فاعل للقبول وليس الأمر[٧٦٩٦] كما زعم.

[ك ٥٣٣٩] ومنه ما ينشأ من تصريفه كقولك ضرب زيد فان هذا القول يحتمل كون زيد ضاربا ويحتمل كونه مضروبا وكما يقال في لغة الفرس علام حسن بالسكونين فيحتمل أن يكون الحسن إسما للغلام ليكون ذلك تعريفا له بإسمه ويحتمل كونه إسما لسيّده ليكون ذلك إضافة للغلام اليه.

[ك ٥٣٤٠] ومنه ما ينشأ من الوقف[٧٦٩٧]؛ كقوله تعالى "وما تعلم تأويله الّا الله والراسحون في العلم يقولون آمنا" فإنّه[٧٦٩٨] إن وقف على الله كان الواو في والراسخون للابتداء وينحصر علم التأويل في الله تعالى وإن وقف على الراسخون كان الواو فيه للعطف فلا ينحصر علم التأويل في الله تعالى بل الراسخون في العلم يعلمون التأويل أيضا.

[ك ٥٣٤١] ومنه ما ينشأ من انصراف الكتابات؛ كقول القائل كلّ ما علمه الحكيم[٧٦٩٩] فهو كما علمه فإن هو إذا انصرف إلى الحكيم كان معنى الكلام مغايرًا له إذا[٧٧٠٠] انصرف[٧٧٠١] إلى كلّ ما.

[ك ٥٣٤٢] ومنه ما ينشأ من حرف العطف لتردده بين دلالته على جميع الأجزاء وبين دلالته على جميع الصفات كقول القائل الخمسة زوج وفرد فإنّه إن عنى بها جميع الأجزاء صدق لأن الخمسة حاصلة من عدد فرد[٧٧٠٢] وهو الثلاثة ومن عدد زوج وهو الاثنان وإن عنى به جميع الصفات كذب؛ لأن الخمسة لا يجتمع فيها صفة الزوجية والفردية والّا لزم انقسامها بمتساويين وعدم انقسامها بمتساويين وإنه محال.

[٧٦٩٥] ج – كما أن الفعل فعل للفاعل.

[٧٦٩٦] ج: الاعم.

[٧٦٩٧] ج: العطف.

[٧٦٩٨] ج، ر – فإنه.

[٧٦٩٩] ر – الحكيم.

[٧٧٠٠] ر + لا.

[٧٧٠١] ر: يصرف.

[٧٧٠٢] ل – فإنه إن عنى بها جميع الأجزاء صدق لأن الخمسة حاصلة من عدد فرد، صح هامش.

[ك ٥٣٤٣] وأما الواقع بسبب الألفاظ المجازية كقول القائل[٧٧٠٣] الباری تعالی نور وكلّ نور محسوس لينتج أن الباری محسوس فإن إطلاق لفظ النور على الباری إنما هو بطريق المجاز وكقوله أيضا العرض زائد على السطح لانقسام السطح إلى العريض وغير العريض اذ يصحّ أن يقال سطح عريض وسطح غير عريض فان استعمال لفظ العريض في هذا المثال أيضا بالمجاز.

[ك ٥٣٤٤] وأما الغلط الواقع بحسب الأشتباه المعنوي فمنه ما يقع بسبب تركيب ما يصدق مفصلا مثل أن يكون زيد طبيبا غير ما هو في الطبّ وما هو في الخطابة فانه يصدق عليه الطبيب والماهر وكلّ واحد منهما مفردا واذا اجتمع بينهما وقيل أنه طبيب ماهر كذب اللهم الّا اذا عنى به حالة الجمع ما نعنى به حالة الأفراد فانه يصدق في الحالتين معا.

[ك ٥٣٤٥] ومنه ما يقع بسبب تفصل ما يصدق مركبا مثل أنه يصدق أن الخمسة زوج وفرد على معنى أنها حصلت من عدد زوج وعدد فرد فيظن أنه يصدق عليها أنها زوج.

[ك ٥٣٤٦] ومنه ما يقع بسبب إبهام العكس الكلي مثل حكم الحاكم أن كلّ موجود في الجهة بناء على أن كلّ ما في الجهة فهو موجود وكقوله الفلك متناه وكلّ[٧٧٠٤] متناه ينتهى إلى خلاء أو ملاء فالفلك ينتهي إلى خلاء أو ملاء.

[ك ٥٣٤٧] ومنه ما يقع بسبب أخذ لازم الشيء مكان ذلك الشيء كمن[٧٧٠٥] يحكم أن البياض مفرق للبصر فيظن أن ذلك لكونه لونا فيحكم على كلّ لون حتى السواد بأنه مفرّق للبصر ولم يتفطن أن ذلك لخصوص كونه بياضا.

[ك ٥٣٤٨] ومنه ما يقع بسبب أخذ ما بالعرض مكان ما بالذات كما يقال أن السقمونيا مبرد بالطبع لأنه لما أسهل الصفراء الذي هو الخلط الحاز لزم من ذلك برودة المزاج فظن أن ذلك لطبعة فحكم عليه بأنه مبرد بالطبع. وكما يقال الجالس في السفينة متحرك فكلّ متحرك لا يثبت على موضع واحد لينتج أن الجالس في السفينة لا يثبت على موضع واحد.

[٧٧٠٣] ج، ر – القائل.

[٧٧٠٤] ل – حكم الحاكم أن كل موجود في الجهة بناء على أن كل ما في الجهة فهو موجود وكقوله الفلك متناه كل، صح هامش.

[٧٧٠٥] ج – كمن.

[ك ٥٣٤٩] ومنه ما يقع بسبب أخذ ما مع يقع[٧٧٠٦] الشيء مكان ما به الشيء كما يقال الأبوة متوقفة على البنوة والبنوة[٧٧٠٧] على الأبوة فيمتنع[٧٧٠٨] وجودهما، ووجه الغلط فيه أن التوقف إنّما يقال فيما به الشيء لا فيما مع الشيء.

[ك ٥٣٥٠] ومنه ما يقع بسبب جعل ما ليس بدور دورا [٢٧٩أ] كما يقال: الدجاجة متوقفة على البيضة، والبيضة[٧٧٠٩] على الدجاجة ووجه الغلط فيه أن كلّ دجاجة يتوقف على بيضة هي غير الدجاجة التى يتوقف عليها تلك البيضة.

[ك ٥٣٥١] ومنها ما يقع بسبب أخذ ما بالقوة مكان ما بالفعل كما يقال: لو كان كان الجسم قابلا للقسمة بغير نهاية لكان بين سطح الجسم أجزاء غير متناهية فما لا يتناهي لا[٧٧١٠] يكون محصورا بين حاضرين وذلك محال. ووجه الغلط فيه أن الجسم لو كان قابلا للقسمة إلى غير النهاية لكانت أجزاؤه بالقوة لا بالفعل فلا يلزم ما ذكروه[٧٧١١] من المحال.

[ك ٥٣٥٢] ومنه ما يقع بسبب أخذ ما بالفعل مكان ما بالقوة كمن حكم على الهيولى بأنها بالقوة فيكون ذاتها بالقوة فيكون معدومة[٧٧١٢]. ووجه الغلط فيه هو أن ما لها بالقوة ليست[٧٧١٣] هو ذاتها بل قابليتها لأمور آخر فاما ذاتها فهي بالفعل.

[ك ٥٣٥٣] ومنه ما يقع بسبب إعطاء المعدوم حكم الموجود كما يقال لو كانت الحركات غير متناهية لها[٧٧١٤] إما شفعا أو وترا فظن أن الحركات المعدومة غير المتناهية لها كل مجموع مشتمل على الآحاد ليلزم إتّصافها بأحد الوصفين اللذين ذكرهما.

[ك ٥٣٥٤] ومنه ما يقع بسبب أخذ العدم المقابل للوجود ضدا ليلزم كونه وجوديا: كما يقال الخير والشر متضادان ولا شيء من المتضادين عن مبدأ واحد، فمبدأ الخير غير مبدأ الشرّ.

[٧٧٠٦] ج – يقع.

[٧٧٠٧] ر – والبنوة.

[٧٧٠٨] ر – فيمتنع.

[٧٧٠٩] ل + والبيضة.

[٧٧١٠] ج – لا.

[٧٧١١] ر: ذكرتموه.

[٧٧١٢] ر: مقدرين.

[٧٧١٣] ج: فليس.

[٧٧١٤] ج: لكانت.

[ك ٥٣٥٥] ومنه ما يقع بسبب أخذ العدم والملكة مكان السلب والإيجاب: كما يقال اتّصال النفس بالبدن وانفصالها عنه إيجاب وسلب فلا يخرج عنهما شيء أصلا فالنفس اما متصلة بالبدن أو منفصلة عنه ولم يعلم أن الانفصال عدم الاتصال عما من حقه أن يتصل.

[ك ٥٣٥٦] ومنه ما يقع بسبب أخذ الاعتبارات الذهنية خارجية وبالعكس: كما يقال لو كان شريك الباري هو[٧٧١٥] ممتنعا في الخارج لكان امتناعه حاصلا فيه[٧٧١٦] والموصوف بالامتناع الحاصل في الخارج لا بدّ أن يكون حاصلا[٧٧١٧] في الخارج لامتناع إتّصاف المعدوم في الخارج بالموجود في الخارج فالممتنع[٧٧١٨] في الخارج حاصل في الخارج وهو محال. ووجه الغلط فيه أن الامتناع اعتبار ذهني لا تحقق له في الخارج فلا يصدق ما ذكر من الشرطية.

[ك ٥٣٥٧] ومنه ما يقع بسبب أخذ المشهور أوليا: كما يقال لو عجز البارى عن شيء كذا لكان القديم ناقصا.

[ك ٥٣٥٨] ومنه ما يقع بسبب أخذ الكلّ العددي مكان الكلّ المجموعي: كما يقال كلّ حركة حادثة فكلّ الحركات حادث وبالعكس كما يقال الأفلاك لها نفوس فكلّ فلك له نفوس.

[ك ٥٣٥٩] ومنه ما يقع بسبب السور كما يوجد البعض السوري مكان البعض الذي هو الجزء الحقيقي وبالعكس أو بسبب الجهة كأخذ سوالب الجهات مكان السوالب الموصوفة بالجهات.

[ك ٥٣٦٠] ومنه ما يقع بسبب جعل[٧٧١٩] المحال[٧٧٢٠] لازما لا من نقيض المطلوب بل من المجموع المركب منه ومن غيره كما نقل عن بعض المتقدمين في امتناع كون الفلك بيضيا لو كان الفلك بيضيا ويحرك على فطرة الأقصر لزم الخلاء وهو محال وكقول بعض المتكلمين في إثبات وحدانية الله تعالى لو حصل الهان واراد احدهما حركة زيد والاخر سكونه لزم اما عجز أحدهما أو سكون زيد وحركته معا وكلّ منهما محال فالمحال في كلّ واحد[٧٧٢١] من هذين المثالين لم يلزم من نقيض المطلوب فقط بل

[٧٧١٥] ر – هو.

[٧٧١٦] ل – حاصلا فيه.

[٧٧١٧] ل – حاصلا.

[٧٧١٨] ل – فالممتنع.

[٧٧١٩] ل – وبالعكس أو بسبب الجهة كأخذ سوالب الجهات مكان السوالب الموصوفة بالجهات و منه ما يقع بسبب جعل، صح هامش.

[٧٧٢٠] ر: المجاز.

[٧٧٢١] ل – واحد، صح هامش.

منه ومن شيء آخر وذلك يقتضى أن يكون المجموع محالا. ولا يلزم من استحالة المجموع انتفاء نقيض المطلوب لاحتمال أن يكون استحالته لا باستحالة نقيض المطلوب بل باستحالة الجزء الاخر أو باستحالة الهيئة الاجتماعية مع إمكان كلّ واحد من الجزئين بل مع بقائهما.

[ك ٥٣٦١] وهذه المغالطة كثيرة الوجود والكتب المصنفة مشحونة بها. فعليك الاحتراز منها ومن أمثالها. وإذا عرفت الغلط الواقع بسبب الصورة القياسية والغلط بسبب مادة[٧٧٢٢] القياس لا يخفى عليك الغلط الواقع فسببهما فلا حاجة الى ذكر أمثلته.

البحث الثاني في تركيب نكت مغالطته وحلّها

[ك ٥٣٦٢] الاولى[٧٧٢٣]: الفلك مركب من أجزاء لا يتجزأ؛ لأنّه يصدق قولنا قد يكون إذا كان الفلك جسما فهو مركب من أجزاء لا يتجزأ من الشكل الثالث والأوسط مجموع طرفيه ثمّ يقول لكنّه[٧٧٢٤] جسم دائما فيلزم أن يكون مركبا من أجزاء لا يتجزأ أو يقول قد يكون اذا كان الفلك جسما فهو جسم مركب من أجزاء لا يتجزأ والّا لصدق نقيضه وهو قولنا ليس البتة إذا كان [٢٧٩ب] الفلك جسما فهو جسم مركب من أجزاء لا يتجزأ وكلما كان الفلك جسما ومركبا من أجزاء لا يتجزأ فهو جسم[٧٧٢٥] فيجعل[٧٧٢٦] هذه المقدمة صغرى للسالبة المذكورة حتى ينتج من الشكل الأوّل ليس البتة اذا كان الفلك جسما ومركبا من أجزاء لا يتجزأ فالفلك جسم ومركب من أجزاء لا يتجزأ وإنه محال. ثم يستثنى عين المقدم لينتج عين التالي.

[ك ٥٣٦٣] الثانية: بعض الجسم ليس قابلا للعدم والّا لكان كلما كان الشيء جسما كان قابلا للعدم والتالي محال؛ لأنّه لو صدق لانتظم مع المقدمة الصادقة في نفس الأمر وهي قولنا كلما كان الشيء جسما وليس قابلا للعدم فهو جسم قياسا منتجا من الشكل الأوّل لقولنا كلما كان الشيء جسما وليس قابلا للعدم فهو قابل للعدم وإنه محال.

[٧٧٢٢] ج: ما لها.

[٧٧٢٣] ج: الاول.

[٧٧٢٤] ر: كل.

[٧٧٢٥] ج – جسم؛ ج + مركب من أجزاء لا يتجزأ.

[٧٧٢٦] ر: ليجعل.

[ك ٥٣٦٤] الثالثة: الإمكان ليس علّة للحاجة الى المؤثر؛ لأنّ كلّ ما هو علّة للحاجة إلى المؤثر فهو ضروري أن يكون علة للحاجة الى المؤثر ولا شيء من الإمكان بضروري أن يكون علة للحاجة الى المؤثر فلا شيء من الإمكان بعلة للحاجة الى المؤثر.

[ك ٥٣٦٥] الرابعة: حدوث العالم لا يستلزم ارتفاع الواقع وكلّ ما لا يستلزم ارتفاع الواقع فهو واقع فحدوث العالم واقع أما الصغرى فلأنّه لو كان مستلزما لارتفاع الواقع لكان منتفيا لانتفاء اللازم فينعكس بعكس النقيض الى قولنا لو كان ثابتا لا يستلزم ارتفاع الواقع واذا لم يستلزم ارتفاع الواقع على تقدير ثبوته لا يستلزم ارتفاع الواقع بالضرورة. وأما الكبرى فلان كلّ ما لا يكون واقعا كان مستلزما لارتفاع الواقع ضرورة استلزامه لارتفاع نقيضه حينئذ الذي هو واقع فينعكس بعكس النقيض الى قولنا كلّ ما لا يستلزم ارتفاع الواقع فهو واقع.

[ك ٥٣٦٦] لا يقال: لا نسلّم استلزامه ارتفاع[٧٧٢٧] نقيضه فانه يجوز أن يكون محالا فيصدق نقيضه على تقدير ثبوته. فانّ المحال جاز أن يلزمه المحال؛ لانا نقول عن الواقع لو كان واقعا فاما أن يتحقق نقيضه حينئذ أو لا يتحقق. واياما كان يلزم استلزامه لارتفاع أمر واقع. والمدعى ليس الّا ذلك حينئذ وهو محصل الصدق الكبرى.

[ك ٥٣٦٧] الخامسة: بعض السواد بياض؛ لأن كلّ ما هو سواد وبياض فهو سواد وكلّ ما هو بياض وسواد[٧٧٢٨] فهو بياض وهما ينتجان من الثالث المدعى ويقول أيضا كلّ ما هو شريك البارى تعالى فهو واجب لذاته؛ لأن كلّ ما هو شريك البارى تعالى فهو مشارك له في النوع وكلّ ما هو مشارك له في النوع فهو واجب لذاته ينتج كلّ ما هو شريك البارى تعالى فهو واجب لذاته.

[ك ٥٣٦٨] السادسة[٧٧٢٩]: اجتماع النقيضين واقع لأنه إن صدق قول القائل كلّ كلامي في هذه الساعة كاذب لزم ترتب الكذب على كلّ فرد من أفراد كلامه[٧٧٣٠] في هذه الساعة فيلزم ترتبه على هذا الفرد لكونه فردا من كلامه في هذه الساعة فيلزم كذبه على تقدير صدقه. وإن كذب لكان بعض كلامه[٧٧٣١]

[٧٧٢٧] ر: لارتفاع.

[٧٧٢٨] ر>< سواد وبياض.

[٧٧٢٩] ر – السادسة.

[٧٧٣٠] ر – من أفراد كلامه.

[٧٧٣١] وإن كذب لكان بعض كلامه.

في هذه الساعة صادقا ولم يوجد منه غير هذا الكلام فيلزم صدقه على تقدير كذبه فالتناقض لازم على التقديرين.

[ك ٥٣٦٩] الجواب[٧٧٣٢]:

[ك ٥٣٧٠] أما الاولى: فقد بيّنا أن المتصلة الجزئية في القياس الاستثنائي لا ينتج وإن صدق بمقدمها دائما.

[ك ٥٣٧١] وأما الثانية: فلا نسلّم[٧٧٣٣] استحالة قولنا كلما كان الشيء جسما وليس قابلا للعدم فهو قابل للعدم فإن[٧٧٣٤] الجسم الذي لا يقبل العدم عندنا محال والمحال جاز أن يلزمه محال آخر.

[ك ٥٣٧٢] وأما الثالثة: فنقول إن أردتم بالضرورة في قولكم كلّ ما هو علة للحاجة الى المؤثر فهو ضروري أن يكون علة للحاجة الى المؤثر الضرورة الذهنيةأاعنى جزم الذهن بمجرد تصور الطرفين فلا نسلم أن كلّ ما هو علة للحاجة الى المؤثر فهو ضروري أن يكون علة للحاجة الى المؤثر بهذا المعنى وإن اردتم بها الضرورة الخارجية أعنى استحالة انفكاك العلة عن كلّ ما هو علة فهو حق ولكن لا نسلّم أنه لا شيء من الإمكان بضروري أن يكون علة للحاجة الى المؤثر بهذا المعنى بأن عندنا يستحيل أن لا يكون الإمكان علة للحاجة الى المؤثر بهذا المعنى.

[ك ٥٣٧٣] وأما الرابعة: فلا نسلّم صدق الصغرى وما ذكرتموه لبيانه لا يفيد صدقه لأن المستلزم لانتفاء الحدوث[٧٧٣٥] هو الملازمة مع انتفاء اللازم بثبوت الحدوث[٧٧٣٦] يستلزم انتفاء هذا المجموع ولا يلزم من انتفاء هذا المجموع عدم الملازمة لجواز أن يكون انتفاؤه اصدق اللازم حينئذ

[ك ٥٣٧٤] وأما الخامسة: فلا نسلّم صدق [٢٨٠أ] شيء من المقدمتين المذكورتين في القياسين وانما يصدق شيء منهما ان لو كان لشيء منهما موضوع وانما كان لشيء منهما موضوع ان لو كان شيء ما حقيقة أو تقديرا موصوفا بأنه سواد وبياض وشيء مما حقيقة أو تقديرا بانه شريك الباري تعالى أو موصوفا بأنه مشارك للباري تعالى في النوع فكلّ ذلك ممنوع.

[٧٧٣٢] ر – الجواب.

[٧٧٣٣] ر: فلا نسلّم.

[٧٧٣٤] ر – ~~الحكم ليس~~.

[٧٧٣٥] ج: الحدود.

[٧٧٣٦] ج: الحدود.

[ك ٥٣٧٥] وأمّا السادسة: فلا نسلّم أنه إن[٧٧٣٧] كذب قوله كلّ كلامي في هذه الساعة كاذب لزم أن يكون بعض كلامه في هذه الساعة صادقا وهذا لأن صدق هذا القول عبارة عن ترتب الكذب على كلّ فرد من أفراد كلامه الموجود في هذه الساعة فيكون صدقه باجتماع صدقه وكذبه معًا. واذا كان كذلك كان كذبه بانتفاء هذا[٧٧٣٨] المجموع ولا يلزم من انتفاء[٧٧٣٩] المجموع صدق بعض كلامه في هذه الساعة لجواز أن يكون انتفاؤه بكون الكل كاذبا في هذه الساعة.

[ك ٥٣٧٦] ولتكن هذا آخر ما أردنا ذكره في هذا الكتاب.

[ك ٥٣٧٧] والحمد لله ربّ العالمين[٧٧٤٠] والصلوة[٧٧٤١] على نبيه[٧٧٤٢] محمد وآله[٧٧٤٣] أجمعين.

[ك ٥٣٧٨] فرغ من تعليق هذا الكتاب في الشهر المبارك رمضان ستة سبع وثمانين وستمائة عبد الوهاب بن احملين عبد الوهاب في المدرسة المحمدية منع الله بحق حقه.[٧٧٤٤][٢٨٠ب]

[٧٧٣٧] ر – إن.

[٧٧٣٨] ر – هذا.

[٧٧٣٩] ر + هذا المجموع ولا يلزم من انتفاء.

[٧٧٤٠] ر: على آلآئه ونعمائه.

[٧٧٤١] ر + والسلم.

[٧٧٤٢] ر – نبيه.

[٧٧٤٣] ر + وأصحابه وأوليآئه صلوة وسلاما لازما به لعددهما ولا غاية لمددهما.

[٧٧٤٤] ر: اتفق الفراغ من تحرير هذه الأوراق يوم الواحد ١٥ رمضآن من سنة ٩٧٨؛ ل – حتى ينتج من الشكل الأول... منع الله بحق حقه.